Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund Series, No. 76.

TATTVĀRTHĀDHIGAMASŪTRA

(A Treatise on the Fundamental Principles of Jainism)

Part II—Chapters VI—X

BY

HIS HOLINESS S'RĪ UMĀSVĀTI VĀCHAKA

TOGETHER WITH HIS OWN GLOSS

Elucidated by

S'RĪ SIDDHASENAGAṆI

EDITED WITH

INTRODUCTIONS IN SANSKRIT & ENGLISH

BY

HĪRĀLĀL RASIKDĀS KĀPADIĀ, M.A.,

Translator of Nyāyakusumāñjali, Śṛiṅgāravairāgyataraṅgiṇī, etc.

PUBLISHED BY

JIVANCHAND SAKERCHAND JAVERI,

A Trustee of Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund.

First Edition.] A. D. 1930. [1250 Copies.

Price Rs. 6-0-0.

inted by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
318/A, Thakurdwar, Bombay

AND

hed by Jivanchand Sakerchand Javeri, Trustee, Sheth Devchand
Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund,
Badekhan Chakla, Surat.

[illegible]

[illegible]

जन्म वि. सं. १९११ श्रावणशुक्ल१५ राजनगरे. दीक्षा वि. स. १९२४ ज्येष्ठकृष्ण २. राजनगरे.
पंन्यासपदं वि. सं. १९५७ आषाढशुक्ल ११ सूर्यपुरे. सूरिपदं वि. सं. १९७५ माघशुक्ल ५ महेशानपुरे.

Lakshmi Art, Bombay 8.

[illegible] राजनगरे, दीक्षा वि. स. १९३४ [illegible] २. राजनगरे.
[illegible]पद [illegible] ११ [illegible], सूरिपदं वि. सं. १९७५ [illegible] ५ महेशानपुरे.

समर्पणपत्रम् ।

अयि प्रशमपीयूषपयोनिधि-शान्त-तपोमूर्त्ति-सूरिमन्त्राराधक-तपागच्छाधिपति-
प्रातःस्मरणीय-आचार्य्यवर्य-श्री १००८ विजयसिद्धिसूरीश्वरपादाः !

समाकृष्टमस्ति मच्चेतो भगवत्पादानामप्रतिमैः शमदमादिगुणगणैः । सुविहितनामधेयानां भवतां गभीरता, "मुधादायी मुधाजीवी" इत्यादिशास्त्रीयवचनानुसारिण्युपदेशप्रवृत्तिश्चापूर्वा वर्तत इति तु सर्वजनाऽविगानमेव । 'सा मम समग्रस्य कुटुम्बस्य सधर्मजीवनं निर्मातुमतीवोपयोगिन्यभूत्' इत्येतत् सूचयति खलु मां प्रति निरतिशयं वात्सल्यं सदा संस्मरणीयानां श्रीमताम् । समग्रप्राणिगणहितपरायणानां भगवत्पादानां प्राग् दर्शिताया एतस्याः स्तुत्योपकृतेस्तया 'अस्मदीयसंस्थायै श्रीमद्भिर्वितीर्यमाणायाऽनर्घ्यानुमतेर्विश्वोपकारकसर्वोत्तमसाहित्यसंशोधनप्रचारकर्मणि स्वकीयस्वहस्तसंशोधितानेकशास्त्रप्रतिप्रदानादिना मम परोपकारैकनिष्ठैर्मुनिपुङ्गवैर्भवद्भिर्विहितं भूरि भूरि साहाय्यं' तस्य च चिरस्मरणाय महनीयेभ्योऽपि महनीये भवतां कराम्भोजे समर्प्यतेऽयमपूर्वग्रन्थो मया भवदभिलापादृतेऽपि ।

सकलवस्तुतत्त्वप्रज्ञापके श्रीमहावीरदेवशासने द्रव्यानुयोगाद्यनेकभेदभिन्नं ज्ञानादिरत्नत्रयप्रापकमत एव सकलशास्त्रेभ्योऽतिशयितं त्रिभुवनाश्चर्यकरं साहित्यनिधानं वरिवर्ति । तस्य प्रचारकर्मणि चतुस्त्रिंशदतिशयशालि-सकलसुरासुरसंसेवित-सकलोपमातीत-देवाधिदेव-श्रीमहावीरदेवाज्ञापरिपालनपरैः श्रीवीरशासनवियत्प्रकाशनहिमांशुभिर्महर्षिभिः शासनरसिकैः श्राद्धरत्नैश्च कामं कामं व्यवसितं तस्याग्रे मम प्रयत्नास्तु सर्वथाऽकिञ्चित्करा एव, तथापि ते फलेग्रहिणोऽभूवन् तत् कृपावतां भवादृशां कृपाफलमित्येव मन्येऽहम् । साहित्यप्रचारकस्य मम स्वल्पा अपि यत्नाः फलवैपुल्यभाजो भवन्त्विति मनोऽभिलापपूर्वकं विरमाम्यहम् ।

सूर्यपूर्याम्
वि. सं. १९८६
आषाढमासे
अमावास्यां शुक्रवासरे
('दिवासा'पर्वदिने)

भवदीयचरणसेवासमुत्सुकः

साकरचन्द्रात्मजो जीवनचन्द्रः ।

Dedication

TO

THE CALM, HOLY & AUSTERE

ĀCHĀRYA S'RĪ 1008 VIJAYASIDDHISŪRĪS'VARA

THE HEAD OF THE TAPĀ-GACHCHA.

Your great and incomparable merits such as control over senses have captivated my heart. Your selflessness and the subjects you select for delivering sermons are indescribable. My entire family owes a deep debt of gratitude to your Holy self for the fatherly tenderness and care with which you have drawn us to the path of religion.

I beg leave to dedicate this invaluable work to you as an humble tribute and holy offering in recognition of the incomparable services you have rendered to the spread of *Jaina* literature by placing at my disposal rare manuscripts that you were careful to go through and correct yourself and by giving me on all occasions and at all times your invaluable sympathy, help, advice and guidance in every matter of difficulty, thus rendering my task of publication as easy and smooth as it should become.

I am paying this tribute as a spontaneous and heart-felt offering in spite of your wishes to the contrary.

Compared with the efforts that the *Jaina* scholars—the ascetics and laymen as well, have made in the past to spread the sacred literature of Jainism far and wide, out of mere love of learning and knowledge and as a matter of pious duty owed by them to Lord *Mahāvīra* of holy and imperishable memory, my publishing work is like a mere drop in the ocean. But I do feel that what little I have been able to do so far is the fruit of your Holiness's blessing and encouragement. With the prayer and wish that my work may grow and prosper by your grace and favour,

I beg to remain,

Your most obedient servant,

JIVANCHAND SAKERCHAND JAVERI.

शास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीविजयधर्मसूरिविनेयरत्नानां
न्यायतीर्थन्यायविशारदपदसमलङ्कृतानाम्

उपाध्यायश्रीमङ्गलविजयानाम्

अभिप्रायः ।

नमो नमः श्रीप्रभुधर्मसूरये ।

अयि भाग्यवन्तः सज्जनमहोदयाः ! आर्यावर्तेऽस्मिन् प्राक्काले चतुर्थारकलक्षणेऽनेके महात्मानः स्वपरदर्शने सञ्जातास्तथाऽस्मिन् पञ्चमारकेऽपि बहवः स्वपरदर्शनज्ञाः समभूवन्, दर्शनान्यपि षोढा मुख्यतया प्रचलितानि । अपि च तैः सर्वैर्दर्शनकारमहानुभावैः स्वकीय-स्वकीयदर्शने यानि यानि तत्त्वान्यभिमतानि सन्ति तत्प्रतिपादकानि शास्त्राण्यपि स्वानुकूल-युक्तियुक्तानि निपुणबुद्धिशालिगम्यानि निरूपितानि । अधुनाऽपि विद्यन्ते तेषां समस्तानां महाशयानां प्रधानतयोद्देशस्तु मोक्षनिरूपणविषयक एव । किञ्च तैर्निरूपितं शास्त्रं पूर्णमपूर्णं वेति न चर्च्यतेऽप्रस्तुतत्वात्, परन्तु तेषां मध्ये गीर्वाणगिरायां जैनदर्शनविषयकं श्रीउत्तराध्ययन-भगवतीप्रभृतिसूत्रग्रन्थरत्नेभ्यः पूज्यपादभगवदुमास्वातिमहर्षिणा सङ्गृहीतं तत्त्वार्थे-सूत्राख्यं शास्त्रं स्वोपज्ञभाष्ययुक्तं यदाऽऽलोकितं तदा निर्णायीदमेव शास्त्रं सम्पूर्णतया मोक्ष-मार्गनिरूपणपरम् । अत्र प्रतिपादकशैल्यपि अतीव गम्भीरा मुमुक्षोर्मुक्तिमार्गस्याश्वाश्वासनी-भूताऽर्थाद् विश्वासाधायिनी । अत्रत्यः क्रमोऽपि योऽपूर्वो वर्तते सोऽपि स्पष्टतया प्रदर्श्यते—

अस्य दशाध्यायात्मकस्य शास्त्रस्योत्थानभूतं सम्पूर्णतया मोक्षमार्गप्रदर्शकं महामङ्गल-स्वरूपं प्रथमाध्यायस्य प्रथमं सूत्रम्—"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" इत्येव प्रथममुपन्यस्तम् । किञ्च दर्शनान्तरे तु न तादृशः क्रमः, किन्तु ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधकं प्रोक्तम् । यदि च क्रियां विनाऽपि ज्ञानादेव केवलाद् मोक्षप्राप्तिः स्यात् तर्हि समग्रोऽष्टाङ्गयोग-प्रकारो व्यर्थः स्यात्, तस्मात् पूर्णश्रद्धापूर्वकज्ञानचारित्रद्वारा एव मोक्षप्राप्तिरित्युपर्युक्तो मार्ग एव मोक्षसाधकः स्यान्नापरः । किञ्चैतत् सूत्रमवलम्ब्यैव सकलं शास्त्रं प्रवृत्तम्, अर्थादिदमेव सूत्रं सम्पूर्णशास्त्रविरचने बीजभूतम् ।

अधुना विषयविभागोपर्यपि दृष्टिपातः क्रियते । तथाहि—तावत् प्रथमाध्याये सम्यग्-दर्शनज्ञानयोर्निरूपणावसरेऽत्यन्तोपकारिजीवतत्त्व-नय-निक्षेप-प्रमाणप्रभृतीनामपि निरूपणम-त्यन्तगम्भीररूपेण कृतम्, अर्थात् शब्दतः सङ्क्षेपतयाऽर्थतो विशदरूपेण निरूपणमकारि ।

द्वितीयेऽध्याये जीवानां स्वतत्त्वरूपौपशमिकादिभावपञ्चकानां व्याख्यानं जीवस्वरूप-प्रदर्शनपूर्वकं तथेन्द्रियाणां द्रव्यभावभेदपूर्वकनिरूपणसहकृतजन्मयोनि-शरीरपञ्चकानामपि प्ररूपणं सम्यक्तया कृतम् ।

तृतीये नरकस्थानभूतनरकावास-नरकसङ्ख्यानिर्देश-जम्बूद्वीपस्थमेरुभरतादिक्षेत्रप्ररूपणा-पुरस्सरद्वीपसमुद्रपरिधिप्रभृतीनां निरूपणेन सह मनुष्यतिरश्चामपि स्पष्टरूपेण भेदनिरूपणं कृतम् ।

शास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीविजयधर्मसूरिविनेयरत्नानां
न्यायतीर्थन्यायविशारदपदसमलङ्कृतानाम्
उपाध्यायश्रीमङ्गलविजयानाम्
अभिप्रायः ।

नमो नमः श्रीप्रभुधर्मसूरये ।

अयि भाग्यवन्तः सज्जनमहोदयाः ! आर्यावर्तेऽस्मिन् प्राक्काले चतुर्थारकलक्षणेऽनेके महात्मानः स्वपरदर्शने सञ्जातास्तथाऽस्मिन् पञ्चमारकेऽपि वहवः स्वपरदर्शनज्ञाः समभूवन्, दर्शनान्यपि षोढा मुख्यतया प्रचलितानि । अपि च तैः सर्वैर्दर्शनकारमहानुभावैः स्वकीय-स्वकीयदर्शने यानि यानि तत्त्वान्यभिमतानि सन्ति तत्प्रतिपादकानि शास्त्राण्यपि स्वानुकूल-युक्तियुक्तानि निपुणबुद्धिशालिगम्यानि निरूपितानि । अधुनाऽपि विद्यन्ते तेषां समस्तानां महाशयानां प्रधानतयोद्देशस्तु मोक्षनिरूपणविषयक एव । किञ्च तैर्निरूपितं शास्त्रं पूर्णमपूर्णं वेति न चर्च्यतेऽप्रस्तुतत्वात्, परन्तु तेषां मध्ये गीर्वाणगिरायां जैनदर्शनविषयकं श्रीउत्तराध्ययन-भगवतीप्रभृतिसूत्रग्रन्थरत्नेभ्यः पूज्यपादभगवदुमास्वातिमहर्षिणा सङ्गृहीतं तत्त्वार्थ-सूत्राख्यं शास्त्रं स्वोपज्ञभाष्ययुक्तं यदाऽऽलोकितं तदा निर्णायीदमेव शास्त्रं सम्पूर्णतया मोक्ष-मार्गनिरूपणपरम् । अत्र प्रतिपादकशैल्यपि अतीव गम्भीरा मुमुक्षोर्मुक्तिमार्गस्याश्वाश्वासनी-भूताऽर्थाद् विश्वासाधायिनी । अत्रत्यः क्रमोऽपि योऽपूर्वो वर्तते सोऽपि स्पष्टतया प्रदर्श्यते—

अस्य दशाध्यायात्मकस्य शास्त्रस्योत्थानभूतं सम्पूर्णतया मोक्षमार्गप्रदर्शकं महामङ्गल-स्वरूपं प्रथमाध्यायस्य प्रथमं सूत्रम्—"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" इत्येव प्रथममुपन्यस्तम् । किञ्च दर्शनान्तरे तु न तादृशः क्रमः, किन्तु ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधकं प्रज्ञप्तम् । यदि च क्रियां विनाऽपि ज्ञानादेव केवलाद् मोक्षप्राप्तिः स्यात् तर्हि समग्रोऽष्टाङ्गयोग-प्रकारो व्यर्थः स्यात्, तस्मात् पूर्णश्रद्धापूर्वकज्ञानचारित्रद्वारा एव मोक्षप्राप्तिरित्युपर्युक्तो मार्ग एव मोक्षसाधकः स्यान्नापरः । किञ्चैतत् सूत्रमवलम्ब्यैव सकलं शास्त्रं प्रवृत्तम्, अर्थादिदमेव सूत्रं सम्पूर्णशास्त्रविरचने बीजभूतम् ।

अधुना विषयविभागोपर्यपि दृष्टिपातः क्रियते । तथाहि—तावत् प्रथमाध्याये सम्यग्-[illegible] निरूपणम-[illegible] मकारि ।

द्वितीयेऽध्याये जीवानां स्वतत्त्वरूपौपशमिकादिभावपञ्चकानां व्याख्यानं जीवस्वरूप-प्रदर्शनपूर्वकं तथेन्द्रियाणां द्रव्यभावभेदपूर्वकनिरूपणसहकृतजन्मयोनि-शरीरपञ्चकानामपि प्ररूपणं सम्यक्तया कृतम् ।

तृतीये नरकस्थानभूतनरकावास-नरकसङ्ख्यानिर्देश-जम्बूद्वीपस्थमेरुभरतादिक्षेत्रप्ररूपणा-पुष्करद्वीपसमुद्रपरिधिप्रभृतीनां निरूपणेन सह मनुष्यतिरश्चामपि स्पष्टरूपेण भेदनिरूपणं कृतम् ।

चतुर्थे देवयोनिप्रदर्शनेन देवविभागो विस्तररूपेण निरूप्याध्यायोऽयं पूर्णीकृतः ।

पञ्चमे जीवानां साक्षात् परम्परया चोपकारिभूतानां धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायाकाशास्ति-कायपुद्गलास्तिकायकालेत्यजीवतत्त्वानां लक्षणभेदप्रभेदादिप्ररूपणपूर्वकं गुणपर्यायाणां निरूपणं कृतम्।

षष्ठसप्तमाष्टमेषु च जीवानां संसारमोक्षावस्थाकारणानां मध्ये मुक्तिपूर्वकं प्रदर्श्य-मास्रवबन्धाख्यं तत्त्वद्वयं विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

नवमेऽध्याये मोक्षसंसारावस्थासाधकबाधकानां लक्षणस्वरूपभेदप्रभेदनिरूपणपूर्विका संवरनिर्जराख्यतत्त्वद्वयी प्ररूपिता ।

दशमे मोक्षस्वरूपप्रतिपादकं मोक्षतत्त्वं निरूपितम् ।

किञ्च यथाऽस्य स्वोपज्ञभाष्यभूषितस्य सूत्रस्योपरि अनेकाष्टीकाः सम्प्रत्युपलभ्यन्ते तथैव केवलसूत्रोपर्यपि सम्प्रदायान्तरीया वार्तिकवृत्त्यादिरूपा बह्व्यष्टीका दृष्टिपथमवतरन्ति । तासु सर्वासु टीकासु मदीयं मतन्तु पूज्यपादभगवत्सिद्धसेनगणिविरचितवृत्त्या यादृशमाकृष्टं तादृशं न कयाऽपि टीकया । पठिता अपि प्रायोऽनेकाष्टीकाः, परन्तु न्यायमर्यादापूर्वक-सिद्धान्तप्ररूपणमतीवगम्भीररूपेणात्र यादृशं प्रतिभाति तादृशमन्यत्र न । अत्र तु भवभीरुणा श्रीमता भगवता सिद्धसेनमुनिवरेण तथाविधमपि कष्टसाध्यं कार्यं सम्पूर्णतया कृतम्। वृत्तिरपि सार्धद्वाविंशतिश्लोकसहस्रप्रमाणा विशालकाया गम्भीरार्थप्रतिपादिका दृश्यते । अपरञ्च तत्र सूत्रार्थनिष्कर्षरूपाणि वाक्यान्यपि प्रचुरतयोपलभ्यन्तेऽत एव ज्ञायते प्रौढपाण्डित्यसूचिकेयं वृत्तिः प्राचीनतराऽपि। भाष्यमपि सर्वं विशदरूपेण व्याख्यातमनेन महर्षिणा, अन्यैस्तु स्वकीय-स्वार्थसाधकत्वं तत्राविलोक्य नैतदुमास्वातिप्ररूपितमित्युक्त्वा विलुम्पकैर्विलुम्पितं, परन्तु न तत्र तादृशापलापकार्यकरणे मनागपि अधोदृष्टम्। किञ्च भवभीरुणा श्रीसिद्धसेनगणिना तु पूज्यतया सूत्रसहितं भाष्यं प्रामाणीकृत्य व्याख्यातम्। षडधिकद्विशत (२०६)तमे पृष्ठे भाष्यवृत्तिगतोल्लेखस्य भावार्थस्तु प्रक्षिप्तकारस्य प्रमत्तत्वकथनद्योतकं, न तु पूज्यपादभाष्यकारस्य, यतस्तत्त्वरत्नानामा-करमर्पयितुरुपकारस्थाने दोषारोपणं कः सुधीः कुर्यात् ?। किञ्च वृत्तिकारमहाशयानामाशयान-भिज्ञेन केनचित् पण्डितंमन्येनाक्षेपो वृत्तिकारोपरि कृतः, स तु नितान्तभ्रममूलकोऽवगन्तव्यः ।

अपरञ्चेयं वृत्तिरपि सूत्रभाष्यसमेता जैनसमाजस्य भाग्योदयेन महानुभावैः सज्जन-महोदयैर्देवचन्द्र लालभाइ जैनपुस्तकोद्धारसंस्थाकार्यवाहकैर्विपुलद्रव्यव्ययपूर्वकं महत्पुण्यस्वाय-त्तीकृत्य मुद्रापिता । किञ्च तादृग्ग्रन्थरत्नस्य प्रशंसनीयं संशोधनकार्यं महापरिश्रमपूर्वकमनेक-ग्रन्थसम्पादकानुवादकविवेचकविद्वद्वर्यप्रोफेसर **हीरालाल रसिकदास कापडिया** एम्. ए. इत्युपाधिधारिणा विशिष्टप्रस्तावनाटिप्पण्यादिविषयविभागविशदपूर्वकं कृतं तेन पाठकानां पठनपन्था अतीव सरलः कारितः । यादृशं संशोधनकार्यमन्यैः कर्तुं दुःशकं तादृशमनेन महाशयेन कृतम् । पाठान्तराण्यपि न विस्मृतानि । अन्तत एतत्संस्थाकार्यवाहकश्रेष्ठिवर्य-जीवनचन्द्रसाकरचन्द्रप्रभृतयः श्रद्धापूर्वकसंशोधनकार्यकर्तारः प्रोफेसरहीरालालमहाशया अपि धन्यवादमर्हन्ति । एते सर्वेऽपि एतादृक्साहित्योद्धारकार्यकरणे निरन्तरदक्षा भवन्त्विति शासनदेवं प्रति विज्ञप्यते न्यायतीर्थमुनिमङ्गलविजयेन ।

श्रीवीरम्

આમુખ

શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનો બીજો વિભાગ અધ્યાય ૬ થી ૧૦ અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ થયો ન હોતો તે અમે શેઠ દેવચંદ લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધારે ગ્રંથાંક ૭૬ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છીયે.

પ્રથમ વિભાગની પેઠે આ દ્વિતીય વિભાગનું કાર્ય પણ પ્રોફેસર **હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા** *M. A.* દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. તેઓએ ગ્રંથકારનો પરિચય વગેરે પ્રાસંગિક બાબતો ઉપર બન્યો એટલો સુન્દર પ્રકાશ પાડ્યો છે એટલે એ સંબંધે હમારે કશું ઉમેરવા જેવું રહેતું નથી.

પ્રથમ વિભાગ સંબંધે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મળ્યા છે તે ઉપરથી વાંચક વર્ગ આ અપૂર્વ ગ્રન્થનું મૂલ્ય આંકી શકશે એમ ધારિયે છિયે. અભિપ્રાયો અંતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

અમારા પ્રકાશન કાર્યમાં વિના સંકોચે સહાયતા કરનાર પરમ પૂજ્ય આચાર્યવર્ય શ્રીવિજયસિદ્ધિ-સૂરીશ્વરજીના કરકમળમાં પ્રથમ વિભાગની જેમ આ દ્વિતીય વિભાગ પણ સમર્પણ કરી પ્રમોદિત થઇયે છિયે.

દ્વિતીય વિભાગનું પણ પાઠાંતરપૂર્વક શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરી આપવા માટે ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય **શ્રીમંગલવિજયજી** મહારાજશ્રીના અમો ઋણી છિયે.

સદર ગ્રંથની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન તાડપત્રીની પ્રત પાલણપુરના એક યતિજીના ભંડારમાં છે એવી અમોને ખબર મળતાં તે મંગાવવા બનતો પ્રયાસ સેવ્યો પણ તેમાં ફલીભૂત થઇ શક્યા નહિ. પાલણપુર જઇ ત્યાં લાંબો સમય રોકાઇ કાર્ય કરાવી શકવાની અનુકૂલતા હતી નહિ તેથી તે પ્રતિનો લાભ લઇ શકાયો નથી પણ ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થઇ પડે એ આશાએ અમે એની અત્ર ટુંક નોંધ લેવી દુરસ્ત ધારીએ છિયે.

સુરત, ગોપીપુરા,
સં ૧૯૮૬ જેઠ સુદ ૧
ગુરુવાર
તા૦ ૨૯ મે ૧૯૩૦.

લિ૦
જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી
પોતે અને બીજા ટ્રસ્ટીઓ વતી.

विषयसूचीपत्रम्—TABLE OF CONTENTS

किञ्चिद् विज्ञापनम्

चिरत्नग्रन्थरत्नगवेषकाः ! सानन्दं निवेदयामि तत्रभवद्भ्यः शेमुषीशालिभ्यो यदुत महार्थाल्पसूत्रस्य श्रीतत्त्वार्थाधिगमसूत्रेतिनामधेयस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य प्रथमविभागप्रस्तावनाप्रान्ते 'द्वितीयं विभागं यथामति संशोध्य धीधनकरकमले समर्पयिष्यामी'ति याऽभिलाषा प्रदर्शिता मया तत्पूर्तिः सञ्जाता सम्प्रति देवगुरुकृपाकटाक्षेण। परं न चायं मे प्रयासो विघ्नविकलः, यतो लघिष्ठभ्रातुः खुशमनलालस्य वर्षद्वयपर्यन्तानारोग्येण न केवलं नानाकदर्थना मम सञ्जाताः, किन्तु तत्परलोकगमनेन चिरस्थायी मर्मस्पर्शी उद्वेगश्चानुभूतो मया।

किञ्च 'श्रीमोहनलालजीजैनसेन्ट्रललाइब्रेरी'सत्कक-संज्ञकप्रत्याधारेणारब्धे अद्यावध्यप्रकाशितैतद्विभागमुद्राप्यमाणपुस्तिकाकर्मणि गरीयांसं तापं समन्वभवम्, अशुद्धिपाठपातादिप्राचुर्यात्। श्रीयुतजीवनचन्द्रद्वारा प्राप्ता श्रीविजयसिद्धिसूरिवरसत्का ख-प्रतिरपि तद्दूरीकरणे न प्रभविष्णुरभूत्। अतः प्रायः सार्धपष्ठाध्यायात् गेतिसंज्ञानिर्धारितस्या मदीयजन्मभूमि'सूर्यपुर'स्य'जैनानन्दपुस्तकालय'प्रत्या आधारेण मुद्राप्यमाणा पुस्तिका कथमपि सम्पूर्णतामानिन्ये।

एवं महता कष्टेन विहितायां पुस्तिकायां 'एशियाटिक् सोसायटी ऑफ् बेन्गॉल्' इति संज्ञया सुप्रसिद्धसंस्थया मुद्रापितस्य घ-संज्ञितस्य पुस्तकस्य साहाय्येन सूत्रभाष्यपाठानां संशोधनसमये महती चिन्ताऽऽपतिता यत् किं करणीयं शेषसन्दिग्धस्थलपरिस्खलनापरिमार्जने। प्रकाशकमहाशयाय निवेदितेऽस्मिन् सङ्कटे तेन कतिपयमासान्तरे कस्याश्चन प्रतेः प्रतिलेखो मह्यं प्रददे। तत्र प्रतिलेखकस्य प्रमादात् लिपेरनभिज्ञत्वाच्च शुद्धा अपि पाठा अशुद्धीभूता दृष्टिगोचरमागताः, तथापि किमपि साहाय्यमलेभि ङ-संज्ञकयाऽनया प्रत्या, अतो मूलप्रतिप्रापणे प्रयत्नोऽकारि किन्तु स न सफलीबभूव।

एवं पुस्तकपञ्चकसाहाय्येन कथमपि निष्पादिता मुद्रणालयोचितपुस्तिका यन्त्रालये एव प्रेषिता। अत्रायं हेतुर्यद् ग्रामानुग्रामविहारकरणप्रवृत्तानामागमोद्धारक-व्याख्याप्रज्ञ-जैनाचार्यश्रीआनन्दसागरसूरिवराणामेकत्र स्थिरताऽभावात् तत्सविधे पुस्तिकाप्रेषणे नावकाशः, विलम्बकरणं तु दुःसहं द्वितीयविभागपाठनतत्परजनानां वारंवारपृच्छनादित्वात्।

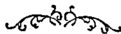
सत्यामप्येवंविधपरिस्थित्यां ग्रन्थस्यास्य द्वितीयवेलाशोधनपत्राणि (revised proofs) तु मया प्रहितानि जैनागमप्रसिद्धिसेवाहेवाकिनां सार्वसिद्धान्तप्रवीणानां श्रीमतां आनन्द-

सागरसूरिपादानां सविधे । एभिः सूरिमतल्लिकाभिरादरातिशयादपि साक्षात्कार्यं पाठस्वच्छ-च्छायादिभिः सङ्कलय्य संशोधितानि तानि पत्राणि ।

२४० पृष्ठेषु तु मुद्रितेषु एवंविधमपि साहाय्यं दातुमसमर्था अभूवन् सूरयः विहारादि-व्यग्रचित्ताः। तथापि संशोधनकर्मणि स्वर्गीजन्मकृपापरेण मामका साहाय्यदानेनानुगृहीतोऽस्मि तावता तेभ्यो ददामि शतशो हार्दिकान् धन्यवादान्। अस्योत्तरार्धस्य विभागस्य संशोधने मुख्यत्वेनोपकर्तॄणां दक्षिणविहारिमुनिराजश्रीअमरविजयशिष्यश्रीचतुरविजयानां नामधेयं कीर्तयाम्यनेकशः ।

अत्रेदमपि निवेदनमावश्यकं यद् १०४पृष्ठमुद्रणानन्तरं प्रकाशकेनान्यत् प्रतियुगलं मह्यमदायि । तत्र एका घ-संज्ञका प्रतिः अमदावादस्थडहेलेतिनामकोपाश्रयभाण्डागार-सत्का, ज-संज्ञका तु एतदपेक्षया प्राचीना कतिपयजीर्णपत्रमयी 'जैनानन्दपुस्तकालय'-सत्का यत्सहायतया ग-प्रतिर्लिखितेति मां प्रतिभाति । एतत् प्रतियुगलमभूत् किमप्यु-पयुक्तं सन्देहनिराकरणावसरे । ङ-सञ्ज्ञप्रतिरुपाध्यायानां न्यायतीर्थन्यायविशारदेतिपदवी-द्वयविराजितॄणां श्रीमङ्गलविजयानां यदुपयोगः क्वचिदेव कृतोऽत्र मया ।

अन्तेऽस्य २०६८०श्लोकप्रमाणकस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनेन जैनतत्त्वजिज्ञासूनां प्राच्य-पाश्चात्यविपश्चितां साहाय्यकारिणः, मदीयसूचनानुसारेण प्रो. यकोबी-विन्टर्निट्स् लॉयमेन्-गरिनोप्रमुखविद्वद्वरेभ्योऽग्रवचनरूपां प्रस्तावनासम्बन्धिनीं वा लेखसामग्रीं विज्ञप्तिपत्रद्वारा याच-मानस्य च श्रेष्ठिप्रवरस्य श्रीयुतसाकरचन्द्रात्मजजीवनचन्द्रस्य प्रयासमिममनुमोदयन्, ग्रन्थस्य द्वितीयस्यापि विभागस्य शुद्धिपत्रकस्य विधातॄणां न्यायव्याकरणतत्त्वज्ञानविषयकनाना-ग्रन्थप्रणेतॄणां उपाध्यायश्रीमङ्गलविजयानां कृतज्ञतापूर्विकामुपकृतिं संस्मरन् कृपापीयूष-पाथोधिभ्यो विवेकविचक्षणेभ्यः स्खलनासम्बन्धिनीं च क्षमां याचमानो विरमाम्यस्माद् विज्ञा-पनाप्रस्तावाद् विबुधवृन्दारविन्दमकरन्देन्दिन्दरो हीरालालः ।

PREFACE

It is a matter of great solace to me to mention that I have fortunately succeeded in fulfilling my promise of editing this important and interesting work, though the progress in the direction of completing this arduous task was seriously hampered by the untimely death of my youngest brother *Khushmanlāl.* He appeared for the B. Sc. examination with Chemistry from the Elphinstone College, the Almameter of mine also, in 1921 A. D. and secured the first class. Soon after, he joined the St. Xavier's College as an Assistant Professor of Chemistry, the College wherein, I, too, have worked as Assistant Professor of Mathematics, though, for a term. He continued to discharge his duties till the cruel hand of Death snatched him away from the midst of his relations, friends and acquaintances, on the 28th August 1926, after he had suffered from a protracted illness for about two years. This is not the place where I should even briefly record his career; so, without dilating upon my personal worries and shocks, I had to put up with, owing to the premature deaths of three members of my family who passed away though young, within a period of 15 months, I shall now add a few words in connection with the completion of the press-copy, in addition to what I have said in the preface of the first part of this voluminous work.

It was indeed very difficult for me to prepare the press-copy of this work, since, the manuscripts herein designated as *Ka* and *Kha* were unreliable. I would have been obliged to give up this attempt, after the sixth chapter and a part of the seventh were copied out, had I not succeeded in procuring the Ms. from the *Jaināṇanda Pustakālaya* of Surat which is here named as *Ga.* This, too, did not facilitate my work very much; for, it only partially helped me in clearing some doubts. In course of time, I was supplied by the publisher with a hand-written copy of this work prepared by a scribe, who, ignorant as he must be of the Sanskrit language had even failed to decipher the charactres. Anyhow, this was useful to me in tackling some knotty points, a fact that led me to suggest to the publisher that he should kindly supply me with the original Ms., which I am sorry to mention, proved a fruitless attempt for him.

Under these circumstances, on the one hand, I was inclined to proceed rather slowly with a view that I may get better materials to work with, while on the other, my attention was being drawn to the continuous demand for the second part, from the various sources.

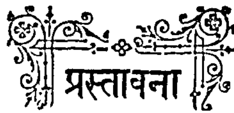
1 A brief sketch is outlined in the St. Xavier's College Magazine (September 1926).

It was after 13 formes of this part were printed that I was supplied by the publisher with a Ms. belonging to the Dehla Bhandar of Ahmedabad which gave me some relief. This is the very Ms. which is here referred to as *Ca.* This will explain the lot of inconvenience I had to undergo in compiling the press-copy. Over and above this, unfortunately, not only was *Śrī Ānandasāgarasūri* unable to go through my press copy but also he could not assist me even by examining the revised proofs; for, this sort of valuable assistance was available only up to the printing of 30 formes. For the rest of the work I was obliged to solicit help from two or three *Munis* out of whom *Śrī Catura-vijaya* deserves to be specially mentioned as he has favoured me by going through the revised proofs of Sanskrit Introduction and a major part of the portions appended to the text.

Befor [illegible] 'ly record my repeated thanks and gratitude to [illegible] an erudite scholar of Jainism, without whose willing and valuable co-operation it would have been indeed extremely difficult for me to complete this work. I shall be failing in my duty if I did not cordially thank *Nyāya-tīrtha Nyāyavis'ārada Upādhyāya Śrī Maṅgala-vijaya* who has exerted himself not only in removing the discrepancies which must have crept in this work owing to my inefficiency, by preparing the errata, but also has furnished the reader with different readings by comparing the printed formes with the Ms. in his possession, here designated as *Cha.* Furthermore, I may offer my heartiest congratulations to the publisher for the service he has rendered to the cause of Jainism by undertaking the publication of this gigantic work of immense value. In the end, I may avail myself of the present opportunity to acknowledge my indebtedness to Pandit *Sukhalal* as well as other authors whose works may have been useful to me in preparing the Introductions.

H. R. KĀPADĪA.

प्रस्तावना

" परब्रह्माकारं सकलजगदाकाररहितं
सरूपं नीरूपं सगुणमगुणं[१] निर्विभु-विभुम् ।
विभिन्नं सम्भिन्नं विगतमनसं साधुमनसं
पुराणं नव्यं चाधिहृदयमधीशं प्रणिदधे ॥ "

इह हि निःसीमसंसारपारावारनिमज्जनत्रस्तानामाधिव्याध्युपाधिग्रस्तानां परिस्फुरज्जन्मजरामरणमोहानां करालकलिकालकवलितशेमुषीसन्दोहानां सङ्क्षिप्तरुचीनां भव्यसत्त्वानां परोपकारसम्पादनमेव सर्वोत्तमा स्वार्थसिद्धिः सौजन्यसौशील्यसारल्यशेवधीनां सार्वसिद्धान्तसारपीयूषपानपीवराणां श्रीजिनेश्वरशासनप्रभावनाप्रभाऽऽविर्भावभास्कराणामिति मत्वा परोपकृतिकर्मकर्मठैः श्वेताम्बरपरम्परानुसारेण पञ्चशतप्रकरणप्रणेतृभिरप्रतिमप्रतिभामण्डलैर्वाचकाखण्डलैः श्रीउमास्वातीतिसुभगनामधेयैर्न केवलं सन्दब्धस्तत्त्वार्थाधिगमसूत्रनामा व्यक्तविषयात्मको महामूल्यो ग्रन्थः, किन्तु सङ्कलितोऽयं भवसन्ततिदारिकाभिरशेषक्लेशनिराकारिकाभिरुपोद्धातरूपिकाभिः सम्बन्धकारिकाभिः, समलङ्कृतश्च गीर्वाणगीर्गुम्फितेन सूत्रार्थप्रदीपकेन सरलसरससुश्लिष्टस्वोपज्ञभाष्येणेति समवगम्यते प्रथमविभागगवेषकैः । अद्यावधियावदनुद्धृतस्यास्य ग्रन्थस्य प्रस्तावना प्रस्तूयते प्रतिज्ञापालनार्थं मन्दमेधसाऽपि मया । अवतार्यते तावन्मीमांसाभूमिकायां प्रश्नोऽयं यत् प्रथमं केन जैनमुनिरत्नेन संस्कृतभाषायां सिद्धान्तप्रणयनमकारि । प्रत्येकतीर्थङ्करशासने द्वादशाङ्गी रच्यते गणधरनामकर्मोदयवर्तिभिर्बीजबुद्धिभिर्गणधरदेवैः । तत्र दृष्टिवादसञ्ज्ञकं द्वादशाङ्गं प्रायो गीर्वाणगीर्गुम्फितं समस्ति । उक्तं च श्रीवर्धमानसूरिभिरवतरणरूपेण आचारदिनकरे निजप्रणयने—

" मुत्तूण[२] दिट्ठिवायं कालियउक्कालियंगसिद्धंतं ।
थीबालवायणत्थं पाययमुइयं जिणवरेहिं ॥"

अनेन निरस्यते मतमिदं केषाञ्चिद् यदुत श्रीवीरनिर्वाणसमयानन्तरमेव जैनैः संस्कृतभाषाज्ञानं सम्पादितम् । अपरञ्च एतन्निरसने निम्नलिखिते गाथे अप्युपयुक्ते—

" सक्कया[३] पागता चेव दुहा भणितीओ आहिया ।
सरमंडलम्मि गिज्जंते पसत्था इसिभासिता ॥"

—स्थानाङ्गे सप्तमे स्थानके ३९४तमे पत्रे

---

१ श्रीसिद्धसेनगणिवरैर्भाष्यकारिकेति नाम निरदेशि विंशतितमे पृष्ठे ।

२-३ छाया—मुक्त्वा दृष्टिवादं कालिकोत्कालिकाङ्गसिद्धान्तम् ।
स्त्रीबालवाचनार्थं प्राकृतमुदितं जिनवरैः ॥
संस्कृता प्राकृता चैव द्विधा भणिती आहिते ।
स्वरमण्डले गीयेते प्रशस्ते ऋषिभाषिते ॥

"सक्कया पायया चेव भणिईओ होंति दोण्णि वा।
सरमंडलम्मि गिज्जंते पसत्था इसिभासिया ॥"[1]

—अनुयोगद्वारे सू० १२७, १३१तमे पत्रे

एवं परिस्थित्यां सत्यां गीर्वाणगिरायां सिद्धान्तग्रन्थानामनिर्माणम्, यत् सन्त्यपि तीर्थानि प्रवर्तितान्यधुनापि । अतः केन प्रथमतोऽपि कृतानि ग्रन्थस्य कोऽवकाशः ? । किञ्च श्रीमन्महावीरस्वामिसत्कानां श्रीइन्द्रभूतिप्रमुखगणधरैः रचितानि चतुर्दश पूर्वाणि विद्यमानानि[2] हुण्डावसर्पिण्या अस्मिन्नरे गीर्वाणभाषामयः कः प्रथमो ग्रन्थ इति जिज्ञासानुरूपं यथेष्टस्थापनासम्भवः, परन्तु वर्तमानकाले समुपलभ्यं साहित्यमाश्रित्य तत्त्वार्थाधिगमग्रन्थकमिदं आद्यं प्राथमिकं स्थानमलङ्करोतीति कथने न मनागपि सन्देहो वर्तते, सर्वेषां पूर्वाणामुच्छेदत्वात् ।

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणामप्युपकारिणीं प्राकृतभाषां परित्यज्य कस्माद् इतो गीर्वाणगिराश्रित तत्त्वार्थसूत्र-प्रशमरतिप्रभृतिग्रन्थग्रथनकलानर्तकीनाट्याचार्यैर्वाचकवर्यैरित्यपि प्रश्नः सञ्जायेत, किन्तु तस्य सन्तोषकारकमुत्तरं दातुं नाहमलम् । वाचकवर्यविद्यमानसमये संस्कृतभाषायाः प्राधान्यं, दर्शनान्तरीयसाहित्यस्य एतद्भाषाद्वारा गुम्फनावलोकनं, तेषां संस्कृतभाषाभाषिक्षेत्रेषु विहारः, तेषां ब्राह्मणजातिरित्यादिसम्भावनारूपप्रेरकबलेन तैस्तत्त्वार्थसूत्रस्य स्वोपज्ञभाष्यपूर्वकस्य प्रणयनं कृतं संस्कृतभाषायामिति सम्भाव्यते ।[3]

---

१ छाया भाष्य उपरिवत् ।

२ अन्तिमाश्चतुर्दशपूर्वधराः श्रीस्थूलभद्राः, अन्तिमा दशपूर्वधराः श्रीवज्रस्वामिनः, सार्धनवपूर्वधराः श्री-आर्यरक्षितसूरयोऽन्त्यार्धकपूर्वविदः श्रीदेवर्द्धिगणिक्षमाश्रमणाः । श्रीवीरनिर्वाणात् वर्षसहस्रे व्यतीते पूर्वविच्छेद इति भगवत्यां (श. २, उ. ८, सू. ६७८) निर्देशः । स चायम्—

"जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए देवाणुप्पियाणं केवतियं कालं पुव्वगए अणुसज्जि-स्सति ? । गोयमा ! णं दीवे भारहे वासे इमीसे उ(ओ?)सप्पिणीए ममं एगं वाससहस्सं पुव्वगए अणुसज्जिस्सति ।"

[जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां देवानुप्रियाणां कियन्तं कालं पूर्वगतमनुसंस्यति ? । गौतम ! द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां ममैकं वर्षसहस्रं पूर्वगतमनुसंस्यति ।]

किञ्च तित्थोगालिकेऽप्युल्लेखो वरीवर्ति:—

"वोलीणंमि सहस्से, वरिसाणं वीरमोक्खगमणाउ ।
उत्तरवायगवसभे, पुव्वगयस्स भवे छेदो ॥
वरिससहस्से पुण्णे, तित्थोगालिएँ वद्धमाणस्स ।
नासि ही पुव्वगतं, अणुपरिवाडिएँ जं जस्स ॥"

[व्यतीते सहस्रे वर्षाणां वीरमोक्षगमनात् ।
उत्तरवाचकवृषभे पूर्वगतस्य भवेत् छेदः ॥
वर्षसहस्रे पूर्णे तीर्थोद्गालिते वर्धमानस्य ।
नाशि ही पूर्वगतमनुपरिपाटितो यद् यस्य ॥]

३ प्राकृतभाषायां ये साम्प्रदायिका विचारा सुबद्धा आसंस्ते गीर्वाणगिरायां सुप्रसन्नसङ्क्षिप्तसरलशुद्धशैल्या वाचकवर्यैः सफलं गुम्फिताः । अनेनानुमीयते यदुत वाचकवर्यसमयात् प्राक्कालीना जैनमुनिपुङ्गवाः संस्कृतभाषायां ग्रन्थनिर्माणे न केवलं समर्था आसन्, किन्त्वेतस्यां दिशि सफलः प्रयासोऽपि तैः कृतः स्यात् ।

श्रीदेवगुप्तसूरिविचारः—

यद्यपि द्वितीये विभागेऽस्मिन् न कोऽपि सम्बन्धः साक्षात् समस्ति श्रीदेवगुप्तसूरिप्रस्तावस्य तथापि प्रथमविभागगतसम्बन्धकारिकाप्रणेतृत्वपरिचयप्रकाशनपटु किमपि वक्तव्यं नासङ्गतिमङ्गति। संशोधनार्थं मया समासादितासु सर्वासु तत्त्वार्थाधिगमसूत्रप्रतिषु श्रीदेवगुप्तीया टीका श्रीसिद्धसेनीयायाः पूर्वमुल्लेखिता दरीदृश्यते। तत्र केनापि कारणेन भवितव्यमिति तर्के सति प्रतिभाति विकल्पोऽयं यदुत श्रीदेवगुप्तसूरयः श्रीसिद्धसेनसूरिभ्यः पूर्वगामिनो ज्यायांसो वा भवेयुः। अथवैतैः प्रणीतायाष्टीकायाः सम्बन्धकारिकाटीकाया एवोपलब्धिः पूर्वोल्लेखने कारणं भवेत्।

गन्धहस्तिपदपरामर्शः—

गन्धहस्तिपदमुपलभ्यते श्वेताम्बरीये दिगम्बरीये च साहित्ये। तावत् प्रथमं श्वेताम्बराणां साहित्यं लक्ष्यीकृत्य किञ्चिदुच्यते। शक्रस्तवेत्यपरनामधेये 'नमोत्थुणं' नाम्नि प्राचीने स्तोत्रे 'पुरिसवरगन्धहत्थीणं' इति परमकारुणिकचतुस्त्रिंशदतिशयधारिधर्मदेवश्रीतीर्थङ्करस्य विशेषणं विद्यते, परन्तु न चास्यात्र किमपि विशिष्टं प्रयोजनं वर्तते। वृद्धवादिश्रीदेवसूरिशिष्यरत्नश्रीसिद्धसेनदिवाकराणां गन्धहस्तिरूपेणोल्लेखोऽकारि न्यायाचार्यन्यायविशारदमहामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिभिः स्वनिर्मिते वीरस्तुतिरूपे न्यायखण्डखाद्ये (श्लो. १६, पृ. १६) निम्नलिखितपङ्क्तिप्रणयनेन—

"अनेनैवाभिप्रायेणाह गन्धहस्ती सम्मतौ[1]"

किन्तु भ्रान्तिमूलकोऽयमुल्लेख इत्यवगम्यते, यतः श्रीयशोविजयान् विहाय न केनापि ग्रन्थकारेण श्रीसिद्धसेनदिवाकराणां विषये तेषां सुनिश्चितां काञ्चन कृतिं तद्गतावतरणसमुद्धरणप्रसङ्गं वाऽऽश्रित्य 'गन्धहस्ती'ति विशेषणं प्रायुज्जि। अपरञ्च श्रीसिद्धसेनदिवाकराणां जीवनवृत्तान्तस्य ये प्राचीना अर्वाचीनाश्च प्रबन्धाः[2] सम्प्राप्यन्ते तत्रापि तेषां पदवीरूपेण उपनामरूपेण वा गन्धहस्तिपदं न दृष्टिपथमवतरति। तेषां दिवाकरेत्युपाधिस्तु दरीदृश्यतेऽन्यान्यस्थलेषु, यथाहि—श्रीहरिभद्रसूरिवरकृते पञ्चवस्तुनामके ग्रन्थे (गा. १०४८)[3] सन्मतितर्कस्य श्रीअभयदेवसूरिकृतायां व्याख्यायां च प्रथमे पृष्ठे[4]।

किञ्च गन्धहस्तिनामधेयाः केऽपि सूरय आसन्नित्यनुमीयते जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेः श्रीशान्तिचन्द्रवाचकविहितप्रमेयरत्नमञ्जूषाऽभिधवृत्तिगतेन निम्नलिखितेन पद्येन—

---

१ एतत्सम्पादकमतेन 'सन्मति' नाम वास्तविकम्।

२ श्रीभद्रेश्वरविरचितकथावलीगतः श्रीसिद्धसेनप्रबन्धः, प्रभावकचरित्रगतो वृद्धवादिप्रबन्धान्तर्गतः श्रीसिद्धसेनप्रबन्धः, प्रबन्धचिन्तामणिगतः श्रीसिद्धसेनप्रबन्धश्च।

३ "आयरियसिद्धसेणेण सम्मईए पइट्ठिअजसेणं। दूसमणि'दिवागर'कप्पत्तणओ तदक्खेणं॥"

४ "सिद्धसेनदिवाकरः तदुपायभूतसम्मत्याख्यप्रकरणे०।"

"सक्कया पायया चेव भणिईओ होंति दोण्णि वा ।
सरमण्डलम्मि गिज्जंते पसत्था इसिभासिया ॥"

—अनुयोगद्वारे सू० १२७, १३१तमे पत्रे

एवं परिस्थित्यां सत्यां गीर्वाणगिरायां सिद्धान्तग्रन्थग्रथनादिकार्यं नाम, यद् अनल्पानि वर्षाणि प्रवर्तितान्यपायानि । अतः केन प्रथममेव सूत्राणि प्रथितानि कोऽनाकारः ? । किञ्च श्रीमहावीरस्वामिगणधरैः श्रीइन्द्रभूतिप्रमुखैर्गणधरैः गुम्फितानि चतुर्दश पूर्वाणि विद्यमानान्यपि हुण्डावसर्पिण्या अस्मिन्नरे गीर्वाणभाषायाः कः प्रथमो ग्रन्थ इति जिज्ञासाकृत्यं सर्वथाऽस्मान्नामभावः, परन्तु वर्तमानकाले समुपलभ्यमानसाहित्याभिन्नं तत्त्वार्थाधिगमसूत्रमिदं प्राथमिकं स्थानमलङ्करोतीति कथने न मनागपि सन्देहो वर्तते, संस्कृतपूर्वाणामुच्छिन्नत्वात् ।

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणामप्युपकारिणी प्राकृतभाषा परिहाय कस्माद् वाचकवर्यैरपि तत्त्वार्थसूत्र-प्रशमरतिप्रमुखग्रन्थग्रथनसमये संस्कृतभाषैव स्वीकृतेति प्रश्नः समुपज्ञायेत, किन्तु तस्य सन्तोषकारकमुत्तरं दातुं नाहमलम् । वाचकमुख्यसमये संस्कृतभाषायाः प्राधान्यं, दर्शनान्तरीयसाहित्यस्य एतद्भाषाद्वारा गुम्फनाऽस्मावलोकनं, तेषां संस्कृतभाषाभाषिदेशेषु विहारः, तेषां ब्राह्मणजातिरित्यादिसम्भावनारूपकारणकलापेन तैस्तत्त्वार्थसूत्रस्य स्वोपज्ञभाष्यपूर्वकस्य प्रणयनं कृतं संस्कृतभाषायामिति सम्भाव्यते ।[3]

---

१ छाया प्राग् उपरिवत् ।

२ अन्तिमाश्चतुर्दशपूर्वधराः श्रीस्थूलभद्राः, अन्तिमा दशपूर्वधराः श्रीवज्रस्वामिनः, सार्धनवपूर्वधराः श्री-आर्यरक्षितसूरयोऽन्त्यार्धकपूर्वविदः श्रीदेवर्द्धिगणिक्षमाश्रमणाः । श्रीवीरनिर्वाणात् वर्षसहस्रे व्यतीते पूर्वविच्छेद इति भगवत्यां (श. २, उ. ८, सू. ६७८) निर्देशः । स चायम्—

"जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए देवाणुप्पियाणं केवतियं कालं पुव्वगए अणुसज्जि-स्सति ? । गोयमा ! णं दीवे भारहे वासे इमीसे च(ओ!)सप्पिणीए ममं एगं वाससहस्सं पुव्वगए अणुसज्जिस्सति ।"

[जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां देवानुप्रियाणां कियन्तं कालं पूर्वगतमनुसंक्ष्यति ? । गौतम ! द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां ममैकं वर्षसहस्रं पूर्वगतमनुसंक्ष्यति ।]

किञ्च निम्नावतारितोऽप्युल्लेखो वरीवर्ति:—

"वोलीणंमि सहस्से, वरिसाणं वीरमोक्खगमणाउ ।
उत्तरवायगवसभे, पुव्वगयस्स भवे छेदो ॥
वरिससहस्से पुण्णे, तित्थोग्गालिएँ वद्धमाणस्स ।
नासि ही पुव्वगतं, अणुपरिवाडिएँ जं जस्स ॥"

[व्यतीते सहस्रे वर्षाणां वीरमोक्षगमतात् ।
उत्तरवाचकवृषभे पूर्वगतस्य भवेत् छेदः ॥
वर्षसहस्रे पूर्णे तीर्थोद्गालिते वर्धमानस्य ।
नाशि ही पूर्वगतमनुपरिपाटितो यद् यस्य ॥]

३ प्राकृतभाषायां ये साम्प्रदायिका विचारा सुवद्धा आसंस्ते गीर्वाणगिरायां सुप्रसन्नसङ्क्षिप्तसरलशुद्धशैल्या वाचकवर्यैः सफलं गुम्फिताः । अनेनानुमीयते यदुत वाचकवर्यसमयात् प्राक्कालीना जैनमुनिपुङ्गवाः संस्कृतभाषायां ग्रन्थनिर्माणे न केवलं समर्था आसन्, किन्त्वेतस्यां दिशि सफलः प्रयासोऽपि तैः कृतः स्यात् ।

श्रीदेवगुप्तसूरिविचारः—

यद्यपि द्वितीये विभागेऽस्मिन् न कोऽपि सम्बन्धः साक्षात् समस्ति श्रीदेवगुप्तसूरिप्रस्तावस्य तथापि प्रथमविभागगतसम्बन्धकारिकाप्रणेतृत्वपरिचयप्रकाशनपट्ठ किमपि वक्तव्यं नासङ्गतिमङ्गति। संशोधनार्थं मया समासादितासु सर्वासु तत्त्वार्थाधिगमसूत्रप्रतिषु श्रीदेवगुप्तीया टीका श्रीसिद्धसेनीयायाः पूर्वमुल्लेखिता दरीदृश्यते । तत्र केनापि कारणेन भवितव्यमिति तर्के सति प्रतिभाति विकल्पोऽयं यदुत श्रीदेवगुप्तसूरयः श्रीसिद्धसेनसूरिभ्यः पूर्वगामिनो ज्यायांसो वा भवेयुः । अथवैतैः प्रणीतायाष्टीकायाः सम्बन्धकारिकाटीकाया एवोपलब्धिः पूर्वोल्लेखने कारणं भवेत् ।

गन्धहस्तिपदपरामर्शः—

गन्धहस्तिपदमुपलभ्यते श्वेताम्बरीये दिगम्बरीये च साहित्ये । तावत् प्रथमं श्वेताम्बराणां साहित्यं लक्ष्यीकृत्य किञ्चिदुच्यते । शक्रस्तवेत्यपरनामधेये 'नमोत्थुणं'नाम्नि प्राचीने स्तोत्रे 'पुरिसवरगन्धहत्थीणं' इति परमकारुणिकचतुस्त्रिंशदतिशयधारिधर्मदेवश्रीतीर्थङ्करस्य विशेषणं विद्यते, परन्तु न चास्यात्र किमपि विशिष्टं प्रयोजनं वर्तते । वृद्धवादिश्रीदेवसूरिशिष्यरत्नश्रीसिद्धसेनदिवाकराणां गन्धहस्तिरूपेणोल्लेखोऽकारि न्यायाचार्यन्यायविशारदमहामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिभिः स्वनिर्मिते वीरस्तुतिरूपे न्यायखण्डखाद्ये (श्लो. १६, पृ. १६) निम्नलिखितपङ्क्तिप्रणयनेन—

"अनेनैवाभिप्रायेणाह गन्धहस्ती सम्मतौ"

किन्तु भ्रान्तिमूलकोऽयमुल्लेख इत्यवगम्यते, यतः श्रीयशोविजयान् विहाय न केनापि ग्रन्थकारेण श्रीसिद्धसेनदिवाकराणां विषये तेषां सुनिश्चितां काञ्चन कृतिं तद्गतावतरणसमुद्धरणप्रसङ्गं वाऽऽश्रित्य 'गन्धहस्ती'ति विशेषणं प्रायुञ्जि । अपरञ्च श्रीसिद्धसेनदिवाकराणां जीवनवृत्तान्तस्य ये प्राचीना अर्वाचीनाश्च प्रबन्धाः सम्प्राप्यन्ते तत्रापि तेषां पदवीरूपेण उपनामरूपेण वा गन्धहस्तिपदं न दृष्टिपथमवतरति । तेषां दिवाकरेत्युपाधिस्तु दरीदृश्यतेऽन्यान्यस्थलेषु, यथाहि—श्रीहरिभद्रसूरिवरकृते पञ्चवस्तुनामके ग्रन्थे (गा. १०४८) सन्मतितर्कस्य श्रीअभयदेवसूरिकृतायां व्याख्यायां च प्रथमे पृष्ठे ।

किञ्च गन्धहस्तिनामधेयाः केऽपि सूरय आसन्नित्यनुमीयते जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेः श्रीशान्तिचन्द्रवाचकविहितप्रमेयरत्नमञ्जूषाऽभिधवृत्तिगतेन निम्नलिखितेन पद्येन—

---

१ एतत्सम्पादकमतेन 'सन्मति' नाम वास्तविकम् ।

२ श्रीभद्रेश्वरविरचितकथावलीगतः श्रीसिद्धसेनप्रबन्धः, प्रभावकचरित्रगतो वृद्धवादिप्रबन्धान्तर्गतः श्रीसिद्धसेनप्रबन्धः, प्रबन्धचिन्तामणिगतः श्रीसिद्धसेनप्रबन्धश्च ।

३ "आयरियसिद्धसेणेण सम्मईए पइट्ठिअजसेणं । दूसमणि'दिवागर'कप्पत्तणओ तदक्खेणं ॥"

४ "सिद्धसेनदिवाकरः तदुपायभूतसम्मत्याख्यप्रकरणे० ।"

"सक्कया पागया चेव भणिईओ होंति दोण्णि वा ।
सरमंडलम्मि गिज्जंते पसत्था इसिभासिया ॥"

—अनुयोगद्वारे सू० १२७, १३१तमे पत्रे

एवं परिस्थितौ सत्यां गीर्वाणगिरायां सिद्धान्तग्रथनमनादृतमासीत्, यत् अत्रत्यानि तीर्थानि प्रवर्तितान्यपाकृतानि । अतः केन प्रथमतया ग्रन्थनिर्मितिः प्रारब्धा कोऽयं कालः ? । किञ्च श्रीमहावीरस्वामिगणानां श्रीइन्द्रभूतिप्रमुखगणधरैः रचितानि चतुर्दश पूर्वाणि विद्यमाना-न्युत्सर्पिण्या अस्मिन्नरे गीर्वाणभाषामयः कः प्रथमो ग्रन्थ इति निर्णायकयथेष्टसाधना-नामभावः, परन्तु वर्तमानकाले समुपलभ्यमानसाहित्यसाक्षिण्य तत्त्वार्थाधिगमसूत्रमिदं आद्यं प्राथमिकं स्थानमलङ्करोतीति कथने न मनागपि सन्देहो वर्तते, गीर्वाणपूर्वाणामुच्छेदात् ।

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणामप्युपकारिणी प्राकृतभाषां परिहाय कस्मात् गीर्वाणगिरायामपि तत्त्वार्थसूत्र-प्रशमरतिप्रभृतिग्रन्थग्रथनस्यानन्तर्यकानामाचार्याणामपि प्रश्नः समुप-जायेत, किन्तु तस्य सन्तोषकारकमुत्तरं दातुं नाहमलम् । वाचकवर्याणां समये संस्कृत-भाषायाः प्राधान्यं, दर्शनान्तरीयसाहित्यस्य एतद्भाषाद्वारा सुप्रचारसमवलोकनं, तेषां संस्कृतभाषाभाषिक्षेत्रेषु विहारः, तेषां ब्राह्मणजातिरित्यादिसम्भावनारूपकारणकलापेन तैस्तत्त्वार्थ-सूत्रस्य स्वोपज्ञभाष्यपूर्वकस्य प्रणयनं कृतं संस्कृतभाषायामिति सम्भाव्यते ।[3]

---

१ छाया प्राय उपरिवत् ।

२ अन्तिमाश्चतुर्दशपूर्वधराः श्रीस्थूलभद्राः, अन्तिमा दशपूर्वधराः श्रीवज्रस्वामिनः, सार्धनवपूर्वधराः श्री-आर्यरक्षितसूरयोऽन्त्यार्धकपूर्वविदः श्रीदेवर्द्धिगणिक्षमाश्रमणाः । श्रीवीरनिर्वाणात् वर्षसहस्रे व्यतीते पूर्वविच्छेद इति भगवत्यां (श. २, उ. ८, सू. ६७८) निर्देशः । स चायम्—

"जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए देवाणुप्पियाणं केवतियं कालं पुव्वगए अणुसज्जि-स्सति ? । गोयमा ! णं दीवे भारहे वासे इमीसे उ(ओ?)सप्पिणीए ममं एगं वाससहस्सं पुव्वगए अणुसज्जिस्सति ।"

[जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां देवानुप्रियाणां कियन्तं कालं पूर्वगतमनुसंक्ष्यति ? । गौतम ! द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां ममैकं वर्षसहस्रं पूर्वगतमनुसंक्ष्यति ।]

किञ्च तित्थोगालियपइन्नयेऽप्युल्लेखो वरीवर्ति:—

"वोलीणंमि सहस्से, वरिसाणं वीरमोक्खगमणाउ ।
उत्तरवायगवसभे, पुव्वगयस्स भवे छेदो ॥
वरिससहस्से पुण्णे, तित्थोगालिएँ वद्धमाणस्स ।
नासि ही पुव्वगतं, अणुपरिवाडिएँ जं जस्स ॥"

[व्यतीते सहस्रे वर्षाणां वीरमोक्षगमनतात् ।
उत्तरवाचकवृषभे पूर्वगतस्य भवेत् छेदः ॥
वर्षसहस्रे पूर्णे तीर्थोद्गालिते वर्धमानस्य ।
नाशि ही पूर्वगतमनुपरिपाटितो यद् यस्य ॥]

३ प्राकृतभाषायां ये साम्प्रदायिका विचारा सुबद्धा आसंस्ते गीर्वाणगिरायां सुप्रसन्नसङ्क्षिप्तसरलशुद्धशैल्या वाचकवर्यैः सफलं गुम्फिताः । अनेनानुमीयते यदुत वाचकवर्यसमयात् प्राक्कालीना जैनमुनिपुङ्गवाः संस्कृतभाषायां ग्रन्थनिर्माणे न केवलं समर्था आसन्, किन्त्वेतस्यां दिशि सफलः प्रयासोऽपि तैः कृतः स्यात् ।

(३) "तत्र याऽपायसद्द्रव्यवर्तिनी श्रेणिकादीनां सद्द्रव्यापगमे च भवति अपायसहचारिणी सा सादिपर्यवसाना,"
—तत्त्वार्थ(अ. १, सू.७)वृत्तौ (पृ.५९)

(३) "यदुक्तं गन्धहस्तिना तत्र–याऽपायसद्द्रव्यवर्तिनी अपायो–मतिज्ञानांशः सद्द्रव्याणि–शुद्धसम्यक्त्वदलिकानि तद्वर्तिनी श्रेणिकादीनां च सद्द्रव्यापगमे भवत्यपायसहचारिणी सा सादिसपर्यवसाना इति"
—नवपदवृत्तौ ८८तमे पत्रे विशेषशतके च

(४) "प्राणापानावुच्छ्वासनिःश्वासक्रियालक्षणौ"
—तत्त्वार्थ(अ. ८, सू.१२)वृत्तौ (पृ.१६१)

(४) "यदाह गन्धहस्ती–प्राणापानौ उच्छ्वासनिःश्वासौ इति।"
—धर्मसङ्ग्रहणीवृत्तौ ४२तमे पत्रे

(५) "हरयो विदेहाश्च पञ्चालतुल्याः"
—तत्त्वार्थ(अ.३, सू.१०)वृत्तौ (पृ. २५३)

(५) "यदाह तत्त्वार्थमूलटीकाकृत् गन्धहस्ती–
'हरयो विदेहाश्च पञ्चालादितुल्याः' इति"
—बृहत्क्षेत्रसमासविवृतौ १९तमे पत्रे।

(६) "सम्यक्त्वं च मोहशुद्धदलिकानुभवः, प्रायेण तत्प्रवृत्ता क्रिया सम्यक्त्वक्रिया प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणजीवादिपदार्थविषयाश्रद्धा, जिनसिद्धगुरूपाध्याययतिजनयोग्यपुष्पधूपप्रदीपचामरातपत्रनमस्करणवस्त्राभरणान्नपानशय्यादानाद्यनेकवैयावृत्त्याभिव्यङ्ग्या च सम्यक्त्वसद्भावसंवर्धनपद्वी सद्वेद्यबन्धहेतुर्देवादिजन्मप्रतिलम्भकारणम्"
—तत्त्वार्थ(अ. ६, सू.६)वृत्तौ (पृ. ११)

(६) "एतासु च प्रेमद्वेषप्रत्ययक्रियाद्वयस्थाने सम्यक्त्वमिथ्यात्वक्रिये गन्धहस्तिनोक्ते, तयोश्च शुद्धमिथ्यात्वमोहदलिकानुभवप्रवृत्तप्रशमादिलिङ्गगम्यजीवादिपदार्थविषयश्रद्धारूपा, जिनसिद्धाचार्योपाध्यायसाधुयोग्यपुष्पधूपप्रदीपचामरातपत्रनमस्करणवस्त्रान्नपानशय्यादानाद्यनेकवैयावृत्त्याभिव्यङ्ग्या, शुद्धसम्यक्त्वादिभाववृद्धिहेतुर्देवादिजन्मसद्वेद्यबन्धकारणं सम्यक्त्वक्रिया।"
—नवतत्त्वप्रकरणभाष्ये ३१तमे पत्रे

(७) "समन्तानुपातक्रिया स्त्रीपुरुषनपुंसकपशुसम्पातदेशे उपनीयवस्तुत्यागः। प्रमत्तसंयतानां वा भक्तपानादिकेऽनाच्छादितेऽवश्यत्याज्ये समन्तादनुपातो भवति सम्पात्यसत्त्वानाम्।"
—तत्त्वार्थ(अ. ६, सू. ६)वृत्तौ (पृ. १२)

(७) "पूर्वव्याख्यानं तु गन्धहस्त्यभिप्रायेण कृतम्"
—नवतत्त्वप्रकरणभाष्ये ३३तमे पत्रे

तच्चैवम्—"समन्तात् सर्वत उपनिपतनमुपनिपात–आगमनं स्त्र्यादीनां सम्पात्यसत्त्वानां वा यत्र देशे भोजनादौ वा स समन्तोपनिपातः।"
—नवतत्त्वप्रकरणभाष्ये ३०तमे पत्रे

१ श्रीमलयगिरिसूरिकृतेयम्। २ श्रीमलयगिरिसूरिकृतेयं वृत्तिः। ३ श्रीअभयदेवसूरिविरचितमिदम्।

"सर्वानुयोगविज्ञान् [illegible] ।
[illegible] गन्धहस्तिमुख्यान् ॥ २ ॥"

अपरञ्च द्वादशशताब्दीयैः नवाङ्गीटीकाकारैः श्रीअभयदेवसूरिभिः [illegible] द्वितीय [illegible] न्तानां सूत्राणामवतरणपूर्वकं ५९५तमे पृष्ठे [illegible] हेतुवादपदव्याख्यावसरे [illegible] ६१२तमे पृष्ठे [illegible] निर्दिष्टाभ्यां गन्धहस्तीति सुगमनामधेयाः केऽपि मुनिरत्न [illegible]। किञ्च कोट्याचार्यापराभिधानैः श्रीशीलाङ्कसूरिभिः स्वकीयायामाचाराङ्गटीकायां निम्नलिखितौ—

" 'शस्त्रपरिज्ञा'विवरणमतिबहुगहनं च गन्धहस्तिकृतम्" (पृ. १)

" 'शस्त्रपरिज्ञा'विवरणमतिगहनमितीव किल वृत्तं पूज्यैः ।
श्रीगन्धहस्तिमिश्रैर्विवृणोमि ततोऽहमवशिष्टम् ॥" (पृ. ८२)

—उल्लेखौ कृतौ । अनेनापि स्पष्टीभवति पूर्वोक्तं मन्तव्यम् ।

अपरञ्च गन्धहस्तिनामनिर्देशपूर्वकाणि यान्यवतरणानि समुपलभ्यन्ते तानि समग्राणि स्वल्पेन परिवर्तनेन युक्तानि भावसाम्यपुरस्सराणि वाऽधिगम्यन्ते तत्त्वार्थभाष्यस्य श्रीसिंहसूरीणां प्रशिष्यैः श्रीभास्वामिनां शिष्यैः श्रीसिद्धसेनगणिभिर्विरचितायामस्मिन् ग्रन्थे प्रसिद्धिं च नीतायां 'टीकायाम् । तद्यथा—

(१) "निद्रादयो यतः समाधिगताया एव दर्शनलब्धेः उपयोगघाते प्रवर्तन्ते, चक्षुर्दर्शनावरणादिचतुष्टयं तूद्गमोच्छेदित्वान्मूलघातं निहन्ति दर्शनलब्धिमित्यतो० ।"

—तत्त्वार्थ(अ. ८, सू. ८)वृत्तौ
(पृ. १३५)

(२) "या तु भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सयोगाऽयोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयादपायसद्द्रव्यक्षयाच्चोदपादि सा सादिरपर्यवसानेति ।"

—तत्त्वार्थ(अ. १, सू. ७)वृत्तौ (पृ. ६०)

(१) "आह च गन्धहस्ती—'निद्रादयः समधिगताया एव दर्शनलब्धेरुपघाते वर्तन्ते, दर्शनावरणचतुष्टयं तूद्गमोच्छेदित्वात् समूलघातं हन्ति दर्शनलब्धिमिति ।"

—प्रवचनसारोद्धारटीकायां
३५८तमे पत्रे

(२) "यदाह गन्धहस्ती—भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सयोगायोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयाविर्भूता सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना इति ।"

—नवपदवृत्तौ ८८तमे पत्रे 'विशेषशतके च

१ "अस्य च सूत्रसमूहस्य व्याख्या गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विहितेति न प्रदर्श्यते ।"

२ "तथा गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विक्रान्तमिति नेह प्रदर्श्यते विस्तरभयात् ।"

३ अत इम एव गणिवरा 'गन्धहस्ति'विरुदधारिण इति पण्डितसुखलालाः ।

४ अयमेव पाठो गन्धहस्तिनामपूर्वको वर्तते श्रीदेवेन्द्रसूरिकृतप्रथमकर्मग्रन्थ(गा. १२)टीकायाम् ।

५ १२४८तमे वैक्रमीयाब्दे श्रीसिद्धसेनसूरिभी रचितेयम् । ६ श्रीजिनचन्द्रैः श्रीदेवगुप्ताचार्यैस्त्वुत्तरनामधेयैः १०७३तमे वैक्रमीऽब्दे प्रणीतेयम् । ७ उपाध्यायश्रीसमयसुन्दरकृतोऽयं ग्रन्थः ।

अपरञ्च गन्धहस्तिमहाभाष्यकर्तारः श्रीसमन्तभद्राचार्या दिगम्बरीया एवेति सुनिश्चयो न सञ्जायेत निम्नलिखितपद्वीक्षणेनोत्पद्यमानशङ्काया निरसनं विना ।

"अथो गुरुश्चन्द्रकुलेन्दुदेव-कुलादिवासोदितनिर्ममत्वः ।
समन्तभद्रः १७ श्रुतदिष्टशुद्ध-तपस्क्रियः पूर्वगतश्रुतोऽभूत् ॥
वृद्धस्ततोऽभूत् किल देवसूरिः १८, शरच्छते विक्रमतः सपादेः ।"

सहस्रावधानिश्रीमुनिसुन्दरसूरिकृताया गुर्वावल्या अवतरणमिदम् । अनेन श्रीसमन्तभद्रसमयो यो ध्वन्यते स एव दिगम्बरसम्प्रदाये श्रीसमन्तभद्रसमयरूपेण सुप्रतिष्ठितः । अतः समुपतिष्ठति शङ्का यदुत किमिमे श्वेताम्बरीया दिगम्बरीया वा । एवं परिस्थित्यां सत्यां दिगम्बरीयश्रीसमन्तभद्राचार्यैर्गन्धहस्तिनाम्नी टीका प्रणीतेति निर्णयात्मकं कथनं दुःशकं प्रतिभाति ।

वाचकविचारः—

वाचकशब्दस्यार्थत्रितयं समस्ति—(१) पूर्ववित्त्वं, (२) उपाध्यायत्वं, (३) वाचकवंशीयत्वं च । श्रीउमास्वातीनुद्दिश्य उपाध्यायत्वं न सङ्गच्छते, आचार्यरूपेण तेषां सुप्रसिद्धत्वात् । एते वाचकवंशे सञ्जाता अतस्तेषां वाचकत्वं श्रीधनगिरि-सिंहगिरिवत्, न तु विग्रयेत्यपि पक्षो नादरणीयः तत्समये पूर्वानुच्छेदात्, अनधिकारिषु पद्वीप्रदानासम्भवात्, स्वस्य वाचकरूपेण स्वयं ग्रन्थकारकृतनिर्देशाद्, घोपनन्दिक्षमणानामेकादशाङ्गवित्त्वरूपेणैव न तु वाचकपदद्वारोल्लेखात्, उच्चैर्नागरस्य वाचकवंशस्य शाखारूपेण कथनस्यानुपलब्धेश्च । पण्डितसुखलालैर्वाचकवंशीयत्वेनैव तेषां वाचकत्वमिति कल्पना कृताऽस्ति, किन्तु साऽसमीचीना भाष्यगतप्रशस्तेः समुचितानवधारणात् तदुत्पत्तेः, अतः प्राथमिक एव अर्थोऽत्र स्वीकर्तव्यः । किञ्च न कस्यापि श्वेताम्बरमुनिवरस्यास्य विषये विसंवादो दृश्यते ।[7]

भाष्यं तत्कर्तृत्वं च—

---

१ "समन्तभद्रः शान्तारिर्धर्माचार्यो दयानिधिः" इति जिनसहस्रनामगतपर्यायार्थसूचितः समन्तभद्रो नात्र विवक्षितः, तस्य 'जिन'शब्दस्य पर्यायत्वात् । महर्षिबुद्धस्यापि पर्यायोऽयम्, परन्तु सोऽप्यत्रानपेक्षणीयः ।

२ इमे श्वेताम्बराचार्याः ।

३ इयं तु अद्ययावत् नैवोपलब्धा ।

४ एतदुल्लेखः समस्ति निम्नलिखितगाथायाम्

"वायगवरवंसाओ तेवीसइमेण धीरपुरिसेणं । दुद्धरधरेण मुणिणा पुव्वसुयसमिद्धबुद्धीणं ॥"

५ प्रेक्ष्यतां सभाष्यसटीकस्य तत्त्वार्थाधिगमसूत्रस्य प्रथमो विभागः (पृ. १, ३, १०) ।

६ विलोक्यतामाङ्ग्लभाषानिबद्ध उपोद्घातः (पृ. ५) ।

७ सूत्रभाष्यगतविशिष्टताऽपि व्यनक्ति तेषां पूर्ववित्त्वम् ।

(८) "अत एव च भेदः प्रदेशानामवयवानां च, ये न जातुचिद् वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यन्ते ते प्रदेशाः, ये तु विशकलिताः परिकलितमूर्तयः प्रज्ञापथमवतरन्ति तेऽवयवाः इत्यत० ।"

—तत्त्वार्थ(अ. ५, सू.६)वृत्तौ (पृ. ३२८)

(८) "[illegible] [illegible] ।"

—स्याद्वादमञ्जर्यां ९३तमे पृष्ठे

अथ दिगम्बरसाहित्ये गन्धहस्तिसत्त्वे कीदृशं प्रमाणं वर्तत इति विचार्यते । अर्वाचीनदशैकादशशताब्दीयेषु दिगम्बरीयशिलालेखेषु एतस्य सुमहतो गन्धहस्ति[illegible], परन्तु न चायमुल्लेखोऽत्रोपयुक्तो विशेषतः । दिगम्बरपरम्परानुसारेण आप्तमीमांसादिग्रन्थविधातृभिः श्रीसमन्तभद्राचार्यैस्तत्त्वार्थसूत्रस्य मोक्षशास्त्रेतिनामकस्य या टीका निरमायि सा गन्धहस्तिरूपेण प्रसिद्धिं गता, परन्तु प्रमाणोपलब्धिं विना कथं स्वीक्रियतेऽभिप्रायोऽयम्?। अपरञ्च इयं टीका श्रीसमन्तभद्राचार्याणां कृतिरित्युल्लेखरूपेणापि सर्वार्थसिद्धौ तत्त्वार्थराजवार्तिके वा तस्या नामधेयं किमप्यवतरणं न दृष्टिपथमवतरति, अतः किं फलति?। यदि साऽभविष्यत् तर्हि सा नाशं गता, न केवलं श्रीअकलङ्कदेवसमयात् प्राक्, किन्तु श्रीदेवनन्दीतिमूलनामधेयानां षष्ठशताब्दीयपूज्यपादसमयादपि । परन्तु न सेयं सम्भावना विश्वासभाजनप्राया, यतः श्रीवीरसेनाचार्यैः ७३८तमे शकसंवत्सरे प्रणीतायां धवलाख्यटीकायां वर्तते निम्नलिखितमवतरणमिति न्यायालङ्कारपण्डितवंशीधराः—

"उक्तं च पुनर्गन्धहस्तिभाष्ये उपपदो जन्म प्रयोजनं येषां त इमे औपपादिकाः विजयवैजयन्तजयन्तापराजितसर्वार्थसिद्धाख्यानि पञ्चानुत्तराणि अनुत्तरे स्वौपपादिकाः ऋषिदासधन्य-सुनक्षत्र-कार्तिकेय-नन्द-शालिभद्रा-ऽभय-वारिषेण-चिलातपुत्रा इति ।" अनेन गन्धहस्तिभाष्यस्य विद्यमानता श्रीअकलङ्कदेवसत्तासमयरूपवैक्रमीयनवमशताब्दीपर्यन्तेत्यनुमीयते ।

किञ्च 'गन्धहस्ति'सञ्ज्ञात्मिका टीका तत्त्वार्थसूत्रं विहाय अन्यस्य कस्यचिद् दिगम्बरीयसैद्धान्तिकग्रन्थस्यापि न सम्भवतीति कथने निम्नलिखितादुल्लेखादन्यत् किमपि प्राचीनं प्रमाणं वर्तते इति न मे श्रुतिपथं दृष्टिगोचरतां वा गतम्—

"भगवद्भिरुमास्वातिपादैराचार्यवर्यैरासूत्रितस्य तत्त्वार्थाधिगमस्य मोक्षशास्त्रस्य गन्धहस्त्याख्यं महाभाष्यमुपनिबध्नन्तः स्याद्वादविद्याग्रगुरवः श्रीस्वामिसमन्तभद्राचार्याः ।"

१ श्रीहेमचन्द्रसूरिवरनिर्मिताया स्याद्वादकारिकेत्यपराह्वया अन्ययोगव्यवच्छेदिकाद्वात्रिंशिकाया वृत्तिरियं श्रीमल्लिषेणसूरिप्रणीता । २ प्रेक्ष्यतां दिगम्बरसाहित्यगवेषकश्रीयुतजुगलकिशोररचितः स्वामिसमन्तभद्रनामको निबन्धः (पृ. १४१-१४३) ।

तत्त्वार्थसूत्रे स्वोपज्ञे भाष्ये च कतिपया उल्लेखाः सन्ति ये श्वेताम्बरीयागमादिषु ग्रन्थेषु दिगम्बरीयप्रधानभूतेषु वा न दृष्टिपथमवतरन्ति। ते चेमे—

(१) तत्त्वार्थसूत्रे (१-४) तत्त्वसप्तकस्य निर्देशः। जैनसम्प्रदायद्वये तु पुण्यपापपूर्वकं सप्तकमिदमर्थात् नवतत्त्वनिरूपणम्[1]। एवं सति विरोधप्रसङ्ग इति चेन्न, 'शुभः पुण्यस्य' 'अशुभः पापस्य' इति सूत्रद्वयेन पुण्यपापयोस्तत्त्वरूपेण सूत्रकारैः स्वीकृतिः। किञ्च पुण्यपापयोः फलस्वातन्त्र्यमपि प्रदर्शितं 'सम्यक्त्वहास्यरतिपुंवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्' इति सूत्रग्रथनेन।

ननु प्रज्ञापना-स्थानाङ्ग-ऽनुयोगद्वारेषु जीवाजीवेति तत्त्वद्वयं निर्दिष्टम्[2]। किमनेनास्रवादेरपलापो वक्तुं न शक्यते? नैव, किन्तु सत्यमेतद् यदुत पुण्यपापयोः स्वतन्त्रतत्त्वरूपेणाङ्गीकृतिर्न कृता वाचकमुख्यैः, एकनिष्ठदृष्ट्या प्ररूपितं तत्त्वसप्तकम्[3]।

(२) अस्मिन् ग्रन्थे (१-३४) नयानां प्रथमं पञ्चविधता प्रदर्शिता। तदनन्तरं (१-३५) पञ्चमस्य त्रैविध्यं प्रतिपादितम्। तत्र साम्प्रतमित्येकस्य नयस्य सञ्ज्ञा[4] समस्ति साऽन्यत्र कुत्रापि न दृश्यते। एवं नयनिरूपणे वैशिष्ट्यं वर्तते। नैगमस्य सङ्ग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावं कृत्वा श्रीसिद्धसेनदिवाकरैर्नयस्य सङ्ख्या षड् निर्धारिता। किञ्च विशेषावश्यकभाष्ये (गा. २२६४) नयपञ्चकप्रपञ्चो विद्यते स औमास्वातिकपरम्पराप्रतिबिम्बरूप इत्यनुमीयते। अनुयोगद्वारे वसतिप्रदेशविषयकनयवर्णनावसरे शब्दसमभिरूढैवम्भूतानां गणनैकरूपेण कृता।

---

१ एतदुल्लेखसमर्थनाय कतिपयान्यवतरणादीनि दीयन्ते, यथाहि—

(अ) "अभिगयजीवाजीवा उवलद्धपुण्णपावा आसवसंवरनिज्जरकिरियाहिगरणबंधप्पमोक्खकुसला" इत्यादि श्रावकज्ञानसमृद्धिवर्णनं **भगवत्याम्**।

(आ) **उत्तराध्ययनसूत्रे** मोक्षमार्गगतिसञ्ज्ञकेऽध्ययने निम्नलिखिता गाथा—

"जीवाजीवा य बंधो य, पुण्णं पावासवो तहा।
संवरो निज्जरा मोक्खो, संते ए तहिया नव ॥ १४ ॥"

(इ) वाचकवर्यप्रणीतायां **प्रशमरतौ** १९०तमपद्यादारभ्य २२१तमपर्यन्तानि पद्यानि।

(ई) श्रीदेवेन्द्रसूरिविनिर्मितधर्मरत्नप्रकरणवृत्त्युद्धृता १०७ गाथाः।

२ "अस्यां **प्रज्ञापनायां** षट्त्रिंशत् पदानि, तत्र प्रज्ञापनाबहुवक्तव्यविशेषचरमपरिणामसञ्ज्ञेषु पञ्चसु पदेषु जीवाजीवानां प्रज्ञापना। प्रयोगपदे क्रियापदे चाश्रवस्य 'कायवाङ्मनःकर्म योग आश्रव' इति वचनात्। कर्मप्रकृतिपदे बन्धस्य प्ररूपणा। समुद्घातपदे केवलिसमुद्घातप्ररूपणायां संवरनिर्जरामोक्षाणां त्रयाणाम्, शेषेषु तु स्थानादिषु पदेषु क्वचित् कस्यचित्" इति **प्रज्ञापनावृत्तौ श्रीमलयगिरिसूरयः**।

३ इदमनुसृत्य कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिभिस्त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते श्रीदेवानन्दसूरिभिः समयसारे, न्यायतीर्थन्यायविशारदोपाध्यायश्रीमङ्गलविजयैर्जैनतत्त्वप्रदीपे च तत्त्वसप्तकविरचनाऽकारीति प्रतिभाति।

४ सञ्ज्ञाऽभिनवत्वे समीक्ष्यतां पञ्चमे सूत्रे निक्षेपस्थाने न्यासपदप्रयोगः।

भाष्यं स्वोपज्ञं मन्यन्ते न वेति तत्र उभयोः विचारः क्रियते । अत्र भाष्यं स्वोपज्ञं मन्य- न्ते। एकत्रिंशत्सम्बन्धकारिका इत्याद्यारभ्य भाष्यसूत्रस्य विस्तारात्मिका प्रशस्तिश्लोकाः प्रशस्तिश्च भाष्यस्याद्यन्तयोः वर्तते । यदि पूर्वोक्तं युक्तिजालं मूलकर्तुः भाष्यकारस्य भावरूपः पक्षः स्वीक्रियते यदि भाष्यं मन्यते किं तर्हि प्रशस्य सम्बन्धकारिकाणां अवकाश दुःशकम् । श्वेताम्बरटीकाकारैः सिद्धसेनादिभिः स्वोपज्ञं स्वीकृतं, दिगम्बरैस्तु अनादृतम् । एवं सत्यपि मुद्रितसर्वार्थसिद्धिराजवार्तिकयोः श्रीअमृतचन्द्रकृते तत्त्वार्थसारे च पूर्वोक्ता प्रशस्ति श्लोका अष्टादिरूपतया परिवर्तनपूर्वका दृश्यन्ते । अन्तः श्लोकः औमास्वातिक इति मत्वा श्रीहरिभद्रसूरिभिः शास्त्रवार्तासमुच्चयग्रन्थस्य स्वकीयकृतौ ९०३श्लोकस्य स्वोपज्ञवृत्तौ । सम्बन्धकारिकाणामेकोनत्रिंशत्तमा उपयोजिता श्रीमुनिचन्द्रसूरिभिर्धर्मबिन्दुवृत्तौ । कश्चित् आह उक्तं चेत्यादि निर्देशपुरस्सरं समुद्धृतानि वा यानि कतिपयानि पद्यानि भाष्ये दृश्यन्ते तान्यपि भाषाशैलीसमानत्वाद् भाष्यकारस्यैव सम्भवेयुः ।

शैली-साम्प्रदायिकाभिनिवेशा-ऽर्थविकासरूपैस्त्रिभिर्दृष्टिबिन्दुभिः परीक्ष्यमाणयोः भाष्य-सर्वार्थसिद्धयोर्भाष्यस्य प्राचीनता पोस्फुरीति । अस्तु, तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन यदि भाष्यस्य स्वोपज्ञता न स्वीक्रियते तदपि उपलब्धव्याख्यानिकाये भाष्यस्य सर्वोपरि प्राचीनतेति कथने न मनागपि सन्देहो निष्पक्षप्रतिभाशालिनां सम्भवति ।

याकिनीमहत्तरासूनुश्रीहरिभद्रसूरिशेखर-श्रीसिद्धसेनगणिवरप्रभृतिभिः समस्तैः श्वेताम्बरमुनिवर्यैर्भाष्यस्य स्वोपज्ञत्वं स्पष्टतयाऽङ्गीकृतमिति निर्विवादम् । प्रो. यकोबी-प्रो. विन्टर्नित्स्-पं. सुखलालाद्याधुनिकविद्वद्भिरपि तथैव कृतम् । अनेन किं न फलति यदुतेदं मतं प्रामाणिकम्[1] । भवतु, द्वे युक्ती अपि निर्दिश्येते । तावत् कतिपयासु सम्बन्धकारि-कासु भाष्येऽपि कुत्रचिदुपदेक्ष्यामः वक्ष्यामि वक्ष्याम इति प्रतिज्ञाद्वारा ये विषयाः सूचितास्तेषां प्ररूपणं सूत्रेषु दृश्यते, न तु भाष्ये। अतोऽनुमीयते सूत्रभाष्ययोरेककर्तृत्वमर्याद् भाष्यस्य स्वोप-ज्ञता वरीवर्ति। अपरञ्च मूलकारव्याख्याकारयोर्यत्र भिन्नव्यक्तित्वं वर्तते तत्र प्रायः सूत्रपाठानां विसंवादिस्वरूपं तदर्थविषयकं विकल्पजालं सन्दिग्धत्वं सूत्रपाठभेदश्चेति दरीदृश्यते। निदर्शनार्थं समीक्ष्यतां सर्वार्थसिद्धिप्रमुखदिगम्बरटीकासाहित्यं श्रीबादरायणप्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य शारीरकसूत्रेत्यपराह्वस्य व्याख्याव्रजं वा । ईदृक्परिस्थितेरभावो भाष्ये समर्थयति तत्स्वोप-ज्ञत्वमिति मे मतिः ।

सूत्रभाष्ययोर्वैशिष्ट्यम्—

---

१ सन्तुल्यतामयं निम्नलिखितया श्रीऔपपातिकसूत्रगतया गाथया—

" बीआण पुणरवि अग्गिदड्ढाणं अंकुरुप्पत्तीण भवइ ।
एवामेव सिद्धाणं कम्मबीए दड्ढे पुनरपि जम्मुपत्ती न भवइ ॥ "

तत्त्वार्थसूत्रे स्वोपज्ञे भाष्ये च कतिपया उल्लेखाः सन्ति ये श्वेताम्बरीयागमादिषु ग्रन्थेषु दिगम्बरीयप्रधानभूतेषु वा न दृष्टिपथमवतरन्ति। ते चैमे—

(१) तत्त्वार्थसूत्रे (१-४) तत्त्वसप्तकस्य निर्देशः। जैनसम्प्रदायद्वये तु पुण्यपापपूर्वकं सप्तकमिदमर्थात् नवतत्त्वनिरूपणम्। एवं सति विरोधप्रसङ्ग इति चेन्न, 'शुभः पुण्यस्य' 'अशुभः पापस्य' इति सूत्रद्वयेन पुण्यपापयोस्तत्त्वरूपेण सूत्रकारैः स्वीकृतिः। किञ्च पुण्यपापयोः फलस्वातन्त्र्यमपि प्रदर्शितं 'सम्यक्त्वहास्यरतिपुंवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्' इति सूत्रग्रथनेन।

ननु प्रज्ञापना-स्थानाङ्ग-ऽनुयोगद्वारेषु जीवाजीवेति तत्त्वद्वयं निर्दिष्टम्। किमनेनास्रवादेरपलापो वक्तुं न शक्यते? नैव, किन्तु सत्यमेतद् यदुत पुण्यपापयोः स्वतन्त्रतत्त्वरूपेणाङ्गीकृतिर्न कृता वाचकमुख्यैः, एकनिष्ठदृष्ट्या प्ररूपितं तत्त्वसप्तकम्।[3]

(२) अस्मिन् ग्रन्थे (१-३४) नयानां प्रथमं पञ्चविधता प्रदर्शिता। तदनन्तरं (१-३५) पञ्चमस्य त्रैविध्यं प्रतिपादितम्। तत्र साम्प्रतमित्येकस्य नयस्य संज्ञा समस्ति साऽन्यत्र कुत्रापि न दृश्यते। एवं नयनिरूपणे वैशिष्ट्यं वर्तते। नैगमस्य सङ्ग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावं कृत्वा श्रीसिद्धसेनदिवाकरैर्नयस्य सङ्ख्या षड् निर्धारिता। किञ्च विशेषावश्यकभाष्ये (गा. २२६४) नयपञ्चकप्रपञ्चो विद्यते स औमास्वातिकपरम्पराप्रतिबिम्बरूप इत्यनुमीयते। अनुयोगद्वारे वसतिप्रदेशविषयकनयवर्णनावसरे शब्दसमभिरूढैवम्भूतानां गणनैकरूपेण कृता।

---

१ एतदुल्लेखसमर्थनाय कतिपयान्यवतरणादीनि दीयन्ते, यथाहि—

(अ) "अभिगयजीवाजीवा उवलद्धपुण्णपावा आसवसंवरनिज्जरकिरियाहिगरणबंधप्पमोक्खकुसला" इत्यादि श्रावकज्ञानसमृद्धिवर्णनं भगवत्याम्।

(आ) उत्तराध्ययनसूत्रे मोक्षमार्गगतिसञ्ज्ञकेऽध्ययने निम्नलिखिता गाथा—

" जीवाजीवा य बंधो य, पुण्णं पावासवो तहा।
संवरो निज्जरा मोक्खो, संते ए तहिया नव ॥ १४ ॥ "

(इ) वाचकवर्यप्रणीतायां प्रशमरतौ १९०तमपद्यादारभ्य १९१तमपर्यन्तानि पद्यानि।

(ई) श्रीदेवेन्द्रसूरिविनिर्मितधर्मरत्नप्रकरणवृत्त्युद्धृता १०७ गाथाः।

२ "अस्यां प्रज्ञापनायां षट्त्रिंशत् पदानि, तत्र प्रज्ञापनाबहुवक्तव्यविशेषचरमपरिणामसञ्ज्ञेषु पञ्चसु पदेषु जीवाजीवानां प्रज्ञापना। प्रयोगपदे क्रियापदे चाश्रवस्य 'कायवाङ्मनःकर्म योग आश्रव' इति वचनात्। कर्मप्रकृतिपदे बन्धस्य प्ररूपणा। समुद्घातपदे केवलिसमुद्घातप्ररूपणायां संवरनिर्जरामोक्षाणां त्रयाणाम्, शेषेषु तु स्थानादिषु पदेषु क्वचित् कस्यचित्" इति प्रज्ञापनावृत्तौ श्रीमलयगिरिसूरयः।

३ इदमनुसृत्य कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिभिस्त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते श्रीदेवानन्दसूरिभिः समयसारे, न्यायतीर्थन्यायविशारदोपाध्यायश्रीमङ्गलविजयैर्जैनतत्त्वप्रदीपे च तत्त्वसप्तकविरचनाऽकारीति प्रतिभाति।

४ सञ्ज्ञाऽभिनवत्वे समीक्ष्यतां पञ्चमे सूत्रे निक्षेपस्थाने न्यासपदप्रयोगः।

(३) भाष्यकाराः [illegible] यो क्रमोऽस्मिन् ग्रन्थे (७.१९) समादृतः स श्वेताम्बरपरम्परायां न दिगम्बरपरम्परायां मतः ।

अयं द्वयोर्मध्ये यद्यपि [illegible], न [illegible] प्रतिपादनं कुत्रचिद् विद्यते ।

(४) अष्टमेऽध्याये षड्विंशे सूत्रे[1] सातवेदनीयादिप्रकृतीनां पुण्यत्वं प्ररूप्य पुरुषवेद-हास्य-रति-सम्यक्त्वमोहनीयेति प्रकृतिचतुष्कं पुण्यरूपेण स्वीकृतम् । कर्मग्रन्थ[illegible]-नवतत्त्वविषयकेषु[2] विविधेषु च ग्रन्थेषु [illegible] पुण्यप्रकृतयः प्रदर्शितास्तत्र न एतच्चतुष्कस्य समावेशः कृतः । [illegible] नास्तीति स्पष्टं कथयन्ति द्वितीये विभागे १७८तमे पृष्ठे । एषा मान्यता[illegible] तु निर्दिष्टा तैः १७९तमे पृष्ठे । अनुकूलतया यद् वेद्यते–अनुभूयते तत् पुण्यम्, प्रतिकूलतया तु यद् वेद्यते तत् पापमिति कथन-पूर्वकं कस्मिंश्चिन्मासिके आगमानुगामीत्युपनामधारिणा केनापि [illegible] सङ्गतिः साधितेति मां स्फुरति ।

(५) नवमेऽध्याये द्वाविंशे सूत्रे प्रायश्चित्तस्य नवविधत्वं निर्दिष्टम् । उत्तराध्ययनादिषु[3] तु तस्य दशविधत्वं प्रोक्तमस्ति । परन्त्वेतदभिप्रायभिन्नतयोः समाधानं टीकाकारैः समसूचि २५३तमे पृष्ठे इत्यानन्दस्य प्रसङ्गः ।

छेदमूलप्रायश्चित्तयोरैक्यं कथञ्चित् साधयितुं शक्यते । यतः साधुपर्यायस्यांशतश्छेदनं छेदः, सर्वथा छेदनं मूलम् । एवं छेदविवक्षया मूलस्यापि छेदेति सञ्ज्ञा स्यात् । अनवस्थाप्यप्रायश्चित्तेऽमुकं कालं पर्यन्तं महाव्रतारोपणं न विधीयते इति निष्कर्षः, परिहारेऽप्येवम् । उपस्थापनशब्देन स्थितिकरणात्मकोऽर्थो ध्वन्यते । प्रायश्चित्तस्य चिरकालेन पारं गत्वा स्थेयमित्यर्थात्मकः पाराञ्चिकः । अनेनोपस्थापनेऽनवस्थाप्यपाराञ्चिकयोरन्तर्भावः । अपरञ्च पाराञ्चिकस्य प्रायश्चित्तस्य सद्भावश्चतुर्दशपूर्वधरानाश्रित्य । तेषामनुपलब्धौ एतदनुल्लेखोऽपि समीचीन इति केचित् ।

---

१ सर्वार्थसिद्धौ वार्तिकद्वयेऽपि सूत्रपाठभेदः समस्ति ।

२ नवतत्त्वप्रतिपादनपरिष्कृतानां कतिपयानां ग्रन्थानां नामानि सूच्यन्ते, यथाहि—

(अ) श्रीदेवगुप्तसूरिसूत्रितं नवतत्त्वप्रकरणम् । श्रीअभयदेवसूरिसन्दृब्धेन भाष्येण विभूषितम् ।

(आ) श्रीजयशेखरसूरिविरचितं नवतत्त्वप्रकरणम् ।

(इ) चिरन्तनाचार्यकृतावचूरि–श्रीसाधुरत्नप्रणीतावचूर्णि–श्रीदेवेन्द्रसूरिनिर्मितवृत्ति–वृद्धनवतत्त्वप्रक्षिप्तगाथा-सदवचूर्णिविभूषितं नवतत्त्वप्रकरणम् ।

(ई) श्रीभाग्यविजयादिकृतनवतत्त्वस्तवनादिर्गूर्जरगीर्गुम्फितो ग्रन्थसङ्ग्रहः । एतत्पृथङ्नामनिर्देशार्थं विलोक्यतां श्रीजैनग्रन्थप्रकाशकसभाद्वारा प्रसिद्धिं नीतस्य नवतत्त्वविस्तरार्थस्य विषयानुक्रमणिकायास्त्रयोदशं पृष्ठम् ।

३ त्रिंशत्तमेऽध्ययने एकत्रिंशत्तमायां गाथायाम् ।

(६) भगवती-ज्ञाताधर्म-स्थानाङ्गादिषु सुप्रसिद्धेष्वागमेषु लोकान्तिका नवविधाः प्रज्ञप्ताः, तत्त्वार्थे त्वष्टविधाः । अत्र समाधानमिदम्—लोकस्यान्ते भवा–ब्रह्मलोकपर्यन्तवासिनो लोकान्तिका इति लोकान्तिकशब्दस्य व्युत्पत्तिमनुलक्ष्य सूत्रं निरमायि सूत्रकारैः ।

अथ भाष्यगतपाठानां परामर्शः क्रियते । तथाहि—

(१) १-८ भाष्ये सम्यग्दर्शनसम्यग्दृष्टयोरर्थान्तरता प्रकटीकृता ।

(२) २-१७ भाष्ये उपकरणेन्द्रियस्य द्वैविध्यं निर्दिष्टम् । एतदुद्दिश्य प्रोक्तं टीकाकारैः—

"आगमे तु नास्ति कश्चिदन्तर्बहिर्भेद उपकरणस्येत्याचार्यस्यैव कुतोऽपि सम्प्रदाय इति ।"

(३) पण्णवतेरन्तरद्वीपानां निर्देशो नास्त्यधुनोपलभ्यमाने भाष्ये, किन्तु तथाविध आसीदित्यवगम्यते टीकाकारवचनात् (पृ. २६७)। इदं स्मरणीयं यदेतादृगुल्लेखे दिगम्बराणां सम्मतिः, श्वेताम्बराणां तु विमतिः । अनेनानुमीयते यदुत केनापि तादृक् वर्णनं श्रीसिद्धसेनगणिवरेभ्यः प्राक्काले तत्समये वा भाष्ये प्रक्षिप्तम्, तदनन्तरं केनचित् तद् भाष्यान्निरस्तं तत्स्थाने च श्वेताम्बरसम्प्रदायानुसारि निदर्शनं पुनः कृतम् । अथवा शुद्धं भाष्यमुपलब्धम् ।[1]

(४) ८-३२ भाष्ये द्वितीयसंहननस्य सञ्ज्ञाऽर्धवज्रर्षभनाराचमिति, परन्तु नान्यत्र तथाविधमभिधानं समवलोक्यते ।

(५) पर्याप्तीनां सुप्रसिद्धषट्सङ्ख्यास्थाने पञ्चेत्युल्लेखः, किन्तु इदं न विस्मरणीयं यद् राजप्रश्नीयसूत्रे ९८तमे पत्रे भाषामनसोरैक्यं मत्वा पञ्चानां निर्देशः समस्ति ।[2]

(६) दशविधयतिधर्मवर्णनप्रसङ्गे भिक्षोर्द्वादशप्रतिमाप्ररूपणेऽष्टमी सप्तरात्रिकी नवमी चतुर्दशरात्रिकी दशमी त्वेकविंशतिरात्रिकीति प्रतिपादितम्, किन्तु न चेयं पद्धतिरागमानुसारिणी ।

(७) निर्ग्रन्थनिरूपणे पुलाकबकुशादीनां यत् श्रुतं निर्दिष्टं तच्चागमविसंवादि। दिगम्बरग्रन्थेषु तु तथाविधो निर्देशः समस्ति ।[3]

एवं क्वचित् श्वेताम्बरीयागमेभ्यः पृथग्रूपा, कुत्रचिद् सम्प्रदायद्वयान्यतरा कर्हिचिद् दिगम्बरामतानुसारिणी च प्ररूपणा श्वेताम्बरसान्ये मूलग्रन्थे भाष्ये च वर्तते ।

---

१ तच्च यथा—

"एतच्चान्तरद्वीपकभाष्यं प्रायो विनाशितं सर्वत्र कैरपि दुर्विदग्धैर्येन पण्णवतिरन्तरद्वीपका भाष्येषु दृश्यन्ते ।"

'भाष्येषु' इति प्रयोगेण भाष्यस्य विविधा हस्तलिखिताः प्रतयः सम्भवेयुरथवा 'टीकासु' इत्यर्थकोऽयं प्रयोगः स्यात् ।

२ स चायम्—

" देवे अहुणोववण्णमित्तए चेव समाणे पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्ती भावं गच्छइ......।"

३ विलोक्यतां मदीयाऽऽर्हतदर्शनदीपिकाभिधा कृतिः (पृ. १०३४-१०३५) ।

(३) श्राद्धानां गुणव्रतशिक्षाव्रतानां यो क्रमोऽस्मिन् ग्रन्थे (७·१६) समादृतः स श्वेताम्बरपरम्परायां न नयनगोचरतां गतः ।

अत्रेदं ध्येयं यदुत व्रतग्रहणे क्रमस्य गौणत्वम्, न ह्यमुकक्रमेण तद्ग्रहणस्य प्रतिपादनं कुत्रचिद् विद्यते ।

(४) अष्टमेऽध्याये षड्विंशे [1]सूत्रे पापपुण्यप्रकृतिविभागप्रदर्शनावसरे पुरुषवेद-हास्य-रति-सम्यक्त्वमोहनीयेति प्रकृतिचतुष्कं पुण्यरूपेण व्यावर्णितम् । कर्मप्रकृतिप्रमुखकर्मग्रन्थादिषु नवतत्त्वविषयकेषु [2]विविधेषु च ग्रन्थेषु द्विचत्वारिंशत् पुण्यप्रकृतयः प्रदर्शितास्तत्र न एतच्चतुष्कस्य समावेशः कृतः । एतद्विरोधपरिहारकरणे टीकाकारा नालमिति स्वयं कथयन्ति द्वितीये विभागे १७८तमे पृष्ठे । एषा मान्यताऽऽसीदन्येषामिति तु निर्दिष्टं तैः १७९तमे पृष्ठे । अनुकूलतया यद् वेद्यते–अनुभूयते तद् पुण्यम्, प्रतिकूलतया तु यद् वेद्यते तद् पापमितिकथनपूर्वकं कस्मिंश्चिन्मासिके आगमानुरागीत्युपनामधारिणा केनापि भाष्यगतव्याख्यायाः सङ्गतिः साधितेति मां स्फुरति ।

(५) नवमेऽध्याये द्वाविंशे सूत्रे प्रायश्चित्तस्य नवविधत्वं निरदेशि । [3]उत्तराध्ययनादिषु तु तस्य दशविधता प्रोक्ताऽस्ति । परन्त्वेतदभिप्रायभिन्नतयोः समाधानं टीकाकारैः समसूचि २५३तमे पृष्ठे इत्यानन्दस्य प्रसङ्गः ।

छेदमूलप्रायश्चित्तयोरैक्यं कथञ्चित् साधयितुं शक्यते । यतः साधुपर्यायस्यांशतश्छेदनं छेदः, सर्वथा छेदनं मूलम् । एवं छेदविवक्षया मूलस्यापि छेदेति सञ्ज्ञा स्यात् । अनवस्थाप्यप्रायश्चित्तेऽमुकं कालं पर्यन्तं महाव्रतारोपणं न विधीयते इति निष्कर्षः, परिहारेऽप्येवम् । उपस्थापनशब्देन स्थितिकरणात्मकोऽर्थो ध्वन्यते । प्रायश्चित्तस्य चिरकालेन पारं गत्वा स्थेयमित्यर्थात्मकः पाराञ्चिकः । अनेनोपस्थापनेऽनवस्थाप्यपाराञ्चिकयोरन्तर्भावः । अपरञ्च पाराञ्चिकस्य प्रायश्चित्तस्य सद्भावश्चतुर्दशपूर्वधरानाश्रित्य । तेषामनुपलब्धौ एतदनुल्लेखोऽपि समीचीन इति केचित् ।

---

१ सर्वार्थसिद्धौ वार्तिकद्वयेऽपि सूत्रपाठभेदः समस्ति ।

२ नवतत्त्वप्रतिपादनपरिष्कृतानां कतिपयानां ग्रन्थानां नामानि सूच्यन्ते, यथाहि—

(अ) श्रीदेवगुप्तसूरिसूत्रितं नवतत्त्वप्रकरणम् । श्रीअभयदेवसूरिसन्दृब्धेन भाष्येण विभूषितम् ।

(आ) श्रीजयशेखरसूरिविरचितं नवतत्त्वप्रकरणम् ।

(इ) चिरन्तनाचार्यकृतावचूरि–श्रीसाधुरत्नप्रणीतावचूर्णि–श्रीदेवेन्द्रसूरिनिर्मितवृत्ति–बृहन्नवतत्त्वप्रक्षिप्तगाथा–तदवचूर्णिविभूषितं नवतत्त्वप्रकरणम् ।

(ई) श्रीभाग्यविजयादिकृतनवतत्त्वस्तवनादिर्गूर्जरगीर्गुम्फितो ग्रन्थसङ्ग्रहः । एतत्पृथङ्नामनिर्देशार्थं विलोक्यतां श्रीजैनग्रन्थप्रकाशकसभाद्वारा प्रसिद्धिं नीतस्य नवतत्त्वविस्तरार्थस्य विषयानुक्रमणिकायास्त्रयोदशं पृष्ठम् ।

३ त्रिंशत्तमेऽध्ययने एकत्रिंशत्तमायां गाथायाम् ।

तत्त्वार्थ०	योग०
(५) शुभः पुण्यस्य । (६–३) अशुभः पापस्य । (६–४)	(५) ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । (२–१४)
(६) सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः । (६–५)	(६) (२–१२) । सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः । (२–१३)
(७) हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् । (७–१)	(७) अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । (२–३०)
(८) हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् । (७–४)	(८) वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् । (२–३३) वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता[1] लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् । (२–३४)
(९) दुःखमेव वा । (७–५)	(९) दुःखमेव सर्वं विवेकिनः । (२–१५)
(१०) मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु । (७–६)	(१०) मैत्री करुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् । (१–३३)
(११) मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः । (८–१)	(११) प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । (१–६) अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । (२–३)
(१२) सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते । (८–२) स बन्धः । (८–३)	(१२) द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः । (२–१७)
(१३) आस्रवनिरोधः संवरः । (९–१)	(१३) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । (१–२)
(१४) स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः । (९–२) तपसा निर्जरा च । (९–३)	(१४) अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः । (१–१२) यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि (२–२९)
(१५) पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियाऽनिवृत्तीनि । (९–४२) । तत् त्र्येककाययोगायोगानाम् । (९–४३) एकाश्रये सवितर्के पूर्वे । (९–४४) वितर्कः	(१५) वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः । (१–१७) तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः । (१–४२) स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थ-

[1] एतत्स्थाने जैनदर्शने 'अनुमत' शब्दस्य प्रयोगः । प्रेक्ष्यतां तत्त्वार्थसूत्रम् (६–९) ।

: सूत्रभाष्यपाठमीमांसा—

तत्त्वार्थाधिगमसूत्रभाष्यगतानां कतिपयानां पाठानां प्राचीनदार्शनिकसाम्प्रदायिक- ग्रन्थेष्वपि दरीदृश्यते। तत्र महर्षिपतञ्जलिप्रणीते योगदर्शने श्रीव्यासर्षिविरचिते भाष्ये च शब्द-विषय-प्रक्रिया-सम्बन्धिनी समानता तु यथा—

तत्त्वार्थ०	योग०
(१) भवप्रत्ययो नारकदेवानाम्। (१-२२)	(१) भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्। (१-१९)
(२) शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषश्च भवन्ति।........ यथाहि संहतस्य शुष्कस्यापि तृणराशेरवयवशः क्रमेण दह्यमानस्य चिरेण दाहो भवति तस्यैव शिथिलप्रकीर्णोपचितस्य सर्वतो युगपदादीपितस्य पवनोपक्रमाभिहतस्याशु दाहो भवति तद्वत्॥ यथा वा सङ्ख्यानाचार्यः करणलाघवार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशिं छेदादेवापवर्तयति, न च सङ्ख्येयस्यार्थस्याभावो भवति, तद्वदुपक्रमाभिहतो मरणसमुद्घातदुःखार्तः कर्मप्रत्ययमनाभोगपूर्वकं करणविशेषमुत्पाद्य फलोपभोगलाघवार्थं कर्मापवर्तयति, न चास्य फलाभाव इति॥ किञ्चान्यत्—यथा वा धौतपटो जलार्द्र एव संहतश्चिरेण शोषमुपयाति, स एव च वितानितः सूर्यरश्मिवायुभिहतः क्षिप्रं शोषमुपयाति। (२-५२ भा०)	(२) आयुर्विपाकं कर्म द्विविधम्—सोपक्रमं निरुपक्रमं च। तत्र यथाऽऽर्द्रं वस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमम्। यथा च तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्येद् एवं निरुपक्रमम्। यथा वाऽग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन वा समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमम्। यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत् तथा निरुपक्रमम्। (३-२२ भा०)
(३) सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः। (१-१)	(३) विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः। (२-२६)
(४) कायवाङ्मनःकर्म योगः। (६-१) स आस्रवः। (६-२)	(४) क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः। (२-१२)

१-२ एते द्वे दृष्टान्ते वर्तेते आवश्यकनिर्युक्तौ (गा० ९५६) विशेषावश्यके (गा० ३०६१) च।

तत्त्वार्थ०	योग०
(५) शुभः पुण्यस्य। (६–३) अशुभः पापस्य। (६–४)	(५) ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्। (२–१४)
(६) सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः। (६–५)	(६) (२–१२)। सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः। (२–१३)
(७) हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम्। (७–१)	(७) अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। (२–३०)
(८) हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम्। (७–४)	(८) वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्। (२–३३) वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्। (२–३४)
(९) दुःखमेव वा। (७–५)	(९) दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। (२–१५)
(१०) मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु। (७–६)	(१०) मैत्री करुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्। (१–३३)
(११) मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः। (८–१)	(११) प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः। (१–६) अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। (२–३)
(१२) सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते। (८–२) स बन्धः। (८–३)	(१२) द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः। (२–१७)
(१३) आस्रवनिरोधः संवरः। (९–१)	(१३) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। (१–२)
(१४) स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः। (९–२) तपसा निर्जरा च। (९–३)	(१४) अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः। (१–१२) यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि (२–२९)
(१५) पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियाऽनिवृत्तीनि। (९–४२)। तत् त्र्येककाययोगायोगानाम्। (९–४३) एकाश्रये सवितर्के पूर्वे। (९–४४) वितर्कः	(१५) वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः। (१–१७) तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः। (१–४२) स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थ-

१ एतत्स्थाने जैनदर्शने 'अनुमत' शब्दस्य प्रयोगः। प्रेक्ष्यतां तत्त्वार्थसूत्रम् (६–९)।

तत्त्वार्थ०	योग०
श्रुतम्। (९-४५) विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः। (९-४६)।	मात्रनिर्भासा निर्वितर्का। (१-४३) एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता। (१-४४)
(१६) मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम्। (१०-१)	(१६) तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम्। (३-५४)
(१७) (९-३) कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः। (१०-३)	(१७) तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्। (२-२५)

तत्त्वार्थसूत्रे (६-११) 'ज्ञानावरण'प्रयोगः, योगदर्शने (२-५२, ३-४३) 'प्रकाशावरण'प्रयोगः। तत्त्वार्थ(८-१२)भाष्ये 'वज्रर्षभनाराचसंहनन'प्रयोगः, योगदर्शने (३-४६) 'वज्रसंहनन'प्रयोगः। तत्त्वार्थे (६-१४) 'केवलि'शब्दः, योगदर्शन-(२-२७)भाष्येऽप्ययं शब्दः। योगदर्शने (२-४) अविद्यायाः प्रधानता, यथा जैनदर्शने मिथ्यात्वस्य। योगदर्शने (२-२४) अनादिसंयोगस्याधीनतारूपेणाविद्याया उल्लेखः, यथा जैनदर्शने अनादिबन्धस्याधारो मिथ्यादर्शनम्। योगदर्शने (२-३९, ३-१६) संयमजनितविभूतीनां दिग्दर्शनम्; एवं तत्त्वार्थेऽपि।

वाचकसमयपरामर्शः—

प्रणीतप्रवचनोन्नतिहेतुप्रशमरति-तत्त्वार्थाधिगम-पूजाप्रकरणाद्यनेकमहाशास्त्राणां पूर्वगतवेदिनां श्रीउमास्वातिवाचकवर्याणां सत्तासमयनिर्णयात्मकानि साधनानि स्वल्पानि प्राप्यन्ते। भाष्यान्तगतप्रशस्तौ तेषां तद्दीक्षागुरुप्रगुर्वादीनां वा समयनिर्देशो नास्ति। उच्चैर्नागरशाखोल्लेखस्तु वर्तते किन्तु किमियं कल्पसूत्रस्थविरावलीनिर्दिष्टाऽऽर्यशान्तिश्रेणिकनिर्गता चास्ति न वेति शङ्कास्पदम्। एवं परिस्थित्यां सर्वार्थसिद्धेर्याप्यस्य प्राचीनतेति निर्णयः कश्चन प्रकाशं जनयति। अनेन वैक्रमीयपञ्चमीषष्ठीशताब्दीतो वाचकवर्या नार्वाचीना इति फलति। समयनिर्णये विविधानि मतान्तराण्यवतरणानि च सहायकारीणि, परन्तु तत्तत्कर्तृविषयकं ज्ञानमपि न यथास्थितमिति निरुपाया वयम्।

१ समीक्ष्यतां यदुक्तं शौचप्रकरणमाश्रित्य तत्त्वार्थटीकाया द्वितीये विभागे ७७तमे पृष्ठे।

२ प्रेक्ष्यतां चन्द्रकुलाम्बरनिशाकरश्रीशान्तिसूरिसङ्कलिते स्वोपज्ञवृत्तिविभूषिते च धर्मरत्नप्रकरणे ६६तमं पत्रम्।

३ एतेषां सत्तासमयो वीरनिर्वाणात् ४७१ वर्षप्रायः।

४ एतदर्थं विलोक्यन्तां ४४, ५१, ७५, १०९, १६२ इत्याद्यङ्कात्मकानि पृष्ठानि प्रथमस्य विभागस्य।

५ एतत्स्थलानि ४४, ११०, १६२ इत्याद्यङ्कितानि पृष्ठानि। अत्र पाणिनिप्रणीतव्याकरणगते अवतरणे पूर्वस्य शब्दप्राभृताभिधग्रन्थगते इत्यनुमीयते तत्त्वार्थटीकायाः ५०तमपृष्ठावलोकनेन।

६ अनेन (अ. ३, सू. १) भाष्यगतः खण्डनात्मक उल्लेखोऽनुवीचि (भा० ७,३)-पेडा (भा० १०,६)-देशीशब्दप्रयोगोऽपि ज्ञेयौ।

श्रीसिद्धसेनगणीनां समयः—

श्रीसिद्धसेनगणीनां परिचये स्वनिर्मिततत्त्वार्थटीकाप्रशस्तिः साधनम् । परन्तु त्र तेषां तद्गुर्वादीनां वा समयनिर्देशात्मक उल्लेखो न विद्यते । एवं सति टीकानिरूपणेनैव पां समयस्य निर्णयः कथञ्चित् भवेत् । तत्र निर्दिष्टग्रन्थावतरणादीनां मूलस्थलानामवगमने ार्गः सरलः स्यात् । एभिर्वसुबन्धु-धर्मकीर्त्यादिविदुषां नामधेयान्युल्लिखितानि । र्मकीर्तेः समयः सप्तमा शताब्दी । अनेनेदं स्फुटं भवति यदुतैते नैतेषां पूर्वगामिनः । द्यपि हिमवन्तपट्टावल्याधारेण श्रीसिद्धसेनगणयः श्रीगन्धहस्तिभ्यो भिन्ना इत्यवग- न्यते तथापि पण्डितसुखलालाभिप्रायो यदि स्वीक्रियते तर्हि श्रीआचाराङ्गटीकायां तत्प्रणे- ृभिः श्रीशीलाङ्कसूरिभिः कृताभ्यामुल्लेखाभ्यामेतेषां सत्ता नवमशताब्दीतो पूर्विकेत्यनुमीयते। सङ्ख्यावन्त इतिहासज्ञा निर्णयं करिष्यन्तीति तेभ्यः प्रार्थयामि सहृदयसाक्षरकृपाकाङ्क्षी

हीरालालः ।

१–३ ग्रन्थसूचीविशिष्टनरनगरादिसूचिरवतरणानामकाराद्यनुक्रमश्च मया रच्यमाना वर्तन्ते, परन्तु प्रकाशन-विलम्बनसहनाक्षमेण प्रकाशकेनात्र तन्मुद्रापणं दुःशकं भाति ।

४ तर्करहस्यदीपिकायाः ८१तमे पत्रेऽयमुल्लेखः—

" यथोक्तं श्रीगन्धहस्तिना महातर्के–द्वादशाङ्गमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्या । "

' तदुक्तं च प्रवचने ' इत्युल्लेखपुरस्सरेयं पङ्क्तिरवतरणरूपेणावतारिता श्रीदेवगुप्तसूरिभिस्तत्त्वार्थटीकायां द्वितीये पृष्ठे । यदीयं सन्दृब्धा पण्डितसुखलालमतानुसारेण श्रीगन्धहस्तिभ्योऽभिन्नैः श्रीसिद्धसेनगणिभिस्तर्हि श्री-देवगुप्तसूरयः एतत्पूर्वानुगामिनो नेत्यनुमीयते। इयं पङ्क्तिः श्रीसिद्धसेनगणिगुम्फिततत्त्वार्थटीकायां न दृश्यते मया । कदाचित् सत्यामपि श्रीगन्धहस्तीति नामपूर्वकाणां विविधानां निर्देशानामत्र सर्वाङ्गीणसादृश्याभावेन श्रीसिद्धसेन-गणयः श्रीगन्धहस्तिभ्यो भिन्ना इति मे मतिः । अपरञ्च सम्बन्धकारिकाटीकाप्रारम्भगतेन तृतीयेन पद्येनानुमीयते यदुतैतट्टीकाया विस्तृततरा अपि कतिपया विवृतय आसन् । तासु विशालतमकाया विवृतिः श्रीगन्धहस्तिप्रणीता स्यादिति मां भाति । निर्णयात्मकनिर्देशकरणे तु विशेषज्ञा अलम् ।

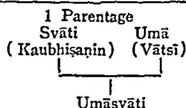
INTRODUCTION

We have briefly outlined the life of our venerable and prolific author in the introduction to the first part (p. 7) of this work; but, as some issues have arisen in the meanwhile, we shall commence this introduction by examining his [1]*parentage* and *gotra* (lineage).

Generally speaking, there are two kinds of genealogy namely (1) *janma-vaṁśa* and (2) *vidyā-vaṁśa.* The former refers to the line of ancestors, while the latter to that of preceptors. Both of these seem to have been current in India from a very remote period, even before the time of *Śrī Pāṇini,* the great grammarian; for, there is a side-reference to these in his *Aṣṭādhyāyī* ([2]4-3-77). Furthermore, the second type of genealogy is twofold due to the duplicate nature of a *guru.* He may be a *dīkṣā-guru,* that is to say, one who initiates an individual and admits him as a member of the holy order of ascetics or a *vidyā-guru* meaning one who imparts spiritual knowledge to such an individual.

In the case of our venerable author *Umāsvāti,* the colophon (*praśasti*) given at the end of the *bhāṣya* supplies us with information on all these points. For, from the [3]third verse we learn that the name of his father is *Svāti,* that of his lineage *Kaubhīṣaṇa,* and his mother's [4]*Vatsa,* her name being *Umā.* The latter fact is of course based upon the interpretation of the learned commentator *Śrī Siddhasena Gaṇi.* As his is the oldest record available at present in this connection we need not doubt its vera-

1 Parentage

2 "विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्" *i. e.* to say "the affix वुञ् comes, in the sense of 'thence come' after a word denoting a person connected through the relationship of learning or family origin."—Eng. trans. by *Srisa Chandra Vasu,* B. A.

3 "'न्यग्रोधिका'प्रसूतेन विहरता पुरवरे 'कुसुम'नाम्नि ।
'कौभीषणि'ना स्वातितनयेन 'वात्सी'सुतेनार्घ्यम् ॥ ३ ॥"

4 References to this *gotra* are found in "History of Mediæval Hindu India" (vol. II, pp. 50-51) by C. V. Vaidya, M.A., LL.B.

In connection with the antiquity of this *gotra* may be mentioned the following lines from "Vedic Index of names and subjects" (vol. II, p. 284) by Prof. *Macdonell* and Dr. *Keith*:—

"Vātsī-putra, 'son of a female descendant of Vatsa', as the name of a teacher mentioned in the last Vaṃśa (list of teachers) of the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, as a pupil of Pārāśarīputra according to the Kāṇva recension (VI, 5, 2), as a pupil of Bhāradvājīputrā according to the Mādhyaṃdina (VI, 4, 31).

his very pupil. For him, however, is reserved the less dignified title of *Ekādaśāṅgavid*, the knower of 11 *aṅgas*. This circumstance deserves a careful examination; so, first of all we shall note what *Vācaka* means. At the very outset, it may be pointed out that there is practically no *Digambara* source much less one which reliably throws light on this word. Therefore, we have to turn our eye only to the *Śvetāmbara* literature. *Vācaka* is a learned degree given to one who is conversant with the[1] *Pūrva* literature. This is what is borne out by[2] *Bṛhatkalpa*, *Siddhasena Gaṇi's* commentary (pt. II,[3] p. 206,) [4]*Prajñāpanā-vṛtti* (p. 5) and [5]*Pañcāśaka-vṛtti* (p. 122). It also signifies *Upādhyāya*, or a sub-preceptor *i.e.* one who imparts spiritual *vācanā*. This meaning is indicated in *Āvaśyaka-niryukti* (v. [6]82), *Āvaśyaka-cūrṇi* ([7]p. 86) and *Viśeṣāvaśyaka* ([8]v. 1260). Over and above this it refers to a *Vācaka-vaṁśa* so to say a dynasty of the *Vācakas* as is clear from *Nandīsūtra* (v.[9] 30-36), etc[10]. The inter-

1 As regards its meaning, causes of being lost etc., Prof. *Jacobi* has expressed his opinion in his introduction to the Sacred Books of the East (vol. XXII, pp. XLIV-XLV), from which I humbly beg to differ.

2 "पूर्वगतं श्रुतं सूत्रमन्यच्च विनेयान् वाचयतीति वाचकः । पूर्वगतश्रुतधारिणि, वृ. ६ उ. ।"

—अभिधानराजेन्द्रे (भा. ६, पृ. १०८४)

3 "वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्षविसंवादि निबध्नीयात् ॥"

4 "वाचकाः पूर्वविदः" इति श्रीमलयगिरिसूरयः ।

5 "वाचकः पूर्वधरोऽभिधीयते । स च श्रीमानुमास्वातिनामा महातार्किकः प्रकरणपञ्चशतीकर्ताऽऽचार्यः सुप्रसिद्धोऽभवत् ।"

6 "एक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि । सव्वं गणहरवंसं 'वायग'वंसं पवयणं च ॥"

7 "सव्वं गणहरवंसं अज्जसुहम्मेहिं थेरावलिया वा जेहिं जाव अम्हं सामाइयमादीयं वादितं । वायगवंसो णाम जेहिं परंपरएणं सामाइयादि अत्थो गंथो य वादितो अन्नो गणहरवसो अन्नो य वायगवंसो तेण पत्तेयं कियते ।"

These two quotations apparently seem to refer to *Vācakavaṁśa* but so far as I remember, the interpretation for this as well as for *Gaṇadharavaṁśa* is that the former means a line of *Vācanā-nāyakas* or *Upādhyāyas* and the latter, a succession of *Gaccha-nāyakas* or *Ācāryas*. Hence, these two are here bracketed with *Viśeṣāvaśyaka*.

8 The 1260th *gāthā* of this work here referred to is the same as the one quoted in ft. note 6.

9 "वड्ढउ 'वायग'वंसो जसवंसो अज्जनागहत्थीणं । वागरणकरणभंगियकम्मपयडीपहाणाणं ॥ ३० ॥
जच्चंजणधाउसमप्पहाण मुद्दियकुवलयनिहाणं । वड्ढउ 'वायग'वंसो रेवइनक्खत्तनामाणं ॥ ३१ ॥
'अयल'पुरा णिक्खंते कालियसुयआणुओगिए धीरे । 'बंभद्दीवग'सीहे वायगपयमुत्तमं पत्ते ॥ ३२ ॥
जेसि इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्ढ'भरह'म्मि । बहुनयरनिग्गयजसे ते वंदे खंदिलायरिए॥ ३३॥
तत्तो हिमवंतमहंतविक्कमे धिइपरक्कममणंते । सज्झायमणंतधरे हिमवंते वंदिमो सिरसा ॥ ३४ ॥
कालियसुय अणुओगस्स धारए धारए य पुव्वाणं । हिमवंतखमासमणे वंदे णागज्जुणायरिए ॥ ३५॥
मिउमद्दवसंपन्ने अणुपुव्वी वायगत्तणं पत्ते । ओहसुयसमायारे नागज्जुणवायए वंदे ॥ ३६ ॥"

10 Cf. the following verses quoted by *Śrī Malayagiri* in his commentary to *Prajñāpanāsūtra* (p. 5.) :—

"'वायग'वरवंसाओ तेवीसइमेण धीरपुरिसेणं । दुद्धरधरेण मुणिणा पुव्वसुयसमिद्धबुद्धीणं ॥
सुयसागरा विणेऊण जेण सुयरयणमुत्तमं दिन्नं । सीसगणस्स भगवओ तस्स नमो अज्जसामस्स ॥"

city unless we come across a sound argument contradicting it, even if it may be that this is his ingenious invention to explain the significance of the word *Umāsvāti*, of which the latter part is admitted by all the *Śvetāmbaras* as denoting the name of the father of the author. Looking to the [1]tradition of the *Hindus* that the members of the same lineage are not admissible for marriage (that is to say consanguineous marriages are prohibited) it is but natural that the author should mention the lineage of his mother rather than her name especially when it is easily inferrable as in the present case. Pandit *Sukhlāl*, however, considers *Vātsī* to be the very name of *Umāsvāti's* mother (*vide p. 5 of Paricaya*): but, strange to say, in support of this, he advances no argument. Moreover, a closer examination of his introduction (*i.e., paricaya* p. 35) reveals the fact that he, too, considers *Vātsī* as the name of the *gotra* of *Umāsvāti's* mother; so, his former statement loses its significance.

Spiritual descent—

We shall now turn to *Umāsvāti's* [2]spiritual line. From the [3]first two verses of the colophon we learn that his *dīkṣā-guru* is [4]*Śrī Ghoṣa-nandin*, a *kṣamāśramaṇa* well-versed in the 11 [5]*aṅgas* and a disciple of *Śrī Śivaśrī*, a *Vācaka-mukhya* of great renown, whereas his *vidyā-guru* is *Śrī Mūla* who is a *Vācakācārya* and who has as his *guru Śrī Muṇḍapāda*, a *Mahā-vācaka kṣamaṇa*.

Significance of the word 'Vācaka'—

The word *Vācaka* is used in the *praśasti* (v. 1, 2 & [6]5) as an appellation for *Śivaśrī*, *Muṇḍapāda*, *Mūla* and even for *Umāsvāti*. Thus the only individual left out is *Ghoṣanandin*, even though the colophon is composed by

1 See "Hindu Law and Custom" (pp. 137-140) by Prof. *Julius Jolly*.

2 Line of vidyā-gurus

Muṇḍapāda
|
Mūla
|
Umāsvāti

Line of dīkṣā-gurus

Śivasrī
|
Ghoṣanandin
|
Umāsvāti

3 "वाचकमुख्यस्य शिवश्रियः प्रकाशयशसः प्रशिष्येण । शिष्येण घोषनन्दिक्षमाश्रमणस्यैकादशाङ्गविदः॥१॥ वाचनया च महावाचकक्षमणमुण्डपादशिष्यस्य । शिष्येण वाचकाचार्यमूलनाम्नः प्रथितकीर्तेः ॥ २ ॥"

4 Replace "who was" by "and a" in the English introduction pt. I, p. 7, l. 22.

5 Prof. *Albrecht Weber* has treated these *aṅgas*, etc., in his article " Uber die heiligen scriphen der Jainas" published in *Indischen Studien* vol. *XVI-XVII*. This article was subsequently translated into English and published in *Indian Antiquary* (XVII 279,339 ; XVIII 181,369 ; XIX 62 ; XX 18,170,365 ; XXI 14,106 *etc.*)

6 "इदमुच्चैर्नागरवाचकेन सत्त्वानुकम्पया दृब्धम् ।
तत्त्वार्थाधिगमाख्यं स्पष्टमुमास्वातिना शास्त्रम् ॥ ५ ॥".

his very pupil. For him, however, is reserved the less dignified title of *Ekādaśāṅgavid*, the knower of 11 *aṅgas*. This circumstance deserves a careful examination; so, first of all we shall note what *Vācaka* means. At the very outset, it may be pointed out that there is practically no *Digambara* source much less one which reliably throws light on this word. Therefore, we have to turn our eye only to the *Śvetāmbara* literature. *Vācaka* is a learned degree given to one who is conversant with the[1] *Pūrva* literature. This is what is borne out by[2] *Bṛhatkalpa*, *Siddhasena Gaṇi's* commentary (pt. II, [3]p. 206,) [4]*Prajñāpanā-vṛtti* (p. 5) and [5]*Pañcāśaka-vṛtti* (p. 122). It also signifies *Upādhyāya*, or a sub-preceptor *i.e.* one who imparts spiritual *vācanā*. This meaning is indicated in *Āvaśyaka-niryukti* (v. [6]82), *Āvaśyaka-cūrṇi* ([7]p. 86) and *Viśeṣāvaśyaka* ([8]v. 1260). Over and above this it refers to a *Vācaka-vaṁśa* so to say a dynasty of the *Vācakas* as is clear from *Nandīsūtra* (v.[9] 30-36), etc[10]. The inter-

1 As regards its meaning, causes of being lost etc., Prof. *Jacobi* has expressed his opinion in his introduction to the Sacred Books of the East (vol. XXII, pp. XLIV-XLV), from which I humbly beg to differ.

2 "पूर्वगतं श्रुतं सूत्रमन्यच्च विनेयान् वाचयतीति वाचकः । पूर्वगतश्रुतधारिणि, बृ. ६ उ. ।"

—अभिधानराजेन्द्रे (भा. ६, पृ. १०८४)

3 "वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्षविसंवादि निबध्नीयात् ॥"

4 "वाचकाः पूर्वविदः" इति श्रीमलयगिरिसूरयः ।

5 "वाचकः पूर्वधरोऽभिधीयते । स च श्रीमानुमास्वातिनामा महातार्किकः प्रकरणपञ्चशतीकर्ताऽऽचार्यः सुप्रसिद्धोऽभवत् ।"

6 "एक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि । सव्वं गणहरवंसं 'वायग'वंसं पवयणं च ॥"

7 "सव्वं गणहरवंसं अज्जसुहम्मेहिं थेरावलिया वा जेहिं जाव अम्हं सामाइयमादीयं वादितं । वायगवंसो णाम जेहिं परंपरएणं सामाइयादि अत्थो गंथो य वादितो अन्नो गणहरवसो अन्नो य वायगवंसो तेण पत्तेयं कियते ।"

These two quotations apparently seem to refer to *Vācakavaṁśa* but so far as I remember, the interpretation for this as well as for *Gaṇadharavaṁśa* is that the former means a line of *Vācanā-nāyakas* or *Upādhyāyas* and the latter, a succession of *Gaccha-nāyakas* or *Ācāryas*. Hence, these two are here bracketed with *Viśeṣāvaśyaka*.

8 The 1260th *gāthā* of this work here referred to is the same as the one quoted in ft. note 6.

9 "वड्ढउ 'वायग'वंसो जसवंसो अज्जनागहत्थीणं । वागरणकरणभंगियकम्मपयडीपहाणाणं ॥ ३० ॥
जच्चंजणधाउसमप्पहाण मुद्दियकुवलयनिहाणं । वड्ढउ 'वायग'वंसो रेवइनक्खत्तनामाणं ॥ ३१ ॥
'अयल'पुरा णिक्खंते कालियसुयआणुओगिए धीरे । 'बंभद्दीवग'सीहे वायगपयमुत्तमं पत्ते ॥ ३२ ॥
जेसि इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्ढ'भरह'म्मि । बहुनयरनिग्गयजसे ते वंदे खंदिलायरिए ॥ ३३ ॥
तत्तो हिमवंतमहंतविक्कमे धिइपरक्कममणंते । सज्झायमणंतधरे हिमवंते वंदिमो सिरसा ॥ ३४ ॥
कालियसुय अणुओगस्स धारए धारए य पुव्वाणं । हिमवंतखमासमणे वंदे णागज्जुणायरिए ॥ ३५ ॥
मिउमद्दवसंपन्ने अणुपुव्वी वायगत्तणं पत्ते । ओहसुयसमायारे नागज्जुणवायए वंदे ॥ ३६ ॥"

10 Cf. the following verses quoted by *Śrī Malayagiri* in his commentary to *Prajñāpanāsūtra* (p. 5.) :—

"'वायग'वरवंसाओ तेवीसइमेण धीरपुरिसेणं । दुद्धरधरेण मुणिणा पुव्वसुयसमिद्धबुद्धीणं ॥
सुयसागरा विणेऊण जेण सुयरयणमुत्तमं दिन्नं । सीसगणस्य भगवओ तस्स नमो अज्जसामस्स ॥"

pretation of *Āvaśyaka niryukti* etc., a meaning no doubt etymologically correct is not applicable here; for, the learned commentator [1]*Śrī Devagupta Sūri* as well as the exegetist [2]*Siddhasena Gaṇi* distinctly inform us that he is *Ācārya*. So, we have to fall back upon the first and the last interpretations. This presents some difficulty; for, while accepting the first interpretation our author's knowledge shall have to be admitted to be superior to and wider than that of his *guru*; since, the *Pūrvas* form a part of the 12th *aṅga* and thus the status of a *Pūrvavid* (*Vācaka*) is much higher than that of an *Ekādaśāṅga-vid*. But such a circumstance is not certainly impossible. The very fact that our author's [3]*vidyā-guru* is different from his [4]*dīkṣā-guru* (though the latter is well-versed in the 11 *aṅgas*), seems to be suggestive. It may be that our author's thirst for drinking the nectar of knowledge was not to be quenched by his *dīkṣā-guru* and so his training was to be entrusted to a *sādhu* superior in knowledge[5]. Such a *sādhu* here is of course *Vācakācārya* [6]*Mūla*, pupil of *Mahāvācaka Muṇḍapāda*. These two being well-versed in the *Pūrvas*, it is not unnatural, if their student, our competent author should become equally clever and earn the unique title of *Vācaka*.

Another question that may confront us at this stage is about the self-praise or boasting of our author. Our thoroughly educated and cultured author will not like to belittle his *dīkṣā-guru's* merits, much less can we expect him to be puffed up with pride and announce his *vācakatva*, and only *ekādaśāṅgavittva* of his *guru*. But, he had no other go; the fact could not be denied. The phrase *uccairnāgaravācakena* is, no doubt, capable of being construed in two ways: (1) meaning one belonging to the *uccanāgara śākhā* of the *Vācaka-vaṁśa* and (2) implying one belonging to the *uccanāgara* branch and *Vācaka* (conversant with the *Pūrva* literature); but the former is hardly admissible as we shall presently see.

---

1 See pt. I, pp. 1, 3, 4 and 10.

2 Vide pt. I pp. 26, 31, 41, 56, 59, 63, 65, 66, 68, 78, 80, 98, 108, 120, etc., and pt. II p. 308, etc.

3-4 In the *Sthavirāvalī* of *Kalpasūtra* or any other *paṭṭāvalī* we do not come across the names of these two.

5 Compare the cases of *Śrī Vajrasvāmin* and *Śrī Āryarakṣita Sūri*, who respectively studied from *Śrī Bhadragupta* and *Śrī Vajrasvāmin*.

6 It may be added that *Śrī Śivaśrī*, the *guru* of *Umāsvāti's dīkṣā-guru* could have taught him; but, perhaps, owing to his old age or death, he had to receive instructions at the feet of *Mūla*.

Let us see if the [1]third interpretation can hold good so that if it does, the first may be discarded in its favour. This would mean that our author is styled *Vācaka*, merely because he happens to be a member of that [2]dynasty like *Śrī Dhanagiri* and *Śrī Siṁhagiri.* To put it plainly, a son of a Vakil is also so designated, even if he has not passed the LL.B. examination. Similar will be the case with our author. This will surely be an open insult and an outrage to his profound scholarship. Moreover, are we prepared to admit that even in the days of our author the practice of conferring degrees to the undeserving was in vogue? Has he not flourished in a period when persons used to acquire their dignified titles rightly?[3]

Furthermore, is there any conclusive data by means of which it can be established that *uccanāgara* branch which is [4]founded by *Śrī Ārya Śānti-sreṇika* belongs to *Vācaka-vaṁśa* so that the first construction embodied in the third interpretation may be unquestionably admitted?

Over and above this, it should not be forgotten that the tradition of the *Digambaras*, too, supports his high standard of proficiency. The following inscription of *Epigraphica Karnatika* (vol. 8, Nr. 46, p. 268) bears testimomy to this:—

" तत्त्वार्थसूत्रकर्तार-मुमास्वातिमुनीश्वरम् ।
श्रुतकेवलिदेशीयं, वन्देऽहं गुणमन्दिरम् ॥ "

---

1 The three interpretations are:—(1) conversant with the *Pūrva* literature, (2) *Upādhyāya* and (3) belonging to the *Vācaka-vaṁśa.*

2 This *vaṁśa* seems to be only traceable till there were some individuals conversant with at least one *Pūrva*. In other words the disappearance of knowledge of a *Pūrva* synchronizes with the termination of this dynasty.

Furthermore, it is rather strange to note, that in this dynasty we do not come across the names of *Umāsvāti, Śivaśrī, Mūla and Muṇḍapāda*. Are even the last three holding a bogus title of *Vācaka*?

3 By the time (*Vīra saṁvat* 980 *i. e.* A. D. 453) the reduction of *Jaina* canon took place under the leadership of *Śrī Devardhi Gaṇi*, at least knowledge of one *Pūrva* did exist and our author has flourished undoubtedly before him. However, according to the *Digambaras* the *Pūrvavid* flourished up to 345 years after the liberation of Lord *Mahāvīra i. e.* till B. C. 182. They maintain that *Umāsvāti* lived from 135 A. D. to 219 A. D.; so, in that case he cannot be considered by them as conversant with one or more *Pūrvas.*

4 This is borne out by *Sthavirāvalī* of *Kalpasūtra*:—

" थेरेहिंतो णं अज्जसंतिसेणिएहिंतो 'माढरस'गुत्तेहिंतो एत्थ णं 'उच्चानागरी' साहा निग्गया । "

At this stage, it may be mentioned that Pandit *Sukhlal*, however, endorses the third interpretation. But, so far as I can see, he is forced to take up this attitude as he does not [1]remember the verse correctly—a fact that leads him to an erroneous interpretation. He believes that *Vācaka* and *Ekādaśāṅgavid* are the two qualifications simultaneously mentioned in the case of *Ghoṣanandin*. So, the resulting incongruity can only be accounted for by interpreting *Vācaka* as denoting the dynasty and not the required knowledge. But, how can we attach any weight to an interpretation based upon unreality?

The very fact that *vācakatva* is not attributed to *Ghoṣanandin* rather establishes our proposition. Moreover, it should be borne in mind that there are [2]certain statements in the *sūtras* and the *bhāṣya* as well, which chalk out altogether a new path—the path astounding to but at the same time admired by even the orthodox *Jainas*. This is a task worthy of one conversant with at least one *Pūrva*; otherwise, by this time, our author would have been ridiculed and thrown into oblivion by at least the orthodox *Jainas*. The fact is, however, just the reverse. Under these circumstances, I, for one, am inclined to consider the first interpretation as legitimate.

There remains, all the same, a problem to be solved as to the number of *Pūrvas* our author had mastered. The general trend is in favour of nine or so. But, this statement may be left for more comprehensive intellects to be amended or altered.

Uccairnāgara śākhā—

In Prakrit we find a name *uccānāgarī*. See the 4th ft-note on p. 5. This branch seems to have been named after some city or village. But the identification is rather difficult; for, there are many villages and cities having *nāgara* as their last member. *Cunnigham* believes it to be associated with *uñchanāgar* (*vide* Archæological survey of India, vol.

1 I am sorry to mention that Pandit *Sukhlāl* is blind from his very birth; so, unfortunately he has to get the required portion read by some one else; hence I have not used the word "misreads".

2 See Sanskṛit introduction pp. 25-27.

14, p. 147). This branch originated from [1]*Ārya Śāntiśreṇika* who is the fourth in descent from *Śrī Ārya Suhastin Sūri* who left this mortal world in *Vīra saṁvat* 584 (A. D. 57).

Materials for composing [2]Tattvārthādhigama-sūtra and its gloss—

Our celebrated author [3]*Vācaka-mukhya Umāsvāti* was singularly fortunate in inheriting the proficiency in the sacred [4]*āgamas*, which form the seed, germ or essence of Jainism and which are fully respected by the *Jainas* as the highest, the most direct and unique authority in religious and spiritual matters. [5]His tour in the *Bihar* and other districts and perhaps his birth in a Brahmin family helped him a great way in becoming thorough-

---

1 Ārya Suhastin Sūri
- Susthita
  - Indradinna
    - Dinna
      - Ārya Śreṇika
        - Ārya Vajra
        - Ārya Siṁhagiri
- Supratibaddha

2 This name is suggested by the author himself in the 22nd *Sambandha-kārikā*. It is also designated as *Tattvārtha* by *Śrī Devagupta Sūri* in the very beginning of his commentary to *Sambandhakārikās*. *Śrī Malayagiri Sūri*, too, has used this very title in his commentary to *Prajñāpanā* (vide my introduction in Sanskrit pt. I, p. 16) and in his commentary to *Bṛhat-kṣetra-samāsa*; for, there he has said :—

" एतच्चाभिहितं प्रपञ्चतस्तत्त्वार्थटीकायामिति नेहाभिधीयते ।"

In his commentary to *Jīvājīvābhigama sūtra* (p. 9), he has however styled it as *Tattvārthasūtra*.

3 This is how he is often quoted by the subsequent writers. See *Praśamarati-*(v.1), *vṛtti-Guṇasthānakramāroha*, (v. 1)-*vṛtti* and my Sanskrit introduction (pt. I, p. 20.)

4 The *Jainas* give to these the same importance and prominence as some of the other *Hindus* give to the *Vedas*.

5 See the 3rd couplet of the colophon.

ly conversant with the [1]Sanskrit language. This gave him a splendid opportunity of studying the important non-*Jaina* works composed in Sanskrit in the aphoristic style, in case we admit that *Maharṣis Kaṇāda* and *Patañjali* were his predecessors or senior contemporaries. Thus our author's keen insight in the *āgamika* literature, his complete mastery over the Sanskrit language and his perfect familiarity with the style of presenting the different subjects in [2]*sūtras* enabled him to introduce a new line in the *Jaina* literature. So far as the available literature of the *Jainas* is concerned, he is the first to have presented the fundamental principles of this grand religion in [3]*sūtras* in Sanskrit. Later on, several eminent *Jaina* scholars adopted this style while composing works on different subjects like grammar, logic, rhetorics, etc.[4]

The Object of Composition—

Every Indian writer has more or less the attainment of salvation for his aim and object, in composing a work, even if his work is of a secular

1 As to the date when this language became an object of study for Europeans may be cited the following remark of Prof. *Jarl Charpentier* made by him in his article "A Treatise on Hindu Cosmography from the 17th century" (Brit. Mus. Ms. Sloane 2748A) and published in "Bulletin of the School of Oriental Studies London Institution" :—

"Antique and mediæval Europe never had as far as we are able to ascertain the slightest acquaintance with the literature and *śāstrās* of the Hindus; nor do we know of any European from the most remote times up to the sixteenth century who possessed even the scantiest knowledge of either Sanskrit or any other Indian language."

2 *Sūtras* or "the short and pregnant half-sentences" serve to hold before the reader the lost thread of memory of elaborate disquisitions with which he is already thoroughly acquainted. They aim pre-eminently at brevity and therefore there is no room for repetitions of the same ideas, in a compact system of *sūtras*. Prof. *Theodor Goldstücker* has elsewhere suggested that the *sūtra* style may have arisen from the scarcity of materials for writing.

3 The *bhāṣyakāra* who will be hereafter identified with the author himself gives this designation as can be seen from the *bhāṣya* of I. 35, II. 2 etc.

4 Cf. what Dr. A. B. Keith, D. C. L., D. Litt., says in "A History of Sanskrit Literature (p. 497):—

"Jaina philosophy, originally written in Prākrit, was driven by the advantage of Sanskrit to make use also of that language, and in that *Tattvārthādhigamasūtra* of Umāsvāti we find in *Sūtras* and commentary a very careful summary of the system. His example was followed widely; *Samantabhadra* wrote in the seventh century the *Āptamīmāṁsā*......................"

nature, to say the least even if it deals with erotics and eugenics.[1] Under these circumstances it is but natural that the object of philosophical and metaphysical works may be the same. This is corroborated by a number of works. For instance, *Kaṇāda*, the founder of the *Vaiśeṣika* system points out in the [2]4th *sūtra* that the discussion of the *prameyas* will lead to absolution. *Śrī Gautama*, the helmsman of the *Nyāya* philosophy starts with the firm belief that his logical system will land him on the beautiful island of liberation.[3] *S'rī Īśvara Kṛṣṇa*, the author of the *Sāṅkhya-kārikā* sails in the same boat as could be seen from his [4]second couplet. This rule applies even to the *Yoga darśana*, the *Brahma-mīmāṁsā*, the Buddhistic philosophy etc. Our learned author, too, commences this noble and ennobling work of his with the same view *viz.*, that the ultimate goal of even philosophical quest is not knowledge but the achievement of true and transcendental freedom from bondage. He points out the way to salvation to the ignorant and the misguided as well. It may be added that the 28th chapter of *Uttarādhyayanasūtra* which is designated as *mokṣa-mārga* and in which the *Jaina* philosophical conceptions are very beautifully epitomised (or to express it

1 As for example *Vātsyāyana* (identified with *Kauṭilya*, by *Śrī Hemacandra Sūri*, one of the stars of the first magnitude in the galaxy of the Jain writers), the author of *Kāmasūtra* which embraces these two sciences in its scope winds up his thesis by saying that the *trivarga* must be worked out in such a way that there may be no conflict among these three and one should not be unmindful of the fourth or final good of mankind, *viz.*, *mokṣa*, the ultimate release from the limitations that check the eternal growth of his soul. In support of this may be quoted the following verses from his work:—

" अधिकारवशादुक्ता, ये चित्रा रागवर्धनाः । तदनन्तरमत्रैव, ते यत्नाद् विनिवारिताः ॥ "
" तदेतद् ब्रह्मचर्येण, परेण च समाधिना । विहितं लोकयात्रार्थं, न रागार्थोऽस्य संविधिः ॥ "
" रक्षन् धर्मार्थकामानां, स्थितिं स्वां लोकवर्तिनीम् । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो, भवत्येव जितेन्द्रियः ॥ "
" स्थाविरे धर्मं मोक्षं च ।"

2 " धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निः-श्रेयसम् (१-१-४) ।"

3 "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः (अ. १, आ. १, सू. १) ।"

4 " दृष्टवदानुश्रविकः, स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । तद्विपरीतः श्रेयान्, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥"

In this connection we may quote the following *Sūtra* of the *Sāṅkhya* system of thought :—

".अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ।"

यारहितम् । 'अरुयं' अरुजम्-अविद्यमाना रुजा यस्य तत्, अविद्यमानशरीर-मनस्कत्वात्, आधिव्याधिरहितमित्यर्थः । 'अणंतं' अनन्तम्-अविद्यमानोऽन्तो=नाशो यस्य तत्, अतएव 'अक्खयं' अक्षयं-नास्ति लेशतोऽपि क्षयो यस्य तत्, अविनाशि-इत्यर्थः, 'अव्वाबाहं' 'अव्याबाधम्-न विद्यते व्याबाधा-पीडा द्रव्यतो भावतश्च यत्र तत् । 'अपुनरावित्तियं' अपुनरावृत्तिकम्-अविद्यमाना पुनरावृत्तिः=संसारे पुनरावर्तनं यस्मात् तत्, यत्र गत्वा न कदाचिदप्यात्मा विनिवर्तते । इत्थ-मुक्तशिवत्वादि विशेषणविशिष्टं 'सासयं' शाश्वतं-नित्यं 'ठाणं' स्थानम्-स्थीयतेऽस्मिन्-इति स्थानं लोकाऽग्रलक्षणम्, 'उवगएणं' उपगतेन-प्राप्तेन श्रमणेन भगवता महावीरेण पञ्चमस्याङ्गस्य=व्याख्याप्रज्ञप्तिरूपस्य अयमर्थः-अनन्तरोदितत्वेन बुद्धया सन्निधावानीतत्वात्प्रत्यक्षं प्रज्ञप्तः-कथितः, ततः षष्ठस्याङ्गस्य-

पहुँचे हुए जीवों को शरीर और मन से रहित होने के कारण आधि-व्याधिरूप दुःखों को भोगना नहीं पडता इसलिये यह अरुजरूप हैं। त्रिकाल में भी इस स्थान का नाश नहीं होता है इसलिये यह अनन्तरूप हैं और इसलिये अविनाशी होने से अक्षयरूप है। द्रव्यपीडा तथा भावपीडा का इसमें लेशतः भी सम्बन्ध नहीं है, इसलिये व्याबाधा-पीडा से रहित होने के कारण यह अव्याबाध रूप है। इस स्थान पर पहुँचे हुए जीवों का पुनः संसार में कभी भी आगमन नहीं होता है इसलिये यह अपुनरावृत्तिरूप है। शाश्वत होने के कारण यह स्थान नित्य है और लोक के अग्र भाग में यह स्थित है। ऐसे स्थान को भगवान महावीर ने प्राप्त किया है। अतःजम्बूस्वामीने सुधर्मास्वामी से ऐसा पूछा कि ऐसे स्थान-को प्राप्त हुए तथा आदिकर आदि विशेषणों से युक्त हुए श्रमण भगवान् महावीर प्रभुने व्याख्याप्रज्ञप्तिरूप पंचम अंग का अर्थ इस प्रकार

અહીં પહોંચેલ જીવોને શરીર અને મનથી રહિત હોવાને લીધે આધિવ્યાધિરૂપ દુઃખો ભોગવવાનાં રહેતાં નથી, એટલા માટે એ અરુજરૂપ છે. ત્રણે કાળોમાં પણ આ સ્થાન નો નાશ થતો નથી, એટલા માટે આ અનંતરૂપ છે. અને એથી અવિનાશી હોવા બદલ અક્ષયરૂપ છે, દ્રવ્ય પીડા અને ભાવપીડાનો એનાથી થોડો પણ સંબંધ નથી, એટલા માટે વ્યાબાધા પીડાથી રહિત હોવાને કારણે આ અવ્યાબાધ રૂપ છે. આ સ્થાને પહોંચેલ જીવોને ફરીથી સંસારમાં ક્યારેય પણ પાછા ફરવાનું થતું નથી, એટલા માટે એ આ અપુનરાવૃત્તિરૂપ છે. શાશ્વત હોવાને લીધે આ સ્થાન નિત્ય છે, અને લોકના અગ્રભાગમાં આ અવસ્થિત છે. એવા સ્થાનને ભગવાન મહાવીરે મેળવ્યું છે. માટે જંબૂસ્વામીએ સુધર્માસ્વામીને એવું પૂછ્યું કે એવા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ તેમજ આદિકર વગેરે વિશેષણોથી યુક્ત શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુએ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ

(१) उत्क्षिप्तज्ञातम्-मेघकुमारजीवेन स्व हस्तिभवे दावदह्यमान जीवरक्षायै पाद उत्क्षिप्तः=ऊर्ध्वीकृत एवं धृत इति तदुपलक्षितमिदं प्रथममध्
मुत्क्षिप्तज्ञातम् । ज्ञातमित्युदाहरम्-तदेवाधीयमानत्वादध्ययनम् । एवमग्रेऽ
(२) सङ्घाटकः-धन्यश्रेष्ठि-विजयतस्करयोरेकबन्धन बद्धत्वार्थाभि
ज्ञातं सङ्घाटकज्ञातम् ।

१९ एगूणवीसइमे ॥

जंबू के इस प्रश्नका उत्तर देते हुए श्री सुधर्मास्वामी कहते हैं- श्रमण भगवान महावीरने जो कि आदिकर आदि विशेषणों से युक्त हैं शिव आदि रूप सिद्धिगति नामक स्थान पर विराजमान हो चुके हैं उ ज्ञाता नामक प्रथम श्रुतस्कंध के इस प्रकार १९ अध्ययन प्ररूपित कि वे ये हैं-उत्क्षिप्तज्ञात१, संघाटक२, अंड३, कूर्म४, शैलक५, तुंब६, रोहि मल्लि८' माकंदी९, चान्द्रिक१०, दावद्रव११, उदकज्ञात१२, मंडूक१३, ते १४, नंदिफल१५, अपरकंका१६ आकीर्ण१७ सुंसमा१८, पुंडरीकज्ञा ज्ञात शब्द का अर्थ उदाहरण है। उत्क्षिप्तज्ञात में यह कहा गय कि मेघकुमार के जीवने जब कि यह हस्ती के भव में था दावाग्नि दह्यमान (जलता हुआ) एक शशक की रक्षा करने के लिये अपने को ऊँचा किया था-सो वह उसे ऊँचा ही किये रहा।

इस उत्क्षिप्त उदाहण से युक्त होने के कारण इस अध्ययन का भी उत्क्षिप्त ज्ञात पड गया है । संघाटकज्ञात में धन्य श्रेष्ठि और वि

एगूणवीसइमे ।

જંબૂના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં શ્રી સુધર્માસ્વામીએ કહ્યું કે-જંબૂ! શ્રમણ ભ મહાવીરે-કે જેઓ આદિકર વગેરે વિશેષણોથી વિશિષ્ટ છે, અને શિવ વગેરેરૂપ સિદ્ધિ નામના સ્થાને વિરાજમાન થયા છે. તેઓએ જ્ઞાતા નામના પ્રથમશ્રુતના આ રીતે ઓ [૧૯] અધ્યયનો પ્રરૂપિત કર્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે:—ઉત્ક્ષિપ્તજ્ઞાત ૧, સંઘાટક૨, ૩ કૂર્મ ૪, શૈલક, ૫, તુંબ ૬, રોહિણી ૭, મલ્લિ ૮, માકંદી ૯, ચાંદ્રિક ૧૦, દાવદ્ર ઉદકજ્ઞાત ૧૨, મંડૂક ૧૩, તેતલિ ૧૪, નંદિફલ ૧૫, અંપરકંકા ૧૬, આકીર્ણ સુંસમા ૧૮, પુંડરીકજ્ઞાત ૧૯, જ્ઞાત શબ્દનો અર્થ ઉદાહરણ છે. ઉત્ક્ષિપ્ત એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે મેઘકુમારનો જીવ જ્યારે તે હાથીના ભવ (સ્વરૂપ) માં ત્યારે દવાગ્નિથી બળતા સસલાની રક્ષા કરવા માટે પોતાના પગને અદ્ધર કર્યો તે તેને અદ્ધર જ રાખતા રહ્યા

धर्मकथाश्च, अनयोः श्रुतस्कन्धयोर्मध्ये प्रथमस्य-ज्ञातारूपस्य खलु भगवन् ! श्रुत-स्कन्धस्य श्रमणेन यावत्सम्प्राप्तेन=शाश्वतस्थानमुपगतेन भगवता महावीरेण ज्ञातानां कति अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि, एवं प्रश्ने कृते सुधर्मास्वामी-उत्तरमाह-एवं खलु जंबूः ! खलु-निश्चयेन एवम्=एतन्नामकप्रथमश्रुतस्कन्धस्य एकोनविंशतिरध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा तानि सार्द्धश्लोकद्वयेन दर्शयति-'उक्खि-त्तणाए' इत्यादि ।

अंगस्स दो सुयक्खंधा पण्णत्ता तंजहा णायाणीय धम्मकहाओ य। पढमस्स णं भंते ! सुयक्खधस्स समणेणं जाव संपत्तेणं णायाणं कइ अज्झयणा पण्णत्ता?) पुनः जंबू पूछते हैं भदन्त ? यदि श्रमण भगवान महावीरने कि जो आदि-करादि विशेषणोंवाले एवं शिव आदि विशेषण संपन्न सिद्धिगति नामक स्थान पर पहुँच चुके हैं छट्ठे अगके ये दो श्रुतस्कंध प्ररूपित किये हैं-१ ज्ञाता और दूसरा धर्मकथा-तो भदंत! प्रथम श्रुतस्कन्ध ज्ञाता के उन श्रमणभगवान महावीरने कि जो पूर्वोक्त विशेषण वाले है एवं शिव आदि विशेषण युक्त स्थान पर विराजमान हो चुके है उन्होंने कितने अध्य-यनप्ररूपित किये हैं? (एवं खलु जंबू ? समणेणं जाव संपत्तेणं णायाणं एगूणवीसं अज्झयणा पण्णत्ता तं जहा उक्खित्तणाए१ संघाडे२, अंडे३, कुम्मे४, सेलगें५, तुंबे६, य रोहिणी७ मल्ली८ मायंदी९, चंदीमाइय१० ॥१॥ दावद्दवे११, उदगणाए१२ मंडुक्के१३, तेयली१४, विय। नंदीफले १५, अवरकंका१६, आइन्ने१७, सुसमा१८ इय। अवरे य पुंडरीय णायए

छट्ठस्स अंगस्स दो सुयक्खंधा पण्णत्ता तं जहा णायाणीय धम्मकहाओ य। पढ-मस्स णं भंते ! सुयक्खंधस्स समणेणं जाव संपत्तेणं णायाणं कइ अज्झयणा पण्णत्ता ?) ફરી જંબૂ પૂછે છે કે હે ભદન્ત ? જો શ્રમણ ભગવાન મહાવીર-જેઓ આદિકરાદિ વિશેષણોથી યુકત અને શિવ વગેરે વિશેષણોથી સંપન્ન સિદ્ધ ગતિ નામના સ્થાને પહોંચ્યા છે-તેઓએ છઠ્ઠા અંગના આ બે શ્રુતસ્કંધ નિરૂપિત કર્યા છે-[૧] જ્ઞાત અને બીજો ધર્મકથા તો હે ભદન્ત! પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જ્ઞાતાના તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે-જેઓ પૂર્વે કહેવામાં આવેલા બધા વિશેષણોથી યુકત છે અને શિવ વગેરે વિશેષણ યુકતસ્થાને વિરાજમાન થયેલ છે, તેમણે કેટલા અધ્યયનો નિરૂપિત કર્યા છે?

(एवं खलु जंबू ? समणेणं जाव संपत्तेणं एगूणवीसं अज्झयणा पण्णत्ता तं जहा उक्खित्तणाए १, संघाडे २, अंडे ३. कुम्मे ४, सेलगे ५, तुंबे ६, य रोहिणी ७, मल्ली ८, मायंदी ९. चंदिमाइय १० ॥१॥ दावद्दवे ११ उदगणाए १२, मंडुक्के १३. तेयली १४, विय। नंदी फले १५, अवर-कंका १६. आइन्ने १७ सुसमा १८, इय। अवरे य पुंडरीयणायए १९.

(१) उत्क्षिप्तज्ञातम्-मेघकुमारजीवेन स्व हस्तिभवे दावदह्यमानशशक जीवरक्षायै पाद उत्क्षिप्तः=ऊर्ध्वीकृत एवं धृत इति तदुपलक्षितमिदं प्रथममध्ययन-मुत्क्षिप्तज्ञातम्। ज्ञातमित्युदाहरम्-तदेवाधीयमानत्वादध्ययनम्। एवमग्रेऽपि।

(२) सङ्घाटकः-धन्यश्रेष्ठि-विजयतस्करयोरेकबन्धन बद्धत्वार्थाभिधायकं ज्ञातं सङ्घाटकज्ञातम्।

---

१९ एगूणवीसइमे ॥

जंबू के इस प्रश्नका उत्तर देते हुए श्री सुधर्मास्वामी कहते हैं-जंबू? श्रमण भगवान महावीरने जो कि आदिकर आदि विशेषणों से युक्त हैं और शिव आदि रूप सिद्धिगति नामक स्थान पर विराजमान हो चुके है उन्होंने ज्ञाता नामक प्रथम श्रुतस्कंध के इस प्रकार १९ अध्ययन प्ररूपित किये हैं-वे ये हैं-उत्क्षिप्तज्ञात१, संघाटक२, अंड३, कूर्म४, शैलक५, तुंब६, रोहिणी७, मल्लि८' माकंदी९, चान्द्रिक१०, दावद्रव११, उदकज्ञात१२, मंडूक१३, तेतलि १४, नंदिफल१५, अपरकंका१६ आकीर्ण१७ सुंसमा१८, पुंडरीकज्ञात१९। ज्ञान शब्द का अर्थ उदाहरण है। उत्क्षिप्तज्ञात में यह कहा गया है कि मेघकुमार के जीवने जब कि वह हस्ती के भव में था दावाग्नि से दह्यमान (जलता हुआ) एक शशक की रक्षा करने के लिये अपने चरण को ऊँचा किया था-सो वह उसे ऊँचा ही किये रहा।

इस उत्क्षिप्त उदाहण से युक्त होने के कारण इस अध्ययन का नाम भी उत्क्षिप्त ज्ञात पड गया है। संघाटकज्ञात में धन्य श्रेष्ठि और विजय

एगूणवीसइमे।

જંબૂના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં શ્રી સુધર્માસ્વામીએ કહ્યું કે-જંબૂ! શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે-કે જેઓ આદિકર વગેરે વિશેષણોથી વિશિષ્ટ છે, અને શિવ વગેરેરૂપ સિદ્ધિ ગતિ નામના સ્થાને વિરાજમાન થયા છે. તેઓએ જ્ઞાતા નામના પ્રથમશ્રુતના આ રીતે ઓગણીસ [૧૯] અધ્યયનો પ્રરૂપિત કર્યા છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ—ઉત્ક્ષિપ્તજ્ઞાત ૧, સંઘાટક૨, અંડ ૩ કૂર્મ ૪, શૈલક, ૫, તુંબ ૬, રોહિણી ૭, મલ્લિ ૮, માકંદી ૯, ચાંદ્રિક ૧૦, દાવદ્રવ ૧૧, ઉદકજ્ઞાત ૧૨, મંડૂક ૧૩, તેતલિ ૧૪, નંદિફલ ૧૫, અંપરકંકા ૧૬, આકીર્ણ ૧૭, સુંસમા ૧૮, પુંડરીકજ્ઞાત ૧૯, જ્ઞાત શબ્દનો અર્થ ઉદાહરણ છે. ઉત્ક્ષિપ્તજ્ઞાતમા એ બતાવવ માં આ વ્યું છે કે મેઘકુમ રનો જીવ જ્યારે તે હાથીના ભવ (સ્વરૂપ) માં હતે, ત્યારે દાવાગ્નિથી બળતા સસલ ની રક્ષા કરવા માટે પોતાના પગને અદ્ધર કર્યો હતો, તે તેને અદ્ધર જ રાખતા રહ્યા.

આ ઉત્ક્ષિપ્ત ઉદાહરણથી યુક્ત હોવાને કારણે આ અધ્યયનનું નામ પણ ઉત્ક્ષિપ્ત જ્ઞાત પડ્યું છે. ૧, સંઘાટકજ્ઞાતમાં ધન્ય શ્રેષ્ઠી અને વિજય ચોરને લગતી કથા છે,

धर्मकथाश्च, अनयोः श्रुतस्कन्धयोर्मध्ये प्रथमस्य-ज्ञातारूपस्य खलु भगवन् ! श्रुतस्कन्धस्य श्रमणेन यावत्सम्प्राप्तेन=शाश्वतस्थानमुपगतेन भगवता महावीरेण ज्ञातानां कति अध्ययनानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि, एवं प्रश्ने कृते सुधर्मास्वामी-उत्तरमाह-एवं खलु जंबूः ! खलु-निश्चयेन एवम्=एतन्नामकप्रथमाश्रुतस्कन्धस्य एकोनविंशतिरध्ययनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा तानि सार्द्धश्लोकद्वयेन दर्शयति-'उक्खित्तणाए' इत्यादि ।

अंगस्स दो सुयक्खंधा पण्णत्ता तंजहा णायाणीय धम्मकहाओ य। पढमस्स णं भंते ! सुयक्खधस्स समणेणं जाव संपत्तेणं णायाणं कइ अज्झयणा पण्णत्ता?) पुनः जंबू पूछते हैं भदन्त ? यदि श्रमण भगवान महावीरने कि जो आदिकरादि विशेषणोंवाले एवं शिव आदि विशेषण संपन्न सिद्धिगति नामक स्थान पर पहुँच चुके हैं छट्ठे अगके ये दो श्रुतस्कंध प्ररूपित किये हैं-१ ज्ञाता और दूसरा धर्मकथा-तो भदंत! प्रथम श्रुतस्कन्ध ज्ञाता के उन श्रमणभगवान महावीरने कि जो पूर्वोक्त विशेषण वाले है एवं शिव आदि विशेषण युक्त स्थान पर विराजमान हो चुके है उन्होंने कितने अध्ययनप्ररूपित किये हैं ? (एवं खलु जंबू ? समणेणं जाव संपत्तेणं णायाणं एगूणवीसं अज्झयणा पण्णत्ता तं जहा उक्खित्तणाए१ संघाडे२, अंडे३, कुम्मे४, सेलगे५, तुबे६, य रोहिणी७ मल्ली८ मायंदी९, चंदीमाइय१० ॥१॥ दावद्दवे११, उदगणाए१२ मंडुक्के१३, तेयली१४, विय। नंदीफले १५, अवरकंका१६, आइन्ने१७, सुसमा१८ इय। अवरे य पुंडरीय णायए

छट्ठस्स अंगस्स दो सुयक्खंधा पण्णत्ता तं जहा णायाणीय धम्मकहाओ य। पढमस्स णं भंते ! सुयक्खंधस्स समणेणं जाव संपत्तेणं णायाणं कइ अज्झयणा पण्णत्ता ?) ફરી જંબૂ પૂછે છે કે હે ભદન્ત ? જો શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે-જેઓ આદિકરાદિ વિશેષણોથી યુક્ત અને શિવ વગેરે વિશેષણોથી સંપન્ન સિદ્ધ ગતિ નામના સ્થાને પહોંચ્યા છે-તેઓએ છટ્ઠા અંગના આ બે શ્રુતસ્કંધ નિરૂપિત કર્યાં છે-[૧] જ્ઞાત અને બીજો ધર્મકથા તો હે ભદન્ત ! પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જ્ઞાતાના તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે-જેઓ પૂર્વે કહેવામાં આવેલા બધા વિશેષણોથી યુક્ત છે અને શિવ વગેરે વિશેષણ યુક્તસ્થાને વિરાજમાન થયેલ છે, તેમણે કેટલા અધ્યયનો નિરૂપિત કર્યા છે? (एवं खलु जंबू ? समणेणं जाव संपत्तेणं एगूणवीसं अज्झयणा पण्णत्ता तं जहा उक्खित्तणाए १, संघाडे २, अंडे ३. कुम्मे ४, सेलगे ५, तुबे ६, य रोहिणी ७, मल्ली ८, मायंदी ९. चंदिमाइय १० ॥१॥ दावद्दवे ११ उदगणाए १२, मंडुक्के १३. तेयली १४, विय। नंदी फले १५, अवरकंका १६. आइन्ने १७ सुंसमा १८, इय । अवरे य पुंडरीयणायए १०

(१२) उदकज्ञातम्-उदयं=नगरपरिखाजलं, तदुदाहरणेन पुद्गलस्वभाव प्रतिपादकत्वाद्ज्ञातम् उदकज्ञातम् ।

(१३) मण्डूकः-भेकः-नन्दमणिकार श्रेष्ठिजीवः, तच्चरित्रोपलक्षितं मण्डूकज्ञातम्।

(१४) तेतलिः-तेतलिरिति तेतलिपुत्रः सूचामात्रत्वात्सूत्रस्य, स कनकरथराजामात्यः, तदुपलक्षितं तेतलिज्ञातं तेतलिपुत्रज्ञातमित्यर्थः।

(१५) नन्दिफलम्-नन्दिफलाभिधाना आपातभद्राः परिणामदारुणावृक्षाः, तदुदाहरणप्रतिपादकमध्ययनं नन्दिफलज्ञातम् ।

(१६) अपरकङ्का-धातकीखण्ड-भरतक्षेत्र राजधानी, तत्र परिहृतद्रौपद्या-नयनार्थं कृष्ण वासुदेव गमनरूपाश्चर्यादि प्ररूपकं ज्ञातम् अपरकङ्काज्ञातम् ।

(१७) आकीर्णः-आकीर्णाः-कालिकद्वीपवर्तिनो जात्याश्वाः, तदुदाहरणोपलक्षितम् आकीर्णज्ञातम् ।

(१८) सुंसुमा-सुंसुमानाम्नी धन्यश्रेष्ठिदुहिता, तच्चरित्रविषयकमध्ययनं सुंसुमाज्ञातम् ।

(खाई) के जल के दृष्टान्त द्वारा पुद्गल के स्वभाव का प्रतिपादन किया गया है १२, मंडूकज्ञात में नंदिमणिकारसेठ का जीव जो मंडूक हुआ था उसका जीवनचरित्र कहा गया है१३। तेतलिज्ञात में कनकरथराजा के अमात्य तेतलि का जीवन चारित्र लिखा गया है१४। नंदीफलज्ञात में नंदिफल-जो देखने में तो बडा सुन्दर होता है परन्तु उसका परिणाम बडा ही दारुण होता है- यह-बात स्पष्ट की गई है१५। अपर कंकाज्ञात में धातकी खंडस्थ भरत क्षेत्र की राजधानी अपरकंका में परिहृत द्रौपदी को लाने के लिये गये हुए कृष्ण वासुदेव का वर्णन किया है१६। आकीर्णज्ञात में कालिक द्वीप में रहे हुए जात्यश्वों (जातिमान अश्वों) का उदाहरण प्रदर्शित किया गया है १७। सुंसमाज्ञात में धन्य श्रेष्ठी की पुत्री का चरित्र लिखा गया

११, ઉદકજ્ઞાતમાં પરિખા (ખાઈ)ના પાણીના ઉદાહરણ વડે પુદ્ગલના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૨ મંડૂકજ્ઞાતમાં નંદિ મણિકાર શેઠનો જીવ જે મેડૂક (દેડકો) થયો, તેના જીવનની કથા કહેવામાં આવી છે ૧૩, તેતલીજ્ઞાતમાં કનકરથ રાજાના મંત્રી તેતલીનું જીવન ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે ૧૪, નંદીફળજ્ઞાતમાં નંદીફળ જે જોવામાં બહુ જ સારૂં હોય છે, પણ તેનું પરિણામ બહુ જ ખરાબ હોય છે, આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અપરકંકાજ્ઞાતમાં ધાતકી ખંડ ક્ષેત્રની રાજધાની અપરકંકામાં પરિહૃત દ્રૌપદીને લાવવા માટે ગયેલ કૃષ્ણ-વાસુદેવનું વર્ણન કરાયું છે ૧૬. આકીર્ણજ્ઞાતમાં કાલિકદ્વીપમાં રહેતા જાત્યશ્વો (જાતિમાન અશ્વો)નું દષ્ટાંત બતાવવામાં આવ્યું છે ૧૭. સુંસમાજ્ઞાતમાં ધન્ય શ્રેષ્ઠીની પુત્રીનું ચરિત્ર લખાયું છે. ૧૮. પુંડરીકજ્ઞાતમાં

(३) अण्डम्-सूचनात्सूत्रमिति न्यायादत्र-'अण्ड' मिति मयूराण्डम्, तदुपलक्षितमध्ययनम्-अण्डकज्ञातम्।

(४) कूर्मः-कूर्म इति कच्छपः, तदुदाहरणेन गुप्त्यगुप्तिगुणदोषप्रतिपादकत्वादिदं कूर्मज्ञातम्।

(५) शैलकः-शैलकराजर्षिवृत्तव्यताविषयकमध्ययनं शैलकज्ञातम्।

(६) तुम्बम्-अलाबूः, तदुदाहरणप्रतिपादकत्वेन तन्नाम्ना प्रसिद्धं तुम्बज्ञातम्।

(७) रोहिणी-धन्यसार्थवाहपुत्रस्य धनरक्षणतत्परा भार्या, तस्याः शालिकणसुरक्षणवर्धनोदाहरणेन समुपलक्षितं रोहिणीज्ञातम्।

(८) मल्लिः-एतन्नाम्नी कुम्भकराजपुत्री-एकोनविंशतितम-तीर्थंकरपदधारिणी तदुदाहरणोपलक्षितं मल्लिज्ञातम्।

(९) माकन्दी-अत्र माकन्दी शब्देन माकन्दीदारको गृह्यते, तन्नाम्ना प्रसिद्धं माकन्दीज्ञातमिति माकन्दीदारकज्ञातमित्यर्थः।

(१०) चान्द्रिकः-चन्द्रोदाहरणप्रतिपादकत्वाच्चान्द्रिकज्ञातम्।

(११) दावद्रवः-स्वनामख्यातः समुद्रतटस्थो वृक्षविशेषः, तदुपलक्षितं दावद्रवज्ञातम्।

चोर के संबन्ध की कथा है२। अण्डाध्ययन में मयूराण्ड की ३। कूर्माध्ययन में कूर्म के उदाहरण को लेकर गुप्ति और अगुप्ति के गुण दोषों का वर्णन किया गया है४। शैलकज्ञात में शैलकराजर्षि के संबन्ध की कथा है। तुम्बज्ञात में अलाबू-तुमडी-का उदाहरण प्रतिपादित किया गया है ६। रोहिणी ज्ञात में धन्य सार्थवाह के पुत्रवहू की कथा है जो धनके रक्षण और उसके वर्धन करने में विशेष चतुर थी ७। मल्लीज्ञात में १९वें भगवान श्री मल्लीनाथ की कथा कही गई है। ये कुम्भकराज की पुत्री थीं८, माकंदीज्ञात में माकंदी दारक की कथा कही हुई है९। चान्द्रिकज्ञात में चंद्रमा का उदाहरण दिखलाया गया है१०। दावद्रवज्ञात में-समुद्र तट पर रहे हुए दावद्रव विशेष का दृष्टान्त दिया गया है११। उदकज्ञात में परिखा

---

૨. અણ્ડાધ્યયનમાં મયૂરાણ્ડની ૩. કૂર્માધ્યયનમાં કૂર્મ (કાચબો) નો દાખલો લઈને ગુપ્તિ અને અગુપ્તિના ગુણ દોષોનું વર્ણન કર્યું છે ૪,શૈલકજ્ઞાતમાં શૈલક રાજર્ષિના સંબંધની કથા છે. ૫, તુંબજ્ઞાતમાં અલાબૂ (તૂંબી)નું ઉદાહરણ આવ્યું છે ૬. રોહિણીજ્ઞાતમાં ધન્યસાર્થવાહની પુત્રવધૂઓની કથા છે. જે ધનનું રક્ષણ અને તેનું વર્ધન કરવામાં બહુ ચતુર હતી ૭. મલ્લજ્ઞાતમાં ઓગણીસમા (૧૯) ભગવાન્ શ્રી મલ્લિનાથની કથા કહેવામાં આવી છે ૮. એ કુંભરાજના પુત્રી હતા. માકંદી જ્ઞાતમાં માકંદી દારકની કથા વર્ણવવામાં આવી છે ૯, ચંદ્રિકા જ્ઞાતમાં ચંદ્રનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે ૧૦, દાવદ્રવજ્ઞાનમાં સમુદ્રના કિનારે રહેલ દાવદ્રવ વિશેષનો દાખલો આપવામાં આવ્યો છે

सव्वभूमियासु लद्धपच्चए विइण्णवियारे रज्जधुरचिंतए यावि होत्था, सेणियस्स रन्नो रज्जं च रट्ठं च कोसं च कोट्ठागारं बलं च वाहणं च पुरं च अंतेउरं च सयमेव समुवेक्खमाणे समुवेक्खमाणे विहरइ।सू, ४।

टीका—'जइणं भंते !' इत्यादि । जम्बूस्वामी भगवन्तमार्यसुधर्मस्वामिनं पृच्छति—यदि खलु भगवन् ! श्रमणेन यावत्सम्प्राप्तेन ज्ञातानां=ज्ञाताख्यस्य प्रथमश्रुतस्कन्धस्यैकोनविंशतिरध्ययनानि—प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—उत्क्षिप्तज्ञातादीनि यावत्=पुण्डरीकज्ञातान्तानि च, एतेषु प्रथमस्य खलु भगवन् ! अध्ययनस्य= उत्क्षिप्तज्ञाताख्यस्य कोऽर्थः प्रज्ञप्तः ? । इति प्रश्ने कृतेसति—आर्यसुधर्मास्वामी प्राह— एवम्=अमुना प्रकारेण खलु=निश्चयेन हे जम्बूः ! तस्मिन् काले तस्मिन् समये इहैव=निवासाधारतया प्रत्यक्षाऽऽसन्ने न तु जम्बूद्वीपानामकत्वतयाऽन्य-

❀ जइणं भंते ! समणेणं जाव इत्यादि ❀

जंबूस्वामी—आर्य सुधर्मास्वामी से पुनः यह पूछते हैं कि (जाव संपत्तेणं समणेणं) आदि करआदि विशेषणों से लेकर—सिद्धिगति को प्राप्त। हुए विशेषणों वाले श्रमण भगवान—महावीरने (णायाणं एगूणवीसा अज्झयणा पण्णत्ता) ज्ञाता नामक—प्रथम श्रुतस्कंध के ये १९, उन्नीस अध्ययन कहे हैं (तं जहा) जैसे (उक्खित्तणाए जाव पुंडरीएत्तिय) उत्क्षिप्तज्ञात से लगाकर- पुंडरीकज्ञात तक। तो इनमें (पढमस्स णं भंते । अज्झयणस्स के—अट्ठे पण्णत्ते) प्रथम अध्ययन जो उत्क्षिप्तज्ञात है उसका क्या अर्थ उन्होंने प्रतिपादित किया है। इसप्रकार जंबूस्वामी का वक्तव्य सुनकर श्री सुधर्मास्वामी उत्तर रूप में यह कहते हैं कि—(एवं खलु जंबू ! तेणं कालेणं तेणंसमएणं इहेव

"जंबूणं भंते ! समणेणं जाव इत्यादि"

જંબૂસ્વામી આર્ય સુધર્મા સ્વામીને ફરી આ પ્રમાણે પૂછે છે કે (जाव संपत्तेणं समणेणं) આદિકર આદિ વિશેષણોથી લઈને સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત કરેલ વિશેષણોવાળા શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરે (णायाणं एगूणवीसा अज्झयणा पण्णत्ता) જ્ઞાતા નામના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના એ ઓગણીસ (૧૯) અધ્યયનો કહ્યાં છે. (तं जहा) જેમ કે (उक्खित्तणाए जावपुंडरीएत्तिय) ઉત્ક્ષિપ્તજ્ઞાતથી લઈને પુંડરીકજ્ઞાત સુધી તો એમનામાં (पढमस्स णं भंते ! अज्झयणस्स के अट्ठे पण्णत्ते) પ્રથમ અધ્યયન જે ઉત્ક્ષિપ્તજ્ઞાત છે, તેનો શો અર્થ તેઓએ બતાવ્યો છે? આ રીતે જંબૂસ્વામીના વચનો સાંભળીને શ્રી સુધર્માસ્વામી ઉત્તરમાં આ પ્રમાણે કહે છે કે-(एवं खलु जंबू ! तेणं कालेणं तेणं समएणं जंबू दीवे दीवे भारहे वासे दाहिणड्ढे भ हे

अपरं च अन्यत्–एकोनविंशतितमं—

(१९) पुण्डरीकज्ञातम्–पुण्डरीकः=पुष्कलावतीविजयमध्यवर्तिपुण्डरीकिणी नगर्यामेतन्नामको राजा, तद्वक्तव्यता प्रतिबद्धत्वादिदं पुण्डरीकज्ञातम्।

इत्थं सङ्कलनया प्रथमश्रुतस्कन्धे ज्ञातानामके एकोनविंशतिसंख्यकानि ज्ञातानि–उत्क्षिप्तादीनि सन्ति ॥सू० ३॥

मूलम्—जइणं भंते समणेणं जाव संपत्तेणं एगूणवीसा अज्झयणा पण्णत्ता तं जहा–उक्खित्तणाए जाव पुंडरीए त्ति य, पढमस्स णं भंते अज्झयणस्स के अट्ठे पन्नत्ते? एवं खलु जंबू! तेणं कालेणं तेणं समएणं इहेव जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे दाहिणड्ढे भरहे रायगिहे णामं नयरे होत्था वण्णओ, गुणसिलए चेइए वन्नओ। तत्थणं रायगिहे नयरे सेणिए नामं राया होत्था, महयाहिमवंत० वण्णओ। तस्स णं सेणियस्स रन्नो नंदा नामं देवी होत्था सुकुमालपाणिपाया वण्णओ।

तस्स णं सेणियस्स रन्नो पुत्ते नंदाए देवीए अत्तए अभए नामं कुमारे होत्था, अहीण जाव सुरूवे साम–दंड–भेय–उवप्पयाणणीति–सुप्पउत्तणयविहिन्नू ईहा–वूह–मग्गण–गवेसण–अत्थसत्थ–मइविसारए उप्पत्तियाए वेणइयाए कम्मियाए पारिणामियाए चउव्विहाए बुद्धिए उववेए सेणियस्स रण्णो बहुसु कज्जेसु य कुडुंबेसु य मंतेसु य गुज्झेसु य रहस्सेसु य निच्छएसु य आपुच्छणिज्जे पडिपुच्छणिज्जे मेढीपमाणं आहारे आलंबणं चक्खू मेढीभूए पमाणभूए आहारभूए आलंबणभूए चक्खूभूए सव्वकज्जेसु

है १८। पुण्डरीकज्ञात में पुष्कलावती विजय के मध्य में रही हुई पुण्डरीकिणी नाम की नगरी में पुंडरीक राजा की कथा दिखलाई गई है १९ ॥३॥

પુષ્કલાવતી વિજયના મધ્યમાં આવેલી પુંડરીકિણી નામની નગરીમાં પુંડરીક રાજાની કથા બતાવવામાં આવી છે ૧૯. ॥૩॥

पर्वतः क्षुल्लहिमवत्पर्वतापेक्षया–उच्चत्वायामोद्वेध (गाम्भीर्य) विष्कम्भपरिक्षेपादिना रत्नमयपद्मवरवेदिका नानामणिरत्नमयकूट=कल्पतरुश्रेणिप्रभृतिना क्षेत्रमर्यादाकारित्वेन च महान् तथा श्रेणिकभूपोऽपि शेषराजापेक्षया जातिकुलनीतिन्यायादिना विपुलधनकनकरत्नमणिमौक्तिकशङ्खशिलाप्रवाल–राज्यराष्ट्रबलवाहनकोशकोष्ठागारादिना जातिकुलधर्ममर्यादाकारित्वेन च महान् वरीवर्त्ति, तथा सर्वजनमनोमोदकतया विस्तृतयशः कीर्त्तिरूपसुगन्धतया च महामलयवत्, औदार्य-धैर्य-गाम्भीर्यादिगुणैर्मन्दरवत्, भूपवृन्दे दिव्यर्द्धि-दिव्यद्युति–दिव्यप्रभावादिभिर्महेन्द्रवत्

के–जैसा श्रेष्ट था। जैसे महा हिमवान पर्वत अन्य छोटे २ पर्वतोंकी अपेक्षा उच्चता आयाम (दीर्घता) एवं उद्वेध (गाम्भीर्य) तथा विष्कंभ और परिक्षेप आदि द्वारा रत्नमय पद्म की वरवेदिकाद्वारा नानामणि मय एवं ,रत्नमय कूटों द्वारा तथा कल्पवृक्षोंकी पंक्तियोंद्वारा क्षेत्र की मर्यादाकारी होने से महान् माना जाता है उसी प्रकार श्रेणिक राजा भी अन्य राजाओं की–अपेक्षा, जाति, कुल नीति, न्याय आदिद्वारा विपुल धन, कनक, रत्न, मणि मौक्तिक, शंख शिला–प्रवाल द्वारा, राज्य, राष्ट्रबल, वाहन कोश, कोष्ठागार आदि द्वारा, जाति कुल, धर्म की मर्यादा करनेवाला होने से महा हिमवान जैसा कहा गया है। समस्तजनता के मन को प्रसन्न करनेवाला होनेसे तथा विस्तृत यश एवं कीर्तिरूप सुगंधिवाला होनेसे महामलय की तरह वह श्रेष्ठ माना गया है।—औदार्य धैर्य तथा गांभीर्य आदि गुणों से युक्त होने के कारण वह–राजा मन्दर की तरह उत्तम कहा

જેવા શ્રેષ્ઠ હતા. જેમ મહાન્ હિમવાન્ પર્વત બીજા નાના પર્વતોની અપેક્ષા ઉચ્ચતા આયામ (દીર્ઘતા) ઉદ્વેધ (ગંભીરતા) તેમજ વિષ્કંભ અને પરિક્ષેપ વડે રત્નમય પદ્મની ઉત્તમ વેદિકાવડે અનેક મણિમય અને રત્નમય કૂટો (શિખરો) વડે, તેમજ કલ્પવૃક્ષની હારમાળાઓ વડે ક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર હોવાથી મહાન્ માનવામાં આવે છે, તેમજ શ્રેણિક રાજા પણ બીજા રાજાઓ કરતાં જાતિ, કુળ, નીતિ ન્યાય વગેરે વડે પુષ્કળ ધન, કનક, રત્ન, મણિ, મૌક્તિક, શંખ, શિલા પ્રવાલવડે રાજ્ય, રાષ્ટ્ર, બળ, વાહન, કોશ, કોષ્ઠાગારવડે જાતિકુળ અને ધર્મની મર્યાદા કરનાર હોવાથી મહા હિમવાન્ જેવા કહેવામાં આવ્યા છે. સંપૂર્ણ જનસમાજના મનને પ્રસન્ન કરનાર હોવાથી તેમજ વિસ્તૃત યશ અને કીર્તિરૂપ સુગંધવાળા હોવાથી મહા મલયની જેમ તેમને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યા છે. ઉદારતા ધીરજ, તેમજ ગંભીરતા વગેરે ગુણોથી સંપન્ન હોવાને લીધે તે રાજાને મેરુપર્વતની જેમ ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યા છે. રાજાઓના

स्मिन् जम्बूद्वीपे, जम्बूद्वीपनामके द्वीपे भारते=भारतनामके वर्षे=क्षेत्रे दक्षिणार्द्धभरते भरतक्षेत्रस्य दक्षिणार्द्धे राजगृहं नामकं नगरमासीत्, 'वण्णओ' वर्णकः=वर्णनग्रन्थोऽत्र वक्तव्यः, स च चम्पावर्णनात्मकऔपपातिकसूत्रे वर्त्तते, सोऽत्र नपुंसकलिङ्गनिर्देशेन द्रष्टव्यः, व्याख्यातोऽप्यसौ तस्य पीयूषवर्षिण्यां टीकायां मयेति। गुणशिलकं चैत्यम् वर्णकः=औपपातिकसूत्रकृतवर्णनवदेवात्रज्ञातव्यः। तत्र खलु राजगृहे नगरे श्रेणिको नाम राजाऽऽसीत्। स कीदृशः? इत्यत्राह–'महयाहिमवंत०' इत्यनेन 'महयाहिमवंतमहंतमलयमंदरमहिंदसारे' इत्येवं विज्ञेयम्, महाहिमवन्महामलयमन्दरमहेन्द्रसारः=तत्र महाहिमवानिव=एतन्नामकवर्षधरपर्वतइव, यथा महाहिमवान्

जंबुद्दीवे दीवे-भारहे वासे दाहिणड्ढभरहे रायगिहे णामं णयरे होत्था) जंबू! तुम्हारे प्रश्न का उत्तर इस प्रकार है-उसकाल में और उस समय में इसी जंबू द्वीप नामके द्वीप में भरत नाम का क्षेत्र है। इस भरत क्षेत्र के दक्षिणार्द्ध में राजगृह नामका नगर था। यहाँ जो (वण्णओ) यह पद आया है उसका तात्पर्य यह है कि औपपातिक सूत्र में चम्पानगरी का जैसा वर्णन किया गया है वैसा ही वर्णन इस राजगृह नगर का भी जानना चाहिये। उस वर्णनका अनुवाद औपपातिक सूत्रकी पीयूषवर्षिणी नामकी टीका में कर दिया है। जिज्ञासुओं को वहां से यह विषय समझ लेना चाहिए। (गुण सिलए चेइए वन्नओ) उस नगर में गुण शिलक नामका-चैत्य था। इसका वर्णन भी औपपात्तिक सूत्र में किया गया है वहां से जान लेना चाहिये। (तत्थ णं रायगिहे नयरे सेणिए नामं राया होत्था महया हिमवंत वण्णओ) उस राजगृह नाम नगर में श्रेणिक इस नाम का राजा राज्य करता था। यह महा हिमवान पर्वत-जैसा महामलय पर्वत जैसा, मंदराचल जैसा, और महेन्द्र

रायगिहे णामं णयरे होत्था) જંબૂ! તમારા પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે છે-તે કાળે અને તે વખતે એજ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ભરત નામે ક્ષેત્ર હતું. આ ક્ષેત્રના દક્ષિણાર્દ્ધમાં રાજગૃહ નામે નગર હતું. અહીં જે (वण्णओ) આ પદ આવ્યું છે. તેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે ઔપપાતિક સૂત્રમાં ચંપાનગરીનું જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેવું જ વર્ણન આ રાજગૃહ નગરનું પણ સમજવું જોઈએ.
તે વર્ણનનો અનુવાદ પીયૂષવર્ષિણી નામની ટીકામાં કરવામાં આવ્યો છે. જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી આ વિષયને સમજવો જોઈએ. (गुणसिलए चेइए वन्नओ) તે નગરમાં ગુણશિલક નામે ચૈત્ય હતું. આનું વર્ણન પણ ઔપપાતિક સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાંથી જાણવું જોઈએ. (तत्थ णं रायगिहे नयरे सेणिए नामं राया होत्था महया हिमवंत वण्णओ) તે રાજગૃહ નગરમાં શ્રેણિક નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તે મહા હિમાલય પર્વતના જેવા મહામલય પર્વત જેવા, મંદરાચલ જેવા અને મહેન્દ્રના

लक्खण-वंजणगुणोववेए, माणुम्माणप्पमाणपडिपुण्णसुजायसव्वंगसुंदरंगे, ससि-सोमाकारे, कंते, पियदंसणे सुरूवे' इति संग्रहः। व्याख्या-अहीनप्रतिपूर्णपञ्चेन्द्रियशरीरः- अहीनानि=लक्षणतोऽन्यूनानि प्रतिपूर्णानि=स्वरूपतोऽखण्डितानि पञ्चापीन्द्रियाणि यस्मिन् तत्तथाविधं शरीरं यस्य स तथोक्तः। लक्षणव्यञ्जनगुणोपपेतः-लक्षणानि=स्वस्तिकचक्रयवमत्स्यादीनि, व्यञ्जनानि=मषतिलादीनि, तेषां गुणः=प्रशस्तत्वरूपास्तैः उपपेतः=युक्तः। अत्र-'उप' 'अप' अनयोरुपसर्गयोः शकन्ध्वादित्वात्पररूपे 'उपपइतः' अनयोर्गुणे 'उपपेतः' इति सिद्धम्। मानोन्मानप्रमाणप्रतिपूर्णसुजातसर्वाङ्गसुन्दराङ्गः-अत्र मानं=जलेन परिपूर्णे कुण्डे यस्मिन् पुरुषे प्रविष्टे सति यज्जलं कुण्डाद्बहिर्निस्सरति तज्जलं यदि द्रोणपरिमाणं भवति तदा तस्य शरीरावगाहना मानमुच्यते। तुलादण्डेन सन्तुलितः पुरुषो यद्यर्द्धभारपरिमाणो भवति तदा तस्य अर्धभारपरिमाणम् उन्मानमुच्यते। स्वाङ्गुलेनाष्टोत्तरशतोन्नतता प्रमाणं कथ्यते ततः-मानं च उन्मानं च प्रमाणं च मानोन्मानप्रमाणानि, तैः प्रतिपूर्णानि सुजातानि सर्वाङ्गाणि, तैः सुन्दराङ्गः-सर्वथा प्रमाणप्रतिपूर्णसुजाततया सर्वाङ्गीण सुन्दर इति भावः। 'ससि-

---

तथा स्वरूप से परिपूर्ण पांचो इन्द्रियों से युक्त था।' लक्षणों-स्वस्तिक-चक्र यव एवं मत्स्य आदि के चिह्नो-से-तथा मषा तिल-आदिरूप व्यञ्जनों से भरपूर था। [1]मान [2]उन्मान, तथा [3]प्रमाण से शरीर का प्रत्येक अवयव

આવ્યો છે કે એમનું શરીર લક્ષણોથી અન્યૂન (સંપૂર્ણ) તેમજ સ્વરૂપ (સૌંદર્ય)થી પરિપૂર્ણ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત હતું. લક્ષણો-સ્વસ્તિક ચક્ર, યવ અને મત્સ્ય વગેરે ચિહ્નો-થી તેમજ મષાતિલ વગેરે વ્યંજનોથી સંપૂર્ણ રીતે ભરેલું હતું. માન, (૧) ઉન્માન, (૨) તેમજ પ્રમાણવડે (૩) શરીરનો દરેકે દરેક અવયવ પરિપૂર્ણ હતો.

---

(१) जल से परिपूर्ण भरे हुए कुण्ड में मनुष्य को बैठाने पर उस कुंड से जितना पानी बाहर-निकल आता है वह पानी तौलने पर यदि एक द्रोण प्रमाण होता है तो वह जल उस पुरुष की शरीरावगाहना का मान माना जाता है। (२) तराजू पर सन्तुलित होने पर पुरुष का जो अर्ध भार होगा वह उन्मान माना जावेगा। (३)१०८ अंगुल की जो ऊँचाई होती

વિશેષઃ—(૧) પાણીથી પૂર્ણ ભરેલ કુંડમા માણસને બેસાડયા પછી તે કુંડમાંથી જેટલું પાણી બહાર નિકળી આવે છે, તે પાણીને જો તોલવામાં આવે, અને તે એક દ્રોણ પ્રમાણ તોલમાં ઉતરે તો તે પાણીને તે પુરુષની શરીરાવગાહનાનું 'માન' માનવામાં આવે છે.

(૨) ત્રાજવા ઉપર તોલવામાં પુરુષનું જે અર્ધું વજન થાય તેને 'ઉન્માન' માનવામાં આવે છે.
(૩)એકસો આઠ (૧૦૮) આંગળની જે ઊંચાઈ હોય છે તેને 'પ્રમાણ' કહેવામાં આવે છે.

सारः=श्रेष्ठः, इत्यादि। 'वण्णओ' वर्णकः=भूपवर्णनप्रकरणमौपपातिकसूत्राद् विज्ञेयम्, तस्य खलु श्रेणिकस्य राज्ञः नन्दानाम्नी देव्यासीत्। सा कीदृशी? इत्यत्राह-'सुकुमालपाणिपाया' सुकुमारपाणिपादा=पाणी च पादौ च पाणिपादं= करचरणं, सुकुमारम्=अतिकोमलं पाणिपादं यस्याः सा तथोक्ता=अतिकोमलकर-चरणवतीत्यर्थः, 'वण्णओ' वर्णकः=राज्ञीवर्णन औपपातिकसूत्रादवसेयम्।

तस्य खलु श्रेणिकस्य पुत्रः 'नंदाए देवीए अत्तए' नन्दाया देव्या आत्मजः= तद्गर्भज इत्यर्थः अभयनामा कुमारऽआसीत्। स कीदृशः? इत्याह-'अहीण जाव सुरूवे' अहीन यावत्सुरूपः, अत्रत्ययावच्छब्देन-'अहीणपडिपुण्णपंचिंदियसरीरे,

---

गया है। राजाओं के समूह में दिव्यऋद्धि, दिव्यद्युति, तथा दिव्यप्रभाव आदिद्वारा वह महेन्द्रकी तरह उत्तम प्रकट किया गया है। यहां पर भी जो यह "वण्णओ" शब्द आया है वह यह प्रकट करता है कि इस राजा के विषय में और भी अधिक वर्णन अन्य ग्रन्थों में किया गया है, सो वह वर्णन औपपात्तिक सूत्र से जाना जा सकता है।

(तस्स णं सेणियस्स रन्नो नंदा नामं देवी होत्था सुकुमार पाणिपाया वण्णओ) उस श्रेणिक राजा की रानी का नाम नंदा था। इसके हाथ पाँव बहुत ही सुकुमार थे। यह कितनी-अधिक सुन्दर थी-और किस स्वभाव आदि की थी यह सब विषय का वर्णन औपपातिक सूत्र में दिया गया है। (तस्सणं सेणियस्सरन्नो पुत्ते नंदाए अत्तए अभयनामं कुमारे होत्था) उस श्रेणिक राजा के एक पुत्र था जिसका नाम अभयकुमार था। यह नंदा देवी की कुक्षि से अवतरित हुआ था। (अहीण जाव सुरूवे) यहां यावत् शब्द से यह पाठ-ग्रहीत हुआ है-इसका शरीर लक्षण से अन्यून

સમૂહમાં દિવ્યઋદ્ધિ, દિવ્યદ્યુતિ તેમજ દિવ્યપ્રભાવ વગેરેથી તેને મહેન્દ્રની જેમ ઉત્તમ બતાવવામાં આવ્યા છે. અહીં પણ જે 'वण्णओ' શબ્દ આવ્યો છે, તે આમ બતાવે છે કે આ રાજાના વિષે એના કરતાં બીજું વધુ વર્ણન બીજા શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યું છે. માટે તે વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રવડે સમજી શકાય છે.

तस्स णं सेणियस्स रन्नो नंदा नामं देवी होत्था सुकुमार पाणिपाया वण्णओ) તે શ્રેણિક રાજાની રાણીનું નામ નંદા હતું. તેના હાથપગ બહુ જ સુકોમળ હતા. તે કેટલી બધી રૂપવતી હતી તેનો સ્વભાવ વગેરે કેવો હતો, આ જાતના બધા વિષયોનું વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે. (तस्स णं सेणियस्स रन्नो पुत्ते नंदाए देवीए अत्तए अभयनामं कुमारे होत्था) તે શ્રેણિક રાજાના એક પુત્ર હતા. તેનું નામ અભયકુમાર હતું. તે નંદાદેવીની કૂખમાંથી અવતર્યો હતા. (अहीण जाव सुरूवे) અહીં યાવત્ શબ્દથી એ પાઠ ગ્રહણ કરવામાં

कोपाद्यपहरणेन वा. शत्रोरनुशासनम् । भेदः=शत्रुपक्षे स्नेहापनयनपुरस्सरं स्वामि सेवकयोश्चित्तभेदकरणं, स त्रिविधः, ।

उक्तञ्च–"परोप्परं णेहभंगो, कलहुप्पायणं तहा ।

तज्जणं सत्तुपक्खेसु, भेयणीई पकित्तिया ॥१" इति ।

अस्य छाया–परस्परं स्नेहभङ्गः, कलहोत्पादनं तथा ।

तर्जनं शत्रुपक्षेषु, भेदनीतिः प्रकीर्त्तिता ॥१॥ इति ।

उपप्रदानम्=पूर्वगृहीतवस्तुप्रतिप्रदानम्, अभिमतार्थदानं वा, एतद्रूपा चतुर्विधा नीतिः–नीयते=स्वानुकूल्यं प्राप्यते रिपुरनयेति सा तथोक्ता तया सामादि चतुर्विधया नीत्या सु=सुष्ठु प्रयुक्तं=प्रयोगो व्यापारो-यत्र स सुप्रयुक्तः, एतादृशो नयः= न्यायस्तस्य विधिः=विधानं, तं जानातीति स तथोक्तः–यथायोग्यनीतिन्याय कुशल इत्यर्थः। नीति प्रयोगो यथा–'उत्तमं प्रणिपातेन, शूरं भेदेन योजयेत्।

'परोप्परं णेहभंगो, कलहुप्पायणं तहा ।'

तज्जणं सत्तुपक्खेसु भेयणीई पकित्तिया ॥१॥

शत्रु पक्षमें स्वामी सेवकमें स्नेह का भंग करवाना उनमें आपसमें लड़ाई झगडा करवा देना–एवं परस्पर में तर्जन–डाट–डपट–आदि करवाना। पूर्वमें गृहीत की हुई वस्तु का देना अथवा अभिमत अर्थका देना इस का नाम उपप्रदान है साम, दण्ड भेद एवं उपप्रदान इस तरह ४ चार प्रकार की नीति के प्रयोगरूप न्याय के विधानमें यह अभयकुमार निष्णात था–यथा योग्यनीति न्याय में कुशल था–नीति का प्रयोग इस प्रकार कहा गया है–(उत्तमं प्रणिपातेन) उत्तम जनको यदि

સ્નેહભાવ હોય છે, તેમાં ફૂટ પાડવી, તેમના મનમાં એવી વાત ઠસાવવી કે જેથી બન્ને એક બીજાનો વિશ્વાસ ન કરે, તેનું નામ ભેદ–નિતી છે. આ ભેદ નીતિ ત્રણ પ્રકારની બતાવવામાં આવી છે.

परोप्परं णेहभंगो, कलहुप्पायणं तहा ।

तज्जणं सत्तुपक्खेसु भेयणीई पकित्तिया ॥१॥"

શત્રુપક્ષમાં સ્વામી સેવકના સ્નેહમાં ફૂટ પડાવવી, તેમનામાં પરસ્પર કલહ કરાવવો અને પરસ્પર તર્જન (તિરસ્કાર) દમદાટી વગેરે કરાવવાં. પૂર્વે કોઈ પાસેથી લીધેલ પદાર્થને આપવો અથવા અભિમત (ઈષ્ટ) અર્થને આપવો તેનું નામ ઉપપ્રદાન છે. સામ, દંડ, ભેદ અને ઉપપ્રદાન આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની નીતિનો પ્રયોગ કરતાં ન્યાય આપવામાં અભયકુમાર નિષ્ણાત હતા. નીતિના સમુચિત માર્ગને અનુસરતાં ન્યાય આપવામાં તે કુશળ હતા. નીતિનો યથાયોગ્ય વ્યવહાર આ રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે:—'उत्तमं प्रणिपातेन, સારા માણસને વશ કરવો હોય તો તેની સામે નમ્ર થઈને વર્તન

सोमागारे' शशिसौम्याकारः-शशी=चन्द्रस्तद्वत् सौम्यः=रमणीयः, आकारः= स्वरूपं यस्य स तथोक्तः। 'कंते' कान्तः=कमनीयः। 'पियदंसणे' प्रियदर्शनः- प्रियं=दर्शकजनमनोह्लादकं दर्शनम्=अवलोकनं यस्य स तथोक्तः। 'सुरूवे' सुरूपः=सर्वातिशायिरूपलावण्यवान्। 'सामदंडभेयउवप्पयाणणीइसुप्पउत्तणयविहिण्णू' सामदण्डभेदोपप्रदाननीति सुप्रयुक्तनयविधिज्ञः-तत्र साम='वयं युष्माकं यूयमस्माकं को भेदोऽस्माकम्' इत्यादि मधुरवाक्यैः शत्रुपक्षवशीकरणम्, दण्डः दण्डयते-धनाद्यपहरणेन निस्सारी क्रियते जनो येन स तथोक्तः=क्लेशोत्पादेन

परिपूर्ण था। चंद्रमाके जैसा इसका सौम्य आकार था। देखने वालों को यह बहुत अधिक प्रिय लगता था। कमनीय था। रूप लावण्य इसके प्रत्येक अंग से टपकसा रहा था।

यहाँ "अहीणजावसुरूवे" में जो यावत् पद रखा है-उस से इस पाठ का यहाँ ग्रहण किया गया है-अहीणपडिपुण्ण-पंचेन्द्रियसरीरे लक्खणवंजणगुणोववेए, माणुम्माणप्पमाणपडिपुण्ण -सुजायसव्वंगसुदरंगे, ससिसोमागारे, कंते, पियदंसणे सुरूवे। (सामदंडभेदउवप्पयाणणीतिसुप्पउनणयविहिन्नू ईहा-वूहमग्गण-गवेसणअत्थसत्थमइविसामए) हम आपके हैं आप हमारेहैं हम में और आप में कोई भेद नहीं है इत्यादिमधुर वचनों द्वाराशत्रुपक्ष को वश में करना यह साम उपाय है, क्लेश उत्पन्न करके अथवा कोष आदि का अपहरण करके शत्रु को वश में करना-या उसे बिलकुलकमजोर बना देना यह दण्डनीति है, शत्रु पक्ष के स्वामी-तथा सेवक में जो परस्पर में स्नेह होता है उसमें भेद करना-उनके चित्त में ऐसी बात जमा देना कि जिससे दोनों आपसमें एक दूसरे का विश्वास न कर सकें इसका नाम भेदनीति है। यह भेदनीति ३ तीन प्रकार की कही गई है-

ચન્દ્રના જેવો એમનો સૌમ્ય આકાર હતો. જોનારને એ બહુજ વધારે ગમતો હતો. એ કમનીય હતા. રૂપ અને લાવણ્ય એમના દરેકે દરેક અંગમાંથી નીતરતું હતું.

અહીં 'अहीण जाव सुरूवे' માં જે યાવત્ પદ મુકવામાં આવ્યું છે, તેનાથી આ પાઠનું અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે-अहीणपडिपुण्णपंचेंदियसरीरे लक्खणवंजनगुणोववेए माणुम्माणप्पमाणपडिपुण्णसुजायसव्वंगसुंदरंगे ससिसोमागारे, कंते, पियदंसणे सुरूवे।" सामदंडभेदउवप्पयाणणीतिसुप्पउत्तणयविहिन्नू ईहा वूहमग्गणगवेसणअत्थसत्थमइविसामए) અમે તમારા છીએ; તમે અમારા છો; આપણામાં કોઈ પણ જાતનો ભેદ નથી, વગેરે મીઠા વચનોથી શત્રુપક્ષને વશ કરવો આ સામ ઉપાય છે. પીડિત કરીને અથવા તો ધન-ભંડારનું હરણ કરીને દુશ્મન ઉપર કાબૂ મેળવવો અગરતો તેને સાવ નિર્બળ બનાવવો આ દણ્ડનીતિ છે. શત્રુપક્ષના સ્વામી તેમજ સેવકમાં જે એક બીજા તરફ

है वह प्रमाण कहीगई है।

अपोहः-अपोह्यते=निवार्यते स्वाकाराद्विपरीत आकारोऽनेनेति स तथोक्तः=निजाकारनिर्णयज्ञानं यथा-'स्थाणुरेवाय' मिति। मार्गणं-मार्ग्यते=अन्विष्यते वस्त्वनेनेति तत्तथोक्तम्=अपोहाग्रे सद्भूतार्थविशेषज्ञानाभिमुखमेव 'तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः' इत्यन्वयधर्मान्वेषणं, यथा वल्लीलताद्यारोहणं स्थाणुधर्म एवात्र घटते इति। स्थाणुमेवाश्रित्य वल्लीलताद्यारोहणं भवति, अतःस्थाणु धर्मत्वेन वल्लीलताद्यारोहणं व्यपदिश्यते। गवेषणं-गवेष्यते=विशेषतो निश्चीयते वस्त्वनेनेति तत्-

"इसी का नाम संशय है। इस संशयके होने पर यह स्थाणु होना चाहिये अथवा पुरुष होना चाहिये इसतरह किसी एक तरफ झुकती हुई जो बुद्धि की चेष्टा होती है यही ईहा है।

ईहा के बाद जो विशेष ज्ञान होता है उसका नाम अवाय है-अपोह है-। अपने आकार से विपरीत आकार जहां दूर किया जाता है वह 'अपोह' है ऐसी अपोह शब्द की व्युत्पत्ति है । जैसे जब यह बोध हुआ कि यह स्थाणु होना चाहिये तब ऐसा जो बोध होता है कि यह स्थाणु ही है इसी का नाम अपोह है मार्गण शब्द का अर्थ होता है-अन्वेषण- यह स्थाणु ही है ऐसा जो अपोह नामक बोध हो रहा है वह इस बात को लेकर हो रहा है कि यहाँ पर वल्ली आरोहण आदि जो स्थाणुगत धर्म है वे ही घटित हो रहे हैं। इसी का नाम अन्वय है 'तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः' यह अन्वय का लक्षण है। स्थाणु को अश्रित करके ही वल्ली लता आदि का वहाँ आरोहण होता है-इसलिये ये स्थाणु के धर्म तरी के प्रकट किये जाते हैं। मार्गणा में अन्वय धर्म की पर्यालोचना होती है। गवेषणा में व्यतिरेक धर्म का विचार चलता

આ પ્રમાણે કોઇ એક તરફ વળતી બુદ્ધિની ચેષ્ટા થાય છે, તેનું નામ ઇહા છે.

ઇહા પછી જે વિશેષજ્ઞાન હોય તેનું નામ અવાય છે-અપોહ-છે. પોતાના આકારથી ભિન્ન આકારને જ્યાં દૂર કરવામાં આવે તેને અપોહ કહે છે. એ રીતે અપોહ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. દા. ત. જ્યારે એ જ્ઞાન થયું કે આ સ્થાણુ (ઠુંઠુ) હોવું જોઈએ. ત્યારે એવું નિશ્ચયરૂપે જે જ્ઞાન થાય છે કે આ સ્થાણું (ઠુંઠુ) જ છે, આનું જ નામ અપોહ છે. માર્ગણ શબ્દનો અર્થ 'અન્વેષણ' થાય છે. આ સ્થાણું જ છે, આ પ્રકારનું અપોહ નામે જે જ્ઞાન થઇ રહ્યું છે, તે આને લઈને જ થઈ રહ્યું છે કે અહીં વલ્લી (વેલ) આરોહણ વગેરે જે સ્થાણુમાં રહેનારા ધર્મો છે, તે જ ઘટિત થઈ રહ્યા છે. આનું નામ અન્વય છે. "तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः" આ અન્વયનું લક્ષણ છે. 'સ્થાણુ (ઠુંઠા) ના આધારે જ લતા વગેરેનું આરોહણ થાય છે. માટે જ એ સ્થાણુંના ધર્મ બતાવવામાં આવ્યા છે. માર્ગણામાં 'અન્વય' ધર્મની પર્યાલોચના થાય છે. ગવેષણામાં કે વ્યતિરેક

नीचमल्पप्रदानेन, समं तुल्यपराक्रमैः॥१॥" इति, अन्यत्र-"लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्, साधुमञ्जलिकर्मणा। मूर्खं छन्दानुरोधेन, तत्त्वार्थेन च पण्डितम् ॥" इति। 'ईहावोह मग्गणगवेसणअत्थसत्थमइविसारए' ईहाऽपोहमार्गणगवेषणार्थशास्त्रमतिविशारदः- तत्र ईहा=कस्यापिवस्तुनोऽनालोचितविलोकनजन्यसंशयनिराशाय बुद्धिचेष्टा, यथा दूरत उच्चैस्त्वयुक्तस्य कस्यचिद्दर्शने 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति विवेकाय बुद्धिचेष्टनम्।

वश में करना होवे तो उसके साथ नम्रता का व्यवहार रखना चाहिये। (शूरं भेदेन योजयेत्) किसी शूरवीर को यदि वश में करना है तो उसके साथ भेदनीति का प्रयोग करना चाहिये। (नीचमल्पप्रदानेन) यदि किसी नीचजन को वश में करना है, तो उसे कुछ न कुछ थोडा बहुत अवश्य दे देना चाहिये।

(समं तुल्यपराक्रमैः) बराबरी वाले शत्रु को यदि वश में करना है तो उसके तो उसके साथ बराबरी का पराक्रम करना चाहिये। यही बात अन्यत्र इस प्रकार से गई है-

"लब्धमर्थेन गृह्णीयात् साधुमञ्जलि,कर्मणा,
"मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम्"।

सामान्य रूप से वस्तु के बाद जो उसमें संयश होता है उस संशय को दूर करने की जो एक प्रकार की बुद्धि चेष्टा होती है उसका नाम ईहा है। जैसे दूर से किसी ऊँची वस्तु का जब हमे दर्शन होता है तब यह कुछ है ऐसा सामान्य बोध होता है अब इस सामान्य बोध के बाद फिर ऐसा जो विचार आता है कि यह स्थाणु है या पुरुष है

કરવું જોઈએ 'शूरं भेदेन योजयेत्' વીર પુરુષને વશકરવો હોય તો તેની સાથે ભેદનીતિનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. 'नीचमल्पप्रदानेन' નીચ માણસને વશ કરવો હોય તો કંઈકને કંઈક-થોડું ચોક્કસ આપવું જોઈએ. 'समं तुल्यपराक्रमैः' સરખી શક્તિવાળા દુશ્મનને વશ કરવો હોય તો તેની સાથે બરાબરીનું શૂરાતન બતાવવું જોઈએ એજ વાત બીજે સ્થાને આ રીતે બતાવવામાં આવી છેઃ—

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् साधुमञ्जलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम् ॥१॥,,

સામાન્ય રૂપમાં વસ્તુના બોધ પછી જે તેમાં સંશય ઉદ્ભવે છે તેને દૂર કરવાની એક પ્રકારની બુદ્ધિનીચેષ્ટા હોય છે, તેનું નામ 'ઇહા' છે. દા. ત. દૂરથી કોઈ ઊંચી વસ્તુનું જ્યારે દર્શન થાય છે, ત્યારે આ કંઈક છે, એવું સામાન્ય જ્ઞાન આપણને થાય છે. આ સામાન્ય જ્ઞાન પછી ફરી એમ વિચાર થાય કે આ સ્થાણું (ઠુંઠુ) છે કે પુરુષ છે, આનું નામ સંશય છે. આ સંશય પછી આ સ્થાણુ હોવું જોઈએ અથવા પુરુષ હોવો જોઈએ,

वैनयिक्या-विनयेन जाता वैनयिकी=गुर्वादिविनयप्राप्तशास्त्रार्थ संस्कारजन्या, तया, अत्र नैमित्तिकशिष्यद्वयोदाहरणं संक्षेपतः प्रदर्श्यते—

एकस्मिन्नगरे समकक्षवयस्कौ द्वौ शिष्यौ निमित्तशास्त्रं पठितुं कस्यापि नैमित्तिकस्य समीपे गतवन्तौ। तयोरेको विनयशीलो यद् यथा गुरुरुपदिशति तत्तथैव बहुमानपुरस्सरं विनयावनतमस्तकोऽधीते, गुरुपाठितं मुहुर्मुहुर्विमृशति, शङ्कास्पदं स्थलं गुरुसमीपमुपेत्य सविनयं निर्णयति च। अपरस्तु न तथा विनयेन पठति, न पृच्छति, नापि विमृशति च। अधीतशास्त्रावुभौ कालान्तरे जीविकार्थं देशान्तरं गतौ। क्वचि-

---

है। गुरु आदि के विनय से प्राप्त हुए शास्त्री अर्थ के संस्कार से जो बुद्धि प्राप्त होती है वह वैनयिकी बुद्धि है।

इस विषय में दो नैमित्तिक शिष्यों का उदाहरण इस प्रकार है—किसी नगर में समान अवस्था वाले दो शिष्य किसी निमित्तज्ञ के पास निमित्त शास्त्र को पढने के लिये गये। उनमें एक शिष्य विनय शील था। गुरुमहाराज उसे जिस प्रकार जिस बात को पढाते थे वह उस बात को बहुमान पुरस्सर बडे भारी विनय के साथ पढता था। विद्या गुरु जिस विषय को उसे समझाया करते थे वह उस विषय को बार बार विचार में लाया करता था। जिस विषय में उसे किसी भी तरह का संदेह होता तो वह गुरु के पास जा कर विनय के साथ उसका निर्णय करता। दूसरा शिष्य ऐसा कुछ अविनयी था कि वह न तो कुछ पढता न कुछ लिखता और न गुरु से कुछ पूछता और न कुछ विचार ही करता। अब उन दोनों के लिये ऐसा अवसर आया कि उन्हें आजी

ગુરુ વગેરેના વિનયથી પ્રાપ્ત કરેલ શાસ્ત્રીય અર્થના સંસ્કાર વડે જે બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વૈનાયિકી બુદ્ધિ છે. આ વિષયને લગતા બે નૈમિત્તિક શિષ્યોના દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે—

કોઈ નગરમાં સરખી ઉમરના બે વિદ્યાર્થિઓ કોઈ નિમિત્તજ્ઞની પાસે નિમિત્ત-શાસ્ત્રના અભ્યાસાર્થે ગયા. તેઓમાં એક શિષ્ય વિનમ્ર હતો. ગુરુ તેને જે વાત શીખવતા તે તે વાતને બહુજ માનપૂર્વક ઘણા વિનય સાથે તે શીખતો હતો. વિદ્યા આપનારા ગુરુ જે વિષય તેને સમજાવતા તે તે વિષય ઉપર વારંવાર મનન કરતો હતો. તે વિષયમાં તેને કોઇ પણ જાતની શંકા હોય તો તે ગુરુની પાસે જઈને સવિનય તેનું સમાધાન કરતો હતો. બીજો શિષ્ય કંઇક અવિનયી હતો ન તો તે કંઇ વાંચતો અને ન તે કંઇ લખતો તેમજ ન ગુરુને તે કંઇ પૂછતો અને ન તે કોઇપણ જાતના વિચાર કરતો. હવે વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા પછી આ બન્નેને

थोक्तं-मार्गणादूर्ध्वं सद्भूतार्थविशेष निर्णयाभिमुखमेवान्यधर्मपरित्यागेन 'तदसत्वे तदसत्वं व्यतिरेकः' इति व्यतिरेक धर्माभ्यास समालोचनं यथा-'अस्मिनशिरः शरीर कण्डूयनादयः पुरुषधर्मा न दृश्यन्ते' इति। एतेषां समाहारे ईहापोहमार्गणगवेषणानि, तैरर्थशास्त्रे=अर्थोपार्जननिमित्तं शास्त्रमर्थशास्त्रं, तत्र या मतिः=मननं तया विशारदः=निपुणः स तथोक्तः। तथा 'उप्पत्तियाए वेणइयाए कम्मयाए पारिणामियाए चउव्विहाए बुद्धीए उववेए' औत्पत्तिक्या, वैनयिक्या, कर्मजया, पारिणामिक्या, चतुर्विधया बुद्धया उपपेतः, तत्र-औत्पत्तिक्या-उत्पत्तिरेव-शास्त्राभ्यासकर्मपरिशीलनादिकं विहाय प्रयोजनं यस्या सा औत्पत्तिकी-पूर्वमदृष्टाश्रुताननुभूतविषयतयाप्यकस्मादुद्भवनशीला, तया, अत्र रोहकदृष्टान्तःप्रसिद्ध एव।

है जैसे ऐसा विचार होना-कि यह स्थाणु ही है- पुरुष नहीं-कारण पुरुषगत जो शिरः कण्डूयन आदि धर्म हैं वे यहां प्रतीत नहीं हो रहे हैं 'तदसत्त्वे तदसत्त्वम्' यह व्यतिरेक का लक्षण है। अभयकुमार जिस तरह सामआदि नीति के प्रयोग करने में विशेष पटु थे उसी प्रकार वे ईहा अपोह मार्गण, गवेषण द्वारा अर्थशास्त्र के विचार करने में भी विशेष विशारद थे। (उप्पत्तियाए वेणइयाए कम्मायाए पारिणामियाए चउव्विहाए बुद्धीए उववेए) औत्पत्ति की, वैनयिकी कर्म जा तथा, परिणामिकी, इस तरह चार प्रकार की बुद्धि से वे अभयकुमार युक्त थे। जो बुद्धि स्वतः इस जीव को विना किसी शास्त्राभ्यास आदि के उत्पन्न होती है वह औत्पत्ति की- बुद्धि है। यह बुद्धि पूर्व में अदृष्ट अश्रुत तथा अननुभूत हुए विषय को अकस्मात जान लेती है। इस विषय में रोहक का दृष्टान्त प्रसिद्ध ही

[અભાવ] ધર્મ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે. દા. ત. એમ વિચાર થવો કે આ સ્થાણુ જ છે, પુરુષ નથી. કારણ કે પુરુષગત જે શિર કણ્ડૂયન વગેરે ધર્મો છે, તેઓની અહીં પ્રતીતિ થતી નથી. 'तदसत्त्वे तदसत्त्वम्' આ વ્યતિરેકનું લક્ષણ છે. જેમ અભયકુમાર સામ વગેરે નીતિનો પ્રયોગ કરવામાં વિશેષ કુશળ હતા; તેમજ ઈહા, અપોહ, માર્ગણ, ગવેષણ વડે અર્થશાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરવામાં પણ વિશેષ હોશિયાર હતા. (उप्पत्तियाए वेणइयाए कम्मयाए परिणामियाए चउव्विहाए बुद्धिए उववेए) ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી કર્મજા અને પરિણામિકી આ રીતે ચારે પ્રકારની બુદ્ધિથી અભયકુમાર સંપન્ન હતા. જીવને પોતાની મેળે કોઈ પણ જાતના શાસ્ત્રાભ્યાસ વગર જે બુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે તે-ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ છે. આ બુધ્ધીપહેલાં કોઇપણ વખત જોવામાં નહિ આવેલા, સાંભળવામાં નહીં આવેલા તેમજ અનુભૂતિના વિષયમાં નહિ આવેલા વિષયને અનાયાસ સમજી લે છે. આ બાબતમાં રોહકનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ થયેલ જ છે.

वैनयिक्या-विनयेन जाता वैनयिकी=गुर्वादिविनयप्राप्तशास्त्रार्थ संस्कारजन्या, तया, अत्र नैमित्तिकशिष्यद्वयोदाहरणं संक्षेपतः प्रदर्श्यते—

एकस्मिन्नगरे समकक्षवयस्कौ द्वौ शिष्यौ निमित्तशास्त्रं पठितुं कस्यापि नैमित्तिकस्य समीपे गतवन्तौ। तयोरेको विनयशीलो यद् यथा गुरुरुपदिशति तत्तथैव बहुमानपुरस्सरं विनयावनतमस्तकोऽधीते, गुरुपाठितं मुहुर्मुहुर्विमृशति, शङ्कास्पदं स्थले गुरुसमीपमुपेत्य सविनयं निर्णयति च। अपरस्तु न तथा विनयेन पठति, न पृच्छति, नापि विमृशति च। अधीतशास्त्रावुभौ कालान्तरे जीविकार्थं देशान्तरं गतौ। क्वचि-

है। गुरु आदि के विनय से प्राप्त हुए शास्त्री अर्थ के संस्कार से जो बुद्धि प्राप्त होती है वह वैनयिकी बुद्धि है।

इस विषय में दो नैमित्तिक शिष्यों का उदाहरण इस प्रकार है- किसी नगर में समान अवस्था वाले दो शिष्य किसी निमित्तज्ञ के पास निमित्त शास्त्र को पढने के लिये गये। उनमें एक शिष्य विनय शील था। गुरुमहाराज उसे जिस प्रकार जिस बात को पढाते थे वह उस बात को बहुमान पुरस्सर बडे भारी विनय के साथ पढता था। विद्या गुरु जिस विषय को उसे समझाया करते थे वह उस विषय को बार बार विचार में लाया करता था। जिस विषय में उसे किसी भी तरह का संदेह होता तो वह गुरु के पास जा कर विनय के साथ उसका निर्णय करता। दूसरा शिष्य ऐसा कुछ अविनयी था कि वह न तो कुछ पढता न कुछ लिखता और न गुरु से कुछ पूछता और न कुछ विचार ही करता। अब उन दोनों के लिये ऐसा अवसर आया कि उन्हें आजी

ગુરુ વગેરેના વિનયથી પ્રાપ્ત કરેલ શાસ્ત્રીય અર્થના સંસ્કાર વડે જે બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વૈનાયિકી બુદ્ધિ છે. આ વિષયને લગતા બે નૈમિત્તિક શિષ્યોના દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે–

કોઈ નગરમાં સરખી ઉંમરના બે વિદ્યાર્થિઓ કોઈ નિમિત્તજ્ઞની પાસે નિમિત્ત-શાસ્ત્રના અભ્યાસાર્થે ગયા. તેઓમાં એક શિષ્ય વિનમ્ર હતો. ગુરુ તેને જે વાત શીખવતા તે તે વાતને બહુજ માનપૂર્વક ઘણા વિનય સાથે તે શીખતો હતો. વિદ્યા આપનારા ગુરુ જે વિષય તેને સમજાવતા તે તે વિષય ઉપર વારંવાર મનન કરતો હતો. તે વિષયમાં તેને કોઈ પણ જાતની શંકા હોય તો તે ગુરુની પાસે જઈને અવિનય તેનું સમાધાન કરતો હતો. બીજો શિષ્ય કંઈક અવિનયી હતો ન તો તે કંઈ વાંચતો અને ન તે કંઈ લખતો તેમજ ન ગુરુને તે કંઈ પૂછતો અને ન તે કોઈપણ જાતના વિચાર કરતો. હવે વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા પછી આ બન્નેને

न्नगरनिकटे सरस्तीरे विश्रमतुः । 'एतावुभौ विद्वांसौ' इतिज्ञात्वा मस्तकन्यस्त-जलभृतघटा काचिद्वृद्धा विदेशगतस्वसुतकुशलिनीं वार्त्तां पप्रच्छ । प्रश्नसमकालमेव तन्मस्तकाद् घटो न्यपतत्, तदृष्ट्वा सोऽविमृश्यकारी झटितिमाह–'वृद्धे !=मृतस्तव-पुत्रः' इत्यादि । कर्णकठोरं प्राणापहारकं वज्रमिवाऽऽपतत् पुत्रमरणरूपं तद्वचनं श्रुत्वा यावत्सा मूर्छां प्राप्नोति तावदपरो विमर्शशीलो नैमित्तको न्यगदत् भोभ्रात-र्मैवं ब्रूहि, अस्याः पुत्रः साम्प्रतमेव स्वगृहमागतो वर्त्तते, मातः ! गच्छ शीघ्रं गृहं पुत्रमुखावलोकनजनितममन्दपरमानन्दमनुभवेत्यादि । तच्छ्रुत्वा मत्युज्जीवितेव

विका संपादन के लिये परदेश में जाना पडा। जब ये बाहर जा रहे थे तो किसी एक नगर के पास के सरोवर के किनारे ये दोनों ठहर गये। इतने में एक वृद्धाने कि जिसका पुत्र बहुत समय से परदेश गया हुआ था और अभी तक वापिस नहीं आया था उन्हे देखा-वह मस्तक पर घडा रखकर वहां जल भरने को आई थी। उसने विद्वान समझ कर इनसे अपने पुत्र की कुशल वार्ता पूछी तो अविनीत शिष्यने यह देखकर कि उसके मस्तक से प्रश्न पूछने के साथ साथ घडा गिर गया है जल्दी से ऐसा कहा कि हे वृद्धे? तेरा पुत्र तो परदेश में ही मर गया है-तू अब किस की कुशल वार्ता पूछ रही है। ऐसा उसका कर्णकठोर वज्र के प्रहार जैसा तीक्ष्ण मर्मभेदक पुत्र का मरण रूप वचन सुनकर वह मूर्च्छित होने वाली ही थी इतने में दूसरे विनयशील शिष्यने विचार कर कहा भाई ऐसा मतकहो-इसका पुत्र तो इस समय घर पर ही आ पहुँचा है। ऐसा कहकर फिर उसने उस वृद्धा से कहा! तुम जल्दी से जल्दी घर जाओ।

પોતાની આજીવિકા ચલાવવા માટે પરદેશ જવાનું થયું. જ્યારે તેઓ બહાર જઈ રહ્યા હતા ત્યારે માર્ગમાં કોઈનગર પાસે સરોવરના કાંઠે આ બન્ને રોકાયા. એટલામાં એક ડોશીએ-કે જેનો પુત્ર ઘણા સમય પહેલાં વિદેશ ગયો હતો અને હજી પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો ન હતો-તેઓને જોયા, તે ઘડો માથા ઉપર મૂકીને પાણી ભરવા આવી હતી. તે ડોશીએ તેઓને વિદ્વાન્ સમજીને એમને પોતાના પુત્રનું કુશળ પૂછયું પ્રશ્ન પૂછતાની સાથે જ વૃદ્ધાના માથા ઉપરથીપાણીનો ઘડો પડી ગયોછે,-એ જોઈને અવિનીત શિષ્યે ઝડપથી કહ્યું કે હે વૃદ્ધે! તારો પુત્ર તો વિદેશમાં મરણ પામ્યો છે, તું હવે કોના કુશળની વાત પૂછે છે, આ પ્રમાણે તેનું વજ્રપ્રહાર જેવું કાર્ણકટુ, તીક્ષ્ણ, અન્તઃકરણને વીંધનારૂં, પુત્રમરણ રૂપવચન સાંભળીને તે બેભાન થવાની જ હતી તેટલામાં બીજા વિનયશીલ શિષ્યે વિચારીને કહ્યું કે ભાઈઆવું ન બોલો એનો પુત્ર તો અત્યારે ઘેર આવી પહોંચ્યો છે. આમ કહીને પછી તેણે તે ડોશીને કહ્યું કે મા! તમે સત્વરે ઘેર જાઓ. તમારો પુત્ર

सा गता गृहं, मिलितो लब्धलक्षलाभः पुत्रः, हर्षप्रकर्षमुपागता। तदनु सा बहुमूल्यं पारितोषिकमादाय सरस्तीरमागत्य तौ पृष्टवती कथं ज्ञातमेतद्वृत्तमिति। अविमृश्यकारी ब्रूते-प्रश्नसमये तव मस्तकान्निपत्य कुम्भः स्फुटितस्तेन मया ज्ञातं-'मृतस्तव पुत्रः' इति। तत्पश्चाद् विमृश्यकारी प्रवक्ति-प्रश्नसमकालमेव तव घटोऽधो भूमौ निपतितस्तज्जलं च सरोजलेन सार्कं मिलितं तेन मया ज्ञातं-'यस्य यज्जलं तत्तेन

तुम्हारा पुत्र घर पर आ गया है। उसके मुखावलोकन से तुम परम हर्ष का अनुभव करो। इस प्रकार उस विनयशील विचारक शिष्य के वचन सुनकर उसे मानो नई चेतना सी प्राप्त हो गई हो इस तरह चलकर वह अपने घर पहुँची। पहुँचते ही वहां उसने एक लाख रुपयों को कमाकर साथ में लाये हुए अपने पुत्र को देखा-देखते ही उसे परम आनन्द का अनुभव हुआ हर्ष प्रकर्ष से युक्त हो कर वह बहुमूल्य पारितोषिक लेकर पुनः उस तालाब के किनारे पर वह आई। आते ही उन दोनों से उसने पूछा-भाई बतलाओ तुमने यह सब कैसे जाना। सुनकर अविमृश्यकारी शिष्यने उससे कहा-मा! प्रश्न पूछने के साथ ही जब तुम्हारे मस्तक से घडा गिर कर फूट गया-तो मैने विचार किया कि जिस प्रकार यह घडा अचानक गिरकर फूट गया है उसी प्रकार तुम्हारा पुत्र भी मर गया है। विमृश्यकारीने अपनी बात के समर्थन में उसे कहा -कि मातः? प्रश्न करने के समकाल में ही जब आप का घडा जमीन पर गिर पडा और उसमें का जल सरोवर के साथ मिल गया

ઘેર આવી ગયો છે. તેનું મો જોઈને તમે પૂણજ આનંદ અનુભવો. આ રીતે વિનયી અને વિચારક શિષ્યના વચન સાંભળીને તેણે જાણે કે નવી ચેતના ન મેળવી હોય, તેમ તે તરતજ પોતાને ઘેર ગઈ અને ઘેર પહોંચતાં જ ત્યાં તેણે એક લાખ રૂપિયા કમાઈ આવેલ પોતાના પુત્રને જોયો. જોતાંની સાથે જ તેનું હૈયું આનન્દથી તરબોળ થઈ ગયું. પ્રસન્ન થતી તે બહુ કીમતી ભેટ લઈને તેજ તળાવને કાંઠે ફરી આવી આવીને તેઓ બન્નેને તેણે પૂછ્યું 'ભાઈ. તમે આ બધું કેવી રીતે જાણ્યું ?' એ સાંભળીને અવિમૃષ્યકારી [અવિચારી] શિષ્યે કહ્યું-'મા ! પ્રશ્ન કરતાંની સાથે જ તમારા માથા ઉપરથી ઘડો પડીને ફૂટી ગયો, ત્યારે મને થયું કે જે રીતે આ ઘડો ઓચિંતો પડીને ફૂટી ગયો, તે રીતે તમારો પુત્ર પણ મરણ પામ્યો હશે. "વિમૃશ્યકારીએ [વિચારકે] પોતાની વાતના સમર્થનમાં કહ્યું કે 'મા! પ્રશ્ન કરતી વખતે તમારો ઘડો જમીન પર પડ્યો અને તેનું પાણી સરોવરના પાણીની સાથે મળી ગયું તે એ ઉપરથી મેં જાણ્યું કે જે પ્રમાણે આ ઘડાનું પાણી આ સરોવરના પાણીની સાથે મળી ગયું છે, તેજ પ્રમાણે તમારો પુત્ર પણ તમને જલ્દી મળવો જોઈએ. આ

मिलितमिति ततोऽस्याः पुत्रोऽप्यनया सह द्रुतमेव मिलिष्यती' त्यादि । तच्छ्रुत्वा तमविमृश्यकारिणं दुर्वचनैर्निर्भर्त्स्य विमृश्यकारिणे बहुमूल्यं पारितोपिकं समर्प्याशीर्वादशतानि ददौ । अथासावविमृश्यकारी खेदखिन्नो भूत्वा स्वचेतसि चिन्तयामास-'मया गुरुजन विनयाभावेन शास्त्रमभ्यस्तं तस्मान्मे विद्या न फलवती जाते' त्यादिना मनःसंतापं संप्राप । विनयशीलो विमृश्यकारी तु गुरोरुपकारं मुहुर्मुहुरनुस्मरन् विद्याप्रचारं कुर्वन्नस्मिन् लोके जनरमृतमिव पूजितः-क्रमश आत्मविद्यां समाप्य कल्याणमार्गं साधितवान् । सद्माध्ययने कृतेऽपि विनीते एव

तो इस पर से मैंने जाना कि जिस प्रकार यह जल इस जल के साथ मिल जुल गया है-उसी प्रकार आपका पुत्र भी आपके साथ शीघ्र ही मिल जाना चाहिये। इस प्रकार उस विमृश्यकारी के भूरि भूरि प्रशंसा करती हुई उस वृद्धाने उस अविमृश्यकारी व्यक्ति को बुरा भला कह कर तथा उस विचारशील व्यक्ति को बहुमूल्य पारितोपिक प्रदान कर अन्त में सैकडों आशीर्वाद वचनों से बधाया। अपने साथी का इस प्रकार देव दुर्लभ सन्मान देखकर अविमृश्यकारी बहुत अधिक खेद खिन्न हुआ। उसने अपने चित्त में सोचा मैंने विद्यागुरुके पास विद्या का अध्ययन तो किया है-परन्तु विनयाभाव के कारण वह मुझ में फलवती नहीं हुई है। विनयशील विमृश्यकारीने 'विनयादि संपन्न बनकर जो भी विद्या मैंने विद्या गुरु से पढी वह मुझ में विशेप रीति से प्रस्फुटित हुई है अतः मेरे ऊपर विद्यागुरु का बडा भारी उपकार हुआ है-'इस प्रकार वार वार विद्या गुरु के उपकार का स्मरण करते हुए विद्या का प्रचार अच्छी तरह से किया इस प्रचारसे लोगो में उसकी अमृत जैसी मान्यता बढी। क्रमशः जब वह आत्मविद्या की साधना करते२ कल्याणमार्ग का पथिक बन

પ્રમાણે વાતજાણી તે ડોશીએ અવિમૃશ્યકારીના જ્ઞાનની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. અને તે પછી વિચારશીલને ખૂબ કીમતી ભેટ અને સેંકડો આશીર્વચનો આપ્યાં. પોતાના સાથીનું આ રીતે દેવ દુર્લભ સન્માન જોઈને અવિમૃશ્યકારી ખૂબ જ દુઃખી થયો અને તેણે પોતાનાં મનમાં વિચાર કર્યો કે 'મેં વિદ્યાગુરુ પાસેથી વિદ્યાભ્યાસ તો કર્યો છે પણ વિનય રહિત હોવાને લીધે વિદ્યા સારી પેઠે મારામાં ફળવતી થઈ નથી." વિનયશીલ વિમૃશ્યકારી શિષ્યે વિચાર કર્યો કે 'વિનયાદિથી જે વિદ્યા ગુરુ પાસેથી મેળવી છે, તે મારામાં સવિશેપ વિકાસ પામી છે. ખરેખર મારા ઉપર વિદ્યાગુરુનો બહુ ભારે ઉપકાર થયો છે." આ રીતે વારંવાર વિદ્યાગુરુના ઉપકારનું સ્મરણ કરતાં સારી પેઠે વિદ્યાપ્રચાર કર્યો. આ પ્રચારથી લોકોમાં અમૃત જેવી તેની ખ્યાતી વધી. અનુક્રમે જ્યારે તે આત્મવિદ્યાની સાધના કરતાં કરતાં કલ્યાણપથનો પથિક બન્યો ત્યારે અનન્ત જનમ-

विद्या सकलशास्त्ररहस्यं प्रकटयति। सुविनीतस्तद् विद्या प्रभावेणास्मिन् लोके स्व रचनया शास्त्रादिरहस्यं प्रकटयन् आत्मविद्यां समवाप्य स्वपर कल्याणाय प्रभवति। इतिवैनयिकी बुद्धि दृष्टान्तः। अत्रानेकशो दृष्टान्ताः सन्तीति विस्तरभयाद् विरम्यते।

कार्मिकया=कर्मणः=कृषिवाणिज्यादि व्यवसायात् जाता कार्मिकी=तत्तत्कर्माभ्यासप्रकर्षजनितेत्यर्थः तया। अत्र तस्करकृषीवलोदाहरणम्-

कश्चित्तस्करो वाणिजग्रामे कस्यचिद्वणिजो गृहे कमलाकारं खातं खनितवान्। प्रभाते जना एकत्रीभूतास्तत्खातं दृष्ट्वा भूयो भूयः प्रशंसां कृतवन्तः-अहो! चौरस्य

गया तो अनन्त संसार का भी अंत उसने कर दिया। इस दृष्टान्त लिखने का तात्पर्य यह है कि साथ२ अध्ययन करने पर भी विनीत जन में ही विद्या फलवती बनती है तथा सकल शास्त्रों का रहस्य भी आत्मा में प्रकट होता है जो आत्मा विनीत होता है। विनीत जन ही विद्या के प्रभाव से इस लोक में अपनी रचना द्वारा शास्त्रादि के रहस्य को प्रकट करते हैं-और आत्मविद्या को प्राप्त कर अन्त में वे स्व और पर के कल्याण करने में समर्थ बन जाते हैं। इस बुद्धि के ऊपर और भी अनेक प्रकार दृष्टान्त हैं जो यहां ग्रन्थ विस्तृत हो जाने के भय से नहीं लिखे गये हैं। कृषि वाणिज्य आदि व्यवसायरूप कर्म से जो बुद्धि उत्पन्न होती है वह कार्मिकी बुद्धि है।

इसके ऊपर कृषिवल (किसान) और चोर का उदाहरण इस प्रकार है—

एक चोर ने वाणिज गाँव में किसी एक वणिक् के घर में रात्रि के समय कमल के आकार जैसा खात-ओंडा किया।-प्रभातकाल जब हुआ तो लोगोंने इसे देख कर चोर की बडी भारी प्रशंसा की। कहने

મરણનો પણ તેણે અંત કર્યો. આ દૃષ્ટાન્ત લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે એકી સાથે અભ્યાસ કરવા છતાં પણ વિનીત માણસમાં જ વિદ્યા સફળ થાય છે, અને બધા શાસ્ત્રોનું રહસ્ય પણ તે જ આત્મામાં પ્રકટે છે, કે જે આત્મા વિનમ્ર હોય છે. નમ્ર માણસ જ વિદ્યાના પ્રભાવથી આ લોકમાં પોતાની રચના વડે શાસ્ત્ર વગેરેનું રહસ્ય બતાવે છે, અને આત્મવિદ્યાને મેળવીને અંતે સ્વ [પોતાનું] અને પર [પારકાનું[કલ્યાણ સાધવામાં સમર્થ થાય છે. આ બુદ્ધિ વિષે બીજાપણુ અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. જે અહીં ગ્રન્થ વિસ્તારના ભયથી લખ્યા નથી. કૃષિ, વાણિજ્ય વગેરે વ્યવસાયના કર્મોથી જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કાર્મિકી બુદ્ધિ છે.

એના માટે કૃષીવલ [ખેડૂત] અને ચોરનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—

વાણિજ ગામમાં કોઇ એક વાણિયાના ઘેર રાતના વખતે એક ચોરે કમળના આકાર જેવું બાકોરું [ખાતર] પાડ્યું. સવારે લોકોએ એ જોઇને ચોરના બહુ ભારે

अस्यामवसर्पिण्यां जातस्य चतुर्विंशस्य चरमतीर्थंकरस्य भगवतः श्रीवर्धमानस्वामिनश्चरमचातुर्मास्यं पावापुर्यामासीत्। तत्र कृतषष्ठभक्तेषु नवमल्लकि–नवलेच्छकि–काशी–कौशलकेषु अष्टादशसु गणराजेषु समुपस्थितेषु तस्य चरमदेशना षट्त्रिंशदध्ययनात्मिका उत्तराध्ययननामतः प्रसिद्धा, विंशत्यध्ययनात्मिका तु विपाकश्रुताख्या। तत्रोत्तराध्ययनस्य शब्दार्थस्त्वेवम्–उत्तराणि=मोक्षसाधकत्वात् प्रधानानि अध्ययनानि यत्र तदुत्तराध्ययनम्।

नन्विदमेव शास्त्रं प्रधानं चेत् आचाराङ्गादिद्वादशाङ्गी भगवत्प्रज्ञप्ताऽपि प्रधानतयाऽनुक्तत्वादितोऽपकृष्टतया प्रेक्षावद्भिरनुपादेया स्यादिति चेद् ? अत्रो–

भगवान गौतम गणधर को (नत्वा) नमस्कार कर मैं (उत्तराध्ययने) इस उत्तराध्ययन सूत्र के ऊपर (प्रियदर्शिनीं वृत्तिं) प्रियदर्शिनी नामक वृत्ति की (कुर्वे) रचना करता हूँ ॥ ४ ॥

टीकार्थ–इस अवसर्पिणी काल में उत्पन्न चौवीसवें अन्तिम तीर्थंकर भगवान श्रीवर्धमान स्वामी का अन्तिम चातुर्मास पावापुरी में हुआ। वहां पर भगवान की सेवा में, नवमल्लकि नवलेच्छकि जो काशी एवं कौशल देश के अठारह गणराजा थे वे उपस्थित हुए। उन सबों ने षष्ठभक्त किया। उस समय उन श्री भगवान महावीर स्वामी की अन्तिम देशना हुई, जो देशना छत्तीस अध्ययनरूप 'उत्तराध्ययन' इस नाम से प्रसिद्ध हुई, तथा बीस अध्ययनरूप विपाकश्रुत, इस नाम से भी प्रसिद्ध हुई। उनमें 'उत्तराध्ययन' शब्द का अर्थ इस प्रकार है—मोक्ष साधक होने से उत्तर–प्रधान हैं अध्ययन जिसमें वह उत्तराध्ययन है।

ગણધરને (नत्वा) નમસ્કાર કરી હું (उत्तराध्ययने) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર (प्रियदर्शिनीम् वृत्तिं) પ્રિયદર્શિની નામની વૃત્તિની (कुर्वे) રચના કરૂં છું. ॥૪॥

ટીકા–આ અવસર્પિણી કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચોવીસમા છેલ્લા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી વર્ધમાન સ્વામીનો છેલ્લો ચાતુર્માસ પાવાપુરીમાં થયો. ત્યાં આગળ ભગવાનની સેવામાં નવમલ્લકિ નવલેચ્છકિ જે કાશી અને કૌશલ દેશના અઢાર ગણરાજા આવેલ હતા એ બધાએ ષષ્ઠભક્ત કરેલ. આ સમયે ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીની અંતિમ દેશના થઇ, જે દેશના છત્રીસ અધ્યયનરૂપ 'ઉત્તરાધ્યયન' આ નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ, તથા વીસ અધ્યયનરૂપમાં વિપાકશ્રુત નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થઇ, આમાં 'ઉત્તરાધ્યયન' શબ્દનો અર્થ આ પ્રકારે છે–મોક્ષસાધક હોવાથી ઉત્તર–પ્રધાન છે અધ્યયન જેમાં તે ઉત્તરાધ્યયન છે.

(सगुप्तिसमितिं समां विरतिमादधानं सदा) जो पांच समिति और तीन गुप्तियों के धारक हैं, तथा सर्वदा सर्वविरति को पालने वाले हैं, (क्षमावदखिलक्षमं) पृथिवी के समान जो सर्व प्रकार के अनुकूल प्रतिकूल परीषहादिक को सहन करते हैं, (कलितमञ्जुचारित्रकम्) जो निरतिचार चारित्र अराधन में सदा तत्पर रहते हैं, तथा-(सदोर-मुखवस्त्रिकाविलसिताननेन्दुं) वायुकायादि की यतना के लिये जिनका मुखरूपी चन्द्रमण्डल सदा सदोरक मुखवस्त्रिका से सुशोभित है, तथा-(अपूर्वबोधप्रदं) जो अपूर्व समकितरूपी बोध-बीज के दाता हैं और (भववारिधिप्लवम्) इस संसारसमुद्र से भव्य जीवों के पार होने के लिये नौका समान हैं, ऐसे (गुरुं) निर्ग्रन्थ गुरु महाराज को (प्रणौमि) मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ३ ॥

अब टीकाकार भगवानकी वाणी आदिको नमस्कार करके अपनी व्यक्तव्यता प्रकट करते हैं—'जैनीं' इत्यादि।

(जैनीं सरस्वतीं) जिनेन्द्र के मुखकमल से निर्गत द्वादशाङ्गीरूप सरस्वती देवी को, एवं (गणनायकं गौतमं) गणनायक-गच्छ के नायक

(सगुप्तिसमितिं समां विरतिमादधानं सदा)-જે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિયોના ધારક છે, તથા સર્વદા સર્વવિરતિને પાળવાવાળા છે, (क्षमावदखिलक्षमं) પૃથ્વીના સમાન જે સર્વ પ્રકારના અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પરિષહોને સહન કરે છે, (कलितमंजुचारित्रकम्)-જે નિરતિચાર ચારિત્રના આરાધનમાં સદા તત્પર રહે છે. તથા (सदोरमुखवस्त्रिकाविलसिताननेन्दुं) વાયુકાય આદિની યતનાને માટે જેમનું મુખરૂપી ચન્દ્રમંડળ સદા દોરાસહિતની મુંહપત્તીથી સુશોભિત છે, તથા (अपूर्वबोधप्रदं) અપૂર્વ સમકિતરૂપી બોધ-બીજના દાતા છે અને (भववारिधिप्लवम्) આ સંસારસમુદ્રથી ભવ્ય જીવોને પાર કરવામાં નૌકાસમાન છે, એવા (गुरुं) નિર્ગ્રન્થ ગુરૂ મહારાજને (प्रणौमि) હું નમસ્કાર કરૂં છું.

હવે ટીકાકાર જીન ભગવાનની વાણી આદિને નમસ્કાર કરી સ્વવક્ત-વ્યતા પ્રકટ કરે છે—'जैनीं' ઈત્યાદિ.

(जैनीं सरस्वतीं) જિનેન્દ્રના મુખકમળથી નિર્ગત દ્વાદશાંગીરૂપ સરસ્વતી દેવીને, અને (गणनायकम् गौतमं) ગણનાયક-ગચ્છના નાયક ભગવાન ગૌતમ

तत्र षट्त्रिंशदध्ययनानां नामानि प्रदर्श्यन्ते—

१-विनयश्रुतम्, २-परीषहः, ३-चतुरङ्गीयम्, ४-असंस्कृतम्, ५-अकामसकाममरणीयम्, ६-क्षुल्लकनिर्ग्रन्थीयं, ७-एलकीयम् (उरभ्रीयम्), ८-कापिलकम्, ९-नमिप्रव्रज्या, १०-द्रुमपत्रकम्, ११-बहुश्रुतम्, १२-हरिकेशीयम्, १३-चित्तसंभूतीयम्, १४-इषुकारीयम्, १५-सभिक्षु, १६-ब्रह्मचर्यसमाधिः, १७-पापश्रमणीयम्, १८-संयतीयम्, १९-मृगापुत्रीयम्, २०-महानिर्ग्रन्थीयम्, २१-समुद्रपालीयम्, २२-रथनेमीयम्, २३-केशिगौतमीयम्, २४-समितीयम्, २५-यज्ञीयम्, २६-सामाचारी, २७-खलुंकीयम्, २८-मोक्षमार्गगतिः, २९-सम्यक्त्वपराक्रमः, ३०-तपोमार्गः, ३१-चरणविधिः, ३२-प्रमादस्थानम्, ३३-कर्म-

---

जगह-जगह वर्णित हुआ है, अतः प्रसिद्धिवश इसे प्रधान कहना कोई अनुचित नहीं है। इसलिए इस मूलसूत्र का नाम उत्तराध्ययन कहा गया है। उत्तराध्ययन के ३६ अध्ययन ये हैं—

(१) विनयश्रुत, (२) परीषह, (३) चतुरंगीय, (४) असंस्कृत, (५) अकामसकाममरण, (६) क्षुल्लकनिर्ग्रन्थीय, (७) एलकीय, (८) कापिलक, (९) नमिप्रव्रज्या, (१०) द्रुमपत्रक, (११) बहुश्रुत, (१२) हरिकेशीय, (१३) चित्तसंभूतीय, (१४) इषुकारीय, (१५) सभिक्षु, (१६) ब्रह्मचर्य-समाधि, (१७) पापश्रमणीय, (१८) संयतीय, (१९) मृगापुत्रीय, (२०) महानिर्ग्रन्थीय, (२१) समुद्रपालीय, (२२) रथनेमीय, (२३) केशि-गौतमीय, २४) समितीय, (२५) यज्ञीय, (२६) सामाचारी, (२७) खलुं-कीय, (२८) मोक्षमार्गगति, (२९) सम्यक्त्वपराक्रम, (३०) तपोमार्ग,

---

એટલે પ્રસિદ્ધિવશ આને પ્રધાન કહેવામાં કાંઇ અનુચિત જેવું નથી. આ માટે આ મુલસૂત્રનું નામ ઉત્તરાધ્યયન કહેવાયેલ છે. ઉત્તરાધ્યયનના છત્રીસ અધ્યયન આ પ્રકારે છે—

(૧) વિનયશ્રુત, (૨) પરિષહ, (૩) ચતુરંગીય, (૪) અસંસ્કૃત, (૫) અકામ-સકામમરણ, (૬) ક્ષુલ્લકનિર્ગ્રન્થીય, (૭) એલકીય (૮) કાપિલક, (૯) નમિ-પ્રવ્રજ્યા (૧૦) દ્રુમપત્રક (૧૧) બહુશ્રુત, (૧૨) હરિકેશીય, (૧૩) ચિત્તસંભૂતીય (૧૪) ઇષુકારીય, (૧૫) સભિક્ષુ, (૧૬) બ્રહ્મચર્યસમાધિ, (૧૭) પાપશ્રમણીય, (૧૮) સંયતીય, (૧૯) મૃગાપુત્રીય, (૨૦) મહાનિર્ગ્રન્થીય (૨૧) સમુદ્રપાલીય, (૨૨) રથનેમીય, (૨૩) કેશિગૌતમીય, (૨૪) સમિતીય, (૨૫) યજ્ઞીય, (૨૬) સામાચારી, (૨૭) ખલુંકીય, (૨૮) મોક્ષ માર્ગગતિ, (૨૯) સમ્યક્ત્વપરાક્રમ,

च्यते—यद्यपि सर्वं प्रवचनं प्रधानमेव, तथाप्येतानि विनयश्रुतादीनि षट्त्रिंशद्-ध्ययनानि रूढिवशात् प्रधानानि। भगवच्चरमदेशनास्वरूपतयाऽस्मिन् शास्त्रे द्वादशाङ्गी प्रतिपादितार्थमुपसंहरता भगवता प्राधान्यं रूढ्या प्रदर्शितम्, सविस्तरं तु तत्त्वं तत्र तत्र सूत्रे वर्णितमिति न काऽप्यनुपपत्तिः।

प्रश्न—यदि छत्तीस अध्ययनात्मक यह शास्त्र ही प्रधान माना जावेगा तो आचारांग आदि द्वादशांग कि जिनका प्ररूपण भी स्वयं भगवान् ने ही किया है, प्रधानरूप से नहीं कहे जाने के कारण इसकी अपेक्षा अपकृष्ट–अप्रधान हो जायेंगे, और इस कारण वे प्रेक्षावान्–बुद्धिमानों–की दृष्टि में उपादेय नहीं रह सकेंगे, सो इस प्रकार यदि कोई प्रश्न करे तो उसका समाधान इस प्रकार है—

भगवत्प्रतिपादित होने के कारण यद्यपि सभी द्वादशांगात्मक प्रवचन प्रधान है फिर भी यहां जो इन विनयश्रुतादिक छत्तीस अध्ययनों में प्रधानता प्रदर्शित की गई है वह केवल प्रसिद्धि के वश समझना चाहिये। भगवान की अन्तिमदेशनास्वरूप होने से इस शास्त्र में द्वादशांगप्रतिपादित अर्थ का संक्षेप से समावेश किया गया है, अतः सूत्रकार ने प्रसिद्धि से ही इसमें प्रधानता प्रकट की है। द्वादशांग का विस्तारसहित वास्तविक तत्त्व, आचारांग, सूत्रकृतांग आदि आगमोंमें

પ્રશ્ન—જો છત્રીસ અધ્યયનાત્મક આ શાસ્ત્ર જ પ્રધાન મનાશે તો આચારાંગ વગેરે દ્વાદશાંગ કે જેનું પ્રરૂપણ પણ સ્વયં ભગવાને જ કરેલ છે, તે પ્રધાનરૂપનાં ન કહેવાવાને કારણે આની અપેક્ષા અપકૃષ્ટ–અપ્રધાન બની જશે, અને આ કારણથી તે પ્રેક્ષાવાન્–બુદ્ધિમાનો–ની દૃષ્ટિએ ઉપાદેય નહીં રહે. જો આ પ્રકારનો કદાચ કોઇ પ્રશ્ન કરે તો એનું સમાધાન આ પ્રકારથી છે—

સ્વયં ભગવાનથી પ્રતિપાદિત હોવાના કારણે જોકે બધાં દ્વાદશાંગાત્મક પ્રવચન પ્રધાન છે છતાં પણ અહિં આ વિનયશ્રુતાદિક છત્રીસ અધ્યયનોમાં પ્રધાનતા પ્રદર્શિત કરાયેલ છે, તે કેવળ પ્રસિદ્ધિને વશ હોવાનું સમજવું જોઇએ. ભગવાનની છેલ્લીદેશનાસ્વરૂપ હોવાથી આ શાસ્ત્રમાં દ્વાદશાંગપ્રતિપાદિત અર્થનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે, એટલે સૂત્રકારે પ્રસિદ્ધિથી જ આમાં પ્રધાનતા પ્રગટ કરી છે. દ્વાદશાંગનું વિસ્તારસહિત વાસ્તવિક તત્ત્વ, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ વગેરે આગમોમાં ઠેકઠેકાણે વર્ણન થયેલ

सह सम्बन्धः। भावसंयोगः-अशुभभावैः सहात्मनः सम्बन्धः, तस्मात् सर्वविध-संयोगाद् विप्रमुक्तस्य=विप्रयुक्तस्य, अनित्याशरणादिद्वादशभावनाभिः संयोगस्य फलं संसारपरिभ्रमणादिरूपं विज्ञाय संयोगं परित्यक्तवत इत्यर्थः। संयोगो हि मृग-तृष्णावद् भ्रमोत्पादकः, कुगतिसाधकः, विवेकतरून्मूलने मत्तगजराजोपमः, अम-न्दात्मानन्दरसशोषणे प्रचण्डमार्तण्डसमः, श्रुतचारित्रधर्मारामदावानलः, सद्ध्यान-वारिदविक्षेपणे शैलशिखरानिलः। संयोगस्य प्रियवियोगजनकत्वेन दारुणदुःखोत्पाद-कतयाऽपि परिहार्यता,

---

क्तस्य) सर्वथा रहित (अणगारस्स-अनगारस्य) अनगार (भिक्खुणो-भिक्षोः)-साधु के (विणयं-विनयं) विनय को मैं (आणुपुव्विं-आनुपूर्वी) शास्त्रोक्तपद्धति के अनुसार (पाउकरिस्सामि-प्रादुष्करिष्यामि) प्रकट-क गा। अतः हे जम्बू! तुम सब उसे (मे-मत्तः) मुझ से (सुणेह-शृणुत) सुनो॥ १॥

भावार्थ—संयोग शब्द का अर्थ संबंध है। द्रव्यसंयोग और भावसंयोग के भेद से यह संयोग दो प्रकार का है। पूर्वसंयोग और पश्चात्संयोग के भेद से द्रव्यसंयोग भी दो तरह का बतलाया गया है। माता पिता आदि के साथ जो जन्म से संबंध है वह पूर्वसंयोग है। श्वशुर आदि के साथ पीछे से हुआ संबंध पश्चात्संयोग है। अशुभ भावों के साथ आत्मा का संबंध रहता है वह भावसंयोग है। इस संयोग का सर्वथा परित्याग वही आत्मा कर सकता है जो अनित्य

રહિત (अणगारस्स-अनगारस्य) અણગાર (भिक्खुणो-भिक्षोः) સાધુના (विणयं-विनयं) વિનયને હું (आणुपुव्विं-आनुपूर्वी) શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અનુસાર (पाउक-रिस्सा मि-प्रादुष्करिष्यामि) પ્રગટ કરીશ. એટલે હે જમ્બૂ! તમે બધા એને (मे-मत्तः) મારી પાસેથી (सुणेह-श्रुणुत) સાંભળો.

ભાવાર્થ–સંયોગ શબ્દનો અર્થ સંબંધ છે. દ્રવ્યસંયોગ અને ભાવસંયોગના ભેદથી આ સંયોગ બે પ્રકારે છે. પૂર્વસંયોગ અને પશ્ચાત્સંયોગના ભેદથી દ્રવ્ય સંયોગ પણ બે રીતનો બતાવેલ છે. માતા પિતા વગેરેની સાથેનો જે જન્મનો સંબંધ છે, તે પૂર્વસંયોગ છે. શ્વશુર વગેરેની સાથે પછીથી થયેલ સંબંધ એ પશ્ચાત્સંયોગ છે. અશુભ ભાવોની સાથે આત્માનો જે સંબંધ રહે છે એ ભાવસંયોગ છે. આ સંયોગનો સર્વથા પરિત્યાગ એજ આત્મા કરી શકે છે,

प्रकृतिः, ३४-लेश्या, ३५-अनगार मार्गगतिः, ३६-जीवाजीव-विभक्तिः, इति। तत्र-श्रीसुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामिनमन्यानपि शिष्यानुत्तराध्ययनसूत्रार्थं प्रतिबोधयितुं प्रवृत्तः सन् धर्मस्य विनयमूलकत्वात्प्रथमं विनयश्रुताख्यमध्ययनं प्रस्तुवंस्तस्याद्यं सूत्रमाह—

मूलम्—

संजोगा विप्पमुक्कस्स, अणगारस्स भिक्खुणो।
विणयं पाउकरिस्सामि, आणुपुव्विं सुणेहं मे ॥ १ ॥

छाया—

संयोगाद् विप्रमुक्तस्य, अनगारस्य भिक्षोः।
विनयं प्रादुष्करिष्यामि, आनुपूर्वीं शृणुत मे ॥ १ ॥

टीका—

'संजोगा.' इत्यादि। संयोगादिति, संयोगः=सम्बन्धः, स द्विविधः-द्रव्यसंयोगः भावसंयोगश्च। तत्र द्रव्यसंयोगो द्विविधः-पूर्वसंयोगः पश्चात्संयोगश्च। तत्र पूर्वसंयोगो मातापित्रादिभिः सार्धं सम्बन्धः। पश्चात्संयोगस्तु श्वशुरादिभिः

---

(३१) चरणविधि, (३२) प्रमादस्थान, (३३) कर्मप्रकृति, (३४) लेश्या, (३५) अनगारमार्गगति, (३६) जीवाजीवविभक्ति।

इन में श्री सुधर्मास्वामीने सर्व प्रथम जंबूस्वामी एवं और भी दूसरे शिष्योंको इस उत्तराध्ययन सूत्र के अर्थको समझाने के लिये "विनय है मूल कारण जिसका ऐसा धर्म है" ऐसा समझकर पहले इस विनयश्रुत नाम अध्ययनका प्ररूपण करते हुए प्रथम सूत्र कहते हैं—'संजोगा' इत्यादि।

अन्वयार्थ-(संजोगा-संयोगात्) संयोग से (विप्पमुक्कस्स-विप्रमु-

---

(३०) તપોમાર્ગ, (૩૧) ચરણવિધિ, (૩૨) પ્રમાદસ્થાન, (૩૩) કર્મપ્રકૃતિ, (૩૪) લેશ્યા, (૩૫) અનગારમાર્ગગતિ, (૩૬) જીવાજીવવિભક્તિ.

આમાં શ્રી સુધર્મા સ્વામીએ સર્વ પ્રથમ જમ્બૂસ્વામી અને બીજા ઘણા શિષ્યોને આ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો અર્થ સમજાવવા માટે "વિનય છે મૂળ કારણ જેનું એવો ધર્મ છે" એવું સમજી પહેલાં આ વિનયશ્રુત નામના અધ્યયનનું પ્રરૂપણ કરતાં પ્રથમ સૂત્ર કહે છે—'संजोगा विप्पमुक्कस्स' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થઃ—(संजोगा-संयोगात) સંયોગથી (विप्पमुक्कस्स-विप्रमुक्तस्य) સર્વથા

सह सम्बन्धः। भावसंयोगः–अशुभभावैः सहात्मनः सम्बन्धः, तस्मात् सर्वविध–संयोगाद् विप्रमुक्तस्य=विप्रयुक्तस्य, अनित्याशरणादिद्वादशभावनाभिः संयोगस्य फलं संसारपरिभ्रमणादिरूपं विज्ञाय संयोगं परित्यक्तवत इत्यर्थः। संयोगो हि मृगतृष्णावद् भ्रमोत्पादकः, कुगतिसाधकः, विवेकतरून्मूलने मत्तगजराजोपमः, अमन्दात्मानन्दरसशोषणे प्रचण्डमार्तण्डसमः, श्रुतचारित्रधर्मारामदावानलः, सद्ध्यानवारिदविक्षेपणे शैलशिखरानिलः। संयोगस्य प्रियवियोगजनकत्वेन दारुणदुःखोत्पादकतयाऽपि परिहार्यता,

---

क्तस्य) सर्वथा रहित (अणगारस्स–अनगारस्य) अनगार (भिक्खुणो –भिक्षोः)–साधु के (विणयं–विनयं) विनय को मैं (आणुपुव्विं–आनुपूर्व्या) शास्त्रोक्तपद्धति के अनुसार (पाउकरिस्सामि–प्रादुष्करिष्यामि) प्रकट–क गा। अतः हे जम्बू! तुम सब उसे (मे–मत्तः) मुझ से (सुणेह–शृणुत) सुनो ॥ १ ॥

भावार्थ—संयोग शब्द का अर्थ संबंध है। द्रव्यसंयोग और भावसंयोग के भेद से यह संयोग दो प्रकार का है। पूर्वसंयोग और पश्चात्संयोग के भेद से द्रव्यसंयोग भी दो तरह का बतलाया गया है। माता पित्ता आदि के साथ जो जन्म से संबंध है वह पूर्वसंयोग है। श्वशुर अदि के साथ पीछे से हुआ संबंध पश्चात्संयोग है। अशुभ भावों के साथ आत्मा का संबंध रहता है वह भावसंयोग है। इस संयोग का सर्वथा परित्याग वही आत्मा कर सकता है जो अनित्य

રહિત (अणगारस्स–अनगारस्य) અણગાર (भिक्खुणो–भिक्षोः) સાધુના (विणयं–विनयं) વિનયને હું (आणुपुव्विं–आनुपूर्व्या) શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અનુસાર (पाउकरिस्सा मि–प्रादुष्करिष्यामि) પ્રગટ કરીશ. એટલે હે જમ્બૂ! તમે બધા એને (मे–मत्तः) મારી પાસેથી (सुणेह–शृणुत) સાંભળો.

ભાવાર્થ–સંયોગ શબ્દનો અર્થ સંબંધ છે. દ્રવ્યસંયોગ અને ભાવસંયોગના ભેદથી આ સંયોગ બે પ્રકારે છે. પૂર્વસંયોગ અને પશ્ચાત્સંયોગના ભેદથી દ્રવ્ય સંયોગ પણ બે રીતનો બતાવેલ છે. માતા પિતા વગેરેની સાથેનો જે જન્મનો સંબંધ છે, તે પૂર્વસંયોગ છે. શ્વશુર વગેરેની સાથે પછીથી થયેલ સંબંધ એ પશ્ચાત્સંયોગ છે. અશુભ ભાવોની સાથે આત્માનો જે સંબંધ રહે છે એ ભાવસંયોગ છે. આ સંયોગનો સર્વથા પરિત્યાગ એજ આત્મા કરી શકે છે,

अन्यच— न खलु विघटिताः पुनर्घटन्ते,
न च घटिताः स्थिरसंगतं श्रयन्ते।
पिपतिषुमवशं रुजन्ति वश्या,-
स्तटतरुमाप इवापगागणस्य ॥ ३ ॥

अत्र विषये दृष्टान्तं कथयति—

कश्चिद् वणिक्पुत्रः संयोगस्य कटुकफलं विज्ञाय विरज्य संयोगं परित्यक्तवान्। तथाहि—मथुरानगर्यां सुभग-सुनन्दनामानौ द्वौ वणिजौ स्तः, सुभगस्तत्र

और भी-न खलु विघटिता पुनर्घटन्ते, नच घटिताः स्थिरसंगतं श्रयन्ते।
पिपतिषुमवशं रुजन्ति वश्यास्तटतरुमाप इवापगागणस्य ॥ ३ ॥

जो मिलकर फिर अलग हो जाते हैं उनका उसी पर्याय में उसी रूप से फिर मिलना होगा, यह सर्वथा असम्भव है। जो मिले हैं वे हमारे साथ सदा स्थिर ही रहेगें-यह भी कोई नहीं कह सकता। जिस प्रकार नदियों का पानी अपने तट पर रहे हुए वृक्षोंको दुःख देता है, उसी प्रकार वश्य-प्रिय स्त्रीपुत्रादि मरते समय मनुष्य को दुःखी करते हैं, अर्थात् ये स्त्री पुत्रादिक इस जीव को अनेक प्रकार से व्यथित करते रहते हैं। इस लिये माता पिता आदि का संयोग सर्वथा त्यागने योग्य है।

इस पर सुधन नामक वणिक्पुत्र का दृष्टान्त इस प्रकार है—

सुधन नामक एक वणिक्पुत्र ने किस तरह इस संयोग का फल कटुक जाना और किस तरह विरक्त होकर उसका परित्याग किया? यह

વળી પણ....न खलु विघटिताः पुनर्घटन्ते, न च घटिताः स्थिरसंगतं श्रयन्ते।
पिपतिषुमवशं रुजन्ति वश्यास्तटतरुमाप इवापगागणस्य ॥ ३ ॥

જે મળીને ફરી જુદા થઇ જાય છે. એમનું એજ પર્યાયમાં એજ રૂપમાં ફરી મળવાનું થાશે; એ સર્વથા અસંભવ છે. જે મળ્યા છે તે અમારી સાથે સદા સ્થિર જ રહેશે-આ પણ કોઇ કહી શકતું નથી. જે રીતે નદિયોનું પાણી પોતાના તટ ઉપરનાં વૃક્ષોને દુઃખ આપે છે, એજ પ્રકારે વશ્ય-પ્રિય સ્ત્રી પુત્રાદિ મરતી સમયે મનુષ્યને દુઃખી કરે છે, અર્થાત્ એ સ્ત્રીપુત્રાદિક આ જીવને અનેક પ્રકારથી દુઃખી કરતાં રહે છે. આ માટે માતાપિતા આદિનો સંયોગ સર્વથા ત્યાગવા યોગ્ય છે.

આ અંગે સુધન નામના વણિક્પુત્રનું દષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે—

સુધન નામના એક વણિક્પુત્રને કેવી રીતે આ સંયોગનું ફળ કડવું માલુમ પડયું? અને કેવી રીતે વિરક્ત બનીને તેનો પરિત્યાગ કર્યો? એ વાત

दक्षिणतः, सुनन्दश्चोत्तरतो निवसन्नासीत्। तत्रैकोऽपरस्य गृहे प्राघुणिकोऽभवत्, तदोभौ मिथश्चिन्तितवन्तौ–आवयोः प्रीतिर्दृढतरा कथं भविष्यति ?, यद्यावयोर्मध्ये एकस्य पुत्रः स्यादेकस्य च पुत्री, तदा तयोर्वैवाहिकसम्बन्धेनावयोः संयोगस्तज्जनिता प्रीतिश्च स्थिरतरा भविष्यति। अथैकदा दक्षिणदिग्वर्तिनः श्रेष्ठिनः सुधननामकः पुत्रो जातः, उत्तरदिग्वासिनः श्रेष्ठिनश्च पुत्री, कुसुमवती–नाम्नी समजनि। तयोः परस्परं वाग्दानं संजातम्। तदनन्तरं दक्षिणदिग्वासी वणिग् मृतः। तस्मिन् मृते–सति तत्पुत्रः सुधनः पितुर्धनाधिकारी संजातः। प्रचुरं पितृधनं प्राप्य स प्रमुदितो–

बात उसीके आख्यान द्वारा प्रकटित की जाती है—मथुरा नगरीमें सुभग और सुनन्द नाम के दो वणिक् निवास करते थे। सुभग का घर दक्षिण दिशा में था और सुनन्द का घर उत्तर दिशा में। एक दिनकी बात है कि इन दोनों में से एक दूसरे के घर मेहमान हुआ था, वहाँ इन दोनों ने परस्पर यह विचार किया कि-अपने दोनों का यह स्नेह सर्वदा इसी तरह से बना रहे, इस हेतु अपने दोनों में से यदि एक को पुत्र हो और दूसरे को पुत्री हो तो दोनों का विवाह कर दें। भाग्यवशात् ऐसा ही हुआ कि–सुभग के यहां पुत्र का जन्म हुआ। लडकेका नाम सुधन रखा गया। उत्तरदिशा में निवास करनेवाले उस सुनन्दके यहां एक पुत्री हुई। उसका नाम कुसुमवती रखा गया, पूर्वनिश्चित के अनुसार इनकी सगाई-वाग्दान पक्की कर दी गई। सगाई पक्की करके सुभग का तो देहांत हो गया। पिता के धनका अधिकारी पुत्र होता है, इस नियम

તેના આખ્યાન દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે–મથુરા નગરીમાં સુભગ અને સુનંદ નામના બે વણિક્ નિવાસ કરતા હતા. સુભગનું ઘર દક્ષિણ દિશામાં હતું અને સુનંદનું ઘર ઉત્તર દિશામાં. એક દિવસની વાત છે કે એ બન્નેમાંથી એક બીજાને ઘેર મહેમાન બનેલ, ત્યાં આ બન્નેએ પરસ્પર વિચાર કર્યો કે– આપણા બન્નેનો આ સ્નેહ કાયમ ટકી રહે તે હેતુથી આપણા બન્નેમાંથી કદાચ એકને પુત્ર હોય અને બીજાને પુત્રી હોય તો બન્નેના વિવાહ કરી દેવા. ભાગ્યવશાત્ એવું જ બન્યું કે, સુભગને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો, છોકરાનું નામ સુધન રાખવામાં આવ્યું ઉત્તર દિશામાં નિવાસ કરવાવાળા તે સુનંદને ત્યાં પુત્રી અવતરી, તેનું નામ કુસુમવતી રાખવામાં આવ્યું. અગાઉના નિશ્ચય અનુસાર તેમની સગાઇ કરવામાં આવી. સગાઇ પાકી કર્યા પછી સુભગનું મૃત્યુ થયું. પિતાના ધનનો અધિકારી પુત્ર હોય છે, આ નિયમ અનુસાર પોતાના પિતાના ધનનો સુધન અધિકારી બન્યો. કોઇ એક સમયે સુધને સ્નાન

ऽभवत्। अथैकदा तेन स्नानार्थं पार्श्वतः पृष्ठतः पुरतश्चतुर्दिक्षु चत्वारः स्वर्ण-कलशा-श्चत्वारो रौप्यकलशाश्चत्वारस्ताम्रकलशाश्चत्वारो मृन्मयकलशा जलपूर्णाः स्थापिताः, अन्यान्यपि स्नानोपकरणानि तत्रोपस्थापितानि। अत्रान्तरे तत्पूर्वभवमित्रदेवस्तं प्रतिबोधयितुं समागतः। स वणिक्पुत्रः सुधनः स्नानार्थं स्वर्णकलशमुत्थापयति, स स्वर्णकलशस्तदानीमेव मित्रदेवप्रभावात्मणष्टः, एवं चतुर्दिक्षु सर्वे कलशाः प्रणष्टाः। ततोऽसौ स्नानपीठादुत्तिष्ठति। तस्मिन्नुत्थिते सति स्नानपीठमपि नष्टम्। ततस्तस्य धृतिर्नष्टा। यावद् गृहं प्रविष्टः, भृत्यैर्भोजनविधिरुपस्थापितः, स्वर्णरौप्य-

के अनुसार सुधन अपने पिताके धनका अधिकारी बना। किसी एक समय सुधनने स्नान के अवसर पर भृत्यों से चार सोने के कलश, चार चांदी के कलश, चार ताँबे के कलश और चार ही मिटी के कलश पानी से भरवाकर अपनी चारों ओर आजू बाजू और समक्ष एवं पीछे की ओर, इस प्रकार चारों दिशाओं में रखवा लिये। इसके बाद इसका पूर्वभवका मित्र जो देवपर्याय में था इसकी इस तरह संयोगी पदार्थों के सेवन में अधिक लालसा का निरीक्षण कर उसको प्रतिबोध देने के लिये वहां आया। वणिक्पुत्र उस सुधन ने ज्योंही नहाने के लिये सुवर्ण के कलश को ऊपर उठाया कि उसी समय वह कलश उस अदृश्य हुए देव के प्रभाव से शीघ्र ही अदृश्य हो गया। इसी तरह अवशिष्ट तीन कलशों की भी यही हालत हुई। वह एकदम स्नान पीठ से उठ कर खडा हो गया और ज्यों ही उससे नीचे उतरा तो वह स्नान पीठ भी इसकी नजरों के समक्ष ही नष्ट-अदृश्य हो गया। उसने आश्चर्यचकित होकर इधर उधर देखा पर कुछ समझ में नहीं आया। यह क्या बात है इससे

કરવાના સમયે નોકરોથી ચાર સોનાના કળશ, ચાર ચાંદીના કળશ, ચાર તાંબાના કળશ, અને ચાર માટીના કળશ પાણીથી ભરાવીને પોતાની ચારે તરફ-આજુ-બાજુ ચારે દિશાઓમાં રખાવ્યા. આ પછી એના પૂર્વ ભવનો મિત્ર જે દેવ પર્યાયમાં હતો તેણે આ રીતે સંયોગી પદાર્થના સેવનમાં અધિક લાલસાનું નિરીક્ષણ કરી તેને પ્રતિબોધ આપવા માટે ત્યાં આવ્યો. વણિકપુત્ર સુધને ન્હાવા માટે જ્યાં સુવર્ણ કળશને ઉપાડયો ત્યાં અદૃસ્ય રહેલા દેવના પ્રભાવથી તે કળશ તુરત જ અદૃસ્ય થઇ ગયા. આજ રીતે બીજા ત્રણ કળશોની પણ એજ હાલત થઇ. વણિકૃપુત્ર સ્નાનની જગ્યાએથી એકદમ ઉભો થઇ ગયો અને પાટલા ઉપર પોતે બેઠો હતો તેનાથી નીચે ઉતર્યો ત્યાં એ પાટલો પણ અદૃસ્ય થઇ ગયો. એણે આશ્ચર્યચકિત બની ચારે તરફ જોવા માંડયુ

मयभोजनपात्राणि समानीतानि, तत्रैकैकभाजनं क्रमेण नष्टमभवत्। यदाऽसौ स्वर्णमयस्थालमग्रतो धावमानं व्योम्नि पश्यति, तदा तत् स्थालं हस्तेन गृह्णाति, गृहीते सति तदग्रभागतः खण्डमेकं तस्य करतलग्नमासीत्, अपरभागतः स्वर्णमय-स्थालं सर्वं प्रणष्टम्। ततः त्रुटितस्थालैकखण्डहस्तः सुधनः सर्वं नश्यद् विलोकयन् मूलधनं द्रष्टुमागच्छति, तावत् सर्वं मूलधनमपि नष्टम्। एवं सर्वाऽपि तस्य श्री र्विनष्टा। अथ निधिं द्रष्टुमागच्छति तदा सर्वं निधानमपि नष्टम्। एवं दासीवर्गः, परिवारवर्गोऽपि तस्य नष्टः।

इसका धैर्य नष्ट हो गया। घर में जाकर यह ज्यों ही भोजन करने के लिये भोजनालय में गया तो रसोईयेने पहिलेसे सजाकर रखे हुए सुवर्ण एवं चांदी के भोजनपात्रों में इसके बैठनेपर भोजन परोस दिया परन्तु इसके समक्ष ही वे सब के सब भोजनपात्र क्रम २ से नष्ट हो गये-पता नहीं पडा कहां चले गये। जब एक सुवर्णका थाल जो इसके समक्ष ही आगे से उठकर आकाश में उडनेलगा तो इसने उसे थाम कर पकड लिया। पकडते ही उस थाल की किनार टूटकर इसके हाथ में रह गयी। बांकी का थाल नष्ट हो गया। यह फिर उस टुकडे को हाथ में लिये हुए ही अपने मूल धन को देखने के लिये वहां से दूसरी तरफ चला तो क्या देखता है कि इसका मूल धन भी सब नष्ट हो चुका है। इस तरह समक्ष ही देखते २ इसकी समस्त लक्ष्मी नष्ट हो गई। निधान नष्ट हो गया। दासी-दास आदि और परिवार वर्ग भी नष्ट हो गये। अब यह उस

પરંતુ કાંઇ સમજવામાં ન આવ્યું. એનામાં ધિરજ ન રહી. આથી અકળાઇ નાવાનું છોડી દઇ ઘરમાં ગયો અને ભોજન કરવા ભોજનાલયમાં પહોંચ્યો. જ્યાં રસોઇયાએ સોના ચાંદિના વાસણોમાં એના બેઠા પછી ભોજન પીરસ્યું. ભોજન પિરસાયા પછી તેની નજર સામે જોત જોતામાં ક્રમ ક્રમથી ભોજનપાત્રો અદૃશ્ય થવા લાગ્યાં. ખબર ન પડી ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં. એક સુવર્ણ થાળ જે તેની સામેથી ઉડવા માંડેલો તેને હાથથી પકડતાં એ થાળની કિનાર તુટીને તેના હાથમાં રહી ગઇ. અને બાકીનો થાળ અદૃશ્વ બની ગયો. થાળના તુટેલા ટુકડાને હાથમાં રાખીને પોતાના મુળ ધનને જોવા માટે ત્યાંથી બીજી તરફ ગયો. ત્યાં જતાં શું દેખે છે કે પોતાનું મુળ ધન પણ અદૃશ્ય બની ગયું હતું આ રીતે પોતાની નજર સામે તેની સઘળી લક્ષ્મી અદૃશ્ય બની ગઇ, નિધાન નષ્ટ થઇ ગયો. દાસી દાસ વગેરે પરિવાર પણ

अथासौ स्वर्णमयस्थालैकखण्डहस्तः सन्नितस्ततो भ्राम्यन्नकस्मादुत्तरभाग-वासिनः पितृमित्रस्य सुनन्दनामकस्य वणिजो गृहं जगाम। तं दृष्ट्वा सुनन्दस्तं सादरं भोजयामास। भोजनसमये सुधनस्तानि तानि रत्नानि, तांश्च स्वर्णकलशान्, तानि स्वर्णमयस्थालानि सर्वाणि स्वकीयानि वस्तूनि तत्र ददर्श। तत्तद् वस्तुजातं प्रेक्षमाणं वणिक्पुत्रं सुधनं सुनन्दो वणिक् पृच्छति-किं मम पुत्रीं पश्यसि? सुधनेनोक्तम्-नाहं तव पुत्रीं पश्यामि, किं तु त्वद्गृहस्थितान्येतानि रत्नमयानि वस्तूनि मदीयानि सन्तीति विलोकयामि। सुनन्देन वणिजा प्रोक्तम्—किमत्र

सोने के थाल के टुकडे को हाथ में लिये हुए इधर-उधर घूमने फिरने लगा। फिरते २ इसकी दृष्टि उस उत्तर दिशा में रहने वाले सुनन्द के मकान ऊपर पडी, जो इसके पिता का मित्र था। यह उसके घर पर गया। सुनन्द ने उसको आदर के साथ भोजन करने के लिये बैठाया। वहां पर सुधन ने अपनी समस्त नष्ट हुई वस्तुएँ देखीं-वे ही सोने के थाल, वे ही सुवर्णादि के कलश और वे ही रत्न आदि। जब उसकी दृष्टि उन अपनी चीजोंके निरीक्षण करने में आसक्त हो रही थी, तब अचानक ही बीचमें टोकते हुए सुनन्द ने कहा-सुधन! यह क्या करते हो? तुम्हारी दृष्टि इस समय कहां है, क्या हमारी पुत्री को देख रहे हो? सुनन्द के वचन सुन कर सुधन ने कहा-महाशय! मैं आपकी पुत्री को नहीं देख रहा हूँ, किन्तु यह विचार कर रहा हूँ कि "तुम्हारे यहां रही हुई ये सबही रत्नादिक वस्तुएँ मेरी हैं, यहां ये कैसे आ गईं" इस बात का विचार कर रहा हूँ। सुनन्द ने कहा-तुम्हारी होने का क्या प्रमाण है?

નષ્ટ થઇ ગયા, આ પછી સોનાના થાલના ટુકડાને હાથમાં રાખીને તે અહિં તહિં ઘુમવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં તેની દૃષ્ટિ ઉત્તર દિશામાં રહેવાવાળા સુનંદના મકાન ઉપર પડી, જે તેના પિતાનો મિત્ર હતો. તે એના ઘેર ગયો. સુનંદે તેને આવકારી પ્રેમપૂર્વક ભોજન કરવા બેસાડયો. ત્યાં સુધને પોતાની નષ્ટ થએલી સઘળી વસ્તુઓ જોઇ-તેજ સોનાનો થાળ, એજ સોનાના કળશ અને એજ રત્ન આદિ. જ્યારે તેની દૃષ્ટિ એ પોતાની ચીજોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આસક્ત થઇ રહી હતી, ત્યારે અચાનક જ તેને ટોકતાં સુનંદે કહ્યું-સુધન! આ શું કરો છો? તમારી દૃષ્ટિ આ સમયે ક્યાં છે, શું મારી પુત્રીને જોઇ રહ્યા છો? સુનંદના વચન સાંભળીને સુધને કહ્યું-મહાશય! હું આપની પુત્રી તરફ જોતો નથી, પરંતુ એ વિચાર કરૂં છું કે "તમારે ત્યાં રહેલી આ સઘળી રત્નાદિક વસ્તુઓ મારી છે, અહિં એ કઈ રીતે આવી" આ વાતનો વિચાર કરી રહ્યો છું. સુનંદે કહ્યું-તમારી હોવાનું શું પ્રમાણ છે. હા, પ્રમાણ છે.

प्रमाणम् ?। सुधनः सत्याह–त्वद्गृहावस्थितस्यैतस्य त्रुटितस्वर्णमयस्थालस्य खण्ड–मेकं मम हस्ते विद्यते, पश्य संयोजयामीत्युक्त्वा संयोजयति, संयोजिते सति तत् खण्डं तत्र सम्यक् संलग्नम्। अथ सुनन्दः पृच्छति–कस्त्वम्, सुनन्देन पृष्टोऽसौ वणिक्पुत्रः सुधनः स्वपितुर्नाम कथयित्वा परिचयं दत्तवान्। तस्मिन् वणिक्–पुत्रे परिचिते सति सुनन्दः पुनराह—त्वं तु मम जामाताऽसि, इति। इत्थं सर्वे

हां, प्रमाण है तभी तो ऐसा कह रहा हूं, नम्रता से सुधन ने जवाब दिया। सावित करनेकी चेष्टा करते हुए सुधन ने वह एक सोने के थाल की किनार जो उसके हाथ में पहिलेसे थी उसको दिखलाया, और यह भी बतलाया कि देखो यह सुवर्ण का थाल जो भग्न अवस्था में आप के यहां है उसी की यह किनार है। मैं आप के ही समक्ष उसे इसमें जोडता हूँ, यदि यह उस थाल में जुट जाये तो आपको मेरी बात सत्य माननी पडेगी। सुनंद ने यह सब स्वीकार कर लिया। सुधन ने सुनंद के समक्ष ही उस किनार को उस थाल में ज्यों ही योजित किया तो वह उस में अच्छी तरह जुट गया। यह देखकर सुनंद ने कहा–ठीक है। अब तुम यह तो बतलाओ कि तुम हो कौन ? इस प्रकार सुनंद के पूछ ने पर सुधन ने उसे अपना परिचय दे दिया। परिचय पाकर सुनंद बहुत हर्षित हुआ और कहने लगा कि धन्य है आज का दिन जो आपके दर्शन हुए। आपके पिताने मेरी पुत्री के साथ आप का पहिले से वाग्दान निश्चित कर दिया था, अतः आप मेरे संबंध में जामाता हैं। अब आप योग्य हो चुके हैं, इस

ત્યારે તો એવું કહી રહ્યો છું તેવો નમ્રતાથી જવાબ સુધને આપ્યો. સાબીત કરવાની ચેષ્ટા કરતાં પોતાના હાથમાં રહેલી સોનાના થાળની કિનાર તેને બતાવી, અને એ પણ જણાવ્યું કે જુઓ સોનાનો થાળ જે તુટેલી અવસ્થામાં તમારે ત્યાં છે તેની આ કિનાર છે. આપની સમક્ષ જ હું તેને આ સાથે જોડું છું, કદાચ તે આ થાળ સાથે જોડાઇ જાય તો આપને મારી વાત સત્ય માનવી પડશે. સુનંદે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. સુધને સુનંદની સામે જ એ કિનાર તુટેલા થાળ સાથે જોડતાં તેની સાથે બરાબર મળી ગઇ. આ જોઇ સુનંદે કહ્યું–ઠીક છે, હવે તમે એ તો બતાવો કે તમે છો કોણ ? આ પ્રકારે સુનંદના પૂછવાથી સુધને તેને પોતાનો પરિચય આપ્યો. પરિચય સાંભળતાં જ ખૂબ જ હર્ષ પામ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે ધન્ય છે આજનો દિવસ, કે આપનાં દર્શન થયાં. તમારા પિતાએ મારી પુત્રી સાથે તમારું વેવિશાળ અગાઉ નક્કી કરેલું એટલે તમે મારા જમાઇ છો, અને તમે યોગ્ય ઉમરના થયા છો, એ માટે મારી

पूर्ववृत्तं वर्णयित्वा सुनन्दो वणिक् पुनरप्योचत्-गृहाण मम पुत्रीं, मदीयं सर्वस्वं च। एतद्वचनं श्रुत्वा सुधनोऽब्रवीत्-पुरुषः पूर्वं कामभोगान् परित्यजति, कामभोगा वा पुरुषम्, मां तु कामभोगा एव पूर्वं परित्यक्तवन्तस्तेनाहं तान् परित्यजामि, नास्ति मे किंचित् प्रयोजनं तव पुत्र्या सर्वस्वेन चेति। एवं संवेगसंवलितं सुधन-वचनं श्रुत्वा सुनन्दो वणिक् संवेगं प्राप्तवान्।

अथ वणिक्पुत्रस्य सुधनस्य वैराग्यं दृष्ट्वा तत्पूर्वभवमित्रदेवः प्रत्यक्षीभूय तमब्रवीत्-त्वां प्रतिबोधयितुं मया सर्वमेतत् समाचरितम्, इत्युक्त्वा तस्मै सदोरक-मुखवस्त्रिकारजोहरणपात्रादीनि साधूपकरणानि समर्पितानि। तदा सुधनः सुनन्देन सह प्रव्रजित इति।

लिये मेरी पुत्री को और मेरे सर्वस्व को अपनाकर मुझे कृतार्थ करें। सुनंद के वचनोंको सुनकर सुधन ने कहा-संसार की विचित्रता को देखो। प्रायः पुरुष ही पहिले काम-भोगोंका परित्याग किया करता है परन्तु आश्चर्य है कि जब काम-भोगों ने ही मुझे पहिले से छोड दिया है, तब अब सुन्दर मार्ग यही है कि मैं भी अब इन्हें सर्वथा छोड दूं, अतः मुझे अब न आपकी पुत्री से मतलब है और न आपके सर्वस्व से। इस प्रकार वैराग्य से युक्त सुधन के वचनको सुनकर सुनंद भी वैराग्य को प्राप्त हुआ। वणिक्पुत्र सुधनके वैराग्यको देखकर उसका पूर्वभवीय वह मित्र जो देव था प्रत्यक्ष होकर उससे कहने लगा-मित्र सुधन! तुम्हें प्रतिबोधित करने के लिये ही मैंने यह सब खेल रचा है, अच्छा हुआ तुम प्रतिबोधित हो गये। इस प्रकार कहते हुए उसने उसके लिये

પુત્રીને અને મારા સર્વસ્વને પોતાનું માની મને કૃતાર્થ કરો. સુનંદનાં વચનો સાંભળી સુધને કહ્યુ-સંસારની વિચિત્રતાને જુઓ, ખરી રીતે પુરૂષ જ કામ ભોગોનો પરિત્યાગ કરતો આવેલ છે, પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે જ્યારે કામ-ભોગોએ જ પહેલેથી મને છોડી દીધેલ છે, ત્યારે સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે હું પણ આને સર્વથા છોડી દઉં, એટલે મને હવે નથી આપની પુત્રીથી મતલબ કે ન આપના સર્વસ્વથી. આ પ્રકારનાં વૈરાગ્યથી યુક્ત એવાં સુધનનાં વચનો સાંભળીને સુનંદને પણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો. હવે વણિક્પુત્ર સુધનના વૈરાગ્યને જોઈ તેના પૂર્વભવનો મિત્ર કે જે દેવ છે તે પ્રત્યક્ષ બની તેને કહેવા લાગ્યો--મિત્ર સુધન! તને પ્રતિબોધિત કરવા માટે જ મેં આ સઘળો ખેલ રચેલ છે. ઠીક થયું કે તમે પ્રતિબોધ પામ્યા. આ પ્રકારે કહેતાં તેણે તેના માટે

अनगारस्य=न विद्यतेऽगारं = गृहं यस्य सोऽनगारः=द्रव्यभावगृह-रहितः, तत्र द्रव्यागारं-नियतवासस्थानम्, भावागारं कषायमोहनीयं कर्म, तस्य स्थित्यादिभूयस्त्वे नास्ति विरतिसंभवस्तस्मादल्पकषायमोहनीयो भावतोऽनगार-स्तस्य भिक्षोः=हननघातनादिनवकोटिपरिशुद्धभिक्षाग्राहिणः विनयम्=विशिष्टो

साधु के उपकरणरूप सदोरक मुखवस्त्रिका रजोहरण एवं पात्र आदि समर्पित किये। इस प्रकार संयोग का कटुक फल जानकर सुधनके साथ सुनन्द भी प्रव्रजित हो गया।

अब 'अणगारस्स भिक्खुणो' का अर्थ कहते हैं-अनगार शब्द का अर्थ घर का परित्याग करना है। द्रव्य और भावके भेदसे अगार के दो भेद हैं। नियत जो निवास का स्थान है-वह द्रव्य-अगार है। कषाय-मोहनीय कर्म भाव-अगार है। इसकी उत्कृष्ट स्थिति आदि में जीव को विरतिका लाभ नहीं होता है। विरति का लाभ होने के लिये इसकी स्थिति आदि अल्प अपेक्षित होती है, इसलिये अल्पकषाय-मोहनीयवाला भावानगाररूप से विवक्षित हुआ है। अब 'भिक्षु' शब्द का अर्थ कहते हैं-भिक्षु वही हो सकता है जो हनन घातन आदि क्रियाओं का नवकोटि से परित्यागी होता है, अर्थात् हनना, हनवाना, उसका अनुमोदन करना, पकाना, पकवाना, उसका अनुमोदन करना, खरीदना, खरीदवाना, उसका अनुमोदन करना, इन नवकोटि दोषोंसे

સાધુનાં ઉપકરણરૂપ દોરાસાથેમુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણ અને પાત્રો આદિ સમર્પિત કર્યાં. આ પ્રકારે સંયોગનાં કડવાં ફળને જાણીને સુધનની સાથોસાથ સુનંદે પણ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી.

હવે "अणगारस्स भिक्खुणो "નો અર્થ કહે છે—અનગાર શબ્દનો અર્થ ઘરનો પરિત્યાગ કરવો. તે દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી અગારના બે ભેદ છે. નિયત જે નિવાસનું સ્થાન છે તે દ્રવ્ય-અગાર છે. કષાય મોહનીય કર્મ ભાવ-અગાર છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આદિમાં જીવને વિરતિનો લાભ થતો નથી. વિરતિનો લાભ થવા માટે એની સ્થિતિ આદિ અલ્પ અપેક્ષિત થાય છે, આ માટે અલ્પકષાયમોહનીયવાળા ભાવાનગારરૂપથી વિવક્ષિત થયેલ છે. હવે "भिक्षु" શબ્દનો અર્થ કહે છે—ભિક્ષુ એજ થઇ શકે છે જે હનન ઘાતન આદિ ક્રિયાઓનો નવકોટીથી પરિત્યાગ કરે છે. અર્થાત્ હણવું, હણાવવું અને તેનું અનુમોદન કરવું. પકાવવું, બીજાથી તૈયાર કરાવવું, તેનું અનુમોદન કરવું, ખરીદવું, ખરીદાવવું, અને તેનું અનુમોદન કરવું, આ નવકોટી દોષોથી રહિત

नयो नीतिर्विनयः=साधुसमादृतः समाचारस्तम्, यद्वा-विनयति=नाशयति सकल-क्लेशजनकमष्टविधं कर्म स विनयस्तम्, गुरुं प्रति नीचैर्वृत्तिलक्षणा नम्रता द्रव्यतो विनयः, साध्वाचारं प्रति प्रवणत्वं भावतो विनयस्तमित्यर्थः, प्रादुष्करिष्यामि=प्रकटयिष्यामि। केन प्रकारेण प्रादुष्करिष्यामीत्याकाङ्क्षायामाह-'आणुपुव्विं' इति। आनुपूर्वीमिति, अत्र-सौत्रत्वात् तृतीयार्थे द्वितीया, आनुपूर्व्या=क्रमेण शास्त्रोक्तपरिपाट्येत्यर्थः, हे शिष्याः! मे=मम मत्सकाशादित्यर्थः, यद्वा-'मे' इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् मे=मत्तः, शृणुत=यूयमाकर्णयत श्रवणं प्रति सावधाना भवतेत्यर्थः। स्वशिष्याभिमुखीकरणार्थमिदम् ॥ १ ॥

'विनयं प्रादुष्करिष्यामी'त्युक्तं, तत्र विनीतलक्षणे विज्ञाते सति विनय-स्वरूपं विदितं स्यादिति विनीतलक्षणमाह—

रहित भिक्षा का ग्रहण करनेवाला भिक्षु कहा गया है। विनय का अर्थ है-विशिष्ट नय, इसलिये यहाँ 'विनय' शब्द से साधुओंका आचार समझना चाहिये। अथवा-जो अष्टविध कर्मोंका नाश करे सो 'विनय' है। वह विनय द्रव्य-विनय और भाव-विनय के भेद से दो प्रकार का है। गुरु के प्रति, तथा पर्यायज्येष्ठोंके प्रति नम्र होना, तथा उनकी सेवा करना यह द्रव्य-विनय है। साध्वाचार में तत्पर रहना यह भाव-विनय है। उस विनय को मैं शास्त्रोक्त पद्धति के अनुसार प्रकट करूँगा, अतः हे जंबू! तुम सब मुझ से इस बात को अच्छीतरह सुनो ॥ १ ॥

विनीत के लक्षण का जबतक ज्ञान न हो जाय तब तक विनय का स्वरूप जाना नहीं जा सकता है, इसलिये सूत्रकार विनीत का लक्षण कहते हैं—'आणाणिद्देसकरे' इत्यादि।

ભિક્ષાને ગ્રહણ કરવાવાળા 'ભિક્ષુ' કહેવાય છે. વિનયનો અર્થ છે-વિશિષ્ટ નય, આ માટે અહિં 'વિનય' શબ્દથી સાધુઓનો આચાર સમજવો જોઇએ. અથવા-જે અષ્ટવિધ કર્મોનો નાશ કરે તે 'વિનય' છે. તે વિનય દ્રવ્ય-વિનય અને ભાવ-વિનયના ભેદથી બે પ્રકારે છે. ગુરૂના પ્રતિ તથા પર્યાયથી વડાઓ પ્રતિ નમ્ર થવું, તથા તેની સેવા કરવી તે દ્રવ્ય વિનય છે. સાધુના આચારમાં તત્પર રહેવું એ ભાવ-વિનય છે. તે વિનયને હું શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અનુસાર પ્રગટ કરીશ, માટે હે જમ્બૂ! તમે મારાથી આ સઘળી વાતને સારી રીતે સાંભળો (૧).

વિનીતના લક્ષણનું જ્યાં સુધી જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી વિનયનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. આ માટે સૂત્રકાર વિનીતનાં લક્ષણ કહે છે.-'आणाणिद्देसकरे'. ઇત્યાદિ.

मूलम्—आणाणिद्देसकरे, गुरूणमुववायकारए।
इंगियागारसंपण्णे, से विणीए त्ति वुच्चई ॥ २ ॥

छाया—
आज्ञानिर्देशकरः गुरूणामुपपातकारकः।
इङ्गिताकारसम्पन्नः स विनीत इत्युच्यते ॥ २ ॥

टीका—

'आणाणिद्देसकरे' इत्यादि। आज्ञानिर्देशकरः=आज्ञा=विधिरूपं प्रतिषेधरूपं वा गुरुवचनं, यथा-'इदं कुरु' 'इदं मा कुरु' इति, तस्या निर्देशः-भवद्वचनानुसारेण करिष्यामीति कथनं, तस्य करः=कर्ता, यद्वा-आज्ञायाः=तीर्थंकरवाण्या निर्देशः=उत्सर्गापवादकथनं, तस्य कारकः, तथा-गुरूणाम्=आचार्यादीनाम्, उपपातकारकः=उपपातः=समीपेऽवस्थानं, तस्य कारकः, आचार्यादिसंनिहितस्थानवर्ती, न तु तन्नियोगवचनभयाद् दूरावस्थायीत्यर्थः, तथा-इङ्गिताकारसम्पन्नः, इङ्गितं=निपुणमतिगम्यं स्वाभिप्रायसूचकमीषद्भ्रूचालनादिकम्, आकारः=स्थूलमतिगम्यः प्रस्थानादिसूचको दिगवलोकनादिः, ताभ्यां संपन्नः=युक्तः, गुरुमनोवृत्तिज्ञानवानित्यर्थः, एवंभूतो यः शिष्यः सः विनीतः=विनयवान्, इत्युच्यते तीर्थंकरगणधरादिभिरिति शेषः।

अन्वयार्थ—(गुरूणं-गुरूणां) आचार्य आदिकी (आणाणिद्देसकरे-आज्ञानिर्देशकरः) आज्ञा को मानने वाला (उववायकारए-उपपातकारकः) उनके निकट सदा रहने वाला (इंगियागारसंपण्णे-इंगिताकारसंपन्नः) इंगित-सूक्ष्म बुद्धि वालों से जानने योग्य गुरु आदि की भ्रूचालन आदि चेष्टा। आकार-स्थूल बुद्धि वालों से भी समझने योग्य गुरु आदि की गमनादिसूचक दिशाका अवलोकनादि चेष्टा। गुरु आदि की इन दोनों चेष्टाओं को अच्छी तरह जानने वाला जो शिष्य होता है (से विणीए

અન્વયાર્થ-(गुरूणं-गुरूणां) આચાર્ય વગેરેની (आणाणिद्देसकरे-आज्ञानिर्देशकरः)આજ્ઞાને માનવાવાળા (उववायकारए-उपपातकारकः) એમની પાસે સદા રહેવાવાળા (इंगियागारसंपण्णे-इंगिताकारसंपन्नः) ઇંગિત-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાથી જાણવા યોગ્ય ગુરૂની ભ્રૂચાલન-(આંખનો ઇશારો) આદિની ચેષ્ટા, આકાર--સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાથી પણ સમજવા યોગ્ય ગુરૂ આદિની ગમનાદિસૂચક દિશાનું અવલોકન આદિ ચેષ્ટા, ગુરૂ આદિની આ બન્ને ચેષ્ટાઓને સારી રીતે જાણવાવાળા

त्ति वुचइ-सः विनीत इति उच्यते) वह तीर्थंकर गणधर आदि के द्वारा विनीत कहा गया है ॥ २ ॥

भावार्थ—"आज्ञानिर्देशकरः" "यह करो, यह न करो" इस प्रकार विधिरूप और निषेधरूप जो गुरु के वचन हैं वे 'आज्ञा' शब्द से ग्रहण किये गये हैं। "आप के वचन के अनुसार ही प्रवृत्ति करने का भाव है, अन्यथा नहीं," इस प्रकार शिष्य का कथन निर्देश है। इस निर्देश का अच्छी तरह से पालन करने वाला आज्ञानिर्देशकर है। अथवा—आज्ञा-तीर्थंकर प्रभु की वाणी के द्वारा जो उत्सर्ग एवं अपवाद मार्ग का निर्देश अर्थात् विधान किया गया है उसके अनुसार करने वाला आज्ञानिर्देशकर कहा जाता है। उपपात शब्द का अर्थ है-समीप बैठना। शिष्य का कर्तव्य है कि वह सदा अपने गुरु के समीप बैठे। उनकी आज्ञा के पालन करने के भय से उनसे दूर न बैठे। गुरु का अभिप्राय परखना यह साधारण बात नहीं है। यह बात तब ही सीखी जा सकती है कि जब शिष्य उन के पास में बैठे, अन्यथा नहीं। विनीत शिष्य गुरु की सेवा करने से आत्मकल्याण करता है, ।

જે શિષ્ય હોય છે, (से विणीए-त्ति वुच्चइ-सः विनीत इति उच्यते) તે તીર્થંકર ગણધર આદિ દ્વારા વિનીત કહેવાયેલ છે (૨).

ભાવાર્થ—"आज्ञानिर्देशकरः" "આ કરો અને આ ન કરો." આ પ્રકારે વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ જે ગુરૂનાં વચન છે તે 'આજ્ઞા' શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. "આપના વચન અનુસાર જ પ્રવૃત્તિ કરવાના ભાવ છે બીજા નથી" આ પ્રકારનું શિષ્યનું કથન નિર્દેશ છે. નિર્દેશનું સારી રીતે પાલન કરવા-વાળા આજ્ઞાનિર્દેશકર છે. અથવા—આજ્ઞા—તીર્થંકર પ્રભુની વાણીદ્વારા જે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગનો નિર્દેશ અર્થાત્ વિધાન કરવામાં આવેલ છે તે અનુસાર કરવાવાળા આજ્ઞાનિર્દેશકર કહેવાય છે. ઉપપાત શબ્દનો અર્થ છે. સમીપ બેસવું. શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે સદા પોતાના ગુરૂની સમીપ બેસે. ગુરૂની આજ્ઞાનું પાલન કરવાના ભયથી તેનાથી દૂર ન બેસે. ગુરૂનો અભિપ્રાય જાણવો તે સાધારણ વાત નથી. એ વાત ત્યારે જ શીખી શકાય કે જ્યારે શિષ્ય તેની પાસે બેસે, એ શિ[illegible] નહીં. વિનીત શિષ્ય ગુરૂની સેવા કરવાથી આત્મકલ્યાણ કરે છે.

अत्र गुणनिधिश्रमणस्य दृष्टान्तः—

तथाहि-धर्मसिंहाचार्यस्य गुणनिधिनामकः सुधीः शिष्यः प्रकृतिभद्रः प्रकृतिविनीतः प्रतिदिवसं गुरुनिकटवासी गुरुवचनानुकूलकार्यकारी गुरुमनोवृत्त्यनुसारी गुरुविचारश्रेणिसरणिसंचरणशीलः प्रकृतिसरलः सुशील आसीत्। यदा गुरुरागच्छति तदाऽऽसनादुत्थाय तस्मै सविनयमासनं प्रयच्छति, यदा गच्छति तदाऽऽसनमुपादाय तदुपवेशनस्थाने विस्तारयति, गुरोराज्ञा कदा कीदृशी भविष्यतीत्येवं प्रतिक्षणं प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति। यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ यद् यद् गुरुप्रकृत्यनुकूलमशनादिकं, तत्तत् समानीय गुरवे समर्पयति। गुरुर्हि जननीजनकाभ्यामप्यधिकः, तत्र कारणं-जन्मदाता जन्मनि जन्मनि भवति, मुक्तिदाता गुरुस्तु दुर्लभः,

इस पर गुणनिधिश्रमण का दृष्टान्त कहते हैं—

धर्मसिंह आचार्य का गुणनिधि नामका एक शिष्य था। यह सुबुद्धि एवं प्रकृतिभद्र था। विनीत था। गुरु महाराज के पास बैठना उनके वचन के अनुसार चलना, उनकी मनोवृत्ति के अनुकूल काम करना, इत्यादि समस्त सद्गुणों से युक्त था। बडा ही सुशील था। जब गुरु महाराज पधारते तब आसन से उठ कर वह उनके लिये विनयपूर्वक आसन देता, तथा जब गुरु महाराज वहाँ से उठ कर जाते तब वह आसन लेकर उनके पीछे २ चलता और जहाँ गुरु महाराज बैठना चाहते वहाँ आसन बिछा देता। गुरु महाराज की आज्ञा कब कैसी होगी, इसकी प्रतिक्षण प्रतीक्षा करता था। जिस २ ऋतु में जो जो आहार पानी आदि गुरुमहाराज के प्रकृति के अनुकूल होता उस उस ऋतु में वही वही पदार्थ लाकर गुरु महाराज को अर्पण करता। गुरु ने जो कुछ कहा वही

આ અંગે ગુણનિધિ શ્રમણનું દૃષ્ટાંત કહે છે—

ધર્મસિંહ આચાર્યને ગુણનિધિ નામનો એક શિષ્ય હતો. તે સુબુદ્ધિવાળો અને પ્રકૃતિભદ્ર હતો. વિનીત હતો. ગુરૂ મહારાજ પાસે બેસવું, તેમના વચન અનુસાર ચાલવું, તેમની મનોવૃત્તિ અનુકૂળ કામ કરવું ઇત્યાદિ સમસ્ત સદ્ગુણોથી યુક્ત હતો. ઘણો સુશીલ હતો. જ્યારે ગુરૂમહારાજ પધારે ત્યારે આસનથી ઉઠીને તે તેમને માટે વિનયપૂર્વક આસન આપતો, તથા જ્યારે ગુરૂ મહારાજ ત્યાંથી ઉઠીને જતા ત્યારે તે આસન લઇને તેમની પાછળ પાછળ જતો અને જ્યાં ગુરૂ મહારાજ બેસવા ઇચ્છે ત્યાં આસન બીછાવી (પાથરી) દેતો. ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા ક્યારે કેવી હશે, તેની પ્રતિક્ષણ પ્રતીક્ષા કરતો હતો. જે જે રૂતુમાં જે જે આહાર પાણી આદિ ગુરૂ મહારાજની પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય તે તે રૂતુમાં તે તે પદાર્થ લાવીને ગુરૂ મહારાજને

गुरुं विना कालत्रयेऽपि ज्ञानं दुर्लभम्, यथा सिद्धाञ्जनं विना भूतलान्तर्गतं निधानं नयनपथं नावतरति, तथैव गुरुमन्तरेणात्मस्वरूपं न पश्यति। यथा दुग्धान्नवनीतं तद्विलोडनं विना न प्राप्यते, एवं गुरुसेवनं विना रत्नत्रयं नोपलभ्यते। स गुण-

करना, यह समझ कर कि गुरु महाराज कभी भी अन्यथा प्रवृत्ति नहीं करा सकते हैं, अहित में प्रवर्तन कराने का अभिप्राय इनके अन्तःकरण में कभी भी जाग्रत नहीं हो सकता है, क्यों कि ये मेरे हितकारी हैं, इस अभिप्राय से-इस दृढ आस्था से-वह सदा गुरु की आज्ञा का आराधन किया करता था। साथ में उसका यह पक्का विश्वास था कि गुरुमहाराज माता पिता से भी अधिक उपकारी होते हैं, क्यों कि जन्म दाता तो इस जीव को प्रत्येक भव में प्राप्त होते रहते हैं, परन्तु मुक्तिदाता गुरु तो बडे भाग्य से ही मिलते हैं, निर्धन को निधिके समान आत्मा को इनका समागम बहुत दुर्लभ है। आत्मज्ञानकी प्राप्ति इनसे ही हुआ करती है। गुरु के विना तो कालत्रय में भी सम्यग्ज्ञान का लाभ नहीं हो सकता है. ये तो सिद्ध-अंजन समान हैं-जिस प्रकार सिद्ध-अंजन आंखों में आंजने के प्रभाव से जीवों की भूमिगत निधान को लक्षित करनेवाली दृष्टि खुल जाती है उसी प्रकार गुरु की कृपा से आत्मज्ञान का अनुभव जीवको होने लगता है। दुग्ध के विलोडन किये विना जैसे मक्खन का

અર્પણ કરતો. ગુરૂએ જે કંઇ કહ્યું એજ કરવું, એવું સમજીને કે ગુરૂ મહારાજ કદી પણ અન્યથા પ્રવૃત્તિ ન જ કરાવે. અહિતમાં પ્રવર્તન કરાવવાનો અભિપ્રાય તેમના અંતઃકરણમાં કોઇ વખત પણ જાગ્રત થાય જ નહીં, કેમકે તેઓ મારા હિતકારી છે. આ અભિપ્રાયથી-આવી દ્રઢ આસ્તાથી-તે સદા ગુરૂની આજ્ઞાનું આરાધન કર્યા કરતો. સાથોસાથ તેને એ પાકો વિશ્વાસ હતો કે ગુરૂ મહારાજ માતા પિતાથી પણ અધિક ઉપકારી હોય છે. કેમકે જન્મદાતા તો આ જીવને પ્રત્યેક ભવમાં પ્રાપ્ત થતા જ રહે છે. પરંતુ મુક્તિદાતા ગુરૂ તો સારા સદ્ભાગ્યથી જ મળે છે. નિર્ધનને નિધિ સમાન તેવી રીતે આત્માને ગુરૂનો સમાગમ ઘણો જ દુર્લભ છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તેમનાથી જ થાય છે. ગુરૂ વિના તો કાલત્રયમાં પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો લાભ થઇ શકતો નથી. એઓ તો સિદ્ધ-અંજન સમાન છે. જે પ્રકારે સિદ્ધ-અંજન આંખોમાં આંજવાના પ્રભાવથી જીવોની ભૂમિગત નિધાનને લક્ષિત કરવાવાળી દૃષ્ટિ ખુલી જાય છે એવી રીતે ગુરૂની કૃપાથી આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ જીવને થવા લાગે છે. દુધને વલોવ્યા શીવાય જેમ માખણનું મળવું અસંભવ છે તેમ

निधिर्गुरुस्तुतिं करोति–हे गुरो ! भवान् वारिद इव करुणारससृष्ट्यामामकीनं चित्तचातकं प्रमोदयति, शमदमादिगुणोद्यानं हरितीकरोति। हे करुणासागर ! भवत्करुणां विना सम्यक्त्वप्राप्तिर्न भवति, सम्यक्त्वं विना तत्त्वातत्त्वविवेकरूपाऽमृतभावना न जायते, अमृतभावनां विना विशुद्धध्यानं न भवति। विशुद्धध्यानं विना क्षपकश्रेणिर्न प्रादुर्भवति। क्षपकश्रेणिं विना शुक्लध्यानस्य द्वितीयपादः प्राप्तो न भवति। शुक्लध्यानस्य द्वितीयपादं विना केवलज्ञानं न संभवति। केवलज्ञान–

मिलना असंभव है उसी प्रकार गुरु की सेवा किये विना भी रत्नत्रयकी प्राप्ति होना महा दुर्लभ है, धन्य है, गुरुमहाराज !! गुणनिधि ने इस प्रकार मन में विचार कर गुरु महाराज की स्तुति की, जो इस प्रकार है— हेगुरुमहाराज ! आप मेघ की तरह मेरे चित्तरूपी चातक को करुणारस के वर्षण से प्रमुदित करनेवाले हैं। शम दम आदि गुणस्वरूप उद्यान को हरा भरा बनाने वाले हैं। हे करुणासागर ! जबतक आपकी करुणारसार्द्र दृष्टि जीवों पर नहीं पडती, तबतक उन्हें सम्यक्त्व का लाभ नहीं होता है। सम्यक्त्व प्राप्त किये विना जीव कभी भी तत्त्वातत्त्वविवेकरूप अमृत से भरी हुई भावना को अपने में नहीं भर सकता। अमृतभावना भरे विना विशुद्ध ध्यान कभी भी नहीं जग सकता। विशुद्ध ध्यान की जागृति विना जीव को क्षपकश्रेणिकी प्राप्ति नहीं हो सकती, क्षपकश्रेणि की प्राप्ति हुए विना शुक्लध्यान का द्वितीयपाद (दूसरा

ગુરૂની સેવા કર્યા સિવાય રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થવી મહાદુર્લભ છે. ધન્ય છે ગુરૂ મહારાજ!. ગુણનિધિએ આ પ્રકારનો મનમાં વિચાર કરી ગુરૂમહારાજની સ્તુતિ કરી, જે આ પ્રકારની છે.—હે ગુરૂમહારાજ આપ મેઘની માફક મારા ચિત્તરૂપી ચાતકને કરૂણારસના વર્ષણથી પ્રમુદિત કરવાવાળા છો. શમ દમ આદિ ગુણસ્વરૂપ ઉદ્યાનને ફાલતો ફૂલતો બનાવવાવાળા છો, હે કરૂણાસાગર ! જ્યાં સુધી આપની કરૂણા રસાર્દ્ર (દયાથી ભીની) દૃષ્ટિ જીવો પર નથી પડતી ત્યાં સુધી તેને સમ્યક્ત્વનો લાભ થતો નથી. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા વગર જીવ કયારેય પણ તત્ત્વાતત્ત્વવિવેકરૂપ અમૃતથી ભરેલી ભાવનાને પોતાનામાં ભરી શકતો નથી. અમૃત ભાવના ભર્યા વગર વિશુદ્ધ ધ્યાન કદી પણ જાગ્રત થતું નથી. વિશુદ્ધધ્યાનની જાગ્રતિ વિના જીવને ક્ષપકશ્રેણીની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ક્ષપકશ્રેણીની પ્રાપ્તિ થયા વિના શુક્લધ્યાનનો બીજો પાયો પ્રાપ્ત થતો

मार्प्ति विना शैलेश्यवस्था न जायते। तां विना सकलकर्मक्षयो न भवति। सकलकर्मक्षयं विना मुक्तिर्न संभवति। मुक्तिमाप्तिं विनाऽयमात्माऽमरपदं न लभते। अमरपदमाप्तिं विनाऽऽत्मनः सिद्धावस्था न जायते, अतो भवानेव सकलकल्याणकारणमिति प्रतिक्षणं भवच्चरणसमाराधनमेव मम संयमाराधनम्। एवं गुरुमाराधयन् गुणनिधिः संयमयात्रां निर्वहन् स्वात्मकल्याणमचिरेण साधितवान्। एव मन्येनापि शिष्येण विनयपरेण भवितव्यम् ॥ २ ॥

अविनीतत्ववर्जनेन विनीतो भवतीत्यतो विनीतविपरीतमविनीत-स्वरूपमाह—

पाया) प्राप्त नहीं हो सकता। शुक्लध्यान के दूसरे पाये की प्राप्ति विना केवलज्ञान की प्राप्ति नहीं हो सकती। केवलज्ञान की प्राप्ति विना शैलेशी अवस्था प्राप्त नहीं हो सकती है। शैलेशी अवस्था की प्राप्ति विना सकल कर्मोंका क्षय नहीं हो सकता है और सकल कर्मोंके क्षय विना मुक्ति की प्राप्ति नहीं हो सकती, और मुक्तिकी प्राप्ति विना अमरपद नहीं मिल सकता। अमर पद पाये विना आत्मा सिद्धावस्थासम्पन्न नहीं वन सकता। इस लिये हे नाथ! आप ही सकल कल्याण के कारण हैं, अतः प्रतिक्षण आपके चरणोंका आराधन ही मेरा संयमाराधन है। इस प्रकार अपने गुरुकी आराधना करते हुए गुणनिधि ने तप संयम की आराधना की, और थोड़े ही काल में आत्मकल्याण किया। इसी तरह अन्य शिष्योंको भी अपने गुरुके प्रति विनयशील रहना चाहिये॥ २॥

નથી. શુકલધ્યાનના બીજા પાયાની પ્રાપ્તિ વિના કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ વિના સકલ કર્મોનો ક્ષય થતો નથી અને સકલ કર્મોના ક્ષય વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ વિના અમરપદ મળી શકતું નથી. અમરપદ મેળવ્યા વગર આત્મા સિદ્ધઅવસ્થાસંપન્ન બની શકતો નથી માટે હે નાથ! આપજ સકલ કલ્યાણના કારણ છો. એટલે પ્રતિક્ષણ આપના ચરણોનું આરાધનજ મારૂં સંયમ આરાધન છે. આ પ્રકારથી પોતાના ગુરૂની આરાધના કરતાં કરતાં ગુણનિધિએ તપ સંયમની આરાધના કરી અને થોડાજ કાળમાં આત્મકલ્યાણ કર્યું. આવી રીતે અન્ય શિષ્યોએ પણ પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે વિનયશીલ રહેવું જોઈએ. ॥૨॥

आणाऽणिद्देसकरे, गुरूणमणुववायकारए।
पडिणीए असंवुद्धे, अविणीए-त्ति वुच्चइ ॥ ३ ॥

छाया—

आज्ञाऽनिर्देशकरो गुरूणामनुपपातकारकः।
प्रत्यनीकोऽसंवुद्धः अविनीत इत्युच्यते ॥ ३ ॥

टीका—

'आणाऽणिद्देसकरे' इत्यादि। आज्ञाऽनिर्देशकरः=आज्ञाया गुरुवचनस्यानिर्देशकरः-अनादरकारकः, तथा गुरूणाम्=आचार्यादीनाम्, अनुपपातकारकः=समीपानवस्थायी, गुरूणां संनिधौ तिष्ठामि चेद् गुरवो मां स्वकार्यार्थमाज्ञापयिष्यन्तीति विज्ञाय दूरे तिष्ठतीत्यर्थः। तथा-प्रत्यनीकः=प्रतिकूलः, गुरुदोषान्वेषणपर इत्यर्थः। तथा-असम्बुद्धः जीवाजीवादितत्त्वानभिज्ञः, एवंभूतो यः शिष्यः स खल्वविनीत इत्युच्यते।

शिष्य में विनीतता, अविनीतता के परित्याग से ही आती है इसलिये विनीत से विपरीत अविनीत का स्वरूप सूत्रकार कहते हैं—'आणाऽणिद्देसकरे०' इत्यादि।

अन्वयार्थ-(गुरूणं आणाऽणिद्देसकरे-गुरूणां आज्ञाऽनिर्देशकरः) गुरु की आज्ञा का अनादर करने वाला, (अणुववायकारए) उनके समीप नहीं बैठने वाला (पडिणीए) उनसे सदा प्रतिकूल वर्ताव करनेवाला (असंवुद्धे) जीव एवं अजीव आदि के स्वरूप को नहीं जाननेवाला ऐसा शिष्य (अविणीए वुच्चइ-अविनीतः-उच्यते) अविनीत कहा जाता है।

भावार्थ—इस गाथा द्वारा सूत्रकार ने विनीत से विपरीत अविनीत का स्वरूप प्रदर्शित किया है। यद्यपि यह वात अर्थापत्ति से स्वयं सिद्ध

શિષ્યમાં વિનીતતા અવિનીતતાના પરિત્યાગથી જ આવે છે. આ માટે વિનીતથી વિપરીત અવિનીતનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર કહે છે—'आणाऽणिद्देसकरे.' ઈત્યાદિ

અન્વયાર્થ—(गुरूणं आणाऽणिद्देसकरे-गुरूणां आज्ञाऽनिर्देशकरः) ગુરુની આજ્ઞાનો અનાદર કરવાવાળા (अणुववायकारए) એમની સામે ન બેસવાવાળા (पडिणीए) એમનાથી સદા પ્રતિકૂળ વર્તાવ કરવાવાળા (असंवुद्धे) જીવ અને અજીવ આદિના સ્વરૂપને નહીં જાણવાવાળા એવા શિષ્ય (अविणीए-वुच्चइ-अविनीतः उच्यते) અવિનીત કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—આ ગાથાદ્વારા સૂત્રકારે વિનીતથી વિપરીત અવિનીતનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરેલ છે. જોકે આ વાત અર્થાપત્તિથી સ્વયંસિદ્ધ થઇ જતી હતી

माप्तिं विना शैलेश्यवस्था न जायते। तां विना सकलकर्मक्षयो न भवति। सकलकर्मक्षयं विना मुक्तिर्न संभवति। मुक्तिमाप्तिं विनाऽयमात्माऽमरपदं न लभते। अमरपदमाप्तिं विनाऽऽत्मनः सिद्धावस्था न जायते, अतो भवानेव सकलकल्याणकारणमिति मतिक्षणं भवच्चरणसमाराधनमेव मम संयमाराधनम्। एवं गुरुमाराधयन् गुणनिधिः संयमयात्रां निर्वहन् स्वात्मकल्याणमचिरेण साधितवान्। एवमन्येनापि शिष्येण विनयपरेण भवितव्यम् ॥ २ ॥

अविनीतत्ववर्जनेन विनीतो भवतीत्यतो विनीतविपरीतमविनीतस्वरूपमाह—

पाया) प्राप्त नहीं हो सकता। शुक्लध्यान के दूसरे पाये की प्राप्ति विना केवलज्ञान की प्राप्ति नहीं हो सकती। केवलज्ञान की प्राप्ति विना शैलेशी अवस्था प्राप्त नहीं हो सकती है। शैलेशी अवस्था की प्राप्ति विना सकल कर्मोंका क्षय नहीं हो सकता है और सकल कर्मोंके क्षय विना मुक्ति की प्राप्ति नहीं हो सकती, और मुक्तिकी प्राप्ति विना अमरपद नहीं मिल सकता। अमर पद पाये विना आत्मा सिद्धावस्थासम्पन्न नहीं बन सकता। इस लिये हे नाथ! आप ही सकल कल्याण के कारण हैं, अतः प्रतिक्षण आपके चरणोंका आराधन ही मेरा संयमाराधन है। इस प्रकार अपने गुरुकी आराधना करते हुए गुणनिधि ने तप संयम की आराधना की, और थोड़े ही काल में आत्मकल्याण किया। इसी तरह अन्य शिष्यों को भी अपने गुरुके प्रति विनयशील रहना चाहिये ॥ २॥

નથી. શુકલધ્યાનના બીજા પાયાની પ્રાપ્તિ વિના કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ વિના સકલ કર્મોનો ક્ષય થતો નથી અને સકલ કર્મોના ક્ષય વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ વિના અમરપદ મળી શકતું નથી. અમરપદ મેળવ્યા વગર આત્મા સિદ્ધઅવસ્થાસંપન્ન બની શકતો નથી માટે હે નાથ! આપજ સકલ કલ્યાણના કારણ છો. એટલે પ્રતિક્ષણ આપના ચરણોનું આરાધન જ મારૂં સંયમ આરાધન છે. આ પ્રકારથી પોતાના ગુરૂની આરાધના કરતાં કરતાં ગુણનિધિએ તપ સંયમની આરાધના કરી અને થોડાજ કાળમાં આત્મકલ્યાણ કર્યું. આવી રીતે અન્ય શિષ્યોએ પણ પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે વિનયશીલ રહેવું જોઈએ. ॥૨॥

आणाऽणिद्देसकरे, गुरूणमणुववायकारए।
पडिणीए असंबुद्धे, अविणीए-त्ति वुच्चइ ॥ ३ ॥

छाया—

आज्ञाऽनिर्देशकरो गुरूणामनुपपातकारकः।
प्रत्यनीकोऽसंबुद्धः अविनीत इत्युच्यते ॥ ३ ॥

टीका—

'आणाऽणिद्देसकरे' इत्यादि। आज्ञाऽनिर्देशकरः=आज्ञाया गुरुवचनस्यानिर्देशकरः—अनादरकारकः, तथा गुरूणाम्=आचार्यादीनाम्, अनुपपातकारकः=समीपानवस्थायी, गुरूणां संनिधौ तिष्ठामि चेद् गुरवो मां स्वकार्यार्थमाज्ञापयिष्यन्तीति विज्ञाय दूरे तिष्ठतीत्यर्थः। तथा-प्रत्यनीकः=प्रतिकूलः, गुरुदोषान्वेषणपर इत्यर्थः। तथा-असम्बुद्धः जीवाजीवादितत्त्वानभिज्ञः, एवंभूतो यः शिष्यः स खल्वविनीत इत्युच्यते।

शिष्य में विनीतता, अविनीतता के परित्याग से ही आती है इसलिये विनीत से विपरीत अविनीत का स्वरूप सूत्रकार कहते हैं—'आणाऽणिद्देसकरे०' इत्यादि।

अन्वयार्थ-(गुरूणं आणाऽणिद्देसकरे-गुरूणां आज्ञाऽनिर्देशकरः) गुरु की आज्ञा का अनादर करने वाला, (अणुववायकारए) उनके समीप नहीं बैठने वाला (पडिणीए) उनसे सदा प्रतिकूल वर्ताव करनेवाला (असंबुद्धे) जीव एवं अजीव आदि के स्वरूप को नहीं जाननेवाला ऐसा शिष्य (अविणीए वुच्चइ-अविनीतः-उच्यते) अविनीत कहा जाता है।

भावार्थ—इस गाथा द्वारा सूत्रकार ने विनीत से विपरीत अविनीत का स्वरूप प्रदर्शित किया है। यद्यपि यह बात अर्थापत्ति से स्वयं सिद्ध

શિષ્યમાં વિનીતતા અવિનીતતાના પરિત્યાગથી જ આવે છે. આ માટે વિનીતથી વિપરીત અવિનીતનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર કહે છે—'आणाऽणिद्देसकरे.' ઈત્યાદિ

અન્વયાર્થ—(गुरूणं आणाऽणिद्देसकरे-गुरूणां आज्ञाऽनिर्देशकरः) ગુરુની આજ્ઞાનો અનાદર કરવાવાળા (अणुववायकारए) એમની સામે ન બેસવાવાળા (पडिणीए) એમનાથી સદા પ્રતિકૂળ વર્તાવ કરવાવાળા (असंबुद्धे) જીવ અને અજીવ આદિના સ્વરૂપને નહીં જાણવાવાળા એવા શિષ્ય (अविणीए-वुच्चइ-अविनीतः उच्यते) અવિનીત કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—આ ગાથાદ્વારા સૂત્રકારે વિનીતથી વિપરીત અવિનીતનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરેલ છે. જોકે આ વાત અર્થાપત્તિથી સ્વયંસિદ્ધ થઈ જતી હતી

मार्प्ति विना शैलेश्यवस्था न जायते । तां विना सकलकर्मक्षयो न भवति । सकल-कर्मक्षयं विना मुक्तिर्न संभवति । मुक्तिमार्प्ति विनाऽयमात्माऽमरपदं न लभते । अमरपदमार्प्ति विनाऽऽत्मनः सिद्धावस्था न जायते, अतो भवानेव सकलकल्याण-कारणमिति प्रतिक्षणं भवच्चरणसमाराधनमेव मम संयमाराधनम् । एवं गुरुमारा-धयन् गुणनिधिः संयमयात्रां निर्वहन् स्वात्मकल्याणमचिरेण साधितवान् । एव मन्येनापि शिष्येण विनयपरेण भवितव्यम् ॥ २ ॥

अविनीतत्ववर्जनेन विनीतो भवतीत्यतो विनीतविपरीतमविनीत-स्वरूपमाह—

पाया) प्राप्त नहीं हो सकता । शुक्लध्यान के दूसरे पाये की प्राप्ति विना केवलज्ञान की प्राप्ति नहीं हो सकती। केवलज्ञान की प्राप्ति विना शैलेशी अवस्था प्राप्त नहीं हो सकती है। शैलेशी अवस्था की प्राप्ति विना सकल कर्मोंका क्षय नहीं हो सकता है और सकल कर्मोंके क्षय विना मुक्ति की प्राप्ति नहीं हो सकती, और मुक्तिकी प्राप्ति विना अमरपद नहीं मिल सकता । अमर पद पाये विना आत्मा सिद्धावस्थासम्पन्न नहीं वन सकता । इस लिये हे नाथ ! आप ही सकल कल्याण के कारण हैं, अतः प्रतिक्षण आपके चरणोंका आराधन ही मेरा संयमाराधन है। इस प्रकार अपने गुरुकी आराधना करते हुए गुणनिधि ने तप संयम की आराधना की, और थोड़े ही काल में आत्मकल्याण किया । इसी तरह अन्य शिष्यों को भी अपने गुरुके प्रति विनयशील रहना चाहिये ॥ २॥

નથી. શુક્લધ્યાનના બીજા પાયાની પ્રાપ્તિ વિના કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ વિના સકલ કર્મોનો ક્ષય થતો નથી અને સકલ કર્મોના ક્ષય વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ વિના અમરપદ મળી શકતું નથી. અમરપદ મેળવ્યા વગર આત્મા સિદ્ધઅવસ્થાસંપન્ન બની શકતો નથી માટે હે નાથ ! આપજ સકલ કલ્યાણના કારણ છે. એટલે પ્રતિક્ષણ આપના ચરણોનું આરાધન જ મારૂં સંયમ આરાધન છે. આ પ્રકારથી પોતાના ગુરૂની આરાધના કરતાં કરતાં ગુણનિધિએ તપ સંયમની આરાધના કરી અને થોડાજ કાળમાં આત્મકલ્યાણ કર્યું. આવી રીતે અન્ય શિષ્યોએ પણ પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે વિનયશીલ રહેવું જોઇએ. ॥૨॥

अत्र क्षुद्रबुद्धिशिष्यस्य दृष्टान्तः—

यथा एकस्य भद्रबुद्धिनामकाचार्यस्याऽविनीतः क्षुद्रबुद्धिनामकः शिष्य आसीत्। यदा गुरुः शिक्षार्थं प्रेरयति, तदा शिक्षा वह्निज्वालेव तस्य प्रतिभाति, व्रतं विषवत्, तपस्या खड्गधारेव, स्वाध्यायः कर्णसूचीव, संयमो यम इव। अयमाहारे विहारे व्यवहारे च सर्वदाऽऽचार्यं पीडयति। सरसं भद्रकं सुस्वादमाहारं स्वयमश्नाति विवर्णं विरसमभद्रकं रूक्षमाचार्याय प्रयच्छति। अथ कदाचिदसौ श्रावकश्राविकाणां पुरतो ब्रूते—अद्य मम गुरोरुपवासः,

पास वह इसलिये नहीं रहना चाहता है कि वह प्रत्यनीक–अर्थात्–गुरुद्वेषी–गुरु के छिद्रान्वेषण में तत्पर है, गुरुद्वेषी वह इसलिये है कि वह असम्बुद्ध अर्थात् हिताहित के विचारों से रहित है।

अविनीत शिष्य कैसा होता है इस बात को क्षुद्रबुद्धि शिष्य के दृष्टान्त से स्पष्ट किया जाता है—

भद्रबुद्धि नामके एक आचार्य थे। उनका क्षुद्रबुद्धि नामक शिष्य था जो बड़ा अविनीत था। यह यथानाम तथागुण था। गुरु महाराज जब इसे शिक्षा देने बैठते तब उसका मन उदास हो जाता था। शिक्षा उसे ऐसी मालूम होती थी कि जैसे अग्नि की ज्वाला है। विषतुल्य इसे व्रत ज्ञात होने लगते। तलवार की धार के समान यह तपस्या को मानता, कर्ण को भेदनेवाली शलाई के तुल्य यह स्वाध्याय को समझता। अधिक क्या कहा जाय–संयम को तो यह यमके समान निहारता। आहार में विहार में एवं व्यवहार में यह सदा गुरु–महाराज को दुःखित ही किया

નથી, તેમની પાસે રહેતો નથી, પાસે રહેવાનું તે એટલા માટે નથી ચાહતો કે તે પ્રત્યનીક–અર્થાત્ ગુરૂદ્વેષી–ગુરૂનાં છીદ્રો જોવામાં તત્પર છે. ગુરૂદ્વેષી તે એ માટે છે કે તે હિતાહિતના વિચારોથી રહિત છે.

અવિનીત શિષ્ય કેવો હોય છે આ વાતને ક્ષુદ્રબુદ્ધિ શિષ્યના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

ભદ્રબુદ્ધિ નામના એક આચાર્ય હતા. તેમને ક્ષુદ્રબુદ્ધિ નામનો એક શિષ્ય હતો જે અવિનીત હતો, તેનામાં નામ પ્રમાણે ગુણ હતા. ગુરૂ મહારાજ જ્યારે તેને શિક્ષા આપવા બેસતા ત્યારે તેનું મન ઉદાસ થઈ જતું. શિક્ષા જેને અગ્નિની જ્વાળા જેવી લાગતી હતી. વ્રત તેને ઝેર જેવાં કડવાં લાગતાં, તપસ્યાને તે તરવારની ધાર સમાન ગણતો, સ્વાધ્યાયને તે કાનને વિંધનારા સોયા માફક જાણતો હતો. વધુ શું કહેવામાં આવે. સંયમને તો તે યમની માફક જ જોતો, આહારમાં, વિહારમાં, ને વહેવારમાં એ ગુરૂમહારાજને

हो जाती थी कि जो विनीत के कथित स्वरूपसे रहित है वह अविनीत है फिर भी जो यहां सूत्रकार ने उसे स्पष्ट शब्दों द्वारा अलग उल्लेख किया है उसका कारण विशेपरीति से विवेचन करना है, ताकि मंद-बुद्धि जन भी इस बात को अच्छी तरह समझ सकें। गुरु के समीप वह अविनीत शिष्य इसलिये नहीं रहना चाहता है कि वह विचारता है कि यदि गुरु के पास बैठूंगा तो उनका प्रत्येक कार्य मुझे करना पड़ेगा इसलिये अच्छा है कि मैं उनसे दूर ही बैठूं। ऐसा करने वाला शिष्य स्वेच्छाचारी हो जाता है। गुरु के पास बैठने का मुख्य यही उद्देश्य होता है कि शिष्यजन विनय आदि गुणों को प्राप्त करते हुए तप संयम की आराधना सुख से कर सकें। मुझ से गुरु कुछ भी कह न सकें, गुरु पर भी मेरा रौब रहे, इस ख्याल से वह अपने पूज्य गुरुजनों में भी दोषों को ढूंढने में लगा रहता है। यह काम उसी शिष्य से हो सकता है जो असंबुद्ध–अर्थात् हिताहित के विचारों से रहित है। अभिज्ञ शिष्य ऐसा नहीं होता। गाथा में ये सब विशेषण हेतुहेतुमद्भाव वाले हैं, जिनका अभिप्राय इस प्रकार है–यह गुरु की आज्ञा का पालक इसलिये नहीं है कि वह उनके पास नहीं बैठता है–उनके पास नहीं रहता है,

---

કે જે વિનીતના કથિત સ્વરૂપથી રહિત છે, તે અવિનીત છે, તો પણ અહિં સૂત્રકારે એનો સ્પષ્ટ શબ્દો દ્વારા અલગ ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેનું કારણ વિશેષ રીતિથી વિવેચન કરવું એજ છે, કારણ કે મંદબુદ્ધિવાળો માણસ પણ આ વાતને સારી રીતે સમજી શકે. ગુરુની સમીપ તે અવિનીત શિષ્ય એટલા માટે રહેવા નથી ચાહતો કે તે વિચારે છે કે કદાચ ગુરૂની પાસે બેસું તો તેનું પ્રત્યેક કાર્ય મારે કરવું પડશે. આ માટે સારૂં એ છે કે હું તેમનાથી દૂર બેસું. આવું કરનાર શિષ્ય સ્વેચ્છાચારી બને છે. ગુરૂની પાસે બેસવાનો ખાસ ઉદ્દેશ તો એ છે કે શિષ્યજન વિનય આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં તપ સંયમની આરાધના સુખથી કરી શકે. ગુરૂ મને કાંઇ પણ કહી ન શકે, ગુરૂ ઉપર મારો દાબ રહે, આ ખ્યાલથી તે પોતાના પૂજ્ય ગુરૂજનોમાં પણ દોષોને શોધવા લાગી રહે છે. આ કામ તેવા શિષ્ય કરે છે કે જે અસંબુદ્ધ અર્થાત્ હિતાહિતના વિચારથી રહિત છે, અભિજ્ઞ શિષ્ય આવા નથી હોતા. ગાથામાં આ બધાં વિશેષણ હેતુહેતુમદ્ભાવવાળાં છે, જેનો અભિપ્રાય આ પ્રકારે છે. તે ગુરૂની આજ્ઞાનો પાલક એ ખાતર નથી કે તે ગુરૂની પાસે બેસતો

करोति, यदि कमपि दानादिकं विषयमवलम्ब्य गुरुर्भव्यानुपदिशति, तदा तत्सभायामेव गुरोरनभिज्ञतां वदन् तं विषयं स्वयमुपदिशन् गुरुमपमानयति। कदाचिद् वदति-'अद्य मम गुरुर्मौनव्रतमनुतिष्ठन्नास्ते' इत्युक्त्वा स्वयमेव व्याख्यानं करोति। एवं क्षुद्रबुद्धिचरितं विलोक्य वृद्धाचार्यः स्वचेतसि चिन्तयति-अयमभीक्ष्णं 'सनिमित्त-मनिमित्तंवा क्रोधकारकः, कलहप्रियः, अभिमानी, अज्ञानी, मर्ममृषावादी च, तदिदं ममैव कर्मणः फलमिति मन्वानो वृद्धाचार्यः सर्वं सहमान आसीत्। कदा-

से विहीन हो गया। गुरुजी वृद्ध थे, इस लिये विहारकाल में चलते समय उन्हें बड़ा कष्ट होने लगा, परन्तु क्या किया जाय फिर भी शिष्य की प्रेरणा से उन्हें अनिच्छा होने पर भी विहार करना ही पड़ता था। शिष्य का यह हाल था कि वह साधुसामाचारी को भी विपरीत करते हुए नहीं लजाता था। गुरु-महाराज जब कभी किसी दानादिक विषय को लेकर प्रवचन परिषद् के भीतर बैठकर करते तब यह उनके प्रवचन को अन्यथारूप में जाहिर करने के लिये, अथवा उस विषय में उनकी अनभिज्ञता प्रकट करने के लिये बीच ही में बोल उठता और कहता कि यह ऐसे नहीं ऐसे है, गुरुजी वृद्ध होने के कारण भूल गये हैं। जब कभी इसे बोलना होता तो लोगोंसे कहने लगता कि आज गुरुजी को मौनव्रत है, वे व्याख्यान नहीं देंगे, मैं ही व्याख्यान दूँगा, इस प्रकार कह कर व्याख्यान देने लग जाता। क्षुद्रबुद्धि का इस प्रकार स्वच्छंदाचरण देख कर गुरु-महाराज स्वयं इसमें अपने कर्मोंका फल

બની ગયું. ગુરૂ વૃદ્ધ હતા એથી વિહારમાં ચાલતી વખતે તેમને ઘણું કષ્ટ થવા લાગ્યું પરંતુ શું થઈ શકે? શિષ્યની પ્રેરણાથી તેમણે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ વિહાર કરવો પડતો. શિષ્ય સાધુસામાચારીથી વિપરીત ચાલવામાં પણ લજાતો નહતો. ગુરૂ મહારાજ જ્યારે કોઈ દાનાદિક વિષયને લઈને તેના ઉપર પ્રવચન પરિષદમાં કરતા ત્યારે તે શિષ્ય તેમના પ્રવચનને અન્યથારૂપમાં જાહેર કરવા માટે અથવા એ વિષયમાં તેમની અનભિજ્ઞતા બતાવવા માટે વચમાં જ બોલી ઉઠતો અને કહેતો કે આ આમ નથી પણ આમ છે, ગુરૂજી વૃદ્ધ હોવાથી ભૂલી ગયા છે. જ્યારે તેને બોલવાનું મન થતું ત્યારે તે લોકોને કહેતો કે આજે ગુરૂજીને મૌનવ્રત છે. તે વ્યાખ્યાન આપશે નહીં, હું જ ભાષણ કરીશ. આ રીતે કહીને ભાષણ કરવા લાગતો. ક્ષુદ્રબુદ્ધિનું આવું સ્વચ્છંદ આચરણ જોઈને ગુરૂ મહારાજ પોતાના કર્મોનું ફળ

इति, ततोऽसौ स्वयमश्नाति, गुरुश्च क्षुधार्तः सन् दिवसं यापयति। कदाचिद् वदति-अद्य मम गुरुणा षष्ठभक्तं कृतम्, कदाचिच्च वदति-अद्य मम गुरुणाऽष्टमभक्तमनुष्ठितमिति, एवं क्रमेण गुरुः क्षुधया विवर्णः कृशः शक्तिरहितः संजातः। विहार-काले वृद्धत्वेन शीघ्रगमनसामर्थ्यवर्जितोऽपि गुरुः शिष्यप्रेरणया सक्लेशं विहरति। साधुसामाचार्यां क्षुद्रबुद्धिर्विपरीतमाचरति, प्रतिलेखनादिकं सम्यग् न

करता था। आहार के समय सरस सुस्वादु एवं रुचिकारक आहार यह स्वयं पहिले खाता और जो रूक्ष विरस एवं अंत प्रान्त आहार होता वह गुरु-महाराज को देता। जब इसे गुरु-महाराज को आहार देनेकी इच्छा नहीं होती तो श्रावक और श्राविकाओं के समक्ष कहने लगता कि आज तो मेरे गुरु-महाराज ने उपवास किया है, इस प्रकार यह गुरु महाराज को भूखा रखकर स्वयं खूब खाने पीनेकी मजामौज उड़ाता रहता। विचारे गुरुजी क्षुधा को शांतिभाव से सहन करते हुए शमभाव में समय को व्यतीत करते। कभी २ कहता है कि आज हमारे गुरु महाराज ने षष्ठभक्त किया है, आज अष्ट-भक्त किया है। इस प्रकार गुरु को अत्यन्त कष्ट पहुंचाता। गुरु जी भी सम-ताभाव से क्षुधा की वेदना इसे अविनीत समझ कर सहन करने लगे, परन्तु आखिर औदारिक शरीर ही तो ठहरा वह विना आहार के कहां तक टिके। अन्त में वह शरीर विवर्ण-म्लान, कृश-कमजोर, और शक्ति

સદા દુઃખીત જ કર્યા કરતો, આહારના સમયે સરસ સ્વાદવાળા એટલે રૂચી-કારક આહાર તે પોતે પહેલાં ખાઈ લેતો અને જે રૂક્ષ, વિરસ એવો અન્ત-પ્રાન્ત આહાર હોય તે ગુરૂ મહારાજને આપતો. જ્યારે તેની ગુરૂમહારાજને આહાર દેવાની ઈચ્છા ન થતી ત્યારે શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓની સમક્ષ કહેવા લાગતો કે આજ તો મારા ગુરૂમહારાજે ઉપવાસ કરેલ છે. આ પ્રકારે તે ગુરૂ મહારાજને ભૂખ્યા રાખીને પોતે ખૂબ ખાવાપીવાની મોજમજાહ ઉડાવતો રહેતો, બીચારા ગુરૂજી ક્ષુધાને શાન્ત ભાવથી સહન કરીને સમભાવમાં સમયને વ્યતીત કરતા. કોઈ કોઈ વખત કહેતો કે આજે અમારા ગુરૂ મહારાજે છઠ્ઠ કરેલ છે. આજે અઠ્ઠમ કરેલી છે. આવી રીતે ગુરૂને અત્યંત કષ્ટ પહોંચાડતો. ગુરૂ પણ સમતાભાવથી ક્ષુધાની વેદના તેને અવિનીત સમજી સહન કરવા લાગ્યા. પરંતુ આખરે ઔદારિક શરીર તો છે જ તે આહાર વિના ક્યાં સુધી ટકી શકે ? અંતમાં તો શરીર વિવર્ણ મ્લાન, કૃશ-કમજોર, અને શક્તિ વગરનું

जराजर्जरिते कृशे निःसत्त्वे सत्यपि शरीरे कातरजनदुष्करं कठिनतरं तीव्रमनशनं स्वीकृतम्। एवं चतुर्विधसंघवचनं श्रुत्वा गुरुणा चिन्तितम्-यदि स्वगतां बुभुक्षां प्रकाशयामि शिष्यप्रपञ्चं चावेदयामि, तर्हि जिनशासनस्य हीलना निन्दना लघुता भवतीति। तदन्तरं वृद्धाचार्येण चिन्तितम्-मम साहजिकः सकलकर्मक्षयसमयः समायात इति। एवमसौ मनसि धारयन् समाधिभावमुपगत्य प्रवृद्धपरिणामेन क्षपकश्रेणिं प्राप्य सकलकर्म क्षपयित्वा केवली भूत्वा सिद्धिगतिं प्राप्तवान्।

को सुनकर समस्त चतुर्विध संघ उसी समय आचार्य के समीप आया और कहने लगा हे महात्मा! आपको अनेकशः धन्यवाद है, आप वास्तव में बड़े भाग्यशाली हैं, आप जैसे जिनशासन को प्रकाशित करनेवाले सूर्य से धर्मकी प्रभावना होती है। करुणासागर! हम आपका गुणगान कहां तक गावें, हम सबको तो यह सुनकर अपार हर्ष हो रहा है कि आपने जरा से जर्जरित, कृश एवं निःसत्त्व शरीर के होने पर भी कायर जनों द्वारा दुष्कर एवं कठिनतर तीव्र अनशन को जो स्वीकृत किया है। इस प्रकार चतुर्विध संघ के वचन सुनकर गुरुमहाराज ने चित्त में विचार किया कि यदि मैं अपनी भूख प्रकट करता हूं और 'यह सब कुछ शिष्यका प्रपंच है' ऐसा जो कहता हूं तो जिनशासन की अवहेलना होती है, निन्दा होती है लघुता जाहिर होती है अतः अब श्रेय इसी में है कि अनशन व्रत अंगीकार कर लूं, यह सहज ही कर्मक्षयका समय उपस्थित हुआ है, इसे छोड़ना बुद्धिमानी की बात नहीं

નોને સાંભળી સમસ્ત ચતુર્વિધ સંઘ તે સમયે આચાર્યની પાસે આવી અને વિનંતી કરી કહેવા લાગ્યા કે હે મહાત્મા! આપને અનેકાનેક ધન્યવાદ છે, આપ વાસ્તવમાં મહાન ભાગ્યશાળી છો. આપ જેવા જીનશાસનને પ્રકાશિત કરવાવાળા સૂર્યથી ધર્મની પ્રભાવના થાય છે. કરૂણાસાગર અમે આપના ગુણોને ક્યાં સુધી વર્ણવી શકીયે. અમને બધાને તો એ જાણીને એવો હર્ષ થયો છે કે આપે વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ કૃશ અને નિઃસત્ત્વ શરીર હોવા છતાં પણ કાયરજનો દ્વારા દુષ્કર એવા આ કઠિનતર તીવ્ર અનશનનો અંગીકાર કરેલ છે. ચતુર્વિધ સંઘના આ પ્રકારનાં વચન સાંભળીને ગુરૂ મહારાજે ચિત્તમાં વિચાર કર્યો કે જો હું મારી ભુખ પ્રગટ કરૂં અને 'આ સઘળો શિષ્યનો પ્રપંચ છે' એમ જો કહું તો જીનશાસનની અવહેલના થાય છે, નિન્દા થાય છે, લઘુતા જાહેર થાય છે, માટે હવે તો શ્રેય એમાં છે કે અનશન વ્રત અંગીકાર કરી લઉં. કર્મક્ષયનો આ સહેજે સમય પ્રાપ્ત થયો છે. એને છોડવો એ બુદ્ધિવાળી વાત નથી. આ પ્રકારે વિચાર કરી ગુરૂ મહારાજે

चिदतिक्षुधया पीडितो गुरुश्चिन्तयति आहारानयनार्थं क्षुद्रबुद्धिं प्रेषयामीति, तावदसौ क्षुद्रबुद्धिः स्वगुरोः प्राणव्यपरोपणार्थं चतुर्विधसंघसमक्षमवादीत्-गुरुणा शरीरमतिकृशं शक्तिरहितं विलोक्य यावज्जीवमनशनं स्वीकृतम् , क्षुद्रबुद्धिवाक्यं श्रुत्वा चतुर्विधसंघस्तदैवाचार्यस्य समीपमागत्याब्रवीत्-धन्योऽसि कृतपुण्योऽसि महात्मन् ! भवान् जिनशासनभास्करः करुणासागरः, यत् खलु भवता

विचारते थे और मनही मन कहते थे-देखो तो सही इसकी कितनी बड़ी भारी अज्ञानता है जो विना निमित्त के ही क्रोध किया करता है, चाहे जिससे झगड़ा करता है, समझाने पर भी नहीं मानता है, अभिमान का पुतला बना हुआ है, मर्मच्छेदी मृषावचन बोलने में इसे संकोच तक नहीं होता, अब इसका इलाज क्या किया जावे, कुछ भी उपाय नहीं, अनुपायवस्तु में सहनशीलता धारण करना ही उचित है। इस प्रकार के विचार से गुरुमहाराज शान्त होकर उस के द्वारा प्रदत्त कष्टोंको सहते रहते। एक समय की बात है जब कि गुरु-महाराज क्षुधा से पीड़ित होकर आहार लाने के लिये क्षुद्रबुद्धिको भेजनेका विचार कर रहे थे कि इतने में क्षुद्रबुद्धि ने गुरुमहाराज को मारने के अभिप्राय से चतुर्विध संघ के समक्ष ऐसा प्रकट कर दिया कि वृद्धावस्था के कारण गुरुमहाराजने शरीर की स्थिति कमजोर जानकर यावज्जीव अनशनव्रत-संथारा धारण कर लिया है। क्षुद्रबुद्धि के इस प्रकार वचनों

હોવાનું પોતે વિચારતા અને મનમાંજ કહેતા કે જુઓ તો ખરા આની કેટલી બધી અજ્ઞાનતા છે કે જે વિના નિમિત્ત ક્રોધ કર્યા કરે છે, ચાહે તેનાથી ઝગડે છે, સમજાવવા છતાં પણ માનતો નથી, અભિમાનનું પુતળું બની ગયો છે. મર્મવેધક મૃષા વચન બોલવામાં. તેને સંકોચ થતો નથી, હવે એનો ઈલાજ શું થઈ શકે, કોઈ ઉપાય નથી. અનુપાય વસ્તુમાં સહનશીલતા ધારણ કરવી તે જ ઉચિત છે. એવા પ્રકારના વિચારથી ગુરૂમહારાજ શાન્ત બનીને તેનાથી અપાતા કષ્ટોને સહ્યા કરતા. એક સમયની વાત છે જ્યારે ગુરૂ મહારાજ ભુખથી પીડિત બનીને આહાર લાવવાને ક્ષુદ્રબુદ્ધિને મોકલવાનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં ક્ષુદ્રબુદ્ધિએ ગુરૂમહારાજને મારવાના અભિપ્રાયથી ચતુર્વિધ સંઘની સમક્ષ એવું પ્રગટ કર્યું કે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે ગુરૂ મહારાજના શરીરની સ્થિતિ સારી રહેતી ન હોવાથી તેમણે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી અનશન વ્રત ધારણ કરેલ છે. ક્ષુદ્રબુદ્ધિના આ પ્રકારનાં વચ-

तरां दशविधक्षेत्रवेदनामनुभूय स गर्भाद् गर्भं, जन्मतो जन्म, मरणाद् मरणं, दुःखाद् दुःखं, पुनः पुनश्चतुर्गतिदुःखं प्राप्नुवन् दुर्लभबोधितां दीर्घसंसारितां च प्राप्तवान्॥३॥

अविनीतस्य सदृष्टान्तमवस्थामाह—

मूलम्—जहा सुणी पूइकण्णी, निक्कसिज्जइ सव्वसो ।
एवं दुस्सील पडिणीए, मुहरी निक्कसिज्जइ ॥ ४ ॥

छाया—

यथा शुनी पूतिकर्णी निष्कास्यते सर्वतः ।
एवं दुःशीलः प्रत्यनीकः मुखारिर्निष्कास्यते ॥ ४ ॥

'जहा०' इत्यादि—यथा—पूतिकर्णी=पूती=दुर्गन्तवन्तौ कर्णौ यस्याः सा तथोक्ता, कर्णगतानेकविषमव्रणपरिपाकजनितदुस्सहदुर्गन्धपूयविकृतरक्तस्रावस्थितकृमिमक्षिकानिकरदंशनोद्भूततीव्रतरवेदनाव्याकुलतया प्रतिक्षणमितस्ततो भ्रमन्तीत्यर्थः, शुनी=कुक्कुरी, सर्वशः=सर्वप्रकारेण प्रतिस्थानात् निष्कास्यते=निःसार्यते,

और घोर नरक में जाकर नारकी की पर्याय से उत्पन्न हुआ। वहां उसने दश प्रकार की तीव्रतर क्षेत्रसंबंधी वेदना को पाया। वहां की स्थिति को समाप्त कर जब वह वहां से निकला तो भी इस के दुःखों का अन्त नहीं आया। एक गर्भ से दूसरे गर्भ में पहुंचना और वहां के कष्टों को भोगना, फिर वहां से मर कर पुनः जन्म धारण करना और कष्टों को भोगना, इस प्रकार अनंतसंसारी बने हुए इस क्षुद्रबुद्धि की आत्मा को बोधिका लाभ दुर्लभ हो गया ॥ ३ ॥

अविनीत की अवस्था को दृष्टान्त द्वारा सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं—'जहा सुणी०' इत्यादि ।

દસ પ્રકારની તીવ્રતર ક્ષેત્ર સંબંધી વેદનાઓ સહેવી પડી. એ સ્થિતિ ભોગવી એ જ્યારે ત્યાંથી નિકળ્યો છતાં પણ તેના દુઃખોનો અંત ન આવ્યો. એક ગર્ભમાંથી બીજા ગર્ભમાં જવું અને ત્યાંનાં કષ્ટ ભોગવવાં. એક સ્થળેથી મરી બીજે સ્થળે ફરી જન્મ ધારણ કરવો અને કષ્ટો ભોગવવાં. આ પ્રકારે અનન્ત સંસારી બનેલ તે ક્ષુદ્રબુદ્ધિના આત્માને બોધિનો લાભ દુર્લભ બની ગયો.

અવિનીતની અવસ્થાને દૃષ્ટાંત દ્વારા સૂત્રકાર પ્રદર્શિત કરે છે—'जहा सुणी'. ઈત્યાદિ.

तदा गगनमण्डले देवैर्दुन्दुभिं वादयद्भिर्जयजयध्वनिः कृतः। क्षुद्रबुद्धिकृतं सर्वमत्याचारं च ते देवा विदितवन्तः। ततस्ते तद्वृत्तमुद्घोषितवन्तः। तच्छ्रुत्वा चतुर्विधसंघस्तं संघान्निष्कासितवान्। तस्मिन्नेव समये आचार्याशातनाजनितपापेन क्षुद्रबुद्धेर्वपुषि षोडश रोगाः समुत्पन्नाः। गच्छान्निष्कासितः, तीव्रवेदनां सर्वजनतिरस्कारं च प्राप्नुवन् स क्षुद्रबुद्धिर्मृतः। तदनन्तरं स नरके निपतितः। तत्र तीव्र-

होगी। इस प्रकार विचार कर गुरु-महाराज ने समाधिभाव को धारण कर लिया, और परिणामों की अतिशय विशुद्धि एवं वृद्धि से क्षपक श्रेणि पर आरूढ होकर घातिया कर्मों के नाश से केवली-अवस्था प्राप्त करली, पश्चात् अघातिया कर्मोंके नाश से सिद्धिगति के अधिपति बन गये। देवों ने भद्रबुद्धि आचार्य के केवलज्ञानप्राप्तिका उत्सव मनाया। आकाश में जय२घोषपूर्वक दुंदुभियां बजायीं। उन देवों ने साथ २ यह भी जान लिया कि इन आचार्य के साथ इस क्षुद्रबुद्धि ने अच्छा व्यवहार नहीं किया, उन्हें इसने अधिक से अधिक दुःख दिये और खूब मनमाना उनके साथ अविनीतता का व्यवहार किया है। देवताओं ने इस बात को संघ में जाहिर की। संघ ने क्षुद्रबुद्धि को संघबाहर किया, क्षुद्रबुद्धि भी कुछ समय बाद गुरुद्वेषी होने के कारण अर्जित पापकर्म के उदय से बहुत दुःखी हुआ, उसके शरीर में १६ प्रकार के रोगों ने अपना प्रभाव जमाया। संघ से बहिष्कृत वह इस प्रकार तीव्र वेदना एवं तिरस्कारजन्य दुःखों का अनुभव करता हुआ मर गया,

સમાધિભાવ ધારણ કર્યો અને પરિણામોની અતિશય વિશુદ્ધિ અને વૃદ્ધિથી ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ બની ઘાતીયા કર્મોના નાશથી સિદ્ધગતિના અધિપતિ બની ગયા. દેવોએ ભદ્રબુદ્ધિ આચાર્યને પ્રાપ્ત થયેલ કેવળજ્ઞાનનો ઉત્સવ મનાવ્યો. આકાશમાં જયજયકાર સાથે દુદુંભિયો વગાડવામાં આવી, અને દેવોએ સાથોસાથ એ પણ જાણી લીધું કે આ આચાર્યની સાથે ક્ષુદ્રબુદ્ધિએ સારો વહેવાર કરેલ નથી, તેણે એમને વધુમાં વધુ દુઃખ આપેલ છે, અને મનમાન્યો અવિનીતનો વહેવાર એમની સાથે ચલાવ્યો છે. દેવતાઓએ આ વાતને સંઘમાં જાહેર કરી સંઘે ક્ષુદ્રબુદ્ધિને સંઘ બહાર કર્યો. ક્ષુદ્રબુદ્ધિ ગુરૂદ્વેષી હોવાના કારણે થોડા સમય બાદ અર્જીત પાપકર્મના ઉદયથી ઘણો દુઃખીત થયો, તેના શરીરમાં સોળ ૧૬ પ્રકારના રોગોએ પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો. સંઘથી બહિષ્કૃત એવા એ શિષ્યે આ પ્રકારની તીવ્ર વેદના અને તિરસ્કારજન્ય દુઃખોનો અનુભવ કર્યો, અને છેવટે તેનો દેહાંત થયો. મરણબાદ તેને

समालोचयति, सुखं हि आसेवना क्रियते, दुःखं चेत्यमालोचयितुम् , तस्मादयं शाठ्यहीनः शुद्ध इति । एवं तं गुरुणा प्रशस्यमानं दृष्ट्वाऽन्येऽपि अगीतार्थश्रमणाः प्रशंसन्ति चिन्तयन्ति च–दोषासेवनायामसकृदापतितायामपि न कश्चिद्दोषः, आलोचनयैव सकलदोषपरिहारसंभवात् । अथान्यदा तत्र संविग्नगीतार्थः कश्चिदाचार्यः शिष्यगणपरिवृतः समायातः । स च प्रतिदिनं तमेव व्यतिकरं विलोक्याचार्यमब्रवीत्–हे महाभाग! शासनप्रभावक! भव्यभास्कर ! अयमविनीतः खलुशिष्यो

करता है। जो मुनि इस प्रकार से अपने अतिचारों की आलोचना करता है उसी की आलोचना करना ठीक है। ऐसी आलोचना से ही दुःखों का विनाश होता है। इस प्रकार अन्य शिष्योंने जब गच्छाचार्य को उसकी प्रशंसा करने में रत देखा तो अगीतार्थ शिष्य भी उसकी प्रशंसा करने लगे। तथा साथ २ में यह भी धारणा उनके चित्त में जम गई कि बार २ दोषों की आसेवना करने पर भी हरकत नहीं है, क्योंकि दोष करने पर भी उन दोषोंकी शुद्धि आलोचना से हो जाती है, नहीं तो इस मुनिकी प्रशंसा हमारे आचार्य क्यों करते, और क्यों यह दोषों का आसेवन करता हुआ भी उनकी आलोचना करता है। एक दिन की बात है कि वहां संविग्न गीतार्थ–(क्रियापात्र) कोई आचार्य महाराज अपनी शिष्यमंडलीसहित आये। उन्हों ने जब वहां इस अविनीत शिष्य के इस प्रकार के प्रतिदिन के व्यवहार को देखा तो वे आश्चर्य पाये और गच्छाचार्य से कहने लगे कि–हे महाभाग ! शासनप्रभावक।

લાગેલા અતિચારોની શુદ્ધ આલોચના કરે છે. જે મુનિ આ રીતે પોતાના અતિચારોની આલોચના કરે છે. તેવી આલોચના કરવી ઠીક છે. આવી આલોચનાથીજ દુઃખોનો વિનાશ થાય છે. આ પ્રકારે અન્ય શિષ્યોએ જ્યારે ગુરૂ મહારાજને તેની પ્રશંસા કરવામાં રત જોયા ત્યારે બીજા શિષ્યો પણ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અને સાથોસાથ એવી ધારણા એમના ચિત્તમાં ઠસી ગઈ કે વારંવાર દોષોનું સેવન કરવામાં પણ હરકત નથી કેમકે દોષ કરવા છતાં પણ તેવા દોષોની શુદ્ધિ આલોચનાથી થઈ જાય છે. નહીં તો આ મુનિની પ્રશંસા અમારા આચાર્ય કયા કારણે કરત. તેમ આવા દોષોનું આસેવન કરવા છતાં પણ તે તેની આલોચના કરે છે. એક દિવસની વાત છે કે ત્યાં કોઈ અન્ય આચાર્ય મહારાજ પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે આવ્યા. તેઓએ જ્યારે ત્યાં તે અવિનીત શિષ્યના આ પ્રકારના દરરોજના વહેવારને જોયો તો તેમને આશ્ચર્ય થયું અને આચાર્ય મહારાજને કહેવા લાગ્યા કે

अत्र दृष्टान्तस्तथाहि—

कस्मिंश्चिद् गच्छे एकः श्रमणगुणमुक्तः सर्वथा भावविनयवर्जितः साध्वाभासः शिष्य आसीत्। स च प्रतिदिनं पुरःकर्मादिदोपदूषितमनेषणीयं भक्तादिकं गृहीत्वा महता संवेगेन प्रतिक्रमणकाले आलोचयति। तस्य गच्छाचार्यः प्रायश्चित्तं प्रयच्छन् वदति–अहो पश्यत कथमसौ भावमगोपयन् शाठ्यहीनः सर्वं

इस अविनीततारूपी घाव के होने पर शिष्यजनों में स्वाभाविक चञ्चलता आजाती हैं, परन्तु जब उस घाव में गुरुओं से भी प्रत्यनीक होनेरूप सड़ा आने लगता है तब उसकी दुर्गंध को गुरुजन भी सहन नहीं कर सकते हैं, अतः वह संघ से अथवा गच्छ से बाहर कर दिया जाता है। यदि इस प्रकार की परिस्थितिवाले शिष्य को संघ से बाहर न करे तो कुल गण एवं संघ में महान् अनर्थ होता है। इसी विषय को एक उदाहरण द्वारा स्पष्ट किया जाता है—

किसी गच्छ में साधुओं के भीतरी आचार विचार से रहित परन्तु उपर से साधु जैसा ज्ञात होने वाला एक साध्वाभास शिष्य रहता था। वह प्रतिदिन पुरःकर्मादिदोषों से दूषित अनेषणीय–आहारादिक ग्रहण करता और ऊपर से दिखावटी संवेगभाव से बड़े जोर-शोर से प्रति-क्रमण के समय आलोचना किया करता था। गच्छाचार्य प्रायश्चित देते समय कहा करते कि देखो यह कितना भद्रपरिणामी जीव है जो अपने हार्दिक भावों को नहीं छुपाकर लगे हुवे अतिचारों की शुद्ध आलोचना

કારણે અવિનીતતારૂપ ઘા ને લઈ તેના મનમાં ભારે ચંચળતા આવી જાય છે પરંતુ ગુરૂ–આજ્ઞાના અનાદરરૂપી સડો એના દિલમાં લાગી જાય છે ત્યારે એની દુર્ગંધીને ગુરૂજન પણ સહન કરી શકતા નથી એટલે એને સંઘથી અથવા ગચ્છથી બાહિર કરી દેવામાં આવે છે. જો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિવાળા શિષ્યને સંઘથી બહાર કરવામાં ન આવે તો કુલ ગણ અને સંઘમાં મહાન અનર્થ બને છે. આ વિષયને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છેઃ—

કોઈ ગચ્છમાં સાધુઓના અંદરના આચાર વિચારથી રહિત પરંતુ ઉપરથી સાધુ જેવો દેખાવ રાખતો એક સાધ્વાભાસ શિષ્ય રહેતો હતો. તે દિન દહાડે આધા કર્માદિ દોષોથી દૂષિત અનેષણીય આહારાદિક ગ્રહણ કરતો. અને ઉપરના દેખાવમાં સંવેગભાવથી ઘણા જોરશોરથી પ્રતિક્રમણના સમયે આલો–ચના કર્યા કરતો. ગુરૂ મહારાજ એને પ્રાયશ્ચિત્ત દેતી વખતે કહેતા કે જુઓ આ કેટલો ભદ્રપરિણામી જીવ છે જે પોતાના હાર્દિક ભાવોને નહીં છુપાવતાં

आगतेनाचार्येण कथितम्—

गिरिनगरनिवासी कश्चिदग्निभक्तो वणिक् पद्मरागरत्नैर्भवनं पूरयित्वा प्रतिवर्षं वह्निना प्रदीपयति। तत्रत्यमन्दबुद्धिनृपतिसभायां स वणिक् प्रशंसितः—अहो धन्योऽयं वणिक् यदनेन वह्निदेवः पद्मरागरत्नैः संतर्प्यते। तदनन्तरमेकदा प्रबलपवनपटलप्रेरितस्तत्प्रदीपितदहनः सराजप्रासादं समस्तमपि तन्नगरं दहतिस्म। ततोऽसौ वणिक् राज्ञा दण्डितो नगरान्निष्कासितः, तदेवं राज्ञा

को बांधने में भिल्ल के जैसा सिद्धहस्त होता है। धर्मरूपी उद्यान को नष्ट करने के लिये यह तरुकोटरान्तर्गत वह्निकी ज्वाला के समान दारुण और विनाशकारी माना गया है। आप जैसे गच्छाधिपति को इस अविनीत की प्रशंसा करते हुए देख कर मुझे उस राजा की कथा याद आती है—

गिरिनगरनामक एक शहर में अग्निभक्त कोई एक बनिया रहता था, जो प्रतिवर्ष अपने भवन को पद्मराग मणियों से भर कर जला दिया करता था। उसके इस कार्यकी प्रशंसा वहां के मन्दबुद्धि नामक राजा तथा प्रजा सभी मुक्तकंठ से करते थे। वे कहते थे-धन्य है यह अग्निभक्त जो अग्नि की प्रतिवर्ष इस प्रकार से पूजा किया करता है। एक दिन की बात है कि उस वणिक् ने ज्यों ही अपना मकान जलाया कि इतने में बड़ी भारी आंधी का एक प्रबल वेग आया, और उससे प्रज्वलित हो उस अग्निज्वाला ने उस नगर को भस्म कर दिया।

ભાળા ભવ્ય જીવરૂપી મૃગોને બાંધવામાં ભિલની માફક સિદ્ધહસ્ત હોય છે. ધર્મરૂપી બાગનો નાશ કરવા માટે આ તરૂકોટરાન્તર્ગત અગ્નિની જ્વાલા સમાન દારૂણ અને વિનાશકારી માનવામાં આવેલ છે. આપ જેવા ગચ્છાધિપતિને આવા અવિનીતની પ્રશંસા કરતા જોઈ મને એક રાજાની વાત યાદ આવે છે—

ગિરિનગર નામના એક શહેરમાં અગ્નિભક્ત એવો એક વણીક રહેતો હતો જે દર વરસે પોતાના મકાનને પદ્મરાગ મણીઓથી ભરી બાળી નાખતો. તેના આ કાર્યની પ્રશંસા રાજા અને પ્રજા બધા મુક્તકંઠે કરતા હતા અને કહેતા હતા કે-ધન્ય છે આ અગ્નિભક્તને કે જે દરવરસે અગ્નિની આ પ્રકારથી પૂજા કર્યા કરે છે. એક દિવસની વાત છે કે એ વણીકે પોતાનું મકાન સળગાવ્યું એ સમયે ભારે જોરશોરથી પવનની આંધી ચઢી આવી વેગવાળી પવનની આંધીને લઈ અગ્નિ જોશભેર પ્રજ્વલિત બન્યો અને તેના અંગારા શહેરભરમાં ફરી વળતાં આખું શહેર અને રાજાના મહેલમાં પણ અગ્નિશાખાઓ ફરી વળી અને સારૂંએ શહેર તથા રાજમહેલ પણ નાશ પામ્યો. રાજાએ આથી અસંતુષ્ટ બની એ વણીકને

जन्मजरामरणगर्तपातनाय पञ्चविधास्रवरूपः, क्षान्त्यादिगुणकमलनिकरनाशनाय भयंकरतुपारनिकरस्वरूपः, चारित्रविध्वंसने धूमकेतुः, सकलास्रवहेतुः, मुनिमण्डलाखण्डशशिमण्डले राहुरिव, मायाजालेन भव्यमृगबन्धने भिल्ल इव, धर्मोद्यानदहने तरुकोटरवह्निरिव गच्छे वर्तते। भवानित्यमस्य प्रशंसां कुर्वन् क्षितीश इव लक्ष्यते। आचार्येणोक्तम्—कोऽसौ क्षितीशः? कीदृशी तस्य वार्ता?

आप भव्य जीवोंके विकसित करने में यद्यपि सूर्य के तुल्य हैं तो भी आपकी छत्रच्छाया में रहकर भी जो कुमुद ही बना रहे, अर्थात्—आचार विचार से सदा शिथिल रहे उस मन्दभागी के लिये क्या कहा जाय। आप के इस गच्छ में एक अविनीत शिष्य है, जो इस गच्छ का कलंक स्वरूप है, क्यों कि अविनीत शिष्य जन्म जरा एवं मरणरूपी खड्डे में पाड़ने के लिये पंचविध आस्रवरूप माना गया है, जिस प्रकार तुपार-हिम का पुंज कमलों के वन को विध्वस्त करने में कसर नहीं रखता है उसी प्रकार अविनीत शिष्य भी क्षान्त्यादि गुणों को नष्ट भ्रष्ट करने में जरा भी आगे पीछे का विचार नहीं करता है। अविनीत शिष्य चारित्र के विनाश करने के लिये धूमकेतु के जैसा माना गया है। सम्पूर्ण आस्रवों का यह कारण बतलाया गया है। मुनिमंडलरूप अखंड चन्द्रमण्डल को ग्रसन करने के लिये विद्वानों ने इस को राहु के जैसा कहा है। यह अपनी माया-जालसे अन्य विचारे भोले भाले भव्यजीवरूपी मृगों

હે શાસન પ્રભાવક! આ ભવ્ય જીવોને વિકસિત કરવામાં જો કે સૂર્યના તુલ્ય છો તો પણ આપની છત્રછાયામાં રહીને પણ જે કુમુદ જ બની રહે—અર્થાત્ આચાર વિચારથી સદા શિથિલ રહે તેવા મંદભાગી માટે શું કહેવામાં આવે. આપના આ ગચ્છમાં એક અવિનીત શિષ્ય છે—જે આ ગચ્છમાં કલંકસ્વરૂપ છે કેમકે અવિનીતજન જન્મ, જરા, અને મરણરૂપી ખાડામાં પાડવાવાળા પંચવિધ આશ્રવરૂપ માનવામાં આવેલ છે. જે પ્રકારે તુષાર, અર્થાત (બરફ) હીમનો પુંજ કમળના વનનો નાશ કરવામાં કસર રાખતો નથી તેમ અવિનીત શિષ્ય પણ ક્ષાન્ત્યાદિ ગુણોને નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરવામાં આગળ પાછળનો વિચાર કરતો નથી. અવિનીત શિષ્ય ચારિત્રનો વિનાશ કરવા માટે ધૂમકેતુ જેવો માનવામાં આવેલ છે. સંપૂર્ણ આશ્રવનું એ કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે. મુનિમંડળરૂપ અખંડચંદ્રમંડળને ગ્રહણ કરનારા રાહુ જેવો વિદ્વાનોએ કહેલ છે તે પોતાની આ અવિનીતતા રૂપી જાળથી અન્ય બીચારા ભોળા-

ननु दुःशीलं सकलानर्थमूलं चेत् अविनीतेन कथं तर्हि तत्रानुरज्यते ? इत्याकाङ्क्षायां दुःशीलरतिकारणं सदृष्टान्तं प्रतिबोधयितुमाह—

मूलम्—कणकुंडगं चइत्ताणं, विट्ठं भुंजइ सूयरो ।
एवं सीलं चइत्ताणं, दुस्सीले रमई मिए ॥ ५ ॥

छाया—
कणकुण्डकं त्यक्त्वा खलु, विष्टां भुङ्क्ते सूकरः ।
एवं शीलं त्यक्त्वा खलु, दुःशीले रमते मृगः ॥ ५ ॥

टीका—
'कणकुंडगं' इत्यादि । सूकरः खलु कणकुण्डकम्-तण्डुलपूर्णभाजनम्-इदमुपलक्षणम्-रुचिरं मधुरं सुस्वादं सुगन्धयुक्तं त्वङ्मांसादिपुष्टिकरं हितकरं यत् तण्डुलादिकं, तेन पूर्णं यद्भाजनमुपस्थितं तदिति भावः, त्यक्त्वा विष्टां भुङ्क्ते, अत्र विष्टामित्यनेन अपवित्रां घृणोत्पादिकां रुजाकरां हेयां दुर्गन्धां कृमिमक्षिकादिपरिपूर्णामित्यर्थो ध्वनितः । एवम्=अमुना प्रकारेण मृगः=मृग इव मृगः अज्ञः-हिताहितविवेकवर्जित इत्यर्थः, शीलं=मूलोत्तरगुणलक्षणं साध्वाचारं, यद्वा-विनयसमाधिलक्षणं त्यक्त्वा दुःशीले=दुराचारे अविनयलक्षणे रमते=आसज्यते । अयं भावः-यथा सूकरः प्रशस्तमाहारं विहाय नितान्तमशुचिं सादरं भुङ्क्ते, अज्ञत्वात् ,

---

यदि दुःशील सकल अनर्थों की जड़ है तो फिर क्यों अविनीत उसमें अनुरक्त होता है? इस प्रकार की शंका के समाधान निमित्त दुःशील में रतिका कारण दृष्टान्त देकर सूत्रकार समझाते हैं-कणकुंडगं. इत्यादि ।

अन्वयार्थ-जैसे-(सूयरो-शूकरः) सूकर (कणकुंडगं-कणकुंडकं) तन्दुल-आदि उत्तम भोजनीय पदार्थों से भरे हुए भाजन को (चइत्ता) परित्याग कर (णं-खलु) निश्चय से आनंद के साथ (विट्ठं-विष्टां) विष्टा-अशुचिको (भुंजइ-भुंक्ते) खाता है (एवं) इसी तरह (मिए-

---

જો દુઃશીલ સકલ અનર્થોની જડ છે તો પછી અવીનીત એમાં કેમ અનુરક્ત થાય છે. આ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન કરવા નિમિત્ત દુઃશીલમાં રતિનું દ્રષ્ટાંત આપી સૂત્રકાર સમજાવે છે—'कणकुंडगं.' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—જેમ (सूयरो-शूकरः) સુઅર (ભૂંડ) (कणकुंडगं-कणकुंडकं) ચોખા વગેરે ઉત્તમ ભોજનના પદાર્થોથી ભરેલા ભોજન પાત્રનો (चइत्ता) ત્યાગ કરી (णं-खलु) નિશ્ચયથી આનંદ સાથે (विट्ठं-विष्टां) વિષ્ટા-અશુચિને (भुंजइ-

तस्य प्रशंसां कुर्वता आत्मा नगरं लोकश्च नाशितः। तथा भवानपि अस्याविधि-प्रवृत्तस्य प्रशंसां कुर्वन् आत्मानं समस्तगच्छं चोच्छेदयति। ततस्तद्वचनं श्रुत्वा स आचार्यः साध्वाभासमविनीतं शिष्यं स्वगच्छतो निष्कासितवान्। तस्माद् दुःशीलस्य निष्कासनं श्रेयस्करम् ॥ ४ ॥

देखते २ वह समस्त नगर उस राजा के महलसहित एकदम जल कर नष्ट हो गया। राजाने इससे असंतुष्ट हो उस वणिक् को दण्डित करके अपने नगर से बाहर निकाल दिया। राजा जो पहिले से उस वणिक् के इस कार्य की प्रशंसा न करता तो उसका हौसला आगे भी इस कार्य को करने के लिये नहीं बढता। समस्त नगर एवं राजमहल जो नामशेष हुए उसका प्रधान कारण उस राजा की ही नासमझी है। इसी तरह साधु के अकल्पनीय कार्य में प्रवृत्त इस अविनीत शिष्य की जो आप प्रशंसा करते हैं उससे इसका हौसला बढता है, आगे भी अकल्पनीय कार्य करने में सोत्साह बनता है। जिसका अन्तिम फल होगा गच्छका उच्छेद, और इस उच्छेदजन्य दोषों के भागी होना पड़ेगा आप को, अतः आपका अपनी और गच्छकी रक्षानिमित्त इस अविनीत को गच्छ से बाहर कर देने में ही श्रेय है। इस प्रकार आये हुवे आचार्य महाराज के कथन पर अच्छी तरह ध्यान देकर गच्छाचार्यजीने उस अविनीत शिष्य को अपने गच्छ से बाहर कर दिया। क्यों कि दुःशील शिष्य का गच्छ से संबंधविच्छेद करना श्रेयस्कर ही माना गया है ॥ ४ ॥

સારી રીતે દંડ કરવા ઉપરાંત તેને પોતાના શહેરમાંથી કાઢી મૂકયો. રાજા જો વણીકના એ કાર્યની પ્રશંસા ન કરત તો એ વણીકની તાકાત નહોતી કે દર વરસે આ પ્રમાણે અગ્નિજ્વાલા પ્રગટાવી શકે. સમસ્ત શહેર અને રાજમહેલ બળી ગયાં તેનું પ્રધાન કારણ એ રાજાની બીનસમજદારી જ છે. એ રીતે સાધુના અકલ્પનીય કાર્યમાં પ્રથમ આ અવિનીત શિષ્યની આપ પ્રશંસા કરો છો, એથી એ પોતાના મનમાં ફુલાઈને આગળ ઉપર આથી પણ વિશેષ અકલ્પનીય કાર્યમાં આગળ વધશે. જેનું અંતિમ ફળ ગચ્છના ઉચ્છેદમાં આવવાનું અને એ ઉચ્છેદજન્ય દોષોના ભાગી આપને બનવું પડશે. આથી આપની અને ગચ્છની રક્ષા માટે આ અવિનીતને ગચ્છમાંથી બહાર કરી દેવામાંજ શ્રેય છે. આ પ્રકારે આવેલા આચાર્ય મહારાજના કહેવા ઉપર સારી રીતે ધ્યાન દઈ ગચ્છાચાર્યજીએ એ અવિનીત શિષ્યને પોતાના ગચ્છથી બહાર કરી દીધો. કેમકે દુઃશીલ શિષ્યનો ગચ્છથી વિચ્છેદ કરવો એ શ્રેયસ્કર માનવામાં આવેલ છે (૪).

ज्ञानावरणीयादिकर्मरजःसमुत्पादकं क्षान्त्यादिगुणघातकं मूलोत्तरगुणकल्पपादपोन्मूलकं शुभभावनाऽम्भोजनिकरनीहारपटलं सकलानर्थमूलं धर्ममर्यादाविध्वंसनशीलं दुःशीलं सेवते । अज्ञानं हि सर्वानर्थकरं विवेकहरं कष्टकण्टकानुविद्धं सकलदुर्गुणसमिद्धं तपःसंयमविनाशकं प्रमादजनकं स्वर्गापवर्गसुखहारकम् ।

देने वाले ऐसे शील-अर्थात् मुनि के आचार का परित्याग कर देता है। यह शील सकल गुणों में प्रधान माना गया है। जीव के साथ अनादिकाल से लगे हुए अष्टविध ज्ञानावरणीय आदि कर्मों के बंध का उच्छेद करने वाला बतलाया गया है। मिथ्यात्वरूपी प्रबलग्रन्थि-(गांठ) का यह भेद करने वाला है। सम्यग्ज्ञानरूपी अमृत की वृष्टि करना इसका स्वभाव है। ऐसे प्रशस्त उपकारक इस शील का वह अविनीत शिष्य परित्याग करके दुःशीलका सेवन किया करता है। यह दुःशील शिष्य ज्ञानावरणीयादिक कर्मरूपी धूलीको अपनी आत्मा में चिपकाने वाला है। क्षान्ति आदि सद्‌गुणों का ध्वंसक है। मूलगुण एवं उत्तरगुणरूप कल्पवृक्ष का उन्मूलक है। शुभभावनारूपी कमलों को नष्ट-भ्रष्ट करने के लिये तुषारपात-अर्थात्-हिमवर्षा जैसा है। सकल अनर्थों का यह मूल है। ऐसे धार्मिक मर्यादा को उखाड़ने के स्वभाववाले इस दुःशील का वह अविनीतशिष्य सेवनकर हिताहित को नहीं समझता है। यह कितने आश्चर्य की बात है कि जिस विनयमूल धर्म से अपनी आत्मा का उद्धार होता है उसका वह अविनीत त्याग कर अपकारक दुःशील

આચારનો પરિત્યાગ કરી દે છે. આ શીલ સકલ ગુણોમાં પ્રધાન મનાયેલ છે. જીવની સાથે અનાદિકાળથી લાગેલા આઠ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના બંધનોનો ઉચ્છેદ કરવા વાળા બતાવેલ છે. મિથ્યાત્વરૂપી પ્રબળ ગ્રંથીનો આ ભેદ કરવાવાળો છે, સમ્યગ્‌જ્ઞાનરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરવી તેનો સ્વભાવ છે, એવા પ્રશસ્ત ઉપકારક આ શીલનો તે અવિનીત શિષ્ય પરિત્યાગ કરીને દુઃશીલનું સેવન કરે છે. આવો દુઃશીલ શિષ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મરૂપ ધૂળને પોતાના આત્મામાં ચોંટાડનાર છે. ક્ષાન્તિ આદિ સદ્‌ગુણોનો નાશ કરનાર છે. મૂળગુણ ઉત્તરગુણરૂપ કલ્પવૃક્ષનો ઉન્મૂલક-નાશ કરનાર છે. શુભ ભાવનારૂપી કમલોને નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરવા માટે તુષારપાત-અર્થાત હિમવર્ષા જેવા છે. સકળ અનર્થોનુ એ મુળ છે. એવા ધાર્મિક મર્યાદાને ઉખાડવાની વૃતિવાળા આવા દુશીલનું તે અવિનીતજન સેવન કરી હિતાહિતને સમજતા નથી. આ કેવા આશ્ચર્યની વાત છે કે જે વિનય મુળ ધર્મથી પોતાના આત્માનો ઉધ્ધાર થાય છે. તેનો

यथा वा हिताहितविवेकरहितत्वान्मृगः स्वापायमपश्यन् गानतानश्रवणमोहितः सन् व्याधमभिसरति, एवम्-अज्ञानतिमिरसंवृतात्मा खलु संसारवारिधिमहातरणिं शिवपदसरलसरणिं सिद्धिपददायकं सकलगुणनायकम्, अनादिभवसंचिताष्टविध-कर्मबन्धनोच्छेदकं मिथ्यात्वग्रंथिभेदकं सम्यग्ज्ञानसुधावर्षणशीलं शीलं मविहाय

मृगः) विवेक रहित होने के कारण मृग जैसा यह अविनीत शिष्य भी (सीलं-शीलं) मूलोत्तरगुणरूप अथवा विनयसमाधिरूप साधुसंबंधी आचार को (चइत्ता-त्यक्त्वा) परित्याग कर (णं-खलु) निश्चय से (दुस्सीले-दुःशीले) अविनयरूप दुराचार का (रमइ-रमते) सेवन करता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—बोधविकल होने के कारण जैसे सूकर प्रशस्त आहार का परित्याग कर नितान्त अशुचि पदार्थका बड़े आनंदके साथ सेवन करता है, तथा हिताहित विवेक से रहित होनेकी वजह से जैसे मृग भविष्य में होने वाली आपत्ति को नहीं जानता हुआ गान के सुनने में एकतान होकर अपने आप व्याध की जाल में फस जाता है, उसी तरह अज्ञानरूपी अंधकार से आच्छादित हुआ अविनीत शिष्य भी संसाररूपी समुद्र से पार लगाने के लिये बड़े सुरक्षित जहाज जैसे, तथा शिवपद में लेजाने के लिये सुन्दर सीधे मार्ग जैसे, एवं सिद्धिपद को

भुंक्ते) ખાય છે (एवं) આ પ્રમાણે (मिए-मृगः) વિવેકરહિત થવાને કારણે મૃગ જેવા આ અવનીત શિષ્ય પણ (सीलं-शीलं) મૂલોત્તર ગુણરૂપ અથવા વિનય-સમાધિરૂપ સાધુસંબંધી આચારનો (चइत्ता-त्यक्त्वा) પરિત્યાગ કરી (णं-खलु) નિશ્ચયથી (दुस्सीले-दुःशीले) અવિનયરૂપ દુરાચારનું (रमइ-रमते) સેવન કરે છે.

ભાવાર્થ— બોધવિકલ હોવાને કારણે જેમ સૂકર (ભૂંડ) પ્રશસ્ત આહારનો પરિત્યાગ કરી નિતાન્ત અશુચિ પદાર્થનું ભારે આનંદથી સેવન કરે છે. અને હિતાહિત વિવેકથી રહીત હોવાના કારણે જેમ મૃગ ભવિષ્યમાં આવનારી આપત્તિને જાણતો નથી, કારણકે સંગીતના સુરોમાં એકતાન બનીને પોતે પોતાના હાથે શીકારીની જાળમાં ફસાઈ જાય છે. એવી રીતે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી આચ્છાદિત બનેલા અવિનીતશિષ્ય પણ સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર કરવાવાળા મોટામાં મોટા સુરક્ષિત જહાજ જેવા તથા શિવપદમાં લઈ જવાવાળો સુંદર સીધા માર્ગ જેવા અને સિદ્ધિપદને આપનાર એવા શીલ-અર્થાત્ મુનિના

दासी सूकरीसंनिधौ गत्वा तदीयशिशुं समानीय राजपुत्र्यै समर्पयामास। सा च राजपुत्री वात्सल्येन सूकरशिशुं पालयन्ती कदाचित्तमङ्के स्थापयति, स्नापयति, तदङ्गं करेण प्रोञ्छयति, कदाचित् तदङ्गसंलग्नां धूलिमपसारयितुं मार्जयति, विविधं मिष्टान्नं भोजयति, मृदुलशय्यायां स्वसमीपे स्वापयति। सा राजपुत्री तस्य सूकरशिशोर्गले चरणेषु च सकिङ्किणीकं स्वर्णाभरणं रचयति, पृष्ठोपरि बहुमूल्यकं विविधवर्णरञ्जितं 'झूल' इति प्रसिद्धं स्वर्णजटितवस्त्रं च वितरति। एवं सा राजपुत्री पुत्रवत् सूकरशिशुं लालयतिस्म।

एक दिनकी बात है कि जब यह अपने महलके झरोखे में बैठी हुई बाहर की ओर निहार रही थी कि सहसा इसकी दृष्टि एक सूकरी पर पड़ी, जो अपने बच्चोंको संगमें लिये हुए वहीं पर इधर-उधर फिर रही थी। उसे देखकर उसने मन में विचार किया कि यह सूकरी मेरी अपेक्षा अधिक श्रेष्ठ है, जो कम से कम अपने बच्चों के साथ घूमा करती है। इस अवस्था में इसे जो आनंद मिलता है वह यही जान सकती है। एक मैं अभागिनी हूं जो राजमहल में रहती हुई भी इस प्रकार के सुख से वंचित बनी हुई हूं। इस प्रकार का विचार कर उसने अपनी एक दासी को बुलाया और कहा कि जाओ और इन सूकरी के बच्चों में से एक बच्चे को ले आओ। आज्ञा पाते ही दासी सूकरी के पास पहुँची और वहां से एक बच्चे को उसने उस राजपुत्री के लिये लाकर दे दिया। राजपुत्री ने भी बडे आनंद के साथ उसका पालन पोषण करना प्रारंभ कर दिया। इस सिलसिले में कभी वह उसे अपनी गोद में बैठा लेती,

જ્યારે એ પોતાના મહેલના ઝરૂખામાં બેઠી બેઠી બહાર જોઈ રહી હતી, કે સહસા તેની દૃષ્ટી એક ભૂંડણ ઉપર પડી. જે પોતાના બચ્ચાઓને સાથમાં લઈને આમતેમ ઘુમી રહી હતી તેને જોઈને રાજકન્યાએ મનમાં વિચાર કર્યો કે આ સૂકરી મારા કરતાં ઘણી સુખી છે, જે પોતાના બચ્ચાઓ સાથે લઈને ફરે છે, આ અવસ્થામાં એને જે આનંદ મળતો હશે તે એજ જાણતી હશે. એક હું જ એવી અભાગણી છું કે રાજમહેલમાં રહેવા છતાં પણ આ પ્રકારના સુખથી વંચિત બનેલ છું. આ પ્રકારનો વિચાર કરી તેણે પોતાની એક દાસીને બોલાવી અને કહ્યું કે જાઓ અને એ સૂકરીના બચ્ચામાંથી એક બચ્ચું લઈ આવો. આજ્ઞા મળતાં જ દાસી સૂકરીની પાસે પહોંચી અને ત્યાંથી એક બચ્ચું લઈ રાજપુત્રી પાસે આવી તેને સુપ્રત કર્યું. રાજપુત્રીએ તેનું સારી રીતે પાલન પોષણ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ ઉત્સાહમાં તે કોઈ વખત સૂકરીના બચ્ચાને પ્રેમથી પોતાના ખોળામાં બેસારી દેતી, કયારેક તેને નવડાવતી

अस्मिन्नर्थे सूकरदृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

वङ्गदेशेक्षितिप्रतिष्ठितनगरेऽरिमर्दननामा नृपो बभूव। तस्य सप्त कन्यका आसन्। स भूपतिस्तासां कन्यकानां यौवने वयसि प्राप्ते ता एकैकक्रमेण विवाहिताः। तत्रैका कन्यका कर्मयोगतो विवाहानन्तरमचिरेणैव कालेन पतिहीना जाता। एकदा सा गवाक्षे स्थिता कुतश्चित् समागतां ससुतां सूकरीं दृष्ट्वा चिन्तयामास–अहो! धन्यमस्या जन्म, यदियं बहुभिरपत्यैः सार्धं विचरन्ती सुखमनुभवति। इति विचिन्त्य सा स्वदासीमब्रवीत्–अत्रैकं सूकरशिशुं समानय। तदाज्ञया

को सेवता है। अज्ञान की महिमा अपार है। समस्त अनर्थों की जड़ एक अज्ञान ही तो है। अज्ञान आते ही पहिले वह विवेकपर ही कुठाराघात करता है। जिस आत्मा से विवेक का लोप हो जाता है उस आत्मा में विविध कष्टरूपी कांटे खडे हो जाते हैं। यह अज्ञान अनेक प्रकार के दुर्गुणों को उत्पन्न करता है। तथा तप और संयम का विनाशक है, यह प्रमाद को उत्पन्न करनेवाला है, तथा स्वर्ग और मोक्ष के सुखोंका विघातक है॥ इस पर सूकर का दृष्टान्त इस प्रकार है—

वंगदेश में क्षितिप्रतिष्ठित नामका एक सुन्दर नगर था। अरिमर्दन नामका राजा उसका शासक था। इसके सात कन्याएँ थीं। राजा ने इनका क्रमशः जब वे तरुण अवस्थावाली हो चुकीं विवाह कर दिया। कर्मकी विचित्रतावश एक लड़की विवाह के बाद ही विधवा हो गई।

તે અવિનીત ત્યાગ કરી અપકારક દુઃશીલને સેવે છે. અજ્ઞાનની મહિમા અપાર છે. સમસ્ત અનર્થોની જડ એક અજ્ઞાન જ છે. અજ્ઞાન આવતાંની સાથે જ તે સહુ પ્રથમ વિવેક ઉપર જ ઘા કરે છે. જે આત્મામાંથી વિવેકનો લોપ થઈ જાય છે એ આત્મામાં નાના પ્રકારના કષ્ટરૂપી કાંટાઓ બીછાવાઈ જાય છે. એ અજ્ઞાન અનેક પ્રકારના દુર્ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા તપઅને સંયમનો વિનાશ કરે છે. એ પ્રમાદને ઉત્પન્ન કરનાર છે તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખોનો નાશ કરનાર છે.

આ ઉપર સૂકરનું દૃષ્ટાંત આ પ્રકારે છે.

બંગદેશમાં ક્ષિતિ પ્રતિષ્ઠિત નામનું એક સુંદર નગર હતું. અરિમર્દન નામના રાજાનું શાસન હતું, તેને સાત કન્યાઓ હતી રાજાએ તેના ક્રમ પ્રમાણે જેમ જેમ ઉમર લાયક થતી ગઈ તેમ તેમ તેના વિવાહ કરી આપ્યા. કર્મની વિચિત્રતાવશ એક પુત્રી વિવાહ પછી વિધવા બની. એક દિવસની વાત છે કે

सह भुक्तवत्यः। सा दुर्भगाऽपि सूकरशिशुना सह भोक्तुं प्रवृत्ता स्वर्णस्थाले रत्न-कटोरकेषु च स्थापितं प्रशस्तं पथ्यं रुचिकरं वातपित्तकफहरं विविधमशनं पानं खाद्यं स्वाद्यं च चतुर्विधमाहारमभ्यवहरन्ती प्रेम्णा प्रथमग्रासं सूकरशिशुमुखे दत्त्वा तदनु सानन्दं स्वयमश्नाति, तदाऽकस्मादेकस्या भगिन्याः शिशुना आसन्नप्रदेशे पुरीषोत्सर्गः कृतः, तमालोक्य तेन सूकरशिशुना प्रशस्तमशनं परित्यज्य पुरीष-भक्षणं कृतम्। पुरीषमश्नन्तं सूकरशिशुं विलोक्य सर्वा भगिन्यः सपरिहासमब्रुवन्-

विधवा राजपुत्रीने कहा कि यदि आप सब जनों मेरे इस सूकर शिशु के साथ जो भोजन करने के लिये तैयार हों तो ही मैं आपके साथ भोजन करने में सम्मिलित हो सकती हूं अन्यथा नहीं। उसकी इस बात को सुनकर उसकी अन्य बहिनोंने मंजूर नहीं किया। अतः उन सबने अपने-अपने बच्चोंके साथ पृथक्-पृथक् रूप में ही भोजन करना प्रारंभ किया। और पति विना की राजपुत्री भी अपने सूकर शिशु के साथ भोजन करने में प्रवृत्त हुई। खाने के पहिले उसने जो भोजन सुवर्णके थालों में परोसा हुआ था और सुवर्णकी कटोरियों में अलग-अलग रूपमें रखा गया था और जो प्रशस्त, पथ्य, रुचिप्रद तथा वात पित्त एवं कफ हारक था ऐसे उस विविध भांति के अशन-हलुआ पुरी आदि, पान-दुध शरबत आदि, खाद्य-द्राक्षा आदि, स्वाद्य-चूरण आदि, एवं चार प्रकार के भोजन में से एक-एक ग्रास अपने प्रिय उस सूकर शिशु के मुखमें देती हुई आनंद के साथ भोजन करने लगी। जब यह भोजन करने में प्रवृत्त थी कि इतने में ही एक अपनी बहिन के बच्चे

મારા સૂકરના બચ્ચાની સાથે ભોજન કરવા તૈયાર હો, તો જ હું આપની સાથે ભોજન કરવામાં સામીલ થઈ શકું એ સિવાય નહીં. તેની આ વાતને બીજી બહેનોએ મંજુર ન કરી એટલે તે બધીયોએ પોતપોતાના બાળકો સાથે જુદી જુદી રીતે ભોજન કરવાનો આરંભ કર્યો. અને વિધવા રાજપુત્રી પણ પોતાના સૂકર બચ્ચાની સાથે ભોજન કરવા લાગી. ખાવા બેસતાં પહેલાં એણે જે ભોજન સોનાના થાળમાં પીરસેલ હતું, જે નાની વાટકીઓમાં અલગ અલગ રીતે ગોઠવવામાં આવેલ હતું જે ભોજન પ્રશસ્ત, પથ્ય, રૂચીપ્રદ તથા વાતપિત અને કફ હરનાર હતું એવા વિવિધ પ્રકારના ભોજનમાં હલવા પુરી આદિ, પાન-દુધ શરબત વિગેરે ખાદ્ય-દ્રાક્ષ વગેરે, સ્વાદ્ય-ચૂર્ણ વગેરે આવા ચાર પ્રકારના ભોજનમાંથી એકેક કોળીયો પોતાના પ્રિય સૂકરના બચ્ચાના મોઢામાં દેતી દેતી વિધવા રાજપુત્રી ખુશી સાથે ભોજન કરવા લાગી. જ્યારે એ ભોજન કરવામાં પ્રવૃત્ત હતી ત્યારે તેની એક બહેનના બાળકે થોડે છેટે

एकदाऽरिमर्दनस्य भवने कंचिदुत्सवं निमित्तीकृत्य सर्वाः कन्यकाः समायाताः। प्रेम्णा परस्परं ता ऊचुः—अद्यास्माभिः सर्वाभिः सहैव भोजनं कर्तव्यम्, तदाऽसौ दुर्भगा राजपुत्री जगाद–यद्यनेन मम प्रियशिशुना सह यूयं भोजनं कुरुत, तर्हि युष्माभिः साकं मया भोक्तव्यं नान्यथा, ततोऽन्याभिस्तस्याः सर्वभगिनीभिस्तद्वचनं नाङ्गीकृतम्। तदा पृथक् पृथगेव सर्वाः स्व-स्व-शिशुभिः

कभी उसको स्नान कराती। और स्नान कराकर फिर उसका शरीर भी पोंछती। कभी कभी यह उसके शरीर पर लगी हुई धूलीका मार्जन करती। विविध मिष्टान्न खिलाती। नरम–मृदुल–शय्या पर उसे अपने ही पास सुलाती। इतने मात्र से ही वह राजपुत्री संतुष्ट नहीं रहती किन्तु वह उस बच्चे के गले में और पैरों में सुवर्ण रचित बहुमूल्य आभरणों को भी पहिराती। जिनमें छोटी–छोटी बजती हुई घंटियां लगी रहती थी। उसकी पीठ पर वह झूल भी ओढाती जो बहुत कीमती होती तथा अनेक प्रकार के रंगविरँगे रंगों से रंजित रहा करती। और जिस झुलमें सुनहरी काम बना रहता। इस प्रकार वह राजपुत्री उस सूकर के बच्चे का लालन पालन करने में तत्पर रहने लगी। एक समय की बात है कि राजा अरिमर्दनने अपनी समस्त कन्याओं को किसी उत्सव के समय आमंत्रित किया और कन्यायें आयीं, बहुत समय के बाद उन सबको परस्पर मिलने से बहुत ही आनंद हुआ। सबने विचार किया कि आज हम सब मिलकर एक ही साथ भोजन करें। यह सुनकर उस

અને નવડાવી તેના શરીરને સાફ કરતી, કયારેક કયારેક તેના શરીર ઉપર ઉડેલી ધુળને સાફ કરતી, વિવિધ મિષ્ટાન્ન ખવડાવતી અને સુંવાળી એવી શૈયા ઉપર પોતાની પાસે સુવાડતી. આટલાથી જ રાજપુત્રીને સંતોષ ન થતો પરંતુ તે બચ્ચાના ગળામાં અને પગોમાં સોનાના બહુ મુલ્ય અલંકારો પણ પહેરાવતી જેમાં નાની નાની ટોકરીઓ–ઘુઘરીઓ લગાડવામાં આવતી એની પીઠ ઉપર ઝુલ પણ ઓઢાડતી જે ઘણી કિંમતી હતી તેમજ અનેક પ્રકારના રંગબેરંગી રંગોવાળી હતી. જેમાં સોનેરી તારની કસબ કળા પણ કરવામાં આવેલ હતી. આ પ્રકારે રાજપુત્રી એ સૂકરના બચ્ચાનું લાલન પાલન કરવામાં તત્પર રહેતી. એક સમયે રાજા અરિમર્દને પોતાની સમસ્ત કન્યાઓને કોઈ ઉત્સવના પ્રસંગે આમંત્રણ આપી બોલાવી, કન્યાઓ આવી. ઘણા સમય પછી એક બીજીઓને પરસ્પર મળતાં ઘણો જ આનંદ થયો. બધી બહેનોએ મળી વિચાર કર્યો કે આજે બધી બહેનો સાથે બેસીને ભોજન કરીએ. આ સાંભળી એ વિધવા રાજપુત્રીએ કહ્યું કે જો તમે બધી બહેનો

उक्तार्थमुपसंहरन् कर्तव्यमुपदिशति—

मूलम्—सुणियाऽभावं साणस्स सूयरस्स नरस्स यं ।
विणए ठविज्ज अप्पाणं इच्छंतो हियमप्पणो ॥६॥

छाया—

श्रुत्वाऽभावं शुन्याः सूकरस्य नरस्य च ।
विनये स्थापयति आत्मानम् इच्छन् हितमात्मनः ॥ ६ ॥

टीका—

'सुणिया.' इत्यादि —शुन्याः=पूतिकर्णशुन्याः सूकरस्य च एतदुभय-दृष्टान्तस्य, तथा च=पुनः नरस्य=पुरुषस्य-दार्ष्टान्तिकतया कथितस्य दुःशीलशिष्य-

अग्नि जलाकर उसको अग्नि में भून दिया। इस कुमौत से उसको मारा। इस लिये सूत्रकार कहते हैं कि-दुःशील का त्यागकर शील सदाचार का सेवन करना चाहिये ॥ ५ ॥

इसी कथित अर्थका उपसंहार करते हुए सूत्रकार कर्तव्य का उपदेश अगली गाथा द्वारा करते हैं—'सुणिया. इत्यादि'

अन्वयार्थ—(साणस्स-शुन्याः) पूतकर्णी कुत्ती के (सूयरस्स नरस्स य-सूकरस्य नरस्य च) सूकर के और दार्ष्टान्तिक रूप में प्रदर्शित किये गये दुःशील शिष्य के (अभाव-अनादर) अर्थात् दुर्दशारूप अवस्था को (सुणिया-श्रुत्वा) सुनकर (अप्पणो हियं इच्छंतो-आत्मनः हितम् इच्छन्) आत्मा के हित के अभिलाषी शिष्य (अप्पाणं-आत्मानं) अपनी आत्माको (विणए ठविज्ज-विनये स्थापयेत्) विनय

સળગાવ્યો અને તેમાં તેને ભૂંજી નાખ્યું. આ રીતે કમોતથી તેને માર્યું. આ માટે સૂત્રકાર કહે છે કે દુઃશીલનો ત્યાગ કરી શીલ–સદાચારનું સેવન કરવું જોઇએ. (૫)

આ કહેવાયેલા અર્થનો ઉપસંહાર કરીને સૂત્રકાર કર્તવ્યનો ઉપદેશ આ ગાથા દ્વારા કરે છે.—'सुणिया भावं.' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–(साणस्स–शुन्याः) પૂતકર્ણી કુતરીના (सूयरस्स नरस्स य – सूकरस्य नरस्य च) સૂકરના અને દ્રષ્ટાંતિક રૂપમાં પ્રદર્શિત કરાયેલ દુઃશીલ શિષ્યના (अभाव–अनादर) અર્થાત્ દુર્દશારૂપ અવસ્થાને (सुणिया–श्रुत्वा) સાંભળીને (अप्पणो हियं इच्छंतो–आत्मनः हितम् इच्छन्) આત્માના હિતના અભિલાષી શિષ્ય (अप्पाणं–आत्मानं) પોતાના આત્માને (विणए ठविज्ज–विनये स्थापयेत्)

भगिनि ! पश्य तवायं शिशुः किं करोति ! विष्ठां भक्षयति । अनेनैव साकमस्मान् भोजयितुं समीहसे, एवं सर्वभगिनीनां वचनं श्रुत्वा लज्जिता सा राजपुत्री सूकर-शिशुं तत्याज । तदनन्तरमितस्ततो भ्रमन्तं हृष्टपुष्टाङ्गं तं सूकरशिशुं विलोक्य चाण्डालः स्वगृहं नीत्वा चरणेपु बद्ध्वा वह्नौ प्रक्षिप्य कुत्सित मृत्युना हतवान् । तस्मात् दुःशीलं परित्यज्य शीलमासेवनीयम् । ॥ ५ ॥

ने थोड़ी दूर पर जाकर अशुचि कर दी । यह देखकर उस सूकर शिशु ने उस प्रशस्त मधुर सुस्वादु सुगन्धि पथ्य भोजन का परित्याग करके कन्या के मना करते भी शीघ्र ही दौड़कर अशुचि के पास जाकर उसका भक्षण करने लगा । सूकर शिशु को अशुचि खाते देखकर वे सभी बहिनें मजाक करती हुई अपने बहिन से बोलीं कि हे बहिन ! देखो तो सही आपका यह प्यारा पुत्र क्या कर रहा है । कितने आनंदसे अशुचि खाने में मग्न हो रहा है । इसी के साथ आप हम सबको भोजन करने के लिये प्रेरित करती हैं ? इस प्रकार बहिन को उन सब बहिनों ने उलाहना दिया । उलाहनेके वचन सुनकर वह उनके समक्ष अधिक लज्जित हुई और उस सूकर शिशु को घर से बाहिर निकाल दिया । घरसे बाहिर होजाने पर यह इधर उधर फिरने लगा । इतने में चांडाल ने इसे पकड़ लिया और घर ले जाकर चारों पैर बांधकर जमीन पर डाल दिया और उस पर घांस डालकर फिर अग्नि जलाई और

જઈને અશુચિ કરી, આ જોઈ તે સૂકર બચ્ચાએ પ્રશસ્ત, મધુ, સુસ્વાદિષ્ટ, સુગંધી ભોજનનો પરિત્યાગ કરીને વિધવા રાજકન્યાના રોકવા છતાં ન રોકાતાં ઝડપથી દોડી જઇ અશુચિ પાસે પહોંચી તેનું ભક્ષણ કરવું શરૂ કર્યું. સૂકર બચ્ચાને અશુચિ ખાતું જોઈ બધી બહેનો મશ્કરી કરતાં પેલી વિધવા બહે-નને કહેવા લાગી કે હે બહેન ! જુઓ તો ખરાં તમારો એ પ્યારો પુત્ર શું કરી રહેલ છે. કેટલા આનંદથી અશુચિ ખાવામાં મગ્ન બની ગયેલ છે. આની સાથે તમે અમોને ભોજન કરવાનું કહેતાં હતાં. આ પ્રકારે પેલી બધી બહેનોએ તેને મહેણું દેતાં મહેણાનું વચન સાંભળીને તે એમની સમક્ષ ખુબ શરમાઈ ગઇ અને એ સૂકર બચ્ચાંને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યું. ઘરથી બહાર થઈ જતાં તે જ્યાં ત્યાં ભટકવા લાગ્યું એટલામાં ચંડાળને હાથ તે પડી ગયું જેને પકડી તે પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યાં લઇ જઇ ચારે પગ બાંધી જમીન ઉપર પછાડ્યું, અને તેના ઉપર ઘાસ નાખીને પછી અગ્નિ

उक्तार्थमुपसंहरन् कर्तव्यमुपदिशति—

मूलम्—सुणियाऽभावं साणस्स सूयरस्स नरस्स य ।
विणए ठविज्ज अप्पाणं इच्छंतो हियमप्पणो ॥६॥

छाया—

श्रुत्वाऽभावं शुन्याः सूकरस्य नरस्य च ।
विनये स्थापयति आत्मानम् इच्छन् हितमात्मनः ॥ ६ ॥

टीका—

'सुणिया.' इत्यादि —शुन्याः=पूतिकर्णशुन्याः सूकरस्य च एतदुभय-दृष्टान्तस्य, तथा च=पुनः नरस्य=पुरुषस्य-दार्ष्टान्तिकतया कथितस्य दुःशीलशिष्य-

---

अग्नि जलाकर उसको अग्नि में भून दिया। इस कुमौत से उसको मारा। इस लिये सूत्रकार कहते हैं कि–दुःशील का त्यागकर शील सदाचार का सेवन करना चाहिये॥ ५ ॥

इसी कथित अर्थका उपसंहार करते हुए सूत्रकार कर्तव्य का उपदेश अगली गाथा द्वारा करते हैं—' सुणिया. इत्यादि '

अन्वयार्थ—(साणस्स-शुन्याः) पूतकर्णी कुत्ती के (सूयरस्स नरस्स य-सूकरस्य नरस्य च) सूकर के और दार्ष्टान्तिक रूप में प्रदर्शित किये गये दुःशील शिष्य के (अभाव-अनादर) अर्थात् दुर्दशारूप अवस्था को (सुणिया–श्रुत्वा) सुनकर (अप्पणो हियं इच्छंतो–आत्मनः हितम् इच्छन्) आत्मा के हित के अभिलाषी शिष्य (अप्पाणं–आत्मानं) अपनी आत्माको (विणए ठविज्ज–विनये स्थापयेत्) विनय

સળગાવ્યો અને તેમાં તેને ભૂંજી નાખ્યું. આ રીતે કમોતથી તેને માર્યું. આ માટે સૂત્રકાર કહે છે કે દુઃશીલનો ત્યાગ કરી શીલ–સદાચારનું સેવન કરવું જોઇએ. (૫)

આ કહેવાયેલા અર્થનો ઉપસંહાર કરીને સૂત્રકાર કર્તવ્યનો ઉપદેશ આ ગાથા દ્વારા કરે છે.—' सुणिया भावं. ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–(साणस्स–शुन्याः) પૂતકર્ણી કુતરીના (सूयरस्स नरस्स य – सूकरस्य नरस्य च) સૂકરના અને દૃષ્ટાંતિક રૂપમાં પ્રદર્શિત કરાયેલ દુઃશીલ શિષ્યના (अभाव–अनादर) અર્થાત્ દુર્દશારૂપ અવસ્થાને (सुणिया–श्रुत्वा) સાંભળીને (अप्पणो हियं इच्छंतो–आत्मनः हितम् इच्छन्) આત્માના હિતના અભિલાષી શિષ્ય (अप्पाणं–आत्मानं) પોતાના આત્માને (विणए ठविज्ज–विनये स्थापयेत्)

स्येत्यर्थः, अभावं-कुत्सितो भावः अभावः दुर्दशालक्षणः, स चेह भवे सर्वतो निष्कासनादिरूपः, परभवे गुरोराशातनया अबोधिः, अबोधेस्तपःसंयमासंभवः, संयमभावेन मोक्षमार्गानाराधनम् , तेनानन्तसंसारपरिभ्रमणम् तं तथाविधमभावं तपः श्रुत्वा=गुरुसंनिधौ निशम्य आतमनः=स्वस्य, हितं=कल्याणम् इच्छन् आत्मानं

धर्म में स्थापित करता है । अथवा-भाव यह है कि कुत्ती सूकर और अविनीत शिष्यका स्वरूप सुनकर आत्महितैषी विनय शील बनें ।

भावार्थ—इस गाथा द्वारा सूत्रकार यह उपदेश दे रहे हैं कि जो शिष्य आत्मकल्याण का अभिलाषी है उसका कर्तव्य है कि वह इस विनयधर्मके आचरण करने में थोड़ा भी प्रमाद न करें। कारण कि अविनीत शिष्य की वह दुर्दशा होती है जो पूतिकर्णी शुनी की तथा सूकर शिशु की हुई है । अविनीत के ऊपर किसी का भी विश्वास नहीं रहता वह इस भवमें गुरु की अकृपाका भाजन बनता हुआ जगह-जगह अपमान आदि दुःस्थिति को सहन करता है—और गच्छ से बाहर भी कर दिया जाता है तथा परभव में गुरु की आशातना से बोधि के लाभ से भी वंचित रहता है बोधिलाभ के विना कभी भी श्रेयस्कर मुक्ति का मार्ग उसे प्राप्त नहीं हो सकता है । क्यों कि बोधि के अभाव में सम्यक् तप और संयम नहीं होता है । सम्यक् तप संयम के अभाव से मोक्षमार्ग की आराधना नहीं होती है और मोक्ष-

વિનય ધર્મમાં સ્થાપિત કરે છે. અથવા ભાવાર્થ એ છે કે—કુતરી, સૂકર અને અવિનીત શિષ્યનું સ્વરૂપ સાંભળી આત્મહિતૈષી વિનયશીલ બને.

ભાવાર્થ—આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર એવો ઉપદેશ આપે છે કે જે શિષ્ય 'આત્મ કલ્યાણનો અભિલાષી છે, એનું કર્તવ્ય છે કે તે આ વિનય ધર્મનું આચરણ કરવામાં થોડો પણ પ્રમાદ ન કરે. કારણ કે અવિનીત શિષ્યની આવી દુર્દશા થાય છે જે પૂતકર્ણી શુનીની તથા સૂકર(ભૂંડણના બચ્ચાની) બાળકની થઇ છે, અવનીતનો કોઇ પણ વિશ્વાસ કરતું નથી. તે આ ભવમાં ગુરૂની અકૃપાનો ભાજન બની દરેક સ્થળે અપમાન આદિ દુસ્થિતિને સહન કરે છે. અને ગચ્છથી બહાર કરી દેવામાં આવે છે અને પરભવમાં ગુરૂની આશાતનાથી બોધિના લાભથી પણ વંચિત રહ્યા કરે છે. બોધિ લાભ વિના કદી પણ શ્રેયસ્કર મુક્તિનો માર્ગ એને પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી. કેમકે બોધિના અભાવમાં સમ્યક્ તપ અને સંયમ હોતું નથી. સમ્યક્ તપ સંયમના અભાવથી મોક્ષ માર્ગની આરાધના બની શકતી નથી. અને મોક્ષમાર્ગની

विनये=अभ्युत्थानादिगुरुशुश्रूषालक्षणे स्थापयति । उक्तं च—

विणया होइ य णाणं, णाणाओ दंसणं तओ चरणं ।
चरणाहिंतो मोक्खो मोक्खे, सोक्खं निरावाहं ॥ १ ॥

छाया—

विनयाद् भवति च ज्ञानं, ज्ञानाद् दर्शनं ततश्चरणम् ।
चरणाद् मोक्षो, मोक्षे सौख्यं निराबाधम् ॥ १ ॥ इति ॥ ६ ॥

अथोपसंहरन्नाह—

मूलम्—**तम्हा विणयमेसिज्जा सीलं पडिलभेज्जओ ।**
बुद्धपुत्ते नियागट्ठी न निक्कसिज्जइ कण्हुई ॥ ७ ॥

छाया—

तस्माद् विनयमेषयेत् शीलं प्रतिलभेत यतः ।
बुद्धपुत्रो नियागार्थी न निष्कास्यते कुतश्चित् ॥ ७ ॥

टीका—

'तम्हा. इत्यादि ।—तस्मात्=दुःशीलस्य सर्वतो निष्कासनादिरूपा दुर्गति र्भवतीत्युक्तरूपात् कारणात् साधुर्विनयम् एषयेत्=कुर्यात् धातूनामनेकार्थत्वात् ।

मार्ग के आराधना के अभाव में अनंत संसार परिभ्रमण करना पड़ता है, इसलिये शिष्य को अपने परमोपकारी गुरु महाराज का विनय सदा करना चाहिये । वे जब कहीं से अपने स्थान पर आवें तो शिष्य का कर्तव्य है कि वह उनके समक्ष जावे—उन्हें देखकर अपने आसनसे उठ खड़ा होवे । उनकी शुश्रूषा आदि करता रहे। इससे विनय धर्मकी आराधना होती है । कहा भी है—विनय से ज्ञान होता है । ज्ञान से दर्शन और दर्शन से चारित्रका लाभ होता है चारित्र से मोक्ष और मुक्ति होने से इस जीव को अव्याबाध सुख की प्राप्ति होती है ॥ ६ ॥

આરાધનાના અભાવથી અનંત સંસાર પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. આ માટે શિષ્યે પોતાના પરોપકારી ગુરૂ મહારાજનો સદા વિનય કરવો જોઇએ. તેઓ જ્યારે કયાંયથી પોતાના સ્થાન ઉપર આવે ત્યારે શિષ્યનું એ કર્તવ્ય છે કે તે તેમની સામે જાય—એમને જોઇ પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભા રહે અને એમની સેવા કરવામાં લાગી જાય, આથી વિનય ધર્મની આરાધના થાય છે. વિનયથી જ્ઞાન થાય છે, જ્ઞાનથી દર્શન અને દર્શનથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે. ચારિત્રથી મોક્ષ અને મુક્તિ થવાથી આ જીવને અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૬॥

स्येत्यर्थः, अभावं-कुत्सितो भावः अभावः दुर्दशालक्षणः, स चेह भवे सर्वतो निष्कासनादिरूपः, परभवे गुरोराशातनया अबोधिः, अबोधेस्तपःसंयमासंभवः, संयमभावेन मोक्षमार्गानाराधनम् , तेनानन्तसंसारपरिभ्रमणम् तं तथाविधमभावं तपः श्रुत्वा=गुरुसंनिधौ निशम्य आत्मनः=स्वस्य, हितं=कल्याणम् इच्छन् आत्मानं

धर्म में स्थापित करता है। अथवा-भाव यह है कि कुत्ती सूकर और अविनीत शिष्यका स्वरूप सुनकर आत्महितैषी विनय शील बनें।

भावार्थ—इस गाथा द्वारा सूत्रकार यह उपदेश दे रहे हैं कि जो शिष्य आत्मकल्याण का अभिलाषी है उसका कर्तव्य है कि वह इस विनयधर्मके आचरण करने में थोड़ा भी प्रमाद न करे। कारण कि अविनीत शिष्य की वह दुर्दशा होती है जो पूतिकर्णी शुनी की तथा सूकर शिशु की हुई है। अविनीत के ऊपर किसी का भी विश्वास नहीं रहता वह इस भवमें गुरु की अकृपाका भाजन बनता हुआ जगह-जगह अपमान आदि दुःस्थिति को सहन करता है—और गच्छ से बाहर भी कर दिया जाता है तथा परभव में गुरु की आशातना से बोधि के लाभ से भी वंचित रहता है बोधिलाभ के विना कभी भी श्रेयस्कर मुक्ति का मार्ग उसे प्राप्त नहीं हो सकता है। क्यों कि बोधि के अभाव में सम्यक् तप और संयम नहीं होता है। सम्यक् तप संयम के अभाव से मोक्षमार्ग की आराधना नहीं होती है और मोक्ष-

વિનય ધર્મમાં સ્થાપિત કરે છે. અથવા ભાવાર્થ એ છે કે—કુતરી, સૂકર અને અવિનીત શિષ્યનું સ્વરૂપ સાંભળી આત્મહિતૈષી વિનયશીલ બને.

ભાવાર્થ—આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર એવો ઉપદેશ આપે છે કે જે શિષ્ય આત્મ કલ્યાણનો અભિલાષી છે, એનું કર્તવ્ય છે કે તે આ વિનય ધર્મનું આચરણ કરવામાં થોડા પણ પ્રમાદ ન કરે. કારણ કે અવિનીત શિષ્યની આવી દુર્દશા થાય છે જે પૂતકર્ણી શુનીની તથા સૂકર(ભૂંડણના બચ્ચાની) બાળકની થઇ છે, અવનીતનો કોઇ પણ વિશ્વાસ કરતું નથી. તે આ ભવમાં ગુરૂની અકૃપાનો ભાજન બની દરેક સ્થળે અપમાન આદિ દુસ્થિતિને સહન કરે છે. અને ગચ્છથી બહાર કરી દેવામાં આવે છે અને પરભવમાં ગુરૂની આશાતનાથી બોધિના લાભથી પણ વંચિત રહ્યા કરે છે. બોધિ લાભ વિના કદી પણ શ્રેયસ્કર મુક્તિનો માર્ગ એને પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી. કેમકે બોધિના અભાવમાં સમ્યક્ તપ અને સંયમ હોતું નથી. સમ્યક્ તપ સંયમના અભાવથી મોક્ષ માર્ગની આરાધના બની શકતી નથી. અને મોક્ષમાર્ગની

माल्म्बनम् । यथा श्रीखण्डचन्दनतरुः समस्तमलयाचलकाननगतान् वृक्षान् सुर-भयति, यथा वा अमृतमयशीतलचन्द्रकिरणसंसर्गतो विकसत् कुमुदवनं मनोज्ञसुगन्ध शीतलपवनमनोहरचन्द्रिकाभिर्जनमनःप्रसादकं भवति, यथा वा क्षीरसागरनिर्झरी स्वासन्नवर्तिनो वृक्षगुच्छगुल्मलतावल्लीप्रभृतीन् नानाविधान् वनस्पतीन् रसप्रदानेन वर्धयन्ती मोदयति, एवं विनयविभूषितः खलु शीलेन कुलगणगच्छान् मोदयन् लोके चिन्तामणिरिव संमन्यते, कल्पतरुरिव सेव्यते, निधिरिव समाद्रियते, सुधेव परिपूज्यते ॥ ७ ॥

कर लेती है कि मुझे अपना कल्याण करना है–अतः वह नियागार्थी–मोक्षाभिलाषी बन जाता है। और इस स्थिति में उसकी प्रत्येक क्रियाएँ मोक्षप्राप्ति की ओर ही उसे ले जाने वाली होती रहती हैं, अतः वह किसी भी कुल, गणएवं–गच्छ से नहीं निकाला जाता है।

भावार्थ—जिस प्रकार श्रीखण्डचंदन का वृक्ष समस्त मलयाचल के जंगल में रहे हुए वृक्षों को अपनी अपार सुगंधि से सुरभित करता रहता है। अथवा जिस प्रकार अमृतमय शीतलचन्द्र की किरणों के संसर्ग से विकसित कुमुदवन, मनोज्ञ, शीतल एवं सुगंधित वायु एवं मनोहर चांदनी के द्वारा प्रत्येक जन के मन को आल्हादित करता है। अथवा–जिस प्रकार क्षीर सागर की निर्झरी अपने निकट रहे हुए वृक्षों को उनके गुच्छों को गुल्मों एवं लतावल्ली आदि को रसप्रदान से वृद्धिगत अर्थात् बढ़ाती हुई उन्हें विकसित करती है इसी तरह विनय से

મારે પોતાનું કલ્યાણ કરવું છે–આથી તે નિયાગાર્થી–મોક્ષ અભિલાષી બની જાય છે. અને એ સ્થિતિમાં એની પ્રત્યેક ક્રિયાઓ મોક્ષ પ્રાપ્તિની તરફ જ એને લઈ જવાવાળી થતી રહે છે. એટલે તે કોઇપણ કુળ, ગુણ અને ગચ્છથી દૂર કરવામાં આવતા નથી. મતલબ આનો એ છે કે જે પ્રકારે શ્રીખંડ ચંદનનું વૃક્ષ સમસ્ત મલયાચલના જંગલમાં રહેલાં બધાં વૃક્ષોને પોતાની અપાર સુગંધીથી સુરભિત કરતું રહે છે. અથવા જે પ્રકારે અમૃતમય શીતળ કિરણોના સંસર્ગથી વિકસિત કુમુદવન, મનોજ્ઞ, શીતળ અને સુગંધિત વાયુ એવી મનોહર ચાંદની દ્વારા પ્રત્યેક જનના મનને આલ્હાદિત કરે છે. અથવા–જે પ્રકાર ક્ષીર સાગરની નિર્ઝરી (ઝરણું) પોતાની નિકટ રહેલા વૃક્ષોને એની ડાળો વિગેરેને તથા ફુલફળાદિ, પાંદડાં વગેરેને રસપ્રદાનથી વૃદ્ધિગત અર્થાત્ વધારે છે. અને વિકસીત કરે છે. આ રીતે વિનયથી વિભૂષિત બનેલ

विनयस्य फलमाह—सीलमित्यादि। यतः विनयात्, शीलं=मूलोत्तरगुणलक्षणं प्रतिलभेत=प्राप्नुयात्। अनेन विनस्य फलं शीलप्राप्तिरित्युक्तम्। शीलस्यापि फलं प्रदर्शयन्नाह—'बुद्धपुत्ते.' इत्यादि। बुद्धपुत्रः-बुद्धस्य=आचार्यस्य पुत्र इव पुत्रः-शीलधारी शिष्यः, पुत्रशिष्ययोः शिक्षणीयतया साम्यात्; अतएव नियागार्थी-नियागो=मोक्षस्तमर्थयतीति नियागार्थी-मोक्षाभिलाषी कुतश्चित्=कुलगणगच्छतः न निष्कास्यते=न वहिष्क्रियते। अयं भावः—विनीतः कुलगणगच्छानां सर्वेषा-

अब उपसंहार करते हैं—'तम्हा.' इत्यादि।

अन्वयार्थ—अतः (तम्हा-तस्मात्) अविनीत शिष्य की सर्व जगह दुर्दशा होती है साधु का कर्तव्य है कि वह (विणयं-विनयम्) विनयरूप धर्मका (एसिज्जा-एषयेत्) पालन करे। इस विनय धर्म के पालन करनेका क्या फल है-इस बातको (सीलं पडिलभेज्जओ-शीलं प्रति लभेत यतः) इस पद द्वारा सूत्रकार प्रकट करते हुए कहते हैं कि यह विनयधर्म, आचरित होने से आचरण करने वाले साधु के लिये मूलगुण और उत्तरगुणोंकी प्राप्ति कराता है। शील की प्राप्ति होने से वह शीलधारी शिष्य (बुद्धपुत्ते नियागट्ठी-बुद्धपुत्रः नियागार्थी) गुरुजनों की दृष्टि में अपना पुत्र जैसा हो जाता है। क्यों कि पुत्र शिक्षणीय होता है और वैसे शिष्य भी शिक्षणीय होता है। इसी विचार से शिष्य को यहां पुत्र जैसा बतलाया गया है जब वह गुरु कृपा का पात्र हर तरह से हो जाता है तब यह बात भी स्वतः उसके हृदय में स्थान

હવે ઉપસંહાર કરે છે—'तम्हा.' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—એટલા માટે (तम्हा-तस्मात्) અવિનીત શિષ્યની સર્વ સ્થળે દુર્દશા થાય છે. સાધુનું કર્તવ્ય છે કે તે (विणयं-विनयम्) વિનયરૂપ ધર્મનું (एसिज्जा-एषयेत्) પાલન કરે. આ વિનય ધર્મનું પાલન કરવાનું શું ફળ છે. આ વાતને (सीलं पडिलभेज्जओ-शीलं प्रति लभेत यतः). આ પદ દ્વારા સૂત્રકાર પ્રગટ કરતાં કહે છે કે આ વિનય ધર્મ આચરિત હોવાથી આચરણ કરવાવાળા સાધુને માટે મુળગુણ અને ઉત્તર ગુણોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. શીલની પ્રાપ્તિ થવાથી એ શીલધારી શિષ્ય (बुद्धपत्ते नियागट्ठी-बुद्ध-पुत्रः नियागार्थी) ગુરૂજનોની દ્રષ્ટીમાં પોતાના પુત્ર જેવો બની જાય છે. કેમકે પુત્ર શિક્ષણીય હોય છે અને આવા શિષ્ય પણ શિક્ષણીય હોય છે. આ વિચારથી શિષ્યને અહિં પુત્ર જેવો બતાવવામાં આવેલ છે. જ્યારે તે ગુરૂકૃપાને પાત્ર દરેક રીતે બને છે ત્યારે આ વાત પણ સ્વતઃ એના દિલમાં સ્થાન કરી જાય છે કે

युक्तानि-अर्थ्यते=प्रार्थ्यते मुमुक्षुभिर्यःसोऽर्थः अव्याबाधसुखरूपो मोक्षस्तेन युक्तानि तत्प्रतिबोधकानि। यद्वा-अर्थो=हेयोपादेयरूपस्तेन युक्तानि-तत्प्रतिपादकानि वीतरागशास्त्राणि शिक्षेत=अभ्यस्येत्। अयं भावः-मोक्षमार्गप्रदर्शकानि शास्त्राण्येव उपादेयानि पारमार्थिकस्वरूपप्रतिपादकत्वात्, यथा सिन्धुस्तरङ्गैर्विलसति तथा स्याद्वादैर्विलसितानि रागद्वेषदोषपरिवर्जितानि अव्याबाधसुखजनकानि उत्पादव्ययध्रौव्यस्वरूपनिरूपकाणि भगवद्वचनानि, तस्मात् तान्येवाभ्यसेदिति।

के समीप (सया-सदा) सदा-काल (अट्ठजुत्ताणि-अर्थयुक्तानि) मोक्ष-प्रतिबोधक-अथवा हेयोपादेय तत्त्व प्रतिपादक-ऐसे वीतरागो-पदिष्ट शास्त्रोंका (सिक्खिज्जा-शिक्षेत) अभ्यास करे। तथा (निरट्ठाणि उ वज्जए-निरर्थानि तु वर्जयेत्) इनसे विपरीत अन्य शास्त्रोंका वर्जन करें।

भावार्थ—वस्तुका पारमार्थिक स्वरूप प्रतिपादन करने वाले होने से मोक्षमार्गके प्रदर्शक शास्त्र ही उपादेय हैं। जिस प्रकार समुद्र अपनी तरङ्गमालाओंसे शोभित होता है उसी तरह प्रभु के वचन स्वरूप आगमशास्त्र भी स्याद्वाद-शैली से सुशोभित होते हैं। इनमें राग एवं द्वेपको बढाने वाली-कथाएँ बिलकुल नहीं हैं। उनसे ये सदा वर्जित हैं। अव्याबाध सुख के ये जनक हैं। उत्पाद व्यय एवं ध्रौव्य के यथार्थ स्वरूप का ये निरूपक हैं। इसलिये मोक्षाभिलापिओ को वीतराग प्रणीत शास्त्रका ही अभ्यास करना चाहिये। जिन में इस प्रकार की बातें नहीं हैं जो सर्वथा एकान्तवाद के पोषक असर्वज्ञोपदिष्ट शास्त्र हैं

(अट्ठजुत्तानि-अर्थयुक्तानि) मोक्ष प्रतिબોધક-અથવા હેયોપાદેય તત્વ પ્રતિપાદક એવાં વિતરાગોપદિષ્ટ શાસ્ત્રોનો (सिक्खिज्जा-शिक्षेत्) અભ્યાસ કરે. તથા (निरट्ठाणि उ वज्जए-निरर्थानि तु वर्जयेत्) એનાથી વિપરિત અન્ય શાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરે.

ભાવાર્થ—વસ્તુનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવાવાળા હોવાથી મોક્ષમાર્ગના પ્રદર્શક શાસ્ત્ર જ ઉપાદેય છે. જે પ્રકાર સમુદ્ર પોતાની તરંગ-માળાઓથી શોભિત દેખાય છે એ જ રીતે પ્રભુના વચન સ્વરૂપ આગમ-શાસ્ત્ર પણ સ્યાદ્વાદશૈલીથી સુશોભિત હોય છે. તેમાં રાગ અને દ્વેશને વધા-રનારી કથાઓ બીલકુલ હોતી નથી. એનાથી એ સદા વર્જીત છે. અવ્યાબાધ સુખના એ જનક છે. ઉત્પાદ વ્યય, અને ધ્રૌવ્યના યથાર્થ સ્વરૂપના એ નિરૂપક છે. આ માટે મોક્ષાભિલાષિઓએ વિતરાગ પ્રણીત શાસ્ત્રનો જ અભ્યાસ કરવો જોઇએ. જેમાં આ પ્રકારની વાતો નથી, જે સર્વથા એકાન્તવાદને પોષનાર

विनयः कथमेषणीय इत्याह—

मूलम्—निसंते सियाऽमुहरी बुद्धाणं अंतिएँ सया।
अट्ठजुत्ताणि सिक्खिज्जा, निरट्ठाणि उ वज्जए ॥८॥

छाया—
निशान्तः स्यात् अमुखारिः बुद्धानाम् अन्तिके सदा।
अर्थयुक्तानि शिक्षेत निरर्थानि तु वर्जयेत् ॥ ८ ॥

टीका—
'निसंते इत्यादि'—निशान्तः=नितरां शान्तः-उपशमयुक्तः-अन्तः क्रोधपरिवर्जनेन बहिश्च सौम्याकारेण प्रशान्तः स्याद्=भवेत्, अमुखारिः=अविरुद्धभाषी प्रियभाषी सन् बुद्धानाम्=आचार्याणाम्, अन्तिके=समीपे, सदा=सर्वकालम् अर्थ-

---

विभूषित बना शिष्य भी शील से कुल, गण एवं गच्छ को प्रमुदित करता हुआ लोक में चिन्तामणि रत्न के समान माना जाता है कल्पवृक्षके समान सेवित किया जाता है, निधिके समान आदरीणय होता रहता है और सुधा (अमृत) के समान पूजा जाता है ॥ ७ ॥

विनय पालन कैसे करना चाहिये इसे सूत्रकार इस निम्नलिखित गाथा से स्पष्ट करते हैं—' निसंते. ' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(निसंते-निशान्तः) जो उपशम भाव से युक्त है-भीतर में जिसके क्रोध का उद्रेक नहीं होता है-तथा बाहिर से जिसका सदा सौम्य आकार बना रहता है ऐसा शिष्य (अमुखारि) अविरुद्धभाषी-प्रियभाषी-होता हुआ (बुद्धाणं अंतिए-बुद्धानां अन्तिके) आचार्यों

શિષ્ય પણ શીલથી કુળ, ગણ એટલે ગચ્છને પ્રમુદિત કરીને લોકમાં ચિન્તામણી રત્ન સમાન માનવામાં આવે છે. કલ્પવૃક્ષના સમાન સેવિત કરવામાં આવે છે. નિધિની માફક આહત થતા રહે છે. અને સુધાની (અમૃત) માફક પૂજાય છે. ॥૭॥

વિનય પાલન કેવી રીતે કરવું જોઇએ તેને સૂત્રકાર આ નિચે બતાવેલ ગાથાથી સ્પષ્ટ કરે છે. निसंते. ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—(निसंते-निशान्तः) જે ઉપશમ ભાવથી યુક્ત છે-જેને અંદર ક્રોધનો ઉપદ્રવ થતો નથી. તથા બાહરથી જેનો સદા સૌમ્ય આકાર બન્યો રહે છે એવા શિષ્ય (अमुखारी) અવિરૂદ્ધભાષી-પ્રિયભાષી બનીને (बुद्धाणं अंतिए-बुद्धानां अन्तिके) આચાર્યોની સમિપ (सया-सदा) હંમેશાં

प्रशमसरःशोषणे प्रचण्डमार्तण्डकिरणरूपाणि, भ्रमोत्पादने मृगतृष्णास्वरूपाणि,

श्रद्धा जाग्रत हुए विना जीवको आत्म कल्याण का मार्ग दिखलाई नहीं देता है। अतः वह पतित होकर अनंत संसारी हो जाता है। इसीलिये लौकिक शास्त्रोंका अध्ययन वर्जनीय बतलाया गया है यदि इस भावना से उनका अध्ययन किया जाय कि देखुं कि वीतराग प्ररूपित शास्त्रों में और इनके उपदेश में कितना भेद है तो इस स्थिति में ज्ञानी को अनेकान्त शासन पर और अधिक दृढ श्रद्धा बढ़ जाती है। क्यों कि सच्चे मणिकी कीमत तो झूठे मणि के देखने से ही होती है। सच्चे मणिका परिचायक झूठामणि ही हुआ करता है। इसीलिये टीकाकार नें इन्हें महाव्रत रूप पर्वत के भेदन करने में वज्रकी उपमा दी है। दावानल जिस प्रकार वन को भस्म करने में ढील नहीं करता उसी प्रकार निरर्थक शास्त्रों का अध्ययन भी मोक्षाभिलापिओं के तप और संयमरूप उद्यान को नाश करता है। जिस प्रकार ग्रीष्मकाल का प्रखर आतप-धूप सरोवर को शोषण करता है उसी प्रकार ये मोक्षमार्ग के उपदेश से विहीन शास्त्र भी मोक्षाभिलापी के प्रशमभावको शुष्क करने में जरा सी भी कसर नहीं रखते हैं। मृगतृष्णा जिस प्रकार मृगों को

વિના જીવને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ મળતો નથી. એટલે તે પતિત બની અનંત સંસારી થઈ જાય છે આ માટે લૌકિક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન વર્જનીય બતાવવામાં આવેલ છે. જો એ ભાવનાથી તેનું અધ્યયન કરવામાં આવે કે જોઉં વિતરાગ પ્રરૂપિત શાસ્ત્રોમા અને એમના ઉપદેશમાં કેટલો ભેદ છે તો આ સ્થિતિમાં જ્ઞાનીને અનેકાન્ત શાસન પર વધુ દ્રઢ શ્રદ્ધા બેસી જાય છે કેમકે સાચા મણિની કિંમત તો જુઠા મણીને જોવાથી જ થાય છે સાચા મણીને ઓળખાવનાર ખોટો મણી જ હોય છે. આ માટે ટીકાકારે તેને મહાવ્રતરૂપ પર્વતનું ભેદન કરનારા વજ્રની ઉપમા આપી છે. દાવાનળ જે રીતે વનને ભસ્મ કરવામાં ઢીલ કરતો નથી, તેવી જ રીતે નિરર્થક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પણ મોક્ષાભિલાષિઓના તપ અને સંયમરૂપ ઉદ્યાનનો નાશ કરે છે. જે પ્રકાર ગ્રીષ્મકાળનો પ્રખર આતાપ સરોવરનું સોશણ કરે છે. તેવા પ્રકારે મોક્ષમાર્ગનાં ઉપદેશથી વિહિન શાસ્ત્ર પણ મોક્ષ અભિલાષિના પ્રશમભાવને શુષ્ક કરવામાં કસર રાખતો નથી. મૃગજળ જેવા પ્રકારે મૃગોને

निरर्थकानि मोक्षार्थवर्जितानि, यद्वा–हेयोपादेयरूपार्थानभिधायकानि वैशेषिकादीनि वात्स्यायनप्रणीतकामशास्त्राणि तु वर्जयेत्–परिहरेत् । अयं भावः–लौकिकशास्त्राणि तु–महाव्रतपर्वतभेदने वज्रोपमानि, तपःसंयमकाननविनाशने दावानलसमानि,

वे निरर्थक शास्त्र हैं। उनका अभ्यास नहीं करना चाहिये। क्यों कि वे अपने अभ्यासियोंके लिये मोक्षमार्ग के यथार्थ स्वरूप से वंचित एवं अपरिचित हैं। अथवा–निरर्थक वे शास्त्र हैं कि जिनके अध्ययन करने से जीवोंको हेय और उपादेय रूप अर्थका भान न हो सके, जो इस प्रकार के मोक्ष अर्थ के अभिधायक नहीं है ऐसे वैशेषिक आदि–आदि द्वारा प्रणीत शास्त्र तथा वात्स्यायन द्वारा प्रणीत काम शास्त्रों का अध्ययन कभी भी *मोक्षाभिलाषिओं को नहीं करना चाहिये*। *लौकिक–असर्वज्ञ–* द्वारा उपदिष्ट लौकिक शास्त्र संसार बढ़ाने वाली ही शिक्षाओं से परिपूर्ण हैं। इनसे साधुओं को अपने महाव्रतों को पालन करनेकी शिक्षा यथार्थतया प्राप्त नहीं होती है। अतः उनका अध्येता अर्थात्–अध्ययन करने वाला भद्रपरिणामी साधुजन अपने व्रतों से भी च्युत हो जाता है। इसलिये ऐसे शास्त्रों का अध्ययन महाव्रतरूप पर्वत को नष्ट करने के लिये वज्रका काम करता है। सम्यग्दर्शन की पुष्टि जबतक जीव की नहीं होती हैं–तबतक उसे समस्त द्रव्यों से भिन्न आत्मद्रव्य में दृढ श्रद्धा जाग्रत नहीं होती है। इस प्रकार के

અસર્વજ્ઞોપદિષ્ટ શાસ્ત્ર છે તે નિરર્થક શાસ્ત્ર છે, તેનો અભ્યાસ નહીં કરવો જોઈએ. કેમકે તે આપણા અભ્યાસિયો માટે મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ સ્વરૂપથી વંચિત અને અપરિચિત છે. અથવા–નિરર્થક તે શાસ્ત્ર છે કે જેનું અધ્યયન કરવાથી જીવોને હેય અને ઉપાદેયરૂપ અર્થનું ભાન થઈ શકતું નથી. જે આ પ્રકારના મોક્ષ અર્થના અભિધાયક નથી એવા વૈશેષિક આદિ આદિ દ્વારા પ્રણીત શાસ્ત્ર તથા વાત્સ્યાયન દ્વારા પ્રણીત કામશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કદી પણ મોક્ષના અભિલાષીયોએ કરવું ન જોઈએ. લૌકિક–અસર્વજ્ઞ–દ્વારા ઉપદિષ્ટ લૌકિક શાસ્ત્ર સંસાર વધારનારી શિક્ષાઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે. તેનાથી સાધુઓને પોતાનાં મહાવ્રતોનું પાલન કરવાની શિક્ષા યથાર્થ તથા પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલે એનું અધ્યયન કરવાવાળા ભદ્રપરિણામી સાધુજન પોતાના વ્રતોથી પણ ચ્યુત બની જાય છે. આ માટે એવા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન મહાવ્રતરૂપ પર્વતને નષ્ટ કરનાર વજ્રનું કામ કરે છે. સમ્યગ્દર્શનની પુષ્ટિ જ્યાં સુધી જીવને થતી નથી, ત્યાં સુધી તેને સમસ્ત દ્રવ્યોથી ભિન્ન આત્મદ્રવ્યમાં દૃઢ શ્રદ્ધા જાગ્રત થતી નથી. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા જાગ્રત થયા

गुरु परुषवचनानि ग्रीष्मर्तुसहस्रकिरणकिरणावलीसमानि तथापि स्वल्पेनैव समयेन सजला जल्दावलीसमुत्थितसमीरसहचारिनीरकणिका इव परिणमन्तीति गुरूणां परुषवचनानि अनन्तहितविधायकानि मोक्षपथप्रदर्शकानि सावद्यकर्म-निवर्तकानि अमृतमयानि आसेवनाग्रहण शिक्षारूपाणि भवन्तीति मन्यमानः सन् सहेत। उक्तं च—

शास्त्र किस तरह से सीखे सो बतलाते हैं—'अणुसासिओ.' इत्यादि।

अन्वयार्थ—शिष्यजन यदि कदाचित् गुरुओं द्वारा कठोर वचनों से भी (अणुसासिओ-अनुशासितः) अनुशासित-शिक्षापाते हों तो भी उन्हें चाहिये कि वे (न कुप्पिज्जा-न कुप्येत्) अपने शिक्षाप्रदाता गुरुजन पर कभी भी कुपित न हों। प्रत्युत ऐसी अवस्था में सत् और असत् के विवेक करने में (पंडिए-पण्डितः) कुशलमति वह शिष्य (खंतिं सेविज्ज क्षान्तिं सेवेत) परुषभाषण को सहन करने रूप शांतिभाव का ही सेवन करे। तथा (खुड्डेहिं सह संसग्गं हासं कीडं च वज्जए-क्षुद्रैः सह संसर्गं हासं क्रीडं च वर्जयेत्) क्षुद्रजनों-बाल अथवा पार्श्वस्थ अवसन्न-कुशील संसक्त-स्वेच्छाचारी साधुओं का संग वर्जन करें। तथा-हास्य क्रीडा का भी वर्जन करें।

भावार्थ—यद्यपि गुरु महाराजके वचन उस समय शिष्य को ग्रीष्मऋतुके प्रखर सूर्यकी किरणों के समान मालूम पडते हैं परन्तु

શાસ્ત્ર કઇ રીતે શીખવાં તે બતાવે છે.—अणुसासिओ. ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—શિષ્યજન જો કદાચ ગુરૂઓ દ્વારા કઠોર વચનોથી પણ (अणुसासिओ-अनुशासितः) અનુશાસિત-શિક્ષા મેળવતા હોય તો પણ તેમણે વિચારવું જોઈએ કે તે (न कुप्पिज्जा-न कुप्येत्) પોતાના શિક્ષા પ્રદાતા ગુરૂજન ઉપર કદી પણ ક્રોધ ન કરે. પરંતુ એવી અવસ્થામાં સત્ અને અસત્નો વિવેક કરવામાં (पण्डिए-पंडितः) કુશળમતિ તે શિષ્ય (खंतिं सेविज्ज-क्षान्ति सेवेत) (કઠોર) પરુષ ભાષણને સહન કરવારૂપ શાંતિભાવનું જ સેવન કરે. તથા (खुड्डेहिं सह संसग्ग हासं किडं च वज्जए-क्षुद्रैः सह संसर्गं हासं क्रीडां च वर्जयेत्) ક્ષુદ્રજનો, ૧ બાળ અથવા ૨ પાર્શ્વસ્થ, ૩ અવસન્ન, ૪ કુશીલ, ૫ સંસક્ત-સ્વેચ્છાચારિ સાધુઓનો સંગ વર્જન કરે. તથા હાસ્ય ક્રિડાનું પણ વર્જન કરે.

મતલબ તેનો એ છે કે કદાચ ગુરૂ મહારાજનું વચન, તે સમયે શિષ્યને ઉનાળાના પ્રખર સૂર્યના કિરણો સમાન માલુમ પડે છે. પરંતુ પરિણામમાં

सकलापत्तिदायकविषयविलासप्रवर्तकानि दीर्घाध्वचतुर्गतिकसंसारपरिभ्रमणकारणानि सन्ति, तस्माद् विषमविषधरभुजङ्गवत् तानि दूरतः परिवर्जनीयानि ॥८॥

अर्थयुक्तानि कथं शिक्षेत ? इत्याह—

मूलम्—अणुसासिओ न कुप्पिज्जा, खंतिं सेविज्ज पंडिए ।
खुड्डेहिं सह संसग्गं, हासं कीडं च वज्जए ॥ ९॥

छाया—

अनुशासितः न कुप्येत्, क्षान्तिं सेवेत पण्डितः ।
क्षुद्रैः सह संसर्गं, हासं क्रीडां च वर्जयेत् ॥ ९ ॥

टीका—

'अणुसासिओ.' इत्यादि—अनुशासितः–गुरुभिः कठोरवचनैस्तर्जितोऽपि न कुप्येत्=कोपं न कुर्यात् । किं तर्हि ? इत्याह–'खंति.' इत्यादि । पण्डितः= सदसद्विवेकवान् सन् क्षान्ति=परुषभाषणसहनरूपां सेवेत । अयं भावः—यद्यपि

जलका भ्रम उत्पन्न करती है उसी तरह मिथ्या शास्त्र भी मोक्षाभिलाषिओंके लिये यथार्थस्वरूप का ज्ञान न कराकर केवल वस्तु के स्वरूप में भ्रमोत्पादक होते हैं। समस्त आपत्ति–एवं विपत्तियों को देने वाले विषय कषायोंकी ही इनसे केवल वृद्धि होती रहती है अतः इनसे संसार का अन्त न आकर जीवों के अनन्त संसार के मार्ग की ही पुष्टि होती है और इसी वजह से यह जीव इस चतुर्गति स्वरूप संसार में इतस्ततः परिभ्रमण किया करता है। इस लिये जिस प्रकार जहरीले सर्पका दूर से ही परिहार कर दिया जाता है उसी प्रकार मोक्षाभिलाषिओं को इन निरर्थक शास्त्रोंका परिहार कर देना चाहिये ॥ ८ ॥

જળનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે મિથ્યાશાસ્ત્ર પણ મોક્ષ અભિલાષીઓ માટે યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન કરાવતાં કેવળ વસ્તુના સ્વરૂપમાં ભ્રમોત્પાદક બને છે. સમસ્ત આપત્તિ અને વિપત્તિને દેવાવાળા વિષય કષાયોની જ તેનાથી ફક્ત વૃદ્ધિ થતી રહે છે. જેથી તે વડે સંસારનો અંત ન આવતાં જીવોને અનંત સંસારના માર્ગમાં લઈ જાય છે, અને એ કારણે આ જીવ આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં અહિં તહિં ભટકતો રહે છે. આ માટે જે પ્રકારે જહેરીલા સાપનો દુરથી જ ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે મોક્ષના અભિલાષિઓએ આવા નિરર્થક શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥૮॥

ननु बालपार्श्वस्थादिसंसर्गे सत्यपि साधोः का हानिः? दृश्यते हि वैडूर्यमणिः काचसहयोगेऽपि काचधर्मं नाप्नोति, एवमात्मार्थिनो मुनेर्बालपार्श्वस्थादि-संसर्गे सत्यपि स्वाचारपरिवर्तनं न स्यात्? अत्रोच्यते-जीवो हि संसर्गदोषानु-भावतो बालपार्श्वस्थाद्याचरितप्रमादादिभावनाभावितत्वात् द्रुतमेव तद्भावं प्राप्नोति, यथा-निम्बोदकवासितायां भूमौ कश्चिदाम्रवृक्षः समुत्पन्नः, पुनस्तत्राम्रस्य निम्बस्य च द्वयोरपि मूले मिलिते, ततश्च संसर्गदोषादाम्रो निम्बत्वं प्राप्य

कठोर अक्षरों से युक्त गुरुजनों के वचनों से तिरस्कृत हुए शिष्यजन महत्त्व को प्राप्त करते हैं। जबतक मणी शाण पर नहीं चढाया जाता है तबतक वह अपने उत्कर्ष को प्राप्त नहीं कर सकता है और न राजाओं के मुकुटों में भी जड़ा जाता है। साधु यदि बाल एवं पार्श्वस्थ आदि की संगति करे तो उसकी इससे क्या हानि है। क्यों कि देखा जाता है कि वैडूर्यमणि काचमणि के साथ रहते हुए भी उसके धर्मको अर्थात् काच के गुण को ग्रहण नहीं करता है इसी प्रकार पार्श्वस्थ आदि की संगति में रहा हुआ आत्मार्थी साधु भी अपने आचार विचार से परिचलित नहीं हो सकता? प्रश्न ठीक है-परन्तु यह ध्यान रखना चाहिये कि भद्रपरिणामी आत्मा निमित्ताधीन होता है। निमित्त मिलने पर निमित्त के अनुसार शीघ्र ही उसका परिणमन हो जाता है। जिस प्रकार जिस भूमि में नीमके वृक्ष लगे हुए होते हैं और उसी भूमिमें यदि आम का भी वृक्ष लगा दिया जावे तो वह नीमके मूल के

કઠોર અક્ષરોથી ભરેલા ગુરૂજનોના વચનોથી તિરસ્કૃત થયેલ શિષ્યજન મહત્વને પામે છે. જ્યાં સુધી મણીને સરાણ ઉપર ચડાવવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી તે પોતાના ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અને ન તો એ રાજાઓના મુગટોમાં જડાય છે. સાધુ જો બાલ અને પાર્શ્વસ્થ આદિની સંગતિ કરે તો એથી એને કંઈ જ નુકશાન થતું નથી. કેમકે જોઇ શકાય છે કે વૈડૂર્યમણી કાચ મણીની સાથે રહેવા છતાં પણ એ કાચના ગુણ ગ્રહણ કરતો નથી. આ રીતે પાર્શ્વસ્થ આદિની સંગતિમાં રહેલા આત્માર્થી સાધુ પણ પોતાના આચાર વિચારથી પરિચલિત થતા નથી? પ્રશ્ન ઠીક છે—પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે ભદ્રપરિણામી આત્મા નિમિત્ત આધિન બને છે. નિમિત્ત મળવાથી નિમિત્તના અનુસાર જલ્દીથી તેનું પરિણમન થઇ જાય છે. જે પ્રકારે જે ભૂમિમાં લીમડાનાં વૃક્ષો લાગેલાં હોય છે. અને એ જ ભૂમિમાં જો આંબાનું વૃક્ષ વાવવામાં આવે તો લીમડાના મૂળ સાથે તેના મૂળ મળવાથી

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभि,-
स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां,
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥ १ ॥

च=पुनः क्षुद्रैः=बालैः, अथवा पार्श्वस्थावसन्नकुशीलसंसक्तयथाच्छन्दैः सह संसर्ग=सङ्गं वर्जयेत् ।

परिणाम में वे जल से भरे हुए मेघ के समय उत्पन्न वायु के साथ जल कणिका के समान हितविधायक होते हैं। जिस प्रकार वर्षाकाल में जब आकाश में घटाएं घिर आती हैं तो उससमय वायु का भी संचार होने लगता है-आंधी उठने लगती है और उसके उठते ही वे घटाएँ बरसने लगती हैं। इससे आतप तप्त-गरमीसे पीडित आत्माओं को शीतलता का अनुभव होने लगता है । इसी प्रकार उस समय गुरुजनों के वचन कठोर प्रतीत होते हैं परन्तु भविष्य में वे शिष्यों के लिये आत्मकल्याण के साधक होने से अनंत शीतलताप्रदान करनेवाले हो जाते हैं । शिष्यजन को गुरु के वचन अनंतहित विधायक, मोक्षपथप्रदर्शक, सावद्यकर्मनिवर्तक अमृतस्वरूप जानकर सहते रहना चाहिये । क्यों कि इनसे शिष्योंको आसेवनशिक्षा एवं ग्रहण शिक्षा प्राप्त होती है व्रतों को ग्रहण करना एवं उनका सम्यग्रीति से पालन करना यह शिक्षा गुरु के वचनोंसे ही शिष्यों को मिलती है । कहा भी है—गीर्भिर्गुरूणां० इत्यादि—

તે જળથી ભરેલા મેઘના સમયે ઉત્પન્ન થતા વાયુની સાથે જળકણિકાના જેવાં હિત વિધાયક હોય છે. જે પ્રકારે વર્ષાકાળમાં જ્યારે આકાશમાં ઘટાઓ ઘેરાય છે. એ સમયે વાયુનો પણ સંચાર થાય છે. અને આંધી ઉઠવા લાગે છે. અને આંધીના આગમનથી તે ઘટાઓ વરસવા લાગે છે. એનાથી (તડકાથી તપેલ) આતપતપ્ત આત્માઓને શીતળતાનો અનુભવ થવા લાગે છે. આ પ્રકારે એ સમયે ગુરૂજનોનું વચન કઠોર જણાય છે. પરંતુ ભવિષ્યમાં તે શિષ્યોને માટે આત્મ કલ્યાણનું સાધક હોવાથી અનંત શિતળતા આપનાર બને છે. શિષ્યજને ગુરૂનાં વચન અનંત હિત વિધાયક, મોક્ષપથ પ્રદર્શક, સાવદ્ય કર્મ નિવર્તક અમૃત સ્વરૂપ જાણીને સહી લેવાં જોઇએ. કેમકે તેનાથી શિષ્યોને આસેવન શિક્ષા અને ગ્રહણશિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રતોનું ગ્રહણ કરવું અને તેને સમ્યગ્રીતિથી પાલન કરવું આ શિક્ષા ગુરૂના વચનોથી જ શિષ્યોને મળે છે. કહ્યું પણ છે—गीर्भिर्गुरुणां. ઇત્યાદિ—

तथा–हासं=हसनं, क्रीडां=कन्दुकादिकां च वर्जयेत्, ज्ञानावरणीयाद्यष्टविध-कर्मबन्धजनकत्वादिति भावः।

उक्तंच—"जीवे णं भंते! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपगडीओ बंधइ?। गोयमा! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा"

छाया–जीवः खलु भदन्त! हसन् वा उत्सुकन् वा कति कर्मप्रकृतीर्बध्नाति, गौतम! सप्तविधबन्धको वा अष्टविधबन्धको वा इत्यादि। क्रीडाविषयेऽप्येवमेवागमोऽनुसन्धेयः॥ ९॥

के महत्व को भी विनष्ट कर देता है एवं दशविध धर्मको ध्वस्त कर देता है। इसलिये क्षुद्रों का तथा बालकों का संसर्ग सदा परिहार्य बतलाया गया है। तथा बालआदि जनोंकी संगति से निंदा होती है एवं पापकार्यों में अनुमति देने की भी आदत पड़ जाती है। इसी तरह ज्ञानावरणीय आदि अष्टविध कर्मोंके बंध के जनक होने से साधुजन को बालोंके साथ हँसी करना, क्रीड़ा करना आदि अकर्तव्योंका भी परिहास कर देना चाहिये। प्रभुका स्वयं भी ऐसा ही उपदेश है–"जीवे णं भंते! हसमाणे उस्सूयमाणे वा कइ कम्मपगडीओ बंधइ? गोयमा! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा" इत्यादि—प्रभु से गौतमने प्रश्न किया हे भदन्त! यह जीव जब हँसी करता है अथवा उत्सुक होता है तब कितने कर्मकी प्रकृतियों का बंध करता है? तब प्रभु ने उत्तर दिया कि हे गौतम! इस अवस्था में यह जीव सात प्रकार के या आठ प्रकार के कर्मोंका बंध करता

સંયમના મહત્વનો પણ નાશ કરી નાખે છે. એમ જ દશવિધ ધર્મનો પણ ધ્વસ્ત કરી નાખે છે. આ માટે ક્ષુદ્રોનો તથા બાલકોનો સંસર્ગ સદા પરિહાર્ય બતાવવામાં આવેલ છે. તથા બાળ આદિ જનોની સંગતિથી નિંદા થાય છે. તેમજ પાપકાર્યોમાં અનુમતિ દેવાની પણ આદત પડી જાય છે. આ રીતે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મનાં બંધનોના જનક હોવાથી સાધુજનોએ હાંસી કરવી, ક્રિડા કરવી આદિ અકર્તવ્યોનો પરિહાર કરી દેવો જોઇએ. પ્રભુનો સ્વયં આવો જ ઉપદેશ છે. "जिवेणं भंते! हसमाणे वा उस्सूयमाणे वा कइ कम्मपगडीओ बंधई? गोयमा! सत्तविह बंधए वा अट्ठविह बंधए वा०" ઇત્યાદિ—પ્રભુથી ગૌતમે પ્રશ્ન કર્યો હે ભદન્ત! આ જીવ જ્યારે હસે છે ત્યારે કેટલા કર્મની પ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે? પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે હે ગૌતમ! આ અવસ્થામાં આ જીવ સાત પ્રકારના અથવા આઠ પ્રકારના કર્મોનો

कटुफलो भवति। अपरं च बालपार्श्वस्थादिसंसर्गो लोके गर्हां जनयति, सर्व एवैते साधव एवंभूता इति, तथा पापेऽनुमतिमुत्पादयति। अयं भावः-यथा-रजःपुञ्जो मणिगणं मलिनयति, राहुश्चन्द्रमण्डलप्रभामपकर्षयति, लोभः सर्वगुण-गणं विनाशयति, हेमन्तः कमलवनं मलीनयति, तथा-क्षुद्रसंसर्गः शान्त्यादिगुणगणं मलिनयति, लब्ध्यादिप्रभावमपकर्षयति, तपःसंयमजनितमहत्त्वं विनाशयति, दश-विधधर्मं मलीनयति, तस्मात् क्षुद्रसंसर्गः परिवर्जनीय इति।

साथ अपने मूल से मिला रहने पर कटुकफल देने लगता है। यह बात प्रसिद्ध है। इसलिये संसर्ग के दोष से जैसे आम्र निम्बभाव को प्राप्त होकर कडुवे फल देने लगता है उसी प्रकार आत्मार्थी साधुजन भी बाल पार्श्वस्थादि के संगति से स्वाचार भ्रष्ट हो जाते हैं। आम्र पर नीमका ही प्रभाव पड़ता है-नीम पर आम का नहीं-कारण कि बुरी वस्तु का ही अधिक प्रभाव पड़ा करता है और वही वस्तु दूसरों को जल्दी अपने अनुरूप परिणमा लेती है-यह एक स्वाभाविक बात है। यह तो आंखोंदेखी बाते हैं कि धूलि का पुंज मणिगणको भी मलिन बना देता है। राहुचन्द्रमंडल की प्रभा का अपकर्षक होता है, लोभ समस्त सद्‌गुणोंका लोपक होता है। हेमन्त ऋतु कमलवन को दग्ध कर देता है। इसी तरह यह भी मानने में कोई आपत्ति नहीं है कि क्षुद्र-जनों का संसर्ग भी साधुजनों के शांति आदि गुणगणों को मलिन बना देता है। उनके प्राप्त-प्रभाव को कम कर देता है। तप एवं संयम

કડવાં ફળ આપવા લાગે છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ માટે સંસર્ગના દોષથી જેમ આંબો લીમડાના ભાવને પામી કડવાં ફળ આપનાર બને છે એ જ રીતે આત્માર્થી સાધુજન પણ બાળ પાર્શ્વસ્થાદિના સંગથી સ્વાચારભ્રષ્ટ બની જાય છે. આંબા ઉપર લીમડાનો જ પ્રભાવ પડે છે, લીમડા ઉપર આંબાનો નહીં કારણ કે ખરાબ વસ્તુનો અધિક પ્રભાવ પડે છે. અને વસ્તુ બીજાઓને જલ્દી પોતાના જેવી બનાવે છે. આ એક સ્વાભાવિક વાત છે આ તો આંખે જોયેલી વાત છે કે ધુળનો વંટોળ મણીઓને પણ મલીન બનાવી દે છે. રાહુ ચંદ્ર મંડળ તેજને ઢાંકી દે છે. લોભ સમસ્ત સદ્‌ગુણોને લોપનાર હોય છે. હેમન્ત કમળ વનને બાળી નાખે છે. આ રીતે એ માનવામાં કોઇ અયુક્તિ નથી કે ક્ષુદ્રજનોનો સંસર્ગ પણ સાધુજનોના શાન્તી આદિ ગુણોને મલીન બનાવી દે છે. એના પ્રાપ્ત પ્રભાવને ઓછો કરે છે, તપ અને

क्रोध के आवेश से मृपाभापण मत करो। (बहुयं माय आलवे-बहुकं माच आलपेत्) व्यर्थ आलजालरूप वचनोंका उच्चारण मत करो-अनर्थ प्रलाप मत करो-अधिक मत बोलो। (कालेण य अहिज्जित्ता-कालेन चाधीत्य) प्रथम पौरुपी में स्वाध्याय करके (तओ एगओ झाइज्ज-ततः एकाकी ध्यायेत्) द्वितीय पौरुपी में एकाकी होकर सूत्रार्थका चिन्तवन करो। उपलक्षण से तृतीय पौरुपी में भिक्षाचर्या, एवं चतुर्थी पौरुपी में भण्डोपकारण की प्रतिलेखना के बाद पुनः स्वाध्याय करो। यह बात स्वयं सूत्रकार छाईस वें अध्ययन में कहेंगे।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा प्रकारान्तर से विनय धर्मका शिष्य-जनों को उपदेश देते हुए सूत्रकार कहते हैं कि हे शिष्यों यदि तुम इस विनय धर्मको पालन करने के अभिलापी हो तो तुम्हारा यह कर्त-व्य है कि तुम क्रोध के आवेशमें आकर कभी भी मृपाभापण मत करो। क्यों कि इस प्रकार करनेसे विनयधर्मकी पालना नहीं होती है मृपा-भापण के निषेध से उसके साथ-साथ मान, माया, लोभ, एवं हास्यादि कों का भी विनयवान को त्याग कर देना चाहिये। मृपावादादि को त्याग करने का कारण यह है कि इस प्रकार की प्रवृत्ति करने वाला

મૃષાભાષણ ન કરો (बहुयं माय आलवे-बहुकं माच आलपेत्) આળપંપાળ રૂપ વચનોનું વ્યર્થ ઉચ્ચારણ ન કરો-અનર્થ પ્રલાપ ન કરો-વધારે ન બોલો (कालेण य अहिज्जित्ता-कालेन चाधीत्य) પ્રથમ પૌરૂષીમાં સ્વાધ્યાય કરી (तओ एगओ झाइज्ज-ततः एकाकी ध्यायेत्) બીજા પૌરૂષીમાં એકાકી થઇને સૂત્રાર્થનું ચિંતવન કરો. ઉપલક્ષણથી ત્રીજા પૌરૂષીમાં ભિક્ષા ચર્યા અને ચોથા પૌરૂષીમાં ભંડોપકરણની પ્રતિલેખના પછી ફરી સ્વાધ્યાય કરો. આ વાત સૂત્રકાર પોતે ૨૬ મા અધ્યયનમાં કહેશે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકારાન્તરથી વિનય ધર્મનો શિષ્યજનોને ઉપદેશ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે હે શિષ્યો ! જો તમે આ વિનયધર્મનું પાલન કરવાના અભિલાષી હો તો તમારૂં એ કર્તવ્ય છે કે તમે ક્રોધના આવેશમાં આવી કદી પણ મૃષાભાષણ કરો નહીં. કેમકે આ પ્રકારે કરવાથી વિનય ધર્મની પાલના થતી નથી. મૃષાભાષણના નિષેધથી એની સાથે માન, માયા, લોભ અને હાસ્યાદિકનો પણ વિનયવાને ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ. મૃષાવાદાદિકોનો ત્યાગ કરવાનું કારણ આ છે કે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવા-

पुनरपि प्रकारान्तरेण विनयमुपदिशन्नाह—

मूलम्—**माँ यँ चंडालियं कॉसी, बहुयं माँ यँ आलँवे ।
कालेणं यँ अहिज्जित्ता, तओ झाइज्ज एगओ ॥ १० ॥**

छाया—

मा च चण्डालीकं कार्षीद्, बहुकं मा च आलपेत् ।
कालेन चाधीत्य, ततो ध्यायेत् एककः ॥ १० ॥

टीका—

'मा य' इत्यादि—च शब्दः समुच्चयार्थकः । चण्डालीकं—चण्डः=क्रोध-स्तद्वशादलीकं=मृषाभाषणं मा कार्षीत्=मा कुर्यात्, इदमुपलक्षणं मानमायालोभ-भयहास्यादीनाम् । उक्तंच—

मुसावाओ उ लोगम्मि, सव्वसाहूहि गरिहिओ ।
अविस्सासो य भूयाणं, तम्हा मोसं विवज्जए ॥ (दशवै. ६ अ. १३ गा.)

छाया—

मृषावादस्तु लोके, सर्वसाधुभिर्गर्हितः ।
अविश्वासश्च भूतानां, तस्मादमृषा विवर्जयेत् ॥

च=पुनः बहुकं—बह्वेव बहुकम्—अतिशयम् आलजालरूपं मा आलपेत्=मा वदेत् । बहुभाषणे बहवो दोषा भवन्ति । उक्तं च—

है। इसी तरह क्रीडाके विषय में भी समझ लेना चाहिये ॥ ९ ॥

दूसरे प्रकार से भी इसी विनयधर्मका सूत्रकार उपदेश करते हैं—' माय. ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—शिष्यजनों को संबोधित करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि हे शिष्यो ! तुम (चण्डालियं माम कासी—चंडालीकं मा चकार्षीत्

બંધ કરે છે. આ રીતે ક્રીડાઓના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઇએ. ॥ ૯ ॥

બીજા પ્રકારથી પણ આ વિનય ધર્મનો સૂત્રકાર ઉપદેશ કરે છે—માય૦ ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—શિષ્યજનોને સંબોધન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે હે શિષ્યો ! તમે चंडालियं माम कासी—चंडालीकं मा चकार्षीत्) ક્રોધના આવેશથી

पालने का आदेश है। बहुभाषण में अथवा विना विचार किये भाषण में न तो साधु के मूलगुणरूप इस समिति का ही पालन होता है और न गुप्ति का ही। इसीलिये बहुभाषण में "बहुत दोष है" अन्यत्र भी ऐसा ही कहा है—

बहुभाषणमुन्मादं स्वाध्यायध्यानभंजनं कुरुते।
अहितमनर्थकरं तत्, भवति च पीडाकरं नितराम् ॥ १ ॥
बहुभाषणात् द्वितीयं नश्यति, तावन्महाव्रतं तस्मात्।
स्यादेव कर्मबंधस्तस्माद् दीर्घाध्वसंसारः ॥ २ ॥

बहुत आलजालरूप बकवाद करने वालोंके उन्माद रोग हो जाता है। साधु के स्वाध्याय एवं ध्यान में विघ्न पड़ता है–स्वाध्याय ध्यान नष्ट हो जाते हैं। बहुभाषण से अनेक अनर्थ होते हैं। ज्यादा इस विषय में और क्या कहा जाय साधु का इस हालत में द्वितीय सत्य-महाव्रत भी खंडित हो जाता है अतः बहुभाषीके कर्म बहुत बन्धते हैं और वह दीर्घ संसारी होकर संसार में परिभ्रमण करता है।

"कालेण" इस पद से सूत्रकार साधु का क्या कर्तव्य है यह बात दिखलाते हैं। वे कहते हैं कि साधु को प्रथम पौरुषी में स्वाध्याय

સમિતિ અને વચનગુપ્તિ પાળવાનો આદેશ છે. બહુ ભાષણમાં અથવા વિચાર કર્યા વગરના ભાષણમાં ન તો સાધુના મુળગુણ રૂપ એ સમિતિનું પાલન થાય છે અને ન ગુપ્તિનું પણ આ માટે બહુ ભાષણમાં "ઘણો દોષ છે" બીજામાં પણ તેમજ કહ્યું છે.

वहुभाषणमुन्मादं स्वाध्यायध्यानभंजनं कुरुते।
अहितमनर्थकरं तत् भवति च पीडाकरं नितराम् ॥१॥
वहुभाषणात् द्वितीयं नश्यति तावन्महाव्रतं तस्मात्।
स्यादेव कर्मबंधस्तस्मात् दीर्घाध्वसंसारः ॥२॥

આલ જાલરૂપ વધુ બકવાદ કરવાવાળાને ઉન્માદ રોગ થઇ આવે છે. સાધુના સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં વિઘ્ન પડે છે—સ્વાધ્યાય ધ્યાન નષ્ટ થઇ જાય છે. બહુ ભાષણથી અનેક અનર્થ થાય છે. આ વિષયમાં વધુ શું કહેવાય. સાધુનું આ હાલતમાં બીજું સત્ય મહાવ્રત પણ ખંડિત થઇ જાય છે. એટલે બહુભાષીનાં કર્મ વધુ બંધાય છે. અને તે દીર્ઘ સંસારી બની સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

"कालेण" આ પદથી સૂત્રકાર સાધુનું શું કર્તવ્ય છે આ વાત બતાવે છે, તેઓ કહે છે કે સાધુને પ્રથમ પૌરૂષીમાં સ્વાધ્યાય કરવો જોઇએ. પછી

बहुभाषणमुन्मादं, स्वाध्यायध्यानभञ्जनं कुरुते ।
अहितमनर्थकरं तद्, भवति च पीडाकरं नितराम् ॥१॥
बहुभाषणाद् द्वितीयं, नश्यति तावन्महाव्रतं तस्मात् ।
स्यादेव कर्मबन्ध,-स्तस्माद् दीर्घाध्वसंसारः ॥ २ ॥

तर्हि किं कुर्यात् ? इत्याह—'कालेण.' इत्यादि । 'कालेण'–इत्यत्र सप्तम्यर्थे तृतीया; काले=प्रथमपौरुष्यां तु, चकारस्त्वर्थवाचकः, अधीत्य=स्वाध्यायं कृत्वा ततः=तदनु द्वितीयपौरुष्याम् एककः–एकाकी सन् भावतो रागादिरहितः, द्रव्यतो विविक्तशयनासनादिसंस्थः ध्यायेत्–सूत्रार्थं चिन्तयेत् । उपलक्षणमेतत् तृतीयचतुर्थ–पौरुष्योरपि, तथा च–तृतीयपौरुष्यां भिक्षाचर्यं चतुर्थ्यां पुनः स्वाध्यायं कुर्या–दित्यर्थः। वक्ष्यति षड्विंशेऽध्ययने–

साधु साधु नहीं है वह साध्वाभास है । कहा भी है कि—

मुसावाओ उलोगम्मि सव्वसाहूहिं गरिहिओ ।
अविस्सासो य भूयाणं तम्हा मोसं विवज्जए । (दशवै० ६ अ.१३ गाथा)

यह मृषावाद सर्व–साधुओं अर्थात् तीर्थंकर आदि महापुरुषों द्वारा गर्हित–निन्दित है, दूसरे मृषावादी पर जगत का कोई भी प्राणी विश्वास नहीं करता है, अर्थात् वह सब के लिये अविश्वास्य होता है। इसी प्रकार बहुत बोलने से भी विनय धर्म यथावत् पालित नहीं हो सकता है । क्यों कि इस अवस्था में ऐसे भी कई शब्द निकल जाते हैं जो व्यर्थ होते हैं एवं सुनने वाले के लिये भी कष्टप्रद होते हैं । जो मन में आया सो बोल देना–यह प्रवृत्ति साधु मार्ग की नहीं है । इसमें तो बड़ी सावधानी रखनी पड़ती है। इसी लिये भाषासमिति एवं वचनगुप्ति

વાળા સાધુ સાધુ નથી તે સાધ્વાભાસ છે. કહ્યું પણ છે કે—

मुसावओ उ लोगम्मि सव्वासाहु हिं गरिहिओ ।
अविस्सासो य भूयाणं तम्हा मासं विवज्जए । दशवै० ६ अ. १३ गाथा.

આ મૃષાવાદ સર્વ સાધુઓ અર્થાત્ તીર્થંકર આદિ મહાપુરૂષોદ્વારા અહિત છે. બીજા મૃષાવાદી ઉપર જગતના કોઇપણ પ્રાણી વિશ્વાસ કરતા નથી તે બધાને માટે અવિશ્વાસ હોય છે. આ પ્રકારે બહુ બોલવાથી પણ વિનયધર્મ યથાવત્ પાલિત નથી થઇ શકતો. કેમકે એ અવસ્થામાં એવા પણ કોઇ શબ્દ નિકળી જાય છે, જે વ્યર્થ હોય છે, અને સાંભળવાવાળાને માટે પણ દુઃખદાયક હોય છે. જે મનમાં આવ્યું તે બોલી નાખ્યું–આ કામ સાધુનું નથી. એણે તો ખૂબજ સાવધાની રાખવી પડે છે. આ માટે ભાષા

च-पुनः, अकृतम्=अनाचरितं चण्डालीकादिकं, नो कृतमिति=मृषाभाषणं मया न कृतमित्येव भाषेत। अयं भावः-गुरुशुश्रूषाकारिणोऽपि शिष्यस्य कथंचिदतीचार-संभवे गुरुसंनिधौ तदालोचना करणीया। आलोचना हि-मोक्षमार्गविघातकानाम-नन्तसंसारवर्धकानां माया-निदान-मिथ्यादर्शनशल्यानां निष्कर्षणी, ज्ञानावरणीया-द्यष्टविधकर्ममलापकर्षणी, शुद्धात्मस्वरूपदर्शनी, तत्त्वातत्त्वविमर्शनी, अव्याबाध-सुखवर्षिणीति ॥ ११ ॥

(आहच-कदाचित्) यदि अकस्मात् (चंडालियं कट्टु-चंडालीकं कृत्वा। क्रोध के आवेश से अकस्मात् झूठ बोला गया हो तो भी उसे (कयावि न निन्हुविज्ज-कदापि न निह्नुवीत) कभी भी किसी भी परिस्थिति में छिपाना नहीं चाहिये। (कडं कडेत्ति भासेज्जा-कृतं कृतमिति भाषेत) ऐसा नहीं कहना चाहिये कि मैंने क्रोधादिक के आवेश से असत्य भाषण नहीं किया है-किन्तु ऐसा ही कहना चाहिये कि मेरे द्वारा क्रोधादिक के आवेश से असत्यभाषण अवश्य-अवश्य हुआ है, (अकडं नो कडेत्ति य-अकृतं नो कृतमिति च) और जो क्रोधावेशसे असत्य नहीं बोला गया हो तो ऐसा भी नहीं कहना चाहिये कि मैंने असत्य भाषण किया है।

भावार्थ—यदि क्रोधादिक कषायों के आवेश से सहसा असत्य भाषण हो भी जाय तो उसे यह नहीं कहना चाहिये कि मैंने असत्य भाषण नहीं किया है। जैसे रक्त से दूषित वस्त्र रक्तसे धोने

आहच्च-कदाचित्-કદાચ यदि-અકસ્માત્ चंडालियं कट्टु-चंडालीकंकृत्वा ક્રોધના આવેશથી અકસ્માત્ જુઠું બોલી જવાયું હોય તો પણ તેને कयावि न निन्हु-विज्ज-कदापि न निह्नुवीत કદી પણ કોઇ પણ પરિસ્થિતિમાં છુપાવવું નહીં જોઇએ. कडं कडेत्ति भासेज्जा-कृतं कृतमिति भाषेत એમ ન કહેવું જોઇએ કે મેં ક્રોધા-દિકના આવેશમાં અસત્ય-ભાષણ કરેલ નથી-પરંતુ એવું કહેવું જોઈએ કે મારાથી ક્રોધના આવેશમાં અસત્ય ભાષણ જરૂરાજરૂર થયું છે. अकडं नो कडे-त्ति य-अकृतं नो कृतमिति च અને જો ક્રોધાવેશના લીધે અસત્ય ન બોલાયું હોય તો એવું પણ ન કહેવું જોઇએ કે મેં અસત્ય ભાષણ કર્યું છે.

મતલબ આનો એ છે કે જો ક્રોધાદિક કષાયોના આવેશથી સહસા અસત્ય-ભાષણ થઈ જાય તો એવું ન કહેવું જોઇએ કે મેં અસત્ય-ભાષણ નથી કર્યું. જે રીતે લોહીથી ખરડાયેલું દૂષિત વસ્ત્ર લોહીથી ધોવાથી શુદ્ધ થતું

" पढमं पोरिसि सज्झायं वीयं झाणं झियायई ।
तइयाए भिक्खायरियं पुणो चउत्थीइ सज्झायं " इति ॥ सू० १० ॥

यदि कथञ्चिदसत्यभाषणं भवेत्तदा तन्न गोपयेदित्याह–'आहच्च.' इत्यादि ।

मूलम्—आहच्चं चंडालियं कट्टु, नं निन्हुविज्ज कयाइवि ।
कडं कडेत्ति भासेज्जा, अकडं नो कडेत्ति यं ॥११॥

छाया—
कदाचित् चण्डालीकं कृत्वा, न निह्नुवीत कदाचिदपि ।
कृतं कृतमिति भाषेत, अकृतं नोकृतमिति च ॥ ११ ॥

टीका—
' आहच्च ' इत्यादि–कदाचित्=अकस्माद् चण्डालीकं=क्रोधादिवशाद्-नृतभाषणं कृत्वा कदाचिदपि–यदा परेण ज्ञातं नोज्ञातं वा तदापि न निह्नुवीत=न गोपयेत्–अनृतभाषणं मया न कृतमित्यपलापं न कुर्यात् । किं तर्हि ? इत्याह–कृतं चण्डालीकादि, कृतमिति=क्रोधादिवशादनृतभाषणं मया कृतमित्येव भाषेत, तथा

करना चाहिये। पश्चात् द्वितीय पौरुषी में रागादिक भावों से रहित होकर सूत्रार्थका चिन्तवन करना चाहिये। उपलक्षण से तृतीय एवं चतुर्थ पौरुषी का ग्रहण हुआ है जिसका भाव इस प्रकार है कि तृतीय पौरुषी में वह भिक्षाचर्या करे और चतुर्थ पौरुषी में पुनः स्वाध्याय करे इसी बात को इसी सूत्र के छाईस २६ वें अध्ययन में भगवानने कहा है–

पढमं पोरिसि सज्झायं बीयं झाणं झियायई ।
तइयाएभिक्खा यरिय पुणो चउत्थीइ सज्झायं ॥ इति ॥ सू० १० ॥

अगर किसी कारण वश असत्य बोलाजाय तो उसे छिपावे नहीं, इसी बातको कहते हैं—' आहच्च. ' इत्यादि ।

બીજા પૌરૂષીમાં રાગાદિક ભાવોથી રહિત બની સૂત્રાર્થનું ચિંતવન કરવું જોઇએ. ઉપલક્ષથી ત્રીજા અને ચોથા પૌરૂષીનું ગ્રહણ થયેલ છે. જેનો ભાવ આ પ્રકારે છે કે ત્રીજા પૌરૂષીમાં તે ભિક્ષા ચર્યા કરે અને ચોથા પૌરૂષીમાં ફરી સ્વાધ્યાય કરે. આ વાત આજ સૂત્રના ૨૬મા અધ્યયનમાં ભગવાને કહી છે–

पढमं पोरिसि सज्झायं बीयं झाणं झियायई ।
तइयाए भिक्खायरिय पुणो चउत्थीय सज्झायं इति ॥सू० १०॥

આ વાતને આ સૂત્રના ૨૬ મા અધ્યયનમાં ભગવાને કહ્યું છે.

જો કોઇ કારણવશ અસત્ય બોલાઇ જાય તો એને છૂપાવવું નહિં એજ વાત ને કહે છે. आहच्च० ઈત્યાદિ.

वाले अष्टविध कर्मोंका इस आलोचना के प्रभाव से विनाश होता है। आत्मिक शुद्ध स्वरूप के दर्शन करानेवाली यह आलोचना है और तत्त्व एवं अतत्त्व के विवेक को जाग्रत करती हुई अव्याबाध सुख को प्रदान करनेवाली यही आलोचना है ॥ ११ ॥

शिष्यको सभी काम गुरुमहाराजके अभिप्रायसे ही करना चाहिये, सो दिखलाते हैं—' मा गलियस्सेव०' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(गलियस्सेव कसं-गलिताश्व इव कशां) जिस प्रकार अविनीत घोड़ा वारंवार कशा (चाबुक) के प्रहार की इच्छा करता है, उसी प्रकार (पुणो पुणो मा वयणमिच्छे-पुनः पुनः मा वचनं इच्छेत्) पुनः पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप गुरुके आज्ञा की शिष्य को वांछा नहीं करनी चाहिये, अर्थात्-उपदिष्ट अर्थको ही वारवार कहलवाने के लिये गुरु महाराज को कष्ट नहीं देना चाहिये । किन्तु (आइन्ने कसं व दट्ठुं-आकीर्णः कशाम् इव दृष्ट्वा) जिस प्रकार आकीर्ण अर्थात् जातिमान् सुशिक्षित विनीत घोड़ा चाबुक को देखकर अपनी अविनीतता का परिहार कर देता है, उसी तरह विनीत शिष्य भी (पावगं परिवज्जए-पापकं प्रतिवर्जयेत्) गुरु के इंगित आकार को जानकर पापमय अनुष्ठान का परित्याग करे।

इस श्लोकका भावार्थ शत्रुमर्दन राजा के दृष्टान्त से कहते हैं—वह इस प्रकार है—

સ્વરૂપનું દર્શન કરાવનાર આ આલોચના છે. અને તત્ત્વ તેમજ અતત્વના વિવેકને જાગ્રત કરીને અવ્યાબાધ સુખ આપનારી આ જ આલોચના છે. ॥૧૧॥

શિષ્યે બધાં કામ ગુરુમહારાજના અભિપ્રાયથી જ કરવાં જોઇએ, તે બતાવવામાં આવે છે. ' मा गलियस्सेव०' ઈત્યાદિ.

गलियस्सेव कसं-गलिताश्व इव कशां જે પ્રકારે ઘોડો વારંવાર ચાબુકના પ્રહારની ઈચ્છા કરે છે એ પ્રકારે पुणो पुणो मा वयणमिच्छे-पुनः पुनः मा वचनं इच्छेत् ફરી ફરી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ ગુરુની આજ્ઞાની શિષ્યે ઇચ્છા ન કરવી જોઇએ-અર્થાત્ ઉપદિષ્ટ અર્થને વારંવાર કહેવડાવવા માટે ગુરુમહારાજને કષ્ટ ન આપવું જોઇએ. પરંતુ आइन्ने कसं व दट्ठुं-आकीर्णः कशाम् इव दृष्ट्वा જે પ્રકારે આકીર્ણ અર્થાત્ જાતવાન કેળવાયેલ ઘોડો ચાબુકને જોઇ પોતાની અવિનીતતાનો ત્યાગ કરે છે એજ રીતે વિનીત શિષ્ય પણ पावगं परिवज्जए-पापकं प्रतिवर्जयेत् ગુરુના ઇંગિત-આકારને જાણી પાપમય અનુષ્ઠાનનો પરિત્યાગ કરે.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ શત્રુમર્દનના દષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે, જે આ પ્રકારે છે.

गुरोरभिप्रायेणैव सर्वं कर्त्तव्यमित्याह-

मूलम्—माँ गलियस्सेव कसं, वयणमिच्छे पुणो पुणो ।
कसं वे दट्ठुमाइन्ने, पावगं परिवज्जए ॥१२॥

छाया—

मा गलिताश्व इव कशां, वचनम् इच्छेत् पुनः पुनः ।
कशाम् इव दृष्ट्वा आकीर्णः, पापकं परिवर्जयेत् ॥ १२ ॥

टीका—

'मा गलियस्सेव.' इत्यादि—इव=यथा, गलिताश्वः=अविनीततुरगः, पुनः पुनः कशां=कशाप्रहारं वाञ्छति, तथा पुनः पुनः वचनं=प्रवृत्तिनिवृत्तिपरं गुरोरुपदेशं मा इच्छेत्। उपदिष्टार्थमेव पुनः पुनर्वक्तुं गुरवे परिश्रमो न देय इति भावः।

पर शुद्ध नहीं होता, उसी प्रकार झूठ की शुद्धि पुनः झूठ बोलने से नहीं होती है यह विश्वास रखना चाहिये। फलितार्थ यह है कि वास्तविक स्थिति को साधु के लिये छुपाना नहीं चाहिये, और अवास्तविक स्थिति को कल्पना के तूलिका से सजाकर प्रकट नहीं करना चाहिये। शिष्य चाहे गुरुजन की शुश्रूषा करनेवाला भी क्यों न हो तो भी उसे कथंचित् अतीचार लगने पर गुरु के समीप आलोचना अवश्य करनी चाहिये। कारण कि आलोचना से आत्मा की शुद्धि होती है एवं मोक्षमार्ग के विघातक तथा अनंत संसार के वर्धक ऐसे माया, मिथ्या एवं-निदान इन तीन शल्यों का अभाव होता है। आत्मा को मलिन करने-

---

નથી એજ રીતે જુઠની શુદ્ધિ ફરી જુઠ બોલવાથી થતી નથી, આ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે વાસ્તવિક સ્થિતિને સાધુએ કદી પણ છુપાવવી ન જોઇએ, અને અવાસ્તવિક સ્થિતિને કલ્પનાથી સજાવીને પ્રગટ ન કરવી જોઈએ. શિષ્ય ગુરુજનની શુશ્રૂષા કરવાવાળો પણ કેમ ન હોય તો પણ તેને કથંચિત્ અતીચાર લાગવાથી ગુરૂની પાસે તેણે આલોચના જરૂર કરવી જોઈએ. કારણ કે આલોચનાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે અને મોક્ષમાર્ગના વિઘાતક તથા અનંત સાગરને વધારનાર એવાં માયા, મિથ્યા અને નિદાન આ ત્રણ શલ્યોનો અભાવ હોય છે. આત્માને મલિન કરવાવાળા અષ્ટવિધ કર્મોનો આ આલોચનાના પ્રભાવથી વિનાશ થાય છે. આત્મિક

स च तुरङ्गमः कशया पुनः पुनस्ताडितोऽपि नेच्छति शत्रुमभिगन्तुम्। अत्रान्तरे शत्रु-सैनिका अस्य सवलानपि सैनिकान् अनाथानिव अशरणानिव मन्वाना अचिरेणैव विजित्य निजवाद्यं वादयामासुः, शत्रुमर्दनः स्ववाहनेन गलिताश्वेन पराजितः श्री-हतो यावत्पलायितुं वाञ्छति, तावत् "गृह्यतां गृह्यताम्"-इति वदन्तः शत्रुसैनिकास्तं निग्रहीतुं पश्चाद्धावमानाः शत्रुमर्दनं निगृह्य लोहपिञ्जरे स्थापितवन्तः। एवं गलिता-श्वसदृशः शिष्यो महतेऽनर्थाय भवति। किं तर्हि कुर्यादित्याह-कशां-'चाबूक' इति भाषाप्रसिद्धां दृष्ट्वा, अकीर्णः=जात्यश्वः, विनीताश्व इव शिष्यो गुरोरिङ्गि-तमाकारं दृष्ट्वा पापकं=पापानुष्ठानम्-अविनीततामित्यर्थः, परिवर्जयेत्=सर्वथा परि-हरेत्। अयं भावः-यथा जात्याश्वः कशां दृष्ट्वैवाश्वारूढस्याशयं विज्ञाय कशाताडनं

घोडे को चाबुकसे ताड़ना करता था वह घोड़ा त्यों त्यों पीछे हटता जाता था और शत्रु के सन्मुख जाने में अचकचाता था। इसके बाद शत्रु सैनिकों ने इस राजा के सैनिकोंको अशरण एवं अनाथ जैसा जानकर बहुत जल्दी पराजित कर दिया। और अपनी विजयकी दुंदुंभी बजा दी। शत्रुमर्दन नरेश ज्यों ही अपने को उस अड़ियल घोडे की वजह से पराजित समझकर एवं श्रीविहीन होकर युद्धभूमि से पलायन करने को तैयार हुआ कि इतने में ही " इसको पकड़ लो पकड़ लो " इस प्रकार बोलते हुए शत्रुसैनिकों ने उसका पीछा किया और उसको पकड़कर उन्होंने लौहनिर्मित एक पांजर के अन्दर बन्द कर दिया।

इस कथा से यह सारांश निकलता है कि गलिताश्व-अड़ियल घोडे की तरह अविनीत शिष्य भी महान् अनर्थकारी होता है। तथा जिस प्रकार विनीत घोड़ा अपने स्वामी के अभिप्रायानुसार चलता

વાર તેને ફટકારવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ ગમે તેટલા ચાબુક પડવા છતાં પણ ઘોડો પાછળજ હઠતો ગયો, શત્રુની સામે જવામાં તે અચકાતો હતો. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઇ શત્રુ સેનાએ શત્રુમર્દન રાજાના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવી દીધો અને શત્રુઓએ જીત મેળવી પોતાના વિજયનાં વાજાં વગાડયાં. શત્રુમર્દન રાજાએ, આ પોતાના અડીયલ ઘોડાને કારણે પરાજિત થવું પડયું છે તે જાણી યુદ્ધભૂમિથી પલાયન કરવાની તૈયારી કરી એટલામાં "આને પકડી લ્યો, પકડી લ્યો" આ પ્રકારે બોલતા શત્રુસૈનિકો તેની પાસે આવી પહોંચ્યા. અને તેને પકડી લોઢાના મજબુત સળીયાવાળા પાંજરામાં પુરી દીધો.

આ વાર્તાથી એ સારાંશ નિકળે છે કે ગલિતાશ્વ-અડિયલ ઘોડાની માફક અવિનીત શિષ્ય પણ મહાન અનર્થકારી હોય છે. જે પ્રકારે વિનીત

अत्र शत्रुमर्दनदृष्टान्तः, तथाहि—

आसीदङ्गदेशे चम्पापुरी नाम नगरी, तत्र नरवीरः समरधीरः शूरः शत्रुमर्दनो नाम नृपतिर्बभूव। स चैकदा युद्धप्रसङ्गेन तुरङ्गमारुह्य हस्त्यश्वरथपदातिभिः परिवृतः संग्रामभूमौ गतः। तत्प्रतिपक्षनृपसैनिका दुर्बला अपि ससैन्यं शत्रुमर्दनं शस्त्रास्त्रवर्षणैः पीडयन्ति। अथ शत्रुमर्दनः सोत्साहं शत्रुसैनिकान् मर्दयितुं स्ववाहनं वैरिसेनायां प्रवेशयन् प्रेरयति स्म। तेन तुरङ्गमेन विलोमतः पश्चात् गमनं समारब्धम्। ततः शत्रुमर्दनः कशया स्ववाहनं ताडयन् पुनः पुनरग्रे धावयितुमिच्छति,

अंगदेश में चंपापुरी नामकी एक नगरी थी। उसका शासक शत्रुमर्दन नामका एक राजा था। वह मनुष्यों में श्रेष्ठ, युद्धकला में निपुण एवं शूरों में वीर था। एक दिन की बात है कि वह नरेश युद्ध के प्रसंग से घोडे पर सवार होकर हस्ति, अश्व, रथ एवं पदातियों से परिवृत होकर संग्राम भूमि में गया। उसके प्रतिपक्षभूत राजा की सेनाने जो कि एक प्रकार से दुर्बल थी तो भी ससैन्य उस शत्रुमर्दन नरेश को शस्त्र एवं अस्त्रों के प्रहारों से जर्जरित कर दिया। शत्रुमर्दन ने जब इस प्रकार की अपनी स्थिति देखी तो उसने उत्साहित होकर शत्रु के सैनिकों को मर्दन करने के लिये अपने घोडे को शत्रुकी सेनाके भीतर प्रविष्ट होने के लिये आगे प्रेरित किया। परन्तु वह घोड़ा उस सेना के भीतर न घुसकर उल्टा पीछे ही हटने लगा। तब शत्रुमर्दन ने कोडे से बारंबार अपने उस घोडे की ताड़ना करना प्रारंभ की जिससे कि उस घोडे द्वारा वह शत्रुसेना हट सके। परन्तु ज्यों–ज्यों नरेश उस

અંગદેશમાં ચંપાપુરી નામની એક નગરી હતી. ત્યાં શત્રુમર્દન નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તે મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ, યુદ્ધકળામાં નિપુણ અને શૂરવીર હતા. એક દિવસની વાત છે કે રાજા શત્રુમર્દન યુદ્ધના પ્રસંગે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ હાથી, ઘોડા, રથ અને સૈનિકોના સમુદાય સાથે સંગ્રામ ભૂમિ ઉપર ગયા. એના પ્રતિપક્ષી રાજાની સેના એક પ્રકારથી ઘણી ઓછી હતી, છતાં પણ શત્રુમર્દન રાજાના સૈન્યને તથા ખુદ શત્રુમર્દનને પણ શસ્ત્ર અસ્ત્રના પ્રહારોથી વિહ્વળ બનાવી દીધા. શત્રુમર્દને પોતાની આ પ્રકારની સ્થિતિ જોઇ ત્યારે એક સાચા વીર પુરુષને શોભે એ રીતે શત્રુસૈન્યને શિકસ્ત આપવા અને પોતાના સૈન્યનો નિકળતો કચ્ચરઘાણ બચાવવા પોતાના ઘોડાને શત્રુસૈન્યની વચ્ચોવચ્ચ લઈ જવા પ્રયત્નશીલ બન્યા, પરંતુ તે ઘોડો શત્રુસેનાની વચ્ચે ન જતાં પાછો હઠવા લાગ્યો. ત્યારે શત્રુમર્દને કોરડાથી વાર-

भो ! मन्त्रिणः ! किमधुना करणीयं, प्रबलवैरिणश्चतुरङ्गिणी सेना चतुर्षु खलु भागेषु नगरी-मावेष्ट्य तिष्ठति। मन्त्रिण ऊचुः-प्रभो ! अलमनया चिन्तया, वयमल्पसंख्यका अपि भवदीयतेजः समुपलभ्य शात्रवबलविजये प्रखरतरशक्तिशालिनो भवामः । भवत्प्रतापादेव सर्वं रिपुबलं प्रणष्टं भविष्यति । देव ! जात्याश्वमारुह्य भवान् सन्नद्धः सन्नग्रतः शत्रुमभिसरतु, वयमपि सन्नद्धाः सन्तो भवन्तमनुगच्छामः । एवं विचार्य स्वकीयसेनापरिवृतः स मणिनाथो योद्धुं निःसृतः । अल्पबलं मणिनाथ-मवलोक्य शत्रुसैनिकाः केचिदसिचर्महस्ताः केचिद्भल्लहस्ताः केचिद्धनुर्बाणधराः

साथ विचार किया, बोला-हे मंत्री महाशयो ! कहो अब क्या करना चाहिये । देखो, प्रबलशत्रुकी चतुरंगिणी सेना नगरी को चारों ओर से घेर कर पड़ी हुई है । सुनकर मंत्रियोंने कहा प्रभो ! चिन्ता मत करो। हम सब लोग आपके प्रबल तेज से उद्दीप्त होकर शत्रुसेना को पराजय करने में प्रखर शक्तिशाली होंगे । आपके प्रताप से ही समस्त रिपुदल प्रणष्ट होगा । स्वामिन् ! सजधज कर आप जात्याश्व पर सवार होकर पहिले से ही शत्रु के सन्मुख जाइये । हम लोग भी सन्नद्ध होकर आपके पीछे-पीछे आते हैं । इस प्रकार विचार कर मणिनाथ नरेश सेना से परिवृत होकर युद्ध करने के लिये निकल पडे । अल्पबलवाले नरेश को देखकर शत्रु के सैनिकोंने उसे घेर लिया । सैनिकों में किन्हीं-किन्हीं के हाथों में तलवारें थीं । किन्हीं-किन्हीं के हाथों में भाले थे । किन्हीं-किन्हीं के हाथों में धनुष एवं बाण थे । किन्हीं-किन्हीं के हाथों में

આ જાણી મંત્રીઓ સાથે વિચાર કર્યો, મંત્રીઓને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું-હે મંત્રિ-મહાશયો ! કહો હવે શું કરવું જોઈએ. પ્રબળ શત્રુની ચતુરંગિણી સેના નગરને ચારે તરફથી ઘેરો ઘાલીને પડેલ છે. આ પ્રકારનું રાજાનું કહેવું સાંભળી મંત્રિઓએ કહ્યું, પ્રભો ! ચિંતા ન કરો. અમો બધા આપના પ્રબળ તેજથી ઉદ્દીપ્ત થઈ શત્રુ સેનાનો પરાજય કરવામાં પ્રખર શક્તિશાળી થઈશું. આપના પ્રતાપથી શત્રુનું સૈન્ય હારી જશે. સ્વામિન્ ! આપ તૈયાર થઈ જાત્યાશ્વ પર સવાર થઈ પહેલાંજ શત્રુઓની સન્મુખ પહોંચો, અમે પણ તૈયાર થઈ આપની પાછળ પાછળ આવીએ છીયે. આ પ્રકારે વિચાર કરી મણિનાથ રાજા સેનાથી પરિવૃત થઈ યુદ્ધ કરવા માટે નિકળી પડયા. થોડા બળવાળા રાજાને જોઈ શત્રુસેનાએ તેમને ઘેરી લીધા. સૈનિકોમાં કોઈ કોઈના હાથમાં તરવાર હતી, કોઈના હાથમાં ભાલાં હતાં. કોઈની પાસે ધનુષ્ય બાણ હતાં. કોઈના

विनैव तदभिप्रायानुसारं चेष्टते, तथा सुशिष्योऽपि गुरोरिङ्गिताकारं दृष्ट्वा तदाशयं विज्ञाय "गुरोर्वचनायासो माभूदिति"-वचनेनाप्रेरित एव तदभिप्रायानुसारं कुर्यात्।

अत्र मणिनाथदृष्टान्तः-तथाहि—

आसीदजितनाथजिनशासने वङ्गदेशे रङ्गपुरं नाम नगरम्। तत्र प्रजापालनतत्परः स्वजनपदहितकरः प्रशान्तमानसः सुजनहंसमानसः समाश्रितनीतिसरणिः सकलसद्गुणसरोजतरणिर्मणिनाथनामको नृपतिः। स चैकदा दुरात्मभिः प्रबलरिपुभिः परितो वेष्टितां स्वनगरीमालोक्य मन्त्रिभिः सह विचारितवान्-भो

है उसी प्रकार सुशिष्य भी गुरु के इंगित आकार को समझ कर उनकी आज्ञा के अनुसार चलता रहता है।

इस विषय में मणिनाथ राजा का दृष्टान्त है और वह इस प्रकार है—

द्वितीय तीर्थंकर श्री अजितनाथ स्वामी के समय में बंगाल देश के अन्दर रंगपुर नामका एक नगर था। वहां के नरेश का नाम मणिनाथ था। यह प्रजापालन करने में सदा तत्पर रहा करता था। इससे देश भर में आनन्द मंगल छा रहा था। राज्यकार्य से इसका मन कभी भी कायर नहीं बनता था। सुजनरूपी हंसों को रमने के लिये यह मानसरोवर जैसा माना जाता था। राजनीति के पालन करने में यह सर्वदा दत्तचित्त रहा करता था। सद्गुणरूपी कमलों को विकसित करने के लिये यह सूर्य जैसा था। एक दिन की बात है कि इसकी नगरी को इसके प्रबल शत्रु ने आकर घेर लिया। राजाने यह देखकर मंत्रियोंके

ઘોડા પોતાના માલીકના કહેવા મુજબ ચાલે છે, એ જ રીતે સુશિષ્ય પણ ગુરુના ઈંગિત આકારને સમજી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતો રહે છે.

આ અંગે મણિનાથ રાજાનું દષ્ટાંત છે જે આ પ્રકારનું છે.

બીજા તીર્થંકર શ્રી અજીતનાથ સ્વામીના સમયમાં બંગાળ દેશમાં રંગપુર નામના એક નગરમાં મણિનાથ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. જે પ્રજા પાલન કરવામાં સદા તત્પર રહેનાર હતા. આથી દેશભરમાં આનંદ મંગળ વરતાઈ રહેલ હતો. રાજ્યકાર્યથી એનું મન કદી પણ કાયર બનતું નહીં. સુજનરૂપી હંસોને રમવા માટે તે માનસરોવર જેવા ગણાતા હતા. રાજનીતિનું પાલન કરવામાં તે સર્વદા દત્તચિત્ત રહેતા હતા, સદ્ગુણરૂપી કમળોને વિકસિત કરવા માટે તે સૂર્ય જેવા હતા. એક દિવસની વાત છે કે એના નગરને એના પ્રબળ શત્રુએ, સૈન્યસાથે આવી ઘેરી લીધું. રાજાએ

टीका—

'अणासवा' इत्यादि—अनाश्रवाः=अनाज्ञाकारिणः, उच्छृङ्खलत्वात्, स्थूलवचसः=अविचारितभाषिणः, अभिमानित्वात्, कुशीलाः=कुत्सिताचारवन्तः दुष्टस्वभावा उभयलोकभयरहितत्वादित्यर्थः। शिष्याः मृदुमपि=कोमलहृदयमपि गुरुं, चण्डं=सकोपं प्रकुर्वन्ति। पूर्वार्धेनाविनीतशिष्याचरणं प्रदर्शितम्।

का आराधन करता हुआ स्व और पर का कल्याण करनेवाला होता है ॥ १२ ॥

फिर भी सूत्रकार अविनीत एवं विनीत के स्वरूप को कहते हैं- 'अणासवा०' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(अणासवा-अनाश्रवाः) अविनीत होने से आज्ञानुसार नहीं चलने वाले (थूलवया-स्थूलवचसः) अभिमानी होने से विना विचारे बोलनेवाले, (कुसीला-कुशीलाः) इहलोक एवं परलोक के भय से रहित होने के कारण दुष्ट स्वभाववाले ऐसे (सीसा-शिष्याः) शिष्य (मिउंपि-मृदुमपि) कोमल हृदयवाले गुरु को भी (चंडं पकरंति- चंडं प्रकुर्वन्ति) कोपयुक्त करते हैं। एवं जो शिष्य (चित्ताणुया-चित्तानुगा) आचार्य महाराजकी आराधना तप एवं संयम की हेतु होती है ऐसा जानकर आचार्य महाराज की मनोवृत्तिका अनुसरण करनेवाले होते हैं अर्थात् उनके आज्ञा के आराधक होते हैं, तथा (दक्खोववेया- दाक्ष्योपपेताः) गुरु महाराज की सुख शाता के अभिलाषी होने से

ફરકાવી આ પ્રકારે સુશિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞાનું આરાધન કરતાં પોતાનું અને બીજાનું કલ્યાણ કરવાવાળા હોય છે. ॥૧૨॥

સૂત્રકાર વધુમાં અવિનીત અને વિનિતના સ્વરૂપને કહે છે. अणासवा० ઈત્યાદિ

અન્વયાર્થ–अणासवा–अनाश्रवाः અવિનીત બનવાથી આજ્ઞાનુસાર ન ચાલવાવાળા थूलवया–थूलवचसः અભિમાની હોવાથી વગર વિચાર્યું બોલવાવાળા कुसीला–कुशीलाः આલોક અને પરલોકના ભયથી રહિત હોવાના કારણે દુષ્ટ સ્વભાવવાળા એવા શિષ્ય કોમળ હૃદયવાળા ગુરુને પણ કોપ યુક્ત કરે છે. અથવા જે सीसा–शिष्याः શિષ્ય मिउंपि–मृदुमपि। કોમળ હૃદયવાળા ગુરુને પણ चंडं पकरंति–चंडं प्रकुर्वन्ति કોપ યુક્ત કરે છે. આચાર્ય મહારાજની આરાધના તપ અને સંયમના હેતુથી હોય છે એવું જાણી આચાર્ય મહારાજની મનોવૃત્તિનું અનુસરણ કરવાવાળા હોય છે, અર્થાત્ એમની આજ્ઞાના આરાધક હોય છે તથા दक्खोववेया–दाक्ष्योपपेताः ગુરુ મહારાજની સુખશાતાના અભિલાપી

केचिद् यष्टिधारिणः केचित्तोमरकरा अनेकानेकशस्त्रास्त्रधारिणः परितो मणिनाथं वेष्टितवन्तः। एवं विविधसंकटेषु समुपस्थितेषु स मणिनाथस्तेन जात्याश्वयाऽनेन शत्रुसैनिकरचितविविधव्यूहेषु मृगेषु सिंह इव निःशङ्कः प्रविश्य सर्वानुचरैः सहाग्रतो धावमानः शत्रुसैनिकेषु विजयं प्राप्तवान्। एवं सुशिष्यः स्वगुरुमाराधयन् स्वपर-कल्याणाय भवति ॥ १२ ॥

पुनरविनीतविनीतयोराचरणमाह—

मूलम्—अणासवा थूलवया कुसीला, मिउंपि चंडं पकरंति सीसा।
चित्ताणुया लहुँ दक्खोववेया, पसायएँ ते हुँ दुरासयंपि॥१३॥

छाया—

अनाश्रवाः स्थूलवचसः कुशीलाः, मृदुमपि चण्डं प्रकुर्वन्ति शिष्याः।
चित्तानुगा लघु दाक्ष्योपपेताः, प्रसादयन्ति ते हु दुराशयमपि ॥ १३ ॥

लकडियां थीं। किन्हीं-किन्हीं के हाथों में तोमर जाति के शस्त्र थे। इस प्रकार अस्त्र एवं शस्त्रों से सुसज्जित उस शत्रुसेना ने चारों ओर से मुझे घेर लिया है, यह देखकर नरेश ने अपने उस घोडेको उस सेना के रचित विविध प्रकार के व्यूह में आगे बढाया। जिस प्रकार मृगों के टोले में निःशंक होकर सिंह घुस जाता है उसी प्रकार मणिनाथ नरेश भी उस घोडे पर बैठे हुए उस शत्रु की सेना में घुस पडे और अपनी एवं अपने अनुचरों की उनसे रक्षा करते हुए आगे बढ़ते गये। शत्रु-सेना भी इनसे ज्यों-ज्यों ये आगे बढते जाते थे परास्त होती जाती थी। इस प्रकार शत्रुसेना को पराजित कर मणिनाथ ने अपनी विजय-पताका वहां फहराई। इसी प्रकार सुशिष्य भी गुरु महाराज की आज्ञा

હાથમાં લાકડીઓ હતી, કોઇના હાથમાં તોમર નામનાં શસ્ત્ર હતાં. આ પ્રકારના શસ્ત્ર-અસ્ત્રથી સુસજ્જ એવી શત્રુસેનાએ મને ઘેરી લીધેલ છે, એવું જોઇ મણીનાથ રાજાએ પોતાના ઘોડાને એ સેનાએ રચેલા વ્યૂહની વચ્ચે આગળ વધાર્યો. જે રીતે મૃગોના ટોળામાં નિઃશંક બની સિંહ ઘૂમતો હોય, આ રીતે શત્રુસેનાની વચ્ચે ઘુસી જઇ પોતાનું અને પોતાના સૈનિકોનું રક્ષણ કરતાં કરતાં આગળ વધવા માંડયું. આથી શત્રુસેનામાં ભંગાણ પડયું. આ પ્રકારે શત્રુસેનાને પરાજિત કરી રાજા મણિનાથે પોતાની વિજયપતાકા

श्चण्डनामकः शिष्यो मिलितः। अथैकदा भिक्षाचर्यां गच्छतस्तस्याचार्यस्य मार्गेऽकस्मादज्ञानतो मृतमण्डूककलेवरोपरि चरणतलं संलग्नम्। तदनुगतोऽसौ चण्डस्तदानीं गुरुमब्रवीत्-अहह! भवता चरणाघातेन मण्डूको मारितः, तदा गुरुः शिष्यवचनं श्रुत्वा दुःशीलोऽयमिति मत्वा समतामवलम्ब्य मौनमास्थाय स्वस्थानमागत्य स्वाध्यायध्यानसंलग्नो जातः। तदानीं चण्डेन मनसि विचारितम्-मामयं प्रतिदिनं प्रतिक्षणं ग्रहणासेवनाशिक्षायां प्रेरयति-मा प्रमाद्यताम्, मा प्रमाद्यताम्। इति कार्यभारं

छिद्रोंका अन्वेषण करना ही एक उसका काम था। इसी से गुरुमहाराज जैसे परमोपकारी के साथ भी यह सदा अपनी द्वेष भरी दृष्टि रखा करता था। एक दिन की बात है कि जब गुरु महाराज स्वयं गोचरी के लिये जा रहे थे-तब मार्ग में इनका पैर एक मृतक मण्डूक के कलेवर के ऊपर अनजान से पड़ गया। साथ में यह क्रोधी शिष्य भी था। जो गुरुमहाराज के पीछे-पीछे चल रहा था। उसने ज्यों ही यह देखा, सहसा बोल उठा कि गुरु महाराज आप के पैर के आघात से मंडूक की विराधना हुई है। इस प्रकार शिष्य का वचन सुनकर और यह दुःशील है ऐसा जानकर समता का अवलंबन करके चुपचाप गुरु महाराज अपने स्थान पर वापिस लौट आये और वहां आकर स्वाध्याय एवं ध्यान में लीन हो गये। ऐसा देखकर उस समय चंड-(क्रोधी शिष्य) ने मनमें विचार किया-देखो गुरु महाराज तो मुझे प्रतिदिन एवं-प्रतिक्षण "प्रमाद मत करो, प्रमाद मत करो" इस प्रकार से ग्रहण शिक्षा और

મહારાજના છિદ્રોનું અન્વેષણ કરવું એ જ એનું કામ હતું. એથી ગુરુ મહારાજ જેવા પરમોપકારીના સાથે પણ સદા પોતાની દ્વેષભરી દ્રષ્ટી રાખ્યા કરતો હતો. એક દિવસની વાત છે કે, જ્યારે ગુરુમહારાજ પોતે ગોચરી માટે જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે માર્ગમાં તેમનો પગ એક મરેલા દેડકાના કલેવર ઉપર અજાણથી પડી ગયો. તે ક્રોધી શિષ્ય પણ સાથે હતો જે ગુરુ મહારાજની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો જ્યારે તેણે આ જોયું તો તુર્તજ બોલી ઉઠયો કે ગુરુ મહારાજ આપના પગના આઘાતથી દેડકાનું મૃત્યુ થયું છે. આ પ્રકારનાં શિષ્યનાં વચન સાંભળીને અને તે દુઃશીલ છે, તેવું જાણીને. સમતાનું અવલંબન કરીને ગુરુ મહારાજ ચુપચાપ પોતાના સ્થાન ઉપર પાછા ફરી ગયા. અને ત્યાં આવીને સ્વાધ્યાય તેમજ ધ્યાનમાં લીન બની ગયા. આવું જોઇ ચન્ડે (તે ક્રોધી શિષ્યે) મનમાં વિચાર કર્યો. જુઓ ગુરુ મહારાજ તો મને પ્રતિદિન તેમજ પ્રતિક્ષણ "પ્રમાદ ન કરો, પ્રમાદ ન કરો" આ પ્રકા-

अत्र चण्डशिष्यदृष्टान्तः, तथाहि—

एकः सरलहृदयः सदयस्तपस्वी तेजस्वी रत्नत्रयसम्पन्नः कोमलान्तःकरणः सुभद्रनामको वृद्धाचार्य आसीत्। तस्यातिविद्वेषी गुरुच्छिद्रान्वेषी प्रचण्ड-

चतुराई से युक्त होते हैं वे शिष्य (दुरासयंपि-दुराशयं अपि) कुपित भी अपने गुरुमहाराज को (हु) निश्चय से (लहु-लघु) शीघ्र ही (पसायए-प्रसीदयन्ति) प्रसन्न करते हैं।

अविनीत शिष्य का आचरण चण्ड अर्थात् क्रोधी शिष्य के दृष्टान्त से वर्णन किया जाता है—

एक वृद्ध आचार्य थे। जिनका नाम सुभद्र था। हृदय इनका कषाय निर्मुक्त होने से बहुत ही सरल था। और दयालु थे। वे बहुत ही अधिक तपस्या किया करते थे, अतः "तपस्वी" इस नाम से प्रसिद्ध थे। जैसे ये तपस्वी थे वैसे ही ये तेजस्वी भी थे। इसी से रत्नत्रय से सुशोभित इनका अन्तःकरण बना हुआ था। आर्जव (सरलता) धर्मकी प्राप्ति हो जाने से जो मनमें एक प्रकार की नरमाई आजाती है उसका नाम कोमलता है। यह कोमलता इनके अन्तःकरण में पूर्णतया भरी हुई थी। इनका एक शिष्य था। इसका नाम चण्डथा। यह यथा नाम तथा गुणवाला था। जितने गुरु महाराज कोमल परिणामी थे उतना ही अधिक यह कठोर था। अपने गुरु महाराज के

હોવાથી ચતુરાઇથી યુક્ત હોય છે તે શિષ્ય दुरासयंपि-दुराशयंअपि ક્રોધાયમાન થયેલા પોતાના ગુરુ મહારાજને हु નિશ્ચયથી लहु-लघु જલ્દી पसायए-प्रसीदयन्ति પ્રસન્ન કરે છે.

અવિનીત શિષ્યનું આચરણ ચંડ અર્થાત્ ક્રોધી શિષ્યના દૃષ્ટાંતથી વર્ણન કરવામાં આવે છે.

એક વૃદ્ધ આચાર્ય હતા, જેમનું નામ સુભદ્ર હતું. એમનું હૃદય કષાય નિર્મુક્ત હોવાથી બહૂજ સરળ હતું અને દયાળુ હતા. તેઓ ખુબ અધિક તપસ્યા કર્યા કરતા હતા. જેથી તપસ્વી નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. જેવા એ તપસ્વી હતા એવા એ તેજસ્વી પણ હતા. તેજસ્વીપણાને લીધે રત્નત્રયથી સુશોભિત એમનું અંતઃકરણ હતું. આર્જવ (સરલતા) ધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ જવાથી જે મનમાં એક પ્રકારની નરમાઇ આવી જાય છે, એનું નામ કોમળતા છે. આ કોમળતા એમના અંતઃકરણમાં પૂર્ણતયા ભરી હતી. એમને એક શિષ્ય હતો જેનું નામ ચન્ડ હતું. તે યથા નામ તથા ગુણવાળો હતો. જેટલા ગુરુ મહારાજ કોમળ પરિણામી હતા એટલો જ એ કઠોર હતો. પોતાના ગુરુ

वशंगतोऽसौ वृद्धाचार्यः शरीरं त्यक्त्वा सर्पदेहं प्राप्तवान्। स च विषमविषधरो नाम्ना चण्डकौशिकः सर्पो जातः। एवं चण्डशिष्यवदविनीतशिष्या मृदुमपि गुरुं प्रकोपयन्ति, दुर्गतिमपि प्रापयन्ति।

अथ विनीतशिष्याचरणं प्रदर्शयति—'चित्ताणुया'. इत्यादि। चित्तानुगाः=आचार्यमनोवृत्त्यनुसरणशीलाः, आचार्याराधनस्य तपःसंयमहेतुत्वात्, दाक्ष्योपेताः-दाक्ष्यं=चातुर्यं तेनोपेताः=युक्ताः, गुरुशाताभिलाषित्वात्, ते शिष्याः हु=निश्चयेन, दुराशयमपि=सकोपमपि गुरुं, लघु=शीघ्रं प्रसादयन्ति=प्रसन्नं कुर्वन्ति। अथ चण्डरुद्राचार्यशिष्योदाहरणम्-तथाहि—

कदाचिदुज्जयिनीनगर्यां शिष्यपरिवारसहितः स्वभावतश्चण्ड श्चण्डरुद्रनामक आचार्यः समवसृतः। स च साधूनां ग्रहणासेवनाशिक्षायां न्यूनातिरिक्तादिदोष-

---

जो अन्धकार होने की वजह से दिखलाई नहीं पड़ रहा था। उससे उनका माथा टकराया और फूट गया विशिष्ट आघात होने से उनके चित्त में आर्त्तध्यान उत्पन्न हुआ। इससे वे वृद्ध आचार्य आर्त्तध्यान में मरकर विषम-विषधर चण्डकौशिक सर्पकी पर्याय में उत्पन्न हुए। इस प्रकार चंडशिष्यकी तरह अविनीत शिष्य कोमल हृदयवाले भी अपने गुरु महाराज को कुपित करते हैं और दुर्गति तक पहुँचाते हैं—

विनीत शिष्यका आचरण कैसा होता है, यह बात चण्डरुद्राचार्यके शिष्य के उदाहरण से स्पष्ट की जाती है—

किसी समय उज्जयिनी नगरी में शिष्य परिवार सहित चण्डरुद्र नामक एक आचार्य जो स्वभावतः क्रोधी थे आये। वे एकान्त स्थान में बैठकर स्वाध्याय एवं ध्यान इस अभिप्राय से किया करते थे कि कहीं

તેમનું માથું ટકરાયું અને ફુટી ગયું. વિશિષ્ટ આઘાત હોવાથી તેમના ચિત્તમાં આર્તધ્યાન ઉત્પન્ન થયું, જેનાથી તે વૃદ્ધ આચાર્ય આર્તધ્યાનમાં મરીને વિષમ વિષધર ચંડકૌશિક સર્પની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રકારે ચંડ શિષ્યની માફક અવિનીત શિષ્ય કોમળ હૃદયવાળા પોતાના ગુરુને પણ ક્રોધીત બનાવે છે, અને દુર્ગતિમાં પહોંચાડે છે.

વિનિત શિષ્યનું આચરણ કેવું હોય છે તે વાત ચંડરૂદ્રાચાર્યના શિષ્યના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

કોઇ એક સમય ઉજ્જયની નગરીમાં શિષ્ય પરિવાર સહિત ચંડરૂદ્ર નામના એક આચાર્ય જે સ્વભાવે ક્રોધી હતા તે પધાર્યા તે એકાન્ત સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય તેમજ ધ્યાન એવા અભિપ્રાયથી કરતા હતા કે ક્યારેક

दत्त्वाऽनेन विश्रामाय मह्यं समयो न प्रदीयते, अद्य तु स्वयमेव प्रमादवशं गतः। प्रतिक्रमणसमये सायंकाले सर्ववैरनिर्यातनं करिष्यामि। तदनु सायंकाले दैवसिक-प्रतिक्रमणे कृते सति स चण्डो वन्दन समये श्रावकसंघसमक्षे ब्रवीति-गुरो! मण्डूकविराधनायाः प्रायश्चित्तं कथं न गृह्यते, एवं पुनः पुनः शिष्येणोक्तः सन् गुरुः क्रोधवशेन तं शिष्यं ताडयितुं सवेगमुत्थितो यावत् तदभिमुखं गच्छति तावदुपाश्रये तमसि पाषाणमयस्तम्भे संघट्टितं तस्य शिरः स्फुटितम्। तदाऽऽर्तध्यान

आसेवन शिक्षा देते रहते हैं। तथा मेरे ऊपर इतना अधिक कार्यभार रख दिया है कि जिससे मुझे विश्राम करने का भी समय नहीं मिलता है। और आप स्वयं प्रमाद का सेवन करते हैं। आज सायंकाल के समय प्रतिक्रमण करने के अवसर पर मैं उनसे समस्त वैर भाव का बदला लूंगा। इस प्रकार विचार कर उसने सायंकाल के समय प्रतिक्रमण कर चुकने पर वन्दना के समय श्रावकसंघ के समक्ष गुरुमहाराज से कहा कि हे गुरो! आज आपने मंडूक की विराधना का प्रायश्चित्त क्यों नहीं लिया। शिष्य की इस बात को गुरु महाराज ने लक्ष्य में नहीं दिया। अतः शिष्य को बुरा मालूम दिया और ईर्ष्यावश उसने फिर से वही बात बारंबार कही। गुरुमहाराज को सुनकर क्रोध का आवेश हो आया। इससे वे उस शिष्य को मारने के लिये खडे हुए और उसकी तरफ आगे बढ़े। बीच में उस उपाश्रय में एक पाषाण का स्तम्भ था

રથી ગ્રહણ શિક્ષા અને આસેવન શિક્ષા આપે છે અને મારા ઉપર એટલો અધિક કાર્યભાર રાખ્યો છે કે જેથી મને વિશ્રામ કરવાનો સમય મળતો નથી, અને પોતે પ્રમાદનું સેવન કરે છે. આજ સાંજના વખતે પ્રતિક્રમણ કરવાના અવસર ઉપર હું તેમનાથી સમસ્ત વેરભાવનો બદલો લઈશ. આ પ્રકારે વિચાર કરી તેણે સાયંકાળનું પ્રતિક્રમણ કરી લીધા પછી વંદનાના સમયે શ્રાવક સંઘની સમક્ષ ગુરુ મહારાજને કહ્યું કે હે ગુરુ! આજ આપે દેડકાની વિરાધનાનું પ્રાયશ્ચિત કેમ ન લીધું? શિષ્યની આ વાતને ગુરુ મહારાજે લક્ષમાં લીધી નહીં આથી શિષ્યને ખરાબ લાગ્યું અને ઇર્ષાવશ ફરીથી તેને તે વાત વારંવાર કહી. ગુરુ મહારાજે સાંભળીને તેમના મનમાં ક્રોધનો આવેશ આવી ગયો જેથી તે પોતાના શિષ્યને મારવા ઉભા થયા અને તેની તરફ આગળ વધ્યા, વચમાં તે ઉપાશ્રયમાં એક પત્થરનો સ્તંભ હતો જે અંધકાર હોવાના કારણે દેખવામાં આવતો ન હતો તે સ્તંભ સાથે

निर्विण्णोऽयं गृहवासेन, भार्ययाऽप्ययं परित्यक्तः अतः प्रसीदत, संसारदुत्तारयत, साधुभिरुक्तम्—अत्रास्माकं गुरुस्ति स प्रव्राजयिष्यति, वयमनधिकारिणोदीक्षा-दानस्य, तस्मात् तत्समीपं गच्छत, तदनु मित्रवर्गस्तमिभ्यपुत्रं चण्डरुद्राचार्यस्य समीपं नीत्वा तं प्रणम्य सपरिहासमुक्तवान्—भदन्त ! दीयतामस्मै दीक्षा। ततस्त-त्परिहासवचनं श्रुत्वा संजातकोपेन चण्डरुद्राचार्येण कथितम्—भस्मानयेति, तदानी-मेकेन मित्रेण हास्यादेव भस्मानीतं, ततश्चण्डरुद्राचार्यो भस्म गृहीत्वा बलादेव तत्केशलुञ्चनं चकार, तदा तद्वयस्याः सर्वे प्रव्रज्याभयात्पलायिता।

उन्होंने हँसी में कहा कि महाराज! इस नव परिणीत श्रेष्ठि पुत्र को आप दीक्षा दीजिये। क्यों कि यह गृहस्थावास से उदासीन हो रहा है। इस की धर्मपत्नी ने भी इसका परित्याग कर दिया है। अतः प्रसन्न होकर इसे संसार से पार उतारिये। मुनिराजों ने सुनकर उनसे कहा कि यहां हमारे गुरुमहाराज विराजमान हैं—वे ही दीक्षा देंगे—हम लोग उनके समक्ष दीक्षा देने के अधिकारी नहीं हैं। इसलिये आप लोग इन्हें उनके ही पास ले जाइये। साधुओंके इस प्रकार के कहे गये वचनों को सुनकर वे लोग अपने उस मित्र को चंडरुद्र आचार्य के समीप ले गये। आचार्य महाराज को वन्दना कर वे उनसे भी परिहासपूर्वक यही कहने लगे कि हे भदन्त! इसको आप दीक्षा दीजिये। उनकी हँसी के वचन सुनकर कुपित होते हुए चंडरुद्र आचार्य बोले—ठीक है-भस्म लाओ मैं इसे दीक्षा देता हूं। इतना सुनते ही किसी एक मित्र ने हंसी-हंसी में शीघ्र ही भस्म लाकर वहां उपस्थित कर दी। चंडरुद्राचार्य ने उस भस्म

તેમણે કહ્યું કે મહારાજ! આ નવપરિણીત શ્રેષ્ઠિ પુત્રને આપ દીક્ષા આપો. કેમકે એ ગૃહસ્થાવાસથી ઉદાસીન બની રહેલ છે. આની ધર્મપત્નિએ પણ તેનો ત્યાગ કર્યો છે. આથી પ્રસન્ન થઈને આને સંસાર સાગરથી પાર ઉતારો. મુનિરાજોએ એ સાંભળીને તેમને કહ્યું કે અહિં અમારા ગુરુ મહારાજ બિરાજે છે તે દીક્ષા આપશે. અમે તેમની સામે દીક્ષા આપવાના અધિકારી નથી. માટે આપ લોગ તેને ગુરુ મહારાજ પાસે લઈ જાવ. સાધુઓના આ પ્રકારે કહેવામાં આવેલ વચનોથી તેઓ તેમના મિત્રને ચંડરૂદ્ર આચાર્ય પાસે લઈ ગયા. આચાર્ય મહારાજને વંદના કરી તેઓ તેમને પણ પરિહાસપૂર્વક એવું જ કહેવા લાગ્યા કે હે ભદન્ત! આને આપ દીક્ષા આપો. તેમનાં હાંસીનાં વચન સાંભળીને ક્રોધીત થતાં ચંડરૂદ્ર આચાર્ય બોલ્યા ઠીક છે—ભસ્મ લાવો, હું તેને દીક્ષા આપું છું આ સાંભળતાં કોઇ એક મિત્રે હસતાં હસતાં તુરતજ ભસ્મ લાવીને હાજર કરી. ચંડરૂદ્રાચાર્યે એ ભસ્મને હાથમાં

दर्शनात् कोपोत्पत्तिर्माभूदिति मनसि कृत्वा रहसि स्वाध्यायध्यानं कुर्वन्नन्यसाधुभ्यः पृथगवतिष्ठते। अत्रान्तरे उज्जयिनीवास्तव्य इभ्यपुत्रः कोऽपि नवपरिणीतः सुहृत्परिवृतः कृतकुङ्कुमरागः भव्यनेपथ्यः साधूनां वन्दनार्थं तत्रागतः, साधूनां सविधि वन्दनं कृत्वा तत्र स्थितः। अथ तन्मित्रैः कैश्चित् सोपहासमुक्तम्-भो साधवः! धर्मं ब्रूत। ते साधवस्तेषामुपहासवचनं विदित्वा किमपि नोक्तवन्तः, किंतु स्वाध्यायं कुर्वन्त आसन्। पुनस्तैः सपरिहासमुक्तम्-हे भगवन्तः! दीयतामस्मै दीक्षा,

साधुओं की ग्रहण शिक्षा एवं आसेवन शिक्षा में न्यूनातिरिक्त दोषों के देखने से उनके प्रति मेरे चित्त में क्रोध की उत्पत्ति न हो जाय, । अतः वे साधुओं से सदा अलहदा ही एकान्त में रहा करते थे। और वहां स्वाध्याय एवं ध्यान करते-करते अपना समय व्यतीत करते। एक समय की बात है कि उसी उज्जयिनी नगरी का रहने वाला कोई एक सेठ का पुत्र कि जिसका उसी समय विवाह हुआ था अपनी मित्रमंडली सहित सजधज के साधुओंको वन्दना करनेके लिये आया! उसके पैरों का माहुर अभी ढीला भी नहीं पड़ा था और हाथोंकी मेंहदी भी अभी पूरी तरह से सुखी नहीं थी। वह सविधिवन्दना कर एक ओर बैठ गया। इतने में उसके मित्रों ने मुनिराज से उपहास करके कहा कि हे महाराज! आप लोग धर्मका उपदेश दीजिये। साधुओंने उनके हास्य मिश्रित वचन सुनकर उन्हें धर्मका उपदेश नहीं दिया और न कुछ कहा भी किन्तु अपने स्वाध्याय करने में ही तल्लीन रहे। पश्चात् फिर भी

સાધુઓની ગ્રહણ શિક્ષા અને આસેવન શિક્ષામાં ન્યૂનાતિરિક્ત દોષોને જોવાથી તેમના પ્રતિ મારા ચિત્તમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ ન થઈ જાય, આથી તેઓ સાધુઓથી સદા અલાયદા એકાન્તમાં જ રહ્યા કરતા હતા. અને ત્યાં સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાનો સમય વ્યતિત કરતા. એક સમયની વાત છે કે, એ ઉજ્જયની નગરીમાં રહેનાર એક શેઠનો પુત્ર કે જેનો તુરતમાંજ વિવાહ થયો હતો- તે પોતાના મિત્ર મંડળ સાથે બની ઠનીને સાધુઓને વંદના કરવા આવ્યો. એના પગનું માહુર (મહાવર) પગના તળીયાનો લાલ રંગ) હજુ ઢીલું થયેલ ન હતું તેમ હાથમાંની મેંદી પણ સુકાઈ ન હતી. તે સવિધિ વંદના કરી એક બાજુ બેઠો. એ વખતે તેના મિત્રોએ મુનિરાજનો ઉપહાસ કરી કહ્યું કે મહારાજ! આપ ધર્મનો ઉપદેશ આપો. સાધુઓએ તેમનું હાસ્ય મિશ્રીત વચન સાંભળીને ઉપદેશ ન આપ્યો. અને ન કાંઇ પણ કહ્યું, પોતાનો સ્વાધ્યાય કરવામાંજ તલ્લીન રહ્યા. ફરીથી, હસતાં હસતાં

वान्यत्रा उपद्रवं करिष्यन्ति । गुरुणोक्तम्–अहो शिष्य ! संप्रति रात्रिर्जाता, अहं रात्रौ न पश्यामि । ततस्तेन शिष्येण स्वकीयस्कन्धे गुरुरारोपितः, मार्गे उच्च-नीचप्रदेशे वहनेन गुरुचेतसि खेदः समुत्पन्नः, तेन चण्डरुद्राचार्येण शिष्यशिरसि रजोहरणदण्डप्रहारो दत्तः, असौ शिष्यो मनस्येवं विचारयति–अहो! ममाराधनीयो गुरुः मयेदृशीमवस्थां प्रापितः इति । एवं सम्यग्भावनया तस्य शिष्यस्य केवल-

बन्धुजन यहां आकर उपद्रव करेंगे। शिष्यकी यह बात सुनकर आचार्य महाराज ने कहा–ठीक है परन्तु इस समय तो अब रात्रि हो चुकी है तथा मुझे रात्रि में दिखता भी नहीं है–अतः जाना ठीक नहीं है। आचार्य महाराज की बात सुनकर शिष्य ने कहा कि आप इसकी चिन्ता नहीं करें। मैं आप को अपने कंधे पर बैठा लूंगा। ऐसा कह कर उस शिष्य ने गुरु महाराज को अपने कंधे पर बैठा लिये और उस स्थानसे दूसरे स्थान पर पहुँचने के लिये प्रयाण प्रारंभ कर दिया। मार्ग सम विषम था। अतः गुरु महाराज को अचानक हिलने डुलने की वजह से कष्ट हुआ और इससे उनके चित्तमें अशांति उत्पन्न हो गई। उन्होंने बैठे-बैठे ही अपना रजोहरण दंड उसके मस्तक पर दे मारा। चोट लगते ही शिष्य ने चित्त में चिन्तवन किया कि हे मन जिनकी मुझे सेवा करनी चाहिये उन गुरु महाराज को इस समय मेरे द्वारा कितना कष्ट पहुँच रहा है। गुरुमहाराज की इस कष्टावस्था का कारण मैं ही बन रहा हूं। इस प्रकार की भक्तिरूप हार्दिकभावना के प्रभाव से क्षपक श्रेणी

જન અહિંયાં આવીને ઉપદ્રવ કરશે. શિષ્યની આ વાત સાંભળીને આચાર્ય મહારાજે કહ્યું, ઠીક છે. પરંતુ આ સમયે રાત્રીનું આગમન થઇ ચુકયું છે તેમ મને રાત્રીમાં સુજતું પણ નથી, આથી જવું ઠીક નથી. આચાર્ય મહા-રાજની વાત સાંભળી શિષ્યે કહ્યું, આપ એની ચિંતા ન કરો હું આપને મારા ખભા ઉપર બેસાડી લઇશ એવું કહી તે શિષ્યે ગુરુ મહારાજને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડી લીધા અને એ સ્થાનથી બીજા સ્થાન તરફ પ્રયાણ કર-વાનો પ્રારંભ કર્યો. માર્ગ સમ વિષમ હતો. આથી ગુરુ મહારાજને અચાનક હલવા ડોલવાને કારણે કષ્ટ થયું અને તેથી એમના ચિત્તમાં અશાન્તી ઉત્પન્ન થઈ તેઓએ બેઠા બેઠા જ પોતાનો રજોહરણ દંડ એના માથા ઉપર માર્યો, ચોટ લાગતાંજ શિષ્યે મનમાં વિચાર્યું કે હે મન! જેની મારે સેવા કરવી જોઇએ એ ગુરુ મહારાજને આ સમય મારા તરફથી કેટલું કષ્ટ થઇ રહ્યું છે. ગુરુ મહારાજની કષ્ટ અવસ્થાનું કારણ હું જ બની રહેલ છું. આ પ્રકારની ભક્તિરૂપ હાર્દિક ભાવનાના પ્રભાવથી ક્ષપક શ્રેણી પ્રાપ્ત કરી ઘાતક કર્મોનો

ततः स इभ्यपुत्रो भाग्यवशेन लघुकर्मणा च भावश्रमणो जातः, तदानीं तस्येभ्यपुत्रस्य लोचे कृते सति "मम प्रव्रज्यैवास्तु" इति परिणामः सम्पन्नः, ततो रजोहरणसदोरकमुखवस्त्रिकादिभिः साधुवेषं धृत्वा द्रव्यभावतः संयतो जातः। ततोऽसौ गृहीतप्रव्रज्यः शिष्यो गुरुमब्रवीत्-भदन्त ! अन्यत्र व्रजामः, अत्र मम

को हाथ में लेकर जबर्दस्ती उसके केशों का लुंचन कर दिया। मित्रों ने यह देखकर समझा कि कहीं हमारी भी यही हालत न हो जाय-हमें भी जबर्दस्ती से दीक्षित न बना दिया जाय-इस डरसे वे सब के सब वहां से शीघ्र भाग गये।

उस समय वह श्रेष्ठिपुत्र भाग्य के उदय से एवं लघुकर्म के प्रभाव से भावश्रमण बन गया था। क्यों कि जिस समय आचार्य-महाराजने उसके केशोंका लुंचन किया था उस समय उसके चित्त में यही परिणाम हो गया था कि मेरी दीक्षा ही हो जाय तो सर्व सुन्दर है।" इस परिणाम विशिष्ट-भाव श्रमण अवस्था संपन्न-उस इभ्यपुत्र के लिये आचार्य महाराज ने केशलुंचन करने के बाद ही रजोहरण एवं सदोरक मुखवस्त्रिका प्रदान करदी-इससे वह यथार्थ में द्रव्यरूप से भी साधु वेषसे सुशोभित होने लगा। इस प्रकार द्रव्य एवं भाव से संयत अवस्था को धारण किये हुए-उस नवीन शिष्य ने गुरुमहाराज से कहा कि हे भदन्त ! चलो अब यहां से दूसरी जगह चलें। नहीं तो मेरे

લઈને જબરજસ્તીથી તેના વાળનો લોચ કર્યો. મિત્રો આ જોઈને એવું સમજ્યા કે અમારી પણ આવી હાલત ન થઈ જાય અમને પણ જબરજસ્તીથી દીક્ષીત ન બનાવાય આવા ડરથી તેઓ સઘળા ત્યાંથી તુરતજ ભાગી ગયા.

તે સમય શ્રેષ્ઠી પુત્ર ભાગ્યના ઉદયથી તેમજ લઘુ કર્મના પ્રભાવથી ભાવશ્રમણ બની ગયો હતો કેમકે જે સમય આચાર્ય મહારાજે તેના વાળનો લોચ કર્યો ત્યારે તે સમયે તેના ચિત્તમાં એજ પરિણામ થઇ ગયું હતું કે મને દીક્ષા અપાય તો તે સર્વ સુન્દર છે. આ પરિણામ વિશિષ્ટ-ભાવશ્રમણ અવસ્થા સંપન્ન-તે ઇભ્ય પુત્ર માટે આચાર્ય મહારાજે કેશનો લોચ કર્યા પછી રજોહરણ અને દોરા સાથેની મુખવસ્ત્રિકા આપી. આથી યથાર્થમાં દ્રવ્ય રૂપથી પણ સાધુ વેશથી સુશોભિત બની રહ્યો. આ પ્રકારે દ્રવ્ય અને ભાવથી સંયત અવસ્થાને ધારણ કરીને એ નવીન શિષ્યે ગુરુમહારાજને કહ્યું કે હે ભદન્ત ! ચાલો હવે અહિંથી બીજા સ્થળે જઇએ. નહીં તો મારા બંધુ-

वान्यत्रा उपद्रवं करिष्यन्ति । गुरुणोक्तम्–अहो शिष्य ! संप्रति रात्रिर्जाता, अहं रात्रौ न पश्यामि । ततस्तेन शिष्येण स्वकीयस्कन्धे गुरुरारोपितः, मार्गे उच्च-नीचप्रदेशे वहनेन गुरुचेतसि खेदः समुत्पन्नः, तेन चण्डरुद्राचार्येण शिष्यशिरसि रजोहरणदण्डप्रहारो दत्तः, असौ शिष्यो मनस्येवं विचारयति–अहो! ममाराधनीयो गुरुः मयेदृशीमवस्थां प्रापितः इति । एवं सम्यग्भावनया तस्य शिष्यस्य केवल-

बन्धुजन यहां आकर उपद्रव करेंगे। शिष्यकी यह बात सुनकर आचार्य महाराज ने कहा–ठीक है परन्तु इस समय तो अब रात्रि हो चुकी है तथा मुझे रात्रि में दिखता भी नहीं है–अतः जाना ठीक नहीं है। आचार्य महाराज की बात सुनकर शिष्य ने कहा कि आप इसकी चिन्ता नहीं करें। मैं आप को अपने कंधे पर बैठा लूंगा। ऐसा कह कर उस शिष्य ने गुरु महाराज को अपने कंधे पर बैठा लिये और उस स्थानसे दूसरे स्थान पर पहुँचने के लिये प्रयाण प्रारंभ कर दिया। मार्ग सम विषम था। अतः गुरु महाराज को अचानक हिलने डुलने की वजह से कष्ट हुआ और इससे उनके चित्तमें अशांति उत्पन्न हो गई। उन्होंने बैठे-बैठे ही अपना रजोहरण दंड उसके मस्तक पर दे मारा। चोट लगते ही शिष्य ने चित्त में चिन्तवन किया कि हे मन जिनकी मुझे सेवा करनी चाहिये उन गुरु महाराज को इस समय मेरे द्वारा कितना कष्ट पहुँच रहा है। गुरुमहाराज की इस कष्टावस्था का कारण मैं ही बन रहा हूं। इस प्रकार की भक्तिरूप हार्दिकभावना के प्रभाव से क्षपक श्रेणी

જન અહિંયાં આવીને ઉપદ્રવ કરશે. શિષ્યની આ વાત સાંભળીને આચાર્ય મહારાજે કહ્યું, ઠીક છે. પરંતુ આ સમયે રાત્રીનું આગમન થઇ ચુકયું છે તેમ મને રાત્રીમાં સુજતું પણ નથી, આથી જવું ઠીક નથી. આચાર્ય મહારાજની વાત સાંભળી શિષ્યે કહ્યું, આપ એની ચિંતા ન કરો હું આપને મારા ખભા ઉપર બેસાડી લઇશ એવું કહી તે શિષ્યે ગુરુ મહારાજને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડી લીધા અને એ સ્થાનથી બીજા સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. માર્ગ સમ વિષમ હતો. આથી ગુરુ મહારાજને અચાનક હલવા ડોલવાને કારણે કષ્ટ થયું અને તેથી એમના ચિત્તમાં અશાન્તી ઉત્પન્ન થઈ તેઓએ બેઠા બેઠા જ પોતાનો રજોહણ દંડ એના માથા ઉપર માર્યો, ચોટ લાગતાંજ શિષ્યે મનમાં વિચાર્યું કે હે મન! જેની મારે સેવા કરવી જોઈએ એ ગુરુ મહારાજને આ સમય મારા તરફથી કેટલું કષ્ટ થઇ રહ્યું છે. ગુરુ મહારાજની કષ્ટ અવસ્થાનું કારણ હું જ બની રહેલ છું. આ પ્રકારની ભક્તિરૂપ હાર્દિક ભાવનાના પ્રભાવથી ક્ષપક શ્રેણી પ્રાપ્ત કરી ઘાતક કર્મોનો

ततः स इभ्यपुत्रो भाग्यवशेन लघुकर्मणा च भावश्रमणो जातः, तदानीं तस्येभ्यपुत्रस्य लोचे कृते सति "मम प्रव्रज्यैवास्तु" इति परिणामः सम्पन्नः, ततो रजोहरणसदोरकमुखवस्त्रिकादिभिः साधुवेषं धृत्वा द्रव्यभावतः संयतो जातः। ततोऽसौ गृहीतप्रव्रज्यः शिष्यो गुरुमब्रवीत्-भदन्त! अन्यत्र व्रजामः, अत्र मम

को हाथ में लेकर जबर्दस्ती उसके केशों का लुंचन कर दिया। मित्रों ने यह देखकर समझा कि कहीं हमारी भी यही हालत न हो जाय-हमें भी जबर्दस्ती से दीक्षित न बना दिया जाय-इस डरसे वे सब के सब वहां से शीघ्र भाग गये।

उस समय वह श्रेष्ठिपुत्र भाग्य के उदय से एवं लघुकर्म के प्रभाव से भावश्रमण बन गया था। क्यों कि जिस समय आचार्य-महाराजने उसके केशोंका लुंचन किया था उस समय उसके चित्त में यही परिणाम हो गया था कि मेरी दीक्षा ही हो जाय तो सर्व सुन्दर है। " इस परिणाम विशिष्ट-भाव श्रमण अवस्था संपन्न-उस इभ्यपुत्र के लिये आचार्य महाराज ने केशलुंचन करने के बाद ही रजोहरण एवं सदोरक मुखवस्त्रिका प्रदान करदी-इससे वह यथार्थ में द्रव्यरूप से भी साधु वेषसे सुशोभित होने लगा। इस प्रकार द्रव्य एवं भाव से संयत अवस्था को धारण किये हुए-उस नवीन शिष्य ने गुरुमहाराज से कहा कि हे भदन्त! चलो अब यहां से दूसरी जगह चलें। नहीं तो मेरे

લઈને જબરજસ્તીથી તેના વાળનો લોચ કર્યો. મિત્રો આ જોઈ ને એવું સમજ્યા કે અમારી પણ આવી હાલત ન થઈ જાય અમને પણ જબરજસ્તીથી દીક્ષીત ન બનાવાય આવા ડરથી તેઓ સઘળા ત્યાંથી તુરતજ ભાગી ગયા.

તે સમય શ્રેષ્ઠી પુત્ર ભાગ્યના ઉદયથી તેમજ લઘુ કર્મના પ્રભાવથી ભાવશ્રમણ બની ગયો હતો કેમકે જે સમય આચાર્ય મહારાજે તેના વાળનો લોચ કર્યો ત્યારે તે સમયે તેના ચિત્તમાં એજ પરિણામ થઇ ગયું હતું કે મને દીક્ષા અપાય તો તે સર્વ સુન્દર છે. આ પરિણામ વિશિષ્ટ-ભાવશ્રમણ અવસ્થા સંપન્ન-તે ઈભ્ય પુત્ર માટે આચાર્ય મહારાજે કેશનો લોચ કર્યા પછી રજોહરણ અને દોરા સાથેની મુખવસ્ત્રિકા આપી. આથી યથાર્થમાં દ્રવ્ય રૂપથી પણ સાધુ વેશથી સુશોભિત બની રહ્યો. આ પ્રકારે દ્રવ્ય અને ભાવથી સંયત અવસ્થાને ધારણ કરીને એ નવીન શિષ્યે ગુરુમહારાજને કહ્યું કે હે ભદન્ત! ચાલો હવે અહિંથી બીજા સ્થળે જઇએ. નહીં તો મારા બંધુ-

पुनस्तत्क्षामणं कुर्वन् सोऽपि केवलज्ञानं प्राप्तवान्। एवं विनीतशिष्यैर्भवितव्यम् ॥१३॥
कथं गुरुचित्तानुगामी भवेदित्याह—

मूलम्—नापुट्ठो वागरे किंचि, पुट्ठो वा नालियं वए।
कोहं असच्चं कुव्विज्जा, धारिज्जा पियमप्पियं ॥१४॥

छाया—
नापृष्टो कुर्यात् किंचित्, पृष्टोवा नालीकंवदेत्।
क्रोधम् असत्यं कुर्यात्, धारयेत् प्रियमप्रियम् ॥ १४ ॥

टीका—'नापुट्ठो'. इत्यादि—
अपृष्टः=गुरुणाऽनुक्तः किंचित् न व्याकुर्यात्=न वदेत् पृष्टो वा=गुरुणा कस्मिंश्चिद् विषये पृष्टः सन् अलीकम्=अनृतं न वदेत्, क्रोधं=केनापि कारणेन समुत्पन्नं कोपम् असत्यं=निष्फलं कुर्यात्।

कर बार बार अतिशय पश्चात्ताप करने लगे। पश्चात् उनसे अपने दोष खमाने लगे। इस प्रकार पश्चात्ताप करते करते विशुद्ध भावना से गुरु ने भी केवलज्ञान प्राप्त किया। इस दृष्टान्त का सार यही है कि विनीत शिष्य अपनी विशुद्धि के साथ-साथ गुरु महाराज की भी विशुद्धि का कारण बनता है। अतः शिष्य को इसी तरह विनीत होना चाहिये॥१३॥

गुरु-चित्तानुगामी शिष्य के चिन्हों को इस गाथा द्वारा सूत्रकार बतलाते हैं—' नापुट्ठो. ' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(अपुट्ठो किंचि न वागरे-अपृष्टः किञ्चित् न व्याकुर्यात्) गुरुमहाराज जब तक कोई बात नहीं पूछें तब तक शिष्य का कर्तव्य है कि वह किसी भी विषय में कुछ न कहे। (पुट्ठो वा

અતિશય પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. પછી તેનાથી પોતાનો દોષ ખમાવવા લાગ્યા. આ પ્રકારે પશ્ચાત્તાપ કરતાં કરતાં વિશુદ્ધ ભાવનાથી ગુરુને પણ કેવલી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

આ દૃષ્ટાંતનો સાર એ છે કે વિનિત શિષ્ય પોતાની વિશુદ્ધિની સાથે સાથે ગુરુ મહારાજની પણ વિશુદ્ધિનું કારણ બને છે. એટલે શિષ્યોએ આ રીતે વિનીત થવું જોઇએ. ॥૧૩॥

ગુરુ-ચિત્તનુગામી શિષ્યના ચિન્હોને આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર બતાવે છે. નાપુટ્ઠો. ઇત્યાદિ,

અન્વયાર્થ—अपुट्ठो किंचि न वागरे-अपृष्टः किञ्चित् न व्याकुर्यात् ગુરુ મહારાજ જ્યાં સુધી કોઈ વાત ન પૂછે ત્યાં સુધી શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે કોઇ પણ વિષયમાં કાંઇ ન કહે. पुट्ठो वा नालियं वए-पृष्टोवा अलीकंनवदेत्

ज्ञानमुत्पन्नम्, ततः केवलज्ञानप्रभावादसौ समप्रदेश इव वहन् गुरुणा प्रोक्तः- मार एव सारः, अधुना कीदृशः समप्रदेशे इव वहन्नसि ? शिष्येणोक्तं-युष्मत्प्रसादान्मम वहनं समं भवति। पुनर्गुरुणोक्तम्-किं रे! ज्ञानं समुत्पन्नं तव। शिष्येणोक्तम्-एवम्। पुनर्गुरुणा प्रोक्तम्-प्रतिपाति, अप्रतिपाति वा ज्ञानमुत्पन्नम्?। तेनोक्तम्-अप्रतिपाति। ततो गुरुः पश्चात्तापं कुर्वन् वदति-हा! मया केवली आशातितः-इत्युक्त्वा शिष्यशिरसि रजोहरणदण्डप्रहारजनितं रुधिर प्रवाहं पश्यन् पुनः

प्राप्तकर घातक कर्मोंका नाशकर उस शिष्य ने केवलज्ञान को प्राप्त किया। केवल ज्ञान के प्रभाव से यह गुरुको इस प्रकार अब लेजाने लगा कि मानो सम प्रदेशमें ही वह चल रहा हो। गुरुजीने कहा कि मार ही सार है, इतना मार ने पर अब तू सीधा चलने लगा है। शिष्यने कहा महाराज आपके प्रभाव से ही यह सब कुछ हो रहा है-अर्थात् पहिले चलते समय उँची नीची जगह में मेरा पैर पड़ता था सो आपको कष्ट होता था। पर अब नहीं पड़ता है अतः समभूमि में चलने की तरह मैं चल रहा हूं। गुरु महाराज ने कहा तो क्या तुझे ज्ञान उत्पन्न हो गया है? शिष्यने कहा हां! पुनः गुरु महाराज ने कहा वह ज्ञान प्रतिपाति उत्पन्न हुआ है या अप्रतिपाति उत्पन्न हुआ है। शिष्यने उत्तर दिया महाराज! अप्रतिपाति ज्ञान उत्पन्न हुआ है। बाद गुरु ने कहा! हाय! मैं ने केवली की इस समय आशातना की है। इस प्रकार कह कर गुरु जी शिष्य के शिर पर रजोहरण के दण्ड के प्रहार से वहते हुए रुधिर को देख-देख

નાશ કરી તે શિષ્યે કેવલ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું. કેવલજ્ઞાનના પ્રભાવથી તે ગુરુને એવા પ્રકારે લઈ જવા લાગ્યો કે જાણે તે સમપ્રદેશમાં ચાલી રહ્યા હોય. ગુરુજીએ કહ્યું કે "માર જ સાર છે." આટલું મારવાથી હવે તું સીધો ચાલવા લાગ્યો છે, શિષ્યે કહ્યું મહારાજ! આપના પ્રભાવથી જ આ સઘળું બની રહ્યું છે. અર્થાત્ પહેલાં ચાલતી વખતે ઉંચી નીચી જગ્યામાં મારા પગ પડતા હતા જેનાથી આપને કષ્ટ થતું હતું પણ હવે પડતા નથી. એટલે સમભૂમિમાં ચાલવાની માફક હું ચાલું છું. ગુરુ મહારાજે કહ્યું કે શું તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ગયું છે? શિષ્યે કહ્યું હા! ફરી ગુરુ મહારાજે કહ્યું, તે જ્ઞાન પ્રતિપાતિ ઉત્પન્ન થયું છે કે અપ્રતિપાતિ શિષ્યે કહ્યું. મહારાજ! અપ્રતિપાતિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. આથી ગુરુએ કહ્યું, અહાહા! મેં કેવલીની આ સમયે આસાતના કરી છે. આ પ્રકારે કહીને ગુરુજીએ શિષ્યના શીર ઉપર રજોહરણના દંડના પ્રહારથી વહેતા રૂધીરને જોઈ વારંવાર

उक्तंच—लोभी पश्येद्धनमाप्तिं, कामिनीं कामुकस्तथा।
भ्रान्तं पश्येदथोन्मत्तो न किंचिच्च क्रुधाकुलः ॥१॥

अन्यच्च—अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं न ते।
धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि ॥ २ ॥

क्रोधस्यासत्यकरणे उदाहरणम्। यथा—कस्यचित् कुलपुत्रस्यभ्राता वैरिणा हतः।

"लोभी आत्मा धनकी प्राप्ति की चिन्ता में ही मस्त बना रहता है। कामुक कामिनी में मस्त है। उन्मत्त सर्वत्र भ्रान्ति युक्त बना रहता है। परन्तु क्रोध से आकुल हुआ आत्मा देखता हुआ भी अन्धा बना रहता है ॥१॥"

इस क्रोध को निवारण करना हो तो इस प्रकार की भावना माननी चाहिये जैसे—

"हे आत्मन्! तू अपने अपकार करनेवाले पर जिस प्रकार क्रोध करता है उसी प्रकार इस अपकार करने वाले क्रोध पर क्रोध क्यों नहीं करता। क्यों कि यह तेरा बड़ा भारी अपकारी है। कारण कि इसके सद्भाव में धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष का सर्वथा विनाश हो जाता है। अतः चतुर्वर्गका विनाश करने वाला होने से यह तेरा सब से अधिक अपकारी है। क्रोध पर क्रोध करना इसका मतलब है कि क्रोध कभी नहीं करना चाहिये ॥ २ ॥"

क्रोध को असत्य करने में दबा देने में–दृष्टान्त इस प्रकार है—

किसी कुलपुत्र के भाई को उसके वैरी ने मार डाला। वह कुल-

લોભી આત્મા ધનની પ્રાપ્તિની ચિંતામાં જ મસ્ત બની રહે છે, કામુક કામિનીમાં મસ્ત છે, ઉન્મત્ત સર્વત્ર ભ્રાંતિયુક્ત બની રહે છે. પરંતુ ક્રોધથી વ્યાકુલ બનેલ આત્મા જોવા છતાં પણ આંધળો બની રહે છે. ॥૧॥

આ ક્રોધનું નિવારણ કરવું હોય તો આ પ્રકારની ભાવના કરવી જોઈએ કે હે આત્મા! તું તારા ઉપર અપકાર કરવાવાળા ઉપર જે પ્રકારે ક્રોધ કરે છે એ પ્રકારે તે અપકાર કરવાવાળા ક્રોધ ઉપર ક્રોધ કેમ નથી કરતો. કેમકે એ તારો ખુબ મોટો અપકારી છે. કારણ કે તેના સદ્ભાવમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો સર્વથા વિનાશ થાય છે. એથી ચર્તુવર્ગનો વિનાશ કરવાવાળો હોવાથી એ તારો બધાથી વધુ અપકારી છે. ક્રોધ પર ક્રોધ કરવો એનો મતલબ છે કે ક્રોધ કદી ન કરવો જોઈએ.

ક્રોધને દબાવી દેવામાં દૃષ્ટાંત આ પ્રકારે છે—

કોઈ કુળપુત્રના ભાઈને તેના વેરીએ મારી નાખ્યો. તે કુળપુત્ર મરણ

अयं भावः–गुरुणा निर्भर्त्सने कृते सति कदाचित् क्रोधोत्पत्तौ सत्यां तस्य कटुकविपाकमनुचिन्त्य क्षमया तं परिहरेत्, क्रोधो हि सर्वानर्थकरः सकलशुभहरः तपः संयमोद्यानदावज्वलनः समभावजलदपटलीविकिरणप्रचण्डपवनः शान्तिसुधाकरतमः[1] सकलसद्गुणसरोजवनहिमः चित्तोद्वेजकः शत्रुतावर्धकः सकलविपदामास्पदं जनपदं विप्लवयति ।

१–तमः=राहुः ।

नालियंवए–पृष्टो वा अलीकं न वदेत्) यदि प्रसंग वश किसी विषय में गुरु महाराज पूछें भी तो उस में झूठ नहीं बोलना चाहिये । (कोहं असच्चं कुव्विज्जा–कोपं असत्यं कुर्यात्) किसी निमित्त से उत्पन्न हुए क्रोध को शीघ्र ही दबा देना चाहिये ।

भावार्थ—किसी कारण वश यदि कदाचित् गुरु महाराज शिष्य को कठिन वचन से शिक्षा दें तो उस समय क्रोध का कडुआ फल समझकर उत्पन्न हुवे क्रोध को क्षमा से दबा देवे । कारण कि क्रोध समस्त अनर्थों की एक मजबूत जड़ है । सकल कल्याणों का विनाशक है । संयमरूपी उद्यान को भस्म करने के लिये यह दावानल की ज्वाला जैसा भयंकर है । समतारूपी मेघघटाओं को विक्षिप्त करने के लिये यह क्रोध प्रचण्ड पवन के जैसा है । शान्तिरूपी चन्द्रमंडल के ग्रसने के लिये राहु जैसा, सकल सद्गुणरूपी कमलवन को दग्ध करने के लिये हिमपात जैसा कहा है । क्रोध से चित्त में उद्वेग उत्पन्न होता है और क्रोध से ही शत्रुता की वृद्धि होती है । जिस जनपद (देश) में इस क्रोध का आवास हो जाता है वह सकल विपत्तियों का स्थान बनकर देश आदि को नष्ट कर देता है । कहा भी है—

જો પ્રસંગવશ કોઈ વિષયમાં ગુરુ મહારાજ પૂછે તો પણ એમાં જુઠું નહીં બોલવું જોઈએ. कोहं असज्जंकुविज्जा–कोपं असत्यं कुर्यात् કોઈ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને જલદીથી દબાવી દેવો જોઇએ.

ભાવાર્થ—કોઈ કારણવશ જો કદાચ ગુરુ મહારાજ શિષ્યને કઠીન વચનથી શિક્ષા આપે તો તે સમયે ક્રોધનું કડવું ફળ સમજી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રોધને ક્ષમાથી દબાવી દે. કારણ કે ક્રોધ સમસ્ત અનર્થોની એક મજબુત જડ છે. બધા કલ્યાણોનો વિનાશક છે. સંયમરૂપી ઉદ્યાનને ભસ્મ કરવા માટે દાવાનળની જ્વાળા જેવો ભયંકર છે. સમતારૂપી મેઘ ઘટાઓને વેરવિખેર કરવા માટે આ ક્રોધ પ્રચંડ પવન જેવો છે. શાંતિરૂપી ચંદ્રમંડળને ગ્રસવા માટે રાહુ જેવા સકળ સદ્‌ગુણરૂપી કમળવનને દગ્ધ કરવા માટે હિમપાત જેવો કહેલ છે. ક્રોધથી ચિત્તમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રોધથીજ શત્રુતાની વૃદ્ધિ થાય છે. જે જનપદ (દેશમાં) આ ક્રોધનો આવાસ થાય છે તે સકલ વિપત્તિઓનું સ્થાન બની દેશ આદિનો નાશ કરે છે. કહ્યું પણ છે—

ततस्तेन कुलपुत्रेण कथितम्–तर्हि कथं स्वरोपं सफलीकरोमि ? जनन्या प्रोक्तम्–वत्स ! सर्वत्र न रोपः सफलीक्रियते। मातृवाक्यात् कुलमित्रेण स बन्धुघातको मुक्तः। ततोऽसौ तयोश्चरणेषु निपत्य स्वापराधं क्षामयित्वा गतः। एवं कुल-पुत्रवत् क्रोधमसत्यं कुर्यात्।

तथा–अप्रियं=शिक्षार्थं गुरोः कटुवचनं, प्रियं=प्रियमिव-हितमित्यर्थः, धारयेत्=

माता के इस प्रकार वचन सुनकर कुलपुत्र ने कहा–ठीक है यह अवध्य है परन्तु हे जननि ! यह रोष जो मुझे उत्पन्न हुआ है उसे कैसे अब सफल करूँ ? माता बोली प्रिय पुत्र ! उत्पन्न रोष सर्वत्र सफल ही किया जाय ऐसा कोइ नियम नहीं है। माता के इन वचनोंसे सन्तुष्ट होकर कुलपुत्र ने रोष को शांत करते हुए उस अपने बन्धु के घात करने वाले वैरी को विना किसी तकलीफ दिये छोड़ दिया। उस वैरी ने भी उन दोनोंके चरणों में गिरकर अपने अपराध की क्षमा मांगी और खुश होते हुए अन्त में वह अपने घर चला गया। प्रत्येक मुनि का कर्तव्य है कि वह कुलपुत्र की तरह अपने उत्पन्न हुए क्रोध को विफल बनाने में सचेष्ट रहे।

(अप्पियं पियं धारिज्जा–अप्रियं प्रियं धारयेत्) शिष्य का यह कर्तव्य है कि वह गुरु महाराज के द्वारा कहे गये अप्रिय वचनों को भी प्रियवचन ही मानकर हृदय में धारण करे। गुरु महाराज के वचन

એમના ઉપર મહાપુરૂષ પ્રહાર કરતા નથી, પરંતુ તેની રક્ષા કરે છે.

માતાનાં આ પ્રકારનાં વચન સાંભળીને કુળપુત્રે કહ્યું ઠીક છે. આ અવધ્ય છે. પરંતુ હે માતા! આ રોષ જે મારામાં ઉત્પન્ન થયો છે તેને હું કઈ રીતે શાન્ત કરૂં ?

માતાએ કહ્યું પ્રિય પુત્ર! ઉત્પન્ન થયેલ રોષ બધી રીતે સફળ કરવામાં આવે એવો કોઇ નિયમ નથી, માતાનાં આવાં વચનોથી સંતુષ્ટ બની કુળપુત્રે રોષને શાન્ત કરીને તેણે પોતાના બંધુનો ઘાત કરનાર વૈરીને કોઈ તકલીફ આપ્યા વગર છોડી દીધો. મારનાર વૈરીએ પણ બન્નેના ચરણોમાં પડીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી અને ખુશ થતો તે પોતાના ઘર તરફ ચાલી ગયો. પ્રત્યેક મુનિનું કર્તવ્ય છે કે કુળપુત્રની માફક પોતાનામાં ઉત્પન્ન થયેલ ક્રોધને દબાવવામાં સચેષ્ટ રહે.

(अप्पियं पियं धारिज्जा–अप्रियं प्रियं धारयेत्) શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે ગુરુ મહારાજ દ્વારા કહેવામાં આવેલ અપ્રિય વચનોને પણ પ્રિય વચન માની હૃદયમાં ધારણ કરે. ગુરુ મહારાજના વચન પરિણામમાં સંતાપને

पुत्रमरणार्त्तध्यानयुक्तां जननीं विलोक्य स कुलपुत्रस्तं वैरिणं गृहीत्वा मातुः समिपमानीयाब्रवीत्–अरे! बन्धुघातक! अनेनासिना त्वां कुत्र हन्याम्, तेनातिभीतेन कथितम् यत्र शरणागता न हन्यन्ते तत्र। एतद्वचनं श्रुत्वा कुलपुत्रेण जननीमुखं विलोकितम्। जनन्या च मध्यस्थभावमवलम्ब्य संजात–करुणया निगदितम्–हे पुत्र! शरणागता न हन्यन्ते। यतः—

सरणागया य वीस,–त्था पणया वसणपत्ता य।
रोगी अजंगमा य, सप्पुरिसा णेव पहरंति॥

छाया—शरणागतांश्च विश्वस्तान् प्रणतान् व्यसनप्राप्तांश्च।
रोगिणः अजङ्गमांश्च सत्पुरुषा नैव प्रहरन्ति॥

पुत्र पुत्रमरण जनित दुःख से आर्त्तध्यान करती हुई माता को देखकर शीघ्र ही अपने भाई के उस घातक को पकड़ कर माता के सन्मुख उपस्थित कर कहा अरे बन्धु घातक! बोल तुझे इस तलवार के द्वारा कहाँ पर मारुँ। उसने डरते हुए कहा–जहां शरण में आये हुए प्राणी नहीं मारे जाते हैं वहीं पर आप मुझे मारें। बन्धु घातक के इस प्रकार वचन सुनकर कुलपुत्र ने माता के मुखकी ओर देखा। माता ने धैर्य धारण कर दयायुक्त होते हुए कहा कि हे बेटा! शरण में आये हुए को वीर पुरुष मारा नहीं करते हैं। क्यों कि इतने प्राणी अवध्य होते हैं—

सरणागया य वीस–त्था पणया वसण पत्ताय॥
रोगी अजंगमा य, सप्पुरिसा णेव पहरंति॥ १॥

गाथार्थ—शरणागत, विश्वासपात्र, कष्ट में पडा हुआ, रोगी और अपंग, इनके ऊपर महा पुरुष प्रहार नहीं करते हैं अर्थात् इनकी रक्षा करते हैं॥

જનીત દુઃખથી આર્ત્તધ્યાન કરતી માતાને જોઇ તુરતજ પોતાના ભાઈના એ ઘાતકને પકડીને માતાની સન્મુખ ઉભો રાખી કહ્યું, અરે બંધુ ઘાતક! બોલ તને આ તરવાર કયે સ્થળે મારૂં. તેણે ડરીને કહ્યું–જ્યાં શરણમાં આવેલાં પ્રાણીને મારવામાં નથી આવતાં એ સ્થળે આપ મને મારો. બંધુને મારનારનાં આ પ્રકારનાં વચનને સાંભળી કુળપુત્રે માતાના મુખની સામે જોયું. માતાએ ધૈર્ય ધારણ કરી દયાયુક્ત બની કહ્યું કે હે બેટા! શરણમાં આવેલાને વીરપુરૂષો કદી મારતા નથી કેમકે આટલા પ્રાણી અવધ્ય હોય છે.

सरणागया य वीस,–त्था पणया वसणपत्ता य।
रोगी अजंगमा य, सप्पुरिसा णेव पहरति॥ १॥

ગાથાર્થ—શરણાગત, વિશ્વાસપાત્ર, કષ્ટમાં પડેલા, રોગી અને અપંગ,

इदमत्र बोध्यम्—यथा गुरोराज्ञया भिक्षाचर्यां गतः शिष्यः श्रावकगृहं प्रविष्टः, तत्र भद्रभावसंपन्नो धार्मिको धर्मानुगो धर्मसेवी धर्मिष्ठो धर्मख्यातिधर्मानुरागी धर्मप्रलोकी धर्मजीवी धर्मप्ररञ्जनो धर्मशीलः श्रावको मुनिं दृष्ट्वा सप्ताष्टपदानि तदभिमुखमागच्छन् हृष्टस्तुष्टः प्रसन्नचित्तः प्रीतमनाः परमसौमनस्ययुक्तो मुनिदर्शन जनितहर्षवशविसर्पन्मानसस्तं वन्दित्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः स्तुवन् वदति—

लाभ में, अलाभ में, सुख में, दुःख में, जीने में मरणे में, मान में, अपमान में तथा निंदा और प्रशंसा में एक साधु ही ऐसा है जो समान रहता है। यहां इस प्रकार समझना चाहिये-गुरु की आज्ञा प्राप्त कर ही तो शिष्य भिक्षाचर्या के लिये गृहस्थों के घर जाता है। गृहस्थ भी अपने घर पर पधारे हुए साधु के दर्शन कर अपने आपको बहुत ही पुण्यशाली मानता है। क्यों कि ऐसे गृहस्थजन प्रकृति से भद्रपरिणामी एवं धर्मानुग-धर्मका अनुसरण करने वाले होते हैं। धर्म सेवी होते हैं और धर्मिष्ठ होते हैं। धर्मख्याति-धर्मका उपदेश देनेवाले एवं धर्मानुरागी-धर्म में अनुराग रखने वाले होते हैं। धर्मप्रलोभी और धर्मजीवी होते हैं। धर्मप्ररञ्जन और धर्मशील होते है। ये मुनि को घर पर आते हुए देखकर सर्व प्रथम उनका विनय करने के निमित्त सात आठ पग उनके समक्ष जाते हैं। हर्ष से संतुष्ट चित्त होकर ऐसे फूल जाते हैं कि मानों कोई अपूर्व निधि का ही इन्हें लाभ हुआ है।

લાભમાં, અલાભમાં, સુખમાં, દુઃખમાં, જીવવામાં, મરણુમાં, માનમાં, અપમાનમાં, તથા નિંદા અને પ્રશંસામાં એક સાધુજ એવા છે જે સમાન રહે છે. અહિં એ પ્રકારે સમજવું જોઈએ-ગુરુની આજ્ઞા મેળવીને પછીજ શિષ્ય ભિક્ષાચર્યા માટે ગ્રહસ્થોને ઘેર જાય છે. ગ્રહસ્થ પણુ પોતાના ઘેર પધારેલા સાધુનાં દર્શન કરી પોતાને બહુજ પુણ્યશાળી માને છે. કેમકે એવા ગૃહસ્થજન પ્રકૃતિથી ભદ્ર પરિણામી તેમજ ધર્મનું અનુસરણુ કરવાવાળા હોય છે, ધર્મ સેવી હોય છે અને ધર્મીષ્ટ હોય છે. ધર્મખ્યાતિ-ધર્મનો ઉપદેશ દેવાવાલા એટલે ધર્માનુરાગી-ધર્મમાં અનુરાગ રાખવાવાળા હોય છે. ધર્મપ્રલોકી અને ધર્મજીવી હોય છે. ધર્મ પ્રરંજ્જન અને ધર્મશીલ હોય છે. મુનિને ઘેર આવતા જોઇને સર્વ પ્રથમ તેનો વિનય કરવા નિમિત્ત સાત આઠ પગલાં એમની સામે જાય છે. હર્ષથી સંતુષ્ઠ ચિત્ત બનીને એવા ફુલાતા હોય છે કે જાણે કોઇ અપૂર્વ નિધિનો એમને લાભ થયો હોય, ચહેરો પ્રસન્ન થઈ જાય છે, મનમાં

मनसा भावयेत् । गुरोर्वचनं हि परिणामे तापोपशमकं रत्नत्रयपरिशोधकं शान्तिसुधा-संभृतं परमहितम्, आम्रफलमिवादौ कटुकं, मध्येऽम्लरसयुतम्, अन्ते चापूर्वास्वाद-जनकं भवतीति मत्वा प्रियमेव मन्येतेति भावः।

यद्वा-प्रियं=प्रीतिजनकं स्तुत्यादि, अप्रियम्=अप्रीतिकारकं निन्दादि, धारयेत्=समं जानीयात्। भिक्षाचर्यादौ प्रियमप्रियं वा वचनं श्रुत्वा समभावनया तत् तितिक्षेत, तत्र रागं द्वेषं वा न कुर्यादित्यर्थः। उक्तं च भगवता—

लाभालाभे सुहे दुक्खे, जीविए मरणे तहा।
समो निंदापसंसासु, तहा माणावमाणओ ॥ (उत्त०१९अ.)

परिणाम में संताप को मिटाने वाले रत्नत्रय को परि शुद्ध करने वाले, शान्तिरूपी अमृत के समुद्र परम हितकारी तथा आम्रफल के समान आदि में कटुक, मध्य में आम्लरसयुक्त एवं अन्त में अपूर्व रस का आस्वाद कराने वाले होते हैं। इसलिये गुरु महाराज के वचन को प्रिय मानकर ही उनका सेवन करते रहना चाहिये यही विनीत शिष्य का कर्तव्य है। अथवा-" धारिज्जा पियमप्पियं " इसका अभिप्राय यह भी है कि साधु जब भिक्षाचर्या आदि के लिये जावे तब उस समय यदि कोई खोटे मीठे वचन भी कहे-निंदा एवं स्तुति भी करे तो भी उसमें इसे पक्षपाती नहीं होना चाहिये-दोनों पर साधु का समान भाव ही होना चाहिये। उस पर राग एवं द्वेष करना साधुका कर्तव्य नहीं है।

लाभालाभे सुहे दुक्खे। जीविए मरणे तहा ॥
समो निंदा पसंसासु। तहा माणा व माणओ ॥ (उ. १९अ.)

મટાડવાવાળા રત્નમયને પરિશુદ્ધ કરવાવાળા શાંતિરૂપી અમૃતના સમુદ્ર પરમ હિતકારી તથા આમ્રફળ જેવા. શરૂઆતમાં તુરા, મધ્યમાં આમ્લરસ યુક્ત તથા અંતમાં અપૂર્વ રસનો આસ્વાદ કરવાવાળા હોય છે. આ માટે ગુરુ મહારાજનાં વચનને પ્રિય માનીને તેનું સેવન કરતા રહેવું જોઇએ. તે વિનીત શિષ્યનું કર્તવ્ય છે. અથવા-" धारिज्जा पियमप्पियं " આનો અભિપ્રાય એવો પણ છે કે સાધુ જ્યારે ભિક્ષા ચર્યા વગેરે માટે જાય ત્યારે તે સમયે કોઈ કાંઈ સારૂં નરસું વચન કહે-નિંદા અગર સ્તુતિ પણ કરે તો પણ એમાં તેમણે પક્ષપાતિ ન બનવું જોઇએ. બન્ને પર સાધુનો સમાનભાવ હોવો જોઇએ. એના પર રાગ અગર દ્વેશ કરવો એ સાધુનું કર્તવ્ય નથી.

लाभालाभे सुहे दुक्खे, जीविए मरणे तहा।
समो निंदापसंसासु, तहा माणावमाणओ ॥ (उत्त० १९ अ.)

तथा—केचिदधार्मिका अनार्या म्लेच्छा अधर्मजीविनोऽधर्मानुरागिणोऽधर्मशीला विवेकविकलाः साधुं दृष्ट्वा निन्दन्ति हीलन्ति खिसन्ति-'अयं वराको निःसत्त्वः कातरो दाम्भिको भिक्षामात्रोपजीवी कुक्षिम्भरिर्भूमिभारस्वरूपो गृहे गृहे गृहपाल इव भ्रमति' इत्यादि वचनं श्रुत्वा मुनिः स्वात्मानं नापकर्षयेत् ।

अत्रोदाहरणम्—कश्चिद् वृद्धो महात्मा भिक्षार्थमेकस्मिन् गृहे गत्वा तद्गृहस्वामिनीं प्रति किं सचित्तजलादिस्पर्शरहिताऽसि न वेत्याशयेन पृष्टवान्-भगिनि !

तथा कितनेक ऐसे भी अधार्मिक, म्लेच्छ, अनार्यजन हैं कि जिनका जीवन सत्य धर्म की वासना से बिलकुल विहीन बना हुआ है, अधर्म में ही जिन्हें बड़ाभारी अनुराग है, प्रकृति भी जिनकी अधर्मशील हैं, विवेक से जो सर्वथा पराङ्मुख हैं वे साधुजन को देखते ही अपनी नाक भौंहें सिकोड़ने लगते हैं और जो मन में आता है वही बकने लग जाते हैं-निन्दा करते हैं, हीलना करते हैं-खिसाते हैं—कहते हैं कि देखो तो सही यह बिचारा कितना अपने आपको भूलता है तथा कितना कायर बना हुआ फिर रहा है कैसे-कैसे दंभ रच रहा है जो यह यहां से भिक्षा मांगकर अपना निर्वाह करता है। अपना ही पेट भरना इसने सीखा हैं। ऐसे जनों से संसार की क्या भलाई हो सकती है। ये तो केवल इस पृथिवी के भारभूत हैं जो कुत्तेकी तरह घर घर में प्रतिदिन भ्रमण करते रहते हैं। इस प्रकार के वचन सुनकर साधु को चाहिये कि वह अपनी आत्मा को हल्की न समझे। इसी विषय को एक उदाहरण द्वारा स्पष्ट किया जाता है—

તથા કેટલાક એવા પણ અધાર્મિક. મ્લેચ્છ, અનાર્યજન છે કે જેમનું જીવન સત્ય ધર્મની વાસનાથી બીલકુલ વિહીન બનેલ હોય છે. અધર્મોમાં જ જેને ભારે અનુરાગ છે, પ્રકૃતિ પણ જેની અધર્મશીલ છે, વિવેકથી જે સર્વથા પરાઙ્મુખ છે. તે સાધુજનને જોઈને પોતાનાં નાક તથા મ્હોંને બગાડે છે અને મનમાં આવે તેવું બકવા લાગી જાય છે. નિંદા કરે છે, હીલના કરે છે–ખિસાય છે, કહે છે કે જુઓ તો ખરા આ બીચારો કેટલો પોતાની જાતને ભુલે છે તથા કેવો કાયર બનીને ફરી રહ્યા છે, કેવા કેવા દંભ રચી રહેલ છે, જે અહિં તહિંથી ભિક્ષા માગીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પોતાનું જ પેટ ભરવાનું એ શીખેલ છે. આવા સાધુથી સંસારની શું ભલાઈ થઈ શકવાની છે. આ તો કેવળ આ પૃથ્વી ઉપર ભાર જેવા છે. જે કુતરાની માફક ઘેર ઘેર દરરોજ ભમતા રહે છે. આ પ્રકારનાં વચન સાંભળી સાધુએ પોતાના આત્માને હલકો માનતા ન બનવું જોઇએ. આ વિષયને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

'धन्योऽस्मि, कृतपुण्योऽस्मि, कृतलक्षणोऽस्मि भवद्दर्शनेन, भवदागमनं दरिद्रस्य गृहे स्वर्णवृष्टिरिव कामधेनुरिव मम सर्वसौभाग्यजनकम्" इत्युक्त्वा स्वगृहं सादरमानीय विपुलमशनं पानं खाद्यं स्वाद्यं ददाति, दत्त्वा च पुनः पुनः स्तौति, तत्र मुनिः स्वात्मानं नोत्कर्षयेत् ।

चेहरा प्रसन्न हो जाता है। मन में एक प्रकार का विलक्षण संतोष आ जाता है, उस समय उसे बड़ा भारी आनन्द आता है। उस आनन्द में तल्लीन होता हुआ वह श्रावक उस समय एक प्रकार से अपने आपको भी भूल सा जाता है और वन्दना एवं नमस्कार कर भक्ति के आवेश से स्वयं अपने गुरु महाराज की स्तुति करता हुआ कहता है हे नाथ! आज मैं धन्य हुआ हूं कृतपुण्य हुआ हूं और मेरी यह पर्याय सफल हुई है जो आपके दर्शन पाये। दरिद्र के घर में सुवर्ण की वर्षा के समान एवं कामधेनु के समान आप का मेरे घर पधारना मेरे परम सौभाग्य का उत्पन्न करने वाला एवं वृद्धि करनेवाला है। इसलिये पधारिये और घर को पावन कीजिये–इस प्रकार कह कर वह महात्मा को अपने घर लाता है और सादर उन्हें विपुल अशन, पान, खाद्य एवं स्वाद्य चार प्रकार का आहार देता है। फिर वारम्वार उनकी स्तुति करता है। ऐसी प्रशंसा सुनकर गृहस्थकी ऐसी विनय भक्ति देखकर साधु को फूल नहीं जाना चाहिये।

એક પ્રકારનો વિલક્ષણ સંતોષ આવી જાય છે. એ સમયે એને ઘણોજ આનંદ થાય છે. એ આનંદમાં તલ્લીન થતાં થતાં તે શ્રાવક એ સમયે એક પ્રકારથી પોતે પોતાને પણ ભુલી જાય છે. અને વંદના એવં નમસ્કાર કરી ભક્તિના આવેશથી સ્વયં પોતાના ગુરુ મહારાજની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે હે નાથ! આજ હું ધન્ય બન્યો છું, કૃત પુણ્ય બન્યો છું, અને મારી આ પર્યાય સફળ બની છે જે આપનાં દર્શન થયાં. દરિદ્રના ઘરમાં સોનાના વરસાદ સમાન તેમ કામ ધેનુ સમાન આપનું મારે ઘેર પધારવું મારા પરમ સૌભાગ્યને ઉત્પન્ન કરવાવાળું અને વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ માટે પધારો અને ઘરને પાવન કરો આ પ્રકારે કહી તે મહાત્માને પોતાને ઘેર લાવે છે અને આદર માનથી તેમને વિપુલ અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય એમ ચાર પ્રકારનો આહાર આપે છે. પછી વારંવાર તેની સ્તુતિ કરે છે. એવી પ્રશંસા સાંભળી, ગૃહસ્થની એવી વિનય ભક્તિ જોઇ, સાધુએ ફુલાઇ જવું ન જોઇએ.

यति-स्थूलस्य हृष्टपुष्टाङ्गस्य तत्र कथमल्पेनोदरं भरिष्यति? इत्यादि परिभववचनं श्रुत्वाऽपि स महात्मा समभावं समालम्ब्य स्वात्मानं हीनं न मन्यते स्म, तदा स उचितभिक्षां गृहीत्वा प्रतिनिवृत्तः। एवं सर्वैर्मुनिभिर्भाव्यम् ॥ १४ ॥

आत्मनो दमने सत्येव क्रोधवैफल्यं कर्तुं शक्यते तस्मात् तदुपदेशं तत्फलं चाह-

मूलम्-अप्पा चेवं दमेयव्वो अप्पा हु खलु दुद्दमो ।
अप्पा दंतो सुही होइ अस्सिं लोए परत्थ य ॥१५॥

छाया—आत्मा एव दमितव्यः आत्मा हु खलु दुर्दमः ।
आत्मानं दाम्यन् सुखी भवति, अस्मिन् लोके परत्र च ॥१५॥

स्वामिनि ने कहा-वाह खूब कहा इतने संडमुसंड तो हो रहे हो फिर भी थोड़ा आहार देने के लिये कह रहे हो थोड़े से दिये गये आहार से भला इस हृष्टपुष्ट शरीर की तृप्ति कैसे हो सकेगी। इत्यादि उसके अपमान जनक वचन सुनकर भी वे महात्मा समभावशाली ही बने रहे और उन्होंने उसके वचन से अपने आपको हीन नहीं समझा। वहां से उचित भिक्षा लेकर फिर वे अपने स्थान पर वापिस आगये। इसी प्रकार कहने का मतलब यह है कि समस्त मुनिजनोंको अपने आपको प्रतिकूल संयोग में हीन नहीं मानना चाहिये ॥ १४ ॥

जो आत्मा का दमन करता है वही क्रोध को निष्फलकर सकता है इस लिये सूत्रकार आत्मा-अर्थात्-मन को दमन करने का उपदेश देते हैं एवं उसका फल भी कहते हैं—'अप्पाचेव०' इत्यादि।

વાહ ખૂબ કહ્યું, આટલા અલમસ્ત જેવા તો બની રહેલ છો છતાં પણ થોડો આહાર દેવાનુ કહી રહ્યા છો. થોડા આહારથી ભલા આ અલમસ્ત શરીરની તૃપ્તિ કઈ રીતે થઈ શકશે. ઈત્યાદિ એનાં અપમાન જનક વચન સાંભળીને પણ તે મહાત્મા સમભવશાળી જ બની રહ્યા અને તેનાં તેવાં વચનોથી પોતાની જાતને હીન નહિં સમજ્યા. ત્યાંથી ઉચિત ભિક્ષા લઈને પછી તે પોતાના સ્થાન ઉપર આવી ગયા. આ પ્રકાર કહેવાનો મતલબ એ છે કે સમસ્ત મુનિજનોએ પોત પોતાને પ્રતિકુલ સંજોગમાં પણ હિન માનવું ન જોઈએ. ॥૧૪॥

જે આત્માનું દમન કરે છે તે ક્રોધને નિષ્ફળ કરી શકે છે આ માટે સૂત્રકાર આત્મા-અર્થાત્-મનને દમન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અને તેનું ફળ પણ કહે છે—अप्पाचेव० इत्यादि

स्वस्थाऽसि, तया कथितम्-त्वमेवासि रोगी, अहं तु स्वस्थैवास्मि भिक्षादानार्थं महात्मना प्रोक्ता सा गृहस्वामिनी वदति-किमत्र तव पित्रोपार्जनं कृत्वा स्थापितं, तद् ग्रहीतुमत्रागतोऽसि, एतद् वचनं श्रुत्वा स महात्मा पराङ्मुखः। ततो गृहस्वामिनी वदति-अहो! भिक्षार्थिनोऽपि तवैतावान् मदः, एहि, एहि, ददामि भिक्षाम्, एवं तयाऽभिहितः सन् स महात्मा पुनस्तद्गृहे भिक्षां ग्रहीतुमागतः। स्थूलाः स्थूलाश्चतस्रो रोटिकास्तया समानीताः, महात्मना प्रोक्तम्-स्तोकं देहि, गृहस्वामिनी कथ-

कोई एक वृद्ध महात्मा भिक्षा के लिये किसी एक घर पर पहुँचे। वहाँ जाकर गृहस्वामिनि से "सचित्त जलादिक के स्पर्श से रहित हो कि नहीं" इस अभिप्राय से पूछा कि बहिन! स्वस्थ तो हो? महात्मा जी की बात सुनकर गृहस्वामिनी कहने लगी कि मैं तो स्वस्थ ही हूं-रोगी तो तुम ही हो। महात्माजी ने फिर उससे भिक्षा देने के लिये कहा तो वह बोली कि यहां क्या तुम्हारा बाप कमाकर रख गया है जो लेने के लिये दौड़ आये हो? इन वचनोंको सुनकर महात्माजी वहां से पीछे लौटे। महात्माजी को पीछा लौटा हुआ देखकर गृहस्वामिनि बड़बडाती हुई कहने लगी-ओहो! भिक्षार्थी होकर के भी इतना अभिमान। अच्छा आओ आओ और भिक्षा ले जाओ। मैं भिक्षा देती हूं। इस प्रकार जब उस गृहस्वामिनि ने कहा तो महात्मा उसके घर भिक्षा लेने के लिये पीछे आये। वह जब उन्हें मोटी-मोटी चार रोटी देने लगी तो महात्मा-जीने पुनः कहा बहिन थोड़ा आहार दो-यह तो अधिक है। तब गृह

કોઈ એક વૃદ્ધ મહાત્મા ભિક્ષા માટે કોઈ એક ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં જઈ ગૃહસ્થના સ્ત્રીને "સચિત્ત જળાદિકના સ્પર્શથી રહિત છો કે નહીં" આ અભિપ્રાયથી પૂછયું કે, બહેન! સ્વસ્થ છો ને? મહાત્માજીની વાત સાંભળીને ગૃહસ્થની સ્ત્રી કહેવા લાગી કે હું તો સ્વસ્થ જ છું-રોગી તો તમેજ છો. મહાત્માજીએ પછી તેને ભિક્ષા આપવા કહ્યું તો એ બોલી કે, અહીં કયાં તમારો બાપ કમાઈને રાખી ગયેલ છે, જે લેવા માટે દોડી આવ્યા છો? આ વચનોને સાંભળીને મહાત્માજી ત્યાંથી પાછા ફર્યા, મહાત્માજીને પાછા ફરેલા જોઈ ગૃહસ્થની સ્ત્રી બડબડાટ કરતાં કહેવા લાગી, ઓહો! ભિક્ષાર્થી હોવા છતાં પણ આટલું અભિમાન! આવો ભિક્ષા લઈ જાવ. હું ભિક્ષા આપું છું. આ પ્રકારે એ ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કહ્યું તો મહાત્મા એને ઘેર ભિક્ષા લેવા પાછા ગયા તે જ્યારે તેને મોટી મોટી ચાર રોટલી દેવા લાગી તો મહાત્માજીએ કહ્યું બહેન થોડો આહાર આપો-આ તો ઘણું છે. ત્યારે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ :-

उक्तंच—जओ जओ संचरइ, मणो चंचलमत्थिरं ॥
तओ तओ नियमिय, कुज्जा अप्पंमि तं थिरं ॥१॥
छाया—यतो यतः संचरति मनः चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्य कुर्यात् आत्मनि तत् स्थिरम् ।
सूर्योदये सति शीतवेदना निवृत्तवन्मनोविजये सति सकलदुःखानामात्यन्तिक निवृत्तिर्भवति । अविजितं मनस्तत्त्वज्ञानं विनाशयति तपः संयमशिखरादात्मानं

जाग्रत हो सकती है। आत्मा शब्द का अर्थ यहाँ पर मन है । क्यों कि इसीका दमन किया जाता है । जीव आत्मा इसका दमन करने वाला है । दमन करने से आत्मा को सब से बड़ा भारी लाभ यह होता है कि जिस प्रकार सूर्यके उदय होने पर शीतवेदना की निवृति हो जाती है उसी प्रकार मनको जीत लेने पर आत्मा से सकल दुःखों की आत्यन्तिक निवृत्ति हो जाती है। इसीलिये शास्त्रकारों का यह उपदेश है कि "जओ जओ संचरइ मणो चंचलमत्थिरं। तओ-तओ नियमिय कुज्जा अप्पंमि तं थिरं ॥ यह अस्थिर चंचल मन जिन-जिन पदार्थोंकी ओर झुके-उनमें चले-उसे वहां से खेंचकर मोक्षाभिलाषी का कर्तव्य है कि वह उसे अपनी आत्मा में संलग्न करे। जबतक मन स्थिर नहीं होगा उसका निग्रह नहीं होगा-तब तक तत्त्वज्ञान आत्मा में उत्पन्न नहीं हो सकता है । तत्त्वज्ञान की जागृति हुए विना आत्मा को हेय एवं उपादेय पदार्थोंका वास्तविक भान नहीं हो सकता । मनकी ही तो यह चंचलता

જ આત્મામાં શાંતી જાગી શકે છે. આત્મા શબ્દનો અર્થ અહીં મન છે. કેમ કે આત્માનું જ દમન કરવામાં આવે છે. જીવ આત્મા એનું દમન કરવાવાળા છે. દમન કરવાથી આત્માને મોટામાં મોટો લાભ તો એ થાય છે કે જે પ્રકારે સૂર્યનો ઉદય થવાથી ઠંડીની વેદાનાની નિવૃતિ થાય છે. એજ રીતે મનને જીતી લેવાથી આત્માના સકળ દુઃખોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. આ માટે શાસ્ત્રકારોનો આ ઉપદેશ છે કેઃ–

"जओ जओ संचरई, मणो चंचलमत्थिरं।
तओ तओ नियमिय, कुज्जा अप्पंमि तं थिरं ॥"

આ અસ્થિર ચંચલ મન જે જે પદાર્થોની તરફ ઢળે-એમાં ચાલે-એને ત્યાંથી ખેંચીને મોક્ષાભિલાષીએ પોતાના આત્મામાં સંલગ્ન કરી દેવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મન સ્થિર નહી હોય-ત્યાં સુધી એનો નિગ્રહ થનાર નથી-ત્યાં સુધી તત્વજ્ઞાન આત્મામાં ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. તત્વજ્ઞાનની જાગૃતિ થયા વગર આત્માને હેય અને ઉપાદેય પદાર્થોનું વાસ્તવિક ભાન થઈ શકતું નથી.

टीका—'अप्पा चेव०' इत्यादि—

आत्मैव=मन एव, दमितव्यः-वशी कर्त्तव्यो जेतव्य इत्यर्थः, इहात्मशब्देन मनो गृह्यते तस्यैव दमनीयत्वात्। आत्मा तु दमको बोध्यः। शब्दादि विषयेषु प्रवर्तमानं मनस्ततः प्रत्याहृत्य स्वात्मनि स्थापनीयमिति भावः।

अन्वयार्थ—(अप्पाचेव दमेयव्वो-आत्मा एव दमितव्यः) मन ही दमन करने योग्य है। (अप्पा हु खलु दुद्दमो-आत्मा हु खलु दुर्दमः) क्यों कि मन ही दुर्दम है। (अप्पा दंतो अस्सिं लोए परत्थ य सुही होइ-आत्मानं दाम्यन् इहलोके परत्र च सुखी भवति) मनको दमन करने वाला जीव नियम से इस लोक में तथा परलोक में सुखी होता है।

भावार्थ—सूत्रकार इस गाथा द्वारा इन्द्रियों के विषयों में प्रवर्त्तमान मन के निग्रह करनेका उपदेश दे रहे हैं। वे कहते हैं कि इसलोक एवं परलोक में यदि सुखी होना चाहते हो-तो मनका निग्रह करो उसे अपने वश में करो। जब तक इसको वश में नहीं किया जायगा तब तक इसका अधीन बना हुआ आत्मा कभी भी किसी भी भव में सुख शांति नहीं पायेगा। आत्मा ही मन का दमन कर सकता है। दमन करनेका मतलब यह है कि जो मन इन्द्रियोंके विषयों में गृद्ध बना हुआ है उसको उनमें गृद्ध नहीं बनने देता। यही मनका दमन करना है। मनको विषयोंसे हटाकर आत्मामें स्थापित करना चाहिये। तभी आत्मा में शांति

अन्वयार्थः—अप्पा चेव दमेयव्वो-आत्मा एव दमितव्यः-,
मनज दमन करवा योग्य छे.
अप्पा हु खलु दुद्दमो-आत्मा हु खलु दुर्दमः-,
केमके मनज दुर्दम छे.
अप्पा दंतो अस्सिं लोए परत्थ य सुही होइ।
आत्मानं दाम्यन् इह लोके परत्र च सुखी भवति।
मननुं दमन करनार જીવ આલોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકાર આ ગાથા દ્વારા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવર્તમાન મનનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે, આ લોક અને પરલોકમાં જો સુખી થવાં ચાહતા હો તો-મનનો નિગ્રહ કરો, એને પોતાના વશમાં રાખો. જ્યાં સુધી મનને વશ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એના આધીન બનેલો આત્મા કયારેય પણ-કોઈ પણ ભવમાં સુખ શાંતિથી રહી શકવાનો નથી. આત્મા જ મનનું દમન કરી શકે છે. દમન કરવાનો હેતુ એ છે કે મન ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં વ્યાપ્ત બન્યું છે. એને એમાંથી દુર કરવું એજ મનનું દમન કરવું છે. મનને વિષયોથી હટાડી આત્મામાં સ્થાપિત કરવું જોઈએ. ત્યારે

वृक्षतले उपविष्ट आसीत् तदा तेन महात्मना ध्यानावस्थायामेकं श्वापदसंकुलं व्यालाकुलं विशालं महारण्यं दृष्टम्। तत्रैको पुरुषस्तेन दृष्टः, स च सहस्रभुजो विस्तृतकायः सहस्रहस्तधृतैः सहस्रमुशलैः स्वदेहं ताडयन् भीतभीत इव चीत्कारं कुर्वन्नितस्ततः पलायमानः शतयोजनानि धावमानः श्रमेण शिथिलावयवः परवशः सन् पातालवद्गम्भीरे गाढान्धकारे महान्धकूपे निपतितः। पुनरसौ तस्मादन्धकूपाद् बहिर्निःसृतः पूर्ववत् सहस्रमुशलैः स्वदेहं ताडयति तदनु महत्यामग्निज्वालायां शलभ इवासौ प्रविष्टः। पुनरसौ ततोऽपि बहिर्निः सृत्यकण्टकाकीर्णे महारण्ये इतस्ततो धावति, तदनु पुनः स्वदेहोपरि पूर्ववत्सहस्रमुशलप्रहारं कुर्वन् स दृष्टः।

बैठे हुए थे। मुख पर सदोरक मुखवस्त्रिका बँधी हुई थीं, उन्हें उस ध्यान में एक विशाल जंगल दिखलाई पड़ा। जो श्वापदों हिंसक प्राणीयों से संकीर्ण एवं व्याप्त था। उस में उन्होंने एक महाकाय व्यक्ति जिसके हजार हाथ थे देखा। उसके सब ही हाथों में मुसल थे। वह इधर उधर भागता हुआ मुसलको शरीर पर मारता हुआ भयंकर चीत्कार शब्द करता था। वह भगता भी इतना अधिक कि सौ योजन तक निकल जाता। जब वह थक जाता और उसका शरीर जब ढीला हो जाता तब वह पाताल के समान गंभीर एक महान्धकूप में कि जिसमें गाढ अंधकार ही अंधकार था उसमें गिर जाता था। पीछे वहांसे निकलना और इसी तरह अपने शरीर को हजारों मुसलोंसे पीटता, बाद में शलभ-(पतंग) की तरह एक महती अग्निज्वाला में प्रविष्ट हो जाता। पश्चात् वहां से भी निकल कर वह एक कण्टकाकीर्ण अरण्य में घुस जाता और वहां इधर उधर दौड़ता हुआ अपने शरीर को सहस्र मुसलों से पूर्वकी तरह

બેઠા હતા. મોઢા ઉપર દોરાસાથે મુખવસ્ત્રિકા બાંધેલ હતી. એમને એ ધ્યાનમાં એક વિશાળ જંગલ દેખાયું, જે અનેક પ્રકારના હિંસક પ્રાણીઓથી ભરેલું હતું, તેમાં એમણે એક મહાકાય વ્યક્તિ જેને હજાર હાથ છે તેવી જોઇ, એના બધા હાથોમાં મુશળ હતાં, તે અહિંથી તહીં દોડતા દોડતા મુસલોને પોતાના શરીર પર મારતો હતો અને ભયંકર ચિત્કાર શબ્દ કરતો હતો, એ એટલા જોરથી દોડતો હતો કે સો યોજન સુધી નિકળી જતો. થાક લાગતો અને શરીર જ્યારે ઢીલું થઈ જતું ત્યારે તે ખુબજ ઉંડા અને ગાઢ અંધકારથી છવાયેલ કુવામાં કુદી પડતો, પાછો ત્યાંથી નિકળતો અને એજ રીતે હજારો મુસલોથી પોતના શરીરને ટીપતો. બાદમાં શલભ (પતંગ)ની માફક એક મહતી અગ્નિ-જ્વાળામાં પડતો અને ત્યાંથી પણ નીકળીને તે મહાન કાંટાઓવાળા જંગલમાં ઘુસી જતો ત્યાં પણ આમ તેમ દોડતો અને પહેલાંની જેમ પોતાના

पातयति उन्मार्गे प्रापयति चतुर्गतिकसंसारचक्रे भ्रामयति नरकनिगोदाद्यनन्तदुःखगर्ते निपातयति रत्नत्रयं लुण्टयति आत्मगुणान् पातयति ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधं कर्मोपार्जयति। तस्मान्मनो निग्रहं कुर्यात्।

अत्रोदाहरणम्—

तथाहि—एको लब्धिसंपन्नो महात्मा बद्धसदोरकमुखवस्त्रिकः ध्याननिष्ठः सन्

है जो अच्छे-अच्छे ज्ञानीजन भी संयमरूपी शिखर से इकदम पतित हो जाते हैं और नहीं सेवन करने योग्य मार्ग में भी प्रवृत्त हो जाते हैं। इससे उनकी चतुर्गतिरूप संसार में परिभ्रमणरूप दुर्दशा ही होती रहती है। नरक एवं निगोद के अनंत दुःखों को वे भोगते हैं। इन समस्त दुःखों से आत्मा का संरक्षण करनेवाला जो रत्नत्रय धर्म है—वह उनका लुटा जाता है। वे बिलकुल निर्धन बन जाते हैं। इन निर्धनता में और भी अनेक जो आत्मा के सद्गुण हैं उनका विकास नहीं होते पाता है इस स्थिति में इस आत्मा की इतनी दयनीय स्थिति हो जाती है, कि ज्ञानावरणादिक अष्ट प्रकार के कर्म इस पर रात दिन अपना प्रहार करते रहते हैं। इसको उस समय बचानेवाला कोई नहीं होता है। इस लिये मोक्षाभिलाषी का कर्तव्य है कि वह मन का निग्रह करे।

इस विषय को एक उदाहरण द्वारा स्पष्ट किया जाता है—

कोई एक महात्मा जो लब्धिसंपन्न थे, एक वृक्ष के नीचे ध्यानमें

મન એવું ચંચળ છે કે ભલભલા જ્ઞાનીજનને પણ સંયમરૂપી શિખર ઉપરથી એકદમ નીચે ગબડાવી મુકે છે, અને સેવન ન કરવા યોગ્ય માર્ગમાં પ્રવૃત્ત બનાવી દે છે. આથી તેમની ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ રૂપ દુર્દશા જ થતી રહે છે. નરક અને નિગોદના અનંત દુઃખો તે ભોગવે છે. આ સમસ્ત દુઃખોથી આત્માનું રક્ષણ કરનાર જે રત્નત્રય ધર્મ છે—તે એની પાસેથી લુંટાઈ જાય છે, આથી બિલકુલ નિર્ધન બની જાય છે. આ નિર્ધનતામાં આત્માના જે બીજા સદ્‌ગુણ હોય છે એનો પણ વિકાસ થતો નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આત્માની એટલી દયામય હાલત થઇ જાય છે, કે જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારનાં કર્મ રાત અને દિવસ એના પર પ્રહાર કરતાં રહે છે. આ સમયે એને આમાંથી કોઇ બચાવનાર હોતું નથી આ માટે મોક્ષાભિલાષીનું કર્તવ્ય છે કે, તે મનનો નિગ્રહ કરે.

આ વિષયને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

કોઈ એક મહાત્મા જે લબ્ધિસંપન્ન હતા, એક વૃક્ષની નીચે ધ્યાનમાં

अहमन्यो नास्मि किं तु मनोनाम्ना प्रसिद्धोऽस्मि इष्टानिष्टशब्दादिविषये प्रवर्तमानोऽहं तृष्णारज्ज्वा प्राणिनं बध्नामि, ततस्तमारम्भपरिग्रहाऽऽसक्तं संसारचक्रे भ्रामयन् कदाचिद्देवजातौ कदाचिन्नरजातौ कदाचित्तिर्यग्जातौ कदाचित् पृथिव्यादिस्थावरयोनिषु द्वीन्द्रियादि–त्रसयोनिषु अनन्तदुःखं प्रापयामि। यदा तु भवादृशेन महात्मना निगृहीतो भवामि तदा रत्नत्रयाराधनं कारयामि, मोक्षमार्गे स्थापयामि, क्षपकश्रेणिमारोहयामि। शनैः शनैर्निग्रहाभ्यासप्रकर्षे सति शास्त्रसंदर्शि-

नहीं हूं–मेरा नाम मन है। इष्ट अनिष्ट शब्दादिक विषयों में प्रवृत्ति करना और तृष्णारूपी रस्सी से प्राणियों को जकड़ना यही मुझे प्रिय है। मुझे आनंद भी इसी में आता है कि जब प्राणी आरंभ परिग्रह में आसक्त होकर संसार चक्रमें घूमता है। मैं ही तो उनकी इस स्थिति का मूल कारण बनता हूं। कभी मैं जीवों को देवजाति में, कभी मनुष्य योनि में कभी तिर्यञ्चगति में, कभी पृथ्व्यादिक स्थावर योनि में, कभी द्वीन्द्रियादिक त्रस पर्यायों में घुमाता रहता हूं और वहांके अनंत कष्टों का उन्हें पात्र बनाता हुआ बड़ा खुशी होता रहता हूं। आप जैसे महात्माओं पर दुःख है कि मेरा वश नहीं चलता। कारण कि आपके सामर्थ्य के आगे मेरी शक्ति सर्वथा संकुचित हो जाती है। वह इस दिशा में न बह कर दूसरी दिशा तरफ बहने लग जाती है। इसलिये मैं निगृहीत होकर आप जैसों से रत्नत्रय की आराधना करवाता हूं। मुक्ति के मार्ग में लगा देता हूं तथा क्षपकश्रेणि पर भी चढा देता हूं। जब साधुजनों का मुझे निग्रह करने

હું બીજો કોઈ નથી–મારૂં નામ મન છે. ઇષ્ટ અનિષ્ટ શબ્દાદિક વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી અને તૃષ્ણારૂપી રસ્સીથી પ્રાણીઓને બાંધવા એ મને પસંદ છે. મને આનંદ પણ એ વાતમાં આવે છે કે જ્યારે પ્રાણી આરંભ પરિગ્રહમાં આશક્ત બની સંસાર ચક્રમાં ઘૂમે છે. હું પોતેજ તેની આ સ્થિતિનું મૂળ કારણ બનું છું, કોઈ વખત હું જીવોને દેવ જાતીમાં, ક્યારેક મનુષ્ય યોનીમાં, ક્યારેક તિર્યંચ ગતિમાં, ક્યારેક પૃથ્વી આદિ સ્થાવર યોનીમાં, ક્યારેક બે ઇન્દ્રિયવાળા ત્રસ પર્યાયોમાં ઘૂમતો રહું છું. અને ત્યાંના અનેક કષ્ટોનો પાત્ર બનાવી હું ખુશી થતો રહું છું. આપ જેવા મહાત્માઓ ઉપર મારો પ્રભાવ પડી શકતો નથી એ વાતનું મને દુઃખ છે. કારણ કે આ આપના સામર્થ્ય આગળ મારી શક્તિ સર્વથા સંકુચિત બની જાય છે. તે આ દિશામાં ન વહેતાં બીજી દિશા તરફ વહેતી હોય છે. આ માટે હું નિગૃહીત બનીને આપ જેવાઓથી રત્નત્રયની આરાધના કરાવું છું મુક્તિના માર્ગમાં લગાડી દઉં છું, અને ક્ષપક

अथासौ दूरं गत्वाऽट्टाहासं कुर्वन् धावमानश्चन्द्रकिरणशीतलं कदलीवनं प्रविष्टः। क्षणादेव ततोऽपि बहिर्निःसृत्य पुनः स्वदेहोपरि सहस्रमुशलैः प्रहारं कुर्वन् धावमान इतस्ततो भ्राम्यति। पुनः श्रमेण शिथिलावयवः सन् महान्धकूपे निपतितः। ततश्चिरेण निःसृत्य पुनः कदलीवनं प्रविष्टः, ततोऽपि निर्गत्य लतावनं गतः, लतावनाद् बहिर्भूत्वाऽन्धकूपे पतितः, तदनु कूपान्निःसृत्य कुसुमवनं गतस्तत्रेतस्ततो धावमानः स्वदेहोपरि मुशलैः प्रहारं करोति ततोऽपि निःसृत्य फलवनं प्रविष्टः, तत्रापि धावमानः स्वदेहोपरि पूर्ववत् सहस्रमुशलैः प्रहारं करोति। एवंविधं पुरुषं स महात्मा ज्ञान दृष्ट्या विलोक्य स्वलब्धि बलेन तस्य प्रतिरोधं कृत्वा पृष्टवान्-कस्त्वम्? किमर्थमेवं क्रियते? तव किं प्रियमस्ति? एवं पृष्टोऽसौ पुरुषोऽब्रवीत्-

ही प्रहारित करता। फिर दूर जाकर बड़े जोर से हँसता और चंद्रकिरण के समान शीतल कदलीवन में प्रवेश कर वहां विश्राम करने लगता। क्षण एक विश्रामित होकर वहांसे बाहर आते ही फिर वही अपनी चाल शुरू करता, जब वह इस चाल से थक जाता था तो गाढ़ अंधकार वाले कूएँ में गिर जाता था, वहां से निकल कर फिर कदली वनमें जाता, वहां से बाहर होते ही लतावन में वहां से फिर अंधकूप में वहां से कुसुमित वन में, वहां से फल वाले वन में इस प्रकार भ्रमण करता-करता वह अपने शरीर को मूसलों के प्रहारोंसे कूटता रहता। महात्मा ने जब इस प्रकार की इसकी स्थिति देखी तो उन्हें बड़ा ही अचरज हुआ। उसकी इस स्थिति को उन्होंने अपने लब्धिबलसे स्थंभित कर दिया और उससे पूछा-तुं कौन है और क्यों इस प्रकार की चेष्टाएँ करता है? तुझे क्या प्रिय है? महात्माकी इस बात को सुनकर उसने कहा कि मैं और कोई

શરીર ઉપર મુશલોના ફટકા લાગાવતો પછી થોડા આગળ વધી જોર જોરથી હસતો અને ચંદ્રકિરણ સમાન શીતળ કેળોના વનમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં આરામ કરવા લાગતો. થોડો સમય વિશ્રાંતિ લઈ-શ્રમ રહિત બની ત્યાંથી બહાર નીકળી પૂર્વવત્ દોડા દોડ અને શરીર ઉપર મુશલના પ્રહારની પ્રવૃત્તિ, અંધકારવાળા કુવામાં પડવું, ફરી પાછો કેળોના વનમાં પ્રવેશ, ત્યાંથી લતા વનમાં, ત્યાંથી ફરી કુવામાં, ત્યાંથી નીકળી ફરી કેળોના વનમાં, આ પ્રકારે ભ્રમણ કરતો અને પોતાના શરીરને મુસલોથી મારતો. આ સ્થિતિ જ્યારે મહાત્માએ જોઈ ત્યારે તેમને ભારે અચરજ થઈ, એની એ સ્થિતિને પોતાના લબ્ધિબળથી સ્થંભિત બનાવી દઈ મહાત્માએ તેને પૂછ્યું-તું કોણ છો અને આ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ શા માટે કરે છે? તને શું પ્રિય છે? મહાત્માની વાત સાંભળી તેણે ક `કે

यद्वा—आत्मा=बाह्येन्द्रियं दमितव्य एव बाह्येन्द्रिय पञ्चविधं श्रोत्रचक्षुर्घ्राण रसनस्पर्शनभेदात् । बाह्येन्द्रियाणां दमनाकरणे आत्मनो विनाशः स्यात् । उक्तंच—

जिस प्रकार सूर्य के उदय होने के पहिले उसका आलोक-प्रकाश प्रसृत हो जाता है उसी प्रकार समस्त रूपादिक पदार्थोंको विषय करने वाला यह प्रतिभज्ञान, केवलज्ञानरूप सूर्य के उदित होने के पहिले उसकी प्रभा सरीखा प्रकट हो जाता है। जिससे यह बात निश्चित हो जाती है कि अब इस आत्मा में केवलज्ञान का उदय होनेवाला है। जब मनोनिग्रह का अभ्यास सर्वोत्कृष्ट अवस्था संपन्न हो जाता है तब उस समय आत्मा में केवलज्ञान की उद्भूति हो जाती है। इसके समस्त पदार्थोंका स्पष्ट प्रतिभास होने लग जाता है। कोई भी रूपी अथवा अरूपी पदार्थ ऐसा नहीं बचता जो केवलज्ञान का विषय नहीं बनता हो। यह ज्ञान अनुपम है-ऐसा कोई और ज्ञान नहीं है-कि जिससे इसे उपमित किया जा सके। इसके द्वारा प्रकाशित पदार्थों में किसी भी प्रकार से बाधा नहीं आती है। इस प्रकार महात्मासे कहकर वह मन नामका पुरुष अन्तर्हित हो गया॥

आत्मा शब्द का अर्थ बाह्य इन्द्रियां भी हैं। वे स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु और कर्ण के भेद से ५ प्रकार की हैं। मोक्षाभिलाषी आत्मा

જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમ સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં તેનો આવવાનો પ્રકાશ પ્રસાર પામે છે, ભાસ પ્રસ્તુત બને છે તે પ્રકારે સમસ્ત રૂપાદિક પદાર્થોનો વિષય કરવાવાળા આ પ્રાતિભ જ્ઞાન કેવળ જ્ઞાનરૂપ સૂર્યના ઉદય થતાં પહેલાં તેની પ્રભારૂપે પ્રગટ થાય છે. જેથી એ વાત નિશ્ચય બને છે કે હવે આ આત્મામાં કેવલજ્ઞાનનો ઉદય થવાનો છે. જ્યારે મનોનિગ્રહનો અભ્યાસ સર્વોત્કૃષ્ટ અવસ્થા સંપન્ન બની જાય છે, ત્યારે તે સમય આત્મામાં કેવલજ્ઞાનની ઉદ્ભૂતિ થઈ જાય છે. આથી સમસ્ત પદાર્થોનો સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ થવા લાગી જાય છે. કોઈ પણ રૂપી અથવા અરૂપી પદાર્થ એવો નથી બચતો જે કેવલજ્ઞાનનો વિષય ન બનતો હોય, આ જ્ઞાન અનુપમ છે એવું બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી કે જેનાથી આને ઉપમિત કરી શકે. તેના દ્વારા પ્રકાશિત પદાર્થોમાં કોઇ પણ પ્રકારની બાધા આવતી નથી. આ પ્રકારે મહાત્માને કહીને તે મન નામનો પુરૂષ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

આત્મા શબ્દનો અર્થ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પણ છે, જે સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, અને કાનના ભેદથી પાંચ પ્રકારની છે. મોક્ષાભિલાષી આત્મા એનું દમન

तोपायाः वचनगोचरातीताः, निग्रहाभ्यासप्रकर्षरहितमाणिगणसंवेदनयाऽगम्याः सिद्धिपदसंपज्जनकाः सूक्ष्मसूक्ष्मतरार्थविषया मनाक् समुल्लसत्स्फुटप्रतिभासा ज्ञानविशेषा उत्पद्यन्ते। ततः किंचिदूनात्यन्तप्रकर्षे निरपेक्षमत्यादिज्ञानं प्रकर्षपर्यन्तोत्तरकालभाविकेवलज्ञानादर्वाक्तनं सवितुरुदयात् प्राक् तदालोककल्पम् अशेषरूपादिवस्तुविशेषं प्रातिभं ज्ञानमुदयते, पश्चात् सर्वोत्कृष्टप्रकर्षे सति सुस्पष्टप्रतिभासंसकललोकालोकविषयमनुपममवाच्यं केवलज्ञानमुत्पद्यते। एवमुक्त्वाऽसौ तिरोहितो जातः। तस्मादात्मैव दमनीयः।

का अभ्यास धीरे-धीरे प्रकर्ष अवस्था को प्राप्त हो जाता है तब इस अभ्यास की प्रकर्षता की कृपा से उन्हें ज्ञानविशेषोंकी प्राप्ति हो जाती है। इनसे वे शास्त्र प्रतिपादित उपायों का निरीक्षण किया करते हैं। उन ज्ञानविशेषों का कथन ऐसा तो नहीं है जो आपके समक्ष वचनों द्वारा कथित हो सके। यह बात तो वे ही जान सकते हैं जो इस अवस्था पर पहुँच चुके होते हैं। जिनकी आत्मा इस निग्रह के अभ्यास के प्रकर्ष से विहीन हैं भला वे इनके स्वाद को क्या जानें। ये ज्ञान विशेष सिद्धिपदरूपी संपत्ति के जनक होते हैं। सूक्ष्म, सूक्ष्मतर भी पदार्थोंके ये निर्णायक होते हैं। इनसे जीवोंका कुछ-कुछ पदार्थोंका स्पष्ट प्रतिभास होने लग जाता है। जब मनोनिग्रह करनेका अभ्यास किञ्चित् न्यून अत्यंत प्रकर्ष अवस्था तक पहुँच जाता है तब उस समय आत्मा में प्रातिभ नामका एक ज्ञानविशेष उत्पन्न होता है। यह ज्ञान केवलज्ञानसे पहिले होता है। इसमें मत्यादिक परोक्ष ज्ञानकी अपेक्षा नहीं रहती है।

શ્રેણી પર પણ ચડાવી દઉં છું. જ્યારે સાધુજનનો નિગ્રહ કરવાનો મને અભ્યાસ ધિરે ધિરે પ્રકર્ષ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ અભ્યાસની પ્રકર્ષતાની કૃપાથી તેને જ્ઞાન વિશેષોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેનાથી તે શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત ઉપાયોનું નિરિક્ષણ કર્યા કરે છે. એ જ્ઞાન વિશેષોનું કથન એવું તો નથી જે આપની સામે વચનથી કહી શકાય, તે વાત તો તેજ જાણી શકે છે જે આ અવસ્થાને પહોંચેલ છે. જેની આત્મા આ નિગ્રહના અભ્યાસના પ્રકર્ષથી વિહિન છે. આવા જીવ એ સ્વાદને કયાંથી જાણે. આ જ્ઞાન વિશેષ સિદ્ધિ પદરૂપી સંપત્તિના જનક હોય છે. સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ પદાર્થોના પણ એ જાણકાર હોય છે. એમનાથી જીવોને કોઈ કોઈ પદાર્થનો સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ થવા લાગે છે. મનો નિગ્રહ કરવાનો અભ્યાસ જ્યારે થોડા અંશે અત્યંત પ્રકર્ષ અવસ્થા સુધિ પહોંચી જાય છે ત્યારે એ સમયે આત્મામાં પ્રાતિભ નામનું એક જ્ઞાનવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ્ઞાન કેવલ જ્ઞાનથી પહેલાં થાય છે. તેમાં મત્યાદિક

अयं भावः—मनोनिग्रहेण बाह्येन्द्रियनिग्रहेण चात्मा उपशमभावे नेतव्य इति भावः।

हु=निश्चयेन, खलु—यतः आत्मा दुर्दमः=दुर्जयः।

अत्रोदाहरणम्—

'अप्पा हु खलु दुद्दमो' इति भगवद्वचनं भद्राचार्यसन्निधौ श्रुत्वाऽऽत्मकल्याणसाधक उग्रवंशोत्पन्न उग्रनामा नृपः प्रव्रज्यां गृहीतवान्। स्वकल्याणार्थं मनो निग्रहीतुं प्रवृत्तः। किन्तु मनः पारदवत् परमचञ्चलम्, तेन तत्स्वायत्तं न जातम्, असौ मुनिव्रतधारी नृपश्चिन्तयति—अहो! एकेनापि कोपकटाक्षमात्रेण सर्वे जना ममाज्ञां शिरसि धृत्वा ममायत्ताः सन्तो मम चरणं शरणीकृत्य तिष्ठन्ति स्म। परन्तु

विषयों की ओर अर्थात् असंयम मार्ग में प्रवृत्ति करते हैं। संयमरूपी लगाम से संयमित करे जिससे उनकी असंयम में प्रवृत्ति रुक जाय। कहने का भाव यही है कि पांच इन्द्रिय एवं मन इन छह को निगृहीत्त करने से आत्मा अपने उपशम भावमें स्थित होता है। अतः इनके निग्रह करनेका प्रयत्न प्रत्येक मोक्षाभिलाषी आत्मा को करना चाहिये। "अप्पा हु खलु दुद्दमो" इस प्रभु कथित वचन को भद्राचार्य के पास सुनकर उग्रवंशीय उग्र नामका राजा दीक्षित हुए। उन्होंने हर तरह से अपने मन को निग्रह करने का खूब प्रयत्न किया, परन्तु पारे एवं पवन के समान अति चंचल होने से उसका वह निग्रह नहीं कर सके। उसी मुनिव्रतधारी राजा ने विचार किया—बड़े आश्चर्यकी बात है कि एक कोपकुटिल भ्रकुटीमात्र से भी समस्त मेरे प्रजाजन मेरी आज्ञाको शिर पर धारण कर लिया करते थे और चरण की शरण में आ जाते थे—परन्तु—यह

માર્ગમાં પ્રવૃતિ કરે છે. એને સંયમરૂપી લગામથી સંયમિત બનાવે જેનાથી તેની અસંયમની પ્રવૃતિ રોકાઈ જાય. મતલબ કહેવાનો એ છે કે, પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન, આ છ ને નિગૃહીત કરવાથી આત્મા પોતાના ઉપશમ ભાવમાં સ્થિત થાય છે. આથી એનો નિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન દરેક મોક્ષાભિલાષી આત્માએ કરવો જોઈએ. "अप्पाहु खलु दुद्दमो" આ પ્રભુએ કહેલા વચનને ભદ્રાચાર્યની પાસેથી સાંભળીને ઉગ્રવંશીય ઉગ્ર નામના રાજા દીક્ષીત થયા. તેઓએ દરેક પ્રકારે પોતાના મનનો નિગ્રહ કરવાનો ખુબ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ પવનના સમાન અતિ ચંચળ હોવાથી તેનાથી નિગ્રહ કરી શકાયો નહીં. એ મુનિવૃતધારી રાજાએ વિચાર કર્યો—ઘણા આશ્ચાર્યની વાત છે કે, એક કોપ કુટિલ ભ્રકુટી માત્રથી મારા સમસ્ત પ્રજાજનો મારી આજ્ઞાને માથા ઉપર ધારણ કરતા હતા અને ચરણના શરણમાં આવી જતા હતા. પરંતુ આ મન કેટલું બળવાળું છે જે મારા વશમાં

कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग,-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च।
एकः प्रमादी स न हन्यते किं,
यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥ १ ॥

अन्यच्च—इन्द्रियाणां हि चरतां, विषयेष्वपहारिषु।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्, विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ १ ॥

अयमर्थः-विद्वान्=तत्त्वज्ञः अपहारिषु=आकर्षकेषु=तत्तदिन्द्रियविषयेषु चरतां=गच्छताम् इन्द्रियाणां संयमे=संयमने यत्नम् आतिष्ठेत्=कुर्यात्, क इव ? इत्याह-वाजिनाम्=अश्वानां यन्तेव=सारथिरिवेति।

यदि इनका दमन नहीं करता है तो वह मुक्तिमार्ग में प्रवृत्त नहीं हो सकता है और न साधक ही बन सकता है। इन्द्रियों का यदि दमन न किया जाय तो शास्त्रकारों ने यहां तक कह दिया है कि आत्मा का भी विनाश हो जाता है। कहा भी है-देखो-जब क्रमशः एक एक इन्द्रिय के विषय में लोलुप होने से कुरंग-हिरण, मातंग-हस्ती, पतंग, भ्रमर एवं मीन-मछली, ये प्राणी अपने प्राणों से रहित होते हैं तब जो मनुष्य पांचों इन्द्रियोंके विषय में लोलुप बनेगा क्या वह विनष्ट नहीं होगा? परंतु अवश्य विनष्ट होगा-दुर्गति को प्राप्त करेगा। अतः जिस प्रकार यन्ता-अश्वरोही-घुड़सवार-इच्छित मार्ग पर चलाने के लिये घोड़े को लगाम द्वारा अपने आधीन बना लेता है उसी प्रकार आत्महितैषी का कर्तव्य है कि वह भी इन इन्द्रियरूपी घोड़ों को कि जो अपने-अपने

न करे तो ते मुक्ति मार्गमां प्रवर्त बनी शकतो नथी. तेमज साधक पण बनी शकतो नथी. इन्द्रियोनुं जो दमन न करवामां आवे तो शास्त्रकारोए त्यां सुधी कहेलुं छे के, आत्मानो पण विनाश थई जाय कह्युं पण छे-जुओ-ज्यारे क्रमथी एक एक इन्द्रियना विषयमां लोलुप होवाथी कुरंग-हरण, मातंग-हाथी, पतंग, भ्रमर, तेमज माछली, आ प्राणी पोताना प्राणोथी रहित बने छे. तो पछी माणुस ज्यारे पांचेय इन्द्रियोना विषयमां लोलुप बनी रहे तो तेनो नाश न थाय? खरेखर नाश थवानो-दुर्गतिने प्राप्त करशे. एथी जे रीते घोडेस्वार इच्छित मार्ग उपर चलाववा माटे घोडाने लगाम द्वारा पोताना आधिन बनावी ले छे. एज प्रकारे आत्महितैषीनुं कर्तव्य छे के, ते पण आ इन्द्रियरूपी घोडाओने के जे पोत पोताना विषयोनी तरफ अर्थात असंयम

नियमयति, ततोऽपि निःसृतं पुनरुपशमभावे समारोहयति, ततोऽपि निःसृतं दृष्ट्वा स चिन्तयति—अहो ! मनो हि दुर्दमम् तदपि ज्ञानक्रियाभ्यां वशीकरिष्यामि, इति विचिन्त्य क्षपकश्रेण्यामारुह्य मनो निगृह्य शुक्लध्यानद्वितीयपादं संप्राप्य केवलज्ञानं प्राप्तवान् । आत्मानं दाम्यन् अस्मिन् लोके परत्र च सुखी भवति ।

अत्रोदाहरणम्—

एको धर्मघोषनामाऽऽचार्यः शिष्यसहितो ग्रामानुग्रामं विहरन् विस्मृतमार्गः पञ्चशतचौराधिष्ठितायां चौरपल्ल्यां गतः । मार्गविस्मरणादेव चातुर्मास्यकरणार्थं

जब यह वहां भी नहीं ठहरा तो सूत्रार्थचिन्तनरूप ध्यान में लगा दिया। तब यह वहां सूत्रार्थ के चिन्तवन करने में लग गया। परंतु यह बहुत काल तक स्थित नहीं रह सका। तो फिर उसको उपशम भाव में लगाया। जिससे उसको शांति मिले, फिर भी यह स्थिर नहीं रहा और निकला तो मुनि विचारने लगे अहो ! मन बड़ा ही दुर्दम है उसको ज्ञान एवं क्रिया में लगा दिया। ज्ञान क्रिया से इसको वश में करूँगा ऐसा निश्चित विचारकर क्षपक श्रेणी का आश्रयण किया, फिर मन स्थिर हो गया, और शुक्ल ध्यान के द्वितीय पाद के अवलम्बन से केवलज्ञान को प्राप्त कर लिया और सिद्धिपद पाये, तात्पर्य कहनेका यह है कि आत्मा को दमन करने वाला साधु इस लोक एवं परलोक में सुखी होता है।

धर्मघोष नाम के कोई एक आचार्य थे। वे शिष्यों सहित विहार करते हुए किसी दूसरे ग्राम को पधार रहे थे। चलते—चलते वे मार्ग

તહિં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, રાજઋષિએ તુરતજ સ્વાધ્યાયમાં નિરત કરી દીધું. જ્યારે તે ત્યાં પણ ન ટકયું ત્યારે સૂત્રાર્થ ચિંતનરૂપ ધ્યાનમાં લગાવી દીધું અને તે સૂત્રાર્થના ચિંતનમાં ત્યાં લાગી ગયા. પરંતુ ત્યાં પણ તે લાંબો સમય સ્થિર ન રહી શકયા. આ પછી ઉપશમ ભાવમાં લગાવવામાં આવતાં જેમાંથી શાંતિ મળે. છતાં પણ એ સ્થિર ન રહ્યું. ત્યારે મુનિ વીચારવા લાગ્યા કે, મન બહુજ ચંચળ છે. તેને જ્ઞાન વગેરેની ક્રિયામાં લગાડવામાં આવ્યું, જ્ઞાનક્રિયાથી તેને વશ કરીશ એવો નિશ્ચીત વિચાર કરી ક્ષપક શ્રેણીનો આશ્રય લીધો, પછી મન સ્થિર થયું અને શુકલ ધ્યાનના બીજા પદના અવલંબનથી કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું. અને સિદ્ધી પદ પામ્યા. તાત્પર્ય કહેવાનું એ છે કે, આત્માને દમન કરવાવાળા સાધુ આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે. આને ઉદાહરણ દ્વારા સમર્થન કરવામાં આવે છે—

ધર્મઘોષ નામના કોઈ એક આચાર્ય હતા, તે શિષ્યો સહિત વિહાર કરીને કોઇ ગામે જઈ રહ્યા હતા, ચાલતાં ચાલતાં તે માર્ગ ભુલી ગયા અને

इदमेकमेव मनः शतधा मां नर्तयति, अहं जातिसम्पन्नः कुलसम्पन्न उग्रवंशीयः क्षत्रियोऽस्मि, येन केनापि प्रकारेणातिचञ्चलमिदं मनः स्वायत्तीकरिष्यामि तपसा संयमेन वा स्वाध्यायध्यानादिना वा यथातथा मनः सुस्थिरं करिष्यामि, इति मनसि निश्चित्य समितिषु मनः संयोजयति, ततो निःसरति तदनु गुप्तिषु नियोजयति ततोऽपि निःसृतं स्वाध्याये, ततोऽपि निःसृतं सूत्रार्थचिन्तनलक्षणे ध्याने

मन कितना बलिष्ठ है जो मेरे वशमें नहीं आता है-उल्टा मुझे ही अनेक तरह से नचाता है। मैं जाति संपन्न हूं, कुल संपन्न हूं और उग्रवंशीय क्षत्रिय हूं, अतः मेरा कर्तव्य है कि इसका विजय करने के लिये मैं अपनी शक्ति का परिचय दूं। मैं कोई ऐसा वैसा व्यक्ति तो हूं नहीं जो इसके वश में पड जाउं। अतः जैसे भी हो सकेगा हर एक उपाय से चाहे यह कितना भी चंचल क्यों न हो इसे अपने अधीन बनाकर ही रहूंगा। यदि यह तप से वश में होना चाहेगा-तो तप करूँगा-संयम से वश में होना चाहेगा-तो संयम मार्ग अराधुंगा, यदि स्वाध्याय एवं ध्यान से वश में होना चाहेगा-तो स्वाध्याय, ध्यान करुंगा, परंतु इसे अब छोडूंगा नहीं। इस प्रकार दृढ प्रतिज्ञ होकर सर्वप्रथम उसने पांच समितियों के पालन करने में मनको नियुक्त किया, परन्तु यह तो बड़ा ही चंचल था, इसलिये ज्यों ही वहां से निकला की गुप्तियों में नियुक्त किया, फिर भी यह वहां कुछ ही देर ठहर कर जब इसने इधर उधर जानेका प्रयत्न किया कि राजऋषि ने शीघ्र ही स्वाध्याय में निरत कर दिया।

આવતું નથી. ઉલટું મનેજ અનેક રીતે નચાવે છે. હું જાતિ સંપન્ન છું, કુળ સંપન્ન છું, અને ઉગ્ર વંશિય ક્ષત્રિય છું. આથી મારૂં કર્તવ્ય છે કે, એના ઉપર વિજય કરવા માટે હું મારી શક્તિનો પરિચય કરાવું. હું કોઈ એવો નબળા મનનો માણસ નથી કે એના વશમાં પડી જાઉં. આથી જેમ બને તેમ દરેક ઉપાયથી ચાહે તે કેટલું પણ ચંચલ કેમ ન હોય તેને મારા આધિન બનાવીને જ જંપીશ. જો તે તપથી વશ બનશે તો હું તપ કરીશ-સંયમથી વશ થશે તો સંયમ માર્ગનું આરાધન કરીશ, જો સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી વશમાં આવશે તો સ્વાધ્યાય, ધ્યાન કરીશ. પરંતુ આને હું છોડનાર નથી. આ પ્રકારની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા લઈ સર્વ પ્રથમ તેણે પાંચ સમિતિઓનું પાલન કરવામાં મન પરોવ્યું પરંતુ મન તો ભારે ચંચલ હતું આ કારણે જેમ ત્યાથી નિકળ્યું કે ગુપ્તિઓમાં નિયુક્ત થયું. છતાં પણ તે ત્યાં થોડીવાર રહી જ્યારે તેણે અહિં

मेधां पिपीलिका हंति, यूका कुर्याज्जलोदरम् ॥
कुरुते मक्षिका वान्तिं, कुष्ठरोगं च कोलिकः ॥ १ ॥
कण्टको दारुखण्डं च, वितनोति गलव्यथाम् ।
व्यञ्जनान्तर्निपतित,-स्तालु विध्यति वृश्चिकः ॥ २ ॥
विलग्नस्तु गले वालः, स्वरभंगाय जायते ।
इत्यादयो दृष्टदोषाः, सर्वेषां निशिभोजने ॥ ३ ॥
तथैव परलोकेऽपि, दुर्गतिर्जायते ध्रुवम् ।
तस्मात् रात्रौ न भुञ्जीत प्रोक्तं भगवता सदा ॥ ४ ॥

लिये उनके पीछे २ गये। वहां आचार्य ने उन्हें रात्रिभोजन न करने का उपदेश दिया। उस समय में उन्हों ने बतलाया कि रात्रिभोजन में अनेक दोष हैं, क्यों कि सूर्यास्त हो जाने से उस समय अनेक सूक्ष्म जीवों का प्रचार और उत्पत्ति होती है तथा यदि भोजन में पिपीलिका-कीड़ी खाने में आ जावे तो खाने वाले की बुद्धि नष्ट हो जाती है। जूं यदि भोजनमें खाने में आ जावे तो जलोदर नामका रोग हो जाता है। भोजनमें मक्षिका आ जानेसे वमन होता है, भोजनमें कौलिक करोळिया के खाने से कुष्ठरोग होता है, कांटा तथा लकड़ी की फांस से गले में घोर दुःख होता है, विछु खाने में आ जाय तो तालु का भेदन होता है, केश-खाने में आ जावे तो स्वर का भंग होता है इत्यादि अनेक दोष रात्रिभोजन में है। तथा परलोक में रात्रिभोजन करने वाले को दुर्गति की प्राप्ति होती है। इसलिये किसी को रात्रिभोजन नहीं करना चाहिये।

મહારાજને પહોંચાડવા તેમની પાછળ પાછળ ગયા. ત્યાં આચાર્યે તેમને રાત્રી ભોજન ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો, તે વખતે તેમણે જણાવ્યું કે રાત્રી ભોજનમાં અનેક દોષ છે કેમકે, સૂર્યાસ્ત થઈ જવાથી અનેક સૂક્ષ્મ જીવોનો પ્રચાર અને ઉત્પત્તિ થાય છે. અને ભોજનમાં જો પીપીલીકા-કીડી ખાવામાં આવી જાય તો બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. જું વગેરે જો ખાવામાં આવી જાય તો જળોદર નામનો રોગ થાય છે, માખી આવી જવાથી ઉલટી થાય છે, જો કરોળીયો ખાવામાં આવી જાય તો કોઢ થાય છે, કાંટા તેમજ લાકડાંની ફાંસ જેવું ખાવામાં આવી જાય તો ગળામાં અટકાઈ જાય છે અને ઘણુ દુઃખ થાય છે, વિંછી જો ખાવામાં આવી જાય તો તાળવું તોડી નાખે છે, મોવાળો ખાવામાં આવી જાય તો સ્વરનો ભંગ થાય છે. ઈત્યાદિ અનેક દોષ રાત્રી ભોજનમાં છે અને રાત્રી ભોજન કરનારને દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ માટે કોઈએ રાત્રી ભોજન ન કરવું.

निश्चितस्थानं गन्तुमक्षमो भूत्वा चौरपल्ल्यामेव चातुर्मास्येऽवस्थातुं चौर-पल्लीनायकमुपाश्रयं याचितवान् चौरपल्लीनायकेन प्रोक्तम्–अत्र भवता देशना न कर्तव्या, सर्वे वयं तस्करवृत्तिजीविनः। मुनिना तद्वचनं स्वीकृत्य स्वाध्यायध्याना-दिना चातुर्मास्यं यापितम्। चातुर्मास्यावसाने विहारसमये सर्वे तस्कराः किंचिद्दूरं मुनिमनुगताः तदा मुनिना तेभ्यो रात्रिभोजनप्रतिषेधरूपा देशना दत्ता। तथा चोक्तम्–

भूल गये और चोरोंकी पल्ली में जा पहुंचे। वहां ५०० चौर रहते थे, चौमासे का समय बिलकुल नजदीक आ पहुंचा था। इतना समय था नहीं कि किसी और दूसरे स्थान पर वहां से चलकर चौमासे में रहने का निश्चय किया जा सके। अतः आचार्यने वहीं पर चतुर्मास व्यतीत करने के अभिप्राय से चौरों के नायकसे चतुर्मास में ठहरने के लिये उपाश्रयकी याचना की। आचार्यकी बात सुनकर पल्लीपति ने उनसे कहा कि आप यहां ठहरें–हमें इसमें कुछ हरकत नहींहै परंतु आप यहां धार्मिक उपदेश देने का कष्ट न करें। कारण कि हम सब यहां के निवासी चौरी करके अपना निर्वाह करते हैं कहीं ऐसा न हो कि आपकी देशना से हमारा व्यापार धंदाबंद हो जाय। आचार्य ने उसकी बात मान ली और स्वाध्याय एवं ध्यान से वहीं पर रहते हुए अपना चौमासे का समय व्यतीत किया। जब विहार करने का समय आया तो उस वक्त सब चौर मिलकर आचार्य को पहुँचाने के लिए इकट्ठे हुए और कुछ दूर तक सब के सब आचार्य महाराज को पहुँचाने के

ચોરોના નેસડામાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ૫૦૦ ચોર રહેતા હતા, ચોમાસાનો સમય નજીક આવી રહ્યો હતો, એટલો સમય ન હતો કે ત્યાંથી બીજા સ્થાને પહોંચીને ત્યાં ચોમાસામાં રહેવાનો નિશ્ચય કરી શકાય. આથી આચાર્યે એ સ્થાન ઉપર ચતુર્માસ વ્યતિત કરવાના અભિપ્રાયથી ચોરોના નાયકથી ચતુર્માસ રોકાવા માટે આશ્રય સ્થાનની યાચના કરી. આચાર્યની વાત સાંભળી ચોરોના નાયકે કહ્યું કે ભલે આપ અહિં રહો અમને એમાં કાંઈ વાંધો નથી. પરંતુ આપ અહિં ધાર્મિક ઉપદેશ આપવાનો વિચાર ન રાખશો. કારણ કે અમે સઘળા અહિંના નિવાસી ચોરી કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરીએ છીયે. કદાચ એવું ન બને કે આપના ઉપદેશથી અમારો ધંધો બંધ થઈ જાય, આચાર્યે તેની વાત માની લીધી અને સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી ત્યાં રહીને પોતાનો ચોમાસાનો સમય વ્યતિત કર્યો. જ્યારે વિહાર કરવાનો સમય આવ્યો તે વખતે બધા ચોરોએ મળી આચા-ર્યને પહોંચાડવા માટે એકઠા થયા અને થોડે દૂર સુધી આ બધા

निर्विषा। पाकप्रवृत्ता अपि एवमेव विचार्य स्वभोजनार्थमर्धं मांसं पृथक् निधाय अर्धं मांसं विषमिश्रितं कृतवन्तः। सर्वे भोजनार्थमुपस्थिताः पल्लीनायकं मोक्तवन्तः। पल्लीपतिनोक्तम्—इदानीं रात्रिः संजाता, मया रात्रिभोजनस्य प्रत्याख्यानं कृतम्, सर्वैर्भुज्यताम्, ततः पल्लीनायकाज्ञया सर्वे चौरा भोक्तुमुपविष्टाः। तत्र सार्धद्वयसंख्यकाश्चोराः सविषमदिरापानेन मृताः, अन्ये सार्धद्वयसंख्यकाः सविषमांसभक्षणेन मृताः। एतत् सर्वं दृष्ट्वा पल्लीनायकेन मनसि चिन्तितम्-

से आधी मदिरा में विष मिला दिया जाय। ऐसा विचार कर उन्होंने आधी मदिरा में विष मिला दिया और आधी मदिरा अपने लिये विना विष की अलग रख ली। उधर जो मांस आदि पकाने में लगे हुए थे उन्होंने भी यही विचार किया और जैसा काम इन लोगोंने किया वैसा ही उन्हों ने किया-अर्थात् उन लोगों ने भी आधे भोजन में विष मिला दिया और आधा भोजन अपने लिये विना विष का अलग रख लिया। जब सब भोजन के लिये बैठने लगे तब सब ने पल्लीपति को भोजन करने के लिये बुलाया। परंतु पल्लीपति ने उस समय भोजन करने से यह कह कर मना कर दिया कि देखो भाईयों इस समय रात्रि हो चुकी है- मैं ने रात्रिभोजन का त्याग किया है, अतः आप लोग ही इस समय भोजन करें। पल्लीपति की इस प्रकार आज्ञा प्राप्त कर वे सब के सब भोजन करने के लिये बैठ गये। उनमें आधे तो :विष मिश्रित मदिरा के पान करने से मर गये और आधे विषमिश्रित मांस के खाने से मर गये। इस प्रकार सर्व विनाश देखकर पल्लीपति ने मन में विचार

આવે. એવો વિચાર કરી તેઓએ અરધા દારૂમાં વિષ મેળવી દીધું અને અરધો દારૂ પોતાના માટે અલગ રાખ્યો. અહિં પણ જે માંસ વગેરે પકાવવામાં લાગેલ હતા તેમણે પણ એવો વિચાર કર્યો જેવું કામ આ લોકોએ કર્યું. અર્થાત્ એ લોકોએ પણ અરધા ભોજનમાં વિષ મેળવી દીધું અને અરધું પોતાના માટે અલગ રાખી લીધું. જ્યારે બધા જમવા માટે બેસવા માંડયા ત્યારે બધાએ તેના આગેવાનને જમવા માટે બોલાવ્યા. પરંતુ આગેવાને એમ કહી ના કહી કે જુઓ ભાઈ ઓ આ સમયે રાત્રીનો સમય થઈ ચુકયો છે મેં રાત્રી ભોજનનો ત્યાગ કરેલ છે આથી આપ લોકોજ જમી લ્યો. આગેવાનની આ પ્રકારે આજ્ઞા મળતાં તે બધા જમવા માટે બેસી ગયા, અને અરધા તો વિષ મેળવેલ દારૂનું પાન કરવાથી મરી ગયા અને અરધા વિષ મિશ્રીત માંસના ખાવાથી મરી ગયા. આ પ્રકારે સર્વ વિનાશ જોઇને આગેવાને મનમાં વિચાર કર્યો કે

देशनां श्रुत्वा तेषु केवलमेकेन पल्लीपतिना रात्रिभोजनप्रत्याख्यानं कृतम्। एकदा पञ्चशतसंख्यकैश्चौरैः सह पल्लीपतिः स्तेयं कर्तुं गतः। एकस्यां नगर्यां बहुतरं धनं चौर्येण प्राप्तं, तदुपादाय ते सर्वे महारण्ये समागत्य तत्र सर्वे संस्थिताः। तत्र तन्नायकेन कथितम्-अत्र भुज्यतां सर्वैः, तदा सार्धद्वयसंख्यकाः पाककरणार्थं प्रवृत्ताः, सार्धद्वयसंख्यकाश्च सुरादिकमानेतुं समीपस्थं ग्रामं गताः। मदिरादिकमानेतुं प्रवृत्तैस्तैश्चिन्तितम्-चौर्येणोपार्जितं सर्वं धनमस्माकं भविष्यति, यद्यर्धमदिरा विषमिश्रिता नीयते। एवं विचिन्त्यार्धमदिरा विषमिश्रिता तैरानीता, अर्धा तु स्वार्थं

आचार्य महाराज की इस प्रकार की धर्मदेशना सुनकर उनमें से केवल एक पल्लीपति ने रात्रिभोजन का त्याग कर दिया। एक समय की बात है कि यह पल्लीपति उन पांचसौ चोरों के साथ चोरी करने के लिये बाहर गया। किसी एक नगर में चौरी करने से उन्हें बहुत सा द्रव्य मिला। उसे लेकर वे सब के सब वहां से चल दिये और किसी एक जंगल में आकर ठहर गये। पल्लीपति ने सब से कहा कि अब सब लोग भोजन की तैयारी करो। पल्लीपति के इस आदेश को पाकर उनमें से आधे अर्थात् अढाईसौ चौर तो भोजन करने की तैयारी में लग गये और अढाइसौ चौर सुरा मदिरा आदि को लेने के लिये पास के गावों में गये। मदिरादिक लानेके लिये गये हुए इन व्यक्तियों ने मनमें विचार किया कि चोरी में जितना भी द्रव्य हाथ लगा है वह सब का सब हम सब लोगों को ही मिल जावे तो बहुत ही उत्तम बात है, इसलिये ऐसा प्रयत्न करना चाहिये कि जो लोग भोजन बना रहे हैं वे सब के सब मर जायें-अतः उन्हें मारने की तरकीब एक यही है कि इस मदिरा में

આચાર્ય મહારાજની આ પ્રકારની ધર્મ દેશના સાંભળીને તેમાંથી ફક્ત એક ચોરના આગેવાને રાત્રી ભોજનનો ત્યાગ કર્યો. એક વખતે તે ચોરનો આગેવાન એ પાંચસો ચોરોની સાથે ચોરી કરવા માટે બહાર ગયો, કોઈ એક નગરમાં ચોરી કરવાથી તેને ઘણું દ્રવ્ય મળ્યું એને લઈ તે બધા ત્યાંથી ચાલતા થયા અને, કોઈ એક જંગલમાં પહોંચી ત્યાં રોકાયા. ચોરના આગેવાને બધાને ભોજનની તૈયારી કરવાનું કહ્યું તેના આદેશને સાંભળી અરધ જેટલા ચોર તો ભોજનની તૈયારીમાં લાગી ગયા અને અરધા દારૂ વિગેરે લેવા માટે પાસેના ગામમાં ગયા, દારૂ વિગેરે લેવા ગયેલા એ ચોરોએ મનમાં વિચાર કર્યો કે, ચોરીમાં મળેલું સઘળું દ્રવ્ય બધુ અમને મળી જાય તો ઘણું સારૂં થાય આ માટે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જે લોકો ભોજન બનાવે છે તે બધા મરી જાય. તેમને મારવાની તરકીબ કેવળ એક જ છે કે આ દારૂમાંના અરધા દારૂમાં વિષ ભેળવ

लक्षणेन सप्तदशविधेन, तपसा अनशनादिद्वादशविधेन च दान्तः=वशीकृतः स्यात् तर्हि वरं=श्रेयः शोभनं भवेदित्यर्थः, संयमो हि आस्रवनिरोधं जनयति, क्षपकश्रेणिं समारोहयति, कर्म निर्जरयति केवलज्ञानमुत्पादयति, शैलेश्यवस्थां प्रापयति सिद्धावस्थां प्रकटयति। तपश्च रागद्वेषादिदोषमलिनात्मसंशोधकं, तेजोलेश्यादिविविधलब्धिजनकं पूर्वसंचितसकलकर्मदाहकं नवकर्मानुत्पादकम्। पुनर्मनस्येवं चिन्तयेत्–अहं परैः=अन्यैः बन्धनैः शृङ्खलादिभिः, वधैः=लगुडचपेटादिभिः, दमितः= निगृहीतः-बद्ध्वा ताडयित्वा च स्वाधीनीकृत इत्यर्थः, मा भवेयम्।

अयं भावः–यदाऽन्ये मम बन्धन ताडनैर्दमनं करिष्यन्ति तदा मम श्रेयो नास्ति, परवशत्वात्, तथाहि–वधबन्धनैः परवशस्य मम चित्तसमाधि र्न सम्भवति तदभावे कर्मनिर्जराभावः, तदभावे दीर्घाध्वसंसारपरिभ्रमणं भविष्यतीति।

एवं मन का दमन करूँ यह सर्वोत्तम है। अगर ऐसा नहीं करूँ तो कदाचित् मुझे (बंधणेहिं वहेहिं परेहि दम्मं तो अहं मा वरं–बंधनैः वधैः परैः दमितः अहं मा वरं) बधनों–शृंखला आदि के द्वारा बांधना-रूप क्रियाओं से तथा वध–चपेटा आदि प्रहारों से जो मैं दूसरों के द्वारा दमित होउँ। अथवा यदि मैं इन्द्रियो एवं मनका जो तप तथा संयम द्वारा दमन कर लूंगा तो यह इसलिये उत्तम है कि मैं भविष्य में अन्य व्यक्तियों द्वारा बंधन एवं वध से निगृहीत नहीं हो सकूंगा। कहने का तात्पर्य यह है कि जब मुझे अन्यजन बंधन एवं ताडन आदि द्वारा निगृहीत करेंगे तो इसमें मेरी कोई भी भलाई नहीं है कारण कि यह अवस्थाएँ अनिच्छापूर्वक वश होने की वजह से सहन करनी पड़ती हैं। इसमें चित्त की समाधि तो होती नहीं है। चित्त में समता भावरूप

સંયમ અને તપ દ્વારા જો હું આત્માનો–ઇન્દ્રિયો અને મનનું દમન કરૂં એ સર્વોત્તમ છે. જો તેમ ન કરૂં તો કદાચિત મને बंधणेहिं वहेहिं परेहिं दम्मंतो अहं मा वरं–बंधनैः वधैः परैः दमितः अहं मा वरं બંધનો શ્રંખલા આદિ દ્વારા બાંધવારૂપ ક્રિયાઓથી તથા વધ–ચપેટા આદિ પ્રહારોથી જો હું બીજાઓથી દમિત બનું અથવા–જો હું ઇન્દ્રિયો અને મનનું તપ તથા સંયમ દ્વારા દમન કરી લઉં. તો તે એ માટે ઉત્તમ છે કે હું ભવિષ્યમાં અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા બંધન અને વધથી નિગૃહીત નહી થઈ શકું. કહેવાનો મતલબ એ છે કે જ્યારે મને બીજા માણસો બંધન અથવા તાડન આદિ દ્વારા નિગૃહીત કરે તો આમાં મારી કોઈ પણ ભલાઈ નથી. કારણ કે, આ અવસ્થાઓ અનિચ્છાએ પરવશ થવાને કારણે સહન કરવી પડે છે. તેમાં ચિત્તની સમાધી થતી નથી. ચિત્તમાં

रात्रिभोजनप्रत्याख्यानेन रसनेन्द्रियमात्रदमनस्य फलमेतद् यन्मया जीवनं लब्धम्, यदि पुनः सर्वथाऽऽत्मदमनं कुर्यां तर्हि कथं न ध्रुवं नित्यमचलमव्याबाधं शिवसौख्यं लभेयम्। एवं विचिन्त्य चौरपल्लीनायकेन मुनिसमीपे गत्वा प्रव्रज्यां गृहीत्वा स्वात्मकल्याणं साधितम् ॥ १५ ॥

आत्मदमनार्थमेवं चिन्तयेदित्याह—

मूलम्—वँरं में अप्पा दंतो. संजमेणं तवेण यं।
मोऽहं परेहिं दम्मंतो, वंधणेहिं वेहेहि यं ॥ १६ ॥

छाया—वरं मे आत्मा दान्तः संयमेन तपसा च।
माऽहं परैर्दमितः बन्धनैर्वधैश्च ॥ १६ ॥

टीका—'वरं मे०' इत्यादि।

मे=मया, आत्मा–मनोरूपः पञ्चेन्द्रियरूपश्च संयमेन=सावद्यानुष्ठानविरति-

किया कि रात्रिभोजन त्याग करने का, जिसमें एक मात्र रसनेन्द्रिय का दमन किया जाता है, यह फल है जो मैं अकेला जीवित बच सका हूं। यदि सर्व प्रकार से मैं आत्मा-इन्द्रियों एवं मन का दमन करूँ तो क्यों नहीं ध्रुव, नित्य, अचल और अव्याबाध मुक्ति सुख का अधिकारी बनूं। इस प्रकार विचार कर उस पल्लीपति ने उसी समय मुनिकी पास जा कर दीक्षा धारण कर आत्मकल्याण के मार्ग का साधन करना प्रारंभ कर दिया ॥१५॥

आत्मा को दमन करने के लिये मोक्षाभिलाषी को इस प्रकार विचार करना चाहिये–'वरंमे०' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(मे अप्पा संजमेण तवेण य दंतो वरं–संयमेन तपसा मया दान्तः वरं) संयम एवं तप के द्वारा जो मैं आत्मा का–इन्द्रियों

રાત્રી ભોજન ત્યાગ કરવાથી માત્ર એક રસનેંદ્રિયનું દમન કરવામાં આવે છે તેનું આ ફળ છે. જે હું એકલો જીવતો રહી શકયો. જો હું સર્વ પ્રકારથી આત્મા-ઇન્દ્રિયો અને મનનું દમન કરૂં તો ધ્રુવ, નિત્ય, અચલ અને અવ્યાબાધ મુક્તિ સુખનો અધિકાર કેમ ન બનું? આ પ્રકારનો વિચાર કરી તે ચોરના આગેવાને એજ વખતે મુનિ પાસે જઇને દીક્ષા ધારણ કરી આત્મ કલ્યાણના માર્ગનું સાધન કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો ॥ ૧૫ ॥

મોક્ષના અભિલાષીએ આ પ્રકારે આત્માનું દમન કરવાનો વિચાર કરવો જોઇએ—वरंमे० ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—मे अप्पा संजमेण तवेणय दंतोवरं–संयमेन तपसा मया दान्तः वरं

चिन्तयति, यदा कथमपि मे बालको भविष्यति तदाऽनेन हनिष्यते। ततः सा हस्तिनी यूथादपसरति, क्रमेण प्रहरं प्रहरद्वयमन्तरितं कृत्वा यूथमध्ये मिलति, क्रमशः सा द्वितीये दिवसे यूथमध्ये गत्वा मिलति एवं कुर्वत्या तया प्रसवसमये समागते सति तापसाश्रमो दृष्टः, सा तत्राऽऽलीना गुप्तस्थाने प्रसूता, बालकः संजातः। स बालकस्तत्र यथा तापसकुमारा घटादिभिरुद्यानगतान् वृक्षान् सिञ्चन्ति, तथा जलाशयं गत्वा स्वशुण्डायां जलं भृत्वा वृक्षान् सिञ्चति। ततस्तापसैस्तस्य

निवास करता था। वहां जितने भी नवीन बच्चे पैदा होते थे सब को मार डालता था। एक समय की बात है कि एक हस्तिनी गर्भवती हुई। गर्भावस्था में हस्तिनी ने विचार किया कि जब मेरी कुक्षि से बच्चा पैदा होगा तो यह निश्चय है कि यह दुरात्मा गज उसे विना मारे नहीं रहेगा, अतः अच्छी अब यही है कि मैं इस यूथ से अलग ही होकर रहूं। ऐसा विचार कर यूथ से अलग रहने लगी–परन्तु यह अलग रहने का भेद प्रकट न हो जाय इस ख्याल से पहिले तो वह यूथ में एक २ दो २ प्रहर के बाद आती जाती रही, फिर १–१–२–२ दिन के बाद मिलती रही। इस प्रकार करते २ जब उसके प्रसव का समय नजदीक आ गया तो वह किसी तापस के आश्रम में जा पहुँची। वहां पर गुप्तस्थान में प्रच्छन्न होकर उसने बच्चे को जन्म दिया। बच्चा क्रमशः बढने लगा। वहां पर जिस तरह तापस कुमार घड़ो में पानी भरकर उद्यान के वृक्षों को सींचा करते थे उसी प्रकार यह हाथी का बच्चा भी जलाशय से अपनी सूंड़ में पानी भर कर उद्यान के वृक्षों

(હાથી) નિવાસ કરતો હતો. ત્યાં જેટલાં નવાં બચ્ચાં જન્મતાં હતાં તે બધાને તે મારી નાખતો. એક સમયની વાત છે એક હાથણી ગર્ભવતી થઈ, ગર્ભાવસ્થામાં હાથણીએ વિચાર કર્યો કે જ્યારે મને બચ્ચુ અવતરશે ત્યારે એ વાત નિશ્ચિત છે કે આ દુરાત્મા હાથી તેને મારી નાખ્યા વગર રહેશે નહીં. આથી સારૂં તો એ છે કે, આ જુથથી જુદા પડીને રહું. આવો વિચાર કરી તે જુથથી જુદી રહેવા લાગી. પરંતુ અલગ રહેવાનો ભેદ પ્રગટ ન થઈ જાય એ માટે તે જુથમાં અવાર નવાર આવતી જતી અને ધીરે ધીરે એકેક દિવસ અને બબ્બે દિવસના અંતરે આવતી જતી. આ પ્રકારે કરતાં કરતાં જ્યારે તેનો પ્રસવ સમય નજીક આવ્યો ત્યારે તે કોઈ તપસ્વીના આશ્રમમાં જઈ પહોંચી અને ત્યાં ગુપ્ત સ્થાનમાં પ્રચ્છન્ન-છૂપાઈ ને બચ્ચાને જન્મ આપ્યો. બચ્ચું મોટું થવા માંડ્યું, ત્યાં જે રીતે તાપસ કુમાર ઘડામાં પાણી ભરીને ઉદ્યાનના વૃક્ષોને પાતા હતા તે રીતે આ હાથીનું બચ્ચું પણ જળાશયથી પોતાની સુંઢમાં પાણી ભરીને

अत्र दृष्टान्तः सेचनकहस्ती यथा—

एकस्यामटव्यां बहुतरहस्तिनीभिः सह महागजो निवसमासीत्। स च जातं जातं करिशावकं विनाशयति। एकदा तत्रैका हस्तिनी सगर्भा जाता, सा चैवं

समाधि की प्राप्ति नहीं होगी–यह भी निश्चित है कि कर्म की निर्जरा नहीं होगी। कर्म की निर्जरा के अभाव में इस अनन्तसंसार का परिभ्रमण भी नहीं रुक सकता है। १७ प्रकार के संयम से एवं १२ प्रकार के अनशन आदि तप से जो मैं आत्मा का दमन कर लूंगा उससे मेरा एकान्त हित होगा। कारण कि संयम से ही आस्रव का निरोध होता है। इसकी सहायता से ही आत्मा क्षपकश्रेणी पर आरूढ होता है। अनन्तगुणी कर्मों की निर्जरा इसके ही सद्भाव से होती है। केवलज्ञान की प्राप्ति जीव को इसी के बल पर होती है। शैलेशी अवस्था का लाभ एवं सिद्धावस्था की प्रकटता इसी तप संयम से मिलती है। रागद्वेष आदि से मलिन आत्मा का शोधन तप से होता है। तेजोलेश्या आदि विविध लब्धियों का जनक तथा पूर्व में संचित समस्त कर्मों का नाशक एवं नवीन कर्मों का आगमन का निरोधक तप होता है। अतः इस अवस्था में एकान्ततः आत्मा का हित भरा हुआ है।

अब सेचनकहस्ती के दृष्टान्त से इस विषय को स्पष्ट करते हैं—

किसी एक अटवीमें अनेक हस्तिनीके साथ एक मदोन्मत्त महागज

સમતાભાવરૂપ સમાધીની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. આ પણ નિશ્ચીત છે કે, કર્મની નિર્જરા પણ થશે નહીં. કર્મની નિર્જરાના અભાવમાં આ અનંત સંસારનું પરિભ્રમણ પણ રોકી શકાવાનું નથી. ૧૭ પ્રકારના સંયમથી અને ૧૨ પ્રકારના અનશન આદિ તપથી જો હું આત્માનું દમન કરી લઉં તો તેનાથી મારૂં એકાન્ત હિત થશે. કારણ કે, સંયમથી જ આશ્રવનો નિરોધ થાય છે, તેની સહાયતાથી જ આત્માં ક્ષપક શ્રેણીએ પહોંચે છે. અનંતગુણી કર્મોની નિર્જરા એનાજ સદ્ભાવથી થાય છે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જીવને એના જ બળથી મળે છે. શૈલેશી અવસ્થાનો લાભ તેમજ સિદ્ધઅવસ્થાની પ્રગટતા એજ તપ સંયમથી મળે છે. રાગદ્વેશ આદિથી મલીન આત્માનું શોધન તપથી થાય છે. તેજો લેશ્યા આદિ વિવિધ લબ્ધિઓના જનક તથા પૂર્વનાં સંચિત સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરનાર અને નવીન કર્મોને રોકનાર તપ હોય છે. આથી આ અવસ્થામાં એકાન્તતઃ આત્માનું હિત સમાયેલું છે.

(સેચનક હાથીના દૃષ્ટાંતથી સૂત્રકાર આ વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે.)

કોઈ એક વનમાં અનેક હાથણીઓની સાથે એક મદોન્મત્ત

आलानस्तम्भे लोहशृङ्खलाभिः स निबद्धः। तापसास्तत्रागत्य सेचनकं भर्त्सयन्ति-अरे गजराज! अधुना क्व ते पराक्रमः, अविनयस्य फलमिदानीं लब्धम्। एतद्वचनं श्रुत्वा सेचनकः क्रुद्धः स्तम्भं भंक्त्वा पुनर्वनं प्रविष्टस्तेषामावासभूमौ वृक्षान् विध्वंसितवान्। पुनः श्रेणिकः सेचनकं गजं निगृहीतुं तद्वनं गतः। अत्रान्तरे पूर्वभव मित्रदेवेन सेचनकसमीपमागत्य प्रोक्तम्-हे वत्स! परेभ्यो दमनात् स्वयं दमनं वरम्, ततस्तद्वचः श्रुत्वाऽसौ स्वयमागत्यालानस्तम्भनिकटे स्थितः।

रहा है। हमारे आश्रम का समस्त वन उसने नष्ट भ्रष्ट कर दिया है। तापसों की इस प्रकार बात सुनकर श्रेणिक ने बड़ी सेना के साथ वन में जाकर उस सेचनक हाथी को पकड़ लिया। और उसे लाकर आलान-स्तंभ में लोहे की सांकलों से बांध दिया। तापस आकर अब उसे भर्त्सित करने लगे। कहने लगे-अरे! सेचनक गजराज! कह अब वह तेरा पराक्रम कहां चला गया, देख तेरी कैसी दुर्दशा हुई है। समझा यह अविनय करने का फल है, जिसे तू भोग रहा है। तापसों के इस प्रकार भर्त्सना भरे वचनों को सुनकर सेचनक को बहुत ही क्रोध आया और उस आवेश में आलानस्तंभ को तोड़ मरोड़ कर वह सीधा वन में जा पहुँचा। वहां पहुँचकर उसने पहिले की तरह ही उनकी आवासभूमि के वृक्षों का विध्वंस करना प्रारंभ कर दिया। राजा श्रेणिक पुनः उसे पकड़ने के लिये वन में आये। इतने में पूर्वभव के मित्र देवने आकर सेचनक से कहा-जो तुम बार २ दूसरों के द्वारा दमित किये जाते हो-उसकी अपेक्षा तो यही अच्छा है कि तुम अपने आपको

આશ્રમનાં સઘળાં વૃક્ષોનો એણે નાશ કરી નાખ્યો છે. તાપસોની વાત સાંભળી શ્રેણિક રાજાએ ભારે સેના સાથે વનમાં જઈ એ સેચનક હાથીને પકડી લીધો અને તેને રાજધાનીમાં લાવી એક ખૂબ મજબૂત સ્તંભ સાથે લોઢાની સાંકળોથી બાંધી દીધો. તાપસોએ આ સમયે તેની સામે જઈ તેની મશ્કરી શરૂ કરી અને કહેવા લાગ્યા-અહો! સેચનક ગજરાજ કહો હવે તમારૂં પરાક્રમ ક્યાં ચાલ્યું ગયુ? જો તારી કેવી દુર્દશા થઈ? અવિનયનું આ ફળ છે, જે તું ભોગવી રહેલ છે. તાપસોનું આ કહેવાનું સાંભળી સેચનકને ખૂબ જ ક્રોધ આવ્યો અને તે જબરજસ્ત એવા સ્તંભને તોડી નાખી લોઢાની સાંકળોને ફગાવી દઈ વનમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચીને ચારે બાજુથી વનનાં વૃક્ષોનો વિચ્છેદ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. રાજા શ્રેણિક ફરી તેને પકડવા માટે વનમાં પહોંચ્યા. આ સમયે સેચનકના પૂર્વભવના મિત્ર દેવે આવી સેચનકને કહ્યું-તમે બીજા દ્વારા ઘડી ઘડી હેરાન થાવ છો-આથી સારૂં તો એ છે કે તમે તમારી જાતે પોતાનું દમન કરો.

'सेचनक' इति नाम कृतम्। स सेचनकस्तापसबालकानां वयस्यो जातः। कदाचिद् भ्रमन्तं यूथाधिपतिं दृष्ट्वा सेचनकस्तं मारितवान्। स्वयं यूथाधिपतिर्जातः। स च तापसाश्रमे वृक्षाणां विध्वंसनं कृतवान्, काऽप्यन्या मन्मातेव प्रच्छन्ना मा तिष्ठतु इति विचारितवांश्च। ततस्ते तापसा रुष्टाः पुष्पफलपूर्णहस्ताः श्रेणिकनृपस्य समीपं गत्वा तमब्रुवन्-एकः सेचनकनामाहस्ती वने तिष्ठति, स चास्माकं वासस्थाने वनं विनाशयति। ततः श्रेणिकेन महत्या सेनया सह वनं गत्वा सेचनकं निगृह्य

को सींचने का काम करने लगा। सिंचनरूप कार्य को करने से तापसों ने इसका नाम "सेचनक" रख दिया। तापस बालक इस पर बड़े प्रसन्न रहा करते, अतः उन सबके साथ यह खूब हिलमिल कर रहने लगा, यहां तक कि उनके साथ इसकी पूर्ण मित्रता हो गई। जब यह खूब बलिष्ट हो चुका-तो एक समय की बात है कि उसने. अवसर पाकर यूथाधिपति हाथी को घूमते समय जान से मार दिया और स्वयं यूथ का अधिपति हो गया। इसने ऐसा विचार किया कि मेरी माता के समान कोई भी हथिनी छुप कर न बच्चा उत्पन्न करे और न छुप कर ही रहे, इस अभिप्राय से इसने आश्रम के समस्त वृक्ष उखाड़ डाले। इसके इस प्रकार के कार्य से तापस लोग रुष्ट हो गये। वे सब के सब पुष्प फलादिकरूप भेट लेकर राजा श्रेणिक के पास पहुँचे। वहां पहुँचकर उन्हों ने राजा को अपनी सारी कथा सुनाई। कहा महाराज! एक सेचनक नामक हस्ती वनमें रहता है वह बहुत ही उपद्रव कर

ઉદ્યાનના વૃક્ષોને પાણી પાવાનું કામ કરવા લાગ્યું, તાપસોએ આ પ્રકારનું કામ કરવાથી તે હાથી બાળકનું નામ 'સેચનક' રાખ્યું. તાપસ બાળક તેના પર ખૂબ પ્રસન્ન રહ્યા કરતા, એથી તે એમની સાથે ખૂબ હળી મળીને રહેવા લાગ્યું, તે ત્યાં સુધી કે એમની સાથે તેની પૂર્ણ મિત્રતા થઈ ગઈ જ્યારે તે હાથી બચ્ચું ખૂબ બળવાન બન્યું ત્યારે એક સમયે તે સશક્ત અને બળવાન બનેલા હાથી બાળે મહાબળવાન અને ઘાતક એવા હાથી ઝુંડપતિને અવસર મેળવી જીવથી મારી નાખ્યો. અને પોતે ઝુંડપતિ બન્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે મારી માતાની માફક કોઈ પણ હાથણી છુપાઈને બચ્ચાને જન્મ ન આપે અને ન તો છુપાઈને રહે. આ અભિપ્રાયથી તેણે આશ્રમનાં બધાં વૃક્ષોને જડમુળથી ઉખેડી નાખ્યાં. હાથીના આ પ્રકારના કાર્યથી તપસ્વીઓના દિલમાં ભારે દુઃખ થયું અને તેઓ પુષ્પ ફળ વગેરે ભેટ લઈ રાજા શ્રેણિકની પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં જઈ રાજાને બધી વાત કહી સંભળાવી અને કહ્યું, મહારાજ! સેચનક નામનો એક હાથી વનમાં રહે છે તે ખૂબ ઉપદ્રવ કરે છે, અમારા

समागताः प्रजा संमिलन्ति। तस्य प्राज्यराज्यसुखं, प्रतिदिवसं नवं नवमिव यौवनम्, नवनीतमिव शिरीषकुसुममिव सुकुमारं शरीरम्, नयनलोभकरं रूपलावण्यम्, सर्वत्राव्याहतगतिकं यानम्, दिङ्मण्डलविजयिनी चतुरङ्गिणी सेना, शीतलसुगन्धमन्दमारुतमनोविनोदनं, नन्दनवनमिव सर्वर्तुसुखदं रमणीयमुद्यानम्, चन्द्रमण्डलावधीरणगगनस्पर्शिधवलप्रासादाः, सर्वे कामभोगा अनुकूला आसन्। असौ दौगुन्दुकदेव इव सर्वं सुखमनुभवन्नास्ते। तत्रैकदा धर्मचन्द्रनामक आचार्यः शिष्यगणपरि-

राज्य का उसे अधिक से अधिक सुख था। यौवन भी इसका प्रतिदिन नवीन नवीन रूप में खिलता रहता था। शरीर इसका नवनीत एवं शिरीष पुष्प से भी अधिक सुकुमार था। रूप लावण्य नयनों को लुभावे ऐसे थे इसे कहीं पर भी चले जाने में कोई रुकावट नहीं होती थी। इसकी चतुरंगिणी सेना दिङ्मंडल को विजय करने वाली थी। इसके एक रमणीय उद्यान था जो नन्दनवन के समान समस्त ऋतुओं में सुखदायक था। जिसमें शीतल, मंद एवं सुगंधित पवन वहा करता था उससे मन का अच्छा विनोद होता था। जिस महल में राजा का निवास था वह चंद्रमंडल से भी रमणीय था तथा इतना ऊँचा था कि आकाश को जैसे स्पर्श करता हो। समस्त कामभोग इसके अनुकूल थे। दौगुन्दुक देव की तरह यह समस्त प्रकार के सुखों को भोगता हुआ अपना समय निश्चितरूप से व्यतीत करते थे। इतने में एक दिन की बात है ग्रामानुग्राम विचरते हुए धर्मचन्द्र नामके आचार्य

દિશાઓમાંથી લોકો દોડીને આવતા હતા. રાજ્યનું એમને સારૂં એવું સુખ હતું, યૌવન પણ એમનું પ્રતિદિન અવનવીન રીતે ખીલતું રહેતું હતું, શરીર એમનું નવનીત (માખણ) અને શિરીષ પુષ્પથી પણ અધિક સુકુમાર હતું, રૂપ લાવણ્ય નયનોને લોભાવે તેવું હતું, કોઈ પણ સ્થળે જવામાં એને કોઈ રૂકાવટ ન હતી, એમની ચતુરંગિણી સેના દિગ્મંડળનો વિજય કરનાર હતી, એમનું એક સુંદર એવું ઉદ્યાન હતું જે નન્દનવન સમાન દરેક રૂતુમાં સુખ આપનાર હતું. જેમાં શીતળ, મંદ, અને સુગંધિત પવન વહ્યા કરતો હતો, જેથી મનને સારો આનંદ મળતો. જે મહેલમાં રાજાનો નિવાસ હતો તે ચંદ્રમંડળથી પણ રમણિય હતો અને તે એટલો ઉંચો હતો કે જે આકાશને અડીને ઉભો હોય એમ લાગતું. બધા કામભોગ એને અનુકૂળ હતા. દૌગુન્દક દેવની માફક એ સમસ્ત પ્રકારનાં સુખોને ભોગવતાં પોતાનો સમય નિશ્ચીંત રીતે વ્યતિત કરતા હતા. આમાં એક દિવસની વાત છે કે ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતા ધર્મચંદ્ર

स्वयमागतं स्तम्भसमीपे त्रिचरणेनावस्थितं सेचनकं दृष्ट्वा श्रेणिकनृपस्तं मिष्टाहारैः स्वर्णभूषणैः करस्पर्शादिभिश्च नितरां लालयति स्म। एवं सेचनकहस्तिवत् स्वयमात्मनो दमनेन लोके सर्वत्रादरं लभमानः सुखी भवति। तथैव परलोकेऽपि सुखी भवति ' तत्रोदाहरणम्—

अष्टमतीर्थंकरस्य श्रीचन्द्रप्रभस्य शासने चन्द्रपुरीनगर्यां तद्वंशपरंपरायां सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत्। स चैवं पूर्वोपार्जितपुण्यराशिरासीत्-येन तस्य दर्शनात् प्रजानामिष्टलाभो भवति, अतस्तद्दर्शनार्थमनुदिवसं तत्र चतसृभ्यो दिग्भ्यः

दमन करो। देव के इस प्रकार वचन सुनकर सेचनक आलानस्तम्भ के पास स्वयं आ कर खड़ा हो गया। राजा सेचनकको आलानस्तंभके पास खड़ा देखकर बड़ा प्रसन्न हुआ। उसने मिष्ट आहार से तथा स्वर्ण के आभूषणों से उसका खूब सत्कार किया। बारंबार उसके ऊपर हाथ फेरा और पुचकारा। मतलब कहने का यही है कि जो व्यक्ति सेचनक हाथी की तरह अपना स्वयं दमन करता है वह सर्वत्र आदरणीय बन कर इस लोक में खूब सुखी हो जाता है। तथा परलोक में आनंदका भोक्ता बनता है, इस विषय में उदाहरण इस प्रकार है—

अष्टमतीर्थंकर श्री चंद्रप्रभु स्वामी के शासन में चंद्रपुरी नाम की नगरी में सुदर्शन नामका एक राजा थे। यह चंद्रप्रभुस्वामी की वंशपरंपरा में ही उत्पन्न हुए थे। उसकी पूर्वोपार्जितपुण्यराशि इतनी प्रबल थी कि जो कोई प्रजाजन इसका दर्शन करते थे उसे अवश्य ही इष्ट का लाभ होता था। इसी से उसके दर्शन के लिये हरएक दिशा से दौड़ २ आते थे।

દેવનાં આ પ્રકારનાં વચન સાંભળી સેચનક પોતાની જાતે જ રાજધાનીમાં પહોંચ્યો અને પ્રથમ જે સ્થળે તેને બાંધવામાં આવેલ હતો તે સ્થળે જઈ ઉભો રહી ગયો. સેચનકને આ રીતે પાછો આવેલો જોઈ રાજા શ્રેણિક ખુશી થયા અને તેને સારૂં એવું મીષ્ટ ભોજન આપી સોનાના અલંકારો પહેરાવી તેના શરીર ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવવા લાગ્યા. કહેવાનો મતલબ એ છે કે જે વ્યક્તિ સેચનક હાથીની માફક સ્વયં પોતાનું દમન કરે છે તે સર્વત્ર આદરને પાત્ર બની આ લોકમાં ખુબ સુખી થઈ પરલોકમાં પણ આનંદના ભોગવનાર બને છે.

આ વિષયમાં ઉદાહરણ આ પ્રકારનું છે—

આઠમા તીર્થંકર શ્રી ચંદ્રપ્રભુસ્વામીના શાસનમાં ચંદ્રપુરી નામના નગરમાં સુદર્શન નામના રાજા હતા. તે ચંદ્રપ્રભુ સ્વામીના વંશના જ હતા. એની પૂર્વોપાર્જીત પુણ્યરાશિ એટલી પ્રબળ હતી કે જે કોઇ પ્રજાજન એમનાં દર્શન કરતો તેને ઈષ્ટનો લાભ અવશ્ય મળી જતો, આથી એમના દર્શન માટે દરેક

अनशनावमोदरिकाभ्यां तपोभ्यां रूपलावण्य संपन्नं सुकुमारं शरीरं कृशयति, तथाहि—चतुर्भक्तं कृत्वा तत्पारणायामन्तप्रान्तंरुक्षं, तदपिसाभिग्रहं, तदपि स्वल्पं, तदप्यवमोदरिकानुकूलं गृह्णाति। तदनन्तरं षष्ठभक्तमष्टमभक्तं दशमभक्तं द्वादशभक्तं यावन्मासक्षपणं तपः कृत्वा सर्वपारणासु अवमोदरिकं तपः कुर्वन्नेव शरीरं कृशतरं कृतवान्। एवं तीव्रतरतपश्चरणाद् धन्यनामानगारवत् शुष्कमांसशोणितः सन् परिचिन्तयति—आचार्यदेशनानुसारेण मया सर्वथाऽऽत्मा दमितः, धर्मध्यानेनात्मबलं माप्य पुष्टोऽस्मि, अतः परं शुक्लध्यानाय सर्वथा यतिष्ये, एवं सोत्साहं विशुद्धभावनया क्षपकश्रेणिं समारुह्यान्तर्मुहूर्तमात्रेण केवलज्ञानं प्राप्तवान्, एवं वर्षैकमात्रेण तीव्रतपसा स्वात्मानं दमयन् सिद्धो जातः। तस्मात् स्वयमेव स्वात्मा दमनीय इति॥१६॥

होकर दीक्षित हो गये। उन्हों ने अपने रूपलावण्ययुक्त सुन्दर सुकुमार शरीर को अनशन एवं अवमोदरिक तप द्वारा कृश करना प्रारंभ कर दिया। कभी वह चतुर्भक्त उपवास करते और पारणा के समय अन्त, प्रान्त एवं रूक्ष आहार लेते, उसमें भी अभिग्रह, अभिग्रह में भी स्वल्प, उसमें भी अवमोदरिकानुकूल लेते। बाद में षष्ठ भक्त, अष्टमभक्त, द्वादशभक्त, से लेकर एक मासक्षपण तक भी तपश्चर्या करते। और इन सब तपस्याओं के पारणा के दिन यह अवमोदरिक तप करते। इससे इनका शरीर अतिशय दुर्बल हो गया। इस प्रकार तीव्र तपश्चर्या के करने से इनका शरीर धन्य नामक अनगार के शरीर की तरह शुष्क मांस शोणित वाला होकर केवल अस्थिपंजर मात्र अवशिष्ट रहा। उस समय उन्होंने विचार किया—कि मैं ने आचार्य महाराज की देशना अनुसार सर्व प्रकार से अपनी आत्मा का दमन किया तथा इस अवस्था

સુકુમાર શરીરને અનશન અને અવમોદરિક તપથી કૃશ કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. કયારેક તેઓ ચતુર્ભક્ત અપવાસ કરતા અને પારણાના સમયે અન્ત, પ્રાન્ત અને રુક્ષ આહાર લેતા હતા. એમાં પણ અભિગ્રહ, અભિગ્રહમાં પણ સ્વલ્પ, એમાં પણ ઉનોદરિક તપ કરતા બાદમાં ષષ્ઠભક્ત, અષ્ટમભક્ત, દશમભક્ત, દ્વાદશભક્ત, થી લઈ એક માસક્ષપણ સુધીની પણ તપશ્ચર્યા કરતા અને એ બધી તપશ્ચર્યાના પારણાના દિવસે ઉણોદરિક તપ કરતા. આથી એમનું શરીર અતિશય દુર્બળ બની ગયું, આ પ્રકારની તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરવાથી તેમનું શરીર ધન્ય નામના અનગારના શરીરની માફક લોહી માંસ વગરનું થઈ ગયું, અને ફક્ત હાડકાનો માળખો જ બાકી રહ્યો. એ સમયે તેમણે વિચાર કર્યો કે—મેં આચાર્ય મહારાજની દેશના અનુસાર સર્વ પ્રકારથી મારા આત્માનું દમન કર્યું

इतो ग्रामानुग्रामं विहरन् चन्द्रपुरीनगर्या बहिरुद्याने सहस्राऽऽम्रवने समवसृतः। तद्वन्दनार्थं सुदर्शनो नृपः सपरिवारः समायातः। आचार्येण सुदर्शननृपस्य नामानुरूपं रूपलावण्यादिकं विलोक्य धर्मदेशना दत्ता-सुदर्शननृपो निशम्य मुनिदेशनां मनसि चिन्तयति-अहो! यः स्वात्मानं स्वयं न दमयति, स परै र्वधबन्धनादिभि र्दमितः सन् स्वात्मनः कर्म निर्जरयितुं न प्रभवति अपितु ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मरजोभिः स्वात्मानं गुरुतरीकृत्य चतुर्गतिकसंसारगर्ते निपतति जन्मजरामरणाद्यनन्तदुःखं प्राप्नोति। इति चिन्तयन् सर्वेभ्यः कामभोगेभ्यो विरज्य प्रव्रजितः।

महाराज अपने शिष्यगण सहित उस चंद्रपुरी नगरी के बाहिर बगीचे में सहस्राम्रवन में पधारे। उनको वन्दन करने के लिये वे सुदर्शननरेश परिवारसहिक वहां गये। आचार्य महाराज ने नाम के अनुरूप उनके रूपलावण्य को देखकर धर्म देशना प्रारंभ की। सुनकर नरेश बहूत ही आनंदित हुए और विचारने लगे-जो व्यक्ति अपनी आत्मा को स्वयं दमन नहीं करता है वह दूसरों द्वारा वध बंधनादिक से दमित होकर अपने कर्मों की निर्जरा करने में शक्ति शाली नहीं होता है किन्तु दुर्ध्यान होने से उस समय वह आत्मा चतुर्गतिक संसाररूप गर्त में निपातन हेतु जो ज्ञानावरणीयादिक अष्टविध कर्म का बंध है उसे दृढ़ करता है। उस कर्मरूपी रज से मलिन बना वह आत्मा इतना भारी हो जाता है कि उसका पतन संसाररूपी गर्त में अवश्यंभावी होता है। और वहां पड़ा हुवा वह जन्ममरण आदिके अनंत दुःखों को भोगता रहता है। इस प्रकार विचार कर वह नरेश समस्त कामभोगों से विरक्त

નામના આચાર્ય પોતાના શિષ્યગણુ સહિત એ ચંદ્રપુરી નગરના બહારના બગીચામાં પધાર્યા. રાજા સુદર્શન તેમને વંદન કરવા પરિવાર સાથે ત્યાં ગયા. આચાર્ય મહારાજે નામના જેવાજ તેના રૂપ લાવણ્યને જોઈ ધર્મ દેશના પ્રારંભ કરી. સાંભળી રાજા ખૂબજ ખુશી થયા અને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે જે વ્યક્તિ પોતાના આત્માનું સ્વયં દમન નથી કરતો તે બીજા દ્વારા વધ બંધનાદિકથી દમિત થઈ પોતાના કર્મોની નિર્જરા કરવામાં શક્તિશાળી બની શકતો નથી. પરંતુ દુર્ધ્યાન હોવાથી એ સમય તે આત્મા ચતુર્ગતિક સંસારરૂપ ખાડામાં અવશ્ય પડે છે. અને એમાં જ પડયો રહી તે જન્મ મરણુ આદિના અનંત દુઃખો ભોગવતો રહે છે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી રાજા સુદર્શન સમસ્ત કામભોગોથી વિરક્ત બની દીક્ષિત થઈ ગયા. તેમણે પોતાના રૂપલાવણ્ય યુક્ત સુંદર

कर्मयोग्यानाम् आचार्यादीनामित्यर्थः, पक्षतः=पार्श्वतः, न उपविशेदिति शेषः। पार्श्वभागोपवेशने गुर्वादिपंक्तौ समावेशात् तत्साम्यं स्यात्, किंच शिष्यं प्रति वक्रावलोकने गुरोः स्कन्धादिबाधासम्भवः तथा चाविनयः प्रसज्येत, तस्मादाचार्यादिबाहुना सह बाहुं कृत्वा शिष्यो नोपविशेदिति भावः। पुरतो न=गुर्वादीनामग्रतोऽपि नोपविशेत्, तथोपवेशने वन्दनार्थमागतानां जनानां गुर्वादिमुखावलोकनेऽन्तरायः स्यात्, पृष्ठतोऽपि नैवोपविशेत्, गुरुशिष्ययोरुभयोरपि मुखादर्शने वाचनादीनामानन्दो न स्यादिति भावः। ऊरुणा=जङ्घया ऊरुं=जङ्घां न युञ्ज्यात्=न संघट्टयेत्, अत्यासन्नोपवेशनादिभिः शिष्यः स्वकीयेनोरुणा गुरोरूरुं न स्पृशेदित्यर्थः। तथाकरणे सति गुर्वादीनामविनयः स्यात्। तथा-शयने=शय्यायां शयित आसीनो वा न प्रतिशृणुयात्। अयं भावः-शय्यागतः शिष्यो यदि गुरुणाऽऽहूतः

आसन विनय को सूत्रकार कहते हैं—'न पक्खओ०' इत्यादि॥

अन्वयार्थ (किचाणं पक्खओ-कृत्यानां पक्षतः "न उपविशेत्" कृतिकर्म-अर्थात् वंदनादि के योग्य-आचार्य तथा अपने से बड़ो के पास में संघट्टा करते हुए बराबर नहीं बैठे। (पुरओ न पिट्ठओ न-पुरतः न पृष्ठतः न) गुरु महाराज के आगे नहीं बैठे। पीछे संघट्टा करता हुआ नहीं बैठे। (ऊरुणा ऊरुं न जुंजे-ऊरुणा ऊरुं न युञ्ज्यात्) उनके ऊरु-घुटना से घुटना लगाकर नहीं बैठे। (सयणे नो पडिस्सुणे) तथा जिस समय आचार्य आदि किसी काम करने के लिये बुलावें अथवा कहें उस समय अपने आसन पर बैठे ही बैठे उत्तर नहीं दे।

कृतिकर्म का अर्थ वन्दन विशेष है। इसका वर्णन मेरे द्वारा रचित आवश्यक सूत्र की टीका में किया गया है। अतः यह विषय वहां से जान लेना चाहिये। इस कृतिकर्म के योग्य आचार्य आदि होते हैं।

આસન-વિનય વિષે સૂત્રકાર કહે છે—न पक्खओ० ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—किच्चाणं पक्खओ-कृत्यानां पक्षतः "न उपविशेत्" કૃતિકર્મ અર્થાત્ વન્દનાદિને યોગ્ય આચાર્ય તથા પોતાનાથી મોટાઓની પાસે તેમની અડોઅડ થઈને બેસવું નહીં, पुरओ न पिट्ठओ न-पुरतः न पृष्ठतः न ગુરુ મહારાજની આગળ બેસવું નહિ, પાછળ અડોઅડ થઈ ન બેસે ऊरुणा ऊरुं न जुंजे-ऊरुणा ऊरुं न युञ्ज्यात् તેમના ઘુંટણથી ઘુંટણ લગાડીને ન બેસે सयणे नो पडिस्सुणे તથા જે સમયે આચાર્ય આદિ કોઈ કામ કરવા માટે બોલાવે અથવા કહે તે સમયે પોતાના આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં જવાબ ન આપે.

ભાવાર્થ—કૃતિ કર્મનો અર્થ વંદન વિશેષ છે। જેનું વર્ણન મારાથી રચિત આવશ્યક સૂત્રની ટીકામાં કરવામાં આવેલ છે, આથી આ વિષય ત્યાંથી

आसनविनयमाह—

मूलम्—नं पंक्खओ नं पुरओ, नेवं किच्चांण पिट्ठंओ।
नं जुंजे'' ऊरुणा ऊरुं, सयंणे नो'' पडिर्स्सुणे॥१८॥

छाया—न पक्षतो न पुरतो, नैव कृत्यानां पृष्ठतः ।
न युञ्ज्याद् ऊरुणा ऊरुं, शयने नो प्रतिशृणुयात् ॥ १८ ॥

टीका—'न पक्खओ' इत्यादि ।

कृत्यानाम्=कृतियोग्याः कृत्याः, अत्र कृतिशब्देन कृतिकर्म गृह्यते, कृतिकर्म-वन्दनविशेषः, तद्वर्णनमावश्यकसूत्रस्य मत्कृतमुनितोषिणीटीकायां द्रष्टव्यम्, कृति-

सुन्दर लता को प्रत्यनीकभाव नष्ट कर देता है। इसलिये मोक्षाभिलाषी विनयवान शिष्य का कर्तव्य है कि वह स्वप्न में भी अपने गुरु महाराज का प्रत्यनीक न बनें।

श्लोक में "वाचा कर्मणा" जो पद दिये गये हैं उसका मतलब यह है कि गुरु के प्रति शिष्य ऐसा न कहे कि "आप भी क्या कुछ जानते हैं"। इस प्रकार का व्यवहार वाचनिक प्रतिकूल आचरण में गर्भित होता है। इसी तरह वे जिस संस्तारक पर बैठते हों उसका कभी भी शिष्य को उल्लंघन नहीं करना चाहिये। उससे पैर का संघर्षण या संघट्टन न हो इसकी सदा सावधानी रखनी चाहिये। तथा आचार्य महाराज के समक्ष कभी भी शिष्य को उच्च आसन पर नहीं बैठना चाहिये और उनके आने पर अपने आसन से उठकर गुरु महाराज को वंदन आदि करना उचित है ॥ १७॥

લતાનો પ્રત્યનિકભાવ નાશ કરી નાખે છે. આ માટે મોક્ષાભિલાષી વિનયવાન શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે સ્વપ્નામાં પણ પોતાના ગુરુ મહારાજનો પ્રત્યનિક ન બને.

શ્લોકમાં (वाचा कर्मणा) જે પદ આપવામાં આવેલ છે તેનો મતલબ એ છે કે ગુરુના પ્રતિ શિષ્ય એવું ન કહે કે "તમે પણ શું કાંઈ જાણો છો" આ પ્રકારનો વહેવાર વાચનિક પ્રતિકૂલ આચરણમાં ગર્ભિત થાય છે. આ રીતે તે જે આસન ઉપર બેસતા હોય તેનું શિષ્યે કદિ પણ ઉલ્લંઘન કરવું ન જોઈએ, એ આસનને તેનો પગ ન લાગે તેની તેણે સાવચેતી રાખવી જોઈએ તથા આચાર્ય મહારાજની સામે કદી પણ શિષ્યે ઉંચા આસન પર બેસવું ન જોઈએ અને તેમના આવવાથી પોતાના આસન ઉપરથી ઉભા થઈ ગુરુ મહારાજને વંદન વગેરે કરવું ઉચિત છે ॥ ૧૭ ॥

मूलम्--नेवँ पल्हेत्थियं कुज्जा, पक्खैपिंडं च संजएं।
पाएं पैसारिए वाँवि नें चिट्ठे गुरुंणंतिएं ॥ १९॥

छाया—नैव पर्यस्तिकां कुर्यात् , पक्षपिण्डं च संयतः।
पादौ प्रसार्य वापि, न तिष्ठेद् गुरूणामन्तिके ॥ १९॥

टीका—' नेव पल्हत्थियं ' इत्यादि।

संयतः—मुनिः, पर्यस्तिकाम्-द्वे जानुनी उत्थाप्य वस्त्रेण पृष्ठतः समारभ्य पार्श्वद्वयं जानुद्वयं च संवेष्ट्योपवेशनं पर्यस्तिका, यद्वा-जङ्घाद्वयं वस्त्रेण संवेष्ट्यो-

---

उन्हें प्राप्त नहीं हो सकेगा। तथा गुरु महाराज की जंघा से जंघा अड़ाकर भी शिष्य को इसलिये नहीं बैठना चाहिये कि इस प्रकार की क्रिया से गुरु महाराज का अविनय होता है। गुरु महाराज जब किसी कार्य करने के लिये शिष्य को बुलावें तो उस समय उसका कर्तव्य है कि वह 'तहेति-तहेति' कहकर आसनसे उसी वख्त संभ्रान्तचित्त होकर आसन का परित्यागकर देवें और बड़ी भक्तिसे विनयके साथ गुरुके समक्ष जाकर हाथ जोड़ वन्दना करके पूछे कि हेभदंत! आज्ञा दीजिये-किस कार्य के लिये आपने मुझे याद किया है। इस प्रकार का व्यवहार भी विनयधर्म में परिगृहीत हुआ है ॥ १८॥

'नेव पल्हत्थियं०' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(संजए संयतः) मुनि शिष्य को (गुरुणंतिए-गुरुणामन्तिके) अपने गुरुजनों के समक्ष (पल्हत्थियं नेव कुज्जा-पर्यास्तिकां नैव कुर्यात्) पैरों पर पैर रखकर-पालरथी मारकर-पद्मासन माड़कर-कभी नहीं बैठना चाहिये। इस प्रकार बैठने से आशातना दोष लगता है।

એને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. તેમ ગુરુ મહારાજના ગોઠણથી ગોઠણ ભીડાવીને શિષ્યે એટલા માટે ન બેસવું જોઈએ, કારણ કે આ પ્રકારની ક્રિયાથી ગુરુ મહારાજનો અવિનય થાય છે, ગુરુ મહારાજ કોઈ કામ માટે શિષ્યને બોલાવે તો તે સમયે એનું કર્તવ્ય છે કે પોતાના આસન ઉપરથી એજ વખતે સ્વસ્થ ચિત્ત બની ગુરુ બોલાવે ત્યારે તહેત કહી આસનનો ત્યાગ કરી ભક્તિપૂર્વક વિનય સાથે ગુરુની સામે જઈ હાથ જોડી વંદના કરી પૂછે કે હે ભદન્ત! આજ્ઞા આપો કયા કામ માટે આપે મને યાદ કરેલ છે. આ પ્રકારનો વહેવાર પણ વિનય ધર્મમાં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે ॥ ૧૮॥

નેવ પલ્હત્થિયં ઈત્યાદિ,

અન્વયાર્થ—संजए-संयतः મુનિ શિષ્યે गुरुणंतिए-गुरुणामन्तिके પોતાના ગુરૂજનોની સામે पल्हत्थियं नेवकुज्जा-पर्योस्तिका नैव कुर्यात् પગ ઉપર પગ રાખી-પલોંઠી લગાવી-પદ્માસન લગાડી, કદિ પણ બેસવું ન જોઈએ. આ

किंचित्कार्यकरणाय प्रोक्तो वा स्यात्, तदा शिष्येण शय्यायां स्थितेनैव न श्रोतव्यम्, किं तु गुरुवचनश्रवणसमनन्तरमेव संभ्रान्तचेताः सविनयः कृताञ्जलिः सन् गुरोः समीपमागत्य चरणारविन्दं वन्दमानः 'अनुगृहीतोऽहम्' इति मनसि मन्यमानो वदेत्–'भदन्त! आज्ञापयतु किं विधेयं मया' इति ॥ १८ ॥

मोक्षाभिलाषी शिष्य का कर्तव्य है कि वह आचार्यादिक को दायें बायें न बैठे। कारण कि इस प्रकार बैठने से गुर्वादिक की पंक्ति में उसका समावेश होता है। दर्शनार्थी लोग शिष्य को समझेंगे कि यही गुरु महाराज है। तथा शिष्य के प्रति जब गुरु को देखने की इच्छा होगी तो वे अपनी गर्दन को मोड़कर उसको देखेंगे, इससे उनकी गर्दन में तथा स्कंध आदि फिराने में तकलीफ होगी, तथा गुरु महाराज का संघट्टा आदि होने से शिष्य को आशातना आदि दोष लगने का संभव है। इसलिये गुरु महाराज की बराबरी में नहीं बैठना चाहिये। गुरु महाराज के आगे भी इसी तरह से नहीं बैठना चाहिये। कारण कि इस प्रकार से बैठने में गुरु महाराज को वन्दना निमित्त आने वालों को उनके दर्शनों में अन्तराय होती है। इसी प्रकार गुरु के पीछे भी शिष्य को नहीं बैठना चाहिये–क्यों कि इस प्रकार से बैठने पर गुरु को शिष्य का मुख नहीं दीख सकेगा और शिष्य को गुरु का मुख नहीं दीख सकेगा, इससे वाचना पृच्छना आदि में अन्तराय होने से उनका आनंद

જાણી લેવો જોઈએ, આ કૃતિકર્મના યોગ્ય આચાર્ય આદિ હોય છે. મોક્ષાભિલાષી શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે આચાર્ય આદિથી ડાબા-જમણા ન બેસે કારણ કે, આ પ્રકારે બેસવાથી ગુરુ આદિની પંકિતમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. દર્શનાર્થી લોક શિષ્યને જ ગુરુ મહારાજ માની લે. શિષ્ય તરફ જ્યારે ગુરુ મહારાજને જોવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તે પોતાની ગરદન મરડીને તેના તરફ જોશે આથી એમની ગરદનમાં તથા ખભા વગેરે ફેરવવામાં તકલીફ થશે તથા ગુરુ મહારાજનું સંઘટ્ટ આદિ થવાથી શિષ્યને અશાતના આદિ દોષ લાગવાનો સંભવ છે. આ માટે ગુરુ મહારાજની બરોબરીમાં બેસવું ન જોઈએ તેમ ગુરુ મહારાજની આગળ પણ આ રીતે બેસવું ન જોઈએ. કારણ કે આ પ્રકારના બેસવાથી ગુરુ મહારાજની વંદના માટે આવનારને તેમના દર્શનમાં અંતરાય થાય છે. આ પ્રકારે ગુરુની પાછળ પણ શિષ્યે બેસવું ન જોઈએ કેમ કે આ રીતે બેસવાથી ગુરુ શિષ્યનું મુખ જોઈ શકતા નથી અને શિષ્ય, ગુરુનું મુખ જોઈ શકતા નથી અને ગુરુ શિષ્યનું મુખ જોઈ શકે નહીં આથી વાચના પૃચ્છના આદિમાં અંતરાય થવાથી એનો

प्रेक्षितुं शीलमस्येति तथा, असौ गुरूणां प्रसादः-यदन्येषां शिष्याणां सद्भावेऽपि गुरवो मामाज्ञापयन्तीति विचारशील इत्यर्थः। यद्वा-केन विधिना गुरुः प्रसन्नो भवेदिति भावनाभावितः, गुरुप्रसादलाभार्थी इति यावत्। उक्तञ्च—

जो नत्थि भग्गसाली, नो सो गुरुदेसणं इहं लभइ।
धारामियस्स निवडइ, अंगेणो पुन्नहीणाणं ॥ १ ॥

छाया—यो नास्ति भाग्यशाली, नासौ गुरुदेशनामिहालभते।
धाराऽमृतस्य निपतति, अङ्गे नो पुण्यहीनानाम् ॥ १ ॥

तथा नियागार्थी=मोक्षार्थी शिष्यः गुरुं=धर्माचार्यादिकं, सदा उपतिष्ठेत्= 'मत्थएण वंदामि' इत्यादि वदन् सविनयं गुरुसमीपे तिष्ठेदित्यर्थः ॥२०॥

जावे, अथवा किसी कार्य करने के लिये कहा जावे-तब वह (कयाइवि-कदाचिदपि) कभी भी (तूसणीओ न-तूष्णीकः न भवेत्) उत्तर दिये विना नहीं रहे चाहे वीमार भी होवे तौ भी चुपचाप न रहे। (पसाय-पेही-प्रसादप्रेक्षी) यह समझे कि मेरा वड़ा भारी सौभाग्य का उदय है, जो अन्य शिष्यों के होने पर भी गुरु महाराज मुझे ही आज्ञाप्रदान-कर रहे हैं। अथवा-यह विचार करे कि गुरु महाराज जिस उपाय से मेरे पर प्रसन्न हों वही उपाय मुझे करते रहना चाहिये। इस प्रकार की भावना से भावित होकर गुरु के प्रसाद का लाभार्थी बने। क्यों कि कहा भी है-जिस प्रकार हीन पुण्यवालों के शरीर ऊपर अमृत रस की धारा नहीं पड़ती है-उसी प्रकार जो शिष्य भाग्यशाली नहीं होता है वह गुरु की देशना का पात्र नहीं होता है। इसी तरह (नियागट्ठी) मोक्षा-भिलाषी शिष्य का कर्तव्य है कि वह (सया गुरुं उवचिट्ठे-सदा गुरुं

જ્યારે તેને બોલાવવામાં આવે અથવા કોઈ કામ માટે કહેવામાં આવે ત્યારે कयाइवि-कदाचिदपि તે કદિ પણ तुसणीओ न-तुष्णीकः न भवेत् ઉત્તર આપ્યા વગર ન રહે. ચાહે તે બીમાર હોય તો પણ ચુપચાપ ન રહે. पसायपेही-प्रसादप्रेक्षी તે એવું સમજે કે, મારા સૌભાગ્યનો મોટો ઉદય છે કે, બીજા શિષ્યો હોવા છતાં પણ ગુરુ મહારાજ મને જ આજ્ઞા આપે છે. અથવા એવો વિચાર કરે કે ગુરુ મહારાજ જે ઉપાયથી મારા ઉપર પ્રસન્ન રહે તેવો જ ઉપાય મારે કરતા રહેવું જોઈએ. આ પ્રકારની ભાવનાથી ભાવિક બનીને ગુરુના પ્રસાદનો લાભાર્થી બને. કેમકે, કહ્યું છે કે—જે પ્રકારે દુર્ભાગીના શરીર ઉપર અમૃતરસની ધાર પડતી નથી, એ પ્રકારથી જે શિષ્ય ભાગ્યશાળી નથી હોતો તે ગુરુની દેશનાને પાત્ર બનતો નથી. આ રીતે नियागट्ठी-મોક્ષાભિ-લાષી શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે सया गुरुं उवचिट्ठे-सदा गुरुं उपतिष्ठेत् હમેશાં

पवेशनं, पर्यस्तिका, ताम्, पक्षपिण्डं-बाहुद्वयेन कायवेष्टनं च नैव कुर्यात्। अपि वा=अपि च गुरूणाम् अन्तिके=संनिधौ पादौ=चरणौ प्रसारितौ कृत्वा न तिष्ठेत्। इदमुपलक्षणम्—एकजङ्घोपरि अपरचरणं निधायापि न तिष्ठेत्। तथासत्यविनयः स्यादिति भावः॥ १९॥

मूलम्—आयरिएहिं वाहित्तो, तुसिणीओ न कयाइ वि।
पसायपेही नियागट्ठी, उवचिट्ठे गुरुं सया॥२०॥

छाया—आचार्यैर्व्याहृतः तूष्णीको, न कदाचिदपि।
प्रसादप्रेक्षी नियागार्थी, उपतिष्ठेत् गुरुं सदा॥ २०॥

टीका—'आयरिएहिं०' इत्यादि।

आचार्यैः=गुरुभिः, व्याहृतः-आहूतः, यद्वा-उक्तः सन् तूष्णीकः=मौनावलम्बी, कदाचिदपि=ग्लानाद्यवस्थायामपि न भवेदिति शेषः। किंतु प्रसादप्रेक्षी=प्रसादं

(पक्खपिंडं च नेव कुज्जा-पक्षपिण्डं च नैव कुर्यात्) इसी प्रकार दोनों हाथों से घुटने बांधकर तथा पीठ भाग से लेकर दोनों घुटनों को वस्त्र बांधकर भी बैठना गुरु महाराज की आशातना है। (पाए पसारिए वावि न चिट्ठे-पादौ प्रसार्य वापि न तिष्ठेत्) अर्थात् गुरु महाराज के सामने पैरों को पसार कर भी शिष्य को बैठना उचित नहीं है। इसी तरह अर्ध पद्मासन के रूप में भी उनके समक्ष नहीं बैठना चाहिये। ऐसा करने से अविनय दोष लगता है॥ १९॥

'आयरिएहिं०' इत्यादि।

अन्वयार्थ—शिष्य को चाहिये कि वह (आयरिएहिं वाहित्तो-आचार्यैः व्याहृतः सन्) आचार्य तथा अपने से बड़ों द्वारा जब बुलाया

પ્રકારે બેસવાથી અશાતનાનો દોષ લાગે છે. पक्खपिंडं च नेव कुज्जा-पक्षपिण्डं च नैव कुर्यात् આ પ્રકારે બન્ને હાથોને ગોઠણ ઉપર લગાવી. તથા વાંસાના ભાગથી લઈ બન્ને ઘુટણને વસ્ત્રથી બાંધી બેસવાથી પણ ગુરુ મહારાજની અશાતના થાય છે. पाए पसारिए वावि न चिट्ठे-पादौ प्रसार्य वापि न तिष्ठेत् અર્થાત્ ગુરુ મહારાજની સામે પગ લાંબા કરીને પણ શિષ્યે બેસવું ઉચિત નથી. આ રીતે અર્ધ પદ્માસનના રૂપથી પણ એમની સામે બેસવું ન જોઈએ એમ કરવાથી અવિનય દોષ લાગે છે ॥ ૧૯॥

'आयरिएहिं०' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—વિવેકી શિષ્ય માટે એ જરૂરી છે કે તે आयरिएहिं वाहित्तो-आचार्यैः व्याहृतः सन् આચાર્ય તથા પોતાનાથી મોટા

आसनावस्थितं शिष्यं वदति, तदा शिष्यो व्याख्यानादिकालेपि पट्टाद्यासने नोपविष्टः स्याद्, किंतु आसनं त्यक्त्वा धीरः=बुद्धिमान्, शिष्यः यतः=यत्नवान् एकाग्रचित्तः सन् यत्=यत् कार्यं, गुरुणोक्तं सुकरं दुष्करं वा, तत्तत् प्रतिशृणुयात्, 'अवश्यकरणभावोऽस्ति' इत्युक्त्वा स्वीकुर्यात्। अत्र-धीर इति विशेषणं व्याख्यानादिकाले, तथा स्वशरीरादिकार्यवशाद् व्यग्रस्यापि शिष्यस्य गुरुविनयाराधनार्थं क्षमत्वं सावधानत्वं च सूचयति। 'यतः' इति विशेषणेन समितिगुप्तिसमाराधनपूर्वकं गुरोः सकलकार्यसंपादनाभिरुचिः सूचिता। प्रतिशृणुयादिति पदेन गुरुवचनश्रवणसमनन्तरमविलम्बेन तत्कार्यसंपादनार्थं स्वीकृतिवचनमुक्त्वाऽन्यत् सर्वं स्वकीयकार्यं विहाय प्रथमं सर्वथा गुरुकार्यसाधने सादरा प्रवृत्तिः सूचिता ॥२१॥

बैठा हो तौ भी उस समय शीघ्र उठकर उसे गुरु महाराज की आज्ञा का पालन करना चाहिये। ऐसा नहीं करना चाहिये कि गुरु महाराज की बात सुनकर भी पुनः आसन पर बैठ जावें। अर्थात् उस समय व्याख्यान आदि का समय हो तौ भी गुरु महाराज की आज्ञा का आराधन करना चाहिये। इसी बात को उत्तरार्ध मे सूत्रकार ने स्पष्ट किया है-(चइऊण आसणं धीरो जओ जत्तं पडिस्सुणे-त्यक्त्वा आसनं धीरः यत्तत् प्रतिशृणुयात्) चाहे वह कार्य सरल हो चाहे कठिन हो तौ भी सर्वप्रकार के संकल्प विकल्प से रहित होकर गुरु महाराज कथित कार्य को "अवश्य करने का भाव है" ऐसा कहकर शिष्य को स्वीकार करना चाहिये। सूत्र में जो धीर विशेषण दिया गया है उससे सूत्रकार का यह अभिप्राय सूचित होता है कि जिस समय गुरु महाराज कार्य करने के लिये शिष्य से कहें उस समय वह शिष्य चाहे व्याख्यान देने

આસન ઉપર બેસેલ હોય તો પણ ત્યાંથી તુરત જ ઉઠીને તેણે ગુરુ મહારાજની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ. એવું નહીં કરવું જોઈએ કે, ગુરુ મહારાજની વાત સાંભળીને પણ આસન ઉપર પાછો બેસી જાય અર્થાત્ એ વખતે વ્યાખ્યાન આદિનો સમય હોય તો પણ ગુરુ મહારાજની આજ્ઞાનું આરાધન કરવું જોઈએ. આ વાતને ઉત્તરાર્ધથી સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કરેલ છે.

चइऊण आसणं धीरो जओ जत्तं पडिस्सुणे-त्यक्त्वा आसनं धीरः यतो यत्तत् प्रतिशृणुयात् ચાહે તે કામ સરળ હોય, ચાહે કઠીન હોય તો પણ સર્વ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત થઈને ગુરુ મહારાજે કહેલા કામને "અવશ્ય કરવું જોઈએ તેવો ભાવ છે" એવું કહીને શિષ્યે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. સૂત્રમાં જે ધીર વિશેષણ અપાયેલ છે તેનાથી સૂત્રકારનો એ અભિપ્રાય જણાય છે કે, જે સમયે ગુરુ મહારાજ કામ કરવા માટે શિષ્યને કહે તે સમયે શિષ્ય

आसनस्थितस्य शिष्यस्य विनयमाह—

मूलम्—आलवंते लवंते वा, न निसिज्ज कयाइवि ।
चइऊण आसणं धीरो, जओ जत्तं[१२] पडिस्सुणे ॥२१॥

छाया—आलपति लपति वा, न निषीदेत् कदाचिदपि ।
त्यक्त्वा आसनं धीरो, यतो यत्तत् प्रतिशृणुयात् ॥ २१ ॥

टीका—' आलवंते ' इत्यादि ।

गुरौ आलपति=सकृद् वदति सति, कार्यस्य लघुत्वात्सकृत्कथनमिति भावः, यथा-आसनमानीयताम्, पारणं क्रियताम्, इत्यादि, वा=अथवा गुरौ लपति= पुनः पुनः कथयति सति ग्रहणासेवनाशिक्षायां स्वपरवैयावृत्त्यकार्ये च, कार्यस्य बृहत्त्वादत्यावश्यकत्वाच्च पुनः पुनः कथनमिति भावः, शिष्यः कदाचिदपि न निषीदेत्= आसनाऽऽसीनो न भवेत्। अयं भावः—यदि गुरुः किंचित् कार्यं सकृद् वा, पुनः पुनर्वा,

---

उपतिष्ठेत्) " मत्थे णं वंदामि " इस प्रकार विनयद्योतक शब्द का व्यवहार करता हुआ सदा अपने गुरु के समक्ष उपस्थित होवे ।

भावार्थ-गुरुमहाराज जिस तरह अपने ऊपर प्रसन्न हो उत्तम शिष्य का कर्तव्य है कि वह उस प्रकार प्रयत्नशील रहे ॥ २० ॥

' आलवंते० ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(आलवंते लवंते वा कयाइ वि न निसिज्जा-आलपति लपति वा कदाचिदपि न निषीदेत्) उत्तमशिष्य-विनयशीलशिष्य का कर्तव्य है कि जब गुरु महाराज किसी कार्य को करने के लिये एक ही बार में कहें या बार २ भी कहें तो उस समय उसे कभी उस कार्य को करने के लिये आना कानी नहीं करनी चाहिये । अर्थात्-उस समय वह शिष्य चाहे अपने आसन पर भी

પોતાના ગુરુની સમક્ષ જતી વખતે मत्थे णं वंदामि આ પ્રકારનો વિનય ધોતક શબ્દનો વહેવાર કરતો રહે.

ભાવાર્થ—ગુરુદેવ જે રીતે પોતાના ઉપર પ્રસન્ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવાનું ઉત્તમ શિષ્યનું કર્તવ્ય છે, અને એ પ્રકારે તે પ્રયત્નશીલ રહે ॥ ૨૦ ॥

आलवंते० ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—आलवंते लवंते वा कयावि न निसिज्जा-आलपति लपति वा कदाचिदपि न निषीदेत् ઉત્તમ શિષ્ય-વિનયશીલ શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે જ્યારે ગુરુ મહારાજ કોઈ કામ કરવા માટે એક જ વખતે કહી દે અથવા વારંવાર કહે તે સમયે તેણે કદિ પણ એ કાર્યને કરવા માટે આનાકાની કરવી ન જોઈએ. અર્થાત્—એ વખતે એ શિષ્ય ભલે પોતાના

कृत्वा स्थितः सन् प्राञ्जलिपुटः=कृताञ्जलिः, सूत्रादिकं पृच्छेत् । यद्वा—कदाचिदपि =बहुश्रुतत्वेऽपि आसनगतः शय्यागतो वा न पृच्छेत् सूत्रादिकमित्यर्थः ।

'आसणगओ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—उत्तम शिष्य को चाहिये कि वह (आसणगओ-आसनगतः) आसन पर बैठे २ अथवा (सेज्जागओ-शय्यागतः) संस्तारक पर बैठे २ या सोये २ (रोगादिक अवस्था को छोड़कर) (कयाइवि-कदाचिदपि) कभी भी (न पुच्छिज्जा-न पृच्छेत्) गुरु महाराज से सूत्र का अर्थ अथवा उनकी कुशलता न पूछे । किन्तु (आगम्मुक्कुडुओ संतो पंजली उडो पुच्छिज्जा-आगम्य उत्कुटुकः सन् प्राञ्जलिपुटः पृच्छेत्) उनके समीप आकर और उत्कुटुकासन-उकडु आसनसे बैठकर दोनों हाथजोड़ फिर उनसे सूत्र आदि का अर्थ पूछे । शिष्य कितना ही बहुश्रुती क्यों न हो तौ भी अपने गुरु से सूत्रार्थ की प्रच्छना अथवा सुख शाता की पृच्छना आसन पर बैठे २ या विस्तर पर लेटे २ नहीं करनी चाहिये । यद्यपि सूत्रार्थ की पृच्छना संशय होने पर ही की जाती है । बहुश्रुत होने पर भी संशय हो सकता है । अब ऐसी स्थिति में शिष्य का धर्म है कि उस संशय की

आसणगओ ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—ઉત્તમ શિષ્યની એ ફરજ છે કે તે आसनगओ-आसनतः આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં અથવા सेज्जागओ-शय्यागतः શય્યામાં બેઠાં બેઠાં કે સુતાં સુતાં (રોગાદિક અવસ્થાને છોડીને) कयाइवि-कदाचिदपि કદી પણ ગુરુ મહારાજથી સૂત્રનો અર્થ અથવા એમની કુશળતા न पुच्छिज्जा-न पृच्छेत् ન પુછે. પરંતુ आगम्मुक्कुडुओ संतो पंजलि उडो पुच्छिज्जा-आगम्य उत्कुटुकः सन् प्राञ्जलिपुटः पृच्छेत् તેમનિ સામે આવી અને ઉત્કુટાસનથી બેસી બન્ને હાથ જોડી ત્યારપછી એમને સૂત્ર આદિના અર્થ પુછે અને સુખ-શાતાના સમાચાર પુછે શિષ્ય ગમે તેવો બહુશ્રુત કેમ ન હોય તો પણ પોતાના ગુરુથી સૂત્રાર્થના અર્થ અથવા સુખશાતાના સમાચાર આસન પર બેઠાં બેઠાં અથવા તો પથારી પર સુતાં સુતાં ન પુછવા જોઇએ. જો કે સૂત્રાર્થ આદિના અર્થ સંશય થવાથી જ પુછાય છે. બહુશ્રુત હોવા છતાં પણ સંશય થાય છે. આથી આવી સ્થિતિમાં શિષ્યનો ધર્મ છે કે, એ સંશયની નિવૃત્તિ માટે તે ગુરુની સમક્ષ જાય અને ખુબ વિનયની સાથે એ સંશયની નિવૃત્તિ

मूलम्—आसणगओ न पुच्छिज्जा, नेव सेज्जागओ कयाइ वि।
आगम्मुक्कुडुओ संतो, पुच्छिज्जा पंजलीउडो ॥२२॥

छाया—आसनगतो न पृच्छेत्, नैव शय्यागतः कदाचिदपि।
आगम्योत्कुटुकः सन्, पृच्छेत् प्राञ्जलिपुटः ॥ २२ ॥

टीका—'आसणगओ' इत्यादि। आसनगतः=आसनोपविष्टः सन् न पृच्छेत् सूत्रार्थं कुशलादिकं वा किमपि न पृच्छेदित्यर्थः। तथा-कदाचिदपि कस्मिन्नपि काले शय्यागतः-संस्तारकस्थितः नैव पृच्छेत्-रोगाद्यवस्थां विना शयानः सन् किमपि नैव पृच्छेदित्यर्थः। किंतु आगम्य=गुरोः समीपे आगत्य, उत्कुटुकः=उत्कुटुकासनं

के लिये भी तैयार रहा हो-वह काल उसके व्याख्यान करने का भी हो अथवा अपने शारीरिक कार्य के वश से वह शिष्य व्यग्रचित्त वाला भी हो तौ भी विनय धर्म की आराधना निमित्त उसे गुरु महाराज कथित कार्य करने की क्षमता एवं उस कार्य करने में विशेष सावधानी रखनी चाहिये। "जओ-यतः" यह पद यह प्रकट करता है कि शिष्य को समिति गुप्ति के आराधनपूर्वक ही गुरु महाराज के समस्त कार्यों के सम्पादन में रुचि शील होना चाहिये। "प्रतिशृणुयात्" यह क्रिया-पद इस विशेषता का सूचक है कि गुरु वचन के श्रवण के अनन्तर ही विना किसी विलंब के उनके कार्य को करने के लिये प्रतिज्ञा वचन कहकर और अपने निज कार्य को भी छोड़कर शिष्य का कर्तव्य है कि वह सर्व प्रकार से उनके कार्य के साधन करने में सादर प्रवृत्ति करे ॥२१॥

ભલે વ્યાખ્યાન આપવા માટેની તૈયારીમાં હોય-તે સમય તેને વ્યાખ્યાન કરવાનો હોય, અથવા પોતાના શારીરિક કાર્યના વશથી તે શિષ્ય વ્યગ્ર ચિત્ત-વાળો હોય તો પણ વિનય ધર્મની આરાધના નિમિત્ત તેનામાં ગુરુ મહારાજે કહેલા કામને કરવાની ક્ષમતા અને એ કામ કરાવવામાં વિશેષ સાવધાની રાખવી જોઈએ. जओ-यतः એ પદ એવું પ્રગટ કરે છે કે, શિષ્યે સમિતિ ગુપ્તિના આરાધન પૂર્વક જ ગુરુ મહારાજના દરેક કામોનું સંપાદન કરવામાં રુચી કેળવવી જોઈએ. प्रतिशृणुयात् એ ક્રિયાપદ એ વિશેષતાનું સૂચક છે કે ગુરુવચનને સાંભળતાં જ કોઈ પ્રકારના વિલંબ વિના એમના કામને કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા વચન કહીને અને પોતાનું કામ હોય તેને છોડીને શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે, તે સર્વ પ્રકારથી ગુરુ મહારાજના કામને પૂરું કરવામાં પોતાની સાદર પ્રવૃત્તિ કરે. ॥ ૨૧ ॥

कृत्वा स्थितः सन् प्राञ्जलिपुटः=कृताञ्जलिः, सूत्रादिकं पृच्छेत् । यद्वा–कदाचिदपि =बहुश्रुतत्वेऽपि आसनगतः शय्यागतो वा न पृच्छेत् सूत्रादिकमित्यर्थः ।

'आसणगओ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—उत्तम शिष्य को चाहिये कि वह (आसणगओ–आसनगतः) आसन पर बैठे २ अथवा (सेज्जागओ–शय्यागतः) संस्तारक पर बैठे २ या सोये २ (रोगादिक अवस्था को छोड़कर) (कयाइवि–कदाचिदपि) कभी भी (न पुच्छिज्जा–न पृच्छेत्) गुरु महाराज से सूत्र का अर्थ अथवा उनकी कुशलता न पूछे । किन्तु (आगम्मुक्कुडुओ संतो पंजली उडो पुच्छिज्जा–आगम्य उत्कुटुकः सन् प्राञ्जलिपुटः पृच्छेत्) उनके समीप आकर और उत्कुटुकासन–उकडु आसनसे बैठकर दोनों हाथजोड़ फिर उनसे सूत्र आदि का अर्थ पूछे । शिष्य कितना ही बहुश्रुती क्यों न हो तौ भी अपने गुरु से सूत्रार्थ की प्रच्छना अथवा सुख शाता की पृच्छना आसन पर बैठे २ या विस्तर पर लेटे २ नहीं करनी चाहिये । यद्यपि सूत्रार्थ की पृच्छना संशय होने पर ही की जाती है । बहुश्रुत होने पर भी संशय हो सकता है । अब ऐसी स्थिति में शिष्य का धर्म है कि उस संशय की

आसणगओ ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—ઉત્તમ શિષ્યની એ ફરજ છે કે તે आसनगओ-आसनतः આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં અથવા सेज्जागओ-शय्यागतः શય્યામાં બેઠાં બેઠાં કે સુતાં સુતાં (રોગાદિક અવસ્થાને છોડીને) कयाइवि-कदाचिदपि કદી પણ ગુરુ મહારાજથી સૂત્રનો અર્થ અથવા એમની કુશળતા न पुच्छिज्जा-न पृच्छेत् ન પુછે. પરંતુ आगम्मुक्कुडुओ संतो पंजलि उडो पुच्छिज्जा-आगम्य उत्कुटुकः सन् प्राञ्जलिपुटः पृच्छेत् તેમનિ સામે આવી અને ઉત્કુટાસનથી બેસી બન્ને હાથ જોડી ત્યારપછી એમને સૂત્ર આદિના અર્થ પુછે અને સુખ-શાતાના સમાચાર પુછે શિષ્ય ગમે તેવો બહુશ્રુત કેમ ન હોય તો પણ પોતાના ગુરુથી સૂત્રાર્થના અર્થ અથવા સુખશાતાના સમાચાર આસન પર બેઠાં બેઠાં અથવા તો પથારી પર સુતાં સુતાં ન પુછવા જોઇએ. જો કે સૂત્રાર્થ આદિના અર્થ સંશય થવાથી જ પુછાય છે. બહુશ્રુત હોવા છતાં પણ સંશય થાય છે. આથી આવી સ્થિતિમાં શિષ્યનો ધર્મ છે કે, એ સંશયની નિવૃત્તિ માટે તે ગુરુની સમક્ષ જાય અને ખુબ વિનયની સાથે એ સંશયની નિવૃત્તિ

अयं भावः-बहुश्रुतोऽपि शिष्यः संशये सति गुरुं पृच्छति सूत्रार्थम्, तत्र विनयपूर्विकैव प्रच्छना करणीया यथा गुरोराशातना न भवेदिति। उत्कुटुक इति विशेषणेन-इन्द्रियदमनशीलत्वं विनीतत्वं च सूचितम्, प्राञ्जलिपुट इत्यनेन सर्वविधविनयवत्त्वं जातिकुलसम्पन्नत्वं च सूचितम् ॥ २२ ॥

मूलम्—एवं विणयजुत्तस्स, सुत्तं अत्थं च तदुभयं।
पुच्छमाणस्स सीसस्स, वागरिज्ज जहासुयं ॥२३॥

छाया—एवं विनययुक्तस्य, सूत्रम् अर्थं च तदुभयम्।
पृच्छतः शिष्यस्य, व्याकुर्याद् यथाश्रुतम् ॥ २३ ॥

टीका—'एवं विणयजुत्तस्स' इत्यादि। एवं=उक्तप्रकारेण विनययुक्तस्य-विनयवतः, सूत्रम्-कालिकोत्कालिकादि, अर्थं-तद्बोध्यं, सूत्राभिप्रायमित्यर्थः।

निवृत्तिके लिये गुरुके सन्मुख जावे और बड़े विनयके साथ उस संशय की निवृत्ति करे। गुरु महाराज का विनय भक्ति में यदि जरा सी भी त्रुटि हो जायगी तो शिष्य आशातना दोष का भागी होगा। "उत्कुटुक" इस विशेषण से सूत्रकार यह सूचित करते हैं कि जो इस आसन से बैठता है वह साधु इन्द्रिय दमन शील तथा विनीत होता है। "प्राञ्जलिपुट" इस विशेषण से शिष्य में सभी प्रकार के विनयगुण तथा जातिसम्पन्नता एवं कुल सम्पन्नता सूचित होती है ॥गा.२२॥

'एवं' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(एवं-एवं) पूर्वोक्त प्रकार से (विणयजुत्तस्स-विनययुक्तस्य) विनयधर्म से युक्त होकर (सुत्तं अत्थं च तदुभयं पुच्छमाणस्स-सूत्रं अर्थं तदुभयं पृच्छतः) सूत्र-अर्थ और सूत्र अर्थ दोनों को पूछने वाले (सीसस्स-शिष्यस्य) शिष्य को (जहासुयं

કરી લ્યે. ગુરુ મહારાજની વિનય ભક્તિમાં જરા પણ ભૂલ થાય તો શિષ્ય આસાતના દોષનો ભાગી બને છે. "उत्कुटुक" આ વિશેષણથી સૂત્રકાર એ એ સૂચિત કરે છે કે, જે આ આસનથી બેસે છે તે સાધુ ઇન્દ્રિયનું દમન કરનાર તથા વિનિત હોય છે. "प्राञ्जलिपुट" આ વિશેષણથી શિષ્યમાં સર્વ પ્રકારના વિનયગુણ તથા જાતિસંપન્નતા અને કુળસંપન્નતા દેખાઈ આવે છે. ॥૨૨॥

एवं ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—एवं-एवं પૂર્વોક્ત પ્રકારથી विणयजुत्तस्स - विनययुक्तस्य વિનય ધર્મથી યુક્ત બની सुत्तं अत्थं च तदुभयं पुच्छमाणस्स-सूत्रं अर्थं तदुभयं पृच्छतः સૂત્ર-અર્થ અને સૂત્ર અર્થ બન્નેને પુછવાવાળા

उक्तञ्च—

जो सुत्ताभिप्पाओ, सो अत्थो अज्जए य जम्हा । (स्था. २ ठा. १ उ०)

छाया—यः सूत्राभिप्रायः सोऽर्थः, अर्यते च यस्मात् ।

व्याख्या—यः सूत्रस्य अभिप्रायः स एव अर्थः । यस्मात्=यतः करणादसावर्थः सूत्रात् अर्यते गम्यते । तदुभयं=सूत्रार्थद्वयं च पृच्छतः=पृच्छां कुर्वतः शिष्यस्य गुरुः यथाश्रुतं-गुरुपरंपरातो यथा ज्ञातं तथा सूत्रम्, अर्थं तदुभयं च व्याकुर्यात् =कथयेत्, न तु स्वबुद्धया कल्पितं कृत्वा बोधयेदिति भावः । इह तावत् सूत्रज्ञानाय सूत्रस्य शब्दार्थं तल्लक्षणं तद्भेदं तद्वाचनादिकं च निर्दिशामः, तथाहि—

वागरिज्जा-यथाश्रुतं व्याकुर्यात्) गुरु महाराज उन सब का शास्त्रविहित विधि के अनुसार प्रतिपादन करे ।

कालिक उत्कालिक आदि सूत्र है । सूत्र का जो अभिप्राय है वही अर्थ है । कहा भी है-जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए य जम्हा-सूत्र के अभिप्राय को अर्थ कहा गया है । क्यों कि यह अर्थ सूत्र से ही निश्चित किया जाता है । इस तरह केवल सूत्र को अथवा उसके अर्थ को एवं इन दोनों को जब शिष्य अपने आचार्य महाराज से पूछे तो आचार्य महाराज को चाहिये कि वे उसको गुरु परंपरा से यथाज्ञात सूत्र-अर्थ एवं दोनों को अच्छी तरह समझावें । ऐसा न करें कि अपनी निजी कल्पना से मिश्रित कर उन्हें समझावें । सूत्रज्ञान के लिये उपयोगी समझकर सूत्र का शब्दार्थ, उसका लक्षण, उसके भेद, एवं उसकी वाचना आदि के विषय में कुछ स्पष्टीकरण किया जाता है ।—

શિષ્યને जहासुयं वागरिज्जा-यथाश्रुतं व्याकुर्यात् ગુરુ મહારાજ એ બધાનો શાસ્ત્ર વિહિત વિધિ અનુસાર પ્રતિપાદન કરે.

કાલિક ઉત્કાલિક આદિ સૂત્ર છે, સૂત્રનો જે અભિપ્રાય છે તે જ અર્થ છે. કહ્યું પણ છે,-जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए य जम्हा-સૂત્રના અભિપ્રાયને અર્થ કહેવામાં આવેલ છે. કેમ કે, આ અર્થ સૂત્રથી નિશ્ચીત કરવામાં આવે છે. આ રીતે કેવળ સૂત્રને અથવા તેના અર્થને અથવા એ બન્નેને જ્યારે શિષ્ય પોતાના આચાર્ય મહારાજને પૂછે તો આચાર્ય મહારાજે તેને ગુરુ પરંપરાથી યથાજ્ઞાત સૂત્ર-અર્થ અને બન્નેને સારી રીતે સમજાવે એવું ન કરે કે પોતાની જ કલ્પનાથી મિશ્રિત કરી તેને સમજાવે. સૂત્ર જ્ઞાનને માટે ઉપયોગી સમજીને સૂત્રનો શબ્દાર્થ, તેનું લક્ષણ, તેનો ભેદ, અને તેની વાચના આદિના વિષયમાં કાંઇક સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવે છે-सूचयतीति सूत्रम्—

अयं भावः—बहुश्रुतोऽपि शिष्यः संशये सति गुरुं पृच्छति सूत्रार्थम्, तत्र विनयपूर्विकैव पृच्छना करणीया यथा गुरोराशातना न भवेदिति। उत्कुटुक इति विशेषणेन–इन्द्रियदमनशीलत्वं विनीतत्वं च सूचितम्, प्राञ्जलिपुट इत्यनेन सर्वविधविनयवत्त्वं जातिकुलसम्पन्नत्वं च सूचितम् ॥ २२ ॥

मूलम्—एवं विणयजुत्तस्स, सुत्तं अत्थं च तदुभयं।
पुच्छमाणस्स सीसस्स, वागरिज्ज जहासुयं ॥२३॥

छाया—एवं विनययुक्तस्य, सूत्रम् अर्थं च तदुभयम्।
पृच्छतः शिष्यस्य, व्याकुर्याद् यथाश्रुतम् ॥ २३ ॥

टीका—'एवं विणयजुत्तस्स' इत्यादि। एवं=उक्तप्रकारेण विनययुक्तस्य–विनयवतः, सूत्रम्–कालिकोत्कालिकादि, अर्थं–तद्बोध्यं, सूत्राभिप्रायमित्यर्थः।

निवृत्तिके लिये गुरुके सन्मुख जावे और बड़े विनयके साथ उस संशय की निवृत्ति करे। गुरु महाराज का विनय भक्ति में यदि जरा सी भी त्रुटि हो जायगी तो शिष्य आशातना दोष का भागी होगा। "उत्कुटुक" इस विशेषण से सूत्रकार यह सूचित करते हैं कि जो इस आसन से बैठता है वह साधु इन्द्रिय दमन शील तथा विनीत होता है। "प्राञ्जलिपुट" इस विशेषण से शिष्य में सभी प्रकार के विनयगुण तथा जातिसम्पन्नता एवं कुल सम्पन्नता सूचित होती है ॥गा.२२॥

'एवं' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(एवं-एवं) पूर्वोक्त प्रकार से (विणयजुत्तस्स–विनययुक्तस्य) विनयधर्म से युक्त होकर (सुत्तं अत्थं च तदुभयं पुच्छमाणस्स–सूत्रं अर्थं तदुभयं पृच्छतः) सूत्र–अर्थ और सूत्र अर्थ दोनों को पूछने वाले (सीसस्स–शिष्यस्य) शिष्य को (जहासुयं

કરી લ્યે. ગુરુ મહારાજની વિનય ભક્તિમાં જરા પણ ભૂલ થાય તો શિષ્ય આસાતના દોષનો ભાગી બને છે. "उत्कुटुक" આ વિશેષણથી સૂત્રકાર એ એ સૂચિત કરે છે કે, જે આ આસનથી બેસે છે તે સાધુ ઇન્દ્રિયનું દમન કરનાર તથા વિનિત હોય છે. "प्राञ्जलिपुट" આ વિશેષણથી શિષ્યમાં સર્વ પ્રકારના વિનયગુણ તથા જાતિસંપન્નતા અને કુળસંપન્નતા દેખાઈ આવે છે. ॥૨૨॥

एवं ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—एवं-एवं પૂર્વોક્ત પ્રકારથી विणयजुत्तस्स – विनययुक्तस्य વિનય ધર્મથી યુક્ત બની सुत्तं अत्थं च तदुभयं पुच्छमाणस्स–सूत्रं अर्थं तदुभयं पृच्छतः સૂત્ર–અર્થ અને સૂત્ર અર્થ બન્નેને પુછવાવાળા

उक्तञ्च—

जो सुत्ताभिप्पाओ, सो अत्थो अज्जए य जम्हा । (स्था. २ ठा. १ उ०)

छाया—यः सूत्राभिप्रायः सोऽर्थः, अर्यते च यस्मात् ।

व्याख्या—यः सूत्रस्य अभिप्रायः स एव अर्थः । यस्मात्=यतः कारणादसावर्थः सूत्रात् अर्यते गम्यते । तदुभयं=सूत्रार्थद्वयं च पृच्छतः=पृच्छां कुर्वतः शिष्यस्य गुरुः यथाश्रुतं-गुरुपरंपरातो यथा ज्ञातं तथा सूत्रम्, अर्थं तदुभयं च व्याकुर्यात् =कथयेत्, न तु स्वबुद्ध्या कल्पितं कृत्वा बोधयेदिति भावः । इह तावत् सूत्रज्ञानाय सूत्रस्य शब्दार्थं तल्लक्षणं तद्भेदं तद्वाचनादिकं च निर्दिशामः, तथाहि—

वागरिज्जा-यथाश्रुतं व्याकुर्यात्) गुरु महाराज उन सब का शास्त्रविहित विधि के अनुसार प्रतिपादन करे ।

कालिक उत्कालिक आदि सूत्र है । सूत्र का जो अभिप्राय है वही अर्थ है । कहा भी है-जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए य जम्हा-सूत्र के अभिप्राय को अर्थ कहा गया है । क्यों कि यह अर्थ सूत्र से ही निश्चित किया जाता है । इस तरह केवल सूत्र को अथवा उसके अर्थ को एवं इन दोनों को जब शिष्य अपने आचार्य महाराज से पूछे तो आचार्य महाराज को चाहिये कि वे उसको गुरु परंपरा से यथाज्ञात सूत्र-अर्थ एवं दोनों को अच्छी तरह समझावें । ऐसा न करें कि अपनी निजी कल्पना से मिश्रित कर उन्हें समझावें । सूत्रज्ञान के लिये उपयोगी समझकर सूत्र का शब्दार्थ, उसका लक्षण, उसके भेद, एवं उसकी वाचना आदि के विषय में कुछ स्पष्टीकरण किया जाता है ।—

શિષ્યને जहासुयं वागरिज्जा-यथाश्रुतं व्याकुर्यात् ગુરુ મહારાજ એ બધાનો શાસ્ત્ર વિહિત વિધિ અનુસાર પ્રતિપાદન કરે.

કાલિક ઉત્કાલિક આદિ સૂત્ર છે, સૂત્રનો જે અભિપ્રાય છે તેજ અર્થ છે. કહ્યું પણ છે,-जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए य जम्हा-સૂત્રના અભિપ્રાયને અર્થ કહેવામાં આવેલ છે. કેમ કે, આ અર્થ સૂત્રથી નિશ્ચીત કરવામાં આવે છે. આ રીતે કેવળ સૂત્રને અથવા તેના અર્થને અથવા એ બન્નેને જ્યારે શિષ્ય પોતાના આચાર્ય મહારાજને પૂછે તો આચાર્ય મહારાજે તેને ગુરુ પરંપરાથી યથાજ્ઞાત સૂત્ર-અર્થ અને બન્નેને સારી રીતે સમજાવે એવું ન કરે કે પોતાની જ કલ્પનાથી મિશ્રિત કરી તેને સમજાવે. સૂત્ર જ્ઞાનને માટે ઉપયોગી સમજીને સૂત્રનો શબ્દાર્થ, તેનું લક્ષણ, તેનો ભેદ, અને તેની વાચના આદિના વિષયમાં કાંઈક સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવે છે-सूचयतीति सूत्रम्—

अयं भावः—बहुश्रुतोऽपि शिष्यः संशये सति गुरुं पृच्छति सूत्रार्थम्, तत्र विनयपूर्विकैव मच्छना करणीया यथा गुरोराशातना न भवेदिति। उत्कुटुक इति विशेषणेन-इन्द्रियदमनशीलत्वं विनीतत्वं च सूचितम्, प्राञ्जलिपुट इत्यनेन सर्वविधविनयवत्त्वं जातिकुलसम्पन्नत्वं च सूचितम् ॥ २२ ॥

मूलम्—एवं विणयजुत्तस्स, सुत्तं अत्थं च तदुभयं।
पुच्छमाणस्स सीसस्स, वागरिज्ज जहासुयं ॥२३॥

छाया—एवं विनययुक्तस्य, सूत्रम् अर्थं च तदुभयम्।
पृच्छतः शिष्यस्य, व्याकुर्याद् यथाश्रुतम् ॥ २३ ॥

टीका—'एवं विणयजुत्तस्स' इत्यादि। एवं=उक्तप्रकारेण विनययुक्तस्य-विनयवतः, सूत्रम्-कालिकोत्कालिकादि, अर्थं-तद्वोध्यं, सूत्राभिप्रायमित्यर्थः।

निवृत्तिके लिये गुरुके सन्मुख जावे और बड़े विनयके साथ उस संशय की निवृत्ति करे। गुरु महाराज का विनय भक्ति में यदि जरा सी भी त्रुटि हो जायगी तो शिष्य आशातना दोष का भागी होगा। "उत्कुटुक" इस विशेषण से सूत्रकार यह सूचित करते हैं कि जो इस आसन से बैठता है वह साधु इन्द्रिय दमन शील तथा विनीत होता है। "प्राञ्जलिपुट" इस विशेषण से शिष्य में सभी प्रकार के विनयगुण तथा जातिसम्पन्नता एवं कुल सम्पन्नता सूचित होती है ॥गा.२२॥

'एवं' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(एवं-एवं) पूर्वोक्त प्रकार से (विणयजुत्तस्स-विनययुक्तस्य) विनयधर्म से युक्त होकर (सुत्तं अत्थं च तदुभयं पुच्छमाणस्स-सूत्रं अर्थं तदुभयं पृच्छतः) सूत्र-अर्थ और सूत्र अर्थ दोनों को पूछने वाले (सीसस्स-शिष्यस्य) शिष्य को (जहासुयं

કરી લ્યે. ગુરુ મહારાજની વિનય ભક્તિમાં જરા પણ ભૂલ થાય તો શિષ્ય આસાતના દોષનો ભાગી બને છે. "उत्कुटुक" આ વિશેષણથી સૂત્રકાર એ એ સૂચિત કરે છે કે, જે આ આસનથી બેસે છે તે સાધુ ઇન્દ્રિયનું દમન કરનાર તથા વિનિત હોય છે. "प्राञ्जलिपुट" આ વિશેષણથી શિષ્યમાં સર્વ પ્રકારના વિનયગુણ તથા જાતિસંપન્નતા અને કુળસંપન્નતા દેખાઈ આવે છે. ॥૨૨॥

एवं ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—एवं-एवं પૂર્વોક્ત પ્રકારથી विणयजुत्तस्स - विनययुक्तस्य વિનય ધર્મથી યુક્ત બની सुत्तं अत्थं च तदुभयं पुच्छमाणस्स-सूत्रं अर्थं तदुभयं पृच्छतः સૂત્ર-અર્થ અને સૂત્ર અર્થ બન્નેને પુછવાવાળા सीसस्स-

सूत्रपदनिक्षेपनामकं द्वितीयं द्वारम्—

अथ–सूत्रपदनिक्षेपः। द्रव्यसूत्रं–कार्पासादिकम्। भावसूत्रं तु–अस्मिन् ज्ञानाधिकारे सूचकं ज्ञानं श्रुतज्ञानम्, तस्यैव स्वपरार्थसूचकत्वात्, श्रूयते यत् तत् श्रुतं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, श्रुतं च तद् ज्ञानं श्रुतज्ञानम्। तच्च–एकादशाङ्गानि, प्रकीर्णकानि, दृष्टिवादश्च। तदुक्तम्—

"एक्कारसमंगाइं, पइन्नगं दिट्ठिवाओ य" इति। (उ. २८ अ. २३ गा.)

॥ इति द्वितीयं सूत्रपदनिक्षेपद्वारम् ॥

अथ तृतीयं सूत्रलक्षणद्वारम्—

यत् सूत्रं सूत्रलक्षणोपेतं तदेवोच्चारणीयम्, लक्षणरहितं हि सूत्रं विवक्षितमर्थं न साधयति, तस्माल्लक्षणयुक्तमेव सूत्रमिष्यते, अतः सूत्रलक्षणं वाच्यम्। तद् यथा–

अप्पक्खरं महत्थं, बत्तीसदोसविरहियं जं च।
लक्खणजुत्तं सुत्तं, अट्ठहि य गुणेहि उववेयं॥

जिसके सेवन से–उपासना करने से–उसके द्वारा प्रतिपादित मार्ग का अनुसरण करने से–अष्टविध कर्मों का आत्मा से निर्गमन हो जाय उसका नाम सूत्र है। १।

सूत्र पद निक्षेप नामक दूसरा द्वार कहते हैं—

सूत्र के दो भेद हैं–१ द्रव्यसूत्र, २ भावसूत्र। कपास आदि से बना हुआ द्रव्यसूत्र है। भावश्रुत का नाम भावसूत्र है। इससे ही स्वरूप और परस्वरूप का सूचन–अर्थात् बोध होता है। जो सुना जाय वह श्रुत एवं जिसके द्वारा जाना जाय वह ज्ञान है। श्रुतरूप जो ज्ञान है उस का नाम श्रुतज्ञान है। ११ अंग प्रकीर्णक (पइन्ना) एवं दृष्टिवाद ये सब श्रुतज्ञान स्वरूप हैं। कहा भी है–"एक्कारसमंगाइं पइन्नगं दिट्ठिवाओय"। ३।

કરવાથી તેના દ્વારા પ્રતિપાદિત માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી આઠ પ્રકારના કર્મોનું આત્માથી નિર્ગમન થઇ જાય તેનું નામ સૂત્ર છે. ॥ ૧ ॥

સૂત્રપદ નિક્ષેપ નામનું બીજું દ્વાર કહે છે—

સૂત્રના બે ભેદ છે—૧ દ્રવ્યસૂત્ર, ૨ ભાવસૂત્ર કપાસ વગેરેથી બનેલ દ્રવ્યસૂત્ર છે, ભાવશ્રુતનું નામ ભાવસૂત્ર છે. આનાથી જ સ્વ સ્વરૂપ અને પર-સ્વરૂપનું સૂચન–અર્થાત્ બોધ થાય છે. જે સાંભળી શકાય તે શ્રુત અને જેનાથી જાણી શકાય તે જ્ઞાન છે. શ્રુતરૂપ જે જ્ઞાન છે. એનું નામ શ્રુતજ્ઞાન છે. ૧૧ અંગ પ્રકિર્ણક (પઇન્ના) અને દ્રષ્ટીવાદ એ બધા શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે–एक्कारसमंगाइं पइन्नगं दिट्ठिवाओ य

नतु कः सूत्रशब्दार्थः ?-उच्यते-सूचयतीति सूत्रम्, यथा सूची सूत्रेण सूच्यते, सूचीसंलग्नं यत् सूत्रं तदेव सूच्याः सूचकं प्रबोधकं भवति, तथाऽर्थसंबद्धं सूत्रं, वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन यावानर्थः सूत्रे विद्यमानस्तस्य तस्यार्थस्य सूचकं सूत्रम्। एवमर्थस्य सूचनात् सूत्रम् ॥ १ ॥ अथवा-सीव्यतीति सूत्रम्। यथा-सूत्रं-तन्तुः अङ्गरक्षिकादीनि सीव्यति, एवमर्थे च पदं सीव्यति=योजयति-एवं च सीवनात् सूत्रमिति ॥ २ ॥ अथवा-स्रवतीति सूत्रम् यथा-चन्द्रकान्तमणिः चन्द्रकिरणसंनिधानाज्जलं स्रवति-प्रादुर्भावयति। एवं सूत्रमप्याचार्यसंनिधानादर्थं प्रस्रवति तथा च स्रवणात् सूत्रमिति ॥ ३ ॥ अथवा-सरतीति सूत्रम्, अष्टविधं कर्म सरति-निर्गच्छति येन तत् सूत्रम् ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमं सूत्रशब्दार्थद्वारम् ॥ १ ॥

सूचयतीति सूत्रम्—

सूत्र शब्द का अर्थ-जिस प्रकार सूई संलग्न सूत्र सूई का प्रबोधक होता है उसी तरह अर्थ संबद्ध सूत्र वाच्य वाचकभाव संबंध से जितना २ अर्थ अपने में विद्यमान होता है उतने २ अर्थ का सूचक होता है, इस तरह "सूचयतीति सूत्रम्" अर्थ का सूचक होने से सूत्र कहा गया है। यह व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ है। अथवा-"सीव्यतीति सूत्रम्"-जिस प्रकार डोरा अंगरक्षिका-कुर्ता-आदि वस्त्रों को सीता है परस्पर में जोड़ देता है-उसी तरह सूत्र भी अर्थ को योजित कर देता है। अथवा-"स्रवतीति सूत्रम्"-जिस प्रकार चंद्रकान्तमणि चंद्र किरणों के संपर्क से द्रवित हो जाता है-पानी छोड़ता है-उसी प्रकार सूत्र भी आचार्य के संनिधान से अर्थ को अपनेमें प्रकट कर देता है। अथवा-"सरतीति सूत्रम्"-

સૂત્ર શબ્દનો અર્થ-જે રીતે સોય સંલગ્ન સૂત્ર સોયનો પ્રબોધક બને છે તેવી રીતે અર્થ સંબદ્ધ સૂત્ર વાચ્ય વાચક ભાવ સંબંધથી જેટલા જેટલા અર્થ તેનામાં વિદ્યમાન હોય છે, એટલા એટલા અર્થનો સૂચક હોય છે. "सूचयतीति सूत्रम्" અર્થનો સૂચક હોવાથી જ સૂત્ર કહેવામાં આવેલ છે. આ વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે. અથવા-सीव्यतीति सूत्रम् જે રીતે દોરો અંગનું રક્ષણ કરનાર કુર્તા આદિ વસ્ત્રોને સીવે છે, પરસ્પરથી જોડી દે છે. એવી જ રીતે સૂત્ર પણ અર્થને યોજનાર હોય છે. અથવા स्रवतीतिसूत्रम् જે રીતે ચંદ્રકાન્ત મણી ચંદ્રકિરણોના સંપર્કથી દ્રવિત બને છે. પાણી છોડે છે-તે પ્રકારે સૂત્ર પણ આચાર્યના સંનિધાનથી અર્થને કે જે પોતાનામાં સમાયેલ છે તે પ્રગટ કરી દે છે અથવા सरतीति सूत्रम् જેના

'महाक्षरं महार्थं' यथा–दृष्टिवादः ॥ ४ ॥ यच्च द्वात्रिंशद्दोषविरहितं= अलीकादिभिर्द्वात्रिंशद्दोषैर्वर्जितं तथाऽष्टभिर्गुणैरुपेतं सूत्रं तल्लक्षणयुक्तं सूत्रं भवति तत् सूत्रं पठनीयमित्यर्थः ।

अथ–सूत्रदोषाः—

अथ सूत्राणां द्वात्रिंशद्दोषा उच्यन्ते—

अलियमुवघायजणयं, णिरत्थगमवत्थयं छलं दुहिलं ।
निस्सारमहियमूणं, पुणरुत्तं वाहयमजुत्तं ॥ १ ॥
कमभिन्न–वयणभिन्ने, विभत्तिभिन्नं च लिंगभिन्नं च ।
अणमिहियमपयमेव य, सभावहीणं ववहियं च ॥ २ ॥
काल–जति–च्छवि–दोसो, समयविरुद्धं च वयणमित्तं च ।
अत्थावत्ती दोसो, हवइ य असमासदोसो य ॥ ३ ॥
उवमा रूवगदोसो, निद्देसपयत्थसंधिदोसो य ।
एए य सुत्तदोसा, बत्तीसं हुंति नायव्वा ॥ ४ ॥

छाया—अलीकम् १, उपघातजनकं २, निरर्थकं ३, अपार्थकं ४, छलं ५, द्रुहिलम् ६, निःसारम् ७, अधिकम् ८, ऊनम् ९, पुनरुक्तं १०, व्याहतं ११, अयुक्तम् १२, ॥ १ ॥

क्रमभिन्न १३, वचनभिन्ने १४, विभक्तिभिन्नं च १५, लिङ्गभिन्नं च १६, अनभिहितं १७, अपदमेव च १८, स्वभावहीनं १९, व्यवहितं च २० ॥ २ ॥

तथा बृहत्कल्पादि सूत्र २। महा अक्षर वाला हो पर अर्थ अल्प हो जैसे–ज्ञाताध्ययन आदि ३। महाक्षर वाला हो और अर्थ भी जिसका महान् हो जैसे दृष्टिवाद ४। ३२ बत्तीस दोष सूत्र के ये हैं—

३२ दोष सूत्र के–अलीक १, उपघातजनक २, निरर्थक ३, अपार्थक ४, छल ५, द्रुहिल ६, निःसार ७, अधिक ८, ऊन ९, पुनरुक्त १०, व्याहत ११, अयुक्त १२, क्रमभिन्न १३, वचनभिन्न १४, विभक्तिभिन्न १५, लिङ्गभिन्न १६, अनभिहित १७, अपद १८, स्वभावहीन १९, व्यवहित

લ્પાદિ સૂત્ર ૨. વધુ અક્ષરવાળા હોય પણ અર્થ નાનો હોય જેવાં જ્ઞાતાધ્યયન આદિ ૩. વધુ અક્ષરવાળા હોય અને અર્થ પણ જેનો મહાન હોય જેવાં દૃષ્ટીવાદ ૪. સૂત્રના બત્રીસ દોષ આ છે.....

અલીક ૧, ઉપઘાતજનક ૨, નિરર્થક ૩, અપાર્થક ૪, છલ ૫, દ્રુહિલ ૬, નિઃસાર ૭, અધિક ૮, ઉન ૯, પુનરુક્ત ૧૦, વ્યાહત ૧૧, અયુક્ત ૧૨, ક્રમભિન્ન ૧૩, વચનભિન્ન ૧૪, વિભક્તિભિન્ન ૧૫, લિંગભિન્ન ૧૬, અનભિહિત ૧૭, અપદ ૧૮, સ્વભાવહીન ૧૯, વ્યવહિત ૨૦, કાલદોષ ૨૧, યતિ-

यद् अल्पाक्षरं, तथा-महार्थं च भवति, अत्र "अल्पाक्षरं महार्थम्" इति विशेषणद्वये चत्वारो भङ्गा भवन्ति, यथा—अल्पाक्षरमल्पार्थम्' यथा कार्पासादिकम् ॥ १ ॥ 'अल्पाक्षरं-महार्थम्' यथा-सामायिकं बृहत्कल्पादि च ॥ २ ॥ 'महाक्षरमल्पार्थम्"। यथा—ज्ञाताध्ययनानि, अन्यच्च यदस्यां कोटौ व्यवस्थितम्।

अब सूत्रलक्षण नाम का तीसरा द्वार कहते हैं—जो सूत्र सूत्रलक्षण से युक्त है वही उच्चारण करने के योग्य होता है। और उसीसे अपने वास्तविक अर्थ का बोध होता है। इससे विपरीत सूत्र द्वारा विवक्षित अर्थ की प्रतिपत्ति-ज्ञान नहीं हो सकती है क्यों कि उससे यथार्थ अर्थ का प्रकाशन नहीं होता है। इस लिये "सूत्र का क्या लक्षण है" इस प्रकार के प्रश्न के समाधान निमित्त उसका लक्षण कहा जाता है।

"अप्पक्खरं महत्थं, बत्तीसदोस, विरहियं जं च।
लक्खणजुत्तं सुत्तं, अट्ठहिय गुणेहि उववेयं" ॥ १ ॥

जिसमें अल्प अक्षर होते हैं और महान् जिसका अर्थ होता है एवं बत्तीस दोषों से जो रहित होता है तथा आठगुणों से जो युक्त होता है वह सूत्र है "अल्प अक्षर वाला हो एवं अर्थ जिसका महान् हो" इस प्रकार के सूत्र के विशेषण से ये ४ भंग होते हैं-अल्प अक्षर वाला हो एवं अल्प अर्थ वाला हो जैसे कपास आदि का बना हुआ सूत १। अल्प अक्षर वाला हो, पर जिसका महान् अर्थ हो जैसे सामायिक सूत्र,

હવે સૂત્ર લક્ષણ નામનું ત્રીજું દ્વાર કહે છે—

જે સૂત્ર સૂત્રલક્ષણથી યુક્ત છે તે જ ઉચ્ચારણ કરવા માટે યોગ્ય છે, અને એનાથી પોતાના વાસ્તવિક અર્થનો બોધ થાય છે. એનાથી વિપરીત સૂત્રથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન થઇ શકતું નથી, કારણ કે, એનાથી યથાર્થ અર્થનું પ્રકાશન થતું નથી.

अप्पक्खरं महत्थं बत्तीस दोसविरहियं जं च।

लक्खणजुत्तं सुत्तं अट्ठहियगुणेहि उववेयं જેમાં અક્ષર ઓછા હોય છે અને અર્થ મહાન હોય છે જે બત્રીસ દોષોથી રહિત હોય છે તથા આઠ ગુણોથી જે યુક્ત હોય છે તે સૂત્ર છે. "થોડા અક્ષરવાળા હોય અને અર્થ જેનો મહાન હોય"

આ પ્રકારના સૂત્રના વિશેષણથી આ ચાર ભંગ થાય છે. થોડા અક્ષરવાળા હોય અથવા અલ્પ અર્થવાળા હોય. જેમ કે કપાસ આદિથી બનેલ સુતર ૧. થોડા અક્ષરવાળા હોય પણ જેનો અર્થ મહાન હોય, જેવાં સામાયિક

यथा- 'अ, आ, इ, ई,' इत्यादि । डित्थादिवद्वा ॥ ३ ॥ अपार्थकम्-असंबद्धार्थकम् , यथा-" दश दाडिमानि पडपूपाः, सप्त गर्दभपुच्छाः, इत्यादि ॥ ४ ॥

छलं—यत्रानिष्टस्यार्थान्तरस्य संभवाद् विवक्षितार्थोपघातः कर्तुं शक्यते तच्छलम् , यथा—'नवकम्बलो देवदत्तः ' इत्यादि, अत्र-नूतनकम्बलस्य विवक्षितार्थस्य नवसंख्यककम्बलविषयकबोधसंभवादुपघातः कर्तुं शक्यते ॥ ५ ॥

द्रुहिलं-जन्तुनामहितोपदेशकत्वेन पापव्यापारपोषकम्, यथा—

अनुष्टुप्छन्दः—एतावानेव लोकोऽयं, यावानिन्द्रियगोचरः ।
भद्रे! वृकपदं पश्य, यद् वदन्त्यबहुश्रुताः ॥ १ ॥

वियोगिनी छन्दः—पिब खाद च चारुलोचने, यदतीतं वरगात्रि ! तन्न ते ।
नहि भीरु ! गतं निवर्तते, समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥ २ ॥

नहीं पड़ता; जैसे-अ आ इ ई इत्यादि ॥ ३ ॥ असंबद्ध अर्थ जिस सूत्र द्वारा कहा जाता है वह अपार्थक दोष वाला सूत्र माना जाता है-जैसे दशदाडिम, छह मालपुए, सात गधे की पूंछे इत्यादि ॥ ४ ॥ ये सब सूत्र असंबद्ध अर्थ के प्रतिपादक हैं । जहां अनिष्ट अर्थान्तर की संभावना से विवक्षित अर्थ का अपलाप किया जा सकता है वह छलदोष है जैसे किसी ने कहा कि " नव कम्बलोऽयं देवदत्तः " देवदत्त नवकम्बल वाला है-यहां नव शब्द का अर्थ नूतन है, और इसी अर्थ में नव शब्द विवक्षित हुआ है, परंतु इस अर्थ को उपघात करने वाला यह कह देता है कि ९ संख्या युक्त कम्बल इसके पास कहां है एक ही कम्बल तो है । इस प्रकार के अर्थ की संभावना नव शब्द से हुई है । अतः विवक्षित अर्थ का उपघात जिस शब्द से युक्त सूत्र का होना, उपघात दोषावशिष्ट माना जाता है.

જ મળતો નથી, જેમ અ આ ઇ ઈ ઈત્યાદિ (૩) અસંબદ્ધ અર્થ જે સૂત્ર દ્વારા કહેવામાં આવે છે તે અપાર્થક દોષવાળા સૂત્ર માનવામાં આવે છે. જેમ દસ દાડમ, છ પુઆ, સાત ગધેડાની પૂછ ઈત્યાદિ. (૪) આ બધા સૂત્ર અસંબદ્ધ અર્થનાં પ્રતિપાદક છે. જ્યાં અનિષ્ટ અર્થાન્તરની સંભાવનાથી વિવક્ષિત અર્થનો અપલાપ કરવામાં આવે છે તે છલદોષ છે. જેમ કોઈએ કહ્યું કે, "नव कम्बलोऽयं देवदत्तः" આ દેવદત્ત નવ કમ્બલવાળા છે-અહિં નવ શબ્દનો અર્થ નૂતન છે. અને આજ અર્થમાં નવ શબ્દ વિવક્ષિત થયેલ છે. પરંતુ આ અર્થને ઉપઘાત કરવાવાળા એવું કહી દે છે કે, નવ સંખ્યા યુકત કમ્બલ એમની પાસે ક્યાં છે. એક જ કમ્બલ છે. આ પ્રકારે અર્થની સંભાવના નવ શબ્દથી થઈ છે. વિવક્ષિત અર્થનો ઉપઘાત જે સૂત્રમાં થાય છે એ શબ્દથી યુકત સૂત્રનું હોવું ઉપઘાત દોષાવિશિષ્ટ માનવામાં આવે છે. (૫)

काल-यति-च्छविदोषः (कालदोषः २१, यतिदोषः २२, छविदोषः २३) समयविरुद्धं च २४, वचनमात्रं च २५, । अर्थापत्तिर्दोषो २६, भवति च असमास दोषश्च २७ ॥ ३ ॥

उपमा २८,-रूपकदोषो २९, निर्देश ३०,-पदार्थ ३१,-संधिदोषश्च ३२, एते तु सूत्रदोषा द्वात्रिंशद् भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ ४ ॥

व्याख्या—अलीकम्-अनृतम् तच्च द्विधा-अभूतोद्भावनं भूतनिह्नवश्च । यथा-'ईश्वरकर्तृकं जगत्' इत्यादि-अभूतोद्भावनम् । 'नास्ति आत्मा' इत्यादिकस्तु भूतनिह्नवः ॥ १ ॥ उपघातः—सत्त्वघातादिः, तज्जनकं यथा-'वेदविहिता हिंसा-धर्माय' इत्यादि ॥ २ ॥ निरर्थकं-यत्र वर्णानां क्रमनिर्देशमात्रमुपलभ्यते न त्वर्थो

२०, कालदोप २१, यतिदोप २२, छविदोप २३, समयविरुद्ध २४, वचनमात्र २५, अर्थापत्ति २६, असमासदोप २७, उपमा २८, रूपक २९, निर्देश ३०, पदार्थ ३१, एवं संधिदोप ३२। कहा भी है-

'अलिय मुवघायजणयं' इत्यादि—

इन ३२ दोषों का स्वरूप इस प्रकार है-अलीक नाम असत्य का है यह दो प्रकार का होता है-अभूतोद्भावन १। भूतनिह्नव है २। जैसे-" ईश्वर कर्तृक जगत् इत्यादि " जगत् को ईश्वर ने बनाया है-इस प्रकार का प्रतिपादक सूत्र अभूतोद्भावक है नास्ति आत्मा-आत्मा नहीं इस प्रकार जमाली द्वारा कथित सूत्र भूतनिह्नव स्वरूप है ॥१॥ उपघात शब्द का अर्थ है प्राणियों की हिंसा आदिका प्ररूपण करना । इस बात के प्ररूपक सूत्र उपघात दोषवाले माने जाते हैं-जैसे कहना कि वेदविहिता हिंसा धर्माय" वेदविहित हिंसा धर्म के लिये है " ॥ २ ॥ जिसमें सिर्फ वर्णों का क्रम ही निर्दिष्ट हो वह निरर्थक दोप है-इसमें अर्थ का पता

દોષ ૨૨, છવિદોષ ૨૩, સમયવિરૂદ્ધ ૨૪, વચનમાત્ર ૨૫, અર્થાપત્તિ ૨૬, અસમાસ દોષ ૨૭, ઉપમા ૨૮, રૂપક ૨૯, નિર્દેશ ૩૦, પદાર્થ ૩૧. અને સંધીદોષ ૩૨, तदुक्तं—" आलियमुवघाय जणयं० " ઈત્યાદિ !

આ બત્રીસ દોષોનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે—અલીક નામ અસત્યનું છે. આ બે પ્રકારે છે, ૧ અભૂતોદ્‌ભવન, ૨ ભૂતનિહ્નવ, જેમ-'ઈશ્વર કર્તૃક જગત ઈત્યાદિ" જગતને ઇશ્વરે બનાવ્યું છે-આ પ્રકારે પ્રતિપાદિત સૂત્ર અભૂતોદ્‌ભાવક છે, નાસ્તિ આત્મ-આત્મા નથી, આ પ્રકારના જમાલી દ્વારા કહેવાયેલ સૂત્ર ભૂતનિહ્નવ સ્વરૂપ છે. ઉપઘાત શબ્દનો અર્થ છે. પ્રાણીયોની હિંસા આદિનું પ્રરુપણ કરવું, આ વાતને પ્રરૂપક સૂત્ર ઉપઘાત દોષવાળા માનવામાં આવે છે-જેમ કહેવું કે, वेदविहिता हिंसा धर्माय (२)" વેદ વિહિત હિંસા ધર્મના માટે છે" જેમાં ફક્ત વર્ણોના ક્રમનોજ નિર્દેશ હોય તે નિરર્થક દોષ છે,-આમાં અર્થ

ऊनम्—अक्षरपदादिभिर्हीनम् । अथवा–हेतुदृष्टान्ताभ्यामेव हीनम् ऊनम् । यथा–अनित्यः शब्दो घटवदिति । अत्र हेतुर्नास्ति, यथा वा 'अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्' इत्यादि, अत्र–घटादिरूपो दृष्टान्तो नास्ति ॥ ९ ॥

पुनरुक्तं त्रिधा–शब्दतोऽर्थतश्च । तथा–अर्थादापन्नस्य पुनर्वचनं–पुनरुक्तं । तत्र शब्दतः पुनरुक्तं यथा–घटः, घटः, इत्यादि । अर्थतः पुनरुक्तं यथा–घटः, कुटः, कुम्भ इत्यादि । अर्थादापन्नस्य पुनर्वचनं यथा–पीनोऽयं देवदत्तो, दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते अर्थादापन्नं–'रात्रौ भुङ्क्ते' इति, तत्रार्थादापन्नमपि 'रात्रौ भुङ्क्ते' इति यो ब्रूयात् तस्य पुनरुक्तता ॥ १० ॥

व्याहतं—यत्र पूर्वेण परं विहन्यते । यथा—

"कर्म चास्ति फलं चास्ति कर्ता न त्वस्ति कर्मणाम्" इत्यादि ।

अक्षर एवं पद आदि से हीन होता है वहां ऊन नामक दोष माना जाता है । अथवा हेतु एवं दृष्टान्त से जो हीन होता है वहां भी यह दोष माना जाता है। जैसे "अनित्यः शब्दः घटवत्" यह वाक्य हेतु से हीन है ॥९॥ पुनरुक्त दोष शब्द, अर्थ एवं प्रसंगादि से प्राप्त अर्थ के पुनः कथन से होता है । घट घट यहां शब्द की अपेक्षा, घट कुंभ कुट यहां अर्थ की अपेक्षा तथा "पीनोऽयं देवदत्तः दिवा न भुंक्ते" यहां अर्थात् प्रसक्त अर्थ रात्रि में भोजन करना है फिर भी "रात्रौ भुङ्क्ते" रात्रि में खाता है यह कहना पुनरुक्ति दोष से दूषित माना जाता है ॥ १० ॥ पूर्व से पर जहां विरोध होता है, वहां व्याहत दोष माना जाता है–जैसे–किसी ने कहा कि कर्म हैं फल हैं परन्तु कर्मों का कर्त्ता कोई नहीं है। यह वाक्य पूर्वापर में

અને બે દૃષ્ટાંત નહીં. (૮) જે અક્ષર અને પદ આદિથી હીન હોય છે. ત્યાં ઉન નામનો દોષ માનવામાં આવે છે. અથવા હેતુ અને દૃષ્ટાંતથી જ હીન હોય છે, ત્યાં પણ એ દોષ માનવામાં આવે છે. જેવી રીતે अनित्यः शब्दः घटवत् આ વાકય હેતુથી હીન છે. अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् અહિં દૃષ્ટાંતથી વિહિનતા છે. (૯) પુનરુક્ત દોષ શબ્દ, અર્થ અને પ્રસંગ આદિથી પ્રાપ્ત અર્થના પુનઃ કથનથી થાય છે. ઘટ ઘટ અહિં શબ્દની અપેક્ષા ઘટ કુંભ કુટ અહિં અર્થની અપેક્ષા તથા "पीनोऽयं देवदत्तः दिवा न भुंक्ते" અહિં અર્થાત્ પ્રસક્ત અર્થ રાત્રીમાં ભોજન કરવું એ છે. છતાં પણ એ કહેવું છે કે रात्रौ भुंक्ते એ રાત્રીમાં ખાય છે, આમ કહેવું પુનરુક્તિ દોષથી દુષિત માનવામાં આવે છે. (૧૦) પૂર્વથી પરનો જ્યાં વિરોધ છે, ત્યાં વ્યાહત દોષ માનવામાં આવે છે, જેમ કે, કોઈએ કહ્યું કે, કર્મ છે, ફળ છે, પરંતુ કર્મોનો કર્તા કોઇ નથી. આ વાક્ય

इत्यादि ॥ ६ ॥

निःसारं=तथाविधयुक्तिरहितं परिफल्गु, यथा–सौगतादिशास्त्रम् ॥ ७ ॥

अधिकम्–अक्षरपदादिभिरतिमात्रम् । अथवा हेतोर्दृष्टान्तस्य वाऽऽधिक्ये सति अधिकं, यथा–अनित्यः शब्दः, कृतकत्व प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभ्यां घटपटवदित्यादि। एकस्मिन् साध्ये एक एव हेतुर्दृष्टान्तश्च वक्तव्यः । अत्र च प्रत्येकं द्वयाभिधानादाधिक्यमिति भावः ॥ ८ ॥

॥५॥ जन्तुओं को अहित का उपदेशक होने से जो पापव्यापार का पोषक सूत्र होता है वह द्रुहिल दोषवाला सूत्र माना जाता है । जैसे–चार्वाक का यह कहना कि–यह लोक जितना प्रत्यक्ष से दिखता है उतना ही है इससे आगे नहीं । पुण्य पाप एवं स्वर्ग नरक यह भी नहीं है । इस लिये खाओ पीओ मस्त रहो और आनंद से अपने समय को निकालो ॥ ६ ॥ युक्ति रहित जो सूत्र होता है वह निस्सार दोष वाला माना जाता है, जैसे सौगत आदि का शास्त्र ॥ ७ ॥ जिसमें अक्षर पद आदि आवश्यकता से अधिक होते हैं वह सूत्र अधिक दोष संयुक्त जानना चाहिये, अथवा–जिसमें एक हेतु और दृष्टान्त के अतिरिक्त हेतु और दृष्टान्त हों वह भी अधिक दोषवाला सूत्र मानना चाहिये–जैसे–" अनित्यः शब्दः कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटपटवदिति " शब्द अनित्य है क्यों कि वह कृतक है एवं प्रयत्नपूर्वक होता है जैसे घट और पट ॥ ७ ॥ इस अनुमान में एक हेतु और १ दृष्टान्त अधिक है। एक साध्य में १ ही हेतु और १ ही दृष्टान्त होता है । दो हेतु और दो दृष्टान्त नहीं ॥ ८ ॥ जो

જન્તુઓના અહિતના ઉપદેશક હોવાથી જે પાપ વ્યપારને પોષક સૂત્ર હોય છે, તે દ્રુહિલ દોષવાળા સૂત્ર માનવામાં આવે છે. જેમ ચાર્વાક કહે છે કેઃ— આ લોક જે રીતે પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે એટલું જ છે એનાથી આગળ નથી, પુણ્ય, પાપ અને સ્વર્ગ નરક એ પણ નથી, આ માટે ખાઓ પીઓ અને મસ્ત રહો તથા આનંદથી સમયને પસાર કરો, (૬) યુક્તિ રહિત જે સૂત્ર હોય છે તે નિસ્સાર દોષવાળા મનાય છે. જેમ સૌગત આદિ શાસ્ત્ર, (૭) જેમાં અક્ષર પદ આદિ આવશ્યકતાથી અધિક હોય છે તે સૂત્ર અધિક દોષ સંયુકત જાણવું જોઈએ. અથવા જેમાં એક હેતુ અને દૃષ્ટાંતના અતિરિકત હેતુ અને દૃષ્ટાંત હોય તેને પણ અધિક દોષવાળા સૂત્ર માનવા જોઈએ. જેમ—" अनित्यः शब्दः कृतकत्वप्रयत्नान्तरीयकत्वात् घटपटवदिति " શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે, તે કૃતક છે. અને પ્રયત્નપૂર્વક થાય છે, જેમ ઘટ અને પટ. આ અનુમાનમાં એક હેતુ અને એક દૃષ્ટાંત અધિક છે. એક સાધ્યમાં એક જ હેતુ અને એક જ દૃષ્ટાંત હોય છે. બે

शब्दरूपगन्धरसस्पर्शा इति वक्तव्ये रूपगन्धशब्दस्पर्शरसा इति ब्रूयाद्' इत्यादि ॥१३॥

वचनभिन्नं—यत्र वचनव्यत्ययः, यथा—'वृक्षा ऋतौ पुष्पितः' इत्यादि ॥१४॥

विभक्तिभिन्नं—यत्र विभक्तिव्यत्ययः, यथा—'वृक्षं पश्य' इति वक्तव्ये 'वृक्षः पश्य' इति ब्रूयात्' इत्यादि ॥ १५ ॥

लिङ्गभिन्नं—यत्र लिङ्गव्यत्ययः, यथा—'इयं स्त्री' इति वक्तव्ये 'अयं स्त्री' इति ब्रूयात्, इत्यादि ॥ १६ ॥

अनभिहितं—स्वसिद्धान्तोपदिष्टाधिककथनम्। यथा—राशिद्वयमिति वक्तव्ये राशित्रयकथनम्, इत्यादि ॥ १७ ॥

का दोष आता है। क्यों कि सूत्र में जिस क्रम से इन्द्रियों का वर्णन किया गया है उसी क्रम से उनके विषय का भी वर्णन करना चाहिये ॥ १३ ॥ जहां वचन का व्यत्यय होता है वहां वचनभिन्न नामका दोष होता है जैसे "वृक्षाः ऋतौ पुष्पितः" यहां वचन व्यत्यय है। क्यों कि "पुष्पितः" की जगह "पुष्पिताः" ऐसा वहुवचन होना चाहिये ॥१४॥ जहां विभक्ति का व्यत्यय होता है वहाँ विभक्तिभिन्न दोष माना जाता है जैसे "वृक्षः पश्य" यहां पर विभक्ति भिन्न दोष है यहाँ, 'वृक्षः' की जगह 'वृक्षं' ऐसा होना चाहिये॥ १५ ॥ जहां स्त्रीलिङ्ग आदि का व्यत्यय होता है वह लिङ्गभिन्न दोष है जैसे; "अयं स्त्री" यहां हुआ है। 'अयं' की जगह 'इयं' होनी चाहिये सो 'इयं' की जगह 'अयं' कर दिया यह लिङ्गव्यत्यय है ॥ १६ ॥ जो वात सिद्धान्त में प्रतिपादित नहीं है उसे भी मानना अर्थात् सिद्धान्तकथित वात से भी

ભિન્ન નામનો દોષ આવે છે. કેમ કે, સૂત્રમાં જે ક્રમથી ઇન્દ્રિયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ જ ક્રમથી એના વિષયનું પણ વર્ણન કરવું જોઈએ. (૧૩) જ્યાં વચનનો ઉલટ-સુલટ વ્યત્યય થાય છે ત્યાં વચનભિન્ન નામનો દોષ લાગે છે. જેમ वृक्षाः ऋतौ पुष्पितः-અહીં વચનવ્યત્યય છે, કેમકે पुष्पितः ની જગ્યાએ "पुष्पिताः" એમ બહુવચન હોવું જોઇએ. (૧૪) જ્યાં વિભક્તિનો વ્યત્યય હોય છે. તે વિભક્તિ ભિન્ન દોષ માનવામાં આવે છે. જેમ "वृक्षः पश्य" અહિં પદ છે "वृक्षं पश्य" એ ઠીક છે. वृक्षं નીજગ્યાએ वृक्षः આ વિભક્તિનો વ્યત્યય છે. (૧૫) જ્યાં સ્ત્રીલિંગ આદિનો વ્યત્યય બને છે તે લિંગ ભિન્ન દોષ છે, જેમ अयं स्त्री અહીં अयं ની જગ્યાએ इयं હોવું જોઇએ. તે इयं ની જગ્યાએ अयं કરી દીધું એ લિંગવ્યત્યય છે, (૧૬) જે વાત સિદ્ધાંતમાં પ્રતિપાદિત નથી તેને માનવી, અર્થાત્ સિદ્ધાંત કથિત વાતથી પણ અધિક જે યુક્તિ

पूर्वं-' कर्म चास्ति ' इत्युक्तम् , तेन-कर्मणां कर्ता नास्तीत्यस्य विघातो भवति। यथा वा—अयं बालको वन्ध्याप्रसूतः, इत्यादि ॥ ११ ॥

अयुक्तम्—बुद्ध्या चिन्त्यमानम्-अनुपपत्तिक्षमम्। यथा—

" तेषां कटतटभ्रष्टै,-र्गजानां मदबिन्दुभिः ।
प्रावर्तत नदी घोरा, हस्त्यश्वरथवाहिनी ॥ १ ॥

यथा वा—श्रावकस्य मुनिदर्शनहर्षाश्रुभिरुपाश्रयः संभृतः ॥ १२ ॥

क्रमभिन्नं-यत्र क्रमो नाराध्यते। यथा-' श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनानां विषयाः

विरोधी है कारण कि जब कर्म है तो कोई न कोई इनका कर्त्ता भी हैं-फिर यह कहना कि इनका कोई कर्त्ता नहीं है यह व्याहत दोष है। इसी तरह " अयंबालकोवन्ध्याप्रसूतः " अर्थात् यह बालक वन्ध्यापुत्र है यह भी समझना चाहिये ॥ ११ ॥ जो युक्ति सह नहीं होता है वहां अयुक्त दोष आता है जैसे-हाथियों का वर्णन करते समय ऐसा कहा जाय कि उनके हाथियो के गण्डस्थल से च्युत मदजल का इतना अधिक प्रवाह वहा कि वहां एक घोर नदी हो गई जिसमें हाथी, अश्व एवं रथ सब के सब बह गये। यह बुद्धिकल्पित चीज युक्ति सह नहीं है। इस लिये ये अयुक्त नामका दोष है। इसी तरह यह कथन भी " कि मुनियों के दर्शन से श्रावकों की आंखों से इतने आनंदाश्रु निकले कि उपाश्रय भर गया " ॥ १२ ॥ जहां क्रम वर्णन पर ध्यान नहीं रखा जाता है वहां क्रमभिन्न नामका दोष है-जैसे-श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनानां विषयाः रूपगंधशब्दस्पर्शरसाः, ऐसा कोई सूत्र बनावें तो उसमें क्रमभिन्न नाम

પૂર્વાપરમાં વિરોધી છે કારણ કે, જ્યારે કર્મ છે તો કોઇને કોઈ તેનો કર્તા પણ હોવો જોઈએ. પછી એ કહેવું કે એનો કોઈ કર્તા નથી એ 'વ્યાહત' દોષ છે. આ રીતે " अयं बालको वन्ध्याप्रसूतः " અર્થાત્ "આ બાળક વન્ધ્યા પુત્ર છે" એમ કહેવું તે પણ સમજવું જોઈએ. (૧૧) જે યુક્તિ પુરઃસર નથી ત્યાં અયુક્ત દોષ આવે છે. જેમ હાથીયોનું વર્ણન કરતી વખતે એમ કહેવામાં આવે કે તે હાથીયોના ગંડસ્થલથી ચ્યુત મદજળનો એટલો વધુ પ્રવાહ નિકળ્યો કે, ત્યાં એક ઘોર નદી થઇ ગઈ જેમાં હાથી, અશ્વ અને રથ આ બધાં તણાઈ ગયાં, આ બુદ્ધિ કલ્પિત ચિજ યુક્તિ સહ નથી. આ માટે અયુક્ત નામનો દોષ છે. એવી રીતે " મુનિયોના દર્શનથી શ્રાવકોની આંખોમાંથી એટલાં આંસુ વહ્યા કે તેનાથી ઉપાશ્રય ભરાઇ ગયો. આ કથન પણ અયુક્ત દોષવાળું છે (૧૨) જ્યાં ક્રમવર્ણન ઉપર ધ્યાન નથી રખાતું ત્યાં ક્રમભિન્ન નામનો દોષ છે-જેમ श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनानां विषयाः-रूप-गंध-शब्द-स्पर्श-रसाः એવું કોઈ સૂત્ર બનાવે તો એમાં ક્રમ-

कालदोषो यत्रातीतादिकालव्यत्ययः, यथा 'रामो वनं प्रविवेश' इति वक्तव्ये 'रामो वनं प्रविशति' इत्यादि ॥ २१ ॥

यतिदोषोऽस्थानविरतिः, सर्वथाऽविरतिर्वा । यथा-'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं" इत्यादौ 'धम्मो' इत्यत्र विरामः । यद्वा-गाथाया अन्ते विरामकरणम् ॥ २२ ॥

छविः-अलंकारः, तेन शून्यं छविदोषः । यथा-'वालो धावति' इत्यादि ॥२३॥

समयविरुद्धं-स्वसिद्धान्तविरुद्धं, यथा-स्याद्वादसिद्धान्ते तद्विरुद्धकथनम् ॥२४॥

में सुवन्त तिङन्तात्मक पद का स्वरूप विस्तार से विवेचित करके अथवा अर्थशास्त्र का कथन करके पुनः हेतु का कथन करने लग जाना। इसी तरह दया के वर्णव करते समय शील का विस्तृत वर्णन करना और पुनः दया का वर्णन करना । इस प्रकार का वर्णन इस दोप वाला जानना चाहिये ॥ २० ॥ जहां अतितादिकाल का व्यत्यय होता है वहां काल-दोप माना जाता है-जैसे-राम वन में प्रविष्ट हुए की जगह ऐसा कहना कि राम वन में प्रवेश करते हैं ॥ २१ ॥ अस्थान में विरति-'अर्थात्-विराम-रुकना' होना अथवा सर्वथा अविरति-'नही रुकना' होना उसका नाम यति दोप है । जैसे-धम्मोमंगल मुक्किट्ठं" इत्यादि में धम्मो यहां विराम करना अथवा गाथा का अन्तमें विराम करना ॥ २२ ॥ अलंकार शून्यता में छविदोप होता है-जैसे-"वालो धावति" इत्यादि ॥ २३ ॥ जहां स्वसिद्धान्त से विरुद्ध कहा जाता है वहाँ समय विरुद्ध दोप लगता है-जैसे-स्याद्वादसिद्धान्त में उसके विरुद्ध प्रतिपादन करना

सुબन्त तिઙन्तात्मક પદનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી વિવેચિત કરીને અથવા અર્થ-શાસ્ત્રનું કથન કરીને પુનઃ હેતુનું કથન કરવા લાગી જવું. આ રીતે દયાનું વર્ણન કરતી વખતે શિલનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવું અને ફરીથી દયાનું વર્ણન કરવું. આ પ્રકારનું વર્ણન વ્યવહિત દોષવાળું જાણવું જોઇએ. (૨૦) જ્યાં અતીતાદિ કાળનો વ્યત્યય થાય છે ત્યાં કાળ દોષ મનાય છે-જેમ રામ વનમાં પ્રવિષ્ટ થયાની જગ્યાએ એવું કહેવું કે, રામ વનમાં પ્રવેશ કરે છે. (૨૧) અસ્થાનમાં વિરતિ-અર્થાત્-વિરામ-રોકાવું, થવું અથવા સર્વથા અવિરતિ -"ન રોકાવું" થવું, તેનું નામ યતિદોષ છે. જેમ-"धम्मो मंगलमुक्किट्ठं" ઈત્યાદિમાં ધમ્મો એ જગ્યાએ વિરામ કરવો અથવા ગાથાના અંતમાં વિરામ કરવો. (૨૨) અલંકાર શૂન્યતામાં છવિ દોષ થાય છે. જેમ "वालो धावति" છોકરો દોડે છે. (૨૩) ઈત્યાદિ. જ્યાં સ્વસિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ કહેવામાં આવે છે ત્યાં સમયવિરૂદ્ધ દોષ લાગે છે. જેમ સ્યાદવાદ સિદ્ધાંતમાં તેની વિરૂદ્ધ પ્રતિપાદન કરવું. (૨૪) યુક્તિશૂન્ય કથન કરવામાં વચન માત્ર નામનું દુષણ આવે છે.

अपदं—निर्विभक्तिकशब्दोच्चारणरूपम् । यथा-मुनिर्विहरतीति वक्तव्ये मुनि विहरतीति कथनम् ॥ १८ ॥

स्वभावहीनं—यत्र वस्तुस्वभावोऽन्यथा स्थितोऽन्यथाऽभिधीयते तत् । यथा 'शीतो वह्निः' 'रूपवदाकाशम्' इत्यादि ॥ १९ ॥

व्यवहितं—यत्र प्रकृतमुक्त्वाऽप्रकृतं विस्तरतोऽभिधाय पुनः प्रकृतमुच्यते तद् । यथा-हेतुकथामधिकृत्य सुप्तिङन्तपदलक्षणप्रपञ्चमर्थशास्त्रं वा अभिधाय पुनर्हेतुवचनम् । यथा वा-दयां प्रस्तुत्य शीलस्य विस्तरवर्णनं विधाय पुनर्दयावर्णनम् ॥२०॥

अधिक जो युक्तियुक्त नहीं है-उस को मानना जैसे-जीवराशि अजीवराशि ये दो ही राशियां हैं । पर ऐसा कहना कि "नो जीव नो अजीव" इस प्रकार तीसरा राशि का वर्णन करना अनभिहित दोष है ॥ १७ ॥ विभक्ति रहित शब्द वाला सूत्र अपद दोष वाला माना जाता है जैसे "मुनिविहरति" यहां हुआ है । क्यों कि सुबन्त एवं तिङन्त की पद संज्ञा होती है । निर्विभक्तिक शब्द पद संज्ञक नहीं होता । अतः इस प्रकार का शब्द वाला सूत्र इस दोष से विशिष्ट माना जाता है । "मुनिर्विहरति" यह शुद्ध है ॥ १८ ॥ जिस सूत्र द्वारा वस्तु का यथावस्ति स्वरूप निरूपित न होकर अन्यथारूप में निरूपित किया जाता है वहां स्वभावहीन दोष होता है । जैसे-अग्नि को शीत एवं आकाश को रूपी कहना ॥ १९ ॥ जहाँ प्रकृत अर्थ को छोड़कर अप्रकृत का विस्तार से वर्णन करके पुनः प्रकृत अर्थ का वर्णन किया जाता है वहां व्यवहित नाम का दोष होता है-जैसे-हेतु के लक्षण के कथन अवसर

युक्त नथी तेने मानवी जेम-जीवराशी अजीवराशी ए बे राशी छे, पण एम कहेवुं के नो जीव-नो अजीव आ प्रकारे त्रीजी राशीनुं वर्णन करवुं अनभिहित दोष छे. (१७) विभक्तिरहित शब्दवाळा सूत्र अपद दोषवाळा मनाय छे जेम "मुनिविहरति" अहिं थयेल छे. केमके, सुबन्त अने तिङन्तनी पद संज्ञा थाय छे. निर्विभक्तिक शब्द पद संज्ञक थतो नथी एटले आ प्रकारना शब्दवाळा सूत्र आ दोषथी विशिष्ट मानवामां आवे छे. "मुनिर्विहरति" आ शुद्ध छे. (१८) जे सूत्रथी वस्तुनुं यथावस्थित स्वरूप निरूपित न थतां बीजा रूपमां निरूपित करवामा आवे छे त्यां स्वभावहिन दोष होय छे. जेम अग्निने शीत अने आकाशने रूपी कहेवुं. (१९) ज्यां प्रकृत अर्थने छोडीने अप्रकृतनुं विस्तारथी वर्णन करीने पुनः प्रकृत अर्थनुं वर्णन करवामां आवे छे त्यां व्यवहित नामनो दोष लागे छे-जेम हेतु लक्षणना कथन अवस-

रूपकदोपः=अवयविन्यारोपयितव्येऽवयवारोपणम् । यथा-पर्वतादौ रूपयितव्ये शिखरादींस्तदवयवान् रूपयति । गजं प्रति उच्चत्वादि धर्मं निरीक्ष्य पर्वताभेदमारोप्य पर्वतोऽयमिति वक्तव्ये शिखरोऽयमिति कथनम् ॥ २९ ॥

निर्देशदोपस्तत्र, यत्र निर्दिष्टपदानामेकवाक्यता न क्रियते, यथा-इह श्रावक उपाश्रये प्रतिक्रामतीत्यभिधातव्ये प्रतिक्रामति शब्दं नाभिधत्ते ॥ ३० ॥

पदार्थदोपः—यत्र वस्तुनि पर्यायोऽपि सन् पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते, यथा-'सतो भावः सत्ता' इति कृत्वा वस्तुपर्याय एव सत्ता, सा च वैशेपिकैः पद्सु पदार्थेषु मध्ये पदार्थानन्तरत्वेन स्वीकृता, तच्चायुक्तम्-वस्तूनामनन्तपर्यायत्वेन पदार्थनन्त्य-प्रसंगादिति ॥ ३१ ॥

उपमा करने में आती है वहां उपमा दोष माना जाता है जैसे कहना कि मेरु सर्पप के समान है अथवा सर्पप मेरुके समान है ॥२८॥ अवयवी का जहां आरोपण करना चाहिये वहां अवयव का आरोपण करना, जैसे-पर्वतके निरूपयितव्य होने पर उस के अवयवभूत शिखरादिकों का निरूपण करना । गज में उच्चत्व आदि धर्म का निरीक्षण कर के उस में पर्वत का रूपक बांधकर फिर ऐसा कहना कि यह शिखर है ॥ २९॥ जहां निर्दिष्ट पदों में एक वाक्यता नहीं की जाती है वहां निर्दिष्ट दोष माना जाता है । जैसे-इस उपाश्रय में श्रावक प्रतिक्रमण करता है ऐसे कहने की जगह सिर्फ इतना ही कहना । " इह उपाश्रये श्रावकः " अर्थात् एक वाक्यता प्रदर्शक क्रियापद का प्रयोग नहीं करना ॥ ३० ॥ जिस वस्तुमें पर्याय भी दूसरे पदार्थरूप में कल्पित की जावे वहां पदार्थदोप माना जाता है । जैसे-सत् का भाव ही सत्ता है और यह सत्ता वस्तु की ही

ત્યાં ઉપમાદોષ માનવામાં આવે છે. જેમ કહેવું કે, મેરૂ સર્ષવના જેવો છે અથવા સર્ષવ મેરૂના સમાન છે. (૨૮) અવયવીનું જ્યાં આરોપણુ કરવું જોઈએ ત્યાં અવયવનું આરોપણુ કરવું, જેમ પર્વતના નિરૂપયિતવ્ય કથન કરવું જોઈએ ત્યાં એમના શિખરાદિકોનું નિરૂપણુ કરવું, ગજમાં ઉચ્ચત્વ આદિ ધર્મનું નિરિક્ષણુ કરી એમાં પર્વતનું રૂપક બાંધીને પછી એવું કહેવું કે એ શિખર છે. (૨૯) જ્યાં નિર્દિષ્ટ પદોમાં એકવાક્યતા કરવામાં નથી આવતી ત્યાં નિર્દિષ્ટ દોષ માનવામાં આવે છે. જેમ આ ઉપાશ્રયમાં શ્રાવક પ્રતિક્રમણુ કરે છે એમ કહેવાને બદલે ફક્ત એટલું જ કહેવું કે, '. इह उपाश्रये श्रावकः" અર્થાત્ એક વાક્યતા પ્રદર્શક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવો નહીં. (૩૦) જે વસ્તુમાં પર્યાય પણુ બીજા પદાર્થરૂપમાં કલ્પિત કરવામાં આવે ત્યાં પદાર્થ દોષ મનાય છે, જેમ સતનો ભાવ જ સત્તા છે અને એ સત્તા વસ્તુની જ એક પર્યાય છે-

वचनमात्र-निर्हेतुकं केवलवचनम्, यथा कश्चिद् यथेच्छया कंचित् प्रदेशं लोक-मध्यतया जनेभ्यः प्ररूपयति ॥ २५ ॥

अर्थापत्तिदोषः—यत्रार्थापत्त्याऽनिष्टमापतति तत्र, यथा-ग्रामकुक्कुटो न हन्तव्यः, इत्युक्तेऽर्थापत्त्या शेषघातोऽदुष्ट इत्यापतति॥ २६ ॥

असमासदोषः—यत्र समासविधिमाप्तौ समासं न करोति, व्यत्ययेन वा करोति तत्र। यथा-भगवतो नामनिर्देशे 'महावीरः' इति वक्तव्ये 'महान् वीरः' इति कथनम्। यद्वा-समानाधिकरण्येन समासे कर्तव्ये व्यधिकरणेन तत्करणम्। यथा-महतो वीरो महद्वीर इति ॥ २७ ॥

उपमादोषो यत्र हीनोपमा क्रियते। यथा-मेरुः सर्षपोपमः। अधिकोपमा वा क्रियते, यथा-सर्षपो मेरुसंनिमः। अनुपमा वा यथा मेरुः समुद्रोपमः, इत्यादि ॥२८॥

॥ २४ ॥ युक्ति शून्य कथन करने में वचनमात्र नामका दूषण आता है। जैसे-अपनी इच्छा से कल्पना करके कहना कि अमुक प्रदेश लोक के मध्य में है ॥ २५ ॥ जहां पर अर्थापत्ति से अनिष्ट की प्रसक्ति होती, वहां अर्थापत्तिदोष माना जाता है। जैसे-किसी ने कहा कि ग्राम का कुक्कुट (मुर्गा) नहीं मारना चाहिये, तो इससे इस अनिष्ट का आपादन होता है कि शेष जीवों का घात करना दोषावह नहीं है ॥ २६ ॥ जहां समासविधि प्राप्त हो भी तो भी वहां समास नहीं करना, इसमें असमासदोष माना जाता है अथवा व्यत्यय से समास करना इसमें भी समासदोष माना जाता है। जैसे किसी ने पूछा कि अन्तिम तीर्थंकर का नाम क्या है? वहां महावीर न कह कर महान् वीर ऐसा कह देना। अथवा-समानाधिकरण्य से समास कर्तव्य होने पर व्यधिकरण से समास करना-जैसे-महतो वीरः महद्वीरः ॥२७। जहां हीन उपमा अथवा अधिक

જેમ પોતાની ઈચ્છાથી કલ્પના કરીને કહેવું કે, અમુક પ્રદેશ લોકના મધ્યમાં છે. (૨૫) જ્યાં અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટની પ્રસક્તિ થાય છે ત્યાં અર્થાપત્તિ દોષ માનવામાં આવે છે. જેમ કોઈએ કહ્યું કે, ગામનો કુકડો મારવો ન જોઈએ, તો આથી એ અનિષ્ટનું કથન આપાદાન થાય છે કે, શેષ જીવોનો ઘાત કરવો તે દોષાવહ નથી. (૨૬) જ્યાં સમાસવિધિ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ત્યાં સમાસ ન કરવો એમાં અસમાસ દોષ માનવામાં આવે છે, અથવા વ્યત્યયથી સમાસ કરવો એમાં પણ સમાસ દોષ માનવામાં આવે છે, જેમ કોઈએ પૂછ્યું કે અંતિમ તિર્થંકરનું નામ શું છે? ત્યાં મહાવીર ન કહેતા મહાન્ વીર એમ કહી દેવું અથવા સામાનાધિકરણ્યથી સમાસ કર્તવ્ય હોવા છતાં વ્યધિકરણથી સમાસ કરવો, જેમ 'महतोवीरः महावीरः' (૨૭) જ્યાં હિન ઉપમા અથવા અધિક ઉપમા કરવામાં આવે છે

व्याख्या—निर्दोषम्—अलीकादिदोपवर्जितम् ॥ १ ॥ सारवत्—भूमिशब्दवद् बहुपर्याययुक्तम् ॥ २ ॥ हेतुयुक्तं—हेतवः—अन्वयव्यतिरेकलक्षणास्तैर्युक्तम् ॥ ३ ॥ अलंकृतम्—उपमोत्प्रेक्षाद्यलंकारैर्युक्तम् ॥ ४ ॥ उपनीतम्—उपनयोपसंहृतम् ॥ ५ ॥ सोपचारं—ग्राम्यभणितिरहितम् ॥ ६ ॥ मितं=वर्णादिनियतपरिमाणम् ॥ ७ ॥ मधुरं—श्रवणमनोहरम् ॥ ८ ॥

अव सूत्रके ८ गुण कौन २ से हैं सो कहते हैं—निर्दोप १, सारवत २, हेतुयुक्त ३, अलंकृत ४, उपनीत ५, सोपचार ६, मित ७, एवं मधुर ८, कहा भी है—

"निद्दोसं सारवंतं च, हेउजुत्त मलंकियं ।
उवणीयं सोवायारं च, मियं महुरमेव च ॥१॥

जो सूत्र अलीकादि दोपों से वर्जित होता है वहां निर्दोप यह गुण माना जाता है ॥ १ ॥ जिस प्रकार भूमि शब्द के अनेक पर्यायवाची शब्द हैं, उसी प्रकार अनेक पर्यायों से युक्त जो सूत्र होता है वह "सारवत्" इस गुण से विशिष्ट माना जाता है ॥ २ ॥ अन्वय व्यतिरेक लक्षण हेतु से युक्त हो वह हेतुयुक्त नामक तीसरा गुण है ॥ ३ ॥ उपमा उत्प्रेक्षा आदि अलंकारों से संपन्न सूत्र को अलंकृत गुण वाला कहा गया है ॥ ४ ॥ उपनय पूर्वक से उपसंहृत—समाप्ति जो सूत्र होता है वह उपनीतगुणवाला कहा गया है ॥ ५ ॥ ग्राम्यभणिति से रहित जो सूत्र होता है अर्थात् जिस सूत्र की भाषा साधारणजनों की भाषा जैसी नहीं होती है वह सूत्र सोपचारगुण से विशिष्ट माना गया है.

હવે સૂત્રના આઠ ગુણ કયા કયા છે તે કહે છે-નિર્દોષ, સારવત્, હેતુયુક્ત, અલંકૃત, ઉપનીત, સોપચાર, મિત, અને મધુર કહ્યું પણ છે—

निद्दोसं सारवंतं च, हेउजुत्त मलंकियं ।
उवणीयं सोवयारं च, मियं महुरमेवय ॥ १ ॥

જે સૂત્ર અસત્ય અલીકાદિ દોષોથી વર્જીત હોય છે ત્યાં નિર્દોષ આ ગુણ માનવામાં આવે છે. (૧) જે પ્રકારે ભૂમિ શબ્દ જે અનેક પર્યાયવાચી શબ્દ છે એ જ રીતે અનેક પર્યાયોથી યુક્ત જે સૂત્ર હોય છે તે "सारवत्" આ ગુણથી વિશિષ્ટ માનવામાં આવે છે. (૨) અન્વય વ્યતિરેક લક્ષણ હેતુથી યુકત હોય તે હેતુયુકત નામનો ત્રીજો ગુણ છે. (૩) ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોથી સંપન્ન સૂત્રને અલંકૃત ગુણવાળા કહેવામાં આવેલ છે. (૪) ઉપનય પૂર્વકથી ઉપસંહૃત સમાપ્તિ જે સૂત્ર હોય છે તે ઉપવિત ગુણવાળા કહેવાયેલ છે. (૫) ગ્રામ્યભણિતિથી રહિત જે સૂત્ર હોય છે અર્થાત્ જે સૂત્રની ભાષા સાધારણ જનોની ભાષા જેવી હોતી નથી તે સૂત્ર સોપચાર ગુણથી વિશિષ્ટ માનવામાં આવેલ છે. (૬)

सन्धिदोषः—यत्र सन्धिप्राप्तौ तं न करोति, दुष्टं वा करोति तत्र, यथा —" संयमाराधनम् " इति वक्तव्ये ' संयम, आराधनम् ' इति कथनम् । यथा वा 'मुनि एतौ' इति वक्तव्ये 'मुन्येतौ' इति कथनम् ॥३२॥ एते द्वात्रिंशत् सूत्रदोषाः ।

अथ सूत्रगुणाः—

सूत्राणामष्टौ गुणास्त्वेवम्—

निद्दोसं सारवंतं च, हेउजुत्त मलंकियं ।
उवणीयं सोवयारं च, मियं महुरमेव य ॥ १ ॥

एक पर्याय है-फिर भी वैशेषिक सिद्धान्तकार इसे द्रव्यगुण आदि पदार्थ से भिन्न पदार्थरूप से स्वीकार करते हैं । अतः उनके सूत्रों में यह दोष आता है । कारण कि इस प्रकार से पर्याय को यदि भिन्न पदार्थ तरीके माना जायगा तो प्रत्येक पदार्थ की अनंत पर्यायें हैं उन सबमें अनंत पदार्थता की प्रसक्ति माननी पड़ेगी, इस प्रकार छह ही भावात्मक पदार्थ हैं, यह कथनविरुद्ध मानना पडेगा ॥ ३१ ॥ जहां संधि की प्राप्ति होने पर भी संधि नहीं की जाय वहां सन्धिदोष होता है जैसे-" यह संयम का आराधन करता है " इस स्थानमें संयमाराधनं न कह कर " संयम आराधनं " ऐसा कहना । इसी प्रकार " मुनी एतौ " इस जगह " मुन्येतौ " कहना । " मुनी एतौ " यहां व्याकरण सिद्धान्त के अनुसार द्विवचनान्त ईदन्त शब्दकी प्रगृह्य संज्ञा होती है और उससे सन्धिकार्य का अभाव हो जाता है ॥३२॥ इस प्रकार सूत्रके ये बत्तीस (३२) दोष हैं ।

વૈશેષિક સિધ્ધાંતકાર તેનો દ્રવ્યગુણ આદિ પદાર્થથી ભિન્ન પદાર્થ રૂપથી સ્વીકાર કરે છે. આથી તેમના સૂત્રોમાં એ દોષ આવે છે. કારણ કે, આ પ્રકારથી પર્યાયને કદિ ભિન્ન પદાર્થ તરીકે માનવામાં આવે તો પ્રત્યેક પદાર્થની અનંત પર્યાયો છે એ બધામાં અનંત પદાર્થતાની પ્રસક્તિ માનવી જોઈશે. આ પ્રકારે છ ભાવાત્મક પદાર્થ છે, એ કહેવું વિરૂદ્ધ માનવું પડશે. (૩૧) જ્યાં સંધિની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ સંધી ન કરવામાં આવે તો સંધી દોષ બને છે. જેમ—" આ સંયમનું આરાધન કરે છે " આ સ્થાનમાં સંયમારાધન ન કહીને " સંયમ આરાધન " એમ કહેવું. આ પ્રકારે " मुनि एतौ " આ સ્થળે मुन्येतौ કહેવું. વ્યાકરણ સિદ્ધાંત અનુસાર દ્વિવચનાન્ત ઇદન્ત શબ્દની પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા થાય છે. અને એથી સંધી કાર્યનો અભાવ થઈ જાય છે. (૩૨) આ પ્રકારે સૂત્રના ૩૨ દોષ છે.

चत्वारोऽप्यनुयोगा व्याख्यायन्ते॥४॥'अस्तोभकम्,-स्तोभकाः-निरर्थकतया प्रयुक्ताः, चकार-वा-शब्दादयो निपाताः, तैर्वियुक्तम् ॥५॥ 'अनवद्यं'-कामादिपापव्यापारा-प्ररूपकम् ॥६॥ एवंभूतं सूत्रं सर्वज्ञभाषितम्। इमे षड् गुणाः पूर्वोक्तेष्वष्टसु गुणेष्वन्तर्भूताः सन्ति, तथाहि-अल्पाक्षरस्य विश्वतोमुखस्य च मिते समावेशः, असन्दिग्धानवद्यास्तोभानां च निर्दोषेऽन्तर्भावः।

एवं सूत्रानुगमे समस्तदोषवर्जिते लक्षणयुक्ते सूत्रे उच्चारिते सति स्वसमयगत-जीवाद्यर्थप्रतिपादकस्य स्वसमयपदस्य ज्ञानं भवति तथा परसमयगत-प्रकृतीश्वराद्यर्थप्रतिपादकस्य परसमयपदस्य ज्ञानं भवति। अनयोरेव मध्ये परसमयपदं

जैसे "धम्मोमंगलमुक्किट्ठं" यह सूत्र है। इस सूत्र में चारों ही अनुयोग का व्याख्यान है ॥ ४ ॥ जिस सूत्र में चकार, वकार आदि निरर्थक शब्दों का प्रयोग नहीं किया जाता है वह सूत्र "अस्तोभ" गुण वाला माना गया है ॥ ५ ॥ जिस सूत्र द्वारा कामादिक व्यापारों की प्ररूपणा नहीं की जाती है वह सूत्र "अनवद्य" गुण संपन्न है ॥६॥ सूत्र इसी प्रकार का होना चाहिये, इससे विपरीत नहीं, ऐसा प्रभु का आदेश है। ये छह गुण पूर्वोक्त अष्टगुणों में अन्तर्भूत समझना चाहिये। अल्पाक्षर एवं विश्वतोमुख, इन दो गुणों का अन्तर्भाव "मित" इस गुण में तथा असंदिग्ध, अनवद्य एवं अस्तोभ इन गुणों का अन्तर्भाव "निर्दोष" इस गुण में हुआ है।

इस प्रकार समस्तदोषवर्जित, एवं लक्षणयुक्त सूत्र के उच्चारित होने पर जीवादिक अर्थ के प्रतिपादक स्वसमय-पद का ज्ञान तथा पर समयानुसार प्रकृति ईश्वर आदिक अर्थ के प्रतिपादक परसमय-पद का

જેમ-"धम्मो मंगलमुक्किट्ठं" આ સૂત્ર છે આમાં ચારે અનુયોગ ને વ્યાખ્યાન છે. ચકાર, વકાર આદિ વ્યાખ્યાન છે આદિ નિરર્થક શબ્દનો પ્રયોગ નથી કરવામાં આવ્યો તે સૂત્ર અસ્તોભ ગુણવાળા મનાયેલ છે. (૫) જે સૂત્રદ્વારા કામાદિક વ્યાપારોની પ્રરૂપણા કરવામાં નથી આવતી તે સૂત્ર અનવદ્ય ગુણસંપન્ન છે. (૬) સૂત્ર આવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ એનાથી વિપરીત નહીં એવો પ્રભુનો આદેશ છે. આ છ ગુણ પૂર્વોક્ત આઠ ગુણમાં અન્તર્ભૂત સમજવા જોઈએ. અલ્પાક્ષર તેમજ વિશ્વતોમુખ આ બે ગુણોનો અન્તર્ભાવ "મિત" આ ગુણમાં તથા અસંદિગ્ધ, અનવદ્ય અને અસ્તોભ ગુણોનો અન્તર્ભાવ "નિર્દોષ" આ ગુણમાં થયેલ છે.

આ પ્રકાર સમસ્ત દોષ વર્જીત, અને લક્ષણયુક્ત સૂત્રના ઉચ્ચારિત હોવાથી જીવાદિક અર્થના પ્રતિપાદક સ્વસમય પદનું જ્ઞાન તથા પર સમયાનુસાર પ્રકૃતિ, ઇશ્વર આદિક અર્થના પ્રતિપાદક પરસમયપદનું જ્ઞાન થાય છે.

केचित्तु सूत्रस्य षड् गुणान् वदन्ति । तद् यथा—

अप्पक्खरमसंदिद्धं, सारवं विस्सओमुहं ।
अत्थोभमणवज्जं च, सुत्तं सव्वण्णुभासियं ॥ १ ॥

छाया—अल्पाक्षरमसंदिग्धं, सारवद् विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च, सूत्रं सर्वज्ञभाषितम् ॥ १ ॥

व्याख्या—'अल्पाक्षरम्' मिताक्षरं, यथा सामायिकसूत्रम् ॥ १ ॥ असंदिग्धम्—सैन्धवशब्दवद् यल्लवण–वसन–तुरगाद्यनेकार्थसंशयकारि न भवति, यथा–अहिंसा ॥२॥ सारवत्त्वं च पूर्ववत् ॥३॥ 'विश्वतोमुखं' प्रतिसूत्रं चरणानुयोगाद्यनुयोगचतुष्टयव्याख्याक्षमम्, यथा–'धम्मोमंगल मुक्किट्ठं' इत्यादि श्लोके

॥ ६ ॥ वर्णादिक का जिसमें नियत परिमाण होता है वह मित गुण है ॥ ७ ॥ एवं कर्णमनोहर जो होता है वह मधुर गुण संयुक्त सूत्र माना जाता है ॥ ८ ॥ किन्हीं २ के मतानुसार सूत्र के ६ गुण भी माने गये हैं–वे ये हैं—

अल्पाक्षर १, असंदिग्ध २, सारयुक्त ३, विश्वतोमुख ४, अस्तोभ ५, अनवद्य ६ । इनमें मित अक्षर जिसमें हो वह अल्पाक्षर गुण है, यह "अल्पाक्षर" प्रथम गुण है । जैसे सामायिक सूत्र ॥ १ ॥ सैन्धव शब्द की तरह जो लवण, वसन, तुरग आदि अनेक अर्थों के बोध का संशयजनक नहीं हो वह "असंदिग्ध" गुण है । जैसे अहिंसा शब्द ॥ २ ॥ भूमि शब्द के समान अनेक पर्यायों से युक्त जो सूत्र वह "सारवत" तीसरा गुण वाला है ॥ ३ ॥ प्रत्येक सूत्र चरणानुयोगादिक अनुयोगचतुष्टय से युक्त है वह "विश्वतोमुख" गुणवाला सूत्र माना जाता है ।

વર્ણાદિકનું જેમાં નિયત પરિમાણ હોય છે તે મિતગુણ છે. (૭) જે કર્ણ મનોહર હોય છે તે મધુરગુણ સંયુક્ત સૂત્ર માનવામાં આવે છે. (૮) કોઇ કોઇના મત અનુસાર સૂત્રના છ ગુણ પણ માનવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે છે—

અલ્પાક્ષર ૧ અસંદિગ્ધ ૨ સારયુક્ત ૩
વિશ્વતોમુખ ૪ અસ્તોભ ૫ અનવદ્ય ૬

આમાં મિત અક્ષર જેમાં હોય તે અલ્પાક્ષર ગુણ છે, આ "અલ્પાક્ષર" પ્રથમ ગુણ છે, જેમ સામાયિક સૂત્ર (૧) સૈન્ધવ શબ્દની માફક લવણ, વસન, તુરગ આદિ અનેક અર્થોના બોધ જેમાં સંશયજનક ન હોય તે "અસંદિગ્ધ" ગુણ છે. જેમ અહિંસા શબ્દ (૨) ભૂમિ શબ્દની માફક અનેક પર્યાયોથી યુક્ત જે સૂત્ર હોય તે "સારવત્" ત્રીજા ગુણવાળા છે. (૩) પ્રત્યેક સૂત્ર ચરણાનુયોગાદિક અનુયોગ ચતુષ્ટયથી યુક્ત છે તે "વિશ્વતોમુખ" ગુણવાળા સૂત્ર માનવામાં છે.

"सुयनाणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–अंगपविट्ठे चेव, अंगबाहिरे चेव"। स्था० २ ठा० १

अङ्गप्रविष्टं द्वादशभेदम्–आचारादिभेदात्, तत्र दृष्टिवादवर्जं सर्वं कालिकम्, दृष्टिवादसूत्रं तूत्कालिकम्। तत्र यद् दिवसस्य प्रथमपश्चिमपौरुषीद्वये रात्रेश्च प्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एव पठ्यते, तत् कालिकम्। यत्तु कालवेलावर्जं पठ्यते तदुत्कालिकम्। अङ्गबाह्यं द्विविधम्, आवश्यकं, तद् व्यतिरिक्तं च। तत्रावश्यक मुत्कालिकं, तच–षड्विधम्–सामायिकं १, चतुर्विंशतिस्तवः २, वन्दनकं ३, प्रतिक्रमणं ४, कायोत्सर्गः ५, प्रत्याख्यानं ६ च।

अब सूत्र भेदनाम के पांचवा द्वार कहते हैं—

यह कहा ही जा चुका है कि सूत्र का दूसरा नाम श्रुतज्ञान भी है, अतः यह मूलभेद की अपेक्षा से दो भेदवाला है–१ अङ्गप्रविष्ट २ अंगबाह्य। कहा भी है–"सुयणाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा–अंगपविट्ठे चेव अंगबाहिरे चेव" इनमें अंगप्रविष्ट श्रुतज्ञान के १२ भेद हैं–आचारांग से लेकर दृष्टिवाद तक। उनमें दृष्टिवाद को छोड़कर बाकी सब कालिक हैं। दृष्टिवाद उत्कालिक है। जो सूत्र दिवस के प्रथम पश्चिम पौरुषीद्वय में तथा रात्रि के प्रथम पश्चिम पौरुषीद्वय में ही पढा जाता है वह सूत्र कालिक जानना चाहिये। जो सूत्र अकाल के समय को छोड़ कर पढ़ा जाता है वह उत्कालिक है। अंगबाह्य श्रुतज्ञान भी आवश्यक एवं तद्व्यतिरिक्त के भेद से दो प्रकार का है। इनमें आवश्यक सूत्र उत्कालिक है, और वह ६ प्रकार का है जैसे–सामायिक १, चतुर्विंशतिस्तव २, वन्दनक ३, प्रतिक्रमण ४, कायोत्सर्ग ५, एवं प्रत्याख्यान ६। कालिक, उत्कालिक के भेद

હવે સૂત્રભેદ નામનુ પાંચમું દ્વાર કહે છે:—

એ કહેવાઈ ગયું છે કે, સૂત્રનું બીજું નામ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે. આથી તે મૂળ ભેદની અપેક્ષાએ બે ભેદવાળું છે અંગ પ્રવિષ્ટ ને ૧ અંગબાહ્ય ૨. કહ્યું પણ છે કે सुयणाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा–अंगपविट्ठे चेव अंगबाहिरे चेव તેમાં અંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ૧૨ ભેદ છે. આચારાંગથી લઈને દૃષ્ટીવાદ સુધી. એમાં દૃષ્ટીવાદને છોડીને બાકી બધા કાલીક છે. દૃષ્ટીવાદ ઉત્કાલિક છે, જે સૂત્ર દિવસના પ્રથમ અને પશ્ચિમ એ પૌરૂષીમાં તથા રાત્રીના પ્રથમ અને પશ્ચિમ એ પૌરૂષીમાંજ વાંચી શકાય છે, તે સૂત્રને કાલીક જાણવાં જોઈએ. જે સૂત્રને અકાલના સમયને છોડી વાંચી શકાય છે તે ઉત્કાલિક છે. અંગબાહ્ય શ્રુતજ્ઞાન પણ આવસ્યક અને તદ્વ્યતિરિક્તના ભેદથી બે પ્રકારે છે. એમાં આવશ્યક સૂત્ર ઉત્કાલિક છે, અને તે છ પ્રકારનું છે, જેમ સામયિક ૧, ચતુર્વિંશતિસ્તવ ૨, વંદનક ૩, પ્રતિક્રમણ ૪,

कुवासनाजनकत्वाद् बन्धपदम्, स्वसमयपदं तु-सद्बोधकारणत्वान्मोक्षपद-मिति बोध्यम्।

इति तृतीयं द्वारम्।

अथ सूत्रपर्यायनामकं चतुर्थं द्वारम्:—

सुयसुत्तगंथसिद्धं-त, सासणे आण वयण उवएसो।
पण्णवणा मा गमइय, एगट्ठा पज्जवा सुत्ते॥ १॥

श्रुतम्, सूत्रम्, ग्रन्थः, सिद्धान्तः, शासनम्, आज्ञा, वचनम्, उपदेशः, प्रज्ञापना, आगमः, इति दश पर्यायाः एकार्थाः।

॥ इति चतुर्थं द्वारम्॥

अथ सूत्र भेद नामकं पञ्चमं द्वारम्—

सूत्रं नाम श्रुतज्ञानमित्युक्तम्, तत् खलु मूलभेदापेक्षया द्विभेदम्, अङ्गप्रविष्टम्, अङ्गबाह्यं च। तथा चोक्तम्—

ज्ञान होता है। कुवासना का जनक होने से परसमयपद बन्धपद है एवं सद्बोध का कारण होने से स्वसमय-पद मोक्षपद है॥

॥ इस प्रकार तीसरा द्वार सम्पूर्ण हुआ॥ ३॥

अब चौथा द्वार कहते हैं—

श्रुत, सूत्र, ग्रन्थ, सिद्धान्त, शासन, आज्ञा, वचन, उपदेश, प्रज्ञापना आगम, ये सब सूत्र के पर्यायवाची शब्द-नामान्तर हैं—

कहा भी है—"सुयसुत्तगंथसिद्धंत सासणे आण वयण उवएसो।
पणवणा-मागम इय, एगट्ठा पज्जवा सुत्ते॥ १॥

॥ चौथा द्वार संपूर्ण॥ ४॥

કુવાસનાના જનક હોવાથી પરસમયપદ બન્ધ પદ છે અને સદ્બોધના કારણ-રૂપ હોવાથી સ્વસમયપદ મોક્ષપદ છે.

આ પ્રકારથી ત્રીજું દ્વાર સંપૂર્ણ થયું.

હવે સૂત્રભેદ નામનું ચોથું દ્વાર કહે છેઃ—

શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રન્થ, સિદ્ધાંત, સાશન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના, આગમ, આ બધા સૂત્રના પર્યાયવાચી શબ્દ-નામાન્તર છે, કહ્યું પણ છે—

सुयसुत्तगंथसिद्धंत, सासणे आण वयण उवएसो।
पण्णवणा-मागम इय एगट्ठा पज्जवा सुत्ते॥ १॥

॥ ચોથું દ્વાર સંપૂર્ણ॥

किंचिदर्थविशेषं जानाति, यदा तु गुरुणाऽर्थेन सह सूत्रं प्रबोधितं भवति, तदा शिष्यस्तदन्तर्गतानां सर्वेषां भावानां ज्ञाता भवति, यथा स एव कलाऽभिज्ञः पुरुषः प्रबोधितः सन् सर्वासां कलानां ज्ञाता भवति, अतः सूत्रं गुरुसंनिधानं विना प्रसुप्त-समं भवति, तस्मात् सूत्रं गुरुसंनिधौ श्रुत्वा पठनीयम् ।

किंच-गुरुसंनिधानाभावे सूत्रोच्चारणं स्खलितादिदोषदुष्टं स्यात्। तथा सति प्रायश्चित्तम्, अज्ञानं, मिथ्यात्वं, आत्मविराधना, संयमविराधनादयो दोषा भवन्ति तस्माद् गुरुसंनिधौ सूत्रमुच्चारणीयम् ।

सूत्र का अर्थ यदि ज्ञात न हो तो पढने वाला व्यक्ति उसके महत्त्व को नहीं जान सकता है । जिस समय शिष्य गुरु महाराज के पास अर्थ-सहित सूत्र का अध्ययन करता है, अथवा गुरु महाराज शिष्य को अर्थ-सहित सूत्र पढा देते हैं उस समय शिष्य उसके अन्तर्गत समस्त भावों का ज्ञाता हो जाता है । जिस प्रकार ७२ कला के जानने वाला पुरुष जगने पर समस्त कलाओं का ज्ञाता होता है । इसलिये सूत्र गुरु महा-राज के समीप सुनकर ही पढ़ना चाहिये, क्यों कि विना गुरु महाराज के पठित सूत्र कलानिपुण सोया हुआ पुरुष जैसा माना जाता है, पढ़ने वाले को उससे अर्थविशेष की प्राप्ति नहीं हो सकती है ।

किञ्च-गुरुमुखसे यदि सूत्र का अध्ययन न किया जाय तो सूत्र के यथावत् उच्चारण करने में स्खलना आदि दोषों का सद्भाव हो सकता है। इससे अध्ययन करने वालों को लाभ के स्थान में प्रायश्चित्त का भागी होना पड़ता है । अज्ञान, मिथ्यात्व, आत्मविराधना एवं संयम की विरा-धना आदि दोषों का भाजन भी बनना पड़ता है। इसलिये गुरु महाराज के

વ્યક્તિ તેના મહત્વને જાણી શકતા નથી. જે સમયે શિષ્ય ગુરુમહારાજની પાસે અર્થ સહિત સૂત્રનું અધ્યયન કરે છે અથવા ગુરુ મહારાજ શિષ્યને અર્થ સહિત સૂત્ર ભણાવી દે છે, તે સમયે શિષ્ય તેના અંતર્ગત સમસ્ત ભાવોનો જ્ઞાતા બની જાય છે. જે પ્રકારે ૭૨ કળાને જાણવાવાળા પુરુષ જાગવાથી સમસ્ત કળાઓના જ્ઞાતા બને છે. આ માટે સૂત્ર ગુરુ મહારાજની સમીપ સાંભળીને ભણવું જોઈએ. કેમ કે ગુરુ મહારાજ વગર ભણવામાં આવેલ સૂત્ર કળા નિપૂર્ણ સુતેલા પુરૂષ જેવું માનવામાં આવે છે. ભણવાવાળાને એનાથી અર્થ વિશેષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

કિંચ ફરી-ગુરુ મુખથી સૂત્રનું અધ્યયન કદાચ ન કરવામાં આવે તો, સૂત્રનું યથાવત્ ઉચ્ચારણ કરવામાં સ્ખલના આદિ દોષોનો સદ્ભાવ બને છે. એથી અધ્યયન કરવાવાળાએ લાભના સ્થાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગી બનવું પડે છે, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, આત્મવિરાધના અને સંયમની વિરાધના આદિ દોષોના ભાજન

आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधम्-कालिकम्, उत्कालिकं च। तत्र-जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिश्चन्द्रप्रज्ञप्तिर्निरयावलिकादीनि च पञ्च सूत्राणीति सप्तोपाङ्गानि, व्यवहारादीनि चत्वारि छेदसूत्राणि, मूलसूत्रेषु-उत्तराध्ययनं, समुत्थानसूत्रं च। एतत् सर्वं कालिकम्। उत्कालिकं तु दशवैकालिकसूत्रं नन्दीसूत्रम्, अनुयोगद्वारसूत्रं च-एतत्त्रयं मूलसूत्रम्, औपपातिकं राजप्रश्नीयं जीवाभिगमः प्रज्ञापना सूर्यप्रज्ञप्तिरिति पञ्चोपाङ्गानि च।

॥ इति पञ्चमद्वारम् ॥

अथ सूत्रोच्चारणविधिनामकं षष्ठं द्वारम्—

सुविनीतेन शिष्येण सूत्रं गुरुसंनिधौ ग्रहीतव्यम्। यथा-द्वासप्ततिकलापण्डितो मनुष्यः प्रसुप्तः सन् तासां कलानां न किंचित् जानाति, एवमर्थेनाबोधिते सूत्रे न

से तद्व्यतिरिक्त दो प्रकार का है। जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति, चन्द्रप्रज्ञप्ति और निरयावलिका आदि पाँच सूत्र-ये सातों उपांग, व्यवहार आदिक चार छेद सूत्र, मूलसूत्रों में उत्तराध्ययन, और समुत्थानसूत्र, ये सब कालिक हैं। दशवैकालिक, नन्दीसूत्र और अनुयोगद्वार ये तीनों मूलसूत्र, तथा-औपपातिक, राजप्रश्नीय, जीवाभिगम, प्रज्ञापना और सूर्यप्रज्ञप्ति ये पाँचों उपांग उत्कालिक हैं।

॥ पांचवा द्वार संपूर्ण ॥

अब छट्ठे द्वार में सूत्र के उच्चारण की विधि कहते हैं—

सुविनीत शिष्य को सूत्र का अध्ययन गुरु महाराज के समीप करना चाहिये। जिस प्रकार ७२ कलाओं का ज्ञाता मनुष्य प्रसुप्त अवस्था में उन कलाओं के अर्थविशेष को नही जानता है, उसी प्रकार

કાયોત્સર્ગ ૫, અને પ્રત્યાખ્યાન ૬. કાલિક, ઉત્કાલિકના ભેદથી તદ્વ્યતિરિક્ત બે પ્રકારે છે. જમ્બૂદ્વિપપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને નિરયાવલિકા આદિ પાંચ તથા વ્યવહારઆદિક ચાર સૂત્ર-એ સાતે ઉપાંગ, વ્યવહાર આદિક ચાર છેદ સૂત્ર, મૂળસૂત્રોમાં ઉત્તરાધ્યયન અને સમુત્થાન સૂત્ર એ બધાં કાલિક છે. દશવૈકાલિક, નંદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર આ ત્રણે મૂળસૂત્ર તથા-ઔપપાતિક, રાજપ્રશ્નીય, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ આ પાંચે ઉપાંગ ઉત્કાલિક છે.

॥ પાંચમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

હવે છઠ્ઠા દ્વારમાં સૂત્રના ઉચ્ચારણની વિધિ કહે છે—

સુવિનીત શિષ્યે સૂત્રનું અધ્યયન ગુરુ મહારાજની સમીપ કરવું જોઇએ, જે પ્રકાર ૭૨ કળાઓનો જ્ઞાતા મનુષ્ય પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં એ કળાઓના અર્થ વિશેષને નથી જાણતો એ જ રીતે સૂત્રનો અર્થ જો જાણેલ ન હોય તો વાંચનાર

अत्र न ज्ञायते सकलसाधारणश्रोतृभिः, यदिदं कालिकमुत्कालिकं वा। यथा वा-सामायिकपदे दशवैकालिकोत्तराध्यनप्रभृतीनामनेकानि पदानि मीलयति।

३ व्याविद्धाक्षरम्—व्याविद्धाक्षरं, विपर्यस्तरत्नमालागतरत्नानीव विद्धानि विपर्यस्तान्यक्षराणि यत्र तत्। यथा-'धम्मो मंगल' इत्यत्र 'लगमंम्मोध' इत्युच्चारणम्।

४ हीनाक्षरम्-अक्षरैर्हीनम्। यथा-'नमो अरिहंताणं' इत्यत्र 'नमो अरिहंता' इत्युच्चारणम्।

५ अधिकाक्षरं—स्वबुद्धयाऽधिकाक्षरयोजनं यत्र तत्। यथा-'धम्मो मंगल मुक्किट्ठं' अत्र-'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं नरगं' इत्युच्चारणम्। हीनाक्षरे अधिकाक्षरे वा

सर्वसाधारण श्रोताजन यह नहीं समझ सकते कि यह कालिक है अथवा उत्कालिक है। अथवा-जो उच्चारण सामायिक पद में दशवैकालिक उत्तराध्ययन आदिके अनेक पदों को मिला देता है वहां पर भी यह दोष होता है ॥ २ ॥ व्याविद्धाक्षरम्-जिस उच्चारण में उल्टे उल्टे कर अक्षर बोले जावें वहां व्याविद्धाक्षर नामका दोष होता है-जैसे-धम्मो मंगलं ऐसा न बोलकर "लंगमं म्मोध" ऐसा उच्चारण करना ॥३॥ हीनाक्षरम्-जैसा सूत्र हो वैसा उच्चारण न करना-हीनाक्षर दोष है। जैसे-"णमो अरिहंताणं" की जगह "णमो अरिहंता" ऐसा बोलना ॥४॥ अधिकाक्षर-जिस उच्चारण में अधिक अक्षर उच्चरित हों वहां अधिकाक्षर नामका दोष जानना चाहिये, जैसे-धम्मो मंगलमुक्किट्ठं" बोलते समय धम्मो मंगलमुक्किट्ठं नरगं" ऐसा अधिक "नरगं" अक्षर का उच्चारण करना। हीनाक्षर एवं अधिकाक्षर, ये दोनों दोष उच्चारण के

સર્વ સાધારણ શ્રોતાજન એ નથી સમજી શકતા કે, આ કાલિક છે કે ઉત્કાલીક છે. જે ઉચ્ચારણ સામાયિક પદમાં દસવૈકાલિક ઉત્તરાધ્યયન આદિના અનેક પદોને મેળવી દે છે ત્યાં પણ આ દોષ થાય છે. (૨)

(૨) વ્યાવિદ્ધાક્ષરમ્—જે ઉચ્ચારણમાં ઉલ્ટાવી ઉલ્ટાવીને અક્ષર બોલવામાં આવે ત્યાં 'વ્યાવિદ્ધાક્ષર' નામનો દોષ બને છે. જેમ ધમ્મોમંગલં એવું ન બોલીને લંગમંમ્મોધ એવું ઉચ્ચારણ કરવું.

(૩) હીનાક્ષરમ્—જેવાં સૂત્ર હોય તે પ્રમાણે ઉચ્ચારણ ન કરવું અર્થાત્ ઓછા અક્ષરેથી ઉચ્ચારણ કરવું-'હીનાક્ષર' દોષ છે, જેમ-"णमो अरिहंताणं" ની જગ્યાએ "णमो अरिहंता" એવું બોલવું.

(૪) અધિકાક્ષર—જે ઉચ્ચારણમાં વધુ અક્ષર ઉચ્ચારવામાં આવે ત્યાં અધિકાક્ષર નામનો દોષ જાણવો જોઈએ. જેમ "धम्मो मंगल मुक्किट्ठं" બોલતી વખતે "धम्मो मंगल मुक्किट्ठं नरगं" એમ "नरगं" આ વધારાના અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવું. હીનાક્ષર અને અધિકાક્ષર આ બંન્ને દોષ ઉચ્ચારણમાં

अथोच्चारणदोषाः स्खलितादयो दश प्रोच्यन्ते-स्खलितम् १, मिलितम् २, व्याविद्धाक्षरम् ३, हीनाक्षरम् ४, अधिकाक्षरम् ५, व्यत्याम्रेडितम् ६, अपरिपूर्णम् ७, अपरिपूर्णघोषम् ८, अकण्ठोष्ठविप्रमुक्तं ९, अगुरुवाचनोपगतम् १०, इति। तत्र-

१ स्खलितम्-यद् अन्तराऽन्तरा आलापकान् मुञ्चति, यथा-" अहिंसा " " देवा वि तं नमंसंति "।

२ मिलितम्-यद् अन्यस्यान्यस्योद्देशकस्याध्ययनस्य वा आलापकान् एकत्र मीलयति ' सर्वं जिनवचनम् ' इति कृत्वा, यथा-" सव्वे पाणा पियाउया " (सर्वे प्राणाः प्रियायुष्काः) (आचा. १ श्रु. २ अ. ३ उ.) " सव्वे जीवा वि इच्छंति जीविउं न मरिज्जिउं "(सर्वे जीवा अपि इच्छन्ति जीवितुं न मर्त्तुम्) दश. वै. ६ अ.।

समीप ही सूत्र का अध्ययन या उसका उच्चारण करना सीखना चाहिये। उच्चारण के कितने दोष हैं यह अब प्रकट किया जाता है—स्खलित १, मिलित २, व्याविद्धाक्षर ३, हीनाक्षर ४, अधिकाक्षर ५, व्यत्याम्रेडित ६, अपरिपूर्ण ७, अपरिपूर्णघोष ८, अकण्ठोष्ठविप्रमुक्त ९, एवं अगुरुवाचनोपगत १०, ये १० दोष उच्चारण संबंधी हैं। स्खलित-बीच २ में रुक २ कर सूत्र का बोलना यह स्खलित दोष है, जैसे-अ हिं सा, देवा वि तं नमं संति इत्यादि ॥१॥ मिलित-जहां अन्य २ उद्देशक अथवा अध्ययन के आलापकों को एकत्र मिला दिया जाता है वहां मिलित दोष होता है, जैसे-" सर्वं जिनवचनं " ऐसा ख्यालकर " सव्वे पाणा पियाउया " " सव्वे जीवा वि इच्छंति जीविउं न मरिज्जिउं " इन सब को एक साथ ही बोल देना। इन सब के एक साथ बोलने में मिलित दोष इसलिये आता है कि

પણ બનવું પડે છે. માટે ગુરુ મહારાજ સમીપજ સૂત્રનું અધ્યયન અગર તેનું ઉચ્ચારણ કરવું—સીખવું જોઇએ ઉચ્ચારના કેટલા દોષ છે તે હવે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. (૧) સ્ખલિત,(૨) મિલિત, (૩) વ્યાવિદ્ધાક્ષર, (૪)હીનાક્ષર, (૫) અધિકાક્ષર,(૬) વ્યત્યામ્રેડિત, (૭) અપરિપૂર્ણ, (૮)અપરિપૂર્ણઘોષ, (૯) અકંઠોષ્ઠવિપ્રમુક્ત, અને (૧૦) અગુરુવાચનોપગત આ દસ દોષો ઉચ્ચારણ સંબંધી છે.

સ્ખલિત-વચમાં વચમાં રોકાઇને સૂત્રનું બોલવું તે **સ્ખલિત** દોષ છે. જેમ--अहिंसा देवा वि तं नमं संति ઇત્યાદિ! (૧) **મિલિત**-જ્યાં અન્ય અન્ય ઉદ્દેશક અથવા અધ્યયનના આલાપોને એકત્ર મેળવી અપાય છે ત્યાં મિલિત દોષ થાય છે જેમ " सर्वं जिन वचनं " એવો ખ્યાલ કરી " सव्वे पाणा पिआउगा सव्वे जीवा वि इच्छंति जीविउं न मरिज्जिउं આ બધાને એક સાથે જ બોલવું. આ બધાને એક સાથે બોલવામાં મિલિત દોષ એ માટે આવે છે કે,

द्रव्यभावतो व्यत्याम्रेडितं सूत्रे कुर्वतोऽर्थस्य विसंवादः इत्यादि विवक्षा प्रागिव, यथा दीक्षा निरर्थिका ।

७ अपरिपूर्णं–मात्राभिः, पदै श्वरणै र्विन्दुभि र्वर्णैश्च । मात्राभिरपरिपूर्णं 'धम्म मंगलमुक्किट्ठं' । पदैरपरिपूर्णं–यथा–"धम्मं उक्किट्ठं"। चरणैरपरिपूर्णं–यथा– 'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं' इत्यादि गाथायां क्रमपि चरणं परित्यज्य पठनम् । विन्दुभिरपरिपूर्णं–यथा 'धम्मो मगलमुक्किट्ठं" इति । वर्णैरपरिपूर्णं यथा–'धम्मो ल उक्किट्ठं' इत्यादि । मात्राभिः पदैश्चरणैर्विन्दुभिर्वर्णैरपरिपूर्णे उच्चारिते तदेव प्रायश्चित्तं त एव दोषाश्च भवन्ति ।

में व्यत्याम्रेडित कर देता है तब उसके अर्थ में स्वभावतः विसंवाद होने लगता है और इससे जो हानि होती है यह अधिकाक्षर तथा हीनाक्षर के दोष के स्वरूपनिरूपण में बता चुके हैं ॥ ६ ॥ अपरिपूर्ण–जहां मात्राओं से, पदों से, चरणों से, बिन्दुओं से, वर्णों से अपरिपूर्णता होती है वहां अपरिपूर्ण दोष माना जाता है, जैसे "धम्मो मंगलमुक्किट्ठं" की जगह "धम्ममंगलमुक्किट्ठं" इस प्रकार "ओकार" की मात्रा हीन कर पढना। "धम्मं उक्किट्ठं" ऐसा मंगलपद हीन कर पढना। किसी चरण को–पाद को–हीन कर पढना, किसी विन्दु को हीन कर पढना, किसी वर्ण को हीन कर पढना सो क्रमशः मात्रा आदिकों से अपरिपूर्ण दोष माना गया है। इस प्रकार के उच्चारण करने पर एक तो आगम की आशातना होने से प्रायश्चित का भागी होना पड़ता है दूसरे विसंवादादि अनेक अनर्थ उत्पन्न हो जाते हैं। इससे जीव को मुक्ति का लाभ नहीं हो सकता है। तथा दीक्षा में निरर्थकता की प्रसक्ति का प्रसंग प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

વિસંવાદ થવા લાગે છે અને એથી જે હાની થાય છે તે અધિકાક્ષર તથા હિનાક્ષરના દોષના નિરૂપણમાં બતાવવામાં આવેલ છે.

(૬) અપરિપૂર્ણ જ્યાં માત્રાઓથી પદોથી, ચરણોથી, બિન્દુઓથી, વર્ણોથી, અપરિપૂર્ણતા હોય છે ત્યાં 'અપરિપૂર્ણ' દોષ માનવામાં આવે છે. "धम्मो मंगल मुक्किट्ठं" ની જગ્યાએ धम्ममंगलमुक्किट्ठं આ રીતે, ओकार"ની માત્રા હીન કરી વાંચવું, "धम्मं उक्किट्ठं"એમ મંગલ પદ હીન કરી વાંચવું, કોઈ વર્ણને હીન કરી વાંચવું તે ક્રમશઃ માત્રા આદિથી અપરિપૂર્ણ દોષ માનવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ કરવાથી એક તો આગમની આશાતના થવાથી પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગી થવું પડે છે બીજું વિસંવાદાદિ ઘણા અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી જીવને મુક્તિનો લાભ મળી શકતો નથી. આથી દીક્ષામાં નિરર્થકતાની પ્રસક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

उच्चारिते सति-अर्थस्य विसंवादः, अर्थस्य विसंवादे चरणस्य विसंवादः, चरण-विसंवादान्न मोक्षः, मोक्षाभावे सर्वा दीक्षा निरर्थिका ।

६ व्यत्याम्रेडितं—नाम अन्यान्यशास्त्रपल्लवविमिश्रणं, यथा-' सव्वभूयप्प-भूयस्स सम्मं भूयाइं पासओ । पिहियासवस्स दंतस्स, पावकम्मं न बंधई ॥ " अत्रेदमपि-घटते इति कृत्वा क्षिपति—अन्यशास्त्रवचनम्—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं, श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि, परेषां न समाचरेत् ॥

इसलिये माने जाते हैं कि सूत्र में हीनाक्षर अथवा अधिकाक्षर उच्चरित होने पर उसके अर्थ में विसंवाद (विपरीतता) होता है। अर्थ में विसंवाद जहां हुआ कि चरण-आचार-चारित्र में भी विसंवाद होने लगता है। इससे मोक्ष का लाभ नहीं हो सकता। मोक्ष के अभाव में समस्त दीक्षा निरर्थक हो जाती है ॥ ५ ॥ व्यत्याम्रेडित-भिन्न २ शास्त्रों के पल्लव (अंश) का जिस उच्चारण में मिश्रण होता है वहां व्यत्याम्रेडित दोष माना जाता है। जैसे-" सव्वभूयप्पभूयस्स सम्मं भूयाइं पासओ। पिहियासवस्स दंतस्स पावकम्मं न बंधइ "-यहां यह भी घटित होता है ऐसा समझकर अन्य शास्त्र का वचन मिलाना, जैसे-

" श्रूयतां धर्मसर्वस्वं, श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ॥
आत्मनः प्रतिकूलानि, परेषां न समाचरेत् ॥१॥ "

महाभारत के इस वाक्य को मिश्रित करना। यह व्यत्ययाम्रेडित दोष इस लिये माना गया है कि उच्चारण करने वाला द्रव्य एवं भाव से जब सूत्र

એ માટે માનવામાં આવેલ છે કે સૂત્રમાં હીનાક્ષર અથવા અધિકાક્ષર ઉચ્ચારવાથી એના અર્થમાં વિસંવાદ થાય છે. વિપરીત અર્થમાં વિસંવાદ જ્યાં થયો કે, ચરણ-આચાર ચારિત્રમાં પણ વિસંવાદ થવા લાગે છે એથી મોક્ષનો લાભ થઈ શકતો નથી. મોક્ષના અભાવથી સમસ્ત દીક્ષા નિરર્થક થઈ જાય છે.

(૫) વ્યત્યામ્રેડિત જુદા જુદા શાસ્ત્રોના પલ્લવનું જે ઉચ્ચારણમાં મિશ્રણ થાય છે ત્યાં " વ્યત્યામ્રેડિત " દોષ માનવામાં આવે છે. જેમ सव्वभूयप्पभूयस्स सम्मं भूयाइं पासओ " " पिहियासवस्स दंतस्स पावकम्मं न बंधई " અહિં એ પણ ઘટિત થાય છે એમ સમજી બીજા શાસ્ત્રનું વચન મેળવવું જેમ—

" श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यतां ॥
आत्मनः प्रति कूलानि परेषां न समाचरेत् ॥१॥

મહાભારતના આ વાક્યને મેળવવું, આ " વ્યત્યયામ્રેડિત " દોષ એ માટે માનવામાં આવેલ છે કે, ઉચ્ચારણ કરવાવાળા દ્રવ્ય અને ભાવથી જ્યારે સૂત્રમાં વ્યત્યાયામ્રેડિત થવાથી એના અર્થમાં સ્વભાવતઃ

अथ वाचनानामकं सप्तमं द्वारम्-

अथ वाचनाविधिरुच्यते-तत्रैवं वाचनाशब्दार्थः-वाचयतीति वाचना-पाठना, शिष्याय सूत्रादिदानं। ननु वाचनायाः किं फलम्? वाचनया जीवो निर्जरां जनयति श्रुतस्य चानाशातनायां प्रवर्तते, तत्र च प्रवर्तमानो जीवः श्रुतप्रदानरूपं तीर्थधर्ममवलम्बते, एवं तीर्थधर्ममाश्रयन् कृत्स्नकर्मक्षपणेन महानिर्जरावान् भवति। ततो मुक्तिप्राप्त्या तस्य सर्वथा भवपर्यवसानं भवति। वाचनादानग्रहणविधिस्त्वेवम्—

उवविसइ उवज्झाओ, सीसा विअरंति वंदणं तस्स।
सो तेसिं सव्वसमयं, वायइ सामइयप्पमुहं॥ १॥

वाचना से जो विहीन होता है, अर्थात्-गुरुप्रदत्त वाचना से जो प्राप्त नहीं होता है वह अगुरुवाचनोपगत दोष है॥ १०॥

॥ यह छट्ठा द्वार हुआ॥ ६॥

सातवां वाचनाद्वार कहते हैं—

अब वाचना की विधि बतलाते हैं-शिष्य को सूत्रादिक का देना-पढाना यह वाचना है। सूत्र की वाचना से कर्मों की निर्जरा होती है तथा उसकी अनाशातना में प्रवृत्ति होती है। उस वाचना में लगा हुआ जीव श्रुतप्रदानरूप तीर्थधर्म का आधार होता है। तीर्थधर्म का आधार होने से वह जीव समस्त कर्मों के क्षपण से महानिर्जरावाला होता है। महानिर्जरावाला होने से मुक्ति की प्राप्ति द्वारा उसके सर्वथा भव का क्षय हो जाता है। वाचना के देने की एवं उसके ग्रहण करने की विधि इस प्रकार है-

---

નાથી જે વિહિન હોય છે, અર્થાત્-ગુરૂપ્રદત્ત વાચનાથી જે પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોતુ. તે અગુરૂ વાચનોપગત દોષ છે. (૧૦)

આ છટ્ઠું દ્વાર થયું

સાતમું વાચનાદ્વાર કહેવામાં આવે છે.—

હવે વાચનાની વિધિ બતાવવામાં આવે છે-શિષ્યને સૂત્રાદિક ભણાવવા-સમજાવવાં એ વાચના છે. સૂત્રની વાચનાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે, તથા તેના અનાશાતનાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ વાચનામાં લાગેલ જીવ શ્રુતપ્રદાનરૂપ તીર્થ ધર્મના આધાર બને છે, તીર્થ ધર્મના આધાર થવાથી તે જીવ સમસ્ત કર્મોના ક્ષપણથી મહાનિર્જરાવાળા થાય છે. મહાનિર્જરાવાળા થવાથી મૂક્તિની પ્રાપ્તિ દ્વારા એને જીવન મરણના ફેરાનો ભય મટી જાય છે.

८ अपरिपूर्णघोषम्—घोषैरेवापरिपूर्णं नाक्षरादिभिः, घोषा–उदात्तादयः। तत्र–उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः। उच्चैःशब्देन यथा–" उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा, धुवेइ वा " इत्यादि। नीचैःशब्देन यथा–" जे भिक्खू वा भिक्खुणी वा " इत्यादि। अत्र घोषैरयुक्तमुच्चारणं कुर्वतस्तदेव प्रायश्चित्तं त एव च दोषाः।

९ अकण्ठौष्ठविप्रमुक्तम्–कण्ठौष्ठेन विप्रमुक्तं–व्यक्तं–सुस्पष्टं यत्र भवति, बालमूकभाषितवदव्यक्तमित्यर्थः।

१० अगुरुवाचनोपगतम्, गुरुप्रदत्तया वाचनया यन्न प्राप्तं तत्॥

॥ इति षष्ठं द्वारम्॥

अपरिपूर्णघोष–घोषों से अर्थात्–उदात्तादिक स्वरों से–जो अपरिपूर्ण होता है वहां अपरिपूर्णघोष नाम का दोष आता है। जो ऊँचे स्वर से बोला जाय उसका नाम उदात्त, नीचे स्वर से जो बोला जाय उसका नाम अनुदात्त, तथा जो न अधिक ऊँचे स्वर और न अधिक नीचे स्वर से किन्तु मध्यम स्वर से बोला जाय उसका नाम स्वरित है। जैसे–" उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा, " इत्यादि ऊँचे स्वर से बोले जाते हैं। नीचे स्वर से जैसे–" जे भिक्खू वा भिक्खुणी वा " इत्यादि सूत्र नीचे स्वर से बोला जाता है। इस को दोष इसलिये माना है कि घोषों से अयुक्त उच्चारण करने वाले को आगम की आशातनाजन्य दोष का भागी होने से प्रायश्चित्त का भागी होना पड़ता है॥ ८॥ अकण्ठौष्ठविप्रमुक्त–बालमूकादिक के बोलने की तरह जो उच्चारण व्यक्त–स्पष्ट नहीं होता है वह अकण्ठौष्ठविप्रमुक्त दोष है॥ ९॥ अगुरुवाचनोपगतदोष–गुरुप्रदत्त

(७) અપરપૂર્ણઘોષ—ઘોષોથી–અર્થાત્ ઉદાત્તાદિક સ્વરોથી–જે અપરિપૂર્ણ હોય છે, ત્યાં 'અપરિપૂર્ણઘોષ' નામનો દોષ લાગે છે, જે ઉંચા સ્વરથી બોલાય તેનું નામ ઉદાત્ત, નીચા સ્વરથી બોલાય એનું નામ અનુદાત્ત તથા જે ન તો ઘણા ઉંચા સ્વરથી કે ન તો ઘણા નીચા સ્વરથી પરંતુ મધ્યમ સ્વરથી બોલાય એનું નામ સ્વરિત છે. જેમ–" उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवइ वा, " ઈત્યાદિ ઉંચા સ્વરથી બોલાય છે. નીચા શબ્દથી જેમ–" जेभिक्खू वा भिक्खुणी वा " ઇત્યાદિ સુત્ર નીચા સ્વરથી બોલાય છે. આનો દોષ એ માટે માનવામાં આવેલ છે કે, ઘોષોથી અયુક્ત ઉચ્ચારણ કરવાવાળાએ આગમની આશાતના જન્ય દોષના ભાગી બનવાથી પ્રાયશ્ચિતના ભાગી બનવું પડે છે. (૮) અકણ્ઠૌષ્ઠ વિપ્રમુક્ત–બાલ મૂકાદિકના બોલવાની રીતે જે ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થતું નથી તે અકણ્ઠૌષ્ઠ વિપ્રમુક્ત દોષ છે. (૯) અગુરૂ વાચનોપગત દોષ–ગુરૂ પ્રદત્ત વાચ-

निद्रारूपे प्रमादे, अप्रतिलेखने दुष्प्रतिलेखनादौ च सकृत् स्खलितस्य स्मारणा कर्तव्या भवति। यथा–"भो आयुष्मन्! प्रमादो वर्जनीयः" इति पूर्वमेवास्माभिः कथितम्, अतः प्रमादं मा कुरु तपःसंयमं च समाराधय, इत्येषा स्मारणा।

अथ प्रतिस्मारणा—

पुनः पुनः सामाचार्यां प्रमादं कुर्वन् शिष्यः पुनर्गुरुणा बोधनीयः–"वत्स! मा प्रमाद्यताम्, तपःसंयमाराधनं क्रियताम्"। इत्येषा प्रतिस्मारणा।

इत्थमुक्तोऽपि यदि प्रमाद्यति, तदा दण्डना–लघुप्रायश्चित्तरूपा कर्तव्या।

प्रतिलेखना नहीं करे अथवा दुष्प्रतिलेखना आदि करता है उस समय उसे स्मारणा वाचना देनी चाहिये, इसमें उसे यह समझाना चाहिये कि हे आयुष्मन्! तुम्हें यह पहिले बतला दिया गया है कि प्रमाद वर्जनीय है। इसलिये इस बात का ख्याल करो, और प्रमाद का आसेवन मत करो. तथा तप एवं संयम की अच्छी तरह आराधना करो, इसका नाम स्मारणा है। प्रतिस्मरणा वाचना शिष्य को उस समय दी जाती है जब शिष्य अपनी समाचारी में बार २ प्रमाद करता है। उस समय उसे यही समझाया जाता है कि हे वत्स! देखो यह प्रमाद ठीक नहीं है, इससे तप एवं संयम की आराधना ठीक २ नहीं होती है। तुम्हें बार बार यह समझा दिया गया है अतः इसका परित्याग कर तप एवं संयम की आराधना करो। इसी में आत्मा की भलाई है, इसका नाम प्रतिस्मारणा है। अब दण्डना कहते हैं–इस प्रकार उपदेश, स्मारणा,

---

ઉપદેશ છે. નિદ્રારૂપ પ્રમાદમાં પડેલ શિષ્ય જો પ્રતિલેખના ન કરે અથવા દુષ્પ્રતિલેખના આદિ કરતો હોય તો એ સમયે એને સ્મારણા વાચના આપવી જોઇએ એમાં એને એ સમજાવવું જોઇએ કે આયુષ્યમન્! તમને એ પહેલું બતાવવામાં આવેલ છે કે, પ્રમાદ છોડવા યોગ્ય છે, જેથી એ વાતનો ખ્યાલ કરો ને પ્રમાદનો ખ્યાલ ન કરો, તથા તપ અને સંયમની સારી રીતે આરાધના કરો. આનું નામ સ્મારણા છે. પ્રતિસ્મારણા વાચના શિષ્યને તે સમયે આપવામાં આવે છે જ્યારે શિષ્ય પોતાની સામાચારીમાં વારંવાર પ્રમાદ કરે છે. તે સમયે તેને એવું સમજાવાય છે કે હે વત્સ જુઓ આ પ્રમાદ કરવો ઠીક નથી તેનાથી તપ અને સંયમની આરાધના સારી રીતે થતી નથી તમને વખતો વખત એ સમજાવવામાં આવેલ છે, માટે તેનો પરિત્યાગ કરી સંયમ અને તપની આરાધના કરો. તેમાં આત્માની ભલાઈ છે, તેનું નામ પ્રતિ સ્મારણા છે. હવે દંડના કહે છે—આ પ્રકારનો ઉપદેશ સ્મારણા, પ્રતિસ્મારણા રૂપ ત્રણ પ્રકા-

छाया—उपविशति उपाध्यायः, शिष्या वितरन्ति वन्दनं तस्मै ।
स तेभ्यः सर्वसमयं, वाचयति सामायिकप्रमुखम् ॥ १ ॥

वाचना-त्रिविधा भवति-उपदेशः, स्मारणा, प्रतिस्मारणा च । ये खलु गृहीतसामाचारीकाः शिष्यास्तेभ्य सूत्रार्थवाचना दातव्या । तेषां सामाचारीकरणे प्रमादं कुर्वतां क्रमेण उपदेशः, स्मारणा, प्रतिस्मारणा च करणीया । तत्र गुरुस्तान् प्रति वदति-"मुनीनामेषा सामाचारी यन्निद्राविकथादयः प्रमादाः परिहर्तव्याः" एष उपदेशः ।

"उवविसइ उवज्झाओ, सीसा वियरंति वंदणं तस्स ।
सो तेसिं सव्वसमयं, वायइ सामाइयप्पमुहं ॥ वाचना देने वाला उपाध्याय अपने आसन पर विराजमान जब हो जाय तब वाचना लेने वाला शिष्य सर्वप्रथम उन्हें चंदना करे । फिर बाद में उनसे सामायिक आदि सर्व सूत्रों की वाचना लेवे । उपदेश १, स्मरणा २ एवं प्रतिस्मारणा ३ के भेद से वाचना ३ प्रकार की है । जिन शिष्यों ने सामाचारी को ग्रहण कर लिया है उन शिष्यों को सूत्रार्थ की वाचना देना चाहिये । वे यदि सामाचारी के आचरण करने में प्रमाद करें तो गुरु का कर्तव्य है कि वे उन्हें क्रम से उपदेश, स्मारणा एवं प्रतिस्मारणा रूप वाचना दें । उसमें वे उसे यह समझावें कि देखो यही मुनियों की सामाचारी-आचार है कि वे सर्वप्रथम निद्रा विकथा आदि प्रमादों को दूर करें । यह उपदेश हैं । निद्रारूप प्रमाद में पड़ा हुआ शिष्य यदि

વાચના દેવાની અને તેને ગ્રહણ કરવાની વિધિ આ પ્રકારે છે—

उवविसइ उवज्झाओ, सीसा विअरंति वंदणं तस्स ।
सो तेसिं सव्वसमयं वायइ सामाइयप्पमुहं ॥

વાચના આપવાવાળા ઉપાધ્યાય જ્યારે પોતાના આસન ઉપર બિરાજમાન થઈ જાય ત્યારે વાચના લેવાવાળા શિષ્ય સર્વ પ્રથમ એમને વંદના કરે અને પછી તેમની પાસેથી સામાયિક આદિ સર્વ સૂત્રોની વાચના લે. ઉપદેશ, સ્મારણા અને પ્રતિ સ્મારણા ના ત્રણે ભેદથી વાચના ત્રણ પ્રકારની છે. જે શિષ્યોએ સમાચારીને ગ્રહણ કરી લીધેલ હોય તે શિષ્યોને સૂત્રાર્થની વાચના દેવી જોઈએ. તે કદી સામાચારીનું આચરણ કરવામાં પ્રમાદ કરે તો ગુરુનું કર્તવ્ય છે કે તે એને ક્રમથી ઉપદેશ, સ્મારણા, અને પ્રતિ સ્મારણા રૂપ વાચના આપે. એમાં તેઓ શિષ્યને એ સમજાવે કે, જુઓ આજ મુનિયોની સમાચારી આચાર છે કે જે સર્વ પ્રથમ નિદ્રા, વિકથા આદિ પ્રમાદોને દૂર કરે આ

निद्रारूपे प्रमादे, अप्रतिलेखने दुष्प्रतिलेखनादौ च सकृत् स्खलितस्य स्मारणा कर्तव्या भवति । यथा–" भो आयुष्मन् ! प्रमादो वर्जनीयः " इति पूर्वमेवास्माभिः कथितम्, अतः प्रमादं मा कुरु तपःसंयमं च समाराधय, इत्येषा स्मारणा ।

अथ प्रतिस्मारणा—

पुनः पुनः सामाचार्यां प्रमादं कुर्वन् शिष्यः पुनर्गुरुणा बोधनीयः–"वत्स ! मा प्रमाद्यताम्, तपःसंयमाराधनं क्रियताम् "। इत्येषा प्रतिस्मारणा ।

इत्थमुक्तोऽपि यदि प्रमाद्यति, तदा दण्डना–लघुप्रायश्चित्तरूपा कर्तव्या ।

प्रतिलेखना नहीं करे अथवा दुष्प्रतिलेखना आदि करता है उस समय उसे स्मारणा वाचना देनी चाहिये, इसमें उसे यह समझाना चाहिये कि हे आयुष्मन्! तुम्हें यह पहिले बतला दिया गया है कि प्रमाद वर्जनीय है। इसलिये इस बात का ख्याल करो, और प्रमाद का आसेवन मत करो. तथा तप एवं संयम की अच्छी तरह आराधना करो, इसका नाम स्मारणा है। प्रतिस्मरणा वाचना शिष्य को उस समय दी जाती है जब शिष्य अपनी समाचारी में बार २ प्रमाद करता है। उस समय उसे यही समझाया जाता है कि हे वत्स! देखो यह प्रमाद ठीक नहीं है, इससे तप एवं संयम की आराधना ठीक २ नहीं होती है। तुम्हें बार बार यह समझा दिया गया है अतः इसका परित्याग कर तप एवं संयम की आराधना करो। इसी में आत्मा की भलाई है, इसका नाम प्रतिस्मारणा है। अब दण्डना कहते है–इस प्रकार उपदेश, स्मारणा,

---

ઉપદેશ છે. નિદ્રારૂપ પ્રમાદમાં પડેલ શિષ્ય જો પ્રતિલેખના ન કરે અથવા દુષ્પ્રતિલેખના આદિ કરતો હોય તો એ સમયે એને સ્મારણા વાચના આપવી જોઇએ એમાં એને એ સમજાવવું જોઇએ કે આયુષ્યમન્! તમને એ પહેલું બતાવવામાં આવેલ છે કે, પ્રમાદ છોડવા યોગ્ય છે, જેથી એ વાતનો ખ્યાલ કરો ને પ્રમાદનો ખ્યાલ ન કરો, તથા તપ અને સંયમની સારી રીતે આરાધના કરો. આનું નામ સ્મારણા છે. પ્રતિસ્મારણા વાચના શિષ્યને તે સમયે આપવામાં આવે છે જ્યારે શિષ્ય પોતાની સામાચારીમાં વારંવાર પ્રમાદ કરે છે. તે સમયે તેને એવું સમજાવાય છે કે હે વત્સ જુઓ આ પ્રમાદ કરવો ઠીક નથી તેનાથી તપ અને સંયમની આરાધના સારી રીતે થતી નથી તમને વખતો વખત એ સમજાવવામાં આવેલ છે, માટે તેનો પરિત્યાગ કરી સંયમ અને તપની આરાધના કરો. તેમાં આત્માની ભલાઈ છે, તેનું નામ પ્રતિ સ્મારણા છે. હવે દંડના કહે છે—આ પ્રકારનો ઉપદેશ સ્મારણા, પ્રતિસ્મારણા રૂપ ત્રણ પ્રકા-

ततोऽपि यदि प्रमाद्यति तर्हि मासलघुप्रायश्चित्तरूपा दण्डना कर्त्तव्या। इत्थं दण्डितोऽपि यदि प्रमादान्न विरमते तदा कुङ्कुमदृष्टान्तो वक्तव्यः। यथा–अतीव पिष्टं कुङ्कुमं 'केसर' इति भाषाप्रसिद्धं पाषाणमिव कठोरं न भवति, भवान् महता प्रयासेन प्रतिनोद्यमानः कथं प्रमत्तः संवृत्तः। अत्र मासलघु दीयते।

वारत्रयादूर्ध्वं यदि प्रमादतो न निवर्तते तदा निष्कासना कर्तव्या। अथासौ स्वयं परेण वा प्रज्ञापितः सन् पुनरागत्य प्रमादात् प्रतिनिवृत्तो वदति–भगवन्! क्षमस्व मदीयमपराधनिकुरम्बम्, न पुनरेवं करिष्यामीति। तदा गुरुरेवं वदेत्–यथा

प्रतिस्मारणारूप तीन प्रकार की वाचना के देने पर भी यदि शिष्य प्रमादपतित होता है, तो उसे एक मास का लघु प्रायश्चित्त देना चाहिये। उस समय उससे यह कहना चाहिये कि देखो केशर जब बार २ रगड़ कर पीसी जाती है तो वह भी पाषाण जैसी कठोर नहीं रहती है किन्तु इकदम नरम पड़ जाती है परन्तु बड़े आश्चर्य की बात है कि तुम्हें बार २ समझाया जाता है फिर भी तुम प्रमाद को नहीं छोडते हो। क्या बात है पता नहीं पड़ता कि तुम प्रमादी क्यों बन रहे हो॥

आचार्य तथा अन्य मुनि द्वारा तीन वार समझाने पर भी यदि शिष्य प्रमाद से पीछे नहीं हटता है, उस समय उसे संघ से बाहर करने रूप दण्ड देना चाहिये। उस समय यदि दूसरों के द्वारा समझाये जाने पर अथवा अपनी गल्ती अपने आप स्वीकार करने पर यह ऐसा गुरु महाराज के समक्ष कहे कि हे गुरु महाराज! मेरे अभीतक के समस्त अपराध आप क्षमा करें, अब आगे ऐसा नहीं करने का भाव

રની વાચના દેવા છતાં પણ જો શિષ્ય પ્રમાદ વશ બને, તો તેને એક માસનું લઘુ પ્રાયશ્ચિત દેવું જોઈએ. તે સમય તેને એવું કહેવું જોઈએ કે, કેશર ને વારંવાર ઘુંટાઈ ઘુટાઈને પીસવામાં આવે છે, તો પણ પત્થરની માફક કઠોર નહિં બનતાં વધુ ને વધુ નરમ બને છે. ઘણા જ આશ્ચર્યની વાત છે કે, તમને વારંવાર સમજાવવા છતાં પણ તમે પ્રમાદને છોડતા નથી. કયું કારણ છે તે સમજાતું નથી કે તમે તમારો પ્રમાદ છોડતા નથી. આચાર્ય તથા અન્ય મુનિદ્વારા ત્રણવાર સમજાવ્યા છતાં પણ જો શિષ્ય પ્રમાદથી પાછો ન હટે તો તેને તે સમયે સંઘની બહાર કરવારૂપ દંડ દેવો જોઈએ. તે સમય કદાચ બીજાઓ દ્વારા સમજાવવાથી અથવા પોતાની ભૂલ પોતે જ સ્વીકારીને તે ગુરૂ મહારાજ સમક્ષ એવું કહે કે, હે ગુરુ મહારાજ! મારા આજ સુધીના બધા અપરાધ આપ માફ કરો, હવે આગળ હું આવું નહિં કરૂં. તે સમયે

ताम्बूलपत्रं कुथितं न परित्यज्यते चेत् , तर्हि शेषाण्यपि पत्राणि तत् कोथयति । एवं त्वमपि स्वयं विनष्टो मम अन्यानपि साधून् विनाशयिष्यसीति कृत्वा निष्कासितोऽस्माभिः । संप्रति पुनरप्रमत्तेन भवितव्यम् , मासगुरु च ते प्रायश्चित्तम् ।

अत्र राजदृष्टान्तो वर्णनीयः ।

कस्यचिद् राज्ञोऽक्षिरोगः संजातः । तत्रत्यवैद्यास्तच्चिकित्सां कर्तुमशक्ता अभूवन् । अन्यश्च कश्चिदागन्तुको वैद्यस्तत्रागत्याह–ममाक्षिगुटिकास्तु अक्षिरोगप्रशमन्यः । ताभिरञ्जितेषु अक्षिषु तीव्रतरा दुःसहा वेदना भवति । सा तु मुहूर्तमात्रम् ।

है, उस समय गुरु महाराज उससे ऐसा कहें कि देखो, पान सड़ जाने पर यदि बाहर निकाल कर न फेंक दिया जाय तो वह जैसे अन्य पानों को सड़ा कर बिगाड़ देता है, उसी प्रकार तुम भी स्वयं विनष्ट होकर मेरे संघ के अन्य साधुओं को विनष्ट कर दोगे इस ख्याल से हम तुम्हें संघ से बाहर कर रहे हैं। यदि आगे ऐसा नहीं करोगे तो संघ में रख लिये जाते हैं। इसलिये जाओ १ मास का यह तुम्हें गुरु प्रायश्चित्त दिया जाता है। इस विषय में एक राजा का दृष्टान्त इस प्रकार है—

किसी एक राजा को आंखों में रोग हो गया। नगर भर में जितने वैद्य थे उन सब ने खूब यत्नपूर्वक इलाज किया, परंतु उनके इलाज से राजा की आंखों का रोग शमित नहीं हुआ। एक समय वहां बाहर गांव का एक वैद्य आया। उसने नरेश के पास जाकर कहा कि महाराज! हमारे पास ऐसी गोलियां हैं जो आंखों में आंजने पर बिलकुल रोग को नष्ट कर देती हैं। परन्तु उनके आंजने पर १ मुहूर्त तक बड़ी दुःसह

ગુરુમહારાજ તેને એવું કહે કે જુઓ પાન સડી જવાથી બહાર કાઢી ફેંકી દેવામાં ન આવે તો તે જેમ બીજા પાનને સડાવી બગાડી દે છે. તેજ રીતે તમે પણ સ્વયં વિનિષ્ટ બની મારા સંઘના બીજા સાધુઓને પણ વિનિષ્ટ બનાવી દેશો. આ ખ્યાલથી તમને સંઘથી બહાર કરવામાં આવે છે. કદાચ આગળ એવું નહીં કરો તો સંઘમાં રાખવામાં આવશે. આ માટે તમને એક મહિનાનું ગુરૂ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે.

આ વિષયમાં એક રાજાનો દાખલો આ પ્રકારે છે.—

કોઈ એક રાજાની આંખમાં રોગ થયો, શહેરમાં જેટલા વૈદ્ય હતા તે સઘળાથી ખૂબ પ્રયત્ન પુર્વક ઈલાજ કરવામાં આવ્યો પરંતુ તેઓના ઈલાજથી રાજાની આંખોનો રોગ મટયો નહીં. એક સમયે ત્યાં બહાર ગામનો એક વૈદ્ય આવ્યો તેણે રાજાની પાસે પહોંચી કહ્યું કે, મહારાજ! મારી પાસે એવી ગોળીઓ છે, જે આંખોમાં આંજવાથી રોગને બીલકુલ મટાડે છે પરંતુ તેને આંજવાથી

यदि वेदनायां सत्यां मां प्राणदण्डं कर्तुं कर्मचारिभ्य आज्ञां न ददासि, तर्हि तवाक्षिणी अञ्जयामि। राज्ञा कथितम्—नाहं तव प्राणदण्डं कर्तुमाज्ञापयिष्यामि। तदा राज्ञोऽक्ष्णोरञ्जनं वैद्यः कृतवान्। अञ्जितयोरक्ष्णोस्तीव्रतरा वेदना जाता। तदा राज्ञा निगदितम्—'अनेनाक्षिणी मम पीडिते, अत एनं मारय' इत्याज्ञां स्वकर्मचारिणः प्रति दत्तवान्। तैः कर्मचारिभिस्तस्य राज्ञो हितकरं विज्ञाय वैद्यः प्रच्छन्नः स्थापितः। मुहूर्तान्तरेण राज्ञो वेदना उपशान्ताः, अक्षिणी रोगरहिते दिव्ये दिव्यज्योतिष्मती संजाते। तदा राज्ञा वैद्यः स्मृतः। राजकर्मचारिभिरानीय समर्पितो वैद्यः सत्कारितः संमानितश्च। यथा तस्य राज्ञस्तत्कालदुःसहमपि गुटिकाञ्जनं क्रमेण चक्षुषो नैरुज्यकरणात् परिणामसुन्दरं समजनि, एवं भवतामपि स्मारणादिकं खर-

पीडा होती है। यदि आप वेदना होने पर अपने कर्मचारियों को मुझे प्राणदण्ड देने की आज्ञा न करे तो मैं आपकी आंखों में उन गोलियों को आंज सकता हूं। राजाने वैद्य की वात सुन कर उसे अभय करने का वचन दे दिया। वैद्य ने भी गोलियों को घिस कर राजा की आंखों में आंज दिया। आंजते ही राजा की आंखों में तीव्रतर दुःसह वेदना होने लगी। उस वेदना से पीडित होकर राजा ने उसे मारने की आज्ञा दे दी। कर्म चारियों ने उसे राजा का हितकारी मान कर एक जगह छिपा दिया और मारा नहीं। कुछ समय के वाद वेदना शांत हो गई और आंखें रोग रहित हो गई। राजा ने प्रसन्न होकर उस वैद्य को याद किया तब कर्मचारियों ने उस वैद्य को लाकर हाजर किया। राजा ने उसको खूब आदर सत्कार करके विसर्जित किया। मतलब इस दृष्टान्त का यह है कि जिस प्रकार उस राजा के लिये दुःसह भी

એક ઘડી સુધી ઘણી જ અસહ્ય વેદના થાય છે. વેદના થવાથી આપ આપના કર્મચારીઓ દ્વારા મને પ્રાણદંડ દેવાની આજ્ઞા ન કરો તો હું આપની આંખોમાં એ ગોળીઓ આંજવા ઇચ્છું છું. રાજાએ વૈદની વાત સાંભળીને તેને અભય કરવાનું વચન આપ્યું. વૈદ્યે પણ ગોળીઓને ઘસીને રાજાની આંખમાં આંજી દીધી આંજતાં જ રાજાની આંખોમાં તીવ્રતર દુઃસહ વેદના થવા લાગી, આ વેદનાથી વ્યાકુળ બની રાજાએ તેને મારવાની આજ્ઞા આપી. કર્મચારીઓએ તેને રાજાનો હિતકારી માની એક જગ્યાએ છુપાવી દીધો અને માર્યો નહીં. થોડા સમય પછી વેદના શાન્ત થઇ અને આંખો રોગ રહિત બની. રાજાએ પ્રસન્ન થઇને તે વૈદ્યને યાદ કર્યો ત્યારે કર્મચારીઓએ તે વૈદ્યને લાવીને હાજર કર્યો. રાજાએ તેનો ખૂબ આદરસત્કાર કરીને વિદાય આપી. આ દૃષ્ટાંતનો સાર એ છે કે, રાજા માટે દુઃસહ એવી આંખોની પીડાનું ગુટિકાના અંજનથી શમન થયું.

परुषत्वात् यद्यप्यापातमात्रदुःखजनकं तथापि परिणामसुन्दरमेव द्रष्टव्यम्, इह परत्र च सकलकल्याणपरंपराकारणत्वादिति।

॥ इति सप्तमं वाचनाद्वारम् ॥

सूत्रार्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणनामकमष्टमंद्वारम्—

अथ पूर्वं सूत्रम् अर्थो वा? इति निरूप्यते-उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणोऽर्थस्तीर्थंकरैः पूर्वमुक्तः, पश्चात् तमेवार्थं हृदये निधाय गणधराः सूत्रं रचयन्ति, तस्मादर्थतः पश्चाद्भावि सूत्रम्, इति सिद्धान्तः। अत एव सूत्रम् अणु-लघु भवति, अर्थस्तु महान्,

गुटिकांजन आंखो की पीड़ा का शमक हुआ-पीडाजनक होने पर भी परिणाम में हितविधायक हुआ, उसी प्रकार शिष्यों को भी गुरु महाराज द्वारा प्रदत्त स्मारणादिक तीव्र कठोर होने पर भी आयति-(उत्तरकाल) सुख कारक होने से एकान्त हितविधायक ही होते हैं। क्यों कि इनसे इस लोक में तथा परलोक में आत्मा का हित ही होता है अहित नहीं।

॥ सातवाँ द्वार समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

अब आठवाँ द्वार कहते हैं—

सूत्र एवं अर्थ के पौर्वापर्य द्वार का निरूपण करते हैं—

अब यहां यह बतलाया जाता है कि पहिले सूत्र होता है कि अर्थ होता है। उत्पाद, व्यय, एवं ध्रौव्य इस लक्षण से युक्त अर्थ-पदार्थ होता है। अर्थ का यह लक्षण तीर्थंकर प्रभुने कहा है। इसी अर्थ को हृदय में अवधृत कर गणधर देवों ने सूत्रों की रचना की है। इस-

પીડા આપનાર હોવા છતાં પણ પરિણામમાં હિતકારક પરિણામ આવ્યું. આ પ્રકાર શિષ્યોએ પણ ગુરુમહારાજ દ્વારા પ્રદત્ત સ્મારણાદિક તીવ્ર-કઠોર હોવા છતાં પણ અંતે ગુણ કરનાર સુખકારક હોવાથી એકાન્ત હિતવિધાયક જ હોય છે કેમકે એનાથી આલોક તથા પરલોકમાં આત્માનું હિત થાય છે, અહિત નહીં

॥ સાતમું દ્વાર સમાપ્ત થયું ॥૭॥

હવે આઠમું દ્વાર કહેવામાં આવે છે—

સૂત્ર તથા અર્થના પૌર્વાપર્યદ્વારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.—

હવે અહિં એ બતાવવામાં આવે છે કે, પહેલાં સૂત્ર હોય છે કે અર્થ હોય છે. ઉત્પાદ,વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય આ લક્ષણથી યુક્ત અર્થ પદાર્થ બને છે. અર્થનું એ લક્ષણ તીર્થંકર પ્રભુએ કહેલ છે તે અર્થને હૃદયમાં ધારણ કરીને ગણધર દેવોએ સૂત્રની રચના કરી છે, માટે અર્થની પાછળ સૂત્ર છે, એ સિદ્ધાંત

यदि वेदनायां सत्यां मां माणदण्डं कर्तुं कर्मचारिभ्य आज्ञां न ददासि, तर्हि तवाक्षिणी अञ्जयामि। राज्ञा कथितम्—नाहं तव प्राणदण्डं कर्तुमाज्ञापयिष्यामि। तदा राज्ञोऽक्ष्णोरञ्जनं वैद्यः कृतवान्। अञ्जितयोरक्ष्णोस्तीव्रतरा वेदना जाता। तदा राज्ञा निगदितम्—'अनेनाक्षिणी मम पीडिते, अत एनं मारय' इत्याज्ञां स्वकर्मचारिणः प्रति दत्तवान्। तैः कर्मचारिभिस्तस्य राज्ञो हितकरं विज्ञाय वैद्यः प्रच्छन्नः स्थापितः। मुहूर्तान्तरेण राज्ञो वेदना उपशान्ताः, अक्षिणी रोगरहिते दिव्ये दिव्यज्योतिष्मती संजाते। तदा राज्ञा वैद्यः स्मृतः। राजकर्मचारिभिरानीय समर्पितो वैद्यः सत्कारितः संमानितश्च। यथा तस्य राज्ञस्तत्कालदुःसहमपि गुटिकाञ्जनं क्रमेण चक्षुषो नैरुज्यकरणात् परिणामसुन्दरं समजनि, एवं भवतामपि स्मारणादिकं खर-

पीडा होती है। यदि आप वेदना होने पर अपने कर्मचारियों को मुझे प्राणदण्ड देने की आज्ञा न करे तो मैं आपकी आंखों में उन गोलियों को आंज सकता हूं। राजाने वैद्य की बात सुन कर उसे अभय करने का वचन दे दिया। वैद्य ने भी गोलियों को घिस कर राजा की आंखों में आंज दिया। आंजते ही राजा की आंखों में तीव्रतर दुःसह वेदना होने लगी। उस वेदना से पीडित होकर राजा ने उसे मारने की आज्ञा दे दी। कर्म चारियों ने उसे राजा का हितकारी मान कर एक जगह छिपा दिया और मारा नहीं। कुछ समय के बाद वेदना शांत हो गई और आंखें रोग रहित हो गईं। राजा ने प्रसन्न होकर उस वैद्य को याद किया तब कर्मचारियों ने उस वैद्य को लाकर हाजर किया। राजा ने उसको खूब आदर सत्कार करके विसर्जित किया। मतलब इस दृष्टान्त का यह है कि जिस प्रकार उस राजा के लिये दुःसह भी

એક ઘડી સુધી ઘણી જ અસહ્ય વેદના થાય છે. વેદના થવાથી આપ આપના કર્મચારીઓ દ્વારા મને પ્રાણદંડ દેવાની આજ્ઞા ન કરો તો હું આપની આંખોમાં એ ગોળીઓ આંજવા ઇચ્છું છું. રાજાએ વૈદની વાત સાંભળીને તેને અભય કરવાનું વચન આપ્યું. વૈદ્યે પણ ગોળીઓને ઘસીને રાજાની આંખમાં આંજી દીધી આંજતાં જ રાજાની આંખોમાં તીવ્રતર દુઃસહ વેદના થવા લાગી, આ વેદનાથી વ્યાકુળ બની રાજાએ તેને મારવાની આજ્ઞા આપી. કર્મચારીઓએ તેને રાજાનો હિતકારી માની એક જગ્યાએ છુપાવી દીધો અને માર્યો નહીં. થોડા સમય પછી વેદના શાન્ત થઇ અને આંખો રોગ રહિત બની. રાજાએ પ્રસન્ન થઇને તે વૈદ્યને યાદ કર્યો ત્યારે કર્મચારીઓએ તે વૈદ્યને લાવીને હાજર કર્યો. રાજાએ તેનો ખૂબ આદરસત્કાર કરીને વિદાય આપી. આ દૃષ્ટાંતનો સાર એ છે કે, રાજા માટે દુઃસહ એવી આંખોની પીડાનું ગુટિકાના અંજનથી શમન થયું.

त्र मान्ति स्म। एवं पेटिकास्थानीये सूत्रे बहून्यर्थपदानि वर्तन्ते, तत्र सूत्रमेव बादरं भवितुमर्हति नार्थ इति। किंचार्थस्य महत्त्वमेकान्ततो नास्ति, प्रथमे उत्क्षिप्तज्ञाते हि 'अनुकम्पा कर्तव्या' इत्यर्थो बहुभिः सूत्रैर्वर्णितः। तथा–अष्टादशे सुंसुमादारिकाज्ञाते वर्णरूपबलादिवृद्ध्यर्थं नाहारयितव्यम्, इत्यर्थो बहुभिः सूत्रैर्वर्णितः, तस्मादर्थो न महान् किन्तु सूत्रमेव महदिति चेत्—?

अत्रोच्यते—पूर्वं सूत्रं पश्चादर्थः, इति न संभवति। अर्थस्य हि सूत्रतः पश्चाद्भावित्वं न युज्यते, अर्थं विना सूत्रं निश्चारहितं सत् कीदृशं स्यात्? असंबद्धं

में अनेक वस्त्र रख दिये जाते हैं एतावता पेटी में ही बादरता आती है वस्त्रों में नहीं। क्यों कि उसके आधार से ही बहुत वस्त्र उसमें समा जाते हैं। इसी तरह पेटी के स्थानीय सूत्र में भी बहुत से अर्थपद रहा करते हैं इसलिये सूत्र को ही बादर होने का प्रसंग प्राप्त होता है अर्थ को नहीं। तथा–अर्थ में महत्ता भी एकान्त से स्थापित नहीं होती है। "प्रथमे उत्क्षिप्तज्ञाते" ज्ञातासूत्र के प्रथम उत्क्षिप्तज्ञात नामक अध्ययन में भगवान ने फरमाया है कि अनुकंपा करनी चाहिये इस प्रकार का अर्थ बहुत सूत्र से वर्णित किया है। तथा "अष्टादशे सुंसमादारिकाज्ञाते" अर्थात् इसी ज्ञाता सूत्र के अठारवें सुंसुमादारिकानामक अध्ययन में वर्ण, रूप, बल आदि की वृद्धि निमित्त मुनियों को आहार नहीं करना चाहिये यह अर्थ बहुत सूत्रों से वर्णित किया है। इसलिये अर्थ महान् नहीं है किन्तु सूत्र ही महान् है यही बात ज्ञात होती है।

उत्तर–पहिले सूत्र होता है पश्चात् अर्थ यह कथन युक्तियुक्त नहीं है,

આવે છે, વસ્ત્રોમાં નહીં, કેમ કે પેટીના આધારથી જ ઘણાં વસ્ત્રો તેમાં સમાઇ શકે, એવી રીતે સ્થાનીય સૂત્રમાં પણ ઘણા અર્થ પદ રહ્યા કરે છે માટે જ સૂત્રને બાદર હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થને નહીં. તેમ અર્થમાં મહત્તા પણ એકાન્તથી સ્થાપિત થતી નથી, જ્ઞાતા સૂત્રના પ્રથમ ઉત્ક્ષિપ્તજ્ઞાત નામના અધ્યયનમાં ભગવાને ફરમાવ્યું છે કે, અનુકમ્પા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારનો અર્થ ઘણા સૂત્રોથી વર્ણવવામાં આવેલ છે તથા "अष्टादशे सुंसमादारिका ज्ञाते" અર્થાત્ આ જ્ઞાતા સૂત્રના અઢારમા "સુંસમાદારિકા" નામના અધ્યયનમાં વર્ણ, રૂપ, બળ વગેરેની વૃદ્ધિ નિમિત્તે મુનિયોએ આહાર ન કરવો જોઈએ આ અર્થ ઘણા સૂત્રોમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. આ માટે અર્થ મહાન નથી પણ સૂત્ર જ મહાન છે આ વાત જ્ઞાત થાય છે.

ઉત્તર–પહેલાં સૂત્ર હોય છે પછી અર્થ આ કહેવું યુક્તિ યુકત નથી, કારણ

एकैकस्य सूत्रस्यार्थोऽनन्तः। स्तोकत्वात् पश्चादभिहितत्वाच्च सूत्रम् 'अणु' इत्युच्यते, तेन चाणुना सूत्रेण सहार्थस्य यः सम्बन्धो योगः स चानुयोग इत्युच्यते।

ननु पूर्वमर्थः पश्चात् सूत्रमिति कथनमयुक्तम्, पूर्वं हि सूत्रं पश्चादर्थः, सूत्राभावे तु अर्थः कस्य स्यात्। लौकिका अप्येवमेव वदन्ति-आधारे सत्येवाधेयं तिष्ठतीति।

यच्च सूत्रमणु, अर्थस्तु विस्तृत इति, तदप्ययुक्तम्? एकस्यां हि पेटिकायां बहूनि वस्त्राणि सन्ति, तत्र पेटिकाया एव बादरत्वं युज्यते, तद्वशाद् बहूनि वस्त्राणि

लिये अर्थ के पश्चाद् सूत्र है यह सिद्धान्त निर्धारित हो जाता है। सूत्र अणु-लघु होता है। तथा-अर्थ सूत्र की अपेक्षा महान् होता है। एक २ सूत्र के अनंत अर्थ होते हैं। सूत्र को अणु इसी अभिप्राय से कहा गया है कि एक तो वह अर्थ के पश्चाद् भावी है और दूसरे वह स्तोक अर्थात् छोटा होता है। उस अणु सूत्र के साथ अर्थ का जो योग है-संबंध है उसी का नाम अनुयोग है।

प्रश्न-पहिले अर्थ होता है बाद में उसके सूत्र होता है यह कथन अयुक्त है। कारण कि सूत्र के विना अर्थ नहीं हो सकता है। इसलिये ऐसा मानना चाहिये कि पहिले सूत्र होता है और बाद में अर्थ होता है। लौकिक जन भी यही कहते हुए पाये जाते हैं। सूत्र आधार है और अर्थ आधेय है। सूत्र में अर्थ रहता है अर्थ में सूत्र नहीं। आधार के होने पर ही आधेय रह सकता है अन्यथा नहीं। दूसरे-अर्थ की अपेक्षा जो सूत्र को अणु कहा गया है वह भी ठीक नहीं मालूम पड़ता। कारण कि देखा जाता है कि एक ही सन्दूक

નિર્ધારિત બની જાય છે. સૂત્ર અણુ-લઘુ હોય છે. તથા અર્થ સૂત્રની અપેક્ષાથી મહાન હોય છે, એક એક સૂત્રના અનંત અર્થ થાય છે. સૂત્રને અણુ એ અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવેલ છે કે, એક તો તે અર્થના પશ્ચાદ્‌ભાવિ છે, (પાછળ થનારૂ) અને બીજું તે લઘુ હોય છે, એ અણુ સૂત્રની સાથે અર્થનો જે યોગ છે-સંબંધ છે તેનું નામ અનુયોગ છે.

પ્રશ્ન-પહેલો અર્થ થાય છે અને એ પછી સૂત્ર થાય છે, તે કહેવું અયુકત છે. કારણ કે સૂત્ર વગર અર્થ થઈ શકે નહીં. આ માટે સમજવું જોઈએ કે પહેલાં સૂત્ર હોય છે અને પછી અર્થ થાય છે. સૂત્ર આધાર છે અને અર્થ આધેય છે. સૂત્રમાં અર્થ રહે છે અર્થમાં સૂત્ર નહીં. આધારના હોવાથી જ આધેય રહી શકે છે તેના વગર નહીં. બીજું અર્થની અપેક્ષા જે સૂત્રને અણું કહેવામાં આવેલ છે તે પણ ઠીક નથી. કારણ કે, જોવામાં આવે છે કે, એકજ પેટીમાં ઘણાં વસ્ત્ર રાખવામાં આવે છે આથી તે પેટીમાં બાદરતા

रच्यन्ते। एवं वस्त्रस्थानीयस्यार्थस्य .इत्त्वम्, पेटिकास्थानीयस्य तु सूत्रस्याणुत्वमेव। यदप्युक्तम्–अर्थो महानित्यस्यैकान्तता नास्तीति तदप्यविचारितभापितम् –उत्क्षिप्तज्ञातादिपु सत्त्वानुकम्पादिकोऽर्थस्तत्तदध्ययनमात्रस्य, अशेपस्य तु सूत्रस्य तदतिरिक्ता अपि वहवोऽर्थाः सन्ति।

॥ इति अष्टमं द्वारम् ॥

अर्थ के विना सूत्र निश्रारहित होता हुआ दशदाडिम आदि वाक्य की तरह केवल असंवद्ध और निरर्थक ही माना जाता है।२। जो यह कहा है कि पेटी की तरह सूत्र वादर होता है तथा वस्त्रादिक की तरह अर्थ अणु होता है सो यह कहना भी ठीक नहीं है। क्यों कि जिस प्रकार उसी पेटी के किसी एक वस्त्र द्वारा उसी पेटी जैसी अनेक पेटियाँ लपेटी जा सकती हैं उसी प्रकार एक अर्थ से अनेक सूत्र रचे जा सकते हैं। इस तरह वस्त्रस्थानीय अर्थ में महत्व आता है और पेटी स्थानीय सूत्र में अणुत्व हो। एकान्तसे अर्थ में महत्व नहीं है क्यों कि उत्क्षिप्त आदि अध्ययनों में जो कहा गया है वह सत्वानुकंपादिक रूप अर्थ उस अध्ययनमात्र का ही है, अर्थात् उनमें अनुकंपादि अर्थों की ही प्रधानता है। और अनुकंपादि अर्थों को ही सिद्ध किया है। न कि अवशिष्ट समस्त सूत्र का। उसके तो उससे अतिरिक्त और भी अनेक अर्थ हैं।

॥ यह आठवाँ द्वार संपूर्ण हुआ ॥ ८ ॥

દશદાડીમ આદિ વાકયની માફક કેવળ અસંબદ્ધિત અને નિરર્થક જ માનવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે કે પેટીની માફક સૂત્ર બાદર હોય છે, તથા વસ્ત્રાદિકની માફક અર્થ અણું હોય છે તો તે કહેવું પણ ઠીક નથી. કેમ કે, એ પેટીના કોઈ એક વસ્ત્રમાં આવી અનેક પેટીઓ બાંધી શકાય છે. એજ રીતે એક અર્થથી અનેક સૂત્ર રચી શકાય છે. આ રીતે વસ્ત્રનું સ્થાનીય અર્થમાં મહત્વ આવે છે. અને પેટી સ્થાનીય સૂત્રમાં અણુત્વ જ એકાન્તથી અર્થમાં મહત્વ નથી એવું જે કહેવામાં આવેલ છે તે પણ ઠીક નથી. કેમકે, ઉત્ક્ષિપ્ત વગેરે અધ્યયનમાં જે કહેવાયેલ છે તે સત્વાનુકંપાદિક રૂપ અર્થ તે તે અધ્યયન માત્રાના જ છે. અર્થાત્ તેમાં અનુકમ્પાદિ અર્થોની જ પ્રધાનતા છે. અને અનુકમ્પાદિ અર્થોને જ સિદ્ધ કરેલ છે. ન કે અવશિષ્ટ બધા સૂત્રોને. એના તો એનાથી બીજા ઘણા અર્થો છે.

॥ આ આઠમું દ્વાર સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૮ ॥

निरर्थकं स्यात्, यथा नव पूपा दशदाडिमानीत्यादिवाक्यं सम्बन्धरहितं निरर्थकं भवति। अपि च-लौकिका अपि शास्तारः प्रथमतोऽर्थं दृष्ट्वा सूत्रं कुर्वन्ति, अर्थमन्तरेण सूत्रस्यानिष्पत्तेः। तथा चोक्तम्--

"अत्थं भासइ अरिहा, तमेव सुत्तीकरेंति गणधारी।
अत्थं विणा च सुत्तं, अणिस्सियं केरिसं होइ" ॥ १ ॥

छाया--अर्थं भाषतेऽर्हन्, तमेव सूत्रीकुर्वन्ति गणधारिणः।
अर्थं विना च सूत्रम्, अनिश्रितं कीदृशं स्यात् ॥ १ ॥

किञ्च--"अत्थं भासइ अरिहा, सुत्तं गुंफंति गणहरा निउणा।"
अपरञ्च--सासणस्स हियट्ठाए, ततो सुत्तं पवत्तई ॥

यदप्युक्तं--पेटिकावद् बादरं सूत्रम्, अर्थस्तु अणुरिति तदप्यसत्, यतस्तस्या पेटिकाया एकं वस्त्रमादाय तेनानेकाः पेटिका वध्यन्ते, तथैकेनार्थेन बहूनि सूत्राणि

कारण कि अर्थ के विना निश्रारहित सूत्र हो ही नहीं सकता है। यदि वह होता है तो "नवपूपा दशदाडिमा" आदि वाक्य की तरह निरर्थक और असंबद्ध ही होगा। लौकिक शास्त्र के जानने वाले भी तो प्रथम अर्थ को देखकर ही सूत्र की रचना किया करते हैं। क्यों कि अर्थ के विना सूत्र की निष्पत्ति नहीं होती है। कहा भी है--

अत्थं भासइ अरिहा, तमेव सुत्ती करेंति गणधारी।
अत्थं विणा च सुत्तं, अणिस्सियं केरिसं होइ ॥ १ ॥
अत्थं भासइ अरिहा, सुत्तं गुंफंति गणहरा निउणा।
सासणस्स हियट्ठाए, ततो सुत्तं पवत्तई ॥ २ ॥

तीर्थंकर भगवान पहिले अर्थ की प्ररूपणा करते हैं और उसी अर्थ को गणधर भगवान सूत्ररूप में गुंथते हैं। १।

કે અર્થના વિના નિશ્રા રહિત સૂત્ર થઈ જ શકતુ નથી. કદાચ તે હોય છે, તો "नवपूपा दशदाडिमा" આદિ વાકયની માફક નિરર્થક અને સંબંધ વગરનું હોય લૌકિક શાસ્ત્રના જાણવાવાળા પણ પ્રથમ અર્થને જોઈને સૂત્રની રચના કર્યા કરે છે. કેમ કે અર્થના વગર સૂત્રની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કહ્યું પણ છે કે--

अत्थं भासइ अरिहा, तमेव सुत्तीकरेंति गणधारी।
अत्थं विणा च सुत्तं, अणिस्सियं केरिसं होइ ॥ १ ॥
अत्थं भासइ अरिहा, सुत्तं गुफंति गणहरा निउणा।
समणस्स हियट्ठाए, ततो सुत्तं पवत्तई ॥ २ ॥

તીર્થંકર ભગવાન પહેલા અર્થની પ્રરૂપણા કરે છે, અને એજ અર્થને ગણધર ભગવાન સૂત્રના રૂપમાં ગૂંથે છે. અર્થના વગર સૂત્ર નિશ્રારિ નીને

रच्यन्ते। एवं वस्त्रस्थानीयस्यार्थस्य महत्त्वम्, पेटिकास्थानीयस्य तु सूत्रस्याणुत्वमेव। यदप्युक्तम्–अर्थो महानित्यस्यैकान्तता नास्तीति तदप्यविचारितभाषितम्–उत्क्षिप्तज्ञातादिषु सत्त्वानुकम्पादिकोऽर्थस्तत्तदध्ययनमात्रस्य, अशेषस्य तु सूत्रस्य तदतिरिक्ता अपि बहवोऽर्थाः सन्ति।

॥ इति अष्टमं द्वारम् ॥

अर्थ के विना सूत्र निश्रारहित होता हुआ दशदाडिम आदि वाक्य की तरह केवल असंबद्ध और निरर्थक ही माना जाता है।२। जो यह कहा है कि पेटी की तरह सूत्र बादर होता है तथा वस्त्रादिक की तरह अर्थ अणु होता है सो यह कहना भी ठीक नहीं है। क्यों कि जिस प्रकार उसी पेटी के किसी एक वस्त्र द्वारा उसी पेटी जैसी अनेक पेटियाँ लपेटी जा सकती हैं उसी प्रकार एक अर्थ से अनेक सूत्र रचे जा सकते हैं। इस तरह वस्त्रस्थानीय अर्थ में महत्व आता है और पेटी स्थानीय सूत्र में अणुत्व हो। एकान्तसे अर्थ में महत्व नहीं है क्यों कि उत्क्षिप्त आदि अध्ययनों में जो कहा गया है वह सत्वानुकंपादिक रूप अर्थ उस अध्ययनमात्र का ही है, अर्थात् उनमें अनुकंपादि अर्थों की ही प्रधानता है। और अनुकंपादि अर्थों को ही सिद्ध किया है। न कि अवशिष्ट समस्त सूत्र का। उसके तो उससे अतिरिक्त और भी अनेक अर्थ हैं।

॥ यह आठवाँ द्वार संपूर्ण हुआ ॥ ८ ॥

દશદાડીમ આદિ વાકયની માફક કેવળ અસંબદ્ધિત અને નિરર્થક જ માનવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે કે પેટીની માફક સૂત્ર બાદર હોય છે, તથા વસ્ત્રાદિકની માફક અર્થ અણું હોય છે તો તે કહેવું પણ ઠીક નથી. કેમ કે, એ પેટીના કોઈ એક વસ્ત્રમાં આવી અનેક પેટીઓ બાંધી શકાય છે. એજ રીતે એક અર્થથી અનેક સૂત્ર રચી શકાય છે. આ રીતે વસ્ત્રનું સ્થાનીય અર્થમાં મહત્વ આવે છે. અને પેટી સ્થાનીય સૂત્રમાં અણુત્વ જ એકાન્તથી અર્થમાં મહત્વ નથી એવું જે કહેવામાં આવેલ છે તે પણ ઠીક નથી. કેમકે, ઉત્ક્ષિપ્ત વગેરે અધ્યયનમાં જે કહેવાયેલ છે તે સત્વાનુકંપાદિક રૂપ અર્થ તે તે અધ્યયન માત્રાના જ છે. અર્થાત્ તેમાં અનુકમ્પાદિ અર્થોની જ પ્રધાનતા છે. અને અનુકમ્પાદિ અર્થોને જ સિદ્ધ કરેલ છે. ન કે અવશિષ્ટ બધા સૂત્રોને. એના તો એનાથી બીજા ઘણા અર્થો છે.

॥ આ આઠમું દ્વાર સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૮ ॥

अथ नवमं द्वारम्–सूत्रार्थतदुभयेषु यथोत्तरं प्राबल्यम्—

द्वादशाङ्गमधीयानानां वैयावृत्त्ये क्रियमाणे तेषां वैयावृत्त्यकराणां महती निर्जरा भवति तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयकरणात्, तेषां महापर्यवसानं च भवति–पुनरन्य नवकर्मबन्धाभावात्। ननु कस्य कीदृशी निर्जरा भवति ?

अत्रोच्यते—सूत्रेऽर्थे च यथोत्तरं बलवती निर्जरा। आवश्यकादियावच्चतुर्दश पूर्वाणि सूत्रं, तद्द्वारा यथोत्तरं महती महत्तरा निर्जरा भवति। इयमत्र भावना–एक आवश्यकसूत्रधरस्य वैयावृत्त्यं करोति, अपरो दशवैकालिकसूत्रधरस्य वैयावृत्त्यक-

सूत्र, अर्थ एवं सूत्रार्थ में यथोत्तर प्रबलता का कथन नववें द्वार में करते हैं—

द्वादशांग को पढ़ते हैं और वे वैयावृत्त्य करते हैं (अर्थात् आचार्य उपाध्याय की सेवा करते हैं) उनको श्रुतज्ञानावरणीय कर्मों की महानिर्जरा होती है तथा अन्य नवीन कर्म का बन्ध भी नहीं होता है। किसके कैसी निर्जरा होती है ? इस बात को स्पष्ट किया जाता है–सूत्र एवं अर्थ को पढने वालों की यथोत्तर महानिर्जरा होती है। आवश्यक सूत्र से लेकर १४ पूर्वतक के आगम सूत्र हैं। इनके द्वारा उत्तरोत्तर महानिर्जरा होती है सो तात्पर्य इसका इस प्रकार है कि कोई मुनि आवश्यक सूत्र को जानने वाले की वैयावृत्ति (सेवा) करता है और कोई दूसरा दशवैकालिक सूत्र को जानने वाले की वैयावृत्ति (सेवा) करता है। तो इनमें आवश्यक सूत्र को जानने वाले की वैयावृत्ति करने वाले की निर्जरा की अपेक्षा जो दशवैकालिक को पढाने वाले की वैया-

સૂત્ર, અર્થ એવં સૂત્રાર્થમાં યથોત્તર પ્રબલતાનું કથન નવમાં દ્વારમાં કરે છે.—

દ્વાદશાંગ ભણે છે અને જે વૈયાવૃત્ય કરે છે. (આચાર્ય-ઉપાધ્યયની સેવા કરે છે) એને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મોની મહાનિર્જરા થાય છે. તથા નવા બીજા કર્મોનો બંધ પણ થતો નથી. કોને કેવી નિર્જરા થાય છે? આ વાતને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.—

સૂત્ર અને અર્થને ભણવાવાળાને યથોત્તર મહાનિર્જરા થાય છે. આવશ્યક સૂત્રથી લઈ ૧૪ પૂર્વ સુધીનાં આગમ સૂત્ર છે, એના દ્વારા ઉત્તરોત્તર મહાનિર્જરા થાય છે. મતલબ કોઈ મુનિ આવશ્યક સૂત્રને જાણવાવાળાની વૈયાવૃત્તિ (સેવા) કરે છે અને કોઈ બીજા દશવૈકાલિક સૂત્રને જાણવાવાળાની વૈયાવૃત્તિ (સેવા) કરે છે. તો એમાં આવશ્યકસૂત્રને જાણવાવાળાની વૈયાવૃત્તિ કરવાવાળાની નિર્જરાને બદલે જે દશવૈકાલિકના ભણાવનારની વૈયાવૃત્તિ કરવાવાળા છે,

रस्तस्यावश्यकसूत्रधरवैयावृत्त्यकरापेक्षया महती निर्जरा, आवश्यकसूत्रधरस्यैव दशवैकालिकाध्ययनेऽधिकारात्। एवम् अधस्तनाधस्तनतरश्रुतधरवैयावृत्त्यकरापेक्षया उपर्युपरितनश्रुतधरवैयावृत्त्यकरो यथोत्तरं महानिर्जरावान् भवति। एवं त्रयोदशपूर्वधरवैयावृत्त्यकरापेक्षया चतुर्दशपूर्वधरवैयावृत्त्यकरो महानिर्जराकारी भवति। एवमर्थेऽपि भावनीयम्। आवश्यकार्थधरस्य यो वैयावृत्त्यं करोति, तदपेक्षया दशवैकालिकार्थधरस्य यो वैयावृत्त्यकरस्तस्य महती निर्जरा भवति, एवं पूर्ववद्बोध्यम् यथा सूत्रे यथोत्तरं बलिष्ठता एवमर्थेऽपि भावनीया। तत्र विशेषस्तु-अर्थधरवैया-

वृत्ति करने वाला है उसके महानिर्जरा होती है। क्यों कि आवश्यक सूत्र को पढ चुकने वाले का ही अधिकार दशवैकालिक सूत्र के अध्ययन में होता है। इस प्रकार नीचे २ श्रुत को धारण करने वालों की वैयावृत्ति करने वालों की निर्जरा की अपेक्षा जो ऊपर २ के श्रुत को धारण करने वाले हैं उनकी वैयावृत्ति करने वालों की निर्जरा यथोत्तर अधिक अधिकतर होती है। इसी तरह जो तेरहपूर्व के धारी हैं उनकी जो वैयावृत्त करने वाला है उसके जितनी निर्जरा होगी उसकी अपेक्षा जो १४ पूर्व के पाठियों की वैयावृत्ति करने वाला होगा उसकी महानिर्जरा होगी। इसी तरह इनके अर्थ विषय में भी समझ लेना चाहिये। जैसे-जो आवश्यक सूत्र के अर्थ का पाठी है उसका जो वैयावृत्य करने वाला है उसके जितनी निर्जरा होगी उसकी अपेक्षा जो दशवैकालिक सूत्र के अर्थ का पाठी है उनकी वैयावृत्ति करने वाले की निर्जरा अधिकतर होगी। इस तरह पहिले की तरह अर्थ के विषय में लगा लेना चाहिये। जिस तरह

એને મહાનિર્જરા થાય છે. કેમકે, આવશ્યક સૂત્ર પુરી રીતે શીખી લેનારનો જ અધિકાર દશવૈકાલિકસૂત્રના અધ્યયનનો હોય છે. આ રીતે નીચે નીચેનાં શ્રુતને ધારણ કરવાવાળાની વૈયાવૃત્તિ કરનારને નિર્જરાની અપેક્ષા જે ઉપર ઉપરનાં શ્રુતને ધારણ કરવાવાળા છે એની વૈયાવૃત્તિ કરનારની નિર્જરા યથોત્તર અધિક અધિકતર થાય છે. આ રીતે જે તેરપૂર્વના ધારક છે એમની જે વૈયાવૃત્તિ કરે છે, એને જેટલી નિર્જરા થાય એની અપેક્ષા જે ચૌદપૂર્વના ધારક છે એની વૈયાવૃત્તિ કરવાવાળાને મહાનિર્જરા થાય છે આવી જ રીતે અર્થમાં પણ સમજવું જોઈએ. જે આવશ્યક સૂત્રના અર્થના પાઠી છે, એનો વૈયાવૃતિ કરનારની જેટલી નિર્જરા થાય એની અપેક્ષા જે દશવૈકાલિક સૂત્રના અર્થના પાઠી છે એમની વૈયાવૃત્તિ કરવાવાળાની નિર્જરા અધિકતર થાય છે. એજ રીતે પહેલાની માફક અર્થના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ. જે રીતે સૂત્રમાં ઉત્તરોત્તર મહાનિર્જરા કહી છે એજ

वृत्यकरेषु निशीथ–बृहत्कल्प–व्यवहारार्थधराणां वैयावृत्त्यकरो महानिर्जरावान् भवति। तथा द्वादशाङ्गीधरस्य वैयावृत्यकरः। शेषार्थेभ्यश्छेद सूत्रार्थस्य बलवत्त्वे किं कारणमिति चेत्–उच्यते–स्खलितचारित्रस्य छेदसूत्रार्थेन शोधिर्भवति, तस्मात् शेषात् सर्वस्मादप्यर्थात् छेदसूत्रार्थो बलवान्।

सूत्रेऽर्थे तथा युगपत् तदुभयस्मिश्चिन्त्यमाने यथोत्तरं निर्जरा बलवती भवति। सूत्रापेक्षयाऽर्थो महर्द्धिकः, अर्थापेक्षया तदुभयो महर्द्धिकः, तत्र किं कारणमिति चेत्? अत्रोच्यते-गृहनिष्पत्तौ यत् साधनं–काष्ठ पाषाणादि, तत्संग्रहे कृते सत्येव

सूत्र में उत्तरोत्तर महानिर्जरा कही हैं उसी तरह अर्थ में उत्तरोत्तर महानिर्जरा समझनी चाहिये। अर्थधरों की वैयावृत्ति करने वालों में निशीथ, सूत्र, बृहत्कल्पसूत्र, एवं व्यवहार सूत्र के अर्थधरों की वैयावृत्ति करने वालों के महानिर्जरा होती है तथा–द्वादशांगी के पाठी की वैयावृत्ति करनेवाला महानिर्जरा करता है। शेष अर्थ की अपेक्षा छेद सूत्रों के अर्थों में अधिकता क्यों कही गई हैं, उसका समाधान इस प्रकार है। यदि कोई साधु अपने गृहीत चारित्र से स्खलित हो जाता है तो उसकी शुद्धि छेदश्रुत के अर्थ से होती है। इसलिये अवशिष्ट–समस्त अर्थों की अपेक्षा छेदश्रुतों का अर्थ अधिक कहा गया है।

सूत्र का, अर्थ का तथा युगपत् सूत्रार्थ का अध्ययन करने पर यथोत्तर अधिक २ निर्जरा होती है। सूत्र की अपेक्षा अर्थ महान् होता है और अर्थ की अपेक्षा तदुभय–सूत्र एवं अर्थ–ये दोनों महान् होते हैं। इसमें कारण यह है कि जिस प्रकार घर बनाने में जो काष्ठपाषाण आदि साधन हैं जब उनका संग्रह हो जाता है तब घर बनता है। उसी

રીતે અર્થમાં ઉત્તરોત્તર મહાનિર્જરા સમજવી જોઈએ. અર્થધરોની વૈયાવૃત્તિ કરવાવાળામાં નિશીથસૂત્ર, બૃહત્કલ્પસૂત્ર અને વ્યવહારસૂત્રના અર્થધરોની વૈયાવૃત્તિ કરવાવાળાને મહાનિર્જરા થાય છે. તથા દ્વાદશાંગીના પાઠીની વૈયાવૃત્તિ કરનાર મહાનિર્જરા કરે છે શેષ અર્થની અપેક્ષા છેદ સૂત્રોના અર્થોમાં અધિકતા કેમ કહેવામાં આવી છે, એનું સમાધાન આ પ્રકારનું છે.–જો કોઈ સાધુ પોતે ગ્રહણ કરેલા ચારિત્રથી સ્ખલિત થઈ જાય છે. તો એની શુદ્ધિ છેદશ્રુતના અર્થથી થાય છે. આ માટે અવશિષ્ટ–સમસ્ત અર્થોની અપેક્ષા છેદશ્રુતોનો અર્થ અધિક કહેવાયેલ છે.

સૂત્રનું, અર્થનું તથા યુગપત્ સૂત્રાર્થનું અધ્યયન કરવાથી યથોત્તર અધિક અધિક નિર્જરા થાય છે. સૂત્રની અપેક્ષા અર્થ મહાન હોય છે. આમાં એ કારણ છે કે, જે રીતે ઘર બનાવવામાં પાણ્ણ લાકડાં વગેરે સાધન છે, અને તેનો સંગ્રહ

गृहं निष्पद्यते, तथाऽर्थानुसन्धाने सत्येव सूत्रं निष्पद्यते, अतः सूत्रापेक्षयाऽर्थस्य प्राधान्यं भवति। किं च-सूत्रंगणधर प्रोक्तम्, अर्थस्तु भगवद्बोधितस्तस्मात् सूत्रापेक्षयाऽर्थस्य प्राधान्यं भवति। तथाचोक्तम्—

तित्थगरट्ठाणो खलु, अत्थो सुत्तं तु गणहरट्ठाणं।
अत्थेण य वंजिज्जइ सुत्तं, तम्हा उ सो बलवं॥ १॥

छाया-तीर्थकरस्थानः खलु अर्थः, सूत्रं तु गणधरस्थानम्।
अर्थेन च व्यज्यते सूत्रं, तस्मात्तु स बलवान्॥ १॥

व्याख्या—अर्थः खलु तीर्थकरस्थानः, तस्य तेनाभिहितत्वात्। सूत्रं तु गणधरस्थानं तस्य तैर्ग्रथितत्वात्। अर्थेन च यस्मात् सूत्रं व्यज्यते=प्रकटीक्रियते, तस्मात् सोऽर्थः सूत्राद् बलवान्॥ १॥

सूत्रापेक्षयाऽर्थापेक्षया च सूत्रार्थोभयस्य प्राबल्ये दृष्टान्तः प्रदर्श्यते। यथा जातमात्रं दधि मधुरं, तदपेक्षया शर्करा मधुरतरा, एकत्र संमिलिते दधिशर्करे श्रीख-

---

तरह अर्थ का अनुसंधान जब होता है तभी गणधर भगवान सूत्रों की रचना करते है। अतः सूत्र की अपेक्षा अर्थ में प्रधानता आती है। तथा-सूत्र गणधरों ने कहे हैं और अर्थ प्रभु द्वारा प्ररूपित हुआ है इसलिये भी सूत्रकी अपेक्षा अर्थ में प्रधानता आजाती है। कहा भी है-अर्थ तीर्थंकर के स्थानापन्न है क्यों कि तीर्थंकर ही अर्थ की प्ररूपणा करते हैं। सूत्र गणधर के स्थानापन्न है क्यों कि वह उनके द्वारा ग्रथित होता है। अर्थ से ही सूत्र उत्पन्न होता है अतः अर्थ ही प्रधान है। सूत्र की अपेक्षा एवं अर्थ की अपेक्षा सूत्रार्थ किस प्रकार प्रधान होता है यह बात दृष्टान्त द्वारा स्पष्ट की जाती हैं-जैसे-ताजा दही मीठा होता है। दही की अपेक्षा शक्कर मीठी होती है। जब इन दोनों का परस्पर

કરવામાં આવે છે ત્યારે જ ઘર બને છે એ જ રીતે અર્થનું અનુસંધાન થાય છે, ત્યારે ગણધર ભગવાન સૂત્રોની રચના કરે છે. આથી સૂત્રની અપેક્ષાએ અર્થમાં પ્રધાનતા આવે છે. તથા-સૂત્ર ગણધરોએ કહેલ છે, અને અર્થ પ્રભુ દ્વારા પ્રરૂપિત થયેલ છે. આ કારણે પણ અર્થમાં પ્રધાનતા આવે છે. કહ્યું પણ છે.-અર્થ તીર્થંકર પ્રભુના સ્થાનાપન્ન છે કેમકે, તીર્થંકર જ અર્થની પ્રરૂપણા કરે છે. સૂત્ર ગણધરનાં સ્થાનાપન્ન છે કેમકે, તે એમના દ્વારા ગ્રથિત થાય છે. અર્થથી જ સૂત્ર ઉત્પન્ન થાય છે આથી અર્થ જ પ્રધાન છે. સૂત્રની અપેક્ષા અને અર્થની અપેક્ષા સૂત્રાર્થ કઈ રીતે પ્રધાન હોય છે, તે વાત દ્રષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.—જેમ-તાજું દહીં મીઠું હોય છે, અને દહીંથી સાકર મીઠી હોય છે, જ્યારે એ બન્ને ને એક બીજા સાથે મેળવવામાં આવે છે ત્યારે

ण्डनामकं द्रव्यं भवति, तत् खलु उभाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां दधिशर्कराभ्यामधिकं विशिष्टास्वादजनकं यथा भवति, तथा सूत्रार्थोभयस्य सर्वभावाधिगमकारणत्वेन विशिष्टभावशुद्धिजनकत्वात् सर्वतः प्राधान्यम् । अतस्तदुभयधरस्य महती निर्जरा भवति ॥ २३ ॥

॥ इति नवमं द्वारम् ॥

पुनः शिष्यस्य वाग्विनयमाह—

मूलम्—मुसं परिहरे भिक्खू, न य ओहारणिं वए ।
भासादोसं परिहरे, मायं च वज्जए सया ॥ २४ ॥

में संमिश्रण हो जाता है तो उससे श्रीखंडनाम का एक अपूर्व मधुर पदार्थ बनता हैं। उसका स्वाद न दही जैसा होता है और न शक्कर जैसा होता है। किन्तु इन दोनों से विलक्षण स्वाद होता है। इसी तरह सूत्र अर्थ ये दोनों जब सम्मिलित होते हैं तब इनसे समस्त भावों का-पदार्थों के स्वरूप का ज्ञान होने लगता है जो न केवल सूत्र से साध्य है और न केवल अर्थ से। इससे विशिष्ट भावों की अर्थात्-अध्यवसायों की विशिष्ट शुद्धि होती है। इसलिये सूत्र और अर्थ इन दोनों की अपेक्षा तदुभय प्रधान कहा गया है और इसीलिये केवल सूत्रधारी अथवा केवल अर्थधारी की अपेक्षा तदुभयधारी की सेवा करने वाले के महानिर्जरा होती है। इस तरह तेवीसवीं गाथा का अर्थ संक्षेप से संपूर्ण हुआ विस्तार से अर्थ अन्य शास्त्रों से समझना चाहिये ॥ २३ ॥

नवमा द्वार सम्पूर्ण

એનાથી શ્રીખંડ નામનો એક અપૂર્વ મધુર પદાર્થ બને છે, જેનો સ્વાદ ન દહીં જેવો હોય છે અને ન તો સાકર જેવો. પરંતુ આ બન્નેથી જુદી જ જાતનો સ્વાદ હોય છે. આવી જ રીતે સૂત્ર અને અર્થ એ બન્ને જ્યારે સમ્મિલિત હોય છે, ત્યારે એનાથી 'સમસ્ત ભાવોનું-પદાર્થોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન' થવા લાગે છે. જે ન કેવળ સૂત્રથી સાધ્ય છે અને ન કેવળ અર્થથી. એનાથી વિશિષ્ટ ભાવોની અર્થાત્-અધ્યવસાયોની વિશિષ્ટ શુદ્ધિ થાય છે. આ માટે સૂત્ર અને અર્થ આ બન્નેની અપેક્ષા તદુભય પ્રધાન કહેવામાં આવેલ છે. અને એજ માટે કેવળ સૂત્ર ધારી અથવા કેવળ અર્થધારીની અપેક્ષા તદુભયધારીની સેવા કરવાવાળાની મહા-નિર્જરા થાય છે. આ રીતે તેવીસમી ગાથાનો અર્થ સંક્ષેપથી સંપૂર્ણ થયો. વિસ્તારથી અર્થ અન્ય શાસ્ત્રોથી સમજવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

નવમું દ્વાર સંપૂર્ણ

छाया—मृषा परिहरेद् भिक्षुः, न चावधारणीं वदेत् ।
भाषादोषं परिहरेत्, मायां च वर्जयेत् सदा ॥ २४ ॥

टीका—'मुसं परिहरे' इत्यादि ।

भिक्षुः=साधुः, मृषा=मृषावादम्-असत्यवचनं परिहरेत्=वर्जयेत् । मृषावादः संक्षेपेण द्विविधः-लौकिको लोकोत्तरश्च । तत्र प्रत्येकं द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-भेदा-चतुर्धा । द्रव्यतो लौकिकमृषावादः-विपरीतद्रव्यकथनम्, यथा-गाम् अश्वं कथयति । क्षेत्रतः-यथा-अन्यदीयक्षेत्रं प्रति मदीयमिदं क्षेत्रम्, इति कथनम् । एवमेव कालेऽपि भूत भविष्यद् वर्तमानविषये विपरीतकथनम्, यथा—पूर्वाह्णं प्रति-मध्याह्नकालो-ऽयमिति कथनम् इत्यादि ।

भावतो लौकिकमृषावादः-क्रोधादिकषायनिमित्तकः, तत्र क्रोधतो यथा-रुष्टः पुत्रो वदति नैष मम पिता, रुष्टः पिता वा वदति-नैष मम पुत्र इति । मानतो

शिष्य के वचनविनय के विषय में सूत्रकार समझाते हुए कहते हैं कि—'मुसं०' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(भिक्खू मुसं परिहरे-भिक्षुःमृषा परिहरेत्) भिक्षु-साधु का कर्तव्य है कि वह मृषावाद का परित्याग कर देवे । मृषावाद संक्षेप से दो प्रकार का है-एक लौकिक और दूसरा लोकोत्तर । ये दोनों द्रव्य, क्षेत्र, काल, एवं भाव से चार २ प्रकार के हैं । विपरीत द्रव्य का कहना यह द्रव्य से लौकिक मृषावाद है जैसे गाय को घोड़ा कहना ॥ १ ॥ दूसरे के क्षेत्रको अपना क्षेत्र बनाना यह क्षेत्र की अपेक्षा मृषावाद है ॥२॥ पूर्वाह्न को मध्याह्नकाल बतलाना यह काल की अपेक्षा मृषावाद है ॥ ३ ॥ जो क्रोधादि कषाय निमित्तक होता है वह भाव की अपेक्षा मृषावाद कहलाता है ४ ॥ वह भी चार प्रकार का है-जैसे क्रोध के आवेश में

શિષ્યના વચનવિનયના વિષયમાં સૂત્રકાર સમજાવતાં કહે છે કે—મુસં૦ ઇત્યાદિ

અન્વયાર્થ—भिक्खुमुसं परिहरे-भिक्षुः मृषापरिहरेत् ભિક્ષુ-સાધુનું કર્તવ્ય છે કે તે મૃષાવાદનો પરિત્યાગ કરી દે. મૃષાવાદ સંક્ષેપથી બે પ્રકારે છે. એક લૌકિક અને બીજો લોકોત્તર આ બંન્ને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ચાર પ્રકારના છે. વિપરીત દ્રવ્યનું કહેવું એ દ્રવ્યથી લૌકિક મૃષાવાદ છે, જેમ ગાયને ઘોડો કહેવો, ॥૧॥ બીજાના ક્ષેત્રને પોતાનું ક્ષેત્ર બનાવવું તે ક્ષેત્રની અપેક્ષા મૃષાવાદ છે ॥૨॥ સવારને મધ્યાન કાળ કહેવો એ કાળની અપેક્ષા મૃષાવાદ છે. ॥૩॥ જે ક્રોધાદિક કષાય નિમિત્ત બને છે, તે ભાવની અપેક્ષા મૃષાવાદ કહેવાય છે. ॥૪॥ તે પણ ચાર પ્રકારથી છે. જેમ ક્રોધનાં આવેશમાં આવીને પુત્ર કહે છે કે આ મારો પિતા નથી અથવા જે સમય

ण्डनामकं द्रव्यं भवति, तत् खलु उभाभ्यां पृथगास्थिताभ्यां दधिशर्कराभ्यामधिकं विशिष्टास्वादजनकं यथा भवति, तथा सूत्रार्थोभयस्य सर्वभावाधिगमकारणत्वेन विशिष्टभावशुद्धिजनकत्वात् सर्वतः प्राधान्यम् । अतस्तदुभयधरस्य महती निर्जरा भवति ॥ २३ ॥

॥ इति नवमं द्वारम् ॥

पुनः शिष्यस्य वाग्विनयमाह—

मूलम्—मुसं परिहरे भिक्खू, न यं ओहारणिं वए ।
भासादोसं परिहरे, मायं चं वज्जए सया ॥ २४ ॥

में संमिश्रण हो जाता है तो उससे श्रीखंडनाम का एक अपूर्व मधुर पदार्थ बनता हैं। उसका स्वाद न दही जैसा होता है और न शक्कर जैसा होता है। किन्तु इन दोनों से विलक्षण स्वाद होता है। इसी तरह सूत्र अर्थ ये दोनों जब सम्मिलित होते हैं तब इनसे समस्त भावों का–पदार्थों के स्वरूप का ज्ञान होने लगता है जो न केवल सूत्र से साध्य है और न केवल अर्थ से। इससे विशिष्ट भावों की अर्थात्–अध्यवसायों की विशिष्ट शुद्धि होती है। इसलिये सूत्र और अर्थ इन दोनों की अपेक्षा तदुभय प्रधान कहा गया है और इसीलिये केवल सूत्रधारी अथवा केवल अर्थधारी की अपेक्षा तदुभयधारी की सेवा करने वाले के महानिर्जरा होती है। इस तरह तेवीसवीं गाथा का अर्थ संक्षेप से संपूर्ण हुआ विस्तार से अर्थ अन्य शास्त्रों से समझना चाहिये ॥ २३ ॥

नवमा द्वार सम्पूर्ण

એનાથી શ્રીખંડ નામનો એક અપૂર્વ મધુર પદાર્થ બને છે, જેનો સ્વાદ ન દહીં જેવો હોય છે અને ન તો સાકર જેવો. પરંતુ આ બન્નેથી જુદી જ જાતનો સ્વાદ હોય છે. આવી જ રીતે સૂત્ર અને અર્થ એ બન્ને જ્યારે સમ્મિલિત હોય છે, ત્યારે એનાથી સમસ્ત ભાવોનું–પદાર્થોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા લાગે છે. જે ન કેવળ સૂત્રથી સાધ્ય છે અને ન કેવળ અર્થથી. એનાથી વિશિષ્ટ ભાવોની અર્થાત્–અધ્યવસાયોની વિશિષ્ટ શુદ્ધિ થાય છે. આ માટે સૂત્ર અને અર્થ આ બન્નેની અપેક્ષા તદુભય પ્રધાન કહેવામાં આવેલ છે. અને એજ માટે કેવળ સૂત્ર ધારી અથવા કેવળ અર્થધારીની અપેક્ષા તદુભયધારીની સેવા કરવાવાળાની મહા-નિર્જરા થાય છે. આ રીતે તેવીસમી ગાથાનો અર્થ સંક્ષેપથી સંપૂર્ણ થયો. વિસ્તારથી અર્થ અન્ય શાસ્ત્રોથી સમજવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

નવમું દ્વાર સંપૂર્ણ

छाया—मृपा परिहरेद् भिक्षुः, न चावधारणीं वदेत् ।
भाषादोषं परिहरेत्, मायां च वर्जयेत् सदा ॥ २४ ॥

टीका—' मुसं परिहरे ' इत्यादि ।

भिक्षुः=साधुः, मृषा=मृषावादम्–असत्यवचनं परिहरेत्=वर्जयेत् । मृषावादः संक्षेपेण द्विविधः–लौकिको लोकोत्तरश्च । तत्र प्रत्येकं द्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव–भेदा–चतुर्धा । द्रव्यतो लौकिकमृषावादः–विपरीतद्रव्यकथनम्, यथा–गाम् अश्वं कथयति। क्षेत्रतः–यथा–अन्यदीयक्षेत्रं प्रति मदीयमिदं क्षेत्रम्, इति कथनम् । एवमेव कालेऽपि भूत भविष्यद् वर्तमानविषये विपरीतकथनम्, यथा—पूर्वाह्णं प्रति–मध्याह्नकालोऽयमिति कथनम् इत्यादि ।

भावतो लौकिकमृषावादः–क्रोधादिकषायनिमित्तकः, तत्र क्रोधतो यथा–रुष्टः पुत्रो वदति नैष मम पिता, रुष्टः पिता वा वदति–नैष मम पुत्र इति । मानतो

शिष्य के वचनविनय के विषय में सूत्रकार समझाते हुए कहते हैं कि—' मुसं० ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(भिक्खू मुसं परिहरे–भिक्षुःमृषा परिहरेत्) भिक्षु–साधु का कर्तव्य है कि वह मृषावाद का परित्याग कर देवे । मृषावाद संक्षेप से दो प्रकार का है–एक लौकिक और दूसरा लोकोत्तर । ये दोनों द्रव्य, क्षेत्र, काल, एवं भाव से चार २ प्रकार के हैं । विपरीत द्रव्य का कहना यह द्रव्य से लौकिक मृषावाद है जैसे गाय को घोड़ा कहना ॥ १ ॥ दूसरे के क्षेत्रको अपना क्षेत्र बनाना यह क्षेत्र की अपेक्षा मृषावाद है ॥२॥ पूर्वाह्न को मध्याह्नकाल बतलाना यह काल की अपेक्षा मृषावाद है ॥ ३ ॥ जो क्रोधादि कषाय निमित्तक होता है वह भाव की अपेक्षा मृषावाद कहलाता है ४ ॥ वह भी चार प्रकार का है–जैसे क्रोध के आवेश में

શિષ્યના વચનવિનયના વિષયમાં સૂત્રકાર સમજાવતાં કહે છે કે—मुसं० ઈત્યાદિ

અન્વયાર્થ—भिक्खुमुसं परिहरे–भिक्षुः मृषापरिहरेत् ભિક્ષુ–સાધુનું કર્તવ્ય છે કે તે મૃષાવાદનો પરિત્યાગ કરી દે. મૃષાવાદ સંક્ષેપથી બે પ્રકારે છે. એક લૌકિક અને બીજો લોકોત્તર આ બંન્ને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ચાર પ્રકારના છે. વિપરીત દ્રવ્યનું કહેવું એ દ્રવ્યથી લૌકિક મૃષાવાદ છે, જેમ ગાયને ઘોડો કહેવો, ॥૧॥ બીજાના ક્ષેત્રને પોતાનું ક્ષેત્ર બનાવવું તે ક્ષેત્રની અપેક્ષા મૃષાવાદ છે ॥૨॥ સવારને મધ્યાન કાળ કહેવો એ કાળની અપેક્ષા મૃષાવાદ છે. ॥૩॥ જે ક્રોધાદિક કષાય નિમિત્ત બને છે, તે ભાવની અપેક્ષા મૃષાવાદ કહેવાય છે. ॥૪॥ તે પણ ચાર પ્રકારથી છે. જેમ ક્રોધનાં આવેશમાં આવીને પુત્ર કહે છે કે આ મારો પિતા નથી અથવા જે સમય

यथा–अस्य कुटुम्बस्य भरणपोषणादिकार्यं कर्तुं को मां विहाय समर्थः ?। मायातो यथा–राजकरग्राहकः कंचिद् व्यापारिणं विक्रयवस्तु समादाय स्वस्थानमागतं प्रति पृच्छति–' कस्येदं वस्तुजातम् ' इति, एवं पृष्टोऽसौ व्यापारी मायया कथयति–' नास्ति ममेदं वस्तुजातम्, अन्यदीयमेतत् सर्वम् ' इति।

लोभतो यथा–व्यापारी लोभवशाद् वदति ग्राहकं प्रति ' यावता मूल्येन मया क्रीतं, तावतैव तव हस्ते विक्रीणामि किंचिदप्यधिकं मूल्यं न गृह्णामी–' ति।

लोकोत्तरमृषावादः प्रदर्श्यते–तत्र द्रव्यतो यथा–जीवम् अजीवं वदति, अजीवं

आकर पुत्र कहता कि यह मेरा पिता नहीं है। अथवा जिस समय पिता रुष्ट होता है, उस समय वह कहता है कि यह मेरा पुत्र नहीं है, यह सब कथन क्रोध रूप भाव की अपेक्षा मृषावाद है (१) मन कषाय के वशवर्ती होकर ऐसा कहना कि यदि मैं न होऊँ तो इस कुटुम्ब का भरण पोषण कौन करे (२) माया के वश में होकर जो ऐसा कहता है कि यह वस्तु मेरी नहीं है यह तो दूसरों की है, तात्पर्य इसका यह है जब कोई व्यापारी किसी राजा का कर लेने वाले के पूछने पर कि यह विक्रेय वस्तु किसकी है तब यह माया वश कहता है कि यह तो दूसरो की है मेरी नहीं है (३) लोभ के वश होकर जो झूठ वचन बोला जाता है वह लोभ कषाय की अपेक्षा मृषावाद है–जैसे व्यापारी लोग ग्राहकों को ऐसा कहते हैं कि भाई हमने जितने मूल्य में यह चीज खरीदी है उतने ही मूल्य में हम तुम्हें यह दे रहे हैं। कुछ भी अधिक नहीं ले रहे हैं ॥ ४ ॥ यह सब लौकिक मृषावाद है। चार प्रकार का लोकोत्तर मृषावाद इस प्रकार है–जीव को अजीव कहना, अजीव

પિતા ક્રોધિત બને છે તે વખતે તે કહે છે કે, આ મારો પુત્ર નથી, આ સઘળાં કથન ભાવની અપેક્ષા મૃષાવાદ છે (૧) મન કષાયના વશવર્તિ બનીને એવું કહેવું કે જો હું ન હોઉં તો આ કુટુંબનું ભરણ પોષણ કોણ કરે. (૨) માયાના વશમાં આવીને જે એમ કહે છે કે આ વસ્તુ મારી નથી પણ બીજાની છે. મતલબ આની એ છે કે, જ્યારે કોઈ રાજાનો કર્મચારી, કર વસુલ માટે આવે અને તેના પુછવાથી કોઈ વેપારી પોતાની વસ્તુ હોવા છતાં માયા વશ બની પોતાની ન હોવાનું કહી બીજાની હોવાનું બતાવે (૩) લોભના વશ બનીને જે જુઠું વચન બોલવામાં આવે છે તે લોભ કષાયની અપેક્ષા મૃષાવાદ છે. જેમ–વેપારી લોક ગ્રાહકોને એમ કહે છે કે, ભાઈ જેટલી કિંમતે આ વસ્તુ મારા ઘરમાં પડેલ છે તેજ કિંમતે હું તમોને આપું છું, કાંઈ પણ નફો લેતો નથી. (૪) આ બધા લૌકિક મૃષાવાદ છે. ચાર પ્રકારના લોકોત્તર મૃષાવાદ આ પ્રકારે છે વને

वा जीवम्, इत्यादि। क्षेत्रतो यथा-भरतक्षेत्रम् ऐरवतक्षेत्रम् वदति, ऐरवतं वा भरतमिति। कालतो यथा—उत्सर्पिणीम् अवसर्पिणीं वदति, तथा-अवसर्पिणीम् उत्सर्पिणीं वदति। भावतो लोकोत्तरमृषावादः क्रोधादिकषायजनितः, तत्र क्रोधतो यथा-सत्यपि गुरुशिष्यसम्बन्धे रुष्टो गुरुर्वदति-न त्वमसि मम शिष्यः, क्रोधाविष्टः शिष्योऽपि वदति-'नायं मम गुरुः' इत्यादि। मानतो यथा-अहमेव गच्छधुराधारणे समर्थोऽस्मि, यद्वा-अहमेव साधुनिर्वाहकोऽस्मि। मायातो यथा-कृतातिचारं शिष्यं प्रति गुरुः पृच्छति-त्वयाऽतिचारः कृतः किम्? तदा शिष्यो मायया वदति 'न मयातिचारः कृतः' इत्यादि।

को जीव कहना। यह द्रव्य की अपेक्षा मृषावाद है १। भरतक्षेत्र को ऐरावत क्षेत्र कहना अथवा ऐरावत क्षेत्र को भरत क्षेत्र कहना यह क्षेत्र की अपेक्षा लोकोत्तर मृषावाद है २। उत्सर्पिणी काल को अवसर्पिणी काल कहना अथवा अवसर्पिणी काल को उत्सर्पिणी काल कहना यह काल की अपेक्षा लोकोत्तर मृषावाद है ३। भाव से लोकोत्तर मृषावाद क्रोधादिक कषाय को लेकर चार प्रकार का है। गुरु शिष्य संबंध होने पर भी जिस समय गुरु किसी निमित्त को लेकर जब शिष्य के प्रति रुष्ट हो जाते हैं तब वे कहने लगते हैं कि तुम मेरे शिष्य नहीं हो। शिष्य भी जब क्रोध के आवेश में आ जाता है तो वह भी इस तरह से गुरु के प्रति कहने लगता है कि आप हमारे गुरु नहीं हैं। यह क्रोध की अपेक्षा लोकोत्तर भाव मृषावाद है (१)। मैं ही गच्छ की धुरा धारण करने में समर्थ हूं अथवा मैं ही साधुओं का निर्वाहक हूं इस प्रकार कहना यह मान कषाय की अपेक्षा लोकोत्तर भाव मृषावाद है (२)।

અજીવ કહેવું, અજીવને જીવ કહેવો, એ દ્રવ્યની અપેક્ષા મૃષાવાદ છે. (૧) ભરત ક્ષેત્રને ઐરાવતક્ષેત્ર કહેવું અને ઐરાવત ક્ષેત્રને ભરતક્ષેત્ર કહેવું તે ક્ષેત્રની અપેક્ષા લોકોત્તર મૃષાવાદ છે. (૨) ઉત્સર્પિણી કાળને અવસર્પિણી કાળ કહેવો અથવા અવસર્પિણી કાળને ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવો એ કાળની અપેક્ષા લોકોત્તર મૃષાવાદ છે. (૩) ભાવથી લોકોત્તર મૃષાવાદ ક્રોધાદિક કષાયને લઈ ચાર પ્રકારના છે. ગુરુ કોઈ નિમિત્તે જ્યારે શિષ્ય પ્રત્યે ક્રોધિત બને છે ત્યારે તે કહેવા લાગે છે કે તું મારો શિષ્ય નથી, શિષ્ય પણ ક્રોધના આવેશમાં આવી જાય છે, ત્યારે તે પણ પોતાના ગુરુને કહેવા લાગે છે કે આપ મારા ગુરુ નથી. આ ક્રોધની અપેક્ષા લોકોત્તર ભાવ મૃષાવાદ છે. (૧) હું જ ગચ્છની ધુરા ધારણ કરવામાં સમર્થ છું અથવા હું જ સાધુઓનો નિર્વાહક છું. આ પ્રકારે કહેવું એ માન કષાયની અપેક્ષા લોકોત્તર ભાવ મૃષાવાદ છે. (૨) જે સમય શિષ્ય જ્યારે

लोभतो यथा--अकल्प्येऽपि वस्त्रपात्रादौ, 'ममेदं वस्त्रं कल्पते' इत्यादि कथनम्।

यद्वा-मृषावादश्चतुर्विधः-सद्भावप्रतिषेधः १, असद्भावोद्भावनम् २, अर्थान्तरम् ३, गर्हा च ४,। तत्र सद्भावप्रतिषेधो यथा—नास्त्यात्मा, नास्ति पुण्यं, नास्ति पापम्, इत्यादि। असद्भावोद्भावनं यथा-अस्त्यात्मा सर्वगतः, आत्मा स्यामाकतण्डुलमात्रः, इत्यादि। अर्थान्तरं यथा-गोविषये-'अश्वोऽयम्' इति। गर्हा तु त्रिधा-एका सावद्यव्यापारप्रवर्तनी, यथा 'क्षेत्रं कृष' इत्यादि। द्वितीया-अप्रिया,

जिस समय शिष्य जब कोई अतिचार लगा लेता है तो गुरु महाराज उससे पूछते हैं कि क्या तुमने अतिचार लगाया है तब शिष्य माया कषाय का अवलम्बन कर कहता है कि मैंने कोई अतिचार नहीं लगाया, इस प्रकार शिष्य का यह कथन माया कषाय की अपेक्षा लोकोत्तर भावमृषावाद है (३)। जो वस्त्र पात्रादिक अकल्पनीय हैं उनमें ये मेरे लिये कल्पनीय हैं इस प्रकार कहना यह लोभकषाय की अपेक्षा लोकोत्तर मृषावाद है। अथवा-मृषावाद इन अन्य प्रकारों से भी चार भेद वाला है-१ सद्भाव का प्रतिषेध, २ असद्भाव का उद्भावन, ३ अर्थान्तर, ४ गर्हा। आत्मा नहीं है पुण्य और पाप नहीं हैं इस प्रकार सत् अर्थ का अपलापक वचन सद्भाव प्रतिषेध मृषावाद है १। आत्मा सर्वव्यापक है अथवा श्यामाक तन्दुल के समान आत्मा है इस प्रकार असत् अर्थ का उद्भावक वचन असद्भाव का उद्भावनरूप द्वितीय मृषावाद है २। गो के विषय में ऐसा कहना कि यह अश्व है इस प्रकार अर्थान्तर का कथक वचन तृतीय अर्थान्तर नामक मृषावाद है ३। गर्हा तीन प्रकार की है सावद्य

કોઈ અતિચાર લગાડી લે છે તો ગુરુ મહારાજ એને પૂછે છે કે, શું તને અતિચાર લાગેલ છે, ત્યારે શિષ્ય માયા કષાયનું અવલંબન કરી કહે છે કે મેં કોઈ અતિચાર લગાડેલ નથી. આ પ્રકારનું એ શિષ્યનું કથન માયા કષાયની અપેક્ષા લોકોત્તર ભાવ મૃષાવાદ. (૩) જે વસ્ત્ર પાત્રાદિક અકલ્પનીય છે એમાં એ મારા માટે કલ્પનીય છે એમ કહેવું તે લોક કષાયની અપેક્ષા લોકોત્તર મૃષાવાદ છે. અથવા-મૃષાવાદ એ અન્ય પ્રકારોથી પણ ચાર ભેદ વાળા છે. ૧ સદ્‌ભાવનો પ્રતિષેધ, ૨ અસદ્‌ભાવનું ઉદ્‌ભાવન, ૩ અર્થાન્તર, ૪ ગર્હા. આત્મા નથી, પુણ્ય અને પાપ નથી, આ પ્રકારનું સાચા અર્થનું અપલાપક વચન સદ્‌ભાવ પ્રતિષેધ મૃષાવાદ છે. ૧. આત્મા સર્વ વ્યાપક છે, અથવા સ્યામાક ચોખાના જેવો આત્મા છે, આ પ્રકારનું અસત્ અર્થનું ઉદ્‌ભાવક વચન અસદ્‌ભાવનું ઉદ્‌ભાવન રૂપ બીજું મૃષાવાદ છે. ૨. ગાયના વિષયમાં એવું કહેવું કે તે ઘોડો છે. આ પ્રકારે અર્થાન્તરનું કથન વચન ત્રીજો અર્થાન્તર નામનો મૃષાવાદ છે. ૩. ગર્હા

यथा–काणं प्रति-'अयं काण' इत्यादि । तृतीया–आक्रोशरूपा यथा-'अरे बान्धकिनेय दासीपुत्रः ?' इत्यादि । पुनरयं क्रोधादिभावोपलक्षितश्चतुर्विधः । अत्रेदं बोध्यम्–मृषावादः क्रोधमानमायालोभहास्यभयव्रीडाक्रीडारत्यरतिदाक्षिण्यमात्सर्यविषादादिभिः संभवति । पीडाजनकः सत्यवादोऽपि मृषावाद इति । मृषाभाषणे दोषा उक्ताः—

धर्महानिरविश्वासो, देहार्थव्यसनं तथा ।
असत्यभाषिणां निन्दा, दुर्गतिश्चोपजायते ॥ १ ॥ इति ।

व्यापार प्रवर्तिनी, अप्रिया, और आक्रोशरूपा। क्षेत्र को जोतो इत्यादिक सावद्यव्यापार में प्रवर्तन कराने वाला वचन गर्हा का प्रथम भेद है । काने को काना कहना यह गर्हा का द्वितीय प्रकार है । 'अरे कुलटा के पुत्र' इत्यादि वचन गर्हा का तृतीय प्रकार है । क्रोध, मान, माया, लोभ, हास्य, भय, व्रीडा-(लज्जा) क्रीडा, रति, अरति, दाक्षिण्य, मात्सर्य एवं विपाद आदि निमित्तो को लेकर मृषावाद में मनुष्यों की प्रवृत्ति होती है । जिस सत्यवचन से दूसरों की पीडा उपजे ऐसा सत्य-वचन भी मृषावाद में अन्तर्हित जानना चाहिये । मृषावाद में अनेक दोप हैं-जैसे कहा है—

" धर्महानिरविश्वासो, देहार्थव्यसनं तथा ॥
असत्यभाषिणां निन्दा, दुर्गतिश्चोपजायते ॥ १ ॥ "

मृषावाद से धर्म की क्षति होती है लोगों में विश्वास उठ जाता है देह और धन का नाश होता है । जो असत्यभाषी होते हैं उनकी अनेक

त्रण प्रकारनी छे. सावद्य व्यापार प्रवर्तिनी, अप्रिया अने आक्रोश रूपा क्षेत्रने जोईने ईत्यादिक सावद्य व्यापारमां प्रवर्तन करावनार वचन गर्हानो प्रथम भेद छे. काणाने काणो कहेवो ए गर्हानो बीजो प्रकार छे 'अरे कुलटाना पुत्र' ईत्यादि वचन गर्हानो त्रीजो प्रकार छे. क्रोध, मान, माया; लोभ, हास्य, भय, लज्जा क्रीडा, रति, अरति, दाक्षिण्य, मात्सर्य अने विपाद आदि निमित्तोने मृषावादमां मनुष्योनी प्रवृति थाय छे. जे सत्य वचनथी बीजाओने पीडा उपजे एवुं सत्य वचन पण मृषावादमां अंतर्हित जाणवुं जोईए मृषावादमां अनेक दोष छे. जेवी रीते कह्युं छे के—

" धर्महानिरविश्वासो देहार्थव्यसनं तथा ।
असत्यभाषिणां निन्दा दुर्गतिश्चोपजायते ॥ १ ॥ "

मृषावादथी धर्मनी क्षती थाय छे, लोकोनो विश्वास उठी जाय छे, देह अने धननो नाश थाय छे, जे असत्य भाषी होय छे तेनी अनेक प्रकारथी

च-पुनः, अवधारणीम्-निश्चयात्मिकां भाषां न वदेत्-'गमिष्याम्येव' 'करिष्याम्येव' इत्यादिकां भाषां न ब्रूयादित्यर्थः। यतः—

"अन्नह परिचिंतिज्जइ, कज्जं परिणमइ अन्नहा चेव।
विहिवसयाण जियाणं, मुहुत्तमेत्तं पि बहुविग्घं॥१॥

छाया-अन्यथा परिचिन्त्यते, कार्यं परिणमत्यन्यथा चैव।
विधिवशगानां जीवानां मुहूर्तमात्रमपि बहुविघ्नम्॥१॥

यद्वा—अवधार्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनयेत्यवधारणी अवबोधजनिका भाषा, सा चतुर्विधा-सत्या, मृषा, सत्यामृषा, असत्यामृषा च।

प्रकार से इस लोक में निन्दा होती है और परलोक में उन्हें दुर्गति की प्राप्ति होती है। अवधारणात्मक (निश्चयकारी) भाषा को बोलना यह भी एक असत्य का प्रकार है-जैसे-'जाऊँगा ही,' 'करूँगा ही'। अथवा-'जाऊँगा' 'करूँगा' इस प्रकार की भाषा मृषावाद में इसलिये सम्मिलित हो जाती है कि—

"अन्नह परिचिंतिज्जइ, कज्जं परिणमइ अन्नहा चेव।
विहिवसाण जियाणं मुहुत्तमेत्तं पि बहुविग्घं"॥१॥

बोलने वाला विचारता कुछ है और होता कुछ है। मन में अवधारित बात की पूर्ति नहीं होती है। क्यों कि कर्म वशवर्ती जीवों के एक मुहूर्त में भी अनेक विघ्न उत्पन्न हो जाते हैं। अथवा-"अवधारण" शब्द का अर्थ अवबोध जनक भी है। यह अवबोधजनक भाषा सत्या १, मृषा २, सत्यामृषा ३, एवं असत्यामृषा ४, के भेद से

આ લોકમાં નિંદા થાય છે, અને પરલોકમાં તેને દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અવધારણાત્મક નિશ્ચયકારી ભાષા બોલવી એ પણ એક અસત્યને પ્રકાર છે. જેમ-'જઈશજ, કરીશજ' અથવા-'જઈશ-કરીશ'આ પ્રકારની ભાષા મૃષાવાદમાં એ માટે સમાય જાય કે,—

अन्नह परिचिंतिज्जई कज्जं परिणामइ अन्नहा चेव।
विहिवसयाण जीयाणं मुहुत्तमेत्तं बहुविग्घं॥१॥

બોલવાવાળો વિચારે છે કાંઇ અને બને છે કાંઈ, મનમાં અવધારીત વાતની પૂર્તિ થતી નથી કેમકે, કર્મવશ વર્તી જીવોને એક ઘડીમાં પણ અનેક વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા-"અવધારણ" શબ્દનો અર્થ અવ બોધજનક પણ છે. અવ બોધજનક ભાષા ૧ સત્યા, ૨ મૃષા, ૩ સત્યામૃષા અને ૪ અસત્યામૃષાના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. દેશકાલાદિકની અપેક્ષા જેમાં કોઇ પ્રકારનો

तत्राराधनी सत्या। आराध्यते मोक्षमार्गोऽनयेत्याराधनी यथावस्थितवस्त्वभिधायिनी-या सर्वज्ञमतानुसारेण भाष्यते, यथा-अस्त्यात्मा सदसन्नित्यानित्याद्यनेकधर्मयुक्त इत्यादि।

या तु विराधनी विपरीतवस्त्वभिधायिनी सा मृषा। विराध्यते मोक्षमार्गोऽनयेति विराधनी, सर्वज्ञमतप्रातिकूल्येन भाष्यते, यथा-'नास्त्यात्मा' यथा वा-'एकान्तनित्य आत्मा' यथा वा-अचौरे 'अयं चौरः' इत्यादि। तथा-सत्याऽपि परपीडोत्पादिका, सा परपीडाजनकत्वाद् मुक्तिविराधनाद् वा विराधनी, विराधनीत्वाच्च मृषा। यथा चौरं प्रति-'अयं चौरः' इति।

चार प्रकार की है। देशकालादिक की अपेक्षा जिसमें किसी भी प्रकार का विसंवाद न आसके एवं वस्तुका जो स्वरूप है उसे उसी प्रकार से कहने वाली भाषा सत्य भाषा है। इस भाषा से मोक्षाभिलाषी मोक्षमार्ग की आराधना करते हैं। जैसे-आत्मा है और वह न सर्वथा नित्य है और न सर्वथा अनित्य है किन्तु कथंचित् नित्यानित्यात्मक है (१) इस प्रकार अनेक धर्मविशिष्ट वस्तु का कथन करने वाली भाषा इस कोटि में परिगणित होती है १। जो भाषा विराधिनी है-वस्तु के विपरीत स्वरूप को प्रतिपादन करने वाली है-वह मृषा भाषा है। इसको बोलने वाला प्राणी कभी भी मुक्तिमार्ग का आराधक नहीं हो सकता है। इस प्रकार की भाषा में सदा सर्वज्ञ मत से प्रतिकूलता रहा करती है। जैसे-आत्मा नहीं है। अथवा है भी तो वह सर्वथा नित्य है या सर्वथा अनित्य है। अथवा जो चोर नहीं है उसको 'यह चोर है' ऐसा कहना। जो भाषा सत्य भी हो-परन्तु यदि उससे दूसरों को पीड़ा होती हो तो वह भी इसी मृषावाद में सम्मिलित जाननी चाहिये २।

વિસંવાદ ન આવી શકે અને વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તેને તેવા પ્રકારથી કહેવાવાળી ભાષા સત્ય ભાષા છે આ ભાષાથી મોક્ષાભિલાષી મોક્ષ માર્ગની આરાધના કરે છે. જેમ આત્મા છે અને તે સર્વથા નિત્ય નથી તેમ સર્વથા અનિત્ય પણ નથી. પરંતુ કથંચિત નિત્યાનિત્યાત્મક છે. આ રીતે અનેક ધર્મ વિશિષ્ટ વસ્તુનું કથન કરવાવાળી ભાષા આ કોટિમાં પરિગણીત થાય છે (૧) જે ભાષા વિરાધિની છે વસ્તુના વિપરીત સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાવાળી છે. તે મૃષા ભાષા છે. એને બોલનાર પ્રાણી કદી પણ મુક્તિ માર્ગનો આરાધક બની શકતો નથી. આ પ્રકારની ભાષામાં સદા સર્વજ્ઞ મતથી પ્રતિકૂળતા રહ્યા કરે છે. જેમ-આત્મા નથી, અથવા છે તો પણ તે સર્વથા નિત્ય છે યા સર્વથા અનિત્ય છે, અથવા જે ચોર નથી એને 'આ ચોર છે' એમ કહેવું, જો ભાષા સત્ય પણ હોય-પરંતુ જો એનાથી બીજાને પીડા થતી હોય તો તે પણ આ મૃષાવાદમાં સંમ્મિલિત

या तु आराधनविराधनी सा सत्यमृषा-आराधनी चासौ विराधनी च आराधनविराधनी, कर्मधारयत्वात् पुंवद्भावः। यथावस्थितवस्तुतत्त्वाभिधायिनी विपरीतवस्त्वभिधायिनी चेत्युभयस्वभावा सत्यामृषा। यथा-कस्मिंश्चिन्नगरे पञ्चसु दारकेषु जातेषु एवमभिधीयते 'अस्मिन्नगरेऽद्य दश दारका जाताः' इति सा आराधनविराधनी। इयं हि पञ्चानां दारकाणां यज्जन्म, तावतांशेन संवादनसंभवादाराधनी, दश न पूर्यन्ते इत्येतावतांऽशेन विसंवादसंभवाद् विराधनी भवति। यद्वा-श्वस्ते शतं दास्यामीत्यभिधाय पञ्चाशत्स्वपि दत्तेषु लोके मृषात्वादर्शनात्, अदत्तेष्वेव च मृषात्वसिद्धेः, सर्वथा प्रदानक्रियाऽभावेन सर्वथाव्यत्ययात्।

जो भाषा आराधनी भी हो और विराधिनी हो वह सत्यमृषा भाषा है। सत्यभाषा का नाम आराधिनी है और मृषाभाषा का नाम विराधिनी है। इन दोनों स्वरूपवाली जो भाषा है वह सत्यामृषा भाषा है जैसे यह कहना कि आज इस गांव में दश बालक उत्पन्न हुए हैं। उस गांव में पांच ही बालक उत्पन्न हुए थे। तब ऐसा कहना सत्यामृषा स्वरूप इसलिये है, कि दश के कहने में पांच का अन्तर्भाव तो हो ही जाता है अतः इतने अंशकी अपेक्षा यह वचन सत्य है परन्तु दश बालक हुए नहीं हैं इतने अंश में वह मृषा है। अथवा ऐसा कहना कि "श्वस्ते शतं दास्यामि" मैं कल तुम्हें सो (१००) रुपये दूंगा। इसमें सो रुपये न देकर वह यदि पचास रुपये ही दे देता है तो इसप्रकार के व्यवहार को लोक में असत्य में परिगणित नहीं किया जाता है। जितना भाग नहीं दिया गया है उसी में असत्यता आती है। हां यदि वह बिलकुल न देता तो यह भाषा

જાણુવી જોઈએ. (૨) જે ભાષા આરાધની પણુ હોય અને વિરાધની પણુ હોય તે સત્યામૃષા ભાષા છે. સત્યભાષાનું નામ આરાધિની છે અને મૃષા ભાષાનું નામ વિરાધિની છે. આ બન્ને સ્વરૂપવાળી જે ભાષા છે તે સત્યામૃષા ભાષા છે. જેમ એવું કહેવું કે, આજ આ ગામમાં ૧૦ બાળક જન્મ્યાં છે. કોઈ ગામમાં પાંચ જ બાળક જન્મ્યાં હતાં. ત્યારે એવું કહેવું સત્યામૃષા સ્વરૂપ આ માટે છે કે, દશના કહેવામાં પાંચનો અંતર્ભાવ તો થઈ જ જાય છે. આથી આટલા અંશની અપેક્ષા આ વચન સત્ય છે પરંતુ દસ બાળક જન્મ્યાં નથી એટલા અંશે એ મૃષા છે. અથવા એમ કહેવું કે હું "કાલે તમને સો રૂપીયા આપીશ," આમાં સો ન આપતાં જો ૫૦ રૂપીયા પણુ આવે તો આ પ્રકારના વ્યવહારમાં લોકોમાં અસત્ય બોલનાર તરીકેની ગણુના નથી થતી, જેટલો ભાગ આપવામાં ન આવ્યો એટલા પુરતી એમાં અસત્યતા આવે છે, પણુ

या तु नैवाऽसत्या नापि सत्या सा असत्यामृषा नाम चतुर्थीभाषाव्यवहाररूपा।

तत्र प्रथमा चतुर्थी च भाषा भाषणीया। चतुर्थी–असत्यामृषा भाषा–आमन्त्रण्यादिभेदयुक्ता। तत्र कोऽसावामन्त्रण्यादिभेदः? उच्यते–अयमर्थो भगवत्यामुक्तः। यथा–"अहं भंते! आसइस्सामो सइस्सामो चिट्ठिस्सामो निसीइस्सामो तुयट्टिस्सामो।

आमंतणि आणवणी, जायणि तह पुच्छणी य पण्णवणी।
पच्चक्खाणी भासा, भासा इच्छाणुलोमा य॥ १॥
अणभिग्गहिया भासा, भासा य अभिग्गहम्मि बोद्धव्वा।
संसयकरणी भासा, वोयडमव्वोयडा चेव॥ २॥
पन्नवणी णं एसा, न एसा भासा मोसा?।

मृषा में ही अन्तर्भूत हो जाती (३)। जो न सत्य है, और न असत्य है ऐसी भाषा का नाम असत्यामृषा-अर्थात् व्यवहार भाषा है ४। इनमें प्रथम एवं चतुर्थ भाषा बोलने योग्य है। चौथी जो असत्यामृषा भाषा है वह आमन्त्रणी आदि भेदों से अनेक प्रकार की कही गई है। इसी विषय को भगवान ने भगवतीसूत्र में कहा है–

अहं भंते! आसइस्सामो सइस्सामो चिट्ठिस्सामो निसीइस्सामो तुयट्टिस्सामो।

आमंतणि आणवणी, जायणि तह पुच्छणी य पण्णवणी।
पच्चक्खाणी भासा, भासा इच्छाणुलोमा य॥ १॥
अणभिग्गहिया भासा, भासा य अभिग्गहंमि बोद्धव्वा।
संसयकरणी भासा, वोयडमव्वोयडा चेव॥ २॥
पन्नवणी णं एसा, न एसा भासा मोसा?।

ન હેત તો એ ભાષા મૃષામાં જ અંતર્ભૂત બની જાત. (૩) જે ન સત્ય છે અને ન અસત્ય છે એવી ભાષાનું નામ અસત્યામૃષા–અર્થાત વ્યવહાર ભાષા છે. (૪) આમાં પ્રથમ અને ચોથી ભાષા બોલવા યોગ્ય છે. ચોથી જે અસત્યામૃષા ભાષા છે, તેને આમંત્રણી આદિ ભેદોથી અનેક પ્રકારની કહેવામાં આવે છે. આ વિષયને ભગવાને ભગવતી સૂત્રમાં કહેલ છે–

अहं भते आसइस्सामो सइस्सामो चिट्ठिस्सामो निसीइस्सामो तुयट्टिस्सामो।
आमंतणि आणवणी, जायणि तह पुच्छणी य पण्णवणी।
पच्चक्खाणी भासा, भासा इच्छाणु लोमाय॥ १॥
अणभिग्गहिया भासा, भासा य अभिग्गहंमि बोद्धव्वा।
संसयकरणी भासा, वोयडमव्वोयडा चेव॥ २॥
पन्नवणी णं एसा, न एसा भासा मोसा?।

हंता ! गोयमा ! आसइस्सामो तं चेव० जाव न एसा भासा मोसा।
(भ० १० श० ३ उ० ४०३ सू०)

छाया--अथ भदन्त ! आशयिष्यामहे शयिष्यामहे स्थास्यामः निपत्स्यामः त्वग्वर्तयिष्यामः ।

आमन्त्रणी आज्ञापनी याचनी तथा मच्छनी च मज्ञापनी ।
प्रत्याख्यानी भाषा, भाषा इच्छानुलोमा च ॥ १ ॥
अनभिगृहीता भाषा, भाषा चाभिग्रहे योद्धव्या ।
संशयकरणी भाषा, व्याकृता अव्याकृता चैव ॥ २ ॥
प्रज्ञापनी खलु एषा, नैषा भाषा मृषा ? ।
हंत ! गौतम ! आशयिष्यामहे तदेव यावत् नैषा भाषा मृषा ।

व्याख्या-'अथ' इति प्रश्नार्थकः। भदन्त! हे भगवन् इत्येवं श्री महावीरं गौतमः पृच्छति-आश्रयिष्यामहे=आश्रयणीयं वस्तु स्वीकरिष्यामः, शयिष्यामहे=विशेषतः शयनं करिष्यामहे, स्थास्यामः-ऊर्ध्वस्थानेन स्थास्यामः, निपत्स्यामः=उपवेक्ष्यामः। त्वक्परिवर्तयिष्यामः-संस्तारके पार्श्वपरिवर्तनं करिष्यामः, यद्वा-आश्रयिष्यामः= आश्रयणीयं स्थानादिकं स्वीकरिष्यामः। इत्यादिका भाषा किं मज्ञापनी ? इत्यन्वयः इदमुपलक्षणम् । एवंजातीया भाषाविशेषाः किं मज्ञापनीरूपाः ? इति भावः ।

हंता ! गोयमा ! आसइस्सामो तं चेव० जाव न एसा भासा मोसा (भ. १०श० ३ उ. ४०३ सूत्र)

भगवान महावीर से गौतम पूछते हैं कि-हे भगवन् ! हम आश्रय-योग्य वस्तु का आश्रय लेंगे, शयन करेंगे, खडे रहेंगे, बैठेंगे, करवट बदलेंगे इत्यादिक भाषा, तथा आमंत्रणी आदि भाषा क्या प्रज्ञापनी भाषा है ? यह भाषा मृषा नहीं है ?। आमन्त्रणी आदि भाषाओं के नाम ये हैं-१ आमंत्रणी, २ आज्ञापनी, ३ याचनी, ४ प्रच्छनी, ५ प्रज्ञापनी, ६ प्रत्याख्यानी, ७ इच्छा-नुलोमा, ८ अनभिगृहीता, ९ अभिगृहीता, १० संशयकरणी, ११ व्याकृता, १२ अव्याकृता। इस प्रकार गौतम स्वामी के पूछने पर भगवान् उत्तर

हंता गोयमा ! आसइस्सामो तंचेव० जाव न एसा भासा मोसा(भ. १०श.३उ.४०३ सूत्र)

ભગવાન મહાવીરને ગૌતમ પૂછે છે કે હે ભગવાન ! અમે સુઇશું, વધું સુઇશું, ઉભા રહિશું, બેસશું, કરવટ બદલશું, ઇત્યાદિક ભાષા તથા આમંત્રણી આદિ ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? આ ભાષા મૃષા નથી ?

આમંત્રણી આદિ ભાષાઓનાં નામ આ છે-૧ આમન્ત્રણી ૨ આજ્ઞાપની ૩ યાચની ૪ પ્રચ્છની ૫ પ્રજ્ઞાપની ૬ પ્રત્યાખ્યાની ૭ ઇચ્છાનુલોમા ૮ અનભિગ્રહીતા ૯ અભિગૃહીતા, ૧૦ સંશયકરણી, ૧૧ વ્યાકૃતા, ૧૨ અવ્યાકૃતા. આ ... ગૌતમ

तत्र-आमन्त्रणी-यथा 'हे साधो !' इत्यादि। एषा च किल वस्तुनोऽविधायकत्वादनिषेधकत्वाच्च सत्यादिभाषात्रयलक्षणवियोगतश्चाऽसत्यामृषा व्यवहाररूपा॥१॥

आज्ञापनी—कार्ये परस्य प्रवर्तनी यथा "इदं कुरु" "इदं मा कुरु" इत्यादि। एषा च निर्दिष्टकार्यप्रवर्तकत्वाददुष्टविवक्षासद्भावाच्चाऽसत्यामृषा। एवमन्यत्रापि भावनीयम्॥ २॥

याचनी—अनिर्दिष्टवस्तुविशेषस्य देहीत्येवं याचनरूपा। यथा—"भिक्षां देहि"॥ ३॥

प्रच्छनी—अविज्ञातस्य संदिग्धस्य वाऽर्थस्य ज्ञानार्थं प्रच्छनम्। यथा—"कथमेतत्"?॥ ४॥

देते हैं कि हे गौतम! पूर्वोक्त प्रकार की भाषा प्रज्ञापनी भाषा है, किन्तु यह भाषा मृषा नहीं है। आमन्त्रणी आदि भाषाओं का अर्थ कहते हैं–

आमन्त्रणी–'हे साधो!' इत्यादि। यह किसी वस्तु की अविधायक एवं अनिषेधक होने से, तथा सत्यादि तीन भाषा के लक्षण से रहित होने से असत्यामृषास्वरूप व्यवहार भाषा है १। आज्ञापनी–दूसरे को कार्य में प्रवृत्त कराने वाली भाषा आज्ञापनी भाषा है। जैसे–'यह करो, यह मत करो' इत्यादि। यह भाषा निर्दिष्टकार्य में प्रवर्त्तक होने से तथा निर्दोष विवक्षा के सद्भाव से असत्यामृषा–स्वरूप है २। याचनी–"भिक्षा दो" इस प्रकार की याचनस्वरूप भाषा याचनी भाषा है ३। प्रच्छनी–अविज्ञात–अर्थात्–विना जाने हुए विषय को, अथवा संदिग्ध अर्थात्–संदेहयुक्त विषय को जानने के लिये जो पूछना वह प्रच्छनी भाषा है ४।

સ્વામીના પુછવાથી ભગવાન ઉત્તર દે છે કે હે ગૌતમ પૂર્વોકત પ્રકારની ભાષા પ્રજ્ઞાપનીભાષા છે પરંતુ આ ભાષા મૃષા નથી. આમંત્રણી વગેરે ભાષાઓના અર્થ કહે છે.

અમન્ત્રણી–હે સાધો! ઈત્યાદિ! આ કોઈ વસ્તુની અવિધાયક અને અનિષેધક હોવાથી, તથા સત્યાદિ ભાષાત્રયના લક્ષણથી રહિત હોવાથી અસત્યામૃષા સ્વરૂપ વ્યવહાર ભાષા છે. ૧ આજ્ઞાપની–બીજાને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાવાળી ભાષા આજ્ઞાપની ભાષા છે. જેમ–આ કરો, આ ન કરો, ઈત્યાદિ! આ ભાષા નિર્દિષ્ટકાર્યમાં પ્રવર્તક હોવાથી તથા નિર્દોષ વિવક્ષાના સદ્ભાવથી અસત્યામૃષા સ્વરૂપ છે. ૨ યાચની– "ભિક્ષાદો" આ પ્રકારની યાચના સ્વરૂપ ભાષા યાચનીભાષા છે. ૩ પ્રચ્છની– અવિજ્ઞાત, અર્થાત્ જાણ્યા વગરના વિષયની અથવા –સંદિગ્ધ અર્થાત્–સંદેહયુકત વિષયને જાણવા માટે જે પૂછવું તે પુચ્છનિ ભાષા છે. ૪ પ્રજ્ઞાપની–શિષ્યને ઉપ-

प्रज्ञापनी–विनयस्योपदेशदानरूपा, अर्थबोधिका भाषा, यथा–हिंसामवृत्तो-ऽनन्तदुःखभागी भवति " इत्यादि। यथा वा–प्राणिवधान्निवृत्ताः प्राणिनो भवे भवे दीर्घायुषो नीरोगाश्च भवन्ति। उक्तश्च––

पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं॥ १॥५॥

छाया–प्राणिवधाद् निवृत्ता, भवन्ति दीर्घायुषः अरोगाश्च।
एषा मतिः प्रज्ञप्ता, प्रज्ञापनी वीतरागैः॥ १॥

प्रत्याख्यानीभाषा–याचमानस्य प्रतिषेध वचनम्। यथा–मर्यादातिरिक्तं वस्त्रं पात्रं वा याचमानं शिष्यं प्रति गुरुर्वदति–"अधिकं वस्त्रं पात्रं वा न दीयते" इति॥६॥

प्रज्ञापनी–शिष्य को उपदेश देने स्वरूप जो भाषा होती है कि जिससे उसे अर्थ का अवबोध होता है उसका नाम प्रज्ञापनी भाषा है। जैसे–" जो हिंसा में प्रवृत्त होता है वह अनंत दुःख का भागी होता है " अथवा जो प्राणिवध से दूर रहते हैं वे भव भव में दीर्घ आयु पाते हैं तथा निरोग शरीर होते हैं ५। उक्तंच—

" पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउया अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं॥ "

प्रत्याख्यानी–गुरु महाराज के पास याचना करते हुए शिष्य के लिये जो निषेधात्मक भाषा का प्रयोग होता है वह प्रत्याख्यानी भाषा है, जैसे–मर्यादा से अतिरिक्त वस्त्र एवं पात्र को याचने वाले शिष्य को गुरु महाराज कहते हैं कि–मर्यादा से अधिक वस्त्र व पात्र नहीं दिया जाता है " इत्यादि ६। इच्छानुलोमा–प्रतिपादन करने वाले की अर्थात्

દેશ આપવા સ્વરૂપ જે ભાષા હોય છે તે જેનાથી તેને અર્થનો અવબોધ થાય છે. એનું નામ પ્રજ્ઞાપનીભાષા છે જેમ–" જે હિંસામાં પ્રવૃત્ત બને છે તે અનંત દુઃખનો ભાગી થાય છે " અથવા જે પ્રાણી વધથી દૂર રહે છે તે ભવોભવમાં દીર્ઘાયુ ભોગવે છે તથા શરીરે નિરોગી રહે છે. ૫ કહ્યું છે કે—

" पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं॥ "

પ્રત્યાખ્યાની–ગુરુ મહારાજની પાસે યાચના કરનાર શિષ્યને માટે જે નિષેધાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ હોય છે તે પ્રત્યાખ્યાની ભાષા છે. જેમ–મર્યાદાથી અતિરિકત વસ્ત્ર અને પાત્રની યાચના કરનાર શિષ્યને ગુરુ મહારાજ કહે છે કે. મર્યાદાથી વધુ વસ્ત્ર અને પાત્ર દેવામાં આવતું નથી. (૬) ઈત્યાદિ। ઇચ્છાનુલોમા–

इच्छानुलोमा–प्रतिपादयितुर्या इच्छा तदनुलोमा=तदनुकूला। यथा शुभकार्ये प्रेरितस्य "एवमस्तु ममाप्यभिप्रेतमेतत्" एवं रूपा, यथा वा कश्चित् किंचित् शुभकार्यमारभमाणः कंचन पृच्छति, स प्राह–'भवान् करोतु ममाप्येतदभिप्रेतम्' इति। यथा वा-केनचित् कश्चिदुक्तः–"साधुसकाशं गच्छामः" स वदति–एवमस्तु इति॥७॥

अनभिगृहीता—अर्थमनभिगृह्य योच्यते 'डित्थादिवत्'। अथवा–अनभिग्रहा यत्र न प्रतिनियतार्थावधारणम्। यथा–बहुषु कार्येष्ववस्थितेषु कश्चित् कंचन पृच्छति–किमिदानीं करोमि ?, स प्राह–'यत् रोचते तत् कुरु' इति ॥८॥

अभिगृहीता—अर्थमभिगृह्य योच्यते–इदं वस्त्रपात्रादिक धर्मोपकरणम्, अथवा

प्रेरक की इच्छा के अनुकूल जो भाषा बोली जाती है वह 'इच्छानुलोमा' भाषा है–जैसे कोई किसी को किसी शुभ कार्य में प्रेरणा करे तब वह कहे कि 'ठीक है यह मुझे भी अभिलषित है'। अथवा कोई किसी शुभ कार्य का प्रारंभ करते हुए किसी को पूछे तो वह कहे कि–करो यह मुझे भी पसंद है। अथवा–कोई ऐसा कहे–'मैं साधु के पास जा रहा हूं' तो सुनने वाला कहता है कि अच्छा जाओ ७। अनभिगृहीता–अर्थशून्य–डित्थडवित्थादि शब्दों का बोलना। अथवा जिसमें किसी एक अर्थ का निश्चय न हो जैसे–बहुतसे कार्यों के उपस्थित होने पर कोई किसी से जब यह पूछता है कि–'कहो मैं इस समय कौनसा काम करूँ?' तो वह कहता है कि–जो तुम्हें रुचे सो करो'। इस प्रकार की भाषाका नाम अनभिगृहीता भाषा है ८। अभिगृहीता–अर्थ को लक्ष्य करके जिस भाषाका प्रयोग किया जाता है वह अभिगृहीता भाषा है–जैसे 'ये वस्त्र पात्रादिक धर्म के उपकरण हैं'। अथवा 'इस

પ્રતિપાદન કરવાવાળાની અર્થાત્-પ્રેરકની ઈચ્છાને અનુકૂળ જે ભાષા બોલાય છે તે 'ઇચ્છાનુલોમા' ભાષા છે. જેમ-કોઈ કોઈને કોઈ શુભ કાર્યમાં પ્રેરણા કરે ત્યારે કહે કે ઠીક છે. એ મારી પણ અભિલાષા છે અથવા-કોઈ શુભ કાર્યનો આરંભ કરતાં કોઈને પૂછે તો તે કહે કે-કરો એ મને પણ પસંદ છે. અથવા કોઈ એમ કહે કે હું સાધુની પાસે જઇ રહ્યો છું તો સાંભળનાર કહે કે, સારૂં જાવ. ૭ અનભિગૃહિતા-અર્થશુન્ય-" ડિત્થ ડવિત્થાદિ " શબ્દ બોલવો અથવા જેમાં કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય ન હોય, જેમ-ઘણાં કામો ઉપસ્થિત થતાં કોઈ બીજાને જ્યારે એ પૂછે છે કે, કહો હું આ વખતે કયું કામ કરૂં, તો તે કહે છે કે, જે તમને રૂચે તે કરો. આ પ્રકારની ભાષાનું નામ અનભિગૃહિતા ભાષા છે. ૮ અભિગૃહીતા-અર્થનું લક્ષ કરીને જે ભાષાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે 'અભિગૃહિતા' ભાષા છે. જેમ-" આ વસ્ત્ર પાત્રાદિક ધર્મનાં ઉપકરણ છે " અથવા ' આ સમયે

प्रज्ञापनी-विनयस्योपदेशदानरूपा, अर्थबोधिका भाषा, यथा-हिंसाप्रवृत्तो-ऽनन्तदुःखभागी भवति" इत्यादि। यथा वा-प्राणिवधान्निवृत्ताः प्राणिनो भवे भवे दीर्घायुषो नीरोगाश्च भवन्ति। उक्तञ्च--

पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं॥ १॥५॥

छाया-प्राणिवधाद् निवृत्ता, भवन्ति दीर्घायुषः अरोगाश्च।
एषा मतिः प्रज्ञप्ता, प्रज्ञापनी वीतरागैः॥ १॥

प्रत्याख्यानीभाषा-याचमानस्य प्रतिषेध वचनम्। यथा-मर्यादातिरिक्तं वस्त्रं पात्रं वा याचमानं शिष्यं प्रति गुरुर्वदति-"अधिकं वस्त्रं पात्रं वा न दीयते" इति॥६॥

प्रज्ञापनी-शिष्य को उपदेश देने स्वरूप जो भाषा होती है कि जिससे उसे अर्थ का अवबोध होता है उसका नाम प्रज्ञापनी भाषा है। जैसे-"जो हिंसा में प्रवृत्त होता है वह अनंत दुःख का भागी होता है" अथवा जो प्राणिवध से दूर रहते हैं वे भव भव में दीर्घ आयु पाते हैं तथा निरोग शरीर होते हैं ५। उक्तंच—

"पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउया अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं॥"

प्रत्याख्यानी-गुरु महाराज के पास याचना करते हुए शिष्य के लिये जो निषेधात्मक भाषा का प्रयोग होता है वह प्रत्याख्यानी भाषा है, जैसे-मर्यादा से अतिरिक्त वस्त्र एवं पात्र को याचने वाले शिष्य को गुरु महाराज कहते हैं कि-मर्यादा से अधिक वस्त्र व पात्र नहीं दिया जाता है" इत्यादि ६। इच्छानुलोमा-प्रतिपादन करने वाले की अर्थात्

દેશ આપવા સ્વરૂપ જે ભાષા હોય છે તે જેનાથી તેને અર્થનો અવબોધ થાય છે. એનું નામ પ્રજ્ઞાપનીભાષા છે જેમ-" જે હિંસામાં પ્રવૃત્ત બને છે તે અનંત દુઃખનો ભાગી થાય છે" અથવા જે પ્રાણી વધથી દૂર રહે છે તે ભવોભવમાં દીર્ઘાયુ ભોગવે છે તથા શરીર નિરોગી રહે છે. ૫ કહ્યું છે કે—

"पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं॥"

પ્રત્યાખ્યાની-ગુરુ મહારાજની પાસે યાચના કરનાર શિષ્યને માટે જે નિષેધાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ હોય છે તે પ્રત્યાખ્યાની ભાષા છે. જેમ-મર્યાદાથી અતિરિકત વસ્ત્ર અને પાત્રની યાચના કરનાર શિષ્યને ગુરુ મહારાજ કહે છે કે. મર્યાદાથી વધુ વસ્ત્ર અને પાત્ર દેવામાં આવતું નથી. (૬) ઈત્યાદિ! ઇચ્છાનુલોમા-

इच्छानुलोमा-प्रतिपादयितुर्या इच्छा तदनुलोमा=तदनुकूला। यथा शुभकार्ये प्रेरितस्य "एवमस्तु ममाप्यमिप्रेतमेतत्" एवं रूपा, यथा वा कश्चित् किंचित् शुभकार्यमारभमाणः कंचन पृच्छति, स प्राह-'भवान् करोतु ममाप्येतदभिप्रेतम्' इति। यथा वा-केनचित् कश्चिदुक्तः-"साधुसकाशं गच्छामः" स वदति-एवमस्तु इति॥७॥

अनभिगृहीता—अर्थमनभिगृह्य योच्यते 'डित्थादिवत्'। अथवा-अनभिग्रहा यत्र न प्रतिनियतार्थावधारणम्। यथा-बहुषुकार्येष्ववस्थितेषु कश्चित् कंचन पृच्छति-किमिदानीं करोमि?, स प्राह-'यत् रोचते तत् कुरु' इति ॥८॥

अभिगृहीता—अर्थमभिगृह्य योच्यते-इदं वस्त्रपात्रादिक धर्मोपकरणम्, अथवा

प्रेरक की इच्छा के अनुकूल जो भाषा बोली जाती है वह 'इच्छानुलोमा' भाषा है-जैसे कोई किसी को किसी शुभ कार्य में प्रेरणा करे तब वह कहे कि 'ठीक है यह मुझे भी अभिलषित है'। अथवा कोई किसी शुभ कार्य का प्रारंभ करते हुए किसी को पूछे तो वह कहे कि-करो यह मुझे भी पसंद है। अथवा-कोई ऐसा कहे-'मैं साधु के पास जा रहा हूं' तो सुनने वाला कहता है कि अच्छा जाओ ७। अनभिगृहीता-अर्थशून्य-डित्थडवित्थादि शब्दों का बोलना। अथवा जिसमें किसी एक अर्थ का निश्चय न हो जैसे-बहुतसे कार्यों के उपस्थित होने पर कोई किसी से जब यह पूछता है कि-'कहो मैं इस समय कौनसा काम करूँ?' तो वह कहता है कि-जो तुम्हें रुचे सो करो'। इस प्रकार की भाषाका नाम अनभिगृहीता भाषा है ८। अभिगृहीता-अर्थ को लक्ष्य करके जिस भाषाका प्रयोग किया जाता है वह अभिगृहीता भाषा है-जैसे' ये वस्त्र पात्रादिक धर्म के उपकरण हैं'। अथवा 'इस

પ્રતિપાદન કરવાવાળાની અર્થાત્-પ્રેરકની ઈચ્છાને અનુકૂળ જે ભાષા બોલાય છે તે 'ઈચ્છાનુલોમા' ભાષા છે. જેમ-કોઈ કોઈને કોઈ શુભ કાર્યમાં પ્રેરણા કરે ત્યારે કહે કે ઠીક છે. એ મારી પણ અભિલાષા છે અથવા-કોઈ શુભ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં કોઈને પૂછે તો તે કહે કે-કરો એ મને પણ પસંદ છે. અથવા કોઈ એમ કહે કે હું સાધુની પાસે જઈ રહ્યો છું તો સાંભળનાર કહે કે, સારૂં જાવ. ૭ અનભિગૃહિતા-અર્થશુન્ય-" ડિત્થ ડવિત્થાદિ " શબ્દ બોલવો અથવા જેમાં કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય ન હોય, જેમ-ઘણાં કામો ઉપસ્થિત થતાં કોઈ બીજાને જ્યારે એ પૂછે છે કે, કહો હું આ વખતે કયું કામ કરૂં, તો તે કહે છે કે, જે તમને રૂચે તે કરો. આ પ્રકારની ભાષાનું નામ અનભિગૃહિતા ભાષા છે. ૮ અભિગૃહીતા-અર્થનું લક્ષ કરીને જે ભાષાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે 'અભિગૃહિતા' ભાષા છે. જેમ-" આ વસ્ત્ર પાત્રાદિક ધર્મનાં ઉપકરણ છે " અથવા ' આ સમયે

प्रज्ञापनी-विनयस्योपदेशदानरूपा, अर्थबोधिका भाषा, यथा-हिंसाप्रवृत्तो-ऽनन्तदुःखभागी भवति " इत्यादि । यथा वा-प्राणिवधान्निवृत्ताः प्राणिनो भवे भवे दीर्घायुषो नीरोगाश्च भवन्ति । उक्तञ्च--

पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य ।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं ॥ १ ॥५॥

छाया-प्राणिवधाद् निवृत्ता, भवन्ति दीर्घायुषः अरोगाश्च ।
एषा मतिः प्रज्ञप्ता, प्रज्ञापनी वीतरागैः ॥ १ ॥

प्रत्याख्यानीभाषा-याचमानस्य प्रतिषेध वचनम् । यथा-मर्यादातिरिक्तं वस्त्रं पात्रं वा याचमानं शिष्यं प्रति गुरुर्वदति-"अधिकं वस्त्रं पात्रं वा न दीयते" इति ॥६॥

प्रज्ञापनी-शिष्य को उपदेश देने स्वरूप जो भाषा होती है कि जिससे उसे अर्थ का अवबोध होता है उसका नाम प्रज्ञापनी भाषा है। जैसे-" जो हिंसा में प्रवृत्त होता है वह अनंत दुःख का भागी होता है " अथवा जो प्राणिवध से दूर रहते हैं वे भव भव में दीर्घ आयु पाते हैं तथा निरोग शरीर होते हैं ५ । उक्तंच—

" पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउया अरोगा य ।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं ॥ "

प्रत्याख्यानी-गुरु महाराज के पास याचना करते हुए शिष्य के लिये जो निषेधात्मक भाषा का प्रयोग होता है वह प्रत्याख्यानी भाषा है, जैसे-मर्यादा से अतिरिक्त वस्त्र एवं पात्र को याचने वाले शिष्य को गुरु महाराज कहते हैं कि-मर्यादा से अधिक वस्त्र व पात्र नहीं दिया जाता है " इत्यादि ६ । इच्छानुलोमा-प्रतिपादन करने वाले की अर्थात्

દેશ આપવા સ્વરૂપ જે ભાષા હોય છે તે જેનાથી તેને અર્થનો અવબોધ થાય છે. એનું નામ પ્રજ્ઞાપનીભાષા છે જેમ-" જે હિંસામાં પ્રવૃત્ત બને છે તે અનંત દુઃખનો ભાગી થાય છે" અથવા જે પ્રાણી વધથી દૂર રહે છે તે ભવોભવમાં દીર્ઘાયુ ભોગવે છે તથા શરીરે નિરોગી રહે છે. ૫ કહ્યું છે કે—

" पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य ।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं ॥ "

પ્રત્યાખ્યાની-ગુરુ મહારાજની પાસે યાચના કરનાર શિષ્યને માટે જે નિષેધાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ હોય છે તે પ્રત્યાખ્યાની ભાષા છે. જેમ-મર્યાદાથી અતિરિકત વસ્ત્ર અને પાત્રની યાચના કરનાર શિષ્યને ગુરુ મહારાજ કહે છે કે, મર્યાદાથી વધુ વસ્ત્ર અને પાત્ર દેવામાં આવતું નથી. (૬) ઈત્યાદિ । ઇચ્છાનુલોમા-

इच्छानुलोमा–प्रतिपादयितुर्या इच्छा तदनुलोमा=तदनुकूला। यथा शुभकार्ये प्रेरितस्य "एवमस्तु ममाप्यभिमेतमेतत्" एवं रूपा, यथा वा कश्चित् किंचित् शुभकार्यमारभमाणः कंचन पृच्छति, स प्राह–'भवान् करोतु ममाप्येतदभिप्रेतम्' इति। यथा वा-केनचित् कश्चिदुक्तः–"साधुसकाशं गच्छामः" स वदति–एवमस्तु इति॥७॥

अनभिगृहीता—अर्थमनभिगृह्य योच्यते 'डित्थादिवत्'। अथवा–अनभिग्रहा यत्र न प्रतिनियतार्थावधारणम्। यथा–बहुषु कार्येष्ववस्थितेषु कश्चित् कचन पृच्छति–किमिदानीं करोमि ?, स प्राह–'यत् रोचते तत् कुरु' इति ॥ ८ ॥

अभिगृहीता—अर्थमभिगृह्य योच्यते–इदं वस्त्रपात्रादिक धर्मोपकरणम्, अथवा

प्रेरक की इच्छा के अनुकूल जो भाषा बोली जाती है वह 'इच्छानुलोमा' भाषा है–जैसे कोई किसी को किसी शुभ कार्य में प्रेरणा करे तब वह कहे कि 'ठीक है यह मुझे भी अभिलषित है'। अथवा कोई किसी शुभ कार्य का प्रारंभ करते हुए किसी को पूछे तो वह कहे कि–करो यह मुझे भी पसंद है। अथवा–कोई ऐसा कहे–'मैं साधु के पास जा रहा हूं' तो सुनने वाला कहता है कि अच्छा जाओ ७। अनभिगृहीता–अर्थशून्य–डित्थडवित्थादि शब्दों का बोलना। अथवा जिसमें किसी एक अर्थ का निश्चय न हो जैसे–बहुतसे कार्यों के उपस्थित होने पर कोई किसी से जब यह पूछता है कि–'कहो मैं इस समय कौनसा काम करूँ?' तो वह कहता है कि–जो तुम्हें रुचे सो करो'। इस प्रकार की भाषाका नाम अनभिगृहीता भाषा है ८। अभिगृहीता–अर्थ को लक्ष्य करके जिस भाषाका प्रयोग किया जाता है वह अभिगृहीता भाषा है–जैसे' ये वस्त्र पात्रादिक धर्म के उपकरण हैं'। अथवा 'इस

પ્રતિપાદન કરવાવાળાની અર્થાત્-પ્રેરકની ઈચ્છાને અનુકૂળ જે ભાષા બોલાય છે તે 'ઈચ્છાનુલોમા' ભાષા છે. જેમ-કોઈ કોઈને કોઈ શુભ કાર્યમાં પ્રેરણા કરે ત્યારે કહે કે ઠીક છે. એ મારી પણ અભિલાષા છે અથવા-કોઈ શુભ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં કોઈને પૂછે તો તે કહે કે-કરો એ મને પણ પસંદ છે. અથવા કોઈ એમ કહે કે હું સાધુની પાસે જઇ રહ્યો છું તો સાંભળનાર કહે કે, સારૂં જાવ. ૭ અનભિગૃહિતા-અર્થશુન્ય-"ડિત્થ ડવિત્થાદિ" શબ્દ બોલવો અથવા જેમાં કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય ન હોય, જેમ-ઘણાં કામો ઉપસ્થિત થતાં કોઈ બીજાને જ્યારે એ પૂછે છે કે, કહો હું આ વખતે કયું કામ કરૂં, તો તે કહે છે કે, જે તમને રૂચે તે કરો. આ પ્રકારની ભાષાનું નામ અનભિગૃહિતા ભાષા છે. ૮ અભિગૃહીતા-અર્થનું લક્ષ કરીને જે ભાષાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે 'અભિગૃહિતા' ભાષા છે. જેમ-"આ વસ્ત્ર પાત્રાદિક ધર્મનાં ઉપકરણ છે" અથવા 'આ સમયે

प्रज्ञापनी-विनयस्योपदेशदानरूपा, अर्थबोधिका भाषा, यथा-हिंसाप्रवृत्तो-ऽनन्तदुःखभागी भवति " इत्यादि। यथा वा-प्राणिवधान्निवृत्ताः प्राणिनो भवे भवे दीर्घायुषो नीरोगाश्च भवन्ति। उक्तञ्च--

पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं ॥ १ ॥ ५ ॥

छाया-प्राणिवधाद् निवृत्ता, भवन्ति दीर्घायुषः अरोगाश्च।
एषा मतिः प्रज्ञप्ता, प्रज्ञापनी वीतरागैः ॥ १ ॥

प्रत्याख्यानीभाषा-याचमानस्य प्रतिषेध वचनम्। यथा-मर्यादातिरिक्तं वस्त्रं पात्रं वा याचमानं शिष्यं प्रति गुरुर्वदति-"अधिकं वस्त्रं पात्रं वा न दीयते" इति ॥६॥

प्रज्ञापनी-शिष्य को उपदेश देने स्वरूप जो भाषा होती है कि जिससे उसे अर्थ का अवबोध होता है उसका नाम प्रज्ञापनी भाषा है। जैसे-" जो हिंसा में प्रवृत्त होता है वह अनंत दुःख का भागी होता है " अथवा जो प्राणिवध से दूर रहते हैं वे भव भव में दीर्घ आयु पाते हैं तथा निरोग शरीर होते हैं ५। उक्तंच—

" पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउया अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं ॥ "

प्रत्याख्यानी-गुरु महाराज के पास याचना करते हुए शिष्य के लिये जो निषेधात्मक भाषा का प्रयोग होता है वह प्रत्याख्यानी भाषा है, जैसे-मर्यादा से अतिरिक्त वस्त्र एवं पात्र को याचने वाले शिष्य को गुरु महाराज कहते हैं कि-मर्यादा से अधिक वस्त्र व पात्र नहीं दिया जाता है " इत्यादि ६। इच्छानुलोमा-प्रतिपादन करने वाले की अर्थात्

દેશ આપવા સ્વરૂપ જે ભાષા હોય છે તે જેનાથી તેને અર્થનો અવબોધ થાય છે. એનું નામ પ્રજ્ઞાપનીભાષા છે જેમ-" જે હિંસામાં પ્રવૃત્ત બને છે તે અનંત દુઃખનો ભાગી થાય છે " અથવા જે પ્રાણી વધથી દૂર રહે છે તે ભવોભવમાં દીર્ઘાયુ ભોગવે છે તથા શરીરે નિરોગી રહે છે. ૫ કહ્યું છે કે—

" पाणिवहाउ नियत्ता, हवंति दीहाउ या अरोगा य।
एस मई पन्नत्ता, पन्नवणी वीयरागेहिं ॥ "

પ્રત્યાખ્યાની-ગુરુ મહારાજની પાસે યાચના કરનાર શિષ્યને માટે જે નિષેધાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ હોય છે તે પ્રત્યાખ્યાની ભાષા છે. જેમ-મર્યાદાથી અતિરિક્ત વસ્ત્ર અને પાત્રની યાચના કરનાર શિષ્યને ગુરુ મહારાજ કહે છે કે. મર્યાદાથી વધુ વસ્ત્ર અને પાત્ર દેવામાં આવતું નથી. (૬) ઈત્યાદિ। ઈચ્છ મા-

इच्छानुलोमा-प्रतिपादयितुर्या इच्छा तदनुलोमा=तदनुकूला। यथा शुभकार्ये प्रेरितस्य "एवमस्तु ममाप्यभिप्रेतमेतत्" एवं रूपा, यथा वा कश्चित् किंचित् शुभकार्यमारभमाणः कंचन पृच्छति, स प्राह-'भवान् करोतु ममाप्येतदभिप्रेतम्' इति। यथा वा-केनचित् कश्चिदुक्तः-"साधुसकाशं गच्छामः" स वदति-एवमस्तु इति॥७॥

अनभिगृहीता—अर्थमनभिगृह्य योच्यते 'डित्थादिवत्'। अथवा-अनभिग्रहा यत्र न प्रतिनियतार्थावधारणम्। यथा-बहुषु कार्येषूपस्थितेषु कश्चित् कंचन पृच्छति-किमिदानीं करोमि?, स प्राह-'यत् रोचते तत् कुरु' इति ॥८॥

अभिगृहीता—अर्थमभिगृह्य योच्यते-इदं वस्त्रपात्रादिक धर्मोपकरणम्, अथवा

प्रेरक की इच्छा के अनुकूल जो भाषा बोली जाती है वह 'इच्छानुलोमा' भाषा है-जैसे कोई किसी को किसी शुभ कार्य में प्रेरणा करे तब वह कहे कि 'ठीक है यह मुझे भी अभिलषित है'। अथवा कोई किसी शुभ कार्य का प्रारंभ करते हुए किसी को पूछे तो वह कहे कि-करो यह मुझे भी पसंद है। अथवा-कोई ऐसा कहे-'मैं साधु के पास जा रहा हूं' तो सुनने वाला कहता है कि अच्छा जाओ ७। अनभिगृहीता-अर्थशून्य-डित्थडवित्थादि शब्दों का बोलना। अथवा जिसमें किसी एक अर्थ का निश्चय न हो जैसे-बहुतसे कार्यों के उपस्थित होने पर कोई किसी से जब यह पूछता है कि-'कहो मैं इस समय कौनसा काम करूँ?' तो वह कहता है कि-जो तुम्हें रूचे सो करो'। इस प्रकार की भाषाका नाम अनभिगृहीता भाषा है ८। अभिगृहीता-अर्थ को लक्ष्य करके जिस भाषाका प्रयोग किया जाता है वह अभिगृहीता भाषा है-जैसे 'ये वस्त्र पात्रादिक धर्म के उपकरण हैं'। अथवा 'इस

પ્રતિપાદન કરવાવાળાની અર્થાત્-પ્રેરકની ઈચ્છાને અનુકૂળ જે ભાષા બોલાય છે તે 'ઈચ્છાનુલોમા' ભાષા છે. જેમ-કોઈ કોઈને કોઈ શુભ કાર્યમાં પ્રેરણા કરે ત્યારે કહે કે ઠીક છે. એ મારી પણ અભિલાષા છે અથવા-કોઈ શુભ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં કોઈને પૂછે તો તે કહે કે-કરો એ મને પણ પસંદ છે. અથવા કોઈ એમ કહે કે હું સાધુની પાસે જઈ રહ્યો છું તો સાંભળનાર કહે કે, સારૂં જાવ. ૭ અનભિગૃહિતા-અર્થશુન્ય-"ડિત્થ ડવિત્થાદિ" શબ્દ બોલવો અથવા જેમાં કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય ન હોય, જેમ-ઘણાં કામો ઉપસ્થિત થતાં કોઈ બીજાને જ્યારે એ પૂછે છે કે, કહો હું આ વખતે કયું કામ કરૂં, તો તે કહે છે કે, જે તમને રૂચે તે કરો. આ પ્રકારની ભાષાનું નામ અનભિગૃહિતા ભાષા છે. ૮ અભિગૃહીતા-અર્થનું લક્ષ કરીને જે ભાષાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે 'અભિગૃહિતા' ભાષા છે. જેમ-"આ વસ્ત્ર પાત્રાદિક ધર્મનાં ઉપકરણ છે" અથવા 'આ સમયે

-प्रतिनियतार्थावधारणम् । यथा-इदमिदानीं कर्तव्यम् , इदं न कर्तव्यमिति ॥९॥

संशयकरणी—याऽनेकार्थप्रतिपत्तिकरी सा । या भाषा अनेकार्थाभिधायि तया परस्य संशयमुत्पादयति, यथा – सैन्धवमानयेत्यत्र सैन्धवशब्दो नरलवण-वाजिवाचकत्वेन संशयोत्पादकः ॥ १० ॥

व्याकृता—या प्रकटार्था । यथा-अहिंसा-सर्वकल्याणकारिणी ॥ ११ ॥

अव्याकृता—अतिगम्भीरशब्दार्था, अव्यक्ताक्षरप्रयुक्ता वा, यथा- "संयत-स्य महत्पापं प्रतिक्रमणकर्मणा" । इत्यादि, यथा वा मम्मणादि बालभाषा ॥ १२ ॥ एषा=आमन्त्रण्यादिका भाषा प्रज्ञापनी खलु-प्रज्ञाप्यते प्रकटी क्रियतेऽर्थोऽनयेति प्रज्ञापनी अर्थकथनी, सा भाषणीया इत्यर्थः । नैषा भाषा मृषा

समय यह करना चाहिये, यह नहीं करना चाहिये' ९। संशयकरणी-जिस भाषा से सुनने वालेको अनेक अर्थों की प्रतिपत्ति होने लगे उस भाषा का नाम संशयकरणी भाषा है, जैसे-किसी ने कहा कि-'सैन्धव लाओ' यह सैन्धव शब्द पुरुष, लवण और घोडे रूप अर्थों का प्रतिपादक है, अतः सुनने वाले को संशय जनक हो जाता है १०। व्याकृता-जिसका अर्थ स्पष्ट होता है वह व्याकृता भाषा है जैसे-"अहिंसा सर्व प्रकार से कल्याण करने वाली है" ११। अव्याकृता-अतिगंभीर शब्दार्थवाली भाषा अव्याकृता भाषा है। अथवा-जो अव्यक्त अक्षर से युक्त होती है वह भाषा अव्याकृता भाषा है जैसे-"संयत-स्य महत्पापं प्रतिक्रमणकर्मणा" प्रतिक्रमण कर्म से संयत को बडा भारी पाप लगता है। यहां पर जब "स्य" को क्रियापद मान लिया जाता है तब इसका

આ કરવું જોઈએ, આ ન કરવું જોઈએ." ૯ સંશયકરણી-જે ભાષાથી સાંભળ-નારને અનેક અર્થોનો આભાસ થવા લાગે તે ભાષાનું નામ સંશયકરણી ભાષા છે. જેમ કોઈએ કહ્યું કે—"સૈન્ધવ લાઓ" આ સૈન્ધવ શબ્દ પુરુષ મીઠું અને ઘોડારૂપ અર્થનો પ્રતિપાદક છે. આથી સાંભળવાવાળાને પ્રકરણાદિના અભાવમાં સંશયજનક બને છે. એ માટે પ્રકરણ સમજીને આ ભાષા બોલવામાં દોષ નથી કેમકે, તે વ્યવહારૂ ભાષા છે. ૧૦ વ્યાકૃતા—જેનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે તે વ્યાકૃત ભાષા છે. જેમ—"અહિંસા" સર્વ પ્રકારથી કલ્યાણ કરવાવાળી છે." ૧૧ અવ્યાકૃતા અતિ ગંભીર શબ્દાર્થવાળી ભાષા અવ્યાકૃતા ભાષા છે. અથવા—જે અવ્યકત અક્ષરથી યુકત હોય છે તે ભાષા અવ્યાકૃતા ભાષા છે. જેમ—

संयत-स्य महत्पापं प्रतिक्रमणा कर्मणा—

પ્રતિક્રમણ કર્મથી સંયતને મોટું ભારે પાપ લાગે છે, અહિં જ્યારે "स्य" ને ક્રિયાપદ માનવામાં આવે ત્યારે એનો અર્થ એવો થાય છે કે, હે

-एषा भाषा मृषा अवक्तव्या नेत्यर्थः। प्रश्नकर्तुरयमभिप्रायः-'आशयिष्यामहे' इत्यादिका भाषा भविष्यत्कालविषया, साचान्तरायसंभवेन कदाचिदर्थाभिधायिनी न स्यात्। तथा एकार्थविषयाऽपि बहुवचनान्ततयाऽभिहिता तस्मादयथार्था। तथा-आमन्त्रणीप्रभृतिका, सत्यभाषावदर्थे नियता नास्ति विधिप्रतिषेधबोधकत्वाभावात्, अतः किमियं वक्तव्या स्यात्, उत न? इति।

अर्थ ऐसा होता है कि हे संयत? प्रतिक्रमण कर्म से तुम अपने पापोंका क्षय करो। यह बोध शीघ्र नहीं हो सकता है, अतः इसे अव्याकृत भाषा कहा है। अथवा-बालककी भाषाको अव्याकृत भाषा कहते हैं १२। ये सब भाषायें प्रज्ञापनी हैं, यह प्रज्ञापनी भाषा मृषास्वरूप नहीं है। प्रश्न करने वालेका कहने का हेतु यह है-जब यह कहा जाता है कि हम 'शयनकरेंगे' इत्यादि, तब यह भाषा भविष्यत् काल को विषय करने वाली होने से अर्थकी पूर्ति में असमर्थ जान पडती है, कारण कि अन्तराय कर्म के उदय की संभावना होने से उस विवक्षित अर्थकी कदाचित् पूर्ति न भी हो सके तो फिर जिस प्रकार मृषाभाषा अर्थको कहनेवाली नहीं मानी जाती है उसी प्रकार यह भाषा भी अनर्थाभिधायिनी मान लेना चाहिये तथा "हम शयनकरेंगे" इस कथनमें "मैं शयनकरूँगा" इस एक वचन के ही प्रयोग में बहुवचन का प्रयोग किया गया है। जैसे एक को अनेक कहनेवाली भाषा अयथार्थ मानी जाती है। उसी प्रकार यह भी अयथार्थ मानी जानी चाहिये। इसी तरह आमन्त्रणी भाषाएँ भी सत्य भाषाकी तरह अर्थ में नियत नहीं है, क्यों कि इनमें विधि एवं प्रतिषेध की बोधकता का अभाव है, इसलिये यह संदेह होता है कि यह बोलने के योग्य है अथवा नहीं है। इस प्रकारकी आशंका का यह उत्तर है कि

સંયત! પ્રતિક્રમણ કર્મથી તમે તમારાં પાપોનો ક્ષય કરો. આ બોધ જલદી થઈ શકતો નથી આથી આને અવ્યાકૃતા ભાષા કહેવામાં આવે છે. અથવા-બાળકની ભાષાને અવ્યાકૃત ભાષા કહેવામાં આવે છે. ૧૨ આ બધી ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે.

આ પ્રજ્ઞાપની ભાષા મૃષા સ્વરૂપની નથી. પ્રશ્ન કરનારના કહેવાનો મતલબ એ છે કે, જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે, "અમે સુઈએ છીએ" આ કથનમાં "હું સુઉં છું" આ એક વચનના પ્રયોગમાં બહુ વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. જેમ એકને અનેક કહેવાવાળી ભાષા અયથાર્થ માનવામાં આવે છે એ રીતે પણ અયથાર્થ માનવી જોઈએ આ રીતે આમન્ત્રણી ભાષાઓ પણ સત્ય ભાષાની જેમ અર્થમાં નિયત નથી કેમકે, એનામાં વિધિ અને પ્રતિષેધની બોધકતાનો અભાવ છે. આ માટે એ સંદેહ થાય છે, એ બોલવાને યોગ્ય છે,

अत्रोत्तरमाह—हंता ! इत्यादि । 'हन्त' इति स्वीकारार्थकः, अयं भावः— 'आशयिष्यामहे' 'शयिष्यामहे' इत्यादिका भाषा निश्चयात्मकशब्दप्रयोगाभावान्नास्ति निश्चयात्मिका, या तु-'आशयिष्यामहे एव' 'शयिष्यामहे एव' इत्यादिका निश्चयात्मिका सैवान्तरायसंभवाद् भविष्यत्कालविषया भाषा मृषाभवितुमर्हति । 'आशयिष्यामहे' इत्यादौ तु-शयनादिक्रियायां वक्तुरभिप्रायः "शयनादिक्रियाकरणस्य भावो मम वर्तते" इत्यादि रूपः सत्य एवास्तीति भवति प्रज्ञापनी । एकार्थविषये बहुवचनाभिधानमपि आत्मनि गुरौ च शास्त्रानुमतं, तस्माद् बहुवचनान्ततया प्रयुक्ताऽपि प्रज्ञापन्येव भवति । एवमामन्त्रण्यादिकाऽपि।

"आश्रयिष्यामहे" इत्यादिक भाषाएँ निश्चयात्मक शब्द के प्रयोग के अभाव से निश्चयात्मक नहीं हैं। ये निश्चयात्मक जब ही मानी जाती हैं कि जब इनके साथ निश्चयात्मक शब्दका प्रयोग किया हुआ होता है। जैसे-आश्रयिष्यामहे एव, शयिष्यामहे एव" इस प्रकारकी निश्चयात्मक भाषा में जो कि भविष्यत् कालको विषय करनेवाली हो अन्तराय कर्म के उदय से अपने अर्थकी पूर्ति की निश्चितता संदिग्ध रहती है अतः वही भाषा मृषावाद रूप मानी जाती है। "आश्रयिष्यामहे" इत्यादि भाषा में तो शयनरूप क्रिया करने का भाव ही केवल वक्ता का रहा हुआ है अतः उस अपेक्षा वह सत्य ही है। इसी अर्थ को मन में रख कर मुनिराज भविष्यत्काल के अर्थ में भाव शब्द का प्रयोग करते हैं, जैसे-'कल स्वाध्याय करने का भाव है' अथवा-'तपस्या करने का भाव है' इत्यादि। एकवचन में भी व्याकरणसिद्धान्त के अनुसार

અથવા નથી એ પ્રકારની આશંકાનો આ ઉત્તર છે કે, "आशयिष्यामहे" ઈત્યાદિક ભાષાઓ નિશ્ચયાત્મક નથી. અને નિશ્ચયાત્મક ત્યારે જ માનવામાં આવે કે જ્યારે એની સાથે નિશ્ચયાત્મક શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ હોય જેમ आशयिष्यामहे एव शयिष्यामहे एव-આ પ્રકારની નિશ્ચયાત્મક ભાષામાં કે જે ભવિષ્યત્ કાળનો વિષય કરવાવાળી હોય અંતરાય કર્મના ઉદયથી તેના અર્થની પૂર્તિની નિશ્ચિતતા સંદિગ્ધ રહે છે. આથી તે ભાષા મૃષાવાદ રૂપ માનવામાં આવે છે. "आशयिष्यामहे" ઈત્યાદિ ભાષામાં તો કહેનારનો સુવાની ક્રિયા કરવાનો ભાવ જ ફક્ત રહેલ છે. આથી એ અપેક્ષાથી તે સત્ય જ છે. આ જ અર્થને મનમાં રાખી મુનિરાજ ભવિષ્યકાળના અર્થમાં ભાવ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. જેમ—'કાલે સ્વાધ્યાય કરવાનો ભાવ છે' અથવા "તપસ્યા કરવાનો ભાવ છે" ઈત્યાદિ! એક વચનમાં પણ વ્યાકરણ સિદ્ધાંતની

या निरवद्यपुरुषार्थसाधनी सा प्रज्ञापन्येव । यथा "हे साधो !" "इदं कुरु" "इदं मा कुरु" इत्यादिका । सा तु भाषणीयैवेति ।

भाषादोषं=सावद्यानुमोदनादिकं, मृषा-कर्कशाऽसभ्यशब्दोच्चारणादिकं च, परिहरेत् । च-पुनः, मायां सदा=सर्वकालं परिवर्जयेत् ।

अत्र मायामित्युपलक्षणम्, क्रोधमानलोभानां कषायाणाम् । सर्वान् कषायान् परिवर्जयेदित्यर्थः । कषायाणां मृषाभाषणहेतुत्वात्, कषायवर्जने सति मृषाभाषणपरिहारः सुतरां स्यादिति भावः ॥ २४ ॥

बहुवचन का प्रयोग हो जाता है। वहां कहागया ह कि अपने में एवं गुरु में बहुवचन का प्रयोग करना निर्दोष है, इसलिये एक में भी बहुवचनान्तरूप से प्रयुक्त भाषा प्रज्ञापनी ही भाषा है। इसी तरह आमन्त्रणी आदि भाषाएँ भी जो निरवद्य पुरुषार्थ की साधक होती हैं वे प्रज्ञापनी ही हैं। जैसे-"हे साधो।" "यह करो यह मत करो" इत्यादि।

सावद्य कर्म की अनुमोदना आदि करना यह भाषा दोष है। इसी प्रकार कर्कश एवं कठोर शब्द का उच्चारण करना आदि भी मृषा भाषा में ही अन्तर्हित है। माया शब्द उपलक्षण है। इसलिये क्रोधादिक कषाय के विषय में भी समझ लेना चाहिये, क्यों कि कषाय के आवेश से ही मृषाभाषण होता है। इनके परिवर्जन से मृषाभाषाका परिवर्जन हो जाता है। अतः भाषादोष एवं माया का सदा काल परित्याग कर देना चाहिये ॥ २४ ॥

બહુ વચનનો પ્રયોગ થઈ જાય છે, આથી એ બતાવાયું છે કે, પોતાનામાં અને ગુરુ મહારાજમાં બહુ વચનનો પ્રયોગ કરવો નિર્દોષ છે. આ માટે એકમાં પણ બહુવચનાન્તરૂપથી પ્રયુકત ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા જ છે આ રીતે આમન્ત્રણી આદિ ભાષાઓ પણ જે નિરવધ પુરૂષાર્થની સાધક હોય છે તે પ્રજ્ઞાપની જ છે. જેમ—"હે સાધો !" "આ કરો, આ ન કરો," ઈત્યાદિ!

સાવધ—કર્મની અનુમોદના આદિ કરવી એ ભાષા દોષ છે. આ પ્રકારે કર્કશ અને કઠોર શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવું આદિ પણ મૃષાભાષામાં જ અન્તર્હિત છે. માયા શબ્દ ઉપલક્ષણ છે આ માટે ક્રોધાદિક કષાયના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ. કેમકે, કષાયના આવેશથી જ મૃષાભાષણ થાય છે. તેના ત્યાગથી મૃષા ભાષાનો ત્યાગ થાય છે. આથી ભાષાદોષ અને માયાનો સદાકાળ પરિત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. (૨૪)

मूलम्—न लवेज्ज पुट्ठो सावज्जं, न निरट्ठं न मम्मयं ।
अप्पणट्ठा परट्ठा वा, उभयस्संतरेण वा ॥ २५॥

छाया—न लपेत् पृष्टः सावद्यं, न निरर्थं न मर्मगम् ।
आत्मार्थं परार्थं वा, उभयस्य अन्तरेण वा ॥ २५ ॥

टीका—'न लवेज्ज' इत्यादि । पृष्टः=केनचित्, सावद्यं-अवद्येन-पापेन सह वर्तते इति सावद्यं-सदोषं वचनं न लपेत्=न वदेत्, सावद्यवचनं हि रागद्वेषादिदुर्गुणनिधानं सकलास्रवनिदानम्, आत्मसमाधिविधुविधुंतुदस्वरूपं, गुणवृक्षसमूलोन्मूलने प्रचण्डझंझावातरूपं, कषायविषवल्लीवर्धकं, षड्जीवनिकायोपमर्दकम् ।

न लवेज्ज इत्यादि—

अन्वयार्थ—(पुट्ठो सावज्जं न लवेज्ज-पृष्टः सावद्यं न लपेत्) किसी के द्वारा पूछे जाने पर सावद्य-पापयुक्त वचन नहीं बोलना चाहिये। (न निरट्ठं न मम्मयं-न निरर्थकं न मर्मगं) निरर्थक वचन नहीं बोलना चाहिये। मर्म उद्घाटक वचन नहीं बोलना चाहिये। (अप्पणट्ठा परट्ठा वा उभयस्संतरेण वा सावज्जं न लवेज्ज-आत्मार्थं परार्थं वा उभयस्यान्तरेण वा सावद्यं न लपेत्) अपने निमित्त अथवा पर के निमित्त तथा उभय-स्व पर के निमित्त और विना प्रयोजन के (व्यर्थ) भी सावद्य वचन नहीं बोलना चाहिये। क्यों कि-सावद्य वचन राग द्वेष आदि दुर्गुणों का निधान है, समस्त आस्रवों का निदान-कारण है, आत्मसमाधिरूप चन्द्रमा को ग्रसन करने में राहुसमान है, गुणरूप वृक्षों को जड से उखाड ने में प्रचण्ड झंझावात समान है, तथा कषाय-

न लवेज्ज ઈત્યાદિ—

અન્વયાર્થ—पुट्ठो सावज्जं न लवेज्ज-पृष्टः सावद्यं न लपेत्—કોઈના પુછવાથી પાપયુકત સાવદ્ય વચન બોલવું જોઈએ નહીં. न निरट्ठं न मम्मयं-न निरर्थकं नमर्मगं નિરર્થક વચન બોલવું ન જોઈઅને મર્મઉદ્ધારક વચન બોલવું ન જોઈએ.

अप्पणट्ठा परट्ठावा उभयस्संतरेण वासावज्जं न लवेज्ज—
आत्मार्थं परार्थं वा उभयस्यान्तरेण वा सावद्यं न लपेत्—

પોતાના નિમિત્ત અથવા બીજાના નિમિત્ત તથા અરસપરસના નિમિત્ત અને વગર પ્રયોજન (વ્યર્થ) સાવદ્ય વચન ન બોલવાં જોઈએ.

કેમકે, સાવદ્ય વચન રાગ દ્વેશ આદિ દુર્ગુણોનું નિધાન છે, સમસ્ત આશ્રવોનું કારણ છે, આત્મસમાધિરૂપ ચંદ્રમાનું ગ્રહણ ગ્રસિત કરવામાં રાહુ સમાન છે, ગુણરૂપ વૃક્ષને જડથી ઉખેડવામાં પ્રચંડ ઝંઝાવાત સમાન છે. તથા

सावद्यवचनभाषणदृष्टान्तः—

निरवद्यभाषानभिज्ञः कश्चिदश्वपतिर्लक्षमूल्यकमश्वं विक्रेतुं कस्मिंश्चिन्नगरे-जगाम। तत्राकस्मादश्वपतिहस्तादश्वो निर्मुक्तः सन् धावति। धावन्तमश्वं परिग्रहीतुं तत्पृष्ठतोऽश्वपतिरपि धावति। तं परिग्रहीतुमशक्तोऽसौ धावनात् परिश्रान्तः कोपा-वेशेन तदानीं स्वाभिमुखमागच्छन्तं कंचिद् भाषादोषानभिज्ञं दण्डहस्तं पुरुषम-ब्रवीत्-भो! अश्वोऽयं धावति, एनं मारय मारय, एवमुक्तोऽसौ दण्डेन तमश्वं मर्मस्थाने ताडितवान्। तदाऽसौ दण्डाघातेन मृतः। अथाश्वपतिस्तं तुरगघातकं

रूप विषलताओं को बढाने में मेघसमान है, एवं षड्जीवनिकायों का उपमर्दन करने वाला है।

सावद्य वचन के बोलने में जीव को क्या हानी उठानी पडती है, इसे दृष्टान्त द्वारा स्पष्ट किया जाता है.

एक अश्वपति था जो निरवद्य भाषा बोलने का अनभिज्ञ था। वह एक लाख रुप्या की कीमत वाले अपने घोडे को बेचने के लिये किसी नगर में आया। वहां आते हुए उसके हाथ से वह घोडा छूटकर भाग निकला। भागते हुए उस घोडे का पीछा करने पर भी वह पकड नहीं सका। जब वह दौडते २ थक गया तो क्रोधके आवेश में आकर इसने एक पुरुष से जो हाथ में दंडा लिये हुए इसकी ही ओर आ रहा था। तथा भाषा के दोष से अनभिज्ञ था कहा कि हे भाई देखो यह घोडा जो भाग रहा है इसे मारो मारो। इस प्रकार अश्वपति के कहने पर उस व्यक्ति ने एक दंडा ऐसा मारा जो उस घोडे के मर्मस्थान में लगा।

કષાયરૂપ વિષ લતાઓને વધારનાર છે, ષટ્ જીવનીકાયોનું ઉપમર્દન કરનાર છે.

સાવદ્ય વચન બોલવાથી શું અનર્થ થાય છે, તે આ દ્રષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

એક અશ્વપતિ હતો, જે નિરવદ્ય ભાષા બોલવામાં અનભિજ્ઞ હતો. તે એક લાખ રૂપીયાની કિંમતના પોતાના ઘોડાને વેચવા માટે કોઈ એક નગરમાં ગયો ત્યાં પહોંચતાં જ તેના હાથમાંથી તે ઘોડો છુટીને ભાગી ગયો, ભાગી રહેલા તે ઘોડા પાછળ તેને હાથ કરવા તે ખૂબ દોડયો છતાં પકડી શકાયો નહીં. જ્યારે તે દોડતાં દોડતાં થાકી ગયો ત્યારે ક્રોધના આવેશમાં આવી એણે એક પુરૂષ, કે જે હાથમાં દંડા લઈને તેની સામે આવી રહ્યો હતો અને તે ભાષાના દોષથી અજાણ હતો, તેને કહ્યું કે હે ભાઈ! આ ઘોડો જે ભાગી રહ્યો છે તેને મારો. આ પ્રકારે એ અશ્વપતિના કહેવાથી પેલા માણસે એક દંડો ઘોડાને એવો માર્યો કે જે મર્મસ્થાનમાં લાગવાથી તેના પ્રહારના કારણે ઘોડો એજ વખતે મરી ગયો.

गृहीत्वा न्यायालयं गतः। तत्र स न्यायाध्यक्षसंनिधौ वदति—अनेन मम लक्षमूल्यकस्तुरगो दण्डाघातेन मारितः। तदा न्यायाध्यक्षेण कथितम्—'कथय कस्ते साक्षी' इति। अश्वपतिर्ब्रूते—अस्यैव पुत्रो मम साक्षी। न्यायाध्यक्षेण पृष्टस्तत्पुत्रोऽवदत्—अनेनाश्वपतिना मम पिता निगदितः—"भो! तुरगोऽयं धावति, एनं मारय मारय" इति। तदा मम पित्रा दण्डेनास्य तुरगो मारितः। एवं साक्षिभाषणं श्रुत्वा न्यायाधीशो मनसि विचारयति—अहो! सावद्यभाषादोषानभिज्ञतयाऽनेनाश्वपतिना 'मारय मारय' इत्युक्तम् दण्डताडनभयं प्रदर्श्य तुरगं निवर्तयेत्याशयेनानेन मोक्तमेतत्।

घोडा दंडा के प्रहार से शीघ्र मर गया। जब अश्वपति ने अपने घोडेको मरा हुआ देखा तो वह उस मारने वाले को पकडकर न्यायालय ले गया। न्यायधीश के समक्ष उसके ऊपर अभियोग (आरोप) लगाने के अभिप्राय से इसने कहा कि इसने मेरा एक लाख रुपये की कीमत का घोडा दंडे के प्रहार से मार दिया है। यह सुनकर न्यायधीश ने कहा ठीक है। परंतु इसका साक्षी कौन है कहो। अश्वपतिने कहा कि साहेब! इसका पुत्र ही मेरे इस विषय में साक्षी है। न्यायधीश ने उसके पुत्र से पूछा–तब पुत्र ने कहा कि स्वयं इस अश्वपति ने ही मेरे पिता से घोडे को मारने के लिये कहा था। अतः मेरे पिता ने दंडे के प्रहार से इस के घोडे को मारा है। इस प्रकार साक्षी के भाषण को सुनकर न्यायधीश ने मन में विचार किया मालूम पडता है कि घोडे का यह स्वामी भाषा दोष से अनभिज्ञ है। इसलिये इसने "मारो मारो" ऐसा कहा है। इसके कहने का अभिप्राय केवल उस समय इतना ही था की यह दण्डे का भय दिखलाकर उस घोडे को लौटा देवे। इस

જ્યારે અશ્વપતિએ પોતાના ઘોડાને મરણ પામેલો જોયો. ત્યારે તે મારનારને પકડી ન્યાયાલમાં લઈ ગયો, ન્યાયાયધીશની સામે તેના ઉપર આરોપ લગાવવાના ભાવથી તેણે કહ્યું કે, આ માણસે મારા એક લાખ રૂપીયાની કિંમતના ઘોડાને દંડાના પ્રહારથી મારી નાખેલ છે. આ સાંભળીને ન્યાયાધીશે કહ્યું ઠીક છે, પરંતુ આનો સાક્ષી કોણ છે તે કહો. અશ્વપતિએ કહ્યું કે, સાહેબ! તેનો પુત્ર જ મારા આ વિષયમાં સાક્ષી છે. ન્યાયાધીશે તેના પુત્રને પૂછ્યું ત્યારે પુત્રે કહ્યું કે, આ અશ્વપતિએ પોતે જ મારા પિતાને ઘોડાને મારવાનું કહ્યું હતું. આથી મારા પિતાએ દંડાના પ્રહારથી તેના ઘોડાને મારેલ છે. આ પ્રકારે સાક્ષીનું ભાષણ સાંભળી ન્યાયાધીશે મનમાં વિચાર કર્યો કે ઘોડાનો આ સ્વામી ભાષા દોષથી અનભિજ્ઞ છે તેવું જણાય છે, આ માટે તેણે મારો, મારો! એમ કહેલ છે. આમ કહેવાનો અભિપ્રાય કેવળ તે સમય એટલો જ હતો કે, દંડાનો

इत्थं मनसि विमृश्य न्यायाधीशः सावद्यभाषाभाषिणमश्वपतिं प्राह—त्वया सावद्य-भाषा प्रोक्ता, तत्फलमेतत् प्राप्तम्। पुनरेवं कदापि कथमपि सावद्यभाषा न वाच्या ॥ इति। तथा निरर्थम्=अर्थरहितं न लपेत्, यथा—

एष वन्ध्यासुतो याति, खपुष्पकृतशेखरः।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः, शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ १ ॥

प्रकार विचार कर सावद्य भाषा भाषी उस अश्वस्वामी से न्यायधीशने कहा कि इसका क्या अपराध है! अपराध तो तेरा ही है। जो तूने मारो २ इस प्रकारकी सावद्य भाषा द्वारा इसे मार ने के लिये उत्साहित किया, उसीका यह फल है। अब आगे इस बात का ध्यान रखो कि इस प्रकारकी सावद्य भाषा न बोली जाय।

इसी प्रकार निरर्थक भाषा भी नहीं बोलनी चाहिये। जिस भाषा का कोई अर्थ नहीं होता हो ऐसो भाषा का प्रयोग करना भी वर्जित बतलाया गया है-जैसे—

एष वन्ध्या सुतो याति। खपुष्पकृतशेखरः।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः। शशशृंग धनुर्धरः ॥ १ ॥

यह वन्ध्या पुत्र जा रहा है। इस के शिर पर आकाश के पुष्पों की माला है, तथा यह मृग तृष्णा के जल में स्नान किया हुवा है, इस के हाथ में शशले के सींग का धनुष है। इस प्रकार के वचन निरर्थक होते हैं। क्यों कि न तो वंध्या का कोई पुत्र होता है, न आकाश का

ભય દેખાડી તે ઘોડાને પાછો ફેરવી દે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી સાવદ્ય ભાષ.-ભાષી તે અશ્વસ્વામીને ન્યાયાધીશે કહ્યું આનો શું અપરાધ છે, અપરાધ તો તારોજ છે, જે તેં મારો, મારો! આ પ્રકારની સાવદ્ય ભાષા દ્વારા તને મારવા માટે ઉત્સાહિત બનાવ્યો તેનું આ ફળ છે, હવે પછી એ વાત ધ્યાનમાં રાખો કે આ પ્રકારની સાવદ્ય ભાષા બોલવામાં ન આવે.

આજપ્રકારે—નિરર્થક ભાષા પણ ન બોલવી જોઈએ. જે ભાષાનો કોઈ અર્થ ન થતો હોય એવી ભાષાનો પ્રયોગ કરવો એ નિરર્થક બતાવવામાં આવેલ છે જેમ—

" एष वंध्या सुतो याति ख पुष्प कृत शेखरः।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृंग धनुर्धरः ॥ "

આ વંધ્યાપુત્ર જઈ રહ્યો છે, તેના માથા ઉપર આકાશના પુષ્પોની માળા છે, તથા એણે મૃગતૃષ્ણાના જળમાં સ્નાન કરેલ છે, એના હાથમાં સસલાના શીંગનું ધનુષ્ય છે, આ પ્રકારનાં વચન નિરર્થક હોય છે, કેમકે, ન તો વંધ્યા

गृहीत्वा न्यायालयं गतः। तत्र स न्यायाध्यक्षसंनिधौ वदति—अनेन मम लक्षमूल्यकस्तुरगो दण्डाघातेन मारितः। तदा न्यायाध्यक्षेण कथितम्—'कथय कस्ते साक्षी' इति। अश्वपतिर्ब्रूते—अस्यैव पुत्रो मम साक्षी। न्यायाध्यक्षेण पृष्टस्तत्पुत्रोऽवदत्—अनेनाश्वपतिना मम पिता निगदितः—"भो! तुरगोऽयं धावति, एनं मारय मारय" इति। तदा मम पित्रा दण्डेनास्य तुरगो मारितः। एवं साक्षिभाषणं श्रुत्वा न्यायाधीशो मनसि विचारयति—अहो! सावद्यभाषादोषानभिज्ञतयाऽनेनाश्वपतिना 'मारय मारय' इत्युक्तम् दण्डताडनभयं प्रदर्श्य तुरगं निवर्तयेत्याशयेनानेन प्रोक्तमेतत्।

घोडा दंडा के प्रहार से शीघ्र मर गया। जब अश्वपति ने अपने घोडेको मरा हुआ देखा तो वह उस मारने वाले को पकडकर न्यायालय ले गया। न्यायधीश के समक्ष उसके ऊपर अभियोग (आरोप) लगा ने के अभिप्राय से इसने कहा कि इसने मेरा एक लाख रुपये की कीमत का घोडा दंडे के प्रहार से मार दिया है। यह सुनकर न्यायधीश ने कहा ठीक है। परंतु इसका साक्षी कौन है कहो! अश्वपतिने कहा कि साहेब! इसका पुत्र ही मेरे इस विषय में साक्षी है। न्यायधीश ने उसके पुत्र से पूछा—तब पुत्र ने कहा कि स्वयं इस अश्वपति ने ही मेरे पिता से घोडे को मारने के लिये कहा था। अतः मेरे पिता ने दंडे के प्रहार से इस के घोडे को मारा है। इस प्रकार साक्षी के भाषण को सुनकर न्यायधीश ने मन में विचार किया मालूम पडता है कि घोडे का यह स्वामी भाषा दोष से अनभिज्ञ है। इसलिये इसने "मारो मारो" ऐसा कहा है। इसके कहने का अभिप्राय केवल उस समय इतना ही था की यह दण्डे का भय दिखलाकर उस घोडे को लौटा देवे। इस

જ્યારે અશ્વપતિએ પોતાના ઘોડાને મરણ પામેલો જોયો ત્યારે તે મારનારને પકડી ન્યાયાલમાં લઈ ગયો, ન્યાયાયધીશની સામે તેના ઉપર આરોપ લગાવવાના ભાવથી તેણે કહ્યું કે, આ માણસે મારા એક લાખ રૂપીયાની કિંમતના ઘોડાને દંડાના પ્રહારથી મારી નાખેલ છે. આ સાંભળીને ન્યાયાધીશે કહ્યું ઠીક છે, પરંતુ આનો સાક્ષી કોણ છે તે કહો. અશ્વપતિએ કહ્યું કે, સાહેબ! તેનો પુત્ર જ મારા આ વિષયમાં સાક્ષી છે. ન્યાયાધીશે તેના પુત્રને પૂછયું ત્યારે પુત્રે કહ્યું કે, આ અશ્વપતિએ પોતે જ મારા પિતાને ઘોડાને મારવાનું કહ્યું હતું. આથી મારા પિતાએ દંડાના પ્રહારથી તેના ઘોડાને મારેલ છે. આ પ્રકારે સાક્ષીનું ભાષણ સાંભળી ન્યાયાધીશે મનમાં વિચાર કર્યો કે ઘોડાનો આ સ્વામી ભાષા દોષથી અનભિજ્ઞ છે તેવું જણાય છે, આ માટે તેણે મારો, મારો! એમ કહેલ છે. આમ કહેવાનો અભિપ્રાય કેવળ તે સમય એટલો જ હતો કે, દંડાનો

मूर्खौ, एकस्तु भाण्डनिर्माणकलाभिज्ञोऽपि नैव निर्माति। यस्तु नास्ति भाण्डनिर्माता, तेन त्रीणि भाण्डानि निर्मितानि। तत्र द्वे स्फुटिते, एकं न युज्यते। अयोजिते भाण्डे त्रयस्तण्डुला रन्धिताः, तत्रोभौ तण्डुलावामरूपौ, एको न सिध्यति। तेन त्रयो ब्राह्मणा भोजिताः तत्रोभौ बुभुक्षितौ, एकोन भुङ्क्ते, एवमेकः कश्चिदासीद् भूपतिर्य आसीदासीन्नचासीत्।

तथा–मर्मगं=मर्मवाचकं वचनं न लपेत्। रहस्योद्घाटकं वचनं न ब्रूयादित्यर्थः। मर्मगं वचनं हि हृदये शराघातवेदनामिव वेदनां जनयति, वज्राघात इव मूर्छयति,

निवास का ही अभाव था। जो गांव जनों के निवास से विहीन था उसमें तीन कुंभार थे। इन में दो मूर्ख थे और एक बर्तन बनाने की कला में निपुण था। परंतु यह बर्तन नहीं बनाता था। जो बर्तन बनाने वाला नहीं था–उसने तीन बर्तन बनाये। दो फूटे और एक ऐसा जो जुडता नहीं था। अर्थात् कपाल माला जिसकी जुदी २ थी। इस में तीन चावल पकाये गये। इन में दो चावल कच्चे रहे और एक चावल सीझा नहीं। उससे तीन ब्राह्मणो को भोजन कराया गया। दो ब्राह्मण तो भूखे रहे और एक ने खाया नहीं। इस प्रकार इस कथा में केवल निरर्थक शब्दों का ही प्रयोग हुआ है। इस प्रकार के निरर्थक वचन नहीं बोलना चाहिये।

जिनसे दूसरों के मर्म का उद्घाटन होना तो ऐसे वचन भी नहीं बोलना चाहिये। जो मर्मोद्घाटक वचन होते हैं वे जिस प्रकार बाण हृदय में आघात पहुँचाता हैं, उसी तरह आघात पहुँचाते हैं। वज्र के

વિહીન હતું તેમાં ત્રણ કુંભાર રહેતા હતા, જેમાં બે મૂર્ખ હતા અને એક વાસણ બનાવવાની કળામાં નિપુણ હતો, પરંતુ તે વાસણ બનાવતો ન હતો. જે વાસણ બનાવનાર ન હતો, તેણે ત્રણ વાસણ બનાવ્યાં. બે ફુટેલાં અને એક એવું કે જે જોડાતું ન હતું. અર્થાત્ કપાલમાળા જેની જુદી જુદી હતી, એમાં ત્રણ ચોખા પકવવામાં આવ્યા, જેમાં બે ચોખા કાચા રહ્યા અને એક ચોખો ચડયો નહીં—એનાથી ત્રણ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવામાં આવ્યું. બે બ્રાહ્મણ તો ભુખ્યા રહ્યા અને એકે ખાધું નહીં. આ રીતે આ કથામાં કેવળ નિરર્થક શબ્દોનો જ પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રકારનાં નિરર્થક વચન ન બોલવાં જોઈએ.

જેનાથી બીજાના મર્મનું ઉદ્ઘાટન થાય એવાં વચન પણ ન બોલવાં જોઈએ. જે મર્મોદ્ઘાટક વચન હોય છે, તે જેમ બાણ હૃદયમાં આઘાત પહોંચાડે છે એજ રીતે આઘાત પહોંચાડે છે. વજ્રના આઘાતથી જે રીતે મૂર્છા

निरर्थकं वचनं हि वह्निवत् सकलगुणभस्मकारकं, सद्भूतार्थापलापकं, मिथ्यार्थप्रतिबोधकं, भवाटवीभ्रामकं, विकल्पजालजनकं, वैराग्यलताविनाशकं, विवेकचन्द्रप्रच्छादकम्।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते यथा—

आसीत् कश्चिदेको वसतिनिर्मापको नृपतिः, स आसीदासीन्न चासीत्। असद्भावं प्राप्तेन तेन भूपतिना त्रयो ग्रामा निर्मापिताः। तत्र वसतिनिवासिनां जनानां निर्वासनाद् द्वौ ग्रामौ निर्वासितौ, एकश्च जननिवासाभावादेव वसतिर्नाभूत्। अथ यत्र जनानां वासो नाभूत् तत्र त्रयः कुम्भकारा आसन्। तेषु द्वौ

कोई पुष्प होता है, न मृगतृष्णा रूप जल कोई भावात्मक पदार्थ है, और न शशशृंग कोई वस्तु है। निरर्थक वचन अग्नि की तरह सकलगुणों को भस्म करने वाले सद्भूत अर्थ के अपलापक एवं मिथ्या अर्थ के प्रतिबोधक होते हैं। इनके प्रयोग से प्रयोक्ता भवाटवी में ही भ्रमण करता रहता है। अनेक प्रकार के विकल्पों का तांता इन निरर्थक वचनों से आत्मा में उद्भुत होता रहता है। वैराग्यरुपी लता के ये विनाशक तथा विवेक रूपी चंद्रमा के आच्छादक ये माने गये हैं। इस विषय में दृष्टांत इस प्रकार है—

कोई एक राजा था जो वस्ति का निर्माण किया करता था। वह होकर भी नहीं था। उसने अपनी गैर मौजूदगी अवस्था में तीन ग्रामों की रचना की। दो गाँवों को उसने वहां के निवासियों को निकाल कर बिलकुल उजड कर दिये। एक इसलिये ऊजड था कि उसमें जनों के

સ્રિને પુત્ર હોય છે, ન આકાશનું કોઈ પુષ્પ હોય છે, મૃગતૃષ્ણારૂપ જળ ન તો કોઈ ભાવાત્મક પદાર્થ છે, અને ન તો સસલાના શિંગ કોઈ વસ્તુ છે. નિરર્થક વચન અગ્નિ માફક સઘળા ગુણોને ભસ્મ કરવાવાળા સદ્ભૂત અર્થનો અપલાપક અને મિથ્યા અર્થ કરવાવાળા હોય છે. આવા પ્રયોગથી પ્રયોકતા ભવાટવીમાં જ ભ્રમણ કરતા રહે છે. અનેક પ્રકારના વિકલ્પોના તાંતા આવા નિરર્થક વચનોથી આત્મામાં ઉદ્‌ભવતા રહે છે, વૈરાગ્યરૂપી લતાના એ વિનાશક તથા વિવેકરૂપી ચંદ્રમાનું આચ્છાદન કરનાર માન્યા ગયા છે.

આ વિષયમાં આ પ્રકારે દ્રષ્ટાંત છે.—

કોઈ એક રાજા હતો, જે વસ્તીનું નિર્માણ કર્યા કરતો હતો, તે હોવા છતાં ન હતો, તેણે પોતાની ગેરમોજુદગી અવસ્થામાં ત્રણ ગામોની રચના કરી બે ગામોને ત્યાંના રહેવાસીઓને ત્યાંથી કાઢી મુકી ઉજ્જડ બનાવી દીધાં. એક એ માટે ઉજ્જડ હતું કે ત્યાં કોઈ વસ્તી જ ન હતી. જે ગામ લોકોના નિવાસથી

श्वशुरग्रामसमीपस्थ कूपस्य तटे विश्रामार्थमुपविष्टः। तत्र तद्भार्यया चिन्तितम्-विदेशे नानाविधं कष्टं मया कथं सोढव्यम् ? इति विमृश्य सा पतिमब्रवीत्-प्राणनाथ ! मां पिपासा बाधते। ततोऽसौ श्रेष्ठी भार्यावचनं निशम्य तत्र कूपादुदकमुद्धर्तुं कूपाभिमुखं शिरोऽवनतीकरोति यावत्, तावदेव भार्यया पृष्ठे हस्ताघातेन कूपे निपातितः। तदनन्तरं सा पितुर्गेहं गत्वा पितरमब्रवीत्-तव जामाता गृहात् क्वचिन्निर्गतस्तस्य नास्ति वार्ता, अतस्तव समीपे समागताऽस्मि।

उसे अपने श्वशुर का ग्राम मिला। वह वहां गाम के बाहर कुए के पास विश्राम करने के लिये एक तरफ ठहर गया। इतने में उसकी पत्नी ने विचार किया कि-'ये विदेश जा रहे हैं और मैं भी इनके साथ जा रही हूं। विदेश में अनेक प्रकार के कष्ट प्राणियों को सहन करने पडते है मैं उन कष्टों को कैसे सहन करूँगी' ऐसा विचार कर उसने अपने पति धनगुप्त से कहा कि हे प्राणनाथ ! मुझे इस समय बडे जोरकी प्यास लग रही है, पति पानी लेने को ज्यों ही कुए पर पहुँचा और पानी भरने लगा कि इतने में पीछे से उस पत्नी ने आकर उसे धक्का मारकर कुए में पटक दिया। बाद में फिर वह अपने पिता के घर जाकर कहने लगी कि हे पिता ! तुम्हारे जमाई न मालूम घर से कहां निकल कर चले गये हैं। मैं ने बहुत तपास कराई परन्तु अभीतक उनकी कोई खबर नहीं मिली है, सो मैं तुम्हारे पास आई हूं।

જવા નીકળ્યા ચાલતાં ચાલતાં માર્ગમાં તેના સસરાનું ગામ આવ્યું. તે ત્યાં ગામ બહાર એક કુવા પાસે આરામ કરવા રોકાયા. એ સમયે તેની સ્ત્રીએ વિચાર કર્યો કે, "શેઠ પરદેશ જાય છે અને હું પણ તેમની સાથે જાઉં છું પરદેશમાં અનેક પ્રકારના દુઃખો પ્રાણીયોએ સહન કરવાં પડે છે, હું એ દુઃખોને કેમ કરીને સહન કરી શકીશ" એવો વિચાર કરી તેણે પોતાના પતિ ધનગુપ્તને કહ્યું કે, હે પ્રાણનાથ ! મને અત્યારે ખૂબજ તરસ લાગી છે, પતિ પાણી લેવા માટે જ્યાં કુવા પર પહોંચ્યા, અને પાણી ભરવા લાગ્યા કે એટલામાં તેની સ્ત્રીએ પાછળથી આવીને તેને ધક્કો મારી કુવામાં હડસેલી દીધો. આ પછી તે પોતાના પિયર પહોંચી અને ત્યાં જઈ કહેવા લાગી કે, હે પિતા ! તમારા જમાઈ કહ્યા વગર કોણ જાણે કેમ ઘેરથી ચાલ્યા ગયા છે, મેં ઘણી તપાસ કરાવી છતાં હજુ સુધી તેની કોઈ ભાળ મળી નથી. માટે હું તમારી પાસે આવી છું.

द्वेषाग्निं प्रज्वलयति, शोकमुत्पादयति, चारित्रं ध्वंसयति, गुणगणं संहारयति, नरकनिगोदादिदुःखगर्ते निपातयति, निशितकृपाणधारावन्मर्माणि कर्तयति।
मर्मगवचनभाषणस्य दृष्टान्तस्त्वेवम्—

आसीद् धनगुप्तनामा कश्चिदेकः श्रेष्ठी। स चैकदा भार्यामब्रवीत्-प्रिये! धनार्जनाय विदेशं व्रजामि। तया प्रोक्तम्-नाथ! भवान् मामपि तत्र नयतु। स श्रेष्ठी सहगमनार्थमनुमतिं पत्न्यै प्रदत्तवान्। ततोऽसौ पत्न्या सह गच्छन् मार्गे

आघात से जिस प्रकार मूर्च्छा आजाती है उसी प्रकार इन वचनों से भी प्राणी मूर्च्छित हो जाता है। ये वचन सदा द्वेष रूपी अग्नि को प्रज्वलित करते रहते हैं और शोक परम्परा के संवर्द्धक होते हैं। इन के सद्भाव में चरित्र का सर्वथा विनाश होता रहता है। गुणगण का संहार करके वे वचन प्राणी को नरक एवं निगोदादिक के दुःख रूपी खड्डे में गिराते हैं। जैसे तीक्ष्ण धार वाली तलवार हर एक वस्तु को छेदनभेदन करती है उसी प्रकार मर्मग वचन भी प्राणी के मर्मस्थानों को छेदनभेदन करते हैं।

इस विषय में दृष्टांत इस प्रकार है—

कोई एक धनगुप्त नाम का सेठ था। उसने एक दिन अपनी पत्नी से कहा कि हे प्रिये! मैं धन कमाने के लिये परदेश जाना चाहता हूं। सुनकर उसने कहा कि हे नाथ! आप मुझे भी साथ ले ते चलिये। पत्नी की बात सुनकर धनगुप्त ने उसे अपने साथ चलने की अनुमति दे दी। धनगुप्त पत्नी को साथ लेकर परदेश निकला। चलते२ मार्ग में

આવી જાય છે, એ જ રીતે આવા વચનોથી પણ પ્રાણી મૂર્ચ્છિત થઇ જાય છે. આવાં વચનો હંમેશાં દ્વેશરૂપી અગ્નિને પ્રગટ કરતાં રહે છે અને શોક પરંપરાને ઉત્તેજન કરનાર નિવડે છે. આના સદ્દભાવમાં ચારિત્રનો સર્વથા વિનાશ થતો રહે છે. ગુણ સમૂહનો સંહાર કરીને એ વચનો પ્રાણીને નરક અને નિગોદાદિકના દુઃખરૂપી ખાડામાં પાડે છે. જેમ તીક્ષ્ણ ધારવાળી તરવાર હરએક વસ્તુનું છેદન ભેદન કરે છે એજ રીતે માર્મિક વચન પણ પ્રાણીના મર્મસ્થાનોનું છેદન ભેદન કરે છે.

આ વિષયમાં આ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત છે.—

કોઈ એક ધનગુપ્ત નામે શેઠ હતા, એણે એક દિવસ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, હે પ્રિયે! હું ધન કમાવા માટે પરદેશ જવા ઈચ્છું છું. સાંભળીને તેણે કહ્યું, કે હે નાથ! આપ મને પણ સાથે લેતા જાવ, સ્ત્રીની વાત સાંભળી ધનગુપ્ત શેઠે તેને પોતાની સાથે ચાલવાની અનુમતિ આપી. ધનગુપ્ત સ્ત્રીને સાથે લઈ

व्यजनवीजनं कुर्वती पुरोऽवतिष्ठते । अकस्माद् भास्करकिरणास्तद्भवनजालान्तर्गताः श्रेष्ठिमुखोपरि निपतन्तस्तया दृष्टाः । पत्युर्मुखे भास्कर कर स्पर्शजनितस्तापो मा भूदिति भावनया सा सत्वरं निजकरद्वयं भास्कर किरणसंमुखेकृत्वा श्रेष्ठिमुखोपरि सूर्यकिरणान् निवारयति ।

अकस्मात्तदैव पत्नीकृतं पूर्ववृत्तं श्रेष्ठिना स्मृतम् । श्रेष्ठी मनसि चिन्तयति– " अहो ययाहं कूपे निपातितः सैवेयमधुना मम सूर्यकरस्पर्शजनितं तापं निवारयति" इत्येवं विचारयतस्तस्य श्रेष्ठिनो मुखे हास्यं समजनि । तदा तत्पुत्रवधूर्हसन्तं श्रेष्ठिनमकस्मादपश्यत् । सा पत्युः समीपमागत्य वदति–नाथ ! भवतः पिता श्वश्रूसमक्षं

कि धनगुप्त अपने रंगभवन में बैठा हुआ भोजन कर रहा था। और पत्नी उस के ऊपर पंखा कर रही थीं । धनगुप्त के चहरे पर अकस्मात् सूर्य की किरणें मकान की छत के छिद्रो में से आकर पडने लगी, पत्नी ने ज्यों ही यह देखा कि शीघ्र ही उसने 'पति को ताप न लगे' इस ख्याल से अपनी दो नों हथेलियों को सूर्य के साम्हने कर दिया। इससे धनगुप्त के मुख पर पडती हुई वे किरणें थम गई–मुख पर हथेलियों की छाया हो गई। पत्नी द्वारा इस प्रकार की गई सेवा का अवलोकन कर धनगुप्त को पहले का वह कुए में डाल ने का वृत्तान्त याद आ गया। धनगुप्त ने विचार किया, देखो–जिसने मुझे पहिले कुए में पटका वही अब मुझे ' सूर्यजनित संताप न हो ' इस ख्याल से उस संताप का निवारण कर रही है। ऐसा ख्याल कर धनगुप्त को कुछ हँसी आगई। धनगुप्त को अकस्मात् हँसता हुआ उस समय उसकी पुत्रवधू ने देख-लिया था, इसलिये वह अपने पति के पास आकर कहने लगी कि नाथ,

---

અને તેની સ્રી પંખાથી તેને હવા નાખી રહી હતી એ વખતે ધનગુપ્તના ચહેરા ઉપર મકાનના છતના કાણામાંથી સૂર્યનાં કિરણો અકસ્માત પડવા લાગ્યાં તેની સ્રીએ જેવું આ જોયું કે તુરત જ એણે "પતિને તાપ ન લાગે" એવા ખ્યાલથી પોતાના બન્ને હાથની હથેળીઓને સૂર્યના એ કિરણોની આડે ધરી દીધી. આથી ધનગુપ્તના ચહેરા ઉપર પડતો કિરણોનો તાપ અટકી ગયો, મુખ ઉપર હથેળીઓની છાયા થઈ ગઈ, સ્રી તરફથી આ રીતે કરવામાં આવેલી સેવા જોઈને ધનગુપ્તને પહેલાંનો કુવાવાળો પ્રસંગ યાદ આવી ગયો, ધનગુપ્તે વિચાર કર્યો, જુઓ! જેણે મને પહેલાં કુવામાં નાખી દીધો હતો તે હવે મને સૂર્યના કિરણોનો તાપ ન લાગે એવા ખ્યાલથી એ સંતાપનું નિવારણ કરી રહી છે. આ વિચારથી ધનગુપ્તને જરા હસવું આવ્યું. ધનગુપ્તને અકસ્માત્ હસતાં તેની પુત્ર વધુએ જોઈ લીધેલ, આથી એ પોતાના પતિ પાસે જઈ કહેવા લાગી કે–

इतश्चासौ श्रेष्ठी कूपे पतन् भाग्यवशात् कूपभित्तिगतं पाषाणं प्राप्य तमवलम्ब्य स्थितः। तदनु तत्रागतैर्जलार्थिजनैरनुकम्पयाऽसौ कूपान्निःसारितः। ततोऽसौ विदेशं गत्वा पुण्यप्रभावात् प्रचुरं धनं समुपार्ज्य श्वशुरगृहे समायातः। तदा तस्य पत्नी प्रसन्ना जाता, तया सह श्रेष्ठी स्वगृहं गतः। अथैकदा श्रेष्ठिनः पुत्रो जातः तस्य यौवने वयसि प्राप्ते श्रेष्ठिना विवाहः कारितः। पुत्रवधूरागता। किंचिद्दिवसेषु व्यतीतेषु सत्सु श्वश्रूवध्वोर्मध्ये कलहः प्रवृत्तः। वधूर्नित्यं श्वश्रूच्छिद्रान्वेषणपरा जाता। एकदाऽसौ श्रेष्ठी रङ्गभवने भोजनं कुर्वन्नासीत्, तत्पत्नी तदानीं बाल-

धनगुप्त ज्यों ही कुए में गिरा कि भाग्यवश से उसे कुए की भित्ति में पास ही एक पत्थर का टुकड़ा लगा हुआ दिखलाई पडा। यह भित्ति से कुछ अधिक बाहर की ओर निकला था। पडते ही धनगुप्त ने उसको पकड लिया। जब पानी भरने वाले वहां पानी भर ने के लिये आये तब उन्होंने धनगुप्त को कुए से बाहर निकाला। स्वस्थ होकर यह विना कुछ कहे परदेश की ओर चल दिया। वहां पहुँच कर उसने पुण्यकर्म के उदय से खूब धन कमाया। कमाकर यह वहां से अपने घर वापिस हुआ। रस्ते में इस के श्वसुर का गाम आया और यह श्वशुर के घर पहुँचा। पत्नी ने पति को देखकर बहुत आनंद मनाया। वहांसे अपनी पत्नी को साथ लेकर घर आ गया। कालान्तर में धनगुप्त के एक पुत्र हुआ। समय पर उसका विवाह कर दिया गया, बहु घरमें आई। रहते २ सास और बहु में झगडा होने लगा। बहु ने सास को दबाने के लिये उस के छिद्रों का अन्वेषण करना प्रारंभ कर दिया। एक दिनकी बात है,

ધનગુપ્ત કુવામાં પડયો કે, ભાગ્યવશ કુવાની ભીંતમાં તેની પાસે જ એક પત્થર ચોટાડેલો નજરે પડયો જે ભીંતથી થોડો બહાર નિકળેલો હતો. કુવામાં પડતાંની સાથેજ ધનગુપ્તે તે પત્થર પકડી લીધો જ્યારે પાણી ભરવાવાળા કુવા ઉપર પાણી ભરવા આવ્યાં ત્યારે તેમણે ધનગુપ્તને કુવામાંથી બહાર કાઢયો. સ્વસ્થ બની કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય તે પરદેશ જવા ચાલી નિકળ્યો ત્યાં પહોંચી તે પૂણ્ય કર્મના ઉદયથી ખૂબ ધન કમાયો. ખૂબ ધન કમાઈ તે પોતાને ઘેર આવવા નિકળ્યો, રસ્તામાં સાસરાનું ગામ આવ્યું ત્યારે તે સાસરાને ઘેર પહોંચ્યો, પત્નિએ પતિને જોઈ આનંદ મનાવ્યો. ત્યાંથી એ પોતાની સ્ત્રીને લઇને પોતાને ગામ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. સમય જતાં એ ધનગુપ્તને ત્યાં એક પુત્ર થયો, સમય ઉપર તેનાં લગ્ન કર્યાં, વહુ ઘેર આવી, રહેતાં રહેતાં સાસુ અને વહુ વચ્ચે વિખવાદ થવા લાગ્યો, વહુએ સાસુને દબાવવા માટે તેનાં ગુપ્ત છિદ્રોનાં અન્વેષણ કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. એક દિવસ ધનગુપ્ત પોતાના રંગભવનમાં બેસી ભોજન કરી રહેલ હતો

पुनरेकदा श्रेष्ठिपत्न्याः पुत्रवध्वा सह कलहो जातः, तस्मिन्नवसरे पुत्रवधूरवदत्—जानामि तव चरित्रम्, पतिं कूपे निपात्य, संप्रति पतिव्रता भवितुमुद्यताऽसि। एतन्मार्मिकं वचनं निशम्य श्वश्रूः परमदुःखिता जाता, बहुशो रुरोद, रुदित्वा च मनसि चिन्तयति स्म—अधुना मम जीवनं धूलिरिव निरर्थकम्. अद्य ममेयं वार्ता लोके प्रसरिष्यति, मां लोकः किं वदिष्यति। इत्येवं विचिन्त्य सा भवनस्य द्वितीयभूमिकामारुरोह। तत्र गत्वा गले पाशं संयोज्य रज्ज्वां लम्बिता प्राणान् परित्यक्तवती।

हँसी का जो कुछ कारण था वह अपने पुत्र को कह दिया। मौका पाकर श्रेष्ठि पुत्र ने भी जो कुछ जैसी बात थी वह अपनी पत्नी से कह दी।

एक समय सास बहु में परस्पर जब कलह हुवा तो पुत्रवधू ने सासु से कहा कि " आप ज्यादा मत बोलो मैं जानती हूं कि आप वही हैं जिन्हों ने अपने पति को कूए में डाल दिया था, अब पतिव्रता बनती हैं।" इस प्रकार बहू के मार्मिक वचनों को सुनकर सास के हृदय में अपार दुःख हुआ, वह बारं बार रोने लगी, विचार किया कि अब मेरा जीना बिलकुल निरर्थक है। बहु ने मेरी सब शान धूलि में मिला दी है। यदि मेरी यह बात लोक में फैल गई तो लोग क्या कहेंगे? इस प्रकार सोचकर वह अपने मकान के दूसरे मंजिल पर गई, और वहां उसने गले में फांसी डालकर आत्मघात कर लिया।

વાળા શેઠે હાંસીનું જે કાંઈ કારણ હતું તે સઘળું પોતાના પુત્રને કહી દીધું. અવસર મેળવીને શેઠ પુત્રે પણ જે કાંઈ વાત હતી તે પોતાની પત્નીને કહી દીધી.

સાસુ વહુમાં પરસ્પર જ્યારે કંકાસ થયો ત્યારે પુત્રવધુએ સાસુને કહ્યું કે, "તમે વધુ ન બોલો, હું જાણું છું કે, તમે એ જ છો કે જેણે પોતાના પતિને કુવામાં ધકેલી દીધેલ, હવે પ્રતિવ્રતા બનો છો." આ પ્રકારનાં વહુનાં માર્મિક વચનોને સાંભળી સાસુના હૃદયમાં અપાર દુઃખ ઉપજ્યું અને તે ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી, તેણે મનમાંને મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો કે, હવે મારૂં જીવવું બીલકુલ નીરર્થક છે, વહુએ મારી બધી શાન ધુળમાં મેળવી દીધી છે. જો મારી આ વાત લોકોમાં ફેલાઈ જાય તો લોકો શું કહેશે ? આ રીતે વિચાર કરી તે પોતાના મકાનના બીજા માળા ઉપર પહોંચી અને ત્યાં જઈ ગળામાં ફાંસો નાખી આત્મઘાત કર્યો.

हसन् मया दृष्टः, किं तत्र हास्य कारणमभूदित्यावेद्यताम्। श्रेष्ठिपुत्रः प्राह-पतिपत्न्योर्वृत्तमवेद्यं भवति। पत्नी वदति-भवता यावदेतद्वृत्तं नानेष्यते, न वा वृत्तानयनवचनं दास्यते, तावन्मयाऽन्नपानं परित्याज्यम्। प्रेमपरवशेन विस्मृतविवेकेन श्रेष्ठिपुत्रेण 'हास्यकारणं कथयिष्यामी ' ति वचन प्रदानेन पत्नी परितोषिता।

एकदा श्रेष्ठिपुत्रः पितुश्चरणसंवाहनं कुर्वन् पृच्छतिस्म आर्य ! तस्मिन् दिवसे केनकारणेन भवता हसितम्, इत्येवं पृष्टोऽसौ सरलहृदयः श्रेष्ठी सर्वं पूर्ववृत्तं पुत्राय कथितवान्। श्रेष्ठिपुत्रः सर्वं पूर्ववृत्तं विज्ञाय पत्न्यै कथयामास।

आज मैं ने आप के पिता को साधुजी के समक्ष हँसते हुए देखा है अतः हे नाथ! आप मुझे बतलाईये कि इस अकारण हँसी का क्या कारण है। सेठ के पुत्र ने अपनी पत्नी को समझाया कि पति और पत्नी का वृत्त अवेद्य हुआ करता है। अतः इस विषय को जानने की चेष्टा करना व्यर्थ है। पत्नी ने पति के मुख से यह बात सुनकर कहा हे नाथ! जब तक आप मुझे इसका कारण नहीं बतलावेंगे, तबतक मैं अन्नजल ग्रहण नहीं करुंगी। पत्नी का इस प्रकार वृत्त को जानने का अधिक आग्रह देखकर पति ने उसके प्रेम से पागल जैसे बनकर उसे इस बात का आश्वासन दिया कि वह कुछ समय बाद इसका वास्तविक कारण उसे बतला देगा। इस प्रकार रुष्ट हुई पत्नी संतुष्ट हो गई। एक समय की बात है कि श्रेष्ठि पुत्र ने पिता के चरणों को दाबते हुए उनसे पूछा कि हे तात! आप एक दिन भोजन करते समय किस कारण से हँसे थे? पुत्र की इस बात को सुनकर सरल हृदय वाले सेठ ने समस्त

હે નાથ! આજ મેં તમારા પિતાને સાધુજી સામે હસતા જોયા. તો આપ એ બતાવો તે તેમના અકારણ હસવાનું શું કારણ છે? શેઠ પુત્રે પોતાની સ્રીને સમજાવ્યુ કે, પતિ પત્નીનો સંબંધ અવેદ્ય હોય છે. આ વિષયને જાણવાની ચેષ્ટા કરવી વ્યર્થ છે. પત્નીએ પતિના મુખથી આવી વાત સાંભળીને કહ્યું કે, હે નાથ! જ્યાં સુધી તમે મને તેનું કારણ નહીં બતાવો ત્યાં સુધી હું અન્ન જળ ગ્રહણ કરીશ નહીં. પત્નીનો આ પ્રકારે વૃત્તાન્ત જાણવાનો અધિક આગ્રહ જાણીને પતિએ તેના પ્રેમમા પાગલ જેમ બનીને તેને આ વાતનું આશ્વાસન આપ્યું કે, થોડા સમયમાં પોતે તેનું વાસ્તવિક કારણ બતાવશે. આથી રૂષ્ટ બનેલ પત્નીને સંતોષ થયો. એક સમયની વાત છે કે, શેઠ પુત્રે પોતાના પિતાના પગ દાબતા દાબતાં એમને પૂછયું કે, હે તાત! આપ એક દિવસ ભોજન કરતાં કરતાં શા માટે હસ્યા હતા? પુત્રની આ વાતને સાંભળીને સરળ હૃય-

तदाऽसौ पुत्रोऽपि मातापित्रोर्वियोगेन शोकार्तः सन् भविष्यदनिष्टं चिन्तयन् मृतं पितरं पाशबन्धनाद् विमुच्य स्वगले तं पाशं बद्ध्वा मृतः।

तदनन्तरं पुत्रवधूः 'इमे त्रयः खलु मिलित्वा ममैव दुर्दशां भावयन्ति' इति विचिन्त्य क्रोधावेशेन धमधमायमाना उपरि गता। तत्र सा पश्यति–श्वश्रूः श्वशुरश्चोभौ मृतौ निपतितौ, पतिरपि गले बद्धपाशो मृतः पाशरज्ज्वां लम्बित इति। तदा विनिवृत्तकोपा नितान्तदुःखार्ता सा चिन्तयति स्म–अतः परं कीदृशी दशा मम भविष्यति, लोकाः किं वदिष्यन्ति, कः स्यान्मम शरणम्, इत्यादि। तदनन्तरमसौ सगर्भा पुत्रवधूः पत्युर्गले संलग्नं पाशबन्धनं विमुच्य स्वगले संयोज्य लम्बिता प्राणान् त्यक्तवती।

गले में फांसी लगाकर मरे हुए लटक रहे हैं। इस परिस्थिति से उसे बहुत ही दुःख हुआ। माता पिता के वियोग ने उसे पागल बना दिया, अन्त में उस विचारे ने भी अपने पिता के गले से फांसी उतार कर अपने गले में लगाली। जब पूत्रवधू ने यह विचारा कि "देखो ये तिनों के तिनों मिलकर मेरी दुर्दशा कर ने की भावना कर रहे हैं। अतः ऊपर जाकर देखूं, कि इन सबकी क्या राय हो रही है' इस प्रकार क्रोध के आवेश से धम धम करती हुई वह ऊपर गई। जाते ही उसने देखा कि सास श्वशुर मरे पडे हुए हैं पति भी गले में फांसी लगाकर मरे हुए लटक रहे हैं। उस दुर्घटना को देखकर उसके शरीर में सन्नाटा छा गया, कोप जाता रहा। अत्यंत शोक से वह विह्वल हो गई। विचारा कि अब संसार में मेरा कौन है, कि जिस के लिये इन प्राणों की रक्षा करूँ। लोग सुनेंगे तो क्या कहें गे। इस प्रकार विचार कर वह भी अन्त में

ગળામાં ફાંસો લગાડી મરેલી હાલતમાં લટકી રહ્યા છે. આ પરિસ્થિતિ જોઈ તેને ખૂબ દુઃખ થયું, માતા પિતાના વિયોગે તેને પાગલ બનાવી દીધો. અંતે એ બિચારાએ પણ પોતાના પિતાના ગળામાંથી ફાંસો કાઢી પોતાના ગળામાં લગાવી આત્મઘાત કર્યો જ્યારે પુત્રવધુએ એ વિચાર્યું કે, "આ ત્રણે જણા મળી મારી દુર્દશા કરવાની યોજના ઘડી રહ્યાં હશે. આથી ઉપર જઈ જોઉં તો ખરી કે બધા કેવો વિચાર કરી રહ્યા છે" આ રીતે ક્રોધના આવેશથી ધમ ધમ કરતી વહુ ઉપર પહોંચી ને જુએ છે તો સાસુ સસરા મરેલ પડયા છે. અને પતિ પણ ગળામાં ફાંસો લગાવી મરેલ લટકી રહેલ છે. આ દુર્ઘટનાને જોઈ એના શરીરમાં કંપારી વછુટી, ક્રોધ જતો રહ્યો અને શોકથી વિહ્વળ બની ગઈ. વિચાર્યું કે હવે સંસારમાં મારું કોણ છે કે જેના માટે આ પ્રાણની રક્ષા કરૂં લોકો જાણશે તો શું કહેશે ? આ વિચાર કરી તેણે પોતાના

अथ श्रेष्ठी गृहमागतः, पत्नीमनवलोक्य पुत्रवधूं पृष्टवान्-आयुष्मति! तव श्वश्रूः क्वास्ति?, पुत्रवधूः करचेष्टयाऽऽवेदयति-भवनोपरिभागे गता इति। श्रेष्ठी गृहोपरिभागभूमिकां गत्वा श्रेष्ठिनीं गळे पाशबद्धां मृतां पश्यति। तदाऽसौ श्रेष्ठी विषादमुपगतः सन् विचिन्तयति-अनया विना मम कीदृशी दशा भविष्यति, इत्यादि। तदनु स श्रेष्ठी पत्नीगलगतं पाशं विमुच्य स्वगले संयोज्य प्राणांस्त्यक्तवान्। पुत्रोऽपि गृहमागतः, स पितरमदृष्ट्वा पत्नीं पृष्टवान्-'क्वास्ति मम तातः'। पत्नी प्राह-उभौ ममानिष्टं कर्तुमुपरि वर्तेते। पुत्रः पत्नीवचनमाकर्ण्य तत्र गत्वा पश्यति-माता मृता निपतिताऽस्ति, पिताऽपि पाशबद्धो मृतः मलम्बितो वर्तते, इति।

धनगुप्त जब घर आया तो उसने सेठानी को न देखकर बहू से पूछा आयुष्मती! तुम्हारी सास कहां है? उसने हाथ के इशारे से कहा कि वे मकान के दूसरे मंजिल पर हैं। धनगुप्त वहां पहुँचा और देखा कि वह गले में फाँसी लगा कर मर गई है। धनगुप्त ने यह दशा देखकर बहुत ही शोच विचार किया और अन्त में यह निर्णय कर कि सेठानी के विना मेरी क्या दशा होगी, पत्नी को फांसी से उतार कर वह स्वयं फांसी लटक गया। पुत्र ने पिता को घर पर आकर जब नहीं देखा तो पत्नी से पूछा कि पिताजी कहां पर हैं। उसने बात को बना· कर कहा कि माता-पिता दोनों ही दूसरे मंजिल पर मेरा अनिष्ट कर ने की विचारणा करने के लिये गये हुए हैं। पत्नी की बात सुनकर वह मकान के ऊपर गया। देखा कि माता मरी पडी है और पिताजी

ધનગુપ્ત જ્યારે ઘેર આવ્યો તો તેણે પોતાની સ્ત્રીને ન જોતાં વહુને પૂછ્યું, આયુષ્મતી! તમારી સાસુ ક્યાં છે? તેણે હાથના ઈશારાથી કહ્યું કે, બીજા માળ ઉપર (મેડી ઉપર) છે. ધનગુપ્ત ત્યાં પહોંચ્યો અને જુએ છે તો ગળામાં ફાંસો નાખી તે મરી ગયેલ છે. આ રીતે પોતાની પત્નિની દશા જોઈ ધનગુપ્તે ખૂબજ મનોમંથન સાથે વિચાર કર્યો. અને અંતે એ નિર્ણય કર્યો કે, પત્નિના જવા પછી હવે મારી શું દશા થશે? ફાંસાથી લટકતી પત્નિને નીચે ઉતારી એ દોરડાનો ફાંસો પોતાના ગળામાં નાખી લઈ પોતે પણ આત્મઘાત કર્યો.

એક તરફ પતિપત્નિ એક જ દોરડાના ફાંસાથી આત્મહત્યા કરી જીવમુક્ત બન્યાં એ સમયે પુત્રે ઘેર આવતાં પોતાના પિતાને ન જોવાથી પત્નિને પૂછ્યું, પિતાજી ક્યાં ગયા? સ્ત્રીએ વાતને બનાવીને કહ્યું કે, માતા-પિતા બન્ને જણાં મારૂં અનિષ્ટ કરવાની વિચારણા કરવા મેડી ઉપર ગયેલ છે. પત્નિની વાત સાંભળી તે મેડી ઉપર ગયો. જોયું તો મા નીચે મરેલી પડી છે, અને પિતાજી

लक्षणं सर्वेषां स्थानानाम्, कुत्रापि स्त्रिया सहावस्थानं संभाषणं च न कुर्यादित्यर्थः, एकग्रहणमप्युपलक्षणम् तेनानेकस्त्रीभिरपि सहावस्थानं संभाषणं च वर्जनीयम्, यत्र पुरुषः साक्षी नास्ति तत्र स्त्रिया सहावस्थानं संभाषणं च परिहरेदिति सूत्राशयः। उक्तं च श्रीदशवैकालिक सूत्रे—

जहा कुक्कुडपोयस्स, निच्चं कुललओ भयं।
एवं खु बंभयारिस्स, इत्थीविग्गहओ भयं॥ (अ. ८ गा. ५४)

छाया—यथा कुक्कुटपोतस्य, नित्यं कुललाद् भयम्॥
एवमेव ब्रह्मचारिणः, स्त्रीविग्रहाद् भयम्॥

स्वगत दोष का निरूपण कर के अब अन्य के संसर्ग से होने वाले दोषोंका वर्णन करते हैं—'समरेसु-इत्यादि.

अन्वयार्थ-(समरेसु-समरेषु) लुहारकी शाला में (अगारेसु-अगारेषु) घरों में, (संधीसु-संधिषु) दो घरों के अंतराल में तथा (महापहेसु-महापथेषु), राजमार्ग में (एगित्थिएसद्धिं-एकस्त्रियासार्धं) अकेली स्त्री के साथ (नेवचिट्ठे न संलवे-नैवतिष्ठेत् नैव संलपेत्) न खडा होवे और न उससे बातचीत करे।

इस श्लोक में समरादिक चार पद उपलक्षण हैं, इससे समझना चाहिये कि किसी भी जगह में जब तक पुरुष साक्षीभूत न हो तब तक अकेली स्त्री से अथवा अनेक स्त्रियों से ब्रह्मचारी का कर्तव्य है कि वह न बोले और न वहां खडा रहे। दशवैकालिक सूत्र में भगवानने कहा है

આ પ્રકારે પોતાનામાં રહેલ દોષોનું વર્ણન કરી હવે બીજાના સંસર્ગથી થયેલ દોષોનું વર્ણન કરે છે. समरेसु ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—समरेसु-समरेषु લુહારની કોડમાં, अगारेसु-अगारेषु ઘરોમાં, संधेसु-संधेषु બે ઘરોના અંતરાળમાં તથા महापहेसु-महापथेषु રાજ માર્ગમાં, एगित्थिए सद्धिं-एकस्त्रिया सार्धं એકલી સ્ત્રીની સાથે, नेव चिट्ठे न संलवे-नैव तिष्ठेत् नैव संलपेत् ઊભા ન રહેવું અને એનાથી વાતચીત કરવી નહીં.

આ શ્લોકમાં સમરાદિક ચાર ઉપલક્ષણ છે, એથી એ સમજવું જોઇએ કે, કોઈ પણ સ્થળે જ્યાં સુધી બીજો પુરૂષ સાક્ષીભૂત ન હોય ત્યાં એકલી સ્ત્રીથી અથવા અનેક સ્ત્રીઓ સાથે બ્રહ્મચારીએ બોલવું ન જોઈએ, અને ત્યાં ઊભવું પણ ન જોઇએ. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં ભગવાને કહ્યું છે કે, જે રીતે કુકડાના બચ્ચાને બિલાડીનો ભય રહે છે, એ રીતે સ્ત્રીના શરીરનો બ્રહ્મચારીને પણ ભય રહ્યા કરે છે.

अस्मिन् दृष्टान्ते-सकृदुक्तादपि मर्मवचनात् षण्णां जीवानां प्राणव्यपरोपणं जातम्, यतः पुत्रवधूगर्भे द्वयमपत्यमासीत्। तस्मान्मार्मिकं वचनं न भाषणीयम्।

सावद्य-निरर्थक-मर्मग-वचनभाषणस्य सर्वथा प्रतिषेधं बोधयितुमुत्तरार्धमाह- 'अप्पणट्ठा' इत्यादि। आत्मार्थं=स्वार्थं, परार्थं वा, तथा उभयस्य आत्मनः परस्य च अर्थे. वा-अथवा, अन्तरेण=अनुभयार्थे स्वपरप्रयोजनाभावेऽपि सावद्यं न लपेत्= न निरर्थकं लपेत्, न मर्मगं लपेत्, इति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

अथान्यसंसर्गकृतदोषपरिहारमाह—

मूलम्—समरेसु अगारेसु, संधीसु य महापहे।
एगो एगित्थिए सद्धिं, नेव चिट्ठे न संलवे ॥२६॥

छाया—समरेषु अगारेषु, संधिषु च महापथे।
एकः एकस्त्रिया सार्धं, नैव तिष्ठेत् न संलपेत् ॥२६॥

टीका—'समरेसु' इत्यादि—

समरेषु=लोहकारशालासु तथा-अगारेषु=गृहेषु, तथा संधिषु=गृहद्वयान्तरालेषु तथा-महापथे=राजमार्गे, एकः=एकाकी, एकस्त्रिया=एकाकिन्या स्त्रिया, सार्धं=सह, नैव तिष्ठेत्=ऊर्ध्वस्थानावस्थितो नैव भवेत्। न संलपेत्-तया=सह समरादिषु स्थानेषु क्वाऽपि संभाषणं न कुर्यादित्यर्थः। अत्र समरादिचतुष्टयस्थानयुप

पति के गले से फांसी निकाल कर अपने गले में फांसी डालकर मर गई वह उस समय गर्भवती थी। उस के गर्भ में दो बालक थे।

इस दृष्टांत से यह बात स्पष्ट होती है कि देखो एक बार भी कहे गये मार्मिक वचन से छह प्राणियों का दारूण आपघात हुआ। इसलिये मार्मिक वचन नहीं कहना चाहिये। अपने अथवा पर के निमित्त तथा दोनों के निमित्त एवं जहां स्व और पर का कुछ भी प्रयोजन न हो वहां पर भी व्यर्थ ही मनुष्य को सावद्य, निरर्थक एवं मर्मग वचन नहीं बोलना चाहिये ॥ २५ ॥

પતિના ગળામાંથી ફાંસો કાઢી પોતાના ગળામાં નાખી મરી ગઈ. તે એ સમયે ગર્ભવતી હતી, એના ગર્ભમાં બે બાળક હતાં.

આ દૃષ્ટાંતથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, એક વખત પણ કહેવામાં આવેલા માર્મિક વચનથી છ પ્રાણીઓનો કરૂણ આપઘાત થયો, આ માટે માર્મિક વચન ન બોલવાં જોઈએ. પોતાના અથવા બીજાના નિમિત્ત તથા બન્નેના નિમિત્ત અને જ્યાં પોતાનું કે બીજાનું કોઈ પણ પ્રયોજન ન હોય ત્યાં પર પણ મનુષ્યને સાવદ્ય, નિરર્થક અને માર્મિક વચન બોલવાં ન જોઈએ. (૨૫)

णम्, लाभः-अप्राप्तस्य सम्यक्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारित्रलक्षणरत्नत्रयस्य प्राप्तिस्तस्य कारणमस्ति, इतिप्रेक्षया=इतिपर्यालोचनात्मिकया बुद्ध्या प्रयतः=प्रकर्षेण यतनावान् सहनशीलः सन् शिष्यः तत्=अनुशासनं गुरोः शिक्षावचनं प्रतिशृणुयात्=कर्तव्यतयाऽङ्गीकुर्यात्।

अयं भावः—

यथा—वर्षाकाले सूर्यकिरणाः प्रचण्डतरा भवन्ति, परंतु परिणामे द्वित्रदिवसाभ्यन्तर एव ते जलदावलीसमागमनशीतलपवनजलधारासंपातजनितशीतस्पर्शसुखमादुर्भावयन्ति। "यथा वा-नालिकेरं बहिः कर्कशं भवति, तथापि तदीयं शीतलमधुरनीरगर्भितमाभ्यन्तरिकभागमुपलभ्य लोकस्तदास्वादनेन तुष्टिं पुष्टिं

इससे अप्राप्त सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान एवं सम्यक् चारित्र की मुझे प्राप्ति होती है। (त्ति पेहाए-इति प्रेक्ष्य) इस प्रकार पर्यालोचनात्मक बुद्धि से विचार कर (पयओ तं पंडिस्सुणे-प्रयतःतं प्रतिश्रृणुयात्) सहनशील बना हुआ शिष्य गुरु के शिक्षात्मक वचनों को कर्तव्य समझकर अंगीकार करे।

तात्पर्य-जिस प्रकार वर्षाकाल में सूर्य की किरणें प्रचण्डतर हो जाती हैं और इस से वे प्राणियों को असहनीय बनती हैं परन्तु परिणाम में दो तीन दिन के भीतर ही वे बरसात के समागमन से पवन को शीतल बना देती हैं उस से जलवृष्टि खूब होकर शीतस्पर्श के सुख का उन्हें अनुभव कराती हैं। अथवा जैसे-नारियल ऊपर से कठोर होता है परन्तु उसका भीतर का भाग शीतल, मीठे जल से भरा रहता है, उसको

બધું મારે માટે લાભકારક છે. કેમ કે, એનાથી અપ્રાપ્ત સમ્યગ્ દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સામ્યક્ ચારિત્રની મને પ્રાપ્તિ થાય છે. त्तिपेहाए-इतिप्रेक्ष આ પ્રકારે પર્યાલોચનાત્મક બુદ્ધિથી વિચાર કરી, पयओ तं पडिस्सुणे-प्रयतः तत् प्रतिश्रुणुयात् સહનશીલ બનેલ શિષ્ય ગુરુના શિક્ષાત્મક વચનોને કર્તવ્ય સમજી અંગિકાર કરે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે વર્ષાકાળમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રચંડતર થઈ જાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીઓ માટે અસહનીય બની જાય છે. પરંતુ પરિણામે બે ત્રણ દિવસની અંદર તે વરસાદના સમાગમથી પવનને શીતળ બનાવી દે છે, જેથી જળવૃષ્ટિ ખૂબ થાય છે અને ઠંડીનો સ્પર્શ સુખનો અનુભવ કરાવે છે. અથવા જેમ નાળિયેર ઉપરથી કઠોર હોય છે પરંતુ એની અંદરનો ભાગ શીતળ મીઠા જળથી ભરેલો હોય છે. જેને મેળવી લોકો તુષ્ટિ-સંતોષ

उक्तं चान्यत्र-ससा सुया सुसा माया, एयाहिं वि न संलवे।
एगंते नेव चिट्ठेज्जा, अप्पट्ठी संजए सया ॥ १॥
छाया—स्वसा सुता स्नुषा माता, एताभिरपि न संलपेत्।
एकान्ते नैव तिष्ठेत्, आत्मार्थी संयतः सदा॥ १ ॥ इति ॥ २६ ॥
अथ विनीतशिष्यकर्तव्यमाह—

मूलम्—जं मे बुद्धाऽणुसासंति, सीएण फरुसेण वा।
मम लाभो त्ति पेहाए, पयओ तं पडिस्सुणे ॥२७॥

छाया—यन्मां बुद्धा अनुशासंति, शीतेन परुषेण वा।
मम लाभ इति प्रेक्षया, प्रयतस्तत् प्रतिशृणुयात्॥ २७॥
टीका—'जं मे' इत्यादि।

बुद्धाः=आचार्याः, यन्माम् शीतेन=शीतलवचनेन मृदुवचनेनेत्यर्थः, वा=अथवा परुषेण=कठोरवचनेन अनुशासति शिक्षयन्ति, इदमनुशासनं मम लाभः=लाभका-

-कि-जिस प्रकार मुर्गे के बच्चेको कुलल-बिलाडी से भय बना रहता है उसी तरह ब्रह्मचारी को भी स्त्री के शरीर से सदा भय रहा करता है। इसलिये चाहे अपनी सांसारिक बहिन भी हो, चाहे पुत्री हो, वहू हो, माता भी हो, तो भी एकान्तमें ब्रह्मचारी को इनके साथ उठना बैठना नहीं चाहिये और न बातचीत ही करनी चाहिये ॥ २६ ॥

अब विनीत शिष्य का कर्तव्य कहते हैं—'जंमे' इत्यादि।

अन्वयार्थ—विनीत शिष्य को इस प्रकार विचार करना चाहिये कि (जंमे बुद्धा-यन्मां बुद्धा) जो मुझे आचार्य महाराज (सीएण-शीतेन) मीठे वचनों से, वा अथवा (फरुसेण-परुषेण) कठोर वचनों से (अणुसासंति-अनुशासति) अनुशासित करते हैं अर्थात् शिक्षा देते हैं सो (मम लाभो-मम लाभः) यह मेरे लिये एक बडा भारी लाभ है, क्यों कि

આ માટે ભલે પોતાની સંસારીક બહેન હોય, ચાહે પુત્રી હોય, વહુ હોય, અથવા માતા હોય તો પણ એકાંતમાં એમની સાથે બેસવું ઉઠવું કે વાતચિત પણ બ્રહ્મચારીએ કરવી ન જોઈએ. ॥૨૬॥

હવે વિનીત શિષ્યનું કર્તવ્ય કહે છે—जंमे ઈત્યાદિ.
વિનીત શિષ્યે આ પ્રકારનો વિચાર કરવો જોઈએ કે,

અન્વયાર્થ—जंमेबुद्धा-यन्मांबुद्धा મને આચાર્ય મહારાજ, सीएण-शीतेन મીઠા વચનોથી, वा અથવા फरुसेण-परुषेण કઠોર વચનોથી, अनुसासंति-अनुशासंति અનુશાસિત કરે છે, અર્થાત્ શિક્ષા આપે છે. ममलाभो

रणम्, लाभः-अप्राप्तस्य सम्यक्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारित्रलक्षणरत्नत्रयस्य प्राप्तिस्तस्य कारणमस्ति, इतिप्रेक्षया=इतिपर्यालोचनात्मिकया बुद्ध्या प्रयतः=प्रकर्षेण यतनावान् सहनशीलः सन् शिष्यः तत्=अनुशासनं गुरोः शिक्षावचनं प्रतिशृणुयात्=कर्तव्यतयाऽङ्गीकुर्यात्।

अयं भावः—

यथा—वर्षाकाले सूर्यकिरणाः प्रचण्डतरा भवन्ति, परंतु परिणामे द्वित्रदिवसाभ्यन्तर एव ते जलदावलीसमागमनशीतलपवनजलधारासंपातजनितशीतस्पर्शसुखंमादुर्भावयन्ति। "यथा वा-नालिकेरं बहिः कर्कशं भवति. तथापि तदीयं शीतलमधुरनीरगर्भितमाभ्यन्तरिकभागमुपलभ्य लोकस्तदास्वादनेन तुष्टिं पुष्टिं

इससे अप्राप्त सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान एवं सम्यक् चारित्र की मुझे प्राप्ति होती है। (त्ति पेहाए-इति प्रेक्ष्य) इस प्रकार पर्यालोचनात्मक बुद्धि से विचार कर (पयओ तं पंडिस्सुणे-प्रयतःतं प्रतिश्रृणुयात्) सहनशील बना हुआ शिष्य गुरु के शिक्षात्मक वचनों को कर्तव्य समझकर अंगीकार करे।

तात्पर्य-जिस प्रकार वर्षाकाल में सूर्यकी किरणें प्रचण्डतर हो जाती हैं और इस से वे प्राणियों को असहनीय बनती हैं परन्तु परिणाम में दो तीन दिन के भीतर ही वे बरसात के समागमन से पवन को शीतल बना देती हैं उस से जलवृष्टि खूब होकर शीतस्पर्श के सुख का उन्हें अनुभव कराती हैं। अथवा जैसे-नारियल ऊपर से कठोर होता है परन्तु उसका भीतर का भाग शीतल, मीठे जलसे भरा रहता है, उसको

બધું મારે માટે લાભકારક છે. કેમ કે, એનાથી અપ્રાપ્ત સમ્યગ્ દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સામ્યક્ ચારિત્રની મને પ્રાપ્તિ થાય છે. त्तिपेहाए-इतिप्रेक्ष આ પ્રકારે પર્યાલોચનાત્મક બુદ્ધિથી વિચાર કરી, पयओ तं पडिस्सुणे-प्रयतः तत् प्रतिश्रुणुयात् સહનશીલ બનેલ શિષ્ય ગુરુના શિક્ષાત્મક વચનોને કર્તવ્ય સમજી અંગિકાર કરે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે વર્ષાકાળમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રચંડતર થઈ જાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીઓ માટે અસહનીય બની જાય છે. પરંતુ પરિણામે બે ત્રણ દિવસની અંદર તે વરસાદના સમાગમથી પવનને શીતળ બનાવી દે છે, જેથી જળવૃષ્ટિ ખૂબ થાય છે અને ઠંડીનો સ્પર્શ સુખનો અનુભવ કરાવે છે. અથવા જેમ નાળિયેર ઉપરથી કઠોર હોય છે પરંતુ એની અંદરનો ભાગ શીતળ મીઠા જળથી ભરેલો હોય છે. જેને મેળવી લોકો તુષ્ટિ-સંતોષ

उक्तं चान्यत्र-ससा सुया सुसा माया, एयाहिं वि न संलवे।
एगंते नेव चिट्ठेज्जा, अप्पट्ठी संजए सया ॥ १ ॥
छाया—स्वसा सुता स्नुषा माता, एताभिरपि न संलपेत्।
एकान्ते नैव तिष्ठेत्, आत्मार्थी संयतः सदा॥ १ ॥ इति॥ २६ ॥
अथ विनीतशिष्यकर्तव्यमाह—

मूलम्—जं मे बुद्धाऽणुसासंति, सीएण फरुसेण वा।
मम लाभो त्ति पेहाए, पयओ तं पडिस्सुणे ॥२७॥

छाया—यन्मां बुद्धा अनुशासंति, शीतेन परुषेण वा।
मम लाभ इति प्रेक्षया, प्रयतस्तत् प्रतिशृणुयात्॥ २७॥
टीका—'जं मे' इत्यादि।

बुद्धाः=आचार्याः, यन्माम् शीतेन=शीतलवचनेन मृदुवचनेनेत्यर्थः, वा=अथवा परुषेण=कठोरवचनेन अनुशासति शिक्षयन्ति, इदमनुशासनं मम लाभः=लाभका-

---

-कि-जिस प्रकार मुर्गे के बच्चेको कुलल-बिलाडी से भय बना रहता है उसी तरह ब्रह्मचारी को भी स्त्री के शरीर से सदा भय रहा करता है। इसलिये चाहे अपनी सांसारिक बहिन भी हो, चाहे पुत्री हो, वहू हो, माता भी हो, तो भी एकान्तमें ब्रह्मचारी को इनके साथ उठना बैठना नहीं चाहिये और न बातचीत ही करनी चाहिये ॥ २६ ॥

अब विनीत शिष्य का कर्तव्य कहते हैं—'जंमे' इत्यादि।

अन्वयार्थ—विनीत शिष्य को इस प्रकार विचार करना चाहिये कि (जंमे बुद्धा-यन्मां बुद्धा) जो मुझे आचार्य महाराज (सीएण-शीतेन) मीठे वचनों से, वा अथवा (फरुसेण-परुषेण) कठोर वचनों से (अणुसासंति-अनुशासति) अनुशासित करते हैं अर्थात् शिक्षा देते हैं सो (मम लाभो-मम लाभः) यह मेरे लिये एक बडा भारी लाभ है, क्यों कि

આ માટે ભલે પોતાની સંસારીક બ્હેન હોય, ચાહે પુત્રી હોય, વહુ હોય, અથવા માતા હોય તો પણ એકાંતમાં એમની સાથે બેસવું ઉઠવું કે વાતચિત પણ બ્રહ્મચારીએ કરવી ન જોઈએ. ॥૨૬॥

હવે વિનીત શિષ્યનું કર્તવ્ય કહે છે—जंमे ઇત્યાદિ.

વિનીત શિષ્યે આ પ્રકારનો વિચાર કરવો જોઈએ કે,

અન્વયાર્થ—जंमेबुद्धा-यन्मांबुद्धा મને આચાર્ય મહારાજ, सीएण-शीतेन મીઠા વચનોથી, वा અથવા फरुसेण-परुषेण કઠોર વચનોથી, अनुसासंति-अनुशासंति અનુશાસિત કરે છે, અર્થાત્ શિક્ષા આપે છે. ममलाभो એ

रणम्, लाभः-अप्राप्तस्य सम्यक्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारित्रलक्षणरत्नत्रयस्य प्राप्तिस्वस्य कारणमस्ति, इतिप्रेक्षया=इतिपर्यालोचनात्मिकया बुद्धया प्रयतः=प्रकर्षेण यतनावान् सहनशीलः सन् शिष्यः तत्=अनुशासनं गुरोः शिक्षावचनं प्रतिशृणुयात्=कर्तव्यतयाऽङ्गीकुर्यात्।

अयं भावः—

यथा—वर्षाकाले सूर्यकिरणाः प्रचण्डतरा भवन्ति, परंतु परिणामे द्वित्रदिवसाभ्यन्तर एव ते जलदावलीसमागमनशीतलपवनजलधारासंपातजनितशीतस्पर्शसुखमाविर्भावयन्ति। "यथा वा-नालिकेरं बहिः कर्कशं भवति. तथापि तदीयं शीतलमधुरनीरगर्भितमाभ्यन्तरिकभागमुपलभ्य लोकस्तदास्वादनेन तुष्टिं पुष्टिं

इससे अप्राप्त सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान एवं सम्यक् चारित्र की मुझे प्राप्ति होती है। (त्ति पेहाए-इति प्रेक्ष्य) इस प्रकार पर्यालोचनात्मक बुद्धि से विचार कर (पयओ तं पंडिस्सुणे-प्रयतःतं प्रतिश्रृणुयात्) सहनशील बना हुआ शिष्य गुरु के शिक्षात्मक वचनों को कर्तव्य समझकर अंगीकार करे।

तात्पर्य-जिस प्रकार वर्षाकाल में सूर्य की किरणें प्रचण्डतर हो जाती हैं और इस से वे प्राणियों को असहनीय बनती हैं परन्तु परिणाम में दो तीन दिन के भीतर ही वे बरसात के समागमन से पवन को शीतल बना देती हैं उस से जलवृष्टि खूब होकर शीतस्पर्श के सुख का उन्हें अनुभव कराती हैं। अथवा जैसे-नारियल ऊपर से कठोर होता है परन्तु उसका भीतर का भाग शीतल, मीठे जल से भरा रहता है, उसको

બધું મારે માટે લાભકારક છે. કેમ કે, એનાથી અપ્રાપ્ત સમ્યગ્ દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સામ્યક્ ચારિત્રની મને પ્રાપ્તિ થાય છે. त्तिपेहाए-इतिप्रेक्ष આ પ્રકારે પર્યાલોચનાત્મક બુદ્ધિથી વિચાર કરી, पयओ तं पडिस्सुणे-प्रयतः तत् प्रतिश्रृणुयात् સહનશીલ બનેલ શિષ્ય ગુરુના શિક્ષાત્મક વચનોને કર્તવ્ય સમજી અંગિકાર કરે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે વર્ષાકાળમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રચંડતર થઈ જાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીઓ માટે અસહનીય બની જાય છે. પરંતુ પરિણામે બે ત્રણ દિવસની અંદર તે વરસાદના સમાગમથી પવનને શીતળ બનાવી દે છે, જેથી જળવૃષ્ટિ ખૂબ થાય છે અને ઠંડીનો સ્પર્શ સુખનો અનુભવ કરાવે છે. અથવા જેમ નાળિયેર ઉપરથી કઠોર હોય છે પરંતુ એની અંદરનો ભાગ શીતળ મીઠા જળથી ભરેલો હોય છે. જેને મેળવી લોકો તુષ્ટિ-સંતોષ

उक्तं चान्यत्र-ससा सुया सुसा माया, एयाहिं वि न संलवे ।
एगंते नेव चिट्ठेज्जा, अप्पट्ठी संजए सया ॥ १ ॥
छाया—स्वसा सुता स्नुषा माता, एताभिरपि न संलपेत्।
एकान्ते नैव तिष्ठेत्, आत्मार्थी संयतः सदा॥ १ ॥ इति ॥ २६ ॥
अथ विनीतशिष्यकर्तव्यमाह—
मूलम्—जं मे बुद्धाऽणुसासंति, सीएण फरुसेण वा ।
मम लाभो त्ति पेहाए, पयओ तं पडिस्सुणे ॥२७॥
छाया—यन्मां बुद्धा अनुशासंति, शीतेन परुषेण वा।
मम लाभ इति प्रेक्षया, प्रयतस्तत् प्रतिशृणुयात्॥ २७॥
टीका—'जं मे' इत्यादि।
बुद्धाः=आचार्याः, यन्माम् शीतेन=शीतलवचनेन मृदुवचनेनेत्यर्थः, वा=अथवा परुषेण=कठोरवचनेन अनुशासति शिक्षयन्ति, इदमनुशासनं मम लाभः=लाभका-

-कि-जिस प्रकार मुर्गे के बच्चेको कुलल-बिलाडी से भय बना रहता है उसी तरह ब्रह्मचारी को भी स्त्री के शरीर से सदा भय रहा करता है। इसलिये चाहे अपनी सांसारिक बहिन भी हो, चाहे पुत्री हो, वहू हो, माता भी हो, तो भी एकान्तमें ब्रह्मचारी को इनके साथ उठना बैठना नहीं चाहिये और न बातचीत ही करनी चाहिये ॥ २६ ॥

अब विनीत शिष्य का कर्तव्य कहते हैं—'जंमे' इत्यादि।

अन्वयार्थ— विनीत शिष्य को इस प्रकार विचार करना चाहिये कि (जंमे बुद्धा-यन्मां बुद्धा) जो मुझे आचार्य महाराज (सीएण-शीतेन) मीठे वचनों से, वा अथवा (फरुसेण-परुषेण) कठोर वचनों से (अणुसासंति-अनुशासति) अनुशासित करते हैं अर्थात् शिक्षा देते हैं सो (मम लाभो-मम लाभः) यह मेरे लिये एक बडा भारी लाभ है, क्यों कि

આ માટે ભલે પોતાની સંસારીક બહેન હોય, ચાહે પુત્રી હોય, વહુ હોય, અથવા માતા હોય તો પણ એકાંતમાં એમની સાથે બેસવું ઉઠવું કે વાતચિત પણ બ્રહ્મચારીએ કરવી ન જોઈએ. ॥૨૬॥

હવે વિનીત શિષ્યનું કર્તવ્ય કહે છે—जंमे ઈત્યાદિ.

વિનીત શિષ્યે આ પ્રકારનો વિચાર કરવો જોઈએ કે,

અન્વયાર્થ—जंमेबुद्धा-यन्मांबुद्धा મને આચાર્ય મહારાજ, सीएण-शीतेन મીઠા વચનોથી, वा અથવા फरुसेण-परुषेण કઠોર વચનોથી, अनुसासंति-अनु- शासंति અનુશાસિત કરે છે. અર્થાત શિક્ષા આપે છે. ममलाभो એ

रणम्, लाभः-अप्राप्तस्य सम्यक्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारित्रलक्षणरत्नत्रयस्य प्राप्तिस्तस्य कारणमस्ति, इतिप्रेक्ष्य=इतिपर्यालोचनात्मिकया बुद्धया प्रयतः=प्रकर्षेण यतनावान् सहनशीलः सन् शिष्यः तत्=अनुशासनं गुरोः शिक्षावचनं प्रतिशृणुयात्=कर्तव्यतयाऽङ्गीकुर्यात्।

अयं भावः—

यथा—वर्षाकाले सूर्यकिरणाः प्रचण्डतरा भवन्ति, परंतु परिणामे द्वित्रदिवसाभ्यन्तर एव ते जलदावलीसमागमनशीतलपवनजलधारासंपातजनितशीतस्पर्शसुखंप्रादुर्भावयन्ति। "यथा वा-नालिकेरं बहिः कर्कशं भवति, तथापि तदीयं शीतलमधुरनीरगर्भितमाभ्यन्तरिकभागमुपलभ्य लोकस्तदास्वादनेन तुष्टिं पुष्टिं

इससे अप्राप्त सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान एवं सम्यक् चारित्र की मुझे प्राप्ति होती है। (त्ति पेहाए-इति प्रेक्ष्य) इस प्रकार पर्यालोचनात्मक बुद्धि से विचार कर (पयओ तं पंडिस्सुणे-प्रयतःतं प्रतिश्रृणुयात्) सहनशील बना हुआ शिष्य गुरु के शिक्षात्मक वचनों को कर्तव्य समझकर अंगीकार करे।

तात्पर्य-जिस प्रकार वर्षाकाल में सूर्यकी किरणें प्रचण्डतर हो जाती हैं और इस से वे प्राणियों को असहनीय बनती हैं परन्तु परिणाम में दो तीन दिन के भीतर ही वे बरसात के समागमन से पवन को शीतल बना देती हैं उस से जलवृष्टि खूब होकर शीतस्पर्श के सुख का उन्हें अनुभव कराती हैं। अथवा जैसे-नारियल ऊपर से कठोर होता है परन्तु उसका भीतर का भाग शीतल, मीठे जलसे भरा रहता है, उसको

ખધું મારે માટે લાભકારક છે. કેમ કે, એનાથી અપ્રાપ્ત સમ્યગ્ દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સામ્યક્ ચારિત્રની મને પ્રાપ્તિ થાય છે. त्तिपेहाए-इतिप्रेक्ष આ પ્રકારે પર્યાલોચનાત્મક બુદ્ધિથી વિચાર કરી, पयओ तं पडिस्सुणे-प्रयतः तत् प्रतिश्रुणुयात् સહનશીલ બનેલ શિષ્ય ગુરુના શિક્ષાત્મક વચનોને કર્તવ્ય સમજી અંગિકાર કરે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે વર્ષાકાળમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રચંડતર થઈ જાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીઓ માટે અસહનીય બની જાય છે. પરંતુ પરિણામે બે ત્રણ દિવસની અંદર તે વરસાદના સમાગમથી પવનને શીતળ બનાવી દે છે, જેથી જળવૃષ્ટિ ખૂબ થાય છે અને ઠંડીનો સ્પર્શ સુખનો અનુભવ કરાવે છે. અથવા જેમ નાળિયેર ઉપરથી કઠોર હોય છે પરંતુ એની અંદરનો ભાગ શીતળ મીઠા જળથી ભરેલો હોય છે. જેને મેળવી લોકો તુષ્ટિ-સંતોષ

उक्तं चान्यत्र-ससा सुया नुसा माया, एयाहिं वि न संलवे।
एगंते नेव चिट्ठेज्जा, अप्पट्ठी संजए सया ॥ १ ॥
छाया—स्वसा सुता स्नुषा माता, एताभिरपि न संलपेत्।
एकान्ते नैव तिष्ठेत्, आत्मार्थी संयतः सदा ॥ १ ॥ इति ॥ २६ ॥
अथ विनीतशिष्यकर्तव्यमाह—

मूलम्—जं मे बुद्धाऽणुसासंति, सीएण फरुसेण वा।
मम लाभो त्ति पेहाए, पयओ तं पडिस्सुणे ॥२७॥

छाया—यन्मां बुद्धा अनुशासति, शीतेन परुषेण वा।
मम लाभ इति प्रेक्षया, प्रयतस्तत् प्रतिशृणुयात्॥ २७॥
टीका—'जं मे' इत्यादि।
बुद्धाः=आचार्याः, यन्माम् शीतेन=शीतलवचनेन मृदुवचनेनेत्यर्थः, वा=अथवा परुषेण=कठोरवचनेन अनुशासति शिक्षयन्ति, इदमनुशासनं मम लाभः=लाभका-

-कि-जिस प्रकार मुर्गे के बच्चेको कुलल-बिलाडी से भय बना रहता है उसी तरह ब्रह्मचारी को भी स्त्री के शरीर से सदा भय रहा करता है। इसलिये चाहे अपनी सांसारिक बहिन भी हो, चाहे पुत्री हो, वहू हो, माता भी हो, तो भी एकान्तमें ब्रह्मचारी को इनके साथ उठना बैठना नहीं चाहिये और न बातचीत ही करनी चाहिये ॥ २६ ॥

अब विनीत शिष्य का कर्तव्य कहते हैं—'जंमे' इत्यादि।

अन्वयार्थ—विनीत शिष्य को इस प्रकार विचार करना चाहिये कि (जंमे बुद्धा-यन्मां बुद्धा) जो मुझे आचार्य महाराज (सीएण-शीतेन) मीठे वचनों से, वा अथवा (फरुसेण-परुषेण) कठोर वचनों से (अणुसासंति-अनुशासति) अनुशासित करते हैं अर्थात् शिक्षा देते हैं सो (मम लाभो-मम लाभः) यह मेरे लिये एक बडा भारी लाभ है, क्यों कि

આ માટે ભલે પોતાની સંસારીક બહેન હોય, ચાહે પુત્રી હોય, વહુ હોય, અથવા માતા હોય તો પણ એકાંતમાં એમની સાથે બેસવું ઉઠવું કે વાતચિત પણ બ્રહ્મચારીએ કરવી ન જોઈએ. ॥૨૬॥

હવે વિનીત શિષ્યનું કર્તવ્ય કહે છે—जंमे ઇત્યાદિ.

વિનીત શિષ્યે આ પ્રકારનો વિચાર કરવો જોઈએ કે,

અન્વયાર્થ—जंमेबुद्धा-यन्मांबुद्धा મને આચાર્ય મહારાજ, सीएण-शीतेन મીઠા વચનોથી, वा અથવા फरुसेण-परुषेण કઠોર વચનોથી, अनुसासंति-अनुशासंति અનુશાસિત કરે છે, અર્થાત્ શિક્ષા આપે છે. ममलाभो-ममलाभ એ

छाया—अनुशासनमौपायं, दुष्कृतस्य च नोदनम्।
हितं तत् मन्यते प्राज्ञः, द्वेष्यं भवति असाधोः ॥ २८ ॥

टीका—'अणुसासण' इत्यादि—

प्राज्ञः=प्रज्ञावान् मेधावी शिष्यः, औपायम्-उपायं=शीतपरुषभाषणरूपे भवम्, मृदुकठोरभाषणसमन्वितम् अनुशासनं=गुरोः शिक्षावाक्यं, च-पुनः दुष्कृतस्य=अतिचारस्य निवारणार्थं नोदनं=प्रेरणं, 'हा किमिदमकल्प्यं त्वया कृतम्' इत्यादिरूपम् तद् वचनं हितं-लोकद्वयकल्याणकारकं, मन्यते। असाधोःअविनीतशिष्यस्य तदेव वचनं द्वेष्यं=द्वेषजनकं भवति।

यथा—इक्षुक्षेत्रे दत्तं जलं मधुररसरूपेण परिणतं भवति, निम्बतरुमूले तु तदेव

सकल कल्याण करनेवाली भी गुरुशिक्षा किस को किस रूप में परिणत होती है सो कहते हैं-'अणुसासणं'-इत्यादि।

अन्वयार्थ—(पन्नो-प्रज्ञः) बुद्धिमान मेधावी शिष्य (ओवायं-औपायं) मृदु एवं कठोर भाषण से युक्त (अणुसासणं-अनुशासनं) गुरु के शिक्षा स्वरूप वचनों को कि जो (दुक्कडस्स य चोयणं-दुष्कृतस्य च नोदनम्) अतिचार के निवारण के लिये प्रयुक्त किये गये हैं-'यह तुमने नहीं करने योग्य काम क्यों कर दिया है' इत्यादिरूप से जो कहे गये हैं (तं हियं मन्नए-तत् हितं मन्यते) उसको अपना हितकारक मानता है। (असाहुणो-असाधोः) परन्तु जो अविनीत शिष्य होता है वह उन्हीं शिक्षावचनों को (वेसंहवइ-द्वेष्यं भवति) अहितकारी मानता है। मेधावी शिष्य गुरु के मृदुकठोररूप वचनों को अपना हितकारक, एवं असाधु अर्थात् अविनीत शिष्य उन्हीं वचनों को दुःखदायक मानता है।

સકલ કલ્યાણ કરવવાળી ગુરુ શિક્ષા કોને કયા રૂપમાં પરિણત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે. अणुसासणं ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—पन्नो-प्रज्ञः બુદ્ધિમાન મેધાવી શિષ્ય ओवायं-औपायं કોમળ અથવા કઠોર ભાષણથી યુક્ત अणुसासणं-अनुशासनं ગુરુનાં શિક્ષા સ્વરૂપ વચનોને કે જે दुक्कडस्स य चोयणं-दुष्कृतस्य च नोदनम् અતિચારના નિવારણ માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવેલ છે. આ ન કરવા યોગ્ય કામ તમે શા માટે કર્યું ?" ઇત્યાદિ રૂપથી જે કહેવાય છે तेहियं मन्नए-तत् हितं मन्यते એને પોતાનાં હિતકર માને છે असाहुणो-असाधोः પરંતુ જે અવિનીત શિષ્ય હોય છે તે એ શિક્ષા વચનોને द्वेष्यं भवति અહિતકારી માને છે.

च लभते। एवमाचार्याणां शीतं परुषं चेत्युभयविधं शिक्षावचनं परिणामे सुखजनकमेव। आचार्यवचनं हि–परिणामतस्तपःसंयमाराधनप्रवर्तकं, मिथ्यात्वादिपञ्चविधास्रवनिवर्तकं, ज्ञानावरणीयादिकर्मरजःपटलापसारणपरमभीषणसमीरणात्मकं, नानाविधलब्धिसाधकं, निखिलभावस्वभावावभासककेवलालोकप्रदर्शकं, शाश्वतिकसुखसमर्पकं च भवति" इत्येवं पर्यालोच्य गुरोः शिक्षावचनमङ्गीकुर्यादिति ॥ २७॥

सकलकल्याणकारिण्यपि गुरुशिक्षा कस्मै कीदृशी परिणमतीत्याह—

मूलम्—अणुसासणमोवायं, दुक्कडस्स य चोयणं ।
हियं तं मन्नए पन्नो, वेस्सं होइ असाहुणो ॥२८॥

प्राप्त कर लोक तुष्टि एवं पुष्टि को प्राप्त करते हैं। इसी तरह आचार्य महाराज के कोमल एवं कठोर, दोनों प्रकार के शिक्षाप्रद वचन शिष्य को परिणाम में सुखजनक होते हैं। शिष्य को आचार्य महाराज के वचन ही अन्त में तप एवं संयम की आराधना करने में प्रवृत्त कराने वाले होते हैं। मिथ्यात्वादि पांच प्रकार के आस्रव के वे निरोधक होते हैं। ज्ञानावरणीय आदि कर्मरज के पटल को हटाने में वे प्रचण्ड पवन के वेगतुल्य होते हैं। शिष्यजनोमें अनेक प्रकार की लब्धियों की जागृति कराने वाले होते है। समस्त पदार्थों के स्वभाव का जिस में अवभासन होता है ऐसे केवलज्ञानरूप प्रकाश के प्रदर्शक एवं शाश्वतिक सुख के देनेवाले होते है। इस प्रकार गुरु महाराज के शिक्षा वचनों को हितकारक जानकर शिष्यका कर्तव्य है कि वह उन्हें अंगीकार करे ॥२७॥

અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે આચાર્ય મહારાજનાં કોમળ અથવા કઠોર બન્ને પ્રકારનાં શિક્ષાપ્રદ વચન શિષ્યને પરિણામમાં સુખજનક બને છે. આચાર્ય મહારાજનાં વચનજ અંતમાં શિષ્યને તપ તથા સંયમની આરાધના કરવામાં પ્રવૃત્ત કરાવનાર હોય છે. મિથ્યાત્વાદિ પાંચ પ્રકારના આસ્રવના એ નિરોધક હોય છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મરજના આવરણને દૂર કરવામાં તે પ્રચંડ પવનના વેગ જેવાં હોય છે. શિષ્યજનોમાં અનેક પ્રકારની લબ્ધિયોની જાગૃતિ કરાવનાર હોય છે, સમસ્ત પદાર્થોના સ્વભાવનું જેનામાં અવભાસન હોય છે એવા કેવળ જ્ઞાન રૂપ પ્રકાશના પ્રદર્શક અને શાશ્વતિક સુખને દેવાવાળા હોય છે. આ પ્રકારે ગુરુ મહારાજના શિક્ષા વચનોને હિતકારક જાણીને શિષ્યનું એ કર્તવ્ય છે કે તે એનો અંગિકાર કરે. ॥ ૨૭ ॥

टीका—' हियं ' इत्यादि—

विगतभयाः=भयरहिताः, भयं सप्तविधम्-इहलोकभयम् १, परलोकभयम् २, आदानभयम् ३, अकस्माद्भयम् ४, आजीविकाभयम् ५, मरणभयम् ६, अश्लोक-भयं च ७, एतैर्विवर्जिताः, बुद्धाः=ज्ञाततत्त्वा मेधाविन इत्यर्थः, एवंभूताः शिष्याः परुषमपि=कठोरमपि, अनुशासनम्=गुरूणां शिक्षावचनम् हितं=पथ्यं मन्यन्ते इति शेषः। किंतु क्षान्तिशोधिकरं-क्षान्तिः=क्षमा, शोधिः=शुद्धिः आत्मशुद्धिः, तयोः करम्=उत्पत्तिजनकं, यथा-वर्षाऋतुनिमित्तं प्राप्य जलधरा गर्जन्ति, वसन्तं प्राप्य वृक्षा नूतनपल्लवकुसुमश्रियोपेता भवन्ति, चन्द्रं प्राप्य चन्द्रकान्तमणयः प्रस्रवन्ति, सूर्यं प्राप्य कमलानि विकसन्ति, तथा क्षमां प्राप्य निर्लोभतादिगुणाः प्रादुर्भवन्ति। शोधिश्च दुःखमेघनाशने पवनरूपा, सुखोत्पादने कल्पतरुरूपा भवसिन्धुपारकरणे नौका-रूपा, अज्ञानान्धकारनाशने प्रभारूपा। एवंभूतयोः क्षान्तिशोध्योर्जनकम्, इदमुप-लक्षणम् तेन आर्जवादिकरमपि, पदं=ज्ञानादि गुणानां स्थानम्। तत्=अनुशासनं, मूढानां=कुशिष्याणां द्वेष्यं=द्वेषजनकं भवति। उक्तं च—

पुनरप्याह—' हियं ' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(विगयभया-विगतभयाः) इहलोकभय, परलोकभय, आदानभय, अकस्मात्भय, आजीविकाभय, मरणभय, एवं अश्लोकभय, ये सात भय हैं। इनसे जो रहित हैं तथा (बुद्धा-बुद्धाः) तत्त्वों के जो जानकार हैं-मेधावी हैं वे शिष्य (फरुसंपि-परुषमपि) कठोर भी (अणुसासणं-अनुशासनं) गुरु महाराज के शिक्षात्मक वचनों को (हियं-हितं) पथ्य-हितविधायक मानते हैं। किन्तु (खंति सोहिकरं -क्षान्तिशोधिकरं) क्षमा और शुद्धि के विधायक तथा (पयं-पदम्) ज्ञानादिक गुणों के स्थानभूत (तत्) गुरु के वे ही अनुशासनरूप

पुनरप्याह हियं:-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—विगयभया-विगतभयाः આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, આદાન ભય, અકસ્માત ભય, આજીવિકા ભય, મરણ ભય અને અશ્લોક ભય આ સાત ભય છે એનાથી જે રહિત છે તથા (बुध्धा-बुध्धा) તત્વોનો જે જાણકાર છે, મેધાવી છે, તે શિષ્ય फरुसंपि-परुषंअपि કઠોર પણ अणुसासणं-अनुशासनं ગુરુ મહારાજનાં શિક્ષાત્મક વચનોને हियं-हितं પથ્ય હિત વિધાયક માને છે, खंतिसोहिकरं-शांतिशोधिकरं ક્ષમા અને શુદ્ધિના વિધાયક, पयं-पदम् જ્ઞાનાદિક

कटुकरसरूपेण, यथा वा सितोपलं-'मिसरी' इति भाषाप्रसिद्धं सर्वेषां मधुरास्वादजनकं भवति तदेव पित्तदूषितरसनस्य निम्बादिवत् कटुकं, गर्दभाणां तु विषमेव भवति, यथा वा शुद्धं घृतं सर्वेषां पुष्टिकरं भवति, तदेव ज्वराक्रान्तानां जनानां रोगवर्धकम्। एवं गुरुवचनं सविनयस्य हिताय जायते, विनयरहितस्य शिष्यस्य तु द्वेषाय इति भावः ॥ २८ ॥

उक्तमर्थं विशदयन्नाह—

मूलम्—हियं विगयभया बुद्धा, फरुसं पि अणुसासणं ।
वेसं तं होइ मूढाणं, खंतिसोहिकरं पयं ॥२९॥

छाया—हितं विगतभया बुद्धाः, परुषमपि अनुशासनम्।
द्वेष्यं तद् भवति मूढानां, क्षान्तिशोधिकरं पदम् ॥ २९ ॥

तात्पर्य इसका इस प्रकार का है कि जिस प्रकार इक्षु के खेत में दिया गया पानी मधुर रसरूपसे परिणत होता है और वही पानी जब निम्बवृक्ष के मूलमें दिया जाता है तो कडुवे रूपमें परिणत हो जाता है, अथवा जैसे मिश्री सब के लिये मधुर आस्वाद देती है परन्तु जिस की जीभ पित्त से दूषित हो रही है उसके लिये वह मिश्री कडुवी नीम जैसी मालूम होती है, तथा गधों को तो वह विष जैसी ही मालूम होती है। अथवा जैसे शुद्ध घृत समस्तजनों को पुष्टि करने वाला होता है परन्तु वही घृत ज्वरवाले के लिए रोगवर्द्धक होता है, इसी प्रकार जो विनयी शिष्य हैं उनके लिये गुरु महाराज के वचन हितकारक होते हैं और वे ही वचन अविनीत शिष्य के लिये द्वेषकारक होते हैं ॥ २८ ॥

તેનું તાત્પર્ય આ પ્રકારનું છે, કે જે પ્રકારે દ્રાક્ષના ખેતરમાં આપવામાં આવેલ પાણી મધુરસરૂપમાં પરિણીત બને છે અને તેજ પાણી જ્યારે લિંબડાના વૃક્ષના મૂળમાં આપવામાં આવે છે તો કટુરસ રૂપમાં પરિણમે છે. જેમ-સાકર બધા માટે મધુર આસ્વાદ આપે છે પરંતુ જેની જીભ પિત્તથી દુષિત થયેલ હોય છે, તેને માટે સાકર કડવા લિમડા જેવી માલુમ પડે છે. અને ગધેડાને તો તે ઝેર જેવી બને છે. અથવા જેમ ચોખ્ખું ઘી સઘળા માટે પુષ્ટી કરવાવાળું હોય છે પરંતુ તે ઘી તાવવાળા માટે રોગને વધારનાર બને છે. એ જ રીતે જે વિનયી શિષ્ય છે તેને માટે ગુરુ મહારાજનું વચન હિતકારક હોય છે. અને તે જ વચન અવિનીત શિષ્ય માટે દ્વેષકારક હોય છે. ॥ ૨૮ ॥

टीका—' हियं ' इत्यादि—

विगतभयाः=भयरहिताः, भयं सप्तविधम्-इहलोकभयम् १, परलोकभयम् २, आदानभयम् ३, अकस्माद्भयम् ४, आजीविकाभयम् ५, मरणभयम् ६, अश्लोकभयं च ७, एतैर्विवर्जिताः, बुद्धाः=ज्ञाततत्त्वा मेधाविन इत्यर्थः, एवंभूताः शिष्याः परुषमपि=कठोरमपि, अनुशासनम्=गुरूणां शिक्षावचनम् हितं=पथ्यं मन्यन्ते इति शेषः। किंतु क्षान्तिशोधिकरं-क्षान्तिः=क्षमा, शोधिः=शुद्धिः आत्मशुद्धिः, तयोः करम्=उत्पत्तिजनकं, यथा-वर्षाऋतुनिमित्तं प्राप्य जलधरा गर्जन्ति, वसन्तं प्राप्य वृक्षा नूतनपल्लवकुसुमश्रियोपेता भवन्ति, चन्द्रं प्राप्य चन्द्रकान्तमणयः प्रस्रवन्ति, सूर्यं प्राप्य कमलानि विकसन्ति, तथा क्षमां प्राप्य निर्लोभतादिगुणाः प्रादुर्भवन्ति। शोधिश्च दुःखमेघनाशने पवनरूपा, सुखोत्पादने कल्पतरुरूपा भवसिन्धुपारकरणे नौकारूपा, अज्ञानान्धकारनाशने प्रभारूपा। एवंभूतयोः क्षान्तिशोध्योर्जनकम्, इदमुपलक्षणम् तेन आर्जवादिकरमपि, पदं=ज्ञानादि गुणानां स्थानम्। तत्=अनुशासनं, मूढानां=कुशिष्याणां द्वेष्यं=द्वेषजनकं भवति। उक्तं च—

पुनरप्याह—' हियं ' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(विगयभया-विगतभयाः) इहलोकभय, परलोकभय, आदानभय, अकस्मात्भय, आजीविकाभय, मरणभय, एवं अश्लोकभय, ये सात भय हैं। इनसे जो रहित हैं तथा (बुद्धा-बुद्धाः) तत्त्वों के जो जानकार हैं-मेधावी हैं वे शिष्य (फरुसंपि-परुषमपि) कठोर भी (अणुसासणं-अनुशासनं) गुरु महाराज के शिक्षात्मक वचनों को (हियं-हितं) पथ्य-हितविधायक मानते हैं। किन्तु (खंति सोहिकरं -क्षान्तिशोधिकरं) क्षमा और शुद्धि के विधायक तथा (पयं-पदम्) ज्ञानादिक गुणों के स्थानभूत (तत्) गुरु के वे ही अणुशासनरूप

पुनरप्याह हियं:-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—विगयभया-विगतभयाः આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, આદાન ભય, અકસ્માત ભય, આજીવિકા ભય, મરણ ભય અને અશ્લોક ભય આ સાત ભય છે એનાથી જે રહિત છે તથા (बुध्धा-बुध्धा) તત્વોનો જે જાણકાર છે, મેધાવી છે, તે શિષ્ય फरुसंपि-परुषंअपि કઠોર પણ अणुसासणं-अनुशासनं ગુરુ મહારાજનાં શિક્ષાત્મક વચનોને हियं-हितं पथ्य હિત વિધાયક માને છે, खंतिसोहिकरं-शांतिशोधिकरं ક્ષમા અને શુદ્ધિના વિધાયક, पयं-पदम् જ્ઞાનાદિક

कटुकरसरूपेण, यथा वा सितोपलं-'मिसरी' इति भाषाप्रसिद्धं सर्वेषां मधुरास्वादजनकं भवति तदेव पित्तदूषितरसनस्य निम्बादिवत् कटुकं, गर्दभाणां तु विषमेव भवति, यथा वा शुद्धं घृतं सर्वेषां पुष्टिकरं भवति, तदेव ज्वराक्रान्तानां जनानां रोगवर्धकम्। एवं गुरुवचनं सविनयस्य हिताय जायते, विनयरहितस्य शिष्यस्य तु द्वेषाय इति भावः ॥ २८ ॥

उक्तमर्थं विशदयन्नाह—

मूलम्—हियं विगयभया बुद्धा, फरुसं पि अणुसासणं।
वेस्सं तं होइ मूढाणं, खंतिसोहिकरं पयं ॥२९॥

छाया—हितं विगतभया बुद्धाः, परुषमपि अनुशासनम्।
द्वेष्यं तत् भवति मूढानां, क्षान्तिशोधिकरं पदम् ॥ २९ ॥

तात्पर्य इसका इस प्रकार का है कि जिस प्रकार इक्षु के खेत में दिया गया पानी मधुर रसरूपसे परिणत होता है और वही पानी जब निम्बवृक्ष के मूलमें दिया जाता है तो कडुवे रूपमें परिणत हो जाता है, अथवा जैसे मिश्री सब के लिये मधुर आस्वाद देती है परन्तु जिस की जीभ पित्त से दूषित हो रही है उसके लिये वह मिश्री कडुवी नीम जैसी मालूम होती है, तथा गधों को तो वह विष जैसी ही मालूम होती है। अथवा जैसे शुद्ध घृत समस्तजनों को पुष्टि करने वाला होता है परन्तु वही घृत ज्वरवाले के लिए रोगवर्द्धक होता है, इसी प्रकार जो विनयी शिष्य हैं उनके लिये गुरु महाराज के वचन हितकारक होते हैं और वे ही वचन अविनीत शिष्य के लिये द्वेषकारक होते हैं ॥ २८ ॥

તેનું તાત્પર્ય આ પ્રકારનું છે, કે જે પ્રકારે દ્રાક્ષના ખેતરમાં આપવામાં આવેલ પાણી મધુરસરૂપમાં પરિણીત બને છે અને તેજ પાણી જ્યારે લિંબડાના વૃક્ષના મૂળમાં આપવામાં આવે છે તો કટુરસ રૂપમાં પરિણમે છે. જેમ-સાકર બધા માટે મધુર આસ્વાદ આપે છે પરંતુ જેની જીભ પિત્તથી દુષિત થયેલ હોય છે, તેને માટે સાકર કડવા લિમડા જેવી માલુમ પડે છે. અને ગધેડાને તો તે ઝેર જેવી બને છે. અથવા જેમ ચોખ્ખું ઘી સઘળા માટે પુષ્ટી કરવાવાળું હોય છે પરંતુ તે ઘી તાવવાળા માટે રોગને વધારનાર બને છે. એ જ રીતે જે વિનયી શિષ્ય છે તેને માટે ગુરુ મહારાજનું વચન હિતકારક હોય છે. અને તે જ વચન અવિનીત શિષ્ય માટે દ્વેષકારક હોય છે. ॥ ૨૮ ॥

मूलम्—आसणे उवचिट्ठिज्जा, अणुच्चे अकुए थिरे ।
अप्पुट्ठाई निरुट्ठाई, निसीएज्जप्पकुक्कुए ॥३०॥

छाया—आसने उपतिष्ठेत्, अनुच्चे अकुचे स्थिरे ।
अल्पोत्थायी निरुत्थायी, निषीदेत् अल्पकौकुच्यः ॥ ३० ॥

टीका—'आसणे' इत्यादि—

अनुच्चे-द्रव्यतो गुर्वासनान्नीचे, भावतः स्वल्पमूल्यके, अकुचे अकम्पमाने, यद्वा चटत्कारादिशब्दरहिते, स्थिरे=समपादवत्त्वेन निश्चले, आसने उपतिष्ठेत् पीठादौ वर्षासु उपतिष्ठेत्=उपविशेत् । ईदृशेऽप्यासने साधुः किमवस्थः संस्तिष्ठे-दित्याह—'अप्पुट्ठाई' इति अल्पोत्थायी-कार्ये सत्यपि ईषदुत्तिष्ठतीत्येवंशीलः, एककार्येणोत्थितः सन् बहुकार्यसंपादक इत्यर्थः । अत-एव-कीदृशः सन्नित्याह-

अब शिष्य के लिये आसन की विधि कहते हैं-'आसणे'-इत्यादि।

अन्वयार्थ—शिष्य (अणुच्चे-अनुच्चे) द्रव्यकी अपेक्षा गुरुमहाराज के आसनसे नीचा भावकी अपेक्षा अल्पमूल्यवाला (अकुए-अकुचे) तथा चटचट इत्यादि शब्द से रहित, अथवा हिलनेवाला नहीं ऐसा जो (थिरे-स्थिरे) स्थिर-चारों पाये जिसके समान हों ऐसे (आसणे-आसने) आसन - पीठ फलक पाट पाटले आदि, उन पर वर्षाकाल में (उवचिट्ठिज्जा-उपतिष्ठेत्) बैठे। शिष्य जिस आसन पर बैठे वह गुरु के आसन की अपेक्षा नीचा होना चाहिये। तथा अल्प मूल्यवाला एवं हिलने डुलने वाला नहीं होना चाहिये। शिष्य अपने आसन पर जम कर बैठे, कारण विना न उठे, यही बात (अप्पुट्ठाई-अल्पोत्थायी) इस पद द्वारा प्रदर्शित की गई है। उठने का काम यदि

હવે શિષ્ય માટે આસનની વિધિ કહે છે, आसणे-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—શિષ્ય अणुच्चे-अनुच्चे દ્રવ્યની અપેક્ષા ગુરુમહારાજના આસનથી નીચા, ભાવની અપેક્ષા અલ્પમુલ્યવાળા, अकुए-अकुचे તથા ચટચટ ઈત્યાદિ શબ્દથી રહિત અથવા હલવાવાળા નહીં એવા જે थिरे-स्थिरे સ્થિર-ચારે પાયા જેના એક સરખા હોય તેવા, आसणे-आसने આસન-પીઠ ફલક પાટ પાટલા આદિ એના ઉપર વર્ષાકાળમાં उवचिट्ठिज्जा-उपतिष्ठेत् બેસે. શિષ્ય જે આસન ઉપર બેસે તે ગુરુના આસનથી નીચું હોવું જોઈએ, તથા હલે ચલે નહીં તેવું હોવું જોઇએ. શિષ્ય પોતાના આસન ઉપર સ્થિર થઇને બેસે, કારણ વગર ન ઉઠે, अप्पुट्ठाई-अल्पोत्थाई આ વાત આ પદ દ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં

सद्बोधं विदधाति हन्ति कुमतिं मिथ्यादृशं बाधते,
धत्ते धर्ममतिं तनोति परमे संवेगनिर्वेदने।
रागादीन् विनिहन्ति नीतिममलां पुष्णाति हन्त्युत्पथं,
यद्वा किं न करोति सद्गुरुमुखादभ्युद्गता भारती ॥१॥ इति ॥ २९॥

वचन (मूढाणं वेस्सं होइ-मूढानां द्वेष्यं भवति) मूर्ख-अविनीत शिष्यों के लिये द्वेषजनक होते हैं। कहा भी है—

"सद्बोधं विदधाति हन्ति कुमतिं मिथ्यादृशं बाधते,
धत्ते धर्ममतिं तनोति परमे संवेगनिर्वेदने।
रागादीन् विनिहन्ति नीतिममलां पुष्णाति हन्त्युत्पथं,
यद्वा किं न करोति सद्गुरुमुखादभ्युद्गता भारती" ॥ १ ॥

सद्गुरु के मुखसे निकली हुई वाणी प्रशस्त बोधकी-सम्यग्ज्ञान की जनक होती है, कुमति की विदारक होती है, मिथ्यात्वरूपी दृष्टि की विध्वंसक होती है, धर्म में मति उत्पन्न करने वाली होती है, संवेग, एवं निर्वेद गुण की उत्कर्षक होती है, रागादिकों की विनाशक होती है, निर्मल नीति की पोषक होती है, कुमार्ग की विद्रावक होती है। ऐसे और कौन से सद्गुण बचते हैं जो गुरुदेव की वाणी से जीवों को प्राप्त न होते हों ॥ २९ ॥

ગુણોના સ્થાનભૂત, તત્ તે ગુરુ કે જેઓનાં અનુશાસના રૂપ વચન મૂઢાણં વેસ્સં હોઇ-મૂઢાનાં દ્વેષ્યં ભવતિ અવિનીત શિષ્ય માટે દ્વેષ જનક બને છે. કહ્યું પણ છે કે—

सद्बोधं विदधाति हन्तिकुमतिं, मिथ्यादृशं बाधते।
धत्ते धर्ममतिं तनोति परमे संवेगनिर्वेदने ॥
रागादिन् विनिहन्ति नीतिममलां पुष्णाति हन्त्युत्पथं।
यद्वा किं न करोति सद्गुरुमुखादभ्युद्गता भारती ॥१॥

સદ્ગુરુના મુખથી નીકળેલી વાણી પ્રશસ્ત બોધની સામ્યગ્જ્ઞાનની જનક હોય છે, કુમતિની વિદારક હોય છે, મિથ્યાત્વરૂપી દૃષ્ટિની વિધ્વંસક હોય છે, ધર્મમાં મતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય છે, સંવેગ અને નિર્વેગ ગુણનો ઉત્કર્ષક કરવાવાળી હોય છે, રાગાદિકનો વિનાશ કરનારી હોય છે, નિર્મળ નિતીની પોષક હોય છે. કુમાર્ગની વિદ્રાવક હોય છે, એવા અને બીજા કયા સદ્ગુણ બાકી રહે છે કે જે ગુરુદેવની વાણીથી જીવોને પ્રાપ્ત ન થતા હોય

मूलम्—आसणे उवचिट्ठिज्जा, अणुच्चे अकुए थिरे ।
अप्पुट्ठाई निरुट्ठाई, निसीएज्जप्पकुक्कुए ॥३०॥

छाया—आसने उपतिष्ठेत्, अनुच्चे अकुचे स्थिरे ।
अल्पोत्थायी निरुत्थायी, निषीदेत् अल्पकौकुच्यः ॥ ३० ॥

टीका—'आसणे' इत्यादि—

अनुच्चे-द्रव्यतो गुर्वासनान्नीचे, भावतः स्वल्पमूल्यके, अकुचे अकम्पमाने, यद्वा चटत्कारादिशब्दरहिते, स्थिरे=समपादवत्त्वेन निश्चले, आसने उपतिष्ठेत् पीठादौ वर्षासु उपतिष्ठेत्=उपविशेत् । ईदृशेऽप्यासने साधुः किमवस्थः संस्तिष्ठेदित्याह—'अप्पुट्ठाई' इति अल्पोत्थायी-कार्ये सत्यपि ईषदुत्तिष्ठतीत्येवंशीलः, एककार्येणोत्थितः सन् बहुकार्यसंपादक इत्यर्थः । अत-एव-कीदृशः सन्नित्याह-

अब शिष्य के लिये आसन की विधि कहते हैं-'आसणे'-इत्यादि।

अन्वयार्थ—शिष्य (अणुच्चे-अनुच्चे) द्रव्यकी अपेक्षा गुरुमहाराज के आसनसे नीचा भावकी अपेक्षा अल्पमूल्यवाला (अकुए-अकुचे) तथा चटचट इत्यादि शब्द से रहित, अथवा हिलनेवाला नहीं ऐसा जो (थिरे-स्थिरे) स्थिर-चारों पाये जिसके समान हों ऐसे (आसणे-आसने) आसन - पीठ फलक पाट पाटले आदि, उन पर वर्षाकाल में (उवचिट्ठिज्जा-उपतिष्ठेत्) बैठे। शिष्य जिस आसन पर बैठे वह गुरु के आसन की अपेक्षा नीचा होना चाहिये। तथा अल्प मूल्यवाला एवं हिलने डुलने वाला नहीं होना चाहिये। शिष्य अपने आसन पर जम कर बैठे, कारण विना न उठे, यही बात (अप्पुट्ठाई-अल्पोत्थायी) इस पद द्वारा प्रदर्शित की गई है। उठने का काम यदि

હવે શિષ્ય માટે આસનની વિધિ કહે છે, आसणे-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—શિષ્ય अणुच्चे-अनुच्चे દ્રવ્યની અપેક્ષા ગુરુમહારાજના આસનથી નીચા, ભાવની અપેક્ષા અલ્પમુલ્યવાળા, अकुए-अकुचे તથા ચટચટ ઈત્યાદિ શબ્દથી રહિત અથવા હલવાવાળા નહીં એવા જે थिरे-स्थिरे સ્થિર-ચારે પાયા જેના એક સરખા હોય તેવા, आसणे-आसने આસન-પીઠ ફલક પાટ પાટલા આદિ એના ઉપર વર્ષાકાળમાં उवचिट्ठिज्जा-उपतिष्ठेत् બેસે. શિષ્ય જે આસન ઉપર બેસે તે ગુરુના આસનથી નીચું હોવું જોઈએ, તથા હલે ચલે નહીં તેવું હોવું જોઇએ. શિષ્ય પોતાના આસન ઉપર સ્થિર થઇને બેસે, કારણ વગર ન ઉઠે, अप्पुट्ठाई-अल्पोत्थाई આ વાત આ પદ દ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં

सद्बोधं विदधाति हन्ति कुमतिं मिथ्यादृशं बाधते,
धत्ते धर्ममतिं तनोति परमे संवेगनिर्वेदने।
रागादीन् विनिहन्ति नीतिममलां पुष्णाति हन्त्युत्पथं,
यद्वा किं न करोति सद्गुरुमुखादभ्युद्गता भारती ॥१॥ इति ॥ २९ ॥

वचन (मूढाणं वेस्सं होइ-मूढानां द्वेष्यं भवति) मूर्ख-अविनीत शिष्यों के लिये द्वेषजनक होते हैं। कहा भी है—

"सद्बोधं विदधाति हन्ति कुमतिं मिथ्यादृशं बाधते,
धत्ते धर्ममतिं तनोति परमे संवेगनिर्वेदने।
रागादीन् विनिहन्ति नीतिममलां पुष्णाति हन्त्युत्पथं,
यद्वा किं न करोति सद्गुरुमुखादभ्युद्गता भारती" ॥ १ ॥

सद्गुरु के मुखसे निकली हुई वाणी प्रशस्त बोधकी-सम्यग्ज्ञान की जनक होती है, कुमति की विदारक होती है, मिथ्यात्वरूपी दृष्टि की विध्वंसक होती है, धर्म में मति उत्पन्न करने वाली होती है, संवेग, एवं निर्वेद गुण की उत्कर्षक होती है, रागादिकों की विनाशक होती है, निर्मल नीति की पोषक होती है, कुमार्ग की विद्रावक होती है। ऐसे और कौन से सद्गुण बचते हैं जो गुरुदेव की वाणी से जीवों को प्राप्त न होते हों ॥ २९ ॥

ગુણોના સ્થાનભૂત, તત્ તે ગુરુ કે જેઓનાં અનુશાસના રૂપ વચન मूढाणं वेस्सं होइ-मूढानां द्वेष्यं भवति અવિનીત શિષ્ય માટે દ્વેષ જનક બને છે.

કહ્યું પણ છે કે—

सद्बोधं विदधाति हन्तिकुमतिं, मिथ्यादृशं बाधते।
धत्ते धर्ममतिं तनोति परमे संवेगनिर्वेदने ॥
रागादिन् विनिहन्ति नीतिममलां पुष्णाति हन्त्युत्पथं।
यद्वा किं न करोति सद्गुरुमुखादभ्युद्गता भारती ॥१॥

સદ્‌ગુરુના મુખથી નીકળેલી વાણી પ્રશસ્ત બોધની સામ્યગ્જ્ઞાનની જનક હોય છે, કુમતિની વિદારક હોય છે, મિથ્યાત્વરૂપી દૃષ્ટિની વિધ્વંસક હોય છે, ધર્મમાં મતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય છે, સંવેગ અને નિર્વેગ ગુણનો ઉત્કર્ષક કરવાવાળી હોય છે, રાગાદિકનો વિનાશ કરનારી હોય છે, નિર્મળ નિતીની પોષક હોય છે. કુમાર્ગની વિદ્રાવક હોય છે, એવા અને બીજા કયા સદ્‌ગુણ બાકી રહે છે કે જે ગુરુદેવની વાણીથી જીવોને પ્રાપ્ત ન થતા હોય ॥૨૯॥

मूलम्—आसणे उवचिट्ठिज्जा, अणुच्चे अकुए थिरे ।
अप्पुट्ठाई निरुट्ठाई, निसीएज्जप्पकुक्कुए ॥३०॥

छाया—आसने उपतिष्ठेत्, अनुच्चे अकुचे स्थिरे ।
अल्पोत्थायी निरुत्थायी, निषीदेत् अल्पकौकुच्यः ॥ ३० ॥

टीका—'आसणे' इत्यादि—

अनुच्चे–द्रव्यतो गुर्वासनान्नीचे, भावतः स्वल्पमूल्यके, अकुचे अकम्पमाने, यद्वा चटत्कारादिशब्दरहिते, स्थिरे=समपादवत्त्वेन निश्चले, आसने उपतिष्ठेत् पीठादौ वर्षासु उपतिष्ठेत्=उपविशेत् । ईदृशेऽप्यासने साधुः किमवस्थः संस्तिष्ठेदित्याह—'अप्पुट्ठाई' इति अल्पोत्थायी–कार्ये सत्यपि ईषदुत्तिष्ठतीत्येवंशीलः, एककार्येणोत्थितः सन् बहुकार्यसंपादक इत्यर्थः । अत–एव–कीदृशः सन्नित्याह–

अब शिष्य के लिये आसन की विधि कहते हैं–'आसणे'–इत्यादि।

अन्वयार्थ—शिष्य (अणुच्चे–अनुच्चे) द्रव्यकी अपेक्षा गुरुमहाराज के आसनसे नीचा भावकी अपेक्षा अल्पमूल्यवाला (अकुए–अकुचे) तथा चटचट इत्यादि शब्द से रहित, अथवा हिलनेवाला नहीं ऐसा जो (थिरे–स्थिरे) स्थिर–चारों पाये जिसके समान हों ऐसे (आसणे–आसने) आसन – पीठ फलक पाट पाटले आदि, उन पर वर्षाकाल में (उवचिट्ठिज्जा–उपतिष्ठेत्) बैठे । शिष्य जिस आसन पर बैठे वह गुरु के आसन की अपेक्षा नीचा होना चाहिये । तथा अल्प मूल्यवाला एवं हिलने डुलने वाला नहीं होना चाहिये। शिष्य अपने आसन पर जम कर बैठे, कारण विना न उठे, यही बात (अप्पुट्ठाई–अल्पोत्थायी) इस पद द्वारा प्रदर्शित की गई है। उठने का काम यदि

હવે શિષ્ય માટે આસનની વિધિ કહે છે, आसणे-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—શિષ્ય अणुच्चे-अनुच्चे દ્રવ્યની અપેક્ષા ગુરુમહારાજના આસનથી નીચા, ભાવની અપેક્ષા અલ્પમુલ્યવાળા, अकुए-अकुचे તથા ચટચટ ઈત્યાદિ શબ્દથી રહિત અથવા હલવાવાળા નહીં એવા જે थिरे-स्थिरे સ્થિર–ચારે પાયા જેના એક સરખા હોય તેવા, आसणे-आसने આસન–પીઠ ફલક પાટ પાટલા આદિ એના ઉપર વર્ષાકાળમાં उवचिट्ठिज्जा-उपतिष्ठेत् બેસે. શિષ્ય જે આસન ઉપર બેસે તે ગુરુના આસનથી નીચું હોવું જોઈએ, તથા હલે ચલે નહીં તેવું હોવું જોઇએ. શિષ્ય પોતાના આસન ઉપર સ્થિર થઇને બેસે, કારણ વગર ન ઉઠે, अप्पुट्ठाई-अल्पोत्थाई આ વાત આ પદ દ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં

'निरुट्ठाई' इति निरुत्थायी-प्रयोजनेऽपि न पुनः पुनरुत्थानशीलः पुनः कीदृशः सन्नित्याह-'अप्पकुक्कुए' इति अल्पकौकुच्यः-अल्पं कौकुच्यं यस्य स तथा-अत्राल्पशब्दो नञर्थे वर्तते तथाच-करचरणभ्रूभ्रमणाद्यशिष्टचेष्टारहित इत्यर्थः निषीदेत्=उपविशेत्।

'अनुच्चे' इति विशेषणेन विनयः प्रदर्शितः।

'अकुचे' इत्यनेन द्वीन्द्रियादित्रसजीवयतना सूचिता।

'स्थिरे' इत्यनेन वायुकाययतना सूचिता।

'अल्पोत्थायी' इत्यनेन निषद्यापरिषहविजयः सूचितः।

'निरुत्थायी' इत्यनेन आभ्यन्तरिकव्युत्सर्गतपसः समाराधनाऽऽवेदिता।

पड़े भी तो भी जब उठे तब जिस काम के लिये उठा हो उस समय और भी जो काम करना हो वे भी कर लेवे। तथा (अप्पकुक्कुए-अल्प कौकुच्यः) हाथ तथा पैर एवं भ्रू आदि का अशिष्ट संचालन न करे, तात्पर्य यह कि यदि वह पाट आदि आसनपर जमकर बैठे तो भी ऐसी हालत में जिस प्रकार संसारी जन बैठे २ ही हाथ पैर आदि हिलाया डुलाया करते हैं वैसी अशुभ चेष्टाएँ नहीं करनी चाहिये। सूत्रकार ने 'अनुच्चे' इस पद द्वारा विनयगुण प्रदर्शन किया है। 'अकुचे' इस विशेषण द्वारा द्वीन्द्रियादि जीवों की यातना का सूचन किया है। 'स्थिरे' इस शब्द द्वारा वायुकाय की यातना का 'अल्पोत्थायी' इस पद द्वारा निषद्यापरीपह के विजय का 'निरुत्थायी' इस द्वारा आभ्यन्तर

આવેલ છે. ઉઠવાનું કામ જો પડે તો પણ જ્યારે ઉઠે ત્યારે જે કામ માટે ઉઠેલ હોય તેની સાથે બીજું પણ જે કામ કરવાનું હોય તે કરી લે. તથા अप्पकुक्कुए-अल्पकौकुच्यः તથા હાથ અને પગ તથા ભ્રૂ વગેરેનું અશિષ્ટ સંચાલન ન કરે. તાત્પર્ય એ છે કે, જો તે પાટ આદિ આસન ઉપર સ્થિર બેસે તો પણ એવી હાલતમાં જે પ્રકારથી સંસારી જન બેઠાં બેઠાં જ હાથ પગ વગેરે હલાવ્યા-ડોલાવ્યા કરે છે તે રીતે અશુભ ચેષ્ટાઓ કરવી ન જોઈએ. સૂત્રકારે "अनुच्चे" આ પદ દ્વારા વિનયગુણ પ્રદર્શન કરેલ છે. अकुचे આ વિશેષણ દ્વારા દ્વિ ઇન્દ્રિયાદિ જીવોની યતનાનું સૂચન કરેલ છે. स्थिरे આ પદ દ્વારા વાયુકાયની યત્નાનું સૂચન કરેલ છે. "अल्पोत्थायी" એ પદ દ્વારા નિષધા પરિષહના વિજયનું સૂચન કરેલ છે. निरुत्थायी એ પદ દ્વારા આભ્યંતર વ્યુત્સર્ગ

'अल्पकौकुच्यः' इति विशेषणेन संयमलज्जा सूचिता ॥ ३० ॥

संप्रति एषणासमितिविषयं विनयमाह—

मूलम्—कालेंण निक्खमे भिक्खू, कालेण यें पडिक्कमे ।
अकालं च विवंजित्ता, कांले कालं समायरे ॥३१॥

छाया—कालेन निष्क्रामेद् भिक्षुः, कालेन च प्रतिक्रामेत् ।
अकालं च विवर्ज्य, काले कालं समाचरेत् ॥ ३१ ॥

टीका—'कालेण' इत्यादि—

कालेन–काले–देशकालानुसारेण भिक्षायोग्यसमये एव भिक्षुः=साधुर्निष्क्रामेत्=भिक्षार्थं निर्गच्छेत्–अकाले भिक्षार्थं निर्गमने संनिवेशनिन्दास्वात्मक्लेशादि दोषसंभवात्। च–पुनः कालेन=काले उचित समय एव प्रतिक्रामेत्=भिक्षाटनात् प्रतिनिवर्तेत, अल्पलाभे अलाभे वा लाभाशया कालमतिक्रम्य न चिरकालमटेदिति भावः।

व्युत्सर्ग तपका तथा 'अल्पकौकुच्यः' इस पद द्वारा संयम की लज्जा के निर्वाह का सूचन किया है ॥ ३० ॥

अब एषणासमितिविषयक विनयधर्मका सूत्रकार कथन करते हैं—'कालेण' इत्यादि.

अन्वयार्थ—(कालेण–कालेन) देश काल के अनुसार भिक्षायोग्य समय में ही (भिक्खू–भिक्षु) साधु को (निक्खमे–निष्क्रामेत्) भिक्षा के लिये अपने स्थान से जाना चाहिये। अकाल में भिक्षा के लिये निकलने में संनिवेश–गाँव की तथा साधु की निन्दा होती है, इस से आत्मा को क्लेशादिक दोषों की संभावना रहती है। तथा (कालेण य पडिक्कमे –कालेन च प्रतिक्रामेत्) उचित समय में ही वह वापिस भिक्षाटन से लौट आवे, ऐसा नहीं करना चाहिये कि भिक्षा का अल्पलाभ हो अथवा

अल्पकौकुच्यः એ પદ દ્વારા સંયમની લજ્જાના નિર્વાહનું સૂચન કરેલ છે. ॥૩૦॥

હવે એષણાસમિતિવિષયક વિનયધર્મનું સૂત્રકાર કથન કરે છે. कालेण० ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—कालेण–कालेन દેશકાળ અનુસાર ભિક્ષાના યોગ્ય સમયેજ, भिक्खु–भिक्षु સાધુએ निक्खमे–निष्क्रामेत् ભિક્ષા માટે પોતાના સ્થાનથી જવું જોઇએ. અકાળમાં ભિક્ષા માટે નિકળવામાં ગામની તથા સાધુની નિંદા થાય છે. એથી આત્માને ક્લેશાદિક દોષોની સંભવના રહે છે, તથા कालेण य पडिक्कमे–कालेन च प्रतिक्रामेत् ઉચિત સમયમાં જ તે ભિક્ષાટનથી પાછા ફરે. એવું ન કરવું જોઈએ કે ભિક્ષાનો અલ્પ લાભ હોય અથવા અલાભ હોય તો તે લાભની

उक्तं च—अलाभो त्ति न सोइज्जा, तवोत्ति अहियासए॥
छाया—अलाभ इति न शोचेत्, तप इत्यध्यासीत॥

च-पुनः अकालं-प्रतिक्रमण-प्रतिलेखनाऽऽपृच्छना-स्वाध्याय-भिक्षाचरीप्रभृति-कार्याणामयोग्य समयं च विवर्ज्य=परित्यज्य, काले-यस्य कार्यस्य यः कालस्तस्मिन्नेव, कालं-तत्तत्कालोचितं प्रतिक्रमण-प्रतिलेखनादिकं कार्यं समाचरेत्=कुर्यात्।

अयं भावः—यो यस्य अङ्गप्रविष्टादेः श्रुतस्य काल उक्तस्तस्य श्रुतस्य तस्मिन्नेव काले स्वाध्यायः कार्यः, नान्यदा, विघ्नसंभवात्, तीर्थंकराज्ञाविरोधाच्च।

अलाभ हो तो वहीं लाभ की आशा से समय को उल्लंघन कर बहुत समय तक घूमता ही रहे। भगवान ने कहा भी है—

"अलाभो त्ति न सोइज्जा, तवोत्ति अहिया सए"

साधु को जब अपने समयानुसार भिक्षा का लाभ न हो तो उस समय उसे शोच नहीं करना चाहिये किन्तु ऐसा समझना चाहिये कि यह एक बडे भारी तप का लाभ हुआ है। प्रतिक्रमण, प्रतिलेखना, अपृच्छना, स्वाध्याय तथा भिक्षाचर्या का जो समय नियत है उस समय के अतिरिक्त (अकालं च विवज्जित्ता-अकालं च विवर्ज्य) शेष उनका अकाल का समय है अतः उसे छोडकर (कालं) जोर, कार्य जिसर समय में किये जाने चाहिये उन्हें (काले) उसी समय में (समायरे -समाचरेत) करे।

भावार्थ—जिस अंगप्रविष्ट आचारांग आदि सूत्रों के स्वाध्याय करने का जो समय नियत है उस समय में उसी श्रुत की स्वाध्याय

આશાથી સમયનું ઉલંઘન કરીને ઘણા સમય સુધી ફરતા રહે. ભગવાને કહ્યું છે કે अलाभोत्ति न सोइज्जा तवो त्ति अहियासए સાધુને જ્યારે પોતાના સમય અનુસાર ભિક્ષાનો લાભ ન થાય તો તે સમયે તેણે સોચ ન કરવો જોઈએ પરંતુ એમ સમજવું જોઈએ કે, આ એક ભારે તપનો લાભ મળ્યો, प्रतिक्रमण, प्रतिलेखना. आसपृच्छना. स्वाध्याय. તથા ભિક્ષાચર્યાનો જે સમય નિયત છે એ સમય સિવાય, अकालं च विवज्जिता—अकालं च विवर्ज्य શેષ તેનો અકાળનો સમય છે, આથી એને છોડી, कालं જે જે કાર્ય જે જે સમયમાં કરી લેવાં જોઈએ એને એ જ काले સમયમાં समायरे—समाचरेत् કરે.

ભાવાર્થ—અંગ પ્રવિષ્ટ આચારાંગ આદિ સૂત્રોનો સ્વાધ્યાય કરવાનો જે સમય નિયત છે એ સમયમાં એજ શ્રુતનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. બીજા

दृश्यते च लोकेऽपि काल एव कृष्यादिकरणे धान्यादिनिष्पत्तिरूपं फलं भवति, विपर्यये तु विपर्ययः। यथा काल एव वनस्पतीनामङ्कुराः प्रादुर्भवन्ति, काल एव वृक्षाः कुसुमिता भवन्ति, फलवन्तश्च, काल एव षड् ऋतवः समायान्ति, काल एव तीर्थकराश्चक्रिणो बलदेवा वासुदेवा जायन्ते, काल एव शुक्तिकायां मुक्ता उत्पद्यन्ते, काले आवश्यककारिणस्तीर्थंकरगोत्रं कर्मोपार्जयन्ति।

यतः—कालम्मि कीरमाणं, किसिकम्मं बहुफलं जहा होइ।
इय सव्वच्चिय किरिया, निय-निय-कालम्मि विन्नेया ॥ १ ॥

छाया—काले क्रियमाणं, कृषिकर्म बहुफलं यथा भवति।
इति सर्वत्र क्रिया, निज-निज-काले विज्ञेया ॥ १ ॥

करनी चाहिये, भिन्न समय में नहीं, कारण कि अकाल में विघ्नों के आने की संभवना रहती है। तथा तीर्थंकर प्रभुकी ऐसी आज्ञा नहीं है, अतः उनकी आज्ञा के विरुद्ध प्रवृत्ति करने से स्वच्छंदता का दोष लगता है। लोकमें भी यही बात देखी जाती है—खेती आदि करने का जो काल नियत है उसी में उस के करने से धान्यादिक फल की निष्पत्ति होती है, अन्य समय में नहीं। समयानुसार ही वृक्षों में पत्र पुष्प फलादिक आया करते है। तथा वनस्पतियाँ अँकुरों को उत्पन्न करती हैं। अपने अपने समय में छह ऋतुएँ आती हैं। तीर्थंकर, चक्रवर्ती, बलदेव, वासुदेव, ये सब अपने २ समय पर ही होते हैं। सीप में मोती, समयानुसार ही होते हैं। आवश्यक क्रियाओं को करने वाले जीव समय पर ही तीर्थंकर गोत्र का उपार्जन किया करते हैं। कहा भी है—

સમયમાં નહીં. કારણ કે અકાલમાં વિઘ્નો આવવાની સંભાવના રહે છે. તથા તીર્થંકર પ્રભુની એવી આજ્ઞા નથી. માટે એમની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવાથી સ્વચ્છંદતાનો દોષ લાગે છે. લોકોમાં પણ આવી વાત દેખાય છે—ખેતી વગેરે કરવાનો જે કાળ નિયત છે એ સમયે જ કરવાથી ધાન્યાદિક ફળની ઉત્પત્તિ થાય છે. અન્ય સમયમાં નહીં. સમયાનુસારજ વૃક્ષોમાં પત્ર પુષ્પ ફળાદિક આવ્યા કરે છે. તથા વનસ્પતિઓ અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાના સમયમાં છ ઋતુઓ આવે છે તીર્થંકર, ચક્રવર્તિ, બલદેવ; વાસુદેવ. એ બધા પોત પોતાના સમય ઉપર થાય છે. સિપમાં મોતી સમયાનુસાર જ થાય છે. આવશ્યક ક્રિયાઓને કરવાવાળા જીવ સમય પર જ તીર્થંકર પ્રકૃતિનો બંધ કર્યા કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

तस्मात् साधुभिः कालएव सर्वा प्रतिक्रिमणप्रतिलेखनादिक्रिया कर्तव्येति। सूत्रे 'कालेण' इत्यत्र तृतीया सप्तम्यर्थे ॥ ३१ ॥

मूलम्—परिवाडीए नँ चिट्ठेज्जा, भिक्खू दत्तेसणं चरे।
पँडिरूवेण एँसित्ता, मियं कालेण भक्खँए ॥३२॥

छाया—परिपाट्यां न तिष्ठेत्, भिक्षुः दत्तैषणां चरेत्।
प्रतिरूपेण एषित्वा, मितं कालेन भक्षयेत् ॥ ३२ ॥

टीका—'परिवाडीए' इत्यादि—

भिक्षुः=साधुः, परिपाट्यां-गृहस्थगृहे भुञ्जानानां जनानां पङ्क्तौ न तिष्ठेत्। किं च-दत्तैषणां=दत्तं-दानं तस्मिन् गृहस्थेन दीयमाने, एषणा-उद्गतशङ्कित-

---

"कालम्मि कीरमाणं, किसिकम्मं वहुफलं जहा होइ।
इय सव्वचिय किरिया, निय-निय-कालम्मि विन्नेया ॥ १ ॥
छाया—काले क्रियमाणं, कृषिकर्म वहुफलं यथा भवति।
इति सर्वा चैव क्रिया निज-निज-काले विज्ञेया ॥ १ ॥

इस लिये साधुओं को चाहिये कि वे समस्त अपनी प्रतिक्रमण प्रतिलेखनादिक क्रियाओं को नियत समय पर ही करते रहें ॥ ३१ ॥

'परिवाडीए इत्यादि.

अन्वयार्थ—(भिक्खू-भिक्षुः) साधु (परिवाडीए न चिट्ठेज्जा-परिपाट्यां न तिष्ठेत्) गृहस्थ के घर में भोजन करती हुई जीमणवार की जनपंक्ति में न खडा रहे। (दत्तेसणं चरे-दत्तैषणां चरेत्)

"कालम्मि कीरमाणं, किसिकम्मं वहुफलं जहा होई।
ईय सव्वच्चिय किरिया, निय-निय-कालम्मि विन्नेया॥ १ ॥

छाया-कालेक्रियमाणं, कृषिकर्म वहुफलं यथा भवति।
इतिसर्वैवक्रिया, निज-निज-काले विज्ञेया ॥१॥

આ માટે સાધુનું કર્તવ્ય છે કે તેણે પોતાની સમસ્ત ક્રિયાઓ પ્રતિક્રમણ પ્રતિલેખનાદિક નિયત સમય ઉપર કરવી જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

परिवाडिए—ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—भिक्खु-भिक्षुः સાધુ, परिवाडीए न चिट्ठेज्जा-परिपाट्यां न तिष्ठेत् ગૃહસ્થનાઘરમાં ભોજન કરતી જમણવારની જનપંક્તિમાં ઉભા ન રહે. दत्तेसणंचरे—दत्तैषणां चरेत् ગૃહસ્થ દ્વારા પ્રદત્ત દાનમાં શંકિત, મક્ષિક આદિદોષોની ગવેષણા રૂપ

म्रक्षितादिदोषान्वेषणात्मिका दत्तैषणा तां, चरेत्=आसेवेत। अनेन ग्रहणैषणा सूचिता। किं कृत्वा दत्तैषणां चरेदित्याह–'पडिरूवेण' इत्यादि। प्रतिरूपेण=मुनिवेषेण, बद्धसदोरकमुखवस्त्रिकत्वं, रजोहरणपात्रधारकत्वं, श्वेतवस्त्रपरिधायकत्वं च मुनिवेषस्तेन, एषित्वा=गवेषयित्वा, अनेन उद्गमोत्पादनाविषया गवेषणैषणा प्रोक्ता। मितं=परिमितं कालेन–काले–आगमोक्तसमये देशकालानुसारेण भक्षयेत्–भुञ्जीत। अनेनाभ्यवहरणविषया ग्रासैषणाऽऽवेदिता।

अत्र 'परिवाडीए न चिट्ठेज्जा' इत्यनेन अप्रीतिः, रसलोलुपतावर्जनं च सूचितम्। 'दत्तेसणं' इत्यनेनादत्तादाननिवृत्तिः सूचिता। 'पडिरूवेण' इत्यनेन निष्कपटता प्रदर्शिता। 'मियं' इत्यनेनाधिकभोजननिवृत्तिरावेदिता॥३२॥

गृहस्थद्वारा प्रदत्त दान में शङ्कित, म्रक्षित आदि दोषों की गवेषणा रूप दत्तैषणा अर्थात् ग्रहणैषणा का ध्यान रखे। (पडिरूवेण–प्रतिरूपेण) प्रतिरूपसे–मुनि के वेष से–मुख पर दोरासहित मुंहपत्ति बांधना, रजोहरण एवं पात्रों का धारण करना, यह मुनिवेष हैं इस वेष से (एसित्ता–एषित्वा) गवेषणा कर (कालेणं–कालेन) आगमन में कथित समयमें देश काल के अनुसार समय पर मिले हुए अन्न आदिका (मियं–मितं) परिमितं (भक्खए–भक्षेत्) आहार करे। 'एसित्ता-एषित्वा' इस पद से उद्गम, उत्पादन आदि दोषों से वर्जित गवेषणैषणा, तथा 'भुञ्जीत' इस क्रियापद द्वारा ग्रासैषणा प्रकट की गई है। 'परिवाडीए न चिट्ठेज्जा' इस पद द्वारा अप्रीति एवं रस में लोलुपताका परिहार सूचित हुआ है। 'दत्तेसणं' से अदत्तादान से निवृत्ति, 'पडिरूवेण' से निष्कपटता, 'मियं' इस से अधिक भोजनकी निवृत्ति सूचित की गई है ॥ ३२ ॥

દત્તૈષણા અર્થાત્ ગ્રહણૈષણાનું ધ્યાન રાખે. पडिरूवेण–प्रतिरूपेण પ્રતિરૂપથી–મુનિના વેશથી મોઢા ઉપર દોરાસહિત મુહપત્તિ બાંધવી, રજોહરણ તથા પાત્રોનું ધારણ કરવું તથા શુકલ વસ્ત્રોને ધારણ કરવાં એ મુનિવેશ છે. આ વેશને, एसित्ता–एषित्वा ધારણ કરી, कालेण–कालेन આગમના કહેલા સમયમાં દેશકાળ સમય અનુસાર સમય ઉપર મળેલા અન્ન આદિનો मियं–मितं પરિમિત भक्खए–भक्षयेत् આહાર કરે. एसित्ता–एषित्वा એ પદથી ઉદ્દગમ, ઉત્પાદન આદિ દોષોથી વર્જીત ગવેષણૈષણા તથા "ભુંજીત" આ ક્રિયા પદ દ્વારા ગ્રાસૈષણા પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. परिवाडी ए न चिट्ठेज्जा આ પદ દ્વારા અપ્રીતિ એવં રસમાં લોલુપતાનો પરિહાર સૂચિત થયેલ છે. दत्तेसणं આ પદથી અદત્તાદાનની નિવૃત્તિ, સૂચિત કરવામાં આવી છે. पडिरूवेण આ પદથી નિષ્કપટતા સૂચિત કરે છે. मियं એ પદથી અધિક ભોજનની નિવૃત્તિ સુચવવામાં આવેલ છે. (૩૨)

भिक्षाचर्यां कुर्वता साधुना गृहस्थगृहे पूर्वसमागतभिक्षुसद्भावे यत् कर्तव्यं तदाह—

मूलम्—नाइदूरमणासन्ने, नन्नेसिं चक्खुफासओ ।
एगो चिट्ठेज्ज भत्तट्ठं, लंघित्ता तं नाइक्कमे ॥३३॥

छाया—नातिदूरं अनासन्ने, नान्येषां चक्षुःस्पर्शतः ।
एकस्तिष्ठेद् भक्तार्थम्, लङ्घयित्वा तं नातिक्रामेत् ॥ ३३ ॥

टीका—'नाइदूर०' इत्यादि—

अतिदूरम्=अतिदूरे न तिष्ठेत्, भिक्षाचर्यां कुर्वन् साधु गृहस्थगृहे पूर्वसमागतं भिक्षुकं दृष्ट्वा ततोऽति दूरे न तिष्ठेत्, अतिदूरावस्थाने भिक्षुनिर्गमनं ज्ञातुमशक्यं स्यात्, एषणा शुद्धयसंभवश्चेति भावः। तथा आसन्ने=अतिनिकटेऽपि न तिष्ठेत्,

---

जिस समय साधु भिक्षाचर्या कर रहा हो उस समय यदि गृहस्थ के घर में कोई दूसरा भिक्षु भिक्षाचर्या के लिये आया हुआ हो तो साधु का क्या कर्तव्य है? इस विषय को इस गाथाद्वारा स्पष्ट किया जाता है—'नाइदूर०' इत्यादि.

अन्वयार्थ—भिक्षा करता हुआ साधु (नाइदूरमणासन्ने–नातिदूरं अनासन्ने) जब यह देखे कि गृहस्थ के घर पर पहिले से कोई दूसरा भिक्षु आदि भिक्षानिमित्त आया हुआ है, या भिक्षा ग्रहण कर रहा है तो वह उस समय बहुत दूर जाकर खडा न होवे और न अति समीप खडा होवे। क्यों कि अतिदूर खडे होने पर भिक्षु का निर्गमन उसे ज्ञात नहीं हो सकता है, तथा अति समीप खडे रहने पर उससे पूर्वगत

જે સમય સાધુ ભિક્ષા ચર્યા કરતા હોય એ સમયે ગૃહસ્થને ઘેર કોઈ બીજા ભિક્ષુ ભિક્ષાચર્યા માટે આવેલ હોય તો સાધુનું શું કર્તવ્ય છે. આ વિષયને આ સૂત્રદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—नाइदूर–ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—ભિક્ષા માટે નિકળેલ સાધુ, नाइदूरमणासन्ने–नातिदूरं अनासन्ने એ જુએ કે જે ગૃહસ્થને ત્યાં પોતે જઈ રહેલ છે, ત્યાં તેની પહેલાં કોઈ બીજા ભિક્ષુ ભિક્ષા નિમિત્ત ગયેલ છે, અથવા ભિક્ષા ગ્રહણ કરી રહેલ છે, તો તે એ સમયે ઘણે આઘે જઈ ઊભા ન રહે તેમ અતિ સમીપમાં પણ ઊભા ન રહે કેમ કે, અતિ દૂર ઊભા રહેવાથી ભિક્ષાર્થે ગયેલા ભિક્ષુનું નિર્ગમન જાણી શકાતું નથી તથા અતિ સમીપ રહેવાથી પહેલાં [illegible] માટે

तत्र स्थिते सति पूर्वागतभिक्षुकस्य द्वेषः स्यादिति भावः। अन्येषां=भिक्षुकापेक्षया=येऽन्ये सन्ति गृहस्थास्तेषां, चक्षुःस्पर्शतः=चक्षुःस्पर्शे दृष्टिगोचरे न तिष्ठेत्, 'अयं भिक्षुः पूर्वागतभिक्षुनिष्क्रमणं प्रतिक्षते इति यथा गृहस्था न जानन्ति तथा तिष्ठेदिति भावः। एकः=रागद्वेष रहितः सन्, भक्तार्थम्-आहारार्थं तिष्ठेत्। तम्=पूर्वागतभिक्षुकं, लङ्घयित्वा=अनादृत्य, नातिक्रामेत्= न गृहमध्ये गच्छेत्, पूर्वागतभिक्षुकस्य सद्भावे गृहस्थस्यगृहेऽगमने तदप्रीतिशासनलघुतादिदोषाणां संभव इति भावः ॥ ३३ ॥

सम्प्रति ग्रहणैषणाविधिं सूत्रकारः प्रदर्शयति—

मूलम्—नांइउच्चे न नीए वा, नांसंपणे नांइदूरओ।
फासुयं परंकडं पिंडं, पडिगाहिज्ज संजए ॥३४॥

छाया—नात्युच्चे न नीचे वा नासन्ने नातिदूरतः।
प्रासुकं परकृतं पिण्डं, प्रतिगृह्णीयात् संयतः ॥ ३४ ॥

भिक्षु को द्वेष हो सकता है। इसी प्रकार (नन्नेसिं चक्खुफासओ चिट्ठेज्ज-नान्येषां चक्षुःस्पर्शतः तिष्ठेत्) गृहस्थ के नजर में आवे ऐसा भी खडा न होवे (एगो-एकः) एक तथा राग-द्वेष रहित होकर (भत्तट्ठं-भक्तार्थम्) आहार के लिये (चिट्ठेज्ज) खडा रहे और (लंघित्ता तं नाइक्कमे-लङ्घयित्वा तं नातिक्रमेत्) पहले वाला भिक्षु जब तक बाहर न निकले तब तक मुनि को उस गृहस्थ के घर में आहार निमित्त प्रविष्ट नहीं होना चाहिये। पहले आये हुए भिक्षु के सद्भाव में गृहस्थ के घर जाने पर गृहस्थ को उस के प्रति अप्रीति हो सकती है एवं शासन की लघुता आदि दोषों की संभावना हो सकती है ॥ ३३ ॥

ગયેલા ભિક્ષુકના મનમાં દ્વેષ લાગવા જેવું બને છે. તેમ नन्नेसिं चक्खुफासओ चिट्ठेज्ज--नान्येषां चक्षुः स्पर्शतः तिष्ठेत् ગૃહસ્થની દૃષ્ટિ પડે એ રીતે પણ ઊભા ન રહે. एगो-एकः એક તથા રાગ દ્વેશ રહિત બનીને भत्तट्ठं-भक्तार्थम् ભિક્ષા માટે चिट्ठेज्ज ઊભા રહે અને लंघित्ता तं नाइक्कमे-लंघयित्वा तं नातिक्रमेत् પહેલા ભિક્ષા માટે ગયેલ ભિક્ષુ જ્યાં સુધી બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી મુનિએ તે ગૃહસ્થના ઘરમાં આહાર નિમિત્ત પ્રવેશ ન કરવો જોઇએ. પહેલાં ગયેલાં સાધુના સદ્ભાવમાં ગૃહસ્થને ત્યાં જવાથી ગૃહસ્થને તેના તરફ અપ્રીતિ થાય અને શાસનની લઘુતા આદિ દોષોની સંભાવના થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

टीका—' नाइउच्चे' इत्यादि—

संयतः=साधुः, प्रासुकं=पनकादिजंतुरहितं, निर्दोषं=नवकोटिविशुद्धं, परकृतं=परेण गृहस्थेन स्वार्थं कृतं न तु साध्वर्थम्, पिण्डम्=चतुर्विधमाहारम्, अत्युच्चे-गृहोपरिभूमिकादौ वंशकाष्ठनिर्मितचर निश्रेणिकारोहणं कृत्वा, न प्रतिगृह्णीयात् प्रतिगृह्णीयादित्यस्य नीचादावपि सम्बन्धः। नीचे=अतिनीचे-भूमिगृहादौ वा न प्रतिगृह्णीयात् तथा-आसन्ने=अत्यासन्ने, अतिसमीपे स्थितः सन् न प्रतिगृह्णीयात्, अतिदूरतः-अतिदूरे स्थितः सन् न प्रतिगृह्णीयात्।

अत्र-'अत्युच्चे' इति-आरोहणेऽवरोहणे च स्वपरविराधनासंभवं सूचयति।

अब ग्रहणैषणा की विधि कहते हैं—'नाइउच्चे' इत्यादि.

अन्वयार्थ—(संजए-संयतः) साधु (फासुयं-प्रासुकं) पनक-नीलन -फूलन-आदि जीवों से रहित-निर्दोष-नवकोटि से विशुद्ध तथा (परकडं-परकृतं) गृहस्थ द्वारा अपने निमित्त बनाये गये-न कि साधु के निमित्त बनाये गये, ऐसे (पिंडं-पिण्डं) चतुर्विध आहार को (अइउच्चे न पडिगाहिज्ज-अत्युच्चे न प्रतिगह्णीयात्) घर के ऊपर की भूमि कादि पर बाँस अथवा काष्ठ की निसरणी से चढकर न लेवे. इसी तरह जो आहार (नीए-नीचे) अत्यंत नीचे तलघर आदि में हो उसको (न) नहीं लेवे। तथा (नासण्णे नाइदूरओ-नासन्ने नातिदूरतः) न अति नजदीक से लेवे और न अतिदूर से ही लेवे।

'अत्युच्चे' इस पद द्वारा सूत्रकार यही सूचित करते हैं कि ऊँचे स्थान पर चढने एवं उतर ने में स्व और पर को विराधना होने की

હવે ગૃહણૈષણાની વિધિ કહેવામાં આવે છે. नाइउच्चे-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—संजए-संयतः સાધુ, फासुयं-प्रासुकं પનક, નીલન, ફુલન, આદિ જીવોથી રહિત નિર્દોષ-નવ કોટીથી વિશુદ્ધ તથા पडकडं--परकृतं ગૃહસ્થને ત્યાં પોતાના નિમિત્ત બનાવવામાં આવેલ ન કે સાધુના નિમિત્ત બનાવેલ એવા पिंड-पिण्डं ચતુર્વિધ આહારને आइउच्चे न पडिगाहिज्ज-अत्युच्चे न प्रतिगृह्णीयात् ઘરની ઉપરની ભૂમિ ઉપર વાંસ કે લાકડાની નિસરણી ઉપર ચડીને ન લે આ રીતે જે આહાર नीए-नीचे અત્યંત નીચે તળઘર આદિમાં હોય તેને પણ ન લે તથા नासण्णे नाइदूरओ—नासन्ने नातिदूरतः અતી નજીકથી ન લે તેમજ અતિ દૂરથી પણ ન લે.

अत्युच्चे આ પદ દ્વારા સૂત્રકાર એવું સૂચિત કરે છે કે, ઉંચા સ્થાને ચડવા અગર ઉતરવામાં સ્વ અને પરની વિરાધના થવાની સંભાવના રહે છે.

'नीचे' इति तत्रोत्क्षेपनिक्षेपनिरीक्षणासंभवः स्वपरविराधनासंभवश्चेति द्योतयति।
'आसन्ने' इति पश्चात्कर्मादिसंभवं ज्ञापयति।
'अतिदूरे' इति एषणाशुद्धयसंभवं बोधयति ॥ ३४ ॥
अथ ग्रासैषणाविधिमाह—

मूलम्—अप्पपाणेऽप्पबीयम्मि, पडिच्छन्नम्मि संवुडे।
समयं संजए भुंजे, जयं अपरिसाडियं ॥३५॥

छाया—अल्पप्राणेऽल्पबीजे, प्रतिच्छन्ने संवृते।
समकं संयतो भुञ्जीत, यतमानोऽपरिशाटितम् ॥ ३५ ॥

टीका—'अप्पपाणे' इत्यादि—

अल्पप्राणे=अवस्थितागन्तुकद्वीन्द्रियादिजीवरहिते, अल्पबीजे=शाल्यादिबीजरहिते, इदमुपलक्षणम्-पृथ्व्याद्येकेन्द्रियजीवरहिते इत्यर्थः, प्रतिच्छन्ने=संपातिमजीवा यथा न पतन्ति तथोपरिकृतमावरणयुक्ते, संवृते=पार्श्वतः कटकुड्या-

संभावना रहती है। 'नीचे' इस पद से भी यही बात उनकी लक्षित होती है। 'आसन्ने' पद से पश्चात्कर्मादिक की संभावना रहती है, तथा 'अतिदूरे' पद से एषणाशुद्धि की ठीक तरह पालना नहीं होती है वह बात प्रदर्शित की गई है ॥३४॥

अब ग्रासैषणा का विधि कहते हैं—'अप्पपाण' इत्यादि.

अन्वयार्थ—(अप्पपाणे अप्पबीयम्मि पडिच्छन्नम्मि संवुडे-अल्पप्राणे अल्पबीजे प्रतिच्छन्ने संवृते) अवस्थित एवं आगन्तुक द्वीन्द्रियादिक जीवों से रहित तथा शाली आदि बीजों से रहित, इसी तरह पृथ्वी आदि एकेन्द्रिय जीवों से वर्जित और संपातिम जीव न पड़ सके इस ख्याल से ऊपर से तथा चारों तरफ से छाये हुए ऐसे उपाश्रय

"नीचे" આ પદથી પણ એ જ વાત એને લક્ષિત છે. "आसन्ने" આ પદથી પશ્ચાત્કર્માદિકની સંભવના રહે છે. તથા "अतिदूरे" આ પદથી એષણા શુદ્ધિની ઠીક ઠીક પાલના થતી નથી એ વાત પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. ॥ ૩૪ ॥

હવે ગ્રાસૈષણાની વિધી કહેવામાં આવે છે. अप्पपाणे०-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—अप्पपाणे अप्पबीयम्मि पडिच्छन्नम्मि संवुडे—अल्पप्राणे अल्पबीजे प्रतिच्छन्ने संवृते અવસ્થિત અને આગંતુક દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવોથી રહિત તથા શાલી આદિ બીજોથી રહિત, એજ રીતે પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોથી વર્જીત અને સંપત્તિમય જીવ ન પડી શકે આ ખ્યાલથી ઉપરથી તથા ચારે બાજુથી

दिना समाछते उपाश्रयादावित्यर्थः, संयतः=साधुः, यतमानः-चप्पड चप्पडादि शब्दमकुर्वन् सन् अपरिशाटित=परिशाटरहितं। सिक्थपातनेन रहितं यथा स्यात्, यथा एकोऽप्यन्नकणः करान्मुखतो वाऽधः पतितो न भवेत्तथेत्यर्थः, समकम्-संभोगि साधुभिः सह न त्वेकाकयेव आहारं भुञ्जीत ॥ ३५ ॥

संमति वाग्यतनामाह—

मूलम्—सुकडेत्ति सुपक्केत्ति, सुच्छिन्ने सुहडे मडे ।
सुनिट्ठिए सुलट्ठेत्ति सावज्जं वज्जए मुणी ॥३६॥

छाया—सुकृतमिति सुपक्वमिति, सुच्छिन्नं सुहृतं मृतम् ।
सुनिष्ठितं सुलष्टमिति, सावद्यं वर्जयेन्मुनिः ॥ ३६ ॥

टीका—'सुकडेत्ति' इत्यादि—

मुनिः=साधुः, सावद्यं=सपापं वचनं वर्जयेत्=न वदेत्। कीदृशं तत्सावद्यमित्याह

आदि में (संजए-संयतः) साधु (जयं-यतमानः) चप्पड चप्पड आदि शब्द के तथा विना (अपरिसाडियं-अपरिशाटितम्) हाथ से या मुंह से एक भी सीथ-अन्न का कण-नीचे न गीरे, इस रूप से (समयं-समकं) संभोगी साधुओं के साथ (भुंजे-भुञ्जीत) आहार करे ।'३५॥

अब वचन की यातना कहते हैं—'सुकडेत्ति' इत्यादि.

अन्वयार्थ—(मुणी सावज्जं वज्जए-मुनिः सावद्यं (वचनं) वर्जयेत् मुनि का कर्तव्य है कि वह इस प्रकार के सावद्य-सपाप वचन के बोलने का परित्याग करे। वे वचन ये हैं-(सुकडे त्ति सुपक्के त्ति, सुच्छिन्ने, सुहडे मडे सुनिट्ठिए, सुलट्ठेत्ति,-सुकृतमिति, सुपक्वमिति सुच्छिन्नं सुहृतं मृतम् (सुमृतम्) सुनिष्ठितं सुलष्ठमिति, 'सुकडे'

છવાયેલ એવા ઉપાશ્રય આદિમાં संजये--संयतः સાધુ जयं-यतमानः ચપ્પડ ચપ્પડ આદિ શબ્દ વગર अपडिसाडियं--अपरिशाटितम् તથા હાથથી તથા મોઢાથી એક પણ સીથ અન્નનો કણ નીચે ન પડે એ રીતે समयं-समकं સંભોગી સાધુઓની સાથે भुंजे-भुञ्जीत આહાર કરે. ॥ ૩૫ ॥

હવે વચનની યતના કહેવામાં આવે છે. सुकडेत्ति०-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—मुणीसावज्जं वज्जए-मुनि सावद्यं वचनं वर्जयेत् મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તે આ પ્રકારના સાવદ્ય-સપાપ વચનને બોલવાનો પરિત્યાગ કરે તે વચન આ છે. सुकडेत्ति सुपक्केत्ति सुच्छिन्ने सुहडे मडे सुनिट्ठिए सुलट्ठेत्ति-सुकृतमिति, सुपक्वमिति, सुच्छिन्नं सुहृतं मृतम् (सुमृतम्) सुनिष्ठितम् सुलष्ठमिति

-'सुकडेत्ति' इत्यादि। सुकृतमिति-इदं सूपमिष्टान्नादिकं हिङ्गुजीरकादिव्याघारैः सुष्ठु संस्कृतमिति, तथा-सुपक्वमिति-इदं घृतपूरादिकं घृतादिना सुपक्वमस्तीत्यादिकं, तथा-सुच्छिन्नमिति-इदं शाकपत्रादि दात्रासिपुत्रादिशस्त्रैः सुष्ठु छेदितमस्तीत्यादिकं, तथा-सुहृतं='कारवेल्लादिशाकस्थं कटुकत्वं सुष्ठु हृतं=निवारितं तदुत्कालनेन' इत्यादिकम्, तथा-'मडे' इत्यनेन पूर्वापर-साहचर्यात् 'सुमडे' इति बोध्यते, मृतं=सुमृतम्-पारदादिधातुजातम्, इत्यादिकं, तथा-'सुनिट्ठिए' सुनिष्ठितम्-'इदमन्नादिकं सम्यग् निष्ठां रसप्रकर्षात्मिकां प्राप्तं, सुष्ठु रसवत्कृतमस्ति' इत्यादिकं, तथा-'सुलट्ठेत्ति' सुलष्टं-सुष्ठु कमनीयम् 'इदमन्नादिकं मनोहरमस्ति' इत्यादिकं सावद्यं वर्जयेदिति संबन्धः।

यह दाल वगैरह हींग जीरे आदि के बघार से बहुत अच्छी बनी हुई है, तथा 'सुपक्के' यह कचौरी खाजा मालपुआ घेवर आदि घी में बहुत अच्छी तरह से पकाये गये हैं, तथा-'सुच्छिन्ने' यह शाक आदि चाकू छुरि आदि से बहुत ही उत्तम रीत से काटा गया है, तथा 'सुहडे' यह करेला का शाक देखो तो सही कितना स्वादिष्ट बना है कि इन का कडुआपन सर्वथा हरलिया है अर्थात् इन में जरा भी कडुआपन नहीं रहा है,। तथा-'मडे' यह पारदादिक धातुएँ कितनी अच्छी तरह से मार कर दवा के उपयोग लायक बना दी गई हैं। तथा-'सुनिट्ठिए' यह आहार बहुत ही स्वादिष्ट बनाया गयाहै। 'सुलट्ठे' यह भोजन जब देखने में ही मनोहर लग रहा है तो फिर इस के खाने में कितना आनंद आवेगा? इत्यादि, ये समस्त सावद्य वचन हैं, इस लिये साधु को इस प्रकार के सावद्य वचन नहीं बोलना चाहिये।

આ દાળ વગેરે હિંગ જીરા વગેરેના વઘારથી ઘણી સારી બની છે, તથા सुपक्के આ કચોરી, ખાજા, માલપુવા, ઘેવર વગેરે ઘીમાં ઘણી સારી રીતે પકવવામાં આવેલ છે, તથા सुच्छिन्ने આ શાક વગેરે ચાકુ છરીથી ઘણી ઉત્તમ રીતે સુધારવામાં આવેલ છે, તથા सुहडे આ કારેલાંનું શાક જુઓ તો ખરા કેવું સ્વાદિષ્ટ બન્યું છે કે એનું કડવાપણું પણ દૂર થયેલ છે. અર્થાત એમાં જરા પણ કડવાપણું રહેલ નથી. मडे આ પારદાદિક ધાતુઓ કેવી સારી રીતે મારીને દવાના ઉપયોગ લાયક બનાવવામાં આવી છે. તથા सुनिट्ठिए આ આહાર ઘણો જ સ્વાદિષ્ટ બનાવવામાં આવેલ છે. सुलट्ठे આ ભોજન જ્યારે જોવાથી જ મનોહર લાગે છે તો પછી એને ખાવામાં કેટલો આનંદ આવશે? ઈત્યાદિ. આ સઘળાં સાવદ્ય વચન છે. સાધુએ આ પ્રકારનાં વચન ન બોલવા જોઇએ.

यद्वा-सुकृतं-'सुष्ठुकृतं यदनेन शत्रुं प्रति प्रतिक्रिया कृता' इति, सुपक्वम्, इदमपूपादिकं घृताद्यतिशयेन पाचितमिति, सुच्छिन्नोऽयं वृक्षो वटपिप्पलादिरिति, सुहृतं-कृपणस्य धनं तस्करैरिति, मृतः-सुष्ठु मृतोऽयं दुष्ट इति। सुनिष्ठितः-'सुष्ठु नष्टोऽयं प्रासादः, कूपो वा' इति, यद्वा-'सुष्ठु निर्मितोऽयं प्रासादः, कूपो वा' इति, यद्वा-'सुष्ठु नष्टमस्यदुष्टस्य द्रविणादिक' मिति। सुलष्टः-'सुपुष्टोऽयं गजस्तुरङ्गमो वा' इति, यद्वा-'सुलष्टा रुचिरावयवेयं राजकन्ये'-ति सावद्यं वर्जयेत्।

अथवा-इस प्रकार साधु को कभी नहीं करना चाहिये, कि जो -'सुकडे'-इसने शत्रु को मार भगा दिया है, यह बहुत अच्छा काम किया। 'सुपक्के' ये अपूपादिक अधिक घृत में खूब अच्छे पकाये गये हैं इस लिये सुपक्व हैं खाने में बहुत अच्छे लगते हैं। 'सुच्छिन्ने' इस वृक्ष को आसानी से खूब अच्छा काटा है। 'सुहडे' अच्छा हुआ जो इस कंजूस का द्रव्य चोरों ने चुरा लिया। 'मडे' यह बडा दुष्ट था मरा सो अच्छा ही हुवा। 'सुनिट्ठिए' यह मकान अथवा कुंआ गिर गया वह अच्छा हुआ, अथवा-यह मकान या कुंआ बहुत ही सुन्दर बनाया गया है, या ऐसा कहना कि भला हुवा इस दुष्ट की संपत्ति जो लूंट गई। 'सुलट्ठे' यह हाथी अथवा घोडा बहुत अच्छा पुष्ट हुआ है। यह राजकन्या बडी सुन्दर है। ये सब वचन सावद्य हैं, अतः साधु के कहने योग्य नहीं हैं।

અથવા—આ પ્રકારનાં વચનો પણ સાધુએ કદી ઉચ્ચારવાં ન જોઈએ. કે જે સુકડે આણે શત્રુને મારી ભગાડી દીધો છે, એ કામ ઘણું સારું કર્યું. સુપક્કે આ મિઠાઈઓ, અપૂપ-માલપુડા વગેરે સારા ઘીમાં ઘણી જ સારીરીતે પકાવવામાં આવેલ છે તેથી એ સુપક્વ છે, ખાવામાં બહુ લીજ્જત આપે છે. સુચ્છિન્ને આ વૃક્ષને ઓછી મહેનતે સારીરીતે કાપવામાં આવ્યું છે. સુહડે સારૂં થયું કે, આ કંજુસનું ધન ચોર ઉપાડી ગયા મડે એ ઘણો દુષ્ટ હતો મર્યો તે સારૂં થયું, સુનિટ્ઠિએ આ મકાન અગર કુવો પાડી અથવા બુરી નાખવામાં આવતાં સારૂં થયું અથવા આ મકાન અગર કુવો ખૂબ સુંદર બનાવવામાં આવેલ છે. તથા આ દુષ્ટની સંપત્તિ લુંટાઈ ગઈ તે સારૂં થયું સુલટ્ઠે આ હાથી અથવા ઘોડા ખૂબ સારીરીતે પુષ્ટ બનેલ છે, આ રાજકન્યા ખૂબ સુંદર છે, આ બધાં વચનો સાવદ્ય વચન છે આથી તે સાધુએ બોલવા યોગ્ય નથી.

'सुकृतम्' इत्यनेन सूपनिष्ठानादिसंपादने लवणलक्षणपृथिवीकायादिजल-तेजोवायुवनस्पतिद्वीन्द्रियादित्रसजीवपर्यन्त हिंसानुमोदनं सूचितम्। एवं सुप क्वमित्यत्रापि हिंसानुमोदनं बोध्यम्।

सुच्छिन्नमित्यनेन-वनस्पतिद्वीन्द्रियादिहिंसानुमोदनं सूचितम्। सुहृतमित्य-नेन कारवेल्लादिपक्षे वनस्पत्यादिहिंसानुमोदनम्, धनहरणपक्षेऽदत्तादानपरपीडोत्पा-दनाद्यनुमोदनं सूचितम्। मृतमित्यनेन पारदादिधातुपक्षे पृथिवीकायादि हिंसानु-

---

'सुकृतम्' इस पद से सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि जब साधु ऐसा कहता है कि यह दाल आदि बहुत ही अच्छी बनी हैं तब उसे लवणरूप पृथिवीकाय तथा जलकाय, तेजस्काय, वायुकाय, वनस्पति-काय एवं द्विन्द्रियादिक त्रस काय, इन सबकी हिंसा की अनुमोदना करने का दोष लगता है। इसी प्रकार सुपक कहने में भी यही दोष लगते हैं।

'सुच्छिन्नम्' इस पद से सूत्रकार यह बात सूचित करते हैं कि यदि मुनि 'ये शाकपत्रादि चाकू आदि से अच्छी तरह काटे गये हैं' ऐसा कहता है तो उसे वनस्पति काय की एवं द्वीन्द्रियादिक त्रसकाय की हिंसा की अनुमोदना करने का दोष लगता है। 'सुहृतम्' यदि यही बात धन हरण आदि के पक्ष में जब बोलने में आती है तो उस समय उसे अदत्तादान की अनुमोदना करने का तथा पर को पीड़ा उत्पन्न कर ने आदि की अनुमोदना का दोष लगता है। 'मृतम्' इस

"सुकृतम्" આ પદથી સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે, સાધુ જ્યારે એમ કહે છે કે, આ દાળ વગેરે ખૂબ સ્વાદિષ્ટ બનેલ છે. ત્યારે તેને લવણ રૂપી પૃથવીકાય, જળકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને દ્વિન્દ્રિયાદિક ત્રસકાય આ બધાની હિંસામાં અનુમોદના કરવાનો દોષ લાગે છે. આ રીતે સુપક્વમ્ કહેવાથી પણ આ દોષ લાગે છે.

સુનિચ્છન્નમ્ આ પદથી સૂત્રકાર આ વાત સૂચિત કરે છે કે, મુનિ જો શાક પત્રાદિક ચાકુ વગેરેથી સરસ રીતે કાપવામાં આવેલ છે. એવું કહે તો તેને વનસ્પતિ કાય અને દ્વીન્દ્રિયાદિક ત્રસકાયની હિંસા કરવામાં અનુ-મોદન કરવાનો દોષ લાગે છે. સુહૃતમ્ આવી જ રીતે ધન હરણ વગેરેની બાબતમાં બોલવામાં આવે ત્યારે તેને અદત્તા દાનની અનુમોદન કરવાનો તથા બીજાને પીડા ઉત્પન્ન કરવી વગેરેની અનુમોદનનો દોષ લાગે છે મૃતમ્ એ પદથી

मोदनं सूचितम्, दुष्टपक्षे तु प्राणघातानुमोदनं बोध्यम्। सुनिष्ठितमित्यनेन पट्काय हिंसानुमोदनं सूचितम्। सुलष्टमित्यत्रापि तथैव बोध्यम्।

'सावद्यं वर्जयेत्' इत्यनेन उक्तमेव भाषणं निरवद्यं चेत् तत्र न प्रतिषेध इति ध्वन्यते, तथा च पक्षद्वयमनया गाथया गम्यते। तत्र सावद्यपक्षो व्याख्यातः,

पद से सूत्रकार का यह अभिप्राय है कि जब साधु 'सुमृतं' इस पद का खुश होकर प्रयोग करता है और वह प्रयोग यदि उसका पारदादिक धातुओं के मारण करने के पक्ष में होता है तो उस समय उसे पृथिवी कायादिक एकेन्द्रिय जीव की हिंसा करने की अनुमोदना का समर्थक माना जाता है। जब यही प्रयोग साधु की ओर से किसी दुष्ट के पक्ष में किया गया होता है तो वह प्राणघात का अनुमोदक माना जाता है। 'सुनिष्ठितम्' इस पद से सूत्रकार यह सूचित करते हैं कि जब साधु 'यह अन्नादिक सामग्री सरस तैयार हुई है' इस प्रकार का प्रयोग करता है तो उसे अन्नादिक सामग्री की तैयारी में जो पट्काय के जीवों की विराधना हुई है उसकी अनुमोदना करने का दोप लगता है। इसी तरह 'सुलष्टम्' इस पद के उच्चारण करने में भी इसी दोप का भागी होना पडता है।

'सावद्यं वर्जयेत्' इस प्रकार के कथन का यह अभिप्राय है कि यदि यह सुकृत आदि भाषण निरवद्य होता है तो उस समय साधु को

સૂત્રકારનો એ અભિપ્રાય છે કે, જ્યારે સાધુ "सुमृतं" આ પદનો ખુશ થઈ પ્રયોગ કરે છે અને તે પ્રયોગ પારદાદિક ધાતુઓનું મારણ કરવાના પક્ષમાં હોય છે તો એ સમયે એને પૃથવીકાયાદિક એકેન્દ્રિય જીવની હિંસા કરવાની અનુમોદનાના સમર્થક માનવામાં આવે છે. જ્યારે એજ પ્રયોગ સાધુ તરફથી કોઈ દુષ્ટના પક્ષમાં કરવામાં આવ્યો હોય તો તે પ્રાણઘાતનો અનુમોદક માનવામાં આવે છે.

सुनिष्ठितम् આ પદથી સૂત્રકાર એ સૂચિત કરે છે કે, જ્યારે સાધુ "આ અન્નાદિ સામગ્રી સરસ તૈયાર કરવામાં આવી છે" આ પ્રકારનો પ્રયોગ કરે છે તો તેને અન્નાદિક સામગ્રીની તૈયારીમાં જે ષટ્કાય જીવોની વિરાધના થઈ છે એની અનુમોદના કરવાનો દોષ લાગે છે. આ રીતે "सुलष्टम्" એ અંગેના પદનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ એ દોષના ભાગી બનવું પડે છે.

"सावद्यं वर्जयेत्" આ પ્રકારના કથન અંગે એ અભિપ્રાય છે કે, જો એ સુકૃત આદિ ભાષણ નિરવદ્ય હોય છે તો એ સમયે સાધુને કોઈ દોષ

निरवद्यपक्षो व्याख्यायते–यथा–' सुकृतमिति ' सुष्ठु कृतमनेन वैयावृत्त्यमभयदानं सुपात्रदानादिकं वेति, 'सुपक्वमिति' सुष्ठु पक्वमस्य ब्रह्मचर्यादिकमिति, ' सुच्छिन्नं ' सुष्ठु छिन्नमनेन स्नेहबन्धनमिति, ' सुहृतं ' सुष्ठु हृतं=स्वायत्तीकृतं ज्ञानादिरत्नत्रयमिति, 'सुनिष्ठितम्' सुष्ठु नष्टमस्याप्रमत्तसाधोः कर्मजालम्, सुमृतः=सुष्ठु मृतोऽयं पण्डितमरणेन इति । सुलष्टा=सुष्ठु मनोज्ञा क्रियाऽस्य साधोः, यद्वा–सुलष्टा=दीक्षायोग्या कन्येति वदेत् ॥ ३६ ॥

कोई दोष नहीं लगता, इस प्रकार यह सावद्य पक्ष का वर्णन हुवा है। अब निरवद्य पक्षका अर्थ कहते हैं—निरवद्य पक्ष में जब साधु 'सुकृतं' 'इस ने वैयावृत्य; अभयदान एवं सुपात्र दान आदि सत्कर्म जो किये हैं वे बहुत अच्छे किये हैं' इस प्रकार बोल ने में कोई दोष नहीं है। इसी प्रकार आगे सब जगह समझलेना चाहिये,–जैसे ' सुष्ठु पक्वमस्य ब्रह्मचर्यादिकं ' इस के ब्रह्मचर्य आदि सद्गुण अच्छी तरह से परिपक्व हो चुके हैं, इति ' सुष्ठु छिन्नं अनेन स्नेहबन्धनम् ' इति, इस ने स्नेह का बंधन अच्छी तरह से काट दिया है, 'सुष्ठु हृतं स्वायत्तीकृतं अनेन ज्ञानादिरत्नत्रयं' इति, इस ने ज्ञानादिक रत्नत्रय को अच्छी तरह से स्वाधीन कर लिया है, ' सुष्ठु नष्टमस्याऽप्रमत्तसाधोः कर्मजालम् ' इति, इस अप्रमत्त साधु का कर्मजाल अच्छी तरह से नष्ट हो चुका है; 'सुष्ठु मृतोऽयं पण्डितमरणेन ' इति, पंडित मरण से इसकी मृत्यु हुई यह बहुत ही सुंदर बात हुई, ' सुष्ठु मनोज्ञा अस्य साधोः क्रिया' इति,

લાગતો નથી. આ પ્રકારે આ સાવધ પક્ષનું વર્ણન થયું હવે નિરવધ પક્ષનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.—

નિરવધ પક્ષમાં જ્યારે સાધુ " सुकृतं " આણે વૈયાવૃત્ય, અભયદાન, અને સુપાત્રદાન આદિ જે સત્કર્મ કર્યાં છે તે ઘણાં સારાં કર્યાં છે " આ પ્રકારે બોલવામાં કોઈ દોષ નથી. આ પ્રકારે આગળ દરેક જગ્યાએ સમજી લેવું જોઇએ. જેમ–" सुष्ठु पक्वमस्य ब्रह्मचर्यादिकं " એનો બ્રહ્મચર્ય આદિ સદ્‌ગુણ સારી રીતે પરિપક્વ થયેલ છે, ઈતિ, " सुष्ठु छिन्नं अनेन स्नेहबन्धनम् " ઈતિ, એણે સ્નેહનું બંધન સારી રીતે કાપી નાખેલ છે "स्वायत्तीकृतं अनेन ज्ञानादिरत्नत्रयं" ઈતિ, એણે જ્ઞાનાદિક રત્નત્રયને સારી રીતે સ્વાધીન કરી લીધેલ છે. ' सुष्ठुनष्टमस्याप्रमत्त साधोः कर्मजालम् " આ અપ્રમત્ત સાધુની કર્મજાળ સારી રીતે નષ્ટ થઈ ચુકેલ છે, " सुष्ठु मृतोऽयं पण्डितमरणेन " ઈતિ, પંડિત મરણથી એનું મૃત્યુ થયું એ ઘણું જ સારું થયું, " सुष्ठु मनोज्ञा अस्य साधोः क्रिया " ઈતિ યદ્વા–

विनीताविनीतयोरुपदेशदाने यत् फलं गुरोर्भवति तदाह-

मूलम्—रमए पंडिए सासं, हयं भद्दं व वाहए।
वालं सम्मइ सासंतो, गलियस्सं व वाहए ॥३७॥

छाया—रमते पण्डितान् शासन्, हयं भद्रमिव वाहकः।
वालं श्राम्यति शासन्, गलिताश्वमिव वाहकः ॥ ३७ ॥

टीका—' रमए ' इत्यादि—

अत्र गुरुरिति कर्तृपदं प्रकरणवशाद्विज्ञेयम्। पण्डितान्=विनीतशिष्यान्, शासत् =शिक्षयन् गुरुः, रमते=सफलप्रयत्नतया प्रसन्नो भवतीत्यर्थः। क इव? भद्रं=जात्यं विनीतं, हयम्=अश्वं वाहयन्, वाहकः=अश्ववाह इव, यथा जात्याश्वं वाहयन्नश्ववाहः

यद्वा- 'सुलष्टा दीक्षायोग्या कन्येति' इसी साधु की क्रिया मनोज्ञ है अथवा यह कन्या दिक्षा योग्य है।

भावार्थ-सुकृत आदि शब्दों का प्रयोग यदि साधु सांसारिक कार्यों को लक्ष्य में रख कर करता है तो वह दोप का भागी होता है और इन्हीं शब्दों का प्रयोग यदि वह धार्मिक कार्यों को लक्ष्य में रखकर करता है तो उसको कोई दोप नहीं लगता है ॥३६॥

विनीत और अविनीत शिष्य को उपदेश देने में गुरु महाराज को जो फल प्राप्त होता है उसे इस गाथाद्वारा सूत्रकार कहते हैं-'रमए' इत्यादि.

अन्वयार्थ-गुरु महाराज (पंडिए-पंड़ितान्) विनीत शिष्यों को (सासं-शासत्) शिक्षा देते हुए (रमए-रमते) सफल प्रयत्नवाला होने से प्रसन्न होते हैं। जैसे-(भद्दं हयं व वाहए-भद्रं हयं इव वाहकः)

सुलष्ठा दीक्षायोग्या कन्येति" આ સાધુની ક્રિયા મનોજ્ઞ છે. અથવા આ કન્યા દિક્ષા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ—સુકૃત આદિ શબ્દોને પ્રયોગ જો સાધુ સંસારીક કાર્યોને લક્ષમાં રાખીને કરે છે તો તે દોષનો ભાગી બને છે અને એ જ શબ્દોનો પ્રયોગ જો તે ધાર્મિક કાર્યોને લક્ષમાં રાખીને કરે છે તો તેને કોઇ દોષ લાગતો નથી.॥૩૬॥

વિનીત અને અવિનીત શિષ્યને ઉપદેશ દેવામાં ગુરુ મહારાજને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એને આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર કહે છે.-रमए० ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—ગુરુ મહારાજ पडिए-पंडितान् વિનીત શિષ્યોને सासं-शासत् શિક્ષા આપતાં रमए-रमते સફળ પ્રયત્ન વાળા હોવાથી તેના ઉપર પ્રસન્ન થ

प्रसीदति तद्वदित्यर्थः। बालं=विनयरहितं शिष्यं, शासत्=शिक्षयन् गुरुः श्राम्यति= खिद्यते, क इव? गलिताश्वं=दुर्विनीतमश्वं बहुशः कशया ताडनेऽपि विपरीतगत्या पश्चाद्भागगमनादिकारिणमश्वं वाहयन्, वाहक इव। यथा दुर्विनीतमश्वं वाहयन् वाहकः खलु निष्फलप्रयत्नतया खेदं प्राप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

विनीत घोडे को इच्छित मार्ग पर चलाने रूप शिक्षा से घुड़सवार प्रसन्न होता है। (वालं-बालं) विनयरहितशिष्यको (सासंतो-शासत्) शिक्षा देते हुए गुरु महाराज (सम्मइ-श्राम्यति) खेदखिन्न होते हैं। जैसे- (गलियस्सं व वाहए-गलिताश्वं इव वाहकः) दुर्विनीत अश्वको वार २ कशा से ताडित करने पर सवार दुःखित होता है, क्यों कि दुर्विनीत अश्व को ज्यों २ चाबुक लगाते हैं त्यों २ वह पीछे उलटा हटता है। इससे सवार का प्रयत्न निष्फल होता है।

भावार्थ-विनीत शिष्य को दी गई शिक्षा सफलता का साधक होने से गुरु की प्रसन्नता का कारण होती है। अविनीत शिष्य को दी गई वही शिक्षा असफल होती है। अतः उस से उल्टा गुरु महाराज को खेदखिन्न ही होना पडता है। जैसे-विनीत अश्व इच्छित मार्ग पर चल कर अपने मालिक को प्रसन्न करता है और अविनीत अश्व कशाद्वारा ताडित होने पर भी विपरीत ही मार्ग पर चलता है, इस से सवार को उल्टा कष्ट उठाना पडता है ॥ ३७॥

જેમ भद्दं हयं ववाहए-भद्रंहयं इव वाहकः-વિનીત ઘોડાને ઈચ્છિત માર્ગ ઉપર ચલાવવા રૂપ શિક્ષાથી ઘોડેસ્વાર પ્રસન્ન થાય છે. बालं-बालं વિનય રહિત શિષ્યને सासंतो--शासत् શિક્ષા આપતાં ગુરુ મહારાજ सम्मइ-श्राम्यति ખેદ ખિન્ન બને છે, જેમ गलियस्सेव वाहए-गलिताश्वं इव वाहकः અવિનીત ઘોડાને ઘડી ઘડી ચાબખાથી મારવાની બાબતમાં સ્વારનું મન દુઃખીત બને છે. કેમ કે. અવિનીત ઘોડાને જેમ જેમ ચાબુક મારવામાં આવે છે તેમ તેમ તે પાછો પડે છે આથી સવારનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ બને છે.

ભાવાર્થઃ-વિનીત શિષ્ય ને આપવામાં આવેલ શિક્ષા સફળતાની સાધક બનવાથી ગુરુ મહારાજની પ્રસન્નતાનું કારણ બને છે, અવિનીત શિષ્યને આપ-વામાં આવતી એ જ શિક્ષા અસફળ બને છે, આથી ગુરુ મહારાજે ખેદ ખિન્ન બનવું પડે છે. જેમ-વિનીત ઘોડો ઈચ્છિત માર્ગે ચાલી પોતાના માલીકને પ્રસન્ન કરે છે, અને અવિનીત ઘોડો ચાબુકથી પીટવામાં આવવા છતાં પણ વિપરીત માર્ગ પર જ ચાલે છે જેનાથી સવારને ઉલ્ટાનું કષ્ટ જ ભોગવવું પડે છે. ॥૩૭॥

विनीताविनीतयोरुपदेशदाने यत् फलं गुरोर्भवति तदाह–

मूलम्—रमए पंडिए सासं, हयं भद्दं व वाहए ।
वालं सम्मइ सासंतो, गलियस्सं व वाहए ॥३७॥

छाया—रमते पण्डितान् शासन्, हयं भद्रमिव वाहकः ।
बालं श्राम्यति शासन्, गलिताश्वमिव वाहकः ॥ ३७ ॥

टीका—' रमए ' इत्यादि—

अत्र गुरुरिति कर्तृपदं प्रकरणवशाद्विज्ञेयम् । पण्डितान्=विनीतशिष्यान्, शासत्=शिक्षयन् गुरुः, रमते=सफलप्रयत्नतया प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । क इव ? भद्रं=जात्यं विनीतं, हयम्=अश्वं वाहयन्, वाहकः=अश्ववाह इव, यथा जात्याश्वं वाहयन्नश्ववाहः

यद्वा- 'सुलष्टा दीक्षायोग्या कन्येति' इसी साधु की क्रिया मनोज्ञ है अथवा यह कन्या दिक्षा योग्य है।

भावार्थ–सुकृत आदि शब्दों का प्रयोग यदि साधु सांसारिक कार्यों को लक्ष्य में रख कर करता है तो वह दोष का भागी होता है और इन्हीं शब्दों का प्रयोग यदि वह धार्मिक कार्यों को लक्ष्य में रखकर करता है तो उसको कोई दोष नहीं लगता है ॥३६॥

विनीत और अविनीत शिष्य को उपदेश देने में गुरु महाराज को जो फल प्राप्त होता है उसे इस गाथाद्वारा सूत्रकार कहते हैं–'रमए' इत्यादि.

अन्वयार्थ–गुरु महाराज (पंडिए–पंडितान्) विनीत शिष्यों को (सासं–शासत्) शिक्षा देते हुए (रमए–रमते) सफल प्रयत्नवाला होने से प्रसन्न होते हैं। जैसे–(भद्दं हयं व वाहए–भद्रं हयं इव वाहकः)

सुलष्ठा दीक्षायोग्या कन्येति" આ સાધુની ક્રિયા મનોજ્ઞ છે. અથવા આ કન્યા દિક્ષા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ—સુકૃત આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ જો સાધુ સંસારીક કાર્યોને લક્ષમાં રાખીને કરે છે તો તે દોષનો ભાગી બને છે અને એ જ શબ્દોનો પ્રયોગ જો તે ધાર્મિક કાર્યોને લક્ષમાં રાખીને કરે છે તો તેને કોઇ દોષ લાગતો નથી.॥૩૬॥

વિનીત અને અવિનીત શિષ્યને ઉપદેશ દેવામાં ગુરુ મહારાજને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એને આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર કહે છે.–रमए० ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—ગુરુ મહારાજ पडिए-पंडितान् વિનીત શિષ્યોને सासं-शासत् શિક્ષા આપતાં रमए-रमते સફળ પ્રયત્ન વાળા હોવાથી તેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે,

अयं भावः—दुर्विनीतशिष्यः खल्वेवं चिन्तयति-अयं गुरुर्मा केवलं खड्डुकादिभिः पीडयति न तु किमपि ममहितं चिन्तयतीति ॥ ३८ ॥

सविनयशिष्यस्य भावनामाह--

मूलम्—पुत्तो मे भाय णाइँत्ति, साहू कल्लाण मन्नई ।
पावंदिट्ठी उँ अप्पाणं, सांसं दासेत्ति मन्नई ॥३९॥

छाया—पुत्रो मे भ्राता ज्ञातिरिति, साधुः कल्याणं मन्यते ।
पापदृष्टिस्तु आत्मानं, शास्यमानं दास इति मन्यते ॥ ३९ ॥

टीका—'पुत्तो मे' इत्यादि—

अयं शिष्यः, मे=मम, पुत्रतुल्य इति, भ्राता=भ्रातृतुल्य इति, ज्ञातिः=ज्ञाति-

---

भावार्थ—उभयलोकसंबंधी हितकारक उपदेश देने पर भी अविनीत शिष्यकी दृष्टिमें वह गुरु महाराज के शिक्षावचन हितकारक प्रतीत न होकर केवल कष्टप्रद चपेटा आदिरूप ही प्रतीत होते हैं। वह ऐसा मानता है कि ये मुझे इस वहाने केवल पीडित ही करना चाहते हैं। क्यों कि इन्हों ने कभी भी मेरे हित का विचार ही नहीं किया है तो फिर ये मेरे हित की बुद्धि से अच्छी वात कहेंगे भी कैसे ॥ ३८ ॥

विनीत शिष्य की भावना कैसी होती है। इसको इस गाथाद्वारा सूत्रकार प्रकट करते हैं—'पुत्तो मे' इत्यादि।

अन्वयार्थ—जब गुरुमहाराज शिष्यों को शिक्षा देते हैं तव उनमें जो (साहू–साधुः) विनीत शिष्य होता है वह इस प्रकार विचार करता

ભાવાર્થ:—ઉભયલોક સંબંધી હિતકારક ઉપદેશ દેવા છતાં પણ અવિનીત શિષ્યની દૃષ્ટીમાં ગુરુ મહારાજનું તે શિક્ષા વચન હિતકારક ન ગણતાં કેવળ દુઃખદાયક તેમજ મુંજવનાર આદિરૂપ જ લાગે છે તે એવું માને છે કે, આ બહાના તળે તેઓ કેવળ પિડવાજ માગે છે. કેમકે, તેમણે કદી પણ મારા હિતનો વિચાર કર્યો નથી. તો તેઓ મારા હિતની ભાવનાથી સારી વાત કેવી રીતે કહે. ॥ ૩૮ ॥

વિનીત શિષ્યની ભાવના કેવી હોય છે-એને આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે. पुत्तो मे ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—જ્યારે ગુરુ મહારાજ શિષ્યને શિક્ષા આપે છે, ત્યારે એનામાં જે साहू-साधुः વિનીત શિષ્ય હોય છે તે એ પ્રકારનો વિચાર કરે છે કે, આ ગુરુ

गुरोः शिक्षावचने कुशिष्यस्य दुर्भावनामाह—

मूलम्—खड्डुया मे चवेडा में, अक्कोसा यें वहा यें मे ।
कल्लाणमणुसासंतो, पावदिट्ठित्ति मन्नई ॥ ३८ ॥

छाया—खड्डुका मे चपेटा मे, आक्रोशाश्च वधाश्च मे ।
कल्याणमनुशासतं, पापदृष्टिरिति मन्यते ॥ ३८ ॥

टीका—'खड्डुया' इत्यादि—

कल्याणं=लोकद्वयहितम्, अनुशासत् = शिक्षयन् गुरुः कुशिष्येण पापदृष्टिः= पापा=पापमयी दृष्टिर्यस्य स तथा, इति मन्यते–अयं गुरुर्मम हिंसकोऽस्तीति मन्यते। यतोऽनेन–मे=मम, खड्डुकाः=टक्करा आघाता दीयन्तेऽनेनेति शेषः। तथा मे=मम, चपेटाः=करतलाघाता दीयन्ते। च–पुनः, आक्रोशाः=परुषभाषणानि, च–पुनः, मे=मम, वधाः=दण्डादिघाताः क्रियन्ते।

जो कुशिष्य होता है उसे जब गुरु महाराज शिक्षा देते हैं तब उसकी क्या भावना होती है यह बात इस गाथा द्वारा प्रकट की जाती है–
'खड्डुया' इत्यादि.

अन्वयार्थ—अविनीत शिष्य (कल्लाणमणुसासंतो–कल्याणं अनुशासत्) उभयलोकसंबंधी हित शिक्षा देने वाले गुरु महाराज को (पावदिट्ठी–पापदृष्टिः) यह पापदृष्टि वाले मेरे घातक हैं (त्ति–इति) इस प्रकार समझता है। क्यों कि वह गुरु महाराज की शिक्षा सम्बन्धी बातों को इस प्रकार मानता है कि (खड्डुया मे चवेडा मे अक्कोसा य वहा य मे–खड्डुका मे चपेटा मे आक्रोशाश्च वधाश्च मे) ये मेरे लिये आघातस्वरूप हैं थप्पड़स्वरूप हैं, परुषभाषण–गाली–स्वरूप हैं, प्रहारस्वरूप हैं।

જે કુશિષ્ય હોય છે એને ગુરુ મહારાજ શિક્ષા આપે છે, ત્યારે તેની કેવી ભાવના હોય છે તે વાત આ ગાથા દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. खड्डुया० ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—અવિનીત શિષ્ય कल्लाणमणुसासंतो–कल्याणं अनुशासत् ઉભય લોક સંબંધી હિતશિક્ષા દેવાવાળા ગુરુ મહારાજને पावदिट्ठी–पापदृष्टिः એ પાપ દૃષ્ટીવાળા મારા ઘાતક છે त्ति–इति એ પ્રકારના સમજે છે. કેમ કે, ગુરુ મહારાજની શિક્ષા સંબંધી વાતોને એ પ્રકારે માને છે કે, खड्डुया मे चवेडा मे अक्कोसा य वहा य मे–खड्डुका मे चपेटा मे आक्रोशाश्च वधाश्च मे આ મારા માટે આઘાત સ્વરૂપ છે, થપ્પડ સ્વરૂપ છે, પ્રહાર સ્વરૂપ છે.

अथ विनयसर्वस्वमुपदिशति—

मूलम्—न कोवए आयरियं, अप्पाणं पि न कोवए।
बुद्धोवघाई न सिया, न सिया तोत्तगवेसए ॥४०॥

छाया—न कोपयेत् आचार्यम्, आत्मानमपि न कोपयेत्।
बुद्धोपघाती न स्यात्, न स्यात् तोत्रगवेषकः ॥ ४० ॥

टीका—'न कोवए' इत्यादि—

आचार्यं न कोपयेत्=क्रोधाविष्टं न कुर्यात्, आचार्यमित्युपलक्षणं तेन विनयार्हमुपाध्यायादिकमपि न कोपयेदित्यर्थः। आत्मानमपि न कोपयेत्–आचार्येण परुषभाषणादिभिः शिक्ष्यमाणमात्मानमपि कोपयुक्तं न कुर्यात्। अपिनाऽन्यस्यापि संग्रहः अन्यं कमपि न कोपयेदित्यर्थः॥

यतः—मासोपवासनिरतोऽस्तु तनोतु सत्यं,
ध्यानं करोतु विदधातु बहिर्निवासम्।
ब्रह्मव्रतं धरतु भैक्षरतोऽस्तु नित्यं,
रोषं करोति यदि सर्वमनर्थकं तत् ॥ १ ॥

कथंचित् कोपावेशेऽपि बुद्धोपघाती न स्यात्–आचार्योपघातको न भवेत्।

अब विनय का सारांश कहते हैं—'न कोवए' इत्यादि.

अन्वयार्थ—(आयरियं न कोवए–आचार्यं न कोपयेत्) विनीत शिष्य का कर्तव्य है कि वह आचार्य को कभी भी कुपित न करे। (अप्पाणं पि न कोवए–आत्मानमपि न कोपयेत्) आचार्य महाराज जब कोई शिक्षा देवें उस समय अपनी आत्मा को भी कुपित न करे। यदि कदाचित् कोप का आवेश आ भी जावे तो उस समय (बुद्धोवघाई न सिया–बुद्धोपघाती न स्यात्) अपने आचार्य महाराज का उपघातक नहीं

હવે વિનયનો સારાંશ કહે છે.—न कोवए ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—आयरियं न कोवए–आचार्यान् न कोपयेत् विनीत શિષ્યનું એ કર્તવ્ય છે કે, તે આચાર્યને કદી પણ કોપિત ન કરે. अप्पाणं पि न कोवये–आत्मानमपि न कोपयेत् આચાર્ય મહારાજ જ્યારે કોઈ શિક્ષા આપે ત્યારે પોતાના આત્માને પણ કોપિત ન કરે. કદાચિત જો કોપનો આવેશ આવી પણ જાય તો તે સમયે बुद्धोवघाई न सिया–बुद्धोपघाती न स्यात् પોતાના આચાર્ય મહારાજનું

तुल्य इति गुरुर्जानाति, इत्येवं साधुः=विनयवान् शिष्यः कल्याणं=शुभं मन्यते-'अयं गुरुः पुत्रादिभावेन मामनुशास्ति' इति शुभभावनां करोतीत्यर्थः। कुशिष्यः पुनः किं मन्यते ? इत्याह–'पावदिट्ठी उ' इत्यादि। पापदृष्टिः=विनयरहितः शिष्यस्तु शास्यमानम् आत्मानं=मां दास इति गुरुर्जानाति, इत्येवं मन्यते। 'अयं गुरुर्नीचदृष्ट्याऽवमानयन्मां दासमिव तर्जयति' इत्यशुभभावनां करोतीत्यर्थः।

अन्ये तु सुपूविभक्तिव्यत्ययात् 'पुत्तो' इत्यस्य 'पुत्रमिव' 'भाय' इत्यस्य–'भ्रातरमिव' 'णाइ' इत्यस्य 'ज्ञातिमिव' इति द्वीतीयान्तार्थं कल्पयन्ति 'मे' इति द्वितोयान्तार्थकं च कल्पयन्ति तत्सर्वमनुचितम्–आगमोक्तपाठेऽर्थसंगतौ सत्यां तद्विपरीतार्थकल्पनायां भगवद्वचनविराधनाऽऽपत्तेः॥ ३९॥

है कि ये गुरु महाराज मुझे (पुत्तो मे–पुत्रः मे) यह शिष्य मेरे पुत्रतुल्य है (भाय–भ्राता) भाई के समान है (णाय–ज्ञातिः) ज्ञातिजनतुल्य है, ऐसा समझकर शिक्षा देते हैं, (त्ति–इति) इस प्रकार विनीत शिष्य (कल्लाण–कल्याणं) शुभ (मन्नइ–मन्यते) मानता है, अर्थात् विनीत शिष्य गुरु महाराज के प्रति कल्याण भावना करता है। और (पावदिट्ठी य–पापदृष्टिस्तु) जो अविनीत शिष्य होता है वह इस प्रकार विचारता है कि ये गुरुमहाराज (सासं अप्पाणं–शास्यमानमात्मानम्) शिक्षापाते हुए मुझको (दासे–दासः) यह दास है, इस प्रकार समझकर शिक्षा देते हैं (त्ति–इति) इस प्रकार (मन्नइ–मन्यते) अशुभ मानता है, अर्थात् अविनीत शिष्य गुरु महाराज के प्रति अशुभ भावना करता है। इस गाथा में विनीत और अविनीत शिष्य की भावना प्रदर्शित की है॥३९॥

મહારાજ મને पुत्तो मे–पुत्रः मे આ શિષ્ય મારા પુત્ર તુલ્ય છે भाय–भ्राता ભાઈની તુલ્ય છે णाय–ज्ञाति જ્ઞાતિ તુલ્ય છે. એવું સમજીને શિક્ષા આપે છે. त्ति–इति આ પ્રકારે વિનીત શિષ્ય कल्लाण मन्नइ–कल्याणं–मन्यते કલ્યાણકારક અને શુભકારક માને છે. અર્થાત્ વિનીત શિષ્ય ગુરુ મહારાજ તરફ ખૂબ ઉંચી ભાવના રાખે છે અને पावदिट्ठीय–पापदृष्टिस्तु જે અવિનીત શિષ્ય હોય છે તે એવા પ્રકારનું વિચારે છે કે, ગુરુ મહારાજ सासं अप्पाणं–शास्यमानमात्मानं શિક્ષા આપતી વખતે મને दासे–दासः આ દાસ છે, એવી રીતે સમજીને શિક્ષા આપે છે. त्ति इति આ પ્રકારે मन्नइ–मन्यते અશુભ માને છે. અર્થાત્ કુશિષ્ય, ગુરુ મહારાજ તરફ અશુભ ભાવના ભાવે છે. આ ગાથામાં શિષ્યની વિનીત અને અવિનીત ભાવના પ્રદર્શિત કરેલ છે. ॥૩૯॥

वुद्धोपघाती न स्यादिति यदुक्तं तत्र दृष्टान्तो वर्ण्यते—

अङ्गदेशे चम्पापुरीनगर्यां गणिगुणसमन्वितः प्रक्षीणप्रायकर्मा क्षीणजङ्घावलः कृतैकशिष्यमतिज्ञः कश्चिद् वीर्योल्लासनामक आचार्यः क्षुद्रमतिनाम्नैकेनैव शिष्येण

जो विनय के योग्य हैं उन्हें भी कुपित नहीं करना चाहिये, क्यों कि कोप अनेक अनर्थों की जड एवं समस्त उत्तम क्रियाओं का विनाशक माना गया है, कहा भी है—

"मासोपवासनिरतोऽस्तु तनोतु सत्यं,
ध्यानं करोतु विदधातु वहिर्निवासम्।
ब्रह्मव्रतं धरतु भैक्षरतोऽस्तु नित्यं,
रोपं करोति यदि सर्वमनर्थकं तत्" ॥ १ ॥

कोई भी व्यक्ति यदि मास मास खमण भी पारणा करता हो, सदा सत्य वोलता हो, ध्यान करता हो, वन में भी निवास करता हो, ब्रह्मचर्यव्रत का पालन करता हो, भिक्षावृत्ति करता हो परन्तु यदि रोप -कोप करता है तो उसकी ये समस्त क्रियाएँ व्यर्थ हैं॥ १ ॥

'वुद्धोपघाती नहीं होना चाहिये' ऐसा जो कहा है उसको दृष्टान्त से स्पष्ट करते हैं—

अंगदेश में चंपा नामकी नगरी थी। उसमें गणिगुणों से युक्त

કરવા જોઈએ. કેમકે, કોપ અનેક અનર્થોની જડ તેમજ સમસ્ત ઉત્તમ ક્રિયાઓને નાશ કરનાર મનાયેલ છે. કહ્યું પણ છે.—

मासोपवास निरतोऽस्तु तनोतु सत्यं,
ध्यानं करोतु विदधातु वहिर्निवासम्।
ब्रह्मवतं धरतु भैक्षरतोऽस्तु नित्यं,
रोपं करोति यदि सर्वमनर्थकं तत् ॥१॥

કોઈ પણ વ્યક્તિ કદાચ તે મહિના મહિનાના અપવાસ કરે, સદા સાચું બોલતો હોય, ધ્યાન કરતો હોય, વનમાં પણ રહેતો હોય, બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરતો હોય, ભિક્ષાવૃત્તિ કરતો હોય, પરંતુ તે જો ક્રોધ કરતો હોય તો તેની એ સઘળી ક્રિયાઓ વ્યર્થ છે.

બુદ્ધોપઘાતિ ન થવું જોઈએ, એવું જે કહેવામાં આવે છે એને દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.—

અંગ દેશમાં ચંપાપુરી નામની નગરી હતી, તેમાં ગણીગુણોથી યુક્ત

तथा तोत्रगवेषको न स्यात्-तोत्रं=तोदनं तत्सदृशस्य पीडोत्पादकस्य परुषभाषणाऽऽदेर्गवेषकः=अन्वेषको न भवेदित्यर्थः। अयं भावः-यथा-दुष्टस्तुरङ्गमो विपरीतगत्या प्रचलन् तोदनमन्वेषयति तद्वत् शिष्यः आचार्यस्य प्रेरणात्मकगवचनस्य गवेषको न भवेदिति।

होना चाहिये। तथा-(तोत्तगवेसए न सिया-तोत्रगवेषकः न स्यात्) तोत्रगवेषक भी नहीं होना चाहिये-अर्थात् गुरु महाराज को वार २ प्रेरणा करने की आवश्यकता नहीं होने दे। तात्पर्य इसका यह है कि शिष्य को यह चाहिये कि जिस समय आचार्य महाराज अपने लिये परुष भाषण आदि रूप में भी यदि शिक्षात्मक वचन कहें तो उस समय वह उनके प्रति ऐसा व्यवहार न करे कि जिससे वे कुपित हो जावें, तथा स्वयं भी अपनी आत्मा को उनके व्यवहार से अप्रसन्न न रखे। तथा ऐसी चेष्टा भी उसको नहीं करना चाहिये कि जिसमें आचार्य महाराज का उपघात हो। जिस प्रकार दुष्ट घोडा विपरीत चाल से चलता हुआ अपने मालिक को पद २ पर दुःखित किया करता है उसी प्रकार उनकी इच्छा के विरुद्ध चलकर शिष्यको उन्हें कभी भी दुःखित नहीं करना चाहिये। सूत्र में जो अपि-शब्द आया है वह इस बात का सूचक है कि शिष्य को अपने आचार्य महाराज से अतिरिक्त और भी किसी को व्यथित नहीं करना चाहिये। तथा उपाध्याय आदि

અપમાન કરનાર ન થવો જોઈએ. તથા तोत्तगवेसए न सिया-तोत्रगवेषकः न स्यात् તોત્રગવેષક પણ ન બનવું જોઇએ. અથવા-ગુરુ મહારાજે વારંવાર પ્રેરણા કરવી પડે તેવું ન થવા દે. જે સમયે આચાર્ય મહારાજ પોતાના માટે પરૂષ ભાષણ આદિ રૂપથી પણ કદાચ શિક્ષાત્મક વચન કહે તો તે વખતે તે તેમના પ્રત્યે એવો વહેવાર ન કરે કે, જેથી ગુરુ મહારાજે ક્રોધિત બનવું પડે. તથા તેમના વહેવારથી પોતાની જાતને પણ અપ્રસન્ન ન રાખે. તથા એવી ચેષ્ટા પણ તેણે ન કરવી જોઈએ કે જેમાં આચાર્ય મહારાજનું અપમાન હોય, જે પ્રકાર દુષ્ટ ઘોડો વિપરીત ચાલથી ચાલીને પોતાના માલીકને પગલે પગલે દુઃખિત કર્યા કરે છે તેવી રીતે, તેમની ઈચ્છાની વિરૂદ્ધ ચાલીને શિષ્યે તેમને કદી પણ દુઃખી ન કરવા જોઈએ. સૂત્રમાં જે 'અપિ' શબ્દ આવેલ છે તે આ વાત સૂચન કરે છે કે શિષ્યે પોતાના ગુરુ મહારાજ કે બીજા કોઇને પણ દુઃખ ન પહોંચાડવું જોઇએ. તથા ઉપાધ્યાય આદિ જે વિનયને યોગ્ય છે તેમને પણ પિત. ન

पथ्यं चतुर्विधमशनादिकं श्रावकजनैरुदारभावैरनुदिनं दीयमानमुपादाय तस्मै नार्पयति स्वयमेव तदश्नाति।

अन्तं प्रान्तं रूक्षं शुष्कं कुपथ्यमशनादिकमानीय गुरवे प्रयच्छति। वदति च-किमिह कुर्मो वयम्। ईदृशीं दशामुपगतानां भवतां योग्यमशनादिकं विद्यमानमपि नामी विवेकविकलाः श्रावका दातुमिच्छन्ति। श्रावकान् कथयति च-ममाचार्याः खलु परमनिःस्पृहतया स्वशरीरयात्रामप्यचिन्तयन्तः मणीतं भक्तपानं ग्रहीतुं नेच्छन्ति

और दूसरी जगह भी चल फिर सकें। इस प्रकार विचार कर उसने ऐसा काम करना प्रारंभ किया कि-श्रावकों से जो आचार्य की अवस्था अनुरूप स्निग्ध, मधुर, मनोज्ञ, सरस चतुर्विध आहार इसे भिक्षा में मिलता वह स्वयं खा जाता और गुरु महाराज को अन्तप्रान्त, रूक्ष शुष्क एवं कुपथ्यरूप आहार लाकर देता। जब गुरु महाराज पूछते तो कहने लगता कि महाराज हम इस में क्या करें। यहां के श्रावक आपकी ऐसी अवस्था को देखकर असंतुष्ट हो गये हैं, इसी लिये वे अपने घर में होते हुए भी योग्य अशनादिक को देना नहीं चाहते। जब श्रावक उससे पूछते तो कहता कि हमारे ये आचार्य महाराज अब बिलकुल शिथिलशरीर हो रहे हैं इसलिये उन्हें अपने शरीरमें अब कोई ममत्वपरिणति नहीं रही है। उन्हें तो जैसा भी आहार मिलजाता है वे उसे ले लेते हैं। वे नहीं चाहते कि हमारा यह शरीर अब और

રહી નથી કે એક સ્થળ ઉપરથી બીજા સ્થળે જરા પણ હાલી ચાલી શકે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી તેણે એવા કામનો પ્રારંભ કર્યો કે, શ્રાવકોથી આચાર્યની અવસ્થા અનુરૂપ જે સ્નિગ્ધ, મધુર, મનોજ્ઞ, સુરસ ચાર પ્રકારનો આહાર તેને ભિક્ષામાં મળતો તે સ્વયં ખાઈ જતો અને ગુરુ મહારાજને અન્ત, પ્રાન્ત, રૂક્ષ, શુષ્ક અને કુપથ્યરૂપ આહાર લાવી આપતો. ગુરુ મહારાજના પૂછવાથી તે કહેતો કે, મહારાજ હું એમાં શું કરૂં અહીંના શ્રાવકો આપની આવી અવસ્થા જોઈને અસંતુષ્ટ બની ગયા છે. આ માટે તેઓ પોતાના ઘરમાં હોવા છતાં પણ યોગ્ય આહાર આપવા ઈચ્છતા નથી. જ્યારે શ્રાવક તેને પૂછતા તો કહેતો કે, મારા આચાર્ય મહારાજ હવે બીલકુલ શિથીલ શરીરના બની ગયા છે આ માટે તેમને હવે પોતાના શરીરમાં કોઈ મમત્વ પરિણુતી રહી નથી. તેમને જેવો આહાર મળી જાય છે તેવો તે લ્યે છે. તે નથી ચાહતા કે મારૂં આ શરીર હવે વધુ વખત ટકયું રહે. આ માટે પ્રણીત

सह कृतस्थिरवास आसीत्। तत्रासौ शिष्यः प्रतिदिवसं संसारसागरोत्तारकं जन्ममरणोच्छेदकं सकलकर्मविध्वंसकं तीर्थकरगोत्रोपार्जकं गुरुवैयावृत्त्यं कुर्वाणो गुरुकर्मकत्वाद् दुर्लभबोधित्वाच्चैकदा मनसि चिन्तयति-'प्रक्षीणबलः स्थविरोऽयमस्माभिः कियत्कालमनुपालनीयः' इत्येवं विमृश्यासौ तद्वयोऽनुरूपं स्निग्धं मधुरं मनोज्ञं सुरसं

वीर्योल्लास नाम के आचार्य अपने प्रिय क्षुद्रमति नामक शिष्य के साथ स्थिरवास रहते थे। विशेष वृद्ध होने के कारण हलन-चलन आदि क्रियाएँ इनकी क्षीणप्राय हो चुकी थी। जंघा बल भी कम हो गया था। "मैं एक ही शिष्य करूँगा" ऐसी उनकी प्रतिज्ञा थी। उस के अनुसार उन्होंने क्षुद्रमति नामक एक ही शिष्य किया था, और उसी के साथ वे वहां रहा करते थे। शिष्य भी अपने गुरु महाराज की ठीक २ रीत से वैयावृत्य किया करता था। वैयावृत्य करना यह एक तप है इसके प्रभाव से प्राणी संसार समुद्र से पार हो जाता है। जन्म, मरण और जरा से विमुक्त हो जाता है। अष्ट कर्मों का विनाश भी इस वैयावृत्य के बल पर प्राणी कर देता है। इससे तीर्थंकरनामगोत्र का उपार्जन भी करता है। शिष्य गुरु कर्मा था। इस लिये वैयावृत्त्य करने पर भी इसे बोध का लाभ दुर्लभ हो रहा था। एक दिन शिष्य ने विचार किया कि हम इनकी अब कबतक वैयावृत्त्य करते रहेंगे। यह तो बिलकुल स्थविर हो चुके हैं। इन में तो अब इतनी भी शक्ति नहीं रही है जो ये यहां से

એક વિર્યોલ્લાસ નામના આચાર્ય પોતાના ક્ષુદ્રમતિ નામના શિષ્ય સાથે સ્થિર વાસ રહેતા હતા. ખૂબ વૃદ્ધ થઈ જવાના કારણે હલન ચલન આદિ ક્રિયાઓ તેઓ કરી શકતા નહીં. શરીરનું તેમજ જાંગોનું બળ પણ ક્ષિણ થઈ ગયું હતું. "હું એકજ શિષ્ય કરીશ" એવી તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી એ અનુસાર તેમણે એક જ શિષ્ય કરેલ હતો. જેનું નામ ક્ષુદ્રમતિ હતું તે શિષ્યની સાથે તે ચંપાપુરીમાં રહેતા હતા. શિષ્ય પણ પોતાના ગુરુમહારાજની યોગ્ય રીતે ચાકરી બરદાસ કરતો હતો. વૈયાવૃત્ય કરવું એ એક તપ છે. તેના પ્રભાવથી પ્રાણી સંસાર સમુદ્રથી પાર થાય છે. જન્મ મરણ અને જરાથી વિમુક્ત થઈ જાય છે. આઠ કર્મોનો વિનાશ પણ આ વૈયાવૃત્યના બળ ઉપર પ્રાણી પુરી દે છે. તેનાથી તીર્થંકર નામ ગોત્રનું ઉપાર્જન પણ કરે છે. શિષ્ય ગુરુ કર્મી હતો. આ માટે વૈયાવૃત્ય કરવા છતાં પણ એને બોધનો લાભ દુર્લભ થતો હતો. એક દિવસ શિષ્યે વિચાર કર્યો કે, હું કયાં સુધી આમની સેવા ચાકરી કરતો રહીશ. આ તો બીલકુલ સ્થવિર બની ગયા છે. એમનામાં એટલી પણ શકિત હવે

रस्माभिर्भवन्तः शिष्यश्च पीडनीयाः ? इति निवेद्य भक्तं प्रत्याख्याय स प्राणरहितो जातः। एवं क्षुद्रमतिशिष्यवत् साधुर्वृद्धोपघाती न भवेत् ॥ ४० ॥

आचार्ये कुपिते शिष्यकर्तव्यमाह--

मूलम्—आयरियं कुवियं नच्चा, पत्तिएण पसायए ।
विज्झविज्ज पंजलीउडो, वएज्ज न पुणुत्ति य ॥४१॥

छाया—आचार्यं कुपितं ज्ञात्वा, प्रीतिकेन प्रसादयेत ।
विध्यापयेत् प्राञ्जलिपुटः, वदेत न पुनरिति च ॥ ४१ ॥

टीका—'आयरियं इत्यादि ।

शिष्यः केनचित् स्वापराधेन आचार्यं कुपितम्=अपरितुष्टं ज्ञात्वा प्रीतिकेन=प्रीतिरेव प्रीतिकं तेन—प्रीतिजनकेन विनयभावेन यद्वा—'प्रतीतिकेन' इतिच्छाया; प्रतीतिकेन—विश्वासजनकेन वाक्येन तं प्रसादयेत्=प्रसन्नं कुर्यात्। 'प्रीतिकेन'

कहां तक कष्ट दिया जाय, अतः यही सर्वसुंदर मार्ग है कि संलेखना धारण करली जाय। ऐसा कह कर उन्होंने भक्तप्रत्याख्यान कर दिया और कुछ समय के बाद वे समाधिमरण को प्राप्त कर अपना कल्याण किया। इस कथा से शिष्य को यह शिक्षा लेनी चाहिये कि क्षुद्रमति शिष्य की तरह वह गुरु महाराज का प्राणप्रहारी न बने ॥४०॥

आचार्य महाराज के कुपित होने पर शिष्य का क्या कर्तव्य है सो कहते हैं-'आयरियं' इत्यादि.

अन्वयार्थ—शिष्य (कुवियं आयरियं नचा—कुपितं आचार्यं ज्ञात्वा। जब यह समझे कि आचार्य महाराज कुपित हैं उस समय वह (पत्तिएण पसायए—प्रीतिकेन प्रसादयेत्) प्रीतिजनक—विनयभाव से अथवा

સર્વ સુંદર માર્ગ છે કે, સંલેખણા ધારણ કરી દઉં એવું કહીને તેઓએ ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન કરી લીધું અને થોડા સમય બાદ સમાધી મરણને પ્રાપ્ત કરી. પોતાનું કલ્યાણ કર્યું. આ કથાથી શિષ્યે એ શિક્ષા લેવી જોઈએ કે, ક્ષુદ્રમતિ શિષ્યની માફક તે પોતાના ગુરુ મહારાજના પ્રાણ હરનાર ન બને. ॥ ૪૦ ॥

આચાર્ય મહારાજના ક્રોધિત થવાથી શિષ્યનું શું કર્તવ્ય છે. તે કહેવામાં આવે છે.—आयरियं–ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—શિષ્ય कुवियं आयरियं नच्चा–कुपितं आचार्यं ज्ञात्वा જ્યારે એવું સમજે કે આચાર્ય મહારાજ કુપિત છે તે સમય તે पत्तिएण पसायए–प्रीतिकेन प्रसादयेत् પ્રિતિજનક—વિનય ભાવથી અથવા વિશ્વાસ જનક વાક્યથી તેને પ્રસન્ન

किंतु संलेखनामेव कर्तुं व्यवस्यन्ति। ततः शिष्यवचनं निशम्य शोकार्त्तचेतसः श्रावकास्तमुपसृत्य सगद्गदं वदन्ति-भगवन्! कथमत्र भवद्भिरकाल एव संलेखना-विधिरारब्धः? न च वयं निर्वेदहेतवः, इति मन्तव्यम् यतः शिरःस्थिता अपि भवन्तो न भारमस्माकं कुर्वन्ति। इत्थं श्रावकाणां वचनं श्रुत्वाऽऽचार्येण विचारितम्—सर्वमेतच्छिष्यदुश्चरितम्-अलमस्य शिष्यस्याप्रीतिकरेण मम प्राणधारणेन, इति मनसि विचिन्त्य तेन श्रावकाणां शिष्यस्य च पुरस्तादुक्तम्-कियच्चिरमजङ्घै

अधिक समय तक टिका रहे। इस लिये प्रणीत रस वाले भक्त पान को लेने की वे अब चाहना ही नहीं करते है, किन्तु संलेखना धारण करने के लिये उद्यत हो रहे है, श्रावक जनों ने जब शिष्य के इन वचनों को सुना तो वे बहुत शोकार्त्त चित्त हो चिन्तित हुए और गुरु महाराज के समीप पहुँच कर गद्गद वाणी से कहने लगे कि-महाराज! अकाल में आप संलेखना क्यों धारण कर रहे हैं? हम लोग तो आपके लिये निर्वेद के कारण हैं नहीं-हमारे तो आप माथे पर भी बैठें तो भी आपका हमें कोई भार नहीं लग सकता है। आचार्य ने जब श्रावकों के इन वचनों को सुना तो वे बडे विचार में पड गये और मन में कहने लगे कि यह सब करतूत हमारे शिष्य की है, मालूम पड़ता है इस को मैं बहुत भारी हो रहा हूं। इस प्रकार सोच समझकर आचार्य ने शिष्य एवं श्रावकों के समक्ष कहा कि महानुभाव! अब हम से चलना फिरना बनता नहीं है, अतः ऐसी स्थिति में आप सब को एवं शिष्य को

રસવાળા ભક્ત પાનને લેવાની ચાહના હવે તેઓ કરતા નથી. પરંતુ સંલેખના ધારણ કરવામાં પ્રયત્નશીલ બની રહ્યા છે. શિષ્યનું આ કહેવું સાંભળી શ્રાવક-જનો ખૂબ શોકાતુર બન્યા અને ગુરુ મહારાજ પાસે જઈને ગદ્ગદ વાણીથી કહેવા લાગ્યા કે, મહારાજ! અકાલમાં આપ સંલેખના કેમ ધારણ કરી રહ્યા છો? અમે લોકો તો આપના માટે નિર્વેદના કોઈ કારણ નથી? આપ અમારા માથા ઉપર બેસો તો પણ અમને આપનો કોઈ ભાર લાગતો નથી. આચાર્યે શ્રાવકોનું જ્યારે આ પ્રકારનું કહેવું સાંભળ્યું તો તે વિચારમાં પડી ગયા અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, આ બધું કરતૂત મારા શિષ્યનું છે, એને હું ખૂબ ભાર રૂપ બની રહ્યો છું. આ પ્રકારનું સમજી વિચારીને આચાર્યે શિષ્ય તેમજ શ્રાવકોની સમક્ષ કહ્યું કે, મારાથી હાલીચાલી શકાતું નથી, આથી આવી સ્થિતીમાં આપ બધાને તથા શિષ્યને કયાં સુધી કષ્ટ આપ્યાં કરૂં. આથી એજ

रस्माभिर्भवन्तः शिष्यश्च पीडनोयाः ? इति निवेद्य भक्तं प्रत्याख्याय स प्राणरहितो जातः । एवं क्षुद्रमतिशिष्यवत् साधुर्वृद्धोपघाती न भवेत् ॥ ४० ॥

आचार्ये कुपिते शिष्यकर्तव्यमाह--

मूलम्—आयरियं कुवियं नच्चा, पत्तिएण पसायए ।
विज्झविज्ज पंजलीउडो, वएज्ज न पुणुत्ति य ॥४१॥

छाया—आचार्यं कुपितं ज्ञात्वा, प्रीतिकेन प्रसादयेत् ।
विध्यापयेत् प्राञ्जलिपुटः, वदेत न पुनरिति च ॥ ४१ ॥

टीका—' आयरियं इत्यादि ।

शिष्यः केनचित् स्वापराधेन आचार्यं कुपितम्=अपरितुष्टं ज्ञात्वा प्रीतिकेन= प्रीतिरेव प्रीतिकं तेन-प्रीतिजनकेन विनयभावेन यद्वा-'प्रतीतिकेन' इतिच्छाया; प्रतीतिकेन-विश्वासजनकेन वाक्येन तं प्रसादयेत्=प्रसन्नं कुर्यात्। ' प्रीतिकेन '

कहां तक कष्ट दिया जाय, अतः यही सर्वसुंदर मार्ग है कि संलेखना धारण करली जाय। ऐसा कह कर उन्होंने भक्तप्रत्याख्यान कर दिया और कुछ समय के बाद वे समाधिमरण को प्राप्त कर अपना कल्याण किया। इस कथा से शिष्य को यह शिक्षा लेनी चाहिये कि क्षुद्रमति शिष्य की तरह वह गुरु महाराज का प्राणप्रहारी न बने ॥४०॥

आचार्य महाराज के कुपित होने पर शिष्य का क्या कर्तव्य है सो कहते हैं-' आयरियं ' इत्यादि.

अन्वयार्थ—शिष्य (कुवियं आयरियं नच्चा-कुपितं आचार्यं ज्ञात्वा। जब यह समझे कि आचार्य महाराज कुपित हैं उस समय वह (पत्ति-एण पसायए-प्रीतिकेन प्रसादयेत्) प्रीतिजनक-विनयभाव से अथवा

સર્વ સુંદર માર્ગ છે કે, સંલેખણા ધારણ કરી દઉં એવું કહીને તેઓએ ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન કરી લીધું અને થોડા સમય બાદ સમાધી મરણને પ્રાપ્ત કરી. પોતાનું કલ્યાણ કર્યું. આ કથાથી શિષ્યે એ શિક્ષા લેવી જોઈએ કે, ક્ષુદ્રમતિ શિષ્યની માફક તે પોતાના ગુરુ મહારાજના પ્રાણ હરનાર ન બને. ॥ ૪૦ ॥

આચાર્ય મહારાજના ક્રોધિત થવાથી શિષ્યનું શું કર્તવ્ય છે. તે કહેવામાં આવે છે.—आयरियं-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—શિષ્ય कुवियं आयरियं नच्चा-कुपितं आचार्यं ज्ञात्वा જ્યારે એવું સમજે કે આચાર્ય મહારાજ કુપિત છે તે સમય તે पत्तिएण पसायए-प्रीतिकेन प्रसादयेत् પ્રિતિજનક—વિનય ભાવથી અથવા વિશ્વાસ જનક વાક્યથી તેને પ્રસન્ન

इत्यत्र रूढ्या नपुंसकत्वम्। प्राञ्जलिपुटः=कृताञ्जलिः सन् विध्यापयेत्=कथंचिदुत्थित-कोपवह्निं प्रशमयेत्। च=पुनः 'न पुनरेवं करिष्यामि' 'क्षन्तव्योऽयमपराधः' इति वदेत्। मानसिक-कायिक वाचिकोपायै गुरुः प्रसादनीय इति भावः ॥४१॥

अथ येन गुरोः कोप एव नोत्पद्येत तमुपायमाह—

मूलम्—धम्मज्जियं च ववहारं, बुद्धेहायरियं सया।
तमायरंतो ववहारं, गरहं नाभिगच्छइ ॥४२॥

छाया—धर्मार्जितश्च व्यवहारः बुद्धैः आचरितः सदा।
तमाचरन् व्यवहारं, गर्हां नाभिगच्छति ॥४२॥

टीका—' धम्मज्जियं ' इत्यादि- -

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् यः धर्मार्जितः=धर्मेण क्षान्त्यादिना अर्जितः=उपार्जितः, च-पुनः सदा=सर्वकालं बुद्धैः=तत्त्वविद्भिः आचरितः=सेवितः, व्यवहारः=

-विश्वासजनक वाक्य से उन्हें प्रसन्न करे। और (पंजलीउड़ो विज्झविज्ज -प्राञ्जलिपुटः विध्यापयेत्) दोनों हाथ जोड़कर उनकी कथंचित् उत्थित कोपाग्नि को बुझावे। उस समय वह ऐसा (वएज्ज-वदेत्) कहे कि (न पुणुत्ति य-न पुनरिति च) हे गुरु महाराज अब ऐसा व्यवहार नहीं करने का भाव है अतः अब यह मेरा अपराध आप क्षमा करें। मन से वचन से एवं काया से जैसे भी बने उस प्रकार के उपायों से गुरु महाराज को प्रसन्न कर लेना चाहिये॥ ४१॥

अब सूत्रकार ' गुरु महाराज को कोप ही न उत्पन्न हो सके ऐसा उपाय बतलाते हैं—'धम्मज्जियं इत्यादि.

अन्वयार्थ—जो (धम्मज्जियं-धर्मार्जितः) उत्तम क्षमा आदि धर्मों

करे. पंजलिउडो विज्झ विज्ज-प्राञ्जलिपुटः विध्यापयेत् અને બન્ને હાથ જોડીને તેમની કથંચિત્ ઉત્થિત કોપાગ્નિને બુઝાવે. એ સમય તે એવું वएज्ज-वदेत् કહે કે, न पुणुत्ति य-न पुनरिति च હે ગુરુ મહારાજ હવે હું એવું કદી નહીં કરૂં આથી હવે આપ આ મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. મન વચન અને કાયાથી જેવું પણ બને એ પ્રકારના ઉપાયોથી ગુરુ મહારાજને પ્રસન્ન કરી લેવા જોઈએ. ॥ ४१ ॥

હવે સૂત્રકાર 'ગુરુ મહારાજને કોપજ ન ઉત્પન્ન થાય' એવો ઉપાય બતાવે છે.-धम्मज्जियं ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—જે धम्मज्जियं-धर्मार्जितम् ઉત્તમ ક્ષમા આદિ ધર્મોથી અર્જીત કર-

मोक्षार्थी कर्तव्यः प्रतिलेखनादिरूपः, अस्ति, तं व्यवहारम्–आचरन् साधुः, गर्हाम्–निन्दाम्–'अविनीतोऽयम्' इत्यादिरूपां नाभिगच्छति=न प्राप्नोति। एवं कृते गुरोः कोपोत्पत्तिर्न भवतीति भावः।

'धम्मज्जियं' इत्यादौ प्रथमार्थे द्वितीया आर्षत्वात्। 'धम्मज्जियं' इति विशेषणं प्रतिलेखनादिव्यवहारस्य शास्त्रानुकूलतां दंभसंमानाद्यर्थं कृतव्यवहारस्य परिहार्यतां च बोधयति। 'बुद्धेहायरियं' इति विशेषणं व्यवहारस्य शासनसंप्रदायानुगतत्वं सूचयति ॥ ४२ ॥

मूलम्—मणोगयं वक्कगयं, जाणित्तायरियस्स उ।
तं परिगिज्झ वायाए, कम्मुणा उववायए ॥४३॥

के द्वारा अर्जित किया है, तथा (सया–सदा) सर्व काल (बुध्धेहायरियं–बुद्धैः आचरितः) तीर्थंकर गणधारों के द्वारा आचरित–सेवित हुआ है ऐसा यह (ववहारं–व्यवहारः) प्रतिलेखनादिरूप कर्तव्य है। (तं ववहारं आयरंतो–तं व्यवहारम् आचरन्) उस व्यवहार को अपने आचरण में लाने वाला साधु (गरहं–गर्हां) 'यह अविनीत है' इत्यादिरूप निन्दा को (नाभिगच्छइ–नाभिगच्छति) प्राप्त नहीं करता है। "धम्मज्जियं" यह पद यह सूचित करता है कि प्रतिलेखनादिकरूप जो व्यवहार है वह शास्त्रानुकूल है, तथा दंभ एवं सम्मान आदि के निमित्त जो व्यवहार किया जाता है वह परिहार्य है। "बुद्धेहायरियं" यह पद 'यह व्यवहार तीर्थंकर एवं गणधरों की परंपरा से चला आ रहा है अतः प्रामाणिक हैं' यह सूचित करता है ॥ ४२ ॥

વામાં આવેલ છે તથા सया–सदा સર્વ કાળ बुद्धेहायरियं–बुद्धः आचरितः તીર્થંકર ગણધરોથી સેવીત થયેલ છે એવાં આ ववहारं–व्यवहारः પ્રતિલેખનાદિરૂપ કર્તવ્ય છે. આ વ્યવહારને પોતાના આચરણમાં લાવનાર સાધુ गरहं-गर्हां 'આઅવિનીત છે' ઈત્યાદિ રૂપ નિંદાને नाभिगच्छइ–नाभिगच्छति પ્રાપ્ત કરતા નથી. धम्मज्जियं આ પદથી એ સૂચિત થાય છે કે પ્રતિલેખનાદિક રૂપ જે વ્યવહાર છે તે શાસ્ત્રાનુકૂળ છે. તથા દંભ અને સમ્માન આદિ નિમિત્ત જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે પરિહાર્ય છે "बुद्धेहायरियं" આ પદથી આ વ્યવહાર તીર્થંકર તેમજ ગણધરોની પરંપરાથી ચાલ્યો આવે છે આથી તે પ્રમાણીક છે એવું સૂચિત કરવામાં આવે છે. ॥ ૪૨ ॥

छाया—मनोगतं वाक्यगतं, ज्ञात्वा आचार्यस्य तु।
तत् परिगृह्य वाचा, कर्मणा उपपादयेत् ॥४३॥

टीका—'मणोगयं' इत्यादि—

आचार्यस्य मनोगतं=मनसि वर्तमानं, तथा वाक्यगतं=वचसि स्थितं तु शब्दात् कायगतमपि कार्यं पूर्वं ज्ञात्वा, पश्चात् तत्=कार्यं वाचा परिगृह्य=अङ्गीकृत्य, 'अहमेतत् कार्यं करोमि' इत्युक्त्वा शिष्यः कर्मणा=कायिकया क्रियया, उपपादयेत्=संपन्नं कुर्यात्। यत् कार्यं गुरोर्मनसि विद्यमानं, 'कार्यमिदं क्रियताम्' इत्यादिना वचसा वाऽभिहितं, गुरुणा क्रियमाणं वा यत् कार्यं तद् गुरुहस्तादुपादाय त्वरितमेव सुशिष्येण संपादनीयमिति भावः ॥४३॥

'मणोगयं' इत्यादि.

अन्वयार्थ—(आयरियस्स मणोगयं वक्कगयं-आचार्यस्य मनोगतं वाक्यगतं) आचार्य महाराज के मनोगत एवं वाक्यगत "तु" शब्द से कायगत कार्य को (जाणित्ता-ज्ञात्वा) पहिले जानकर पश्चात् (तं-तत्) उस कार्य को (वायाए-वाचा) वाणी से (परिगिज्झ-परिगृह्य) अंगीकार कर के शिष्य (कम्मुणा-कर्मणा) कायसंबंधी क्रिया द्वारा (उववायए-उपपादयेत्) उस कार्य को कर देवे। जो कार्य गुरु के मन में स्थित हो-गुरु ने जिस कार्य को करने का विचार किया हो 'इदं कार्यम् क्रियताम्' यह काम करो' इस प्रकार जिस कार्य को करने के लिये उन्होंने कहा हो, अथवा गुरु महाराज जिस कार्य को स्वयं अपने हाथ से कर रहे हों तो विनयी शिष्य का कर्तव्य है कि वह उस कार्य को शीघ्र ही स्वयं संपादित करे। और गुरु महाराज करते हों तो उनके हाथ से लेकर स्वयं करने लग जाय ॥ ४३ ॥

मणोगयं-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—आयरियस्स मनोगयं वक्कगयं-आचार्यस्य मनोगतं वाक्यगतं આચાર્ય મહારાજના મનોગત્ અને વાકયગત "तु" શબ્દથી કાયગત કાર્યને जाणित्ता-ज्ञात्वा પહેલાં જાણીને પછીથી तं-तत् તે કાર્યને वायाए-वाचा વાણીથી परिगिज्झ-परिगृह्य અંગિકાર કરીને શિષ્ય कम्मुणा-कर्मणा કાય સંબંધી ક્રિયા દ્વારા उववायए-उपपादयेत् એ કાર્ય કરી દે. જે કાર્ય ગુરુના મનમાં સ્થિત હોય, ગુરુએ જે કાર્ય કરવાનો વિચાર કર્યો હોય, "આ કામ કરો." આ પ્રકાર જે કાર્યને કરવા માટે પોતે પોતાના હાથથી કરી રહ્યા હોય તો વિનયી શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે એ તે કાર્યને તુરત જ પોતે ઉપાડી લે અને ગુરુ મહારાજ કરતા હોય તો તેમના હાથમાંથી લઈને પોતે કરવા લાગી જાય. ॥ ૪૩ ॥

मूलम्—वित्ते अचोइए निच्चं, खिप्पं हवइ सुचोइए ।
जहोवइट्टं सुकयं, किच्चाइं कुव्वई सया ॥४४॥

छाया—वित्तः अनोदितः नित्यं, क्षिप्रं भवति सुनोदितः ।
यथोपदिष्टं सुकृतं, कृत्यानि करोति सदा ॥ ४४ ॥

टीका—' वित्ते ' इत्यादि—

वित्तः=विनयादिगुणेन प्रसिद्धः शिष्यः, अनोदितः=अप्रेरित एव गुरुकार्येषु नित्यं=सर्वदा, प्रवर्तते। कदाचित् स्वयमेव कार्यं कुर्वाणः सुनोदितः=गुरुणा सुष्ठु प्रेरितश्चेत् स विनयवान् शिष्यः क्षिप्रं=क्षिप्रकृद् शीघ्रमेव-कार्यकारी भवति। अयं भावः—कार्यं कुर्वन् आचार्येण प्रेरितश्चेद् एवं न ब्रूते—'अहं तु कार्यंकरोम्येव, किं

' वित्ते ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(वित्ते-वित्तः) विनय आदि गुणों से प्रसिद्ध शिष्य (अचोइए-अनोदितः) विना कहे ही-प्रेरणाकिये विना ही-अपने गुरु महराज के कार्यों में (निच्चं-नित्यं) सर्वदा प्रवृत्ति शील रहा करता है। (सुचोइए-सुनोदितः) गुरु महाराज अपने कार्य को करने की प्रेरणा करें तो विनयवान् शिष्य का कर्तव्य है कि वह (खिप्पं हवइ-क्षिप्रं भवति) गुरु महाराज का कार्य यतनापूर्वक शीघ्र करे। ऐसा शिष्य गुरु महाराज जब कार्य करने के लिये कहते हैं तब ऐसा नहीं कहता है कि ' मैं तो कार्य कर ही रहा हूं आप क्यों कहते हैं '। वह तो (सया-सदा) सर्वदा जो कुछ भी करने को कहा जाता है उसे ही कहने के अनुसार (सुकयं-सुकृतं) जैसे वह अच्छी रीति से हो सकता है उसी

वित्ते इत्यादि–

અન્વયાર્થ—वित्त-वित्तः વિનય આદિ ગુણોથી પ્રસિદ્ધ શિષ્ય अचोइए-अनोदितः કહ્યા વગર પ્રેરણા કર્યા વગર-પોતાના ગુરુ મહારાજના કાર્યોમાં निच्चं-नित्यं સદા સર્વદા પ્રવૃતિશીલ રહ્યા કરે છે. सुचोइए-सुनोदितः ગુરુ મહારાજ પોતાનું કાર્ય કરવા માટે પ્રેરણા કરે તો વિનયવાન શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે खिप्पं हवइ-क्षिप्रं भवति ગુરુ મહારાજના તે કાર્યને યત્નાપૂર્વક તુરત જ કરવા માંડે. વિનયી શિષ્ય ગુરુ મહારાજના તરફથી કામ માટેનું સૂચન થતાં એવું કદી પણ કહેતા નથી કે, હું કામ તો કરી રહ્યો છું, આપ શા માટે કહો છો. તે તો सया-सदा સર્વદા એને જે કાંઈ કહેવામાં આવે તે કામ તે કહેવા અનુસાર सुकयं-सुकृतं જેમ તે સારી રીતે થઈ શકે એ રીતે किच्चाइं कव्वइ-कृत्यानि

भवद्भिः प्रलप्यते?' इति। यथोपदिष्टम्=उपदिष्टमनतिक्रम्य सर्वमुपदिष्टं कार्यं, सुकृतं =सुष्ठु कृतं, यथा स्यात्, तथा कार्याणि=सर्वाणि गुरुकार्याणि, सदा=सर्वकालं, करोति=संपादयति। गुरुकार्येष्वालस्यं न विधेयं प्रसन्नभावेन तदेव कार्यं सत्वरं करणीयमिति भावः॥ ४४॥

अध्ययनार्थमुपसंहरन्नाह—

मूलम्—नच्चा नमइ मेहावी, लोए कित्ती से जायए।
हवइ किच्चाण सरणं, भूयाणं जगई जहा ॥४५॥

छाया—ज्ञात्वा नमति मेधावी, लोके कीर्तिस्तस्य जायते।
भवति कृत्यानां शरणं, भूतानां जगती यथा॥ ४५॥

टीका—'नच्चा' इत्यादि—

मेधावी=मर्यादावर्ती शिष्यः, ज्ञात्वा=अनन्तरोक्तं सर्वमध्ययनार्थमवगम्य, नमति=नम्रीभवति विनयवान् भवतीत्यर्थः, स्वकर्तव्यकरणं प्रति सादरमुद्यतो भवतीति यावत्। विनयस्य फलमाह—'लोए' इत्यादि। लोके तस्य कीर्तिः–

रीति के माफिक (किच्चाइं कुव्वइ–कृत्यानि करोति) उन सब कार्यो को सुसंपादित करता है। गुरु महाराज के कार्यों में कभी भी आलस्य नहीं करना चाहिये प्रत्युत प्रसन्नचित्त से जो कुछ भी करने को कहा जाय वह शीघ्र ही कर देना चाहिये॥ ४४॥

अब अध्ययन के अर्थ का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं–'नच्चा' इत्यादि।

अन्वयार्थ––(मेहावी–मेधावी) मर्यादावर्ती शिष्य (नच्चा–ज्ञात्वा) अनन्तरोक्त इस समस्त अध्ययन के अर्थ को जानकर (नमइ–नमति) अवश्य विनयी होता है। अर्थात् अपने कर्तव्य को निभाने के लिये सादर उद्यत हो जाता है। (से लोए कित्ती जायए–तस्य लोके कीर्तिः

करोति ते બધાં કામો સારીરીતે કરતો રહે છે. ગુરુ મહારાજના કામોમાં કદી પણ આળસ શિષ્યે ન કરવી જોઈએ. જે કાંઈ કરવાનું કહેવામાં આવે તે પ્રસન્ન ચિત્તે શીઘ્ર કરી દેવું જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

હવે અધ્યયનના અર્થનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે—नच्चा इत्यादि–

અન્વયાર્થ—मेहावी–मेधावी મર્યાદાવર્તી શિષ્ય नच्चा–ज्ञात्वा અનન્તરોક્ત આ સમસ્ત અધ્યયનના અર્થને જાણીને नमइ–नमति અવશ્ય વિનયી બને છે. અર્થાત્ પોતાના કર્તવ્યને નિભાવવા માટે સાદર ઉદ્યત રહે છે. से लोए कित्ति

'अनेन सफलीकृतं जन्म, छिन्नं च दुश्छेद्यं कर्मबन्धनं निस्तीर्णश्च दुस्तरः संसार-सागरः' इत्यादिरूपा, जायते=प्रादुर्भवति, अपि च-स कृत्यानां=आचार्याणां शरणम्=आश्रयो भवति, यथा जगती=पृथिवी, भूतानां=प्राणिनां शरणम्=आधारोऽस्ति तद्वत् ॥ ४५ ॥

मूलम्—पुज्जा जस्स पसीयंति, संबुद्धा पुव्वसंथुया ।
पसन्ना लाभइस्संति, विउलं अट्ठियं सुयम् ॥४६॥

छाया—पूज्या यस्य प्रसीदन्ति, संबुद्धाः पूर्वसंस्तुताः ।
प्रसन्ना लाभयिष्यन्ति, विपुलम् आर्थिकं श्रुतम् ॥ ४६ ॥

टीका—'पुज्जा' इत्यादि—

संबुद्धाः=सम्यग्ज्ञानवन्तः, पूर्वसंस्तुताः=पूर्वं सम्यक् प्रकारेण स्तुताः, श्रुतदा-

---

जायते) जो साधु अपने कर्तव्य को निभाता है उसका उसे यह फल मिलता है कि उसकी कीर्ति इस लोक में फैल जाती है। लोग कहने लग जाते हैं कि इसने अपने जन्म को सफल बना लिया है। दुश्छेद्य कर्मबन्धन इसने छेद डाला हैं। दुस्तर संसार सागर इसने पार कर लिया है। (जहा-यथा) जैसे-(जगई-जगती) पृथिवी (भूयाणं सरणं हवइ-भूतानां शरणं भवति) प्राणियों के लिये आधारभूत होती है, इसी तरह वह शिष्य भी (किच्चाण सरणं हवइ-कृत्यानां शरणं भवति) अपने आचार्य महाराज का आधार बन जाता है ॥४५॥

'पुज्जा' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(संबुद्धा-संबुद्धाः) पहिले-श्रुतदान के पहिले ही विनय-

---

लोके कीर्तिः जायते જે સાધુ પોતાના કર્તવ્યને નિભાવે છે એને તેનું એ ફળ મળે છે કે, તેમની કિર્તી આ લોકમાં ફેલાઇ જાય છે, લોકો કહેવા લાગે છે કે, આણે પોતાના જન્મને સફળ બનાવી લીધો છે. કર્મના બંધનને એણે તોડી નાખ્યાં છે, દુસ્તર સંસાર સાગર એણે પાર કરી લીધો છે. जहा-यथा જેમ-जगई-जगती પૃથ્વી भूयाणं सरणं हवइ-भूतामां शरणं भवति પ્રાણીઓને માટે આધારભૂત હોય છે, એજ રીતે તે શિષ્ય પણ પોતાના આચાર્ય મહારાજનો આશ્રય બની જાય છે. ॥૪૫॥

पुज्जा-इत्यादि—

અન્વયાર્થ—संबुद्धा-संबुद्धाः પહેલાં શ્રુતદાનના .પહેલાં-વિનયગુણથી

भवद्भिः प्रलप्यते ?' इति। यथोपदिष्टम्=उपदिष्टमनतिक्रम्य सर्वमुपदिष्टं कार्यं, सुकृतं =सुष्ठु कृतं, यथा स्यात्, तथा कार्याणि=सर्वाणि गुरुकार्याणि, सदा=सर्वकालं, करोति=संपादयति। गुरुकार्येष्वालस्यं न विधेयं प्रसन्नभावेन तदेव कार्यं सत्वरं करणीयमिति भावः॥ ४४॥

अध्ययनार्थमुपसंहरन्नाह—

मूलम्—नच्चा नमइ मेहावी, लोए किंत्ती से जायए।
हवइ किच्चाण सरणं, भूयाणं जगई जहा ॥४५॥

छाया—ज्ञात्वा नमति मेधावी, लोके कीर्तिस्तस्य जायते।
भवति कृत्यानां शरणं, भूतानां जगती यथा॥ ४५॥

टीका—'नच्चा' इत्यादि—

मेधावी=मर्यादावर्ती शिष्यः, ज्ञात्वा=अनन्तरोक्तं सर्वमध्ययनार्थमवगम्य, नमति=नम्रीभवति विनयवान् भवतीत्यर्थः, स्वकर्तव्यकरणं प्रति सादरमुद्यतो भवतीति यावत्। विनयस्य फलमाह—'लोए' इत्यादि। लोके तस्य कीर्तिः-

रीति के माफिक (किच्चाइं कुव्वइ–कृत्यानि करोति) उन सब कार्यों को सुसंपादित करता है। गुरु महाराज के कार्यों में कभी भी आलस्य नहीं करना चाहिये प्रत्युत प्रसन्नचित्त से जो कुछ भी करने को कहा जाय वह शीघ्र ही कर देना चाहिये॥ ४४॥

अब अध्ययन के अर्थ का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं- 'नच्चा' इत्यादि।

अन्वयार्थ--(मेहावी–मेधावी) मर्यादावर्ती शिष्य (नच्चा–ज्ञात्वा) अनन्तरोक्त इस समस्त अध्ययन के अर्थ को जानकर (नमइ–नमति) अवश्य विनयी होता है। अर्थात् अपने कर्तव्य को निभाने के लिये सादर उद्यत हो जाता है। (से लोए कित्ती जायए–तस्य लोके कीर्तिः

करोति ते બધાં કામો સારીરીતે કરતો રહે છે. ગુરુ મહારાજના કામોમાં કદી પણ આળસ શિષ્યે ન કરવી જોઈએ. જે કાંઈ કરવાનું કહેવામાં આવે તે પ્રસન્ન ચિત્તે શીઘ્ર કરી દેવું જોઈએ. ॥ ૪૪॥

હવે અધ્યયનના અર્થનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે—नच्चा इत्यादि-

અન્વયાર્થ—मेहावी–मेधावी મર્યાદાવતી શિષ્ય नच्चा–ज्ञात्वा અનન્તરોક્ત આ સમસ્ત અધ્યયનના અર્થને જાણીને नमइ–नमति અવશ્ય વિનયી બને છે. અર્થાત્ પોતાના કર્તવ્યને નિભાવવા માટે સાદર ઉદ્યત રહે છે. से लोए किति जायए–तस्य

'अनेन सफलीकृतं जन्म, छिन्नं च दुश्छेद्यं कर्मबन्धनं निस्तीर्णश्च दुस्तरः संसार-सागरः' इत्यादिरूपा, जायते=प्रादुर्भवति, अपि च-स कृत्यानां=आचार्याणां शरणम्=आश्रयो भवति, यथा जगती=पृथिवी, भूतानां=प्राणिनां शरणम्=आधारोऽस्ति तद्वत् ॥ ४५ ॥

मूलम्—पुज्जा जस्स पसीयंति, संबुद्धा पुव्वसंथुया ।
पसन्ना लाभइस्संति, विउलं अट्ठियं सुयम् ॥४६॥

छाया—पूज्या यस्य प्रसीदन्ति, संबुद्धाः पूर्वसंस्तुताः ।
प्रसन्ना लाभयिष्यन्ति, विपुलम् आर्थिकं श्रुतम् ॥ ४६ ॥

टीका—'पुज्जा' इत्यादि—

संबुद्धाः=सम्यग्ज्ञानवन्तः, पूर्वसंस्तुताः=पूर्वं सम्यक् प्रकारेण स्तुताः, श्रुतदा-

---

जायते) जो साधु अपने कर्तव्य को निभाता है उसका उसे यह फल मिलता है कि उसकी कीर्ति इस लोक में फैल जाती है। लोग कहने लग जाते हैं कि इसने अपने जन्म को सफल बना लिया है। दुश्छेद्य कर्मबन्धन इसने छेद डाला है। दुस्तर संसार सागर इसने पार कर लिया है। (जहा-यथा) जैसे-(जगई-जगती) पृथिवी (भूयाणं सरणं हवइ-भूतानां शरणं भवति) प्राणियों के लिये आधारभूत होती है, इसी तरह वह शिष्य भी (किच्चाण सरणं हवइ-कृत्यानां शरणं भवति) अपने आचार्य महाराज का आधार बन जाता है ॥ ४५ ॥

'पुज्जा' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(संबुद्धा-संबुद्धाः) पहिले-श्रुतदान के पहिले ही विनय-

---

लोके कीर्तिः जायते જે સાધુ પોતાના કર્તવ્યને નિભાવે છે એને તેનું એ ફળ મળે છે કે, તેમની કિર્તી આ લોકમાં ફેલાઇ જાય છે, લોકો કહેવા લાગે છે કે, આણે પોતાના જન્મને સફળ બનાવી લીધો છે. કર્મના બંધનને એણે તોડી નાખ્યાં છે, દુસ્તર સંસાર સાગર એણે પાર કરી લીધો છે. जहा-यथा જેમ-जगई-जगती પૃથ્વી भूयाणं सरणं हवइ-भूतामां शरणं भवति પ્રાણીઓને માટે આધારભૂત હોય છે, એજ રીતે તે શિષ્ય પણ પોતાના આચાર્ય મહારાજનો આશ્રય બની જાય છે. ॥ ૪૫ ॥

पुज्जा-इत्यादि—

અન્વયાર્થ—संबुद्धा-संबुद्धाः પહેલાં શ્રુતદાનના પહેલાં-વિનયગુણથી

कार्ये रुचिरिच्छा यस्य स मनोरुचिः-गुरुमनोऽनुवर्ती न तु स्वेच्छाचारी तिष्ठति= आस्ते तथा-तपःसमाचारीसमाधिसंवृतः-तपसोऽनशनादेर्द्वादशविधस्य समाचारी च समाधिश्च तपःसमाचारीसमाधी, ताभ्यां संवृतः=निरुद्धास्रवः, पञ्च व्रतानि=प्राणातिपातविरमणादीनि पञ्चमहाव्रतानि पालयित्वा=निरतिचारं समाराध्य महाद्युतिः =महती द्युति र्यस्य स महाद्युतिः=तपस्तेजःसमन्वितः, तेजोलेश्यापुलाकलब्ध्यादि सहितो भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

कार्य को संपादन करने की जिसकी इच्छा बनी रहती है-गुरु महाराज की इच्छानुसार चलने वाला, स्वेच्छाचारी नहीं। एवं (तवोसमायारिसमाहिसंवुडे-तपःसमाचारीसमाधिसंवृतः) अनशन आदि बारह प्रकार के तप के अनुष्ठान से, तथा चित्तकी शुद्धिरूप समाधि से जिसने आस्रव के द्वारको निरुद्ध कर दिया है (पंचवयाइं पालिया-पंचव्रतानि पालयित्वा) पांच प्राणातिपातविरमण आदि महाव्रतों का निरतिचार पालन करके (महज्जुई चिट्ठइ-महाद्युतिः तिष्ठति) तपस्तेज से समन्वित होता हुआ तेजोलेश्या एवंपुलाकलब्धि आदि से सहित होता है।

भावार्थ—गुरु महाराज के प्रसाद से जिसने श्रुतज्ञान प्राप्त कर लिया है ऐसा शिष्य शास्त्रसंमत अर्थ में विगतसंशयहोकर जनता द्वारा प्रसंशनीयज्ञानवाला माना जाता है। उसके वचन को जनता निस्संदेह अंगीकार कर लेनेमें निस्संकोचित हो जाती है। उसकी विनयादि

પોતાનો ગુરુ મહારાજના મનોનુકૂળ કાર્ય સંપાદન કરવાની ઇચ્છા જેની બની રહે છે. એવા ગુરુ મહારાજની ઇચ્છાનુસાર ચાલવાવાળા સ્વેચ્છાચારી નહિં એવા શિષ્ય કે જેણે तवोसमायारिसमाहिसंवुडे-तपः समाचारीसमाधिसंवृतः અનશન આદિ બાર પ્રકારનાતપના અનુષ્ઠાનથી તથા ચિત્તની શુદ્ધિરૂપ સમાધીથી જેણે આશ્રવના દ્વારને નિરૂદ્ધ કરી દીધાં છે, पंचवयाइं पालिया-पंचव्रतानि पालयित्वा પંચ પ્રાણુતિપાત વિરમણુ આદિ મહાવૃતોને નિરતિચાર પાલન કરી महज्जुई चिट्ठइ-महाद्युतिः तिष्ठवि તપસ્તેજથી સમન્વિત થઈ તેજો લેશ્યા એવં પુલાકલબ્ધિ આદિથી સહિત બને છે.

ભાવાર્થ—ગુરુ મહારાજના પ્રસાદથી શ્રુતજ્ઞાન જેણે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે એવા શિષ્ય શાસ્ત્રીય સંમત અર્થમાં વિગતસંશય બનીને જનતા દ્વારા પ્રશંસનીય જ્ઞાનવાળા માનવામાં આવે છે. એવા વચનને જનતા નિઃસંદેહ અંગીકાર કરવામાં સંકોચરહિત બની જાય છે. એની ક્રિયા-સંપત્તિથી ગુરુ મહારાજ

मूलम्—से देवगंधव्वमणुस्सपूइए, चइत्तु देहं मलपंकपूइयं ।
सिद्धे वा हवइ सासए, देवे वा अप्परए महिड्ढिए-त्ति बेमि ॥४८॥
[स सिद्धए वा हवए य सासए, सुरेय वा अप्परए महिड्ढि ए—त्तिवेमि]
॥ उत्तरज्झयणस्स पढमज्झयणं समत्तं ॥

छाया—स देव गन्धर्वमनुष्यपूजितः, त्यक्त्वा देहं मलपङ्कपूतिकम् ।
सिद्धो वा भवति शाश्वतः, देवो वा अल्परजा महर्द्धिक इति ब्रवीमि ॥४८॥
[स सिद्धो वा भवति च शाश्वतः, सुरश्च वा अल्परजा महर्द्धिकः—इति ब्रवीमि]

टीका—'स देवगंधव्व०' इत्यादि—

सः=पूर्वोक्तलक्षणविशिष्टो विनयवान् शिष्यः, इह लोके देवगन्धर्वमनुष्यपूजितः=देवैः=वैमानिक ज्योतिष्कैः, गन्धर्वैः—गन्धर्वनिकायो—पलक्षितैर्व्यन्तरभवनपतिभिः, मनुष्यैः=चक्रवर्त्यादिभिः पूजितः संमानितो भवति । यथा मलपङ्कपूतिकं=मलं=विण्मूत्रादिकं, तदेव पङ्कःकर्दमस्तेन पूतिकं=दुर्गन्धियुक्तंदेहम्=औदारिकं

क्रियासंपत्ति से गुरु महाराज उस पर सदा प्रसन्न रहा करते हैं। द्वादश प्रकार की तपस्या से वह कर्मों के आस्रव को रोकने वाला हो जाता है। पांच महाव्रतों की आराधना से उसका आत्मिक बल विशिष्ट होकर उसको तपस्तेज की लब्धि से संपन्न बना देता है ॥ ४७ ॥

'सदेव' इत्यादि ।

अन्वयार्थ-(स—सः) पूर्वोक्त लक्षणों से विशिष्ट विनयशाली शिष्य (देवगंधव्वमणुस्सपूइए—देवगंधर्वमनुष्य पूजितः) देव वैमानिक ज्योतिष्क देवों से गंधर्व—गंधर्वनिकाय से उपलक्षित व्यन्तर देवों से, एवं भवनपति-देवों से, तथा मनुष्यों—चक्रवर्ती आदि से पूजित होता है । तथा (मलपं-

એના પર સદા પ્રસન્ન રહ્યા કરે છે બાર પ્રકારની તપસ્યાથી તે કર્મના આશ્રવને રોકનાર બની જાય છે. અને પાંચ મહાવ્રતોની આરાધનાથી એનું આત્મિક બલ વિશિષ્ટ બને છે. અને આથી તેને તપસ્તેજની લબ્ધિ સંપન્ન બનાવે છે. ॥ ૪૭ ॥

"स देव ઈત્યાદિ—

અન્વયાર્થ—स-सः પૂર્વોક્ત લક્ષણુની વિશિષ્ટ વિનયશાળી શિષ્ય देव गंधव्व-मणुस्सपूइए-देव गंधर्व मनुष्य पूजितः દેવ—વૈમાનિક જ્યોતિષ્ક દેવો, ગંધર્વ—ગંધર્વ નિકાયથી ઉપલક્ષિત વ્યન્તર દેવ અને ભવનપતિ દેવો તથા મનુષ્યો—ચક્રવતી આદિથી પૂજીત બને છે. તથા मलपंक पूइयं देहं चइत्तु—मलपंकपूतिकं देहं त्यक्त्वा

मनुष्यशरीरं, त्यक्त्वा, शाश्वतः=सर्वकालावस्थायी जन्ममरणरहितः सिद्धो भवति। वा=अथवा, सावशेषकर्मा तु अल्परजाः=अल्पकर्मा महर्द्धिकः=महती=दिव्या ऋद्धिः=विमानादिसम्पत्, उपलक्षणेन दिव्यानि द्युतियशोवर्णबलवीर्यादीनि च यस्य स महर्द्धिकः, तत्र=द्युतिः-शरीराभरणकान्तिः, यशः=कीर्तिः, वर्णः=शुक्लादिः, बलं=शारीरिकपराक्रमः, वीर्यम्=आत्मबलम्, आदिपदेन-इतोऽन्यदपि संग्राह्यम्, एभिः संपन्नः, देवो भवति।

कपूइयं देहं चइत्तु-मलपंकपूतिकं देहं त्यक्त्वा) शुक्रशोणित से जन्य इस औदारिक शरीर का परित्याग कर (सासए सिद्धे हवइ-शाश्वतः सिद्धो वा भवति) अनंत काल तक सदा सिद्धि स्थान में रहने वाला सिद्ध परमात्मा हो जाता है। (वा) अथवा यदि वह सिद्ध नहीं बने तो (अप्परएमहिड्ढिए देवे वा हवइ-अल्परजाः महर्द्धिकः देवो वा भवति) अल्पकर्मा महर्द्धिक देव हो जाता है।

भावार्थ — पूर्वोक्तलक्षणविशिष्ट विनीत शिष्य देवादिक द्वारा पूज्य होता है, एवं इस अपवित्र औदारिक शरीर का परित्याग कर सिद्ध हो जाना है। यदि कर्म शेष रह जाय तो वह महाऋद्धिशाली देव होता है। यहां ऋद्धिसे द्युति, यश, वर्ण, बल, वीर्य इन सबका ग्रहण हुवा है। विमान आदि संपत्ति का नाम ऋद्धि है। शरीर एवं आभरण की कान्ति का नाम द्युति है। कीर्त्ति का नाम यश है। शरीर का जो शुक्ल आदि वर्ण है - उसका नाम वर्ण है। शारीरिक पराक्रम का नाम बल एवं आत्मजन्य शक्ति का नाम वीर्य है।

શુક્ર શોણિત જન્ય આ ઔદારિક શરીરનો પરિત્યાગ કરી सासए सिद्धे हवइ-शाश्वतः सिद्धो भवति અનન્તકાળ સુધી સદા સિદ્ધિ સ્થાનમાં રહેવાવાળા સિદ્ધ પરમાત્મા બની જાય છે. वा અથવા જો તે સિદ્ધ ન બને તો, અલ્પકર્મા મહર્દ્ધિક દેવ બની જાય છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત લક્ષણવિશિષ્ટ વિનીત શિષ્ય દેવાદિક દ્વારા પૂજ્ય બને છે. અને આ અપવિત્ર ઔદારિક શરીરનો પરિત્યાગ કરી કાં તો સિદ્ધ બની જાય છે. જો કર્મ શેષ રહી જાય તો તે મહાઋદ્ધિ શાળી દેવ બને છે. ઋદ્ધિથી દ્યુતિ, યશ, વર્ણ, બળ, વીર્ય, આ બધાનું ગાથામાં ગ્રહણ કરેલ છે, વિમાન આદિ સંપત્તિનું નામ ઋદ્ધિ છે. શરીર અને આભરણની કાન્તિનું નામ દ્યુતિ છે, કીર્તિનું નામ યશ છે. શરીરનો જે શુકલ આદિ વર્ણ છે-દ્રવ્ય લેશ્યા છે-એનું નામ વર્ણ છે. શારીરિક પરાક્રમનુ નામ બળ છે. અને

इति शब्दः समाप्तिबोधकः, अथवा 'इति' एवम्-अनुना प्रकारेण एतद् विनयश्रुताख्यमध्ययनं ब्रवीमि यथा भगवता कथितं तथा कथयामि न तु स्वबुद्धया परिकल्प्य किंचिद् ब्रवीमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीविश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषा-
कलितललितकलापालापक-प्रवि-शुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्माय-
कवादिमानमर्दक-श्रीशाहूछत्रपति-कोल्हापुरराजप्रदत्त-
"जैनशास्त्राचार्य"-पदभूषित-कोल्हापुर-राजगुरु-
बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य-
श्रीघासीलालव्रतिविरचितायां श्रीमदुत्तराध्ययन-
सूत्रस्य प्रियदर्शिन्याख्यायां व्याख्यायां
विनयसमाधिनामकं प्रथममध्ययनं
संपूर्णम् ॥ १ ॥

('त्तिबेमि'-इति ब्रवीमि) यह पद अध्ययनकी समाप्ति का सूचक है, इसका यह अर्थ है कि-श्री सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामी से कहते हैं कि हे जम्बू! यह विनयश्रुत नाम का अध्ययन जैसा भगवान से सुना है उसी तरह का मैंने कहा है। इस में अपनी बुद्धि से कल्पित कुछ नहीं कहा गया है ॥ ४८ ॥

विनयश्रुतनामक प्रथम अध्ययन सम्पूर्ण ॥ १ ॥

शक्तिनुं नाम वीर्य छे. "त्तिबेमि" 'इति ब्रवीमि' आ पद अध्ययननी समाप्तिनुं सूचक छे तेनो अर्थ आ छे के-श्री सुधर्मास्वामी जंबूस्वामीने कहे छे के हे जंबू! आ विनयश्रुत नामनुं अध्ययन जेवुं भगवानथी सांभळ्युं छे तेज प्रकारे में कह्युं छे. आमां पोतानी बुद्धिथी कल्पित कांई नथी कह्युं. ॥ ४८ ॥

॥ आ विनयश्रुत नामनुं प्रथम अध्ययन संपूर्ण ॥ १ ॥

द्वितीयाध्ययनम् ।

विनयश्रुताख्यं प्रथममध्ययनं वर्णितम्, इदानीं द्वितीयमध्ययनं प्रारभ्यते । अस्य चायमभिसम्बन्धः—इहानन्तराध्ययने विनयः सविस्तरं वर्णितः, स चानुकूलप्रतिकूलपरीषहजयनशीलैरेव कर्त्तुं शक्यते इति द्वितीयं परीषहाख्यमध्ययनं प्रारभ्यते— यद्वा—विनयाराधकाः प्रायः परीषहभाजो भवन्त्येवेति द्वितीयं परीषहाख्यमध्ययनं प्रारभ्यते, तस्येदमाद्यं सूत्रम्—

मूलम्—सुयं मे आउसं ! तेणं भगवया एवमक्खायं—इह खलु बावीसं परीसहा समणेणं भगवया महावीरेणं कासवेणं पवेइया, जे भिक्खू सोच्चा नच्चा जिच्चा अभिभूय भिक्खायरियाए परिव्वयंतो पुट्ठो नो विनिहन्नेज्जा ॥१॥

छाया—श्रुतं मे आयुष्मन् ! तेन भगवता एवमाख्यातम्—इह खलु द्वाविंशतिः परीषहाः श्रमणेन भगवता महावीरेण काश्यपेन प्रवेदिताः, यान् भिक्षुः श्रुत्वा ज्ञात्वा जित्वा अभिभूय भिक्षाचर्यायां परिव्रजन् स्पृष्टो नो विनिहन्येत ॥१॥

द्वितीय अध्ययन ।

विनयश्रुत नाम के प्रथम अध्ययन का वर्णन हुवा, अब सूत्रकार द्वितीय अध्ययन का वर्णन करते हैं । प्रथम अध्ययन के साथ इसका संबंध इस प्रकार है—प्रथम अध्ययन में विस्तारपूर्वक विनयधर्म का वर्णन करने में आया है । उस विनयधर्म की आराधना परीषहों को जीतने वाला ही कर सकता है, और विनयशील को प्रायः परीषह उत्पन्न होते ही हैं इसलिए अब परीषहाध्ययन कहते हैं जिसका यह प्रथमसूत्र है—"सुयंमे" इत्यादि ।

બીજું અધ્યયન

વિનય શ્રુત નામના પ્રથમ અધ્યયનનું વર્ણન પુરૂં થયું હવે સૂત્રકાર બીજા અધ્યયનનું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ અધ્યયનની સાથે એનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે. પ્રથમ અધ્યયનમાં વિસ્તાર પૂર્વક વિનય ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તે વિનય ધર્મની આરાધના પરિષહને જીતવાવાળા જ કરી શકે છે અને વિનયશીલને પરિષહ ઘણે ભાગે ઉત્પન્ન થાય જ છે, આ માટે હવે "પરિષહાધ્યયન" કહેવામાં આવે છે જેનું આ પ્રથમ સૂત્ર છે સુયંમે ".

टीका—श्रीसुधर्मा स्वामी श्रीजम्बूस्वामिनं प्रति कथयति–' सुयं मे आउसं!' इत्यादि। हे आयुष्मन्! भगवता=ज्ञानादियुक्तेन, तेन=तीर्थंकरेण, एवम्=वक्ष्यमाणप्रकारेण, यत् आख्यातं=सकलजीवभाषापरिणामिन्या भाषया कथितम्, उक्तञ्च–

देवा दैवीं नरा नारीं, शबराश्चापि शावरीम्।
तिर्यञ्चोऽपि हि तैरश्चीं, मेनिरे भगवद्गिरम्॥ १॥

तत्, मे=मया, श्रुतम्। भगवत्कथितमेवार्थं तवाग्रे वर्णयामीति भावः। अस्य सविस्तरं व्याख्यानं जिज्ञासुभिराचाराङ्गसूत्रस्य मत्कृताचारचिन्तामणिटीकायां द्रष्टव्यम्। यद्वा–' आउसंतेणं' इत्येकं पदं, ' मया ' इत्यस्य विशेषणम्।

श्री सुधर्मा स्वामी श्री जंबूस्वामी से कहते हैं–(आउसं–आयुष्मन्) कि हे आयुष्मन्! जम्बू! (तेणं भगवया एवमक्खायं–तेन भगवता एवं आख्यातम्) ज्ञानादि गुणों से युक्त उन तीर्थंकर भगवान् श्री महावीर स्वामी ने वक्ष्यमाण प्रकार से कहा है वह (मे सुयं–मया श्रुतम्) मैंने सुना है वही मैं कहता हूं। प्रभु की भाषा सर्वभाषामय होती है, कहा भी है–" देवा दैवीं " इत्यादि।

प्रभु की वाणी को देव, मनुष्य, आर्य, अनार्य, तिर्यञ्च, सभी अपनी अपनी भाषा में समझते हैं।

इस सूत्र का विस्तृत विवेचन आचारांग सूत्र की आचारचिन्तामणि टीका में किया गया है, इसलिए जिज्ञासु को वहां से देख लेना चाहिये। " आउसं तेणं " इस पद की संस्कृत छाया " आयुष्मन् तेन " ऐसी न

શ્રી સુધર્માસ્વામી, શ્રી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે કે आउसं-आयुष्मन् ' હે આયુષ્મન્ જમ્બૂ! तेणं भगवया एवमक्खायं-तेन भगवता एवं आख्यातम् જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત એવા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીએ વક્ષ્યમાણ પ્રકારથી કહ્યું છે मे सुयं-मया श्रुतम्-તે મેં સાંભળ્યું છે એ હું કહું છું. પ્રભુની ભાષા સર્વભાષામય હોય છે. કહ્યું પણ છે—देवा दैवीं ઈત્યાદિ.

પ્રભુની વાણીને દેવ, મનુષ્ય, આર્ય, અનાર્ય, તિર્યંચ, સઘળા પોત પોતાની ભાષામાં સમજે છે.

આ સૂત્રનું વિસ્તૃત વિવેચન આચારાંગસૂત્રની આચારચિંતામણી ટીકામાં કરેલ છે. માટે જીજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઈ લેવું જોઈએ. " आउसं तेणं " એ પદની સંસ્કૃત છાયા " आयुष्मन् तेन " એવી ન થતાં आउसंतेणं " " आवसता "

मनुष्यशरीरं, त्यक्त्वा, शाश्वतः=सर्वकालावस्थायी जन्ममरणरहितः सिद्धो भवति। वा=अथवा, सावशेषकर्मा तु अल्परजाः=अल्पकर्मा महर्द्धिकः=महती=दिव्या ऋद्धिः= विमानादिसम्पत्, उपलक्षणेन दिव्यानि द्युतियशोवर्णवलवीर्यादीनि च यस्य स महर्द्धिकः, तत्र=द्युतिः-शरीराभरणकान्तिः, यशः=कीर्तिः, वर्णः=शुक्लादिः, बलं= शारीरिकपराक्रमः, वीर्यम्=आत्मबलम्, आदिपदेन-इतोऽन्यदपि संग्राह्यम्, एभिः संपन्नः, देवो भवति।

कपूइयं देहं चइत्तु-मलपंकपूतिकं देहं त्यक्त्वा) शुक्रशोणित से जन्य इस औदारिक शरीर का परित्याग कर (सासए सिद्धे हवइ-शाश्वतः सिद्धो वा भवति) अनंत काल तक सदा सिद्धि स्थान में रहने वाला सिद्ध परमात्मा हो जाता है। (वा) अथवा यदि वह सिद्ध नहीं बने तो (अप्परए महिड्ढिए देवे वा हवइ-अल्परजाः महर्द्धिकः देवो वा भवति) अल्पकर्मा महर्द्धिक देव हो जाता है।

भावार्थ — पूर्वोक्तलक्षणविशिष्ट विनीत शिष्य देवादिक द्वारा पूज्य होता है, एवं इस अपवित्र औदारिक शरीर का परित्याग कर सिद्ध हो जाना है। यदि कर्म शेष रह जाय तो वह महाऋद्धिशाली देव होता है। यहां ऋद्धिसे द्युति, यश, वर्ण, बल, वीर्य इन सबका ग्रहण हुवा है। विमान आदि संपत्ति का नाम ऋद्धि है। शरीर एवं आभरण की कान्ति का नाम द्युति है। कीर्त्ति का नाम यश है। शरीर का जो शुक्ल आदि वर्ण है - उसका नाम वर्ण है। शारीरिक पराक्रम का नाम बल एवं आत्मजन्य शक्ति का नाम वीर्य है।

શુક્ર શોણિત જન્ય આ ઔદારિક શરીરનો પરિત્યાગ કરી सासए सिद्धे हवइ-शाश्वतः सिद्धो भवति અનન્તકાળ સુધી સદા સિદ્ધિ સ્થાનમાં રહેવાવાળા સિદ્ધ પરમાત્મા બની જાય છે. वा અથવા જો તે સિદ્ધ ન બને તો, અલ્પકર્મા મહર્દ્ધિક દેવ બની જાય છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત લક્ષણવિશિષ્ટ વિનીત શિષ્ય દેવાદિક દ્વારા પૂજ્ય બને છે. અને આ અપવિત્ર ઔદારિક શરીરનો પરિત્યાગ કરી કાં તો સિદ્ધ બની જાય છે. જો કર્મ શેષ રહી જાય તો તે મહાઋદ્ધિ શાળી દેવ બને છે. ઋદ્ધિથી દ્યુતિ, યશ, વર્ણ, બળ, વીર્ય, આ બધાનું ગાથામાં ગ્રહણ કરેલ છે, વિમાન આદિ સંપત્તિનું નામ ઋદ્ધિ છે. શરીર અને આભરણની કાન્તિનું નામ દ્યુતિ છે, કીર્તિનું નામ યશ છે. શરીરનો જે શુકલ આદિ વર્ણ છે-દ્રવ્ય લેશ્યા છે-એનું નામ વર્ણ છે. શારીરિક પ્રરાક્રમનું નામ બળ છે. જન્ય

टीका—श्रीसुधर्मा स्वामी श्रीजम्बूस्वामिनं प्रति कथयति–' सुयं मे आउसं!' इत्यादि। हे आयुष्मन्! भगवता=ज्ञानादियुक्तेन, तेन=तीर्थंकरेण, एवम्=वक्ष्यमाणप्रकारेण, यत् आख्यातं=सकलजीवभाषापरिणामिन्या भाषया कथितम्, उक्तञ्च–

देवा दैवीं नरा नारीं, शबराश्चापि शाबरीम्।
तिर्यञ्चोऽपि हि तैरश्चीं, मेनिरे भगवद्गिरम्॥ १॥

तत्, मे=मया, श्रुतम्। भगवत्कथितमेवार्थं तवाग्रे वर्णयामीति भावः। अस्य सविस्तरं व्याख्यानं जिज्ञासुभिराचाराङ्गसूत्रस्य मत्कृताचारचिन्तामणिटीकायां द्रष्टव्यम्। यद्वा–' आउसंतेणं' इत्येकं पदं, ' मया ' इत्यस्य विशेषणम्।

श्री सुधर्मा स्वामी श्री जंबूस्वामी से कहते हैं–(आउसं–आयुष्मन्) कि हे आयुष्मन्! जम्बू! (तेणं भगवया एवमक्खायं–तेन भगवता एवं आख्यातम्) ज्ञानादि गुणों से युक्त उन तीर्थंकर भगवान् श्री महावीर स्वामी ने वक्ष्यमाण प्रकार से कहा है वह (मे सुयं–मया श्रुतम्) मैंने सुना है वही मैं कहता हूं। प्रभु की भाषा सर्वभाषामय होती है, कहा भी है–" देवा दैवीं " इत्यादि।

प्रभु की वाणी को देव, मनुष्य, आर्य, अनार्य, तिर्यञ्च, सभी अपनी अपनी भाषा में समझते हैं।

इस सूत्र का विस्तृत विवेचन आचारांग सूत्र की आचारचिन्तामणि टीका में किया गया है, इसलिए जिज्ञासु को वहां से देख लेना चाहिये। " आउसं तेणं " इस पद की संस्कृत छाया " आयुष्मन् तेन " ऐसी न

श्री सुधर्मास्वामी, श्री जम्बूस्वामीने कहे छे के आउसं–आयुष्मन् ' हे आयुष्मन् जम्बू! तेणं भगवया एवमक्खायं–तेन भगवता एवं आख्यातम् ज्ञानादि गुणोथी युक्त એवा तीर्थंकर भगवान श्री महावीर स्वामीએ वक्ष्यमाण प्रकारथी कह्युं छे मे सुयं–मया श्रुतम्–ते में सांभळ्युं छे ए हुं कहुं छुं. प्रभुनी भाषा सर्वभाषामय होय छे. कह्युं पण छे—देवा दैवीं इत्यादि.

प्रभुनी वाणीने देव, मनुष्य, आर्य, अनार्य, तिर्यंच, सघळा पोत पोतानी भाषामां समजे छे.

आ सूत्रनुं विस्तृत विवेचन आचारांगसूत्रनी आचारचिंतामणी टीकामां करेल छे. माटे जीज्ञासुએ त्यांथी जोई लेवुं जोईએ. " आउसं तेणं " ए पदनी संस्कृत छाया " आयुष्मन् तेन " એवी न थतां आउसंतेणं " " आवसता "

द्वितीयाध्ययनम् ।

विनयश्रुताख्यं प्रथममध्ययनं वर्णितम्, इदानीं द्वितीयमध्ययनं प्रारभ्यते । अस्य चायमभिसम्बन्धः–इहानन्तराध्ययने विनयः सविस्तरं वर्णितः, स चानुकूलमतिकूलपरीषहजयनशीलैरेव कर्त्तुं शक्यते इति द्वितीयं परीषहाख्यमध्ययनं प्रारभ्यते–

यद्वा—विनयाराधकाः प्रायः परीषहभाजो भवन्त्येवेति द्वितीयं परीषहाख्यमध्ययनं प्रारभ्यते, तस्येदमाद्यं सूत्रम्—

मूलम्–सुयं मे आउसं ! तेणं भगवया एवमक्खायं–इह खलु बावीसं परीसहा समणेणं भगवया महावीरेणं कासवेणं पवेइया, जे भिक्खू सोच्चा नच्चा जिच्चा अभिभूय भिक्खायरियाए परिव्वयंतो पुट्ठो नो विनिहन्नेज्जा ॥१॥

छाया—श्रुतं मे आयुष्मन् ! तेन भगवता एवमाख्यातम्–इह खलु द्वाविंशतिः परीषहाः श्रमणेन भगवता महावीरेण काश्यपेन प्रवेदिताः, यान् भिक्षुः श्रुत्वा ज्ञात्वा जित्वा अभिभूय भिक्षाचर्यायां परिव्रजन् स्पृष्टो नो विनिहन्येत ॥१॥

द्वितीय अध्ययन ।

विनयश्रुत नाम के प्रथम अध्ययन का वर्णन हुवा, अब सूत्रकार द्वितीय अध्ययन का वर्णन करते हैं । प्रथम अध्ययन के साथ इसका संबंध इस प्रकार है–प्रथम अध्ययन में विस्तारपूर्वक विनयधर्म का वर्णन करने में आया है । उस विनयधर्म की आराधना परीषहों को जीतने वाला ही कर सकता है, और विनयशील को प्रायः परीषह उत्पन्न होते ही हैं इसलिए अब परीषहाध्ययन कहते हैं जिसका यह प्रथमसूत्र है—" सुयंमे " इत्यादि ।

બીજું અધ્યયન

વિનય શ્રુત નામના પ્રથમ અધ્યયનનું વર્ણન પુરૂં થયું હવે સૂત્રકાર બીજા અધ્યયનનું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ અધ્યયનની સાથે એનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે. પ્રથમ અધ્યયનમાં વિસ્તાર પૂર્વક વિનય ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તે વિનય ધર્મની આરાધના પરિષહને જીતવાવાળા જ કરી શકે છે અને વિનયશીલને પરિષહ ઘણે ભાગે ઉત્પન્ન થાય જ છે, આ માટે હવે " પરિષહાધ્યયન " કહેવામાં આવે છે જેનું આ પ્રથમ સૂત્ર છે સુયંમે ઈ

एवं श्रीसुधर्मस्वामिना प्रोक्ते सति श्री जम्बूस्वामी पृच्छति—

मूलम्—कयरे ते खलु बावीसं परीसहा समणेणं भगवया महावीरेणं कासवेणं पवेइया जे भिक्खू सोच्चा नच्चा जिच्चा अभिभूय भिक्खायरियाए परिव्वयंतो पुट्ठो नो विनिहन्नेज्जा? ॥२॥

छाया—कतरे ते खलु द्वाविंशतिः परीषहाः श्रमणेन भगवता महावीरेण काश्यपेन प्रवेदिताः। यान् भिक्षुः श्रुत्वा ज्ञात्वा जित्वा अभिभूय भिक्षाचर्यायां परिव्रजन् स्पृष्टो न विनिहन्येत ? ॥२॥

टीका—'कयरे ते' इत्यादि।

कतरे=किंनामकास्ते=अनन्तरसूत्रोक्ताः खलु द्वाविंशतिः परीषहाः, अत्र खलु शब्दो वाक्यालंकारे, शेषपदानां व्याख्या पूर्ववत् ॥

तदा श्रीसुधर्मा स्वामी श्रीजम्बूस्वामिनं प्रति प्राह—

मूलम्—इमे ते खलु बावीसं परीसहा समणेणं भगवया

इस तरह श्री सुधर्मास्वामि का कहने पर श्री जम्बू स्वामी पूछने लगे–'कयरे' इत्यादि।

(कासवेणं) काश्यपगोत्री (समणेणं भगवया महावीरेणं) श्रमण भगवान् महावीर स्वामी ने जिन २२ परिषहों का (पवेइया-प्रवेदिता) वर्णन किया है और जिनके सुनने आदि से भिक्षाचर्या में घूमता हुवा मुनि उन परिषहों से स्पृष्ट होने पर भी संयममार्ग से चलित नहीं होता है उन परिषहों के नाम क्या २ हैं ?।

सुधर्मास्वामी जंबूस्वामी के २२ परिषहों के नामों को जानने विषयक प्रश्न का उत्तर देने के लिये कह रहे हैं कि हे जंबू! सुनो–

આ પ્રમાણે શ્રી સુધર્માસ્વામીએ કહ્યું ત્યારે જમ્બૂસ્વામી ફરી પૂછવા લાગ્યા कयरे ઈત્યાદિ.

कासवेणं કાશ્યપગોત્રી "समणेणं भगवया महावीरेणं" શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ જે ૨૨ પરિષહોનું पवेइया-प्रवेदिता વર્ણન કરેલ છે. અને જેના સાંભળવા આદિથી ભિક્ષાચર્યામાં ફરી રહેલ મુનિ એ પરિષહોથી સ્પૃષ્ટ થયા પછી પણ સંયમ માર્ગથી ચલિત બનતા નથી. એ પરિષહોનાં નામ કયાં કયાં છે?

સુધર્માસ્વામી જમ્બૂસ્વામીને ૨૨ પરિષહોના નામને જાણવા અંગેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, કે જમ્બૂ! સાંભળો "इमे" ઈત્યાદિ!

कदाचित् स्पृष्टः=परीषहैराक्रान्तः सन्, न विनिहन्येत=मोक्षमार्गात् प्रच्युतो न भवेदित्यर्थः। 'भिक्खायरियाए' इत्यनेन भिक्षाटने प्रायः परीषहाः प्रादुर्भवन्ति, इति सूचितम्॥

नहीं होवे। "भिक्खायरियाए" इससे यह प्रकट होता है कि भिक्षु को भिक्षाटन करते समय प्रायः परीषह उत्पन्न होते हैं।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामी को समझाते हुए यह कह रहे हैं कि हे जम्बू! मैं इस अध्ययय में २२परीषहों के संबंध में जो कुछ भी विवेचन करूँगा वह सब जैसा मैंने प्रभु वर्धमानस्वामी के मुख से सुना है वैसा ही करूँगा। भगवान् ने बाईस परीषह फरमाये हैं–जो भिक्षु इन परीषहों से स्वयं पराजित न होकर इनको जीतता रहता है वह मोक्षमार्ग से कभी भी विचलित नहीं होता है। भिक्षाचर्या करते समय परीषहों के आने की अर्थात् उत्पन्न होने की प्रायः अधिक संभावना रहती है, अतः साधु को उनसे विचलित नहीं होना चाहिये। परीषह साधु की कसौटी है। इनके द्वारा कसा जाने पर जो साधु मोक्षमार्ग से चलायमान नहीं होता है, एवं वीर्योल्लास प्रकट कर इनका साम्हना करता है वह कर्मों की निर्जरा करता हुआ अपना कल्याण करता है॥

પદથી પ્રગટ થાય છે કે, ભિક્ષુને ભિક્ષાટન કરતી વખતે પ્રાયઃ પરિષહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામીને એ સમજાવીને કહે છે કે, હે જમ્બૂ! હું આ અધ્યયનમાં ૨૨ પરિષહનાં સંબંધમાં જે કાંઈ પણ વિવેચન કરીશ. તે મેં પ્રભુ વર્ધમાનસ્વામીથી જે રીતે સાંભળ્યું છે તે કરીશ. ભગવાને બાવીસ ૨૨ પરિષહ ફરમાવ્યા છે. જે ભિક્ષુ આ પરિષહોથી સ્વયં પરાજીત ન બની તેને જીતે છે તે મોક્ષ માર્ગથી કદી પણ વિચલિત થતો નથી. ભિક્ષાચર્યા કરતી વખતે પરિષહોના આવવાની અર્થાત્ ઉત્પન્ન થવાની પ્રાયઃ અધિક સંભાવના રહે છે. આથી સાધુએ તેનાથી વિચલિત ન બનવું જોઈએ. પરિષહ સાધુની કસોટી છે તેના દ્વારા કસાયા પછી સાધુ મોક્ષમાર્ગથી ચલાયમાન નથી થતા તેમજ વિર્યોલ્લાસ પ્રગટ કરી એનો સામનો કરે છે તે કર્મોની નિર્જરા કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરે છે.

टीका--तद् यथा-क्षुधापरीषहः दिगिंछाशब्दो देशीयः क्षुधार्थे वर्तते। सैव परीषहः परिषह्यते इति परीषहः, ॥ १ ॥ पिपासापरीषहः – पिपासा =तृषा, सैव परीषहः, एवं सर्वत्र परीषहार्थेन समानाधिकरण्यं बोध्यम् ॥२॥ शीतपरीषहः-शीतं=हेमन्तशिशिरयोर्जातः शीतस्पर्शः, तदेव परीषहः शीतपरीषहः ॥३॥ उष्णपरीषहः-उष्णं-ग्रीष्मवर्षासु जातस्तापरूप उष्णस्पर्शः,तदेव परीषहः॥४॥ दंशमशकपरीषहः—दंशमशकाः प्रसिद्धाः, त एव परीषहः दंशमशकपरीषहः, दंशमशकाः परीषहत्ववन्त इत्यर्थः, तत्र परीषहत्वगतैकत्वविवक्षया परीषह इत्येकवचनम् ॥ ५ ॥ अचेलं=चैलाभावः जिनकल्पिकविशेषणाम् । स्थविरकल्पिकानां तु जीर्णं खण्डितमल्पमूल्यं प्रमाणोपेतं च चैलं सदप्यचैलमेव । तदेव

"इमे"–इत्यादि। श्रमण भगवान् महावीर स्वामी ने जिन २२ परीषहों को सहन करने के लिए भिक्षुको आदेश दिया है वे २२ परीषह ये हैं—

दिगिंछाशब्द देशीय शब्द है, इसका अर्थ क्षुधा है। दिगिंछारूप परीषह का नाम दिगिंच्छापरीषह है ।१। पिपासा–शब्द का अर्थ तृषा है। इसरूप जो परीषह है वह पिपासापरीषह है।२। हेमन्त एवं शिशिर ऋतु में उत्पन्न शीतस्पर्श का नाम शीत है। इसरूप जो परीषह है उसका नाम शीतपरीषह है।३। ग्रीष्म ऋतु एवं वर्षा ऋतु में उत्पन्न हुए ताप का नाम उष्णस्पर्श है। इसरूप परीषह का नाम उष्णपरीषह है।४। डांस, मच्छर, विच्छू, चिउंटी आदि का नाम दंशमशक है। इनके काटने की वेदनारूप जो परीषह है वह दंशमशक परीषह है।५। वस्त्रका सर्वथा अभाव अचेल है, यह जिनकल्पियों को होता है। स्थविरकल्पियों के जीर्ण, खंडित, अल्पमूल्यवाले एवं प्रमाणोपेत वस्त्र होते हैं तो भी उनको

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ જે ૨૨ પરીષહોને સહન કરવાનો ભિક્ષુને આદેશ આપેલ છે તે ૨૨ પરિષહ આ છે.

દિગિંચ્છારૂપ પરિષહનું નામ દિગિંચ્છાપરીષહ છે (૧) "દિગિંચ્છા" એટલે ભૂખ. પિપાસા શબ્દનો અર્થ તૃષા છે, આ રૂપ જે પરીષહ છે તે પિપાસા-પરીષહ છે (૨) હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતાં ઠંડા સ્પર્શનું નામ શીત-પરીષહ છે (૩) ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતા તાપ રૂપ ઉષ્ણ સ્પર્શનુ નામ ઉષ્ણપરીષહ છે (૪) ડાંસ, મચ્છર, વીંછી, માકડ, આદિનું નામ દંશમશક છે. તેના કરડવાની વેદના રૂપ પરીષહ તે દંશમશકપરીષહ છે. (૫) વસ્ત્રનો સદા અભાવ તેઅચેલ છે એ જીનકલ્પિઓને થાય છે. સ્થવિરકલ્પિઓના જીર્ણ, ખંડિત અલ્પ મૂલ્યવાળાં એવાં પ્રમાણોપેત વસ્ત્ર હોય છે તો પણ તેને અચેલજ માનવા જોઈએ. એવો

महावीरेणं कासवेणं पवेइया, जे भिक्खू सोच्चा नच्चा जिच्चा अभिभूय भिक्खायरियाए परिव्वयंतो पुट्ठो नो विनिहन्नेज्जा ॥३॥

छाया--इमे ते खलु द्वाविंशतिः परीषहाः श्रमणेन भगवता महावीरेण काश्यपेन प्रवेदिताः, यान् भिक्षुः श्रुत्वा ज्ञात्वा जित्वा अभिभूय भिक्षाचर्यायां परिव्रजन् स्पृष्टो नो विनिहन्येत ॥३॥

'इमे ते' इत्यादि ।

ये द्वाविंशतिः परीषहाः श्रमणेन भगवता महावीरेण काश्यपेन प्रवेदितास्ते खलु इमे=अग्रे वक्ष्यमाणाः सन्ति, अनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् हृदि वर्तमानाः परीषहाः 'इदं' शब्देन निर्दिष्टाः। यान् भिक्षुः श्रुत्वा ज्ञात्वेत्यादि पदानां व्याख्या पूर्ववत्॥

अथ तानेव नामनिर्देशपूर्वकं दर्शयति—

मूलम्—तं जहा—दिगिंछापरीसहे १, पिवासापरिसहे २, सीयपरीसहे ३, उसिणपरीसहे ४, दंसमसयपरीसहे ५; अचेलपरीसहे ६, अरइपरीसहे ७, इत्थीपरीसहे ८, चरियापरीसहे ९, निसीहियापरीसहे १०, सेज्जापरीसहे ११, अक्कोसपरीसहे १२, वहपरीसहे १३, जायणापरीसहे १४, अलाभपरीसहे १५, रोगपरीसहे १६, तणफासपरीसहे १७, जल्लपरीसहे १८, सक्कारपुरक्कारपरीसहे १९, पन्नापरीसहे २०, अन्नाणपरीसहे २१, दंसणपरीसहे २२ ॥४॥

छाया—तद् यथा—क्षुधापरीषहः १, पिपासापरीषहः २, शीतपरीषहः ३, उष्णपरीषहः ४, दंशमशकपरीषहः ५, अचेलपरीषहः ६, अरतिपरीषहः ७, स्त्रीपरीषहः ८, चर्यापरीषहः ९, नैषेधिकीपरीषहः १०, शय्यापरीषहः ११, आक्रोशपरीषहः १२, वधपरीषहः १३, याचनापरीषहः १४, अलाभपरीषहः १५, रोगपरीषहः १६, तृणस्पर्शपरीषहः १७, जल्लपरीषहः १८, सत्कारपुरस्कारपरीषहः १९, प्रज्ञापरीषहः २०, अज्ञानपरीषहः २१, दर्शनपरीषहः २२ ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥ रोगः=वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्येण समुत्पन्नः कुष्ठादिः, स एव परीषहो रोगपरीषहः ॥ १६ ॥ तृणस्पर्शः-दर्भादिस्पर्शः, स एव परीषहः तृणस्पर्शपरीषहः ॥ १७ ॥ जल्ल=मलः, स एव परीषहः जल्लपरीषहः ॥ १८ ॥ सत्कारो वस्त्रपात्रादिदानेन संमाननम्, पुरस्कारोऽभ्युत्थानासनप्रदानवन्दनादि-संपादनम्, तावेव परीषहः सत्कारपुरस्कारपरीषहः ॥ १९ ॥ प्रज्ञा=स्वयंविमर्शपूर्वको वस्तुपरिच्छेदः, सैव परीषहः प्रज्ञापरीषहः॥२०॥ अज्ञानपरीषहः—ज्ञानं=मत्यादि, तदभावस्तु अज्ञानम् तदेव परीषहः ॥ २१ ॥ दर्शनपरीषहः-दर्शनं=सम्यग्दर्शनं, तदेव क्रियादिवादिनां नानाविधमतश्रवणेऽपि निश्चलतया ध्रियमाणत्वात् सम्यक् परिषह्यमाणं सत् परिषहो भवति ॥ २२ ॥ ४ ॥

एवं श्रीसुधर्मा स्वामी परीषहाणां नामान्यभिधाय तेषां स्वरूपं वक्तुकामः प्राह—

मूलम्—परीसहाणं पविभत्ती, कासवेणं पवेइया ।
तं भे उदाहरिस्सामि, आणुपुव्विं सुणेह मे ॥१॥

कफ की विषमता से समुत्पन्न कुष्ठादिरूप परीषह रोगपरीषह है ।१६। दर्भ आदि का स्पर्शरूप परीषह तृणस्पर्शपरीषह है ।१७। मेल आदिरूप परीषह जल्लपरीषह है ।१८। अन्यद्वारा वस्त्र, पात्र आदि के देने रूप सत्कार, एवं अभ्युत्थान, आसनप्रदान तथा वंदना आदि करने रूप पुरस्कार, इन दोनोंरूप परीषह सत्कारपुरस्कार परीषह है ।१९। स्वयं विमर्शपूर्वक वस्तु के परिच्छेद करनेरूप परीषह प्रज्ञापरीषह है ।२०। मत्यादिज्ञान के अभावरूप अज्ञानपरीषह है ।२१। क्रियावादी आदि के अनेकविध सिद्धान्तों के श्रवण करने पर भी सम्यग्दर्शन को निश्चलरूप से धार रखने के परिषह का नाम दर्शनपरीषह है॥२२॥

ઉત્પન્ન થયેલ કુષ્ઠાદિરૂપ પરીષહ રોગપરીષહ છે. (૧૬) દર્ભ આદિના સ્પર્શરૂપ પરીષહ તૃણુસ્પર્શપરીષહ છે. (૧૭) મેલ આદિરૂપ પરીષહ જલ્લપરીષહ છે. (૧૮) અન્યદ્વારા વસ્ત્ર, પાત્ર આદિના દેવારૂપ સત્કાર, અને અભ્યુત્થાન, આસનપ્રદાન તથા વંદના આદિ કરવારૂપ પુરસ્કાર આ બન્ને રૂપ પરીષહ સત્કાર–પુરસ્કારપરીષહ છે. (૧૯) સ્વયં વિમર્શપૂર્વક વસ્તુનો નિર્ણય–પરિચ્છેદ કરવારૂપ પરીષહ પ્રજ્ઞાપરીષહ છે. (૨૦) મત્યાદિ જ્ઞાનના અભાવરૂપ પરીષહ અજ્ઞાનપરીષહ છે. (૨૧) ક્રિયાવાદી આદિના અનેકવિધ સિદ્ધાંતાને શ્રવણુ કરવાથી પણુ સમ્યગ્ દર્શનને નિશ્ચય રૂપથી ધારી રાખવાના પરીષહનું નામ દર્શનપરીષહ છે. ॥૨૨॥

परीषहः अचेलपरीषहः ॥ ६ ॥ अरतिपरीषहः-रतिः=संयमविषयिका प्रीतिः। तद्विपरीता त्वरतिः, सैव परीषहः, अरतिपरीषहः ॥७॥ स्त्री=नारी सैव कथंचिद् दृष्टा सती तद्गतरागपूर्वकगतिविलासहासचेष्टाचक्षुर्विकाराद्यवलोकनेऽपि तदभिलापनिवर्तनेन परिषह्यमाणत्वात् परीषहः स्त्रीपरीषहः ॥ ८ ॥ चर्या-ग्रामानुग्राम विहाररूपा, सैव परीषहः चर्यापरीषहः ॥ ९ ॥ नैषेधिकी-स्वाध्यायभूमिः, सैव परीषहः-नैषेधिकीपरीषहः ॥ १० ॥ शय्या=वसतिः, सैव परीषहः शय्यापरीषहः ॥११॥ आक्रोशः=असभ्यभाषणरूपः, स एव परीषहः आक्रोशपरीषहः ॥१२॥ वधः-ताडनं, स एव परीषहः वधपरीषहः ॥१३॥ याचनैव परीषहः याचनापरीषहः ॥१४॥ अलाभः-अभिलषितवस्तुनोऽप्राप्तिः, स एव परीषहः, अलाभपरीषहः

अचेल ही जानना चाहिये। इस रूप परीषह ही अचेल परीषह है।६। संयमविषयक अप्रीति का नाम अरति है इस अप्रीतिरूप ही अरति परीषह है।७। स्त्री के रागपूर्वक गमन, विलास, हास्य, चेष्टा, तथा चक्षु के विकार कटाक्ष-आदि के अवलोकित होने पर भी उस विषय की कोई भी अभिलाषा नहीं करना-वह स्त्री परीषह है।८। एक ग्राम से दूसरे ग्राम में विहार करना इसका नाम चर्या है इसरूप परीषह चर्यापरीषह है।९। स्वाध्याय करने के स्थान का नाम नैषेधिकी है। इसरूप जो परीषह है वह नैषेधिकी परीषह है।१०। वसति रूप परीषह शय्यापरीषह है।११। असभ्यभाषणरूप परीषह आक्रोशपरीषह है।१२। ताडनरूप परीषह वधपरीषह है।१३। याचनारूप परीषह याचनापरीषह है।१४। अभिलषित वस्तु की अप्राप्तिरूप परीषह अलाभपरीषह है।१५। वात पित्त

પરીષહ અચેલપરીષહ છે. (૬) સંયમવિષયક અપ્રીતિનું નામ અરતિ છે, એ અપ્રીતિરૂપ પરીષહ અરતિપરીષહ છે (૭) સ્ત્રી તરફના રાગપૂર્વક ગમન, વિલાસ, હાસ્ય, ચેષ્ટા તથા ચક્ષુનો વિકાર-કટાક્ષ આદિના અવલોકન જોઈને પણ એ વિષયની કોઈ અભિલાષા ન કરવી તેવો પરીષહ તે સ્ત્રીપરીષહ છે. (૮) એક ગામથી બીજા ગામે વિહાર કરવો એનું નામ ચર્યા છે, આ રૂપ જે પરીષહ તે ચર્યાપરીષહ છે. (૯) સ્વાધ્યાય કરવાના સ્થાનનું નામ નૈષેધિકી છે તેવા રૂપનો જે પરીષહ તે નૈષેધિકીપરીષહ છે. (૧૦) વસ્તીરૂપ પરીષહ શય્યાપરીષહ છે. (૧૧) અસભ્યભાષણ સહન કરવું તે આક્રોશપરીષહ છે. (૧૨) તાડનરૂપ પરીષહ વધપરીષહ છે. (૧૩) યાચનારૂપ પરીષહ તે યાચનાપરીષહ છે. (૧૪) અભિલષિત વસ્તુની અપ્રાપ્તિરૂપ પરીષહ તે અલાભપરીષહ છે.(૧૫) વાત, પિત્ત, કફની વિષમતાથી

तस्मादादौ द्वाभ्यां गाथाभ्यां क्षुधापरीषहजयं प्राह—

मूलम्—दिगिंछापरिगए देहे, तवस्सी भिक्खू थामवं ।
न छिंदे न छिंदावए, न पए न पयावए ॥ २॥

छाया—क्षुधापरिगते देहे, तपस्वी भिक्षुः स्थामवान् ।
न छिन्द्यात् न छेदयेत्, न पचेत् न पाचयेत् ॥ २ ॥

टीका—'दिगिंछापरिगए०' इत्यादि ।

तपस्वी=षष्ठाष्टमभक्तादितपोऽनुष्ठानवान् स्थामवान्=मनोबलसमन्वितः, भिक्षुः=साधुः, देहे=शरीरे, क्षुधापरिगते=बुभुक्षया व्याप्ते सति, न छिन्द्यात्=फलादिकं स्वयं न त्रोटयेत्, न छेदयेत्=नाप्यन्यैः फलादीनां छेदनं कारयेदित्यर्थः, न पचेत्=स्वयं पाकं न कुर्यात्, न च पाचयेत्=अन्यैः पाकं न कारयेत् । इदमुपलक्षणम्-

---

पंथसमा नत्थि जरा, दारिद्द समो य परिभवो नत्थि ।
मरणसमं नत्थि भयं, खुहासमा वेयणा नत्थि ॥ १ ॥

मार्ग के समान जरा कोई नहीं है अर्थात्-निरन्तर चलनेवाला मार्गगामी जराजनित दुःखों का अनुभव करता है । तथा दारिद्र्य के समान अन्य कोई भी परिभव-अर्थात् अनादर नहीं है, तात्पर्य यह है-अन्य गुण के रहने पर भी दारिद्र्य के अस्तित्व में मनुष्य अनादर पाता है । तथा-मरण के समान भय नहीं है और न क्षुधा से बढकर कोई वेदना है, अर्थात् मनुष्य मरण के भयसे जितना डरता है उतना अन्य से नहीं । तथा-क्षुधाजनित वेदना जितनी दुःखदायी होती है उतनी अन्य वेदना नहीं ॥ १ ॥

पंथसमा नत्थि जरा, दारिद्दसमो य परिभवो नत्थि ।
मरणसमं नत्थि भयं, खुहासमा वेयणा नत्थि ॥ १ ॥

માર્ગના સમાન જરા કોઇ નથી, અર્થાત્ નિરંતર ચાલવાવાળા માર્ગગામી જરાજનિત દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. તથા દારિદ્રયના જેવું અન્ય કોઇ પણ પરિભવ-અર્થાત્ અનાદર નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, અન્ય ગુણના હોવા છતાં દારિદ્રયના અસ્તિત્વમાં માણસ અનાદર પામે છે. તથા મરણના સમાન ભય નથી. અને ક્ષુધાથી વધુ કોઈ વેદના નથી. અર્થાત્ મનુષ્ય મરણના ભયથી જેટલો ડરે છે, એટલો બીજાથી નથી ડરતો, તથા-ક્ષુધાજનક વેદના જેટલી અસહ્ય હોય છે, તેવી બીજી કોઇ વેદના નથી. ॥૧॥

छाया—परीषहाणां प्रविभक्तिः, काश्यपेन प्रवेदिता ।
तां युष्माकम् उदाहरिष्यामि, आनुपूर्व्या शृणुत मे ॥ १ ॥

टीका—'परीसहाणं' इत्यादि ।

हे शिष्याः ! परीषहाणां प्रविभक्तिः=पृथक् पृथक् विभागः, काश्यपेन=कश्य=गोत्रोत्पन्नेन, श्रीमहावीरवर्धमानस्वामिना प्रवेदिता, प्रकर्षेण बोधिता द्वादशपरिषदि, तां=परीषहाणां प्रविभक्तिम् , आनुपूर्व्या=अनुक्रमेण, यथानिर्दिष्टक्रमेण युष्माकम् उदाहरिष्यामि=कथयिष्यामि, मे=मत्, मम सकाशात् , शृणुत=सावधानतया श्रवणगोचरी कुरुत । 'सुणेह'–अत्र बहुवचनमादरार्थम् ॥ गा. १ ॥

इह सर्वेषु परीषहेषु क्षुधापरीषह एव दुस्सहः । उक्तञ्च—

पंथसमा नत्थि जरा, दारिद्दसमो य परिभवो नत्थि ।
मरणसमं नत्थि भयं, खुहासमा वेयणा नत्थि ॥ १ ॥

छाया—पथिसमा नास्ति जरा, दारिद्र्यसमश्च परिभवो नास्ति ।
मरणसमं नास्ति भयं, क्षुधासमा वेदना नास्ति ॥ १ ॥ इति

इस प्रकार सुधर्मा स्वामी परीषहों के नामोंका कथन करके अब उनका प्रत्येक का स्वरूप प्रकट करते हैं—परीसहाणं–इत्यादि.

हे शिष्य ! (परीसहाणं पविभत्ती–परीषहाणां प्रविभक्तिः) परीषहों का यह पृथक् २ विभाग (कासवेणं–काश्यपेन) काश्यगोत्रोत्पन्न श्री वर्धमान स्वामीने (पवेइया–प्रवेदिता) समवसरण में प्रकट किया है। मैं (तं भे उदाहरिस्सामि–तां युष्माकं उदाहरिष्यामि) उस परीषहों के पृथक् २ विभाग को तुम को कहूंगा (मे आणुपुव्विं सुणेह–मे आनुपूर्व्या शृणुत) अतः मेरे से उस को यथा क्रम तुम सुनो। इन समस्त परीषहो में क्षुधापरीषह ही दुस्सह है। कहा भी है—

આ પ્રકારે સુધર્મા સ્વામી પરીષહોના નામોનું કથન કરીને હવે તે દરેકનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે—परीसहाणं ઇત્યાદિ.

હે શિષ્ય ! 'परिसहाणं पविभत्ती'–परीषहाणां प्रविभक्तिः પરિષહોનો પ્રથક્ પ્રથક્ વિભાગ कासवेणं पवेइया–काश्यपेन प्रवेदिता કાશ્યપગોત્રોત્પન્ન શ્રી મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીએ સમવસરણમાં પ્રગટ કરેલ છે. तं भे उदाहारिस्सामि–तां युष्माकं उदाहरिष्यामि હું એ પરીષહોના પ્રથક્ પ્રથક્ વિભાગ તમોને કહીશ. मे आणुपुव्विं सुणेह– मे आनुपूर्व्या शृणुत આથી યથાક્રમ તેને સાંભળો. મારાથી આ સમસ્ત પરિષહોમાં ક્ષુધા પરિષહ દુષ્કર છે. કહ્યું છે કે—

किञ्च —

मूलम्—कालीपव्वंगसंकासे, किसे धमणिसंतए ।
मायन्ने असणपाणस्स, अदीणमणसो चरे ॥३॥

छाया —कालीपर्वसंकाशाङ्गः, कृशः धमनिसंततः ।
मात्रज्ञः अशनपानस्य, अदीनमनाश्चरेत् ॥ ३ ॥

टीका—' कालीपव्वंग० ' इत्यादि ।

कालीपर्वसंकाशाङ्गः–काली=काकजङ्घा वनस्पति, तस्याः पर्वाणि मध्ये तनूनि, अन्त्ये स्थूलानि भवन्ति तत्संकाशानि=तत्सदृशानि बाहुजङ्घादीन्यङ्गानि यस्य स तथा, यस्य साधोस्तपश्चर्यया जानुकूर्परादयोऽवयवाः काकजङ्घावत् मतलाः सन्ति स इत्यर्थः। अत एव कृशः=कृशशरीरः, धमनिसंततः=धमनिभिः नाडीभिः संततः= व्याप्तः शोणितमांसादीनां शुष्कतया दृश्यमाननाडीयुक्त इत्यर्थः। तथा–अशनपानस्य= अशनम्=ओदनरोटिकादि, पानं=दुग्धादि, तयोः समाहारः अशनपानं, तस्य, मात्रज्ञः=परिमाणज्ञानसम्पन्नः । यावताऽऽहारेण स्वकीयोदरपूरणं भवेत् तावत्प्रमाणमेवाहारं गृह्णाति, न तु रसास्वादादिलोभादधिकं गृह्णातीति भावः। तथा–अदीनमनाः

तात्पर्य यह है कि साधु को भूखसे पीडित होने पर भी नवकोटि से विशुद्ध आहार ग्रहण करना चाहिये ॥ २ ॥

फिर भी–' कालीपव्वंग० '–इत्यादि ।

(कालीपव्वंगसंकासे–कालीपर्वांगसंकाशः) काली–काकजंघा (वनस्पति विशेष)के पर्व जैसे अंगवाला अत एव (किसे–कृशः) कृशशरीरयुक्त, (धमणिसंतए–धमनिसन्ततः) नसाजाल से व्याप्त, एवं (असणपाणस्स मायन्ने–अशनपानस्य मात्रज्ञः) अशन पान की मात्रा का ज्ञाता साधु

તાત્પર્ય આ છે કે, સાધુએ ભૂખથી પિડિત હોવા છતાં પણ નવપ્રકારના વિશુદ્ધ આહારને જ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. ॥ ગા. ૨ ॥

ફરી પણ કહે છે. कालिपव्वंग० ઇત્યાદિ.

कालिपव्वंगसंकासे–कालीपर्वाङ्ग संकाशः કાલી–કાકજંઘાના પર્વ જેવા અંગવાળા અતએવ किसे–कृशः કૃશ શરીરયુકત, धमणिसंतए–धमनिसंततः નશાજાળથી વ્યાપ્ત અને असणपाणस्स मायन्ने–अशनपानस्य मात्रज्ञः અશન પાનની માત્રાના જ્ઞાતા સાધુ अदीणमणसो–अदीनमनाः અદીન મન બની સંયમના માર્ગમાં

अन्यं छिन्दन्तं पचन्तं वा नानुमोदयेत् । उपलक्षणत्वादेव–न स्वयं क्रीणीयात्, नाप्यन्यैः क्रापयेत्, न चान्यं क्रीणन्तमनुमोदयेत् । न स्वयं हन्यात्, न चान्यैर्घातयेत्, न चान्यं घ्नन्तमनुमोदयेत् । बुभुक्षया पीडितोऽपि नवकोटिशुद्धमेवाहारं गृह्णीयादिति भावः ॥ गा. २ ॥

क्षुधा से अधिक कोई वेदना नहीं है इस लिये सब से पहिले सूत्रकार प्रथम क्षुधापरिषह का जय कहते हैं—' दिगिंछापरिगए '–इत्यादि.

(तवस्सी–तपस्वी) षष्ठाष्टमभक्तादि तपोंका अनुष्ठान करने वाला एवं (थामवं–स्थामवान्) मनोबल से समन्वित (भिक्खू–भिक्षुः) –साधु (देहे) शरीर (दिगिंछापरिगए–क्षुधापरिगते) क्षुधा से व्याप्त होने पर भी (न छिंदे–न छिन्यात्) फलादिक को स्वयं छेदे नहीं–तोडे नहीं (न छिंदावए–न छेदयेत्) न दूसरों से तुडवावे (न पए न पयावए–नपचेत् न पाचयेत्) न स्वयं पकावे और न दूसरों से पकवावे। उपलक्षण से (अन्यं छिन्दन्तं पचन्तं वा नानुमोदयेत्, न स्वयं क्रीणीयात् नाप्यन्यैः क्रापयेत् न चान्यं क्रीणन्तमनुमोदयेत्, न स्वयं हन्यात् त चान्यैर्घातयेत् न चान्यं घ्नन्तं अनुमोदयेत्) इन पदों का भी यहां संग्रह करलेना चाहिये, अर्थात् छेदन करने वाले तथा पकाने वाले व्यक्ति की अनुमोदना न करे, न स्वयं खरीदे न दूसरों से खरीदवावे और न खरीदने वाले की अनुमोदना करे, न स्वयं हणे न दूसरों से हणावे और न हणते हुए की अनुमोदना करे।

ક્ષુધાથી અધિક કોઈ વેદના નથી, એટલા માટે સૂત્રકાર સૌથી પહેલાં ક્ષુધા પરીષહનો જય કરવા કહે છે. दिगिच्छापरिगए–इत्यादि.

तवस्सी–तपस्वी છટ્ઠ અઠ્ઠમ ભકતાદિ તપોનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા તથા थामवं–स्थामवान् અને મનોબળથી સમન્વીત भिक्खू–भिक्षुः ભિક્ષુ–સાધુ दिगिच्छा परिगए–क्षुधापरिगते શરીરે ભૂખથી વ્યાકુળ હોવા છતાં પણ न छिंदे–न छिन्यात् ફળ ફળાદિકને સ્વયં છેદવું નહિ, તોડવું નહિં, न छिंदावए–न छेदयेत બીજાથી તોડાવવું નહિ. नपए न पयावए–नपचेत् न पाचयेत् ન સ્વયં પકાવે, અને ન બીજાથી પકાવે. ઉપલક્ષણથી अन्यं छिन्दन्तं पचन्तं वा नानुमोदयेत् છેદન કરવાવાળી તથા પકવવાવાળી વ્યક્તિની અનુમોદના ન કરે न स्वयं क्रिणीयात् नान्यैः क्रापयेत् न चान्यं क्रीणन्तमनुमोदयेत् ન સ્વયં ખરીદે ન બીજાથી ખરીદાવે કે ન તેની અનુમોદના કરે. न स्वयं हन्यात् न चान्यैर्घातयेत् न चान्यं घ्नन्तमनुमोदयेत् ન સ્વયં હણે, ન કોઇથી હણાવે કે ન તેની અનુમોદના કરે.

अत्र क्षुधापरीपहविजये दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

आसीदुज्जयिन्यां गजमित्रनामा श्रेष्ठी। तस्य दृढवीर्यनामकः पुत्रोऽभवत्। एकदा गजमित्रश्रेष्ठिनो भार्या मृता। ततः संसारासारतां विज्ञाय संजातवैराग्योऽसौ दृढवीर्यपुत्रेण सह प्रव्रजितः। स च गजमित्रमुनिः स्वशिष्येण दृढवीर्येण सह ग्रामानुग्रामं विचरंस्तत्र तत्र धर्मदेशनां कुर्वन् संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरति। स चैकदा विहारं कुर्वन् विस्मृतमार्गः सन् महारण्यं प्रविष्टः।

तत्र क्वचिन्मृगाणां यूथा इतस्ततो धावन्ति। क्वचिज्जम्बूकाः स्वपरिवारैः सह शब्दायन्ते। क्वचिद् व्याघ्रा उत्प्लवन्ति। क्वचित् सिंहा गर्जन्ति, येषां नादानुपश्रुत्य

क्षुधापरीपह के विजय करने में दृष्टांत इस प्रकार है—उज्जैनी नगरी में गजमित्र नामका एक सेठ रहता था। उसका एक पुत्र था जिसका नाम दृढवीर्य था। एक समय की बात है कि सेठ की पत्नी का देहान्त हो गया। इससे सेठ को संसार, शरीर एवं भोगों से विरक्ति आगई और अपने पुत्र के साथ उन्होंने दीक्षा धारण करली। साधुचर्या की विधि के अनुसार सशिष्य वे विहार करने लगे। वे जनता को धर्म के उपदेश से वासित करते और संयम एवं तप से अपनी आत्मा को भावित करते हुए ग्रामानुग्राम विचरते थे। एक समय की बात है कि ये विहार में मार्ग भूल गये और भयंकर किसी अटवी में जा पहुँचे। वहां पहुँच कर ये देखते क्या हैं कि कहीं पर इधर उधर मृगों का झुण्ड दौड रहा है, कहीं पर श्रृंगाल फिक्कार कर रहे हैं

ક્ષુધા પરિષહને જીતવાની ઉપર દૃષ્ટાંત આ પ્રકારે છે—

ઉજ્જૈની નગરીમાં ગજમિત્ર નામનો એક શેઠ રહેતો હતો. તેને એક પુત્ર હતો તેનું નામ દઢવીર્ય હતું. એક સમયની વાત છે કે, શેઠની પત્નીનો દેહાંત થઈ ગયો તેથી શેઠને સંસાર શરીર અને ભોગોથી વિરક્તિ આવી ગઇ અને પોતાના પુત્રની સાથે તેણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી લીધી. સાધુ ચર્યાની વિધી અનુસાર સશિષ્ય તેઓ વિહાર કરવા લાગ્યા. તેઓ જનતાને ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં આપતાં સંયમ અને તપથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરતા ગ્રામનુ ગ્રામ વિચરવા લાગ્યા. એક સમયની વાત છે કે વિહારમાં એ મુનિરાજ માર્ગ ભૂલી ગયા અને ભયંકર જંગલમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચતાં તેમણે એવું જોયું કે, જ્યાં ત્યાં મૃગોનાં ટોળાં દોડી રહ્યાં છે, કયાંક શિયાળયાં લાળી કરી રહ્યાં છે, વાઘ ઘુમી રહ્યા છે, સિંહ ગર્જી રહ્યા છે, કયાંક સિંહગર્જનના ભયથી

=अन्याकुलचित्तः, अशनादेरप्राप्तौ दैन्यं विपादं च न कुर्वन्नित्यर्थः, चरेत्=संयममार्गे विचरेत् । प्राकृतत्वात्–' संकास ' इति विशेषणस्य परनिपातः ।

(अदीणमणसो–अदीनमनाः) आदीनमन होकर संयम के मार्ग में (चरे–चरेत्) विचरण करे।

भावार्थ–विशिष्ट तपस्याओं के अनुष्ठान करते २ जिसके शारीरिक अवयव काक की जंघा के पर्व समान बीच में पतले तथा अन्त में स्थूल हो गये हैं, और इससे जिसका शरीर अत्यंत कृश हो गया है, तथा शरीर में कृशता होने की वजह से ही जिसके शरीर के नसाजाल स्पष्ट दिखलाई दे रहा है ऐसा साधु इतना ही आहार ग्रहण करे की जिन से संयमयात्राका निर्वाह हो सके। रसास्वाद के लोभ से अधिक आहार न लेवे। तथा जिस समय तपस्या का पारणा करने का अवसर आवे उस समय यदि आहार प्राप्त न हो तो भी चित्त में किसी भी प्रकार का विपाद न करे और संयममार्ग में सदा सावधान बने रहने की चेष्टा करता रहे। काक की जंघा के पर्व बीच में पतले एवं अन्त में स्थूल होते हैं, तपस्या करते २ साधु के भी जंघा आदि अंग इसी तरह हो जाते हैं।

चरे-चरेत् વિચરણ કરે.

ભાવાર્થ—વિશિષ્ટ તપસ્યાઓનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં જેનાં શારીરિક અવયવ કાકની જંઘાના પર્વ સમાન વચમાં પાતળા તથા અંતમાં સ્થૂળ થઇ ગયેલ હોય અને તેનાથી જેનું શરીર અત્યંત કૃશ થઇ ગયેલ હોય તથા શરીરમાં કૃષતા આવી જવાના કારણે જેના શરીરની નાડીઓ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે, એવા સાધુ એટલો જ આહાર ગ્રહણ કરે કે, જેનાથી સંયમ માર્ગનો નિર્વાહ થઈ શકે. રસ સ્વાદના લોભથી અધિક આહાર ન લે. તથા જે સમય તપસ્યાનું પારણું કરવાનો સમય આવે તે વખતે કદાચ આહાર ન મળી શકે તો પણ ચિત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિષાદ ન કરે અને સંયમ માર્ગમાં સદા સાવધાન બની રહેવાની ચેષ્ટા કરતા રહે. કાકની જંઘાનું પર્વ વચમાં પાતળું અને છેડે સ્થૂળ હોય છે, તપસ્યા કરતાં કરતાં સાધુની જંઘા આદિ અંગ આ પ્રકારનાં થઈ જાય છે.

तत्र वने गच्छतस्तस्य गजमित्रमुनेश्चरणतलं विषमविषभरेण कण्टकाग्रेण विद्धमभवत्। ततो गन्तुमसमर्थोऽसौ निजायुरल्पमवगम्य चतुर्विधाहारस्य प्रत्याख्यानं कर्तुमुद्यतः सन् शिष्यमवदत्–इतोऽन्यत्र गम्यताम्, अत्र दुःसहः खलु क्षुधापरीषहस्त्वया सोढव्यः स्यात्। शिष्योऽवदत्–भदन्त! यथा छाया शरीरं विहाय नापसरति, तथाऽहमपि भवदीयचरणयुगलं परित्यज्य नैव गमिष्यामि। इत्युक्त्वाऽसौ

उधर फैले हुए हैं, लताप्रतानों द्वारा ग्रथित होकर एक जैसे बन गये हैं। इस प्रकार यह अटवी अनेक हिंसक जीवों से परिपूर्ण होती हुई जनों के लिये सर्वथा दुर्गम थी। कुश काश आदि घास से भरे हुए रहने के कारण यहां के मार्ग बडे ही विकट बने हुए थे। यहां की भूमि ऊंची नीची और कांटों से व्याप्त थी।

इस अटवीमें चलते हुए गजमित्र मुनिराज के पैरों में विषम वेदना कारक विषैले कांटे चुभने लगे तथा उनके पैरों के तलिये कांटों से विंध गये, इससे ये आगे विहार नहीं कर सके। इन्हों ने उस समय अपनी अवशिष्ट आयु बहुत अल्प जानकर चतुर्विध आहार के परित्याग करने के अभिप्राय से अपने शिष्य से कहा—तुम यहां से किसी दूसरी जगह चलेजाओ नहीं तो यहां पर मेरे साथ रहने से तीव्र क्षुधापरीषह तुम्हें सहन करना पडेगा। गुरु की इस बात को सुनकर शिष्य ने कहा, भदन्त! जिस प्रकार छाया वृक्ष को नहीं छोड़ती है उसी तरह मैं भी आप के चरणकमलों को छोड़कर अन्यत्र नहीं जा सकता।

એથી આ બધાં વૃક્ષો એકરૂપ બની ગયાં દેખાય છે, આ પ્રકારે તે જંગલ અનેક હિંસક જીવોથી પરિપૂર્ણ હતું, માણસો માટે દરેક રીતે ભયકારક હતું, જમીન ઉપર ઉગેલાં ઘાસ વગેરેને કારણે કોઈ સરળ માર્ગ દેખાતો નથી, ભૂમિ ઉંચીનીચી અને કાંટાથી ભરેલી હતી.

આ જંગલમાં ચાલતાં ચાલતાં ગજમિત્ર મુનિરાજના પગોમાં ઘણી વેદના ઉપજાવે તેવા કાંટા લાગવા લાગ્યા આથી તેના પગોનાં તળીયાં કાંટાથી વિંધાઈ ગયાં જેથી તે આગળ વિહાર કરી શકયાં નહીં તેમણે તે સમય પોતાની બાકી રહેલ આયુ ઘણી ટુંકી જાણીને ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવાના ભાવથી પોતાના શિષ્યને કહ્યું, તમે અહિંથી કોઈ અન્ય સ્થળે વિહાર કરો, આ સ્થળે મારી સાથે રહેવાથી તમારે ભૂખનો તીવ્ર પરિષહ સહન કરવો પડશે, ગુરુની આ વાતને સાંભળીને શિષ્યે કહ્યું–ભદન્ત! જે પ્રકારે છાયા વૃક્ષને છોડતી નથી તેવી રીતે હું પણ આપના ચરણ કમળને છોડીને અન્યત્ર જઈ શકતો નથી.

क्वचिद्भयभीताश्चकिता हस्तिनः पलायन्ते । क्वचिच्च विषमविषधरा भयंकराः फणिनः स्वकीयविस्तृतफणाटोपमुत्थाप्य समुत्तिष्ठन्ति। तथा वृहद्विषाणधारिणः स्थूलकायाः श्यामवर्णा महिषाः क्वचित् सजलपङ्किले गर्ते शरीरपरिवर्तनेन पङ्कलिप्तदेहाः सन्ति । क्वचित् तथैव सूकराणां यूथाः परिभ्रमन्ति । क्वचिद्वानराः क्वचिद् ऋक्षा अत्युत्प्लवन्ति । लतावल्लीसमावृता निबिडच्छाया विटपिनः परितः समुल्लसन्ति । क्वचिन्नानाविधानि निकुञ्जानि भवनानीव विलसन्ति । क्वचित् कण्टकिनो वृक्षाः परितः परस्परं लतावितानैरुद्ग्रथिताः सन्ति, येषां कण्टका इतस्ततो विकीर्णाः सन्ति । एवं बहुहिंस्रसंकुला कुशकाशादितृणपरिपूर्णा निम्नोन्नता कण्टकिता जनानां दुर्गमा वनस्थली वर्तते ।

कहीं पर व्याघ्र घूम रहे हैं, कहीं पर सिंह गर्ज रहे हैं, कहीं पर सिंह की गर्जना को सुनकर भय से त्रस्त गजराज चिंघार करते हुए इधर उधर भागे फिर रहे हैं, कहीं पर विषम विषधर सर्प अपने फणों को ऊपर उठाकर बैठे हुए हैं, कहीं पर जंगली भैंसे कि जिनका शरीर बिलकुल काला है, तथा सींग भी जिनके बडे २ हैं और जो शरीर में विशेष स्थूल हैं, सजलगर्त में कि जिसमें कादव हो रहा है अपने शरीर को इधर से उधर करते हुए कीचड़ से लिप्त बने हुए हैं। इसी तरह कहीं २ शूकरों का यूथ भी इधर उधर भाग रहा है । कहीं २ पर वानर और कहीं पर ऋक्ष–रींछ–उछलकूद कर रहे हैं। इस वन में चारों ओर लताओं से वेष्टित बहुत गहरी छाया वाले वृक्षों के झुंड हैं। कहीं २ पर वृक्षों का झुंड ऐसे मालूम पड़ते हैं जैसे मानो मकान ही खडे हुए हैं। कहीं २ पर कांटेदार वृक्ष कि जिनके कांटे इधर

ત્રાસીને હાથી ચિત્કાર કરતાં અહિં તહિં નાસભાગ કરી રહ્યા છે, કયાંક વિષમ વિષધરો પોતાની ફેણોને ઉંચી કરીને બેઠા છે, કયાંક જંગલી ભેંસો કે જેનાં શરીર એકદમ કાળાં છે અને જેનાં શીંગ લાંબાં છે અને શરીર જેનાં અલમસ્ત છે તે જળથી ભરેલા ખાડાઓમાં જેમાં કાદવ ભરેલ છે તેમાં આળોટી પોતાના શરીરને કીચડથી ખરડાવી રહેલ છે, આવી રીતે ડુકરોનાં જુથો પણ અહિં તહિં ભાગતાં નજરે પડે છે, કયાંક કયાંક વાનર અને રીંછ કુદાકુદ કરતાં દેખાય છે. એ જંગલ ચારે તરફથી મોટાં વૃક્ષો અને તેની ડાળીયો તથા અન્ય વેલા પાનથી છવાઈ રહેલ છે, કોઈ વૃક્ષનાં ઝુંડ એવાં અરસપરસ મળી ગયાં દેખાય છે કે જાણે તેની નીચે મકાન જેવું બની ગયેલ છે, કોઈ સ્થળે કાંટાવાળાં વૃક્ષોથી તેના કાંટા જમીન ઉપર જ્યાં ત્યાં પડયા વેલા-

या सा रूपविनाशिनी स्मृतिहरी पञ्चेन्द्रियाकर्षिणी,
चक्षुःश्रोत्रललाटदीनकरणी संक्लेशसंपादिनी ।
बन्धूनां त्यजनी विदेशगमनी धैर्यस्य विध्वंसिनी,
सेयं तिष्ठति सर्वभूतदमनी प्राणापहारिक्षुधा ॥ १ ॥

अपरं च—

विवेको ह्रीर्दया धर्मो, विद्या स्नेहश्च सौम्यता ।
सत्त्वं च जायते नैव, क्षुधार्तस्य शरीरिणः ॥ २ ॥ इति ॥

तथापि स दृढवीर्यशिष्यः कस्मिन्नपि निजात्मप्रदेशे कातरतां नाश्रयति किं

जो आत्माके प्रतिप्रदेशमें व्याप्त होकर अपना प्रबल प्रताप दिखलाती है, जैसे कहा भी है—

यह क्षुधा रूप को विनष्ट कर देती है, स्मृति को ध्वस्त कर देती है, पांचों इन्द्रियों की शक्ति का ह्रास कर देती है, चक्षु में श्रोत्र में एवं ललाट में दिनता के निशानेंबना देती हैं संक्लेश परिणामों को जागृत करती रहती है, बन्धुओं का वियोग करा देती है, विदेश में वास करा देती है, धैर्य को जडमूल से उखाड देती है, अधिक क्या कहा जाय यह क्षुधा प्राणियों के प्राण का भी हरण करने वाली है ॥ १ ॥

और भी कहा है—क्षुधार्त्त प्राणी के विवेक, लज्जा, दया, धर्म, विद्या स्नेह, सौम्यता, बल आदि सभी सद्गुण नष्ट हो जाते हैं ॥ २ ॥

मुनि दृढवीर्य शिष्य की आत्मा के प्रतिप्रदेश में यद्यपि क्षुधा की तीव्र वेदना जागृत हो रही थी तौ भी वह कभी भी कायर नहीं बना ।

અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનો પ્રબળ પ્રભાવ બતાવે છે. કહ્યું પણ છે—

આ ભૂખ રૂપનો નાશ કરે છે, સ્મૃતિનો ધ્વંસ કરે છે, પાંચ ઇન્દ્રિયની શક્તિઓને ક્ષિણ બનાવી દે છે, આંખ, કાન અને કપાળમાં દિનતાની નિશાની જગાડે છે. કલેશના પરિણામોને જાગ્રત કરે છે, બંધુઓનો વિયોગ કરાવે છે, વિદેશમાં વાસ કરાવે છે, ધૈર્યને જડમુળથી ઉખેડી નાખે છે, છેલ્લે છેલ્લે આ ભૂખ પ્રાણીઓના પ્રાણોનું પણ હરણ કરે છે. ॥ ૧ ॥

ફરી પણ કહ્યું છે ભૂખથી પીડાતા પ્રાણીમાં વિવેક, લજ્જા, દયા, ધર્મ વિદ્યા, સ્નેહ, સૌમ્યતા, બળ, આદિ સઘળા સદ્ગુણો નાશ પામે છે. ॥ ૨ ॥

મુનિ દૃઢવીર્ય શિષ્યના આત્માના ઉંડાણમાં જો કે, ભૂખની તીવ્ર વેદના થઈ હતી તો પણ કોઈ વખત કાયર ન બન્યો. પોતાના

तत्रैव निवसति स्म। गुरुश्च चतुर्विधाहारस्य प्रत्याख्यानं कृतवान्। स च शिष्यः स्वगुरुं परितस्तदङ्गरक्षणार्थं परिभ्रमंस्तिष्ठति, तत्र विविधेषु मनोज्ञेषु रुचिरेषु फलेषु सत्स्वपि न तानि त्रोटयितुमिच्छति, वृक्षाधस्तले पतितान्यपि फलानि सचित्ततया केनाप्यदत्ततया च नैव गृह्णाति। आहारार्थं किंचिद्दूरं गत्वा गत्वा प्रतिनिवर्तते। वसतेरभावात् क्वचिदाहारो न लभ्यते। मार्गस्य दुर्गमतया कश्चित् पथिकोऽपि नायाति, यस्मादशनं गृह्णीयात्। पुनरुज्ज्वलभावेन गुरोर्वैयावृत्त्यं करोति। यद्यपि तदा क्षुधाया बलं वर्धमानमात्मनः प्रतिप्रदेशं व्याप्तुं प्रवर्तते। यतः—

शिष्य की इस प्रकार बात को सुनकर गुरु महराज ने चारों प्रकार के आहार का परित्याग कर दिया। शिष्य ने इस परिस्थिति में अपने गुरु महाराज की सेवा करना प्रारंभ कर दिया। उस अटवी में यद्यपि अनेक प्रकार के मनोज्ञ सरस फल थे तौ भी उन्हें तोड़ने का शिष्यने स्वप्न में भी विचार नहीं किया। वृक्षों के नीचे टूटे हुए फल पडे रहते थे उनको भी सचित्त होने की वजह से ग्रहण नहीं किया। तथा किसी २ फल के अचित्त होने पर भी दाता के अभाव से वे अदत्त होने से नहीं लिये। शिष्य आहार के लिये जाता है और कुछ दूर जा जाकर पीछे वापिस लौट आता है, क्यों कि एक तो वहां वसति नहीं थी, इस लिये वहां आहार का कोई जोग नहीं मिलता था। दूसरे-मार्ग अत्यंत दुर्गम होने से उस रास्ते कोई भी पथिक प्रायः नहीं आता जाता था। परन्तु शिष्य अनन्य भाव से गुरु की सेवा करता था। क्षुधा एक ऐसी वस्तु है कि

શિષ્યની આ પ્રકારની વાત સાંભળીને ગુરુ મહારાજે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી દીધો. શિષ્યે આ પરિસ્થિતિમાં પોતાના ગુરુ મહારાજની સેવા કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે જંગલમાં જો કે, અનેક પ્રકારનાં સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ એવાં ફળો હતાં તો પણ તેને તોડવાનો શિષ્યે સ્વપ્નામાં પણ વિચાર ન કર્યો. વૃક્ષોની નીચે તૂટીને પડેલાં જે ફળ દેખાતાં તેને પણ સચિત્ત માનીને ગ્રહણ કર્યાં નહીં તથા કોઇ કોઈ ફળ અચિત્ત હોવા છતાં આપનારના અભાવથી તે અદત્ત હોવાથી લીધાં નહીં. શિષ્ય આહાર માટે જતો અને થોડે દૂર જઈ ત્યાંથી પાછો ફરી આવતો કેમકે, એક તો ત્યાં વસ્તી હતી નહીં. માટે ત્યાં આહારનો કોઈ જોગ મળતો ન હતો, બીજું માર્ગ અત્યંત દુર્ગમ હોવાથી તે રસ્તે કોઈ પણ વટેમાર્ગુ આવતો જતો ન હતો. પરંતુ શિષ્ય અનન્ય ભાવથી ગુરુની સેવા કરતો હતો. ભૂખ એક એવી વસ્તુ છે કે. જે આત્માની

या सा रूपविनाशिनी स्मृतिहरी पञ्चेन्द्रियाकर्षिणी,
चक्षुःश्रोत्रललाटदीनकरणी संक्लेशसंपादिनी।
बन्धूनां त्यजनी विदेशगमनी धैर्यस्य विध्वंसिनी,
सेयं तिष्ठति सर्वभूतदमनी प्राणापहारिक्षुधा ॥ १ ॥

अपरं च—

विवेको ह्रीर्दया धर्मो, विद्या स्नेहश्च सौम्यता।
सत्त्वं च जायते नैव, क्षुधार्तस्य शरीरिणः ॥ २ ॥ इति ॥

तथापि स दृढवीर्यशिष्यः कस्मिन्नपि निजात्मप्रदेशे कातरतां नाश्रयति किं

जो आत्माके प्रतिप्रदेशमें व्याप्त होकर अपना प्रबल प्रताप दिखलाती है, जैसे कहा भी है—

यह क्षुधा रूप को विनष्ट कर देती है, स्मृति को ध्वस्त कर देती है, पांचों इन्द्रियों की शक्ति का ह्रास कर देती है, चक्षु में श्रोत्र में एवं ललाट में दिनता के निशानेंबना देती हैं संक्लेश परिणामों को जागृत करती रहती है, बन्धुओं का वियोग करा देती है, विदेश में वास करा देती है, धैर्य को जडमूल से उखाड देती है, अधिक क्या कहा जाय यह क्षुधा प्राणियों के प्राण का भी हरण करने वाली है ॥ १ ॥

और भी कहा है–क्षुधार्त्त प्राणी के विवेक, लज्जा, दया, धर्म, विद्या स्नेह, सौम्यता, बल आदि सभी सद्गुण नष्ट हो जाते हैं ॥ २ ॥

मुनि दृढवीर्य शिष्य की आत्मा के प्रतिप्रदेश में यद्यपि क्षुधा की तीव्र वेदना जागृत हो रही थी तौ भी वह कभी भी कायर नहीं बना।

અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનો પ્રબળ પ્રભાવ બતાવે છે. કહ્યું પણ છે—

આ ભૂખ રૂપનો નાશ કરે છે, સ્મૃતિનો ધ્વંસ કરે છે, પાંચ ઇન્દ્રિયની શક્તિઓને ક્ષિણ બનાવી દે છે, આંખ, કાન અને કપાળમાં દિનતાની નિશાની જગાડે છે. કલેશના પરિણામોને જાગ્રત કરે છે, બંધુઓનો વિયોગ કરાવે છે, વિદેશમાં વાસ કરાવે છે, ધૈર્યને જડમુળથી ઉખેડી નાખે છે, છેલ્લે છેલ્લે આ ભૂખ પ્રાણીઓના પ્રાણોનું પણ હરણ કરે છે. ॥ ૧ ॥

ફરી પણ કહ્યું છે ભૂખથી પીડાતા પ્રાણીમાં વિવેક, લજ્જા, દયા, ધર્મ વિદ્યા, સ્નેહ, સૌમ્યતા, બળ, આદિ સઘળા સદ્દગુણો નાશ પામે છે. ॥ ૨ ॥

મુનિ દૃઢવીર્ય શિષ્યના આત્માના ઉંડાણમાં જો કે, ભૂખની તીવ્ર વેદના થઈ હતી તો પણ કોઈ વખત કાયર ન બન્યો. પોતાના

तु कर्मनिर्जरार्थं क्षुधापरीषहं विजित्य गुरुसेवापरायण एवासीत्। ततो गजमित्र-मुनिः कण्टकजनितामसह्यवेदनां सहमानः समाधिभावेन निजायुः समाप्य प्रथमकल्पे वैमानिकदेवत्वं प्राप्तः। अथासौ देवः स्वकीयपूर्वभवमवधिना विज्ञाय, स्वदिव्यशक्त्या शिष्यरक्षार्थं तत्समीपप्रदेशे वसतिं निर्माय स्वयं मनुष्यरूपः सन् दृढवीर्यशिष्यं प्राह—मुने! इतः समीपे वसतिर्दृश्यते, अशनपानमानीयताम्। शिष्यो वदति—अयमस्ति कश्चिद्देवप्रपञ्चः, इह हि नासीत् पुरा कापि वसतिः, भूमि-

अपने वीर्योल्लास से उसने इस परीषह को खूब सहन किया। और गुरु महाराज की सेवा भक्ति की, क्यों कि शिष्य को यह पूर्ण-श्रद्धा थी कि कर्मनिर्जरा के लिये क्षुधापरीषह को सहन करना ही चाहिये। पैर में लगे हुए कांटे की असह्य वेदना प्रतिक्षण बढने लगी, अपनी आयु के अन्त समय में समाधिभाव से कालधर्म को प्राप्त होकर प्रथमकल्प में वैमानिक देव हुए। इन्हों ने देव की पर्याय में अपने पूर्वभव को अवधिज्ञान से जानकर अपने शिष्य की प्राणरक्षा निमित्त दिव्यशक्ति से उसके समीप प्रदेश में एक वसति का निर्माण किया और स्वयं मनुष्य के रूप में प्रकट होकर शिष्य से कहने लगे कि यहां से नजदीक ही एक वसति दिखाइ देती है अतः वहां से आप आहार पानी ले आइये। देव की इस प्रकार बात को सुनकर शिष्य ने चित्त में विचार किया—यह कोई देव छलना करता है। मैं पहिले यहां कई वार आया हूं परन्तु मुझे तो कोई वसति नजर नहीं आई, इसलिये यहां से आहार पानी

વિર્યોલ્લાસથી તેણે આ પરીષહને ખૂબ સહન કર્યો અને ગુરુ મહારાજની સેવા ભક્તિ કરી. કેમકે, શિષ્યને એ પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે, કર્મનિર્જરા માટે ક્ષુધા પરિષહ સહન કરવો જોઈએ. પગમાં લાગેલા કાંટાઓની વેદના રોજ બરોજ વધવા લાગી, પોતાના આયુના અંતસમયમાં સમાધીભાવથી ગુરુજી કાળ ધર્મને પામી પ્રથમ કલ્પમાં વૈમાનિક દેવ બન્યા. તેઓએ દેવની પર્યાયમાં પોતાના પુર્વભવને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને પોતાના શિષ્યની પ્રાણરક્ષા નિમિત્ત દિવ્ય શક્તિથી તેના સમીપપ્રદેશમાં એક વસ્તિનું નિર્માણ કર્યું અને પોતે મનુષ્યના રૂપમાં પ્રગટ બનીને શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે, અહિંથી નજીક જ એક વસ્તિ દેખાય છે માટે ત્યાંથી તમે આહાર પાણી લઈ આવો, દેવની આ પ્રકારની વાતને સાંભળીને શિષ્યે ચિત્તમાં વિચાર કર્યો કે, આ કોઈ દેવ મારી છલના કરે છે. હું પહેલાં કેટલીએ વખત ગયો છું પરંતુ મને કોઈ વસ્તી દેખાઈ નથી, માટે ત્યાંથી આહાર પાણી લાવવો ઉચિત નથી. શિષ્યની આ

त्रत्या प्रागेव दृष्टाऽस्माभिः, अतोऽत्राशनपानं न ग्रहीष्यामि। ततोऽसौ प्रसन्नमनसा साक्षाद्देवरूपं धृत्वा दृढवीर्यमुनिं प्रशंसति-धन्योऽसि दृढव्रतोऽसि ' इत्यादि। पुनरसौ दृढवीर्यमुनिर्दुःसहं क्षुधापरीषहं सहमानः क्षपकश्रेणीमारुह्य प्रशस्तध्यानेन शुभाध्यवसायेन केवलज्ञानं प्राप्य मोक्षं प्राप्तवान्। स च देवस्तस्य केवलोत्सवं निर्वाणोत्सवं च कृत्वा स्वस्थानं गतः। एवं सर्वैर्मुनिभिरपि दृढवीर्यमुनिवत् क्षुधापरीषहः सोढव्यः ॥ ३ ॥

क्षुधां सहमानस्यैषणीयाहारार्थं भिक्षाचर्यां पर्यटतो मुनेर्यदि श्रमादिजनिता पिपासा स्यात्तर्हि साऽपि सोढव्येत्याशयेन पिपासापरीषहजयं प्राह—

मूलम्—तओ पुट्ठो पिवासाए, दोगुंच्छी लज्जसंजए ।
सीओदगं न सेविज्जा, वियडस्सेसणं चरे ॥ ४ ॥

ग्रहण करना उचित नहीं है। शिष्य की इस प्रकार दृढ विचारधारा को देखकर वह देव बहुत ही प्रसन्न हुआ और साक्षात् रूप में प्रकट होकर शिष्य की बहुत प्रशंसा करने लगा, बोला-आप धन्य हैं व्रत के पालन करने में अतीव दृढप्रतिज्ञ हैं। शिष्य ने दुःसह क्षुधा परीषह को सहन करने से क्षपकश्रेणी पर आरूढ होकर प्रशस्त-ध्यान एवं शुभाध्यवसाय के बल पर केवलज्ञान का लाभ कर मोक्ष को प्राप्त किया। इनके गुरु महाराज का जीव जो देव था उसने अपने पूर्वपर्याय के शिष्य को प्राप्त हुए केवलज्ञान के एवं निर्वाण के उत्सव को मनाकर अपने स्थान गया। इसी तरह प्रत्येक मुनिका कर्तव्य है कि वह दृढवीर्यमुनि की तरह क्षुधापरीषह को सहन करे॥ ३ ॥

પ્રકારની દઢ ધારણા જોઈને તે દેવનો જીવ ખૂબજ પ્રસન્ન થયો. અને પ્રગટ થઈને શિષ્યની ખૂબ પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યુ-આપને ધન્યવાદ છે, વ્રતનું પાલન કરવામાં દઢ પ્રતિજ્ઞ છો. શિષ્યે દુઃસહ ભૂખનો પરિષહ સહન કરવાથી ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરૂઢ બની પ્રશસ્ત ધ્યાન અને શુભ અધ્યવસાયના બળ ઉપર કેવળજ્ઞાનનો લાભ કરી મોક્ષને પ્રાપ્ત કર્યો. દેવ કે જે તેના ગુરુ મહારાજનો જીવ હતો તેણે પોતાના પૂર્વ પર્યાયના શિષ્યને પ્રાપ્ત થયેલ કેવળજ્ઞાનના અને નિર્વાણના ઉત્સવને મનાવીને પોતાને સ્થાને ગયા. આવી રીતે પ્રત્યેક મુનિનું કર્તવ્ય છે કે, તે દઢવીર્ય મુનિની માફક ક્ષુધા પરિષહને સહન કરે. ॥ ૩ ॥

छाया—ततः स्पृष्टः पिपासया, जुगुप्सी लज्जासंयतः ।
शीतोदकं न सेवेत विकृतस्य एषणां चरेत् ॥ ४ ॥

टीका—' तओ पुट्ठो ' इत्यादि ।

ततः=क्षुधापरीषहानन्तरं, पिपासया=तृषया, स्पृष्टः=व्याप्तः सन् , जुगुप्सी =जुगुप्सकः अनाचारविरत इत्यर्थ तथा—लज्जासंयतः—लज्जायां=संयमे सम्यग् यत्नवानित्यर्थः । साधुः शीतोदकं=सचित्तं जलं ' न सेवेत ' न व्यापृणुयात् किं तु विकृतस्य=यवतण्डुलद्राक्षादिधावनोत्कालनादिना वर्णगन्धरसस्पर्शैरन्यथाभावं प्राप्तस्य प्रासुकस्य जलस्य, प्रासुकजलं त्वेकविंशतिविधं भवतीत्याचाराङ्गसूत्रे द्वितीयश्रुतस्कन्धे नवमाध्ययने निगदितम्—

क्षुधापरीषह को सहन करने वाला मुनि को आहार की गवेषणा करते हुए पिपासा लगे, तथा अहार करने के बाद पिपासा लगे तो उसको सहन करना चाहिये, इस आशय से अब सूत्रकार पिपासापरीषह को कहते हैं—" तओ पुट्ठो " इत्यादि ।

(तओ—ततः) क्षुधापरीषह के अनन्तर (पिवासाए पुट्ठो—पिपासया—स्पृष्टः) पिपासा से व्याप्त होने पर भी (दोगुंच्छी—जुगुप्सी) अनाचार-विरत तथा (लज्जसंजए—लज्जासंयतः) संयम की रक्षा करने में प्रयत्न-शील साधु (सीओदगं न सेविज्जा—शीतोदकं न सेवेत) सचित्त जल का सेवन नहीं करे। किन्तु (वियडस्सेसणं चरे—विकृतस्य एषणां चरेत्) विकृत—यव, तण्डुल, एवं द्राक्षा आदि के धोने से अथवा उनके उकालने से जिनके वर्ण, गंध, रस तथा स्पर्श का परिवर्तन हो चुका है ऐसे प्रासुक जल की गवेषणा करे। तात्पर्य यह है कि पिपासा से पीडित होने

क्षुधा परिषह सहन करनार मुनिने आहार कर्या पछी तरस लागे तेने सहन करवी जोईए आ आशयथी सूत्रकार पिपासा परिषह कहे छे. तओ पुट्ठो–ईत्यादि.

तओ–ततः क्षुधा परिषहना अनन्तर पिवासाए पुट्ठो–पिपासयास्पृष्टः तरसथी व्यापृत होवा छतां अनाचार विरत तथा दोगुंच्छि–जुगुप्सी अनाचार विरत तथा लज्जासंजए–लज्जासंयतः संयमनी रक्षा करवामां प्रयत्नशील साधु सीओदगं न सेविज्ज–शीतोदकं न सेवेत सचित्त जळनुं सेवन न करे. किंतु वियडस्सेसणं चरे–विकृतस्य एषणां चरेत् विकृत (अचित्त)–जव, चोखा, द्राक्ष वगेरेना धोवाथी अथवा एने उकाळवाथी तेना वर्ण, गंध, रस तथा स्पर्शनुं परिवर्तन थई चुकयुं छे एवा प्रासुक जळनी गवेषणा करे. तात्पर्य ए छे के,तरसथी पीडाता होवा छतां पण साधुए सचित्त प य

(१) उस्सेइमं-उत्स्वेदिमं-पिष्टोत्स्वेदनार्थमुदकम्। रोटिकायां कृतायां येनोदकेन पिष्टस्थाल्यादिधावनं क्रियते तदित्यर्थः।
(२) संसेइमं-संसेकिमं-उत्कालितानां पत्रशाकादीनामनपगततिक्तादिरसापसारणार्थं शैत्यार्थं वा येनोदकेन धावनं क्रियते, तदित्यर्थः।
(३) चाउलोदगं-तण्डुलोदकं-तण्डुलधावनोदकम्।
(४) तिलोदगं-तिलोदकं-तिलधावनोदकम्।
(५) तुसोदगं-तुषोदकं-तुषधावनोदकम्।
(६) जवोदगं-यवोदकं-यवधावनोदकम्, अत्र 'यव' इत्युपलक्षणं तेन व्रीह्यादिधावनोदकस्यापि ग्रहणम्।

पर भी साधु को चाहिये कि वह कभी भी सचित्त अनेषणीय जल का उपयोग न करे। प्रासुक जल इक्कीस २१ प्रकार का होता है यह बात आचारांगसूत्र में द्वितीय श्रुतस्कन्ध के नवम अध्ययन में कही गई है-

१ उस्सेइमं-भोजन बन चुकने के बाद आटे की थाली आदिका धोवन।
२ संसेइमं-शाकपत्रादिकों के उबालने पर उनका कडुआपन आदि निकालने के लिये अथवा उन्हें ठंडे करने के लिये जो जल ऊपर से डाला जाता है वह।
३ चाउलोदकं-चावलों का धोवन।
४ तिलोदगं-तिलों का धोवन।
५ तुसोदगं-तुषों को धोने से निकला हुआ जल।
६ जवोदगं-जौ आदि का धोया हुआ जल।

જળનો ઉપયોગ કદી પણ ન કરવો જોઈએ. પ્રાસુક જળ એકવીસ પ્રકારનું હોય છે આ વાત આચારાંગસૂત્રમાં બીજા શ્રુતસ્કંધના નવમાં અધ્યયનમાં કહેવામાં આવેલ છે.

उस्सेइमं- १ ભોજન બની ચુકયા પછી આટાની થાળી વિગેરેનું ધોવણ.
संसेइमं- २ શાક પત્રાદિકને ઉકાળવાથી તેના કડવા પણા વગેરેને કાઢવા માટે અથવા તેને ઠંડા કરાવવા માટે જે પાણી ઉપરથી નાખવામાં આવે છે તે.
चाउलोदगं- ૩ ચોખાનું ધોવણ.
तिलोदगं- ૪ તલનું ધોવણ.
तुसोदगं- ૫ તુષોને ધોવાથી નિકળેલ પાણી.
जवोदगं- ૬ જવ આદિને ધોતાં નિકળેલ પાણી.

छाया—ततः स्पृष्टः पिपासया, जुगुप्सी लज्जासंयतः ।
शीतोदकं न सेवेत विकृतस्य एषणां चरेत् ॥ ४ ॥

टीका—' तओ पुट्ठो ' इत्यादि ।

ततः=क्षुधापरीषहानन्तरं, पिपासया=तृपया, स्पृष्टः=व्याप्तः सन् , जुगुप्सी =जुगुप्सकः अनाचारविरत इत्यर्थ तथा–लज्जासंयतः–लज्जायां=संयमे सम्यग् यत्नवानित्यर्थः । साधुः शीतोदकं=सचित्तं जलं ' न सेवेत ' न व्यापृणुयात् किं तु विकृतस्य=यवतण्डुलद्राक्षादिधावनोत्कालनादिना वर्णगन्धरसस्पर्शैरन्यथाभावं प्राप्तस्य प्रासुकस्य जलस्य, प्रासुकजलं त्वेकविंशतिविधं भवतीत्याचाराङ्गसूत्रे द्वितीयश्रुतस्कन्धे नवमाध्ययने निगदितम्—

क्षुधापरीषह को सहन करने वाला मुनि को आहार की गवेषणा करते हुए पिपासा लगे, तथा आहार करने के बाद पिपासा लगे तो उसको सहन करना चाहिये, इस आशय से अब सूत्रकार पिपासापरीषह को कहते हैं—" तओ पुट्ठो " इत्यादि ।

(तओ–ततः) क्षुधापरीषह के अनन्तर (पिवासाए पुट्ठो–पिपासया–स्पृष्टः) पिपासा से व्याप्त होने पर भी (दोगुंच्छी–जुगुप्सी) अनाचार-विरत तथा (लज्जसंजए–लज्जासंयतः) संयम की रक्षा करने में प्रयत्न-शील साधु (सीओदगं न सेविज्जा–शीतोदकं न सेवेत) सचित्त जल का सेवन नहीं करे । किन्तु (वियडस्सेसणं चरे–विकृतस्य एषणां चरेत्) विकृत–यव, तण्डुल, एवं द्राक्षा आदि के धोने से अथवा उनके उकालने से जिनके वर्ण, गंध, रस तथा स्पर्श का परिवर्तन हो चुका है ऐसे प्रासुक जल की गवेषणा करे । तात्पर्य यह है कि पिपासा से पीडित होने

ક્ષુધા પરિષહ સહન કરનાર મુનિને આહાર કર્યા પછી તરસ લાગે તેને સહન કરવી જોઈએ આ આશયથી સૂત્રકાર પિપાસા પરિષહ કહે છે. तओ पुट्ठो–ઈત્યાદિ.

तओ–ततः ક્ષુધા પરિષહના અનન્તર पिवासाए पुट्ठो–पिपासयास्पृष्टः તરસથી વ્યાપૃત હોવા છતાં અનાચાર વિરત તથા दोगुंच्छि–जुगुप्सी અનાચાર વિરત તથા लज्जासंजए–लज्जासंयतः સંયમની રક્ષા કરવામાં પ્રયત્નશીલ સાધુ सीओदगं न सेविज्ज–शीतोदकं न सेवेत સચિત્ત જલનું સેવન ન કરે. કિંતુ वियडस्सेसणं चरे–विकृतस्य एषणां चरेत् વિકૃત (અચિત્ત)–જવ, ચોખા, દ્રાક્ષ વગેરેના ધોવાથી અથવા એને ઉકાળવાથી તેના વર્ણ, ગંધ, રસ તથા સ્પર્શનું પરિવર્તન થઈ ચુકયું છે એવા પ્રાસુક જળની ગવેષણા કરે. તાત્પર્ય એ છે કે,તરસથી પીડાતા હોવા છતાં પણ સાધુએ સચિત્ત ય

(१) उस्सेइमं–उत्स्वेदिमं–पिष्टोत्स्वेदनार्थमुदकम्। रोटिकायां कृतायां येनोदकेन पिष्टस्थाल्यादिधावनं क्रियते तदित्यर्थः।
(२) संसेइमं–संसेकिमं–उत्कालितानां पत्रशाकादीनामनपगतविक्तादिरसापसारणार्थं शैत्यार्थं वा येनोदकेन धावनं क्रियते, तदित्यर्थः।
(३) चाउलोदगं–तण्डुलोदकं–तण्डुलधावनोदकम्।
(४) तिलोदगं–तिलोदकं–तिलधावनोदकम्।
(५) तुसोदगं–तुषोदकं–तुषधावनोदकम्।
(६) जवोदगं–यवोदकं–यवधावनोदकम्, अत्र 'यव' इत्युपलक्षणं तेन व्रीह्यादिधावनोदकस्यापि ग्रहणम्।

पर भी साधु को चाहिये कि वह कभी भी सचित्त अनेषणीय जल का उपयोग न करे। प्रासुक जल इक्कीस २१ प्रकार का होता है यह बात आचारांगसूत्र में द्वितीय श्रुतस्कन्ध के नवम अध्ययन में कही गई है–
१ उस्सेइमं–भोजन बन चुकने के बाद आटे की थाली आदि का धोवन।
२ संसेइमं–शाकपत्रादिकों के उबालने पर उनका कडुआपन आदि निकाल ने के लिये अथवा उन्हें ठंडे करने के लिये जो जल ऊपर से डाला जाता है वह।
३ चाउलोदकं–चावलों का धोवन।
४ तिलोदगं–तिलों का धोवन।
५ तुसोदगं–तुषों को धोने से निकला हुआ जल।
६ जवोदगं–जौ आदि का धोया हुआ जल।

જળનો ઉપયોગ કદી પણ ન કરવો જોઈએ. પ્રાસુક જળ એકવીસ પ્રકારનું હોય છે આ વાત આચારાંગસૂત્રમાં બીજા શ્રુતસ્કંધના નવમાં અધ્યયનમાં કહેવામાં આવેલ છે.

उस्सेइमं– १ ભોજન બની ચુકયા પછી આટાની થાળી વિગેરેનું ધોવણ.
संसेइमं– २ શાક પત્રાદિકને ઉકાળવાથી તેના કડવા પણા વગેરેને કાઢવા માટે અથવા તેને ઠંડા કરાવવા માટે જે પાણી ઉપરથી નાખવામાં આવે છે તે.
चाउलोदगं– ३ ચોખાનું ધોવણ.
तिलोदगं– ४ તલનું ધોવણ.
तुसोदगं– ५ તુષોને ધોવાથી નિકળેલ પાણી.
जवोदगं– ६ જવ આદિને ધોતાં નિકળેલ પાણી.

अथ ग्रामनगरादिभ्यो बहिः क्वचिदटव्यादिमार्गे विहरन् मुनिर्यदि पिपासया पीडितः स्यात् तदाऽपि तत्परीषहः सोढव्य इत्याह—

मूलम्—छिन्नावाएसु पंथेसु, आउरे सुपिवासिए ।
परिसुक्कमुहादीणे, तं तितिक्खे परीसहं ॥५॥

छाया—छिन्नापातेषु पथिषु आतुरः सुपिपासितः ।
परिशुष्कमुखादीनः तं तितिक्षेत परीषहम् ॥ ५ ॥

टीका—'छिन्नावाएसु' इत्यादि ।

छिन्नापातेषु=छिन्नः=अपगतः, आपातः-जनानां गमनागमनरूपः संचारो यत्र तेषु, पथिषु=मार्गेषु गच्छन्निति शेषः, आतुरः तृषया व्याप्तकायः, अत एव सुपिपासितः=अतिशयेन तृषितः, अत एव परिशुष्कमुखादीनः=परीशुष्कमुखः गत-निष्ठीवनतया शुष्कतालुरसनोष्ठः, स चासावदीनश्च परिशुष्कमुखादीनः, परिशुष्क-

ग्राम नगर आदि से बाहर किसी अटवी आदि के मार्ग में विचरते हुए साधु को यदि पिपासा से आकुलता उत्पन्न हो जावे तो भी उसे उस द्वितीय क्षुधापरीषह को सहन करना चाहिये यह बात इस नीचे की गाथा द्वारा सूत्रकार प्रकट करते हैं-'छिन्नावाएसु' इत्यादि ।

अन्वयार्थ-(छिन्नावाएसु-छिन्नापातेषु) जिन मार्गों में जनों का आवागमनरूप संचार छिन्न हो गया है अर्थात्-नहीं होता है ऐसे (पंथेसु-पथिषु) मार्गों में संचरण अर्थात्-विचरण करता हुआ साधु (सुपिवासिए आउरे-सुपिपासितः आतुरः) यदि पिपासा से व्याप्त होकर आतुर-अत्यंत पीडित हो जाता है और इसीसे (परिसुक्कमुहादीणे-परिशुष्क-मुखादीनः) जिसके मुख का थूंक तक भी सूखचुका है और ऐसी

ગ્રામ, નગર વગેરેથી બહારના રસ્તા ઉપર વિચરતા સાધુને માર્ગમાં તરસની આકુળતા ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેણે એ બીજા ક્ષુધાપરીષહને સહન કરવો જોઈએ. આ વાત નીચેની ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. छिन्नावाएसु-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—छिन्नावाएसु-छिन्नापातेषु જે માર્ગમાં માણસોનો અવાગમનરૂપ સંચાર બંધ થઈ ગયો હોય. અર્થાત્ નથી થતો એવા पंथेसु-पथिषु માર્ગોમાં સંચારણ અર્થાત્ વિચારણ કરનાર સાધુ सुपिवासिए आउरे-सुपिपासितः आतुरः પાણીની તરસથી વ્યાકુળ બની અત્યંત પીડિત થઈ જાય છે અને એથી परिसुक्कमुहादीणे -परिशुष्कमुखादीनः જેના મોઢામાંનું થુંક પણ સુકાઈ જાય છે એવી માં,

मुखोऽपि सन्नदीन इत्यर्थः । तं=तृषापरीषहं, तितिक्षेत=सहेत। अयं भावः–निर्जन-स्थानस्थितोऽपि तृषाव्याकुलितोऽपि सन् सचित्तमनेषणीयं जलं न पिबेदिति ।

'छिन्नावाएसु पंथेसु' इत्यनेन मुनीनां चरणविहारः सूचितः ।

'आउरे' इत्यनेन–परीषहावस्थायामपि समाधिभावेन वर्तितव्यमिति बोधितम्।

'सुपिवासिए' इत्यनेन पिपासातिशयेऽपि सचित्तमनेषणीयमुदकं न ग्रहीतव्यमिति सूचितम् ।

'परिसुक्कमुहादीणे' इत्यनेन कष्टावस्थायामपि परीषहो जेतव्य एवेति-सूचितम्।

'तितिक्खे' इत्यनेन परीषहोपस्थितौ सहिष्णुता समाश्रयणीया, इति बोधितम्।

हालत में तालु, रसना एवं ओष्ठ भी बिलकुल शुष्क हो चुका है फिर भी अदीन बना हुवा मुनि (तं परीसहं तितिक्खे–तं परीषहं तितिक्षेत) इस तृषापरीषह को जीते। तात्पर्य इसका यह है कि निर्जनस्थान में रहने पर भी यदि साधु तृषा से पीडित होता है तो भी उसे सचित्त अनेषणीय जल का पान नहीं करना चाहिये।

गाथा में रहे हुए "छिन्नावाएसु पंथेसु" इस विशेषणगर्भित पद द्वारा मुनियों का चरण विहार सूचित किया है। "आउरे" इस पद द्वारा परीषह अवस्था में मुनियों को समाधिभावपूर्वक रहना बतलाया गया है। "सुपिवासिए" पद द्वारा पिपासा की तीव्र अवस्था में भी सचित्त अनेषणीय उदक नहीं लेना चाहिये, यह प्रकट

તાલુ રસના અને હોઠ પણ તદ્દન સુકા બની જાય છે, એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાવા છતાં પણ અદીન બનેલ મુનિ तं परिसहं तितिक्खे–तं परिषहं तितिक्षेत એ તૃષા પરીષહને જીતે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, નિર્જન સ્થાનમાં રહેવા છતાં પણ સાધુ તરસથી પીડિત હોય તો તેણે સચિત્ત અનેષણીય જળનું પાન ન કરવું જોઈએ.

ગાથામાં રહેલા "छिन्नावाएसु पंथेसु" વિશેષણ ગર્ભિત પદ દ્વારા મુનિઓનો ચરણ વિહાર સુચવવામાં આવેલ છે. आउरे–આ પદથી પરીષહ અવસ્થામાં મુનિઓએ સમાધિ ભાવ પૂર્વક રહેવાનું બતાવેલ છે. सुपिवासिए આ પદથી તરસની તીવ્ર અવસ્થામાં પણ સચિત્ત અનેષણીય પાણી ન લેવું જોઈએ.

अत्र दृष्टान्तः—

आसीदुज्जयिन्यां धनमित्रनामकः श्रेष्ठी, स धनमियनाम्नाऽष्टवर्षवयस्केन स्वपुत्रेण सह मित्रगुप्ताचार्यसमीपे प्रव्रजितः। स धनमियशिष्यः सपरिवारेणाचार्येण सह कदाचिन्मार्गे विहरन् पिपासार्तोऽभवत्। अन्यैः साधुभिः सहाचार्यमग्रे गतं दृष्ट्वा धनमित्रमुनिना नदीमालोक्य पुत्रानुरागेण कथितम्, वत्स! जलं पिब, पश्चादालोचनया शुद्धिर्भविष्यति। इत्युक्तोऽपि शिष्यो जलपानं कर्तुं न वाञ्छति। 'ततो

किया गया है। "परिसुक्कमुहादीणे" इस पद से सूत्रकार यह प्रदर्शित कर रहे हैं कि कष्ट की अवस्था में भी परीषहों को जीतना ही चाहिये। "तितिक्खे" पद से यह ज्ञात होता है कि परीषह की उपस्थिति में घवड़ाना नहीं चाहिये किन्तु सहिष्णुता धारण करनी चाहिये।

इस विषय को अब दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट किया जाता है—

उज्जैनी नगरी में धनमित्र नाम का एक सेठ रहता था। वैराग्य पाकर उसने अपने आठवर्ष के धनप्रिय नामक पुत्र के साथ मित्रगुप्तआचार्य के पास मुनिदीक्षा धारण करली। एक समयकी बात है कि वे धनप्रिय मुनि सपरिवार आचार्य के साथ जब विहार कर रहे थे तब मार्ग में उन को प्यास की वेदना जागृत हुई। अन्य साधुओं के साथ आचार्य को आगे गये हुए जान कर धनमित्र मुनि ने नदी को देखते ही पुत्रानुराग के वशवर्ती बन धनप्रिय से कहा कि वत्स! जल पीलो, पीछे आलोचना से इसकी शुद्धि कर लेना। इस प्रकार धनमित्र मुनि के वचन

એવું પ્રગટ કરેલ છે. परिसुक्कमुहादीणे આપદથી કષ્ટની અવસ્થામાં પણ પરિષહોને જીતવા જોઇએ. એવું સૂત્રકાર પ્રદર્શિત કરે છે. "तितिक्खे" આપદથી પરિષહનાં આવવાથી ગભરાવું ન જોઇએ પરંતુ સહિષ્ણુતા ધારણ કરવી જોઇએ.

આ વિષય ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે.—

ઉજ્જૈની નગરીમાં ધનમિત્ર નામે એક શેઠ રહેતા હતા. વૈરાગ્ય પામીને તેણે પોતાના આઠ વર્ષના ધનપ્રિય નામના પુત્ર સાથે મિત્રગુપ્ત નામના આચાર્ય પાસે મુનિ દીક્ષા ધારણ કરી. એક સમયની વાત છે કે, ધનપ્રિય મુનિ સપરિવાર આચાર્યની સાથે જ્યારે વિહાર કરી રહેલ હતા, ત્યારે માર્ગમાં તેને તરસ લાગી. બીજા સાધુઓ સાથે આચાર્યને આગળ ગયેલા જાણીને ધનમિત્ર મુનિએ નદીને જોઇને પુત્રપ્રેમને વશ બની ધનપ્રિયને કહ્યું, વત્સ પાણી પીઈ લો. પછી આલોચનાથી એની શુદ્ધિ કરી લેજો. આ પ્રકારનાં ધનમિત્ર

धनमित्रमुनिश्चिन्तयति–मम समक्षे नायं जलं पिबतीति, एवं विचिन्त्य शुष्कमार्गेण सत्वरं नदीमुत्तीर्याग्रे गतः, तदनन्तरं धनप्रियमुनिर्जलपानार्थं नद्यां प्रविश्याञ्जलौ जलं भृत्वा सद्यः संजातकारुण्यश्चिन्तयति–कथमहं जलं पिबामि। यतः—

एगंमि उदगबिंदुम्मि, जे जीवा जिणवरेहि पन्नत्ता।
ते सरिसवपरिमित्ता, जम्बुद्दीवे न मायंति ॥ १ ॥

छाया—एकस्मिन्नुदकबिन्दौ, ये जीवा जिनवरैः प्रज्ञप्ताः।
ते सर्षपपरिमात्राः जम्बूद्वीपे न मायेयुः ॥ १ ॥

व्याख्या—एकस्मिन् जलबिन्दौ ये जीवाः सन्ति, ते यदि सर्षपप्रमाणं शरीरं धृत्वा वर्तेयुस्तर्हि जम्बूद्वीपे न मायेयुरित्यर्थः ॥ १ ॥

सुनकर धनप्रिय ने पानी पीने की जरा भी इच्छा नहीं की। इस परिस्थिति को देखकर धनमित्र मुनि ने विचार किया कि यह मेरे साम्हने जल नहीं पीवेगा अतः यहां से चल देना चाहिये, सो वे शुष्कमार्ग से नदी को पार कर आगे चले गये। इसके बाद धनप्रियमुनि जलपान करने के लिये नदी में प्रविष्ट हुए और अंजलि में पानी भर कर दया भाव से विचारने लगे कि इस अकल्पनीय सचित्त जल को मैं कैसे पीऊँ? क्यों कि–

" एगंमि उदगबिंदुम्मि, जे जीवा जिणवरेहि पन्नत्ता।
ते सरिसवपरिमित्ता, जंबुद्दीवे न मायंति ॥१॥"

एक जल के बिन्दु में जितने जीव जिनेन्द्र भगवान ने बतलाये हैं वे यदि सरसों के आकार को धारण करलें तो इस जंबूद्वीप में नहीं समा सकते हैं ॥१॥

મુનિનાં વચન સાંભળીને ધનપ્રિયમુનિયે પાણી પીવાની જરા પણ ઈચ્છા ન કરી આ પરિસ્થિતિને જોઈ ધનમિત્રમુનિએ વિચાર કર્યો કે, આ મારી સામે પાણી પીશે નહીં માટે અહીંથી ચાલવું જોઈએ જેથી તેઓ સુકા માર્ગેથી નદીને પાર કરીને આગળ ચાલ્યા. આ પછી ધનપ્રિયમુનિએ જળપાન કરવા માટે નદીમાં પ્રવેશ કર્યો અને હાથમાં પાણી લઈ દયા ભાવથી વિચારવા લાગ્યા કે, આ અકલ્પનીય સચિત્ત પાણી હું કેવી રીતે પીઉં કેમકે કહ્યું છે કે—

एगंमि उदगबिंदुम्मि, जे जीवा जिणवरेहि पन्नत्ता।
ते सरिसव परिमित्ता, जम्बुद्दिवे न मायन्ति ॥ १ ॥

જળના એક ટીપામાં જેટલા જીવ જીનેન્દ્ર ભગવાને બતાવ્યા છે તે કદાચ સરસવના આકારને ધારણ કરીલ્યે તો આ જમ્બૂદ્વિપમાં સમાઇ ન શકે. ॥૧॥

जत्थ जलं तत्थ वणं, जत्थ वणं तत्थ णिच्छियो तेऊ।
तेऊ वाउसहगओ, तसा य पच्चक्खया चेव ॥ २ ॥

छाया—यत्र जलं तत्र वनं, यत्र वनं तत्र निश्चितं तेजः।
तेजो वायुसहगतं त्रसाश्च प्रत्यक्षका एव ॥ २ ॥

व्याख्या—यत्र जलं तत्र वनं=वनस्पतिः, यत्र वनस्पतिस्तत्र निश्चयेन तेजो=वह्निः, यत्र तेजस्तत्र वायुः सहयोगित्वात्, त्रसास्तु प्रत्यक्षा एव सन्ति ॥२॥

हंतूण परप्पाणे, अप्पाणं जो करेइ सप्पाणं।
अप्पाणं दिवसाणं, कए य नासेइ सप्पाणं ॥ ३ ॥

छाया—हत्वा परप्राणान्, आत्मानं यः करोति सप्राणम्।
अल्पानां दिवसानां, कृते नाशयति स्वात्मानम् ॥ ३ ॥

व्याख्या—तस्मात् परप्राणान् हत्वा यः आत्मानं सप्राणं=सबलं करोति, स अल्पानां दिवसानां कृते स्वात्मानं नाशयति ॥३॥

"जत्थ जलं तत्थ वणं, जत्थ वणं तत्थ णिच्छिओ तेऊ।
तेऊवाउ सहगओ, तसा य पच्चक्खया चेव ॥ २ ॥"

जहां जल है वहां निश्चित वनस्पति है। जहां वनस्पति है वहां निश्चित तेज–अग्नि है। जहां तेज है वहां निश्चित वायु है। त्रसकाय तो प्रत्यक्ष ही है ॥२॥

"हंतूण परप्पाणे, अप्पाणं जो करेइ सप्पाणं।
अप्पाणं दिवसाणं, कए य नासेइ सप्पाणं ॥ ३ ॥"

जो दूसरे जीवों के प्राणों का हनन कर कुछ ही दिनों के लिये अपने आपको सबल बनाने की चेष्टा करता है वह अपने आपका विनाश करता है ॥३॥

जत्थजलं तत्थ वणं, जत्थ वणं तत्थ णिच्छिओ तेउ।
तेउ वाउसहगओ, तसाय पच्चक्खया चेव ॥ २ ॥

જ્યાં જળ છે ત્યાં વનસ્પતિનું હોવું નિશ્ચિત છે, જ્યાં વનસ્પતિ છે ત્યાં તેજ અગ્નિ નિશ્ચિત છે. જ્યાં તેજ છે. ત્યાં વાયું નિશ્ચિત છે. ત્રસકાય તો પ્રત્યક્ષ છે જ ॥૨॥

हंतूण परप्पाणे, अप्पाणं जो करेइ सप्पाणं।
अप्पाणं दिवसाणं, कए य नासेइ सप्पाणं ॥ ३ ॥

જે બીજા જીવોના પ્રાણોની વિરાધના કરીને થોડા દિવસો માટે પોતે પોતાની જાતને સબળ બનાવવાની ચેષ્ટા કરે છે તે પોતે પોતાની જાતનો વિનાશ કરે છે ॥૩॥

अहो! दुर्लभा संयमप्राप्तिः, ततोऽपि संयमरक्षणं दुर्लभतरं, तच्चाप्कायविराधनया षट्कायविराधनायां सत्यां न भवितुं शक्यते, संयमरक्षणाभावे सर्वेषां महाव्रतानां भङ्गः स्यात्, ततश्च चतुर्गतिकसंसारपरिभ्रमणं भविष्यति। यस्मान्नेदं जलं पास्यामीति निश्चित्यासौ मुनि रञ्जलितो जलं नद्यामेव यतनया मुमोच। स लघुवयस्कोऽपि महनीयधैर्यः शुष्कमार्गेण तां नदीमुत्तीर्य तत्तीर एव पिपासया गन्तुमक्षमः सन् भूमौ निपतितः।

इस प्रकार विचार कर धनप्रियनामक लघुमुनिने यह भी विचार किया कि इस संसार में जीवों को एक तो संयम की प्राप्ति होना दुर्लभ है, और उसकी अपेक्षा संयम की रक्षा महान् दुर्लभ है। मैं कच्चा पानी पीऊँ तो अप्काय की विराधना होती है अप्काय की विराधना में षट्काय की विराधना अवश्य होती है, षट्काय की विराधना से संयम की रक्षा नहीं हो सकती। जहां संयम की रक्षा नहीं है वहां समस्त महाव्रतों का भंग है। इनके भंग से संसारपरिभ्रमण अवश्य होता है, अतः मैं तो इस जलको नहीं पीऊँगा। इस प्रकार निश्चय कर लघुमुनि ने बड़ी ही यतना से अंजलि में लिये हुए जल को उसी नदी में छोड़ दिया। उस समय उनकी आयु कोई अधिक नहीं थीं परंतु धैर्य की मात्रा हृदय में बढी हुई थी इस लिये यथा कथंचित् वे शुष्क-मार्ग से होकर नदी को पार करके दूसरे तीर पर आगये। परन्तु प्यास ने इतनी प्रबलता धारण की कि वे आगे मार्ग पर नहीं चलसके और

આ પ્રકારનો વિચાર કરી ધનપ્રિય નામના નાના મુનિયે એવો વિચાર કર્યો કે, આ સંસારમાં જીવોને એક તો સંયમની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે અને તેની અપેક્ષા સંયમની રક્ષા મહાન દુર્લભ છે. હું કાચું પાણી પીઉં તો અપ્-કાયની વિરાધના થાય છે, અપ્કાયની વિરાધનામાં પટ્કાયની વિરાધના અવશ્ય બને છે. પટ્કાયની વિરાધનાથી સંયમની રક્ષા થતી નથી. જ્યાં સંયમની રક્ષા નથી ત્યાં સમસ્ત મહાવ્રતોનો ભંગ છે. તેના ભંગથી સંસાર પરિભ્રમણ અવશ્ય થાય છે. માટે હું તો આ જળને પીઈશ નહીં. આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી લઘુ મુનિયે ખૂબજ યતનાથી ખોબામાં લીધેલ પાણીને તે નદીમાં છોડી દીધું. આ સમયે તેની ઉંમર કાંઈ મોટી ન હતી પરંતુ ધૈર્યની માત્રા હૃદયમાં વધેલી હતી. આ કારણે આગળ કહેવામાં આવ્યા પ્રમાણે સુકા માર્ગથી નદીને પાર કરી સામા કાંઠે પહોંચી ગયા.. પરંતુ તરસ એટલા જોરથી લાગી હતી કે આને

अथ पिपासाविवशोऽपि धर्मे निश्चलमतिरसौ पञ्चनमस्कारस्मरणपूर्वकं समाधिभावेन देहं विहाय प्रथमकल्पे वैमानिकदेवत्वेन समुत्पन्नः। ततोऽवधिज्ञानेन स्वपूर्वभवं विज्ञाय तेन धनप्रियेण देवेन सर्वेषां मुनीनामनुग्रहार्थं वैक्रियशक्त्या पथि गोकुलं निर्मितम्। अथ सपरिवारो मित्रगुप्ताचार्यः पुरतो गोकुलं दृष्ट्वा तत्र शुद्ध तक्रादि गृहीत्वा पिपासां निवार्य चलितः। अथ तेन देवेन स्वपरिचयार्थमेकस्य साधोरासनं विस्मारितम्। येन मुनिनाऽऽसनं विस्मृतम्, स च स्वासनान्वेषणार्थं पुनर्गोकुलस्थानमागत्य गोकुलमपश्यन् प्रत्यावृत्तः सर्वान् मुनीनब्रवीत्—नास्ति तत्र

वहीं पर गिर पडे। पिपासा से विवश होने पर भी इनकी मति धर्म में निश्चल बनी रही, पंचनमस्कार मंत्र का स्मरण करते हुए इन्होंने समाधिभाव से काल को प्राप्त किया। पिपासापरीषह को सहन करने के प्रभाव से ये प्रथमकल्प में वैमानिक देव हुए। अवधिज्ञान से अपने पूर्व भव को जानकर उस लघुमुनि के जीव देव ने समस्त मुनियों की रक्षा के लिये अपनी वैक्रियिक शक्ति से मार्ग में गोकुल की रचना कर दी। सपरिवार मित्रगुप्ताचार्य ने आगे गोकुल देखा।

वहां से शुद्ध तक्र आदि को लेकर अपनी पिपासा को शांत किया, एवं आगे विहार करना प्रारंभ कर दिया। किसी ने भी यह नहीं जाना कि यह सब देवकृत माया है, अतः देव ने अपने परिचय के निमित्त एक साधु को अपना आसन विस्मृति करा दिया। जो मुनि वहां पर आसन भूल गया था वह उस आसन को लेने के लिये पीछे उस स्थान पर आया तो क्या देखता है कि यहां पर तो कोई

લઈ તે આગળ માર્ગે ચાલી શકયા નહીં અને ત્યાં જ પડી ગયા. તરસથી વિવશ બનવા છતાં પણ તેની મતિ ધર્મમાં નિશ્ચલ બની રહી. પંચનમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરીને તેમણે સમાધી ભાવથી કાળધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો. તરસના પરીષહને સહન કરવાના પ્રભાવથી તે પ્રથમ કલ્પમાં વૈમાનિક દેવ થયા. અવધિજ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વભવને જાણીને તે લઘુમુનિના જીવ દેવે સમસ્ત મુનિયોના અનુગ્રહ માટે પોતાની વૈક્રિયિક શક્તિથી માર્ગમાં ગોકુળની રચના કરી. સપરિવાર મિત્રગુપ્તાચાર્યે આગળ ગોકુળ જોયું અને ત્યાંથી શુદ્ધ છાશ આદિ લઈને પોતાની તરસને છિપાવી. અને આગળ વિહાર કરવા લાગ્યા. કોઈએ એ ન જાણ્યું કે આ બધી દેવકૃત માયા હતી. આથી દેવે પોતાના પરિચય નિમિત્ત એક સાધુને તેનું આસન ભુલાવી દીધું. જે મુનિ આસન ભુલી ગયા હતા તે મુનિ ત્યાં આસન લેવા માટે પાછા આવ્યા તો શું દેખે છે કે ત્યાં કોઈ ગોકુળ

पूर्वदृष्टं गोकुलम् । तदा तद्वचनेन सर्वैरपि साधुभिर्ज्ञातगोकुलाभावैस्तत्र काचिद्देव शक्तिर्विदिता । सर्वैस्तत्पिण्डभोजनस्य प्रायश्चित्तं कृतम् । ततस्तत्रागत्य तेन देवेन संसारावस्थायां तातं स्वगुरुं मुक्त्वा सर्वे साधवो वन्दिताः। किं कारणं त्वया नायं वन्दितः ? एवमाचार्येण पृष्टोऽसौ सर्वं स्ववृत्तान्तं सचित्तजलपानार्थं पितुः प्रेरणं च सर्वेषां साधूनां पुरस्ताद् कथयित्वा देवलोकं गतः। एवमन्यैरपि मुनिभिस्तृषापरीषहः सोढव्यः ॥ ५ ॥

क्षुधापिपासापरीषहसहनेन कृशशरीरस्य साधोः शीतकाले शीतमपि बहु बाधते, इति शीतपरीषहजयं प्राह—

गोकुल नहीं है। वह शीघ्र ही पीछे वहां से वापिस लौटा और अपने आचार्य के पास आकर इस बात को कहा कि अब तो वहां पर कोई गोकुल नहीं है। साधुओं ने जब यह बात सुनी तो उन्हों ने यह निश्चित किया कि अवश्य इस में कोई देव की माया थी। सब ने मिलकर इसका प्रायश्चित्त लिया, क्यों, कि इन सब ने वहां से पहिले तक्रादि को ग्रहण किया था। बाद में देव ने आकर अपने संसार अवस्था के पिता-धनमित्र मुनि को छोड़कर बाकी के समस्त साधुओं को वंदना की। आचार्य ने पूछा धनमित्र मुनि को वंदन क्यों नहीं किया? तब उस देव ने समस्त पहिले का वृत्तान्त जो धनमित्र मुनि ने सचित्त जल को पीने के लिये अपने शिष्य धनप्रिय को मुनि की अवस्था में कहा था आचार्य के समक्ष कह दिया। कह कर फिर वह स्वर्ग को वापिस चला गया। इसी प्रकार अन्य मुनियों को भी तृषापरीषह का विजय करना चाहिये ॥ ५ ॥

નથી. તે એજ વખતે પાછા ફર્યા અને પોતાના આચાર્યની પાસે આવીને કહ્યું કે, ત્યાં તો કોઈ ગોકુળ નથી. સાધુઓએ જ્યારે આ વાત સાંભળી તો તેઓએ એવું નક્કી કર્યું કે, અવશ્ય આમાં કોઈ દેવની માયા હતી, સહુએ મળીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું. કારણ કે, તે સહુએ ત્યાંથી છાસ આદિ વસ્તુ ગ્રહણ કરેલ હતી. બાદમાં દેવે આવીને પોતાના સંસાર અવસ્થાના પિતા ધનમિત્ર મુનીને છોડીને બાકીના સમસ્ત સાધુઓને વંદના કરી, આચાર્યે પૂછ્યું કે, ધનમિત્ર મુનિને વંદના કેમ ન કરી? ત્યારે તે દેવે પહેલાનો સમસ્ત વૃત્તાંત જે ધનમિત્ર:મુનિયે સચિત્ત પાણી પીવા માટે પોતાના શિષ્યને મુનિ અવસ્થામાં કહ્યું હતું તે આચાર્ય સમક્ષ કહી દીધું. આ કહીને તે પોતાના મુળધામ સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. આ પ્રકારે અ ન્યમુનિયોએ પણ તૃષાપરીષહનો વિજય કરવો જોઈએ. ॥૫॥

मूलम्—चरंतं विरयं लूहं, सीयं फुसइ एगया ।
नाइ वेलं मुणी गच्छे, सोच्चा णं जिणसासणं ॥६॥

छाया—चरन्तं विरतं रूक्षं, शीतं स्पृशति एकदा ।
नातिवेलं मुनिर्गच्छेत् श्रुत्वा खलु जिनशासनम् ॥ ६ ॥

टीका—'चरंतं' इत्यादि ।

चरन्तं=मोक्षमार्गे, ग्रामानुग्रामं वा विहरन्तं, विरतं=सावद्ययोगतो निवृत्तम्-अग्निप्रज्वालनादिभ्यो निवृत्तमित्यर्थः, रूक्षं=स्निग्धाहारतैलाभ्यङ्गपरिहारेण धूसराङ्गं मुनिम्, एकदा=शीतकाले, शीतं स्पृशति=पीडयति ।

शीतकाले हि वनस्पतयो हिमनिपातेन परितः परिशुष्का भवन्ति, पथिकाः संकोचितपाणयः पदैकमपि गन्तुमसमर्थाः पङ्गुवत् तत्र तत्रैव तिष्ठन्ति, केचित् क्वणद्दन्तवीणिकाः कम्पमानगात्राः कृशानुसेवनाय तदभिमुखं शलभा इवापतन्ति ।

क्षुधा एवं पिपासा परीषह के सहन करने से मुनि का शरीर कृश हो जाता है इससे शीतकाल में शीत की पीडा बहुत होती है इसलिये तीसरे शीतपरीषह को जीतना चाहिये; यही बात इस नीचे की गाथा से सूत्रकार प्रकट करते हैं—

'चरंतं विरयं' इत्यादि.

अन्वयार्थ-(चरंतं विरयं-चरन्तं विरतं) मोक्ष मार्ग में अथवा एक ग्राम से दूसरे ग्राम में विहार करने वाले तथा सावद्ययोग से विरक्त एवं (लूहं-रूक्षम्) स्निग्धाहार तैलमर्दन आदि के त्याग से धूसर शरीर वाले ऐसे मुनि को (एगया-एकदा) शीतकाल में (सीयं फुसइ-शीतं स्पृशति) शीत पीडित करता है। उस समय वह मुनि (णं-खलु) निश्च-

ભૂખ અને તરસ સહન કરનારા મુનિનું શરીર દુર્બળ બની જાય છે, અને દુર્બળ શરીરવાળાને ઠંડિથી બહુ પીડા થાય છે. આથી ત્રીજો ઠંડિના પરિષહને મુનિએ જીતવો જોઈએ. એવી વાત સૂત્રકાર નીચેની ગાથાથી પ્રગટ કરે છે.

चरंतं विरयं ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—चरंतं विरयं-चरंतं विरतं મોક્ષમાં અથવા એક ગામથી બીજા ગામે વિહાર કરવાવાળા તથા સાવદ્ય યોગથી વિરકત અને लूहं-रूक्षम् સ્નિગ્ધાહાર તૈલમર્દન આદિના ત્યાગથી ધૂસર શરીરવાળા એવા મુનિને एगया-एकदा શીતકાળમાં सीयं फुसइ-शीतं स्पृशति શીતકાળ પીડિત કરે છે. તે સમયે તે મુનિ णं-खलु

वायवश्च तुषारासारसंगादतिशय शिशिराः प्राणिनां शरीराणि परितः सातिशयं पीडयन्ति। अनवरतशीतपातजनितव्यथावारणाय बालकाः काष्ठखण्डादीनि समाहृत्यैकत्र वह्निं मज्वाल्य प्रसारितपाणयस्तापमासेवन्ते। यत्र प्रतिक्षणं प्राणिनां प्राणाः प्रखर शीतवेदनाभिरुद्विग्ना भवन्ति।

तदा स मुनिः खलु=निश्चयेन, जिनशासनं जिनवचनरहस्यं श्रुत्वा 'अनेन ममात्मना नरकनिगोदादौ तीव्रतरा अनन्तवेदना अनन्तवारमनुभूता' इति विभाव्य, अतिवेलं=वेलाऽतिक्रमणं न गच्छेत्=न प्राप्नुयात्-प्रतिलेखनादे र्यः कालस्तं शीतभयादुल्लङ्घ्याऽन्यस्मिन् काले प्रतिलेखनादिकं न कुर्यादित्यर्थः। यद्वा-शीतभयात् पूर्वोपविष्टस्थानं विहाय स्थानान्तरं न व्रजेदिति।

'चरंतं' इत्यनेन कारणं विना एकत्रावस्थानं न करणीयमिति सूचितम्।

'विरयं' इत्यनेन यतनावत्त्वं सूचितम्।

यसे (जिणसासणं सोच्चा-जिनशासनं श्रुत्वा) जिन शासम को-' इस मेरी आत्मा ने नरक निगोद आदि स्थानों में तीव्रतर अनंत वेदनाएँ अनन्तवार भोगी हैं उस वेदना के सामने यह शीतवेदना क्या अधिक है?' इस बात को सुनकर-समझकर (अइवेलं-अतिवेलम्) समय को उल्लंघन करके-प्रतिलेखना आदि के समय को टालन करके (न गच्छे-न गच्छेत्) प्रतिलेखना आदि का जो समय है उसके सिवाय अन्य समय में प्रतिलेखनादिक क्रियाओं को न करे। तथा शीत के भय से पूर्वाधिष्ठित स्थान का परित्याग कर दूसरे स्थान में भी न जावे।

गाथा में रहे हुए "चरंतं" इस पदद्वारा सूत्रकार यह प्रदर्शित करते हैं कि मुनि को कारणविशेष विना एक जगह स्थिररूप से नहीं

निश्चयथी जिणसासणं सोच्चा-जिनशासनं श्रुत्वा જીન શાસનને આ મારા આત્માએ નરક નિગોદ આદિ સ્થાનોમાં તીવ્રતાવાળી અનંત વેદનાએ઼ ઘણી વખત ભોગવી છે તે વેદનાએ઼ સામે આ શીત વેદના કયા હિસાબમાં છે?' આ વાતને સાંભળી સમજી अइवेलं-अतिवेलं સમયનું ઉલ્લંઘન કરી પ્રતિલેખના આદિના સમયને ટાળીને न गच्छे-न गच्छेत् પ્રતિલેખના આદિને઼ જે સમય છે તેના સીવાય બીજા સમયમાં પ્રતિલેખનાદિક ક્રિયાઓને ન કરે. તથા ઠંડીના ભયથી પૂર્વાધિષ્ઠિત સ્થાનને઼ ત્યાગ કરીને બીજા સ્થાનમાં ન જાય.

ગાથામાં રહેલા "चरंतं" એ પદદ્વારા સૂત્રકાર એ પ્રદર્શિત કરેછે કે, મુનિયે કારણ વિશેષ વીના એક જગ્યાએ સ્થિર રૂપથી રોકાવું ન જોઈએ.

'लूहं' इत्यनेन तपश्चरणशीलत्वं प्रवेदितम् ॥ ६ ॥

'मुणी' इत्यनेन सावद्यकार्ये मौनत्वमिति बोधितम् ।

मूलम्--न मे निवारणं अत्थि, छवित्ताणं न विज्जए ।
अहं तु अग्गिं सेवामि, इइ भिक्खू न चिंतए ॥७॥

छाया—न मे निवारणम् अस्ति, छवित्राणं न विद्यते ।
अहं तु अग्निं सेवे, इति भिक्षुर्न चिन्तयेत् ॥ ७ ॥

टीका—'न मे' इत्यादि ।

मे=मम, निवारणं=शीतनिवारकं स्थानं नास्ति, तथा–छवित्राणं=शरीराच्छादनकं वस्त्रकम्बलादिकं न विद्यते। तु=पुनः, अग्निं सेवे=अग्निं प्रज्वाल्य तत्तापमाश्रयेय, इति=एवं, भिक्षुर्न चिन्तयेत्=मनसापि न प्रार्थयेत्। चिन्ताप्रतिषेधेन तत्सेवनं तु दूरत एव निराकृतम् ।

ठहरना चाहिये। "विरयं" इससे मुनिको यतनावान् होना चाहिये यह सूचित किया गया है। "लूहं" पद से तपश्चरण शीलता एवं "मुणी" इस पद से सावद्यकार्य में मौन रखना यह सूचित किया गया है॥६॥

'न मे निवारणं' इत्यादि.

अन्वयार्थ-(मे-मम) मेरे पास (निवारणं-निवारणम्) शीत को दूर करने वाला स्थान (न अत्थि–नास्ति) नहीं है (छवित्ताणं न विज्जए–छवित्राणं न विद्यते) शरीर को आच्छादान करने वाला वस्त्र एवं कम्बल आदि भी नहीं है अतः (अहं तु अग्गिं सेवामि–अहंतु अग्निं सेवे) मैं अग्नि का सेवन करूँ (इइ–इति) इस प्रकार (भिक्खू–भिक्षुः) साधु (न चिंतए–न चिन्तयेत्) मन से भी विचार न करे, उसके सेवन की बात तो दूर रही।

"विरयं" એનાથી મુનિયે યત્નાવાન બનવું જોઈ એ. એવું સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે "लूहं" પદથી તપશ્ચરણ શીલતા અને "मुणी" આ પદથી સાવદ્ય કાર્યમાં મૌન રાખવું એ સૂચિત કરવામાં આવેલ છે.

नमे निवारणं ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—मे-मम મારી પાસે निवारणं-निवारणम् ઠંડીથી બચાવી શકે તેવું સ્થાન न अत्थि–नास्ति નથી, छवित्ताणं नविज्जए-छवित्राणं न विद्यते શરીર ઉપર ઓઢવા માટે વસ્ત્ર તાથા કમ્બલ વગેરે પણ નથી. આથી अहंतु अग्गिं सेवामि–अग्निं सेवे અગ્નિનું સેવન કરું इइ–इति આ પ્રકારનો મનથી પણ भिक्खू–भिक्षु મુનિ न चिंतए–न चिन्तयेत् વિચાર ન કરે. તેના સેવનની વાત તો દૂર રહી.

अयं भावः—शीते महत्यपि पतति सति जीर्णवसनः परित्राणवर्जितो नाकल्प्यानि वसनानि गृह्णीयात् शीतत्राणाय। आगमविहितेन विधिना एपणीयमेव यथाकल्पं गवेपयेत् परिभुञ्जीत वा। नापि शीतार्तोऽग्निं ज्वालयेत्, अन्यज्वालितं वा नासेवेत। एवमनुतिष्ठता शीतपरीपहजयः कृतो भवतीति।

अत्र 'भिक्खू' इत्यनेन निरवद्यभिक्षाग्रहणशीलत्वं सूचितम्।

अत्र दृष्टान्तः—

चतुर्थारके–राजगृहे नगरे चत्वारः कुवेरदत्तश्रेष्ठिपुत्राः कुवेरसेन–कुवेरमित्र-कुवेरवल्लभ–कुवेरप्रियनामानो भद्रगुप्ताचार्यसमीपे जिनोक्तं धर्मं श्रुत्वा प्रव्रजिताः।

इस का भाव यह है कि जब शीतकाल में शीत पड़ता है उस समय जीर्णवस्त्र वाला एवंशीत की रक्षा के साधनों से रहित साधु अकल्पनीय वस्त्रों को शीत की रक्षा निमित्त ग्रहण नहीं करे। आगम में विहित विधिके अनुसार जो एपणीय हों तथा साधु के लिये कल्पनीय हों उन्हें ही ग्रहण करें। ठंड से पीडित होने पर भी अग्नि को न जलावे तथा दूसरों द्वारा जलाई गई अग्नि का भी सेवन नहीं करें। ऐसा करने से ही साधु शीतपरिपहविजयी माना जाता है। गाथा में रहे हुए–भिक्खूपद से सूत्रकार 'भिक्षु को निरवद्य भिक्षा ही ग्रहण करना चाहिये' यह सूचित करते हैं।

इस विपय पर यहां दृष्टान्त दिया जाता है—राजगृह नगरमें कुवेरदत्त नामक एक सेठके कुवेरसेन, कुवेरमित्र, कुवेरवल्लभ, कुवेरप्रिय

આનો ભાવ એ છે કે, જ્યારે શીતકાળમાં ઠંડી પડે છે એ સમયે જીર્ણ વસ્ત્ર-વાળા અને ઠંડીની રક્ષાના સાધનોથી રહિત સાધુ અકલ્પનીય વસ્ત્રોને ઠંડીની રક્ષા નિમિત્તે ગ્રહણ ન કરે. આગમમાં કહેવાયેલ વિધિ અનુસાર જે એષણીય હોય તથા સાધુ માટે કલ્પનિય હોય તેને જ ગ્રહણ કરે. ઠંડીથી પિડીત હોવા છતાં પણ અગ્નિને પ્રગટાવે નહીં તથા બીજાઓ દ્વારા પ્રગટાવવામાં આવેલ અગ્નિનું પણ સેવન ન કરે. આ રીતનું વર્તન રાખનાર સાધુ શીતપરીષહવિજયી માનવામાં આવે છે. ગાથામાં રહેલા "भिक्खू" પદથી સૂત્રકાર એમ સૂચિત કરે છે કે, 'ભિક્ષુએ નિરવદ્ય ભિક્ષા જ ગ્રહણ કરવી જોઇએ.'

આ વિષય ઉપર અહીં દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે.

ચોથા આરામાં–રાજગ્રહ નગરમાં કુબેરદત્ત નામનો એક શેઠ હતો. જેને કુબેરસેન, કુબેરમિત્ર, કુબેરવલ્લભ અને કુબેરપ્રિય નામે ચાર પુત્ર હતા. આ

ते श्रुतमधीत्यान्यदा कदाचिदेकाकित्वविहाराख्यप्रतिमां स्वीकृतवन्तः। तदनन्तरमेकाकित्वप्रतिमया विहरन्तस्ते पुनरपि राजगृहनगरसमीपवर्तिनि वैभारगिरिप्रदेशे वसतेर्यथाकल्पमवग्रहमवगृह्य संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन्तो विहरन्ति स्म। तदा हेमन्तर्तुस्तुषारासारैर्जनान् पीडयन्, वनस्पतीन् परिम्लानयन्, पशुपक्ष्यादीन् काष्ठवज्जडतां मापयन्, सर्वप्राणिप्राणानुद्वेजयन्नासीत्। तस्मिन् समये ते चत्वारो मुनयस्तृतीययामे भिक्षाचर्यार्थं राजगृहनगरं प्रविष्टाः, तत्र भिक्षां गृहीत्वा कृता-

नामके चार पुत्र थे। उन चारों पुत्रों ने भद्रगुप्त आचार्य के समीप धर्म का श्रवण कर मुनिदीक्षा धारण की। शास्त्रों का अच्छी तरह से अध्ययन किया।

एक समय की बात है उन्हों ने एकाकित्वविहार नाम की भिक्षु प्रतिमा स्वीकार की इससे वे एकाकी होकर विहार करने लगे। विहार करते२ वे किसी समय पुनः राजगृह नगर के समीपवर्ती वैभारगिरि की तलहटी में वसी हुई एक वस्ती में आये और वहां यथाकल्प अवग्रह–आज्ञा लेकर उतरे और संयम एवं तप से आत्मा को भाते हुए विचरने लगे। यह समय हेमन्तऋतु का था। तुषार–हिम के छोटे २ कणों से इस समय मनुष्यों को अधिक कष्ट होता है। वनस्पतियाँ हिमकणों के निपात से दग्ध हो जाती हैं। पशु पक्षी काष्ठ जैसे जड़ हो जाते हैं। तात्पर्य यह कि इस ऋतु में ठंड की अधिकता से हरएक प्राणी को अधिक कष्ट का अनुभव होता है। ऐसे समय में ये चारों ही

ચારે પુત્રોએ ભદ્રગુપ્ત આચાર્ય પાસેથી ધર્મનું શ્રવણ કરી મુનિદીક્ષા ધારણ કરી. શાસ્ત્રોનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું. એક સમયની વાત છે, તેઓએ એકાકિત્વ વિહાર નામની ભિક્ષુ પ્રતિમા સ્વીકારી. આથી તેઓ ચારે એકાકી બનીને વિહાર કરવા લાગ્યા. વિહાર કરતાં કરતાં કોઈ સમયે રાજગૃહ નગર સમીપ રહેલી વેભારગિરીની તળેટીમાં વસેલી એક વસ્તીમાં આવ્યા અને ત્યાં યથાકલ્પ અવગ્રહ આજ્ઞા લઈને ઉતર્યા સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવતા વિચરવા લાગ્યા. આ સમયે હેમન્ત ઋતુ હતી. તુષાર હિમનાં નાનાં નાનાં કણોથી આ સમયે મનુષ્યો અધિક કષ્ટ પામે છે. વનસ્પતિઓ હિમ કણોના પડવાથી બળી જાય છે, પશુ પક્ષીઓ લાકડાં જેવા જડ થઈ જાય છે. મતલબ એ કે, આ ઋતુમાં ઠંડીની અધિકતાથી દરેક પ્રાણીને વધુ કષ્ટનો અનુભવ થાય છે. એવા સમયમાં એ ચારેય મુનિ દિવસના ત્રીજા ભાગમાં

द्वारास्ते सर्वे स्ववसतिं गन्तुं पृथक् पृथगेव प्रतिनिवृत्ताः तेषामेकस्य कुबेरसेनमुने-वैभारगिरिकन्दरान्तिकमुपगतस्य रात्रिः संजाता, अतस्तत्रैव सोऽतिष्ठत्। द्वितीयस्य कुबेरमित्रमुनेरुद्याने रात्रिः समजनि, अतस्तत्रैव सोऽतिष्ठत्। तृतीयस्य कुबेरवल्लभमुनेरुद्यानसमीपे, चतुर्थस्य कुबेरप्रियमुनेस्तु नगरसमीपे। तत्र वैभारगिरिकन्दराद्वारसमीपावस्थितस्य मुनेर्निपतत्तुषारसंपर्कशीतलैः शैलमारुतैः प्रकम्पितशरीरस्यापि मनो मेरुरिवनिष्प्रकम्प मासीत्। यथा यथा शीतं प्रवर्धते, तथा तथाऽऽत्मिकबलं प्रकाशयन् मनः सुस्थिरं कुर्वन् रणे वीर इव शत्रुं शीतं विजेतु प्रोत्साहसंपन्नः सुधीरः शीतवेदनां सहमानोऽसौ मुनिः समाधिभावेन रात्रेः प्रथमयाम एव कालं गतः।

मुनि दिवस के तृतीय प्रहर में भिक्षाचर्या के लिये राजगृहनगर में आये। वहां पर मिले हुए एषणीय आहार करके वे सब फिर वहां से एक पीछे एक वैभारगिरि के समीप जहां उतरे हुए थे वहां पहुँचने के लिए चले। इनमें कुबेरसेन मुनि को मार्ग में ही जब वे वैभारगिरि का कन्दरा के पास पहुँचे तो रात्रि हो गई, इसलिये वह वहीं पर ठहर गये। दूसरे कुबेरमित्रमुनि रात्रि हो जाने से बगीचे में ठहरे। वैसे ही तीसरे कुबेरवल्लभमुनि बगीचे के पास ठहरे। चौथे कुबेरप्रियमुनि रात्रि होने से राजगृह नगर के पास ही ठहर गये। वैभारगिरि की कन्दरा-गुफा के द्वार पर ठहरे हुए मुनिराज ने पड़ते हुए शीत के संपर्क से अत्यंत शीतल पर्वतीय वायु के वेग से कम्पितशरीर होने पर भी अपने मनको मेरु के समान निष्कंप बनाते हुए उस शीत की प्रबलता का सामना किया। जैसे २ शीतकी अधिकता होती जाती थी, उस उस रूप से

माटे राजगृह नगरमां आव्यां. त्यांथी मळेल एषणीय आहार करीने ते सघळा फरी पाछा एक पछी एक वैभारगिरीनी समीप ज्यां तेओ उतर्या हता त्यां पहोंचवा माटे चाली नीकळ्या. तेमांथी कुबेरसेन मुनिने मार्गमांज रात्रि पडी जवाथी वैभारगिरीनी कंदरानी पासे रोकाई गया. बीजा कुबेरमित्र मुनि रात्रि थवाथी बगीचामां रोकाई गया, एवी ज रीते त्रीजा कुबेरवल्लभ मुनि बगीचानी पासे रोकाई गया, चोथा कुबेरप्रियमुनि रात्रि थई जवाथी राजगृह नगरनी पासे ज रोकाई गया वैभारगिरि कंदराना मुख द्वार पासे रोकाई गयेला, मुनिराजे ठंडीना संपर्कथी अत्यंत शीतळ पर्वतीय वायुना वेगथी कंपीत शरीर होवा छतां पण पोताना मनने मेरु समान अडग राखी ठंडीनी प्रबळतानो सामनो कर्यो. जेम जेम ठंडीनी अधिकता वधती गई ते ते रूपथी तेमनुं आत्म-

उद्यानस्थं तु नीचप्रदेशवर्तित्वाद् द्वितीययामे प्रबलतरं शीतं बाधते स्म, तदा सोऽपि पूर्वोक्तमुनिवन्निश्चलेन मनसा शीतवेदनां सहमानः समाधिभावेन द्वितीययामे कालगतोऽभवत्। एवमुद्यानसमीपसंस्थितस्तु तृतीययामे, एवं नगरासन्नस्तु-

उनका आत्मिकबल भी अधिकर विकसित होता जाता था। जिस प्रकार कोई उत्तम वीर रणाङ्गण में वैरी का सामना करता है, उसी प्रकार ये भी उस शीत का डटकर सामना कर रहे थे। सद्भावना में जरा सी भी शिथिलता इन्होंने नहीं आने दी। साम्हना करते २ ही वे मुनि समाधिभाव से कालधर्म को पाये १।

जो मुनिराज उद्यान में ठहरे हुए थे उन्हें शीत की वेदना ने द्वितीयप्रहर में सताया। जिस प्रकार प्रथम मुनिराज ने शीत की वेदना सहन करने में निश्चलता धारण की, उसी प्रकार इन्होंने भी उसके सहन करने में निश्चलता धारण की। अन्त में समाधिभाव से ये भी कालधर्म पा गये २।

जो मुनिराज उद्यान के समीप ठहरे हुए थे, उन्हें शीत की वेदना रात्रि के तृतीय प्रहर में सताने लगी, और नगर के पास ठहरे हुए मुनिराज को शीत वेदना ने रात्रि के चतुर्थ प्रहर में सताना शुरू किया। इस प्रकार ये दोनों मुनिराज भी शीतपरीषह को जीतते २ ही समाधिभाव से अन्त में कालधर्म को प्राप्त हुए ४। ये चारों के चारों ही अनुत्तर

બળ પણ અધિક રૂપથી વિકસતું જતું હતું. જે રીતે કોઈ ઉત્તમ વીર રણાંગણમાં વૈરીનો સામનો કરે છે તેવા પ્રકારે મુનિ પણ ઠંડીનો એવી જ રીતે સામનો કરી રહ્યા હતા. સદ્‌ભાવનામાં જરા પણ શિથીલતા તેમણે આવવા ન દીધી. સામનો કરતાં કરતાં તે મુનિ સમાધિ ભાવથી કાળ ધર્મ પામ્યા.

જે મુનિ બગીચામાં રહ્યા હતા. તેમને ઠંડીની વેદના બીજા પ્રહરમાં થઈ. જે પ્રકારે પ્રથમ મુનિરાજે ઠંડીની વેદના સહન કરવામાં અડગતા ધારણ કરી તેવી જ રીતે આમણે પણ અડગતા દાખવી અને છેવટે સમાધીભાવથી કાળધર્મ પામ્યા.

જે મુનિરાજ બગીચાની બહાર રોકાયા હતા તેમને ઠંડીની વેદના રાત્રીના ત્રીજા પહોરમાં થવા લાગી અને નગરની પાસે રોકાયેલા મુનિરાજને ઠંડીની વેદના ચોથા પહોરે સતાવવા લાગી. આ પ્રકારે આ બન્ને મુનિરાજ પણ ઠંડીના પરીષહને જીતતાં જીતતાં સમાધી ભાવથી અંતે કાળધર્મને પામ્યા. આ રીતે

चतुर्थयामे। सर्वेऽप्येते विजितशीतपरीषहाः कालं कृत्वाऽनुत्तरविमानेषु एकभवावतारित्वेन समुत्पन्नाः। एवमन्यैरपि मुनिभिः शीतपरीषहः सोढव्यः॥ ७॥

शीतकालानन्तरं ग्रीष्मागमो भवतीत्यतः शीतपरीषहानन्तरमुष्णपरीषहजयं प्राह—

मूलम्—उसिणपरियावेणं, परिदाहेण तज्जिए।
घिंसु वा परियावेणं, सायं नो परिदेवए॥ ८॥

छाया—उष्णपरितापेन, परिदाहेन तर्जितः।
ग्रीष्मे वा परितापेन, सातं नो परिदेवयेत्॥ ८॥

टीका—'उसिण०' इत्यादि।

ग्रीष्मे=उष्णकाले, यत्र हि–भास्करः किरणनिकरैर्दहनं किरन्निव धरातलेऽङ्गारमकरमास्तृणन्निव जीवजातं परितापयति, तरुगणं परिशोषयति, शुष्कयति च।

विमानों में एकभवावतारी रूप से उत्पन्न हुए। इसी प्रकार अन्य मुनियो को भी शीतवेदना के सहन करने में अपना पराक्रम फोडना चाहिये॥७॥

शीतकाल के वाद ही ग्रीष्मऋतु का आगमन होता है अतः शीतपरीषह को सहन करने के वाद चौथा उष्णपरीषह भी मुनिराज को सहन करना चाहिये, यह वात इस नीचे की गाथा द्वारा सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं—'उसिण०' इत्यादि।

अन्वयार्थ–(घिंसु-ग्रीष्मे) ग्रीष्मकाल में कि जिसमें सूर्य अपनी प्रखर किरणों के निकर से इस समस्त भूमण्डल पर प्रवल ताप की वर्षा किया करता है, समस्त जीव जिसमें मानों अग्नि तापसे जलते हों, वृक्षसमूह जिस में शुष्क जैसा हो जाता है। विचारे प्यासे भोले मृगों के झुण्ड के

એ ચારે મુનિરાજ અનુત્તર વિમાનમાં એકભવ અવતારી રૂપથી ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રકારે અન્ય મુનિયોએ પણ શીતવેદના સહન કરવામાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવવું જોઈએ. ॥૭॥

ઠંડીના વખત પછી ઉનાળાનો વખત આવે છે અહીં શીતપરીષહને સહન કર્યો પછી ચોથો ગરમીના પરીષહને પણ મુનિરાજે સહન કરવો જોઈએ. એ વાત નીચેની ગાથાથી સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે.—"उसिण०" ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—घिंसु-ग्रीष्मे ગ્રીષ્મ કાળમાં કે જ્યારે સૂર્ય પોતાનાં પ્રખર કિરણોથી સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર પ્રબળ તાપની વર્ષા વરસાવે છે. સમસ્ત જીવ જેમાં અગ્નિના તાપની માફક બળતા હોય છે, વૃક્ષ સમૂહ શુષ્ક બની જાય છે.

मृगतृष्णाभिरारचितजलतरङ्गमालाभिरिव प्रचलज्जलधारा विभ्रममुपगता मुग्धमृग-यूथाः पिपासया परितः प्रधावन्ति। मनुष्याः खलु प्रायशः प्रचण्डमार्तण्डकरनिकरसंपर्कप्रखररजःकणोपेतवात्यापरिघट्टिताः प्रतप्तभूतलनिपतिताः पिपासयाऽऽसन्नमृत्यव इव भवन्ति। यत्र खलु वनस्थली पिपासावशविभ्रमद्भिर्विविधपशुपक्ष्यादिभिः परिशुष्कतालुरसनकण्ठैः समाकुला, नभस्तले च नानाविध पत्रकाष्ठतृणकचवरोद्धूलनकरप्रतिकूलमारुतध्वनिसमाकुलं भवति। तस्मिन्नुष्णकाले, वा शब्देन-शरदि वर्षासु वा, उष्णपरितापेन=उष्णम्-सूर्यकिरणसंयोगात्तप्तं-भूमिधूलिपाषाणा-

झुण्ड जिसमें "यह जलधारा वह रही है" इस प्रकार भ्रमोत्पादक मृगतृष्णा से पागल जैसे बने हुए इधर उधर दौडने लगते हैं। जिस ऋतु में सूर्य की प्रचण्ड किरणों से धूप खूब पड़ती है जिससे रेती तप जाती है और लू चलने लगती है। संतप्त रजकण से मिश्रित उस लूके वेग से व्याकुल होकर मनुष्य भी उस तपी हुई भूमि पर गिर गिर कर प्यास के मारे मूर्छित हो आसन्नमृत्यु जैसे दिखाई देने लगते हैं। जिस ग्रीष्म काल में पिपासा के वश जिनके तालू ओष्ठ एवं कंठ सूख रहे हैं गर्मी के मारे मुंह जिन के फटे हुए हैं और जीभ लटक रही है ऐसे पशु पक्षियों से अटवी व्याप्त हो जाती है। तथा जिसमें आकाश नानाविधपत्र, काष्ठ, तृण, कूडा-कचरा आदि को उडाने वाली प्रतिकूल वायु की सनसनाहट ध्वनि से व्याप्त हो जाता है ऐसे उष्णकाल में। (उसिणपरियावेणं-उष्णपरितापेन) उष्णपरिताप से-सूर्य किरणों के

તરસથી બીચારા ભોળાં હરણનાં ટોળાં 'આ જળધાર વહી રહી છે" આ પ્રકારના ભ્રમથી પાગલની માફક મૃગજળ રૂપી જળના આભાસ તરફ દોડતાં રહે છે. જે ઋતુમાં સૂર્યના પ્રચંડ કિરણોથી ખૂબ તાપ પડે છે જેનાથી રેતી તપે છે, અને લૂ ચાલવા લાગે છે, સંતપ્ત રજકણથી મિશ્રીત તે લૂના વેગથી વ્યાકુળ બની મનુષ્ય પણ તે તપેલી ભૂમી ઉપર તરસના માર્યા પડી જઈ મૂર્છિત થઈ આસન્ન મૃત્યુ જેવા દેખાય છે. જે ગ્રીષ્મકાળમાં અટવીમાં પીપાસાને વશ જેનું તાળવું, હોઠ અને કંઠ સુકાઈ જાય છે, ગરમીના માર્યા મોઢું જેનું ફાટી રહે છે અને જીભ લટકી જાય છે એવા પશુ પક્ષિઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. તથા જેમાં આકાશ જુદી જુદી જાતનાં પાંદડાં, લાકડું, ઘાસ, કચરા, પુંજા વગેરેને ઉડાવવાવાળા પ્રતિકૂળ વાયુના સુસવાટા કરતા ધ્વનિથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. એવા ઉષ્ણુકાળમાં "उसिण परियावेणं-उष्णपरितापेन" ઉષ્ણુ પરિતાપથી ના

दिकं, तेन परितापः-उष्णपरितापस्तेन तर्जितः, अत्यंत पीडितःसन्, तथा-परिदाहेन=सूर्यकिरणसंतप्तवायुना 'लू' इति भाषाप्रसिद्धेन, दाहज्वरादिकृतान्तरिकतापेन वा, तर्जितः, तथा परितापेन=सूर्यकिरणादिजनिततापेन-तर्जितः, सातं=सुखं प्रति न परिदेवयेत्=हा ! कदा मम चन्द्रचन्दनशीतलानिलादिभिः सह संयोगो भविष्यति येन मम शान्तिः स्यादिति ॥ ८ ॥

उपदेशान्तरमाह—

मूलम्--उण्हाहितत्तो मेहावी, सिणाणं नो वि पत्थए ।
गायं नो परिसिंचेज्जा, न वीएज्जा य अप्पयं ॥९॥

छाया—उष्णाभितप्तः मेधावी, स्नानं नो अपि प्रार्थयेत् ।
गात्रं नो परिषिञ्चेत्, न वीजयेच्च आत्मानम् ॥९॥

संयोग से तप्त ऐसे जो भूमि, धूलि, एवं पाषाण आदि हैं उनके द्वारा जो परिताप-कष्ट होता है उससे, तथा (परिदाहेण) सूर्य की किरणों द्वारा गर्म हुई वायु से-लूसे, अथवा दाहज्वर आदि से होने वाले आन्तरिक ताप से (परियावेणं-परितापेन) एवं सूर्य की किरणों से उत्पन्न हुई अत्यंत गर्मी से (तज्जिए-तर्जितः) अतिशय पीडित साधु (सायं नो परिदेवए-शातं नो परिदेवयेत्) सुख की वाञ्छा न करे-हा ! किस समय मुझे चन्द्र अथवा चंदन के समान शीतल पवनादि का संयोग मिलेगा कि जिस से मुझे शांति मिले। अर्थात्-साधु का कर्तव्य है कि वह हरएक अवस्था में उष्णपरीषह को जीते किन्तु इस से घबरावे नहीं ॥ ८ ॥

સંયોગથી તપેલ એવી જે ભૂમિ ધૂળ અને પાષાણુવાળી છે. તેના દ્વારા જે કષ્ટ થાય છે, એનાથી તથા "परिदाहेण" સૂર્યના કિરણો દ્વારા ગરમ થયેલા વાયુથી લૂથી, અથવા દાહજ્વર આદિથી થનાર આંતરિક તાપથી परियावेणं-परितावेन અને સૂર્યના કિરણોથી ઉદ્ભવેલ અત્યંત ગરમીથી तज्जिए-तर्जितः અતિશય પીડિત સાધુ "सायं नो परिदेवए-शातं नो परिदेवयेत् સુખની વાંચ્છના ન કરે-મને કયા સમયે ચંદ્ર અથવા ચંદનની જેવી શીતળ પવન આદિનો સંયોગ મળે કે જેથી મને શાંન્તી થાય. અર્થાત્-સાધુનું કર્તવ્ય છે કે તે દરેક અવસ્થામાં ઉષ્ણ પરીષહને જીતે, પરંતુ તેનાથી ગભરાય નહીં. (૮)

टीका—'उण्हाहितत्तो' इत्यादि ।

मेधावी=आगमोक्तमर्यादानुवर्ती मुनिः, उष्णाभितप्तः=उष्णेन—उष्णस्पर्शेन, अभितप्तः—तापाकुलः सन् स्नानं नो प्रार्थयेत्=नैवाभिलषेत् । अपि च गात्रं—शरीरं, नो परिषिञ्चेत्—न जलैरार्द्रीकुर्यात् । च=पुनः आत्मानं—स्वदेहं न वीजयेत्=व्यजनादिना शरीरे वायुं नोदीरयेत् ।

अयं भावः—उष्णतप्तोऽपि मुनिर्जलावगाहनस्नानव्यजनवातादि वर्जयेत् , न च जलैर्गात्रं सिञ्चेत् । आतपवारणाय स्वदेहोपरि रजोहरणादिना छायां न कुर्यात् । न चापि छत्रादिकं धारयेत् । मनसाऽपि न प्रार्थयेत् किं तु उष्णपरीषहं सम्यक् सहेतेति ।

'उण्हाहि०' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(मेहावी—मेधावी) आगमोक्त मर्यादा का अनुसरण करने वाला मुनि (उण्हाहितत्तो—उष्णाभितप्तः) उष्णस्पर्श से संतप्त होता हुआ भी (सिसाणं नो विपत्थए—स्नानं नोऽपि प्रार्थयेत्) स्नान की अभिलाषा न करे । तथा (गायं नो परिसिंचेज्जा—गात्रं नो परिषिंचेत्) अपने शरीर ऊपर पानी न छींटे तथा उसको गीला भी न करे और न गीले कपडे से ही पोंछे। तथा (अप्पयं न वीएज्जा—आत्मानं न वीजयेत्) शरीर पर वीजना आदि से हवा भी न करे ।

इसका भाव यह है—उष्ण से संतप्त भी मुनि अचित्त जल का भी अवगाहन करना—उससे स्नान करना, वीजनादि से—पंखा आदि से हवा करना इन समस्त शीतलोपचारकारक क्रियाओं का परित्याग कर देवे। अपने शरीर पर गर्मी की वेदना को शमन करने के लिए शीतल जल के

"उण्हाहि" ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—मेहावी—मेधावी આગમમાં કહેલ મર્યાદાનું અનુસરણ કરવાવાળા મુનિ उण्हाहितत्तो—उष्णाभितप्तः ઉષ્ણ સ્પર્શથી સંતપ્ત થવા છતાં પણ सिसाणं नो विपत्थए—स्नानंनोऽपि प्रार्थयेत् સ્નાનની અભિલાષા ન કરે गायं नो परिसिंचेज्जा—गात्रं नो परिषिंचेत् પોતાના શરીર ઉપર પાણી ન છાંટે તેમ એને ભીનું પણ ન કરે કે ન તો ભીના કપડાથી લુછે, તથા "अप्पयं न वीएज्जा"—आत्मानं न वीजयेत् શરીર ઉપર વીંજણા વગેરેથી હવા પણ ન નાખે.

આનો ભાવ એ છે—ઉષ્ણતાથી સંતપ્ત બનેલ મુનિએ પાણીનો આશરો લેવો, એનાથી સ્નાન કરવું, પંખા આદિથી હવા ખાવી આ સમસ્ત શીતળ ઉપચાર કારક ક્રિયાઓનો પરિત્યાગ કરવો. પોતાના શરીર ઉપર ગરમીની વેદનાનું શમન કરવા માટે શીતળ જળનો છાંટો પણ ન લેવો, આતપનું વારણ

अत्र दृष्टान्तः—

आसीत् तगरानगर्यां दत्तनामकः श्रेष्ठी। तस्य भद्राभार्यायामरहन्नक नामकः पुत्रो जातः। एकदाऽसौ दत्तश्रेष्ठी भार्यापुत्राभ्यां सहार्हन्मित्राचार्यसंनिधौ धर्मदेशनां निशम्य विरक्तः सन् प्रव्रज्यां गृहीतवान्। स दत्तमुनिः स्नेहवशादरहन्नकं कदाचिदपि भिक्षार्थं न प्रेषयति, स्वयमेव भिक्षामानीय तं पोषयति, न च तेन किमपि कार्यं कारयति, अतोऽसौ सुकुमारो जातः। अन्यदा कदाचित् तस्य पिता

छींटे भी न दे, तथा आतप को वारण करने के लिये रजोहरणादिक से शरीर पर छाया भी न करे। छत्र-छाता-आदि को भी धारण न करे और न इस प्रकार की क्रियाओं को करने की भावना ही रखे। जैसे भी बने उष्णपरीषह को सहन करे।

दृष्टान्त—तगरा नाम की नगरी में दत्त नाम का एक सेठ रहता था। उसकी धर्मपत्नी का नाम भद्रा था। भद्रा से एक पुत्र हुआ, जिस का नाम अरहन्नक था। एक समय सेठ ने अपने स्त्री पुत्र के साथ जाकर अर्हन्मित्र नामके किसी आचार्य के पास धर्म का उपदेश सुना। सुनकर वे संसार से विरक्त हो गये और स्त्रीपुत्रसहित उसने दीक्षा अंगीकार करली, पुत्र से प्रेम होने के कारण वे कभी भी अपने पुत्र को भिक्षा लाने के लिये नहीं भेजते थे, किन्तु स्वयं जाकर भिक्षा लाते और पुत्र को भी आहार कराते। पुत्र से कुछ भी कार्य नहीं कराते। इस तरह दत्तमुनि का वह पुत्ररूप शिष्य बहुत ही सुकुमार प्रकृति के

કરવા માટે રજોહરણાદિકથી શરીર ઉપર છાયા પણ ન કરવી, છત્ર-છત્રી વગેરે પણ ધારણ ન કરવાં. અને આ પ્રકારનિ ક્રિયાઓ કરવાની ભાવના પણ ન રાખવી. જેમ બને તેમ ઉષ્ણપરીષહને સહન કરવાં.

દૃષ્ટાંત—તગરા નામની નગરીમાં દત્ત નામના એક શેઠ રહેતા હતા, તેની ધર્મપત્નિનું નામ ભદ્રા હતું. ભદ્રાથી એક પુત્ર થયો જેનું નામ અરહન્નક હતું એક સમય શેઠે પોતાના સ્ત્રી પુત્રની સાથે અર્હન્મિત્ર નામના એક આચાર્ય પાસે ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળ્યો એ ઉપદેશથી સંસારથી વિરક્તભાવ જાગ્યો. અને સ્ત્રી પુત્ર સાથે તેણે દીક્ષા અંગિકાર કરી લીધી. પુત્રથી પ્રેમ હોવાને કારણે કદી પણ પોતાના પુત્રને ભિક્ષા લાવવા માટે મોકલતા ન હતા પરંતુ પોતે જ જઈ ને ભિક્ષા લાવતા અને પુત્રને પણ આહાર કરાવતા. પુત્રથી કાંઈ પણ કાર્ય કરાવતા નહીં. આ રીતે દત્ત મુનિના એ પુત્રરૂપ શિષ્ય ઘણી જ સુકુમાર પ્રકૃતિવાળા

दत्तमुनिर्मृतः तदनन्तरं साधुभिः प्रेरितः सन्नरहन्नको ग्रीष्मकाले भिक्षार्थं गतः। स पूर्वमकृतश्रमोऽतीवसुकुमाराङ्गः सूर्यकिरणोत्तप्तरेणुनिकरेण चरणतले, तपनांशुभिर्मस्तके च तापाभिभूतस्तृषाशुष्ककण्ठोऽरहन्नकः कस्यचित् श्रेष्ठिनः प्रोत्तुङ्गभवनस्यच्छायामाश्रित्य तिष्ठति।

तदा तं सुकुमारं रूपसौन्दर्यं लावण्यगुणैर्मन्मथावतारं मुनिमरहन्नककुमारं दृष्ट्वा काचित् प्रोपितभर्तृका वणिग्भार्या दास्या तं समाहूय गृहमानयति। ततः सा तं पृच्छति-भवान् किं याचते ? अरहन्नकः प्राह-भिक्षां याचे। ततः सा कामवशंगता

बन गये। कालान्तर में दत्तमुनि का स्वर्गवास हो गया। अब क्या था-साधुओं से प्रेरित होकर वह एक समय भिक्षा लाने के लिये ग्रीष्म काल में गये। सुकुमार प्रकृति के तो थे ही, पिता के समय पहिले इन्हों ने कुछ परिश्रम भी नहीं किया था, अतः उस ग्रीष्मकाल में सूर्य की प्रचण्ड किरणों से संतप्त भूमि पर चलने से उनके पैरों में छाले पड़ गये। माथा गरम हो गया। कंठ गर्मी के मारे सूख गया गर्मी की इनको अधिक वेदना हुई। पास में किसी एक सेठकी बहुत ऊँची हवेली थी सो वे गर्मी के मारे उसकी छाया में आकर ठहर गये। ठहरे हुए इन मुनि को एक प्रोपितभर्तृका-विरहिणी-स्त्री ने देखा। यह शारीरिक रूप, लावण्य एवं सौन्दर्य से ऐसे मालूम पड़ते थे कि जैसे मानो साक्षात् देव ही हो। देखते ही सुकुमार इस अरहन्नक मुनि को उस विरहिणी वणिग्भार्या ने अपनी दासी द्वारा मकान ऊपर बुलवाया। मकान ऊपर पहुँचते

બની ગયા. કાલાન્તરે દત્તમુનિનો સ્વર્ગવાસ થયો. આ પછી સાધુઓની પ્રેરણાથી પ્રેરિત બની તે સુકુમારમુનિ ગ્રીષ્મકાળમાં ભિક્ષા લેવા માટે ગયા. સુકુમાર પ્રકૃતિ તો હતી જ, પિતાની હાજરીમાં તેણે જરા જેટલો પણ પરિશ્રમ કરેલ ન હતો. આથી ગ્રીષ્મકાળમાં સૂર્યનાં પ્રચંડ કિરણોથી સંતપ્ત બનેલ ભૂમિ ઉપર ચાલવાથી એના પગમાં છાલા પડી ગયાં, માથું ગરમ થઈ ગયું, ગળું ગરમીના કારણે સુકાઈ ગયું, ગરમીની એને અધિક વેદના થઈ, પાસે જ કોઈ એક શેઠની ઘણી જ ઉંચી હવેલી હતી-આથી તે એ હવેલીની છાયામાં જઈને ઉભા રહ્યા. ઉભેલા મુનિને જોઈ એક વિરહણી સ્ત્રીનું એ તરફ લક્ષ ખેંચાયું જે શારીરિક રૂપ, લાવણ્ય અને સૌંદર્યથી તેની દ્રષ્ટિએ દેવ તુલ્ય દેખાયા. આ અરહન્નક સુકુમાર મુનિને જોઈ ને તે વિરહિણી વણિક સ્ત્રીએ પોતાની દાસી મારફત મકાન ઉપર બોલાવ્યા. મકાન ઉપર પહોંચતાં જ મુનિ અરહન્નકને તેણે

तं प्रलोभ्य स्वभवने स्थापितवती । अथ तन्माता भद्रासाध्वी मुनीनां निवासस्थाने वन्दनार्थमागता । सा तत्र तमपश्यन्ती अर्हन्मित्राचार्यमपृच्छत्–भदन्त ! अरहन्नकमुनिः क्व वर्तते ? अर्हन्मित्राचार्यः प्राह–अरहन्नको भिक्षार्थं गतः, किं तु न पुनः परावृत्तः, अतस्तमन्वेषयन्ति मुनयः, इति तदनुपलब्धिवचनं वज्राघातमिवकठोरं श्रुत्वा व्याकुला सती भद्रा साध्वी पुत्रमोहेन अरे अरहन्नक ! अरे अरहन्नक ! इत्युच्चैर्विलपन्ती नयननिःस्रवदश्रुधारां पातयन्ती मोहेन पदे पदे प्रस्खलन्ती प्रति-

ही मुनि अरहन्नक से उसने पूछा आप क्या चाहते हैं ? अरहन्नक ने कहा भिक्षा चाहता हूं । काम के वशंगत हुई उस स्त्री ने भिक्षा का लोभ देकर अरहन्नक मुनि को अपने घर पर ठहरा लिया । उधर अरहन्नक मुनि की माता भद्रा साध्वी मुनियों को वन्दना करने के लिये आई । अरहन्नक मुनि को ज्यों ही वहां साध्वी ने नहीं देखा त्यों ही वह अर्हन्मित्राचार्य को पूछने लगी कि भदन्त ! अरहन्नक मुनि कहां हैं । आचार्य महाराज ने कहा कि वे भिक्षा लेने के लिये बाहर गये थे, परन्तु अभी-तक वापिस नहीं आये हैं अतः अन्यमुनिजन उनकी तलाश कर रहे हैं । माता भद्रा साध्वी ने ज्यों ही यह बात सुनी त्यों ही उसके हृदय में वज्र के आघात जैसा एक कठोर आघात हुआ और उसी समय उस का चित्त विक्षिप्त–हो गया । वह पुत्र के मोह से बहुत ही आकुल-व्याकुल होने लगी, और अपने आप बड़–बडाने लगी–अरे अरहन्नक ! तूं इस समय कहां है, कह तो सही । इस प्रकार ऊँचे स्वर से विलाप करती और आंखों से आंसुओं की धारा बहाती हुई वह स्थान स्थान पर

પૂછયું. આપ શું ઈચ્છો છો ? અરહન્નકે કહ્યું કે, હું ભિક્ષા ચાહું છું. કામને વશ બનેલ તે સ્ત્રીએ ભિક્ષાનો લોભ આપીને અરહન્નક મુનિને પોતાને ઘેર રોકી લીધા. અહિં અર્હન્નક મુનિની માતા ભદ્રા સાધ્વી મુનિયોને વંદણા કરવા આવી. અરહન્નક મુનિને જ્યારે તે સાધ્વીએ ત્યાં ન જોયા ત્યારે આચાર્યને પૂછયું કે, ' હે ભદન્ત ! અરહન્નક મુનિ કયાં છે ? આચાર્ય મહારાજે કહ્યું કે, ભિક્ષા લેવા માટે તેઓ બહાર ગયા છે, પરંતુ હજુ સુધી પાછા ફરેલ નથી. જેથી અન્ય મુનિજન તેની તપાસ કરી રહેલ છે. માતા ભદ્રા સાધ્વીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેના હૃદયમાં વજ્રના ઘા જેવો એક આઘાત થયો અને એ વખતે એનું ચિત્ત વ્યાકુળ બની ગયું. તે પુત્રના મોહથી ઘણાં આકુળ વ્યાકુળ થવા લાગ્યાં, અને પોતાના મનમાંજ બડબડવા લાગ્યાં કે, અરે અરહન્નક ! તું આ સમયે કયાં છો, કહે તો ખરો આ પ્રકારે ઉંચા સ્વરથી વિલાપ કરતાં અને આંખોથી અશ્રુધારા વહાવતાં, તે

स्थलं भ्राम्यति, सा यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुनः पुनर्लोकान् पृच्छति-मम प्राणवल्लभः पुत्रोऽर्हन्नकः क्वापि दृष्टो भवद्भिः? । इत्येवं पृच्छन्ती रुदती यं कमपि दृष्टवती, तं प्रति-अयमरहन्नक इति मत्वा हर्षमुद्वहन्ती, पुनस्तमनालोक्य रुदती विलपन्ती एकदा यत्रारहन्नक आसीत् तद्भवनसमीपे समागता । तदा गवाक्षवर्तिनाऽरहन्नकेन तादृशावस्थापन्ना माता दृष्टा, संजातात्यन्तसंवेगः स गवाक्षादुत्तीर्य चरणयोः पतित्वा मातरमेवमाह-हे मातः ! सोऽहमरहन्नकः । इति तद्वचनं श्रुत्वा माता स्वस्थमानसा जाता, तदनु सा पुत्रं माह-वत्स ! भव्यकुलोत्पन्नस्य तव कथमीदृशी-

गिरती पडती इधर उधर घूमने लगी। जहां जहां वह जाती वहां २ पूछती कि हे महानुभावो! कहो तो सही तुम लोगों ने मेरे पुत्र अरहन्नक को कहीं देखा भी है?। इस प्रकार पूछती, विलाप करती, रोती हुई वह भद्रा साध्वी जिस किसी को भी देखती हर्ष के भावावेश में आकर कहने लगती 'यह रहा मेरा अरहन्नक'। परन्तु जब उसमें उसे अरहन्नक दिखाई नहीं पड़ता तो पुनः रोने लगती। इस प्रकार अत्यंत विह्वल बनी हुई एक दिन वह वहां पहुँची जिस मकान में स्वयं अरहन्नक थे। जब यह वहां पहुँची थी उस समय अरहन्नक उस मकान की खीड़की में बैठे हुए थे। उसने रोती हुई अपनी माता को ज्यों ही देखा त्यों ही उसे संवेग के भाव अतिशय रीति से जागृत हो उठे। वह इकदम झरोखे से नीचे उतर कर माता के दोनों चरणों में पड़ गये और बोला कि हे मातः मैं अरहन्नक हूं। इस प्रकार उनके वचन को सुनकर माता का चित्त शान्त हो गया और बोली-वत्स! तुम तो कुलवान् हो जातिमान हो फिर तुम्हारी

સ્થળે સ્થળે અથડાતાં અહિં તહિં ફરવા લાગ્યાં. જે તે સ્થળે તે જઈ પૂછતાં કે હે મહાનુભાવો! કહો તો ખરા તમોએ મારા પુત્ર અરહન્નકને કયાંઈ દેખ્યો છે? આ પ્રકારે પૂછતાં અને વિલાપ કરતાં અને રોતાં તે ભદ્રા સાધ્વી જ્યારે કોઈને જુએ તો હર્ષના ભાવાવેષમાં આવીને કહેવા લાગતાં કે આ રહ્યો મારો અરહન્નક! પરંતુ જ્યારે તેને અરહન્નક ન દેખાતો ત્યારે તે ફરીથી રોવા લાગતાં આ પ્રકારે અત્યંત વિહ્વળ બની એક દિવસે તે એ મકાન ઉપર પહોંચ્યાં કે જ્યાં અરહન્નક હતો. જ્યારે તે ત્યાં પહોંચ્યાં તે વખતે અરહન્નક તે મકાનની એક બારીમાં બેઠેલ હતો. તેણે પોતાની માતાને રોતી જોઈ ત્યારે તેનામાં સંવેગનો ભાવ અતિશય જાગૃત થયો. તે એકદમ ઝરૂખેથી નીચે ઉતરીને માતાના ચરણોમાં પડી ગયો અને બોલ્યો કે હે માતા! હું અરહન્નક છું. આ પ્રકારનાં તેનાં વચન સાંભળીને માતાનું ચિત્ત શાન્ત બની ગયું અને બોલી, વત્સ!

दशा ? सोऽवदत्—हे मातश्चारित्रं पालयितुमसमर्थोऽस्मि । सा आह-तर्हि अनशनं कुरु । यतः—

वरं पवेसो जलिए हुयासणे,
न यावि भग्गं चिरसंचियं वयं ।
वरं हि मच्चू सुविसुद्धकम्मओ,
न यावि सीलक्खलियस्स जीवणं ॥ १ ॥

छाया—वरं प्रवेशो ज्वलिते हुताशने,
न चापि भग्नं चिरसंचितं व्रतम् ।
वरं हि मृत्युः सुविशुद्धकर्मतो,
न चापि शीलस्खलितस्य जीवनम् ॥ १ ॥

सुविशुद्धकर्मतः—निरवद्यक्रियाऽऽचरणतः, मृत्युः=मरणं, वरं=श्रेयः, न तु शीलस्खलितस्य=चरित्रपतितस्य जीवनम् । अन्यत् सुगमम् ।

ऐसी दशा क्यों हुई ?। अरहन्नक बोले-मातः ! इस दशा के होने का कारण चारित्र को पालन करने की असमर्थता है। माता बोली-यदि तुम चरित्र पार करने के लिये असमर्थ हो तो अनशन करो। जैसे कहा है-

"वरं पवेसो जलिए हुयासणे,
न यावि भग्गं चिरसंचियं वयं ।
वरं हि मच्चू सुविसुद्धकम्मओ,
न यावि सीलक्खलियस्स जीवणं ॥ १ ॥"

धधकती हुई अग्नि में प्रवेश करना तो ठीक है परन्तु चिरसंचित व्रत का भंग करना ठीक नहीं है । सुविशुद्ध कर्म-शील आराधन करते

તમે તો કુળવાન છો, જાતિવાન છો, છતાં તમારી આવી દશા કેમ થઈ? અરહન્નકે કહ્યું, માતા ! આ દશા થવાનું કારણ ચારિત્ર પાલન કરવાની અસમર્થતા છે. માતાએ કહ્યું, જો તમે ચારિત્ર પાલન કરવા માટે અસમર્થ છો તો અનશન કરો. જેમ કહ્યું છે—

"वरं पवेसो जलिए हुयासणे,
न यावि भग्गं चिरसंचियं वयं ।
वरं हि मच्चू सुविसुद्धकम्मओ,
नयावि सीलक्खलियस्स जीवणं ॥ १ ॥"

ભભકતી એવી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો ઠીક છે, પરંતુ ચિરસંચિત વ્રતનો ભંગ કરવો ઠીક નથી. સુવિશુદ્ધ કર્મશીલ આરાધના કરતાં કરતાં મૃત્યુ થવું ઠીક છે,

एवं मातृवचः श्रुत्वा स संजातवैराग्यः सर्वसावद्ययोगं प्रत्याख्याय पुनः संयमं गृहीतवान्। तत उत्कृष्टाचारेण ग्रामानुग्रामं विहरन् उष्णपरीषहं सहमानः क्वचित् पाषाणमयप्रदेशं प्राप्य चिन्तयति–'प्रदेशोऽयं प्रचण्डमार्तण्डकिरणसंयोगाद् वह्निवत्प्रतप्तः, उष्णतरश्च वायुः प्रवहति, अत्र पदमपि गन्तुमसमर्थोऽस्मि,' एवं विचिन्त्य परितः प्रतप्तभूमीतलं विलोक्य परीषहोऽयं मया सोढव्य इत्यवधार्य तप्तशिलोपरि

करते मृत्यु होना ठीक है, परन्तु शील से स्खलित व्यक्ति का जीवन ठीक नहीं है। निरवद्य क्रिया का नाम सुविशुद्धकर्म एवं चारित्र से पतित होने का नाम शील से स्खलित होना है।

इस प्रकार जननी के वचन सुनकर उसका सुप्त वैराग्य जग उठा, पश्चात् उसने सर्वसावद्य योग का प्रत्याख्यान कर पुनः संयम लिया। माता के वचन से उद्बोधित होकर उसने फिर उत्कृष्ट चरित्र का आराधन किया और चारित्र की आराधनापूर्वक ही ग्रामानुग्राम विहार करते हुए उष्णपरीषह को सहन किया। एक समय की बात है कि ये विहार करते २ ऐसे प्रदेश में पहुँचे कि जहाँ पत्थरों की बहुलता थी। वहां पहुँच कर उन्हों ने विचार किया कि यह प्रदेश सूर्य की किरणों से अधिक संतप्त बना हुआ है। यह तो ऐसा तप रहा है कि जैसे मानों अग्नि ही जल रही हो। वायु भी इतनी गर्म चल रही है कि जिससे एक पैर भी सुखपूर्वक चला नहीं जा सकता है। इस प्रकार विचार करते हुए अरहन्नक मुनि ने अपने आसपास की समस्त भूमि को

પરંતુ શીલથી સ્ખલિત થયેલ વ્યક્તિનુ જીવન ઠીક નથી. નિરવદ્ય ક્રિયાનું નામ સુવિશુદ્ધ કર્મ, ચારિત્રથી પતિત થવાનું નામ શીલથી સ્ખલિત બનવું તે.

આ પ્રકારનાં માતાનાં વચન સાંભળીને તેનો સુતેલો વૈરાગ્ય જાગી ઉઠયો અને તેણે સર્વ સાવદ્ય યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરી પુનઃ સંયમને ધારણ કર્યો. માતાના વચનથી ઉદ્બોધિત બની તેણે પછી ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રનું આરાધન કર્યું અને ચારિત્રની આરાધના પૂર્વક જ ગ્રામનુગ્રામ વિહાર કરીને ઉષ્ણ પરીષહને સહન કર્યો. એક સમયે એ વિહાર કરતાં કરતાં એવા પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા કે, જ્યાં પત્થરાઓ મોટા પ્રમાણમાં હતા. ત્યાં પહોંચીને તેઓએ વિચાર કર્યો કે, આ પ્રદેશ સૂર્યના કિરણોથી અધિક સંતપ્ત બનેલો છે. આ તો એવા તપી રહ્યા છે કે જાણે અગ્નિ જ સળગી રહી છે. વાયુ પણ એટલી જ રીતે ગરમ ફુંકાઈ રહેલ છે આથી એક ડગલું પણ સુખપૂર્વક ચાલી શકાતું નથી. આ પ્રકારનો વિચાર કરતાં કરતાં અરહન્નક મુનિયે પોતાની આસપાસની

समुपविशति। तत्र-प्रत्याख्याताष्टादशपापः कृतदुष्कृतगर्हः क्षामितसकलसत्त्वः स्वीकृतचतुर्विधशरणः, परित्यक्तसर्वसंगः पुनः पुनः कृतपंचनमस्कारोऽनशनं कृत्वा समाधिभावसम्पन्नः पादपोपगमनेन मुहूर्तमात्रेण सुकुमारशरीरो नवनीतपिण्डइवोष्णेन विलीनः सौधर्मं सुरलोकं गतः, एवं मुनिभिरुष्णपरीषहः सोढव्यः ॥९॥

ग्रीष्मकालान्तरं वर्षाकाले दंशमशकादिकृतपीडां प्राप्तेन साधुना तत्परीषहः सोढव्यः इत्याह—

मूलम्—पुट्ठो य दंसमसएहिं, सम रेवं महामुणी।
नागो संगामसीसे वा, सूरो अभिहणे परं ॥१०॥

छाया—स्पृष्टश्च दंशमशकैः सम एव महामुनिः।
नागः संग्रामशीर्षे वा, शूरोऽभिहन्यात् परम् ॥ १० ॥

अत्यंत उष्ण देखा और पुनः विचार करने लगे कि यह उष्णपरीषह मुझे साधु के नाते अवश्य सहन करना चाहिये, ऐसा निश्चित कर वह एक तप्त शिला के ऊपर बैठ गये। वहां उन्होंने १८ पापस्थानों का प्रत्याख्यान किया, अपने दुष्कृतों की गर्हा की, समस्त जीवों से खमत खामणा किया। चार प्रकार के शरणों को स्वीकार किया, समस्त ममता का त्याग किया, एवं पंचपरमेष्ठी को वार वार नमस्कार किया। पश्चात् अनशन धारण कर समाधिभाव से युक्त अरहन्नक मुनि ने पादपोपगमन संथारा किया। एक मुहूर्तमात्र में ही उनका सुकुमार शरीर मक्खन के पिंड की तरह गर्मी से विलीन हो गया और वे मर कर सुधर्मदेवलोक में देव हुए। इसी तरह अन्य मुनि जनों को भी उष्णपरीषह सहन करना चाहिये ॥ ९ ॥

સમસ્ત ભૂમીને અત્યંત ઉષ્ણુ જોઈ અને પાછા વિચાર કરવા લાગ્યા કે ઉષ્ણુ પરીષહ મારે સાધુના ધર્મથી અવશ્ય સહન કરવો જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરી એક તપેલી શીલા ઉપર બેસી ગયા જ્યાં તેઓએ ૧૮ પાપસ્થાનોનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું, પોતાના દુષ્કૃત્યોની માફી માગી, સમસ્ત જીવોથી ખમત ખામણા લીધાં, ચાર પ્રકારના શરણુનો સ્વીકાર કર્યો અને સમસ્ત મમતાનો ત્યાગ કર્યો તેમજ પંચપરમેષ્ટીને વારંવાર નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. પછી અનશન ધારણુ કરી સમાધિ-ભાવથી યુક્ત અરહન્નક મુનિએ પાદપોપગમન સંથારો કર્યો.. એક મુહૂર્ત માત્રમાં જ તેમનું સુકુમાર શરીર માખણુના પીંડની માફક ગરમીથી ઓગળી ગયું. અને તે મરીને સુધર્મ દેવલોકમાં દેવ થયા. આ રીતે અન્ય મુનિજનોએ પણુ ઉષ્ણુપરીષહ સહન કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

एवं मातृवचः श्रुत्वा स संजातवैराग्यः सर्वसावद्ययोगं प्रत्याख्याय पुनः संयमं गृहीतवान् । तत उत्कृष्टाचारेण ग्रामानुग्रामं विहरन् उष्णपरीषहं सहमानः क्वचित् पाषाणमयप्रदेशं प्राप्य चिन्तयति–' प्रदेशोऽयं प्रचण्डमार्त्तण्डकिरणसंयोगाद् वह्निवत्प्रतप्तः, उष्णतरश्च वायुः प्रवहति, अत्र पदमपि गन्तुमसमर्थोऽस्मि, ' एवं विचिन्त्य परितः प्रतप्तभूमीतलं विलोक्य परीषहोऽयं मया सोढव्य इत्यवधार्य तप्तशिलोपरि

करते मृत्यु होना ठीक है, परन्तु शील से स्खलित व्यक्ति का जीवन ठीक नहीं है। निरवद्य क्रिया का नाम सुविशुद्धकर्म एवं चारित्र से पतित होने का नाम शील से स्खलित होना है।

इस प्रकार जननी के वचन सुनकर उसका सुप्त वैराग्य जग उठा, पश्चात् उसने सर्वसावद्य योग का प्रत्याख्यान कर पुनः संयम लिया। माता के वचन से उद्बोधित होकर उसने फिर उत्कृष्ट चरित्र का आराधन किया और चारित्र की आराधनापूर्वक ही ग्रामानुग्राम विहार करते हुए उष्णपरीषह को सहन किया। एक समय की बात है कि ये विहार करते २ ऐसे प्रदेश में पहुँचे कि जहाँ पत्थरों की बहुलता थी। वहां पहुँच कर उन्होंने विचार किया कि यह प्रदेश सूर्य की किरणों से अधिक संतप्त बना हुआ है। यह तो ऐसा तप रहा है कि जैसे मानों अग्नि ही जल रही हो। वायु भी इतनी गर्म चल रही है कि जिससे एक पैर भी सुखपूर्वक चला नहीं जा सकता है। इस प्रकार विचार करते हुए अरहन्नक मुनि ने अपने आसपास की समस्त भूमि को

પરંતુ શીલથી સ્ખલિત થયેલ વ્યક્તિનું જીવન ઠીક નથી. નિરવદ્ય ક્રિયાનું નામ સુવિશુદ્ધ કર્મ, ચારિત્રથી પતિત થવાનું નામ શીલથી સ્ખલિત બનવું તે.

આ પ્રકારનાં માતાનાં વચન સાંભળીને તેનો સુતેલો વૈરાગ્ય જાગી ઉઠયો અને તેણે સર્વ સાવદ્ય યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરી પુનઃ સંયમને ધારણ કર્યો. માતાના વચનથી ઉદ્બોધિત બની તેણે પછી ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રનું આરાધન કર્યું અને ચારિત્રની આરાધના પૂર્વક જ ગ્રામનુગ્રામ વિહાર કરીને ઉષ્ણ પરીષહને સહન કર્યો. એક સમયે એ વિહાર કરતાં કરતાં એવા પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા કે, જ્યાં પત્થરાઓ મોટા પ્રમાણમાં હતા. ત્યાં પહોંચીને તેઓએ વિચાર કર્યો કે, આ પ્રદેશ સૂર્યના કિરણોથી અધિક સંતપ્ત બનેલો છે. આ તો એવા તપી રહ્યા છે કે જાણે અગ્નિ જ સળગી રહી છે. વાયુ પણ એટલી જ રીતે ગરમ ફુંકાઈ રહેલ છે આથી એક ડગલું પણ સુખપૂર્વક ચાલી શકાતું નથી. આ પ્રકારનો વિચાર કરતાં કરતાં અરહન્નક મુનિયે પોતાની આસપાસની

समुपविशति। तत्र-प्रत्याख्याताष्टादशपापः कृतदुष्कृतगर्हः क्षामितसकलसत्त्वः स्वीकृतचतुर्विधशरणः, परित्यक्तसर्वसंगः पुनः पुनः कृतपंचनमस्कारोऽनशनं कृत्वा समाधिभावसम्पन्नः पादपोपगमनेन मुहूर्तमात्रेण सुकुमारशरीरो नवनीतपिण्डइवोष्णेन विलीनः सौधर्मं सुरलोकं गतः, एवं मुनिभिरुष्णपरीषहः सोढव्यः ॥९॥

ग्रीष्मकालान्तरं वर्षाकाले दंशमशकादिकृतपीडां प्राप्तेन साधुना तत्परीषहः सोढव्यः इत्याह—

मूलम्—पुट्ठो य दंसमसएहिं, सम रेव महामुणी।
नागो संगामसीसे वा, सूरो अभिहणे परं ॥१०॥

छाया—स्पृष्टश्च दंशमशकैः सम एव महामुनिः।
नागः संग्रामशीर्षे वा, शूरोऽभिहन्यात् परम् ॥ १० ॥

अत्यंत उष्ण देखा और पुनः विचार करने लगे कि यह उष्णपरीषह मुझे साधु के नाते अवश्य सहन करना चाहिये, ऐसा निश्चित कर वह एक तप्त शिला के ऊपर बैठ गये। वहां उन्होंने १८ पापस्थानों का प्रत्याख्यान किया, अपने दुष्कृतों की गर्हा की, समस्त जीवों से खमत खामणा किया। चार प्रकार के शरणों को स्वीकार किया, समस्त ममता का त्याग किया, एवं पंचपरमेष्टी को वार वार नमस्कार किया। पश्चात् अनशन धारण कर समाधिभाव से युक्त अरहन्नक मुनि ने पादपोपगमन संथारा किया। एक मुहूर्तमात्र में ही उनका सुकुमार शरीर मक्खन के पिंड की तरह गर्मी से विलीन हो गया और वे मर कर सुधर्मदेवलोक में देव हुए। इसी तरह अन्य मुनि जनों को भी उष्णपरीषह सहन करना चाहिये ॥ ९ ॥

સમસ્ત ભૂમીને અત્યંત ઉષ્ણ જોઈ અને પાછા વિચાર કરવા લાગ્યા કે ઉષ્ણ પરીષહ મારે સાધુના ધર્મથી અવશ્ય સહન કરવો જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરી એક તપેલી શીલા ઉપર બેસી ગયા જ્યાં તેઓએ ૧૮ પાપસ્થાનોનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું, પોતાના દુષ્કૃત્યોની માફી માગી, સમસ્ત જીવોથી ખમત ખામણા લીધાં, ચાર પ્રકારના શરણુનો સ્વીકાર કર્યો અને સમસ્ત મમતાનો ત્યાગ કર્યો તેમજ પંચપરમેષ્ટીને વારંવાર નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. પછી અનશન ધારણુ કરી સમાધિભાવથી યુક્ત અરહન્નક મુનિએ પાદપોપગમન સંથારો કર્યો.. એક મુહૂર્ત માત્રમાં જ તેમનું સુકુમાર શરીર માખણુના પીંડની માફક ગરમીથી ઓગળી ગયું. અને તે મરીને સુધર્મ દેવલોકમાં દેવ થયા. આ રીતે અન્ય મુનિજનોએ પણુ ઉષ્ણુપરીષહ સહન કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

एवं मातृवचः श्रुत्वा स संजातवैराग्यः सर्वसावद्ययोगं प्रत्याख्याय पुनः संयमं गृहीतवान् । तत उत्कृष्टाचारेण ग्रामानुग्रामं विहरन् उष्णपरीषहं सहमानः क्वचित् पाषाणमयप्रदेशं प्राप्य चिन्तयति—' प्रदेशोऽयं प्रचण्डमार्त्तण्डकिरणसंयोगाद् वह्निवत्प्रतप्तः, उष्णतरश्च वायुः प्रवहति, अत्र पदमपि गन्तुमसमर्थोऽस्मि, ' एवं विचिन्त्य परितः प्रतप्तभूमीतलं विलोक्य परीषहोऽयं मया सोढव्य इत्यवधार्य तप्तशिलोपरि

करते मृत्यु होना ठीक है, परन्तु शील से स्खलित व्यक्ति का जीवन ठीक नहीं है। निरवद्य क्रिया का नाम सुविशुद्धकर्म एवं चारित्र से पतित होने का नाम शील से स्खलित होना है।

इस प्रकार जननी के वचन सुनकर उसका सुप्त वैराग्य जग उठा, पश्चात् उसने सर्वसावद्य योग का प्रत्याख्यान कर पुनः संयम लिया। माता के वचन से उद्बोधित होकर उसने फिर उत्कृष्ट चरित्र का आराधन किया और चारित्र की आराधनापूर्वक ही ग्रामानुग्राम विहार करते हुए उष्णपरीषह को सहन किया। एक समय की बात है कि ये विहार करते २ ऐसे प्रदेश में पहुँचे कि जहाँ पत्थरों की बहुलता थी। वहां पहुँच कर उन्होंने विचार किया कि यह प्रदेश सूर्य की किरणों से अधिक संतप्त बना हुआ है। यह तो ऐसा तप रहा है कि जैसे मानों अग्नि ही जल रही हो। वायु भी इतनी गर्म चल रही है कि जिससे एक पैर भी सुखपूर्वक चला नहीं जा सकता है। इस प्रकार विचार करते हुए अरहन्नक मुनि ने अपने आसपास की समस्त भूमि को

પરંતુ શીલથી સ્ખલિત થયેલ વ્યક્તિનુ જીવન ઠીક નથી. નિરવદ્ય ક્રિયાનું નામ સુવિશુદ્ધ કર્મ, ચારિત્રથી પતિત થવાનું નામ શીલથી સ્ખલિત બનવું તે.

આ પ્રકારનાં માતાનાં વચન સાંભળીને તેનો સુતેલો વૈરાગ્ય જાગી ઉઠયો અને તેણે સર્વ સાવદ્ય યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરી પુનઃ સંયમને ધારણ કર્યો. માતાના વચનથી ઉદ્બોધિત બની તેણે પછી ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રનું આરાધન કર્યું અને ચારિત્રની આરાધના પૂર્વક જ ગ્રામનુગ્રામ વિહાર કરીને ઉષ્ણ પરીષહને સહન કર્યો. એક સમયે એ વિહાર કરતાં કરતાં એવા પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા કે, જ્યાં પત્થરાઓ મોટા પ્રમાણમાં હતા. ત્યાં પહોંચીને તેઓએ વિચાર કર્યો કે, આ પ્રદેશ સૂર્યના કિરણોથી અધિક સંતપ્ત બનેલો છે. આ તો એવા તપી રહ્યા છે કે જાણે અગ્નિ જ સળગી રહી છે. વાયુ પણ એટલી જ રીતે ગરમ ફુંકાઈ રહેલ છે આથી એક ડગલું પણ સુખપૂર્વક ચાલી શકાતું નથી. આ પ્રકારનો વિચાર કરતાં કરતાં અરહન્નક મુનિયે પોતાની આસપાસની

समुपविशति। तत्र-प्रत्याख्याताष्टादशपापः कृतदुष्कृतगर्हः क्षामितसकलसत्त्वः स्वीकृतचतुर्विधशरणः, परित्यक्तसर्वसंगः पुनः पुनः कृतपंचनमस्कारोऽनशनं कृत्वा समाधिभावसम्पन्नः पादपोपगमनेन मुहूर्तमात्रेण सुकुमारशरीरो नवनीतपिण्डइवोष्णेन विलीनः सौधर्मं सुरलोकं गतः, एवं मुनिभिरुष्णपरीपहः सोढव्यः ॥९॥

ग्रीष्मकालान्तरं वर्षाकाले दंशमशकादिकृतपीडां प्राप्तेन साधुना तत्परीपहः सोढव्यः इत्याह—

मूलम्—पुंट्ठो यं दंसमसएहिं, संम रेवं महामुणी।
नागो संगामसीसे वा, सूरो अभिहणे परं ॥१०॥

छाया—स्पृष्टश्च दंशमशकैः सम एव महामुनिः।
नागः संग्रामशीर्षे वा, शूरोऽभिहन्यात् परम् ॥ १० ॥

अत्यंत उष्ण देखा और पुनः विचार करने लगे कि यह उष्णपरीपह मुझे साधु के नाते अवश्य सहन करना चाहिये, ऐसा निश्चित कर वह एक तप्त शिला के ऊपर बैठ गये। वहां उन्होंने १८ पापस्थानों का प्रत्याख्यान किया, अपने दुष्कृतों की गर्हा की, समस्त जीवों से खमत खामणा किया। चार प्रकार के शरणों को स्वीकार किया, समस्त ममता का त्याग किया, एवं पंचपरमेष्ठी को बार बार नमस्कार किया। पश्चात् अनशन धारण कर समाधिभाव से युक्त अरहन्नक मुनि ने पादपोपगमन संथारा किया। एक मुहूर्तमात्र में ही उनका सुकुमार शरीर मक्खन के पिंड की तरह गर्मी से विलीन हो गया और वे मर कर सुधर्मदेवलोक में देव हुए। इसी तरह अन्य मुनि जनों को भी उष्णपरीपह सहन करना चाहिये ॥ ९ ॥

સમસ્ત ભૂમીને અત્યંત ઉષ્ણ જોઈ અને પાછા વિચાર કરવા લાગ્યા કે ઉષ્ણ પરીષહ મારે સાધુના ધર્મથી અવશ્ય સહન કરવો જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરી એક તપેલી શીલા ઉપર બેસી ગયા જ્યાં તેઓએ ૧૮ પાપસ્થાનોનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું, પોતાના દુષ્કૃત્યોની માફી માગી, સમસ્ત જીવોથી ખમત ખામણા લીધાં, ચાર પ્રકારના શરણનો સ્વીકાર કર્યો અને સમસ્ત મમતાનો ત્યાગ કર્યો તેમજ પંચપરમેષ્ટીને વારંવાર નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. પછી અનશન ધારણ કરી સમાધિભાવથી યુક્ત અરહન્નક મુનિએ પાદપોપગમન સંથારો કર્યો.. એક મુહૂર્ત માત્રમાં જ તેમનું સુકુમાર શરીર માખણના પીંડની માફક ગરમીથી ઓગળી ગયું. અને તે મરીને સુધર્મ દેવલોકમાં દેવ થયા. આ રીતે અન્ય મુનિજનોએ પણ ઉષ્ણપરીષહ સહન કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

टीका—' पुट्ठो य ' इत्यादि ।

च=अपरं च समः एव=उपकार्यपकारिषु तुल्यभावधारकः, महामुनिः=उग्रतपश्चरणशीलः दंशमशकैः, इदमुपलक्षणम्, तेन मत्कुणयूकादिभिरपि स्पृष्टः–पीडितः सन्, संग्रामशिरसि=रणमस्तके, शूरः=पराक्रमी, नागो वा=हस्तीव परं=शत्रुं–रागद्वेषलक्षणं भावशत्रुम्, अभिहन्यात्=पराजयेत् । ' समरेव ' इत्यत्रार्षत्वाद्रेफः ।

अयं भावः–यथा–शूरः=करी शराघातैर्व्यथितोऽपि रणे शत्रुं जयति, तद्वत् साधुरपि दंशमशकादिभिः पीड्यमानोऽपि कषाय शत्रुं जयेदिति ॥ १० ॥

ग्रीष्म काल के बाद वर्षा काल आता है, उसमें दंशमशक आदि का परीषह उत्पन्न होता है। साधु का कर्तव्य है कि वह इस दंशमशकरूप पांचवे परीषह को सहन करे, इस बात को सूत्रकार आगे की गाथा द्वारा बतलाते हैं—' पुट्ठो य ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ–(समरे व–समएव) उपकारी और अपकारी में तुल्य भाव धारण करने वाला (महामुणी–महामुनिः) उग्रतपश्चरणशील महामुनि (दंसमसएहिं–दंशमशकैः) दंशमशकों के द्वारा, उपलक्षण से मत्कुण–खटमल, यूका–जूं आदि द्वारा भी (पुट्ठो–स्पृष्टः) पीडित होने पर (संगामसीसे–संग्राम शीर्षे) युद्ध के बीच में (सूरो–शूरः) पराक्रमी (नागो वा–नाग इव) हस्ती की तरह (परं अभिहणे–परं अभिहन्यात्) शत्रु को–रागद्वेषरूप भावशत्रु को परास्त करे ।

ગરમઋતુ પછી ચોમાસાનો સમય આવે છે આમાં દંશમશક વગેરે પરીષહની ઉત્પત્તિ થાય છે, સાધુનું એ કર્તવ્ય છે કે દંશમશકરૂપી પાંચમો પરીષહ સહન કરે. આ વાતને સૂત્રકાર આગળની ગાથાથી બતાવે છે.

"पुट्ठो य" ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—(समरेव–समएव) ઉપકારી અને અપકારીમાં સમભાવ ધારણ કરવાવાળા महामुणी–महामुनिः ઉગ્ર તપસ્યા કરનાર શીલવાન મહામુનિ दंसमसएहिं–दंशमशकैः ડાંસ, મચ્છર દ્વારા ઉપલક્ષણથી માકડ, જૂ, આદિ દ્વારા પણ पुट्ठो–स्पृष्टः પિડીત હોવા છતાં "संगामसीसे–संग्रामशीर्षे" યુદ્ધની વચમાં (सूरो–शूरः) પરાક્રમી (नागो वा–नागइव) હાથીની માફક (परं अभिहणे–परं अभिहन्यात्) શત્રુને–રાગ દ્વેષ રૂપ ભાવશત્રુને પરાસ્ત કરે. એનો ભાવ આ છે. જેમ પરાક્રમી હાથી બાણોના આઘાતથી વ્યથિત હોવા છતાં પણ રણમાં શત્રુઓને હરાવે છે તેવી રીતે સાધુ પણ ડાંસ, મચ્છર આદિ દ્વારા પીડિત હોવા છતાં પણ કષાયરૂપી શત્રુને પરાસ્ત કરે.

केन प्रकारेण भावशत्रुं जयेदित्याह—

मूलम्—न संतसे न वारेज्जा, मणंपि न पओसए।
उवेहे न हणे पाणे, भुंजंन्ते मंससोणियं ॥ ११ ॥

छाया—न संत्रसेत् न वारयेत्, मनोऽपि न प्रदूषयेत्।
उपेक्षेत न हन्यात् प्राणान्, भुञ्जानान् मांस शोणितम् ॥ ११ ॥

टीका—'न संतसे' इत्यादि।

महामुनिर्दंशमशकैरुपद्रुतः सन् न संत्रसेत्=नोद्विजेत्-दंशमशकादिभिर्दश्यमानोऽपि न ततः स्थानादपगच्छेदित्यर्थः। न वारयेत्, हस्तवस्त्रादिना नापसारयेत्-मनोऽपि न प्रदूषयेत्=न कलुषितं कुर्यात् अपि-शब्दाद्वचनादिकमपि न प्रदुष्टं

इसका भाव यह है-जैसे पराक्रमी हस्ती बाणों के आघात से व्यथित होने पर भी रण में शत्रु को परास्त कर देता है, उसी तरह साधु भी दंशमशक आदि द्वारा पीडित होने पर भी कषायरूपी शत्रु को परास्त करे ॥ १० ॥

भावशत्रु को किस तरह परास्त करना चाहिये इसको इस गाथा द्वारा स्पष्ट किया जाता है—न संतसे इत्यादि

अन्वयार्थ—महामुनि दंशमशक आदि से पीडित होने पर भी (न संतसे-न संत्रसेत्) कभी भी चित्त में उद्विग्न न होवे-दंशमशक आदि से पीडित होने पर भी मुनि एक स्थान से दूसरे स्थान पर नहीं जावे (न वारेज्जा-न वारयेत्) दंसमशक को अपने शरीर पर बैठ जाने पर हस्तअथवा वस्त्र आदि से नहीं हटावे। (मणं पि न पओसए-

આનો ભાવ એ છે કે-જેમ પરાક્રમી હાથી બાણોના આઘાતથી પીડિત હોવા છતાં પણ રણમાં શત્રુને પરાજીત કરે છે, તેવી જ રીતે સાધુ પણ દંશમશક આદિ દ્વારા પીડિત હોવા છતાં પણ કષાયરૂપી શત્રુનો પરાજય કરે ॥૧૦॥

ભાવશત્રુને કેવી રીતે જીતવા જોઇએ, એ હકીકત આ ગાથા દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. नसंतसे-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—ડાંસ અને મચ્છરથી પીડિત બનવા છતાં પણ न संतसे-न संत्रसेत् મહામુનિ ચિત્તમાં ઉદ્વેગ ન લાવે,-ડાંસ મચ્છરના કરડવાથી મુનિએ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને ન જવું, न वारेज्जा-न वारयेत् ડાંસ મચ્છરને પોતાના શરીર પર બેઠેલ જોઈને હાથ અને વસ્ત્ર આદિથી તેને હટાવે નહીં, मणंपि न पओसए-

टीका—' पुट्ठो य ' इत्यादि ।

च=अपरं च सम एव=उपकार्यपकारिषु तुल्यभावधारकः, महामुनिः=उग्रतपश्चरणशीलः दंशमशकैः, इदमुपलक्षणम्, तेन मत्कुणयूकादिभिरपि स्पृष्टः-पीडितः सन्, संग्रामशिरसि=रणमस्तके, शूरः=पराक्रमी, नागो वा=हस्तीव परं=शत्रुं-रागद्वेषलक्षणं भावशत्रुम्, अभिहन्यात्=पराजयेत् । ' समरेव ' इत्यत्रार्षत्वाद्रेफः ।

अयं भावः-यथा-शूरः=करी शराघातैर्व्यथितोऽपि रणे शत्रुं जयति, तद्वत् साधुरपि दंशमशकादिभिः पीड्यमानोऽपि कषाय शत्रुं जयेदिति ॥ १० ॥

ग्रीष्म काल के बाद वर्षा काल आता है, उसमें दंशमशक आदि का परीषह उत्पन्न होता है। साधु का कर्तव्य है कि वह इस दंशमशकरूप पांचवे परीषह को सहन करे, इस बात को सूत्रकार आगे की गाथा द्वारा बतलाते हैं—' पुट्ठो य ' इत्यादि ।

अन्वयार्थ-(समरे व-समएव) उपकारी और अपकारी में तुल्य भाव धारण करने वाला (महामुणी-महामुनिः) उग्रतपश्चरणशील महामुनि (दंसमसएहिं-दंशमशकैः) दंशमशकों के द्वारा, उपलक्षण से मत्कुण-खटमल, यूका-जूं आदि द्वारा भी (पुट्ठो-स्पृष्टः) पीडित होने पर (संगामसीसे-संग्राम शीर्षे) युद्ध के बीच में (सूरो-शूरः) पराक्रमी (नागो वा-नाग इव) हस्ती की तरह (परं अभिहणे-परं अभिहन्यात्) शत्रु को-रागद्वेषरूप भावशत्रु को परास्त करे ।

ગરમઋતુ પછી ચોમાસાનો સમય આવે છે આમાં દંશમશક વગેરે પરીષહની ઉત્પત્તિ થાય છે, સાધુનું એ કર્તવ્ય છે કે દંશમશકરૂપી પાંચમો પરીષહ સહન કરે. આ વાતને સૂત્રકાર આગળની ગાથાથી બતાવે છે.

" पुट्ठो य " ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—(समरेव-समएव) ઉપકારી અને અપકારીમાં સમભાવ ધારણ કરવાવાળા महामुणी-महामुनिः ઉગ્ર તપસ્યા કરનાર શીલવાન મહામુનિ दंसमसएहिं-दंशमशकैः ડાંસ, મચ્છર દ્વારા ઉપલક્ષણથી માકડ, જૂ, આદિ દ્વારા પણ पुट्ठो-स्पृष्टः પિડીત હોવા છતાં " संगामसीसे-संग्रामशीर्षे " યુદ્ધની વચમાં (सूरो-शूरः) પરાક્રમી (नागो वा-नागइव) હાથીની માફક (परं अभिहणे-परं अभिहन्यात्) શત્રુને-રાગ દ્વેષ રૂપ ભાવશત્રુને પરાસ્ત કરે. એનો ભાવ આ છે. જેમ પરાક્રમી હાથી બાણોના આઘાતથી વ્યથિત હોવા છતાં પણ રણમાં શત્રુઓને હરાવે છે તેવી રીતે સાધુ પણ ડાંસ, મચ્છર આદિ દ્વારા પીડિત હોવા છતાં પણ કષાયરૂપી શત્રુને પરાસ્ત કરે.

कृत्वा समुत्तस्थौ । तत्र प्रथमयामे लघुकाया सूच्यग्रतीक्ष्णमुखाः दंशमशकाः सहस्रशः परितः समागत्य मुनेः शरीरं दंशन्ति। तदनु-द्वितीययामे तदपेक्षया स्थूलाकारा दंशमशकाः घनघनध्वनिं कुर्वन्तः परितस्तद्वपुस्तीक्ष्णतरं दंशन्ति, तदनु तृतीयचतुर्थयामयोस्तदपेक्षयापि स्थूलतराः स्थूलतीक्ष्णमुखा विविधजातीया दंशमशकास्तं सातिशयं दंशन्ति । ततः सूर्योदये सति पञ्चमप्रहरे अकस्मात् तत्रैवोड्डीयमाना मधुमक्षिकाः सहस्रशस्तद्वपुःसंलग्नास्तं मुनिं दंशन्ति। मधुमक्षिकाभिराच्छादितं सकलं तद्वपुः श्यामवर्णं संजातम् । तस्य मुखोपरि सदोरकमुखवस्त्रिकाऽपि

एक समय की बात है कि इन्हों ने एक अटवी में रात्रि के समय पांच प्रहरका कायोत्सर्ग धारण किया। उस अटवी में कायोत्सर्ग में रहे हुए इन सुदर्शन मुनि के शरीर को प्रथम प्रहर में लघुकायवाले हजारों दंशमशकों ने सूची के अग्रभाग के समान अपने २ तीक्ष्ण मुखों से चारों ओर से आ आकर खूब डसा। फिर द्वितीय प्रहर में इन की अपेक्षा स्थूलाकार वाले दंशमशकों ने घन घन शब्द करते हुए सब तरफ से आकर बहुत बुरी तरह उनके शरीर को डसना प्रारंभ किया। बाद में तृतीय चतुर्थ प्रहर में द्वितीय याम में आये हुए दंशमशकों की अपेक्षा बलिष्ट एवं स्थूलतर विविध जाति के दंशमशकों ने काटना शरू किया। इस प्रकार जब रात्रि के चार प्रहर समाप्त हो चुके और सूर्योदय हुआ तब पंचमप्रहर में-अर्थात् दिवस के प्रथमप्रहर में-अकस्मात् उड़ी हुई हजारों मधुमक्षिकाओं ने उन मुनि के शरीर में चिपट कर उन्हें काटना प्रारंभ

તેઓએ એક જંગલમાં રાત્રિના સમયે પાંચ પ્રહરનો કાયોત્સર્ગ કર્યો. તે જંગલમાં કાયોત્સર્ગમાં રહેલા આ સુદર્શન મુનિના શરીરને પ્રથમ પ્રહરમાં નાના શરીરવાળા હજારો ડાંસ, મચ્છરોએ સોયની અણી જેવા પોત પોતાના તીક્ષ્ણ મુખોથી ચારે બાજુથી આવીને ખૂબ ડંખ માર્યા. પાછા બીજા પ્રહરમાં તેની અપેક્ષા સ્થૂલ આકારવાળા ડાંસ, મચ્છરોએ ગણુ ગણુ શબ્દ કરીને ચારે તરફથી આવીને ઘણી ખરાબ રીતે તેમના શરીરને ડંખ મારવા લાગ્યા. ત્યાર પછી ત્રીજા અને ચોથા પ્રહરમાં આવેલા ડાંસ મચ્છરોની અપેક્ષા નાના મોટા વિવિધ જાતના ડાંસ મચ્છરોએ ડંખ મારવા શરૂ કર્યા. આ પ્રકારે જ્યારે રાત્રીના ચાર પ્રહર પુરા થયા. અને સૂર્યોદય થયો ત્યારે પાંચમા પ્રહરમાં અર્થાત્ દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં અકસ્માત ઉડેલી હજારો મધમાખીઓએ તે મુનિના શરીર ઉપર ચોંટી પડીને કરડવું શરૂ કર્યું. મધમાખીઓથી આચ્છા-

कुर्यादित्यर्थः। किं तु उपेक्षेत-मध्यस्थभावमाश्रयेत्। अत एव-मांसशोणितं भुञ्जानान् प्राणान्=प्राणिनः, न हन्यात्=न मारयेत्।

अत्र सुदर्शनमुनेर्दृष्टान्तः—

चम्पानगर्यां रिपुमर्दननामको भूपतिरासीत्। तस्य पुत्रः सुदर्शननामकः संजातः। स धर्मघोषाचार्यसमीपे धर्मदेशनां निशम्य कामभोगेभ्यो विरक्तः प्रव्रजितः। स सुदर्शनो मुनिर्गुरुप्रसादात् श्रुतज्ञानसम्पन्नो दृढसत्त्वतया एकाकित्व-विहाराख्यप्रतिमया विहरन् कदाचित् महाटव्यां निशि पञ्चप्रहरात्मकं कायोत्सर्गं

मनोऽपि न प्रदूषयेत्। अपने मन में उनके काटने परअपने मन में कलुषित विचार नहीं करे। अथवा उनके काटने पर मन को कलुषित नहीं करना चाहिये। अपि शब्द से वचन आदिक को भी प्रदुष्ट नहीं करे। किन्तु उस समय(उवेहे–उपेक्षेत) मध्यस्थभाव का ही आश्रय करे। अतः साधु का कर्तव्य है कि वह (मंस सोणियं भुंजंते पाणे न हणे–मांस शोणितं भुंजानान् प्राणिनः न हन्यात) मांस खाते एवं शोणित को पीते हुए प्राणियों को कभी भी न मारे।

दृष्टांत—चंपानगरी में रिपुमर्दन नामक एक राजा था। उसका एक पुत्र था, जिसका नाम सुदर्शन था। उसने धर्मघोष आचार्य के पास धर्म-देशना सुनकर काम भोगों से विरक्त बन मुनिदीक्षा धारण की। इन सुदर्शन मुनि ने अपने गुरु महाराज के प्रसाद से श्रुतज्ञान की प्राप्ति कर दृढ प्राक्रमशाली होने की वजह से एका की विहार करने रूप प्रतिमा को धारण किया। अब ये उस प्रतिमा से विचरने लगे।

मनोऽपि न प्रदूषयेत् તેના કરડવાથી પોતાના મનમાં કલુષિત વિચાર પણ ન કરે, અથવા તેના કરડવાથી મનને કલુષિત ન કરે. અપિ શબ્દથી વચનાદિકને પણ પ્રદુષ્ટ ન કરે, પરંતુ તે સમયે उवेहे–उपेक्षेत મધ્યસ્થ ભાવનો આશ્રય કરે આથી સાધુનું કર્તવ્ય છે કે તે मंससोणियं भुंजंतेपाणे न हणे–मांसशोणितं भुजानान् प्राणिनः न हन्यात् માંસ ખાતા અને લોહી પીતા પ્રાણીઓને કદી પણ ન મારે.

દૃષ્ટાન્તઃ—ચંપા નગરીમાં રિપુમર્દન નામના એક રાજા હતા. તેમને એક પુત્ર હતો; જેનું નામ સુદર્શન હતું. તેણે ધર્મઘોષ આચાર્યની પાસે ધર્મદેશના સાંભળી કામભોગથી વિરક્ત બની મુનિદીક્ષા ધારણ કરી. આ સુદર્શન મુનિએ પોતાના ગુરુમહારાજના પ્રસાદથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી, દૃઢ પરાક્રમ-શાળી થવાના કારણથી એકાકી વિહાર કરવા રૂપ પ્રતિમાને ધારણ કરી. અને તેઓ એ પ્રતિમાથી વિચરવા લાગ્યા. એક સમયની વાત છે કે,

वेदना जायते ततोऽप्यनन्तगुणा वेदना नरकेऽनन्तवारं मया सोढा, एवं निगोदेऽपि, यत्र सूच्यग्रपरिमितकन्दादौ असंख्याताः श्रेणयः सन्ति, एकैकश्रेण्यामसंख्यातानि प्रतराणि, एकैकप्रतरे असंख्याता गोलाः, एकैकगोले असंख्यातानि निगोदशरीराणि, एकैकशरीरे अनन्ता जीवाः, एकैकनिगोदजीवः प्रत्येकश्वासोच्छ्वासे सार्धसप्तदश जन्ममरणानि करोति, एवंविधनिगोदेऽपि अनन्तजन्ममरणानां दारुणदुःखानि अनन्तवारं परवशेन मया सोढानि। किं पुनरेतत्, यतस्तत्दुःखसागरैकबिन्दुमात्रमपि नैतत्, एवं दंशमशकपरीषहं प्रकृष्टपरिणामेन सहमानः

इससे भी अनंतगुणी वेदना नरक में अनंतवार तूने भोगी है। इसी तरह निगोद में भी सही हैं। सूची-सुई-के अग्रभाग प्रमाण कन्द आदि में असंख्यात श्रेणियां होती हैं एक एक श्रेणी में असंख्यात प्रतर होते हैं। एक एक प्रतर में असंख्यात गोले होते हैं। एक एक गोले में असंख्यात निगोद शरीर हुआ करते हैं। एक एक निगोद शरीर में अनन्त जीव रहा करते हैं। एक एक निगोदराशि का जीव एक २ श्वासोच्छ्वास में १७॥ साढासत्रह वार जन्मता है और १७॥ साढा सत्रह वार ही मरता है। इस प्रकार के स्वरूप वाले निगोद में भी हे आत्मन्! तूने अनन्तवार अनंत जन्म और मरण के दुःखों को परवश होकर सहन किया है। उन दुःखों के सामने यह दंशमशक आदि से होने वाला दुःख कितना सा है। उन दुखों के सामने तो यह एक लेश मात्र भी नहीं है। इस प्रकार दंशमशक परीषह को प्रकृष्ट शुभाध्यवसाय से सहन करते हुए सुदर्शन मुनिराज

અગ્નિથી બાળવાથી જેવી વેદના જીવોને થાય છે, તેથી અનંતગણી વેદના નરકમાં અનંતવાર તેં ભોગવી છે. આ રીતે નિગોદમાં પણ સહન કરેલ છે. સોયના અગ્રભાગ પ્રમાણનાં કન્દ આદિમાં અસંખ્યાત શ્રેણિયો હોય છે. એકેક શ્રેણીમાં અસંખ્ય પ્રતર હોય છે. અને એકેક પ્રતરમાં અસંખ્ય ગોળા હોય છે. અને એકેક ગોળામાં અસંખ્યાત નિગોદ શરીર હોય છે. એકેક નિગોદ શરીરમાં અનંત જીવ રહ્યા કરે છે. એકેક નિગોદ રાશીનો જીવ એક શ્વાસોચ્છવાસમાં સાડાસત્તરવાર જન્મે છે. અને સાડાસત્તરવાર મરે છે. આ પ્રકારના સ્વરૂપવાળા નિગોદમાં પણ હે આત્મન્! તેં અનંતવાર અનંત જન્મ અને મરણના દુઃખોને પરવશ બની સહન કર્યાં છે એ દુઃખોની સામે આ ડાંસ મચ્છરોથી થતું દુઃખ કેવડું છે? તે દુઃખોની સામે તો આ દુઃખ લેશ માત્ર પણ નથી. આ પ્રકારે ડાંસ મચ્છરોના પરીષહને પ્રકૃષ્ટ શુભાધ્યવસાયથી સહન કરતાં સુદર્શન મુનિરાજે પ્રશસ્ત

मक्षिकाभिराच्छादितत्वान्नलक्ष्यते। एवं दंशमशकमक्षिकाकृतवेदनां प्राप्यापि स सुदर्शनमुनिर्दंशादीन् न निवारयति चिन्तयति च–दुःखमेतत् कियत्, इताऽनन्तगुणवेदनाऽनन्तवारं नरकेषु मया प्राप्ता, असिपत्रेण क्षुरपत्रेण कदम्बचीरिकापत्रेण छिद्यमाने शक्त्यग्रेण कुन्ताग्रेण शराग्रेण शूलाग्रेण छुरिकाग्रेण, सूचीकलापाग्रेण, कपिकच्छुना, वृश्चिककण्टकेन भिद्यमाने, अङ्गारेण, मज्वलज्ज्वालया दह्यमाने च यादृशी

कर दिया। मधुमक्षिकाओं से आच्छादित सुदर्शन मुनि का गौर शरीर उस समय श्यामवर्णवाला मालूम देने लगा। उनके मुख के ऊपर डोरे से जो मुखवस्त्रिका बंधी हुई थी वह भी मक्षिकाओं से आच्छादित होने की वजह से दिखलाई नहीं पड़ती थी। इस प्रकार दंशमशकों द्वारा तीव्र वेदना को पाकर भी सुदर्शन मुनि ने उन दंशमशकों का अपने हाथ आदि से निवारण नहीं किया। प्रत्युत उस समय यही विचार किया कि हे आत्मन्! यह जो वर्तमान में दुःख मिल रहा है वह तेरे द्वारा पहिले भोगे हुए नरक एवं निगोद के दुःखों के समक्ष कितना सा है। अरे! तूने पहिले भवों में इस वेदना से भी अनन्तगुणी वेदनाएँ अनंतवार नरक में भोगी हैं। असिपत्र, क्षुरपत्र एवं कदम्बचीरिका पत्र से छेदे जाने पर, शक्ति के अग्रभाग से कुन्त–भाला के अग्रभाग से, बाणके अग्रभाग से, छुरिका के अग्रभाग से, सूचिकलाप के अग्रभाग से, कपिकच्छु कोंचकीफली से और विच्छु के डंक से भेदे जाने पर, तथा जलती हुई अग्नि से जलाये जाने पर जैसी वेदना जीवों को होती है

દિત બનેલ સુદર્શન મુનિનું ગૌર શરીર તે સમયે શ્યામ વર્ણવાળું દેખાવા લાગ્યું, તેમના મુખ ઉપર દોરાથી જે મુખપત્તિ બંધાયેલ હતી તે પણ માખીઓથી આચ્છાદિત હોવાના કારણે જોવામાં આવતી ન હતી. આ પ્રકારે ડાંસ, મચ્છરોથી તીવ્ર વેદના પામીને પણ સુદર્શન મુનિએ એ ડાંસ, મચ્છર, વગરેને પોતાના હાથ આદિથી દૂર ન કર્યા. પરંતુ એ વખતે એવોજ વિચાર કર્યો કે હે આત્મન્! વર્તમાનમાં જે પ્રકારનું આ દુઃખ મળી રહ્યું છે તે તારાથી પહેલાં ભોગવવામાં આવેલ નરક અને નિગોદના દુઃખો પાસે શું હિસાબમાં છે, અરે! તેં પહેલાના ભવોમાં આ વેદનાથી પણ અનંતગણી વેદનાઓ અનંતવાર નરકમાં ભોગવી છે. અસિપત્ર, ક્ષુરપત્ર, અને કદંબચીરિના પત્રથી છેદાઈ જવાથી, શક્તિના અગ્રભાગથી કુંત ભાલાના અગ્રભાગથી, બાણના અગ્રભાગથી, છુરીના અગ્રભાગથી, સુચિ કલાપના અગ્રભાગથી, કપિ કચ્છુ–કોંચની ફળીથી, અને વીંછીના ડંખથી, ભેદાઈ જવાથી તથા બળતી

ऌकः=नूतनवस्त्रवान् भविष्यामि, इति भिक्षुर्न चिन्तयेत्, अयं भावः-जीर्णवस्त्र-साधुर्वस्त्राभावसंभावनया स्वात्मनि विषादं न कुर्याद्, नापि च नूतनवस्त्र-संभावनया हर्षं कुर्यादिति ॥१२॥

उक्तार्थमेव दृढीकर्तुमाह—

ऌम्-एगया अचेलए होइ, सचेले यावि एगया।
एयं धम्महियं नच्चा, नाणी नो परिदेवए ॥१३॥

छाया—एकदा अचेलको भवति, सचेलश्चापि एकदा।
एतद् धर्महितं ज्ञात्वा, ज्ञानी नो परिदेवयेत् ॥१३॥

टीका—'एगया' इत्यादि।

एकदा=कदाचित्, कल्पनीयजीर्णखण्डितमलिनाल्पवस्त्रस्य सद्भावे मुनिः,

---

भाव न करे। (अदुवा-अथवा) अथवा (सचेलए होक्खं-सचेलको भविष्यामि) नवीन वस्त्रों से "उनकी अधिक स्थिति होने से" सचेलक-वस्त्र सहित हो जाऊँगा (इति) इस प्रकार (भिक्खू) साधु (न चिंतए-न चिन्तयेत्) विचार न करे।

इस का भाव केवल यही है कि साधु जिस समय जीर्ण वस्त्रों का परिधान करे उस समय मुनि "ये फटे पुराने वस्त्र कितने दिन तक चलेंगे इनके फट जाने पर मैं निर्वस्त्र हो जाउँगा" इस प्रकार कभी भी अपनी आत्मा में विषाद न करे। "ये नवीन वस्त्र हैं अधिक दिन तक चलते रहेंगे अतः मै सवस्त्र ही रहूँगा" इस प्रकार कभी हर्ष भाव को प्राप्त न हो। अथवा 'अब नूतन वस्त्रों की मुझे प्राप्ति होगी, इस बात की संभावना से भी साधु कभी भी हर्षित न होवे ॥ १२ ॥

सचेलए होक्खं-सचेलको भविष्यामि नवीन वस्त्रोथी "ते वधु प्रमाणुमां होवाथी" सचेलक वस्त्र सहित थई जईश आ प्रकारनो पण "भिक्खू" साधु नचिंतए-न चिंतयेत् विचार न करे.

आनो भाव केवळ ए ज छे के, साधु जे समये जीर्ण वस्त्रो परिधान करे ए समये आ फाटयां तूटयां वस्त्रो केटला दिवस चालशे, आना फाटी जवा पछी हुं वस्त्र वगरनो बनी जईश. आ प्रकारनो विषाद कदी पण पोताना आत्मामां न करे. आ नवां वस्त्र छे, घणा समय सुधी चालतां रहेशे, अने आथी हुं सवस्त्र ज रहीश. आ प्रकारनो हर्षभाव पण कदी न लावे. अथवा हवे मने नवां वस्त्रनी प्राप्ति थशे आ वातनी संभावनाथी पण साधु कदी हर्षित न थाय (१२)

प्रशस्तध्यानेन शुभाध्यवसायेन प्राप्तकेवलज्ञान-केवलदर्शनः सुदर्शनः साद्यनन्तमव्याबाधं शाश्वतं शिवपदं लब्धवान्। एवमन्यैरपि मुनिभिर्मध्यस्थभावेन दंशमशकपरीषहः सोढव्यः ॥ ११ ॥

अथाचेलपरीषहजयं माह—

मूलम्—परिजुन्नेहिं वत्थेहिं, होक्खामि त्ति अचेलए ।
अदुवा सचेलए, होक्खं, इति भिक्खू न चिंतए ॥१२॥

छाया—परिजीर्णैर्वस्त्रैः,-भविष्यामि इति अचेलकः ।
अथवा सचेलको भविष्यामि, इति भिक्षुर्न चिन्तयेत् ॥१२॥

टीका—' परिजुन्नेहिं ' इत्यादि ।

परिजीर्णैः=पुरातनैः, वस्त्रैः, अचेलकः=वस्त्ररहितः, भविष्यामि, तेषां स्वल्पकालस्थायित्वात्, इति=एतद्रूपं दैन्यं, भिक्षुर्न चिन्तयेत्= न कुर्यात्। अथवा

ने प्रशस्तध्यान से और शुभ परिणामों की धारा से केवलज्ञान और केवलदर्शन प्राप्त कर लिया। पश्चात् आयु के अंत में सादि अनंत, अव्याबाध एवं शाश्वत पद जो मुक्तिपद है उस को प्राप्त कर लिया। सुदर्शन मुनि की तरह अन्यमुनिजनों को भी मध्यस्थभाव से दंशमशक परीषह सहन करना चाहिये ॥ ११ ॥

अब सूत्रकार छठे अचेल परीषह को जीतने का उपदेश करते हैं—
परिजुन्नेहिं-इत्यादि.

अन्वयार्थ—(परिजुन्नेहीं-परिजीर्णैः) पुराने (वत्थेहिं-वस्त्रैः) वस्त्रोंसे (अचेलए होक्खामि-अचेलकः भविष्यामि) मैं उनकी अल्पकाल स्थिति होंने से अचेल वस्त्र रहित हो जाऊँगा। (त्ति-इति) इस प्रकार का

ધ્યાનથી અને શુભ પરિણામોની ધારાથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી આયુના અંતમાં આદિ અનંત, અવ્યાબાધ અને શાશ્વત પદ જે મુક્તિપદ છે તેને પ્રાપ્ત કર્યું. સુદર્શન મુનિની માફક અન્ય મુનિજનોએ પણ મધ્યસ્થ ભાવથી ડાંસ અને મચ્છરોના પરીષહને સહન કરવો જોઈએ ॥૧૧॥

હવે સૂત્રકાર છઠ્ઠા અચેલ પરીષહને જીતવાનો ઉપદેશ કરે છે. परिजुन्नेहिं ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—परिजुन्नेहिं-परिजीर्णैः જુનાં " वत्थेहिं-वस्त्रैः " વસ્ત્રોથી अचेलए होक्खामि-अचेलकः भविष्यामि હું તેની અલ્પકાળ સ્થિતિ હોવાથી અચેલ વસ્ત્ર રહિતથઈ જઈશ त्ति-इति આ પ્રકારનો દૈન્યભાવ ન કરે अदुवा-अथवा અથવા

नवीनवस्त्रसद्भावे तन्निमित्तकं दर्पं न कुर्यात्, तथा एषणीयप्रमाणोपेतवस्त्राणा-ममहामूल्यकत्वादल्पत्वादशोभनत्वाच्च विषादं न कुर्यात् शीतस्पर्शादिना बाधितोऽपि प्रमाणाधिकवस्त्राकाङ्क्षां च न कुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तमाचाराङ्गसूत्रे—

"जे भिक्खू तिहिं वत्थेहिं परिवुसिए पायचउत्थेहिं, तस्स णं णो एवं भवइ, चउत्थं वत्थं जाइस्सामि।" (आचा. १ श्रु. ८ अ. ४ उ.)

छाया—यो भिक्षुस्त्रिभिर्वस्त्रैः पर्युषितः पात्रचतुर्थैः, तस्य खलु नो एवं भवति चतुर्थं वस्त्रं याचिष्ये । पर्युषितः=व्यवस्थितः । अनेन स्थविरकल्पिकस्य चतुर्थवस्त्र प्रतिषेधोऽवगम्यते । अपरं च-तत्रैवोक्तम्—

"जस्स णं भिक्खुस्स एवं भवइ-पुट्ठो खलु अहमंसि नालमहमंसि सीयफासं

भाव नहीं करना चाहिये-और ये नवीन वस्त्र हैं इनसे शीत आदिक की रक्षा बहुत अच्छी तरह हो जायगी" इस प्रकार कभी हर्षित भी नहीं होना चाहिये। शीतस्पर्शादिक से पीडित होने पर प्रमाण से अधिक वस्त्रों की आकांक्षा करना साधुमार्ग में निषिद्ध है। आचारांग सूत्र (१ श्रु. ८ अ. ४ उ.) में यही बात बतलाई गइ है "जे भिक्खू तिहिंवत्थेहिं परिवुसिए पायचउत्थेहिं तस्स णं णो एवं भवइ चउत्थं वत्थं जाइस्सामि" जो भिक्षु तीन वस्त्रों से एवं चौथे पात्र से व्यवस्थित रहता है उसे चतुर्थ वस्त्र के याचन की आवश्यकता नहीं होती है उस के चित्त में यह बात नहीं आती है कि मै चतुर्थ वस्त्र की याचना करूँ। इस कथन से स्थविरकल्पी साधु को चतुर्थवस्त्र का प्रतिषेध सिद्ध होता है। और भी आचारांग सूत्र (१ श्रु. ८ अ. ४ उ.) में कहा है "जस्स णं भिक्खुस्स एवं भवइ-पुट्ठो खलु अहमंसि नालमहमंसि सीयफासं

નવીન વસ્ત્ર છે, તેનાથી ઠંડી વગેરેની રક્ષા સારી રીતે થશે, આ પ્રકારે કદી હર્ષિત પણ ન થવું જોઈએ. ઠંડીના સ્પર્શથી પીડિત થવાથી અધિક વસ્ત્રોની આકાંક્ષા કરવી તે સાધુ માર્ગમાં નિષેધ છે. આચારાંગસૂત્ર (૧ શ્રુ. ૮. અ. ૪ ઉ) માં એવી વાત બતાવવામાં આવેલ છે કે, जे भिक्खू तिहिं वत्थेहिं परिवुसिए पाय चउत्थेहिं तस्स णं णो एवं भवइ चउत्थं वत्थं जाइस्सामि જે ભિક્ષુ ત્રણ વસ્ત્ર અને ચોથા પાત્રથી વ્યવસ્થિત રહે છે. તેને ચોથા વસ્ત્રની યાચના કરવાની આવશ્યકતા થતી નથી. એના ચિત્તમાં એ વાત આવતી નથી કે હું ચોથા વસ્ત્રની યાચના કરૂં. આ કથનથી સ્થવિરકલ્પી સાધુને ચોથા વસ્ત્રનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

બીજું પણ આચરાંગ સૂત્ર (૧. શ્રુ. ૮. અ. ૪. ઉ.) માં કહ્યું છે—

जस्स णं भिक्खुस्स एवं भवइ-पुट्ठो खलु अहमंसि नालमहमंसि सीयफासं

अचेलकः=वस्त्ररहित इव, भवति-तथाविधवस्त्रस्य तनुत्रायकत्वाभावात् । एकदा= कदाचित्-नूतनवस्त्रसद्भावे, सचेलकोऽपि=नवीनवस्त्रवानपि भवति । एतद्=अचेलकत्वं सचेलकत्वं चेति द्वयं, धर्महितं=धर्माय हितं-श्रुतचारित्रधर्मोपकारकं, ज्ञात्वा ज्ञानी=मेधावी, नो परिदेवयेत्=जीर्णवस्त्रसद्भावे विषादं न कुर्यात्,

'एगया अचेलए' इत्यादि.

अन्वयार्थ—(एगया-एकदा) कभी किसी समय कल्पनीय जीर्ण खंडित मलिन एवं अल्प वस्त्रों के सद्भाव में मुनि (अचेलए होई-अचेलको भवति) वस्त्र रहित जैसा ही होता है। क्यों कि जो जीर्णादिवस्त्र उसके होते हैं उनसे यथावत् शरीर की रक्षा नहीं होती है। (एगया) कभी किसी समय-नूतन वस्त्रों के सद्भाव में (सचेले यावि होइ-सचेलकोऽपि भवति) सचेल भी-नवीन वस्त्र वाला भी होता है।(एवं-एतत्) ये दोनों ही अवस्थाएँ साधु की उसके (धम्महियं-धर्महितम्) श्रुतचारित्र रूप धर्म की उपकारक हैं। ऐसा (नच्चा-ज्ञात्वा) जानकर (नाणी नो परिदेवए-ज्ञानी नो परि देवयेत्) ज्ञानी मुनि किसी भी अपनी अवस्था में चाहे वस्त्र सहित अवस्था हो चाहे वस्त्र रहित अवस्था हो उसमें हर्षविषाद न करे।

भावार्थ—साधु को "ये वस्त्र जो मेरे पास हैं वे बहुत ही जीर्ण शीर्ण हैं, तथा हलके पोतके हैं, ये बहुत थोड़े हैं, सुन्दर भी नहीं हैं इनसे शीत आदिक की रक्षा कैसे होगी" इस प्रकार कभी विषाद

'एगया अचेलए' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—एगया-एकदा કોઈ વખત કલ્પનીય જીર્ણ ખંડિત મલિન અને અલ્પવસ્ત્રોના સદ્ભાવમાં મુનિ अचेलए होइ-अचेलको भवति વસ્ત્ર રહિત જેવા જ હોય છે, કેમ કે, જે જીર્ણ એવાં વસ્ત્ર તેની પાસે હોય છે તેનાથી યથાવત્ શરીરની રક્ષા થતી નથી एगया કોઈવખત નવા વસ્ત્રોના સદ્ભાવમાં सचेले यावि होइ-सचेलकोऽपि भवति સચેલ પણ-નવીન વસ્ત્રવાળા પણ હોય છે. एवं-एतत् આવી બન્ને અવસ્થાઓ સાધુની धम्महियं-धर्महितं શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મમાં ઉપકારક છે એવું नच्चा-ज्ञात्वा જાણીને नाणी नो परिदेवए-ज्ञानि नो परिदेवयेत् જ્ઞાની કોઈ પણ અવસ્થામાં ચાહે વસ્ત્રસહિત અવસ્થા હોય, ચાહે વસ્ત્રરહિત અવસ્થા હોય તેમાં હર્ષ-વિષાદ ન કરે.

ભાવાર્થ:—સાધુએ "આ વસ્ત્ર જે મારી પાસે છે તે ઘણાં જીર્ણશીર્ણ છે, તથા હલકા પોતનાં છે અને ખૂબ થોડાં છે, સુંદર પણ નથી, એનાથી ઠંડી વગેરેથી રક્ષા કેમ થશે" આ પ્રકારનો વિષાદભાવ કદી ન કરવો જોઈએ. આ

नवीनवस्त्रसद्भावे तन्निमित्तकं हर्षं न कुर्यात्, तथा एषणीयप्रमाणोपेतवस्त्राणामनर्घामूल्यकत्वादल्पत्वादशोभनत्वाच्च विषादं न कुर्यात् शीतस्पर्शादिना बाधितोऽपि प्रमाणाधिकवस्त्राकाङ्क्षां च न कुर्यादित्यर्थः। तथाचोक्तमाचाराङ्गसूत्रे—

"जे भिक्खू तिहिं वत्थेहिं परिवुसिए पायचउत्थेहिं, तस्स णं णो एवं भवइ, चउत्थं वत्थं जाइस्सामि।" (आचा. १ श्रु. ८ अ. ४ उ.)

छाया—यो भिक्षुस्त्रिभिर्वस्त्रैः पर्युषितः पात्रचतुर्थैः, तस्य खलु नो एवं भवति चतुर्थं वस्त्रं याचिष्ये। पर्युषितः=व्यवस्थितः। अनेन स्थविरकल्पिकस्य चतुर्थवस्त्रप्रतिषेधोऽवगम्यते। अपरं च—तत्रैवोक्तम्—

"जस्स णं भिक्खुस्स एवं भवइ—पुट्ठो खलु अहमंसि नालमहमंसि सीयफासं

भाव नहीं करना चाहिये—और ये नवीन वस्त्र हैं इनसे शीत आदिक की रक्षा बहुत अच्छी तरह हो जायगी" इस प्रकार कभी हर्षित भी नहीं होना चाहिये। शीतस्पर्शादिक से पीडित होने पर प्रमाण से अधिक वस्त्रों की आकांक्षा करना साधुमार्ग में निषिद्ध है। आचारांगसूत्र (१ श्रु. ८ अ. ४ उ.) में यही बात बतलाई गइ है "जे भिक्खू तिहिंवत्थेहिं परिवुसिए पायचउत्थेहिं तस्स णं णो एवं भवइ चउत्थं वत्थं जाइस्सामि" जो भिक्षु तीन वस्त्रों से एवं चौथे पात्र से व्यवस्थित रहता है उसे चतुर्थ वस्त्र के याचन की आवश्यकता नहीं होती है उसके चित्त में यह बात नहीं आती है कि मै चतुर्थ वस्त्र की याचना करूँ। इस कथन से स्थविरकल्पी साधु को चतुर्थवस्त्र का प्रतिषेध सिद्ध होता है। और भी आचारांग सूत्र (१ श्रु. ८ अ. ४ उ.) में कहा है "जस्स णं भिक्खुस्स एवं भवइ—पुट्ठो खलु अहमंसि नालमहमंसि सीयफासं

નવીન વસ્ત્ર છે, તેનાથી ઠંડી વગેરેની રક્ષા સારી રીતે થશે, આ પ્રકારે કદી હર્ષિત પણ ન થવું જોઈએ. ઠંડીના સ્પર્શથી પીડિત થવાથી અધિક વસ્ત્રોની આકાંક્ષા કરવી તે સાધુ માર્ગમાં નિષેધ છે. આચારાંગસૂત્ર (૧ શ્રુ. ૮. અ. ૪ ઉ) માં એવી વાત બતાવવામાં આવેલ છે કે, जे भिक्खू तिहिं वत्थेहिं परिवुसिए पायचउत्थेहिं तस्स णं णो एवं भवइ चउत्थं वत्थं जाइस्सामि જે ભિક્ષુ ત્રણ વસ્ત્ર અને ચોથા પાત્રથી વ્યવસ્થિત રહે છે. તેને ચોથા વસ્ત્રની યાચના કરવાની આવશ્યકતા થતી નથી. એના ચિત્તમાં એ વાત આવતી નથી કે હું ચોથા વસ્ત્રની યાચના કરૂં. આ કથનથી સ્થવિરકલ્પી સાધુને ચોથા વસ્ત્રનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

બીજું પણ આચરાંગ સૂત્ર (૧. શ્રુ. ૮. અ. ૪. ઉ.) માં કહ્યું છે—

जस्स णं भिक्खुस्स एवं भवइ—पुट्ठो खलु अहमंसि नालमहमंसि सीयफासं

अहियासित्तए, से वसुमं सव्वसमन्नागयपन्नाणेणं अप्पाणेणं केइ अकरणयाए आउट्टे, तवस्सिणो हु तं सेयं जं एगे विहमाइए। तत्थवि तस्स कालपरियाए। से वि तत्थ विअंतिकारए। इच्चेयं विमोहायतणं हियं सुहं खमं णिस्सेयसं आणुगामियं। (आचा. १ श्रु. ८ अ. ४ उ.)

छाया—यस्य खलु भिक्षोः एवं भवति–स्पृष्टः खलु अहमस्मि, नालमहमस्मि शीतस्पर्शम् अध्यासितुम्, स वसुमान् सर्वसमन्वागतमज्ञानेन आत्मना कोऽपि अकरणतया आवृतः तपस्विनः खलु तच्छ्रेयः यदेकं वैहायसादिकम्। तत्रापि तस्य कालपर्यायः। सोऽपि तत्र व्यन्तकारकः। इत्येतत् विमोहायतनं हितं सुखं क्षमं निःश्रेयसम् आनुगामिकम्।

व्याख्या--यस्य भिक्षोः खलु एवम्=ईदृशी विचारणा भवति–अहं खलु परीषहैः स्पृष्टः=बाधितोऽस्मि, अहं शीतस्पर्शम् अध्यासितुं=सोढुम्, अलं=पर्याप्तः, नास्मि। सः–ईदृशभावनाभावितः, कोऽपि वसुमान्=संयमी, सर्वसमन्वागतप्रज्ञानेन=पूर्णोपयोगयुक्तेन, आत्मना=अन्तःकरणेन अकरणतया=उपसर्गप्रतीकारस्या-

---

अहियासित्तए, से वसुमं सव्वसमन्नागयपन्नाणेणं अप्पाणेणं केइ अकरणयाए आउट्टे, तवस्सिणो हु ते सेयं जं एगे विहमाइ ए। तत्थ वि तस्स कालपरियाए। से वि तत्थ विअंतिकारए। इच्चेतं विमोहायतणं हियं सुहं खमं णिस्सेयसं अणुगामियं॥"

जिस भिक्षु के हृदय में ऐसी विचारणा होती है कि मैं परीषहों से पीडित हूं अतः शीतपरीषह को सहन करने के लिये समर्थ नहीं हूं"। इस प्रकार के विचार से युक्त होकर वह संयमी मुनि प्रमाणाधिक वस्त्रों को ग्रहण करने रूप, तथा अग्नि को जलाने रूप सावद्य व्यापारों को कभी भी न करे। किन्तु वैहायस (फांसी)

अहियासित्तए से वसुमं सव्वसमन्नागयपन्नाणेणं अप्पाणेणं केइ अकरणयाए आउट्टे तवस्सिणो हु ते सेयं जं एगे विहमाइए। तत्थ वि तस्स कालपरियाए। से वि तत्थ विअंतिकारए। इच्चेतं विमोहायतणं हियं सुहं खमं णिस्सेयसं अणुगामियं॥

જે ભિક્ષુના હૃદયમાં એવી વિચારણા થાય છે કે, "હું પરીષહોથી પીડિત છું આથી ઠંડીના દુઃખોને સહન કરવામાં સમર્થ નથી" આ પ્રકારના વિચારથી યુક્ત બની તે સંયમી મુનિ પ્રમાણાધિક વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરવાં રૂપ, તથા અગ્નિને જલાવવા રૂપ સાવદ્યવ્યાપારોને કદી પણ ન કરે. પણ તે વૈહાયસ

करणभावनया आवृतः=व्यवस्थितस्तिष्ठेत् । तपस्विनः खलु तच्छ्रेयः=तदेव श्रेयस्करं भवति, यत्-एकं वैहायसादिकं-वैहायसविषभक्षणझंपापातादिमरणेषु किमप्येकं मरणम् । तत्रापि=वैहायसादिषु तस्य कालपर्यायः=भक्तपरिज्ञादिवत् कालमृत्युरेव नत्व-कालमृत्युः, अत एव सोऽपि तत्र=चतुर्थवस्त्रानाकाङ्क्षाविषये, व्यन्तकारकः=पर्यवसान मृत्युकारकः, संसारान्तकारक इत्यर्थः । इत्येतत्-इति=अतः-अस्मात् कारणात्, एतन्मरणं विमोहायतनम्-विमोहानां=परीपहसहिष्णूनाम्, आयतनं=स्थानं-मोक्षपददायकमितिभावः, हितम्=उपकारकम्, सुखं=सुखकरं, क्षमं=योग्यं, निःश्रेयसं=निश्चितं-निश्चलं, श्रेयः-शुभम्, आनुगामिकम्=गच्छन्तं पुरुषम् आ=समन्तात्, अनुगच्छतीत्येवं शीलं आनुगामि, तदेव-आनुगामिकम्, मोक्षपदपर्यन्तानुगमनशीलमित्यर्थः ।

अयं भावः-एषणीयवस्त्रत्रयधारणे शीतस्पर्शवेदनामसहिष्णुश्चतुर्थवस्त्राकाङ्क्षाया अकरणेन त्रिवस्त्रकत्वरूपमचेलं परीषहं सहमानो मुनिर्वैहायसादिष्वेकं किमपि मरणमुपगतश्चेत्तर्हि तादृशमरणजन्यः प्रकृष्टधर्मस्तस्य मुनेस्तस्मिन्नेव भवे संसारान्तं करोति, मोक्षपदं च प्रापयति ।

इहाचेलकत्वं प्रवचनोक्तरीत्या ग्राह्यम् । तीर्थंकरोपदिष्टाचारसेविनो मुनयः प्रवचनानुसारेण कल्पनीयाल्पजीर्णखण्डितमलिनवस्त्रपरिधानाः प्रमाणोपेतवस्त्रधारिणश्चाप्यचेलका एव । यथा-परिहितकौपीना अपि तापसा लोके नग्ना उच्यन्ते,

---

आदि मरणों में से किसी एक मरण को धारण कर अपने प्राणों का व्युत्सर्ग कर देवे । इस प्रकार के मरण से होने वाला जो प्रकृष्ट धर्म है वह उस मुनि को उसी भव में संसार का अन्त करता हुआ मोक्ष का प्रदायक होता है ।

प्रवचन में कथित रीति के अनुसार यहां अचेलकता का ग्रहण किया गया है । तीर्थंकरों द्वारा उपदिष्ट आचार का सेवन करने वाले मुनि प्रवचन के अनुसार कल्पनीय, अल्प, जीर्ण, एवं

फांसी वगेरे मरणोमांथी कोइ एक मरणने धारण करी पोताना प्राणनो त्याग करी दे. आ प्रकारना मरणथी थनार जे प्रकृष्ट धर्म छे ते ए मुनिने ए भवमां संसारनो अंत करावनार मोक्षदायी बने छे.

प्रवचनमां कहेल रीत अनुसार अहिं अचेलकतानुं ग्रहण करवामां आवेल छे. तीर्थंकरो द्वारा उपदिष्ट आचारनुं सेवन करवावाळा मुनि प्रवचन अनुसार कल्पनीय, अल्प, जीर्ण अने खंडित मलिन वस्त्रने, प्रमाणोपेत वस्त्रोने, धारण करेल होवा छतां

यथा वा यस्याङ्गरक्षिका जीर्णा संजाता, स परिधृताङ्गरक्षिकोऽपि सौचिकान्तिकं गत्वा वदति-अनावृतोऽस्मि, अङ्गरक्षिकां देहीति, यथा वा काचिन्नारी परिहित-परिजीर्णशाटिकाऽपि वस्त्रकारं तन्तुवायं वदति-' नग्नाऽहमस्मि, देहि मे शाटिकाम्' इत्यादि, एवं साधवोऽप्यमहाल्पमूल्यानि खण्डितानि जीर्णानि प्रमाणोपेतानि प्रमाणतो न्यूनानि वा वस्त्राणि श्रुतोपदेशाद् धर्मबुद्धया धारयन्तोऽचेलका एव। अचेलकसदृशा अप्यचेलका उच्यन्ते ।

खंडित मलिन वस्त्र को प्रमाणोपेत वस्त्रों को धारण करते हुए भी अचेलक ही माने जाते हैं। जिस प्रकार लोक में लंगोटीमात्र को धारण करने पर भी तापस लोग "ये नग्न हैं" इस प्रकार कहे जाते हैं। अथवा जैसे किसी पुरुष का अंगरखा जीर्ण हो जाय और वह उसे पहिर कर भी जब दर्जी के पास दूसरे अंगरखे को सिलाने के लिये जाता है तो कहता है कि भाई देखो जल्दी इसे सीकर दे देना मै उघाडा फिरता हूं, मेरे पहिरने को अंगरखा नहीं है। अथवा-जैसे कोई स्त्री कि जिसकी शाटिका-साडी परिजीर्ण हो चुकी है जब तन्तु-वाय-कपडे बुननेवाले के पास जाती हैं तो कहती हैं कि मुझे साडी दे में विना साडी फिर रही हूं। इसी तरह साधु भी प्रमाणोपेत खंडित जीर्ण एवं अत्यंत अल्पमूल्यवाले वस्त्रों को श्रुतोपदेश के अनुसार धर्म-बुद्धि से धारण करते हुए भी अचेलक ही हैं, ऐसा समझना चाहिये। जो अचेलक के तुल्य होते हैं वे भी अचेलक ही माने जाते हैं।

પણ અચેલક જ માનવામાં આવે છે. જે પ્રકારે લોકમાં તાપસ લોકો લંગોટી ધારણ કરે છે. પણ "આ નગ્ન છે" આ પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે. અથવા જેમ-કોઇ પુરૂષનું અંગરખું જીર્ણ થઈ જાય અને તે તેને પહેરીને પણ જ્યારે દરજીની પાસે બીજું અંગરખું શીવડાવવા માટે જાય છે તો કહે છે ભાઈ જુઓ આને જલ્દીથી શીવી આપજો હું ઉઘાડો ફરૂં છું. મારે પહેરવાને અંગરખું નથી અથવા જેમ-કોઈ સ્ત્રી કે જેની સાડી પરિજીર્ણ થતાં તે કપડાં બનાવનાર પાસે જાય છે અને કહે છે કે મને સાડી આપ હું સાડી વગરની ફરી રહી છું. આ રીતે સાધુ પણ પ્રમાણોપેત ખંડિત જીર્ણ અને અત્યંત અલ્પમુલ્યવાળાં વસ્ત્રોને શ્રુત ઉપદેશ અનુસાર ધર્મ બુદ્ધિથી ધારણ કરતા હોવા છતાં અચેલક જ છે એવું સમજવું જોઈએ. જે અચેલક તુલ્ય હોય છે તે પણ અચેલક જ માન્યા જાય છે.

आगमे हि द्विविधः कल्पः-स्थविरकल्पः जिनकल्पश्च। तत्र गच्छप्रतिबद्धानां मुनीनामाचारः स्थविरकल्पः।

ननु कस्तावत् स्थविरकल्पक्रमः ? उच्यते-प्रथमं श्रुतचारित्रलक्षणधर्मश्रवणम्, ततः सम्यक्त्वलाभः, तदनुआलोचनापूर्विका प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः, ततः शिक्षाधिकारो भवति शिक्षा च द्विविधा-ग्रहणशिक्षा, आसेवनाशिक्षा च। तत्र ग्रहणशिक्षा -सूत्राध्ययनरूपा, आसेवनाशिक्षा-प्रतिलेखनादिरूपा। ततः सूत्राणामर्थग्रहणम्। तत्पश्चादनियतवासः। स च तादृशयोग्यतासंपन्नस्य मुनेः साधुसहायस्य ग्राम-नगरसंनिवेशादिषु देशान्तरे वा गुरोराज्ञया पर्यटनम्।

आगम में स्थविरकल्प और जिनकल्प के भेद से दो कल्प भगवान ने कहे हैं। उनमें गच्छप्रतिबद्ध मुनियों का जो आचार है वह स्थविर-कल्प है। स्थविरकल्प का क्रम इस प्रकार है-प्रथम श्रुतचारित्ररूप धर्म का श्रवण, उससे सम्यक्त्व का लाभ, बाद में आलोचनापूर्वक प्रव्रज्या की प्रतिपत्ति, उससे ग्रहणशिक्षा एवं आसेवनशिक्षा के अधिकार का लाभ। सूत्र के अध्ययन करने रूप ग्रहणशिक्षा एवं प्रतिलेखनादिकरूप आसेवनशिक्षा है। इसके बाद सूत्रों का अर्थ ग्रहण करना, पश्चात् अनियत वास। अनियतवास का तात्पर्य है गुरु की आज्ञा से ग्राम, नगर एवं सन्निवेश आदिकों में अथवा देशान्तर में विचरण करना। यह विचरण, विचरण करने की योग्यता संपन्न जो साधु होता है उसी का होता है। फिर भी यह एकाकी विहार नहीं कर सकता किन्तु अन्य साधुओं के साथ ही विहार करता है।

આગમમાં સ્થવિરકલ્પ અને જીનકલ્પના ભેદોથી બે કલ્પ ભગવાને કહ્યાં છે. એમાં ગચ્છપ્રતિબદ્ધ મુનિયોનો આચાર છે, તે સ્થવિરકલ્પ છે. સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ આ પ્રકારનો છે.-પ્રથમ શ્રુતચરિત્રરૂપ ધર્મનું શ્રવણ, એનાથી સમ્યક્ત્વનો લાભ, પછી આલોચના પૂર્વક પ્રવ્રજ્યાની પ્રાપ્તિ એથી ગ્રહણ-શિક્ષા અથવા આસેવનશિક્ષાનો લાભ, સૂત્રનું અધ્યયન કરવા રૂપ ગ્રહણ-શિક્ષા અને પ્રતિલેખનાદિક રૂપ આસેવનશિક્ષા છે. એ પછી સૂત્રોના અર્થ સમજ્યા પછી અનિયતવાસ, અનિયતવાસનું તાત્પર્ય એ છે કે, ગુરુની આજ્ઞાથી ગ્રામ-નગર અને સિન્નિવેશ વગેરેમાં અથવા દેશાન્તરમાં વિચરણ કરવું. આ વિચરણ કરવાની યોગ્યતા સંપન્ન જે સાધુ હોય છે, તેને જ ગુરુ મહારાજ એવી આજ્ઞા આપે છે. આમાં તે એકાકી વિહાર કરી શકતા નથી પરંતુ અન્ય સાધુઓની સાથે જ વિહાર કરે છે.

ननु किं प्रयोजनं देशान्तरपर्यटनस्य ? उच्यते—नानास्थानेषु बहुश्रुतानाचार्यादीन् पश्यतस्तस्य सूत्रार्थेषु समाचार्यां च विशेषप्रतिपत्तिर्भवति, नानादेशभाषाज्ञानं च। तेनासौ तत्तद्देशीयभाषया तत्र तत्र धर्मदेशनां ददाति प्रव्रज्यां ग्राहयति च। गच्छान्तरीया अन्यदेशीयाः साधवः 'अयमस्मद्भाषाज्ञानवान्' इति मत्वा तदन्तिकमागत्य शास्त्राभ्यसनरूपां तदुपसंपदं प्रतिपद्यन्ते, तेषां प्रीतिश्च तदुपरि जायते। एवमनियतवासेन पर्यटतस्तस्य निष्पत्तिर्भवति। निष्पत्तिर्नाम सद्गुणवत्त्वेन प्रभूतशिष्याणां तदन्तिके संसिद्धिः।

देशान्तर में भ्रमण करने का प्रयोजन यह है कि जब साधु देशान्तर में भ्रमण करते हैं, तब उनका अन्यदेश के अनेक बहुश्रुत आचार्य आदिकों के साथ संपर्क बढता है। उससे उनको सूत्रमें अर्थ में एवं साधु समाचारी में विशेष प्रतिपत्ति—जानकारी होती है। तथा नाना देशकी भाषाओं का ज्ञान भी हो जाता है। इससे साधु को धर्मप्रचार करने में बड़ी भारी सहायता मिलती है। क्यों कि वह उस २ देशमें उस २ देश की भाषा से उपदेश देकर वहां की जनता को धार्मिक वासना से वासित करते हैं। एवं लोगों को दीक्षा ग्रहण करने की भावना जागृत करते हैं। लोग उनसे प्रतिबोध पाकर दीक्षा धारण करते हैं। दूसरे गच्छ के अथवा अन्य देश के साधु "ये हमारी भाषा भाषी हैं" यह समझकर उनके पास आते जाते हैं और उनसे शास्त्रों का अभ्यास करते हैं। इससे दूसरे गच्छ के मुनिराजों की उन पर अधिक प्राति भी हो जाती है। शिष्यपरंपरा की भी वृद्धि होती है। क्यों कि लोग जब

દેશાન્તરમાં ભ્રમણ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે, જ્યારે સાધુ દેશાન્તરમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે તેને બીજા દેશોના બહુશ્રુત આચાર્ય વગેરે સાથે સંપર્ક થાય છે આથી તેને સૂત્રમાં અર્થમાં અને સાધુ સમાચારીમાં વધુ જાણવાનું મળે છે. અને જુદા જુદા દેશની ભાષાઓનું પણ જ્ઞાન થાય છે. આથી સાધુને ધર્મ પ્રચાર કરવામાં સારી એવી સહાયતા મળી રહે છે. કેમ કે, તે જે તે દેશમાં જે તે દેશની ભાષાથી ત્યાંની જનતાને ધાર્મિક ભાવનાથી ભાવનાયુક્ત બનાવી શકે છે, અને લોકોમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની ભાવના જાગૃત કરે છે. બીજા ગચ્છના અથવા બીજા દેશના સાધુ "આ અમારા ભાષાભાષી છે." એમ સમજી એની પાસે આવે છે. સંપર્ક વધારે છે. અને એની પાસેથી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે. આથી બીજા ગચ્છના મુનિરાજોની પણ તેના પર પ્રીતિ થવા લાગે છે આથી શિષ્ય પરંપરાની વૃદ્ધિ થાય છે, કેમ કે

एवं शिष्यप्राप्त्यनन्तरं स्व परोपकारकरणेन गच्छकार्ये संपादिते दीर्घे पर्याये च प्रतिपालिते सति अभ्युद्यतमरणं स्वीकरणीयम्। अभ्युद्यतमरणं त्रिविधम्-पादपोपगमनं, इङ्गितम्, भक्तप्रत्याख्यानं च।

अभ्युद्यतमरणे संलेखनादिरूपा समाचारी प्रदर्श्यते-संलेखना आगमोक्तेन विधिना शरीरादेः कृशीकरणम्, सा त्रिविधा-उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या च। तत्रो-

उनको गुणगणशाली समझने लगते हैं तो उनके अधिक परिचय में आने से लोगों पर उनके ज्ञानादिक गुणों का प्रभाव पडता है। इससे प्रभावित होकर वे उनको अपना हितकारक जान उनके समीप दीक्षित भी हो जाते हैं। इससे शिष्यपरंपरा बढती है। इस प्रकार अनियत वास से पर्यटन करने वाले साधु को ये अनेक लाभ होते हैं।

शिष्यप्राप्ति के अनंतर स्व एवं पर का उपकार करने से गच्छ का कार्य सम्पादित होने पर तथा साधु अवस्था की पर्याय दीर्घकालतक पालीजाने पर उन साधुओंको अभ्युद्यतमरण स्वीकार करना चाहिये। यह अभ्युद्यतमरण ३ तीन प्रकार का है १ पादपोपगमन, २ इङ्गित, ३ भक्तप्रत्याख्यान।

इस अभ्युद्यतमरण में अब संलेखनादि रूप समाचारी दिखलाई जाती है - आगमोक्तविधि के अनुसार शरीर आदि का कृश करना इस का नाम संलेखना है। यह उत्कृष्ट, मध्यम एवं जघन्य के

લોકો જ્યારે તેને ગુણશાળી સમજતા થાય છે ત્યારે તેના અધિક પરિચયમાં આવે છે. આથી લોકો ઉપર એના જ્ઞાનાદિક ગુણોનો પ્રભાવ પડે છે. એથી પ્રભાવિત થઈ તેને પોતાના હિતકારી જાણી તેની સમીપ દીક્ષિત પણ થઈ જાય છે. આથી શિષ્યપરંપરા વધે છે. આથી આ પ્રકારને અનિયતવાસ અને પર્યટન કરવાવાળા સાધુને અનેક લાભ થાય છે.

શિષ્ય પ્રાપ્તિ ઉપરાંત સ્વ અને પરના ઉપકારક બનવાથી ગચ્છનું કાર્ય સંપાદિત થવાથી. તથા સાધુ અવસ્થાની પર્યાય લાંબા સમય સુધી પાળવામાં આવવાથી એ સાધુઓએ અભ્યુદ્યતમરણ સ્વીકારવું જોઈએ. આ અભ્યુદ્યતમરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) પાદપોપગમન (૨) ઇંગિત (૩) ભક્તપ્રત્યાખ્યાન.

આ અભ્યુદ્યતમરણમાં હવે સંલેખનાદિ રૂપ સમાચારી બતાવવામાં આવે છે. આગમમાં બતાવેલ વિધિ અનુસાર શરીર વગેરેને કૃશ કરવું, એનું નામ સંલેખના છે. એ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની

त्कृष्टा द्वादशवर्षप्रमाणा, मध्यमा-संवत्सरप्रमाणा, जघन्या-षाण्मासिकी। तत्रो-त्कृष्टा तावदेवम्-प्रथमं चत्वारि वर्षाणि विचित्रं तपः कृत्वा पारणके विकृतिपरि-त्यागं करोति। ततः परं चत्वारि वर्षाणि विचित्रतपांसि करोति। ननु किं नाम विचित्रं तपः? उच्यते-कदाचिच्चतुर्थम् कदाचित् षष्ठम्, कदाचिदष्टमम्, एवं दशम द्वादशादीन्यपि करोति, पारणं च सर्वकामगुणितेन उद्गमादि शुद्धेनाहारेण विधत्ते। ततः परं द्वे च वर्षे एकान्तरितमाचाम्लं करोति। एकान्तरं चतुर्थं कृत्वा आचाम्लेन पारणं करोतीत्यर्थः। एवं दशवर्षाणि व्यतीत्यैकादशेवर्षे आद्यान् षण्मासान् चतुर्थ

भेद से तीन प्रकार की होती है। उत्कृष्टसंलेखना बारह १२ वर्ष की, मध्यम संलेखना एक १ वर्ष की एवं जघन्य संलेखना छह ६ मास की होती है। उत्कृष्टसंलेखना की विधि इस प्रकार है-सब से पहिले जो उत्कृष्टसंलेखना धारण करता है वह प्रथम के चार वर्ष लगातार विचित्र तप करके पारणा में विकृति-विगय का त्याग करे। दूसरे चार वर्षों में विचित्र तप अर्थात् कभी वह चतुर्थ करता है कभी छट्ठ करता है कभी अट्ठम करता है कभी दशम करता है और कभी द्वादश आदि करता है। पारणा सर्वकामगुणित सब इन्द्रियों के अनुकूल तथा उद्गम आदि दोषों से विशुद्ध ऐसे आहार से करता है। इसके बाद फिर वह दो वर्षों में अर्थात् नवमें दशमें वर्ष में एकान्तरित आचाम्ल (आयंबिल) व्रत की आराधना करता है। यह आराधना उसकी दो २ वर्ष तक चलती रहती है। अर्थात्-दो वर्ष एकान्तर चतुर्थ करके आचाम्ल (आयंबिल) से पारणा करता है। इस प्रकार करते २ उसके दस १०

હોય છે. ઉત્કૃષ્ટસંલેખના બારવર્ષની, મધ્યમ સંલેખના એકવર્ષની, અને જઘન્યસંલેખના છ મહિનાની હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સંલેખનાની વિધિ આ પ્રકારની છે, સહુથી પહેલાં જે ઉત્કૃષ્ટ સંલેખના ધારણ કરે છે, તેણે પ્રથમના ચાર વર્ષ સુધી વિચિત્ર તપ કરી પારણામાં વિકૃતિ વિગયનો ત્યાગ કરે, બીજા ચાર વર્ષોમાં તે વિચિત્ર તપ અર્થાત્ કદી ચોથ કરે છે. કદીક છટ્ઠ કરે છે. કદીક અટ્ઠમ કરે છે. અને કયારેક દ્વાદશ વગેરે કરે છે. પારણું સર્વ-કામ ગુણીત બધી ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ તથા ઉદ્ગમ આદિ દોષોથી રહિત આહારથી કરે છે. આ પછી તે બે વર્ષમાં અર્થાત્ નવમા દશમા વર્ષમાં એકાન્તરિત આયંબીલ વ્રતની આરાધના કરે છે. આ આરાધના બે વર્ષ સુધી ચાલે છે. અર્થાત્ બે વર્ષ એકાન્તર ચોથ કરી આયંબીલથી પારણું કરે છે, આ રીતે કરતાં કરતાં એના દશ વર્ષ વ્યતિત થઈ જાય છે. જ્યારે અગીયારમાં વર્ષની

षष्ठं वा तपः करणीयं नाष्टमादिकम् । ततः परमन्यान् षण्मासान् अष्टमदशम-द्वादशादिकमुत्कृष्टं तपः करोति । अस्मिन्नेकादशेवर्षे पारणके तु परिमितं-स्वल्प-संख्यकमाचाम्लं करोति । कदाचित् करोति कदाचिन्नकरोतीति भावः । द्वादशे तु वर्षे कोटिसहितं निरन्तरमाचाम्लं करोति । अत्र कोटिसहितमित्यस्यायमर्थः-कोटिभ्यां सहितम्-विवक्षितदिने आचाम्लं कृत्वा पुनर्द्वितीयेऽह्नि आचाम्लमेव प्रत्याख्याति, ततः प्रथमस्य पर्यन्तकोटिः, द्वितीयस्य प्रारम्भकोटिः, इमे द्वे मिलिते भवतस्तत्कोटिसहितं भवति, इदमाचाम्लं निरन्तरं भवतीत्यर्थः । तत्रापि मासार्द्धेन मासिकेन वाऽऽहारत्यागेन तपश्चरणीयम् । अनशनं करणीयमित्यर्थः । अनेन क्रमेण द्वादशवार्षिकीमुत्कृष्टां संलेखनां कृत्वा गिरिगह्वरं वा षट्कायोपमर्दरहितं निर्जनं

वर्ष व्यतीत हो जाते हैं और जब ग्यारह ११वां वर्ष प्रारंभ होता है तो उसमें आदि के छह ६ मास तक वह चतुर्थ, षष्ठ, तपस्या की आराधना करता है, अष्टम आदि की नहीं । बाकी ऊपर के छह ६ महिनों में अष्टम, दशम एवं द्वादश आदि उत्कृष्ट तप करता है । इस वर्ष में पारणा के दिन परिमित आयंबिल करता है । अर्थात् कभी आयंबिल करता है कभी नहीं करता । बारह १२वे वर्ष में कोटिसहित-निरन्तर आयंबिल करता है । जहां पहिले आयंबिल का अन्त हो और दूसरे आयंबिल का प्रारंभ, इसका नाम कोटि है । इन दोनों कोटियों से सहित जो आयंबिल होता है उसका नाम कोटिसहित आयंबिल है । ये आयंबिल निरन्तर होता हैं, अन्त में मासार्ध-एक पक्ष और मासिक-एक मास का अनशन करता है । इस क्रम से बारह १२ द्वादश वर्ष की उत्कृष्ट संलेखना होती है । इस उत्कृष्ट संलेखना को

શરૂઆત હોય છે. ૭ માસ સુધી તે ચોથ, છઠ્ઠ તપસ્યાની આરાધના કરે છે. અષ્ઠમ વગેરેની નહીં એ પછીના ૭ મહિનામાં અષ્ટમ, દશમ, અને દ્વાદશ આદિ ઉત્કૃષ્ટ તપ કરે છે. આ વર્ષમાં પારણાના દિવસે પરિમિત આયંબિલ કરે છે. અર્થાત્ કોઈ વખત આયંબિલ કરે છે. કોઈ વખત કરતા નથી. બારમા વર્ષમાં કોટિ સહિત નિરંતર આયંબિલ કરે છે. જ્યાં પહેલાં આયં-બિલનો અંત આવે અને બીજા આયંબીલનો પ્રારંભ થાય એનું નામ કોટિ છે. આ બંને કોટિઓ સહિત જે આયંબિલ હોય છે એનું નામ કોટિ સાહિત આયંબિલ છે. આ આયંબિલ રોજ થાય છે. અંતમાં માસાર્દ્ધ-એક પક્ષ અને માસિક-એક માસનું અનશન કરે છે. આ ક્રમથી બાર (દ્વાદશ) વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ સંલેખના થાય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ સંલેખના કરીને સાધુ કાં તો

स्थानं वा गत्वा पादपोपगमनम्, इङ्गितं भक्तप्रत्याख्यानं वा मरणं यथाशक्ति मपद्यते ।

मध्यमा तु संलेखना पूर्वोक्तप्रकारेण द्वादशभिर्मासैर्भवति । तत्र वर्षस्थाने मासा स्थापनीयाः ।

जघन्या तु द्वादशभिः पक्षैः पूर्वोक्तप्रकारेण भवति । पक्षानेव वर्षस्थानीयान् कृत्वा तपश्चरणं कर्तव्यं भवति । गिरिकन्दरादिगमनं मध्यमजघन्ययोरपि ।

करके साधु या तो किसी पर्वत की गुफा में चला जाता है, या षट्काय के उपमर्दन से रहित निर्जीव किसी निर्जनस्थान में चला जाता है। वहां पहुँच कर पादपोपगमन, इंगित, भक्तप्रत्याख्यान इन तीनों में से किसी एक को जैसी शक्ति होती है उसके अनुसार स्वीकार कर लेता है।

मध्यमा संलेखना एक १ वर्ष की होती है। जो विधि बारह १२ वर्ष की संलेखना में प्रदर्शित करने में आई है वह विधि इसकी भी है वहां जहां वर्ष का प्रमाण ग्रहण किया गया है इसमें उस जगह मास रूप प्रमाण समझाना चाहिये। जैसे वहां ४ वर्ष आदि कहा है इसमें ४ मास समझना चाहिये।

जघन्य संलेखना १२ पक्षों–६ मास–के प्रमाण वाली होती है। इसकी भी विधि वही है जो उत्कृष्ट संलेखना की है। वर्ष के स्थान में यहां पक्षों को ग्रहण किया जाता है। मध्यम संलेखना एवं जघन्य संलेखना इन दोनों में भी गिरिकन्दरा आदि में जाना आवश्यकीय है।

કોઈ પર્વતની ગુફામાં ચાલ્યા જાય છે. અથવા ષટ્કાયના, ઉપમર્દનથી રહિત નિર્જીવ એવા નિર્જન સ્થાનમાં ચાલ્યા જાય છે. ત્યાં પહોંચી પાદપોપગમન ઈંગિત, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન આ ત્રણમાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોઈ એક મરણનો સ્વીકાર કરી લે છે,

મધ્યમા સંલેખના એક ૧ વર્ષની હોય છે. જે વિધિ બાર ૧૨ વર્ષની સંલેખનામાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે તે વિધિ આની પણ છે. જ્યાંવર્ષનું પ્રમાણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં મહિનાનું પ્રમાણ મધ્યમા સંલેખના માટે સમજવું જોઇએ. જેમ ત્યાં ચાર વર્ષ આદિ કહેલ છે. ત્યાં આમાં ચાર મહિના સમજવા જોઇએ.

જઘન્ય સંલેખના ૧૨ પક્ષ–છ માસ ના પ્રમાણવાળી હોય છે. આની વિધિ પણ એ જ છે. જે ઉત્કૃષ્ટ સંલેખનાની છે. મધ્યમ સંલેખના અને જઘન્ય સંલેખના આ બંનેમાં પણ ગિરિકન્દરા આદિમાં જવું

संलेखनायामसमर्थेन मुनिना संलेखनां विनाऽपि यथाशक्ति संस्तारकं कृत्वाऽभ्युद्यतमरणं स्वीकरणीयम् ।

अभ्युद्यतमरणाङ्गीकरणात् प्रागिदं चिन्तनीयम्-मया विशुद्धचारित्रानुष्ठानेन स्वपरहितं संपादितम् , शिष्याद्युपकारतः परहितं च, निष्पन्नाश्च सम्प्रति मम गच्छपरिपालनक्षमाः शिष्याः, अथ विशेषेण ममात्महितमनुष्ठेयमिति विचिन्त्य स्वपरिज्ञाने सति स्वकीयमायुः शेषं स्वयमेव पर्यालोचयति, तदभावेऽन्यं विशिष्टमाचार्यादिकं पृच्छति । स्वायुषिस्तोकतया ज्ञाते भक्तप्रत्याख्यानादि मरणं यथाशक्ति प्रतिपद्यते । यदि स्वायुर्दीर्घतया ज्ञातं जङ्घाबलमात्रं परिक्षीणं तदा स्थिरवासं

जो साधु संलेखना करने में असमर्थ है उसे संलेखना के विना भी यथाशक्ति संथाराकर अभ्युद्यतमरण स्वीकार करना चाहिये। इस अभ्युद्यतमरण को अंगीकार करने के पहिले साधु को इस प्रकार विचार करना चाहिये कि मैंने विशुद्ध चारित्र के अनुष्ठान से स्व हित संपादित कर लिया है। शिष्यादिकों के उपकार से पर का उपकार भी कर दिया है। इस समय गच्छ का परिपालन करने में समर्थ मेरी शिष्यादि संपत्ति भी सर्व प्रकार से शक्तिशाली हो चुकी है। अब मुझे निश्चिन्त होकर विशेष रीति से अपनी आत्मा का कल्याण करना चाहिये "मेरी अवशिष्ट आयु कितनी है" इस प्रकार स्वयं जान कर अथवा यदि स्वयं नहीं जान सके तो अन्य विशिष्ट आचार्य आदि से पूछकर निश्चित करले। यदि आयु अल्प ज्ञात होवे तो यथाशक्ति उसे भक्तप्रत्याख्यानादि मरण स्वीकार कर लेना चाहिये। यदि आयु दीर्घ ज्ञात होवे और

જે સાધુ સંલેખના કરવામાં અસમર્થ છે, એણે સંલેખના વગર પણ યથાશક્તિ સંથારો કરી અભ્યુંધત મરણનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આ અભ્યુધત મરણનો અંગિકાર કરતાં પહેલાં સાધુએ એ પ્રકારનો વિચાર કરવો જોઇએ કે, મેં વિશુદ્ધ ચારિત્રના અનુષ્ઠાનથી સ્વહિત સંપાદિત કરી લીધું છે, શિષ્યાદિકોના ઉપકારની સાથોસાથ બીજા ઉપર પણ ઉપકાર કર્યો છે. આ સમય ગચ્છનું પરિપાલન કરવામાં સમર્થ એવી મારી શિષ્યાદિસંપત્તિ પણ સર્વ પ્રકારથી શક્તિશાળી બની ચુકી છે. હવે મારે નિશ્ચિત બનીને વિશેષ રીતથી મારા આત્માનું કલ્યાણ કરવું જોઇએ. "મારી અવશિષ્ટ આયુ કેટલી છે" આ વાત પોતે જાણીને અથવા જો પોતે ન જાણી શકે તો બીજા ગુણસંપન્ન આચાર્ય આદિથી પૂછીને નક્કી કરી લે. જો આયુષ્ય અલ્પ હોય તો; યથાશક્તિ તેણે ભક્તપ્રત્યાખ્યાન આદિ મરણનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જો આયુ લાંબી

स्वीकरोति तत्रैव क्षेत्रे वसन्नपि वसतिदोषैरुपधिदोषैश्च रहितो भवति। शक्तौ पुष्टायां तु अस्मिन् पञ्चमारके जिनकल्पप्रतिपत्तिविधानाभावात् स्थविरकल्पेनैव स्वपरोपकारकरणेन दीर्घपर्यायः प्रतिपालनीयः ।

॥ इति स्थविरकल्पिकसामाचारी ॥

चतुर्थारकापेक्षया जिनकल्पादिप्रतिपत्तिरूपे अभ्युद्यतविहारे मर्यादा प्रदर्श्यते –तत्र जिनकल्पादि प्रतिपित्सुना प्रथममेव 'मया विशुद्धचारित्रानुष्ठानेन स्वपरहितं' इत्यादि विचिन्त्य, तपः सत्वादि भावनाभिरात्मा भावनीयः ।

साथ में जंघाबल क्षीण हुआ मालूम पडे तो उसे स्थिरवास अंगीकार करलेना चाहिये। और इसी स्थिरवास से उसी क्षेत्र में रहते हुए भी वह वसति के दोषों से एवं उपाधि के दोषों से रहित हो जाता है। यदि शक्ति पुष्ट होवे तो भी इस पञ्चम आरे में जिनकल्प की प्रतिपत्ति के विधान का अभाव होने से स्थविरकल्प की हालत में ही रहते हुए स्व पर का उपकार करते २ दीर्घपर्याय को पालते रहना चाहिये।

॥ यह स्थविर कल्प की समाचारी है ॥

अब–चौथे आरे की अपेक्षा से जिनकल्प आदि की प्रतिपत्ति स्वीकृति रूप अभ्युद्यत विहार में कैसी क्या मर्यादा होती है यह बात प्रकट की जाती है–जो साधु जिनकल्प आदि को प्राप्त करने का अभिलाषी है उसे चाहिये की वह सर्व प्रथम ऐसा विचार करे कि मैने विशुद्ध चरित्र के अनुष्ठान से अपना और पर का हित तो साधित किया। अब हम को तप एवं सत्वादि पांच भावनाओं से आत्मा को भावित करना चाहिये।

હોય અને સાથે જંઘાબળ ક્ષીણ જણાય તો તેણે સ્થિરવાસ અંગિકાર કરી લેવો જોઈએ. આ સ્થિરવાસથી તે ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં તે વસ્તીના દોષોથી અને ઉપાધીના દોષોથી રહિત બને છે. કદાચ શક્તિ સારી હોય તો પણ આ પાંચમા આરામાં જીનકલ્પની પ્રતિપત્તિના વિધાનનો અભાવ હોવાથી સ્થવિરકલ્પની હાલતમાં રહીને સ્વ અને પરનો ઉપકાર કરતાં કરતાં દીર્ઘ પર્યાયનું પાલન કરતા રહેવું જોઈએ.

॥ આ સ્થવિરકલ્પની સમાચારી છે ॥

હવે ચોથા આરાની અપેક્ષાથી જીનકલ્પ આદિની પ્રતિપત્તિ સ્વીકૃતિરૂપ અભ્યુદ્યત વિહારમાં કેવી અને કેટલી મર્યાદા હોય છે આ વાત પ્રગટ કરવામાં આવે છે–જે સાધુ જીનકલ્પ આદિને પ્રાપ્ત કરવાનો અભિલાષી છે તેણે જાણવું જોઈએ કે, મેં વિશુદ્ધ ચારિત્રના અનુષ્ઠાનથી પોતાનું અને પરનું હિતતો સાધ્યું. હવે મારે તપ અને સત્વાદિપાંચ ભાવનાઓથી આત્માને ભાવિત કરવા જોઈએ

तथाचोक्तम्—

तवो सत्तं च सुत्तं च, एगत्तं बलमप्पणो ।
पढमं पंच भावित्ता, जिणकप्पं पवज्जइ ॥ १ ॥

छाया—तपः सत्त्वं च सूत्रं च, एकत्वं बलमात्मनः ।
प्रथमं पञ्च भावयित्वा, जिनकल्पं प्रपद्यते ॥ १ ॥

अयं भावः–जिनकल्पप्रतिपित्सुस्तपोभावनयात्मानं भावयन् देवादिकृतोपसर्गादिनाऽनेपणादिकारणतो वा यदि षण्मासपर्यन्तमाहारं न लभते तथापि न बाध्यते ॥ १ ॥ सत्त्वभावनया भयं पराजयते ॥ २ ॥ सूत्रभावनया सूत्रं स्वनामवत् परिचितं करोति ॥ ३ ॥ एकत्व भावनया चात्मानं भावयन् साधर्मिक साध्वादिना सह मिथः कथादिव्यतिकरान् सर्वानपि परिवर्जयति । ततो बाह्य-

---

कहा भी है ।

तवो सत्तं च सुत्तं च, एगत्तं बलमप्पणो ।
पढमं पंच भावित्ता, जिणकप्पं पवज्जइ ॥ १ ॥

इसका भाव यह है कि–जिनकल्प को धारण करने का इच्छुक साधु तप भावना से आत्मा को भावित करता हुआ यदि देव मनुष्य आदि द्वारा होने वाले उपसर्ग से अथवा अनेपणादि रूप कारण से छह मास तक आहार प्राप्त न कर सके तो भी बाधित नहीं होता है । सत्व भावना से वह भय पर विजय प्राप्त करता है । एकत्वभावना से अपनी आत्मा को भावित करता हुआ साधर्मिक साधु आदिकों के साथ परस्पर में कथा वार्ता आदि समस्त वातों का परित्याग कर देता है । जब

કહ્યું પણ છે—

तवो सत्तं च सुत्तं च, एगत्तं बलमप्पणो ।
पढमं पंच भावित्ता, जिणकप्पं पवज्जइ ॥ १ ॥

આનો ભાવ એ છે કે—જીનકલ્પને ધારણ કરવાની ઈચ્છાવાળા સાધુ તપ ભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરીને દેવ મનુષ્ય આદિ દ્વારા થનાર ઉપસર્ગથી અથવા અનેપણાદિરૂપ કારણથી છ મહિના સુધી આહાર મેળવી ન શકે તો પણ પીડા પામતો નથી. સત્વભાવનાથી તે ભય ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. સૂત્રભાવનાથી પોતાના નામની માફક સૂત્રનો પરિચય પ્રાપ્ત કરે છે, એકત્વ ભાવનાથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરીને સાધર્મિક સાધુ આદિની સાથે પરસ્પરમાં કથાવાર્તા આદિ સમસ્ત વાતોનો પરિત્યાગ કરી દે છે. જ્યારે બાહ્યમાં તેનું મમત્વ

ममत्वे मूलत एवोच्छेदिते पश्चाद् देहादिभ्योऽपि भिन्नमात्मानं पश्यन् सर्वथा तेष्व-नासक्तो भवति ॥ ४ ॥ बलभावनायां बलं द्विविधं–शारीरं, मानसं च । तत्र शारी-रमपि बलं जिनकल्पप्रतिपत्तियोग्यस्य शेषजनातिशायिकं स्यात्, तपः प्रभृतिभिः शुष्यमाणस्य यद्यपि शारीरं बलं तादृशं न भवति तथापि स्वात्मा धृतिबलेन तथा भावयितव्यो यथा महद्भिरपि परीषहोपसर्गैर्नबाध्यते ।

आभिः पञ्चभिर्भावनाभिर्भावितात्मा जिनकल्पादि प्रतिपित्सुर्गच्छे प्रति-पन्नाहारादिपरिकर्म प्रथममेव करोति । आहारादावन्यसाध्वपेक्षयाऽन्तप्रान्तादि-

बाह्य में ममत्व मूलतः उसका उच्छेदित हो जाता है तब अन्य देहादि पदार्थों से भिन्न स्व आत्मा को जानता हुआ वह उन में सर्वथा अना-सक्त ही रहता है । उनमें आसक्त नहीं होता । बलभावना में बल दो प्रकार है एक शरीर संबंधी और दूसरा मनसंबंधी । जो साधु जिन-कल्प की प्रतिपत्ति के योग्य होता है उसका शारीरिक बल भी यद्यपि साधारणजन की अपेक्षा अतिशय विशिष्ट होता है परन्तु तपश्चर्या आदि के कारण उनका शरीर जब कृश हो जाता है तब वह वैसा नहीं रहता है तौ भी उनकी आत्मा धृतिबल द्वारा इतनी अधिक भावित रहती है कि जिसकी वजह से वे अधिक से अधिक परीषह और उप-सर्गों से आक्रान्त होने पर भी अपने कर्तव्यमार्ग से जरा भी विचलित नहीं होते ।

इन पांच भावनाओं से भावितात्मा जिनकल्पादिक को ग्रहण करने की इच्छा से गच्छ में रहता हुआ आहारादि परिकर्म को सब

મુલતઃ નાશ પામે છે ત્યારે બીજા દેહાદિ પદાર્થોથી ભિન્ન પોતાના આત્માને જાણીને તેમાં સર્વથા અનાસક્ત જ રહે છે. એમાં આસક્ત બનતા નથી. બળભાવનામાં બળ બે પ્રકારનાં છે. એક શરીર સંબંધી અને બીજું મન સંબંધી. જે સાધુ જીનકલ્પની પ્રતિપત્તિને યોગ્ય હોય છે તેનું શારીરિક બળ પણ જો કે, સાધારણ જનની અપેક્ષા અતિશય બલવાન હોય છે. પરંતુ તપ-શ્ચર્યા આદિના કારણથી તેનું શરીર જ્યારે કૃષ બને છે ત્યારે તે તેવા રહેતા નથી. તો પણ તેની આત્મા ધૃતિબળ દ્વારા એટલી અધિક ભાવિત રહે છે કે, જેનાથી તે અધિકથી અધિક પરીષહ અને ઉપસર્ગોથી આક્રાંત થતા હોવા છતાં પણ પોતાના કર્તવ્યમાર્ગથી જરા પણ ચલિત થતા નથી.

આ પાંચ ભાવનાઓથી ભાવિતાત્મા જીનકલ્પાદિકને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાથી ગચ્છમાં રહીને આહારાદિ પરિકર્મને બધાથી પહેલાં કરી લે છે, આહારાદિમાં

ग्रहणादुत्कृष्टतासम्पादनम्–परिकर्म । यथा–तृतीयपौरुष्यामवगाढायां वल्ल–चणकादिकमन्तं प्रान्तं रूक्षं च गृह्णाति ।

" संसट्टमसंसट्ठा, उद्धड तह होइ अप्पलेवा य ।
उग्गहिया पग्गहिया, उज्झियधम्मा य सत्तमिया ॥ १ ॥ "

आसां सप्तविधानां पिण्डैषणानां मध्ये आद्यद्वयं विहाय पञ्चानां मध्यादन्यतरैषणाद्वयाभिग्रहेणाऽऽहारं गृह्णाति एकयैषणया भक्तं, द्वितीयया तु पानकम् । एवमागमोक्तविधिनाऽऽत्मानं भावयित्वा गच्छप्रतिबद्ध एव जिनकल्पं प्रतिपित्सुश्चतुर्विधसंघं संमेलयति, तदभावे स्वगणं ततस्तीर्थकरस्य समीपे, तदभावे गण-

से पहिले ही कर लेता है आहार आदि में अन्य साधु की अपेक्षा अंतप्रांत आदि ग्रहण से उत्कृष्टता का संपादन करना परिकर्म है। जैसे तृतीय पौरुपी में वल्ल; चना आदि का आहार करना एवं अन्तप्रान्त रूक्ष आहार करना।

संसट्ठमसंसट्ठा, उद्धड तह होइ अप्पलेवा य ।
उग्गहिया पग्गहिया, उज्झियधम्मा य सत्तमिया ॥१॥

इन सात प्रकार की पिण्डैषणाओं के मध्य में आदि की दो एषणाओं को छोड़कर वाकी वची पांच एषणाओं में से अन्यतर एषणा दो के अभिग्रह से वह आहार को ग्रहण करता है। एक एषणा से भक्त को और द्वितीय एषणा से पान को। इस प्रकार आगमोक्त विधि के अनुसार आत्मा को भावित करके गच्छ में रहता हुआ ही जिनकल्प को अंगीकार करने का अभिलापी साधु चतुर्विध संघ को एकत्रित

અન્ય સાધુની અપેક્ષા અંતપ્રાન્ત આદિ ગ્રહણથી ઉત્કૃષ્ટતાનું સંપાદન કરવું પરિકર્મ છે. જેમ–ત્રીજા પૌરૂપીમાં વાલ, ચણા આદિનો આહાર કરવો અને અન્તપ્રાન્ત રૂક્ષ આહાર કરવો.

संसट्ठमसंसट्ठा, उद्धड तह होइ अप्पलेवा य ।
उग्गहिया पग्गहिया, उज्झियधम्मा य सत्तमिया ॥ १ ॥

એ સાત પ્રકારની પિન્ડૈષણાઓના મધ્યમાં પહેલાની બે એષણાઓને છોડીને બાકી બચેલ પાંચ એષણાઓમાંથી અન્યતર એષણા બેના અભિગ્રહથી તે આહાર ગ્રહણ કરે છે, એક એષણાથી ભક્તને અને બીજી એષણાથી પાનને આ પ્રકારે આગમમાં કહેલ વિધિ અનુસાર આત્માને ભાવિત કરીને ગચ્છમાં રહીને જ જીનકલ્પને અંગિકાર કરવાના અભિલાપી સાધુ ચતુર્વિધ સંઘને એક-

धरस्य, तदभावे चतुर्दशपूर्वधरस्य, तदभावे दशपूर्वधरस्य, तदभावे वटाश्वत्थाशोकवृक्षाणां संनिधौ सिद्धसाक्षिकं जिनकल्पं स्वीकरोति। तदा सवालवृद्धं गच्छं क्षामयति। ततो निःशल्यो निष्कषायोऽसौ स्वगणसाध्वादीननुशास्ति। एवमेव युष्माभिरप्याचरणीयम् नात्र प्रमादः कार्यः। गणमर्यादा नोल्लङ्घनीया। इत्यादि शिक्षां दत्वा गच्छाद् विनिर्गतो भवति। तस्मिन् चक्षुर्विषयातिक्रान्ते सति साधवः प्रतिनिवर्तन्ते।

करता है। इसके अभाव में अपने गण को, एकत्रित करता है याद में तीर्थंकर के समीप में, इनके अभाव में गणधर के समीप में, इनके अभाव में चौदहपूर्वधारी के समीप में, इनके अभाव में दशपूर्वधारी के समीप में, इनके भी अभाव में वटवृक्ष, अश्वत्थ–पीपल वृक्ष, अथवा अशोक वृक्ष के समीप सिद्ध परमात्मा को साक्षी करके जिनकल्प को स्वीकार करता है। उस समय यह अपने गच्छ में रहने वाले बालवृद्ध साधुओं से खमत खामणा करते हैं। पश्चात् निःशल्य एवं निष्कषाय होकर अपने गच्छ के साधु आदिकों को यह शिक्षा देता है कि आप-लोग भी इसी तरह से करें इसमें प्रमाद करना ठीक नहीं है। गण की जो मर्यादा है उसका उल्लंघन नहीं करना। इत्यादि शिक्षा देकर फिर वह गच्छ निर्गत हो जाता है। साधु वर्ग जब तक वह दिखता रहता है तबतक उसके पीछे २ चलता रहता है और जब वह दिखलाई नहीं पड़ता तब सब पीछे वापिस लौट आते हैं।

त्रीत કરે છે. એના અભાવમાં પોતાના ગણુને એકત્રીત કરે છે. બાદમાં તીર્થંકરની સમીપમાં, એના અભાવમાં ગણધરની સમીપમાં, તેના અભાવમાં ચૌદ પૂર્વધારીની સમીપમાં, તેના અભાવમાં દશપૂર્વધારીની સમીપમાં, તેના પણ અભાવમાં વડવૃક્ષ, આશોપાલવ, પીપળો અથવા અશોકવૃક્ષના સમીપ સિદ્ધ પરમાત્માને સાક્ષી રાખીને જીનકલ્પનો સ્વીકાર કરે છે. આ સમયે તે પોતાના ગચ્છમાં રહેલા બાળ-વૃદ્ધ સાધુઓથી ખમત ખામણા કરે છે પછી નિઃશલ્ય અને નિષ્કષાય થઈને પોતાના ગચ્છના સાધુ આદિને એવી શિખામણ આપે છે કે, આપ લોકોએ પણ આજ રીતે કરવું. તેમાં પ્રમાદ કરવો ઠીક નથી. ગણની જે મર્યાદા છે તેનું ઉલંઘન કરવું નહીં. ઈત્યાદિ શિખામણ આપીને પછી તે ગચ્છ નિર્ગત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી તે દેખાય છે ત્યાં સાધુવર્ગ તેની પાછળ પાછળ ચાલતા રહે છે અને જ્યારે તે દેખાતા બંધ થાય છે ત્યારે સઘળા પાછા ફરે છે.

अथ जिनकल्पिकमर्यादा—

अनया मर्यादया जिनकल्पं स्वीकृत्यासौ यत्र ग्रामे मासकल्पः करिष्यमाणस्तत्र पड् भागान् कल्पयति, ततश्च यस्मिन् भागे एकस्मिन् दिने भिक्षाचर्या कृता, तत्र पुनरपि सप्तम एव दिने पर्यटति। भिक्षाचर्यां ग्रामान्तरगमनं च तृतीयपौरुष्यामेव करोति। यत्र चतुर्थपौरुषी प्राप्ता भवेत्, तत्रैवावतिष्ठते, नान्यत्र गच्छति। भक्तं पानकं च पूर्वोक्तैपणाद्वयाभिग्रहेणालेपकृदेव गृह्णाति। एषणादिविषयमन्तरेण न केनापि सार्धं भापते। एकस्यां च वसतौ यद्यपि उत्कृष्टतः सप्त जिनकल्पिकाः प्रतिवसन्ति तथापि ते परस्परं संभाषणं न कुर्वन्ति। समापन्नान् उपसर्गपरीषहान् सर्वान् सहत एव। रोगेषु चिकित्सां न कारयत्येव तद्वेदनां तु

अब जिनकल्पी की मर्यादा कहते हैं—

इस मर्यादा से जिनकल्प को स्वीकार कर यह जिस ग्राम में मासकल्प करता है वहां छह भागों की कल्पना करता है। जिस भाग में एक दिन में भिक्षाचर्या करली गई हो वहां फिर यह सातवे दिन ही भिक्षाचर्या करता है। भिक्षाचर्या करना अथवा एक ग्राम से दूसरे ग्राम में जाना यह तृतीय पौरुषी में ही करता है। जहां चतुर्थ पौरुषी आ जाती है वह वहीं पर ठहर जाता है। अन्यत्र नहीं जाता है। पूर्वोक्त दो एषणाओं के अभिग्रह से अलेपकृत–लेपरहित जिसका लेप न लगे ऐसे भक्त पान को ग्रहण करता है। एषणादि विषय–के विना किसी के भी साथ वातचीत नहीं करता है। एक वस्ती में यद्यपि अधिक से अधिक सात जिनकल्पी साधु रह सकते हैं तो भी वे परस्पर संभाषण नहीं करते हैं। जो भी उपसर्ग या परीषह आपडे तो उसे सहते ही हैं। रोग

હવે જીનકલ્પીની મર્યાદા કહેવામાં આવે છે—

આ મર્યાદાથી જીનકલ્પનો સ્વીકાર કરી તે સાધુ જે ગામમાં માસ કલ્પ કરે છે ત્યાં છ ભાગોની કલ્પના કરે છે. જે ભાગમાં એક દિવસમાં ભિક્ષાચર્યા કરી લેવામાં આવી હોય ત્યાં તે ફરી સાતમા દિવસે જ ભિક્ષાચર્યા કરે છે. ભિક્ષાચર્યા કરવી અથવા એક ગામથી બીજા ગામે જવું એ ત્રીજા પૌરૂષીમાં જ કરે છે જ્યાં ચોથી પૌરૂષી આવે ત્યાં તે રોકાઈ જાય છે આગળ વધતા નથી. પૂર્વોક્ત બે એષણાના અભિગ્રહથી (અલેપકૃત) જેનો લેપ ન લાગે એવા ભક્ત પાનને ગ્રહણ કરે છે. એષણાદિ વિષય વગર કોઈની સાથે વાતચિત કરતા નથી, એક વસ્તીમાં જો કે, વધુમાં વધુ સાત જીનકલ્પી સાધુ રહી શકે છે તો પણ તેઓ પરસ્પર સંભાષણ કરતા નથી. જે પણ ઉપસર્ગ અને પરીષહ આવી પડે

सम्यगेव सहते। आपातसंलोकादिदोषरहिते स्थण्डिले उच्चारादीन् करोति, नत्वस्थण्डिले। परिकर्मरहितायां वसतौ तिष्ठति। यद्युपविशति तदा नियमादुत्कुटुक एव, न तु निषद्यायाम्, औपग्रहिकोपकरणस्यैवाभावात्। मत्तमातङ्गसिंहव्याघ्रादिके संमुखे समापतति सति उन्मार्गगमनादिना ईर्यासमितिं न भिनत्ति।

जिनकल्पिकोऽपवादं नासेवते, जङ्घाबलपरिक्षीणस्तु अविहरमाणोऽप्याराधकः लोचं च करोत्येव, दशविधसामाचार्यां पञ्च समाचार्यौ जिनकल्पिकानां, आपृच्छना,

---

में ये किसी भी प्रकार चिकित्सा नहीं कराते हैं किन्तु जैसे भी बनता है उस रोग को सहन ही करते हैं। जहां मनुष्यों का आवागमन नहीं होता है ऐसे स्थण्डिल में ही ये उच्चार आदि के लिये जाते हैं। अस्थण्डिल में नहीं। परिकर्म रहित–घठारी मठारी विना की वस्ती में ये रहते हैं जब बैठते हैं तो नियम से उत्कुटुक आसन से ही बैठते हैं। निषद्या से नहीं क्यों कि औपग्रहिक उपकरण आसन आदि का ही इनके पास अभाव है। मत्तमातंग, सिंह, एवं व्याघ्र आदि इन्हें मार्ग में चलते हुए साम्हने मिल जाय तो भी ये उसीमार्ग से चलकर अपनी ईर्या समिति को खंडित नहीं करते हैं।

ये जिनकल्पी साधु अपवाद मार्ग का सेवन नहीं करते हैं। इनका जंघाबल यदि परिक्षीण भी हो जावे और उसकी वजह से ये विहार न भी करे तो भी आराधक ही माने गये हैं। ये केशों का लोंच करते हैं। दश प्रकार की समाचारी में से पांच प्रकार की समाचारी इन जिनकल्पियों

તેને તેઓ સહન કરે છે. રોગમાં કોઈ પણ પ્રકારની ચિકિત્સા તેઓ કરાવતા નથી પણ જેમ બને તેમ તે રોગને સહન કરે છે. જ્યાં મનુષ્યોનું આવાગમન હોતુ નથી એવા ઉજ્જડ સ્થાનોમાં જ તેઓ શૌચાદિક કર્મ માટે જાય છે. અવરજવરના સ્થાને નહીં. પરિકર્મ રહિત–ઘઠારી મઠારી વગરની–વસ્તીમાં રહે છે. જ્યારે બેસે છે તો નિયમથી ઉત્કુટુક (ઉભળક પગે બેસવું) આસનથી બેસે છે, નિષદ્યાથી નહીં. કેમકે, ઔપગ્રહિક ઉપકરણ આસન આદિનો તેની પાસે અભાવ છે. મત્ત માતંગ, સિંહ, અને વાઘ આદિ તેને માર્ગમાં ચાલતાં સામા મળે તો પણ તે તે માર્ગથી ચલીને પોતાની ઈર્યાસમિતિને ખંડિત કરતા નથી.

એ જીનકલ્પી સાધુ અપવાદ માર્ગે જતા નથી, તેમનું જંઘાબળ જો ક્ષિણ પણ થઈ જાય અને એ કારણે તે પોતાની જગ્યાએથી વિહાર ન પણ કરે તો પણ આરાધક જ માનવામાં આવે છે. તે કેશોનો લોંચ કરે છે દશ પ્રકારની સમાચારીમાંથી પાંચ પ્રકારની સમાચારી જીનકલ્પીયોની છે. તે આ પ્રકારે છે. ૧ આપ્ર-

मिथ्याकारः, आवश्यकी, नैषेधिकी, गृहस्थोपसंपद्, इति। आवश्यकीप्रभृतयस्तिस्रो वा सामाचार्यस्तेषाम्। तेषां श्रुतज्ञानं जघन्यतो नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु, उत्कर्षतस्तु दशपूर्वाणि भिन्नानि, न तु सम्पूर्णानि। संहननं च शारीरं-वज्रर्षभनाराचाख्यं, मानसं वज्रकुड्यसमाना धृतिः च।

स्थितिरपि तेषां क्षेत्रादिका अनेकविधा। क्षेत्रतस्तावज्जन्मना सद्भावेन च पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु, संहरणतः कदाचित् कर्मभूमौ, अकर्मभूमौ वा सद्भावापे-

की है। वह इस प्रकार है-१ आप्रच्छना, २ मिथ्याकार, ३ आवश्यकी, ४ नैषेधिकी, ५ गृहस्थोपसंपदा गृहस्थ की आज्ञा लेकर उतरना, बैठना। अथवा आवश्यकी, नैषेधिकी, गृहस्थोपसंपत्, यह तीन प्रकार की सामाचारी इन जिनकल्पियों के होती है। इनका श्रुतज्ञान जघन्य की अपेक्षा नवमपूर्व की तृतीय आचार वस्तुतक, उत्कृष्ट की अपेक्षा भिन्न दशपूर्वतक ही सीमित रहा करता हैं संपूर्ण नहीं। इनका शारीरिक संहनन वज्र ऋषभ नाराच नामक है और मानसिक संहनन वज्रकुडय-वज्रकी भीत के तुल्य धैर्य है अर्थात् इनका धैर्य वज्रभित्ति के समान अभेद्य होता है और वही इनका मानसिक बल है।

क्षेत्र आदि की अपेक्षा इनकी स्थिति अनेक प्रकार की है। इनका १५ कर्मभूमियों में ही जन्म होता है इस अपेक्षा १५ कर्मभूमियों में इनकी स्थिति जन्म और सद्भाव की अपेक्षा मानी जाती है। संहरण की अपेक्षा कदाचित् कर्मभूमिमें कदाचित् अकर्मभूमिमें भी इनकी स्थिति हो सकती है।

च्छना, २ મિથ્યાકાર, ૩ આવશ્યકી, ૪ નૈષેધિકી, ૫ ગૃહસ્થોપસંપદ ગૃહસ્થની આજ્ઞા લઈને ઉતરવું, બેસવું અથવા આવશ્યકી, નૈષેધિકી, ગૃહસ્થોપસંપત, આ ત્રણ પ્રકારની સમાચારી તે જીનકલ્પીઓને હોય છે. તેમનું શ્રુતજ્ઞાન જઘન્યની અપેક્ષા નવમા પૂર્વના ત્રીજા આચાર વસ્તુતક, ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા ભિન્ન દશપૂર્વ સુધી જ સીમિત રહ્યા કરે છે, સંપૂર્ણ નહીં. તેનું શારીરિક સંહનન વજ્ર વૃષભ નારાચ નામનું છે. અને માનસિક સંહનન વજ્ર કુમ્ભ-વજ્રની ભીંત જેવું ધૈર્ય છે. અર્થાત્ તેનું ધૈર્ય વજ્રભીંત સમાન અભેદ્ય હોય છે. તે તેનું માનસિક બળ છે.

ક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષા એમની સ્થિતિ અનેક પ્રકારની છે, એમનો ૧૫ કર્મભૂમીયોમાંજ જન્મ થાય છે. આ અપેક્ષા ૧૫ કર્મભૂમીયોમાં તેની સ્થિતિ જન્મ અને સદ્ભાવની અપેક્ષા માનવામાં આવે છે. સંહરણની અપેક્ષા કદાચિત કર્મ ભૂમિમાં, કદાચિત્ અકર્મભૂમિમાં પણ એની સ્થિતિ હોઈ શકે છે. આ

क्षया स्थितिः। कालतः उत्सर्पिण्यां, व्रतापेक्षया तृतीयचतुर्थारकयोरेव, जन्ममात्रेण तु द्वितीयारकेऽपि। अवसर्पिण्यां तु जन्मना तृतीयचतुर्थारकयोरेव। पूर्वप्रतिपन्नव्रतापेक्षया तु पञ्चमारकेऽपि। संहरणतस्तु महाविदेहक्षेत्रापेक्षया सर्वस्मिन्नपि काले प्राप्यते। चारित्रतः – प्रतिपद्यमानानां सामायिके, छेदोपस्थापनीये च चारित्रे स्थितिः। मध्यमतीर्थंकर – विदेहतीर्थंकरतीर्थवर्त्यपेक्षयाऽत्र सामायिकं, प्रथमचरमतीर्थंकरतीर्थवर्त्यपेक्षया तु छेदोपस्थापनीयचारित्रम्। प्रतिपन्नानां तु सूक्ष्मसंपराये,

यह सद्भाव की अपेक्षा कथन है। काल की अपेक्षा–उत्सर्पिणी काल के तृतीय और चतुर्थ आरे में उनकी स्थिति मानी गई है। सो यह व्रत की अपेक्षा जानना चाहिये। वैसे तो जन्ममात्र की अपेक्षा से द्वितीय आरे में भी इनकी स्थिति हैं। अवसर्पिणीकाल में जन्म की अपेक्षा तृतीय और चौथे आरे में ही, तथा पूर्वप्रतिपन्न व्रत की अपेक्षा अर्थात् –चौथे आरे के व्रत को लेकर पंचम आरे में भी इनकी स्थिति जानना चाहिये। यदि कोई देव इन्हें हरण कर महाविदेह क्षेत्र से अन्यत्र पहुँचा देवे तो उस अपेक्षा इनकी स्थिति सब काल जाननी चाहिये। चारित्र की अपेक्षा जो प्रतिपद्यमानचारित्री हैं उनको सामायिक एवं छेदोपस्थापनीय चारित्र में स्थित मानना चाहिये, क्यों कि जो मध्यमतीर्थंकर एवं विदेह क्षेत्र में रहे हुए तीर्थंकर के तीर्थ में रहने वाले हैं वे सामायिकचारित्र में, एवं जो प्रथम एवं चरमतीर्थंकर के तीर्थवर्ती हैं वे छेदोपस्थापनीय चारित्र में स्थित रहते हैं। जो

સદ્ભાવથી અપેક્ષનું કથન છે. કાળની અપેક્ષા–ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા ચોથા આરામાં સ્થિતિ માનવામાં આવેલ છે. આને વ્રતની અપેક્ષાથી જાણવું જોઇએ. એમ તો જન્મ માત્રની અપેક્ષાથી બીજા આરામાં પણ તેની સ્થિતિ છે. અવસર્પિણી કાળમાં જન્મની અપેક્ષા ત્રીજા અને ચોથા આરામાં, તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન વ્રતની અપેક્ષા અર્થાત્ ચોથા આરાના વ્રતને લઇ પાંચમા આરામાં પણ એની સ્થિતિ જાણવી જોઇએ. કદાચ કોઈ દેવ આદિ એનું હરણ કરી મહાવિદેહ ક્ષેત્રથી બીજે પહોંચાડી દે તો એ અપેક્ષા એની સ્થિતિ બધા કાળમાં જાણવી જોઈએ. ચારિત્રની અપેક્ષા જે પ્રતિપદ્યમાન ચારિત્રી છે તે સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રમાં સ્થિત માનવા જોઈએ કેમકે, જે મધ્યમ તીર્થંકર અને વિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેતા તીર્થંકરના તીર્થમાં રહેવાવાળા છે તે સામાયિક ચારિત્રમાં, અને જે પ્રથમ એવં ચરમતીર્થંકરના તીર્થવર્તી છે તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રમાં સ્થિત રહે છે. જે પ્રતિપન્ન ચારિત્રી છે તેની

यथाख्याते च चारित्रे उपशमश्रेण्याम्। तीर्थतस्तु जिनकल्पिकानां स्थितिर्नियमतस्तीर्थ एव भवति न तु तीर्थे व्यवच्छिन्ने। पर्यायागमवेदाख्याः स्थितिभेदा अप्यवगन्तव्याः।

स्थविरकल्पिकानां जिनकल्पिकानां च कल्पो दशविधः-आचेलक्यम् १, औद्देशिकं २, शय्यातरपिण्डत्यागः ३, राजपिण्डत्यागः ४, कृतिकर्म ५, महाव्रतम् ६, पुरुषज्येष्ठत्वम् ७, प्रतिक्रमणम् ८, मासकल्पः ९, पर्युषणकल्प १० (वर्षाकल्प) श्चेति। तेषु मध्यमतीर्थंकरतीर्थवर्तिनां साधूनां चत्वारः कल्पाः अवस्थिताः नियमेन पालनीयाः-शय्यातरपिण्डत्यागः१, कृतिकर्म२, महाव्रतम् ३, पुरुषज्येष्ठत्वं४ चेति। इतरे षट् कल्पास्तु तेषामनवस्थिताः।

प्रतिपन्नचारित्री हैं उनकी स्थिति उपशमश्रेणी में सूक्ष्मसांपराय, एवं यथाख्यातचारित्र में होती है। तीर्थ की अपेक्षा जिनकल्पियों की स्थिति नियम से तीर्थ में ही होती है, तीर्थ के व्यवच्छिन्न होने पर नहीं। पर्याय आगम एवं वेद, ये भी स्थिति के भेद हैं।

स्थविरकल्पियों का एवं जिन कल्पियों का कल्प दश प्रकार का है-

१ आचेलक्य, २ औद्देशिक, ३ शय्यातरपिण्डत्याग ४ राजपिंडत्याग, ५ कृतिकर्म, ६ महाव्रत, ७ पुरुषज्येष्ठता ८ प्रतिक्रमण ९ मासकल्प १० पर्युषणकल्प (वर्षाकल्प) इन कल्पो में मध्यमतीर्थकर के तीर्थवर्ती साधुओ के चार कल्प अवस्थित होते हैं-नियम से पालनीय होते हैं। वे चार ये हैं -शय्यातरपिंडत्याग, कृतिकर्म, महाव्रत, पुरुषज्येष्ठता। बाकी के ६ कल्प उनके लिये अनवस्थित हैं।

સ્થિતિ ઉપશમ શ્રેણીમાં સૂક્ષ્મસાંપરાય, એવા યથાખ્યાત ચારિત્રમાં થાય છે. તીર્થની અપેક્ષા જીનકલ્પિયોની સ્થિતિ નિયમથી તીર્થમાં જ થાય છે, તીર્થના વ્યવચ્છિન્ન થવાથી નહીં. પર્યાય, આગમ અને વેદ આ પણ સ્થિતિના ભેદ છે.

સ્થવિરકલ્પિઓના અને જીનકલ્પિયોના કલ્પ દશ પ્રકારના છે.-

૧ આચેલક્ય, ૨ ઔદ્દેશિક, ૩ શય્યાતરપિન્ડત્યાગ, ૪ રાજપિન્ડત્યાગ, ૫ કૃતિકર્મ, ૬ મહાવ્રત, ૭ પુરૂષજ્યેષ્ઠતા, ૮ પ્રતિક્રમણ ૯ માસકલ્પ, ૧૦ પર્યુષણકલ્પ (વર્ષાકલ્પ) આ કલ્પોમાં મધ્યમતીર્થંકરના તીર્થવર્તી સાધુઓના ચાર કલ્પ અવસ્થિત હોય છે-નિયમથી પાળવાના હોય છે. તે ચાર આ છે- શય્યાતરપિન્ડત્યાગ, કૃતિકર્મ, મહાવ્રત, પુરૂષ જ્યેષ્ઠતા. બાકીના છ કલ્પ એમને માટે અનવસ્થિત છે.

आद्यचरमतीर्थंकरतीर्थवर्तिनां साधूनामेव दशविधः कल्पोऽवस्थित एव। तत्राचैलक्यं द्विविधम्-मुख्यम्, औपचारिकं च। अविद्यमानचैलकत्वरूपं मुख्यमाचेलक्यं प्रायशो जिनकल्पिकविशेषाणाम्। औपचारिकमाचेलक्यं स्थविरकल्पिकानाम्, स्थविरकल्पिका हि-कल्पनीयमेषणीयं जीर्णं खण्डितं मलिनं तथैव नूतनमपि स्वल्पमूल्यकं वस्त्रं गृह्णन्ति, लोकरूढप्रकारादन्यप्रकारेण च तदासेवन्ते। अतस्ते चेलसद्भावेऽप्युपचारतोऽचेलका व्यपदिश्यन्ते।

प्रथमतीर्थंकर एवं अन्तिमतीर्थंकर के तीर्थ में रहनेवाले जो साधु हैं उनके लिये तो यह १० प्रकार का कल्प अवस्थित ही हैं-अवश्य पालने योग्य ही है। आचेलक्य जो प्रथम कल्प है वह दो प्रकार का है।

१ मुख्य २ औपचारिक, कटिबन्धन-रजोहरण-और सदोरकमुखवस्त्रिका के सिवाय अन्य वस्त्र का परित्याग करना यह मुख्य आचेलक्य है। यह जिनकल्पिक विशेषों के होता है। औपचारिक जो आचेलक्य है वह स्थविरकल्पिकों के होता है। क्यों कि जो स्थविरकल्पी साधु होते हैं वे कल्पनीय, एषणीय, जीर्ण खंडित एवं मलिन वस्त्र रखते हैं। जो नवीन वस्त्र भी लें तो वह भी अल्पमूल्य वाला ही लेते हैं। लौकिकजन जिस पद्धति से वस्त्रों का परिधान करते हैं वे उस पद्धति से वस्त्रों का परिधान नहीं करते हैं, किन्तु अन्य प्रकार से ही उन्हें पहिनते हैं। इस लिये चेल के सद्भाव में भी वे अचेलक ही कहे जाते हैं।

પ્રથમ તિર્થંકર અને અંતિમ તીર્થંકરના તીર્થમાં રહેવાવાળા જે સાધુ છે, તેમને માટે તો આ દશ પ્રકારના કલ્પ અવસ્થિત જ છે.–અવશ્ય પાળવા યોગ્ય જ છે. આચૈલકય જે પ્રથમ કલ્પ છે તે બે પ્રકારના છે.

૧ મુખ્ય, ૨ ઔપચારિક, કટીબંધન રજોહરણ અને સદોરકમુખવસ્ત્રિકાના સિવાય અન્ય વસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરવો આ મુખ્ય આચૈલકય છે, આ જિનકલ્પિક વિશેષોમાં હોય છે. ઔપચારિક જે આચૈલકય છે તે સ્થવિરકલ્પિઓને હોય છે. કેમકે, સ્થવિરકલ્પી સાધુ હોય છે તે કલ્પનીય, એષણીય, જીર્ણ, ખંડિત અને મલીન, વસ્ત્ર રાખે છે. જે નવીન વસ્ત્ર મળે તે પણ ઓછા મૂલ્યનું હોય તે જ લે છે. લૌકિકજન જે પદ્ધતિથી વસ્ત્રોનું પરિધાન કરે છે એ પદ્ધતિથી તેઓ વસ્ત્ર પરિધાન કરતા નથી. પરંતુ અન્ય પ્રકારથી જ એને પહેરે છે આ માટે ચૈલના સદભાવમાં પણ તે અચૈલક જ કહેવાય છે.

ननु—जीर्णखण्डितादिवस्त्रसद्भावे मुनीनामचेलकत्वे दरिद्रा अपि-अचेलकाः कथं न कथ्यन्ते ? उच्यते-नवव्यूतसदशकमहामूल्यकादीनां वस्त्राणामलाभे दरिद्राः परिजीर्णादीनि वासांसि धारयन्ति न तु धर्मबुद्ध्या। अतो भावतस्तद्विषयकमूर्छा-परिणामस्यानिवृत्तत्वात् परिजीर्णवस्त्रसद्भावे दरिद्राणामचेलकत्वव्यपदेशो न भवति। मुनयस्तु-केनचिद्दीयमानान्यपिमहामूल्यकानि प्रमाणवहिर्भूतानि वस्त्राणि

शंका-जीर्ण, खण्डित आदि वस्त्रों के सद्भाव में यदि मुनियोंको अचेलक माना जाय तो जो दरिद्री जन हैं, जिनके पास जीर्ण खण्डित आदि वस्त्र हैं वे भी अचेलक कहे जाने चाहिए ? परन्तु वे तो अचेलक नहीं कहे जाते हैं ?

उत्तर—दरिद्री जो जीर्ण शीर्ण आदि वस्त्र धारण करते हैं वे धर्म-बुद्धि से नहीं करते हैं किन्तु उन्हें नवीन महामूल्यवाले वस्त्र मिलते नहीं हैं-उनका उनके पास अभाव है-अतः उनके अभाव में उन्हें वे पहिनने पड़ते हैं परन्तु पहिनना नहीं चाहते, इसलिये वे अचेलक नहीं कहे जाते हैं। क्यों कि उनके भाव से तद्विषयक मूर्च्छापरिणाम की अनि-वृत्ति है, इसलिये परिजीर्ण वस्त्र के सद्भाव में दरिद्रियों में अचेलकत्व का व्यवहार नहीं होता है। मुनियो को तद्विषयक मूर्च्छा नहीं है, क्यों कि यदि कोई दाता उन्हें वहुमूल्यवस्त्र प्रदान करता है और वस्त्र यदि प्रमाणोपेत नहीं है-प्रमाण से वहिर्भूत है तो वे उस को ग्रहण नहीं करते हैं, किन्तु जीर्ण खंडित ही वस्त्र ग्रहण करते हैं। यदि कोई नवीन

શંકા જીર્ણ. ખંડિત, આદિ વસ્ત્રોના સદ્ભાવમાં જો મુનિયોને અચેલક માનવામાં આવે તો જે દરિદ્રી જન છે, જેની પાસે જીર્ણ ખંડિત આદિ વસ્ત્ર છે. તેને પણ અચેલક કહેવા જોઈએ ? પરંતુ તેને તો અચેલક નથી કહેવામાં આવતા ?

ઉત્તર—દરિદ્રી જે જીર્ણ શીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તે ધર્મ બુદ્ધિથી નહીં, પરંતુ તેને નવીન સારા મૂલ્યવાળા વસ્ત્રો મળતાં નથી,-એનો એની પાસે અભાવ છે તેથી એના અભાવમાં તેણે તે પહેરવાં પડે છે, પરંતુ પહેરવાં ચાહતા નથી. આ માટે તે અચેલક કહેવાતાં નથી. કેમ કે તેને ભાવથી તદ્વિષયક મૂર્છા પરિણામની અનિવૃત્તિ છે. માટે પરિજીર્ણ વસ્ત્રોના સદ્ભાવથી દરિદ્રીયોમાં અચેલકત્વનો વ્યવહાર થતો નથી. મુનિયોને તદ્વિષયક મમતા-મૂર્છા નથી. કેમ કે, કોઈ દાતા તેમને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રપ્રદાન કરે છે. અને તે વસ્ત્ર જો પ્રમાણોપેત નથી હોતું-પ્રમાણથી બહિર્ભૂત હોય છે તો તે તેને ગ્રહણ કરતા નથી. પરંતુ જીર્ણ ખંડિત વસ્ત્ર જ ગ્રહણ કરે છે. જો કોઈ

परिवर्जयन्ति, जीर्णखण्डितानि नूतनान्यप्यमहामूल्यकानि वसनानि प्रमाणोपेतान्येव धारयन्ति। तान्यपि श्रुतचारित्रधर्मोपकरणबुद्ध्यैव, न तु तत्र मुनीनां मूर्छापरिणामो भवति। अतस्तेषामचेलकत्वेन व्यपदेशः सम्यगेव।

मध्यमतीर्थकरतीर्थवर्तिनां मुनीनामाचेलक्यमनवस्थितम् अतस्तेषां रक्तपीतादि रागरञ्जितमहामूल्यकादिवस्त्रवर्जननियमो नास्ति, ममत्वरहितत्वात् तेषाम्। प्रथमचरमतीर्थकरतीर्थवर्तिनां मुनीनां तु धर्मबुद्ध्या स्वल्पमूल्यकप्रमाणोपेतश्वेतवस्त्राणामेव धारकत्वादाचेलक्यं भवति।

वस्त्र देता भी हो तो वह यदि अल्पमूल्य वाला एवं प्रमाणोपेत है तो ही लेते हैं। उसका लेना भी वे इसीलिये आवश्यक समझते हैं कि वह उनके श्रुतचारित्ररूप धर्म का उपकरण है। मूर्च्छापरिणाम से उसका वे ग्रहण नहीं करते हैं, क्यों कि उनके तद्विषयक मूर्च्छा का अभाव है। इसलिये मुनियो में अचेलकत्व का व्यवहार वास्तविक ही है।

जो मध्यम तीर्थंकरों के तीर्थवर्ती साधु हैं उनमें अचेलकत्व अनवस्थित है। इसलिये उन्हें लालपीले आदि रंग से रंगे हुए, तथा महामूल्यवाले वस्त्रों के परिवर्जन का कोई नियम नहीं है, क्यों कि ये ममता से रहित होते हैं। प्रथम चरम तीर्थंकर के तीर्थवर्ती मुनियों के तो प्रमाणोपेत तथा स्वल्पमूल्यवाले श्वेतवस्त्रों के परिधान करने का ही नियम है, सो भी उन का ग्रहण केवल धर्मबुद्धि से हो है। मूर्च्छापरिणाम से नहीं, अतः वस्त्रों के सद्भाव में भी इनमें अचेलकता हो है।

નવીન વસ્ત્ર આપે છે તો તે અલ્પમૂલ્યવાળું અને પ્રમાણોપેત હોય તો જ લે છે. એ લેવાનું પણ તેઓ એ ખાતર આવશ્યક માને છે કે, એના શ્રુત ચરિત્ર રૂપ ધર્મનું ઉપકરણ છે. મૂર્છા પરિણામથી તેને એ ગ્રહણ કરતા નથી. કેમ કે એનામાં એના માટેની ભાવનાનો અભાવ છે આ માટે મુનિયોમાં અચેલકત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક જ છે.

જે મધ્યમ તીર્થંકરોના તીર્થવર્તી સાધુ છે. એમનામાં અચેલકત્વ અનવસ્થિત છે. આ માટે તેને લાલ, પીળા આદિ રંગથી રંગેલાં તથા બહુમૂલ્ય વસ્ત્રોના પરિવર્જનનો કોઈ નિયમ નથી. કેમ કે એ મમતાથી રહિત હોય છે. પ્રથમ ચરમ તીર્થંકરના તીર્થવર્તી મુનિ છે. એને તો પ્રમાણોપેત તથા સ્વલ્પ મૂલ્યવાળાં શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરવાનો જ નિયમ છે અને તે ગ્રહણ કરવાનો નિયમ કેવળ ધર્મ બુદ્ધિથી જ છે. મૂર્છા પરિણામથી નહીં. આથી વસ્ત્રોના સદ્ભાવમાં પણ એમનામાં અચેલકતા છે જ.

स्थविरकल्पिकानां वस्त्रधारणमाचाराङ्गबृहत्कल्पाद्यागमेषु व्यवस्थितम् (आचाराङ्गसूत्रे द्वितीयश्रुतस्कन्धे चतुर्दशाध्ययने) (बृहत्कल्पसूत्रे तृतीयोद्देशके)।

स्थानाङ्गसूत्रे भगवताऽचेलकस्य पञ्चभिः स्थानैः प्रशस्तत्वं प्रतिबोधितम्, तथाहि—

पंचहिं ठाणेहिं अचेलए पसत्थे भवइ। तं जहा-"अप्पा पडिलेहा, लाघविए पसत्थे, रूवे वेसासिए, तवे अणुण्णाए, विउले इंदियनिग्गहे।"

पञ्चभिः स्थानैः=कारणैः, अचेलकः प्रशस्तः-तीर्थंकरादिभिः प्रशंसित इत्यर्थः। स च जिनकल्पिकविशेषः, स्थविरकल्पिकश्च। तत्र वस्त्राभावादेव जिनकल्पिकवि-

---

स्थविरकल्पियों के लिये वस्त्रों को धारण करने की व्यवस्था का उल्लेख आचारांगसूत्र एवं बृहत्कल्पसूत्र आदि आगमों में पाया जाता है। इसके लिये आचारांगसूत्र द्वितीय श्रुतस्कन्ध का १४ वां अध्ययन देखना चाहिये। तथा बृहत्कल्पसूत्र का तृतीय उद्देश देखना चाहिये।

स्थानाङ्गसूत्रमें भगवान् ने पांच कारणों को लेकर अचेलकता को प्रशस्त प्रतिबोधित की है, जैसे—

"पंचहिं ठाणेहिं अचेलए पसत्थे भवइ। तं जहा-अप्पा पडिलेहा १, लाघविए पसत्थे २, रूवे वेसासिए ३, तवे अणुण्णाए ४, विउले इंदियनिग्गहे ५॥"

पांच कारणों से भगवान् ने अचेलकता की प्रशंसा की है। जिनकल्पिविशेषों में जो अचेलकता कही गई है वह वस्त्र के अभाव से

સ્થવિરકલ્પીયોને માટે વસ્ત્રોને ધારણ કરવાની વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ આચારાંગસૂત્ર એને બૃહત્કલ્પસૂત્ર આદિ આગમોમાં જાણી શકાય છે. આને માટે આચારાંગસૂત્ર બીજા શ્રુતસ્કંધના ૧૪ મા અધ્યયનને જોઈ લેવું જોઈએ. તથા બૃહત્કલ્પસૂત્રના ત્રીજા ઉદ્દેશને જોઈ લેવો જોઈએ.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં ભગવાને પાંચ કારણોને લઈ અચેલકતાને પ્રશસ્ત પ્રતિબોધિત કરેલ છે.

पंचहिं ठाणेहिं अचेलए पसत्थे भवइ। तं जहा अप्पा पडिलेहा, १ लाघविए पसत्थे २ रूवे वेसासिए ३ तवे अणुण्णाए ४ विउले इंदियनिग्गहे ५॥

પાંચ કારણોથી ભગવાને અચેલકતાની પ્રશંસા કરેલ છે. જીનકલ્પી વિશેષોમાં જે અચેલકતા કહેવામાં આવી છે. તે વસ્ત્રના અભાવથી જ

शेषोऽचेलकः, स्थविरकल्पिकस्तु अल्पमूल्यसप्रमाणजीर्णमलिनवसनत्वादिति विशेषः। तानि स्थानानि प्रदर्शयति—

'तं जहा' इत्यादि। 'अप्पा पडिलेहा' अल्पा मत्युपेक्षा प्रतिलेखनीयस्य वस्त्रस्याल्पत्वात्, अल्पप्रतिलेखनया स्वाध्यायादेरन्तरायो न भवतीति भावः। तथा 'लाघविए पसत्थे' लाघविकं प्रशस्तम्-लघोर्भावो लाघवं तदेव लाघविकम्, यद् वस्त्रस्य परिमाणतो मूल्यतः संख्यया चाल्पतरत्वाल्लघुत्वं, तदेव द्रव्यतो लाघवम्, भवतोऽपि तत्र रागाद्यभावादित्यचेलकस्य लाघविकं प्रशस्तम्-अनवधम्। 'रूवे वेसासिए' रूपं वैश्वासिकम्-तत्र रूपं-वेषः, तच्च साधूनां मुखवद्धश्वेत

ही कही गई है। तथा स्थविरकल्पियों में जो अचेलकता कही गई है वह केवल अल्पमूल्यवाले प्रमाणोपेत जीर्ण, मलिन वस्त्रों के ग्रहण करने की अपेक्षा से कही गई है। यह बात तीर्थंकरों की परम्परा से प्रशंसित होती हुई चली आ रही है। कल्पित नहीं है। वे पांच स्थान-कारण ये हैं-अल्पप्रतिलेखना-प्रतिलेखनीय वस्त्रों की अल्पता से प्रतिलेखना भी अल्प ही होगी-अल्पसमयसाध्य होगी, इस से स्वाध्याय आदि में अन्तराय नहीं आ सकती है। इस अपेक्षा अचेलकता प्रशस्त कही गई है। १। इसी तरह लाघव की अपेक्षा भी अचेलकता प्रशस्त कही गई है, क्यों कि वस्त्रों में जो लघुता है वह परिमाण, मूल्य एवं संख्या की अपेक्षा से है। यह द्रव्य की अपेक्षा लघुता है। भाव की अपेक्षा लघुता उनमें साधु के रागादिक का अभाव है।२। वैश्वासिक रूपकी अपेक्षा अचेलकता इसलिये प्रशंसित हुई है कि जब कोई ऐसा

કહેવામાં આવી છે. તથા સ્થવિરકલ્પિયોમાં જે અચેલકતા કહેવામાં આવી છે તે કેવળ અલ્પમુલ્યવાળા પ્રમાણોપેત જીર્ણ, મલીન વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. આ વાત તીર્થંકરોની પરંપરાથી પ્રશંસિત થતી ચાલી આવેલ છે કલ્પિત નથી. આ પાંચ સ્થાન-કારણ આ છે. અલ્પપ્રતિલેખના પ્રતિલેખનીય વસ્ત્રોની અલ્પતાથી પ્રતિલેખના પણ અલ્પ જ થશે. અલ્પ સમય સાધ્ય થશે. આથી સ્વાધ્યાય આદિમાં અંતરાય આવી શકતો નથી. આ અપેક્ષાથી અચેલકતા પ્રશસ્ત કહેવામાં આવેલ છે. (૧) આ રીતે લાઘવની અપેક્ષા પણ અચેલકતા પ્રશસ્ત રહી છે. કેમ કે, વસ્ત્રોમાં જે લઘુતા છે તે પરિણામ મૂલ્ય અને સંખ્યાની અપેક્ષાથી છે. આ દ્રવ્યની અપેક્ષા લઘુતા છે. ભાવની અપેક્ષા આ લઘુતામાં સાધુના રાગાદિકનો અભાવ છે.(૨) વૈશ્વાસિક રૂપની અપેક્ષા આ આચેલકતા એ માટે પ્રશંસનીય થઈ

सदोरकमुखवस्त्रिकं परिहितश्वेतचोलपट्टकं परिधृतश्वेतवस्त्रमावरणं परिगृहीतप्रमार्जिकारजोहरणं, भिक्षाधानीसमावृतपात्रहस्तम्, अनावृतमस्तकम्, पादत्राणरहितचरणम्, ईर्यादिपञ्चसमितिसमितं गुप्तित्रयगुप्तम्, जिनकल्पिकानां तु-मुखवद्धश्वेतसदोरकमुखवस्त्रिकं परिगृहीतरजोहरणं, बद्धकटिबन्धनवस्त्रं च। एतादृशं साधूनां रूपं वैश्वासिकं=जनानां विश्वासजनकं भवति निःस्पृहतासूचकत्वात्। तथा 'तवे अणुण्णाए' तपः अनुज्ञातं=तपः सकलेन्द्रियसंगोपनरूपम् अनुज्ञातं=जिना-

वेष देखता है कि "मुख पर सफेददोरासहित मुखवस्त्रिका बंधी हुई है, सफेद चोलपट्टा पहिरा हुआ है, सफेद चादर ओढी हुई है, रजोहरण धारण किया हुआ है, भिक्षाधानी-झोली-से ढंके हुए पात्र हाथ में हैं, मस्तक खुला हुआ है, पैरों में पगरखी मोजा आदि नहीं है, इर्यासमिति आदि पांच समितियों से युक्त हैं, तीन गुप्तियों से गुप्त हैं" यही साधु का वेष है और इस वेष वाला "यह साधु है" ऐसा शीघ्र ही समझाजाता है, तथा जिनकल्पियों का यह वेष है कि वे अपने मुख पर दोरे से सफेद मुखवस्त्रिका बांधे रहते हैं, रजोहरण लिये रहते हैं और कटिबन्धन वस्त्र रखते हैं। जब कोई इस वेषको देखता है देखकर वह यह समझ जाता है कि यह जिनकल्पि साधु है। इस प्रकार का यह साधु का वेष लोगों में विश्वासजनक होता है और वह इसलिये होता है कि यह वेष निःस्पृहता का सूचक होता है।३। तप की अपेक्षा यह अचेलकता इसलिये प्रशंसित हुई है कि इसमें सकल इन्द्रियों का

છે કે, જ્યારે કોઈ એવો વેશ જુએ છે "મુખ ઉપર દોરા સાથેની મુખવસ્ત્રિકા બાંધેલ છે. સફેદ ચોલપટ્ટો પહેરેલ છે. સફેદ ચાદર ઓઢેલ છે, રજોહરણુ ધારણુ કરેલ છે. ભિક્ષા માટેના પાત્ર ઝોળીમાં ઢંકાયેલ હાથમાં છે. મસ્તક ખુલ્લું છે. પગમાં પગરખાં, મોજા આદિ નથી, ઈર્યા સમિતિ આદિ પાંચ સમિતિઓથી યુક્ત છે. ત્રણુ ગુપ્તિઓથી ગુપ્ત છે." સાધુનો આજ વેશ છે. અને આવા વેશવાળા આ સાધુ છે, એવું તુરત જ સમજાઇ જાય છે. તથા જીનકલ્પિઓનો એ વેષ છે કે તે પોતાના મોઢા ઉપર દોરાથી સફેદ મુખવસ્ત્રિકા બાંધે છે. રજોહરણુ રાખે છે, અને કટિબંધન વસ્ત્ર રાખે છે. એને જોતાંની સાથે જ જોનાર સમજી જાય છે કે એ જીનકલ્પિ સાધુ છે, આ પ્રકારનો સાધુનો વેષ લોકોમાં વિશ્વાસ જનક હોય છે. અને તે એ માટે કે, આ વેષ નિસ્પૃહતાનો સૂચક હોય છે. (૩) તપની અપેક્ષા આ આચેલકતા એ માટે પ્રશંસનીય બની છે કે જેમાં સકલ ઇંદ્રિયોના સંગોપન

नुमतं भवति। तथा-'विउले इंदियनिग्गहे' विपुलः=महान्, इन्द्रियनिग्रहो भवति, उपकरणं विना स्पर्शनमतिकूलशीतवातातपादिसहनात्।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

आसीद्दशपुरनाम्निनगरे सोमदेवनामा ब्राह्मणः। तस्य जिनाज्ञाराधिका रुद्रसोमानाम्नी भार्याऽभवत्। तस्यां भार्यायां सोमदेवस्य द्वौ पुत्रौ जातौ। तत्र ज्येष्ठ आर्यरक्षितनामकः, द्वितीयः फल्गुरक्षितनामकः। आर्यरक्षितः पितुः संनिधौ शास्त्रमधीत्याधिकविद्यालाभार्थं पाटलिपुत्रनगरं गतः। तत्र तेन साङ्गोपाङ्गाश्चत्वारो वेदा अधीताः, चतुर्दशविद्यास्थानानि गृहीतानि। ततोऽसौ दशपुरं नगरं समायातः।

संगोपनरूप तप जिनेन्द्र भगवान् का अनुज्ञात है।४। तथा इसमें महान् इन्द्रिय निग्रह होता है, क्यों कि उपकरण के विना स्पर्शन इन्द्रिय के प्रतिकूल शीत वात आतप आदि का सहन होता है। इससे इन्द्रियां काबू में रहती हैं।

दृष्टान्त—दशपुर नामके नगर में एक सोमदेव नाम का ब्राह्मण था। उसकी पत्नी का नाम रुद्रसोमा था। यह जिनेन्द्र भगवान् की आज्ञा की आराधिका थी। सोमदेव के दो पुत्र थे। जेठे पुत्र का नाम आर्यरक्षित था और छोटे पुत्र का नाम फल्गुरक्षित। आर्यरक्षित पिता के पास शास्त्रों का अध्ययन करके अधिक विद्या की प्राप्ति की अभिलाषा से दशपुर से पाटलिपुत्र नगर को रवाना हुआ। वहां पहुँचकर इस ने सांगोपांग चारों वेदों का एवं १४ चौदह विद्याओं का खूब अध्ययन किया। जब यह पटु बन चुका तब वहां से वापिस दशपुर नगर की

રૂપ તપ જીનેન્દ્ર ભગવાનથી અનુજ્ઞાત છે. (૪) તથા તેમાં મહાન ઇંદ્રિય નિગ્રહ થાય છે. કેમ કે ઉપકરણ વગર સ્પર્શન ઇંદ્રિયને પ્રતિકૂલ શીતવાત, આતપ, આદિ સહેવાં પડે છે, આનાથી ઇંદ્રિયો કાબુમાં રહે છે.

દષ્ટાંત—દશપુર નામના નગરમાં એક સોમદેવ નામનો બ્રાહ્મણ હતો, તેની સ્ત્રીનું નામ રૂદ્રસોમા હતું. તે જીનેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞાની અરાધિકા હતી. સોમદેવને બે પુત્રો હતા. મોટા પુત્રનું નામ આર્યરક્ષિત અને નાના પુત્રનું નામ ફલ્ગુરક્ષિત હતું. આર્યરક્ષિત પિતાની પાસે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને અધિક વિદ્યાપ્રાપ્તિની અભિલાષાથી દશપુરથી પાટલીપુત્ર રવાના થયો, ત્યાં પહોંચીને તેણે સાંગોપાંગ ચારે વેદોનું અને ચૌદ વિદ્યાનું ખૂબ અધ્યયન કર્યું. જ્યારે તે પારંગત બની ચૂકયો ત્યારે તે પાટલીપુત્રથી પોતાને

तन्नगरनरेशस्तं नगरसमीपे समागतं विज्ञाय तदभिमुखं गत्वा गजोपरि तमुपवेश्य बहुसंमानपुरस्सरं नगरे प्रावेश्य तस्य रूप्यस्वर्णमणि प्रभृतिभिः प्राभृतैः संमानं कृतवान्। एवं तन्नगरनिवासिभिः प्रवेशोत्सवं कृत्वा संमानितः स्वगृहमागतः पितरौ प्रणतवान्। प्राप्तविद्यं लोकसंमानितमार्यरक्षितं विलोक्य पिताऽतीव हृष्टो जातः, किंतु माता हर्षं न दर्शितवती। आर्यरक्षितस्तदा मातरमजातहर्षां दृष्ट्वा प्राह—हे मातः! किमिदानीं मदवलोकनेन हृष्टा न भवसि? सा प्राह—किमनेन

ओर प्रस्थान किया। दशपुर के राजा को जब इसके आने का समाचार मिला तो उसने इसके स्वागत की खूब तैयारी की। जब आर्यरक्षित आते २ नगर के समीप पहुँचा तो राजा इन्हें नगर में प्रवेश कराने के लिये इसके संमुख गया। हाथी पर बैठा कर बहुत सन्मानपूर्वक राजा ने इसको नगर में प्रवेश कराया। रूप्य, सुवर्ण और मणि आदि के नजराने से राजा ने इसका खूब सत्कार किया। इसी तरह नगरनिवासियों ने भी राजा का साथ दिया। सब से अच्छी तरह संमानित होकर आर्यरक्षित अपने घर पर आया। मातापिता को नमस्कार किया। विद्या की प्राप्ति से राजा तथा अन्य नगर निवासियों द्वारा संमानित अपने पुत्र को देखकर पिता तो चित्त में बहुत ही हर्षित हुआ, परन्तु माता ने इस विषय में अपना हर्ष नहीं प्रकट किया। जब आर्यरक्षितने अपनी माता की इस प्रकार परिस्थिति देखी तो वह बोला हे माता! क्या बात है तुम्हें क्यों नहीं इस समय मेरी इस परिस्थिति के अवलोकन से हर्ष

ગામ પાછો આવ્યો. દશપુરના રાજાને જ્યારે તેના આવવાના સમાચાર મળ્યા એટલે તેણે તેના સ્વાગતની ખૂબ તૈયારી કરી. આર્યરક્ષિત જ્યારે નગરની સમીપ પહોંચ્યો, તે સમયે રાજા તેને નગરમાં પ્રવેશ કરાવવા તેની સામે ગયા. હાથી ઉપર બેસાડીને ઘણાજ સન્માન પૂર્વક રાજાએ તેનો નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. રૂપું, સોનું વિગેરેના નજરાણુથી રાજાએ તેનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. આ રીતે નગર નિવાસીઓએ પણ રાજાને સાથ આપ્યો. સારી રીતે આદર સત્કાર મેળવીને આર્યરક્ષિત પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. માતા પિતાને નમસ્કાર કર્યા. વિદ્યાની પ્રાપ્તિથી રાજા તથા અન્ય નગરવાસીઓથી સન્માનિત પોતાના પુત્રને જોઈ પિતા તેના દિલમાં ખૂબ જ હર્ષિત બન્યા, માતાએ આ વિષયમાં પોતાનો હર્ષ પ્રગટ કર્યો નહીં જ્યારે આર્યરક્ષિતે માતાની આ પ્રકારની સ્થિતિ જોઈ તો તે બોલ્યો કે, હે માતા! શું કારણ છે કે તમે આ

जीवघातादिहेतुकेन बहुशास्त्राध्ययनेन ? किं त्वया दृष्टिवादः पठितः ? येन मम हर्षः स्यात्। मातुरेवद् वचनं श्रुत्वाऽऽर्यरक्षितः पृच्छति—क्वास्ति दृष्टिवादः ? जनन्या निगदितम्—इक्षुवाटकनामके ग्रामे विद्यमानस्य तोसलिपुत्राचार्यस्य समीपेऽस्ति, तदासेवनया तदाज्ञापरिपालनया तत्संनिधौ दृष्टिवादोऽभ्यसनीयः। आर्यरक्षितेनोक्तम्—हे मातः! श्वस्तत्राहं गमिष्यामि दृष्टिवादपठनार्थम्। रात्रौ सुप्तो-

हो रहा है। पुत्र के वचन सुनकर माताने कहा कि बेटा! मुझे जो हर्ष नहीं उमड़ रहा है उसका कारण यह है कि तुम्हें जीवघात की हेतुभूत अनेक वेदादि शास्त्रों की इस पढ़ाई से क्या लाभ? बेटा! तुम हमें यह बतलाओं कि क्या तुमने दृष्टिवाद का भी अध्ययन किया है? मुझे तो तभी हर्ष हो सकता है कि जब तुम दृष्टिवाद का ज्ञाता हो जावो। जननी के इस प्रकार के वचन सुनकर आर्यरक्षित ने माता से पूछा मातः! जिसके लिये तुम मुझे पढने के लिये कह रही हों वह दृष्टिवाद शास्त्र कहां है। माता ने कहा—सुनो! इक्षुवाटक नाम का एक ग्राम है। उस में तोसलिपुत्र नामके एक आचार्य ठहरे हुए हैं, उनके पास यह शास्त्र है सो तुम वहां जाओ और उनकी खूब सेवा करो तथा उनकी आज्ञानुसार रहो तो वे तुम्हें इस शास्त्र का अध्ययन करा देंगे। आर्यरक्षित ने माता के ये सीखभरे वचन सुनकर कहा—मातः! मैं कल उनके समीप इस शास्त्र का अध्ययन करने के लिये जाऊँगा। रात्रि में

સમયે મારી આ પ્રકારની સ્થિતિથી હર્ષિત થતાં નથી? પુત્રનું વચન સાંભળીને માતાએ કહ્યું, કે હે પુત્ર! મને હર્ષ થતો નથી તેનું કારણ એ છે કે, જીવનઘાતના હેતુભૂત અનેક વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણવાથી તને શું લાભ થશે? બેટા! તું મને એ તો બતાવ કે તેં દૃષ્ટિવાદનું પણ અધ્યયન કર્યું છે? મને ત્યારે જ હર્ષ થાય કે જ્યારે તું દૃષ્ટિવાદનો જ્ઞાતા બને. માતાનું આ પ્રમાણેનું વચન સાંભળીને અર્યરક્ષિતે માતાને પૂછ્યું, માતા! તું મને જે ભણવાનું કહે છે તે દૃષ્ટિવાદ શાસ્ત્ર ક્યાં છે? માતાએ કહ્યું, સાંભળ! એક ઇક્ષુવાટક નામનું ગામ છે, તેમાં તોસલી પુત્ર નામના એક આચાર્ય વિચરે છે તેમની પાસે આ શાસ્ત્ર છે, જેથી તું ત્યાં જા અને તેની ખૂબ સેવા કર તથા એની આજ્ઞાનુસાર રહે તો તેઓ તને આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવી દેશે. આર્ય-રક્ષિતે માતાનું આવું હિતવાળું વચન સાંભળીને કહ્યું, મા! હું આવતી કાલે આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા માટે તેમની પાસે જઈશ, રાત્રે જ્યારે અર્યરક્ષિત સુવા

स्थितेन तेन मनस्येवं चिन्तितम्-दृष्टिवादनाम्नैव तस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानबोधकत्वं ज्ञायते। ततोऽसौ प्रभाते प्रस्थितः। मार्गे दशपुरनगरनिकटवर्तिग्रामनिवासी पितृसुहृद् ब्राह्मणः सार्धनवेक्षुदण्डान् गृहीत्वा समागच्छन् मिलितः। स आर्यरक्षितं दृष्ट्वा परस्परं कुशलप्रश्नं कृत्वाऽवदत्-एते मया सार्धनवसंख्यका इक्षवो भवदर्थमानीताः, गृह्णातु भवान्। आर्यरक्षितो वदति-इदमिक्षुरूपं प्राभृतं मम मातुर्हस्ते भवताऽर्पयित्वा कथनीयम्-एते इक्षवो मयाऽऽर्यरक्षिताय समानीताः, तेन तुभ्यं प्रेषिताः, इति। कथितं च-अहमेव मार्गे प्रथमं मिलितः, इत्यपि तदग्रे कथनीय-

आर्यरक्षित सोने के लिये अपने स्थान पर गया और शांति से सो गया। जब वह उठा तो उसने विचार किया-माता ने जो कुछ कहा है वह बिलकुल ठीक है, कारण कि वह शास्त्र तत्त्वज्ञान का बोधक है यह बात तो उसके नाम से ही ज्ञात होती है। प्रातःकाल होते ही वह घर से इक्षुवाटक ग्रामकी ओर चल दिया। मार्ग में इस को दशपुर नगर के पास के ग्राम में रहने वाला एक ब्राह्मण जो इनके पिता का मित्र था मिला। वह ९॥ साढे नौ इक्षु दण्डों को लेकर आ रहा था। कुशल प्रश्न के बाद उसने आर्यरक्षित से कहा कि भाई! ये ९॥ साढे नौ इक्षुदंड मैं आप के लिये ही लाया हूं-अतः आप इन्हें लीजिये। आर्यरक्षित ने कहा ठीक है आप इस भेंट को मेरी माता के हाथ में देकर कहना कि ये ९॥ साढे नौ इक्षुदंड मैं आर्यरक्षित के लिये लाया था। वे मुझे मार्ग में मिल गये हैं। उन्हों ने ही ये तुम्हारे पास भेजे हैं। और

માટે પોતાના સ્થાન ઉપર ગયો અને શાંતિથી સુઈ ગયો. જ્યારે તે ઉઠયો ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, માતાએ જે કાંઇ કહ્યું છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. કારણ કે તે શાસ્ત્ર તત્વજ્ઞાનનો બોધ આપનાર છે, એ હકિકત તેના નામ ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. સવાર થતાં તે ઘરથી બહાર નીકળી ઈક્ષુવાટક ગામની તરફ ચાલતો થયો માર્ગમાં તેને દશપુરનગરની પાસેના ગામમાં રહેવા વાળો અને પોતાના પિતાનો મિત્ર એક બ્રાહ્મણ મળી ગયો. તે બ્રાહ્મણ હાથમાં ૯॥ ઈક્ષુદંડ લઈને આવતો હતો કુશળ સમાચાર પૂછયા બાદ તેણે આર્યરક્ષિતને કહ્યું કે, ભાઈ! આ ૯॥ ઈક્ષુદંડ તારા માટે જ લાવ્યો છું. માટે તું તેનો સ્વીકાર કર. આર્યરક્ષિતે કહ્યું, ઠીક છે. આપ આ દંડ મારી માતાના હાથમાં આપીને કહેજો કે, હું આ ૯॥ ઈક્ષુદંડ આર્યરક્ષિત માટે લાવ્યો હતો, તે મને માર્ગમાં મળ્યો હતો અને તેણે આ દંડ તમને આપ-

मिति । अथासौ तद्वचनात्तथैव कृतवान् । ततो माताऽतीव हृष्टा तुष्टा संजाता, चिन्तयति च । मार्गे सार्धनवसंख्यका इक्षवो मिलिता अतोऽसौ सार्धनवपूर्वाणि अध्येष्यते । आर्यरक्षितोऽपि शुभं शकुनं मत्वेक्षुवाटकं गतः । उपाश्रये प्रविश्य तोसलिपुत्राचार्यस्य वन्दनं कृत्वा तत्रोपविष्टः । तोसलिपुत्राचार्येण पृष्टम्-तव किं नाम?, किं च प्रयोजनम् ? । आर्यरक्षितेन स्वनाम कथयित्वा प्रयोजनं कथितम्-दृष्टिवादमध्येतुमहमत्रागतोऽस्मि, मामध्यापयन्तु दृष्टिवादं भवन्तः । आचार्यः

यह भी कहना कि मार्ग में उनको पहले पहल मैं ही मिला था । आर्यरक्षित के वचनानुसार उस ब्राह्मण ने वैसा ही किया । माता ने ९॥ साढे नौ इक्षुदंड प्राप्तकर इस शकुनसे ऐसा अनुमान लगाया कि इसे जो ये ९॥ साढे नौ इक्षुदंड मार्ग में चलते समय मिले हैं उससे ऐसा ही ज्ञात होता है कि यह ९॥ साढे नौ पूर्वो का अध्ययन कर सकेगा। आर्यरक्षित ने भी "इनकी प्राप्ति शुभ शकुन स्वरूप है" ऐसा जानकर बडे आनंद के साथ इक्षुवाटक की ओर अधिक तेजी से चलने लगा । वहाँ पहुँचते ही वह उपाश्रय में गया । तोसलिपुत्र आचार्य को वंदन कर फिर वहीं बैठ गया । आचार्यश्री ने पूछा तुम्हारा क्या नाम है ? यहां किस प्रयोजन से आये हो । ? आर्यरक्षित ने अपना नाम कह कर प्रयोजन भी स्पष्ट कर दिया । आचार्यश्री ने जब यह जाना कि "यह दृष्टिवाद के अध्ययन के लिये यहां आया है" तब आचार्यश्री ने उससे कहा कि

वानुं कह्युं छे. अने ए पण कहेजो के मार्गमां एने पहेलवहेलो हुं ज मळ्यो हतो. आर्यरक्षितना वचनानुसार ते ब्राह्मणे तेवुं ज कर्युं. माताए ९॥ ईक्षुदंड प्राप्त करी ए शुकनथी एवुं अनुमान लगाव्युं के, तेने जे आ ९॥ ईक्षुदंड रस्तामां चालवा समये मळेल छे एथी एवुं ज्ञात थाय छे के, साडानव पूर्वनुं अध्ययन करी शकशे. आर्यरक्षिते पण आनी प्राप्ति शुभ शुकन स्वरूप छे तेवुं जाणीने घणा आनंदनी साथे ईक्षुवाटकनी तरफ झडपथी चालवा मांड्युं. त्यां पहोंचतां ज ते उपाश्रयमां गयो तोसलीपुत्र आचार्यने वंदन करी त्यां बेसी गयो. आचार्यश्रीए तेने पूछ्युं, तमारूं नाम शुं छे ? शुं कारणथी अहिं आव्या छो ? आर्यरक्षिते पोतानुं नाम आपीने आववानुं प्रयोजन जणावी दीधुं. आचार्यश्रीए ज्यारे एवुं जाण्युं के, "आ दृष्टीवादना अध्ययन माटे अहिं आवेल छे. त्यारे आचार्यश्रीए तेने कह्युं के, दृष्टिवादनुं अध्ययन ज्यारे

प्राह—यदि ममान्तिके प्रव्रज्यां गृह्णासि, तर्हि त्वां दृष्टिवादमध्यापयामः। आर्यरक्षितेन प्रव्रज्याग्रहणं स्वीकृतम्, तदनन्तरमसौ श्रावकेण दत्तं साधुवेषयोग्यं सदोरकमुखवस्त्रिका-रजोहरणवस्त्रपात्रादिकं लब्ध्वा साधुवेषेण मातुरनुमत्या च प्रव्रजितः सन्नाचार्यस्य समीपे एकादशाङ्गानि सोपाङ्गानि पठित्वा दृष्टिवादस्य प्रथमं परिकर्माख्यं द्वितीयं सूत्राख्यमध्ययनमधीतवान्। अथातः परं दृष्टिवादं पठितुं तोसलिपुत्राचार्याज्ञया स वज्रस्वामिसमीपं गन्तुकामः पथि गच्छन्नवन्त्यां भद्रगुप्ताचार्यस्यान्त्यक्रियारूपां निर्यापनां कृतवान्। तेन चान्त्यसमये प्रोक्तम्—त्वया रात्रौ

दृष्टिवाद का अध्ययन हम तुम को तब ही करायेंगे कि जब तुम मेरे पास दीक्षा धारण करोगे। आर्यरक्षित ने दीक्षाग्रहण करना मंजूर कर लिया। माताने उन्हें दीक्षा लेने की अनुमति पहले दे दी थी। आर्यरक्षितने मुनिदीक्षा धारण कर ली। श्रावकों ने मिलकर उनके लिये मुनिवेष के योग्य सदोरक मुखवस्त्रिका एवं रजोहरण तथा वस्त्रपात्रादिक प्रदान किये। आचार्य के पास रह कर आर्यरक्षित ने .उपाङ्गसहित ग्यारह अंगों का अध्ययन कर दृष्टिवाद का प्रथम परिकर्म नाम का अध्ययन तथा द्वितीय सूत्र नाम का अध्ययन पढ़ लिया। अवशिष्ट दृष्टिवाद को पढ़ने के लिये फिर वे वहां से तोसलिपुत्राचार्य की अनुमति से वज्रस्वामी के समीप जाने को इच्छुक हुए। जब ये उनके पास जा रहे थे तो मार्ग में इन्हें उज्जैनी नगरी आई। वहां उस समय भद्रगुप्ताचार्य की उन्होंने अन्त्यक्रिया रूप निर्यापना की। आचार्यने अंत समय में इनसे यह कहा कि

તમે મારી પાસે દીક્ષા ધારણુ કરશો ત્યારે જ કરાવવામાં આવશે. આર્યરક્ષિતે દીક્ષા ગ્રહણુ કરવાનુ સ્વીકાર્યું, માતાએ પણુ તેને દીક્ષા લેવાની અનુમતિ પહેલાંથી આપી, હતી. આર્યરક્ષિતે મુનિદીક્ષા ધારણુ કરી.શ્રાવકોએ મળીને તેને માટે મુનિવેષને યોગ્ય સદોરકમુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણુ તથા વસ્ત્રપાત્રાદિક પ્રદાન કર્યા. આચાર્યની પાસે રહીને આર્યરક્ષિતે ઉપાંગ સહિત અગ્યાર અંગોનું અધ્યયન કરી દૃષ્ટિવાદનું પ્રથમ પરિકર્મ નામનું અધ્યયન તથા દ્વિતીય સૂત્ર નામનું અધ્યયન શીખી લીધું. બાકીના દૃષ્ટિવાદને શીખવા માટે પછી તે ત્યાંથી તોસલીપુત્રાચાર્યની અનુમતિથી વજ્રસ્વામી સમીપ જવા માટે ઇચ્છા કરી. જ્યારે તે તેની પાસે જઈ રહ્યો હતો ત્યારે વચમાં માર્ગમાં ઉજ્જૈનિ નગરી આવી. ત્યાં એ સમયે ભદ્રગુપ્તાચાર્યની અંત્યક્રિયા રૂપ નિર્યાપના કરી. આચાર્યે અંત સમયે તેને એ કહ્યું કે, તમે રાત્રીમાં વજ્ર-

वज्रस्वामिना सह न स्थातव्यम् यतस्तेन सह रात्रौ संवसन् म्रियते। एतद्वचनं हृदि निधाय स ततो निर्गत्यावन्तीनगर्या अदूर एव ग्रामाद् बहिरुद्याने रात्रौ स्थितः। वज्रस्वामिना रात्रिशेषे स्वप्नो-दृष्टः केनचिदागन्तुकेन शिष्येण मत्पात्रस्थं सावशेषं पयः पीतमिति। अथार्यरक्षितः प्रभाते क्वचिदन्यस्मिन्नुपाश्रये वसतिं कृत्वा वन्दनार्थं वज्रस्वामिनोऽन्तिकं गतः। तदानीं स वज्रस्वामी रात्रिशेषदृष्टं स्वप्नं चिन्तयन्नासीत्। वज्रस्वामिना कुशलप्रश्नानन्तरं रात्रावन्यत्रावस्थानस्य कारणं पृष्टम् आर्यरक्षितः प्राह–भद्रगुप्ताचार्यस्यानुशासनादहमन्यस्मिन्नुपाश्रये निवसामि, वज्रस्वामी तु तदा पूर्वं निजोपयोगं दत्त्वा आर्यरक्षितकृतस्य रजन्यामन्यत्रोपाश्रयेऽ

तुम रात्रि में वज्रस्वामी के साथ नहीं रहना, क्यों कि रात्रि में उनके साथ रहने वाले की मृत्यु हो जाती है। आचार्य के इन वचनों को हृदय में रखकर वे वहां से निकले और जाकर पास के किसी ग्राम के बाहिर उद्यान में रात्रि में ठहर गये। उधर वज्रस्वामीने रात्रिके शेषभाग में एक ऐसा स्वप्न देखा, कि किसी आनेवाले शिष्य ने मेरे पात्र का सावशिष्ट (कुछ बाकी रखकर) क्षीरको पी लिया है। इधर आर्यरक्षित प्रभात काल में किसी अन्य उपाश्रयमें अपने उपकरण रखकर एवं स्थान निश्चित कर वंदना निमित्त वज्रस्वामी के पास पहुँचे। उस समय वज्रस्वामी रात्रि के शेष-भाग में दृष्ट स्वप्न का विचार करने में मग्न हो रहे थे। वज्रस्वामी ने कुशलप्रश्न के बाद रात्रि में अन्यत्र ठहरने का कारण आर्यरक्षित से पूछा, आर्यरक्षित ने कहा कि मैं भद्रगुप्ताचार्य के अनुशासन से अन्य उपाश्रय में ठहर गया हूं। उस समय वज्रस्वामी ने अपने उपयोग के बलसे

સ્વામીની સાથે રહેશો નહીં. કારણ કે, રાત્રે તેની સાથે રહેવાવાળાનું મૃત્યુ થાય છે. આચાર્યના આ વચનને હૃદયમાં રાખીને ત્યાંથી નીકળી પાસેના કોઈ ગામે બહાર બગીચામાં રાત્રી રોકાયો. આ તરફ વજ્રસ્વામીએ રાત્રીના છેલ્લા પ્રહરે એક એવું સ્વપ્ન દેખ્યું કે, કોઈ આવી રહેલા શિષ્યે મારા પાત્રમાંથી સાવશિષ્ટ(કંઈક બકી રાખીને) ખીર પીઈ લીધેલ છે. આ તરફ આર્યરક્ષિત પ્રભાતકાળમાં કોઈ બીજા ઉપાશ્રયમાં પોતાનું ઉપકરણ રાખીને અને સ્થાન નિશ્ચિત કરીને વંદના નિમિત્ત વજ્રસ્વામી પાસે પહોંચ્યો. એ સમયે વજ્રસ્વામી રાત્રીના છેલ્લા પ્રહરે જોયેલા સ્વપ્નનો વિચાર કરવામાં મગ્ન હતા. વજ્રસ્વામીએ કુશળ પ્રશ્ન બાદ રાત્રીમાં બીજા સ્થળે રોકાવાનું કારણ આર્યરક્ષિતને પૂછ્યું. આર્યરક્ષિતે કહ્યું કે હું ભદ્રગુપ્તાચાર્યના અનુશાસનથી બીજા ઉપાશ્રયમાં રોકાયો છું. તે સમયે વજ્રસ્વામીએ પોતાના ઉપયોગના બળથી "આર્યરક્ષિતનું બીજા ઉપાશ્રયમાં

वस्थानस्य कारणं ज्ञात्वाऽब्रवीत्-युक्तमेतदुक्तं भद्रगुप्ताचार्येणेति। अथार्यरक्षितेन वज्रस्वामिसंनिधौ नव पूर्वाणि पठितानि, दशमपूर्वस्य कतिचिदधिकारास्तेन यावत् पठितास्तावद् दशपुरात् फल्गुरक्षितो भ्राता चिरविरहार्तमात्रादिभिः प्रेरितस्तस्या-कारणाय तत्रागतः। आर्यरक्षितस्तं प्रतिबोध्य तत्रैव प्रव्रज्यां ग्राहयति स्म।

एकदाऽऽर्यरक्षितो वज्रस्वामिनं पृच्छति-भगवन्! मम पठनार्थं दृष्टिवादे दशमं पूर्वं कियदवशिष्टमस्ति? वज्रस्वामी प्राह-वत्स! त्वया दशमपूर्वस्य बिन्दुमात्रं पठितं समुद्रोपमं दशमं पूर्वमस्ति। ततोऽसौ श्रान्तमनाः प्राह-नाहमतः परं पूर्वपाठं कर्तुं

'आर्यरक्षित का अन्य उपाश्रय में रात्रि में ठहरने का क्या कारण है' यह बात अच्छी तरह जानकर आर्यरक्षित से कहा भद्रगुप्ताचार्य ने जो कहा वह युक्त ही कहा है। बाद में आर्यरक्षित ने वज्रस्वामी से नव पूर्व का अध्ययन आनन्द से कर लिया। परन्तु दशम पूर्व के कितनेक अधिकार जब ये पढ़ रहे थे कि इतने में इनका छोटा भाई फल्गुरक्षित दशपुर से चिरविरहार्त माता आदि द्वारा प्रेरित होकर इन्हें बुलाने के लिये वहां आपहुँचा। आर्यरक्षित ने उसे समझाकर-प्रतिबोधितकर-वहीं दीक्षा दिलवा दी। एक दिन की बात है कि आर्यरक्षित ने वज्र-स्वामी से पूछा कि भगवन्! दृष्टिवाद में दशमपूर्व, पढ़ने के लिये अब मेरा कितना बाकी रहा है। यह सुनकर वज्रस्वामी ने कहा कि वत्स! दशम पूर्व तो समुद्र के समान है तुमने तो अभीतक उसको बिन्दुमात्र ही पढ़ा है। वज्रस्वामी की यह बात सुनकर इनका मन कुछ श्रान्त सा

રોકવાનું શું કારણ છે" આ વાત સારી રીતે જાણીને આર્યરક્ષિતને કહ્યું, ભદ્ર-ગુપ્તાચાર્યે જે કહ્યું છે, તે યુક્ત જ કહ્યું છે. બાદમાં આર્યરક્ષિતે વજ્રસ્વામીથી નવ પૂર્વનું અધ્યયન આનંદથી શીખી લીધું. પરંતુ દશમા પૂર્વના કેટલાક અધિકાર જ્યારે તે શીખી રહ્યો હતો ત્યારે તે અરસામાં તેનો નાનોભાઈ ફલ્ગુ-રક્ષિત દશપુરથી પુત્રનો વિરહ અનુભવતી માતા દ્વારા પ્રેરિત બની તેને બોલા-વવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આર્યરક્ષિતે તેને સમજાવીને પ્રતિબોધિત કરી ત્યાંજ દીક્ષિત બનાવ્યો. એક દિવસની વાત છે કે, આર્યરક્ષિતે વજ્રસ્વામીને પૂછ્યું કે ભદંત દૃષ્ટીવાદમાં દસમું પૂર્વ પુરૂં થવા માટે હવે કેટલો સમય બાકી છે? આ સાંભળીને વજ્રસ્વામીએ કહ્યું કે, વત્સ! દશમું પૂર્વ તો સમુદ્ર સમાન છે, આમાંથી તેં તો માત્ર હજુ બીંદુ જેટલું જ શીખેલ છે. વજ્ર-સ્વામીની આ વાત સાંભળીને તેનું મન કાંઈક ખિન્ન થઈ ગયું અને કહેવા

शक्नोमि। वज्रस्वामी तु दशमपूर्वस्य स्वस्मिन्नेवावस्थानं ज्ञात्वा मौनमवलम्ब्य स्थितः। आर्यरक्षितो वज्रस्वामिगुरोरनुज्ञया फल्गुरक्षितेन सह दशपुरनगरं समागतः। वज्रस्वामिना स्वायुरल्पं ज्ञात्वा तस्मै सुशिष्यायार्यरक्षिताय विहारसमये आचार्यपदं प्रदत्तम्। अथार्यरक्षिताचार्यः स्वमातृभगिनीप्रमुखसांसारिकवर्गं प्रतिबोध्य प्रव्रज्यां ग्राहयामास। सोमदेवस्तु प्रतिबोधितोऽपि साधुवेषं नैव गृह्णाति, आर्यरक्षिताचार्यस्तं दीक्षाग्रहणार्थं बहुशः कथयति। ततस्तस्य पिता सोमदेवः मार-वस्त्रयुग्मं, यज्ञोपवीतं, कमण्डलुं, छत्रं, पादुकां चापरित्यज्यैव मया दीक्षा ग्राह्या।

हो गया और कहने लगे–भदन्त! अब मैं इससे आगे पढ़ने के लिये समर्थ नहीं हूं। वज्रस्वामी दशमपूर्व "मेरे हृदय में ही अवस्थित रहेगा" ऐसा जानकर पश्चात् चुप हो गये। आर्यरक्षित वज्रस्वामी गुरु की आज्ञा से फल्गुरक्षित के साथ विहार करके दशपुर नगर को आये। वज्रस्वामी ने अपनी आयु अल्प जानकर उन सुशिष्य आर्यरक्षित के लिये विहार के समय में आचार्य पद दे दिया था। आचार्य आर्यरक्षित ने अपनी माता बहिन आदि सांसारिक जनों को प्रतिबोधित कर उन्हें दीक्षा से दीक्षित कर दिये। अपने संसारी पिता सोमदेव को भी समझाया पर उन्हों ने प्रतिबोधित होने पर भी दीक्षा धारण नहीं की। आचार्य आर्यरक्षित ने उनको अनेक वार बहुत २ भी कहा कि 'आप दीक्षा स्वीकार करलो' परन्तु उन्हों ने साधुवेष अंगीकार नहीं किया। कहने लगे कि वस्त्रयुग्म, यज्ञोपवीत, कमण्डलु, छत्र एवं पादुका नहीं छोड़कर ही मैं दीक्षा ग्रहण

લાગ્યો, ભદન્ત! હવે હું આનાથી આંગળ શીખી શકું તેમ નથી. વજ્રસ્વામી દશમું પૂર્વ પોતાના હૃદયમાં જ અવસ્થિત રહેશે તેવું જાણીને ચુપ રહ્યા. આર્યરક્ષિત વજ્રસ્વામી ગુરુની આજ્ઞાથી ફલ્ગુરક્ષિતની સાથે વિહાર કરી દશપુર નગરમાં આવ્યા. વજ્રસ્વામીએ પોતાની આયુ અલ્પ જાણીને વિહાર કરવાના સમયે સુશિષ્ય આર્યરક્ષિતને આચાર્ય પદ આપી દીધુ. આચાર્ય આર્યરક્ષિતે પોતાની માતા, બહેન, વગેરે સંસારી સંબંધીઓને પ્રતિબોધિત કરીને તેઓને દીક્ષા આપી દીક્ષિત કર્યા. પોતાના સંસારિક પિતા સોમદેવને પણ સમજાવ્યા પણ તેઓને પ્રતિબોધ કરવા છતાં પણ તેમણે દીક્ષા ગ્રહણ ન કરી. આચાર્ય આર્યરક્ષિતે તેમને અનેકવાર ઘણું ઘણું કહ્યું કે, તમે દીક્ષા લઈ લો. પરંતુ તેઓએ સાધુવેશ અંગિકાર જ ન કર્યો. કહેવા લાગ્યા કે, વસ્ત્રની જોડી, યજ્ઞોપવિત, ...ડળ,

आर्यरक्षिताचार्येण स्वपितुर्वृद्धावस्थायां तारणबुद्धया पूर्वज्ञाने उपयोगं दत्त्वा तथैवासौ प्रव्राजितः।

अन्यदा कदाचिद् गृहस्थबालकाः साधूनां वन्दनार्थं तत्र मंडल्यां समागताः, आचार्यः क्वचिदन्यत्र तदानीं गतश्चासीत्, तत्र साधुभिरिङ्गितेन प्रतिबोधितास्ते बालका वदन्ति-इमं छत्रधरं मुक्त्वाऽन्यान् सर्वान् साधून् वन्दामहे। इत्युक्त्वा ते बालका एकं छत्रधरं तं विहाय सर्वान् साधून् वन्दन्ते। ततः सोमदेवमुनिः प्राह-एते मम पुत्रनप्त्रादयः सर्वे युष्माभिर्वन्दिताः, अहं कस्मान्न वन्दितः? किं मया दीक्षा न

करूँगा। अपने पिता सोमदेव की यह बात सुनकर आर्यरक्षित आचार्य ने उन्हें वृद्धावस्था में तारण की भावना से पूर्वज्ञान में उपयोग देकर अपने आगमविहारी होनेसे उसीरूप से दीक्षित कर लिया।

किसी एक समय की बात है कि गृहस्थों के बालक साधुओं को वंदना निमित्त वहां मंडली में आये। आचार्य आर्यरक्षित कहीं दूसरी जगह उस समय गये हुए थे। साधुओंके इशारे से प्रतिबोधित किये गये वे सब बालक कहने लगे कि-हम लोग इस छत्रधारी साधुको छोड़कर बाकी समस्त साधुओं को वंदना करते हैं। इस प्रकार कह कर वे सबके सब एक छत्रधारी मुनिको छोड़कर सबको वंदना करनेलगे। सोमदेव मुनिने जब यह बालकों का व्यवहार देखा तो बोले-क्यों बालको!-तुमने हमारे इन पुत्रों एवं नातियों को तो वंदना की पर मुझे वंदना क्यों नहीं की? क्या मैंने

છત્ર, અને પાદુકા છોડયા શિવાયજ હું દીક્ષા ગ્રહણ કરીશ. પોતાના પિતા સોમદેવની આ વાત સાંભળીને આર્યરક્ષિત આચાર્યે તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં તારવાની ભાવનાથી પૂર્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ આપી પોતાના આગમ વિહારી હોવાથી તેવા રૂપથી દીક્ષિત બનાવ્યા.

કોઈ એક સમયની વાત છે કે ગૃહસ્થોનાં બાળકો સાધુઓની વંદના નિમિત્તે સાથે મળીને આવ્યા. આચાર્ય એ સમયે કોઈ બીજી જગ્યાએ ગયા હતા. સાધુઓએ ઈશારાથી દરેકને વંદના કરવા માટે તે બાળકોને કહ્યું. તો તે સઘળા બાળકો કહેવા લાગ્યા કે, અમે બધા આ છત્રધારી મુનિને છોડીને બાકી સમસ્ત સાધુઓને વંદના કરીએ છીયે એમ કહીને તે સઘળા બાળકો છત્રધારી મહારાજને છોડીને બીજા બધાને વંદના કરવા લાગ્યા. સોમદેવ મુનિએ બાળકોનો જ્યારે આ પ્રકારનો વહેવાર જોયો તો બોલ્યા કે હે બાળકો! તમે મારા આ પુત્રો તેમજ સંબંધીઓને વંદના કરી તો મને કેમ વંદના કરી

गृहीता ?, बालका ऊचुः-किं दीक्षिताश्छत्रधारिणः स्युः । एवमुक्त्वा गतेषु बालकेषु आर्यरक्षिताचार्यस्तत्र समायातः । तदाऽसौ सोमदेवमुनिस्तत्समीपमागत्य वदति-पुत्र ! बालका अपि मां हसन्ति, अलमनेन छत्रेण, इत्युक्त्वा तेन छत्रं परित्यक्तम् । एवमेकैकं क्रमेण परित्यजता तेन धौतिकवस्त्रमन्तरेण सर्वं यज्ञोपवीतादिकं परित्यक्तम्, बहुशस्तथा वन्दनाकरणैरुपहासादि प्रयोगैश्चापि स धौतिकं न मुञ्चति ।

मुनिदीक्षा धारण नहीं की है ?। बालकों ने उनकी इस बात को सुनकर शीघ्र ही निस्संकोच से उत्तर दिया कि जो मुनिदीक्षा से दीक्षित हुआ करते हैं क्या वे छत्रधारी होते हैं ?। बालक ऐसा कह कर चले गये इतने में ही वहां बाहर से आर्यरक्षित आचार्य आ पहुँचे । आचार्य को आये देखकर सोमदेव मुनि ने उनके पास जाकर कहा पुत्र ! देखो तो सही-बालक भी मेरी हँसी मजाक करते हैं-कहते हैं कि मुनि कहीं छत्रधारी भी होते हैं । अतः इस छत्र की मुझे अब जरूरत नहीं है । ऐसा कहकर सोमदेव ने छत्रका परित्याग कर दिया। इसी तरह क्रमशः और भी गृहीत वस्तुओंसे अपनी मुनि अवस्था में हँसी होती हुई जानकर उन्होंने धोतीजोडे के सिवाय अन्य समस्त जनेऊ आदि वस्तुओं का परित्याग कर दिया। यद्यपि धोती के रखने से लोग उनका उपहास भी करते थे तो भी वे उसे नहीं छोड़ सके ।

નહીં ? શું મેં મુનિદીક્ષા ધારણ નથી કરી ? 'બાળકોએ તેની આ વાત સાંભળીને તરત જ નિઃસંકોચથી જવાબ દીધો કે, જે મુનિદીક્ષા લે છે તેઓ છત્રધારી હોય છે ખરા ? બાળકો આ પ્રમાણે કહીને ચાલ્યાં ગયાં એવા સમયે બહાર ગયેલા આર્યરક્ષિત આચાર્ય આવી પહોંચ્યા. આચાર્યને આવેલા જોઈને સોમદેવ મુનિએ તેમની પાસે જઈને કહ્યું. પુત્ર જુઓ તો ખરા! બાળકો પણ મારી હાંસી મજાક કરે છે. કહે છે કે, મુનિ કયાંય છત્રધારી હોય છે ખરા! આથી આ છત્રની હવે મને જરૂરત નથી એમ કહીને સોમદેવે તે છત્રનો પરિત્યાગ કરી દીધો. આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે તેમણે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુઓથી પોતાની મુનિ અવસ્થામાં હાંસી થતી જાણીને તેમણે ધોતીજોટા સિવાય બીજી સમસ્ત જનોઈ આદિ વસ્તુઓનો પરિત્યાગ કરી દીધો. એમ છતાં પણ ધોતીના રાખવાથી લોકો તેમનો ઉપહાસ કરતા હતા. છતાં પણ તેઓ તેને છોડી શકયા નહીં.

अन्यदा कदाचिदेकः साधुरनशनतपश्चरणेन स्वर्गं गतः। तत आर्यरक्षिताचार्येण तस्य सोमदेवमुनेर्धौतिकपरित्याजनार्थं साधवोऽभिहिताः-य एनं साधुमृतकं स्कन्धेन वहति तस्य महती निर्जरा भवति। तदनन्तरं स सोमदेवमुनिर्वदति-पुत्र! अत्र निर्जरा भवति किम्। आर्यरक्षिताचार्य आह-सत्यम्, ततः स वदति-अहं वहामि। आचार्यः माह-अत्रोपसर्गा बहवो जायन्ते, कतिचिद् बालकास्तस्य संलग्ना भवन्ति, तत्र तूष्णीभाव आश्रयणीयः, कोपो न करणीयः, स्वीकृतकार्यं सर्वथा संपादनीयम्, यदि सकला उपसर्गाः शक्यन्ते सोढुम्, तदा श्रेयः, अन्यथाऽस्माकम-

कोई एक दिन की बात है कि एक साधु अनशन से कालधर्म पाये। आर्यरक्षित आचार्य ने सोमदेव मुनि की धोती छुड़ाने के अभिप्राय से साधुओं से कहा कि जो इस मृतक साधु को अपने कंधे पर आरोपित कर ले जायगा उसके लिये महान् निर्जरा होगी। यह बात सुनकर सोमदेव मुनिने कहा कि पुत्र! क्या इस कार्य के करने में निर्जरा होती है ?। आचार्य ने कहा-हां होती है। सोमदेव ने कहा तो इसे कंधे पर रखकर मैं ले जाऊँगा। आचार्य ने कहा कि देखो-ऐसा करने में बहुत विघ्न आते हैं-कितनेक बालक देखते ही उसके पीछे लग जाते हैं, हँसी उड़ाते हैं सो उसमें शांतिभाव रखना पडता है। क्रोध नहीं करना पड़ता है। तथा जिस कार्य को करने का आरंभ किया जाता है उसे अन्ततक निभाना पड़ता है। यदि इन सब विघ्नों को सहन करने के लिये अपने को शक्तिशाली समझते हो तो ही इसमें श्रेय है अन्यथा हमसब लोंगों का

એક વખતે એક સાધુ અનશનથી કાળધર્મ પામ્યા, આર્યરક્ષિત આચાર્યે સોમદેવ મુનિને ધોતી છોડાવવાના ભાવથી સાધુઓને કહ્યું કે, જે કોઈ આ મૃત્યુ પામેલા સાધુને પોતાની કાંધ ઉપર લઈને જશે તેમના માટે મહાન નિર્જરા થશે. આ વાત સાંભળીને સોમદેવ મુનિએ કહ્યું કે હે પુત્ર! શું આ કાર્ય કરવામાં નિર્જરા થાય છે? આચાર્યે કહ્યું કે, હા! થાય છે. સોમદેવે કહ્યું કે, તો હું એને કાંધ ઉપર ઉપાડીને લઈ જઈશ. આચાર્યે કહ્યું કે, જુઓ! આમ કરવામાં બહુ વિઘ્ન આવે છે. કેટલાક બાળકો દેખતાં જ તેમની પાછળ પડે છે, હસી ઉડાવે છે, તો આમાં શાન્તી ભાવ રાખવો પડે છે. ક્રોધ આવવો ન જોઈએ તથા જે કાર્ય કરવાનો આરંભ કર્યો છે તેને અન્ત સુધી નભાવવું પડે છે. જો આ બધા વિઘ્નોને સહન કરવા માટે આપ આપને શક્તિશાળી માનતા હો તો જ તેમાં શ્રેય છે. નહિતર અમારા સઘળા લોકોનું તેમાં અનિષ્ટ

शुभं भविष्यति। एवं मवर्तितोऽसौ मृतकं साधुं स्कन्धे समारोप्य साधुभिः सह वहति। मार्गे मृतकं वहतस्तस्य धौतिकं बालकैराचार्यसंकेतितैराकर्षितम्। स लज्जावशात्तं मृतकं स्कन्धादवतारयति तावदन्यैः साधुभिरुक्तम्-मा मुञ्च, मा मुञ्च, तदा तस्य कट्यां केनचित्साधुना स्वसार्धमानीतचोलपट्टको बद्धः, स तु लज्जया तं शवं वहन् निर्जने वने प्रासुकस्थण्डिले तं व्युत्सृज्याचार्यसमीपमागतो ब्रूते-हे

इसमें अनिष्ट हो जायगा। इस प्रकार समझाने पर जब सोमदेव संभल गये तो उन्हों ने उस शव को उठाकर अपने कंधे पर रख लिया और साधुओं के साथ चले। मार्ग में मृतकसाधु को वहन किये हुए सोमदेव को देखकर बालकों ने उनकी आचार्यआर्यरक्षित के संकेत करने पर धोती खींच ली। अपनी धोती उतारी हुई देखकर उन्हें नग्न होने की वजह से बडी लज्जा का अनुभव होने लगा। उन्हों ने चाहा कि इस मृतकसाधु के शव को कंधे से नीचे उतार कर बालकों से अपनी धोती छुडा ली जाय। ज्यों ही वे ऐसा करने को उद्यत हुए कि इतने में ही साधुओं ने कहना प्रारंभ कर दिया कि इसे नीचे मत उतारो मत उतारो। और इसी के भीतर ही किसी साधु ने जो चोलपट्टा उनके पहिराने के लिये पहिले से साथ ले आया था उन्हें पहिरा दिया। लज्जा से उस साधु के शव को वहन करते हुए सोमदेव ने निर्जन वन में उस शव को प्रासुक भूमि पर उतार दिया, और आचार्य महाराज के

થઈ જશે. આ પ્રમાણે સમજાવવાથી જ્યારે સોમદેવ સમજી ગયા ત્યારે તેમણે તે શબને ઉઠાવી પોતાની કાંધ ઉપર રાખી લીધું અને સાધુઓની સાથે ચાલ્યા. માર્ગમાં મરેલા સાધુને ઉપાડી જતા સોમદેવને જોઈને બાળકોએ આચાર્ય આર્યરક્ષિતના ઈસારાથી તેમની ધોતી ખેંચી લીધી. પોતાની ધોતી નીકળી ગયેલી જાણીને તેમને નગ્ન થવાના કારણે ઘણી લજ્જાનો અનુભવ થવા લાગ્યો. તેઓએ ઈચ્છયું કે, આ મરેલા સાધુના શબને કાંધથી નીચે ઉતારી બાળકો પાસેથી મારી ધોતી છોડાવી લઉં જ્યાં તેઓ એવું કરવાને ઉદ્યત બન્યા એટલામાં જ સાધુઓએ કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો કે, તેને નીચે ન ઉતારો એક તરફથી આમ કહેવાયું એજ વખતે એ સાધુઓમાંથી એક સાધુએ ચોલપટ્ટો તેને પહેરાવવા માટે અગાઉથી જ સાથે રાખેલ તે પહેરાવી દીધો. લજ્જાથી એ સાધુના શબને વહન કરતાં સોમદેવે નિર્જન વનમાં એ શબને પ્રાસુક ભૂમિ ઉપર ઉતારી દીધું અને આચાર્ય મહારાજની સમીપ આવીને

पुत्र ! अद्य महानुपसर्गो जातः, तथापि सर्वं कार्यं भवत्कथनानुसारेण मया सम्पादितम् । आचार्योऽन्यं मुनिं प्रति प्राह–धौतिकमानीयास्मै दीयताम् तदा स वृद्धोऽवदत्–इदानीमलं धौतिकवस्त्रेण, यद् द्रष्टव्यं तद् दृष्टमेव, अतः परमयं चौलपट्टक एव मम देहे तिष्ठतु । अद्यप्रभृति नवीनवसनं नैव परिधास्यामि, अन्यसाधुव्यापृतमेव वस्त्रं ग्रहीष्यामि, एकेनैव प्रावरणेन, एके नैव चोलपट्टकेन संयमयात्रा निर्वाहं करिष्यामि। एवमेवासौ विहरन्नवीनवस्त्रानाकाङ्क्षया द्वितीयप्रावरणचोलपट्टानाकाङ्क्षया च जीर्णशीर्णवस्त्रहेतुकदैन्याद्यकरणेन चाचेलपरीषहं सहते स्म । एकदा-

समीप आकर कहने लगे–हे पुत्र ! आज बड़ा भारी उपसर्ग उपस्थित तो हुआ था, परन्तु आपके कथनानुसार मैंने सब कार्य यथावस्थित संपादित कर दिया है। आचार्य ने उसी समय एक मुनि से कहा कि–धोती लाकर इन्हें दे दो। आचार्य महाराज की बात सुनकर सोमदेव ने कहा कि अब धोती से बस करो। इसकी अब आवश्यकता नहीं रही है। जो कुछ देखना था वह देख लिया है, इस लिये यह चौलपट्टा ही अब मेरे शरीर पर रहे यही भावना है, तथा मैं आज से नवीन वस्त्र नहीं पहिरूँगा, तथा अन्य साधुओं द्वारा उपभुक्त वस्त्र ही ग्रहण करूँगा, एक ही प्रावरण से एक ही चोलपट्टक से संयम यात्रा का निर्वाह करूँगा। इस प्रकार सोमदेव मुनि विहार करते हुए नवीन वस्त्र की अनाकांक्षा से तथा द्वितीय प्रावरण (चादर) एवं द्वितीय चोलपट्टक की अनिच्छा से जीर्णशीर्णवस्त्र हेतुक दीनता के नहीं करने से अचेलपरीषह को सहते

કહેવા લાગ્યા હે પુત્ર ! આજ ઘણો ભારે ઉપસર્ગ ઉપસ્થિત થયો હતો, પરંતુ તમારા કથન અનુસાર મેં સઘળું કાર્ય યથાવસ્થિત સંપૂર્ણ કરેલ છે. આચાર્યે એજ વખતે એક મુનિને કહ્યું કે, ધોતી લાવીને આમને આપી દો. આચાર્ય મહારાજની વાત સાંભળીને સોમદેવે કહ્યું કે, હવે ધોતીથી બસ કરો. મારે હવે તેની આવશકયતા નથી. જે કાંઈ જોવું હતું તે જોઈ લીધું છે. જેથી આ ચોલપટ્ટોજ મારા શરીર ઉપર રહે એજ ભાવના છે. તથા હું આજથી નવીન વસ્ત્ર પહેરવાનો નથી. અને બીજા સાધુઓ દ્વારા વપરાયેલા વસ્ત્રોનો હું અંગિકાર કરીશ. એક જ પ્રાવરણથી, એક જ ચોલપટ્ટાથી સંયમ યાત્રાનો નિર્વાહ કરીશ. આ પ્રકારે સોમદેવ મુનિ વિહાર કરતા કરતા નવા વસ્ત્રોની આકાંક્ષા વગર તથા બીજા પ્રાવરણ ચાદર અને બીજા ચોલપટ્ટાની અનિચ્છાથી જીર્ણ શીર્ણ વસ્ત્રથી દિનતા ન બતાવતા અચેલપરીષહ સહન કરતા રહ્યા. એક

ऽविशयितं हिमं समापतितम् तथाप्येकमात्रं प्रावरणमसौ दधाति न तु द्वितीयवस्त्रं गृह्णाति, तस्मिन्नेव जीर्णशीर्णे प्रावरणे प्रोत्साहसम्पन्नेन मनसाऽचेलपरीषहं सहमानः समाधिभावेन कालधर्मं प्राप्य देवलोकं गतः। एवं तेन यथा–अचेलपरीषहः सोढस्तथैवान्यैरपि साधुभिः सर्वदाऽचेलपरीषहः सोढव्य एव ॥१३॥

अचेलकस्य शीतादिभिः स्पृष्टस्यारतिः स्यात्, अतस्तत्परीषहजयं प्राह—

मूलम्—गामाणुगामं रीयंतं, अणगारं अकिंचणं ।
अरई अणुप्पवेसेज्जा, तं तितिक्खे परीसहं ॥१४॥

छाया—ग्रामानुग्रामं रीयमाणम्, अनगारम् अकिञ्चनम् ।
अरतिः अनुप्रविशेत्, तं तितिक्षेत परीषहम् ॥ १४ ॥

टीका—'गामाणुगामं' इत्यादि ।

ग्रामानुग्रामम्–ग्रामम् अनु, ग्रामात् पश्चात्, ग्रामानन्तरवर्ती यो ग्रामः स

रहे। एक दिन की बात है कि शीतकाल में अत्यन्त हिम गिरा तौ भी इन्होंने द्वितीय प्रावरण धारण करने की स्वप्न में भी इच्छा नहीं की किन्तु एक ही प्रावरण से उस हिम का सामना किया। जीर्ण शीर्ण उस प्रावरण में ही प्रोत्साहसंपन्न चित्त से अचेलपरीषह को सहन करते हुए उन सोमदेव महात्माने समाधिभाव से कालधर्म पाकर देवलोक को प्राप्त किया।

इस कथा के कहने का केवल एक यही प्रयोजन है कि देखो सोमदेव मुनिराज ने पहिले अचेलपरीषह नहीं सहा, पश्चात् प्रतिबोधित होने पर उस परीषहको अधिक प्रोत्साह के साथ सहन किया। इस तरह अन्य साधुओं को भी अचेलपरीषह सहन करना चाहिये॥ १३ ॥

દિવસની વાત છે કે, ઠંડીના સમયે અત્યંત હિમ પડ્યું તો પણ તેઓએ બીજું પ્રાવરણ કરવાની સ્વપ્નમાં પણ ઇચ્છા ન કરી. પરંતુ એક જ પ્રાવરણમાંજ ઉત્સાહ સંપન્ન ચિત્તથી અચેલ પરીષહને સહન કરીને તે સોમદેવ મહાત્માએ સમાધી ભાવથી કાળધર્મ પામી દેવલોક ને પ્રાપ્ત કર્યો.

આ કથા કહેવાનું કેવળ એક જ પ્રયોજન છે કે, જુઓ, સોમદેવ મુનિએ પહેલાં અચેલપરીષહ ન સહ્યો પાછળથી પ્રતિબોધ પામતાં તેમણે એ પરીષહને અધિક ઉત્સાહથી સહન કર્યો. અન્ય સાધુઓએ પણ એમની માફક અચેલપરીષહ સહન કરવો જોઈએ (૧૩)

ग्रामानुग्रामस्तम्। नगराद्युपलक्षणमेतत्, नगरादिकं चेत्यर्थः। रीयमाणं=विहरमाणम्, अकिञ्चनं=निष्परिग्रहम्, अनगारं=मुनिम् अरतिः=संयमविषयिकाऽधृतिः मोहनीयकर्मोदयजनिता संयमारुचिरूपाऽऽत्मपरिणतिः अनुप्रविशेत्=प्रविष्टा भवेत्-मुनेर्मनसि प्राप्ता भवेत्, तम्=अरतिरूपं परीषहं तितिक्षेत=अरतिरूपस्य मनः परिणामस्य कटुकफलं चिक्कणकर्मबन्धनं चतुर्गतिकसंसारपरिभ्रमणं च विज्ञाय मनसस्तन्निराकरणेन सहेत॥

अचेलक के शीत आदि द्वारा सताये जाने पर अरति भी हो सकती है इसलिये सातवें अरतिपरीषह को सहने के लिये सूत्रकार कहते हैं।

'गामाणुगामं' इत्यादि

अन्वयार्थ-(गामाणुगामं रीयतं-ग्रामानुग्रामं रीयमाणम्) एक गाँव से दूसरे गाँव तथा उपलक्षण से एक नगर से दूसरे नगर विहार करते हुए तथा (अकिंचणं-अकिञ्चनम्) अकिञ्चन-परिग्रहरहित ऐसे (अणगारं-अनगारम्) मुनि को (अरई अणुप्पवेसेज्जा-अरतिः अनुप्रविशेत्) यदि अरति-संयम में अरुचि अर्थात् मोहनीय कर्म के उदय से होनेवाली जो संयमअरुचिरूप आत्मपरिणति, तथा संयम में अधृति जाग्रत हो जावे तो मुनि का कर्तव्य है कि वह (तं परीषहं तितिक्खे-तं परीषहं तितिक्षेत) उस परीषह को शांति के साथ सहन करे। "अरतिरूप इस मानसिक परिणति का फल चिक्कणकर्मबन्धरूप है और उससे जीव का

અચેલકમુનીને શીતઆદિ સતાવે ત્યારે અરતિ પણ થવાનો સંભવ છે તેથી ૭મા અરતિપરીષહને સહન કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે.

'गामाणुगामं' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—गामाणुगामं रीयंतं—ग्रामानुग्रामं रीयमाणम् એક ગામથી બીજા ગામ તથા ઉપલક્ષણથી એક નગરથી બીજાનગર વિહાર કરતા अकिंचणं—अकिञ्चनम् તથા અકિંચન—પરિગ્રહ રહિત એવા अणगारं—अनगारम् મુનિને કદાચ अरई अणुप्पवेसेज्जा—अरति अनुप्रविशेत् અરતિ—સંયમમાં અરૂચિ અર્થાત્ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થનારી જે સંયમ અરૂચિ રૂપ આત્મપરિણતિ—તથા સંયમમાં અધૃતિ, જાગૃતિ થઈ જાય તો મુનિનું કર્તવ્ય છે કે, તે મુની तं परिसहं तितिक्खे—तं परीषहं तितिक्षेत એ પરિષહને શાન્તીની સાથે સહન કરે "અરતિ રૂપ આ માનસિક પરિણતિનું ફળ ચિકણા કર્મબંધ રૂપ છે. અને તેનાથી જીવનું ચતુર્ગતિરૂપે સંસારમાં

'गामानुगामं रीयंतं' इत्यनेन रागादिनिवृत्तिः सूचिता।
'अकिंचणं' इत्यनेन ममत्वरहितत्वं प्रवेदितम्।
'अरईअणुप्पवेसेज्जा' इत्यनेन शब्दादिविषयाणां प्रबलता प्रदर्शिता।
'तितिक्खे' इत्यनेनानगारस्य परीषहसहिष्णुता सूचिता ॥ १४ ॥
उक्तमर्थं द्रढयन्नाह—

मूलम्—अरइं पिट्ठओ किच्चा, विरओ आयरक्खिए।
धम्मारामे निरारंभे, उवसंते, मुणी चरे ॥ १५॥

छाया—अरतिं पृष्ठतः कृत्वा, विरतः आत्मरक्षितः।
धर्मारामे निरारम्भः, उपशान्तः मुनिश्चरेत् ॥ १५ ॥

टीका—'अरइं' इत्यादि।
विरतः=हिंसादिभ्यो निवृत्तः, आत्मरक्षितः—आत्मा रक्षितः नरकनिगोदादि-

चतुर्गतिक संसार में परिभ्रमण होता है" यह समझकर इस संयम विषयक अरति को साधु मनसे भी हटाते रहे।

सूत्रकार ने "ग्रामानुग्रामं" इस पद से रागादिक की निवृत्ति सूचित की है। "अकिंचणं" इस पद से मुनि को ममत्वरहित प्रदर्शित किया है॥ "अरई अणुप्पवेसेज्जा" इस पद से शब्दादिक विषयों की प्रबलता प्रकट की है। "तितिक्खे" इससे 'अणगार को परीषह सहिष्णु होना चाहिये' यह कहा है ॥ १४ ॥

इसी अर्थ को दृढ करते हुए सूत्रकार कहते हैं—'अरइं पिट्ठओ' इत्यादि।

अन्वयार्थ–(विरओ-विरतः) हिंसादिक पापोंसे विरक्त तथा (आयरक्खिए–आत्मरक्षितः) नरकनिगोदादिकके दुःखोंके जनक अशुभ ध्यानसे

પરિભ્રમણ થાય છે. એવું સમજીને આ સંયમ વિષયક અરતિને સાધુએ મનથી પણ હટાવવી જોઈએ.

સૂત્રકારે ग्रामानुग्रामं આ પદથી રાગાદિકની નિવૃત્તિ સૂચિત કરેલ છે. अकिंचणं—આ પદથી મુનિને મમત્વ રહિત પ્રદર્શિત કરેલ છે. अरईअणुप्पवेसेज्जा આ પદથી શબ્દાદિક વિષયોની પ્રબળતા પ્રગટ કરેલ છે. "तितिक्खे" આથી અણુગારે પરીષહ સહિષ્ણુ બનવું જોઈએ તેમ કહ્યું છે. ॥૧૪॥

આ અર્થને દ્રઢ કરતા સૂત્રકાર કહે છે. अरइं पिट्ठओ ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–विरओ–विरतः હિંસાદિક પાપોથી વિરકત તથા आयरक्खिए–आत्मरक्षितः નરક નિગોદાદિકના દુઃખના જનક એવા અશુભ ધ્યાનથી પોતાના આત્માની રક્ષા

दुःखजनकादशुभध्यानाद् येन स तथा, यद्वा-आयरक्षित इतिच्छाया, आयः-रत्नत्रयस्य लाभः, रक्षितो येन स तथेत्यर्थः। निरारम्भः=सावद्यक्रियावर्जितः, तथा उपशान्तः=क्रोधादिकषायोपशमाद् मनोवाक्कायविकारवर्जितः मुनिः, अरतिं पृष्ठतः कृत्वा=इयं धर्मविराधिकेति मत्वा परित्यज्य धर्मारामे चरेत्, इत्यग्रेण सम्बन्धः।

अरतिर्हि धूलिरिवात्मानं मलिनयति, जलदपटलावलीसंकुला गाढतिमिरपरिव्याप्ता रजनीव विवेकं संहरति, अविवेकं वर्धयति, वज्रमिव ज्ञानादिगुणानुपघातयति, अविवेकिजनमनःकाननविवासिनी कृष्णसर्पिणीव छिद्रान्वेषणपरा मुनीनां

अपनी आत्मा की रक्षा करने वाला अथवा "आयरक्षितः" रत्नत्रय-लाभरूप आय-आवक की रक्षा करने वाला-संभाल रखनेवाला, तथा (निरारंभे-निरारंभः) सावद्य क्रिया के सेवन से वर्जित, तथा (उवसंते -उपशांतः) क्रोधादिक कषाय के उपशम से मन वचन एवं काय संबंधी विकारों से रहित (मुणी-मुनिः) साधु (अरइं पिट्ठओ किचा-अरतिं पृष्ठतः कृत्वा) अरति का परित्याग कर (धम्मारामे-धर्मारामे) धर्मरूपी उद्यान में (चरे-चरेत्) सदा लवलीन रहे-उस में सर्वदा विचरता रहे।

यह अरतिभाव धूली की तरह आत्मा को मलिन करता है। बादलों के समूह से संकुल एवं गाढ अन्धकार से व्याप्त रात्री के समान यह विवेकरूपी सूर्य को आच्छादित करदेता है, एवं अविवेक-रूपी अन्धकार की वृद्धि करता है। वज्र की तरह ज्ञानादिक गुणरूप पर्वत का भेदन करता है। यह अरतिभाव अविवेकी जन के मनरूप

કરવાવાળા અથવા "आयरक्षितः" રત્નત્રય લાભરૂપ આય-આવકની રક્ષા કરવા-વાળા-સંભાળ રાખવાવાળા निरारंभे-निरारंभः તથા સાવદ્ય ક્રિયાના સેવનથી વર્જીત उवसंते-उपशांतः ક્રોધાદિક કષાયના ઉપશમથી મન વચન અને કાય સંબંધી વિકારોથી રહિત मुणी-मुनिः સાધુ अरइं पिट्ठओ किच्चा-अरतिं प्रष्ठतः कृत्वा અરતિનો ત્યાગ કરી धम्मारामे-धर्मारामेધર્મરૂપી ઉદ્યાનમાં चरे-चरेत् એમાં સદા વિચરતા રહે.

આ અરતિભાવ ધુળની માફક આત્માને મલીન કરે છે. વાદળોના સમૂહથી છવાયેલ અને ગાઢ અંધકારથી વ્યાપ્ત રાત્રિના સમાન એ વિવેકરૂપી સૂર્યને આચ્છાદિત કરે છે, અને અવિવેકરૂપી અંધકારની વૃદ્ધિ કરે છે. વજ્રની માફક જ્ઞાનાદિક ગુણરૂપ પર્વતનું ભેદન કરે છે. આ અરતિભાવ અવિવેકી માણસના

संयमप्राणानपहरति, कुठार इव श्रुतचारित्रधर्मतरून् समुच्छेदयति, कुपथ्याहार इव कर्मव्याधिं वर्धयति। एवं विचिन्त्य धर्मारामे=धर्म एव निरन्तरानन्दहेतुतया प्रतिपाल्यतया चारामः धर्मारामः, यद्वा-धर्म आराम इव कर्मसंतापोपतप्तानां जन्तूनां निर्वृतिहेतुतया स्वाभिलषितफलप्रदानतश्चेति धर्मारामः, यत्र सम्यक्त्वं भूमिः,

वन में विहार करने वाला है, कृष्णसर्प की तरह छिद्रान्वेषण में तत्पर रहता है, एवं मुनियों के संयमरूपी प्राणों का हरण करने वाला है। कुठार की तरह श्रुतचारित्ररूपी वृक्ष को यह मूलसे उच्छेदन करता है। कुपथ्य आहार की तरह कर्मबन्धरूपी व्याधिको बढाने वाला है। इस प्रकार विचार करके साधु को इस धर्मरूपी उद्यान में विचरण करते रहना चाहिये। उद्यान जिस प्रकार अपने में विचरण करने वालों को आनंद का हेतु होता है, उसी प्रकार यह धर्म भी अपने आराधकों को आनन्द का कारण होता है, तथा उद्यान जिस प्रकार प्रतिपाल्य-रक्षण करने के योग्य होता है उसी प्रकार जीवन को सुन्दर बनाने वाला होने से धर्म भी प्रतिपाल्य-करने योग्य होता है। अथवा धूप से संतप्त प्राणियों के लिये उद्यान जिस प्रकार शीतलता प्रदान करता है उसी प्रकार कर्मरूपी आताप के संताप से संतप्त प्राणियों को शांति का हेतु होने से एवं अभिलषित फल का देनेवाला होने से धर्म भी एक उत्तम उद्यान के समान यहां प्रकट किया गया है। इस उद्यान

મનરૂપી વનમાં વિહાર કરનાર છે. કાળા સાપની માફક ડંશ દેવામાં તત્પર રહે છે, અને મુનિયોના સંયમરૂપી પ્રાણોનું હરણ કરનાર છે. કુહાડારૂપે શ્રુત ચારિત્રરૂપી વૃક્ષનું એ મૂળસાથે ઉચ્છેદન કરે છે, કુપથ્ય આહારની માફક કર્મ બંધરૂપી વ્યાધિને વધારનાર છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને સાધુએ ધર્મરૂપી ઉદ્યાનમાં વિચરણ કરતા રહેવું જોઇએ.

ઉદ્યાન જેમ તેની અંદર ફરનારાઓને આનંદ આપવાવાળું છે તેજ પ્રમાણે ધર્મ પણ પોતાના આધારરૂપ સાધુ માટે આનંદનું કારણ હોય છે. તથા ઉદ્યાન જેમ પ્રતિપાલ્ય-રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે તેજ પ્રમાણે જીવનને સુંદર બનાવવાળા ધર્મને પણ પ્રતિપાલ્ય-પાલન કરવાને યોગ્ય છે. અથવા ધૂપથી સંતપ્ત બનેલા પ્રાણીયોને ઉદ્યાન જેમ શીતળતા આપે છે તેજ પ્રમાણે કર્મરૂપી આ તાપથી સંતપ્ત થયેલા પ્રાણીઓને માટે શાંતિનો હેતુ હોવાથી અભિલષિત ફળને દેનાર ધર્મને એક ઉદ્યાન રૂપથી અહિં બતાવવામાં આવેલ છે. આ ઉદ્યાનમાં સમ્યક્ત્વ

गुप्तिरालवालः, समितिः पाली, क्षान्त्यादयो धर्मा एव वृक्षाः, विनयस्तेषां मूलम् , भावना सलिलम् , श्रुतमेव स्कन्धः धर्मशुक्लध्यानरूपाः शाखाः, ध्यानभेदाः प्रशाखाः, योगसंग्रहाः पत्राणि, ज्ञानादिगुणाः पुष्पाणि, स्वर्गापवर्गप्राप्तिः फलम् , तद्गतं सुखं रसः, तस्मिन् धर्मारामे चरेत्=विचरेत् , अरतिं निराकृत्य स्वाध्यायध्यानेषु परायणो भवेदित्यर्थः ॥

'अरइं पिट्ठओ किच्चा' इत्यनेन मुनेरात्मबलसंपन्नत्वं सूचितम् ।

'विरए' इत्यनेन मुनेर्वैराग्यदशा प्रदर्शिता ।

में सम्यक्त्व तो भूमि है, गुप्तियां क्यारियां हैं, समितियां ही पालियां हैं, क्षान्त्यादिक धर्म वृक्ष है, एवं उन वृक्षों का मूल विनय है। भावनारूपी जल से वे सदा हरे–भरे रहते हैं। श्रुतज्ञान उनका विस्तृत स्कंध है। धर्मध्यान एवं शुक्लध्यान उनकी शाखाएँ हैं, ध्यान के भेद उनकी प्रशाखाएँ हैं। बत्तीस योगसंग्रह उनके पत्र, ज्ञानादिकगुण उनके पुष्प, स्वर्ग एवं मोक्ष की प्राप्ति उनके फल, स्वर्गमोक्षसंबंधी सुख ही उनका रस है। इतने मनोहर इस धर्मरूपी उद्यान में साधु का कर्तव्य है कि वह अरति को दूर कर विचरण करता रहे। स्वाध्याय एवं शुभध्यान में सदा आत्मपरिणति को लगाता रहे।

'अरइं पिट्ठओ किच्चा' इस पद से यह सूचित किया गया है कि मुनि को आत्मबल से युक्त होना चाहिये। "विरए" इस पद से यह ज्ञात होता है, कि मुनि में इस प्रकार के बल की जागृति बिना वैराग्य दशा के नहीं हो सकती है, अतः वैराग्यदशा दृढ बनानी चाहिये।

તો ભૂમિ છે. ગુપ્તિયો ક્યારા છે, સમિતિયો પાળા છે, ક્ષાન્ત્યાદિક ધર્મવૃક્ષ છે, અને એ વૃક્ષોનું મૂળ વિનય છે, ભાવનારૂપ જળથી તે સદાય હર્યાભર્યા રહે છે. શ્રુતજ્ઞાન એનો વિશાળ સ્કંધ છે, ધર્મધ્યાન તેમજ શુક્લધ્યાન એની શાખાઓ છે, ધ્યાનનો ભેદ એની પ્રશાખાઓ છે, ૩૨ યોગ સંગ્રહ તેના પાન, જ્ઞાનાદિક ગુણ તેનાં પુષ્પ, સ્વર્ગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ એનાં ફળ સ્વર્ગ મોક્ષ સંબંધિ સુખ તે એનો રસ છે, આવા મનોહર ધર્મરૂપી બાગમાં સાધુનું એ કર્તવ્ય છે કે તેઓ અરતિને દુર કરી વિચરણ કરતા રહે. સ્વાધ્યાય અને શુભ ધ્યાનમાં પોતાના આત્માપરિણતી ને લગાવતા રહે.

अरइं पिट्ठओ किच्चा–આ પદથી એ સૂચિત કરવામાં આવે છે કે, મુનિયે આત્મબળથી યુક્ત રહેવું જોઇએ " विरए" આ પદથી મુનિમાં બળની જાગૃતી વિના વૈરાગ્યદશા આવી શકતી નથી. આથી વૈરાગ્યદશા દઢ બનાવવી જોઈએ.

'आयरक्खिए' इत्यनेन मुनेरास्रवनिरोधः प्रदर्शितः।
'निरारंभे' इत्यनेन मुनेररतिपरीषहविजययोग्यता सूचिता।
'उवसंते' इत्यनेन कषायनिग्रहित्वं सूचितम्।
'मुणी' इत्यनेन प्रवचनरहस्यमननशीलत्वं प्रतिबोधितम्।
'धम्मारामे' इत्यनेन संयमस्य रमणस्थानत्वं सूचितम्।
'चरे' इत्यनेन मुनेः संयमविषये प्रमादवर्जितत्वं प्रवेदितम्।

"आयरक्खिए" इससे यह सूचित किया है कि मुनि को आस्रव का निरोध करते रहना चाहिये। "निरारंभे" पद से यह ज्ञात होता है कि अरतिपरीषह को जीतने की योग्यता विना मुनिअवस्था आती नहीं है, क्यों कि उसी अवस्था में निरारंभता रहती है। "उवसंते" पद से यह सूचित होता है कि विना कषाय के निग्रह हुए आत्मा में मुनिव्रत पालने की योग्यता नहीं आती है, अतः कषाय का निग्रह अवश्य करना चाहिये। 'मुणी' पद से कषाय का निग्रह करने वाला तभी हो सकता है कि जब वह प्रवचन के रहस्य का मनन करने वाला होता है। विना ऐसा किये आत्मा कषायों का निग्रह नहीं कर सकता है। "धम्मारामे" इससे यह सूचित किया गया है कि कषायों का निग्रह करने का वही आत्मा परिणामशाली होगा-जो संयम में रमण करने की भावना रखता होगा, इसके विना नहीं। इसी लिये संयम को रमण का स्थान बतलाया गया है। "चरे" इस क्रियापद से मुनि को संयम के विषय में प्रमादरहित होना चाहिये यह बतलाया गया है।

आयरक्खिए આ પદથી એમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે, આસ્રવનો નિરોધ કરીને રહેવું જોઈએ निरारंभे આ પદથી અરતિ પરીષહને જીતવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય મુનિઅવસ્થા આવતી નથી. કારણ કે, આ અવસ્થામાં નિરારંભતા રહે છે. उवसंते આ પદથી સૂચિત થાય છે કે, કષાયનો નિગ્રહ કર્યા સિવાય આત્મામાં મુનિવ્રત પાળવાની યોગ્યતા આવતી નથી જેથી કષાયનો નિગ્રહ અવશ્ય કરવો જોઈએ. "मुणी" પદથી કષાયનો નિગ્રહ કરવાવાળા ત્યારે જ બની શકે છે કે, જ્યારે પ્રવચનનું રહસ્ય મનન કરનાર બની રહે. એમ કર્યા સીવાય આત્મા કષાયોનો નિગ્રહ કરી શકતો નથી. धम्मारामे આ પદથી સૂચિત કરવામાં આવેલ છે કે-કષાયોનો નિગ્રહ તેજ આત્મા કરવાને પરિણામ શાળી બને છે જે સંયમમાં રમણ કરવાની ભાવના રાખતા હોય, તેના વગર નહીં. આથી સંયમને રમણનું સ્થાન બતાવેલ છે. चरे આ પદથી મુનિએ સંયમના વિષયમાં પ્રમાદ રહિત બનવું જોઈએ એમ બતાવેલ છે.

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

अचलपुरे जितशत्रुनाम्नो राज्ञः पुत्रोऽपराजितनामा रोहाचार्यस्य समीपे दीक्षितोऽभवत्। एकदा रोहाचार्यः स्वशिष्यपरिवारैः सह ग्रामानुग्रामं विहरन् तगरानगरीं समवसृतः। तदानीं रोहाचार्यस्य स्वाध्यायशिष्य आर्यरोहनामाऽऽचार्यं उज्जयिन्यामासीत्, तस्य ज्येष्ठः शिष्यः श्रुतकीर्तिनामको मुनिः शिष्यपरिवारैः सह ग्रामानुग्रामं विहरमाणस्तगरानगर्यां समागतः। रोहाचार्यः शिष्टाचारानन्तरं श्रुतकीर्तिमुनिं पृच्छति—उज्जयिन्यां साधवो निरुपसर्गं तिष्ठन्ति किम्, ? श्रुतकीर्तिमुनिः प्राह—भदन्त! सर्वं तत्र कुशलम्, किन्तु राजपुत्रः पुरोहितपुत्रश्च

दृष्टान्त—अचलपुर में जितशत्रु राजा का अपराजित नामका पुत्र था। वह धर्मश्रवण कर रोहाचार्य के समीप दीक्षित हो गया। एक समय की बात है कि रोहाचार्य अपनी शिष्यमंडली सहित ग्रामानुग्राम विहार करते हुए तगरानगरी पधारे। उस समय इन रोहाचार्य के स्वाध्याय शिष्य आर्यरोह नामके आचार्य उज्जयिनी नगरी में विराजमान थे। उन आर्यरोह आचार्य के मुख्य शिष्य श्रुतकीर्ति भी अपने शिष्यपरिवार के साथ ग्रामानुग्राम विचरते हुए इसी तगरा नगरी में रोहाचार्य के पास पधारे। रोहाचार्य ने शिष्टाचार के अनन्तर श्रुतकीर्ति मुनि से पूछा—कहो उज्जयिनी नगरी में साधु मंडल तो सुखशाता में विराजमान है न? सुनकर श्रुतकीर्ति मुनि ने उत्तर में कहा—भदन्त! सब सुखशाता में विराजमान तो हैं, परन्तु वहां के राजा का एवं पुरोहित का पुत्र

દૃષ્ટાંત—અચળપુરમાં જીતશત્રુ રાજાને અપરાજીત નામનો પુત્ર હતો. તેણે ધર્મનું શ્રવણ કરીને રોહાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી. એક સમયની વાત છે, કે રોહાચાર્ય પોતાની શિષ્ય મંડળી સાથે વિહાર કરતા કરતા તગરાનગરીમાં પધાર્યા. આ સમયે રોહાચાર્યના સ્વાધ્યાય શિષ્ય આર્યરોહ નામના આચાર્ય ઉજ્જયિની નગરીમાં બિરાજમાન હતા. આ આર્યરોહ આચાર્યના મુખ્ય શિષ્ય શ્રુતકીર્તિ પણ પોતાના શિષ્ય પરિવાર સહિત એક ગામથી બીજે ગામ વિચરતા આ તગરા નગરીમાં રોહાચાર્યની પાસે પધાર્યા. રોહાચાર્યે શિષ્ટાચાર પછી શ્રુતકીર્તિ મુનિને પૂછ્યું, કહો! ઉજ્જેની નગરીમાં સાધુ મંડળ તો સુખ શાતામાં બીરાજમાન છે ને? આ સાંભળી શ્રુતકિર્તી મુનિએ જવાબમાં કહ્યું, ભદન્ત! દરેક સુખ શાતામાં બિરાજમાનતો છે, પરંતુ ત્યાંના રાજાનો અને પુરોહિતનો પુત્ર

मुनीनुद्वेजयतः । श्रुतकीर्तेरेतद्वचनं श्रुत्वा रोहाचार्योऽपराजितमुनिं कथयति-तव सांसारिकभ्रातृपुत्रोऽसौ राजकुमारः साधुजनमुद्वेजयति, तं प्रतिबोधयितुमुज्जयिन्यां त्वया गन्तव्यम् । आचार्यनिर्देशेन शिष्यपरिवारेण सहापराजितमुनिरुज्जयिन्यां गतः । तत्रार्यरोहाचार्यं प्रणम्यापराजितमुनिर्भिक्षावेलायां राजकुलं प्रविष्टः । तत्रापराजितमुनिं राजपुत्र-पुरोहितपुत्रौ सोपहासं वन्दनं कुरुतः । मुनिवरे गते सति तस्मिन्नेव समये मुनेरुपहासाज्जठरे वेदना समुत्पन्ना, उच्चैः स्वरेण तौ रोदनं

मुनियों को दुःखित किया करते हैं। श्रुतीकर्ति के वचनों को सुनकर राहाचार्य ने अपने शिष्य अपराजित मुनि से कहा कि उज्जयिनी नगरी का जो कुमार है वह तुम्हारे सांसारिक भाई का पुत्र है। इस समय वह साधुओं को उज्जयिनीनगरी में कष्ट पहुँचा रहा है अतः तुम उसको समझाने के लिये वहां जाओ। आचार्य के आदेश से अपराजित मुनि तगरानगरी से शिष्यमंडली सहित विहार कर उज्ज-यिनी नगरी में आर्यरोह आचार्य के पास पहुँचे, और उनको वंदन नमस्कार किये। वाद भिक्षा के समय आचार्य के निदेश से वे अपरा-जित मुनि राजमहल में प्रविष्ट हुए। वहां उन अपराजित मुनि के सांसारिक भाई का पुत्र राजकुमार एवं पुरोहित पुत्र ने उन मुनि को उपहासपूर्वक वंदना कि। अपराजित मुनि के वहां से चले जाने पर मुनि के उपहास से उन दोनों के पेट में वडे जोर से पीड़ा होने लगी।

મુનિયોને દુઃખિત કર્યા કરે છે. શ્રુતકીર્તિનું વચન સાંભળીને રોહાચાર્યે પોતાના શિષ્ય અપરાજીત મુનિને કહ્યું કે, ઉજ્જૈની નગરીના જે રાજકુમાર છે તે તમારા સંસારીક ભાઈના પુત્ર છે. આ સમયે તેઓ ઉજ્જૈની નગરીમાં સાધુઓને કષ્ટ પહોંચાડી રહ્યા છે જેથી તમે તેને સમજાવવા માટે ત્યાં જાવ. આચાર્યના આદેશથી અપરાજીત મુનિ તગરાનગરીમાંથી શિષ્ય મંડળી સાથે વિહાર કરી ઉજ્જૈની નગરીમાં આર્યરોહાચાર્યની પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને વંદન નમસ્કાર કર્યા બાદ ભિક્ષાના સમયે આચાર્યના આદેશથી અપરાજિત મુનિયે રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તે અપરાજીત મુનિના સંસારીક ભાઈના પુત્ર રાજકુમાર તેમજ પુરોહિતપુત્રે તે મુનિને ઉપહાસપૂર્વક વંદના કરી. અપરા-જીત મુનિના ત્યાંથી જવા બાદ મુનિનો ઉપહાસ કરવાથી આ બન્નેના પેટમાં એકદમ પીડા ઉત્પન્ન થઈ. બન્ને જણા ખૂબ જોર જોરથી રાડો પાડવા ગ્યા,

कृतवन्तौ। राजा पुरोहितश्च पुत्रयोर्दुरवस्थां परिवारवचनाद् विज्ञाय आर्यरोहाचार्यस्य समीपं गतवन्तौ। तत्रार्यरोहाचार्यं प्रणम्य तौ सरोदनं प्रार्थितवन्तौ, भदन्त! प्रसीदतु भवान्, अस्मद्बालकौ रक्षणीयौ, इत्यादि। आर्यरोहाचार्य आह-राजन्! अस्मिन् विषये न किंचिज्जानामि, इमं प्राघुणकं महामुनिं प्रसादय। ततस्तद्वचनाद्राजा पुरोहितेन सहापराजितमुनेः पार्श्वं गत्वा तं प्रणम्य ब्रवीति-हे भदन्त! स्वभ्रातुष्पुत्रं जीवितं कुरु, मुनिः प्राह—साधुपीडकस्य पुत्रस्यापि शिक्षां दातुं न शक्नोषि?, नीतिमार्गानुसारिणा राज्ञाऽन्यस्यापि कस्यचिदपराधे कृते तु पुत्रो निग्रहणीयः किं पुनर्यः साधुबाधकः? नृपेणोक्तम्-भदन्त! ममापराधं-

दोनों जने खूब जोर २ से चिल्लाने लगे। राजा एवं पुरोहित दोनों ही परिवार जनों के कहने से अपने २ पुत्रों की दुरवस्था जानकर साथ २ आर्यरोहाचार्य के पास आये। आचार्य महाराज को वंदन कर वे दोनों के दोनों उनके समक्ष रोते २ प्रार्थना करने लगे, कि भदन्त! आप हमारे ऊपर प्रसन्न होइये-कृपा कीजिये-हमारे बालकों की रक्षा कीजिये इत्यादि। आर्यरोहाचार्य ने कहा कि राजन्! मैं इस विषय में कुछ नहीं जानता हूं। यह जो महेमानरूप में महामुनि आये हुए हैं उनके पास जाओ और उनसे कहो। राजा आर्यरोह के वचन से पुरोहित को साथ लेकर अपराजित मुनि के पास गया और उनको वंदन कर कहने लगा कि-हे भदन्त! अपने भाई के पुत्र को जीवित करो। मुनि ने कहा कि-हे राजन् राजनीति इस प्रकार की है कि जब अपना पुत्र साधारण जनता का भी अपराध करे तो उसके लिये शिक्षा है तो फिर जो मुनिजनों को पीड़ा पहुंचावे

રાજા અને પુરોહિત બન્ને પોતાના પરિવાર જનોના કહેવાથી પોતાના પુત્રોની દુઃખદ અવસ્થા જાણીને આર્યરોહાચાર્યની પાસે આવ્યા. આચાર્ય મહારાજને વંદના કરીને બન્ને તેમની સમક્ષ રોતાં રોતાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, હે ભદન્ત! અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, કૃપા કરો, અમારાં બાળકોની રક્ષા કરો, વિગેરે. આર્યરોહાચાર્યે કહ્યું, હે રાજન! આ વિષયમાં હું કાંઈ જાણતો નથી. મહેમાનરૂપમાં મહામુનિ પધાર્યા છે તેમની પાસે જાઓ અને તેમને કહો. આર્યરોહનાં વચન સાંભળી રાજા પુરોહિતને સાથે લઈને અપરાજીત મુનિની પાસે ગયા. અને તેમને વંદના કરીને કહેવા લાગ્યા કે, હે ભદન્ત! તમારા ભાઈના પુત્રને જીવતદાન આપો. મુનિએ કહ્યું કે, હે રાજન! રાજનીતિ એવા પ્રકારની છે કે, જ્યારે આપનો પુત્ર સાધારણ જનતાનો પણ અપરાધ કરે તો તેને માટે શિક્ષા છે તો મુનિરાજને

समस्त, बालकौ महाकष्टं प्राप्तौ, अनुकम्पस्व भगवन्। स्वस्थावस्थासम्पन्नौ तौ मुनिदेशनया मव्रज्यां स्वीकृतवन्तौ। तत्र राजपुत्रः शुद्धभावेन चारित्रपालनं कृतवान्, पुरोहितपुत्रस्तु जातिमदं कृत्वा पूर्वपीडास्मरणेन गुरुं प्रति सामर्षो जातः। द्वावपि चारित्रं पालयन्तौ मृत्वाऽन्ते देवलोकं गतौ।

इतश्च कौशाम्बीनगर्यां तापसनामकः कोऽपि धनिक आसीत्। स स्वगृहे मृत्वा लोभावेशेन सूकरो जातः, स स्वभवनादिकं दृष्ट्वा जातिस्मरणं प्राप्तवान्।

उसके लिए राजा को चाहिये कि जरूर ध्यान रखे। अपराजित मुनि की बात सुनकर राजाने समझकर कहा कि महाराज! आजपीछे ऐसा नहीं होगा, आप मेरे इस अपराध को क्षमा करें। तथा राजकुमार और पुरोहित पुत्र ने भी अपराजित मुनि से क्षमा मांगी। फिर उपदेश सुनकर वे दोनों प्रव्रजित हो गये। प्रव्रज्या लेने पर राजपुत्र ने तो शुद्ध भाव से चारित्र का पालन किया परन्तु जो पुरोहित का पुत्र था, वह जाति मद से संयम का आराधन पूरा नहीं करता था और अपने पेट की पीड़ा को याद करता हुवा अपने गुरु अपराजित मुनि पर रुष्ट भाव रखता था। अन्त में ये दोनों ही चारित्र की पालना करते हुए काल धर्म को पाकर देव लोक में देव हुए।

इधर-कौशाम्बी नामकी एक नगरी थी। उसमें तापस नामका एक हिंसक धनिक व्यक्ति रहता था। वह लोभ के वश होकर मरा तो अपने ही घर पर सूअर की योनि में उत्पन्न हुआ। अपने पूर्व के भवना-

---

પિડા પહોંચાડનારાઓ માટે રાજાએ જરૂર ધ્યાન રાખવું જોઈએ. અપરાજીત મુનિની વાત સાંભળીને રાજાએ સમજી જઈને કહ્યું કે, મહારાજ! હવેથી એવું નહીં બને. આપ મારા આ અપરાધને ક્ષમા કરો. રાજકુમાર અને પુરોહિતના પુત્રે પણ અપરાજીત મુનિની ક્ષમા માગી. ત્યાર બાદ ઉપદેશ સાંભળીને તે બન્ને પ્રવજીત બન્યા. પ્રવજ્યા લીધા પછી રાજપુત્રે શુદ્ધ ભાવથી ચારિત્રનું પાલન કર્યું. પરંતુ જે પુરોહિતનો પુત્ર હતો તે જાતીના મદના કારણે સંયમનું આરાધન પૂર્ણ રીતે કરતો ન હતો અને પોતાના પેટની પીડાને યાદ કરતાં કરતાં અપરાજીત મુનિ ઉપર ક્રોધભાવ રાખતો હતો. અંતમાં એ બન્ને ચારિત્રનું પાલન કરતાં કરતાં કાળધર્મને પામીને દેવલોકમાં દેવ થયા.

આ તરફ કોશાંબી નામની એક નગરી હતી. એમાં તાપસ નામનો એક હિંસક ધનવાન માણસ રહેતો હતો. તે લોભવશે કરીને પોતાના જ ઘરમાં સુવર (ભૂંડ) રૂપે જન્મ્યો. પોતાના પૂર્વના મકાન આદિ જોઈને

एकदा तत्पूर्वभवपुत्रास्तं तस्यैव श्राद्धदिने हतवन्तः, ततः स्वगृह एवासौ सर्पो जातः, तस्मिन्नपि भवे तस्य जातिस्मरणं संजातम् । पुनस्त एव पूर्वभवपुत्रास्तं सर्पं गृहान्तर्भ्रमन्तं दृष्ट्वा जघ्नुः । तदनन्तरमसौ स्वपुत्रस्य पुत्रोऽभवत्, पित्रा तस्य 'अशोकदत्त' इति नाम कृतम् । स तत्रापि जन्मनि जातिस्मरणं प्राप्य मूकत्वमङ्गीचकार । पूर्वभवीया पुत्रवधूरिदानीं माता जाता, कथमेनां मातेति ब्रवीमि । पुत्रोऽपि पिताभवत् कथमेनं 'तातः' इति संबोधयामि, इत्येवं मनसि विचार्य स मूकोऽभवत् । मातापितृभ्यां तन्मूकत्वापनयनार्थं बहवः प्रयत्नाः कृतास्तथापि तस्य मूकत्वं नापगतम्, अतो लोकास्तं मूकनाम्नाऽऽह्वयन्ति ।

दिकको देखकर उस सूअर के बच्चे को जातिस्मरण ज्ञान हो गया। एक दिन की बात है कि पुत्रोंने अपने बाप के श्राद्ध के निमित्त उस सूअर को मार डाला। यह मर कर अपने ही घर में सर्प हुआ। इस भव में भी इसे जातिस्मरण ज्ञान हो गया। पुत्रों ने अपने घर में इधर उधर घूमते हुए सर्प को जब देखा तो उसको मार डाला। मर कर यह तृतीय भव में अपने पुत्र का पुत्र हुआ। पिताने इसका नाम अशोकदत्त रक्खा। इस अवस्था में भी इसे जातिस्मरण ज्ञान हो गया, अतः इसने मूकपना अंगीकार कर लिया। जो पूर्वभव में मेरी पुत्रवधू थी वह इस भव में माता हो गई है अतः कैसे तो इसे माता कह कर पुकारूँ तथा जो पुत्र था वह भी अब मेरा बाप बन गया है इसलिये अब इसे पिता कैसे कहूँ, ऐसा मन में विचार कर उसने अपना

આ સૂવરના બચ્ચામાં જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન થયું. એક દિવસની વાત છે. પુત્રોએ પોતાના બાપના શ્રાદ્ધ નિમિત્તે આ સૂવરને મારી નાખ્યું. ત્યાંથી મરીને ફરીથી પોતાના એજ ઘરમાં સર્પ થયો. આ ભવમાં પણ તેને જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન થયું. પુત્રોએ પોતાના ઘરમાં આમ તેમ ઘુમતા સર્પને જ્યારે જોયો ત્યારે તેને મારી નાખ્યો. મરીને ત્રીજાભવમાં પોતાના પુત્રના પુત્ર (પૌત્ર) તરીકે જન્મ્યો. પિતાએ તેનું નામ અશોકદત્ત રાખ્યું. આ અવસ્થામાં પણ તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. આથી તેણે મૌનવ્રત ધારણ કરી લીધું. પહેલા ભવમાં જે મારી પુત્રવધૂ હતી તે આ ભવમાં મારી માતા થઈ છે તો કેવી રીતે હું માતા કહીને બોલાવું. જે મારો પુત્ર હતો તે અત્યારે મારો બાપ થઈ ગયેલ છે તેથી હવે તેને પિતા તરીકે કેમ સંબોધન કરૂં ? એમ મનમાં વિચાર

एकदा चतुर्ज्ञानधराः स्थविराः स्वज्ञानोपयोगेन मूकं विज्ञाय तं प्रतिबोधयितुं तत्र शिष्यपरिवारैः सह समवसृताः, तैश्च मूकगृहे द्वौ श्रमणौ प्रेषितौ तत्रैकेन मूकस्य पुरतः स्थविरशिक्षिता गाथा पठिता।

"तावस! किमिणा? मूअव्वयेण पडिवज्ज जाणिउं धम्मं।
मरिऊण सूअरोरग, जाओ पुत्तस्स पुत्तोत्ति ॥ १ ॥"

मूकभाव (गुंगापन) रखना ही अच्छा समझा। माता पिता ने अपने बच्चे की जब ऐसी स्थिति देखी तो उसकी मूकता दूर करने के लिये उन्होंने अनेक प्रयत्न किये, परन्तु उसकी मूकता दूर नहीं हुई, इसलिये लोगों ने उसका नाम "मूक" रख दिया, और इसी नाम से उसे बुलाने लगे।

एक समय कि बात है कि चार ज्ञान के धारी स्थविर मुनि अपने ज्ञानोपयोगसे उस मूक की परिस्थितिको जानकर उसे प्रतिबोधित करनेके लिये वहां शिष्यमंडलीसहित आये। उन्होंने उस मूकके घर पर दो मुनियों को भेजा। उनमेंसे एक मुनिने उस मूक के आगे स्थविरशिक्षा से युक्त एक गाथा पढ़ी। वह गाथा इस प्रकार है—

तावस! किमिणा? मूअव्वयेण पडिवज्ज जाणिउं धम्मं।
मरिऊण सूअरोरग, जाओ पुत्तस्स पुत्तो त्ति ॥ १ ॥

કરીને તે બાળકે મૂંગાપણું રાખવાનું યોગ્ય માન્યું. માતા પિતાએ જ્યારે બાળકની આ સ્થિતિ જોઈ ત્યારે તેનું મૂંગાપણું દૂર કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તેનું મૂંગાપણું દૂર ન થયું. આથી લોકોએ તેનું નામ "મૂંગો" રાખ્યું. અને એજ નામથી તેને બોલાવવા લાગ્યા.

એક વખત ચાર જ્ઞાનના ધારી સ્થવિરે પોતાના જ્ઞાનના ઉપયોગથી આ મૂંગાની પરિસ્થિતિ જાણીને તેને પ્રતિબોધિત કરવા માટે શિષ્ય મંડળી સાથે ત્યાં પધાર્યા. તેઓએ આ મૂંગાના ઘેર બે મુનિઓને મોકલ્યા. આમાંથી એક મુનિએ આ મૂંગાની આગળ સ્થવિરની શીખવેલી એક ગાથા ગાઈ. તે ગાથા આ પ્રકારની છે.

तावस? किमिणा? मूअवयेण, पडिवज्ज जाणिउं धम्मं।
मरिऊण सूअरोरग, जाओ पुत्तस्स पुत्तोत्ति ॥ १ ॥

छाया—"तापस! किमनेन मूकव्रतेन प्रतिपद्यस्व ज्ञात्वा धर्मम्।
मृत्वा सूकर उरगो जातः पुत्रस्य पुत्र इति ॥ १ ॥"

मूकस्तां गाथां श्रुत्वाऽऽश्चर्यं गतस्तौ प्रणम्य पृच्छति – भवद्भिरेतत् कथं ज्ञातम्? तौ ब्रूतः-इहोद्यानेऽस्मद्गुरवः समवसृतास्ते खलु जानन्ति। ततोऽसौ मूकस्ताभ्यां श्रमणाभ्यां सह गत्वा नगरोद्याने स्थविराणां वन्दनं कृत्वा तद्देशनां श्रुत्वा श्रावको भूत्वा मूकत्वं परित्यक्तवान्।

इतश्च कृतजातिमदः पुरोहितपुत्रजीवदेवः कृताञ्जलिः सन् महाविदेहे तीर्थकर-समीपे पृच्छति-भगवन्! किमहं सुलभबोधिस्तदितरो वा? भगवता प्रोक्तम्-त्वं दुर्लभबोधिकोऽसि। देवः पुनरपृच्छत्-इतश्च्युतः सन् कुत्राहमुत्पन्नो भविष्यामि?

इस गाथा को सुनकर मूक को बड़ा भारी आश्चर्य हुआ। उसने उन दोनों को नमस्कार कर पूछा-आपने हमारी सूअर की पर्याय से लेकर यहां तक की समस्त परिस्थिति कैसे जानली? उन्होंने कहा-कि इस नगर के उद्यान में हमारे गुरु महाराज पधारे हुए हैं वे तुम्हारी इस समस्त स्थितिको जानते हैं। मूकने जब यह सुना तो वह उनदोनों मुनियों के साथ उद्यान में आया। उसने सब मुनियों को नमस्कार एवं वंदन किया। पश्चात् उनसे धर्मका उपदेश सुनकर श्रावक हो गया और मूकता का परित्याग कर दिया।

जातिमद करने वाला जो पुरोहितपुत्र का जीव था कि जो मरकर देव की पर्याय से उत्पन्न हुआ था उसने हाथ जोड़ कर महा-विदेह क्षेत्र में तीर्थंकर श्री सीमंधर स्वामी के पास ऐसा प्रश्न किया

આ ગાથા સાંભળીને તે મૂંગાને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તેણે આ બન્ને સ્થવિરોને નમસ્કાર કરીને પૂછયું, "તમોએ મારી સૂવરની સ્થિતિથી માંડીને આજ સુધીની સમસ્ત પરિસ્થિતિ કેમ જાણી?" તેઓએ કહ્યું કે, "આ નગરના બગીચામાં અમારા ગુરુ મહારાજ પધાર્યા છે અને તેઓ તમારી સઘળી બીના જાણે છે." મૂંગાએ જ્યારે આ જાણ્યું ત્યારે તે બન્ને મુનિઓની સાથે બગીચામાં આવ્યો, અને તેણે બધા મુનિઓને નમસ્કાર અને વંદના કરી. ત્યાર પછી તેમની પાસેથી ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળીને તે શ્રાવક બની ગયો અને મૂંગાપણાને છોડી દીધું.

જાતિમદ કરવાવાળા પુરોહિત પુત્રનો જીવ જે મરીને દેવની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયો હતો તેણે હાથ જોડીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તીર્થંકર શ્રીમંધર સ્વામીની સમક્ષ એવો પ્રશ્ન કર્યો કે, "હે ભગવંત! હું સુલભબોધી છું કે દુર્લભબોધી છું?" ભગવાને જવાબમાં કહ્યું કે; તમે દુર્લભબોધી છો. દેવે ફરી પ્રશ્ન

भगवता कथितम्–कौशाम्बीनगर्यां मूकभ्राता भविष्यसि। धर्मप्राप्तिश्च मूकादेव तव भविष्यति। इत्येवं भगवद्वचनं श्रुत्वाऽसौ देवस्तं प्रणम्य कौशाम्बीनगर्यां मूकोपान्तिकमागत्य तस्मै बहुद्रव्यं दत्वा प्रोक्तवान्–स्वर्गात् प्रच्युतस्य मम जन्म त्वन्मातुर्गर्भे भविष्यति, तदा तस्या अकालेऽप्याम्रदोहदो भविष्यति। तदर्थं सर्वर्तुफलवानाम्रवृक्षः कौशाम्ब्याः समीप एव पर्वतस्य निर्जनप्रदेशे मया रोपितः। यदा सा तद्दोहदाकुलाऽऽम्रं याचते तदा तस्याः पुरस्त्वया वाच्यम्। यदि जनिष्यमाणं बालकं मह्यं ददासि, तदाऽऽम्रफलमानीय तुभ्यं ददामि।

कि हे भगवान्! मैं सुलभबोधि हूं कि दुर्लभबोधि हूं? भगवान ने इसके उत्तर में कहा कि तुम दुर्लभबोधि हो। देव ने पुनः प्रश्न किया कि मैं यहां से च्यवकर कहां उत्पन्न होऊँगा? भगवान ने कहा कि कौशाम्बी नगर में मूक के भाई होगे। वहां तुम्हें धर्म की प्राप्ति मूक से ही होगी। इस प्रकार भगवान् की वाणी सुनकर वह देव उन्हें नमन कर के कौशाम्बी नगरी में मूक के पास आया और उसे बहुत सा द्रव्य देकर कहने लगा कि मैं स्वर्ग से च्यवकर तुम्हारी माता की कुक्षि में जन्म धारण करूंगा। उस समय उसे अकाल में आम खाने का दोहला उत्पन्न होगा। उस दोहले की पूर्ति के लिये सर्वऋतुओं में फल देने वाला आम का वृक्ष मैंने पहिले से ही कौशाम्बी नगरी के समीप के पर्वत के निर्जन प्रदेश में आरोपित कर दिया है। जिस समय वह दोहद से आकुलित होकर आम की याचना करे तो तुम उससे ऐसा कहना कि जो बालक उत्पन्न होगा उसे यदि तुम मुझे देना अंगीकार करो तो मैं तुम्हें लाकर आम देता हूं।

કર્યો, હું અહિંથી ચ્યવીને ક્યાં ઉત્પન્ન થઈશ? ભગવાને કહ્યું કે, કૌશાંબી નગરીમાં મૂંગાનો ભાઈ થઈશ. ત્યાં તમને ધર્મની પ્રાપ્તિ મૂંગાથી થશે. આ પ્રકારની ભગવાનની વાણી સાંભળીને તે દેવ નમસ્કાર કરીને કૌશાંબી નગરીમાં તે મૂંગાની પાસે આવ્યા અને તેને ખૂબ દ્રવ્ય દઈને કહેવા લાગ્યા કે હું સ્વર્ગથી ચ્યવીને તમારી માતાની કુંખે જન્મ ધારણ કરીશ. એ વખતે તેને અકાળે કેરી ખાવાનો ભાવ (દોહદ) ઉત્પન્ન થશે. આ દોહદની સફળતા માટે સર્વ ઋતુઓમાં ફળ દેનાર આંબાના વૃક્ષને પહેલેથી જ કૌશાંબી નગરીની પાસે આવેલા પર્વતના નિર્જન પ્રદેશમાં મેં વાવી દીધેલ છે. જ્યારે તે દોહદથી વ્યાકુળ થઈને કેરીની માગણી કરે ત્યારે તારે તેને એ પ્રમાણે કહેવું કે, જે બાળક જન્મે તેને મને સોંપવાનું સ્વીકારો તો હું તમને કેરી લાવી આપું.

एवमुक्ता तत्र माता यदि गर्भस्थपुत्रदानं स्वीकुर्यात् तर्हि तस्यै त्वया मद्दर्शिताऽऽम्रफलं दातव्यम्। जातस्य मम यथा जैनधर्मप्राप्तिर्भवेत् तथा प्रयत्नस्त्वया कर्तव्यः। एवमुक्त्वा स पुरोहितपुत्रजीवदेवो गतः।

अन्यदा कदाचिदसौ देवो देवलोकाच्च्युतस्तस्या गर्भे समुत्पन्नः, तदा तस्या आम्रदोहदः समुत्पन्नः। मूकेन पूर्वोक्तव्यवस्थां कारयित्वाऽऽम्रदोहदः पूरितः। पुत्रो जातः। तस्यार्हद्दत्त इति नाम मातापितृभ्यां कृतम्। तदनन्तरमसौ मूकस्तं बालसोदरं लालयन् साधूनां समीपं तद्वन्दनार्थं नयति, परन्त्वसौ दुर्लभबोधि-

तुम्हारी माता जब तुम्हारे इस कथन को मंजूर कर ले अर्थात्–गर्भस्थ पुत्र का तुम्हें देना स्वीकार कर ले–तो तुम उसके लिये मेरे द्वारा बताये हुए आम के वृक्ष से आम लाकर दे देना। तथा तुम इस प्रकार का प्रयत्न भी करते रहना कि जिस से मुझे जैनधर्म की प्राप्ति हो। इस प्रकार कह कर वह पुरोहित के पुत्र का जीव देव तिरोहित हो गया।

किसी समय अपनी आयु के समाप्त होने पर यह स्वर्गलोक से च्यवकर मूक की माता के गर्भ में अवतरित हो गया। उस की माता को आम खाने का दोहला उत्पन्न हुआ। मूक ने पूर्वोक्त व्यवस्था करवा कर उस के आम के दोहले की पूर्ति की। पुत्र का जन्म हुआ। उसका नाम अर्हद्दत्त रक्खा गया। अर्हद्दत्त को जो कि अपना बालसोदर था मूक ने बडे चाव से लाड़ प्यार से रखा। कभी २ यह उसे साधुओं के समीप भी वंदना कराने के लिये ले जाता था, परन्तु यह तो दुर्लभ-

તમારી માતા જ્યારે તમારી આ માગણીને મંજુર કરે અર્થાત ગર્ભમાં રહેલા પુત્રને તમને સોંપી દેવાનો સ્વીકાર કરે ત્યારે તમારે મેં તમને બતાવેલા આંબાના વૃક્ષ ઉપરથી કેરી લાવીને તેને આપવી. તથા તમારે એવા પ્રકારના પ્રયત્ન કરતા રહેવું કે જેનાથી મને જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે કહીને તે પુરોહિત પુત્રનો જીવ–દેવ અલોપ થઈ ગયો. કેટલાક સમય બાદ પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિ થવાથી તે દેવ સ્વર્ગલોકથી ચ્યવીને મૂંગાની માતાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયા. તેની માતાને કેરી ખાવાનું મન થયું. મૂંગાએ પહેલેથી જ વ્યવસ્થા કરીને તેની કેરી ખાવાની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરી. સમય જતાં પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું અર્હદત્ત નામ રાખવામાં આવ્યું. અર્હદત્ત કે જે પોતાનો નાનો ભાઈ થતો હતો તેને મૂંગાએ ખૂબ લાડ પ્યારથી રાખ્યો. કોઈ કોઈ વાર તે તેને સાધુઓની પાસે વંદના કરવા માટે લઈ જતો હતો. પરંતુ આ તો

त्वेन साधून् दृष्ट्वा रोदिति। एवमाबाल्ये प्रतिबोधितोऽप्यसौ न बोधिं लभते। ततस्तद्भ्राता मूकः प्रव्रजितो भूत्वा संयमं परिपाल्य देवलोकं गतः।

अथ तेन मूकजीवदेवेनासौ दुर्लभबोधिर्बालकः प्रतिबोधार्थं जलोदरव्याधियुक्तः कृतः, स्वयं च वैद्यरूपं कृत्वा तत्समीपमागत्याह–अहं सर्वरोगोपशमनं करोमि। जलोदरी वदति–मम जलोदरव्याधिं प्रशमय। वैद्येनोक्तम्–असाध्योऽयं तव रोगः, तथापि तत्प्रतीकारं करोमि, यदि मदौषधकोत्थलकं स्कन्धे समारोप्य मामनुगच्छसि। जलोदरिणोक्तम्–एवमस्तु। ततो वैद्येन स जलोदरी निर्व्याधिः कृतः।

बोधि था, इसलिये साधुओं को देखते ही रोने लग जाता। इस प्रकार बाल्य अवस्था से प्रतिबोधित करने पर भी यह बोधि को प्राप्त नहीं कर सका। इस के बाद उसके बडे भाई मूकने दीक्षा धारण कर ली और संयम का पालन कर अन्तमें वह देवलोक में जा कर उत्पन्न हो गया।

अपने सहोदर को प्रतिबोधित करने के लिये मूक के जीव देव ने उसके शरीर में जलोदर की व्याधि उत्पन्न कर दी। यह उसने इस लिये की कि देखें यह दुर्लभबोधि कैसे है। तथा स्वयं वैद्य का रूप ले कर उसके पास आ कर कहने लगा कि मैं समस्त रोगों को दूर करने का इलाज करता हूं। उस जलोदरी बालक ने कहा कि ठीक है आप मेरे इस रोग का इलाज करें। वैद्य ने प्रत्युत्तर में कहा कि यद्यपि तुम्हारा यह रोग असाध्य है तौ भी इस शर्त पर प्रयत्न करता हूं कि यदि तुम मेरे इस कोथले को कि जिस में औषधियां भरी हैं अपने कंधे पर

દુર્લભ બોધી હતો એટલે સાધુઓને જોઈને રોવા લાગી જતો આ પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થાથી જ તેને પ્રતિબોધિત કરવા છતાં પણ તે બોધને પ્રાપ્ત કરી શકયા નહીં. આ બાદ તેના મોટાભાઈ મૂંગાએ દીક્ષા ધારણ કરીને, સંયમનું પાલન કરીને, અંતમાં દેવ લોકમાં ઉત્પન્ન થયો. પોતાના સહોદરને પ્રતિબોધિત કરવા માટે મૂંગાના જીવ દેવે તેના શરીરમાં જળોદરની વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરી. તે વ્યાધિ એટલા માટે ઉત્પન્ન કરી કે, જોઉં તો ખરો કે તે દુર્લભ બોધી કેવો છે? પછી પોતે વૈદ્યનું રૂપ લઈને તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, સમસ્ત રોગોને નિવારવાનો ઈલાજ મારી પાસે છે. તે જળોદરવાળા બાળકે કહ્યું કે, આપ મારા આ રોગનો ઈલાજ કરો. વૈદ્યે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે જો કે તમારો આ રોગ અસાધ્ય છે. તો પણ એવી શરત ઉપર પ્રયત્ન કરૂં કે, તમે મારા આ કોથળાને જેમાં ઔષધીઓ ભરી છે તેને તમારા કાંધ ઉપર રાખીને મારી પાછળ

अथ तेन वैद्येनौषधकोत्थलकस्तस्मै वाहनार्थं समर्पितः। स चार्हद्दत्तः कोत्थलकमुत्थाप्य स्कन्धोपरि वहन् वैद्यपृष्ठतश्चलति। तथा स कोत्थलको देवमायया‌ऽतीवभारकारकः संजातः, तेनातिभारेण स श्रान्तोऽपि तमुत्सृज्य गन्तुं न शक्नोति, चिन्तयति च-अहं वचनवद्धोऽस्मि, कथमिमं भारं परित्यजामि, कोत्थलकं वहतो ममैतत्पृष्ठतो गमनेन पुनर्जलोदरव्याधिर्न स्यादतो वज्रसार तुल्यमिव भारं वहन् यदहं खञ्जो भवामि तन्मे योग्यं भवतीत्येवं विचिन्त्य स कोत्थलकं वहन् वैद्यमनुगच्छति।

रख कर मेरे पीछे२ चलो तो। जलोदरी ने कहा इस में कौन सी बड़ी बात है। 'यह मेरा कोथला उठायेगा' ऐसा जानकर वैद्य ने इलाज के द्वारा उसको व्याधिमुक्त कर दिया। वैद्यने अपना औषधि का कोथल उठा कर चलने के लिये दे दिया। अर्हद्दत्त उस कोथले को कन्धे पर रख कर वैद्य के पीछे२ चलने लगा। कोथला देव की माया से ले जाते ले जाते मार्ग में बहुत वजनदार बन गया। उससे वह बहुत थक गया। परन्तु फिर भी उसकी हिम्मत उसे छोड़कर आगे जाने की नहीं हुई। विचारने लगा कि मैं वचन बद्ध हो चुका हूं अतः अब इस भार को कैसे छोड़सकता हूं। तथा यदि कोथले को लाद कर इस वैद्य के पीछे२ जो न चलूं तो फिर जलोदर हो जानेकी आशंका है, अतः जैसे भी बनें वज्र-समान भारी इस कोथले को लेकर ही चलने में श्रेय है, चाहे मेरे शिर के बाल भी क्यों न घिस जायँ। इस प्रकार विचार कर वह कोथले को सिर पर लिए हुए वैद्य के पीछे २ चलता रहा।

પાછળ ચાલો. જળોદર વાળાએ કહ્યું કે, તેમાં કઈ મોટી વાત છે. 'આ મારો કોથળો ઉઠાવશે' એવું જાણી ને વૈદે ઈલાજ દ્વારા તેને વ્યાધિમુક્ત કરી દીધો વૈદે પોતાની ઓષધીનો કોથળો ઉઠાવીને ચાલવા માટે તેને આપ્યો. અર્હદત્ત તે કોથળાને કાંધ ઉપર રાખીને વૈદની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. કોથળો દેવની માયાથી ચાલતાં ચાલતાં માર્ગમાં ઘણો વજનદાર બની ગયો, આથી તે ઘણો જ થાકી ગયો અને આગળ ચાલવાની તેનામાં હિંમત ન રહી છતાં પણ તે વિચારવા લાગ્યો કે હું વચનથી બંધાયેલ છું માટે હવે આ ભારને હું કેવી રીતે છોડી શકું ? અને જો કોથળાને ઉપાડીને હું આ વૈદ્યની પાછળ પાછળ ન ચાલું તો ફરી પાછો જળોદરનો ઉપદ્રવ થઈ જવા સંભવ છે. જેમ બને તેમ વજ્ર સમાન ભારે આ કોથળાને ઉપાડીને ચાલવામાં જ શ્રેય છે. મારા માથાના વાળ ઘસાઈ જાય તો પણ મારે કોથળાને ઉપાડીને ચાલવું જોઇએ. આ પ્રકારનો વિચાર કરી માથા ઉપર કોથળો લઈ તે વૈદની પાછળ પાછળ ચાલતો રહ્યો.

एकदा स मायिको वैद्यस्तं मुनिसंनिधौ नीत्वा वदति यदि त्वं दीक्षां गृह्णासि, तर्हि त्वां मुञ्चामि। स भाराक्रान्तो वदति ग्रहीष्याम्येव दीक्षाम्। ततोऽसौ मायिकवैद्यस्तस्मै दीक्षां प्रदाप्य स्वयं देवलोकं गतः। देवे स्वस्थानं गते स दुर्लभबोधित्वादरतिपरीषहेणाभिभूतः सन् संयमं त्यक्तुं समुद्यतः। ततो देवेनावधिना ज्ञात्वा पुनरपि तथैव जलोदरं कृत्वा वैद्यरूपेणागत्य पुनरसौ प्रतिबोधितः। पुनर्गते च देवे परीषहाभिभूतेन तेन दीक्षात्यागो मनसि धृतः। तदाऽसौ वैद्यरूपी देवस्तृतीयवारं प्रतिबोध्य व्रते स्थिरीकरणार्थमर्हद्दत्तसमीप एव तिष्ठति।

अब वह मायिक वैद्य उस जलोदरी को मुनि के पास ले गया और कहने लगा कि यदि तुम दीक्षा धारण करलो, तो मैं तुम्हें छोड़ दूं। भार से हैरान होकर उसने विचार किया कि-' अच्छा है दीक्षा लेने से इस वजन को उठाने के दुःख से तो बच जाऊँगा'। और बोला दीक्षा ही ले लूंगा। वैद्य उसको संयम दिला कर अपने स्थान देवलोक को चला गया। देव को अपने स्थान पर गया हुआ जानकर वह दीक्षा का परित्याग करने को उद्यत हुवा। देवने पुनः उसे जलोदर रोग से पीडित किया और वैद्य के रूप से आकर प्रतिबोधित किया। फीर भी वह अरतिपरीषह से उद्विग्न होकर संयम छोड़ने की इच्छा करने लगा। फिर भी देव आकर उसको प्रतिबोधित किया, और "यह संयम में स्थिर बना रहे" इस ख्याल से वह देव स्वयं इसके पास रहने लगा।

એ માયાધારી વૈદ્ય એ જળોદરવાળાને મુનિની પાસે લઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે જો તમે દીક્ષા ધારણ કરી ત્યો તો હું તમને છોડી દઉં. ભારથી હેરાન બનેલા તેણે વિચાર કર્યો કે,–'ઠીક છે દીક્ષા લેવાથી આ વજનને ઉઠાવવાના દુઃખથી તો બચી જઈશ' આમ વિચારી તેણે કહ્યું કે ભલે ! હું દીક્ષા લઈશ તે પછી તેને દીક્ષા અપાવી વૈદ્ય પોતાના સ્થાને દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા. દેવને પોતાના સ્થાન ઉપર ગયેલા જાણીને તે દીક્ષાનો પરિત્યાગ કરવા તૈયાર થયો. દેવે ફરીથી તેને જળોદરના રોગથી પીડિત બનાવ્યો અને વૈદ્યના સ્વરૂપથી આવીને પ્રતિબોધિત કર્યો. ફરીથી તે અરતિપરીષહથી ઉદ્વેગ પામીને સંયમ છોડવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. ફરી પાછા દેવે આવીને તેને પ્રતિબોધીત કર્યો અને "આ સંયમમાં સ્થિર બની રહે" એવા ખ્યાલથી તે દેવ પોતે તેની પાસે રહેવા લાગ્યા.

एकदा स देवो मनुष्यवेषेण तृणभारं गृहीत्वा कस्मिंश्चित् प्रज्वलति ग्रामे प्रविशति, तदा संयमारतिं कुर्वन्नर्हद्दत्तमुनिः प्राह–ज्वलति ग्रामे तृणभारं नयन् कथं प्रविशसि? किं मूढोऽसि? देवेनोक्तम्–त्वं तु महामूढोऽसि, यतः सकलकल्याणकारणं संयमं विहाय क्रोधमानमायालोभवह्निप्रज्वलिते सकलानर्थकरे गृहवासे पुनः पुनर्वार्यमाणोऽपि प्रवेष्टुमिच्छसि?। स एतद्वचनं श्रुत्वाऽप्यरतिं सर्वथा न मुञ्चति।

एक दिन की बात है कि वह देव मनुष्य का वेष धारण कर घास का गट्ठा लेकर एक गांव में कि जिसमें आग लगी हुई थी जाने लगा। उस समय अरतिभाव को धारण करने वाले उस अर्हद्दत्त मुनि ने उस से कहा कि तुम कितने मूर्ख हो जो आग से जल रहे इस ग्राम में घास का भारा लेकर जा रहे हो। इस स्थिति में तो कोई मूर्ख भी इस गाँव में घास का भारा लेकर जाने को तैयार नहीं हो सकता है, अतः तुम्हारे जैसे समझदार व्यक्ति को ऐसा काम करना इस समय सर्वथा अनुचित है। अर्हद्दत्त मुनि की इस बात को सुनकर देव ने कहा कि –परोपदेश में पांडित्य प्रदर्शन करने वाले दुनिया में अनेक मनुष्य हैं तुम भी उन्हीं में से एक हो। मैं तो समझता हूं कि मेरी अपेक्षा अधिक मूर्ख तुम हो जो कल्याण के कारणभूत इस ग्रहण किये हुए संयम में अरतिभाव धारण करते हुए क्रोध, मान, माया एवं लोभ–रूपी अग्नि से प्रज्वलित एवं सकल अनर्थों के उत्पादक ऐसे गृहस्थाश्रम में जाने के लिये वार२ मना करने पर भी संयम छोड़ने की इच्छा करते हो।

એક સમય તે દેવે મનુષ્યનો વેશ ધારણ કરીને ઘાસની ગાંસડી લઈ એક ગામમાં કે જ્યાં આગ લાગી હતી ત્યાં જવા લાગ્યા તે સમયે અરતી ભાવના ધારણ કરવાવાળા તે અર્હદત્ત મુનિએ તેમને કહ્યું, કે; તમે કેવા મૂર્ખ છો કે, આગથી બળી રહેલા ગામમાં ઘાસનો ભારો લઈને જાવ છો? આ સ્થિતિમાં તો કોઈ મૂર્ખ પણ તે ગામમાં ઘાસનો ભારો લઈને જવાની તૈયારી ન કરે. માટે તમારા જેવી સમજદાર વ્યક્તિએ એવું કામ કરવું આ સમયે સર્વથા અનુચિત છે. અર્હદત્ત મુનિની આ વાતને સાંભળીને દેવે કહ્યું કે, પારકાને ઉપદેશ આપવામાં પંડિતાઈનું પ્રદર્શન કરવાવાળા દુનિયામાં અનેક મનુષ્યો છે. તેમાંના તમે એક છો. હું તો સમજું છું કે મારી અપેક્ષાએ તમે અધિક મૂર્ખ છો. જે કલ્યાણના કારણભૂત એવા લીધેલા સંયમમાં અરતી ભાવ ધારણ કરીને, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપી અગ્નિથી પ્રજ્વલિત એવા સકળ અનર્થોના ઉત્પાદક એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવા માટે વારંવાર મના કરવા છતાં પણ સંયમ છોડવાની ઈચ્છા કરો છો. આ પ્રમાણે તે દેવના

अन्यदा कदाचित् तेन सह पुरः पुरश्चलन्नसौ देवः पन्थानं विहाय कण्टकाकीर्णेनोत्पथेनाटवीं गच्छति। ततोऽसौ दुर्लभबोधिरर्हद्दत्तः साग्रहं वदति अध्वानं हित्वा कथमुत्पथेन गच्छसि ?। देवेनोक्तम्-त्वमपि विशुद्धं मोक्षमार्गं परित्यज्याऽऽधिव्याधिरूपे कण्टकाकीर्णे संसारमार्गे कस्माद् व्रजसि ? एवमुक्तोऽप्यर्हद्दत्तो बोधिमलब्ध्वा वदति-कस्त्वम्। ततो देवः स्वपूर्वभवसम्बन्धिनं मूकरूपं दर्शयित्वा माह-हे भ्रातः! शृणु, भवता पूर्वजन्मनि देवभवं प्राप्य मह्यं निगदितम्-यदा स्वर्गा-

इस प्रकार उस देव के वचन सुनकर अर्हद्दत्त मुनि अरतिपरीषह को सर्वथा नहीं त्याग सका। देवने और भी उपाय उसे समझाने के लिये किये जैसे-कोई एक दिन जब अर्हद्दत्त बाहर जा रहे थे तब देव भी इनके आगे २ चलने लगा और रास्ता छोड़कर कुरास्ते जाने लगा। वह मार्ग कण्टकाकीर्ण था एवं अटवी की ओर जानेवाला था। उसकी इस प्रकार चाल देखकर अर्हद्दत्त मुनि ने कहा कि-तुम कैसे आदमी हो जो मार्ग का परित्याग कर कुमार्ग से जा रहे हो। तब देव ने भी अर्हद्दत्त से कहा कि तुम भी कैसे आदमी हो जो विशुद्ध मोक्षमार्ग का परित्याग कर आधिव्याधिरूप कंटकों से आकीर्ण संसारमार्ग में जाने को तैयार हो रहे हो। इस प्रकार जब देव ने कहा तो वह अर्हद्दत्त कहने लगा कि-सच तो कहो तुम कौन हो। देवने अर्हद्दत्त की इस प्रकार बात सुनकर अपना पूर्वभवसंबंधी मूक रूप दिखा कर कहा-हे मित्र! सुनो आपने पूर्वभव में देवभव प्राप्त कर मुझ से कहा था कि यदि मैं

વચન સાંભળીને પણ અર્હદત્ત મુનિએ અરતિપરીષહનો ત્યાગ સર્વથા ન કર્યો. હવે બીજા પણ ઉપાય તેને સમજાવવા માટે કર્યા. જેમ કોઈ એક દિવસ અર્હદત્ત બહાર જઈ રહ્યા હતા ત્યારે દેવ પણ તેની આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યા અને રસ્તો છોડીને કુરસ્તે જવા લાગ્યા. તે માર્ગ કાંટાથી ભરેલ હતો. અને ઘોર જંગલ તરફ જતો હતો. તેની આ પ્રકારની ચાલ જોઈને અર્હદત્ત મુનિએ કહ્યું તમે કેવા માણસ છો કે માર્ગનો ત્યાગ કરી કુમાર્ગે જઈ રહ્યા છો. ત્યારે દેવે પણ અર્હદત્તને કહ્યું કે, તમે પણ કેવા આદમી છો કે, વિશુદ્ધ મોક્ષ માર્ગનો પરિત્યાગ કરી આધિ વ્યાધિ રૂપ કાંટાઓથી ભરેલા સંસારમાર્ગમાં જવાને તૈયાર થઈ રહ્યા છો. આ પ્રકારે દેવે કહ્યું એટલે અર્હદત્ત કહેવા લાગ્યા કે, સાચું કહો તમે કોણ છો? દેવે અર્હદત્તની આ વાત સાંભળીને પોતાના પૂર્વભવ સંબંધી મૂંગાનું સ્વરૂપ દેખાડીને કહ્યું કે, હે મિત્ર! સાંભળો. આપે પૂર્વભવમાં દેવ ભવ પ્રાપ્ત કરી મને કહ્યું કે,

स्मच्युतः स्याम् , तदा तव सहोदरभ्राता भविष्यामि, ततस्त्वया सुरालयगतेनाऽप्यहं जैनधर्मं प्रतिबोधनीयः, इति त्वद्वचनं मया स्वीकृतम् , अतस्त्वां प्रतिबोधयितुमहमत्रागतोऽस्मि, तस्माद् धर्मं स्वीकृत्य मुहुर्मुहुररतिं मा सेवस्व, इत्येवं मूकदेववचनं निशम्यार्हद्दत्तोऽब्रवीत्–पूर्वभवेऽहं देव आसमित्यत्र किं प्रमाणम् ? ततो मूकदेवस्तद्विश्वासार्थं देवभवे तेन रोपितमाम्रवृक्षं प्रदर्श्य सर्वं पूर्ववृत्तमवदत् । ततस्तस्य जातिस्मरणमभूत् । तेनाऽस्य चारित्रदृढता जाता । अस्य पूर्वमरतिः, पश्चात्संयमे रतिः समुत्पन्ना । एवमन्यैरपि मुनिभिररतिपरीषहस्तन्निराकरणेन सोढव्यः॥१५॥

देवभव से च्युत हुआ तो तुम्हारा सहोदर होऊंगा, इसलिये तुम देवलोग में देव होते हुए भी मुझे जैनधर्म का प्रतिवोध देना। तुम्हारे इस कथन को उस समय मैंने स्वीकार कर लिया था। इसलिये मेरी प्रतिज्ञा के अनुसार मैं तुम्हें प्रतिवोधित करने के लिये यहां आया हुआ हूं; अतः संयमको अंगीकार कर फिर उस में वार वार अरति का सेवन नहीं करना चाहिये। इस प्रकार मूक देव के वचन सुनकर अर्हद्दत्त ने कहा कि इस में क्या प्रमाण है कि मैं पूर्वभव में देव था। मूकदेव ने अर्हद्दत्तकी बात सुनकर उसके विश्वास के लिये देवभव में आरोपित आम्रवृक्ष को दिखलाकर समस्त पूर्व का वृत्तान्त कह दिया। इस सब को सुनकर उसे जातिस्मरण हो गया। इससे इसके चारित्र में दृढता आगई। इस का सारांश यही है कि देखो अर्हद्दत्त को पहिले चारित्र में अरति थी पश्चात् प्रतिवोधित होने पर उसे चारित्र में रति आ गई इस बात को

જો હું દેવ ભવથી ચ્યુત થઈશ તો તમારો સહોદર બનીશ. આ માટે દેવ લોકમાં રહેવા છતાં પણ તમે મને જૈનધર્મનો પ્રતિબોધ આપતા તમારા એ કથનનો મેં એ સમયે સ્વીકાર કરી લીધો હતો જેથી મારી પ્રતિજ્ઞા અનુસાર હું તમોને પ્રતિબોધિત કરવા માટે અહિં આવ્યો છું. આથી સંયમનો અંગિકાર કરી તેમા વારંવાર અરતિનું સેવન ન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે તે મૂંગા દેવનાં વચન સાંભળીને અર્હદત્તે કહ્યું કે, આમાં કયું પ્રમાણ છે કે, હું પૂર્વભવમાં દેવ હતો. મૂંગા દેવે અર્હદત્તની વાત સાંભળીને તેના વિશ્વાસ માટે દેવ ભવમાં ઉગાડેલું આમ્રવૃક્ષ દેખાડીને અગાઉનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. આ બધું જોઈ જાણીને તેને જાતિસ્મરણ થયું. આનો સારાંશ એ છે કે, અર્હદત્તને પહેલાં ચરિત્રમાં અરતિ હતી. પછી પ્રતિબોધિત થવાથી તેના ચરિત્રમાં રતિ આવી. આ વાતને જાણીને

अरतिसद्भावे स्त्र्यभिलाषः स्यादतः स्त्रीपरीषहजयं प्राह—

मूलम्—संगो एस मणुस्साणं, जाओ लोगंमि इत्थिओ।,
जस्स एया परिण्णाया, सुकडं तस्स सामण्णं ॥१६॥

छाया—संग एप मनुष्याणां, याः लोके स्त्रियः।
यस्य एताः परिज्ञाताः, सुकृतं तस्य श्रामण्यम् ॥ १६ ॥

टीका—'संगो' इत्यादि।

लोके=अस्मिन् संसारे याः स्त्रियः सन्ति, एप मनुष्याणां—पुरुषाणां संगः= संगच्छते=वशीभवति जीवो यस्मात् स संगो=बन्धनम्—यथा मृगाणां बन्धनं वागुरादि, यथा वा मक्षिकाणां श्लेष्मसंगो बन्धनं तथा पुरुषाणां स्त्रियो बन्धनमित्यर्थः। स्त्रियो हि हावभावादिभिः पुरुषाणां विषयासक्तिलक्षणं रागमुत्पादयन्ति, रागो-

जानकर, सब मुनियों को चाहिये कि वे आते हुए अरतिपरीषह को निवारण कर संयम में रति रखें ॥ १५ ॥

अरति के सद्भाव में मुनि को स्त्रीपरीषह उत्पन्न होने का संभव है, इस लिये अब सूत्रकार आठवें स्त्रीपरीषहजय को कहते हैं—

'संगो एस'—इत्यादि

अन्वयार्थ—(लोगंमि—लोके) इस संसार में (जाओ इत्थिओ—याः स्त्रियः) जो स्त्रियां हैं (एस मणुस्साणं संगो—एपः मनुष्याणां संगः) यह मनुष्यों का बन्धन है। जिस प्रकार मृगों का बंधन वागुरा—जाल—आदि; मक्षिका का बंधन श्लेष्म आदि हैं उसी प्रकार स्त्रियां भी पुरुषों का बंधनरूप हैं, क्यों कि ये स्त्रियां हाव, भाव आदि से पुरुषों में विषयासक्तिरूप राग उत्पन्न करती हैं। तद्विषयक राग की उत्पत्ति होने पर

સઘળા મુનિઓએ જાણવું જોઈએ કે, આવેલ અરતિપરીષહને નિવારી સંયમમાં રતિ રાખે. ॥ ૧૫ ॥

અરતિના સદ્‌ભાવમાં મુનિને સ્ત્રી પરીષહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. તેથી સૂત્રકાર આઠમો સ્ત્રી પરીષહ જીતવાનું કહે છે. संगोएस—ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—लोगंमि—लोके આ સંસારમાં जाओ—इत्थिओ—याः स्त्रियः જે સ્ત્રિઓ છે, एस मणुस्साणं संगो—एषः मनुष्याणां संगः તે મનુષ્યોનું બંધન છે. જેમ મૃગોનું બંધન જાળ આદિ માખીઓનું બંધન ગળફા આદિ છે, તે પ્રકાર સ્ત્રિઓ પણ પુરૂષોને બંધનરૂપ છે કેમ કે, સ્ત્રિઓ હાવભાવ આદિથી પુરૂષોમાં વિષયાસક્તિ રૂપ રાગ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વિષયરાગ ઉત્પત્તિ થવાથી પુરૂષ તેને વશીભૂત બની જાય છે.

त्तौ च तद्वशीभूतानां पुरुषाणां नरकनिगोदादिदुर्गतिकसंसारपातः, तस्मात् स्त्रियः पुरुषाणां बन्धनमिति व्यपदेशः।

अतः किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह–' जस्स ' इत्यादि।

यस्य–अत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, येन मुनिनेत्यर्थः, एताः स्त्रियः परिज्ञाताः परि=सर्वथा ज्ञाताः ज्ञ–परिज्ञयाऽस्मिन् भवे परभवे चानन्तदुःखकारणतया विज्ञाताः प्रत्याख्यानपरिज्ञया च परिवर्जिताः, तस्य मुनेः श्रामण्यं=चारित्रम्, अत्र श्रामण्येन सह परिपाल्यपरिपालकभावसम्बन्धे षष्ठी। सुकृतं=सुष्ठु आचरितं भवति, सफलं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरुष उनके वशीभूत हो जाता है। उनके वश में हो जाने से उसका नरक निगोद आदि दुर्गतिरूप संसार में पतन अवश्यंभावी है। इस लिये ये स्त्रियां पुरुषों का बंधन है। इसलिये (जस्स–यस्य) जिस मुनि द्वारा (एया परिण्णाया–एताः परिज्ञाताः) ये सर्वथा ज्ञ–परिज्ञा से इस भव में तथा परभव में अनंत दुःखों के कारणरूप जानकर प्रत्याख्यान-परिज्ञा से परिवर्जित कर दी जाती हैं (तस्स सामण्णं सुकडं–तस्य श्रामण्यं सुकृतम्) उस मुनि का साधुपना सफल है।

भावार्थ—जिस प्रकार मृगादि पशुओं को पकड़ कर रखने के लिये वागुरा (जाल) आदि बन्धन प्रसिद्ध हैं क्यों कि इन द्वारा परतन्त्र किये वे स्वतन्त्र विहार से रहित हो जाते हैं, और अनेक प्रकार की यातनाएँ सहन करते हैं इसी प्रकार पुरुषों का बंधन ये स्त्रियां हैं। इनके वश में पड़ा हुआ प्राणी परतन्त्र होकर अपनी स्वतन्त्रता–चारित्र

તેના વશ થવાથી તેનું નરક નિગોદ આદિ દુર્ગતિ રૂપ સંસારમાં પતન અવશ્યંભાવિ છે માટે સ્ત્રિઓ પુરૂષોનું બંધન છે, આ માટે जस्स–यस्स જે મુનિદ્વારા एयापरिण्णाया–एताः परिज्ञाताः એ સર્વથા જ્ઞ–પરિજ્ઞાથી આ ભવ તથા પરભવમાં અનંત દુઃખોના કારણ રૂપ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી પરિવર્જીત કરી દેવામાં આવે છે. तस्स सामण्णं सुकडं–तस्य श्रामण्यं सुकृतम् એવા મુનિનું સાધુ પણું સફળ છે.

ભાવાર્થ—જે પ્રકાર મૃગ આદિ પશુઓને પકડી રાખવા માટે જાળ આદિ બંધન પ્રસિદ્ધ છે કેમ કે, તેના દ્વારા પરતંત્ર કર્યાથી તે સ્વતંત્ર વિહારથી રહિત બની જાય છે અને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ સહન કરે છે. આ રીતે પુરૂષોનું બંધન સ્ત્રીઓ છે તેના વશમાં પડેલો પ્રાણી પરતંત્ર બનીને

अयं भावः-धर्ममर्यादानुवर्ती मुनिः-स्त्रीणामङ्गप्रत्यङ्गसंस्थानहसितविभ्रमाद्याश्चित्तविक्षेपकारिणीश्चेष्टाः कदाचिदपि न चिन्तयेत् , नापि कामबुद्ध्या मोक्षमार्गकर्दमकल्पासु तासु चक्षुरपि निक्षिपेत् किंत्वात्मानमेव पर्यालोचयेत्। एवं स्त्रीपरीषहजयः स्यादिति ।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

द्वादशतीर्थंकरवासुपूज्यशासने चम्पानगर्यां तद्वंशीयो रूपलावण्यसम्पन्नः, सुजातसर्वाङ्गसुन्दरः, शशिसौम्याकारः, इष्टः, इष्टरूपः, कान्तः, कान्तरूपः, प्रियः,

इस का भाव यह है-धर्म मर्यादा अनुवर्तन करने वाला मुनि चित्त को विक्षिप्त करने वाली स्त्रियों के अंग, प्रत्यंग की आकृति का, तथा उनकी हांसी आदि क्रियाओं का एवं हाव विभाव आदि विलासों का कभी भी विचार तक न करे, और न मोक्षमार्ग में कर्दमस्वरूप इनको विकारदृष्टि से देखे। जहां तक हो मुनिका यही कर्तव्य है कि वह अपनी आत्मा का जिस तरह से कल्याण होता रहे, तथा जिन विचारधाराओं से वह अहर्निश अपने गृहीत पथ पर अग्रगामी बना रहे, इस प्रकार का ही प्रयत्न साधु को करते रहना चाहिये। यही अपनी पर्यालोचना है ॥

दृष्टान्त—बारहवें तीर्थंकर श्री वासुपूज्य स्वामी के शासन काल में चम्पानगरी में इन्हीं का वंशज लावण्यपूर नामका एक राजा रहता था। वह सुजातसर्वाङ्गसुन्दर-अर्थात् आकार से सर्वाङ्ग सुन्दर था,

આનો ભાવાર્થ એ છે કે-ધર્મ મર્યાદાનું અનુવર્તન કરવાવાળા મુનિ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરવાવાળી સ્ત્રિઓના અંગ પ્રત્યંગની આકૃતિનું તથા તેની હાંસી આદિ ક્રિયાઓનું, અને હાવભાવ આદિ વિલાસોનો કદી વિચાર સુદ્ધાં પણ ન કરે. મોક્ષમાર્ગમાં કર્દમસ્વરૂપ એવી આ ભાવનાને વિકાર દૃષ્ટિથી ન જુએ. એનું કર્તવ્ય છે કે, જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થતું રહે અને જે વિચારધારાઓથી તે હરહંમેશ પોતે ગ્રહણ કરેલ માર્ગ ઉપર અગ્રગામી બની રહે. આ પ્રકારનો જ વિચાર પ્રયત્ન સાધુએ કરવો જોઈએ એ જ તેમની પર્યાલોચના છે.

દૃષ્ટાંત—બારમા તીર્થંકર શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામીના શાસનકાળમાં ચંપાનગરીમાં તેમના જ વંશના લાવણ્યપૂર નામના એક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તે સુજાતસર્વાઙ્ગસુંદર અર્થાત્ આકારથી સર્વાંગ સુંદર હતા, તે સકલસમાજના મનોરથ પૂર્ણ કરવાવાળા હોવાથી બધાને ઇષ્ટ હતા, તેમની આકૃતિ મનોહર

प्रियरूपः, मनोज्ञः, मनोज्ञरूपः, सौम्यः, सुभगः, प्रियदर्शनः, सुरूपोः लावण्यपूर-नामको नृप आसीत्। असौ नृपः सुभूमनामकस्य वासुपूज्यतीर्थंकरप्रथमगणधरस्य समीपे धर्मदेशनां श्रुत्वा दीक्षितो जातः।

स चैकदा भिक्षाचर्यां पर्यटन् श्रावकगृहं मत्वा वेश्यागृहं प्रविष्टः, तत्र सा काम-

---

वह सकल समाज का मनोरथ पूर्ण करनेवाला होने से सब को इष्ट था, इसकी आकृति मनोहर होने से इष्टरूप था, तथा वह सबका सहायक होने से कान्त अभिलषणीय था। वह कान्तरूप रूप से भी कान्त कम-कमनीय था। वह सब जनों के उपकार करने में परायण होने से सबके लिये प्रिय था। वह रूप से भी प्रिय होने से प्रियरूप था। सब के हित-कारी होने से वह मनोज्ञ था। इसके देखने वाले के लिये यह चित्ता-कर्षक होने से मनोज्ञ रूप था। दुःखियों का दुःख दूर करने वाला होने से मनोऽम सबके मन में वसने वाला था। सकल जनमन के अनुकूल आकृति वाला होने से मनोऽमरूप था, इसलिये वह सौम्य-भद्र स्वभाव होने से समस्त जन का आह्लादक था। तथा कल्याण मार्ग पर चलने वाला होने से सुभग था। वह प्रियदर्शन था अर्थात् जो व्यक्ति इसे एकवार भी देख लेता तो पुनः उसे देखनेकी लालसा उस के बनी रहती थी। वह सुरूप-लावण्य की राशि से भरपूर था। राजा ने सुभूम नाम के गणधर के पास जो वासुपूज्यतीर्थंकर के प्रथम गणधर थे धर्मदेशना सुनकर दीक्षा धारण करली।

હોવાથી इष्टरूप હતા. તથા તેઓ બધાને સહાયકરવાવાળા હોવાથી कान्त અભિ-લષણીય હતા. તે कान्तरूप રૂપથી પણ કાંત-કમનીય હતા. તેઓ દરેક મનુષ્ય પર ઉપકાર કરવામાં પરાયણ હોવાથી દરેકને प्रिय હતા. તે રૂપથી પણ પ્રિય હોવાથી प्रियरूप હતા. દરેકના હિતચિંતક હોવાથી તે मनोज्ञ હતા. તેમને જોનારને તેઓ ચિત્તાકર્ષક હોવાથી मनोज्ञरूप હતા, દુઃખીઓના દુઃખ દૂર કરવાવાળા હોવાથી मनोऽम અર્થાત્ દરેકના મનમાં વાસ કરવાવાળા હતા. સકલ જનમનની અનુકૂળ આકૃતિવાળા હોવાથી मनोऽमरूप હતા, એ માટે તેઓ सौम्य ભદ્રસ્વભાવ હોવાથી સમસ્તજનના આહ્લાદક હતા. તથા કલ્યાણ માર્ગ પર ચાલવાવાળા હોવાથી सुभग હતા તેઓ પ્રિયદર્શનીય હતા, અર્થાત્ જે કોઈ તેને એકવાર જુએ તો ફરીથી તેને જોવાની લાલસા ઉત્પન્ન થયા કરતી. તે सुरूप-રૂપલાવણ્યથી ભરપૂર હતા. રાજાએ સુભૂમ નામના ગણધરની પાસે કે જે વાસુપૂજ્ય તીર્થંકરના પ્રથમ ગણધર હતા તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને દીક્ષા ધારણ કરી લીધી.

मञ्जरीनाम्नी वेश्या लावण्यपूरमुनेर्मनोहरं वयोरूपलावण्यसंस्थानादिकं विलोक्य मोहिता जाता। अथ सा लावण्यपूरमुनिं प्रणम्य झटिति द्वारदेशमागत्य सर्वाणि निर्गमद्वाराणि पिधाय पुनस्तस्य समीपमागत्य सानुरागं पश्यन्ती सस्मितं वदति-महात्मन्! स्वल्पमेव कालं भवानत्र तिष्ठतु, यावद्भिक्षामानयामि । तद्विनयवचनं निशम्य लावण्यपूरमुनिस्तत्रैवतिष्ठति। सा च गृहाभ्यन्तरगता मुनिसंगमाभिलाषिणी भिक्षोपयोगिवस्तुग्रहणव्याजेन नृत्यन्तीव भवने चलन्ती, बाहुविक्षेपैः

एक समय की बात है कि जब ये भिक्षाचरी के लिये निकले तो वे श्रावक का घर जानकर वेश्या के घर में आहार पानी के लिये पहुंच गये। वहां वेश्या ने जब इन्हें आया हुआ देखा तो वह इन पर इनके सुन्दरातिसुन्दररूप को देखकर मोहित हो गई। वेश्या का नाम काममंजरी था। अब क्या था रूप का निधान जब घर के भीतर स्वयं आ गया है तो उसने विचार किया कि यह वापिस न हो जाय इस ख्याल से उठ कर उसने शीघ्र ही बाहिर निकल ने के जितने भी द्वार थे वे सब द्वार बंद कर दिये। पश्चात् वह उन मुनिराज के पास आई और सानुराग उनकी ओर निहार कर मुस्कराती मुस्कराती कहने लगी कि-हे महात्मन्! आप कुछ देर तक यहां ठहरिये-जब तक मैं भिक्षा लेकर आती हूं। मुनिराज उसके विनीत वचन सुनकर वे वहीं पर ठहरे रहे और वह मुनि के साथ संगम की अभिलाषा से घर के भीतर रही हुई आहार पानी लाने के बहाने से मकान में ऐसी चलने लगी कि जैसे मानो नाचती हो। कामराग के प्रकट

એક સમયની વાત છે કે, જ્યારે તે ભિક્ષાચર્યા માટે બહાર નીકળ્યા ત્યારે શ્રાવકનું ઘર જાણીને એક વેશ્યાના ઘરમાં આહાર પાણી માટે જઈ ચડયા. જ્યારે વેશ્યાએ મુનિને આવેલા જોયા ત્યારે તે તેના રૂપલાવણ્યને જોઈ તેના ઉપર મોહિત બની ગઈ. વેશ્યાનું નામ કામમંજરી હતું. રૂપનું નિધાન જ્યારે ઘરની અંદર આવેલ હતું પછી બાકી રહે શું ? એણે વિચાર કર્યો કે, મુનિ પાછા ન ફરી જાય એ વાતના ખ્યાલથી ઉઠીને તેણે તરત જ બહાર નીકળવાના જેટલા રસ્તા હતા તે બધા બંધ કરી દીધા. પછી તે મુનિરાજની પાસે આવી અને વિવેકપૂર્વક હસતી હસતી સામે આવી અને મુનિરાજની સામે જોઈ કહેવા લાગી કે, હે મહાત્મન્! આપ થોડીવાર રોકાઈ જાવ ત્યાં હું ભિક્ષા લઈને આવું છું. મુનીરાજ તેનાં વિનીત વચન સાંભળીને દરવાજા પાસે ઉભા રહ્યા અને તે વેશ્યા મુનિરાજની સાથે સંગમની અભિલાષાથી ઘરની અંદર ચાલી ગઈ. આહારપાણી લાવવાના બહાને તે મકાનમાં એ રીતે ચાલવા

प्रावरणवसनापगमव्यक्तीकृताङ्गप्रत्यङ्गाच्छादनपरा कामरागं प्रदर्शयति । भोगाभिलापप्रकाशक मदनधनुःकल्पभ्रुकुटिविलाससहकृतशिथिलारुणनयननिपातैर्लावण्यपूरमुनेर्मनो हरन्तीव, रूपयौवनसौन्दर्यसम्पन्नसुकुमाराङ्गलीलाप्रदर्शनपरा कोकिलारावमधुरस्वरेण गायति । तदनु तनुनूतनविविधवर्णचित्रितरुचिरवसनाञ्चलस्फालनं प्रकुर्वती भूषणध्वनिमनोहरैश्चरणप्रचारैर्मुनेः समीपमागत्य सा भृङ्गावलिसमाश्लिष्टकमलायमानलावण्यभरविद्योतितसुपुष्टरागोपगतकपोलपाली समालम्बितालकावलिविभूषितसमुज्जृम्भमाणवदना भुजादिनिजगात्राणि मोटयन्ती स्मरमदोन्मादेनापहृतकृत्याकृत्यविवेकविज्ञाना गद्गदस्वरेण मुनिमभ्यर्थयति काम-

करने के अभिप्राय से अपने अंग एवं प्रत्यङ्ग को साडी के गिर जाने के छल से प्रकट कर फिर उन्हें वार२ ढकने लगी। मानों मुनि के मन को हरती हो इस प्रकार वह उनके ऊपर, भोगाभिलाप सूचक एवं काम के धनुप जैसी भ्रकुटी के विलास के साथ२ कुछ२ झुके हुए अरुण नयनों के विक्षेपों से प्रहार करने लगी। रूप, यौवन, एवं सौन्दर्य से संपन्न अपने सुकुमार अंगोंकी लीला के प्रदर्शन में तत्पर बनी हुई उसने फिर कोकिल के शब्दसमान मीठे स्वर से गाना गाना भी प्रारंभ कर दिया। पश्चात् शरीर पर पहिरे हुए नवीन वहुमूल्य रंग विरंगे वस्त्र के अंचल को हिलाती एवं भूषणों की ध्वनि से मनोहर पैरों को ठुमक ठुमक कर रखती हुई वह मुनि के समीप आकर गद्गद स्वर से कहने लगी। कहते हुए उसे जरा भी संकोच जो नहीं हुआ उसका कारण इसके ऊपर चढा हुआ काम का उन्माद था, इससे कृत्य और अकृत्य का विवेक विलुप्त हो चुका था। भौंरों से युक्त कमल जिस

લાગી કે, જાણે તે નાચતી હોય. કામરાગ પ્રગટ કરવાની ઈચ્છાથી પોતાના દરેક અંગ પ્રત્યંગને સાડીના પડી જવાના બહાનાથી પ્રગટ કરી ફરીથી તે શરીરને વારંવાર ઢાંકવા લાગી જાણે મુનિના મનને હરતી હોય ! આ પ્રકારે તે મુનિ ઉપર, ભોગવિલાસનાં સૂચક એવાં કામના ધનુપ જેવી ભ્રૃકુટિના વિલાસની સાથે સાથે નયનોનાં બાણ ફેંકવા લાગી. રૂપ, યૌવન અને સૌંદર્યથી સંપન્ન પોતાના સુકુમાર અંગોની લીલાના પ્રદર્શનમાં તત્પર બનેલી તે વેશ્યાએ કોકિલકંઠ જેવા મીઠા સ્વરથી ગાયન ગાવાની શરૂઆત કરી. પછી શરીર ઉપર પહેરેલા નવીન રંગબેરંગી વસ્રોના છેડાને હલાવતી તેમજ ઘરેણાઓની ધ્વનીથી મનોહર પગોથી ઠુમક ઠુમક નાચતી તે મુનિની સામે આવીને તે ગદ્દગદ્દ સ્વરે કહેવા લાગી, કહેતી વખતે તેને જરા પણ સંકોચ ન થયો તેનું કારણ તેના ઉપર કામના ઉન્માદની છાયા ફેલાઈ ગઈ હતી. આથી કૃતાકૃત્યના ભાનનો વિવેક તે ચુકી

भोगाय–" महात्मन् ! कामज्वरभरेण संतप्तमिदं मदङ्गमधुना, दयस्व मम ताप शान्त्यै " इत्यादिविविधप्रार्थनावचनैर्विविधकामचेष्टाभिश्च सा मुनिं चारित्राच्चालयितुं प्रवृत्ता । तदा मुनिश्चिन्तयति—

गणिकास्त्रियो हि खलु नाम्नाऽवलाः१, कार्येण सवलाः२, प्रकृतिविषमाः ३, कपटप्रेमगिरिनद्यः ४, अपराधसहस्रगृहाः ५, प्रभवः (उत्पत्तिस्थानं) शोकस्य ६,

---

प्रकार सुन्दर मालूम पड़ता है उसका मुखकमल भी केशपंक्ति से विराजित होने से ठीक ऐसा ही सुन्दर मालूम पड़ता था। मुख की कपोलपाली लावण्य के प्रकर्ष से चमक रही थी। ललाई को लिये हुए थी। काम के आवेश से यह क्षण२ में जंभाई लेती और क्षण२ में आलस्य मोड़ती हुई बोली-महात्मन्! मेरा यह शरीर इस समय कामज्वर से संतप्त हो रहा है। अतः दया करो और इस कमज्वर को शान्त करो। इत्यादि विविध प्रार्थना के वचनों एवं अनेकविध काम की चेष्टाओं से उसने मुनि को उनके पवित्र चारित्र से चलायमान करने के लिये कोशिश की, परन्तु मुनिराज ने उस समय भी यही विचार किया कि—

ये वेश्या स्त्रियां केवल नाम से ही अवला हैं कार्यसे नहीं१। कार्य में तो ये बड़ी भारी सवल हैं२। प्रकृति से ये विषम होती हैं३। कपट प्रेम की ये पहाड़ी नदियां है जो शीघ्र ही शुष्क हो जाती हैं ४। हजारों अपराधों की ये स्थान हैं ५। शोक की उत्पत्ति का ये स्थानभूत हैं ६।

ગઈ હતી. ભમરાથી ગુંજતું કમળ જે રીતે સુંદર દેખાય છે તેવી રીતે એનું મુખ કમળ પણ કેશ પંક્તિથી વિરાજીત હોવાથી એવું જ સુંદર દેખાતું હતું. તેના મોઢા ઉપરની લાલીમા લાવણ્યથી ચમકી રહેલ હતી. કામના આવેશથી એ ક્ષણુ ક્ષણુમાં અટકતી અને આળસ મરડતી બોલી. મહાત્મન્! હું આ સમયે કામજ્વરથી પીડાઈ રહી છું આથી દયા કરી આ કામજ્વરને શાંત કરો. ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રાર્થના વચનોથી તેમજ અનેકવિધ કામચેષ્ટાથી તેણે મુનિને તેના પવિત્ર ચારિત્રથી ચલાયમાન કરવાની કોશિષ કરી. આ સમયે મુનિરાજે એ વિચાર કર્યો કે,—

આ વેશ્યા સ્ત્રીઓ કેવળ નામથી જ અબળા છે, કાર્યથી નહીં ૧. કાર્યમાં તો એ ઘણી ભારે સબળ છે ૨. પ્રકૃતિથી એ વિષમ હોય છે ૩. કપટ પ્રેમની એ પહાડની નદીઓ જેવી છે, જે વહેલી સુકાઈ જાય છે ૪. હજારો અપરાધોનું એ સ્થાન છે ૫. શોકની ઉત્પત્તિને જગાવનાર છે ૬. બળનો વિનાશ કરનાર

विनाशो बलस्य, (बलहारकत्वात्) ७, सूना (वधस्थानं) पुरुषाणाम् ८, नाशो लज्जायाः-(लज्जारहितत्वात्, अस्याः संगे पुरुषस्य लज्जानाशाच्च) ९, मूलमविनयस्य १०, गूढं मायानाम् ११, खनिर्वैरस्य १२, भेदो मर्यादानाम्, (संयममर्यादाया विनाशहेतुत्वात्) १३, आश्रयो रागस्य, (आश्रयः स्थानं) १४, गृहं दुश्चरित्राणाम् १५, स्खलनाः ज्ञानस्य १६, विध्वंसनं ब्रह्मचर्यस्य १७, विघ्नो धर्मस्य १८, अरिः साधूनाम् (मोक्षमार्गसाधकानां चारित्रप्राणविनाशकत्वात्)१९ दूषणं ब्रह्मचारिणाम् २०, कारणं कर्मरजसः २१, अर्गला मोक्षमार्गस्य २२, भवनं दुर्गुणस्य २३, मत्तगजवन्मदनपरवशाः २४, व्याघ्रीवद् दुष्टहृदयाः २५ तृणच्छन्नकूपवद् अप्रकाशान्तःकरणाः २६, कारीपाग्निवदन्तर्दहनशीलाः २७, अन्तर्दुष्टव्र-

बल को विनाश करने वाली हैं ७। पुरुषों के मन की हत्या करने के लिये ये वधस्थान हैं ८। लज्जा की विनाशक हैं ९। अविनय की ये मूल कारण हैं १०। माया का तो यहां खजाना ही भरा रहता है ११। वैर विरोध आदि जितने भी अनर्थ दुनियां में होते हैं उन सब में ये प्रधान रहा करती हैं अतः ये उनकी खान हैं १२। संयममर्यादा का भंग करने वाली हैं १३। राग का ये स्थान हैं १४। दुश्चरित्रों की तो ये पेटी हैं १५। ज्ञान की स्खलना करनेवाली हैं १६। ब्रह्मचर्य की आंखें कैसे फोडी जाती हैं इस बात में ये बड़ी होशियार होती हैं १७। धर्म की विघ्नभूत हे १८। साधुओं के लिये शत्रुसमान हैं १९। ब्रह्मचारियों के लिये दूषणरूप है २०। कर्मरज की कारण २१, एवं मुक्तिमार्ग की ये आर्गला हैं २२। ये दुर्गुणों के भवन हैं २३। मत्तगजराज के समान हैं २४। व्याघ्री के समान दुष्टहृदयवाली हैं २५। तृण से ढके हुए कूप के समान हैं २६। करीपाग्नि के समान अन्तर्दहन-

છે ૭. પુરૂષોના મનની હત્યા કરનાર એ વધસ્થાન છે ૮. લજ્જાનો નાશ કરનાર છે ૯, અવિનયનું એ મૂળ છે ૧૦. માયાનો તો એ ખજાનો છે ૧૧. વૈર વિરોધ આદિ જેટલા અનર્થ દુનિયામાં છે તે સઘળા અનર્થોનું ઉદ્‌ગમ સ્થાન છે ૧૨. આથી તે એ અનર્થોની ખાણ છે, સંયમમર્યાદાનો ભંગ કરનાર છે ૧૩. રાગનું એ સ્થાન છે ૧૪. દુશ્ચરિત્રોની તો એ પેટી છે ૧૫. જ્ઞાનનો નાશ કરનાર છે ૧૬. બ્રહ્મચર્યની આંખ ફોડનારી છે ૧૭. એ મહા ચપળ હોય છે, ધર્મમાં વિઘ્ન કરાવનારી છે. ૧૮. સાધુઓ માટે શત્રુ સમાન છે ૧૯. બ્રહ્મચારિઓ માટે કલંક છે ૨૦. કર્મરજનું કારણ છે ૨૧. મુકિત માર્ગમાં અર્ગલા છે ૨૨. દુર્ગુણોની ખાણ છે ૨૩. મત્ત ગજરાજ સમાન છે ૨૪. વાઘણ જેવી દયા વગરની છે ૨૫. ઘાસથી ઢંકાયેલા કુવા જેવી છે ૨૬. છુપા-

भोगाय-" महात्मन्! कामज्वरभरेण संतप्तमिदं मदङ्गमधुना, दयस्व मम ताव शान्त्यै " इत्यादिविविधप्रार्थनावचनैर्विविधकामचेष्टाभिश्च सा मुनिं चारित्राच्चालयितुं प्रवृत्ता। तदा मुनिश्चिन्तयति—

गणिकास्त्रियो हि खलु नाम्नाऽबलाः१, कार्येण सबलाः२, प्रकृतिविषमाः ३, कपटप्रेमगिरिनद्यः ४, अपराधसहस्रगृहाः ५, प्रभवः (उत्पत्तिस्थानं) शोकस्य ६,

प्रकार सुन्दर मालूम पड़ता है उसका मुखकमल भी केशपंक्ति से विराजित होने से ठीक ऐसा ही सुन्दर मालूम पड़ता था। मुख की कपोलपाली लावण्य के प्रकर्ष से चमक रही थी। ललाई को लिये हुए थी। काम के आवेश से यह क्षण२ में जंभाई लेती और क्षण२ में आलस्य मोड़ती हुई बोली-महात्मन्! मेरा यह शरीर इस समय कामज्वर से संतप्त हो रहा है। अतः दया करो और इस कमज्वर को शान्त करो। इत्यादि विविध प्रार्थना के वचनों एवं अनेकविध काम की चेष्टाओं से उसने मुनि को उनके पवित्र चारित्र से चलायमान करने के लिये कोशिश की, परन्तु मुनिराज ने उस समय भी यही विचार किया कि—

ये वेश्या स्त्रियां केवल नाम से ही अबला हैं कार्यसे नहीं१। कार्य में तो ये बड़ी भारी सबल हैं२। प्रकृति से ये विषम होती हैं३। कपट प्रेम की ये पहाड़ी नदियां हैं जो शीघ्र ही शुष्क हो जाती हैं ४। हजारों अपराधों की ये स्थान हैं ५। शोक की उत्पत्ति का ये स्थानभूत हैं ६।

ગઈ હતી. ભમરાથી ગુંજતું કમળ જે રીતે સુંદર દેખાય છે તેવી રીતે એવું મુખ કમળ પણ કેશ પંક્તિથી વિરાજીત હોવાથી એવું જ સુંદર દેખાતું હતું. તેના મોઢા ઉપરની લાલીમા લાવણ્યથી ચમકી રહેલ હતી. કામના આવેશથી એ ક્ષણ ક્ષણમાં અટકતી અને આળસ મરડતી બોલી. મહાત્મન્! હું આ સમયે કામજ્વરથી પીડાઈ રહી છું આથી દયા કરી આ કામજ્વરને શાંત કરો. ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રાર્થના વચનોથી તેમજ અનેકવિધ કામચેષ્ટાથી તેણે મુનિને તેના પવિત્ર ચારિત્રથી ચલાયમાન કરવાની કોશિષ કરી. આ સમયે મુનિરાજે એ વિચાર કર્યો કે,—

આ વેશ્યા સ્ત્રીઓ કેવળ નામથી જ અબળા છે, કાર્યથી નહીં ૧. કાર્યમાં તો એ ઘણી ભારે સબળ છે ૨. પ્રકૃતિથી એ વિષમ હોય છે ૩. કપટ પ્રેમની એ પહાડની નદીઓ જેવી છે, જે વહેલી સુકાઈ જાય છે ૪. હજારો અપરાધોનું એ સ્થાન છે ૫. શોકની ઉત્પત્તિને જગાવનાર છે ૬. બળનો વિનાશ કરનાર

४७, परदोषप्रकाशिकाः ४८, अरज्जुकाः पाशाः (रज्जुकं विना वन्धनरूपाः) ४९, कृतपापपश्चात्तापवर्जिताः ५०, अकार्यप्रवृत्तिशीलाः ५१, अनामका व्याधयः ५२, अरूपा उपसर्गाः (अनुकूलोपसर्गभूताः) ५३, चित्तविक्षेपकारिकाः ५४, अनभ्रका विद्युतः ५४, समुद्रवेगाः, (केनापि निरोद्धुमशक्यत्वात् ५६। उक्तञ्च—

न तथाऽस्य भवेन्मोहो वन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ।
योषित्संगाद् यथा पुंसो यथा स्त्रीसंगिसंगतः ॥ १ ॥
पदाऽपि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।
स्पृशन् करीव वध्येत करिण्या अङ्गसंगतः ॥ २ ॥

के दोषों को प्रकाशित करने वाली हैं ४८। ये विना दोरी के पाशतुल्य हैं ५९। किये हुए पापों के पश्चात्ताप से वर्जित ५०, एवं अकार्य में प्रवृत्ति करने वाली होती हैं ५१। विना नाम की ये व्याधियां हैं ५२। विना आकृति के उपसर्ग समान हैं ५३। चित्तको विक्षेप करने वाली हैं ५४। विना वादलों की ये विद्युत् हैं ५५। किसी से भी इनका वेग रोका नहीं जा सकता, इसलिये ये समुद्र के वेग जैसी हैं ५६। कहा भी है—

न तथाऽस्य भवेन्मोहो वन्धश्चान्यप्रसंगतः ।
योषित्संगाद् तथा पुंसो, यथा स्त्रीसंगिसंगतः ॥ १ ॥
पदाऽपि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।
स्पृशन् करीव वध्येत, करिण्या अंगसंगतः ॥ २ ॥

अर्थात्–पुरुष को स्त्री के संग से तथा विषयविलासी के संग से जिस प्रकार का मोह और वन्ध होता है उस प्रकार का मोह और

સ્વજનમાં તેમજ મિત્રોમાં છેદ ભેદ કરાવનારી છે ૪૭, બીજાના દોષોને પ્રકાશીત કરવાવાળી છે ૪૮, દોરી વગરના ફાંસલા જેવી છે ૪૯, કરેલા પાપોના પશ્ચાત્તાપથી દૂર રહેનારી છે ૫૦, અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર હોય છે ૫૧, નામ વગરનો એ રોગ છે ૫૨, આકૃતિ વગરનો ઉપસર્ગ છે ૫૩, ચિત્તને વ્યગ્ર બનાવનાર છે ૫૪, વાદળ વગરની વિજળી જેવી છે, કોઈથી તેનો વેગ રોકી શકાતો નથી આ કારણે તે સમુદ્રના વેગ જેવી છે. કહ્યું છે કે—

न तथाऽस्य भवेन्मोहो वन्धश्चान्य प्रसंगतः ।
योषित्संगाद् तथा पुंसो, यथा स्त्री संगिसंगतः ॥ १ ॥
पदाऽपि युवतिं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवी मपि ।
स्पृशन् करीव वध्येत, करिण्या अंग संगतः ॥ २ ॥

પુરૂષને સ્ત્રિના સંગથી તેમજ વિષય વિલાસીના સંગથી જે પ્રકારનો મોહ અને બંધ થાય છે, તે પ્રકારનો મોહ અને બંધ બીજાથી થતો નથી. આ

णवत्कुथितहृदयाः२८, सन्ध्याभ्ररागवन्मुहूर्तरागाः२९, समुद्रवीचिवच्चलस्वभावाः३०, कृष्णसर्पवन्निरनुकम्पाः ३१, सलिलवन्निम्नगामिन्यः ३२, कृपणवदुत्तानहस्ताः ३३, नरकवत् त्रासोत्पादिकाः ३४, दुष्टाश्ववद् दुर्दमाः ३५, बालवत् क्षणरुष्टतुष्टाः ३६, अन्धकारवद् दुष्प्रवेशाः ३७, विषवल्लीवद् अनाश्रयणीयाः ३८, किंपाकफलतुल्यमुखमधुराः ३९, राक्षसीवद् अकालचारिण्यः ४०, दुरुपचाराः४१, अगम्भीराः ४२, अविश्वसनीयाः ४३, अरतिकराः ४४, रूपसौभाग्यमदमत्ताः-(रूपं-सुन्दराकृतिः, सौभाग्यं-स्वकीर्तिश्रवणादिरूपं, मदो-मन्मथजगर्वः, तैर्मत्ताः) ४५, भुजगगतिवत् कुटिलहृदयाः ४६, कुलस्वजनमित्रभेदनकारिकाः

शील हैं २७। भीतर के घाव की तरह कुथित हृदयवाली हैं २८। संध्यारागसमान हैं २९। समुद्र की तरङ्ग के समान चंचल स्वभाव वाली हैं ३०। कृष्णसर्प के समान भयंकर हैं ३१। जल के समान नीचे की ओर जाने वाली हैं ३२। कृपण की तरह उत्तान हाथोंवाली अर्थात् हर समय 'लाव-लाव' करने वाली हैं ३३। नरक के तुल्य कष्ट देनेवाली हैं ३४। दुष्ट घोडे की तरह दुर्दम हैं ३५। बालक के समान क्षण२ में रुष्ट एवं तुष्ट होनेवाली हैं ३६। अन्धकार की तरह दुष्प्रविश्य हैं ३७। विषवल्ली की तरह आश्रय लेने योग्य नहीं हैं ३८। किंपाक फल की तरह आदि में मधुर हैं ३९। राक्षसी की तरह अकाल में चलने वाली हैं ४०। दुरुपचार ४१, अगंभीर ४२, अविश्वसनीय ४३, और अरतिकर हैं ४४। रूप, सौभाग्य तथा मद से सदा उन्मत्त हैं ४५। सर्प की गति के समान कुटिल मनवाली हैं ४६। कुल में, स्वजन में, एवं मित्रों में छेद-भेद करने वाली हैं ४७। दूसरों

ચેલા છાણના અગ્નિ માફક બાળવાવાળી છે ૨૭. અંદરના ઘાના જેવી દુર્ગંધીમાં કુથિત જેવા હૃદયવાળી છે ૨૮. સંધ્યાના રંગ જેવી છે ૨૯. સમુદ્રના તરંગોની માફક ચંચલ સ્વભાવવાળી છે ૩૦. કાળા સર્પ જેવી ભયંકર છે ૩૧. જળની માફક નીચે જનારી છે ૩૨. કૃપણની માફક ઉત્તાન હાથવાળી અર્થાત્ હર સમય લાવ લાવ કરવાવાળી છે ૩૩. નરકના જેવાં દુઃખો દેનારી છે ૩૪. દુષ્ટ ઘોડાના જેવી દુર્દમ છે ૩૫ બાળકની માફક ઘડીમાં રીસાનાર અને ઘડીમાં હસનાર છે ૩૬. અંધકારના જેવી બીહામણી છે ૩૭. વિષવેલના જેવી આશ્રય લેવાય તેવી નથી ૩૮ કિંપાક ફળની માફક શરૂમાં મધુર છે ૩૯. રાક્ષસીની માફક અકાળમાં ચાલવાવાળી છે ૪૦, દુરૂપચાર છે ૪૧, અગંભીર છે ૪૨, અવિશ્વસનીય છે ૪૩, અરતિકર છે ૪૪, રૂપ, સૌભાગ્ય તથા મદથી સદા ઉન્મત્ત છે ૪૫, સર્પની ગતી સમાન કુટિલ મનવાળી છે ૪૬

भगिनि ! इदमब्रह्मचर्यं महापुरुषैरनाचरितं, जन्मजरामरणदायकं कातरपुरुषसेवितं प्रमादबहुलं तपःसंयमविघ्नभूतमधर्मद्वारम्, पङ्कपनकपाशजालतुल्यम्। अस्य खलु अब्रह्मचर्यस्य फलविपाकोनरकनिगोदाद्यनन्तदुखरूपो महादारुणः, पल्योपमसागरोपमकालेनाप्यमुच्यमानाऽशातवेदनारूपः, तस्माद् विरम्यतामस्मात्पापाचरणात्,

फिर अपनी अमृततुल्य वाणी से समझाना प्रारंभ किया । कहा–हे देवानुप्रिये ! तुम क्या करने के लिये उद्यत हो रही हो । तुम्हें क्या मालूम नहीं है कि कुशीलसेवन का मार्ग महापुरुषों से अनाचरित है । इस में ऐसा कोई भी लाभ नहीं है जो आत्मा को हितकारक हो । इस से जन्म जरा एवं मरण व कष्टों को भोगने के सिवाय कुछ नहीं मिलता है । ब्रह्मचर्य में जो कायर हैं वे ही इसमें आनंद मानते हैं । ये विषयभोग प्रमादबहुल एवं तप तथा संयम के पालन में प्रबल अन्तरायस्वरूप हैं । अधर्म के प्रधान मार्ग हैं । यह कुशीलसेवन पंक – कीचड, पनक–काई तथा जाल के समान है । अर्थात् इसमें मनुष्य गड़ जाता है, फिसल जाता है, और बंध जाता है। इस अब्रह्मचर्य सेवन का फल जीवों को नरक निगोद के अनंत दारुण दुःखों के भोगने के रूप में प्राप्त होता है ।

इसके सेवन के फलस्वरूप अशातवेदनाएँ पल्योपम सागरोपम तक भोगनी पडती हैं, इस लिये इस पापाचरण से विरक्त होने में ही

આરંભ કર્યો, અને કહ્યું ! હે દેવાનુપ્રિયે! તું શું કરવા માટે પ્રવૃત્ત બની છે ? તને શું ખબર નથી કે, કુશીલ સેવનનો માર્ગ મહાપુરૂષે આચરવા યોગ્ય નથી. તેમાં કોઈ એવો લાભ નથી જે આત્માને હિતકારક હોય, એનાથી જન્મ, જરા અને મરણનાં દુઃખો ભોગવવા સીવાય બીજું કાંઈ મળતું નથી. બ્રહ્મચર્યમાં જે કાયર હોય છે તેજ આમાં આનંદ માને છે. આ વિષયભોગ પ્રમાદ તપ તથા સંયમના પાલનમાં પ્રબળ અંતરાય સ્વરૂપ છે. અધર્મનો પ્રધાન માર્ગ છે, આ કુશીલ સેવન કિચડ, ખાઈ, તથા જાળ સમાન છે. અર્થાત્– મનુષ્ય તેમાં ગબડી જાય છે, ફસાઈ જાય છે, બંધાઈ જાય છે. આ અબ્રહ્મચર્ય સેવનનું ફળ જીવોને નરક નિગોદના અનંત દારૂણ દુઃખોને ભોગવવાના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આના સેવનના ફળ સ્વરૂપ આશાતવેદનાઓ પલ્યોપમ સાગરોપમ સુધી ભોગવવી પડે છે. માટે આ પાપાચરણથી વિરકત થવામાં જ

तथैव पुरुषसंगः साध्वीनामपि । उक्तञ्च—

घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान् ।
तस्माद् घृतं च वह्निं च, नैकत्र स्थापयेद् बुधः ॥ १ ॥

इत्येवं विचिन्त्यासौ सुधाधारासारया प्रवचनसारया गिरा तां प्रतिबोधयति।

यन्ध दूसरे से नहीं होता है ॥ १ ॥ इसलिये मुनि को चाहिये की वह काष्ट की पुतली को भी पैर से भी स्पर्श न करे, अगर स्पर्श करे तो जिस प्रकार हथनी के अंगस्पर्श से हाथी बन्ध जाता है उसी प्रकार मुनि भी कामराग में बंध जाता है ॥ २ ॥

इसी प्रकार साध्वियों के लिये भी पुरुषों का संग वर्जनीय है। क्यों कि–पुरुष का संग साध्वी के ब्रह्मचर्य के नाश में असाधारण हेतु है। कहा भी है—

" घृतकुम्भसमा नारी, तप्ताङ्गारसमः पुमान् ॥
तस्माद् घृतं च वह्निं च, नैकत्र स्थापयेद् बुधः ॥ १ ॥

अर्थात्—स्त्री घी के भरे हुए घडे के समान है और पुरुष प्रज्वलित अङ्गार के समान है। इसलिये विद्वान् को चाहिये कि घृत और अग्नि को एक जगह नहीं रक्खे।

इस प्रकार उन लावण्यपूर मुनिराज ने विचार किया। विचार करने के पश्चात् काम से अति विह्वल बनी हुई उस वेश्या को उन्हों ने

માટે મુનિઓએ લાકડાની પુતળીનો પગથી પણ સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ. કારણ કે, સ્પર્શ કરવાથી જેમ હાથી હાથણીના અંગસ્પર્શથી બંધાઈ જાય છે, એજ રીતે મુનિ પણ કામ રાગમાં બંધાઈ જાય છે.

કહ્યું છે કે—આ પ્રકારે સાધ્વિઓને માટે પણ પુરૂષોનો સંગ તજવા યોગ્ય છે, કારણ કે પુરૂષનોસંગ સાધ્વિને બ્રહ્મચર્યના નાશમાં અસાધારણ હેતું છે કહ્યું પણ છે—

घृतकुम्भसमा नारी, तप्ताङ्गारसमः पुमान् ।
तस्माद् घृतंच वह्नींच नैकत्र स्थापयेद् बुधः ॥ १ ॥

સ્ત્રિ ઘીના ભરેલા ઘડા સમાન છે અને પુરૂષ પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન છે, માટે વિદ્વાને જાણવું જોઈએ કે ઘી અને અગ્નિને એક સ્થળે ન રાખે.

આ પ્રકારે તે લાવણ્યપૂર મુનિરાજે વિચાર કર્યો વિચાર કરીને પછીથી કામવિહ્વળ બનેલી તે વેશ્યાને પોતાની અમૃતતુલ્ય વાણીથી સમજાવવાનો

टीका—' एग ' इत्यादि ।

लाढः=अयं देशीयः शब्दः, लाढः=प्रासुकैषणीयाहारेणात्मनिर्वाहको मुनिः परीषहान्=क्षुत्पिपासादीन् अभिभूय=विजित्य, ग्रामे=अल्पजननिवासस्थाने, वा=अथवा नगरे=प्राकारवेष्टितेऽपि, वा=अथवा निगमे=वणिग्जनस्थाने, वा=अथवा राजधान्याम्=राजस्थाने, उपलक्षणमेतत् तेन मडम्बादिषु वा, एषु ग्रामादिषु यत्र कुत्रापि स्थाने, एकः=रागद्वेषरहितः, यद्वा-योग्यसहायस्यालाभे एकः=एकाकी, चरेदेव=अप्रतिबद्धविहारेण चर्यां कुर्यादेव ।

मुनि को एक जगह रहते२ अरति आदि प्रसंग प्राप्त हो सकता है इसलिये उसे ग्रामानुग्रामविहाररूप चर्या करनी चाहिये । इस प्रकार चर्याके करने से ही नौवें चर्यापरीषह पर विजय पाई जाती है, इसी बात को इस गाथा द्वारा सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं-' एग एव चरे'-इत्यादि।

अन्वयार्थ-(लाढे-लाढः) 'लाढ' यह देशीय शब्द है। 'प्रासुक एषणीय आहार से अपना निर्वाह करने वाला मुनि ' ऐसा इसका अर्थ है, अतः ऐसा मुनि (परीसहे-परीषहान्) क्षुत्पिपासा आदि परीषहों को (अभिभूय-अभिभूय) जीतकर (गामे वा नगरे वावि निगमे वा राय-हाणिए-ग्रामे वा नगरे वाऽपि निगमे वा राजधान्याम्) थोड़े जनों का जिसमें निवास है ऐसे ग्राम में, अथवा प्राकार से जो वेष्टित है ऐसे नगर में, अथवा व्यापारी जनोंके स्थानभूत ऐसे निगम में, अथवा राजा का जहां रहना हो रहा है ऐसी राजधानी में, उपलक्षण से मडंब आदि

મુનિને એક જગ્યાએ રહેવાથી અરતિ વગેરેના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી તેણે એક ગામથી બીજા ગામ વિહાર રૂપી ચર્યા કરવી જોઈએ આ પ્રકારની ચર્યાને કરવાથી જ નવમા ચર્યાપરીષહ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે આ વાતને સૂત્રકાર આ ગાથા દ્વારા પ્રદર્શિત કરે છે-एग एव चरे-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ-लाढे-लाढः “ લાઢ ” એ દેશીય શબ્દ છે. 'પ્રાસુક એષણીય આહારથી પોતાનો નિર્વાહ કરવાવાળા મુનિ' એવો આનો અર્થ છે, એટલે આવા મુનિ परीसहे-परीषहान् ક્ષુત્પિપાસા આદિ પરીષહોને अभिभूय-अभिभूय જીતીને गामे वा नगरे वावि निगमेवा रायहाणिए-ग्रामे वा नगरे वाऽपि निगमे वा राजधान्याम् થોડા માણસો જેમાં રહેતા હોય તેવા ગામમાં, અથવા કોટથી ઘેરાયેલ હોય તેવા નગરમાં, અથવા વેપારી જનોનો જેમાં વાસ હોય તેવા નિગમમાં, અથવા રાજા જ્યાં રહેતો હોય તેવી રાજધાનીમાં, ઉપલક્ષણથી મડંબ આદિ સ્થાનોમાં આવા

एवं मुनिवचनं श्रुत्वा सा वेश्या हतमनोरथा जाता, तदनन्तरमसौ कोपावेशेन यष्टिमुष्टयादिभिर्मर्मणि गाढप्रहारं कृतवती। तदाऽसौ मुनिर्निर्गमनोपायमनवलोक्य ब्रह्मचर्यं परिरक्षयन् तामुज्ज्वलवेदनां शुभाध्यवसायेन सहमानः क्षपकश्रेणिमारूढोऽन्तर्मुहूर्तेनैव प्राप्तकेवलज्ञानः कालं कृत्वा मोक्षं प्राप्तवान्। एवमन्यैरपि मुनिभिः स्त्रीपरीषहः सोढव्यः ॥ १७ ॥

एकत्र स्थितस्य मुनेररत्यादिप्रसङ्गः स्यात्, अतो ग्रामानुग्रामविहाररूपा चर्या कार्येति चर्याकरणेनैव चर्यापरीषहः सोढव्य इत्याह—

मूलम्—एँग ऍव चॅरे लाँढे, अभिभूय परीसँहे।
गाँमे वाँ नँगरे वाँवि, निँगमे वाँ रायहाँणिए ॥१८॥

छाया—एक एव चरेत् लाढः, अभिभूय परीषहान्।
ग्रामे वा नगरे वाऽपि, निगमे वा राजधान्याम् ॥ १८ ॥

तेरा कल्याण है। इस प्रकार मुनि के वचनों को सुनकर वेश्या बड़ी लज्जित हुई। कोप के आवेश में आकर वह मुनिराज पर घोर उपसर्ग करने लगी। उन मुनि को यष्टि एवं मुष्टि आदि के प्रहारों से मर्म स्थलों में आघात पहुँचाया। मुनि महाराज ने वहां से निकलना चाहा परन्तु निकलने के जितने भी दरवाजे थे वे सब पहिले से ही बंद किये जा चुके थे, अतः वहां से निकलने का जब उन्हें कोई उपाय नहीं सूझा तो अपने ब्रह्मचर्य की रक्षा में शुभाध्यवसाय से जीवन को समर्पित करते हुए उन्हों ने क्षपकश्रेणिपर आरोहण किया और अन्तर्मुहूर्त में केवल ज्ञान की प्राप्ति कर मुक्ति का लाभ कर लिया। इसी प्रकार अन्यमुनिजनों को भी इस स्त्रीपरीषह को जीतना चाहिये ॥ १७ ॥

તારું કલ્યાણ છે. આ પ્રકારનાં મુનિનાં વચનોને સાંભળી વેશ્યા ખૂબ લજવાઈ ગઈ અને કોપના આવેશમાં આવીને તે મુનિરાજને ઘોર ઉપસર્ગ આપવા લાગી. મુનિના મર્મસ્થાનોમાં મુઠીઓથી અને પગની લાતોથી આઘાત પહોંચાડયો. મુનિરાજે ત્યાંથી નીકળવા ચાહ્યું પરંતુ નીકળવાના જેટલા રસ્તા હતા તે પહેલેથી જ બંધ કરી દેવામાં આવ્યા હતા. આથી એ સ્થળેથી નીકળવાનો કોઈ પણ માર્ગ ન સુઝ્યો ત્યારે પોતાના બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે તેમણે શુભ અધ્યવસાયથી જીવનનું સમર્પણ કરીને ક્ષપકશ્રેણી પર આરોહણ કર્યું અને અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી મુક્તિનો લાભ લીધો. આ રીતે અન્ય મુનિજનોએ પણ આ પરીષહને જીતવો જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

टीका—' एग ' इत्यादि ।

लाढः=अयं देशीयः शब्दः, लाढः=प्रासुकैषणीयाहारेणात्मनिर्वाहको मुनिः परीषहान्=क्षुत्पिपासादीन् अभिभूय=विजित्य, ग्रामे=अल्पजननिवासस्थाने, वा= अथवा नगरे=प्राकारवेष्टितेऽपि, वा=अथवा निगमे=वणिग्जनस्थाने, वा=अथवा राजधान्याम्=राजस्थाने, उपलक्षणमेतत् तेन मडम्बादिषु वा, एषु ग्रामादिषु यत्र कुत्रापि स्थाने, एकः=रागद्वेषरहितः, यद्वा-योग्यसहायस्यालाभे एकः=एकाकी, चरेदेव=अप्रतिबद्धविहारेण चर्यां कुर्यादेव ।

मुनि को एक जगह रहते२ अरति आदि प्रसंग प्राप्त हो सकता है इसलिये उसे ग्रामानुग्रामविहाररूप चर्या करनी चाहिये। इस प्रकार चर्याके करने से ही नौवें चर्यापरीषह पर विजय पाई जाती है, इसी बात को इस गाथा द्वारा सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं-' एग एव चरे'-इत्यादि।

अन्वयार्थ-(लाढे-लाढः) 'लाढ' यह देशीय शब्द है। 'प्रासुक एषणीय आहार से अपना निर्वाह करने वाला मुनि ' ऐसा इसका अर्थ है, अतः ऐसा मुनि (परीसहे-परीषहान्) क्षुत्पिपासा आदि परीषहों को (अभिभूय-अभिभूय) जीतकर (गामे वा नगरे वावि निगमे वा राय-हाणिए-ग्रामे वा नगरे वाऽपि निगमे वा राजधान्याम्) थोड़े जनों का जिसमें निवास है ऐसे ग्राम में, अथवा प्राकार से जो वेष्टित है ऐसे नगर में, अथवा व्यापारी जनोंके स्थानभूत ऐसे निगम में, अथवा राजा का जहां रहना हो रहा है ऐसी राजधानी में, उपलक्षण से मडंब आदि

મુનિને એક જગ્યાએ રહેવાથી અરતિ વગેરેના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી તેણે એક ગામથી બીજા ગામ વિહાર રૂપી ચર્યા કરવી જોઈએ આ પ્રકારની ચર્યાને કરવાથી જ નવમા ચર્યાપરીષહ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે આ વાતને સૂત્રકાર આ ગાથા દ્વારા પ્રદર્શિત કરે છે-एग एव चरे-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ-लाढे-लाढः " લાઢ " એ દેશીય શબ્દ છે. 'પ્રાસુક એષણીય આહારથી પોતાનો નિર્વાહ કરવાવાળા મુનિ' એવો આનો અર્થ છે, એટલે આવા મુનિ परीसहे-परीषहान् ક્ષુત્પિપાસા આદિ પરીષહોને अभिभूय-अभिभूय જીતીને गामे वा नगरे वावि निगमेवा रायहाणिए-ग्रामे वा नगरे वाऽपि निगमे वा राजधान्याम् થોડા માણસો જેમાં રહેતા હોય તેવા ગામમાં, અથવા કોટથી ઘેરાયેલ હોય તેવા નગરમાં, અથવા વેપારી જનોનો જેમાં વાસ હોય તેવા નિગમમાં, અથવા રાજા જ્યાં રહેતો હોય તેવી રાજધાનીમાં, ઉપલક્ષણથી મડંબ આદિ સ્થાનોમાં આવા

तथा चाग्रे वक्ष्यति—

न वा लभिज्जा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणओ समं वा ।
एको वि पावाइँ विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥ १ ॥
(उत्त. ३२ अ. ५ गा.)

छाया—न वा लभेत् निपुणं सहायं, गुणाधिकं वा गुणतः समं वा ।
एकोऽपि पापानि विवर्जयन्, विहरेत् कामेषु असजन् ॥

उक्तमन्यत्रापि—

ग्रामाद्यनियतस्थायी, स्थानबन्धविवर्जितः ।
चर्यामेकोऽपि कुर्वीत, विविधाभिग्रहैर्युतः ॥ १ ॥ इति ।

स्थानों में जहां कहां भी वह (एग एव चरे-एकाकी एव चरेत्) राग द्वेष से रहित होकर समुदाय के साथ अथवा योग्य सहाय के अभाव में अप्रतिबंध विहार से अकेला ही विचरें । कहा भी है—

न वा लभिज्जा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणओ समं वा ।
एगो वि पावाइँ विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥
(उत्त० ३२ अ. ५ गा.)

तात्पर्य इसका यह है कि साधु को जब योग्य सहायक (शिष्य आदि) की प्राप्ति न हो तो वह निष्पाप होकर, तथा इच्छाओं को जीतता हुवा अकेला भी विहार करे । अन्यत्र भी यही बात कही है—

ग्रामाद्यनियतस्थायी, स्थानबन्धविवर्जितः ।
चर्यामेकोऽपि कुर्वीत, विविधाभिग्रहैर्युतः ॥ १ ॥

કોઈ પણ સ્થળે તે एग एव चरे-एकाकी एव चरेत् રાગ દ્વેષથી રહિત બની સમુદાયની સાથે અથવા યોગ્ય સહાયના અભાવમાં અપ્રતિબંધ વિહારથી એકલા જ વિચરે કહ્યું છે—

न वा लभिज्जा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणओ समं वा ।
एगो वि पावाइँ विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥ उ. ३२. अ. ५.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે, સાધુને જ્યારે યોગ્ય સહાયક શિષ્ય આદિની પ્રાપ્તિ ન હોય તો તે નિષ્પાપ બનીને ઇચ્છાઓને જીતીને એકલા પણ વિહાર કરે. અન્યત્ર પણ આજ વાત કહેલ છે—

ग्रामाद्यनियतस्थायी, स्थानबन्धविवर्जितः ।
चर्यामेकोऽपि कुर्वीत, विविधाभिग्रहैर्युतः ॥ ॥

अयं भावः—यथाकल्पं ग्रामनगरादावनियतवासं कुर्वता मुनिनाऽऽलस्यपरिवर्जनेन तत्र तत्रानासक्त्या च ग्रामानुग्रामविहरणात्मकचर्याकरणादेव चर्यापरीषहः सोढो भवति। यस्तु परिक्षीणजङ्घाबलस्तेन स्थिरवासे कृते भिक्षाचर्यायां कथंचित् स्वयं प्रवृत्त्याऽपि स परीषहः सोढो भवतीति।

ननु-चर्यापरीषहो न भवत्यागन्तुकः, कथं तर्हि स्वयमुदीरितायाश्चर्यायाः परीषहत्वमिति चेत्, उच्यते-कल्पस्यापि कस्यचित् कष्टकारित्वेन सह्यमानत्वात्

यथाकल्प ग्राम नगर आदि में अनियतवास करने वाला अप्रतिबन्ध विहारी मुनि नाना प्रकार के अभिग्रहों से युक्त होकर अकेला अर्थात्-सम्प्रदाय में रहते हुए भी रागद्वेष रहित विचरे ॥१॥

प्रमाद का परिहार करते हुए ग्रामनगरादि में आसक्ति रहित होकर ग्रामानुग्राम विचरणरूप चर्या के करने से ही यह चर्यापरीषह जीता जाता है। जिसका जंघाबल क्षीण हो चुका है उस साधु को भी स्थिरवास करने पर भिक्षाचर्या में कथंचित् स्वयं प्रवृत्ति से यह परीषह सहन किया जाता है। आये हुए कष्ट का नाम परीषह है। चर्या तो आनेवाली नहीं है यह तो स्वयं उदीरित की जाती है अतः चर्या को परीषहरूप कैसे माना जा सकता है? इसका समाधान इस प्रकार है-यद्यपि चर्या साधु का कल्प है तो भी किसी२ कल्प को कष्टकारी होने से वह सहन करना ही पड़ता है। चर्या भी इसी प्रकार है। अतः भगवानने इसको परीषहरूप फरमाया है। अपने कल्प का प्रमाद से

યથાકલ્પ ગ્રામ નગર આદિમાં અનિયતવાસ કરવાવાળા અપ્રતિબંધ-વિહારી મુનિ વિવિધ પ્રકારના અભિગ્રહોથી યુક્ત બની એકલા, અર્થાત્-સંપ્રદાયમાં રહેવા છતાં પણ રાગદ્વેષ રહિત વિચરે. પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને ગ્રામ નગર આદિમાં આસક્તિ રહિત બનીને ગ્રામાનુગ્રામ વિચરણરૂપ ચર્યા કરવાથી જ આ ચર્યા પરીષહ જીતાય છે. જેનું જંઘાબળ ક્ષીણ બની ગયેલ છે એવા સાધુએ પણ સ્થિરવાસ કરવાથી ભિક્ષાચર્યામાં કહેવામાં આવેલ સ્વયં પ્રવૃત્તિથી આ પરીષહ સહન કરવામાં આવે છે. આવેલા દુઃખોને સહન કરવાં તેનું નામ પરીષહ છે. ચર્યા આવતી નથી પરંતુ સ્વયં ઉભી કરવામાં આવે છે. આથી ચર્યાને પરીષહરૂપ કેમ માનવામાં આવે છે? તેનું સમાધાન આ પ્રકારથી છે—કદાચ ચર્યા સાધુનો કલ્પ છે તો પણ કોઈ કોઈ કલ્પ કષ્ટકારી હોવાથી તે સહન કરવાજ પડે છે. ચર્યાનો પણ આજ પ્રકાર છે. માટે ભગવાને તેને પરીષહરૂપ ફરમાવેલ છે. પોતાના કલ્પનું પ્રમાદથી આચરણ ન કરવું તે પરીષહ

तथा चाग्रे वक्ष्यति—

न वा लभिज्जा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणओ समं वा।
एको वि पावाइँ विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥ १ ॥
(उत्त. ३२ अ. ५ गा.)

छाया—न वा लभेत् निपुणं सहायं, गुणाधिकं वा गुणतः समं वा।
एकोऽपि पापानि विवर्जयन्, विहरेत् कामेषु असजन् ॥

उक्तमन्यत्रापि—

ग्रामाद्यनियतस्थायी, स्थानबन्धविवर्जितः।
चर्यामेकोऽपि कुर्वीत, विविधाभिग्रहैर्युतः ॥ १ ॥ इति।

स्थानों में जहां कहां भी वह (एग एव चरे–एकाकी एव चरेत्) राग द्वेष से रहित होकर समुदाय के साथ अथवा योग्य सहाय के अभाव में अप्रतिबंध विहार से अकेला ही विचरें। कहा भी है—

न वा लभिज्जा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणओ समं वा।
एगो वि पावाइँ विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो॥
(उत्त० ३२ अ. ५ गा.)

तात्पर्य इसका यह है कि साधु को जब योग्य सहायक (शिष्य आदि) की प्राप्ति न हो तो वह निष्पाप होकर, तथा इच्छाओं को जीतता हुवा अकेला भी विहार करे। अन्यत्र भी यही बात कही है—

ग्रामाद्यनियतस्थायी, स्थानबन्धविवर्जितः।
चर्यामेकोऽपि कुर्वीत, विविधाभिग्रहैर्युतः ॥ १ ॥

કોઈ પણ સ્થળે તે एग एव चरे–एकाकी एव चरेत् રાગ દ્વેષથી રહિત બની સમુદાયની સાથે અથવા યોગ્ય સહાયના અભાવમાં અપ્રતિબંધ વિહારથી એકલા જ વિચરે કહ્યું છે—

न वा लभिज्जा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणओ समं वा।
एगो वि पावाइँ विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥ उ. ३२. अ. ५.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે, સાધુને જ્યારે યોગ્ય સહાયક શિષ્ય આદિની પ્રાપ્તિ ન હોય તો તે નિષ્પાપ બનીને ઈચ્છાઓને જીતીને એકલા પણ વિહાર કરે. અન્યત્ર પણ આજ વાત કહેલ છે—

ग्रामाद्यनियतस्थायी, स्थानबन्धविवर्जितः।
चर्यामेकोऽपि कुर्वीत, विविधाभिग्रहैर्युतः ॥ ॥

छाया—असमानश्चरेद् भिक्षुः, नैव कुर्यात् परिग्रहम्।
असंसक्तो गृहस्थैः, अनिकेतः परिव्रजेत् ॥ १९ ॥

टीका—'असमाणो' इत्यादि।

भिक्षुः=मुनिः, असमानः=गृहस्थैरन्यतीर्थिकैश्चासदृशः, तत्राश्रयमूर्छारहितत्वेन गृहस्थैरसदृशः, अनियतविहारादिनाऽन्यतीर्थिकैरसदृश इति भावः । यद्वा-मानसहितः समानः, न तथेत्यसमानः, अभिमानवर्जित इत्यर्थः, यद्वा-'असमाणे' इत्यस्य 'असन्निति' छाया, असन्निव-असन्, यत्र विद्यते तत्राप्यविद्यमान इव, अल्पतरकालस्थायित्वेन तत्र तत्र तत्सत्ताया अनियतत्वात्, तत्र तत्र विद्यमानत्वेऽपि तत्तद्ग्रामोपाश्रयादिषु ममत्वाभिमानाभावाच्च। इममेवार्थं प्रकटयन्नाह-'नेव कुज्जा' इत्यादि। परिग्रहम्=तत्तद्ग्रामोपाश्रयादिषु स्थानेषु द्रव्यभावपरिग्रहं नैव कुर्यात्=न धारयेत्। उक्तञ्च—

"गामे कुले वा नयरे य देसे, ममंति भावं न कहिंचि कुज्जा" ॥ इति ॥

'असमाणे'—इत्यादि।

अन्वयार्थ-(असमाणे-असमानः) गृहस्थरूप आधार की मूर्च्छा से रहित होने के कारण गृहस्थों के समान नहीं, तथा अनियत विहार आदि द्वारा अन्यतीर्थिकों के समान नहीं, अथवा-असमान-मान से वर्जित, या "असमाणे-असन्"-अल्पतर काल तक ग्राम नगरादिमें रहने वाला होने की वजह से वहां नहीं जैसा ऐसा (भिक्खू-भिक्षुः) मुनि (परिग्गहं-नेव कुज्जा-परिग्रहं नैव कुर्यात्) उन२ ग्राम एवं उपाश्रयादिकों में द्रव्य एवं भावरूप परिग्रह से नहीं बंधे-उनमें ममत्व भाव न करे। कहा भी है—

"गामे कुले वा नयरे य देसे, ममंतिभावं न कहिंचि कुज्जा॥"

असमाणे ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—असमाणे-असमानः ગૃહસ્થરૂપ આધારની મુર્છાથી રહિત હોવાને કારણે ગૃહસ્થોના સમાન નહીં, તથા અનિયતવિહાર આદિ દ્વારા અન્ય તીર્થીઓના સમાન નહીં, અથવા-અસમાન-માનથી વર્જીત, યા असमाणे-असन् અલ્પતર કાળ સુધી ગ્રામ નગર આદિમાં રહેવાવાળા હોવાના કારણે ત્યાં નહીં જેવા એવા भिक्खू-भिक्षुः મુનિ परिग्गहं नेवकुज्जा-परिग्रहं नैव कुर्यात् જે જે ગામ અને ઉપાશ્રય આદિમાં દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ પરિગ્રહથી ન બંધાય-તેમાં મમત્વભાવ ન રાખે. કહ્યું છે કે—

"गामे कुले वा नयरे य देसे, ममंति भावं न कहिंचि कुज्जा ॥"

परीषहरूपत्वं भवति, तत्र प्रमादेन स्वकल्पानाचरणमेव परीषहकृतः पराजयः, तस्मात् प्रमादवर्जितेन यथाकल्पचर्याराधनेनैव चर्यापरीषहः सोढो भवतीति ॥१८॥

उक्तमर्थं दृढीकुर्वन्नाह—

मूलम्—असमाणे चरे भिक्खू, नेव कुज्जा परिग्गहं ।
असंसत्तो गिहत्थेहिं, अणिएओ परिव्वए ॥ १९ ॥

आचरण नहीं करना ही परीषहजनित पराजय है। इसलिये प्रमाद वर्जित होकर यथाकल्प चर्या के आराधन से ही चर्यापरीषह सहन किया जाता है। तभी चर्यापरीषहजयी साधु कहलाता है।

भावार्थ—चतुर्मास कल्प को छोडकर मुनि के लिये एकत्र स्थिर रहना जैनशासन की आज्ञा से बाहिर है। कोई खास कारण हो तो मुनि एकत्र वास कर सकता है, अन्यथा नहीं। अतः आत्मकल्याण की भावना से अथवा 'जनता में धर्म का प्रचार होता रहे' इस शुभ अध्यवसाय से मुनि को नगर ग्राम आदि स्थानों में विचरते रहना चाहिये। एक स्थान पर रहने वाले साधु को स्थानजन्य मोह सता देता है, अतः वह चाहे एकाकी रूप में विहार करे चाहे योग्य सहायकों के साथ विहार करे, परन्तु विहार अवश्य करे। विहार में सदा अपने संयम की पूरी दृढता रक्खे। क्षुत्पिपासा आदि परीषह सतावें तो भी उनकी परवाह न करे। इसका नाम चर्यापरीषहजय है ॥ १८ ॥

જનિત પરાજય છે માટે પ્રમાદથી દૂર રહીને યથાકલ્પ ચર્યાના આરાધનાથી જ ચર્યાપરીષહ સહન કરી શકાય છે. એજ ચર્યાપરીષહ જીતેલ સાધુ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ–ચતુર્માસ કલ્પને છોડીને મુનિ માટે એક સ્થળે સ્થિર રહેવું જૈનશાસનની આજ્ઞાથી બહાર છે. કોઈ ખાસ કારણ હોય તો મુનિ એક સ્થળે વાસ કરી શકે છે, તે સીવાય નહીં. આથી આત્મકલ્યાણની ભાવનાથી અથવા 'જનતામાં ધર્મનો પ્રચાર થતો રહે એવા શુભ આશયથી મુનિએ નગર ગ્રામ આદિ સ્થાનોમાં વિચરતા રહેવું જોઈએ. એક સ્થાન ઉપર રહેવાવાળા સાધુને સ્થાનજન્ય મોહ સતાવે છે. આથી ભલે તે એકાકી રૂપમાં વિહાર કરે અગર યોગ્ય સહાયકોની સાથે વિહાર કરે, પરંતુ વિહાર અવશ્ય કરે. વિહારમાં પોતાના સંયમની સદા પૂરી દ્રઢતા રાખે, ક્ષુત્પિપાસા આદિ પરીષહ સતાવે તો પણ તેની પરવા ન કરે. આનું નામ ચર્યાપરીષહનો વિજય છે. ॥

छाया—असमानश्चरेद् भिक्षुः, नैव कुर्यात् परिग्रहम्।
अससक्तो गृहस्थैः, अनिकेतः परिव्रजेत् ॥ १९ ॥

टीका—'असमाणो' इत्यादि।

भिक्षुः=मुनिः, असमानः=गृहस्थैरन्यतीर्थिकैश्चासदृशः, तत्राश्रयमूर्छारहितत्वेन गृहस्थैरसदृशः, अनियतविहारादिनाऽन्यतीर्थिकैरसदृश इति भावः। यद्वा-मानसहितः समानः, न तथेत्यसमानः, अभिमानवर्जित इत्यर्थः, यद्वा-'असमाणे' इत्यस्य 'असन्निति' छाया, असन्निव-असन्, यत्र विद्यते तत्राप्यविद्यमान इव, अल्पतरकालस्थायित्वेन तत्र तत्र तत्सत्ताया अनियतत्वात्, तत्र तत्र विद्यमानत्वेऽपि तत्तद्ग्रामोपाश्रयादिषु ममत्वाभिमानाभावाच्च। इममेवार्थं प्रकटयन्नाह–'नेव कुज्जा' इत्यादि। परिग्रहम्=तत्तद्ग्रामोपाश्रयादिषु स्थानेषु द्रव्यभावपरिग्रहं नैव कुर्यात्=न धारयेत्। उक्तञ्च—

"गामे कुले वा नयरे य देसे, ममंति भावं न कहिंचि कुज्जा" ॥ इति ॥

'असमाणे'–इत्यादि।

अन्वयार्थ–(असमाणे–असमानः) गृहस्थरूप आधार की मूर्च्छा से रहित होने के कारण गृहस्थों के समान नहीं, तथा अनियत विहार आदि द्वारा अन्यतीर्थिकों के समान नहीं, अथवा–असमान–मान से वर्जित, या "असमाणे–असन्"–अल्पतर काल तक ग्राम नगरादिमें रहने वाला होने की वजह से वहां नहीं जैसा ऐसा (भिक्खू–भिक्षुः) मुनि (परिग्गहं–नेव कुज्जा–परिग्रहं नैव कुर्यात्) उनर ग्राम एवं उपाश्रयादिकों में द्रव्य एवं भावरूप परिग्रह से नहीं बंधे–उनमें ममत्व भाव न करे। कहा भी है—

"गामे कुले वा नयरे य देसे, ममंतिभावं न कहिंचि कुज्जा ॥"

असमाणे ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–असमाणे–असमानः ગૃહસ્થરૂપ આધારની મુર્છાથી રહિત હોવાને કારણે ગૃહસ્થોના સમાન નહીં, તથા અનિયતવિહાર આદિ દ્વારા અન્ય તીર્થીઓના સમાન નહીં, અથવા–અસમાન–માનથી વર્જીત, યા असमाणे–असन् અલ્પતર કાળ સુધી ગ્રામ નગર આદિમાં રહેવાવાળા હોવાના કારણે ત્યાં નહીં જેવા એવા भिक्खू–भिक्षुः મુનિ परिग्गहं नेवकुज्जा–परिग्रहं नैव कुर्यात् જે જે ગામ અને ઉપાશ્રય આદિમાં દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ પરિગ્રહથી ન બંધાય–તેમાં મમત્વભાવ ન રાખે. કહ્યું છે કે—

"गामे कुले वा नयरे य देसे, ममंति भावं न कहिंचि कुज्जा ॥"

ममत्वाभावः कथं स्यादित्याह–गृहस्थैः=श्रावकैः, असंसक्तः=रागसंसर्गवर्जित इत्यर्थः, अनिकेतः=गृहवर्जितः नैकत्र प्रतिबद्धस्थितिक इत्यर्थः, परिव्रजेत्=सर्वतो विहरेत् न तु नियतदेशादावेव। अयं भावः–गृहस्थैः सह रागसंसर्गकरणे, एकत्र प्रतिबद्धास्पदत्वे, नियतदेशग्रामनगरादिविहारितायां वा ममत्वबुद्धिः स्यात्। तस्मादालस्यं निरस्य ग्रामनगरकुलादिष्वनियतवसतिर्निर्ममत्वः सन् यथाकल्पमासक्तिरहितश्चर्यामाचरेदिति।

अर्थात्–ग्रामादि में कहीं भी ममत्व नहीं करे। तथा (गिहत्थेहिं असंसत्तो–गृहस्थैः असंसक्तः) गृहस्थों के साथ राग के संसर्ग से वर्जित उनमें मोहरूप परिणाम से रहित होकर वह (अणिएओ–अनिकेतः) स्थानादि की ममतारहित होता हुआ (परिव्वए–परिव्रजेत्) ग्राम नगरादि में विहार करता रहे। इसका भाव यह है कि गृहस्थों से रागात्मक परिणति करने पर साधु को एक ही जगह प्रतिबद्ध होकर रहने का प्रसंग प्राप्त हो सकता है, इस परिस्थिति में नियत देश, ग्राम आदि में ही उसका विहार होगा, अतः उसमें ममत्वबुद्धि का सद्भाव हो जायगा। इसलिये प्रमाद का परित्याग कर ग्राम नगर आदि में अनियतरूप से विचरने वले मुनि में निर्ममत्वभाव रहता है। इसलिये साधु को चाहिये की वह गृहस्थों से असंसक्त होकर यथाकल्प अनियतविहाररूप चर्या करता रहे।

भावार्थ—इस गाथा द्वारा सूत्रकार १८वीं गाथा में कहे हुए ही

અર્થાત્—ગ્રામાદિમાં ક્યાંય પણ મમત્વ ન કરે તથા गिहत्थेहिं असंसत्तो–गृहस्थैः–असंसक्तः ગૃહસ્થની સાથે રાગના સંસર્ગથી રહિત–તેમાં મોહરૂપ પરિણામથી રહિત બનીને તે अणिएओ–अनिकेतः સ્થાનાદિકની મમતા રહિત થઈને, परिव्वए–परिव्रजेत् ગ્રામ નગર આદિમાં વિહાર કરતા રહે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, ગૃહસ્થો સાથે રાગાત્મક પરિણતી કરવાથી સાધુને માટે એક જગ્યાએ પ્રતિબદ્ધ થઈને રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં નિયત ગ્રામનગર આદિમાંજ તે વિચરશે, આથી એનામાં મમત્વની ભાવના ઉત્પન્ન થશે. માટે પ્રમાદનો પરિત્યાગ કરી ગ્રામનગર આદિમાં અનિયત રૂપથી વિચરનાર મુનિમાં નિર્મમત્વભાવ રહે છે. આટલા માટે જ સાધુ માટે તે ગૃહસ્થોથી અસંસક્ત બની યથાકલ્પ અનિયત વિહારસ્વરૂપી ચર્યા કરતા રહે તે જરૂરી છે.

ભાવાર્થ—આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર ૧૮ મી ગાથામાં કહેલ ઇ

अत्र दृष्टान्तः—

कोल्लाकसंनिवेशे बहुश्रुतः शान्तो दान्तः परीषहोपसर्गसहने सुधीरः क्षमादिगुणगम्भीरः कर्मधूलिनिवारणे समीरः, श्रुतचारित्रधर्माराधनपरः क्षीणजङ्घाबलो निःसङ्गनामक आचार्य आसीत्। एकदा तत्र दुर्भिक्षे जातेऽसौ स्वशिष्यं

अर्थ की पुष्टि कर रहे हैं। जब गृहस्थ जनों का सामान्य भी परिचय मनुष्य को उनमें ममत्वबुद्धि से जकड़ देता है तो फिर साधु की आत्मा को वह भाव वहां जकड़ न देगा यह कैसे हो सकता है। इसीलिये साधु को अनियत विहार कहा गया है। इसमें गृहस्थों के संसर्ग से साधु बचा रहता है। संसक्तिभाव उसका उनमें नहीं हो पाता है। सामान्य परिचय में संसक्ति नहीं आती है। अधिक परिचय से यह दोष पैदा होता है। मूर्च्छापरिणति का नाम ही परिग्रह है। यह परिग्रह द्रव्य एवं भाव के भेद से दो प्रकार का होता है। साधु इन दोनों प्रकार के परिग्रहों से रहित होता है। रागादिकभाव भावपरिग्रह, एवं क्षेत्र वस्तु आदि द्रव्य–परिग्रह है। अनियत विहार करने वाले साधुमें यह दोष नहीं हो सकता है। इसीलिये उसको सदा यथाकल्प अनियत विहार करना भगवान ने कहा है।

दृष्टान्त–कोल्लाक नाम के सन्निवेश में बहुश्रुत, शांत, दान्त परीषह एवं उपसर्ग के सहन करने में धीर वीर क्षमादि गुणों से गंभीर, कर्म धूलि के निवारण करने में पवनतुल्य निःसंग नाम के एक आचार्य थे।

કરે છે. જ્યારે ગૃહસ્થ જનો સાથે સામાન્ય પરિચય પણ મનુષ્યને તેની સાથે મમત્વ-બુદ્ધિથી જકડી દે છે તો પછી સાધુના આત્માને તે ભાવ ત્યાં ન જકડે તે કેમ બની શકે. આટલા માટેજ સાધુને અનિયત વિહાર સુચવાયેલ છે. આમાં ગૃહસ્થના વધુ પડતા સંસર્ગથી સાધુ બચી જાય છે, સંસકિતભાવ તેનો તેમાં આવતો નથી, સામાન્ય પરિચયથી સંસકિતભાવ ઉત્પન્ન થતાં નથી. અધિક પરિચયથી આ દોષો પેદાથાય છે. મૂર્ચ્છાપરિણતીનું નામ જ પરિગ્રહ છે. આ પરિગ્રહના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારના ભેદ છે. સાધુ આ બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહોથી પર હોય છે. રાગાદિકભાવ ભાવપરિગ્રહ અને ક્ષેત્ર વસ્તુ આદિ દ્રવ્ય પરિગ્રહ છે. અનિયત વિહાર કરનાર સાધુમાં આ દોષ આવતો નથી આટલા માટે સાધુને સદાય યથાકલ્પ અનિયત વિહાર કરવાનું ભગવાને કહ્યું છે.

દૃષ્ટાંત—કોલ્લાક નામના સન્નિવેશમાં બહુશ્રુત, શાન્ત, દાન્ત, પરીષહ અને ઉપસર્ગ સહન કરવામાં ધીરવીર, ક્ષમાદિ ગુણોથી ગંભીર, કર્મરજનું

विक्रमाचार्यं गच्छसहितं दूरदेशे प्रेषितवात्। स्वयं तु एकेन शिष्येण सह वसन् तत्रैव नगरे नव भागान् कल्पयित्वा यथाकल्पमज्ञातकुले रूक्षशुष्कमन्तप्रान्तमन्नादिकं गृहीत्वा विहरति स्म। जराक्रान्तोऽपि चर्यापरीषहं सोढुकामः कृताभिग्रहत्वात् स्वयंभिक्षार्थमटति स्म। एवं चर्यापरीषहं सहमानस्तमभिग्रहं यावज्जीवं निर्वाह्यालोचितमतिक्रान्तः कालमासे कालं कृत्वा स्वकल्याणं साधितवान्।

श्रुतचारित्ररूप धर्म की आराधना करने में ही इनका जीवन का अधिक से अधिक समय निकलता था। अवस्थाप्राप्त होने से इनका जंघाबल क्षीण हो गया था। एक समय की बात है कि वहां पर भयंकर दुर्भिक्ष पड़ गया। आचार्य ने परिस्थिति का अवलोकन कर अपने विक्रमाचार्य शिष्य को गच्छसहित दूर देश में विहार करा दिया और स्वयं एक शिष्य के साथ उसी नगरी में रहे। वहां नौ भागों की कल्पना कर वे यथाकल्प अज्ञातकुल में रूक्ष, शुष्क, अन्त प्रान्त आहारादिक ग्रहण कर वहां विचरण करते रहे। यद्यपि इनकी वृद्धावस्था थी चलने में पूरी शक्ति नहीं थी तो भी चर्यापरीषह को सहन करने की अभिलाषा से वे विविध अभिग्रह ग्रहण करते और स्वयं भिक्षा के लिये जाते। इस प्रकार चर्यापरीषह को सहन करते२ उन्हों ने अपने अभिग्रहों का अच्छी तरह से निर्वाह किया। अन्त में अपने कर्तव्यों की आलोचना कर उनके प्रति निवृत्त होकर आत्मकल्याण कर लिया।

નિવારણ કરવામાં પવનતુલ્ય એવા, એક નિઃસંગ નામના આચાર્ય હતા. શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મની આરાધના કરવામાં જ તેમના જીવનનો મોટો ભાગ તેઓ ગાળતા હતા. અવસ્થા થવાથી તેમનું જંઘાબળ ક્ષીણ બની ગયું હતું. એક સમયની વાત છે કે, ત્યાં ભયંકર એવો દુકાળ પડયો, આચાર્યે પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી પોતાના વિક્રમાચાર્ય નામના શિષ્યને ગચ્છ સાથે દૂર દેશમાં વિહાર કરાવરાવ્યો અને પોતે એક શિષ્યની સાથે તે નગરમાં રહ્યા. ત્યાં નવ ભાગોની કલ્પના કરી તેઓ યથાકલ્પ અજ્ઞાત કુળમાંથી રૂક્ષ, શુષ્ક અન્તપ્રાન્ત આહાર આદિ ગ્રહણ કરી ત્યાં વિચરતા રહ્યા. જો કે તેમની વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે તેમનામાંચાલવાની પૂરી શકિત ન હતી તો પણ ચર્યાપરીષહને સહન કરવાની અભિલાષાથી તેઓ વિવિધ અભિગ્રહ કરતા અને સ્વયં ભિક્ષા માટે જતા. આ પ્રકારે ચર્યાપરીષહને સહન કરતાં કરતાં પોતાના અભિગ્રહોનો સારી રીતે નિર્વાહ કર્યો. અંત સમય ઉપર પોતાનાં કર્તવ્યોની આલોચના કરી તેનાથી નિવૃત્ત થઈ આત્મકલ્યાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

अत्रान्योऽपि दृष्टान्तः—

उज्जयिन्यां वैश्रवणनामक आचार्यः समवसृतः। स स्वशिष्यपरिवारैः सह चर्यापरीषहं सहमानो ग्रामानुग्रामं विहरन् कदाचिदटव्यां प्रविष्टः। आचार्य इव शिष्या अपि चर्यापरीषहसहिष्णव आसन्। तत्र सर्वैः मुनिभिरकस्माद् मार्गो विस्मृतः। तत्रैव शर्कराप्रभपृथिवीवद् विकीर्णतीक्ष्णकण्टकिते निम्नोन्नतशिलाखण्डदुर्गमे भयङ्करे विपिने गच्छता तेन दिवसो यापितः, रात्रौ च वृक्षाधस्तले निवासः कृतः, एवं शिष्यपरिवारैः सहासौ भ्रमन्नटव्या अन्तं न प्राप,नापि कश्चिद् ग्रामो दृष्टि-

---

द्वितीय दृष्टान्त—

उज्जैनी नगरी में वैश्रवण नाम के आचार्य पधारे। वे अपने शिष्यपरिवार के साथ चर्यापरीषह को सहन करते हुए ग्रामानुग्राम विहार करते२ कदाचित् मार्ग भूल जाने से एक अटवी में जा पहुँचे। इनके समान ही चर्यापरीषह सहन करने में समर्थ इनके शिष्य भी थे। अकस्मात् वे सब के सब ही मार्ग भूल गये। समस्त दिवस उन सबका शर्करा पृथ्वी के समान, इधर उधर फैले हुए तीक्ष्ण कांटों वाले तथा नीचे ऊँचे शिलाखंडों से दुर्गम उस भयंकर अटवी में ही समाप्त हो गया। रात्रि का समय आ गया। दूसरा कोई उपाय नहीं होने से सभी ने वहीं एक वृक्ष के नीचे ठहर कर रात्रि व्यतीत की। प्रातः काल हुआ। सूर्य की किरणें निकली। मार्ग की तलाश करने लगे परन्तु मार्ग का पता नहीं चला। अटवी कितनी बड़ी थी इसका कुछ अन्त ही नहीं ज्ञात हो सका, और न "यहां से ग्राम कितनी दूर है,"

દૃષ્ટાંત બીજું-ઉજ્જૈની નગરીમાં વૈશ્રવણ નામના આચાર્ય પધાર્યા. તેઓ પોતાના શિષ્ય પરિવારની સાથે ચર્યાપરીષહ સહન કરતા કરતા ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા કરતા માર્ગ ભૂલવાથી અચાનક એક જંગલમાં જઈ ચડયા. ચર્યાપરીષહ સહન કરવામાં તેમના સમાનજ સમર્થ તેમના શિષ્યો પણ હતા. જોગાનુજોગ તેઓ બધા માર્ગ ભૂલી ગયા. શર્કરાપ્રભ પૃથ્વીની સમાન, આંહી તાંહી ચોમેર તીક્ષ્ણ કાંટાઓથી પથરાએલી તથા ઉંચી નીચી શિલાઓથી દુર્ગમ એવી ભયાનક અટવી-જંગલમાં આખોએ દિવસ વીતી ગયો. રાત્રીનો સમય આવી પહોંચતાં બીજો કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી સઘળાએ એક ઝાડ નીચે રહીને રાત વિતાવી. સવાર પડયું, સૂર્યનાં કિરણો દેખાયાં, માર્ગની તપાસ કરી પરંતુ બહાર નીકળવાનો માર્ગ ન જડયો. જંગલ મોટું હતું તેના અંતની પણ ખબર પડતી ન હતી અને ગામ આ સ્થળેથી કેટલું દૂર છે તે પણ જાણી શકાતું ન

पथे समायातः। स च तस्मिन्नेव विषमकण्टकितपर्वतीयमार्गे चलन्नपि चर्यापरीषहैः पराजितो नाभूत्। आचार्यो वदति-अस्मिन् वने चलतामस्माकं त्रयो दिवसा अतीताः, क्वचिदाहारो न लब्धो नापि पानीयम्।

एतदभ्यन्तरे केनचिद्देवेन वैक्रियशक्त्या तत्र शोभनो राजमार्गो निर्मितः। तत्र कस्यचिन्नृपस्य चतुरङ्गिणी सेना गच्छति, बहुधः शिबिका नरैर्वाह्यमाना

इस बात का पता ही चल सका। आचार्य महाराज शिष्यमंडली सहित उसी जंगल में घूमते रहे। कभी २ चलते २ विषम एवं कंटकित पर्वत के मार्ग पर पहुँच जाते तो भी इनके चित्त में खेदखिन्नता नहीं आती। 'चर्यापरीषह सहन करना यह साधु की कर्तव्य कोटि में है' इस ख्याल से ये उसको शांति के साथ सहन करते रहे। चलते २ जब ठीक तीन दिन व्यतीत हो चुके तब आचार्य महाराज ने शिष्यों से कहा कि देखो-इस वन में लगातार अपने लोग तीन दिन से चल रहे हैं फिर भी मार्ग नहीं मिल रहा है। आहार पानी का भी ठिकाना नहीं पड़ा, अतः समस्या विकट बन रही है।

आचार्य महाराज जब इस प्रकार अपने शिष्यों से कह रहे थे कि इतने में ही किसी देवने अपनी वैक्रियिक शक्ति के द्वारा उस अटवी में एक सुन्दर राजमार्ग बना दिया, और इस प्रकार का दृश्य दिखलाया कि उस पर होकर किसी राजा की चतुरंगिणी सेना जा रही है।

હતું. આચાર્ય મહારાજ શિષ્ય મંડળી સાથે એ જંગલમાં ખૂબ ભટકયા. ચાલતાં ચાલતાં કોઈ વેળા સ્થળે વિષમ એવા કાંટાળા ટેકરાવાળા રસ્તે ચઢી જતા તો પણ તેમના ચિત્તમાં ખેદ-ખિન્નતા આવતી નહીં. "ચર્યાપરીષહ સહન કરવો એ સાધુની કર્તવ્ય કોટીમાં છે આ ખ્યાલથી તેઓ આવતા પરીષહોને શાન્તી સાથે સહન કરતા રહ્યા. ચાલતાં ચાલતાં જ્યારે ત્રણ ત્રણ દિવસો વીતી ગયા ત્યારે આચાર્યમહારાજે શિષ્યોને કહ્યું કે, જુઓ આ વનમાં આપણે ત્રણ ત્રણ દિવસોથી ભટકીએ છીએ છતાં પણ બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. આહાર પાણીનું પણ ઠેકાણું પડતું નથી એટલે આપણી સમક્ષ વિકટ સમસ્યા ઉભી થઈ છે.

આચાર્યમહારાજ આવું જ્યારે પોતાના શિષ્યોને કહી રહ્યા હતા એ વખતે કોઈ દેવે પોતાની વૈક્રિયીક શકિત દ્વારા તે જંગલમાં એક સુંદર રાજમાર્ગ બનાવી દીધો અને એ પ્રકારનું દૃષ્ય ઉભું કરી દીધું કે તે માર્ગ ઉપરથી જાણે કોઈ રાજાની ચતુરંગિણી સેના જઈ રહી છે તેમાં અનેક પાલખી

आसन्। तत्र सेनापतिः कानने भ्राम्यमाणमाचार्यं ब्रवीति-भगवन्! सन्त्यत्र बहूनि शिबिकादीनि यानानि, यदत्र रोचते भवद्भ्यस्तत्रारुह्य गम्यताम्। आचार्येणोक्तम्-यानेन गमनं नास्माकं कल्पते, इत्युक्त्वा तेन 'सर्वोऽयं देवप्रपञ्च' इति विज्ञातम्। राजसैनिके गते सति स आचार्यः शिष्यान् पृच्छति-किमिदानीं कर्तव्यम्,। शिष्या आहुः-आर्येण यदनुष्ठेयं, तदेवास्माभिरपि कर्तव्यम्, आचार्यः पादपोपगमनार्थं प्रतिज्ञातवान्, तदनु तदीयशिष्या अपि पादपोपगमनार्थं संस्तारकं कृतवन्तः। सर्वैः समाधिभावेन कालं कृत्वाऽऽत्मनः कल्याणं साधितम्। एवमन्यैरपि मुनिभिश्चर्यापरीषहः सोढव्यः ॥ १९ ॥

उस में अनेक पालकियां को वहन करते हुए मनुष्य चले जा रहे हैं। यह सब दृश्य आचार्य महाराज के देखने में आ रहा था। इसी समय एक सेनापति ने अटवी में भ्रमण करते हुए आचार्य महाराज से कहा हे भदन्त! यहां बहुत से पालकियां आदि वाहन हैं आप जिन्हें पसंद करें उनपर चढकर चलें। आचार्यश्रीने सेनापति की बात सुनकर कहा कि-यान पर चढकर चलना यह हमारे कल्प से बाहर है। तथा साथ २ में आचार्यमहाराज ने यह भी जान लिया कि यह सब दैवी माया है। सेनापति के चले जाने पर फिर आचार्य महाराज ने शिष्यों से पूछा कि कहो इस समय क्या करना चाहिये। शिष्यों ने कहा जो आपको करना रुचे वही हमें मंजूर है। शिष्यों की बात सुनकर आचार्य महाराजने पादपोपगमन धारण करने की विचारणा करली। शिष्यों ने भी ऐसा ही किया। सबने वहां समाधिभाव से संपन्न होकर पण्डितमरण किया,

ઉપાડીને મનુષ્યો ચાલી રહ્યા છે આ સઘળું દૃષ્ય આચાર્ય મહારાજના જોવામાં આવી રહ્યું હતું. એવામાં એક સેનાપતિએ જંગલમાં વિચરી રહેલા આચાર્ય મહારાજને કહ્યું, ભદંત! અહિં ઘણી પાલખીઓ વિગેરે વાહન છે, આપ જેને પસંદ કરો તેમાં બેસીને ચાલો. આચાર્યે સેનાપતિની વાત સાંભળીને કહ્યું કે, પાલખીમાં બેસીને વિચરવું તે અમારા કલ્પની બહાર છે. સાથો સાથ આચાર્ય મહારાજે એ પણ જાણી લીધું કે આ સઘળી દૈવી માયા છે. સેનાપતિના ચાલી ગયા પછી આચાર્ય મહારાજે શિષ્યોને પૂછ્યું કે, કહો! આવે વખતે હવે શું કરવું જોઇએ? શિષ્યોએ કહ્યું કે, આપને જે કરવું રુચે તે અમને મંજુર છે. શિષ્યોની વાત સાંભળીને આચાર્ય મહારાજે પાદપોપગમન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી લીધી. શિષ્યો એ પણ એમજ કર્યું. પરિણામે સઘળા ત્યાં સમાધી ભાવથી સંપન્ન બની પંડિત મરણ પામ્યા અને

अथ नैषेधिकीपरीषहजयं माह—

मूलम्—सुसाणे सुन्नगारे वा, रुक्खमूले व एगओ।
अकुक्कुओ निसीएज्जा, न य वित्तासए परं ॥२०॥

छाया—श्मशाने शून्यागारे वा, वृक्षमूले वा एककः।
अकौकुच्यः निषीदेत् न च वित्रासयेत् परम् ॥ २० ॥

टीका—'सुसाणे' इत्यादि।

श्मशाने-शवस्थाने, वा=अथवा, शून्यागारे=निर्जनगृहे, वा=अथवा, वृक्षमूले=वृक्षाधस्तले, मुनिः एककः=द्रव्यतः एकाकी प्रतिमाऽपेक्षया, भावतो-मुनिगणस्थितोऽपि रागद्वेषरहितः, अकौकुच्यः=अशिष्टचेष्टारहितः-विषयचेष्टावर्जितः सन्नित्यर्थः, निषीदेत्=भयरहितं यतनापूर्वकमुपविशेदित्यर्थः। च-पुनः मुनिस्तत्रोपविष्टः सन्, परम्-अन्यं जीवं द्वीन्द्रियादिकं, न वित्रासयेत्=तत्रस्थं जीवं स्थानभ्रष्टादिकं

और आत्मकल्याण की सिद्धि की। इसी तरह समस्त साधुओं को चर्यापरीषह पर विजय पाने में प्रयत्नशील रहना चाहिये ॥१९॥

अब दसवें नैषेधिकीपरीषह को जीतने के लिये सूत्रकार कहते हैं—'सुसाणे'-इत्यादि।

अन्वयार्थ-मुनि को (सुसाणे-श्मशाने) श्मशानमें (वा) अथवा (सुन्नगारे-शून्यागारे) शून्य घर में (वा) या (रुक्खमूले-वृक्षमूले) वृक्ष के नीचे (एगओ-एककः) एकाकी द्रव्य-से प्रतिमा की अपेक्षा अकेले, तथा भाव की अपेक्षा मुनि समुदाय में रहते हुए भी रागद्वेषरहित एवं (अकुकुओ-अकौकुच्यः) अशिष्ट चेष्टा से रहित होते हुए (निसीएज्जा-निषीदेत्) भयशून्य होकर यतनापूर्वक रहे। (य-च) तथा वहां पर

આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ મેળવી. આ પ્રમાણે સર્વ સાધુઓએ ચર્યાપરીષહ ઉપર વિજય મેળવવા પયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. ॥૧૯॥

હવે સૂત્રકાર દશમા નૈષેધિકીપરીષહને જીતવા માટે કહે છે–'सुसाणे' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–મુનિએ सुसाणे-स्मशाने સ્મશાનમાં "वा" અથવા सुन्नगारे-शून्यागारे સૂના એવા ઘરમાં "वा" અથવા रुक्खमूले-वृक्षमूले વૃક્ષની નીચે एगओ-एककः એકાકી દ્રવ્યથી પ્રતિમાની અપેક્ષાએ એકલા તથા ભાવની અપેક્ષાએ મુનિ સમુદાયમાં રહેતાં છતાં પણ રાગદ્વેષ રહિત અને अकुक्कुओ-अकौकुच्यः અશિષ્ટ ચેષ્ટાથી રહિત બનીને निसिएज्जा-निषीदेत् ભય રહિત થઈ યતનાપૂર્વક य-च

न कुर्यादित्यर्थः । इदमत्र-बोध्यम्-आदावस्मिन्नध्ययने 'निसीहियापरीसहे' इति यदुक्तं तस्य च्छाया 'नैषेधिकीपरीषहः' इति । निषेधः=प्राणातिपातादि निवृत्तिः, स प्रयोजनमस्या इति नैषेधिकी । यद्वा निषेधः=पापकर्मणां गमनादिक्रियायाश्च निवृत्तिः, स प्रयोजनमस्या इति नैषेधिकी, निषद्या=उपवेशनस्थानम् कायोत्सर्गभूमिः । स्वाध्यायभूमिश्चेत्यर्थः । सैव च परिषहो नैषेधिकीपरीषहः उपवेशनस्थान परीषहः, तत्र श्मशानादिषु स्थानेषु स्थितेन मुनिना भयंकरोपसर्गसमापतने सति न भेतव्यम्, नापि स्वरविकारादिभिरन्येषां भयमुत्पादनीयमिति ॥ २० ॥

रहे हुए उस मुनि को चाहिये की वह (परं न वित्तासए-परं न वित्रासयेत्) वहां पर पहिले से रहने वाले द्वीन्द्रियादीक जीवों को स्थान-भ्रष्ट न करे, यहां यह समझना चाहिये कि पहिले इस अध्ययन में "निसीहिया परीसहे" ऐसा कहा गया है उसकी संस्कृत छाया नैषेधिकीपरीषहः" ऐसी की गई है। उसका अर्थ इस प्रकार है- "प्राणातिपातादिक क्रियाओं से निवृत्ति करने का जिसका प्रयोजन हो वह नैषेधिकी है, अथवा पापकर्मों की एवं गमनादिक्रिया की निवृत्तिरूप निषेध जिसका प्रयोजन हो वह नैषेधिकी है, अथवा निषद्या उपवेशन स्थान का नाम है, वह या तो कायोत्सर्ग की भूमिस्वरूप होगा या स्वाध्याय की भूमिस्वरूप। उस निषद्यारूप जो परीषह उसका नाम नैषेधिकीपरीषह है। इसका फलितार्थ उपवेशनस्थान सम्बन्धी परीषह नैषेधिकीपरीषह है। श्मशान आदिक स्थानों में रहे हुए मुनि को भयंकर उपसर्ग के

તથા ત્યાં રહેતા એ મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તે परं न वित्तासए-परं न वित्रासयेत् ત્યાં પહેલાથી રહેવાવાળા દ્વિઇન્દ્રિયાદિક જીવોને સ્થાનભ્રષ્ટ ન કરે, અહીં એ સમજવું જોઇએ કે, પહેલાં આ અધ્યયનમાં निसीहिया परीसहे એવું કહેવાયું છે કે જેની સંસ્કૃત છાયા "नैषेधिकी परीषहः" એમ કરવામાં આવેલ છે. એનો અર્થ આ પ્રકારનો છે— "પ્રાણાતિપાતાદિક ક્રિયાઓથી નિવૃત્તિ કરાવવાનું જેનું પ્રયોજન હોય તે નૈષેધિકી છે, અથવા પાપકર્મોની અને ગમનાદિ ક્રિયાઓની નિવૃત્તિરૂપ નિષેધ જેનું પ્રયોજન હોય તે નૈષેધિકી છે, અથવા નિષદ્યા ઉપવેશન સ્થાનનું નામ છે. તે યાતો કાયોત્સર્ગની ભૂમિ સ્વરૂપ હોય યા સ્વાધ્યાયની ભૂમિસ્વરૂપ. એ નિષદ્યારૂપ જે પરીષહ તેનું નામ નૈષેધિકીપરીષહ આનો તો ફલીતાર્થ ઉપવેશન સ્થાન સંબંધી પરીષહ નૈષેધિકીપરીષહ છે, સ્મશાન આદિ સ્થાનોમાં રહેનાર મુનિએ ભયંકર ઉપસર્ગોના આવવા છતાં પણ ભયભીત ન બનવું જોઇએ,

उक्तमर्थं विशदीकुर्वन्नाह—

मूलम्—तत्थे सें चिट्ठमाणेस्स, उवसॅग्गा भिधाॅरए।
संकाभीओ नं गच्छेज्जो, उट्ठित्ता अन्नमासेणं ॥ २१ ॥

छाया—तत्र तस्य तिष्ठतः, उपसर्गा अभिधारयेत्।
शङ्काभीतः न गच्छेत्, उत्थायान्यदासनम् ॥ २१ ॥

टीका—'तत्थ' इत्यादि।

तत्र=श्मशानादौ, तिष्ठतः=उपविष्टस्य तस्य मुनेः उपसर्गाः-देवमनुष्यतिर्यक्कृता उपद्रवाः, यदि भवेयुस्तर्हि स मुनिस्तानुपसर्गान् अभिधारयेत्-' ममाचलचेतसः किमेते करिष्यन्तीति चिन्तयन् सहेत। परन्तु शङ्काभीतः=उपसर्गकृतोपद्रवसंशयादुद्वेगवान् सन्, उत्थाय-ततः स्थानादपसृत्य, अन्यत्=परम्, आसनम्=आस्यते-उपविश्यतेऽस्मिन्नित्यासनं=स्थानम्, न गच्छेत्।

आने पर भी भयभीत नहीं होना चाहिये और न अपने अंगों को विकृत करके दूसरों को भयभीत करना चाहिये ॥ २० ॥

इसी अर्थ को विशद करते हुए सूत्रकार समझाते हैं—
'तत्थ से'-इत्यादि।

अन्वयार्थ—(तत्थ-तत्र) श्मशान आदि स्थान में (चिट्ठमाणस्स से-तिष्ठतस्तस्य) स्थित उस साधुके ऊपर (उवसग्गा-उपसर्गाः) देव, मनुष्य, तिर्यञ्च सम्बन्धी उपसर्ग यदि आवे तो उस मुनि का कर्तव्य है कि वह उन उपसर्गों को (अभिधारए-अभिधारयेत्) "ये उपसर्ग मेरा क्या कर सकते हैं" निश्चलचित्त से ऐसा विचार कर सहन करे। परन्तु (शंकाभीओ-शंकाभीतः) उपसर्गकृत उपद्रव के सन्देह से उद्वेगवान्

અથવા તો પોતાના અંગોને વિકૃત બનાવી બીજાને ભયભીત કરવા ન જોઈએ.॥૨૦॥

આજ અર્થવિશે સૂત્રકાર વિષદરૂપથી સમજાવે છે. 'तत्थ से' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ-(तत्थ-तत्र) સ્મશાન આદિ સ્થાનમાં चिट्ठमाणस्स से-तिष्ठतः तस्य રહેલા એ સાધુની ઉપર उवसग्गा-उपसर्गाः દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ સંબંધી ઉપસર્ગ આવે ત્યારે એ મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તે એ ઉપસર્ગોને अभिधारए-अभिधारयेत् આ ઉપસર્ગ મારૂં શું કરી શકવાના છે "નિશ્ચલ" ચિત્તે એવો વિચાર કરી સહન કરે. પરંતુ. शंकाभीओ-शंकाभीतः ઉપસર્ગકૃત ઉપદ્રવના . સંદેહથી ઉદ્વે

स्वाध्यायकरणार्थं कायोत्सर्गकरणार्थं वा स्त्रीपशुपण्डकविवर्जिते स्थाने निषण्णेन मुनिना अनुकूलप्रतिकूलोपसर्गसंपातेऽनुद्वेगकरणेन निषद्याऽपरनामको नैषेधिकीपरीषहः सोढव्य इति भावः।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

हस्तिनापुरे कुरुदत्तनामा श्रेष्ठिपुत्रः प्रव्रजितो भूत्वैकाकिविहारप्रतिमया ग्रामानुग्रामं विहरन्नयोध्यानगर्या ईषद्दूरप्रदेशे कायोत्सर्गम् कृत्वा स्थितः। तत्र

होकर (उट्ठित्ता-उत्थाय) उठकर (अन्नमासणं-अन्यद् आसनं) दूसरे किसी स्थान पर (न गच्छेज्जा-न गच्छेत्) नहीं जावे।

तात्पर्य इसका यह है कि स्वाध्याय करने के लिये अथवा कायोत्सर्ग करने के लिये स्त्री पशु पंडक से वर्जित स्थान में बैठे हुए मुनि को चाहिये कि वह अनुकूल प्रतिकूल उपसर्ग के आने पर अनुद्विग्न चित्त होकर निषद्यापरीषह कि जिसका दूसरा नाम नैषेधिकीपरीषह है उसको सहन करे। अर्थात्-श्मशान आदि स्थान में बैठने पर उपसर्ग आदि का आना स्वाभाविक है। अतः ऐसी स्थिति में मुनि का कर्तव्य है कि वह तिर्यञ्चादिकृत उन उपसर्गों को अविचलितचित्त होकर सहन करे। भयभीत न होवे, और न एक स्थान से दूसरे स्थान पर अपनी रक्षा के अभिप्राय से जावे।

दृष्टान्त-हस्तिनापुर में कुरुदत्त नाम का एक सेठ का पुत्र रहता था। उसने धर्म का उपदेश सुनकर दीक्षा धारण करली। जब वे श्रुतचा-

उट्ठित्ता-उत्थाय त्यांथी ઉઠીને अन्नमासणं-अन्यत् आसनं બીજા કોઈ સ્થાન ઉપર न गच्छेज्जा-न गच्छेत् ન જાય.

આનો ભાવ એ છે કે, સ્વાધ્યાય કરવા માટે અથવા તો કાયોત્સર્ગ કરવા માટે સ્ત્રી, પશુ, પંડકથી વર્જીત એવા સ્થાનમાં બેઠેલા મુનિએ ગમે તેવા અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ આવવાથી ઉદ્વિગ્ન ચિત્ત ન બનતાં વિષદ્યાપરીષહ કે જેનું બીજું નામ નૈષેધિકીપરીષહ છે એને સહન કરે. અર્થાત્-સ્મશાન આદિ સ્થાનમાં બેસવાથી ઉપસર્ગ વગેરેનું આવવું સ્વાભાવિક છે. આથી એવી સ્થિતિમાં મુનિનું કર્તવ્ય છે કે, તિર્યંચ આદિ દ્વારા થતા એ ઉપસર્ગોને અવિચલીત ચિત્ત બની સહન કરે અને ભયભીત ન થાય. પોતાના રક્ષણના અભિપ્રાયથી એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન ઉપર ન જાય.

દૃષ્ટાંત—હસ્તિનાપુરમાં કુરૂદત્ત નામે એક શેઠનો પુત્ર રહેતો હતો એણે ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળી દીક્ષા ધારણ કરી લીધી. જ્યારે તે શ્રુતચારિત્ર રૂપ

रात्रेश्चतुर्थपौरुष्यां कुतश्चिद् ग्रामाद् गोधनापहारं कृत्वा चौराः कुरुदत्तमुनेः पार्श्व-स्थेन मार्गेण सवेगं गताः। पश्चाद् गोस्वामिनस्तदन्वेषकास्तत्रायाताः द्वौ मार्गौ तत्र दृष्ट्वा ते कुरुदत्तमुनिं पृच्छति-भदन्त! ब्रूहि चौराः केन पथा गताः। तद्वचनं श्रुत्वाऽपि स मुनिर्न किंचिदुक्तवान् ततस्ते गोस्वामिनः कोपावेशेन मुनेः शिरसि आर्द्रमृत्तिकालेपेन पालीं कृत्वाऽङ्गाराः क्षिप्ताः मुनिस्तु तदुपसर्गकृतवेदनां सहमानो

रित्ररूप धर्म के पालन करने में पूर्ण निष्णात हो गये तो उन्हों ने एकाकीविहारप्रतिमा लेकर ग्रामानुग्राम विचरण करने लगे विहार करते २ वे अयोध्यानगरी के समीप कुछ दूर प्रदेश में कायोत्सर्ग धारण कर रहे। रात्रि के चतुर्थ प्रहर में किसी ग्राम से गायों को चुरा-कर चौर कुरुदत्त मुनि के पास के मार्ग से जल्दी २ बड़े वेग के साथ निकले। इनके निकल जाने के बाद ही गायों के स्वामी उनकी तपास करते हुए वहीं पर आ पहुँचे। वहां से दो रास्ते जाते थे। उन्हें देख-कर उन लोगों ने कुरुदत्त मुनि से पूछा कि भदन्त! यहां से चौर किस रास्ते होकर गये हैं। मुनि ने उनकी बात सुनकर कुछ भी उत्तर नहीं दिया। वे सबके सब मुनि के ऊपर रुष्ट हुए। क्रोध के आवेशमें आकर उन लोगों ने मुनिराज के माथे ऊपर मिट्टी की क्यारी बनाकर उसमें जलते हुए अंगार रख दिये। मुनि ने उनके द्वारा किये गये इस

ધર્મનું પાલન કરવામાં પૂર્ણ પણે નિષ્ણાત બની ગયા ત્યારે એમણે એકાકી વિહાર પ્રતિમા લઈ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરણ કરવા માંડયું. વિહાર કરતાં કરતાં તે અયોધ્યા નગરીની પાસે થોડા દૂરના પ્રદેશમાં કાયોત્સર્ગ ધારણ કરી રહ્યા. રાત્રીના ચોથા પ્રહરના સમયે કોઈ ગામથી ગાયો ચોરીને ચોર કુરૂદત્ત મુનિની પાસેના માર્ગ ઉપરથી ઉતાવળથી નિકળી ગયા. ગાયો ચોરીને ભાગેલા એ ચોરની પાછળ એના નીકળી જવા પછી થોડીવારે ગાયો જેની ચોરાયેલી તે એની તપાસમાં નીકળ્યા. અને કુરૂદત્ત મુનિ જે સ્થાને બેઠેલ હતા ત્યાં પહોંચ્યા. આ સ્થાનેથી જુદી જુદી બાજુ જતા બે રસ્તા ફુટતા હોવાથી ગાયોના માલીકોએ મુનિને બેઠેલા જોઈ તેની પાસે આવી પૂછયું કે, ભદંત! અહિંથી ચોરો કઈ બાજુએ ગયા? મુનિએ આનો કોઈ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં તે લોકો મુનિ ઉપર ખીજાયા અને ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈ તે લોકોએ મુનિરાજના માથા ઉપર માટીની કયારી બનાવી તેમાં બળ બળતા અંગારા મૂકી દીધા. એ લોકો દ્વારા કરાયેલા ઉપસર્ગથી મુનિને ખૂબ વેદના થઈ પરંતુ તેને ખૂબજ શાંત ચિત્તે

निरुद्वेगः सन् तत्र स्थित एव समाधिभावेन कालं कृत्वा सिद्धिं प्राप्तवान्। एवमन्यैरपि मुनिभिर्नैषेधिकीपरीषहः सोढव्यः ॥ २१ ॥

अथ शय्यापरीषहजयं प्राह—

मूलम्—उच्चावयाहिं सेज्जाहिं तवस्सी भिक्खु थामवं ।
नाइवेलं विहन्नेज्जा, पावदिट्ठी विहंनई ॥ २२ ॥

छाया—उच्चावचाभिः शय्याभिः, तपस्वी भिक्षुः स्थामवान् ।
नातिवेलं विहन्यात्, पापदृष्टिर्विहन्यते ॥ २२ ॥

टीका—'उच्चावयाहिं' इत्यादि ।

स्थामवान्=स्थाम=बलं तद्वान्, शीतोष्णादिसहनशक्तिमानित्यर्थः, तपस्वी=अनशनादिविविधतपश्चरणशीलः, भिक्षुः=मुनिः, उच्चावचाभिः=उत्कृष्टापकृष्टाभिः

उपसर्ग की वेदना को बडे ही शान्त परिणामों से सहन किया। चित्त में जरा भी उद्वेग नहीं आने दिया। ध्यान में ही वे समाधिभाव से स्थिर रहे। अन्त में कालधर्म को प्राप्तकर कुरुदत्तमुनिने सिद्धि प्राप्त की। इसी प्रकार अन्य मुनियों को भी इस कथासे यही शिक्षा लेनी चाहिये कि निषद्यापरीषह में यदि इस प्रकार के विघ्न आवे तो उन्हें सहन करना चाहिये ॥ २१ ॥

अब ग्याहरवें शय्यापरीषहजय के विषय में सूत्रकार कहते हैं—
'उच्चावयाहिं' इत्यादि ।

अन्वयार्थ–(थामवं–स्थामवान्) शीत उष्ण आदि परीषहों को सहन करनेकी शक्तिवाला, तथा (तवस्सी–तपस्वी) अनशन आदि विविध तपों का अनुष्ठान करने वाला (भिक्खू–भिक्षुः) साधु (उच्चावयाहिं सेज्जाहिं–उच्चावचाभिः शय्याभिः) अनुकूल जैसे हेमन्त शिशिर

સહન કરી. ચિત્તમાં જરા પણ ઉદ્વેગ આવવા ન દીધો અને ધ્યાનમાં જ સમાધી ભાવમાં સ્થિર રહ્યા. અન્તે કાળ ધર્મને પામી એમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. આ પ્રકારે અન્ય મુનિયોએ પણ આ કથાથી એવી શિક્ષા લેવી જોઈએ કે, નિષધા-પરીષહમાં કદાચ આ પ્રકારનાં વિઘ્ન આવે તો એને સહન કરવાં જોઈએ. ॥૨૧॥

હવે સૂત્રકાર શય્યાપરીષહ જીતવાને કહે છે. 'उच्चावयाहिं' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–थामवं–स्थामवान् ઠંડીના અને ગરમીના પરીષહોને સહન કરવાની શક્તિવાળા તથા तवस्सी–तपस्वी અનશન આદિ વિવિધ તપોનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા भिक्खू–भिक्षुः સાધુ उच्चावयाहिं सेज्जाहिं–उच्चावचाभिः शय्याभिः અનુકૂળ–જેવી કે,

उच्चाः=उत्कृष्टाः, अनुकूलाः-हेमन्तशिशिरयोः शैत्यरहिताः उष्णस्पर्शवत्यो वा, ग्रीष्मवर्षासु उष्णस्पर्शवर्जिताः, शीतस्पर्शवत्यो वा, द्रव्यतः उच्चप्रदेशस्थिता वा उच्चाः, सुधाभिः-'चूना, सिमेन्ट' इत्यादिभाषाप्रसिद्धाभिः, उपलिप्ततलादीना-मुपलक्षणं चैतत्। अवचाः=अपकृष्टाः प्रतिकूलाः-हेमन्तशिशिरयोः शीतस्पर्शयुक्ताः, ग्रीष्मवर्षासु उष्णस्पर्शवत्यः, द्रव्यतः अधोभागस्थिता वा अवचाः, उच्चाश्च अव-चाश्चेति, उच्चावचास्ताभिः, शय्याभिः शेरते यासु साधवस्ताः शय्याः=वसतयः उपाश्रयाः, पट्टकादिरूपाः संस्तारकाश्च उच्यन्ते, ताभिर्हेतुभिः, अतिवेलम्-वेला-मतिक्रम्य, स्वाध्यायादिकं न विहन्यात्=न परित्यजेत्। यद्वा-अतिवेलाम्-इति छाया। वेलाशब्दो मर्यादावाचकः, अतिशयिता वेला अतिवेला, अन्यमर्यादाऽपे-क्षयाऽतिशायिनीं मर्यादां समतारूपां न विहन्यात्=रागद्वेषजनिताभ्यां हर्षविषादाभ्यां

ऋतु में शैत्यरहित, अथवा-उष्णस्पर्शसहित, ग्रीष्म वर्षाऋतु में उष्ण-स्पर्शरहित, अथवा शीतस्पर्शसहित, अथवा द्रव्य की अपेक्षा उच्च-प्रदेश में स्थित, उपलक्षण से चूना सिमेंट आदि की बनाई गई ऐसी उच्चशय्या-उपाश्रय अथवा पाटला संस्तारकको लेकर, अथवा अवच-उच्च से प्रतिकूल-हेमन्त शिशिर में शीतस्पर्शयुक्त, ग्रीष्मवर्षा में उष्णस्पर्शयुक्त तथा द्रव्य की अपेक्षा अधोभाग में स्थित ऐसी शय्या को-उपाश्रय, पाटला, संस्तारक को-लेकर (अइवेलं न विहन्नेज्जा-अतिवेलं न विहन्यात्) वेला का उल्लंघन करके स्वाध्याय आदि को न छोड़े, अर्थात् कालोकाल प्रतिलेखनादि करे। अथवा रागद्वेष-जनित हर्षविषादरूप परिणामों के द्वारा अन्यमर्यादा की अपेक्षा अति-शयविशिष्ट समतारूप मर्यादा का उल्लंघन न करे। उच्चशय्या-

---

હેમન્ત શિશિર રૂતુમાં શૈત્ય રહિત, અથવા ઉષ્ણસ્પર્શવાળી ગ્રીષ્મ, વર્ષા ઋતુમાં ઉષ્ણસ્પર્શ રહિત અથવા શીતસ્પર્શ સહિત અથવા દ્રવ્યની અપેક્ષાથી ઉચ્ચ પ્રદેશમાં રહેલ. ઉપલક્ષણથી ચુના, સીમેન્ટ આદિથી બનાવવામાં આવેલ ઉચ્ચ શૈયા, ઉપાશ્રય, અથવા પાટલા સંસ્તારકને લઇ અથવા અવચ ઉચ્ચથી પ્રતિકૂળ હેમન્ત શિશિરમાં ઠંડીવાળી, ગ્રીષ્મ વર્ષામાં ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી તથા દ્રવ્યની અપેક્ષા અધોભાગમાં સ્થિત એવી અવચશય્યાને-ઉપાશ્રય, પાટલા, સંસ્તારકને લઈ अइवेलं न विनिहन्नेज्जा-अतिवेलं न विहन्यात् વેલાનું ઉલંઘન કરી સ્વાધ્યાય આદિને ન છોડે, અર્થાત્ કાળોકાળ પ્રતિલેખનાદિ કરે. અથવા-રાગદ્વેશ જનિત હર્ષ વિષાદરૂપ પરિણામો દ્વારા અન્ય મર્યાદાની અપેક્ષા અતિશય વિશિષ્ટ સમતારૂપ મર્યાદાનું ઉલંઘન ન કરે. ઉચ્ચ શય્યા-અનુકૂળ વસ્તિનો લાભ મળતાં એવો વિચાર

न लङ्घयेत्। उच्चशय्यां प्राप्य 'अहो ! भाग्यवानऽहं यन्मम सर्वकालसुखदा वसतिर्मिलिते'ति हर्षः, अवचशय्यां प्राप्य तु ' अहो! कीदृशी मम मन्दभाग्यता, यतः शय्याऽपि शीतादिनिवारिका न लभ्यते'' इति विषादः। एवंभूताभ्यां हर्षविषादाभ्यां मध्यस्थभावरूपां मर्यादां नोल्लङ्घनीयेत्यर्थः। यस्तु मुनिः पापदृष्टिः=पूर्वोक्त मर्यादोल्लङ्घकः स विनिहन्यते, परीषहैः पराजितोऽत एव साधुमर्यादास्खलितो मुनिः संयमात्पतितो भवतीत्यर्थः। तस्मादुपाश्रयादौ रागद्वेषपरिवर्जनेन शय्यापरीषहः सोढव्य इति भावः ॥ २२ ॥

अनुकूल वस्ति को पाकर ऐसा विचार न करे कि "अहो ! मैं बड़ा ही भाग्यशाली हूं जो मुझे सर्वकाल में सुख देनेवाली वसति मिली है" तथा अवचशय्या प्रतिकूल वस्ति को पाकर ऐसा विचार न करे कि-अहो ! मैं कैसा मन्दभागी हूं जो मुझे शीतादि निवारण करने वाली वस्ति भी नहीं मिली । इस प्रकार अनुकूल प्रतिकूल वसति की प्राप्ति को लेकर मुनि को हर्षविषादात्मक परिणामों द्वारा मध्यस्थभावरूप मर्यादा का उल्लंघन नहीं करना चाहिये । जो मुनि (पावदिट्ठी विहन्नई-पापदृष्टिः विहन्यते) अनुकूल प्रतिकूल वसति में रागद्वेष करता है वह पापदृष्टि मुनि इस समताभावरूप मर्यादा का नाश करता हुआ संयम से पतित हो जाता है। इसलिये मुनिका कर्तव्य है कि वह उपाश्रय आदि में रागद्वेष के परिवर्जन से शय्यापरीषह सहन करे ॥ २२ ॥

न કરે કે, " અહો ! હું ખૂબ જ ભાગ્યશાળી છું. જે મને સર્વકાળ સુખ દેવાવાળી વસ્તિ મળી છે " તથા "અવચ" શય્યા પ્રતિકૂળ વસ્તિથી એવો વિચાર ન કરે કે, હું કેવો મંદભાગી છું જે મને ઠંડી આદિનું નિવારણ કરવાવાળી વસ્તિ ન મળી, આ પ્રકારે અનુકૂળ પ્રતિકૂળ વસ્તિની પ્રાપ્તિને લઈ મુનિએ હર્ષ વિષાદાત્મક પરિણામો દ્વારા મધ્યસ્થ ભાવરૂપ મર્યાદાનું ઉલંઘન કરવું ન જોઈએ. જે મુનિ पावदिट्ठी विहन्नई--पापदृष्टिः विहन्यते અનુકૂળ પ્રતિકૂળ વસ્તિમાં રાગદ્વેશ કરે છે. તે પાપદષ્ટિ મુનિ આ સમતા ભાવ રૂપ મર્યાદાનો નાશ કરી સંયમથી પતિત થઈ જાય છે. આ માટે મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તે, ઉપાશ્રય આદિમાં રાગદ્વેશના પરિવર્જનથી શય્યા પરીષહ સહન કરે ॥ ૨૨ ॥

शय्यापरीषहः कया रीत्या सोढव्यः ? इति प्रदर्शयति—

मूलम्—पइरिक्कमुवस्सयं लद्धुं, कल्लाणं अदुव पावगं ।
किमेगरायं करिस्सइ, एवं तत्थऽहियासए ॥ २३ ॥

छाया—प्रतिरिक्तमुपाश्रयं लब्ध्वा, कल्याणम् अथवा पापकम् ।
किमेकरात्रं करिष्यति एवं तत्राध्यासीत ॥ २३ ॥

' पइरिक्क ' इत्यादि ।

साधुः, कल्याणम्=शातरूपं सुखदायकम् , अथवा पापकं-पापरूपं दुःखजनकम् , प्रतिरिक्तं=स्त्रीपशुपण्डकादिवर्जितम् – उपाश्रयं=वसतिं, लब्ध्वा=प्राप्य, एकरात्रम्-एकस्यां रात्रौ अयमुपाश्रयः किं सुखं दुःखं वा करिष्यति न किंचित् करिष्यति ' एवम्=ईदृशेन विचारेण तत्र=उपाश्रये अध्यासीत=अधिवसेत्-रागं द्वेषं वा न कुर्यादित्यर्थः । अयं भावः–क्वचित्–समभूमिकं सुशोभनं सर्वर्तुसुखदं,

शय्यापरीषह किस तरह सहना चाहिये। इस बातको सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं—' पइरिक्क० '–इत्यादि.

अन्वयार्थ–साधु (कल्लाणं–कल्याणम्) शातरूप–सुखदायक (अदुव–अथवा) या (पावगं-पापकम्) अशातरूप-दुःखजनक ऐसे (उवस्सयं-उपाश्रयं) उपाश्रय–वसति को जो (पइरिक्कं–प्रतिरिक्तम्) स्त्री पशु एवं पण्डक आदि से रहित है (लद्धुं–लब्ध्वा) प्राप्त कर ऐसा विचार करे कि (एगरायं-एकरात्रं) यह उपाश्रय एकरातभर ठहरने वाले मेरे लिये क्या तो सुख दे सकता है और क्या दुःख दे सकता है (एवं तत्थऽहियासए–एवं तत्राध्यासीत) इस प्रकार विचार कर के वहां रहे – उपाश्रय के विषय में वह रागद्वेष न करे। तात्पर्य यह कि साधु के लिये कहीं पर समभूमि-

શય્યાપરીષહ કઈ રીતથી સહન કરવો ? આ વાતને સૂત્રકાર પ્રદર્શિત કરે છે 'पइरिक्क' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–સાધુ कल्लाणं–कल्याणम् શાતરૂપ -સુખદાયક अदुव–अथवा યા पावगं–पापकम् અશાતરૂપ–દુઃખજનક એવા उवस्सयं–उपाश्रयं ઉપાશ્રય–વસ્તિ કે જે पइरिक्कं–प्रतिरिक्तम् સ્ત્રી પશુ અને પંડક આદિથી રહિત છે, એવી વસ્તિ लद्धुं–लब्ध्वा પ્રાપ્ત કરી વિચાર કરે કે, एगरायं–एकरात्रं આ ઉપાશ્રય એક રાત રોકાવાવાળા મારા માટે શું સુખ આપનાર છે કે શું દુઃખ આપનાર છે. एवं तत्थऽहियासए–एवंतत्राध्यासीत આ પ્રકારનો વિચાર કરી ત્યાં રહે. ઉપાશ્રયના વિષયમાં તે રાગદ્વેશ ન કરે. તાત્પર્ય એ છે કે, સાધુને માટે કોઈ સ્થળે સમભૂમિવાળો ૫

क्वचिद्विषमभूमिकं पांसुप्रचुरं शर्कराशकलसंकुलं शीतकालेऽतिशीतं ग्रीष्मे बहुघर्मकं दुःखदं सुखदं वा स्त्र्यादिरहितमुपाश्रयं, मृदुकठिनादिभेदेनोच्चावचं पट्टकादिरूपं संस्तारकं च प्राप्य, तत्र तत्र रागद्वेषाकरणेनानुद्विग्नो भवेत् । एवं शय्यापरीषहः साधुना विजितो भवतीति ।

वाला उपाश्रय मिले या विषम भूमिवाला, चाहे तो वह ऋतु के अनुकूल हो चाहे प्रतिकूल हो, चाहे वह कंकर पत्थर से युक्त भूमिवाला हो चाहे सिमेंट आदि से बनी हुई भूमिवाला हो-कैसा भी क्यों न हो परन्तु स्त्री पशु आदि से यदि वह रहित है तो साधु को उस में किसी भी प्रकार का हर्षविषाद नहीं करना चाहिये । इसी तरह संस्तारक भी चाहे मृदुगुणयुक्त हो चाहे कठिन हो कैसा भी हो उसको प्राप्तकर साधु को उस विषय में भी रागद्वेषपरिणति नहीं करनी चाहिये । इस तरह करने से साधु के द्वारा शय्यापरीषह जीता जाता है ।

भावार्थ—शय्यापरीषह पर यदि साधु को विजय पाना है तो उसकी विचारधारा ऐसी कभी नहीं होनी चाहिये कि यह शय्या, उपाश्रय अथवा पाट-पाटला आदि सुन्दर हैं या असुन्दर है? ऋतु के अनुकूल हैं या प्रतिकूल हैं । साधु के लिये क्या तो अनुकूल और क्या प्रतिकूल? सबके ऊपर उसकी समान दृष्टि होनी चाहिये । यह तो दृष्टि की विषमता है जो साधुके लिये उसकी समाचारी से उचित नहीं मानी जाती है। संयम का निर्विघ्नरूप से निर्वाह जैसे भी हो सके उस रूप से

મળે અથવા વિષમભૂમિવાળો, તે ઋતુને અનુકૂળ હોય અથવા પ્રતિકૂળ હોય, ચાહે તે કાંકરા પત્થરની ભૂમિવાળો હોય કે, ચાહે સીમેન્ટ આદિનીભૂમિવાળો ગમે તેવો હોય. પરંતુ સ્ત્રી પશુ આદિથી જો તે રહિત હોય તો સાધુએ તેમાં કોઇ પ્રકારનો હર્ષ વિષાદ નહીં કરવો જોઇએ. એ જ રીતે સંસ્તારક પણ ચાહે તેવું સુંવાળું હોય અથવા તો કઠણ હોય ગમે તેવું હોય તેને પ્રાપ્ત કરી સાધુએ તે વિષયમાં પણ રાગદ્વેષ પરિણતિ રાખવી ન જોઈએ આવી રીતે કરવાથી સાધુ શય્યાપરીષહ જીતી જાય છે.

ભાવાર્થ—શય્યાપરીષહને કદાચ સાધુએ જીતવો હોય તો તેની વિચાર ધારા એવી કદી ન હોય કે, આ શય્યા ઉપાશ્રય–પાટલા આદિ સુંદર છે કે અસુંદર, ઋતુને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂલ સાધુ માટે કયું અનુકૂળ અને કયું પ્રતિકૂળ બધા ઉપર તેની સમાન દૃષ્ટિ હોવી જોઇએ. એ તો દૃષ્ટિની વિષમતા છે જે સાધુ માટે તેની સમાચારીથીઉચિત માનવામાં આવતી નથી. સંયમનો નિર્વિઘ્ન

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

एकदा भावितात्मा शुभचन्द्रनामाचार्यः सुविनीतशिष्यपरिवारैः सह ग्रामानुग्रामं विहरन् श्रावस्तीनगर्या वहिरशोकनामके नन्दनवनतुल्ये उद्याने समवसृतः। तस्य बहुमध्यदेशभागे केलिप्रियभूपस्य प्रासाद आसीत्। स च प्रासादः प्रासादीयः प्रदर्शनीयोऽभिरूपः प्रतिरूपो मणिकुट्टिमतलः समरमणीयभूमिभाग आदर्शतलोपमः कोमलस्पर्शः सर्वर्तुसुखदः सर्वथाऽनुकूलो रुचिरपीठफलकसंस्तारकयुक्त आसीत्। तत्रासौ तपःसंयमाराधको मुनिर्निवसन् विशुद्धभावेन तमनुकूलशय्यापरीषहं मध्यस्थभावेन सहमानश्चिन्तयति–अत्रैकरात्रमात्रं ममावस्थानं, किमनेन शय्यासुखेन।

करते रहना चाहिये इसी में साधु की शोभा है।

दृष्टान्त–एक समय की बात है–शुभचंद्र नाम के आचार्य सुविनीत अपने शिष्यपरिवार के साथ ग्रामानुग्राम विहार करते हुए श्रावस्ती नगरी के बाहिर रहे हुए नंदनवनतुल्य अशोकनामक उद्यान में पधारे। उस उद्यान के ठीक मध्यभाग में केलिप्रियभूप का प्रासाद था। यह प्रासाद बहुत ही सुन्दर था। इसका कुट्टिमतल मणिमय था। इसका भूमिभाग सम एवं रमणीय था। वह ऐसा चलकता था कि मानो दर्पण का तल हो। स्पर्श उसका सुकुमाल था। यह महल सब ऋतुओं के अनुकूल था। रुचिर पीठ फलक संस्तारकों से युक्त था। तथा प्रासादिय दर्शनीय अभिरूप और प्रतिरूप था। तप और संयम के आराधक ये आचार्य महाराज उस प्रासाद में एक तरफ ठहर गये। उस में इन्हें सब बात की सुविधा थी। परन्तु फिर भी आचार्य ने उस विषय में अनुकूलता के विचार से हर्षभाव धारण नहीं किया।

રૂપથી નિર્વાહ જેમ થઈ શકે તેવા રૂપે કરતું રહેવું જોઈએ તેમાં સાધુની શોભા છે.

દષ્ટાંત—એક સમયે શુભચંદ્ર નામના આચાર્ય સુવિનીત પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા કરતા શ્રાવસ્તી નગરીની બહાર રહેલા નંદનવન તુલ્ય અશોક નામના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. તે ઉદ્યાનના મધ્ય ભાગમાં કેલિપ્રિય રાજાનું નિવાસ સ્થાન હતું, તે મહાલય ખૂબ જ સુંદર હતો, એનું આંગણું મણિજડિત હતું. ભૂમિભાગ સમ અને રમણીય હતો. તે એવો ચળકાટ મારતો હતો કે જાણે અરિસો હોય! એનો સ્પર્શ ખૂબ સુંવાળો લાગતો. આ મહેલ સઘળી ઋતુઓમાં અનુકૂલ હતો. રૂચી ઉપજાવે તેવા પીઠ, ફલક, શય્યા, સંસ્તારક આદિ યુક્ત હતો. તપ અને સંયમના આરાધક શુભચંદ્ર આચાર્ય તે મહેલની એક બાજુ ઉતર્યા એમાં તેમને દરેક પ્રકારની સગવડતા હતી છતાં પણ આચાર્યે તે અનુકૂલતાના વિચારથી હર્ષભાવ ધાર ન કર્યો.

ईदृशसुखावहशय्यानुरागः किमात्मकल्याणाय मम भविष्यति ?, कदापि नैव। एवं विचिन्त्य शुभपरिणामेन प्रशस्ताध्यवसायेन शिष्यसहितः शुभचन्द्राचार्यस्तदाऽवधिज्ञानं प्राप्तवान्। स च द्वितीयदिवसे शिष्यपरिवारैः सह विहारं कृत्वा क्वचिद् लघुग्रामे वसतौ निवसति स्म।

सा च वसतिरुन्दरुकृतानेकविलयुक्तभित्तिका, भूतभुजंगमादिभयोत्पादिका प्रचुरपांसुशर्करासंकुला विषमभूमिका जीर्णशीर्णा पीठफलकादिरहिता चासीत्। तत्र प्रमार्जनं कृत्वा संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन्नसौ विहरति स्म। तत्र रात्रौ

किन्तु विशुद्ध भाव से युक्त होकर उस अनुकूल शय्यापरीषह को मध्यस्थ भाव से सहन किया। विचार किया कि-यहां एक रात्रि भर के लिये तो मेरी स्थिरता है। इस शय्या के सुख से मुझे क्या लाभ। इस शय्या का सुख मेरे आत्मकल्याण का कोई साधक नहीं है कि जिससे इस में मेरी उपादेय बुद्धि हो। पर द्रव्य के शुभाशुभ परिणमन से मैं अपने में शुभाशुभरूप परिणमन क्यों होने दूं। इसका परिणमन इसके साथ है और मेरा परिणमन मेरे साथ। इस प्रकार विचार कर शुभ परिणाम एवं प्रशस्त अध्यवसाय के प्रभाव से शिष्य सहित उनको अवधिज्ञान उत्पन्न हो गया।

दूसरे दिन उन्हों ने वहां से विहार कर दिया। विहार कर वे एक छोटे से ग्राम में आये। जहां ये ठहरे वहां का स्थान बड़ा ही भयानक था। उस में अनेक चूहों के बिल थे। भूत, भुजंगम आदि का वहां उपद्रव भी था। धूलि एवं कंकर से वहां की भूमि सम विषम थी।

પણ વિશુદ્ધ ભાવથી યુક્ત બની તેમણે અનુકૂલ શય્યાપરીષહને સહન કર્યો. વિચાર્યું કે અહિં એક રાત્રિ માટે મારી સ્થિરતા છે. આ શય્યાના સુખથી મને શે લાભ ? શય્યાનું આ સુખ મારા આત્મકલ્યાણનું કોઈ સાધક નથી કે જેનાથી તેમાં મારી ઉપાદેય બુદ્ધિ થાય. પરદ્રવ્યના શુભાશુભ પરિણમનથી હું પોતાનામાં શુભાશુભ રૂપ પરિણમન શા માટે થવા દઉં. તેનું પરિણમન તેની સાથે અને મારૂં પરિણમન મારી સાથે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી શુભ પરિણામ અને પ્રશસ્ત અધ્યવસાયના પ્રભાવથી શિષ્ય સહિત તેમને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

બીજે દિવસે તેઓએ ત્યાંથી વિહાર કર્યો. વિહાર કરીને તેઓ એક નાના ગામડામાં આવ્યા. જ્યાં તેઓ રોકાયા હતા તે સ્થાન ઘણું જ ભયાનક હતું. તેમાં અનેક ઉંદરનાં ભોણ હતાં, ભૂત, ભુજંગમ વગેરેનો ઉપદ્રવ ત્યાં હતો. ધૂળ અને કાંકરાથી ત્યાંની ભૂમિ ઉંચી નિચી હતી, જીર્ણ શીર્ણ

स्वाध्यायं ध्यानं च कृत्वा शुभचन्द्राचार्यस्तदाज्ञया सर्वे मुनयश्च स्वस्वसंस्तारकोपरि शयनार्थमुद्यताः। तदा तत्रैको भुजङ्गमः स्वाहारमन्वेषयन् समागतः। तमवलोक्य सर्वे मुनयोऽनुद्विग्ना एव तस्थुः। स च भुजङ्गमः कंचिन्मूषकमनुधावमानस्तस्मिन् दृष्टिपथातिक्रान्ते मुनीन् पश्यति। तस्य दृष्टौ विषमासीत् अतस्तेन दृष्टमात्रा एव सन्तस्ते मुनयो विषाक्रान्ता जाताः अथ शुभचन्द्राचार्यस्तदीयशिष्याश्च सर्वे मुनयः समाधिभावमवलम्ब्य क्षपकश्रेणिं समारुह्य शुक्लध्यानानलेन सकलं कर्म भस्मसात् कृत्वा केवली भूत्वाऽन्तर्मुहूर्तमात्रेण शिवपदं प्राप्तवन्तः। एवं सर्वमुनिभिः शय्यापरीषहः सोढव्यः ॥ २३ ॥

जीर्ण शीर्ण संस्तारक तक भी इसमें कोई नहीं था। उस भूमि का प्रमार्जन कर आचार्य महाराज ने वहां पर अपनी साधुमंडलीसहित निवास किया। तप एवं संयम से आत्मा को भावित करते हुए उन आचार्य महाराज ने रात्रि में स्वाध्याय और ध्यान करने के पश्चात् समस्त अपने शिष्यों को अपने२ संस्तारकों पर शयन करने की आज्ञा दी। आज्ञा पाते ही सब के सब अपने२ संस्तारक पर सोने लगे। इतने में वहां एक सर्प अपने आहार की खोज में आया। देखकर समस्त मुनिमंडली अनुद्विग्न ही रही। वह सर्प एक चूहेके पीछे पड़ा हुआ था। जब वह चूहा उसे दिखा नहीं तो उसने मुनिमंडली की तर्फ अपनी दृष्टि लगाई। उसकी दृष्टि में ही विष था, इसलिये उसके द्वारा देखे गये वे आचार्यसहित मुनिराज विष से आक्रान्त हो गये। सब ने मिलकर समाधिभाव का आलम्बन किया, और उसके प्रभाव से वे सब के सब क्षपकश्रेणी पर आरूढ होकर शुक्लध्यान की प्राप्ति से सम-

---

સંસ્તારક પણ ન હતું. આ ભૂમિને સાફ કરીને આચાર્ય મહારાજે તે સ્થળે, પોતાના શિષ્યો સાથે નિવાસ કર્યો. તપ અને સંયમથી આત્માને ભાવિત કરીને તે આચાર્ય મહારાજે રાત્રિમાં સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કર્યા પછી પોતાના બધા શિષ્યોને પોતપોતાના સંસ્તારક ઉપર શયન કરવાની આજ્ઞા આપી. આજ્ઞા મળતાં જ સઘળા પોતપોતાના સંસ્તારક ઉપર સુવા લાગ્યા. એટલામાં એક સર્પ પોતાના આહારની શોધમાં નીકળ્યો, એને જોઈ સમસ્ત સાધુ ગણ અનુદ્વિગ્નજ રહ્યું. તે સર્પ એક ઉંદરની પાછળ પડેલ હતો. જ્યારે તે ઉંદર તેના જોવામાં ન આવ્યો તો તેણે આ મુનિ ગણ તરફ એની દૃષ્ટિ ફેરવી. એની દૃષ્ટિમાં જ ઝેર હતું, એટલે એની દૃષ્ટિએ પડેલા આચાર્ય સહિત મુનિરાજો વિષથી આકુળવ્યાકુળ બની ગયા. સઘળાએ મળીને સમાધિ ભાવનું આલંબન કર્યું. અને તેના પ્રભાવથી તેઓ સઘળાં ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ

अथाऽऽक्रोशपरीपहजयं माह—

मूलम्—अक्कोसिज्ज परो भिक्खुं, न तंसि पडिसंजले।
सरिसो होइ बालाणं, तम्हा भिक्खू न संजले ॥२४॥

छाया—आक्रोशेत् परो भिक्षुं, न तस्मिन् प्रतिसंज्वलेत्।
सदृशो भवति बालानां, तस्माद् भिक्षुर्न संज्वलेत् ॥ २४ ॥

टीका—'अक्कोसिज्ज' इत्यादि।

परः=अन्यः, यदि भिक्षुं=मुनिम् आक्रोशेत्=दुर्वचनेन तर्जयेत्, तर्हि मुनिस्तस्मिन् न प्रतिसंज्वलेत्=न प्रतिकुप्येत्। अवाच्यभाषयाऽऽक्रुष्टः सन् कोपावे-

---

स्त कर्मों को नाशकर केवली हो गये, तथा अन्तर्मुहूर्त में शिवपद को प्राप्तकर सिद्ध हो गये। इस कथा से यही शिक्षा मिलती है कि शय्यापरीषह पर विजय पानेवाला मुनि आत्मकल्याण कर मुक्त हो जाता है, अतः शय्यापरीषह पर विजय प्राप्त करना चाहिये ॥ २३ ॥

अब सूत्रकार बारहवें आक्रोशपरीषह का जय कहते हैं—

'अक्कोसिज्ज'-इत्यादि.

अन्वयार्थ-यदि (परो-परः) कोइ अज्ञानी मनुष्य (भिक्खुं-भिक्षुम्) साधुको (अक्कोसिज्ज-आक्रोशेत्) दुर्वचन से तर्जित करे तब वह साधु (तंसि-तस्मिन्) उसके उपर (न पडिसंजले-न प्रतिसंज्वलेत्) क्रोधित न हो-अर्थात् जब कोई अशिष्ट भाषा से साधु के साथ असभ्य व्यवहार करे-गाली आदि दुर्वचन कहे तो साधु को उसके प्रत्युत्तररूप में क्रोध के आवेश से उसके प्रति गाली वगैरह अशिष्ट

બની શુકલધ્યાનની પ્રાપ્તિથી સમસ્ત કર્મમળનો નાશ કરી કેવળીપદને પ્રાપ્ત કર્યું. તથા અંતર મુહૂર્તમાં શિવપદને પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ બની ગયા. આ કથાથી એ શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે કે, શય્યાપરીષહ પર વિજય મેળવનાર મુનિ આત્મકલ્યાણ કરી મુક્તિને પામે છે, માટે શય્યાપરીષહનો વિજય પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. ॥ ૨૩ ॥

હવે સૂત્રકાર બારમા આક્રોશ પરીષહના જય ને કહે છે. 'अक्कोसिज्ज'-ઇત્યાદિ,

અન્વયાર્થ-यदि परो-परः જો કોઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય भिक्खुं-भिक्षुं સાધુને अक्कोसिज्ज-आक्रोशेत् ખરાબ વચનથી અપમાનીત કરે તો પણ તે સાધુ तंसि-तस्मिन् તેના ઉપર ન पडिसंजले-न प्रतिसंज्वलेत् ક્રોધિત ન થાય અર્થાત્ જો કોઇ અશિષ્ટ ભાષાથી સાધુની સાથે અસભ્ય વહેવાર કરે, ગાળ આદિ દુર્વચન કહે તો સાધુએ તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે ક્રોધ આવેશથી તેના પ્રતિ ગાળ વિગેરે અશિષ્ટ ભાષાનો પ્રયોગ

शेन मत्याक्रोशरूपं गालीदुर्वचनादिकं न वदेदित्यर्थः। ननु प्रतिसंज्वलने का हानिरित्याशङ्कयाह—'सरिसो होइ बालाणं' इति। प्रतिसंज्वलन् बालानाम्-अज्ञानिनां सदृशो भवति, तस्माद् भिक्षुः=मुनिः न संज्वलेत्=आक्रुष्टोऽपि क्रोधं न कुर्यादित्यर्थः।

इदमत्र बोध्यम्—मिथ्यादर्शनोद्भ्रान्तमुखनिर्गतानि कोपानलोद्दीपनानि दुर्वचनानि श्रुत्वा तत्प्रतीकारं कर्तुं समर्थोऽपि मुनिः—"दुरन्तः क्रोधकषायोदयनिमित्तपापकर्मविपाकः" इति चिन्तयन् स्वहृदये क्रोधायानवकाशदानेनाक्रोशपरीषहं सहेत। उक्तञ्च—

भाषा का प्रयोग नहीं करना चाहिये, क्यों कि गाली देने वाले को गाली देनेवाला साधु–जैसे के साथ वैसा बनने वाला मुनि–(बालाणं सरिसो होइ–बालानां सदृशो भवति) अज्ञानियों के सदृश ही माना जाता है। (तम्हा–तस्मात्) इसलिये (भिक्खू न संजले–भिक्षुः न संज्वलेत्) भिक्षु क्रोध न करे।

तात्पर्य इसका यह है कि–अज्ञान से मन्दोन्मत्त हुए व्यक्तियों के मुख से निकले हुए दुर्वचनों को जो कि कोपरूप अग्नि के उद्दीपक होते हैं, सुनकर उनके प्रतिकार करने में समर्थ भी मुनि "क्रोध कषाय के उदय के निमित्त से पापकर्म का विपाक दुरन्त होता है" ऐसा विचार कर अपने हृदय में क्रोध को स्थान न दे। इससे मुनि आक्रोशपरीषह पर विजय पाता है। कहा भी है—

न કરવો જોઈએ. કેમ કે, ગાળો દેનારને સામી ગાળ દેનાર સાધુ–જેવાની સાથે તેવા થનાર–મુનિ बालाणं सरिसो होइ–बालानां सदृशो भवति અજ્ઞાનીઓની માફક જ માનવામાં આવે છે. तम्हा–तस्मात् આ માટે भिक्खू न संजले–भिक्षुः न संज्वलेत् ભિક્ષુ ક્રોધ ન કરે.

તાત્પર્ય આનું એ છે કે, અજ્ઞાનથી મદોન્મત્ત બનેલ વ્યક્તિઓના મોઢામાંથી નિકળેલા દુર્વચનો કે જે ક્રોધ રૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, તે સાંભળી તેનો પ્રતિકાર કરવામાં સમર્થ હોય પણ મુનિ "ક્રોધ કષાયના ઉદય નિમિત્તથી પાપકર્મનો વિપાક દુરન્ત હોય છે." એવો વિચાર કરી પોતાના હૃદયમાં ક્રોધને સ્થાન ન આપે. આથી તેવા મુનિ આક્રોશ પરીષહ પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. કહ્યું પણ છે—

नाक्रुष्टो मुनिराक्रोशेत्, सम्यग्ज्ञानाद्यवर्जकः ।
अपेक्षेतोपकारित्वं, न तु द्वेषं कदाचन ॥ १ ॥

अन्यच्च—

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथवा तापसः,
किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि वा ।
इत्यस्वल्पविकल्पजालमुखरैः संभाप्यमाणो जनै-
र्नो रुष्टो नहि चैव हृष्टहृदयो योगीश्वरो गच्छति ॥ २ ॥

इति विचार्य समत्वेन तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

नाक्रुष्टो मुनिराक्रोशेत्, सम्यग्ज्ञानाद्यवर्जकः ।
अपेक्षेतोपकारित्वं, न तु द्वेषं कदाचन ॥ १ ॥

सम्यग्ज्ञानादिक का परिहार नहीं करनेवाला, अर्थात् सम्यग्ज्ञानादिक गुणों के उपार्जन करने में कुशलमति भिक्षु अपमानित होने पर भी कभी भी अपमान करने वाले के प्रति अशिष्ट भाषा का प्रयोग न करे। प्रत्युत अपने प्रति इस प्रकार का व्यवहार करने वाले व्यक्ति को अपना उपकारी ही माने, किन्तु इसके प्रति द्वेषभाव कभी न रक्खे। और भी—

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथवा तापसः,
किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि वा ।
इत्यस्वल्पविकल्पजालमुखरैः संभाप्यमाणो जनै,
र्नो रुष्टो नहि चैव हृष्टहृदयो योगीश्वरो गच्छति ॥ २ ॥

नाक्रुष्टो मुनिराक्रोशेत्, सम्यग्ज्ञानाद्यवर्जकः ।
अपेक्षेतोपकारित्वं, न तु द्वेषं कदाचन ॥ १ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાનાદિકનો પરિહાર ન કરવાવાળા-અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિક ગુણોનું ઉપાર્જન કરવામાં કુશળમતિ ભિક્ષુ અપમાનિત થવા છતાં પણ કદી પણ અપમાન કરવાવાળા તરફ અશિષ્ટ ભાષાનો પ્રયોગ ન કરે. પોતાના તરફ આ પ્રકારનો વહેવાર કરવાવાળી વ્યક્તિને પોતાનો ઉપકારી જ માને. તેમ તેના તરફ દ્વેશ ભાવ કદી પણ ન રાખે. બીજું પણ—

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथवा तापसः,
किंवा तत्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि वा ।
इत्यस्वल्प विकल्पजालमुखरैः संभाप्यमाणो जनै,
र्नो रुष्टो नहि चैव हृष्टहृदयो योगीश्वरो गच्छति ॥ २ ॥

मुनिको देख कर कोई उनको चाण्डाल कहे, कोई ब्राह्मण कहे, कोई शूद्र कहे, कोई तपस्वी कहे, कोई विशिष्ट ज्ञानी तो कोई योगीश्वर कहे, इस प्रकार कहने वाले व्यक्तियों के मुख से निकलते हुए लघुता व श्रेष्ठतासूचक वचनों को सुनकर मुनि न तो रुष्ट होता है न तुष्ट होता है किन्तु समभाव से चला जाता है।

भावार्थ—अशिष्ट भाषा का प्रयोग साधु जैसे सन्त पुरुषों के प्रति वे ही व्यक्ति करते हैं जो मिथ्यात्व के कीचड़ से लिप्त होते हैं। अतः उनके द्वारा अपमानित होने पर भी साधु को उनके प्रति रुष्ट न होकर प्रत्युत दयावान् ही होते रहना चाहिये। यह उस समय विचार करना चाहिये कि देखो ये कितने अज्ञानी हैं जो खोटी खरी वस्तु के यथार्थ बोध से विकल हो रहे हैं। ये जो कुछ कहते हैं उनमें इनका अपराध नहीं है, यह तो मिथ्यादर्शन का ही प्रभाव है, अतः इनकी आत्मा सम्यग्ज्ञान से वासित बनें और ये उत्तम मार्ग पर आरूढ हो जायें, ऐसी भावना साधुको रखनी चाहिये। तथा इस समय यदि मैं इनके साथ असभ्य व्यवहार इन्हीं जैसा करने लगूँ तो इनमें और मुझ में क्या अन्तर हो सकता है। ज्ञानी और अज्ञानी की चेष्टा में आसमान पाताल जैसा अन्तर जो बतलाया गया है वह यहां लुप्त हो

મુનિને જોઇ કોઈ એને ચંડાલ કહે, કોઇ બ્રાહ્મણ કહે, કોઇ શૂદ્ર કહે, કોઈ તપસ્વી કહે, કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાની તો કોઈ યોગીશ્વર કહે, આ રીતે કહેવાવાળી વ્યક્તિઓના મુખથી નિકળતા લઘુતા અને શ્રેષ્ટતા સૂચક વચનોને સાંભળી મુનિ ન તો ક્રોધિત બને છે કે ન તો તુષ્ટમાન થાય છે. પરંતુ સમભાવથી વિચરે છે.

ભાવાર્થ–અશિષ્ટ ભાષાનો પ્રયોગ સાધુ જેવા સંત પુરૂષ તરફ એજ વ્યકિત કરે છે કે જે મિથ્યાત્વના કિચડમાં લપટાયેલા હોય છે, આથી એમના દ્વારા અપમાનીત થવા છતાં પણ સાધુએ તેના તરફ ન રૂઠતાં પ્રત્યુત્તરમાં દયાવાન જ રહેવું જોઈએ. એ સમયે એવો વિચાર કરવો જોઇએ કે, જુઓ! આ કેટલા અજ્ઞાની છે. જે ખોટી ખરી વસ્તુના યથાર્થ બોધથી વિકળ બની રહેલ છે. એ જે કાંઈ કહે છે એમાં એનો અપરાધ નથી, મિથ્યાદર્શનનો જ આ પ્રભાવ છે. આથી એનો આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનથી વકસિત બની ઉત્તમ માર્ગ ઉપર આરૂઢ થઈ જાય એવી ભાવના સાધુએ રાખવી જોઈએ. આ સમય જો હું એના જેવોજ અસભ્ય વ્યવહાર કરવા લાગું તો એનામાં અને મારામાં શું અંતર રહ્યું? જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની ચેષ્ટામાં આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર બતાવવામાં આવ્યું છે તે આથી લુપ્ત થઈ જાય છે. આના આ ० રને મારે

उक्तार्थमेव विशदीकुर्वन् माह—

मूलम्—सोच्चाणं फरुसा भासा, दारुणा गामकंटगा।
तुसिणीओ उवेहेज्जा, न ताओ मणसी करे ॥२५॥

छाया—श्रुत्वा खलु परुषा भाषाः, दारुणा ग्रामकण्टकाः।
तूष्णीकः उपेक्षेत, न ता मनसि कुर्यात् ॥ २५ ॥

टीका—'सोच्चाणं' इत्यादि।

दारुणाः—दारयन्ति=विदारयन्ति संयमधैर्यमिति दारुणाः=दुःसहाः, मनसि वज्राघातकारिका इत्यर्थः, ग्रामकण्टकाः=ग्रामः=इन्द्रियाणां समूहस्तस्य कण्टका इव कण्टकाः=दुःखोत्पादकत्वेन प्रतिकूलाः परुषा=रूक्षाः कठोराः, भाषाः=वचनानि, श्रुत्वा खलु तूष्णीकः=मौनावलम्बी सन्, उपेक्षेत=ता भाषा अवधीरयेत्—नाद्रियेत। 'उवेहिज्जा'

जाता है। इनके इस व्यवहार को मुझे समताभाव से सहन करना चाहिये, क्यों कि इससे मेरे अधिक कर्मों की निर्जरा होगी, इस निर्जरा में यह मेरा उपकारी है। अतः इस उपकारी के प्रति मैं द्वेष करूँगा यह मेरी कितनी अज्ञानता होगी। ऐसा विचार कर साधु आक्रोश-परीषह पर विजय प्राप्त करे ॥ २४ ॥

उपरोक्त अर्थ को स्पष्ट करते हुए कहते हैं—'सोच्चाणं'-इत्यादि.

अन्वयार्थ—(दारुणा—दारुणाः) संयमरूपी धैर्यको विदारणकरने वाली मन में वज्र के तुल्य दुस्सह आघात पहुँचाने वाली तथा (गामकंटगा—ग्रामकंटकाः) इन्द्रियों को कंटकतुल्य दुःख की उत्पादक होने से प्रतिकूल (फरुसा—परुषाः) रूक्ष-कठोर ऐसी (भासा—भाषाः) लोगों की—असभ्य व्यक्तियोंकी भाषाओं—वचनों को (सोच्चा णं—श्रुत्वा खलु) सुनकर मुनि (तुसिणीओ उवेहेज्जा—तूष्णीकः उपेक्षेत) चुपचाप रहा हुवा—मौन धारण

સમતાભાવથી સહન કરવો જોઈએ. કેમકે એથી મને અધિક કર્મોની નિર્જરા થશે. એવો વિચાર કરી સાધુ આક્રોશ પરીષહ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે. ॥૨૪॥

ઉપરોક્તઅર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—' सोच्चा णं ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—दारुणा—दारुणाः સંયમરૂપી ધૈર્યને વિદારણ કરવાવાળી દુઃસહ—મનમાં વજ્ર તુલ્ય આઘાત પહોંચાડવાવાળી गामकंटगा—ग्रामकंटकाः તથા ઇન્દ્રિયોને કંટક સમાન દુઃખને ઉત્પાદન કરનાર હોવાથી પ્રતિકૂળ फरुसा—परुषाः રૂક્ષ કઠોર એવી भासा—भाषाः અસભ્ય લોકોના વચનોને सोच्चाणं—श्रुत्वा खलु સાંભળીને મુનિ तुसिणीओ उवेहेज्जा—तूष्णीकः उपेक्षेत ચુપચાપ રહી, મૌન ધારણ કરી તે

इत्यस्यैवार्थं विशदीकुर्वन् प्राह—'न ताओ मणसी करे' इति। ताः भाषा मनसि न कुर्यात्=न स्थापयेत्। 'अज्ञानवशादनेन संयमधैर्यापहारिण्यो भाषा उक्ता अत्र नास्त्यस्य दोषः किं तु ममैव पूर्वार्जितकर्मणः फलमेतत्' इति विचार्य तादृशभाषाया अनादरणेन तद्भाषिणि द्वेषं न कुर्यादिति भावः।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

एकदा क्षमाधरनामकः कश्चिद्दुश्चरतपश्चर्यापरायणो मुनिरासीत्। तद्गुणानुरागेण कश्चिद्देवः प्रीत्या तमभिवन्द्याब्रवीत्–मम योग्यं कार्यमावेदनीयं भवद्भिः।

अन्यदा कदाचिन्मार्गे गच्छन् मुनिः स्वाभिमुखागतेन केनचिच्चाण्डालेन सोपहासमुक्तः–अहो! अकर्मण्य! भिक्षुक! क्व गच्छसि?। एतद् दुर्वचनं निशम्य

करता हुआ–उस तरफ उपेक्षाभाव धारण करे, किन्तु (ताओ मणसी न करे–ताः मनसि न कुर्यात्) उन वचनों को अपने मन में स्थान न देवे। "अज्ञानवशसे ही इसने संयम धैर्य को अपहरण करने वाली भाषा का प्रयोग किया है सो इस में इसका दोष नहीं है किन्तु मेरे ही पूर्वोपार्जित पापकर्मों का यह फल है"। यह समझकर उस परुष भाषा बोलने वाले पर द्वेषबुद्धि न करे।

दृष्टान्त–दुश्चरतपश्चर्या करने में लीन क्षमाधर नामक एक मुनि थे। उनके गुणों में अनुरागी होने से कोई एक देव वंदनाकर उनसे बोला कि यदि मेरे योग्य कोई कार्य हो तो आप मुझ से अवश्य कहें, यह मैं आप से हाथ जोड़ कर प्रार्थना करता हूं।

एक समय की बात है कि वे मुनि कहीं जा रहे थे। रास्ते में सन्मुख आता हुआ उन्हें एक चाण्डाल मिला। उसने मुनिराज को

તરફ ઉપેક્ષાભાવ ધારણ કરે પરંતુ ताओ मणसी न करे–ताः मनसि न कुर्यात् તેના વચનોને પોતાના મનમાં સ્થાન ન આપે. અજ્ઞાનવશતાથી તેણે સંયમ ધૈર્યનું અપમાન કરનાર ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે તો તેમાં એનો દોષ નથી. પરંતુ મારા પૂર્વોપાર્જીત પાપ કર્મોનું જ એ ફળ છે. આવું સમજીને એ અસભ્ય ભાષા બોલવાવાળા ઉપર દ્વેશબુદ્ધિ ન કરે.

દૃષ્ટાંત—ક્ષમાધર નામના દુષ્કર તપશ્ચર્યા કરવામાં લીન એવા એક મુનિ હતા. તેમના ગુણોના અનુરાગી એવા કોઈ એક દેવે વંદના કરીને એમને કહ્યું કે, મારા યોગ્ય કોઈ કાર્ય હોય તો આપ મને અવશ્ય કહો એમ હું આપને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી કહું છું- એક વખત તે મુનિ ક્યાંક જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં સામેથી આવતો એક ચંડાલ મળ્યો. તેણે મુનિરાજને

जातकोपः सन् मुनिरब्रवीत्—उन्मत्तस्त्वमसि किम् ? । ततस्तेन प्रचण्डकोपावेशेन चाण्डालेन कथितम्–अरे भिक्षुक ! किं प्रलपसि ? कोऽन्यस्त्वत्समो मलिनदेहः क्षुत्–पिपासादिवेदनाग्रस्तो लुञ्चितशिरा गृहे गृहे गृहपाल इवाहारमन्वेपयन् भ्रमसि ? अरे ! अकर्मण्य ! पूर्वकृतकर्मणो विपाकमनुभवन्नपि न लज्जसे । कृषिवाणिज्यादिकर्म कर्तुमसमर्था एव मुखोपरिबद्धमुखवस्त्रिकाः पात्रहस्ताः बहवो भिक्षुकास्त्वादृशा उदरपूरणकामा ग्रामानुग्रामं पर्यटन्ति । अरे दुर्भग ! पुत्रदारादिभिः

देखते ही हँसी करते हुए कहा कि–हे अकर्मण्य भिक्षुक ! तू कहां जा रहा है । मुनि ने ज्यों ही इस प्रकार के उसके दुर्वचन सुने तो मुनि को क्रोध आ गया, और कहने लगा–क्या तूं इस समय उन्मत्त हो रहा है । मुनि के वचन सुनकर चांडाल के भी कोप का ठिकाना न रहा । उसने चिड़कर मुनिको कहा–"अरे भिक्षुक ! क्या बकता है ? तेरे जैसा मलिन देह वाला और कौन होगा ? खाते कमाते नहीं बना सो मूंड़ मुंडाकर मुनि बन गया और घर घर में कुत्ते की तरह भीख मागने के लिये फिरने लगा है । शरम नहीं आती, करते धरते कुछ नहीं बनता सो निकल गये साधु बनने को । पूर्व में दान नहीं दिया सो तो उसका यह फल भोगना पड़ रहा है कि दर दर के भिखारी बन रहा है, फिर भी अकड़ से ऐंठता है ? जरा शर्म कर, तुम्हारे जैसे बहुत से कार्य करने में असमर्थ होकर मुंह बांध कर पेट भरने के लिये गांव गांव भटकते हैं । ऐसा कह कर जब वह चला गया तो कोप

જોઇને હાંસી કરતાં કહ્યું કે, હે અકર્મણ્ય ભિક્ષુક ! તું ક્યાં જઇ રહ્યો છે. મુનિએ જ્યારે તેનાં આવા દુર્વચન સાંભળ્યાં ત્યારે તેને ક્રોધ આવી ગયો અને કહેવા લાગ્યા કે, શું તું આ સમયે ઉન્મત્ત બની રહ્યો છે ? મુનિનું વચન સાંભળીને ચાંડાલના ક્રોધનું ઠેકાણું ન રહ્યું અને તેણે ચિડાઇને મુનિને કહ્યું અરે ભિક્ષુક ! તું શું બકે છે ? તારા જેવો મલીન દેહવાળો બીજો કોણ છે ? ખાતાં કમાતાં ન આવડયું એટલે મુંડો મુંડાવીને મુનિ બની ગયા, અને ઘર ઘરમાં કુતરાની માફક ભીખ માગવા લાગ્યો છે, શરમ નથી આવતી ? કાંઈ કામ કરતાં આવડતું નથી એટલે સાધુ બનવા નિકળી પડયો. પૂર્વભવમાં દાન નહીં દીધું હોય એટલે તો એનું આ ફળ ભોગવવું પડે છે. અને ઘરઘરનો ભિખારી બની રહ્યો છે. છતાં પણ અક્કડ થઇને ફરે છે. જરા લાજ ! તારા જેવા અનેક કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોઇને મોં બાંધીને પેટ ભરવા માટે ગામ ગામ ભટકે છે. આમ કહી જ્યારે તે ચાલ્યો ગયો ત્યારે ક્રોધના

परित्यक्ता निर्गतिकाः सन्तः प्रव्रज्यामभ्युपगताः। इत्युक्त्वा तस्मिन् गतवति सति कोपावेशादन्तर्दह्यमान इव मुनिः स्वस्थानं गतः। क्रमेण कोपप्रशमे सति मुनिना पश्चात्तापः कृतः।

तदनन्तरमसौ देवस्तस्य मुनेः समीपे समागत्य तमभिवन्द्य तत्पुरोऽवस्थितो वदति-भवतः संयमयात्रा सुखेन निर्वहति किम्?। शान्तात्मना मुनिना सस्मितं प्रोक्तम्—यदा संयमयात्रा चाण्डालेन बाधिता, तदा क्व गतस्त्वमासीः? देवेन कथितम्—यदा युवयोः कलहो जातस्तदाऽहमलक्षितः कौतुकं द्रष्टुकामस्तत्रैवासम्। किं तु तदा मया विशेषः कोऽपि नोपलब्धः, यथाऽसौ चाण्डालस्तथैव भवान्।

के आवेश से वे मुनि भी भीतर ही भीतर जलते हुए अपने स्थान पर आ गये। जब कोप शांत हुआ तो उनको इस विषय का बड़ा ही पश्चात्ताप हुआ।

इस के बाद वह देव मुनि के पास आकर नमस्कार करके बैठ गया और बोला-आपकी संयमयात्रा तो सुखपूर्वक है? शान्तात्मा मुनिने मुस्कराते हुए प्रत्युत्तर में कहा कि जिस समय इस संयमयात्रा में चाण्डाल ने विघ्न डाला था उस समय तुम कहां गये थे। देवने जबाब दिया-जब आप दोनोंका कलह हो रहा था उस समय मैं अदृश्य होकर वहीं पर था। मुनिने कहा फिर आपने उस परिस्थिति में मेरी सहायता क्यों नहीं की? इस प्रकार मुनि के कहने पर प्रत्युत्तरमें देवने कहा कि-मुझे उस समय सहायता करने लायक कोई विशेषता आप में लक्षित नहीं हुई। उस समय जैसा वह चाण्डाल मुझे प्रतीत हुआ वैसे ही आप भी मुझे प्रतीत हो रहे थे फिर सहायता किसकी करना। देव के इस उत्तर से

આવેશથી તે મુનિ અંદરને અંદર બળતા બળતા પોતાના સ્થાન ઉપર ગયા. જ્યારે તેમનો ક્રોધ શાંત થયો ત્યારે તેમને આ વિષયમાં ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો.

આ પછી પેલા દેવ મુનિની પાસે આવીને નમસ્કાર કરીને બેઠા અને કહ્યું, આપની સંયમયાત્રા તો સુખપુર્વક છે ને? શાંત આત્મા મુનિએ અંદરથી હસતાં હસતાં પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે, જે સમયે આ સંયમયાત્રામાં ચંડાલે વિઘ્ન નાખ્યું તે સમયે તમે ક્યાં ગયા હતા? દેવે જવાબ આપ્યો જ્યારે આપ બંનેનો કલહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે હું અદૃશ્ય રૂપે ત્યાં જ હતો. તો પછી એ પરિસ્થિતિમાં તમે મારી સહાયતા કેમ ન કરી? આ પ્રકારે મુનિના કહેવાથી પ્રત્યુત્તરમાં દેવે કહ્યું, મને તે સમયે સહાયતા કરવા લાયક કોઇ વિશેષતા આપનામાં ન દેખાઈ. એ વખતે જેવો તે ચાંડાલ મને દેખાયો તેવા જ આપ મારી દૃષ્ટિમાં દેખાતા હતા. પછી સહાયતા કોની કરવી? દેવના

मुनिनोक्तम्-तेन मम तुल्यता कथं ज्ञाता?। देवेनोक्तम्—एकेन कोपेनैव, अतस्तस्य शिक्षा न कृता, इदानीमाज्ञापयतु कीदृशी शिक्षा तस्मै कर्तव्या। मुनिः प्राह-नासौ दण्डनीयः, किंतु-सर्वथोपेक्षणीयः, यतः साधूनामयं धर्मः-आक्रोशपरीषहः सोढव्य इति। एवमुक्तोऽसौ देवस्तस्य मुनेः सेवायां सानुरागं तस्थौ। एवमन्यैरपि मुनिभिराक्रोशपरीषहः सोढव्यः ॥ २५ ॥

मुनि को बड़ा ही विस्मय हुआ और कहने लगे कि मुझ में और चांडालमें समानता का अनुभव कैसे किया?। देव ने कहा-एक क्रोध से आपके अंन्दर उस समय क्रोधरूप चांडाल प्रविष्ट होया हुआ था, और वह तो चांडाल था ही, अतः सहायता करने जैसी बात उस समय मुझे उचित प्रतीत नहीं हुई इसलिये सहायता नहीं की, और न उसे भी कुछ दण्डादिरूप शिक्षा ही दी, हां! अब कहिये उसे कैसी शिक्षा दी जाय। मुनिराज ने कहा कि अब क्या आवश्यकता है जो अज्ञानी होते हैं वे उपेक्षा के ही पात्र हैं इसलिये उसको दण्डादिरूप शिक्षा प्रदान करने की कोई जरूरत नहीं है। मुनियों का तो यह आचार ही है कि वे आक्रोशपरीषह को सहन करे। मुनि की इस बात को सुनकर देव बड़ा ही अनुरागी होकर उनकी सेवा में रहने लगा। इस कथा से मुनियों को यही शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये कि आक्रोशपरीषह सहन करना यह मुनिराजों का कर्तव्य है ॥ २५ ॥

મુનિને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને કહેવા લાગ્યા. મારામાં અને ચંડાલમાં સમાનતાનો અનુભવ તમોને કેવી રીતે થયો? દેવે કહ્યું એક ક્રોધથી-આપની અંદર તે સમયે ક્રોધ રૂપી ચંડાલ પ્રવિષ્ટ થયો હતો. અને તે તો ચંડાલ હતો જ. આથી સહાયતા કરવા જેવી વાત મને તે સમયે ઉચિત ન લાગી. એ માટે સહાયતા ન કરી. અને તેને પણ દંડ આદિ રૂપ કાંઇ શિક્ષા નકરી. હા! કહો એને કઇ રીતે શિક્ષા કરવામાં આવે! મુનિ મહારાજે કહ્યું કે, હવે શું આવશ્યક્તા છે. જે અજ્ઞાની હોય છે તે ઉપેક્ષાને પાત્ર જ છે. આ માટે તેને દંડાદિકરૂપ શિક્ષા આપવાની કોઇ જરૂરત નથી. મુનિઓનો તે આચારજ છે કે, તેઓ આક્રોશપરીષહને સહન કરે. મુનિની આ વાત સાંભળીને દેવ ઘણા અનુરાગી બની તેની સેવામાં રહેવા લાગ્યા. આ કથાથી મુનિઓએ એ જ શિક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ કે, આક્રોશપરીષહ સહન કરવો તે મુનિરાજોનું કર્તવ્ય છે. ॥ ૨૫ ॥

कश्चिदाक्रोशमात्रेणाऽतुष्टो दुष्टः संयतस्य वधमपि कुर्यादतो वधपरीषहमाह-

मूलम्—हओ न संजले भिक्खू, मणंपि न पओसए।
तितिक्खं परमं नच्चा, भिक्खुधम्मं विचिंतए ॥२६॥

छाया—हतो न संज्वलेद् भिक्षुः मनोऽपि न प्रद्वेषयेत्।
तितिक्षां परमां ज्ञात्वा, भिक्षुधर्मं विचिन्तयेत् ॥ २६ ॥

टीका—'हओ' इत्यादि।

भिक्षुः=मुनिः, हतः=केनापि दुष्टेन मुष्टियष्ट्यादिना ताडितः सन्, न संज्वलेत्=न क्रुध्येत्, तथा मनोऽपि न प्रद्वेषयेत्=द्वेषयुक्तं न कुर्यात्, तितिक्षां=क्षान्ति,

---

कोई दुष्ट पुरुष आक्रोशमात्र से संतुष्ट नहीं होकर मुनि का वध भी करने लगता है इसलिये अब तेरहवें वधपरीषह को कहते हैं—'हओ न संजले'-इत्यादि.

अन्वयार्थ-(भिक्खू-भिक्षुः) मुनि (हओ-हतः) किसी भी दुष्टके द्वारा यष्टि मुष्टि आदि से ताडित हो जाय तौ भी (न संजले-न संज्वलेत) क्रोध से तपायमान नहीं होवे। तथा (मणंपि न पओसए-मनोऽपि न प्रद्वेषयेत्) मन को भी दूषित नहीं करे, किन्तु (तितिक्खं-तितिक्षाम्) उत्तम क्षमा को (परमं-परमाम्) दशविध धर्मों में सर्वोत्कृष्ट (नच्चा-ज्ञात्वा) जानकर (भिक्खू-भिक्षुः) वह साधु (धम्मं विचिंतए-धर्मं विचिन्तयेत्) उत्तम क्षमादिरूप साधु के कर्तव्य का, अथवा अपने आत्मस्वरूप का विचार करे कि-क्षमामूलक ही धर्म है। यह जो मुझे निमित्त बना कर के कर्मों का उपचय कर रहा है उस में मेरा ही

કોઈ દુષ્ટ માણુસ આક્રોશ માત્રથી સંતોષ ન પામવાથી મુનિનો વધ પણ કરવા લાગે છે. એ માટે હવે તેરમા વધપરીષહને કહે છે. 'हओ न संजले'-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ-भिक्खू-भिक्षुः મુનિ हओ-हतः કોઈ પણ દુષ્ટ દ્વારા લાકડી ગડદાપાટુથી તાડિત થઈ જાય તો પણ न संजले-न संज्वलेत् ક્રોધથી તપી ન જાય मणंपि न पओसए-मनोऽपि न प्रद्वेषयेत् મનને પણ દૂષિત ન કરે પણ तितिक्खं-तितिक्षां ઉત્તમ ક્ષમાને परमं-परमां દશવિધ ધર્મોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ नच्चा-ज्ञात्वा જાણીને भिक्खू-भिक्षुः તે સાધુ धम्मं विचिंतए-धर्मं विचिन्तयेत् ઉત્તમ ક્ષમાદિરૂપ સાધુના કર્તવ્યનો તથા પોતાના આત્મસ્વરુપનો વિચાર કરે કે, ક્ષમા એ જ ધર્મ છે. આજે મને નિમિત બનાવીને કર્મોનો ઉપચય કરી

परमां=दशविधेषु धर्मेषु प्राधान्यात् प्रकृष्टां, ज्ञात्वा मुनिः, भिक्षुधर्मं=क्षान्त्यादिकं स्वात्मस्वरूपं वा विचिन्तयेत्, यथा-क्षमामूल एव धर्मः, यच्च मां निमित्तीकृत्यायं कर्मोपचिनोति, तत्र ममैव पूर्वकर्म कारणमिति ममैव दोषः, तस्मादेनं प्रति कोपो नोचित इति ॥ २६ ॥

पूर्वोपार्जित कर्म कारण है अतः इसमें मेरा ही दोष है इसलिये इसके प्रति कोप करना मुझे उचित नहीं है।

भावार्थ—मुनि जनों की यह विचारधारा कितनी सुन्दर है। वज्रहृदय वाला शत्रु भी इस विचार के सामने नतमस्तक होकर अपनी क्रूरता का परित्याग कर देता है। एक तरफ ताडना मारणा आदि क्रियाएँ हो रही हैं तो दूसरी ओर उस पर प्रतीकार न करते हुए अपने पूर्वोपार्जित कर्म को ही बलवान माना जा रहा है कि-पूर्वोपार्जित कर्मों का यह फल मुझे मिल रहा है, इस बेचारे का क्या दोष है। अफसोस केवल उस मुनि आत्मा में इसी बातका हो रहा है कि जो यह प्राणी मेरा निमित्त लेकर नवीन कर्मों का बंधक बन रहा है। इस प्रकार मन तक में भी जहां प्रतिकार करने की भावना का उदय निषिद्ध बतलाया गया है वहां और अन्य प्रतिकारों के करने की तो बात ही क्या हो सकती है। महात्मा का यहां कितना अच्छा उपदेश है कि वह ताडित होने पर भी अपनी उत्तम क्षमाको न छोड़े। कुल्हाडा

રહેલ છે. તેમાં મારાં જ પૂર્વોપાર્જીત કર્મ કારણરૂપ છે. આથી તેમાં મારોજ દોષ છે માટે તેના પ્રતિ ક્રોધ કરવો મને ઉચિત નથી,

ભાવાર્થ—મુનિઓની આ વિચારધારા કેટલી સુન્દર છે વજ્ર હૃદયવાળો શત્રુ પણ આ વિચાર સામે નતમસ્તક બની પોતાની ક્રુરતાને ત્યાગી દે છે. એક તરફ ધાકધમકી અને માર મારવાની હદ સુધીની ક્રિયાઓ થાય છે, ત્યારે બીજી તરફ આનો પ્રતિકાર ન કરાતાં પોતાના પૂર્વોપાર્જીત કર્મોને જ બળવાન માનવામાં આવે છે. "પૂર્વોપાર્જીત કર્મોનું ફળ મને મળી રહ્યું છે. એ બિચારાનો કોઈજ દોષ નથી" મુનિના આત્મામાં અફસોસ ફક્ત એ વાતનો થાય છે કે, આ પ્રાણી મને નિમિત્ત બનાવીને નવા કર્મોનો બંધ બાંધી રહેલ છે. આ પ્રમાણે મનમાં પણ પ્રતિકાર કરવાની ભાવનાના ઉદયનો નિષેધ બતાવવામાં આવેલ છે, ત્યાં અન્ય પ્રતિકાર કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? મહાત્માનો આ કેવો સુન્દર ઉપદેશ છે કે તેને ધાકધમકી કોઇના તરફથી અપાય અથવા માર મારવામાં આવે તો પણ પોતાની ઉત્તમ ક્ષમાને ન

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह—

मूलम्—समणं संजयं दंतं, हणेज्जा कोई कत्थइ ।
नत्थि जीवस्स नासोत्ति, एवं पेहेज्जे संजए ॥२७॥

छाया—श्रमणं संयतं दान्तं, हन्यात् कोऽपि कुत्रापि ।
नास्ति जीवस्य नाश इति, एवं प्रेक्षेत संयतः ॥ २७ ॥

टीका—'समणं' इत्यादि

कोऽपि=कश्चिन्मनुष्यः, कुत्रापि-ग्रामादौ, संयतं=षट्काययतनावन्तं, दान्तम्

चंदन वृक्ष को काट भी डाले पर चंदनवृक्ष का जो उसके मुख को भी सुवासित करने का काम है वह उसे नहीं छोड़ता। नहीं तो वह चंदन ही नहीं। महात्मा भी अपने शत्रु के प्रति इसी कर्तव्य का निर्वाह करते हैं नहीं तो वे महात्मा ही नहीं हैं। धन्य है महात्मा! तेरे इस शुभाध्यवसाय को। न्योछावर है त्रैलोक्य का राज्य इस पवित्र भावना पर। क्या ही सुन्दर विचार धारा है। इसी विचारधारा के बल पर महावीर प्रभु के शासन में सर्वोत्कृष्टता रही हुई है। प्रत्येक मोक्षाभिलापी को यह अभिनंदनीय वंदनीय विचारधारा अपनाने योग्य है ॥२६॥

वधपरीषहको किस भावना से सहन करे सो कहते हैं-'समणं'-इत्यादि

अन्वयार्थ-(कोई-कोऽपि) कोई अज्ञानी (कत्थइ-कुत्रापि) कहीं पर भी (संजयं-संयतम्) षट्काय के जीवों की जतना करनेवाले (दंतं-दान्तम्)

છોડે. કુહાડા ચન્દન વૃક્ષને કાપી નાખે છતાં ચન્દન વૃક્ષમાં જે સુવાસિતતાનો ઉત્તમ ગુણ છે તે પોતાને કાપનાર કુહાડાને પણ આપે છે. જો એમ ન કરે તો તે ચંદન શેનું ? મહાત્મા પણ પોતાના શત્રુ તરફ આવું જ વર્તન રાખે છે. નહીં તો એ મહાત્મા શાના ? ધન્ય છે મહાત્મા! તમારા આ શુભ વ્યવસાયને! આ પવિત્ર ભાવના પર ત્રણ લોકનું રાજ્ય પણ ન્યોછાવર છે, કેવી સુન્દર વિચારધારા છે! આ વિચાર ધારાના બળ ઉપર શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનમાં સર્વોત્કૃષ્ટત રહેલ છે. પ્રત્યેક મોક્ષાભિલાષીએ આ અભિનંદનીય વંદનીય વિચારધારાને અપનાવવી જોઈએ ॥ ૨૬ ॥

કેવા ભાવથી વધપરીષહને સહન કરવાને કહે છે—समणं ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—कोइ-कोऽपि કોઈ અજ્ઞાની कत्थइ-कुत्रापि કોઈ જગ્યાએ પણ संजयं-संयतम् ષટકાય જીવોનું જતન કરનારા दंतं-दान्तम् પાંચ ઇન્દ્રિય અ નવમ

=इन्द्रियनोइन्द्रिय दमनशीलम्, श्रमणं=तपस्विनं मुनिं हन्यात्=मुष्टियष्टयादिना ताडयेत्, तदा संयतः=मुनिः, जीवस्य=आत्मनज्ञानरूपस्य नाशः नास्ति=न भवति शरीरस्यैव नाशात्, इत्येवं प्रेक्षेत=चिन्तयेत् ॥

पांच इन्द्रिय एवं मन को निग्रह करने वाले (समणं-श्रमणम्) श्रमण-तपस्वी मुनि को (हणेज्जा-हन्यात्) यष्टि मुष्टि आदि द्वारा मारे। उस समय (संजए-संयतः) वह मुनि (जीवस्स नासो नत्थि-जीवस्य नाशः नास्ति) "ज्ञानस्वरूप आत्मा का नाश नहीं होता है किन्तु उसका पर्यायान्तर होता है अतः शरीरका ही नाश होता है" (एवं पेहेज्ज- एवं प्रेक्षेत)ऐसा विचार करे।

भावार्थ—आत्मा को क्रोधी तब होना चाहिये कि जब उसकी निज़ वस्तु का विनाश हो। जैसे संसारी लोग अपनी वस्तु के विनाश होने पर क्रोधी या दुःखी हुआ करते हैं, दूसरों की वस्तुओं के विनाश में नहीं। इसी प्रकार महात्मा को भी किसीके द्वारा ताडित होने पर या मारे जाने पर यह विचार करना चाहिये कि यह शरीर पुद्गल का है अतः यह मेरी निजवस्तु नहीं है परवस्तु है। इसके विनष्ट होनेपर मैं क्यों क्रोधी या दुःखी बनूं? मेरी निज की वस्तु जो ज्ञानादिक गुण हैं वे तो इस के आघात से नष्ट नहीं होते हैं, वे तो सदा अक्षय ही रहते हैं इस लिये क्रोधी या दुःखो होने की मुझे किञ्चित् मात्र भी आवश्यकता नहीं है।

કરનારા समणं-श्रमणम् શ્રમણ તપસ્વી મુનિને हणेज्जा-हन्यात् ઠાંસા પાટુ વગેરેથી મારે એ સમયે संजये-संयतः તે મુનિ जीवस्स नासो नत्थि--जीवस्य नाशः नास्ति જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માનો નાશ થતો નથી પરંતુ એ પર્યાયાન્તરિત હોય છે, આથી શરીરનો જ નાશ થાય છે एवं पहेज्ज-एवं प्रेक्षेत એવો વિચાર કરે,

ભાવાર્થ—આત્માએ ક્રોધિત તો ત્યારે થવું જોઈએ કે, જ્યારે તેની પોતાની વસ્તુનો વિનાશ થતો હોય. જેમ સંસારી લોકો પોતાની વસ્તુઓનો વિનાશ થતાં ક્રોધિત અને દુઃખી થયા કરે છે, બીજાની વસ્તુઓના વિનાશમાં નહીં. આ પ્રકારે મહાત્માને પણ કોઈ તરફથી માર મારવામાં આવે કે ધાક ધમકી આપવામાં આવે ત્યારે તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે, આ શરીર પુદ્ગલનું છે, આ કારણે તે મારી પોતાની વસ્તુ નથી, પારકી વસ્તુ છે. એનો વિનાશ થવાથી હું શા માટે ક્રોધી અથવા દુઃખી બનું ? મારી પોતાની જે વસ્તુ જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે એના આઘાતથી નાશ પામતી નથી. એ તો સદાય અક્ષય જ રહે છે. આથી ક્રોધી અથવા દુઃખી થવાની મારે લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી.

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

श्रावस्तीनगर्यां रिपुमर्दननाम्नो राज्ञः पुत्रो धारिणीदेव्या अङ्गजातः स्कन्दकनामकः कुमार आसीत्। अस्य भगिनी पुरन्दरयशा नाम्नी। सा कुम्भकारकटकनामके पुरे दण्डकिनाम्ने नृपतये पित्रा प्रदत्ता। तस्य दण्डकिभूपस्य पुरोहितः पालकनामा ब्राह्मणो मिथ्यादृष्टिरासीत्।

एकदा मुनिसुव्रतस्वामी विंशतितमस्तीर्थंकरः श्रावस्तीनगर्यां समवसृतः, तस्य देशनां श्रुत्वा स्कन्दककुमारः श्रावको जातः। एकदा कदाचिदसौ पालकपुरोहितः श्रावस्तीनगरीमागतः। स राजसभायामार्हतसिद्धान्तं खण्डयितुं प्रवृत्तः तदा

दृष्टान्त—श्रावस्ती नगरी में रिपुमर्दन नाम का एक राजा राज्य करता था। उसकी धर्मपत्नी का नाम धारिणी था। धारिणीदेवी से राजा के एक कुमार का जन्म हुवा, जिसका नाम स्कन्दक था। स्कन्दक के एक बहिन भी थी। उसका नाम पुरन्दरयशा था। कुंभकारकटक नाम के पुर में दण्डकी नामक राजा के साथ उसका विवाह हुवा था। दण्डकी राजा का एक ब्राह्मण पुरोहित था। इसका नाम पालक था। यह मिथ्यादृष्टि था।

एक समय की बात है कि वे वीसवें तीर्थङ्कर श्री मुनिसुव्रतस्वामी श्रावस्ती नगरी में पधारे। उनकी देशना को सुनकर स्कन्दककुमार ने श्रावकधर्म अंगीकार किया। किसी समय पालक पुरोहित श्रावस्ती नगरी में आया। राजसभा में बैठकर उसने जैनसिद्धान्त को खण्डन करने वाली बात प्रारंभ की। जब वह बोल चुका तब उसकी बात को

દૃષ્ટાંત—શ્રાવસ્તી નગરીમાં રીપુદમન નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ધારિણી નામની એક રાણી હતી. ધારિણીદેવીથી રાજાને એક કુમારનો જન્મ થયો, જેનું નામ સ્કંદક હતું, સ્કંદકને એક બહેન પણ હતી. તેનું નામ પુરંદરયશા હતું. કુંભકારકટક નામના નગરના દંડકી નામના રાજાની સાથે તેનો વિવાહ કરવામાં આવેલ હતો. દંડકી રાજાને એક બ્રાહ્મણ પુરોહિત હતો તેનું નામ પાલક હતું. તે મિથ્યાદૃષ્ટી હતો.

આ એક સમયની વાત છે કે જ્યારે વીસમા તીર્થંકર શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામી શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા. તેમની દેશના સાંભળીને, સ્કંદકકુમારે શ્રાવકધર્મ અંગિકાર કર્યો. કેટલેક વખતે પાલકપુરોહિત શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવ્યા. રાજસભામાં બેસીને જૈન સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવાવાળી વાતની શરૂઆત કરી. જ્યારે તેણે વાત પુરી કરી ત્યારે તે વાત સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા

श्रावकव्रतधारी स्कन्दककुमारं आर्हतसिद्धान्तं समर्थयन् तं निरुत्तरं कृतवान्। तेन कारणेन पालकपुरोहितस्य स्कन्दककुमारं प्रति महान् विद्वेषो जातः।

एकदाऽसौ स्कन्दककुमारः पञ्चभिः शतैः कुमारैः सह भगवतो मुनिसुव्रतस्वामिनः समीपे देशनां श्रुत्वा दीक्षां गृहीतवान्। भगवता ते पञ्चशतकुमारकास्तस्य शिष्यत्वेन निश्रिताः कृताः। ततोऽसौ स्कन्दकाचार्योऽन्यदा भगवन्तं पृच्छति-भगवन्! कुम्भकारकटकपुराभिमुखं विहर्तुमिच्छामि, भगवानाह—वरं तत्र गम्यताम्, किंतु तत्रोपसर्गो मारणान्तिकः। पुनस्तेनोक्तम्-भगवन्! वयमाराधकाः, किं वा विराधकाः? । भगवता कथितम्-एकं त्वां विना सत्र आराधकाः सन्ति।

सुनकर वहां पर बैठे हुए श्रावकव्रतधारी स्कन्दककुमार ने जैनसिद्धान्त का समर्थन करते हुए उसको निरुत्तर कर दिया, इससे पालक स्कन्दककुमार का महान् विद्वेषी बन गया।

कुछ काल के बाद स्कन्दककुमार ने पांचसौ कुमारों के साथ भगवान मुनिसुव्रतस्वामी के समीप धार्मिकदेशना सुनकर दीक्षा ली। उन पांचसौ कुमारोंको भगवानने उनकी नेश्राय(अधीनता) में कर दिया। अब वे स्कन्दक मुनि स्कन्दकाचार्य हो गये। स्कन्दकाचार्य ने एक दिन भगवान से पूछा कि भगवन्! मैं यहां से कुम्भकारकटक पुर की तरफ विहार करना चाहता हूं यदि आपकी आज्ञा हो तो। भगवान ने कहा जैसा तुम्हें सुख हो वैसा करो परन्तु तुम को वहां मरणान्तिक उपसर्ग का साम्हना करना पडेगा। फिर इस बात को सुनकर स्कन्दक ने प्रभु से पूछा कि प्रभो! हम सब आराधक हैं या विराधक? भगवान ने कहा तुम्हारे सिवाय सब ही आराधक हैं। भगवान के मुख से इस

શ્રાવકવ્રતધારી સ્કંદકકુમારે જૈનસિદ્ધાંતને સમર્થન કરતાં તેને નિરૂત્તર બનાવી દીધો. આથી પાલક સ્કંદકકુમારનો મહાન વિરોધી બની ગયો.

કેટલાક સમય પછી સ્કંદકકુમારે પાંચસો કુમારોની સાથે ભગવાન મુનિસુવ્રતસ્વામી પાસેથી ધાર્મિક દેશના સાંભળીને દીક્ષા અંગીકાર કરી, એ પાંચસો કુમારોને ભગવાને સ્કંદકકુમારની દેખરેખ નીચે રાખ્યા, આથી તે સ્કંદકમુનિ સ્કંદકાચાર્ય બની ગયા, સ્કંદકાચાર્યે એક દિવસ ભગવાનને પૂછ્યું કે, હે ભગવંત! હું અહિંથી આપની આજ્ઞા હોય તો કુંભકારકટકપુર તરફ વિહાર કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. ભગવાને કહ્યું, જે રીતે તમને સુખ થાય એ રીતે કરો. પરંતુ તમારે ત્યાં મરણાંતિક ઉપસર્ગ નો સામનો કરવો પડશે. તે વાત સાંભળીને સ્કંદકે પ્રભુને પૂછ્યું, કે હે પ્રભો! અમે બધા આરાધક છીએ કે વિરાધક? ભગવાને કહ્યું, કે તમારા શીવાય બધા આરાધક છે. ભગવાનના

एवं भगवता कथितोऽपि स्कन्दकाचार्यो भाविवशात् पञ्चशतशिष्यपरिवारसहितः कुम्भकारकटकपुरं प्रति विहारं कृतवान्। पालकब्राह्मणेन तद् विहारवार्ता श्रुता-"अत्रागच्छति स्कन्दकाचार्यः" इति। ततोऽसौ पूर्ववैरमनुस्मृत्य तन्निर्यातनार्थं यत्रोद्याने स्कन्दकाचार्य आगन्तुकस्तत्परितो विविधशस्त्रास्त्राणि प्रच्छन्नरीत्या भूमौ निखन्य राज्ञः समीपमागत्य ब्रूते-स्वामिन्! स्कन्दकाचार्यः पञ्चशतशिष्यपरिवारैः सह साधुवेषेण इह समायाति, स भवदीयराज्यं हर्तुमिच्छति, यतोऽसौ भवदीयोद्यानस्य चतुर्दिक्षु रात्रौ प्रच्छन्नो भूत्वाऽस्त्रशस्त्राणि भूम्यन्तर्निहितानि, तद्वृत्तं कथंचिन्मया ज्ञातम्, तत्र गत्वा पश्यन्तु भवन्तः। पुरोहितवचनं श्रुत्वा राज्ञा तत्र गत्वा

भविष्यत् को सुनकर भी स्कन्दकाचार्य ने भाविवशात् पांचसौ शिष्यों के साथ कुम्भकारकटकपुर की ओर विहार कर दिया। पालक पुरोहितने उनके विहार की वार्ता सुनी तो उसको ज्ञात हो गया कि स्कन्दकाचार्य विहार कर यहां आरहे हैं। उसने उनके साथ अपना पूर्व वैर याद कर "बदला लेने का अवसर आगया है" इस अभिप्राय से उसने जिस उद्यान में स्कन्दकाचार्य आकर उतरे थे उस में जमीन खुदवाकर नीचे विविध शस्त्र एवं अस्त्र गुप्तरीति से गढ़वा दिये। पश्चात् राजा के पास आकर फिर वह कहने लगा कि हे स्वामिन्! यहां पांच सौ शिष्यों के परिवार से स्कन्दकाचार्य साधु के वेश में आये हुए हैं। वे आप के राज्य को हरण करना चाहते हैं। इस लिये उन्हों ने गुप्तरीति से उद्यान में चारों ओर अस्त्र शस्त्र भूमि में गढ़वा दिये हैं। यह बात रात्रि में मैने छुपकर देखी है। आप को जो विश्वास न हो तो

મોઢાથી આ ભવિષ્યવાણી સાંભળીને પણ સ્કંદકાચાર્યે ભાવિવશાત્ ૫૦૦ શિષ્યોની સાથે કુંભકારકટકપુરની તરફ વિહાર કરી દીધો. પાલકપુરોહિતે તેમના વિહારની વાત સાંભળીને જાણ્યું સ્કંદકાચાર્ય વિહાર કરતા કરતા આ તરફ આવી રહ્યા છે. તેણે પોતાનું અગાઉનું તેમની સાથેનું વેર યાદ કરીને "બદલો લેવાનો અવસર આવી ચુકયો છે" આવા અભિપ્રાયથી જે બગીચામાં સ્કંદકાચાર્ય આવીને ઉતર્યા હતા તેની અંદરની જમીન ખોદાવીને તેની નીચે જુદી જુદી જાતનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર દાટી દીધાં. પછી રાજાની પાસે આવીને તે કહેવા લાગ્યો કે, પાંચસો શિષ્યોના પરિવાર સાથે સ્કંદકાચાર્ય સાધુના વેશમાં અહિં આવ્યા છે. તે આપનું રાજ્ય લઈ લેવા ઈચ્છે છે. કેમકે, તેમણે ગુપ્ત રીતે બગીચામાં ચારે બાજુ શસ્ત્ર અસ્ત્ર દટાવી રાખ્યાં છે. આ વાત મેં રાત્રિના વખતે છુપી રીતે જોઈ લીધી છે. આપને જો વિશ્વાસ ન હોય તો આપ ખુદ

भूम्यन्तर्गतानि तानि शस्त्रास्त्राणि विलोकितानि। ततोऽसौ नृपः कोपावेशेन पुरोहितमब्रवीत्–हे पालक! सर्वानेतान् साधूनहं तवाधीनान् करोमि, यथेच्छसि तथा कुरु। एवमुक्तोऽसौ दुष्टभावसमन्वितः पुरोहितः सर्वान् मुनीन् परितः समाक्रम्य एकैकं मुनिं तिलादिपीडनयन्त्रे संस्थाप्य पीडयितुं प्रवृत्तः। ते स्वात्मकल्याणार्थिनो मुनयस्तं वधपरीषहं सम्यक् परिषह्यान्तसमये केवलज्ञानं प्राप्य मोक्षं गताः। तत्र ४९८ चतुःशताष्टनवतिसंख्यका मुनयः पीडनयन्त्रे पीडितास्तथापि स्कन्दकाचार्येण समभावं समालम्ब्य तत्र स्थितम्। तदा स्वस्मादन्य एक एव मुनिरवशिष्टः, तमपि पीडनयन्त्रे स्थापयितुमुद्यतस्तदा स्कन्दकाचार्येणोक्तम्—

स्वयं चलकर देख सकते हैं। पुरोहित की बात सुनकर राजा उद्यान में आया और वहां उसने भूमि के भीतर गढे हुए अनेक अस्त्र शस्त्र देखे। इस स्थिति से राजा को बड़ा ही कोप बढ़ा और उसने कोप के ही आवेश में तन्मय होकर पुरोहित से कहा, पालक! इन सब साधुओं को मैं तुम्हारे आधीन करता हूं। तुम जैसा भी समझो इनके साथ वैसा करो। राजा ने जब ऐसा कहा तब पुरोहित के आनंद का पार न रहा। उसने शीघ्र ही चारों ओर से सब मुनियों को घिरवा दिया और एक एक मुनि को कोल्हू (घाणी) में पीलने लगा। चारसोअठानवे(४९८) मुनियोंने समभाव से वधपरीषहको सहन करके अंत समयमें केवलज्ञान प्राप्तकर मुक्ति को प्राप्त किया। स्कन्दकाचार्य और एक बालमुनि पीलनेके लिये अवशिष्ट रहे। जब पालक ने उस मुनि को पीलने के लिये कोल्हू में रखने को उद्यत हुवा तो इतने में स्कन्दकाचार्य ने उससे कहा कि

જઇને જોઈ શકો છો. પુરોહિતની વાત સાંભળીને રાજા બગીચામાં ગયા અને ત્યાં જમીનની અંદર દાટેલાં અનેક શસ્ત્ર અસ્ત્ર જોયાં. આથી રાજાને ખૂબ ક્રોધ ચડયો અને ક્રોધના આવેશમાં આવીને તેણે પુરોહિતને કહ્યું, પાલક! આ બધા સાધુઓને હું તમારે હવાલે કરૂં છું. તમોને ઠીક લાગે તેમ તેનો ફેંસલો તમે કરો. રાજાએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે પુરોહિતના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેણે તરત જ ચારે તરફથી તે મુનિઓને ઘેરી લઈ પકડીને એક પછી એક મુનિને ઘાણીમાં પીલવાનું શરૂ કર્યું. ૪૯૮ મુનિઓએ સમભાવથી વધપરીષહને સહન કરીને અંત સમયે કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને પામ્યા. સ્કંદકાચાર્ય અને એક મુનિ પીલવા માટે બાકી રહ્યા. જ્યારે પાલકે તે મુનિને પીલવા માટે ઘાણીમાં નાખવા પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે સ્કંદકાચાર્યે તેને કહ્યું કે, આ તો કોમળ-

अयमस्ति कोमलकायो बालकः, तस्मादयं त्वया न हन्तव्यः मम समक्षे पीडनयन्त्रेऽस्य स्थापने पीडा मम जायते, मुञ्चैनम्। स्कन्दकाचार्यवचनं श्रुत्वाऽसौ राजपुरोहितः पालकब्राह्मणो वदति-राजसभायां त्वया पराजितोऽहम्, अतो यावदधिकादप्यधिकं दुःखं तव स्यात् तदेव कार्यं मम कर्तव्यम्। इत्युक्त्वाऽसौ तं बालमनगारं स्कन्दकाचार्यस्य समक्षमेव पीडनयन्त्रे संस्थाप्य तत्पीडनं कृतवान्। स बालोऽप्यनगारस्तत्र वधपरीषहं सम्यक् परिपह्य केवलज्ञानं प्राप्य मोक्षं गतः।

तदा स्कन्दकाचार्यो रोषावेशेन निदानं कृतवान्-"यदि मम तपःसंयमस्य फलं भवेत्, तदा एतेषां सर्वेषां दुःखदायको भवेयम्" इति। अथाऽसौ स्कन्दका-

यह इस समय कोमलकाय बालक है अतः तुम इसे छोड़ दो। इसे कोल्हू में रखते हुए देखकर मुझे पीड़ा होती है, अतः यह मारने योग्य नहीं है। स्कन्दकाचार्य के इस प्रकार वचन सुनकर पालक उनसे कहने लगा-सुनो-तुमने मुझे पहिले राजसभा में परास्त किया था, अतः उसके उपलक्ष में अधिक से अधिक जो कष्ट हो सकता है वह मैं तुमको दूं ऐसा ही मेरा निर्णय है। इस में जरा भी इधर उधर नहीं करना चाहता हूं। इस प्रकार कह कर उसने उस बालक मुनि को भी स्कन्दकाचार्य के सामने ही कोल्हू में रखकर पील दिया। उस बालक अनगार ने भी खुशी खुशी से वधपरीषह सहन करके अंत में केवलज्ञान प्राप्त कर मुक्ति को प्राप्त कर लिया। उस समय स्कन्दकाचार्य ने रोश के आवेश में आकर यह निदान किया कि "यदि मेरे तप एवं संयम का फल होता हो तो मैं इन सब को दुःख देने वाला होऊँ।"

કાય બાળક છે, માટે એને છોડી દો. એને ઘાણીમાં રાખેલ જોઈને મને પીડા થાય છે માટે તે મારવાને યોગ્ય નથી. સ્કંદકાચાર્યનું આ પ્રમાણેનું વચન સાંભળીને પાલક પુરોહિત કહેવા લાગ્યો કે, સાંભળો! તમે મને અગાઉ રાજસભામાં પરાજીત કરેલ હતો જેથી તેના ઉપલક્ષમાં હું અધિકમાં અધિક કષ્ટ જે હોય તે હું તમને આપીશ એવો મારો નિર્ણય છે. તેમાં જરા પણ હું ફેરફાર કરવા ઈચ્છતો નથી. આ પ્રમાણે કહીને તેણે તે બાળક મુનિને સ્કંદકાચાર્યની સામે જ ઘાણીમાં નાખીને પીલી નાખ્યો. આ બાળ અનગાર પણ ખુશીથી વધપરીષહ સહન કરીને અંતમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિ પામ્યાં. આ સમયે સ્કંદકાચાર્યે રોષના આવેશમાં આવીને આ પ્રમાણે નિદાન કર્યું કે, જો મારા તપ અને સંયમનું ફળ થતું હોય તો હું આ બધાને દુઃખ દેવાવાળો બનું. પાલકે છેવટે સ્કંદકાચાર્યને પણ પીલીને

चार्यं तत्र यन्त्रे निपीड्य हतवान्। स स्कन्दकाचार्यो मृत्वाऽग्निकुमारदेवत्वेन-समुत्पन्नो भूत्वाऽवधिज्ञानेन स्वपूर्वभववृत्तं ज्ञात्वा कोपावेशेन नृपपुरोहितामात्यादि सहितं कुम्भकारकटकपुरं सदेशं भस्मसात् कृतवान्। दण्डकिभूपस्य स देशो दण्डकारण्यनाम्ना पश्चात् प्रसिद्धो जातः। एवमन्यैरपि मुनिभिर्वधपरीषहः सोढव्य एव, न तु स्कन्दकाचार्यवत् कोपाविष्टैर्भवितव्यम् ॥ २७ ॥

अथ याचनापरीषहजयं प्राह—

मूलम्—दुक्करं खलु भो ! निच्चं, अणगारस्स भिक्खुणो ।
सव्वं से जाइयं होई, नत्थि किंचि अजाइयं ॥२८॥

छाया—दुष्करं खलु भो ! नित्यम्, अनगारस्य भिक्षोः ।
सर्वं तस्य याचितं भवति, नास्ति किंचिद् अयाचितम् ॥ २८ ॥

टीका—'दुक्करं' इत्यादि ।

खलु=निश्चयेन भो! इति सम्बोधनम्, हे जम्बूः ! अनगारस्य=गृहरहितस्य

पालक ने अन्त में स्कन्दकाचार्य को भी कोल्हू में पील कर नष्ट कर दिया। स्कन्दकाचार्य मर कर निदान के प्रभाव से अग्निकुमार जाति के देव हुए। देवपर्याय में अवधिज्ञान द्वारा अपने पूर्वभव का वृत्तान्त जानकर उस देवने क्रोध के आवेश में आकरके नृप पुरोहित एवं अमात्य आदि सहित समस्त कुंभकारकटकपुर को भस्मसात् कर दिया। दण्डकीभूप का वह देश दण्डकारण्य नाम से प्रसिद्ध हुआ। इस कथा से मुनियों को यही शिक्षा लेना चाहिये कि वे वधपरीषह को समभाव से सहन करे। जिस प्रकार उनमुनियों ने वधपरीषहको सहा उसी प्रकार अन्य मुनियोंको भी वधपरीषह सहन करना चाहिये। स्कन्दकाचार्य की तरह कोपाविष्ट नहीं होना चाहिये ॥ २७॥

તેનો નાશ કર્યો. સ્કંદકાચાર્ય મરીને નિદાનના પ્રભાવથી અગ્નિકુમાર દેવ જાતીમાં ઉત્પન્ન થયા. દેવપર્યાયમાં પોતાના અવધીજ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વભવનું વૃત્તાંત જાણીને તે દેવ ક્રોધના આવેશમાં આવીને રાજા પુરોહિત અને આમાત્ય સહિત સમસ્ત કુંભકારકટકપુરને ભસ્મીભૂત બનાવી દીધું. દંડકી રાજાનો તે દેશ પછીથી દંડકારણ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આ કથાથી મુનિઓએ શિક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ કે, વધપરીષહને સમભાવથી સહન કરે. જે પ્રકારે મુનિઓએ વધપરીષહને સહન કર્યો એ પ્રકારે સહન કરે સ્કંદકાચાર્યની માફક કોપાયમાન થવું ન જોઈએ.॥૨૭॥

भिक्षोः=मुनेः नित्यं=सर्वदा-यावज्जीवमित्यर्थः, दुष्करं=दुःखेन क्रियमाणं कठिनं भवति। किं दुष्करं भवति ? इत्याह—'सव्वं' इत्यादि, तत् सर्वम्=आहारोपकरणादिकं वस्तु तस्य याचितं=याचितमेव भवति, किंचिदपि दन्तशोधनादिकमपि अयाचितं नास्ति-न गृह्यते तस्मात् कष्टं मुनिजीवनमिति ॥ २८ ॥

उक्तार्थमेव सविशदं वर्णयति—

मूलम्—गोयरग्गपविट्ठस्स, पाणी नो सुप्पसारए।
सेओ अगारवासोत्ति, इइ भिक्खू न चिंतए ॥२९॥

छाया—गोचराग्रप्रविष्टस्य, पाणिः नो सुप्रसार्यः।
श्रेयान् अगारवासः इति, इति भिक्षुर्न चिन्तयेत् ॥ २९ ॥

टीका—'गोयरग्ग०' इत्यादि।

गोचराग्रप्रविष्टस्य=गोचरः गोरिव चरणं गोचरः भिक्षाचर्या, यथा-ज्ञाताज्ञातविशेषमपहायैव गौः प्रवर्तते, तथा साधुरपि ज्ञाताज्ञातकुलेषु भिक्षार्थम्। तस्याग्रं=प्रधानं, यतोऽसौ एषणायुक्तो गृह्णाति, न तु गौरिव यथा कथंचित्, तस्मिन् गोचराग्रे प्रविष्टस्य, मुनेः पाणिः=हस्तः नो सुप्रसार्यः=नैव सुखेन प्रसारयितुं

अब सूत्रकार चौदह वें याचनापरीषह को सहन करने का उपदेश करते हैं—'दुक्करं खलु'-इत्यादि।

अन्वयार्थ-(खलु) निश्चय से (भो=भोः) हे जंबू! (अणगारस्स भिक्खूणो-अनगारस्य भिक्षोः) गृहरहित भिक्षुको (सव्वं जाइयं होइ-सर्वं याचितं भवति) समस्त वस्तुएँ याचित ही होती हैं। (किंचि अजाइयं नत्थि-किंचित् अयाचितं नास्ति) कोई भी वस्तु अयाचित नहीं होती है। इसलिये मुनिजीवन (दुकरं-दुष्करम्) बड़ा ही दुष्कर हैं। विना दिये तो वह दन्तशोधनादिक भी तृण तक भी नहीं ले सकते हैं ॥ २८ ॥

હવે ચૌદમો યાચનાપરીષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ સૂત્રકાર કહે છે—'दुक्करं खलु' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ-खलु નિશ્ચયથી भो-भोः હે જમ્બૂ! अणगारस्स भिक्खुणो-अनगारस्य भिक्षोः ગૃહ રહિત ભિક્ષુની सव्वं जाइयं होइ-सर्वं याचितं भवति સમસ્ત વસ્તુઓ યાચિત જ હોય છે. किंचि अजाइयं नत्थि-किंचित् अयाचितं नास्ति કોઈ પણ વસ્તુ અયાચિત નથી, માટે મુનિજીવન दु रं-दुष्करम् ઘણું જ દુષ્કર છે. કોઈના આપ્યા વગર તે દાંતને સાફ કરવા માટે તણખલું પણ લઈ શકતા નથી.

शस्यः, नहि मुनिः कस्यापि गृहस्थस्य सम्बन्धीति भावः। इति=अतो हेतोः, अगारवासः=गार्हस्थ्यम्, श्रेयान्=श्रेष्ठः, इति=एतद्, भिक्षुः=मुनिर्न चिन्तयेत्, किंतु गृहवासो हि बहुसावद्ययुक्तस्तथा ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मबन्धस्य कारणम्, स कथमपि श्रेयस्करो न भवतीति विचारयेत्।

फिर सूत्रकार पूर्वोक्त अर्थको ही विशद करते हैं–'गोयरग्ग०'–इत्यादि।

अन्वयार्थ–(गोयरग्गपविट्ठस्स–गोचराग्रप्रविष्टस्य) ज्ञात अज्ञातकुलों में गोचरी के लिये प्रविष्ट हुए साधु का (पाणी–पाणिः) हाथ (नो सुप्पसारए–नो सुप्रसार्यः) सुप्रसार्य नहीं है, क्यों कि मुनि किसी गृहस्थ का संबंधी नहीं है, इसलिये (अगारवासो सेओ–अगारवासः श्रेयान्) इसकी अपेक्षा गृहस्थ जीवन श्रेष्ठ है, ऐसा (भिक्खू न चिंतए–भिक्षुः न चिन्तयेत्) भिक्षुको नहीं विचारना चाहिये, क्यों कि गृहवास बहुसावद्ययुक्त तथा ज्ञानावरणीय आदि अष्टविध कर्मों के बंध का कारण है अतः वह किसी प्रकार श्रेयस्कर नहीं माना जा सकता है।

भावार्थ—गोचरी के लिये ज्ञात अज्ञात कुलों में गये हुए साधु को ऐसा नहीं विचार करना चाहिये कि यहां मैं किसके सामने हाथ फैलाऊँ–कोई मेरा संबंधी तो है नहीं। संबंधी से मागने में कोई शर्म की बात नहीं है। इससे तो अच्छा गृहवास ही है कि जिसमें हर एक से हर एक चीज मांगने में कोई संकोच नहीं होता है। साधु का ऐसा

સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત અર્થને જ ફરી સમજાવે છે—'ગોયરગ્ગ' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–गोयरग्गपविट्ठस्स–गोचराग्रप्रविष्टस्य જાણેલા અગર અજાણ્યા કુળોમાં ગોચરી માટે જનારા સાધુના पाणी–पाणिः હાથ नो सुप्पसारए–नो सुप्रसार्यः સુપ્રસાર્ય નથી. કેમકે, મુનિ કોઈ ગૃહસ્થના સંબંધી નથી તેથી अगारवासो सेओ–अगारवासः श्रेयान् તે અપેક્ષાએ ગૃહસ્થ જીવન શ્રેષ્ઠ છે એવો ભાવ भिक्खू न चिंतए–भिक्षुः न चिन्तयेत् ભિક્ષુએ લાવવો ન જોઈએ. કેમકે, ગૃહવાસ બહુ સાવદ્યયુક્ત તથા જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોના બંધનું કારણ છે. આથી તે કોઈ પ્રકારે શ્રેયસ્કર માનવામાં આવેલ નથી.

ભાવાર્થ—ગોચરી માટે જાણીતા કે અજાણ્યા કુળમાં જતા સાધુએ એવો વિચાર ન કરવો જોઈએ કે, હું ત્યાં કોની સામે હાથ લાંબો કરૂં ? કોઈ મારો સંબંધી તો નથી. સંબંધી પાસે માગવામાં કોઈ શરમની વાત નથી. આથી તો ગૃહસ્થાશ્રમ સારો કે જેમાં એક બીજાથી ચીજ માગવામાં સંકોચ થતો નથી.

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

दशमतीर्थंकरश्रीशीतलनाथस्वामिशासने तद्वंशीयो वज्रप्रियनामा भूपतिर्बभूव। स दीक्षां गृहीत्वा मासमासक्षपणस्य पारणं करोति स्म। स प्रथममासक्षपणपारणे भिक्षाचर्यायां प्रविष्टश्चिन्तयति—कथमद्य याचयामि, वज्रप्रियनामधारकोऽहमिक्ष्वाकुवंशोद्भवेष्वपि अग्रसरस्तथा जातिकुलसंपन्नोऽस्मि, पुनरुच्चनीचमध्यमकुलेषु हस्तप्रसारणं ममासिधारावत् कठिनम्। यस्य चरणे राज्ञां मुकुटकोटयः परिलसन्ति स्म, यस्याज्ञां मन्दारकुसुममालामिव जनाः सादरं धारयन्ति स्म,

विचार इसलिये प्रशस्य नहीं है कि गृहस्थाश्रम बहुसावद्य कर्मों से युक्त होता है तथा उससे ज्ञानावरणीयादिक अष्टविध कर्मों का बंध होता है।

दृष्टान्त—दशवें तीर्थंकर श्रीशीतलनाथस्वामी के शासनकाल में इनका ही वंशज एक वज्रप्रिय नामका राजा था। उसने धार्मिक उपदेश श्रवणकर दीक्षा धारण कर ली थी। मुनि बनकर उन्होंने खूब तपश्चर्या की। मास२ खमण की तपस्या करने लगे। एक समय की बात है कि जब उनके प्रथम मासक्षपण का पारणा था तो स्वयं भिक्षाचर्या के लिये गये। उस समय उन्होंने विचार किया कि मैं आज कैसे याचना करूँगा? मेरा वंश तो ऐसा नहीं है कि जिसमें किसीने याचना की हो। मैं तो इक्ष्वाकुवंशजों में अग्रेसर हूं। मैं जातिकुलसंपन्न हूं। उच्च नीच एवं मध्यम कुलों में हाथ फैलाना मेरे लिये तो असिधारा के समान कठिन प्रतीत होता है। जिन मेरे चरणों में राजाओं के मुकुट नमते रहे थे,

સાધુને આવો વિચાર એટલા માટે ઠીક નથી કે, ગૃહસ્થાશ્રમ ઘણા સાવદ્ય કર્મોથી ભરેલ છે. તથા એનાથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોનો બંધ થાય છે.

દૃષ્ટાંત—દસમા તીર્થંકર શ્રી શીતળનાથ સ્વામીના શાસન કાળમાં તેમના જ વંશનો એક વજ્રપ્રિય નામનો રાજા હતો. તેણે ધાર્મિક ઉપદેશ સાંભળીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી. મુનિ બનીને તેણે ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી. માસ માસ ખમણની તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. એક સમયની વાત છે, જ્યારે તેમનું પહેલા માસ ખમણનું પારણું હતું એટલે તે અંગે પોતે ભિક્ષાચર્યા માટે ગયા. તે સમયે તેમણે વિચાર કર્યો કે, હું આજ કોની પાસે યાચના કરીશ? મારો વંશ તો એવો નથી કે જે યાચના કરે. હું તો ઈક્ષ્વાકુવંશનો અગ્રેસર છું. જાતિકુળ સંપન્ન છું. ઉચ્ચ નીચ મધ્યમ કુળોમાં હાથ ફેલાવવો એ મારા માટે તરવારની ધાર માફક કઠીન છે. મારા ચરણોમાં જે રાજાઓના મુગટ નમતા હતા જેની

यस्य दर्शनेन च स्वजन्म सफलं मन्यन्ते स्म, येन मया राज्ञां पुरतः कदापि हस्तो न प्रसारितः, सोऽहमिदानीं तेषां कुले तथा हीनदीनकुलेषु च कथं करं प्रसारयामि। यदि गृहवासमङ्गीकरोमि, तदा तु खलु मम वीरप्रतिज्ञैव नष्टा भवति। ज्ञानदर्शनचारित्रेभ्यश्च पतितो भवामि, ततश्चानन्तसंसारवृद्धिः स्यात्, तत्रापि नरकनिगोदेष्वनन्तदुःखभोगानन्तरमपि रत्नत्रयं दुर्लभं स्यात्। तत्र रत्नत्रये-दर्शनेन विना ज्ञानं नास्ति, ज्ञानेन विना चारित्रं न भवति, चारित्रेण विना मोक्षो न लभ्यः, तस्माद् याचनापरीषहः सर्वथा मया सोढव्यः, इति विचिन्त्य प्रासुकैषणीयभिक्षा-

जिसकी आज्ञा कल्पवृक्ष के फूलोंकी माला के समान मनुष्य सादर मस्तक पर धारण किया करते थे, जिसके देखने से लोग अपने को सफल जन्मवाला मानते थे-आज वही मैं उन लोगों के घरों में जाकर कैसे मांगने के लिये हाथ फैलाऊंगा। मैंने आजतक तो किसी राजा के भी सामने हाथ नहीं फैलाया। फिर संयमके विषय में विचारने लगे कि-यदि इस संकोच से मैं गृहवास को स्वीकार कर लेता हूं तो मेरी सावद्यत्यागरूप वीरप्रतिज्ञा नष्ट होती है। ज्ञान दर्शन एवं चारित्र-से भी पतित हो जाता हूं। इसका फल यह होगा कि मेरा अनन्त संसार बढ़ेगा। अनन्तसंसारी होने पर नरक निगोद के अनंतदुःखों को भोगने के बाद भी ज्ञान, दर्शन, चारित्ररूप रत्नत्रय की प्राप्ति मुझे दुर्लभ ही रहेगा, क्यों कि दर्शन के विना ज्ञान नहीं और ज्ञान के विना चारित्र नहीं, तथा चारित्र के अभाव में मुक्ति की प्राप्ति नहीं होती है। इसलिये याचनापरीषह मुझे सर्वथा सहन करना ही चाहिये। इस प्रकार विचार

આજ્ઞા કલ્પવૃક્ષોના ફુલોની માળા સમાન મનુષ્યો આદર સાથે માથા ઉપર ધારણ કરતા હતા, જેને જોઇને લોકો પોતાને સફળ જન્મવાળા માનતા હતા. આજ તેજ હું એ લોકોના ઘરોમાં જઇ ભીક્ષા માગવા માટે કેવી રીતે હાથ લાંબો કરૂં ? મેં આજ સુધી કોઇ રાજા સામે પણ હાથ લાંબો કર્યો નથી. પછી સંયમના વિષયમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે-જો આ સંકોચથી હું ગૃહવાસને સ્વીકારી લઉં તો મારી સાવદ્ય ત્યાગરૂપ વીરપ્રતિજ્ઞા નાશ પામે છે. તેનું ફળ એ આવશે કે, મારો અનંત સંસાર વધશે. અનંત સંસારી બનાવથી નરક નિગોદનાં અનંત દુઃખોને ભોગવ્યા પછી પણ જ્ઞાન,દર્શન ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ મને દુર્લભજ રહેશે. કેમકે, દર્શન વીના જ્ઞાન નહીં, અને જ્ઞાન વગર ચારિત્ર નહીં, અને ચારિત્રના અભાવમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ નહીં. માટે યાચનાપરીષહ મારે સર્વથા સહન કરવો જ જોઇએ. આ પ્રકારનો વિચાર

मुपादाय संयमयात्रां निर्वहन् कालमासे कालं कृत्वा स्वकल्याणं साधितवान्। एवमन्यैरपि मुनिभिर्याचनापरीषहः सोढव्यः ॥ २९ ॥

याचनायां प्रवृत्तस्य मुनेः कदाचिल्लाभान्तरायोदयात् भिक्षाया अलाभः स्यात्, इत्यलाभपरीषहजयं माह—

मूलम्—परेसु घासमेसेज्जा, भोयणे परिनिट्ठिए ।
लद्धे पिंडे अलद्धे वा, नाणुतप्पेज्ज पंडिए ॥३०॥

छाया—परेषु ग्रासम् एषयेत्, भोजने परिनिष्ठिते।
लब्धे पिण्डे अलब्धे वा, नानुतप्येत पण्डितः ॥ ३० ॥

टीका—'परेसु' इत्यादि ।

पण्डितः=भिक्षुधर्ममर्मज्ञः संयतः, भोजने=ओदनादौ, परिनिष्ठिते=निष्पन्ने सत्येव परेषु=गृहस्थेषु ग्रासं=पिण्डम् एषयेत्=गवेषयेत्। ततश्च पिण्डे=आहारेऽ-

---

कर उसने प्रासुक एषणीय आहार की याचना की। याचना में प्राप्त आहार को लेकर अपनी संयमयात्राका निर्विघ्न रीतिसे निर्वाह करते२ अन्तमें वे आयुके समाप्त होनेपर कालधर्मको प्राप्तकर आत्माका कल्याण किया॥२९॥

याचना में प्रवृत्त मुनि को कदाचित् लाभान्तराय के उदय से भिक्षा का लाभ न हो सके तो उसे पन्द्रहवें अलाभपरीषह को जीतना चाहीये अब यह बात सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं—'परेसु' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(पंडिए-पंडितः) भिक्षुधर्म के मर्म का ज्ञाता संयमी साधु (भोयणे-भोजने) ओदनादिक भोजन (परिनिट्ठिए-परिनिष्ठिते) निष्पन्न होने पर ही (परेसु-परेषु) गृहस्थों के घर विषे (घासं-ग्रासम्) पिण्डकी (एसेज्जा-एषयेत्) गवेषणा करे (पिंडे लद्धे अलद्धे वा-

---

કરીને તેમણે પ્રાસુક એષણીય આહારની યાચના કરી. અને યાચનાથી પ્રાપ્ત થયેલા આહારને લઈને પોતાની સંયમયાત્રાનું નિર્વિઘ્ને નિર્વાહ કરતાં કરતાં અંતમાં તેઓએ આયુની સમાપ્તિ થતાં, કાળધર્મ પામી આત્માનું કલ્યાણ કર્યું. ॥૨૯॥

યાચનામાં પ્રવૃત્ત મુનિને કદાચીત લાભાન્તરના ઉદયથી ભિક્ષાનો લાભ મળી શકતો ન હોય તો તેથી હવે પંદરમા અલાભપરીષહને જીતવો જોઈએ એ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રદર્શિત કરે છે.—'परेसु' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–पंडिए-पंडितः ભિક્ષુધર્મના મર્મના જ્ઞાતા સંયમી સાધુ भोयणे-भोजने ઓદનાદિક ભોજન परिनिट्ठिए-परिनिष्ठिते નિષ્પન્ન હોવાથી જ परेसु-परेषु ગૃહસ્થોના ઘેર જઈ घासं-ग्रासं પિન્ડની एसेज्जा-एषयेत् ગવેષણા કરે पिण्डे लद्धे

निष्टे स्वल्पे वा लब्धे सति, अलब्धे वा नानुतप्येत='भाग्यहीनोऽस्मि, भिक्षाऽपि न लभ्यते' इत्यादिरूपं संतापं न कुर्यादित्यर्थः। 'परिनिट्ठिए' इति विशेषणेन भोजनकाल एव गच्छेदिति सूचितम्। 'घासं' इत्यनेन भ्रमरवृत्त्या ग्राह्यमिति बोधितम् ॥ ३० ॥

तर्हि किं कुर्यादित्याह—

मूलम्—अज्जेवाहं न लब्भामि, अवि लाभो सुए सिया।
जो एवं पडिसंचिक्खे, अलाभो तं न तज्जए ॥३१॥

छाया—अद्यैवाहं न लभे, अपि लाभः श्वः स्यात्।
य एवं प्रतिसमीक्षते, अलाभस्तं न तर्जयेत् ॥ ३१ ॥

पिण्डे लब्धे अलब्धे वा) उस समय यदि थोड़ा आहार मिले अथवा बिलकुल भी न मिले तो भी वह (नाणुतप्पेज्ज-नानुतप्येत) "मैं भाग्यहीन हूं मुझे भिक्षा भी नहीं मिली" इत्यादिरूप संताप न करे। "परिनिट्ठिए" इस विशेषणद्वारा सूत्रकार की साधु के लिये यह सूचना है कि वे गोचरी के लिये भोजनकाल में ही निकले। "घासं" इस पद से गृहस्थों के यहां से जो भी आहार ग्रहण किया जाय वह भ्रमरवृत्ति से किया जाय, यह सूचित किया है।

भावार्थ—साधु को गोचरी के लिये भोजनकाल में ही निकलना चाहिये, उस समय यदि भोजन अल्प मिले या बिलकुल भी न मिले तो इस विषय में किसी भी प्रकार का उसे मन में संताप नहीं करना चाहिये ॥ ३० ॥

अलद्धे वा-पिण्डे लब्धे अलब्धे वा એ સમયે તેને થોડું ભોજન મળે અથવા બીલકુલ ન મળે પણ તે नाणुतप्पेज्ज-नानुतप्येत હું ભાગ્યહીન છું, મને ભિક્ષા ન મળી" એવી રીતે સંતાપ ન કરે परिनिट्ठिए એ વિશેષણદ્વારા સૂત્રકાર સાધુ માટે એવું સૂચન કરે છે કે, તે ગોચરી માટે ભોજન સમયે જ નિકળે घासं આ પદથી ગૃહસ્થોને ત્યાંથી જે કંઈ આહાર ગ્રહણ કરવામાં આવે તે ભ્રમરવૃત્તિથી સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આ સૂચના આપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ-સાધુએ ગોચરી માટે ભોજનકાળમાં જ નિકળવું જોઈએ તે સમયે જો થોડું મળે અગર ન મળે તો પણ આ વિષયમાં તેના મનમાં કોઈ પ્રકારનો સંતાપ થવો ન જોઈએ. ॥ ૩૦ ॥

टीका—' अज्जेवाहं ' इत्यादि ।

अहम्, अद्यैव=अस्मिन्नेव दिने न लभे=न प्राप्नोमि अपि=सम्भावयामि श्वः=आगामिदिने, इदमुपलक्षणम् तेन अन्यस्मिन् कस्मिंश्चिदागामिनि दिने इत्यर्थः, लाभः स्यात्=आहारादिप्राप्तिर्भविष्यति, एवम्=अनेनोक्तप्रकारेण, यः साधुः प्रतिसमीक्षते=चिन्तयति–अलाभे सत्यनुद्विग्नः सन् संयमयात्रां निर्वहतीत्यर्थः । तं मुनिम्–अलाभः=अलाभपरीषहः, न तर्जयेत्=कथमपि पराजयं कर्तुं न शक्नुया-

'अज्जेवाहं '-इत्यादि ।

अन्वयार्थ-(अहं-अहम्) मुझे (अज्जेव न लब्भामि-अद्यैव न लभे) आज यदि आहार का लाभ नहीं हुआ है:(अवि-अपि) तो (सुए-श्वः) आगामी दिन में उपलक्षण से और भी किसी अन्य दिवस में (लाभो सिया-लाभः स्यात्) उसका लाभ हो जायगा। (एवं-एवम्) इस प्रकारसे (जो-यः) साधु (पडिसंचिक्खे प्रतिसमीक्षते) विचार लेता है, (तं-तम्) उसके लिये (अलाभो – अलाभः) अलाभपरीषह (न तज्जए-न तर्जयेत्) कभी भी संतापित नहीं कर सकता है । इसका तात्पर्य यह है-याचना करने पर भी यदि गृहस्थ-दाता की इच्छा होगी तो ही देगा, नहीं होगी तो नहीं देगा। यदि वह नहीं देता है तो इसमें साधु के लिये अपरितुष्ट होने की बात ही कौन सी है । जो साधु इस प्रकार की विचारधारा से युक्त होता है वह भिक्षा का लाभ न होने पर भी समचित्त बना रहता है, उसके मन में विकृति नहीं आती है। इसी से वह अलाभपरीषह का विजेता बन जाता है।

' अज्जेवाहं ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–अहं-अहम् મને अज्जेव न लब्भामि–अद्यैव न लभे આજ જો ભોજનનો લાભ થયો નથી अवि–अपि તો सुए–श्वः આગામી દિવસમાં ઉપલક્ષથી બીજા પણ કોઈ દિવસે लाभो सिया–लाभः स्यात् એનો લાભ મળશે. एवं–एवम् આ પ્રકારે जो–यः સાધુ पडिसंचिक्खे-प्रतिसमीक्षते વિચારી લે છે तं–तम् તેને માટે अलाभो–अलाभः અલાભપરીષહ કદી પણ સંતાપ આપનાર બનતો નથી. આનું તાત્પર્ય એ છે કે, યાચના કરવા છતાં પણ જો ગૃહસ્થ દાતાની ઈચ્છા હશે તો આપશે. નહીં હોય તો નહીં આપે. જો તે આપે નહિં. તો સાધુ માટે તેમાં અસંતોષ લાવવાની વાત જ કયાં છે, જે સાધુ આ પ્રકારની વિચારધારાથી યુકત છે તે ભિક્ષાનો લાભ ન થવાથી પણ સમચિત્ત બની રહે છે. તેના મનમાં વિકૃતી આવતી નથી. તેનાથી તે અલાભપરીષહનો વિજેતા બની રહે છે.

दित्यर्थः। अयं भावः—याचिते सति गृहस्थः स्वेच्छया दद्यात् न वा दद्यात्, तत्र कोऽस्त्यसंतोषो न यच्छति सति। एवं भावनया लाभाभावेऽपि मुनिना समचेतसैव अविकृतस्वान्ते नैव भवितव्यमित्यलाभपरीषहो विजितो भवतीति।

भावार्थ—अलाभपरीषह पर विजय पाने के लिये साधु की विचारधारा कैसी होनी चाहिये यह बात इस गाथा द्वारा सूत्रकार ने प्रदर्शित की है। वे कहरहे हैं कि साधु जब गोचरी के लिये किसी सद्गृहस्थ के यहां जाता है और आहारादिककी याचना करता है तो उसकी इच्छा की पूर्ति होना न होना यह साधु के हाथ की बात नहीं है। गृहस्थ की भावना होगी तो वह देगा-नहीं होगी तो नहीं देगा। साधु की कोई इस में जबर्दस्ती तो है नहीं, अतः ऐसी परिस्थिति में जब कि साधु को आहार का लाभ न हो तो उसका कर्तव्य है कि वह अपनी आत्मा को व्यर्थ में क्लेशित न करे, और न उस पर रुष्ट परिणति ही धारण करे। विचार यह करे कि-आज नहीं मिला तो कल मिल जायगा, कल भी न मिला तो परसों मिल जायगा, इसमें सोच फिकर करने की बात ही कौन सी है। दाता का भाव होगा तो देगा, नहीं होगा तो नहीं देगा। इस तरह जो साधु वर्तता रहता है वह वीर मुनि अलाभ परीषह को अवश्य जीत लेता है।

ભાવાર્થ—અલાભપરીષહ ઉપર વિજય મેળવવા માટે સાધુની વિચારધારા કેવી હોવી જોઈએ એ વાત આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકારે પ્રદર્શિત કરેલ છે. તેઓ કહે છે કે, સાધુ જ્યારે ગોચરી માટે કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર જાય અને આહારાદિકની યાચના કરે તો તેની ઇચ્છાની પૂર્તિ થવી કે ન થવી તે સાધુના હાથની વાત નથી. ગૃહસ્થની ભાવના હોય તો આપે, નહીં હોય તો આપવાના નથી. સાધુની કોઈ જબરજસ્તી હોઈ શકે નહિં. આથી આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ સાધુને આહારનો લાભ ન થાય તો તેનું કર્તવ્ય છે કે તે પોતાના આત્માને નકામો કલુષિત ન કરે. અને ન તો તેના ઉપર ગુસ્સો કરે. વિચાર એ કરે કે, આજ ન મળ્યું તો કાલે મળશે. કાલે નહીં મળે તો પરમ દિવસ મળશે. આમાં ફિકર ચિંતા કરવાની હોય જ નહિં. દાતાનો ભાવ હશે તો આપશે, નહીં હોય તો નહીં આપે. આ પ્રકારે જે સાધુ વર્તતા રહે છે તે વીર મુનિ અલાભપરીષહને અવશ્ય જીતી લે છે.

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

विन्ध्याचलप्रदेशे हुण्डनामके ग्रामे निर्धनः कृशशरीरः कुटुम्बबहुलः सौवीर नामा कृषीवल आसीत्। तत्र विन्ध्याचलवर्तिना गिरिसेननृपतिना पञ्चाशत्संख्यकानि हलानि वाहयितुं वारकेण पञ्चाशत्संख्यका हलवाहका नियोजिताः। तत्रैकदा सौवीरकृषीवलस्य वारकः समायातः। तस्मिन् दिने क्षेत्रे वृषभान्नीत्वा हलेषु योजयित्वा क्षेत्रं कर्षितवान्। वृषभाः श्रान्ताः अतिस्थगनाः क्षुत्पिपासाव्याकुला ग्रीष्मातपसंतप्ता हलमुक्तावस्थां प्रतीक्षमाणाः स्वाहारमभिलषन्ति, पश्यन्ति च पुनः

दृष्टान्त—विन्ध्याचल प्रदेश में एक हुण्ड नाम का ग्राम था। उस में एक निर्धन सौवीर नाम का किसान रहता था। कुटुम्ब बहुत होने की वजह से उसे सदा इसके लालन पालन की चिंता घेरे रहती थी इसलिये चिन्ता के मारे इसका शरीर कृश हो गया था। विंध्याचलवर्ती गिरिसेन राजाने वारीर से पांचसौ हलों को जोतने के लिये पांचसौ हलवाहक-हाली-नियुक्त कर रखे थे। सौवीर कृषीवल (किसान) की भी एक दिन वारी आई। उस दिन उसने खेत में बैल ले जाकर और उन्हें हल में नियुक्त कर उस खेत को जोतना प्रारंभ कर दिया। खेत जोततेर बैल थक गये वे बीचर में खडे भी होने लगे। ग्रीष्मकाल के ताप से अतिशय संतप्त होकर वे क्षुत्पिपासा से अत्यंत व्याकुल हो गए और इस बात की प्रतीक्षा करने लगे कि कब हम हल से मुक्तहोवें और कब घास आदि खाकर अपनी क्षुधा को शांत करें। इसी अभिप्राय से वे वेचारे बार बार अपने हाली सौवीर के मुखकी ओर भी

દૃષ્ટાંત—વિંધ્યાચળ પ્રદેશમાં એક હુંડ નામનું ગામ હતું. તેમાં એક નિર્ધન સૌવીર નામનો ખેડુત રહેતો હતો. કુટુંબ મોટું હોવાના કારણે તેને સદા તેના પાલન પોષણની ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. આ ચિંતાના બોજાના કારણે તેનું શરીર ઘસાઈ ગયું હતું. વિંધ્યાચળ પ્રદેશના ગિરિસેન રાજાએ વારા પાડીને પાંચસો હળો જોડવા માટે પાંચસો ખેડુતોને નિયુકત કરી રાખ્યા હતા. સૌવીર ખેડુતનો પણ એક વખત વારો આવ્યો. એ દિવસે તેણે ખેતરમાં બળદ લઈ જઈને હળ તૈયાર કરી ખેડવાનું શરૂ કર્યું. ખેતર ખેડતાં ખેડતાં બળદ થાકી ગયા અને વચમાં વચમાં ઉભા રહેવા લાગ્યા. ઉનાળાના સખ્ત તાપથી અતિશય સંતપ્ત થઈને ભૂખ તરસથી તે ઘણા વ્યાકુળ બની ગયા. અને એ વાતની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા કે, કયારે અમને હળથી મુકત કરવામાં આવે અને કયારે ઘાસ વગેરે ખાઈ ભૂખને શાંત કરીએ, આવા ભાવથી તે બીચારા વારંવાર પોતાના માલીક સૌવીરના મોઢા તરફ જોતા હતા. આ

पुनः सौवीरमुखम्। परंतु सौवीरस्तान् न मुञ्चति। तेन भक्तपानवेलायामेकश्चासोऽधिकः कर्षितस्तेन वृषभाणां भक्तपानान्तरायो जातः, ततश्चान्तरायकर्म सौवीरेण बद्धम्। अथाऽसौ मृत्वा बहुकालं संसारे परिभ्रम्य, कदाचिद् गोपालदारकभवे वने गाश्चारयन् कस्मिंश्चित्तरुतले बद्धसदोरकमुखवस्त्रिकं षट्कायपालकं मुनिं दृष्टवान्। तत्र तद्देशनां निशम्य स सौवीरस्तस्मिन् गोपालदारकभवे प्रव्रजितः। तदनन्तरं कालमासे कालं कृत्वा सौधर्मकल्पे देवत्वेन समुत्पन्नः। ततश्च्युतोऽसौ द्वार-

देखने लगते थे, परन्तु सौवीर ने उनकी इस परिस्थिति पर जरा भी ध्यान नहीं दिया और न उन्हें छोड़ा ही। प्रत्युत उनके खाने पीने के समय में उसने एक चास (हलरेखा) और अधिक जोता। इससे सौवीर को प्रबल अंतराय कर्म का बंध हुआ। कुछ काल के बाद मर कर उस पर्याय से पर्यायान्तरित हुआ। बहुत काल तक इसने संसार परिभ्रमण किया। संसारपरिभ्रमण करते२ किसी समय यह गवाल के घर में जन्मा। बडा होने पर गायों को चराता था। एक दिन जंगल में इसकी दृष्टि वृक्ष के नीचे बैठे हुए एक मुनिराज पर जो षट्काय के जीवोंकी यतना करने में तत्पर थे, तथा मुख पर जिनके दोरासहित मुखवस्त्रिका बंधी हुई थी उन पर पड़ी। उनके पास पहुँचकर इसने उनसे धर्मदेशना सुनी। उसका प्रभाव इसकी आत्मा पर इतना पड़ा कि यह उसीं समय दीक्षित हो गया। साधुचर्या का ठीक२ तरह निर्वाह करते हुए वह मृत्यु के अवसर में कालधर्म पाकर सौधर्म देव-

પરિસ્થિતિ ઉપર સૌવીરે નતો જરા પણ ધ્યાન આપ્યું કે નતો તેમને ધુંસરીથી છોડયા. વધારામાં તેમનો ખાવા પીવાના સમયને વખતે એક ચાસ વધારે ખેડાવ્યો. આથી સૌવીરને પ્રબળ અંતરાયકર્મનો બંધ થયો. થોડા સમય પછી સૌવીર ખેડૂત મરીને પર્યાયથી પર્યાયાન્તરિત થયો. ઘણા કાળ સુધી તેણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યું. સંસારપરિભ્રમણ કરતાં કરતાં કાળાંતરે તે એક ગોવાળને ત્યાં જન્મ્યો. મોટો થતાં તે ગાયોને ચરાવતો હતો. એક દિવસ જંગલમાં તેની દૃષ્ટી ઝાડની નીચે બેઠેલા એક મુનિરાજ ઉપર પડી, જે ષટકાયના જીવોની રક્ષા કરવામાં તત્પર હતા. તેમના મોઢા ઉપર દોરા સાથે એક મુખવસ્ત્રિકા બાંધેલી હતી. તેની પાસે પહોંચીને તેમની પાસેથી ધર્મદેશના સાંભળી. એનો પ્રભાવ તેના આત્મા પર એવો પડયો કે તે એજ સમયે દીક્ષિત બની ગયો. સાધુચર્યાનો ઠીક ઠીક નિર્વાહ કરતાં કરતાં તે મૃત્યુના અવસરે કાળધર્મ પામ્યો અને તે સૌધર્મ દેવ-

कायां श्रीकृष्णवासुदेवगृहे पुत्रत्वेन समुत्पन्नः। स च ढंढणनाम्ना प्रसिद्धो जातः।
अथैकदा स ढंढणकुमारः श्रीनेमिनाथ तीर्थंकरस्य समीपे प्रव्रजितः। भिक्षाचर्यायां प्रवृत्तोऽसौ श्रीकृष्णस्य पुत्रोऽपि त्रिजगद्गुरोस्तीर्थंकरस्य शिष्योऽपि स्वर्गलक्ष्मीजित्वरसंपत्तसमन्वितायां विशालायां द्वारकायां नगर्यां महेभ्यानां भवनेष्वपि पर्यटन् लाभान्तरायवशात् किंचिदपि प्रासुकैषणीयं न लभते। ततोऽसौ क्षुधापिपासया शुष्कशरीरः श्रीनेमिनाथस्वामिनं तदलाभकारणं पृष्टवान् श्रीनेमिनाथस्वामिना कथितम्-वत्स! अस्माद् पूर्वं नवनवतिलक्ष-नवनवतिसहस्र-नवशत-नवनवति ९९,९९,९९९ तमे भवे त्वं विन्ध्याचलप्रदेशे धुण्डकग्रामे सौवीरनामा कृषीवल

लोक में देवपने से उत्पन्न हुवा। वहां की स्थिति समाप्त होने पर यह वहां से च्यवकर द्वारिकानगरी में श्रीकृष्ण वासुदेव के घर पुत्ररूप से उत्पन्न हुआ और वहां इसका नाम ढंढणकुमार रक्खा गया।
इस ढंढणकुमार ने श्रीनेमिनाथतीर्थंकर के समीप धर्मदेशना सुनकर दीक्षा अंगीकार की। भिक्षाचर्या करने को वे स्वयं जाते थे। श्रीकृष्ण के पुत्र एवं त्रिजगद्गुरु तीर्थंकर नेमिनाथ प्रभु के शिष्य होने पर भी उस विशाल द्वारिका नगरी में इनको बडे२ सेठ साहूकारोंके घरों में जाने पर भी लाभान्तराय कर्म के उदय से थोडे से भी प्रासुक एषणीय आहार का लाभ नहीं होता, अतः ये दिन प्रतिदिन शुष्क शरीर होने लगे। भगवान् नेमिनाथ के पास जाकर एकदिन इन्होंने आहार के अलाभ का कारण पूछा तो भगवान् ने कहा कि वत्स! तूं इस भव से पहिले निन्यानवे लाख निन्यानवे हजार नौ सो निन्यानवें ९९,९९,९९९ भव में विंध्याचल प्रदेश में धुण्डक ग्राम में सौवीर नाम

લોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંની સ્થિતિ સમાપ્ત થતાં તે ત્યાંથી ચવીને દ્વારિકા નગરીમાં શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવને ઘેર પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થયો અને ત્યાં તેમનું નામ ઢંઢણ રાખવામાં આવ્યું.

આ ઢંઢણકુમારે શ્રીનેમીનાથ તીર્થંકર પાસે ધર્મદેશના સાંભળી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ભિક્ષાચર્યા કરવા માટે તે સ્વયં જતા હતા. શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર તેમજ ત્રીજગદ્‌ગુરૂ તીર્થંકર નેમીનાથ પ્રભુના શિષ્ય હોવા છતાં પણ તે વિશાળ દ્વારિકા નગરીમાં તેને મોટા મોટા શેઠ શાહુકારોના ઘરોમાં જવા છતાં પણ લાભાંતરાય કર્મના ઉદયથી થોડા પણ પ્રાસુક આહારનો લાભ મળતો ન હતો. આથી એ દિનપ્રતિદિન શુષ્ક શરીરવાળા બનવા લાગ્યા. ભગવાન નેમીનાથ પાસે જઈને એક દિવસ તેમણે આહારના અલાભનું કારણ પૂછ્યું, ભગવાને કહ્યું કે, હે વત્સ! તું આ ભવથી પહેલાં નવાણુ લાખ નવાણુ હજાર નવસો નવાણુના ૯૯,૯૯,૯૯૯ ભવમાં વિંધ્યા પ્રદે-

आसीः। तत्र भवे हलयोजितवृषभाणां भोजनपानान्तरायस्त्वया कृतः। तदन्तरायकर्माऽस्मिन् भवे इदानीमुदितम् , अतोऽयमलाभपरीषहस्त्वया सोढव्यः। तदनु ढंढणकुमारेण स्वपूर्वभववृत्तान्तं श्रुत्वा तदन्तरायकर्म क्षपयितुं गाढसंवेगेन सोत्साहमभिग्रहो गृहीतः–अद्यप्रभृति मया परलाभो न ग्राह्य इति। तदनन्तरमभिग्रहमुपादाय स प्रतिदिनं भिक्षार्थमटति,. परंतु–लाभान्तरायोदयान्न किंचित् प्राप्नोति, तथापि नोद्विग्नो भवति, नापि चान्यं निन्दति किन्तु, नित्यमदीनमानसः सन् स्वं कर्मैवाचिन्तयत्।

के एक किसान की पर्याय में था। उस समय तूं ने हल में जुते हुए बैलों के भोजन पान में अन्तराय डाला था। वह अंतराय कर्म इस भव में तुम्हारे इस समय में उदय में आया है इसलिये इस अलाभ परीषह को तुझे सहन करना चाहिये। भगवान् द्वारा इस प्रकार कहे गये अपने पूर्वभव के वृत्तान्त को सुनकर ढंढणकुमार मुनिने उस बद्ध अन्तराय को नष्ट करने के निमित्त बडे ही उत्साह के साथ गाढ वैराग्य से युक्त अन्तःकरण होकर ऐसा अभिग्रह ग्रहण किया कि "आज से लेकर मैं परलाभ को ग्रहण नहीं करूँगा" अर्थात् दूसरे के निमित्त से मिला हुवा आहार पानी नहीं ग्रहण करूँगा। इस प्रकार अभिग्रह ग्रहण कर वे प्रतिदिन भिक्षाचर्या को जाते परन्तु लाभान्तराय कर्म के उदय से उनको किञ्चित् भी आहार का लाभ नहीं होता, परन्तु फिर भी इस परिस्थिति में भी उनके चेहरे पर उद्विग्नता के चिह्न जरा भी दिखलाई नहीं पड़ते–वे उद्विग्नचित्त नहीं होते और न

શમાં હુંડક ગામમાં સૌવીર નામથી એક ખેડુતના પર્યાયમાં હતો. તે સમયે તેં હળમાં જોડેલા બળદને ભોજન પાનમાં અંતરાય નાખ્યો હતો. તે અંતરાય કર્મ આ ભવમાં તમારા માટે આ સમયે ઉદયમાં આવેલ છે. માટે આ અલાભ-પરીષહને તમારે સહન કરવો જોઈએ, ભગવાન તરફથી કહેવામાં આવેલ આ પ્રકારના પોતાના પૂર્વભવના વૃત્તાંતને જાણી ઢંઢણકુમાર મુનિએ આ અસ બદ્ધ અંતરાયનો નાશ કરવા માટે ખૂબ જ ઉત્સાહથી ગાઢ વૈરાગ્યયુકત અંતઃ-કરણવાળા બની એવો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો કે, "આજથી હું પરલાભને ગ્રહણ નહીં કરૂં." અર્થાત્ બીજાના નિમિત્તથી મળેલ આહાર પાણી ગ્રહણ નહીં કરૂં. આ પ્રકારનો અભિગ્રહ ગ્રહણ કરી તે પ્રતિદિન ભિક્ષાચર્યા માટે જતા પરંતુ લાભાન્તરાય કર્મના ઉદયથી તેમને થોડો પણ આહારનો લાભ મળતો નહીં.

अथान्यदा श्रीकृष्णवासुदेवः श्रीनेमिनाथस्वामिनं पृष्टवान्-भगवन्! अष्टादशसहस्रेषु श्रमणेषु कोऽस्ति दुष्करकारकः?, श्रीनेमिनाथस्वामिना प्रोक्तम्-सर्वे श्रमणदुष्करकारकाः, ढंढणमुनिस्तु अतिदुष्करकारकः। श्रीकृष्णेनोक्तम्—कथम्?, श्रीनेमिनाथस्वामी प्राह—अलाभपरीषहस्य सम्यक् सहनेन । ततो भक्तिभरेण संजातरोमाञ्चः श्रीकृष्णोऽवदत्—प्रभो ! महात्मा ढंढणमुनिः क्व विद्यते ?।श्री भगवानाह—भिक्षार्थं द्वारकापुरीं गतः, नगर्यां प्रविशन्नेव तं द्रक्ष्यसि। तद्वचनं श्रुत्वा श्रीकृष्णः श्रीनेमिजिनं प्रणम्य चलितः। ततः पुरद्वारे प्रविशन् श्रीकृष्णः

किसी दूसरे की निन्दा ही करते। निन्दा करते भी तो अदीनमन होकर अपने अशुभ कर्म की।

एक दिन की बात है कि श्रीकृष्ण वासुदेव ने श्रीनेमिनाथप्रभु से पूछा कि भगवन्! इन अठारह हजार मुनियों में इस समय दुष्कर-कारक कौन है। प्रभु ने कहा सब ही श्रमण दुष्करकारक हैं परन्तु ढंढणमुनि विशेष रीति से दुष्करकारक है। वासुदेव ने कहा यह क्यों? प्रभुने कहा अलाभपरीषह के सम्यक् सहन करने से। यह सुनते ही श्रीकृष्ण का समस्त शरीर भक्ति के आवेश से रोमांचित हो गया। श्रीकृष्ण ने कहा-प्रभो! महात्मा ढंढणमुनि इस समय कहां विराजमान हैं?। प्रभु ने उत्तर में कहा कि वे इस समय भिक्षा के लिये द्वारिका में गये हैं। तुम्हें वहां जाते ही वे मिल जावेंगे। भगवान् की बात सुनकर वासुदेव श्रीकृष्ण नेमिनाथ भगवान् को वंदना करके वहांसे चलेगये।

આ પરિસ્થિતિમાં પણ તેમના ચહેરા ઉપર ઉદ્વીગ્નતાનું ચિહ્ન દેખાતું નહીં. એ ઉદ્વીગ્નચિત્ત ન બનતા, અને બીજા કોઈની નિંદા પણ કરતા નહીં. નિંદા કરતા તો તે ફક્ત પોતાના અશુભ કર્મની.

એક દિવસની વાત છે કે, શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવે શ્રી નેમીનાથ પ્રભુને પૂછ્યું કે, ભગવન્! આ અઢારહજાર મુનિઓમાં આ સમયે દુષ્કર સ્થિતિ કોણ ભોગવે છે? પ્રભુએ કહ્યું કે, બધા શ્રમણ દુષ્કર કષ્ટ ભોગવે છે છતાં ઢંઢણમુનિ આ બધાથી વધુ દુષ્કર સ્થિતિમાં છે. વાસુદેવે કહ્યું એમ કેમ? પ્રભુએ કહ્યું કે, અલાભપરીષહને સમ્યક્ સહન કરવાથી. આ સાંભળતાં જ શ્રી કૃષ્ણનું શરીર ભક્તિના આવેશથી રોમાંચિત બની ગયું અને કહ્યું, પ્રભુ! મહાત્મા ઢંઢણ મુનિ આ સમયે ક્યાં બિરાજે છે? પ્રભુએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે, તે આ સમયે દ્વારિકામાં ભિક્ષા માટે ગયા છે, તમને ત્યાં જતાં જ ભેટો થઈ જશે. ભગવાનની આ વાત સાંભળી વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ નેમીનાથ ભગવાનને વંદના કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

कृशशरीरं शान्तचेतसं ढंढणमुनिं दृष्टवान्। ततस्तद्गुणाकृष्टोऽतिमुदितः श्रीकृष्णो हस्तिस्कन्धादवतीर्य महीतलमिलन्मौलिस्तं ववन्दे। तदा तेन वन्द्यमानोऽसौ ढंढणमुनिः केनचिदिभ्येन दृष्टः। तदा तेनेभ्येन चिन्तितम्–अहो ! एष महात्मा श्रीकृष्णेन वन्द्यते। एवं चिन्तयत एव तस्येभ्यस्य गृहे ढंढणमुनिः प्रविष्टः। तेनोत्कृष्टभावेन मोदकैः प्रतिलम्भितः।

ततोऽसौ ढंढणमुनिः श्रीनेमिनाथस्वामिनः समीपं गत्वा भिक्षां प्रदर्श्य पृच्छति-भगवन्! मम लाभान्तरायः क्षीणः किम्?, श्रीनेमिनाथस्वामिना प्रोक्तम्–न तव-

---

उस समय उन्हों ने कृशशरीर एवं शान्तचित्त ढंढणमुनि को पुरद्वार में प्रवेश करते हुए देखा। देखते ही वे अपने गजराज से नीचे उतरे और झुककर उनको वंदना करने लगे। कृष्णवासुदेव को वंदना करते हुए उस समय किसी सेठ ने देख लिया। देखते ही उसने विचार किया कि जिस महात्मा को वंदना ये वासुदेव कर रहे हैं वह कोई साधारण साधु नहीं हैं, ऐसा विचार कर ही रहा था कि ढंढणमुनि इतने में उसी सेठ के घर में प्रविष्ट हुए। उसने बडे ही उत्कृष्ट भावों से सम्पन्न होकर ढंढणमुनि को मोदकों की भिक्षा दी। भिक्षा लेकर वे वापिस अपने स्थान पर आ गये और जो कुछ भिक्षा में उनको मिला था वह उन्हों ने श्रीनेमिनाथ भगवान् को दिखलाया। दिखलाकर फिर भगवान् से उन्हों ने पूछा कि हे भगवान्! मेरा लाभान्तराय कर्म क्षीण हो चुका है क्या?। भगवान् ने कहा अभी नहीं, भिक्षा में जो ये

એ સમયે તેમણે કૃશશરીરવાળા અને શાંતચિત્ત ઢંઢણ મુનિને દ્વારિકાપુરીના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતી વખતે જોયા. જોતાં જ પોતાના હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરી ઢંઢણમુનિ પાસે જઈ પહોંચ્યા અને નીચા નમી વંદના કરી. કૃષ્ણ વાસુદેવને વંદના કરતા કોઇ શેઠ જોઈ ગયા અને મનમાં વિચાર કર્યો કે, જે મહાત્માને વાસુદેવ વંદના કરી રહ્યા છે તે કોઇ સાધારણ સાધુ ન હોવા જોઇએ. જ્યાં શેઠ એવો વિચાર કરી રહ્યા હતા ત્યાં ઢંઢણમુનિ એજ શેઠને ઘેર ભિક્ષા માટે જઈ પહોંચ્યા. એણે ખૂબ જ આદર ભાવથી ઢંઢણમુનિને લાડુની ભિક્ષા આપી. ભિક્ષા લઈ તે પોતાના સ્થાન ઉપર પહોંચ્યા અને પોતાને જે કાંઈ ભિક્ષામાં મળ્યું હતું તે તેમણે ભગવાન શ્રી નેમીનાથને બતાવ્યું. ભગવાનને બતાવીને પછી તેમણે પૂછયું કે, ભગવન્! મારૂં લાભાન્તરાય કર્મ ક્ષીણ થઈ ગયું કે કેમ ? ભગવાને કહ્યું,

अथान्यदा श्रीकृष्णवासुदेवः श्रीनेमिनाथस्वामिनं पृष्टवान्-भगवन्! अष्टादशसहस्रेषु श्रमणेषु कोऽस्ति दुष्करकारकः?, श्रीनेमिनाथस्वामिना प्रोक्तम्-सर्व श्रमणदुष्करकारकाः, ढंढणमुनिस्तु अतिदुष्करकारकः। श्रीकृष्णेनोक्तम्—कथम्?, श्रीनेमिनाथस्वामी प्राह—अलाभपरीषहस्य सम्यक् सहनेन। ततो भक्तिभरेण संजातरोमाञ्चः श्रीकृष्णोऽवदत्—प्रभो! महात्मा ढंढणमुनिः क्व विद्यते?। श्री भगवानाह—भिक्षार्थं द्वारकापुरीं गतः, नगर्यां प्रविशन्नेव तं द्रक्ष्यसि। तद्वचनं श्रुत्वा श्रीकृष्णः श्रीनेमिजिनं प्रणम्य चलितः। ततः पुरद्वारे प्रविशन् श्रीकृष्णः

किसी दूसरे की निन्दा ही करते। निन्दा करते भी तो अदीनमन होकर अपने अशुभ कर्म की।

एक दिन की बात है कि श्रीकृष्ण वासुदेव ने श्रीनेमिनाथप्रभु से पूछा कि भगवन्! इन अठारह हजार मुनियों में इस समय दुष्करकारक कौन है। प्रभु ने कहा सब ही श्रमण दुष्करकारक हैं परन्तु ढंढणमुनि विशेष रीति से दुष्करकारक है। वासुदेव ने कहा यह क्यों? प्रभुने कहा अलाभपरीषह के सम्यक् सहन करने से। यह सुनते ही श्रीकृष्ण का समस्त शरीर भक्ति के आवेश से रोमांचित हो गया। श्रीकृष्ण ने कहा-प्रभो! महात्मा ढंढणमुनि इस समय कहां विराजमान हैं?। प्रभु ने उत्तर में कहा कि वे इस समय भिक्षा के लिये द्वारिका में गये हैं। तुम्हें वहां जाते ही वे मिल जावेंगे। भगवान् की बात सुनकर वासुदेव श्रीकृष्ण नेमिनाथ भगवान् को वंदना करके वहांसे चलेगये।

આ પરિસ્થિતિમાં પણ તેમના ચહેરા ઉપર ઉદ્વીગ્નતાનું ચિહ્ન દેખાતું નહીં. એ ઉદ્વીગ્નચિત્ત ન બનતા. અને બીજા કોઈની નિંદા પણ કરતા નહીં. નિંદા કરતા તો તે ફકત પોતાના અશુભ કર્મની.

એક દિવસની વાત છે કે, શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવે શ્રી નેમીનાથ પ્રભુને પૂછયું કે, ભગવન્! આ અઢારહજાર મુનિઓમાં આ સમયે દુષ્કર સ્થિતિ કોણ ભોગવે છે? પ્રભુએ કહ્યું કે, બધા શ્રમણ દુષ્કર કષ્ટ ભોગવે છે છતાં ઢંઢણમુનિ આ બધાથી વધુ દુષ્કર સ્થિતિમાં છે. વાસુદેવે કહ્યું એમ કેમ? પ્રભુએ કહ્યું કે, અલાભપરીષહને સમ્યક્ સહન કરવાથી. આ સાંભળતાં જ શ્રી કૃષ્ણનું શરીર ભક્તિના આવેશથી રોમાંચિત બની ગયું અને કહ્યું, પ્રભુ! મહાત્મા ઢંઢણ મુનિ આ સમયે કયાં બિરાજે છે? પ્રભુએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે, તે આ સમયે દ્વારિકામાં ભિક્ષા માટે ગયા છે, તમને ત્યાં જતાં જ ભેટો થઈ જશે. ભગવાનની આ વાત સાંભળી વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ નેમીનાથ ભગવાનને વંદના કરી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

छाया—ज्ञात्वा उत्पतितं दुःखं, वेदनया दुःखार्तितः ।
अदीनः स्थापयेत् प्रज्ञां, स्पृष्टस्तत्र अधिसहेत ॥ ३२ ॥

टीका—" नच्चा " इत्यादि ।

वेदनया=वेदनीयकर्मणा दुःखं=श्वासकासादिषोडशविधरोगसम्बन्धिकं कष्टम् उत्पतितम्=उत्पन्नं भवतीति ज्ञात्वा दुःखार्तितः = भाविदुःखशङ्कयाऽऽर्त्तभावं गतः अदीनः = दैन्यभावरहितः सन् प्रज्ञां=बुद्धिं स्थापयेत्=भाविदुःखशङ्कया चलन्तीं बुद्धिं स्थिरीकुर्यात् । तथा यदि साधुः स्पृष्टः=श्वास[१]-कास[२]-ज्वर[३]-दाह[४]-कुक्षिशूल[५]-भगन्दरा[६]-र्शो[७]ऽजीर्ण[८]-दृष्टिरोग[९]-मूर्धशूला[१०]-रुच्य[११]-क्षिशूल[१२]-कर्णशूल[१३]-कण्डू[१४]-

आहार के अलाभ से अथवा अन्तप्रान्त आहार के लाभ से शरीर में रोग उत्पन्न हो जाता है इसलिये सोलहवां रोगपरीषह साधु को जीतना चाहिये, यह बात सूत्रकार कहते हैं-'नच्चा' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(वेयणाए-वेदनया) वेदनीय कर्म के उदय से (दुक्खं-दुःखं) श्वास कास आदि सोलह प्रकार के रोग संबंधी दुःख (उप्पइयं-उत्पतितम्) उत्पन्न होता है ऐसा (नच्चा-ज्ञात्वा) जानकर (दुहट्टिए-दुःखार्तितः) भावी दुःख की आशङ्का से आर्त्त भाव को प्राप्त हुआ मुनि (अदीणो-अदीनः) दैन्यभाव से रहित होकर (पन्नं ठावए-प्रज्ञां स्थापयेत्) भावी दुःख की आशङ्का से चलित होती हुई अपनी बुद्धि को स्थिर करे। यदि साधु (पुट्ठो-स्पृष्टः) श्वास[१], कास[२], ज्वर[३], दाह[४], कुक्षिशूल[५], भगन्दर[५], अर्श[७], अजीर्ण[८], दृष्टिरोग[९] मूर्धशूल[१०], अरुचि[११], नेत्रशूल[१२]

આહારના અલાભથી અથવા અહિતકર્તા (અપથ્ય) આહારથી શરીરમાં રોગ થવા સંભવ છે તેથી સોળમો રોગપરીષહ સાધુએ જીતવો જોઈએ એ વાત સૂત્રકાર કહે છે—' नच्चा ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—वेयणाए-वेदनया વેદનીય કર્મના ઉદયથી दुक्खं-दुःखम् શ્વાસ કાસ આદિ સોળ પ્રકારના રોગ સંબંધી દુઃખ उप्पइयं-उत्पतितम् ઉત્પન્ન થાય છે એવું नच्चा-ज्ञात्वा જાણીને दुहट्टिए-दुःखार्तितः ભાવી દુઃખની આશંકાથી આર્તભાવને પ્રાપ્ત કરનાર મુનિ अदीणो-अदीनः દૈન્ય ભાવથી રહિત બની पन्नं ठावए-प्रज्ञां स्थापयेत् ભાવી દુઃખની આશંકાથી ચલીત થતી પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરે. અગર જો સાધુ पुट्ठो-स्पृष्टः ૧ શ્વાસ, ૨ કાસ, ૩ જ્વર, ૪ દાહ, ૫ બદગાંઠ, ૬ ભગન્દર, ૭ હરસ, ૮ અજીર્ણ, ૯ દષ્ટિરોગ, ૧૦ મુર્ધશૂળ, ૧૧ અરૂચિ,

र्म क्षीणम्, अयं तु वासुदेवस्य लाभः, यतः श्रीकृष्णस्त्वां वन्दितवान्, अतस्ते मोदकान् श्रेष्ठी दत्तवान्। तद्वचनं श्रुत्वा ढंढणमुनिः 'परलाभो न कल्पते' इत्युक्त्वा रागद्वेषवर्जितो मूर्छारहितः सन् नगराद् बहिर्गत्वा प्रासुकस्थण्डिले मोदकान् यतनया परिष्ठाप्य, तापदैन्याद्यकरणेन लाभान्तरायकर्म क्षपयन् क्षपकश्रेणिमारुह्य केवली जातः। एवमन्यैरपि मुनिभिरलाभपरीषहः सोढव्यः ॥ ३१ ॥

अलाभादन्तप्रान्ताद्याहारलाभाद् वा शरीरे रोगा उत्पद्यन्ते, अतः षोडशं रोगपरीषहजयं प्राह—

मूलम्—नच्चा उप्पइयं दुक्खं, वेयणाए दुहट्टिए।
अदीणो ठावए पन्नं, पुट्ठो तत्थऽहियासए ॥३२॥

मोदकों का लाभ तुम्हें हुआ है वह लाभ तुम्हारा नहीं है किन्तु यह लाभ वासुदेव का है, कारण कि तुम को कृष्ण ने वंदना की इसलिये सेठ ने तुमको ये मोदक वहराये, अतः तुम्हारे इस लाभ में निमित्त कृष्ण हैं। ढंढणमुनि ने भगवान् के इन वचनों को सुनकर "परलाभ मुझे कल्पता नहीं है" ऐसा कहकर रागद्वेष से एवं मूर्च्छा से वर्जित होते हुए नगर के बाहर जाकर किसी प्रासुक भूमि में उन मोदकों को यतनापूर्वक परिठवदिया। ताप एवं दीनता के नहीं करने से लाभान्तरायकर्म को नष्ट करते हुए उन ढंढणमुनिने क्षपकश्रेणी पर आरोहण कर केवलज्ञान प्राप्त कर लिया। इसी तरह अन्यमुनियों को भी अलाभ परिषह को सहन करना चाहिये ॥ ३१ ॥

હજી સમય બાકી છે. ભિક્ષામાં લાડવાનો લાભ તમને થયો છે તે લાભ તમારો નથી પરંતુ એ લાભ વાસુદેવનો છે. કારણ કે કૃષ્ણે તમારી વંદના કરી આ જોઈને શેઠે તમને લાડવા વહોરાવ્યા છે. આથી તમારા આ લાભમાં નિમિત્ત કૃષ્ણ બન્યા છે. ઢંઢણમુનિએ ભગવાનનાં આ વચન સાંભળી "બીજાનો લાભ મને કલ્પતો નથી" એમ કહી રાગદ્વેષ અને મૂર્ચ્છાથી વર્જીત રહી નગરની બહાર જઈ કોઈ પ્રાસુક ભૂમિમાં એ લાડવાને યતનાપૂર્વક છોડી દીધા. તપ અને ભિક્ષામાં દીનતા ન કરવાથી લાભાન્તરાય કર્મને નષ્ટ કરતાં એ ઢંઢણમુનિએ ક્ષપકશ્રેણી પર આરોહણ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ રીતે અન્ય મુનિઓએ પણ અલાભ પરીષહને સહન કરતા રહેવું જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

छाया—ज्ञात्वा उत्पतितं दुःखं, वेदनया दुःखार्त्तितः ।
अदीनः स्थापयेत् प्रज्ञां, स्पृष्टस्तत्र अधिसहेत ॥ ३२ ॥

टीका—" नच्चा " इत्यादि ।

वेदनया=वेदनीयकर्मणा दुःखं=श्वासकासादिषोडशविधरोगसम्बन्धिकं कष्टम् उत्पतितम्=उत्पन्नं भवतीति ज्ञात्वा दुःखार्त्तितः = भाविदुःखशङ्कयाऽऽर्त्तभावं गतः अदीनः = दैन्यभावरहितः सन् प्रज्ञां=बुद्धिं स्थापयेत्=भाविदुःखशङ्कया चलन्तीं बुद्धिं स्थिरीकुर्यात् । तथा यदि साधुः स्पृष्टः=श्वास[1]-कास[2]-ज्वर[3]-दाह[4]-कुक्षिशूल[5]-भगन्दरा[6]-र्शो[7]ऽजीर्ण[8]-दृष्टिरोग[9]-मूर्धशूला[10]-रुच्य[11]-क्षिशूल[12]-कर्णशूल[13]-कण्डू[14]-

आहार के अलाभ से अथवा अन्तप्रान्त आहार के लाभ से शरीर में रोग उत्पन्न हो जाता है इसलिये सोलहवां रोगपरीषह साधु को जीतना चाहिये, यह बात सूत्रकार कहते हैं-'नच्चा' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(वेयणाए-वेदनया) वेदनीय कर्म के उदय से (दुक्खं-दुःखं) श्वास कास आदि सोलह प्रकार के रोग संबंधी दुःख (उप्पइयं-उत्पतितम्) उत्पन्न होता है ऐसा (नच्चा-ज्ञात्वा) जानकर (दुहट्टिए-दुःखार्त्तितः) भावी दुःख की आशङ्का से आर्त्त भाव को प्राप्त हुआ मुनि (अदीणो-अदीनः) दैन्यभाव से रहित होकर (पन्नं ठावए-प्रज्ञां स्थापयेत्) भावी दुःख की आशङ्का से चलित होती हुई अपनी बुद्धि को स्थिर करे। यदि साधु (पुट्ठो-स्पृष्टः) श्वास[1], कास[2], ज्वर[3], दाह[4], कुक्षिशूल[5], भगन्दर[5], अर्श[7], अजीर्ण[8], दृष्टिरोग मूर्धशूल[10], अरुचि[11], नेत्रशूल[12]

આહારના અલાભથી અથવા અહિતકર્તા (અપથ્ય) આહારથી શરીરમાં રોગ થવા સંભવ છે તેથી સોળમો રોગપરીષહ સાધુએ જીતવો જોઈએ એ વાત સૂત્રકાર કહે છે—' नच्चा ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–वेयणाए–वेदनया વેદનીય કર્મના ઉદયથી दुक्खं–दुःखम् શ્વાસ કાસ આદિ સોળ પ્રકારના રોગ સંબંધી દુઃખ उप्पइयं–उत्पतितम् ઉત્પન્ન થાય છે એવું नच्चा–ज्ञात्वा જાણીને दुहट्टिए–दुःखार्तितः ભાવી દુઃખની આશંકાથી આર્તભાવને પ્રાપ્ત કરનાર મુનિ अदीणो–अदीनः દૈન્ય ભાવથી રહિત બની पन्नं ठावए–प्रज्ञां स्थापयेत् ભાવી દુઃખની આશંકાથી ચલીત થતી પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરે. અગર જો સાધુ पुट्ठो–स्पृष्टः ૧ શ્વાસ, ૨ કાસ, ૩ જ્વર, ૪ દાહ, ૫ બદગાંઠ, ૬ ભગન્દર, ૭ હરસ, ૮ અજીર્ણ, ૯ દષ્ટિરોગ, ૧૦ મુર્ધશૂળ, ૧૧ અરૂચિ,

कर्म क्षीणम् , अयं तु वासुदेवस्य लाभः, यतः श्रीकृष्णस्त्वां वन्दितवान् , अतस्ते मोदकान् श्रेष्ठी दत्तवान् । तद्वचनं श्रुत्वा ढंढणमुनिः 'परलाभो न कल्पते' इत्युक्त्वा रागद्वेष-वर्जितो मूर्छारहितः सन् नगराद् बहिर्गत्वा प्रासुकस्थण्डिले मोदकान् यतनया परिष्ठाप्य, तापदैन्याद्यकरणेन लाभान्तरायकर्म क्षपयन् क्षपकश्रेणिमारुह्य केवली जातः। एवमन्यैरपि मुनिभिरलाभपरीषहः सोढव्यः ॥ ३१ ॥

अलाभादन्तप्रान्ताद्याहारलाभाद् वा शरीरे रोगा उत्पद्यन्ते, अतः षोडशं रोगपरीषहजयं प्राह—

मूलम्—नच्चा उप्पइयं दुक्खं, वेयणाए दुहट्टिए ।
अदीणो ठावए पन्नं, पुट्ठो तत्थऽहियासए ॥ ३२॥

मोदकों का लाभ तुम्हें हुआ है वह लाभ तुम्हारा नहीं है किन्तु यह लाभ वासुदेव का है, कारण कि तुम को कृष्ण ने वंदना की इसलिये सेठ ने तुमको ये मोदक वहराये, अतः तुम्हारे इस लाभ में निमित्त कृष्ण हैं । ढंढणमुनि ने भगवान् के इन वचनों को सुनकर "परलाभ मुझे कल्पता नहीं है" ऐसा कहकर रागद्वेष से एवं मूर्च्छा से वर्जित होते हुए नगर के बाहर जाकर किसी प्रासुक भूमि में उन मोदकों को यतनापूर्वक परिठवदिया । ताप एवं दीनता के नहीं करने से लाभान्त-रायकर्म को नष्ट करते हुए उन ढंढणमुनिने क्षपकश्रेणी पर आरोहण कर केवलज्ञान प्राप्त कर लिया । इसी तरह अन्यमुनियों को भी अलाभ परि-षह को सहन करना चाहिये ॥ ३१ ॥

હજુ સમય બાકી છે. ભિક્ષામાં લાડવાનો લાભ તમને થયો છે તે લાભ તમારો નથી પરંતુ એ લાભ વાસુદેવનો છે. કારણ કે કૃષ્ણે તમારી વંદના કરી આ જોઈને શેઠે તમને લાડવા વહોરાવ્યા છે. આથી તમારા આ લાભમાં નિમિત્ત કૃષ્ણ બન્યાછે. ઢંઢણમુનિએ ભગવાનનાં આ વચન સાંભળી "બીજાનો લાભ મને કલ્પતો નથી" એમ કહી રાગદ્વેષ અને મૂર્છાથી વર્જીત રહી નગરની બહાર જઈ કોઈ પ્રાસુક ભૂમિમાં એ લાડવાને યતનાપૂર્વક છોડી દીધા. તપ અને ભિક્ષામાં દીનતા ન કરવાથી લાભાન્તરાય કર્મને નષ્ટ કરતાં એ ઢંઢણમુનિએ ક્ષપકશ્રેણી પર આરો-હણ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ રીતે અન્ય મુનિઓએ પણ અલાભ પરીષહને સહન કરતા રહેવું જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

छाया—ज्ञात्वा उत्पतितं दुःखं, वेदनया दुःखार्त्तितः ।
अदीनः स्थापयेत् प्रज्ञां, स्पृष्टस्तत्र अधिसहेत ॥ ३२ ॥

टीका—" नच्चा " इत्यादि ।

वेदनया=वेदनीयकर्मणा दुःखं=श्वासकासादिषोडशविधरोगसम्बन्धिकं कष्टम् उत्पतितम्=उत्पन्नं भवतीति ज्ञात्वा दुःखार्त्तितः = भाविदुःखशङ्कयाऽऽर्त्तभावं गतः अदीनः = दैन्यभावरहितः सन् प्रज्ञां=बुद्धिं स्थापयेत्=भाविदुःखशङ्कया चलन्तीं बुद्धिं स्थिरीकुर्यात् । तथा यदि साधुः स्पृष्टः=श्वास[1]-कास[2]-ज्वर[3]-दाह[4]-कुक्षिशूल[5]-भगन्दरा[6]-र्शो[7]ऽजीर्ण[8]-दृष्टिरोग[9]-मूर्धशूला[10]-रुच्य[11]-क्षिशूल[12]-कर्णशूल[13]-कण्डू[14]-

आहार के अलाभ से अथवा अन्तप्रान्त आहार के लाभ से शरीर में रोग उत्पन्न हो जाता है इसलिये सोलहवां रोगपरीषह साधु को जीतना चाहिये, यह बात सूत्रकार कहते हैं–'नच्चा' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(वेयणाए–वेदनया) वेदनीय कर्म के उदय से (दुक्खं–दुःखं) श्वास कास आदि सोलह प्रकार के रोग संबंधी दुःख (उप्पइयं–उत्पतितम्) उत्पन्न होता है ऐसा (नच्चा–ज्ञात्वा) जानकर (दुहट्टिए–दुःखार्त्तितः) भावी दुःख की आशङ्का से आर्त्त भाव को प्राप्त हुआ मुनि (अदीणो–अदीनः) दैन्यभाव से रहित होकर (पन्नं ठावए–प्रज्ञां स्थापयेत्) भावी दुःख की आशङ्का से चलित होती हुई अपनी बुद्धि को स्थिर करे। यदि साधु (पुट्ठो–स्पृष्टः) श्वास[1], कास[2], ज्वर[3], दाह[4], कुक्षिशूल[5], भगन्दर[6], अर्श[7], अजीर्ण[8], दृष्टिरोग[9] मूर्धशूल[10], अरुचि[11], नेत्रशूल[12]

આહારના અલાભથી અથવા અહિતકર્તા (અપથ્ય) આહારથી શરીરમાં રોગ થવા સંભવ છે તેથી સોળમો રોગપરીષહ સાધુએ જીતવો જોઈએ એ વાત સૂત્રકાર કહે છે—' नच्चा ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–वेयणाए–वेदनया વેદનીય કર્મના ઉદયથી दुक्खं–दुःखम् શ્વાસ કાસ આદિ સોળ પ્રકારના રોગ સંબંધી દુઃખ उप्पइयं–उत्पतितम् ઉત્પન્ન થાય છે એવું नच्चा–ज्ञात्वा જાણીને दुहट्टिए–दुःखार्त्तितः ભાવી દુઃખની આશંકાથી આર્તભાવને પ્રાપ્ત કરનાર મુનિ अदीणो–अदीनः દૈન્ય ભાવથી રહિત બની पन्नं ठावए–प्रज्ञां स्थापयेत् ભાવી દુઃખની આશંકાથી ચલીત થતી પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરે. અગર જો સાધુ पुट्ठो–स्पृष्टः ૧ શ્વાસ, ૨ કાસ, ૩ જવર, ૪ દાહ, ૫ બદગાંઠ, ૬ ભગન્દર, ૭ હરસ, ૮ અજીર્ણ, ૯ દષ્ટિરોગ, ૧૦ મુર્ધશૂળ, ૧૧ અરૂચિ,

कर्म क्षीणम् , अयं तु वासुदेवस्य लाभः, यतः श्रीकृष्णस्त्वां वन्दितवान् , अतस्ते मोदकान् श्रेष्ठी दत्तवान् । तद्वचनं श्रुत्वा ढंढणमुनिः ' परलाभो न कल्पते ' इत्युक्त्वा रागद्वेषवर्जितो मूर्छारहितः सन् नगराद् वहिर्गत्वा प्रासुकस्थण्डिले मोदकान् यतनया परिष्ठाप्य, तापदैन्याद्यकरणेन लाभान्तरायकर्म क्षपयन् क्षपकश्रेणिमारुह्य केवली जातः। एवमन्यैरपि मुनिभिरलाभपरीषहः सोढव्यः ॥ ३१ ॥

अलाभादन्तप्रान्ताद्याहारलाभाद् वा शरीरे रोगा उत्पद्यन्ते, अतः षोडशं रोगपरीषहजयं माह—

मूलम्—नच्चा उप्पइयं दुक्खं, वेयणाए दुहट्टिए ।
अदीणो ठावए पन्नं, पुट्ठो तत्थऽहियासए ॥३२॥

मोदकों का लाभ तुम्हें हुआ है वह लाभ तुम्हारा नहीं है किन्तु यह लाभ वासुदेव का है, कारण कि तुम को कृष्ण ने वंदना की इसलिये सेठ ने तुमको ये मोदक वहराये, अतः तुम्हारे इस लाभ में निमित्त कृष्ण हैं। ढंढणमुनि ने भगवान् के इन वचनों को सुनकर "परलाभ मुझे कल्पता नहीं है" ऐसा कहकर रागद्वेष से एवं मूर्च्छा से वर्जित होते हुए नगर के बाहर जाकर किसी प्रासुक भूमि में उन मोदकों को यतनापूर्वक परिठवदिया। ताप एवं दीनता के नहीं करने से लाभान्तरायकर्म को नष्ट करते हुए उन ढंढणमुनिने क्षपकश्रेणी पर आरोहण कर केवलज्ञान प्राप्त कर लिया। इसी तरह अन्यमुनियों को भी अलाभ परिषह को सहन करना चाहिये ॥ ३१ ॥

હજુ સમય બાકી છે. ભિક્ષામાં લાડવાનો લાભ તમને થયો છે તે લાભ તમારો નથી પરંતુ એ લાભ વાસુદેવનો છે. કારણ કે કૃષ્ણે તમારી વંદના કરી આ જોઈને શેઠે તમને લાડવા વહોરાવ્યા છે. આથી તમારા આ લાભમાં નિમિત્ત કૃષ્ણ બન્યાછે. ઢંઢણમુનિએ ભગવાનનાં આ વચન સાંભળી "બીજાનો લાભ મને કલ્પતો નથી" એમ કહી રાગદ્વેષ અને મૂર્છાથી વર્જીત રહી નગરની બહાર જઈ કોઈ પ્રાસુક ભૂમિમાં એ લાડવાને યતનાપૂર્વક છોડી દીધા. તપ અને ભિક્ષામાં દીનતા ન કરવાથી લાભાન્તરાય કર્મને નષ્ટ કરતાં એ ઢંઢણમુનિએ ક્ષપકશ્રેણી પર આરોહણ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ રીતે અન્ય મુનિઓએ પણ અલાભ પરીષહને સહન કરતા રહેવું જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

रोगाक्रान्तस्य मुनेः कर्तव्यमाह—

मूलम्—तेगिच्छं नाभिनंदिज्जा, संचिक्खत्तगवेसए।
एयं खु तस्स सामन्नं, जं न कुज्जा न कारए ॥३३॥

छाया—चिकित्सां नाभिनन्देत्, संतिष्ठेत आत्मगवेषकः।
एतत् 'खु' तस्य श्रामण्यं, यन्न कुर्यात् न कारयेत् ॥३३॥

टीका—'तेगिच्छं' इत्यादि।

मुनिः, चिकित्सां=रोगप्रतीकारं, नाभिनन्देत्=नानुमोदेत। अनुमतिनिषेधाच्चिकित्सायाः करणं कारणं तु दूरत एव प्रतिषिद्धम्। किं तु आत्मगवेषकः=आत्मानम्-आत्मकल्याणं गवेषयति-संयमरक्षणेनेति आत्मगवेषकः स्वात्मकल्याणार्थं चारित्रपालकः सन् संतिष्ठेत्=समाधिना तिष्ठेत्। 'खु'=यस्मात्, एतत् तस्य=श्रम-

---

कुछ मुझे रोगादिक हो रहे हैं वे सब मेरे ही अशुभ कर्मोंके फल हैं"॥३२॥

रोगाक्रान्त मुनि के कर्तव्य को सूत्रकार इस गाथाद्वारा कहते हैं—

'तेगिच्छं' इत्यादि।

अन्वयार्थ–मुनि (तेगिच्छं–चिकित्साम्) रोग के प्रतीकार की (नाभिनंदिज्जा–न अभिनंदेत्) अनुमोदना नहीं करे। मुनि जब चिकित्सा तक की अनुमोदना नहीं करता है तो उसकी चिकित्सा करना और कराना तो बहुत दूरकी बात है। किन्तु (अत्तगवेसए–आत्मगवेषकः) जो संयम की रक्षा से आत्मकल्याण का गवेषक है उसका कर्तव्य है कि वह (संचिक्खे–संतिष्ठेत्) रोगादिक अवस्था में भी समाधि भाव से रहे। (खु–यस्मात्) क्यों कि (तस्स–तस्य) उस मुनि का (एयं–एतत्) यही

"આ જે કાંઈ મને રોગ આદિ થયેલ છે તે બધાં મારા અશુભ કર્મોનું ફળ છે." ॥ ૩૨ ॥

રોગાક્રાંત મુનિનું કર્તવ્ય શું છે તે સૂત્રકાર આ ગાથા દ્વારા કહે છે.
'तेगिच्छं' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—મુનિ तेगिच्छं–चिकित्साम् રોગના પ્રતિકારની नाभिनंदिज्जा–न अभिनन्देत् અનુમોદના ન કરે. મુનિ જ્યારે ચિકિત્સા સુધીની અનુમોદના નથી કરતા ત્યારે તેની ચિકિત્સા કરવી અથવા કરાવવી ઘણી દુરની વાત છે अत्तगवेसए –आत्मगवेषकः જે સંયમની રક્ષાદ્વારા આત્મકલ્યાણના ગવેષક હોય છે તેનું કર્તવ્ય છે કે, संचिक्खे–संतिष्ठेत् રોગાદિક અવસ્થામાં સમાધીભાવથી રહે खु–यस्मात् કેમ કે, तस्स–तस्य એ મુનિનું एयं–एतत् એજ सामण्णं–श्रामण्यम् શ્રમણપણું છે

दररोग[15]–कुष्ठे[16]–ति षोडशविधरोगातङ्कैराक्रान्तो भवेत्, तर्हि तत्र=तस्मिन् समये स साधुः तान् रोगातङ्कान् अधिसहेत–"यदधुनाऽहं व्याधिना वाध्यमानोऽस्मि तदेतन्मम स्वस्यैव पूर्वकृतकर्मणः फलम्" इति समभावमवलम्ब्य रोगपरीषह-सहनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

कर्णशूल[13], कण्डू-खजुहट[14], उदररोग[15], और कुष्ठ[16], इन सोलह प्रकार के रोगों से आक्रान्त हो, तो (तत्थ-तत्र) उस समय वह साधु (अहियासए-अधिसहेत) उन रोगों को शान्तिपूर्वक सहन करे अर्थात्—'मैं जो इस समय व्याधि से आक्रान्त हूं यह मेरे पूर्वभव में किये हुए कर्मों का फल है' ऐसा विचार कर मुनि रोगपरीषहको समभाव से सहन करे ॥ ३२ ॥

भावार्थ—इस गाथा के द्वारा सूत्रकार साधु को रोगपरीषह सहन करने का उपदेश दे रहे हैं। वे कहते हैं कि-संसारी एवं मुनियों में रोगों को सहन करने की विचारधारा में बड़ा अन्तर रहता है। संसारी तो प्रायः रोगों के उत्पन्न होते ही अधीर हो जाते हैं तब संयमी जन उनका साम्हना बड़े ही धर्य से करते हैं। रोगों से पीडित होने पर भी साधु को अपनी वुद्धि अस्थिर बनानी नहीं चाहिये-प्रत्युत अस्थिर होने पर उसे मानसिक बल द्वारा स्थिर कर धर्मध्यान में लीन बनाये रखना चाहिये। तथा विचार भी ऐसा करना चाहिये–"ये जो

૧૨ નેત્રશૂળ, ૧૩ કર્ણશૂળ, ૧૪ ખસ ખુજલી, ૧૫ ઉદરરોગ, અને ૧૬ કોઢ. આ સોળ પ્રકારના રોગથી વ્યાકુળતા થાય તો તત્થ-તત્ર એ સમયે તે સાધુ अहियासए-अधिसहेत એ રોગને શાંતિપૂર્વક સહન કરે. અર્થાત–'હું આ સમય જે વ્યાધિથી પીડિત થઈ રહ્યો છું એ મારા પૂર્વભવનાં કરેલાં કર્મનો બદલો છે" એવો વિચાર કરી મુનિ રોગને સમભાવથી સહન કરે. ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ—આ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર સાધુને રોગપરીષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે, તેઓ કહે છે કે,–સંસારીઓ અને મુનિઓને રોગોમાં તેને સહન કરવાની વિચારધારામાં ભારે અંતર હોય છે. સંસારી તો રોગોને ઉત્પન્ન થતાંજ અધિરા થઈ જાય છે ત્યારે સંયમી જન તેનો અત્યંત ધૈર્યથી સામનો કરે છે. રોગથી પિડીત હોવા છતાં પણ સાધુએ પોતાની બુદ્ધિને અસ્થિર નહીં થવા દેવી જોઈએ. પરંતુ અસ્થિર થાય ત્યારે તેને માનસિક બળદ્વારા સ્થિર કરીને લીન બનાવી રાખવી જોઈએ. અને વિચાર પણ એવો જોઈએ

कृतम् । तस्य कालवैशिकस्य ज्येष्ठा भगिनी जितशत्रुभूपतिना मुद्गशैलनामकनगराधिपाय हतशत्रुनाम्ने नृपाय प्रदत्ता ।

अन्यदा कदाचित् स कालवैशिककुमारो निशि शृगालशब्दं श्रुत्वा स्वसेवकान् पृच्छति–कस्यायं शब्दः श्रूयते ?, सेवका अब्रुवन्–शृगालस्य, ततः कुमारो ब्रूते तं बद्ध्वा मत्समीपे समानयत, तैः शृगाल आनीतः । क्रीडनप्रियोऽसौ कुमारस्तं यष्टया पुनः पुनस्ताडयति । कालवैशिककुमारेण ताड्यमानोऽसौ शृगालः 'खि-खी' शब्दं कुर्वन्नुच्चैराक्रन्दति । तं शब्दं श्रुत्वाऽसौ सहर्षं हसति । एवं ताडितः शृगालः कालं कृत्वा अकामनिर्जरया व्यन्तरदेवो जातः ।

जाय कालवैशिक की एक बड़ी बहिन थी जिसका व्याह राजा ने मुद्गशैल नामक नगर के अधिपति हतशत्रु के साथ किया था ।

एक दिन की बात है कि कालवैशिककुमार ने रात्रि में शृगाल का शब्द सुनकर अपने सेवकों से पूछा कि यह शब्द किसका सुनाई दे रहा है ? नौकरों ने कहा कि यह शब्द शृगाल का सुनाई पड़ रहा है। कुमार ने कहा उसको बांधकर मेरे पास ले आओ। तब वे शृगाल को बांधकर ले आये और कालवैशिककुमार को सौंप दिया। कुमार खेलने का शोकिन था इसलिये वह शृगाल को वार२ लकड़ी का घोदा मारता था। जैसे२ कुमार उसको लकड़ी का घोदा मारता था तैसे२ वह दुःखित होकर "खी खी" शब्द करता हुआ जोर से चिल्लाता था। उसके शब्द को सुनकर कुमार बड़ा हर्षित होता था और वह खूब हँसता था। इस प्रकार कुमारसे ताडित वह शृगाल मर कर अकाम निर्जरा से व्यन्तरदेव हो गया।

એની લોકોને જાણ થાય. કાલવૈશિકને એક મોટી બહેન હતી. જેનો વિવાહ રાજાએ મુદ્‌ગશૈલ નગરના અધિપતિ હતશત્રુ રાજા જોડે કર્યો હતો.

એક સમયની વાત છે કે કાલવૈશિક કુમારે રાત્રિના વખતે શીયાળનો શબ્દ સાંભળી પોતાના સેવકોને પૂછ્યું કે, આ શબ્દ શેનો સંભળાઈ રહ્યો છે? સેવકોએ કહ્યું કે, આ શબ્દ શીયાળનો સંભળાય છે. કુમારે કહ્યું કે તેને બાંધીને મારી પાસે લઈ આવો. સેવકો તેને બાંધીને કુમાર પાસે લઈ આવ્યા. અને કાલવૈશિકને સોંપી દીધું. કુમાર ખેલવાનો ભારે શોખીન હતો એટલે તે શીયાળને વારંવાર લાકડીના ગોદા મારવા લાગ્યો. જેમ જેમ કુમાર તેને લાકડીના ગોદા મારવા લાગ્યો તેમ તેમ તે દુઃખી થઈને ખી....ખી....શબ્દ કરીને જોરથી ચીડાવા લાગ્યું. તેના શબ્દો સાંભળીને કુમાર ઘણો ખુશી થતો હતો અને જોરથી હસતો હતો. આ પ્રમાણે કુમારથી મારવામાં આવેલ તે શૃગાલ મરીને અકામ નિર્જરાથી વ્યંતરદેવ થઈ ગયું.

णस्य, श्रामण्यं=श्रमणधर्मः, यत्-चिकित्सां स्वयं न कुर्यात् ,अन्येन वा न कारयेत्, उपलक्षणत्वात् कुर्वन्तमन्यं नानुमोदेत, इत्यपि बोध्यम्। इदं जिनकल्पिकापेक्षयाऽभिहितम्। स्थविरकल्पापेक्षया तु सावद्यचिकित्सा वर्जिता, निरवद्यचिकित्साया अपि ऐच्छिकं वर्जनम्।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

मथुरानगर्यां शत्रुवित्रासी जितशत्रुनामा भूपतिरासीत्। तेन सर्वाङ्गसुन्दरी कालानाम्नी वेश्या स्वान्तःपुरे स्थापिता। तस्यां राज्ञः पुत्रो जातः। तेन जितशत्रु भूपतिना कालावेश्याया अङ्गजातोऽयमिति हेतोस्तस्य "कालवैशिक" इति नाम

तो (सामण्णं-श्रामण्यम्) श्रमणपना है (जं न कुज्जा न कारए-यत् न कुर्यात् न कारयेत्) जो वह स्वयं भी चिकित्सा न करे और न दूसरों से करावे। तथा उपलक्षण से करने वाले दूसरे की अनुमोदना म करे। यह जो इस प्रकार कहा गया है वह जिनकल्पी साधुओं की अपेक्षासे कहा गया है। स्थविरकल्पियों की अपेक्षा तो सावद्य चिकित्सा ही वर्जित है। निरवद्यचिकित्सा चाहे तो वे करावे न चाहें नहीं करावे यह उनकी इच्छा पर निर्भर है।

दृष्टान्त—मथुरा नगरी में शत्रु को त्रास पहुँचाने वाला जितशत्रु नाम का एक राजा था। उसने काल नाम की एक सर्वांङ्ग सुन्दरी वेश्या को अपने अन्तःपुर में रखी थी। उस वेश्या के एक पुत्र उत्पन्न हुआ। राजाने इस पुत्र का नाम इस ख्याल से कालवैशिक रखा कि लोगों में इसकी प्रसिद्धि "यह कालवेश्या से पैदा हुआ है" इस रूप से हो

જો તે जं नकुज्जा न कारए-यत् न कुर्यात् न कारयेत् સ્વયં ચિકિત્સા ન કરે અગર બીજાઓ પાસે ન કરાવે, તથા ઉપલક્ષણથી બીજા કરવાવાળાઓની અનુમોદના ન કરે. એજ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે તે જીનકલ્પી સાધુઓની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. સ્થવિરકલ્પિઓની અપેક્ષાએ તો સાવદ્ય ચિકિત્સા જ વર્જીત છે. નિરવદ્ય ચિકિત્સા ચાહે તો તે કરાવે અને ન ચાહે તો ન કરાવે. તે તેની ઈચ્છા પર નિર્ભર છે.

દૃષ્ટાંત—મથુરા નગરીમાં શત્રુઓને ત્રાસ પહોંચાડવાવાળા જીતશત્રુ નામના એક રાજા હતા. તેણે કાલ નામની એક સર્વાંગ સુંદર વેશ્યાને પોતાના અંતઃપુરમાં રાખેલ હતી. તે વેશ્યાથી તેને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. રાજાએ એ પુત્રનું નામ એ ખ્યાલથી કાલવૈશિક રાખ્યું કે એ કાલ વેશ્યાથી પેદા થયેલછે.'

भिक्षार्थं पर्यटन् हलशत्रुनृपस्य भवनं प्रविष्टः। तत्र तस्य कालवैशिकमुनेः अर्शोरोगं तत्सांसारिकभगिनी ज्ञात्वाऽर्शोरोगौषधमिश्रां भिक्षां ददौ। तेन चाजानता सा भिक्षा गृहीता। आहारसमये कुर्वताऽऽहारं तेन तदन्तर्गतमौषधं ज्ञातम् ज्ञात्वाऽनुतापेन चिन्तितम्-"अहो! अजानता मयाऽनुचितमेतत्कृतम् यच्चिकित्सामनि-च्छता मया औषधमिश्रा भिक्षा गृहीता भुक्ता च। ईदृशाहारसेविनां मुनीनां खलु अभिग्रहस्य महाभङ्गविडम्बनस्य ग्रहणं च स्यात्, तस्मादद्यप्रभृति आहारमेव परित्य-जामि" इति विचिन्त्य मुद्गशैलनगरतो निर्गत्य गिरिमारुह्यात्मबलसम्पन्नो मुनिः पादपोपगमनं कर्तुं व्यवसितः।

बात है कि जब वे भिक्षा के लिये पर्यटन करते २ हलशत्रु राजा के महल में जा पहुँचे तो उनकी संसारी बहिन ने उनके बवासीर रोग उत्पन्न हुआ जानकर औषधमिश्रित उनको भिक्षा दी कि जिससे बवासीर का रोग मिट जाय। अनजानपनमें इन्हों ने वह भिक्षा लेली। आहार करते समय इनको मालूम हुआ कि यह आहार औषधमिश्रित है। मुनि को इस बात का बड़ा पश्चात्ताप हुआ। विचार करने लगे कि यह काम अच्छा नहीं हुआ, जो मैंने चिकित्सात्मक करवाने की भावना से रहित होकर भी औषधमिश्रित आहार लिया और खा भी लिया। इस प्रकार के आहार से मुनियोंके अभिग्रह का भंग अवश्य होता है, अतः आज से मैं अब आहार ही नहीं लूंगा। इस प्रकार विचार कर वे मुनिराज मुद्गशैल नगरसे निकल कर किसी पर्वत पर चले गये और वहां आत्मबलसंपन्न होकर पादपोपगमन संथारा करने की तैयारी करने लगे।

એક દિવસની વાત છે કે, જ્યારે ભિક્ષાને માટે પર્યટન કરતાં કરતાં હલશત્રુ રાજાના મહેલમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેની સંસારી બહેને તેને હરસની બીમારી થયેલ છે એમ જાણીને ઔષધથી મિશ્રીત એવી ભિક્ષા આપી કે જેથી તેનો હરસનો રોગ મટી જાય. અજાણ પણે તેમણે એ ભિક્ષા લઈ લીધી. આહાર કરતાં વખતે તેમને ખબર પડી કે, આ આહાર તો ઔષધી મિશ્રીત છે મુનિને આ બાબ-તનો ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. વિચાર કરવા લાગ્યા, આ કામ ઠીક નથી થયું. જે હું ચિકિત્સા કરાવવાની ભાવનાથી રહિત હોવા છતાં ઔષધમિશ્રીત આહાર મેં લીધો અને ખાઈ પણ લીધો. આ પ્રકારના આહારથી મુનિઓના અભિગ્રહનો અવશ્ય ભંગ થાય છે. આથી હું આજથી આહાર જ નહીં લઉં, આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે મુનિરાજ મુદ્ગશૈલ નગરથી નીકળી કોઈ પહાડપર ગયા અને ત્યાં આત્મબળથી સંપન્ન થઈને પાદપોપગમન સંથારો કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

क्रमेण यौवने वयसि प्राप्ते स कालौदिककुमारः कदाचित् प्रभासनामकाचार्यस्य समीपे धर्मं श्रुत्वा जातवैराग्यः प्रव्रज्यां गृहीतवान्। स चैकदा एकाकिविहारप्रतिमां प्रतिपन्नो ग्रामानुग्रामं विहरन् मुद्गशैलाख्यं नगरं गतः। तदा तस्य महामुनेरर्शोरोगः समुत्पन्नः। स तेन व्याधिना पीड्यमानोऽपि धीरमानसो मनसाऽपि चिकित्सां नेच्छति। चिकित्सायाः करणं कारणं तु तेन दूरत एव निराकृतम्। 'व्याधिः कदा निवर्तिष्यते' इत्यपि न चिन्तितम्, किंतु 'स्वकृतकर्मणः फलमेत'दिति भावयन्सौ रोगजनितवेदनां सहते स्म। एकस्मिन् दिने

जब कुमार यौवन अवस्था में आया तो उसने प्रभास नामक आचार्य के पास धार्मिक उपदेश सुनकर विषयों से विरक्त हो दीक्षा धारण करली। श्रुतज्ञानका खूब अभ्यास किया। जब वे मुनि आगमिक ज्ञान से विशिष्ट ज्ञानी बन चुके तो उन्हों ने एकाकिविहार की प्रतिमा को अंगीकार कर ग्रामानुग्राम विहार करना प्रारंभ किया। विहार करतेर ये एक दिन मुद्गशैल नामक नगरी में आये। वहां इन्हें बवासीर की बीमारी उत्पन्न हो गई इससे इन्हें अधिकाधिक कष्ट हुआ तो भी उस व्याधि की चिकित्सा के लिये इनका मन भी नहीं हुआ। 'इस व्याधि की निवृत्ति कब होगी' इतना तक भी संकल्प उनके दिल में नहीं उठा, पर यह विचार अवश्य हुआ कि यह स्वकृत–अपने किये हुवे कर्म का फल है। इस प्रकार के दृढ अध्यवसाय से उन्हों ने रोगजनित वेदना को बड़ी ही शूरवीरता से सहन किया। एक दिन की

કુમાર જ્યારે યૌવન અવસ્થામાં આવ્યો ત્યારે પ્રભાસ નામના આચાર્યની પાસેથી ધાર્મિક ઉપદેશ સાંભળીને વિષયોથી વિરકત થઈને દીક્ષા ધારણ કરી શ્રુતજ્ઞાનનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. જ્યારે તે મુનિ આગમિકજ્ઞાનથી વિશિષ્ટ જ્ઞાની બની ચુકયા ત્યારે તેમણે એકાકી વિહારની પ્રતિમાને અંગીકાર કરી એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરવાનો આરંભ કર્યો. વિહાર કરતાં કરતાં એક દિવસ મુદ્દગશૈલનગરમાં આવ્યા. ત્યાં તેમને હરસની બીમારી ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી તેમને અત્યંત કષ્ટ થયું. પરંતુ આ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરાવવાની ઇચ્છા પણ તેમને થઈ નહીં. આ વ્યાધિ કયારે-મટશે, એવો સંકલ્પ પણ તેના દિલમાં ઉઠયો નહીં. પરંતુ એ વિચાર તેમના મનમાં અવશ્ય થયો કે, પોતાના કરેલા કર્મનું આ ફળ છે. આ પ્રમાણે દૃઢ અધ્યવસાયથી તેઓ રોગથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને ખૂબ શૂરવીરતાથી સહન કરતા હતા.

मुनेर्घोरमुपसर्गं कर्तुं कर्णकठोरं नीरसं शब्दमहर्निशं निरन्तरं करोति । स च व्यन्तरदेवस्तं मुनिं शृगालवधरूपं पापं स्मारयति । तदा स तां शृगालीकृतां तथाऽर्शोरोगकृतां च घोरां दुःसहामुज्ज्वलां वेदनां धैर्येण समभावेन च सहमान आसीत् । एवं पञ्चदश दिनानि घोरपरीषहोपसर्गं परिषह्य स कालवैशिकमुनिः शुक्लध्यानेन केवली भूत्वा कर्मक्षयं कृत्वा मोक्षपदं प्राप । एवमन्यैरपि मुनिभिः समभावेन रोगपरीषहः सहनीयः ॥ ३३ ॥

अथ सप्तदशं तृणस्पर्शपरीषहजयं प्राह—

मूलम्—अचेलगस्स लूहस्स, संजयस्स तवस्सिणो ।
तणेसु सयमाणस्स, होज्जा गायविराहणा ॥३४॥

छाया—अचेलकस्य रूक्षस्य, संयतस्य तपस्विनः ।
तृणेषु शयानस्य, भवति गात्रविराधना ॥ ३४ ॥

तीक्ष्ण दांतों द्वारा काटने लगी, तथा काट खाने के बाद फिर वह उनके चारों ओर घूम२ कर कर्णकटुक विरस शब्द करने लगी। इस प्रकार वह तब तक करती रही कि जब तक उनका मृत्यु न हुआ। उस व्यन्तरदेव ने भी मुनि के लिये शृगाल को वध करने रूप पाप का स्मरण करा कर दुःखित करने की भी खूब२ चेष्टा की। इस प्रकार उन मुनिराज ने उस शृगाली की की हुई, व्यन्तरदेव की की हुई, तथा बवासीर की घोर दुःसह वेदना को धैर्यपूर्वक समभाव से सहते हुए पन्द्रह दिन व्यतीत कर दिये। पश्चात् शुक्लध्यान के प्रभाव से केवली हो कर सर्व कर्मक्षय कर के मुक्ति को प्राप्त किया। इसी तरह अन्य मुनिजनों को भी समभाव से रोगपरीषह को सहन करना चाहिये ॥ ३३ ॥

તેની ચારે બાજુએ ઘુમીને કાનને અપ્રિય એવા કર્કશ શબ્દો બોલવા લાગ્યું. આ પ્રકારે તે ત્યાં સુધી કરતું રહ્યું કે, જ્યાં સુધી તેનું મૃત્યુ ન થયું, એ વ્યંતરદેવે પણ મુનિ માટે શૃગાલના વધ કરવારૂપ પાપનું સ્મરણ કરી, કરાવીને દુઃખીત કરવાની ખૂબ ચેષ્ટા કરી, આ પ્રકારે તે મુનિરાજે શૃગાલીની મારફત થયેલી અને વ્યંતરદેવે કરેલી અને હરસની ઘોર દુઃસહ વેદનાને ધૈર્યપૂર્વક સમભાવથી સહેતાં ૧૫ દિવસ વ્યતિત કર્યા પછી શુકલધ્યાનના પ્રભાવથી કેવળી બની સર્વ કર્મ ક્ષય કરી મુકિત પામ્યા. આવી રીતે અન્ય મુનિજનોએ સમભાવથી રોગપરીષહ સહન કરવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

अथ यः शृगालजीवो कालवैशिकेन संसारावस्थायां हतः, तस्य व्यन्तरदेवभवं प्राप्तस्य तदानीं विमाने गच्छतस्तत्र पादपोपगमनाय संस्थितस्य मुनेरुपरि गगने विमानगतिः प्रतिरुद्धा, तदा स व्यन्तरदेवोऽवधिना पूर्वभववृत्तं ज्ञात्वा वैरनिर्यातनेच्छया तत्र कालवैशिकमुनेः समीपे विकुर्वणशक्त्या स शिशुका शृगाली विकुर्विता। सा शृगाली 'खि-खि' इति शब्दं कुर्वती तस्य महामुनेर्गात्रं दन्तैर्दशति। तस्य

इतने में एकव्यन्तरदेव – जो पूर्वभवमें शृगाल था, जिसका इन मुनि ने अपनी कुमारावस्था में ताड़न तर्जन आदि किया था, और जो इनके ताड़न तर्जन आदि के कारण अकामनिर्जरा से मर कर व्यन्तर हो गया था, वह व्यन्तरदेव–विमानमें बैठ कर कहीं दूसरी जगह जा रहा था उसका विमान वहां आ पहुँचा, जहां ये मुनिराज पादपोपगमन संथारा धारण किये हुए थे। उनके ऊपर से होकर जाने में उस विमान की गति रुक गई। विमान को जातेर रुका हुआ देखकर व्यन्तरदेव को बड़ा आश्चर्य हुआ। उसने अवधिज्ञान से विमान की गति के रुकने में कारण मुनिराज का वह समस्त पूर्व भव का वृत्तान्त जान लिया। उससे मुनि के ऊपर बहुत क्रोध उसका बढने लगा। अपने पूर्वभव में मृत्यु के कारण मुनि को जानकर उस व्यन्तरदेव ने बदला लेने के अभिप्राय से उन मुनिराज के समीप अपनी वैक्रिय शक्तिके द्वारा एक बच्चे सहित शृगाली बनाकर खड़ी कर दी। उस शृगालीने 'खी-खी'' शब्द करते हुए उन मुनिराज के समस्त शरीरको अपने

એટલામાં વ્યંતરદેવ કે જે પૂર્વભવમાં શૃગાલ હતો, જેનું આ મુનિરાજે પોતાની કુમાર અવસ્થામાં તાડન તર્જન કરેલ અને એ તાડન તર્જનના પરિણામે અકામનિર્જરાથી મરીને વ્યંતર થયેલ તે વિમાનમાં બેસીને કોઇ બીજે સ્થળે જઇ રહેલ હતો. એનું વિમાન ત્યાં આવી પહોંચ્યું કે જ્યાં મુનિરાજે પાદપોપગમન સંથારો ધારણ કરેલ હતો. ત્યાંથી પસાર થતા તે વિમાનની ગતી અટકી ગઈ. વિમાનને એકદમ અટકેલું જોઈ ને વ્યંતરદેવને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તેણે અવધીજ્ઞાનથી વિમાનની ગતી રોકાવાના કારણરૂપ મુનિરાજનો પૂર્વભવનો સમસ્ત વૃત્તાંત જાણ્યો. એનાથી મુનિ ઉપર તેનો ક્રોધ એકદમ વધવા લાગ્યો. પોતાના પૂર્વભવના મૃત્યુના કારણરૂપ મુનિરાજ જ છે તેમ જાણીને તે વ્યંતરદેવે બદલો લેવાની ઇચ્છાથી તે મુનિરાજની પાસે પોતાની વૈક્રિયશકિત દ્વારા એક બચ્ચાવાળી પ્રબળ શિયાળને ઉત્પન્ન કર્યું. એ શિયાળ "ખી ખી" શબ્દ કરીને પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતોથી મુનિરાજના શરીરને કાપવા લાગ્યું. કરડયા પ ફરીથી

तृणस्पर्शपीडायां मुनिना यत् कर्तव्यं तद् बोधयितुमाह—

मूलम्—आयवस्स निवाएणं, अउला हवइ वेयणा ।
एवं नच्चा न सेवंति, तंतुजं तणतज्जिया ॥३५॥

छाया—आतपस्य निपातेन, अतुला भवति वेदना ।
एवं ज्ञात्वा न सेवन्ते, तन्तुजं तृणतर्जिताः ॥ ३५ ॥

टीका—' आयवस्स ' इत्यादि ।

भावार्थ—अचेलक पद से यहां स्थविरकल्पिक को भी जो अचेलक कहा है वह इसी अभिप्राय से कि वे शास्त्रमर्यादा के अनुसार ही वस्त्र रखते हैं, उससे अधिक नहीं आगम में स्थविरकल्पिक के लिये अल्पमूल्य वाले प्रमाणोपेत वस्त्रों का रखना मर्यादित है उनको ही ये धारण करते हैं। अतः इस अवस्था में भी ये अचेलक ही माने जाते हैं, इस विषय का विशेषरूप से खुलासा छठे अचेलक परीपह के प्रकरण में किया जा चुका है। मुनि को तैलादिक की मालिश करना वर्जित है। तथा ये तपश्चर्या करते रहते हैं, इसलिये इनका शरीर रूक्ष हो जाता है। रूक्ष शरीर में खून अल्प होने से तृणस्पर्श आदि की वेदना अधिक होती है, अतः ऐसी अवस्था में साधु का कर्तव्य है कि वह उस वेदना को समभाव से सहन करे ॥ ३४ ॥

जब तृणस्पर्श से पीडा हो तब मुनि को क्या करना चाहिये सो कहते हैं—' आयवस्स ' इत्यादि ।

ભાવાર્થ—અચેલક પદથી અહિં સ્થવિરકલ્પિકને જે અચેલક કહ્યા છે. તે એવા અભિપ્રાયથી કે તે, શાસ્ત્ર મર્યાદાની અનુસારજ વસ્ત્ર રાખે છે. તેનાથી અધિક નહીં. આગમમાં સ્થવિરકલ્પિક માટે અલ્પમુલ્યવાળાં પ્રમાણોપેત વસ્ત્રોને રાખવાં મર્યાદિત છે, એને જ તેઓ ધારણ કરે છે. આથી આ અવસ્થામાં પણ તે અચેલક જ માનવામાં આવે છે. આ વિષયનો વિશેષરૂપથી ખુલાસો પહેલાં છઠ્ઠા અચેલકપરીષહના પ્રકરણમાં આપવામાં આવી ગયેલ છે. મુનિએ તેલ આદિનું માલીસ કરવું વર્જીત છે. તથા તપસ્યા કરતા રહે છે. આથી તેમનું શરીર રૂક્ષ થઈ જાય છે. રૂક્ષ શરીરમાં લોહી ખૂબ ઓછું હોવાથી તૃણસ્પર્શની વેદના અધિક થાય છે. આથી એવી અવસ્થામાં સાધુનું કર્તવ્ય છે કે, તે વેદનાને સમભાવથી સહન કરે. ॥ ૩૪ ॥

જ્યારે તૃણસ્પર્શથી પીડા થાય ત્યારે મુનિએ શું કરવું જોઈએ તે સૂત્રકાર કહે છે—' आयवस्स '-ઈત્યાદિ.

टीका—' अचेलगस्स '-इत्यादि।

अचेलकस्य=सर्वथा वस्त्ररहितस्य जिनकल्पिकस्य, तथा शास्त्रमर्यादातिरिक्तवस्त्ररहितस्य स्थविरकल्पिकस्य चेत्यर्थः। आगमे हि अल्पमूल्यकाल्पवस्त्रस्य मर्यादितस्यैव धारणात् स्थविरकल्पिकोऽप्यचैलक एवास्तीति प्रागचैलकपरीषहप्रकरणे निर्णीतम्। तथा उभयविधस्य मुनेस्तृणस्पर्शपरीषहेऽन्यान्यपि कारणानि सन्तीति प्रदर्शयितुमाह—' लूहस्स '-इत्यादि। रूक्षस्य=तैलाभ्यङ्गादिवर्जनाद् अस्निग्धशरीरस्येत्यर्थः, संयतस्य=निरतिचारसंयमाऽऽराधनतत्परस्य, तपस्विनः=तपश्चरणशीलस्य, अनशनादितपःसमाचरणात् कृशशरीरस्येत्यर्थः मुनेः, तृणेषु-दर्भादिषु तदुपरिशयानस्य उपलक्षणत्वादासीनस्य चेत्यर्थः गात्रविराधना=शरीरे तृणस्पर्शजन्या पीडा भवति ॥ ३४ ॥

अब सूत्रकार सतरहवां तृणस्पर्शपरीषहजय का विवेचन करते हैं-

'अचेलगस्स' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(अचेलगस्स-अचेलकस्य) सर्वथा वस्त्ररहित जिनकल्पिक, तथा शास्त्र की मर्यादा के अतिरिक्त वस्त्र नहीं रखने वाले स्थविरकल्पिक मुनि के (लूहस्स-रूक्षस्य) कि जिन का तेल आदि की मालिश करना वर्जित होने से शरीर बिलकुल रूक्ष हो रहा है, एवं (संजयस्स-संयतस्य) जो निरतिचार संयमकी आराधना करने में तत्पर रहते हैं, तथा (तवस्सिणो-तपस्विनः) अनशन आदि तपों के करनेवाले होने से कृश शरीर वाले हैं, और जो (तणेसु सयमाणस्स-तृणेषु शयानस्य) दर्भादिक तृणों के ऊपर सोते हैं उपलक्षण से उपर बैठते हैं उनके (गायविराहणा-गात्रविराधना) शरीर में तृणस्पर्शजन्य पीड़ा होती है।

હવે સૂત્રકાર સત્તરમાં તૃણસ્પર્શપરીષહ જીતવાનું વર્ણન કરે છે.

'अचेलगस्स'-ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—अचेलगस्स-अचेलकस्य સર્વથા વસ્ત્ર રહિત જીનકલ્પિક, તથા શાસ્ત્રની મર્યાદાથી અતિરિક્ત વસ્ત્ર ન રાખવાવાળા સ્થવિરકલ્પિ મુનિ लूहस्स-रूक्षस्य જેને તેલ આદિની માલીશ કરવાનું વર્જીત હોવાથી શરીર બીલ્કુલ રૂક્ષ બની ગયેલ છે. संजयस्स-संयतस्य અને જે નિરતિચાર સંયમની અરાધના કરવામાં તત્પર રહે છે तवस्सिणो-तपस्विनः તથા અનશન આદિ તપ કરનાર હોવાથી કૃશ શરીરવાળા છે. અને જે तणेसु सयमाणस्स-तृणेषु शयानस्य દર્ભાદિક તૃણોની ઉપર સુવે છે, ઉપલક્ષણથી ઉપર બેસે છે, તેમના गायविराहणा-गात्रविराधना શરીરમાં તૃણસ્પર્શજન્ય પીડા થાય છે.

तृणस्पर्शपीडायां मुनिना यत् कर्तव्यं तद् बोधयितुमाह—

मूलम्—आयवस्स निवाएणं, अउला हवइ वेयणा ।
एवं नच्चा नं सेवंति, तंतुजं तणतज्जिया ॥३५॥

छाया—आतपस्य निपातेन, अतुला भवति वेदना ।
एवं ज्ञात्वा न सेवन्ते, तन्तुजं तृणतर्जिताः ॥ ३५ ॥

टीका—'आयवस्स' इत्यादि ।

भावार्थ—अचेलक पद से यहां स्थविरकल्पिक को भी जो अचेलक कहा है वह इसी अभिप्राय से कि वे शास्त्रमर्यादा के अनुसार ही वस्त्र रखते हैं, उससे अधिक नहीं आगम में स्थविरकल्पिक के लिये अल्पमूल्य वाले प्रमाणोपेत वस्त्रों का रखना मर्यादित है उनको ही ये धारण करते हैं। अतः इस अवस्था में भी ये अचेलक ही माने जाते हैं, इस विषय का विशेषरूप से खुलासा छठे अचेलक परीषह के प्रकरण में किया जा चुका है। मुनि को तैलादिक की मालिश करना वर्जित है। तथा ये तपश्चर्या करते रहते हैं, इसलिये इनका शरीर रूक्ष हो जाता है। रूक्ष शरीर में खून अल्प होने से तृणस्पर्श आदि की वेदना अधिक होती है, अतः ऐसी अवस्था में साधु का कर्तव्य है कि वह उस वेदना को समभाव से सहन करे ॥ ३४ ॥

जब तृणस्पर्श से पीडा हो तब मुनि को क्या करना चाहिये सो कहते हैं—'आयवस्स' इत्यादि ।

ભાવાર્થ—અચેલક પદથી અહિં સ્થવિરકલ્પિકને જે અચેલક કહ્યા છે. તે એવા અભિપ્રાયથી કે તે, શાસ્ત્ર મર્યાદાની અનુસારજ વસ્ત્ર રાખે છે. તેનાથી અધિક નહીં. આગમમાં સ્થવિરકલ્પિક માટે અલ્પમુલ્યવાળાં પ્રમાણોપેત વસ્ત્રોને રાખવાં મર્યાદિત છે, એને જ તેઓ ધારણ કરે છે. આથી આ અવસ્થામાં પણ તે અચેલક જ માનવામાં આવે છે. આ વિષયનો વિશેષરૂપથી ખુલાસો પહેલાં છઠ્ઠા અચેલકપરીષહના પ્રકરણમાં આપવામાં આવી ગયેલ છે. મુનિએ તેલ આદિનું માલીસ કરવું વર્જીત છે. તથા તપસ્યા કરતા રહે છે. આથી તેમનું શરીર રૂક્ષ થઈ જાય છે. રૂક્ષ શરીરમાં લોહી ખૂબ ઓછું હોવાથી તૃણસ્પર્શની વેદના અધિક થાય છે. આથી એવી અવસ્થામાં સાધુનું કર્તવ્ય છે કે, તે વેદનાને સમભાવથી સહન કરે. ॥ ૩૪ ॥

જ્યારે તૃણસ્પર્શથી પીડા થાય ત્યારે મુનિએ શું કરવું જોઈએ તે સૂત્રકાર કહે છે—'आयवस्स'-ઈત્યાદિ.

टीका—' अचेलगस्स '-इत्यादि।

अचेलकस्य=सर्वथा वस्त्ररहितस्य जिनकल्पिकस्य, तथा शास्त्रमर्यादातिरिक्तवस्त्ररहितस्य स्थविरकल्पिकस्य चेत्यर्थः। आगमे हि अल्पमूल्यकाल्पवस्त्रस्य मर्यादितस्यैव धारणात् स्थविरकल्पिकोऽप्यचेलक एवास्तीति प्रागचेलकपरीषहप्रकरणे निर्णीतम्। तथा उभयविधस्य मुनेस्तृणस्पर्शपरीषहेऽन्यान्यपि कारणानि सन्तीति प्रदर्शयितुमाह—' लूहस्स '-इत्यादि। रूक्षस्य=तैलाभ्यङ्गादिवर्जनाद् अस्निग्धशरीरस्येत्यर्थः, संयतस्य=निरतिचारसंयमाऽऽराधनतत्परस्य, तपस्विनः=तपश्चरणशीलस्य, अनशनादितपःसमाचरणात् कृशशरीरस्येत्यर्थः मुनेः, तृणेषु-दर्भादिषु तदुपरिशयानस्य उपलक्षणत्वादासीनस्य चेत्यर्थः गात्रविराधना=शरीरे तृणस्पर्शजन्या पीडा भवति ॥ ३४ ॥

अब सूत्रकार सतरहवां तृणस्पर्शपरीषहजय का विवेचन करते हैं-
' अचेलगस्स ' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(अचेलगस्स-अचेलकस्य) सर्वथा वस्त्ररहित जिनकल्पिक, तथा शास्त्र की मर्यादा के अतिरिक्त वस्त्र नहीं रखने वाले स्थविरकल्पिक मुनि के (लूहस्स-रूक्षस्य) कि जिन का तेल आदि की मालिश करना वर्जित होने से शरीर बिलकुल रूक्ष हो रहा है, एवं (संजयस्स-संयतस्य) जो निरतिचार संयमकी आराधना करने में तत्पर रहते हैं, तथा (तवस्सिणो-तपस्विनः) अनशन आदि तपों के करनेवाले होने से कृश शरीर वाले हैं, और जो (तणेसु सयमाणस्स-तृणेषु शयानस्य) दर्भादिक तृणों के ऊपर सोते हैं उपलक्षण से उपर बैठते हैं उनके (गायविराहणा-गात्रविराधना) शरीर में तृणस्पर्शजन्य पीड़ा होती है।

હવે સૂત્રકાર સત્તરમાં તૃણસ્પર્શપરીષહ જીતવાનું વર્ણન કરે છે.
'अचेलगस्स'–ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—अचेलगस्स-अचेलकस्य સર્વથા વસ્ત્ર રહિત જીનકલ્પિક, તથા શાસ્ત્રની મર્યાદાથી અતિરિક્ત વસ્ત્ર ન રાખવાવાળા સ્થવિરકલ્પિ મુનિ लूहस्स-रूक्षस्य જેને તેલ આદિની માલીશ કરવાનું વર્જીત હોવાથી શરીર બીલ્કુલ રૂક્ષ બની ગયેલ છે. संजयस्स-संयतस्य અને જે નિરતિચાર સંયમની અરાધના કરવામાં તત્પર રહે છે तवस्सिणो-तपस्विनः તથા અનશન આદિ તપ કરનાર હોવાથી કૃશ શરીરવાળા છે. અને જે तणेसु सयमाणस्स-तृणेषु शयानस्य દર્ભાદિક તૃણોની ઉપર સુવે છે, ઉપલક્ષણથી ઉપર બેસે છે, તેમના गायविहारणा-गात्रविराधना શરીરમાં તૃણસ્પર્શજન્ય પીડા થાય છે.

क्रिया सर्वदा सोपयोगाऽल्पा च भवतीत्यागन्तुकद्वीन्द्रियादिजीवानां विराधना न संभवत्यतस्ते वस्त्रं न सेवन्ते। स्थविरकल्पिकास्तु सापेक्षसंयमिनो भवन्त्यतस्ते तानि दर्भादीनि तृणानि भूमावास्तीर्य तत्रागन्तुककुन्थुपिपीलिकादिजन्तुविराधना निवारणाय प्रान्तभागेषु वेष्टनं यथा स्यात्तथा तदुपरि संस्तारकं निधाय शेरते, आसते च। एवं यः कठोरकुशदर्भादितृणसंस्पर्शं सम्यक् सहते तेन मुनिना तृणस्पर्शपरीषहो विजितो भवति।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

श्रावस्तीनगर्यां जितशत्रुनृपस्य भद्रनामकः पुत्र आसीत्। स चैकदा पद्मनामकाचार्यस्य समीपे धर्मं श्रुत्वा प्रव्रजितः। क्रमाद् बहुश्रुतो भूत्वाऽन्यदा कदाचि-

उनके शरीर की हलनचलन आदि क्रिया उपयोगपूर्वक तथा अल्प होती है इससे उनके आगन्तुक द्वीन्द्रियादिक जीवों की विराधना का प्रायः संभव नहीं है इसलिये वे वस्त्र का सेवन नहीं करते हैं। स्थविरकल्पिकमुनि प्रायः ऐसे न होने से दर्भादिक तृणों को भूमि पर बिछा कर उसमें आगन्तुक कुन्थु पिपीलिका आदि जन्तुओं की विराधना निवारण करने के लिये प्रान्त भागों में वेष्टन जिस प्रकार हो जाय इस रूप से उस के ऊपर संस्तारक बिछाकर सोते हैं और बैठते हैं। इस प्रकार जो कठोर कुशदर्भादिक तृणस्पर्श को अच्छी तरह सहन करता है वह मुनि तृणस्पर्शपरीषह का विजेता कहलाता है।

दृष्टान्त—श्रावस्ती नगरी में जितशत्रु नाम के राजा का भद्र नाम का एक पुत्र था। पद्मनामक आचार्य के पास उसने एक समय धर्म का उपदेश सुनकर दीक्षा धारण करली। क्रम से आगमों का

ચલન આદિ ક્રિયા ઉપયોગ પુરતી અને અલ્પ હોય છે. તેનાથી આવનાર દ્વિઇન્દ્રિયાદિક જીવોની વિરાધના થવાનો સંભવ નથી. આ માટે તે વસ્ત્રનું સેવન કરતા નથી. સ્થવિરકલ્પિક મુનિ એવા ન હોવાથી દર્ભાદિક તૃણોને ભૂમિ ઉપર બીછાવી તેમાં આવવાવાળા કંથવા, પીપીલીકા, આદિ જંતુઓની વિરાધનાનું નિવારણ કરવા માટે પ્રાન્ત ભાગોમાં કાપા ન પડે તે માટે તેના ઉપર વસ્ત્ર બિછાવીને સુવે છે અને બેસે છે. આ પ્રકારે જે કઠોર કુશ-દર્ભાદિક તૃણસ્પર્શને સારી રીતે સહન કરે છે તે મુનિ તૃણસ્પર્શપરીષહના વિજેતા કહેવાય છે.

દૃષ્ટાંત—શ્રાવસ્તી નગરીમાં જીતશત્રુ નામના રાજાને ભદ્ર નામનો પુત્ર હતો. પદ્મ નામના આચાર્યની પાસે તેણે એક સમય ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળી દીક્ષા ધારણ કરી લીધી. ક્રમથી આગમોનો અભ્યાસ કરી જ્યારે તે બહુશ્રુત

आतपस्य=घर्मस्य निपातेन=संपातेन, अतुला=महती दुःसहा वेदना भवति, आतपोत्पन्नस्वेदक्लेदवशात् तृणक्षते क्षारसेचनेन समुत्पन्ना वेदनेव वेदना भवतीति भावः। एवम्=अनेन प्रकारेण ज्ञात्वाऽपि तृणतर्जिताः=दर्भादितृणक्षता मुनयः तन्तुजं-सूत्रनिर्मितं कार्पासिकम्, उर्णातन्तुनिर्मितं कम्बलादिकं वा वस्त्रम्=आच्छादनवस्त्रं न सेवन्ते।

अयं भावः-शयने आसने च शुषिरवर्जिततृणस्य दर्भादेः परिभोगोऽनुज्ञातो जिनकल्पिकानां स्थविरकल्पिकानां च। तत्र जिनकल्पिकानां मुनीनां दृढसंहनन-पूर्वगतज्ञान - तीक्ष्णोपयोगनिद्रालपत्वाद्यनेकप्रखरगुणसम्पन्नत्वेन स्पन्दनचलनादि

अन्वयार्थ—(आयवस्स - आतपस्य) घाम-धूप के (निवाएणं-निपातेन) पड़ने से जो शरीर में पसीना आता है, वह पसीना तृण-क्षत अर्थात् शरीर में तृण के चुभने से उत्पन्न हुए घाव में लगता है, तब (अउला वेयणा हवइ-अतुला वेदना भवति) महावेदना होती है। (एवं नच्चा-एवं ज्ञात्वा) ऐसी वेदना का अनुभव करके भी (तणतज्जिया-तृणतर्जिताः) दर्भादिजन्य घाव वाले मुनि (तंतुजं-तन्तुजम्) ऊर्णादिक तन्तुओं से निर्मित कम्बलादिक तथा कपास से निर्मित वस्त्रादिकरूप आच्छादन वस्त्र का सेवन नहीं करते है।

इसका भाव यह है—शयन और आसन में निश्छिद्र दर्भादिक तृणों का परिभोग जिनकल्पिक तथा स्थविरकल्पिक दोनों के लिये अनुज्ञात है। जिस में जिनकल्पी मुनि दृढसंहनन, पूर्वों का ज्ञान, तीक्ष्ण उपयोग तथा अल्पनिद्रा आदि अनेक प्रखर गुणवाले होने से

અન્વયાર્થ—आयवस्स-आतपस्य ધામ તડકાના निवाएणं-निपातेन પડવાથી શરીરમાં જે પરસેવો આવે છે તે પરસેવો તૃણક્ષત અર્થાત્ શરીરમાં તૃણના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘાવમાં લાગે છે ત્યારે अउला वेयणा हवई-अतुला वेदना भवति ભારે વેદના થાય છે एवं नच्चा-एवं ज्ञात्वा એવી વેદનાનો અનુભવ કરીને પણ तणतज्जिया-तृणतर्जिताः દર્ભાદિજન્ય ઘાવ વાળા મુનિએ तंतुजं-तन्तुजम् ઉનના તાંતણાઓથી બનાવેલ કમ્બલ આદિ તથા કપાસથી બનાવેલ વસ્ત્રાદિકનું આચ્છાદન ન કરવું જોઈએ.

એનો ભાવ આ પ્રમાણે છે, શયન અને આસનમાં છિદ્રો વગરના દર્ભ આદિ ખડનો પરિભોગ જીનકલ્પિક તથા સ્થવિરકલ્પિક બન્નેને માટે અનુજ્ઞાત છે, જેમાં જીનકલ્પિ મુનિ તેને દૃઢતાથી સહન કરીને, પૂર્વનું જ્ઞાન, તીક્ષ્ણ ઉપયોગ, તથા અલ્પનિદ્રા આદિ પ્રખર ગુણવાળા હોવાથી તેના શરીરનું હલન

शरीरे प्रत्येकावयवस्य मांसे विदीर्यमाणेऽपि क्षोभवर्जितः शान्तरसनिमग्नो महामुनिः क्षमानिधिः कलुषध्यानमकुर्वाणः समाधिभावेन प्रबलामुज्ज्वलां दुःसहां घोरातिघोरवेदनां सहते स्म। इत्थं तृणस्पर्शपरीषहं विजित्य क्षपकश्रेणिमारुह्य केवली भूत्वा शिवपदं प्राप। एवमन्यैरपि मुनिभिस्तृणस्पर्शपरीषहः सोढव्यः ॥ ३५ ॥

अथाष्टादशं जल्लपरीषहजयं माह—

मूलम्—किलिण्णगाए मेहावी, पंकेण व रएण वा ।
घिंसु वा परितावेणं, सायं नो परिदेवए ॥३६॥

छाया—क्लिन्नगात्रः मेधावी, पङ्केन वा रजसा वा ।
ग्रीष्मे वा परितापेन, सातं नो परिदेवयेत् ॥ ३६ ॥

टीका—'किलिण्णगाए' इत्यादि।

मेधावी=स्नानपरित्यागमर्यादावर्ती मुनिः, ग्रीष्मे, वा शब्दात्-शरदि,

---

मांस क्षारजल से विदीर्ण होने पर भी क्षोभ से वर्जित एवं शांत रस में निमग्न, ऐसे उन क्षमा के निधि मुनिराज ने कलुषध्यान नहीं करते हुए समाधिभाव से उस घोरातिघोर प्रबल दुःसह वेदना को सहन किया। इस प्रकार उन्हों ने तृणस्पर्शपरीषह को जीतकर अन्त में क्षपकश्रेणी पर आरोहण करके केवलज्ञान की प्राप्ति से शिवपद प्राप्त कर लिया। इसी तरह अन्य मुनियों को भी तृणस्पर्शपरीषह सहन करना चाहिये ॥ ३५ ॥

अब अठारवें जल्लपरीषह को जीतने के लिये सूत्रकार कहते हैं—

'किलिण्णगाए' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(मेहावी - मेधावी) स्नानपरित्यागरूप मर्यादा में रहने वाला मुनि (घिंसु-ग्रीष्मे) ग्रीष्मकाल में (वा-वा) तथा शरत्काल

ખારા પાણીથી વિદીર્ણ થવાથી, ક્ષોભથી વર્જીત અને શાંત રસમાં નિમગ્ન એવા તે ક્ષમાનિધિ મુનિરાજે કલુષભાવ ન રાખતાં સમાધીભાવથી એ ઘોર અતિ ઘોર દુઃસહ વેદનાને સહન કરી. આ પ્રકારે તેઓએ તૃણસ્પર્શપરીષહને જીતીને અંતમાં ક્ષપકશ્રેણી પર ચડીને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી શિવપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. આ રીતે અન્ય મુનિરાજોએ તૃણસ્પર્શપરીષહ સહન કરવો જોઈએ ॥૩૫॥

હવે અઢારમો જલ્લમલ્લપરીષહ જીતવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—

'किलिण्णगाए' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—મેહાવી-મેધાવી સ્નાન પરિત્યાગરૂપ મર્યાદામાં રહેવાવાળા મુનિ घिंसु-

देकाकिविहारप्रतिमां प्रतिपन्नः सन्नप्रतिबद्धविहारं विहरति स्म । स चैकदा विहरन् क्वापि राज्यान्तरे गतः । राजपुरुषाः "हेरिकोऽय"-मिति ज्ञात्वा तं गृहीत्वा पप्रच्छुः-ब्रूहि कस्त्वं ? केन गुप्तचारत्वाय प्रहितोऽसि ? । स भद्रमुनिः प्रतिमाधारित्वात् किमपि नोत्तरं ददौ । ततस्ते कुपितास्तं भद्रमुनिं क्षुरेण तक्षयित्वा असिधारातुल्यैः क्षुरधारातुल्यैः कुन्ताग्रतुल्यैस्तीक्ष्णधारैर्दर्भैर्गाढमावेष्टय क्षारवर्तितं कृत्वा, गर्ते निपात्य स्वस्थानं गतवन्तः । अतितीक्ष्णाग्रैः कुशैर्विध्यमाने क्षारजलैश्च

अभ्यास कर जब वह बहुश्रुत हो गया तब उसने एकाकिविहार प्रतिमा अंगीकार कर अप्रतिबद्ध विहार करना प्रारंभ कर दिया। एक दिन की बात है कि ये मुनिराज विहार करते२ दूसरे किसी राज्य में जा पहुँचे। राजपुरुषों ने उन्हें "यह कहीं का गुप्तचर है" ऐसा समझकर पकड़ लिया, और पूछने लगे-कहो कौन हो? किसने तुम्हें खुफिया पुलिस के बतौर यहां भेजा है। राजपुरुषों की यह बात सुनकर प्रतिमाधारी होने से मुनिराज ने कुछ भी उत्तर नहीं दिया। मुनिराज की इस मौन परिस्थितिका अवलोकन कर वे सब के सब उन पर बहुत अधिक कुपित हुए। उन्हों ने प्रकृतिभद्र उन मुनिराज को प्रथम क्षुरा से घायल कर पश्चात् तलवार की धार के समान, क्षुरा की धार के समान, एवं भाले की नोंक के समान तीक्ष्ण अनीवाले दर्भों से गाढ वेष्ठित करके और ऊपर से नमक मिला हुआ जल छिड़ककरके एक खड्डे में उनको डाल दिया, और वे सब के सब अपने२ स्थान पर चले गये। अति तीक्ष्ण अनीवाले कुशों से वींधे गये शरीर का प्रत्येक अवयवगत

બની ગયા ત્યારે તેમણે એકાકી વિહાર પ્રતિમા અંગિકાર કરી, અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એક દિવસની વાત છે કે, આ મુનિરાજ વિહાર કરતા કરતા બીજા કોઈ રાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યા રાજપુરૂષોએ તેને "આ કોઈ રાજ્યનો ગુપ્તચર છે" એમ સમજીને પકડી લીધા અને એને પુછવા લાગ્યા કહો તમે કોણ છો? કોણે તમને ગુપ્ત બાતમીદાર તરીકે અહિં મોકલેલ છે? રાજપુરૂષોની એ વાત સાંભળી પ્રતિમા ધારી હોવાથી મુનિરાજે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો. મુનિરાજની આ મૌન પરિસ્થીતિ જોઈ સઘળા તેના ઉપર ખૂબ જ ક્રોધિત બન્યા. તેઓએ પ્રકૃતિભદ્ર તે મુનિરાજને પ્રથમ છરાથી ઘાયલ કરી પછી તરવારની ધાર જેવા, છરાની ધાર જેવા, અને ભાલાની અણી જેવા તીક્ષ્ણ અણીવાળા દર્ભોથી ગાઢ વ્યથિત કરીને ઉપરથી મીઠાનું પાણી છાંટી એક ખાડામાં નાખી દીધા અને બધા રાજપુરૂષો પોત પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા. અતિ તીક્ષ્ણ અણીવાળા દર્ભના પાનથી વીંધાયેલા શરીરના પ્રત્યેક અવયવમાંથી માંસ,

मूलम्—वेएज्ज निज्जरापेही, आरियं धम्मणुत्तरं ।
जाव सरीरभेओत्ति, जल्लं काएण धारए ॥३७॥

छाया—वेदयेत् निर्जरापेक्षी, आर्यं धर्मम् अनुत्तरम् ।
यावत् शरीरभेदः, इति जल्लं कायेन धारयेत् ।

टीका—'वेएज्ज' इत्यादि ।

निर्जरापेक्षी=आत्यन्तिककर्मक्षयाभिलाषी मुनिः, आर्यं=हेयोपादेयस्वरूपनिरूपकम्, अनुत्तरं=न विद्यते उत्तरम्-उत्कृष्टं यस्मात् सोऽनुत्तरस्तं सर्वोत्तममित्यर्थः। धर्मं=श्रुतचारित्ररूपं प्राप्तः इति शेषः । वेदयेत्-मक्रमात् जल्लजनितं दुःखं सहेत । इममर्थं विशदीकुर्वन् प्राह—'जाव सरीरभेओ' इत्यादि । इति=अतो हेतोः-यावत्-यावताकालेन शरीरभेदः=देहपातः स्यात्, तावत्कालपर्यन्तं, जल्लं=मलं, कायेन=शरीरेण धारयेत् ।

करे कि-"हा! इस मेल के निवारण से मुझे साता अर्थात् सुख का अनुभव कब और कैसे होगा?" इस प्रकार विलाप न करे ॥ ३६ ॥

'वेएज्ज' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(निज्जरापेही-निर्जरापेक्षी) आत्यन्तिक रूप से कर्मों के क्षयका अभिलाषी मुनि (आरियं-आर्यम्) हेय एवं उपादेय के स्वरूप का निरूपक (अणुत्तरं-अनुत्तरम्) सर्वोत्कृष्ट-जिससे श्रेष्ठ और कोई दूसरा नहीं है-सर्वोत्तम ऐसे (धम्मं-धर्मम्) श्रुतचरित्ररूप धर्म को प्राप्त कर (वेएज्ज-वेदयेत्) मेल के दुःख को सहन करे। उसका कर्तव्य है कि (जाव शरीरभेओत्ति-यावत् शरीरभेद इति) जब तक शरीर का भेद नहीं होता है-मृत्यु द्वारा शरीर का वियोग नहीं

પરીષહજય છે. સાધુ સ્વપ્નામાં પણ સુખનો અનુભવ ક્યારે અને કેમ થશે. આ પ્રકારનો વિલાપ ન કરે ॥ ૩૬ ॥

'वेएज्ज'-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—निज्जरापेही-निर्जरापेक्षी આત્યંતિક રૂપથી કર્મોનો ક્ષય કરવાના અભિલાષી મુનિ आरियं-आर्यम् હેય અને ઉપાદેયના સ્વરૂપના નિરૂપક अणुत्तरं-अनुत्तरम् સર્વોત્કૃષ્ટ જેનાથી શ્રેષ્ટ બીજો કોઈ નથી. સર્વોત્તમ એવા धम्मं-धर्मं શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને પ્રાપ્ત કરી वेएज्ज-वेदयेत् મલના દુઃખને સહન કરે. તેનું, કર્તવ્ય છે કે जाव शरीरभेओत्ति-यावत् शरीरभेदः इति જ્યાં સુધી શરીરનો ભેદ નથી. થતો-મૃત્યુ દ્વારા શરીરનો વિયોગ થતો નથી ત્યાં સુધી

वर्षासु वा, परितापेन=उष्णस्पर्शेन, हेत्वर्थे तृतीया। पङ्केन वा=प्रस्वेदादार्द्रीभूतेन मलेन वा, रजसा वा=परिशुष्य काठिन्यं प्राप्तेन मलेन वा, यद्वा-रजसा=धूल्या, क्लिन्नगात्रः=व्याप्तदेहः, सन् सातं=सुखं समाश्रित्य न परिदेवयेत्-"हा! मम-मलापगमः कथं कदा वा भविष्यती" - ति कृत्वा न विलपेत्, विलापं न कुर्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

में और वर्षाकाल में (परितावेणं-परितापेन) उष्णस्पर्श द्वारा आये हुए (पंकेण व-पङ्केन वा) प्रस्वेद द्वारा गीले हुए मैल से (रएण वा-रजसा वा) या पसीने में संसक्त धूलि से (किलिण्णगाए-क्लिन्नगात्रः) व्याप्त शरीर होने पर भी (सायं नो परिदेवए-सातं नो परिदेवयेत्) "हा मेरे इस मैल का निवारण कैसे और कब होगा" ऐसा विचार कर विलाप नहीं करे। किन्तु उस हालत में उस परीषह को अच्छी तरह सहन करे, इसका नाम जल्लपरीषह जय है।

भावार्थ—ग्रीष्मकाल में या वर्षाकाल में अधिक गर्मी पड़ने से शरीर में अधिक पसीना आया करता है। उससे शारीरिक मैल ढीला पड़ जाता है। रगड़ने से वह चिपका हुआ मैल शरीर से अलग हो जाता है। पुनः उसी स्थान पर उड़ी हुई रज आकर लग जाती है। उससे शरीर में आकुलता होती रहती है। इस आकुलता से न घबरा कर जो मुनि उस मैल से संसक्त होने का परीषह सहन करते हैं उसीका नाम जल्लपरीषहजय है। साधु स्वप्न में भी यह विचार न

ग्रीष्मे ઉનાળાની ઋતુમાં તથા वा-वा શરદકાળ અને વર્ષાકાળમાં परितावेणं-परितापेन ઉષ્ણુસ્પર્શ દ્વારા આવેલા पंकेण व-पङ्केन वा પરસેવા દ્વારા પલળેલા મેલથી रएण वा-रजसा वा અગર પરસેવામાં ભળેલ ધૂળથી किलिण्णगाए-क्लिन्नगात्रः વ્યાપ્ત શરીર બનવા છતાં પણ सायं नो परिदेवए-सातं नोपरिदेवयेत् મારા આ મેલનું નિવારણ કેમ અને કયારે થશે" એવો વિચાર કરી વિલાપ ન કરે. પરંતુ તેવી હાલતમાં તે પરીષહને સારી રીતે સહન કરે તેનું નામ જલ્લમલ્લ પરિષહ જય છે.

ભાવાર્થ—ગ્રીષ્મકાળમાં યા વર્ષાકાળમાં અધિક ગરમી પડવાથી શરીરમાં અધિક પરસેવો વળે છે તેનાથી શરીર ઉપરનો મેલ-ઢીલો પડે છે ચોળવાથી તે ચોંટેલ મેલ શરીરથી છુટો પડે છે. ફરી એજ સ્થળે ઉડતી રજ આવીને ચોંટે છે તેનાથી શરીરમાં આકુળતા થતી રહે છે. આથી એ આકુળતાથી ન ગભરાતાં જે મુનિ તે મેલનો સંસક્તપરીષહ સહન કરે છે એનું નામ જલ્લમલ્લ

अन्यच—अत्यन्तमलिनो देहो, देही चात्यन्तनिर्मलः।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा, कस्य शौचं विधीयते ॥ २ ॥ इति।

अत्यन्तमलिनो देहो, देही चात्यन्तनिर्मलः।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा, कस्य शौचं विधीयते ॥ २ ॥

क्यों कि मातापिता के रजवीर्य से यह शरीर अपवित्र ही स्वभावतः उत्पन्न हुआ है। जब कारण स्वयं अशुचिस्वरूप है तो उसका कार्यरूप यह शरीर शुचि कैसे हो सकता है। प्याज को या लहसुन को क्षीरसमुद्र के जल से प्रक्षालित करने पर भी जैसे उसमें निर्गन्धता नहीं आ सकती है उसी प्रकार हजारों वार स्नान करने पर भी इस अपवित्र शरीर में भी निर्मलता–शुचिता नहीं आ सकती है, क्यों कि यह निरन्तर नौ द्वारों से मल को बहाता ही रहता है। देह का जब स्वभाव ऐसा है तो फिर इसकी शुचिविधायक साधन ही यहां कौन से एकत्रित किये जा सकते हैं। जो मैं हूं वह तो पवित्र हूं अत्यंत निर्मल हूं। जिस प्रकार वस्तुस्थिति से विचार करने पर शौचालय में रहा हुआ आकाश अपवित्र न हो सकता है उसी प्रकार इस अपवित्र देह में निवास करने वाला यह आत्मा भी अपवित्र नहीं होता है, वह तो सदा अत्यंत निर्मल है। इस प्रकार शरीर और आत्मामें अन्तर जानकर ज्ञानी सदा ऐसा विचार करता रहे की मैं अब

अत्यंतमलिनो देहो, देही चात्यन्तनिर्मलः।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा, कस्य शौचं विधीयते ॥ २ ॥

કેમકે, માતા પિતાના રજવિર્યથી આ શરીર અપવિત્ર જ સ્વભાવતઃ ઉત્પન્ન થયેલ છે. જ્યારે કારણ સ્વયં અશુચિ સ્વરૂપ છે તો તેના કાર્ય રૂપ આ શરીર શુચિરૂપ કઈ રીતે ગણાય, ડુંગળીને અથવા લસણને સમુદ્રના પાણીથી ધોવાથી પણ તેમાં નિર્ગંધતા આવી શકતી નથી તેવી રીતે હજારો વાર સ્નાન કરવા છતાં પણ આ અપવિત્ર શરીરમાં નિર્મળતા–શુચિતા આવતી નથી. કેમકે, આ શરીર નિરંતર નવ દ્વારોથી મળને બહાર કાઢયા જ કરે છે. દેહનો જ્યારે સ્વભાવ એવો છે તો પછી એના શુચિ વિધાયક સાધન જ કયાંથી મેળવી શકાય. જે હું છું તે તો સદા પવિત્ર જ છું, અત્યંત નિર્મળ છું, જે પ્રકારથી વસ્તુ સ્થિતિનો વિચાર કરવા છતાં, શૌચાલયમાં રહેલું આકાશ અપવિત્ર બની શકતું નથી તેવીજ રીતે દેહમાં નિવાસ કરવાવાળો આ આત્મા પણ અપવિત્ર હો તો નથી. તે તો સદા નિર્મળ જ છે. આ પ્રકારે શરીર અને આત્મામાં અંતર જાણી જ્ઞાની એવો સદા

दृश्यन्ते हि केचिद् दावानलदग्धस्थाणुवत् कालवर्णाः शीतवातादिभिरुपद्रुता धूलिव्याप्ता मलिनदेहा मनुष्याः। तेषामकामनिर्जरया नास्ति कश्चिद् गुणः, मम तु मलधारणेन महान् गुणः, इति मत्वा मलापनयनाय स्नानाद्यभिलाषमपि न कदाचित् कुर्यादित्यर्थः। उक्तञ्च—

न शक्यं निर्मलीकर्तुं गात्रं स्नानशतैरपि।
अश्रान्तमिव स्रोतोभि,-र्नवभिर्मलमुद्गिरत् ॥ १ ॥

होता है तब तक वह (काएण-कायेन) शरीर से (जल्लं धारए-जल्लं धारयेत्) मेल को धारे। उसे यह विचार करते रहना चाहिये कि इस संसार में ऐसे अनेक प्राणी-मनुष्य देखे जाते हैं। जो दावानल से दग्ध स्थाणु की तरह बिलकुल कृष्णवर्ण होते हैं। उनका शरीर शीतवात आदि से सदा पीडित होता रहता है। धूलि से व्याप्त होने के कारण अत्यन्त मलिन होता है। परन्तु फिर भी इनको इसकी चिन्ता नहीं होती है। अकाम निर्जरा से इनको इतना सब कुछ सहन करने पर भी कोई लाभ नहीं। मेरे लिये तो इस मैल धारण करने से महान् लाभ है, अतः इसके दूर करने के लिये मुझे स्नान आदि सावद्यक्रियाओं की अभिलाषा स्वप्न तक में भी नहीं करनी चाहिये। कहा भी है—

न शक्यं निर्मलीकर्तुं, गात्रं स्नानशतैरपि।
अश्रान्तमिव स्रोतोभि,-र्नवभिर्मलमुद्गिरत् ॥ १ ॥

काएण-कायेन ते शरीरथी जल्लं धारए-जल्लं धारयेत् मेलने राखे. तेणे ओ विचार करता रहेवुं जोईओ के,आ संसारमां ओवां अनेक प्राणी, मनुष्य देखवामां आवे छे जे दावानळथी दग्ध पाणानी जेवा तद्दन काळा स्वरूपना ज होय छे. तेनुं शरीर शीत, वात आदिथी सदा पीडित रहे छे. धूळथी भरेलुं होवाने कारणे अत्यंत मलीन होय छे, छतां पण ओमने ओनी चिंता होती नथी. अकामनिर्जराथी ओमने ओटलुं बधुं सहन करवा छतां पण कोई लाभ नथी. मारा माटे तो आ मेलनो परीषह सहन करवाथी महान लाभ छे, आथी तेने दूर करवा माटे मारे स्नान आदि सावद्यक्रियाओनी अभिलाषा स्वप्ने पण न करवी जोईओ. कह्युं पण छे.—

न शक्यं निर्मलीकर्तुं, गात्रं स्नानशतैरपि।
अश्रान्तमिव स्रोतोभि,-र्नवभिर्मलमुद्गिरत् ॥ १ ॥

मुनिनिन्दया दुष्कर्म बद्धवान्। कालमासे कालं कृत्वा श्रावकत्वात् सौधर्मे कल्पे देवत्वं प्राप्तवान्। ततश्च्युतश्चासौ कौशाम्बीनगरे इभ्यस्य वसुचन्द्रश्रेष्ठिनः पुत्रोऽभवत्। स श्रेष्ठिपुत्रो विशुद्धमतिनाम्ना प्रसिद्धो जातः।

स चैकदा विशाखाचार्यसमीपे धर्मं श्रुत्वा प्रव्रजितः। अन्यदा कदाचित् तस्य विशुद्धमतिमुनेः पूर्वभवकृतमलिनमुनिनिन्दोपार्जितकर्मोदयाद् देहेऽतिदुर्गन्धः समुत्पन्नः। शटितसर्पादिमृतकगन्धादप्यधिकं विशुद्धमतिमुनिदेहभवं दुर्गन्धं कोऽपि सोढुं नाशकत्। सर्वो लोकस्तद्वपुःस्पृष्टवायुनाऽपि व्याकुलीकृतः सन्नितस्ततः पलायते।

कारण मैल से भरा रहता है। फिर भी ये लोग अपने को बहुत ऊँचा समझते रहते हैं और इधर से उधर भटकते रहते हैं। इस प्रकार मुनि की निंदा से उसने गाढ़ दुष्कर्म का बंध कर लिया, और श्रावक होने की वजह से वह मर कर सौधर्म देवलोक में देवपर्याय से उत्पन्न हुवा। वहां से च्यवकर यह कौशाम्बी नगरी में वसुचंद्र नामक इभ्य-शेठ का पुत्र हुआ। उसका नाम विशुद्धमति रक्खा गया।

एक दिनकी बात है कि विशुद्धमति ने विशाखाचार्य के पास धर्म श्रवणकर दीक्षा ले ली। कालान्तरमें विशुद्धमति मुनिके शरीरमें सुनंद वणिक्के भवमें की गई मुनिनिन्दासे उपार्जित पापकर्म के उदय से अति दुर्गन्ध आने लगी। सडे हुए सांप आदिकी जैसी दुर्गन्ध होती है उससे भी अधिक दुर्गन्ध इनके शरीर की थी, अतः उस दुर्गन्ध को सहन करने के लिये कोई भी समर्थ नहीं हुआ। उसके शरीर को स्पर्शकर जो वायु आता था लोग उस वायु से भी घबरा जाते थे।

પણ આ લોકો પોતાને ખૂબજ ઉંચા સમજે છે અને અહીં તહીં ભટકતા રહે છે. આ પ્રકારની મુનિની નિંદાથી તેણે ગાઢ દુષ્કર્મનો બંધ કરી લીધો અને શ્રાવક હોવાના કારણે તે મરીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવ પર્યાયથી ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચવીને તે કોશામ્બી નગરીના વસુચંદ્ર નામના ઇભ્ય-શેઠનો પુત્ર થયો. તેનું નામ વિશુદ્ધમતિ રાખવામાં આવ્યું.

એક દિવસની વાત છે કે, વિશુદ્ધમતિએ વિશાખાચાર્યની પાસે ધર્મ શ્રવણ કરી દીક્ષા લઈ લીધી કાળાન્તરમાં વિશુદ્ધમતિ મુનિના શરીરમાં સુનંદ વણીકના ભવમાં કરાયેલ મુનિ નિંદાથી ઉપાર્જન કરેલ પાપકર્મના ઉદયથી અતિ દુર્ગંધ આવવા લાગી. સડેલા સર્પ વગેરેની જે દુર્ગંધ આવે છે તેનાથી પણ અધિક દુર્ગંધ તેના શરીરની હતી. આથી એ દુર્ગંધને સહન કરવા કોઈ સમર્થ ન બન્યું, તેના શરીરને સ્પર્શ કરીને જે પવન આવતો તે પવનથી પણ લોકો

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

चम्पानगर्यां सुनन्दनामा धनाढ्यो वणिक् श्रावक आसीत्। स बहुविधपण्यैर्व्यवहारकरणेन जाताभिमानो विवेकरहितः कदाचिदेकदा साधुं दृष्ट्वा निन्दति स्म—अहो! शरीरसंस्कारवर्जिताः अभद्रवेषा धूलिधूसरा घर्मादिसमुत्पन्नमलानपनयनेन मलिनशरीराः पुनरपि स्ववेषं भव्यमेव मन्यमाना विहरन्ति। स चैवं

स्नानादिक से किसकी शुचि करूँ? जिस शरीरकी शुचि इन स्नानादि क्रियाओं से करना चाहता हूं वह तो स्वभाव से ही अपवित्र है, तथा आत्मा पवित्र होने से उसकी शुचि करने का प्रयास व्यर्थ है। ऐसा समझकर साधु जल्लपरीषह को सहन करे।

दृष्टान्त—चंपानगरी में सुनंद नामका एक धनाढय वैश्य श्रावक रहता था। इसका व्यापार खूब चलता था। अनेक चीजों का रोजगार यह किया करता था। इससे दुकानदारी में इसको अधिक लाभ होता था, इसलिये इसे अपनी दुकानदारी का बहुत कुछ अभिमान था। विवेक से रहित होने के कारण एक दिन की बात है कि इसने किसी एक साधु को देखकर उसकी भारी निंदा की। कहने लगा—देखो तो सही ये शरीर के संस्कार से बिलकुल वर्जित रहते हैं, इनका वेष भी भद्रपुरुषों जैसा नहीं होता है, शरीर पर तो इनके धूल चढ़ी रहती है। ये नहाते धोते नहीं हैं। रात दिन पसीना आते रहनेसे कपडे भी इनके बुरी तरह से दुर्गन्ध देने लगते हैं। शरीर भी पसीने से तर हो जाने के

વિચાર કરતો રહે કે, હું હવે સ્નાન આદિથી કેની શુદ્ધિ કરૂં? જેની શુદ્ધિ આવી સ્નાનાદિક ક્રિયાઓથી કરવા ચાહું છું તે તો સ્વભાવથી જ અપવિત્ર છે. તથા આત્મા પવિત્ર હોવાથી એની શુચિ કરવાનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે એવું સમજીને સાધુ જળપરીષહને સહન કરે.

દૃષ્ટાંત—ચંપાનગરીમાં સુનંદ નામનો એક ધનાઢ્ય વૈશ્ય-શ્રાવક રહેતો હતો. તેનો વેપાર ખૂબ ચાલતો હતો. અનેક ચીજોનો રોજગાર તે કરતો હતો તેનાથી દુકાનદારીમાં તેને અધિક લાભ થતો હતો. તેને પોતાની દુકાનદારીનું ઘણું અભિમાન હતું. વિવેકથી રહિત હોવાના કારણે એક દિવસની વાત છે કે, તેણે કોઈ એક સાધુને જોઈને તેની ખૂબ નિંદા કરી, કહેવા લાગ્યો કે, જુઓ તો ખરા! આ શરીરના સંસ્કારથી તદ્દન વર્જીત રહે છે. તેનો વેષ પણ ભદ્ર પુરૂષો જેવો નથી. શરીર ઉપર તો ધૂળ ચોંટેલી રહે છે, એ નાતા ધોતા નથી, રાત દિવસ પરસેવો આવતો હોવાથી તેમનાં કપડાં પણ દુર્ગંધ મારતાં હોય છે અને શરીર પણ પરસેવાથી તર હોવાને કારણે મેલથી ભરેલું રહે છે. તો

अथैकोनविंशतितमं सत्कारपुरस्कारपरीषहजयं माह—

मूलम्—अभिवायमब्भुट्ठाणं, सामी कुज्जा निमंतणं ।
जे ताइं पडिसेवंति, न तेसिं पीहए मुणी ॥३८॥

छाया—अभिवादम् अभ्युत्थानं, स्वामी कुर्यात् निमन्त्रणम् ।
ये तानि प्रतिसेवन्ते, न तेभ्यः स्पृहयेत् मुनिः ॥ ३८ ॥

टीका—'अभिवाय०' इत्यादि ।

स्वामी=राजादिकः, अभिवादम्-अभिवादनम्-'शिरोनमनचरणस्पर्शनादिपूर्वकमभिवादये प्रणमामी'त्यादिवचनरूपं पुरस्कारं, तथा-अभ्युत्थानम्=अभिमुखमुत्थानम्-ससंभ्रममासनं परित्यज्योत्थानरूपं पुरस्कारं च, तथा-निमन्त्रणम्-आहारादिग्रहणाय प्रार्थनम्, ' अद्य मद्गृहे भिक्षा ग्रहीतव्या ' इत्यादिवचनरूपं

जन्ममरण से सदा के लिये विमुक्त हो गये। इसी तरह अन्य मुनियों को भी जल्लपरीषह सहन करना चाहिये ॥ ३७ ॥

अब उन्नीसवां सत्कारपुरस्कारपरीषहजय को सूत्रकार कहते हैं-
'अभिवायं'-इत्यादि ।

अन्वयार्थ—यदि (सामी-स्वामी) राजा आदि (अभिवायं अब्भुट्ठाणं निमंतणं-अभिवादनं अभ्युत्थानम् निमंत्रणं) अभिवादन-अपने मस्तक को झुकाकर चरणस्पर्श करते हुए नमस्कार करें, तथा अभ्युत्थान-मुनि को आते देखकर बडे आदरभाव से अपने आसन का परित्याग कर वे उठ खडे हों और मुनि के सन्मुख जावें, तथा-निमंत्रण-आहार आदि के ग्रहण करने के लिये प्रार्थना करें कि महाराज! आज आप मेरे घर पर भिक्षा लें, इस प्रकार अभिवादन, अभ्युत्थान

કલ્યાણ સાધીને જન્મમરણથી સદાને માટે વિમુક્ત બની ગયા. આ રીતે અન્ય મુનિઓએ પણ જળપરીષહને સહન કરવો જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

હવે ઓગણીસમો સત્કારપુરસ્કારપરીષહ જીતવાને સૂત્રકાર કહે છે.
'अभिवायं' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—યદિ सामी-स्वामी રાજા વગેરે अभिवायं अब्भुट्ठाणं निमंतणं-अभिवादनं अभ्युत्थानम् निमंत्रणम् પોતાના મસ્તકને ઝુકાવી ચર્ણસ્પર્શ કરી નમસ્કાર કરે, તથા અભ્યુત્થાન-મુનિને આવતા જોઈને ઘણા આદરભાવથી પોતાના આસનનો પરિત્યાગ કરી તે ઉઠીને ઉભા રહે અને મુનિની સામે જાય, તથા નિમંત્રણ-આહાર આદિ ગ્રહણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરે કે, મહારાજ! આજ આપ મારા ઘરે ભિક્ષા લ્યો. આ પ્રકારે અભિવાદન, અભ્યુત્થાન તથા નિમંત્રણ कुज्जा-कुर्यात्

यत्र यत्रासौ भिक्षाद्यर्थं याति तत्र तत्र लोकस्तद्दुर्गन्धेन विमना भवति। मुनिश्च तिरस्कारं प्राप्नोति तथाप्यसौ जल्लपरीषहं सहते।

तदनन्तरं विशाखाचार्यस्तमब्रवीत्–वत्स! त्वद्देहदौर्गन्ध्याद् भृशमुद्वेगो जनानां जायते, तस्मादुपाश्रय एव त्वया स्थातव्यं, न तु बहिर्गृहस्थसंनिधौ गन्तव्यम्। इत्थं तद्वचनं निशम्य विशुद्धमतिमुनिस्तस्मिन्नेवोपाश्रये स्थितः। अन्तप्रान्ताहारेण दुर्बलशरीरोऽसौ विशुद्धमतिमुनिः स्वगुरुं प्रार्थ्य तदाज्ञामादाय पादपोपगमनं कृत्वा स्वकल्याणं साधयामास। एवमन्यैर्मुनिभिर्जल्लपरीषहः सोढव्यः ॥ ३७ ॥

जहां जहां ये भिक्षा के लिये जाते वहां२ लोग उनके शरीर की दुर्गन्ध से व्याकुल हो उठते। इस दुर्गन्ध के कारण मुनिराज का भी तिरस्कार होने लगा। फिर भी उन्हों ने इस तर्फ ध्यान नहीं दिया और जल्ल-परीषह को जीतने में ही वे अपनी सारी शक्ति लगाते रहे।

विशाखाचार्य ने एक दिन इनसे कहा वत्स! तुम्हारे शरीर की दुर्गन्ध से लोगों में बड़ा असन्तोष फैल रहा है वे बडे उद्विग्न होते हैं, इसलिये तुम अब कहीं न जाकर सिर्फ उपाश्रय में ही रहा करो। इस प्रकार गुरु महाराज के वचन सुनकर विशुद्धमति मुनिराज अब उपाश्रय में ही रहने लगे–बाहर गृहस्थों के यहां आना जाना बंद कर दिया। अन्त प्रान्त आहार से इनका शरीर भी दुर्बल हो गया था, अतः अपने गुरु महाराज से प्रार्थना कर इन्हों ने उनकी आज्ञानुसार पादपोपगमन संथारा धारण कर लिया और अपना कल्याण साध कर

ગભરાઈ જતા હતા. જ્યાં જ્યાં એ ભિક્ષા લેવા જતા ત્યાં ત્યાં લોકો એના શરીરની દુર્ગંધથી વ્યાકુળ બની જતા. અને આ દુર્ગંધના કારણે જ્યાં ત્યાં મુનિરાજનો પણ તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. તો પણ તેમણે એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. અને જળપરીષહ જીતવામાં જ પોતાની બધી શક્તિ લગાડી રહ્યા.

વિશાખાચાર્યે તેને એક દિવસ કહ્યું, હે વત્સ! તમારા શરીરની દુર્ગંધથી લોકોમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો છે. આથી ઘણા ઉદ્વિગ્ન બને છે, માટે તમે હવે કયાંય ન જતાં ફકત ઉપાશ્રયમાં જ રહ્યા કરો. આ પ્રકારનું ગુરુમહારાજનું વચન સાંભળીને વિશુદ્ધમતિ મુનિરાજ હવે ઉપાશ્રયમાં જ રહેવા લાગ્યા. બહાર ગૃહસ્થોને ત્યાં જવા આવવાનું બંધ કરી દીધું. અન્ત પ્રાન્ત આહારથી તેમનું શરીર પણ દુર્બળ થઈ ગયું, અંતે પોતાના ગુરુમહારાજને પ્રાર્થના કરી તેમની આજ્ઞા અનુસાર પાદપોપગમન સંથારો ધારણ કર્યો. આ

छाया—अनुत्कशायी अल्पेच्छः, अज्ञातैषी अलोलुपः ।
रसेषु नानुगृध्येत्, नानुतप्येत प्रज्ञावान् ॥ ३९ ॥

टीका—'अणुक्कसाई' इत्यादि ।

अनुत्कशायी=अनुत्कः-अनुत्कण्ठितः शेते, धातूनामनेकार्थत्वाद् वर्तते इत्येवं शीलः सत्कारादिवाञ्छारहित इत्यर्थः, यद्वा-प्राकृतत्वाद्-'अणुकषायी' इतिच्छाया । अल्पकषायी-कषायरहित इत्यर्थः-वन्दनादिकमकुर्वते न क्रुध्यति, वन्दनादौ कृते वा न मानं कुरुते न वा तदर्थं शीतोष्णाऽऽतापनादिभिर्मायां करोति, न चापि तत्र लोभं करोतीति भावः । अत एव-'अल्पेच्छः'=धर्मोपकरणमात्राभिलाषी, न तु सत्कारपुरस्काराभिलाषीत्यर्थः । अत एव-अज्ञातैषी-अज्ञातः=जातिश्रुतादिभिरपरिचितो भूत्वा एषयति-गवेषयति पिण्डादिकं, यः स तथा, यद्वा-अज्ञाते=अज्ञातकुले एषयति=गवेषयति पिण्डादिकं यः स तथा, तत्र हेतुं प्रदर्शयति

अब सूत्रकार इसी अर्थ को विशद करते हैं-'अणुक्कसाई' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(अणुक्कसाई-अनुत्कशायी) सत्कार आदि की अभिलापा रहित अथवा अल्पकषाय वाला-सत्कारादि विषयक कषायभाव रहित, अर्थात्-वंदना आदि नहीं करने वाले के प्रति क्रोध नहीं करने वाला, तथा वन्दनादि करने पर अभिमान नहीं करने वाला, तथा मान सन्मान आदि के निमित्त शीत, उष्ण, आतापना आदि द्वारा मायाचार नहीं करने वाला. तथा उस विषय में लोभ-कषाय भी नहीं करने वाला, (अप्पिच्छे-अल्पेच्छः) तथा अल्पइच्छावाला धर्मोपकरणमात्र की अभिलाषा वाला सत्कारपुरस्कार आदि की अभिलाषा वाला नहीं, तथा (अन्नाएसी-अज्ञातैषी) जाति एवं श्रुत आदि से अपरिचित होकर शुद्ध पिंडादिक की गवेषणा करने वाला, अथवा-अज्ञातकुल में

હવે સૂત્રકાર આ અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે—'अणुक्कसाई' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—अणुक्कसाई-अनुत्कशायी સત્કાર આદિની અભિલાષાથી રહિત અથવા અલ્પ કષાયવાળા-સત્કારાદિ વિષયક કષાયભાવ રહિત, અર્થાત્-વંદના આદિ ન કરનાર તરફ ક્રોધ નહીં કરવાવાળા તથા વંદનાદિ કરવાથી અભિમાન નહીં કરવાવાળા તથા માન સન્માન આદિ નિમિત્ત શીત, ઉષ્ણ, આતાપના આદિ દ્વારા માયાચાર નહીં કરવાવાળા તથા એ વિષયમાં લોભ કષાય પણ નહીં કરવાવાળા अप्पिच्छे-अल्पेच्छः તથા-અલ્પ ઈચ્છાવાળા-ધર્મોપકરણ માત્રની અભિલાષાવાળા-સત્કાર પુરસ્કાર આદિની અભિલાષાવાળા નહીં તથા अन्नाएसी-अज्ञातैषी જાતિ અગર શ્રુત આદિથી અપરિચિત બનીને શુદ્ધ પિંડાદિકની ગવેષણા

सत्कारं कुर्यात्, तानि=अभिवादादीनि ये स्वयूथवर्तिनः अवसन्नपार्श्वस्थादयः, परतीर्थिका दण्डिशाक्यादयो वा द्रव्यलिङ्गिनः प्रतिसेवन्ते=आगमनिषिद्धान्यपि स्वीकुर्वन्ति, तेभ्यः=ऋद्धिरससातगृद्धियुक्तेभ्यः, मुनिः=अनगारः न स्पृहयेत्, राजादिकृतसत्कारपुरस्कारौ प्रतिसेवमानान् द्रव्यलिङ्गिनः साधून् विलोक्य-"अहो! पुण्यशालिनोऽमी पार्श्वस्थादयः शाक्यादयश्च यदेतादृशं वन्दनाभ्युत्थानादिसत्कारं प्राप्नुवन्ति, अतोऽहमप्येतादृशो भवामी"-ति मुनिस्तत्साम्यं न वाञ्छेदित्यर्थः॥३८॥

अमुमेवार्थं विशदयति—

मूलम्--अणुक्कसाई अप्पिच्छे, अन्नाएसी अलोलुए।
रसेसु नाणुगिज्झिज्जा, नाणुतप्पिज्ज पण्णवं ॥३९॥

तथा निमंत्रण (कुज्जा-कुर्यात्) करे और (ताइं-तानि) उनको (जे-ये) जो स्वयूथवर्ती अवसन्न पासत्थ आदि, अथवा परतीर्थिक दण्डिशाक्यादिक द्रव्यलिङ्गी साधु (पडिसेवंति-प्रतिसेवन्ते) सेवन करते हैं उनको स्वीकार करते हैं तो (मुणी तेसिं न पीहए-मुनिः तेभ्यः न स्पृहयेत्) मुनि उन ऋद्धिरससातगृद्धियुक्तों की स्पृहा न करे राजा आदि द्वारा किये गये सत्कार पुरस्कार को प्रतिसेवन करने वाले अवसन्नपार्श्वस्थादि द्रव्यलिङ्गी साधुओं को देखकर "अहो! ये अवसन्न पार्श्वस्थादिक तथा शाक्यादिक बडे ही पुण्यशाली हैं जिससे ये इस प्रकार के वन्दन अभ्युत्थान आदि सत्कार को पाते हैं अतः मैं भी इनके जैसा होऊं तो अच्छा हो" इस प्रकार अणगार-मुनि उनकी समानता की अर्थात् उनके जैसा होने की वाञ्छा नहीं करे ॥ ३८ ॥

કરે અને ताइं-तानि એમને જે-ये જે સ્વયૂથવર્તી અવસન્ન પાસત્થ આદિ અથવા પરતિર્થિક દંડી, શાકયાદિક દ્રવ્યલિંગી સાધુ पडिसेवंति-प्रतिसेवन्ते સેવન કરે છે-એનો સ્વીકાર કરે છે मुणी तेसिं न पीहए-मुनिः तेभ्यः न स्पृहयेत् તો મુનિ એ ઋદ્ધિરસ સાત ગૃદ્ધિયુકતોની સ્પૃહા ન કરે. રાજા આદિ દ્વારા કરાયેલા સતકાર પુરસ્કારનું પ્રતિસેવન કરવાવાળા અવસન્ન પાર્શ્વસ્થાદિ દ્રવ્યલિંગી સાધુઓને જોઈને "અહો" એ અવસન્ન પાર્શ્વસ્થાદિક તથા શાકયાદિક ઘણા જ પુન્યશાળી છે, જેથી તે આ પ્રકારનાં વંદન અભ્યુત્થાન આદિ સંસ્કાર પામે છે. એથી હું પણ એમના જેવો થાઉં તો સારૂં થાય. આ પ્રકારે અણુગાર મુનિ તેમની સમાનતાની અર્થાત્ તેમના જેવા થવાની વાંચ્છના ન કરે. ॥ ૩૮ ॥

छाया—अनुत्कशायी अल्पेच्छः, अज्ञातैषी अलोलुपः ।
रसेषु नानुगृध्येत्, नानुतप्येत प्रज्ञावान् ॥ ३९ ॥

टीका—'अणुक्कसाई' इत्यादि ।

अनुत्कशायी=अनुत्कः–अनुत्कण्ठितः शेते, धातूनामनेकार्थत्वाद् वर्तते इत्येवं शीलः सत्कारादिवाञ्छारहित इत्यर्थः, यद्वा–प्राकृतत्वाद्–'अणुकषायी' इतिच्छाया । अल्पकषायी–कषायरहित इत्यर्थः–वन्दनादिकमकुर्वते न क्रुध्यति, वन्दनादौ कृते वा न मानं कुरुते न वा तदर्थं शीतोष्णाऽऽतापनादिभिर्मायां करोति, न चापि तत्र लोभं करोतीति भावः । अत एव–'अल्पेच्छः'=धर्मोपकरणमात्राभिलाषी, न तु सत्कारपुरस्काराभिलाषीत्यर्थः । अत एव–अज्ञातैषी–अज्ञातः=जातिश्रुतादिभिरपरिचितो भूत्वा एषयति–गवेषयति पिण्डादिकं, यः स तथा, यद्वा–अज्ञाते=अज्ञातकुले एषयति=गवेषयति पिण्डादिकं यः स तथा, तत्र हेतुं प्रदर्शयति

अब सूत्रकार इसी अर्थ को विशद करते हैं–'अणुक्कसाई' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(अणुक्कसाई–अनुत्कशायी) सत्कार आदि की अभिलापा रहित अथवा अल्पकपाय वाला–सत्कारादि विषयक कपायभाव रहित, अर्थात्–वंदना आदि नहीं करने वाले के प्रति क्रोध नहीं करने वाला, तथा वन्दनादि करने पर अभिमान नहीं करने वाला, तथा मान सन्मान आदि के निमित्त शीत, उष्ण, आतापना आदि द्वारा मायाचार नहीं करने वाला, तथा उस विषय में लोभ–कषाय भी नहीं करने वाला, (अप्पिच्छे–अल्पेच्छः) तथा अल्पइच्छावाला धर्मोपकरणमात्र की अभिलाषा वाला सत्कारपुरस्कार आदि की अभिलाषा वाला नहीं, तथा (अन्नाएसी–अज्ञातैषी) जाति एवं श्रुत आदि से अपरिचित होकर शुद्ध पिंडादिक की गवेषणा करने वाला, अथवा–अज्ञातकुल में

હવે સૂત્રકાર આ અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે—'अणुक्कसाई' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—अणुक्कसाई–अनुत्कशायी સત્કાર આદિની અભિલાષાથી રહિત અથવા અલ્પ કષાયવાળા–સત્કારાદિ વિષયક કષાયભાવ રહિત, અર્થાત્–વંદના આદિ ન કરનાર તરફ ક્રોધ નહીં કરવાવાળા તથા વંદનાદિ કરવાથી અભિમાન નહીં કરવાવાળા તથા માન સન્માન આદિ નિમિત્ત શીત, ઉષ્ણ, આતાપના આદિ દ્વારા માયાચાર નહીં કરવાવાળા તથા એ વિષયમાં લોભ કષાય પણ નહીં કરવાવાળા अप्पिच्छे–अल्पेच्छः તથા–અલ્પ ઈચ્છાવાળા–ધર્મોપકરણ માત્રની અભિલાષાવાળા–સત્કાર પુરસ્કાર આદિની અભિલાષાવાળા નહીં તથા अन्नाएसी–अज्ञातैषी જાતિ અગર શ્રુત આદિથી અપરિચિત બનીને શુદ્ધ પિંડાદિકની ગવેષણા

–'अलोलुए' इति। अलोलुपः=सरसाहारादिषु रसनेन्द्रियादिलोलुपतावर्जितः, तथा–प्रज्ञावान्=हेयोपादेयविवेचननिपुणबुद्धिमान्, रसेषु=रसादिषु, नानुगृध्येत्= मनोज्ञरसादिभिः सत्कारे पुरस्कारे च कृते तत्र मूर्छां न कुर्यात्। नानुतप्येत्= सत्कारपुरस्कारयोरभावे विषादं न कुर्यात्।

अयं भावः–भक्तपानवस्त्रपात्रादीनां लाभः सत्कारः, गुणोत्कीर्तनं वन्दनाभ्युत्थानासनप्रदानादिव्यवहारश्च पुरस्कारः। तत्र–सत्कारपुरस्कारप्राप्तौ सत्यां गृद्धिं न कुर्यात्, तयोरभावे द्वेषं न कुर्यात्, नापि च मनस्तापेनात्मानं दूषयेत्, किन्तु दैन्यवर्जनेन तदनाकाङ्क्षया च सत्कारपुरस्कारपरीषहः सोढव्यः, इत्येवं सद्भावासद्भावभेदेन द्विविधोऽयं परीषहः सोढव्य इति। उक्तञ्च

गवेषणा करने वाला, तथा (अलोलुए–अलोलुपः) सरस आहारादिक में रसना–इन्द्रिय की लोलुपना से रहित ऐसा (पण्णवं–प्रज्ञावान्) हेय और उपादेय के विवेचन करने में निपुण बुद्धिवाला मुनि (रसेसु नाणुगिज्झिज्जा–रसेषु नानुगृध्येत्) मनोज्ञ रसादि के द्वारा सत्कारपुरस्कार होने पर रसादि में मूर्च्छा–गृद्धि भाव नहीं करे, तथा मनोज्ञ रसादि के नहीं मिलने पर विषाद नहीं करे।

भावार्थ—इसका सारांश यह है कि–भक्त, पान, वस्त्र एवं पात्रादिकका लाभ सत्कार है, तथा गुणों का कथनरूप तथा वन्दना अभ्युत्थान एवं आसनप्रदानरूप जो व्यवहार है वह पुरस्कार है। साधु को सत्कारपुरस्कार की प्राप्ति होने पर गृद्धि और इनके अभाव में द्वेष नहीं करना चाहिये, और न मनके संताप से अपने आपको दूषित ही

કરવાવાળા અથવા અજ્ઞાત કુળમાં આહારની ગવેષણા કરવાવાળા તથા अलोलुए–अलोलुपः સરસ આહારાદિકમાં રસનાઇન્દ્રિયની લોલુપતાથી રહિત એવી पण्णवं–प्रज्ञावान् હેય અને ઉપાદેયનું વિવેચન કરવામાં નિપુણ બુદ્ધિવાળા મુનિ, रसेसु नाणुगिज्झिज्जा–रसेषु नानुगृध्येत् મનોજ્ઞ રસાદિ દ્વારા સત્કારપુરસ્કાર હોવા છતાં રસાદિમાં મૂર્ચ્છા–ગૃદ્ધિભાવ ન કરે. તથા મનોજ્ઞ રસાદિ નહીં મળવાથી વિષાદ ન કરે.

આનો સારાંશ એ છે કે–ભકત, પાન, વસ્ત્ર, અને પાત્રાદિકનો લાભ સત્કાર છે, તથા ગુણોના કથનરૂપ, તથા વંદના અભ્યુત્થાન અને આસનપ્રદાન રૂપ જે વહેવાર છે, તે પુરસ્કાર છે. સાધુને સત્કારપુરસ્કારની પ્રાપ્તિ હોવાથી ગૃદ્ધિ અને તેના અભાવમાં દ્વેષ ન કરવો જોઈએ. તેમ મનના સંતા પોતે

उत्थाने वन्दने दाने, न भवेदभिलापुकः।
असत्कारे न दीनः स्यात्, सत्कारे स्यान्न हर्षवान् ॥ १ ॥ इति।

अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

अरुणाचार्यः शिष्यपरिवारेण सह मथुरानगर्यां समवसृतः। तत्रारिमर्दनो नाम भूपतिरासीत्, इन्द्रदत्तनामकस्तस्य पुरोहितस्तत्र निवसति। स जिनशासनविरो-

करना चाहिये, किन्तु दीनता के परिहार से एवं सत्कारपुरस्कार की अनाकांक्षा से सत्कारपुरस्कार इन दोनों को सहन करते रहना चाहिये। इस प्रकार सद्भाव और असद्भाव के भेद से दो प्रकारका यह परीषह साधु को सहन करने योग्य बतलाया गया है। कहा भी है—

उत्थाने वन्दने दाने, न भवेदभिलापुकः।
असत्कारे न दीनः स्यात्, सत्कारे स्यान्न हर्षवान् ॥ १ ॥

भावार्थ—वस्त्र पात्रादिक का लाभ हो चाहे न हो, कोई वंदनादिक करे या न करे, इस तर्फ लक्ष्य न देना और न इस विषयक हर्ष विषाद करना। चाहे कोई सत्कार करे चाहे न करे सब में समभाव रहना सो सत्कारपुरस्कारपरीषहजय है।

दृष्टान्त—एक समय अरुणाचार्य अपने शिष्यपरिवार के साथ मथुरा नगरी में आये हुए थे। उस समय वहां अरिमर्दन राजा का राज्य था। राजा के पुरोहित का नाम इन्द्रदत्त था। यह उसी नगरी

પોતાને દૂષિત ન કરે, પરંતુ દીનતાના પરિહારથી અને સત્કારપુરસ્કારની અનાકાંક્ષાથી સત્કારપુરસ્કાર આ બંન્નેને સહન કરતા રહેવું જોઈએ. આ પ્રકારે સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનો આ પરીષહ સાધુએ સહન કરવા યોગ્ય બતાવેલ છે. કહ્યું છે કે—

उत्थाने वंदने दाने, न भवेदभिलापुकः।
असत्कारे न दीनः स्यात्, सत्कारे स्यान्न हर्षवान् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—વસ્ત્ર પાત્રાદિકનો લાભ હોય અગર ન હોય, કોઈ વંદના આદિ કરે કે ન કરે, એ તરફ લક્ષ ન આપવું. અથવા ન આ વિષયમાં હર્ષ વિષાદ કરવો. ચાહે કોઈ સત્કાર કરે, ચાહે ન કરે સઘળામાં સમભાવ રહેવો તે સત્કારપુરસ્કાર પરીષહ જય છે.

દૃષ્ટાંત—એક સમયે અરૂણાચાર્ય પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે મથુરા નગરીમાં વિચરતા હતા. એ વખતે ત્યાં અરિમર્દન રાજાનું રાજ્ય હતું. રાજાના પુરોહિતનું નામ ઇન્દ્રદત્ત હતું. તે એજ નગરીમાં રહેતા હતા. જીનશાસન પ્રત્યે

धित्वात् स्वगवाक्षस्थः सन्नधो व्रजन्तमरुणाचार्यस्य शिष्यं सुधर्मशीलनामकं मुनिं दृष्ट्वा धर्मद्वेषादचिन्तयत्–' अस्य मुनेः शिरसि पादं निक्षिपामि ' इति एवं विचिन्त्य, स तन्मस्तकोपरि स्वपादमवलम्बितं कृतवान् ।

यदा यदा भिक्षार्थं स्थण्डिलभूमौ वा मुनिस्तद्भवनाऽऽसन्नमार्गेण गच्छति, तदा तदाऽसौ पुरोहितः स्वगवाक्षे उपविश्य मुनिमस्तकोपरि पादधारणबुद्ध्या स्वपादौ तत्रावलम्बितौ कृत्वा हृष्टो भवति। एवं निरन्तरं कुर्वाणं दृष्ट्वाऽपि शान्तरससमुद्रोऽसौ मुनिर्मनसाऽपि नाकुप्यत् । एकदा मुनिमस्तकोपरि पादं निक्षिपन् स

में रहता था । जिन शासन के प्रति इसका विरोध सदा से चला आता था। एक दिन की बात है कि जब यह अपने मकान के झरोखे में बैठा हुआ था उसी समय इसने अरुणाचार्य के एक शिष्य को कि जिनका नाम सुधर्मशील मुनि था दृष्टि को झुकाकर जाते हुए देखा । देखकर धर्म के प्रति द्वेष होने की वजह से इसने उसी वख्त विचार किया कि आज मैं इस मुनि के मस्तक पर पैर रखुं । ऐसा विचार कर झरोखे के पास से निकलते हुए मुनि के सिर के ऊपर अपने पैर लटका दिये।

एक दिन उस नगर के सेठ ने कि जिसका नाम सुभद्र था इस पुरोहित को मुनि के मस्तक के ऊपर पैर रखते हुए देख लिया । मुनि के मस्तक ऊपर पुरोहित पैर इस तरह रखता था कि मुनि जबर भिक्षा के लिये या शौच के लिये उसके मकान की खिड़की के पास के मार्गसे हो कर निकलते तबर यह पुरोहित अपने मकानकी उस खिड़की में बैठ जाता और चलते हुए मुनि के मस्तक ऊपर अपने दोनों पैर

તેનો વિરોધ સદા ચાલ્યો આવતો હતો. એક દિવસની વાત છે કે, જ્યારે તે પોતાના મકાનના ઝરૂખામાં બેઠેલ હતો તે સમયે તેણે અરૂણાચાર્યના એક શિષ્યને કે જેનું નામ સુધર્મશીલ મુનિ હતું તેને નીચે માથું રાખી જતા તેણે જોયા. જોઈને ધર્મના તરફ દ્વેષ હોવાના કારણે તેણે તે વખતે વિચાર કર્યો કે, આજ હું આ મુનિના મસ્તક ઉપર પગ રાખું. એવો વિચાર કરી ઝરૂખાની પાસેથી નિકળતા મુનિના માથા ઉપર પોતાના પગ લટકાવ્યા.

એક દિવસ એ નગરના જ સુભદ્ર નામના શેઠે આ પુરોહિતને મુનિના માથા ઉપર પગ રાખતા જોઈ લીધા. મુનિના માથા ઉપર પુરોહિત પગ એવી રીતે રાખતા કે, મુનિ જ્યારે જ્યારે ભિક્ષા માટે અગર શૌચ માટે તેના મકાનની ખડકીની પાસેના માર્ગેથી નીકળે ત્યારે ત્યારે તે પુરોહિત પોતાના મકાનની ખડકીમાં બેસી રહેતો, અને ચાલતા મુનિના માથા ઉપર પોતાના પગ રાખતો.

पुरोहितस्तन्नगरश्रेष्ठिना सुभद्रनामकेन श्रावकेण दृष्टः। स सुभद्रश्रावको गुरोरपमानम-सहमानोऽरुणाचार्यसमीपं गत्वा वदति-भदन्त! पुरोहितकृतो भवदपमानो मया न सह्यते, यतो भवदीयशिष्यस्य मस्तकोपरि इन्द्रदत्तपुरोहितेन पादो निक्षिप्तः, तस्मादस्य यथोचितशासनं कर्तुमिच्छामि। आचार्येणोक्तम्-देवानुप्रिय! यथा नृपादिकृते सत्कारे पुरस्कारे च न प्रमोदः क्रियतेऽस्माभिः, तथा तदभावे द्वेष-दैन्यादिकमपि न क्रियते, जैनधर्मद्वेषादसौ तथा करोति। अस्माभिस्त्वेष परीषहः सोढव्य एव।

रखने की इच्छा से पसार देता इससे वे मुनि के माथे ऊपर हो जाते थे। इस कार्य से पुरोहित को बड़ा मजा आता। पुरोहित की इस प्रवृत्ति को देखकर भी मुनिके चित्त में जरा भी विकृति नहीं आती, क्यों कि वे शान्तरस के समुद्र थे। किन्तु सुभद्र श्रावक को पुरोहित की यह बात सहन नहीं हुई। गुरु का अपमान देखकर उसका मन तिलमिला उठा। वह शीघ्र ही अरुणाचार्य के पास पहुँचकर कहने लगा-भदन्त! पुरो-हित द्वारा होता हुआ आपका अपमान मुझसे सहन नहीं किया जाता है, क्यों कि वह आप के शिष्य के मस्तक पर कई दिन से पैर जो रख रहा है, इसलिये मैं उसे इसका उचित उत्तर देना चाहता हूं। सुभद्र सेठ की बात सुनकर आचार्यमहाराज ने कहा कि देवानुप्रिय! हम लोग जिस प्रकार नृपादिकद्वारा क्रियमाण सत्कारपुरस्कार में प्रसन्न नहीं होते हैं उसी प्रकार उसके अभाव में द्वेष एवं दैन्यादिक भी

આ ક્રિયા એવી રીતે કરતો કે, પગ લાંબા કરી પસારતો કે જેથી તે મુનિના માથા ઉપર આવે. આ કાર્યમાં પુરોહિતને ખૂબ મજા આવતી. પુરોહિતની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને જોઈ ને મુનિના મનમાં જરા પણ વિકૃતિ આવતી ન હતી. કારણ કે, તેઓ શાંતરસના સમુદ્ર હતા. પરંતુ સુભદ્રશ્રાવકથી પુરોહિતનું આ વર્તન સહન ન થયું ગુરુનું અપમાન જોઈને એનું મન ખૂબ વ્યગ્ર થઈ ગયું. તે તરત જ અરૂણાચાર્યની પાસે પહોંચીને કહેવા લાગ્યા, હે ભદન્ત! પુરોહિતથી થતું આપનું અપમાન મારાથી સહન થતું નથી કેમકે, તે આપના શિષ્યના મસ્તક પર કેટલાક દિવસથી પગ રાખી અસાતના કરે છે. હું તેને આનો ઉચિત ઉત્તર આપવા ચાહું છુ. સુભદ્રશેઠની વાત સાંભળીને આચાર્ય મહારાજે કહ્યું કે, દેવાનુપ્રિય! અમે લોકો જે પ્રકારે નૃપાદિક દ્વારા કરાયેલા સત્કારપુરસ્કારમાં પ્રસન્ન નથી થતા, તેવી રીતે તેના અભાવમાં દ્વેષ અને દૈન્ય આદિક પણ

एकदा गुरोः समीपमागत्य सुभद्रश्रावको वदति–भदन्त ! पुरोहितेन नूतनं भवनं निर्मापितं, तत्राऽसौ राजानं भोजयितुं निमन्त्रयति । तदा स आचार्यः पूर्वं उपयोगं दत्त्वा कथयति–देवानुप्रिय ! यदा राजा भवने प्रवेशं करिष्यति तदैव त्वया करं धृत्वा राजा भवनाद् बहिर्निःसारणीयः, तद्भवनं कुमुहूर्ते निर्मापितं, येन राज्ञः प्रवेशसमये निश्चयेन तत् पतिष्यति । एतच्छ्रुत्वा सुभद्रश्रावकस्तस्मिन् भवने

नहीं करते हैं। यह पुरोहित जो कुछ करता है वह जैनधर्म के प्रति अपने द्वेष से करता है। हमारा तो यही आचार है कि हमें यह परीषह सहन करना ही चाहिये। आचार्य महाराज की बात सुनकर सेठ अपने घर चला गया। पुनः एक समय आकर सुभद्र श्रावक ने आचार्य महाराज को यह खबर सुनाई कि पुरोहित ने एक नूतन भवन बनवाया है सो आज उसके प्रवेश के उत्सव में उस ने राजा को भोजन के लिये आमंत्रित किया है। मैं चाहता हूं कि पुरोहित का यह व्यवहार जो उसने मुनिराज के साथ किया है वहां जाकर चुपके २ राजा को सुनाया जाय। आचार्य महाराज ने सेठ की इस बात पर ध्यान न देकर उसे इस बात से सचेत किया कि–देखो जब राजा पुरोहित के नूतन भवन में प्रवेश करने लगे तो तुम उसी समय उनका हाथ पकड़ कर मकान से बाहर निकाल लेना, क्यों कि वह भवन कुमुहूर्त में बना है, और ज्यों ही राजा उसमें प्रविष्ट होगा त्यों ही वह उस समय गिर पडेगा। मरते को बचाना अपना काम है, आचार्य महाराज की बात

કરતા નથી. આ પુરોહિત જે કાંઈ કરે છે તે જૈનધર્મ તરફના તેના દ્વેષને લઈને કરે છે. અમારો તો એ આચાર છે જ કે, અમારે આ પરીષહ સહન કરવો જ જોઈએ. આચાર્ય મહારાજની વાત સાંભળીને શેઠ પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. ફરીથી એક વખતે આવીને સુભદ્રશ્રાવકે આચાર્ય માહારાજને એવી ખબર આપી કે, પુરોહિતે એક નવું મકાન બનાવ્યું છે. અને આજ તેના વાસ્તુ મુહૂર્તમાં તેણે રાજાને ભોજન માટે આમંત્રણ આપેલ છે. હું ચાહું છું કે, પુરોહિતનો આ વહેવાર જે તેણે મુનિરાજની સાથે કર્યો છે, તે ત્યાં જઈને રાજાને ચુપકીદીથી કહેવામાં આવે. આ પ્રકારની શેઠની વાત ઉપર ધ્યાન ન આપતાં આચાર્યમહારાજે જોઈને કહ્યું કે એ મકાન એવા કુમુહૂર્તમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે કે તે મુહૂર્તને દિવસે જ પડી જવાનું છે. માટે રાજા જે સમયે એમાં દાખલ થવા જાય તે સમયે તમે તેમનો હાથ પકડીને બહાર ખેંચી લેજો. મરતાને બચાવવા તે આપણો ધર્મ છે. આચાર્ય મહારાજની આ વાત સાંભળી શ્રાવક સુભદ્ર શેઠ ત્યાંથી નિકળી પુરોહિતના નવા

राज्ञः प्रवेशसमये तद्रक्षार्थं गतः। तत्र भवने राजा यदैव प्रविशति, तदैव स करं धृत्वा वेगेन राजानमाकृष्य भवनाद्वहिर्निःसारयति, नृपे निःसारिते सत्येव तद्भवनं समूलं निपतितम्। नृपेणोक्तम्—कथमेतद्भवता विदितम्। श्रावकः प्राह—मम गुरुदेवेन केनचित् कथाप्रसङ्गेन बोधितम्—कुमुहूर्तनिर्मापितं भवनं नृपस्य प्रवेशकाले पतितं भविष्यतीति। इत्युक्त्वा श्रावको नृपतिं निवेदयति—राजन्! अयं पुरोहितः

सुनकर श्रावक सुभद्र सेठ प्रवेश होने के समय राजा की रक्षा करने के अभिप्राय से उस मकान पर गया। ज्यों ही राजा ने आकर उस भवन के भीतर प्रवेश करना चाहा कि सुभद्र सेठ ने उनका हाथ पकड़ वहां से शीघ्र ही राजा को वाहिर की ओर खेंच लिया। राजा के वाहर होते ही वह मकान पूरा का पूरा गिरपड़ा। राजा ने जब परिस्थिति देखी तो उसे वड़ा ही आश्चर्य हुआ। राजा ने हाथ पकड़ कर वाहिर निकालने का कारण पूछा तो सुभद्रसेठ ने सब बात उन्हें स्पष्ट कह सुनाई। राजाने प्रसन्न होकर सुभद्र सेठ से पूछा सुभद्र! तुम्हें इस वात का पता कैसे पड़ा? सुभद्र सेठ ने कहा महाराज! किसी प्रसङ्ग पर आज मेरे गुरुमहाराज ने मुझ से यह वात कही कि कुमुहूर्त में निर्मापित यह भवन नृप के प्रवेश करते समय गिर जायगा। राजा को इस पर वड़ा सन्तोष हुआ। उन्होंने आचार्य महाराज के अतिशय ज्ञान की बहुत प्रशंसा की और वहीं से उन्हें परोक्ष वंदन किया। इतने में ही सुअवसर देख

મકાને પહોંચ્યા અને રાજાના આવવાની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યા. રાજાએ આવી એ મકાનમાં પ્રવેશ કરવો શરૂ કર્યો એટલે રાજાને બચાવીલેવાના અભિપ્રાયથી તેની પ્રતિક્ષા કરી રહેલ સુભદ્ર શેઠે રાજાનો હાથ પકડી આગળ વધતા અટકાવી દીધા અને થોડા પાછા ખેંચી લીધા. રાજાના બહાર ખેંચાઈ જવાની સાથોસાથ જ એ આખુંએ મકાન કડડભુસ કરતું જમીનદોસ્ત બન્યું. રાજાને આ પરિસ્થિતિ જોઇ ખૂબજ આશ્ચર્ય થયું. તેણે સુભદ્રશેઠને તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે સઘળી વાત રાજાને કહી સંભળાવી. રાજાએ પ્રસન્ન થતાં કહ્યું કે, આ વાતની જાણ કઇ રીતે થઈ? સુભદ્રશેઠે જણાવ્યું કે, આજ મારા ગુરુદેવ સાથે વાતચિતમાં આ પ્રસંગની વાત ઉપસ્થિત થતાં તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, પુરોહિતના એ મકાનનો પાયો એવા મુહૂર્તમાં નાખવામાં આવ્યો છે કે રાજાનો પ્રવેશ થતાંજ એ આખુંએ મકાન જમીનદોસ્ત થવાનું. રાજાને આ વાતથી ઘણોજ સંતોષ થયો. એણે આચાર્યમહારાજના અગાધ એવા જ્ઞાનની ખૂબજ પ્રસંશા કરી અને ત્યાંથી જ એમને પરોક્ષ વંદન કર્યું. આ વખતે સુઅવસર જોઈ સુભદ્ર શેઠે

कुमुहूर्ते भवनं निर्माप्य भोजनार्थं भवन्तमामन्त्रितवान्, मम गुरुदेवं चानेन पथा गच्छन्तं दृष्ट्वा गवाक्षदेशावस्थितोऽयं मत्यहं तन्मस्तकोपरि धर्मद्वेषात् पादं निक्षिपति। एतद्वचनं श्रुत्वा नृपस्तस्य दुष्टभावसंपन्नस्य पुरोहितस्य पादच्छेदरूपं दण्डं कर्तुं स्वभृत्यानाज्ञापयत्। इयं राजाज्ञानगरे तत्कालमेव मसृता, अरुणाचार्येणापि श्रुता। ततः करुणार्द्रचित्तः स मुनिः स्वशिष्येण नृपतिं मबोध्य तं पुरोहितमरक्षयत्। एवमन्यैरपि मुनिभिः सुधर्मशीलमुनिवत् सत्कारपुरस्कारपरीषहः सोढव्य इति॥३९॥

कर सुभद्र सेठ ने राजा को मुनि के प्रति हुए पुरोहित का व्यवहार भी आद्योपान्त सब स्पष्ट कर के सुना दिया, कहा कि–हे राजन्! आपके इन पुरोहित ने इस भवन का निर्माण कुमुहूर्त में कराया है और उसमें प्रवेश के उत्सव पर आपको भोजन के लिये आमंत्रित किया है। मेरे गुरु महाराज इस भवन की झरोखे के पास से जब २ होकर निकलते हैं तब २ यह धर्म के द्वेष से झरोखे में बैठ कर "मुनिके माथे ऊपर दोनों पैर, मेरे रहे" इस भावना से पैर पसार दिया करता है। सुभद्र श्रावक की इस बात को सुनकर राजा ने "यह पुरोहित दुष्टभाव संपन्न है" यह जान लिया और अपने नौकरों को यह आदेश दिया कि इसके दोनों पैर काट डालो। यह राजाज्ञा नगर में वायुवेग से फैल गयी। अरुणाचार्य को भी यह बात मालुम हुई तो उन्हों ने अपने शिष्य द्वारा राजा को समझा बुझा कर पुरोहित को बचा लिया। इस कथा से यही शिक्षा

પુરોહિતદ્વારા મુનિપ્રત્યે કરાતા અપમાનીત વ્યવહારની વાત વિગતથી રાજા સમક્ષ રજુ કરી અને કહ્યું કે, હે રાજન્! આપના આ પુરોહિતે આ મકાનનું નિર્માણ કુમુહૂર્તમાં કર્યું અને તેમાં પ્રવેશના ઉત્સવ ઉપર આપને ભોજન માટે આમંત્રણ આપેલ છે. મારા ગુરુમહારાજ આ મકાનના ઝરૂખાપાસેથી જ્યારે જ્યારે નિકળે છે ત્યારે ત્યારે પુરોહિત ધર્મના દ્વેષથી ઝરૂખામાં બેસી એમના માથા ઉપર "મારા બન્ને પગ રહે" આ ભાવનાથી પગ લાંબા કરી દે છે. સુભદ્ર શેઠની વાત સાંભળી રાજાએ "આ પુરોહિત દુષ્ટ ભાવનાથી ભરેલ છે" આ વાત જાણી લીધી, અને પોતાના નોકરોને હુકમ કર્યો કે, પુરોહિતના બન્ને પગ કાપી નાખો. આ પ્રમાણેની રાજાની આજ્ઞા વાયુવેગથી નગરમાં ફેલાઈ ગઈ અને તે અરૂણાચાર્ય મુનિના જાણવામાં આવતા તેઓએ પોતાના શિષ્ય મારફત રાજાને સમજાવી પુરોહિતને બચાવી લીધો. આ કથાથી એ જાણી

अथ विंशतितमं प्रज्ञापरीषहमाह—

मूलम्—से य नूणं मए पुव्वं, कम्माऽणाणफला कडा।
जेणाहं नाभिजाणामि, पुट्ठो केणइ कण्हुइ ॥ ४० ॥
अह पच्छा उइज्जंति, कम्माऽणाणफला कडा।
एवमासासि अप्पाणं, नच्चा कम्मविवागयं ॥ ४१ ॥

छाया—अथ नूनं मया पूर्वं, कर्माणि अज्ञानफलानि कृतानि।
येनाहं नाभिजानामि, पृष्टः केनचित् कस्मिंश्चित् ॥ ४० ॥
अथ पश्चाद् उदीयन्ते, कर्माणि अज्ञानफलानि कृतानि।
एवम् आश्वासय आत्मानं, ज्ञात्वा कर्मविपाककम् ॥ ४१ ॥

टीका—'से य नूणं' इत्यादि, 'अहपच्छा' इत्यादि।

अथ च नूनं=निश्चयेन, मया पूर्वं=पूर्वकाले-पूर्वभवे इत्यर्थः, अज्ञानफलानि=अज्ञानोत्पादकानि, कर्माणि=ज्ञानावरणीयकर्माणि, कृतानि=धर्माचार्यगुरुश्रुतज्ञान-निन्दाध्ययनबाधादिभिरुपार्जितानि। उक्तञ्च—

मिलती है कि सुधर्मशील मुनि की तरह प्रत्येक मुनि को सत्कारपुरस्कार परीषह सहन करते रहना चाहिये ॥ ३९ ॥

अब वीसवाँ प्रज्ञापरीषहको सूत्रकार बतलाते हैं—

'से य नूणं' इत्यादि। 'अह पच्छा' इत्यादि।

अन्वयार्थ-प्रज्ञापरीषहको जीतनेके लिये साधु विचार करे कि (नूणं-नूनम्) निश्चयसे (मए-मया) मैंने (पुव्वं-पूर्वम्) पूर्वभवमें (अण्णाणफला कम्मा कडा-अज्ञानफलानि कर्माणि कृतानि) धर्माचार्य गुरु महाराज और श्रुतज्ञान की निंदा करने से तथा किस के ध्यान अध्ययन में विघ्न डालनेसे अज्ञानोत्पादक ज्ञानावरणीय आदि कर्मों का उपार्जन किया है।

શકાય છે કે, સુધર્મશીલ મુનિની જેમ પ્રત્યેક મુનિએ સત્કારપુરસ્કારપરીષહ સહન કરતા રહેવું જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

હવે વીસમા પ્રજ્ઞાપરીષહને સૂત્રકાર બતાવે છે-

'से य नूणं' ઈત્યાદિ. 'अह पच्छा' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—પ્રજ્ઞાપરીષહને જીતવા માટે સાધુ વિચાર કરે કે, नूणं-नूनं નિશ્ચયથી मए-मया મેં पुव्वं-पूर्वं પૂર્વભવમાં अण्णाणफला कम्मा कडा-अज्ञानफलानि-कर्माणि कृतानि ધર્માચાર્ય ગુરુમહારાજ અને શ્રુતજ્ઞાનની નિંદા કરવામાં તથા કોઈના ધ્યાન અધ્યયનમાં વિઘ્ન નાખવાનું, અજ્ઞાનોત્પાદક જ્ઞાનાવરણીય

नाणस्स नाणिणं चिय, निंदा पद्दोसमच्छरेहि य ।
उवघायणविग्घेहिं, नाणग्घं वज्झए कम्मं ॥ १ ॥"

छाया—ज्ञानस्य ज्ञानिनां चैव, निन्दाप्रद्वेषमत्सरैश्च ।
उपघातनविघ्नैः, ज्ञानघ्नं बध्यते कर्म ॥ १ ॥

येन=यस्मात् कारणात्, केनचित्=जिज्ञासुना, कस्मिश्चित्=जीवादितत्त्व-विषये, पृष्टोऽहं नाभिजानामि=अज्ञानवशात् प्रश्नस्योत्तरं कर्तुं न शक्नोमीत्यर्थः। पूर्वोपार्जित-ज्ञानावरणीय-कर्मोदयात् मया ज्ञानं न लभ्यते, अतः प्रश्नोत्तरं कर्तुमसमर्थो भवामीति भावः। उक्तञ्च—

(जेण-येन) जिसके कारण से (केणइ-केनचित्) किसी जिज्ञासु के द्वारा (कण्हुइ-कस्मिंश्चित्) किसी भी जीवादिक तत्त्व के विषय में (पुट्ठो-पृष्टः) पूछे जाने पर (अहं) मैं (नाभिजाणामि-नाभिजानामि) कुछ भी नहीं जान सकता हूं, अर्थात् अज्ञानवश उसके प्रश्न का कुछ भी उत्तर नहीं दे सकता हुं। कहा भी है—

"नाणस्स नाणिणं चिय, निंदा पद्दोसमच्छरेहिं य।
उवघायण विग्घेहिं, नाणग्घं वज्झए कम्मं ॥ १ ॥"

ज्ञान एवं ज्ञानियों की निंदा करने से, उनमें द्वेषबुद्धि रखने से, उनके साथ मत्सरभाव रखने से, उनका उपघात करने से अथवा ज्ञान के साधनों में अथवा ज्ञानियों के ज्ञानोपार्जन में विघ्न करने से जीव ज्ञाननाशक कर्म का बंध करता है।

આદિ કર્મોનું ઉપાર્જન કરેલ છે जेण-येन એના કારણથી केणइ-केनचित् કોઈ જીજ્ઞાસુ દ્વારા कण्हुइ-कस्मिंश्चित् કોઈ પણ જીવાદિક તત્વના વિષયમાં पुट्ठो-पृष्टः પુછવામાં આવવાથી अहं હું नाभिजाणामि-नाभिजानामि કાંઈ પણ જાણતો નથી અર્થાત્ અજ્ઞાનવશ એમના પ્રશ્નનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપી શકતો નથી. કહ્યું પણ છે કે—

"नाणस्स नाणिणं चिय, निंदा पद्दोसमच्छरेहिं य।
उवघायण विग्घेहिं, नाणग्घं वज्झए कम्मं ॥"

જ્ઞાન અને જ્ઞાનીયોની નિંદા કરવાથી, એમનામાં દ્વેષબુદ્ધિ રાખવાથી, એની સાથે મત્સરભાવ રાખવાથી, એનો ઉપઘાત કરવાથી અથવા જ્ઞાનના સાધનોમાં અથવા જ્ઞાનીયોના જ્ઞાનોપાર્જનમાં વિઘ્ન કરવાથી જીવ જ્ઞાનનાશક કર્મનો બંધ કરે છે.

"सुहासुहाणि कम्माणि, सयं कुव्वंति देहिणो ।
सयमेवोवभुंजंति, दुहाणि य सुहाणि य ॥ १ ॥"

छाया—शुभाशुभानि कर्माणि, स्वयं कुर्वन्ति देहिनः ।
स्वयमेवोपभुञ्जते, दुःखानि च सुखानि च ॥ १ ॥ ४० ॥

भावार्थ—साधु के ऊपर सब ही का विश्वास होता है। प्रत्येक व्यक्ति उनसे अपनी२ जिज्ञासाका समाधान जानने का अभिलाषी तथा उत्सुक रहता है, इस परिस्थिति में यदि कोई जिज्ञासु पुरुष मुनि के पास आकर जीवादितत्त्वविषयक अपनी शंका की निवृत्ति करना चाहे और वह साधु से इस विषय में प्रश्न करे, और मुनि उसका उत्तर नहीं दे सके तो उस मुनि को चाहिये कि अपनी आत्मा में संक्लिष्ट परिणाम न करे, किन्तु समभाव से इस प्रकार सोचे कि मेरे ज्ञानावरणीयादिक कर्मों का कितना तीव्र उदय है जो ज्ञान के साधन होने पर भी मुझे ज्ञान की प्राप्ति नही हुई है। बुद्धि में इस प्रकार की मंदता का कारण मेरे-पूर्व में गुर्वादिक की निंदा आदि से उपार्जित ज्ञानावरणीयादिक कर्म ही हैं। इस में किसी का दोष नहीं है। जैसे कहा भी है—

"सुहासुहाणि कम्माणि, सयं कुव्वंति देहिणो ॥
सयमेवोवभुंजंति, दुहाणि य सुहाणि य ॥ १ ॥"

देही—आत्मा—शुभ और अशुभ कर्मों को स्वयं उपार्जित करता है और उनके फल सुख दुःखादिक को स्वयं ही भोगता है ॥ ४० ॥

ભાવાર્થ—સાધુના ઉપર દરેકનો વિશ્વાસ હોય છે, પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાની જીજ્ઞાસાનું સમાધાન એમની પાસેથી મેળવવાના અભિલાષી તથા ઉત્સુક રહે છે. આ પરિસ્થિતિમાં જો કોઇ જીજ્ઞાસુ પુરૂષ મુનિની પાસે આવી જીવાદિતત્વ વિષયક પોતાની શંકાનું નિવારણ કરવા ઈચ્છે અને તે સાધુને આ વિષયમાં પ્રશ્ન કરે અને મુનિ એનો ઉત્તર ન આપી શકે તો એ મુનિ પોતાના આત્મામાં શંકાશિલ વૃત્તિ ન જાગવા દે પરંતુ સમભાવથી એવું વિચારે કે, મારા જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મોનો કેટલો તીવ્ર ઉદય છે કે જે જ્ઞાનના સાધન હોવા છતાં પણ મને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકી નથી. બુદ્ધિમાં આ પ્રકારની મંદતાનું કારણ મેં-પૂર્વભવમાં ગુરુ આદિની નિંદા વગેરેથી ઉપાર્જીત કરેલ જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મજ છે. એમાં કોઈનો દોષ નથી. જેમ કહ્યું પણ છે—

"सुहासुहाणि कम्माणि, सयं कुव्वंति देहिणो ।
सयमेवोवभुंजंति, दुहाणि य सुहाणि य ॥ १ ॥"

આત્મા શુભ અને અશુભ કર્મોને સ્વયં ઉપાર્જીત કરે છે, અને એનાં સ્વરૂપ સુખ દુઃખાદિકને સ્વયં ભોગવે છે. ॥ ४० ॥

'अह पच्छा' इति ।

अथ अज्ञानफलानि=अज्ञानोत्पादकानि कर्माणि कृतानि तानि पश्चात्-अबाधोत्तरकालम्, 'उदीयन्ते'=अज्ञानरूपेण अलर्क-मूषिकविषविकारवद् उदितानि भवन्ति, एवम्=अमुना प्रकारेण कर्मविपाककं=कर्मणः फलं, ज्ञात्वा हे शिष्य ! आत्मानम् आश्वासय=स्वस्थीकुरु, 'स्वयं कृतानामेव ज्ञानावरणीयकर्मणां कुत्सितं फलमेतत्, यदहं न जानामि-प्रश्नोत्तरमिति विज्ञाय स्वस्थो भव, न तु तन्निमित्तकं विषादं कुरु इत्यर्थः । 'कम्मा' इति बहुवचनं कर्मबन्धहेतूनां बहुत्वात् ।

अन्वयार्थ-(कडाऽनाणफला कम्मा-कृतानि अज्ञानफलानि कर्माणि) गुर्वादिकोंकी निंदा आदिसे पूर्वभवमें उपार्जित तथा ज्ञानमें अंतराय डालने वाले-ज्ञान के निरोधक-ऐसे ज्ञानावरणीयादिक कर्म अपने अबाधाकाल के बाद (उइज्जंति-उदीयन्ते) पागल कुत्ते अथवा पागल चूहेके विष के विकार की तरह अज्ञानरूप से उदय में आते हैं। (एवं कम्मविवागयं-एवं कर्मविपाककम्) इस प्रकार कर्म के फल को (नच्चा-ज्ञात्वा) जानकर हे शिष्य ! (अप्पाणं आसासि-आत्मानं आश्वासय) तुम अपनी आत्मा को कुछ नहीं आने पर-दूसरों के प्रश्नों का उत्तर नहीं दे सकने पर धैर्य बधाओ-इस निमित्त को लेकर विषाद मत करो।

भावार्थ—प्रज्ञापरीषह को जीतने के लिये सूत्रकार साधुओं के लिये शिक्षा देते हैं कि जो जैसा करता है उसे फल भी वैसा ही मिलता है। बबूल का झाड बोने पर कोई उससे आम्रफल प्राप्ति की आशा करे तो व्यर्थ है । इसी प्रकार पूर्वभव में जिस जीव ने जिन २

અન્વયાર્થ—कडाऽनाणफला कम्मा-कृतानि अज्ञानफलानि कर्माणि - પૂર્વભવમાં ગુરુઆદિની નિંદાથી ઉપાર્જીત તથા જ્ઞાનમાં અંતરાય નાખવારૂપ—જ્ઞાનના નિરોધક—એવા જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ પોતાના વિતેલા કાળ પછી उइज्जंति-उदीयन्ते હડકાયા કુતરાના અથવા વકરેલા ઉંદરના વિષના વિકારની માફક અજ્ઞાન રૂપથી ઉદયમાં આવે છે. एवं कम्मविवागयं-एवं कर्मविपाककम् આ પ્રકારે કર્મના ફળને नच्चा-ज्ञात्वा જાણી હે શિષ્ય ! अप्पाणं आसासि-आत्मानं आश्वासय તમે પોતાના આત્મામાં કાંઈ ન આવવાથી બીજાના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકતા નથી એ. જાણીને આ બધાના નિમિત્તને લઈ વિષાદ ન કરો.

ભાવાર્થ—પ્રજ્ઞાપરીષહને જીતવા માટે સૂત્રકાર સાધુઓ માટે શિક્ષા રૂપથી કહે છે કે, જે જેવું કરે છે, તેને તેવું ફળ મળે છે. કોઈ બાવળનું ઝાડ વાવીને તેમાંથી આંબાના ફળની આશા રાખે તો તે વ્યર્થ છે.

इदं गाथायुग्मं प्रज्ञाया अपकर्षमाश्रित्य व्याख्यातम्। इदमुपलक्षणं – यदि ज्ञानावरणीयकर्मणां क्षयोपशमात् प्रज्ञाया उत्कर्षः स्यात् तदा तन्निमित्तकं मदं न कुर्यादित्यपि बोध्यमिति। उक्तं हि।

कारणों द्वारा जिन २ कर्मों का बन्ध किया है वे वे कर्म अवाधाकाल के बाद उस जीव के उदय आते रहते हैं। जब हे आत्मन्! गुर्वादिक की निंदा करने से, शास्त्रों का अवर्णवाद बोलने से, उपघात से अर्थात् ज्ञानादिक के साधनों का नाश करने से, ज्ञान की अन्तराय देने से तूने तीव्र ज्ञानावरणीयादिक कर्मों का बंध किया है, तो उनका फल भी तुझे वैसा ही भोगना पडेगा। इसमें कोई के हाथ की वात नहीं है। जिन ज्ञानावरणीयादिक कर्मों का तूने बंध किया है वे उन उन रूप में ही उदय आवेंगे। अतः यदि तेरे से कोई जीवादिक तत्त्वों के विषय में कुछ पूछता है और तुझे उस विषय का कोई उत्तर ज्ञान में नहीं झलकता है इससे तू आत्मा में हीनता की भावना मत कर, और न खेद ही कर, किन्तु अपने आत्मा को धैर्य बंधा और इस प्रकार समझा कि यह तेरे ही किये हुए कर्म हैं अतः तुझे ही भोगना पडेगा। फिर इसमें हर्षविषाद करने की जरूरत क्या है?। इस प्रकार इस परिणति से आत्मा प्रज्ञापरीषह को बहुत अच्छी तरह सहन कर सकता है।

આ પ્રકારે પૂર્વભવમાં જે જીવે જે જે કારણો દ્વારા જે જે કર્મોનો બંધ કર્યો હોય તે તે કર્મ અબાધાકાળની બાદ તે તે જીવને ઉદયમાં આવે છે. આથી હે આત્મન્! ગુરુ આદિની નિંદા કરવાથી, શાસ્ત્રોનો અવર્ણવાદ બોલવાથી, ઉપઘાતથી અર્થાત્ જ્ઞાનાદિકનાં સાધનોનો નાશ કરવાથી જ્ઞાનમાં અંતરાય નાખવાથી, તેં તીવ્ર જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મનો બંધ કર્યો છે તો તેનું ફળ પણ તારે તેવુંજ ભોગવવું પડશે. તેમાં કોઇના હાથની વાત નથી. જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો તેં બંધ કર્યો છે, તે તેવા તેવા રૂપમાંજ ઉદયમાં આવશે. આથી જો તને કોઈ જીવાદિક તત્વોના વિષયમાં કાંઈ પુછે છે તો તને એ વિષયનો કોઈ જ્ઞાનભર્યો ઉત્તર જડતો નથી તો તેનાથી તું પોતાના આત્મામાં હિનતાની ભાવના અને ખેદ કરીશ નહીં. પરંતુ પોતાના આત્મામાં ધૈર્ય રાખ અને એ પ્રકારે સમજાવ કે, આ તારાંજ કરેલાં કર્મ છે. એથી એ તારે જ ભોગવવાં પડશે. પછી આમાં હર્ષ વિષાદ કરવાની જરૂર જ શું છે? આ પ્રકારે આ પરિણતીથી આત્મા પ્રજ્ઞા પરીષહને ખૂબજ સારી રીતે સહન કરી શકે છે. ગાથામાં "कम्मा" એ બહુ-

पूर्वपुरुपसिंहानां, विज्ञानातिशयसागरानन्त्यम् ।
श्रुत्वा सांप्रतपुरुपाः, कथं स्वबुद्धया मदं यान्ति ॥ १ ॥

यद्वा-इह तन्त्रेणार्थद्वयसंभवः अनेकार्थबोधनेच्छातः सकृदुच्चारणं तन्त्रम् । अथ च-तन्त्रन्यायेनार्थद्वयस्य युगपत्संभवः-तन्त्रं च दैर्घ्यमसारितास्तन्तवः, ततो यथा-दैर्घ्यप्रसारितमेकं सूत्रमनेकस्य तिरश्चीनस्य तन्तोः=संग्राहि, तथा-यदेकया

गाथा में "क़म्मा" यह जो बहुवचनान्त शब्द का प्रयोग किया गया है वह कर्मों के बंध के हेतु अनेक हैं, इस आशय को प्रगट करने के लिये किया है । चालीस और इकतालीसवी गाथा का जो इस प्रकार विवेचन किया गया है वह बुद्धि की मन्दता को लक्ष्य में लेकर किया है । यदि ज्ञानावरणीय कर्मों के क्षयोपशम से प्रज्ञा का उत्कर्ष आत्मा में हो तो उस समय साधु को इस प्रज्ञानिमित्तक मद-अहंकार नहीं करना चाहिये । यह बात भी उपलक्षण से समझ लेनी चाहिये । कहा भी है-

पूर्वपुरुपसिंहानां, विज्ञानातिशयसागरानन्त्यम् ।
श्रुत्वा साम्प्रतपुरुपाः, कथं स्वबुद्धया मदं यान्ति ॥ १ ॥

पहिले के श्रेष्ठ पुरुपों के असाधारण विज्ञान की बातों को सुनकर ऐसा कौन पुरुप होगा जो अपने ज्ञान का मद-अहंकार करेगा । इसलिये बुद्धि की प्रकर्षता का भी मद नहीं करना चाहिये । तन्त्र न्याय से प्रज्ञा के उत्कर्ष अपकर्षरूप दोनों अर्थ भी युगपत् विवक्षित हो सकते हैं । जैसे एक लंबा फैला हुआ डोरा तिरछे फैले हुए अनेक

વચનાત્મક શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે તે કર્મના બાંધના હેતુ અનેક છે તેવો આશય બતાવવા માટે જ કરેલ છે. ચાળીસ અને એકતાળીસમી ગાથામાં જે આ પ્રકારે વિવેચન કરેલ છે તે બુદ્ધિની મંદતાને લક્ષમાં લઈને કરેલ છે. જો કદી જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રજ્ઞાનો ઉત્કર્ષ આત્મામાં હોય તો તે સમયે સાધુએ આ પ્રજ્ઞા નિમિત્તક મદ અહંકાર ન કરવો જોઈએ. આ વાત પણ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવી જોઈએ. કહ્યું પણ છે—

पूर्वपुरुपसिंहानां, विज्ञानातिशयसागरानन्त्यम् ।
श्रुत्वा साम्प्रतपुरुपाः, कथं स्वबुद्धया मदं यान्ति ॥१॥

પહેલાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની અસાધારણ વિજ્ઞાનની વાતો સાંભળીને એવો કયો પુરૂષ હશે કે જે પોતાના જ્ઞાનનો મદ અહંકાર કરશે ? આથી બુદ્ધિની પ્રકર્ષતાનો પણ મદ ન કરવો જોઈએ.

તંત્ર ન્યાયથી પ્રજ્ઞાનો ઉત્કર્ષ અપકર્ષરૂપ બન્ને અર્થ પણ યુગપત્ વિવક્ષિત બની શકે છે. જેમ એક લાંબો ફેલાએલો દોરો આડા અવળા

गाथया अनेकार्थस्याभिधानं स तन्त्रन्यायः, तद्विवक्षया प्रज्ञाया उत्कर्षमाश्रित्यापि भगवता गाथाद्वयं कथितम्। उपलक्षणत्वे तु तात्पर्यग्राहकतया प्रमाणान्तरं श्रुतमपेक्षणीयं स्यात्, अतस्तन्त्राश्रयणादिह व्याख्याद्वयं क्रियते। तत्र प्रज्ञाया उत्कर्षपक्षे एवं गाथाद्वयं व्याख्यायते—

प्रज्ञोत्कर्षवता एवं चिन्तनीयम्-अथ नूनं मया पूर्वं कर्माणि=ज्ञानप्रशंसा-ज्ञानिवैयावृत्यादिरूपाण्यनुष्ठानानि, ज्ञानफलानि = ज्ञानमिह विमर्शपूर्वको बोधस्तत्फलकानि, कृतानि, येन हेतुना-केनापि=अविवक्षितविशेषेण सर्वेणापीत्यर्थः, कस्मिंश्चित्=यत्र कुत्रापि वस्तुनि विषये पृष्टः अहं, ना=मनुष्यः, विशिष्टमनुष्यत्वमनुभवन् अभिजानामि।

तन्तुओं का वस्त्रादिक में संग्राहक होता है उसी प्रकार एक गाथा द्वारा युगपत् अनेक अर्थो का भी संग्रह होता है, यही तन्त्र न्याय है। इस विवक्षा से इन दोनों गाथाओं द्वारा प्रज्ञा का उत्कर्ष लेकर भी प्रज्ञा-परीषह का कथन हो सकता है। इसी अभिप्राय से सूत्रकार ने ये दोनों गाथाएँ कही हैं। बुद्धि की प्रकर्षता को लेकर व्याख्यानइस प्रकार है—

मैंने पूर्वभव में ज्ञानप्रशंसा, ज्ञानियों की वैयावृत्त्य आदिरूप शुभ कर्म किये हैं इसलिये इनका फल मुझे विमर्शपूर्वक बोधरूप में मिला है। इसलिये इस के प्रभाव से मैं जब कोई मुझ से किसी भी विषय की अपनी जिज्ञासा समाधान करने के रूप में उपस्थित करता है उसकी उस जिज्ञासा का यथोचित समाधान कर देता हूं, इससे उस पूछने वाले को सन्तोष हो जाता है। इसलिये सूत्रकार इकतालीसवीं गाथा द्वारा ऐसे श्रुतशाली-साधु को यह समझाते हैं कि हे साधो!

અનેક તાણાવાણાને વસ્ત્રરૂપમાં ફેરવનાર બને છે, તે પ્રકારે એક ગાથા દ્વારા યુગપત્ અનેક અર્થોનો પણ સંગ્રહ થાય છે આ તંત્ર ન્યાય છે આ વિવક્ષાથી આ બન્ને ગાથાઓ દ્વારા પ્રજ્ઞાનો ઉત્કર્ષ લઇને પણ પ્રજ્ઞાપરીષહનું કથન બની શકે છે, આ અભિપ્રાયથી ભગવાન સૂત્રકારે આ બન્ને ગાથાઓ કહી છે. બુદ્ધિની પ્રકર્ષતા બતાવનાર વ્યાખ્યાન આ પ્રકારનું છે.

મેં પૂર્વભવમાં જ્ઞાન પ્રશંસા, જ્ઞાનિઓની વૈયાવૃત્તિ આદિ રૂપ શુભ કર્મ કરેલ છે. એનું ફળ મને વિમર્શપૂર્વક બોધરૂપમાં મળેલ છે. આ કારણે એના પ્રભાવથી જ્યારે કોઈ મારી પાસે કોઈ પણ વિષયની પોતાની જીજ્ઞાસા સમાધાન કરવાના રૂપમાં ઉપસ્થિત કરે છે ત્યારે હું એ જીજ્ઞાસાનું યથોચિત સમાધાન કરી દઉં છું. આથી એ પૂછવાવાળાને સંતોષ થાય છે, આ માટે સૂત્રકાર એકતાળીસમી ગાથાદ્વારા એવા શ્રુતશાળી-સાધુને એમ સમજાવે છે કે, હે સાધો!

तत्र–श्रुतमदो न कर्तव्य इति बोधयितुमाह–' अह पच्छा ' इत्यादि । अथ= उत्कर्षभावनानन्तरम्, एवं विभावनीयम्–मया पूर्वभवे कृतानि ज्ञानफलानि कर्माणि पश्चात्=अबाधोत्तरकालम् , इदानीम्, उदीयन्ते–उदितानि भवन्ति, एवं कर्मविपाककं ज्ञात्वाऽऽत्मानम् आश्वासय–आत्मनि शान्तिं स्थापय, न तु तन्निमित्तकं मदं कुरु। अयं भावः–श्रुतमदो हि ज्ञानावरणीयकर्मणः कारणम् , तच्चावश्यवेद्यम्, तदुदये च कुतो ज्ञानम् , तस्माच्छ्रुतमदो न कर्तव्यः ।

यतः––" नाणं मयदप्पहरं, मज्जइ जो तेण तस्स को वेज्जो ।
अमियं जस्स विसायइ, तस्स तिगिच्छा कहं किज्जइ " ॥ १ ॥

छाया––ज्ञानं मददर्पहरं, माद्यति यस्तेन तस्य को वैद्यः ।
अमृतं यस्य विषायते, तस्य चिकित्सा कथं क्रियते ॥ १ ॥

इत्येवं चिन्तनेन शान्तिं प्राप्नुहीति ।

वस्तुतस्तु–गाथाद्वयमिदं युग्मकम् । ' से ' अथ नूनं=निश्चयेन मया पूर्वं=पूर्वभवे–अज्ञानफलानि कर्माणि कृतानि येन कारणेनाहं केनापि जिज्ञासुना कस्मिंश्चित् जीवाजीवादिस्वरूपविषये पृष्टः सन् नाभिजानामि=मन्दबुद्धित्वाज्जी-

तुमने यदि पूर्वभव में ज्ञान के साधनों का अनुष्ठान करके यदि इस भव में दूसरों की अपेक्षा कुछ विशिष्ट ज्ञान प्राप्त कर लिया है, तो तुम इस ज्ञानरूप श्रुत का मद मत करो, किन्तु अपनी आत्मा में शांतिभाव से रहो–आत्मा को समझाते रहो कि कहीं ऐसा न हो जाय कि मद करने से आत्मा ज्ञानावरणीय आदि कर्म का बन्ध करले। इस कर्म के बंध में जब इसका उदय अपनी अबाधाकाल के बाद में आता है तो जीव यथार्थ ज्ञान से रहित हो जाता है, इसलिये हे शिष्य तूं श्रुत का मद मतकर। तात्पर्य इन दोनों गाथाओं का यह है कि जिस समय आत्मा में प्रज्ञा की हीनता हो तो मुनि को ऐसा

તમે કદાચ પૂર્વભવમાં જ્ઞાનના સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરી જો આ ભાવમાં બીજાની અપેક્ષાએ કાંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે તો તમે એ જ્ઞાનરૂપ શ્રુતનો મદ ન કરો. પણ તમારા આત્મામાં શાંતિભાવથી રહો આત્માને સમજાવતા રહો કે ક્યાંય એવું ન બની જાય કે, મદ કરવાથી આત્મા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનું બંધન કરી લે. એ કર્મના બંધમાં જ્યારે એનો ઉદય પોતાની અબાધાકાળની પછી આવે છે ત્યારે જીવ યથાર્થ જ્ઞાનથી રહિત થઈ જાય છે. આ માટે હે શિષ્ય! તું શ્રુતનો મદ ન કર. આ બન્ને ગાથાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે સમયે આત્મામાં પ્રજ્ઞાની હિનતા હોય ત્યારે મુનિએ એવો વિચાર ન કરે કોઈ એ

वादिस्वरूपं निरूपयितुं न समर्थोऽस्मि । एवम्=अमुना प्रकारेण कर्मविपाकं-पूर्वोपार्जित-ज्ञानावरणीयकर्मफलं ज्ञात्वा आत्मानम् आश्वासयेत्युत्तरगाथया सम्बन्धः अयमर्थः-हे शिष्य ! बुद्धिमान्द्यविषये विषादमकृत्वा, तपः संयमाराधने प्रवृत्तो भव । तपःसंयमाराधनेन हि केवलज्ञानप्राप्तिरपि भवितुमर्हतीति सोत्साहं तत्समाराधने तत्परो भवेति भावः।

अथ-प्रज्ञाप्रकर्षे पक्षात्-कदाचित्तथाविधज्ञानावरणीयक्षयोपशमानन्तरं 'कम्माणाणफला' इत्यस्य कर्माणि ज्ञानफलानि इति च्छाया तत्र - ज्ञानफलानि-जीवाजीवादिस्वरूपनिर्णयजनकानि कर्माणि कृतानि=पूर्वभवोपार्जितानि उदीयन्ते तदा एवम्=अमुना प्रकारेण कर्मविपाकं ज्ञानावरणीयक्षयोपशमजन्यं प्रज्ञाप्रकर्षरूपं कर्मफलं ज्ञात्वा हे शिष्य ! आत्मानम् आश्वासय=ज्ञानमदं परित्यज्य स्वस्थीकुरु । पूर्वकृतशुभकर्मणा मम ज्ञानावरणीयकर्मणः क्षयोपशमो जातस्तेन सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतममपि जीवादिस्वरूपं सम्यग् जानामि, तथा केनापि पृष्टः सन् तस्मै सम्यगवबोधयितुं समर्थोऽस्मीति विचारणया प्रज्ञामदं परिहरेत्यर्थः ।

विचार नहीं करना चाहिये कि मैं कुछ नहीं जानता हूं-मूर्ख हूं जहां तहां मेरा पराभव होता है । इस विचार से आत्मा में परिताप होता है, इस प्रकार विचार नहीं करना यह प्रज्ञापरीषह है । अथवा श्रुतज्ञान की विशिष्टता आत्मा में होने पर उस समय उस मुनि को उसका मद नहीं करना चाहिये कि-मैं विशिष्टज्ञानसंपन्न हूं, प्रत्येक व्यक्ति मेरे पास अपनी २ जिज्ञासा का समाधान करने के लिये आते हैं । प्रत्येक आत्मा को मुझ से कितना लाभ होता रहता है । इस प्रकार का मद नहीं करना चाहिये । प्रज्ञा का मद करना इस लिये निषिद्ध है कि यह जो ज्ञान प्राप्त हुआ है वह ज्ञानावरणीयकर्म के क्षयोपशम से प्राप्त हुआ है । इसका मैं क्यों मद करूँ । इस प्रकार

કે, હું કાંઈ જાણુતો નથી, મૂર્ખ છું, જ્યાં ત્યાં મારો પરાભવ થાય છે. આ વિચારથી આત્મામાં પરિતાપ થાય છે માટે આ પ્રકારનો વિચાર ન કરવો તે પ્રજ્ઞાપરીષહ છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાનની વિશિષ્ટતા આત્મામાં થવાથી તે સમયે તે મુનિએ તેનો મદ ન કરવો જોઇએ કે હું, વિશિષ્ટ જ્ઞાન સંપન્ન છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિ મારી પાસે પોતપોતાની જીજ્ઞાસાનું સમાધાન કરવા આવે છે. પ્રત્યેક આત્માને મારાથી કેટલો લાભ થાય છે? આ પ્રકારનો મદ ન કરવો જોઈએ. પ્રજ્ઞાનો મદ કરવાનો આ માટે નિષેધ છે કે, જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. આનો હું કઈ રીતે મદ કરી

अस्य गाथाद्वयस्यायं निष्कर्षः–प्रज्ञाया अपकर्षे 'नाहं किंचिज्जानामि, मूर्खोऽस्मि, यत्र तत्र पराजितो भवामि' इत्येवं परितापो न कर्तव्यः उत्कर्षे श्रुतमदो न कर्तव्यः। किन्तु कर्मविपाकोऽयमिति ज्ञात्वाऽऽत्मनः स्थिरीकरणेन द्विविधोऽपि प्रज्ञापरीषहः सोढव्यः।

अत्र प्रज्ञापकर्षे दृष्टान्तः प्रदर्श्यते–

पुष्पदन्ताचार्यः शिष्यपरिवारेण सह चम्पानगर्यां समवसृतः। तेषु शिष्येषु भद्रमतिनामकः शिष्योऽतीवमन्दमतिरासीत्। स आवश्यकसमाप्त्यनन्तरं दशवैकालिकसूत्राभ्यासार्थं प्रवृत्तः, परन्तु तदा तस्य प्रबलज्ञानावरणीयान्तरायकर्मोदयो जातस्तेनैकमप्यक्षरं न स्मरति, ततोऽसौ चिन्तयति–अहमस्मि पूर्वधराचार्यस्य शिष्यः, आचार्यो वात्सल्येन मामध्यापयति, अन्ये मुनयश्चापि प्रेम्णा मामक्षरं

आत्मा को अपने स्वभाव में स्थिर करते हुए प्रज्ञा के प्रकर्ष को सहन करना यह भी प्रज्ञापरीषह है। इस तरह प्रज्ञा के उत्कर्ष और अपकर्ष के भेद से यह परीषह दो प्रकार का हो जाता है। यह दोनों प्रकार का परीषह सहन करना मुनि के लिये आवश्यक है।

प्रज्ञा के अपकर्ष में दृष्टान्त—किसी समय पुष्पदन्ताचार्य शिष्यपरिवार के साथ चंपानगरी में आये। इनकी इस शिष्यमंडली में भद्रमति नाम का एक शिष्य अतीव मंदमति था। एक दिन की बात है कि उसने आवश्यक की समाप्ति के बाद दशवैकालिकसूत्र का अभ्यास करना प्रारंभ किया। परन्तु उस समय उसके प्रबल ज्ञानावरणीयकर्म का उदय होने से एक भी अक्षर उसको याद नहीं होता। इसने विचार किया कि पूर्वधर आचार्य का मैं शिष्य हूँ वात्सल्यभाव

શકું ? આ પ્રકારે આત્માને પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર કરીને પ્રજ્ઞાનો પ્રકર્ષ સહન કરવો તે પણ પ્રજ્ઞાપરીષહ છે, આવી રીતે પ્રજ્ઞાનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષના ભેદથી આ પરીષહ બે પ્રકારનો બને છે. આ બન્ને પ્રકારના પરીષહ સહન કરવા મુનિને માટે આવશ્યક છે. પ્રજ્ઞાના અપકર્ષનું દૃષ્ટાંત—

કોઇ એક સમયે પુષ્પદંતાચાર્ય શિષ્યપરીવાર સાથે ચંપાનગરીમાં આવ્યા. આ શિષ્ય મંડળીમાં ભદ્રમતિ નામનો એક શિષ્ય ઘણો મંદમતી હતો. એક દિવસની વાત છે કે, તેણે આવશ્યકની સમાપ્તિ બાદ દશવૈકાલિક સૂત્રનો અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો. પરંતુ તે સમયે તેને પ્રબળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય થવાથી એક પણ અક્ષર યાદ રહેતો નહીં. તેણે વિચાર કર્યો કે, હું પૂર્વધર આચાર્યનો શિષ્ય છું, વાત્સલ્યભાવથી તેઓ મને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવે છે. બી નિઓ

बोधयति, तथापि मम तत् स्मृतिपथं नायाति, अत्र कश्चित् मुनिः सकृदेव श्रुत्वा धारयति, कश्चिद् द्विवारं, कश्चित् त्रिवारम्।

केनचित्-शतं शतं गाथा प्रत्यहमभ्यस्ताः, केनचित् द्वे द्वे शते। कश्चिदेकपूर्वधरः, कश्चिद् द्विपूर्वधरो यावच्चतुर्दशपूर्वधरः संजातः, परन्तु महानिष्ठुरोऽतीव निर्बुद्धिरहमस्मि, शतशोऽभ्यासे कृतेऽपि धारणा न भवति। मम पूर्वजन्मोपार्जितं ज्ञानावरणीयं कर्म, तथा ज्ञानान्तरायरूपं कर्म तीव्रतया संप्रत्युदयावस्थां प्राप्तम्,

से वे मुझे पढ़ाते हैं, अन्य मुनि भी मुझ पर विशेष अनुग्रह रखते हैं, वे भी समय २ पर मुझे वचवाते हैं-तो भी मुझ को याद नहीं होता। हमारे में कोई तो मुनिराज ऐसे हैं जो एक वार भी सुनकर याद कर लेते हैं, कोई २ ऐसे हैं जिन्हें दो वार कहने से याद हो जाता है। कोई २ ऐसे हैं जो तीन वार सुनकर विषय को अच्छी तरह याद कर-लेते हैं। कितने ऐसे हैं जो एक ही दिन में सौ-सौ १००-१०० गाथाएँ याद कर लेते हैं। कोई २ ऐसे हैं जो दो सौ २००-दो सौ २०० गाथाएँ तक कंठस्थ कर लेते हैं। कोई एक पूर्वधर हैं। कोई दो पूर्वधर है। कोई तीन, कोई चार, कोई पांच, कोई छह, कोई सात और कोई आठ आदि से लेकर चौदह पूर्वतक के पाठी हैं, किन्तु इन सब में एक मैं ही ऐसा मन्दबुद्धि हुं जिसको कुछ नहीं आता है। बुद्धिहीन बना हुआ हूँ। सौ वार याद करने पर भी धारणा होती ही नहीं है। क्या करूँ पूर्वोपार्जित ज्ञानावरणीयकर्म का ही इस समय तीव्र उदय

પણ મારા ઉપર વિશેષ ભાવ રાખે છે અને સમય સમય ઉપર તેઓ મને બતાવે છે, તો પણ મને યાદ રહેતું નથી. અમારામાં કેટલાક મુનિરાજ એવા છે કે, તેઓ એકવાર સાંભળીને તેને કંઠસ્થ કરી લે છે, કોઈ કોઈ એવા છે કે, તેમને બે વખત કહેવાથી યાદ થઈ જાય છે, કોઈ કોઈ ત્રણ વાર સાંભળ્યાથી વિષયને સારી રીતે યાદ કરી લે છે. કેટલાક એવા પણ છે કે જે એક જ દિવસમાં ૧૦૦-૧૦૦ (સો-સો) ગાથાઓ યાદ કરી લે છે. કોઈ કોઈ ૨૦૦-૨૦૦ (બસો-બસો) ગાથાઓ કંઠસ્થ કરી લે છે. કોઈ કોઈ પૂર્વધર છે, કોઈ બે પૂર્વધર છે, કોઈ ત્રણ, કોઈ ચાર, કોઈ પાંચ, કોઈ છ, કોઈ સાત, કોઈ આઠ આદિથી લઈને ચૌદ પૂર્વ સુધીના પાઠી છે આ બધા વચ્ચે હું એકજ એવો મંદબુદ્ધિનો છું કે મને કાંઈ પણ આવડતું નથી. હું બુદ્ધિહિન બનેલો છું સો વખત યાદ કરવા છતાંયે ગ્રહણ કરી શકતો નથી. શું કરું? પૂર્વોપાર્જીત જ્ઞાનાવરણીય કર્મજ આ સમયે તીવ્ર ઉદયમાં આવેલ છે. એનો જ આ પ્રતાપ છે.

अस्य गाथाद्वयस्यायं निष्कर्षः–प्रज्ञाया अपकर्षे 'नाहं किंचिज्जानामि, मूर्खोऽस्मि, यत्र तत्र पराजितो भवामि' इत्येवं परितापो न कर्तव्यः उत्कर्षे श्रुतमदो न कर्तव्यः। किन्तु कर्मविपाकोऽयमिति ज्ञात्वाऽऽत्मनः स्थिरीकरणेन द्विविधोऽपि प्रज्ञापरीषहः सोढव्यः।

अत्र प्रज्ञापकर्षे दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

पुष्पदन्ताचार्यः शिष्यपरिवारेण सह चम्पानगर्यां समवसृतः। तेषु शिष्येषु भद्रमतिनामकः शिष्योऽतीवमन्दमतिरासीत्। स आवश्यकसमाप्त्यनन्तरं दशवैकालिकसूत्राभ्यासार्थं प्रवृत्तः, परन्तु तदा तस्य प्रबलज्ञानावरणीयान्तरायकर्मोदयो जातस्ते नैकमप्यक्षरं न स्मरति, ततोऽसौ चिन्तयति–अहमस्मि पूर्वधराचार्यस्य शिष्यः, आचार्यो वात्सल्येन मामध्यापयति, अन्ये मुनयश्चापि प्रेम्णा मामक्षरं

आत्मा को अपने स्वभाव में स्थिर करते हुए प्रज्ञा के प्रकर्ष को सहन करना यह भी प्रज्ञापरीषह है। इस तरह प्रज्ञा के उत्कर्ष और अपकर्ष के भेद से यह परीषह दो प्रकार का हो जाता है। यह दोनों प्रकार का परीषह सहन करना मुनि के लिये आवश्यक है।

प्रज्ञा के अपकर्ष में दृष्टान्त—किसी समय पुष्पदन्ताचार्य शिष्यपरिवार के साथ चंपानगरी में आये। इनकी इस शिष्यमंडली में भद्रमति नाम का एक शिष्य अतीव मंदमति था। एक दिन की बात है कि उसने आवश्यक की समाप्ति के बाद दशवैकालिकसूत्र का अभ्यास करना प्रारंभ किया। परन्तु उस समय उसके प्रबल ज्ञानावरणीयकर्म का उदय होने से एक भी अक्षर उसको याद नही होता। इसने विचार किया कि पूर्वधर आचार्य का मैं शिष्य हूँ वात्सल्यभाव

શકું? આ પ્રકારે આત્માને પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર કરીને પ્રજ્ઞાનો પ્રકર્ષ સહન કરવો તે પણ પ્રજ્ઞાપરીષહ છે, આવી રીતે પ્રજ્ઞાનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષના ભેદથી આ પરીષહ બે પ્રકારનો બને છે. આ બન્ને પ્રકારના પરીષહ સહન કરવા મુનિને માટે આવશ્યક છે. પ્રજ્ઞાના અપકર્ષનું દૃષ્ટાંત—

કોઈ એક સમયે પુષ્પદંતાચાર્ય શિષ્યપરીવાર સાથે ચંપાનગરીમાં આવ્યા. આ શિષ્ય મંડળીમાં ભદ્રમતિ નામનો એક શિષ્ય ઘણો મંદમતી હતો. એક દિવસની વાત છે કે, તેણે આવશ્યકની સમાપ્તિ બાદ દશવૈકાલિક સૂત્રનો અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો. પરંતુ તે સમયે તેને પ્રબળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય થવાથી એક પણ અક્ષર યાદ રહેતો નહીં. તેણે વિચાર કર્યો કે, હું પૂર્વધર આચાર્યનો શિષ્ય છું, વાત્સલ્યભાવથી તેઓ મને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવે છે. બીજા મુનિઓ

प्रज्ञाप्रकर्षे दृष्टान्तः प्रदर्श्यते--

एकदा-कालकाचार्यः प्रमादवतः स्वशिष्यानुज्जयिन्यां विहाय धारावासनगरे स्वशिष्यस्य सागरचन्द्रमुनेः समीपे समागतः। सागरचन्द्रस्तं सामान्यसाधुबुद्ध्या जानाति कालकाचार्योऽपि न किंचित् परिचयं ददाति।

अथाऽन्यदा सागरचन्द्रमुनिनाऽऽगमनिर्णीततत्त्वस्वरूपव्याख्याने कृते सति लोकास्तं प्रशंसन्ति, तदा सागरचन्द्रमुनिः कालकाचार्यप्रति प्राह--मद्व्याख्यानं

सकेगा, इस गाथा को तो याद करके ही छोड़ने का भाव है। इस प्रकार निश्चय करके प्रज्ञापकर्षकरूप परीषह को सहन करते हुए उस भद्रमुनि ने शुभाध्यवसायजन्य प्रशस्त ध्यान से क्षपकश्रेणी को अरोहण कर केवलज्ञान को प्राप्त किया।

प्रज्ञा के प्रकर्ष में दृष्टान्त इस प्रकार है--एक समय कालकाचार्य प्रमादशील अपने शिष्योंको उज्जयिनी नगरीमें छोड़कर धारावासनगर में स्वशिष्य सागरचंद्रमुनि के पास आ गये। सागरचंद्रशिष्यने उनके साथ सामान्य साधुके जैसा ही व्यवहार किया, गुरु जैसा नहीं। कालकाचार्यने भी इस बात पर कुछ भी ध्यान नहीं दिया और अपना परिचय भी नहीं दिया। एक दिन की बात है कि जब सागरचंद्रमुनि ने आगमनिर्णीत तत्त्वों के स्वरूप को समझाते हुए व्याख्यान दिया तो सुनकर लोगों को अपार आनंद आया,-सबने प्रवचन की मुक्तकंठ से प्रशंसा की। सागरचंद्रमुनि ने अपरिचित गुरु के समीप आकर कहा-आपने

યાદ કર્યે જ છુટકો, તેવો મનોભાવ છે. આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને પ્રજ્ઞાપ્રકર્ષપરીષહને સહન કરતાં કરતાં તે ભદ્રમુનિએ શુભ અધ્યવસાય જન્ય પ્રશસ્ત ધ્યાનથી ક્ષપકશ્રેણી ઉપર ચડી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

પ્રજ્ઞાના પ્રકર્ષમાં દૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે—

એક સમય કાલકાચાર્ય પ્રમાદશિલ પોતાના શિષ્યોને ઉજ્જૈનિ નગરીમાં મૂકીને ધારાવાસ નગરમાં સ્વશિષ્ય સાગરચંદ્ર મુનિની પાસે આવ્યા. સાગરચંદ્ર શિષ્યે તેમની સાથે સામાન્ય સાધુ જેવો વહેવાર કર્યો, ગુરુ શિષ્ય જેવો નહીં. કાલકાચાર્યે આ વાત ઉપર કાંઇ ધ્યાન ન આપ્યું, અને પોતાનો પરિચય પણ ન આપ્યો. એક દિવસની વાત છે કે, જ્યારે સાગરચંદ્ર મુનિએ આગમ નિર્ણીત તત્વોના સ્વરૂપને સમજાવવાનું વ્યાખ્યાન આપ્યું તે સાંભળીને લોકોને અપાર આનંદ થયો. સઘળાએ પ્રવચનની મુક્તકંઠે પ્રસંશા કરી. સાગરચંદ્ર મુનિએ અપરિચિત ગુરુની સમીપ આવીને કહ્યું. આપે આજ મારૂં તાત્વિક પ્રવચન

तस्मान्मया प्रज्ञाया असद्भावरूपोऽयं परीषहः सोढव्यः, न तु कस्मिंश्चित् ईर्ष्या द्वेषो वा करणीयः, एवं विचिन्त्य प्रत्यहं पठति, पुनः पुनरभ्यस्यति च, परं तु धारणा न भवति, 'धम्मो मंगलमुक्किट्ठ' इति गाथा द्वादशवर्षाणि अभ्यस्ता, परं तु तस्या एकस्या अपि गाथायाः स्मृतिस्तस्य नाभूत्, अभ्यासकाले धारितेव सा तस्य भवति, परं त्वल्पकाल एव पुनस्तां विस्मरति। तदाऽसौ पुनरध्यवस्यति-पुनरपि द्वादशवर्षाणि कालमभ्यासार्थं यापयिष्यामि, येन केनापि प्रकारेण गाथामेतां कण्ठस्थीकरिष्याम्येव। इत्येवं निश्चित्य प्रज्ञाऽपकर्षपरीषहं सहमानः शुभाध्यवसायेन प्रशस्तध्यानेन क्षपकश्रेणिमारुह्य स भद्रमुनिः केवलज्ञानं प्राप्तवान्।

हो रहा है, उन्हीं का यह काम है, अतः प्रज्ञा का असद्भावरूप यह परीषह मुझे शांति के साथ सहन करना चाहिये, इसी में मेरा कल्याण है, किसी के साथ इर्षा या द्वेप करने से कोई लाभ नहीं। इस प्रकार भद्रमति मुनि वार २ विचार करता और अपने पूर्वोपार्जितकर्मों की निन्दा करता था, परन्तु उसने अपना पढ़ना और याद करना बंद नहीं किया। अकेले "धम्मो मंगलमुकिट्ठं" इस गाथा को ही उसने लगातार बारह वर्षतक याद किया-रटा, पर तो भी उस को यह गाथा याद नहीं हुई। जिस समय यह याद करने बैठता उस समय तो यह याद हो जाती पर ज्यों ही यह याद करना बंद कर देता अथवा क्रिया करने में उपयोग लगाता तो शीघ्र ही उस गाथा को भूल जाता था। यह फिर भी उसको याद करना और पढ़ना नहीं छोड़ता और विचार करता कि यदि यह गाथा इन बारह १२ वर्षों में कंठस्थ नहीं हुई तो अब आगे के १२ वर्षों में कंठस्थ हो जायेगी, क्या चिंता जैसे भी हो

આથી પ્રજ્ઞાનો આ અસદ્‌ભાવરૂપ પરીષહ મારે શાંતિથી સહન કરવો જોઈ એ. તેમાં જ મારૂં કલ્યાણ છે. કોઈની સામે ઈર્ષા અથવા દ્વેષ કરવાથી કોઈ લાભ નથી. આ પ્રકારે ભદ્રમતિ મુનિ વારંવાર વિચાર કરતા અને પોતાના પૂર્વોપાર્જીત કર્મોની નિંદા કરતા. પણ પોતાના પઠન-પાઠન આદિને તેણે બંધ ન કર્યો. "धम्मो मङ्गलमुक्किट्ठ" એ એક ગાથાને એકલાં તેણે બાર વર્ષ સુધી યાદ કરી ગોખ્યું છતાં પણ તેને એ ગાથા યાદ ન થઈ. જે સમય તે યાદ કરવા બેસતા તો તે વખતે યાદ રહી જતી પણ એ પછી યાદ કરવાનું બંધ કરી ક્રિયામાં ગુથાતાં તે ગાથા ભૂલાઈ જતી. છતાં પણ તે એને યાદ કરવાનું છોડતા નહીં. અને વિચાર કરતા કે, આ બારવર્ષમાં યાદ ન થઈ તો આવતા બારવર્ષમાં જરૂર યાદ થઈ જશે. ચિંતા શા માટે કરવી જોઇએ. જે રીતે બનશે તે રીતે પ ગાથાને

सहितः कालकाचार्य आगच्छति इति बुद्ध्या सागरचन्द्रमुनिस्तत्रागच्छतां कालकाचार्यशिष्याणां संमुखे समागतः । स तत्र परितो विलोक्याचार्यमदृष्ट्वा; तान् समागतान् मुनीन् पृच्छति-भो मुनयः ! क्व वर्तन्ते पूज्यचरणाः, सागरचन्द्रमुनेरेतद्वचनं निशम्य हताशाः सर्वे मुनयः साश्रुनेत्राः सगद्गदं प्रोक्तवन्तः-हतभाग्यानस्मान् परित्यज्य गुरुचरणाः क्व गता इति वयं न विद्मः; भवता ज्ञायते किम् ? । सागरचन्द्रमुनिनोक्तम्-तं न विद्मो वयम्, किं तु एकः कोऽपि वृद्धः संप्रति वर्तते उपाश्रये । ततः सर्वे गुरुभक्त्युद्रेकात् तद्विरहखिन्ना उपाश्रये आगताः । सागरमुनिनाऽङ्गुल्या निर्देशेन प्रदर्श्य कथितम्-अयमागन्तुको महानुभावः । शिष्यास्तदैव

चल दिये । सागरचंद्रमुनि को जब पता चला कि सशिष्य गुरु महाराज कालकाचार्य विहार करते हुए यहां आरहे हैं तो वे उनका स्वागत करने के लिये सामने गये । वहां उन मुनियों में गुरु महाराज को नहीं देखा तब उसने उन अपने गुरुभाईओं से पूछा कि-पूज्य गुरु महाराज तो दिखते नहीं हैं कहो वे इस समय कहां हैं । तब मुनियों ने सागरचंद्रमुनि के वचन सुनकर हताश एवं आंसू डालते हुए गद्गद कंठ से बोले हतभाग्य हमलोगों को छोड़कर गुरु महाराज कहां चले गये हैं यह हम नहीं जानते हैं । कहो आप को मालूम है क्या ? सागरचंद्रमुनि ने कहा उन्हें तो हम जानते नहीं हैं किन्तु एक कोई वृद्ध महात्मा इस समय उपाश्रय में अवश्य ठहरे हुए हैं । सागरचंद्रमुनि की इस बात को सुनकर समस्त शिष्य जो गुरु महाराज के विरह से खेदखिन्न बने हुए थे गुरुभक्ति के उद्रेक से प्रेरित होकर उपाश्रय में पहुँचे । सागरचंद्रमुनि ने अंगुली के इशारे से

કરવા લાગ્યા. સાગરચંદ્ર મુનિને એ ખબર મળ્યા કે, ગુરુમહારાજ કાલકાચાર્ય શિષ્યો સાથે વિહાર કરતા કરતા અહીં પધારે છે ત્યારે તે તેમનું સ્વાગત કરવા સામે ગયા. ત્યાં એ મુનિઓમાં ગુરુમહારાજને ન જોયા ત્યારે તેણે પોતાના એ ગુરુભાઈઓને પૂછયું કે પૂજ્ય ગુરુમહારાજ તો દેખાતા નથી કહો, તે આ સમયે કયાં છે ? સાગરચંદ્ર મુનિનાં આ વચન સાંભળતાં તે શિષ્યો હતાશ બની ગયા અને આંસુભરી આંખે ગદ્‌ગદ્ કંઠથી બોલ્યા, હતભાગી એમાં બધાને છોડીને ગુરુમહારાજ કયાં ચાલ્યા ગયા છે એ અમે જાણતા નથી. કહો કહો આપને ખબર છે ? સાગરચંદ્ર મુનિએ કહ્યું, એમને હું ઓળખતો નથી પરંતુ એક વૃદ્ધ મહાત્મા આ વખતે ઉપાશ્રયમાં રોકાયેલા છે. સાગરચંદ્રની આ વાત સાંભળી સઘળા શિષ્યો જે ગુરુમહારાજના વિરહથી ખેદખિન્ન બનેલ હતા; તે સઘળા ગુરુભક્તિના ભાવથી પ્રેરિત બની ઉપાશ્રયમાં પહોંચ્યા. સાગર-

श्रुतं भवद्भिः, कीदृशं तत्, ? तेनोक्तम्–शोभनम्; कालकाचार्येण सह तस्य तर्कमाश्रित्य वादः प्रवृत्तः। सागरचन्द्रमुनिस्तस्य तुल्यतया प्रत्युत्तरं कर्तुमसमर्थो जातस्ततोऽतीव चमत्कारं स प्राप्तवान्।

इतश्च कालकाचार्यस्य शिष्याः स्वगुरुपरित्यक्ताश्चतुर्विधसंघैस्तिरस्कारं प्राप्य; लज्जिताः सन्तः स्वगुरुं गवेषयन्ति। ते ग्रामानुग्रामं विहरन्तः कालकाचार्यवार्तां प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिस्थलं पृच्छन्तः क्रमेण धारावासनगरं समागताः। शिष्य-

आज मेरा तात्त्विक प्रवचन तो सुना है ? वह कैसा हुवा। कालकाचार्य ने कहा अच्छा हुवा, बातचीत के सिलसिले में ही गुरु शिष्य का तर्कशास्त्र पर परस्पर में वादविवाद छिड़ गया। सागरचंद्रमुनि को यह पता नहीं था कि ये मेरे गुरु महाराज कालकाचार्य हैं। सागरचंद्र मुनि कालकाचार्य की तर्कणाओं का प्रत्युत्तर नहीं दे सका अतः वह कालकाचार्य के अगाध ज्ञान से विशेष प्रभावित हुआ।

उधर से जब अपने शिष्यों को उज्जयिनी में छोड़कर कालकाचार्य आगये तो उन शिष्यों का वहां के चतुर्विधसंघने बड़ा ही तिरस्कार किया। वे सबके सब लज्जित होने लगे। सबने विचार किया कि गुरु महाराज का पता लगाना चाहिये कि वे कहां पधारे हैं। विचार निश्चित कर सबने वहां से गुरु महाराज की गवेषणा करने के लिये विहार कर दिया। ग्रामानुग्राम विचरते हुए उन्हों ने प्रत्येक जगह में, प्रत्येक ग्राम में, प्रत्येक शहर में कालकाचार्य का पता लगाया तथा उनकी खबर भी पूछी। पूछते२ ये सब के सब धारावास नगर की ओर

સાંભળ્યું ? તે કેમ હતું ? કાલકાચાર્યે કહ્યું; સારૂં હતું. વાતચીતની ચર્ચામાં જે ગુરુ શિષ્યને તર્કશાસ્ત્ર ઉપર પરસ્પરમાં વાદવિવાદ થયો. સાગરચંદ્ર મુનિને એ ખ્યાલ ન હતો કે આ મારા ગુરુમહારાજ કાલકાચાર્ય છે. સાગરચંદ્ર મુનિ કાલકાચાર્યની તર્ક ધારાઓનો પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહીં. આથી તે કાલકાચાર્યના અગાધ જ્ઞાનથી ખૂબ પ્રભાવિત બની ગયા.

આ તરફ ઉજ્જૈનીમાં રહેલા તે શિષ્યોનો ત્યાંના ચતુર્વિધ સંઘે ઘણો તિરસ્કાર કર્યો. તે સઘળા આથી ખૂબજ શરમાયા. અને બધાએ મળી એ વિચાર કર્યો કે, ગુરુમહારાજનો પત્તો મેળવવો જોઈએ કે તેઓ ક્યાં વિચરે છે. વિચાર નક્કી કરી એ શિષ્યોએ ગુરુમહારાજની તપાસ માટે વિહાર કર્યો. ગ્રામાનુગ્રામ વિચરણ કરતાં તેમણે પ્રત્યેક જગ્યાએ, પ્રત્યેક ગામમાં, પ્રત્યેક શહેરમાં, કાલકાચાર્ય મહારાજની પૃચ્છા કરી. અને તેમની ખબર પૂછી. પૂછતાં પૂછતાં ખબર મળી જતાં તે સઘળા ધારાવાસ નગર વિહાર

'निरट्ठगं' इत्यादि।

निरर्थकम्=व्यर्थम् मि=अहं मैथुनात्=कामसुखाद् विरतः=निवृत्तः। प्राणातिपातादिविरमणं विहाय यन्मैथुनमात्रोपादानं तत्तस्य दुस्त्यजत्वबोधनार्थम्। दुस्त्यजमैथुनात् प्रतिनिवर्त्तनेनाहं दुष्करं कार्यं व्यर्थमेव कृतवानिति भावः। तथा-निरर्थकं सुसंवृतः = इन्द्रियनोइन्द्रियव्यापारनिरोधेन सुष्ठुसंवरयुक्तः। योऽहं कल्याणं=शुभं, पापकम्=अशुभं, धर्मं=वस्तुस्वभावं साक्षात्=परिस्फुटं यथा स्यात् तथा, नाभिजानामि=अवध्यादिज्ञानाभावेन प्रत्यक्षतया सर्वथा न जानामीत्यर्थः। इति भिक्षुर्न चिन्तयेत्। 'इइ भिक्खू न चिंतए' इत्युत्तरगाथा(४४)स्थेन सह सम्बन्धः।

मतिश्रुतरूप परोक्षज्ञान को आश्रित कर प्रज्ञापरीपह का सूत्रकारने यह वर्णन किया है। अब अवधि आदि रूप जो प्रत्यक्ष ज्ञान हैं उनके अभावरूप इक्कीसवां अज्ञानपरीपह का वर्णन किया जाता है—

'निरट्ठगंमि' इत्यादि।

अन्वयार्थ—(निरट्ठगंमि मेहुणाओ विरओ- निरर्थकमहं मैथुनात् विरतः) व्यर्थ ही मैं कामसुख से विरक्त हुआ हूं। (सुसंवुडो-सुसंवृतः) व्यर्थ ही मैंने इन्द्रियों एवं मन को अपने अभिलषित विषयों से हटाकर सुसंवृत किया है। (जो-यः) जो मैं अभीतक भी (कल्लाणं पावगं धम्मं सक्खं नाभिजाणामि-कल्याणं पापकं धर्मं साक्षात् नाभिजानामि) शुभ तथा अशुभ वस्तुस्वभावरूप धर्म को अवधि आदि प्रत्यक्ष ज्ञानों के अभाव में साक्षात्-स्पष्टरूप से नहीं जानता हूं। इस प्रकार भिक्षु विचार न करे। "इइ भिक्खू न चिंतए" यह आगे गाथा चौवालीस ४४वीं में कहा गया वाक्य यहां योजित कर लेना चाहिये।

મતિશ્રુત રૂપ પરોક્ષજ્ઞાનને આશ્રિત કરી પ્રજ્ઞાપરીષહનું સૂત્રકારે આ વર્ણન કરેલ છે. હવે અવધિ આદિરૂપ જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે તેના અભાવરૂપ એકવીસમા અજ્ઞાનપરીષહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—'निरट्ठगंमि' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ-निरट्ठगंमि मेहुणाओ विरओ-निरर्थकमहं मैथुनात् विरतः કામસુખને છોડીને હું નકામો વિરક્ત બન્યો છું सुसंवुडो-सुसंवृतः ઈન્દ્રિયો અને મનને તેના અભિલષિત વિષયોથી હટાવીને મેં વ્યર્થ સુસંવૃત કરેલ છે, જો આજ સુધી પણ હું कल्लाणं पावगं धम्मं सक्खं नाभिजाणामि-कल्याणं पापकं धर्मं साक्षात् नाभिजानामि શુભ તથા અશુભ વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મને અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અભાવથી સાક્ષાત્-સ્પષ્ટરૂપથી જાણતો નથી. આ પ્રકારનો વિચાર ભિક્ષુ ન કરે इइ भिक्खू न चिंतए આ આગળ બતાવવામાં આવેલ ૪૪ મી ગાથાનું

हृष्टतुष्टाः ससंभ्रमं हर्षवशविसर्पद्धृदयाः, 'इमे एव मम गुरवः' इति वन्दितवन्तः। सागरचन्द्रमुनिस्तदा कालकाचार्ये परिचिते पश्चात्तापं कुर्वन् वदति-भगवन्! मया श्रुतनिधीनां तत्रभवतां भवतामाशातना कृता, क्षमस्व।

कालकाचार्येणोक्तम्—हे वत्स! श्रुतमदो न कर्तव्यः। एवमन्यैरपि कालकाचार्यवत् प्रज्ञाप्रकर्षे मदाकरणेन प्रज्ञापरीषहः सोढव्यः ॥४१॥

मतिश्रुतरूपपरोक्षज्ञानमाश्रित्य प्रज्ञापरीषहो वर्णितः। अथेदानीमवध्यादिरूपं प्रत्यक्षज्ञानमाश्रित्य तदभावरूप एकविंशतितमोऽज्ञानपरीषहः प्रोच्यते—

मूलम्—निरट्ठगं मि विरओ, मेहुणाओ सुसंवुडो।
जो सक्खं नाभिजाणामि, धम्मं कल्लाण पावगं ॥४२॥

छाया—निरर्थकम् अहं विरतः, मैथुनात् सुसंवृतः।
यः साक्षात् नाभिजानामि, धर्मं कल्याणं पापकम् ॥ ४२ ॥

बतलाकर कहा कि देखो ये हैं वे आगन्तुक महानुभाव। वे शिष्य सब के सब उसी समय अपार हर्ष से उत्फुल्लहृदय होकर हृष्ट तुष्ट होते हुए बडे ही आदर से "यही है हमारे गुरु महाराज" कह कर उनके चरणों में गिर कर वंदना करने लगे। सागरचंद्रमुनि उस समय कालकाचार्य के परिचित होने पर पश्चात्ताप करता हुआ उनसे बोला भगवन्! श्रुतनिधि पूज्य आपकी मेरे द्वारा आशातना हुई है, अतः मैं उसकी क्षमा चाहता हूं, आप क्षमा करें। कालकाचार्य ने कहा वत्स! श्रुतज्ञान का मद नहीं करना चाहिये। इस कथा से यही शिक्षा मिलती है कि कालकाचार्य की तरह प्रज्ञा के प्रकर्ष में मद नहीं करने से प्रज्ञापरीषह का जय होता है ॥ ४१ ॥

ચંદ્ર મુનિએ આંગળીના ઈસારાથી બતાવીને કહ્યું કે, જુઓ આ છે તે આવેલા મહાનુભાવ! આથી તે સઘળા શિષ્યો તે સમયે અપાર હર્ષથી પ્રફુલ્લિત બની ખુશી થતાં થતાં ખૂબજ આદરથી "આ જ છે અમારા ગુરુમહારાજ" કહીને તેમના ચરણમાં પડીને વંદન કરવા લાગ્યા. સાગરચંદ્રમુનિ એ સમયે કાલકાચાર્યના પરિચયથી પશ્ચાત્તાપ કરતાં કરતાં તેમને કહેવા લાગ્યા, ભગવંત! શ્રુતનિધિ પૂજ્ય મારાથી આપની અશાતના થઈ છે. આથી હું તેની ક્ષમા ચાહું છું. આપ મને ક્ષમા કરો. કાલકાચાર્યે કહ્યું, વત્સ! શ્રુતજ્ઞાનનો મદ ન કરવો જોઈએ. આ કથાથી એ જાણવાનું મળે છે કે, કાલકાચાર્યની માફક પ્રજ્ઞાના પ્રકર્ષમાં મદ નહીં કરવાથી પ્રજ્ઞાપરીષહનો જય થાય ॥૪૧॥

टीका—'तवोवहाणमादाय' इत्यादि ।

तपः=यवमध्यचन्द्रप्रतिमा-वज्रमध्यचन्द्रप्रतिमादिकम् , उपधानं=साभिग्रहं तपः आदाय=स्वीकृत्य चरित्वेत्यर्थः, अभिग्रहविशेषरूपां मासिक्यादिकां, प्रतिपद्यमानस्य=प्रतिपन्नस्य अङ्गीकृतवतः, एवमपि=विशिष्टचर्ययाऽपि, विहरतः=निष्प्रतिबन्धं विचरतः, मे=मम, छद्म=छादयतीति छद्म-ज्ञानावरणीयादिकं कर्म, न निवर्तते =नापगच्छति, इति भिक्षुर्न चिन्तयेत् , इत्युत्तरगाथास्थेन सह सम्बन्धः ।

अयं भावः—अहं यवमध्यचन्द्रप्रतिमादिकं तपः करामि, तथा साभिग्रहं तपः

किंच-'तवोवहाणमादाय' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(तवोवहाणमादाय-तपउपधाम् आदाय) यवमध्यचन्द्रप्रतिमा, वज्रमध्यचन्द्रप्रतिमा आदिक तप को तथा साभिग्रह तप रूप उपधान को स्वीकार कर के, तथा उनका आचरण करके (पडिमं-पडिवज्जओ-प्रतिमां प्रतिपद्यमानस्य) अभिग्रहविशेषरूप मासिक्यादिक प्रतिमा को अंगीकार करने वाले (मे-मम) मेरा जो कि (एवं पि विहरओ-एवमपि विहरतः) इस प्रकार की विशिष्टचर्या से मुक्ति के मार्ग में विचरण कर रहा हूं (छउमं-छद्म) ज्ञानावरणीयादिक कर्मों का आवरण तौ भी (न नियट्टइ-न निवर्तते) निवर्तित नहीं होता है। इस प्रकार भिक्षु विचार नहीं करे।

ये दो ४२-४३ गाथाएँ अवधि आदि प्रत्यक्ष ज्ञान की प्राप्ति के विषय में कही गई हैं।

तात्पर्य यह है कि मैं यवमध्यचन्द्रप्रतिमा आदिक तप करता हूँ

કિંચ—'तवोवहाणमादाय' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—'तवोवहाणमादाय'-तपउपधानं आदाय યવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા -વજ્રમધ્યચન્દ્ર પ્રતિમા આદિક તપને તથા સાભિગ્રહ તપરૂપ ઉપધાનને સ્વીકાર કરી તથા તેનું આચરણ કરી पडिमं पडिवज्जओ-प्रतिमां प्रतिपद्यमानस्य અભિગ્રહ વિશેષરૂપ માસિકયાદિ પ્રતિમાને અંગીકાર કરવાવાળા मे-मम હું કે જે-एवं पि विहरओ-एवमपि विहरतः આ પ્રકારની વિશિષ્ટ ચર્યાથી મુક્તિના માર્ગમાં વિચરણ કરી રહ્યો છું छउमं-छद्म છતાં જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મોનું આવરણ न नियट्टइ-न निवर्तते દૂર થતું નથી. આ પ્રકારનો વિચાર ભિક્ષુ ન કરે.

બેંતાલીસ અને તેંતાલીસ આ બે ગાથાઓ અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની અપ્રાપ્તિના વિષયમાં કહેવામાં આવેલ છે.

તાત્પર્ય આ છે કે,- હું યવમધ્ય ચંદ્રપ્રતિમા આદિક તપ કરૂં છું તથા

अयं भावः — मया वृथा मैथुनविरमणं कृतम्, वृथैव चेन्द्रियाणि विजितानि यदहं शुभमशुभं वा वस्तुस्वभावं प्रत्यक्षरूपेण नाभिजानामीत्येवं चिन्तनेन मुनिर्विषादं न कुर्यात्। 'मि' इत्यार्षत्वात् प्रथमार्थे द्वितीया ॥ ४२ ॥

किञ्च—

मूलम्—तवोवहाणमादाय, पडिमं पडिवज्जओ।
एवं पि विहरओ मे, छउमं न नियट्टइ ॥ ४३॥

छाया—तपउपधानमादाय, प्रतिमां प्रतिपद्यमानस्य।
एवमपि विहरतो मे, छद्म न निवर्तते ॥ ४३ ॥

इस गाथा में एक मैथुन मात्र का ही ग्रहण इसलिये किया है कि अहिंसा आदि सब की अपेक्षा यह दुस्त्यज होता है इसलिये मुनि विचारता है कि ऐसे दुष्कर त्याग करने पर भी मुझे कुछ लाभ नहीं हुआ।

भावार्थ—इसका भाव यह है कि अवधि आदि प्रत्यक्ष ज्ञानों की प्राप्ति के अभाव में भिक्षु को अपनी आत्मा के लिये इस प्रकार के विचार से विषादित नहीं करना चाहिये कि-मुझे ब्रह्मचर्य का पालन तथा तपश्चर्या करते २ बहुत काल हो चुका है अभी तक भी मुझे वस्तु का वास्तविक शुभाशुभ स्वभाव स्पष्ट रीति से बतलाने वाले प्रत्यक्ष ज्ञानों में से एक भी किसी ज्ञान की प्राप्ति नहीं हुई है। यह दीक्षा ब्रह्मचर्यव्रत और तपश्चर्या आदि मैंने व्यर्थ धारण किये। इसकी अपेक्षा तो संसारदशा में ही आनन्द था ॥ ४२ ॥

વાક્ય અહિં યોજીત કરી લેવું જોઈએ. એ ગાથામાં એક મૈથુન માત્રનું એટલા માટે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે કે, અહિંસા આદિ બધાની અપેક્ષા એ દુસ્ત્યજ હોય છે. આ માટે મુનિ વિચારતા હોય છે કે, આવો દુષ્કર ત્યાગ કરવા છતાં પણ મને કાંઈ લાભ થયો નહીં.

ભાવાર્થ—આનો ભાવ એ છે કે, અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિના અભાવમાં ભિક્ષુએ પોતાના આત્મા માટે આ પ્રકારનો વિચાર કરી કદી વિષાદિત બનવું ન જોઈએ-કે, મને બ્રહ્મચર્યનું પાલન અને તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં ઘણો સમય ગયો તેમ છતાં પણ વસ્તુનો વાસ્તવિક શુભાશુભ સ્વભાવ સ્પષ્ટ રીતે બતાવનાર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોમાંથી કોઈ એક પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા પામી નથી. આ દીક્ષા, બ્રહ્મચર્યવ્રત અને તપશ્ચર્યા વગેરે મેં નકામાં ધારણ કર્યાં છે. આની અપેક્ષા તો સંસાર દશામાં જ આનંદ હતો ॥ ૪૨ ॥

मया नोपलब्धम्। तदनुपलब्धौ च दुस्त्यजमैथुनात् प्रतिनिवर्तनं मम व्यर्थम्। तथा निरर्थकं सुसंवृत्तः = इन्द्रियनोइन्द्रियव्यापारनिरोधेन सुष्ठुसंवरयुक्तोऽभवम्, योऽहं कल्याणं पापकं वा धर्मं=वस्तुस्वभावं, साक्षात्=परिस्फुटं, नाभिजानामि=अभि –सर्वथा निरवशेषविशेषपूर्वकं न जानामि। अयं भावः—"जे एगं जाणइ, से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ, से एगं जाणइ" इत्यागमवचनाच्छद्मस्थोऽहं किमप्येकमपि वस्तुस्वरूपं न तत्त्वतो जानामि, यदि साक्षात् समस्तभावस्वभावावभासकं केवलालोकं न लब्धवान्, तर्हि किमनेनाल्पेन मुकुलितवस्तुस्वरूपज्ञानेन, इत्येवं विषादं न कुर्यादिति।

तथा–तपउपधानादिभिर्निर्जराहेतुभिरपि छद्मस्थावस्था न निवर्तते=निरवशेषं न क्षीयते, किं तर्हि ममानेन क्रियाकलापेन? इति विचिन्त्य मुनिर्विषादं न कुर्यात्।

तथा इन्द्रिय नोइन्द्रिय का निग्रह भी किया है वे सब निरर्थक हैं। क्यों कि अभीतक मुझे शुभाशुभ वस्तु का संपूर्णरूप से ज्ञान कराने वाला केवलज्ञान तो प्राप्त हुवा ही नहीं है। उसके न होने पर इस द्रव्य क्षेत्र काल एवं भाव की मर्यादा को लेकर वस्तु के स्वरूप को प्रकट कराने वाले इन अवधिमनःपर्ययज्ञान से क्या लाभ है। इस प्रकार विचार कर साधु अपनी आत्मा को दुःखित नहीं करे।

तथा–निर्जरा के कारण इन तप एवं उपधान आदि के आचरण करने से मुझे लाभ ही क्या हुआ, क्यों कि अभीतक मेरी छद्मस्थावस्था तो दूर नहीं हुई है। समस्त ज्ञानावरणीयकर्म नष्ट होकर जब तक केवलज्ञान प्राप्त नहीं होता तबतक छद्मस्थावस्था रहती है। अतः केवलज्ञान की प्राप्ति का अभावस्वरूप अज्ञानपरीषह साधु को जीतना चाहिये। तथा तप एवं उपधान आदि जो निर्जरा के हेतु हैं उनसे मेरे

નિગ્રહ પણ કર્યો છે. તે બધું નિરર્થક છે. કેમકે, હજી સુધી મને શુભાશુભ વસ્તુનું સંપૂર્ણરૂપથી જ્ઞાન કરાવનાર કેવળજ્ઞાન તો પ્રાપ્ત થયું નથી. તેના ન હોવાથી આ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવની મર્યાદાને લઈને વસ્તુના સ્વરૂપને પ્રગટ કરાવનાર આ અવધિમનઃપર્યયજ્ઞાનથી શું લાભ છે? આ પ્રકારના વિચાર કરી સાધુ પોતાના આત્માને દુઃખી ન કરે.

તથા–નિર્જરાનું કારણ આ તપ અને ઉપધાન આદિનું આચરણ કરવાથી મને લાભ શું થયો? કેમકે, હજી સુધી મારી છદ્મ અવસ્થા દૂર થઈ નથી. જ્યાં સુધી જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નાશ થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી છદ્મસ્થ અવસ્થા રહે છે. આથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અભાવ સ્વરૂપ અજ્ઞાનપરીષહ સાધુએ જીતવો જોઈએ. તથા તપ અને ઉપધાન આદિ જે નિર્જરાના હેતુ છે

करोमि, प्रतिमां समाचरामि, एवं मोक्षमार्गे विचरामि, तथापि-अवधि-मनः पर्य-पयरूप-प्रत्यक्षज्ञानवान् न भवामि' इति न चिन्तयेत्। इत्येवमज्ञानस्य सद्भावे विषादाकरणेनाज्ञानपरीषहः सोढव्य इति।

यद्वा-इहापि तन्त्रन्यायेन गाथायुग्मस्यार्थद्वयं बोध्यम्। तत्र-अज्ञानसद्भाव-पक्षमाश्रित्य व्याख्याऽभिहिता। अथ ज्ञानसद्भावपक्षमाश्रित्य व्याख्या प्रदर्श्यते-

ज्ञानसद्भावे—अवधिमनःपर्ययज्ञानसद्भावेऽपि केवलज्ञानाप्राप्तौ भिक्षुरेवं न चिन्तयेत्-यदहं व्यर्थमेव मैथुनाद् विरतः=निवृत्तः। परमलक्ष्यकेवलज्ञानमद्यापि

तथा अभिग्रह भी करता हूँ एवं भिक्षुप्रतिमा का पालन भी करता हूं इस प्रकार मैं मोक्षमार्ग में ही विचरण कर रहा हूँ तो भी मुझे अभीतक अवधिमनःपर्ययरूप प्रत्यक्ष ज्ञानकी प्राप्ति नहीं हुई है इस प्रकारसे साधुको विचार नहीं करना चाहिये। इस तरह अवधिमनःपर्ययरूप ज्ञानकी प्राप्ति के अभाव में विषाद नहीं करना इसी का नाम अज्ञानपरीषहका जीतना है।

अथवा तन्त्रन्याय से भी इन दोनों गाथाओं का अर्थ जानना चाहिये। उस में अज्ञान के सद्भाव पक्ष को लेकर पहले व्याख्या की गई है अब ज्ञान के सद्भाव पक्ष को लेकर व्याख्या की जाती है, वह इस प्रकार है—

अवधिमनःपर्ययज्ञान के सद्भाव में केवलज्ञान की प्राप्ति न होने पर साधु इस प्रकार विचार नहीं करे कि-मैंने जो मैथुन जैसे दुष्कर कार्यों का परित्याग किया है प्राणातिपातादिक का विरमण किया है

અભિગ્રહ પણ કરૂં છું. આ પ્રકારથી હું મોક્ષમાર્ગમાં જ વિચરણ કરી રહ્યો છું તો પણ મને હજી સુધી અવધિમનઃપર્યયરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. આ પ્રકારનો સાધુએ વિચાર ન કરવો જોઈએ. આ રીતે અવધિમનઃપર્યયરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અભાવમાં વિષાદ ન કરવો જોઈએ. આનું જ નામ અજ્ઞાન પરીષહને જીતવો એ છે.

અથવા-તંત્ર ન્યાયથી પણ આ બન્ને ગાથાઓના અર્થ જાણવા જોઈએ. એમાં અજ્ઞાનના સદ્ભાવપક્ષને લઈ પહેલાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે હવે જ્ઞાનના સદ્ભાવ પક્ષને લઈ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે, તે આ પ્રકારે છે.

અવધિમનઃપર્યયજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થવાથી સાધુ આ પ્રકારનો વિચાર ન કરે કે-મેં મૈથુન જેવા દુષ્કર કાર્યોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, પ્રાણાતિપાતાદિકનું વિરમણ કર્યું છે, તથા ઇન્દ્રિય નો (મન) ઇન્દ્રિયનો

मया नोपलब्धम्। तदनुपलब्धौ च दुस्त्यजमैथुनात् प्रतिनिवर्तनं मम व्यर्थम्। तथा निरर्थकं सुसंवृत्तः = इन्द्रियनोइन्द्रियव्यापारनिरोधेन सुष्टुसंवरयुक्तोऽभवम्, योऽहं कल्याणं पापकं वा धर्म=वस्तुस्वभावं, साक्षात्=परिस्फुटं, नाभिजानामि=अभि-सर्वथा निरवशेषविशेषपूर्वकं न जानामि। अयं भावः—"जे एगं जाणइ, से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ, से एगं जाणइ" इत्यागमवचनाच्छद्मस्थोऽहं किमप्येकमपि वस्तुस्वरूपं न तत्त्वतो जानामि, यदि साक्षात् समस्तभावस्वभावावभासकं केवलालोकं न लब्धवान्, तर्हि किमनेनाल्पेन मुकुलितवस्तुस्वरूपज्ञानेन, इत्येवं विषादं न कुर्यादिति।

तथा-तपउपधानादिभिर्निर्जराहेतुभिरपि छद्मस्थावस्था न निवर्तते=निरवशेषं न क्षीयते, किं तर्हि ममानेन क्रियाकलापेन? इति विचिन्त्य मुनिर्विषादं न कुर्यात्।

तथा इन्द्रिय नोइन्द्रिय का निग्रह भी किया है वे सब निरर्थक हैं। क्यों कि अभीतक मुझे शुभाशुभ वस्तु का संपूर्णरूप से ज्ञान कराने वाला केवलज्ञान तो प्राप्त हुवा ही नहीं है। उसके न होने पर इस द्रव्य क्षेत्र काल एवं भाव की मर्यादा को लेकर वस्तु के स्वरूप को प्रकट कराने वाले इन अवधिमनःपर्ययज्ञान से क्या लाभ है। इस प्रकार विचार कर साधु अपनी आत्मा को दुःखित नहीं करे।

तथा-निर्जरा के कारण इन तप एवं उपधान आदि के आचरण करने से मुझे लाभ ही क्या हुआ, क्यों कि अभीतक मेरी छद्मस्थावस्था तो दूर नहीं हुई है। समस्त ज्ञानावरणीयकर्म नष्ट होकर जब तक केवलज्ञान प्राप्त नहीं होता तबतक छद्मस्थावस्था रहती है। अतः केवलज्ञान की प्राप्ति का अभावस्वरूप अज्ञानपरीषह साधु को जीतना चाहिये। तथा तप एवं उपधान आदि जो निर्जरा के हेतु हैं उनसे मेरे

નિગ્રહ પણ કર્યો છે. તે બધું નિરર્થક છે. કેમકે, હજી સુધી મને શુભાશુભ વસ્તુનું સંપૂર્ણરૂપથી જ્ઞાન કરાવનાર કેવળજ્ઞાન તો પ્રાપ્ત થયું નથી. તેના ન હોવાથી આ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવની મર્યાદાને લઈને વસ્તુના સ્વરૂપને પ્રગટ કરાવનાર આ અવધિમનઃપર્યયજ્ઞાનથી શું લાભ છે? આ પ્રકારનો વિચાર કરી સાધુ પોતાના આત્માને દુઃખી ન કરે.

તથા-નિર્જરાનું કારણ આ તપ અને ઉપધાન આદિનું આચરણ કરવાથી મને લાભ શું થયો? કેમકે, હજી સુધી મારી છદ્મ અવસ્થા દૂર થઈ નથી. જ્યાં સુધી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી છદ્મસ્થ અવસ્થા રહે છે. આથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અભાવ સ્વરૂપ અજ્ઞાનપરીષહ સાધુએ જીતવો જોઈએ. તથા તપ અને ઉપધાન આદિ જે નિર્જરાના હેતુ છે

अत्राऽज्ञानसद्भावपक्षे दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

एकदा चतुर्ज्ञानसम्पन्नो भद्रगुप्ताचार्यः शिष्यपरिवारेण सह ग्रामानुग्रामं विहरन् श्रावस्तीनगर्यां तिन्दुकोद्याने समवसृतः। तत्र वसुमित्रनामकः श्रेष्ठी तस्य समीपे धर्मं श्रुत्वा प्रव्रजितः। ततः स एकादशाङ्गान्यधीतवान्। स चानिशमुग्रं तपश्चरति, उग्रं विहारं करोति, उत्कृष्टाचारं पालयति, यतनया चरति, यतनया तिष्ठति, यतनया उपविशति यतनया शेते, यतनया भुङ्क्ते, यतनया भाषते।

तत्र सुवीरनामको नृपतिर्भद्रगुप्ताचार्यस्य संनिधावागत्य तं वन्दित्वा पर्युपास्ते।

ज्ञानावरणीयादिक कर्म सर्वथा नष्ट नहीं हुवे हैं तो इस क्रियाकलाप से मुझे क्या लाभ हुवा? ऐसा विचार कर साधु विषाद नहीं करे।

अज्ञान के सद्‌भाव पक्ष में दृष्टान्त—एक समय चतुर्ज्ञानसंपन्न भद्रगुप्त आचार्य शिष्यपरीवार के साथ ग्रामानुग्राम विचरते हुए श्रावस्ता नगरी में तिन्दुक उद्यान में आये। वहा वसुमित्र नाम के एक सेठ ने उनसे धर्मकथा सुनकर दीक्षा धारण की। ग्यारह अंगों को पढ़कर उन्हों ने अच्छी तरह ज्ञान प्राप्त किया। सदा उग्र तपस्या करना, उग्र विहार करना, उत्कृष्ट आचार का पालन करना, यतना से उठना, यतनासे बैठना, यतनासे सोना, यतना से आहार करना और यतना से वोलना, चलना, इस तरह प्रत्येक क्रिया, इनकी यतना से होने लगी।

श्रावस्ती नगरी का राजा कि जिनका नाम सुवीर था प्रतिदिन भद्रगुप्त आचार्य के पास वंदना एवं पर्युपासना करने के लिये आते थे।

તેનાથી મારાં જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ સર્વથા નાશ પામેલ નથી. તો આ ક્રિયા કરવાથી મને શું લાભ થયો? એવો વિચાર કરી સાધુ વિષાદ ન કરે.

અજ્ઞાનના સદ્‌ભાવ પક્ષમાં દૃષ્ટાંત—

એક સમય ચતુર્જ્ઞાનસંપન્ન ભદ્રગુપ્ત આચાર્ય શિષ્ય પરિવારની સાથે ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતા શ્રાવસ્તી નગરીનાં તિન્દુક ઉદ્યાનમાં આવ્યા. ત્યાં વસુમિત્ર નામના એક શેઠે તેમનો ધર્મ ઉપદેશ સાંભળી દીક્ષા ધારણ કરી. અગીઆર અંગોને ભણીને તેમણે સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. સદા ઉગ્ર તપસ્યા કરવી, ઉગ્રવિહાર કરવો, ઉત્કૃષ્ટ આચારનું પાલન કરવું, યતનાથી ઉઠવું, યતનાથી બેસવું, યતનાથી આહાર કરવો, યતનાથી બોલવું, યતનાથી ચાલવું, આ રીતે તેમની પ્રત્યેક ક્રિયાઓ યતનાપૂર્વક થવા લાગી.

શ્રાવસ્તી નગરીનો રાજા કે જેનું નામ સુવીર હતું તે દરરોજ ભદ્રગુપ્ત આચાર્યની પાસે વંદના અને પર્યુપાસના કરવા માટે આવતા હતા. આચાર્ય

तदा भद्रगुप्तार्यस्तमब्रवीत्–राजन् ! बन्धमोक्षस्वरूपं प्रष्टुं समागतोऽसि किम् ? । राज्ञा प्रोक्तम्–भदन्त ! सत्यं भवदीयवचनम् । ततोऽसौ भद्रगुप्ताचार्यश्चतुर्भिर्ज्ञानैस्तं बन्धमोक्षस्वरूपोपदेशेन परितोषयति स्म । तदा सुवीरनृपतिर्जातवैराग्यः सन् प्रव्रज्यां गृहीतवान् ।

तदा वसुमित्रमुनिर्भद्रगुप्ताचार्यस्याद्भुतं चतुर्ज्ञानप्रभावमवलोक्य मनसि चिन्तयति–अहो ! आत्मनो वीर्यं महदद्भुतम्–यदन्तर्मुहूर्तमात्रेणैव ज्ञानावरणीया-

---

आचार्य महाराज भी उन को धर्मदेशना देते थे । राजा के हृदय में एक दिन बंध और मोक्ष के यथार्थ स्वरूप को जानने की जिज्ञासा हुई, वे शीघ्र ही आचार्य महाराज के पास आये और वंदना एवं पर्युपासना कर समीप बैठे । आचार्य महाराज ने उनसे कहा–कहो हे राजन् ! आज बंध और मोक्ष का यथार्थ स्वरूप पूछने को आये हो क्या ? राजाने बड़े विनय के साथ दोनों हाथ जोड़कर कहा–हाँ भदन्त ! । चार ज्ञान के धारी आचार्य महाराज ने राजा को बंध और मोक्ष का यथार्थ स्वरूप अच्छी तरह समझाया । उपदेशमें स्पष्ट किये गये बंध और मोक्ष के स्वरूप को सुनकर राजा को बड़ा ही आनंद आया। राजा अपनी वैराग्य भावना से आचार्य महाराज के पास दीक्षा धारण करली ।

वसुमित्र मुनि जिनका नाम संसारी अवस्था में वसुमित्र सेठ था, उन्हों ने भद्रगुप्त आचार्य के चार ज्ञानों का प्रभाव देखकर मन में विचार किया–अहो ! आत्मा की शक्ति अचिन्त्य है, इसके बल से

મહારાજ પણ તેમને ધર્મદેશના આપતા હતા. રાજાના હૃદયમાં એક દિવસ બંધ અને મોક્ષના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાની જીજ્ઞાસા થઈ. તે તુરત જ આચાર્યની પાસે આવ્યા અને વંદના કરી સામે બેઠા. આચાર્ય મહારાજે તેમને કહ્યું, કહો રાજન્ ! આજ બંધ અને મોક્ષનું યથાર્થ સ્વરૂપ પુછવાને આવ્યા છો ને ? રાજાએ વિનય સાથે બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું, હા ! ચાર જ્ઞાનના ધારક. આચાર્ય મહારાજે રાજાને જ્ઞાન અને બંધનું યથાર્થ સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાવ્યું. ઉપદેશમાં કહેવામાં આવેલ બંધ અને મોક્ષના સ્વરૂપને સાંભળીને રાજાને ઘણો આનંદ થયો અને વૈરાગ્ય ભાવના જાગૃત થતાં રાજાએ આચાર્ય મહારાજ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

વસુમિત્રમુનિ કે જેમનું સંસારી અવસ્થામાં નામ વસુમિત્ર શેઠ હતું. તેમણે ભદ્રગુપ્ત આચાર્યનો ચાર જ્ઞાનનો પ્રભાવ જોઈને મનમાં વિચાર કર્યો, અહો ! આત્માની શક્તિ અચિંત્ય છે. તેના બળથી આત્મા એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ જ્ઞાના-

ष्टविधकर्मरजोऽपनीय, अयमात्मा सर्वज्ञः सर्वदर्शी भवति । मया तु एकादशाङ्गान्यधीतानि, एवं निरतिचारं श्रुतज्ञानमाराधितम् । निःशङ्कित-निष्काङ्क्षितादि भेदैर्दर्शनाचारोऽप्याराधितः, समितिगुप्तिभिः प्रशस्तयोगयुक्तो भूत्वा चारित्राचारः समाराधितः, अग्लानतया द्वादशविधैरनशनादितपोभिस्तपआचारः समाराधितः। एषु ज्ञानाचारादिषु चतुर्षु ज्ञानाचारः कालविनयादिभेदैरष्टविधः, दर्शनाचारः खलु निःशङ्कित-निष्काङ्क्षितादि भेदैरष्टविधः, चारित्राचारः समिति-गुप्तिपालनात्मकोऽष्टविधः, तथाऽनशनादिद्वादशविधस्तपआचारस्तेषु सर्वेषु षट्त्रिंशद्विधेष्वाचारेषु

आत्मा एक अन्तर्मुहूर्त में ही ज्ञानावरणीयादिक आठ प्रकार की कर्मरज को नष्ट कर सर्वज्ञ सर्वदर्शी हो जाता है। मैंने ग्यारह अंग पढे हैं उनका खूब मनन किया है इस प्रकार निरतिचार श्रुतज्ञान की आराधना की है। निःशंकित एवं निःकांक्षित आदि भेदों से युक्त दर्शनाचार का यथावत पालन किया है। समिति गुप्तियों द्वारा प्रशस्त उपयोग युक्त होकर चारित्राचार का भी अच्छी तरह आराधन किया है। अग्लानभाव से अनशन आदि बारह प्रकार के तपों का अनुष्ठान करने से तप आचार को भी अच्छी तरह पाला है। इसी तरह काल विनयादिक के भेद से आठ प्रकार के ज्ञानाचार, निःशंकित, निःकांक्षित आदि भेद से आठ प्रकार के दर्शनाचार, समिति गुप्ति आदि के पालनस्वरूप आठ प्रकार के चारित्राचार, एवं चोवीस तथा अनशनादि बारह प्रकार का तप, इस प्रकार छत्तीस ३६ भेदवाले इस

वरणीयादिक આઠ પ્રકારની કર્મરજને નાશ કરી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિ બની જાય છે. મેં અગીયારઅંગનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનું ખૂબ મનન કર્યું છે. એ પ્રકારે નિરતિચાર શ્રુતજ્ઞાનની આરાધના કરેલ છે. નિઃશંકિત અને નિઃકાંક્ષિત આદિ ભેદોથી યુક્ત દર્શનાચારનું યથાવત્ પાલન કર્યું છે. સમિતિ ગુપ્તિઓ દ્વારા પ્રશસ્ત ઉપયોગયુક્ત બનીને ચારીત્રાચારનું પણ સારી રીતે આરાધન કર્યું છે. અગ્લાનભાવથી અનશન આદી ૧૨ પ્રકારના તપોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી તપ આચારને પણ સારી રીતે પાળેલ છે. એવી રીતે કાલ વિનયાદિકના ભેદથી આઠ પ્રકારના જ્ઞાનાચાર, નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત, આદિ ભેદથી આઠ પ્રકારનો દર્શનાચાર, સમિતિગુપ્તિ આદિના પાલન સ્વરૂપ આઠ પ્રકારનો ચારિત્ર આચાર અને ચોવીસ તથા અનશન અદિ બાર પ્રકારનું તપ આ પ્રકારે છત્રીસ ભેદવાળા આ આચારને

अगोपितबलवीर्येण, अर्थात्-परिपूर्णस्वशक्तिप्रयोगेण सोपयोगं पराक्रमणेन वीर्याचारोऽपि समाराधितः। एतानि षट्त्रिंशदाचाररूपोद्यानानि वीर्याचारवारिणा निरन्तरपरिसेचनेन हरितीकृतानि शुभभावनानिरीक्षणैः शोभया भरितीकृतानि तथाप्यद्यावधि मम ज्ञानावरणीय-कर्मणां क्षयाभावादवध्यादिरूपं प्रत्यक्षज्ञानं न जातम् , अतोऽहमपि पुनस्तथा यतिष्ये, यथा तन्ममावश्यं भविष्यत्येव। तस्मादधुना विषादाकरणेनाज्ञानपरीषहं सहमानः पुनरपि वीर्याचारं निरतिचारं निरतिशयं

आचार को परिपूर्ण अपनी शक्ति के प्रयोग से उपयोगपूर्वक तल्लीन होकर पालन किया है। इसीका नाम वीर्याचार है। मैंने इन पांचों आचारों का सम्यक् रीति से पालन किया है। छत्तीसभेदविशिष्ट इस आचाररूप उद्यान को वीचाररूप निर्मल जल से मैंने निरन्तर सिंचित कर हरा-भरा रखा है। शुभ भावनाओं से इसे शोभित किया है। तो भी अभीतक ज्ञानावरणीयकर्मों के क्षय नहीं होने से मुझे अवधि आदि प्रत्यक्ष ज्ञान की प्राप्ति नहीं हुई है, इसलिये मैं फिर इस प्रकार का यत्न करूँ कि जिससे मुझे इस प्रत्यक्ष ज्ञान की प्राप्ति अवश्य हो जाय। इस प्रकार सोचकर वसुमित्र मुनि ने पुनः यह विचार किया कि प्रत्यक्षज्ञान की प्राप्ति नहीं होने का मुझे इस समय कुछ भी विषाद नहीं करना चाहिये, क्यों कि विषाद करने से अज्ञान परीषह विजित नहीं होता है, अतः विषाद को नहीं लाकर अज्ञान परीषह सहन करना यह साधुमार्ग है, इसलिये वीर्याचार की

પરિપૂર્ણ પોતાની શક્તિના પ્રયોગથી ઉપયોગપૂર્વક તલ્લીન બની પાલન કર્યું છે, તેનું નામ વીર્યાચાર છે. મેં આ પાંચે આચારનું સમ્યક્ રીતિથી પાલન કર્યું છે. છત્રીસ ભેદ વિશિષ્ટ આ આચારરૂપ ઉદ્યાનને વીર્યાચાર રૂપ નિર્મળ જળથી મેં નિરંતર સિંચિત કરી હર્યુંભર્યું રાખ્યું છે. શુભ ભાવનાઓથી તેને શોભિત કર્યું છે. તો પણ હજી સુધી જ્ઞાનાવરણીયકર્મોનો ક્ષય ન થવાથી મને અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલ નથી. આ માટે હું ફરી એ પ્રકારનો યત્ન કરું કે, જેનાથી મને આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થઈ જાય. આ પ્રકારથી વિચારીને વસુમિત્ર મુનિએ ફરીથી એ વિચાર કર્યો કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થવાનો મારે આ સમયે કાંઈ પણ વિષાદ ન કરવો જોઈએ. કેમકે, વિષાદ કરવાથી અજ્ઞાનપરીષહને જીતાતો નથી. આથી વિષાદ ન લાવતાં અજ્ઞાનપરીષહ સહન કરવો એ સાધુમાર્ગ છે. આ માટે વીર્યાચારની નિરતિચાર

सम्यगाराधयामि इत्येवं विचिन्त्य प्रशस्तध्यानेन शुभाध्यवसायेन अवधिं मनःपर्ययं च संप्राप्य क्षपकश्रेणिमारुह्य केवली जातः। एवमन्यैरपि मुनिभिरज्ञानपरीषहः सोढव्यः।

अथाऽज्ञानाऽसद्भाव(ज्ञानसद्भाव)पक्षे दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

उग्रविहारी चतुर्ज्ञानचतुर्दशपूर्वधारी जिनवचनानुगामी गौतमस्वामी शिष्यपरिवारेण सह ग्रामानुग्रामं विहरन् भास्करवदज्ञानान्धकारं विध्वंसयन् स्याद्वादसिद्धान्तं स्थापयन् क्षान्त्यादिधर्मं प्रद्योतयन् चार्वाकादिपाखण्डमतं खण्डयन् विचरति स्म। एवं विहरन् गौतमस्वामी चम्पानगर्यां पूर्णभद्रोद्याने समवसृतः।

निरतिचार सम्यक् आराधना करते २ प्रत्यक्ष ज्ञानकी प्राप्ति मुझे हो जायगी। इस प्रकार विचार करके उसने प्रशस्तध्यान के हेतुभूत शुभ अध्यवसाय से अवधि एवं मनःपर्यय ज्ञान को प्राप्त कर लिया, तथा क्षपकश्रेणी पर अरोहण कर केवलिपद को भी प्राप्त कर लिया। इसी तरह अन्यमुनियों को भी अज्ञानपरीषह सहन करना चाहिये।

अज्ञान के असद्भाव (ज्ञान के सद्भाव) पक्षमें दृष्टान्त इस प्रकार है—

उग्र विहार करने वाले, मति, श्रुत, अवधि एवं मनःपर्ययज्ञान के धारी, चौदह पूर्व के पाठी, एवं जिनवचन के अनुसार चलने वाले गौतमस्वामी शिष्यपरिवार के साथ ग्रामानुग्राम विहार करते हुए, सूर्य के समान भव्यों के अज्ञानरूप अन्धकार को ध्वस्त करते हुए, स्याद्वादसिद्धान्त की विजयपताका फरकाते हुए, क्षान्ति आदि धर्मका उद्योत करते हुए एवं भौतिकवादी चार्वाक आदि मत का निराकरण करते हुए विहार करते २ चंपानगरी के पूर्णभद्र उद्यान में पधारे।

સમ્યક્ આરાધના કરતાં કરતાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મને થઈ જશે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી તેણે પ્રશસ્ત ધ્યાનના હેતુભૂત શુભ અધ્યવસાયથી અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું, તથા ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરૂઢ થઈ કેવળ પદને પણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. આ પ્રકારે અન્ય મુનિઓએ પણ અજ્ઞાનપરીષહ જીતવો જોઈએ—

જ્ઞાનના સદ્ભાવ પક્ષમાં દૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.-

ઉગ્ર વિહાર કરવાવાળા, મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનના ધારી, ચૌદ પૂર્વના પાઠી, અને જીનવચન અનુસાર ચાલવાવાળા ગૌતમસ્વામી શિષ્ય પરિવારની સાથે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા, સૂર્યની માફક ભવ્યોના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરતા સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતની વિજયપતાકા ફરકાવતા, ક્ષાંતિ આદિ ધર્મનો ઉદ્યોત કરતા કરતા અને ભૌતિકવાદિ ચાર્વાક આદિ મતનું નિરાકરણ કરતા કરતા, વિચરણ કરતા કરતા, ચંપાનગરીના પૂર્ણભદ્ર ઉદ્યાનમાં પધાર્યા.

एकदा सोमभद्रनामा कश्चिदधर्मानुयायी, अधर्मसेवी, अधर्मिष्ठः, अधर्मख्यातिरधर्मानुरागी, अधर्मप्रलोकी, अधर्मजीवी, अधर्मप्रजनकः, अधर्मप्रचारकः, सकलशास्त्रदर्शी तत्त्वाविमर्शी प्रकाण्डकुतर्ककेसरी शास्त्रार्थं कर्तुं तत्र गौतमस्वामिसंनिधौ समागतः। तयोः शास्त्रार्थविषये विवादः प्रवृत्तः, परस्परं खण्डनमण्डनकरणे प्रवृत्तयोस्तयोरेकस्य कस्यापि जयः पराजयो वा नाभूत्। गौतमस्वामी शास्त्रार्थविषये स्वबुद्धिप्रतिभाबलेन नास्तिकमतं निराकर्तुमुद्यतः, सोऽपि नास्तिकः स्वबुद्धिकौशलेन गौतमस्वामिनः स्पर्धया वाग्जालं वितन्वन् परिषदि तत्प्रदर्शितयुक्ति-

एक दिन की बात है कि सोमभद्र नामका कोई एक विशिष्ट विद्वान् शास्त्रार्थ करने के लिये उनके पास आया। यह जैनधर्म से अतिरिक्त धर्म का अनुयायी था, अधर्मसेवी था, अधर्मिष्ठ था, अधर्माख्यायी था, अधर्मानुरागी था, अधर्मप्रलोकी था, अधर्मजीवी था, अधर्मप्ररंजक था, अधर्मप्रचारक था, सकलशास्त्रदर्शी होने पर भी तत्त्व-अविमर्शी था, इसलिये प्रकाण्डकुतर्ककेसरी था। गौतमस्वामी एवं सोमभद्र का परस्पर शास्त्रार्थ के विषय में विवाद प्रारम्भ हुवा। एक दूसरे के खंडन मंडन करने में प्रवृत्त हुए। इन दोनों में जब किसी का भी जय और पराजय नहीं हुआ तब गौतमस्वामी ने शास्त्रार्थ के विषय में अपनी प्रतिभा के बल पर नास्तिकमत का निराकरण करना प्रारंभ कर दिया। सोमभद्र ने भी जो नास्तिकमत का पक्षपाती था जब अपने मत का खंडन होते देखा तो उसने सिर्फ अपनी बुद्धि की ही कुशलता से गौतमस्वामी की युक्तियों का स्पर्धा के वश सभा के

એક દિવસની વાત છે કે, સોમભદ્ર નામનો કોઇ એક વિશિષ્ટ વિદ્વાન શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે તેમની પાસે આવ્યો. તે જૈનધર્મથી અતિરિક્ત ધર્મનો અનુયાયી હતો. અધર્મસેવી હતો, અધર્મિષ્ટ હતો, અધર્માખ્યાયી હતો, અધર્માનુરાગી હતો, અધર્મપ્રલોકી હતો, અધર્મજીવી હતો, અધર્મ પ્રરંજક હતો, અધર્મ પ્રચારક હતો, સકળ શાસ્ત્ર દર્શી હોવા છતાં પણ તત્વ-અવિમર્શી હતો. આ માટે પ્રકાંડકુતર્કકેસરી હતો. ગૌતમસ્વામી અને સોમભદ્રનો પરસ્પર શાસ્ત્રાર્થના વિષયમાં વિવાદ શરૂ થયો. એક બીજાનું ખંડન મંડન કરવામાં પ્રવર્ત બન્યા. આ બન્નેમાંથી જ્યારે કોઈનો પણ જય અને પરાજય ન થયો ત્યારે ગૌતમસ્વામીએ શાસ્ત્રાર્થના વિષયમાં પોતાની પ્રતિભાના બળ ઉપર નાસ્તિકમતનું નિરાકરણ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. સોમભદ્ર કે જે નાસ્તિક મતનો પક્ષપાતી હતો તેણે જ્યારે પોતાના મતનું ખંડન થતું જોયું તો તેણે ફક્ત પોતાની બુદ્ધિની કુશળતાથી સ્પર્ધાને વશ થઈ ગૌતમસ્વામીની યુક્તિઓને

सम्यगाराधयामि इत्येवं विचिन्त्य प्रशस्तध्यानेन शुभाध्यवसायेन अवधिं मनःपर्ययं च संप्राप्य क्षपकश्रेणिमारुह्य केवली जातः। एवमन्यैरपि मुनिभिरज्ञानपरीषहः सोढव्यः।

अथाऽज्ञानाऽसद्भाव(ज्ञानसद्भाव)पक्षे दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

उग्रविहारी चतुर्ज्ञानचतुर्दशपूर्वधारी जिनवचनानुगामी गौतमस्वामी शिष्यपरिवारेण सह ग्रामानुग्रामं विहरन् भास्करवदज्ञानान्धकारं विध्वंसयन् स्याद्वादसिद्धान्तं स्थापयन् क्षान्त्यादिधर्मं प्रद्योतयन् चार्वाकादिपाखण्डमतं खण्डयन् विचरति स्म। एवं विहरन् गौतमस्वामी चम्पानगर्यां पूर्णभद्रोद्याने समवसृतः।

निरतिचार सम्यक् आराधना करते २ प्रत्यक्ष ज्ञानकी प्राप्ति मुझे हो जायगी। इस प्रकार विचार करके उसने प्रशस्तध्यान के हेतुभूत शुभ अध्यवसाय से अवधि एवं मनःपर्यय ज्ञान को प्राप्त कर लिया, तथा क्षपकश्रेणी पर अरोहण कर केवलिपद को भी प्राप्त कर लिया। इसी तरह अन्यमुनियों को भी अज्ञानपरीषह सहन करना चाहिये।

अज्ञान के असद्भाव (ज्ञान के सद्भाव) पक्षमें दृष्टान्त इस प्रकार है—

उग्र विहार करने वाले, मति, श्रुत, अवधि एवं मनःपर्ययज्ञान के धारी, चौदह पूर्व के पाठी, एवं जिनवचन के अनुसार चलने वाले गौतमस्वामी शिष्यपरिवार के साथ ग्रामानुग्राम विहार करते हुए, सूर्य के समान भव्यों के अज्ञानरूप अन्धकार को ध्वस्त करते हुए, स्याद्वादसिद्धान्त की विजयपताका फरकाते हुए, क्षान्ति आदि धर्मका उद्योत करते हुए एवं भौतिकवादी चार्वाक आदि मत का निराकरण करते हुए विहार करते २ चंपानगरी के पूर्णभद्र उद्यान में पधारे।

સમ્યક્ આરાધના કરતાં કરતાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મને થઈ જશે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી તેણે પ્રશસ્ત ધ્યાનના હેતુભૂત શુભ અધ્યવસાયથી અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું, તથા ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરૂઢ થઈ કેવળ પદને પણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. આ પ્રકારે અન્ય મુનિઓએ પણ અજ્ઞાનપરીષહ જીતવો જોઈએ—

જ્ઞાનના સદ્ભાવ પક્ષમાં દૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.–

ઉગ્ર વિહાર કરવાવાળા, મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનના ધારી, ચૌદ પૂર્વના પાઠી, અને જીનવચન અનુસાર ચાલવાવાળા ગૌતમસ્વામી શિષ્ય પરિવારની સાથે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા, સૂર્યની માફક ભવ્યોના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરતા સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતની વિજયપતાકા ફરકાવતા, ક્ષાંતિ આદિ ધર્મનો ઉદ્યોત કરતા કરતા અને ભૌતિકવાદિ ચાર્વાક આદિ મતનું નિરાકરણ કરતા કરતા, વિચરણ કરતા કરતા, ચંપાનગરીના પૂર્ણભદ્ર ઉદ્યાનમાં પધાર્યા.

स्तव हृदये जातो न वा ?। तदाऽसौ नास्तिकस्तद्वचनं स्वीकुर्वन् वदति–भदन्त ! भवान् सत्यं वदति मम मनस्ययमेव विचारः प्रादुरासीत्। इत्युक्त्वाऽसौ गौतमस्वामिनः शिष्यो भूत्वा दीक्षितो जातः। तेन शिष्येणान्यैश्च शिष्यपरिवारैः सह ग्रामानुग्रामं विहरन् गौतमस्वामी राजगृहनगरे गुणशिले चैत्ये भगवतः श्रीवर्धमानस्वामिनः संनिधौ समागतः। भगवन्तं वन्दित्वा नमस्कृत्य गौतमस्वामी चतुर्ज्ञानगर्वमकुर्वन् सविनयं ब्रवीति–हे भगवन् ! अयं भगवत्प्रभावादेव सन्मार्गे समायातः। ततो भगवता श्रीवर्धमानस्वामिना श्रमणनिर्ग्रन्थानाहूय कथितम्–भो ! मुनयः ! गौतम-

भद्र से पूछा कि–कहो महानुभाव ! तुम्हारे मन में यह विचार उत्पन्न हुआ या नहीं ?। तब सोमभद्र ने गौतमस्वामी के इस कथन को स्वीकार करते हुए कहा–भदन्त ! आपने बिलकुल ही यथार्थ कहा है, मेरे मन में ऐसा ही विचार उत्पन्न हुआ था। इस प्रकार अपने हृदयंगम अभिप्राय को प्रगट करते हुए उसने गौतमस्वामी के पास दीक्षा धारण करली और उनका शिष्य हो गया। मुनि सोमभद्र एवं अन्य शिष्यों के साथ ग्रामानुग्राम विहार करते हुए गौतमस्वामी राजगृह नगर के गुणशिलचैत्य में भगवान् वर्धमान स्वामी के पास आये। वंदना एवं नमस्कार कर के गौतमस्वामी ने अपने में रहे हुए चतुर्ज्ञान की विशिष्टता का गर्व न करके प्रभु से बड़े विनय के साथ कहा-भगवन् ! यह सोमभद्र मुनि आपके ही प्रभाव से सन्मार्ग में आया है। भगवान श्रीवर्धमान-स्वामी ने श्रमणनिर्ग्रन्थों को बुलाकर कहा कि हे मुनियों ! देखो चार

ઉત્પન્ન થયેલ કે નહીં ? ત્યારે સોમભદ્રે ગૌતમસ્વામીના આ કથનનો સ્વીકાર કરીને કહ્યું, ભદંત ! આપે બીલકુલ યર્થાર્થ કહ્યું છે. મારા મનમાં આવો જ વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પ્રકારે પોતાના હૃદયમાંના અભિપ્રાયને પ્રગટ કરીને તેણે ગૌતમસ્વામીની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી લીધી. અને તેમના શિષ્ય બની ગયા. મુનિ સોમભદ્ર અને બીજા શિષ્યો સાથે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા કરતા ગૌતમસ્વામી રાજગૃહ નગરના ગુણશિલચૈત્યમાં ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીની પાસે આવ્યા. વંદના અને નમસ્કાર કરી ગૌતમસ્વામીએ પોતાનામાં ચારજ્ઞાન વિશિષ્ટતાનો ગર્વ ન કરતાં પ્રભુને ઘણા વિનય સાથે કહ્યું, ભગવન્ ! આ સોમભદ્રમુનિ આપના જ પ્રભાવથી સન્માર્ગમાં અવ્યા છે. ભગવાનશ્રી વર્ધમાન સ્વામીએ શ્રમણુનિર્ગ્રન્થોને બોલાવીને કહ્યું કે, હે મુનિઓ ! જુઓ

खण्डनात् प्रतिनिवृत्तो नाभूत्, परंतु अन्ततस्तदुक्तयुक्तिप्रतियुक्तिस्वरूपं खण्डयितुमसमर्थः सन् मनसि विचारयति–" सत्यम् अयमस्ति गौतमस्वामो महान् विद्यानिधिः, यदीदृशं मम मनोगतं भावं गौतमस्वामी कथयिष्यति तदाऽहमस्य शिष्यो भविष्यामि " इति ।

गौतमस्वामी मनःपर्ययज्ञानधारकतया तदानीमेव परिषदि वदति—" अस्य तर्ककेसरिणो मनसि संप्रति अयं विचारः समायातः–"सत्यमयं गौतमस्वामी महान् विद्यानिधिः परंत्वेवं मम मनोगतं विचारं गौतमस्वामी यदि कथयेत् तर्हि तस्य शिष्यो भविष्यामी"ति। इत्युक्त्वा पुनस्तं नास्तिकं पृच्छति–कथय किमयं विचार-

बीच खंडन करना प्रारंभ कर दिया, परन्तु गौतमस्वामी ने जब उसकी युक्तियों का पूरे तोर से खंडन किया तो वह उसको संभालने में समर्थ नहीं हो सका। गौतमस्वामी के अगाध ज्ञान को देखकर उस समय उसके मन में यही विचार आया कि वास्तव में ये गौतमस्वामी विशिष्ट विद्यानिधान हैं, परन्तु यदि ये मेरे इस मनोगत भाव को बतला देवें तो मैं इनका शिष्य हो जाऊँगा ?

गौतमस्वामी मनःपर्ययज्ञान के धारी थे, अतः उसी समय वे इसके मानसिक विचार को स्पष्टरूप से जान गये। उन्हों ने उसी समय सभा के बीच में कहा कि इस तर्ककेसरी सोमभद्र के मन में इस प्रकार का विचार उत्पन्न हुआ है कि "ये गौतमस्वामी महान् विद्या के निधान हैं यदि ये मेरे इस अभिप्राय को बतला दें तो मैं इनका शिष्य हो जाऊँगा"। गौतमस्वामी ने ऐसा कह कर उस सोम-

સભાની વચમાં ખંડન કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. પરંતુ ગૌતમસ્વામીએ જ્યારે તેની યુક્તિઓનું પુરી રીતે ખંડન કર્યું ત્યારે તે પોતાની જાતને સંભાળવામાં સમર્થ ન બન્યો. ગૌતમસ્વામીના અગાધ જ્ઞાનને જોઈ એ સમય એના મનમાં એ વિચાર આવ્યો કે, વાસ્તવમાં આ ગૌતમસ્વામી વિશિષ્ટવિદ્યાનિધાન છે. પરંતુ જો તેઓ મારા આ મનોભાવને બતાવી આપે તો હું એમનો શિષ્ય બની જાઉં.

ગૌતમસ્વામી મનઃપર્યયજ્ઞાનના ધારી હતા. આથી એજ વખતે તેમણે એના માનસિક વિચારને સ્પષ્ટ રૂપથી જાણી લીધા. અને એજ વખતે સભાની વચમાં કહ્યું કે, આ તર્કકેસરી સોમભદ્રના મનમાં એ પ્રકારનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે કે, "આ ગૌતમસ્વામી મહાન વિદ્યાનાનિધાન છે તેઓ જો મારા આ અભિપ્રાયને બતાવી આપે તો હું તેમનો શિષ્ય બની જાઉં." ગૌતમસ્વામીએ એવું કહીને સોમભદ્રને કહ્યું કે, કહો મહાનુભાવ ! તમારા મનમાં આ વિચાર

टीका—' नत्थि नूणं ' इत्यादि ।

परो लोकः=परभवः–जन्मान्तरम्, नूनं=निश्चयेन नास्ति=न भवति। अयं भावः–शरीरं हि भूतात्मकं, तदिहैव नश्यति, शरीरे वर्तमानस्य चैतन्यस्यापि भूतधर्मत्वादेव शरीरेण सह नाशसंभवात्। शरीरव्यतिरेकेण आत्मनः प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वाच्च जन्मान्तरं न भवतीति निश्चेतव्यमिति । यद्वा–नूनमिति संभावनायाम् परलोकः स्वर्गादिर्नास्तीति संभावयामि, यतः परलोके गतः कोऽपि नात्रागत्य वदति, तस्मात् प्रत्यक्षाभावान्नास्ति परलोक इति । वा=अथवा, अपि=इहापि-

---

अब सूत्रकार बाईसवां दर्शनपरीषहजय को बतलाते हैं—

'नत्थि नूणं'–इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(परे लोए नूणं नत्थि–परः लोकः नूनं नास्ति) निश्चय से जन्मान्तर नहीं है–यह शरीर भूतात्मक है, इसलिये यह तो यहां ही विनिष्ट हो जाता है। इस शरीर में जो चैतन्य वर्तमान है वह भी भूतों का धर्म होने से शरीर के साथ ही नाश को प्राप्त हो जाता है। दूसरे–शरीर से भिन्न आत्मा–नामक कोई पदार्थ है, यह किसी भी प्रत्यक्ष प्रमाण से साबित नहीं होता है अतः परलोकी (परलोक जाने वाला आत्मा) का अभाव होने से परलोक का अभाव स्वतः सिद्ध है, अर्थात् जन्मान्तर नहीं है। अथवा " नूनं " यह पद संभावना में भी प्रयुक्त किया जाता है इस अपेक्षा परलोक-स्वर्गादिक जो माने जाते हैं सो वे भी नहीं हैं, ऐसी संभावना होती है, क्यों कि कोई ऐसा तो है नहीं जो परलोक में जाकर पश्चात् यहां आ कर यह कहे कि मैं अमुक

હવે સૂત્રકાર બાવીસમા દર્શનપરીષહને જીતવાનું બતાવે છે—

' नत्थि नूणं ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ–परे लोए नूणं नत्थि–परलोकः नूनं नास्ति નિશ્ચયથી જન્માન્તર નથી. આ શરીર ભૂતાત્મક છે, આ માટે તે તો અહિં જ વિનષ્ટ થઈ જાય છે. આ શરીરમાં જે ચૈતન્ય વર્તમાન છે તે પણ ભૂતોનો ધર્મ હોવાથી શરીરની સાથોસાથ નાશ પામે છે, બીજું શરીરથી ભિન્ન આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ છે, એ કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી ઓળખી શકાતો નથી. આથી પરલોકીનો (પરલોક જવાવાળો આત્મા) અભાવ હોવાથી પરલોકનો અભાવ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થાત્ જન્માન્તર નથી. અથવા ' नूनं ' આ પદ સંભાવનામાં પણ પ્રયુક્ત કરાય છે. આ અપેક્ષા પરલોક, સ્વર્ગાદિક જે માનવામાં આવે છે તે પણ નથી એવી સંભાવના થાય છે. કેમકે, કોઇ એવો તો છે જ નહીં જે પરલોકમાં

श्रुतज्ञानचतुर्दशपूर्वधारकः स्वज्ञानप्रभावादनेकयुक्तिप्रतियुक्तीः प्रदर्श्य, मत्तगजेन्द्रमिव सोमभद्रं वशीकृत्य दीक्षितं कृत्वाऽऽनीतवान्। अयं गौतमस्य प्रयत्नेनैव मोक्षमार्गमाश्रितः, तथापि गौतमो विनयातिशयं कुर्वन् ज्ञानगर्वं न वहति, न च केवलज्ञानाप्राप्तौ विषादं करोति। यथा गौतमेनाऽवधिमनःपर्ययज्ञानपरीषहं तन्मदाकरणेन केवलज्ञानाप्राप्तिविषयकविषादाकरणेन च परिषह्य तदुपरि विजयः प्राप्तस्तथाऽन्यैरपि मुनिभिरज्ञानाभावपरीषहः सोढव्यः ॥ ४३ ॥

अथ द्वाविंशतितमं दर्शनपरीषहजयं प्राह—

मूलम्—नत्थि नूणं परे लोए इड्ढी वा वि तवस्सिणो।
अदुवा 'वंचिओ मि—त्ति', इइ भिक्खू न चिंतए ॥४४॥

छाया—नास्ति नूनं परो लोकः ऋद्धिर्वाऽपि तपस्विनः।
अथवा वञ्चितोऽस्मीति इति भिक्षुर्न चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

ज्ञान के धारी एवं चतुर्दशपूर्व के पाठी गौतम ने अपने प्रभाव से ही मत्तगजराज की तरह इस सोमभद्र को अनेक युक्ति प्रयुक्तियों द्वारा वश में कर के दीक्षित किया है, और यहां ये इस को ले आये हैं, गौतम का ही यह प्रयत्न है जो यह मोक्षमार्ग में आ गया है, फिर भी गौतम को अपने विनयातिशय से इस बात का जरा भी गर्व नहीं है। तथा केवलज्ञान की अप्राप्ति के विषय में विषाद भी नहीं है। जिस तरह गौतम ने अवधिमनःपर्ययज्ञान के परीषह को उनका मद नहीं करने से तथा केवलज्ञान की अप्राप्ति में विषाद नहीं करने से जीता है उसी तरह तुम सब मुनियों को भी अज्ञानाभाव अर्थात् ज्ञान का सद्भाव परीषह जीतना चाहिये ॥ ४३ ॥

ચાર જ્ઞાનના ધારી અને ચૌદપૂર્વના પાઠી ગૌતમે મત્ત ગજરાજની માફક સ્વૈરવિહારી અને યુક્તિ પ્રયુક્તિઓના સ્વામી એવા આમને પોતાના જ્ઞાનવડે વશ કરીને દીક્ષિત કરેલ છે. અને તેને અહીં લઈ આવેલ છે. ગૌતમનો જ આ પ્રયત્ન છે કે જે આ મોક્ષમાર્ગમાં આવેલ છે. છતાં પણ ગૌતમને પોતાના વિનય અતિશયથી આ વાતનો જરા પણ ગર્વ નથી તથા કેવળજ્ઞાનની અપ્રાપ્તિના વિષયમાં વિષાદ પણ નથી. જેવી રીતે ગૌતમે અવધિમનઃપર્યયજ્ઞાનના પરીષહનો મદ નહીં કરવાથી તથા કેવળજ્ઞાનની અપ્રાપ્તિમાં વિષાદ નહીં કરવાથી જીતેલ છે. આ રીતે તમે સઘળા મુનિઓએ પણ અજ્ઞાન અભાવ અર્થાત જ્ઞાનનો સદ્ભાવ જીતવો જોઈએ. ॥ ૪૩ ॥

टीका—' नत्थि नूणं ' इत्यादि ।

परो लोकः=परभवः-जन्मान्तरम्, नूनं=निश्चयेन नास्ति=न भवति । अयं भावः-शरीरं हि भूतात्मकं, तदिहैव नश्यति, शरीरे वर्तमानस्य चैतन्यस्यापि भूतधर्मत्वादेव शरीरेण सह नाशसंभवात् । शरीरव्यतिरेकेण आत्मनः प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वाच्च जन्मान्तरं न भवतीति निश्चेतव्यमिति । यद्वा-नूनमिति संभावनायाम् परलोकः स्वर्गादिर्नास्तीति संभावयामि, यतः परलोके गतः कोऽपि नात्रागत्य वदति, तस्मात् प्रत्यक्षाभावान्नास्ति परलोक इति । वा=अथवा, अपि=इहापि-

---

अब सूत्रकार बाईसवां दर्शनपरीषहजय को बतलाते हैं—

'नत्थि नूणं'-इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(परे लोए नूणं नत्थि-परः लोकः नूनं नास्ति) निश्चय से जन्मान्तर नहीं है-यह शरीर भूतात्मक है, इसलिये यह तो यहां ही विनिष्ट हो जाता है । इस शरीर में जो चैतन्य वर्तमान है वह भी भूतों का धर्म होने से शरीर के साथ ही नाश को प्राप्त हो जाता है। दूसरे-शरीर से भिन्न आत्मा-नामक कोई पदार्थ है, यह किसी भी प्रत्यक्ष प्रमाण से साबित नहीं होता है अतः परलोकी (परलोक जाने वाला आत्मा) का अभाव होने से परलोक का अभाव स्वतः सिद्ध है, अर्थात् जन्मान्तर नहीं है । अथवा " नूनं " यह पद संभावना में भी प्रयुक्त किया जाता है इस अपेक्षा परलोक-स्वर्गादिक जो माने जाते हैं सो वे भी नहीं हैं, ऐसी संभावना होती है, क्यों कि कोई ऐसा तो है नहीं जो परलोक में जाकर पश्चात् यहां आकर यह कहे कि मैं अमुक

હવે સૂત્રકાર બાવીસમા દર્શનપરીષહને જીતવાનું બતાવે છે—

' नत्थि नूणं ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ-परे लोए नूणं नत्थि-परलोकः नूनं नास्ति નિશ્ચયથી જન્માન્તર નથી. આ શરીર ભૂતાત્મક છે, આ માટે તે તો અહિં જ વિનષ્ટ થઈ જાય છે. આ શરીરમાં જે ચૈતન્ય વર્તમાન છે તે પણ ભૂતોનો ધર્મ હોવાથી શરીરની સાથોસાથ નાશ પામે છે, બીજું શરીરથી ભિન્ન આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ છે, એ કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઓળખી શકાતો નથી. આથી પરલોકીનો (પરલોક જવાવાળો આત્મા) અભાવ હોવાથી પરલોકનો અભાવ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થાત્ જન્માન્તર નથી. અથવા ' नूनं ' આ પદ સંભાવનામાં પણ પ્રયુક્ત કરાય છે. આ અપેક્ષા પરલોક, સ્વર્ગાદિક જે માનવામાં આવે છે તે પણ નથી એવી સંભાવના થાય છે. કેમકે, કોઇ એવો તો છે જ નહીં જે પરલોકમાં

शब्दो भिन्नक्रमः अतोऽयमर्थः–तपस्विनोऽपि मम ऋद्धिः=आमर्शौषध्यादिलब्धिरूपा नास्ति=न विद्यते, तस्या अप्यनुपलभ्यमानत्वात्।

प्रसङ्गादिह लब्धिभेदा उच्यन्ते—

१ आमर्शौषधिः, २ विप्रुडोषधिः, ३ खेलौषधिः, ४ जल्लौषधिः, ५ सर्वौषधिः, ६ संभिन्नश्रोतोलब्धिः, ७ अवधिलब्धिः, ८ ऋजुमतिलब्धिः, ९ विपुलमतिलब्धिः, १० चारणलब्धिः, ११ आशीविषलब्धिः, १२ केवलिलब्धिः, १३ गणधरलब्धिः, १४ पूर्वधरलब्धिः, १५ अर्हल्लब्धिः, १६ चक्रवर्तिलब्धिः, १७ बलदेवलब्धिः, १८ वासुदेवलब्धिः, १९/१ क्षीरास्रवलब्धिः, १९/२ मध्वास्रवलब्धिः, १९/३ सर्पिरास्रवलब्धिः, २० कोष्ठबुद्धिलब्धिः, २१ पदानुसारिलब्धिः, २२

स्वर्ग से आया हूं, इसलिये प्रत्यक्ष से उनकी उपलब्धि का अभाव होने से परलोक नहीं है। (वा) अथवा (तवस्सिणो इड्ढी अवि–तपस्विनः ऋद्धिः अपि) तपस्वी जन को ऋद्धिकी प्राप्ति हो जाती है यह भी बात ठीक नहीं है, क्यों कि ऋद्धियों अर्थात् लब्धियों की सिद्धि भी प्रत्यक्षप्रमाण से होती नहीं है। लब्धियां २८ प्रकार की हैं वे ये हैं—

आमर्शौषधि १, विप्रुडोषधि २, खेलौषधि ३, जल्लौषधि ४, सर्वौषधि ५, संभिन्नश्रोतोलब्धि ६, अवधिलब्धि ७, ऋजुमतिलब्धि ८, विपुलमतिलब्धि ९, चारणलब्धि १०, आशीविषलब्धि ११, केवलिलब्धि १२, गणधरलब्धि १३, पूर्वधरलब्धि १४, अर्हल्लब्धि १५, चक्रवर्तिलब्धि १६, बलदेवलब्धि १८, क्षीरास्रवलब्धि १९।१, मध्वास्रवलब्धि १९।२, सर्पिरास्रवलब्धि १९।३, कोष्ठबुद्धिलब्धि २०, पदानुसारिलब्धि २१, बीजबु-

જઇ પાછો અહિં આવી તે એમ કહે કે હું અમુક સ્વર્ગમાં જઈને આવ્યો છું. આ માટે પ્રત્યક્ષથી તેની ઉપલબ્ધીનો અભાવ હોવાથી પરલોક નથી. અથવા तवस्सिणो इड्ढी अवि તપસ્વીઓને ઋદ્ધિયોની પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે એ વાત પણ ઠીક નથી. કેમકે, ઋદ્ધિયોની સિદ્ધિ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થતી નથી. ઋદ્ધિયો ૨૮ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) આમશૌષધિ, (૨) વિપ્રુડોષધિ, (૩) ખેલૌષધિ, (૪) જલ્લૌષધિ, (૫) સર્વૌષધિ, (૬) સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિ, (૭) અવધિલબ્ધિ, (૮) ઋજુમતિ લબ્ધિ, (૯) વિપુલમતિલબ્ધિ, (૧૦) ચારણલબ્ધિ, (૧૧) આશીવિષલબ્ધિ, (૧૨) કેવલીલબ્ધિ, (૧૩) ગણધરલબ્ધિ, (૧૪) પૂર્વધરલબ્ધિ, (૧૫) અર્હલ્લબ્ધિ, (૧૬) ચક્રવર્તિલબ્ધિ, (૧૭) બલદેવલબ્ધિ, (૧૮) વાસુદેવલબ્ધિ, (૧૯) ક્ષીરાસવલબ્ધિ, મધ્વાસ્રવલબ્ધિ, સર્પિરાસવલબ્ધિ, (૨૦) કોષ્ઠબુદ્ધિલબ્ધિ (૨૧) પદાનુ-

बीजबुद्धिलब्धिः, २३ तेजोलेश्यालब्धिः, २४ आहारकलब्धिः, २५ शीतलेश्यालब्धिः, २६ वैक्रियलब्धिः, २७ अक्षीणमहानसिकलब्धिः, २८ पुलाकलब्धिः।

भव्यत्वाभव्यत्वविशिष्टानां पुरुषाणां च यावत्यो लब्धयो भवन्ति, ता एवम्-भव्यपुरुषाणामेताः पूर्वोक्ता सर्वा अपि लब्धयो भवन्ति। अर्हच्चक्रवर्तिवासुदेवबलदेवसंभिन्नश्रोतश्चारणपूर्वधरगणधरपुलाकाऽऽहारकलब्धिलक्षणा एतादश लब्धयो भव्यस्त्रीणां नैव भवन्ति। शेषास्त्वष्टादशलब्धयो भव्यस्त्रीणां भवन्ति। यच्च मल्लिस्वामिनः स्त्रीत्वेऽपि तीर्थंकरत्वमभूत् तदाश्चर्यभूतत्वान्न गण्यते। तथा -अनन्तरोक्ताअर्हदाद्या आहारकपर्यन्ता दश लब्धयः, केवलि-ऋजुमति-विपुलमति

द्धिलब्धि २२, तेजोलेश्यालब्धि २३, आहारकलब्धि २४, शीतलेश्यालब्धि २५, वैक्रियलब्धि २६, अक्षीणमहानसीकलब्धि २७, पुलाकलब्धि २८।

अब भव्यत्वभावविशिष्ट एवं अभव्यत्वभावविशिष्ट पुरुष को जितनी जितनी लब्धियां होती हैं वे कहते हैं—

भव्यत्वभावविशिष्ट पुरुषों के ये सभी लब्धियां होती हैं। भव्य स्त्रियों के अर्हल्लब्धि १, चक्रवर्तिलब्धि २, वासुदेवलब्धि ३, बलदेवलब्धि ४, संभिन्नश्रोतोलब्धि ५, चारणलब्धि ६, पूर्वधरलब्धि ७, गणधरलब्धि ८, पुलाकलब्धि ९, एवं आहारकलब्धि १०, ये दस लब्धियां नहीं होती हैं। बाकी अवशिष्ट अठारह लब्धियां भव्य स्त्रियों के भी होती हैं। जो मल्लिस्वामी के स्त्रीपना होने पर भी तीर्थंकरत्व वहां हुआ वह अच्छेरा-आश्चर्य होने की वजह से गिना नहीं जाता है। ये १३ तेरह लब्धियां अभव्यपुरुषों के नहीं होती हैं-केवलिलब्धि, ऋजु-

---

સારિલબ્ધિ, (૨૨) બીજબુદ્ધિલબ્ધિ, (૨૩) તેજોલેશ્યાલબ્ધિ, (૨૪) આહારકલબ્ધિ, (૨૫) શીતલેશ્યાલબ્ધિ, (૨૬) વૈક્રિયલબ્ધિ, (૨૭) અક્ષીણમહાનસિકલબ્ધિ, (૨૮) પુલાકલબ્ધિ.

હવે ભવ્યત્વભાવવિશિષ્ટ અને અભવ્યત્વભાવ વિશિષ્ટ પુરૂષોને જેટલી જેટલી લબ્ધિઓ થાય છે તે બતાવે છે.

ભવ્યત્વભાવ વિશિષ્ટ પુરૂષોને આ બધી લબ્ધિઓ થાય છે. ભવ્ય સ્ત્રિઓને ૧ અર્હલ્લબ્ધિ, ૨ ચક્રવર્તિલબ્ધિ, ૩ વાસુદેવલબ્ધિ, ૪ બલદેવલબ્ધિ, ૫ સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિ, ૬ ચારણલબ્ધિ. ૭ પૂર્વધરલબ્ધિ, ૮ ગણધરલબ્ધિ, ૯ પુલાકલબ્ધિ, અને ૧૦ આહારકલબ્ધિ. આ દશ લબ્ધિયો થતી નથી. બાકીની અઢાર લબ્ધિયો ભવ્ય સ્ત્રીઓને પણ થાય છે. જેમ મલ્લિ સ્વામીને સ્ત્રીપણું હોવા છતાં પણ તીર્થંકરત્વ તેમને થયું. તે અચ્છેરા-આશ્ચર્ય થવાની ગણત્રીમાં ગણવામાં આવતું નથી. આ તેર લબ્ધિઓ અભવ્ય પુરૂષોને થતી નથી

–लब्धयश्चैतास्त्रयोदश लब्धयः पुरुषाणामप्यभव्यानां नैव भवन्ति, शेषाः पञ्चदश लब्धयस्तु भवन्ति। अभव्यस्त्रीणामप्येतास्त्रयोदश लब्धयो न भवन्ति, मधुक्षीरास्रवलब्धिरपिचतुर्दशी तासां नैव भवति। शेषाश्चतुर्दशलब्धयस्तु तासामपि भवन्ति।

अथासां व्याख्या प्रदर्श्यते–आमर्शौषधिः–आमर्शो हि हस्तादिना स्पर्शः, स एव ओषधिः, करादिसंस्पर्शमात्रादेव व्याध्यपनयनसामर्थ्यम् ॥ १ ॥

विप्रुडोषधिः—यन्माहात्म्यान्मूत्रपुरीषावयवमात्रमपि रोगराशिप्रणाशाय संपद्यते सुरभि च सा ॥ २ ॥

मतिलब्धि, विपुलमतिलब्धि तीन ये तथा भव्य स्त्रियों के जिन दश १० ऋद्धियों का अभाव बतलाया गया है वे। इस प्रकार १३ तेरह लब्धियों का अभव्यपुरुषों के अभाव रहता है। बाकी १५ लब्धियां होती हैं। इसी तरह अभव्यस्त्रियों के भी ये ही १३ तेरह लब्धियां नहीं होती हैं। तथा क्षीरास्रव एवं मध्वास्रव नामकी भी लब्धि उनके नहीं होती है। इस प्रकार तेरह १३ पूर्वोक्त और १४ चौदहवीं क्षीरास्रव, मध्वास्रव सर्पिरास्रवरूप का उनकेअभाव जानना चाहिये। बाकी १४ चौदह लब्धियां अभव्यस्त्रियों के होती हैं।

इन लब्धियों की व्याख्या की जाती है–हस्त आदि द्वारा स्पर्श होने का नाम आमर्श है। यह स्पर्श ही जिनका औषधि का काम करता है वह आमर्शौषधि है। इस लब्धि के धारी को जो रोगी अपने हस्तादिक से छू लेता है उसका वह रोग छूते ही नष्ट हो जाता है १, जिस के प्रभाव से मूत्र, पुरीष, आदि भी रोगराशिके विनाश करने में औष-

---

કેવલીલબ્ધિ, ઋજુમતિલબ્ધિ, વિપુલમતિલબ્ધિ, ત્રણ આ તથા ભવ્ય સ્ત્રીઓને જે દશઋદ્ધિઓનો અભાવ બતાવેલ છે તે આ પ્રકારની તેર લબ્ધિઓનો અભવ્ય પુરૂષોને અભાવ રહે છે. બાકી પંદર લબ્ધિઓ થાય છે. આ રીતે અભવ્ય સ્ત્રીઓને પણ આ તેર લબ્ધિઓ થતી નથી. તથા ક્ષીરાસ્રવ અને મધ્વાસ્રવ સર્પિરાસ્રવ નામની પણ તેને થતી નથી. આ રીતે તેર પૂર્વોક્ત અને ચૌદમી ક્ષીરાસ્રવ મધ્વાસ્રવ લબ્ધિનો તેને અભાવ જાણવો જોઈએ. બાકી ચૌદ લબ્ધિઓ અભવ્ય સ્ત્રીઓને થાય છે.

આ લબ્ધિઓની વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે,–હાથ આદિ દ્વારા થવાનું નામ આમર્શ છે. આ સ્પર્શ જ જેને ઓષધિનું કામ કરે છે તે આમર્શ ઔષધિ છે. આ લબ્ધિના ધારીને જે રોગી પોતાના હાથથી અડે છે એનો એ રોગ અડતાં જ નાશ પામે છે. (૧) જેના પ્રભાવથી મૂત્ર, પુરીષ, આદિ રોગ વિનાશ કરવામાં ઔષધિનું કામ કરવા લાગે છે તથા તેમ આવવા

खेलौषधिः-यत् प्रभावात् श्लेष्मा सर्वरोगापहारकः सुरभिश्च भवति सा ॥३॥

जल्लौषधिः- जल्लो=मलः कर्णवदननासिकानयनजिह्वासमुद्भवः शरीरसमुद्भवश्च, स एव ओषधिर्भवति यत्प्रभावात् सा ॥ ४ ॥

सर्वौषधिः-यत्प्रभावात् सर्वे विण्मूत्रकेशनखादय ओषधयो भवन्ति सा ॥५॥

संभिन्नश्रोतोलब्धिः—यत्प्रभावात् सर्वैरपि शरीरावयवैः सुस्पष्टं शृणोति सा। यद्वा-' संभिन्नस्रोतस् ' इतिच्छाया। अत्र स्रोतस् शब्द इन्द्रियवाचकः, तेन यत्प्रभावात्-एकैकमिन्द्रियं सर्वेषामिन्द्रियाणां कार्यं संपादयति सा। यथा-कर्णेनैव श्रवणदर्शनघ्राणरसनस्पर्शनकार्याणि लब्धिप्रभावात् सम्पादयति ॥ ६ ॥

अवधिलब्धिः—अवधिज्ञानमेव लब्धिः-अवधिलब्धिः। अरूपिद्रव्यं विहाय

धिका काम करने लग जाते हैं, तथा उनमें सुगंध आने लगती है, इस का नाम विप्रुडोषधि है २। जिसके प्रभाव से श्लेष्मा सर्वरोग का अपहारक हो जाता है उस का नाम खेलौषधि है। इसके प्रभाव से श्लेष्म भी सुगंधवाला हो जाता है ३। जिसके प्रभावसे कान, मुख, नासिका, नयन, एवं जिह्वा का मैल, तथा शरीरका मैल औषधि जैसा परिणमित होता है उसका नाम जल्लौषधि है ४।जिसके प्रभावसे विष्टा, मूत्र, केश, तथा नख आदिक औषधि जैसे हो जाते हैं उसका नाम सर्वौषधि है ५। जिसके प्रभावसे समस्त शारीरिक अवयवों द्वारा सुना जाय,अथवा एक ही इन्द्रिय जिसके प्रभाव से अन्य इन्द्रियों का काम करने लग जाय उस का नाम संभिन्नश्रोतोलब्धि है।जिसके यह लब्धि होती है वह एक कर्ण इन्द्रिय से ही अवशिष्ट इन्द्रियों के काम-दर्शनादिक करने की शक्तिवाला हो जाता है ६। जिसके प्रभाव से अमूर्तिक द्रव्य को छोड़ कर मूर्तिक द्रव्यको जानने की सामर्थ्य आत्मामें प्रकट हो जाती है उसका नाम

લાગે છે. તેનું નામ વિપ્રુડ ઔષધિ છે. (૨) જેના પ્રભાવથી શ્લેષ્મા સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે તેનું નામ ખેલૌષધિ છે, તેના પ્રભાવથી શ્લેષ્મ પણ સુગંધવાળા થઈ જાય છે. (૩) જેના પ્રભાવથી કાન, મોઢું, નાક, નેણ અને જીભનો મેલ તથા શરીરનો મેલ, ઔષધિની જેમ પરિણમિત બને છે તેનું નામ જલ ઔષધિ છે. (૪) જેના પ્રભાવથી વિષ્ટા, મૂત્ર, વાળ, નખ, આદિ ઔષધિ જેવા થઈ જાય છે તેનું નામ સર્વૌષધિ છે. (૫) જેના પ્રભાવથી શરીરનાં તમામ અવયવો દ્વારા સંભળાય અથવા એક જ ઇન્દ્રિય જેના પ્રભાવથી બીજી ઈન્દ્રિયોનું કામ કરવા લાગી જાય તેનું નામ સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિ છે. જેને આ લબ્ધિ હોય છે તે એક કર્ણ ઇન્દ્રિયથી જ અવશિષ્ટ ઇન્દ્રિયોનાં

रूपिद्रव्यविषयकमिन्द्रियनिरपेक्षं मनःप्रणिधानवीर्यकं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमनिमित्तकं देवमनुष्यतिर्यङ्नारकस्वामिकं ज्ञानं भवति यत्प्रभावात् सा ॥ ७ ॥

ऋजुमतिलब्धिः—ऋजुः=सामान्यं-विशेषरहितं, देशकालाद्यनेकपर्यायवर्जितं, संज्ञिना चिन्तितं, तद्ग्राहिणी मतिः-ऋजुमतिः, सैव लब्धिः। सा च-घटोऽनेन चिन्तितः, इत्येवं संज्ञिमनोद्रव्यपरिच्छेदः ॥८॥

विपुलमतिलब्धिः—विशुद्धतरः संपूर्णमनुष्यक्षेत्रवर्तिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियमनोद्रव्यप्रत्यक्षीकरणहेतुर्मनःपर्ययज्ञानविशेषः। यथा-परेण चिन्तितं घटं प्रसंगतो बहुभिः

अवधिलब्धि है, यह अवधि, इन्द्रिय और मनकी सहायता से उत्पन्न नहीं होता है। अवधिज्ञानावरणीय कर्मके प्रतिविशिष्ट क्षयोपशम से उत्पन्न होता है। देव, मनुष्य, नरक एवं तीर्यञ्च, इस प्रकार चारों गतियों के जीव इस के स्वामी हो सकते हैं ७। जिस के प्रभाव से-देश, काल आदि अनेक पर्यायों से वर्जित पदार्थ का सामान्य ज्ञान होता है, और जो संज्ञी जीव के द्वारा चिन्तित पदार्थ को ग्रहण करता है उसका नाम ऋजुमतिलब्धि है। जैसे जिसने अपने मन के द्वारा घट का विचार किया तो ऋजुमतिलब्धि वाला उसे शीघ्र बतला देगा कि इसने घट का विचार किया है ८। जिसके प्रभाव से मनुष्यक्षेत्रवर्ती समस्त संज्ञी पंचेन्द्रिय जीवों के मनोद्रव्य को साक्षात् करनेवाला जो विशुद्धतर ज्ञान होता है उसका नाम विपुलमतिलब्धि है। यह मनःपर्यय ज्ञान का एक भेद है। जैसे किसी ने घट का विचार किया

કામ દર્શનાદિક કરવાની શક્તિવાળા બની જાય છે. (૬) જેના પ્રભાવથી અમુર્તિક દ્રવ્યને છોડીને મુર્તિક દ્રવ્યને જાણવાનું સમર્થ આત્મામાં પ્રગટ થાય છે. તેનું નામ અવધિલબ્ધિ છે. આ અવધિ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થતા નથી. અવધિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે, દેવ, મનુષ્ય, નરક અને તિર્યંચ આ ચાર ગતીના જીવો તેના સ્વામી બની શકે છે.(૭) જેનો પ્રભાવ દેશ, કાલ આદિઅનેક પર્યાયોથી વર્જીત સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે. અને જે સંજ્ઞી જીવ દ્વારા ચિંતિત પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. અને તેનું નામ ઋજુમતિલબ્ધિ છે. જેવો જેણે પોતાના મનની સાથે વિચાર કર્યો તો તે ઋજુમતિ લબ્ધિવાળા તેને તુરત બતાવી શકે છે કે આણે મનમાં આ વિચાર કર્યો છે.(૮) જેના પ્રભાવથી મનુષ્ય ક્ષેત્રવર્તી સમસ્તસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોદ્રવ્યોને સાક્ષાત કરવાવાળું જે વિશુદ્ધતરજ્ઞાન હોય છે. તેનું નામ વિપુલમતિલબ્ધિ છે આ મનઃપર્યયજ્ઞાનનો એક ભેદ છે. જેમ કોઈએ મનમાં વિચાર કર્યો હોય તો આ લબ્ધિવાળા તેને પ્રસંગવશ એવા

पर्यायैरुपेतं जानाति, तत्र घटोऽयं द्रव्यतः सौवर्णः, क्षेत्रतो मरुदेशीयस्तथा गृहाभ्यन्तरस्थः, कालतस्त्रैमासिकः, भावतः–सुसंस्थानचाकचिक्यादियुक्तः, आकारेण महान्, इत्यादि प्रचुरविशेषणविशिष्टं जानाति ॥ ९ ॥ चारणलब्धिः–आकाशगमनशक्तिः ॥ १० ॥ आशीर्विषलब्धिः–आशीः–अनुग्रहः, विषं–निग्रहः, तद्रूपा लब्धिः, निग्रहानुग्रहसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ केवलिलब्धिः–केवलिनः केवलज्ञानसिद्धिः ॥ १२ ॥ गणधरलब्धिः–गणधरत्वप्राप्तिः ॥ १३ ॥ पूर्वधरलब्धिः –पूर्वधरत्वप्राप्तिः॥ १४ ॥ अर्हल्लब्धिः–अर्हत्त्वप्राप्तिः॥ १५ ॥ चक्रवर्तिलब्धिः–

है तो इस लब्धिवाला उसे प्रसंगवश इस रूप से स्पष्ट जान लेता है कि इसने द्रव्य की अपेक्षा सुवर्ण का, क्षेत्र की अपेक्षा मरुदेश का अथवा घर के भीतर का, काल की अपेक्षा तीन मास का, एवं भाव की अपेक्षा अच्छे आकार का, अथवा चाकचिक्यादि रूप से युक्त घट का चिन्तन किया है। इस प्रकार विपुलमतिलब्धि वाला घटको अनेक विशेषणों से विशिष्ट जान सकता है तब कि ऋजुमतिलब्धि वाला इस प्रकार से घट को नहीं जान सकता है वह तो उसे सामान्यरूप से ही जानता है ९। आकाश में गमन करने की शक्ति जिस लब्धि द्वारा उत्पन्न हो जाती है वह चारणलब्धि है १०। जिसके प्रभाव से अनुग्रह और निग्रह करने की शक्ति प्रगट हो जावे वह आशीर्विषलब्धि है ११। केवलियों के जो केवलज्ञान की सिद्धि होती है उसका नाम केवलिलब्धि है १२। गणधरपद की प्राप्ति होने में जो कारण होती है वह गणधरलब्धि है १३। पूर्वधरत्व की प्राप्ति पूर्वधरलब्धि। १४, अर्हत्पद की प्राप्ति अर्हल्लब्धि १५, चक्रधरत्व की प्राप्ति चक्रवर्ति-

તેવા રૂપથી સ્પષ્ટ જાણી લે છે કે, તેણે દ્રવ્યની અપેક્ષા, સુવર્ણના ક્ષેત્રની અપેક્ષા, મરૂદેશના અથવા ઘરની અંદરના કાળની અપેક્ષા ત્રણ માસનું અને ભાવની અપેક્ષા સારા આકારનું અથવા ચળકાટ ચકચકાટાદિ રૂપથી યુક્ત ઘટ જાણે છે. આ પ્રકારે વિપુલમતિ લબ્ધિવાળા ઘટને અનેક વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જાણી શકે છે. ત્યારે ઋજુમતિ લબ્ધિવાળા આ રીતે ઘટને જાણી શકતા નથી. તે તો એને સામાન્યરૂપથી જ જાણે છે. (૯) આકાશમાં ઉડવાની શકિત જે લબ્ધિદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તે ચારણલબ્ધિ છે. (૧૦) જેના પ્રભાવથી અનુગ્રહ અને નિગ્રહ કરવાની શકિત પ્રગટ થાય છે તે આશીર્વિષલબ્ધિ છે. (૧૧) કેવલીઓને કેવળજ્ઞાની લબ્ધિ થાય છે તેનું નામ કેવળલબ્ધિ છે. (૧૨) ગણધર પદની પ્રાપ્તિ થવામાં જે કારણ હોય છે તે ગણધરલબ્ધિ છે. (૧૩) પૂર્વધરત્વની પ્રાપ્તિ પૂર્વધરલબ્ધિ. (૧૪) અર્હત્પદની પ્રાપ્તિ અર્હત્લબ્ધિ. (૧૫)

चक्रधरत्वप्राप्तिः ॥१६॥ बलदेवलब्धिः–बलदेवत्वप्राप्तिः ॥१७॥ वासुदेवलब्धिः –वासुदेवत्वप्राप्तिः ॥१८॥ क्षीरास्रवलब्धिः–यत्प्रभावाद्वचनं क्षीरवन्मधुरं भवति ॥ १९।१ ॥ मध्वास्रवलब्धिः–यत्प्रभावाद्वचनं मधुतुल्यं भवति ॥ १९।२ ॥ सर्पिरास्रवलब्धिः–यत्प्रभावाद्वचनं घृतवत् स्निग्धमरूक्षं भवति ॥१९।३॥

कोष्ठबुद्धिलब्धिः–यथा कोष्ठके धान्यं प्रक्षिप्तं तदवस्थमेव चिरमप्यवतिष्ठते, न किमपि कालान्तरेऽपि गलति, एवं यस्मिन् पुरुषे श्रुतज्ञानं निक्षिप्तं तदवस्थमेव चिरकालं तिष्ठति न कदापि विस्मरति यत्प्रभावात् सा ॥२०॥ पदानुसारिणी लब्धिः–यत्प्रभावात् पुनरेकमपि श्रुतपदमवधार्य शेषमश्रुतमपि तदवस्थमेव श्रुतमवगाहते सा ॥ २१ ॥ बीजबुद्धिलब्धिः–यथा–एकस्माद् बीजान्महातरुरुत्पद्यते,

लब्धि १६, बलदेव पद की प्राप्ति बलदेवलब्धि १७, वासुदेव पद की प्राप्ति वासुदेवलब्धि १८, क्षीर जैसे मीठे वचनों की प्राप्ति जिसके प्रभाव से हो वह क्षीरास्रवलब्धि, मधुतुल्य मधुर वचनों का होना वह मध्वास्रवलब्धि, स्निग्ध एवं अरूक्ष वचन जिसके प्रभाव से हो वह सर्पिरास्रव लब्धि है १९। जिस प्रकार कोठे में रक्खा हुवा धान्य ज्यों का त्यों बहुत काल तक रहता है–बिगडता नहीं है, उसी प्रकार जिसके प्रभाव से प्राप्त श्रुत भी ज्यों का त्यों स्थिर रहे विस्मृत न हो उसका नाम कोष्ठबुद्धिलब्धि है २० जिसके प्रभाव से श्रुत का एक पद भी अवधारित होने पर शेष नहीं सुना हुवा भी श्रुत अवधारित हो जाय इस का नाम पदानुसारिणीलब्धि है २१। जिस प्रकार एक छोटे से भी बीज से विशाल काय वृक्ष उत्पन्न हो जाता है, उसी प्रकार उत्पाद, व्यय,

ચક્રધરત્વની પ્રાપ્તિ ચક્રવર્તિલબ્ધિ. (૧૬) બલદેવપદની પ્રાપ્તિ બળદેવલબ્ધિ. (૧૭) વાસુદેવ પદની પ્રાપ્તિ વાસુદેવલબ્ધિ. (૧૮) ખીર જેવાં મીઠા વચનોની જેના પ્રભાવથી થાય તે ક્ષીરાસ્રવલબ્ધિ. મધુતુલ્ય મધુર વચનોનું બનવું તે મધ્વાસ્રવલબ્ધિ. સ્નિગ્ધ અને અરુક્ષવચન જેના પ્રભાવથી થાય તે સર્પિરાસ્રવલબ્ધિ છે. (૧૯) જે રીતે કોઠીમાં રાખેલું અનાજ જેમનું તેમ ઘણા સમય સુધી રહે છે. છતાં બગડતું નથી. તે પ્રકારે જેના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત શ્રુત પણ જ્યાંનું ત્યાં સ્થિર રહે, વિસ્મૃત ન બને, તેનું નામ કોષ્ઠબુદ્ધિલબ્ધિ છે. (૨૦) જેના પ્રભાવથી શ્રુતનું એક પદ પણ અવધારીત થવાથી આગળ ન સાંભળેલ પણ શ્રુત અવધારીત થઈ જાય તેનું નામ પદાનુસારીણીલબ્ધિ છે. (૨૧) જે રીતે એક નાના બીજથી વિશાળકાય વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકારે ઉત્પાદ,

तथा–उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदित्यादिरूपमर्थप्रधानं पदमर्थपदं, तदेकं बीजभूतमर्थपदमनुसृत्य शेषमपि तथैव प्रभूततरमर्थपदं जानाति यत्प्रभावात् सा ॥ २२ ॥

तेजोलेश्यालब्धिः – यत्प्रभावादनेकयोजनप्रमाणक्षेत्राश्रितवस्तुदहनदक्षतीव्रतेजोनिसर्जनशक्तिरुत्पद्यते सा । इह यः खलु शमी–क्षमाशीलो मुनिर्निरन्तरमपानकं षष्ठतपः करोति, पारणकदिने च सनखकुल्माषमुष्टया जलचुलुकेनैकेन आत्मानं यापयति, पुनरातापनां करोति तस्य षण्मासान्ते तेजोलेश्यालब्धिरुत्पद्यते ॥२३॥ आहारकलब्धिः–आहारकशरीरकरणशक्तिः । आहारकशरीरं च–स्फटिकवदुज्ज्वलं हस्तप्रमाणमेकस्मिन् भवे द्विः, संसारे चतुर्वारं कृत्वा मोक्षमवश्यं

एवं ध्रौव्य युक्त सत् है, इत्यादिरूप एक भी अर्थ प्रधानपद के अनुसरण से शेष प्रभूततर अर्थपद भी इसी तरह ज्ञात हो जावें वह बीजबुद्धिलब्धि है। २२ जिसके प्रभाव से अनेकयोजनप्रमाण क्षेत्र में रही हुई वस्तु को जलाने वाले तेज को निकाल ने की शक्ति उत्पन्न हो जाती है इसका नाम तेजोलेश्यालब्धि है, जो शमी–क्षमाशीलमुनि निरन्तर चौविहार पष्ठ तप करता है, और पारणा के दिन सनखकल्माषमुष्टि अर्थात्–सीझे हुए एक मुट्ठी भर उडद खाकर उसी समय एक चुल्लू भर पानी पीता है, और आतापना लेता है, इस प्रकार छह महिने तक लगातार करता रहता है तो उसके तेजोलेश्यालब्धि उत्पन्न हो जाती है। २३ आहारक–शरीर के उत्पन्न होने की लब्धि का नाम आहारकलब्धि है। आहारक शरीर स्फटिकमणि के जैसा उज्ज्वल तथा एक हाथ का होता है। एक भव में इसकी प्राप्ति जीव को दो वार, तथा संसार अवस्था में चार वार तक होती है, पश्चात् वह जीव मुक्ति

વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત સત્ છે રૂપ એક પણ અર્થ પ્રધાનપદના અનુસરણથી શેષ પ્રભુતતરઅર્થ પદ પણ તેવી રીતે જ્ઞાત થઈ જાય તે બીજબુદ્ધિ લબ્ધિ છે. (૨૨) જેના પ્રભાવથી અનેક યોજન પ્રમાણક્ષેત્રમાં રહેલી વસ્તુઓને બાળનાર તેજને કાઢવાની શકિત ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ તેજોલેશ્યાલબ્ધિ છે. જે શમી–ક્ષમાશીલ મુનિ નિરંતર ચોવિહાર છઠ્ઠ તપ કરે છે અને પારણાના દિવસે બાફેલા એક મુઠીભર અડદ ખાઈ ને એજ વખતે એક ચાપવું પાણી પીયે છે અને આતાપના લે છે આ પ્રકાર લગાતાર છ મહિના સુધી કરતા રહે છે તો તેને તેજોલેશ્યાલબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૩) આહારક શરીરના ઉત્પન્ન થવાની લબ્ધિનું નામ આહારકલબ્ધિ છે, આહારક શરીર સ્ફટિકમણીના જેવું ઉજ્વળ અને એક હાથનું હોય છે. એક ભવમાં તેની પ્રાપ્તિ જીવને બે વાર તથા સંસાર અવસ્થામાં ચાર વાર થાય છે. પછીથી એ

प्रयाति। कश्चिचतुर्दशपूर्वधारी ऋद्धिं प्राप्य, तीर्थंकरसमीपे प्रेषणार्थमाहारकशरीरं करोति। तत्र प्रेषणं निगोदादिसंशयविच्छेदनार्थं, सूक्ष्मार्थनिर्णयार्थम् ऋद्धिदर्शनार्थं, प्राणिरक्षणार्थं, छद्मस्थोपग्रहार्थं च भवति। उक्तञ्च—

पाणिदय-ऋद्धिदरिसण, छउमत्थोवग्गहणहेउं वा।
सुहुमत्थ संसयच्छे,-यत्थं गमणं जिणस्संते ॥ १ ॥

इदमत्र बोध्यम्-आहारकशरीरं यत्र स्थाने लब्धिधारी मुनिः प्रेषयति, तत्र भगवतोऽनुपस्थितौ तस्मादाहारकशरीरादूनहस्तं शरीरं निःसरति, तदेव भगवतः

को अवश्य प्राप्त कर लेता है। चतुर्दश पूर्व का पाठी कोई मुनि आहारक लब्धि को प्राप्तकर तीर्थंकर के समीप में भेजने के लिये आहारक शरीर की रचना करता है। निगोदादिसंबंधी संशय को दूर करने रूप सूक्ष्म अर्थ का निर्णय करने के लिये १ ऋद्धि के दर्शन करने के लिये २ प्राणियों की रक्षा करने के लिये ३ और छद्मस्थों का उपकार करने के लिये ४ इस शरीर का तीर्थंकर के पादमूल में गमन होता है। कहा भी है—

"पाणिदय-रिद्धिदंसण,-छउमत्थोवग्गहणहेउं वा।
सुहुमत्थसंसयच्छेयत्थं गमणं जिणस्संते ॥ १ ॥"

छाया—प्राणिदया-ऋद्धिदर्शन-छद्मस्थोपग्रहणहेतुं वा।
सूक्ष्मार्थसंशयच्छेदार्थं गमनं जिनस्यान्ते ॥"

आहारक शरीर को जिस स्थान में लब्धिधारी मुनि भेजता है वहां यदि भगवान् न हों तो उस आहारक शरीर से एक हाथ से कुछ

જીવ અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લ્યે છે. ચૌદપૂર્વના પાઠી કોઈ મુનિ આહારક લબ્ધિને પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકરના સમીપમાં મોકલવા માટે આહારક શરીરની રચના કરે છે. નિગોદાદિ સંબંધિ સંશયને દૂર દૂર કરવા માટે, સૂક્ષ્મ અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે, ઋદ્ધિનાં દર્શન કરવા માટે, પ્રાણીઓની રક્ષા કરવા માટે, અને છદ્મસ્થોના ઉપકાર કરવા માટે આ શરીરનું તીર્થંકરના પાદમૂલમાં ગમન થાય છે. કહ્યું પણ છે.—

"पाणीदय-ऋद्धिदरिसण, छउमत्थोवग्गहणहेउं वा।
सुहुमत्थ-संसयच्छेयत्थं, गमणं जिणस्संते ॥"

छाया—प्राणीदया ऋद्धिदर्शन,-छद्मस्थोपग्रहणहेतुं वा।
सूक्ष्मार्थसंशयच्छेदार्थं, गमनं जिनस्यान्ते ॥

આહારક શરીરને જે સ્થાનમાં લબ્ધિધારી મુનિ મોકલે છે ત્યાં જો ભગવાન ન હોય તો તે આહારક શરીરથી એક હાથ ઓછું (મુંડહાથ) શરીર બીજું

संनिधौ गत्वा स्वकार्यं संपाद्य हस्तप्रमाणशरीरे प्रविशति। तच्चाहारकशरीरं स्वमूलभूते शरीरे पुनर्लीनं भवति ॥२४॥ शीतलेश्यालब्धिः—परमकारुण्यवशादनुग्राह्यं प्रति तेजोलेश्याप्रशमनहेतुशीतलतेजोविशेषविमोचनसामर्थ्यम् ॥ २५ ॥ वैक्रियलब्धिः — वैक्रियशरीरकरणशक्तिः । सा चानेकविधा—अणुत्व—महत्त्व—लघुत्व—गुरुत्व—प्राप्ति—प्राकाम्ये—शित्व—वशित्वा—ऽप्रतिघातित्वाऽन्तर्धान—कामरूपित्वादिभेदात् ॥२६॥ अक्षीणमहानसीलब्धिः—महानसम्—अन्नपाकस्थानं, तदाश्रितत्वादन्नमपि महानसमुच्यते, तच्च यत्प्रभावात् अक्षीणं=स्वल्पमप्यन्नं पात्रे पतितं पुरुषशतसहस्रैरपि तृप्त्या भुक्तं न क्षीयते, यावत् स्वेन तदन्नं न भुज्यते सा ॥२७॥

कम शरीर और निकलता है, वही भगवान के पास जाकर अपने कार्य को संपादित कर पूर्व के हस्तप्रमाण शरीर में समा जाता है, और वह पूर्व-हस्त प्रमाण शरीर भी फिर वहां से लौट कर अपने मूल शरीर में समा-जाता है २४। परम करुणा के वश से दया करने योग्य प्राणी के प्रति तेजो-लेश्या के प्रशमन का हेतु जो शीततेजविशेष को निकालने की शक्ति है उसका नाम शीतलेश्यालब्धि है २५। वैक्रियशरीर को करने की शक्ति का नाम वैक्रियलब्धि है। यह लब्धि अणुत्व, महत्व, लघुत्व, गुरुत्व, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व, वशित्व, अप्रतिघातित्व, अन्तर्धान, कामरूपित्व आदि के भेद से अनेक प्रकार की है २६। महानस-शब्द का अर्थ यद्यपि रसोईघर है तो भी तदाश्रित होने से अन्न को भी महानस कह दिया गया है इसलिये महानस शब्द से अन्न समझना

નીકળે છે તે ભગવાનની પાસે જઈને પોતાના કાર્યને સંપાદિત કરી પૂર્વના હસ્ત પ્રમાણ શરીરમાં સમાઈ જાય છે. અને તે પૂર્વહસ્ત પ્રમાણ શરીર પણ ત્યાંથી પાછું ફરી પોતાના મૂળ શરીરમાં સમાઈ જાય છે. (૨૪) પરમ કરૂણાના વશથી દયા કરીને યોગ્ય પ્રાણી તરફ તેજોલેશ્યાના પ્રશમનને હેતુ, જે શીત તેજ વિશેષને કાઢ-વાની શક્તિ છે તેનું નામ શીતલેશ્યાલબ્ધિ છે. (૨૫) વૈક્રિયશરીરને બનાવવાની શક્તિનું નામ વૈક્રિયલબ્ધિ છે આ લબ્ધિ અણુત્વ, મહત્વ, લઘુત્વ, ગુરૂત્વ, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશિત્વ, વશિત્વ, અપ્રતિઘાતિત્વ, અન્તર્ધાન, કામરૂપિત્વ આદિના ભેદથી અનેક પ્રકારની છે. (૨૬) મહાનસ શબ્દને અર્થ જો કે રસોઈ ઘર છે તો પણ તદાશ્રીત હોવાથી અન્નને પણ મહાનસ કહેવાયેલ છે. માટે મહાનસ શબ્દથી અન્ન સમજવું જોઈએ. આથી આ અન્ન ભોજન સામગ્રી જેના પ્રભાવથી અક્ષીણ-સ્વલ્પ

पुलाकलब्धिः—तपःश्रुतहेतुका प्रवचनलाघवादिप्रयोजने जिनशासनविरोधिनः सबलवाहनस्य चक्रवर्त्यादेरपि पुलाकवन्निःसारकरणे समर्था या शक्तिः सा ॥२८॥

अथवा—इति=अनेन–केशलुञ्चनेन पञ्चमहाव्रताङ्गीकारेण, यातनात्मकेनानशनादिना तपसा, पृथिवीकायादिसप्तदशविधसंयमेन महाकष्टप्रददीक्षाग्रहणेन चेत्यर्थः, वञ्चितोऽस्मि=कामसुखादपवर्जितोऽस्मीत्यर्थः। उक्तं च—

चाहिये अतः यह अन्न–भोजनसामग्री जिसके प्रभाव से अक्षीण–स्वल्प भी अन्न पात्र में पडे तो भी उससे हजारों मनुष्य भरपेट आहार करले फीर भी खूटे नहीं, जब तक कि वह स्वयं आहार न करले, ऐसी शक्ति का नाम अक्षीणमहानस लब्धि है २७। प्रवचन की लघुता के समय जिनशासन का विरोधी सेना और वाहनसहित चक्रवर्ती भी होवे तो वह भी जिसके प्रभाव से पुलाक (दानारहित घास का पुला) की तरह निःसार कर दिया जाता है ऐसी शक्ति का नाम पुलाकलब्धि है, यह लब्धि तप एवं श्रुत हेतुक होती है २८।

इस प्रकार ये अठाईस लब्धियां जो बतलाई गई हैं वे, अथवा इनमें से कोई एक लब्धि भी मुझे प्राप्त नहीं हुई है। इसी प्रकार केश लुंचन करना पंचमहाव्रतों का पालन करना, यतनात्मक अनशनादिक तपों का तपना, पृथिवीकायादिकों की रक्षा करने रूप सत्तरह १७ प्रकार के संयम का पालना, महाकष्टप्रद दीक्षा का ग्रहण करना, इन सब बातों से मैं ठगा गया हूं–अर्थात् सांसारिक विलासता से मुख

પણ અન્ન પાત્રમાં પડે તો પણ તેનાથી હજારો મનુષ્ય પેટભરીને આહાર કરી લે છતાં પણ ખૂટે નહીં જ્યાં સુધી તે પોતે આહાર ન કરી લે. આવી શક્તિનું નામ અક્ષીણમહાનસલબ્ધિ છે. (૨૭) પ્રવચનની લઘુતાના સમયે જીન શાસનના વિરોધી સેના અને વાહન સહિત કોઈ ચક્રવર્તિ હોય તો તે પણ જેના પ્રભાવથી પુલાકની માફક નિઃસાર કરી દેવામાં આવે છે. એવી શક્તિનું નામ પુલાકશક્તિ છે. આ લબ્ધિ તપ અને શ્રુત હેતુક હોય છે. (૨૮)

આ પ્રકારે એ અઠયાવીસ લબ્ધિઓ જે બતાવવામાં આવી છે તે અથવા આમાંથી એક લબ્ધિ પણ મને પ્રાપ્ત થયેલ નથી. આ રીતે કેશનો લોચ કરવો પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરવું, યતનાત્મક અનશનાદિક તપોને તપવા, પૃથ્વીકાયાદિકોની રક્ષા કરવારૂપ સત્તર પ્રકારના સંયમનું પાલન, મહાકષ્ટપ્રદ દીક્ષાને ગ્રહણ કરવી, આ સઘળી વાતોથી હું ઠગાયો છું. અર્થાત્ સંસાર વિલાસતાથી

"तपांसि यातनाश्चित्राः संयमो भोगवञ्चना" इत्यादि। इति=एतद्, भिक्षुः, न चिन्तयेत्=न विचारयेत्। अस्य चिन्तनस्य संयमघातकत्वेन तुच्छत्वात्।

तथाहि–यदुच्यते–जन्मान्तरं नास्ति, शरीरस्य भूतसमुदायात्मकत्वात् भूतधर्मत्वाच्चैतन्यरूपस्यात्मनः शरीरेण सहैव नाशात्, इति, तदसत्–न वयं शरीरस्य जन्मान्तराऽनुगामित्वमङ्गीकुर्मः, किंत्वात्मन एव, स चात्मा नास्ति भूतधर्मः, तथाहि–

मोड़ कर जो मैं इन कष्टप्रद निःसार कार्यों की आराधना में लग गया हूं वह सब व्यर्थ है। कहा भी है–

तपांसि यातनाश्चित्राः, संयमो भोगवंचना" इत्यादि।

अर्थात्–तप एक विचित्र प्रकार का कष्ट है, संयम जो है वह भोगों से ठगाना है।

भूतवादी बनकर भिक्षु को इस प्रकार का विचार नहीं करना चाहिये। क्यों कि इस प्रकार की विचारधारा सर्वथा तुच्छ बतलाई गई है। इसीका विचार अब यहां से किया जाता है।

जो भूतवादी यह कहता है कि "जन्मान्तर नहीं है क्यों कि यह शरीर भूतों का समुदायस्वरूप है और चैतन्यरूप आत्मा भी भूत का धर्म है। उसका विनाश भी शरीर के विनाश के साथ ही हो जाता है।" सो इसका इस प्रकार का कहना ठीक नहीं है। क्यों कि हम लोग अर्थात् जैन–शरीर को परलोक में जानेवाला नहीं मानते हैं, हम तो परलोक में जानेवाली एक आत्मा को ही मानते हैं। वह आत्मा भूतों का धर्म नहीं है। जब भिन्न २ अवस्था में भूतों से

મોઢુ મરડીને હું આ કષ્ટપ્રદ નિઃસાર કાર્યોની આરાધનામાં લાગી ગયો છું તે સઘળું વ્યર્થ છે. કહ્યું છે—

" तपांसि यातनाश्चित्राः संयमो भोगवंचना " ઈત્યાદિ.

અર્થાત્ તપ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કષ્ટ છે સંયમ જે છે તે ભોગોને ઠગનાર છે. ભૌતિકવાદી બની ભિક્ષુએ આ પ્રકારનો વિચાર નહીં કરવો જોઈએ. કેમકે, આ પ્રકારની વિચારધારા સર્વથા તુચ્છ બતાવવામાં આવી છે તેનો વિચાર હવે અહીં કહેવામાં આવે છે.

પહેલાં જે ભૌતિકવાદીએ એવું કહ્યું છે કે, "જન્માંતર નથી કેમકે આ શરીર ભૂતોના સમુદાય સ્વરૂપ છે અને ચૈતન્યરૂપ આત્મા પણ ભૂતોનો ધર્મ છે. તેનો વિનાશ પણ શરીરના વિનાશની સાથે થાય છે." તેનું તેવા પ્રકારનું કહેવું ઠીક નથી. કેમકે, અમે લોક અર્થાત્ જૈનશરીરને પરલોકમાં જવા વાળું માનતા નથી. અમે તો એક આત્મા ભૂતોનો ધર્મ નથી. જ્યારે જુદી જુદી

पुलाकलब्धिः—तपःश्रुतहेतुका प्रवचनलाघवादिप्रयोजने जिनशासनविरोधिनः सबलवाहनस्य चक्रवर्त्यादेरपि पुलाकवन्निःसारकरणे समर्था या शक्तिः सा ॥२८॥

अथवा—इति=अनेन-केशलुञ्चनेन पञ्चमहाव्रताङ्गीकारेण, यातनात्मकेनानशनादिना तपसा, पृथिवीकायादिसप्तदशविधसंयमेन महाकष्टप्रददीक्षाग्रहणेन चेत्यर्थः, वञ्चितोऽस्मि=कामसुखादपवर्जितोऽस्मीत्यर्थः। उक्तं च—

चाहिये अतः यह अन्न-भोजनसामग्री जिसके प्रभाव से अक्षीण-स्वल्प भी अन्न पात्र में पडे तो भी उससे हजारों मनुष्य भरपेट आहार करले फीर भी खूटे नहीं, जब तक कि वह स्वयं आहार न करले, ऐसी शक्ति का नाम अक्षीणमहानस लब्धि है २७। प्रवचन की लघुता के समय जिनशासन का विरोधी सेना और वाहनसहित चक्रवर्ती भी होवे तो वह भी जिसके प्रभाव से पुलाक (दानारहित घास का पुला) की तरह निःसार कर दिया जाता है ऐसी शक्ति का नाम पुलाकलब्धि है, यह लब्धि तप एवं श्रुत हेतुक होती है २८।

इस प्रकार ये अठाईस लब्धियां जो बतलाई गई हैं वे, अथवा इनमें से कोई एक लब्धि भी मुझे प्राप्त नहीं हुई है। इसी प्रकार केश लुंचन करना पंचमहाव्रतों का पालन करना, यतनात्मक अनशनादिक तपों का तपना, पृथिवीकायादिकों की रक्षा करने रूप सत्तरह १७ प्रकार के संयम का पालना, महाकष्टप्रद दीक्षा का ग्रहण करना, इन सब बातों से मैं ठगा गया हूं—अर्थात् सांसारिक विलासता से सुख

પણ અન્ન પાત્રમાં પડે તો પણ તેનાથી હજારો મનુષ્ય પેટભરીને આહાર કરી લે છતાં પણ ખૂટે નહીં જ્યાં સુધી તે પોતે આહાર ન કરી લે. આવી શક્તિનું નામ અક્ષીણમહાનસલબ્ધિ છે. (૨૭) પ્રવચનની લઘુતાના સમયે જીન શાસનના વિરોધી સેના અને વાહન સહિત કોઈ ચક્રવર્તિ હોય તો તે પણ જેના પ્રભાવથી પુલાકની માફક નિઃસાર કરી દેવામાં આવે છે. એવી શક્તિનું નામ પુલાકશક્તિ છે. આ લબ્ધિ તપ અને શ્રુત હેતુક હોય છે. (૨૮)

આ પ્રકારે એ અઠ્યાવીસ લબ્ધિઓ જે બતાવવામાં આવી છે તે અથવા આમાંથી એક લબ્ધિ પણ મને પ્રાપ્ત થયેલ નથી. આ રીતે કેશનો લોચ કરવો પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરવું, યતનાત્મક અનશનાદિક તપોને તપવા, પૃથ્વીકાયાદિકોની રક્ષા કરવારૂપ સત્તર પ્રકારના સંયમનું પાલન, મહાકષ્ટપ્રદ દીક્ષાને ગ્રહણ કરવી, આ સઘળી વાતોથી હું ઠગાયો છું. અર્થાત્ સંસાર ।સતાથી

विशेषोऽग्निर्वा ततोऽपगत इति मन्यते, तर्हि जीव एव नामान्तरेण स्वीकृतो ति, अस्तु यत् किंचिदेतत्, कथमपि भूतसमुदायमात्रेण न चैतन्याविर्भाव इति म्, पृथिव्यादिषु एकत्र व्यवस्थापितेष्वपि चैतन्यानुपलब्धेः। अथ कायाकार-तौ सत्यां तदभिव्यक्तिरिष्यते, तदपि न, यतो लेप्यमयपुत्तलिकायां तभूतसद्भावेऽपि जडत्वमेवोलभ्यते, तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामालोच्यमानो

का सड़ना हो नहीं सकता हैं। यदि इस पर यों कहा जाय "सूक्ष्म वायु तथा अग्नि वहां से अपगत हो चुकी है अतः शरीर मरण का व्यवहार हो जायगा" सो ऐसा कहना आत्मा के ही भाव का व्यापक माना जाता है। तुम जिसे सूक्ष्म वायु या अग्नि ते हो हम उसे आत्मा कहते हैं। भूतसमुदाय से चैतन्य का विर्भाव इसलिये भी सिद्ध नहीं होता है कि एक ही जगह इन ों को स्थापित करने पर भी उनसे चैतन्य की उपलब्धि नहीं होती यदि भूतवादी इस पर यों कहे कि "जब ये भूत कायाकार णत होते हैं तब ही जाकर इन से चैतन्य की अभिव्यक्ति होती सो ऐसा कहना भी इस लिये उचित नहीं है कि लेप्यमयपुत्तलिका समस्तभूतों का सद्भाव होने पर भी वहां चैतन्य की उपलब्धि ों होती है, किन्तु जड़ता ही उपलब्ध होती है। कार्यकारणभाव वयव्यतिरेक के सद्भाव में ही बनता है। इस प्रकार यहां भूत और न्य का अन्वयव्यतिरेक घटित नहीं होता है,-अतः भूतों का कार्य

ांथी અપગત થઈ ગયેલ છે, આથી શરીરમાં મરણનો વહેવાર થવાનો છે" એવું કહેવું તે આત્માના સદ્દભાવનો વ્યાપક મનાય છે. તમે સૂક્ષ્મ વાયુ ગરતો અગ્નિ કહો છો અમે તેને આત્મા કહીયે છીએ ભૂત સમુદાયથી તન્યનો આવિર્ભાવ એ માટે પણ સિદ્ધ નથી થતો કે, એકજ જગ્યાએ તે ારેને ભેળા કરવા છતાં પણ તેમાં ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જો કદાચ તવાદી આ ઉપર એવું કહે કે, "જ્યારે એ ભૂતકાયઆકાર પરિણત હોય છે ારે જ જઈને તેનાથી ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ થાય છે." તો એવું કહેવું ણ એ માટે ઠીક નથી કે, લેપ્યમય પુતલીકામાં સમસ્ત ભૂતોનો સદ્દભાવ ાવા છતાં પણ ત્યાં ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી પરંતુ જડતાજ ઉપલબ્ધ ાય છે. કાર્યકારણ ભાવ અન્વય વ્યતિરેકના સદ્દભાવમાં જ બને છે. આ પ્રકાર હિં ભૂત અને ચૈતન્યનો અન્વય વ્યતિરેક ઘટીત થતો નથી માટે ભૂતોનું ાર્ય ચૈતન્ય છે તે કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થતું નથી. આ માટે આ ચૈતન્ય ગુણ

एकैकस्य पृथिव्यादेः पृथक्त्वे चैतन्योत्पत्तिर्न भवति चेत् तर्हि पृथिव्यादिसमुदायादपि चैतन्यं न भवितुमर्हति। यथैकस्मात् सिकताकणात् तैलं नोत्पद्यते, तेन सिकतासमुदायादपि न भवति तैलोत्पत्तिः किंच—चैतन्यस्य भूतधर्मत्वस्वीकारे मरणाभावः स्यात्, मृतकायेऽपि पृथिव्यादिभूतानां सद्भावात्, न च मृतकाये वायोस्तेजसो वा अभावान्मरणसद्भावः इति वाच्यम्, यतः मृतकाये शोफोपलब्धेर्न वायोरभावः। पक्तिस्वभावस्य च कोथस्य (शटनस्य) दर्शनान्नाग्नेरभाव इति। अथ सूक्ष्मः कश्चिद्

चैतन्य की उत्पत्ति नहीं होती है तो उनके समुदाय में चैतन्य की उत्पत्ति कैसे हो सकती है, जैसे एक सिकता (रेती) के कण से जब तैल नहीं निकलता है तो समुदाय से तैल निकल सकेगा यह बात कौन बुद्धिमान मान्य कर सकता है। दूसरी बात यह भी है कि जब चैतन्य को भूतों का धर्म माना जायगा तो मरण का अभाव प्रसक्त होता है, क्यों कि मृतकाय में भी पृथिवी आदि भूतों का सद्भाव तो रहता ही है। यदि मृत शरीर में मरणसद्भाव ख्यापित करने के लिये यह कहा जाय कि "वहां पर वायु एवं तेज का अभाव है इसलिये इन दो तत्त्वों का अभाव होने से वहां भी मरण का सद्भाव अंगीकार किया जाता है" सो ऐसा कहना इसलिये उचित नहीं है कि मृतकाय में भी शोफ (सूजन) की उपलब्धि होने से वायु का वहां असद्भाव नहीं माना जा सकता है। अग्नितत्त्व का भी वहां इसी तरह अभाव नहीं माना जा सकता है, क्यों कि इसके अभाव में

અવસ્થામાં ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ નથી થતી તો તેના સમુદાયમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? જેમ રેતીના એક કણમાંથી તેલ નીકળી શકતું નથી તો રેતીના ઢગલામાંથી તેલ નીકળી શકે તેવું કોણ કહી શકે? બીજી વાત એ પણ છે કે, જો ચૈતન્યને ભૂતોનો ધર્મ માનવામાં આવે તો મરણનો અભાવ પ્રસક્ત થાય છે. કેમકે, મૃતકાયમાં પણ પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો સદ્ભાવ તો રહેલો જ છે. જો મરણ શરીરમાં મરણ સદ્ભાવ ખ્યાપિત કરવા માટે એમ કહેવામાં આવે કે, "ત્યાં વાયુ અને તેજનો અભાવ છે માટે આ બન્ને તત્વોનો અભાવ હોવાથી ત્યાં પણ મરણનો સદ્ભાવ અંગિકાર કરવામાં આવે છે." તો એમ કહેવું એ માટે ઉચિત નથી કે, મૃતકાયમાં પણ સુજનની ઉપલબ્ધિ હોવાથી વાયુનો ત્યાં અસદ્ભાવ માની શકાતો નથી. અગ્નિતત્વનો પણ ત્યાં તેવી રીતે અભાવ નથી માનવામાં આવતો કેમકે, તેના અભાવમાં એનું સડવું બનતું નથી. જો કદાચ એ ઉપર એમ કહેવામાં આવે કે, "સૂક્ષ્મ વાયુ તથા અગ્નિ

वायुविशेषोऽग्निर्वा ततोऽप व इति मन्यते, तर्हि जीव एव नामान्तरेण स्वीकृतो भवति, अस्तु यत् किंचिदेतत्, कथमपि भूतसमुदायमात्रेण न चैतन्याविर्भाव इति सिद्धम्, पृथिव्यादिषु एकत्र व्यवस्थापितेष्वपि चैतन्यानुपलब्धेः। अथ कायाकारपरिणतौ सत्यां तदभिव्यक्तिरिष्यते, तदपि न, यतो लेप्यमयपुत्तलिकायां समस्तभूतसद्भावेऽपि जडत्वमेवोलभ्यते, तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामालोच्यमानो

उसका सड़ना हो नहीं सकता हैं। यदि इस पर यों कहा जाय कि "सूक्ष्म वायु तथा अग्नि वहां से अपगत हो चुकी है अतः शरीर में मरण का व्यवहार हो जायगा" सो ऐसा कहना आत्मा के ही सद्भाव का व्यापक माना जाता है। तुम जिसे सूक्ष्म वायु या अग्नि कहते हो हम उसे आत्मा कहते हैं। भूतसमुदाय से चैतन्य का आविर्भाव इसलिये भी सिद्ध नहीं होता है कि एक ही जगह इन चारों को स्थापित करने पर भी उनसे चैतन्य की उपलब्धि नहीं होती है। यदि भूतवादी इस पर यों कहे कि "जब ये भूत कायाकार परिणत होते हैं तब ही जाकर इन से चैतन्य की अभिव्यक्ति होती है" सो ऐसा कहना भी इस लिये उचित नहीं है कि लेप्यमयपुत्तलिका में समस्तभूतों का सद्भाव होने पर भी वहां चैतन्य की उपलब्धि नहीं होती है, किन्तु जड़ता ही उपलब्ध होती है। कार्यकारणभाव अन्वयव्यतिरेक के सद्भाव में ही बनता है। इस प्रकार यहां भूत और चैतन्य का अन्वयव्यतिरेक घटित नहीं होता है,-अतः भूतों का कार्य

त्यांथी अपगत थई गयेल छे, आथी शरीरमां मरणनो वहेवार थवानो छे" तो एवुं कहेवुं ते आत्माना सद्‌भावनो व्यापक मनाय छे. तमे सूक्ष्म वायु अगरतो अग्नि कहो छो अमे तेने आत्मा कहीये छीए भूत समुदायथी चैतन्यनो आविर्भाव ए माटे पण सिद्ध नथी थतो के, एकज जग्याए ते चारेने भेळा करवा छतां पण तेमां चैतन्यनी उपलब्धि थती नथी. जो कदाच भूतवादी आ उपर एवुं कहे के, "ज्यारे ए भूतकायआकार परिणत होय छे त्यारे ज जईने तेनाथी चैतन्यनी अभिव्यक्ति थाय छे." तो एवुं कहेवुं पण ए माटे ठीक नथी के, लेप्यमय पुतलीकामां समस्त भूतोनो सद्‌भाव होवा छतां पण त्यां चैतन्यनी उपलब्धि थती नथी परंतु जडताज उपलब्ध थाय छे. कार्यकारण भाव अन्वय व्यतिरेकना सद्‌भावमां ज बने छे. आ प्रकार अहिं भूत अने चैतन्यनो अन्वय व्यतिरेक घटीत थतो नथी माटे भूतोनुं कार्य चैतन्य छे ते कोई प्रकारे सिद्ध थतुं नथी. आ माटे आ चैतन्य गुण

नायं चैतन्याख्यो गुणो भूतानां भवितुमर्हति । तस्मात् पारिशेष्याच्चैतन्यमात्मनो धर्म इति सिद्धान्तोऽनुसरणीयः ।

यदप्युक्तम्—आत्मनः प्रत्यक्षतो नुपलभ्यमानत्वादिति तदप्यसदेव, सर्वेषां स्वात्मा स्वप्रत्यक्ष एव, ज्ञानादीनामात्मगुणानां प्रत्यक्षानुभवात् घटमहं जानामीत्याद्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । यथा घटादीनां रूपादयः प्रत्यक्षतयोपलभ्यन्ते, तथाऽऽत्मनोऽपि ज्ञानसुखादयो गुणाः कस्य न सन्ति प्रत्यक्षानुभवगोचराः, किंतु सर्वेषामाबालवृद्धानां प्रत्यक्षानुभवगोचराः सन्त्येव । उक्तंच—'आत्मप्रत्यक्ष आत्माऽयम्' इत्यादि ।

चैतन्य है यह किसी प्रकार सिद्ध नहीं होता है इसलिये यह चैतन्यगुण पारिशेष्यात् (अनुमानविशेष से) आत्मा का ही एक धर्म है, इसी से आत्माका सद्भाव स्थापित होता है यह सिद्धान्त अनुसणीय है ।

तथा और भी जो ऐसा कहा है कि " आत्मा की प्रत्यक्ष से अनुपलब्धि होने की वजह से सत्ता ज्ञात नहीं होती है " सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है क्यों कि प्रत्येक संसारी जीवों को अपनी २ आत्मा का स्वानुभव से प्रत्यक्ष होता है, कारण कि उसके ज्ञानादिक गुणों का प्रत्यक्ष अनुभव होता रहता है । " मैं घट को जानता हूं " यह अनुभव तो सब को ही होता है । जिस प्रकार घटादिकों के रूपादिक गुण प्रत्यक्ष से उपलब्ध हैं उसी प्रकार आत्मा के भी ज्ञानादिक गुण समस्त जीवों को प्रत्यक्ष से अनुभवित हो रहे हैं । ऐसा कोई भी जीव नहीं है चाहे वह बालक हो चाहे वृद्ध कि जिसे इन का प्रत्यक्ष से अनुभव न होता हो । कहा भी है—" आत्मप्रत्यक्ष आत्माऽयम् " इत्यादि ।

અનુમાન વિશેષથી આત્માનો જ એક ધર્મ છે. આથી જ આત્માનો સદ્ભાવ સ્થાપિત થાય છે. આ સિદ્ધાંત અનુસરણીય છે.

તેમ વધુમાં એમ પણ કહ્યું છે કે, " આત્માની પ્રત્યક્ષથી અનુપલબ્ધિ હોવાના કારણે સત્તા જ્ઞાત થતી નથી. " તેવું કહેવું પણ ઠીક નથી. કેમકે, પ્રત્યેક સંસારી જીવોને પોત પોતાના આત્માના સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. કારણ કે, તેને જ્ઞાનાદિક ગુણોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો રહે છે. " હું ઘટને જાણું છું " આ અનુભવ તો દરેકને થાય છે. જેવી રીતે ઘટાદિકના તથા રૂપાદિકના ગુણ પ્રત્યક્ષથી ઉપલબ્ધ છે જેવી રીતે આત્માને પણ જ્ઞાનાદિક ગુણ સમસ્ત જીવોને પ્રત્યક્ષથી અનુભવિત થઈ રહે છે. એવો કોઈ પણ જીવ નથી, ભલે તે બાળક અથવા વૃદ્ધ હોય કે જેને તેનો પ્રત્યક્ષથી અનુભવ ન થતો હોય. કહ્યું છે કે—"आत्म-प्रत्यक्ष आत्माऽयम् " ઈત્યાદિ. જો આની ઉપર એમ કહેવામાં આવે કે,

ननु नायं दृष्टिगोचरो भवतीत्यतो नास्तीत्युच्यते ? नायमप्येकान्तः, उक्तं हि- "न च नास्तीह तत सर्वं, चक्षुषा यन्न गृह्यते।" अन्यथा चैतन्यमपि न दृष्टिगोचरीभवतीति भूतधर्मत्वेन, तदप्यसत् स्यात्। अथ यदि तत् स्वसंविदितम्, अतः सदित्युच्यते, तर्हि अयमात्माऽपि स्वसंविदित एव भवतीति विद्यमानो भवतु। यतः-

अस्त्येव चात्मा प्रत्यक्षो, जीवो ह्यात्मानमात्मना।
अहमस्मीति संवेत्ति, रूपादीनि यथेन्द्रियैः ॥ १ ॥ इति ॥

यदि इस पर यों कहा जाय कि-"यह आत्मा दृष्टिगोचर नहीं होता है इस लिये यह नहीं है" सो यह कथन एकान्ततः सत्य नहीं माना जा सकता। "न च नास्तीह तत्सर्वं, चक्षुषा यन्न गृह्यते" जो चक्षु से गृहीत नहीं होता है वह नहीं है, ऐसा मत कहो, अर्थात् जो वस्तु चक्षु से नहीं दिखाई दे वह भी है ऐसा कहो। नहीं तो तुम्हारे मतसे चैतन्य भी दृष्टिगोचर नहीं होता है अतः वह भूत का धर्म है यह बात असत् माननी पडेगी। इस पर यदि यह कहा जाय कि "वह तो स्वसंवेदन प्रत्यक्ष का विषय है अतः उसे सत् मान लिया जावेगा" तो आत्मा भी स्वसंवेदित है इस लिये इसे भी सत् मानना चाहिये।

यतः—"अस्त्येव चात्मा प्रत्यक्षो, जीवो ह्यात्मानमात्मना।
अहमस्मीति संवेत्ति, रूपादीनि यथेन्द्रियैः"॥ १ ॥

अर्थात् आत्मा प्रत्यक्ष से है क्यों कि जीव ही आत्मा से आत्मा को "मैं हूँ" इस प्रकार संवेदन (अनुभव) करताहै, जैसे इन्द्रियों से रूपादिकका

"આત્મા દૃષ્ટિગોચર થતો નથી માટે આ નથી" તો આ કહેવું એકાન્તતઃ સત્ય માનવામાં આવતું નથી. "नच नास्तीह तत्सर्वं चक्षुषा यन्न गृह्यते" જે ચક્ષુથી ગૃહિત થતું નથી, તે નથી. એવું ન કહો. અર્થાત્ જે વસ્તુ ચક્ષુથી ન દેખાય તે પણ છે એમ કહો નહીં તો તમારા મતથી ચૈતન્ય પણ દૃષ્ટીગોચર થતું નથી. માટે તે ભૂતનો ધર્મ છે એ વાત અસત્ય માનવી પડશે. આ ઉપર જો કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, "તે તો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનો વિષય છે આથી એને સાચું માની લેવામાં આવે" તો આત્મા પણ સ્વસંવેદિત છે આ માટે તેને પણ સત્ માનવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે—

"अस्त्येव चात्मा प्रत्यक्षो, जीवो ह्यात्मानमात्मना।
अहमस्मीति संवेत्ति, रूपादीनि यथेन्द्रियैः ॥ १ ॥"

અર્થાત્—આત્મા પ્રત્યક્ષથી છે. કેમકે, જીવજ આત્માથી આત્માને "હું છુ" આ પ્રકારનો સંવેદન (અનુભવ) કરે છે. જેમ ઈન્દ્રિઓથી રૂપ આદિનું સંવેદન થાય છે.

अलमधिकेन, यथा चैतन्यमस्तीति मन्यते, तथा ऽऽत्माऽस्तीत्यपि मन्तव्यः। तथा चोक्तम्—

ज्ञानं स्वस्थं परस्थं वा यथा ज्ञानेन गृह्यते ।
ज्ञाता स्वस्थः परस्थो वा, तथा ज्ञानेन गृह्यताम् ॥ १ ॥

अथाऽऽत्मसत्त्वे तदभावे सर्वसम्बन्ध्यनुपलम्भस्य हेतुत्वं न सम्भवतीत्युच्यते, यतोऽयमप्यसिद्धो हेतुः, अहमस्मीत्यनुभवस्य सद्भावात् , सर्वेषां प्राणिनां हि स्वस्य स्वस्यात्मनं उपलम्भः प्रतिषेद्धुमशक्यः, केवलिनां च सर्वात्मनामुपलंभः प्रतिषेद्धुमशक्यः।

संवेदन होता है। जिस प्रकार उक्त कथन से चैतन्य का सद्भाव माना जाता है उसी प्रकार आत्माका भी सद्भाव मानना चाहिये। कहा भी है—

" ज्ञानं स्वस्थं परस्थं वा, यथा ज्ञानेन गृह्यते ।
ज्ञाता स्वस्थो परस्थो वा, तथा ज्ञानेन गृह्यताम् " ॥ १ ॥

जिस प्रकार अपने में रहा हुआ ज्ञान, तथा दूसरे में रहा हुआ ज्ञान, ज्ञान से जाना जाता है उसी प्रकार अपने और दूसरे में रहे हुए ज्ञाता (आत्मा) को भी ज्ञान से ग्रहण कर लेना चाहिये ॥ १ ॥

आत्मा के अभाव में जो अनुपलम्भरूप हेतु दिया गया है। सो आत्मा का अनुपलंभ सब को होता है, यदि ऐसा कहा जाय तो यह हेतु असिद्ध हो जाता है, क्यों कि सब को आत्मा का अनुपलम्भ है एक तो यह बात इन्द्रियजन्य प्रत्यक्ष से जान नहीं सकते दूसरे प्रत्येक प्राणी को " अहमस्मि " इत्याकारक स्वसंवेदनरूप प्रत्यक्ष से उस की उपलब्धि

જે રીતે આ કથનથી ચૈતન્યનો સદ્‌ભાવ માની લેવામાં આવે એજ રીતે આત્માનો પણ સદ્‌ભાવ માનવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે—

" ज्ञानं स्वस्थं परस्थं वा, यथाज्ञानेन गृह्यते।
ज्ञाता स्वस्थो परस्थो वा, तथा ज्ञानेन गृह्यताम् ॥ १ ॥ "

જે રીતે પોતાનામાં રહેલું જ્ઞાન તથા બીજામાં રહેલું જ્ઞાન જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે એવી રીતે પોતામાં અને બીજામાં રહેલા આત્માને પણ જ્ઞાનથી સમજી લેવો જોઈએ.

આત્માના અભાવમાં જે અનુપલમ્ભરૂપ હેતુ આપેલ છે તે આત્માનો અનુપલંભ દરેકને થાય છે. તેવું જો કહેવામાં આવે તો આ હેતુ અસિદ્ધ બની જાય છે કેમકે, સઘળાને આત્માનું અનુપલંભ છે. એક તો આ વાત ઈન્દ્રિય-જન્ય પ્રત્યક્ષથી જાણી નથી શકાતાં બીજા પ્રત્યેક પ્રાણીને " અહમસ્મિ " ઈત્યાદિ

यदपि-ऋद्धिर्वा तपस्विनो नास्तीत्युक्तं, तदपि निष्प्रमाणकम् । ऋद्धेरभावेऽनुपलम्भो हेतुरुक्तः सोऽपि स्वसम्बन्धो, सर्वसम्बन्धी वा ? तत्र स्वसम्बन्धी नियतदेशकालापेक्षयाऽन्यथा वाऽनुपलम्भः स्यात् , तत्र प्रथमपक्षे क्वचित् कदाचित् पञ्चमारकापेक्षया भरतक्षेत्रापेक्षया ऋद्धेरनुपलम्भस्योपलम्भस्य चास्माकमपि संभवत्वात् । द्वितीयपक्षे तु हेतोरनैकान्तिकता, यथा देशविप्रकृष्टानां मेरुप्रभृतीनां कालविप्रकृष्टानां पितामहादीनामनुपलम्भेऽपि सत्त्वात् । दृश्यते च क्वचित् कदाचिल्लब्धिप्रभावाचरणधूलिस्पर्शादि मात्रेण व्याधि प्रशमनादिः । ततश्चेहाऽपि भरतादौ

होती है । केवलियों को तो सब आत्मा का उपलम्भ होता है, यह तो निषेध नहीं किया जा सकता ।

तथा लब्धियों की असत्ता प्रकट करने के लिये भी आपने जो अनुपलंभरूप हेतु कहा है सो वह भी ठीक नहीं है । यहां पर अनुपलंभ स्वसंबंधी ग्रहण किया है या सर्वसंबंधी । स्वसंबंधी अनुपलंभ भी कैसा ? नियतदेशकालापेक्ष, अथवा अनियतदेशकालापेक्ष ? प्रथमपक्ष में सिद्धसाधनता है । अर्थात् यह बात तो हम भी मानते हैं कि इस पंचमकाल के अंदर भरतक्षेत्र में लब्धियों का अनुपलम्भ है । द्वितीयपक्ष में हेतु अनैकान्तिक है । देशविप्रकृष्ट मेर्वादिकों का, कालविप्रकृष्ट पितामह आदिकों का अनुपलम्भ होने पर भी उनका सद्भाव माना जाता है । कहीं २ कभी २ लब्धि के प्रभाव से चरणधूलि के स्पर्श आदि करने मात्र से व्याधि की शांति होती हुई देखी जाती है । उसी तरह यहां भरत आदि क्षेत्रों में भी पहिले समय में लब्धियों का सद्भाव

કારણે સ્વ સંવેદન રૂપ પ્રત્યક્ષથી તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. કેવલીઓને તો બધા આત્માનો ઉપલંભ થાય છે. આનો તો નિષેધ થઈ શકે તેમ નથી.

અર્થાત્—ઋદ્ધિઓની અસતા પ્રગટ કરવા માટે પણ આપે જે અનુપલંભ રૂપ હેતુ કહેલ છે તે પણ ઠીક નથી. આ સ્થળે અનુપલંભ સ્વ સંબંધી ગ્રહણ કરેલ છે, કે સર્વ સંબંધી? સ્વ સંબંધિ અનુપલંભ પણ કેવો ? નિયત દેશકાળ અપેક્ષ કે અનિયત દેશકાળ અપેક્ષ. પ્રથમ પક્ષમાં સિદ્ધ સાધનતા છે. અર્થાત્ એ વાત અમે પણ માનીએ છીયે કે, આ પંચમકાળની અંદર ભરતક્ષેત્રમાં ઋદ્ધિઓના અનુપલંભ છે. બીજા પક્ષમાં હેતુ અનૈકાન્તિક છે. દેશવિપ્રકૃષ્ટ મેર્વાદિ કોનું કાલવિપ્રકૃષ્ટ પિતામહ આદિકોનું અનુપલંભ હોવા છતાં પણ તેનો સદ્ભાવ માનવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે કદી કદી લબ્ધિના પ્રભાવથી ચરણરજનો સ્પર્શ આદિ કરવા માત્રથી વ્યાધિની શાંતિ થતી જોવામાં આવે છે. એજ રીતે અહિં ભરત આદિ ક્ષેત્રોમાં પણ પહેલા સમયમાં લબ્ધિ-

कालान्तरेऽवीते काले, महाविदेहेषु च सर्वकालमृद्धीनामपि सद्भावात्। सर्वसम्बन्धी अनुपलम्भस्तु असिद्ध एव।

यदपि "कामसुखाद् वञ्चितोऽस्मी"-त्युक्तं तदप्यसमीक्षितम्, विषयसुखं हि रागद्वेषमोहजननद्वारेण अतृप्तिकाङ्क्षाशोकविषादादिभिर्विविधकर्मबन्धहेतुत्वेन च चतुर्गतिभ्रमणकारकत्वेन बहुलदुःखजनकत्वात् प्रेक्षावतां तत्त्ववेदिनामनुपादेयम्। विषसंपृक्ताऽन्नसदृशं कामसुखं कस्य विवेकिनो मनो रमयेत्, न कस्यापि।

यदपि-तपसो यातनात्मकत्वमुक्तं, तदप्यसत्-सकलदुःखमूलकर्मक्षयहेतुत्वात्, मनइन्द्रिययोगानामहानिकारकत्वेन तपसो यथाशक्ति विधानात्। उक्तं हि—

था तथा विदेहक्षेत्र में सर्वदा लब्धियों का सद्भाव रहता है। सर्वसंबंधी अनुपलम्भ तो असिद्ध ही है, अर्थात् सर्वसम्बन्धी अनुपलंभ लब्धियों की अभावात्मकता प्रकट करने में असमर्थ है।

"मैं कामसुख से वंचित हो गया हूं" जो यह बात कही है वह भी ठीक नहीं है क्यों कि विषयसुख रागद्वेष मोह की उत्पत्ति का कारण होने से, अतृप्ति, कांक्षा, शोक एवं विषाद आदि को उत्पन्न करते रहते हैं, इनसे विविध कर्मों का बंध होता रहता है, उस के उदय से जीव चारों गतियों में भ्रमण करता २ अनेक दुःखपरम्परा को वहां भोगता रहता है, अतः काम को सुख मानना यह भ्रम है। इसी लिये तत्त्वज्ञानियों के लिये ये उपादेय नहीं हैं। विचार किया जाय तो विषमिश्रित अन्नकी तरह ये कामसुख किस विवेकी के मन को आनंद पहुँचा सकते हैं, अर्थात् किसी को भी नहीं। तप को यातनात्मक कहना इसलिये अनु-

ઓનો સદ્ભાવ રહે છે. સર્વસંબંધિ અનુપલંભ તો અસિદ્ધ જ છે. અર્થાત સર્વસંબંધિ અનુપલંભ ઋદ્ધિઓની અભાવાત્મકતા પ્રગટ કરવામાં અસમર્થ છે.

"હું કામસુખથી વંચિત બની ગયો છું" આ વાત કહી છે તે પણ ઠીક નથી. કેમકે, વિષયસુખ રાગદ્રેશ મોહની ઉત્પત્તિનું દ્વાર હોવાથી અતૃપ્તિકાંક્ષા સુખ શોક અને વિષાદ આદિને ઉત્પન્ન કરતાં રહે છે, તેનાથી વિવિધ કર્મોનો બંધ થતો રહે છે. તેના ઉદયથી જીવ ચારે ગતીઓમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં અનેક દુઃખ પરંપરાને ત્યાં ભોગવતો રહે છે. માટે કામને સુખ માનવું એ ભ્રમ છે. આથી તત્વજ્ઞાનીઓ માટે એ ઉપાદેય નથી. વિચારવામાં આવે તો વિષમિશ્રીત અન્નની માફક એ કામ સુખ કયા વિવેકીના મનને આનંદ પહોંચાડી શકે છે? અર્થાત કોઈને પણ નહીં. તપને યાતનાત્મક કહેવું એ માટે અનુચિત છે કે, એનાથી કોઈને પણ કષ્ટ પહોંચતું નથી. કારણે તે

मनइन्द्रिययोगाना,-महानिः कथिता जिनैः ।
यतोऽत्र तत्कथं तस्य, युक्ता स्याद् दुःखरूपता ? ॥ १ ॥

केशलुञ्चनादीनामपि किंचित् पीडाजनकत्वेऽपि समीहितार्थमापकत्वेन दुःख दायकत्वं नास्ति । तदुक्तम्—

"दृष्टा चेष्टाऽर्थसंसिद्धौ, कायपीडाऽप्यदुःखदा ।
रत्नादिवणिगादीनां, तद्वदत्रापि भाव्यताम्" ॥ १ ॥

चित है कि उस से किसी को भी कष्ट नहीं पहुंचता है प्रत्युत यह सकल दुःखों के मूल कारण कर्मों का क्षय करनेवाला है। मन, इन्द्रिय तथा, योग इन को हानि न पहुंचने पावे इस रूप से यथाशक्ति तपस्या करने का विधान है। कहा भी है—

मनइन्द्रिययोगाना,-महानिः कथिता जिनैः ।
यतोऽत्र तत्कथं तस्य, युक्ता स्यात् दुःखरूपता ॥ १ ॥

तपमें मन और इन्द्रियों के योगों की हानि नहीं होती है, ऐसा भगवाननें फरमाया है तो फिर तपमें दुःखरूपता कैसे मानी जाय, अर्थात् तप दुःखरूप नहीं है किन्तु सुखरूप है ॥ १ ॥

यद्यपि केशलुंचन आदि क्रियाएँ किंचित् पीडाजनक हैं तो भी समीहित अर्थ की सिद्धिके कारण होने से उनमें सर्वथा दुःखदायकता नहीं है। कहा भी है—

दृष्टा चेष्टार्थसंसिद्धौ, कायपीडाप्यदुःखदा ।
रत्नादिवणिगादीनां, तद्वदत्रापि भाव्यताम् ॥ १ ॥

સકળ દુઃખોનું મૂળ કારણ અને કર્મોનો ક્ષય કરનાર છે. મન ઇન્દ્રિય તથા યોગ એને હાની ન પહોંચે તેવા રૂપથી યથાશક્તિ તપસ્યા કરવાનું વિધાન છે. કહ્યું પણ છે—

मनइन्द्रिययोगाना,-महानिः, कथिता जीनैः ।
यऽतोत्र तत्कथं तस्य, युक्ता स्यात् दुःखरूपता ॥ १ ॥

તપમાં મન અને ઇન્દ્રિયોના યોગોની હાની થતી નથી એવું ભગવાને ફરમાવ્યું છે. તો પછી તપમાં દુઃખરૂપતા કેમ માનવામાં આવે ? અર્થાત્ તપ દુઃખ રૂપ નથી પરંતુ સુખરૂપ છે.

કેશ લોચન આદિ ક્રિયાઓ જો કે પિડાજનક કહેવાય છે તો પણ સમીહિત સિદ્ધિનું કારણ હોવાથી તેનામાં સર્વથા દુઃખદાયકતા નથી. કહ્યું પણ છે—

दृष्टां चेष्टार्थ संसिद्धौ, कायपीडाप्यदुःखदा ।
रत्नादिवणिगादीनां, तद्वदत्रापि भाव्यताम् ॥ १ ॥

इत्थमत्रानुमानप्रयोगः–यत् इष्टार्थप्रसाधकं, न तत् कायपीडाकरत्वेऽपि दुःखदायकं, यथा रत्नवणिजामध्वश्रमादि। इष्टार्थप्रसाधकं च तपः। न चाऽस्याप्यसिद्धता, प्रशमहेतुत्वेन तपसस्तत्परिपक्तितारतम्यात् परमानन्दतारतम्यस्यानुभूयमानत्वेन तत्प्रकर्षे तस्यापि प्रकर्षाऽनुमानात्। प्रयोगश्च–यत्तारतम्येन यस्य तारतम्यं तस्य प्रकर्षे तत्प्रकर्षः, यथाऽग्नितापप्रकर्षे काञ्चनविशुद्धिप्रकर्षः, अनुभूयते च प्रशमतारतम्येन परमानन्दतारतम्यम्, लोकप्रतीतत्वाच्च ॥ ४४ ॥

इसलिये ऐसा अनुमान बनाना चाहिये कि जो इष्ट अर्थ का प्रसाधक होता है वह काय का पीड़ा कारक होने पर भी दुःखदायक नहीं होता है, जैसे रत्नव्यापारियों का मार्गश्रम देशाटन का परिश्रम, इसलिये तप भी इष्ट अर्थ का प्रसाधक हैं अतः यह भी दुःखदायक नहीं है। तप में इष्टार्थप्रसाधकता असिद्धि नहीं है, क्यों कि तप प्रशम का हेतु है। तप द्वारा प्रशमभाव की जैसी २ तरतमता आत्मा में होगी वैसी२ परमानंद की तरतमता भी आत्मा में अनुभवित होगी इसलिये प्रशम के प्रकर्ष में परमानंद का भी प्रकर्ष अनुमित होता है। जैसे अग्नि के ताप के प्रकर्ष में काञ्चन की विशुद्धि का प्रकर्ष, प्रयोग से देखा जाता है। अतः परम्परा रूप से तप इष्ट अर्थ का प्रसाधक सिद्ध होता है, क्यों कि तप प्रशम का कारण, प्रशम परमानंद का कारण इस प्रकार बनता है ॥ ४४ ॥

આ માટે એવું અનુમાન બનાવવું જોઈએ કે, જે ઇષ્ટ, અર્થના પ્રસાદક હોય છે–તે કાયાને પીડા કારક હોવા છતાં પણ દુઃખ દાયક થતા નથી. જેમકે રત્નવ્યાપારીઓનો માર્ગશ્રમ દેશાટનનો પરિશ્રમ–આ માટે તપ પણ ઇષ્ટ અર્થનો પ્રસાધક છે. માટે એ પણ દુઃખદાયક નથી. તપમાં ઇષ્ટાર્થ પ્રસાધકતા અસિદ્ધ નથી, કેમકે, તપ પ્રશમનો હેતુ છે. તપ દ્વારા પ્રશમભાવની જેવી જેવી તારતમ્યતા આત્મામાં હશે તેવી તેવી પરમાનંદની તરતમતા પણ આત્મામાં અનુભવિત થશે. આ માટે પ્રશમના પ્રકર્શમાં પરમાનંદનો પણ પ્રકર્શ અનુમિત થાય છે. જેમ અગ્નિના તાપના પ્રકર્શમાં કાંચનની શુદ્ધિનો પ્રકર્શ પ્રયોગથી દેખાય છે. આથી પરંપરા રૂપથી તપ પ્રશમનું કારણ, પ્રશમ પરમાનંદનું કારણ આ પ્રકારથી બને છે ॥ ૪૪ ॥

तथा—

मूलम्—अभू जिणा अत्थि जिणा, अदुवा वि भविस्सइ ।
मुसं ते एवं माहंसु, इइ भिक्खू न चिंतए ॥ ४५ ॥

छाया—अभूवन् जिनाः सन्ति जिनाः, अथवाऽपि भविष्यन्ति ।
मृषा ते एवमाहुः, इति भिक्षुर्न चिन्तयेत् ॥ ४५ ॥

टीका—'अभू जिणा' इत्यादि ।

जिनाः—रागादिजयिनः—केवलिनः, अभूवन् अतीतकाले, 'जिनाः सन्ति'= वर्तमानकाले जिना विद्यन्ते विदेहेषु इत्यर्थः । अथवा—जिना भविष्यन्ति, भरतादिषु इत्यपि । अपि शब्दो भिन्नक्रमः, ते=जिनास्तित्ववादिनः, एवम्=उक्तरीत्या मृषा= मिथ्या-अलीकम्, असत्यमर्थम्, आहुः=वदन्ति, इति भिक्षुर्न चिन्तयेत्, अनुमानादि प्रमाणैर्जिनानां कालत्रयवर्तित्वसिद्धेः ।

अयं भावः—मिथ्यात्वमोहनीयोदयप्रभावात् कथंचिदसम्यक्त्वे समुत्पन्ने प्रत्यक्षा-

---

तथा—'अभू जिणा' इत्यादि ।

अन्वयार्थ—(जिणा-जिनाः) रागादिक के जीतने वाले केवली भगवान् (अभू-अभूवन्) अतीतकाल में हुवे हैं (जिणा अत्थि-जिनाः सन्ति) वर्तमानकाल में जिन हैं (अदुवा वि भविस्सइ-अथवाऽपि भविष्यति) अथवा भविष्यत्काल में होंगे। (एवं-एवम्) इस प्रकार जो कहते हैं (ते मुसं आहंसु-ते मृषा आहुः) वे मिथ्या कहते हैं, (इइ भिक्खू न चिंतए-इति भिक्षुः न चिन्तयेत्) इस प्रकार भिक्षु विचार नहीं करे, कारण कि अनुमानादिक प्रमाणों से जिनका त्रिकाल में अस्तित्व सिद्ध होता है ।

भावार्थ—आत्मामें जब मिथ्यात्वमोहनीयका उदय रहता है तब उसके

तथा—'अभू जिणा' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—जिणा—जिनाः રાગાદિકને જીતનાર કેવલી ભગવાન अभू—अभूवन् અતીતકાળમાં થયા છે जिणा अत्थि—जिनाः सन्ति વર્તમાનકાળમાં જીન છે अदुवा वि भविस्सई—अथवाऽपि भविष्यति અથવા ભવિષ્યત્ કાળમાં થશે एवं—एवम् આ પ્રકારનું જે કહેવામાં આવે છે ते मुसं आहंसु—ते मृषा आहुः તે મિથ્યા કરે છે. इइ भिक्खु न चिंतए—इति भिक्षुः न चिंतयेत् આ પ્રકારનો વિચાર ભિક્ષુ ન કરે. કારણ કે, અનુમાનાદિક પ્રમાણોથી જેનું ત્રિકાળમાં અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું છે.

ભાવાર્થ—આત્મામાં જ્યારે મિથ્યાત્વ મોહનિયનો ઉદય હોય છે ત્યારે તેના

दिममाणेः सद्भावनया तन्निराकृत्य सम्यक्त्वरक्षणे नैव दर्शनपरीषहः सोढव्य इति। अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

अवन्तीनगर्यां वैश्रवणाचार्यः शिष्यपरिवारेण सह समवसृतः। तस्य दृढमति नामकः शिष्य आसीत्, स उग्रतपस्वी उग्रविहारी उत्कृष्टक्रियापालकश्चासीत्, अन्तप्रान्ताहारेणावमोदरिकादि तपः करोति, वीरासनादिकं करोति, ग्रीष्मकाले प्रचण्डसूर्यातापनां सेवते। शीतकाले शीतस्पर्शं सहते स्म, केवलं चोलपट्टकं, मुखो-

प्रभाव से सम्यक्त्व की प्राप्ति का अभाव होने पर जीव ऐसा मानता है कि जिन आदि परोक्षपदार्थ नहीं हैं। अतः उनका प्रत्यक्ष न होने पर भी अन्य अनुमानादिक प्रमाणों द्वारा उनकी सत्ता सिद्ध होती है, इसलिये उनकी सद्भावना से उनकी असंभावतारूप मिथ्यात्व-परिणति का परिहार करते हुए साधु को अपने सम्यक्त्व का रक्षण करते रहना चाहिये। इसी का नाम दर्शनपरीषह जय है।

दृष्टान्त—वैश्रवणाचार्य अपने शिष्य परिवार के साथ विहार करते हुए किसी समय अवन्ती नगरी में पधारे। उन शिष्यों में दृढमति नाम का एक शिष्य था जो उग्रतपस्वी, उग्रविहारी एवं उत्कृष्ट-रूप से प्रत्येक क्रिया का पालन करता था। अन्त प्रान्त आहार से यह अवमोदरिका आदि तपों को तपता था। वीरासन आदि आसनों को करता था। ग्रीष्मकाल में प्रचण्ड सूर्य की अतापना लेता था। शीत-काल में शीतस्पर्श को सहता था। केवल चोलपट्टक तथा मुख पर

પ્રભાવથી સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાના કારણે જીવ એવું માને છે કે, જીન આદિ પરોક્ષપદાર્થ નથી. આથી તે પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી અન્ય અનુમાનાદિક પ્રમાણો દ્વારા તેની સત્તા સિદ્ધ હોય છે. આ માટે તેની સદ્ભાવનાથી તેની અસંભવતારૂપ મિથ્યાત્વ પરિણતીનો પરિહાર કરીને સાધુએ પોતાના સમ્ય-ક્ત્વનું રક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ તેનું નામ દર્શનપરીષહ જય છે.

દષ્ટાંત—વૈશ્રવણાચાર્ય પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે વિહાર કરતાં કરતાં એક સમય અવન્તી નગરીમાં પધાર્યા. તેમના શિષ્યોમાં દઢમતિ નામે એક શિષ્ય હતો. જે ઉગ્રતપસ્વિ, ઉગ્રવિહારી અને ઉતકુષ્ટ રૂપથી પ્રત્યેક ક્રિયાઓનું પાલન કરતો હતો. અન્તપ્રાન્ત આહારથી તે અવમોદરિકા આદિ તપ તપતો હતો. વીરાસન આદિ આસનો કરતો હતો, ગ્રીષ્મકાળમાં પ્રચંડ સૂર્યની આતાપના લેતો હતો, શીતકાળમાં ઠંડીના સ્પર્શને સહન કરતો, ફક્ત ચોલપટ્ટો અને

रि सदोरकमुखवस्त्रिकां च बिभ्रत्, संपूर्णशरीरमनावृतं कृत्वा हेमन्ते रात्रौ उत्थितां
व तिष्ठति, जिनवचने सम्यक् श्रद्धालुरासीत्।

एकदा कश्चिन्मिथ्यात्वी देवस्तत्रागत्य वैक्रयिकं नन्दनवनमिवोद्यानं प्रदर्श्य, दृढमतिमुनिमब्रवीत् – हे मुने ! अस्यामातापनायां को लाभः, किं निरर्थकमेतत् कष्टं वहसि, नास्ति परलोकः, आगम्यताम्, मया सहाऽस्य नन्दनवनसमानोद्यानस्य सुखमनुभूयताम्। यदाऽसौ दृढमतिमुनिर्वीरासनमध्यास्ते, तदा वैक्रियपुष्पशय्य-मदर्श्य स देवो वदति–अत्रास्यताम्, किमर्थं कष्टमावहसि, नास्ति परलोकः। यदा-ऽसौ तपस्यति, तदा स देवः स्ववैक्रियशक्त्या विविधं मिष्टान्नं निर्माय तस्य बुभुक्षामु-

सदोरकमुखवस्त्रिका को धारण कर एवं समस्त शरीर को अनावृत रख-कर हेमन्त ऋतु में रात्रि के समय को खडे २ व्यतीत करता था। जिनवचन में इसे अप्रतिम श्रद्धा थी।

एक समय की बात है कि कोई मिथ्यात्वी देव वहां आया और उसने अपनी वैक्रियशक्ति से नंदनवनके समान एक उद्यान की रचना कर दृढमति मुनि से कहा हे मुने! इस आतापना से क्या लाभ है। निरर्थक आप इस कष्ट को सहन करते हो। परलोक आदि कुछ भी नहीं है, अतः आओ और मेरे साथ इस नंदनवन के समान उद्यान के सुख का यथेच्छ अनुभव करो। जिस समय दृढमति मुनि वीरासन से विराजते तो वह देव वैक्रियपुष्पशय्या की रचना कर उनसे कहता कि इस आसन में बैठने में क्या लाभ है इस पुष्प की शय्या पर आप विराजो। जिस को लक्षित कर यह आप कर रहे हो, हे मुनि वह कुछ भी नहीं है। इसी तरह जब यह तप तपते तो वह अपनी

સદોરકમુખવસ્ત્રિકાને ધારણ કરી સારાએ શરીરને ખુલ્લું રાખી હેમન્ત ઋતુમાં રાત ભર ઉભે પગે રહેતો હતો, જીન વચનમાં એને અપ્રતિમ શ્રદ્ધા હતી.

એક સમયની વાત છે કે, કોઈ મિથ્યાત્વી દેવ ત્યાં આવ્યો અને તેણે પોતાની વૈક્રિયશક્તિથી નંદનવન જેવું સુંદર ઉદ્યાન બનાવી દીધું. અને દૃઢમતિ મુનિને કહ્યું કે, હે મુનિ! આ આતાપનાથી શું લાભ છે? નિરર્થક આપ આ કષ્ટને સહન કરો છો! પરલોક વગેરે કાંઇ પણ નથી. આથી મારી સાથે આવો અને આ નંદનવન સમાન ઉદ્યાનના સુખનો યથેચ્છ અનુભવ કરો. જે સમયે દૃઢમતિ મુનિ વીરાસનમાં વિરાજીત થતા ત્યારે તે દેવ વૈક્રિય પુષ્પશય્યાની રચના કરી એનાથી કહેતો કે, આ આસનથી બેસવામાં કયો લાભ? આ પુષ્પની શૈયા ઉપર આપ બીરાજો. જેનું લક્ષ કરીને આપ આ બધું કરી રહ્યા છો તેવું હે મુનિ કાંઈ છે જ નહીં. આ રીતે તપ તપતા ત્યારે પણ તે દેવ પોતાની

दिममाणैः सद्भावनया तन्निराकृत्य सम्यक्त्वरक्षणे नैव दर्शनपरीषहः सोढव्य इति।
अत्र दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—

अवन्तीनगर्यां वैश्रवणाचार्यः शिष्यपरिवारेण सह समवसृतः। तस्य दृढमति नामकः शिष्य आसीत्, स उग्रतपस्वी उग्रविहारी उत्कृष्टक्रियापालकश्चासीत्, अन्तमान्ताहारेणावमोदरिकादि तपः करोति, वीरासनादिकं करोति, ग्रीष्मकाले प्रचण्डसूर्यातापनां सेवते। शीतकाले शीतस्पर्शं सहते स्म, केवलं चोलपट्टकं, मुखो-

---

प्रभाव से सम्यक्त्व की प्राप्ति का अभाव होने पर जीव ऐसा मानता है कि जिन आदि परोक्षपदार्थ नहीं हैं। अतः उनका प्रत्यक्ष न होने पर भी अन्य अनुमानादिक प्रमाणों द्वारा उनकी सत्ता सिद्ध होती है, इसलिये उनकी सद्भावना से उनकी असंभावतारूप मिथ्यात्व-परिणति का परिहार करते हुए साधु को अपने सम्यक्त्व का रक्षण करते रहना चाहिये। इसी का नाम दर्शनपरीषह जय है।

दृष्टान्त—वैश्रवणाचार्य अपने शिष्य परिवार के साथ विहार करते हुए किसी समय अवन्ती नगरी में पधारे। उन शिष्यों में दृढमति नाम का एक शिष्य था जो उग्रतपस्वी, उग्रविहारी एवं उत्कृष्ट-रूप से प्रत्येक क्रिया का पालन करता था। अन्त प्रान्त आहार से यह अवमोदरिका आदि तपों को तपता था। वीरासन आदि आसनों को करता था। ग्रीष्मकाल में प्रचण्ड सूर्य की अतापना लेता था। शीत-काल में शीतस्पर्श को सहता था। केवल चोलपट्टक तथा मुख पर

પ્રભાવથી સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાના કારણે જીવ એવું માને છે કે, જીન આદિ પરોક્ષપદાર્થ નથી. આથી તે પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી અન્ય અનુમાનાદિક પ્રમાણો દ્વારા તેની સત્તા સિદ્ધ હોય છે. આ માટે તેની સદ્ભાવનાથી તેની અસંભવતારૂપ મિથ્યાત્વ પરિણુતીનો પરિહાર કરીને સાધુએ પોતાના સમ્ય-ક્ત્વનું રક્ષણુ કરતા રહેવું જોઈએ તેનું નામ દર્શનપરીષહ જય છે.

દૃષ્ટાંત—વૈશ્રવણાચાર્ય પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે વિહાર કરતાં કરતાં એક સમય અવન્તી નગરીમાં પધાર્યા. તેમના શિષ્યોમાં દૃઢમતિ નામે એક શિષ્ય હતો. જે ઉગ્રતપસ્વિ, ઉગ્રવિહારી અને ઉતકૃષ્ટ રૂપથી પ્રત્યેક ક્રિયાઓનું પાલન કરતો હતો. અન્તપ્રાન્ત આહારથી તે અવમોદરિકા આદિ તપ તપતો હતો. વીરાસન આદિ આસનો કરતો હતો, ગ્રીષ્મકાળમાં પ્રચંડ સૂર્યની આતાપના લેતો હતો, શીતકાળમાં ઠંડીના સ્પર્શને સહન કરતો, ફકત ચોલપટ્ટો અને

मधुरं वारि, किमात्मनः पिपासाऽऽकुलीकरणेन, नास्ति परलोकः। इत्येवं विविध-परीषहानुत्पाद्य स देवस्तस्य मुनेः सम्यक्त्वमपनेतुं प्रवृत्तः, तथापि स दृढमति-मुनिस्तपःसंयमाराधनाद् लेशतोऽपि विचलितो नाभूत्। तदाऽसौ मेरुरिवाप्रकम्पः सागर इव गम्भीरः सन् विचारयति-भगवतः सर्वज्ञतया तद्वचनं सत्यं संदेहरहितं ध्रुवं नित्यं परमकल्याणसाधकं श्रद्धेयमेवास्ति। एभ्यः पौद्गलिकसुखेभ्यः किमपि

कि हे मुनि! देखो यह कितना सुन्दर तालाब भरा हुआ है। आपको इस समय घोर पिपासा की वेदना हो रही है अतः आप शीतल मधुर जल का पान कर पिपासा को शान्त करो। व्यर्थ में पिपासा से आत्मा को आकुलित करने से क्या लाभ है? परलोक नहीं है। इस प्रकार इस देव ने मुनिराज के लिये अनेक परीषहों को उत्पन्न कर उनको सम्यक्त्व से पतित करने के निमित्त अनेक प्रयत्न किये तो भी वे मुनिराज सम्यक्त्व से रंचमात्र भी चलायमान नहीं हुए। प्रत्युत संयम एवं तप की आराधना करने में मेरु के समान अप्रकंप होकर एवं सागर के समान गंभीर बनकर अधिक से अधिक दृढ बनते रहे। साथ में यह भी इन्हों ने विचार करने में कसर नहीं रखी कि भगवान् वीतराग होने से, तथा सर्वज्ञ होने से कभी भी असत्य वचन वाले नहीं हो सकते हैं, इनका प्रत्येक वचन संदेहरहित ध्रुव सत्य है। जिन वचनों की आराधना से ही जीवों को निःश्रेयस मार्ग की प्राप्ति होती है, अतः यही एकान्ततः परमकल्याणसाधक है, और इसी

આ સમય ખૂબ જ તરસ લાગી રહી છે, આથી આ શિતળ મધુર જળનું પાન કરીને તમારી તરસને છીપાવો. તરસથી આત્માને નકામો પીડીત કરવાથી શું લાભ? પરલોક છે જ નહીં. આ પ્રકારે તે દેવે મુનિરાજ માટે અનેક પરીષહો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેમને સમ્યકત્વથી પતિત બનાવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા તો પણ એ મુનિરાજ લેશ માત્ર પણ ચલાયમાન થયા નહીં. અને પોતાના સંયમ અને તપની આરાધનામાં મેરૂની માફક અડગ રીતે ઉભા રહ્યા અને સાગરની માફક ધીર ગંભિર બની અધિક દઢ બનતા ગયા. સાથે સાથે તેમણે એ પણ વિચાર કરવામાં કસર ન રાખી કે ભગવાન વીતરાગી સર્વજ્ઞ હોવાને કારણે કદી પણ અસત્ય વચનવાળા હોઈ શકતા નથી. એમનું પ્રત્યેક વચન સંદેહ રહીત ધ્રુવ-સત્ય છે. જીનવચનોની આરાધનાથી જ જીવોને નિશ્રેયસ (મોક્ષ) માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેથી તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય છે. આથી આજ એક માત્ર પરમ કલ્યાણનું સાધન છે. આ પૌદ્ગલિક સુખોથી જીવોનું

त्याह वदति-मुने! किं बुभुक्षया प्राणान् गमयसि! भुंक्ष्व विविधानि मिष्टान्नानि, यदर्थमेवत् कष्टमङ्गीकरोषि स नास्ति परलोकः। यदाऽसौ मुनिरुग्रविहारं करोति, तेन च श्रान्तो भवति, तदा स देवः स्ववैक्रियशक्त्या शिबिकां वाहकैर्नीयमानां प्रदर्श्य वदति-मुने! यानमारुह्यताम्, अलमनेन कष्टकरेण पादचारेण, नास्ति परलोकः। उष्णकाले स्वशक्त्या घोरपिपासामुत्पाद्य शीतलसुगन्धिनिर्मलजलपूर्ण-जलाशयं तदीयदृष्टिगोचरीकुर्वन् स देवस्तं मुनीमब्रवीत्-मुने! पिव शीतलमिदं

वैक्रियशक्ति के प्रभाव से विविध मिष्टान्नों को तयार कर और उन्हें बुभुक्षित बनाकर कहने लगता हे मुने! क्यों भूख से व्यर्थ में इन प्यारे प्राणों को नष्ट करना चाहते हो। जिसके निमित्त तुम यह कष्ट-परंपरा सह रहे हो वह तो कुछ है ही नहीं, अतः विविध इन मिष्टान्नों को भोगो। जब मुनिराज उग्रविहारी होते और श्रान्त हो जाते तो यह देव उस समय शिबिका की रचना कर उन्हें इस प्रकार दिखाता कि यह शिबिका अनेक पुरुषों द्वारा अपने कंधो पर उठाई जा रही है, और फिर कहने लगता कि महाराज आप थक चुके हैं अतः इस शिबिका पर चढ़कर विहार करिये। कष्टप्रद इस पैदल चलने से क्या लाभ? इसे छोड़िये। उष्णकाल में अपनी शक्ति के प्रभाव से मुनि को घोर पिपासा उत्पन्न कर और शीतल सुरभि निर्मल जल से परिपूर्ण जलाशय की रचना करके मुनि को दिखाता हुआ कहने लगता

वैक्रियशक्तिना प्रभावथी विविध मिष्टान्न तैयार करी तेने विभूषित बनावी कहेवा लागतो हे मुनि! शा माटे व्यर्थमां भूख अने तरसथी आ प्यारा प्राणोने नष्ट करी रह्या छो? जे निमित्तथी तमे आ बधां कष्टो सहन करो छो एवुं कांई पण नथी. आथी आ विविध मीष्टान्नोने आरोगो. ज्यारे मुनि-राज उग्र विहारी बनता अने श्रान्त बनी जता तो ते देव ए समये शिबिका (पालखी)नी रचना करी एने बतावतो अने कहेतो आ शिबिका अनेक पुरुषोद्वारा पोताना खंभे उठाववामां आवी रही छे. महाराज आप थाकी गया छो जेथी आ शिबिकामां बेसी जाओ. अने विहार करो. कष्टप्रद एवा पगपाळा चालवाथी शुं लाभ मळवानो छे? एने छोडी दो. उष्णकाळमां पोतानी शक्तिना प्रभावथी मुनिराज ने पाणीनी खूब तरस उत्पन्न करावी, शितळ सुरभी निर्मळ जळथी परिपूर्ण जळाशयनी रचना करी मुनिने देखा-डीने कहेतो के, हे मुनि! जुओ आ केवुं सुंदर तळाव भर्युं छे. आपने

अथ परीषहावतरणमाह—

एते धर्मस्यान्तरायकारणभूताः द्वाविंशतिपरीषहाः सोढव्या इत्युक्तम्। तत्र—ज्ञानावरणीय–वेदनीय–दर्शनमोहनीय–चारित्रमोहनीया–ऽन्तरायाणां कर्मणामुदयादेते सर्वे परीषहाः प्रादुर्भवन्ति। चतसृषु कर्मप्रकृतिषु=ज्ञानावरणीय–वेदनीय–मोहनीया–न्तरायेषु द्वाविंशतिः परीषहाः समवतरन्ति, इतरासु चतसृषु–दर्शनावरणीयाऽऽयुष्क–नाम–गोत्रेषु परीषहा नोत्पद्यन्ते। (भग०८।८)

यः सूक्ष्मसंपरायः सूक्ष्मलोभपरमाणुसद्भावात् न वीतरागत्वं प्राप्तः स दशमगुणस्थानवर्ती उपशमश्रेणिसंपन्नो वा क्षपकश्रेणिसंपन्नो वा तस्य संयतस्य, तथा छद्मस्थवीतरागयोर्गुणस्थानभेदेन द्विविधयोरेकादशद्वादशगुणस्थानवर्तिनोश्च संयतयोश्चतुर्दश-

---

अब परीषहों का अवतरण कहते हैं—

यद्यपि धर्मके सेवन करने में ये बाईस परीषह अन्तरायरूप हैं साधु को इन को सहन करते रहना चाहिये, यह बात बतलाई जा चुकी है। अब कौन २ से परीषह किस २ कर्म के उदय से होते हैं यह बतलाया जाता है–ज्ञानावरणीय, वेदनीय, मोहनीय (दर्शनमोहनीय चारित्रमोहनीय) एवं अन्तराय, इन चार कर्मों के उदय से ये २२ बाईस परीषह उत्पन्न होते हैं। दर्शनावरणीय आयु नाम एवं गोत्र, इन चार कर्मों के उदय में परीषह उत्पन्न नहीं होते हैं। (भग० श ८ उ० ८)

सूक्ष्मलोभ परमाणु के सद्भाव से जो वीतरागता को प्राप्त नहीं हुआ है ऐसा दशमगुणस्थानवर्ती जीव चाहे वह उपशमश्रेणी में स्थित हो चाहे क्षपकश्रेणी में उसके तथा छद्मस्थ वीतराग के ११ ग्यारहवें एवं

હવે પરીષહોનું અવતરણ કહેવામાં આવે છે—

ધર્મનું સેવન કરવામાં કદાચ આ બાવીસ પરીષહ અંતરાયરૂપ થાય છતાં સાધુએ એને સહન કરતા રહેવું જોઈએ. આ વાત સમજાવવામાં આવી. હવે કયા કયા પરીષહ કયા કયા કર્મના ઉદયથી થાય છે એ બતાવવામાં આવે છે–જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, (દર્શન મોહનીય ચારિત્ર મોહનીય) અને અંતરાય આ ચાર કર્મોના ઉદયથી આ બાવીસ પરીષહ ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શનાવરણીય, આયુ, નામ, અને ગોત્ર આ ચાર કર્મોના ઉદયથી પરીષહ ઉત્પન્ન થતા નથી. ભગ. શ. ૮, ઉ. ૮

સૂક્ષ્મલોભ પરમાણુના સદ્ભાવથી જે વીતરાગતાને પ્રાપ્ત નથી થયા એવા દશગુણ સ્થાનવર્તી જીવ ચાહે તે ઉપશમ શ્રેણીમાં સ્થિત હોય, ચાહે ક્ષપક શ્રેણીમાં તથા છદ્મસ્થ વીતરાગના અગીયાર અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને

कल्याणं नास्ति । मयाऽनादिभवसमागतं मिथ्यात्वमपनीय सम्यक्त्वं लब्धम् । तदेव पुनः पुनरात्मनि दृढीकृत्य ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मरजः समुत्सारणेन केवलित्वप्राप्तिपूर्वकं मोक्षपदं मम लब्धव्यमस्ति । अलमनेन तुच्छेन विषयसुखेन । इति विमृश्य तपःसंयमसमाराधनपूर्वकनिरतिचारसम्यक्त्वरक्षणेन दृढमति मुनिर्दर्शनपरीषहं परिषह्य, क्षपकश्रेणिमारुह्य, केवलित्वं लब्ध्वा स्वात्मकल्याणं साधितवान् । एवमन्यैरपि मुनिभिर्दर्शनपरीषहः सोढव्यः ।

का विश्वास करना योग्य है । इन पौद्गलिक सुखों से जीवों का कुछ भी आत्महित नहीं हो सकता है । मैंने बड़ी कठिनता से अनादि भवों से संसक्त मिथ्यात्व का अपनयन कर सम्यक्त्व का लाभ किया है । इसलिये यह दुर्लभता से प्राप्त होने वाली वस्तु (सम्यक्त्व) का नाश न होने पावे, इस प्रकार सचेष्ट होकर मुझे बार २ इस को निज आत्मा में दृढ करते रहना चाहिये, और ज्ञानावरणीय आदि अष्ट प्रकार कर्मरजके निवारण से केवलित्वकी प्राप्तिपूर्वक मुक्ति पदका लाभ करना चाहिये इसी में मेरा कल्याण है । इन तुच्छ वैषयिक सुखों के सेवन से कौनसा निज का लाभ हो सकता है । इस प्रकार विचार कर तप एवं संयम की आराधना करते हुए दृढमति मुनिराज ने निरतिचार सम्यक्त्व की रक्षा से दर्शनपरीषह को सहन किया और क्षपकश्रेणी पर आरूढ हो कर केवलिपदका लाभ कर अपना आत्मकल्याण कर लिया । इसी प्रकार अन्य मुनिजनों को भी दर्शनपरिषहजयी बनना चाहिये ।

કાંઈ પણ આત્મહિત થઈ શકવાનું નથી. મેં ભારે કઠીનતાથી અનાદિ ભવોથી સંસક્ત મિથ્યાત્વનું અપનયન કરી સમ્યકત્વનો લાભ કર્યો છે. આ માટે આ દુર્લભતાથી પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ સમ્યકત્વનો નાશ ન થાય એ રીતે સચેત બનીને મારે વારંવાર એને મારા પોતાના આત્મામાં દૃઢ કરતા રહેવું જોઈએ. અને જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારની કર્મરજના નિવારણથી કેવલિત્વની પ્રાપ્તિપૂર્વક મુક્તિ પદનો લાભ મેળવવો જોઈએ. આ કરવામાં જ મારૂં કલ્યાણ છે. તુચ્છ એવાં વૈષયિક સુખોના સેવનથી મને કયો લાભ થવાનો છે? આ પ્રકારનો દૃઢ વિચાર કરી તપ અને સંયમની આરાધના કરતાં દૃઢમતિ મુનિરાજે નિરતિચાર સમ્યકત્વની રક્ષાથી દર્શનપરીષહ સહન કરી ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરૂઢ બની કેવલીપદનો લાભ કરી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કર્યું. આ રીતે અન્ય મુનિજનોએ પણ દર્શનપરીષહ જયી બનવું જોઈએ.

ननु आत्यन्तिकशीतस्पर्शे सति वह्निसान्निध्ये, तथा-शरीरस्यैकस्मिन् भागे छायाश्रितेऽपरस्मिन् भागे सूर्यकिरणप्रतप्ते सति एकस्य पुरुषस्य एकस्यां दिशि शीतम्, अन्यस्यां चोष्णमित्येवं द्वयोरपि शीतोष्णपरीषहयोर्युगपत् संभवोऽस्तीति चेत्, उच्यते-अत्र परीषहे कालकृतशीतोष्णयोर्ग्रहणम्, अतो नास्त्येतत्प्रश्नावकाश इति।

शंका—शीतस्पर्श और उष्णस्पर्श का जो आपने परस्पर विरोध बतलाया है वह जचता नहीं है, क्यों कि आत्यंतिक शीतस्पर्श होने पर भी अग्नि के समीप में, तथा शरीर का एक भाग छायाश्रित होने पर, दूसरा भाग सूर्य की किरणों से तप्त होने पर एक ही पुरुष को एक दिशा में शीत का, अन्य दिशा में उष्ण का अनुभव युगपत् होता है, इस प्रकार शीत और उष्णस्पर्श का एक ही पुरुष में देशादिक की अपेक्षा एक साथ सद्भाव पाये जानेसे इनमें आप विरोध कैसे कहते हैं।

उत्तर—इस प्रकार की आशंका यहां नहीं करना चाहिये। क्यों कि यहां जो शीत उष्ण परीषह का युगपत् विरोध बतलाया गया है वह काल की अपेक्षा से बतलाया गया है। शीतकाल में शीतपरीषह का उष्णकाल में उष्णपरीषह का सद्भाव रहता है। शीतकाल में उष्णकाल नहीं होता और उष्णकाल में शीतकाल नहीं होता, अतः इस अपेक्षा से यहां इस प्रश्न के होने का अवकाश ही नहीं है।

શંકા—શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શનો જે આપે પરસ્પર વિરોધ બતાવેલો છે તે બરોબર નથી. કેમકે, અત્યંતિક ઠંડીનો સ્પર્શ હોવાથી પણ અગ્નિના સાંનિધ્યમાં તથા શરીરનો એક ભાગ છાયાશ્રિત હોવાથી, બીજો ભાગ સૂર્યનાં કિરણોથી તૃપ્ત હોવાથી, એકજ માણસને એક દિશામાં ઠંડીનો અને બીજી દિશામાં ઉષ્ણનો અનુભવ યુગપત્ થાય છે. આ રીતે ઠંડી અને ઉષ્ણસ્પર્શનો એક જ માણસમાં દેશાદિકની અપેક્ષા એક સાથ સદ્ભાવ દેખાતાં આમાં આપ વિરોધ કેવી રીતે કહો છો?

ઉત્તર—આ પ્રકારની આશંકા અહિં ન કરવી જોઈએ કેમકે, અહિં જે ઠંડી અને ઉષ્ણ પરીષહનો યુગપત્ વિરોધ બતાવવામાં આવેલ છે તે કાળની અપેક્ષાથી બતાવવામાં આવેલ છે. શીતકાળમાં ઠંડીનો પરીષહ અને ઉષ્ણકાળમાં ઉષ્ણપરીષહનો સદ્ભાવ રહે છે. શીતકાળમાં ઉષ્ણકાળ હોતો નથી અને ઉષ્ણકાળમાં શીતકાળ હોતો નથી. આથી આ અપેક્ષાએ અહિંયાં આ પ્રશ્ન થવાનો અવકાશ જ નથી.

अचेला–रति–स्त्री–निषद्या–ऽऽक्रोश–याचना–सत्कारपुरस्कारपरीषहाः भवन्ति। दर्शनमोहनीयोदये–एकः दर्शनपरीषहः–वेदनीयोदये–एकादश क्षु–त्पिपासा–शीतो–ष्ण दंशमशक–चर्या–शय्या–वध–रोग–तृणस्पर्श–मलाख्याः परीषहाः उत्पद्यन्ते। लाभान्तरायोदये–एकः अलाभपरीषहः। अष्टविधकर्मबन्धकस्य, तथाऽऽयुर्वर्जित–सप्तविधकर्मबन्धकस्य च संयतस्य द्वाविंशतिः परीषहाः संभवन्ति, तत्र स उत्कर्षतो युगपद् विंशतिपरीषहान् वेदयति। यत्र समये शीतपरीषहं वेदयति न तदोष्ण–परीषहम्, यदा चोष्णपरीषहं वेदयति, न तदा शीतपरीषहं, तयोः परस्परमत्य–न्तविरोधेन एकदा एकत्रासम्भवात्। तथा यस्मिन् समये चर्यापरीषहम् वेदयति, न तदा निषद्यापरीषहम्, यदा निषद्या परीषहं वेदयति न तदा चर्यापरीषहं, चर्यानिषद्यापरीषहयोरपि परस्परमत्यन्तविरोधेन एकदा एकत्रासंभवात्।

ये दो परीषह होते हैं। चारित्रमोहनीय के उदय में अचेल १; अरति २, स्त्री ३, निषद्या ४, आक्रोश ५, याचना ६, सत्कारपुरस्कार ७, ये ७ सात परीषह होते हैं। दर्शनमोहनीय के उदय में एक दर्शनपरीषह, वेदनीय के उदय में ११ ग्यारह परीषह–क्षुधा १, तृषा २, शीत ३, उष्ण ४, दंशमशक ५, चर्या ६, शय्या ७, वध ८, रोग ९, तृणस्पर्श १०, और मेल ११ होते हैं। लाभान्तराय के उदय में एक अलाभ परीषह उत्पन्न होता है। आठों प्रकार के कर्म का बन्धक तथा आयु सिवाय सात कर्मों का बन्धक जो संयत है उसके २२ बाईस परीषह होते हैं। एक काल में जीव अधिक से अधिक २० वीस परीषहों का वेदन कर सकता है, क्यों कि चर्या और निषद्या में से किसी एक का, शीत एवं उष्ण में से किसी एक एक का ही वेदन होगा, दोनों का युगपत् नहीं, कारण कि इनका परस्पर एक साथ रहने में विरोध है।

પરીષહ છે. ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયમાં અચેલ, ૧ અરતિ, ૨ સ્ત્રિ, ૩ નિષદ્યા,૪ આક્રોશ ૫ યાચના, ૬ સત્કારપુરસ્કાર, ૭ આ સાત પરીષહ હોય છે. દર્શનમોહ–નીયના ઉદયમાં એક દર્શનપરીષહ, વેદનીયના ઉદયમાં ૧૧ અગીયાર પરીષહ, ભૂખ, ૧ તરસ, ૨ ઠંડી, ૩ ઉષ્ણુ, ૪ દંશમશક, ૫ ચર્યા, ૬ શૈયા, ૭ વધ, ૮ રોગ, ૯ તૃણુસ્પર્શ ૧૦ અને મેલ ૧૧ હોય છે. લાભાંતરાયના ઉદયમાં એક અલાભ પરીષહ ઉત્પન્ન થાય છે. આઠ પ્રકારના કર્મના બંધક તથા આયુ શિવાય સાત કર્મોના બંધક જે સંયત છે તેને ૨૨ બાવીસ પરીષહ હોય છે. એક કાળમાં એક જીવ અધિકમાં અધિક ૨૦ વીસ પરીષહનું વેદન કરી શકે છે. કેમકે, ચર્યા અને નિષ–દ્યામાંથી કોઈ એકનું ઠંડી અને ઉષ્ણુમાંથી કોઈ એકનું જ વેદન થતું હોય છે. બન્નેનું યુગપત્ નહીં. કારણુ કે, તેનો પરસ્પર એક સાથે રહેવામાં વિરોધ છે.

वेदुच्यते — सूक्ष्मसंपरायस्य चारित्रमोहनीयं दर्शनमोहनीयं सत्तामात्रं वर्तते, न तु परीषहहेतुभूतः सूक्ष्मोऽपि मोहनीयोदयोऽस्तीति न मोहनीयजन्यपरीषहो भवति, ततश्च षड्विधबन्धकस्य मोहनीयोदयाभावेन सर्वत्रौत्सुक्यनिवृत्तिर्भवति, औत्सुक्यनिवृत्त्या च विहारपरिणामाभावः, तेन शय्यापरीषहवेदनसमये चर्याया अभावः। अत्र तु-मोहनीयोदयाद् बादररागवत्त्वेन औत्सुक्यं विहारपरिणामरूपं संभवति, तदा शय्यापरीषहवेदनसमये चर्यापरीषहं परिणामरूपेण वेदयति, अतो विंशतिपरीषहान् वेदयतीति कथनं सम्यगेव।

कि शय्या और निषद्या में से एक फिर घट जाने से वीस की जगह १९ उन्नीस परीषहों के वेदना का ही सद्भाव कहना चाहिये ?

उत्तर—सूक्ष्मसंपराय संयत के चारित्रमोहनीय एवं दर्शनमोहनीय केवल सत्तामात्र है, परीषह का हेतुभूत थोड़ा सा भी मोहनीय का उदय वहां नहीं है कि जिससे वहां मोहनीय के उदय से होने वाला परीषह हो सके, अतः छह कर्मों का बंधक जो संयत है उसके मोहनीय कर्म के उदय के अभाव से सर्वत्र औत्सुक्य की निवृत्ति हो जाती है। औत्सुक्य की निवृत्ति से विहार करने के परिणाम की भी निवृत्ति हो जाती है, इससे शय्यापरीषह के वेदन के समय में वहां चर्या का अभाव है परन्तु जो सप्तविध कर्म का अथवा अष्टविध कर्म का बंधक है उसके मोहनीय का उदय है इससे बादर रागवाला होने से उसके विहारपरिणामरूप औत्सुक्यभाव संभवित होता है। उस समय वह शय्यापरीषह के वेदन के समय में चर्यापरीषह को परिणाम-

---

કારણ કે શય્યા અને નિષદ્યામાંથી એક ઘટિ જવાથી વીસને બદલે ઓગણીસ પરીષહોના વેદનનો જ સદ્ભાવ કહેવો જોઈએ.

ઉત્તર—સૂક્ષ્મ સાંપરાય સંયતના ચારિત્ર મોહનીય અને દર્શનમોહનીયની કેવળ સત્તા માત્ર છે. પરીષહના હેતુભૂત થોડો પણ મોહનીયનો ઉદય ત્યાં નથી કે જેનાથી ત્યાં મોહનીયના ઉદયથી આવનાર પરીષહ થઈ શકે. આથી છ કર્મોના બંધક જે સંયત છે તેના મોહનીય કર્મના ઉદયના અભાવથી સર્વત્ર ઔત્સુકયની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ઔત્સુકયની નિવૃત્તિથી વિહાર કરવાના પરિણામની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. આથી શય્યાપરીષહનાં વેદનના સમયે ત્યાં ચર્યાનો અભાવ છે પરંતુ જે સાત પ્રકારના કર્મોનો અથવા આઠ પ્રકારના કર્મોનો બંધક છે તેને મોહનીયનો ઉદય છે. આ કારણે બાદર રાગ વાળા હોવાથી એના વિહાર પરિણામ રૂપ ઔત્સુક્યભાવ સંભવીત બને છે. એ સમયે તે શય્યાપરીષહના વેદન સમયમાં ચર્યાપરીષહને પરિણામરૂપથી વેદિત

नन्नु भगवता ' आयुर्मोहनीयवर्जितषड्विधकर्मबन्धकः सूक्ष्मसंपरायसंयत उत्कर्षतो युगपद् द्वादश परीषहान् वेदयति ' इत्युक्तम्, तत्र यदा शय्यापरीषहं वेदयति, न तदा चर्यापरीषहम्, यदा चर्यापरीषहं वेदयति, न तदा शय्यापरीषहम्, इति कथितम्, कथं तर्हि-सप्तविधकर्मबन्धकोऽष्टविधकर्मबन्धकश्च संयतो युगपद् विंशतिपरीषहान् वेदयेत्। यतश्चर्यया सह शय्यानिषद्ययोर्विरोधेन चर्यासद्भावे शय्यानिषद्ययोरसंभवात्, एकोनविंशतेरेव परीषहाणां वेदनसंभव इति

शंका—भगवान् ने "आयु एवं मोहनीय वर्जित छह कर्मों का बंध करनेवाला सूक्ष्मसंपराय गुणस्थानवाला संयत उत्कर्ष की अपेक्षा युगपत् १२ बारह परीषहोंका वेदन करता है" ऐसा कहा है सो उसमें जिस समय वह शय्योपरीषहका वेदन करता है उस समय वह चर्यापरीषहका वेदन नहीं करता है, और जिस समय चर्यापरीषह का वेदन करता है उस समय शय्यापरीषह का वेदन नहीं करता सो इस प्रकार की विवक्षा से वहां चौदह परीषहों के सामान्य कथन में उत्कर्षक की अपेक्षा बारह परीषह का वेदन करना ठीक बैठ जाता है, परन्तु जो आयुर्वजित सात प्रकार के अथवा आठ प्रकार के कर्मों का बंधक संयत है उसके चर्या के साथ शय्या और निषद्या का विरोध होने से चर्या के सद्भाव में शय्या और निषद्या का संभव हो नहीं सकता है ऐसी परिस्थिति में इस संयत के जो उत्कर्षक की अपेक्षा २० बीस परीषहों का सद्भाव बतलाया है वह कैसे संगत हो सकता है, क्यों

શંકા—ભગવાને "આયુ અને મોહનીય વર્જીત છ કર્મોનો બંધ કરવાવાળા સૂક્ષ્મ સંપરાય સંયત ઉત્કર્ષની અપેક્ષા યુગપત્ બાર પરીષહનું વેદન કરે છે." એવું કહ્યું છે તો તેમાં જે સમય તે શય્યાપરીષહનું વેદન કરે છે. તે સમય તે ચર્યાપરીષહનું વેદન કરતા નથી. અને જે સમય ચર્યાપરીષહનું વેદન કરે છે તે સમય શય્યાપરીષહનું વેદન નથી કરતા. આ પ્રકારની વિવિક્ષાથી ચૌદ પ્રકારના પરીષહોના સામાન્ય કથનમાં ઉત્કર્ષની અપેક્ષા બાર પરીષહનું વેદન કરવું ખરેખર બંધ બેસતું છે. પરંતુ આયુવર્જીત જે સાત પ્રકારના અથવા આઠ પ્રકારના કર્મોના બંધક સંયત છે—એની ચર્યા સાથે શય્યા અને નિષદ્યાનો વિરોધ હોવાથી ચર્યાના સદ્ભાવમાં શય્યા અને નિષદ્યાનો સંભવ થઈ શકતો નથી. એવી પારિસ્થિતિમાં આ સંયત કે જે ઉત્કર્ષની અપેક્ષાએ બીસ પરીષહનો સદ્ભાવ બતાવેલ છે. તે કઈ રીતે સંગત થઈ શકે?

सम्यक्त्व-मोहनीयरूपस्य बृहति भागे उपशान्ते, शेषे चानुपशान्ते एव स्यात्। नपुंसकवेदं चासौ दर्शनत्रयस्य शेषांशेन सहोपशमयितुं मवर्तते, ततश्च नपुंसकवेदोपशमावसरे अनिवृत्तिबादरसंपरायस्य सतो दर्शनमोहनीयस्य प्रदेशत उदयोऽस्ति, न तु दर्शनमोहनीयस्य सत्तामात्रम्, ततस्तन्निमित्तको दर्शनपरीषहस्तस्यास्ति, ततश्चाष्टावपि परीषहान् वेदयति।

उत्तर—यह अनिवृत्तिबादरसंपराय वाला संयम दर्शनसप्तक के उपशम होने के ऊपर ही नपुंसकवेदादिक के उपशमकाल में होता है। इसके दर्शनमोहनीय का उदय प्रदेश की अपेक्षा से माना गया है। वह इस प्रकार – दर्शनसप्तक के अन्तर्गत जो मिथ्यात्व, मिश्र, सम्यक्त्वमोहनीय, ये तीन दर्शन हैं, इनका अधिक से अधिक जब उपशमन हो जाता है तथा कुछ भाग अनुपशान्त रहता है तब नपुंसकवेद को यह इसी अनुपशान्त दर्शनत्रय के भाग के साथ २ उपशांत करने के लिये प्रवृत्त होता है, इसलिये नपुंसकवेद के उपशमन के काल में इस अनिवृत्तिबादरसंपराय वाले संयत के दर्शनमोहनीय का प्रदेश की अपेक्षा से उदय माना गया है, अतः दर्शनमोहनीय का इसके केवल सत्तामात्र ही नहीं है, प्रदेशोदय भी है। इससे उसके दर्शनमोहनीय उदय जन्य परीषह है ऐसा मानना चाहिये इससे वहां वह आठ परीषहों का वेदन करता है।

ઉત્તર—આ અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાયવાળા સંયમદર્શનસપ્તકનો ઉપશમ થવાના ઉપર જ નપુંસકવેદાદિકના ઉપશમ કાળમાં થાય છે. એના દર્શનમોહનીયનો ઉદય પ્રદેશની અપેક્ષાથી માનવામાં આવેલ છે તે આ પ્રકારે—દર્શન સપ્તકના અંતર્ગત જે મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, સમ્યક્ત્વ મોહનીય આ દર્શનત્રય છે. એમનો અધિકથી અધિક ભાગ જ્યારે ઉપશાંત થઈ જાય છે તથા થોડા ભાગ અનુપશાંત રહે છે ત્યારે નપુંસકવેદને આ એજ અનુપશાન્ત દર્શનત્રયના ભાગની સાથો સાથ ઉપશાંત કરવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ માટે નપુંસકવેદના ઉપશમના કાળમાં આ અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાયવાળા સંયતના દર્શનમોહનીયના પ્રદેશની અપેક્ષાથી ઉદય માનવામાં આવેલ છે. આથી દર્શન મોહનીયને એમાં કેવળ સત્તા માત્ર નથી, પ્રદેશોદય પણ છે. આથી એના દર્શન મોહનીય ઉદયજન્ય દર્શનપરીષહ છે. એમ માનવું જોઈએ. આથી ત્યાં તે આઠ પરિષહોનું વેદન કરે છે.

ननु अनिवृत्तिबादरसंपरायस्य मोहनीयसंभवानामष्टानामपि परीषहाणां कथं संभवः ? यतो दर्शनसप्तकोपशमे बादरकषायस्य दर्शनमोहनायोदयाभावेन दर्शनपरीषहाभावात् सप्तानामेव संभवो नाष्टानाम् , अथ दर्शनमोहनीयोदयाभावेऽपि दर्शनमोहनोयसत्ताऽपेक्षया दर्शनपरोषहोऽपि स्यादित्युच्यते, तर्हि उपशमकत्वे सूक्ष्मसंपरायस्यापि मोहनीयसत्तासद्भावात् कथं तज्जनिताः सर्वेऽपि परीषहा न भवन्तीति न्यायस्य समानत्वात्? ।

अत्रोच्यते—दर्शनसप्तकोपशमस्योपर्येव नपुंसकवेदाद्युपशमकाले अनिवृत्तिबादरसंपरायो भवति, स च दर्शनसप्तकान्तर्गतस्य दर्शनत्रयस्य मिथ्यात्व-मिश्र-

रूप से वेदित करता है। इस कारण वह २० वीस परीषहों का वेदन करता है, यह कथन समीचीन ही है।

शंका—जो संयत अनिवृत्ति बादर संपराय वाला है उसके मोहनीय से संभवित आठ परीषहों की संभावना कैसे हो सकती है? क्यों कि दर्शनसप्तक के उपशम होने पर उस बादर कषाय वाले संयत के दर्शनमोहनीय के उदय के अभाव से दर्शनपरीषह तो होगा नहीं, इसलिये वहां आठ की जगह ७ सात परीषह ही संभवित होते हैं, फिर आठ की संभावना कैसे कही गई है? यदि दर्शनमोहनीय के उदय के अभाव में भी दर्शनमोहनीय की सत्ता की अपेक्षा से दर्शनपरीषह भी है ऐसा कहा जाय तो उपशमक होने पर सूक्ष्मसंपराय वाले के भी मोहनीय की सत्ता के सद्भाव से उसके उदय से होनेवाले सर्व परीषह नहीं मानना चाहिये क्यों कि न्याय सर्वत्र समान होता है।

કરે છે આ કારણે તે વીસ પરીષહોનું વેદન કરે છે આ કથન સમીચીન જ છે.

શંકા—જે સંયત અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાયવાળા છે તેના મોહનીયથી સંભવિત આઠ પરીષહોની સંભાવના કેવી રીતે બની શકે? કેમકે દર્શનસપ્તકનું ઉપશમ થવાથી એ બાદર કષાયવાળા સંયતના દર્શન મોહનીયના ઉદયના અભાવથી દર્શનપરીષહ તો થશે નહીં. આ માટે ત્યાં આઠની જગ્યાએ સાત પરીષહ જ સંભવીત દેખાય છે. છતાં આઠની સંભાવના કેમ કહેવાઈ છે? કદાચ દર્શન મોહનીયના ઉદયના અભાવમાં પણ દર્શન મોહનીયની સત્તાની અપેક્ષા દર્શનપરીષહ પણ છે. એવું કહેવામાં આવે તો ઉપશમક હોવા છતાં સૂક્ષ્મ સંપરાયવાળાને પણ મોહનીયની સત્તાના સદ્ભાવથી તેના ઉદયથી થનાર સર્વ પરીષહ ન માનવા જોઈએ. કારણ કે, ન્યાય સર્વત્ર સમાન હોય છે.

तत्र प्रथमं स्थानम्–उदितकर्मा । उदितं प्रबलं वा कर्म=मिथ्यात्वमोहनीयादि यस्य स तथा, खलु अयं पुरुष उन्मत्तकभूतो मदिरादिना विप्लुतचित्त इवास्ति, तेन कारणेन 'मामयमाक्रोशति वा, अपहसति वा, निच्छोटयति=हस्तादौ गृहीत्वा बलात् क्षिपति वा, दुर्वचनैर्निर्भर्त्सयति वा, रज्ज्वादिना बध्नाति वा, कारागार-प्रवेशनादिना रुणद्धि वा, छविच्छेदं–छवेः शरीरावयवस्य हस्तादेश्छेदं करोति वा, मारणस्थानं नयति वा, मारयति वा, अपद्रावयति वा, उपद्रवं करोति वा, वस्त्रं,

अधिक से अधिक समय तक रखना चाहिये ताकि उनके सहन करने की क्षमता आत्मा में आती रहे। पांच स्थानों में सर्वप्रथम स्थान उदितकर्मा है–मिथ्यात्व मोहनीय आदि कर्म जिसका प्रबलरूप से उदय में आरहा है ऐसा जीव उदितकर्मा है। इस प्रथमस्थान को लेकर जब परीषह एवं उपसर्गों का निपात संयत के ऊपर हो तब उसे यह विचार करना चाहिये कि यह पुरुष उदितकर्मा है–इसका मिथ्यात्वमोहनीयादिक कर्म प्रबलरूप से उदय में आरहा है, इसलिये यह उन्मत्त जैसा हो रहा है–मदिरा के पान से जिस प्रकार मनुष्य होश हवाश खो बेठता है उसी तरह का यह बना हुआ है, इसी कारण यह मेरे प्रति रुष्ट हो रहा है, मेरी हँसी मजाक करता है, हाथ पकड़ कर मुझे खेंचता है, दुर्वचनों से मेरा तिरस्कार करता है, रस्सी आदि से मुझे बांधता है, कारागार में मुझे बंध करता है, मेरे शरीर के अवयव को छेदता है, वधस्थान पर मुझे ले जाता है, मारता है, मुझे यहां

અધિક સમય સુધી રહેવું જોઈએ. જેથી તેને સહન કરવાની સમતા આત્મામાં આવતી રહે. પાંચ સ્થાનોમાં સર્વપ્રથમ સ્થાન ઉદિત કર્મા છે. મીથ્યાત્વ મોહનીય આદિ કર્મ જેનું પ્રબળ રૂપથી ઉદયમાં આવી રહેલ છે એવો જીવ ઉદિત કર્મા છે. આ પ્રથમ સ્થાનને લઈને જ્યારે પરીષહ અને ઉપસર્ગોનો નિપાત સાધુ સંયતની ઉપર હોય ત્યારે તેણે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે આ પુરૂષ ઉદિત કર્મા છે. તેનું મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિક કર્મ પ્રબળ રૂપથી ઉદયમાં આવી રહેલ છે આથી જ તે ઉન્મત્ત જેવો બની રહેલ છે. મદિરાના પાનથી જેવી રીતે મનુષ્ય શુદ્ધિ બુદ્ધિ ખોઈ બેસે છે એવી રીતનું આ બનેલ છે. આ કારણથી તે મારા તરફ રૂષ્ટ બની રહેલ છે, મારી હાંસી મજાક કરે છે, હાથ પકડીને મને ખેંચે છે. દુર્વચનોથી મારો તિરસ્કાર કરે છે, દોરડા આદિથી મને બાંધે છે, કારાગારમાં મને બંધ કરે છે, મારા શરીરના અવયવોને છેદે છે, વધસ્થાન ઉપર મને લઈ જાય છે, મારે છે, મને ત્યાંથી ભગાડે છે, મારા ઉપર ઉપદ્રવ

एते च परीषहा द्विविधाः-द्रव्यपरीषहा भावपरीषहाश्च। तत्र द्रव्यपरीषहा नाम ये इहलोक निमित्तका वधबन्धनादयः परवशादधिसह्यन्ते ते। भावपरीषहा ये संसारोच्छेदनार्थमनाकुलेन मनसाऽधिसह्यन्ते। अत्र शास्त्रे भावपरीषहाणामेवाधिकारः।

अथ छद्मस्थपरीषहाणां भेदाः—

ज्ञानावरणीयादिघातिकर्मचतुष्टयं छद्म, तत्र तिष्ठतीति छद्मस्थः=कषायसहितः, स पञ्चभिः परीषहादिसहनालम्बनरूपैः स्थानैरुदितान् परीषहोपसर्गान् सम्यक् तत्कषायोदयनिरोधाऽऽदिना सहेत=विचलितो न भवेत्, क्षान्त्या क्षमेत, अदीनः तया तितिक्षेत, अध्यासीत=परीषहादावेव आधिक्येनासीत, न चलेत्।

ये परीषह दो प्रकार के हैं-एक द्रव्यपरीषह दूसरा भावपरीषह। इस लोकसंबंधी जो वध बंधन आदिक परवशता से सहन किये जाते हैं वे द्रव्यपरीषह हैं। संसार बंधन को नष्ट करने के लिये भव्य संयमीजनों द्वारा जो विना किसी आकुलता के सहन किये जाते हैं वे भावपरीषह हैं। इस शास्त्र में इन्हीं भावपरीषहों को सहन करने का उपदेश है, और उसी निमित्त यह अधिकार है।

छद्मस्थपरीषहों के भेद—ज्ञानावरणीय आदि चार घातियाकर्म का नाम छद्म है। इस छद्म में जो रहता है उसका नाम छद्मस्थ है। ऐसा संयमी जीव कषायसहित होता है। उसे पांच स्थानों से उदित परीषहों एवं उपसर्गों को कषाय के उदय का निरोध आदि करते हुए सहन करना चाहिये। शान्तिभाव से अविचलित होकर उसे उस समय घबराना नहीं चाहिये। परीषह आदि के स्थान में ही अपने आपको

આ પરીષહ બે પ્રકારના છે-એક દ્રવ્યપરીષહ બીજો ભાવપરીષહ. આ લોક સંબંધી જે વધ બંધન આદિક પરવશતાથી સહન કરવામાં આવે છે તે દ્રવ્યપરીષહ છે. સંસાર બંધનને નષ્ટ કરવા માટે ભવ્ય સંયમી જનો દ્વારા જે કોઈ પ્રકારની વ્યાકુળતા વગર સહન કરવામાં આવ છે તે ભાવપરીષહ છે. આ શાસ્ત્રમાં તે ભાવપરીષહોને સહન કરવાનો ઉપદેશ છે અને એ નિમિત્તે આ અધિકાર છે.

છદ્મસ્થપરીષહોના ભેદ—

જ્ઞાનાવરણીય આદિ ચાર ઘાતીયા કર્મનું નામ છદ્મ છે. આ છદ્મમાં જે રહે છે તેનું નામ છદ્મસ્થ છે. એવા સંયમીજીવ કષાય સહીત છે. એને પાંચ સ્થાનોથી ઉદિત પરીષહો અને ઉપસર્ગોને કષાયના ઉદયનો નિરોધ આદિ સમજીને સહન કરવા જોઈએ. શાંતિભાવથી અવિચલીત બનીને તેણે એ સમયે તેનાથી ગભરાવું ન જોઈએ. પરીષહ આદિના સ્થાનમાં જ પોતે પોતાને અધિકથી

तथा-एष बालः पापभयरहितत्वात् करोतु नाम आक्रोशनादि, मम पुनर सहमानस्य=अक्षममाणस्य अतितिक्षमाणस्य=अनध्यासमानस्य, सर्वथा असातादि पापकर्म संपद्यते । इति चतुर्थं स्थानम् ।

तथा-एष बालः पापभयरहितत्वात् करोतु नाम आक्रोशनादिकं, मम पुनः खलु सम्यक् सहमानस्य यावत् अध्यासमानस्य किं संपद्यते, अयं तावत् पापं बध्नाति मया च एकान्तेन निर्जरा क्रियते । इति पञ्चमं स्थानम् ।

तृतिय स्थान में ऐसा विचार करें कि यह तो बाल है, पाप के भय से रहित होने के कारण भले ही यह आक्रोश आदि करता रहे, परन्तु मेरा कर्तव्य तो इनको सहन करने का ही है । यदि मैं इनको सहन नहीं करता हूं-सहन में साहस को छोड़ देता हूं, इनसे यदि घबरा जाता हूं तो मुझे असाता आदि पापकर्म का नियमतः बंध होगा। इस प्रकार यह चतुर्थ स्थान है ।

पंचमस्थान में संयमी को ऐसा विचार करना चाहिये कि यह परीषह एवं उपसर्गकारी व्यक्ति पाप के भय से रहित होने के कारण बाल है, इसकी इच्छा है यह आक्रोशादिक करे । इससे मेरा विगडता क्या है? मुझे तो उल्टा फायदा ही है, क्यों कि उपसर्ग और परीषह को समतापूर्वक सहन करनेवाले के एकान्ततः कर्मों की निर्जरा होती है, परन्तु यह उपसर्ग परीषहकारी पुरुष पाप का बंध करता है। यह पंचम स्थान है ।

ત્રીજા સ્થાનમાં-એવો વિચાર કરે કે, આ તો બાળ છે, પાપના ભયથી રહિત થવાના કારણે ભલે એ આક્રોશ આદિ કરતો રહે પરંતુ મારૂં કર્તવ્ય તો એને સહન કરવાનું જ છે. જો હું તેને સહન કરતો નથી. તો સહિષ્ણુતાના ગુણથી વિમુખ થાઉં છું. જો તેનાથી હું ગભરાઈ જાઉછું, તો મને અસાતા આદિ પાપ કર્મનો નિયમતઃ બંધ થશે. આ પ્રકારે આ ચોથું સ્થાન પણ છે.

પાંચમ સ્થાનમાં-સંયમીએ એવો વિચાર કરવો જોઇએ કે, આ પરીષહ અને ઉપસર્ગ કરનાર વ્યક્તિ પાપના ભયથી રહિત હોવાના કારણે બાળ છે. તેની ઇચ્છા છે કે, આ આક્રોશ આદિ કરે પણ તેથી મારૂં બગડે છે શું? મને તો એથી ઉલટો ફાયદોજ છે. કારણકે ઉપસર્ગ અને પરીષહને સમતા પૂર્વક સહન કરનારને એકાન્તતઃ કર્મોની નિર્જરા થાય છે. પરંતુ દયાની વાત એ છે કે ઉપસર્ગ પરીષહકારી પુરૂષ તો કેવળ પાપનોજ બંધ કરે છે. આ પાંચમું સ્થાન છે.

पात्रं, कम्बलं, पादप्रोञ्छनं, सदोरकमुखवस्त्रिकां रजोहरणं वा आच्छिनत्ति=बलादुद्दालयति वा, विच्छिनत्ति=विच्छिन्नं करोति दूरे व्यवस्थापयति वा, अथवा वस्त्रमीपच्छिनत्ति–आच्छिनत्ति, विशेषेण छिनत्ति–विच्छिनत्ति । भिनत्ति=पात्रं स्फोटयति वा, अपहरति=चोरयति वा । इदं चाक्रोशादिकमत्र आक्रोशवधाभिधान-परीषहद्वयरूपं मन्तव्यम् । उपसर्गविवक्षायां तु मानुष्यकृमाद्वेषिकाद्युपसर्गरूपमिति प्रथमं स्थानम् ।

तथा—अयं परीषहोपसर्गकारी, मिथ्यात्वादिकर्मवशवर्ती पुरुषो यक्षाऽऽविष्टः=देवाधिष्ठितः, तेन कारणेन मामाक्रोशतीत्यादि । इति द्वितीयं स्थानम् ।

तथा–मम तद्भववेदनीयं कर्म उदितमस्ति, तेनैष मामाक्रोशतीत्यादि । तेनैव मानुष्यकेण भवेन वेद्यते=अनुभूयते यत्तत्, तद्भववेदनीयम् । इति तृतीयं स्थानम् ।

से भगाता है, मेरे ऊपर उपद्रव करता है, वस्त्र, पात्र, कम्बल, पादमोच्छन, दोरासहित मुखवस्त्रिका रजोहरण आदि मेरे छुड़ाता है, और छुड़ाकर उन्हें दूर फेंक देता है, अथवा उन्हें झटकता है उन्हें फोड़ता है, चुराता है । ये आक्रोश आदि यहां पर आक्रोश एवं वधपरीषहरूप मानना चाहिये । जिस समय उपसर्ग की विवक्षा में ये आक्रोशादिक हों उस समय इनको मनुष्यकृत अथवा किसी द्वेषीकृत उपसर्ग में परिगणित करना चाहिये । इस प्रकार यह प्रथमस्थान है ।

द्वितीय स्थान में यह विचार करना चाहिये कि मिथ्यात्वादिकर्मवशवर्ती यह परीषह एवं उपसर्गकारी पुरुष किसी देव से अधिष्ठित हो रहा है । इसी कारण यह मुझे आक्रोश आदि से पीडित कर रहा है । यह द्वितीय स्थान है ।

કરે છે, વસ્ત્ર, પાત્ર, કમ્બલ, પાદપ્રોચ્છન, દોરા સહિત મુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણ આદિ મારી પાસેથી ખસેડે છે, ખસેડીને તેને દૂર ફેંકી દે છે, અથવા તેને ઝાટકે છે, તેને ફોડે છે, ચોરાવે છે, એ આક્રોશ આદિ સર્વને આ સ્થળે આક્રોશ અને વધ પરીષહરૂપ માનવા જોઈએ. જે સમયે ઉપસર્ગની વિવક્ષામાં એ આક્રોશ આદિક થાય તે સમયે એને મનુષ્યકૃત અથવા કોઈ દ્વેષીકૃત ઉપસર્ગમાં પરિગણીત કરવું જોઈએ. એ પ્રકારે આ પ્રથમ સ્થાન છે.

બીજા સ્થાનમાં–એ વિચાર કરવો જોઈએ કે, મિથ્યાત્વ આદિ કર્મના વશવર્તી આ પરીષહ અને ઉપસર્ગકારી પુરૂષ કોઈ દેવથી અધિષ્ઠિત થઈ રહેલ છે. આ કારણથી મને આક્રોશ વગેરેથી પીડા આપી રહેલ છે. આ બીજું સ્થાન છે.

तथा-एष बालः पापभयरहितत्वात् करोतु नाम आक्रोशनादि, मम पुनर सहमानस्य=अक्षममाणस्य अतितिक्षमाणस्य=अनध्यासमानस्य, सर्वथा असातादि पापकर्म संपद्यते। इति चतुर्थ स्थानम्।

तथा-एष बालः पापभयरहितत्वात् करोतु नाम आक्रोशनादिकं, मम पुनः खलु सम्यक् सहमानस्य यावत् अध्यासमानस्य किं संपद्यते, अयं तावत् पापं बध्नाति मया च एकान्तेन निर्जरा क्रियते। इति पञ्चमं स्थानम्।

तृतिय स्थान में ऐसा विचार करें कि यह तो बाल है, पाप के भय से रहित होने के कारण भले ही यह आक्रोश आदि करता रहे, परन्तु मेरा कर्तव्य तो इनको सहन करने का ही है। यदि मैं इनको सहन नहीं करता हूं-सहन में साहस को छोड़ देता हूं, इनसे यदि घबरा जाता हूं तो मुझे असाता आदि पापकर्म का नियमतः बंध होगा। इस प्रकार यह चतुर्थ स्थान है।

पंचमस्थान में संयमी को ऐसा विचार करना चाहिये कि यह परीषह एवं उपसर्गकारी व्यक्ति पाप के भय से रहित होने के कारण बाल है, इसकी इच्छा है यह आक्रोशादिक करे। इससे मेरा बिगडता क्या है? मुझे तो उल्टा फायदा ही है, क्यों कि उपसर्ग और परीषह को समतापूर्वक सहन करनेवाले के एकान्ततः कर्मों की निर्जरा होती है, परन्तु यह उपसर्ग परीषहकारी पुरुष पाप का बंध करता है। यह पंचम स्थान है।

त्रीजा स्थानमां-એવો વિચાર કરે કે, આ તો બાળ છે, પાપના ભયથી રહિત થવાના કારણે ભલે એ આક્રોશ આદિ કરતો રહે પરંતુ મારૂં કર્તવ્ય તો એને સહન કરવાનું જ છે. જો હું તેને સહન કરતો નથી. તો સહિષ્ણુતાના ગુણથી વિમુખ થાઉં છું. જો તેનાથી હું ગભરાઈ જાઉં છું, તો મને અસાતા આદિ પાપ કર્મનો નિયમતઃ બંધ થશે. આ પ્રકારે આ ચોથું સ્થાન પણ છે.

પાંચમ સ્થાનમાં-સંયમીએ એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે, આ પરીષહ અને ઉપસર્ગ કરનાર વ્યક્તિ પાપના ભયથી રહિત હોવાના કારણે બાળ છે. તેની ઇચ્છા છે કે, આ આક્રોશ આદિ કરે પણ તેથી મારૂં બગડે છે શું? મને તો એથી ઉલટો ફાયદોજ છે. કારણકે ઉપસર્ગ અને પરીષહને સમતા પૂર્વક સહન કરનારને એકાન્તતઃ કર્મોની નિર્જરા થાય છે. પરંતુ દયાની વાત એ છે કે ઉપસર્ગ પરીષહકારી પુરૂષ તો કેવળ પાપનોજ બંધ કરે છે. આ પાંચમું સ્થાન છે.

इत्येतैः पञ्चभिः स्थानैश्छद्मस्थसंयतः उदितान् परीषहोपसर्गान् सम्यक् सहेत, क्षमेत, तितिक्षेत, अध्यासीत।

अथ केवलिपरीषहाणां भेदाः—

पञ्चभिः स्थानैः केवली उदितान् परीषहोपसर्गान् सम्यक् सहेत यावत्-अध्यासीत। तद् यथा—क्षिप्तचित्तः=पुत्रशोकादिना नष्टचित्तः खलु अयं पुरुषः, तेन कारणेन—एष पुरुषो मामाक्रोशति वा तथैव यावत् अपहरति वा। इति प्रथमं स्थानम्।

तथा—अयं पुरुषो हर्षाधिक्याद् दृप्तचित्तोऽस्ति, पुत्रजन्मादि जनितहर्षेण गर्वितोऽस्ति, तेन कारणेन एष पुरुषो मामाक्रोशति यावत् अपहरति वा। इति द्वितीयं स्थानम्।

इस प्रकार इन पूर्वोक्त पांच स्थानों से उदित परीषह एवं उपसर्गों को सम परिणाम से युक्त हो कर साधु को सहन करना चाहिये। उन से घबराना नहीं चाहिये।

केवलीपरीषहों के भेद—

केवली पांच स्थानों से उदित परिषहों को सहन करते हैं, यावत् अध्यासित करते हैं—अर्थात् सम्यक्रूपसे सहन करते हैं। प्रथम स्थानमें वे यह विचार करते हैं कि—यह पुरुष पुत्रशोक आदि से विक्षिप्तचित्त है—इसका चित्त ठिकाने पर नहीं है इस कारण यह मेरे प्रति आक्रोश आदि कर रहा है।

द्वितीयस्थानमें वे यह विचार करते हैं कि यह पुरुष हर्षातिरेकसे दृप्तचित्त है—पुत्रोत्पत्ति आदि जनित हर्ष से गर्वित हो रहा है इस कारण यह मेरे प्रति आक्रोश आदि चेष्टाएँ कर रहा है।

આ પ્રકારનાં એ પૂર્વોકત પાંચ સ્થાનોથી ઉદિત પરીષહ અને ઉપસર્ગોને સમપરિણામથી યુકત બનીને સાધુએ સહન કરવાં જોઈએ. એનાથી ગભરાવું ન જોઈએ.

કેવલીપરીષહોના ભેદ—

કેવલી પાંચ સ્થાનોથી ઉદિત પરીષહોને સહન કરે. યાવત્ અધ્યાસિત કરે. પ્રથમ સ્થાનમાં તે વિચાર કરે કે આ પુરૂષ પુત્રશોક આદિથી ચિત્તભ્રમ સ્થિતમાં છે. જેનું ચિત્ત ઠેકાણે નથી તે કારણે તે મારા ઉપર આક્રોશ આદિ કરી રહેલ છે.

બીજા સ્થાનમાં તે એવો વિચાર કરે કે, આ પુરૂષ હર્ષના આવેશમાં ફુલાઈ ગયેલ છે, પુત્રોત્પત્તિ વગેરેના કારણથી તે હર્ષથી છકી ગ[illegible]લ છે. આ કારણે એ મારા તરફ આક્રોશ વગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે.

तथा—यक्षाविष्टः खलु अयं पुरुषः, तेन कारणेन एष पुरुषो मामाक्रोशति यावत्-अपहरति वा। इति तृतीयं स्थानम्।

तथा-मम पुनः खलु तद्भववेदनीयं कर्म उदितम्। तेन कारणेन एष पुरुषो मामाक्रोशति यावत्-अपहरति वा। इति चतुर्थं स्थानम्।

तथा-मां पुनः खलु सम्यक् सहमानं क्षममाणं तितिक्षमाणम् अध्यासमानं दृष्ट्वा बहवोऽन्ये छद्मस्थाः श्रमणा निर्ग्रन्था उदितान् परीषहोपसर्गान् एवं सम्यक् सहिष्यन्ते यावत् अध्यासिष्यन्ते। इति पञ्चमं स्थानम्॥

इत्येतैः पञ्चभिः स्थानैः केवली उदितान् परीषहोपसर्गान् सम्यक् सहेत् यावत् अध्यासीत। एतत् स्थानाङ्गसूत्रे स्पष्टम्। (स्था ५ ठा. १ उ०)॥ ४५॥

तृतीयस्थान में वे यह विचार करते हैं कि यह परीषह एवं उपसर्गकारी व्यक्ति यक्षाविष्ट हो रहा है इस कारण मेरे प्रति आक्रोश आदि कर रहा है।

चतुर्थस्थान में वे ऐसा विचार करते हैं कि-मेरे इसी भव का वेदनीय कर्म उदित हो रहा है इस कारण यह पुरुष मेरे प्रति आक्रोशादिक कर रहा है।

पंचमस्थान में ऐसा विचार करते हैं-मुझे इन परीषह एवं उपसर्गों को अच्छी तरह सहन करते हुए देखकर अन्य अनेक छद्मस्थ श्रमण निर्ग्रन्थ उदितपरीषहों एवं उपसर्गोंको सहन करेंगे, उनके सहन करने में चलायमान नहीं होवेंगे--सहन करते समय धैर्य धारण करेंगे।

इस प्रकार इन पांच स्थानों से परीषहों एवं उपसर्गों को सहन आदि करते हैं। यह स्थानाङ्गसूत्रमें स्पष्ट लिखा हुआ है। (स्था.५ उ.१)॥४५॥

ત્રીજા સ્થાનમાં એવા વિચાર કરે કે, આ પરીષહ અને ઉપસર્ગ કરનાર વ્યક્તિ યક્ષાવિષ્ટ થઈ રહેલ છે. આ કારણે તે મારા તરફ આક્રોશ વગેરે કરી રહેલ છે.

ચોથા સ્થાનમાં એવો વિચાર કરે છે કે, મારાં આ ભવનાં વેદનીય કર્મ ઉદયમાં આવેલ છે, અને તે કારણને લઈ આ પુરૂષ મારા તરફ આક્રોશ કરી રહેલ છે.

પાંચમા સ્થાનમાં એવો વિચાર કરે છે કે, મને આવા પરીષહ અને ઉપસર્ગોને સારી રીતે સહન કરતાં જોઈને અન્ય અનેક છદ્મસ્થ નિગ્રન્થ શ્રમણ ઉદિત પરીષહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરશે. તેના સહન કરવામાં ચલાયમાન નહીં થાય અને સહન કરતી વખતે ધૈર્ય ધારણ કરતા રહેશે.

આ પ્રકારે એ પાંચે સ્થાનોથી પરીષહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરે. આ સ્થાનાઙ્ગસૂત્રમાં સ્પષ્ટ લખેલ છે. (સ્થા. ૫ ઉ૦૧) ॥૪૫॥

अध्ययनार्थमुपसंहरन्नाह—

मूलम्—एए परीसहा सव्वे, कासवेणं पवेइया ।
जे भिक्खू णे विहम्मेज्जा, पुट्टो केणइ कण्हुइ ॥४६॥त्तिबेमि॥

॥ बीयं परिसहज्झयणं समत्तं ॥

छाया—एते परीषहाः सर्वे, काश्यपेन प्रवेदिताः ।
यान् भिक्षुर्न विहन्येत, स्पृष्टः केनापि कस्मिंश्चित् ॥४६॥ इति ब्रवीमि ॥

टीका—'एए' इत्यादि ।

एते सर्वे परीषहाः काश्यपेन=काश्यपगोत्रोत्पन्नेन भगवता श्रीवर्धमानस्वामिना तीर्थंकरेण प्रवेदिताः–प्रतिबोधिताः । यान्=परीषहान् ज्ञात्वा भिक्षुः केनापि परीषहेण कस्मिंश्चित् स्थाने स्पृष्टः सन् 'न विहन्येत=न पराजितो भवेत्, संयमात्

अब अध्ययन के अर्थ का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं–
'एए' इत्यादि ।

अन्वयार्थ–(एए परीसहा–एते परीषहाः) ये २२ बाईस परीषह (कासवेण-काश्यपेन) काश्यपगोत्रोत्पन्न तीर्थंकर भगवान् श्रीमहावीर स्वामीने (पवेइया–प्रवेदिताः) कहे हैं। (जे–यत्) जिनको जानकर (भिक्खू–भिक्षुः) भिक्षु (केणइ–केनापि) किसी भी परीषह से (कण्हुइ–कुत्रचित) किसी स्थान में आक्रान्त होने पर (ण विहम्मेज्जा–न विहन्येत) पराजित नहीं

હવે અધ્યયનના અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે.—

'एए' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—एए परीसहा–एते परीषहाः આ બાવીસ પરીષહ कासवेण–काश्यपेन કાશ્યપગોત્રોત્પન્ન તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીએ पवेइया–प्रवेदिताः કહેલ છે. जे–यत् જેને જાણીને भिक्खू–भिक्षुः કોઈ પણ ભિક્ષુ केणइ–केनापि પરીષહથી कण्हुइ–कुत्रचित् કોઇ સ્થાનમાં આક્રાંત થવાથી ण विहम्मेज्जा–न विहन्येत સંયમથી ભિક્ષુ પતિત ન થાય. "इति ब्रवीमि" આ પ્રકારે હે જંબુ ! ભગવાને જેવું કહ્યું છે તેવું જ મેં કહ્યું છે. મારીપોતાની બુદ્ધિની કલ્પનાથી કાંઇ પણ નથી.

पतितो न भवेदित्यर्थः। इति ब्रवीमि=भगवता यथा प्रतिबोधितं, तथा कथयामि न तु स्वबुद्ध्या प्रकल्प्येति भावः ॥ ४६ ॥

इति श्रीविश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषा-
कलितललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मायक-
वादिमानमर्दक-श्रीशाहूछत्रपति-कोल्हापुरराजप्रदत्त-
"जैनशास्त्राचार्य"-पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-
बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य-
श्रीघासीलालव्रतिविरचितायां श्रीमदुत्तराध्ययन-
सूत्रस्य प्रियदर्शिन्याख्यायां व्याख्यायां
परीषहनामकं द्वितीयमध्ययनं
सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

—(०)—

होवे-संयम से पतित नहीं होवे। "इति ब्रवीमि" इस प्रकार हे जम्बू! भगवान् ने जैसा कहा है मैंने वैसा ही कहा है। अपनी बुद्धि से कल्पित कर कुछ नहीं कहा है।

भावार्थ—अध्ययन की समाप्ति करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि जो साधु इन परीषहों से पराजित नहीं होता है वह संयम की ठीक २ आराधना करता है। ये बाईस परीषह मैंने नहीं कहे हैं, भगवान् महावीरने कहे हैं। अतः इनका स्वरूप जानकर इनके सहन करने में प्रत्येक संयत को सावधान रहना चाहिये॥

॥ यह द्वितीय परीषहअध्ययन समाप्त हुआ ॥२॥

ભાવાર્થ—અધ્યયનની સમાપ્તિ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે, જે સાધુ આ પરીષહોથી પરાજીત નથી થતાં, તે સંયમની ઠીક ઠીક આરાધના કરે છે. આ બાવીસ પરીષહ મેં કહ્યા નથી ભગવાન મહાવીરે કહ્યા છે આથી એનું સ્વરૂપ જાણીને તેને સહન કરવામાં પ્રત્યેક સંયતે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

॥ આ બીજું પરીષહ નામનું અધ્યયન સમાપ્ત થયું ॥૨॥

अध्ययनार्थमुपसंहरन्नाह—

मूलम्—एए परीसहा सव्वे, कासवेणं पवेइया ।
जे भिक्खू णो विहम्मेज्जा, पुट्ठो केणइ कण्हुइ ॥४६॥ त्तिबेमि॥

॥ बीयं परिसहज्झयणं समत्तं ॥

छाया—एते परीषहाः सर्वे, काश्यपेन प्रवेदिताः ।
यान् भिक्षुर्न विहन्येत, स्पृष्टः केनापि कस्मिंश्चित् ॥४६॥ इति ब्रवीमि ॥

टीका—'एए' इत्यादि ।

एते सर्वे परीषहाः काश्यपेन=काश्यपगोत्रोत्पन्नेन भगवता श्रीवर्धमानस्वामिना तीर्थंकरेण प्रवेदिताः-प्रतिबोधिताः । यान्=परीषहान् ज्ञात्वा भिक्षुः केनापि परीषहेण कस्मिंश्चित् स्थाने स्पृष्टः सन् 'न विहन्येत=न पराजितो भवेत्, संयमात्

अब अध्ययन के अर्थ का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं-
'एए' इत्यादि ।

अन्वयार्थ-(एए परीसहा-एते परीषहाः) ये २२ बाईस परीषह (कासवेण-काश्यपेन) काश्यपगोत्रोत्पन्न तीर्थंकर भगवान् श्रीमहावीर स्वामीने (पवेइया-प्रवेदिताः) कहे हैं । (जे-यत) जिनको जानकर (भिक्खू-भिक्षुः) भिक्षु (केणइ-केनापि) किसी भी परीषह से (कण्हुइ-कुत्रचित) किसी स्थान में आक्रान्त होने पर (ण विहम्मेज्जा-न विहन्येत) पराजित नहीं

હવે અધ્યયનના અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે.—
'एए' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—एए परीसहा-एते परीषहाः આ બાવીસ પરીષહ कासवेण-काश्यपेन કાશ્યપગોત્રોત્પન્ન તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીએ पवेइया-प्रवेदिताः કહેલ છે. जे-यत् જેને જાણીને भिक्खू-भिक्षुः કોઈ પણ ભિક્ષુ केणइ-केनापि પરીષહથી कण्हुइ-कुत्रचित् કોઇ સ્થાનમાં આક્રાંત થવાથી ण विहम्मेज्जा-न विहन्येत સંયમથી ભિક્ષુ પતિત ન થાય. "इति ब्रवीमि" આ પ્રકારે હે જંબુ ! ભગવાને જેવું કહ્યું છે તેવું જ મેં કહ્યું છે. મારીપોતાની બુદ્ધિની કલ્પનાથી કાંઇ પણ કહેલ નથી.

मूलम्—चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतुणो ।
माणुसत्तं सुई सद्धा, संजममि्म य वीरियं ॥१॥

छाया—चत्वारि परमाङ्गानि, दुर्लभानि इह जन्तोः ।
मानुषत्वं श्रुतिः श्रद्धा, संयमे च वीर्यम् ॥ १ ॥

टीका—'चत्तारि' इत्यादि ।

इह=संसारे चत्वारि परमाङ्गानि-परमाणि=उत्कृष्टानि, अङ्गानि=साधनानि-मुक्तिप्राप्तिकारणानि, जन्तोः=प्राणिनः, दुर्लभानि=दुःखेन लभ्यानि, नरकनिगोदाद्यनन्तजन्ममरणानन्तरप्राप्यत्वात् । तानि धर्मप्राप्तेः प्रधानकारणानि चत्वारि । कानि ? इत्यत आह-'माणुसत्तं' इत्यादि । मानुषत्वं=मनुष्यजन्म, श्रुतिः=धर्मस्य श्रवणम् , श्रद्धा=धर्मे रुचिः, च=पुनः संयमे आस्रवविरमणरूपे विरतिलक्षणे सप्तदशविधे वीर्यं विशेषेण ईरयति प्रवर्तयति आत्मानं तासु तासु क्रियासु इति वीर्यं=सामर्थ्यम् । एतानि चत्वारि जीवस्य दुर्लभानि सन्तीति ।

अन्वयार्थ—(इह) इस संसार में (चत्तारि परमंगाणि-चत्वारि परमाङ्गानि) मुक्तिप्रापक ये चार अंग (जंतुणो-जन्तोः) प्राणि को (दुल्लहाणि-दुर्लभानि) महादुर्लभ हैं-नरक निगोदादिक में अनन्त जन्म कर लेने के बाद जीवों को प्राप्त होते हैं । धर्मप्राप्ति के प्रधान कारण चार अंग ये हैं-(माणुसत्त-मानुषत्वम्)१ मनुष्यजन्म, (सुई-श्रुतिः)२ धर्म का श्रवण, (सद्धा-श्रद्धा)३ धर्म में श्रद्धा रुचि (य-च) और (संजमम्मि य वीरियं-संयमे वीर्यम्)४ आस्रव का विरमणरूप जो १७ सत्रह प्रकार का संयम है उसमें विशेषरूप से शक्ति के अनुरूप प्रवृत्ति । ये चार बातें जीवके लिये प्राप्त होना महादुर्लभ हैं ।

અન્વયાર્થ—इह આ સંસારમાં चत्तारि परमंगाणि-चत्वारि परमाङ्गानि મુક્તિ આપનાર એ ચાર અંગ जंतुणो-जंतोः પ્રાણીને दुल्लहाणि-दुर्लभानि મહા દુર્લભ છે. નરક નિગોદાદિકમાં અનંત જન્મ કરી લીધા પછી જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ પ્રાપ્તિનું પ્રધાન કારણ આ ચાર અંગ છે माणुसत्तं-मानुष्यत्वम् ૧ મનુષ્ય જન્મ, सुई-श्रुतिः ૨ ધર્મનું શ્રવણ सद्धा-श्रद्धा ૩ ધર્મમાં શ્રદ્ધા-રૂચી य-च અને संजयम्मि वीरियं-संयमे वीर्यम् ૪ આસ્રવના વિરમણરૂપ જે સત્તર પ્રકારનો સંયમ છે તેમાં વિશેષરૂપથી શક્તિની અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ આ ચારે વાતો જીવ માટે પ્રાપ્ત થવી મહા દુર્લભ છે.

॥ अथ तृतीयमध्ययनम् ॥

परीषहनामकं द्वितीयमध्ययनमुक्तम् । अथ तृतीयं चतुरङ्गीयमध्ययनं प्रारभ्यते। अस्य चायमभिसम्बन्धः—इहानन्तराध्ययने परीषहाः सोढव्या इत्युक्तम् , तत्र 'किमालम्बनं कृत्वा ते सोढव्याः ?' इत्याकाङ्क्षायां चतुर्णामङ्गानां दुर्लभत्वमेव तत्रालम्बनमिति बोधयितुं चतुरङ्गीयनामकमिदं तृतीयमध्ययनमुच्यते, तत्रादौ तेषां नामानि निर्दिशन्नाह—

तृतीय अध्ययन—

परीषहनामक द्वितीय अध्ययन कहा जा चुका है। अब चतुरंगीयनामक तृतीय अध्ययन प्रारंभ होता है। द्वितीय अध्ययन के बाद इस अध्ययन को प्रारंभ करने का सूत्रकार का यह उद्देश्य है कि जो द्वितीय अध्ययन में "परीषह सहन करना चाहिये" ऐसा कहा है सो वहां पर ऐसा प्रश्न होता है कि "इन परीषहों को किसका अवलम्बन लेकर सहन करना चाहिये"। इसके समाधान निमित्त ही इस तृतीय अध्ययन का प्रारंभ है। इसमें यह बतलाया जायगा कि चार परम-उत्कृष्ट अंगों की प्राप्ति महादुर्लभ है। ये चार अंग बडे पुण्य से मिले हैं, ऐसा समझकर मुनि परीषहों को सहन करते हैं, वे ही चार अंग यहां अवलम्बन-आधार-रूप है अतः उन चार अंगोंको यहां बतलाते हैं—

'चत्तारि'—इत्यादि।

અધ્યયન ત્રીજું

પરીષહ નામનું બીજું અધ્યયન કહેવાઈ ગયું. હવે ચતુરંગિય નામનું ત્રીજું અધ્યયન શરૂ થાય છે. બીજા અધ્યયન પછી આ ત્રીજા અધ્યયનનો પ્રારંભ કરવાનો સૂત્રકારનો એ ઉદ્દેશ છે કે, બીજા અધ્યયનમાં "પરીષહ સહન કરવો જોઈએ" એવું કહેલ છે. તેમાં એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, આ પરીષહોને કોનું અવલંબન લઈને સહન કરવા જોઈએ. એના સમાધાન નિમિત્તે જ આ ત્રીજા અધ્યયનનો પ્રારંભ છે. આમાં એ વાત બતાવવામાં આવે છે કે, ચાર પરમ-ઉત્કૃષ્ટ અંગોની પ્રાપ્તિ મહા દુર્લભ છે. એ ચાર અંગ ઘણા પુન્યથી મળે છે. એવું સમજીને મુનિ પરીષહોને સહન કરે. એ ચારે અંગ અહીં અવલંબન આધાર રૂપ છે. આથી એ ચાર અંગોને અહીં બતાવવામાં આવેલ છે.

'चत्तारि' ઇત્યાદિ.

मानुषत्वादिषु चतुर्षु कस्याप्येकस्याभावे मोक्षो न संभवतीत्यतउक्तं 'चत्तारि' इति। धर्मश्रवणं विनाऽपि यस्य श्रद्धा दृश्यते सा जन्मान्तरीयश्रवणजन्यैवेति नास्ति शङ्कावसरः। मृदं विना घट इव, तन्तून् विना पट इव, काष्ठं विना शकटमिव मानुषत्वादिचतुष्टयं विना मोक्षो न भवति।

निर्जरा की अपेक्षा ये चार अंग सर्वप्रथम उपादेय होने के कारण मुख्य हैं। इसलिये उनमें ही उत्कृष्टता आती है। इन चारों में से यदि एक भी अंग का अभाव रहता है तो मुक्ति का लाभ जीव को नहीं हो सकता है। यही बात "चत्तारि" इस विशेषण से पुष्ट की गई है।

प्रश्न—धर्म के श्रवण से ही जीव को धर्म में श्रद्धा होती है. ऐसा ऐकान्तिक नियम नहीं है, क्यों कि प्रायः ऐसे भी जीव देखे जाते हैं कि जो धर्म का श्रवण तो नहीं करते हैं फिर भी उनकी धर्म में अटूट श्रद्धा रहती है।

उत्तर—प्रश्न ठीक है। परन्तु उसका उत्तर यह है कि-जो जीव ऐसे हैं कि धर्म श्रवण किये विना भी धर्म में श्रद्धाशाली होतेहैं उन्हों ने पहिले भव में धर्मश्रवण किया है, उसीका प्रताप है। मिट्टी के विना जैसे घट उत्पन्न नहीं हो सकता है, तन्तुओं के विना जैसे वस्त्र नहीं वन सकता है, काष्ठ के विना जैसे शकट का निर्माण

ચાર અંગ સર્વ પ્રથમ ઉપાદેય થવાના કારણે મુખ્ય છે. આ કારણે તેનામાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે. આ ચારમાંથી જો એક પણ અંગનો અભાવ રહે તો મુક્તિનો લાભ જીવને થઈ શકતો નથી. આ વાત "चत्तारि" એ વિશેષણથી નક્કી કરવામાં આવેલ છે.

પ્રશ્ન—ધર્મના શ્રવણથી જ જીવને ધર્મમાં શ્રદ્ધા થાય છે એવો એકાન્તિક નિયમ નથી. કેમકે, ઘણા એવા જીવ જોવામાં આવે છે કે, જે ધર્મનું શ્રવણ કરતા નથી છતાં પણ એની ધર્મમાં અતૂટ શ્રદ્ધા રહે છે.

ઉત્તર—પ્રશ્ન ઠીક છે. પરંતુ એનો ઉત્તર એ છે કે,-જે જીવ એવા છે કે જે ધર્મનું શ્રવણ કર્યો વગર પણ ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા છે, એમણે આગલા ભવમાં ધર્મ શ્રવણ કરેલું હોય છે આથી જ આ ભવમાં ધર્મમાં જે શ્રદ્ધા છે તે પરભવને વીશે સાંભળેલા ધર્મ શ્રવણનો પ્રતાપ છે. માટી વગર જેમ ઘડો બની શકતો નથી, તંતુઓ વગર જેમ વસ્ત્ર બની શકતું નથી, લાકડા વગર જેમ શકટનું નિર્માણ

एतदङ्गचतुष्टयं हि गिरिषु मेरुरिव, तरुषु कल्पतरुरिव, धातुषु सुवर्णमिव, पानेषु पीयूषमिव, मणिषु चिन्तामणिरिव, प्रामाणिकपुरुषेषु तीर्थंकर इव, धेनुषु कामधेनुरिव, मनुष्येषु चक्रवर्तीव, देवेषु शक्र इव प्रधानमस्तीति सूचनार्थं 'परमंगाणि' इत्यत्र परमेति विशेषणम्।

ननु मानुषत्वादीनां कथं परमाङ्गत्वम् निर्जराया एव मुक्तिप्राप्तौ साक्षात् कारणत्वेन प्राधान्यादिति चेत्? उच्यते-मानुषत्वादिचतुष्टयं विना निर्जराया अनुत्पत्त्या तदपेक्षया मानुषत्वादिचतुष्टयस्य प्रथमोपादेयतया मुख्यत्वादुत्कृष्टत्वमस्ति।

ये चार अंग, पर्वतों में जैसे मेरु प्रधान है, वृक्षों में जैसे कल्पवृक्ष प्रधान है, धातुओं में जैसे सुवर्ण प्रधान है, पेय पदार्थों में जैसे अमृत प्रधान है, मणियों में जैसे चिन्तामणि प्रधान है, प्रामाणिक पुरुषों में जैसे तिर्थंकर प्रधान हैं, गायों में जैसे कामधेनु प्रधान है, मनुष्यों में जैसे चक्रवर्ती प्रधान है और देवों में जैसे इन्द्र प्रधान है उसी प्रकार ये चार अंग प्रधान हैं। इसी बात को द्योतन करने के लिये सूत्रकारने "परम" यह विशेषण दिया है।

प्रश्न—मानुपत्व आदि में परमाङ्गता-प्रधानता कैसे हो सकती है। क्यों कि मुक्ति की प्राप्ति में निर्जरा ही साक्षात्कारण होती है अतः निर्जरा की प्रधानता है।

उत्तर—यद्यपि मुक्ति की प्राप्ति में साक्षात्कारण निर्जरा है परन्तु निर्जरा निराश्रय तो होगी नहीं, अतः मानुषत्वादि चार के विना जब निर्जरा नहीं बन सकती है तो यह बात स्वतः सिद्ध होती है कि

જેવી રીતે પર્વતોમાં મેરુ પ્રધાન છે, વૃક્ષોમાં જેમ કલ્પવૃક્ષ પ્રધાન છે, ધાતુમાં જેમ સુવર્ણ પ્રધાન છે, પીવાના પદાર્થોમાં જેમ અમૃત પ્રધાન છે, મણીઓમાં જેમ ચિંતામણી પ્રધાન છે, પ્રામાણિક પુરુષોમાં જેમ તીર્થંકર પ્રધાન છે, ગાયોમાં જેમ કામધેનુ પ્રધાન છે, મનુષ્યોમાં જેમ ચક્રવર્તી પ્રધાન છે, અને દેવોમાં જેમ ઇંદ્ર પ્રધાન છે, આવી રીતે આ ચાર અંગ પ્રધાન છે. આ વાતને સમજાવવા માટે સૂત્રકારે "પરમ" એવું વિશેષણ આપેલ છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્યત્વ આદિમાં પરમાંગતા-પ્રધાનતા કઇ રીતે હોઇ શકે કેમકે, મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં નિર્જરા જ સાક્ષાત્ કારણ હોય છે. આથી નિર્જરાની પ્રધાનતા છે.

ઉત્તર—કદાચ મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્કારણ નિર્જરા છે પરંતુ નિર્જરા નિરાશ્રય તો રહે નહીં આથી માનુષત્વાદિ ચાર અંગ વગર નિર્જરા બની શકતી નથી. આથી આ વાત સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે, નિર્જરાની અ

चुलन्यामासक्तो जातः। तयोर्दुश्चरितं ब्रह्मदत्तेन विदितम्। ब्रह्मदत्तेन काकहंसी युगलं पिष्टमयं मैथुनपरायणं निर्माय शूलमोतं कृत्वा ताभ्यां प्रदर्शितम्। तथा-गोनस-पद्मनागिनीयुगलं पिष्ठमयं कृत्वा वाचा तर्जयति-रे दुष्ट! दुराचारिन्! गोनस! किं पद्मनागिन्या सह रमसे? तत्फलं भुङ्क्ष्व, इत्युक्त्वा तदुभयं प्रज्वलज्ज्वलने प्रक्षिपति। एवं दुष्कर्मनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मदत्तप्रदर्शितं दण्डं विलोक्यापि तौ दुष्कर्मकरणान्न निवृत्तौ। ततश्चुलन्या दीर्घपृष्ठनृपेण च परस्परं विचार्य ब्रह्मदत्तस्य विवाहः

तो वह दीर्घपृष्ठ चुलनी के मोह में फँस गया। चुलनी और दीर्घपृष्ठ के दुश्चरित की बात ब्रह्मदत्त के कान तक भी पहुँच गई। ब्रह्मदत्त ने उन दोनों को शिक्षा देने के अभिप्राय से आटे का एक, मैथुन में परायण काक और हँसी का जोडा निर्मापित कर और उसे शूल में पिरोकर उन दोनों को दिखलाया। तथा गोनस (फणरहित सर्प) और पद्मनागिनी का भी एक जोड़ा आटे से उसने तयार किया, और उन्हीं के समक्ष कहने लगा रे-दुष्ट! दुराचारी गोनस! तुझे लज्जा नहीं आती जो तू पद्मनागिनी के साथ रमता है? अरे अधम! तू अब अपने किये हुए कर्म का फल भोग। इस प्रकार वाणी से तर्जित कर उसने उन दोनों को जलती हुई अग्नि में डाल दिया। इस प्रकार दुष्कर्म की निवृत्ति के लिये ब्रह्मदत्त के द्वारा प्रदर्शित दण्ड को देखकर भी रानी और दीर्घपृष्ठ अपने अनर्थविधायक दुष्कर्म से पीछे नहीं हटा।

સમય વિતી ગયા બાદ તે દિર્ઘપૃષ્ટ ચુલનીના મોહમાં ફસાઈ ગયો. ચુલની અને દિર્ઘપૃષ્ટની આ દુશ્ચરિત્રની વાત બ્રહ્મદત્તના કાન સુધી પહોંચી ગઈ, બ્રહ્મદત્તે એ બંન્નેને શિક્ષા દેવાના અભિપ્રાયથી આટામાંથી (લોટમાંથી) એક મૈથુનમાં પરાયણ કાક અને હંસલીનું જોડું નિર્માણ કરી તેને શુલ્યમાં પરોવીને તે બન્નેને બતાવ્યું. તથા ફેણ વગરનો સાપ અને પદ્મનાગણનું પણ એક જોડું આટામાંથી (લોટમાંથી) બનાવી તૈયાર કર્યું. અને તેની સામે કહેવા લાગ્યો, રે દુષ્ટ! દુરાચારિ ગોનસ (ફેણ રહિત સર્પ)! તને લાજ નથી આવતી કે તું, પદ્મનાગણની સાથે રમી રહ્યો છે.. અરે અધમ! તું હવે પોતાના કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવ. આ પ્રકારે કહીને એ બંન્નેને તેણે ભડભડતી અગ્નિમાં નાખી દીધા. આ પ્રકારે દુષ્કર્મની નિવૃત્તિ માટે બ્રહ્મદત્તદ્વારા પ્રદર્શિત દંડને જોઈને રાણી અને દિર્ઘપૃષ્ટ પોતાના અનર્થ વિધાયક દુષ્કર્મથી પાછાં ન ફર્યાં. એક દિવસની વાત છે કે, આ

मानुषत्वं दुर्लभमित्यत्र दश दृष्टान्ताः मदर्श्यन्ते, तद् यथा—चोल्लकः १, पाशकः २, धान्यं ३, द्यूतं ४, रत्नं ५, स्वप्नः ६, चक्रं ७, कूर्मः ८, युगं ९, परमाणुः १०।

अथ मथमश्चोल्लकदृष्टान्तः—चोल्लको=भोजनं तदुपलक्षितो दृष्टान्तः मोच्यते—

काम्पिल्यनगरे ब्रह्मनामको नृपतिरासीत्, तस्य भार्या चुलनीनाम्नी, पुत्रो ब्रह्मदत्तनामकः। तस्मिन् ब्रह्मनृपतौ मृते सति तत्पुत्रस्य ब्रह्मदत्तस्य बाल्यावस्थां विलोक्य ब्रह्मनृपसुहृद् दीर्घपृष्ठनामको नृपस्तद्राज्यं रक्षति। तदनन्तरं स

नहीं हो सकता है उसी तरह इन मानुषत्व आदि चार अंगों की प्राप्ति हुए विना मुक्ति की प्राप्ति जीव को नहीं हो सकती है।

"मानुषत्वं दुर्लभं" मनुष्यपन की प्राप्ति महादुर्लभ है, इस विषय में दश दृष्टान्त कहे जाते हैं, जैसे—चोल्लक १, पाशक २, धान्य ३, द्यूत ४, रत्न ५, स्वप्न ६, चक्र ७, कूर्म ८, युग ९ परमाणु १०।

चोल्लक नाम भोजनका है। इससे उपलक्षित होनेसे चोल्लकको भी दृष्टान्त कह दिया गया है। यह प्रथम चोल्लकदृष्टान्त इस प्रकार है—

कांपिल्य नगर में ब्रह्म नाम का राजा था। इसकी स्त्री का नाम चुलनी और पुत्र का नाम ब्रह्मदत्त था। राजा ब्रह्म के काल प्राप्त हो जाने के बाद ब्रह्मदत्त की बाल अवस्था देखकर "राज्य में अव्यवस्था न फैल जाय" इस दृष्टि से राजा ब्रह्म के मित्र दीर्घपृष्ठ नाम के राजा ने उसके राज्य को संभाल लिया। जब कुछ समय व्यतीत हो गया

થઈ શકતું નથી, એજ રીતે આ માનુષત્વ આદિ ચાર અંગોની પ્રાપ્તિ થયા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ જીવને થઈ શકતી નથી.

मानुषत्वं दुर्लभं મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે, આ વિષયમાં દશ દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે. જેમ—ચૌલ્લક ૧, પાશક ૨, ધાન્ય ૩, દ્યુત ૪, રત્ન ૫, સ્વપ્ન ૬, ચક્ર ૭, કૂર્મ ૮, યુગ ૯, પરમાણુ ૧૦.

ચોલ્લક નામ ભોજનનું છે એથી ઉપલક્ષિત થવાથી ચોલ્લકનું પણ દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રથમ ચોલ્લકદૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.—

કાંપિલ્ય નગરમાં બ્રહ્મનામનો રાજા હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ ચુલની અને પુત્રનું નામ બ્રહ્મદત્ત હતું. રાજા બ્રહ્મની કાળપ્રાપ્તિ પછી, બ્રહ્મદત્તની બાળ અવસ્થા જોઈને "રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ન ફેલાઈ જાય" આ દષ્ટીથી રાજા બ્રહ્મના મિત્ર દિર્ઘપૃષ્ટ નામના રાજાએ તેના રાજ્યને સંભાળી લી થોડા

तत्समीपे प्रकोष्ठकान्तरे शयनार्थं गतः। तदाऽर्धरात्रे जनन्याऽग्निसंयोजनात् तज्जतुगृहं प्रदीपितम्। ब्रह्मदत्त उत्थितः। तदा वरधनुर्ब्रह्मदत्तं वदति-नाथ! प्रासादः प्रज्वलति, भवान् निःसरतु। इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मदत्तो ब्रवीति-प्रदर्शय मार्गम्, तदा वरधनुर्वदति नाथ! अयमस्ति सुरङ्गामार्गः, पादाघातेन सुरङ्गाद्वारवर्तिशिलापट्टकं चूरय, ब्रह्मदत्तेन तथा कृते सति उभौ तेनैव सुरङ्गापथेन निःसृत्य बहिर्द्वारावस्थिततुरङ्गमौ समारुह्य देशान्तरं गतौ।

द्वारा प्रेरित होने पर ब्रह्मदत्त उस लाक्षागृह में जाकर सो गया। वरधनु भी उसी के समीप एक प्रकोष्ठक में सो गया। जब आधी रात होने का समय आया तो चुलनी माता ने उस लाक्षागृह में आग लगा दी मकान जलने लगा। ब्रह्मदत्त एकदम उठा। वरधनु ने शीघ्र पास आकर ब्रह्मदत्त से कहा-नाथ! महल जल रहा है, अपन यहां से शीघ्र चले जावें। वरधनु के वचन सुनकर ब्रह्मदत्तने कहा-बताओ मार्ग कहां है? ब्रह्मदत्त के वचन सुनकर वरधनु ने कहा-नाथ! यह रहा सुरंग का मार्ग। इसके द्वार पर जो यह पत्थर की शिला का ढक्कन लगा हुआ है इसे आप पैरों से हटा दीजिये और बाहर निकल जाईये। ब्रह्मदत्त ने ऐसा ही किया। सुरंग के द्वार पर लगे हुए पत्थर को पैर से हटाकर वे और वरधनु दोनों सुरंगमार्गसे बाहर निकल आये और बाहर के द्वारपर खडे हुए दोनों घोड़ोंपर चढ़कर वहांसे दूसरे देशको चले गये।

મહેલમાં સુવા માટે ગયો. મંત્રીના પુત્ર વરધનું પણ તેની સાથે તે મહેલમાં ગયો અને તેની સાથે એ મહેલમાં તે પણ એક આસન ઉપર સુતો જ્યારે અરધી રાતનો પ્રારંભ થઇ ચુકયો ત્યારે દુષ્કર્મિણી એવી કુમારની માતા ચુલનીએ તે લાખાગૃહમાં આગ લગાડી. મહેલ સળગવા લાગ્યો, બ્રહ્મદત્ત એકદમ ઉઠયો. વરધનુએ એ વખતે તેની પાસે આવીને કહ્યું, નાથ! મહેલ સળગી રહ્યો છે. આપણે અહીંથી તુરત જ નીકળી જવું જોઇએ. વરધનુનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્મદત્તે કહ્યું કે માર્ગ કયાં છે? બતાવો. બ્રહ્મદત્તનું વચન સાંભળીને વરધનુએ કહ્યું, નાથ! આ રહ્યો બહાર નીકળવાનો રસ્તો. અહીં જે પત્થરનું ઢાંકણુ લગાડેલું છે તેને આપ પગથી દૂર કરો અને પછી ભોંયરામાં ઉતરી બહાર નીકળી જાઓ. બ્રહ્મદત્તે એ પ્રમાણે કર્યું. ભોંયરાના મુખદ્વારના પત્થરને દૂર કરી કુમાર બ્રહ્મદત્ત અને વરધનુ બન્ને ભોયરાના રસ્તે બહાર નીકળી ગયા અને બહારના દ્વાર પાસે તૈયાર રાખવામાં આવેલા ઘોડા ઉપર બેસી બન્ને જણા દૂર દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

कारितः। ततः कपटप्रबन्धेन ब्रह्मदत्तमारणार्थं जतुगृहं कारितम्। तदा धनुनामको ब्रह्मनृपतेर्मन्त्री तत् कपटं ज्ञातवान्। स च नदीतीरात् तद्गृहाभ्यन्तरेऽधः पृथिव्यां सुरङ्गां निर्माय नदीतटे सुरङ्गाद्वारे तुरंगमद्वयं स्थापयित्वा स्वपुत्रं वरधनुनामकं जतुगृहनिर्माणकारणं ज्ञापयति। ततो निःसरणार्थं निर्मापितां सुरङ्गां च दर्शयति। स वरधनुः स्वपित्राज्ञया ब्रह्मदत्तानुचरोऽभवत्।

अन्यदा कदाचित् जनन्या प्रेरितो ब्रह्मदत्तस्तस्मिन् जतुगृहे सुप्तः, वरधनुश्च

एक दिन की बात है कि इन दोनोंने एकान्त में इस प्रकार की गुप्तमंत्रणा की कि ब्रह्मदत्त का विवाह कर देना चाहिये। ऐसा ही हुआ ब्रह्मदत्त का विवाह कर दिया गया। तथा ब्रह्मदत्त को मारने के लिये कपट से एक लाक्षागृह–लाख का महल भी बनवा कर तयार कराया गया। राजा ब्रह्म के मंत्री को उनकी यह कपट रचना ज्ञात हो गई। मंत्री का नाम धनु था। उसने नदी के तीर से लेकर उस लाक्षागृह के भीतर तक पृथिवी के नीचे एक सुरंग बनवाई। जब सुरंग बनकर तयार हो चुकी तो नदी के तट पर कि जहां सुरंग से बाहर निकल ने का द्वार था दो घोडे खडे करवा दिये और अपने पुत्र से कि जिसका नाम वरधनु था लाक्षागृह के निर्माण का कारण प्रकट कर दिया। तथा यहां से निकलने के लिये जो सुरंग बनाई गई थी उसका भी भीतरी दरवाजा उसे दिखला दिया। वरधनु अपने पिता की आज्ञा से ब्रह्मदत्त का अनुचर बन गया। एक दिन की बात है कि अपनी माता

એવા પ્રકારની ગુપ્ત મંત્રણા કરી કે, બ્રહ્મદત્તનો વિવાહ કરી દેવો. અને એ પ્રમાણે બ્રહ્મદત્તનો વિવાહ કરી દેવામાં આવ્યો. આ પછી બ્રહ્મદત્તને કપટથી મારવા માટે એક લાખાગૃહ (લોગણીનો મહેલ) બનાવી તૈયાર કર્યો. રાજા બ્રહ્મના મંત્રીને તેમની આ કપટ રચના જાણવામાં આવી ગઇ. મંત્રીનું નામ ધનુ હતું. તેણે નદીના કાંઠાથી લઇ ને એ લાખાગૃહની અંદર સુધીનું એક ભોંયરૂં તૈયાર કરાવ્યું. જ્યારે ભોંયરૂં તૈયાર થઈ ગયું ત્યારે નદીના કાંઠા ઉપર કે જ્યાં ભોંયારમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો રાખ્યો હતો તે સ્થળે બે ઘોડા તૈયાર રખાવ્યા. અને પોતાના પુત્ર કે જેનું નામ વરધનુ હતું તેને લાખાગૃહની સમસ્ત વાતથી જાણકાર કરી તેમાંથી નિકળવા માટે જે ભોંયરૂં બનાવવામાં આવેલ હતું તેની સઘળી માહિતી આપી નીકળવા માટેનો દરવાજો તેને બતાવી દીધો. એક દિવસની વાત છે કે, કુમાર બ્રહ્મદત્ત તેની માતાના કહેવાથી, ગૃહ

तत्समीपे प्रकोष्ठकान्तरे शयनार्थं गतः। तदाऽर्धरात्रे जनन्याऽग्निसंयोजनात् तज्जतुगृहं प्रदीपितम्। ब्रह्मदत्त उत्थितः। तदा वरधनुर्ब्रह्मदत्तं वदति-नाथ! प्रासादः प्रज्वलति, भवान् निःसरतु। इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मदत्तो ब्रवीति-प्रदर्शय मार्गम्, तदा वरधनुर्वदति नाथ! अयमस्ति सुरङ्गामार्गः, पादाघातेन सुरङ्गाद्वारवर्ति-शिलापट्टकं चूरय, ब्रह्मदत्तेन तथा कृते सति उभौ तेनैव सुरङ्गापथेन निःसृत्य बहि-र्द्वारावस्थिततुरङ्गमौ समारुह्य देशान्तरं गतौ।

द्वारा प्रेरित होने पर ब्रह्मदत्त उस लाक्षागृह में जाकर सो गया। वर-धनु भी उसी के समीप एक प्रकोष्ठक में सो गया। जब आधी रात होने का समय आया तो चुलनी माता ने उस लाक्षागृह में आग लगा दी मकान जलने लगा। ब्रह्मदत्त एकदम उठा। वरधनु ने शीघ्र पास आकर ब्रह्मदत्त से कहा-नाथ! महल जल रहा है, अपन यहां से शीघ्र चले जावें। वरधनु के वचन सुनकर ब्रह्मदत्तने कहा-बताओ मार्ग कहां है? ब्रह्मदत्त के वचन सुनकर वरधनु ने कहा-नाथ! यह रहा सुरंग का मार्ग। इसके द्वार पर जो यह पत्थर की शिला का ढक्कन लगा हुआ है इसे आप पैरों से हटा दीजिये और बाहर निकल जाईये। ब्रह्मदत्त ने ऐसा ही किया। सुरंग के द्वार पर लगे हुए पत्थर को पैर से हटाकर वे और वरधनु दोनों सुरंगमार्गसे बाहर निकल आये और बाहर के द्वारपर खडे हुए दोनों घोड़ोंपर चढ़कर वहांसे दूसरे देशको चले गये।

મહેલમાં સુવા માટે ગયો. મંત્રીનો પુત્ર વરધનું પણ તેની સાથે તે મહેલમાં ગયો અને તેની સાથે એ મહેલમાં તે પણ એક આસન ઉપર સુતો જ્યારે અરધી રાતનો પ્રારંભ થઇ ચુકયો ત્યારે દુષ્કર્મિણી એવી કુમારની માતા ચુલનીએ તે લાખાગૃહમાં આગ લગાડી. મહેલ સળગવા લાગ્યો, બ્રહ્મદત્ત એકદમ ઉઠયો. વરધનુએ એ વખતે તેની પાસે આવીને કહ્યું, નાથ! મહેલ સળગી રહ્યો છે. આપણે અહીંથી તુરત જ નીકળી જવું જોઇએ. વરધનુનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્મદત્તે કહ્યું કે માર્ગ કયાં છે? બતાવો. બ્રહ્મદત્તનું વચન સાંભળીને વરધનુએ કહ્યું, નાથ! આ રહ્યો બહાર નીકળવાનો રસ્તો. અહીં જે પત્થરનું ઢાંકણ લગાડેલું છે તેને આપ પગથી દૂર કરો અને પછી ભોંયરામાં ઉતરી બહાર નીકળી જાઓ. બ્રહ્મદત્તે એ પ્રમાણે કર્યું. ભોંયરાના મુખદ્વારના પત્થરને દૂર કરી કુમાર બ્રહ્મદત્ત અને વરધનુ બન્ને ભોયરાના રસ્તે બહાર નીકળી ગયા અને બહારના દ્વાર પાસે તૈયાર રાખવામાં આવેલા ઘોડા ઉપર બેસી બન્ને જણા દૂર દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

अत्यन्तदूरपथभ्रमणजनितश्रमादश्वौ मृतौ। पादचारेण ब्रह्मदत्तो वरधेनुना सह पृथिव्यामटति। ततो दीर्घपृष्ठनृपस्य भयात् पृथक् पृथक् भूत्वा तौ पर्यटतः। अथ ब्रह्मदत्तः पर्यटन् निर्धनवेषेण क्वचिद् वृक्षतले उपविष्टः। तदा केनचित् सामुद्रिकविद्यावता विप्रेण मार्गे ब्रह्मदत्तचरणन्यासं दृष्ट्वा मुदितचित्तः शीघ्रगत्या तत्र वृक्षतले समायातः। तत्र निर्धनवेषेण वर्तमानं ब्रह्मदत्तमवलोक्य स विप्रो रोदिति। तं ब्रह्मदत्तः पृच्छति–हे विप्र! कथं रोदिषि?, सामुद्रिकशास्त्रज्ञोऽसौ विप्र आह–अद्य मम विद्या असदर्थबोधिका जाता, भवच्चरणलक्षणं भवतश्चक्रवर्तित्वमावे-

---

अत्यन्त दूर तक अधिक वेग से चलने के कारण उनके घोडे बहुत थक गये थे इसलिये उनका पेट फूल गया और दोनों घोडे मर गये। ब्रह्मदत्त और वरधनु दोनों ही पैदल जंगलमें घूमने लगे, पर दीर्घपृष्ठ राजा का भय हृदय में बना हुआ था। इसलिये उन्हों ने अब अलग २ होकर चलना ही अच्छा समझा। ब्रह्मदत्त चलते २ एक किसी वृक्ष के नीचे आकर ठहर गया। इतने में वहां एक सामुद्रिक शास्त्र का वेत्ता ब्राह्मण जो उसी रस्तेसे होकर कहीं जा रहा था मार्गमें ब्रह्मदत्त के चरणचिह्नों को देखकर बड़ा ही प्रसन्न हुआ, और चरणचिह्नों को लक्षित कर वह उस स्थान पर आपहुँचा जहां ब्रह्मदत्त वृक्ष के नीचे बैठा हुआ था। ब्रह्मदत्त की निर्धन अवस्था देखकर ब्राह्मण को रोना आगया। ब्राह्मण को रोते देखकर ब्रह्मदत्त ने पूछा हे ब्राह्मण! क्यों रो रहे हो? सामुद्रिक शास्त्रज्ञ उस ब्राह्मण ने कहा कि मैंने जो सामुद्रिक

ઘણા વેગથી લાંબી મજલ કાપવાથી તેમના ઘોડા થાકી ગયા અને એથી એ ઘોડાઓનું પેટ ફુલી જતાં બન્ને ઘોડા મરી ગયા. વરધનુ અને બ્રહ્મદત્ત બન્ને પગપાળા જંગલમાં ફરવા લાગ્યા. આ રીતે ફરવાથી દીર્ઘપૃષ્ટ રાજા તરફથી ભય આવી પડશે તેવી દહેશતથી બન્ને જણાએ જુદા જુદા ચાલવાનું રાખ્યું. બ્રહ્મદત્ત ચાલતાં ચાલતાં કોઈ એક વૃક્ષની નીચે જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં રોકાઈ ગયો. આ સમયે સામુદ્રિકશાસ્ત્રજ્ઞાનનો જાણકાર એક બ્રાહ્મણ કે જે એ રસ્તેથી જઇ રહ્યો હતો તેણે માર્ગમાં બ્રહ્મદત્તનાં ચરણનાં ધૂળમાં પડેલાં પગલાનાં ચિન્હોને જોઇને ખૂબ પ્રસન્નતા અનુભવી અને ચરણ ચિન્હોને લક્ષમાં રાખતો રાખતો તે જે સ્થળે કુમાર બ્રહ્મદત્ત હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બ્રહ્મદત્તની નિર્ધન અવસ્થા જોઇને બ્રાહ્મણની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. બ્રાહ્મણને રોતાં જોઈ બ્રહ્મદત્તે કહ્યું, હે બ્રાહ્મણ શા માટે રડો છો? સામુદ્રિક શાસ્ત્રના જાણકાર તે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, મેં આજ સુધી

दयति किंतु भवान् निर्धनावतारो मिलितः। ब्रह्मदत्तो वदति–अहमस्मि चक्रवर्ती, यदा मम राज्यप्राप्तिः स्यात्तदा भवता ममान्तिकमागन्तव्यम्।

कालान्तरे ब्रह्मदत्तेन चक्रवर्तिराज्यं प्राप्तम्, द्वादश वर्षाणि राज्याभिषेकोत्सवः प्रारब्धः। सामुद्रिकशास्त्रज्ञोऽसौ विप्रस्तदुत्सवसमाचारं प्राप्य तत्रागतः।

शास्त्र का अभीतक अध्ययन किया है वह आज बिलकुल गलत साबित हो रहा है इसलिये मैं रो रहा हूं। आपके चरणों में जो चिह्न बने हुए हैं उनसे यह बात ज्ञात होती है कि आपको चक्रवर्ती होना चाहिये पर आपकी तो यह दशा है कि इस समय आपके पास खाने तक को अन्न भी नहीं है। आपका यह वेष दरिद्रियों जैसा है। अवस्था आपकी निर्धन है। ऐसे मालूम पड़ता है कि मानों आप में निर्धनताने ही अवतार लिया है। ब्राह्मण की बात सुनकर ब्रह्मदत्त ने कहा–तुम्हारा सामुद्रिक शास्त्र मिथ्या नहीं है दुःखी मत होओ, मैं वास्तव में चक्रवर्ती ही हूं। जब मुझे राज्य की प्राप्ति हो तो उस समय तुम मेरे पास आना।

कालान्तर में ब्रह्मदत्त को चक्रवर्तिपद की प्राप्ति हुई। ब्रह्मदत्त चक्रवर्ती बन गये। बारह वर्ष का राज्याभिषेक बड़ा ही ठाट बाट से मनाया जाने लगा। इसी अवसर में उस ब्राह्मण ने जब यह समाचार सुना तो वह भी वहां पर आगया पर वह ब्रह्मदत्तसे मिल नहीं सका।

સામુદ્રિક શાસ્ત્રનું જે અધ્યયન કર્યું છે તે આજે બીલકુલ નકામું માલુમ પડયું છે. આ માટે હું રોઇ રહ્યો છું. આપના ચરણોમાં જે ચિન્હ જોવામાં આવે છે તેનાથી એવી વાત સિદ્ધ થાય છે કે, આપ ચક્રવર્તી બનવા જોઈએ. પરંતુ આપની તો એ દશા છે કે, આ સમયે આપની પાસે ખાવાને અન્ન પણ નથી. આપનો આ વેશ દ્રરિદ્રીઓના જેવો છે. આપની અવસ્થા નિર્ધન છે. એવું માલુમ પડે છે કે, આપનામાં નિર્ધનતાએ અવતાર લીધો છે, બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી બ્રહ્મદત્તે કહ્યું. આ તમારૂં સામુદ્રિક શાસ્ત્ર મિથ્યા નથી, દુઃખી ન બનો. હું વાસ્તવમાં ચક્રવર્તી જ છું જ્યારે મને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય એ સમયે તમે મારી પાસે આવજો.

સમયના વહેવા સાથે બ્રહ્મદત્તને ચક્રવર્તિ પદ પ્રાપ્ત થયું. રાજ્યમાં ૧૨ વર્ષ સુધી તેના રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ ઠામઠામ મનાવા લાગ્યો. એ બ્રાહ્મણે જ્યારે આ પ્રસંગના શુભ સમાચર જાણ્યા તો તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, પંણ તે બ્રહ્મદત્તને મળી શકયો નહીં. બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી સાથે તેનો મેળાપ

ब्रह्मदत्तचक्रवर्तिनो दर्शनं मम कथं स्यादिति पृष्टः कश्चित् श्रेष्ठी तं विप्रं मार्गं दर्शयति। अथोत्सवसमये चक्रवर्ती गजमारूढ्य बहिर्निःसरति। स विप्रस्तदा जनसमूहमध्ये वंशाग्रे पादत्राणमालां संयोज्य तं वंशमुत्थाप्य स्थितवान्। चक्रवर्ती स्वराज्यैश्वर्यशोभां समन्ताद् विलोकयन् वंशाग्रसंलग्नामुपानद्मालामपश्यत्। ततः कोपारुणनेत्रश्चक्रवर्ती भृत्यैस्तमाहूय पृच्छति-किमेतत् त्वया मर्तुमाचरितम्?। विप्रः प्राह-नहि मर्तुं, किंतु जीवितुम्। चक्रवर्ती वंशोत्थापनकारणं विज्ञाय

ब्रह्मदत्त चक्रवर्ती से अब मेरा मिलाप कैसे हो? इस बात को ऊसने किसी वहीं के सेठ से पूछा तो उसने उसे मिलाप का रस्ता भी बतला दिया। उत्सव के समय चक्रवर्ती हाथी पर चढ़कर आ रहे थे, भीड़ काफी थी। ब्राह्मण ने मिलाप का मार्ग सोचा, उसके अनुसार एक बांस पर जूतों की माला लटका कर और उस बांस को भीड़ के बीच में ऊपर उठा कर वह खड़ा हो गया। चक्रवर्ती अपने राज्य के ऐश्वर्य की शोभा का चारों ओर से निरीक्षण करते हुए चल रहे थे। उन्हों ने इस दृश्य को ज्यों ही देखा इकदम देखते ही आंखों में क्रोध की लाली उतर आई, नौकरों के जरिये उस ब्राह्मण को बुलवाकर पूछा, अरे! इस सुन्दर अवसर पर यह तूने क्या काम किया है? मालूम पड़ता है तेरी मौत आगई है। ब्राह्मण ने चक्रवर्ती की बात सुनकर कहा यह काम मैंने अपनी मौत को बुलाने के लिये नहीं किया है, किन्तु जीने के लिये किया है। जब चक्रवर्ती वंशोत्थापन के कारण से

કઈ રીતે થાય આ વાત તેણે ત્યાંના કોઈ શેઠને પૂછી તો તેણે મેળાપ માટેનો રસ્તો બતાવ્યો. ઉત્સવના સમયે ચક્રવર્તી હાથી ઉપર બેસી આવી રહ્યા હતા. ભીડ ખૂબ હતી, બ્રાહ્મણે મેળાપનો માર્ગ વિચાર્યો. આ અનુસાર તે એક વાંસ ઉપર લટકાવેલ જોડાની માળા સાથે તે લોકોની ભીડમાં હાથમાં વાંસડો ઉંચો રાખીને ઉભો રહ્યો. ચક્રવર્તી પોતાના રાજ્યની ઐશ્વર્યની શોભાને ચારે તરફ દ્રષ્ટી ફેરવી જોઈ રહેલ હતા, તેમણે આ દ્રશ્ય જોયું અને જોતાં જ એકદમ આંખોમાં ક્રોધની લાલીમા છવાઇ ગઇ. નોકરો દ્વારા એ બ્રાહ્મણને બોલાવી પૂછ્યું. અરે! આ સુંદર અવસર ઉપર તું આવું કામ કેમ કરી રહ્યો છે? માલુમ પડે છે કે તારૂં મોત આવ્યું છે. ચક્રવર્તીની વાત સાંભળી બ્રાહ્મણે કહ્યું, આ કામ મેં મારા મોતના બોલાવવાથી નથી કર્યું, પરંતુ જીવવા માટે કરેલ છે. આ પછી ચક્રવર્તી વંશોત્થાપનના કારણથી યથાર્થ રૂપથી

परितुष्टो भूत्वा गजोपरि स्वपार्श्वे तमुपवेश्य ब्रवीति–हे विप्र! स्वाभीष्टं ब्रूहि, सोऽवदत् भार्यां पृष्ट्वा कथयामि। ततस्तेन स्वगृहमागत्य भार्या पृष्टा। भार्या मनसि चिन्तयति–धनागमे त्रीणि नश्यन्ति जीर्णं गृहं, जीर्णा भार्या, जिर्णं मित्रम्। इति विचार्य सा प्राह – एकैकस्मिन् दिने एकैकगृहे पायसभोजनं भवतु, इत्येव प्रार्थनीयम्। ततोऽसौ विप्रश्चक्रवर्तिसंनिधौ समागत्य तदेव प्रार्थितवान्। चक्रवर्ती

यथार्थरूप में परिचित हो चुके, तब वे बडे प्रसन्न हुए। उन्हों ने उस ब्राह्मण को शीघ्र ही हाथी पर अपने पास बैठा कर कहा कि कहो विप्रदेव! तुम क्या चाहते हो? उसने कहा महाराज! मैं क्या चाहता हूं यह बात तो अपनी भार्या से पूछकर आपसे कहूंगा। चक्रवर्ती से वह घर जाने की आज्ञा लेकर घर आगया। घर पर आकर उसने अपनी पत्नी से समस्त वृत्तान्त कह दिया। पत्नी ने सुनकर विचार किया कि यदि यह धनवान् बन जायगा तो मुझे अवश्य छोड़ देगा, क्यों कि धन के आने पर तीन चीजें छोड़ दी जाती हैं—१जूना घर, २ जूनी भार्या और ३ जूनां मित्र। इसलिये इससे कह दिया जाय कि हमें तो प्रतिदिन एक२ घर पर खीर का भोजन मिलता रहे, ऐसी व्यवस्था हो जानी चाहिये। बस इस प्रकार विचार कर ब्राह्मणी ने अपने पति से यही बात कही और कहा कि जाकर तुम राजा से यही मांगो अपने लिये और वस्तु को क्या करना है। ब्राह्मण ने अपनी पत्नी की सलाह मान कर चक्रवर्ती से यही मांगा। चक्रवर्ती ने ब्राह्मण से कहा

પરિચિત બનતાં ખૂબજ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે બ્રાહ્મણને એજ વખતે પોતાના હાથી ઉપર બેસાડી લઈને પૂછયું, કહો વિપ્રદેવ તમે શું ચાહો છો? જવાબમાં તે બ્રાહ્મણે કહ્યું, મહારાજ! હું શું ચાહું છું તે વાત મારી સ્રીને પૂછયા પછી આપને કહીશ. ચક્રવર્તીની આજ્ઞા લઈ તે પોતાને ઘેર ગયો. ઘેર પહોંચી તેણે પોતાની સ્રીને સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. સ્રીએ સઘળી બીના સાંભળીને વિચાર કર્યો કે, મારો પતિ ધનવાન બની જશે તો એ મને અવશ્ય છોડી દેશે. કેમકે, ધનના આવવાથી ત્રણ ચીજો ભુલાઈ જાય છે. એક તો જુનાં ઘર, બીજું સ્રી, ત્રીજું જુનામિત્ર. આ માટે એને એમ માગવાનું કહેવામાં આવે કે, અમને પ્રતિદિન એક એક ઘેરથી ખીરનું ભોજન મળતું રહે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી બ્રાહ્મણીએ પોતાના પતિને એ વાત કહી અને કહ્યું કે, તમે રાજા પાસે જઈને એ પ્રમાણે માગો. આપણે બીજી વસ્તુની શું જરૂર છે? બ્રાહ્મણે સ્રીની સલાહ માનીને રાજા પાસે જઈ તેની સ્રીના કીધા પ્રમાણે જ માગ્યું.

प्राह–किमिदं प्रार्थयसि? ग्रामो, नगरं, वा कोशो वा याच्यताम्। स विप्रोऽवदत्–इदमेव ममेप्सितम्, ततश्चक्रवर्तिना तत्स्वीकृतम्। प्रथमदिने चक्रवर्तिनो भवने परमसुस्वादु पायसं लब्धम्। तत्र काम्पिल्यनगरे चक्रवर्त्याज्ञयाऽसौ विप्रः प्रत्येकगृहे भोजनं क्रमेण प्रतिदिनं लभते, तथाप्यसौ गृहाणामन्तं न प्राप, कथं तर्हि तस्य समस्त भरतक्षेत्रवर्तिषु गृहेषु एकैकगृहे क्रमेण प्रतिदिनं भोजनप्राप्त्यनन्तरं पुनश्चक्रवर्तिभवने

यह तुमने क्या चीज मांगी है, गांव मांगो नगर मांगो या कोश–खजाना मांगो। सुनकर ब्राह्मण ने कहा हमें इन चीजों की आवश्यकता नहीं है। हमारी इच्छा तो जो है वह आप से निवेदित कर दी है। चक्रवर्ती ने ब्राह्मणकी बात स्वीकार करली। चक्रवर्तीने स्वयं सबसे पहिले दिवस इसके लिये परम स्वादिष्ट बढ़िया खीर अपने महलमें तैयार करवाई। ब्राह्मण ने बडे आनंद के साथ खाई। क्रम२ से अब यह उस कांपिल्य नगर में सब के घर एक२ दिन खीर के भोजन के लिये जाने लगा, परन्तु वहां इतने अधिक घर थे कि इसके जीवनभर तक भी जीमते२ घरों के बारे नहीं समाप्त हो सकते थे। तथा छह खंड की पृथिवी का अधिपति चक्रवर्ती होता है इसलिये यद्यपि उसके जीमने का नंबर छह खंडोंमें नियत कर दिया गया था, पर जब कांपिल्य नगर के घरों की ही समाप्ति नहीं हो सकी तो भरतक्षेत्र भर के घरों का बारा उसके कैसे प्राप्त हो सकता था? अतः वह बड़ा ही चिन्तित रहने लगा। वह विचारता रहता कि कब समस्त घरों का बारा मेरा समाप्त

ચક્રવર્તીએ બ્રાહ્મણને કહ્યું કે તમે આ શું માગ્યું? ગામ, નગર અથવા તો ધન દોલત જે જોઇએ તે માગીલ્યો. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, મહારાજ! મને એવી કોઇ ચીજની જરૂરીઆત નથી. અમારી જે ઇચ્છા છે તે આપની સમક્ષ રજુ કરી છે. ચક્રવર્તીએ બ્રાહ્મણની વાતનો સ્વીકાર કરી અને પોતાનાજ મહેલમાં તેને માટે સ્વાદિષ્ટ એવી ખીર તૈયાર કરાવી. બ્રાહ્મણે ખૂબ જ આનંદથી તે ખાધી. ક્રમે ક્રમે તે કાંપિલ્ય નગરમાં બધાને ત્યાં એક એક દિવસ ખીરના ભોજન માટે જવા લાગ્યો. પરંતુ ત્યાં એટલાં બધાં ઘરો હતાં કે એના જીવન સુધી જમતાં જમતાં ઘરનો વારો સમાપ્ત થઈ શકે તેમ ન હતું. તેમાંવળી ચક્રવર્તી તો છ ખંડ ધરતીનો અધિપતી હોય છે. આથી તેના જમવાનો નંબર છ ખંડોમાં નક્કી કરી આપેલ હતો પણ જ્યારે એકલા કાંપિલ્ય નગરનાં જ ઘરો તે પુરાં કરી શકે તેમ ન હતું ત્યાં ભરતક્ષેત્રના વિસ્તારનાં ઘરોનો વારો તો કયાંથી જ આવે? આથી તે ખૂબ જ ચિંતા કરવા લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, ક્યારે સમસ્ત

भोजनं लब्धव्यम् , समस्तभरतक्षेत्रान्तर्गतगृहाणां बाहुल्यात्। एवं यथा चक्रवर्तिनो भवनेऽनुपमं पायसं प्राप्तुमिच्छतस्तस्य विप्रस्य तद् दुर्लभं तथा मनुष्यजन्म दुर्लभम्।

अत्र संग्रहश्लोकः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

भुक्तं स्वादुरसं द्विजेन भवने श्रीब्रह्मदत्तस्य यत्,
क्षेत्रेऽस्मिन् भरतेऽखिले प्रतिगृहे भुक्त्वा पुनस्तद्गृहे।
जातं तस्य यथा मनोऽभिलषितं तद् भोजनं दुर्लभं,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥ १॥

॥ इति प्रथमश्चोलकदृष्टान्तः॥ १॥

हो, और कब मुझे पुनः चक्रवर्ती के घर पर बढिया खीर खानेको मिले, परन्तु न समस्त छह खण्ड के घरों का वारा उसका समाप्त हो और न पुनः चक्रवर्ती के घर की खीर उसको मीले। जैसे इस ब्राह्मण को पुनः वह खीर भोजन दुर्लभ हो गया उसी प्रकार यह मनुष्यजन्म भी बड़ा दुर्लभ है। यह प्रथम दृष्टान्त है। इस पर यह संग्रह श्लोक है—

भुक्तं स्वादुरसं द्विजेन भवने श्रीब्रह्मदत्तस्य यत्,
क्षेत्रेऽस्मिन् भरतेऽखिले प्रतिगृहे भुक्त्वा पुनस्तद्गृहे।
जातं तस्य यथा मनोऽभिलषितं तद्भोजनं दुर्लभं।
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥ १॥

इस श्लोक में इस कथा का सार बतलाया गया है। अर्थात् जिस प्रकार ब्रह्मदत्तचक्रवर्ती के घर पर एक बार बढिया खीर का भोजन

घरोनो वारो पुरो थाय अने क्यारे मने चक्रवर्तीना महालयमां फरीथी उत्तम एवी खीर खावानो प्रसंग मळे? आ रीते न तो समस्त छ खंडना घरोनो तेनो वारो पुरो थाय अने न चक्रवर्तीने त्यां फरीथी खीर खावा जवानो प्रसंग मळे. आ रीते ते ब्राह्मणने फरीथी चक्रवर्तीने त्यां खीर खावानो प्रसंग प्राप्त न थयो. तेवी ज रीते आ मनुष्य जन्म पण घणो दुर्लभ छे. आ प्रथम दृष्टांत छे एना उपर आ संग्रह श्लोक छे.

भुक्तं स्वादुरसं द्विजेन भवने श्रीब्रह्मदत्तस्य यत्।
क्षेत्रेऽस्मिन् भरतेऽखिले प्रतिगृहे भुक्त्वा पुनस्तद्गृहे॥
जातं तस्य यथा मनोऽभिलषितं तद्भोजनं दुर्लभं।
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥ १॥

आ श्लोकमां आ कथानो सार बतावबामां आवेल छे. अर्थात् जे रीते ब्रह्मदत्तचक्रवर्तीना घरे एकवार उत्तम खीरनुं भोजन करीने ते ब्राह्मणने

अथ द्वितीयः पाशकदृष्टान्तः प्रोच्यते—

पाशको द्यूतोपकरणविशेषः, स एव दृष्टान्तः-पाशकदृष्टान्तः, स चैवम्—

गोल्लदेशे चणकनामके ग्रामे बहु शीलव्रतगुणव्रतविरमणप्रत्याख्यानपौपधोपवासादि श्रावकधर्मं पालयन् चणकनामको ब्राह्मण आसीत्। स बद्धसदोरकमुखवस्त्रिकः सन्नुभयकालं सामायिकप्रतिक्रमणं कुर्वन्नासीत्। अन्यदा कदाचित् तस्य गृहे सुव्रत-

---

कर उस ब्राह्मण को उसी घरपर पुनः भोजन करने की अभिलाषा हुई परन्तु उसकी पूर्ति होनी बड़ी ही मुश्किल थी क्यों कि जब तक उनके साम्राज्यभर के घरों का बारा वह समाप्त नहीं कर लेता तब तक उसको पुनः चक्रवर्ती के घर का नंबर प्राप्त नहीं हो सकता। इसी प्रकार इस संसार में भ्रमण करने वाले इस जीव को पुनः नरभव मिलना बड़ा दुर्लभ है। यह प्रथम चोल्लकदृष्टान्त हुआ ॥ १ ॥

अब दूसरा पाशकदृष्टान्त कहते हैं—

जुआ खेलने का जो उपकरण विशेष होता है जिसको हिन्दी में पासा कहते हैं उसका नाम पाशक है। उसका दृष्टान्त इस प्रकार है-

गोल्लदेशस्थ चणक नाम के ग्राम में बहु शील व्रत गुण अर्थात् व्रत-प्राणातिपातादिविरमण, प्रत्याख्यान-पौपधोपवास आदि श्रावकधर्म को पालन करने वाला चणक नाम का एक ब्राह्मण रहता था। यह दोनों काल मुख पर डोरे से मुखपत्ति बांधकर सामायिक एवं प्रतिक्रमण किया करता था। एक दिन की बात है कि उसके घर पर एक

ચક્રવર્તિને ત્યાં ખીરનું ભોજન ફરીથી કરવાની ઈચ્છા જાગી પરંતુ તેની એ ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ શકી નહી. કેમકે, એના સામ્રાજ્યભરનાં ઘરોનો વારો તે પૂર્ણ ન કરી લે ત્યાં સુધી તેને ફરી ચક્રવર્તીને ત્યાં ખીર ખાવા માટે જવાનો વારો પ્રાપ્ત થતો ન હતો. એ પ્રકારે આ સંસારમાં ભ્રમણ કરવાવાળા આ જીવને પુનઃ મનુષ્ય અવતાર મળવો મહા દુર્લભ છે. આ પ્રથમ ચૌલ્લક દૃષ્ટાંત બતાવેલ છે.

હવે બીજું પાશકદૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે—

જુગાર ખેલવામાં જેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેને પાસા કહે છે. તેનું નામ પાશક છે. તેનું દૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.—

ગોલ્લ દેશમાં ચણુક નામના ગામમાં ઘણા જ શીલ વ્રત ગુણ સંપન્ન અને વ્રત પ્રાણાતિપાતાદિ વિરમણ પ્રત્યાખ્યાન પોષધ ઉપવાસ વગેરેથી શ્રાવક ધર્મનું પાલન કરવાવાળો ચણુક નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એ બન્ને વખત મોઢા ઉપર દોરા સાથેની મુખવસ્ત્રિકા રાખીને સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ કરતો હતો. એક દિવસની વાત છે કે, તેને ઘેર સુવ્રત નામના એક મુ ક્ષા

नामा मुनिर्भिक्षार्थं समागतः। तदा चणकब्राह्मणस्य दन्तसहितः पुत्रो जातः। बालकं मुनेः समीपमानीयाऽब्रवीत्-'भदन्त! अयं दन्तसहितो जातः, किमस्य फलं भविष्यति'। मुनिः प्राह-अयं दन्तसहितः समुत्पन्नस्तस्मादयं राजा भविष्यति। चणको मुनेर्वचनं निशम्य चिन्तयति-अयं राजा भूत्वा नरकं यास्यति। इत्येवं विचिन्त्य बालकस्य दन्तान् घृष्टवान्।

पुनरेकदा कालान्तरे सुव्रतमुनिश्चणकस्य गृहे समागतः, ततश्चणकब्राह्मणो मुनिं प्राह—भदन्त! अस्य बालकस्य दन्ता घृष्टाः। मुनिर्वदति-दन्तेषु घृष्टेषु बालकोऽयं राजा न स्यात्, किं तु सर्वाधिकारसंपन्नः सचिवो भविष्यति। चणकेन

सुव्रत नाम के मुनिराज भिक्षा के लिये आये। उस समय उस ब्राह्मण के यहां दांत सहित एक पुत्र उत्पन्न हुआ था। चणक ने उस बालक को मुनि के समीप लाकर कहा-भदन्त! यह बालक दांतसहित उत्पन्न हुआ है इसका क्या फल होना चाहिये सो कृपा कर कहिये। सुनकर मुनिराज ने कहा-यह जो दांतोंसहित उत्पन्न हुआ है उसका यह फल है कि यह राजा होगा। चणक ने मुनि के वचन सुनकर विचार किया कि यदि यह राजा होगा तो दुर्गति का भागी हो जायगा इसलिये उसने उसके दांतों को घिस दिया।

कालान्तर में वे ही सुव्रतमुनि एक दिन चणक के घर पर पुनः पधारे। मुनिराज को आये देखकर चणक ने उनसे कहा-भदन्त! इस बालक के दांतों को मैंने घिस दिया है। चणक की बात सुनकर मुनिराज ने कहा-दांतों को घिसे जाने से यद्यपि यह बालक राजा नहीं हो सकेगा तो भी राजा जैसा होगा, अर्थात् राजा का सर्वाधिकार

માટે આવ્યા. તે વખતે એ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ વખતે દાંત સહિત એક પુત્ર જન્મ્યો હતો, ચણકે એ બાળકને મુનિ પાસે લઈ આવ્યો અને કહ્યું, ભદંત! આ બાળક દાંત સાથે ઉત્પન્ન થયો છે. એનું શું ફળ હોવું જોઈએ ? સાંભળી મુનિરાજે કહ્યું કે, દાંત સહીત ઉત્પન્ન થયેલ આ બાળકનું ફળ એ છે કે, તે રાજા થશે. ચણકે મુનિનું વચન સાંભળીને મનમાં વિચાર કર્યો કે, જો આ બાળક રાજા થશે તો દુર્ગતિ ભોગવનાર બનશે. આથી તેણે તે બાળકના દાંત ઘસી નાખ્યા.

વખત જતાં તે સુવ્રત મુનિ એક દિવસ ચણકને ત્યાં ફરીથી પધાર્યા. મુનિરાજને આવેલા જોઈને ચણકે તેમને કહ્યું હે ભદંત! મેં આ બાળકના દાંતોને ઘસી નાખ્યા છે. ચણકની વાત સાંભળીને મુનિરાજે કહ્યું,-દાંતોના ઘસી નાખવાથી જો કે તે રાજા ભલે ન બની શકે તો પણ તે રાજા જેવો થશે. અર્થાત

तस्य वालकस्य 'चाणक्य' इति नाम कृतम् । स चतुर्दश विद्या अधीतवान्। तस्य यौवने वयसि विवाहः कारितः।

चाणक्यस्य श्वशुरो धनाढ्य आसीत् । कदाचित् तस्य गृहे पुत्रस्य परिणयोत्सवः संजातः । तद् वृत्तं विदित्वा चाणक्यस्य भार्या पितुर्भवनं गता। सा गच्छन्ती पतिमवोचत्-भवताऽपि तत्रागन्तव्यम् । चाणक्यो वदति-अहं निर्धनोऽस्मि, स धनाढ्योऽस्ति, स ममादरं न करिष्यति, मां निर्धनं मत्वा तेन नाहं निमन्त्रितः,

संपन्न प्रधान वनेगा। चणक ने उस वालक का नाम चाणक्य रखा। चाणक्य ने १४ चौदह विद्याएँ पढी। पढकर जब चाणक्य योग्यता संपन्न हो गया तब युवा होने पर पिताने इसका विवाह कर दिया।

चाणक्य का श्वशुरपक्ष धनसंपन्न था। किसी एक समय चाणक्य के ससुराल में विवाह होनेवाला था। चाणक्य की भार्या को जब यह वृत्तान्त ज्ञात हुआ तो वह विवाह में संमिलित होने के लिये पतिगृह से अपने पिता के घर आई। जिस समय यह पतिगृह से पितृगृह आई थी तब इसने अपने पति चाणक्य से चलते २ यह कहा था कि आप भी संमिलित होने के लिये वहां आवें। चाणक्य ने उसके प्रत्युत्तर में उससे कहा कि मैं निर्धन हूं-वे धनिक हैं वहां विना बुलाये आने पर मेरा कोई आदर नहीं होगा। यही कारण है कि ससुरने मुझे विवाहका आमंत्रण तक भी नहीं भेजा है। चाणक्य की यह

રાજાનો સર્વ અધિકાર સંપન્ન એવો સર્વાધિકારી પ્રધાન બનશે. ચણકે એ બાળકનું નામ ચાણક્ય રાખ્યું. ચાણકયે ચૌદ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. આ પછી તે વિદ્યાથી સંપન્ન બની ગયો અને યોગ્ય વયે પહોંચ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેનો વિવાહ કરી દીધો.

ચાણક્યનો શ્વસુરપક્ષ ધન સંપન્ન હતો. કોઈ એક સમય ચાણકયના શ્વસુરપક્ષમાં લગ્ન પ્રસંગ હતો. ચાણકયની પત્નિએ જ્યારે આ હકીકત જાણી ત્યારે તે લગ્ન પ્રસંગમાં સામેલ થવા માટે પતિને ત્યાંથી નીકળી પોતાના પિતાના ઘેર આવી. જે સમય તે પોતાના પતિને ત્યાંથી નીકળેલી ત્યારે તેણે પોતાના પતિ ચાણકયને પણ લગ્ન પ્રસંગમાં આવવાનું કહેલું. જેના પ્રત્યુત્તરમાં ચાણકયે જણાવેલું કે, હું નિર્ધન છું એ ધનવાન છે. ત્યાં બોલાવ્યા વગર જવાથી મારો યોગ્ય આદર ન પણ થાય અને મારી નિર્ધન અવસ્થા એ પણ એક કારણ છે કે જેને લઈ મને લગ્નનું આમંત્રણ પણ આપવામાં આવેલ નથી.

चाणक्ये नैवमुक्ता भार्या पुनस्तत्राऽऽगन्तुं पतिं प्रार्थितवती। ततः स्वभार्यानुरोधेन चाणक्योऽपि पश्चात् तत्र गतः। ग्रामाद् बहिः क्वचिद् वृक्षतले चाणक्यः स्थित्वा श्वशुरं प्रति संदेशं प्रेषयति। श्वश्रूः श्वशुरश्च चाणक्यं प्रति तदुत्तरं दत्तवन्तौ-त्वया दिवसेऽत्र नागन्तव्यम्, रात्रौ भवनस्य पश्चाद्भागवर्तिना मार्गेणागन्तव्यम्। चाणक्यस्तच्छ्रुत्वा तथैव रात्रौ गतः। श्वश्रूः श्वशुरश्च भवनस्याधस्तनभूमिकायां चाणक्यं भोजयतः। अन्यान् सम्बन्धिनस्तु भवनोपरितनभूमिकायाम्। श्वश्रूश्चाणक्याय शुष्कं रूक्षं भोजनीयं परिवेषयति, अन्येभ्यस्तु विविधानि मिष्टान्नानि।

बात सुनकर उसकी भार्या ने पुनः उनसे यही प्रार्थना की कि आप इस बात का विचार न कर वहां अवश्य आवें। भार्या के इस प्रकार के अनुरोध करने पर चाणक्य भी पीछे से वहां गया। उसने श्वशुर-गृह में पहुँच ने के पहिले बाहिर ही किसी वृक्ष के नीचे ठहर कर श्वशुर के पास अपने आनेका समाचार भेजा। सास ससुर ने चाणक्य के प्रति उत्तररूप संदेश भेजा कि आप आये बहुत अच्छा किया परन्तु आप यहां दिनमें नआवें, रात्रिमें आवें, सो भी मकान के पीछे के मार्ग से आवें -साम्हनेके मार्ग से नहीं। चाणक्यने ऐसा ही किया। वे रात्रिमें श्वशुरगृह पर पहुंचे। सास और श्वशुर ने चाणक्य को भोंयरेमें बैठाकर भोजन कराया। बाकीजो और संबंधीजन थे उन सबको मकान की छतपर बैठाकर भोजन कराया। चाणक्य के लिये सासुजी ने जो भोजन परोसा था वह इकदम बिलकुल शुष्क एवं रूक्ष था। दूसरे महेमानों के लिये जो भोजन परोसा गया था वह विविध प्रकार के मिष्टान्नों से युक्त था। चाणक्य

ચાણક્યનું આ વચન સાંભળી તેની પત્નિએ એવી પ્રાર્થના કરી કે, તમે આવી વાતને વિચાર ન કરતાં લગ્નમાં જરૂરથી આવો. પત્નિના આવા આગ્રહને વશ બની પાછળથી ચાણક્ય લગ્ન પ્રસંગમાં સામેલ થવા ત્યાં ગયા. એણે સાસરાને ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં ગામની ભાગોળે કોઇ એક વૃક્ષ નીચે રોકાઇને સાસરાને પોતાના આવવાના ખબર મોકલ્યા. સાસુ સસરાએ તેના આવવાના સમાચાર જાણી તેને કહેવરાવ્યું કે, તમે આવ્યા તે ઠીક કર્યું. પરંતુ તમે દિવસના ભાગમાં અહિં આવશો નહીં. રાતના વખતે અને તે પણ મકાનના પાછલા ભાગમાં થઈ ને આવજો. ચાણક્યે એમ જ કર્યું. તે રાતના વખતે સાસરાને ઘેર પહોંચ્યા. સાસુ સસરાએ તેને મકાનના ભોંયતળીયે બેસાડીને ભોજન કરાવ્યું. જ્યારે બાકીના મહેમાનોને એક સાથે સમારોહમાં ઉપરના માળે ભોજન કરાવ્યું. ચાણક્યને આપવામાં આવેલ ભોજન પણ સાવ નિરસ અને શુષ્ક હતું. જ્યારે બીજા મહેમાનોને સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટ

एवमपमानितो भूत्वा सभार्यश्चाणक्यः स्वगृहं समागतः। तदा चाणक्येन चिन्तितम्—श्वशुरेण मम निर्धनत्वादपमानः कृतः। इति विचिन्त्य धनमर्जयितुं चाणक्यः पाटलिपुत्रनगरे नन्दनाम्नो नृपस्य समीपे योगिवेषेण गतः। पूर्वाह्ने राज्यकार्यालये प्रविष्टः, तदा तस्य दासी कार्यालयं संमार्जयन्ती पश्यति—चाणक्यः सिंहासने तुम्बीपात्रं स्वासनं च स्थापयति। नन्दनृपस्य भृत्याश्चाणक्यं तिरस्कृत्य बहिर्निःसारयन्ति। तदा चाणक्येन प्रतिज्ञा कृता—नन्दनृपस्य राज्यं समूलं नाशयिष्यामि।

अपना इस प्रकार का वहां निरादर देख कर भार्या को साथ में लेकर अपने घर पर वापिस आ गया। आकर उसने विचार किया कि श्वशुर ने जो मेरा निरादर किया है उसका कारण मेरी यह निर्धनता है, अतः धन कमाने का प्रयत्न करना चाहिये। इस प्रकार विचार करने के बाद यह धन कमाने के लिये पाटलीपुत्र नगर में नन्द नाम के राजा के पास योगी का वेष धारण कर पहुँचा। पूर्वाह्न अर्थात् दिन के पूर्व भाग में चाणक्य ने कचहरी में प्रवेश किया, एक उस कचहरी की दासी ने जो उस समय उस कचहरी को झाड़ रही थी चाणक्य को देखा, चाणक्य ने वहां एक ओर सिंहासन के ऊपर अपना तुम्बीपात्र और आसन रख दिया। नन्द राजा के नौकरों ने यह देखकर चाणक्य को धक्का देकर एवं तिरस्कार कर के वहां से बाहिर निकाल दिया। चाणक्य ने इस अपमान से क्रुद्ध होकर वहीं पर यह प्रतिज्ञा की, कि मैं इस नन्दनृप के राज्य का समूल विनाश कर दूंगा। इस प्रकार कह

ભોજન જમાડયું. ચાણક્ય આ પ્રકારની પોતાના પ્રત્યેની વર્તણુંક જોઈને પોતાની પત્નિને લઈ ને પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. ઘેર આવીને તેણે મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે, સાસુસસરાએ મારૂં જે અપમાન કર્યું તેનું કારણ મારી નિર્ધનતા જ છે. આથી ધન કમાવવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી તે ધન કમાવા માટે પાટલીપુત્ર નગરમાં નંદ રાજાની પાસે યોગીનો વેશ ધારણ કરી પહોંચી ગયા. દિવસના પહેલા પ્રહરમાં ચાણક્યે રાજકચેરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વખતે રાજકચેરીની દાસી કચેરીને સાફસુફ કરી રહી હતી. તેણે ચાણક્યને જોયા. ચાણક્યે ત્યાં એક સિંહાસન ઉપર પોતાનું તુંબીપાત્ર અને આસન રાખી દીધું. નંદ રાજાના નોકરોએ આ જોઇને ચાણક્યને ધક્કા મારીને તથા તેનો તિરસ્કાર કરીને બહાર કાઢી મુકયા. ચાણક્યે આ અપમાનથી ક્રોધિત થઈને ત્યાંજ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, હવે હું આ નંદરાજાના રાજ્યનો સમૂળગોજ વિનાશ કરી નાખીશ. આ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે

ततश्चाणक्यस्तस्य नन्दनृपस्य राज्ये भ्रमन् मयूरनामके लघुग्रामे समागतः, तत्र मयूरपालको निवसति। तत्र मयूरपालकस्य सगर्भायां भार्यायाश्चन्द्रपानदोहदो जातः। सा दोहदालाभेन कृशशरीरा खिन्ना संजाता। संन्यासिवेषेण चाणक्यस्तत्र भ्रमन् मयूरपालकस्य गृहे समायातः। दोहदालाभेन मयूरपालकस्य भार्यां कृशां दीनां विलोक्य चाणक्यो ब्रूते—भो! मयूरपालक! अहमस्या दोहदं पूरयिष्यामि, यदाऽस्याः पुत्रोऽष्टवर्षवयस्कः स्यात् तदा मम शिष्यत्वेन भवता समर्पणीयः। मयूरपालकेन तद् वचनं स्वीकृतम्। ततश्चाणक्यः सच्छिद्रं मण्डपं कारयित्वा तस्यो-

कर वह चाणक्य वहां से चलकर नंद राजा के राज्य के ही अन्तर्गत मयूर नाम के किसी एक छोटे से गांव में चला गया। वहां एक मयूरों को पालने वाला मयूरपालक नामक पुरुष रहता था। उसकी भार्या गर्भवती थी। उसे चन्द्र को पीने का दोहला उत्पन्न हुआ था। दोहले की पूर्ति न हो सकने के कारण शरीर से वह विशेष कृश हो गई थी। तथा चिन्तित भी रहती थी। चाणक्य भी इधर उधर घूमता घामता मयूरपालक के घर आया। मयूरपालक की पत्नी को ज्यों ही उसने दोहद की पूर्ति न हो सकने के कारण कृश-शरीर एवं खेदखिन्न जाना तो कहने लगा हे मयूरपालक! तुम्हारी धर्मपत्नी के चन्द्र पीने के दोहद की पूर्ति मैं कर सकता हूं यदि तुम हमारी इस शर्त को कबूल कर सको तो, शर्त यह है कि जब इसका बालक आठ वर्ष का हो जाय तो तुम उसे मुझे दे देना, मैं उसे अपना शिष्य बना लूंगा। मयूरपालक ने चाणक्य की शर्त स्वीकार करली।

ચાણક્ય નંદરાજાના રાજ્યની અંદર આવેલા મયૂર નામના એક નાનકડા ગામમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં મોરને પાળવાવાળો મયૂરપાલક નામનો એક પુરૂષ રહેતો હતો. તેની સ્રી ગર્ભવતી હતી. તેને ચંદ્ર પિવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે ઈચ્છા પરિપૂર્ણ ન થઈ શકવાના કારણે તે શરીરે અત્યંત દુબળી થઈ ગઈ તથા ચિંતાતુર રહેતી હતી. ચાણક્ય પણ આમ તેમ ફરતાં ફરતાં મયૂરપાલકને ઘેર આવી પહોંચ્યા. મયૂરપાલકની સ્રીને તેની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ ન થઈ શકવાના કારણે શરીરે દુબળી તેમજ ચિંતાતુર દેખીને તે કહેવા લાગ્યા, મયૂરપાલક તારી પત્નિને ચંદ્ર પીવાની જે ઈચ્છા થઈ છે તે હું પરિપૂર્ણ કરી શકું તેમ છું પણ તું મારી એક શરતને કબુલ કરે તો જ. શર્ત એ છે કે, જ્યારે તારી પત્નિને અવતરનાર બાળક આઠ વર્ષનો થાય ત્યારે તે બાળક મને સોંપી દેવો પડશે. હું તેને મારો શિષ્ય બનાવીશ. મયૂરપાલકે ચાણક્યની શર્તનો સ્વીકાર કર્યો. ચાણક્યે

र्ध्वभागे तच्छिद्राच्छादनार्थं कंचिदेकं पुरुषं गुप्तरीत्या नियोज्य छिद्रस्याधस्तात् सितामिश्रपयःपूर्णं स्थालं स्थापितवान्। अथ मध्यरात्रे तच्छिद्रद्वारेण तत्र स्थाले चन्द्रप्रतिबिम्बसंपाते सति मयूरपालभार्यां तत्र नीत्वा चाणक्यः स्थालगतं चन्द्रप्रतिबिम्बं प्रदर्शयन् प्राह—अयं चन्द्रः पीयताम्। ततः सा चन्द्रप्रतिबिम्बसहितं स्थालमुत्थाप्य दुग्धं पिबति, तस्मिन्नेव समये छिद्रसमीपस्थः पुरुषः शनैः शनैश्छिद्रमाच्छादयति।

चाणक्य ने अब उसके चन्द्र पीने के दोहले की पूर्ति करने का प्रयत्न प्रारंभ कर दिया। इसमें उसने एक सछिद्र मंडप तयार करवाया। उसके उर्ध्वभाग में गुप्तरीति से एक पुरुष की उसने नियुक्ति की, जो उस छिद्र के पास जाकर बैठ गया। जहां छिद्र था ठीक उसी के नीचे उसने मिश्री से मिश्रित कर एक दूध का भरा हुआ थाल रख दिया। मध्यरात्रि में उस छिद्र के द्वारा उस थाल में चन्द्र का प्रतिबिंब ज्यों ही पड़ा कि चाणक्य ने मयूरपालक की भार्या को वहां बुलवा लिया। उसके आनेपर चाणक्य ने उसको उस थाल में रहे हुए प्रतिबिम्ब को दिखलाया और कहने लगा देखो यह रहा चन्द्र, पी जाओ। उस ने उसी समय चन्द्रप्रतिबिम्बसहित थाल को उठा कर उसमें का दूध पीना प्रारंभ कर दिया। ज्यों २ यह दूध पीती जाती थी त्यों २ छिद्र के पास बैठा हुआ वह मंडप के ऊपर रहा व्यक्ति उस छिद्र को धीरे २ बन्द करता जाता था। जब वह पूरा दूध पी चुकी तो उसने भी उस छिद्र को पूरा बन्द कर दिया। इस प्रकार चाणक्य ने उसके चन्द्र

હવે ચંદ્ર પીવાની મયૂરપાલકની પત્નિની ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નની શરૂઆત કરી દીધી. આમાં તેણે એક છિદ્રવાળો મંડપ તૈયાર કરાવ્યો. તેના ઉર્ધ્વભાગમાં ગુપ્ત રીતે એક પુરૂષને તે છિદ્ર પાસે બેસાડયો. જ્યાં છિદ્ર હતું ત્યાં બરાબર તેની નીચે સાકરથી મિશ્રીત કરેલ દૂધથી ભરેલો એક થાળ રાખ્યો. મધ્યરાત્રીએ આ છિદ્ર દ્વારા તે થાળમાં ચંદ્રનું જ્યારે પ્રતિબિંબ પડયુ ત્યારે ચાણકયે મયૂરપાલકની સ્ત્રીને ત્યાં બોલાવી. અને થાળીમાં દેખાતા ચંદ્રને બતાવી કહ્યું કે, લ્યો આ રહ્યો ચંદ્ર! પી જાઓ. તેણીએ તે વખતે ચંદ્રના પ્રતિબિંબવાળા થાળને ઉઠાવીને તેમાંનું દૂધ પીવાની શરૂઆત કરી. જેમ જેમ તે દૂધ પીતી ગઇ તેમ તેમ તે છિદ્રની પાસે બેઠેલો તેમજ તે મંડપની ઉપર છુપાઇ રહેલ તે વ્યક્તિએ તે છિદ્રને ધીરે ધીરે બંધ કરવા માંડયું. જ્યારે તેણીએ બધું દૂધ પી લીધું ત્યારે તેણે પણ છિદ્રને પુરેપુરૂં બંધ કરી દીધું.

एवं चाणक्येन तस्याश्चन्द्रपानदोहदः सफलीकृतः। तदनु चाणक्यो रसायनादिभिर्धनार्जनं कर्तुं प्रवृत्तः। इतश्च समये प्राप्ते सति संपूर्णदोहदायास्तस्याः पुत्रो जातः। जनन्या दोहदपूर्तिसमये चन्द्रस्य गोपनात् पित्रा तस्य बालकस्य 'चन्द्रगुप्त' इति नाम कृतम्। चन्द्रगुप्तः क्रीडनकाले बालकैः सह राजनीतिं प्रदर्शयन् क्रीडति। यदा चन्द्रगुप्तोऽष्टवर्षवयस्को जातः, तदा पुनश्चाणक्यस्तत्रागतः। ततो विदितस्वजन्मवृत्तान्तोऽसौ चन्द्रगुप्तश्चाणक्यं प्राह-भो मुनीन्द्र! भवान् स्वेन सह मां नयतु। चाणक्यो वदति-त्वत्पिता त्वां प्रतिपेत्स्यति। चन्द्रगुप्तो वदति-मम पिता

पीने के दोहले की पूर्ति करने में सफलता प्राप्त करली। वह भी अपने दोहले की पूर्ति से विशेष प्रसन्न हुई। इसके बाद चाणक्य ने रासायनिक क्रिया द्वारा धन का उपार्जन करना प्रारंभ कर दिया। इस तरफ जब पूरे नौ मास व्यतीत हो चुके तब दोहले की पूर्ति से प्रसन्न हुई उस मयूरपालक की पत्नी के पुत्र उत्पन्न हुआ। माता की गर्भावस्था में चंद्र को गोपन करने से पिताने उसका नाम चन्द्रगुप्त रखा। धीरे २ जब चन्द्रगुप्त बालकों के साथ क्रीडा करने के लायक हो गया तब वह उनके साथ खेलते समय राजनीति का प्रदर्शन करने लगा। जिस समय चन्द्रगुप्त की अवस्था आठ वर्ष की हो गई उस समय चाणक्य मयूरपालक के घर पर आया चाणक्य ने चंद्रगुप्त को उसकी उत्पत्ति के वृत्तान्त से विदित कर दिया। चन्द्रगुप्त को जब अपनी उत्पत्ति का वृत्तान्त विदित हो चुका तो उसने चाणक्य से कहा हे महात्मा! आप मुझे अपने ही साथ ले चलिये। चाणक्य ने कहा तुम्हारा पिता

આ પ્રમાણે ચાણકયે તેણીની ચંદ્ર પીવાની ઈચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવામાં સફળતા મેળવી પોતાની ઈચ્છાની પરિપૂર્ણતાથી મયૂરપાલકની પત્નિ ખૂબ પ્રસન્નતામાં રહેવા લાગી. આ પછી ચાણકયે રસાયણીક ક્રિયાઓ દ્વારા ધન મેળવવાની શરૂઆત કરી દીધી. આ તરફ જ્યારે પુરા નવ મહિના વીતી ગયા ત્યારે પોતાની ઈચ્છાની પૂર્તિથી પ્રસન્ન થયેલી તે મયૂરપાલકની પત્નિએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. પિતાએ તેનું નામ ચંદ્રગુપ્ત રાખ્યું. સમય જતાં જ્યારે ચંદ્રગુપ્ત બાળકોની સાથે રમવાને લાયક થયો ત્યારે તેણે બાળકોની સાથે ખેલતી વખતે રાજનીતિનું શિક્ષણ આપવા માંડયું. યથા સમયે જ્યારે ચંદ્રગુપ્ત આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે ચાણકય મયૂરપાલકને ઘેર આવી પહોંચ્યા. ચાણકયે ચંદ્રગુપ્તને તેના જન્મ કાળનું વૃત્તાંત કહ્યું ચંદ્રગુપ્તે પોતાના જન્મકાળનું વૃત્તાંત જાણ્યું ત્યારે તેણે ચાણકયને કહ્યું, હે મહાત્મા! આપ મને આપની સાથે લઈ જાઓ, ચાણકયે

पूर्वमेव मां दत्तवान्। ततश्चाणक्यश्चन्द्रगुप्तं सह नीत्वा प्राह-तव राज्यलाभं करिष्यामि। ततश्चाणक्यो वनं गत्वा रसायनेन द्रव्यं निर्माय तत्प्रभावात् सेनां संगृहीतवान्। सैनिकैः सह स पाटलिपुत्रनगरे नन्दनृपविमाक्रमते स्म। नन्दनृपश्चिाणक्यस्य पराजयं कृतवान्। चन्द्रगुप्तेन सह चाणक्यस्ततोऽपसृत्य क्वचित् प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः। नन्दनृपतेः कश्चित् सैनिकोऽश्वमारुह्य चाणक्यं ग्रहीतुमागतः। चाणक्यस्तं विलोक्य चिन्तयति-अयं तु मां ग्रहीतुं प्रत्यासन्नो भवति, बालकोऽयं चन्द्र-

मेरे साथ चलने में तुम्हें निषेध करेगा। चन्द्रगुप्त ने कहा-निषेध क्यों करेगा? पिता ने तो मुझे आपको पहिले से ही दे दिया है। चंद्रगुप्त की बात सुनकर चाणक्य ने चंद्रगुप्त को अपने साथ ले लिया। कहा-चलो मै तुम्हें राज्य की प्राप्ति कराऊँगा। चन्द्रगुप्त को साथ लेकर चाणक्य वन में पहुँचा। रसायन से उसने वहां द्रव्य को खूब इकट्ठा किया और उसके प्रभाव से उसने वहीं पर सेना का संग्रह करना भी प्रारंभ कर दिया। जब सेना अच्छी तरह संगृहीत हो चुकी तो चाणक्य ने सेना को लेकर पाटलिपुत्र में जाकर राजा नन्द के ऊपर आक्रमण कर दिया। राजा नन्द ने चाणक्य को पराजित कर वहां से निकाल दिया। चाणक्य भी परास्त होकर चन्द्रगुप्त को साथ लेकर वहां से चला गया और किसी जगह गुप्तरूप से जाकर छिप गया। राजा नन्द ने चाणक्य को पकड़ने के लिये उसके पीछे एक अपना घुड़सवार भेजा। घुड़सवार को अपना पीछा करते हुए देखकर चाणक्य ने विचार किया

કહ્યું કે તારા પિતા તને મારી સાથે મોકલવામાં અડચણ ઉભી કરશે ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું અડચણ શા માટે કરશે? પિતાએ તો પહેલેથી જ મને આપને સુપ્રત કરેલ છે. ચંદ્રગુપ્તની વાત સાંભળીને ચાણક્યે ચંદ્રગુપ્તને પોતાની સાથે લઈ લીધો અને કહ્યું, ચાલો! હું તમને રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરાવીશ. ચંદ્રગુપ્તને લઈ ચાણક્ય વનમાં ગયા. રસાયણ પ્રયોગથી ત્યાં તેણે ખૂબ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું અને એની સહાયથી સેના એકઠી કરવાનો આરંભ કરી દીધો. સેનાને લઈને પાટલીપુત્ર પહોંચી નંદરાજા ઉપર આક્રમણ કર્યું. યુદ્ધમાં રાજા નંદે ચાણક્યનો પરાજ્ય કરીને ભગાડી મૂક્યા. ચાણક્ય હારી જવાથી ચંદ્રગુપ્તને સાથે લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને કોઈ છુપા સ્થળે જઈ રહેવા લાગ્યા. રાજા નંદે ચાણક્યને પકડવા માટે તેની પાછળ એક ઘોડેસ્વારને મોકલ્યો. ઘોડેસ્વાર પોતાનો પીછો પકડી રહ્યો છે. જાણીને ચાણક્ય વિચાર કરવા લાગ્યા કે તે ... પકડવા

गुप्तः कथं मया सह गन्तुं प्रभवति। इत्येवं विचार्य स तत्र सरस्तटे वस्त्रं धावमानस्य रजकस्यान्तिके गत्वा वदति-अरे रजक! नन्दनृपतेः सैनिकास्त्वां हन्तुमागच्छन्ति। रजकस्तद्वचनं श्रुत्वा तद्भयात् ततः पलायितः। चाणक्यस्तानि वस्त्राणि धावमानस्तत्र संस्थितः, चन्द्रगुप्तोऽपि तत्रैवान्यभागे जले प्रविश्य प्रच्छन्नोऽभवत्। अश्वारूढोऽसौ नन्दराजपुरुषस्तत्रागत्य पृच्छति—अरे रजक! चाणक्यः क्व गतः? रजकवेषधारी चाणक्यः प्राह-जले प्रविष्टः ततोऽसौ नन्दराजपुरुषस्तस्य कृतरज-

कि यह तो मुझे पकड़ने के लिये बिलकुल ही पास आ चुका है, यह चन्द्रगुप्त बालक है मेरे साथ दौड सकता नहीं है अतः एक उपाय करना चाहिये कि जो साम्हने के तालाव पर धोबी कपडे धो रहा है उसको किसी बहाने से वहां से भगा देना चाहिये और स्वयं को उसका काम करने लग जाना चाहिये तभी रक्षा हो सकती है। ऐसा विचार कर चाणक्य उस धोबी के पास आकर कहने लगा कि अरे धोबी! तूं देखता नहीं है राजा के सैनिक तुझे मारने के लिये आ रहे हैं। धोबी ने ज्यों ही चाणक्य की इस बात को सुना कि वह वहां से एकदम भग गया। चाणक्य ने अपनी नीति में सफलता प्राप्त की और उस धोबी के जो कपडे वहां धोने के लिए पडे हुए थे उन्हें धोना प्रारंभ कर दिया। चन्द्रगुप्त भी वहीं पर एक किनारे पानी में जाकर छुप गया। वह आश्वारूढ राजपुरुष जो इनके पीछे पड़ा हुआ था वहां पर आ पहुँचा। उसने आते ही उससे पूछा कि अरे धोबी! चाणक्य कहां गया है। रजकवेषधारी चाणक्य ने कहा कि वह अभी जल में घुस

માટે તદ્દન નજીક આવી ગયેલ છે. આ બાળક ચંદ્રગુપ્ત મારી સાથે દોડી શકશે નહીં. માટે એનો કાંઇક ઉપાય કરવો જોઇએ. સામા તળાવ ઉપર ધોબી કપડાં ધોઈ રહ્યો છે, તેમને કોઇ પણ બહાને ત્યાંથી ભગાડી દે અને પોતે તે કામ કરવા લાગી જાય કે જેથી રક્ષા થાય આવો વિચાર કરીને ચાણક્ય તે ધોબીની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા, કે હે ધોબી! તું જોતો નથી કે રાજાનો સૈનિક તને મારવા માટે આવી રહ્યો છે! ધોબી ચાણક્યની આ વાત સાંભળીને ત્યાંથી એકદમ ભાગવા લાગ્યો. ચાણક્યે પોતાની નીતિને મળેલી સફળતા જોઈ ને તે ધોબીનાં જે કપડાં ત્યાં ધોવા માટે પડયાં હતાં તેને ધોવા લાગ્યો. ચંદ્રગુપ્ત પણ કિનારા ઉપર પાણીમાં જઇને છુપાઈ ગયો. એટલામાં પેલો ઘોડેસ્વાર રાજપુરૂષ જે તેમની પાછળ પડયો હતો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે આવીને પૂછયું, અરે ધોબી! ચાણક્ય કઈ બાજુએ ગયો? ધોબી વેશધારી ચાણક્યે કહ્યું કે, તે હમણાં જ પાણીમાં ઉતરી ગયો છે. તેની

पूर्वमेव मां दत्तवान्। ततश्चाणक्यश्चन्द्रगुप्तं सह नीत्वा प्राह-तव राज्यलाभं करिष्यामि। ततश्चाणक्यो वनं गत्वा रसायनेन द्रव्यं निर्माय तत्प्रभावात् सेनां संगृहीतवान्। सैनिकैः सह स पाटलिपुत्रनगरे नन्दनृपतिमाक्रमते स्म। नन्दनृपतिश्चाणक्यस्य पराजयं कृतवान्। चन्द्रगुप्तेन सह चाणक्यस्ततोऽपसृत्य क्वचित् प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः। नन्दनृपतेः कश्चित् सैनिकोऽश्वमारुह्य चाणक्यं ग्रहीतुमागतः। चाणक्यस्तं विलोक्य चिन्तयति-अयं तु मां ग्रहीतुं प्रत्यासन्नो भवति, बालकोऽयं चन्द्र-

---

मेरे साथ चलने में तुम्हें निषेध करेगा। चन्द्रगुप्त ने कहा-निषेध क्यों करेगा? पिता ने तो मुझे आपको पहिले से ही दे दिया है। चंद्रगुप्त की बात सुनकर चाणक्य ने चंद्रगुप्त को अपने साथ ले लिया। कहा-चलो मै तुम्हें राज्य की प्राप्ति कराऊँगा। चन्द्रगुप्त को साथ लेकर चाणक्य वन में पहुँचा। रसायन से उसने वहां द्रव्य को खूब इकट्ठा किया और उसके प्रभाव से उसने वहीं पर सेना का संग्रह करना भी प्रारंभ कर दिया। जब सेना अच्छी तरह संगृहीत हो चुकी तो चाणक्य ने सेना को लेकर पाटलिपुत्र में जाकर राजा नन्द के ऊपर आक्रमण कर दिया। राजा नन्द ने चाणक्य को पराजित कर वहां से निकाल दिया। चाणक्य भी परास्त होकर चन्द्रगुप्त को साथ लेकर वहां से चला गया और किसी जगह गुप्तरूप से जाकर छिप गया। राजा नन्द ने चाणक्य को पकड़ ने के लिये उसके पीछे एक अपना घुड़सवार भेजा। घुड़सवार को अपना पीछा करते हुए देखकर चाणक्य ने विचार किया

કહ્યું કે તારા પિતા તને મારી સાથે મોકલવામાં અડચણ ઉભી કરશે ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું અડચણ શા માટે કરશે? પિતાએ તો પહેલેથી જ મને આપને સુપ્રત કરેલ છે. ચંદ્રગુપ્તની વાત સાંભળીને ચાણકયે ચંદ્રગુપ્તને પોતાની સાથે લઈ લીધો અને કહ્યું, ચાલો! હું તમને રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરાવીશ. ચંદ્રગુપ્તને લઈ ચાણક્ય વનમાં ગયા. રસાયણ પ્રયોગથી ત્યાં તેણે ખૂબ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું અને એની સહાયથી સેના એકઠી કરવાનો આરંભ કરી દીધો. સેનાને લઈને પાટલીપુત્ર પહોંચી નંદરાજા ઉપર આક્રમણ કર્યું. યુદ્ધમાં રાજા નંદે ચાણક્યનો પરાજ્ય કરીને ભગાડી મૂક્યા. ચાણક્ય હારી જવાથી ચંદ્રગુપ્તને સાથે લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને કોઈ છુપા સ્થળે જઈ રહેવા લાગ્યા. રાજા નંદે ચાણક્યને પકડવા માટે તેની પાછળ એક ઘોડેસ્વારને મોકલ્યો. ઘોડેસ્વાર પોતાનો પીછો પકડી રહ્યો છે. જાણીને ચાણક્ય વિચાર કરવા લાગ્યા કે તે મને પકડવા

वृद्धा प्राह–भोजने राज्यग्रहणे च प्रथमं प्रान्तभागे हस्तो निक्षेपणीयः। एतद्वचनं श्रुत्वा चाणक्यो हिमगिरिं गतवान्। तत्र पर्वतनामको नृपतिरासीत्। तस्य समीपं गत्वा चाणक्योऽवदत्–पाटलिपुत्रनगरे नन्दनृपतिना सह युद्धे भवान् सहयोगं दद्यात् तर्हि तदर्धं राज्यं भवते दास्यामि। तदा पर्वतेन तस्य वचनं स्वीकृतम्।

ततश्चाणक्यः पर्वतश्च चन्द्रगुप्तेन सह पाटलिपुत्रनगरमागत्य नन्दं विजित्य राज्यं गृहीतवन्तौ। तदा नन्दनृपतिर्धर्मद्वारेण निःसर्तुं प्रार्थयति, चन्द्रगुप्तेन तत्प्रार्थनं स्वीकृत्य कथितम्–एकस्मिन् रथे यावद् द्रव्यं समाविशति, तावद् द्रव्यमुपादाय

ने क्या अनुचित किया है ?। वृद्धा ने कहा भोजन एवं राज्यग्रहण में प्रथम प्रान्तभाग में हाथ डालना चाहिये। वृद्धा के वचन सुनकर चाणक्य हिमगिरि जाकर वहां के राजा पर्वत से मिला। उससे चाणक्य ने कहा पाटलिपुत्र नगर में नन्दनृपति के साथ यदि युद्ध में आप हमें सहयोग प्रदान करें तो वहां का आधा राज्य हम आपको देंगे। चाणक्य की बात सुनकर पर्वत ने युद्ध में सहायता देना कबूल कर लिया।

चंद्रगुप्त को लेकर चाणक्य और पर्वत दोनों मिल कर पाटलिपुत्र आये। वहां नन्द राजा के ऊपर इन्होंने धावा बोल दिया। नन्द को परास्त कर उसका राज्य ले लिया। उस समय नन्द ने धर्मद्वार से निकल ने के लिये प्रार्थना की। चंद्रगुप्त ने उसकी प्रार्थना को स्वीकार करते हुए कहा–एक रथ में जितना द्रव्य हो सकता हो उतने द्रव्य को

અનુચિત કામ કર્યું છે? વૃદ્ધાએ કહ્યું કે, ભોજન અને રાજ્ય ગ્રહણમાં પ્રથમ એક છેડેથી હાથ નાખવો જોઈએ. વૃદ્ધાનું આ વચન સાંભળી તેને નમન કરીને ચાણક્ય ત્યાંથી ચાલતા થયા. આ પછી ચાણક્યે હિમગિરિ જઈ ત્યાંના રાજા પર્વતની મુલાકાત લીધી અને તેને કહ્યું કે, પાટલીપુત્રના રાજા નંદની સામે અમે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છીયે છીએ. એ યુદ્ધમાં તમે જો અમને સાથ આપશો તો તે જીતેલા રાજ્યનો અરધો ભાગ તમને આપવામાં આવશે. ચાણક્યની આ વાત સાંભળી પર્વત રાજાએ યુંદ્ધમાં સહાયતા દેવાનું કબુલ કર્યું.

ચંદ્રગુપ્તને લઈને ચાણક્ય અને પર્વત બન્નેએ પાટલીપુત્ર ઉપર આક્રમણ કર્યું. સામસામી લડાઈ થઈ જેમાં રાજા નંદ હારી ગયા, તેના રાજ્યનો કબજો ચંદ્રગુપ્તે સંભાળી લીધો. આ સમયે નંદે ધર્મદ્વારથી નિકળવા માટે પ્રાર્થના કરી. ચંદ્રગુપ્તે તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરીને કહ્યું કે, એક રથમાં જેટલું દ્રવ્ય સમાઈ

कर्वेपस्य चाणक्यपस्य हस्ते स्व खङ्गं हयं च दत्त्वा जले प्रविशति। तस्मिन्नेव समये रजकरूपश्चाणक्यस्तेन खड्गेन तस्य नन्दराजपुरुषस्य शिरश्चिच्छेद।

ततश्चाणक्यश्चन्द्रगुप्तेन सह स्थानान्तरं गतः। कस्मिंश्चिद् ग्रामे भिक्षार्थं गृहस्थगृहे गत्वा पश्यति–एका वृद्धा स्थालके पायसं परिक्षिप्य बालकाय भोक्तुं ददाति। तेन बालकेन स्थालकस्य मध्यभागे हस्तो निक्षिप्तः। प्रतप्तपायसस्पर्शेन तस्य हस्तो दग्धः, तेनासौ क्रन्दति। वृद्धा वदति–रे मूढ! त्वं चाणक्य इव किमाचरसि। एतद् वचनं श्रुत्वा वृद्धां चाणक्यः प्राह—मातः! किमनुचितं चाणक्येन कृतम्,

गया है। सवार ने ज्यों ही यह वात सुनी तो वह अपने घोडे से नीचे उतर पड़ा और कहने लगा कि तुम मेरे इस घोडे को और तलवार को पकडे रहो, जबतक मैं जलमें घुस कर उसे पकड लाता हूं। इतने में ही चाणक्य ने उसकी ही तलवार से उसको मार दिया।

चाणक्य वहां से चंद्रगुप्त को साथ लेकर किसी दूसरे स्थान पर चला गया। एक समय की वात है कि चाणक्य जब भिक्षा लेने के लिये किसी दूसरे गांव में एक गृहस्थ के घर पर गया हुआ था तब उसने वहां देखा कि एक वृद्धा ने थाली में गर्म खीर परोस कर खाने के लिये किसी वालक को दी और उस वालक ने उस गर्म खीर से युक्त थाली के बीचोबीच हाथ डाल दिया सो गर्म खीर के उष्णस्पर्श से उस वालक का हाथ जल गया इससे वह रोने लगा। उसको रोता देखकर वृद्धा ने कहा कि रे मूढ! तू चाणक्य की तरह क्यों होता जा रहा है। वृद्धा के ये वचन सुनकर चाणक्य ने उससे कहा हे माता! चाणक्य

આ વાત સાંભળીને તે પોતાના ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને કહેવા લાગ્યો, મારા આ ઘોડાને અને તરવારને તમે સાચવો ત્યાંસુધીમાં હું હમણાં જ તેને પાણીમાંથી પકડી લાવું છું. ઘોડો અને તરવાર હાથ કરીને ચાણકયે તરવારથી પેલા સ્વારને મારી નાખ્યો. એને મારીને ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તને સાથે લઈ કોઈ બીજા સ્થળે ચાલ્યા ગયા. એક સમયની વાત છે કે જ્યારે ચાણક્ય ત્યાં સ્થિર થઈ ભિક્ષા લેવા માટે કોઈ બીજા ગામે એક ગૃહસ્થને ત્યાં ગયા. ત્યાં તે ભિક્ષા માટે પહોંચ્યા, એજ વખતે એક વૃદ્ધા થાળીમાં ગરમા ગરમ ખીર પીરસી બાળકને ખવરાવવાની તૈયારી કરી રહેલ હતી. બાળકે ખીર ખાવાની ઉતાવળમાં તે ગરમ ખીરથી ભરેલી થાળીની વચ્ચો વચ્ચ હાથ નાખ્યો. ગરમ ખીરના સ્પર્શથી બાળકનો હાથ દાઝ્યો અને રોવા લાગ્યો. આ જોઈ વૃદ્ધાએ તે બાળકને કહ્યું, કે અરે મૂઢ! ચાણકયના જેવો તું કેમ થતો જાય છે? વૃદ્ધાનાં આ વચન સાંભળી ચાણકયે તે વૃદ્ધાને પૂછ્યું કે હે માતા! ચાણકયે કયું

चाणक्यस्तदा नन्दराज्यस्य द्वौ भागौ कृत्वा पर्वताय चन्द्रगुप्ताय चैकैकं भागं प्रदत्तवान्। नन्देन स्वभवने विषकन्या स्थापिता। तत्र पर्वतनृपस्तां विलोक्य मोहितो जातः, तस्याः स्पर्शमात्रेण पर्वतनृपो विषाक्रान्तः संजातः। तद्विषापहारार्थं चन्द्रगुप्तः प्रवृत्तः, स चाणक्येन प्रतिषेधितः, तदनन्तरं पर्वतनृपो मृतः। तदा चन्द्रगुप्तस्य राज्यमखण्डं संजातम्।

अथ नन्दराज्यान्तर्गताः शत्रुलोकाश्चौर्यादिभिरुपद्रवं कुर्वन्ति। चाणक्यश्चौराणां

मंगल है। चक्र के जो नव आरे टूट गये हैं उससे यह सूचित होता है कि नौ पीढी पर्यन्त यह राज्य स्थिर रहेगा। इसके बाद चाणक्य, पर्वत और चंद्रगुप्त राज्यभवन में प्रविष्ट हो गये।

चाणक्य ने उस मिले हुए नन्दराज्य के दो भाग किये। एक भाग पर्वत के लिये और दूसरा भाग चन्द्रगुप्त के लिये दिया। नंद के भवन में एक विषकन्या पाली हुई थी। पर्वत इस कन्या को देखकर उस पर मोहित हो गया। ज्यों ही उसने उसका स्पर्श किया कि उसका समस्त शरीर विष से व्याप्त हो गया। पर्वत के समस्त शरीर में व्याप्त विष को दूर करने के लिये चंद्रगुप्त ने प्रयत्न करना चाहा, परन्तु चाणक्य ने उसे इसके लिये मना कर दिया अतः वह उससे दूर रहने लगा। बाद में पर्वत मर गया। पर्वत के मरते ही चंद्रगुप्त का एकछत्र राज्य हो गया।

राज्य परिवर्तित होने से अब नंदराज्यान्तर्गत लोकों ने चोरी आदि उपद्रव करना प्रारंभ कर दिया। चाणक्य ने चोरों को दमन

ગળરૂપ નથી પરંતુ ભારે મંગળરૂપ છે. ચક્રના જે નવ આરા તૂટી ગયા છે એનાથી એ સૂચિત થાય છે કે, તમારી નવ પેઢી સુધી આ રાજ્ય અચલ અને સ્થિર રહેશે. પછી ચાણક્ય, રાજા પર્વત અને ચંદ્રગુપ્ત બધા રાજભવનમાં ગયા.

નંદરાજાના એ રાજ્યના ચાણક્યે બે ભાગલા પાડયા. એક ભાગ રાજા પર્વતને અને એક ચંદ્રગુપ્તને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. નંદના રજભવનમાં એક વિષકન્યા ઉછેરવામાં આવી હતી. પર્વત એને જોઈ એના ઉપર મોહીત બની ગયો. તેણે એ કન્યાના શરીરને સ્પર્શ કર્યો કે તુરત જ તેના સમસ્ત શરીરમાં વિષ પ્રસરી ગયું. પર્વતના શરીરમાં પ્રસરી ગયેલા વિષને દૂર કરવા ચંદ્રગુપ્ત તત્પર બન્યો એજ વખતે ચાણક્યે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. આથી તેણે તેમ કરવું માંડી વાળ્યું. વિષના ભારે પ્રકોપથી પર્વતનું મૃત્યુ થયું. પર્વતના મૃત્યુને કારણે રાજા નંદનું સમગ્ર રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તના એક છત્ર નીચે આવી ગયું.

રાજ્યનું પરિવર્તન થવાથી રાજ્યનું શાસન બદલાતાં કેટલાક લોકોએ ચોરી આદિ ઉપદ્રવનો પ્રારંભ કરી દીધો. ચાણક્યે ચોરી આદિ ઉપદ્રવ કરનારાઓ સામે

भार्यापुत्रादिभिः सह भवान्निःसरतु । नन्देन तथैव कृतम्। तदा रथस्थिता नन्दस्य पुत्री निर्गच्छन्ती चन्द्रगुप्तं सानुरागं पश्यति, तदा नन्दः स्वपुत्रीं माह-पुत्रि ! अभीष्टं चेचन्द्रगुप्तं वरय। ततोऽसौ नन्दपुत्री चन्द्रगुप्तस्य रथे समारोहति, तदा नव संख्यका रथचक्रस्य अरा भग्नाः । चन्द्रगुप्तस्तद्भ्रममङ्गलं विज्ञाय नन्दपुत्रीं मतिषेधयति । चाणक्यश्चन्द्रगुप्तं वदति-इदं महन्मङ्गलम् , नवसंख्यका अरा भग्ना इति नवपुरुषपर्यन्तं राज्यं स्थास्यति । ततश्चन्द्रगुप्तः पर्वतश्चाणक्यश्च सर्वे राजभवनं मविष्टाः ।

लेकर आप अपने स्त्रीपुत्रादिकसहित यहां से चले जायें । चन्द्रगुप्त की आज्ञानुसार नन्द ने वैसा ही किया। जिस समय नन्द राज्य से बाहर होकर बालबच्चेसहित चलने लगा उस समय रथ में बैठी हुई नन्द की पुत्री सुचन्द्रा ने बडे ही अनुराग से चंद्रगुप्त की ओर देखा। चंद्रगुप्त की ओर अनुराग से देखनेवाली अपनी पुत्री को देखकर नंद ने कहा कि हे पुत्री ! यदि तेरी इच्छा हो तो तूं इस चंद्रगुप्त को वरले। पिता की बात सुनकर पुत्री चंद्रगुप्त के रथ पर जाकर बैठ गई। जिस समय यह उसके रथ पर बैठी उसी समय चंद्रगुप्त के रथ के पहिये के नौ आरे टूट गये। चंद्रगुप्त ने ज्यों ही अपने रथ के पहिये की यह हालत देखी तो उसने इसमें अमंगल माना और नन्द की पुत्री को उस में बैठने से निषेध कर दिया। चाणक्य ने इस बात को देखकर चंद्रगुप्त से कहा कि तुम जिसे अमंगल समझ रहे हो वह बडा भारी

શકે તેટલું લઈ આપ આપના સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઇ અહીંથી ચાલ્યા જાવ. નંદે ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાનુસાર કર્યું. જે સમયે રાજા નંદ પોતાના પરિવાર સહિત રાજ્ય છોડીને જવા લાગ્યા. તે સમયે રથમાં બેઠેલ નંદની પુત્રી સુચન્દ્રાએ ચંદ્રગુપ્તની સામે ભારે અનુરાગથી દ્રષ્ટિ ફેંકી. ચંદ્રગુપ્ત તરફ અનુરાગથી જોઈ રહેલ પોતાની પુત્રીને ઉદ્દેશીને નંદે કહ્યું કે, હે પુત્રિ ! જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું ખુશીથી ચંદ્રગુપ્તને વરી લે. પિતાની આ વાત સાંભળી સુચંદ્રા તે રથમાંથી ઉતરી ચંદ્રગુપ્તના રથ ઉપર ચઢી ગઇ. જેવી તે ચંદ્રગુપ્તના રથ ઉપર જઈને બેઠી તેવા જ ચંદ્રગુપ્તના રથના પઈડાંના નવ આરા તૂટી ગયા. ચંદ્રગુપ્તે પોતાના રથનાં પૈડાંનો આ બનાવ જોતાં તેના મનમાં અમંગળની શંકા જાગી અને એથી નંદની પુત્રીને રથ ઉપર ચઢવાની ના પાડી. ચાણક્યે આ જોઈ ચંદ્રગુપ્તને સમજાવ્યો કે, તમે જેને અમંગળ માનો છો તે અમં-

चाणक्यस्तदा नन्दराज्यस्य द्वौ भागौ कृत्वा पर्वताय चन्द्रगुप्ताय चैकैकं भागं प्रदत्तवान्। नन्देन स्वभवने विषकन्या स्थापिता। तत्र पर्वतनृपस्तां विलोक्य मोहितो जातः, तस्याः स्पर्शमात्रेण पर्वतनृपो विषाक्रान्तः संजातः। तद्विषापहारार्थं चन्द्रगुप्तः प्रवृत्तः, स चाणक्येन प्रतिषेधितः, तदनन्तरं पर्वतनृपो मृतः। तदा चन्द्रगुप्तस्य राज्यमखण्डं संजातम्।

अथ नन्दराज्यान्तर्गताः शत्रुलोकाश्चौर्यादिभिरुपद्रवं कुर्वन्ति। चाणक्यश्चौराणां

मंगल है। चक्र के जो नव आरे टूट गये हैं उससे यह सूचित होता है कि नौ पीढी पर्यन्त यह राज्य स्थिर रहेगा। इसके बाद चाणक्य, पर्वत और चंद्रगुप्त राज्यभवन में प्रविष्ट हो गये।

चाणक्य ने उस मिले हुए नन्दराज्य के दो भाग किये। एक भाग पर्वत के लिये और दूसरा भाग चन्द्रगुप्त के लिये दिया। नंद के भवन में एक विषकन्या पाली हुई थी। पर्वत इस कन्या को देखकर उस पर मोहित हो गया। ज्यों ही उसने उसका स्पर्श किया कि उसका समस्त शरीर विष से व्याप्त हो गया। पर्वत के समस्त शरीर में व्याप्त विष को दूर करने के लिये चंद्रगुप्त ने प्रयत्न करना चाहा, परन्तु चाणक्य ने उसे इसके लिये मना कर दिया अतः वह उससे दूर रहने लगा। बाद में पर्वत मर गया। पर्वत के मरते ही चंद्रगुप्त का एकछत्र राज्य हो गया।

राज्य परिवर्तित होने से अब नंदराज्यान्तर्गत लोकों ने चोरी आदि उपद्रव करना प्रारंभ कर दिया। चाणक्य ने चोरों को दमन

ગળરૂપ નથી પરંતુ ભારે મંગળરૂપ છે. ચક્રના જે નવ આરા તૂટી ગયા છે એનાથી એ સૂચિત થાય છે કે, તમારી નવ પેઢી સુધી આ રાજ્ય અચલ અને સ્થિર રહેશે. પછી ચાણક્ય, રાજા પર્વત અને ચંદ્રગુપ્ત બધા રાજભવનમાં ગયા.

નંદ રાજાના એ રાજ્યના ચાણક્યે બે ભાગલા પાડયા. એક ભાગ રાજા પર્વતને અને એક ચંદ્રગુપ્તને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. નંદના રજભવનમાં એક વિષકન્યા ઉછેરવામાં આવી હતી. પર્વત એને જોઈ એના ઉપર મોહીત બની ગયો. તેણે એ કન્યાના શરીરને સ્પર્શ કર્યો કે તુરત જ તેના સમસ્ત શરીરમાં વિષ પ્રસરી ગયું. પર્વતના શરીરમાં પ્રસરી ગયેલા વિષને દૂર કરવા ચંદ્રગુપ્ત તત્પર બન્યો એજ વખતે ચાણક્યે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. આથી તેણે તેમ કરવું માંડી વાળ્યું. વિષના ભારે પ્રકોપથી પર્વતનું મૃત્યુ થયું. પર્વતના મૃત્યુને કારણે રાજા નંદનું સમગ્ર રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તના એક છત્ર નીચે આવી ગયું.

રાજ્યનું પરિવર્તન થવાથી રાજ્યનું શાસન બદલાતાં કેટલાક લોકોએ ચોરી આદિ ઉપદ્રવનો પ્રારંભ કરી દીધો. ચાણક્યે ચોરી આદિ ઉપદ્રવ કરનારાઓ સામે

दमनार्थं विचिन्तयन् कदाचिद् नगरतो वहिर्निःसृतः सन् पश्यति-नलदामनामा कुविन्दः पुत्रं मत्कोटकैर्दष्टं दृष्ट्वा कोपाविष्टो भूत्वा तेषां विलमन्वेषयति। चाणक्यस्तथाकुर्वन्तं कुविन्दं दृष्ट्वा पृच्छति-कुविन्द! किमन्वेषयसि ? कुविन्दः प्राह-मत्पुत्रदंशदायिनां मत्कोटकानां गृहम्, एवं तद्वृत्तं विदित्वा चाणक्यो मनसि विचारयति- योग्योऽयं कुविन्दो वैरनिर्यातनस्य। इति मनसि विचार्य तमेव नगराध्यक्षं कृतवान्।

एकदा कोशपूरणार्थं चाणक्यः सुवर्णप्राप्तिकामो देवाराधनं कृतवान्। देवः

करने का बहुत कुछ विचार किया पर समझ में नहीं बैठा। एक दिन इसी विषय का विचार करते २ चाणक्य नगर से बाहर जा पहुँचे। पहुँचते ही वहां एक नलदाम नामक कुविन्द (जुलाहे) को देखा जो अपने पुत्र को काटने वाले मकोडों के बिल की तलास करने में बडे क्रोध से अभिभूत होकर इधर उधर फिर रहा था। चाणक्य ने इस प्रकार से तलाशी करने में प्रयत्न करते हुए देखकर कुविन्द से पूछा कि हे कुविन्द! कहो क्या ढूंढ रहे हो? कुविन्द ने कहा मेरे पुत्र को एक मकोडे ने काट लिया है सो मैं उसके घर को देख रहा हूं। इस प्रकार कुविन्द की बात सुनकर चाणक्य ने मन में विचार किया कि यह कुविन्द वैर का बदला लेने में योग्य है। इस प्रकार विचार कर चाणक्य ने उसे नगर का कोतवाल बना दिया।

एक समय की बात है कि खजाने की पूर्ति करने के निमित्त चाणक्य ने किसी देव की आराधना की। चाणक्य की आराधना से

સખ્ત હાથે કામ લેવાનો તેમજ દમનનો કોરડો વીંઝવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તેમ કરવું અત્યારના સંજોગોમાં તેને ઉચિત ન લાગ્યું. એક દિવસ આજ બાબતનો વિચાર કરતાં કરતાં ચાણુકય નગરની બહાર જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક સ્થળે એક નલદામ નામના કુવિન્દ (વણકર)ને જોયો. જે પોતાના પુત્રને કરડનારા મંકોડાનું દર શોધી રહ્યો હતો. તેને ચાણુકયે પૂછયું, કુવિન્દ શું શોધી રહ્યો છે? ઘણા જ ક્રોધના આવેશથી અહીં તહીં ફરી રહેલા કુવિન્દે કહ્યું, મારા પુત્રને એક મંકોડાએ કરડી ખાધેલ છે, હું તેના ઘરને ગોતી રહ્યો છું. આ પ્રકારની કુવિન્દની વાત સાંભળી ચાણુકયે વિચાર્યું કે, આ માણુસ બદલો લેવામાં યોગ્ય છે. આમ વિચારી તેને સમજાવી પછીથી ચાણુકયે તેને નગરના કોટવાળાની જગાએ નીમ્યો.

એક સમયની વાત છે-રાજ્યના ખજાનાને ભરપુર બનાવવા ચાણુક્યે

प्रसन्नो भूत्वा चाणक्याय जयप्रदान् पाशकान् ददौ । तदनन्तरं चाणक्येन दीनारपूर्णस्थालेन सह पाशकान् दत्त्वा कश्चिद् द्यूतपटुः पुरुषो द्यूतार्थं नगरे प्रेषितः । दीनारपूर्णं स्थालं पाशकानपि गृहीत्वाऽसौ पुरुषः पुराभ्यन्तरे भ्रमन् वदति—यद्यहं जयामि, तर्हि दीनारमेकं गृह्णामि । यदि मामन्यो जयति, तदा दीनारपूर्णमिदं स्थालं ददामि–इति । ततो बहवो जना द्यूतक्रीडार्थं समागताः। सर्वे तेन पुरुषेण पराजिता, तं पाशकहस्तं पुरुषं विजेतुमसमर्था जाताः । यथा तस्य पाशकहस्तपुरुषस्य पराजयो दुर्लभस्तथा संसारे खलु मनुष्यजन्म दुर्लभम् ।

देव प्रसन्न भी हो गया। प्रसन्न होकर देव ने चाणक्य के लिये जय कराने वाले चार पासे वरदानरूप में दिये। इसके बाद चाणक्य ने स्वर्णमुद्रा-सोनामुहर से परिपूर्ण एक थाली को उन पासों के साथ२ किसी द्यूतक्रीडा में निपुण पुरुष को देकर उसको नगर में जुआ खेलने के लिये भेजा। सोनामुहरों से पूर्ण थाल को तथा पासों को लेकर वह पुरुष नगर में यह अवाज देते हुए फिरने लगा कि यदि मैं जीत जाता हूं तो पराजित हुए व्यक्ति से सिर्फ एक ही सोनामुहर लेता हूं, और यदि हार जाता हूं तो जीतने वाले को सोनामुहरों से पूर्ण यह थाल का थाल दे देता हूं। उसकी इस घोषणा को सुनकर अनेक जन द्यूतक्रीडा के लिये आने लगे। जुआ खेलना प्रारंभ हो गया। उस पुरुष ने सब को जीत लिया, इस को कोई भी पराजित न कर सका। सारांश–जिस प्रकार इस देवप्रदत्त पासों के प्रभाव से उस पुरुष का पराजित होना

કોઈ દેવની આરાધના કરી. ચાણકયની આરાધનાથી પ્રસન્ન થઈ દેવે ચાણક્યને વિજય અપાવનાર એવા ચાર પાસા તેને આપ્યા. આ પછી ચાણકયે વરદાનના રૂપમાં મળેલા એ પાસાનો પ્રયોગ કરવાનું વિચારી એક થાળમાં સુવર્ણ મુદ્રાઓ ભરી દ્યૂતક્રિડામાં નિપુણ એવા એક પુરૂષને પાસા સાથે તે થાળ આપી નગરીમાં જુગાર રમવા મોકલ્યો. સોનામહોરથી ભરેલ થાળ તથા પાસા લઇ તે પુરૂષ નગરમાં ઘોષણા કરતો ફરવા લાગ્યો. કે જો કોઈ મને દાવમાં હરાવે તો સોનામહોરથી ભરેલ આ થાળ આપી દઉં અને સામો માણસ હારે તો તેણે મને ફક્ત એક જ સોનામહોર આપવી. એની આવી ઘોષણા સાંભળીને અનેક માણસો જુગાર રમવા આવવા લાગ્યા. જુગાર રમવાનો પ્રારંભ થઈ ચુકયો. તેણે રમવા આવનાર દરેકને જીતી લીધા પણ તેને કોઈ પરાજીત કરી શકયું નહીં. સારાંશ–દેવના આપેલા પ્રસાદરૂપ પાસાના પ્રભાવથી જેવી રીતે એ

दमनार्थं विचिन्तयन् कदाचिद् नगरतो बहिर्निःसृतः सन् पश्यति-नलदामनामा कुविन्दः पुत्रं मत्कोटकैर्दष्टं दृष्ट्वा कोपाविष्टो भूत्वा तेषां बिलमन्वेषयति। चाणक्यस्तथाकुर्वन्तं कुविन्दं दृष्ट्वा पृच्छति-कुविन्द! किमन्वेषयसि ? कुविन्दः प्राह-मत्पुत्रदंशदायिनां मत्कोटकानां गृहम्, एवं तद्वृत्तं विदित्वा चाणक्यो मनसि विचारयति- योग्योऽयं कुविन्दो वैरनिर्यातनस्य। इति मनसि विचार्य तमेव नगराध्यक्षं कृतवान्।

एकदा कोशपूरणार्थं चाणक्यः सुवर्णप्राप्तिकामो देवाराधनं कृतवान्। देवः

करने का बहुत कुछ विचार किया पर समझ में नहीं बैठा। एक दिन इसी विषय का विचार करते २ चाणक्य नगर से बाहर जा पहुँचे। पहुँचते ही वहां एक नलदाम नामक कुविन्द (जुलाहे) को देखा जो अपने पुत्र को काटने वाले मकोडों के बिल की तलास करने में बडे क्रोध से अभिभूत होकर इधर उधर फिर रहा था। चाणक्य ने इस प्रकार से तलाशी करने में प्रयत्न करते हुए देखकर कुविन्द से पूछा कि हे कुविन्द! कहो क्या ढूंढ रहे हो? कुविन्द ने कहा मेरे पुत्र को एक मकोडे ने काट लिया है सो मैं उसके घर को देख रहा हूं। इस प्रकार कुविन्द की बात सुनकर चाणक्य ने मन में विचार किया कि यह कुविन्द वैर का बदला लेने में योग्य है। इस प्रकार विचार कर चाणक्य ने उसे नगर का कोतवाल बना दिया।

एक समय की बात है कि खजाने की पूर्ति करने के निमित्त चाणक्य ने किसी देव की आराधना की। चाणक्य की आराधना से

સખ્ત હાથે કામ લેવાનો તેમજ દમનનો કોરડો વીંઝવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તેમ કરવું અત્યારના સંજોગોમાં તેને ઉચિત ન લાગ્યું. એક દિવસ આજ બાબતનો વિચાર કરતાં કરતાં ચાણક્ય નગરની બહાર જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક સ્થળે એક નલદામ નામના કુવિન્દ (વણકર)ને જોયો. જે પોતાના પુત્રને કરડનારા મંકોડાનું દર શોધી રહ્યો હતો. તેને ચાણક્યે પૂછ્યું, કુવિન્દ શું શોધી રહ્યો છે? ઘણા જ ક્રોધના આવેશથી અહીં તહીં ફરી રહેલા કુવિન્દે કહ્યું, મારા પુત્રને એક મંકોડાએ કરડી ખાધેલ છે, હું તેના ઘરને ગોતી રહ્યો છું. આ પ્રકારની કુવિન્દની વાત સાંભળી ચાણક્યે વિચાર્યું કે, આ માણસ બદલો લેવામાં યોગ્ય છે. આમ વિચારી તેને સમજાવી પછીથી ચાણક્યે તેને નગરના કોટવાળાની જગાએ નીમ્યો.

એક સમયની વાત છે-રાજ્યના ખજાનાને ભરપુર બનાવવા ચાણક્યે

व्रीहि-कङ्गु-कोद्रव-मकुष्ठका-ढकी-वल्ल-कुलत्थ-शण-चीनक-मसूरा-तसी-कलम्बपष्टिका-मक्का-वर्जरीत्यादिबहुभेदभिन्नान् संपूर्णभरतक्षेत्रमध्यगान् धान्यराशीन् कोऽपि देवः स्वशक्त्या संमील्याभ्रंलिहं तत्पुञ्जं कुर्यात् तत्र मस्थैकपरिमितसर्षपं निक्षिप्य सर्वं धान्यं संमिश्रयेत्, तदनन्तरं जराजर्जरां विगलन्नेत्रां कम्पमानगात्रामेकां वृद्धां तान् सर्षपान् धान्यराशिभ्यः कणशः पृथक् कृत्य मस्थं पूरयितुं समादिशेत् तदा तस्यास्तत्पृथक्करणं यथा दुष्करं भवेत् तथा मनुष्यभवात् प्रच्युतस्य प्रमादिनः पुनर्मनुष्यजन्म दुर्लभमिति ॥

उड़द, तिल, राजमाष (चौला), मटर, मोंठ, बाजरा आदि समस्त धान्यों को बो देवें और वे जब अपने समय पर निरूपद्रवरूप से पककर तैयार हो जावें तब कोई देव इस समस्त धान्यराशि की उड़ावनी अर्थात्-तुष साफ-करके एक बहुत अधिक ऊँची जो मानो आकाश को भी स्पर्श करती हो ऐसी ढेरी लगा दे। फिर उसमें एक प्रस्थप्रमाण सर्षप मिलाकर किसी वृद्धा को कि जिसे कम दीखता हो तथा शरीर भी जिसका कंपित हो रहा हो यह आदेश दे कि तू इस ढेरी में उस प्रस्थप्रमाण सर्षप को अलग २ छांट दे। तो जैसे ढेरी में उस प्रस्थप्रमाण सर्षप का एक २ कण करके छांटना बडा मुश्किल है, इसी प्रकार मनुष्य भव के छूट जाने पर पुनः उसका मिलना जीव को बड़ा दुर्लभ है।

ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, અડદ, તલ, ચોળા, મઠ, કળથી, બાજરો, જુવાર વગેરે સમસ્ત ધાન્યોનાં વાવેતર કરવાના કામમાં લાગી જાય છે. વવાયેલ તે સમગ્ર ધાન્ય તેના યોગ્ય સમયે ઉપદ્રવરહિત પાકીને તૈયાર થઈ જાય ત્યારે કોઈ દેવ એ સમસ્ત ધાન્યરાશીની ઉડાવણી અર્થાત્ તુલ સાફ કરીને એક ખૂબ અધિક ઉંચો માનો કે આકાશને પણ સ્પર્શ કરી જાય એવડો મોટો એક ઢગલો કરી દે, પછી તેમાં એક પ્રસ્થપ્રમાણ સરસવ મેળવીને કોઈ વૃદ્ધા કે જેને ઓછું દેખાતું હોય, તથા શરીર પણ જેનું કંપતું હોય તેને કહે કે, તું આ ઢગલા માંથી એ પ્રમાણપ્રસ્થ સરસવને ખોળી ખોળીને અલગ પાડી આપ તો જેમ એ ઢગલામાંથી એ પ્રસ્થપ્રમાણ સરસવનો એકેક કણ કરીને જુદા પાડવા ઘણું મુશ્કેલ છે છતાં પણ તે શક્ય બને તો પણ મનુષ્યભવ પુરો થતાં ફરીથી મનુષ્ય ભવ પામવો આત્માને ઘણો જ દુર્લભ છે.

अत्र संग्रहः श्लोकः—(शार्दूल विक्रीडितवृत्तम्)

देवाराधनलब्धपाशकवरान् स्थालं च रत्नैर्भृतं,
चाणक्येन वितीर्य कोऽपि पुरुषः स्वीये पुरे प्रेषितः।
सर्वेषां स च तत्पुराधिवसतां जातो यथा दुर्जयः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥

इति द्वितीयः पाशकदृष्टान्तः॥ २॥

अथ तृतीयो धान्यदृष्टान्तः प्रोच्यते—

भरतक्षेत्रे द्वात्रिंशत्सहस्रदेशसमन्वितेऽनेकग्रामनगरपत्तनादिसहिते प्रशस्त वृष्टौ सत्यां कृषिकर्मदक्षैः कृषीवलैः सर्वधान्यबीजेषूप्तेषु समुत्पन्नान् निरुपद्रवं निष्पन्नान् शालि-गोधूम-चणक-मुद्ग-माप-तिलाणुक-राजमाप-कलाय-यव-

---

दुर्लभ बना उसी प्रकार इस संसार में यह मनुष्यजन्म बड़ा दुर्लभ है।

संग्रह श्लोक—

देवाराधनलब्धपाशकवरान् स्थालं च रत्नैर्भृतम्,
चाणक्येन वितीर्य कोऽपि पुरुषः स्वीये पुरे प्रेषितः।
सर्वेषां स च तत्पुराधिवसतां जातो यथा दुर्जयः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥२॥

यह दूसरा पाशकदृष्टान्त हुआ॥ २॥

तृतीय धान्यदृष्टान्त इस प्रकार है—अनेक ग्राम, नगर, पत्तन आदि से सहित इस ३२ बतीस हजार देशवाले भरतक्षेत्र में वृष्टि के होने पर कृषि कर्म में दक्ष किसान लोग शालि, गोधूम, चणक, मुद्ग,

---

પુરૂષને પરાજીત બનાવવો મહાદુર્લભ હતું એવીજ રીતે આ સંસારમાં આ મનુષ્ય જન્મ મહાદુર્લભ છે. સંગ્રહ શ્લોક—

देवाराधनलब्धपाशकवरान्, स्थालं च रत्नैर्भृतम्,
चाणक्येन वितीर्य कोऽपि पुरुषः स्वीये पुरे प्रेषितः।
सर्वेषां स च तत्पुराधिवसतां जातो यथा दुर्जयः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥ २॥

આ બીજું પાશકદૃષ્ટાંત થયું ॥ ૨॥

ત્રીજું ધાન્યદૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.

અનેક ગ્રામ, નગર, જંગલ વગેરે દરેક સ્થળે ૩૨ હજાર દેશવાળા આ ભરતક્ષેત્રમાં વરસાદ વરસતાં ખેતીના કામમાં રચ્યા પચ્યા ખેડુતો

व्रीहि–कङ्गु–कोद्रव–मकुष्ठका–ढकी–वल्ल–कुलत्थ–शण–चीनक–मसूरा–तसी–कलम्वषष्ठिका–मक्का–वर्जरीत्यादिवहुभेदभिन्नान् संपूर्णभरतक्षेत्रमध्यगान् धान्यराशीन् कोऽपि देवः स्वशक्त्या संमील्याभ्रंलिहं तत्पुञ्जं कुर्यात् तत्र प्रस्थैकपरिमितसर्षपं निक्षिप्य सर्वं धान्यं संमिश्रयेत्, तदनन्तरं जराजर्जरां विगलन्नेत्रां कम्पमानगात्रामेकां वृद्धां तान् सर्षपान् धान्यराशिभ्यः कणशः पृथक् कृत्य प्रस्थं पूरयितुं समादिशेत् तदा तस्यास्तत्पृथक्करणं यथा दुष्करं भवेत् तथा मनुष्यभवात् प्रच्युतस्य प्रमादिनः पुनर्मनुष्यजन्म दुर्लभमिति ॥

उड़द, तिल, राजमाष (चौला), मटर, मोंठ, वाजरा आदि समस्त धान्यों को वो देवें और वे जव अपने समय पर निरूपद्रवरूप से पककर तैयार हो जावें तव कोई देव इस समस्त धान्यराशि की उड़ावनी अर्थात्–तुष साफ–करके एक वहुत अधिक ऊँची जो मानो आकाश को भी स्पर्श करती हो ऐसी ढेरी लगा दे। फिर उसमें एक प्रस्थप्रमाण सर्षप मिलाकर किसी वृद्धा को कि जिसे कम दीखता हो तथा शरीर भी जिसका कंपित हो रहा हो यह आदेश दे कि तू इस ढेरी में उस प्रस्थप्रमाण सर्षप को अलग २ छांट दे। तो जैसे ढेरी में उस प्रस्थप्रमाण सर्षप का एक २ कण करके छांटना वडा मुश्किल है, उसी प्रकार मनुष्य भव के छूट जाने पर पुनः उसका मिलना जीव को वड़ा दुर्लभ है।

ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, અડદ, તલ, ચોળા, મઠ, કળથી, બાજરો, જુવાર વગેરે સમસ્ત ધાન્યોનાં વાવેતર કરવાના કામમાં લાગી જાય છે. વવાયેલ તે સમગ્ર ધાન્ય તેના યોગ્ય સમયે ઉપદ્રવરહીત પાકીને તૈયાર થઈ જાય ત્યારે કોઈ દેવ એ સમસ્ત ધાન્યરાશીની ઉડાવણી અર્થાત્ તુસ સાફ કરીને એક ખૂબ અધિક ઉંચો માનો કે આકાશને પણ સ્પર્શ કરી જાય એવડો મોટો એક ઢગલો કરી દે, પછી તેમાં એક પ્રસ્થપ્રમાણ સરસવ મેળવીને કોઈ વૃદ્ધા કે જેને ઓછું દેખાતું હોય, તથા શરીર પણ જેનું કંપતું હોય તેને કહે કે, તું આ ઢગલામાંથી એ પ્રમાણપ્રસ્થ સરસવને ખોળી ખોળીને અલગ પાડી આપ તો જેમ એ ઢગલામાંથી એ પ્રસ્થપ્રમાણ સરસવનો એકેક કણ કરીને જુદા પાડવા ઘણું મુશ્કેલ છે છતાં પણ તે શકય બને તો પણ મનુષ્યભવ પુરો થતાં ફરીથી મનુષ્ય ભવ પામવો આત્માને ઘણો જ દુર્લભ છે.

अत्र संग्रहः श्लोकः—(शार्दूल विक्रीडितवृत्तम्)

देवाराधनलब्धपाशकवरान् स्थालं च रत्नैर्भृतं,
चाणक्येन वितीर्य कोऽपि पुरुषः स्वीये पुरे प्रेषितः।
सर्वेषां स च तत्पुराधिवसतां जातो यथा दुर्जयः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥

इति द्वितीयः पाशकदृष्टान्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयो धान्यदृष्टान्तः प्रोच्यते—

भरतक्षेत्रे द्वात्रिंशत्सहस्रदेशसमन्विते ऽनेकग्रामनगरपत्तनादिसहिते प्रशस्त वृष्टौ सत्यां कृषिकर्मदक्षैः कृषीवलैः सर्वधान्यबीजेपूप्तेषु समुत्पन्नान् निरुपद्रवं निष्पन्नान् शालि–गोधूम–चणक–मुद्ग–माष–तिलाणुक–राजमाष–कलाय–यव–

दुर्लभ बना उसी प्रकार इस संसार में यह मनुष्यजन्म बड़ा दुर्लभ है।

संग्रह श्लोक—

देवाराधनलब्धपाशकवरान् स्थालं च रत्नैर्भृतम्,
चाणक्येन वितीर्य कोऽपि पुरुषः स्वीये पुरे प्रेषितः।
सर्वेषां स च तत्पुराधिवसतां जातो यथा दुर्जयः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ २ ॥

यह दूसरा पाशकदृष्टान्त हुआ ॥ २ ॥

तृतीय धान्यदृष्टान्त इस प्रकार है—अनेक ग्राम, नगर, पत्तन आदि से सहित इस ३२ बत्तीस हजार देशवाले भरतक्षेत्र में वृष्टि के होने पर कृषि कर्म में दक्ष किसान लोग शालि, गोधूम, चणक, मुद्ग,

---

પુરૂષને પરાજીત બનાવવો મહાદુર્લભ હતું એવીજ રીતે આ સંસારમાં આ મનુષ્ય જન્મ મહાદુર્લભ છે. સંગ્રહ શ્લોક—

देवाराधनलब्धपाशकवरान्, स्थालं च रत्नैर्भृतम्,
चाणक्येन वितीर्य कोऽपि पुरुषः स्वीये पुरे प्रेषितः।
सर्वेषां स च तत्पुराधिवसतां जातो यथा दुर्जयः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ २ ॥

આ બીજું પાશકદૃષ્ટાંત થયું ॥ ૨ ॥

ત્રીજું ધાન્યદૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.

અનેક ગ્રામ, નગર, જંગલ વગેરે દરેક સ્થળે ૩૨ હજાર દેશવાળા આ ભરતક્ષેત્રમાં વરસાદ વરસતાં ખેતીના કામમાં રચ્યા પચ્યા ખેડુતો

अत्र संग्रहः-(शार्दूल विक्रीडितवृत्तम्)

स्तम्भानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं।
कोणानां च सहस्रमेषु जयति द्यूते पितु र्यः सुतः।
साम्राज्यं लभते स, तस्य विजयो द्यूते यथा दुर्लभः।
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तो स्तथा दुर्लभः ॥ २ ॥

इति चतुर्थो द्यूतदृष्टान्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमो रत्नदृष्टान्तः—

धनसमृद्धे पुरे रत्नकोटिमभुर्धनदनामा वणिक् प्रतिवसति स भूमौ रत्नानि निखन्य तदुपरि पर्यङ्कं निधाय शयनं करोति। स विश्वासाभावेन पुत्रानपि तानि न प्रदर्शयति। स्वधनानुरूपं वेषं भवनादिकं च न करोति, व्यापारकरणे धनानि हस्तादपगतानि भविष्यन्तीति बुद्धया व्यापारमपि न करोति।

संग्रह श्लोक—

स्तम्भानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं,
कोणानां च सहस्रमेषु जयति द्यूते पितु र्यः सुतः।
साम्राज्यं लभते स तस्य विजयो द्यूते यथा दुर्लभः
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ ४ ॥

यह चौथा द्यूतदृष्टान्त है ॥ ४ ॥

पांचवा रत्न दृष्टान्त इस प्रकार है—धनसमृद्ध नामका एक नगर था। उसमें एक करोड रत्नों का मालिक धनद नामका वणिक् रहता था। वह जमीन में गडे हुए रत्नों के ऊपर पलंग बिछाकर सोया करता था। उसको अपने पुत्रों तक का भी विश्वास नहीं था

સંગ્રહ શ્લોક—स्तम्भानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं,
कोणानां च सहस्रमेषु जयति द्यूते पितु र्यः सुतः ॥
साम्राज्यं लभते स तस्य विजयो ते यथा दुर्लभः
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ ४ ॥

આ ચોથું દ્યૂતદષ્ટાંત છે. ॥ ૪ ॥

પાંચમું રત્નદષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે—

ધનસમૃદ્ધ નામનું એક નગર હતું, તેમાં એક કરોડ રત્નોનો માલિક એવો ધનદ નામનો વણિક રહેતો હતો. તે જમીનમાં દાટી રાખેલા રત્નો ઉપર પલંગ પાથરીને સુઈ રહેતો હતો. તેને પોતાના પુત્રોનો પણ વિશ્વાસ ન હતો, તેથી

त्तरसहस्रवारं विजिते सति तत्रैव क्रमेण सर्वे स्तम्भा विजिता भवेयुः, तत्राप्यष्टोत्तरसहस्रवारविजयकरणे दैवात् तन्मध्ये पराजयः स्यात् तदा सर्वे विजिताः कोणा अविजिताः भवन्ति, सकृदपि ब्रह्मचर्यभङ्गे सर्वं महाव्रतमिव, अतः पुनरादित एव सर्वे कोणा विजेतव्याः, एवं त्वमपि कुरु। इति पितृवचनं श्रुत्वा वसुमित्रश्चिन्तयति–द्यूतादेव राज्यं लभ्यं पुनः किमर्थं पितरं हन्मि, इति विचार्य राज्ञा सह द्यूतक्रीडायां प्रवृत्तः, तथापि जयो दुर्लभो जातः तस्य वसुमित्रस्यैतत् कार्यं यथा दुष्करं, तथा मनुष्यत्वमपि दुर्लभम्।

इनके जो प्रत्येक के एक हजार आठ १००८ कोने हैं उन कोनों में से एक २ कोने को एक हजार आठ १००८ वार जीत जाता है। इसी क्रम से ये समस्त खंभे जब जीत लिये जाते हैं तब जाकर वह विजयी कहलाता है। यदि सब कोने जीत भी लिये जायें और एक भी कोना यदि जीता न जा सके तो जीते हुए भी सब कोने नहीं जीते समझे जा सकते हैं, और उन सब को पुनः जीतने के लिये द्यूत का आरंभ करना पड़ता है। जैसे एक वार भी यदि गृहीत ब्रह्मचर्य खंडित हो जाता है तो समस्त महाव्रत खंडित माना जाता है। इस प्रकार पिता के वचन को सुनकर वसुमित्र ने विचार किया कि जब द्यूत क्रीडा में जीत होने से राज्य मिलता है तो फिर पिता के मार ने से क्या लाभ। इस प्रकार विचार कर पिता के साथ जुआ खेलने में प्रवृत्त हो गया। परन्तु उसे विजय पूर्वोक्त प्रकार से जैसे दुष्कर बनी उसी प्रकार यह मनुष्यभव भी पुनः प्राप्त होना प्राणी के लिये दुर्लभ जानना चाहिये।

છે અને એ પ્રત્યેકને એકહજારઆઠ૧૦૦૮ ખુણા છે એ ખુણામાંથી એક એક ખુણાને એકહજારઆઠ ૧૦૦૮વાર જીતવામાં આવે છે. આ ક્રમથી તે સઘળા થાંભલા જ્યારે જીતવામાં આવે ત્યારે તે વિજયી કહેવાય છે. કદાચ બધા ખુણા જીતી લેવામાં આવે અને એકાદ ખૂણો જીતવામાં બાકી રહે તો બધા ખુણા ન જીતાયેલા જ મનાય છે. અને એ બધાને જીતવા માટે ફરીથી જુગાર રમવો પડે છે. જેમ એક વાર પણ ગ્રહણ કરેલ બ્રહ્મચર્ય ખંડિત થઇ જાય તો સમસ્ત મહાવ્રત ખંડિત માનવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં પિતાનાં વચન સાંભળીને વસુમિત્રે વિચાર કર્યો કે, જ્યારે જુગાર રમવામાં જીત થવાથીજ જો રાજ મળતું હોય તો પિતાને મારવાથી લાભ શું થવાનો? આ પ્રકારનો વિચાર કરી વસુમિત્ર પિતાની સાથેજુગાર ખેલવામાં પ્રવૃત્ત બન્યો. પરંતુ તેને ઉપરોક્ત પ્રકારથી વિજય મેળવવો દુષ્કર બન્યો તેવીજ રીતે આ મનુષ્યભવ પુનઃ પ્રાપ્ત થવો પ્રાણી માટે દુર્લભ જાણવો જોઇએ.

अत्र संग्रहः-(शार्दूल विक्रीडितवृत्तम्)

स्तम्भानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं।
कोणानां च सहस्रमेषु जयति द्यूते पितु र्यः सुतः।
साम्राज्यं लभते स, तस्य विजयो द्यूते यथा दुर्लभः।
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तो स्तथा दुर्लभः॥ २॥

इति चतुर्थो द्यूतदृष्टान्तः॥ ४॥

अथ पञ्चमो रत्नदृष्टान्तः—

धनसमृद्धे पुरे रत्नकोटिमभुर्धनदनामा वणिक् प्रतिवसति स भूमौ रत्नानि निखन्य तदुपरि पर्यङ्कं निधाय शयनं करोति। स विश्वासाभावेन पुत्रानपि तानि न प्रदर्शयति। स्वधनानुरूपं वेषं भवनादिकं च न करोति, व्यापारकरणे धनानि हस्तादपगतानि भविष्यन्तीति बुद्धया व्यापारमपि न करोति।

संग्रह श्लोक—

स्तम्भानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं,
कोणानां च सहस्रमेषु जयति द्यूते पितु र्यः सुतः।
साम्राज्यं लभते स तस्य विजयो द्यूते यथा दुर्लभः
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥ ४॥

यह चौथा द्यूतदृष्टान्त है॥ ४॥

पांचवा रत्न दृष्टान्त इस प्रकार है—धनसमृद्ध नामका एक नगर था। उसमें एक करोड रत्नों का मालिक धनद नामका वणिक् रहता था। वह जमीन में गडे हुए रत्नों के ऊपर पलंग बिछाकर सोया करता था। उसको अपने पुत्रों तक का भी विश्वास नहीं था

संग्रह श्लोक—स्तम्भानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं,
कोणानां च सहस्रमेषु जयति द्यूते पितु र्यः सुतः॥
साम्राज्यं लभते स तस्य विजयो ते यथा दुर्लभः
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः॥ ४॥

આ ચોથું દ્યૂતદષ્ટાંત છે.॥ ૪॥

પાંચમું રત્નદષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે—

ધનસમૃદ્ધ નામનું એક નગર હતું, તેમાં એક કરોડ રત્નોનો માલિક એવો ધનદ નામનો વણિક રહેતો હતો. તે જમીનમાં દાટી રાખેલા રત્નો ઉપર પલંગ પાથરીને સુઈ રહેતો હતો. તેને પોતાના પુત્રોનો પણ વિશ્વાસ ન હતો, તેથી

त्तरसहस्रवारं विजिते सति तनैव क्रमेण सर्वे स्तम्भा विजिता भवेयुः, तत्राप्यष्टोत्तरसहस्रवारविजयकरणे दैवात् तन्मध्ये पराजयः स्यात् तदा सर्वे विजिताः कोणा अविजिताः भवन्ति, सकृदपि ब्रह्मचर्यभङ्गे सर्वं महाव्रतमिव, अतः पुनरादित एव सर्वे कोणा विजेतव्याः, एवं त्वमपि कुरु। इति पितृवचनं श्रुत्वा वसुमित्रश्चिन्तयति–द्यूतादेव राज्यं लभ्यं पुनः किमर्थं पितरं हन्मि, इति विचार्य राज्ञा सह द्यूतक्रीडायां प्रवृत्तः, तथापि जयो दुर्लभो जातः तस्य वसुमित्रस्यैतद् कार्यं यथा दुष्करं, तथा मनुष्यत्वमपि दुर्लभम्।

इनके जो प्रत्येक के एक हजार आठ १००८ कोने हैं उन कोनों में से एक २ कोने को एक हजार आठ १००८ वार जीत जाता है। इसी क्रम से ये समस्त खंभे जब जीत लिये जाते हैं तब जाकर वह विजयी कहलाता है। यदि सब कोने जीत भी लिये जायें और एक भी कोना यदि जीता न जा सके तो जीते हुए भी सब कोने नहीं जीते समझे जा सकते हैं, और उन सब को पुनः जीतने के लिये द्यूत का आरंभ करना पड़ता है। जैसे एक वार भी यदि गृहीत ब्रह्मचर्य खंडित हो जाता है तो समस्त महाव्रत खंडित माना जाता है। इस प्रकार पिता के वचन को सुनकर वसुमित्र ने विचार किया कि जब द्यूत क्रीडा में जीत होने से राज्य मिलता है तो फिर पिता के मारने से क्या लाभ। इस प्रकार विचार कर पिता के साथ जुआ खेलने में प्रवृत्त हो गया। परन्तु उसे विजय पूर्वोक्त प्रकार से जैसे दुष्कर बनी उसी प्रकार यह मनुष्यभव भी पुनः प्राप्त होना प्राणी के लिये दुर्लभ जानना चाहिये।

છે અને એ પ્રત્યેકને એકહજારઆઠ૧૦૦૮ ખુણા છે એ ખુણામાંથી એક એક ખુણાને એકહજારઆઠ ૧૦૦૮વાર જીતવામાં આવે છે. આ ક્રમથી તે સઘળા થાંભલા જ્યારે જીતવામાં આવે ત્યારે તે વિજયી કહેવાય છે. કદાચ બધા ખુણા જીતી લેવામાં આવે અને એકાદ ખૂણો જીતવામાં બાકી રહે તો બધા ખુણા ન જીતાયેલા જ મનાય છે. અને એ બધાને જીતવા માટે ફરીથી જુગાર રમવો પડે છે. જેમ એક વાર પણ ગ્રહણ કરેલ બ્રહ્મચર્ય ખંડિત થઈ જાય તો સમસ્ત મહાવ્રત ખંડિત માનવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં પિતાનાં વચન સાંભળીને વસુમિત્રે વિચાર કર્યો કે, જ્યારે જુગાર રમવામાં જીત થવાથીજ જો રાજ મળતું હોય તો પિતાને મારવાથી લાભ શું થવાનો ? આ પ્રકારનો વિચાર કરી વસુમિત્ર પિતાની સાથેજુગાર ખેલવામાં પ્રવૃત્ત બન્યો. પરંતુ તેને ઉપરોક્ત પ્રકારથી વિજય મેળવવો દુષ્કર બન્યો તેવીજ રીતે આ મનુષ્યભવ પુનઃ પ્રાપ્ત થવો પ્રાણી માટે દુર્લભ જાણવો જોઈએ.

सन्तस्तन्नगरागतानामन्यान्यदेशवासिनां श्रेष्ठिनां हस्ते रत्नानि विक्रीय वाणिज्यार्थं पण्यवस्तूनि क्रीतवन्तः, तैर्वाणिज्यकार्यं प्रसारयन्ति स्म । ततस्तत्पुत्राः कोटिध्वजा जाताः । चिरेण तेषां पिता गृहमागतः । स स्वस्थापितानि रत्नान्यदृष्ट्वा वसुप्रियं पुत्रं पृच्छति–अरे ! केन मम रत्नानि गृहीतानि? । वसुप्रिय आह–सर्वैर्भ्रातृभिरपहृतानि । ततः पुत्रवाक्यं श्रुत्वा धनदः कोपाविष्टः सन्नब्रवीत्–रे लक्ष्मीकन्दकुद्दालकाः । यूयं मद्गृहान्निर्गच्छत, तानि विक्रीतरत्नानि समानीय मद्गृहे स्थापयन्तु, अन्यथा गृहे नागन्तव्यम् । यथा तेषां रत्नानां पुनरानयनं धनदपुत्राणां दुष्करं, तथा मनुष्यत्वमपि दुर्लभम् ॥

रत्नों को निकाल लिया । सबों को रत्न की प्राप्ति से अपार हर्ष हुआ । जो दूसरे देश के वणिग्जन व्यापार के लिये नगर में आये हुए थे उनके लिये वे सब रत्न उन लोगों ने बेच दिये और अपनी पुंजी बनाकर फिर वे सब के सब व्यापार करने में लग गये । इनका व्यापार कार्य खूब चला । सब के सब कोटिध्वज हो गये । कालान्तर में धनद घर पर वापिस आया । उसने अपने रखे हुए रत्नों की ज्यों ही संभाल की वे उसको नहीं मिले–तब उसने वसुप्रिय पुत्र से पूछा । किसने मेरे रत्नों को लिया है । वसुप्रिय ने कहा–सब भाईओं ने । वसुप्रिय की बात सुनकर धनद को बहुत ही अधिक क्रोध आ गया । गुस्से में आकर उसने कहा–तुम सब के सब लक्ष्मीरूपी कन्द को उखाड़ने के लिये कुद्दाली के समान हो अतः तुम्हारी अब भलाई इसी में है कि तुम सब मेरे घर से निकल जाओ । नहीं तो बेचे हुए रत्नों को वापिस लाओ । जब तक रत्न नहीं आवे तब तक याद

હર્ષ થયો. બીજા દેશના વણિકજનો વેપાર માટે નગરમાં આવ્યા હતા તેમને આ લોકોએ બધાં રત્નો વેચી દીધા અને પોતપોતાની પુંજી બનાવી લઈને દરેક જણ વેપાર કરવા લાગ્યા. તેમનો વેપાર ખૂબ ચાલ્યો. બધા કરોડપતી બની ગયા કાળાન્તરે ધનદ પાછો ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેણે પોતે રાખેલાં રત્નોની જે તે સ્થળે તપાસ કરી તો તે તેને મળ્યાં નહીં. ત્યારે તેણે વસુપ્રિયને પૂછ્યું, કોણે મારાં રત્નોને લીધાં છે ? વસુપ્રિયે કહ્યું, બધા ભાઈ ઓએ રત્નો વહેંચી લીધાં છે. વસુપ્રિયની વાત સાંભળીને ધનદને એકદમ ક્રોધ ચડયો અને ગુસ્સામાં આવીને તેણે કહ્યું, તમે બધા લક્ષ્મીરૂપી કંદને ઉખાડનારા કોદાળી જેવા છો. આથી તમો બધા મારા ઘરમાંથી ચાલ્યા જાવ એમાંજ તમો સઘળાની ભલાઈ છે, નહિતર વેચેલાં રત્નોને પાછાં લાવો. જ્યાં સુધી રત્નો પાછાં નહીં આવે ત્યાં

कदाचित् सम्बन्धिनः कार्यवशादामन्त्रणपत्रं समागतम्। तत्र गन्तुं प्रस्थितो धनदस्तद्रत्नरक्षणाय वसुप्रियं स्वकनिष्ठपुत्रं सूचयति। तदनन्तरं धनदे गृहान्निःसृते सति वसुप्रियस्य भ्रातरः सर्वे गृहे समागताः। वसुप्रियः पितृसूचितं रत्नस्थानं भ्रातॄन् कथयति। तैर्भूमिं खनित्वा रत्नान्युद्धृतानि। सर्वे हृष्टचित्ताः

इसलिये वह रत्नों को वे कहां २ रखे हुए हैं पुत्रों को नहीं बतलाया था। जैसा यह धनपति था उसके अनुरूप न इसका मकान था और न रहन सहन भी। व्यापार भी यह इसलिये नहीं करता था, यह मानता था कि व्यापार करने में जो धन लगाया जाता है वह हाथ से चला जाता है। उसकी पुनः प्राप्ति कोई निश्चित नहीं होती है।

एक समय की बात है कि किसी संबंधी का इसके पास बुलाने के लिये आमंत्रण पत्र आया। जब यह वहां जाने को तयार हुआ तब रत्नों की रक्षा करने के लिये इसने सब से छोटे पुत्र को कि जिसका नाम वसुप्रिय था, नियुक्त कर दिया। तब कहां कितने २ रत्न रखे हुए हैं यह बात भी उसको बतला दी। धनद जब चला गया और वसुप्रिय रत्नादिक की रक्षा करने लगा तब सब भाई मिलकर वसुप्रिय के पास आये और बातों बातों में उसने उन अपने भाईओं को रत्न रखने के समस्त स्थानों को बतला दिया। उन्हों ने जमीन खोद कर

રત્નોને તેણે ક્યાં ક્યાં રાખ્યાં છે તે પોતાના પુત્રોને પણ બતાવતો ન હતો. જેવો તે ધનપતી હતો તેને અનુરૂપ તેને રહેવાનું મકાન ન હતું તેમ તેની રહેણી કરણી પણ તેને અનુરૂપ ન હતી. તે વેપાર પણ કરતો નહીં કારણ કે તેની માન્યતા એવી હતી કે, વેપારમાં જે ધન રોકવામાં આવે તે હાથથી ચાલ્યું જાય છે. અને ગયેલું ધન ફરીથી મળવાનું નિશ્ચિત હોતું નથી.

એક સમયની વાત છે કે, જ્યારે તેને બોલાવવા માટે તેના કોઈ સંબંધીનું આમંત્રણ આવ્યું. જ્યારે તે ત્યાં જવા માટે તૈયાર થયો ત્યારે તેણે રત્નોની રક્ષા માટે પોતાનો સૌથી નાનો પુત્ર કે જેનું નામ વસુપ્રિય હતું તેને નિયુક્ત કર્યો. અને કઈ કઈ જગ્યાએ કેટલાં રત્નો રાખ્યાં છે, એ વાત પણ તેને બતાવી દીધી. તે ધનદ જ્યારે બહારગામ ગયો ત્યારે વસુપ્રિય રત્નાદિકની રક્ષા કરવા લાગ્યો. બધા ભાઈઓ એકઠા મળીને વસુપ્રિયની પાસે આવ્યા અને વાત વાતમાં વસુપ્રિયે પોતાના ભાઈઓને રત્નનાં બધાં ઠેકાણાં બતાવી દીધાં. તેમણે જમીન ખોદી રત્નો કાઢી લીધાં. દરેકને રત્નોની પ્રાપ્તિ થવાથી અપાર

जिनवचनानुरागी धर्मे दृढमतिरासीत्। मूलदेवः कार्पटिकश्चोभौ काञ्चनपुरनगराद्बहिः सरसस्तटे रात्रौ विष्ठतः। तत्र सुप्तेन मूलदेवेन रात्रिशेषे स्वप्नो दृष्टः— मुखे चन्द्रः प्रविष्ट इति। तदानीमेव तत्र सुप्तेन कार्पटिकेनापि तादृश एव स्वप्नो दृष्टः। स्वप्नदर्शनानन्तरं तौ विनिद्रौ जातौ। कार्पटिको वदति—स्वप्नावस्थायां मम मुखे चन्द्रः प्रविष्ट इति मया दृष्टः। मूलदेवः प्राह—अयं स्वप्नो रक्षणीयः, साधारणजनानामग्रे नायं प्रकाशनीयः। स्वप्नोत्थितयोस्तयोर्मनः प्रसन्नमभवत्। सूर्योदयानन्तरमेव तौ काञ्चनपुरनगरे प्रविष्टौ।

वृद्धि के लिये दूसरे देश को घर से चला। मार्ग में जाते २ एक कार्पटिक ने इसका साथ कर लिया। मूलदेव जिन वचन में श्रद्धालु था। चलते २ ये दोनों कांचनपुर नगर के बहार रहे हुए किसी एक तालाब के तीर पर रात्रि को ठहर गये। मूलदेव को रात्रि के शेषभाग में एक स्वप्न दिखाई दिया। जिसमें उसने देखा कि मेरे मुख में चन्द्रमा प्रविष्ट हो गया है। उसी समय कार्पटिक ने भी इसी तरह का स्वप्न देखा। स्वप्न देखने के बाद दोनों जग गये। आपस में बातचीत होने लगी। कार्पटिक ने कहा आज मैंने स्वप्न में चन्द्रमा को अपने मुख में प्रवेश करता हुआ देखा है। मूलदेव ने उसका स्वप्न सुनकर उससे कहा यह स्वप्न गोपनीय है, हर एक आदमी के सामने इसको प्रकाशित नहीं करना। जब प्रातः काल हो चुका तब ये दोनों उठे, उस समय वे बड़े ही प्रसन्न मालूम देते थे, क्यों कि इनका मन बड़ा प्रसन्न था। सूर्योदय के अनन्तर फिर इन दोनों ने कांचनपुर नगरमें प्रवेश किया।

માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં તેને એક ભુવાનો સાથ થઈ ગયો. મૂળદેવ જીન વચનમાં ખૂબ શ્રદ્ધાળુ હતો ચાલતાં ચાલતાં બન્ને કાંચનપુર નગરની બહારના એક તળાવના કાંઠા ઉપર રાતના રોકાઈ ગયા. મૂળદેવને રાત્રીના પાછલા ભાગમાં એક સ્વપ્ન દેખાયું. જેમાં તેણે જોયું કે, જાણે તેના મોઢામાં ચંદ્રમાએ આવીને પ્રવેશ કર્યો છે. આજ સમયે તેની બાજુમાં સુતેલા ભુવાએ પણ તેવું જ સ્વપ્ન જોયું. સ્વપ્ન જોયા પછી બન્ને જાગી ગયા. આપસમાં વાતચીત કરવા લાગ્યા ભુવાએ કહ્યું, આજે મેં સ્વપ્નમાં ચંદ્રમાને મારા મોઢામાં પ્રવેશ કરતાં જોયો મૂળદેવે તેના સ્વપ્નાનું કથન સાંભળીને કહ્યું કે, આ સ્વપ્ન ખાનગી રાખવા જેવું છે. દરેક આદમીની સામે આને પ્રકાશિત ન કરવું જોઈએ. જ્યારે સવાર થયું ત્યારે બન્ને ઉઠયા તે સમયે તેઓ ઘણા પ્રસન્ન માલુમ પડતા હતા. કેમકે, તેમનાં મન ઘણાં પ્રસન્ન હતાં. સૂર્યોદય પછી બન્ને જણાએ કાંચનપુર નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

अत्र संग्रह-(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

तातेऽन्यत्र गते धराऽन्तरगतान्यादाय रत्नानि यद् ,
विक्रीतानि सुतैर्विदेशिवणिजां हस्तेषु पश्चात् ततः ।
रत्नान्यानयतेति तातकथने, तत्प्रापणं दुष्करं,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमो रत्नदृष्टान्तः ॥५॥

अथ षष्ठः स्वप्नदृष्टान्तः—

आसीत् पाटलिपुत्रनगरे मूलदेवनामकः क्षत्रियः । स स्वाभ्युदयार्थं देशान्तरं गन्तुं प्रस्थितः । मार्गे गच्छतस्तस्य कश्चित् कार्पटिकः सहचरोऽभवत् । मूलदेवः खलु

रखना घर में तुम्हारे लिये स्थान नहीं है। इस दृष्टान्त से यह समझना चाहिये कि जैसे उन विक्रीत रत्नों की प्राप्ति उन पुत्रों के लिये दुष्कर हुई उसी तरह से हाथ से निकला हुआ मनुष्य जन्म भी महा दुर्लभ है।

इस दृष्टान्त का सार प्रदर्शक श्लोक इस प्रकार है—

तातेऽन्यत्रगते धरान्तरगतान्यादाय रत्नानि यत्,
विक्रीतानि सुतैर्विदेशिवणिजां हस्तेषु पश्चात्ततः।
रत्नान्यानयतेति तातकथने तत्प्रापणं दुष्करम्,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥

यह पांचवां रत्नदृष्टान्त है ॥ ५ ॥

छठा स्वप्नदृष्टान्त इस प्रकार है—पाटलिपुत्र नगर में मूलदेव नाम का एक क्षत्रिय रहता था। वह किसी समय अपने भाग्य की

સુધી યાદ રાખો કે, તમારા માટે ઘરમાં કોઈ સ્થાન નથી. એટલા માટે આ દૃષ્ટાંતથી એમ સમજવું જોઈએ કે, વેચેલા રત્નોની પ્રાપ્તિ તે પુત્રોને માટે જેમ દુષ્કર થઈ તેમ હાથમાંથી નિકળી ગયેલ મનુષ્યજન્મ પણ ફરી પ્રાપ્ત થવો મહાદુર્લભ છે.

સંગ્રહ શ્લોક—तातेऽन्यत्रगते धरान्तरगतान्यादाय रत्नानि यत्,
विक्रीतानि सुतैर्विदेशिवणीजां हस्तेषु पश्चात्ततः ।
रत्नान्यानयतेति तातकथने तत्प्रापणं दुष्करम्,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥

આ પાંચમું રત્નદૃષ્ટાંત છે. ॥ ૫ ॥

છઠું સ્વપ્નદૃષ્ટાંત આ પ્રકારથી છે—

પાટલીપુત્ર નગરમાં મૂલદેવ નામનો એક ક્ષત્રિય રહેતો હતો. તે એક સમય પોતાના ભાગ્યની વૃદ્ધિ માટે ઘેરથી બીજા દેશમાં જ નીકળ્યો.

लोकैः कथितम्-शुक्रस्य रात्रौ स्वप्नो दृष्टः, अद्य शनिवासरः, तेन कारणेन घृतगुडसहितं रोटकं तैलं च मिलिष्यति। यत्र यत्र गृहस्थगृहे कार्पटिको भिक्षार्थं गच्छति, तत्र तत्र शनिदिवसे प्रचुरं तादृशं रोटकं तैलं च तेन लब्धम्।

अथ पुत्ररहितस्तन्नगरनृपः स्वायुषः क्षयेण मृतः। तस्मिन् मृते सति मन्त्रिप्रभृतयस्तदा व्यवस्थां कृतवन्तः-इयं राजहस्तिनी यस्य गले पुष्पमालां दद्यात् स एव राजा भविष्यति। इत्येवं निश्चिते सति हस्तिनी स्वशुण्डया पुष्पमालां नीत्वा मनुष्यपरिवारैः सह नगरे प्रतिमार्गं भ्रमन्ती वनं गता। सा तत्र वृक्षच्छायायामुपविष्टस्य मूलदेवस्य गले पुष्पमालां ददौ। ततो मनुष्यवृन्दैः सह राजमन्त्रिणो मूलदेवं

तुमने शुक्र की रात्रि में यह स्वप्न देखा है, आज शनिवार है, इस कारण तुमको घृत गुड सहित रोट एवं तैल मिलेगा। अब जिस२ घरमें वह कार्पटिक भिक्षा के लिये गया वहां २ उसको वही चीज खूब मिली।

जब छह दिन पूरे हुए उसी रात में उस नगर का राजा मर गया। राजा के कोई पुत्र नहीं था इसलिये जब वह मरा तब मन्त्रियों ने राज्य की व्यवस्था के लिये ऐसा विचार किया कि यह राजा की हथिनी जिसके गले में पुष्पमाला डाले वही राजा समझा जाय। इस प्रकार का विचार जब पूर्णरूप से निश्चित हो चुका तब हथिनी को अपनी सूंड में पुष्पमाला देकर छोड़ा। नगर के प्रत्येक मार्ग में वह घूमती रही। उसके साथ मनुष्यों का समुदाय भी बहुत था। घूमते २ वह जंगल में पहुँची। मूलदेव उस समय एक वृक्ष के नीचे छाया में बैठा हुआ था। हथिनी ने पहुँचते ही मूलदेव के गले में वह पुष्पमाला डाल दी।

કહ્યું કે, શુક્રની રાત્રીમાં આ સ્વપ્ન દેખાયું છે આજે શનીવાર છે. એ કારણે તમને ઘી ગોળ સાથે રોટલો અને તેલ મળશે. હવે જ્યાં જ્યાં એ ભિક્ષા માટે ગયો ત્યાં ત્યાં તેને એ ચીજો ખૂબ પ્રમાણમાં મળી.

જ્યારે છ દિવસ પુરા થયે એક રાત્રિએ તે નગરનો રાજા મરી ગયો. રાજાને કોઈ પુત્ર ન હતો. મંત્રીઓએ રાજ્યની વ્યવસ્થા માટે એવી મસલત કરી કે રાજાની હાથણી જેના ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવે તેને રાજગાદી સુપ્રદ કરવી. આ પ્રકારનો જ્યારે પૂર્ણરૂપથી નિર્ણય લેવાયો ત્યારે હાથણીની સુંઢમાં પુષ્પમાળા આપીને તેને છુટી મુકી. નગરના દરેક માર્ગ ઉપર તે ફરતી હતી, તેની પાછળ માણસોનો સમૂહ પણ ચાલ્યો આવતો હતો. ઘૂમતાં ઘૂમતાં તે જંગલ તરફ વળી. મૂળદેવ આ વખતે ત્યાં એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠો હતો. હાથણીએ ત્યાં પહોંચીને મૂળદેવના

तत्र मूलदेवः स्वप्नपाठकस्य गृहे गत्वा विनयेन स्वप्नपाठकं पृच्छति-मुखे चन्द्रः प्रविष्ट इति स्वप्नो मया दृष्टः किमस्य फलं भविष्यति ? । तेनोक्तम्-प्रथमं मम कन्यकया सह विवाहमङ्गीकरोषि चेत्तदाऽस्य स्वप्नस्य फलं वक्ष्यामि। मूलदेवेन तदङ्गीकृतम्, स स्वप्नपाठकः स्वपुत्रीं प्रदाय जामातृसम्बन्धं विधाय भोजनं कारयित्वा मूलदेवं वदति-इतः सप्तमे दिवसे भवानस्य नगरस्य राजा भविष्यति। कार्पटिकस्तु स्वकीयस्वप्नवृत्तं तत्र नगरे साधारणलोकानां पुरः प्रकाशितवान्,

मूलदेव ने वहां स्वप्न के फल को कहने वाले विद्वान के घर की तलाश की। जब उसको इसका पता लग गया तो वह बडे ही विनय के साथ स्वप्नपाठक के घर गया-और वहां विनीतभाव से उसने स्वप्नपाठक से पूछा-महानुभाव! आज मैंने रात्रि के पिछले पहर में चन्द्रमा को मुख में प्रवेश करते हुवे देखा है इसका फल क्या होगा। कृपाकर कहिये। मूलदेव की बात सुनकर स्वप्नपाठक ने कहा कि-यदि तुम पहिले मेरी कन्या के साथ अपना विवाह करना मंजूर करो तो मैं इसका फल तुम्हें बतला सकता हूं। मूलदेव ने स्वप्नपाठक की बात अंगीकार करली। स्वप्नपाठक ने अपनी पुत्री का विवाह उसके साथ कर दिया। मूलदेव अब स्वप्नपाठक का जमाई बन गया। स्वप्नपाठक ने जमाई का आदरसत्कार किया और भोजन करा कर कहा आज से सातवें दिन आप इस नगर के राजा हो जायेंगे।

इधर कार्पटिक ने अपना स्वप्न नगर के साधारण से भी साधारण व्यक्ति को सुनाना शुरू कर दिया। लोकों ने भी उससे यही कहा कि

મૂલદેવે ત્યાં સ્વપ્ન ફળના કહેવાવાળા વિદ્વાનના ઘરની તપાસ કરી, તેનો પત્તો મેળવી સ્વપ્નપાઠકને ઘેર ગયો. અને ત્યાં વિનીત ભાવથી તેણે સ્વપ્નપાઠકને પૂછ્યું, મહાનુભાવ! આજ મેં રાત્રિના પાછલા પહોરમાં ચંદ્રમાને મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયો છે. તેનું ફળ શું હશે ? તે કૃપાકરીને કહો. મૂળદેવની વાત સાંભળીને સ્વપ્નપાઠકે કહ્યું કે, જો તમે પહેલાં મારી કન્યાની સાથે તમારા વિવાહ કરવાનું મંજુર કરો તોજ હું તમને તેનું ફળ બતાવું. મૂળદેવે સ્વપ્નપાઠકની વાત સ્વીકારી લીધી. સ્વપ્નપાઠકે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ તેની સાથે કરી દીધો. મૂળદેવ હવે સ્વપ્નપાઠકનો જમાઇ બની ગયો. સ્વપ્નપાઠકે જમાઈનો આદરસત્કાર કર્યો અને ભોજન જમાડીને કહ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે તમે આ નગરના રાજા થશો. બીજી બાજુ ભુવાએ પોતાનું સ્વપ્ન નગરના સાધારણથી સાધારણ માણસને પણ સંભળાવવું શરૂ કરી દીધું. લોકોએ તેને એમ

अत्र संग्रहश्लोकः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे चन्द्रं मुखान्तर्गतं,
दृष्ट्वा सर्वजनाग्रतो निगदितं लब्धं न राज्यं फलम्।
स्वप्नस्तस्य पुनः स तत्र शयितस्यासीद् यथा दुर्लभः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठः स्वप्नदृष्टान्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमश्चक्रदृष्टान्तः—चक्रोपलक्षितो दृष्टान्तः, राधावेधदृष्टान्त इत्यर्थः। स चैवम्—

मथुरानगर्यां जितशत्रुनामको भूपतिरासीत्। इन्दिरानाम्नी तस्य पुत्री चतुः-

उस स्वप्न की प्राप्ति पुनः दुर्लभ हुई उसी प्रकार इस मनुष्यजन्म से प्रच्युत प्रमादी जीव को पुनः मनुष्यभव की प्राप्ति दुर्लभ है।
इस कथा का भावदर्शक श्लोक इस प्रकार है—

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे चन्द्रं मुखान्तर्गतं,
दृष्ट्वा सर्वजनाग्रतो निगदितं लब्धं न राज्यं फलम्।
स्वप्नस्तस्य पुनः स तत्र शयितस्यासीद्यथा दुर्लभः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

यह छट्ठा स्वप्नदृष्टान्त है ॥ ६ ॥

सातवां चक्र दृष्टान्त इस प्रकार है—इसका दूसरा नाम राधावेध दृष्टान्त भी है—मथुरा नगरी में जितशत्रु नाम का राजा रहता था। इसकी एक कन्या थी, जिसका नाम इन्दिरा था। यह चौंसठ कलाओं

પ્રાપ્તિ દુર્લભ બની તે રીતે આ મનુષ્યજન્મથી પ્રચ્યુત પ્રમાદીજીવને ફરી મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.

આ કથાનો ભાવદર્શક શ્લોક આ પ્રકારનો છે.

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे चन्द्रं मुखान्तर्गतं,
दृष्ट्वा सर्व जनाग्रतो निगदितं लब्धं न राज्यं फलम्।
स्वप्नस्तस्य पुनः स तत्र शयितस्यासीद्यथा दुर्लभः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

છઠ્ઠું સ્વપ્નદૃષ્ટાંત છે.

સાતમું ચક્રદૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે. આનું બીજું નામ રાધાવેધ દૃષ્ટાંત પણ છે.
મથુરા નગરીમાં જીતશત્રુ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એક કન્યા હતી જેનું નામ ઈન્દિરા હતું. તે ચોસઠ કળાઓમાં કુશળ હતી એક

तामेव हस्तिनीं सादरं समारोह्य नगरं प्रवेशयन्ति।

कार्पटिकस्तु-मनुष्यवृन्दैः सह हस्तिनीसमारूढं प्राप्तराज्यं मूलदेवं विलोक्य चन्द्रपानस्वप्नाराधनेन मूलदेवस्य राज्यलाभो जातः, इति बुद्ध्या स्वात्मानं निन्दयन् पश्चात्तापं करोति-धिग्माम्, मन्दलोकानां पुरस्तात् स्वप्नप्रकाशनेन मया स्वप्नो निष्फलीकृतः, तस्मात् पुनरहं तत्रैव सरस्तीरे शयिष्ये, तदा राज्यप्राप्तिकरं स्वप्नं पुनः पश्यामीति विचिन्त्य राज्यलक्ष्मीं काङ्क्षमाणः पुनः पुनस्तत्र स्वपिति।

यथा कार्पटिकस्य तत्स्वप्नदर्शनं दुर्लभं, तथा मनुष्यदेहात् प्रच्युतस्य प्रमादिनः पुनर्मनुष्यत्वं दुर्लभम्।

हथिनी ने पुष्पमाला मूलदेव के गले में डाली देखकर मन्त्रियों ने मूलदेव को उसी समय उस हथिनी पर बैठा कर बडे आदर के साथ उनका नगर में प्रवेश कराया।

कार्पटिक ने मनुष्यवृन्दों के साथ मूलदेव को हस्तिनी पर बैठा एवं वहां का राजा बना हुआ देखकर "चन्द्रमापानरूप स्वप्न के आराधन के प्रभाव से मूलदेव को राज्य का लाभ हुआ है" इस विचार से अधिक से अधिक पश्चात्ताप किया-मुझ अभागे को धिक्कार है जो मैंने सब लोकों के सामने अपने स्वप्न को प्रकाशित कर निष्फल बनाया। अब वह पुनः इस विचार से राजलक्ष्मी की प्राप्ति की आशा से उस स्थान पर बार २ सोने लगा कि कब वह चन्द्रस्वप्न मुझे दिखलाई दे और कब मुझे राज्य की प्राप्ति हो।

इस दृष्टान्त से यही समझना चाहिये कि जिस प्रकार कार्पटिक का

ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી દીધી. હાથણીએ મૂળદેવને પુષ્પમાળા પહેરાવેલી જોઈને મંત્રીઓએ મૂળદેવને તે સમયે તે હાથણી ઉપર બેસાડીને ઘણા આદર-સત્કારની સાથે તેનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો.

ભુવાએ મનુષ્યના ટોળાની વચ્ચે મૂલદેવને હાથણીપર બેઠેલો તેમજ ત્યાંનો રાજા બનેલો જોઈને તેને લાગ્યું કે સ્વપ્નના આરાધનના પ્રભાવથી મૂલદેવને રાજ્યનો લાભ થયો છે. આ વિચારથી તેને ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થયો અને મનમાંને મનમાં બડબડયો કે, મને અભાગીને ધીક્કાર છે કે, મે સઘળા લોકોની સામે મારા સ્વપ્નને પ્રકાશીત કરી નિષ્ફળ બનાવ્યું. આ પછી જ્યાં તેને સ્વપ્ન આવ્યું હતું ત્યાં રાજલક્ષ્મીની આશાથી રોજ રાત્રીના સુઈ જવા લાગ્યો. ક્યારે સ્વપ્નમાં મને ચંદ્ર દેખાય અને ક્યારે મને રાજ્યની પ્રાપ્તી થાય.

આ દૃષ્ટાંતથી એ સમજવું જોઈએ કે, જે પ્રકારે ભુવાને સ્વપ્નની

अत्र संग्रहश्लोकः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे चन्द्रं मुखान्तर्गतं,
दृष्ट्वा सर्वजनाग्रतो निगदितं लब्धं न राज्यं फलम्।
स्वप्नस्तस्य पुनः स तत्र शयितस्यासीद् यथा दुर्लभः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठः स्वप्नदृष्टान्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमश्चक्रदृष्टान्तः—चक्रोपलक्षितो दृष्टान्तः, राधावेधदृष्टान्त इत्यर्थः। स चैवम्—

मथुरानगर्यां जितशत्रुनामको भूपतिरासीत्। इन्दिरानाम्नी तस्य पुत्री चतुः-

उस स्वप्न की प्राप्ति पुनः दुर्लभ हुई उसी प्रकार इस मनुष्यजन्म से प्रच्युत प्रमादी जीव को पुनः मनुष्यभव की प्राप्ति दुर्लभ है।

इस कथा का भावदर्शक श्लोक इस प्रकार है—

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे चन्द्रं मुखान्तर्गतं,
दृष्ट्वा सर्वजनाग्रतो निगदितं लब्धं न राज्यं फलम्।
स्वप्नस्तस्य पुनः स तत्र शयितस्यासीद्यथा दुर्लभः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

यह छट्ठा स्वप्नदृष्टान्त है ॥ ६ ॥

सातवां चक्र दृष्टान्त इस प्रकार है—इसका दूसरा नाम राधावेध दृष्टान्त भी है—मथुरा नगरी में जितशत्रु नाम का राजा रहता था। इसकी एक कन्या थी, जिसका नाम इन्दिरा था। यह चौंसठ कलाओं

પ્રાપ્તિ દુર્લભ બની તે રીતે આ મનુષ્યજન્મથી પ્રચ્યુત પ્રમાદીજીવને ફરી મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.

આ કથાનો ભાવદર્શક શ્લોક આ પ્રકારનો છે.

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे चन्द्रं मुखान्तर्गतं,
दृष्ट्वा सर्वजनाग्रतो निगदितं लब्धं न राज्यं फलम्।
स्वप्नस्तस्य पुनः स तत्र शयितस्यासीद्यथा दुर्लभः,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

છઠું સ્વપ્નદૃષ્ટાંત છે.

સાતમું ચક્રદૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે. આનું બીજું નામ રાધાવેધ દૃષ્ટાંત પણ છે. મથુરા નગરીમાં જીતશત્રુ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એક કન્યા હતી જેનું નામ ઈન્દિરા હતું. તે ચોસઠ કળાઓમાં કુશળ હતી એક

पष्टिकलाभिज्ञा जाता। जितशत्रुर्नृपस्तस्याः विवाहयोग्यं वयो विलोक्य चिन्तयति —यः खलु राजकुमारो धार्मिकः कलाकुशलः सकलनीतिशास्त्रनिपुणो राधावेधसाधनसमर्थः स्यात् स एव योग्यो वरः स्यादस्याः इति विचिन्त्य, तेन राज्ञा स्वयंवर-मण्डपः कारितः। तत्संनिधौ चैकमुच्चतरः स्तम्भः स्थापितः। तस्य स्तम्भस्योर्ध्व-भागेऽनुलोमेन चत्वारि, विलोमेन च चत्वारि लोहचक्राणि निवेशितानि। तेषां चक्राणामुपरि राधानाम्ना प्रसिद्धा काष्ठमयी भ्रमन्ती पुत्तलिका स्थापिता। तत्रा-धस्तात् तैलपूर्णकटाहश्च स्थापितः। यः खलु राधाया वामनयनं शरेण विध्येत् स एव मत्कन्यकाया इन्दिराया वरः स्यादिति जितशत्रुणा घोषणारूपेण प्रतिज्ञातम्।

की ज्ञाता थी। जिस समय जितशत्रु ने विवाहयोग्य इसकी अवस्था देखी तो विचार किया कि—जो राजकुमार धार्मिक, कलाकुशल, सकलनीति शास्त्र में निष्णात एवं साथ में राधावेधसाधन में भी समर्थ हो वही इस कन्या का पति होने योग्य है। इस प्रकार विचार कर राजा ने स्वयंवरमंडप रचाया और उसके पास ही एक ओर एक बड़ा ऊँचा खंभा भी खडा करवाया। पश्चात् उसने उस खंभे के उर्ध्व-भाग में लोहे के चार चक्र अनुलोम—सुलटे फिरने वाले और चार चक्र विलोम—उलटे फिरनेवाले लगवा दिये। फिर उन चक्रों के भी ऊपर राधा नाम की एक काष्ठमयी घूमती हुई पुत्तली रखवा दी। खंभे के ठीक नीचे के भाग में तैल से भरा हुआ एक कडाह भी रखवा दिया। जब इस प्रकार से स्वयंवरमंडप की पूर्ण तयारी हो चुकी तब उसने यह घोषणारूप में अपनी प्रतिज्ञा प्रकट करवाई कि जो व्यक्ति राधा के वामनयन को बाण से वेध देगा वही मेरी कन्या इन्दिरा का पति

સમયે જીતશત્રુએ તેની વિવાહયોગ્ય વય જોઇને વિચાર કર્યો કે, જે રાજકુમાર ધાર્મિક, કળાકુશળ, સકળ નીતિશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત અને સાથો સાથ રાધાવેધ સાધવામાં પણ સમર્થ હોય તેજ આ કન્યાનો પતિ થવા યોગ્ય છે. આ પ્રકારનો વિચાર કરી રાજાએ સ્વયંવરમંડપ રચ્યો અને તેની પાસે જ એક ખૂબ જાડો ઉંચો સ્તંભ પણ ઉભો કરાવ્યો. એ પછી તેણે તે સ્તંભના ઉર્ધ્વ ભાગમાં લોઢાના ચાર ચક્ર સીધાં ફરવાવાળાં અને ચાર ચક્ર અવળાં ફરવા વાળાં ગોઠવાવ્યાં પછી તે ચક્રોની ઉપર પણ રાધા નામની ફરતી લાકડાની પુતળી ગોઠવાવી સ્તંભના છેક નીચા ભાગમાં તેલથી ભરેલી એક કડાઇ રખાવી. જ્યારે આ પ્રકારે સ્વયંવરની સંપૂર્ણ તૈયારી થઈ ચુકી ત્યારે ... એક ઢંઢેરા

ततस्तेन नृपतिना निमन्त्रिता बहवो राजानो राजकुमाराश्च देशाद् देशान्तरादपि तत्र सोत्साहं समागताः। सर्वेषु राजसु राजकुमारेषु च मण्डपे समुपविष्टेषु जित-शत्रुनृपस्तत्रागत्य वदति—यो राधापुत्तलिकाया वामनेत्रं शरेण विध्येत् तस्मै मया कन्यका दातव्येति। राज्ञो वचः श्रुत्वा एकैकमुत्थितो नृपादिकस्तत्र राधावेधनाय शरं धनुषि संयोज्य प्राक्षिपत्। स च शरः कस्यचिदेकेन चक्रेणास्फाल्य भग्नः सन् भूमौ निपतितः, कस्यचिदेकं चक्रमतिक्रान्तः, कस्यचिद् द्वे, कस्यचित् त्रीणि, अन्येषां तु लक्ष्यादन्यत्रैव निर्गतः, कोऽपि राधावेधं साधयितुं नाशकत्।

होगा। राजा ने इस प्रकार अपना भाव प्रकट कर सब राजाओं एवं राजपुत्रों के लिये स्वयंवरमंडप में आनेका आमंत्रण भेज दिया। राजा से आमंत्रित हो बडे उत्साह से अनेक राजा और राजकुमार देश देशान्तर से उत्साहपूर्वक आये और स्वयंवरमंडप में बैठ गये। जब समस्त राजा और राजपुत्र अच्छी तरह अपने २ स्थानों पर बैठ गये तब राजा जितशत्रु वहां आये और कहने लगे कि जो इस भ्रमण करती हुई राधा पुत्तलिका के वामनेत्र को बाण से वेधित करेगा वही मेरी पुत्री का पति होगा—अपनी पुत्री मैं उसे ही परणाऊँगा। राजा के इस प्रकार वचन सुनकर वे राजा तथा राजकुमार आदि राधावेध साधने के लिये उठे और अपने २ धनुष पर बाण रख कर राधावेध साधने के अभिप्राय से बाण को छोडने लगे। इनमें से किसी का बाण एक चक्र से टकरा कर, किसी का दूसरे चक्र से टकरा कर और

બહાર પાડી પોતાની મહેચ્છા પ્રગટ કરી કે, જે વ્યક્તિ રાધાના ડાબા નેત્રને બાણથી વીંધશે તે મારી રાજકન્યા ઇન્દિરાનો પતિ બનશે. રાજાએ આ પ્રકારે ઢંઢેરો પીટાવીને સઘળા રાજાઓ અને રાજપુત્રોને સ્વયંવર મંડપમાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલાવ્યું. રાજાનું આમંત્રણ મળતાં ઘણા ઉત્સાહથી અનેક રાજા અને રાજકુમારો દેશ દેશાંતરથી ઉત્સાહપૂર્વક આવ્યા અને સ્વયંવર મંડપમાં બિરાજ્યા. જ્યારે સર્વ રાજાઓ અને રાજપુત્રો સારી રીતે પોતે પોતાના સ્થાન ઉપર બેસી ગયા ત્યારે રાજા જીતશત્રુ ત્યાં આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, જે કોઇ વ્યક્તિ આ ફરતી રાધા પુતળીના ડાબા નેત્રને બાણથી વિંધશે તેને મારી પુત્રી વરમાળા પહેરાવશે અને તેનેજ હું મારી પુત્રી પરણાવીશ. રાજાનું આ પ્રકારનું વચન સાંભળીને મંડપમાં બિરાજીત થએલા રાજા તથા રાજકુમાર વગેરે રાધાવેધ સાધવા માટે ઉઠયા અને પોતપોતાના ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવીને રાધાવેધ સાધવાના લક્ષ્યથી બાણુને છોડવા લાગ્યા. તેઓમાંથી કોઈનું

अथेन्द्रपुराधीशस्येन्द्रदत्तनाम्नो नृपस्य पुत्रो जयन्तकुमारः सोत्साहमुत्तिष्ठति, लोकाः करतालीप्रदानपूर्वकमुपहसंन्तो वदन्ति–अहो ! इमे वीरा धनुर्धरा यत्र न क्षमास्तत्रास्य कुमारस्य कीदृशं साहसम् ?, किमनेन कर्तुं शक्यते?, एवं वदत्सु नागरवास्तव्येषु मनोज्ञरूपलावण्यसंपन्नो जयन्तकुमारः स्तम्भस्य संनिधौ गत्वा धनुषि शरं संयोज्य, तैलपूर्णकटाहसंक्रान्तचक्रप्रतिबिम्बान्तरालमार्गेण राधावामनेत्रप्रतिबि-

किसीका तीसरे चक्र से टकरा कर टूट कर नीचे गिर पडा। लक्ष्यस्थान तक किसी का भी बाण नहीं पहुँच सका। किसी २ का बाण तो लक्ष्य से भी उचटकर आगे निकल गया। इस प्रकार राधावेध किसी के भी द्वारा साध्य नहीं हो सका। इतने में इन्द्रपुर का राजा इन्द्रदत्त का पुत्र जयन्तकुमार बडे उत्साह से अपने स्थान से उठा। उसके उठते ही लोगों ने करतलध्वनि से पहिले तो उसकी हँसी करने लगे, फिर कहने लगे–देखो ये एक नवीन वीरपुरुष आये हैं, जहां ऐसे २ इन वीर धनुर्धारियों की भी नहीं चली वहां विचारे इस कुमार की क्या चलेगी जो यह साहस दिखला ने को खडा हुआ है। लोग जब इस तरह से जयन्तकुमार की हँसी करने में तत्पर हो रहे थे कि कुमार सब के देखते २ ही उस स्तंभ के पास पहुँच गया। पहुँचते ही उसने पहिले अपने धनुष पर बाण चढाया। चढाकर फिर वह तैलपूर्ण कडाह में पडे हुए चक्र के प्रतिबिम्ब को देखने लगा। देखते २ चक्र के

બાણ પહેલા ચક્ર સાથે અથડાઈને તો કોઈનું બીજા ચક સાથે અથડાઈને કોઈનું ત્રીજા ચક્ર સાથે અથડાઈ ને તુટીને નીચે પડી જતાં પણ લક્ષ્ય સ્થાન સુધી કોઈનું પણ બાણ જઈ શકયું નહીં. કોઈ કોઈનાં બાણ તો લક્ષ્યથી પણ ઉપર થઈને આગળ નિકળી ગયાં. આ પ્રકારે રાધાવેધ કોઇનાથી પણ સાધ્ય ન થઈ શકયો. એટલામાં ઇંદ્રપુર નગરના રાજા ઈન્દ્રદત્તનો પુત્ર જયંતકુમાર ઘણા ઉત્સાહથી પોતાના સ્થાનેથી ઉઠયો તેના ઉઠતાંજ લોકોએ તેની હાંસી ઉડાવવા માંડી અને પછી કહેવા લાગ્યા– જુઓ આ એક નવીન વીરપુરુષ આવેલ છે. જ્યાં મોટા મોટા વીર ધનુર્ધારીઓનું પણ ન ચાલ્યું ત્યાં આ બિચારા કુમારનું શું ચાલવાનું છે. જે આ સાહસ બતાવવા ઉઠયો છે. લોકો જ્યારે આવી રીતે જયંત કુમારની હાંસી ઉડાવવામાં તત્પર બની રહ્યા હતા ત્યારે કુમાર બધાના જોતજોતામાં તે સ્તંભની પાસે પહોંચી ગયા અને પહોંચતાં જ તેણે પહેલાં પોતાના ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવ્યું અને પછી તેલથી ભરેલ કડાઇમાં પડતા ચક્રના પ્રતિબિંબને જોવા લાગ્યો. જોતાં જોતાં ચક્રના અંતરાલમાર્ગથી પછી તેણે રાધા [illegible] ડાબી

न्यनिवेशितदृष्टिरूर्ध्वमुष्टिर्भवति, तदा जयन्तकुमारस्य कलाचार्यस्तं पृच्छति-पश्यसि, किं दृष्टिगतं भवति? जयन्तकुमारः प्राह-केवलं पुत्तलिकाया वामनेत्रम्, न तु किंचिदन्यत्। तद्वचनं श्रुत्वा गुरुः परितुष्टो जातः। ततोऽसौ जयन्तकुमारस्तैलपूर्णकटाहगतं प्रतिबिम्बितं वामनेत्रं पश्यन् निश्चलेन मनसा करं स्थिरीकृत्य हस्तलाघवं दर्शयन सद्यः शरं व्यमुचत्। स शरश्चक्रान्तरालेन सवेगं निर्गच्छन् पुत्तलिकाया वामनेत्रकनीनिकामविध्यत्। ततस्तस्य करस्थैर्यलघुहस्तत्वादिकं वर्णयन्तो लोकाः प्रमुदिता जयजयध्वनिं प्रकुर्वन्ति। तदा जितशत्रुपुत्री इन्दिरा

अन्तराल मार्ग से फिर उसने राधा पुत्तली के वामनेत्र का प्रतिबिम्ब देखा। देखकर उसने फिर धनुष को चढाने के लिये हाथ की मुट्ठी ऊँची की। इतने में उसके कालाचार्य बीच ही में उससे पूछा जयन्त! तुम्हें इस समय क्या दिख रहा है?। जयन्त ने कहा-गुरुमहाराज! मुझे इस समय पुत्तली के वामनेत्र सिवाय और कुछ नहीं दिख रहा है। जयन्तकुमार के वचन सुनकर कलाचार्य के हर्ष का ठिकाना नहीं रहा। जयन्त ने तैलपूर्ण कडाह में पडे हुए पुत्तली के वामनेत्र के प्रतिबिम्ब को लक्ष्यकर शीघ्र ही निश्चल मन से हाथ को संभालते हुए उस ओर धनुष से बाण छोड दिया। छूटते ही बाण ने चक्र के अन्तराल से निकलते हुए उस पुत्तली के वामनेत्र की कनीनिका को वेध दिया। उपस्थित जनताने जयन्तके लक्ष्यवेधकी निपुणता की एवं हस्तलाघव की बहुत अधिक प्रशंसा की। सब के सब बडे ही प्रसन्न हुए। जयन्त की चारों ओर से जयध्वनिपूर्वक बधाई होने लगी।

આંખનું પ્રતિબિંબ જોયું. જોઈને તેણે ધનુષ્યને ચઢાવવા માટે હાથની મુઠી ઉંચી કરી. એ વખતે તેના કળાચાર્યે વચમાં જ તેને પૂછ્યું જ્યંત તમને આ સમયે શું દેખાય છે? જયંતે કહ્યું. ગુરુમહારાજ મને આ સમયે પુતળીની ડાબી આંખ સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું નથી. જ્યંતકુમારનાં વચન સાંભળીને કલાચાર્ય હર્ષિત બન્યા. જ્યંતે તેલ ભરેલ કડાઈમાં પડતા પુતળીના ડાબા નેત્રના પ્રતિબિંબને લક્ષ્ય કરી તરત જ નિશ્ચલ મનથી હાથને સંભાળીને તે તરફ બાણ છોડયું બાણ છુટતાં જ ચક્રના અંતરાલથી નીકળીને પુતળીની ડાબી આંખની કીકીનું વેધન કર્યું. ભેળી થયેલી જનતાએ જયંતકુમારના લક્ષ્યવેધની પ્રશંસા કરી અને હાથકુશળતાની ઘણીજ પ્રશંસા કરી. સઘળા ખૂબજ પ્રસન્ન થયા. જ્યંતની ચારે બાજુથી જયધ્વની પૂર્વક વધાઈ થવા લાગી. ઇન્દિરા પણ પોતાના ભાગ્યને વખાણતી જયંતના ગળામાં વરમાળા

जयन्तकुमारस्य कण्ठे पुष्पमालां ददौ। यथा राधावेधो दुष्करस्तथा मनुष्यदेहाच्च्युतस्य प्रमादिनः पुनर्मनुष्यत्वं दुर्लभमिति।

अत्र संग्रहश्लोकः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

राधायावदनादधः क्रमवशाच्चक्राणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीह विपर्ययेण खलु तद्वामाक्षिवेधो यथा।
प्राप्तो दुष्करतां नरेन्द्रतनयापाणिग्रहाकाङ्क्षिणां,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

इति सप्तमश्चक्रदृष्टान्तः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः कूर्मदृष्टान्तः—

अगाधजलपरिपूर्णः सहस्रयोजनविस्तीर्णः सलिलजन्तुसंभृतः सुशोभितः

इन्दिरा भी अपने भाग्य की सराहना करती हुई जयन्त के गले में वरमाला डालकर अपने आपको धन्य मानने लगी। इस दृष्टान्त का भाव केवल इतना ही है कि जिस प्रकार राधावेध साधना दुष्कर कार्य है उसी प्रकार मनुष्य जन्मको हारा हुआ प्रमादी प्राणी को पुनः मनुष्य-जन्मकी प्राप्ति दुर्लभ है। इस दृष्टान्तका भावप्रदर्शकश्लोक इस प्रकार है–

राधाया वदनादधः क्रमवशात् चक्राणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीह विपर्ययेण खलु तद्वामाक्षिभेदो यथा।
जातो दुष्करतां नरेन्द्रतनयापाणिग्रहाकांक्षिणाम्;
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

यह सातवा चक्रदृष्टान्त है ॥ ७ ॥

आठवाँ कूर्म (कच्छप) का दृष्टान्त इस प्रकार है—अगाधजल से

પહેરાવીને પોતે પોતાને ધન્ય માનવા લાગી. આ દૃષ્ટાંતનો ભાવ એટલો છે કે, જે રીતે રાધાવેધ સાધના અત્યંત કઠીન અને દુષ્કર છે એજ રીતે મનુષ્ય જન્મને હારી ગયેલ પ્રમાદી પ્રાણીને પુનઃ મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. આ દૃષ્ટાંતનો ભાવપ્રદર્શક શ્લોક આ પ્રકારનો છે.

राधाया वदनादधः क्रमवशात् चक्राणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीह विपर्ययेण खलु तद् वामाक्षि भेदो यथा।
जातो दुष्करतां नरेन्द्रतनयापाणिग्रहाकाक्षिणाम्,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

આ સાતમું ચક્રદૃષ્ટાંત છે. ॥ ७ ॥

આઠમું કુર્મ કાચબા (કચ્છપ) નું દૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.—એક જળથી પરિપૂર્ણ એવો એક (ધરો) હોજ હતો, જે

एको ह्रद आसीत्। तदुदकं च परस्परसम्बद्धशैवालजालैश्छादितमभवत्। तत्र स्वापत्यसंततिसमन्वितः कच्छपः प्रतिवसति। अन्यदा कदाचित् तत्र सान्द्र शैवालमध्ये ह्रदोपान्तस्थितजम्बूविटपिनः सुपक्वफलसंपातेन शैवालतन्तु-विच्छेदाच्छिद्रमभवत्, तस्मिन्नेव समये तत्रस्थितोऽसौ कूर्मस्तत्कालजातच्छिद्रमा-श्रित्य ग्रीवां बहिष्करोति। तदनु खल्वसौ निर्मलगगनमण्डलमण्डनायमान तारा-गणसमन्वितसुपमासम्पन्नशारदपूर्णशशाङ्कविम्बमवलोक्य साश्चर्यं मनसि चिन्तयति -अहो! किमिदं विलोक्यते। कीदृशमिदमदृष्टपूर्वं नयनान्दजनकम्?। इत्येवं

परिपूर्ण एक द्रह था। जिसका विस्तार एक हजार योजन का था। इसमें अनेक जलचर जीव रहते थे। यह बड़ा सुन्दर था। इसका जल परस्पर संबद्ध शैवालसमूह से आच्छादित था। इसमें एक कच्छुआ अपने बच्चों के साथ रहता था। एक समय की बात है कि उस द्रह के किनारे पर जो जामुन के वृक्ष खडे हुए थे उनके कुछ जम्बूफल उस शैवालजाल के ऊपर गिरे। उनके गिरने से उस शैवालजाल के बीच में शैवाल के तन्तुओं के टूट जाने से छिद्र हो गया। उसी समय कछुए ने जो उस शैवालजाल के नीचे रहता था उस छिद्र से अपनी गर्दन को बाहर निकाला। बाहर निकालते ही उसने स्वच्छ आकाश में आकाश का मण्डनस्वरूप एवं तारागणों से सुशोभित परमशोभा-संपन्न ऐसे शरदकालीन पूर्णचन्द्रमा के विम्ब को देखा। देखते ही उसे बडा भारी आश्चर्य हुआ। विचार ने लगा-अहो! यह क्या दिखाई देता है? मैंने तो आज तक ऐसा नेत्रों को अपूर्व आनन्द देने वाला

હજાર યોજન જેટલો હતો. તેમાં અનેક પ્રકારના જળચર જીવ રહેતા હતા. તે ધરો ખૂબજ સુંદર હતો. તેનું જળ શેવાળ સમૂહથી આચ્છાદિત હતું એમાં એક કાચબો પોતાનાં બચ્ચાંઓ સાથે રહેતો હતો. એક સમયની વાત છે કે, તે ધરાના કાંઠે જાંબુડાનાં વૃક્ષો હારબંધ ઉગ્યાં હતાં તે પૈકીના એક વૃક્ષ ઉપરથી થોડાં જામ્બુફળ શેવાળ ઉપર પડયાં. આ રીતે જાંબુડાના પડવાથી જળ ઉપર આચ્છાદિત થયેલી શેવાળમાં છિદ્ર પડી ગયાં. આ વખતે એ શેવાળની નીચે રહેતા કાચબાએ જાંબુને લઈને શેવાળમાં પડેલા છિદ્રમાંથી પોતાની ડોક બહાર કાઢી. પોતાની ડોકને શેવાળમાંથી બહાર કાઢતાં જ કાચબાએ સ્વચ્છ આકાશમાં તારાગણોથી સુશોભિત પરમ શોભાસંપન્ન એવા શરદકાળના પૂર્ણ ચંદ્રમાના પ્રકાશને જોયો. જોતાં જ તેને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું અને તે મનોમન વિચારવા લાગ્યો કે, અહો આ શું દેખાઈ રહ્યું છે? મેં આજ સુધી નેત્રોને આનંદ દેવાવાળો આવો

जयन्तकुमारस्य कण्ठे पुष्पमालां ददौ। यथा राधावेधो दुष्करस्तथा मनुष्यदेहाच्च्युतस्य प्रमादिनः पुनर्मनुष्यत्वं दुर्लभमिति।

अत्र संग्रहश्लोकः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

राधायावदनादधः क्रमवशाचक्राणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीह विपर्ययेण खलु तद्वामाक्षिवेधो यथा।
प्राप्तो दुष्करतां नरेन्द्रतनयापाणिग्रहाकाङ्क्षिणां,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

इति सप्तमश्चक्रदृष्टान्तः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः कूर्मदृष्टान्तः—

अगाधजलपरिपूर्णः सहस्रयोजनविस्तीर्णः सलिलजन्तुसंभृतः सुशोभितः

इन्दिरा भी अपने भाग्य की सराहना करती हुई जयन्त के गले में वरमाला डालकर अपने आपको धन्य मानन लगी। इस दृष्टान्त का भाव केवल इतना ही है कि जिस प्रकार राधावेध साधना दुष्कर कार्य है उसी प्रकार मनुष्य जन्मको हारा हुआ प्रमादी प्राणी को पुनः मनुष्यजन्मकी प्राप्ति दुर्लभ है। इस दृष्टान्तका भावप्रदर्शकश्लोक इस प्रकार है—

राधाया वदनादधः क्रमवशात् चक्राणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीह विपर्ययेण खलु तद्वामाक्षिभेदो यथा।
जातो दुष्करतां नरेन्द्रतनयापाणिग्रहाकांक्षिणाम्;
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

यह सातवा चक्रदृष्टान्त है ॥ ७ ॥

आठवाँ कूर्म (कच्छप) का दृष्टान्त इस प्रकार है—अगाधजल से

પહેરાવીને પોતે પોતાને ધન્ય માનવા લાગી. આ દૃષ્ટાંતનો ભાવ એટલો છે કે, જે રીતે રાધાવેધ સાધના અત્યંત કઠીન અને દુષ્કર છે એજ રીતે મનુષ્ય જન્મને હારી ગયેલ પ્રમાદી પ્રાણીને પુનઃ મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.
આ દૃષ્ટાંતનો ભાવપ્રદર્શક શ્લોક આ પ્રકારનો છે.

राधाया वदनादधः क्रमवशात् चक्राणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीह विपर्ययेण खलु तद् वामाक्षि भेदो यथा।
जातो दुष्करतां नरेन्द्रतनयापाणिग्रहाकाङ्क्षिणाम्,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

આ સાતમું ચક્રદૃષ્ટાંત છે. ॥ ૭ ॥

આઠમું કુર્મ કાચબા (કચ્છપ) નું દૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.—
અગાધ જળથી પરિપૂર્ણ એવો એક (ધરો) હોજ હતો, ... એક

शैवाले मिलिते यथैव शशिनः संदर्शनं दुर्लभं,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

इत्यष्टमः कूर्मदृष्टान्तः ॥ ८ ॥

अथ नवमो युगदृष्टान्तः प्रोच्यते—

असंख्ययोजनविस्तीर्णो वलयाकारः सहस्रयोजनगम्भीरः स्वयंभूरमणसमुद्रोऽस्ति। तस्य प्राच्यां दिशि कोऽपि देवो युगं प्राक्षिपत् तस्य युगस्य कीलिकां पश्चिमायां दिशि। यथा तस्मिन् समुद्रे भ्राम्यन्त्यास्तस्याः कीलिकायास्तेन युगेन

शैवाले मिलिते यथैव शशिनः संदर्शनं दुर्लभम्,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

यह आठवा कूर्मदृष्टान्त हुआ ॥ ८ ॥

नौवां युगदृष्टान्त इस प्रकार है—यह दृष्टान्त कल्पना से संबंध रखता है। असंख्यात द्वीप और समुद्रों के बाद एक अन्तिम द्वीप और समुद्र है। अन्तिम समुद्र का असंख्यात योजन का विस्तार है। गहराई भी इसकी एक हजार योजन की हैं। इसमें कल्पना करो कि कोई एक देव पूर्व दिशा की ओर एक जुआ–गाडी का अवयवविशेष जो बैलों के कन्धां पर रखा जाता है–डाल दे, और पश्चिम दिशा की ओर उसकी कीलिका–सेल–डाल दे। अब यह कीलिका उस समुद्र में उस दिशा से वहती हुई चली आवे और वहते हुए जुआ के साथ

शैवाले मिलिते यथैव शशिनः संदर्शनं दुर्लभम्,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

આ આઠમું કૂર્મદૃષ્ટાંત છે. ॥ ૮ ॥

નવમું યુગદૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે—

આ દૃષ્ટાંત કલ્પનાથી સંબંધ રાખે છે. અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રો પછી એક છેલ્લો દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. એ છેલ્લા સમુદ્રનો વિસ્તાર અસંખ્ય યોજનનો છે. ઉંડાઈ પણ તેની એક હજાર યોજનની છે. આમાં કલ્પના કરો કે, કોઈ એક દેવ પૂર્વદિશા તરફ એક ધોંસરૂં કે જે ગાડીમાં બળદના કાંધ ઉપર રાખવામાં આવે છે તે નાખી દે અને પશ્ચિમ દિશા તરફથી એ ધોંસરાની લાકડીઓ નાખી દે. પશ્ચિમ દિશાએ નાખેલી ધોંસરાની એ સાંબેલ વહેતાં વહેતાં ચાલી આવે અને તે ધોંસરી સાથે મળી જાય. જે રીતે આ વાત

विचिन्त्य स कूर्मः स्वबन्धूनपि तद् दर्शयितुं जले निमज्य यावता कालेन तैः सह पुनरायाति, तावत् पुनः समीरसंयोजितशैवालैस्तच्छिद्रमाच्छादितम्। यथा तच्चन्द्रमण्डलदर्शनं पुनस्तस्य कूर्मस्य दुर्लभं तथा मनुष्यदेहाच्च्युतस्य प्रमादिनः पुनर्मनुष्यत्वं दुर्लभमिति।

अत्र संग्रहश्लोकः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

दृष्ट्वा कोऽपि हि कच्छपो ह्रदमुखे शैवालबन्धच्युते,
पूर्णेन्दुं मुदितः कुटुम्बमिह तं द्रष्टुं समानीतवान्।

पदार्थ नहीं देखा है, यह कितना सुन्दर है। इस प्रकार विचार कर उसने इस अपूर्व वस्तु को अपने परिवार को भी दिखाने का विचार किया, अतः वह पानी में डुबकी लगाकर अपने परिवार के पास पहुँचा और उनको साथ में लेकर ज्यों ही यह वहां आया कि वह शैवालजाल हवा के लगने से फिर से ज्यों का त्यों परस्पर में मिल गया। इस दृष्टान्त से हम को यह शिक्षा मिलती है कि जिस प्रकार हवा के झोकों के लगने से शैवाल के तन्तु आपस में मिल गये और छिद्र का अभाव हो गया, अतः उस अभागे कछुए को पुनः चंद्रदर्शन होना दुर्लभ हुआ, उसी प्रकार मनुष्यजन्म को हारे हुए प्रमादी प्राणी को पुनः मनुष्यजन्म मिलना महा दुर्लभ है। इस दृष्टान्त का भावसंग्रह श्लोक इस प्रकार है—

दृष्ट्वा कोऽपि हि कच्छपो ह्रदमुखे शैवालबन्धच्युते,
पूर्णेन्दुं मुदितः कुटुम्बमिह तं द्रष्टुं समानीतवान्।

અપૂર્વ પદાર્થ કદી પણ જોયો નથી..આ કેવો સુંદર છે ? આ પ્રકારનો વિચાર કરી, એ અપૂર્વ વસ્તુ પોતાના પરિવારને પણ બતાવવાનો વિચાર કર્યો અને પાણીમાં ડુબકી મારી તે પોતાના પરિવારની પાસે પહોંચ્યો. અને તેને સાથે લઈ તે ઉપરોક્ત સ્થળે પહોંચ્યો ત્યારે તે શેવાળ કે જેમાં જાંબુને લઈ છિદ્ર પડયું હતું. તે પવનને કારણે પુરાઈ જતાં શેવાળની સપાટી ફરીથી સંધાઇ ગઇ તેથી કાચબા અને તેના પરિવારને ફરીથી ચંદ્રનાં દર્શન ન થયાં. એ પ્રકારે મનુષ્ય જન્મને હારી ગયેલ પ્રમાદી પ્રાણીને મનુષ્ય જન્મ મળવો મહા દુર્લભ છે.

આ દૃષ્ટાંતનો ભાવસંગ્રાહક શ્લોક આ પ્રમાણે છે.—

दृष्ट्वा कोऽपि हि कच्छपो ह्रदमुखे शैवालबन्धच्युते,
पूर्णेन्दुं मुदितः कुटुम्बमिह तं द्रष्टुं समानीतवान्।

तुल्यं तच्चूर्णं नलिकान्तर्निधाय मेरुशिखरं समारुह्य फूत्कृतसमीरणैस्तच्चूर्णं सकलं सर्वतः समुड्डायितम्।

अथ तेन देवेन विक्षिप्तास्ते परमाणवः प्रचण्डपवनोद्धूताः सर्वासु दिक्षु दूरं गता एकैकशो विभिन्नाः पतिताः।

यथा तान् परमाणून् सर्वतः संचित्य तैः पुनः स्तम्भनिष्पादनं लोकस्य दुष्करं, तथा मनुष्यभवात् प्रच्युतस्य प्रमादिनः प्राणिनो मनुष्यजन्म दुर्लभमिति॥

दसवां परमाणु दृष्टान्त इस प्रकार है—यह दृष्टान्त भी कल्पना से संबंध रखने वाला है–जैसे क्रीडावश किसी देव ने माणिक्यनिर्मित एक स्तम्भ को वज्र के प्रहार से तोडा। पश्चात् उसे इतना पीसा कि उसका चूरा चूरा हो गया। चूर्ण जैसा जब वह बन चुका तब उस चूर्ण को उसने एक नलिका में भरा और सुमेरु पर्वत के शिखर पर खडे होकर उसको सब तरफ फुंक से उड़ा दिया। वे सब के सब उस स्तम्भके परमाणु जो उस देव ने अपनी फूंक से इधर उधर उड़ा दिये हैं और वायुके प्रबल झोंको ने उनकोप्रत्येक दिशा में ले जाकर और भी दूर फेंक दिये। उन सब के सब परमाणुओं को एकत्रित कर के फिर से जैसे उस स्तम्भ का उसी रूप से निर्माण करना दुष्कर है–उसी तरह मनुष्यभव से प्रच्युत जीव को मनुष्यभवकी पुनः प्राप्ति होना दुर्लभ है।

દસમું પરમાણુદૃષ્ટાંત આ પ્રકારનું છે.

આ દૃષ્ટાંત પણ કલ્પનાથી સંબંધ રાખવાવાળું છે. જેમ રમતના તોરથી કોઈ દેવે માણિક્યથી ભરેલા એવા એક સ્તંભને વજ્રના પ્રહારથી તોડી નાખ્યો. પછી તેને એટલો પિસ્યો કે, તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. ચૂર્ણ જેવો જ્યારે તે થઈ ગયો ત્યારે તે ભુકાને તેણે એક નળીમાં ભર્યો અને સુમેરૂપર્વતના શિખર ઉપર ઉભા રહીને ચારે બાજુ તે ભુકાને ફુંકથી ઉડાડી દીધો. એ સ્તંભના ભુકા રૂપે બનેલા સઘળા પરમાણુઓને તે દેવે પોતાની ફુંકથી ચારે કોર ઉડાવી દીધા અને વાયુએ પ્રબળ વેગથી દરેક દિશામાં લઈ જઈને દુર ફેંકી દીધા. દૂર દૂર જ્યાં ત્યાં ફેંકાઈ ગયેલા એ સઘળા પરમાણુઓને એકત્રિત કરી ફરીથી સ્તંભનું નિર્માણ કરવું દુષ્કર છે તેવીજ રીતે આ મનુષ્યભવને હારી બેઠેલો જીવ ફરી મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી.

सह संघट्टनमेव दुर्लभं, तस्य युगस्य छिद्रे पुनः प्रवेशस्तु तत्रापि दुर्लभस्तथा मनुष्यभवात्प्रच्युतस्य प्रमादिनः पुनर्मनुष्यजन्म दुर्लभमिति ।

अत्र संग्रहः— (शार्दूलविक्रीडितवृत्ताम्)

प्राच्यब्धौ युग-कीलिका विनिहिता क्षिप्तं युगं पश्चिमे,
यद्वद् दुर्लभमेव तत्र वहतोः संमीलनं तद्द्वयोः ।
शम्यायास्तु पुनर्युगस्य विवरे तस्याः प्रवेशो यथा,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

इति नवमो युगदृष्टान्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमः परमाणुदृष्टान्तः—

केनाऽपि क्रीडापरेण देवेन मणिक्यमयं स्तम्भं वज्रेण चूर्णीकृत्य परमाणु-

---

मिल जावे तो जिस प्रकार यह बात बहुत दुर्लभ है और इससे भी अधिक दुर्लभ यह है कि वह कीलिका वहते २ उस जुए के छेद में प्रविष्ट हो जावे यह बात दुर्लभ है । इसी तरह मनुष्य भव से प्रच्युत प्रमादी जीव को पुनः मनुष्यभव की प्राप्ति होना दुर्लभ है । इसका भावप्रदर्शकश्लोक इस प्रकार है—

प्राच्यब्धौ युगकीलिका विनिहिता क्षिप्तं युगं पश्चिमे,
यद्वद्दुर्लभमेव तत्र वहतोः संमीलनं तद्द्वयोः ।
शम्यायास्तु पुनर्युगस्य विवरे तस्याः प्रवेशो यथा,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

यह नौवां युगदृष्टान्त है ॥ ९ ॥

ઘણી જ દુર્લભ છે અને તેનાથી પણ અધિક દુર્લભ તો એ છે કે, ધોંસરાની તે સાંબેલો વહેતાં વહેતાં તે ધોંસરાના વીંધમાં જોડાઈ જાય એ વાત દુર્લભ છે. આ રીતે મનુષ્યભવથી પ્રચ્યુત પ્રમાદી જીવને ફરીથી મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે.

તેના ભાવને દર્શાવતો શ્લોક આ પ્રકારનો છે—

प्राच्यब्धौ युगकीलिका विनिहिता क्षिप्तं युगं पश्चिमे,
यद्वद्दुर्लभमेव तत्र वहतोः संमीलनं तद्द्वयोः ।
सम्यायास्तु पुनर्युगस्य विवरे तस्याः प्रवेशो यथा,
संसारे भ्रमतः पुनर्नरभवो जन्तोस्तथा दुर्लभः ॥ १ ॥

આ નવમું યુગદૃષ્ટાંત છે. ॥ ૯ ॥

छाया—एकदा देवलोकेषु, नरकेष्वपि एकदा।
एकदा आसुरं कायं, यथा कर्मभिः गच्छति ॥ ३ ॥

टीका—'एगया' इत्यादि।

जीवः, एकदा=एकस्मिन् काले शुभकर्मानुभवकाले देवलोकेषु=सौधर्मादिषु यथाकर्मभिः=तद्गत्यनुरूपैश्चेष्टितैः सरागसंयमदेशविरत्यकामनिर्जरावालतपःकर्मभिः गच्छति। एकदा=अशुभकर्मोदयकाले, नरकेषु=रत्नप्रभादिषु यथाकर्मभिः=महारम्भमहापरिग्रहपञ्चेन्द्रियवधकुणपाहारैर्गच्छति। एकदा आसुरम्-असुरसम्बन्धिनं, कायं=निकायम् असुरकुमारभावमित्यर्थः, यथा कर्मभिः=सरागसंयमादिभिः, गच्छति=प्राप्नोति। उपलक्षणत्वाज्ज्योतिर्व्यन्तरयोरपि गच्छतीति बोध्यम् ॥ ३ ॥

उपरोक्त कथन को स्पष्ट करते हुए कहते हैं-'एगया'-इत्यादि।

अन्वयार्थ—यह जीव (एगया-एकदा) कभी तो शुभ कर्म के अनुभवन काल में (देवलोएसु-देवलोकेषु) सौधर्म आदि देव लोक में (अहाकम्मेहिं – यथाकर्मभिः) [1]सरागसंयम, देशविरति, अकामनिर्जरा एवं वालतप आदिरूप उस गति के कर्म के कारणों से (गच्छइ-गच्छति) जन्म लेता है। (एगया-एकदा) कभी अशुभकर्म के अनुभवनकाल में (नरएसु-नरकेषु) रत्नप्रभा आदिक नरकों में (अहाकम्मेहिं-यथाकर्मभिः) महा [2]आरंभ, महापरिग्रह, पंचेन्द्रियवध कुणप (मांस) आहार आदि करने से (गच्छइ-गच्छति) जाता है। (एगया-एकदा)

ઉપરોક્ત કથનને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—
"एगया" ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—આ જીવ एगया-एकदा ક્યારેક તો શુભકર્મના અનુભવ કાળમાં, देवलोएसु-देवलोकेषु સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં अहाकम्मेहिं-यथाकर्मभिः સરાગ સંયમ, દેશવિરતિ, અકામ નિર્જરા, અને બાલતપ આદિરૂપ એ ગતીનાં કર્મોનાં કારણોથી गच्छइ-गच्छति જન્મ લે છે. एगया-एकदा ક્યારેક અશુભ કર્મના ઉદયમાં नरएसु-नरकेषु રત્નપ્રભા આદિક નર્કોમાં अहाकम्मेहिं-यथाकर्मभिः આરંભ, મહાઆરંભ, મહાપરિગ્રહ, પચેંદ્રિયવધ કુણપ (માંસ) આહાર આદિ કરવાથી

(१) "चउहिं ठाणेहिं जीवा देवाउयत्ताए कम्मं पगरेंति, तं जहा-सरांग संजमेणं, संजमासंजमेणं, बालतवोकम्मेणं, अकामणिज्जराए"। (स्था. स्था. ४ उ. ४ एवं औपातिक सूत्रेऽपि)

(२) "चउहिं ठाणेहिं जीवा णेरइयत्ताए कम्मंपकरेंति, तं जहा-महारंभाए महापरिग्गाहाए, पंचिंदियवहेणं, कुणिमाहारेणं (स्था० स्था० ४ उ ४, एवम् औपातिकसूत्रेऽपि)

अयं भावः—मानुषं जन्म लब्ध्वाऽपि प्रमादकृतदुष्कर्मप्रभावादेकेन्द्रियादिजातिप्राप्त्या चक्रवर्तिपायसादिवत् पुनर्मानुषत्वं दुर्लभमिति ॥ २ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

मूलम्--एगया देवलोएसु, नरएसुवि एगया ।
एगया आसुरं कायं, अहा कम्मेहिं गच्छइ ॥३॥

ने अपने जन्म मरण से न भर दिया हो। जीव ने सूक्ष्मपृथिवीकायादि स्थावर काय में उत्पन्न होकर लोकाकाश का प्रत्येक प्रदेश को तैल से तिल की तरह भर दिया है। इसलिये मनुष्यजन्म पाकर भी जो प्रमादी होकर दुष्कर्मों का उपार्जन करते हैं वे उनके प्रभाव से एकेन्द्रियादिक जाति की प्राप्ति से चक्रवर्ती के पायस आदि की तरह मनुष्यभव की प्राप्ति को दुर्लभ वनालेते हैं—

भावार्थ—मनुष्यभव पाकर भी प्राणी का कर्तव्य है कि वह प्रमादी नहीं वने। प्रमाद के कारण ज्ञानावरणीयादिक कर्मों का बंध होने से इस जीव का एकेन्द्रियादिक योनियों में जन्म होता है। इसमें इसका अनन्तकाल निकल जाता है। अतः पुनः मनुष्यभव की प्राप्ति दुर्लभ वन जाती है। तात्पर्य कहने का यह है कि मनुष्यभव सार्थक करने का यही उपाय है कि प्रमादी न वना जाय ॥ २ ॥

જન્મમરણથી ન ભરી દીધો હોય. જીવે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી કાયાદિ સ્થાવર કાયમાં ઉત્પન્ન થઈ થઈને લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશને તલના તેલની માફક ભરી દીધેલ છે. આ માટે મનુષ્યજન્મ મળવા છતાં પણ જે પ્રમાદી બની દુષ્કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે, તે એના પ્રભાવથી એકેન્દ્રિયાદિક જાતીની પ્રાપ્તિથી ચક્રવર્તીના દુધપાક વગેરેની માફક ફરી મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિને દુર્લભ બનાવે છે.

ભાવાર્થ—મનુષ્યભવ મેળવીને પણ પ્રાણીનું કર્તવ્ય છે કે, તે પ્રમાદી ન બને. પ્રમાદના કારણે જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મોનો બંધ થવાથી આ જીવનો એકેન્દ્રિયાદિક જેવી યોનીઓમાં જન્મ થાય છે. તેમાં તેનો અનંત કાળ નીકળી જાય છે. આથી મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ દુર્લભ બની જાય છે. તાત્પર્ય કહેવાનું એ છે કે, મનુષ્યભવ સાર્થક કરવાનો એક માત્ર ઉપાય એ છે કે, આપણે પ્રમાદી ન બની અને જ્યાં સુધી મુક્તિની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્યભવની જ ફરી ફરી પ્રાપ્તિ થતી રહે એવો પ્રયત્ન તો કરવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

एवं चतुरशीतिलक्षसंख्यका योनयस्तासु, इत्यर्थः। न निर्विद्यन्ते=अस्मात् पर्यटनात् कदा मोक्षो भविष्यतीति नोद्विजन्ते=उद्वेगं न प्राप्नुवन्ति। केषु क इव? सर्वार्थेषु= सर्वे च ते अर्थाः, सर्वार्थास्तेषु हिरण्य-सुवर्ण-मणि-मुक्ताफल-वज्र-वैडूर्य-ग्राम-नगर-कोश-कोष्ठागार-भूमि-गजाश्वादिषु सर्वविभवेषु प्राप्तेष्वपि, क्षत्रियाः= राजान इव। अयं भावः—यथा सर्वेषु विषयेषु प्राप्तेष्वपि राजानः संतोषं नाप्नुवन्ति, किंतु तत्प्राप्त्यर्थमेव पुनः पुनः प्रवर्तन्ते। एवं तासु तासु योनिषु पुनः पुनरुत्पत्तिमनुभवन्तोऽपि जीवाः पुनः पुनः ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्म कुर्वन्तस्तत्तद् योनिप्राप्त्यर्थमेव प्रवर्तन्ते, तस्मान्मनुष्यजन्म दुर्लभम् इति।

लाख, तथा मनुष्य की चौदह लाख, इस प्रकार इन चौरासी लाख योनियों—उत्पत्ति स्थानो में) (न निविज्जंति—न निर्विद्यन्ते) 'इस संसार परिभ्रमणसे मेरा कब मोक्ष होगा' इस प्रकार कभी भी निर्वेद—उद्वेग को प्राप्त नहीं होते हैं। (व-इव) जैसे (सवट्ठेसु खत्तिया-सर्वार्थेषु क्षत्रियाः) हिरण्य सुवर्ण, मणि, मुक्ताफल, वज्र वैडूर्य, ग्राम, नगर, कोश एवं कोष्ठागार, भूमि, गज अश्व आदि प्राप्त विभवोमें क्षत्रिय लोग उद्वेग (उदासीनता) को प्राप्त नहीं होते हैं। तात्पर्य इसका यह है कि जैसे युद्ध कर २ के समस्त देशों का राज्य प्राप्त होने पर भी क्षत्रिय लोग उद्वेग (उदासीनता) को प्राप्त नहीं होते हैं, किन्तु उनकी प्राप्ति के लिये ही वे वार २ चेष्टा किये करते हैं उसी प्रकार उन उन योनियों में वार २ जन्म मरण के दुःखों का अनुभव करते हुए भी ये जीव पुनः पुनः ज्ञानावरणीयादिक अष्टविध कर्मों का वन्ध करते हुए उन २ योनियों की प्राप्ति करने के लिये

તથા મનુષ્યોની ચૌદ લાખ, આ પ્રકારે એ ચોરાસી લાખ યોનીઓમાં 'न निविज्जंति —न निर्विद्यन्ते આ સંસાર પરિભ્રમણથી મારો કયારે મોક્ષ થશે?' એ પ્રકારે તેને કોઈ જાતની ચિંતા થતી નથી. व—इव જેમ सव्वट्ठेसु खत्तिया—सर्वार्थेषु क्षत्रियाः હીરા માણેક, સુવર્ણ, મણી, મુક્તાફળ, વજ્ર, વૈડૂર્ય, ગ્રામ, નગર, કોશ અને કુષ્ટાગાર, ભૂમિ, ગજ, અશ્વ, આદિ પ્રાપ્ત વૈભવોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા ક્ષત્રિયોને કોઈ ઉદ્વેગ થતો નથી. તાત્પર્ય એનું એ છે કે, જેમ યુદ્ધ કરી કરીને સમસ્ત દેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ ક્ષત્રિયોને કોઈ ઉદ્વેગ થતો નથી પરંતુ તેની પ્રાપ્તિને માટે જ એ વારંવાર પ્રયત્ન કરતા રહે છે. એવી રીતે યોનીઓમાં વારંવાર જન્મ મરણનો અનુભવ કરવા છતાં પણ એ જીવ ફરી ફરી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારના કર્મોનો બંધ કરીને તે તે યોનીઓની પ્રાપ્તિ કરવામાં જ ક્રીયાશીલ રહે છે.

मूलम्—एवमावट्टजोणीसु, पाणिणो कम्मकिव्विसा।
न निविज्जंति संसारे, संव्वट्ठेसु व खत्तिया ॥५॥

छाया—एवम् आवर्तयोनिषु, प्राणिनः कर्मकिल्बिषाः।
न निर्विद्यन्ते संसारे, सर्वार्थेषु इव क्षत्रियाः॥ ५ ॥

टीका—'एवम्' इत्यादि।

कर्मकिल्बिषाः=कर्मभिर्मलिनाः प्राणिनः संसारे=भवे एवम्=अमुना प्रकारेण, आवर्तयोनिषु=आवर्तन-पुनःपुनःपरिभ्रमणेन स्पृष्टा योनयः आवर्तयोनयस्तासु चतुरशीतिलक्षप्रकारासु, तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुकायेषु प्रत्येकं सप्त सप्त लक्षाः, दश लक्षाः प्रत्येकवनस्पतिषु, निगोदजीवेषु च चतुर्दश लक्षाः, द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियेषु प्रत्येकं द्वे द्वे लक्षे, तिर्यङ्नारकदेवेषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः मनुजेषु चतुर्दश लक्षाः,

---

कभी तेन्द्रिय जीवों में और कभी चतुरिन्द्रिय जीवों में जन्म लेता है। इस प्रकार इस संसार में प्रमादी जीव भ्रमण करता ही रहता है। इस कीटादिक शब्द के उपलक्षणसे समस्त तीर्यञ्चजाति के भेदोपभेदों का ग्रहण जानना चाहिये ॥ ४ ॥

'एवम्०'—इत्यादि।

अन्वयार्थ—(कम्मकिव्विसा-कर्मकिल्बिषाः) कर्मों से मलिन (पाणिणो-प्राणिनः) प्राणी (संसारे-संसारे) संसार में (एवं-एवम्) उक्त प्रकार से भ्रमण करते हुए (आवट्टजोणीसु-आवर्तयोनिषु) इस चौरासी लाख योनियों में (पृथिवीकाय की सातलाख, अपकाय की सात लाख, तेजस्काय की सात लाख, वायुकाय की सात लाख, प्रत्येक वनस्पति की दश लाख, निगोदजीवों की चौदह लाख, द्विन्द्रिय, तेन्द्रिय चतुरिन्द्रिय की दो दो लाख, तिर्यञ्च, देव एवं नारकी की चार चार

એ પ્રકારે આ સંસારમાં પ્રમાદી જીવ ભ્રમણ કરતો જ રહે છે આ કીટાદિક શબ્દના ઉપલક્ષણથી સમસ્ત તિર્યંચ જાતીના ભેદોપભેદનું ગ્રહણ જાણવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

"एवम्०"—ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—कम्मकिव्विसा-कर्मकिल्बिषाः કર્મોથી મલીન पाणिणो-प्राणिनः પ્રાણી संसारे-संसारे સંસારમાં एवं-एवम् ઉક્ત પ્રકારથી ભ્રમણ કરતાં કરતાં आवट्टजोणीसु-आवर्तयोनिषु આ ચોરાસી લાખ યોનીઓમાં (પૃથ્વીકાયની સાત લાખ, અપકાયની સાત લાખ, તેજસ્કાયની સાત લાખ, વાયુકાયની સાત લાખ, પ્રત્યેક વનસ્પતિની દસ લાખ, નિગોદ જીવોની ચૌદ લાખ, બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય,ની બબ્બે લાખ અને તિર્યંચ, દેવ અને નારકીની ચાર ચાર લાખ,

एवं चतुरशीतिलक्षसंख्यका योनयस्तासु, इत्यर्थः। न निर्विद्यन्ते=अस्मात् पर्यटनात् कदा मोक्षो भविष्यतीति नोद्विजन्ते=उद्वेगं न प्राप्नुवन्ति। केषु क इव? सर्वार्थेषु= सर्वे च ते अर्थाः, सर्वार्थास्तेषु हिरण्य–सुवर्ण–मणि–मुक्ताफल–वज्र-वैडूर्य–ग्राम–नगर–कोश–कोष्ठागार–भूमि–गजाश्वादिषु सर्वविभवेषु प्राप्तेष्वपि, क्षत्रियाः= राजान इव। अयं भावः—यथा सर्वेषु विषयेषु प्राप्तेष्वपि राजानः संतोषं नाप्नुवन्ति, किंतु तत्प्राप्त्यर्थमेव पुनः पुनः प्रवर्तन्ते। एवं तासु तासु योनिषु पुनः पुनरुत्पत्तिमनुभवन्तोऽपि जीवाः पुनः पुनः ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्म कुर्वन्तस्तत्तद् योनिप्राप्त्यर्थमेव प्रवर्तन्ते, तस्मान्मनुष्यजन्म दुर्लभम् इति।

लाख, तथा मनुष्य की चौदह लाख, इस प्रकार इन चौरासी लाख योनियों–उत्पत्ति स्थानो में) (न निविज्जंति–न निर्विद्यन्ते) 'इस संसार परिभ्रमणसे मेरा कब मोक्ष होगा' इस प्रकार कभी भी निर्वेद–उद्वेग को प्राप्त नहीं होते हैं। (व-इव) जैसे (सव्वट्ठेसु खत्तिया-सर्वार्थेषु क्षत्रियाः) हिरण्य सुवर्ण, मणि, मुक्ताफल, वज्र वैडूर्य, ग्राम, नगर, कोश एवं कोष्ठागार, भूमि, गज अश्व आदि प्राप्त विभवोमें क्षत्रिय लोग उद्वेग (उदासीनता) को प्राप्त नहीं होते हैं। तात्पर्य इसका यह है कि जैसे युद्ध कर २ के समस्त देशों का राज्य प्राप्त होने पर भी क्षत्रिय लोग उद्वेग (उदासीनता) को प्राप्त नहीं होते हैं, किन्तु उनकी प्राप्ति के लिये ही वे बार २ चेष्टा किये करते हैं उसी प्रकार उन उन योनियों में बार २ जन्म मरण के दुःखों का अनुभव करते हुए भी ये जीव पुनः पुनः ज्ञानावरणीयादिक अष्टविध कर्मों का बन्ध करते हुए उन २ योनियों की प्राप्ति करने के लिये

તથા મનુષ્યોની ચૌદ લાખ, આ પ્રકારે એ ચોરાસી લાખ યોનીઓમાં 'न निविज्जंति –न निर्विद्यन्ते આ સંસાર પરિભ્રમણથી મારો કયારે મોક્ષ થશે?' એ પ્રકારે તેને કોઈ જાતની ચિંતા થતી નથી. व–इव જેમ सव्वट्ठेसु खत्तिया–सर्वार्थेषु क्षत्रियाः હીરા માણેક, સુવર્ણ, મણી, મુક્તાફળ, વજ્ર, વૈડૂર્ય, ગ્રામ, નગર, કોશ અને કુષ્ટાગાર, ભૂમિ, ગજ, અશ્વ, આદિ પ્રાપ્ત વૈભવોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા ક્ષત્રિયોને કોઇ ઉદ્વેગ થતો નથી. તાત્પર્ય એનું એ છે કે, જેમ યુદ્ધ કરી કરીને સમસ્ત દેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ ક્ષત્રિયોને કોઈ ઉદ્વેગ થતો નથી પરંતુ તેની પ્રાપ્તિને માટે જ એ વારંવાર પ્રયત્ન કરતા રહે છે. એવી રીતે યોનીઓમાં વારંવાર જન્મ મરણનો અનુભવ કરવા છતાં પણ એ જીવ ફરી ફરી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારના કર્મોનો બંધ કરીને તે તે યોનીઓની પ્રાપ્તિ કરવામાં જ ક્રીયાશીલ રહે છે.

मनुष्याणाम्, तथा विषया अप्यनुकूलतया मनो हरन्ति सर्वेषाम्। वर्षाकाले जलबुद्बुदा इव, कराञ्जलिगता आ। इव सम्पदः क्षणनश्वराः सन्ति। यथा—स्वच्छ-जलपरिपूर्णगम्भीरगर्ते प्रतिबिम्बभावापन्नं तत्तटवर्तिवृक्ष—च्छाया-लता-पत्र-पुष्पादिकं किमपि कार्यं साधयितुं न शक्नोति, तथा संसारान्तर्गतं वस्तुजातम् किमपि स्वात्मकल्याणाय न भवति। एवमनन्तदुःखसंभृते संसारेऽनन्तानन्तदुःखमनुभवन्तोऽपि नोद्विजन्ते सर्वार्थेषु लब्धेष्वपि राजान इव प्राणिनः। अतो मनुष्यजन्मदुर्लभम्।

विषयसुख भी अनुकूल होने से सब को सुहावने लगते हैं, सब के चित्त लुभाते रहते हैं। वर्षाकाल में जैसे जल का बुद्बुदा देखते २ नष्ट हो जाता है, और अंजलि का जल जैसे क्षणभर में झर जाता है उसी प्रकार से यह वैभव भी क्षणविनश्वर जानना चाहिये। जैसे स्वच्छ जल से परिपूर्ण गंभीर खड्डे में प्रतिबिम्बरूप से पतित उसके तटवर्ती वृक्ष की छाया लता पत्र पुष्पादिक कुछ भी कार्य साधक नहीं हो सकते हैं, उसी तरह संसार के अन्तर्गत वस्तुओं का समूह भी आत्मकल्याण का कुछ भी साधक नहीं होता है। इस प्रकार अनंत दुःखों से भरे हुए इस संसार में अनन्त दुखों का अनुभव करते हुए भी संसारी जीव प्राप्त अर्थ में अधिकतर लुभाने वाले राजा की तरह प्रतिदिन उन्हीं संसारवर्धक वैषयिक सुखों में लुभाते रहते हैं। आत्मकल्याण कैसे होगा इसकी थोड़ी सी भी चिन्ता नहीं करते हैं। इसलिये यदि मनुष्यजन्म पाया है तो कुछ कर लेना चाहिये, नहीं तो इस मनुष्य

પ્રકારથી આ વિષયસુખ પણ અનુકૂળ હોતાં સઘળાને સુખરૂપ લાગે છે. બધાના ચિત્તને લોભાવે છે, વર્ષાકાળમાં પાણીના પરપોટાની જેમ જોત જોતામાં નાશ પામે છે અને હાથમાં લીધેલ પાણી જેમ ક્ષણભરમાં ચાલ્યું જાય છે. એજ પ્રકારથી આ વૈભવ પણ ક્ષણભરમાં નાશ પામનાર સમજવો જોઈએ. જેમ સ્વચ્છ જળથી ભરેલા ઉંડા ખાડામાં પ્રતિબિંબ રૂપથી પતિત તેની પાસેના વૃક્ષની છાયા, લત્તા, પાંદડાં, પુષ્પ વગેરે, કાંઈ પણ કાર્યસાધક થતાં નથી. એવી રીતે સંસારનો અંતર્ગત વસ્તુઓનો સમૂહ પણ આત્મકલ્યાણમાં કાંઈપણ સાધક બનતો નથી. આ પ્રકારનાં અનંત દુઃખોથી ભરેલા આ સંસારમાં અનંત દુઃખોનો અનુભવ કરવા છતાં પણ સંસારી જીવ પ્રાપ્ત અર્થમાં અધિકતર લોભાવનારા રાજાની માફક દરરોજ તેની સંસારવર્ધક વિષયી સુખોમાં લોભાતો રહે છે. આત્માનું કલ્યાણ કઈ રીતે થશે તેની થોડી પણ ચિંતા કરતો નથી. આટલા માટેજ મનુષ્યજન્મ મળેલ છે તો તેનું કાંઈક સાર્થક કરી લેવું જોઈએ.

तस्मान्मनुष्यजन्म लब्ध्वा संसारस्वरूपं भावयेत्—अहो ! ईदृशं दुःखस्थानमन्यत् किमपि नास्ति यादृशः संसारः ॥ ५ ॥

जन्म छुट जाने के बाद इसकी पुनः प्राप्ति दुर्लभ है, अतः मनुष्य का कर्तव्य है कि वह मनुष्यजन्म प्राप्त कर संसार के स्वरूप का अवश्य२ विचार करता रहे, उसको सोचना चाहिये कि ऐसा दुःख का स्थान और कोई दूसरा नहीं है जैसा की यह संसार है।

भावार्थ—कर्म से कदर्थित ये संसारी जीव चौरासी लक्ष योनियों में भ्रमण करते हुए भी पुनः उसी चक्कर में फँसने के अभिलाषी होते रहते हैं। यह चक्कर कैसे बंद होगा इसकी चिन्ता ही नहीं करते हैं। जैसे कोई क्षत्रिय बार बार युद्ध करने पर भी युद्ध से अरुचि नहीं लाता है। उसी प्रकार ये संसारी जीव भी सांसारिक अनंत दुःखों से अरुचि न लाकर ज्ञानावरणीय कर्मों को पुनः पुनः बढाने की ओर ही अग्रेसर बने रहते हैं। इन को इस बात का पता नहीं कि इस मनुष्यभव से ही इन अनंत दुःखों का अंत होता है, अतः इस भवसे यदि ये दुःख नहीं नष्ट किये गये तो फिर दूसरा कौन ऐसा भव है जो इन दुःखों का अन्त करनेवाला हो सकेगा, अतः मिले हुए मनुष्य भव

નહીં તો આ મનુષ્યજન્મ પુરો થતાં તેની પ્રાપ્તિ ફરી થવી દુર્લભ છે. આથી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે, જ્યારે મહાદુર્લભ એવો મનુષ્યજન્મ તેને પ્રાપ્ત થયો છે તો સંસારના સાચા સ્વરૂપનો અવશ્ય અવશ્ય વિચાર કરતો રહે. તેણે વિચારવું જોઈએ કે, જેવો આ સંસાર છે તેના જેવું દુઃખનું સ્થાન બીજું કોઈ નથી.

ભાવાર્થ—કર્મથી કદાચ સંસારી જીવ ચોરાસી લાખ યોનીઓમાં ભ્રમણ કરવા છતાં પણ ફરી એજ ચક્કરમાં ફસાય—ખૂંચી જાય તેવાં કાર્યોમાં તે રત રહે છે પણ એ ચક્કર કઈ રીતે બંધ થાય તેની ચિંતા કરતો નથી. જેમ કોઈ ક્ષત્રિય વારંવાર યુદ્ધ કરવા છતાં તેના દિલમાં યુદ્ધની અરૂચી જાગતી નથી. તેવી રીતે સંસારી જીવ પણ સંસારનાં અનંત દુઃખોને જાણવા છતાં તેના પ્રત્યે અરૂચી ન લાવતાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને ફરી ફરી વધારવાની તરફ જ તેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. તેને એ વાતનો ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે, આ મનુષ્યભવદ્વારા જ તે અનંત દુઃખોનો અંત લાવી શકાય છે. એ કારણે આ ભવદ્વારા જ જો તે દુઃખ નષ્ટ કરવામાં નહીં આવે તો ફરી એવો કયો ભવ છે કે, આ દુઃખોનો અંત લાવવામાં ઉપયોગી થાય ? આથી મહાપૂણ્યના ઉદયથી અપ્રાપ્ય એવા મળેલા મનુષ્યભવને સફળ બનાવવા તરફ લક્ષ દેવું

मूलम्—कम्मसंगेहिं संमूढा, दुःक्खिया बहुवेयणा।
अमाणुसासु जोणीसु, विणिहम्मंति पाणिणो ॥ ६॥

छाया—कर्मसंगैः संमूढाः, दुःखिता बहुवेदनाः।
अमानुषीषु योनिषु, विनिहन्यन्ते प्राणिनः ॥ ६ ॥

टीका—'कम्मसंगेहिं' इत्यादि।

कर्मसंगैः=ज्ञानावरणीयादि कर्मसंयोगैः, संमूढाः—तत्त्वातत्त्वविवेकरहिताः, दुःखिताः=विविधदुःखजालजनकरोगशोकादिसमाक्रान्ताः, बहुवेदनाः=मन्द तीव्र-तीव्रतर-पीडायुक्ताः प्राणिनः, अमानुषीषु=एकेन्द्रिय-द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियमनुष्यभिन्नपञ्चेन्द्रियरूपासु च, योनिषु कर्मभिः विनिहन्यन्ते=पुनः पुनरुत्पद्यन्ते। अतो मानुषत्वं दुर्लभमिति भावः ॥ ६ ॥

को सफल बनाने की ओर लक्ष्य देना यही सब से प्रथम कर्तव्य है ॥ ५ ॥

"कम्मसंगेहिं" इत्यादि

अन्वयार्थ-(कम्मसंगेहिं-कर्मसंगैः) ज्ञानावरणीयादिक कर्मों के संयोग से (संमूढा-संमूढाः) तत्त्वातत्त्व के विवेक से विकल बने हुए अतएव (दुक्खिया-दुःखिताः) विविधदुःखजनक ऐसे रोग, शोक आदि से समाक्रान्त एवं (बहु वेयणा-बहु वेदनाः) मन्द, तीव्र, तीव्रतर पीडाओं से युक्त ये (पाणिणो-प्राणिनः) संसारी प्राणी (अमाणुसासु जोणीसु-अमानुषीषु योनिषु) एकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय एवं मनुष्य भिन्न पञ्चेन्द्रिय इन योनियों में (विणिहम्मंति-विनिहन्यन्ते) पुनः पुनः जन्ममरणजनित दुःख पाते हैं। इसलिये मनुष्यभव दुर्लभ है।

જોઈએ અને તે પ્રાણીમાત્રનું એક માત્ર સૌ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ॥ ૫ ॥

"कम्मसंगेहिं"-ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—कम्मसंगेहिं-कर्मसंगैः જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના સંયોગથી संमूढा-संमूढाः તત્વાતત્વના વિવેકથી, વિકળ બનેલા તેમજ दुक्खिया-दुखिताः વિવિધ દુઃખજનક એવા રોગ, શોક આદિથી સમાક્રાંત અને बहु वेयणा-बहु वेदनाः મંદ, તીવ્ર, તીવ્રતર, પીડાઓથી યુક્ત આ पाणिणो-प्राणिनः સંસારી પ્રાણી अमाणुसासु जोणीसु-अमानुषीषु योनिषु એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, ત્રીઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય, અને મનુષ્ય ભિન્ન પાંચ ઇન્દ્રિય આ યોનીઓમાં विणिहम्मंति-विनिहन्यन्ते ફરી ફરી જન્મ મરણ જનીત દુઃખ પામે છે. એટલા માટે મનુષ્યભવ દુર્લભ કહ્યો છે.

कथं तर्हि मानुपत्वं प्राप्नोतीत्याह—

मूलम्—कम्माणं तु पहाणाए, आणुपुव्विं कयाइ वि ।
जीवा सोहिमणुप्पत्ता, आयंयति मणुस्सयं ॥ ७ ॥

छाया—कर्मणां तु प्रहाण्या, आनुपूर्व्या कदाचिदपि ।
जीवा शोधिमनुप्राप्ताः, आददते मनुष्यताम् ॥ ७ ॥

टीका—'कम्माणं' इत्यादि ।

तु=पुनः आनुपूर्व्या=अनुक्रमेण, कर्मणां=मनुष्यगतिविघातकानामनन्तानुबन्धिक्रोधादिरूपाणाम्, प्रहाण्या=क्षयेण-अपगमेन, जीवाः=प्राणिनः, आनुपूर्व्या =अनुक्रमेण पृथिवीकायादिक्रमेणेत्यर्थः, शोधिम्=अशुभकर्मापगमरूपां शुद्धिम्,

---

भावार्थ—प्राप्त मनुष्यभव यदि प्रमादी होकर यों ही गुमा दिया जाता है तो फिर इस जीव को कर्मों के प्रभाव से तत्त्वातत्त्वविवेक रहित बनकर अनेक अमानुषीय योनियों में अनेक प्रकार के कष्टों का साम्हना करते हुए उत्पन्न होते रहते हैं। इसलिये मिले हुए इस मनुष्य-भव को व्यर्थ मत जाने दो, नहीं तो पुनः इसका मिलना दुर्लभ है ॥ ६ ॥

मनुष्यभव प्राप्त कैसे होता है यह बात सूत्रकार बतलाते हैं—

"कम्माणं" इत्यादि

अन्वयार्थ—(आणुपुव्वी-आनुपूर्व्या) अनुक्रम से (कम्माणं-कर्मणाम्) मनुष्यगतिविघातक अनंतानुबंधी क्रोधादि कर्मों की पहाणाए-प्रहाण्या प्रहाणि-क्षयसे (जीवा जीवाः) जीव (आणुपुव्वी-आनुपूर्व्या) पृथिवी-

---

ભાવાર્થ—પ્રાપ્ત મનુષ્યભવ જો પ્રમાદી બની એમને એમજ ગુમાવી દેવાય તો પછી આ જીવને કર્મોના પ્રભાવથી તત્વાતત્વવિવેકરહીત બની અનેક અમાનુષિય યોનીઓમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટોનો સામનો કરતાં કરતાં ઉત્પન્ન થતા રહે છે. પણ મનુષ્યભવ પામવો દુર્લભ રહે છે. માટે મળેલા આ મનુષ્યભવને વ્યર્થ જવા ન દેવો જોઈએ. જીવને ફરી ફરી મનુષ્યભવ મળવો દુર્લભ છે. ॥૬॥

મનુષ્યભવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સૂત્રકાર બતાવે છે—

'कम्माणं' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—आणुपुव्वी–आनुपूर्व्या અનુક્રમથી कम्माणं–कर्मणाम् મનુષ્યગતી વિઘાતક અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ કર્મોના पहाणाए–प्रहाण्याक्षयथी जीवा–जीवाः જીવ आणुपुव्वी–आनुपूर्व्यापृथ्वीકાયાદિકના ક્રમથી सोहिं–शोधिम् અશુભ કર્મોના અપગ-

मूलम्—कम्मसंगेहिं संमूढा, दुःक्खिया बहुवेयणा।
अमाणुसासु जोणीसु, विणिहम्मंति पाणिणो ॥६॥
छाया—कर्मसंगैः संमूढाः, दुःखिता बहुवेदनाः।
अमानुषीषु योनिषु, विनिहन्यन्ते प्राणिनः ॥ ६ ॥
टीका—'कम्मसंगेहिं' इत्यादि।
कर्मसंगैः=ज्ञानावरणीयादि कर्मसंयोगैः, संमूढाः-तत्त्वातत्त्वविवेकरहिताः, दुःखिताः=विविधदुःखजालजनकरोगशोकादिसमाक्रान्ताः, बहुवेदनाः=मन्द तीव्र-तीव्रतर-पीडायुक्ताः प्राणिनः, अमानुषीषु=एकेन्द्रिय-द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियमनुष्यभिन्नपञ्चेन्द्रियरूपासु च, योनिषु कर्मभिः विनिहन्यन्ते=पुनः पुनरुत्पद्यन्ते। अतो मानुषत्वं दुर्लभमिति भावः ॥ ६ ॥

को सफल बनाने की ओर लक्ष्य देना यही सब से प्रथम कर्तव्य है ॥५॥
"कम्मसंगेहिं" इत्यादि
अन्वयार्थ-(कम्मसंगेहिं-कर्मसंगैः) ज्ञानावरणीयादिक कर्मों के संयोग से (संमूढा-संमूढाः) तत्त्वातत्त्व के विवेक से विकल बने हुए अतएव (दुक्खिया-दुःखिताः) विविधदुःखजनक ऐसे रोग, शोक आदि से समाक्रान्त एवं (बहु वेयणा-बहु वेदनाः) मन्द, तीव्र, तीव्रतर पीडाओं से युक्त ये (पाणिणो-प्राणिनः) संसारी प्राणी (अमाणुसासु जोणीसु-अमानुषीषु योनिषु) एकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय एवं मनुष्य भिन्न पञ्चेन्द्रिय इन योनियों में (विणिहम्मंति-विनिहन्यन्ते) पुनः पुनः जन्ममरणजनित दुःख पाते हैं। इसलिये मनुष्यभव दुर्लभ है।

જોઇએ અને તે પ્રાણીમાત્રનું એક માત્ર સૌ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ॥ ૫ ॥
"कम्मसंगेहिं"-ઇત્યાદિ.
અન્વયાર્થ—कम्मसंगेहिं-कर्मसंगैः જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના સંયોગથી संमूढा-संमूढाः તત્વાતત્વના વિવેકથી, વિકળ બનેલા તેમજ दुक्खिया-दुखिताः વિવિધ દુઃખજનક એવા રોગ, શોક આદિથી સમાક્રાંત અને बहु वेयणा-बहु वेदनाः મંદ, તીવ્ર, તીવ્રતર, પીડાઓથી યુક્ત આ पाणिणो-प्राणिनः સંસારી પ્રાણી अमाणुसासु जोणीसु-अमानुषीषु योनिषु એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રીઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય, અને મનુષ્ય ભિન્ન પાંચ ઇન્દ્રિય આ યોનીઓમાં विणिहम्मंति-विनिहन्यन्ते ફરી ફરી જન્મ મરણ જનીત દુઃખ પામે છે. એટલા માટે મનુષ્યભવ દુર્લભ કહ્યો છે.

कस्यचिद् विशिष्टपुण्यस्योदयेन मानुपत्वलाभेऽपि श्रुतिर्दुर्लभेत्याह—

मूलम्—माणुस्सं विग्गहं लद्धुं, सुई धम्मस्स दुल्लहा ।
जं सोच्चा पडिवज्जंति, तवं खंतिमहिंसयं ॥८॥

छाया—मानुष्यं विग्रहं लब्ध्वा, श्रुतिर्धर्मस्य दुर्लभा ।
यं श्रुत्वा प्रतिपद्यन्ते, तपः क्षान्तिम् अहिंस्रताम् ॥ ८ ॥

टीका—' माणुस्सं ' इत्यादि ।

मानुष्यं=मनुष्यभवसम्बन्धिनं, विग्रहं=शरीरं, लब्ध्वा=प्राप्य, धर्मस्य= श्रुतचारित्रलक्षणस्य, श्रुतिः=श्रवणं, दुर्लभा, यं धर्मं श्रुत्वा, तपः=अनशनादि द्वादशविधम्, इन्द्रियजयं वा, क्षान्तिं=क्रोधजयरूपां, उपलक्षणमेतन्मानादिजयस्यापि, अहिंस्रताम्=अहिंसकत्वम्, अनेन प्रथमव्रतमुक्तम्, इदमप्युपलक्षणम्—मृषावादाद- त्तादानमैथुनपरिग्रहविरमणस्य, प्रतिपद्यन्ते=प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । धर्मस्य श्रवणं हि मिथ्यात्वतिमिरप्रणाशकं, श्रद्धाज्योतिःप्रकाशकं, तत्त्वातत्त्वविवेचकं, पीयूषपानमिव

कहते हैं—" माणुस्सं " इत्यादि ।

अन्वयार्थ-(माणुस्सं विग्गहं लद्धुं मानुष्यकं विग्रहं लब्ध्वा) मनुष्यभव संबंधी शरीर को पाकर भी (धम्मस्स सुई दुल्लहा-धर्मस्य श्रुतिः दुर्लभा) श्रुतचारित्ररूप धर्मका श्रवण दुर्लभ है। (जं सोच्चा-यं श्रुत्वा) जिस धर्म को सुनकर प्राणी (तवं खंतिमहिंसयं-तपः क्षान्तिम् अहिंस्रताम्) अन- शन आदि बारह १२ प्रकार के तप को, अथवा इन्द्रियनिग्रह को, क्रोध जयरूप क्षांति को, उपलक्षण से मान आदि कषाय के विजय को, तथा अहिंसक भाव को, उपलक्षण से मृषावाद, अदत्तादान, मैथुन एवं परि- ग्रह से विरमणरूप व्रत को (पडिवज्जंति-प्रतिपद्यन्ते) प्राप्त करते हैं। धर्म का श्रवण जीव के मिथ्यात्वरूप तिमिर का विनाशक, श्रद्धारूप ज्योति का प्रकाशक, तत्त्व अतत्त्व का विवेचक, अमृतपान के समान

' माणुस्सं ' ઇત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—माणुस्सं विग्गहं लद्धुं-मानुष्यकं विग्रहं लब्ध्वा મનુષ્યભવ સંબંધી શરીરને મેળવીને પણ धम्मस्स सुई दुल्लहा-धर्मस्य श्रुतिः दुर्लभा શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે. जं सोच्चा-यं श्रुत्वा જે ધર્મને સાંભળીને પ્રાણી तवं खंतिमहिंसयं-तपः क्षान्तिम् अहिंस्रताम् અનશનાદિ બાર ૧૨ પ્રકારના તપને અથવા ઇન્દ્રિયનિગ્રહને, ક્રોધજયરૂપ, ક્ષાંતિને ઉપલક્ષણથી માન આદિ કષાયના વિજયને તથા અહિંસક ભાવને ઉપલક્ષણથી મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહથી વીરમણ રૂપ વ્રતને पडिवज्जंति-प्रतिपद्यन्ते પ્રાપ્ત કરે છે. ધર્મનું શ્રવણ જીવને મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર, શ્રદ્ધારૂપ જ્યોતિનો પ્રકા-

अनुप्राप्ताः सन्तः, कदाचिदेव, न तु सर्वदा, अत्र तु-शब्द एवार्थकः। मनुष्यताम् आददते=गृह्णन्ति-प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अयं भावः-प्रकृतिभद्रतया, प्रकृतिविनीततया, सानुक्रोशतया (सदयतया) अमत्सरितया मनुष्येषु प्राणिन उत्पद्यन्ते। अपि च-विशिष्टशुद्धिहेतुभिस्तनुकषायत्वादिभिर्मनुष्यायुर्बन्धो भवति। उक्तञ्च—

पयईए तणुकसाओ, दाणरओ सीलसंजमविहूणो।
मज्झमगुणेहिं जुत्तो मणुयाउं बंधए जीवो ॥ २ ॥

छाया-प्रकृत्या तनुकषायो, दानरतः शीलसंयमविहीनः।
मध्यमगुणैर्युक्तो मनुजायुर्बध्नाति जीवः ॥ १ ॥ इति ॥ ७ ॥

कायादिक के क्रमसे (सोहिं-शोधिम्) अशुभ कर्मों के अपगमरूप शुद्धि को प्राप्त होते हुए (कयाइ वि-कदाचिदपि) कभी कभी ही-सर्वदा नहीं, (मणुस्सयं आययंति-मनुष्यतां आददते) मनुष्यभव को प्राप्त करते हैं। प्राणी स्वाभाविक भद्रपरिणामी हो, स्वाभाविक विनीत हो, दयालु हो, मत्सरभाव से रहित हो तो वह मरकर मनुष्यपर्याय को प्राप्त करता है। विशिष्ट शुद्धि का कारण जो कषायों की मंदता है उससे भी मनुष्यायुका बंध प्राणी को होता है। उक्तंच—

पयईए तणुकसाओ दाणरओ सीलसंजमविहूणो।
मज्झमगुणेहिं जुत्तो मणुयाउं बंधए जीवो ॥ १ ॥

छाया-प्रकृत्या तनुकषायो दानरतः शीलसंयमविहीनः।
मध्यमगुणैर्युक्तो मनुजायुर्बध्नाति जीवः ॥ १ ॥ ७ ॥

विशिष्ट पुण्य के उदय से किसी जीव को मनुष्यभव की प्राप्ति हो भी जाय तो भी धर्म का सुनना दुर्लभ है इस बात को सूत्रकार

મરૂપ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને कयाइ वि-कदाचिदपि કોઈ કોઈ વખત मणुस्सयं-मनुष्यतां-મનુષ્યભવને आययंति-आददते પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાણી સ્વાભાવિક ભદ્ર પરિણામી હોય, સ્વાભાવિક વિનીત હોય, દયાળુ હોય, મત્સરભાવથી રહિત હોય તો તે મરીને મનુષ્યપર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે. વિશિષ્ટ શુદ્ધિનું કારણ જે કષાયોની મંદતા છે તેનાથી પણ મનુષ્ય આયુનો બંધ પ્રાણીનો થાય છે. કહ્યું પણ છે—

पयइए तणुकसाओ दाणरओ सीलसंजमविहूणो।
मज्झम गुणेहिं जुत्तो मणुयाउं बंधए जीवो ॥ १ ॥

छाया—प्रकृत्या तनुकषायो दानरतः शीलसंयमविहीनः।
मध्यमगुणैर्युक्तो मनुजायुर्बध्नाति जीवः ॥ १ ॥ ७ ॥

વિશિષ્ટ કર્મના ઉદયથી કોઈ જીવને મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ થઈ પણ જાય તો પણ ધર્મને સાંભળવો દુર્લભ છે આ વાતને સૂત્રકાર

टीका—' आहच्च ' इत्यादि ।

कदाचित् श्रवणं=धर्मश्रवणं लब्ध्वाऽपि श्रद्धा=धर्मविषयिका रुचिः, परमदुर्लभाऽस्ति । श्रद्धा हि संसारसागरतरणतरणिः, मिथ्यात्वतिमिरहरणद्युमणिः, स्वर्गापवर्गसुखचिन्तामणिः, क्षपकश्रेणिसरणिः, कर्मरिपुदमनी, केवलज्ञानकेवलदर्शनजननी । श्रद्धायाः परमदुर्लभत्वे हेतुमाह-' बहवे ' इत्यादि ।

बहवो मनुष्या नैयायिकं-न्याये पञ्चसमवायकारणे भवं नैयायिकं पञ्चसम-

---

धर्मश्रवण की प्राप्ति के बाद सूत्रकार अब श्रद्धा की दुर्लभता दिखलाते हैं—' आहच्च '-इत्यादि ।

अन्वयार्थ--(आहच्च-आहत्य) कदाचित् (सवणं लद्धुं-श्रवणं लब्ध्वा) धर्मका श्रवण भी प्राप्त हो जाय तो भी (सद्धा परमदुल्लहा-श्रद्धा परमदुर्लभा) धर्म में श्रद्धा-रुचि-होना परम दुर्लभ है। यह श्रद्धा संसाररूपी सागर से पार कराने के लिये नौका जैसी है, मिथ्यात्वरूपी तिमिर को दूर करने के लिये द्युमणि-सूर्य जैसी है। स्वर्ग एवं मोक्ष के सुखों को देने के लिये चिन्तामणिरत्न जैसी है। क्षपक श्रेणी पर आरूढ होने के लिये निसरणी जैसी है। कर्मरूपी शत्रु को परास्त करने वाली है, एवं केवल ज्ञान केवल दर्शन को उत्पन्न करने के लिये जननी जैसी है। यह श्रद्धा परम दुर्लभ क्यों है? यह बात स्वयं सूत्रकार कहते हैं (बहवे-बहवः) संसारमें ऐसे भी कितनेक मनुष्य हैं जो

ધર્મ શ્રવણની પ્રાપ્તિ બાદ સૂત્રકાર હવે શ્રદ્ધાની દુર્લભતા સમજાવે છે.–' आहच्च ' ઈત્યાદિ.

અન્વયાર્થ—आहच्च-आहत्य કદાચિત सवणं लद्धुं-श्रवणं लब्ध्वा ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પણ सद्धा परमदुल्लहा-श्रद्धा परमदुर्लभा ધર્મમાં શ્રદ્ધા રૂચી થવી એ પરમ દુર્લભ વાત છે. આ શ્રદ્ધા સંસારરૂપી સાગરથી પાર ઉતારનાર નૌકાનું કામ કરે છે. મિથ્યાત્વ રૂપી ઘોર અંધકારને દૂર કરી માણસના હૃદયમાં સૂર્ય તેજનાં કિરણો જેવો પ્રકાશ પહોંચાડે છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સુખોને આપવા માટે ચિંતામણીરત્ન જેવી છે. ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરૂઢ થવા માટે એ નીસરણી જેવી છે. કર્મરૂપી શત્રુનો નાશ કરવા માટે એ અતુલ બળવાળી છે. અને કેવળજ્ઞાનદર્શનને ઉત્પન્ન કરવા માટે એ જનની જેવી છે. આ શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ કેમ છે? આ વાત સ્વયં સૂત્રકાર બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે, बहवे-बहवः સંસારમાં એવા પણ કેટલાક મનુષ્યો છે જે नेयाउयं

हितावहं, चक्षचन्द्रचन्द्रिकेव हृदयाह्लादकं, स्वप्नदृष्टवस्तुनः पुनर्जाग्रदवस्थायां तल्लाभवत् प्रमोदजनकं, भूमिगतनिधानप्राप्तिरिव सुखजनकं, सकलसंतापहारकम्। तस्माद् धर्मः श्रोतव्य इति भावः ॥ ८ ॥

श्रुतिलाभेऽपि श्रद्धा दुर्लभेत्याह—

मूलम्—आहच्च सवणं लद्धुं, सद्धा परमदुल्लहा।
सोच्चा नेयाउयं मग्गं, बहवे परिभस्सइ ॥ ९ ॥

छाया—कदाचित् श्रवणं लब्ध्वा, श्रद्धा परमदुर्लभा।
श्रुत्वा नैयायिकं मार्गं, बहवः परिभ्रश्यन्ति ॥ ९ ॥

एकान्ततः हितविधायक, निर्मल चाँदनी के समान हृदय को आनंद उत्पन्न करने वाला, स्वप्न में दृष्ट पदार्थ की जागृत अवस्था में प्राप्ति होने की तरह प्रमोदजनक, भूमि में गडे हुए निधान की प्राप्ति के समान सुखजनक एवं समस्त संताप का अपहारक होता है, इसलिये धर्म अवश्य श्रवण करने योग्य है।

भावार्थ--मनुष्यभव पाकर भी जीव को श्रुतचारित्ररूप धर्म का श्रवण बडे भाग्य से मिलता है। धन्य वे पुरुष है जो इस प्रकार से अपने जीवन को सफल करते हैं, क्यों कि धर्म के श्रवण से ही यह जीव को मालूम होता है कि हमारा क्या कर्तव्य है क्या अकर्तव्य है? हिंसादिक पाप अकर्तव्य हैं, तथा प्रणातिपातादि विरमणरूपकर्तव्य हैं। तप पालने योग्य हैं एवं कषायादिक परित्याग करने योग्य हैं ॥ ८ ॥

शङ, तत्व अतत्वने। विवेचक अमृत पान समान, એકાન્તતઃ હિત વિધાયક, નિર્મળ ચાંદની સમાન હૃદયને ઉત્પન્ન કરવાવાળા, સ્વપ્નમાં દૃષ્ટ પદાર્થની જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રાપ્તિ થવાની માફક, પ્રમોદ જનક ભૂમિમાં દટાયેલા ધનની પ્રાપ્તિ સમાન, સુખ જનક અને સમસ્ત સંતાપનો અપહારક બને છે. માટે ધર્મ અવશ્ય શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ-મનુષ્યભવ મેળવીને પણ જીવને શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું શ્રવણ ભાગ્યના ઉદયથી જ મળે છે. એ પુરૂષને ધન્ય છે કે જે આ પ્રકારથી પોતાના જીવનને સફળ બનાવે છે. કેમકે ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી જ આ જીવને ખબર પડે છે કે મારૂં કર્તવ્ય શું છે અને અકર્તવ્ય શું? છે હિંસાદિક પાપ એ અકર્તવ્ય છે, અને એનાથી પ્રાણાતિપાતાદિ વિરમણરૂપ કર્તવ્ય છે. તપ પાળવા યોગ્ય છે, અને કષાયાદિક પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ॥૮॥

यस्य सः, संयतादिज्ञाने संदिग्धबुद्धिः । ३ । अश्वमित्रश्चतुर्थः सामुच्छेदिकः, स उत्पादानन्तरमेव वस्तुनः समुच्छेदः-विनाशो भवतीति प्ररूपयति । ४ । गङ्गाचार्यः पञ्चमो द्वैक्रियः-स एकस्मिन् समये क्रियाद्वयानुभवो भवतीति प्ररूपयति । ५ । षडुलूकः षष्ठस्त्रैराशिकः, स जीवा-जीव-नोजीव-भेदात् त्रयो राशयः सन्तीति प्ररूपयति । ६ । गोष्ठःमाहिलः स्थविरः सप्तमोऽबद्धिकः स च जीवेन स्पृष्टं कर्म अबद्धं प्ररूपयति ।७ ।

तत्र जमालेर्वृत्तान्तः प्रोच्यते—

क्षत्रियकुण्डपुरे भगवतः श्रीवीरवर्धमानस्वामिनो भगिन्याः सुदर्शनायाः पुत्रः क्षत्रिया

ऐसी मान्यता है कि संयत आदि का ज्ञान सदा संदिग्ध रहता है, कौन संयत है कौन नहीं इसका यथार्थ निश्चय नहीं हो सकता है, इस प्रकार ये अव्यक्तवादी हैं ३। चतुर्थ निह्नव-अश्वमित्र हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि उत्पाद के अनन्तर ही वस्तु विनष्ट हो जाती है ४ । पंचम निह्नव गंगाचार्य हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि एक समय में दो क्रियाओं का अनुभव होता है ५। छठवां निह्नव षडुलूक हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि जीव अजीव एवं नोजीव, इस प्रकार तीन राशि हैं ६। गोष्ठ माहिल स्थविर सातवां निह्नव हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि जीव के स्पृष्ट कर्म सदा उससे अबद्ध रहता है ७ ।

जमालि का वृत्तान्त इस प्रकार है—जमालि भगवान् वर्धमान स्वामी की बहिन सुदर्शना के पुत्र थे। ये क्षत्रियकुण्डपुर का निवासी क्षत्रिय थे। भगवान् वीर प्रभु की पुत्री जो प्रियदर्शना थी उसका

સ્વરૂપ છે. (૨) તૃતીય નિહ્નવ આષાઢ હતા એમની એવી માન્યતા હતી કે, સંયત આદિનું જ્ઞાન સદા સંદિગ્ધ રહે છે. કોણ સંયત છે ? કોણ સંયત નથી ? એનો યથાર્થ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આ પ્રકારથી તેઓ અવ્યકતવાદી હતા. (૩) ચતુર્થ નિહ્નવ અશ્વમિત્ર હતા એમની એવી માન્યતા હતી કે, ઉત્પાદના અનંતરજ વસ્તુનો નાશ થઈ જાય છે. (૪) પંચમ નિહ્નવ ગંગાચાર્ય હતા, એમની એવી માન્યતા હતી કે, એક સમયમાં બે ક્રિયાઓનો અનુભવ થાય છે. (૫) છઠા નિહ્નવ ષડુલૂક હતા એમની એવી પણ માન્યતા હતી કે, જીવ, અજીવ અને નો જીવ આ રીતે ત્રણ પ્રકારની રાશી છે. (૬) સાતમા નિહ્નવ ગોષ્ઠમાહિલસ્થવિર હતા એમની એવી પણ માન્યતા હતી કે, સ્પૃષ્ટ કર્મ હંમેશાં તેનાથી અબદ્ધ રહે છે.

જમાલિનું વૃતાંત આ પ્રકારે છે—જમાલિ ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીની બહેન સુદર્શનાના પુત્ર હતા. તેઓ ક્ષત્રિય હતા અને ક્ષત્રિયકુન્ડપુરના નિવાસી હતા. ભગવાન વીરપ્રભુની પુત્રી જે પ્રિયદર્શના હતી, તેના તેઓ

वायकारणवादरूपं जैनदर्शनं, यद्वा-न्याययुक्तं मार्गं सम्यग्दर्शनादिरूपं मार्गं=मोक्षमार्गं श्रुत्वा परिभ्रश्यन्ति=मोक्षमार्गात् प्रच्युता भवन्ति।

अत्र दृष्टान्ताः—जमालिप्रभृतयो निह्नवाः।

अथ के ते जमालिप्रभृतयः? इत्युच्यते-जमालिप्रभृतयः सप्त प्रवचननिह्नवाः-मिथ्यात्वाभिनिवेशाज्जिनोक्ततत्त्वापलापकास्त्यक्तसम्यग्दर्शना अभूवन्। तत्र जमालिः प्रथमः, स बहुरतः-बहुषु समयेषु रतः=सक्तः, प्रभूतसमयैः कार्योत्पत्तिर्भवति, नत्वेकेन समयेनेति प्ररूपयति॥ १ ॥ तिष्यगुप्तो द्वितीयः-स जीवप्रदेशिकः-जीवः प्रदेश एव यस्य स जीवप्रदेशः, स एव जीवप्रदेशिकः, चरमप्रदेश एव जीव इति प्ररूपयति ॥२॥ तृतीय आषाढः-स तु अव्यक्तिकः, अव्यक्तम्-अस्फुटं वस्तु

(नेयाउयं मग्गं-नैयायिकं मार्गं) पंचसमवायकारणवादरूप जैनदर्शन को, अथवा सम्यग्दर्शनादिरूप न्याययुक्त मार्ग-मोक्षमार्ग को (सोच्चा-श्रुत्वा) सुनकर भी उसमें श्रद्धा नहीं होने से (परिभस्सइ-परिभ्रश्यन्ति) उस मोक्षमार्ग से भ्रष्ट हो जाते हैं इसलिये श्रद्धा को दुर्लभ बतलाई है।

इस विषय में दृष्टान्तस्वरूप जमालि निह्नव आदि समझना चाहिये। जमालि आदि कौन हैं? इस विषय को यहां प्रदर्शित किया जाता है। ये जमालि आदि सात व्यक्ति निह्नव-प्रवचन को छिपाने वाले हुए हैं-मिथ्यात्व के अभिनिवेश से जिनोक्त तत्त्व के अपलापक-सम्यग्दर्शन से रहित हुए हैं। इनमें सर्वप्रथम जमालि हुए हैं, इनकी मान्यता यह है कि अनेकसमयों से द्रव्य की उत्पत्ति होती है, एक समय से नहीं? द्वितीय निह्नव तिष्यगुप्त हुए हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि जीवका एक अन्तिम प्रदेश ही जीवस्वरूप है २। तृतीय निह्नव आषाढ हुए हैं, इनकी

મગ્ગં-નૈયાયિકં માર્ગં પાંચ સમવાયકારણવાદરૂપ જૈનદર્શનને અથવા સમ્યગ્ દર્શનાદિરૂપ ન્યાયયુક્ત માર્ગ-મોક્ષ માર્ગને સોએ सोच्चा-श्रुत्वा સાંભળીને પણ એનામાં શ્રદ્ધા ન હોવાથી परिभस्सइ-परिभ्रश्यन्ति એ મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. આ માટે શ્રદ્ધાને દુર્લભ બતાવેલ છે.

આ વિષયમાં દષ્ટાંતસ્વરૂપ જમાલિ નિહ્નવ આદિ સમજવા જોઈએ. જમાલિ આદિ કોણ હતા એ વિષયને અહિં પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. એ જમાલિ આદિ સાત વ્યક્તિ પ્રવચનનિહ્નવ છુપાવવાવાળા હતા. મિથ્યાત્વના અભિનિવેશથી જીનોક્ત તત્વના અપલાપક – સમ્યગ્દર્શનથી રહિત હતા. એમાં સર્વ પ્રથમ જમાલિ હતા. એમની માન્યતા એ હતી કે અનેક સમયોથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એક સમયથી નહી. (૧) દ્વિતીય નિહ્નવ તિષ્યગુપ્ત હતા, એમની એવી માન્યતા હતી કે, જીવનો એક અંતિમ પ્ર જ જીવ

यस्य सः, संयतादिज्ञाने संदिग्धबुद्धिः । ३ । अश्वमित्रश्चतुर्थः सामुच्छेदिकः, स उत्पादानन्तरमेव वस्तुनः समुच्छेदः-विनाशो भवतीति प्ररूपयति । ४ । गङ्गाचार्यः पञ्चमो द्वैक्रियः-स एकस्मिन् समये क्रियाद्वयानुभवो भवतीति प्ररूपयति । ५ । षडुलूकः षष्ठस्त्रैराशिकः, स जीवा-जीव-नोजीव-भेदात् त्रयो राशयः सन्तीति प्ररूपयति । ६ । गोष्ठामाहिलः स्थविरः सप्तमोऽबद्धिकः स च जीवेन स्पृष्टं कर्म अबद्धं प्ररूपयति ।७ ।

तत्र जमालेर्वृत्तान्तः प्रोच्यते—

क्षत्रियकुण्डपुरे भगवतः श्रीवीरवर्धमानस्वामिनो भगिन्याः सुदर्शनायाः पुत्रः क्षत्रिया

ऐसी मान्यता है कि संयत आदि का ज्ञान सदा संदिग्ध रहता है, कौन संयत है कौन नहीं इसका यथार्थ निश्चय नहीं हो सकता है, इस प्रकार ये अव्यक्तवादी हैं ३। चतुर्थ निह्नव-अश्वमित्र हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि उत्पाद के अनन्तर ही वस्तु विनष्ट हो जाती है ४। पंचम निह्नव गंगाचार्य हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि एक समय में दो क्रियाओं का अनुभव होता है ५। छठवां निह्नव षडुलूक हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि जीव अजीव एवं नोजीव, इस प्रकार तीन राशि हैं ६। गोष्ठ माहिल स्थविर सातवां निह्नव हैं, इनकी ऐसी मान्यता है कि जीव के स्पृष्ट कर्म सदा उससे अबद्ध रहता है ७।

जमालि का वृत्तान्त इस प्रकार है—जमालि भगवान् वर्धमान स्वामी की बहिन सुदर्शना के पुत्र थे। ये क्षत्रियकुण्डपुर का निवासी क्षत्रिय थे। भगवान् वीर प्रभु की पुत्री जो प्रियदर्शना थी उसका

સ્વરૂપ છે. (૨) તૃતીય નિહ્નવ આષાઢ હતા એમની એવી માન્યતા હતી કે, સંયત આદિનું જ્ઞાન સદા સંદિગ્ધ રહે છે. કોણુ સંયત છે ? કોણુ સંયત નથી ? એનો યથાર્થ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આ પ્રકારથી તેઓ અવ્યક્તવાદી હતા. (૩) ચતુર્થ નિહ્નવ અશ્વમિત્ર હતા એમની એવી માન્યતા હતી કે, ઉત્પાદના અનંતરજ વસ્તુનો નાશ થઈ જાય છે. (૪) પંચમ નિહ્નવ ગંગાચાર્ય હતા, એમની એવી માન્યતા હતી કે, એક સમયમાં બે ક્રિયાઓનો અનુભવ થાય છે. (૫) છઠા નિહ્નવ ષડુલૂક હતા એમની એવી પણ માન્યતા હતી કે, જીવ, અજીવ અને નો જીવ આ રીતે ત્રણ પ્રકારની રાશી છે. (૬) સાતમા નિહ્નવ ગોષ્ઠમાહિલસ્થવિર હતા એમની એવી પણ માન્યતા હતી કે, સ્પૃષ્ટ કર્મ હંમેશાં તેનાથી અબદ્ધ રહે છે.

જમાલિનું વૃતાંત આ પ્રકારે છે—જમાલિ ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીની બહેન સુદર્શનાના પુત્ર હતા. તેઓ ક્ષત્રિય હતા અને ક્ષત્રિયકુન્ડપુરના નિવાસી હતા. ભગવાન વીરપ્રભુની પુત્રી જે પ્રિયદર્શના હતી, તેના તેઓ

जमालिरासीत् । श्रीवीरवर्धमानस्वामिनः पुत्री प्रियदर्शना जमालेः भार्याऽभवत् । एकदा कदाचित् भगवान् श्रीवीरवर्धमानस्वामी तत्र क्षत्रियकुण्डपुरे समवसृतः। जमालिर्भार्यया सह तं वन्दितुं समागतः। भगवद्देशनया जातवैराग्योऽसौ जमालिर्गृहमागत्य पित्रोरनुज्ञां गृहीत्वा पञ्चशतक्षत्रियकुमारैः सह प्रव्रज्यां गृहीतवान् । अयं भगवतः श्रीमहावीरस्य केवलज्ञानप्राप्त्यनन्तरं चतुर्दशे वर्षे प्रव्रजितः । तदा तस्य भार्या प्रियदर्शनाऽपि भगवतः श्रीवीरवर्धमानस्वामिनः समीपे स्त्रीसहस्रेण सह प्रव्रजिता। ततः पञ्चशतसंख्यकान् साधून् जमालिमुनये, तस्यै प्रियदर्शनासाध्व्यै च साध्वीसहस्रं शिष्यतया भगवान् प्रददौ । अथ जमालिमुनिः श्रीवर्धमानस्वामिना सह विहरन् दुश्चरं तपस्तेपे, एकादशाङ्गानि चाधीतवान् ।

ये पति थे। एक दिन की बात है कि वीर श्रीवर्धमान स्वामी क्षत्रियकुण्डपुर में पधारे । जमालि अपनी पत्नी प्रियदर्शना के साथ उनको वंदना करने के लिये आये । भगवान् ने इनको धर्मदेशना दी। दिव्य धर्मदेशना का पान कर जमालि को वैराग्य जागृत हो गया। घर पर आकर इन्हों ने अपने माता पिता से आज्ञा लेकर पांचसौ क्षत्रियकुमारों के साथ दीक्षा अंगीकार करली। उस समय भगवान् को केवल ज्ञान प्राप्त हुए को चौदह वर्ष व्यतीत हो चुके थे। पति को दीक्षित देखकर प्रियदर्शना ने भी एक हजार स्त्रियों के साथ दीक्षा अंगीकार करली। प्रभु ने पांचसौ मुनियों को जमालिमुनि की नेसराय में करदिये, एवं एक हजार साध्वियों को प्रियदर्शना साध्वी की नेसराय में कर दी। पांचसौ जमालि के शिष्य और एक हजार साध्वियां प्रियदर्शना की शिष्याएँ हुई । जमालिमुनि ने श्री वर्धमान-

પતિ હતા. એક સમયની વાત છે કે, શ્રી વીર વર્ધમાનસ્વામી દીક્ષા લીધા પછી ક્ષત્રિયકુન્ડપુરમાં પધાર્યા. જમાલિ પોતાની પત્ની પ્રિયદર્શનાની સાથે તેમને વંદના કરવા માટે આવ્યા. ભગવાને તેમને ધર્મદેશના આપી. દિવ્ય ધર્મ દેશનાનું પાન કરતાં જમાલિને વૈરાગ્ય જાગૃત થયો. ઘેર આવી પોતાનાં માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ તેમણે પાંચસો ક્ષત્રિય કુમારો સહિત દીક્ષા અંગિકાર કરી. આ સમયે ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા ને ચૌદ વર્ષ વિતી ગયાં હતાં. પતિને દીક્ષિત થયેલા જોઈ પ્રિયદર્શનાએ પણ એક હજાર સ્ત્રીઓ સહિત દીક્ષા અંગીકાર કરી. પ્રભુએ પાંચસો મુનિઓને જમાલિ મુનિની નેસરાયમાં કરી દીધા. અને એક હજાર સાધ્વીઓને પ્રિયદર્શના સાધ્વીની નેસરાયમાં કરી દીધી. જમાલિના પાંચસો શિષ્ય થયા અને એક હજાર સાધ્વીઓ પ્રિય દર્શનાની શિષ્યા થઈ. જમાલિ મુનિએ શ્રી વર્ધમાન સ્વામીની

अथान्यदा जमालिमुनिर्भगवतः श्रीवीरवर्धमानस्वामिनं वन्दित्वा नमस्कृत्य कृताञ्जलिः सन् पप्रच्छ–भगवन् ! भवदाज्ञयाऽन्यत्र विहर्तुमिच्छामि ? तदा भगवता पृथग्विहारे जमालेर्लाभादर्शनात् मौनमवलम्बितम्। जमालिस्तु अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति मत्वा भगवन्तं वन्दित्वा नमस्कृत्य पञ्चशतशिष्यैः सह तदन्तिकात् प्रतिनिष्क्रामति ।

अथाऽसौ पञ्चशतैरनगारैः सह ग्रामानुग्रामं विहरन् श्रावस्तीनगर्यां कोष्ठकनामके उद्याने समागतः । तत्र यथाप्रतिरूपमवग्रहं गृहीत्वा संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरति ।

स्वामी के साथ विहार करते २ खूब तो तपश्चर्या की और ग्यारह अंगों का अध्ययन भी कर लिया।

किसी समय जमालि मुनि ने भगवान श्री वर्धमानस्वामी को दोनों हाथ जोड़कर वन्दना एवं नमस्कार कर के पूछा कि हे भगवान् ! आपकी आज्ञा से मैं दूसरी जगह विहार करना चाहता हूं। जमालि की बात सुनकर भगवान् ने इस अभिप्राय से कि इनका पृथग् विहार लाभकारी नहीं है, उनको कुछ भी उत्तर नहीं दिया किन्तु मौन रहे। भगवान् ने जब जमालि से कुछ भी नहीं कहा तो उन्हों ने यह समझकर कि "अप्रतिषिद्धं अनुमतम्" अप्रतिषिद्ध अनुमत होता है, वहां से प्रभु को वन्दना नमस्कार करके अपने पांचसौ शिष्यों को साथ लेकर विहार कर दिया।

पांचसो शिष्यो के साथ ग्रामानुग्राम विहार करते हुए वे श्रावस्ती

સાથે વિહાર કરતાં કરતાં ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી અને અગ્યાર અંગોનો અભ્યાસ પણ કરી લીધો.

કોઈ એક સમયે જમાલિમુનિએ ભગવાન શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને બે હાથ જોડીને વંદના નમસ્કાર કરીને પૂછ્યું કે, હે ભગવંત ! આપની આજ્ઞાથી હું બીજી જગ્યાએ વિહાર કરવા ઈચ્છું છું. જમાલિની આ વાત સાંભળીને ભગવાન એમનો જુદો વિહાર લાભકારી નથી એવા અભિપ્રાયથી મૌન રહ્યા અને ઉત્તર ન આપ્યો. ભગવાને જ્યારે જમાલિને કાંઈ કહ્યું નહીં ત્યારે તેમણે એમ સમજી લીધું કે, " अप्रतिषिद्धं अनुमतं भवति " મૌન એ અનુમતી છે, એમ સમજીને ત્યાંથી પ્રભુને વંદના નમસ્કાર કરીને પોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે પ્રભુથી અલગ વિહાર કરી દીધો.

પાંચસો શિષ્યોની સાથે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં કરતાં તેઓ શ્રાવસ્તી

ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरोऽन्यदा कदाचित् पूर्वानुपूर्व्याचरन् यावत् सुखंसुखेन विहरन् यत्रैव चम्पानगरी यत्रैव पूर्णभद्रनामकमुद्यानं तत्रैवोपागतः, उपागत्य यथाप्रतिरूपमवग्रहं गृहीत्वा संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरति।

ततः खलु तस्य जमालेरनगारस्य शरीरेऽन्तप्रान्तरूक्षतुच्छाहारैरन्यदा कदाचित् विपुलरोगातङ्कः प्रादुर्भूतः। तदा स उपवेष्टुमशक्तःसन्ननगारान् प्राह-मम संस्तारकः शीघ्रं क्रियताम्। ते मुनयः संस्तारकं कर्तुं प्रवृत्ताः। जमालिस्तान् पुनः पुनः पृच्छति-संस्तारकः कृतो नो वा भवद्भिः ? त ऊचुः—संस्तारकः कृतो

नगरी के कोष्ठक नामक उद्यान में आये। वहां वनपाल से वसति की आज्ञा ग्रहण कर संयम एवं तप से अपनी आत्मा को भवित करते हुए विचरने लगे।

श्रमण भगवान् महावीर ने भी कोई समय पूर्वानुपूर्वी से ग्रामानुग्राम विहार करते हुए वे चंपानगरी के पूर्णभद्रनामक उद्यान में पधारे और यथाप्रतिरूप अवग्रह (वसति की आज्ञा) ग्रहण कर संयम एवं तप से आत्मा को भवित करते हुए विचरने लगे।

इधर जमालि के शरीर में अन्त प्रान्त रूक्ष एवं तुच्छ आहार के लेने से अनेक प्रकार के रोग उत्पन्न हो गये। इससे ये बैठने में भी अशक्त बन गये। इस स्थिति में इन्हों ने अपने शिष्यों से कहा—मेरे लिए संस्तारक शीघ्र कर दो। मुनियों ने संस्तारक करना प्रारंभ कर दिया।

નગરીના કોષ્ઠક નામના બાગમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વનપાલ પાસેથી આજ્ઞા લઈને ઉતર્યા. અને તે સ્થળે સંયમ અને તપથી પોતાની આત્માને ભાવિત કરતાં કરતાં વિચરવા લાગ્યા.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પણ કોઈ સમય પૂર્વાનુપૂર્વીથી ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા કરતા ચંપાનગરીના પૂર્ણભદ્ર નામના બાગમાં પધાર્યા. અને યથાપ્રતિરૂપ અવગ્રહ (વસતીની આજ્ઞા) લઈને સંયમ અને તપથી આત્માને ભવિત કરતાં કરતાં વિચરવા લાગ્યા.

આ તરફ જમાલિના શરીરમાં અન્ત, પ્રાન્ત, રૂક્ષ તેમજ તુચ્છ આહાર લેવાથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થયા, આ રોગોના કારણે તેઓ બેસવામાં પણ અશક્ત બની ગય। આ સ્થિતિમાં તેમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે, મારે માટે જલ્દી સંસ્તારક (પથારી) કરી દો. મુનિઓ સંસ્તારકની તૈયારી કરવા લાગ્યા જમાલિએ તેમને વારંવાર પૂછવા માડયું કે, સંસ્તારક ક -નહીં ?

नास्ति, किं तु क्रियते, एवमुक्ते सति स जमालिर्मिथ्यात्वमोहनीयोदयात् सम्यक्त्वपरिभ्रष्टः सन् व्यचिन्तयत्-क्रियमाणं कृतमिति जिनोक्तं सत्यं न भवितुमर्हति, यतोऽयं संस्तारकः क्रियमाणो न कृतः संस्तीर्यमाणोऽपि न संस्तृत इत्युच्यते। इति मनसि विचिन्त्य तत्र सर्वान् मुनीनाहूय जमालिः प्राह—यत् क्रियमाणं तत् कृतम्, यच्चलत् तच्चलितम्, यदुदीर्यमाणं तदुदीरितम्, इत्यादि श्रीमहावीरस्वामिना यद् भाषितं तत् खलु मिथ्या, क्रियमाणे संस्तारके शयनरूपार्थसाधकत्वाभावेन कृतत्वाभावात्।

जमालि ने उनसे वार २ पूछना शुरु किया कि संस्तारक किया या नहीं ? उन्हों ने कहा संस्तारक अभी नहीं किया है कर रहे हैं। इस प्रकार जब उन्हों ने कहा तब मिथ्यात्वमोहनीय के उदय से सम्यक्त्व से पतित होकर जमालि ने विचार किया कि "क्रियमाणं कृतम्" जो किया जा रहा है वह "किया गया" ऐसा जो जिन भगवान ने कहा है वह सत्य नहीं हो सकता है, क्यों कि संस्तारक क्रियमाण है वह "कृतः" किया गया ऐसा नहीं कहा जा सकता है। उसी तरह यह तो अभी "संस्तीर्यमाण" है बिछाया जा रहा है, इसे "संस्तृतः" बिछ गया है, ऐसे कैसे कह सकते हैं। इस प्रकार विचार कर उन्हों ने अपने समस्त शिष्यों को बुलाकर कहा कि देखो भगवान् वीर प्रभु जो ऐसा कहते हैं कि "क्रियमाणं कृतम्" "यच्चलत् तत् चलितम्" "यदुदीर्यमाणं तदुदीरितम्" जो क्रियमाण है वह किया गया है, जो चल रहा है वह चल चुका है, जो उदय में आ

શિષ્યોએ કહ્યું કે, સંસ્તારક હજુ કરેલ નથી પરંતુ કરીએ છીએ આ પ્રકારે જ્યારે શિષ્યોએ કહ્યું, ત્યારે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈને જમાલિએ વિચાર કર્યો કે, "क्रियमाणं कृतं" જે કરવામાં આવે છે તે "થઈ ચૂકયું" એવું જે જીન ભગવાને કહ્યું છે તે સત્ય ઠરતું નથી. કેમ કે સંસ્તારક ક્રિયમાણ છે તે "कृतः" થઈ ચૂકયું છે એમ કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે આ જે હમણાં "संस्तीर्यमाण" છે-બીછાવવામાં આવે છે એને બીછાવી દીધલ છે એમ કેમ કહી શકાય ? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેમણે પોતાના સમસ્ત શિષ્યોને બોલાવીને કહ્યું કે, જુઓ ભગવાન વીર પ્રભુ જે એમ કહે છે કે, "क्रियमाणं कृतम्" "यच्चलत् तत् चलितम्" "यदुदीर्यमाणं तदुदीरितम्" જે ક્રિયમાણ છે તે થઈ ચૂકયું છે, જે ચાલી રહ્યું છે, તે ચાલી

ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरोऽन्यदा कदाचित् पूर्वानुपूर्व्याचरन् यावत् सुखंसुखेन विहरन् यत्रैव चम्पानगरी यत्रैव पूर्णभद्रनामकमुद्यानं तत्रैवोपागतः, उपागत्य यथाप्रतिरूपमवग्रहं गृहीत्वा संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् विहरति।

ततः खलु तस्य जमालेरनगारस्य शरीरेऽन्तप्रान्तरूक्षतुच्छाहारैरन्यदा कदाचित् विपुलरोगातङ्कः प्रादुर्भूतः। तदा स उपवेष्टुमशक्तःसन्ननगारान् प्राह–मम संस्तारकः शीघ्रं क्रियताम्। ते मुनयः संस्तारकं कर्तुं प्रवृत्ताः। जमालिस्तान् पुनः पुनः पृच्छति–संस्तारकः कृतो नो वा भवद्भिः? त ऊचुः–संस्तारकः कृतो

नगरी के कोष्ठक नामक उद्यान में आये। वहां वनपाल से वसति की आज्ञा ग्रहण कर संयम एवं तप से अपनी आत्मा को भवित करते हुए विचरने लगे।

श्रमण भगवान् महावीर ने भी कोई समय पूर्वानुपूर्वी से ग्रामानुग्राम विहार करते हुए वे चंपानगरी के पूर्णभद्रनामक उद्यान में पधारे और यथाप्रतिरूप अवग्रह (वसति की आज्ञा) ग्रहण कर संयम एवं तप से आत्मा को भवित करते हुए विचरने लगे।

इधर जमालि के शरीर में अन्त प्रान्त रूक्ष एवं तुच्छ आहार के लेने से अनेक प्रकार के रोग उत्पन्न हो गये। इससे ये बैठने में भी अशक्त बन गये। इस स्थिति में इन्हों ने अपने शिष्यों से कहा–मेरे लिए संस्तारक शीघ्र कर दो। मुनियों ने संस्तारक करना प्रारंभ कर दिया।

નગરીના કોષ્ઠક નામના બાગમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વનપાલ પાસેથી આજ્ઞા લઈને ઉતર્યા. અને તે સ્થળે સંયમ અને તપથી પોતાની આત્માને ભાવિત કરતાં કરતાં વિચરવા લાગ્યા.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પણ કોઈ સમય પૂર્વાનુપૂર્વીથી ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા કરતા ચંપાનગરીના પૂર્ણભદ્ર નામના બાગમાં પધાર્યા. અને યથાપ્રતિરૂપ અવગ્રહ (વસતીની આજ્ઞા) લઈને સંયમ અને તપથી આત્માને ભવિત કરતાં કરતાં વિચરવા લાગ્યા.

આ તરફ જમાલિના શરીરમાં અન્ત, પ્રાન્ત, રૂક્ષ તેમજ તુચ્છ આહાર લેવાથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થયા, આ રોગોના કારણે તેઓ બેસવામાં પણ અશક્ત બની ગયા. આ સ્થિતિમાં તેમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે, મારે માટે જલ્દી સંસ્તારક (પથારી) કરી દો. મુનિઓ સંસ્તારકની તૈયારી કરવા લાગ્યા જમાલિએ તેમને વારંવાર પૂછવા માંડયું કે, સંસ્તારક કર્યો કે નહીં?

त्यादि, तत्सर्वमसंबद्धमेवेति। एवं मिथ्यात्वमोहनीयोदयात् जमालिमुन्मार्गगतं ज्ञात्वा स्थविरा अवदन्–जमाले! भगवत आशयं न जानासि, भगवान् आप्तः, विगतदोषसत्यवक्ता, तन्मतमनेकान्तवादात्मकम्, एकोपि पदार्थः अपेक्षाभेदेन अनेकरूपो भवति; यथा एक एव पुरुषः अपेक्षाभेदेन जामाता श्यालकः पुत्रः पिता च। तथैव प्रकृतेऽपि क्रियमाणत्वेपि संस्तारके कृतत्वं संभवति। पटस्य क्रियमाणतायां 'कृतः पटः' इत्यादिवत्। ननु कथं क्रियमाणं पटादिकं कृतं स्यादिति तत्रोच्यते–पटस्योत्पद्यमानताकाले प्रथमतन्तुप्रवेशे उत्पद्यमान एव पट उत्पन्नो

–'इत्यादि' सो यह श्रद्धेय नहीं है। इस प्रकार भाग्यदोष से जमालि को विपरीत मार्ग में जाते हुए देखकर स्थविरों ने कहा–हे जमालि! आप भगवान के आशय को नहीं जानते हो। भगवान सर्व दोष–रहित यथार्थवक्ता हैं। भगवान का मत अनेकान्तरूप है। एक ही पदार्थ अपेक्षा–भेद से अनेकरूप होता है। जैसे एक ही पुरुष श्वशुर की अपेक्षा से जामाता कहलाता है, बहनोई की अपेक्षा साला कहलाता है पिता की अपेक्षा से पुत्र कहलाता है, पुत्र की अपेक्षा से पिता कहलाता है। इसी प्रकार प्रकृत में आपका बिस्तर हो भी रहा है, हो भी गया है, ऐसा कह सकते हैं। जैसे कि पट की क्रियमाणता में भी कृतत्व का व्यवहार होता है उसी तरह। पुनः प्रश्न करता है कि जो क्रियमाण है वह कृत कैसे हो सकता है? इसका उत्तर देते हैं–पट के उत्पत्तिकाल में प्रथम तंतु के प्रवेश समय में भी वह उत्पन्न होता ही है

ते श्रद्धा करवा योग्य नथी. आ प्रमाणे भाग्यदोषथी विपरीत मार्गे जता जमालीने जोई ते स्थविरोए तेओने कह्यु के–हे जमालि! तमे भगवानना आशयने जाणता नथी. भगवान सर्वदोष रहित साचुं बोलवावाळा छे. भगवाननो मत अनेकान्त रुप छे. एक ज पदार्थ अपेक्षा भेदथी अनेकरुप थाय छे. जेम एक ज पुरुष ससरानी आगळ जमाई कहेवाय छे. बनेवीनी आगळ साळो कहेवाय छे. अने पिता आगळ पुत्र कहेवाय छे. अने तेज पुरुष पुत्र आगळ पिता कहेवाय छे. एवी ज रीते प्रस्तुतमां आपनी पथारी थई रही छे. थई पण गई छे. एवुं कहेवामां आवे छे. जेवी रीते पटनी क्रियमाणतामां कृतत्वनो व्यवहार थाय छे तेवी ज रीते.

फरीथी प्रश्न करे छे के–जे क्रियमाण छे ते कृत केवी रीते थई शके? एनो उत्तर आपतां कहे छे के–पटना उत्पत्तिकाळमां प्रथम तन्तुना प्रवेश समये पण ते उत्पन्न थाय ज छे. केमके प्रथमतन्तुप्रवेश काळथी ज "पट

कृते संस्तारके शयनाद्यर्थक्रियाकारित्वं विद्यते, करणसमये तु नास्ति तादृशी अर्थक्रिया, अतः क्रियमाणं कृतमिति व्यपदेशः कथं स्यात् ? । किञ्च–क्रियमाणमिति वर्तमानव्यपदेशः, कृतमिति च भूतव्यपदेशः, वर्तमानत्वं भूतत्वं च परस्परविरुद्धमिति परस्परविरुद्धयोरेतयोरेकता न स्यात्, वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वस्य भूतत्वादिति महावीरस्वामिना यत् प्रतिपादितम्–' करेमाणे कडे चलमाणे चलिए '

रहा है वह उदय में आचुका है " सो वह सब मिथ्या है, कारण कि क्रियमाण संस्तारक में शयनरूप अर्थक्रिया के प्रति साधकत्व का अभाव होने से वहां कृतत्व नहीं आ सकता है।

संस्तारक (विस्तर) करने के बाद ही उसमें शयनादिरूप अर्थ क्रियाकारिता आती है, परन्तु संस्तारक करने के समय में उसमें उस प्रकार की अर्थक्रियाकारिता नहीं है, फिर "क्रियमाणं कृतम्"–क्रियमाण कृत होता है–यह व्यपदेश कैसे हो सकता है ? ।

और भी–"क्रियमाणम्" यह वर्तमान काल का कथन है और "कृतम्" यह भूतव्यपदेश है। भूत और वर्तमान परस्पर विरुद्ध है, और परस्पर विरुद्ध दो पदार्थों की एकता नहीं हो सकती है, क्यों कि वर्तकाल में विद्यमान जो ध्वंस उसके विरोधी का नाम है भूत, एतादृश भूत और वर्तमान ये दोनों एक अधिकरण में नहीं रह सकते हैं। फिर जो महावीर स्वामी ने कहा है कि क्रियमाणं कृतम्, चलत् चलितम्

ચુકયું છે, જે ઉદયમાં આવી રહેલ છે તે ઉદયમાં આવી ચુકેલ છે, એ બધું સઘળું મિથ્યા છે. કારણ કે, ક્રિયમાણ સંસ્તારકમાં શયનરૂપ અર્થ ક્રિયામાં સાધકત્વના અભાવથી ત્યાં કરેલ છે એમ આવી શકતું નથી.

સંસ્તારક (પથારી) કર્યા પછી જ તેમાં શયનાદિરૂપ "क्रियाकारिता" આવે છે. પરન્તુ સંસ્તારક કરતી વખતે તો તેમાં તેવા પ્રકારની 'अर्थक्रिया कारिता' આવતી નથી. તો પછી क्रियमाणं कृतम्–ક્રિયમાણ કૃત થાય છે, એવો વ્યવહાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

વળી "क्रियमाणम्" એ વર્તમાનકાળનું કથન છે. અને "कृतम्" એ ભૂતકાળનો વ્યવહાર છે. ભૂત (કાળ) અને વર્તમાન એ બન્ને પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થવાળાં છે. એટલે પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા બે પદાર્થોની એકતા થઈ શકતી નથી. કેમકે વર્તમાનકાળથી વિરૂદ્ધ ભૂત (કાળ) છે, એવા પ્રકારનો ભૂત અને વર્તમાન એ બન્ને એક અધિકરણમાં રહી શકતા નથી. તો પછી મહાવીર સ્વામીએ જે કહ્યું છે કે, "क्रियमाणं कृतम्" "चलत् च[illegible]"–વિગેરે

प्रवेशे पटस्योत्पत्तिरिति प्रथमसमयादारभ्य किञ्चित् कार्यं सर्वैरपि क्षणैः कृतमिति मन्तव्यम् । यदि प्रथमक्रियया नोत्पन्नः पटस्तदा उत्तरक्रिययापि नोत्पन्नः स्यादिति सर्वदैव पटानुत्पत्तिप्रसंगः, स च न कस्यापि इष्टः, अतः प्रथमतन्तुप्रवेशकाले एव किंचिदुत्पन्नपटस्य यावान् अंशो नोत्पन्नः स एवांशः उत्तरक्रियया उत्पाद्यते यदि पुनरुत्पद्येत तदा एकदेशेनैव उत्पादनं क्रियाया इति स्वीकर्तव्यम् । यदि प्रथमांशोत्पादननिरपेक्षा द्वितीयादिक्रिया तदैव द्वितीया फलवती स्यात् , नान्यथा, ततश्च यथा उत्पद्यमान एव पट उत्पन्नः, तथा क्रियमाणमेव संस्तारकं कृतमिति–

अन्तिम तन्तु के प्रवेश होने पर पट की उत्पत्ति होती है इसलिये 'पट उत्पन्नः'–ऐसा व्यवहार होता है, अतः ऐसा मानो कि प्रथम समय से लेकर कुछ२ कार्य सभी क्षणों में होता है। यदि कदाचित् प्रथम क्रिया से पट उत्पन्न नहीं हुआ तो द्वितीय से भी उत्पन्न नहीं होगा, तृतीय से भी नहीं होगा, इस प्रकार अन्तिम क्रिया से भी नहीं होगा तो पट की कभी भी उत्पत्ति नहीं होगी। परन्तु यह किसी को भी इष्ट नहीं है। अतः प्रथमतंतुप्रवेशकाल में भी थोड़ा पट उत्पन्न हुआ, और जो अंश अनुत्पन्न है वह द्वितीयादि क्षणों में होता है। इस प्रकार यह सिद्धान्त होता है कि क्रिया को एक देश से ही उत्पादकत्व है, और यह आपको भी मानना पडेगा। यदि प्रथम अंश के उत्पादन से निरपेक्ष द्वितीय क्रिया को मानोगे तभी द्वितीयादि क्रियायें सार्थक होंगी, अन्यथा नहीं। तब जैसे प्रथम क्रिया से उत्पन्न होते हुए पट की उत्पत्ति द्वितीयादि क्रिया से होती है उसी प्रकार

તન્તુના પ્રવેશ થતાની સાથે જ પટની ઉત્પત્તિ થાય છે. એટલા માટે "पटः उत्पन्नः" એવો વ્યવહાર થાય છે. એટલે એવું માનવું જોઇએ કે પ્રથમ સમયથી લઇને દરેક ક્ષણે કંઇક કંઇક કાર્ય થાય છે જ. જો કદાચ પ્રથમ ક્રિયાથી પટ ઉત્પન્ન ન થયું તો બીજીથી પણ ઉત્પન્ન થશે. નહીં. અને ત્રીજીથી પણ ઉત્પન્ન થશે નહિ. તેવી જ રીતે અન્તિમ ક્રિયાથી પણ થશે નહીં, અને એ રીતે તો પટની કોઈ રીતે ઉત્પત્તિ થશે જ નહીં. પરંતુ એ વાત કોઇ માની શકે તેમ નથી. એટલે પ્રથમતન્તુપ્રવેશકાળમાં પણ પટનો થોડો ભાગ ઉત્પન્ન થયો, અને જે અંશ ઉત્પન્ન નથી થયો, તે બીજી ત્રીજી વિગેરે ક્ષણોમાં થાય છે. આ રીતે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ક્રિયાના એક દેશથી જ ઉત્પાદકત્વ છે. અને એ વાત તમારે પણ માનવી પડશે. જો પ્રથમ અંશના ઉત્પાદનથી નિરપેક્ષ દ્વિતીય ક્રિયાને માનશો ત્યારે જ દ્વિતીયાદિક્રિયાઓ સાર્થક થશે. અન્ય રીતે નહીં. તો જેવી રીતે પ્રથમ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતા પટની ઉત્પત્તિ દ્વિતીયાદિ

भवति, उत्पद्यमानता च पटस्य प्रथमतन्तुप्रवेशकालादारभ्यैव भवति तदैव 'पट उत्पद्यते इति व्यवहारदर्शनात्। उत्पन्नत्वमपि तस्य पटस्य तत्काले एव, तथाहि–उत्पत्ति क्रियाकाले–प्रथमतन्तुप्रवेशे एवासौ उत्पन्नोऽभूत्, अन्यथा उत्पत्तिक्रियाकाले यदि तस्य पटस्योत्पत्तिर्न स्वीक्रियेत तदा प्रथमक्रिया निरर्थिका स्यात्, कार्यकरणमेव धर्मः क्रियायाः। यदि प्रथमक्रिया उत्पत्तिरूपं कार्यं न कुर्यात् तदा सा निरर्थिकैव स्यात्, उत्पाद्योत्पादनमेव क्रियाया धर्मः। एवं यथा प्रथमक्षणे पटो नोत्पन्नस्तथा द्वितीयक्षणेऽपि नोत्पन्न एव, तृतीयादावपि क्षणे नोत्पन्न इति अंतिमक्रिययापि अनुत्पन्न एव स्यात्, युक्तेः सर्वत्र समानत्वात्। यदा तु प्रथमादिक्रियया न किमपि फलमुत्पादितं तदा अन्त्यया फलं स्यादिति प्रत्याशामात्रमेव, दृश्यते चान्त्यतन्तु'

क्यों कि प्रथमतंतुप्रवेश–काल से ही 'पट उत्पन्न होता है' ऐसा व्यवहार देखने में आता है। तथा उत्पन्नत्व भी उस पट में उस काल से ही है, क्यों कि उत्पत्तिक्रियाकाल में प्रथम तन्तु के प्रवेश होने पर ही पट उत्पन्न हो गया, यदि उस पट की उत्पत्ति स्वीकार नहीं करें तो वह प्रथम क्रिया निरर्थक हो जायगी, कारण कि कार्योत्पाद ही क्रिया का धर्म है। यदि ऐसा मानें कि प्रथम क्षण में पट उत्पन्न नहीं हुआ तो इसी तरह द्वितीय क्षण में भी उत्पन्न नहीं होगा, तृतीय क्षण में भी उत्पन्न नहीं होगा, इस तरह से अंतिम क्रिया तक पट की उत्पत्ति नहीं होगी, क्यों कि युक्ति सर्वत्र समान है।

यदि प्रथम क्रिया से कुछ भी फल नहीं हुआ तो अन्तिम क्रियासे भी उत्पादरूप फल का होना असंभव ही है, परन्तु देखने में आता है कि

ઉત્પન્ન થાય છે" એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. તથા ઉત્પન્ન થવાપણું પણ તે પટમાં તે કાળથી જ છે, કેમકે ઉત્પત્તિક્રિયાકાળમાં પ્રથમતન્તુનાં પ્રવેશ થતાની સાથે જ પટ ઉત્પન્ન થઈ ગયું, જો તે પટની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર ન કરીએ તો તે પ્રથમક્રિયા નિરર્થક થઈ જશે. કારણ કે કાર્યની ઉત્પત્તિ જ ક્રિયાનો ધર્મ છે. કદાચ જો એમ માનીએ કે પ્રથમ ક્ષણમાં પટ ઉત્પન્ન થયું નથી. તો એવી જ રીતે બીજી ક્ષણમાં પણ ઉત્પન્ન નહિ થાય, તેમજ ત્રીજી ક્ષણમાં પણ ઉત્પન્ન થશે નહી. એવી જ રીતે અંતિમક્રિયા સુધી પટની ઉત્પત્તિ થશે નહીં, કેમકે ક્રિયા સર્વત્ર એકસરખી હોય છે.

જો પ્રથમ ક્રિયાથી કંઈ પણ ફલ ન થયું તો અન્તિમ ક્રિયાથી પણ ઉત્પાદરૂપ ફલનું થવું અસંભવ જ છે. પરંતુ જોવામાં આવે છે કે અન્તિમ

अथ यस्मिन्नेव समये घटादिकार्यं प्रारभ्यते, तस्मिन्नेव समये निष्पद्यते, अतो निष्पन्नमेव तत् क्रियते-इति चेन्नैवम्, यस्मात् घटादिकार्याणामुत्पद्यमाना-नामसंख्येयसमयरूपो दीर्घ एव निर्वर्तनक्रियाकालो दृश्यते, अतो न यस्मिन्नेव

-अवस्था में अविद्यमान रहता है, कुंभकारादिक के व्यापार के बाद ही वह उत्पन्न हुआ माना जाता है। इसलिये जो अकृत होता है वही किया जाता है कृत नहीं किया जाता, ऐसा मानना चाहिये। यह तीसरा पक्ष है।

यदि कोई "कृतं क्रियते" इस व्यवहार को सत्य साबित करने के लिये ऐसा कहे कि-जिस समय में घटादिक कार्य बनना प्रारंभ होता है वह उसी समय में निष्पन्न हो जाता है इसलिये जब निष्पन्न ही घट किया जाता है तब "कृतमेव क्रियते" इस प्रकार के व्यवहार में कौनसी बाधा आती है? सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, क्यों कि उत्पद्यमान घटादिक कार्यों की उत्पत्तिरूप क्रिया का वह समय असं-ख्यातसमयरूप बहुत भारी काल है। ऐसा नहीं है कि जिस समय घट बनना प्रारंभ होता है वह उसी समय निष्पन्न हो जाता हैं। इसके बनने में तो बहुत समय लगता है। मिट्टी का लाना, उसका पिंड बनाना, उसे चक्र पर रखना शिवक आदि पर्याय में उसे परिणमित करना, इस प्रकार घट की उत्पत्ति होने में बहुत अधिक समय लग जाता है,

અવસ્થામાં ઘટ તરીકે તો અવિદ્યમાન રહે છે. કુમ્ભકારાદિકના વ્યાપાર બાદ જ તે ઉત્પન્ન થયેલ માનવામાં આવે છે. આ માટે જે અકૃત હોય છે તેજ કરવામાં આવે છે. કૃત નથી કરાતું એવું માનવું જોઇએ. આ ત્રીજો મુદ્દો છે. ॥ ૩ ॥

જો કોઈ "कृतं क्रियते" આ વ્યવહારને સાચો સાબીત કરવા માટે એવું કહે કે જે સમયમાં ઘટાદિ બનાવવાના કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે તે એ સમયમાં પુરૂં થાય છે માટે જ્યારે નિષ્પન્ન જ ઘટ કરવામાં આવે છે. ત્યારે "क्रियते" આ પ્રકારના વ્યવહારમાં કઈ બાધા આવે છે? તેથી એમ કહેવું એ પણ ઠીક નથી. કેમકે, ઉત્પદ્યમાન ઘટાદિક કાર્યોની ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાનો તે સમય અસં-ખ્યાત સમયરૂપ ઘણો ભારે કાળ છે. એવું નથી કે, જે સમયે ઘટ બનવાનો પ્રારંભ થાય છે તે તેજ સમયે નિષ્પન્ન થઈ જાય છે. તેના બનવામાં તો ઘણો સમય લાગે છે. માટીને લાવવી, તેને કચરીને તેનો પિંડ બનાવવો, તે પછી તેને ચાકડા ઉપર ચઢાવવો, તેને આકાર આપવો, આ રીતે ઘટની ઉત્પત્તિ થવામાં ઘણો જ લાંબો સમય લાગે છે. આથી જે સમયે ઘટને બનાવવાનો

यदि कृतमपि क्रियते, तदाऽन्येऽपि दोषाः सन्ति, तथाहि-यदि कृतमपि क्रियते, अर्थात्-क्रियमाणं कृतं मन्यते तदा घटादिकार्योत्पादनार्थं मृन्मर्दनचक्रभ्रमणादिकायाः क्रियाया वैफल्यं स्यात्, तस्मिन् काले कार्यस्य घटस्य कृतत्वाभ्युपगमात्, तस्य प्रागेव सत्त्वात् ॥ २ ॥

किञ्च—कृतं क्रियते इति यन्मन्यते तत्र प्रत्यक्षविरोधः, यस्मादुत्पत्तेः पूर्वं मृत्पिण्डावस्थायामविद्यमानं, पश्चात् कुम्भकारादिव्यापारे घटादिकार्यंजायमानं दृश्यते उत्पत्तिकाले, तस्मादकृतमेव क्रियमाणं भवति ॥ ३ ॥

सद्भाव से कभी भी वहां भवन-होने-रूप क्रिया की परिसमाप्ति नहीं हो सकने के कारण किसी भी कार्य की पूर्णरूप से निष्पत्ति नहीं हो सकेगी। यह कार्यअनिष्पत्तिरूप प्रथम दोष है ॥ १ ॥

यदि कृत भी "क्रियते" ऐसा माना जाय अर्थात् जो हो चुका है वह भी किया जाता है ऐसा ही पक्ष स्वीकार किया जाय तो इसका यह भी तात्पर्य होता है कि जो क्रियमाण है-हो रहा है-वह हो चुका ऐसा कहा जाता है तो इस पक्ष में यह सब से प्रबल दोष उपस्थित होता है कि घटादि कार्य की उत्पत्ति के लिये जो मिट्टा का मर्दन चाक का भ्रमण आदि क्रियाएँ की जा रही हैं ये सब निष्फल हो जाती हैं, क्यों कि क्रियमाण अवस्था में भी घट कृत तो हो चुका तब उसके वर्तमान होनेसे निष्पन्न करने की क्या आवश्यकता रही? यह दूसरा पक्ष है ॥२॥

और भी-"कृतं क्रियते" यह व्यवहार इसलिये भी दूषित साबित होता है कि जबतक घट उत्पन्न नहीं हो जाता है तब तक वह मृत्पिंड

તર ઘટોત્પત્તિરૂપ ક્રિયાના સદ્ભાવથી કદી પણ ત્યાં ભવન-થવારૂપ ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ ન થઈ શકવાના કારણે કોઈ પણ કાર્યની પૂર્ણરૂપથી નિષ્પત્તિ થઈ શકશે નહીં. આ કાર્ય અનિષ્પત્તિરૂપ પ્રથમ દોષ છે. ॥ ૧ ॥

જો કૃત પણ "क्रियते" એમ માનવામાં આવે અર્થાત જે બની ગયેલ છે તે પણ કરવામાં આવી રહ્યું છે તેવો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેનું એ તાત્પર્ય થાય છે કે, જે ક્રિયમાણ છે બની રહ્યું છે તે બની ચુક્યું એમ કહેવામાં આવે છે તો આ પક્ષમાં એ બધાથી મોટો દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. ઘટાદિકાર્યની ઉત્પત્તિ માટે જે માટીનું મર્દન અને ચાકનું ભ્રમણ આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે બધી નિષ્ફળ બની જાય છે. કેમકે, ક્રિયમાણ અવસ્થામાં પણ ઘટ કૃત તો થઈ ગયો તો એનું વર્તમાન થવાથી નિષ્પન્ન કરવાની કઈ આવશ્યકતા રહી ? આ બીજો મુદ્દો. ॥ ૨ ॥

વળી-"कृतं क्रियते" આ વ્યવહાર એટલા માટે પણ દૂષિત સાબીત થાય છે કે, જ્યાં સુધી ઘટ ઉત્પન્ન નથી થતો ત્યાં સુધી તે માટીના પિંડની

तदानीमदर्शनात् । दीर्घक्रियाकालस्यान्ते तु कार्यं भवितुमर्हति, तदानीमेव तस्य दर्शनात् । तदेवं न निर्वर्तनक्रियाकाले कार्यमस्ति, अनुपलभ्यमानत्वात्, किंतु तन्निष्ठाकाल एव तदस्ति, तत्रैवोपलभ्यमानत्वात्, क्रियाकालनिष्ठाकालयोश्चात्यन्त-भेदात्, अतः क्रियमाणं कृतं न भवति । सर्वलोकप्रत्यक्षानुभवसिद्धमेवैतत् ॥५॥ इति जमालेः पूर्वपक्षः ।

एवं मार्गविच्युतं जमालिं प्रति स्थविराः प्रोचुः—आर्य ! किं विरुद्धवचनं वदसि ?, रागद्वेपरहितानां सर्वज्ञानां जिनानां वचने दोपलेशोऽपि नास्ति, नहि ते मृपा भापन्ते । आर्य ! "कृतं न क्रियते, कृतत्वात्, कृतघटवत्" इति कुतर्कमा-

नहीं हो सकता है, अतः "अनुपलभ्यमानत्वात् निर्वर्तनक्रियाकाले विवक्षितघटरूपं कार्यं नास्ति इति मन्तव्यम्" जब यह बात निश्चित हो जाती है तो यह बात भी स्वतः मान लेनी पड़ती है कि कार्य अपने निष्ठाकाल में ही बनकर तयार होता है, क्यों कि वहीं पर उसकी उप-लब्धि होती है । क्रियाकाल एवं निष्ठाकाल इन दोनों में अत्यन्त भेद है इसलिये क्रियमाण कृत नहीं कहा जा सकता । यह बात सर्वजन साक्षिक भी है । यह पांचवा पक्ष है, यह हुवा जमालि का पूर्व पक्ष॥५॥

इस प्रकार जमालि द्वारा स्थापित इस पूर्वपक्ष को सुनकर स्थविरों ने उनको मार्ग से च्युत जाना और इसलिये वे उनसे कहने लगे कि-हे आर्य ! विरुद्ध वचन आप क्यों कहते हैं ? रागद्वेपरहित सर्वज्ञ जिन भगवान के वचन अन्यथा नहीं होते हैं उनमें दोप का अंश भी संभवित नहीं हो सकता है । साधारण पुरुपों की तरह वे मिथ्याभापी

"अनुपलभ्यमानत्वात् निर्वर्तनक्रियाकाले विवक्षितघटरूपं कार्यं नास्ति इति मंतव्यम्" જ્યારે આ નિશ્ચિત બની જાય છે તો એ વાત પણ આપ મેળે માની લેવી પડે છે કે, કાર્ય પોતાના યોગ્ય વખતે જ બનીને તૈયાર થાય છે. કેમકે, તે સ્થળે તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ આ બન્નેમાં અત્યંત ભેદ છે. આ માટે क्रियमाण कृत કહી શકાય નહીં. આ વાત સર્વજનથી સાક્ષીભૂત છે. આ પાંચમો મુદ્દો. આ થયો જમાલિનો પૂર્વપક્ષ. ॥ ૫ ॥

આ પ્રકારે જમાલિ દ્વારા સ્થાપિત એ પૂર્વપક્ષને સાંભળીને સ્થવિરોએ જાણ્યું કે જમાલીમુનિ ભગવાનના માર્ગથી ચલિત થયા છે. અને તે માટે તેઓ તેમને કહેવા લાગ્યા કે, હે આર્ય ! વિરોધ વચન આપ કેમ કહો છે ? રાગદ્વેષરહિત સર્વજ્ઞ જીન ભગવાનનું વચન અન્યથા થતું નથી. તેમાં દોષનો અંશ પણ સંભવિત થતો નથી. સાધારણ પુરૂષોની માફક તે મિથ્યાભાષી પણ નથી. આપે જે અસત્કાર્યવાદને

समये घटादि मारभ्यते, तस्मिन्नेव समये निष्पद्यते, मृदानयनतत्पिण्डविधान-चक्रारोपणशिवकादिविधानादिभिश्चिरकालेनैव तदुत्पत्तिर्भवति ॥ ४ ॥

अस्तु दीर्घः कार्यनिर्वर्तनक्रियाकालः क्रियायाः प्रथमसमय एव कार्यं निष्पद्यते, इति चेन्न, यदि क्रियायाः प्रथमसमय एव कार्यं निष्पद्येत, तर्हि तत् तत्रैवोपलभ्येत, न चारम्भसमय एव घटादिरूपं कार्यं दृश्यते, नापि शिवक-स्थास-कोश-कुशूलादिसमये दृश्यते। किंतु दीर्घक्रियाकालस्यान्ते घटादिरूपं कार्यं दृश्यते, तस्मात् क्रियाया आरम्भकाले कार्यं निष्पद्यते, इति कथनं न युक्तम्, तस्य

अतः "जिस समय में घट का बनना प्रारंभ होता है वह उसी समय में बन जाता है" यह कहना अनुचित है। यह चौथा पक्ष है ॥४॥

यदि कोई फिर भी ऐसा कहे कि कर्म को निर्वर्तन करने वाली क्रिया का काल भले ही अधिक हो इसमें हमें कोई आपत्ति नहीं है, परन्तु क्रिया से जो कार्य निष्पन्न होना होता है वह उस क्रिया के प्रथम समय में ही निष्पन्न हो जाता है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। कारण कि यदि क्रिया के प्रथम समय में ही कार्य निष्पन्न हो जाता है तो वह उस समय ही दिखना चाहिये-परन्तु ऐसा तो होता नहीं है, और न विवक्षित कार्य कोश कुशूल शिवक स्थासक आदि समयों में प्रतीत होता है, किन्तु दीर्घक्रियाकाल के अन्त में ही निष्पन्न हुआ दिखलाई देता है। इसलिये ऐसा मानना कि क्रियाके आरंभकाल में ही घट बनकर तयार हो जाता है, यह कथमपि-किसी तरह भी युक्तियुक्त

પ્રારંભ થાય છે એજ સમયે તે બની જાય છે એમ કહેવું અનુચિત છે. આ ચોથો મુદ્દો છે. ॥ ૪ ॥

જો કોઈ ફરી પણ એમ કહે કે, કર્મને નિવર્તન કરવાવાળી ક્રિયાનો કાળ ભલે અધિક હોય એમાં અમને કોઈ વાંધો નથી. પરંતુ ક્રિયાથી જે કાર્ય નિષ્પન્ન થવું જોઈએ તે એ ક્રિયાના પ્રથમ સમયમાં જ નિષ્પન્ન બની જાય છે. તેમ કહેવું પણ ઠીક નથી. કારણ કે, જો ક્રિયાના પ્રથમ સમયમાં જ કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ જાય છે, તો તે તે સમયે જ દેખાવું જોઈએ પરંતુ એવું તો બનતું નથી. અને વિવક્ષિત કાર્ય, કોશ, કોદાળી, આકાર, સ્થાસક આદિ સમયોમાં પ્રતીત થતો નથી. પરંતુ દીર્ઘ ક્રિયાકાળના અંતમાં જ નિષ્પન્ન થયેલ દેખાય છે. આ માટે એવું માનીએ કે ક્રિયાના આરંભ કાળમાં જ ઘટ બનીને તૈયાર થઈ જાય છે. તો આ કોઈ પણ રીતે માની શકાય તેવું ? આથી

तदानीमदर्शनात्। दीर्घक्रियाकालस्यान्ते तु कार्यं भवितुमर्हति, तदानीमेव तस्य दर्शनात्। तदेवं न निर्वर्तनक्रियाकाले कार्यमस्ति, अनुपलभ्यमानत्वात्, किंतु तन्निष्ठाकाल एव तदस्ति, तत्रैवोपलभ्यमानत्वात्, क्रियाकालनिष्ठाकालयोश्चात्यन्तभेदात्, अतः क्रियमाणं कृतं न भवति। सर्वलोकप्रत्यक्षानुभवसिद्धमेवैतत् ॥५॥ इति जमालेः पूर्वपक्षः।

एवं मार्गविच्युतं जमालिं प्रति स्थविराः प्रोचुः—आर्य! किं विरुद्धवचनं वदसि?, रागद्वेषरहितानां सर्वज्ञानां जिनानां वचने दोषलेशोऽपि नास्ति, नहि ते मृषा भाषन्ते। आर्य! "कृतं न क्रियते, कृतत्वात्, कृतघटवत्" इति कुतर्कमा-

नहीं हो सकता है, अतः "अनुपलभ्यमानत्वात् निर्वर्तनक्रियाकाले विवक्षितघटरूपं कार्यं नास्ति इति मन्तव्यम्" जब यह बात निश्चित हो जाती है तो यह बात भी स्वतः मान लेनी पड़ती है कि कार्य अपने निष्ठाकाल में ही बनकर तयार होता है, क्यों कि वहीं पर उसकी उपलब्धि होती है। क्रियाकाल एवं निष्ठाकाल इन दोनों में अत्यन्त भेद है इसलिये क्रियमाण कृत नहीं कहा जा सकता। यह बात सर्वजन साक्षिक भी है। यह पांचवा पक्ष है, यह हुवा जमालि का पूर्व पक्ष॥५॥

इस प्रकार जमालि द्वारा स्थापित इस पूर्वपक्ष को सुनकर स्थविरों ने उनको मार्ग से च्युत जाना और इसलिये वे उनसे कहने लगे कि—हे आर्य! विरुद्ध वचन आप क्यों कहते हैं? रागद्वेपरहित सर्वज्ञ जिन भगवान के वचन अन्यथा नहीं होते हैं उनमें दोष का अंश भी संभवित नहीं हो सकता है। साधारण पुरुषों की तरह वे मिथ्याभाषी

"अनुपलभ्यमानत्वात निर्वर्तनक्रियाकाले विवक्षितघटरूपं कार्यं नास्ति इति मंतव्यम्" જ્યારે આ નિશ્ચિત બની જાય છે તો એ વાત પણ આપ મેળે માની લેવી પડે છે કે, કાર્ય પોતાના યોગ્ય વખતે જ બનીને તૈયાર થાય છે. કેમકે, તે સ્થળે તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ આ બન્નેમાં અત્યંત ભેદ છે. આ માટે क्रियमाण कृत કહી શકાય નહીં. આ વાત સર્વજનથી સાક્ષીભૂત છે. આ પાંચમો મુદ્દો. આ થયો જમાલિનો પૂર્વપક્ષ. ॥ ૫ ॥

આ પ્રકારે જમાલિ દ્વારા સ્થાપિત એ પૂર્વપક્ષને સાંભળીને સ્થવિરોએ જાણ્યું કે જમાલીમુનિ ભગવાનના માર્ગથી ચલિત થયા છે. અને તે માટે તેઓ તેમને કહેવા લાગ્યા કે, હે આર્ય! વિરોધ વચન આપ કેમ કહો છો? રાગદ્વેષરહિત સર્વજ્ઞ જીન ભગવાનનું વચન અન્યથા થતું નથી. તેમાં દોષનો અંશ પણ સંભવિત થતો નથી. સાધારણ પુરૂષોની માફક તે મિથ્યાભાષી પણ નથી. આપે જે અસત્કાર્યવાદને

समये घटादि प्रारभ्यते, तस्मिन्नेव समये निष्पद्यते, मृदानयनतत्पिण्डविधान-चक्रारोपणशिवकादिविधानादिभिश्चिरकालेनैव तदुत्पत्तिर्भवति ॥ ४ ॥

अस्तु दीर्घः कार्यनिर्वर्तनक्रियाकालः क्रियायाः प्रथमसमय एव कार्यं निष्पद्यते, इति चेन्न, यदि क्रियायाः प्रथमसमय एव कार्यं निष्पद्येत, तर्हि तत् तत्रैवोपलभ्येत, न चारम्भसमय एव घटादिरूपं कार्यं दृश्यते, नापि शिवक-स्थास-कोश-कुशूलादिसमये दृश्यते। किंतु दीर्घक्रियाकालस्यान्ते घटादिरूपं कार्यं दृश्यते, तस्मात् क्रियाया आरम्भकाले कार्यं निष्पद्यते, इति कथनं न युक्तम् , तस्य

अतः "जिस समय में घट का बनना प्रारंभ होता है वह उसी समय में बन जाता है" यह कहना अनुचित है। यह चौथा पक्ष है ॥४॥

यदि कोई फिर भी ऐसा कहे कि कर्म को निर्वर्तन करने वाली क्रिया का काल भले ही अधिक हो इसमें हमें कोई आपत्ति नहीं है, परन्तु क्रिया से जो कार्य निष्पन्न होना होता है वह उस क्रिया के प्रथम समय में ही निष्पन्न हो जाता है, सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है। कारण कि यदि क्रिया के प्रथम समय में ही कार्य निष्पन्न हो जाता है तो वह उस समय ही दिखना चाहिये-परन्तु ऐसा तो होता नहीं है, और न विवक्षित कार्य कोश कुशूल शिवक स्थासक आदि समयों में प्रतीत होता है, किन्तु दीर्घक्रियाकाल के अन्त में ही निष्पन्न हुआ दिखलाई देता है। इसलिये ऐसा मानना कि क्रियाके आरंभकाल में ही घट बनकर तयार हो जाता है, यह कथमपि-किसी तरह भी युक्तियुक्त

પ્રારંભ થાય છે એજ સમયે તે બની જાય છે એમ કહેવું અનુચિત છે. આ ચોથો મુદ્દો છે. ॥ ૪ ॥

જો કોઈ ફરી પણ એમ કહે કે, કર્મને નિવર્તન કરવાવાળી ક્રિયાનો કાળ ભલે અધિક હોય એમાં અમને કોઈ વાંધો નથી. પરંતુ ક્રિયાથી જે કાર્ય નિષ્પન્ન થવું જોઈએ તે એ ક્રિયાના પ્રથમ સમયમાં જ નિષ્પન્ન બની જાય છે. તેમ કહેવું પણ ઠીક નથી. કારણ કે, જો ક્રિયાના પ્રથમ સમયમાં જ કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ જાય છે, તો તે તે સમયે જ દેખાવું જોઈએ. પરંતુ એવું તો બનતું નથી. અને વિવક્ષિત કાર્ય, કોશ, કોઠાળી, આકાર, સ્થાસક આદિ સમયોમાં પ્રતીત થતો નથી. પરંતુ દીર્ઘ ક્રિયાકાળના અંતમાં જ નિષ્પન્ન થયેલ દેખાય છે. આ માટે એવું માનીએ કે ક્રિયાના આરંભ કાળમાં જ ઘટ બનીને તેયાર થઈ જાય છે. તો આ કોઈ પણ રીતે માની શકાય તેવું આથી

चेति दोषद्वयं यदुक्तं, तद् भवन्मतेऽपि शक्यते वक्तुम्, यथाऽस्मत्स्वीकृते कृत-पक्षे दोषा भवता प्रदीयन्ते, तथा भवदङ्गीकृते अप्यकृतपक्षेऽपि एते दोषाः आप-तन्ति। तथाहि-यद्यकृतम्-(अविद्यमानं) क्रियते, तर्हि नित्यमेव क्रियताम्, शश विषाणकल्पस्यासतः करणं कथमुपरमेत। तादृशे कार्ये समुत्पाद्ये क्रियाया वैफल्य-मपि तव दुर्वारम्, असतः कदाप्युत्पत्त्यभावात्।

इससे प्रथम तो करण-क्रिया की वहां कभी भी समाप्ति नहीं हो सकती है १, दूसरा वहां करणक्रिया की विफलता भी आती है २। जब पदार्थ स्वयं मौजूद है तो वहां करनेरूप क्रिया सफलित कैसे हो सकती है? इस प्रकार कृत करण मानने पर आपने ये जो क्रिया की असमाप्ति १ और क्रिया की विफलता २ ये दो दोष दिये हैं सो ये दोनों दोष आपके मन्तव्य में भी आते हैं, और वे इस प्रकार से-यदि "अविद्यमान ही किया जाता है" यह बात ही एकान्ततः स्वीकार की जाय तो उसको भी नित्य ही होते रहना चाहिये, क्यों कि जो शश विषाण की तरह सर्वथा असत् है उसकी करनेरूप क्रिया का विराम कैसे हो सकता है। दूसरे असत् की जब उत्पत्ति ही नहीं होती है तो असत्कार्य की उत्पत्ति में क्रिया की सफलता भी कैसे हो सकती है?। वह तो वहां बिलकुल निष्फल ही होगी, क्यों कि उसकी उससे उत्पत्ति तो हो नहीं सकती है, कारण वह असत् है इसलिये।

અતિ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી પ્રથમ તો કરણ ક્રિયાની ત્યાં કદી પણ સમાપ્તિ થતી નથી. બીજું ત્યાં કરણ ક્રિયાની વિફળતા પણ આવે છે? જ્યારે પદાર્થ સ્વયં મોજુદ છે તો ત્યાં કરવારૂપ ક્રિયા ફળીભૂત કેમ થઈ શકે? આ પ્રકારથી કૃતને કરણ માનવાથી આપે જે ક્રિયાની અસમાપ્તિ અને ક્રિયાની વિફળતારૂપ બે દોષ આપેલ છે તો આ બન્ને દોષ આપના મંતવ્યમાં પણ આવે છે. અને તે આ પ્રકારથી-જો "અવિદ્યમાન જ કરવામાં આવે છે" આ વાત જ એકાન્તતઃ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેને પણ નિત્ય જ બની રહેવું જોઈએ. કેમકે, જે શશવિષાણની (સસલાના શીંગ) માફક સર્વથા અસત્ છે. તેના કરવારૂપ કરવાનો વિરામ કઈ રીતે હોઈ શકે? બીજા અસતની જ્યારે ઉત્પત્તિ થતી નથી તો અસત કાર્યની ઉત્પત્તિમાં ક્રિયાની સફળતા પણ કેવી રીતે હોઇ શકે? એ તો તદ્દન નિષ્ફળ જ થવાની. કેમકે, તેનાથી ઉત્પત્તિ તો બની શકતી નથી. કારણ તે અસત છે માટે.

र्नित्याऽसत्कार्यवादिना भवताऽभिधीयते, अकृतं खलु क्रियमाणं भवतीति, तत्र वयं सत्कार्यवादिनो ब्रूमः-निष्प्रमाणमेतद्भवदीयवचनम्। अकृतम् (अविद्यमानं) घटादिकार्यं न क्रियते, असत्त्वात्, आकाशकुसुमवत्। यदि अकृतम् (अविद्यमानम्) अपि क्रियते, तर्हि शशविषाणमपि क्रियताम्, अकृतत्वाविशेषात् (अविद्यमानत्वाविशेषात्)। अपि च-ये नित्यकरणादयो दोषाः सत्कार्यवादे भवतास्ते खल्वसत्कार्यवादेऽपि तव सन्ति। विद्यमाने वस्तुनि करणक्रियाया अङ्गीकारे पुनः पुनरनवरतं करणक्रियाया अतिमसङ्गात्, क्रियाया अपरिसमाप्तिः क्रियाया वैफल्यं

नहीं हैं। आपने जो असत्कार्यवाद को लेकर कुतर्क का आश्रय करते हुए ऐसा कहा है कि-'कृतं न क्रियते कृतत्वात्, कृतघटवत्' अर्थात्-कृत होनेसे कृत किया नहीं जाता है जैसे कृत घट, अकृतं खलु क्रियमाणं भवति' अर्थात्अकृत ही क्रियमाण होता है सो आपका यह कथन कथंचित् सत्कार्यवादी हमलोगों के चित्त में उतरता नहीं है भला आप को यह विचारना चाहिये जो सर्वथा असत् होता है-द्रव्य दृष्टि से भी जिसकी सत्ता कायम नहीं है ऐसा असत् पदार्थ कभी भी निष्पन्न नहीं हो सकता है। यदि इस प्रकार का भी पदार्थ निष्पन्न होने लगे तो शश विषाण को भी उत्पन्न होना चाहिये। दूसरे द्रव्य की अपेक्षा सत् को कार्य मानने पर जो आपने नित्यकरण होने की प्रसक्तिरूप दोष दिये हैं सो ये सभी दोष आपके असत्कार्यवाद में भी आते हैं, आपने जो यह कहा है कि विद्यमान वस्तु में करनेरूप क्रिया को अंगीकार करने पर पुनः पुनः अनवरत उस करनेरूप क्रिया का अतिप्रसंग प्राप्त होता है

સ્વીકારી કુતર્કનો આશ્રય લઈને એવું કહ્યું છે કે, कृतं न क्रियते कृतत्वात् कृत घटवत् અર્થાત્ કૃત થવાથી કૃત કરેલ મનાતું નથી જેવી રીતે કૃત ઘટ, अकृतं खलु क्रियमाणं भवति અર્થાત્ જ્યારે અકૃત જ ક્રિયમાણ હોય છે. જેથી આપનું આ કથન કથંચિત્ સત્કાર્યવાદી અમારા લોકોના દિલમાં ઉતરતું નથી. આપે એ વિચારવું જોઈએ કે, જે સર્વથા અસત્ હોય છે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી પણ જેની સત્તા કાયમ નથી એવા અસત્ પદાર્થ કદી તૈયાર થઈ શકતા નથી. જો કદી આ પ્રકારના પણ પદાર્થ પુરા થયેલા માનવામાં આવે તો ખરવિષાણ (ગધેડાંને શીંગડાં) પણ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ. દ્રવ્યની અપેક્ષા સતને કાર્ય માનવાથી જે આપે નિત્યકરણ હોવાનો પ્રશસ્તીરૂપ દોષ આપ્યો છે, તે સઘળા દોષ આપના અસતકાર્યવાદમાં પણ આવે છે. આપે જે એમ કહ્યું કે, વિદ્યમાન વસ્તુમાં કરવારૂપ ક્રિયાને અંગિકાર કરવાથી ફરી ફરી અનવરત એ ક... નો

दुर्वारः, तथाहि-यदि पूर्वम् (कारणावस्थायाम्) असत् (अविद्यमानं) कार्यं जायते, तर्हि मृत्पिण्डाद् कुम्भवत्, शशशृङ्गमपि जायमानं किं न दृश्यते, असत्त्वा विशेषात्? । अथ शशशृङ्गमुत्पद्यमानमपि न दृश्यते, तर्हि घटोऽपि तथैवास्तु, उत्पद्यमानत्वाविशेषात् । अथवा-मृत्पिण्डात् पटोऽपि उत्पद्यताम्, असत्त्वाविशेषात्॥३॥

अपेक्षा भी कार्य असत् है, और वह उससे उत्पन्न होता है तो जिस प्रकार मृतपिंड से घट उत्पन्न होता है उसी तरह शशशृंग भी उससे उत्पन्न होते दिखना चाहिये, क्यों कि जिस प्रकार मृत्पिंड में घट विद्यमान नहीं है उसी प्रकार शशविषाण भी वहां विद्यमान नहीं है फिर अविद्यमान की अविशेषता होने पर भी मृत्पिंड से घट ही क्यों उत्पन्न होता है शशशृंग क्यों नहीं?। यदि इसके ऊपर ऐसा कहा जाय कि शशशृंग भी मृत्पिंडसे उत्पन्न होता है परन्तु वह दिखता नहीं है तो हम भी यह कह सकते हैं कि इसी तरह उससे जायमान घट भी नहीं दिखना चाहिये, अतः यह मानना ही चाहिये कि अपने कारण में किसी अपेक्षा कार्य रहा हुआ है तभी जाकर वह उससे ही उत्पन्न होता है अन्य से नहीं । नहीं तो फिर क्या है चाहे जिससे चाहे जैसा पदार्थ उत्पन्न होने लगेगा। ऐसी स्थिति में मृत्तिका से पट की भी उत्पत्ति माननी पड़ेगी ॥ ३ ॥

અપેક્ષાથી કાર્ય અસત છે અને તે એનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તો જે રીતે માટીના પિંડથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. એજ રીતે સસલાને શીંગડાં પણ થતાં દેખાવાં જોઈએ. કેમકે જે રીતે માટીના પિંડમાં ઘટ વિદ્યમાન નથી એજ રીતે સસલાને પણ શીંગડાં વિદ્યમાન નથી. પછી અવિદ્યમાનની અવિશેષતા હોવાથી પણ મૃત પિંડથી ઘટ જ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? સસલાનાં શીંગ કેમ નહીં? જો આ અંગે એમ કહેવામાં આવે કે, સસલાનાં શિંગ પણ માટીના પિંડાથી ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તે દેખતાં નથી તો અમે પણ એમ કહી શકીએ કે, એ રીતે એનાથી તૈયાર થનાર ઘટ પણ ન દેખાવો જોઈએ. આથી એ માનવું જોઈએ કે, પોતાના કારણમાં કોઈ અપેક્ષા કાર્ય રહેલ છે ત્યારે જ તે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. બીજાથી નહીં. એમ ન હોય તો પછી ગમે તે ચીજથી ગમે તે પદાર્થ ઉત્પન્ન થવા લાગશે. આવી સ્થિતિમાં માટીથી પટની પણ ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. ॥૩॥

आयुष्कर्मपुद्गलानिर्जरणेन, 'भवक्खएणं' भवक्षयेण=देवभवसम्बन्धिकर्मणां गत्यादीनां निर्जरणेन ठिइक्खएणं' स्थितिक्षयेण=देवभवसम्बन्धि शरीरावस्थान-क्षयेण, अनन्तरं चयं=देवभवसम्बन्धिशरीरं त्यक्त्वा कुत्र गमिष्यति ? कुत्रोत्पत्स्यते ? हे गौतम ! महाविदेहे वर्षे=महाविदेहक्षेत्रे सिज्झिहिइ' सेत्स्यति सकलकार्यकारितया सिद्धो भविष्यति, बुज्झिहिइ' भोत्स्यते=विमलकेवला-लोकेन सकललोकालोकं ज्ञास्यति, 'मुचिहिइ' मोक्ष्यति=सर्वकर्मभ्यो मुक्तो भविष्यति, 'परिनिव्वाहिइ' परिनिर्वास्यति=समस्तकर्मकृतविकाररहितत्वेन स्वस्थो भविष्यति, 'सव्वदुःखाणमंतं करेहिइ' सर्वदुःखानामन्तं करिष्यति= समस्तक्लेशानां नाशं विधास्यति, अव्याबाधसुखभोगी भविष्यतीत्यर्थः। अन्य-

देवे ताओ देवलोयाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिईक्खएणं अणंतरं चयं चइत्ता कहिं गच्छहिइ कहिं उववज्जिहिइ ?) इस प्रकार प्रभु के मुखारविन्द से मेघकुमार की उत्पत्ति का स्थान सुन कर गौतमने पुनः उनसे यह पूछा कि हे भदंत ! अब ये मेघकुमार देव उस देवलोकसे आयु के क्षय से, भव के क्षय से, स्थिति के क्षय से देवभव संबन्धी शरीर का त्याग कर कहां जावेगें। कहां उत्पन्न होंगे ! (गोयमा ! महा-विदेहे वासे सिज्झिहिइ, बुज्झिहिइ, मुच्चिहिइ, परिनिव्वाहिइ सव्वदुक्खाण मंतं करेहिइ) इस प्रकार गौतम द्वारा पुनः पूछने पर प्रभुने उनसे कहा— गौतम ये मेघकुमार देव महाविदेह में उत्पन्न हो कर वहीं से सिद्ध होंगे विमल केवल ज्ञानरूप आलोक से समस्तलोक और आलोक का ज्ञाता होंगे। समस्त ज्ञानावरणादिक अष्ट कर्मों से रहित होंगे, कर्मकृत समस्त विकारों से

સાગર જેટલી સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે. (एसणं भंते मेहे देवे ताओ देवलो-याओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएणं अणंतरं चयं चइत्ता कहिं गच्छिहिइ कहिं उववज्जिहिइ) ?) આ પ્રમાણે મેઘકુમારની ઉત્પત્તિ વિષેના સ્થા-નની વાત સાંભળીને ગૌતમે ફરી પ્રશ્ન કર્યો—કે હે—ભદંત ! મેઘકુમાર દેવ તે દેવલોકથી આયુષ્ય ક્ષયથી, ભવક્ષયથી, સ્થિતિક્ષયથી દેવભવના શરીરનો ત્યાગ કરીને ક્યાં જશે ? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે ? (गोयमा ! महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ बुज्झिहिइ, मुच्चिहिइ, परिनिव्वाहिइ, सव्वदुक्खाणमंते करेहिइ) આ પ્રમાણે ગૌતમના પ્રશ્નને સાંભળીને પ્રભુએ તેમને કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! આ મેઘકુમાર દેવ મહાવિદેહમાં ઉત્પન્ન થઈને ત્યાંથી સિદ્ધ થશે. વિમળ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ આલોકથી સમસ્તલોક અને આ લોકના જાણનારા થશે. તેઓ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ વગેરે આઠ કર્મો રહિત થશે અને વિકારો રહિત થઈને સ્વસ્થતા પામશે. તેઓ બધાં દુઃખોનો નાશ કરશે

यनार्थमुपसंहरन् आर्यसुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिनमाह–एवं खलु हे जम्बूः! श्रमणेन भगवता महावीरेण आदिकरेण तीर्थकरेण यावत्संप्राप्तेन आप्तोपालम्भनिमित्तं–आप्तेन हितेन गुरुणेत्यर्थः, विनेयस्याविहितविधायिनः उपालम्भः–आप्तोपालम्भः तन्निमित्तं=तदर्थः प्रथमस्य ज्ञाताध्ययनस्य अर्थः=पूर्वोक्तः= मेघकुमारचरितरूपोऽर्थः प्रज्ञप्तः=कथितः। अविधिप्रवृत्तस्य शिष्यस्य गुरुणा मोक्षमार्गे स्थापनाय हितसारगर्भितवचनेन प्रतिबोधनम् उपालम्भः स दातव्यः, यथा भगवता दत्तो मेघकुमाराय, इत्येवमर्थं प्रथममध्ययनमिति भावः ॥

रहित होकर स्वस्थ होंगे, समस्त दुःखों का नाश करेंगे अव्याबाध सुख के भोक्ता बनेंगे अब सूत्रकार श्री सुधर्मास्वामी इस अध्ययन के अर्थ का उपसंहार करते हुए श्री जंबूस्वामी से कहते हैं।(एवं खलु जंबू। समणे णं भगवया महावीरेणं आइगरेणं तित्थगरे णं जाव संपत्तेणं अप्पोपालंभनिमित्तं पढमस्स नायज्झणस्स अयमट्ठे पन्नत्ते त्तिबेमि) कि हे जंबू। आदिकर तीर्थंकर श्री श्रमण भगवान् महावीरने कि जो सिद्धिस्थान को प्राप्त हो चुके हैं अविहित विधायी शिष्य को आप्तोपालभनिमित्त यह मेघकुमार के चरित्ररूप प्रथम ज्ञाताध्ययन का अर्थ प्रज्ञप्त (प्ररूपित) किया है। अविधि में प्रवृत्त हुए शिष्य को गुरु देव मोक्षमार्ग में स्थापन करने के लिये जो हित सारगर्भित वचनों द्वारा समझाया है। इसी का नाम आप्तोपालंभ है। आप्तजन के द्वारा दिया गया उपालंभ यही आप्तोपालभ का अर्थ है। मेघकुमार के साथ यही कार्य प्रभुने किया है। यही विषय इस अध्ययन द्वारा समझाया गया है। अतः इस अध्ययन का नाम भी आप्तदत्त परोपलंभ है। स्वोपालंभ परोपालंभ

અને અવ્યાબાધ સુખને ભોગવનારા થશે. અહીં હવે સૂત્રકાર શ્રી સુધર્મા સ્વામી આ અધ્યયનના અર્થનો ઉપસંહાર કરતા જંબૂસ્વામીને કહે છે. (एवं खलु जंबू ! समणेणं भगवया महावीरेणं आइगरेणं तित्थगरेणं जाव संपत्तेणं अप्पोपालंभनिमित्तं पढमस्स नायज्झयणस्स अयमट्ठे पन्नत्ते त्तिबेमि) હે જંબૂ, આદિકર તીર્થંકર શ્રી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે જેમણે સિદ્ધિસ્થાનને મેળવ્યું છે–એવા તેમણે અવિહિત વિધાયી શિષ્યને આપ્તોપાલંભના માટે આ મેઘકુમારના ચારિત્રરૂપ પ્રથમ જ્ઞાતાધ્યયનનો અર્થ પ્રરૂપિત કર્યો છે. અવધિમાં પ્રવૃત્ત થયેલ શિષ્યને ગુરુદેવ મોક્ષમાર્ગમાં વાળવા માટે જે હિતસાર યુકત વચનો દ્વારા સમજાવે છે. તે આપ્તોપાલંભ કહેવાય છે. આપ્તજન વડે આપવામાં આવેલો ઉપાલંભ એ જ આપ્તોપાલંભનો અર્થ છે મેઘકુમારની સાથે પણ ભગવાને આ પ્રમાણે જ વ્યવહાર કર્યો છે. આ અધ્યયન દ્વારા એ જ વિષય સમજાવવામાં આવ્યો છે. એથી આ અધ્યયનનું નામ 'આપ્તદત્ત પરોપાલંભ'

आयुष्कर्मपुद्गलानिर्जरणेन, 'भवक्खएणं' भवक्षयेण=देवभवसम्बन्धिकर्मणां गत्यादीनां निर्जरणेन ठिइक्खएणं' स्थितिक्षयेण=देवभवसम्बन्धि शरीरावस्थान-क्षयेण, अनन्तरं चयं=देवभवसम्बन्धिशरीरं त्यक्त्वा कुत्र गमिष्यति? कुत्रोत्पत्स्यते ? हे गौतम ! महाविदेहे वर्षे=महाविदेहक्षेत्रे सिज्झिहिइ' सेत्स्यति सकलकार्यकारितया सिद्धो भविष्यति, बुज्झिहिइ' भोत्स्यते=विमलकेवला-लोकेन सकललोकालोकं ज्ञास्यति, 'मुच्चिहिइ' मोक्ष्यति=सर्वकर्मभ्यो मुक्तो भविष्यति, 'परिनिव्वाहिइ' परिनिर्वास्यति=समस्तकर्मकृतविकाररहितत्वेन स्वस्थो भविष्यति, 'सव्वदुःखाणमंतं करेहिइ' सर्वदुःखानामन्तं करिष्यति= समस्तक्लेशानां नाशं विधास्यति, अव्याबाधसुखभोगी भविष्यतीत्यर्थः। अव्य·

देवे ताओ देवलोयाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिईक्खएणं अणंतरं चयं चइत्ता कहिं गच्छहिइ कहिं उववज्जिहिइ ?) इस प्रकार प्रभु के मुखारविन्द से मेघकुमार की उत्पत्ति का स्थान सुन कर गौतमने पुनः उनसे यह पूछा कि हे भदंत ! अब ये मेघकुमार देव उस देवलोकसे आयु के क्षय से, भव के क्षय से, स्थिति के क्षय से देवभव संबन्धी शरीर का त्याग कर कहां जावेगें। कहां उत्पन्न होंगे ! (गोयमा ! महा-विदेहे वासे सिज्झिहिइ, बुज्झिहिइ, मुच्चिहिइ, परिनिव्वाहिइ सव्वदुक्खाण मंतं करेहिइ) इस प्रकार गौतम द्वारा पुनः पूछने पर प्रभुने उनसे कहा— गौतम ये मेघकुमार देव महाविदेह में उत्पन्न हो कर वहीं से सिद्ध होंगे विमल केवल ज्ञानरूप आलोक से समस्तलोक और आलोक का ज्ञाता होंगे। समस्त ज्ञानावरणादिक अष्ट कर्मों से रहित होंगे, कर्मकृत समस्त विकारों से

સાગર જેટલી સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે. (एसणं भंते मेहे देवे ताओ देवलो-याओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्क्खएणं अणंतरं चयं चइत्ता कहिं-गच्छिहिइ कहिं उववज्जिहिइ) ?) આ પ્રમાણે મેઘકુમારની ઉત્પત્તિ વિષેના સ્થા-નની વાત સાંભળીને ગૌતમે ફરી પ્રશ્ન કર્યો—કે હે—ભદંત ! મેઘકુમારદેવ તે દેવલોકથી આયુષ્ય ક્ષયથી, ભવક્ષયથી, સ્થિતિક્ષયથી દેવભવના શરીરનો ત્યાગ કરીને ક્યાં જશે? ક્યાં ઉત્પન્ન થશે? (गोयमा ! महाविदेहे वासे सिज्झिहिइ बुज्झिहिइ, मुच्चिहिइ, परिनिव्वाहिइ, सव्वदुक्खाणमंते करेहिइ) આ પ્રમાણે ગૌતમના પ્રશ્નને સાંભળીને પ્રભુએ તેમને કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! આ મેઘકુમાર દેવ મહાવિદેહમાં ઉત્પન્ન થઈને ત્યાંથી સિદ્ધ થશે. વિમળ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ આલોકથી સમસ્તલોક અને આ લોકના જાણનારા થશે. તેઓ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ વગેરે આઠ કર્મો રહિત થશે અને વિકારો રહિત થઈને સ્વસ્થતા પામશે. તેઓ બધાં દુઃખોનો નાશ કરશે

तदुभयोपालम्भो यथा—

अज्ञानिनोऽमी निजजीवितस्य,
हेतोः किमर्थं बहु जीव कोटीः।
संस्थापयन्तीह च दुःखगर्ते
किं जीवनं शाश्वतमस्ति तेषाम् ? ॥ ३ ॥

अत्र आप्तदत्तपरोपालम्भाधिकारः—

अयमत्राभिप्रायः—प्राप्तरत्नत्रयलक्षणस्य विचक्षणस्यापि विनेयस्य प्रमादवशतस्खलनायां सत्यां तं सन्मार्गे स्थापनाय भगवता मेघमुनेरिव गुरुणोपालम्भो देय इति।

परोपालंभ में अविधि में प्रवृत्त हुए जीव को गुर्वादि आप्त जन समझाते हैं—जैसे हे वत्स। तुम्हारा जन्म विशुद्ध वंश में हुआ है, और तुम जिनेन्द्र प्रभु के धर्म में दीक्षितहुए हो। सदा तुम उत्तम ज्ञानादि गुणों से युक्त हो रहे हो—तो फिर ऐसी क्या बात है जो तुम सहमा इस प्रकार के अविहित कार्य में प्रवृत्ति करने की ओर झुक रहे हो। यह कार्य तुम्हें शोभा नहीं देता है। अतः इससे विरक्त होकर विहित कर्तव्य की ओर ही प्रवृत्ति करो॥२॥

तदुभयोपालंभमें इस प्रकार बोध दिया जाता है—ये अज्ञानी जीव अपने स्वयं के जीवन के लिये अनेक जीवों की कोटियों को दुःखरूपी खड्डे में न मालूम क्यों पटकते रहेते हैं। तो क्या वे अपने जीवन को शाश्वत मान रहे हैं ॥ ३॥

मेघकुमार को महावीर प्रभुने जो यह उपालंभ दिया है—वह परोपालंभ रूप है। जिस अपने शिष्यने रत्नत्रयरूप मुक्ति का मार्ग प्राप्त कर

પરોપાલંભ અવિધિમા પ્રવૃત્ત થતા જીવને ગુરુ વગેરે આપ્તજનો સમજાવે છે—જેમકે હે બેટા! તમારો જન્મ વિશુદ્ધ વંશમાં થયો છે અને તમે જિનેન્દ્ર પ્રભુની દીક્ષા પામ્યા છો હમેશાં તમે શ્રેષ્ઠજ્ઞાન વગેરે ગુણોથી યુકત થઇ રહ્યા છો, તો પછી એવું શું થઈ ગયું છે એકદમ તમે આ જાતના ન કરવા યોગ્ય (અવિહિત) કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા તૈયાર થયા છો. આ કામ તમને શોભતું નથી. એટલે એનાથી વિ-કત થઇને વિહિત (ઉચિત) કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. ॥૨॥

તદુભયોપાલંભમાં આ પ્રમાણે બોધ અપાય છે—કે આ અજ્ઞાની જીવો પોતાના જીવન માટે ઘણા જીવોને દુઃખરૂપી ખાડામાં કેમ નાખતા રહે છે? શું એવા માણસો પોતાના જીવનને શાશ્વત માનીને બેઠા છે. ॥૩॥

મેઘકુમારને મહાવીર પ્રભુએ જે ઉપાલંભ આપ્યો છે તે પરોપાલંભ છે. જે શિષ્યે રત્નત્રય રૂપ મુકિતમાર્ગ મેળવ્યો છે, અને હવે પ્રમાદવશ થતાં તે મુકિતમાર્ગથી ભ્રષ્ટ

स्वोपालम्भो यथा-
लब्ध्वा जनुर्मानुषमत्र दुर्लभं,
रे जीव ! कल्पद्रुमवत्प्रमोदम् ।
जैनेन्द्रधर्मं न करोषि सादरं,
स्वस्यात्मनः शत्रुरहो ! परोऽस्तिकः ? ॥ १ ॥
परोपालम्भो यथा--
विशुद्धवंशे च तवास्ति जन्म,
जिनेन्द्रधर्मे खलु दीक्षितोऽसि ।
सदोत्तमज्ञानगुणाढ्य ! वत्स ।
कथं त्वमेवं सहसा प्रवृत्तः ? ॥ २ ॥

तथा तदुभयोपालंभ के भेद से उपालभं ३ प्रकार का कहा गया है-स्वोपालंभ में जीव अपने आपको उपालंभ देता है-जैसे-जब किसी अविहित कार्य में प्रवृत्ति करता हुआ जैनेन्द्र धर्म में प्रवृत्ति नहीं करता है-तब अपने आप अन्तरात्मा से जो ऐसी आवाज आती है। कि हे जीव इस परिभ्रमण रूप संसार में किसी बडे भारी पुण्य के उदय से तुझे यह मनुष्य भव प्राप्त हुआ है-सो इसमें यदि कोई प्रमोददायक वस्तु तुझे मिली है तो वह एक जिनेन्द्र देव द्वारा प्रतिपादित धर्म ही है। तूं जिस तरह अन्य संसारिक कार्यों को बडे आदर के साथ करता है उसी तरह इसे क्यों नहीं करता। याद रख यदि इसके करने से तूं वंचित हो रहा है तो तूं स्वयं निज का शत्रु है दूसरा नहीं है। ॥१॥

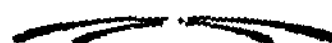
છે.-સ્વોપાલંભ, પરોપાલંભ, તેમજ તદુભયોપાલંભના ભેદથી ઉપાલંભના ત્રણ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે. સ્વોપાલંભમાં માણસ પોતાની જાતને ઉપાલંભ આપે છે. જેમકે જીવ જ્યારે કોઇ અવિહિત (ન કરવા યોગ્ય) કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા જૈનેન્દ્ર ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી ત્યારે પોતાની મેળેજ અન્તરથી જે અવાજ ઉઠે છે કે હે જીવ! આ પરિભ્રમણરૂપ સંસારમાં કોઇ મહા પુણ્યના ઉદયથી તને મનુષ્યભવ મળ્યો છે. આ ભવ જે કંઈ એક પ્રમોદ આપનારી વસ્તુ તને મળી છે તે ફક્ત જિનેન્દ્ર દેવ વડે પ્રતિપાદિત ધર્મ જ છે. તું જેમ બીજાં સંસારિક કામો બહુજ ખુશીથી કરે છે તેમ તું આ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કેમ થતો નથી.? બરાબર યાદ રાખજે કે આ ધર્મમાં તું પ્રવૃત્તિ કરીશ નહિ તો તું પોતે પોતાની જાતનો શત્રુ બની ગયો છે. તારો બીજો કોઈ શત્રુ નથી. ॥૧॥

जो यह संग्रह गाथा उद्धृत की गई है-उसका अभिप्राय यह है-जो सुखके अभिलाषी हैं उनका यह प्रधान कर्तव्य है कि वे श्रुतज्ञान का अविनय न हो एसा सदा ध्यानमें रखें । अपने मनसे कल्पित कर आगम की कोई बात न कहें क्यों कि छद्मस्थावस्थामें दृष्टि अपूर्ण रहती है यही विषय (त्तिबेमी) इन पदों से सूचित किया गया है ।

जैनाचार्य जैन धर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलालजी महाराज कृत ज्ञाताधर्मकथागसूत्रकी अनगारधर्मामृतवर्षिणीटीका के उत्क्षिप्त नामक प्रथम अध्ययन संपूर्ण ॥ १ ॥

મેં તમને કહ્યો છે. આ અર્થ વિષે જે આ સંગ્રહગાથા ટાંકવામાં આવી છે તેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે-જે સુખની ઇચ્છા ધરાવે છે તેમની આ મુખ્ય રૂપે ફરજ હોય છે કે તેઓથી શ્રુતજ્ઞાનનો અવિનય થાય નહિ આ વિષયમાં હંમેશાં સાવચેત રહે. પોતાના મનથી કલ્પીને આગમની કોઇ વાત કહે નહિ. કેમકે છદ્મસ્થાવસ્થામાં દૃષ્ટિ અપૂર્ણ રહે છે, એજ વિષય (त्तिबेमि) પદોથી સૂચવવામાં આવ્યો છે.

જૈનાચાર્ય જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્ય શ્રી. ઘાસીલાલ મહારાજ કૃત જ્ઞાતા ધર્મકથાંગસૂત્રની અનગારધર્મામૃતવર્ષિણી ટીકાનું ઉત્ક્ષિપ્ત નામક પહેલું અધ્યયન સમાપ્ત. ॥૧॥

'त्ति बेमि' इति=उक्तरूपं तत्त्वं यथा तीर्थंकरस्य भगवतो महावीरस्य सकाशान्मया श्रुतं न तु स्वबुद्ध्या कल्पितं, यतः स्वबुद्ध्या कथने श्रुत-ज्ञानस्य विनयो भवति, किं च छद्मस्थानां दृष्टयोऽप्यपूर्णा भवन्ति, तस्माद् यथा भगवत्प्रतिपादितमेव त्वां ब्रवीमि=उपदिशामीत्यर्थे इहार्थे चेयं संग्रहगाथा—

सुअणाणस्स अविणओ परिहरणिज्जो परिहरणिज्जो बुहाहिलासीहिं।
छउमत्थाणं दिट्ठी, पुण्णा णत्थित्ति सुइयं इइणा॥ इति॥सूत्र. ५०॥

॥ इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ=प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलितललित कलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्री शाहू छत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त-'जैनशास्त्राचार्य'-पद-भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर=पूज्यश्री घासीलालव्रति-विर-चितायां श्री ज्ञाताधर्मकथाङ्गसूत्रस्याऽनगार धर्मामृतवर्षिणी टीकायाम् उत्क्षि-प्तनामकं प्रथममध्ययनं समाप्तम् ॥१॥

लिया है, और वह अब प्रमादवशवर्ती होकर उससे स्खलित हो रहा है- या हो चुका है- तो उसे पुनः सन्मार्ग में स्थापित करने के लिये गुरु महाराज का कर्तव्य है कि वे उसे उपालंभ देवें। जिस प्रकार महावीर प्रभुने मेघकुमार मुनिराज को दिया है (त्तिबेमि) इस प्रकार यह उक्त रूप तत्त्व जिस तरह तीर्थंकर भगवान महावीर प्रभुके पाससे मैंने सुना है, उसी तरह यह तुमसे कहा है। अपनी बुद्धिसे कल्पित कर यह नहीं कहा है। क्यों कि बुद्धिसे कल्पित कर कहनेमें श्रुत ज्ञान की आशा-तना होती है दूसरी बात यह भी है कि छद्मस्थजीवों की दृष्टियां अपूर्ण होती हैं। अतः वे वस्तु का पूर्णरूप प्रतिपादिन नहीं कर सकतीं हैं। इस लिये प्रभु प्रतिपादित अर्थ ही यह तुम से कहा है। इस अर्थमें

થઇ રહ્યો છે, અથવા તો તે મુક્તિમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થઇ ચૂકયો છે એવી વ્યક્તિને ફરી સન્માર્ગમાં વાળવા માટે ગુરુમહારાજની ફરજ છે કે તેને ઉપાલંભ આપે. જે પ્રમાણે પ્રભુએ મુનિરાજ મેઘકુમારને ઉપાલંભ આપ્યો છે. (त्तिबेमि) આ રીતે ઉપ-રોકત તત્ત્વ મેં જેવી રીતે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરની પાસેથી સાંભળ્યું છે તેવી જ રીતે મેં તમને કહ્યું છે. મેં પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરીને કહ્યું નથી. કેમકે બુદ્ધિથી કલ્પિતકરીને કહેવાથી શ્રુતજ્ઞાનની આશાતના હોય છે. બીજી વાત એ છે કે છદ્મસ્થ જીવોની દૃષ્ટિઓ અપૂર્ણ હોય છે. એટલા માટે પ્રભુ પ્રતિપાદિત અર્થ જ

ज्ञाताध्ययनस्य कोऽर्थः प्रज्ञप्तः १। श्री सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिनमाह-

'एवं खलु जम्बू' त्ति-एवं खलु जम्बूः! तस्मिन् काले तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरमासीत् वर्णकः, तस्य खलु राजगृहस्य नगरस्य बहिरुत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे गुणशिलकं नाम चैत्यमासीत् वर्णकः, तस्य खलु

इस अध्ययन का पहिले अध्ययन के साथ इस प्रकार संबन्ध रहा हुआ है-कि पहिले अध्ययन में यह विषय समझाया गया है कि अनुचित मार्ग में प्रवृत्त हुए शिष्य को गुरु का कर्तव्य है कि वह उसे उपालंभ देवें। इस अध्ययन में यह समझाया जावेगा कि में तथा अनुचित मार्ग में प्रवृत्त होते हैं उन्हें अपने अपने कृत कर्मानुसार अर्थ तथा अनर्थ की प्राप्ति परंपरा भोगनी पडती है। इसी निमित्त से यह अध्ययन पहिले के बाद प्रारंभ किया गया है इस अध्ययन का यह प्रथम सूत्र है'जइणं भंते! इत्यादि।

टीका—जंबू स्वामी सुधर्मा स्वामी से पूछते हैं-(जइ) यदि (णं) निश्चय से (भंते) हे भदंत! (समणेणं भगवया महावीरेणं पढमस्स नायज्झयणस्स अयमट्ठे पण्णत्ते) श्रमण भगवान् महावीरने प्रथम ज्ञाताध्ययन का यह पूर्वोक्त अर्थ प्रतिपादित किया है तो (बीयस्सणं भंते! नायज्झयणस्स के अट्ठे पण्णत्ते) द्वितीय ज्ञाताध्ययन का उन्होंने क्या भाव अर्थ कहा है? इस प्रकार जंबू स्वामी के पूछने पर श्री सुधर्मा स्वामीने उनसे कहा-(एवं खलु जंबू) हे जंबू मुनो-इस प्रकार है-(तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था) उस काल उस समय में राजगृह नामका नगर था (वन्नओ) इसका

અધ્યયનનો પહેલા અધ્યયનની સાથે સંબંધ આ રીતે છે-કે પહેલા અધ્યયનમાં આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે કે અનુચિત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત શિષ્યને માટે ગુરુની ફરજ છે કે તે તેમને ઉપાલંભ આપે. આ અધ્યયન વડે સમજાવવામાં આવશે કે જે અનુચિત અથવા તો ઉચિત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમને પોતાના કરેલાં કર્મો અનુસાર અર્થ તેમજ અનર્થની પ્રાપ્તિ પરંપ। ભોગવવી પડે છે. આ કારણથી જ આ અધ્યયન પહેલા અધ્યયન પછી આરંભવામા આવ્યું છે. આ બીજા અધ્યયનનો પહેલું સૂત્ર આ છેઃ—'जइणं भंते'! इत्यादि!

ટીકાર્થ-જંબૂસ્વામી સુધર્માસ્વામીને પૂછે છે-(जइ) જો (णं) નિશ્ચિત રૂપે (भंते) હેભદંત! (समणेणं भगवया महावीरेणं पढमस्स नायज्झयणस्स अयमट्ठे पण्णत्ते) શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પહેલા 'ज्ञाताध्ययन' નો અર્થ ઉપર કહ્યા મુજબ સ્પષ્ટ કર્યો છે, તો (बीयस्सणं भंते! नायज्झयणस्स के अट्ठे पण्णत्ते) બીજા જ્ઞાતાધ્યયનનો તેમણે કઈ રીતે ભાવાર્થ સમજાવ્યો છે? જંબૂસ્વામીનો આ પ્રકારનો પ્રશ્ન સાંભળીને શ્રી સુધર્માસ્વામીએ તેમને કહ્યું કે (एवं खलु जंबू) હે જંબૂ તમારા પ્રશ્નનો જવાબ

अथ द्वितीयमध्ययनं प्रारभ्यते

व्याख्यातं प्रथमाध्ययनं, साम्प्रतं द्वितीयमारभ्यते, अस्य पूर्वेण सहाऽयमभिसम्बन्धः-पूर्वस्मिन्नध्ययने भगवताऽनुचितमार्गप्रवृत्तस्य शिष्यस्योपालम्भः प्रोक्तः, अत्र तु अनुचितोचितमार्गप्रवृत्तानामनर्थार्थप्राप्तिपरम्परा प्रोच्यते, इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्येदमादिमसूत्रम् ।

मूलम्--जइ णं भंते! समणेणं भगवया महावीरेणं पढमस्स नयज्झयणस्स अयमट्ठे पन्नत्ते बीयस्स णं भंते! नायज्झयणस्स के अट्ठे पन्नत्ते? एवं खलु! जंबू! तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे णामं नयरे होत्था वन्नओ तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उत्तरपुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था वन्नओ, तस्सणं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदुरसामंते एत्थणं महं एगे जिण्णुज्जाणे यावि होत्था, विणट्ठदेवउले परिसडियतोरणघरे नाणाविहगुच्छगुल्मलयावल्लिवच्छच्छाइए अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था। तस्सणं जिन्नुज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थणं महं एगे भग्गकूवए यावि होत्था, तस्सणं भग्गकूवस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे मालुया कच्छए यावि होत्था, किण्हे किण्होभासे जाव रम्मे महामेहनिउरंबभूए बहुहिं रुक्खेहि य गुच्छेहि य गुम्मेहि य लयाहि य वल्लीहि य कुसेहि य खाणुएहि य संच्छन्ने पलिच्छन्ने अंतो झुसिरे बहिं गंभीरे अणेग वालसयसंकणिज्जे यावि होत्था ॥सू०१॥

टीका-'जइणं भंते!' इत्यादि-यदि खलु भदन्त! श्रमणेन भगवता महावीरेण प्रथमस्य ज्ञाताध्ययनस्य, अयमर्थः प्रज्ञप्तः द्वितीयस्य खलु भदन्त!

दूसरा अध्ययन प्रारम्भ

प्रथम अध्ययन संपूर्ण हो चुका है। अब द्वितीय अध्ययन प्रारंभ

બીજું અધ્યયન પ્રારંભ

પહેલું અધ્યયન પુરું થઈ ગયું છે હવે બીજું અધ્યયન શરુ થયા છે. આ

ज्ञाताध्ययनस्य कोऽर्थः प्रज्ञप्तः ? । श्री सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिनमाह-

'एवं खलु जम्बू' त्ति-एवं खलु जम्बूः ! तस्मिन् काले तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरमासीत् वर्णकः, तस्य खलु राजगृहस्य नगरस्य बहिरुत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे गुणशिलकं नामं चैत्यमासीत् वर्णकः, तस्य खलु

इस अध्ययन का पहिले अध्ययन के साथ इस प्रकार संबन्ध रहा हुआ है-कि पहिले अध्ययन में यह विषय समझाया गया है कि अनुचित मार्ग में प्रवृत्त हुए शिष्य को गुरु का कर्तव्य है कि वह उसे उपालंभ देवें। इस अध्ययन में यह समझाया जावेगा कि में तथा अनुचित मार्ग में प्रवृत्त होते हैं उन्हें अपने अपने कृत कर्मानुसार अर्थ तथा अनर्थ की प्राप्ति परंपरा भोगनी पडती है। इसी निमित्त से यह अध्ययन .पहिले के बाद प्रारंभ किया गया है इस अध्ययन का यह प्रथम सूत्र है'जइणं भंते ! इत्यादि ।

टीका—जंबू स्वामी सुधर्मा स्वामी से पूछते हैं-(जइ) यदि (णं) निश्चय से (भंते) हे भदंत ! (समणेणं भगवया महावीरेणं पढमस्स नायज्झयणस्स अयमट्ठे पण्णत्तो) श्रमण भगवान् महावीरने प्रथम ज्ञाताध्ययन का यह पूर्वोक्त अर्थ प्रदिपादित किया है तो (बीयस्सणं भंते ! नायज्झयणस्स के अट्ठे पण्णत्ते) द्वितीय ज्ञाताध्ययन का उन्होंने क्या भाव अर्थ कहा है? इस प्रकार जंबू स्वामी के पूछने पर श्री सुधर्मा स्वामीने उनसे कहा-(एवं खलु जबू) हे जंबू सुनो-इस प्रकार है-(तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था) उस काल उस समय में राजगृह नामका नगर था (वन्नओ) इसका

અધ્યયનને પહેલા અધ્યયનની સાથે સંબંધ આ રીતે છે-કે પહેલા અધ્યયનમાં આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે કે અનુચિત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત શિષ્યને માટે ગુરુની ફરજ છે કે તે તેમને ઉપાલંભ આપે. આ અધ્યયન વડે સમજાવવામાં આવશે કે જે અનુચિત અથવા તો ઉચિત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમને પોતાના કરેલાં કર્મો અનુસાર અર્થ તેમજ અનર્થની પ્રાપ્તિ પરંપરા ભોગવવી પડે છે. આ કારણથી જ આ અધ્યયન પહેલા અધ્યયન પછી આરંભવામા આવ્યું છે. આ બીજા અધ્યયનનો પહેલું સૂત્ર આ છેઃ—'जइणं भंते' ! इत्यादि !

ટીકાર્થ-જંબૂસ્વામી સુધર્માસ્વામીને પૂછે છે-(जइ) જો (णं) નિશ્ચિત રૂપે (भंते) હે ભદંત ! (समणेणं भगवया महावीरेणं पढमस्स नायज्झयणस्स अयमट्ठे पण्णत्ते) શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પહેલા 'ज्ञाताध्ययन' નો અર્થ ઉપર કહ્યા મુજબ સ્પષ્ટ કર્યો છે, તો (बीयस्सणं भंते ! नायज्झयणस्स के अट्ठे पण्णत्ते) બીજા જ્ઞાતાધ્યયનનો તેમણે કઈ રીતે ભાવાર્થ સમજાવ્યો છે ? જંબૂસ્વામીનો આ પ્રકારનો પ્રશ્ન સાંભળીને શ્રી સુધર્માસ્વામીએ તેમને કહ્યું કે (एवं खलु जंबू) હે જંબૂ તમારા પ્રશ્નનો જવાબ

गुणशिलकस्य चैत्यस्य 'अदूरसामन्ते' नातिदूरे नात्यासन्ने, अत्र खलु महदेकं जीर्णोद्यानं चाप्यासीत्, तत्कीदृशमित्याह-'विणट्ठदेवउले' विनष्ट देवकुलं-विनष्टव्यन्तरायतनं, 'पडिसडियतोरणघरे' परिशटिततोरण गृहं-परिशटिता नि नष्टप्रायाणि तोरणानि बहिर्द्वाराणि गृहाणि, प्राकार द्वारव्यन्तरायतनसम्बन्धीनि गृहाणि यत्र तत्तथा। 'नाणाविहगुच्छगुम्मलयावल्लिवच्छच्छाइए' नानाविधगुच्छगुल्मलतावल्लीवृक्षच्छादितं-नानाविधा ये गुच्छाः=कार्पासी जपाकुसुमप्रभृतयः, गुल्माः=वंशजाली प्रभृतयः, लताः अशोकलतादयः, वल्ल्यः=त्रपुषीप्रभृतयः वृक्षाः=आम्रादयः तैश्छादितं यत्तत्तथा। 'अणेगवालसयसंकणिज्जे' अनेकव्यालशतशङ्कनीयम्, अनेकैः=नानाविधै र्व्यालशतैः=सर्पादि श्वापदशतैः शङ्कनीयं=भयावहं चाप्यासीत्।

वर्णन पहिले किया गया है। (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उत्तरपुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था) उस राजगृह नगर के बाहर की ओर उत्तर पूर्व के दिग्विभाग में अर्थात् ईशानकोणमें गुणशिलक नामका उद्यान था। (वन्नओ) इसका वर्णन पहिले किया गया है। (तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे जिण्णुज्जाणे यावि होत्था) उस गुणशीलक उद्यान के न अति समीप और न अति दूर एक और भी बडा भारी जीर्ण उद्यान था। (विणट्ठदेवउले परिसडियतोरणघरे नाणाविहगुच्छगुलमलयावल्लीवच्छच्छाइए अणेगवालसयसंकणिज्जे या वि होत्था) इसमें जो देवकुल था वह कभी का नष्ट हो चुका था।

સાંભળો-(तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था) તે કાળે અને તે સમયે રાજગૃહ નામે એક નગર હતું (वन्नओ) તે નગરનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उत्तरपुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था) રાજગૃહ નગરની બહાર ઉત્તર પૂર્વ દિશામાં એટલે ઇશાનકોણમાં ગુણશીલક નામે ઉદ્યાન હતો. (वन्नओ) આ ઉદ્યાનનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. (तस्सणं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते एत्थणंमहंएगे जिण्णुज्जाणे यावि होत्था) ગુણશીલક ઉદ્યાનની વધારે પાસે પણ નહિ અને વધારે દૂર પણ નહિ એવું એક બીજો જૂનું ઉદ્યાન હતું. (विणट्ठदेवउले परिसडियतोरणघरे नाणाविहगुच्छ गुलमलयावल्लिवच्छाइए अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था) આમાંનું દેવકુળ વ્યંતરાયન ક્યારનું એ નાશ પામ્યું હતું. દેવકુળનો અર્થ અહીં વ્યન્તરનું આયતન

तस्य खलु जीर्णोद्यानस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र खलु महानेको भग्नकूपश्चासीत् तस्य खलु भग्नकूपस्य अदूरसामंते अत्र खलु महानेकः 'मालुया कच्छए' मालुका कक्षकः मालुकाः एकास्थिफल वृक्षविशेषास्तेषां कक्षकः=गहनं वनम् चाप्यासीत्। सकीदृशः ? इत्याह-'किण्हे किण्होभासे' कृष्णः कृष्णावभासः, तत्र-कृष्णः=कृष्णवर्ण-

देवकुल का अर्थ यहां व्यंतर का आयतन है। इस व्यन्तरायतन संबन्धी जितने घर थे उन सबके भी यहां वहिर्द्वार नष्टप्राय हो चुके थे। यह जोर्ण उद्यान अनेक प्रकार के गुच्छों से कपास के जपा पुष्पों आदि के गुच्छों से--वंशजाली आदि गुल्मों से अशोकलता आदि लताओं से त्रपुषी (ककड़ी) आदि वेलोंसे, आम्र आदि वृक्षों से, आच्छादित हो रहा था। इसमें अनेक प्रकार के सैंकडों सर्प इधर से ऊधर फिरते रहते थे अतः उनके द्वारा यह विशेष भयंकर बना हुआ था। (तस्स णं जिन्नुज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं महं एगे भग्गकूवए यावि होत्था) इस जीर्ण उद्यान के ठीक मध्य भाग में एक बडा भारी भग्न जीर्ण हुआ कुंआ भी था (तस्स णं भग्गकूवस्य अदूरसामंते एत्थ णं महंएगे मालुया कच्छए यावि होत्था) उस भग्न कुंए के न अति समीप और न अति दूर--पास में मालुका वृक्षों का बहुत बडा गहन वन था। एकास्थिफल वाले वृक्ष विशेषों का नाम मालुका है (किण्हे किण्हो भासे जाव रम्मे महामेहनिउरंबभूए बहूहिं रुक्खे हिं य गुच्छे हिं य गुम्मे

છે. આ વ્યન્તરાયતનનાં જેટલાં ઘર હતાં, તે બધાના બહારના દરવાજા નષ્ટપ્રાય થઇ ગયા હતા. જૂનું ઉદ્યાન ઘણી જાતના ગુચ્છો.-એટલે કે વણ અને જપાપુષ્પ વગેરેના ગુચ્છો-વંશજાલી વગેરે ગુલ્મો અશોકલતા વગેરે લતાઓ, ત્રપુષી (કાકડી) વગેરેની વેલો, આમ્ર વગેરે વૃક્ષોથી ઢંકાએલો હતો. ઘણી જાતના સેંકડો સાપ આ ઉદ્યાનમાં આમથી તેમ વિચરતા રહેતા હતા. એથી આ ઉદ્યાન સવિશેષ ભયંકર લાગતું હતું. (तस्सणं जिन्नुज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थणं एगे भग्गकूवए यावि होत्था) આ જૂના ઉદ્યાનની ઠીક વચ્ચોવચ્ચ એક મોટો ભગ્નકૂપ નામે એક જીર્ણ થયેલો કૂવો હતો. (तस्स णं भग्गकूवस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे मालुया कच्छए यावि होत्था) તે ભગ્ન કૂવાની વધારે દૂર પણ નહિ અને વધારે નજીક પણ નહિ કહેવાય એવું પાસે માલુકા વૃક્ષોનું મોટું સઘન વન હતું. એકાસ્થિફળ વૃક્ષ વિશેષનું નામ માલુકા છે. (किण्हे किण्हो भासे जाव रम्मे महामेहनिउरंबभूए बहूहिं रुक्खे हि य गुच्छे हि य

गुणशिलकस्य चैत्यस्य 'अदूरसामंते' नातिदूरे नात्यासन्ने, अत्र खलु महदेकं जीर्णोद्यानं चाप्यासीत्, तत्कीदृशमित्याह–'विणट्ठदेवउले' विनष्ट देवकुलं–विनष्टव्यन्तरायतनं, 'पडिसडियतोरणघरे' परिशटिततोरण गृहं–परिशटिता नि नष्टप्रायाणि तोरणानि बहिर्द्वाराणि गृहाणि, प्राकार द्वारव्यन्तरायतनसम्बन्धीनि गृहाणि यत्र तत्तथा। 'नाणविहगुच्छगुम्मलया वल्लिवच्छच्छाइए' नानाविधगुच्छगुल्मलतावल्लीवृक्षच्छादितं–नानाविधा ये गुच्छाः=कार्पासी जपाकुसुमप्रभृतयः, गुल्माः=वंशजाली प्रभृतयः, लताः अशोकलतादयः, वल्ल्यः=त्रपुषीप्रभृतयः वृक्षाः=आम्रादयः तैश्छादितं यत्तत्तथा। 'अणेगवालसयसंकणिज्जे' अनेकव्यालशतशङ्कनीयम्, अनेकैः=नानाविधैः व्याल-शतैः=सर्पादि श्वापदशतैः शङ्कनीयं=भयावहं चाप्यासीत्।

वर्णन पहिले किया गया है। (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उत्तर-पुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था) उस राजगृह नगर के बाहर की ओर उत्तर पूर्व के दिग्विभाग में अर्थात् ईशानकोणमें गुणशिलक नामका उद्यान था। (वन्नओ) इसका वर्णन पहिले किया गया है। (तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे जिण्णुज्जाणे यावि होत्था) उस गुणशीलक उद्यान के न अति समीप और न अति दूर एक और भी बडा भारी जीर्ण उद्यान था। (विणट्ठदेवउले परिसडियतोरणघरे नाणाविहगुच्छगुलमलयावल्लीवच्छच्छाइए अणेगवालसयसंकणिज्जे या वि होत्था) इसमें जो देवकुल था वह कभी का नष्ट हो चुका था।

સાંભળો-(तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था) તે કાળે અને તે સમયે રાજગૃહ નામે એક નગર હતું (वन्नओ) તે નગરનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उत्तरपुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था) રાજગૃહ નગરની બહાર ઉત્તર પૂર્વ દિશામાં એટલે ઇશાનકોણમાં ગુણશીલક નામે ઉદ્યાન હતો. (वन्नओ) આ ઉદ્યાનનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. (तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे जिण्णुज्जाणे यावि होत्था) ગુણશીલક ઉદ્યાનની વધારે પાસે પણ નહિ અને વધારે દૂર પણ નહિ એવું એક બીજો જૂનું ઉદ્યાન હતું. (विणट्ठदेवउले परिसडियतोरणघरे नाणाविहगुच्छ गुलमलयावल्लिवच्छाइए अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था) આમાનું દેવકુળ વ્યંતરાયન ક્યારનુંએ નાશ પામ્યું હતું. દેવકુળનો અર્થ અહીં વ્યન્તરનું આયતન

तस्य खलु जीर्णोद्यानस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र खलु महानेको भग्नकूपश्चासीत् तस्य खलु भग्नकूपस्य अदूरसामंते अत्र खलु महानेकः 'मालुया कच्छए' मालुका कक्षकः मालुकाः एकास्थिफल वृक्षविशेषास्तेषां कक्षकः=गहनं वनम् चाप्यासीत्। सकीदृशः ? इत्याह-'किण्हे किण्हो भासे' कृष्णः कृष्णावभासः, तत्र-कृष्णः=कृष्णवर्ण-

देवकुल का अर्थ यहां व्यंतर का आयतन है। इस व्यन्तरायतन संबन्धी जितने घर थे उन सबके भी यहां बहिर्द्वार नष्टप्राय हो चुके थे। यह जीर्ण उद्यान अनेक प्रकार के गुच्छों से कपास के जपा पुष्पों आदि के गुच्छों से--वंशजाली आदि गुल्मों से अशोकलता आदि लताओं से त्रपुषी (ककड़ी) आदि वेलोंसे, आम्र आदि वृक्षों से, आच्छादित हो रहा था। इसमें अनेक प्रकार के सैंकडों सर्प इधर से ऊधर फिरते रहते थे अतः उनके द्वारा यह विशेष भयंकर बना हुआ था। (तस्स णं जिन्नुज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं महं एगे भग्गकूवए यावि होत्था) इस जीर्ण उद्यान के ठीक मध्य भाग में एक बडा भारी भग्न जीर्ण हुआ कुंआ भी था (तस्स णं भग्गकूवस्य अदूरसामंते एत्थ णं महंएगे मालुया कच्छए यावि होत्था) उस भग्न कुँए के न अति समीप और न अति दूर--पास में मालुका वृक्षों का बहुत बडा गहन वन था। एकास्थिफल वाले वृक्ष विशेषों का नाम मालुका है (किण्हे किण्हो भासे जाव रम्मे महामेहनिउरंबभूए बहूर्हि रुक्खे हि य गुच्छे हि य गुम्मे

છે. આ વ્યન્તરાયતનનાં જેટલાં ઘર હતાં, તે બધાના બહારના દરવાજા નષ્ટપ્રાય થઇ ગયા હતા. જૂનું ઉદ્યાન ઘણી જાતના ગુચ્છો.–એટલે કે વણુ અને જપાપુષ્પ વગેરેના ગુચ્છો–વંશજાલી વગેરે ગુલ્મો અશોકલતા વગેરે લતાઓ, ત્રપુલી (કાકડી) વગેરેની વેલો, આમ્ર વગેરે વૃક્ષોથી ઢંકાએલો હતો. ઘણી જાતના સેંકડો સાપ આ ઉદ્યાનમાં આમથી તેમ વિચરતા રહેતા હતા. એથી આ ઉદ્યાન સવિશેષ ભયંકર લાગતું હતું. (तस्सणं जिन्नुज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थणं एगे भग्गकूवए यावि होत्था) આ જૂના ઉદ્યાનની ઠીક વચ્ચોવચ્ચ એક મોટો ભગ્નકૂપ નામે એક જીર્ણ થયેલો કૂવો હતો. (तस्स णं भग्गकूवस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे मालुया कच्छए यावि होत्था) તે ભગ્ન કૂવાની વધારે દૂર પણ નહિ અને વધારે નજીક પણ નહિ કહેવાય એવું પાસે માલુકા વૃક્ષોનું મોટું સઘન વન હતું. એકાસ્થિફળ વૃક્ષ વિશેષનું નામ માલુકા છે. (किण्हे किण्हो भासे जाव रम्मे महामेहनिउरंबभूए बहूर्हि रुक्खे हि य गुच्छे हि य

गुणशिलकस्य चैत्यस्य 'अदूरसामंते' नातिदूरे नात्यासन्ने, अत्र खलु महदेकं जीर्णोद्यानं चाप्यासीत्, तत्कीदृशमित्याह-'विणट्ठदेवउले' विनष्ट देवकुलं-विनष्टव्यन्तरायतनं, 'पडिसडियतोरणघरे' परिशटिततोरण गृहं-परिशटिता नि नष्टप्रायाणि तोरणानि बहिर्द्वाराणि गृहाणि, प्राकार द्वारव्यन्तरायतनसम्बन्धीनि गृहाणि यत्र तत्तथा । 'नाणविहगुच्छगुम्मलया वल्लिवच्छच्छाइए' नानाविधगुच्छगुल्मलतावल्लीवृक्षच्छादितं-नानाविधा ये गुच्छाः=कार्पासी जपाकुसुमप्रभृतयः, गुल्माः=वंशजाली प्रभृतयः, लताः अशोकलतादयः, वल्ल्यः=त्रपुषीप्रभृतयः वृक्षाः=आम्रादयः तैश्छादितं यत्तत्तथा । 'अणेगवालसयसंकणिज्जे' अनेकव्यालशतशङ्कनीयम्, अनेकैः=नानाविधैः व्याल-शतैः=सर्पादि श्वापदशतैः शङ्कनीयं=भयावहं चाप्यासीत् ।

वर्णन पहिले किया गया है। (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उत्तर-पुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था) उस राजगृह नगर के बाहर की ओर उत्तर पूर्व के दिग्विभाग में अर्थात् ईशानकोणमें गुणशिलक नामका उद्यान था। (वन्नओ) इसका वर्णन पहिले किया गया है। (तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे जिण्णुज्जाणे यावि होत्था) उस गुणशीलक उद्यान के न अति समीप और न अति दूर एक और भी बडा भारी जीर्ण उद्यान था। (विणट्ठदेवउले परिसडियतोरणघरे नाणाविहगुच्छगुलमलयावल्लीवच्छच्छाइए अणेगवालसयसंकणिज्जे या वि होत्था) इसमें जो देवकुल था वह कभी का नष्ट हो चुका था।

સાંભળો-(तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था) તે કાળે અને તે સમયે રાજગૃહ નામે એક નગર હતું (वन्नओ) તે નગરનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. (तस्स णं रायगिहस्स नयरस्स बहिया उतरपुरत्थिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था) રાજગૃહ નગરની બહાર ઉત્તર પૂર્વ દિશામાં એટલે ઇશાનકોણમાં ગુણશીલક નામે ઉદ્યાન હતો. (वन्नओ) આ ઉદ્યાનનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. (तस्सणं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते एत्थणंमहंएगे जिण्णुज्जाणे यावि होत्था) ગુણશીલક ઉદ્યાનની વધારે પાસે પણ નહિ અને વધારે દૂર પણ નહિ એવું એક બીજું જૂનું ઉદ્યાન હતું. (विणट्ठदेवउले परिसडियतोरणघरे नाणाविहगुच्छ गुल्मलयावल्लिवच्छाइए अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था) આમાંતુ દેવકુળ વ્યંતરાયન ક્યારનુંએ નાશ પામ્યું હતું. દેવકુળનો અર્થ અહીં વ્યન્તરનું આયતન

तस्य खलु जीर्णोद्यानस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र खलु महानेको भग्नकूपश्चासीत् तस्य खलु भग्नकूपस्य अदूरसामंते अत्र खलु महानेकः 'मालुया कच्छए' मालुका कक्षकः मालुकाः एकास्थिफल वृक्षविशेषास्तेषां कक्षकः=गहनं वनम् चाप्यासीत्। सकीदृशः ? इत्याह-'किण्हे किण्हो भासे' कृष्णः कृष्णावभासः, तत्र-कृष्णः=कृष्णवर्ण-

देवकुल का अर्थ यहां व्यंतर का आयतन है। इस व्यन्तरायतन संबन्धी जितने घर थे उन सबके भी यहां बहिर्द्वार नष्टप्राय हो चुके थे। यह जीर्ण उद्यान अनेक प्रकार के गुच्छों से कपास के जपा पुष्पों आदि के गुच्छों से--वंशजाली आदि गुल्मों से अशोकलता आदि लताओं से त्रपुषी (ककड़ी) आदि बेलोंसे, आम्र आदि वृक्षों से, आच्छादित हो रहा था। इसमें अनेक प्रकार के सैंकडों सर्प इधर से ऊधर फिरते रहते थे अतः उनके द्वारा यह विशेष भयंकर बना हुआ था। (तस्स णं जिन्नुज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं महं एगे भग्गकूवए यावि होत्था) इस जीर्ण उद्यान के ठीक मध्य भाग में एक बडा भारी भग्न जीर्ण हुआ कुंआ भी था (तस्स णं भग्गकूवस्स अदूरसामंते एत्थ णं महंएगे मालुया कच्छए यावि होत्था) उस भग्न कुंए के न अति समीप और न अति दूर--पास में मालुका वृक्षों का बहुत बडा गहन वन था। एकास्थिफल वाले वृक्ष विशेषों का नाम मालुका है (किण्हे किण्हो भासे जाव रम्मे महामेहनिउरंबभूए बहूहिं रुक्खे हिं य गुच्छे हिं य गुम्मे

છે. આ વ્યન્તરાયતનનાં જેટલાં ઘર હતાં, તે બધાના બહારના દરવાજા નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા હતા. જૂનું ઉદ્યાન ઘણી જાતના ગુચ્છો.–એટલે કે વણુ અને જપાપુષ્પ વગેરેના ગુચ્છો–વંશજાલી વગેરે ગુલ્મો અશોકલતા વગેરે લતાઓ, ત્રપુષી (કાકડી) વગેરેની વેલો, આમ્ર વગેરે વૃક્ષોથી ઢંકાએલો હતો. ઘણી જાતના સેંકડો સાપ આ ઉદ્યાનમાં આમથી તેમ વિચરતા રહેતા હતા. એથી આ ઉદ્યાન સવિશેષ ભયંકર લાગતું હતું. (तस्सणं जिन्नुज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थणं एगे भग्गकूवए यावि होत्था) આ જૂના ઉદ્યાનની ઠીક વચ્ચોવચ્ચ એક મોટો ભગ્નકૂપ નામે એક જીર્ણ થયેલો કૂવો હતો. (तस्सणं भग्गकूवस्स अदूरसामंते एत्थणं महं एगे मालुया कच्छए यावि होत्था) તે ભગ્ન કૂવાની વધારે દૂર પણ નહિ અને વધારે નજીક પણ નહિ કહેવાય એવું પાસે માલુકા વૃક્ષોનું મોટું સઘન વન હતું. એકાસ્થિફળ વૃક્ષ વિશેષનું નામ માલુકા છે. (किण्हे किण्हो भासे जाव रम्मे महामेहनिउरंबभूए बहूहिं रुक्खे हिं य गुच्छे हिं य

अञ्जनवत्, कृष्णावभासः=कृष्णप्रभः स्वरूपेण कृष्णवर्णएवावभासते, यावद् रम्यः=सुन्दरः 'महामेहनिउरंवभूए' महामेघनिकुरम्बभूतः, महामेघः=वर्षाकाल भावि मेघस्तस्य निकुरम्बः=समूहः तथाभूतः-घनीभूतः नूतनघनोपम इत्यर्थः नीलधर्मसाम्यात् । बहुभिर्वृक्षैश्च, गुच्छैश्च, गुल्मैश्च, लताभिश्च, वल्लीभिश्च, कुशैश्च=दर्भैश्च, स्थाणुकैश्च=ऊर्ध्वकीलकैश्च 'ठुंठाइति भाषायाम्' संछन्नाः= व्याप्तः, परिच्छन्नः=विशेषेण समाच्छादितः 'अंतो झुसिरे' अन्तः=मध्ये शुषिरः सावकाशत्वात् 'बहिं गंभीरे' बहिर्गम्भीरः, अतिगहनत्वेन दृष्टेरप्रसृतत्वात्, अनेक व्यालशतशङ्कनीयः-अनेकशतसर्पादिभिः शङ्कनीयः-भयजनकश्चाप्यासीत् ॥सू. १॥

मूलम्—तत्थ णं रायगिहे नयरे धण्णे नामं सत्थवाहे अड्ढे दित्ते जाव विच्छड्डियविउलभत्तपाणे, तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स भद्दा नामं भारिया होत्था, सुकुमालपाणिपाया अहीणपडिपुण्णपंचि-

---

हि य लया हि य वल्लि हि य कुए हि य खाणुएहि य संच्छन्ने पलिच्छन्ने अंतो झुसिरे बाहिं गंभीरे अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था) यह गहन वन कज्जल की तरह कृष्ण वर्णवाला था स्वरूप से ही इसकी प्रभा कृष्ण थी। यावत् यह सुन्दर था। वर्षाकाल भावी मेघ के समूह जैसा यह नीला था। अनेक प्रकार के वृक्षों से, अनेक प्रकार के गुल्मों से, अनेक प्रकार की लताओं से, अनेक प्रकार की वल्लियों से, अनेक प्रकार के कुशों से, अनेक विध स्थाणुओं से यह बहुत अधिक रूप में आच्छादित हो रहा था।

बीच में यह सावकाश होने से पोला था। बाहिर गहन होनेकी वजह से गंभीर था। अनेक प्रकार के सैंकडों सर्पों से यह भी महान भयानक था। सूत्र "१"

गुम्मे हि य लया हि य वल्ली हि य खाणुएहि य सच्छन्ने पलिच्छन्ने अंतो झुसिरे बाहिं गंभीरे अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था) આ સઘનવન મેશની જેમ કાળા રંગનું હતું. આની પ્રભા સ્વરૂપથી જ કાળી હતી. વર્ષાકાળના મેઘ જેવા તે નીલા રંગનું હતું. ઘણી જાતનાં વૃક્ષો, ઘણી જાતના ગુલ્મો, ઘણી જાતની લતાઓ ઘણી જાતની વલ્લીઓ, ઘણી જાતના દર્ભો ઘણી જાતના સ્થાણુઓથી આ ઉદ્યાન સઘન રૂપે ઢંકાયેલું હતો. વચ્ચે ખાલી જગ્યા હતી પણ આજુબાજુ ચોમેર વૃક્ષાવલી-ને લીધે તે સઘન હતું. ઘણી જાતના સેંકડો સાપોથી આ ખૂબ જ ભયકારી લાગતું હતું. સૂત્ર ॥ ૧ ॥

दियसरीरा लक्खणवंजणगुणोववेया माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्न-सुजायसव्वंगसुंदरंगा ससिसोमागारा कंता पियदंसणा सुरूवा करयल-परिमियतिवलियमज्झा कुंडलुल्लिहियगंडलेहा कोमुइ-रय-णियर-पडिपुण्णसोमवयणा सिंगारागारचारुवेसा जाव पडिरूवा वंझा अवियाउरी जाणुकोप्परमाया यावि होत्था ॥सू. २॥

टीका-'तएणं रायगिहे' त्ति-तत्र खलु राजगृहे नगरे धन्यनामा सार्थवाहः=जनसमूहनायकः गरिम-धरिम-मेय, परिच्छेद्यरूपं क्रयाणकद्रव्य-जातं गृहीत्वा लाभार्थमन्यदेशं व्रजन् सहागतवणिग्जनस्य योगक्षेमचिन्तया परिपालक इति भावः अड्ढे 'आढ्यः-ऋद्ध्यादिपूर्णः 'दित्ते' दीप्तः-सच्चरित्रेण उज्वलः यावद् विच्छर्दितविपुलभक्तपानः। यावच्छब्देनायमर्थो ग्रहीतव्यः-विस्तीर्णविपुल भवनशयनासनयानवाहनाकीर्णः, बहुधनबहुजातरूपरजतः, आयो-

तत्थ णं रायगिहे नयरे इत्यादि

टीकार्थ- (तत्थ णं रायगिहे नयरे) उस राजगृह नगरमें (धन्नेनामं सत्थवा हे) धन्य नाम के सार्थवाह थे। जब ये गरिम धरिम मेय एवं परिच्छेद्य रूप क्रयाणक द्रव्य समूह लेकर लाभप्राप्ति की इच्छा से परदेश जाते थे तो इनके साथ जो और भी वर्णकजन होते उनके ये योगक्षेमकारक होते थे। उनकी हरएक प्रकार की चिन्ता रखते थे। ये (अड्ढे) ऋद्ध्यादि से परिपूर्ण थे। (दित्ते) सच्चरित्र से उज्ज्वल थे। (जाव विच्छ-ड्डियविउलभत्तपाणे) यावत विच्छर्दित विपुलभक्तपानवाले थे-- यहां यावत शब्द से इनके विषय में इतना और समझ लेना चाहिये कि इनके भवन बहुत विस्तीर्ण थे, शयन, आसन, यान, वाहन, भी इनके

'तत्थणं रायगिहे नयरे' इत्यादि ॥

ટીકાર્થ--(तत्थणं रायगिहे नयरे)તેરાજ ગૃહ નગરમાં (धन्ने नामं सत्थवाहे) ધન્ય નામે સાર્થવાહ હતા. જ્યારે તેઓ ગરિમ, ધરિમ. મેય અને પરિચ્છેદ્ય રૂપ કલ્યાણક દ્રવ્ય-નિધિ લઈને લાભની ઈચ્છાથી વિદેશ જતા હતા ત્યારે એમની સાથે જે બીજા વર્ણકજન રહેતા તેમના માટે તેધન્ય સાર્થવાહ બધી રીતે કુશળ કરનાર હતા. તેમની દરેક જાતની સંભાળ રાખતા હતા હતા. એ (अड्ढे) ઋદ્ધિ વગેરેથી સંપૂર્ણ પણે પૂર્ણ હતા. (दित्ते) સચ્ચારિત્ર્યથી ઉજ્જવળ હતા, (जाव विच्छड्डियविउलभत्तपाणे) યાવત વિછર્દિત વિપુલ ભક્ત પાન વાળા હતા. અહીં જે યાવત્ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે એમનાં ભવન બહુજ વિશાળ હતાં. શયન, આસન, યાન,

अञ्जनवत्, कृष्णावभासः=कृष्णप्रभः स्वरूपेण कृष्णवर्णएवावभासते, यावद् रम्यः=सुन्दरः 'महामेहनिउरंबभूए' महामेघनिकुरम्बभूतः, महामेघः=वर्षाकाल भावि मेघस्तस्य निकुरम्बः=समूहः तथाभूतः-घनीभूतः नूतनघनोपम इत्यर्थः नीलधर्मसाम्यात् । बहुभिर्वृक्षैश्च, गुच्छैश्च, गुल्मैश्च, लताभिश्च, वल्लीभिश्च, कुशैश्च=दर्भैश्च, स्थाणुकैश्च=ऊर्ध्वकीलकैश्च 'ठुंठाइति भाषायाम्' संछन्नः= व्याप्तः, परिच्छन्नः=विशेषेण समाच्छादितः 'अंतो झुसिरे' अन्तः=मध्ये शुषिरः सावकाशत्वात् 'बर्हि गंभीरे' बहिर्गम्भीरः, अतिगहनत्वेन दृष्टेरप्रसृतत्वात्, अनेक व्यालशतशङ्कनीयः-अनेकशतसर्पादिभिः शङ्कनीयः-भयजनकश्चाप्यासीत् ॥सू. १॥

मूलम्—तत्थ णं रायगिहे नयरे धण्णे नामं सत्थवाहे अड्ढे दित्ते जाव विच्छड्डियविउलभत्तपाणे, तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स भद्दा नामं भारिया होत्था, सुकुमालपाणिपाया अहीणपडिपुण्णपंचि-

---

हि य लया हि य वल्लि हि य कुए हि य खाणुएहि य संच्छन्ने पलिच्छन्ने अंतो झुसिरे बाहिं गंभीरे अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था) यह गहन वन कज्जल की तरह कृष्ण वर्णवाला था स्वरूप से ही इसकी प्रभा कृष्ण थी। यावत् यह सुन्दर था। वर्षाकाल भावी मेघ के समूह जैसा यह नीला था। अनेक प्रकार के वृक्षों से, अनेक प्रकार के गुल्मों से, अनेक प्रकार की लताओं से, अनेक प्रकार की वल्लियों से, अनेक प्रकार के कुशों से, अनेक विध स्थाणुओं से यह बहुत अधिक रूप में आच्छादित हो रहा था। बीच में यह सावकाश होने से पोला था। बाहिर गहन होनेकी वजह से गभीर था। अनेक प्रकार के सैंकडों सर्पों से यह भी महान भयानक था। सूत्र " १ "

गुम्मे हि य लया हि य वल्ली हि य खाणुएहि य सच्छंन्ने पलिच्छन्ने अंतो झुसिरे बाहिं गंभीरे अणेगवालसयसंकणिज्जे यावि होत्था) આ સઘનવન મેશની જેમ કાળા રંગનું હતું. આની પ્રભા સ્વરૂપથી જ કાળી હતી. વર્ષાકાળના મેઘ જેવા તે નીલા રંગનું હતું. ઘણી જાતનાં વૃક્ષો, ઘણી જાતના ગુલ્મો, ઘણી જાતની લતાઓ ઘણી જાતની વલ્લીઓ, ઘણી જાતના દર્ભો ઘણી જાતના સ્થાણુઓથી આ ઉદ્યાન સઘન રૂપે ઢંકાયેલું હતો. વચ્ચે ખાલી જગ્યા હતી પણ આજૂબાજૂ ચોમેર વૃક્ષાવલીને લીધે તે સઘન હતું. ઘણી જાતના સેંકડો સાપોથી આ ખૂબ જ ભયકારી લાગતું હતું. સૂત્ર ॥ ૧ ॥

करेवारूपाणि, 'वंजण' व्यञ्जनानि, व्यज्यन्ते-सूच्यन्ते भाग्योदया यैस्तानि तिलमषादीनि 'गुण' गुणाः सौशील्यपातिव्रत्यादयस्तैः उववेया' उपपेताः-समन्विता, तत्र उप अपइत्युपसर्गयोः 'अप' इत्यत्राद्यकारस्य पृषोदरादित्वाल्लोपः। 'माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा' मानोन्मानप्रमाणपरिपूर्णसुजातसर्वाङ्गसुन्दराङ्गी, तत्र= 'माण' मानं=जलद्रोणप्रमाणता, तथाहि-परिपूर्णजलकुण्डे यस्य पुरुषस्य यस्याः स्त्रियो वा प्रवेशे सति यदि द्रोणपरिमितं जल वहिर्निस्सरति तदा स पुरुषः सा स्त्री वा मानप्राप्तोच्यते, मानप्राप्तायाः शरीरावगाहनाविशेषो मानमित्युच्यते। 'उम्माण' उन्मानम्, अर्धभारप्रमाणता साचेत्थम्-तुलायामारोपितो नरो नारी वा यद्य र्धभारप्रमाणा भवति तदा स पुरुषः सा स्त्री वा उन्मानप्राप्ता निगद्यते 'पमाण' प्रमाण स्वाङ्गुलैरष्टोत्तरशतोच्छ्रायः, इत्थं च-मानं चोन्मानं च प्रमाणं

युक्त था। (लक्खण) से विद्या, धन आदि की सूचक करस्थ शुभ रेखा रूप चिह्नों से, तथा भाग्योदय सूचक तिलमसा आदि रूप व्यंजनों से यह समन्वित थी। सुशीलता तथा पातिव्रत आदि गुणों का यह घर थी। (माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा) मान, उन्मान और प्रमाण इन के अनुसार इसके समस्त अंगपूर्ण थे। परिपूर्ण जल कुण्ड में प्रवेश करने पर द्रोण परिमित जल यदि उस कुंड से बाहर निकल आवे तो वह पुरुष अथवा स्त्री मान वाली कही जाती है। अर्थात् इसके शरीर की अवगाहना इतने मान प्रमाण थी। तुला पर आरोपित होने पर जिस स्त्री अथवा पुरुष का वजन अर्धभार प्रमाण निकलता है। तो वह उन्मान प्राप्त कहलाता है। अपने अंगुलों से १०८ अंगुल वाली बने हुए ऊँचाई

ધન વગેરેને સૂચવનારી હાથની શુભરેખાઓથી તેમજ ભાગ્યોદયના સૂચક તલમષા વગેરે રૂપ વ્યંજનોથી તે સંપન્ન હતી. શાલીનતા તેમજ પાતિવ્રત્ય વગેરે ગુણોનું તે ઘર હતી. (માણુમ્માણપ્પમાણપરિપુન્નસુજાયસવ્વંગસુંદરંગા) માન, ઉન્માન અને પ્રમાણ સહિત તેનાં બધાં અંગો પૂર્ણ હતાં. સંપૂર્ણ રૂપથી ભરેલા પાણીના કુંડમાં પ્રવેશ્યા બાદ જો દ્રોણ પરિમાણ જેટલું પાણી તે કુંડમાંથી બહાર નીકળે તો તે પુરુષ અથવા સ્ત્રી 'માન' વાળી કહેવામાં આવે છે. એટલે કે તેમના શરીરની અવગાહના અમુક જેટલા માન પ્રમાણવાળી હતી. ત્રાજવાં ઉપર ચઢીને જે સ્ત્રી અથવા પુરુષ પોતાનું વજન કરાવતાં તેમનું વજન અર્ધભાર પ્રમાણ જેટલું થાય તો તે ઉન્માન પ્રાપ્ત કહેવાય છે. પોતાના આંગળથી જ માપ કરવામાં આવે અને તે પુરુષ કે સ્ત્રી એકસો આઠ જેટલા આંગળના માપ જેટલી થાય તો તે પ્રમાણ પ્રાપ્ત કહેવાય છે. એવી રીતે માન, ઉન્માન અને પ્રમાણ યુક્ત તેમના દરેકે

गमप्रयोगसम्प्रयुक्तः, आयोगेन द्विगुणादिलिप्सया प्रयोगः अधमर्णानां सन्निधे द्रव्यस्य वितरणं, तेन युक्तः। विच्छर्दितविपुलभक्तपानः=यस्य गृहे भोजनावशिष्टैर्बहुभिरन्नपानैः क्षुधार्तानामनेकहीनदीनानां परिपोषणमभूदित्यर्थः।

तस्य खलु धन्यस्य सार्थवाहस्य भद्रा नामभार्याऽभवत् सा कीदृशीत्याह-'सुकुमालपाणिपाया' सुकुमारपाणिपादा, तत्र सुकुमारौ कोमलौ पाणी च पादौ यस्या सा अतिकोमलकरचरणवतीत्यर्थः। 'अहीणपडिपुण्ण पंचिंदियसरीरा' अहीन प्रतिपूर्णपञ्चेन्द्रियशरीरा, तत्र-'अहीण' अहीनानि लक्षणस्वरूपाभ्याम् 'पडिपुण्ण' प्रतिपूर्णानि, 'पंचिंदिय' पञ्चेन्द्रियाणि यस्मिन् तादृशं शरीरं यस्याः सा तथा'लक्खणवंजणगुणोववेया' लक्षणव्यञ्जनगुणोपपेता, तत्र-'लक्खण' लक्षणानि लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते ज्ञायन्ते यैस्तानि शुभचिह्नानि-करस्थविद्याधनादि सूच-

---

पास नाना प्रकार के बहुत अधिक थे। गाय भैंस आदि धन तथा चाँदी सोना भी इनके पास बहुत अधिक मात्रामें था। आयोग प्रयोग से ये युक्त थे-अर्थात् कर्जदारों के लिये ये द्विगुणित लेने की अभिलाषा से कर्ज दिया करते थे। भोजन के बाद जो विविध प्रकार की भोजन सामग्री बचती थी उसे ये बुभुक्षित, भूखे अनेक हीन प्राणियों में वितरित करवा दिया करते थे। अथवा भोजन करते समय इनके यहां इतना अधिक खाना उच्छिष्ट रूप में बचता था कि जिससे अनेक दीन हीनबुभुक्षित प्राणियों का पालन पोषण हो जाता था (तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स भद्दानामं भारिया होत्था) उन धन्य सार्थवाह की भद्रा नाम की धर्मपत्नी थी। (सुकुमाल पाणिपाया अहीणपडिपुण्णपंचिंदियसरीरा लक्खणवंजणगुणोववेया) इनका शरीर सुकुमार हाथ चरण वाला था लक्षण एवं स्वरूप इन दोनों से इनका शरीर

વાહન પણ એમની પાસે ઘણી જાતનાં અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતાં. ગાય ભેંસ વગેરે, પશુ ધન તેમજ ચાંદી સોનું પણ તેમની પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું. આયોગ પ્રયોગથી તેઓ યુક્ત હતા એટલે કે ઋણ આપતા હતા. જમ્યા પછી જે ઘણી જાતની ભોજનની સામગ્રીઓ વધતી તે સામગ્રીને તેઓ ભૂખ્યા ઘણા હીન, દીન, પ્રાણીઓમાં વહેંચાવી દેતા હતા. અથવા તો એમને ત્યાં એટલું બધું ખાધા પછી એંઠું વધતું કે જેથી ઘણા ગરીબ. હીન, ભૂખ્યા પ્રાણીઓનું ભરણ પોષણ થઈ જતું હતું. (तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स भद्दा नामं भारिया होत्था) તે ધન્ય સાર્થવાહની ભદ્રા નામે ધર્મપત્ની હતી. (सुकुमालपाणिपाया अहीणपडिपुण्णपंचिंदियसरीरा लक्खणवंजणगुणोववेया) તે સુકોમળ હાથપગ વાળી હતી તેમજ લક્ષણ અને સ્વરૂપ આ બન્નેથી તેમનું શરીર યુક્ત હતું. (लक्खण) વિદ્યા,

करेखारूपाणि, 'वंजण' व्यञ्जनानि, व्यज्यन्ते-सूच्यन्ते भाग्योदया यैस्तानि तिलमषादीनि 'गुण' गुणाः सौशील्यपातिव्रत्यादयस्तैः उववेया' उपपेता- समन्विता, तत्र उप अपइत्युपसर्गयोः 'अप' इत्यत्राद्यड कारस्य पृषादरादित्वाल्लोपः। 'माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा' मानोन्मानप्रमाणप्रतिपूर्णसुजातसर्वाङ्गसुन्दराङ्गी, तत्र= 'माण' मानं=जलद्रोणप्रमाणता, तथाहि-परिपूर्णजलकुण्डे यस्य पुरुषस्य यस्याः स्त्रियो वा प्रवेशे सति यदि द्रोणपरिमितं जलं बहिर्निस्सरति तदा स पुरुषः सा स्त्री वा मानप्राप्तोच्यते, मानप्राप्तायाः शरीरावगाहनाविशेषो मानमित्युच्यते। 'उम्माण' उन्मानम्, अर्धभारप्रमाणता सा चेत्थम्-तुलायामारोपितो नरो नारी वा यद्य र्धभारप्रमाणा भवति तदा स पुरुषः सा स्त्री वा उन्मानप्राप्ता निगद्यते 'पमाण' प्रमाण स्वाङ्गुलैरष्टोत्तरशतोच्छ्रायः, इत्थं च-मानं चोन्मानं च प्रमाणं

युक्त था। (लक्खण) से विद्या, धन आदि की सूचक करस्थ शुभ रेखा रूप चिह्नों से, तथा भाग्योदय सूचक तिलमसा आदि रूप व्यंजनों से यह समन्वित थी। सुशीलता तथा पातिव्रत आदि गुणों का यह घर थी। (माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा) मान, उन्मान और प्रमाण इन के अनुसार इसके समस्त अंगपूर्ण थे। परिपूर्ण जल कुण्ड में प्रवेश करने पर द्रोण परिमित जल यदि उस कुंड से बाहर निकल आवे तो वह पुरुष अथवा स्त्री मान वाली कही जाती है। अर्थात् इसके शरीर की अवगाहना इतने मान प्रमाण थी। तुला पर आरोपित होने पर जिस स्त्री अथवा पुरुष का वजन अर्धभार प्रमाण निकलता है। तो वह उन्मान प्राप्त कहलाता है। अपने अंगुलों से १०८ अंगुल वाली बने हुए ऊँचाई

धन वगेरेने सूचवनारी हाथनी शुभरेखाओथी तेमज भाग्योदयना सूचक तलमषा वगेरे ३५ व्यंजनोथी ते संपन्न हती. शालीनता तेमज पातिव्रत्य वगेरे गुणोनुं ते घर हती. (माणुम्माणप्पमाणपरिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा) मान, उन्मान अने प्रमाण सहित तेनां बधां अंगो पूर्ण हतां. संपूर्ण रूपथी भरेला पाणीना कुंडमां प्रवेश्या बाद जो द्रोण परिमाण जेटलुं पाणी ते कुंडमांथी बहार नीकळे तो ते पुरुष अथवा स्त्री 'मान' वाळी कहेवामां आवे छे. एटले के तेमना शरीरनी अवगाहना अमुक जेटला मान प्रमाणवाळी हती. त्राजवां उपर चढीने जे स्त्री अथवा पुरुष पोतानुं वजन करावतां तेमनुं वजन अर्धभार प्रमाण जेटलुं थाय तो ते उन्मान प्राप्त कहेवाय छे. पोताना आंगळथी ज माप करवामां आवे अने ते पुरुष के स्त्री एकसो आठ जेटला आंगळना माप जेटली थाय तो ते प्रमाण प्राप्त कहेवाय छे. एवी रीते मान, उन्मान अने प्रमाण युक्त तेमना दरेके

गमयोगसम्प्रयुक्तः, आयोगेन द्विगुणादिलिप्सया प्रयोगः अधमर्णानां सन्निधे द्रव्यस्य वितरणं, तेन युक्तः। विच्छर्दितविपुलभक्तपानः=यस्य गृहे भोजनावशिष्टैर्बहुभिरन्नपानैः क्षुधार्तानामनेकहीनदीनानां परिपोषणमभूदित्यर्थः।

तस्य खलु धन्यस्य सार्थवाहस्य भद्रा नामभार्याऽभवत् सा कीदृशीत्याह-'सुकुमालपाणिपाया' सुकुमारपाणिपादा, तत्र सुकुमारौ कोमलौ पाणी च पादौ यस्याः सा अतिकोमलकरचरणवतीत्यर्थः। 'अहीणपडिपुण्ण पंचिंदियसरीरा' अहीनप्रतिपूर्णपञ्चेन्द्रियशरीरा, तत्र-'अहीण' अहीनानि लक्षणस्वरूपाभ्याम् 'पडिपुण्ण' प्रतिपूर्णानि, 'पंचिंदिय' पञ्चेन्द्रियाणि यस्मिन् तादृशं शरीरं यस्याः सा तथा'लक्खणवंजणगुणोववेया' लक्षणव्यञ्जनगुणोपपेता, तत्र-'लक्खण' लक्षणानि लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते ज्ञायन्ते यैस्तानि शुभचिह्नानि-करस्थविद्याधनादि सूच-

---

पास नाना प्रकार के बहुत अधिक थे। गाय भैंस आदि धन तथा चाँदी सोना भी इनके पास बहुत अधिक मात्रामें था। आयोग प्रयोग से ये युक्त थे-अर्थात् कर्जदारों के लिये ये द्विगुणित लेने की अभिलाषा से कर्ज दिया करते थे। भोजन के बाद जो विविध प्रकार की भोजन सामग्री बचती थी उसे ये बुभुक्षित, भूखे अनेक हीन प्राणियों में वितरित करवा दिया करते थे। अथवा भोजन करते समय इनके यहां इतना अधिक खाना उच्छिष्ट रूप में बचता था कि जिससे अनेक दीन हीन बुभुक्षित प्राणियों का पालन पोषण हो जाता था (तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स भद्दानामं भारिया होत्था) उन धन्य सार्थवाह की भद्रा नाम की धर्मपत्नी थी। (सुकुमाल पाणिपाया अहीणपडिपुण्णपंचिंदियसरीरा लक्खणवंजणगुणोववेया) इनका शरीर सुकुमार हाथ चरण वाला था लक्षण एवं स्वरूप इन दोनों से इनका शरीर

વાહન પણ એમની પાસે ઘણી જાતનાં અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતાં. ગાય ભેંસ વગેરે, પશુ ધન તેમજ ચાંદી સોનું પણ તેમની પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું. આયોગ પ્રયોગથી તેઓ યુક્ત હતા એટલે કે ઋણ આપતા હતા. જમ્યા પછી જે ઘણી જાતની ભોજનની સામગ્રીઓ વધતી તે સામગ્રીને તેઓ ભૂખ્યા ઘણા હીન, દીન, પ્રાણીઓમાં વહેંચાવી દેતા હતા. અથવા તો એમને ત્યાં એટલું બધું ખાધા પછી એંઠું વધતું કે જેથી ઘણા ગરીબ. હીન, ભૂખ્યા પ્રાણીઓનું ભરણ પોષણ થઈ જતું હતું. (तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स भद्दा नामं भारिया होत्था) તે ધન્ય સાર્થવાહની ભદ્રા નામે ધર્મપત્ની હતી. (सुकुमालपाणिपाया अहीणपडिपुण्ण-पंचिंदियसरीरा लक्खणवंजणगुणोववेया) તે સુકોમળ હાથપગ વાળી હતી તેમજ લક્ષણ અને સ્વરૂપ આ બંનેથી તેમનું શરીર યુક્ત હતું. (ल विद्या,

करेखारूपाणि, 'वंजण' व्यञ्जनानि, व्यज्यन्ते-सूच्यन्ते भाग्योदया येस्तानि तिलमषादीनि 'गुण' गुणाः सौशील्यपातिव्रत्यादयस्तैः उववेया' उपपे॥- समन्विता, तत्र उप अपइत्युपसर्गयोः 'अप' इत्यत्राघड कारस्य पृषादरादित्वाल्लोपः। 'माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा' मानोन्मानप्रमाणपरिपूर्णसुजातसर्वाङ्गसुन्दराङ्गी, तत्र= 'माण' मानं=जलद्रोणप्रमाणता, तथाहि-परिपूर्णजलकुण्डे यस्य पुरुषस्य यस्याः स्त्रियो वा प्रवेशे सति यदि द्रोणपरिमितं जलं बहिर्निस्सरति तदा स पुरुषः सा स्त्री वा मानप्राप्तोच्यते, मानप्राप्तायाः शरीरावगाहनाविशेषो मानमित्युच्यते। 'उम्माण' उन्मानम्, अर्धभारप्रमाणता साचेत्थम्-तुलायामारोपितो नरो नारी वा यद्य र्धभारप्रमाणा भवति तदा स पुरुषः सा स्त्री वा उन्मानप्राप्ता निगद्यते 'पमाण' प्रमाण स्वाङ्गुलेनाष्टोत्तरशतोच्छ्रायः, इत्थं च-मानं चोन्मानं च प्रमाणं

युक्त था। (लक्खण) से विद्या, धन आदि की सूचक करस्थशुभ रेखा रूप चिह्नों से, तथा भाग्योदय सूचक तिलमसा आदि रूप व्यंजनों से यह समन्वित थी। सुशीलता तथा पातिव्रत आदि गुणों का यह घर थी। (माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा) मान, उन्मान और प्रमाण इन के अनुसार इसके समस्त अंगपूर्ण थे। परिपूर्ण जल कुण्ड में प्रवेश करने पर द्रोण परिमित जल यदि उस कुंड से बाहर निकल आवे तो वह पुरुष अथवा स्त्री मान वाली कही जाती है। अर्थात् इसके शरीर की अवगाहना इतने मान प्रमाण थी। तुला पर आरोपित होने पर जिस स्त्री अथवा पुरुष का वजन अर्धभार प्रमाण निकलता है। तो वह उन्मान प्राप्त कहलाता है। अपने अंगुलों से १०८ अंगुल वाली बने हुए ऊँचाई

ધન વગેરેને સૂચવનારી હાથની શુભરેખાઓથી તેમજ ભાગ્યોદયના સૂચક તલમષા વગેરે રૂપ વ્યંજનોથી તે સંપન્ન હતી. શાલીનતા તેમજ પાતિવ્રત્ય વગેરે ગુણોનું તે ઘર હતી. (माणुम्माणप्पमाणपरिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगा) માન, ઉન્માન અને પ્રમાણ સહિત તેનાં બધાં અંગો પૂર્ણ હતાં. સંપૂર્ણ રૂપથી ભરેલા પાણીના કુંડમાં પ્રવેશ્યા બાદ જો દ્રોણ પરિમાણ જેટલું પાણી તે કુંડમાંથી બહાર નીકળે તો તે પુરુષ અથવા સ્ત્રી 'માન' વાળી કહેવામાં આવે છે. એટલે કે તેમના શરીરની અવગાહના અમુક જેટલા માન પ્રમાણવાળી હતી. ત્રાજવાં ઉપર ચઢીને જે સ્ત્રી અથવા પુરુષ પોતાનું વજન કરાવતાં તેમનું વજન અર્ધભાર પ્રમાણ જેટલું થાય તો તે ઉન્માન પ્રાપ્ત કહેવાય છે. પોતાના આંગળથી જ માપ કરવામાં આવે અને તે પુરુષ કે સ્ત્રી એકસો આઠ જેટલા આંગળના માપ જેટલી થાય તો તે પ્રમાણ પ્રાપ્ત કહેવાય છે. એવી રીતે માન, ઉન્માન અને પ્રમાણ યુક્ત તેમના દરેકે

चेत्येषां द्वंद्वे मानोन्मानप्रमाणानि तैः प्रतिपूर्णानि-संपन्नानि, अतएव 'सुजाय' सुजातानि यथोचितावयवसन्निवेशयवन्ति 'सव्व' सर्वाणि सकलानि, 'अंग' अङ्गानि-अङ्ग्यते व्यज्यते भागो यैस्तानि मस्तकादारभ्य चरणान्तानि यस्मिंस्तत्, अतएव 'सुंदरंगा' सुन्दराङ्गी-सुंदरमङ्गं वपुर्यस्याः सा तथा, 'ससिसोमागारा' शशिसौम्याकारा-शशी=चन्द्रस्तद्वत् सौम्यो-रमणीय आकारः-स्वरूपं यस्याः सा 'कंता' कान्ता कमनीया। 'पियदंसणा' प्रियदर्शना प्रियं दर्शकजनमनोह्लादकं दर्शनमवलोकनं यस्याः सा, अत एव 'सुरूवा' सुरूपा सर्वातिशायिरूपलावण्यवतीत्यर्थः 'करयलपरिमिय-ति वलीयमज्झा' करतलपरिमितत्रिवलिकमध्या करतलपरिमितः=मुष्टिग्राह्यः, त्रिवलिकश्च-वलिकत्रयोपेतः रेखात्रयवान् 'मज्झा' मध्यभागो यस्याः सा, कृशोदरी तनु कटिश्चेत्यर्थः 'कुंडलुल्लिहियगंडलेहा' कुण्डलोल्लिखितगण्डलेखा कुण्डलाभ्यामुल्लिखिता-उद्घृष्टा गण्डलेखा-कपोलावस्थितचन्दनादि रेखा यस्याः सा, कुण्डल शोभासम्पन्नेत्यर्थः। 'कोमुइ-रयणियरपडि पुण्णसोम्मवयणा' कौमुदी=कार्तिकी

वाला जिस पुरुष अथवा स्त्री का शरीर होता है वह प्रमाण प्राप्त कहलाता है। इस तरह मान उन्मान एवं प्रमाण के अनुसार इसके समस्त शारीरिक अवयव थे अतएव वे यथोचित सन्निवेश विशिष्ट थे। मस्तक से लेकर चरण पर्यन्त उपांग अवयव कहलाते हैं। इसी कारण इनका शरीर बहुत अधिक सुन्दर था। (ससिसोमागारा कंता पियदंसणा सुरूवा करयलपरिमिय तिवलियमज्झा) चन्द्रमा के समान इसका आकार सौम्य था। अतः बहुत ही कमनीय थी। दर्शक जनों के मन को इनका अवलोकन आह्लादकारक था। यह सर्वातिशायीरूप लावण्य से युक्त थी इनका त्रिवली युक्त मध्य भाग इतना अधिक पतला था कि मुष्टि ग्राह्य हो जाता था। (कुंडलुल्लिहिय गंडलेहा कोमुइरयणियरपडिपुण्णसोम्मवयणा सिंगारागारचारुवेसा जाव पडिरूवा बंझा अवियाउरी

દરેક અવયવો સપ્રમાણ અને યોગ્ય હતા. મસ્તકથી માંડીને પગ સુધી ઉપાંગ અવયવ કહેવાય છે. એટલા માટે જ એમનું શરીર ખૂબજ સુંદર હતું. (ससिसोमगारा कंता पियदंसणा सुरूवा करयलपरिमियतिवलियमज्झा) તેમની આકૃતિ ચન્દ્ર જેવી સૌમ્ય હતી. એથી તે ખૂબ જ કમનીય હતી. જોનારાઓ માટે તેમનું દર્શન આલ્હાદ કારક હતું. તે અતિશય રૂપ અને લાવણ્ય સંપન્ન હતી. તેમની ત્રિવલી યુક્ત કમર (મધ્ય ભાગ) એટલી બધી પાતળી હતી કે તેનો સમાવેશ મૂઠીમાં પણ થઈ શકતો હતો. (कुंडलुल्लिहियगंडलेहा कोमुइ-रयणियरपडिपुण्णसोम्मवयणा सिंगारागारचारुवेसा जाव पडिरूवा बंझा

पौर्णमासी तस्याःरजनीकरश्चन्द्रस्तद्वत् प्रतिपूर्ण-सौम्यं=आह्लादजनकं वदनं-मुखं यस्याः सा तथा 'सिंगारागारचारुवेसा,' शृङ्गारागारचारुवेषा, शृङ्गाराख्य प्रथमरसस्य अगारमिव-गृहमिव चारुवेषो यस्याः सा, यद्वा शृङ्गारो भूषणाटोपस्तत्प्रधान आकारो यस्याः सा तथा मनोहरनेपथ्या, अत्र पद द्वयस्य कर्मधारयः। 'जाव' यावत् 'पडिरूवा' प्रतिरूपा 'वंझा' वन्ध्या-आत्यफलापेक्षया निष्फला, एकवार संतानसंजाता तदनन्तरमपत्यमरणेनापि फलतो वन्ध्या भवति, अतएव 'अवियाउरी' देशी शब्दः, अविजनयित्री सर्वथा संतानाऽजननशीला संतानजननशक्तिरहिता, इत्यतः 'जाणु-कोप्परमाया' जानु कूर्परमाता, 'जाणु' जानुनी चरणयो र्मध्यभागौ 'कोप्पर' कूर्परौ करयोर्मध्यभागौ तेषामेव 'माया' माता-जननी चाप्यासीत् ॥सू. २॥

मूलम्—तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स पंथए नामं दासचेडे होत्था, सव्वंगसुंदरंगे मंसोवचिए वालकीलावण कुसले यावि होत्था, तएणं से धण्णे सत्थवाहे रायगिहे नयरे वहूणं नयरनियगसेट्ठि सत्थवाहाणं अट्ठारसण्ह य सेणिप्पसेणीणं वहूसु कज्जेसु य कुडुंवेसु य मंतेसु य जाव चक्खूभूए यावि होत्था, नियगस्स वि य णं कुडुंवस्स वहुसु य कज्जेसु जाव चक्खुभूए यावि होत्था ॥सू. ३॥

जाणुकोप्परमाया यावि होत्था) उसके कपोल मंडल पर जो चन्दनादिक की रेखा लगी रहती थी वह दोनों कानों के कुंडलों से घर्षित होती रहती थी। कार्तिकी पूर्णमासी के पूर्ण चन्द्र मंडल के समान इसका सौम्य-आह्लाद-जनक-मुख था। इसका सुन्दर वेष शृंगाररस के घर जैसा था। फिर भी यह इतनी त्रिभुवन सुन्दरी होने पर भी वंध्या थी। ऐसी वंध्या थी-कि इसके प्रारंभ से ही संतान नहीं हुई थी-संतान जननशक्ति से यह बिलकुल रहित थी। यह तो केवल जानु और कूर्पर-करके मध्यभाग टेहनी की माता थी। ॥सूत्र २॥

अवियाउरी जाणुकोप्परमाया यावि होत्था) તેમના કપોલ ઉપર બનાવવામાં આવેલી ચન્દન રેખાએ, બંને કાનોમાં પહેરેલા કુંડળોથી ઘસાતી હતી. કાર્તિક પૂનમના ચન્દ્રમંડળની જેમ તેમનું મોં સૌમ્ય અને આલ્હાદજનક હતું. ત્રિભુવન સુંદરી હોવા છતાં તે વંધ્યા હતી. શરૂઆતથી જ તેને એકે સંતાન થયું ન હતું. સંતાન જનન શક્તિ તેમનામાં સદંતર સમૂળ રૂપે હતી નહિ. એને તો સંતાન રૂપે ફક્ત ઢીંચણ અને કોણી જ હતાં. ॥ સૂત્ર ૨ ॥

चेत्येषां द्वंद्वे मानोन्मानप्रमाणानि तैः प्रतिपूर्णानि-संपन्नानि, अतएव 'सुजाय' सुजातानि यथोचितावयवसन्निवेशवन्ति 'सव्व' सर्वाणि सकलानि, 'अंग' अङ्गानि-अङ्ग्यते ज्ञायते प्राणो यैस्तानि मस्तकादारभ्य चरणान्तानि यस्मिंस्तत्, अतएव 'सुंदरंगा' सुन्दराङ्गी-सुंदरमङ्गं वपुर्यस्याः सा तथा, 'ससिसोमागारा' शशिसौम्याकारा-शशी=चन्द्रस्तद्वत् सौम्यो-रमणीय आकारः-स्वरूपं यस्याः सा 'कंता' कान्ता कमनीया। 'पिय दंसणा' प्रियदर्शना प्रियं दर्शकजनमनोह्लादकं दर्शनमवलोकनं यस्याः सा, अत एव 'सुरूवा' सुरूपा सर्वातिशायिरूपलावण्यवतीत्यर्थः 'करयलपरिमिय-ति वलीय-मज्झा' करतलपरिमितत्रिवलिकमध्या करतलपरिमितः=मुष्टिग्राह्यः, त्रिवलिकश्च-वलित्रयोपेतः रेखात्रयवान् 'मज्झा' मध्यभागो यस्याः सा, कृशोदरी तनु कटिश्चेत्यर्थः 'कुंडलुल्लिहियगंडलेहा' कुण्डलोल्लिखितगण्डलेखा कुण्डलाभ्या-मुल्लिखिता-उद्घृष्टा गण्डलेखा-कपोलावस्थितचन्दनादि रेखा यस्याः सा, कुण्डल शोभासम्पन्नेत्यर्थः। 'कोमुइ-रयणियरपडि पुण्णसोम्मवयणा' कौमुदी=कार्तिकी

वाला जिस पुरुष अथवा स्त्री का शरीर होता है वह प्रमाण प्राप्त कहलाता है। इस तरह मान उन्मान एवं प्रमाण के अनुसार इसके समस्त शारीरिक अवयव थे अतएव वे यथोचित सन्निवेश विशिष्ट थे। मस्तक से लेकर चरण पर्यन्त उपांग अवयव कहलाते हैं। इसी कारण इनका शरीर बहुत अधिक सुन्दर था। (ससिसोमागारा कंता पियदंसणा सुरूवा करयलपरिमिय तिवलियं-मज्झा) चन्द्रमा के समान इसका आकार सौम्य था। अतः बहुत ही कमनीय थी। दर्शक जनों के मन को इनका अवलोकन आह्लादकारक था। यह सर्वातिशायी रूप लावण्य से युक्त थी इनका त्रिवली युक्त मध्य भाग इतना अधिक पतला था कि मुष्टि ग्राह्य हो जाता था। (कुंडलुल्लिहिय गंडलेहा कोमुइरयणियर-पडिपुण्णसोम्मवयणा सिंगारागारचारुवेसा जाव पडिरूवा वंझा अवियाउरी

દરેક અવયવો સપ્રમાણ અને યોગ્ય હતા. મસ્તકથી માંડીને પગ સુધી ઉપાંગ અવયવ કહેવાય છે. એટલા માટે જ એમનું શરીર ખૂબજ સુંદર હતું. (ससिसोमगारा कंता पियदंसणा सुरूवा करयलपरिमियतिवलियमज्झा) તેમની આકૃતિ ચન્દ્ર જેવી સૌમ્ય હતી. એથી તે ખૂબ જ કમનીય હતી. જોનારાઓ માટે તેમનું દર્શન આલ્હાદ કારક હતું. તે અતિશય રૂપ અને લાવણ્ય સંપન્ન હતી. તેમની ત્રિવલી યુક્ત કમર (મધ્ય ભાગ) એટલી બધી પાતળી હતી કે તેનો સમાવેશ મૂઠીમાં પણ થઇ શકતો હતો. (कुंडलुल्लिहियगंडलेहा कोमुइ-रयणियरपडिपुण्णसोम्मवयणा सिंगारागारचारुवेसा जाव पडिरूवा वंझा

प्रयोजनेषु च कुटुम्बेषु च परिवारेषु च 'मंतेसु' मन्त्रेषु-कर्तव्यनिश्चयार्थं गुप्तविचारेषु यावच्चक्षुर्भूतो मार्गदर्शकश्चाप्यासीत् 'नियगस्स वि' निजकस्यापि-स्वकीयस्यापि च खलु कुटुम्बस्य बहुषु च कार्येषु यावच्चक्षुर्भूतश्चाप्यासीत् ॥सू० ३॥

मूलम्—तत्थ णं रायगिहे नयरे विजए नामं तक्करे होत्था, पावे चंडालरूवे भीमतररुद्दकम्मे आरुसियदित्तरत्तनयणे खरफरुसमहल्लविगयबीभत्थदाढिए असंपुडियउट्ठे उद्धूयपइन्नलंबंतमुद्धए भमरराहुवन्ने निरणुक्कोसे निरणुतावे दारुणे पइभए निसंसइए निरणुकंपे अहिव्व एगंतदिट्ठिए खुरेव एगंतधारए गिद्धेव आमिसतल्लिच्छे अग्गिमिव सव्वभक्खी जलमिव सव्वगाही उक्कंचण-वंचणमाया-नियडि-कूड-कवड-साइ-संपओग-बहुले, चिरनगर विणट्ठ दुट्ठसीलायारचरित्ते जूयपसंगी मज्जपसंगी, भोज्जपसंगी मंसपसंगी दारुणे हिययदारए साहसिए संधिच्छेयए उवहिए विसंभघाई आलीयगतित्थभेयलहुहत्थसंपउए परस्स दव्वहरणम्मि निच्चं अणुबद्धे तिव्ववेरे, रायगिहस्स नयरस्स बहूणि अइगमणाणि य निग्गमणाणि य दाराणि य अवदाराणि य छिंडीओ य खंडीओ य नगरनिद्धमणाणि य संवट्टणाणि य निवट्टणाणि य जूयखलयाणि य पाणागाराणि वेसागाराणि य तदारट्ठाणाणि य तक्करट्ठाणाणि य तक्करघराणि य सिंगाडगाणि य तियाणि य चउक्काणि य चच्चराणि य नागघराणि य भूयघराणि य जक्खदेउलाणि य सभाणि य पवाणि य पणियसालाणि य सुन्न-

---

प्रयोगी शब्द से यहां ली गई हैं। (नियगस्स वि य णं कुडुंबस्स बहुसु य कज्जेसु जाव चक्खुभूए यावि होत्था) तथा अपने निज कुटुम्ब के भी अनेक कार्य आदि में चक्षुभूत थे मार्गदर्शक थे। ॥सूत्र ३॥

वियगं, कुडुंबस्स बहुसु य कज्जेसु जाव चक्खुभूए यावि होत्था) તેમજ પોતાના કુટુંબના ઘણા કામોમાં તેઓ માર્ગદર્શન તરીકે હતા. ॥ સૂત્ર ૩ ॥

टीका—'तस्स णं' इत्यादि—तस्य खलु धन्यस्य सार्थवाहस्य पन्थकनामा दासचेटकः—दासपुत्र आसीत् सर्वाङ्गसुन्दराङ्गः, मांसोपचितः—पुष्टशरीरः, बालकीडनकुशलः—बालान् क्रीडयितुं दक्षश्चाप्यभवत्। तदनु खलु स धन्यः सार्थवाहस्तस्मिन् राजगृहे नगरे बहूनां 'नयरनिगमसेट्ठिसत्थवाहाणं' नगर निगमश्रेष्ठिसार्थवाहानाम्, तत्र 'नयर' नगरस्य=राजगृहस्य, 'निगम' निगमस्य=वणिग्ग्रामस्य. 'सेट्ठि' श्रेष्ठिनः—सार्थवाहाश्च, एतेषां च पुनः 'अट्ठारसण्ह य' अष्टादशानाम् 'सेणिप्पसेणीणं' श्रेणिप्रश्रेणीनाम्, तत्र 'सेणि' श्रेणयः कुम्भकारादिजातयः 'पसेणी' प्रश्रेणयः—अवान्तरजातयस्तासां बहुषु कार्येषु—

'तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स' इत्यादि।

टीकार्थ-(तस्स णं धण्णस्स) उस धन्य सार्थवाह के यहां (पंथए णामं दासचेडे होत्था) पंथक नामका एक दास पुत्र था (सव्वंगसुंदरंगे) यह सर्वांग सुंदर था। (मंसोवचिए) पुष्टशरीर वाला था। (बालकीलावणकुसले यावि होत्था) बालकों के खिलाने में बडा चतुर था। (तएणं से धण्णे सत्थवाहे रायगिहे नयरे बहूणं नयरनियगसेट्ठिसत्थवाहाणं अट्ठारसण्ह य सेणिप्पसेणीणं बहुसु कज्जेसुय कुडुंबेसु य मंतेसु य जाव चक्खुभूए यावि होत्था) वह धन्य सार्थवाह राजगृह नगर में अनेक नगर निवासी वणिकजनों को—श्रेष्ठिजनों को सार्थवाहों को तथा अठारह श्रणी प्रश्रेणियों को बहुत से कार्यों में अनेक परिवारों में अनेक मंत्रणाओं में—गुप्त विचारों में यावत् चक्षुभूत थे मार्ग दर्शक थे। कुंभकार आदि जातियां श्रेणी शब्द से और अवान्तरजातियां

'तस्स णं धण्णस्स सत्थवाहस्स इत्यादि. ॥

ટીકાર્થ–(तस्स णं धण्णस्स) તે ધન્ય સાર્થવાહને ત્યાં (पंथए णामं दास चेडे होत्था) પંથક નામે એક દાસ પુત્ર હતો. (सव्वंगसुदरंगे) તે સર્વાંગ સુંદર હતો. (मंसोवचिए) સુડોળ શરીર વાળો હતો. (बालकीलावणकुसले यावि होत्था) બાળકોને રમાડવામાં તેઓ જ કુશળ હતો. (तएणं से धण्णे सत्थवाहे रायगिहे नयरे बहूणं नयरनियगसेट्ठिसत्थवाहाणं अट्ठारसण्ह य सेणिप्पसेणीणं बहुसु कज्जेसु य कुडुंबेसु य मंतेसु य जाव चक्खुभूए यावि होत्था) તે ધન્ય સાર્થવાહ રાજગૃહ નગરમાં ઘણા નગરના વણિકો, શ્રેષ્ઠિજનો, સાર્થવાહો તેમજ અઢાર શ્રેણી પ્રશ્રેણીઓને ઘણા કામોમાં ઘણા કુટુંબોમાં, અનેક જાતની મંત્રણાઓમાં, ગુપ્ત વિચારોમાં યાવત્ ચક્ષુભૂત હતા એટલે કે માર્ગદર્શક હતા. કુંભાર વગેરેની જાતને અહીં શ્રેણી શબ્દથી અને પેટા જાતને પ્રશ્રેણી શબ્દ દ્વારા બતાવવામાં આવી છે. (नियगस्स

फरुसपइइविगयबीभत्थदाढिए' खरपरुषमहाविकृतबीभत्सदंष्ट्रिकः, तत्र-'खर'परुषे=अतिकर्कशे 'महल्ल' महत्यौ=अतिविशाले 'विगय' विकृते=शोभा वर्जिते 'बीभत्थ' बीभत्से=घृणाजनके 'दाढि' दंष्ट्रिके=दाढिके हनुवर्द्धितकेशगुच्छरूपे वा यस्य सः-कर्कशविकृतघृणितदाढिकायुक्तः, खरपरुषमहाविकृतबीभत्सदन्तो वा। 'असंपुडियउट्ठे' असंपुटितौष्ठः, असंपुटितौ, असंवृतौ वा परस्परासंमिलितौ स्फाटितौ ओष्ठलघुत्वाद्दशनदीर्घत्वाचौष्ठौ यस्य सः स्फाटितमुख इत्यर्थः। 'उद्धूयपइन्नलंबंतमुद्धए' उद्धूतप्रकीर्णलम्बमानमूर्धजः, तत्र-'उद्धूय' उद्धूताः=वायुसम्पर्कात्प्रचलिता अत एव-'पइन्न' प्रकीर्णाः=इतस्ततो विक्षिप्ताः 'लंबंत' लम्बमानाः=अधः प्रसर्पन्तः 'मुद्धए' मूर्धजाः=केशा यस्य स तथा। 'भमरराहुवन्ने' भ्रमरराहुवर्णः-भ्रमरराह्वोरिव वर्णो यस्य सः-अत्यन्तकृष्णवर्ण इत्यर्थः। 'निरणुक्कोसे' निरनुक्रोशः=निर्दयः, निरणुतावे' निरनुतापः= पापं कृत्वा पश्चात्तापरहितः अतएव 'दारुणे' दारुणः=क्रूरः। 'पइ-

की अतिशय कठोर थीं; बहुत विशाल थीं, शोभा रहित थीं, तथा घृणाजनक थी-अथवा इस की दाढी के बाल कठोर थे, बहुत घने थे, शोभासे रहित थे और घृणा उत्पादक थे। (असंपुडियउट्टे उद्धूए, पइन्नलंबंतमुद्धए,भमरराहुवन्ने, निरणुक्कोसे, निरणुतावे दारुणे पइभए) दाँतों को दीर्घ होने के कारण इसके ओष्ठ परस्पर में मिले हुए नहीं थे-किन्तु खुले हुए थे। इसके मस्तक पर जो केश थे-वे पवन में इधर, उधर उडते, इसलिये फैले हुए थे बधे हुए नहीं थे। तथा बहुत बढे हुए थे। इसका शारीरिक वर्ण राहु तथा भ्रमर जैसा अत्यन्त काला था। दया से यह सर्वथा रहित था। पाप करके भी इसके हृदय में पश्चात्ताप का भाव उत्पन्न नहीं होता था। इसलिये क्रूर प्रकृति का था।

મહાભયંકર હતી. તેની દાઢો ખૂબજ કઠોર હતી, ઘણી મોટી હતી, શોભા વગરની હતી તેમજ ઘૃણાજનક હતી, અથવા તો તેની દાઢીના વાળ કઠોર હતા, સઘન હતા, શોભા વગરના હતા અને ઘૃણાજનક હતા. (असंपुडियउट्टे उद्धूयपइन्नलंबंतमुद्धए, भमरराहुवन्ने निरणुक्कोसे, निरणुतावे दारूणे पइभए) તેના દાંત લાંબા હતા તેથી બંને હોઠ એક બીજાના સ્પર્શ વગર દૂર જ રહેતા હતા. તે હમેશાં ખુલ્લા જ રહેતા હતા. તેના માથાના વાળ પવનને લીધે અસ્તવ્યસ્ત થઈને ઉડતા હતા, એથી તેઓ ફેલાઈ જતા હતા. તેના વાળ બાંધેલા રહેતા જ ન હતા અને તે બહુ જ વધેલા હતા, તેના શરીરનો રંગ રાહુ અને ભમરા જેવો કાળો મેંશ જેવો હતો. તે તદ્દન નિર્દય હતો. પાપ કરવા છતાં તેના મનમાં પસ્તાવો થતો ન હતો. એટલા માટે તે ક્રૂર પ્રકૃતિનો હતો. તેને જોતાની સાથે જ પ્રાણીઓનાં

घराणि य आभोएमाणी२ मग्गमाणे गवेसमाणे बहुजणस्स छिद्देसु य विसमेसु य विहुरेसु य वसणेसु य अब्भुदएसु य उस्सवेसु य पसवेसु य तिहीसु य छणेसु य जन्नेसु य पव्वणीसु य मत्त-पमत्तस्स य विक्खित्तस्स य वाउलस्स य सुहियस्स य दुक्खियस्स विदेसत्थस्स य विप्पवसियस्स य मग्गं च छिद्दं च विरहं च अंतरं च मग्गमाणे गवेसमाणे एवं च णं विहरइ, बहिया वि य णं रायगिहस्स नगरस्स आरामेसु य उज्जाणेसु य वावि पोक्खरिणी-दीहिया गुंजालिया सरेसु य सरपंतियासु य सरसरपंतियासु य जिण्णुज्जाणेसु य भग्गकूवएसु य मालुयाकच्छएसु य सुसाणएसु य गिरिकंदरलेणउवट्ठाणेसु य बहुजणस्स छिद्देसु य जाव एवं च णं विहरइ ॥सू. ४॥

टीका—'तत्थ णं' इत्यादि। तत्र खलु राजगृहे नगरे विजयनामा तस्करः=चौरः होत्था=आसीत्। स कीदृशः? इत्याह-'पावे' इति, पापः=पापकर्मा चाण्डालरूपः=चाण्डालसदृशः, भीमतररुद्दकम्मे' भीमतररुद्रकर्मा-चाण्डालकर्मापेक्षयाऽपि भीमतराणि=भयङ्कराणि रौद्रकर्माणि हिंसादिक्रूरकर्माणि यस्य स तथा, 'आरुसियदित्तरत्तनयणे' आरुषित दीप्तरक्तनयनः, तत्र-आरुसिय' आरुषितस्येव 'दित्त' दीप्ते=विकराले 'रत्त' रक्ते नयने यस्य स तथा, 'खर-

'तत्थ णं रायगिहे नयरे विजए नामं तक्करे होत्था' इत्यादि।

टीका—(तत्थ णं रायगिहे नयरे) उसी राजगृह नगर में विजय नामका चौर था (पावे चंडालरूवे भीमतररुद्दकम्मे आरुसियदित्तरत्तनयणे, खरफरुस महल्लविगयबीभत्थदाढिए) यह पापी था। चांडाल जैसा था। इसके हिंसा दिक क्रूर कर्म चांडाल के कार्य की अपेक्षा भी बहुत भयंकर थे। इसके नेत्र क्रोधी पुरुष के नेत्र जैसे लाल थे, और महा विकराल थे। दाढें इस

टीकार्थ—(तत्थणं रायगिहे नयरे) ते राजगृहनगरमां (विजएनामं तक्करे होत्था) विजय नामे चोर रहेतो हतो. (पावे चंडालरूवे भीमतर रुद्दकम्मे आरुसियदित्तरत्तनयणे, खरफरुस-महल्ल-विगय-बीभत्थ दाढिए) ते पापी हतो. चंडाळ जेवो हतो. हिंसा वगेरे तेनां क्रूर कर्मो चंडाळ करतां पण भयंकर हतां. तेनी आंखो क्रोधी माणसना जेवी लाल हती अने ते

फरुसमहल्लविगयबीभच्छदाढिए' खरपरुषमहाविकृतबीभत्सदंष्ट्रिकः, तत्र-'खरपुरुषे=अतिकर्कशे 'महल्ल' महत्यौ=अतिविशाले 'विगय' विकृते=शोभा वर्जिते 'बीभत्थ' बीभत्से=घृणाजनके 'दाढि' दंष्ट्रिके=दाढिके हनुवर्द्धितकेशगुच्छरूपे वा यस्य सः-कर्कशविकृतघृणितदाढिकायुक्तः, खरपरुषमहाविकृतबीभत्सदन्तो वा। 'असंपुडियउट्ठे' असंपुटितौष्ठः, असंपुटितौ, असंवृतौ वा परस्परासंमिलितौ स्फाटितौ ओष्ठलघु-चाहशनदीर्घत्वाचौष्ठौ यस्य सः स्फाटितमुख इत्यर्थः। 'उद्धयपइन्नलंबंतमुद्धए' उद्धूत प्रकीर्णलम्बमानमूर्धजः, तत्र-'उद्धूय' उद्धूताः=वायुसम्पर्कात्प्रचलिता अत एव-'पइन्न' प्रकीर्णाः=इतस्ततो विक्षिप्ताः 'लंबंत' लम्बमानाः=अधः प्रसर्पन्तः 'मुद्धए' मूर्धजाः=केशा यस्य स तथा। 'भमरराहुवन्ने' भ्रमरराहुवर्णः-भ्रमरराहुवेग इव वर्णो यस्य सः-अत्यन्तकृष्णवर्ण इत्यर्थः। 'निरणुक्कोसे' निरनुक्रोशः=निर्दयः, निरणुतावे' निरनुतापः= पापं कृत्वा पश्चातापरहितः अतएव 'दारुणे' दारुणः=क्रूरः। 'पइ-

की अतिशय कठोर थीं; बहुत विशाल थीं, शोभा रहित थीं, तथा घृणाजनक थी-अथवा इस की दाढी के बाल कठोर थे, बहुत घने थे, शोभासे रहित थे और घृणा उत्पादक थे। (असंपुडियउट्ठे उद्धूए, पइन्नलंबंतमुद्धए,भमरराहुवन्ने, निरणुक्कोसे, निरणुतावे दारुणे पइभए) दाँतों को दीर्घ होने के कारण इसके ओष्ठ परस्पर में मिले हुए नहीं थे-किन्तु खुले हुए थे। इसके मस्तक पर जो केश थे-वे पवन में इधर उधर उडते, इसलिये फैले हुए थे बधे हुए नहीं थे। तथा बहुत बढे हुए थे। इसका शारीरिक वर्ण राहु तथा भ्रमर जैसा अत्यन्त काला था। दया से यह सर्वथा रहित था। पाप करके भी इसके हृदय में पश्चात्ताप का भाव उत्पन्न नहीं होता था। इसलिये क्रूर प्रकृति का था।

મહાભયંકર હતી. તેની દાઢી ખૂબજ કઠોર હતી, ઘણી મોટી હતી, શોભા વગરની હતી તેમજ ધૃણાજનક હતી, અથવા તો તેની દાઢીના વાળ કઠોર હતા, સઘન હતા, શોભા વગરના હતા, અને ધૃણાજનક હતા. (असंपुडियउट्ठे उद्धूयपइन्नलंबंत मुद्धए, भमरराहुवन्ने निरणुक्कोसे, निरणुतावे दारूणे पइभए) તેના દાંત લાંબા હતા તેથી બંને હોઠ એક બીજાના સ્પર્શ વગર દૂર જ રહેતા હતા. તે હમેશાં ખુલ્લા જ રહેતા હતા. તેના માથાના વાળ પવનને લીધે અસ્તવ્યસ્ત થઈને ઉડતા હતા, એથી તેઓ ફેલાઈ જતા હતા. તેના વાળ બાંધેલા રહેતા જ ન હતા અને તે બહુ જ વધેલા હતા, તેના શરીરનો રંગ રાહુ અને ભમરા જેવો કાળો મેંશ જેવો હતો. તે તદ્દન નિર્દય હતો. પાપ કરવા છતાં તેના મનમાં પસ્તાવો થતો ન હતો. એટલા માટે તે ક્રૂર પ્રકૃતિનો હતો: તેને જોતાની સાથે જ પ્રાણીઓનાં

भए' प्रतिभयः=भयोत्पादकः। 'निसंसिए' नृशंसकः। 'निरणुकंपे' निरनुकम्पः=दयागुणवर्जितः। 'अहिव्वएगंतदिट्ठिए' अहिरिवैकान्तदृष्टिकः, भुजङ्ग इव क्रूरकर्मकरणे एकाग्रतालक्षणः एकान्ता=एक निश्चया दृष्टिः=विचारसरणिर्यस्य स तथा। खुरेव एगंतधारए'क्षुर इव एकान्तधारकः, क्षुरो=नापितशस्त्रविशेषः 'उस्तरा' इति भाषायाम्, तद्वत् 'एगंत' एकान्तेन=तीव्रत्वात्सर्वप्रकारेण परवस्त्वपहरणे 'धारा' धारा=परोपतापनरूपा परिणामधारा यस्य सः, सर्वस्वापहारीत्यर्थः. 'गिद्धेव आमिसतल्लिच्छे' गृद्ध इव-आमिष तल्लिप्सः गृद्ध इव-गृद्धपक्षिवत् 'आमिस, आमिषे=शब्दादिविषये 'तल्लिच्छे' तल्लिच्छः= तत्परः'तल्लिच्छे' इति तत्परार्थो देशी शब्दः। अथवा आमिषे=विषयभोगादिके सा=अत्युत्कटा लिप्सा यस्य सः-कामभोगे तीव्राभिलाषीत्यर्थः। 'अग्गिमिव सव्वभक्खी' अग्निरिव सर्वभक्षी=भक्ष्याभक्ष्यसर्वभोजी सर्वजनलुण्टको

इसे देखते ही जीवों के हृदयमें भय का संचार हो जाता था। (निसमइए निरनुकंपे अहिव्वएगंतदिट्ठीए, खुरेव एगंतधारए, गिद्धेव आमिसतल्लिच्छे) यह स्वभावतः नृशंसक (घातक) था निरनुकंपे-दयागुण वर्जित था। सर्प की तरह क्रूर कर्म करने में इस की विचारसरणि एक निश्चय वाली होती थी, क्षुरा-उस्तरा के समान वह सर्व प्रकार से परकीय वस्तुओं के हरण करने में परोपतापनरूप परिणाम धारावाला था। गिद्धपक्षी की तरह यह शब्दादि विषयरूप आमिष में अथवा कामवासना में तत्पर रहा करता था। (अग्गिमिव सव्वभक्खी जलमिव सव्वग्गाही उक्कंचण, वंचण, माया नियडि, कूड, कवड, साइ, संपओग, बहुले, चिरणगरविणट्ठदुट्ठ सीलायारचरित्ते, जूयपसंगी, मज्जपसंगी, भोज्ज, पसंगी, मंसपसंगी दारुणे हिययदारए) अग्नि के समान यह सर्व भक्षी था, अथवा लक्षण से सर्व जीवों को

મન ભયભીત થઈ જતાં હતાં. (निसंसइए निरनुकंपे, अहिव्व एगंतदिट्ठिए खुरेव एगंतधारए, गिद्धेव आमिसतल्लिच्छे) સ્વભાવથી જ તે નૃશંસ અને ઘાતક હતો. (निरनुकंपे) નિર્દય હતો. સાપની જેમ ક્રૂર કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનારા તેના વિચારો દૃઢ નિશ્ચયવાળા હતા. અસ્તરાની જેમ તે બધી રીતે બીજાઓની વસ્તુઓને હરી લેવામાં પરોપતાપન રૂપ પરિણામ વાળો હતો. ગીધની જેમ શબ્દ વગેરે વિષય રૂપ આમિષમાં અથવા કામવાસના જેવી બાબતમાં તે હમેશાં તૈયાર રહેતો હતો. (अग्गिमिव सव्वभक्खी जलमिव सव्वग्गाही उक्कंचण, वंचण, माया नियडि, कूड, कवड, साइसंपओग, बहुले, चिरणगरविणट्ठदुट्ट सीलायारचरित्ते, जूयपसंगी, मज्जपसंगी भोज्जपसंगी मंसपसंगी दारुणे हियय दारए) અગ્નિના જેવો તે સર્વભક્ષી હતો અથવા તે બધા પ્રાણીઓને લૂંટનાર

चा। 'जलमिव सव्वग्गाही' जलमिव सर्वग्राही–यथा जलं स्वविषयप्राप्तं सर्वं स्वान्तर्गतं करोति तथैवासौ सर्वं सर्वस्मादपहरति। 'उक्कंचण-वंचणमायानियडिकूडकवडसाइसंपओगबहुले' उत्कञ्चनवञ्चनमाया-निकृति कूटकपटसातिसंप्रयोगबहुलः, तत्र–'उक्कंचण' उत्कञ्चनं=स्वपरगुणा-भावेऽपि गुणोत्कीर्त्तनम्, 'वंचण' वञ्चनं–छलकरणं, माया=परवञ्चनम्, 'नियडि' निकृतिः=मायाऽऽच्छादनार्थं पुनर्मायाकरणं–परवञ्चनया गर्तकगूढाभिधारणम्, 'कूड' कूटं परवञ्चनार्थं तुलादेर्न्यूनाधिककरणम्, 'कवड' कपटम्=वेषभा-षादिविपर्ययकरणम्, एभिरुत्कञ्चनादिभिः सह 'साइसंपओग' सातिसंप्र-योगः–अतिशयेन योगस्तेन यो बहुलः=व्याप्तः सकलकूटकपटादि भण्डागार इत्यर्थः। 'चिरनगरविणट्ठदुट्ठसीलायारचरित्ते' चिरनगरविनष्टदुष्टशीलाचार–

लूटने वाला था। जल की तरह सर्वग्राही था अर्थात् जल जिस प्रकार अपने में पडे हुए पदार्थ को अपने भीतर ले जाता है–उसी प्रकार यह भी दूसरों के पास से समस्त चीजों का अपहरण कर अपने पास रख लेता था। अपने भीतर जो गुण नहीं थे उनकी भी यह अपने में हैं इस तरह की प्रशंसा किया करता था। वंचना–छल करने में यह विशेषपटु–चतुर था, माया परवंचन में बहुत होशियार था–निकृति अपने मायाचारीको दबाने में दुबारा माया करने में बडा ही सिद्धहस्त था। तुला आदि का न्यूनाधिक करना इसका नाम क्यूट है, वेष आदि को बदलना इसका नाम कपट है। इन सबके करने में यह प्रख्यात था। अर्थात् इन उत्कंचन माया, निकृति कूट, कपट का यह भण्डार था। चिरकाल से यह नगर से बाहर रहता था। इसलिये इसका स्वभाव दुष्ट हो गया था। आचार–कुल मर्यादारूप

હતો. પાણીની જેમ તે સર્વગ્રાહી હતો— એટલે કે પાણી જેમ તેમાં પડી ગયેલા બધા પદાર્થો તે પોતાની અંદર લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જ તે ચોર પણ બીજા-ઓની પાસેથી બધી વસ્તુઓ ચોરીને તેની પાસે સંગ્રહી રાખતો હતો. જે ગુણો તેમાં હતા તેમની પણ બીજાઓની સામે પ્રશંસા કરતો રહેતો હતો. બીજાને છેત-રવામાં તે પાવધો હતો. માયા–એટલે કે બીજાને ઠગવામાં તે ખૂબ જ કુશળ હતો. નિકૃતિ—એટલે કે માયા ચોરાને પરાજિત કરવામાં તે બીજી વખત માયા (પર વંચન) કરવામાં બહુ જ ચતુર હતો. ત્રાજવાં વગેરેને ચાલાકીથી ન્યૂનાધિક કરવું તેનું નામ ક્યૂડ છે. વેષભૂષા વગેરે બદલવી તે કપટ કહેવાય છે. આ માટે તે પ્રખ્યાત હતો. એટલે કે ઉત્કંચન, વંચન, માયા, નિકૃતિ, કૂટ, કપટનો તે ખજાનો હતો. લાંબા વખતથી તે નગરની બહાર જ રહ્યા કરતો હતો. એટલા માટે સ્વભાવે

भए' प्रतिभयः=भयोत्पादकः। 'निसंसिए' नृशंसकः। 'निरणुकंपे' निरनुकम्पः=दयागुणवर्जितः। 'अहिव्वएगंतदिट्ठिए' अहिरिवैकान्तदृष्टिकः, भुजङ्ग इव क्रूरकर्मकरणे एकाग्रतालक्षणः एकान्ता=एक निश्चया दृष्टिः=विचारसरणिर्यस्य स तथा। खुरेव एगंतधारए'क्षुर इव एकान्तधारकः, क्षुरो=नापितशस्त्रविशेषः 'उस्तरा' इति भाषायाम्, तद्वत् 'एगंत' एकान्तेन=तीव्रत्वात्सर्वप्रकारेण परवस्त्वापहरणे 'धारा' धारा=परोपतापनरूपा परिणामधारा यस्य सः, सर्वस्वापहारीत्यर्थः. 'गिद्धेव आमिसतल्लिच्छे' गृद्ध इव-आमिष तल्लिप्सः गृद्ध इव-गृद्धपक्षिवत् 'आमिस, आमिषे=शब्दादिविषये 'तल्लिच्छे' तल्लिच्छः=तत्परः'तल्लिच्छे' इति तत्परार्थो देशी शब्दः। अथवा आमिषे=विषयभोगादिके सा=अत्युत्कटा लिप्सा यस्य सः-कामभोगे तीव्राभिलाषीत्यर्थः। 'अग्गिमिव सव्वभक्खी' अग्निरि व सर्वभक्षी=भक्ष्याभक्ष्यसर्वभोजी सर्वजनलुण्टको

इसे देखते ही जीवों के हृदयमें भय का संचार हो जाता था। (निसंसइए निरनुकंपे अहिव्वएगंतदिट्ठीए, खुरेव एगंतधारए, गिद्धेव आमिसतल्लिच्छे) यह स्वभावतः नृशंसक (घातक) था निरनुकंपे-दयागुण वर्जित था। सर्प की तरह क्रूर कर्म करने में इस की विचारसरणि एक निश्चय वाली होती थी, क्षुरा-उस्तरा के समान वह सर्व प्रकार से परकीय वस्तुओं के हरण करने में परोपतापनरूप परिणाम धारावाला था। गिद्धपक्षी की तरह यह शब्दादि विषयरूप आमिष में अथवा कामवासना में तत्पर रहा करता था। (अग्गिमिव सव्वभक्खी जलमिवसव्वग्गाही उक्कंचण, वंचण, माया नियडि, कूड, कवड, साइ, संपओग, बहुले, चिरणगरविणट्ठदुट्ठ सीलायारचरित्ते, जूयपसंगी, मज्जपसंगी, भोज्ज, पसंगी, मंसपसंगी दारुणे हिययदारए) अग्नि के समान यह सर्व भक्षी था, अथवा लक्षण से सर्व जीवों को

મન ભયભીત થઈ જતાં હતાં. (निसंसइए निरनुकंपे अहिव्व एगंदिट्ठिए खुरेव एगंतधारए, गिद्धेव आमिसतल्लिच्छे) સ્વભાવથી જ તે નૃશંસ અને ઘાતક હતો. (निरनुकंपे) નિર્દય હતો. સાપની જેમ ક્રૂર કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનારા તેના વિચારો દૃઢ નિશ્ચયવાળા હતા. અસ્તરાની જેમ તે બધી રીતે બીજાઓની વસ્તુઓને હરી લેવામાં પરોપતાપન રૂપ પરિણામ વાળો હતો. ગીધની જેમ શબ્દ વગેરે વિષય રૂપ આમિષમાં અથવા કામવાસના જેવી બાબતમાં તે હમેશાં તૈયાર રહેતો હતો. (अग्गिमिव सव्वभक्खी जलमिव सव्वग्गाही उक्कंचण, वंचण, माया नियडि, कूड, कवड, साइसंपओग, बहुले, चिरणगरविणट्ठदुट्ठ सीलायारचरित्ते, जूयपसंगी, मज्जपसंगी भोज्जपसंगी मंसपसंगी दारुणे हियय दारए) અગ્નિના જેવો તે સર્વભક્ષી હતો અથવા તે બધા પ્રાણીઓને લૂંટનાર

मान्तकं पदं प्राकृतत्वात्' 'तित्थभेयलहुहत्थसंपउत्ते' तीर्थभेदलघुहस्तसंप्रयुक्तः, 'तित्थभेय' तीर्थभेदे=धर्मप्रध्वंसने धर्मस्थानध्वंसने वा लघुहस्तसंप्रयुक्तः= हस्तलाघवयुक्तः अतिकुशल इत्यर्थः। 'परस्स दव्वहरणम्मि निच्चं अणुबद्धे' परस्य द्रव्यहरणे नित्यमनुबद्धः=आसक्तः। 'तिव्ववेरे' तीव्रवैरः= उत्कट विरोधवान् स राजगृहस्य नगरस्य बहूनि 'अइगमणाणिय' अतिगमनानि= च प्रवेशमार्गाः 'निग्गमणाणि' निर्गमनानि=निस्सरणमार्गाः, 'दाराणि' द्वाराणि= नगरद्वाराणि, 'अवदाराणि' अपद्वाराणि—लघुद्वाराणि गुप्तद्वाराणि वा, 'छिंडीओ' छिण्डीः=वृतिछिद्ररूपाः कण्टक प्राकारछिद्राणीत्यर्थः, 'खंडीओ' खण्डीः= दुर्गछिद्राणि, 'नगरनिद्धमणाणि' नगरनिर्द्धमनानि=नगरजलनिर्गमनद्वाराणि, 'संवट्टणाणि' संवर्त्तनानि=अनेकमार्गसङ्गमस्थानानि. 'निव्वट्टणाणि' निर्वर्त्तनानि= नूतननिर्मितमार्गरूपाणि, 'जूयखलयाणि' द्यूतखलकानि=द्युतक्रीडास्थानानि, 'पाणाणि' 'पानागाराणि' मदिरास्थानानि, 'वेस्सागाराणि' वेश्यागाराणि=

तीर्थ भेद लधु हस्त संप्रयुक्त था–अर्थात् धर्मस्थान को नष्ट करने में यह अति कुशल था। (परस्स दव्वहरणम्मि निच्चं अणुबद्धे) दूसरों के द्रव्य हरण में यह आसक्त रहता था। (तिव्ववेरे) तीव्र वैर वाला था। (रायगिहस्स नयरस्स बहूणि अइगमणाणि य निग्गमणाणि य दाराणि य अव दाराणि य छिंडीओ य खंडीओ य नगरनिद्धमणाणि य) यह राजगृहनगरके अनेक प्रवेशमार्गों को जाने के मार्गों को वहां के अनेक द्वारों को छोटे२ द्वारों को–अथवा गुप्त द्वारों को कांटों की लगी हुई वाडके छिद्रों को जल के निकलने की नालियों को (संवट्टणाणि) अनेक मार्गों के संगमस्थानों को (निवट्टणाणि) नूतननिर्मित मार्गों को (जूयखलयाणि जुवा के खेलने के स्थानों को (पाणागाराणि) मदिरा पीने के स्थानों को (वेस्सागाराणि)

વિચાર પણ ઉત્પન્ન થતો હતો કે આ હું કેવું કૃત્ય કરી રહ્યો છું. તે ' तीर्थभेद लघुहस्त संप्रयुक्त ' હતો—એટલે કે ધર્મસ્થાનને નષ્ટ કરવામાં તે અતિકુશળ હતો. (परस्सदव्व हरणम्मि निच्चं अणुबद्धे) પારકાના દ્રવ્યને હરવામાં જ તે આસકત રહ્યા કરતો હતો. (तिव्ववेरे) તે ભયંકર રીતે વેર (દુશ્મનાવટ) રાખનાર હતો. (रायगिहस्स नयरस्स बहूणि अइगमणाणि निग्गमणाणि य दाराणिय अव- दाराणि य छिंडीओ य खंडीओ य नगरनिद्धमणाणि य) રાજગૃહ નગરના ઘણા પ્રવેશ માર્ગોને અવર જવરના રસ્તાઓને, ત્યાં ના ઘણા દરવાજાઓને, નાના દરવાજાઓને અથવા તો ગુપ્ત દરવાજાઓને, કોટોને, વાડના છિદ્રોને, કિલ્લાના છિદ્રોને, પાણીની નળીઓને. (संवट्टणाणि) ઘણા રસ્તાઓ ભેગા થતા હોય તેવા સ્થાનોને (निवट्टणाणि) નવા બનાવવામાં આવેલા રસ્તાઓને (जूय खलयाणि) જૂગારના અડ્ડાઓને, (पाणागाराणि) દારુ પીવાના સ્થાનોને, (वेस्सागाराणि)

चरित्रः, तत्र-'चिर' चिरं=बहुकालं यावत् 'नगर' नगरात् 'विणट्ठ' विनष्टः=प्लावितः, अत एव 'दुट्ठ' दुष्टं शीलं=स्वभावः, आचारः कुलमर्यादालक्षणः, चरित्रं=जीवनव्यवहाररूपं यस्य स तथा। 'जूयप्पसंगी' द्यूतप्रसङ्गी=द्यूतक्रीडासक्तः 'मज्जप्पसंगी' मद्यप्रसङ्गी=मद्यपायी, 'भोज्जप्पसंगी' भोज्यप्रसङ्गी=खण्डखाद्यादिरसलोलुपः। 'भोगपसङ्गी' इति पाठे गणिकापरायण इति। 'मंसपसंगी' मांसप्रसङ्गी=मांसाहारी, उपलक्षणात् सप्तव्यसनसेवी। 'दारुणे' दारुणः=कठोरहृदयः। 'हिययदारए' हृदयदारकः-अन्येषां हृदयविदारकः। साहसिए' साहसिकः=अविचारकारी। संधिच्छेयए' सन्धिच्छेदकः-क्षत्रखानकः=गृहादिभित्तिभेदकः 'उवहिए' औपधिकःमायित्वेन प्रच्छन्नचारी। 'विस्संभघाई' विस्रम्भघाती=विश्वासघातकः। 'आलीयग' आदीपकः=ग्रामादिप्रज्वालकः 'लुप्पथ

व्यवहार इसका बिलकुल नष्ट भ्रष्ट हो गया था, और चरित्र इसका बिलकुल पतित बन गया था। यह द्यूत संगी-जुआ खेलने में आसक्त मद्य पीने में प्रसक्त भोज्य प्रसंगी-मिष्टान्न आदिरस का लोलुपी, और गणिकाओं के सेवन करने में सदा तल्लीन रहता था। यह मांसाहारी था-उपलक्षण से सातों ही व्यसनों का सेवन करने वाला था। कठोर हृदय था-अन्य प्राणियों के हृदय विदारक था (साहसिए) बडा साहसिक था बिना विचारे हर एक काम कर डालता था। (संधिच्छेयए, उवहिए, विसंभघाई, आलीयगतित्थभेयलहुहत्थसंपउए) मकानों में सेंध (खात) लगाने में उनकी भित्तिफोडने में-यह प्रख्यात था, औपधिक था-मायावारी होने के कारण यह अपना वेश परिवर्तित कर इधर उधर फिरा करता था। विश्वासघातक था। आदीपक-ग्राम आदि के जलानेमें उसे कोई विचार नहीं होता था।

તે દુષ્ટ થઈ ગયો હતો. આચાર-એટલે કે કુળની મર્યાદા રૂપ તેનો વ્યવહાર સંદતર નાશ પામ્યો હતો અને તેનું ચારિત્ર્ય સાવ ભ્રષ્ટ થઈ ગયું હતું. તે ધુત પ્રસંગી જુગારમાં આસક્ત, મદ્યપી-દારુ પીવામાં પ્રસક્ત, ભોજ્ય પ્રસંગી-મિષ્ટાન્ન વગેરે ગળ્યું ખાવામાં લોલુપ અને ગણિકાઓ વગેરેના સેવનમાં તે હમેશાં તલ્લીન રહ્યા કરતો હતો તે માંસ ભક્ષક હતો. ઉપલક્ષણોથી તે સાતે સાત વ્યસનોને આચરનાર હતો. કઠોર હૃદય વાળો હતો. બીજા માણસોના હૃદયને દુઃખી બનાવનાર હતો (साहसिए) તે ખૂબ જ સાહસિક હતો. વિવેક વગરનો થઈને તે ગમે તે કામ કરતો હતો. (संधिच्छेयए उवहिए विसंभघाई - आलीयगतित्थभेयलहुहत्थसंपउए) ઘરમાં ખાતર પાડવામાં તે પ્રખ્યાત હતો. તે ઓપધિક હતો-એટલે કે માયા ચોરી હોવા બદલ તે પોતાનો વેશ બદલીને આમ તેમ ખડયા કરતો હતો. તે વિશ્વાસ ઘાત કરનાર હતો. આદીપક-એટલે કે ગામ ને સળગાવતાં તેને

रूपेषु 'विहुरेसु' विधुरेषु व्याकुलावस्थारूपेषु 'वसणेसु' व्यसनेषु-विपत्सु 'अब्भुदएसु' अभ्युदयेषु राज्यलक्ष्म्यादिप्राप्तिरूपेषु 'उस्सवेसु' उत्सवेषु विवाहादिप्रसङ्गरूपेषु 'पसवेसु' प्रसवेषु-पुत्रादिजन्मोत्सवेषु 'तिहिसु' 'तिथिषु-सांवत्सरिकादिरूपासु 'छणेसु' क्षणेषु आनन्दजनकव्यापाररूपेषु 'जन्नेसु' यज्ञेषु नागायुत्सवेषु 'पव्वणीसु' पर्वणीषु-कार्तिकपूर्णिमादिपर्वतिथिषु 'मत्त-पमत्तस्स' मत्तप्रमत्तस्य-तत्र 'मत्त' उन्मत्तः 'पमत्त' प्रमत्तः-प्रमादवान् यःस तस्य 'विक्खित्तस्स' विक्षिप्तस्य प्रयोगविशेषेण भ्रान्तचित्तस्य 'वाउलस्स' वातुलस्य वातरोगयुक्तस्य अन्यमनस्कस्य वा 'सुहियस्स' सुखितस्य' सकलेन्द्रियानुकूलविषयप्राप्तत्वात्सुखमग्नस्य 'दुक्खियस्स' दुःखितस्य इष्ट वियोगानिष्टसंयोगादिना दुःखनिमग्नस्य 'विदेसत्थस्स' विदेशस्थस्य परदेश-स्थितस्य 'विप्पवसियस्स' विप्रोषितस्य-इष्टजनवियोगिनः इत्यादि बहुज-

---

विहुरेसु) व्याकुल अवस्था में होता था (वसणेसु) किसी और विपत्ति से ग्रस्त होता था उस समय में तथा (अब्भुदएसु) राज्यलक्ष्मी आदि की प्राप्तिरूप उत्सवों में (उस्सवेसु य पसवेसु य तिहीसु य छणेसु य जन्नेसु य पव्वणीसु य) विवाह आदि प्रसंगो में पुत्रादि जन्मोत्सवों में सांवत्सरिक तिथियों में, आनंद जनक व्यापाररूप क्षणों में नागादि उत्सवरूप यज्ञों में कार्तिक पूर्णिमा आदिरूप पर्वतिथियों में. (मत्त-पमत्तस्स विक्खित्तस्स वाउ-लस्स य सुहियस्स य दुक्खियस्स य विदेसत्थस्स य विप्पवसियस्स य) जब कोई जन मत्त हो जाता था प्रमादवशंगत हो जाता था, प्रयोग विशेष से भ्रान्त चित्त बन जाता था, वातव्याधि से युक्त हो जाता था। या अन्यमनस्क हो जाता था, सकल इन्द्रियों के अनुकूल विषयों की प्राप्ति से आनन्द युक्त बन जाता था इष्ट वियोग अनिष्ट संयोग आदि से दुःख-

---

(वसणेसु) બીજી કોઇ આફતમાં ફસાયલો રહેતો, તે સમયે તેમજ (अब्भुदएसु) રાજ્ય લક્ષ્મી વગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ ઉત્સવોમાં (उस्सवेसु य पसवेसु य तिहीसु य छणेसु य जन्नेसु य पव्वणीसु य) લગ્ન વગેરેની પ્રસંગોમાં, પુત્ર વગેરેના જન્મો-ત્સવોમાં, સાંવત્સરિક તિથિયોમાં, આનંદની ક્ષણોમાં, નાગ વગેરેના ઉત્સવ રૂપ યજ્ઞોમાં કાર્તિક પૂનમ વગેરે રૂપ પર્વ તિથિયોમાં (मत्तपमत्तस्स विक्खियस्सवाउलस्स य सुहियस्स य दुक्खियस्स य विदेसत्थस्स य पयत्तस्स विखयस्सविप्पवसियस्स य) જ્યારે કોઇ માણસ ગાંડો થઇ જતો, પ્રમાદી થઇ જતો, (તંત્ર મંત્રના) પ્રયોગ વિશેષથી ભ્રાંતચિત્ત થઇ જતો, વાતના રોગથી પીડિત થઇ જતો, શૂન્ય મનસ્ક થઇ જતો, બધી ઇન્દ્રિયોને સુખ પ્રાપ્તિ થાય એવો સંયોગ થતાં જ્યારે કોઇ આનંદ મગ્ન થઇ જતો, ઇષ્ટ વિયોગ તથા અનિષ્ટ સંયોગ વગેરેથી દુઃખી થઇ જતો, પરદેશમાં

गणिकागृहाणि 'तद्दारद्वागाणि' तद्द्वारस्थानानि=गणिकागृहद्वाराणीत्यर्थः, 'तक्कारठ्ठाणाणि य' तस्करस्थानानि च=चोरनिवासस्थानानि, 'सिंघाडगाणि' शृङ्गाटकानि=शृङ्गाटकाकृतित्रिकोणस्थानानि, 'तियाणि' त्रिकाणि मार्गत्रयसंमीलनस्थानानि, 'चउक्काणि' चतुष्काणि=चतुष्कोणस्थानानि, चच्चराणि चत्वराणि=चतुष्पथरूपाणि. 'नागघराणि' नागगृहाणि 'भूयघराणि' भूतगृहाणि 'जक्खदेउलानि' यक्षदेवकुलानि= यक्षायतनानि 'सभाणि' सभाः 'पवाणि' प्रपाः-पानीयशाला 'पणियसालानि' पणितशालानि-क्रयविक्रयस्थानानि 'सुन्नघराणि' शून्यगृहाणि 'आभोएमाणे२' आभोगयन्२-सोपयोगमेक्षमाणः 'मग्गमाणे' मार्गयमाणः-अन्विष्यन्। 'गवेसमाणे' गवेषमाणः, सूक्ष्मरीत्या विलोकमानः-बहुजनस्य 'छिद्देसु' छिद्रेषु स्खलनारूपेषु 'विसमेसु' विषमेषु-रोगाद्यवस्था-

वेश्याओं के गृहों को (तद्दारदाराणि) उनके दरवाजों को (तक्करद्वाणाणि) चोरों के निवासस्थानों को (सिंघाडगाणि) शृंगाटक जैसे त्रिकोण वाले स्थानों को (तियाणि) तीन मार्ग जहां मिले हों ऐसे स्थानों को (चउक्काणि) चतुष्कोण वाले स्थानों को (चच्चराणि) चतुष्पथ रूप स्थानों को (नागघराणि) नागगृहों को, (भूयघराणि) भूतगृहों को, (जक्खदेउलानि) यक्ष के देवलों को (सभाणि) सभाओं को (पवाणि) प्याऊओं को, (पणियसालाणि) क्रयविक्रय के स्थानों को (सुन्नघराणि) शून्य घरों को (आभोएमाणे२) उपयोग देकर वारवार देखता था। (मग्गमाणे) उन्हें वार२ तलाशता। (गवेसमाणे) सूक्ष्मदृष्टि से उन की गवेषणा करता था (बहुजणस्स छिद्देसु य) जब कोई किसी प्रकार के कष्ट में होता था (विसमेसु) रोगादि अवस्था संपन्न

વેશ્યાઓનાં ઘરોને, (तद्दारदाराणि) તે વેશ્યાઓના દરવાજાઓને, (तक्करद्वाणाणि) ચોરોના અડ્ડાઓને (सिंगाडगाणि) શ્રંગાટક-એટલે કે ત્રણ રસ્તા ભેગા થતા હોય તેવા સ્થાનોને, (चउक्काणि) ચતુષ્કોણવાળા સ્થાનોને (चच्चराणि) ચાર રસ્તાઓ ભેગા થતા હોય તેવા સ્થાનોને, (नागघराणि) નાગનાં ગૃહોને, (भूयघराणि) ભૂતિયાં ઘરોને, (जक्ख देउलानि) યક્ષોના દેવાલયોને (सभाणि) સભાઓને (पवाणि) પરબોને, (पणिय सालाणि-ક્રય વિક્રયના સ્થાનોને, (सुन्नघराणि) ખાલી પડી રહેલા ઘરોને, (आभोएमाणे) મહત્ત્વ આપીને વારે ઘડીએ જોતો હતો (मग्गमाणे) તે સ્થાનોને વારંવાર તપાસતો રહેતો હતો. (गवेसमाणे) સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેમને જોતો રહેતો હતો. (बहुजणस्स छिद्देसु य) જ્યારે કોઈ માણસ કોઈ પણ જાતના કષ્ટમાં પીડતો રહે છે. (विसमेसु) રોગ વગેરેથી યુક્ત રહેતો,

रूपेषु 'विहुरेसु' विधुरेषु व्याकुलावस्थारूपेषु 'वसणेसु' व्यसनेषु–विपत्सु 'अब्भुदएसु' अभ्युदयेषु राज्यलक्ष्म्यादिप्राप्तिरूपेषु 'उस्सवेसु' उत्सवेषु विवाहादिप्रसङ्गरूपेषु 'पसवेसु' प्रसवेषु–पुत्रादिजन्मोत्सवेषु 'तिहिसु' 'तिथिषु–सांवत्सरिकादिरूपासु 'छणेसु' क्षणेषु आनन्दजनकव्यापाररूपेषु 'जन्नेसु' यज्ञेषु नागाद्युत्सवेषु 'पव्वणीसु' पर्वणीषु–कार्तिकपूर्णिमादिपर्वतिथिषु 'मत्तपमत्तस्स' मत्तप्रमत्तस्य तत्र 'मत्त' उन्मत्तः 'पमत्त' प्रमत्तः–प्रमादवान् यःस तस्य 'विक्खित्तस्स' विक्षिप्तस्य प्रयोगविशेषेण भ्रान्तचित्तस्य 'वाउलस्स' वातुलस्य वातरोगयुक्तस्य अन्यमनस्कस्य वा 'सुहियस्स' सुखितस्य' सकलेन्द्रियानुकूलविषयप्राप्तत्वात्सुखमग्नस्य 'दुक्खियस्स' दुःखितस्य इष्ट वियोगानिष्टसंयोगादिना दुःखनिमग्नस्य 'विदेसत्थस्स' विदेशस्थस्य परदेशस्थितस्य 'विप्पवसियस्स' विप्रोषितस्य–इष्टजनवियोगिनः इत्यादि बहुज-

विहुरेसु) व्याकुल अवस्था में होता था (वसणेसु) किसी और विपत्ति से ग्रस्त होता था उस समय में तथा (अब्भुदएसु) राज्यलक्ष्मी आदि की प्राप्तिरूप उत्सवों में (उस्सवेसु य पसवेसु य तिहीसु य छणेसु य जन्नेसु य पव्वणीसु य) विवाह आदि प्रसंगो में पुत्रादि जन्मोत्सवों में सांवत्सरिक तिथियों में, आनंद जनक व्यापाररूप क्षणों में नागादि उत्सवरूप यज्ञों में कार्तिक पूर्णिमा आदिरूप पर्वतिथियों में. (मत्त–पमत्तस्स विक्खित्तस्स वाउलस्स य सुहियस्स य दुक्खियस्स य विदेसत्थस्स य विप्पवसियस्स य) जब कोई जन मत्त हो जाता था प्रमादवशंगत हो जाता था, प्रयोग विशेष से भ्रान्त चित्त बन जाता था, वातव्याधि से युक्त हो जाता था। या अन्यमनस्क हो जाता था, सकल इन्द्रियों के अनुकूल विषयों की प्राप्ति से आनन्द युक्त बन जाता था इष्ट वियोग अनिष्ट संयोग आदि से दुःख-

(वसणेसु) બીજી કોઇ આફતમાં ફસાયલો રહેતો, તે સમયે તેમજ (अब्भुदएसु) રાજ્ય લક્ષ્મી વગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ ઉત્સવોમાં (उस्सवेसु य पसवेसु य तिहीसु य छणेसु य जन्नेसु य पव्वणीसु य) લગ્ન વગેરેની પ્રસંગોમાં, પુત્ર વગેરેના જન્મોત્સવોમાં, સાંવત્સરિક તિથિઓમાં, આનંદની ક્ષણોમાં, નાગ વગેરેના ઉત્સવ રૂપ યજ્ઞોમાં કાર્તિક પૂનમ વગેરે રૂપ પર્વ તિથિઓમાં (मत्त पमत्तस्स विक्खियस्सउवालस्स य सुहियस्स य दुक्खियस्स य विदेसत्थस्स य पयत्तस्स विखयस्सविप्पवसियस्स य) જ્યારે કોઇ માણસ ગાંડો થઈ જતો, પ્રમાદી થઇ જતો, (તંત્ર મંત્રના) પ્રયોગ વિશેષથી ભ્રાંતચિત્ત થઇ જતો, વાતના રોગથી પીડિત થઈ જતો, શૂન્ય મનસ્ક થઈ જતો, બધી ઈન્દ્રિયોને સુખ પ્રાપ્તિ થાય એવો સંયોગ થતાં જ્યારે કોઇ આનંદ મગ્ન થઇ જતો, ઇષ્ટ વિયોગ તથા અનિષ્ટ સંયોગ વગેરેથી દુઃખી થઇ જતો, પરદેશમાં

नस्य 'मग्गं' मार्गम् अवसरम् 'छिद्दं' छिद्रम्-स्खलनारूपम् 'विरहं' वियोगम् 'अंतरं' स्थानान्तरगमनरूपं सायंकालादिरूपं वा 'मग्गमाणे' मार्गयमाणः विलोकमानः 'गवेसमाणे' अन्विष्यन 'एवं च णं' उक्तरीत्या 'विहरइ' विहरति विजयतस्करोऽवतिष्ठते इत्यर्थः, चकारः समुच्चयार्थः, णं वाक्यालङ्कारे। 'बहिया वि य णं' बहिरपि च खलु राजगृहनगरस्य 'आरामेसु' आरामेषु-पुष्पफलादि समृद्धवृक्षलतासंकुलक्रीडास्थानेषु 'उज्जाणेसु' उद्यानेषु=पत्रपुष्पफलच्छायोपशोभितनगरासन्नवर्त्तिक्रीडास्थानेषु 'वावीपोक्खरणी-दीहियागुंजालियासरेसु' वापीपुष्करिणीदीर्घिकागुञ्जालिकासरस्सु, तत्र 'वावी' वापी चतुष्कोणयुक्ता 'पोक्खरिणी' पुष्करिणी-कमल युक्तगोलाकारा 'दीहिया' दीर्घिका=दीर्घाकार वापी. 'गुंजालिया' गुञ्जालिका=वक्राकारवापी 'सरः'=तडागः, 'सरपंतियासु' सरःपङ्क्तिकासु=सरोवरश्रेणिषु

मग्न हो जाता था, परदेश में गये हुए जनों का, इष्ट जनों से वियुक्त होना था-तब यह उनके (मग्गं च छिद्दं च विरहं च अंतरं च मग्गमाणे, गवेसमाणे एवं च णं विहरइ) अवसर की, स्खलनारूप छिद्रको, वियोग को स्थानान्तर गमनरूप अथवा सायंकाल आदिरूप अंतर को ताकता रहता था-उनकी खोज में रहता था इस प्रकार से यह जब नगर में रहता था तब अपना समय व्यतीत करता था। तथा (बहियावि य णं रायगिहस्स नयरस्स आरामेसु य उज्जाणेसु य वाविपोक्खरिणी-दीहिया गुंजालिया-सरेसु य सरपंतियासु य सरसरपंतियासु य जिण्णुज्जाणेसु य भग्गकूवेसु य मालुया-कच्छएसु य सुसाणएसु य गिरिकंदलेणउवट्ठाणेसु य बहुजणस्स छिद्देसु य जाव एवंच णं विहरइ) राजगृह नगरके बाहर वहां के आरामों में पुष्पफल

ગયેલા માણસોને તેમના ઇષ્ટજનોથી વિયોગ થઈ જતો ત્યારે તે (ચો૦) તેમના (मग्गं च छिद्दं च विरहं च अंतरं च मग्गमाणे, गवेसमाणे एवं च णं विहरइ) ઉપર ચાંપતી નજર રાખતો. વિયોગ, સ્થાનાન્તર ગમન, સાયંકાળ વગેરેના અવસરની તેમની અસાવધાનીની બરાબર તકનો લાભ લેવા તૈયાર રહેતો. આવા અવસરોની તે તપાસમાં રહે તો. આ રીતે નગરમાં રહીને, તે પોતાનો વખત પસાર કરતો. હતો. તેમ જ (बहिया वि य णं रायगिहस्स नयरस्स आरामेसु य उज्जाणेसु य वाविपोक्खरिणीदीहिया गुंजालिया,सरेसु य सरपंतियासु य सरसरपंतियासु य जिण्णुज्जाणेसु य भग्गकूवेसु य मालुया कच्छएसु य सुसाणएसु य गिरिकंदरलेणउवट्ठाणेसु य बहुजणस्स छिद्देसु य जाव एवं च णं विहरइ) રાજનગરની બહાર ત્યાંના આરામોમાં, પુષ્પફળથી સમૃદ્ધિ યુક્ત તથા

'सरसरपंतियासु' सरःसरःपङ्क्तिकासु=परस्परं संलग्नेषु बहुषु तडागेषु येषु सरःसु पङ्क्तया व्यवस्थितेषु एकस्मात्सरसोऽन्यस्मिन् सरसि ततोऽन्यत्र, एवं जलसंचारकपाटकेन जलं संचरति। अथवा ऊर्ध्वाधः क्रमेण पङ्क्तिरूपेण व्यवस्थितेषु सरस्सु स्वत एव सुतरां जलं संचरति, तत्रेत्यर्थः। 'जिण्णुज्जाणेसु' जीर्णोद्यानेषु=शुष्कप्रायतरुलतादियुक्तवनखण्डेषु 'भग्गकूवएसु' भग्नकूपकेषु=खण्डितकूपकेषु 'मालुयाकच्छएसु' मालुकाकक्षकेषु सुसाणएसु' श्मशानकेषु गिरिकंदरलेणोवट्ठाणेसु' गिरिकन्दरलयनोपस्थानेषु=तत्र-गिरिकन्दरेषु=पर्वतरन्ध्रेषु 'लेण' लयनेषु=गिरिस्थितपाषाणगृहेषु 'उवट्ठाणेसु' उपस्थानेषु=लतादिमण्डपेषु बहुजनस्य=जनसमुदायस्य छिद्रेषु अत आरभ्य यावत्-अनन्तरं गवेषयमाणोऽसौ तस्करः एवं प्रकारेण विचरति ॥ सू० ४ ॥

मूलम्—तएणं तीसे भद्दाए भारियाए अन्नया कयाइं पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि कुडुंबजागरियं जागरमाणीए अयमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था—अहं धण्णेण सत्थवाहेण सद्धिं बहूणि वासाणि सद्दफरिसरसगंधरूवाणि माणुस्सगाइं काम-

---

आदि से समृद्ध वृक्षों वाले तथा लता से युक्त ऐसे क्रीडास्थानों में—उद्यानों में नगरासन्नवर्ती ऐसे क्रीडा के स्थलों में जो पत्र पुष्प फल एवं छाया वाले वृक्षों से शोभित होते हैं, बावडियों में, पुष्करणियों में दीर्घिकाओं में गुंजालिकाओं में तालाव में सरोवरश्रेणियों में परस्पर संलग्न अनेक तालावों में जीर्ण उद्यानों में, भग्नकुंओ में, मालुकाकच्छों में श्मशानों मे. पर्वत की गुफाओं में पर्वत ऊपर रहे हुए पाषाणगृहों में और लतादि मंडपों में छुपकर यह जन समुदाय के छिद्रों की विरह की अंतर आदि की ताक में रहा करता था उन की गवेषणामें लगा रहता था। सू.४।

લતા વિતાનોથી ઢંકાએલાં ક્રીડા સ્થાળોમાં, ઉદ્યાનોમાં—નગરની પાસેના પત્ર, પુષ્પ ફળ અને છાયડાવાળા વૃક્ષોથી શોભિત ક્રીડા સ્થળોમાં, વાવોમાં પુષ્કરણીઓમાં, દીર્ઘિકાઓમાં 'ગુંજાલિકાઓમાં, તપાવોમાં, સરોવરોની શ્રેણીઓમાં, જેમનાં પાણી એક થઈ રહ્યાં છે. એવાં ઘણાં તળાવોમા જૂના બગીચાઓમાં, જૂના ભગ્ન કૂવાઓમાં, માલુકા કચ્છોમાં, સ્મશાનોમાં, પર્વતની ગુફાઓમાં, પર્વત ઉપરના શિલા ખડોની વચ્ચેના પાષાણ ગૃહોમાં અને લતા મંડપોમાં છુપાઈને તે (ચોર) જન સમુદાયની અસાવધાનતા તેમ જ તેઓ ક્યારે પોતાના ઘરથી વિખૂટા થાય છે તેની શોધમાં રહેતો હતો, તેની બરાબર તપાસ રાખતો હતો. ॥ સૂત્ર ૪ ॥

नस्य 'मग्गं' मार्गम् अवसरम् 'छिद्दं' छिद्रम्-स्खलनारूपम् 'विरहं' वियोगम् 'अंतरं' स्थानान्तरगमनरूपं सायंकालादिरूपं वा 'मग्गमाणे' मार्गयमाणः विलोकमानः 'गवेसमाणे' अन्विष्यन 'एवं च णं' उक्तरीत्या 'विहरइ' विहरति विजयतस्करोऽवतिष्ठते इत्यर्थः, चकारः समुच्चयार्थः, णं वाक्यालङ्कारे। 'बहिया वि य णं' बहिरपि च खलु राजगृहनगरस्य 'आरामेसु' आरामेषु-पुष्पफलादि समृद्धवृक्षलतासंकुलक्रीडास्थानेषु 'उज्जाणेसु' उद्यानेषु= पत्रपुष्पफलच्छायोपशोभितनगरासन्नवर्त्तिक्रीडास्थानेषु 'वावीपोक्खरणी-दीहियागुंजालियासरेसु' वापीपुष्करिणीदीर्घिकागुञ्जालिकासरस्सु, तत्र 'वावी' वापी चतुष्कोणयुक्ता 'पोक्खरिणी' पुष्करिणी-कमल युक्तगोलाकारा 'दीहिया' दीर्घिका=दीर्घाकार वापी, 'गुंजालिया' गुञ्जालिका=वक्राकारवापी 'सरः'=तडागः, 'सरपंतियासु' सरःपङ्क्तिकासु=सरोवरश्रेणिषु

मग्न हो जाता था, परदेश में गये हुए जनों का, इष्ट जनों से वियुक्त होना था-तब यह उनके (मग्गं च छिद्दं च विरहं च अंतरं च मग्गमाणे, गवेसमाणे एवं च णं विहरइ) अवसर की, स्खलनारूप छिद्रको, वियोग को स्थानान्तर गमनरूप अथवा सायंकाल आदिरूप अंतर को ताकता रहता था-उनकी खोज में रहता था इस प्रकार से यह जब नगर में रहता था तब अपना समय व्यतीत करता था। तथा (बहियावि य णं रायगिहस्स नयरस्स आरामेसु य उज्जाणेसु य वाविपोक्खरिणी-दीहिया गुंजालिया-सरेसु य सरपंतियासु य सरसरपंतियासु य जिण्णुज्जाणेसु य भग्गकूवेसु य मालुया कच्छएसु य सुसाणएसु य गिरिकंदलेणउवट्ठाणेसु य बहुजणस्स छिद्देसु य जाव एवंच णं विहरइ) राजगृह नगरके बाहर वहां के आरामों में पुष्पफल

ગયેલા માણુસોને તેમના ઇષ્ટજનોથી વિયોગ થઈ જતો ત્યારે તે (ચો-) તેમના (मग्गं च छिद्दं च विरहं च अंतरं च मग्गमाणे, गवेसमाणे एवं च णं विहरइ) ઉપર ચાંપતી નજર રાખતો. વિયોગ, સ્થાનાન્તર ગમન, સાયંકાળ વગેરેના અવસરની તેમની અસાવધાનીની બરાબર તકનો લાભ લેવા તૈયાર રહેતો. આવા અવસરોની તે તપાસમાં રહેતો. આ રીતે નગરમાં રહીને, તે પોતાનો વખત પસાર કરતો હતો. તેમજ (बहिया वि य णं रायगिहस्स नयरस्स आरामेसु य उज्जाणेसु य वाविपोक्खरिणीदीहिया गुंजालिया,सरेसु य सरपंतियासु य सरसरपंतियासु य जिण्णुज्जाणेसु य भग्गकूवेसु य मालुया कच्छएसु य सुसाणएसु य गिरिकंदरलेणउवट्ठाणेसु य बहुजणस्स छिद्देसु य जाव एवं च णं विहरइ) રાજનગરની બહાર ત્યાંના આરામોમાં, પુષ્પફળથી સમૃદ્ધિ યુક્ત તથા

अहं देवाणुप्पिया! तुब्भेहिं सद्धिं बहुइं वासाइं जाव देंति समुल्लावए सुमहुरे पुणो मंजुलप्पभणिए तएणं अहं अहन्ना अपुन्ना अलक्खणा एत्तो एगमवि न पत्ता, तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया! तुब्भेहिं अब्भणुन्नाया समाणी विपुलं असणं ४ जाव अणुवड्ढेमि (त्तिकट्टु) उवाइयं करेत्तए। तएणं धण्णे सत्थवाहे भद्दं भारियं एवं वयासी—ममंपि य णं खलु देवाणुप्पिया! एस चेव मणोरहे —कहं णं तुमं दारगं दारिगं वा पयाएज्जसि? भद्दाए सत्थवाहीए एयमट्ठमणुजाणइ.। तएणं सा भद्दा सत्थवाही धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी हट्ठतुट्ठ जाव हियया विपुलं असणपाण खाइमसाइमं उवक्खडावेइ उवक्खडावित्ता सुबहुं पुप्फगंधवत्थमल्लालंकारं गेण्हइ गेण्हित्ता सयाओ गिहाओ निग्गच्छइ, निगच्छित्ता रायगिहं नयरं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ, निगच्छित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता पुक्खरिणीए तीरे सुबहु पुप्फजाव मल्लालंकारं ठवेइ, ठवित्ता पुक्खरिणिं ओगाहइ, ओगाहित्ता जलमज्जणं करेइ जलकीडं करेइ, करित्ता ण्हाया कयवलिकम्मा उल्लपडसाडिगा जाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ताइं ताइं गिण्हइ गिण्हित्ता पुक्खरिणीओ पच्चोरुहइ पच्चोरुहित्ता जेणमेव नागघरए य जाव वेसमणघरए य तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता तत्थ णं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य आलोए पणामकरेइ करित्ता ईसिं पच्चुन्नमइ पच्चुन्नमित्ता लोमहत्थगं परामुसइ परामुसित्ता नागपडिमाओ य जाव वेसमणपडिमाओ य लोमहत्थ-

भोगाइं पच्चणुभवमाणी विहरामि, नो चेव णं अहं दारगं वा दारिगं पयायामि, तं धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ जाव सुलद्धेणं माणुस्सए जम्मजीवियफले तासिं अम्मयाणं जासिं मन्ने णियगकुच्छिसंभूयाइं थणदुद्धलुद्धयाइं महुरसमुल्लावगाइं मम्मंणपयंपियाइं थणमूलकक्खदेसभागं अभिसरमाणाइं मुद्धयाइं थणयं पिवंति, तओ य कोमलकमलोवमेहिं हत्थेहिं गिण्हिऊणं उच्छंगे निवेसियाइं देंति समुल्लावए पिए सुमहुरे पुणो२ मंजुलप्पभणिए, तं अहन्नं अधन्ना अपुन्ना अलक्खणा अकयपुन्ना एत्तो एगमवि न पत्ता, तं सेयं मम कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए जाव जलंते धण्णं सत्थवाहं आपुच्छित्ता धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी सुवहुं विपुलं असणपाणखाइमसाइमं उवक्खडावेत्ता सुवहुं पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारं गहाय बहूहिं मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणमहिलाहिं सद्धिं संपरिवुडा जाइं इमाइं रायगिहस्स नयरस्स वहिया णागाणि य भूयाणि य जक्खाणि य इंदाणि य खंदाणि य रुद्दाणि य सिवाणि य वेसमणाणि य तत्थ णं य बहूणं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य महरिहं पुप्फच्चणियं करेत्ता जाणुपायवडियाए एवं वइत्तए—जइ णं अहं देवाणुप्पिया! दारगं वा दारिगं वा पयायामि तो णं अहं तुब्भं जायं च दायं च मायं च अक्खयणिहिं च अणुवड्ढेमि त्ति कट्टु उवयाइयं उवयाइत्तए, एवं संपेहित्ता कल्लं जाव जलंते जेणामेव धण्णे सत्थवाहे तेणामेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता एवं वयासी—एवं खलु

अहं देवाणुप्पिया ! तुब्भेहिं सद्धिं बहुइं वासाइं जाव देंति समुल्ला- वए सुमहुरे पुणो मंजुलप्पभणिए तण्णं अहं अहन्ना अपुन्ना अलक्खणा एत्तो एगमवि न पत्ता, तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया ! तुब्भेहिं अब्भणुन्नाया समाणी विपुलं असणं ४ जाव अणुवड्ढेमि (त्तिकट्टु) उवाइयं करेत्तए। तण्णं धण्णे सत्थवाहे भद्दं भारयं एवं वयासी—ममंपि य णं खलु देवाणुप्पिया ! एस चेव मणोरहे —कहं णं तुमं दारगं दारिगं वा पयाएज्जसि ? भद्दाए सत्थवाहीए एयमट्ठमणुजाणइ.। तए णं सा भद्दा सत्थवाही धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी हट्ठतुट्ठ जाव हियया विपुलं असणपाण खाइमसाइमं उवक्खडावेइ उवक्खडावित्ता सुबहुं पुप्फगंधवत्थम- ल्लालंकारं गेण्हइ गेण्हित्ता सयाओ गिहाओ निग्गच्छइ, निगच्छित्ता रायगिहं नयरं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ, निगच्छित्ता जेणेव पोक्ख- रिणी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता पुक्खरिणीए तीरे सुबहु पुप्फजाव मल्लालंकारं ठवेइ, ठवित्ता पुक्खरिणिं ओगाहइ, ओगा- हित्ता जलमज्जणं करेइ जलकीडं करेइ, करित्ता ण्हाया कयबलिकम्मा उल्लपडसाडिगा जाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ताइं ताइं गिण्हइ गिण्हित्ता पुक्खरिणीओ पच्चोरुहइ पच्चोरुहित्ता जेणमेव नागघरए य जाव वेसमणघरए य तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता तत्थ णं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य आलोए पणाम- करेइ करित्ता ईसिं पच्चुन्नमइ पच्चुन्नमित्ता लोमहत्थगं परामुसइ परामुसित्ता नागपडिमाओ य जाव वेसमणपडिमाओ य लोमहत्थ-

भोगाइं पच्चणुभवमाणी विहरामि, नो चेव णं अहं दारगं वा दारिगं पयायामि, तं धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ जाव सुलद्धेणं माणुस्सए जम्मजीवियफले तासिं अम्मयाणं जासिं मन्ने णियगकुच्छिसंभूयाइं थणदुद्धलुद्धयाइं महुरसमुल्लावगाइं मम्मंणपयंपियाइं थणमूलकक्खदेसभागं अभिसरमाणाइं मुद्धयाइं थणयं पिवंति, तओ य कोमलकमलोवमेहिं हत्थेहिं गिण्हिऊणं उच्छंगे निवेसियाइं देंति समुल्लावए पिए सुमहुरे पुणो२ मंजुलप्पभणिए, तं अहन्नं अधन्ना अपुन्ना अलक्खणा अकयपुन्ना एत्तो एगमवि न पत्ता, तं सेयं मम कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए जाव जलंते धण्णं सत्थवाहं आपुच्छित्ता धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी सुवहुं विपुलं असणपाणखाइमसाइमं उवक्खडावेत्ता सुवहुं पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारं गहाय बहूहिं मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणमहिलाहिं सद्धिं संपरिवुडा जाइं इमाइं रायगिहस्स नयरस्स बहिया णागाणि य भूयाणि य जक्खाणि य इंदाणि य खंदाणि य रुद्दाणि य सिवाणि य वेसमणाणि य तत्थ णं य बहूणं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य महरिहं पुप्फच्चणियं करेत्ता जाणुपायवडियाए एवं वइत्तए—जइ णं अहं देवाणुप्पिया! दारगं वा दारिगं वा पयायामि तो णं अहं तुब्भं जायं च दायं च मायं च अक्खयणिहिं च अणुवड्ढेमि त्ति कट्टु उवाइयं उवयाइत्तए, एवं संपेहित्ता कल्लं जाव जलंते जेणामेव धण्णे सत्थवाहे तेणामेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता एवं वयासी—एवं खलु

आध्यात्मिकः=आत्मनि विचारः यावत् समुदपद्यत—अहं खलु धन्येन सार्थवाहेन सार्द्धं बहूनि वर्षाणि तावत्–बहुवर्षपर्यन्तं शब्दस्पर्शरसरूपात्मकान् मानुष्यकान् कामभोगान् 'पच्चणुभवमाणी' प्रत्यनुभवन्ती=परिभुञ्जाना विहरामि=तिष्ठामि किन्तु नोचैव खलु अहं दारकं वा दारिकां वा प्रजनयामि, तत्–धन्याःखलु ता अम्बा यावत् सुलब्धं खलु मानुष्यकं जन्म–जीवितफलं तासामम्बानां यासां मन्ये निजककुक्षिसम्भूताःस्तनदुग्धलुब्धा मधुरसमुल्लापका 'मम्मणपजंपियाइं' मम्मणप्रजल्पिताः— 'मम्मण' इति स्खलत् प्रजल्पितं येषां ते 'तथा थणमूलकक्खदेसभागं अभिसरमाणाइं' स्तनमूलकक्षदेशभागमभिसरन्तः— स्तनमूलात्=स्तनमूलभागात् कक्षदेश-

रुवे अज्झत्थिए जाव समुपज्जित्था) इस प्रकार यह आध्यात्मिक यावत् मनोगत संकल्प उत्पन्न हुआ कि (अहं) मैं (धन्नेण सत्थवाहेण सद्धिं) धन्य सार्थवाह के साथ (बहूणि) बहुत वर्षों से (सद्दफरिसरसगंधरूवाणि माणुस्सगाइं कामभोगइं पच्चणुभवमाणी विहरामि) शब्द, स्पर्श, रस, गंध, और रूप स्वरूप मनुष्यभव संबंधी काम भोगों को भोग रही हुई हुं। (नो चेव णं अहं दारगं वा दारिगां वा पयायामि) परन्तु अभी तक मेरे न लडका ही हुआ है और न लडकी ही (तं धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ जाव सुलद्धेणं माणुस्सए मण्णे जम्मजी वियफलेतासिं अम्मयाओ) अतः मैं उन माताओं को धन्य मानती हुं, उन्हीं का जीवन सफल समजती हुं, और यह मानती हुं कि उन्हीने अपने मनुष्य भव सम्बन्धी जन्म का और जीवन का फल पाया है। (जासिं णियगकुच्छिसंभूयाइं-थणदुद्धलुद्धयाइं महुरसमुल्लावगाइं मम्मणयं पियाइं थणमूलकक्खदेसभागं

ધન્ય સાર્થવાહની સાથે (बहूणि वासाणि) બહુ વર્ષોથી (सद्दफरिसरसगंध-रूवाणि माणुस्सगाइं कामभोगाइं, पच्चणुभवमाणी विहरामि) શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને રૂપના મનુષ્યભવના કામભોગો ભોગવી રહી છું. (नो चेव णं अहं दारगं वा दारिगां वा पयायामि) પણ અત્યાર સુધી મારે પુત્ર કે, પુત્રીકંઈજ થયું નથી. (तं धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ जाव सुलद्धेणं माणुस्सए मण्णे जम्मजीवियफले तासिं अम्मयाओ) હું તે માતાઓને ધન્ય સમજું છું, તેમના જીવનને જ સફળ માનું છું, કે જેમને મનુષ્યભાવના જન્મ અને જીવનનાં સફળ ફળ મળ્યાં છે (जासिं णियगकुच्छिसंभूयाइं थण दुद्धलुद्धयाइं महुरसमुल्लावगाइं मम्मणपयं पियाइं थणमूल–कक्खदेसभागं अभिसरमाणाइं

रणं पमज्जइ पमज्जित्ता उदगधाराए अब्भुक्खेइ, अब्भुक्खित्ता पम्हलसुकुमालाए गंधकासाइयाए गायाइं लूहेइ, लूहित्ता महरिहं वत्थारुहणं च मल्लारुहणं च गंधारुहणं च चुन्नारुहणं च करेइ, करित्ता जाव धूवं डहइ, डहित्ता जाणुपायवडिया पंजलिउडा एवं वयासी-जइणं अहं दारगं वा दारिगं वा पयायामि तो णं अहं आयं च जाव अणुवड्ढेमि त्तिकट्टु उवाइयं करेइ, करित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता विउलं असणं४ आसाएमाणी जाव विहरइ, जिमिया जाव सुईभूया जेणेव सए गिहे तेणेव उवागया, अदुत्तर च णं भद्दा सत्थवाही चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुन्नमासिणीसु विउलं असणं४ उवक्खडेइ, उवक्खडित्ता बहवे नागा य जाव वेसमणा य उवायमाणी जाव एवं च णं विहरइ ॥सू० ५॥

टीका-'तएणं तीसे' इत्यादि। ततःखलु तस्याः भद्राया भार्याया अन्यदा कदाचित् 'पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि' पूर्वरात्रापररात्रकालसमये=रात्रेः पश्चिमे भागे 'कुडुंबजागरियं' कुटुम्बजागरिकां=कुटुम्बसम्बन्धिचिन्तया निद्राक्षयरूपां जागरणम् 'जागरमाणीए' जाग्रत्याः=कुर्वत्याः अयमेतद्रूपः 'अज्झत्थिए'

'तएणं तीसे भद्दाए भारियाए' इत्यादि।

टीकार्थ—(तएणं) इसके बाद (तीसे भद्दाए भारियाए) उस भद्रा भार्या को (अन्नया कयाइ) किसी एक समय (पुव्वरत्तावरत्तकाल समयंसि) रात्रि के पूर्वभाग के बाद पश्चाद्भाग में (कुडुंबजागरियं जागरमाणीए) कुटुम्ब की चिन्ता से निद्रा नही आने के कारण जगती हुई स्थिति में (अयमेया-

---

'तएणं तीसे भद्दाए भारियाए इत्यादि ॥

टीकार्थ-(तएणं) त्यार બાદ (तीसे भद्दाए भारियाए) ભદ્રા ભાર્યાને (अन्नया कयाइ) કોઇ વખતે (पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि) રાત્રિના પૂર્વ ભાગની પછી પશ્ચાદ્‌ભાગમાં (कुडुंबजागरियंजागरमाणीए) કુટુંબની ચિંતાને લીધે ઊંઘ ન આવતાં જાગ્રતાવસ્થામાં (अयमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुपज्जित्था) આ જાતનો આધ્યાત્મિક યાવત્ મનોગત સંકલ્પ ઉદ્‌ભવ્યો કે (अहं) હું (धन्नेण सत्थवाहेण सद्धिं)

सञ्चितपुण्याऽस्मि 'एत्तो' इतःपूर्वमद्यावधि=एषां मध्याद् एकमपि शिशुं चेष्टनकलापादेकमपि चेष्टनमेकमपि शिशुं वा न प्राप्ता 'तं'तत्=तस्मात्कारणात् 'सेयं' श्रेयः=श्रेयस्करं शोभनं मम कल्ये प्रादुष्प्रभातायां रजन्यां यावत् 'जलंति' ज्वलते'=सूर्योदये सति धन्यं सार्थवाहमापृच्छय धन्येन सार्थवाहेन 'अब्भणुन्नाया' अभ्यनुज्ञाता=प्राप्तनिदेशा सती 'सुबहुं'=प्रकारबहुलं 'विउलं' विपुलं=प्रचुरम् अशनपानखाद्यस्वाद्यम् 'उवक्खडावेत्ता=उपस्कार्य चतुर्विधमाहारं निष्पाद्य 'सुबहु' सुबहुम्=बहुप्रकारकं पुष्पवस्त्रगन्धमाल्यालंकारं गृहीत्वा बहुभिर्मित्रज्ञातिनिजकस्वजनसम्बन्धिपरिजनमहिलाभिः सार्द्धं संपरिवृता

है ऐसी हूं जो अभी तक इस प्रकार की चेष्टा संपन्न बालकों में से एक भी चेष्टा विशिष्ट औरमीठी तोतली वाणी बोलने वाले शिशु को नही पा सकी हु। (तं सेयं मम कल्लं पाउप्पाभायाए रयणीए जाव जलंते धण्णं सत्थवाहं आपुच्छित्ता धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी सुबहु विपुलं असणपाण–खाइमसाइमं उवक्खडावेत्ता) तो अबमुझे यही श्रेयस्कर है कि मैं कल प्रभात होते ही-- सूर्यके उदित होने पर धन्यसार्थवाह से पूछकर और उनकी आज्ञा प्राप्त कर अशन, पान, खाद्य और स्वाद्य इस तरह चार प्रकार का आहार निष्पन्न करा कर (सुबहुं पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारं गहाय बहूहिं मित्त नाइ–नियग–सयण–संबंधि–परिजणमहिलाहिं सद्धिं संपरिवुडा-जाइं इमाइं रायगिहस्स नयरस्स बहिया णागाणि य भूयाणि य जक्खाणि य इंदाणि य खंदाणि य रुद्दाणि य) और पुष्प, वस्त्र, गंध, माला, एवं अंलकार को लेकर अपने अनेक मित्र, ज्ञाति निजक, स्वजन संबन्धी

હું છું, કેમકે હજી એવી બાળ ચેષ્ટાઓ કરનાર બાળકોમાંથી મેં એક પણ બાળક મેળવ્યું નથી. (तं सेयं मम कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए जाव जलंते धण्णं सत्थवाहं आपुच्छित्ता धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी सुबहु विपुले असणपाणखाइमसाइमं उवक्खडावेत्ता) એવી સ્થિતિમાં મને એ જ ઉચિત લાગે છે કે આવતી કાલે સવારે સૂરજ ઉદય પામતાં ધન્ય સાર્થવાહને પૂછીને તેમની આજ્ઞા મેળવીને અશન, પાન ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય આ રીતે ચાર જાતનો આહાર તૈયારકરાવડાવીને (सुबहुं पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारं गहाय बहूहिं मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणमहिलाहिं सद्धिं संपरिवुडा जाइं इमाइं रायगिहस्स नयरस्स बहिया णागाणिय भूयाणि य जक्खाणि य इंदाणि य खंदाणि य रुद्दाणि य वेसमणाणि य) અને પુષ્પ વસ્ત્ર, ગંધ માળા અને ઘરેણાંઓ સાથે લઈને અનેક મિત્ર, જ્ઞાતિ, નિજક સ્વજન સંબંધી

भागम् अभिसरन्तः=सम्मुखं सञ्चरन्तः सन्तः 'मुद्धयाइ' मुग्धाः=मनोहराः शिशवः 'थणयं' पिबंति, स्तनजं=दुग्धं पिबन्ति स्तन्यपानं कुर्वन्तीत्यर्थः। ततश्च ते 'कोमलकमलोवमेहिं' कोमलकमलोपमाभ्यां=सुकुमालकमल-सदृशाभ्यां हस्ताभ्यां गृहीत्वा 'उच्छंगनिवेसियाइं' उत्सङ्गनिवेशिताः=अङ्के स्थापिताः सन्तः स्तनन्धया मातृभ्यः 'देंति' ददति, किमित्याह—'समुल्लावे' समुल्लापकान्, संजल्पान् कीदृशान्? इत्याह—'पिए' प्रियान् प्रीतिजनकान 'सुमहुरे' सुमधुरान=कर्णसुखजनकान 'पुणो पुणो मंजुलप्पभणिए' पुनः पुनर्मञ्जुलप्रभणितान्=वारं वारं कोमलाक्षरयुक्तजल्पितान् ददति प्रियमञ्जुलभाषया भाषन्ते धन्या इत्यर्थः। 'तं' तत्-किन्तु अहं खलु 'अधन्ना' अधन्या=अकृतार्था 'अपुण्णा' अपुण्या=पुण्यहीना, 'अलक्खणा'='अलक्षणा =कुलक्षणा 'अकयपुण्णा' अकृतपुण्या=न कृतं पूर्वभवे पुण्यं यया सा पूर्वभवाऽ

अभिसरमाणाइं मुद्धया थणयं पिबंत्ति) कि जिनकी कुक्षिसे उत्पन्न स्तन के दूध में लुब्ध, मीठी रेतोतली बोलते हुए बालक शिशु स्तन के मूल भाग से कक्ष देश पर्यन्त सरक कर दूध पीते हैं। (तओ य कोमलकमलोवमेहिं हत्थेहिं गिण्हिऊणं उच्छंगे निवेसियाइं) और माता उन्हें अपने सुकुमार तथा कमल जैसा दोनों हाथों से पकड कर उत्संग में बैठाती है। और वे स्तनन्धय-बालक (समुल्लावए देंति) उन अपनी माताओं को इस प्रकर के आलापों को देते हैं (पिए सुमहुरे पुणो२ मंजुलप्पभणिए) जो प्रीति जनक होते हैं, कर्ण सुखजनक होते हैं और जिनमें बार२ कोमल अक्षरवाली वाणी होती है। (तं अहन्नं अधन्ना अपुन्ना अलक्खणा अकयपुन्ना एत्तोएगमवि न पत्ता) किन्तु मैं तो अधन्य हुं, पुण्यहीन हुं-कुलक्षणा हुं अकृत पुण्या हुं पूर्वभव में पुण्यजिसने नहीं किया

मुद्धयाइं थणयं पिबंति) એવું માનું છે કે જેમના ઉદરે જન્મેલું, સ્તન પાન માટે ઉત્કંઠિત, મીઠું મીઠું અને તોતડું બોલતું બાળક સ્તનો સુધી—પડખા સુધી ધસી આવીને દૂધ પીવે છે. (तओ य कोमलकमलोवमेहिं हत्थेहिं गिण्हिऊ उच्छंगे निवेसियाइं) અને માતા તેને કમળ જેવા બંને હાથોમાં ઉચકીને ખોળામાં બેસાડે છે. તે બાળકો પણ (समुल्लावए देंति) માતાઓની સામે એવી રીતે કાલુ કાલુ બોલે છે કે (पिए सुमहुरे पुणो २ मंजुलप्पभणिए) જે અત્યન્ત પ્રેમ જનક હોય છે, કાનોને સુખકર હોય છે. તેની વાણી કોમલ અક્ષરોથી યુકત હોય છે. (तं अहन्नं अधन्ना अपुन्ना अलक्खणा अकयपुन्ना एत्तो एगमवि न पत्ता) પણ હું તો અભાગી છું, પુણ્ય હીન છું, કુલક્ષણ છું, અકૃત પુણ્ય છું, જેણે પૂર્વભવ જન્મમાં પુણ્યો કર્યો જ નથી એવી

'दायच' दायं=दानम् अभयदानादिकं, पर्वदिवसादिदानं वा, 'भायंच' भागं वर्द्धयामि-प्रभूतद्रव्यमर्पयिष्यामीत्यर्थः, 'तिकट्टु' इति कृत्वा=इत्युक्त्वा 'उवाइयं' उपयाचितम्=अपत्यप्राप्तिप्रार्थनारूपां मान्यतां "मनौती" इति प्रसिद्धाम् 'उवायइत्तए' उपयाचितुं=कर्तुं 'श्रेयः' इति पूर्वेण सम्बन्धः। एवं सम्प्रेक्षते, सम्प्रेक्ष्य कल्ये यावज्ज्वलति यत्रैव धन्यः सार्थवाहस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य एवमवादीत्--एवं खलु अहं देवानुप्रियाः! युष्माभिः

अणुवड्ढेमि) यदि मैं हे देवानुप्रियों! अपनी कुक्षिसे पुत्र या पुत्री को जन्म दूंगी तो मैं आपकी सेवा करूंगी—आपके निमित्त अभयदानादिकका वितरण करूंगी, अथवा पर्व दिनों में दान आदि बांटने की व्यवस्था करदूंगी। अपने हिस्सेमें आपके लिये विभाग अलग तथा आपके अक्षय कोष की वृद्धि करवादूंगी-तात्पर्य इसका यह है कि मेरी मनो कामना पूर्णहोने पर मैं प्रभूत द्रव्य आप सबके लिये अर्पित करूंगी। (त्ति कट्टु उवयाइयं उवयाइत्तए) इस तरह की मुझे उनके पास मनौती-मानता-मनाने में मेरी भलाई है। (एवं संपेहेइ) इस प्रकार का उसने विचार किया। (संपेहित्ता) और विचार कर (कल्लं-जावजलंते जेणामेव धण्णे सत्थवाहे तेणामेव उवागच्छइ) वह दूसरे दिन (उसी दिन) प्रातः काल होते ही सूर्य के प्रकाशित होने पर जहां अपने पति धन्य सार्थवाह थे वहां गई। (उवागच्छित्ता एवं वयासी) वहां जाकर उसने उनसे ऐसा कहा—(एवं खलु अहं देवाणुप्पिया!

याणिहिं च अणुवड्ढेमि) હે દેવાનુપ્રિયો! જો મારા ઉદરથી પુત્ર કે પુત્રી જન્મશે તો હું આપની પૂજા કરીશ. આપના નિમિત્તે અભયદાન વગેરે કરીશ, અથવા તો પહેલાના દિવસોમાં દાન વગેરે વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરીશ. મારા હિસ્સામાં જે કંઈ આવશે તેમાંથી તમારો ભાગ જુદો મૂકાવડાવીશ. તેમજ તમારા અક્ષય નિધિની પણ હું વૃદ્ધિ કરીશ. મતલબ એ છે કે જો મારી મનોકામના પૂરી થશે તો હું પ્રભૂત દ્રવ્ય તમારા ચરણોમાં ભેટ રૂપે અર્પણ કરીશ. (त्तिकट्टु उवयाइयं उवयाइत्तए) આ જાતની માન્યતામાં જ મને હવે મારું શ્રેય જણાય છે. (एवं संपेहेइ) આ પ્રમાણે તેણે વિચાર કર્યો. (संपेहित्ता) અને વિચાર કરીને (कल्लं जाव जलंते जेणामेव धण्णे सत्थवाहे तेणामेव उवागच्छइ) બીજે દિવસે સવારે સૂર્યોદય થતાં જ જ્યાં પોતાના પતિ ધન્ય સાર્થવાહ હતા ત્યાં ગઈ. (उवागच्छित्ता एवं वयासी) ત્યાં જઈને તેને આમ કહ્યું— (एवं खलु अहं देवाणुप्पिया!

यानीमानि राजगृहस्य नगरस्य बहिः 'णागाणि य' नागानिच-नागगृहाणी- त्यर्थः, एवं सर्वत्र विज्ञेयम्: भूतानि च-भूतगृहाणि, यक्षाणि च यक्षगृहाणि, इन्द्राणि च-इन्द्रगृहाणि, स्कन्दानि च--स्कन्दगृहाणि, रुद्राणि च-रुद्रगृहाणि शिवानि च-शिवगृहाणि, वैश्रमणानि च-वैश्रवणगृहाणि सन्ति, तत्र खलु बहूनां नागप्रतिमानांच यावत् वैश्रवणप्रतिमानां च 'महरिहं' महार्हां बहुमूल्यां 'पुप्फचणियं' पुष्पार्चनिकां=कुसुमसेवां कृत्वा ,जाणुपायवडियाए' जानुपादपतितायाः—पादयोः पतिता-पादपतिता. जानुभ्यां पादपतिता जानु- पादपतिता=जानुनी भूमौ विन्यस्य प्रणतेत्यर्थः. तस्या मम एवं वक्ष्यमाण- प्रकारेण वक्तुं=प्रार्थयितुं श्रेयः 'श्रेयः' इति पूर्वेण सम्बन्धः। तदेव दर्श- यति--'जइ णं अहं' इत्यादिना,-यदि खलु अहं देवानुप्रियाः! 'दारगं दारकं=निजकुक्षिसंजातं पुत्रं दारिकां वा=पुत्रीं वा ,पयायामि प्रजनयामि प्रजनयिष्यामीत्यर्थः 'तो णं' तर्हि खलु अहं युष्मभ्यं 'जायं' यागं=सेवां

परिजनों की महिलाओं के साथ मिलकर राजगृहनगर के बाहर जितने भी नागघर हैं, जितने भी भूत घर हैं, जितने भी यक्ष घर हैं, जितने भी इन्द्र घर हैं, जितने भी स्कन्द घर हैं, जितने भी रुद्रघर हैं, जितने भी शिवघर हैं, जितने भी वैश्रमणघर है— और (तत्थणं बयणं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य) उनमें जितनी नाग देव की प्रतिमाएँ हैं यावत् वैश्रवण देव प्रतिमाएँ हैं उन सबको (महरिहं पुप्फच्चणियं करिता) बहुमूल्य पुष्पों से अर्चा करके (जाणुपाय- वडियाए एवं वइत्तए) उनके पैरों में दोनों घुटने झुकाकार पडजाउँ और उनसे ऐसी प्रार्थना करूं (जइणं अहं देवाणुप्पिया! दारगं वा दारिगंवा पयायामि तो णं अहं तुब्भे जागं च दायं च मायं च अक्खयणिहिं च

પરિજનોની મહિલાઓની સાથે રાજગૃહ નગરની બહાર જેટલાં નાગ ઘરો છે, જેટલાં ભૂતઘરો છે, જેટલાં યક્ષ ઘરો છે, જેટલાં સ્કંદ ઘરો છે, જેટલાં ઇન્દ્ર ઘરો છે, જેટલાં યક્ષ ઘરો છે, જેટલાં રુદ્ર ઘરો છે, જેટલાં શિવઘરો છે, અને જેટલાં વૈશ્રમણ ઘરો છે તેમજ (तत्थणं बहूणं नागपाडिमाण य जाव वेसमण पडिमाण य) તેઓમાં જેટલાં નાગ દેવથી માંડીને વૈશ્રમણ દેવ સુધીની પ્રતિમાઓ છે, તે બધી પ્રતિમાઓની (महरिहं पुप्फच्चणियं करित्ता) બહુમૂલ્ય પુષ્પોથી પૂજા કરીને (जाणुपायवडियाए एवं वइत्तए) તેમના ચરણોમાં બંને ઘૂંટણ ટેકીને પડી જાઉં અને તેમને વિનંતી કરું કે (जइणं अहं देवाणुप्पिया! दारगं वा दारिगं वा पायायामि तो णं अहं तुब्भे जायं च दायंच मायंच अक्ख-

'दायच' दायं=दानम् अभयदानादिकं, पर्वदिवसादिदानं वा, 'भायंच' भागं वर्द्धयामि-प्रभूतद्रव्यमर्पयिष्यामीत्यर्थः, 'तिकट्टु' इति कृत्वा=इत्युक्त्वा 'उवाइयं' उपयाचितम्=अपत्यप्राप्तिप्रार्थनारूपां मान्यतां "मनौती" इति प्रसिद्धाम् 'उवायइत्तए' उपयाचितुं=कर्तुं 'श्रेयः' इति पूर्वेण सम्बन्धः। एवं सम्प्रेक्षते, सम्प्रेक्ष्य कल्ये यावज्ज्वलति यत्रैव धन्यः सार्थवाहस्तत्रैवोपागच्छति, उपागम्य एवमवादीत्--एवं खलु अहं देवानुप्रियाः! युष्माभिः

अणुवड्ढेमि) यदि मैं हे देवानुप्रियों! अपनी कुक्षिसे पुत्र या पुत्री को जन्म दूंगी तो मैं आपकी सेवा करूंगी—आपके निमित्त अभय-दानादिकका वितरण करूंगी, अथवा पूर्व दिनों में दान आदि बांटने की व्यवस्था करदूंगी। अपने हिस्सेमें आपके लिये विभाग अलग तथा आपके अक्षय कोष की वृद्धि करवादूंगी-तात्पर्य इसका यह है कि मेरी मनो कामना पूर्णहोने पर मैं प्रभूत द्रव्य आप सबके लिये अर्पित करूंगी। (त्ति कट्टु उवयाइयं उवयाइत्तए) इस तरह की मुझे उनके पास मनौती-मानता-मनाने में मेरी भलाई है। (एवं संपेहेइ) इस प्रकार का उसने विचार किया। (संपेहित्ता) और विचार कर (कल्लं-जावजलंते जेणामेव धण्णे सत्थवाहे तेणामेव उवागच्छइ) वह दूसरे दिन (उसी दिन) प्रातः काल होते ही सूर्य के प्रकाशित होने पर जहां अपने पति धन्य सार्थवाह थे वहां गई। (उवागच्छित्ता एवं वयासी) वहां जाकर उसने उनसे ऐसा कहा--(एवं खलु अहं देवाणुप्पिया!

याणिहिं च अणुवड्ढेमि) હે દેવાનુપ્રિયો! જો મારા ઉદરથી પુત્ર કે પુત્રી જન્મશે તો હું આપની પૂજા કરીશ. આપના નિમિત્તે અભયદાન વગેરે કરીશ, અથવા તો પહેલાના દિવસોમાં દાન વગેરે વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરીશ. મારા હિસ્સામાં જે કંઇ આવશે તેમાંથી તમારો ભાગ જુદો મૂકાવડાવીશ. તેમજ તમારા અક્ષય નિધિની પણ હું વૃદ્ધિ કરીશ. મતલબ એ છે કે જો મારી મનોકામના પૂરી થશે તો હું પ્રભૂત દ્રવ્ય તમારા ચરણોમાં ભેટ રૂપે અર્પણ કરીશ. (त्तिकट्टु उवयाइयं उवया इत्तए) આ જાતની માન્યતામાં જ મને હવે મારું શ્રેય જણાય છે. (एवं संपेहेइ) આ પ્રમાણે તેણે વિચાર કર્યો. (संपेहित्ता) અને વિચાર કરીને (कल्लं जाव जलंते जेणामेव धण्णे सत्थवाहे तेणामेव उवागच्छइ) બીજે દિવસે સવારે સૂર્યોદય થતાં જ જ્યાં પોતાના પતિ ધન્ય સાર્થવાહ હતા ત્યાં ગઈ. (उवागच्छित्ता एवं वयासी) ત્યાં જઈને તેને આમ કહ્યું-- (एवं खलु अहं देवाणुप्पिया!

सार्द्ध बहूनि वर्षाणि यावद् ददति समुल्लापकान् सुमधुरान् पुनःपुनर्मञ्जुल- मभणितान् तत् खलु अहमधन्या, अपुण्या, अकृतलक्षणा, इत एकमपि न माप्ता, तद् इच्छामि खलु देवानुप्रिय ! युष्माभिरभ्यनुज्ञाता सती विपुलम- शनं ४ यावद् अनुवर्द्धयामि, (त्ति कट्टु) इतिकृत्वा=इत्युक्त्वा उपयाचितं

तुब्भेहिं सद्धिं बहूहिं वासा जाव देंति समुल्लावए सुमहुरे) हे देवानु मिय ! आपके साथ बहुत वर्षों से मैं मनुष्य भवसंबन्धी काम भाग भोग रही हूं परन्तु अभी तक मेरे यहां न कोई लडका हुआ है और न कोई लडकी वे माताएँ धन्य हैं जो संतान से युक्त हैं एवं उनकी तोतली मधुर बोली से जो अपने को प्रसन्न रखती हैं--इत्यादि कह कर फिर उसने कहा (अहं अहन्ना अपुण्णा अलक्खणा एत्तो एगमवि न पत्ता) मैं अधन्या हूं अपुण्या हूं पूर्व में मैंने कोई भी ऐसा पुण्य नहीं किया है, जिससे मेरे यहां तो लडका लडकी मेंसे कोईभी नही है-- (तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया ! तुब्भेहिं अब्भणुन्नाय समाणा विपुलं असणं ४ जाव अणुवड्ढेमि त्तिकट्टु उवयाइयं करेत्तए) इसलिए हे देवानु- प्रिय ! मैं आपसे आज्ञापित होकर यह चाहती हूं। की चारों प्रकार का आहार विपुल मात्रा में तैयार कराकर तथा गंध पुष्पादिलेकर अनेक मात्रादिक महिलाओं के साथ यहां के जितने भी इन्द्रादिकों के घर हैं उन सब की पुष्पार्चाकर उन के चरणों में पडकर संतान होने की मनौती (मानता) मनाऊँ— । इस इच्छा के पूर्ण होने पर फिर मैं

तुब्भेहिं सद्धिं बहूइं वासाइं जाव देंति समुल्लावए सुमहुरे) हे देवानुप्रिय ! तमारी साथे बहु लांबा वखतथी हुं मनुष्यभवना कामभोगो भोगवी रही छुं. पण हजी मारे पुत्र के पुत्री मांथी कंइ थयुं नथी. आ संसारमां संतानवाळी माताओ ज भाग्यशाळी गणाय छे. के जेमनां नानां नानां बाळको तोतडी मधुर वाणी द्वारा तेमने खुश राखे छे. (अहं अहन्ना अपुण्णा अलक्खणा एत्तो एगमवि न पत्ता) हुं तो अभागी छुं, पापिणी छुं, पूर्वभवमां में संतान थाय आवुं कंई पुण्य कार्य कर्युं नथी. (तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया ! तुब्भेहिं अब्भणुन्नाया समाणा विपुलं असणं जाव अणुवड्ढेमि त्ति कट्टु उवयाइयं करेत्तए) हुं तमारी आज्ञाथी पुष्कळ प्रमाणमां चारे जातना आहार बनावडावीने तेमज गंध पुष्प वगेरे लइने अनेक महिलाओनी साथे अहिंयां जेटलां इन्द्र वगेरे देवोना घरो छे ते बधांनी पुष्प वगेरेथी पूजा करी तेमना चरणोमां पडीने संतानवती थवानी मानता राखुं. ज्यारे मारी आ मनोकामना

कर्तुं श्रेयः। ततः खलु धन्यः सार्थवाहो भद्रां भार्यामेवमवादीत्-ममापि च खलु हे देवानुप्रिये! एप एव मनोरथः' यथा-'कहं णं' कथं खलु केनोपायेन त्वं दारकं वा दारिकां च प्रजनयिष्यसि? इति कथयित्वा सार्थवाहः 'एयं' एतम्=मनोरथरूपम् अर्थम् 'अणुजाणइ' अनुजानाति=अनुमोदयति। ततः खलु सा भद्रा सार्थवाही धन्येन सार्थवाहेन अभ्यनुज्ञाता सती 'हट्ठतुट्ठा जाव हियया' हृष्ट तुष्ट यावत्-हृष्ट तुष्ट चित्तानन्दिता हर्षवशविसर्पद्हृदया विपुलमशनपानखाद्यस्वाद्यमुपस्कारयति, उपस्कार्य सुबहुं

अभयदानादिक का वितरण करूं इत्यादि। इस तरह उपयुक्त सब अपनी भावना उस भद्रा भार्याने धन्य सार्थवाह से निवेदित की। (तए णं धन्ने सत्थवाहे भद्दं भारियं एवं वयासी) इस प्रकार धन्य सार्थवाह ने अपनी भद्राभार्या की भावना सुनकर उससे ऐसा कहा-(ममंपि णं खलु देवाणुप्पिया! एस चेव मणोरहे) हे देवानुप्रिये मेरा भी ही मनोरथ है कि (कहं णं तुमं दारगं दारियं वा पयाएज्जसि) तुम किस उपाय से दारक या दारिका को जन्म दोगी! इस प्रकारकहकर (भद्दाए सत्थवाहीए एयमट्ठमणुजाणइ) धन्य सार्थवाहने उस भद्रा सार्थवाही के इस मनोरथरूप अर्थ को स्वीकार कर लिया उसकी अनुमोदना की। (तए णं सा भद्दा सत्थवाही धन्नेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी हट्ठ तुट्ठ जाव) इसके बाद्भद्रा सार्थवाहीने अपने पति धन्य सार्थवाह से आज्ञा प्राप्त कर बहुत अधिक हर्षित एवं सन्तुष्ट चित्त होते हुए (विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं उवक्खडावेइ) विपुलमात्रा में अशन पान खादिम और

સફળ થઇ જાય ત્યારે હું અભયદાન વગેરે વહેંચું આ પ્રમાણે ભદ્રા ભાર્યાએ તેના પતિ ધન્યસાર્થવાહને વિનંતી કરી. (तए णं धन्ने सत्थवाहे भद्दं भारियं एवं वयासी) આ પ્રમાણે ધન્ય સાર્થવાહે તેમની ભદ્રા ભાર્યાની વાત સાંભળીને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું:—ममंपि खलु देवाणुप्पिया! एसचेव मणोरहे)હે દેવાનુપ્રિયે! મારી પણ ઇચ્છા એવી જ છે કે(कहं णं तुमं दारगं दारिगं वा पयाएज्जसि) કેવી રીતે તમે પુત્ર કે પુત્રીને જન્મ આપી શકો? આ રીતે કહીને (भद्दाए सत्थवाहीए एयमट्ठमणुजाणइ) ધન્યસાર્થવાહે તેમની ભદ્રા ભાર્યાની વાત સ્વીકારી અને તેને અનુમતિ આપી. (तएणं सा भद्दा सत्थवाही धन्नेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी हट्ठ तुट्ठ जाव) ત્યારબાદ ભદ્રાસાર્થવાહીએ તેમના પતિ સાર્થવાહની આજ્ઞા મેળવીને અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવીને અને સંતુષ્ટ થઈને તેણે (विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं उवक्खडावेइ) પુષ્કળ પ્રમાણમાં અશન, પાન, ખાદિમ સ્વાદિમ આહાર તૈયાર કરાવડાવ્યો.

पुष्पगन्धवस्त्रमाल्यालङ्कारं गृह्णाति, गृहीत्वा स्वकाद् गृहान्निर्गच्छति, निर्गत्य राजगृहं नगरं मध्यमध्येन निर्गच्छति, निर्गत्य यत्रैव पुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति, उपगत्य पुष्करिण्यास्तीरे सुबहु पुष्पगन्धवस्त्रमाल्यालङ्कारं स्थापयति, स्थापयित्वा पुष्करिणीमवगाहते, अवगाह्य जलमज्जनं करोति, कृत्वा जलक्रीडां करोति, कृत्वा स्नाता कृतबलिकर्मा 'उल्लपडसाडिगा' आर्द्रपटशाटिका=जलावगाहनेन आर्द्रे पटशाटिके=उत्तरीयपरिधानवस्त्रे यस्याः सा तथ, तादृशी सा यानि तत्र 'उप्पलाइं' उत्पलानि=कमलानि 'जाव स-हस्सपत्ताइं' यावत्सहस्रपत्राणि=सहस्रदलकलितानि महापद्माणि सन्ति तानि

स्वादिम आहार तैयार कराया-(उवक्खडावित्ता सुबहुं पुप्फगंधवत्थमल्ला-लकारं गेण्हइ) बाद में पुष्प गंध वस्त्र माला अलंकार को लिया और (गेण्हित्ता) लेकर (सयाओ गिहाओ) अपने घर से (निगच्छइ) वह (निकली-निग्ग-च्छित्ता रायगिहं नयरं मज्झं मज्झेणं णिग्गच्छइ) निकल कर राजगृह नगर के ठीक बीचोबीच मार्ग से हो कर वह चली (निग्गच्छित्ता जेणेव पोक्खरणीतेणेव-उवागच्छइ) चलते२ वह वहां पहुँची जहां पुष्करिणी थी। (उवागच्छित्ता पुक्खरिणीए तीरे सुबहुं पुप्फजावमल्लालंकारं ठवेइ) पहुँचते ही उसने उस पुष्करिणी के तीर पर वह चारों प्रकार के आहार की सामग्री तथा पुष्प आदि सब वस्तुएँ रख दी (ठवित्ता पुक्खरिणिं ओगाहइ) रख कर फिर उसने उस में अवगाहन किया (ओगाहित्ता जलमज्जणं करेइ) अवगाहन कर स्नान किया (जलकीड करेइ) जल क्रीडा की (करित्ता ण्हाया कयबलिकम्मा उल्लपडसाडिगा जाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ताइं ताइं-

(उवक्खडावित्ता सुबहुं पुप्फगंधवत्थमल्लालंकारं गेण्हइ) ત્યારપછી પુષ્પ, વસ્ત્ર, માળા અને અલંકારોને લીધા અને (गेण्हित्ता) લઈને (सयाओ गिहाओ) પોતાના ઘેરથી (निगच्छइ) તે બહાર નીકળી (निगच्छित्ता रायगिहं नगरं मज्झं मज्झेणं णिगच्छइ) નીકળીને રાજગૃહ નગરની ઠીક વચ્ચો વચ્ચ રસ્તેથી તે ચાલી (निग्गच्छित्ता जेणेव पोक्खरणी तेणेव उवागच्छइ) ચાલતાં ચાલતાં જ્યાં પુષ્ક-રિણી હતી ત્યાં પહોંચી. (उवागच्छित्ता पुक्खरिणीए तीरे सुबहुं पुप्फ जाव मल्लालंकार ठवेइ) ત્યાં પહોંચીને તેણે પુષ્કરિણીના કાંઠે ચારે જાતના આહારની સામગ્રી વગેરે બધી વસ્તુઓ મૂકી દીધી. (ठवित्ता पुक्खरिणिं ओगाहइ) મૂકીને તે પુષ્કરિણીમાં ઉતરી (ओगाहित्ता जलमज्जणं करेइ) ત્યાં ઉતરીને તેણે સ્નાન કર્યું (जलकीडं करेई) જળક્રીડા કરી (करित्ता ण्हाया कयबलिकम्मा उल्लपडसाडिगा-जाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ता[illegible]) ત્યાર પછી જ્યારે તેણે

गृह्णन्ति, गृहीत्वा पुष्करिणीतः प्रत्यवरोहति, प्रत्यवरुह्य तं सुबहुं पुष्पगन्ध-वस्त्रमाल्यालङ्कारं गृह्णन्ति, गृहीत्वा यत्रैव नागगृहं च यावद् वैश्रमण-गृहं च तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य तत्र खलु नागप्रतिमानां च यावद् वैश्रमणप्रतिमानांच. 'आलोए' आलोके=दृष्टिपथमागते सति प्रणामं करोति, कृत्वा 'ईसिं पच्चुण्णमइ' ईषत्प्रत्युन्नमति=स्तोकं प्रणमति, प्रत्युन्नम्य 'लोमहत्थगं' लोमहस्तकं=मयूरपिच्छमयमार्जनकं 'परामुसइ' परामृशति=गृह्णाति

गिण्हइ) बाद में जब वह अच्छी तरह स्नान कर चुकी और काकादि पक्षी को अन्नादि को दिया तब गीली पटशाटिका पहिने हुए ही उसने वहां जितने कमल थे यावत् सहस्रपत्र युक्त महाकमल थे उन सबको उस पुष्करिणी से लिया और (गिण्हित्ता पुक्खरिणीओ पच्चोरुहइ, पच्चोरुहित्ता त सुबहुं पुप्फ गंधवत्थमल्लालंकारं गेण्हइ, गिण्हि । जेणामेवनागघरए य जाव वेसमणघरए य तेणेव उवागच्छइ) लेकर वह उस पुष्करिणी से बाहर नीकली-निकल कर उसने समस्त उन पुष्प, गंध वस्त्र, माला, अलंकार आदि को लिया-और लेकर जहां नागघर यावत् वैश्रमण का घर था वहां गई (उवागच्छित्ता तत्थणं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य आलोए पणामं करेइ वहां पहुँच कर उसने वहां नाग प्रतिमाओं को यावत् वैश्रमण प्रतिमाओं को दृष्टिपथ होते ही प्रणाम किया। (करित्ता ईसि पच्चु-न्नमइ) प्रणाम कर फिर वह कुछ झुकी-(पच्चुन्नमित्ता लोमहत्थग परामुसइ-परामुसित्ता णागपडिमाओ य जाव वेसमणपडिमाओ य लोमहत्थएणं पम-

સારી રીતે સ્નાન કરી લીધું અને કાગડા વગેરે પક્ષીઓને અન્ન વગેરેનો ભાગ આપ્યો ત્યારબાદ ભીની સાડી પહેરીને જ તેણે ત્યાં જેટલાં કમળો, સહસ્ર પત્રવાળા મહા કમળો હતાં તે બધાંને પુષ્કરિણીમાંથી લઇ લીધાં અને (गिण्हित्ता पुक्खरि-णीओ पच्चोरुहइ, पच्चोरुहित्ता तं सुबहुं पुप्फगंधवत्थमल्लालंकारं गेण्हइ-गिण्हित्ता जेणामेव नागघरए य जाव वेसमणघरए य तेणेव उवागच्छइ) લઈને તે પુષ્કરિણીની બહાર નીકળી-નીકળીને તેણે બધાં પુષ્પ વસ્ત્ર, ગંધ, માળા અલંકાર વગેરે લીધાં અને લઇને જ્યાં નાગઘર વૈશ્રમણ ઘર વગેરે હતાં ત્યાં ગઇ-(उवागच्छित्ता तत्थ णं नागपडिमाण य जाववेससेणपडिमाण य आलोए पणामं करेइ) ત્યાં પહોંચીને તેણે નાગ અને વૈશ્રવણ વગેરેની પ્રતિમાઓને જોતાં જ પ્રણામ કર્યા. (करित्ता ईसि पच्चुन्नमइ) પ્રણામ કરીને તે નીચી નમી (पच्चुन्नमित्ता लोम हत्थगं परामुसइ परामुसित्ता नागपडिमाओ य जाव वेसमणपडिमाओ य

पुष्पगन्धवस्त्रमाल्यालङ्कारं गृह्णाति, गृहीत्वा स्वकाद् गृहान्निर्गच्छति. निर्गत्य राजगृहं नगरं मध्यमध्येन निर्गच्छति, निर्गत्य यत्रैव पुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति, उपगत्य पुष्करिण्यास्तीरे सुबहु पुष्पगन्धवस्त्रमाल्यालङ्कारं स्थापयति, स्थापयित्वा पुष्करिणीमवगाहते, अवगाह्य जलमज्जनं करोति, कृत्वा जलक्रीडां करोति, कृत्वा स्नाता कृतबलिकर्मा 'उल्लपडसाडिया' आर्द्रपटशाटिका=जलावगाहनेन आर्द्रे पटशाटिके=उत्तरीयपरिधानवस्त्रे यस्याः सा तथ, तादृशी सा यानि तत्र 'उप्पलाइं' उत्पलानि=कमलानि 'जाव स-हस्सपत्ताइं' यावत्सहस्रपत्राणि=सहस्रदलकलितानि महापत्राणि सन्ति तानि

स्वादिम आहार तैयार कराया-(उवक्खडाविचा सुबहुं पुप्फगंधवत्थमल्ला-लकारं गेण्हइ) बाद में पुष्प गंध वस्त्र माला अलंकार को लिया और (गेण्हित्ता) लेकर (सयाओ गिहाओ) अपने घर से (निगच्छइ) वह (निकली-निग्ग-च्छित्ता रायगिहं नयरं मज्झं मज्झणं णिग्गच्छइ) निकल कर राजगृह नगर के ठीक बीचोबीच मार्ग से हो कर वह चली (निग्गच्छित्ता जेणेव पोक्खरणीतेणेव-उवागच्छइ) चलते२ वह वहां पहुँची जहां पुष्करिणी थी। (उवागच्छित्ता पुक्खरिणीए तीरे सुबहुं पुप्फजावमल्लालंकारं ठवेइ) पहुँचते ही उसने उस पुष्करिणी के तीर पर वह चारों प्रकार के आहार की सामग्री तथा पुष्प आदि सब वस्तुएँ रख दी (ठवित्ता पुक्खरिणिं ओगाहइ) रख कर फिर उसने उस में अवगाहन किया (ओगाहित्ता जलमज्जणं करेइ) अवगाहन कर स्नान किया (जलकीड करेइ) जल क्रीडा की (करित्ता ण्हाया कयबलिम्मा उल्लपडसाडिगा जाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ताइं ताइं-

(उवक्खडावित्ता सुबहुं पुप्फगंधवत्थमल्लालंकारं गेण्हइ) त्यारपछी पुष्प, वस्त्र, माळा अने अलंकारोने लीधा अने (गेण्हित्ता) लईने (सयाओ गिहाओ) पोताना घेरथी (निगच्छइ) ते બહાર નીકળી (निगंच्छित्ता रायगिहं नगरं मज्झं मज्झेणं णिगच्छइ) नीકળीने राજગૃહ નગરની ઠીક વચ્ચો વચ્ચ રસ્તેથી તે ચાલી (निग्गच्छित्ता जेणेव पोक्खरणी तेणेव उवागच्छइ) ચાલતાં ચાલતાં જ્યાં પુષ્ક-રિણી હતી ત્યાં પહોંચી. (उवागच्छित्ता पुक्खरिणीए तीरे सुबहुं पुप्फ जाव मल्लालंकार ठवेइ) ત્યાં પહોંચીને તેણે પુષ્કરિણીના કાંઠે ચારે જાતના આહારની સામગ્રી વગેરે બધી વસ્તુઓ મૂકી દીધી. (ठवित्ता पुक्खरिणिं ओगाहइ) મૂકીને તે પુષ્કરિણીમાં ઉતરી (ओगाहित्ता जलमज्जणं करेइ) ત્યાં ઉતરીને તેણે સ્નાન કર્યું (जलकीडं करेई) જળક્રીડા કરી (करित्ता ण्हाया कयबलिकम्मा उल्लपडसाडिगा-जाइं तत्थ उप्पलाइं जाव सहस्सपत्ताइं ताइं गिण्हइ) ત્યાર પછી જ્યારે તેણે

धूपं दहति, दग्ध्वा जानुपादपतिता 'पंजलिउडा' प्राञ्जलिपुटा=संयोजित-करद्वया एवमवादीत्—'यदि खलु अहं दारकं वा दारिकां वा 'पयायामि= प्रजनयामि=प्रजनयिष्यामि तदा खलु अहं यागं च यावत् अनुवर्द्धयामि =संवर्द्धयिष्यामि ! 'त्तिकट्टु' इति कृत्वा=इत्युक्त्वा उपयाचितं करोति, कृत्वा यत्रैव पुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य विपुलमशनं पानं खाद्यं स्वाद्यमास्वादयन्ती यावद् विहरति। तदनन्तरं सा 'जिमिया' जिमिता= भुक्ता यावद् 'सुईभूया' शुचीभूता=प्रक्षालितहस्तमुखा सती यत्रैव स्वकं

चंदनादि गंध द्रव्यों को रखा अथवा उनके ऊपर चन्दनादि तेल को छिड़का अगरतगर आदि सुगंधिद्रव्यों का उन्हें समर्पण किया विलेपनद्रव्य उन पर लगाया। (करित्ता जाव धूवं डहइ डहित्ता जाणुपायपडिया पंजलिउडा एवं वयासी) इन सब वस्तुओं का समर्पण करने के बाद फिर उसने वहां धूप को जला कर फिर वह उनके समक्ष दोनों घुटने टेक कर नीचे जमीन पर झुक गई और दोनों हाथ जोड कर इस प्रकार प्रार्थना करने लगी (जइणं अहं दारगं वा दारिगं वा पायायामि तो णं अहं जायं च जाव अणुवड्ढेमि त्तिकट्टु उवाइयं करेइ) यदि मैं पुत्र अथवा पुत्री को जन्म दूंगी तो आपकी सेवा पूजा करूंगी यावत आपके कोप की वृद्धि करूंगी–इस प्रकार उसने प्रार्थना रूपमें मनौती मानता मनाई (करित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता विउलं असणं४ आसाएमाणी जाव विहरइ) मनौती मना कर फिर वह उस पुष्करिणी पर आई आकर वहां उसने उस विपुल खाने पीने की सामग्री का आहार किया (जिमिया जाव सुई-भूया जेणेव सएगिहे तेणेव उवागया) आहार कर के फिर उसने हाथ

कर्युं. અગરતગર વગેરે સુગંધિત દ્રવ્યો અર્પણ કર્યાં. અને સુગંધિત લેપોનો લેપ કર્યો. (करित्ता जाव धूवंडहइ डहित्ता जाणुपायपडिया पंजलिउडा एवं वयासी) આ બધી વસ્તુઓનું સમર્પણ કરીને તેણે ધૂપસળી સળગાવી અને સળગાવીને તે તેમની સામે બંને ઘૂંટણો ટેકીને નીચે પૃથ્વી ઉપર નમી અને બંને હાથ જોડીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગી (जइणं अहं दारगं वा दारिगं वा पायायामि तोणं अहं जायं च जाव अणुवड्ढेमि त्तिकट्टु उवाइयं करेइ) જો હું પુત્ર કે પુત્રીને જન્મ આપીશ તો આપની સેવા–પૂજા કરીશ અને આપના નિધિની અભિવૃદ્ધિ કરીશ. આ રીતે તેણે પ્રાર્થના કરતાં માનતા રાખી. करित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ उवा-गच्छित्ता विउलं असणं ४ आसाएमाणी जाव विहरइ) માનતા માનીનીને તે પુષ્કરિણીના કાંઠે આવી અને જ્યાં તેણે ખૂબ જ સારી પેઠે ભોજન કર્યું. (जिमिया जाव सुईभूया जेणेव सए गिहे तेणेव उवागया) આહાર વગેરે કરીને તેણે હાથ

परामृश्य नागप्रतिमाश्च यावद् वैश्रमणप्रतिमाश्च लोमहस्तकेन प्रमार्जयति रजोऽपनयति, प्रमार्ज्य उदकधारया 'अब्भुक्खेइ' अभ्युक्षति=अभिषिञ्चति, अभ्युक्ष्य 'पम्हलसुकुमालाए' पक्ष्मलसुकुमारया=पक्ष्मवती सुकुमारा तथा 'गंधकासाइयाए' गन्धकाषायिकया= गन्धप्रधानकषायरागेण रक्ता शाटिका= लघुवस्त्रं तया 'गायाइं' गात्राणि 'लूहेइ' रूक्षयति प्रोञ्छति, रूक्षयित्वा 'महरिहं महार्हं=बहुमूल्यं 'वत्थारुहणं चत्थारोहणं च वस्त्रसमर्पणम्, एवं 'मल्लारुहणं' माल्यारोहणं च=पुष्पसमर्पणं, गंधारुहणं' गंधारोहणं च=चन्दनादिगन्धसमर्पणं, 'चुन्नारुहणं' चूर्णारोहणं च=अगरतगरादिगन्धद्रव्यचूर्णसमर्पणं, 'वन्नारुहणं' वर्णारोहणंच=विलेपनद्रव्यसमर्पणं च करोति यावद्

ज्जई) झुक कर वहां रखी हुई उसने मयूर पिच्छ की प्रमार्जनी को उठाया- उठा कर नागप्रतिमाओं का यावत् वैश्रमण प्रतिमाओं का उस प्रमार्जनी से प्रमार्जन किया। (पमज्जित्ता उदगधाराए अब्भुक्खेइ) प्रमार्जन कर फिर उसने उनके ऊपर पानी की धारा छोडी-(अब्भुक्खित्ता पम्हलसुकुमालाए गंधकासाइयाए) पानी की धारा से सिञ्चित कर के फिर उसने उनको पक्ष्मल, सुकुमार गंध कषाय से रंगी हुई वस्त्र से (गायाइं लूहेइ) उनके शरीर को पोंछा (लूहित्ता) पोंछ कर (महरियं वत्थारुहणं च मल्लारुहणं च गंधारुहणं च चुन्नारुहणं च वन्नारुहणं च करेइ) फिर उसने उन पर वस्त्र का आरोपण किया- माल्य का आरोपण किया, गंध द्रव्य का आरोपण किया चूर्ण का आरोपण किया, विलेपन द्रव्य का आरोपण किया अर्थात् जब वह उनके शरीर को पोंछ चुकी तब बाद में उसने उनको बेश- कीमती-बहुमूल्य वस्त्र पहिराये-उन्हें बहुमूल्य मालाएँ पहिराई, उनके समस्त

लोमहत्थएणं पमज्जइ) नमीने तेणे त्यां मूकेली मोरना पीछांनी प्रमार्जनी उपाडी उपाडीने नाग वैश्रवण वगेरेनी प्रतिमाओनुं प्रमार्जनीथी प्रमार्जन कर्युं. (पमज्जित्ता उदगधाराए अब्भुक्खेइ) प्रमार्जन कर्या बाद तेणे ते प्रतिमाओ उपर जळधारा वडे सिंचन कर्युं (अब्भुक्खित्ता पम्हलसुकुमालाए गंध कासाइयाए) जळधाराथी अभिषिक्त करीने तेणे ते प्रतिमाओने पक्ष्मल, सुकुमोळ, गंध, कषायथी रंगाएला वस्त्रथी (गायाइं लूहेइ) तेमना शरीरने लूछ्युं. (लूहित्ता) लूंछीने (महरियं वत्थारुहणं च मल्लारुहणं च गंधारुहणं च चुन्नारुहणं च वन्नारुहणं च करेइ) त्यार पछी तेणे प्रतिमाओ उपर वस्त्रो चढाव्यां, माळाओ पहेरावी, गंध-द्रव्यो चढाव्यां, चूर्ण चढाव्युं, सुगंधित लेप चढाव्यो एटले के ज्यारे तेणे प्रतिमाओने वस्त्रथी लूंछी लीधी त्यार पछी तेणे ते प्रतिमाओने बहु किंमती वस्त्रो पहेराव्यां, बहु मूल्य माळाओ पहेरावी तेमनी सामे चंदन वगेरेना सुगंधित तेलनुं सिंचन

गच्छित्ता पोक्खरिणीं ओगाहंति, ओगाहित्ता ण्हायाओ कयबलिकम्माओ सव्वालंकारविभूसियाओ विपुलं असणं ४ आसाएमाणीओ जाव परिभुंजेमाणीओ दोहलं विणेइ। एवं संपेहेइ संपहित्ता कल्लं जाव जलंते जेणेव धण्णे सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी–एवं खलु देवाणुप्पिया! मम तस्स गब्भस्स जाव विणेइ तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया! तुब्भेहिं अब्भणुन्नायासमाणी जाव विहरित्तए, अहा सुहं देवाणुप्पिया! मा पडिबंधं करेह, तएणं सा भद्दा सत्थवाही धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी हट्ठतुट्ठा जाव विपुलं असणं ४ जाव ण्हाया जाव उल्लपडसाडिया जेणेव नागघरए जाव धूवं डहइ, डहित्ता पणामं करेइ पणामं करित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ। तएणं ताओ मित्तनाइ जाव नगरमहिलाओ भद्दं सत्थवाहिं सव्वालंकारविभूसियं करेंति, तएणं सा भद्दा सत्थवाही ताहिं मित्तनाइ नियगसयणसंबंधिपरिजणणगरमहिलाहिं सद्धिं तं विपुलं असणं ४ जाव परिभुंजमाणी य दोहलं विणेइ विणेइत्ता जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया। तएणं सा भद्दा सत्थवाही संपुन्नडोहला जाव तं गब्भं सुहं सुहेणं परिवहइ, तएणं सा भद्दा सत्थवाही णवण्हं मासाणं बहुपडिपुन्नाणं अद्धट्ठमाण राइंदियाणं सुकुमालपाणिपायं जाव दारगं पयाया, तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो पढमे दिवसे जायकम्मं करेंति करित्ता तहेव जाव विपुलं असणं ४ उवक्खडावेंति उवक्खडावित्ता तहेव मित्तनाइनिजकसयणसंबंधिपरिजणे भोयावेइ

गृह तत्रोपागता। अदुत्तरं=तदनन्तरं 'दशा शब्दाऽयम्, गृहागमनानन्तर च खलु सा भद्रा सार्थवाही 'चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुन्नमासिणीसु' चतुर्दश्यष्टम्युद्दिष्टपूर्णमासीषु 'उद्दिट्ठ' उद्दिष्ट'-इत्यमावास्या, चतुर्दश्यादिदिवसेषु विपुलमशन-पानखाद्यस्वाद्यमुपस्करोति, उपस्कृत्य बहून् नागांश्च यावद् वैश्रवणांश्च 'उवायमाणी' उपयाचमाना यावद् एवं च खलु 'विहरइ' विहरति=तिष्ठति. । सू० ५ ॥

मूलम्--तएणं सा भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं केणइ कालंतरेणं आवन्नसत्ता जाया यावि होत्था, तएणं तीसे भद्दाए सत्थवाहीए दोसु मासेसु वीइक्कंतेसु तइए मासे वट्टमाणे इमेयारूवे दोहले पाउब्भूए धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ जाव कयलक्खणाओ णं ताओ अम्मयाओ जाओ णं विउलं असणं ४ सुबहुयं पुप्फवत्थगंधमल्लाकारं गहाय मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरियणमहिलाहि य सद्धिं संपरिवुडाओ रायगिहस्स नयरस्स मज्झं मज्झेणं निग्गच्छंति, निगच्छित्ता जेणेव पुक्खरिणी तेणेव उवागच्छंति, उवा-

---

वगैरह का प्रक्षालन किया इस प्रकार शुचीभूत होकर फिर वह वहां से जहां अपना घर था वहां आगई। (अदुत्तरं भद्दा सत्थवाही चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठ-पुण्णमासिणीसु' विउलं असणं४ उवक्खडेइ-उवक्खडित्ता बहवे नागा य जाव वेसमणा य उवायमाणी जाव एवं च णं विहरइ इसके बाद वह भद्रा-सार्थवाही चतुर्दशी अष्टमी अमावस्या और पूर्णमासी के दिनों में विपुल चारों प्रकार के आहार बनाती और बनाकर उन अनेक नाग यावत् वैश्रवण की पूजा सेवाकरती हुई उनसे मनौती मनाती रहती। ॥सूत्र ५॥

મોં ધોયાં આ પ્રમાણે શુદ્ધ થઈને તે ત્યાંથી પોતાને ઘેર આવી. (अदुत्तरं च णं भद्दा सत्थवाही चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुण्णमासिणीसु विउलं असणं ४ उवक्खडेइ-उवक्खडित्ता बहवे नागाय जाव वेसमणाय उवायमाणी जाव एवं च णं विहरइ) ત્યારબાદ ભદ્રા સાર્થવાહી ચૌદશ, આઠમ, અમાસ અને પૂનમના દિવસોમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચારે જાતના આહાર બનાવડાવતી અને બનાવડાવીને નાગ અને વૈશ્રવણ વગેરે બધા દેવોની પૂજા કરતી અને માનતા રાખતી હતી. ॥ સૂત્ર. ૫ ॥

गच्छित्ता पोक्खरिणीं ओगाहंति, ओगाहित्ता ण्हायाओ कयबलिक-
म्माओ सव्वालंकारविभूसियाओ विपुलं असणं ४ आसाएमाणीओ
जाव परिभुंजेमाणीओ दोहलं विणेइ। एवं संपेहेइ संपेहित्ता कल्लं
जाव जलंते जेणेव धण्णे सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी–एवं खलु देवाणुप्पिया! मम तस्स
गब्भस्स जाव विणेइ तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया! तुब्भेहिं अब्भ-
णुन्नायासमाणी जाव विहरित्तए, अहा सुहं देवाणुप्पिया! मा पडिबंधं
करेह, तएणं सा भद्दा सत्थवाही धण्णेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया
समाणी हट्ठतुट्ठा जाव विपुलं असणं ४ जाव ण्हाया जाव उल्लपड
साडिया जेणेव नागघरए जाव धूवं डहइ, डहित्ता पणामं करेइ
पणामं करित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ। तएणं ताओ
मित्तनाइ जाव नगरमहिलाओ भद्दं सत्थवाहिं सव्वालंकारविभूसियं
करेंति, तएणं सा भद्दा सत्थवाही ताहिं मित्तनाइ नियगसयणसं-
बंधिपरिजणणगरमहिलाहिं सद्धिं तं विपुलं असणं ४ जाव परिभुंज-
माणी य दोहलं विणेइ विणेइत्ता जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं
पडिगया। तएणं सा भद्दा सत्थवाही संपुन्नडोहला जाव तं गब्भं
सुहं सुहेणं परिवहइ, तएणं सा भद्दा सत्थवाही णवण्हं मासाणं
बहुपडिपुन्नाणं अद्धट्ठमाण राइंदियाणं सुकुमालपाणिपायं जाव दारगं
पयाया, तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो पढमे दिवसे जाय-
कम्मं करेंति करित्ता तहेव जाव विपुलं असणं ४ उवक्खडावेंति
उवक्खडावित्ता तहेव मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणे भोयावेइ

गृहं तत्रैवोपागता। अदुत्तरं=तदनन्तरं 'दश' शब्दोऽयम्, गृहगमनानन्तरं च खलु सा भद्रा सार्थवाही 'चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुन्नमासिणीसु' चतुर्दश्यष्टम्युद्दिष्टपूर्णमासीषु 'उद्दिट्ठ' उद्दिष्ट'-इत्यमावास्या, चतुर्दश्यादिदिवसेषु विपुलमशन-पानखाद्यस्वाद्यमुपस्करोति, उपस्कृत्य बहून् नागांश्च यावद् वैश्रवणांश्च 'उवायमाणी' उपयाचमाना यावद् एवं च खलु 'विहरइ' विहरति= तिष्ठति. । सू० ५ ॥

मूलम्--तएणं सा भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं केणइ कालंतरेणं आवन्नसत्ता जाया यावि होत्था, तएणं तीसे भद्दाए सत्थवाहीए दोसु मासेसु वीइक्कंतेसु तइए मासे वट्टमाणे इमेयारूवे दोहले पाउब्भूए धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ जाव कयलक्खणाओ णं ताओ अम्मयाओ जाओ णं विउलं असणं ४ सुबहुयं पुप्फवत्थगंधमल्लाकारं गहाय मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरियणमहिलाहि य सद्धिं संपरिवुडाओ रायगिहस्स नयरस्स मज्झं मज्झेणं निग्गच्छंति, निगच्छित्ता जेणेव पुक्खरिणी तेणेव उवागच्छंति, उवा-

वगैरह का प्रक्षालन किया इस प्रकार शुचीभूत होकर फिर वह वहां से जहां अपना घर था वहां आगई। (अदुत्तरं भद्दा सत्थवाही चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुण्णमासिणीसु विउलं असणं४ उवक्खडेइ-उवक्खडित्ता बहवे नागा य जाव वेसमणा य उवायमाणी जाव एवं च णं विहरइ इसके बाद वह भद्रा-सार्थवाही चतुर्दशी अष्टमी अमावस्या और पूर्णमासी के दिनों में विपुल चारों प्रकार के आहार बनाती और बनाकर उन अनेक नाग यावत् वैश्रवण की पूजा सेवाकरती हुई उनसे मनौती मनाती रहती। ॥सूत्र ५॥

મોં ધોયાં આ પ્રમાણે શુદ્ધ થઈને તે ત્યાંથી પોતાને ઘેર આવી. (अदुत्तरं च णं भद्दा सत्थवाही चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुण्णमासिणीसु विउलं असणं ४ उवक्खडेइ-उवक्खडित्ता बहवे नागाय जाव वेसमणाय उवायमाणी जाव एवं च णं विहरइ) ત્યારબાદ ભદ્રા સાર્થવાહી ચૌદશ, આઠમ, અમાસ અને પૂનમના દિવસોમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચારે જાતના આહાર બનાવડાવતી અને બનાવડાવીને નાગ અને વૈશ્રવણ વગેરે બધા દેવોની પૂજા કરતી અને માનતા રાખતી હતી. ॥ સૂત્ર. ૫ ॥

खलु विपुलमशनं पानं खाद्यं स्वाद्यं, सुबहुकं पुष्पवस्त्रगन्धमाल्यालङ्कारं गृहीत्वा मित्रज्ञातिनिजकस्वजनसम्बन्धिपरिजनमहिलाभिश्च सार्द्धं संपरिवृता राजगृहस्य नगरस्य मध्यमध्येन निर्गच्छन्ति, निर्गत्य यत्रैव पुष्करिणी तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य पुष्करिणीमवगाहन्ते, अत्र गाह्य स्नाताः कृतबलिकर्माणः सर्वालंकारविभूषिताः तदः विपुलमशनपानखाद्यस्वाद्यमास्वादयन्त्यः यावत् परिभुञ्जाना दोहदं व्यप-

(जाओ णं विउलं असण ४ सुबहुयं-पुप्फ-वत्थ-गंध-मल्लालंकारं गहाय मित्तनाइ-नियग-सयण-संबंधिपरिग्गणमहिलाहि य सद्धिं संपरिवुडाओ रायगिहस्स नयरस्स मज्झं मज्झेणं निग्गच्छंति) जो माताए विपुल अशन पानादि ४ प्रकार के आहार को और बहुत अधिक पुष्प वस्त्र गंध, माला अलंकार को लेकर मित्रज्ञाति, निजक, स्वजन, संबन्धी-परिजन की महिलाओं के साथर घिरी हुइ होकर राजगृह नगर के ठीक बीचो बीच के मार्ग से निकलती हैं। (निग्गच्छित्ता जेणेव पुक्खरिणी तेणेव उवागच्छिंति उवागच्छित्ता पुक्खरिणी ओगाहंति, ओगाहित्ता ण्हायाओ कयबलिकम्माओ सव्वालंकारविभूसियाओ विउलं असणं आसाएमाणीओ जाव परिभुंजेमाणीओ दोहलं विणेइ) और निकल कर जहां पुष्करिणी है वहां जाती हैं जा कर उसमें अवगाहन करती हैं, अवगाहन कर स्नान करती हैं-स्नात होकर बलिकर्म वायसादि को अन्नादि का भाग देकर समस्त अलंकारों से शरीर को विभूषित करती हैं और फिर उस विपुल मात्रा में निष्पन्न

તે માતાઓનાં જ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણેના શારીરિક લક્ષણો સફળ થયાં છે, (जाओ णं विउलं असणं ४ सुबहुयं पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारं गहाय मित्तनाइ-नियग-पयण-संबंधिपरियणमहिलाहि य सद्धिं संपरिवुडाओ रायगिहस्स नयरस्स मज्झं मज्झेणं निग्गच्छंति) જે માતાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં અશન પાન વગેરે ચાર જાતનો આહાર અને ખૂબ જ પુષ્પ, વસ્ત્ર, ગંધ, માળા અને અલંકારોને લઈને મિત્ર, જ્ઞાતિ, નિજક સ્વજન સંબંધી પરિજનની મહિલાઓની સાથે રાજગૃહ નગરના વચ્ચો વચ્ચ માર્ગમાં થઈને પસાર થાય છે. (निग्गच्छित्ता जेणेव पुक्खरिणी तेणेव उवागच्छंति उवागच्छित्ता, पुक्खरिणी ओगाहंति, ओगाहित्ता ण्हायाओ कयबलिकम्माओ सव्वालंकारविभूसियाओ विउलं असणं आसाएमाणीओ जाव परिभुंजेमाणीओ दोहलं विणेइ) અને પસાર થઈને જ્યાં પુષ્કરિણી છે ત્યાં જાય છે. ત્યાં જઈને તેમાં ઉતરે છે, ઉતરીને નહાય છે. નહાઈને કાગડા વગેરે પક્ષીઓને અન્નનો ભાગ અર્પીને બલિકર્મ કરે છે, અને શરીરનાં બધાં અંગોને ઘરેણાંઓથી અલંકૃત કરે છે. અને ફરી તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં તૈયાર કરવામાં આવેલા અશન

भोयावेत्ता अयमेयारूवं गोणं गुणनिप्फन्नं नामधेज्जं करेंति जम्हाणं अम्हं इमे दारए वहूणं नागपडिमाण य जाव वेसमण— पडिमाण य उवाइयलद्धे, तं होउ णं अम्हं इमे दारए देवदिन्ने नामेणं, तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधिज्जं करेंति देवदिन्नेत्ति। तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो जायं च दायं च मायं च अक्खयनिहिं च अणुवड्ढेति ॥सू ८॥

टीका—'तएणं सा' इत्यादि–ततः खलु सा भद्रा सार्थवाही अन्यदा कदाचित् 'केणइकालंतरेणं' केनापि कालान्तरेण=कियता कालान्तरेण 'आवन्नसत्ता जाया' आपन्नसत्वा जाता, आपन्नः=उत्पन्नः सत्त्वः=जीवो गर्भे यस्याः सा तथा गर्भवती जाता चाप्यासीत्। ततः खलु तस्याः भद्रायाः सार्थवाह्या द्वयोर्मासयोर्व्यतिक्रान्तयोः सतोः तृतीये मासे वर्तमानेऽयमेतद्रूपो दोहदः प्रादुर्भूतः–धन्याः खलु ता अम्बाः यावत् कृतलक्षणाः खलु ता अम्बाः, याः

'तएणं सा भद्दा सत्थवाही' इत्यादि।

टीकार्थ—(तएणं) इसके बाद (सा भद्दा सत्थवाही) वह भद्रा सार्थवाही (अन्नया कयाइं) किसी समय (केणइकालंतरेणं) कितने काल के अनन्तर (आवन्नसत्ता जाया यावि होत्था) गर्भवती हुई। (तएणं तीसे भद्दाए सत्थवाहीए) इसके उस भद्रासार्थवाही के (दोसु मासेसु वीइक्कंतेसु) दो मास व्यतीत होने पर (तइए मासे वट्टमाणे) जब तीसरा मास प्रारम्भ हुआ तब (इमेयारूवे दोहले पाउब्भूए) इस तरह का यह वक्ष्यमाण दोहला उत्पन्न हुआ–(धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ) वे माताएँ धन्य हैं (जाव कयलक्खणाओ णं ताओ अम्मयाओ) यावत् वे माताएँ कृत लक्षणा हैं

'तएणं सा भद्दा सत्थवाही' इत्यादि।

टीकार्थ—(तएणं) त्यार पछी (सा भद्दा सत्थवाही) भद्रा सार्थवाही (अन्नया कयाइं) कोई वखत (केणइ कालंतरेणं) केटलाक समय बाद (आवन्नसत्ता जाया यावि होत्था) गर्भवती थई. (तए णं से भद्दाए सत्थवाहीए) सगर्भावस्थामां ज ज्यारे भद्रा सार्थवाहीने (दोसु मासेसु वीइक्कंतेसु) बे महिना पूरा थया (तइए मासे वट्टमाणे) अने त्रीजो महिनो बेठो त्यारे (इमेयारूवे दोहले पाउब्भूए) आ प्रमाणे दोहद थयुं के—(धन्नाओ णं ताओ अम्मयाओ) ते माताओ ने धन्य छे (जाव कयलक्खणाओ णं ताओ अम्मयाओ

भद्रा सार्थवाही धन्येन सार्थवाहेनाभ्यनुज्ञाता सती हृष्टतुष्टा यावद् विपुलम् अशनं पानं खाद्यं स्वाद्यं यावत् स्नाता यावत् आर्द्रपटशाटिका यत्रैव नागगृहं यावत् धूपं दहति, दग्ध्वा प्रणामं करोति, प्रणामं कृत्वा यत्रैव पुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति। ततः खलु ता मित्रज्ञाति यावत् नगरमहिला भद्रां सार्थवाहीं सर्वालंकारविभूषितां कुर्वन्ति। ततः खलु सा भद्रा सार्थवाही ताभिर्मित्रज्ञाति निजकस्वजनसम्बन्धिपरिजननगरमहिलाभिः सार्धं तद् विपुलमशनं पानं खाद्यं स्वाद्यं यावत् परिभुञ्जाना च दोहदं व्यपनयति, व्यपनीय यस्या दिशः प्रादु-

(अहासुहं देवाणुप्पिया! मा पडिबंधं करेह) हे देवानुप्रिये! तुम्हें जैसे सुख हो वैसा करो इसमें देरी मत करो (तएणं सा भद्दा सत्थवाही धन्नेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी हट्ठ तुट्ठा) उसके बाद उस भद्रा सार्थवाहीने धन्य सेठ से अनुमति प्राप्त कर बहुत ही अधिक हर्षित और सन्तुष्ट चित्त हो (जाव) यावत् (विपुलं असणं ४ जाव ण्हाया) विपुलमात्रा में चारों प्रकार का आहार तैयार किया-यावत् उसने पुष्करिणी में स्नान किया (जाव उल्लपडसाडिया जेणेव नागघरए जाव धूवं डहइ) यावत् गीली साडी पहिने हुए ही फिर उसने उस पुष्करिणी से कमलों को लिया और जहां नागघर आदि थे वहां गई-बहुमूल्य पुष्पार्चा कर उनके समक्ष धूप दिखाई। इस प्रकार यहां पांचवें सूत्र में जो वर्णन है वह समझ लेना (उहित्ता पणामं करेइ-पणाम करित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ) धूप दिखा चुकने पर उसने उन्हें प्रणाम किया प्रणाम कर फिर वह पुष्करिणी पर वापिस आ गई (तएणं ताओ मित्तनाइ नियगसयणसंबंधिपरियणणगरमहिलाएहिं

बंधं करेह) હે દેવાનુ પ્રિયે! તમને જેમ સુખ થાય તેમ કરો, મોડું કરો નહિ. (तए णं सा भद्दा सत्थवाही धन्नेणं सत्थवाहेणं अब्भणुन्नाया समाणी हट्ठ तुट्ठा) ત્યાર બાદ તે ભદ્રા સાર્થવાહી ધન્ય સાર્થવાહની પાસેથી આજ્ઞા મેળવીને ખૂબ જ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થઈ. (जाव) યાવત્ (विपुलं असणं ४ जाव ण्हाया) પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચારે પ્રકારનો આહાર બનાવરાવ્યો. અને ત્યાર પછી તેણે પુષ્કરિણીમાં સ્નાન કર્યું (जाव उल्लपडसाडिया जेणेव नागघरए जाव धूवं डहइ) ભીના લુગડે જ તેણે પુષ્કરિણીમાંથી કમળો લીધાં અને નાગઘર વગેરેના દેવસ્થાનમાં ગઈ. ખૂબ જ કિંમતિ પુષ્પો વગેરેથી તે બધા દેવોની પૂજા કરી તેમની સામે ધૂપસળી સળગાવી. આગળનું વર્ણન પાઠકોએ પાંચમાં સૂત્ર પ્રમાણે જ જાણવું જોઈએ. (उहित्ता पणामं करेइ पणामं करित्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ) ધૂપ કર્યા બાદ તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા. પ્રણામ કર્યા બાદ ફરીને પુષ્કરિણીના કિનારે આવી ગઈ. (तए णं ताओ मित्तनाइनियगसयण

नयन्ति। एवं संप्रेक्षते, संप्रेक्ष्य कल्ये यावज्ज्वलति यत्रैव धन्यः सार्थवाहस्तत्रैवोपाग-च्छति, उपागत्य धन्यं सार्थवाहमेवमवादीत्=एवं खलु देवानुप्रियाः! मम तस्य गर्भस्य (प्रभावेण) यावत् व्यपनयन्ति, तद् इच्छामि खलु देवानुप्रियाः! भवद्भिरभ्यनुज्ञाता सती यावद् विहर्तुम्। यथा सुखं देवानुप्रिये! मा प्रतिबन्धं कुरु ततःखलु स

हुए अशन पानादिक चारों प्रकार के आहार करती हैं-दूसरों को कराती हैं-इस तरह जो अपने दोहले की पूर्ति करती हैं। (एवं संपेहेइ) इस प्रकार उस दोहले में उसने विचार किया (संपेहित्ता कल्लं जाव जलंते जेणेव सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ) विचार करके फिर वह प्रातः होते ही जब सूर्य चमकने लग गया-तब जहां धन्य सार्थवाह था वहां गई। (उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी) जाकर उसने धन्यसार्थवाह से इस प्रकार कहा (एवं खलु देवाणुप्पिया! मम तस्स गब्भस्स जाव विणेइ-तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया तुब्भेहिं अब्भणुन्नाया समाणी जाव विहरित्तए) हे देवानु प्रिय! मुझे उस गर्भ के प्रभाव से इस प्रकार का दोहला उत्पन्न हुआ है कि जो माताएँ ऐसा २ करती हैं और अपने गर्भके मनोरथ की पूर्ति करती हैं वे धन्य हैं कृत लक्षणाहैं इत्यादि। अतः मैं आपके द्वारा आज्ञापित हो कर इसी रूप से अपना दोहलासंपन्न करना चाहती हूँ (इस प्रकार उसने अपना सब विचार धन्य सार्थवाह से निवेदित कर दिया)। धन्य सार्थवाहने उसका ऐसा अभिप्राय सुनकर उससे कहा-

પાન વગેરે ચારે જાતનો આહાર પોતે કરે છે. અને બીજાઓને કરાવે છે આ પ્રમાણે જે માતાઓ પોતાના દોહદની પૂર્તિ કરે છે તે માતાઓને ધન્ય છે (एवं संपेहेइ) આ પ્રમાણે તેણે પોતાના દોહદ માટે વિચાર કર્યો. (संपेहित्ता कल्लं जाव जलंते जेणेव सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ) વિચાર કરીને તેણે સવારમાં જ્યારે સૂરજ પૂર્વ દિશામાં પ્રકાશિત થયો ત્યારે જ્યાં ધન્યવાર્થવાહ જ્યાં હતો ત્યાં ગઈ (उवाच्छित्ता धण्णं, सत्थवाहं एवं वयासी) ત્યાં જઈને તેણે ધન્ય સાર્થવાહને આ પ્રમાણે કહ્યું—(एवं खलु देवाणुप्पिया! मम तस्स गब्भस्स जाव विणेइ तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया तुब्भेहिं अब्भणुन्नाया समाणी जाव विहरित्तए) હે દેવાનુપ્રિય! ગર્ભાવસ્થાને લીધે મને દોહદ થયું છે. જે માતાઓ આ જાતનું પોતાનું દોહદ પુરું કરી શકે છે. પોતાની ગર્ભેચ્છા પૂરી કરે છે તે માતાઓ ખરેખર ધન્ય છે. અને કૃતલક્ષણા છે વગેરે વગેરે. એટલા માટે હું આપની આજ્ઞા મેળવીને આ રીતે જ મારું દોહદ પુરું કરવા ઇચ્છું છું. (આ રીતે તેણે પોતાની ઇચ્છા ધન્ય સાર્થવાહની સામે પ્રકટ કરી). ધન્ય સાર્થવાહે તેની વાત સાંભળીને કહ્યું કે (अहासुहं देवाणुप्पिया! मा पडि

तथैव मित्रज्ञातिनिजकस्वजनसम्बन्धिपरिजनान् भोजयित्वा इममेतद्रूपं 'गोणं' गौणं=गुणैर्निर्वृत्तं गौणं=यथार्थं, 'गुणनिप्फन्नं' गुणनिष्पन्नं=गुणसञ्जातं नामधेयं कुरुतः—यस्मात् खलु आवयोरयं दारको बहूनां नागप्रतिमानां च यावत् वैश्रवणप्रतिमानां च 'उवाइयलद्धे-य' उपयाचितलब्धः=प्रार्थनया प्राप्तः तद् भवतु खलु आवयोरयं दारकः 'देवदिन्ने नामेणं' देवदत्तो नाम्ना। ततः खलु तस्य दारकस्याम्बापितरौ नामधेयं कुरुतः 'देवदत्तः' इति। ततःखलु तस्य दारकस्याम्बापितरौ यागं च दायं च भागं च अक्षयनिधिं चानुवर्द्धयतः ॥सूत्र ६॥

बालक के माता पिताने प्रथम दिन बालक का जात कर्म किया करके उसी तरह यावत् विपुल मात्रा में अशन आदि चारों प्रकार का आहार तैयार किया (उवक्खडावित्ता तहेव मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणे भोयावेत्ता अयमेयारूवं गोणं गुणनिप्फन्नं नामधेज्जं करेंति) आहार तयार करके फिर उन्होंने उसे मित्र, ज्ञाति, निजक, स्वजन संबंधिजन और परिजनों को खिलाया-खिलाकर उन्होंने बच्चे का नाम यथार्थरूप में गुणों से निष्पन्न होने के कारण इस तरह वक्ष्यमाणरूप से रक्खा! (जम्हाणं अम्हं इमे दारए बहूणं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य उवाइयलद्धे तं होउणं अम्हं इमे दारए देवदिन्ने नामेणं) यह हमारा पुत्र-नाग प्रतिमा यावत् वैश्रवण प्रतिमाओं की मनौती से उत्पन्न हुआ है इसलिये इसका नाम देवदत्त हो। (तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधेज्जं करेंति) इस प्रकार कहकर उस दारक के माता पिताने उसका नाम देव-दत्त रख दिया। (तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो जायं च भायं च

બાળકનાં માતાપિતાએ જન્મના પહેલા દિવસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં અશન વગેરે ચારે ચાર પ્રકારનો આહાર તૈયાર કરાવ્યો. (उवक्खडावित्ता तहेव मित्तनाइ-नियगसयणसंबंधिपरिजणे भोयावेत्ता अयमेयारूवं गोणं गुणनिप्फन्नं नामधेज्जं करेंति) આહાર તૈયાર કરાવીને તેમને મિત્ર, જ્ઞાતિ, નિજક, સ્વજન સંબંધિજન અને પરિજનોને જમાડયાં. જમાડીને તેમણે બાળકનું નામ તેના ગુણો પ્રમાણે રાખ્યું (जम्हाणं अम्हं इमे दारए बहूणं नागपडिमाणय जाव वेसमणपडिमाणय उवइयालद्धे तं होउणं अम्हं इमे दारए देवदिन्ने नामेणं) લોકોની સામે બાળકનાં માતાપિતાએ કહ્યું કે આ અમારો પુત્ર નાગ વૈશ્રમણ વગેરે દેવ પ્રતિમાઓની માનતા રાખવાથી થયો છે, એથી આનું નામ દેવદત્ત રાખવામાં આવ્યું છે. (तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधेज्जं करेंति) આ પ્રમાણે બાળકનાં માતાપિતાએ મળીને બાળકનું નામ દેવદત્ત પાડ્યું. (तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो जायं च

भूता तामेव दिशं प्रतिगता। ततः खलु सा भद्रा सार्थवाही सम्पूर्ण दोहदा यावत् तं गर्भं सुखं सुखेन परिवहति। ततः खलु सा भद्रा सार्थवाही नवसु मासेषु बहुप्रतिपूर्णेषु अर्द्धाष्टमेषु रात्रिन्दिवेषु (व्यतीतेषु) सुकुमारपाणिपादं यावत दारकं प्रजनिता। ततः खलु तस्य दारकस्य अम्बापितरौ प्रथमे दिसे जातकर्म कुरुतः कृत्वा तथैव यावत् विपुलमशनं पानं खाद्यं स्वाद्यमुपस्कारयतः, उपस्कार्य

य सद्धिं तं विपुलं असणं ४ जाव परिभुंजमाणी य दोहलं विणेइ) इसके बाद उन मित्र ज्ञाति निजक, स्वजन, संबन्धी, परिजन की नगर महिलाओं के साथ २ उस ४ चारों प्रकार के आहार को किया कराया–और अपने दोहले की पूर्ति की। (विणिइत्ता जामेवदिसिं पउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया) दोहले की पूर्ति कर वह फिर जिस दिशा से प्रकट हुई थी–आई थी उसी दिशा की ओर चली गई। अर्थात् अपने घर पहुंच गई (तएणं सा भद्दा सत्थवाही संपुन्नडोहला जाव त गब्भं सुहं सुहेणं परिवहइ) इसके अनन्तर उस भद्रा सार्थवाहीने कि जिसका गर्भ मनोरथ अच्छी तरह परिपूर्ण हो गया है यावत् अपने गर्भ को भलीभांति से सुख पूर्वक परिवहन किया। (तएणं सा भद्दा सत्थवाही णवण्हं मासाणं बहुपडिपुण्णाणं अद्धट्ठराइंदियाणं सुकुमालपाणिपायं दारगं पयाया) बाद में जब गर्भ के ठीक नौ मास ७॥ साढे सात दिन समाप्त हो चुके तब उसने सुकुमार कर चरणवाला पुत्र को जन्म दिया। (तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो पढमे दिवसे जाय कम्मं करेंति, करित्ता तहेव विउलं असणं ४ उवक्खडावेंति) इसके बाद

संबंधिपरियणणगरमहिलाहिं य सद्धिं तं विपुलं असणं ४ जाव परिभुंजमाणी य दोहलं विणेइ) ત્યાર બાદ તેણે પોતાના સબંધીની નગરની સ્ત્રીઓ સાથે ચારે જાતનો આહાર કર્યો. અને કરાવડાવ્યો. આ રીતે તેણે પોતાના દોહદની પૂર્તિ કરી. (विणेइत्ता जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया) દોહદ પૂર્તિ કર્યા બાદ તે જ્યાંથી આવી હતી. ત્યાં ચાલી ગઈ. એટલે તે તેના ઘેર પહોંચી ગઈ. (तए णं सा भद्दा सत्थवाही संपुन्नडोहला जाव तं गब्भं सुहं सुहेणं परिवहइ) ત્યાર પછી પૂર્ણ દોહદા ભદ્રા સાર્થવાહી સુખેથી પોતાના ગર્ભને પરિવહન કરતી રહેવા લાગી. (तए णं सा भद्दा सत्थवाही णवण्हं मासाणं बहुपडिपुण्णाणं अद्धट्ठराइंदियाणं सुकुमालपाणि पायं दारगं पयाया) આ પ્રમાણે ગર્ભ જ્યારે બરાબર નવ માસ અને સાડા સાત દિવસ રાતનો થયો ત્યારે ભદ્રાસાર્થવાહીએ સુકોમળ હાથ પગ વાળા પુત્રનો જન્મ આપ્યો (तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो पढमे दिवसे जायकम्मं करेंति करित्ता तहेव जाव विउलं असणं ४ उवक्खडावेंति) ત્યાર પછી

तथैव मित्रज्ञातिनिजकस्वजनसम्बन्धिपरिजनान् भोजयित्वा इममेतद्रूपं 'गौणं' गौणं=गुणैर्निर्वृत्तं गौणं=यथार्थं, 'गुणनिप्फन्नं' गुणनिष्पन्नं=गुणसञ्जातं नामधेयं कुरुतः-यस्मात् खलु आवयोरयं दारको बहूनां नागप्रतिमानां च यावत् वैश्रवणप्रतिमानां च 'उवाइयलद्धे-य' उपयाचितलब्धः=प्रार्थनया प्राप्तः तद् भवतु खलु आवयोरयं दारकः 'देवदिन्ने नामेण' देवदत्तो नाम्ना। ततः खलु तस्य दारकस्याम्बापितरौ नामधेयं कुरुतः 'देवदत्तः' इति। ततःखलु तस्य दारकस्याम्बापितरौ यागं च दायं च भागं च अक्षयनिधिं चानुवर्द्धयतः ॥सूत्र ६॥

बालक के माता पिताने प्रथम दिन बालक का जात कर्म क्रिया करके उसी तरह यावत् विपुल मात्रा में अशन आदिचारों प्रकार का आहार तैयार किया (उवक्खडावित्ता तहेव मित्तनाइनिजकसयणसंबंधिपरिजणे भोयावेत्ता अयमेयारूवं गोणं गुणनिप्फन्नं नामधेज्जं करेंति) आहार तैयार करके फिर उन्होंने उसे मित्र, ज्ञाति, निजक, स्वजन संबंधिजन और परिजनों को खिलाया-खिलाकर उन्होंने बच्चे का नाम यथार्थरूप में गुणों से निष्पन्न होने के कारण इस तरह वक्ष्यमाणरूप से रक्खा! (जम्हाणं अम्हं इमे दारए बहूणं नागपडिमाण य जाव वेसमणपडिमाण य उवइयलद्धे तं होउणं अम्हं इमे दारए देवदिन्ने नामेणं) यह हमारा पुत्र-नाग प्रतिमा यावत् वैश्रवण प्रतिमाओं की मनौती से उत्पन्न हुआ है इसलिये इसका नाम देवदत्त हो। (तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधेज्जं करेंति) इस प्रकार कहकर उस दारक के माता पिताने उसका नाम देवदत्त रख दिया। (तएणं तस्स दारगस्स अम्मापियरो जायं च भायं च

બાળકનાં માતાપિતાએ જન્મના પહેલા દિવસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં અશન વગેરે ચારે ચાર પ્રકારનો આહાર તૈયાર કરાવ્યો. (उवक्खडावित्ता तहेव मित्तनाइ-निजकसयणसंबंधिपरिजणे भोयावेत्ता अयमेयारूवं गोणं गुणनिप्फन्नं नामधेज्जं करेंति) આહાર તૈયાર કરાવીને તેમને મિત્ર, જ્ઞાતિ, નિજક, સ્વજન સંબંધિજન અને પરિજનોને જમાડયાં. જમાડીને તેમણે બાળકનું નામ તેના ગુણો પ્રમાણે રાખ્યું (जम्हाणं अम्हं इमे दारए बहूणं नागपडिमाणय जाव वेसमणपडिमाणय उवइयालद्धे तं होउणं अम्हं इमे दारए देवदिन्ने नामेणं) લોકોની સામે બાળકનાં માતાપિતાએ કહ્યું કે આ અમારો પુત્ર નાગ વૈશ્રમણ વગેરે દેવ પ્રતિમાઓની માનતા રાખવાથી થયો છે, એથી આનું નામ દેવદત્ત રાખવામાં આવ્યું છે. (तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधेज्जं करेंति) આ પ્રમાણે બાળકનાં માતાપિતાએ મળીને બાળકનું નામ દેવદત્ત પાડ્યું. (तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो जायं च

मूलम्—तएणं से पंथए दासचेडए देवदिन्नस्स दारगस्स वालग्गाही जाए, देवदिन्नंदारयं कडीए गेण्हइ, गेण्हित्ता बहूहिं डिंभएहि य डिंभयाहि य दारएहि य दारियाहि य कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे अभिरमइ। तए णं भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं देवदिन्नं दारयं ण्हायं कयवलिकम्मं कयकोउलपायच्छित्तं सव्वालंकारविभूसियं करेइ, करित्ता पंथयस्स दासचेटयस्स हत्थयंसि दलइ। तएणं से पंथए दासचेडए भद्दाए सत्थवाहीए हत्थाओ देवदिन्नं दारगं कडिए गिण्हइ, गिण्हित्ता सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमइ, पडिनिक्खमित्ता बहूहिं डिंभएहिं य डिंभियाहि य कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे जेणेव गयमग्गे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं एगंते ठावेइ, ठावित्ता बहूहिं डिंभएहिं य जाव कुमारियाहिय सद्धिं संपरिवुडे पमत्ते यावि विहरइ। इमं च णं विजए तक्करे रायगिहस्स बहूणि दाराणि य अवद्दाराणि य तहेव जाव आभोएमाणे मग्गेमाणे गवेसेमाणे जेणेव देवदिन्ने दारए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं सव्वालंकारविभूसियं पासइ पासित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स आभरणालंकारेसु मुच्छिए गढिए गिद्धे अज्झोववन्ने पंथयं

अक्खयनिहिं च अणुवड्ढेंति) बालक के नाम संस्कार होने के पश्चात् मातापिताने उन नाग आदिक प्रतिमाओं की खूब सेवा की—दान दिया—अपने हिस्से में से खूब द्रव्य का वितरण किया और उनके कोष की खूब वृद्धि की ॥सूत्र ६॥

दायं च भायं च अक्खयनिहिंच अणुवड्ढेंति) બાળકનાં નામ સંસ્કાર બાદ બાળકનાં માતાપિતાએ નાગ વગેરે પ્રતિમાઓની ખૂબ જ સારી, પેઠે પૂજા કરી, પુષ્કળ પ્રમાણમાં દાન આપ્યું, પોતાના ભાગના દ્રવ્યનું બહુ જ પ્રમાણમાં વિતરણ કર્યું અને દેવતાઓના કોષની ખૂબ અભિવૃદ્ધિ કરી ॥ સૂ. ૬ ॥

दासचेडं पमत्तं पासइ, पासित्ता दिसालोय करेइ करेत्ता देवदिन्नं दारगं गेण्हइ, गेण्हित्ता कक्खंसि अल्लियावेइ अल्लियावित्ता उत्तरिज्जेणं पिहेइ, पिहित्ता सिग्घं तुरियं चवलं वेइयं रायगिहस्स नगरस्स अवदारेणं निग्गच्छइ, निगच्छित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारयं जीवियाओ ववरोवेइ, ववरोवित्ता आभरणालंकारे गिण्हइ गिण्हित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरगं निप्पाणं निच्चेट्ठं जीवियविप्पजढं भग्गकूवए पक्खिवइ, पक्खिवित्ता जेणेव मालुयाकच्छए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसइ, अणुपविसित्ता निच्चले निप्फंदे तुसिणीए दिवसं खवेमाणे चिट्ठइ ॥सू. ७॥

टीका—'तएणं से पंथए' इत्यादि–'तएणं' ततः खलु=तदनन्तरं 'से' असौ पान्थकनामा 'दासचेडए' दासचेटकः= दासपुत्रो यो धन्यसार्थवाहस्य गृहे कर्मकरत्वेन स्थित आसीत्–स देवदत्तस्य दारकस्य 'बालग्गाही' बालग्राही बालं ग्रहीतुं शीलमस्यास्तीति बालग्राही=शिशुसंरक्षको जातः। असौ देवदत्तं दारकं कट्यां गृह्णाति, गृहीत्वा बहुभिः 'डिंभएहि य' डिम्भकैश्च,

---

'तएणं से पंथए दासचेडए' इत्यादि।

टीकार्थ—(तएणं) इसके बाद (से पंथए दासचेडए) यह पांथकनाम का दास पुत्र जो धन्य सार्थवाह के घर पर–नौकर-था (देवदिन्नस्स दारगस्स बालग्गाही जाए) वह देवदत्त का बालग्राही—शिशु अवस्था का संरक्षक– हुआ। (देवदिन्नं दारयं कडीए गेण्हइ) यह देवदत्त को अपनी कमर=गोद में लिये रहता था। (गेण्हित्ता) यह उसे अपनी गोद में लेकर (बहूहिं

तए णं से पंथए दासचेडए इत्यादि ॥

टीकार्थ (तए णं) त्यार पछी (से पंथए दासचेडए) पांथग नामे दास पुत्र–के धन्यसार्थवाहना घेर नोकर हतो— (देवदिन्नस्स दारगस्स बालग्गाही जाए) बाळक देवदत्तना संरक्षण माटे नियुक्त करवामां आव्यो (देवदिन्नं दारगं कडीए गेण्हइ) ते देवदत्तने केड=खोळामां बेसाडीने राखतो हतो. (गेण्हित्ता) अने

मूलम्—तएणं से पंथए दासचेडए देवदिन्नस्स दारगस्स बालग्गाही जाए, देवदिन्नंदारयं कडीए गेण्हइ, गेण्हित्ता बहूहिं डिंभएहि य डिंभयाहि य दारएहि य दारियाहि य कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे अभिरमइ। तए णं भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं देवदिन्नं दारयं ण्हायं कयबलिकम्मं कयकोउलपायच्छित्तं सव्वालंकारविभूसियं करेइ, करित्ता पंथयस्स दासचेटयस्स हत्थयंसि दलइ। तएणं से पंथए दासचेडए भद्दाए सत्थवाहीए हत्थाओ देवदिन्नं दारगं कडिए गिण्हइ, गिण्हित्ता सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमइ, पडिनिक्खमित्ता बहूहिं डिंभएहिं य डिंभियाहि य कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे जेणेव गयमग्गे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं एगंते ठावेइ, ठावित्ता बहूहिं डिंभएहिं य जाव कुमारियाहिय सद्धिं संपरिवुडे पमत्ते यावि विहरइ। इमं च णं विजए तक्करे रायगिहस्स बहूणि दाराणि य अवद्दाराणि य तहेव जाव आभोएमाणे मग्गेमाणे गवेसेमाणे जेणेव देवदिन्ने दारए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं सव्वालंकारविभूसियं पासइ पासित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स आभरणालंकारेसु मुच्छिए गढिए गिद्धे अज्झोववन्ने पंथयं

अक्खयनिहिं च अणुवड्ढेंति) बालक के नाम संस्कार होने के पश्चात् मातापिताने उन नाग आदिक प्रतिमाओं की खूब सेवा की–दान दिया–अपने हिस्से में से खूब द्रव्य का वितरण किया और उनके कोष की खूब वृद्धि की ॥सूत्र ६॥

दायं च भायं च अक्खयनिहिंच अणुवड्ढेंति) બાળકનાં નામ સંસ્કાર બાદ બાળકનાં માતાપિતાએ નાગ વગેરે પ્રતિમાઓની ખૂબ જ સારી, પેઠે પૂજા કરી, પુષ્કળ પ્રમાણમાં દાન આપ્યું, પોતાના ભાગના દ્રવ્યનું બહુ જ પ્રમાણમાં વિતરણ કર્યું અને દેવતાઓના કોષની ખૂબ અભિવૃદ્ધિ કરી ॥ સૂ. ૬ ॥

दासचेडं पमत्तं पासइ, पासित्ता दिसालोय करेइ करेत्ता देवदिन्नं दारगं गेण्हइ, गेण्हित्ता कक्खंसि अल्लियावेइ अल्लियावित्ता उत्तरिज्जेणं पिहेइ, पिहित्ता सिग्घं तुरियं चवलं वेइयं रायगिहस्स नगरस्स अवदारेणं निग्गच्छइ, निगच्छित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारयं जीवियाओ ववरोवेइ, ववरोवित्ता आभरणालंकारे गिण्हइ गिण्हित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरगं निप्पाणं निच्चेट्ठं जीवियविप्पजढं भग्गकूवए पक्खिवइ, पक्खिवित्ता जेणेव मालुयाकच्छए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसइ, अणुपविसित्ता निच्चले निप्फंदे तुसिणीए दिवसं खवेमाणे चिट्ठइ ॥सू. ७॥

टीका—'तएणं से पंथए' इत्यादि—'तएणं' ततः खलु=तदनन्तरं 'से' असौ पान्थकनामा 'दासचेडए' दासचेटकः= दासपुत्रो यो धन्यसार्थवाहस्य गृहे कर्मकरत्वेन स्थित आसीत्-स देवदत्तस्य दारकस्य 'बालगाही' बालग्राही बालं ग्रहीतुं शीलमस्यास्तीति बालग्राही=शिशुसंरक्षको जातः। असौ देवदत्तं दारकं कट्यां गृह्णाति, गृहीत्वा बहुभिः 'डिंभएहि य' डिम्भकैश्च,

---

'तएणं से पंथए दासचेडए' इत्यादि ।

टीकार्थ—(तएणं) इसके बाद (से पंथए दासचेडए) यह पांथकनाम का दास पुत्र जो धन्य सार्थवाह के घर पर-नौकर-था (देवदिन्नस्स दारगस्स बालग्गाही जाए) वह देवदत्त का बालग्राही—शिशु अवस्था का संरक्षक-हुआ। (देवदिन्नं दारयं कडीए गेण्हइ) यह देवदत्त को अपनी कमर=गोद में लिये रहता था। (गेण्हित्ता) यह उसे अपनी गोद में लेकर (बहूहिं

तए णं से पंथए दासचेडए इत्यादि ॥

ટીકાર્થ (तए णं) ત્યાર પછી (से पंथए दासचेडए) પાંથગ નામે દાસ પુત્ર-કે ધન્યસાર્થવાહના ઘેર નોકર હતો— (देवदिन्नस्स दारगस्स बालग्गाही जाए) બાળક દેવદત્તના સંરક્ષણ માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો (देवदिन्नं दारगं कडीए गेण्हइ) તે દેવદત્તને કેડ=ખોળામાં બેસાડીને રાખતો હતો. (गेण्हित्ता) અને

मूलम्—तएणं से पंथए दासचेडए देवदिन्नस्स दारगस्स वालग्गाही जाए, देवदिन्नंदारयं कडीए गेण्हइ, गेण्हित्ता वहूहिं डिंभएहि य डिंभयाहि य दारएहि य दारियाहि य कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे अभिरमइ। तए णं भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं देवदिन्नं दारयं ण्हायं कयवलिकम्मं कयकोउलपायच्छित्तं सव्वालंकार विभूसियं करेइ, करित्ता पंथयस्स दासचेटयस्स हत्थयंसि दलइ। तएणं से पंथए दासचेडए भद्दाए सत्थवाहीए हत्थाओ देवदिन्नं दारगं कडिए गिण्हइ, गिण्हित्ता सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमइ, पडिनिक्खमित्ता वहूहिं डिंभएहिं य डिंभियाहि य कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे जेणेव गयमग्गे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं एगंते ठावेइ, ठावित्ता वहूहिं डिंभएहिं य जाव कुमारियाहिय सद्धिं संपरिवुडे पमत्ते यावि विहरइ। इमं च णं विजए तक्करे रायगिहस्स वहूणि दाराणि य अवद्दाराणि य तहेव जाव आभोएमाणे मग्गेमाणे गवेसेमाणे जेणेव देवदिन्ने दारए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं सव्वालंकारविभूसियं पासइ पासित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स आभरणालंकारेसु मुच्छिए गढिए गिद्धे अज्झोववन्ने पंथयं

अक्खयनिहिं च अणुवड्ढेंति) बालक के नाम संस्कार होने के पश्चात् मातापिताने उन नागवादिक प्रतिमाओं की खूब सेवा की-दान दिया-अपने हिस्से में से खूब द्रव्य का वितरण किया और उनके कोष की खूब वृद्धि की ॥सूत्र ६॥

दायं च भाय च अक्खयनिहिंच अणुवड्ढेंति) બાળકનાં નામ સંસ્કાર બાદ બાળકનાં માતાપિતાએ નાગ વગેરે પ્રતિમાઓની ખૂબ જ સારી, પેઠે પૂજા કરી, પુષ્કળ પ્રમાણમાં દાન આપ્યું, પોતાના ભાગના દ્રવ્યનું બહુ જ પ્રમાણમાં વિતરણ કર્યું અને દેવતાઓના કોષની ખૂબ અભિવૃદ્ધિ કરી ॥ સૂ. ૬ ॥

कृत्वा पान्थकस्य दासचेटकस्य हस्ते ददाति। ततः खलु स पान्थको दासचेटको भद्रायाः सार्थवाह्या हस्ताद् देवदत्तं दारकं कट्यां गृह्णाति, गृहीत्वा स्वकाद् गृहात् प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य बहुभिः डिम्भकैश्च डिम्भिकाभिश्च दारकैश्च दारिकाभिश्च, कुमारकैश्च कुमारिकाभिश्च सार्द्धं संपरिवृतो यत्रैव राजमार्गस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य देवदत्तदारकमेकान्ते 'ठवेइ' स्थापयति=उपवेशयति उपवेश्य बहुभिः डिम्भकैश्च यावत्कुमारिकाभिश्च सार्द्धं संपरिवृतः 'पमत्ते' प्रमत्तः=तद्रक्षणे प्रमादवान् चापि 'विहरइ' विहरति=बालकबालिकादिभिः सहान्यत्र रमते।

चरित कर समस्त अलंकारों से विभूषित किया (करित्ता पंथयस्स दासचेडयस्स हत्थयंसि दलयइ) विभूषित करके बाद में उसने उसे पांथक दास चेटक के हाथमें दे दिया! (तएणं से पंथए दासचेडए भद्दाए सत्थवाहीए हत्थाओ देवदिन्नं दारयं कडिए गिण्हइ) उस पांथकदासचेटकने भद्रा सार्थवाहीके हाथ से लेकर देवदत्त को अपनी कटी=गोद में ले लिया। (गिण्हित्ता सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमइ) और लेकर वह अपने घर से बाहर निकला। (पडिनिक्खमित्ता बहूहिं डिम्भिएहिं डिम्भयाहिय कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे जेणेव रायमग्गे तेणेव उवागच्छइ) निकल कर वह अनेक डिंभिकों से अनेक डिंभिकाओं से कुमार और कुमारिकाओं से घिरा हुआ होकर जहां राजमार्ग था वहां पर गा। (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारयं एगंते ठावेइ, ठावित्ता बहूहिं डिंभएहिं जाव कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे पमत्ते यावि विहरइ। जाकर उसने

અલંકૃત કર્યો. (करित्ता पंथयस्स दासचेटयस्स हत्थयंसि दलयइ) બાળકને ઘરેણાંઓથી અલંકૃત કર્યો. બાદ માતાએ તેને પાંથક દાસ ચેટકને સોંપી દીધો. (तए णं से पंथए दासचेडए भद्दाए सत्थवाहीए हत्थाओ देवदिन्नं दारयं कडिए गिण्हइ) પાંથક દાસચેટકે ભદ્રા સાર્થવાહીના હાથમાંથી બાળકને લઈને પોતાના ખોળામાં લઈ લીધો. (गिण्हित्ता सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमइ) અને લઈને તે ઘેરથી બહાર નિકળ્યો. (पडिनिक्खमित्ता बहूहिं डिंम्भएहिं डिम्भियाहि य कुमारयाहि य कुमारियहि य सद्धिं संपविवुडे जेणेव रायमग्गे तेणेव उवागच्छइ) નીકળીને તે ઘણા ડિંભિકો-બાળકો-ડિંભિકાઓ-બાળાઓ, તેમજ કુમાર અને કુમારીઓની સાથે જ્યાં રાજમાર્ગ હતો ત્યાં ગયો. (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारयं एगंते ठवेइ ठावित्ता बहूहिं डिंभएहिं जाव कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे पमत्ते यावि

डिम्भाः=अल्पकालिकाः शिशवः, डिम्भा एव डिम्भकास्तैः, डिम्भिकाभिश्च=अल्पकालिकबालिकाभिश्च, 'दारएहि य, दारकैश्च=बहुकालिकबालकैः, दारिकाभिश्च=बालिकाभिः सार्द्धं संपरिवृतः=सहितः 'अभिरममाणे' अभिरममाणः=क्रीडन् सन् 'अभिरमइ' अभिरमति=तिष्ठति। ततः खलु सा भद्रा सार्थवाही अन्यदा कदाचित् देवदत्तं दारकं 'ण्हायं' स्नातं कारितस्नानं, 'कयबलिकम्मं' कृतबलिकर्माणम्=अरिष्टादि निवारणाय पशुपक्ष्यादि सर्वप्राणिनिमित्तं कारितान्नोत्सर्गम् 'कयकोउयमंगलपायच्छित्त' कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्तं=दृष्टिदोषादिनिवारणार्थं कृतमषी तिलकादिकं सर्वालंकारविभूषितं करोति.

डिम्भएहिं य डिम्भियाहि य दारएहि य दारियाहि य कुमारेहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे अभिरममाणे अभिरमइ) अनेक डिम्भकों के—छोटेऽबालकों के साथ अनेक छोटी२ बालिकाओं के साथ, अनेक दारकों के साथ—डिमकों की अपेक्षा कुछ अधिक उमरवाले बालकों के साथ कुछ अधिक अनेक दारिकाओं के साथ, अनेक कुमार और कुमारिकाओं के साथ उनसे युक्त होकर क्रीडा किया करता था। अर्थात् उन सबके साथ मिलकर वह उस देवदत्त बालक को खिलाया करता था। (तएणं सा भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं देवदिन्नं दारयं ण्हायं कयबलिकम्मं कयकोउयमंगलपायाच्छित्तं सव्वालंकारविभूसियं करेइ) एक दिन की बात है कि उस भद्रा सार्थवाही उस देवदत्त नामके अपने पुत्र को स्नान करवा कर तथा उसके निमित्त से वायसादि पक्षियों को अन्नादि का भागरूप बलिकर्म कर एवं कौतुक, मंगल और प्रायश्चित्त विधि समा-

ખોળામાં બેસાડીને (बहूहिं डिंभएहिं य डिंभयाहि य दारएहि य दारियाहि य कुमारेहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे अभिरममाणे अभिरमइ) અનેક ડિંભકો–નાના નાનાં ઘણાં બાળકોની સાથે–નાની નાની બાળાઓની સાથે, ઘણા દારકોની સાથે એટલે કે ડિંભકો કરતાં જરા મોટી ઉંમર વાળા બાળકોની સાથે—ઘણી દારિકાઓની સાથે, ઘણા કુમાર અને કુમારિકાઓની સાથે મળીને રમતો રમાડતો હતો. એટલે કે પાંચક બધાં બાળકોની સાથે મળીને દેવદત્ત રમાડતો હતો. (तए णं सा भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं देवदिन्नं दारयं ण्हायं कयबलिकम्मं कयकोउयमंगलपायच्छित्तं सव्वालंकार–विभूसियं करेइ) એક દિવસ ભદ્રા સાર્થવાહીએ પોતાના બાળક દેવદત્તને નવડાવીને તે નિમિત્તે કાગડા વગેરે પક્ષીઓને અન્ન વગેરેનો ભાગ અર્પિને, કૌતુક, મંગળ અને પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ પૂરી કરી અને ત્યાર બાદ બાળકને સુંદર ઘરેણાંઓથી

कृत्वा पान्थकस्य दासचेटकस्य हस्ते ददाति। ततः खलु स पान्थको दासचेटको भद्रायाः सार्थवाह्या हस्ताद् देवदत्तं दारकं कट्यां गृह्णाति, गृहीत्वा स्वकाद् गृहात् प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य बहुभिः डिम्भकैश्च डिम्भिकाभिश्च दारकैश्च दारिकाभिश्च, कुमारकैश्च कुमारिकाभिश्च सार्द्धं संपरिवृतो यत्रैव राजमार्गस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य देवदत्तदारकमेकान्ते 'ठवेइ' स्थापयति=उपवेशयति उपवेश्य बहुभिः डिम्भकैश्च यावत्कुमारिकाभिश्च सार्द्धं संपरिवृतः 'पमत्ते' प्रमत्तः=तद्रक्षणे प्रमादवान् चापि 'विहरइ' विहरति=बालकबालिकादिभिः सहान्यत्र रमते।

चरित कर समस्त अलंकारों से विभूषित किया (करित्ता पंथयस्स दासचेडयस्स हत्थयंसि दलयइ) विभूषित करके बाद में उसने उसे पांथक दास चेटक के हाथमें दे दिया! (तएणं से पंथए दासचेडए भद्दाए सत्थवाहीए हत्थाओ देवदिन्नं दारयं कडिए गिण्हइ) उस पांथकदासचेटकने भद्रा सार्थवाहीके हाथ से लेकर देवदत्त को अपनी कटी=गोद में ले लिया। (गिण्हित्ता सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमइ) और लेकर वह अपने घर से बाहर निकला। (पडिनिक्खमित्ता बहूहिं डिम्भिएहिं डिम्भयाहिय कुमारएहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे जेणेव रायमग्गे तेणेव उवागच्छइ) निकल कर वह अनेक डिंभिकों से अनेक डिंभिकाओं से कुमार और कुमारिकाओं से घिरा हुआ होकर जहां राजमार्ग था वहां पर गया। (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारयं एगंते ठावेइ, ठावित्ता बहूहिं डिंभएहिं जाव कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे पमत्ते यावि विहरइ। जाकर उसने

અલંકૃત કર્યો. (करित्ता पंथयस्स दासचेटयस्स हत्थयंसि दलयइ) બાળકને ઘરેણાંઓથી અલંકૃત કર્યો. બાદ માતાએ તેને પાંથક દાસ ચેટકને સોંપી દીધો. (तए णं से पंथए दासचेडए भद्दाए सत्थवाहीए हत्थाओ देवदिन्नं दारयं कडिए गिण्हइ) પાંથક દાસચેટકે ભદ્રા સાર્થવાહીના હાથમાંથી બાળકને લઈને પોતાના ખોળામાં લઈ લીધો. (गिण्हित्ता सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमइ) અને લઈને તે ઘેરથી બહાર નિકળ્યો. (पडिनिक्खमित्ता बहूहिं डिम्भएहिं डिम्भियाहि य कुमारयाहि य कुमारियहि य सद्धिं संपरिवुडे जेणेव रायमग्गे तेणेव उवागच्छइ) નીકળીને તે ઘણા ડિંભિકો-બાળકો-ડિંભિકાઓ-બાળાઓ, તેમજ કુમાર અને કુમારીઓની સાથે જ્યાં રાજમાર્ગ હતો ત્યાં ગયો. (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारयं एगंते ठवेइ ठावित्ता बहूहिं डिंभएहिं जाव कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे पमत्ते यावि

डिम्भाः=अल्पकालिकाः शिशवः. डिम्भा एव डिम्भकास्तैः, डिम्भिकाभिश्च= अल्पकालिकबालिकाभिश्च. 'दारएहि य, दारकैश्च=चहुकालिकबालकैः, दारिकाभिश्च=बालिकाभिः सार्द्धं संपरिवृतः=सहितः 'अभिरममाणे' अभिरममाणः= क्रीडन् सन् 'अभिरमइ' अभिरमति=तिष्ठति। ततः खलु सा भद्रा सार्थवाही अन्यदा कदाचित् देवदत्तं दारकं 'ण्हाया' स्नातं कारितस्नानं, 'कयबलिकम्मं' कृतबलिकर्माणम्=अरिष्टादि निवारणाय पशुपक्ष्यादि सर्वप्राणिनिमित्तं कारितान्नोत्सर्गम् 'कयकोउयमंगलपायच्छित्त' कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्त=दृष्टिदोषादिनिवारणार्थं कृतमषी तिलकादिकं सर्वालंकारविभूषितं करोति.

डिम्भएहिं य डिम्भियाहि य दारएहिं य दारियाहिं य कुमारेहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे अभिरममाणे अभिरमइ) अनेक डिम्भकों के—छोटे२बालकों के साथ अनेक छोटी२ बालिकाओं के साथ, अनेक दारकों के साथ—डिंभकों की अपेक्षा कुछ अधिक उमरवाले बालकों के साथ कुछ अधिक अनेक दारिकाओं के साथ, अनेक कुमार और कुमारिकाओं के साथ उनसे युक्त होकर क्रीडा किया करता था। अर्थात् उन सबके साथ मिलकर वह उस देवदत्त बालक को खिलाया करता था। (तएणं सा भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं देवदिन्नं दारयं ण्हायं कयबलिकम्मं कयकोउयमंगलपायच्छित्तं सव्वालंकारविभूसियं करेइ) एक दिन की बात है कि उस भद्रा सार्थवाही उस देवदत्त नामके अपने पुत्र को स्नान करवा कर तथा उसके निमित्त से वायसादि पक्षियों को अन्नादि का भागरूप बलिकर्म कर एवं कौतुक, मंगल और प्रायश्चित्त विधि समा-

---

ખોળામાં બેસાડીને (बहूहिं डिंभएहिं य डिंभयाहि य दारएहि य दारियाहि य कुमारेहि य कुमारियाहि य सद्धिं संपरिवुडे अभिरममाणे अभिरमइ) અનેક ડિંભકો—નાના નાનાં ઘણાં બાળકોની સાથે—નાની નાની બાળાઓની સાથે, ઘણા દારકોની સાથે એટલે કે ડિંભકો કરતાં જરા મોટી ઉંમર વાળા બાળકોની સાથે—ઘણી દારિકાઓની સાથે, ઘણા કુમાર અને કુમારિકાઓની સાથે મળીને રમતો રમાડતો હતો. એટલે કે પાંચક બધાં બાળકોની સાથે મળીને દેવદત્ત રમાડતો હતો. (तए णं सा भद्दा सत्थवाही अन्नया कयाइं देवदिन्नं दारयं ण्हायं कयबलिकम्मं कयकोउयमंगलपायच्छित्तं सव्वालंकार-विभूसियं करेइ) એક દિવસ ભદ્રા સાર્થવાહીએ પોતાના બાળક દેવદત્તને નવડાવીને તે નિમિત્તે કાગડા વગેરે પક્ષીઓને અન્ન વગેરેનો ભાગ અર્પિને, કૌતુક, મંગળ અને પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ પૂરી કરી અને ત્યાર બાદ બાળકને સુંદર ઘરેણાંઓથી

चेटं 'पमत्तं' प्रमत्तम् अन्यत्र संलग्नचित्त पश्यति, दृष्ट्वा दिसालोयं' दिशावलोकम्- 'अस्मिन्नवसरे कस्यापि गमनागमनमस्ति न वा ?' इति सकलदिशा निरीक्षणं करोति, कृत्वा देवदत्तं दारकं गृह्णाति, गृहीत्वा 'कक्खंसि' कक्षे= बाहुमूले 'अल्लियावेइ' आलीनयति=अन्तर्धानं करोति आलीनयित्वा 'उत्तरिज्जेणं' उत्तरीयेण=उपरिवस्त्रेण 'दुपट्टा' इति भाषायां, तेन 'पिहेइ' पिदधाति,=प्रच्छादयति,प्रच्छाद्य शीघ्रं त्वरितं चपलं वेगितं=शीघ्रातिशीघ्रमित्यर्थः राजगृहस्य नगरस्यापद्वारेण निर्गच्छति, निर्गत्य यत्रैव जीर्णोद्यान. यत्रैव भग्नकूपकस्तत्रैवोपागच्छति. उपागत्य देवदत्तं दारकं 'जीवियाओ' जीवितात्

र्छित हो गया--ग्रथित हो गया--उनमें एकाग्र बन गया, अथवा गृद्ध--लुब्ध हो गया--इन्हें मैं ले लूं इस स्थिति से युक्त हुए उसने साथ में पांथक दास चेटक का भी अन्यत्र संलग्न चित्तवाला देखा (पासित्ता दिसालोयं करेइ करित्ता देवदिन्नं दारयं गेण्हइ) देखकर फिर उसने दिशावलोकन किया–आजू बाजू की ओर इधर उधर देखा की कहीं से कोई आता जाता तो नहीं है, जब कोई कहीं नहीं दिखाईपडा तो उसने उसी समय उस देवदत्त दारक को उठा लिया। (गेण्हित्ता कक्खंसि अल्लियावेइ, अल्लियावित्ता उत्तरिज्जेणं पिहेइ) उठाकर फिर उसने उसे अपनी कांख में छुपा लिया। छुपाकर बाद में उसे दुपट्टे से ढक लिया (पिहित्ता सिग्धं, तुरियं चवलं वेइयं रायगिहस्स नयरस्स अवदारेणं निग्गच्छइ) ढक कर वह फिर वहां से शीघ्र, त्वरित, जल्दी जल्दी राजगृह नगर के अपद्वार पिछले द्वार २ से बाहर निकला (निग्गच्छित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव

पासइ) દેવદત્તને બહુ મૂલ્ય ઘરેણાંઓથી અલંકૃત જોઈને તે મોહવશ થઈ ગયો, તેનું ચિત્ત ઘરેણાંઓમાં જ ચોંટી ગયું અથવા તો તે લોભાઈ ગયો. આ ઘરેણાઓને હું હરી લઉં આ જાતનો વિચાર તેના મનમા સ્ફુર્યો. ચોરે દાસ ચેટક પંથકને પણ ત્યાં થોડે દૂર રમતમાં તલ્લીન જોયો. (पासित्ता दिसालोयं करेइ करित्ता देवदिन्नं दारयं गेण्हइ) પંથકને જોયો પછી તેણે ચોમેર જોયું કે કોઈ આવતું તો નથી ? જ્યારે તેને કોઈ દેખાયું નહિ. ત્યારે તેણે તરત બાળક દેવદત્તને ઉપાડી લીધો. (गेण्हित्ता कक्खंसि अल्लियावेइ अल्लियावित्ता उत्तरिज्जेणं पिहेइ) ઉપાડીને તેણે બાળકને પડખામાં છુપાવીને તેને દુપટ્ટાથી ઢાંકી દીધો. (पिहित्ता सिग्घं तुरियं चवलं वेइयं रायगिहस्स नयरस्स अवदारेणं निगच्छइ) ઢાંકીને તે સત્વરે ત્વરિત ગતિથી રાજગૃહ નગરના અપદ્વારથી બહાર નીકળી ગયો. (निगच्छित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छइ) નીકળીને તે તે જ્યાં જૂનું ઉદ્યાન અને ભગ્ન કૂવો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. (उवागच्छित्ता

अयं च खलु विजयस्तस्करो राजगृहस्य नगरस्य बहूनि द्वाराणि च 'अवद्दाराणि य' अपद्वाराणि=लघुद्वाराणि च 'तहेव तथैव=पूर्ववदेवात्र सर्वस्थानानि वाच्यानि यावत् 'आभोएमाणे आभोगयन्=सोपयोगमवलोकयन् मार्गयमाणो गवेषयमाणो यत्रैव देवदत्तो दारकस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य देवदत्तं दारकं सर्वालङ्कारविभूषितं पश्यति, दृष्ट्वा देवदत्तस्य दारकस्याभरणालङ्कारेषु 'मुच्छिए' मूर्च्छितः=कर्तव्यव्यापारशून्यः 'गढिए' ग्रथितः=एकाग्रतामापन्नः, 'गिद्धे' गृद्धः=लुब्ध 'अज्झोववन्ने' अध्युपपन्नः=ममत्वबहुलः पान्थकं दास

उस देवदत्त दारक को एकांत में छोड दिया और स्वयं उन डिंभक यावत् कुमारिकाओं के साथ घिरा हुआ होकर प्रमादवान् बन गया— अर्थात उन वालक वालिका आदिकों के—साथ अन्यत्र खेलने लग गया। (इमं च णं विजए तक्करे रायगिहस्स नगरस्स बहूणि दाराणि य अवदाराणि य तहेव जाव आभोएमाणे मग्गेमाणे गवेसेमाणे जेणेव—देव दिन्ने दारए तेणेव उवागच्छइ) इतने में विजय तस्कर राजगृह नगर के अनेक द्वारों को अनेक छोटे २ द्वारों को पहिले की तरह उपयोग पूर्वक देखता हुआ उन्हें बार २ तपासता हुआ, सूक्ष्मदृष्टि से उनकी गवेषणा करता हुआ जहां वह देवदत्त दारक था वहां आया। (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं सव्वालंकारविभूसियं पासइ) आकर उसने देवदत्त दारक को समस्त अलंकारों से विभूषित हुआ देखा। (पासित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स आभरणालंकारेसु मुच्छिए गढिए गिद्धे अज्झोववन्ने पंथयं दासचेडं पमत्तं पासइ) देखकर के वह देवदत्त के आभरण और अलंकारों में मू-

विहरइ) त्यां पहोंचीने तेणे देवदत्तने प्रमाद वश थइने એકાંત જગ્યાએ મૂકી દીધો અને પોતે તે બધા ડિંભક, ડિંભિકા કુમાર અને કુમારિકાઓની સાથે રમતમાં પડી ગયો. એટલે કે તેમની સાથે રમવા લાગ્યો. (इमं च णं विजए तक्करे रायगिहस्स नगरस्स बहूणि दाराणि य अवदाराणि य तहेव जाव आभोएमाणे गवेसमाणे जेणेव देवदिन्ने दारए तेणेव उवागच्छइ) એટલામાં વિજય નામે તે તસ્કર (ચોર) રાજગૃહ નગરના અનેક દરવાજાઓ, અનેક નાના દરવાજાઓને પહેલાંની જેમ જ ચોરીની તાકમાં ઝીણી નજરે તપાસતો જોતો—જ્યાં બાળક દેવદત્ત હતો ત્યાં આવ્યો. (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं सव्वालंकारविभूसियं पासइ) ત્યાં આવતાંની સાથે જ તેણે બાળક દેવદત્તને સર્વાલંકારોથી અલંકૃત થયેલો જોયો. (पासित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स आभरणालंकारेसु मुच्छिए गढिए गिद्धे अज्झोववन्ने पंथयं दासचेडं पमत्तं

मूलम्--तएणं से पंथए दासचेडे तओ मुहुत्तंतरस्स जेणेव देवदिन्ने दारए ठविए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं तंसि ठाणंसि अपासमाणे रोयमाणे कंदमाणे विलवमाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ करित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे जेणेव धण्णे सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी–एवं खलु सामी! भद्दा सत्थवाही देवदिन्नं दारयं ण्हायं जाव मम हत्थंसि दलयइ, तएणं अहं देवदिन्नं दारयं कडीए गिण्हामि गिण्हित्ता जाव, मग्गणगवेसणं करेमि तं न णज्जइ णं सामि! देवदिन्ने दारए केणइ हये वा अवहिए वा अवखित्ते वा पायवडिए धण्णस सत्थवाहस्स एयमट्ठं निवेदेइ, तएणं से धण्णे सत्थवाहे पंथयदासचेडयस्स एयमट्ठं सोच्चा णिसम्म तेण य महया पुत्तसोएणाभिभूये समाणे परसुणियत्तेव चंपगपायवे धसत्ति धरणीतलंसि सव्वंगेहिं सन्निवइए, तएणं से धण्णे सत्थवाहे तओ मुहुत्तंतरस्स आसत्थे पच्छागयपाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता महत्थं पाहुडं गेण्हइ, गेण्हित्ता जेणेव नगरगुत्तिया तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता तं महत्थं पाहुडं उवणेइ, उवणित्ता एवं वयासी एवं खलु देवाणुप्पिया! मम पुत्ते भद्दाए भारियाए अत्तए देवदिन्ने नाम दारए इट्ठे जाव उंबरपुप्फंपिव दुल्लहे सवणयाए किमंग

प्राणेभ्यः 'ववरोवेइ' व्यपरोपयति=पृथक्करोति मारयतीत्यर्थः, जीविता-
द्व्यपरोप्य आभरणालङ्कारान् गृह्णाति, गृहीत्वा देवदत्तस्य दारकस्य शरीरं
'निप्पाणं' निष्प्राणम्=श्वासोच्छ्वासादि प्राणरहितं 'निच्चेट्ठं' निश्चेष्टं=जीवनव्यापार
रहितं 'जीवविप्पजढं' जीवविप्रत्यक्तम्=आत्मप्रदेशरहितं देवदत्तादारकशरीरं भग्नकूपे
प्रक्षिपति, प्रक्षिप्य यत्रैव मालुकाकक्षकस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य मालुकाकक्ष-
कमनुप्रविशति, अनुप्रविश्य 'निच्चले' निश्चलः=गमनागमनादिवर्जितः 'निप्फंदे'
निष्पन्दः=हस्तपादाद्यवयवचलनरहितः 'तुसिणीए' तूष्णीकः=वचनव्यापारर-
हितः सन् दिवसं=तद्दिनं 'खवेमाणे' क्षपयन्=गमयन् तिष्ठति ॥सू० ७॥

भग्गकूवए, तेणेव उवागच्छइ) निकल कर वहां गया कि जहां वह जीर्ण
उद्यान और भग्न कूप था। (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारयं जीवियाओ
ववरोवेइ) वहां पहुँच कर उसने उस देवदत्त दारक को मार डाला।
(ववरोवित्ता आभरणालंकारे गिण्हइ, गिण्हित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरगं
निप्पाणं निच्चेट्ठं जीवियविप्पजढं भग्गकूवए पक्खिवइ) मार कर उसके
समस्तआभूषण उतार लिये--और देवदत्त दारक के उस निष्प्राण, निश्चेष्ट
तथा आत्मप्रदेशों से विहीन बने हुए शरीर को भग्नकूप में डाल दिया।
(पक्खिवित्ता जेणेव मालुया कच्छए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
मालुया कच्छए अणुपविसइ, अणुपविसित्ता निच्चले निप्फंदे तुसिणीए
दिवसं खवेमाणे चिट्ठइ) डालकर फिर वह जहां मालुका कक्ष था वहां
आया। आकर वह उसमें प्रविष्ट हुआ--और उसी में चुपचाप घुसे
उसने निश्चल और निश्चेष्ट होकर वह अपना दिन व्यतीत--किया। ॥सूत्र ७॥

देवदिन्नं दारय जीवियाओ ववरोवेइ) त्यां पहोंचीने तेणे बाळक देवदत्तने मारी
नाख्यो. (ववरोवेत्ता आभरणालंकारे गिण्हइ गिण्हित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स
सरीरगं निप्पाणं निच्चेट्ठं जीवियविप्पजढं भग्गकूवए पक्खिवइ) मारीने
तेनां बधां घरेणांओ तेणे उतारी लीधां अने तेना निष्प्राण, निश्चेष्ट तेमज आत्म
प्रदेशो वगरना शरीरने भग्न कूवामां फेंकी दीधुं. (पक्खिवित्ता जेणेव मालुया
कच्छए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसइ
अणुपविसित्ता निच्चले निप्फंदे तुसिणीए दिवसं खवेमाणे चिट्ठइ).
(फेंकीने ते ज्यां मालुका कक्ष हतो त्यां गयो. जईने तेमां प्रवेशीने तेणे चूप
चाप निश्चळ अने निश्चेष्ट थईने पोतनो दिवस पसार कर्यो. ॥ सूत्र ७ ॥

मूलम्--तएणं से पंथए दासचेडे तओ मुहुत्तंतरस्स जेणेव देवदिन्ने दारए ठविए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं तंसि ठाणंसि अपासमाणे रोयमाणे कंदमाणे विलवमाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ करित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे जेणेव धण्णे सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी--एवं खलु सामी! भद्दा सत्थवाही देवदिन्नं दारयं ण्हायं जाव मम हत्थंसि दलयइ, तएणं अहं देवदिन्नं दारयं कडीए गिण्हामि गिण्हित्ता जाव,मग्गणगवेसणं करेमि तं न णज्जइ णं सामि! देवदिन्ने दारए केणइ हये वा अवहिए वा अवखित्ते वा पायवडिए धण्णस सत्थवाहस्स एयमट्ठं निवेदेइ, त ·णं से धण्णे सत्थवाहे पंथयदासचेडयस्स एयमट्ठं सोच्चा णिसम्म तेण य महया पुत्तसोएणाभिभूये समाणे परसुणियत्तेव चंपगपायवे धसत्ति धरणीतलंसि सव्वंगेहिं सन्निवइए, तएणं से धण्णे सत्थवाहे तओ मुहुत्तंतरस्स आसत्थे पच्छागयपाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता महत्थं पाहुडं गेण्हइ, गेण्हित्ता जेणेव नगरगुत्तिया तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता तं महत्थं पाहुडं उवणेइ, उवणित्ता एवं वयासी एवं खलु देवाणुप्पिया! मम पुत्ते भद्दाए भारियाए अत्तए देवदिन्ने नाम दारए इट्ठे जाव उंबरपुप्फंपिव दुल्लहे सवणयाए किमंग

पुण पासणयाए?, तएणं सा भद्दा देवदिन्नं दारयं सव्वालंकारविभूसियं पंथगस्स हत्थे दलाइ जाव पायवडिए तं मम निवेदेइ, तं इच्छामिणं देवाणुप्पिया! देवदिन्नदारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं काउं। तएणं ते नगरगुत्तिया धण्णेणं सत्थवाहेणं एवं वुत्ता समाणा सन्नद्धवद्धवम्मियकवया उप्पीलियसरासणवट्टिया जाव गहियाउयपहरणा धण्णेणं सत्थवाहेणं सद्धिं रायगिहस्स नगरस्स बहूणि अइगमणाणि य जाव पवासु य मग्गणगवेसणं करेमाणा रायगिहाओ नगराओ पडिनिक्खमंति पडिनिक्खमित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छंति उवागच्छित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरगं निप्पाणं जीवविप्पजढं पासंति, पासित्ता हा हा अहो अकज्जमितिकट्टु देवदिन्नं दारगं भग्गकूवाओ उत्तारेंति उत्तारित्ता धण्णस्स सत्थवाहस्स हत्थे दलयंति ॥सू० ८॥

टीका—'तएणं से पंथए' इत्यादि। ततःखलु स पान्थको दासचेटकः, 'तओ मुहुत्तंतरस्स' ततो मुहूर्तान्तरस्य=मुहूर्त्तान्तरं यत्र देवदत्तो दारकस्थापि तस्तत्रैवोपागच्छंति, उपागत्य देवदत्तं दारकं तस्मिन् स्थाने 'अपासमाणे' अपश्यन

'तएणं से पथए दासचेडे' इत्यादि ।

टीकार्थ—इसके बाद (से पंथए दासचेडे) वह पांथकदास चेटक (तओ) वहां से (मुहुत्तंतरस्स जेणेव देवदिन्ने दारए ठविए तेणेवाउवगच्छइ) एक मुहूर्त के बाद जहां देवदत्त को बैठाया था वहां—गया (उवागच्छित्ता देवदिन्न दारगं तंसि ठाणंसि अपासमाणे रोयमाणे कंद-

---

तएणं से पंथए दासचेडे इत्यादि ॥

ટીકાર્થ—(तए णं) ત્યાર બાદ (से पंथए दासचेडे) પાંથક દાસ ચેટક (तओ) ત્યાંથી (मुहुत्तंतरस्स जेणेव देवदिण्णे दारए ठविए तेणेव उवागच्छइ) એક મુહૂર્ત પછી જ્યાં દેવદત્તને બેસાડયો હતો ત્યાં ગયો. (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं तंसि ठाणंसि अपासमाणे रोयमाणे कंद

'रोयमाणे' रुदन्=साश्रुपातमार्त्तनाद कुर्वन्, 'कंदमाणे' क्रन्दन्=उच्चैः स्वरेण रुदन 'विलवमाणे' विलपन्='क्वगतो दारकः? तमन्तरेण कीदृशोऽनर्थो भविष्यति किं करोमि? क गच्छामि?' इति जल्पन् देवदत्तस्य दारकस्य सर्वतः समन्तात् मार्गणगवेषणां करोति कृत्वा देवदत्तस्य दारकस्य कुत्रापि 'सुइं वा' श्रुतिं वा=दारकवृत्तान्तं 'खुइं वा' क्षुतिं वा छिक्काद्यव्यक्तं तच्चिह्नम्, 'पउत्तिवा' प्रवृत्तिं वा=प्रकटतरवार्ताम् 'अलभमाणे' अलभमानः=अप्राप्नुवन् यत्रैव स्वकं गृहं यत्रैव धन्यः सार्थवाहस्तत्रैवोपागच्छति

माणे विलवमाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वाओ समता मग्गणगवेसणं करेइ) जाकर उसने उस स्थानपर देवदत्त दारक को नहीं देखा—तो रो पडा अश्रु पात करता हुआ आर्तनाद करने लग गया जोर २ से चिल्ला चिल्ला कर रोने लगा, विलाप करने लगा— देवदत्त दारक कहां गया--अब-उसके विना कैसा अनर्थ होगा, क्या करूं--कहां--जाउँ—इस प्रकार बडवडाने लगा—बाद में उसने उस देवदत्त की वहां सब तरफ चारों ओर मार्गणा की गवेषणा की। (करित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइंवा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे जेणेव धन्ने सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ) करके जब उसे उस देवदत्त दारक की कोई श्रुति नहीं सुनाई दी, छिक्कादि अव्यक्त चिन्ह भी नहीं ज्ञात हो सका तथा स्पष्ट उसकी किसी बात का पता नहीं पडा तो वह जहां अपना घर था— और जहां धन्य सार्थवाह थे— वहां आया (उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी) आकर धन्य सार्थ-

---

देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ) त्यां जईने ते બાળક દેવદત્તને નહિ જોતાં રડવા માંડયો. વિલાપ કરવા લાગ્યો. "બાળક દેવદત્ત ક્યાં જતો રહ્યો? તે વગર હવે શું થશે? શું કરું? હવે ક્યાં જાઉં? 'આ પ્રમાણે તે દુઃખી થઈને વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે ચોમેર બાળક દેવદત્તની તપાસ કરી અને શોધ કરી. (करित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइंवा पउत्तिवा अलभमाणे जेणेव सए गिहे जेणेव धन्ने सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ) શોધ કરવામાં જ્યારે તેને દેવદત્તનો રડવા વગેરેનો અવાજ તેમજ છીંક વગેરેની અવ્યકત ધ્વની સંભળાઈ નહિં અને બાળકનો કોઇ પણ રીતે પત્તો મેળવી શકયો નહિ ત્યારે તે જ્યાં તેનું ઘર હતું અને ધન્ય સાર્થવાહ હતા ત્યાં આવ્યો (उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी)

पुण पासणयाए?, तएणं सा भद्दा देवदिन्नं दारयं सव्वालंकारविभू सियं पंथगस्स हत्थे दलाइ जाव पायवडिए तं मम निवेदेइ, तं इच्छा मिणं देवाणुप्पिया! देवदिन्नदारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं काउं। तएणं ते नगरगुत्तिया धण्णेणं सत्थवाहेणं एवं वुत्ता समाणा सन्नद्धबद्धवम्मियकवया उप्पीलियसरासणवट्टिया जाव गहियाउयप हरणा धण्णेणं सत्थवाहेणं सद्धिं रायगिहस्स नगरस्स बहूणि अइ गमणाणि य जाव पवासु य मग्गणगवेसणं करेमाणा रायगिहाओ नगराओ पडिनिक्खमंति पडिनिक्खमित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छंति उवागच्छित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरगं निप्पाणं जीवविप्पजढं पासंति, पासित्ता हा हा अहो अक ज्जमितिकट्टु देवदिन्नं दारगं भग्गकूवाओ उत्तारेंति उत्तारित्ता धण्णस्स सत्थवाहस्स हत्थे दलयंति ॥सू० ८॥

टीका—'तएणं से पंथए' इत्यादि। ततःखलु स पान्थको दासचेटकः, 'तओ मुहुत्तंतरस्स' ततो मुहूर्तान्तरस्य=मुहूर्त्तान्तरं यत्र देवदत्तो दारकस्थापि तस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य देवदत्तं दारकं तस्मिन् स्थाने 'अपासमाणे' अपश्यन्

'तएणं से पथए दासचेडे' इत्यादि ।

टीकार्थ—इसके बाद (से पंथए दासचेडे) वह पांथकदास चेटक (तओ) वहां से (मुहुत्तंतरस्स जेणेव देवदिन्ने दारए ठविए तेणेवाउवाग च्छइ) एक मुहूर्त के बाद जहां देवदत्त को बैठाया था वहां—गया (उवागच्छित्ता देवदिन्न दारगं तंसि ठाणंसि अपासमाणे रोयमाणे कंद·

तएणं से पंथए दासचेडे इत्यादि ॥

टीकार्थ—(तए णं) त्यार બાદ (से पंथए दासचेडे) पांथक દાસ ચેટક (तओ त्यांथी (मुहुत्तंतरस्स जेणेव देवदिण्णे दारए ठविए तेणेव उवागच्छइ) એક મુહૂર્ત પછી જ્યાં દેવદત્તને બેસાડ્યો હતો ત્યાં ગયો. (उवागच्छित्ता देवदिन्नं दारगं तंसि ठाणंसि अपासमाणे रोयमाणे कंदमाणे विलवमाणे

'रोयमाणे' रुदन=साश्रुपातमार्त्तनाद कुर्वन्, 'कंदमाणे' क्रन्दन्=उच्चैः स्वरेण रुदन 'विलवमाणे' विलपन्='क्वगतो दारकः? तमन्तरेण कीदृशोऽनर्थो भविष्यति किं करोमि? क्व गच्छामि?' इति जल्पन् देवदत्तस्य दारकस्य सर्वतः समन्तात् मार्गणगवेषणां करोति कृत्वा देवदत्तस्य दारकस्य कुत्रापि 'सुइं वा' श्रुतिं वा=दारकवृत्तान्तं 'खुइं वा' क्षुतिं वा छिकाद्यव्यक्तं तच्चिह्नम्, 'पउत्तिवा' प्रवृत्तिं वा=प्रकटतरवार्ताम् 'अलभमाणे' अलभमानः=अप्राप्नुवन् यत्रैव स्वकं गृहं यत्रैव धन्यः सार्थवाहस्तत्रैवोपागच्छति

माणे विलवमाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वाओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ) जाकर उसने उस स्थानपर देवदत्त दारक को नहीं देखा—तो रो पडा अश्रु पात करता हुआ आर्तनाद करने लग गया जोर २ से चिल्ला चिल्ला कर रोने लगा, विलाप करने लगा— देवदत्त दारक कहां गया--अब-उसके विना कैसा अनर्थ होगा, क्या करूं--कहां--जाउँ—इस प्रकार बडबडाने लगा—बाद में उसने उस देवदत्त की वहां सब तरफ चारोंओर मार्गणा की गवेषणा की। (करित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइंवा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे जेणेव धन्ने सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ) करके जब उसे उस देवदत्त दारक की कोई श्रुति नहो सुनाई दी, छिक्कादि अव्यक्त चिन्ह भी नहीं ज्ञात हो सका तथा स्पष्ट उसकी किसी बात का पता नहीं पडा तो वह जहां अपना घर था-- और जहां धन्य सार्थवाह थे-- वहां आया (उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी) आकर धन्य सार्थ-

---

देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ) त्यां જઈને તે બાળક દેવદત્તને નહિ જોતાં રડવા માંડ્યો. વિલાપ કરવા લાગ્યો. "બાળક દેવદત્ત ક્યાં જતો રહ્યો? તે વગર હવે શું થશે? શું કરું? હવે ક્યાં જાઉં? "આ પ્રમાણે તે દુઃખી થઈને વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે ચોમેર બાળક દેવદત્તની તપાસ કરી અને શોધ કરી. (करित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइंवा पउत्तिवा अलभमाणे जेणेव सए गिहे जेणेव धन्ने सत्थवाहे तेणेव उवागच्छइ) શોધ કરવામાં જ્યારે તેને દેવદત્તનો રડવા વગેરેનો અવાજ તેમજ છીંક વગેરેની અવ્યકત ધ્વની સંભળાઈ નહિં અને બાળકનો કોઇ પણ રીતે પત્તો મેળવી શક્યો નહિ ત્યારે તે જ્યાં તેનું ઘર હતું અને ધન્ય સાર્થવાહ હતા ત્યાં આવ્યો (उवागच्छित्ता धण्णं सत्थवाहं एवं वयासी)

उपगत्य धन्यं सार्थवाहमेवमवादीत्—एवं—खलु ! स्वामिन् भद्रा सार्थवाही देवदत्तं दारकं स्नातं यावन्मम हस्ते ददाति, ततः खलु अहं देवदत्त'दारकं कट्यां गृह्णामि, गृहीत्वा यावत्—मार्गणगवेषणां करोमि, तन्न ज्ञायते खलु स्वामिन् ! देवदत्तो दारकः केनापि 'णीएवा' नीतः= मित्रादिना कुत्रापि गुप्तस्थाने प्रापितः 'अवहिए वा' अपहृतः=चौरादिना चोरितः 'अवखित्ते वा' अवक्षिप्तः=अधोगर्तादिषु क्षिप्तो वा ! इति प्रोच्य 'पायवडिए' पादपतितः=चरणलग्नः सन् धन्यस्य सार्थवाहस्य एतमर्थं 'निवेदेइ' निवेदयति=दारकवृत्तान्तं कथयति । ततः खलु स धन्यः सार्थवाहः

वाह से इस प्रकार कहा--(एवं खलु सामी भद्दा सत्थवाही देवदिन्नं दारयं ण्हायं जाव मम हत्थंसि दलयइ) हे स्वामिन्? मेरी बात सुनिये भद्रा सार्थवाहीने देवदत्त दारक को स्नान करा कर तथा वेष भूषा से सुसज्जित कर मेरे हाथ में दिया-- (तएणं अहं देवदिन्नं दारयं कडीए गिण्हामि) मैंने उसे कटि भाग पर ले लिया (गिण्हित्ता जाव मग्गणगवेसणं करेमि तं न णज्जइ) उसे लेकर मैं कोई कुमार कुमारिका-आदिकों के साथ खेलनेमें लग--गया--खेलने के थोडी देर बाद ज्यों ही मैंने उस स्थान पर आकर देखा तो मुझे वहां देवदत्त दारक नहीं मिला है । (णं सामि ! देवदिन्ने दारए केणइ हये वा अवहिए वा अवखित्ते वा पायवडिए धण्णस्स सत्थवाहस्स एयमट्ठं निवेदेइ) अतः हे स्वामिन्? नहीं मालूम कि--देवदत्त दारक को वहां से किसी मित्रनेकहीं अन्यत्र रख दिया है या किसी चोर ने उसे वहां से हर लिया है या किसी खड्डे

આવીને ધન્યસાર્થવાહને આ પ્રમાણે કહ્યું--(एवं खलु सामी भद्दा सत्थवाही देवदिन्नं दारयं ण्हायं जाव मम हत्थंसि दलयइ) હે સ્વામી! બાળક દેવ-દત્તને નવરાવીને સુંદર વસ્ત્રો તેમજ ઘરેણાંઓથી અલંકૃત કરીને, ભદ્રા સાર્થવાહીએ મને સોંપ્યો હતો. (तए णं अहं देवदिन्नं दारयं कडीए गिण्हामि) મેં તેને કેડમાં લીધો. (गिण्हित्ता जाव मग्गणगवेसण करेमि ण गज्जइ) બાળકને લઈને હું કેટલાક કુમાર કુમારિકાઓ વગેરેની સાથે રાજમાર્ગ ઉપર ગયો. ત્યાં બાળકને એક તરફ બેસાડીને હું તે બધા બાળક અને બાળાઓની સાથે રમતમાં એક ચિત્ત થઈ ગયો. રમતાં રમતાં થોડા વખત પસાર થયો ત્યારે મેં જે સ્થાને બાળકને બેસાડ્યો હતો. ત્યાં જઈને જોયું તો મને બાળક દેવદત્ત મળ્યો નહિ. (णं सामि ! देवदिन्ने दारए केणइ हरेवा अवहिए वा अवक्खित्ते वा पायवडिए धण्णस्स सत्थवाहस्स एयमट्ठं निवेदेइ) તેથી હે સ્વામી! કંઈ ખબર પડતી નથી. કે બાળકને આપણા કોઈ જ મિત્રે લઈને કંઈ બીજે મૂકી દીધો છે કે કોઈ ચોરે

पान्थकदासचेटकस्य एतमर्थं श्रुत्वा निशम्य तेन च महता पुत्रशोकेन 'अभिभूए' अभिभूतः=आक्रान्तः सन् 'परसुणियत्तेव' परशुनिकृत्त इव परशुना=कुठारेण निकृतः=छिन्नः 'चंपगपायवेव' चम्पकपादप इव= चम्पक वृक्ष इव 'धसत्ति धरणीयलंमि' 'धस' इति शब्देन भूमितले 'सव्वगेहिं' सर्वाङ्गैः 'संनिवइए' संनिपतितः। ततः खलु स धन्यः सार्थवाहः 'तत्तो मुहुत्तंतरस्स' ततो मुहूर्तान्तरस्य=मुहूर्तस्य पश्चात् मुहूर्तानन्तरमित्यर्थः 'आसत्थे' आश्वस्थः, आश्वस्तो वा=प्राप्तचेष्टः 'पच्छागयपाणे' पश्चादागतप्राणः=पूर्वं मृतप्राण इव भूत्वा पुनर्जागरितप्राणः सन् देवदत्तस्य दारकस्य 'सव्वओ समंता' सर्वतः समन्तात्=सर्वासु दिशासु मार्गणगवेषणं करोति,

---

आदि में डाल दिया है। इस प्रकार कह कर वह धन्य सार्थवाह के पैरोंपर गिर पडा। (तएणं से धन्ने सत्थवाहे पंथयदासचेडयस्स एयमट्ठं सोच्चा णिसम्म तेणय महया पुत्तसोएणा भिभूए समाणे परसुणियत्ते चंपगपायवे धसत्ति धरणीतलंमि सव्वंगेहिं सन्निवइए) इस प्रकार वह धन्य सार्थवाह पांथक दासचेटक से इस अर्थ–समाचार–को सुनकर और उसे हृदय में अवधृतकर उस महान् पुत्र शोक से युक्त होता हुआ परशु कुठार से काटे गये चंपक वृक्षके समान समस्त अंगों से इकदम जमीन पर गिर पडा। (तएणं से धन्ने सत्थवाहे तओ मुहुत्तंतरस्स आसत्थे पच्छागयपाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ) बाद में वह धन्य सार्थवाह १ मुहूर्त के बाद आश्वस्त हुआ ऐसा उस समय मालूम हुआ कि मानों इसमें प्राण लौटकर पुनः आ गये हैं–– अपने पुत्र देवदत्त की सब तरफ चारों दिशाओं में मार्गणा गवेपणा

તેનું અપહરણ કર્યું છે. અથવા બાળકને કોઈ દુષ્ટે ખાડા વગેરેમાં ફેંકી દીધો છે. આ રીતે કહેતાં તે ધન્યસાર્થવાહના પગે પડયો. (तए णं से धण्णे सत्थवाहे पंथयदासचेडयस्स एयमट्ठं सोच्चा णिसम्म तेणय महया पुत्तसोयेणाभिभूये समाणे परसुणियत्तेव चपगपायवे धसत्ति धरणीतलंसि सव्वंगेहिं सन्निवइए) આ પ્રમાણે ધન્ય સાર્થવાહે પાંથકદાસ ચેટકના મોઢેથી બધી વિગત સાંભળીને તેને બરાબર હૃદયમાં ધારણકરીને મહાન પુત્રશોકથી પીડાતો કુહાડીથી કાપેલા ચંપાના વૃક્ષની જેમ તે પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો, (त एणं से धण्णे सत्थवाहे तओ मुहुत्तंतरस्स आसत्थे पच्छागयपाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं करेइ) ત્યાર બાદ એક મુહૂર્ત પછી ધન્ય સાર્થવાહ ભાનમાં આવ્યો. તે વખતે જાણે ફરી તેઓમાં પ્રાણનું સંચરણ થયું હોય તેમ લાગ્યું. ઊભો થઈને તે પોતાના પુત્ર દેવદત્તની ચોમેર તપાસ

देवदत्तस्य दारकस्य कुत्रापि श्रुतिं वा क्षुतिं वा प्रवृत्तिं वा अलभमानो यत्रैव स्वकं गृहं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य 'महत्थं' महार्थं=बहुमूल्यं 'पाहुडं' प्राभृतम्=उपहारं गृह्णाति, गृहीत्वा यत्रैव 'नगरगुत्तिया' नगर गोप्तृकाः=नगररक्षकाः कोट्टपाला इत्यर्थः तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य तन्म-हार्थं प्राभृतम् 'उवणेइ' उपनयति तेषां समीपे स्थापयति, उपनीय एवम-वादीत् एवं खलु देवानुप्रियाः ! मम पुत्रो भद्राया भार्याया आत्मजो देवदत्तो नाम दारकः 'इट्ठे' इष्टः=अभिलषितः यावत् 'उंबरपुप्फंपिव' दुल्लहे सवणयाए किमंगपुणपासणयाए' उदुम्बरपुष्पमिव दुर्लभः श्रव-

---

करने में लग गया–परन्तु (देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ) देवदत्तदारक की उसे कहीं पर भी कुछ भी खबर नहीं मिली, छिका आदि चिह्न भी उसका उसे कहीं दिखलाई नहीं दिया––और न उसकी किसी बात का ही ठीक २ उसे पता पडा। इस तरह निराश होकर वह अपने घर पर आ गया। (उवागच्छित्ता महत्थं पाहुडं गेह्णइ, गेह्णित्ता जेणेव नगरगुत्तिया, तेणेव उवागच्छइ) घर आकर उसने बहुमूल्य प्राभृत लिया और लेकर जहां नगर के रक्षक कोट्ठपाल थे वहां गया–(उवागच्छित्ता तं महत्थं पाहुडं उवणेइ, उवणित्ता एवं वयासी)–जाकर उसने वह बहुमूल्य नजराना उन्हें भेटमें दिया––देकर फिर इस प्रकार बोला (एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम पुत्ते भद्दाए भारियाए अत्तए–देवदिन्ने नामं दारए इट्ठे जाव उंबरपुप्फंपिव दुल्लहे सवणयाए किमंग पुण

કરવા લાગ્યો. પણ (देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ) બાળક દેવદત્ત તેને ક્યાંય દેખાયો નહિ. બાળકના છીંક વગેરેના અવ્યક્ત ચિહ્નો પણ કોઇપણ સ્થાને સંભળાયા નહિ. આ રીતે ધન્ય સાર્થવાહને બાળક દેવદત્ત વિષેની થોડી પણ માહિતી મળી શકી નહિ. અંતે નિરાશ થઇને તે પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો. (उवागच्छित्ता महत्थं पाहुडं गेण्हइ, गेण्हित्ता जेणेव नगर गुत्तिया, तेणेव उवागच्छइ) ઘેર આવીને તેણે બહુ દ્રવ્ય લીધું અને નગરરક્ષક કોટવાળની પાસે ગયો. (उवागच्छित्ता तं महत्थं पाहुडं उवणेइ, उवणित्ता एवं वयासी) જઇને તેણે બહુકિંમતી નજરાણું કોટવાળને ભેટમાં આપ્યાં અને કહ્યું––(एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम पुत्ते भद्दाए भरियाए अत्तए देवदिन्ने नाम दारए इट्ठे जाव उंबरपुप्फंपिव दुल्लहे सवणयाए किमंगपुणपासणयाए ?) હે દેવાનુપ્રિયો ! સાંભળો·

णतया किमङ्ग पुनर्दर्शनतया=अयमुदुम्बरपुष्पवत् श्रवणगोचरतया दुर्लभः किं पुनदर्शनेन. तस्य नाम श्रवणमपि दुर्लभं वर्तते दर्शनस्य का कथेति भावः। ततः खलु=एकदा सा भद्रा भार्या देवदत्तं दारकं स्नातं सर्वालङ्कारविभूषितं पान्थकस्य हस्ते ददाति यावत् पादपतितस्तन्मम निवेदयति. तत्=तस्मात् कारणात् इच्छामि खलु हे देवानुप्रियाः देवदत्तस्य दारकस्य सर्वतः समन्तान्मार्गणगवेषणं कर्तुम्। ततः खलु ते नगर-

---

पासणयाए) हे देवानुप्रियों! सुनो! भद्रा भार्या की कुक्षि से उत्पन्न हुआ देवदत्त नामक मेरा एक पुत्र है जो विशेष इष्ट यावत् उदुंबर पुष्प के समान सुनने के लिये भी मुझे दुर्लभ था। उसके देखने को तो बात ही क्या है (तएणं सा भद्दा देवदिन्नं दारयं ण्हायं सव्वालंकारविभूसियं पंथगस्स हत्थे दलाइ) उस देवदत्त दारक को भद्रा भार्याने स्नान करा कर और समस्त अलंकारों से विभूषित कर पांथक के हाथमें दिया। (जाव पायपडिए तं मम निवेदेइ) वह उसे गोद में लेकर क्रीडा के लिये राजमार्ग ले गया साथ में और भी कई बालक बालिकायें थीं--उसने वहां जाकर उसे एक तरफ एकांत स्थान में रख दिया और स्वयं उन बालक बालिकाओं के साथ खेलने लग गया। थोडा समय बाद जब वह वहां आया तो क्या देखता हैं कि वहां देवदत्त नहीं हैं आकर उसने मेरे पैरों में पडकर मुझसे यह समाचार निवेदित किया है। अतः (इच्छामि णं देवाणुप्पिया! देवदिन्नदारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं काउं) अतः मैं चाहता हूँ कि हे देवा

મારી પત્ની ભદ્રાના ઉદરથી જન્મેલો દેવદત્ત નામે મારો પુત્ર હતો. જે મને બહુ જ ઇષ્ટ હતો. તેને જોવાની વાત તો દૂર રહી પણ ઉદુંબરના પુષ્પની જેમ તેનું નામ શ્રવણ પણ અસંભવ હતું. (तएणं सा भद्दा देवदिन्नं दारयं ण्हायं सव्वालंकार-विभूसियं पंथगस्स हत्थे दलाइ) દેવદત્તને ભદ્રાભાર્યાએ નવડાવીને બધાં ઘરેણાં-ઓથી સુસજ્જ કર્યો અને પાંથકને સોંપ્યો. (जाव पायपडिए, तं मम निवेदेइ) બાળકને તે કેડમાં લઈને રાજમાર્ગ ઉપર રમાડવા લઈ ગયો. તેની સાથે ઘણાં બાળકો અને બાળાઓ હતી. ત્યાં જઈને તેણે બાળક દેવદત્તને એક તરફ બેસાડી દીધો. અને જાતે તે બીજા બાળકોની સાથે રમતમાં પડી ગયો. થોડો વખત પછી જ્યારે તે ત્યાં આવ્યો ત્યારે બાળક દેવદત્ત તેને જડયો નહિ. મારી પાસે આવીને તેણે આ બધી વાત કરી છે. (इच्छामि णं देवाणुप्पिया! देवदिन्न दारगस्स सव्वओ समंता मग्गणगवेसणं काउं) હું ચાહું છું કે બાળક દેવ-

देवदत्तस्य दारकस्य कुत्रापि श्रुतिं वा क्षुतिं वा प्रवृत्तिं वा अलभमानो यत्रैव स्वकं गृहं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य 'महत्थं' महार्थं=बहुमूल्यं 'पाहुडं' प्राभृतम्=उपहारं गृह्णाति, गृहीत्वा यत्रैव 'नगरगुत्तिया' नगरगोप्तृकाः=नगररक्षकाः कोट्टपाला इत्यर्थः तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य तन्महार्थं प्राभृतम् 'उवणेइ' उपनयति तेषां समीपे स्थापयति, उपनीय एवमवादीत् एवं खलु देवानुप्रियाः ! मम पुत्रो भद्राया भार्याया आत्मजो देवदत्तो नाम दारकः 'इट्ठे इष्टः=अभिलषितः यावत् 'उंबरपुप्फंपिव' दुल्लहे सवणयाए किमंगपुणपासणयाए' उदुम्बरपुष्पमिव दुर्लभः श्रव-

---

करने में लग गया—परन्तु (देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ) देवदत्तदारक की उसे कहीं पर भी कुछ भी खबर नहीं मिली, छिका आदि चिह्न भी उसका उसे कहीं दिखलाई नहीं दिया—और न उसकी किसी बात का ही ठीक २ उसे पता पडा। इस तरह निराश होकर वह अपने घर पर आ गया। (उवागच्छित्ता महत्थं पाहुडं गेण्हइ, गेण्हित्ता जेणेव नगरगुत्तिया, तेणेव उवागच्छइ) घर आकर उसने बहुमूल्य प्राभृत लिया और लेकर जहां नगर के रक्षक कोट्टपाल थे वहां गया—(उवागच्छित्ता तं महत्थं पाहुडं उवणेइ, उवणित्ता एवं वयासी)—जाकर उसने वह बहुमूल्य नजराना उन्हें भेटमें दिया—देकर फिर इस प्रकार बोला (एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम पुत्ते भद्दाए भारियाए अत्तए—देवदिन्ने नामं दारए इट्ठे जाव उंबरपुप्फंपिव दुल्लहे सवणयाए किमंग पुण

કરવા લાગ્યો. પણ (देवदिन्नस्स दारगस्स कत्थइ सुइं वा खुइं वा पउत्तिं वा अलभमाणे जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ) બાળક દેવદત્ત તેને ક્યાંય દેખાયો નહિ. બાળકના છીંક વગેરેના અવ્યકત ચિહ્નો પણ કોઇપણ સ્થાને સંભળાયા નહિ. આ રીતે ધન્ય સાર્થવાહને બાળક દેવદત્ત વિશેની થોડી પણ માહિતી મળી શકી નહિ. અંતે નિરાશ થઈને તે પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો. (उवागच्छित्ता महत्थं पाहुडं गेण्हइ, गेण्हित्ता जेणेव नगर गुत्तिया, तेणेव उवागच्छइ) ઘેર આવીને તેણે બહું દ્રવ્ય લીધું અને નગરરક્ષક કોટવાળની પાસે ગયો. (उवागच्छित्ता तं महत्थं पाहुडं उवणेइ, उवणित्ता एवं वयासी) જઇને તેણે બહુકિંમતી નજરાણું કોટવાળને ભેટમાં આપ્યાં અને કહ્યું—(एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम पुत्ते भद्दाए भारियाए अत्तए देवदिन्ने नाम दारए इट्ठे जाव उंबरपुप्फंपिव दुल्लहे सवणयाए किमंगपुणपासणयाए ?) હે દેવાનુંપ્રિયો ! સાંભળો

यत्रैव भग्नकूपस्तत्रापागच्छन्ति, उपागत्य देवदत्तस्य दारकस्य शरीरकं निष्प्राणं निश्चेष्टं जीवविप्रत्यक्तं पश्यति. दृष्ट्वा 'हा! हा! अहो! अकज्ज' हा! हा! अहो अकार्यम्=अनिष्टं सञ्जातम्? इतिकृत्वा=इति प्रोच्य देवदत्तं दारकं भग्नकूपात् 'उत्तारेंति' उत्तारयन्ति=बहिर्निष्काशयन्ति उत्तार्य धन्यस्य सार्थवाहस्य हस्ते ददति. ॥सू. ८ ॥

मूलम्—तए णं ते नगरगुत्तिया विजयस्स तक्करस्स पयमग्गमणुगच्छमाणा जेणेव मालुयाकच्छए तेणेव उवागच्छंति उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसंति अणुपविसित्ता विजयं तक्करं ससक्खं सहोढं सगेवेज्जं जीवग्गाहं गिण्हति गिण्हित्ता अट्ठि-मुट्ठिजाणुकोप्परपहारसंभग्गमहियगत्तं करेंति, करित्ता अवउडग बंधणं करेंति करित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स आभरणं गेण्हंति गेण्हि-

(पडिनिक्खमित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छइ) निकल कर वे फिर वहां आये जहां वह जीर्ण उद्यान और वह भग्नकूप था। उवागच्छित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरगं निप्पाणं निच्चेट्ठं जीवविप्पजढं पासंति पासित्ता हा हा अहो अकज्जमिति कट्टु देवदिन्नं दारगं भग्गकूवाओ उत्तारेंति उत्तारिता धण्णस्स सत्थवाहस्स हत्थे दलयंति) आकर के उन लोगोंने देवदत्त दारक के शरीरको निष्प्राण निश्चेष्ट और जीव से विप्रमुक्त देखा देखकर "हाय हाय यह महान् अनर्थ हुआ" इस प्रकार कहकर देवदत्त दारक को उस भग्नकूएं से बाहर निकाला। बाहर निकाल कर फिर उसे धन्य सार्थवाह के हाथ में सौंप दिया। सूत्र ॥ ८ ॥

શોધ કરતા રાજગૃહ નગરની બહાર નીકળ્યા (पडिनिक्खमित्ता जेणेव जिण्णुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छइ) બહાર નીકળીને તેઓ ફરતા ફરતા જીર્ણ ઉદ્યાન તેમજ ભગ્ન કૂવાની પાસે આવ્યા. (उवागच्छित्ता देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरगं निप्पाणं निच्चेट्ठं जीवविप्पजढं पासंति पासित्ता हा हा अहो अकज्जमिति कट्टु देवदिन्नं दारगं भग्गकूवाओ उत्तारेंति उत्तारित्ता धण्णस्स सत्थवाहस्स हत्थे दलयंति) ત્યાં તેઓએ બાળક દેવદત્તના શરીરને નિષ્પ્રાણ, નિર્જીવ અને નિશ્ચેષ્ટ જોયું અને જોઈને "અરે! અરે!! બહુ ખોટું થયું" આ પ્રમાણે કહીને તેઓએ બાળક દેવદત્તના શરીરને ભગ્ન કૂવામાંથી બહાર કાઢયું. બહાર કાઢીને ધન્ય સાર્થવાહને તે શરીર સોંપી દીધું. ॥ સૂત્ર ॥ ૮ ॥

गोप्तृका धन्येन सार्थवाहेन एवमुक्ताः सन्तः 'सन्नद्धबद्धवम्मियकवया' संनद्धबद्धवर्मितकवचाः संनद्धाः=कृतसन्नाहाः=बन्धनोपयोगिसाधनैः सज्जीभूताः, बद्धाःकशाबन्धनेन, वर्मिताः=शरीरे परिधृताः कवचा यैस्ते तथा,' उप्पीलियसरासणपट्टिया' उत्पीडितशरासनपट्टिकाः—'उप्पीलिय' उत्पीडिताः= गुणारोपणेन नमिताः 'सरासणपट्टिया' शरासनपट्टिका:=धनुः पट्टिका यैस्ते तथा, यावत् 'गहियाउहपहरणा' गृहीतायुधप्रहरणाः 'गहिय' गृहीतानि 'आउह' आयुधानि=धनुरादीनि 'पहरणा' प्रहरणानि=असिकुन्तादीनि यैस्ते तथा, एवम्भूताः सन्तो नगरगोप्तृकाः धन्येन सार्थवाहेन सार्द्धं राजगृहस्य नगरस्य बहूनि 'अइगमणाणि य' अतिगमनानि च प्रवेशमार्गाः, इत्यादि—स्थानानि तेपु यावत् प्रपासु च मार्गणगवेषणं कुर्वन्तो राजगृहान्नगरात्प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य यत्रैव जीर्णोद्यानं

नुप्रियों! आप लोक उस देवदत्त दारक की सब ओर चारों दिशाओं में मार्गणकरें गवेषण करें। (तएणं से नगरगुत्तिया धण्णेण सत्थवाहेणं एवं वुत्ता समाणा सन्नद्धबद्धवम्मियकवया उप्पीलियसरासनवट्टिया जाव गहियाउयपहरणा धन्नेणं सत्थवाहेणं सद्धिं रायगिहस्स बहूणि अइगमणाणि य जाव पवासु य मग्गणगवेसणं करेमाणा रायगिहाओ नगराओ पडिणिक्खमंति) धन्य सार्थवाह से इस प्रकार कहे वे नगर रक्षक जन बंधनोपयोगी साधनों से सज्जीभूत हुए कशाबंधन से बद्ध हुए और शरीर पर कवचों को पहिन २ कर अपने २ धनुषों पर प्रत्यंचा आरोपित कर यावत् आयुध और प्रहरणों को लेले कर धन्यसार्थवाह के साथ राजगृह नगर के गमनागमनों के स्थानों की यावत् प्रपा (पियाउ) आदि स्थलोंकी मार्गणा गवेषणा करते हुए राजगृहनगर. से निकले।

दत्तनी तमे બધા મળીને ચોમેર તપાસ કરો. (तएणं से नगरगुत्तिया धण्णेणं सत्थवाहेणं एवं वुत्ता समाणा सन्नद्धबद्धवम्मियकवया उप्पीलियसरासनवट्टिया जाव गहियाउयपहरणा धन्नेण सत्थवाहेण सद्धिं रायगिहस्स बहूणि अइगमणाणि य जाव पवासु य मग्गणगवेसणं करेमाणा रायगिहाओ नगराओ पडिणिक्खमंति) ધન્ય સાર્થવાહની આ રીતે વાત સાંભળીને તે બધા નગર રક્ષકોએ ચોર વગેરે ગુનેગારોને બાંધવા યોગ્ય સાધનો સાથે લીધા, તેમજ કોરડાઓ બાંધ્યા અને શરીરે કવચો પહેરીને પોતપોતાના ધનુષ્યો ઉપર પ્રત્યંચા ચઢાવી આ પ્રમાણે તેઓ બધા આયુધો તેમજ પ્રહરણો લઈને ધન્ય સાર્થવાહની સાથે રાજગૃહ નગરના અવર જવરના સ્થાનોની તેમજ પરબો વગેરે સ્થળોમાં

चरणचिह्न 'अणुगच्छमाणा' अनुगच्छन्तो यत्रैव मालुकाकक्षकस्तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य मालुकाकक्षकमनुप्रविशन्ति, अनुप्रविश्य विजयं तस्करं 'ससक्खं' ससाक्ष्य ससाक्षिकमित्यर्थः 'सहोढ' सहोढं=समोपं चौर्यापहृतवस्तुसहितं देवदत्तदारकालङ्कारयुक्तमित्यर्थः, 'सगेवेज्जं' सग्रैवेयकं=ग्रीवाबन्धनसहितं गलबन्धनबद्धं गले रज्जुं बद्धेत्यर्थः, तं 'जीवग्गाहं' जीवग्राहं=जीवन्तं 'गिण्हंति' गृह्णन्ति' गृहीत्वा 'अट्ठिमुट्ठिजाणुकोप्परपहारसंभग्गमहियगत्तं' अस्थिमुष्टिजानुकूर्परप्रहारसंभग्नमथितगात्रम्-अस्थि च मुष्टिश्च जानुनी च कूर्परौ च—अस्थिमुष्टिजानुकूर्पराः, तेषु तैर्वा ये प्रहारास्तैः 'संभग्ग' सम्भग्नं=चूर्णितं 'महिय' मथितं=जर्जरितम् 'गत्तं' गात्रं=शरीरं यस्य स तं=भग्नसकलशरीरसन्धिस्थानं कुर्वन्ति. कृत्वा 'अवउडगबंधणं' अवकोटकबन्धनम्—अवकोटकेन बाह्वोः शिरसश्च पश्चाद्भागा-

---

तक्करस्स पयमग्गमणुगच्छमाणा जेणेव मालुयाकच्छए तेणेव उवागच्छंति) विजयतस्कर के पाद चिह्नों का अनुसरण करते हुए वहां पहुचे जहां वह (मालुका कच्छथा उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसंति) पहुंचकर वे उसमें घुसे (अणुपविसित्ता विजयं तक्करं ससक्खं सहोढ सगेवेज्जं जीवग्गाहं गिण्हंति) घुसकर उन्होंने उसके गलेमें रस्सी बांधकर जीता ही ससाक्ष्य देवदत्त दारक के अलंकार रूप साक्ष्य सहित पकड लिया । गिण्हित्ता अट्ठिमुट्ठि जाणुकोप्परपहारसंभग्गमहियगत्त करेंति)पकडकर उन्होंने उसकी हड्डियों में मुठियों में. घुटनों में,कुहनियो में. खूब प्रहार किये--इससे उसका शरीर का चूर २ हो गया—जर्जरित हो गया । तात्पर्य यह कि उसे इतनी बुरी तरह उन लोगोंने पीटा कि जिससे उसके शरीर की समस्त संधियां भग्न हो गई । (करित्ता अवउडगबंधणं, करेंति

तक्करस्स पयमग्गमणुगच्छमाणा जेणेव मालुयाकच्छए तेणेव उवागच्छंति) વિજય નામના ચોરનાં પગના ચિહ્નોને અનુસરતાં માલુકા કક્ષમાં પહોંચ્યા. (उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसंति અને માલુકા કક્ષમાં પેઠા. अणुपविसित्ता विजयं तक्करं ससक्खं सहोढं सगेवेज्जं जीवग्गाहं गिण्हंति) પેસીને તેઓએ વિજય નામના ચોરને સસાક્ષ્ય એટલે બાળક દેવદત્તના ઘરેણાંઓની સાથે જ ગળામાં દેરી બાંધીને જીવતો જ પકડી લીધો. (गिण्हित्ता अट्ठिमुट्ठिजाणुकोप्परपहारं संभग्गमहियगत्तं करेंति) પકડીને તેઓએ ચોરના હાડકાં, મૂઠીઓ, ઢીંચણો અને કોણીઓ ઉપર ખૂબ પ્રહારો કર્યા. એથી તેનું શરીર શિથિલ અને ભૂકા જેવું થઈ ગયું. મતલબ એ છે તેને એવો સખત માર પડયો કે જેથી તેના શરીરના બધા સાંધાઓ તૂટી ગયા.

त्ता विजयस्स तक्करस्स गीवाए बंधंति बंधित्ता मालुया कच्छगाओ पडिनिक्खमंति पडिनिक्खमित्ता जेणेव रायगिहे नयरे तेणेव उवागच्छंति उवागच्छित्ता रायगिहं नगरं अणुपविसंति अणुपविसित्ता रायगिहे नयरे सिंघाडगतियचउक्कचच्चरमहापहपहेसु कसप्पहारे य लयप्पहारे य छिवापहारे य निवाएमाणा २ छारं च धूलिं च कयवरं च उवरिं पक्किरमाणा २ महया २ सद्देणं उग्घोसेमाणा एवं वयंति,—एसणं देवाणुप्पिया! विजए नामं तक्करे जाव गिद्धे विव आमिसभक्खी बालघायए बालमारए, तं नो खलु देवाणुप्पिया! एयस्स केइ राया वा रायपुत्ते वा रायमच्चे वा अवरज्झइ एत्थट्ठे अप्पणो सयाइं कम्माइं अवरज्झंति तिकट्टु जेणामेव चारगसाला तेणामेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता हडिबंधणं करेंति करित्ता भत्तपाणनिरोहं करेंति, करित्ता तिसंझं कसप्पहारे य जाव निवाएमाणा २ विहरंति। तएणं से धण्णे सत्थवाहे मित्तनाइ नियगसयणसंबंधिपरयणेणं सद्धिं रोयमाणे जाव विलवमाणे देवदिन्नस्स दारगस्स सरीरस्स महया इड्ढिसक्कारसमुदएणं नीहरणं करेइ, करेत्ता बहूइं लोइयाइं मयगकिच्चाइं करेइ करित्ता केणइ कालंतरेणं अवगयसोए जाए यावि होत्था ॥ सू. ८ ॥

टीका--'तएणं ते' इत्यादि। ततः खलु तदनु=सज्जीभूतानन्तरं जिगमिषवो ते नगरगोप्तृकाः=नगररक्षकाः विजयस्य तस्करस्य 'पयमग्गं' पदमार्गं=पदन्यासम्

तए णं ते नगर गुत्तिया इत्यादि ॥

टीकार्थ--(तएणं) इसके बाद (ते नगर गुत्तिया) वे नगर रक्षक (विजयस्स

तएणं ते नगरगुत्तिया इत्यादि!

टीकार्थ- (तएणं) त्यार बाद (ते नगरगुत्तिया) नगर रक्षको (विजयस्स

चरणचिह्न 'अणुगच्छमाणा' अनुगच्छन्तो यत्रैव मालुकाकक्षकस्तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य मालुकाकक्षकमनुप्रविशन्ति, अनुप्रविश्य विजयं तस्करं 'ससक्खं' ससाक्ष्यं ससाक्षिकमित्यर्थः 'सहोढं' सहोढं=समीपं चौर्यापहृतवस्तुसहितं देवदत्तदारकालङ्कारयुक्तमित्यर्थः, 'सगेवेज्जं' सग्रैवेयकं=ग्रीवाबन्धनसहितं गलबन्धनबद्धं गले रज्जुं बद्ध्वेत्यर्थः, तं 'जीवग्गाहं' जीवग्राहं=जीवन्तं 'गिण्हंति' गृह्णन्ति' गृहीत्वा 'अट्ठिमुट्ठिजाणुकोप्परपहारसभग्गमहियगत्तं' अस्थिमुष्टिजानुकूर्परप्रहार संभग्न मथितगात्रम्-अस्थि च मुष्टिश्च जानुनी च कूर्परौ च–अस्थिमुष्टिजानुकूर्पराः, तेषु तैर्वा ये प्रहारास्तैः 'सभग्ग' सम्भग्नं=चूर्णितं 'महिय' मथितं=जर्जरितम् 'गत्तं' गात्र=शरीरं यस्य स तं=भग्नसकलशरीरसन्धिस्थानं कुर्वन्ति. कृत्वा 'अवउडगबंधणं' अवकोटकबन्धनम्–अवकोटकेन बाह्वोः शिरसश्च पश्चाद्भागा-

---

तक्करस्स पयमग्गमणुगच्छमाणा जेणेव मालुयाकच्छए तेणेव उवागच्छंति) विजयतस्कर के पाद चिह्नों का अनुसरण करते हुए वहां पहुचे जहां वह (मालुका काच्छथा उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसंति) पहुंचकर वे उसमें घुसे (अणुपविसित्ता विजयं तक्करं ससक्खं सहोढ सगेवेज्जं जीवग्गाहं गिण्हंति) घुसकर उन्होंने उसके गलेमें रस्सी बांधकर जीता ही ससाक्ष्य देवदत्त दारक के अलंकार रूप साक्ष्य सहित पकड लिया। गिण्हित्ता अट्ठिमुट्ठिजाणुकोप्परपहारसंभगमहियगत्त करेंति)पकडकर उन्होंने उस की हड्डियों में मुठियों में. घुटनों में,कुहनियो में. खूब प्रहार किये--इससे उसका शरीर का चूर २ हो गया--जर्जरित हो गया। तात्पर्य यह कि उसे इतनी बुरी तरह उन लोगोंने पीटा कि जिससे उसके शरीर की समस्त संधियां भग्न हो गई। (करित्ता अवउडगबंधणं, करेंति

तक्करस्स पयमग्गमणुगच्छमाणा जेणेव मालुयाकच्छए तेणेव उवागच्छंति) विજય નામના ચોરનાં પગના ચિહ્નોને અનુસરતાં માલુકા કક્ષમાં પહોંચ્યા. (उवागच्छित्ता मालुयाकच्छयं अणुपविसंति અને માલુકા કક્ષમાં પેઠા. अणुपविसित्ता विजयं तक्करं ससक्खं सहोढं सगेवेज्जं जीवग्गाहं गिण्हंति) પેસીને તેઓએ વિજય નામના ચોરને સસાક્ષ્ય એટલે બાળક દેવદત્તના ઘરેણાંઓની સાથે જ ગળામાં દોરી બાંધીને જીવતો જ પકડી લીધો. (गिण्हित्ता अट्ठिमुट्ठिजाणुकोप्परपहारं संभग्गमहियगत्तं करेंति) પકડીને તેઓએ ચોરના હાડકાં, મૂઠીઓ, ઢીંચણો અને કોણીઓ ઉપર ખૂબ પ્રહારો કર્યાં. એથી તેનું શરીર શિથિલ અને ભૂકા જેવું થઈ ગયું. મતલબ એ છે તેને એવો સખત માર પડયો કે જેથી તેના શરીરના બધા સાંધાઓ તૂટી ગયા.

टी०—तत् कथं क्षमितव्यमिति चेत्। क्षमितव्यमिति भावे कृत्यः। क्षमाऽपि भाव एव। अतः सामान्यमात्रमाश्रित्य तच्छब्दप्रयोगः। वाक्यार्थस्तु-सा-क्षमा कथं-केन प्रकारेण कर्तव्या ?। एवं मन्यते दुर्जयः क्रोधवेगो मदाकुलस्येव करिणः। चेच्छब्दः शङ्कायाः सूचकः। एवमाशङ्किते आशङ्काम्युदासचिकीर्षया आह—उच्यत इति। क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभावचिन्तनात्। भावः सद्भावोऽस्तित्वं तच्चिन्तनात् तदुपयोगात् उभयथाऽपि क्रोधो न घटत इति। येन निमित्तेन परप्रयुक्तेनायं मम कोप उत्पद्यते तन्निमित्तं मयि किं सत्यमेवास्ति उताभ्याख्याति परः ?, यदि सत्यमस्त्येतन्निमित्तं किं कोपेन! कृतं खलु मयेदं, नाणीयोऽपि परस्यात्रागः सद्भूतमर्थं प्रकाशयतः, स्वकृतं हि दुश्चरितं तपतीत्येवं चिन्तयेत्। एतदेवाह—भावचिन्तनात्। तावद् विद्यन्ते मय्येते दोषाः किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यं, तथाऽभावचिन्तनादपि क्षमितव्यमित्यादि, ये दोषाः परेणोपक्षिप्यन्ते मयि नैते विद्यन्ते। अभाव एव, परस्त्वज्ञानादेवमभिधत्ते। अ[1]ज्ञात्वैव दोषानुपक्षिपतीत्यर्थः। एवं च निरपराधमात्मानमवेत्य क्षन्तव्यमेव॥ किञ्चान्यदालम्बनं सहिष्णुत्वे इत्याह—

भा०—परैः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावचिन्तनादभावचिन्तना[2]च्च क्षमितव्यम्। भावचिन्तनात् तावद् विद्यन्ते मयि एते दोषाः किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यम्। अभावचिन्तना[3]दपि क्षमितव्यम्, नैते विद्यन्ते मयि दोषा यानज्ञानादसौ ब्रवीतीति क्षमितव्यम्। किञ्चान्यत्॥

टी०—गतार्थमेवेदं भाष्यम्।

क्षमाकरणे अन्यान्यालम्बनानि

भा०—क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमितव्यम्। क्रुद्धस्य हि विद्वेषासादनस्मृतिभ्रंशव्रतलोपादयो दोषा [4]भवन्तीति। किञ्चान्यत्॥

टी०—क्रोधदोषचिन्तनाच्चेत्यादि। क्रुद्धः-कषायपरिणतो विद्वेषी कर्म बध्नाति, परं वा निहन्ति व्यापादयति वा। अतः प्राणातिपातनिवृत्तिव्रतलोपः स्यात्, गुरूनासादयेद्-अधिक्षिपेत्, अतो ज्ञानादिनिर्वाणसाधनपरिहाणिरवश्यंभाविनी। क्रुद्धो वा भ्रष्टस्मृतिको मृषाऽपि भाषेत, विस्मृतप्रव्रज्याप्रतिपत्तिः परेणादत्तमप्याददीत, द्वेषात् परपाखण्डिनीषु ब्रह्मव्रत[5]भङ्गमप्यासेवेत। तथा प्रद्विष्टः सहायबुद्ध्या गृहस्थेष्वविरतेषु मूर्च्छामपि कुर्यात्। आदिग्रहणाद् उत्तरगुणभङ्गमप्याचरेत् कारटक(करटुक?)भक्तालाभे मासक्षपकवत्॥ किञ्चान्यदालम्बनं क्षान्तावित्याह—

---

१ 'अज्ञाचैव' इति ग-च-पाठः। २ 'नाद्वा' इति घ-पाठः। ३ 'दपि नैते मयि' इति ग-पाठः। ४ 'भवन्तीति' इति घ-पाठः। ५ 'भञ्जना' इति ग-पाठः।

भा०—वालस्वभावचिन्तनाच्च परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रंशा-नामुत्तरोत्तररक्षार्थम्। वाल इति मूढमाह। परोक्षमाक्रोशति वाले क्षमितव्यमेव। एवंस्वभावा हि वाला भवन्ति। दिष्टया च मां परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्ष-मिति लाभ एव मन्तव्यः। प्रत्यक्षमप्याक्रोशति वाले क्षमितव्यम्। विद्यत एवैतद् वालेषु। दिष्टया च मां प्रत्यक्षमाक्रोशति, न ताडयति, एतदप्यस्ति वालेष्विति लाभ एव मन्तव्यः। ताडयत्यपि वाले क्षमितव्यम्। एवंस्वभावा हि वाला भवन्ति। दिष्टया च मां ताडयति, न प्राणैर्वियोजयतीति। एतदपि विद्यते वालेष्विति। प्राणैर्वियोजयत्यपि वाले क्षमितव्यम्। दिष्टया च मां प्राणैर्वियोजयति, न धर्माद् भ्रंशयतीति क्षमितव्यम्। एतदपि विद्यते वालेष्विति लाभ एव मन्तव्यः। किञ्चान्यत—

टी०—वालस्वभावेत्यादि। वालशब्दोऽवैधेयवचनः, न वयोऽवस्थावाची। तथैव चाह भाष्यकृत्। वालः मूढो निर्विवेक इत्यर्थः। तस्य चैष एव स्वभावो मूढत्वात् यत्किञ्च-नभाषित्वं तत्स्वभावालोचनमन्वेषणं, अतस्तच्चिन्तनाच्च क्षमितव्यमेव। चशब्दः समुच्चयार्थः। उत्तरोत्तररक्षार्थमिति परोक्षाक्रोशात् प्रत्यक्षाक्रोशनमुत्तरं, प्रत्यक्षाक्रोशनात् ताडनं, ताडनान्मारणं, मारणाद् धर्मभ्रंशनं, परोक्षाक्रोशेन क्षमायां प्रत्यक्षाक्रोशनं रक्षितं भवति। एवमुत्तरत्रापि, अस्ति हि कियत्यपि मन्दाक्षमाक्रोष्टुर्मयि ततः परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षम्। दिष्टयेति तृतीयैकवचनप्रतिरूपको निपातः प्रसादवचनः प्रशंसावचनो वा। अयमेव च प्रसादो मम–इदमेव वा साधु यन्मां परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षमित्येष एव लाभः। लौकिकः खलु अयमाभाणकः–अयमेव (मे) लाभ इति, एवं सर्वत्र व्याख्या। किञ्चान्यदा-लम्बनमाश्रित्य क्षमा कार्या तदभिधीयते—

भा०—स्वकृतकर्मफलाभ्यागमाच्च। स्वकृतकर्मफलाभ्यागमोऽयं मम, निमि-त्तमात्रं पर इति क्षमितव्यम्। किञ्चान्यत्—

टी०—स्वकृतफलाभ्यागमाच्चेति। जन्मान्तरोपात्तस्य कर्मणः स्वकृतस्यायं विपा-को मम यदाक्रोशति ताडयति वा परः, स तु निमित्तमात्रं कर्मोदयस्य। यस्माद् द्रव्यक्षेत्रकाल-भवभावापेक्षः कर्मणामुदयो भगवद्भिराख्यातः। स्वकृतं च कर्मानुभवितव्यमवश्यन्तया निकाचितं, तपसा वा क्षपणीयमिति। किञ्चान्यदालम्बनं क्षन्तुमनसा विधातव्यमित्याह—

भा०—क्षमागुणांश्चानायासादीननुस्मृत्य क्षमितव्यमेवेति क्षमाधर्मः॥ १॥

---

१ 'विधेयं' इति च-पाठः।

टी०—क्षमागुणांश्चेत्यादि । क्षमायां गुणाः ज्ञानादिवृद्धिदवोऽनायासादयः । तांश्चानुचिन्त्य क्षमामेव विदधीत । आक्रोशो-दुःखहेतुर्वेदः । क्रोधः प्रहरणमहागान्धेश्वमं संरम्भावेशारुणविलोचनस्वेदद्रवप्रवाहप्रहारवेदनादिकः । तद्विपरीतोऽनायासः-स्वस्थता । आदिग्रहणात् तन्मत्यपकर्मप्रायश्चित्ताभावः शुभध्यानाध्ययनभाविता परममाध्यानोत्पादनं स्थिरचित्तप्रसन्नान्तरात्मत्वमित्यादयः । इत्यमनुत्तरतो गुणाः सम्पद्यन्ते क्षममाणस्य, क्षमितव्यमिति क्षमाधर्मः । तथा मार्दवधर्मः मृदुः-अस्तब्धस्तस्य भावः कर्म वा मार्दवम् । तदुपक्रमार्थं नायाह—

भा०—नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ मार्दवलक्षणम् । मृदुभावो मृदुकर्म वा मार्दवं, मदनिग्रहो मानविघातश्चेत्यर्थः । तत्र मानस्येमान्यष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥

टी०—नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाविति । नीचैर्वृत्तिः-अभ्युत्थानासनदानाञ्जलिप्रग्रहणयादि विनयकरणरूपा नीचैर्वर्तनम् । उत्सेकश्चित्तपरिणामो गर्वरूपस्तद्विपर्ययोऽनुत्सेकः । संसारस्वभावं भावयतोऽसमञ्जसविशिष्टजातिकुलादिसम्पदः कदाचिदवाप्यन्ते कदाचिद्धीनास्ततो न गर्वपरिणाममास्कन्दतीत्येवदेवाह—मदनिग्रह इत्यादि । माद्यत्यनेनेति मदः जात्यादिमदस्तस्य (निग्रहः उदयनिरोधः कदाचिदुदितस्य वा वैफल्यापादनं मानो-मूलप्रकृतिः यद्विजृम्भणादेते प्रादुष्पन्ति जात्यादिमदास्तस्य) च निर्घातो मूलोत्कर्तनमित्यर्थः । तद्घाते चावश्यम्भावी जात्यादिमदविनाशः । तन्निरूपणार्थमाह-तत्र मानस्येत्यादि । तत्रेति वाक्योपन्यासार्थः । स्थानानि भेदाः । इमानीति प्रत्यक्षीकरोति । परस्यानुभवमुत्पादयति—

अष्टविधता मानस्य

भा०—तद्यथा—जातिः १ कुलं २ रूपम् ३ ऐश्वर्यं ४ विज्ञानं ५ श्रुतं ६ लाभः ७ वीर्यम् ८ इति ॥

टी०—तद्यथेत्यादिनोदाहरति । जात्यादीनि वीर्यान्तान्यष्टौ स्थानानि । तत्र जातिः पित्रन्वयः प्रख्याततमवंशता जातिर्जन्मात्मलाभः पञ्चेन्द्रियादिलक्षणा वा तया गर्वमुद्वहति विशिष्टजातिरहमिति । विदितकर्मपरिणामस्तु निरुणद्धि जातिमदं, स्वकृतकर्मफलानुभाजो जीवा नानाजातीरुच्चावचाः प्रपद्यन्ते इति न श्रेयान् जातिमदः । मात्रन्वयः कुलं उग्रभोजादि वा । तेनापि मदो न युक्तएव जात्यादिभावनावदिति । रूपं शरीरावयवानां सन्निवेशविशेषो लावण्ययुक्तस्तेनापि कश्चिन्माद्यति, तत्प्रतिषेधस्त्वाद्युत्तरकारणालोचनाद् भवति । तत्राद्यं कारणं मातुरोजः पितुः शुक्रम्, उत्तरकारणं जननीग्रस्तान्नपानरसाभ्यवहारो रसहरण्येत्येवमामृशतो न प्रतिभाति रूपमदः । त्वग्-मांसा-ऽस्थि-पुरीष-पूयाद्यशुभप्रायत्वात् । ऐश्वर्यमदो

१ 'द्रव्य' इति च-पाठः । २ 'च' इति घ-पाठः । ३ 'जन्मात्मा जातः पञ्चेन्द्रिया०' इति च-पाठः ।
४ 'भोगादि' इति च-पाठः । ५ 'षेधमुत्तर०' इति ङ-पाठः ।

धनधान्यसम्पत्प्रभवः। धनं रजत-चामीकर-मरकतादि गो-महिष्य-ऽजाविकादि च, व्रीहि-तिल-मुद्ग-माष-कङ्ग्वादि धान्यं तेनापि कर्मानुभावादप्राप्तेन प्राप्तेन वा संरक्ष्यमाणेन क्लेशकारिणा अकाण्डभङ्गुरेणाऽऽयत्यामायासबहुलेन को मद इत्येवं प्रत्याचक्षीत ॥ वाचकेन त्वेतदेव बलसंज्ञया प्रशमरतावुपात्तम्। तच्च त्रिधा–शरीर–स्वजन–द्रव्य-बलम्। इहैश्वर्यग्रहणात् स्वजनद्रव्यबलपरिग्रहः। शरीरबलं तु वीर्यग्रहणात् पृथग् गृहीतं वीर्यबलस्य प्राधान्यप्रकाशनार्थम्। विज्ञानं–बुद्धिश्चतुर्विधा–औत्पत्तिकी, वैनयिकी, कर्मजा, पारिणामिकी चेति। तत्रौत्पत्तिकी अदृष्टाश्रुतपूर्ववस्तुन्युपनते तत्क्षण एव समासादितोपजना (?) अव्याहतफला भरतरोहकादेरिव भवति। गुर्वादिविनयानुष्ठानाभ्यासविशेषप्रभवा वैनयिकी ऐहिकामुष्मिकफलसम्पादिनी प्रस्तुतकार्यनिस्तरणसमर्था धर्मादित्रिवर्गशास्त्रार्थग्राहिणी च पुत्रागमनकाणहस्तिनीपरिज्ञाननैमित्तिकस्यैव। कर्मजा पुनः धीः साधुकारफला, अनाचार्यकं कर्म, तत्र पुनःपुनरुपयोगात् प्रतिक्षणमभ्यस्यतस्तादृशी बुद्धिरुत्पद्यते येन प्रथमादिकृतकर्मातिशायि पाश्चात्यं कर्मोपजायते, सौवर्णिकक्षीवलतन्तुवायादेरिव। पारिणामिकी तु वयोविपाकलब्धजन्मा परमहितनिःश्रेयसफला पश्चात्तयवादिसाधनानुसारिणी भवत्यभयकुमारादेरिव यथासम्भवम्[2]। इत्थं लब्धया बुद्धया अहमेव बुद्धिमानिति मन्यमानः परिभवति शेषं जनम्। मदसमुद्धतस्य परपरिभवपरिवादादात्मोत्कर्षाच्चाशुभं कर्म नीचैर्गोत्रादि बन्धमेति यदनेकभवपरम्परासु परिनिष्ठास्यतीति सापायमवग(म)त्य बुद्धिगर्वमित्थं विचिन्तयेत्–बुद्धयो हि विनयाधानहेतवः सर्वदा, न जातुचित् अहङ्कारस्य कारणीभवन्ति। मानपरस्य च विनयखण्डनमवश्यम्भावि। विनयहीनस्य च धर्मतपसी निष्फले स्यातामिति विज्ञानमदो[3] यत्नेन महता विवर्जनीयः। श्रुतम्–आप्तप्रणीत आगमः तत्परिज्ञानान्माद्यति अहमेवैको जाने, नापर इति। श्रुतमदान्धश्च बालिशमेव परं मन्यते, श्रुतमदं च निजिघृक्षुरित्थमालोचयेत्–प्रकर्षापकर्षवृत्तित्वात् क्षयोपशमस्य सन्ति मत्तोऽन्येऽपि बहुश्रुताः, कदाचिदहमन्ये[4]भ्योऽल्पतरश्रुतोऽतिगहनार्थत्वादागमानामधिगतश्रुतोऽपि वा दुरधिगततदर्थः स्या[5]मिति श्रुतमदत्यागः श्रेयान्। अपि च–चतुर्दशपूर्वधरेष्वपि षट्स्थानकमवघुष्यते यदि, तत्र का कथा शेषश्रुतधरे श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमवैचित्र्याद्, अधिगतसकल-

प्रशमरतौ मतान्तरम्

औत्पत्तिकीप्रमुख-बुद्धिचतुष्टयम्

---

१ उक्तं च तत्र—

जाति–कुल–रूप–बल–बुद्धि–वाल्लभ्यक–श्रुतमदान्धाः।
क्लीबाः परत्र चेह च हितमप्यर्थं न पश्यन्ति ॥ ८० ॥

२ सन्तुल्यतां यदुक्तं नमस्कारनिर्युक्तौ हारिभद्रीये तद्विवरणे च (४१४–४३५ पत्राङ्केषु)।

३ 'मादाय' इति च–पाठः। ४ 'भ्योऽल्पतर' इति च–पाठः। ५ 'स्यादिति' इति ङ–पाठः।

टी०—क्षमागुणांश्चेत्यादि । क्षमाया गुणाः ज्ञानादिवृद्धिरनयोऽनायासादयः । तांश्चानुचिन्त्य क्षमामेव विदधीत । आयासो-दुःखहेतुर्देहविशेषः प्रहरणसहायान्वेषणं संरम्भावेशारुणविलोचनस्वेदप्रवाहप्रहारवेदनादिकः । तद्विपरीतोऽनायासः–स्वस्थता । आदिग्रहणात् तत्प्रत्ययकर्मबन्धविरहाभावः शुभध्यानाभ्यासाविघ्नं परमार्थानोत्पादनं स्थिरचित्तसत्वान्तरात्मत्वमित्यादयः । इत्यमनुस्मरतो गुणाः सम्पद्यन्ते क्षममाणस्य, क्षमितव्यमिति क्षमाधर्मः । तथा मार्दवधर्मः मृदुः–अस्तम्भस्तद्भावस्तत्कर्म वा मार्दवम् । तदुपदर्शनायाह—

भा०—नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ मार्दवलक्षणम् । मृदुभावो मृदुकर्म वा मार्दवं, मदनिग्रहो मानविघातश्चेत्यर्थः । तत्र मानस्येमान्यष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥

टी०—नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाविति । नीचैर्वृत्तिः–अभ्युत्थानासनदानाञ्जलिप्रग्रहयथार्हविनयकरणरूपा नीचैर्वर्तनम् । उत्सेकश्चित्तपरिणामो गर्वरूपस्तद्विपर्ययोऽनुत्सेकः । संसारस्वभावं भावयतोऽसमञ्जसविशिष्टजातिकुलादिसम्पदः कदाचिदेवासाद्यन्ते कदाचिद्धीनास्ततो न गर्वपरिणाममास्कन्दतीत्येतदेवाह—मदनिग्रह इत्यादि । माद्यत्यनेनेति मदः जात्यादिमदस्तस्य (निग्रहः उदयनिरोधः कदाचिदुदितस्य वा वैफल्यापादनं मानो मूलप्रकृतिः यद्विजृम्भणादेते प्रादुष्पन्ति जात्यादिमदास्तस्य) च निर्घातो मूलोत्कर्तनमित्यर्थः । तद्घाते चावश्यम्भावी जात्यादिमदविनाशः । तन्निरूपणार्थमाह–तत्र मानस्येत्यादि । तत्रेति वाक्योपन्यासार्थः । स्थानानि भेदाः । इमानीति प्रत्यक्षीकरोति । परस्यानुभवमुत्पादयति—

अष्टविधता मानस्य

भा०—तद्यथा—जातिः १ कुलं २ रूपम् ३ ऐश्वर्यं ४ विज्ञानं ५ श्रुतं ६ लाभः ७ वीर्यम् ८ इति ॥

टी०—तद्यथेत्यादिनोदाहरति । जात्यादीनि वीर्यान्तान्यष्टौ स्थानानि । तत्र जातिः पित्रन्वयः प्रख्याततमवंशता जातिर्जन्मोत्तमलाभः पञ्चेन्द्रियादिलक्षणा वा तया गर्वमुद्वहति विशिष्टजातिरहमिति । विदितकर्मपरिणामस्तु निरुणद्धि जातिमदं, स्वकृतकर्मफलानुभाजो जीवा नानाजातीरुच्चावचाः प्रपद्यन्ते इति न श्रेयान् जातिमदः । मात्रन्वयः कुलं उग्रभोजादि वा । तेनापि मदो न युक्तएव जात्यादिभावनावदिति । रूपं शरीरावयवानां सन्निवेशविशेषो लावण्ययुक्तस्तेनापि कश्चिन्माद्यति, तत्प्रतिषेधस्त्वाद्युत्तरकारणालोचनाद् भवति । तत्राद्यं कारणं मातुरोजः पितुः शुक्रम्, उत्तरकारणं जननीग्रस्तान्नपानरसाभ्यवहारो रसहरण्येत्येवमामृशतो न प्रतिभाति रूपमदः । त्वग्-मांसा-ऽस्थि-पुरीष-पूयाद्यशुभप्रायत्वात् । ऐश्वर्यमदो

---

१ 'द्रव्य' इति च-पाठः । २ 'च' इति घ-पाठः । ३ 'जन्मारमा जातः पञ्चेन्द्रिया०' इति च-पाठः । ४ 'भोगादि' इति च-पाठः । ५ 'षेधमुत्तर०' इति ङ-पाठः ।

धनधान्यसम्पत्प्रभवः। धनं रजत-चामीकर-मरकतादि गो-महिष्य-ऽजाविकादि च, व्रीहि-तिल-मुद्ग-माष-कङ्ग्वादि धान्यं तेनापि कर्मानुभावादप्राप्तेन प्राप्तेन वा संरक्ष्यमाणेन क्लेशकारिणा अकाण्डभङ्गुरेणाऽऽयत्यामायासबहुलेन को मद इत्येवं प्रत्याचक्षीत ॥ चापकेन त्वेतदेव बलसंज्ञया प्रशमरतावुपात्तम्। तच्च त्रिधा–शरीर–स्वजन–द्रव्य-बलम्। इहैश्वर्यग्रहणात् स्वजनद्रव्यबलपरिग्रहः। शरीरबलं तु वीर्यग्रहणात् पृथग् गृहीतं वीर्यबलस्य प्राधान्यप्रकाशनार्थम्। विज्ञानं–बुद्धिश्चतुर्विधा–औत्पत्तिकी, वैनयिकी, कर्मजा, पारिणामिकी चेति। तत्रौत्पत्तिकी अदृष्टाश्रुतपूर्ववस्तुन्युपनते तत्क्षण एव समासादितो-पजना (?) अव्याहतफला भरतरोहकादेरिव भवति। गुर्वादिविनयानुष्ठानाभ्यासविशेषप्रभवा वैनयिकी ऐहिकामुष्मिकफलसम्पादिनी प्रस्तुत-कार्यनिस्तरणसमर्था धर्मादित्रिवर्गशास्त्रार्थग्राहिणी च पुत्रागमनकाणहस्तिनीपरिज्ञाननैमित्तिकस्येव। कर्मजा पुनः धीः साधुकारफला, अनाचार्यकं कर्म, तत्र पुनःपुनरुपयोगात् प्रतिक्षण-मभ्यस्यतस्तादृशी बुद्धिरुत्पद्यते येन प्रथमादिकृतकर्मातिशायि पाश्चात्यं कर्मोपजायते, सौवर्णिकक्षीवलतन्तुवायादेरिव। पारिणामिकी तु वयोविपाकलब्धजन्मा परमहितनिःश्रेयसफला पश्चाद्वयवादिसाधनानुसारिणी भवत्यभयकुमारादेरिव यथासम्भवम्[2]। इत्थं लब्धया बुद्ध्या अहमेव बुद्धिमानिति मन्यमानः परिभवति शेषं जनम्। मदसमुद्धतस्य परपरिभवपरि-वादादात्मोत्कर्षाच्चाशुभं कर्म नीचैर्गोत्रादि बन्धमेति यदनेकभवपरम्परासु परिनिष्ठास्यतीति सापायमवग(म)त्य बुद्धिगर्वमित्थं विचिन्तयेत्–बुद्धयो हि विनयाधानहेतवः सर्वदा, न जातु-चित् अहङ्कारस्य कारणीभवन्ति। मानपरस्य च विनयखण्डनमवश्यम्भावि। विनयहीनस्य च धर्मतपसी निष्फले स्यातामिति विज्ञानमदो यत्नेन महता विवर्जनीयः। श्रुतम्–आप्तप्रणीत आगमः तत्परिज्ञानान्माद्यति अहमेवैको जाने, नापर इति। श्रुतमदान्धश्च बालिशमेव परं मन्यते, श्रुतमदं च निजिघृक्षुरित्थमालोचयेत्–प्रकर्षापकर्षवृत्तित्वात् क्षयोपशमस्य सन्ति मत्तो-ऽन्येऽपि बहुश्रुताः, कदाचिदहमन्येभ्योऽल्पतरश्रुतोऽतिगहनार्थत्वादागमानामधिगतश्रुतोऽपि वा दुरधिगततदर्थः स्यामिति श्रुतमदत्यागः श्रेयान्। अपि च–चतुर्दशपूर्वधरेष्वपि षट्स्थानक-मवघुष्यते यदि, तत्र का कथा शेषश्रुतधरे श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमवैचित्र्याद्, अधिगतसकल-

प्रशमरतौ मतान्तरम्

औत्पत्तिकीप्रमुख-बुद्धिचतुष्टयम्

---

१ उक्तं च तत्र—

जाति-कुल-रूप-बल-बुद्धि-वाल्लभ्यक-श्रुतमदान्धाः।
क्लीबाः परत्र चेह च हितमप्यर्थं न पश्यन्ति ॥ ८० ॥

२ सन्तुल्यतां यदुक्तं नमस्कारनिर्युक्तौ हारिभद्रीये तद्विवरणे च (४१४–४२५ पत्राङ्केषु)।

३ 'मादाय' इति च-पाठः। ४ 'भ्योऽलभ्यतर' इति च-पाठः। ५ 'स्यादिति' इति ङ-पाठः।

श्रुतेनापि परिहार्यः श्रुतमद इति। लम्भनं लाभः–प्राप्तिरीप्सितस्य सत्कारसम्मानादेः प्रवृ-
त्तिसन्मित्रभूपालस्वजनेभ्यो विज्ञान-तपो-ऽभिजन-शौर्यादिप्रभावादहं लभेयं, अपरः प्रयत्न-
वानपि न लभत इति स्वलाभेन माद्यति। तथा गुरुजनादृतो न प्राप्तोऽहं, अपरस्तु न
कस्मैचिद् रोचते, वचनमप्यस्य नादरयन्तीति गर्वोऽप्ययं लाभमदः। स चैवं निग्रहीतव्यो
लाभान्तरायकर्मोदयादलाभो लाभान्तरायक्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः, संसारे परि-
भ्रमतो जीवस्य कादाचित्को न तु शाश्वतः, कर्माधीनत्वात्, संसारानुबन्धी चेति लाभम-
दत्यागः श्रेयस्करः। वाल्लभ्यकप्राप्तिरपि कर्मोदयनिमित्तैव, संसारिणां च सुलभेति वाल्लभ्य-
फलाभमदः परिवर्जनीय इति। वीर्य–पराक्रमः शक्तिरुत्साहः सामर्थ्यमतिशयवती चेष्टेति
पर्यायाः। वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् प्रादुरस्ति वीर्य-बलविशेषस्तेन वीर्येण माद्यतीति वीर्य-
मदः, तस्य प्रतिक्षेपः संसारानुबन्धित्वचिन्तनात्, संसारानुबन्धी वीर्यमदः कषायरूपत्वात्,
वीर्यस्य चाशाश्वतत्वात्। तथाहि–बलिनोऽपि पुरुषाः क्षणेन निर्बलतामुपपन्ना दृश्यन्ते,
निर्बलाश्च बलवन्तः संस्कारवशादाशु जायन्ते, तथा व्याधि-जरा-मृत्युपद्रुतबलेषु चक्रवर्ति-
रिसीरिणोऽपि सीदन्ति ससुरासुराः, किमुतान्ये पृथग्जना इति? वीर्यमदादुपरमः
श्रेयान्। इतिशब्दो मदस्थानानामियत्तामावेदयति। मौलान्येतावन्ति, सूक्ष्मभेदास्त्वेषां
भूयांस इति॥

सम्प्रति सामान्येन सर्वमदस्थानेषु दोषानाविर्भावयन्नुपसंहरति—

**भा०—एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मदस्थानैर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभि-
रतः तीव्राहङ्कारोपहतमतिरिहामुत्र च अशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति। उप-
दिश्यमानमपिच श्रेयो न प्रतिपद्यते। तस्मादेषां मदस्थानानां निग्रहो मार्दवं
धर्म इति॥ २॥**

टी०—एभिर्जात्यादिभिरित्यादि। उक्तलक्षणैर्जात्यादिभिर्मत्तः–अहंमानी परनिन्दा-
यामात्मप्रशंसायां च सक्तस्तीव्रेण–अतिशयवताऽहङ्कारेणोपहतबुद्धिर्मलीमसधिषण इह-
परलोकानुभवनीयं कर्मोपचिनोति–बध्नाति अकुशलं–पापमशुभफलम्, अकुशलमपि यद्
कदाचित् कुशलफलतया परिणमत इत्यशुभफलग्रहणम्। सम्यग्दर्शनादि मुक्तिसाधनं श्रेयः।
तच्चाख्यायमानमपि न प्रतिपद्यते–न श्रद्धत्ते। यत एतदेवं तस्मादेषां मदस्थानानां मार्दवं
निग्राहकं, तन्निग्रहाच्च धर्म इति॥

सम्प्रति मायाप्रतिपक्षमार्जवं लक्षयति—

भा०—भावविशुद्धिरविसंवादनं चार्जवलक्षणम्। ऋजुभावः ऋजुकर्म

१ 'प्रभृत्य' इति ङ-पाठः। २ 'लभेयमपर' इति ख-पाठः। ३ 'बन्धिचिन्तनात्' इति ग-पाठः।
४ 'विबलतां' इति-घ-पाठः। ५ 'कुशलतया' इति ङ-च-पाठः। ६ 'श्रद्धत्ते' इति ङ-पाठः।

वाऽऽर्जवम् । भावदोषवर्जनमित्यर्थः । भावदोषयुक्तो हि उपधिनिकृतिसंप्रयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति । उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्मादार्जवं धर्म इति ॥ ३ ॥

टी०—भावविशुद्धिरिति । भावाः–कायवाङ्मानसानि तेषां विशुद्धिः–अवक्रत-शाठ्यविरहितत्वम्, मनसोऽपि परिणामः कायवाचोरुपचर्यते तद्वृत्तानुवृत्तेः । मायावी तु सर्वाभिसन्धानपरतया सर्वाभिशङ्कनीयः कपटपटप्रच्छादितकायादिक्रियः[1] सुहृदेऽपि द्रुह्यति ।

तमेव योगानामविपर्यासं दर्शयति ऋजुभाव इत्यादिना । उपधिनिकृत्योर्विशेषः–उपधिः छद्म छादनं स्वाभिसन्धेः निकारो निकृतिः परबुद्धिपराभवद्वारेण स्वाभिसन्धेः साफल्या-पादनम् । अविसंवादनमविनाशनं अहिंसनमित्यनर्थान्तरम् । विनाशनं–परिणामान्तरापादनं विसंवादनमुच्यते । न विसंवादनमविसंवादनम्, परिणामान्तरानापादनमिति । तस्मादेवं-विधमार्जवं धर्मः ॥

अधुना लोभप्रतिपक्षं शौचलक्षणमाविर्भावयन्नाह —

भा०—अलोभः शौचलक्षणम् । शुचिभावः शुचिकर्म वा शौचम् ॥

टी०—अलोभ इति । अलोभः शौचलक्षणम् । लोभस्तु भावतः परमार्थतोऽ-भिष्वङ्गश्चेतनाचेतनमिश्रवस्तुविषयः । लोभदोषाच्च क्रोधमानमायाहिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरि-ग्रहार्जनमलजालेनोपचीयमान आत्मा भवत्यशुचिः । तत्रालोभो–लोभाभावो न कचिन्मम-त्वम् । अलोभस्य हि लोभदोषविनिर्मुक्तत्वान्निर्भयत्वम् । ततः स्वपरहिताभिप्रवृत्तिरि-त्येवदेव[2] शौचलक्षणं मुख्यमात्मनः ।

एतदेव स्पष्टयति—

भा०—भावविशुद्धिर्निष्कल्मषता । धर्मसाधनमात्रास्वपि अनभिष्वङ्ग इत्यर्थः । अशुचिर्हि भावकल्मषसंयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोप-चिनोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्माच्छौचं धर्म इति ॥ ४ ॥

टी०—भावविशुद्धिर्ममत्वाभावो निःसङ्गता च, अपरद्रोहेणात्मार्थानुष्ठानं, निष्कल्म-षता–निर्मलता भाव(धर्म ?)साधनमात्राः-रजोहरण-मुखवस्त्रिका-चोलपट्टक-पात्रादिलक्षणाः तास्वप्यनभिष्वङ्गो विगतमूर्च्छ इत्यर्थः । यस्मादशुचिर्भावकल्मषसंयुक्तः, भावकल्मषं च लोभकषायस्तस्मात् तत्त्यागः । शौचं धर्म इति, शरीरमहाव्रण[3]प्रक्षालनादि द्रव्यशौचं, तच्च प्रासुकैषणीयेन जलादिना निर्लेपनिर्गन्धितापादनमागमोक्तेन विधिना कार्यमिति ॥

---

1 'कपटप्रच्छादित' इति ङ–पाठः । २ 'हिताहिताभि' इति ङ–पाठः । ३ 'महावर्ण' इति च–पाठः ।

श्रुतेनापि परिहार्यः श्रुतमद इति। लम्भनं लाभः—प्राप्तिरभिप्रेतफलस्य सत्कारसम्मानादेः नृप-तिसन्निधमूलस्वजनेभ्यो विज्ञान-तपो-ऽभिजन-शौर्यादाभिगमादहं लभेयं, अपरः प्रभ-वानपि न लभत इति स्वलाभेन माद्यति। तथा सकलजनस्याहमभिमतो न प्राप्तोऽहं, अयमपरो न कस्मैचिद् रोचते, वचनमप्यस्य नाद्रियन्तीति गर्वोऽप्ययं लाभमदः। स चैवं निगृहीतव्यो लाभान्तरायकर्मोदयादलाभो लाभान्तरायक्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः, संसारे परि-भ्रमतो जीवस्य कादाचित्को न तु शाश्वतः, कर्माधीनत्वात्, संसारानुबन्धी चेति लाभम-दत्यागः श्रेयस्करः। यल्लब्धस्याप्तिरपि कर्मोदयजनितैव, संसारिणां च सुलभेति वाल्लभ्य-फलाभमदः परिवर्जनीय इति। वीर्यं—पराक्रमः शक्तिरुत्साहः सामर्थ्यमतिशयवती चेष्टेति पर्यायाः। वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् प्रादुरस्ति वीर्य-बलविशेषस्तेन वीर्येण माद्यतीति वीर्य-मदः, तस्य प्रतिक्षेपः संसारानुबन्धित्वचिन्तनात्, संसारानुबन्धी वीर्यमदः कषायरूपत्वात्, वीर्यस्य चाशाश्वतत्वात्। तथाहि—बलिनोऽपि पुरुषाः क्षणेन निर्बलतामुपयान्तो दृश्यन्ते, निर्बलाश्च बलवन्तः संस्कारवशादाशु जायन्ते, तथा व्याधि-जरा-मृत्युप्रभृतिबलेषु चक्रवर्तिह-रिसीरिणोऽपि सीदन्ति ससुरासुराः, किमुतान्ये पृथग्जना इति? वीर्यमदाद् व्युपरमः श्रेयान्। इतिशब्दो मदस्थानानामियत्तामावेदयति। मौलान्येतावन्ति, सूक्ष्मभेदास्त्वेषां भूयांस इति॥

सम्प्रति सामान्येन सर्वमदस्थानेषु दोषानाविर्भावयन्नुपसंहरति—

भा०—एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मदस्थानैर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभि-रतः तीव्राहङ्कारोपहतमतिरिहामुत्र च अशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति। उप-दिश्यमानमपिच श्रेयो न प्रतिपद्यते। तस्मादेषां मदस्थानानां निग्रहो मार्दवं धर्म इति ॥ २ ॥

टी०—एभिर्जात्यादिभिरित्यादि। उक्तलक्षणैर्जात्यादिभिर्मत्तः—अहंमानी परनिन्दा-यामात्मप्रशंसायां च सक्तस्तीव्रेण—अतिशयवताऽहङ्कारेणोपहतबुद्धिर्मलीमसधिषण इह-परलोकानुभवनीयं कर्मोपचिनोति—बध्नाति अकुशलं—पापमशुभफलम्, अकुशलमपि बद्धं कदाचित् कुशलफलतया परिणमत इत्यशुभफलग्रहणम्। सम्यग्दर्शनादि मुक्तिसाधनं श्रेयः। तच्चाख्यायमानमपि न प्रतिपद्यते—न श्रद्धत्ते। यत एतदेवं तस्मादेषां मदस्थानानां मार्दवं निग्राहकं, तन्निग्रहाच्च धर्म इति॥

सम्प्रति मायाप्रतिपक्षमार्जवं लक्षयति—

भा०—भावविशुद्धिरविसंवादनं चार्जवलक्षणम्। ऋजुभावः ऋजुकर्म

---

१ 'प्रभत्व' इति ङ-पाठः। २ 'लभेयमपर' इति घ-पाठः। ३ 'बन्धिचिन्तनात्' इति ग-पाठः।
४ 'विबलतां' इति-घ-पाठः। ५ 'कुशलतया' इति ङ-च-पाठः। ६ 'श्रद्धते' इति ङ-पाठः।

ग्राम्यमग्राम्यम् । पदार्थांश्च विवक्षितानभिव्याहरतीति पदार्थाभिव्याहारम्, अग्राम्यत्वात् पदार्थानभिव्याहरतीति । विद्वज्जनाभिमतानित्यग्राम्यपदार्थाभिव्याहारं, सीभरं विकत्थनं विमर्दकरं, न सीभरमसीभरं आश्वेव प्रस्तुतार्थपरिसमाप्तिकारि । अरागद्वेषयुक्तमिति मायालोभाभ्यां कोपमानाभ्यां चायुक्तम् ॥

भा०—सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्थ्यमर्थिजनभावग्रहणसमर्थमात्मपरार्थानुग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनवद्यमर्हच्छासनप्रशस्तं यतं मितं याचनप्रच्छनं प्रश्नव्याकरणमिति सत्यधर्मः ॥ ५ ॥

टी०—सूचनात् सूत्रं–गणधरप्रत्येकबुद्धस्थविरग्रथितं तस्य यो मार्गः–उत्सर्गापवादलक्षणः तदनुसारेण प्रवृत्तार्थ–प्रस्तुतोऽर्थात् अनपेतं अर्थ शुश्रूषुर्जनोऽर्थी तस्य भावः–चित्तं तद्ग्रहणसमर्थं–तदावर्जनसमर्थम् । तदेवंविधमात्मपरानुग्रहसमर्थं भवति । निरुपधं मायारहितम् । उपधा–भावदोषः । देशे यद् यत्र यस्यार्थस्य प्रसिद्धं तद्देशोपपन्नमविरुद्धम्, कालोपपन्नं यद् यत्र काले भण्यमानं न परस्योद्वेगकारि भवति, प्रस्तावापेक्षमित्यर्थः । अनवद्यम्–अगर्हितम् । अर्हच्छासनं द्वादशाङ्गं प्रवचनं तत्र तेन वा प्रशस्तम् अनुज्ञातं यत् तत् प्रयत्नसहितो मुखवसनाच्छादितवदनविवरः पाणितलस्थगितमुखो वा[2] । मितमिति यावता विवक्षितकार्यप्रतिपत्तिस्तावदेव, न त्वपरिमितं, याचनमभीक्ष्णावग्रहादिविषयं, प्रच्छनमुत्पन्नसन्देहस्य मार्गादिसूत्रार्थविषयं प्रश्नव्याकरणमन्येन पृष्टः प्रवचनाविरुद्धं व्याकरोतीति । तदेवमनृतपरुषाद्यपोह्य तद्विपर्ययेण सत्यमन्वेष्यमिति । याचनप्रच्छनप्रश्नव्याकरणेषु च त्रिष्वेव प्राधान्येन साधोर्वाग्व्यापारो, नान्यत्र निष्प्रयोजनत्वात्, स्वाध्यायवाचनाद्यपि न कर्तव्यमिति चेत्, न तत्, आत्मसंस्कारार्थो वाचनादिर्यत्नः । संस्कृतात्मा च त्रिष्वेव याचनादिषु व्याप्रियत इति । अथवा मुमुक्षोर्मुक्त्यर्थे यत्ने यदुपकारकं वचनं न तस्यास्ति निषेध इति ॥

सम्प्रति संयमोऽभिधीयते—

भा०—योगनिग्रहः संयमः । स[3] सप्तदशविधः । तद्यथा—पृथिवीकायिकसंयमः, अप्कायिकसंयमः, तेजस्कायिकसंयमः, वायुकायिकसंयमः, वनस्पतिकायिकसंयमः, द्वीन्द्रियसंयमः, त्रीन्द्रियसंयमः, चतुरिन्द्रियसंयमः, पञ्चेन्द्रियसंयमः ॥

संयमस्य सप्तदशविधत्वम्

टी०—योगनिग्रहः संयम इति । योगा–मनोवाक्कायलक्षणास्तेषां निग्रहः–प्रवचनोक्तविधिना नियमः एवमेव गन्तव्यमेवं स्थातव्यमेवं चिन्तयितव्यं एवं भाषितव्यमिति एष

---

१ 'तार्थं तदन्यतममर्थं' इति ग-पाठः । २ अत्र पाठप्रपातो न वेति विचार्यताम् । ३ 'सप्त०' इति ग-पाठः ।

अवसरप्राप्तं पञ्चमं धर्मं निर्दिदिक्षुराह—

भा०—सत्यर्थे भवं वचः सत्यं, सद्भ्यो वा हितं सत्यम्, तदननृतम्, अपरुषमपिशुनमनसभ्यमचपलमनाविलमविरलमसम्भ्रान्तं मधुरमभिजातमसन्दिग्धं स्फुटमौदार्ययुक्तमग्राम्यपदार्थाभिव्याहारमसीभरमरागद्वेषयुक्तम् ॥

टी०—सन्-विद्यमानोऽर्थोऽभिधेयो तस्मिन् सत्यर्थे भवं, दिगादित्वात् यत्, यथा-ऽवस्थितार्थप्रतिपत्तिकारि सत्यम्[1] ॥ नन्वेवं सति लुब्धकस्य मृगाख्यानमपि सत्यं स्यात्, किं (एवं ?) तर्हि सच्छब्दः प्रशंसार्थः । प्रशस्तोऽर्थः सन् न पापहेतुः तस्मिन् सति भवं सत्यं, पक्षान्तरसमाश्रयणं वा, सद्भ्यो वा हितं सत्यमिति, सन्तो जीवा एव गृह्यन्ते, हितशब्दोपादानात् । न ह्यजीवसम्बन्धि किञ्चिद्धितमस्ति, अतोऽप्रशस्तार्थव्यावृत्तिः । सामान्येन वा जीवाजीवेभ्यो हितम् । अनेकपर्यायकलापभाजोऽर्थाः । तेषां यथाऽवस्थितविवक्षितपर्यायप्रतिपादनं सत्यं, एतदेव तेभ्यो हितं यद् यथार्थप्रतिपादनमिति, तस्येदानीं सत्यवचनस्य विशेषगुणानाचष्टे-तदनृतमिति । अनृतं-भूतनिह्नवः अभूतोद्भावनं विपरीतकटुकसावद्यादिवचनं, नानृतम् । ननु च सत्यपर्याय एवायम् । सत्यमेतत्, तथापि वक्ष्यमाणोत्तरगुणप्राप्त्यर्थं पुनर्वचनम् । परुषं-रूक्षं स्नेहरहितं (निष्ठुरं) परपीडाकारि । न परुषमपरुषम् । तत्राविनयेषु माध्यस्थ्यभावना, विनयेषु तु सौम्या वागपरुषम्, पिशुनं-प्रीतिविच्छेदकारि द्वयोर्बहूनां वा सत्यासत्यदोषाख्यानात् । न पिशुनमपिशुनम् । सभार्हं-सभ्यं, न सभार्हमसभ्यं-सभासु विगर्हितं विदग्धसभासु गुह्यप्रकटनामोद्घाटनवचनवत् । तस्य प्रतिषेधो नासभ्यमनसभ्यम् । चपलः-अनालोचितभाषी, तद्वचनमपि चपलं, तच्च दोषाक्षेपि भवति । आविलं-कलुषं, कषायवशवर्तिनो वचनं न आविलमनाविलं, प्रसन्नवचनमितियावत् । विरलं-विश्रम्यभाषणम् । सविच्छेदत्वाच्च श्रोतुरनादरवाक्यव्याहरणाच्च श्रवणवैरस्यं करोति । न विरलमविरलमनुसन्ततमिति । सम्भ्रान्तं[2] तु त्रासकरं, न सम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तं अतित्वरितं वा सम्भ्रान्तमनुच्छ्वसन्[3] भाषते च यत् अव्यक्तवर्णपदलोपत्वादप्रत्यायकं वा श्रुतिविरसाक्षरमप्ररोचकमेव स्यात् । मधुरमिति प्रसन्नपदघटितं श्रुतिसुखं, सुखावबोधार्थं च अनभिमानं[4]-विनयसहितं . अभिजातं-सप्रश्रयं सविनयं सन्दिग्धम्-आकाङ्क्षाविनिवर्तने अक्षमं, तद्विपरीतमसन्दिग्धमाकाङ्क्षाविच्छेदकारि, निराकाङ्क्षमिति । अस्फुटम् अनिश्चितार्थ[5]त्वादालूनविशीर्णप्रायं, (वि)निश्चितार्थं तु स्फुटम् । अनौदार्यम्-अत्यौद्धत्यप्रदीपकं, तद्विपरीतमौदार्यम् । अप्रधानार्थं अनौदार्यं उदारार्थप्रतिबद्धत्वादुदारं तद्भाव औदार्यं तद्युक्तमौदार्ययुक्तम् । विद्वज्जनमनोऽनुरञ्जनेऽसमर्थं ग्राम्यं, न

---

१ 'व्याप्त्यर्थं' इति च-पाठः । २ 'न्तमुत्रास' इति च-पाठः । ३ 'अनुच्छ्वसं' इति ङ-पाठः ।
४ 'अनभिमतमविनय' इति च-पाठः । ५ 'मविनिश्चिता' इति ङ-पाठः ।

ग्राम्यमग्राम्यम्। पदार्थांश्च विवक्षितानभिव्याहरतीति पदार्थाभिव्याहारम्, अग्राम्यत्वात् पदार्थानभिव्याहरतीति। विद्वज्जनाभिमतानित्यग्राम्यपदार्थाभिव्याहारं, सीभरं विकत्थनं विमर्दकरं, न सीभरमसीभरं आश्वेव प्रस्तुतार्थपरिसमाप्तिकारि। अरागद्वेषयुक्तमिति मायालोभाभ्यां कोपमानाभ्यां चायुक्तम्॥

भा०—सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्थ्यमर्थिजनभावग्रहणसमर्थमात्मपरार्थानुग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनवद्यमर्हच्छासनप्रशस्तं यतं मितं याचनप्रच्छनं प्रश्नव्याकरणमिति सत्यधर्मः॥ ५॥

टी०—सूचनात् सूत्रं-गणधरप्रत्येकबुद्धस्थविरग्रथितं तस्य यो मार्गः-उत्सर्गापवादलक्षणः तदनुसारेण प्रवृत्तार्थं-प्रस्तुतार्थात् अनपेतं अर्थ्यं शुश्रूषुर्जनोऽर्थी तस्य भावः-चित्तं तद्ग्रहणसमर्थं-तदावर्जनसमर्थम्। तदेवंविधमात्मपरानुग्रहसमर्थं भवति। निरुपधं मायारहितम्। उपधा-भावदोषः। देशे यद् यत्र यस्यार्थस्य प्रसिद्धं तद्देशोपपन्नमविरुद्धम्, कालोपपन्नं यद् यत्र काले भण्यमानं न परस्योद्वेगकारि भवति, प्रस्तावापेक्षमित्यर्थः। अनवद्यम्-अगर्हितम्। अर्हच्छासनं द्वादशाङ्गं प्रवचनं तत्र तेन वा प्रशस्तम् अनुज्ञातं यत् तत् प्रयत्नसहितो मुखवसनाच्छादितवदनविवरः पाणितलस्थगितमुखो वा[1]। मितमिति यावता विवक्षितकार्यप्रतिपत्तिस्तावदेव, न त्वपरिमितं, याचनमभीक्ष्णावग्रहादिविषयं, प्रच्छनमुत्पन्नसन्देहस्य मार्गादिसूत्रार्थविषयं प्रश्नव्याकरणमन्येन पृष्टः प्रवचनाविरुद्धं व्याकरोतीति। तदेवमनृतपरुषाद्यपोह्य तद्विपर्ययेण सत्यमन्वेष्यमिति। याचनप्रच्छनप्रश्नव्याकरणेषु च त्रिष्वेव प्राधान्येन साधोर्वाग्व्यापारो, नान्यत्र निष्प्रयोजनत्वात्, स्वाध्यायवाचनाद्यपि न कर्तव्यमिति चेत्, न तत्, आत्मसंस्कारार्थो वाचनादिर्यत्नः। संस्कृतात्मा च त्रिष्वेव याचनादिषु व्याप्रियत इति। अथवा मुमुक्षोर्मुक्त्यर्थे यत्ने यदुपकारकं वचनं न तस्यास्ति निषेध इति॥

सम्प्रति संयमोऽभिधीयते—

भा०—योगनिग्रहः संयमः। स[2] सप्तदशविधः। तद्यथा—पृथिवीकायिकसंयमः, अप्कायिकसंयमः, तेजस्कायिकसंयमः, वायुकायिकसंयमः, वनस्पतिकायिकसंयमः, द्वीन्द्रियसंयमः, त्रीन्द्रियसंयमः, चतुरिन्द्रियसंयमः, पञ्चेन्द्रियसंयमः॥

संयमस्य सप्तदशविधत्वम्

टी०—योगनिग्रहः संयम इति। योगा-मनोवाक्कायलक्षणास्तेषां निग्रहः-प्रवचनोक्तविधिना नियमः एवमेव गन्तव्यमेवं स्थातव्यमेवं चिन्तयितव्यं एवं भाषितव्यमिति एष

१ 'तार्थं तदन्यतममर्थं' इति ग-पाठः। २ अत्र पाठप्रपातो न वेति विचार्यताम्। ३ 'सप्त०' इति ग-पाठः।

अवसरप्राप्तं पञ्चमं धर्माङ्गं निर्दिदिक्षुराह—

भा०—सत्यर्थे भवं वचः सत्यं, सद्भ्यो वा हितं सत्यम्, तदननृतम्, अपरुषमपिशुनमनसभ्यमचपलमनाविलमविरलमसम्भ्रान्तं मधुरमभिजातमस-न्दिग्धं स्फुटमौदार्ययुक्तमग्राम्यपदार्थाभिव्याहारमसीभरमरागद्वेषयुक्तम् ॥

टी०—सन्-विद्यमानोऽर्थोऽनेकधर्मा तस्मिन् सत्यर्थे भवं, दिगादित्वात् यत्, यथा-ऽवस्थितार्थप्रतिपत्तिकारि सत्यम् ॥ नन्वेवं सति लुब्धकाय मृगाख्यानमपि सत्यं स्यात्, किं (एवं ?) तर्हि सच्छब्दः प्रशंसार्थः । प्रशस्तोऽर्थः सन् न पापहेतुः तस्मिन् सति भवं सत्यं, पक्षान्तरसमाश्रयणं वा, सद्भ्यो वा हितं सत्यमिति, सन्तो जीवा एव गृह्यन्ते, हितशब्दो-पादानात्। न ह्यजीवसम्बन्धि किञ्चिद्धितमस्ति, अतोऽप्रशस्तार्थव्यावृत्तिः । सामान्येन वा जीवाजीवेभ्यो हितम्। अनेकपर्यायकलापभाजोऽर्थाः । तेषां यथाऽवस्थितविवक्षितपर्यायप्रति-पादनं सत्यं, एतदेव तेभ्यो हितं यद् यथार्थप्रतिपादनमिति, तस्येदानीं सत्यवचनस्य विशेष-गुणानाचष्टे-तदनृतमिति । अनृतं-भूतनिह्नवः अभूतोद्भावनं विपरीतकटुकसावद्यादिवचनं, नानृतम्। ननु च सत्यपर्याय एवायम्। सत्यमेतत्, तथापि वक्ष्यमाणोत्तरगुणप्राप्त्यर्थं पुनर्वच-नम्। परुषं-रूक्षं स्नेहरहितं (निष्ठुरं) परपीडाकारि । न परुषमपरुषम् । तत्राविनयेषु माध्य-स्थ्यभावना, विनयेषु तु सौम्या वागपरुषम्, पिशुनं-प्रीतिविच्छेदकारि द्वयोर्बहूनां वा सत्या-सत्यदोषाख्यानात्। न पिशुनमपिशुनम् । सभार्हं-सभ्यं, न सभार्हमसभ्यं-सभासु विगर्हितं विदग्धसभासु गुह्यप्रकटनामोद्घाटनवचनवत् । तस्य प्रतिषेधो नासभ्यमनसभ्यम् । चपलः-अनालोचितभाषी, तद्वचनमपि चपलं, तच्च दोषाक्षेपि भवति । आविलं-कलुषं, कषायवशव-र्तिनो वचनं न आविलमनाविलं, प्रसन्नवचनमितियावत्। विरलं-विश्रम्यभाषणम् । सविच्छे-दत्वाच्च श्रोतुरनादरवाक्यव्याहरणाच्च[1] वर्णवैरस्यं करोति । न विरलमविरलमनुसन्ततमिति । सम्भ्रान्तं[2] तु त्रासकरं, न सम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तं अतित्वरितं वा सम्भ्रान्तमनुच्छ्वसन्[3] भाषते च यत् अव्यक्तवर्णपदलोपत्वादप्रत्यायकं वा श्रुतिविरसाक्षरमप्ररोचकमेव स्यात् । मधुरमिति प्रसन्न-पदघटितं श्रुतिसुखं, सुखावबोधार्थं च अनभिमानं[4]-विनयसहितं अभिजातं-सप्रश्रयं सविनयं सन्दिग्धम्-आकाङ्क्षाविनिवर्तने अक्षमं, तद्विपरीतमसन्दिग्धमाकाङ्क्षाविच्छेदकारि, निराकाङ्क्षमिति । अस्फुटम् अनिश्चितार्थत्वादालूनविशीर्णप्रायं, (वि)निश्चितार्थं[5] तु स्फुटम् । अनौदार्यम्-अत्यौद्धत्यप्रदीपकं, तद्विपरीतमौदार्यम् । अप्रधानार्थं अनौदार्यं उदारार्थप्रति-बद्धत्वादुदारं तद्भाव औदार्यं तद्युक्तमौदार्ययुक्तम् । विद्वज्जनमनोऽनुरञ्जनेऽसमर्थं ग्राम्यं, न

१ 'व्याप्त्यर्थं' इति च-पाठः । २ 'न्तमुत्रास' इति च-पाठः । ३ 'अनुच्छ्वसं' इति ङ-पाठः ।
४ 'अनभिमतमविनय' इति च-पाठः । ५ 'मविनिश्चिता' इति ङ-पाठः ।

ग्राम्यमग्राम्यम् । पदार्थांश्च विवक्षितानभिव्याहरतीति पदार्थाभिव्याहारम्, अग्राम्यत्वात् पदार्थानभिव्याहरतीति । विद्वज्जनाभिमतानित्यग्राम्यपदार्थाभिव्याहारं, सीभरं विकत्थनं विमर्दकरं, न सीभरमसीभरं आश्वेव प्रस्तुतार्थपरिसमाप्तिकारि । अरागद्वेषयुक्तमिति मायालोभाभ्यां कोपमानाभ्यां चायुक्तम् ॥

भा०—सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्थ्यमर्थिजनभावग्रहणसमर्थमात्मपरार्थानुग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनवद्यमर्हच्छासनप्रशस्तं यतं मितं याचनप्रच्छनं प्रश्नव्याकरणमिति सत्यधर्मः ॥ ५ ॥

टी०—सूचनात् सूत्रं—गणधरप्रत्येकबुद्धस्थविरग्रथितं तस्य यो मार्गः—उत्सर्गापवादलक्षणः तदनुसारेण प्रवृत्तार्थ—प्रस्तुतार्थात् अनपेतं अर्थं शुश्रूषुर्जनोऽर्थी तस्य भावः—चित्तं तद्ग्रहणसमर्थं—तदावर्जनसमर्थम् । तदेवंविधमात्मपरानुग्रहसमर्थं भवति । निरुपधं मायारहितम् । उपधा—भावदोषः । देशे यद् यत्र यस्यार्थस्य प्रसिद्धं तद्देशोपपन्नमविरुद्धम्, कालोपपन्नं यद् यत्र काले भण्यमानं न परस्योद्वेगकारि भवति, प्रस्तावापेक्षमित्यर्थः । अनवद्यम्—अगर्हितम् । अर्हच्छासनं द्वादशाङ्गं प्रवचनं तत्र तेन वा प्रशस्तम् अनुज्ञातं यत् तत् प्रयत्नसहितो मुखवसनाच्छादितवदनविवरः पाणितलस्थगितमुखो वा[1] । मितमिति यावता विवक्षितकार्यप्रतिपत्तिस्तावदेव, न त्वपरिमितं, याचनमभीक्ष्णावग्रहादिविषयं, प्रच्छनमुत्पन्नसन्देहस्य मार्गादिसूत्रार्थविषयं प्रश्नव्याकरणमन्येन पृष्टः प्रवचनाविरुद्धं व्याकरोतीति । तदेवमनृतपरुषाद्यपोह्य तद्विपर्ययेण सत्यमन्वेष्यमिति । याचनप्रच्छनप्रश्नव्याकरणेषु च त्रिष्वेव प्राधान्येन साधोर्वाग्व्यापारो, नान्यत्र निष्प्रयोजनत्वात्, स्वाध्यायवाचनाद्यपि न कर्तव्यमिति चेत्, न तत्, आत्मसंस्कारार्थो वाचनादिर्यत्नः । संस्कृतात्मा च त्रिष्वेव याचनादिषु व्याप्रियत इति । अथवा मुमुक्षोर्मुक्त्यर्थे यत्ने यदुपकारकं वचनं न तस्यास्ति निषेध इति ॥

सम्प्रति संयमोऽभिधीयते—

भा०—योगनिग्रहः संयमः । स[3] सप्तदशविधः । तद्यथा—पृथिवीकायिकसंयमः, अप्कायिकसंयमः, तेजस्कायिकसंयमः, वायुकायिकसंयमः, वनस्पतिकायिकसंयमः, द्वीन्द्रियसंयमः, त्रीन्द्रियसंयमः, चतुरिन्द्रियसंयमः, पञ्चेन्द्रियसंयमः ॥

संयमस्य सप्तदशविधत्वम्

टी०—योगनिग्रहः संयम इति । योगा—मनोवाक्कायलक्षणास्तेषां निग्रहः—प्रवचनोक्तविधिना नियमः एवमेव गन्तव्यमेवं स्थातव्यमेवं चिन्तयितव्यं एवं भाषितव्यमिति एष

---

1 'वार्थं तदन्यतममर्थं' इति ग-पाठः । २ अत्र पाठप्रपातो न वेति विचार्यताम् । ३ 'सप्त०' इति ग-पाठः ।

संयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविध इति। स इत्युपसंहारः संयमः सप्तदशप्रकारो भवति। तद्यथेत्यनेन तान् प्रकारानभिमुखीकरोति। पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः-शरीरं येषां ते पृथिवीकायाः। कथं पृथिवीकायिकाः? उच्यते—पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् भवति मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवल्मीक इति यथा। अथवा धारणाद् भवन्ति "इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि" (पा० अ० ३, पा० २, सू० १३०) इति। पृथिवीकायिकजातौ जीवेषु संयमः-सम्यग् यमः-उपरमो निवृत्तिरित्यर्थः। ये जीवाः पृथिवीशरीराः तेषां संघट्ट-परितापनोपद्रवणानि मनो-वाक्-कायैः कृतकारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः। एवं सर्वत्र यावत् पञ्चेन्द्रियसंयमः।

पृथ्वीकायिकशब्दस्य सिद्धिः

भा०—प्रेक्ष्यसंयमः, उपेक्ष्यसंयमः, अपहृत्यसंयमः, प्रमृज्यसंयमः, कायसंयमः, वाक्संयमः, मनःसंयमः, उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः ॥ ६ ॥

टी०—प्रेक्ष्येति। प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः। प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संयमेन युज्यते। प्रेक्ष्येति चक्षुषा दृष्ट्वा स्थण्डिलं बीजजन्तुहरितादिरहितं पश्चादूर्ध्वनिषदनत्वग्वर्तनस्थानानि विदधीतेत्येवमाचरतः संयमो भवति। उपेक्ष्यसंयम इति व्यापार्याऽव्यापार्य चेत्यर्थः। एवं च संयमो भवति, साधून् व्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु संयम इति व्यापारणमेवोपेक्षणं गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य—औदासीन्यं भजतः संयमो भवति। अपहृत्यसंयम इति। प्रोज्झ्य—परिवर्ज्य संयमं लभते, वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारकं चरणस्य वर्जयतः संयमलाभः, भक्तपानादि वा संसक्तं विधिना परित्यजत इति। प्रमृज्य संयम इति प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहृत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्यं पथि वा गच्छतः सचित्ताचित्तमिश्रपृथिवीकायरजोऽनुरञ्जितचरणस्य स्थण्डिलात् स्थण्डिलं सङ्क्रामतोऽस्थण्डिलाद् वा स्थण्डिलं प्रमृज्य चरणौ संयमभावत्वमगार्यादिरहितेऽन्यथा त्वप्रमार्जयत एव संयमः। कायसंयम इति। धावन-वल्गन-प्लवनादिनिवृत्तिः, शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः। वाक्संयमो हिंस्र-परुषादिनिवृत्तिः, शुभभाषायां च प्रवृत्तिः। मनःसंयमोऽभिद्रोहाऽभिमानेर्ष्यादिनिवृत्तिः, धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः। उपकरणसंयम इत्यजीवकायसंयमः। अजीवकायैश्च पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नाजोऽभूवन् पुरुषाः दीर्घायुषश्च तदा नासीत् प्रयोजनं पुस्तकैः, दुष्षमानुभावात् तु परिहीनैर्ग्रहणधारणादिभिरस्ति निर्युक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुज्ञेत्येवं यथा कालमपेक्ष्यासंयमः संयमो वा भवतीत्येवं संयमो धर्मः ॥

पुस्तकग्रहणे हेतुः

१ 'यत्रोपरमः' इति ग-पाठः। २ 'निपद्यत्वेन' इति ङ-पाठः। ३ 'क्षणं महर्गं गृहस्था' इति ग-पाठः। ४ 'एष' इति च-पाठः। ५ 'कायसंयमश्च' इति ग-पाठः।

सम्प्रति तपः प्रस्तावायातमुच्यते—

भा०—तपो द्विविधम् । तत् परस्ताद् (अ० ९, सू० १९-२०) वक्ष्यते[1] । प्रकीर्णकं चेदमनेकविधम् ।

टी०—तपो द्विविधमित्यादि । तपतीति[2] तपः । कर्तर्यसुन् वा । संयमात्मनः शेषाशयविशोधनार्थं बाह्याभ्यन्तरतपनं[3] तपः । शरीरेन्द्रियतापनात् कर्मनिर्दहनाच्च तपः । अपर आह—" विशेषेण कायमनस्तापविशेषात् तपः " । द्विविधमिति बाह्यमाभ्यन्तरं वा (च) । बाह्यमिति बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च । आभ्यन्तरं त्वन्यतीर्थिकानभ्यस्तत्वादन्तःकरणव्यापारस्य प्राधान्याद् बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च । अन्ये त्वाहुः—"परप्रत्यक्षं बाह्यम् । स्वप्रत्यक्षमाभ्यन्तरम्" । अथवा आतापनादिः कायक्लेशस्तपो बहिर्लक्ष्यत इति बाह्यम् । अनशनादिभ्यो[वा तेभ्यो]ऽपि च बहिस्तरां वर्तत इति तदुपलक्षितं बाह्यम् । नैवं प्रायश्चित्तादि । तत् परस्ताद्—उपरिष्टाद् वक्ष्यते—अनशनावमौदार्यादि प्रायश्चित्तविनयादि च यथाक्रमम् । इह त्वशून्यार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णकं कालाहारादिनियतमनेकविधं तद्यथेत्यादिना दर्शयति—

तपोलक्षणे मतान्तरम्

भा०—तद्यथा—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे । कनकरत्नमुक्तावल्यस्तिस्रः । सिंहविक्रीडिते द्वे ॥

टी०—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे इति । मध्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—यवमध्या[4] वज्रमध्या[5] च । चन्द्रप्रतिमे इति चन्द्रतुल्ये । यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः प्रतिदिनमेवं भिक्षाकवलवृद्धिः । यथा चन्द्रस्य हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकवलहानिरिति । तत्र यवमध्या[6] चन्द्रप्रतिमा शुक्लप्रतिपदारम्भादमावास्यान्ता, प्रतिपद आरभ्य यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः (तथा भिक्षाकवलवृद्धिः), कवलवृद्धिर्वा यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदश कवलाः । ततः कृष्णप्रतिपद्यपि पञ्चदशैव । एवमेकैककवलहान्या यावदमावास्यायामेकः कवल इत्येषा यवमध्या ।

वज्रमध्या कृष्णप्रतिपदारम्भा, कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशकवलानभ्यवहरति । तत्राप्येकैककवलहानिर्यावदमावास्यायामेकः कवलः, शुक्लप्रतिपद्यप्येक एवेति । द्वितीयादिष्वेकैकवृद्धिर्यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येषा वज्रमध्या ।

---

१ 'वक्ष्यति' इति ग-पाठः । २ 'तप्यतीति' इति ग-पाठः । ३ 'तापनं तपः' इति ङ-पाठः । ४-५ 'यवस्येव मध्ये स्थूलस्य पर्यन्तभागयोस्तु तनुकस्य मध्यं यस्याः सा यवमध्या, वज्रस्येव मध्ये तनुकस्य पर्यन्तयोस्तु स्थूलस्य मध्यं यस्याः सा वज्रमध्या' इति श्रीनेमिचन्द्रसूरिवरविरचितस्य प्रवचनसारोद्धारस्य श्रीसिद्धसेनसूरिकृतटीकायां (४४०तमे पत्राङ्के) ।

६ यवमध्यां चन्द्रप्रतिमामुद्दिश्य प्रोक्तम्—

" एकैकां वर्धयेद् भिक्षां, शुक्ले कृष्णे च ह्रापयेत् ।
भुञ्जीत नामावास्याया-मेष चान्द्रायणो विधिः ॥"

संयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविध इति। स इत्थंरूपः संयमः सप्तदशप्रकारो भवति। तद्यथेत्यनेन तान् प्रकारानभिमुखीकरोति। पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः-शरीरं येषां ते पृथिवीकायाः। एवं पृथिवीकायिकाः? उच्यते—

पृथ्वीकायिकशब्दस्य सिद्धिः

पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वात् भवतीह मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवल्मीक इति यथा। अथवा शत्रन्ताद् भवति "इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि" (पा० अ० ३, पा० २, सू० १३०) इति। पृथिवीकायिकानां जीवानां संयमः-सम्यग् यमः-उपरमो निवृत्तिरित्यर्थः। ये जीवाः पृथिवीशरीराः तेषां संघट्ट-परितापनापद्रावणानि मनो-वाक्-कायैः कृतकारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः। एवं सर्वत्र यावत् पञ्चेन्द्रियसंयमः।

भा०—प्रेक्ष्यसंयमः, उपेक्ष्यसंयमः, अपहृत्यसंयमः, प्रमृज्यसंयमः, कायसंयमः, वाक्संयमः, मनःसंयमः, उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः ॥ ६ ॥

टी०—प्रेक्ष्येति। प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः। प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संयमेन युज्यते। प्रेक्ष्येति चक्षुषा दृष्ट्वा स्थण्डिलं बीजजन्तुहरितादिरहितं पश्चादूर्ध्वनिषद्यात्वग्वर्तनस्थानानि विदधीतेत्येवमाचरतः संयमो भवति। उपेक्ष्यसंयम इति व्यापार्याऽव्यापार्य चेत्यर्थः। एवं च संयमो भवति, साधून् व्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु संयम इति व्यापारणमेवोपेक्षणं गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य-औदासीन्यं भजतः संयमो भवति। अपहृत्यसंयम इति। प्रोज्झ्य-परिवर्ज्य संयमं लभते, वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारकं चरणस्य वर्जयतः संयमलाभः, भक्तपानादि वा संसक्तं विधिना परित्यजत इति। प्रमृज्य संयम इति प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहृत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्यं पथि वा गच्छतः सचित्ताचित्तमिश्रपृथिवीकायरजोऽनुरञ्जितचरणस्य स्थण्डिलात् स्थण्डिलं सङ्क्रामतोऽस्थण्डिलाद् वा स्थण्डिलं प्रमृज्य चरणौ संयमभावस्तमगार्यादिरहितेऽन्यथा त्वप्रमार्जयत एव संयमः। कायसंयम इति। धावन-वल्गन-प्लवनादिनिवृत्तिः, शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः। वाक्संयमो हिंस्र-परुषादिनिवृत्तिः, शुभभाषायां च प्रवृत्तिः। मनःसंयमोऽभिद्रोहा-ऽभिमानेर्ष्यादिनिवृत्तिः, धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः। उपकरणसंयम इत्यजीवकायसंयमः।

पुस्तकग्रहणे हेतुः

अजीवकायेषु पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नाजोऽभूवन् पुरुषाः दीर्घायुषश्च तदा नासीत् प्रयोजनं पुस्तकैः, दुष्षमानुभावात् तु परिहीनैर्ग्रहणधारणादिभिरस्ति निर्युक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुज्ञेत्येवं यथा कालमपेक्ष्यासंयमः संयमो वा भवतीत्येवं संयमो धर्मः ॥

---

१ 'यत्रोपरमः' इति ग-पाठः। २ 'निषद्यत्वेन' इति ङ-पाठः। ३ 'क्षणं प्रहणं गृहस्था' इति ग-पाठः। ४ 'एव' इति च-पाठः। ५ 'कायसंयमश्च' इति ग-पाठः।

सम्प्रति तपः प्रस्तावायातमुच्यते—

भा०—तपो द्विविधम् । तत् परस्ताद् (अ० ९, सू० १९-२०) वक्ष्यते[1] । प्रकीर्णकं चेदमनेकविधम् ।

टी०—तपो द्विविधमित्यादि । तपतीति[2] तपः । कर्तर्यसुन् वा । संयमात्मनः शेषाशयविशोधनार्थं बाह्याभ्यन्तरतपनं[3] तपः । शरीरेन्द्रियतापनात् कर्मनिर्दहनाच्च तपः । अपर आह—"विशेषेण कायमनस्तापविशेषात् तपः" । द्विविधमिति बाह्यमाभ्यन्तरं वा (च) । बाह्यमिति बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च । आभ्यन्तरं त्वन्यतीर्थिकानभ्यस्तत्वादन्तःकरणव्यापारस्य प्राधान्याद् बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च । अन्ये त्वाहुः—"परप्रत्यक्षं बाह्यम् । स्वप्रत्यक्षमाभ्यन्तरम्" । अथवा आतापनादिः कायक्लेशस्तपो बहिर्लक्ष्यत इति बाह्यम् । अनशनादिभ्यो[वा तेभ्यो]ऽपि च बहिस्तरां वर्तत इति तदुपलक्षितं बाह्यम् । नैवं प्रायश्चित्तादि । तत् परस्ताद्–उपरिष्टाद् वक्ष्यते–अनशनावमौदार्यादि प्रायश्चित्तविनयादि च यथाक्रमम् । इह त्वशून्यार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णकं कालाहारादिनियतमनेकविधं तद्यथेत्यादिना दर्शयति—

तपोलक्षणे मतान्तरम्

भा०—तद्यथा—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे । कनकरत्नमुक्तावल्यस्तिस्रः । सिंहविक्रीडिते द्वे ॥

टी०—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे इति । मध्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते–यवमध्या[4] वज्रमध्या[5] च । चन्द्रप्रतिमे इति चन्द्रतुल्ये । यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः प्रतिदिनमेवं भिक्षाकवलवृद्धिः । यथा चन्द्रस्य हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकवलहानिरिति । तत्र यवमध्या[6] चन्द्रप्रतिमा शुक्लप्रतिपदारम्भादमावास्यान्ता, प्रतिपद आरभ्य यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः (तथा भिक्षाकवलवृद्धिः), कवलवृद्धिर्वा यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदश कवलाः । ततः कृष्णप्रतिपद्यपि पञ्चदशैव । एवमेकैककवलहान्या यावदमावास्यायामेकः कवल इत्येषा यवमध्या ।

वज्रमध्या कृष्णप्रतिपदारम्भा, कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशकवलानभ्यवहरति । तत्राप्येकैककवलहानिर्यावदमावास्यायामेकः कवलः, शुक्लप्रतिपद्यप्येक एवेति । द्वितीयादिष्वेकैकवृद्धिर्यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येषा वज्रमध्या ।

---

१ 'वक्ष्यति' इति ग-पाठः । २ 'तप्यतीति' इति ग-पाठः । ३ 'तापनं तपः' इति ङ-पाठः ।

४-५ 'यवस्येव मध्ये स्थूलस्य पर्यन्तभागयोस्तु तनुकस्य मध्यं यस्याः सा यवमध्या, वज्रस्येव मध्ये तनुकस्य पर्यन्तयोस्तु स्थूलस्य मध्यं यस्याः सा वज्रमध्या' इति श्रीनेमिचन्द्रसूरिवरविरचितस्य प्रवचनसारोद्धारस्य श्रीसिद्धसेनसूरिकृतटीकायां (४४०तमे पत्राङ्के) ।

६ यवमध्यां चन्द्रप्रतिमामुद्दिश्य प्रोक्तम्—

"एकैकां वर्धयेद् भिक्षां, शुक्ले कृष्णे च ह्रापयेत् ।
भुञ्जीत नामावास्याया-मेष चान्द्रायणो विधिः ॥"

संयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविध इति। स इत्थंभूतः संयमः सप्तदशप्रकारो भवति। तद्यथेत्यनेन तान् प्रकारानभिमुखीकरोति। पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः-शरीरं येषां ते पृथिवीकायाः। एवं मत्वर्थीयाभावात् ? उच्यते—पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् भवति। मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवल्मीक इति यथा। अथवा धारकाद् भवति "इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि" (पा० अ० ३, पा० २, सू० १३०) इति। पृथिवीकायिकानां जीवानां संयमः-सम्यग् यमः-उपरमो निवृत्तिरित्यर्थः। ये जीवाः पृथिवीशरीराः तेषां संघट्ट-परितापनोपद्रवणानि मनो-वाक्-कायैः कृतकारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः। एवं सर्वत्र यावत् पञ्चेन्द्रियसंयमः।

पृथ्वीकायिकसंयमस्य सिद्धिः

भा०—प्रेक्ष्यसंयमः, उपेक्ष्यसंयमः, अपहृत्यसंयमः, प्रमृज्यसंयमः, कायसंयमः, वाक्संयमः, मनःसंयमः, उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः ॥ ६ ॥

टी०—प्रेक्ष्येति। प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः। प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संयमेन युज्यते। प्रेक्ष्येति चक्षुषा दृष्ट्वा स्थण्डिलं बीजजन्तुहरितादिरहितं पश्चाच्छयननिषद्यास्थानानि विदधीतेत्येवमाचरतः संयमो भवति। उपेक्ष्यसंयम इति व्यापार्याऽव्यापार्य चेत्यर्थः। एवं च संयमो भवति, साधून् व्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु संयम इति व्यापारणमेवोपेक्षणं गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य-औदासीन्यं भजतः संयमो भवति। अपहृत्यसंयम इति। प्रोज्झ्य-परिवर्ज्य संयमं लभते, वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारकं चरणस्य वर्जयतः संयमलाभः, भक्तपानादि वा संसक्तं विधिना परित्यजत इति। प्रमृज्य संयम इति प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहृत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्यं पथि वा गच्छतः सचित्ताचित्तमिश्रपृथिवीकायरजोऽनुरञ्जितचरणस्य स्थण्डिलात् स्थण्डिलं सङ्क्रामतोऽस्थण्डिलाद् वा स्थण्डिलं प्रमृज्य चरणौ संयमभावस्त्वसगार्यादिरहितेऽन्यथा त्वप्रमार्जयत एव संयमः। कायसंयम इति। धावन-वल्गन-प्लवनादिनिवृत्तिः, शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः। वाक्संयमो हिंस्र-परुषादिनिवृत्तिः, शुभभाषायां च प्रवृत्तिः। मनःसंयमोऽभिद्रोहा-ऽभिमानेर्ष्यादिनिवृत्तिः, धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः। उपकरणसंयम इत्यजीवकायसंयमः। अजीवकायेश्च पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नाजोऽभूवन् पुरुषाः दीर्घायुषश्च तदा नासीत् प्रयोजनं पुस्तकैः, दुष्षमानुभावात् तु परिहीनैर्ग्रहणधारणादिभिरस्ति निर्युक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुज्ञेत्येवं यथा कालमपेक्ष्यासंयमः संयमो वा भवतीत्येवं संयमो धर्मः ॥

पुस्तकग्रहणे हेतुः

१ 'यत्रोपरमः' इति ग-पाठः। २ 'निषद्यत्वेन' इति ङ-पाठः। ३ 'क्षणं महगं गृहस्था' इति ग-पाठः। ४ 'एव' इति च-पाठः। ५ 'कायसंयमश्च' इति ग-पाठः।

सम्प्रति तपः प्रस्तावायातमुच्यते—

भा०—तपो द्विविधम् । तत् परस्ताद् (अ० ९, सू० १९-२०) वक्ष्यते । प्रकीर्णकं चेदमनेकविधम् ।

टी०—तपो द्विविधमित्यादि । तपतीति तपः । कर्तर्यसुन् वा । संयमात्मनः शेषाशयविशोधनार्थं बाह्याभ्यन्तरतपनं तपः । शरीरेन्द्रियतापनात् कर्मनिर्दहनाच्च तपः । अपर आह—" विशेषेण कायमनस्तापविशेषात् तपः " । द्विविधमिति बाह्यमाभ्यन्तरं वा (च) । बाह्यमिति बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च । आभ्यन्तरं त्वन्यतीर्थिकानभ्यस्तत्वादन्तःकरणव्यापारस्य प्राधान्याद् बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च । अन्ये त्वाहुः—"परप्रत्यक्षं बाह्यम् । स्वप्रत्यक्षमाभ्यन्तरम्" । अथवा आतापनादिः कायक्लेशस्तपो बहिर्लक्ष्यत इति बाह्यम् । अनशनादिभ्यो[वा तेभ्यो]ऽपि च बहिस्तरां वर्तत इति तदुपलक्षितं बाह्यम् । नैवं प्रायश्चित्तादि । तत् परस्ताद्—उपरिष्टाद् वक्ष्यते—अनशनावमौदार्यादि प्रायश्चित्तविनयादि च यथाक्रमम् । इह त्वशून्यार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णकं कालाहारादिनियतमनेकविधं तद्यथेत्यादिना दर्शयति—

तपोलक्षणे मतान्तरम्

भा०—तद्यथा—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे । कनकरत्नमुक्तावल्यस्तिस्रः । सिंहविक्रीडिते द्वे ॥

टी०—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे इति । मध्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—यवमध्या वज्रमध्या च । चन्द्रप्रतिमे इति चन्द्रतुल्ये । यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः प्रतिदिनमेवं भिक्षाकवलवृद्धिः । यथा चन्द्रस्य हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकवलहानिरिति । तत्र यवमध्या चन्द्रप्रतिमा शुक्लप्रतिपदारम्भादमावास्यान्ता, प्रतिपद आरभ्य यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः (तथा भिक्षाकवलवृद्धिः), कवलवृद्धिर्वा यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदश कवलाः । ततः कृष्णप्रतिपद्यपि पञ्चदशैव । एवमेकैककवलहान्या यावदमावास्यायामेकः कवल इत्येषा यवमध्या ।

वज्रमध्या कृष्णप्रतिपदारम्भा, कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशकवलानभ्यवहरति । तत्राप्येकैककवलहानिर्यावदमावास्यायामेकः कवलः, शुक्लप्रतिपद्यप्येक एवेति । द्वितीयादिष्वेकैकवृद्धिर्यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येषा वज्रमध्या ।

---

१ 'वक्ष्यति' इति ग-पाठः । २ 'तप्यतीति' इति ग-पाठः । ३ 'तापनं तपः' इति ङ-पाठः । ४-५ 'यवस्येव मध्ये स्थूलस्य पर्यन्तभागयोस्तु तनुकस्य मध्यं यस्याः सा यवमध्या, वज्रस्येव मध्ये तनुकस्य पर्यन्तयोस्तु स्थूलस्य मध्यं यस्याः सा वज्रमध्या' इति श्रीनेमिचन्द्रसूरिवरविरचितस्य प्रवचनसारोद्धारस्य श्रीसिद्धसेनसूरिकृतटीकायां (४४०तमे पत्राङ्के) ।

६ यवमध्यां चन्द्रप्रतिमामुद्दिश्य प्रोक्तम्—

" एकैकां वर्धयेद् भिक्षां, शुक्ले कृष्णे च ह्रापयेत् ।
भुञ्जीत नामावास्याया-मेष चान्द्रायणो विधिः ॥"

संयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविध इति। स इत्थंरूपः संयमः सप्तदशधा भवति। तद्यथेत्यनेन तान् प्रकारानभिधुरीकरोति। पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः-शरीरं येषां ते पृथिवीकायाः। एवं तेन ठकः स्वार्थाभावः? उच्यते—पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वात् स्वार्थे मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवल्मीक इति यथा। अथवा शास्त्राद् भवति "[illegible]" (पा० अ० ३, पा० २, सू० १२०) इति। पृथिवीकायिकजातीयानां संयमः—सम्यग् यमः—उपरमो निवृत्तिरित्यर्थः। ये जीवाः पृथिवीशरीराः तेषां संघट्ट-परितापन-व्यापादनानि मनो-वाक्-कायैः कृत-कारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः। एवं सर्वत्र यावत् पञ्चेन्द्रियसंयमः।

पृथ्वीकायिकशब्दस्य सिद्धिः

भा०—प्रेक्ष्यसंयमः, उपेक्ष्यसंयमः, अपहृत्यसंयमः, प्रमृज्यसंयमः, कायसंयमः, वाक्संयमः, मनःसंयमः, उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः ॥ ६ ॥

टी०—प्रेक्ष्येति। प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः। प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संयमेन युज्यते। प्रेक्ष्येति चक्षुषा दृष्ट्वा स्थण्डिलं बीजजन्तुहरितादिरहितं पश्चाद् र्ध्वं निषद्यात्वग्वर्तनस्थानानि विदधीतेत्येवमाचरतः संयमो भवति। उपेक्ष्यसंयम इति व्यापाराऽव्यापारौ चेत्यर्थः। एवं च संयमो भवति, साधून् व्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु संयम इति व्यापारणमेवोपेक्षणं गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य—औदासीन्यं भजतः संयमो भवति। अपहृत्यसंयम इति। प्रोज्झ्य—परिवर्ज्य संयमं लभते, वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारकं चरणस्य वर्जयतः संयमलाभः, भक्तपानादि वा संसक्तं विधिना परित्यजत इति। प्रमृज्य संयम इति प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहृत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्यं पथि वा गच्छतः सचित्ताचित्तमिश्रपृथिवीकायरजोऽनुरञ्जितचरणस्य स्थण्डिलात् स्थण्डिलं सङ्क्रामतोऽस्थण्डिलाद् वा स्थण्डिलं प्रमृज्य चरणौ संयमभावस्त्वमगार्यादिरहितेऽन्यथा त्वप्रमार्जयत एव संयमः। कायसंयम इति। धावन-वल्गन-प्लवनादिनिवृत्तिः, शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः। वाक्संयमो हिंस-परुषादिनिवृत्तिः, शुभभाषायां च प्रवृत्तिः। मनःसंयमोऽभिद्रोहा-ऽभिमानेर्ष्यादिनिवृत्तिः, धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः। उपकरणसंयम इत्यजीवकायसंयमः। अजीवकायेष्व पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नाजोऽभूवन् पुरुषाः दीर्घायुषश्च तदा नासीत् प्रयोजनं पुस्तकैः, दुष्षमानुभावात् तु परिहीनैर्ग्रहणधारणादिभिरस्ति निर्युक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुज्ञेत्येवं यथा कालमपेक्ष्यासंयमः संयमो वा भवतीत्येवं संयमो धर्मः ॥

पुस्तकग्रहणे हेतुः

१ 'यत्रोपरमः' इति ग-पाठः। २ 'निपद्यत्वेन' इति ङ-पाठः। ३ 'क्षणं प्रहणं गृहस्था' इति ग-पाठः। ४ 'एव' इति च-पाठः। ५ 'कायसंयमश्च' इति ग-पाठः।

सम्प्रति तपः प्रस्तावायातमुच्यते—

भा०—तपो द्विविधम् । तत् परस्ताद् (अ० ९, सू० १९-२०) वक्ष्यते । प्रकीर्णकं चेदमनेकविधम् ।

टी०—तपो द्विविधमित्यादि । तपतीति तपः । कर्तर्यसुन् वा । संयमात्मनः शेषाशयविशोधनार्थं बाह्याभ्यन्तरतपनं तपः । शरीरेन्द्रियतापनात् कर्मनिर्दहनाच्च तपः । अपर आह—" विशेषेण कायमनस्तापविशेषात् तपः " । द्विविधमिति बाह्यमाभ्यन्तरं वा (च) । बाह्यमिति बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च । आभ्यन्तरं त्वन्यतीर्थिकानभ्यस्तत्वादन्तःकरणव्यापारस्य प्राधान्याद् बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च । अन्ये त्वाहुः—"परप्रत्यक्षं बाह्यम् । स्वप्रत्यक्षमाभ्यन्तरम्" । अथवा आतापनादिः कायक्लेशस्तपो बहिर्लक्ष्यत इति बाह्यम् । अनशनादिभ्यो[वा तेभ्यो]ऽपि च बहिस्तरां वर्तत इति तदुपलक्षितं बाह्यम् । नैवं प्रायश्चित्तादि । तत् परस्ताद्—उपरिष्टाद् वक्ष्यते—अनशनावमौदार्यादि प्रायश्चित्तविनयादि च यथाक्रमम् । इह त्वशून्यार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णकं कालाहारादिनियतमनेकविधं तद्यथेत्यादिना दर्शयति—

तपोलक्षणे मतान्तरम्

भा०—तद्यथा—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे । कनकरत्नमुक्तावल्यस्तिस्रः । सिंहविक्रीडिते द्वे ॥

टी०—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे इति । मध्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—यवमध्या वज्रमध्या च । चन्द्रप्रतिमे इति चन्द्रतुल्ये । यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः प्रतिदिनमेवं भिक्षाकवलवृद्धिः । यथा चन्द्रस्य हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकवलहानिरिति । तत्र यवमध्या चन्द्रप्रतिमा शुक्लप्रतिपदारम्भादमावास्यान्ता, प्रतिपद आरभ्य यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः (तथा भिक्षाकवलवृद्धिः), कवलवृद्धिर्वा यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदश कवलाः । ततः कृष्णप्रतिपद्यपि पञ्चदशैव । एवमेकैककवलहान्या यावदमावास्यायामेकः कवल इत्येषा यवमध्या ।

वज्रमध्या कृष्णप्रतिपदारम्भा, कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशकवलानभ्यवहरति । तत्राप्येकैककवलहानिर्यावदमावास्यायामेकः कवलः, शुक्लप्रतिपद्यप्येक एवेति । द्वितीयादिष्वेकैकवृद्धिर्यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येषा वज्रमध्या ।

---

१ 'वक्ष्यति' इति ग-पाठः । २ 'तप्यतीति' इति ग-पाठः । ३ 'तापनं तपः' इति ङ-पाठः ।
४-५ 'यवस्येव मध्ये स्थूलस्य पर्यन्तभागयोस्तु तनुकस्य मध्यं यस्याः सा यवमध्या, वज्रस्येव मध्ये तनुकस्य पर्यन्तयोस्तु स्थूलस्य मध्यं यस्याः सा वज्रमध्या' इति श्रीनेमिचन्द्रसूरिवरविरचितस्य प्रवचनसारोद्धारस्य श्रीसिद्धसेनसूरिकृतटीकायां (४४०तमे पत्राङ्के) ।

६ यवमध्यां चन्द्रप्रतिमामुद्दिश्य प्रोक्तम्—

" एकैकां वर्धयेद् भिक्षां, शुक्ले कृष्णे च ह्रापयेत् ।
भुञ्जीत नामावास्याया-मेष चान्द्रायणो विधिः ॥"

संयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविध इति। स इत्थंभूतः संयमः सप्तदशप्रकारो भवति। तद्यथेत्यनेन तान् प्रकारानभिमुखीकरोति। पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः- शरीरं येषां ते पृथिवीकायाः। कथं पृथिवीकायिकाः? उच्यते— पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वात् [illegible] मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवल्मीक इति यथा। अथवा आगमाद् भवति "इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि" (पा० अ० ३, पा० २, सू० १३०) इति। पृथिवीकायिकजातीयानां संयमः—सम्यग् यमः—उपरमो निवृत्तिरित्यर्थः। ये जीवाः पृथिवीशरीराः तेषां संघट्ट-परितापनापद्रावणानि मनो-वाक्-कायैः कृतका-रितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः। एवं सर्वत्र यावत् पञ्चेन्द्रियसंयमः।

पृथ्वीकायिकता-व्यस्य सिद्धिः

भा०—प्रेक्ष्यसंयमः, उपेक्ष्यसंयमः, अपहृत्यसंयमः, प्रमृज्यसंयमः, कायसं-यमः, वाक्संयमः, मनःसंयमः, उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः ॥ ६ ॥

टी०—प्रेक्ष्येति। प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः। प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संय-मेन युज्यते। प्रेक्ष्येति चक्षुषा दृष्ट्वा स्थण्डिलं बीजजन्तुहरितादिरहितं पश्चादूर्ध्वनिषण्णत्वग्व-र्तनस्थानानि विदधीतेत्येवमाचरतः संयमो भवति। उपेक्ष्यसंयम इति व्यापाराव्यापारौ चेत्यर्थः। एवं च संयमो भवति, साधून् व्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु संयम इति व्या-पारणमेवोपेक्षणं गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य—औदासीन्यं भजतः संयमो भवति। अपहृत्यसंयम इति। प्रोज्झ्य-परित्यज्य संयमं लभते, वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तमनुप-कारकं चरणस्य वर्जयतः संयमलाभः, भक्तपानादि वा संसक्तं विधिना परित्यजत इति। प्रमृज्य संयम इति प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहृत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्यं पथि वा गच्छतः सचित्ताचित्तमिश्रपृथिवीकायरजोऽनुरञ्जितचरणस्य स्थण्डिलात् स्थण्डिलं सङ्क्रामतोऽस्थ-ण्डिलाद् वा स्थण्डिलं प्रमृज्य चरणौ संयमभावत्वमगार्यादिरहितेऽन्यथा त्वप्रमार्जयत एव संयमः। कायसंयम इति। धावन-वल्गन-प्लवनादिनिवृत्तिः, शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः। वाक्संयमो हिंस्र-परुषादिनिवृत्तिः, शुभभाषायां च प्रवृत्तिः। मनःसंयमोऽभिद्रोहा-ऽभिमा-नेर्ष्यादिनिवृत्तिः, धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः। उपकरणसंयम इत्यजीवकायसंयमः। अजीवकायश्च पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नाजोऽभूवन् पुरुषाः दीर्घायुषश्च तदा नासीत् प्रयोजनं पुस्तकैः, दुष्षमानुभावात् तु परिहीनैर्ग्रहणधारणादिभिरस्ति निर्युक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुज्ञेत्येवं यथा कालमपेक्ष्यासंयमः संयमो वा भवतीत्येवं संयमो धर्मः ॥

पुस्तकग्रहणे हेतुः

---

१ 'यत्रोपरमः' इति ग–पाठः। २ 'निषद्यत्वेन' इति ङ–पाठः। ३ 'क्षणं प्रहर्णं गृहस्था' इति ग–पाठः। ४ 'एष' इति च–पाठः। ५ 'कायसंयमश्च' इति ग–पाठः।

सम्प्रति रत्नावल्याः [२]स्थापना–चतुर्थषष्ठाष्टमानि । ततोऽष्टमान्यष्टौ[३] । पुनश्चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशतिद्वाविंशतिचतुर्विंशतिषड्विंशत्यष्टाविंशतित्रिंशद्द्वात्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि[४] । ततश्चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्यान्यष्टमभक्तानि[५] । ततः परमाद्यमर्धं चतुस्त्रिंशद्भक्तादारभ्य प्रतिलोमं न्यसनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति[६] । अस्याश्चाष्टाशीतिः पारणादिवसाः, तैः सह तपोदिवसा एकस्थीकृता एष पिण्डितः कालो वर्षं पञ्च मासा द्वादश दिवसाः दिनशतानि पञ्च द्वाविंशत्युत्तराणि चतस्रो रत्नावलीभेदा इति । एष राशिः संवत्सरादिश्चतुर्गुणो जातं वर्षाणि पञ्च नव मासा अष्टादश दिवसाः । पारणाविधिः पूर्ववत् ।

रत्नावलीस्वरूपम्

साम्प्रतं [७]मुक्तावली भण्यते प्राक् तावत् चतुर्थषष्ठे ततश्चतुर्थाष्टमे चतुर्थदशमे

---

१ "रत्नावली–आभरणविशेषः । रत्नावलीव रत्नावली, यथा हि रत्नावली उभयत आदि सूक्ष्मस्थूलस्थूलतरविभागकाहलिकाख्यसौवर्णावयवद्वययुक्ता, तदनु दाडिमपुष्पोभयोपशोभिता, ततोऽपि सरलसरिकायुगलशालिनी, पुनर्मध्यदेशे शुभ्मिष्टपदकसमलङ्कृता च भवति, एवं यत् तपः...तद् रत्नावलीत्युच्यते" इति प्रवचनसारोद्धारटीकायां (४३६तमे पत्राङ्के)।

२ रत्नावलीस्थापना—

			३	३	३																
१	२	३	३	०	३	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
			३	३	३																

रत्नावलीतपः तपोदिनानि ३८४ पारणादिनानि ८८

			३	३				
	३	३	३	३	३			
	३	३	३	३	३	३		
३	३	३	३	३	३	३	३	३
	३	३	३	३	३	३		
	३	३	३	३	३			
			३	३				

			३	३	३																
१	२	३	३	०	३	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
			३	३	३																

३ "एतैः काहलिकाया अधस्तात् दाडिमपुष्पं निष्पद्यते" प्रवचन० (४३७तमे पत्राङ्के)। ४ "एषा हि दाडिमपुष्पस्याधस्तदेका सरिका"। ५ "एतैः किल पदकं सम्पद्यते"।

६ अन्तकृद्दशासु तु रत्नावल्यां पदके दाडिमद्वये च त्रिकस्थाने द्विका उक्ताः, कनकावल्यां च त्रिकाः।

७ मुक्तावली–मौक्तिकहारः, तदाकारस्थापनया यत् तपस्तन्मुक्तावल्युच्यते। एतत्स्थापना तु यथा—

१	२	१	३	१	४	१	५	१	६	१	७	१	८	१	९	१	१०	१	११	१	१२	१	१३	१	१४	१	१५	१	१६
१	२	१	३	१	४	१	५	१	६	१	७	१	८	१	९	१	१०	१	११	१	१२	१	१३	१	१४	१	१५	१	१६

तथा कनकरत्नमुक्तावल्यास्तिस्र इति कनकावली-रत्नावली-मुक्तावली च। तत्र कन-
कावली तावदाख्यायते –आदौ तावच्चतुर्थभक्तं ततः षष्ठं ततोऽष्टमं ततोऽपि षष्ठान्यष्टौ। पुन-
श्चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशतिद्वाविंशतिचतुर्विंशति-
षड्विंशत्यष्टाविंशतित्रिंशद्द्वात्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि। ततः पुनश्चतुस्त्रिंशत्-
संख्यानि षष्ठानि। ततः परमेतदेवागमनं चतुस्त्रिंशद्भक्तकादारभ्य प्रतिलोमं
विरचनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति।[2] अस्यां च तपोदिवसानां शतानि त्रीणि चतुरशीत्य-
धिकानि अष्टाशीतिः पारणदिवसाः, तत्समुदायेन चत्वारि दिनशतानि द्विसप्तत्यधिकानि
भवन्ति। पिण्डस्तु वर्षमेकं त्रयो मासाः द्वाविंशतिर्दिवसा इति॥

कनकावलीस्वरूपम्

अत्र च प्रथमकनकावल्यां सर्वकामगुणिकेन पारणाविधिः। द्वितीयकनकावल्यां पारणके सर्वनिर्विकृतिकं पारयितव्यम्। तृतीयस्यां पारणाविधिर्लेपकृता-[1]हारेण। चतुर्थ्यां पारणाविधिराचाम्लेन परिमितभिक्षेणेति। एवमासां चतसृणामपि कालः पञ्च वर्षाणि मासद्वयमष्टाविंशतिर्दिवसा इति॥

कनकावल्याः पारणाविधिः

---

१ प्रवचनसारोद्धारे तु प्रथमं रत्नावलीतपो व्याख्यातम्, तदनन्तरं कनकावलीतपः। उक्तं च तट्टीकायां (४३७तमे पत्राङ्के)—" कनकमयमणिकनिष्पन्नो भूषणविशेषः कनकावली, तदाकारं...तपः तदपि कनकावली-त्युच्यते, एतच्च कनकावलीतपो रत्नावलीतपःक्रमेणैव क्रियते "

२ कनकावलीस्थापना यथा—

			२	२	२																
१	२	३	२	०	२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
			२	२	२																

कनकावलीतपः तपोदिनानि ३८४ पारणदिनानि ८८

		२	२				
	२	२	२	२	२		
	२	२	२	२	२	२	
२	२	२	२	२	२	२	२
	२	२	२	२	२	२	
	२	२	२	२	२		
		२	२				

			२	२	२																
१	२	३	२	०	२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
			२	२	२																

१ 'रलोपहारेण' इति ङ-पाठः।

भा०—सप्तसप्तमिकायाः प्रतिमाश्चतस्रः भद्रोत्तरमाचाम्लवर्धमानं सर्वतोभद्रमित्येवमादि ॥

टी०—सप्तसप्तमिका अष्टाष्टमिका नवनवमिका दशदशमिका चेति। तत्र सप्तसप्तमिका प्रथमायामहोरात्राणामेकोनपञ्चाशद् दिवसा इत्यर्थः । अष्टाष्टकाः। अष्टाष्टमिकायामहोरात्राणां चतुःषष्टिर्दिनानीति। तथा नवनवमिकायामेकाशीतिरहोरात्राणि। दशदशमिकायां दिवसशतम्। सर्वत्र प्रथमा अहोरात्रसङ्ख्यासु एकैकभिक्षाशित्वम्। सर्वत्रेति चतसृष्वपि प्रतिमासु प्रथमे सप्तमके प्रथमेऽष्टके प्रथमे नवके प्रथमे च दशके प्रतिदिनमेकैकभिक्षाशित्वं द्वितीये सप्तकेऽष्टके नवके दशके च भिक्षाद्वयाशित्वम्, एवं शेषेष्वपि सप्तकादिष्वेकैकभिक्षावृद्धिः कार्या यावत् सप्तमे सप्तके सप्तभिक्षा अष्टमेऽष्टौ भिक्षा नवमे नव भिक्षा दशमे दशभिक्षाशित्वमिति ॥

तथाऽन्यत् तपः सर्वतोभद्रमिति द्विविधं तत्—क्षुल्लकसर्वतोभद्रं महासर्वतोभद्रं चेति। तत्र प्रथमस्य प्रस्तारविधिर्भण्यते—पञ्च गृहाणि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च। ततो रचना तपसः कार्या। चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशानि प्रथमपङ्क्तौ, द्वितीयस्यां च दशमद्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमानि, तृतीयायां षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि, द्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानि चतुर्थ्यां, पञ्चम्यामष्टमदशमद्वादशचतुर्थषष्ठानि। पारणादिवसाः पञ्चविंशतिः। कालो मासत्रयं दिनानि दश। एष एव चतुर्गुणो वर्षमेकं मासो दश दिनानीति ॥

---

१ 'सर्वतोभद्रं भद्रोत्तर०' इति ग-पाठः ।

२ सप्तसप्तमिकायाः स्वरूपं अन्तकृद्दशासु यथा—

"पढमे सत्तए एक्केक्कं भोयणस्स दत्तिं पडिगाहेइ, एक्केक्कं पाणयस्स, एवं जाव सत्तमे सत्त दत्तीउ भोयणस्स, सत्त पाणयस्स..."

[प्रथमे सप्तके एकैकां भोजनस्य दत्तिं प्रतिगृह्णाति, एकैकां पानकस्य, एवं यावत् सप्तमे सप्त दत्तयो भोजनस्य, सप्त पानकस्य....]

व्यवहारभाष्ये त्वेवम्—

"अहवा एक्केक्कियं दत्तिं, जा सत्तेक्केक्कस्स सत्तए ।
आएसो अत्थि एसो वि............॥"

[अथवा एकैकां दत्तिं यावत् सप्त एकैकस्मिन् सप्तके ।
आदेशोऽस्ति एषोऽपि............]

३ 'दशमिकाया' इति च-पाठः ।

४ क्षुल्लकसर्वतोभद्रस्य प्रथमो विकल्पः

१	२	३	४	५
४	५	१	२	३
२	३	४	५	१
५	१	२	३	४
३	४	५	१	२

मुक्तावलीस्वरूपम्

चतुर्थद्वादशे चतुर्थचतुर्दशे चतुर्थषोडशे चतुर्थाष्टादशे चतुर्थविंशतितमे चतुर्थद्वाविंशे चतुर्थचतुर्विंशे चतुर्थषड्विंशे चतुर्थाष्टाविंशे चतुर्थत्रिंशत्तमे चतुर्थद्वात्रिंशत्तमे चतुर्थचतुस्त्रिंशत्तमे। अतः परमन्यदर्धं चतुस्त्रिंशत्तमादि प्रतिलोमं न्यसनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति। अत्र त्रीणि दिनशतानि षष्ट्यधिकानि वर्षमेकम्। एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षचतुष्टयं, पारणादिनान्यपि ज्ञेयानि। पारणाविधिश्च पूर्ववत्।

तथा अपरस्तपोविशेषः—सिंहविक्रीडिते द्वे-क्षुल्लकसिंहविक्रीडितं महासिंहविक्रीडितं च। तत्र क्षुल्लकसिंहविक्रीडितस्य रचना। चतुर्थषष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमद्वादशे दशमचतुर्दशे द्वादशषोडशे चतुर्दशाष्टादशे षोडशविंशे ततोऽष्टादश, पुनरपरार्धमेव प्रतिलोमं रचनीयं विंशषोडशादिकं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, षड्भिर्मासैः सप्तभिश्च दिवसैः परिसमाप्तिः। एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षद्वयं दिनान्यष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत् पारणादिवसा इति। महतः सिंहविक्रीडितस्य रचना।

क्षुल्लकसिंहविक्रीडितस्वरूपम्

चतुर्थषष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमद्वादशे दशमचतुर्दशे द्वादशषोडशे चतुर्दशाष्टादशे षोडशविंशे अष्टादशद्वाविंशे विंशतिचतुर्विंशे द्वाविंशतिषड्विंशे चतुर्विंशाष्टाविंशे षड्विंशतित्रिंशद्भक्ते अष्टाविंशतिद्वात्रिंशद्भक्ते त्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्ते, ततो द्वात्रिंशद्भक्तं, ततः परमपरार्धमेव चतुस्त्रिंशद्भक्तकादिकं प्रतिलोमं विरचनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति। अस्य च कालो वर्षमेकं षट् मासा दिनान्यष्टादश। एष कालश्चतुर्गुणो जातं वर्षाणि षट् मासद्वयं दिनानि द्वादश, शेषं पूर्ववत्। तथा अपरं तपः—

महासिंहविक्रीडितस्वरूपम्

---

१ "महासिंहनिष्क्रीडितापेक्षया लघु (क्षुल्लं)—इह सिंहस्य निष्क्रीडितं-गमनं सिंहनिष्क्रीडितम्, तदिव यत् तपः तत् सिंहनिष्क्रीडितम्। सिंहो हि गच्छन् गत्वाऽतिक्रान्तं देशमवलोकयति एवं यत्र तपसि अतिक्रान्ततपोविशेषं पुनरासेव्य अग्रेतनं तं प्रकरोति तत् सिंहनिष्क्रीडितम्" इति प्रवचनसारोद्धारटीकायां (४३५तमे पत्राङ्के)।

२ स्थापना—

१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	८	९
क्षुल्लकसिंहनिष्क्रीडितं तपः तपोदिनानि १५४ पारणादिनानि ३३															
१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	७	९

३ स्थापना—

१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	७	९	८	१०	९	११	१०	१२	११	१३	१२	१४	१३
महासिंहनिष्क्रीडितं तपः तपोदिनानि ४९७ पारणादिनानि ६१																										
१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	७	९	८	१०	९	११	१०	१२	११	१३	१२	१४	१३

भा०—सप्तसप्तमिकाद्याः प्रतिमाश्चतस्रः भद्रोत्तरमाचाम्लवर्धमानं सर्वतोभद्रमित्येवमादि ॥

टी०—सप्तसप्तमिका अष्टाष्टमिका नवनवमिका दशदशमिका चेति । तत्र सप्तसप्तमिका प्रथमायामहोरात्राणामेकोनपञ्चाशद् दिवसा इत्यर्थः । अष्टाष्टकाः । अष्टाष्टमिकायामहोरात्राणां चतुःषष्टिर्दिनानीति । तथा नवनवमिकायामेकाशीतिरहोरात्राणि । दशदशमिकायां दिवसशतम् । सर्वत्र प्रथमा अहोरात्रसङ्ख्यासु एकैकभिक्षाशित्वम् । सर्वत्रेति चतसृष्वपि प्रतिमासु प्रथमे सप्तमके प्रथमेऽष्टके प्रथमे नवके प्रथमे च दशके प्रतिदिनमेकैकभिक्षाशित्वं द्वितीये सप्तकेऽष्टके नवके दशके च भिक्षाद्वयाशित्वम्, एवं शेषेष्वपि सप्तकादिष्वेकैकभिक्षावृद्धिः कार्या यावत् सप्तमे सप्तके सप्तभिक्षा अष्टमेऽष्टौ भिक्षा नवमे नव भिक्षा दशमे दशभिक्षाशित्वमिति ॥

तथाऽन्यत् तपः सर्वतोभद्रमिति द्विविधं तत्—क्षुल्लकसर्वतोभद्रं महासर्वतोभद्रं चेति । तत्र प्रथमस्य प्रस्तारविधिर्भण्यते—पञ्च गृहाणि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च । ततो रचना तपसः कार्या । चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशानि प्रथमपङ्क्तौ, द्वितीयस्यां च दशमद्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमानि, तृतीयायां षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि, द्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानि चतुर्थ्यां, पञ्चम्यामष्टमदशमद्वादशचतुर्थषष्ठानि । पारणादिवसाः पञ्चविंशतिः । कालो मासत्रयं दिनानि दश । एष एव चतुर्गुणो वर्षमेकं मासो दश दिनानीति ॥

---

१ 'सर्वतोभद्रं भद्रोत्तर०' इति ग-पाठः ।

२ सप्तसप्तमिकायाः स्वरूपं अन्तकृद्दशासु यथा—

"पढमे सत्तए एक्केक्कं भोयणस्स दत्तिं पडिगाहेइ, एक्केक्कं पाणयस्स, एवं जाव सत्तमे सत्त दत्तीउ भोयणस्स, सत्त पाणयस्स..."

[प्रथमे सप्तके एकैकां भोजनस्य दत्तिं प्रतिगृह्णाति, एकैकां पानकस्य, एवं यावत् सप्तमे सप्त दत्तयो भोजनस्य, सप्त पानकस्य....]

व्यवहारभाष्ये त्वेवम्—

"अहवा एक्केक्कियं दत्तिं, जा सत्तेक्केक्कस्स सत्तए ।
आएसो अत्थि एसो वि............॥"

[अथवा एकैकां दत्तिं यावत् सप्त एकैकस्मिन् सप्तके ।
आदेशोऽस्ति एषोऽपि............]

३ 'दशमिकाया' इति च-पाठः ।

४ क्षुल्लकसर्वतोभद्रस्य प्रथमो विकल्पः

१	२	३	४	५
४	५	१	२	३
२	३	४	५	१
५	१	२	३	४
३	४	५	१	२

मुक्तावलीस्वरूपम्

चतुर्थद्वादशे चतुर्थचतुर्दशे चतुर्थषोडशे चतुर्थाष्टादशे चतुर्थविंशतितमे चतुर्थद्वाविंशे चतुर्थचतुर्विंशे चतुर्थषड्विंशे चतुर्थाष्टाविंशे चतुर्थत्रिंशत्तमे चतुर्थद्वात्रिंशत्तमे चतुर्थचतुस्त्रिंशत्तमे। अतः परमन्यदपि चतुस्त्रिंशत्तमादि प्रतिलोमं रचनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति। अत्र त्रीणि दिनशतानि षष्ट्यधिकानि वर्षमेकम्। एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षचतुष्टयं, पारणादिनान्यपि [illegible]। पारणाविधिश्च पूर्ववत्।

क्षुल्लकसिंहविक्रीडितस्वरूपम्

तथा अपरस्तपोविशेषः—सिंहविक्रीडिते द्वे-क्षुल्लकसिंहविक्रीडितं महासिंहविक्रीडितं च। तत्र क्षुल्लकसिंहविक्रीडितस्य रचना। चतुर्थषष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमद्वादशे दशमचतुर्दशे द्वादशषोडशे चतुर्दशाष्टादशे षोडशविंशे ततोऽष्टादश, पुनरायाधर्मेव प्रतिलोमं रचनीयं विंशषोडशादिकं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, षड्भिर्मासैः सप्तभिश्च दिवसैः परिसमाप्तिः। एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षद्वयं दिनान्यष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत् पारणादिवसा इति। महतः सिंहविक्रीडितस्य रचना। चतुर्थषष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमद्वादशे दशमचतुर्दशे द्वादशषोडशे चतुर्दशाष्टादशे षोडशविंशे अष्टादशद्वाविंशे विंशतिचतुर्विंशे द्वाविंशतिषड्विंशे चतुर्विंशाष्टाविंशे षड्विंशतित्रिंशत्तमे अष्टाविंशतिद्वात्रिंशत्तमे त्रिंशचतुस्त्रिंशत्तमे, ततो द्वात्रिंशत्तमं,

महासिंहविक्रीडितस्वरूपम्

ततः परमायाधर्मेव चतुस्त्रिंशत्तमकादिकं प्रतिलोमं विरचनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति। अस्य च कालो वर्षमेकं षट् मासा दिनान्यष्टादश। एष कालश्चतुर्गुणो जातं वर्षाणि षट् मासद्वयं दिनानि द्वादश, शेषं पूर्ववत्। तथा अपरं तपः—

---

१ " महासिंहनिष्क्रीडितापेक्षया लघु (क्षुद्रं)–ह्रस्वं सिंहस्य निष्क्रीडितं–गमनं सिंहनिष्क्रीडितम्, तदिव यत् तपः तत् सिंहनिष्क्रीडितम्। सिंहो हि गच्छन् गत्वाऽतिक्रान्तं देशमवलोकयति एवं यत्र तपसि अतिक्रान्ततपोविशेषं पुनरासेव्य अग्रेतनं तं प्रकरोति तत् सिंहनिष्क्रीडितम्" इति प्रवचनसारोद्धारटीकायां (४३५तमे पत्राङ्के)।

१ स्थापना—

१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	८	९
क्षुल्लकसिंहनिष्क्रीडितं तपः तपोदिनानि १५४ पारणादिनानि ३३															
१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	७	९

२ स्थापना—

१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	७	९	८	१०	९	११	१०	१२	११	१३	१२	१४	१३
महासिंहनिष्क्रीडितं तपः तपोदिनानि ४९७ पारणादिनानि ६१																										
१	२	१	३	२	४	३	५	४	६	५	७	६	८	७	९	८	१०	९	११	१०	१२	११	१३	१२	१४	१३

भद्रोत्तररचना । द्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशतिभक्तानि, अष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि, चतुर्दशषोडशाष्टादशविंशति द्वादशभक्तानि, विंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशभक्तानि, षोडशाष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशभक्तानि दिनानि पञ्चत्रिंशद्भद्रोत्तरतपसि ।

तथाऽपरं तपः आचाम्लवर्धमानम् । अलवणारनालौदनलक्षणमाचाम्लं तद् वर्धमानं यत्र तपसि तदाचाम्लवर्धमानं तस्य प्ररूपणा–प्राक् तावदाचाम्लं ततश्चतुर्थभक्तं पुनर्द्वे आचाम्ले पुनश्चतुर्थभक्तं पुनस्त्रीण्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं चत्वार्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं पञ्चाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं एवमेकैकमाचाम्लं वर्धयता चतुर्थभक्तं च विदधता तावद् वर्धयितव्यमाचाम्लं यावदाचाम्लशतं पूर्णं पर्यन्ते च चतुर्थभक्तं कालपरिमाणमस्य चतुर्दश वर्षाणि मासत्रयं विंशतिर्दिवसाश्चेति । सर्वतोभद्रमित्येवमादीत्यादिग्रहणादनेकप्रकारं तपोऽस्ति प्रकीर्णकमिति ज्ञापयतीति पारमर्षं एव प्रसिद्धं प्रवचने ॥

अथवाऽऽदिशब्दसङ्गृहीता द्वादश भिक्षुप्रतिमास्तद्दर्शनार्थमाह—

भा०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमाः–मासिक्याद्याः आ सप्तमासिक्यः सप्त, सप्तचतुर्दशैकविंशतिरात्रिक्यस्तिस्रः, अहोरात्रिकी, एकरात्रिकी चेति ॥ ७ ॥

टी०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिक्याद्या इति । मासिकी आदिर्यासां ता मासिक्याद्याः । द्वादशेति इयत्तानिरूपणाय संख्या । भिक्षुरुद्गमोत्पादनैषणादिशुद्धभिक्षाशी । प्रतिमा प्रतिज्ञा । मासः प्रयोजनमस्या इति मासिकी । मासेन परिसमाप्तिमायातीत्यर्थः । **आ सप्तमासिक्याः सप्तेति** विभागं दर्शयति, द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तमासाख्याः । एवमेताः सप्त तथाऽपरास्तिस्रः प्रथमा सप्तरात्रिकी द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकी चेति । एवमेता दश । अपरे द्वे **अहोरात्रिकी एकरात्रिकी चेति** । एवं द्वादश । तत्र मासिकीं प्रतिमामारूढः साधुर्भोजनस्यैकां दत्तिमाद्ये ।

१ भद्रोत्तरम्

५	६	७	८	९
८	९	५	६	७
६	७	८	९	५
९	५	६	७	८
७	८	९	५	६

प्रवचनसारोद्धारे तु भद्रोत्तरं यथा–

५	६	७	८	९
७	८	९	५	६
९	५	६	७	८
६	७	८	९	५
८	९	५	६	७

२ 'तदेव' इति ङ-पाठः । ३ 'सप्तरात्रिक्याः तिस्रः' इति घ-पाठः । ४ 'रात्रिकी रात्रिकी' इति घ-पाठः । ५ 'दत्तिकामा(?)' इति ङ-पाठः ।

क्षुल्लकसर्वतोभद्रमुच्यते—तिर्यगूर्ध्वं कर्णयोश्च सर्वत्र दिनराशिस्तुल्यः पञ्चसप्ततिमान इति। अथवा क्षुल्लकस्य सर्वतोभद्रस्य [1]द्वितीयो विकल्पः। चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशानि, अष्टमदशमद्वादशचतुर्थषष्ठानि, द्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानि, षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि, दशमद्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमानीति ॥

सम्प्रति महत्सर्वतोभद्रं भण्यते—सप्त गृहकाणि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च तपोरचना। चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि, चतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशभक्तानि, दशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमानि, षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थानि, षोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशानि, द्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानि, अष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठानि ॥[2]

---

१ क्षुल्लकसर्वतोभद्रस्य द्वितीयो विकल्पः, अयं तु प्रवचनसारोद्धारे निर्दिष्टस्य भद्रतपसः सदृशः।

१	२	३	४	५
३	४	५	१	२
५	१	२	३	४
२	३	४	५	१
४	५	१	२	३

२ महासर्वतोभद्रम्

१	२	३	४	५	६	७
६	७	१	२	३	४	५
४	५	६	७	१	२	३
२	३	४	५	६	७	१
७	१	२	३	४	५	६
५	६	७	१	२	३	४
३	४	५	६	७	१	२

३ प्रवचनसारोद्धारे सर्वतोभद्रं यथा—

५	६	७	८	९	१०	११
८	९	१०	११	५	६	७
११	५	६	७	८	९	१०
७	८	९	१०	११	५	६
१०	११	५	६	७	८	९
६	७	८	९	१०	११	५
९	१०	११	५	६	७	८

प्रवचनसारोद्धारे महाभद्रमपि दृश्यते तद्रचना यथा—

१	२	३	४	५	६	७
४	५	६	७	१	२	३
७	१	२	३	४	५	६
३	४	५	६	७	१	२
६	७	१	२	३	४	५
२	३	४	५	६	७	१
५	६	७	१	२	३	४

भद्रोत्तररचना । द्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशतिभक्तानि, अष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि, चतुर्दशषोडशाष्टादशविंशति द्वादशभक्तानि, विंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशभक्तानि, षोडशाष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशभक्तानि दिनानि पञ्चत्रिंशद्भद्रोत्तरतपसि ।

तथाऽपरं तपः आचाम्लवर्धमानम् । अलवणारनालौदनलक्षणमाचाम्लं तद् वर्धमानं यत्र तपसि तदाचाम्लवर्धमानं तस्य प्ररूपणा–प्राक् तावदाचाम्लं ततश्चतुर्थभक्तं पुनर्द्वे आचाम्ले पुनश्चतुर्थभक्तं पुनस्त्रीण्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं चत्वार्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं पञ्चाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं एवमेकैकमाचाम्लं वर्धयता चतुर्थभक्तं च विदधता तावद् वर्धयितव्यमाचाम्लं यावदाचाम्लशतं पूर्णं पर्यन्ते च चतुर्थभक्तं कालपरिमाणमस्य चतुर्दश वर्षाणि मासत्रयं विंशतिर्दिवसाश्चेति । सर्वतोभद्रमित्येवमादीत्यादिग्रहणादनेकप्रकारं तपोऽस्ति प्रकीर्णकमिति ज्ञापयतीति पारमर्षं एव प्रसिद्धं प्रवचने ॥

अथवाऽऽदिशब्दसङ्गृहीता द्वादश भिक्षुप्रतिमास्तद्दर्शनार्थमाह—

भा०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमाः–मासिक्याद्याः आ सप्तमासिक्यः सप्त, सप्तचतुर्दशैकविंशतिरात्रिक्यस्तिस्रः, अहोरात्रिकी, एकरात्रिकी चेति ॥ ७ ॥

टी०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिक्याद्या इति । मासिकी आदिर्यासां ता **मासिक्याद्याः । द्वादशेति** इयत्तानिरूपणाय संख्या । भिक्षुरुद्गमोत्पादनैषणादिशुद्धभिक्षाशी । प्रतिमा प्रतिज्ञा । मासः प्रयोजनमस्या इति मासिकी । मासेन परिसमाप्तिमायातीत्यर्थः । **आ सप्तमासिक्याः** सप्तेति विभागं दर्शयति, द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तमासाख्याः । एवमेताः सप्त तथाऽपरास्तिस्रः प्रथमा सप्तरात्रिकी द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकी चेति । एवमेता दश । अपरे द्वे अहोरात्रिकी एकरात्रिकी चेति । एवं द्वादश । तत्र मासिकीं प्रतिमामारूढः साधुर्भोजनस्यैकां दत्तिमात्ते ।

१ भद्रोत्तरम्

५	६	७	८	९
८	९	५	६	७
६	७	८	९	५
९	५	६	७	८
७	८	९	५	६

प्रवचनसारोद्धारे तु भद्रोत्तरं यथा–

५	६	७	८	९
७	८	९	५	६
९	५	६	७	८
६	७	८	९	५
८	९	५	६	७

२ 'तदेव' इति ङ-पाठः । ३ 'सप्तरात्रिक्याः तिस्रः' इति घ-पाठः । ४ 'रात्रिकी रात्रिकी' इति घ-पाठः । ५ 'दत्तिकामा(?)' इति ङ-पाठः ।

क्षुल्लकसर्वतोभद्रमुच्यते—तिर्यगूर्ध्वं कर्णयोश्च सर्वत्र दिनराशिस्तुल्यः पञ्चदशाभिधान इति। अथवा क्षुल्लकस्य सर्वतोभद्रस्य [1]द्वितीयो विकल्पः। चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशानि, अष्टमदशमद्वादशचतुर्थषष्ठानि, द्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानि, षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि, दशमद्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमानीति ॥

सम्प्रति महासर्वतोभद्रं गम्यते—सप्त गृहकाणि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च तयोरचना। चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि, चतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशभक्तानि, दशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमानि, षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थानि, षोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशानि, द्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानि, अष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठानि ॥[2]

---

१ क्षुल्लकसर्वतोभद्रस्य द्वितीयो विकल्पः, अयं तु प्रवचनसारोद्धारे निर्दिष्टस्य भद्रतपसः सदृशो।

१	२	३	४	५
३	४	५	१	२
५	१	२	३	४
२	३	४	५	१
४	५	१	२	३

२ महासर्वतोभद्रम्

१	२	३	४	५	६	७
६	७	१	२	३	४	५
४	५	६	७	१	२	३
२	३	४	५	६	७	१
७	१	२	३	४	५	६
५	६	७	१	२	३	४
३	४	५	६	७	१	२

३ प्रवचनसारोद्धारे सर्वतोभद्रं यथा—

५	६	७	८	९	१०	११
८	९	१०	११	५	६	७
११	५	६	७	८	९	१०
७	८	९	१०	११	५	६
१०	११	५	६	७	८	९
६	७	८	९	१०	११	५
९	१०	११	५	६	७	८

प्रवचनसारोद्धारे महाभद्रमपि दृश्यते तद्रचना यथा—

१	२	३	४	५	६	७
४	५	६	७	१	२	३
७	१	२	३	४	५	६
३	४	५	६	७	१	२
६	७	१	२	३	४	५
२	३	४	५	६	७	१
५	६	७	१	२	३	४

भद्रोत्तररचना । द्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशतिभक्तानि, अष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि, चतुर्दशषोडशाष्टादशविंशति द्वादशभक्तानि, विंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशभक्तानि, षोडशाष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशभक्तानि दिनानि पञ्चत्रिंशद्भद्रोत्तरतपसि ।

तथाऽपरं तपः आचाम्लवर्धमानम् । अलवणारनालौदनलक्षणमाचाम्लं तद् वर्धमानं यत्र तपसि तदाचाम्लवर्धमानं तस्य प्ररूपणा-प्राक् तावदाचाम्लं ततश्चतुर्थभक्तं पुनर्द्वे आचाम्ले पुनश्चतुर्थभक्तं पुनस्त्रीण्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं चत्वार्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं पञ्चाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं एवमेकैकमाचाम्लं वर्धयता चतुर्थभक्तं च विदधता तावद् वर्धयितव्यमाचाम्लं यावदाचाम्लशतं पूर्णं पर्यन्ते च चतुर्थभक्तं कालपरिमाणमस्य चतुर्दश वर्षाणि मासत्रयं विंशतिर्दिवसाश्चेति । सर्वतोभद्रमित्येवमादीत्यादिग्रहणादनेकप्रकारं तपोऽस्ति प्रकीर्णकमिति ज्ञापयतीति पारमर्ष एव प्रसिद्धं प्रवचने ॥

अथवाऽऽदिशब्दसङ्गृहीता द्वादश भिक्षुप्रतिमास्तद्दर्शनार्थमाह—

भा०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमाः-मासिक्याद्याः आ सप्तमासिक्यः सप्त, सप्तचतुर्दशैकविंशतिरात्रिक्यस्तिस्रः, अहोरात्रिकी, एकरात्रिकी चेति ॥ ७ ॥

टी०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिक्याद्या इति । मासिकी आदिर्यासां ता **मासिक्याद्याः** । **द्वादशेति** इयत्तानिरूपणाय संख्या । भिक्षुरुद्गमोत्पादनैषणादिशुद्धभिक्षाशी । प्रतिमा प्रतिज्ञा । मासः प्रयोजनमस्या इति मासिकी । मासेन परिसमाप्तिमायातीत्यर्थः । **आ सप्तमासिक्याः सप्तेति** विभागं दर्शयति, द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तमासाख्याः । एवमेताः सप्त तथाऽपरास्तिस्रः प्रथमा सप्तरात्रिकी द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकी चेति । एवमेता दश । अपरे द्वे **अहोरात्रिकी एकरात्रिकी चेति** । एवं द्वादश । तत्र मासिकीं प्रतिमामारूढः साधुर्भोजनस्यैकां दत्तिमात्ते ।

---

१ भद्रोत्तरम्

५	६	७	८	९
८	९	५	६	७
६	७	८	९	५
९	५	६	७	८
७	८	९	५	६

प्रवचनसारोद्धारे तु भद्रोत्तरं यथा–

५	६	७	८	९
७	८	९	५	६
९	५	६	७	८
६	७	८	९	५
८	९	५	६	७

२ 'तदेव' इति ङ-पाठः । ३ 'सप्तरात्रिक्याः तिस्रः' इति घ-पाठः । ४ 'रात्रिकी रात्रिकी' इति घ-पाठः । ५ 'दत्तिकामा(?)' इति ङ-पाठः ।

एवं तपः प्रकीर्णकमभिधाय त्यागाभिधित्सया प्राह—

भा०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्यागस्त्यागः।

टी०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिराश्रयो यस्य तस्यैवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागस्त्यागोऽभिधीयते। न हि निरालम्बनो भावदोषः समस्ति। यथा ह्यशुभं तपसा नादत्ते प्राक्तनं च त्यजत्येवं बाह्योपकरणादित्यागोऽपि संवृणोत्यास्रवद्वाराणि। तत्रोपकरणं बाह्यं रजोहरणपात्रादि स्थविरजिनकल्पयोग्योपधिः दुष्टवाङ्मनसं: अभ्यन्तरं क्रोधादिश्चातिदुस्त्यज उपधिः। शरीरं वाऽभ्यन्तरमन्नपानं च बाह्यम्। आदिग्रहणादौपग्रहिकं च बहिर्निपद्यादण्डकादि आश्रयभूतं भावदोषस्य भवति। भावदोषो मूर्च्छा स्नेहः गार्ध्यादिः। संयमसाधनं रजोहरणादीत्येवं धारयति, न पुना रागादियुक्तः शोभाद्यर्थम्। एवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारस्त्याग उच्यते॥

सम्प्रति आकिञ्चन्यस्वरूपनिरूपणायाह—

भा०—शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिञ्चन्यम्॥ ९॥

टी०—शरीरेति। उक्तेन न्यायेन भावदोषत्यागं कृत्वा बाह्योपकरणं रजोहरणपात्राद्युपभुञ्जानोऽप्यकिञ्चन एव भवति। शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा च तत्र त्यागार्हमशुचित्वङ्मांसास्थिपञ्जरं केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरक्षमायाः साहायके वर्तते। तदिदं शकटाक्षोपाञ्जनवदाहारादिनोपग्राह्यम्। न त्ववयवसन्निवेशशोभार्थमिति। निर्ममत्वमाकिञ्चन्यं धर्मोपकरणं रजोहृत्यादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसाधनाय व्याप्रियत इति संयमोपकरणम्। अत्रापि निर्ममत्वमाकिञ्चन्यमिति॥

ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्दिधारयिषया प्राह—

भा०—व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम्॥

टी०—व्रतपरिपालनायेत्यादि। आकिञ्चन्ये व्यवस्थितो ब्रह्मचर्यं परिपालयेत्। तच्च ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणम्। गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमिति। बृहत्त्वादात्मा ब्रह्म [आवृत्तिरात्मनि ब्रह्मचर्यमाख्यातम्] ब्रह्मणि चरणमात्मारामत्वमरक्तद्विष्टात्मनि व्यवस्थानम्। अब्रह्मणश्च विनिवृत्तिर्व्रतं मैथुनवर्जप्राधान्येन। तत्परिपालनाय गुरुकुले वस्तव्यम्। यद्यपि मनोज्ञामनोज्ञ-

१ 'त्यागधर्मः' इति ग-पाठः। २ 'मनसमभ्यन्तरं' इति ग-पाठः। ३ 'शोभार्थां प्रति' इति च-पाठः। ४ 'रजोगुत्यादि' इति ङ-पाठः। ५ 'तस्य प्रतिपा०' इति ग-पाठः।

एकमासिक्याः स्वरूपम्

तथा पानकस्य, दायिका च एलुकस्यान्तः पादमेकं विन्यस्यापरं बहिर्व-
वस्थाप्य तां दत्तिं यदि ददाति ततः कल्पते । तथा आदिमध्यावसान-
गोचरमर्धपेडा पेडा अर्धपेडा गोमूत्रिका पतङ्गवीथिः संबुक्कावृत्ता गत्वा
प्रत्यागता चेति षड्विधगोचरभूमिचारी । एकरात्रिकप्रवासी यत्र ज्ञायते तत्रैकरात्रं कल्पते
वासः । यत्र न ज्ञायते तत्रैकरात्रं द्व्यहोरात्रद्वयं वा वस्तु कल्पते, न परतः । याचनप्रच्छनानु-
ज्ञापनप्रश्नव्याकरणभाषी आगमनविकटगृहवृक्षमूलोपाश्रयत्रयपरिभोगकारी पृथिवीकाष्ठयथा-
स्तीर्णसंस्तारकत्रयशायी कश्चित् तदभ्यासिने प्रतिश्रये अग्निं लगयेत् ततो दाहभयान्न निष्क्रामेत्
कण्टकादिकं पादलग्नमक्षिगतो वा कणुकादि नो निर्हरेत् । जलस्थलादिषु यत्रास्तमेति तपनस्ततः
स्थानादेकमपि पदं न प्रयाति । विगतजीवेनापि पानकेन हस्तपादादिप्रक्षालनं न करोति ।
सन्मुखमापततो दुष्टाश्वहस्त्यादेर्भीत्या पदमप्येकं पश्चान्नापसर्पेत् । एवमादिभिर्नियमविशेषैर्वि-
चित्रा एषा मासिकी प्रतिमेति । द्विमासप्रतिमामारूढस्यान्धसो द्वे दत्ती पानकस्य च, शेषवर्णना
पूर्ववत् । एवमुत्तरास्वपि यावन्तो मासास्तावत्य एव दत्तयोऽपि यावत् सप्तमासिक्यां
सप्त दत्तयः । शेषं प्रथमप्रतिमावद्विधानम् । प्रथमसप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य चतुर्थभक्त-

सप्तरात्रिक्याः स्वरूपम्

मपानकं ग्रामादेर्बहिरुत्तानपार्श्वशायिनो निषण्णस्य वा कल्पते स्थातुं
दिव्यमानुषतैर्यग्योनानुपसर्गान् सम्यक् सहमानस्येत्यन्यत् पूर्ववत् ।
द्वितीयां सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य तदेव चतुर्थभक्तमपानकं च स्थानं
त्वस्य दण्डायतं लगडशायिता उत्कुटुकासनं वा । तृतीयामपि सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य
चतुर्थभक्तमपानकं च, स्थानं पुनरस्य गोदोहिका वीरासनं आम्रकुब्जिता चेति । अहोरात्रिकीं
प्रतिपन्नस्य प्रतिमां षष्ठभक्तमपानकं बहिर्ग्रामादेश्चतुरङ्गुलान्तरौ चरणौ विधाय लम्बितबाहोः
कायोत्सर्गावस्थानमेकं, शेषं पूर्ववत् । एकरात्रिकीं प्रतिमां कुर्वतोऽष्टमभक्तमपानकं ग्रामादे-
र्बहिरीषत् प्राग्भारगतेन कायेनैकपुद्गलनिरुद्धदृष्टिरनिमिषनयनो यथाप्रणिहितगात्रः सुगुप्तेन्द्रिय-
ग्रामः कायोत्सर्गावस्थायी दिव्यमानुषतैरश्चानुपसर्गान् सम्यक् तितिक्षते यस्तस्य भवतीति सप्त-
चतुर्दशैकविंशतिरात्रिक्यस्तिस्र इति । नेदं पारमर्षप्रवचनानुसारि भाष्यं, किं तर्हि ?

भाष्यपाठपरामर्शः

प्रमत्तगीतमेतत् । वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्षविसंवादि निब-
ध्नीयात् ? सूत्रानवबोधादुपजातभ्रान्तिना केनापि रचितमेतद् वचनकम्—
दोच्चा सत्तराइंदिया तइया सत्तराइंदिया । द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकीति
सूत्रनिर्भेदः । द्वे सप्तरात्रे त्रीणीति सप्तरात्राणीति । सूत्रनिर्भेदं कृत्वा पठितमज्ञेन सप्तचतुर्दशै-
कविंशतिरात्रिक्यस्तिस्र इति ॥

---

१ 'नातिक्रामेत्' इति ग-पाठः । २ 'कादिना' इति ङ-पाठः । ३ 'दण्डयतः' इति ङ-पाठः । ४ 'उत्कुट्ठकस्थानं' इति ङ-पाठः । ५ 'हिकापुनर्वीरा' इति ङ-पाठः । ६ 'निरुद्धदृष्टि' इति च-पाठः । ७ 'मर्षवचना' इति ङ-पाठः । ८ 'ब्रूयात्' इति ङ-पाठः । ९ 'द्विसप्त'.इति ग-पाठः ।

एवं तपः प्रकीर्णकमभिधाय त्यागाभिधित्सया प्राह—

भा०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्यागस्त्यागः।

टी०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिराश्रयो यस्य तस्यैवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागस्त्यागोऽभिधीयते। न हि निरालम्बनो भावदोषः समस्ति। यथा ह्यशुभं तपसा नादत्ते प्राक्तनं च त्यजत्येवं बाह्योपकरणादित्यागोऽपि संवृणोत्यास्रवद्वाराणि। तत्रोपकरणं बाह्यं रजोहरणपात्रादि स्थविरजिनकल्पयोग्योपधिः दुष्टवाङ्मनसे अभ्यन्तरं क्रोधादिश्चातिदुस्त्यज उपधिः। शरीरं वाऽभ्यन्तरमन्नपानं च बाह्यम्। आदिग्रहणादौपग्रहिकं च बहिर्निषद्यादण्डकादि आश्रयभूतं भावदोषस्य भवति। भावदोषो मूर्च्छा स्नेहः गार्ध्यादिः। संयमसाधनं रजोहरणादीत्येवं धारयति, न पुना रागादियुक्तः शोभाद्यर्थम्। एवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारस्त्याग उच्यते॥

सम्प्रति आकिञ्चन्यस्वरूपनिरूपणायाह—

भा०—शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिञ्चन्यम्॥ ९॥

टी०—शरीरेति। उक्तेन न्यायेन भावदोषत्यागं कृत्वा बाह्योपकरणं रजोहरणपात्राद्युपभुञ्जानोऽप्यकिञ्चन एव भवति। शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा च तत्र त्यागार्हमशुचित्वङ्मांसास्थिपञ्जरं केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरक्षमायाः साहायके वर्तते। तदिदं शकटाक्षोपाञ्जनवदाहारादिनोपग्राह्यम्। न त्ववयवसन्निवेशशोभार्थमिति। निर्ममत्वमाकिञ्चन्यं धर्मोपकरणं रजोहृत्यादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसाधनाय व्याप्रियत इति संयमोपकरणम्। अत्रापि निर्ममत्वमाकिञ्चन्यमिति॥

ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्दिधारयिषया प्राह—

भा०—व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम्॥

टी०—व्रतपरिपालनायेत्यादि। आकिञ्चन्ये व्यवस्थितो ब्रह्मचर्यं परिपालयेत्। तच्च ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणम्। गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमिति। बृहत्त्वादात्मा ब्रह्म [आवृत्तिरात्मनि ब्रह्मचर्यमाख्यातम्] ब्रह्मणि चरणमात्मारामत्वमरक्तद्विष्टात्मनि व्यवस्थानम्। अब्रह्मणश्च विनिवृत्तिर्व्रतं मैथुनवर्जप्राधान्येन। तत्परिपालनाय गुरुकुले वस्तव्यम्। यद्यपि मनोज्ञामनोज्ञ-

१ 'त्यागधर्मः' इति ग-पाठः। २ 'मनसमभ्यन्तरं' इति ग-पाठः। ३ 'शोभार्थी प्रति' इति च-पाठः। ४ 'रजोगुत्यादि' इति ङ-पाठः। ५ 'तस्य प्रतिपा०' इति ग-पाठः।

एकरात्रिक्याः स्वरूपम्

तथा पानकस्य, दत्तिका च [illegible] पादमेकं [illegible] बहिर्नि- [illegible] यदि ददाति ततः कल्पते । तथा आदिमध्यावसान- गोचरभूमिः [illegible] पेटा अर्धपेटा गोमूत्रिका पतङ्गवीथिः शम्बूकावर्ता गत्वा प्रत्यागता चेति षड्विधगोचरभूमिचारी । [illegible] यत्र ज्ञायते तत्रैकरात्रं [illegible] यानः । यत्र न ज्ञायते तत्रैकरात्रं [illegible] वा वस्तुं कल्पते, न परतः । याचनप्रच्छनानु- ज्ञापनप्रश्नव्याकरणमात्रभाषी [illegible] स्तीर्णसंस्तारकस्थानशायी कश्चित् [illegible] प्रतिमां [illegible] दारुभारमिव निष्काय[illegible] कण्टकादिकं पादलग्नमक्षिणो वा रजःकणादि नो निर्हरेत् । जलस्थलादिषु [illegible] स्थानादेकमपि पदं न प्रयाति । विगतशीतेनापि पानकेन हस्ता[illegible] सन्मुखमापततो दुष्टाश्वहस्त्यादेर्भीत्या पदमेकं पथागतमेव [illegible] चिन्ता एषा मासिकी प्रतिमेति । द्विमासप्रतिमामारूढस्यान्यतो पूर्ववत् । एवमुत्तरास्वपि यावन्तो मासास्तावत्य एव [illegible] सप्त दत्तयः । शेषं प्रथमप्रतिमावद्विधानम् । प्रथमसप्तरा[illegible]

सप्तरात्रिक्याः स्वरूपम्

मपानकं [illegible] दिव्यमानुषतैर्यग्योनानुपसर्गान् [illegible] द्वितीयां सप्तरात्रिकीं प्रतिमा[illegible] त्तस्य दण्डायतं लगडशायिता उत्कुटुकासनं वा [illegible] चतुर्थभक्तमपानकं च, स्थानं पुनरस्य [illegible] प्रतिपन्नस्य प्रतिमां षष्ठभक्तमपानकं बहिर्ग्रामा[illegible] कायोत्सर्गावस्थानमेकं, शेषं पूर्ववत् । [illegible] बहिरीषत् प्राग्भारगतेन कायेन कुद्गलनि[illegible] ग्रामः कायोत्सर्गावस्थायी [illegible] चतुर्दशैकविंशतिरात्रिक्यस्तिस्र इति । [illegible]

भाष्यपाठपरामर्शः

प्रमत्तगीतमेतत् । वाचको [illegible] ध्नीयात् ? सूत्र [illegible]

दोच्चा सत्तराइंदिया तइया सत्तराइंदिया । [illegible] सूत्रनिर्भेदः । द्वे सप्तरात्रे त्रीणीति सप्तरात्राणीति [illegible] कविंशतिरात्रिक्यस्तिस्र इति ॥

१ 'पातिकामेत्' इति ग-पाठः । २ 'कादिना' इति [illegible]
इति ङ-पाठः । ५ 'हिकापुनर्वीरा' इति ङ-पाठः । ६ [illegible]
८ 'ब्रूयात्' इति ङ-पाठः । ९ 'द्विसप्त' इति ग-पाठः ।

एवं तपः प्रकीर्णकमभिधाय त्यागाभिधित्सया प्राह—

भा०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्यागस्त्यागः।

टी०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिराश्रयो यस्य तस्यैवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागस्त्यागोऽभिधीयते। न हि निरालम्बनो भावदोषः समस्ति। यथा ह्यशुभं तपसा नादत्ते प्राक्तनं च त्यजत्येवं बाह्योपकरणादित्यागोऽपि संवृणोत्यास्रवद्वाराणि। तत्रोपकरणं बाह्यं रजोहरणपात्रादि स्थविरजिनकल्पयोग्योपधिः दुष्टवाङ्मनसेः अभ्यन्तरं क्रोधादिश्चातिदुस्त्यज उपधिः। शरीरं वाऽभ्यन्तरमन्नपानं च बाह्यम्। आदिग्रहणादौपग्रहिकं न बहिर्निषद्यादण्डकादि आश्रयभूतं भावदोषस्य भवति। भावदोषो मूर्च्छा स्नेहः गार्ध्यादिः। संयमसाधनं रजोहरणादीत्येवं धारयति, न पुना रागादियुक्तः शोभाद्यर्थम्। एवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारस्त्याग उच्यते॥

सम्प्रति आकिञ्चन्यस्वरूपनिरूपणायाह—

भा०—शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिञ्चन्यम्॥ ९॥

टी०—शरीरेति। उक्तेन न्यायेन भावदोषत्यागं कृत्वा बाह्योपकरणं रजोहरणपात्राद्युपभुञ्जानोऽप्यकिञ्चन एव भवति। शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा च तत्र त्यागार्हमशुचित्वङ्मांसास्थिपञ्जरं केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरक्षमायाः साहायके वर्तते। तदिदं शकटाक्षोपाञ्जनवदाहारादिनोपग्राह्यम्। न त्ववयवसन्निवेशशोभार्थमिति। निर्ममत्वमाकिञ्चन्यं धर्मोपकरणं रजोहृत्यादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसाधनाय व्याप्रियत इति संयमोपकरणम्। अत्रापि निर्ममत्वमाकिञ्चन्यमिति॥

ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्दिधारयिषया प्राह—

भा०—व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम्॥

टी०—व्रतपरिपालनायेत्यादि। आकिञ्चन्ये व्यवस्थितो ब्रह्मचर्यं परिपालयेत्। तच्च ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणम्। गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमिति। बृहत्त्वादात्मा ब्रह्म [आवृत्तिरात्मनि ब्रह्मचर्यमाख्यातम्] ब्रह्मणि चरणमात्मारामत्वमरक्तद्विष्टात्मनि व्यवस्थानम्। अब्रह्मणश्च विनिवृत्तिर्व्रतं मैथुनवर्जप्राधान्येन। तत्परिपालनाय गुरुकुले वस्तव्यम्। यद्यपि मनोज्ञामनोज्ञ-

१ 'त्यागधर्मः' इति ग-पाठः। २ 'मनसमभ्यन्तरं' इति ग-पाठः। ३ 'शोभार्थां प्रति' इति च-पाठः। ४ 'रजोगुत्यादि' इति ङ-पाठः। ५ 'तस्य प्रविपा०' इति ग-पाठः।

एकमासिक्याः स्वरूपम्

तथा पानकस्य, दात्रिका च एडुकस्यान्तः पादमेकं विन्यस्यापरं बहिर्नि-ष्काश्य तां दात्रीं यदि ददाति ततः कल्पते। तथा आदिमध्यावसान-गोचरभ्रमणार्द्धपेटा पेटा अर्धपेटा गोमूत्रिका पतङ्गवीथिः संबुकावृत्ता गत्वा प्रत्यागता चेति षड्विधगोचरभूमिचारी। एवंविधतपश्चारीति यत्र ज्ञायते तत्रैकरात्रं कल्पते वासः। यत्र न ज्ञायते तत्रैकरात्रं वाऽहोरात्रद्वयं वा वस्तुं कल्पते, न परतः। याचनप्रच्छनाऽनु-ज्ञापनप्रश्नव्याकरणभाषी आगमनविकटगृहवृक्षमूलोपाश्रयत्रयपरिभोगकारी पृथिवी काष्ठयथा-स्तीर्णसंस्तारकत्रयशायी कश्चित् तदध्यासिते प्रतिश्रये अग्निं लगयेत् ततो दाहभयान्न निष्क्रामेत् कण्टकादिकं पादलग्नमक्षिणो वा कणुकादि नो निर्हरेत्। जलस्थलादिषु यत्रास्तमेति तपनस्ततः स्थानादेकमपि पदं न प्रयाति। विगतजीवेनापि पानकेन हस्तपादादिप्रक्षालनं न करोति। सन्मुखमापततो दुष्टाश्वहस्त्यादेर्भीत्या पदमप्येकं पश्चान्नापसर्पेत्। एवमादिभिर्नियमविशेषैर्वि-चित्रा एषा मासिकी प्रतिमेति। द्विमासप्रतिमामारूढस्यान्नस्य द्वे दत्ती पानकस्य च, शेषचर्या पूर्ववत्। एवमुत्तरास्वपि यावन्तो मासास्तावत्य एव दत्तयोऽपि यावत् सप्तमासिक्यां सप्त दत्तयः। शेषं प्रथमप्रतिमावद्विधानम्। प्रथमसप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य चतुर्थभक्त-

सप्तरात्रिक्याः स्वरूपम्

मपानकं ग्रामादेर्बहिरुत्तानपार्श्वशायिनो निषण्णस्य वा कल्पते स्थातुं दिव्यमानुषतैर्यग्योनानुपसर्गान् सम्यक्सहमानस्येत्यन्यत् पूर्ववत्। द्वितीयां सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य तदेव चतुर्थभक्तमपानकं च स्थानं त्वस्य दण्डायतं लगडशायिता उत्कुटुकासनं वा। तृतीयामपि सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य चतुर्थभक्तमपानकं च, स्थानं पुनरस्य गोदोहिका वीरासनं आम्रकुब्जिता चेति। अहोरात्रिकीं प्रतिपन्नस्य प्रतिमां षष्ठभक्तमपानकं बहिर्ग्रामादेश्चतुरङ्गुलान्तरौ चरणौ विधाय लम्बितबाहोः कायोत्सर्गावस्थानमेकं, शेषं पूर्ववत्। एकरात्रिकीं प्रतिमां कुर्वतोऽष्टमभक्तमपानकं ग्रामादे-र्बहिरीषत् प्राग्भारगतेन कायेनैकपुद्गलनिरुद्धदृष्टिरनिमिषनयनो यथाप्रणिहितगात्रः सुगुप्तेन्द्रिय-ग्रामः कायोत्सर्गावस्थायी दिव्यमानुषतैरश्चानुपसर्गान् सम्यक् तितिक्षते यस्तस्य भवतीति सप्त-चतुर्दशैकविंशतिरात्रिक्यस्तिस्र इति। नेदं पारमर्षप्रवचनानुसारि भाष्यं, किं तर्हि ?

भाष्यपाठपरामर्शः

प्रमत्तगीतमेतत्। वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्षविसंवादि निब-ध्नीयात् ? सूत्रानवबोधादुपजातभ्रान्तिना केनापि रचितमेतद् वचनकम्—दोच्चा सत्तराइंदिया तइया सत्तराइंदिया। द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकीति सूत्रनिर्भेदः। द्वे सप्तरात्रे त्रीणीति सप्तरात्राणीति। सूत्रनिर्भेदं कृत्वा पठितमङ्गेन सप्तचतुर्दशै-कविंशतिरात्रिक्यस्तिस्र इति॥

---

१ 'त्वविकामेत्' इति ग-पाठः। २ 'कादिना' इति ङ-पाठः। ३ 'दण्डयतः' इति ङ-पाठः। ४ 'उत्कुटुकस्थानं' इति ङ-पाठः। ५ 'द्विकापुनर्वीरा' इति ङ-पाठः। ६ 'निरूढदृष्टि' इति च-पाठः। ७ 'मर्षवचना' इति ङ-पाठः। ८ 'ब्रूयात्' इति ङ-पाठः। ९ 'द्विसप्त'.इति ग-पाठः।

एवं तपः प्रकीर्णकमभिधाय त्यागाभिधित्सया प्राह—

भा०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्यागस्त्यागः।

टी०—बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिराश्रयो यस्य तस्यैवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागस्त्यागोऽभिधीयते। न हि निरालम्बनो भावदोषः समस्ति। यथा ह्यशुभं तपसा नादत्ते प्राक्तनं च त्यजत्येवं बाह्योपकरणादित्यागोऽपि संवृणोत्यास्रवद्वाराणि। तत्रोपकरणं बाह्यं रजोहरणपात्रादि स्थविरजिनकल्पयोग्योपधिः दुष्टवाङ्मनसे अभ्यन्तरं क्रोधादिश्चातिदुस्त्यज उपधिः। शरीरं वाऽभ्यन्तरमन्नपानं च बाह्यम्। आदिग्रहणादौपग्रहिकं च बहिर्निषद्यादण्डकादि आश्रयभूतं भावदोषस्य भवति। भावदोषो मूर्च्छा स्नेहः गार्ध्यादिः। संयमसाधनं रजोहरणादीत्येवं धारयति, न पुना रागादियुक्तः शोभाद्यर्थम्। एवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारस्त्याग उच्यते॥

सम्प्रति आकिञ्चन्यस्वरूपनिरूपणायाह—

भा०—शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिञ्चन्यम्॥ ९॥

टी०—शरीरेति। उक्तेन न्यायेन भावदोषत्यागं कृत्वा बाह्योपकरणं रजोहरणपात्राद्युपभुञ्जानोऽप्यकिञ्चन एव भवति। शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा च तत्र त्यागार्हमशुचित्वङ्मांसास्थिपञ्जरं केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरक्षमायाः साहायके वर्तते। तदिदं शकटाक्षोपाञ्जनवदाहारादिनोपग्राह्यम्। न त्ववयवसन्निवेशशोभार्थमिति। निर्ममत्वमाकिञ्चन्यं धर्मोपकरणं रजोहृत्यादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसाधनाय व्याप्रियत इति संयमोपकरणम्। अत्रापि निर्ममत्वमाकिञ्चन्यमिति॥

ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्दिधारयिषया प्राह—

भा०—व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम्॥

टी०— [illegible] परिपालयेत्। तच्च [illegible] [आवृत्तिरात्मनि ब्रह्मचर्यमाख्यातम्] ब्रह्मणि चरणमात्मारामत्वमरक्तद्विष्टात्मनि व्यवस्थानम्। अब्रह्मणश्च विनिवृत्तिर्व्रतं मैथुनवर्जप्राधान्येन। तत्परिपालनाय गुरुकुले वस्तव्यम्। यद्यपि मनोज्ञामनोज्ञ-

१ 'त्यागधर्मः' इति ग-पाठः। २ 'मनसमभ्यन्तरं' इति ग-पाठः। ३ 'शोभार्थां प्रति' इति च-पाठः। ४ 'रजोगुत्यादि' इति ङ-पाठः। ५ 'तस्य प्रतिपा०' इति ग-पाठः।

विषयरागविरागविमुक्तिर्ब्रह्मचर्यं, तथापि प्रधानत्वेन विरतिर्मैथुनादेव । तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिर्नवगुप्तय उपदिष्टाः—वसति-कथा-निषद्ये-न्द्रिय-कुड्यान्तर-पूर्वक्रीडित-प्रणीताहारा-ऽतिमात्र-भोजन-विभूषणाख्याः । ज्ञानदर्शनार्थं च गुरुकुलवासः । यथोक्तमार्षे—

"[1]णाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य ।
धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥ १ ॥"

कषायाः क्रोधादयस्तेषां परिपाकः–परिणतिरुपशमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुलवासोऽभ्युपेयः । गुरुरहितस्य हि परिणामभ्रंशनिमित्ताद् विकथादिदोषात् अशालीनसम्पर्कात् असत्क्रियासङ्गात् अनुस्रोतोगामित्वदोषात् सद्य एव मोक्षमार्गाद् भ्रंशः स्यात् । तस्मादाप्राणितात् गुरुकुलवासः श्रेयः । गुरुकुलवासेन वा स्वतन्त्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुप्त्यादिपरिवृद्धिः । अत एव च साधोर्द्विसङ्गृहीतत्वमाचार्योपाध्यायाभ्याम् । निर्ग्रन्थ्यास्तु प्रवर्तिनी सङ्गृहीतत्वं च । तदेव च पर्यायशब्दैराख्यातमादराधानार्थम् ॥

आचार्याणां पञ्चविधत्वम्

भा०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देश(शाव ?)स्थायित्व-मित्यर्थं च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः–प्रव्राजकः, दिगाचार्यः, श्रुतोद्देष्टा, श्रुतसमुद्देष्टा, आम्नायार्थवाचक इति ॥

टी०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशावस्थायित्वमिति । आचार्यग्रहणाच पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः–ख्याप्याः प्रव्राजकः–सामायिकव्रतादेरारोपयिता १, दिगाचार्यः–सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी २, श्रुतोद्देष्टा–श्रुतम्–आगममुद्दिशति यः प्रथमतः ३, एवमुद्दिष्टगुर्वादे[2]रपाये तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग् धारणानुप्रवचनेन च स श्रुतसमुद्देष्टा ।, समुद्देशानुज्ञयोरेककालत्वात् समुद्देशसङ्गृहीतमनुज्ञानम् ४, आम्नाय–आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोऽर्थस्तं वक्तीत्याम्नायार्थवाचकः, पारमर्षप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहकोऽक्षनिषद्यानुज्ञायी पञ्चम आचार्यः ५ ॥

भा०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति । अब्रह्मविरतेर्व्रतस्य [3]भावना यथोक्ता इष्टस्पर्श-[4]रस-गन्ध-विभूषानभिनन्दित्वं चेति ॥

टी०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यादि । पुनरपि तद्रक्षणदृढीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणाः ख्याप्यन्ते–इमे इति प्रत्यक्षीक्रियन्ते । विशेषेण–अतिशयेनोपकारित्वाद् विशेषगुणा अब्रह्मविरतेर्ब्रह्मव्रतस्य । यथोक्ता भावनाः प्राक् पञ्च दोषवर्जनेन निगूढंस्यज्ञा-

---

१ छाया—

ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरतो दर्शने चरित्रे च ।
धन्या यावत्कथं गुरुकुलवासं न मुञ्चन्ति ॥

२ 'गुर्वादिपाये' इति ङ-पाठः । ३ 'रतिव्रतभावना' इति घ-पाठः । ४ 'रस-रूप-गन्ध-शब्द-विभूषा॰' इति घ-पाठः ।

लोचनपूर्वरतस्मृतिवृष्यरसकामकथनेभ्यः संसक्तादावेसथाच्च विरतयो भावना ब्रह्मणः, इष्टाश्च शुभा ये स्पर्शादयः, शरीरविभूषा च, तत्रानभिनन्दत्वं-तत्प्राप्तावप्यपरितुष्टिर्मनसोऽप्रसादः-अरक्तद्विष्टतेत्येवं ब्रह्मचर्यं जायते इति। तदेवं क्षमया क्रोधं निहन्यात्, निहतक्रोधो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाभ्यां मार्दवं धारयेत्, परित्यक्तमदस्थान आर्जवं भावयेत्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामार्जवेन प्रकटीकृत्य शौचमाचरेत् अलोभसंश्रयेण, लोभाशौचं अलोभशौचेन संशोध्य शुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्, सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषाशयविशोधनार्थं तपश्चरेत्, ततो बाह्यान्यपि धर्मसाधनानि त्यजेत्, विद्यमानेष्वपि कायवाङ्मानसेषु धर्मोपकरणेषु स्वजनसुहृत्सम्बन्धिषु च निःस्पृहत्वान्निर्ममत्वाख्यमाकिञ्चन्यं भावयेत्। सत्याकिञ्चन्ये ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं भवतीति ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्यस्य परिपूर्णतायां साधनानि

एवं परमविशुद्धिलक्षणे धर्मे व्यवस्थितः पुनरपि आत्मगुणदोषजुगुप्सार्थं जगद् द्वादशभिः स्वतत्त्वैर्विभज्यानुचिन्तयेदित्याह—

द्वादश भावनाः

सूत्रम्—अनित्या-ऽशरण-संसारै-कत्वा-ऽन्यत्वा-ऽशुचित्वा-ऽऽस्रव-संवर-निर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-धर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ९-७ ॥

टी०—अपरे पठन्ति-अनुप्रेक्षा इति अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः। अपरेऽनुप्रेक्षाशब्दमेकवचनान्तमधीयते, तत्रार्थोऽनित्यादिचिन्तनमनुप्रेक्षोच्यते, बहुवचनान्ते त्वनित्यादिचिन्तनान्यनुप्रेक्षा इति।

भा०—एता द्वादशानुप्रेक्षाः। तत्र बाह्याभ्यन्तराणि शरीर-शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तेष्वभिष्वङ्गो न भवति। मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा ॥ १ ॥

टी०—एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि। एता अनित्यादिकाः परामृश्यन्ते। द्वादशेति द्वादशैव, नाधिका न्यूना वा। अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा। अनुप्रेक्ष्यन्ते अनुचिन्त्यन्त इति वाऽनु-
[illegible] न्द्राः
[illegible] शब्देन
सह सम्प्रतिपद्यन्ते। अभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं जीवप्रदेशैर्व्याप्तत्वात् बाह्यानि शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि। आदिग्रहणादौघिकौपग्रहिकोपधेः समस्तस्य ग्रहणम्। तत्र शरीरं तावत् जन्मनः प्रभृति पूर्वावस्थां जहदुत्तरावस्थामास्कन्दत् प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा च भवज्जराजर्जरितसकलावयवं पुद्गलजालविरचनामात्रं

अनित्यभावनायाः स्वरूपम्

---

१ 'वसत्याच्च' इति ङ-च-पाठः। २ 'प्रकृत्य' इति ङ-पाठः। ३ 'तत्त्वानु०' इति घ-पाठः।

विषयरागविरागविमुक्तिजननं, तथापि प्रधानत्वेन निवृत्ता मैथुनतश्चेव । तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिर्नवगुप्तय उपदिष्टाः—वसति-कथा-निषद्येन्द्रिय-कुड्यान्तर-पूर्वक्रीडित-प्रणीतरसा-ऽतिमात्र-भोजनविभूषणाख्याः । ज्ञानदर्शनार्थं च गुरुकुलवासः । यथोक्तमार्षे—

"[1]नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य ।
धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥ १ ॥"

कषायाः क्रोधादयस्तेषां परिपाकः-परिणतिरुपशमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुल-वासोऽभ्युपेयः । गुरुरहितस्य हि परिणामानिमित्तात् विकथादिदोषात् असज्जनसम्पर्कात् असत्क्रियासङ्गात् अनुस्रोतोगामित्वदोषात् सद्य एव मोक्षमार्गाद् भ्रंशः स्यात् । तस्मादाप्राणितात् गुरुकुलवासः श्रेयः । गुरुकुलवासेन चा स्वतन्त्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुप्त्या-दिपरिशुद्धिः । अत एव च साधोर्द्विसङ्गृहीतत्वमाचार्योपाध्यायाभ्याम् । निर्ग्रन्थ्यास्तु प्रवर्तिनी सङ्गृहीतत्वं च । तदेव च पर्यायशब्दैराख्यातमादरापादनार्थम् ॥

आचार्याणां पञ्चविधत्वम्

भा०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देश(शाव ?)स्थायित्व-मित्यर्थं च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः-प्रव्राजकः, दिगाचार्यः, श्रुतोद्देष्टा, श्रुतसमुद्देष्टा, आम्नायार्थवाचक इति ॥

टी०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशावस्थायित्वमिति । आचार्यग्रहणाच पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः-ख्याप्याः प्रव्राजकः-सामायिकव्रतादेरारोपयिता १, दिगाचार्यः-सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी २, श्रुतोद्देष्टा-श्रुतम्-आगममुद्दिशति यः प्रथमतः ३, एवमुद्दिष्टगुर्वादेरपाये[2] तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग् धारणानुप्रवचनेन च स श्रुतसमुद्देष्टा ।, समुद्देशानुज्ञयोरेककालत्वात् समुद्देशसङ्गृहीतमनुज्ञानम् ४, आम्नाय-आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोऽर्थस्तं वक्तीत्याम्नायार्थवाचकः, पारमर्षप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहकोऽक्षनिषद्यानुज्ञायी पञ्चम आचार्यः ५ ॥

भा०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति । अब्रह्मविरतेर्व्रतस्य भावना[3] यथोक्ता इष्टस्पर्श-रस-गन्ध-विभूषानभिनन्दित्वं[4] चेति ॥

टी०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यादि । पुनरपि तद्रक्षणदृढीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणाः ख्याप्यन्ते-इमे इति प्रत्यक्षीक्रियन्ते । विशेषेण-अतिशयेनोपकारित्वाद् विशेषगुणा अब्रह्मविरतेर्ब्रह्मव्रतस्य । यथोक्ता भावनाः प्राक् पञ्च दोषवर्जनेन निगूढंश्यञ्ज-

---

१ छाया—

ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरतो दर्शने चरित्रे च ।
धन्या यावत्कथं गुरुकुलवासं न मुञ्चन्ति ॥

२ 'गुर्वाद्यपाये' इति ङ-पाठः । ३ 'रतिमतभावना' इति घ-पाठः । ४ 'रस-रूप-गन्ध-शब्द-विभूषा॰' इति घ-पाठः ।

लोचनपूर्वरतस्मृतिवृष्यरसकामकथनेभ्यः संसक्तादावसथाच्च विरतयो भावना ब्रह्मणः, इष्टाश्च शुभा ये स्पर्शादयः, शरीरविभूषा च, तत्रानभिनन्दत्वं-तत्प्राप्तावप्यपरितुष्टिर्मनसोऽप्रसादः-अरक्तद्विष्टतेत्येवं ब्रह्मचर्यं जायते इति। तदेवं क्षमया क्रोधं निहन्यात्, निहतक्रोधो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाभ्यां मार्दवं धारयेत्, परित्यक्तमदस्थान आर्जवं भावयेत्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामार्जवेन प्रकटीकृत्य शौचमाचरेत् अलोभसंश्रयेण, लोभाशौचं अलोभशौचेन संशोध्य शुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्, सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषाशयविशोधनार्थं तपश्चरेत्, ततो बाह्यान्यपि धर्मसाधनानि त्यजेत्, विद्यमानेष्वपि कायवाङ्मानसेषु धर्मोपकरणेषु स्वजनसुहृत्सम्बन्धिषु च निःस्पृहत्वान्निर्ममत्वाख्यमाकिञ्चन्यं भावयेत्। सत्याकिञ्चन्ये ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं भवतीति ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्यस्य परिपूर्णतायां साधनानि

एवं परमविशुद्धिलक्षणे धर्मे व्यवस्थितः पुनरपि आत्मगुणदोषजुगुप्सार्थं जगद् द्वादशभिः स्वतत्त्वैर्विभज्यानुचिन्तयेदित्याह—

द्वादश भावनाः

सूत्रम्—अनित्या-ऽशरण-संसारै-कत्वा-ऽन्यत्वा-ऽशुचित्वा-ऽऽस्रव-संवर-निर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-धर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ९-७ ॥

टी०—अपरे पठन्ति-अनुप्रेक्षा इति अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः। अपरेऽनुप्रेक्षाशब्दमेकवचनान्तमधीयते, तत्रार्थोऽनित्यादिचिन्तनमनुप्रेक्षोच्यते, बहुवचनान्ते त्वनित्यादिचिन्तनान्यनुप्रेक्षा इति।

भा०—एता द्वादशानुप्रेक्षाः। तत्र बाह्याभ्यन्तराणि शरीर-शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तेष्वभिष्वङ्गो न भवति। मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा ॥ १ ॥

टी०—एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि। एता अनित्यादिकाः परामृश्यन्ते। द्वादशेति द्वादशैव, नाधिका न्यूना वा। अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा। अनुप्रेक्ष्यन्ते अनुचिन्त्यन्त इति वाऽनुप्रेक्षाः। तत्र-तास्वनित्यभावना तावद् भण्यत। तत्रानित्यादयो धर्मस्वाख्यातान्ताः कृतद्वन्द्वाः विहितभावप्रत्यया अनुचिन्तनशब्देन सह कृतषष्ठीसमासास्तत्पुरुषसमानाधिकरणानुप्रेक्षाशब्देन सह सम्प्रतिपद्यन्ते। अभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं जीवप्रदेशैर्व्याप्तत्वात् बाह्यानि शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि। आदिग्रहणादौघिकौपग्रहिकोपधेः समस्तस्य ग्रहणम्। तत्र शरीरं तावत् जन्मनः प्रभृति पूर्वावस्थां जहदुत्तरावस्थामास्कन्दत् प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा च भवज्जराजर्जरितसकलावयवं पुद्गलजालविरचनामात्रं

अनित्यभावनायाः स्वरूपम्

१ 'वसत्याच्च' इति ङ-च-पाठः। २ 'प्रकृत्य' इति ङ-पाठः। ३ 'ततत्त्वानु०' इति घ-पाठः।

विषयरागविरागविमुक्तिनिर्जनत्वं, तथापि प्राधान्येन निरुक्ता मैथुनमेवेह । तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिर्नवगुप्तय उपदिष्टाः—वसति-कथा-निषद्ये-न्द्रिय-कुड्यान्तर-पूर्वक्रीडित-प्रणीताहारा-ऽतिमात्र-भोजनविभूषणाख्याः । ज्ञानदर्शनार्थं च गुरुकुलवासः । यथोक्तमार्षे—

"[1]नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य ।
धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥ १ ॥"

कषायाः क्रोधादयस्तेषां परिपाकः-परिणतिरुपशमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुलवासोऽभ्युपेयः । गुरुरहितस्य हि परिणामवैनिम्याद् विकथादिदोषात् असज्जनसम्पर्कात् असत्क्रियासङ्गात् अनुस्रोतोगामित्वदोषात् सद्य एव मोक्षमार्गाद् भ्रंशः स्यात् । तस्मादामरणात् गुरुकुलवासः श्रेयः । गुरुकुलवासेन वा स्वतन्त्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुप्त्यादिपरिशुद्धिः । अत एव च साधोर्द्विसङ्गृहीतत्वमाचार्योपाध्यायाभ्याम् । निर्ग्रन्थ्यास्तु प्रवर्तिनी सङ्गृहीतत्वं च । तदेव च पर्यायशब्दैराख्यातमादरापानार्थम् ॥

भा०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देश(शाय ?)स्थायित्वमित्यर्थं च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः-प्रव्राजकः, दिगाचार्यः, श्रुतोद्देष्टा, श्रुतसमुद्देष्टा, आम्नायार्थवाचक इति ॥

आचार्याणां पञ्चविधत्वम्

टी०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशायस्थायित्वमिति । आचार्यग्रहणाच्च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः-ख्याप्याः प्रव्राजकः-सामायिकव्रतादेरारोपयिता १, दिगाचार्यः-सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी २, श्रुतोद्देष्टा-श्रुतम्-आगममुद्दिशति यः प्रथमतः ३, एवमुद्दिष्टगुर्वादे[2]रपाये तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग् धारणानुप्रवचनेन च स श्रुतसमुद्देष्टा ।, समुद्देशानुज्ञयोरेककालत्वात् समुद्देशसङ्गृहीतमनुज्ञानम् ४, आम्नाय-आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोऽर्थस्तं वक्तीत्याम्नायार्थवाचकः, पारमर्षप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहकोऽक्षनिषद्यानुज्ञायी पञ्चम आचार्यः ५ ॥

भा०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति । अब्रह्मविरतेर्व्रतस्य [3]भावना यथोक्ता [4]इष्टस्पर्श-रस-गन्ध-विभूषानभिनन्दित्वं चेति ॥

टी०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यादि । पुनरपि तद्रक्षणदृढीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणाः ख्याप्यन्ते-इमे इति प्रत्यक्षीक्रियन्ते । विशेषेण-अतिशयेनोपकारित्वाद् विशेषगुणा अब्रह्मविरतेर्ब्रह्मव्रतस्य । यथोक्ता भावनाः प्राक् पञ्च दोषवर्जनेन निगूढकथा-

१ छाया—

ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरतो दर्शने चरित्रे च ।
धन्या यावत्कथं गुरुकुलवासं न मुञ्चन्ति ॥

२ 'गुर्वादेपाये' इति ङ-पाठः । ३ 'रतिमतभावना' इति घ-पाठः । ४ 'रस-रूप-गन्ध-शब्द-विभूषा॰' इति घ-पाठः ।

लोचनपूर्वरतस्मृतिवृष्यरसकामकथनेभ्यः संसक्तादावसथाच्च विरतयो भावना ब्रह्मणः, इष्टाश्च शुभा ये स्पर्शादयः, शरीरविभूषा च, तत्रानभिनन्दत्वं-तत्प्राप्तावप्यपरितुष्टिर्मनसोऽप्रसादः-अरक्तद्विष्टतेत्येवं ब्रह्मचर्यं जायते इति। तदेवं क्षमया क्रोधं निहन्यात्, निहतक्रोधो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाभ्यां मार्दवं धारयेत्, परित्यक्तमदस्थान आर्जवं भावयेत्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामार्जवेन प्रकटीकृत्य शौचमाचरेत् अलोभसंश्रयेण, लोभाशौचं अलोभशौचेन संशोध्य शुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्, सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषाशयविशोधनार्थं तपश्चरेत्, ततो ह्यबाह्यान्यपि धर्मसाधनानि त्यजेत्, विद्यमानेष्वपि कायवाङ्मानसेषु धर्मोपकरणेषु स्वजनसुहृत्सन्निधिषु च निःस्पृहत्वान्निर्ममत्वाख्यमाकिञ्चन्यं भावयेत्। सत्याकिञ्चन्ये ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं भवतीति ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्यस्य परिपूर्णतायां साधनानि

एवं परमविशुद्धिलक्षणे धर्मे व्यवस्थितः पुनरपि आत्मगुणदोषजुगुप्सार्थं जगद् द्वादशभिः स्वतत्त्वैर्विभज्यानुचिन्तयेदित्याह—

द्वादश भावनाः

सूत्रम्—अनित्या-ऽशरण-संसारै-कत्वा-ऽन्यत्वा-ऽशुचित्वा-ऽऽस्रव-संवर-निर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-धर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ९-७ ॥

टी०—अपरे पठन्ति-अनुप्रेक्षा इति अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः। अपरेऽनुप्रेक्षाशब्दमेकवचनान्तमधीयते, तत्रार्थोऽनित्यादिचिन्तनमनुप्रेक्षोच्यते, बहुवचनान्ते त्वनित्यादिचिन्तनान्यनुप्रेक्षा इति।

भा०—एता द्वादशानुप्रेक्षाः। तत्र बाह्याभ्यन्तराणि शरीर-शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तेष्वभिष्वङ्गो न भवति। मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा ॥ १ ॥

टी०—एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि। एता अनित्यादिकाः परामृश्यन्ते। द्वादशेति द्वादशैव, नाधिका न्यूना वा। अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा। अनुप्रेक्ष्यन्ते अनुचिन्त्यन्त इति वाऽनुप्रेक्षाः। तत्र-तास्वनित्यभावना तावद् भण्यत। तत्रानित्यादयो धर्मस्वाख्यातान्ताः कृतद्वन्द्वाः विहितभावप्रत्यया अनुचिन्तनशब्देन सह कृतषष्ठीसमासास्तत्पुरुषसमानाधिकरणानुप्रेक्षाशब्देन सह सम्प्रतिपद्यन्ते। अभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं जीवप्रदेशैर्व्याप्तत्वात् बाह्यानि शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि। आदिग्रहणादौघिकौपग्रहिकोपधेः समस्तस्य ग्रहणम्। तत्र शरीरं तावत् जन्मनः प्रभृति पूर्वावस्थां जहदुत्तरावस्थामास्कन्दत् प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा च भवज्जराजर्जरितसकलावयवं पुद्गलजालविरचनामात्रं

अनित्यभावनायाः स्वरूपम्

१ 'वसत्याच' इति ङ-च-पाठः। २ 'प्रकृत्य' इति ङ-पाठः। ३ 'ततत्वानु०' इति घ-पाठः।

विषयरागविरागविमुक्तिरभिमतं, तथापि प्राधान्येन विवक्षा मैथुनविरतेः। तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिर्नवगुप्तय उपदिष्टाः—वसति-कथा-निषद्येन्द्रिय-कुड्यान्तर-पूर्वक्रीडित-प्रणीताहारा-ऽतिमात्र-भोजनविभूषणाख्याः। ज्ञानसंवर्धनार्थं च गुरुकुलवासः। यथोक्तमार्षे—

> "[1]नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य।
> धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥ १ ॥"

कषायाः क्रोधादयस्तेषां परिपाकः—परिणतिरुपशमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुलवासोऽभ्युपेयः। गुरुरहितस्य हि परिणामनिम्नाद् विकथादिदोषाद् असज्जनसम्पर्कात् असत्क्रियासङ्गात् अनुस्रोतोगामित्वदोषात् सद्य एव मोक्षमार्गाद् भ्रंशः स्यात्। तस्मादाप्राणितात् गुरुकुलवासः श्रेयः। गुरुकुलवासेन वा स्वतन्त्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुप्त्यादिपरिशुद्धिः। अत एव च साधोर्द्विसद्गृहीतत्वमाचार्योपाध्यायाभ्याम्। निर्ग्रन्थ्यास्तु प्रवर्तिनी सद्गृहीतत्वं च। तदेव च पर्यायशब्दैराख्यातमादराधानार्थम् ॥

भा०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देश(शाव ?)स्थायित्वमित्यर्थं च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः—प्रव्राजकः, दिगाचार्यः, श्रुतोद्देष्टा, श्रुतसमुद्देष्टा, आम्नायार्थवाचक इति ॥

आचार्याणां पञ्चविधत्वम्

टी०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशावस्थायित्वमिति। आचार्यग्रहणाच पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः—ख्याप्याः प्रव्राजकः—सामायिकव्रतादेरारोपयिता १, दिगाचार्यः—सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी २, श्रुतोद्देष्टा—श्रुतम्—आगममुद्दिशति यः प्रथमतः ३, एवमुद्दिष्ट[2]गुर्वादेरपाये तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग् धारणानुप्रवचनेन च स श्रुतसमुद्देष्टा।, समुद्देशानुज्ञयोरेककालत्वात् समुद्देशसङ्गृहीतमनुज्ञानम् ४, आम्नाय—आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोऽर्थस्तं वक्तीत्याम्नायार्थवाचकः, पारमर्षप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहकोऽक्षनिषद्यानुज्ञायी पञ्चम आचार्यः ५ ॥

भा०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति। अब्रह्मविरतेर्[3]व्रतस्य भावना यथोक्ता इष्टस्पर्श-[4]रस-गन्ध-विभूषानभिनन्दित्वं चेति॥

टी०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यादि। पुनरपि तद्रक्षणदृढीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणाः ख्याप्यन्ते—इमे इति प्रत्यक्षीक्रियन्ते। विशेषेण—अतिशयेनोपकारित्वाद् विशेषगुणा अब्रह्मविरतेर्ब्रह्मव्रतस्य। यथोक्ता भावनाः प्राक् पञ्च दोषवर्जनेन निगूढंस्यज्ञा-

---

१ छाया—

> ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरो दर्शने चरित्रे च।
> धन्या यावत्कथं गुरुकुलवासं न मुञ्चन्ति ॥

२ 'गुर्वाद्यपाये' इति ङ-पाठः। ३ 'रतिमतभावना' इति घ-पाठः। ४ 'रस-रूप-गन्ध-शब्द-विभूषा॰' इति घ-पाठः।

लोचनपूर्वरतस्मृतिवृष्यरसकामकथनेभ्यः संसक्तादावसथाच्च विरतयो भावना ब्रह्मणः, इष्टाश्च शुभा ये स्पर्शादयः, शरीरविभूषा च, तत्रानभिनन्दत्वं-तत्प्राप्तावप्यपरितुष्टिर्मनसोऽप्रसादः-अरक्तद्विष्टतेत्येवं ब्रह्मचर्यं जायते इति। तदेवं क्षमया क्रोधं निहन्यात्, निहतक्रोधो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाभ्यां मार्दवं धारयेत्, परित्यक्तमदस्थान आर्जवं भावयेत्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामार्जवेन प्रकटीकृत्य शौचमाचरेत् अलोभसंश्रयेण, लोभाशौचं अलोभशौचेन संशोध्य शुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्, सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषाशयविशोधनार्थं तपश्चरेत्, ततो बाह्यान्यपि धर्मसाधनानि त्यजेत्, विद्यमानेष्वपि कायवाङ्मानसेषु धर्मोपकरणेषु स्वजनसुहृत्सम्बन्धिषु च निःस्पृहत्वान्निर्ममत्वाख्यमाकिञ्चन्यं भावयेत्। सत्याकिञ्चन्ये ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं भवतीति ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्यस्य परिपूर्णतायां साधनानि

एवं परमविशुद्धिलक्षणे धर्मे व्यवस्थितः पुनरपि आत्मगुणदोषजुगुप्सार्थं जगद् द्वादशभिः स्वतत्त्वैर्विभज्यानुचिन्तयेदित्याह—

द्वादश भावनाः

सूत्रम्—अनित्या-ऽशरण-संसारै-कत्वा-ऽन्यत्वा-ऽशुचित्वा-ऽऽस्रव-संवर-निर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-धर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ९-७ ॥

टी०—अपरे पठन्ति-अनुप्रेक्षा इति अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः। अपरेऽनुप्रेक्षाशब्दमेकवचनान्तमधीयते, तत्रार्थोऽनित्यादिचिन्तनमनुप्रेक्षोच्यते, बहुवचनान्ते त्वनित्यादिचिन्तनान्यनुप्रेक्षा इति।

भा०—एता द्वादशानुप्रेक्षाः। तत्र बाह्याभ्यन्तराणि शरीर-शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तेष्वभिष्वङ्गो न भवति। मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा ॥ १ ॥

टी०—एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि। एता अनित्यादिकाः परामृश्यन्ते। द्वादशेति द्वादशैव, नाधिका न्यूना वा। अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा। अनुप्रेक्ष्यन्ते अनुचिन्त्यन्त इति वाऽनुप्रेक्षाः। तत्र-तास्वनित्यभावना तावद् भण्यत। तत्रानित्यादयो धर्मस्वाख्यातान्ताः कृतद्वन्द्वाः विहितभावप्रत्यया अनुचिन्तनशब्देन सह कृतषष्ठीसमासास्तत्पुरुषसमानाधिकरणानुप्रेक्षाशब्देन सह सम्प्रतिपद्यन्ते। अभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं जीवप्रदेशैर्व्याप्तत्वात् बाह्यानि शय्या-ऽऽसन-वस्त्रादीनि। आदिग्रहणादौघिकौपग्रहिकोपधेः समस्तस्य ग्रहणम्। तत्र शरीरं तावत् जन्मनः प्रभृति पूर्वावस्थां जहदुत्तरावस्थामास्कन्दत् प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा च भवज्जराजर्जरितसकलावयवं पुद्गलजालविरचनामात्रं

अनित्यभावनायाः स्वरूपम्

१ 'वसत्याच्च' इति ङ-च-पाठः। २ 'प्रकृत्य' इति ङ-पाठः। ३ 'ततत्त्वानु०' इति घ-पाठः।

विषयरागविरागविमुक्तिनिर्मलत्वं, तथापि प्रधानत्वेन विवक्षा मैथुनव्युपरमे। तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिर्नवगुप्तय उपदिष्टाः—वसति-कथा-निषद्ये-न्द्रिय-कुड्यान्तर-पूर्वक्रीडितप्रणीतरसा-ऽतिमात्र-भोजनविभूषणाख्याः। ज्ञानदर्शनार्थं च गुरुकुलवासः। यथोक्तमार्षे—

"[1]नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य।
धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥ १ ॥"

कषायाः क्रोधादयस्तेषां परिपाकः—परिणतिरुपशमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुल-वासोऽभ्युपेयः। गुरुरहितस्य हि परिणामानैर्मल्याद् विकथादिदोषात् अज्ञानसम्पर्कात् असत्क्रियासङ्गात् अनुस्रोतोगामित्वदोषात् सद्य एव मोक्षमार्गाद् भ्रंशः स्यात्। तस्मादाप्राणितात् गुरुकुलवासः श्रेयः। गुरुकुलवासेन वा स्वतन्त्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुप्त्या-दिपरिवृद्धिः। अत एव च साधोर्द्विसङ्गृहीतत्वमाचार्योपाध्यायाभ्याम्। निर्ग्रन्थ्यास्तु प्रवर्तिनी सङ्गृहीतत्वं च। तदेव च पर्यायशब्दैराख्यातमादरापादनार्थम् ॥

भा०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देश(शाव?)स्थायित्व-मित्यर्थं च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः—प्रव्राजकः, दिगाचार्यः, श्रुतोद्देष्टा, श्रुतसमुद्देष्टा, आम्नायार्थवाचक इति ॥

आचार्याणां पञ्चविधत्वम्

टी०—अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशावस्थायित्वमिति। आचार्यग्रहणाच्च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः—ख्याप्याः प्रव्राजकः—सामायिकव्रतादेरारोपयिता १, दिगाचार्यः—सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी २, श्रुतोद्देष्टा—श्रुतम्—आगममुद्दिशति यः प्रथमतः ३, एवमुद्दिष्टगुर्वादेरपाये[2] तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग् धारणानुप्रवचनेन च स श्रुतसमुद्देष्टा।, समुद्देशानुज्ञयोरेककालत्वात् समुद्देशसङ्गृहीतमनुज्ञानम् ४, आम्नाय—आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोऽर्थस्तं वक्तीत्याम्नायार्थवाचकः, पारमर्षप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहकोऽक्षनिषद्यानुज्ञायी पञ्चम आचार्यः ५ ॥

भा०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति। अब्रह्मविरतेर्व्रतस्य भावना[3] यथोक्ता इष्टस्पर्श-[4]रस-गन्ध-विभूषानभिनन्दित्वं चेति ॥

टी०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यादि। पुनरपि तद्रक्षणदृढीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणाः ख्याप्यन्ते—इमे इति प्रत्यक्षीक्रियन्ते। विशेषेण—अतिशयेनोपकारित्वाद् विशेषगुणा अब्रह्मविरतेर्ब्रह्मव्रतस्य। यथोक्ता भावनाः प्राक् पञ्च दोषवर्जनेन निगूढस्यब्रा-

---

१ छाया—

ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरतो दर्शने चरित्रे च।
धन्या यावत्कथं गुरुकुलवासं न मुञ्चन्ति ॥

२ 'गुर्वाद्यपाये' इति ङ-पाठः। ३ 'रतिमतभावना' इति घ-पाठः। ४ 'रस-रूप-गन्ध-शब्द-विभूषा॰' इति घ-पाठः।

एवमित्यादिना दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकरोति । जन्म–योनेर्निःसरणं गर्भाधानं वा, उभयं दुःखहेतुस्तत्राकुलः पिण्डकवद् योनिमुखेन पीड्यमानः कृच्छ्रेण निःसरति । उदरस्थोऽपि पिण्डितावयवत्वात् पुरीतन्मूत्रपुरीषाकुलितः कतिचिन्मासान् दुःखेन गमयति । निर्लुठितस्तु योनेर्जरसा ग्रस्यत एव, प्रतिक्षणमवस्थान्तरापत्तेः । मरणमप्यावीचिकमवश्यंभाव्येव जन्मवतः । व्याधयो ज्वरा-ऽतीसार-कास-श्वास-कुष्ठप्रभृतयः । प्रियः–इष्टो जनस्तेन सह विप्रयोगः । तद्विपरीतो-ऽप्रियस्तेन च सं(प्र)योगः । ईप्सितमाप्तुमिष्टं तस्याऽलाभः । दौर्मनस्यं मानसमेव दुःखम् । अतः स्वमरणमल्पायुष्कत्वादुपक्रमसन्निधानाद् वा सकलायुषः परिक्षयाद् वाऽवश्यंतया प्राणिनां संसारे भवति । आदिग्रहणाद् वधबन्धपरिक्लेशशीतोष्णदंशमशकद्वन्द्वाभिभवः ॥

अशरणभावनायाः स्वरूपम्

भा०—एवं ह्यस्य चिन्तयतो नित्यमशरणोऽस्मीति नित्योद्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेष्वनभिष्वङ्गो भवति । अर्हच्छासनोक्त एव विधौ घटते, तद्धि परं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा ॥ २ ॥

टी०—एवं जन्मनाऽऽदितः समुद्भूतेन दुःखेनालीढस्य जन्मवतः शरणं नास्तीत्यालोचयतः सर्वदाऽहमशरण इति नित्यमेव भीतस्य **सांसारिकेषु भावेषु** मनुजसुरसुखेषु हस्त्यश्वादिषु हिरण्यसुवर्णादिषु च **नाभिष्वङ्गो**–न प्रीतिर्भवतीति परमर्षिप्रणीतशासनाभिहिते **एव विधौ** ज्ञानचरणादिलक्षणे **घटते**–प्रवर्तते इति । जन्मजरामरणभयपरिष्वक्तस्य च यस्मात् **तदेव परं**–प्रकृष्टं **शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा** ॥

संसारानुप्रेक्षानिरूपणाय प्रक्रमते—

भा०—अनादौ संसारे नरक-तिर्यग्योनि-मनुष्या-ऽमरभवग्रहणेषु चक्रवत् परिवर्तमानस्य जन्तोः सर्वे एव जन्तवः [3]स्वजनाः परजना वा ॥

टी०—**अनादौ संसारे** इत्यादि । अविद्यमान आदिर्यस्यासावनादिर्नाभूत् उत्पन्नो नाप्युत्पादितः केनचिदिति । संसरणम्–इतश्चेतश्च गमनं **संसारस्**तस्य चातुर्विध्यं नरकादि-भेदेन । भवशब्दो जन्मवचनः । नरकादिजन्मनां ग्रहणानि–उपादानानि तेषु **चक्रवत्** तत्रैव परिभ्रमतो जन्मवतः **सर्व एव** प्राणिनः क्षिति-जल-दहन-पवन-वनस्पतिशरीराः द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियलक्षणाः स्वजनकाः सन्तो यदा यौनेन सम्बन्धेन स्वाम्यादिसम्बन्धेन वा सम्बन्धमन्वभूवन्ननुभवन्त्यनुभविष्यन्ति वा तदा स्वजनाः, स्वाम्यादयो वा यदा न सम्बद्धास्तदा **परजनाः** । एतदेव दर्शयति—

---

१ 'नायसकला' इति च-पाठः । २ 'तद् विपरीतं' इति ग-पाठः । ३ 'स्वजनः परजनो वा' इति च-टी–पाठः ।

पर्यन्ते परित्यक्तसन्निवेशविशेषं विशीर्येत इत्यनित्यमेव परिणामानित्यतया । एवमनागतमेवानुप्रेक्षमाणस्य तत्राभिष्वङ्गः-स्नेहप्रतिबन्धो न भवति । तत्र स्नेहाभ्यञ्जनोद्वर्तनमर्दनस्नानविभूषादिषु निःस्पृहस्य धर्मध्यानादिष्वासङ्गो भवति । आगमेऽप्यभिहितम्—"जं पि मे इमं सरीरगं इट्ठं कंतं पियं मणुण्णं" इत्यादि । शय्या-प्रतिश्रयः संस्तरणपट्टकादिः संस्तारकफलकादिर्वा । आसनं-गोमयपीठकादि । वस्त्रं-कल्प-चोलपट्टकादि । प्रतिदिवसं रजसा विपरिणम्यमानं सर्वप्रकारं स्वां सन्निवेशावस्थां विहाय विशरारुतां प्रतिपद्यत इत्यनित्यभावनाभ्यासान्न तेषु ममत्वं भवति, केवलं धर्मसाधनमिति ग्रहणम् । सर्वसंयोगाश्चानित्या इति । यावन्तः संयोगा-मम सम्बन्धाः केचिद् बाह्याभ्यन्तरैर्द्रव्यैः शय्याशरीरादिभिस्ते सकाण्डभङ्गुरा इत्यवश्यं चादिमता संयोगेन वियोगान्तेन भवितव्यम् । स्वभावः खल्वयं बाह्याभ्यन्तराणां द्रव्याणामित्येवं चिन्तयेत् । कस्माद्धेतोः ? यस्मादेवं चिन्तयतस्तेष्वभिष्वङ्गो न भवति स्नेहप्रतिबन्धः । एतदेवाह—मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यादि । तैर्वियोगो बाह्याभ्यन्तरैर्द्रव्यैः, तद्वियोगे जातं दुःखं शारीरं मानसं वा । तन्मा भूदित्यनागतमेवेत्यनित्यानुप्रेक्षा ॥

अधुनाऽशरणानुप्रेक्षाप्रतिपादनायाह—

भा०—यथा निराश्रये जनविरहिते वनस्थलीपृष्ठे बलवता क्षुत्परिगतेनामिषैषिणा सिंहेनाभ्याहतस्य मृगशिशोः शरणं न विद्यते । एवं जन्म-जरा-मरणव्याधि-प्रियविप्रयोगा-ऽप्रियसंप्रयोगे-प्सितालाभ-दारिद्र्य-दौर्भाग्य-दौर्मनस्य-मरणादिसमुत्थेन दुःखेनाभ्याहतस्य जन्तोः संसारे शरणं न विद्यत इति चिन्तयेत् ।

टी०—यथा निराश्रये इत्यादि । यथेति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । निराश्रये इति गुप्तिस्थानशून्ये । जनविरहिते इति निवारकाभावप्रदर्शनम् । यत्र तु जनस्तत्र कदाचित् कश्चित् कारुणिको निवारयत्यपि । वनस्थलीपृष्ठ इति । वनशब्देन वृक्षा एव गृह्यन्ते, न पुनर्जालिकूटादिगुप्तिस्थानम् । बलवतेति । दुर्बलेनाभिभूतः कदाचित् प्रणश्यत्यपि । बलवानपि यदि घ्राणो भवति ततो मन्दादरत्वान्नानुगच्छेदित्याह-क्षुत्परिगतेन आमिषैषिणेति । सिंहेन-मृगराजेन अभ्याहतस्य-अभिभूतस्य । मृगशिशोरिति जीर्णमृगः कदाचिदनुभूतकूटशतवागुरानिःसरणः प्रगल्भत्वात् प्रणश्येदपि, न पुनः शावः । शरणं-भयापहारि स्थानं तस्य चाभावः ।

---

१ 'ततश्च' इति ग-पाठः । २ भगवत्यां (श० २, उ० १, सू० ९४) १२७ तमे पत्राङ्के ।
३ छाया—

यदपि मे इदं शरीरकं इष्टं कान्तं प्रियं मनोज्ञम् ।

४ 'मे सम्बन्धा' इति ग-पाठः । ५ 'जालिझाटादिगुप्ति' इति ग-पाठः ।

एवमित्यादिना दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकरोति । जन्म–योनेर्निःसरणं गर्भाधानं वा, उभयं दुःखहेतुस्तत्राकुलः पिण्डकवद् योनिमुखेन पीड्यमानः कृच्छ्रेण निःसरति । उदरस्थोऽपि पिण्डितावयवत्वात् पुरीतन्मूत्रपुरीषाकुलितः कतिचिन्मासान् दुःखेन गमयति । निर्लुठितस्तु योनेर्जरसा ग्रस्यत एव, प्रतिक्षणमवस्थान्तरापत्तेः । मरणमप्यावीचिकमवश्यंभाव्येव जन्मवतः । व्याधयो ज्वरा-ऽतीसार-कास-श्वास-कुष्ठप्रभृतयः । प्रियः–इष्टो जनस्तेन सह विप्रयोगः । तद्विपरीतोऽप्रियस्तेन च सं(प्र)योगः । ईप्सितमाप्तुमिष्टं तस्याऽलाभः । दौर्मनस्यं मानसमेव दुःखम् । अतः स्वमरणमल्पायुष्त्वादुपक्रमसन्निधानाद् वा सकलायुषः परिक्षयाद् वाऽवश्यंतया प्राणिनां संसारे भवति । आदिग्रहणाद् वधबन्धपरिक्लेशशीतोष्णदंशमशकद्वन्द्वाभिभवः ॥

अशरणभावनायाः स्वरूपम्

भा०—एवं ह्यस्य चिन्तयतो नित्यमशरणोऽस्मीति नित्योद्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेष्वनभिष्वङ्गो भवति । अर्हच्छासनोक्त एव विधौ वटते, तद्धि परं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा ॥ २ ॥

टी०—एवं जन्मनाऽऽदितः समुद्भूतेन दुःखेनालीढस्य जन्मवतः शरणं नास्तीत्यालोचयतः सर्वदाऽहमशरण इति नित्यमेव भीतस्य **सांसारिकेषु भावेषु** मनुजसुरसुखेषु हस्त्यश्वादिषु हिरण्यसुवर्णादिषु च **नाभिष्वङ्गो**–न प्रीतिर्भवतीति परमर्षिप्रणीतशासनाभिहिते **एव विधौ** ज्ञानचरणादिलक्षणे घटते–प्रवर्तते इति । जन्मजरामरणभयपरिष्वक्तस्य च यस्मात् तदेव **परं**–प्रकृष्टं **शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा** ॥

संसारानुप्रेक्षानिरूपणाय प्रक्रमते—

भा०—अनादौ संसारे नरक-तिर्यग्योनि-मनुष्या-ऽमरभवग्रहणेषु चक्रवत् परिवर्तमानस्य जन्तोः सर्वे एव जन्तवः स्वजनाः परजना वा ॥

टी०—**अनादौ संसारे** इत्यादि । अविद्यमान आदिर्यस्यासावनादिर्नाभूत् उत्पन्नो नाप्युत्पादितः केनचिदिति । संसरणम्–इतश्चेतश्च गमनं **संसारस्तस्य** चातुर्विध्यं नरकादिभेदेन । भवशब्दो जन्मवचनः । नरकादिजन्मनां ग्रहणानि–उपादानानि तेषु चक्रवत् तत्रैव परिभ्रमतो जन्मवतः सर्वे एव प्राणिनः क्षिति-जल-दहन-पवन-वनस्पतिशरीराः द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियलक्षणाः स्वजनकाः सन्तो यदा यौनेन सम्बन्धेन स्वाम्यादिसम्बन्धेन वा सम्बन्धमन्वभूवन्ननुभवन्त्यनुभविष्यन्ति वा तदा स्वजनाः, स्वाम्यादयो वा यदा न सम्बद्धास्तदा परजनाः । एतदेव दर्शयति—

---

१ 'नायसकला' इति च-पाठः । २ 'तद् विपरीतं' इति ग-पाठः । ३ 'स्वजनः परजनो वा' इति घ-टी–पाठः ।

पर्यन्ते परित्यक्तसन्निवेशविशेषं विशीर्णम् इत्यनित्यमेव परिणामानित्यतया । एवमनागत-मेवानुप्रेक्षमाणस्य तत्राभिष्वङ्गः-स्नेहप्रतिबन्धो न भवति । तेन स्नेहाभ्यङ्गोद्वर्तनमर्दन-स्नानविभूषादिषु निःस्पृहस्य धर्मध्यानादिष्वासक्तो भवति । आगमेऽप्यभिहितम्—"जं पि मे इमं सरीरगं इट्ठं कंतं पियं मणुण्णं" इत्यादि । शय्या-प्रतिश्रयः संस्तारपट्टकादिः संस्तारकफलकादिर्वा । आसनं-गोमयपीठकादि । वस्त्रं-कल्प-चोलपट्टकादि । प्रतिदिवसं रजसा विपरिणम्यमानं सर्वप्रकारं स्वां सन्निवेशावस्थां विहाय विनाशमेव प्रतिपद्यत इत्यनित्य-भावनाभ्यासान्न तेषु ममत्वं भवति, केवलं धर्मसाधनमिति ग्रहणम् । सर्वसंयोगाश्चानित्या इति । यावन्तः संयोगा-मम सम्बन्धाः केचिद् बाह्याभ्यन्तरैर्द्रव्यैः शय्याशरीरादिभिस्ते अकाण्डभङ्गुरा इत्यवश्यं चादिमता संयोगेन वियोगान्तेन भवितव्यम् । स्वभावः सत्त्वं बाह्याभ्यन्तराणां द्रव्याणामित्येवं चिन्तयेत् । कस्माद्धेतोः ? यस्मादेवं चिन्तयतस्तेष्व-भिष्वङ्गो न भवति स्नेहप्रतिबन्धः । एतदेवाह—मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यादि । तैर्वियोगो बाह्याभ्यन्तरैर्द्रव्यैः, तद्वियोगे जातं दुःखं शारीरं मानसं वा । तन्मा भूदित्यना-गतमेवेत्यनित्यानुप्रेक्षा ॥

अधुनाऽशरणानुप्रेक्षाप्रतिपादनायाह—

भा०—यथा निराश्रये जनविरहिते वनस्थलीपृष्ठे बलवता क्षुत्परिगतेनामिषैषिणा सिंहेनाभ्याहतस्य मृगशिशोः शरणं न विद्यते । एवं जन्म-जरा-मरण-व्याधि-प्रियविप्रयोगा-ऽप्रियसंप्रयोगे-प्सितालाभ-दारिद्र्य-दौर्भाग्य-दौर्मनस्य-मरणादिसमुत्थेन दुःखेनाभ्याहतस्य जन्तोः संसारे शरणं न विद्यत इति चिन्तयेत् ।

टी०—यथा निराश्रये इत्यादि । यथेति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । निराश्रये इति गुप्ति-स्थानशून्ये । जनविरहिते इति निवारकाभावप्रदर्शनम् । यत्र तु जनस्तत्र कदाचित् कश्चिद् कारुणिको निवारयत्यपि । वनस्थलीपृष्ठ इति । वनशब्देन वृक्षा एव गृह्यन्ते, न पुनर्जालि-कूटादिगुप्तिस्थानम् । बलवतेति । दुर्बलेनाभिभूतः कदाचित् प्रणश्यत्यपि । बलवानपि यदि भ्राणो भवति ततो मन्दादरत्वान्नानुगच्छेदित्याह-क्षुत्परिगतेन आमिषैषिणेति । सिंहेन-मृगराजेन अभ्याहतस्य-अभिभूतस्य । मृगशिशोरिति जीर्णमृगः कदाचिद-नुभूतकूटशतवागुरानिःसरणः प्रगल्भत्वात् प्रणश्येदपि, न पुनः शावः । शरणं-भयापहारि स्थानं तस्य चाभावः ।

---

१ 'ततश्च' इति ग-पाठः । २ भगवत्यां (श० २, उ० १, सू० ९४) १२७ तमे पत्राङ्के ।

३ छाया—

यदपि मे इदं शरीरकं इष्टं कान्तं प्रियं मनोज्ञम् ।

४ 'मे सम्बन्धा' इति ग-पाठः । ५ 'जालिझाटादिगुप्ति' इति ग-पाठः ।

यादृशः संसारः, द्वन्द्वा वधबन्धदंशमशकशीतोष्णादयः त एवारामो यत्र संसारे। आरामो हि नानाजातीयतरुसमूहः। आराम इवारामो द्वन्द्वानां सङ्घातः। कष्टं–कृच्छ्रं दुःखं गहनं स्वभावः–स्वरूपं यस्य संसारस्येत्येवं चिन्तयेत्। ततः संसारभयादुद्विग्नस्य जातारतेः सांसारिकसुखजिहासालक्षणो भवति निर्वेद इत्येषा संसारानुप्रेक्षा ॥

एकत्वभावनास्वरूपभावनायाह—

भा०—एक एवाहं, न मे कश्चित् स्वः परो वा विद्यते। एक एवाहं जाये। एक एव म्रिये ॥

टी०—एक एवाहमित्यादि। एक एवाहं न जातुचित् ससहायो जाये म्रिये वा–जननं मरणं वाऽनुभवामीति। यमलकयोरपि क्रमेणैव निःसरणम्। यच्च जन्मनि दुःखं मरणे वा तदेक एवा(हम)नुभवामीत्यर्थः। न तस्य मदीयस्याशर्मणोऽनुभवे कश्चित् सहायोऽस्ति। ततश्च सहजन्मानः सहमरणाश्च निगोदजीवा अपि न व्यभिचारयन्त्यमुमर्थमेक एवाहं जाये एक एवाहं म्रिये इति ॥

एतदेव भाष्येण दर्शयति—

भा०—न मे कश्चित् स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधि-जरा-मरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रत्यंशहारी वा भवति। एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञकेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबन्धः। ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटत इत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥ ४ ॥

टी०—न मे कश्चिदित्यादि। मत्तः सकलं दुःखमाक्षिप्यात्मनि निधत्ते इत्येतन्न, प्रत्यंशो विभागो वण्टनम्। न च सम्भूय स्वजनाः परजना वा मयि दुःखमुत्पन्नं विभाजयन्तीत्यर्थः। ततश्चैक एवाहं स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवामीति चिन्तयेत्। स्नेहानुरागप्रतिबन्ध इति। जनन्यादिष्वकामविषये स्नेहः, भार्यायां कामविषयोऽनुरागः, प्रतिबन्धः–आसक्तिर्न भवति। परसंज्ञकेषु द्वेषानुबन्धः। पर एवायं न कदाचिदात्मीयो भवति किमनेन ममाहृतेनेति। ततः स्वजनेषु परजनेषु च निःसङ्गतामुपगतो मोक्षायैव यतेत (घटेत ?) इत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥

अन्यत्वभावनाविभावनायाह—

भा०—शरीरव्यतिरेकेणात्मानमनुचिन्तयेत्–अन्यच्छरीरमन्योऽहम्, ऐन्द्रियकं शरीरम्, अतीन्द्रियोऽहम्।

भा०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यते । माता हि भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति । भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति । भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति । दुहिता भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति । तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति । भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति । पुत्रो भूत्वा [शत्रुर्भवति] पिता भ्राता पौत्रश्च भवति । पौत्रो भूत्वा पिता (भ्राता) पुत्रश्च भवति । भर्ता भूत्वा दासो भवति । दासो भूत्वा भर्ता भवति । मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति । शत्रुर्भूत्वा मित्रं भवति । पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुंसकं च । स्त्री भूत्वा पुमान् नपुंसकं च भवति । नपुंसकं भूत्वा स्त्री पुमांश्च भवतीति ॥

स्वजन-परजन-विपर्ययः

टी०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यत इति । न नित्यमेव कश्चित् स्वजनः परजनो वाऽस्ति । स्वजनो भूत्वा कर्मानुभावात् परजनो भवति । परजनश्च भूत्वा स्वजनो भवति इयमेव्यवस्थैव संसारे न व्यवस्थाऽस्तीति । माता हि भूत्वेत्यादिना तामेवाव्यवस्थां प्रपञ्चयति ॥

भा०—एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखशतसहस्रेषु राग-द्वेष-मोहाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तविषयतृष्णैरन्योन्यभक्षणाभिघातबन्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते । अहो द्वन्द्वारामः कष्टस्वभावः संसार इति चिन्तयेत् । एवं ह्यस्य चिन्तयतः संसारभयोद्विग्नस्य निर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय घटत इति संसारानुप्रेक्षा ॥ ३ ॥

टी०—एवं चतुरशीतियोन्यादिर्यत्र सम्मूर्च्छति गर्भस्थानं वा तत्र विभागो भवति परस्परं केनचिद् वैलक्षण्येन दृश्येनादृश्येन वा सर्वज्ञवचनग्राह्येण । तत्र पृथिवी-जल-ज्वलन-समीरणेषु प्रत्येकं सप्त सप्त-लक्षाः, दश लक्षाः प्रत्येकवनस्पतिषु, निगोदजीवेषु च चतुर्दशलक्षाः, द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियेषु प्रत्येकं द्वे द्वे लक्षे, तिर्यङ्-नारक-देवेषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः, मनुजेषु चतुर्दश लक्षाः, एवं चतुरशीतिर्लक्षा योनीनां, चतुरशीतियोनिप्रमुखानि शतसहस्राणि । प्रमुखशब्दः प्रधानवचनः । चतुरशीतियोनिप्रधानानि यानि शतसहस्राणि तेषु, नान्येष्वित्यर्थः । रागो माया-लोभौ द्वेषः क्रोध-मानौ मिथ्यात्वहास्यादिर्मोहः, एभिरभिभूतैः—वशीकृतैर्जन्मवद्भिः अनिवृत्ता विषयतृष्णा येषां तैरविच्छिन्नविषयतर्षैरन्योन्यं—परस्परं भक्षणं पृथुरोमादीनामिव । तथा वधः (अभिघातः १)—मारणं बन्धः—संयमनं अभियोगः—अभ्याख्यानं (आक्रोशः—अप्रियवचनं, एभिरन्योन्यभक्षणादिभिर्जनितानि तीव्राणि—प्रकृष्टानि दुःखानि प्राप्यन्ते—अनुभूयन्ते । अहो इति विस्मये न,) आः खल्वेवंविधदुःखभाजनमन्यदस्ति

८४००००० योनयः

१ पौर्वापर्यं विपरीतत्वं घ-पुस्तके । २ ' भवति ' इति घ-पाठः । ३ ' मवस्थैव ' इति च-पाठः ।

यादृशः संसारः, द्वन्द्वा वधबन्धदंशमशकशीतोष्णादयः त एवारामो यत्र संसारे। आरामो हि नानाजातीयतरुसमूहः। आराम इवारामो द्वन्द्वानां सङ्घातः। कष्टं-कृच्छ्रं दुःखं गहनं स्वभावः-स्वरूपं यस्य संसारस्येत्येवं चिन्तयेत्। ततः संसारभयादुद्विग्नस्य जातारतेः सांसारिकसुखजिहासालक्षणो भवति निर्वेद इत्येषा संसारानुप्रेक्षा॥

एकत्वभावनास्वरूपभावनायाह—

भा०—एक एवाहं, न मे कश्चित् स्वः परो वा विद्यते। एक एवाहं जाये। एक एव म्रिये॥

टी०—एक एवाहमित्यादि। एक एवाहं न जातुचित् ससहायो जाये म्रिये वा-जननं मरणं वाऽनुभवामीति। यमलकयोरपि क्रमेणैव निःसरणम्। यच्च जन्मनि दुःखं मरणे वा तदेक एवा(हम)नुभवामीत्यर्थः। न तस्य मदीयस्याशर्मणोऽनुभवे कश्चित् सहायोऽस्ति। ततश्च सहजन्मानः सहमरणाश्च निगोदजीवा अपि न व्यभिचारयन्त्यमुमर्थमेक एवाहं जाये एक एवाहं म्रिये इति॥

एतदेव भाष्येण दर्शयति—

भा०—न मे कश्चित् स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधि-जरा-मरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रत्यंशहारी वा भवति। एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञकेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबन्धः। ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटत इत्येकत्वानुप्रेक्षा॥ ४॥

टी०—न मे कश्चिदित्यादि। मत्तः सकलं दुःखमाक्षिप्यात्मनि निधत्ते इत्येतन्न, प्रत्यंशो विभागो वण्टनम्। न च सम्भूय स्वजनाः परजना वा मयि दुःखमुत्पन्नं विभाजयन्तीत्यर्थः। ततश्चैक एवाहं स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवामीति चिन्तयेत्। स्नेहानुरागप्रतिबन्ध इति। जनन्यादिष्वकामविषये स्नेहः, भार्यायां कामविषयोऽनुरागः, प्रतिबन्धः-आसक्तिर्न भवति। परसंज्ञकेषु द्वेषानुबन्धः। पर एवायं न कदाचिदात्मीयो भवति किमनेन ममादृतेनेति। ततः स्वजनेषु परजनेषु च निःसङ्गतामुपगतो मोक्षायैव यतेत (घटेत?) इत्येकत्वानुप्रेक्षा॥

अन्यत्वभावनाविभावनायाह—

भा०—शरीरव्यतिरेकेणात्मानमनुचिन्तयेत्-अन्यच्छरीरमन्योऽहम्, ऐन्द्रियकं शरीरम्, अतीन्द्रियोऽहम्।

भा०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यते । माता हि भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति । भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति । भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति । दुहिता भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति । तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति । भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति । पुत्रो भूत्वा [शत्रुर्भवति] पिता भ्राता पौत्रश्च भवति । पौत्रो भूत्वा पिता (भ्राता) पुत्रश्च भवति । भर्ता भूत्वा दासो भवति । दासो भूत्वा भर्ता भवति । मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति । शत्रुर्भूत्वा मित्रं भवति । पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुंसकं च । स्त्री भूत्वा पुमान् नपुंसकं च भवति । नपुंसकं भूत्वा स्त्री पुमांश्च भवतीति ॥

स्वजन-परजन-विपर्यासः

टी०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यत इति । न नित्यमेव कश्चित् स्वजनः परजनो वाऽस्ति । स्वजनो भूत्वा कर्मानुभावात् परजनो भवति । परजनश्च भूत्वा स्वजनो भवति इयमव्यवस्थैव संसारे न व्यवस्थाऽस्तीति । माता हि भूत्वेत्यादिना तामेवाव्यवस्थां प्रपञ्चयति ॥

भा०—एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखशतसहस्रेषु राग-द्वेष-मोहाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तविषयतृष्णैरन्योन्यभक्षणाभिघातवन्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते । अहो द्वन्द्वारामः कष्टस्वभावः संसार इति चिन्तयेत् । एवं ह्यस्य चिन्तयतः संसारभयोद्विग्नस्य निर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय घटत इति संसारानुप्रेक्षा ॥ ३ ॥

टी०—एवं चतुरशीतियोन्यादिर्यत्र सम्मूर्च्छति गर्भस्थानं वा तत्र विभागो भवति परस्परं केनचिद् वैलक्षण्येन दृश्येनादृश्येन वा सर्वज्ञवचनग्राह्येण । तत्र पृथिवी-जल-ज्वलन-समीरणेषु प्रत्येकं सप्त सप्त-लक्षाः, दश लक्षाः प्रत्येकवनस्पतिषु, निगोदजीवेषु च चतुर्दशलक्षाः, द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियेषु प्रत्येकं द्वे द्वे लक्षे, तिर्यङ्-नारक-देवेषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः, मनुजेषु चतुर्दश लक्षाः, एवं चतुरशीतिर्लक्षा योनीनां, चतुरशीतियोनिप्रमुखानि शतसहस्राणि । प्रमुखशब्दः प्रधानवचनः । चतुरशीतियोनिप्रधानानि यानि शतसहस्राणि तेषु, नान्येष्वित्यर्थः । रागो माया-लोभौ द्वेषः क्रोध-मानौ मिथ्यात्वहास्यादिर्मोहः, एभिरभिभूतैः—वशीकृतैर्जन्मवद्भिः अनिवृत्ता विषयतृष्णा येषां तैरविच्छिन्नविषयतर्षैरन्योन्यं—परस्परं भक्षणं पृथुरोमादीनामिव । तथा वधः (अभिघातः ?)—मारणं बन्धः—संयमनं अभियोगः—अभ्याख्यानं (आक्रोशः—अप्रियवचनं, एभिरन्योन्यभक्षणादिभिर्जनितानि तीव्राणि—प्रकृष्टानि दुःखानि प्राप्यन्ते—अनुभूयन्ते । अहो इति विस्मये न,) आः खल्वेवंविधदुःखभाजनमन्यदस्ति

८४००००० योनयः

१ पौर्वापर्यं विपरीततत्वं घ-पुस्तके । २ ' भवति ' इति घ-पाठः । ३ ' भवस्यैव ' इति च-पाठः ।

यादृशः संसारः, द्वन्द्वा वधबन्धदंशमशकशीतोष्णादयः त एवारामो यत्र संसारे । आरामो हि नानाजातीयतरुसमूहः । आराम इवारामो द्वन्द्वानां सङ्घातः । कष्टं–कृच्छ्रं दुःखं गहनं स्वभावः–स्वरूपं यस्य संसारस्येत्येवं चिन्तयेत् । ततः संसारभयादुद्विग्नस्य जातारतेः सांसारिकसुखजिहासालक्षणो भवति निर्वेद इत्येषा संसारानुप्रेक्षा ॥

एकत्वभावनास्वरूपभावनायाह—

भा०—एक एवाहं, न मे कश्चित् स्वः परो वा विद्यते । एक एवाहं जाये । एक एव म्रिये ॥

टी०—एक एवाहमित्यादि । एक एवाहं न जातुचित् ससहायो जाये म्रिये वा–जननं मरणं वाऽनुभवामीति । यमलकयोरपि क्रमेणैव निःसरणम् । यच्च जन्मनि दुःखं मरणे वा तदेक एवा(हम)नुभवामीत्यर्थः । न तस्य मदीयस्याशर्मणोऽनुभवे कश्चित् सहायोऽस्ति । ततश्च सहजन्मानः सहमरणाश्च निगोदजीवा अपि न व्यभिचारयन्त्यमुमर्थमेक एवाहं जाये एक एवाहं म्रिये इति ॥

एतदेव भाष्येण दर्शयति—

भा०—न मे कश्चित् स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधि-जरा-मरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रत्यंशहारी वा भवति । एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्तयेत् । एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञकेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबन्धः । ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटत इत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥ ४ ॥

टी०—न मे कश्चिदित्यादि । मत्तः सकलं दुःखमाक्षिप्यात्मनि निधत्ते इत्येतन्न, प्रत्यंशो विभागो वण्टनम् । न च सम्भूय स्वजनाः परजना वा मयि दुःखमुत्पन्नं विभाजयन्तीत्यर्थः । ततश्चैक एवाहं स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवामीति चिन्तयेत् । स्नेहानुरागप्रतिबन्ध इति । जनन्यादिष्वकामविषये स्नेहः, भार्यायां कामविषयोऽनुरागः, प्रतिबन्धः–आसक्तिर्न भवति । परसंज्ञकेषु द्वेषानुबन्धः । पर एवायं न कदाचिदात्मीयो भवति किमनेन ममादृतेनेति । ततः स्वजनेषु परजनेषु च निःसङ्गतामुपगतो मोक्षायैव यतेत (घटेत ?) इत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥

अन्यत्वभावनाविभावनायाह—

भा०—शरीरव्यतिरेकेणात्मानमनुचिन्तयेत्–अन्यच्छरीरमन्योऽहम्, ऐन्द्रियकं शरीरम्, अतीन्द्रियोऽहम् ।

भा०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यते । माता हि भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति । भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति । भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति । दुहिता भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति । तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति । भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति । पुत्रो भूत्वा [शत्रुर्भवति] पिता भ्राता पौत्रश्च भवति । पौत्रो भूत्वा पिता (भ्राता) पुत्रश्च भवति । भर्ता भूत्वा दासो भवति । दासो भूत्वा भर्ता भवति । मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति । शत्रुर्भूत्वा मित्रं भवति । पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुंसकं च । स्त्री भूत्वा पुमान् नपुंसकं च भवति । नपुंसकं भूत्वा स्त्री पुमांश्च भवतीति ॥

स्वजन-परजन-विवेकः

टी०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यत इति । न नित्यमेव कश्चित् स्वजनः परजनो वाऽस्ति । स्वजनो भूत्वा कर्मानुभावात् परजनो भवति । परजनश्च भूत्वा स्वजनो भवति इयमेवाव्यवस्थैव संसारे न व्यवस्थाऽस्तीति । माता हि भूत्वेत्यादिना तामेवाव्यवस्थां प्रपञ्चयति ॥

भा०—एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखशतसहस्रेषु राग-द्वेष-मोहाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तविषयतृष्णैरन्योन्यभक्षणाभिघातवन्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते । अहो द्वन्द्वारामः कष्टस्वभावः संसार इति चिन्तयेत् । एवं ह्यस्य चिन्तयतः संसारभयोद्विग्नस्य निर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय घटत इति संसारानुप्रेक्षा ॥ ३ ॥

टी०—एवं चतुरशीतियोन्यादिर्यत्र सम्मूर्च्छति गर्भस्थानं वा तत्र विभागो भवति परस्परं केनचिद् वैलक्षण्येन दृश्येनादृश्येन वा सर्वज्ञवचनग्राह्येण । तत्र पृथिवी-जल-ज्वलन-समीरणेषु प्रत्येकं सप्त सप्त-लक्षाः, दश लक्षाः प्रत्येकवनस्पतिषु, निगोदजीवेषु च चतुर्दशलक्षाः, द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियेषु प्रत्येकं द्वे द्वे लक्षे, तिर्यङ्-नारक-देवेषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः, मनुजेषु चतुर्दश लक्षाः, एवं चतुरशीतिर्लक्षा योनीनां, चतुरशीतियोनिप्रमुखानि शतसहस्राणि । प्रमुखशब्दः प्रधानवचनः । चतुरशीतियोनिप्रधानानि यानि शतसहस्राणि तेषु, नान्येष्वित्यर्थः । रागो माया-लोभौ द्वेषः क्रोध-मानौ मिथ्यात्वहास्यादिर्मोहः, एभिरभिभूतैः—वशीकृतैर्जन्मवद्भिः अनिवृत्ता विषयतृष्णा येषां तैरविच्छिन्नविषयतर्षैरन्योन्यं—परस्परं भक्षणं पृथुरोमादीनामिव । तथा वधः (अभिघातः ?)—मारणं वन्धः—संयमनं अभियोगः—अभ्याख्यानं (आक्रोशः—अप्रियवचनं, एभिरन्योन्यभक्षणादिभिर्जनितानि तीव्राणि—प्रकृष्टानि दुःखानि प्राप्यन्ते—अनुभूयन्ते । अहो इति विस्मये न,) आः खल्वेवंविधदुःखभाजनमन्यदस्ति

८४००००० योनयः

१ पौर्वापर्यं विपरीतत्वं घ-पुस्तके । २ ' भवति ' इति घ-पाठः । ३ ' भवस्यैव ' इति च-पाठः ।

शरीरस्याशुचित्वे हेतुपञ्चकम्

भा०—अशुचि खल्विदं शरीरमिति चिन्तयेत् । तत् कथमशुचीति चेत् आद्युत्तरकारणाशुचित्वात्, अशुचिभाजनत्वात्, अशुच्युद्भवत्वात्, अशुभपरिणामपाकानुबन्धात्, अशक्यप्रतीकारत्वाच्चेति ॥

टी०—अशुचि खल्विदं शरीरमित्यादि । शुचि-मलरहितं न शुच्यशुचि शरीरकं-पाणिपादाद्यवयवसंनिवेशविशेषस्तदशुचीत्येवं चिन्तयेत् ।

ननु च निर्मलशरीराः स्निग्धत्वचः स्त्रियः पुमांसश्च दृश्यन्ते, तत् कथमस्य प्रतिज्ञामात्रेणाशुचित्वं प्रतिपद्येमहीत्याह—

भा०—तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वात् तावच्छरीरस्याद्यं कारणं शुक्रं शोणितं च तदुभयमत्यन्ताशुचीति । उत्तरमाहारपरिणामादि ।

टी०—तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यादि हेतुपञ्चकम् । तत्र-तेषु पञ्चसु हेतुषु आद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यस्य व्याख्या । तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः । आद्यं कारणं-प्रथमं शुक्रं शोणितं च । करोतीति कारणम्, निर्वर्तयति उत्पादयतीत्यर्थः । येनासा(योना?)-वुत्पद्यमानो जीवस्तैजसकार्मणशरीरी प्रथममेव शुक्रशोणिते अभ्यवहरति शरीरीकरोति औदारिकशरीरतया परिणमयति । ततः कललार्बुदपेशीघनपाणिपादाद्यङ्गोपाङ्गशोणितमांसमस्तुलुङ्गास्थिमज्जकेशश्मश्रुनखशिराधमनीरोमकूपादिना परिणमयति । उत्तरकारणं तु रसहरण्या परस्परप्रतिबद्धया जनन्याहृतमाहाररसमभ्यवहरति । तदेव तदुभयमत्यन्ताशुचीति शुक्रशोणितयोरशुचित्वं लोकस्य प्रतीतमिति ख्यापयति अत्यन्ताशुचीति, न जातुचिच्छुचित्वं शुक्रशोणितयोः समस्ति ॥

भा०—तद्यथा—कवलाहारो हि ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृतः अत्यन्ताशुचिर्भवतीति । ततः पित्ताशयं प्राप्य पच्यमानः खलीभूतोऽशुचिरेव भवति । पक्वो वाय्वाशयं प्राप्य वायुना विभिद्यते पृथक् खलः पृथग् रसः, खलात् मूत्रपुरीषादयो मलाः प्रादुर्भवन्ति, रसाच्छोणितं परिणमति, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदः, मेदसोऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जानः, मज्जभ्यां शुक्रमिति । सर्वं चैतत् श्लेष्मादिशुक्रान्तमशुचि भवति । तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वादशुचि शरीरमिति ॥

टी०—तद्यथा-कवलाहारो हीत्यादिनोत्तरकारणस्याशुचित्वमाचष्टे । कवलाहारो हि जनन्या ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं-कफस्थानं प्राप्तः श्लेष्मणा द्रवतामापादितोऽत्य-

१ 'मनुचिन्त' इति ग-पाठः । २ 'अम्लीकृतोऽशुचि०' इति घ-पाठः । ३ 'विभज्यते' इति घ-पाठः । ४ 'मज्जा मज्जाभ्यां शुक्रं' इति घ-पाठः । ५ 'शुचिर्भवति' इति घ-पाठः ।

टी०—शरीरव्यतिरेकेणेत्यादि। शरीरं पञ्चप्रकारं औदारिकादि तस्माच्छरीरपञ्चकादन्योऽहम्। कुत एतत्? यस्मादिन्द्रियग्राह्यं शरीरं, अतीन्द्रियोऽहं, न चक्षुरादिना करणेन ग्रहीतुं शक्यः। इन्द्रियग्राह्यं शरीरमित्यन्यानिर्मा भेदप्रतिपत्तिरित्याह।

भा०—अनित्यं शरीरं नित्योऽहम्, अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहम्, आद्यन्तवच्छरीरं अनाद्यन्तोऽहम्, बहूनि च मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि संसारे परिभ्रमतः स एवायमहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरप्रतिबन्धो न भवतीति। अन्यश्च शरीरान्नित्योऽहमिति श्रेयसे घटत इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा॥ ५॥

टी०—अनित्यं शरीरमित्यादि। पुद्गलात्मकमौदारिकादि शरीरं, पुद्गलाश्च विश्रारुत्वाच्छरीरसन्निवेशविशेषं विहाय स्कन्धान्तरेण परमाणुरूपेण वा वर्तन्ते, न जातुचिदात्मा असङ्ख्येयप्रदेशसन्निवेशं परित्यज्य ज्ञानदर्शनरूपं वा पृथो वर्तते वर्तिष्यते वा। ततश्च नित्यत्वमात्मनः। ननु परिणामानित्यतया आत्मा अनित्योऽपीष्यते इत्यपरितुष्यन्नाह—अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहमिति। न कदाचित् पुद्गला ज्ञानाद्युपयोगरूपेण परिणामिनो भवन्ति। आत्मा तु परिणामी। ज्ञानाद्युपयोगपरिणामेन अतोऽन्यत्वं, तथा आद्यन्तवच्छरीरं अनाद्यन्तोऽहम्। आदिः-आरम्भकालः अन्तो-विनाशकालः, तौ यस्य स्तस्तद् आद्यन्तवत्। आदिरौदारिकवैक्रिया-ऽऽहारकाणां सुज्ञानः। तैजस-कार्मणयोः सत्यप्यनादिसम्बन्धे सन्तत्याऽनादित्वमिष्टं, पर्यायाङ्गीकारेण तु तैजसकार्मणपुद्गलाः परिशटन्ति लगन्ति च। यदाऽऽश्लेषमायान्ति तैजसकार्मणतया तदा आदिः, यदा परिशटन्ति तदाऽन्तः। नैवमात्मनः कदाचिदादिरन्तो वा विद्यते, आरभ्यारम्भकभावाभावात्। ज्ञानरूपेण दर्शनरूपेण वा (दर्शयति) अविच्छिन्नत्वात् तत्स्वरूपत्वाच्च सर्वदैवानाद्यन्तोऽहं इतश्चान्यत्वम्। बहूनि च मे शरीरशतसहस्राणीत्यादि। न हि प्राक्तनजन्मशरीराणि इदानीन्तनजन्मशरीराणि भवन्ति। संसारे परिभ्रमतः। अनादौ च संसारे परिभ्रमतो बहून्यतीतानि शरीरकाणि, नहि तेषां अधुनातनशरीरेऽन्वयोऽस्ति स्वल्पोऽपि। अहं पुनः स एव येनोपभुक्तान्यतीतानि शरीरशतसहस्राणीत्यतोऽहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्। अन्यत्वे च सति विच्छिन्नशरीरममत्वो निःश्रेयसायैव यतते इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा॥

अशुचित्वानुप्रेक्षानिर्धारणायाह—

१ 'चाद्यत्तो' इति ग-पाठः। २ 'न च' इति घ-पाठः। ३ 'परिणमितोऽतोऽन्यत्वं' इति ङ-पाठः। ४ 'आरम्भारभ्यकाभावाद्' इति ङ-पाठः। ५ 'त्वात्सर्व' इति ङ-पाठः।

शरीरस्याशुचित्वे हेतुपञ्चकम्

भा०—अशुचि खल्विदं शरीरमिति चिन्तयेत् । तत् कथमशुचीति चेत् आद्युत्तरकारणाशुचित्वात्, अशुचिभाजनत्वात्, अशुच्युद्भवत्वात्, अशुभपरिणामपाकानुबन्धात्, अशक्यप्रतीकारत्वाच्चेति ॥

टी०—अशुचि खल्विदं शरीरमित्यादि । शुचि–मलरहितं न शुच्यशुचि शरीरकं–पाणिपादाद्यवयवसंनिवेशविशेषस्तदशुचीत्येवं चिन्तयेत् ।

ननु च निर्मलशरीराः स्निग्धत्वचः स्त्रियः पुमांसश्च दृश्यन्ते, तत् कथमस्य प्रतिज्ञामात्रेणाशुचित्वं प्रतिपद्येमहीत्याह—

भा०—तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वात् तावच्छरीरस्याद्यं कारणं शुक्रं शोणितं च तदुभयमत्यन्ताशुचीति । उत्तरमाहारपरिणामादि ।

टी०—तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यादि हेतुपञ्चकम् । तत्र–तेषु पञ्चसु हेतुषु आद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यस्य व्याख्या । तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः । आद्यं कारणं–प्रथमं शुक्रं शोणितं च । करोतीति कारणम्, निर्वर्तयति उत्पादयतीत्यर्थः । येनासा(योना?)-वुत्पद्यमानो जीवस्तैजसकार्मणशरीरी प्रथममेव शुक्रशोणिते अभ्यवहरति शरीरीकरोति औदारिकशरीरतया परिणमयति । ततः कललार्बुदपेशीघनपाणिपादाद्यङ्गोपाङ्गशोणितमांसमस्तुलुङ्गास्थिमज्जकेशश्मश्रुनखशिराधमनीरोमकूपादिना परिणमयति । उत्तरकारणं तु रसहरण्या परस्परप्रतिबद्धया जनन्याहृतमाहाररसमभ्यवहरति । तदेव तदुभयमत्यन्ताशुचीति शुक्रशोणितयोरशुचित्वं लोकस्य प्रतीतमिति ख्यापयति अत्यन्ताशुचीति, न जातुचिच्छुचित्वं शुक्रशोणितयोः समस्ति ॥

भा०—तद्यथा–कवलाहारो हि ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृतः अत्यन्ताशुचिर्भवतीति । ततः पित्ताशयं प्राप्य पच्यमानः खलीभूतोऽशुचिरेव भवति । पक्वो वाय्वाशयं प्राप्य वायुना [3]विभिद्यते पृथक् खलः पृथग् रसः, खलात् मूत्रपुरीषादयो मलाः प्रादुर्भवन्ति, रसाच्छोणितं परिणमति, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदः, मेदसोऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जानः, मज्जभ्यां शुक्रमिति । सर्वं चैतत् श्लेष्मादिशुक्रान्तमशुचि भवति । तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वादशुचि शरीरमिति ॥

टी०—तद्यथा-कवलाहारो हीत्यादिनोत्तरकारणस्याशुचित्वमाचष्टे । कवलाहारो हि जनन्या ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं–कफस्थानं प्राप्तः श्लेष्मणा द्रवतामापादितोऽत्य-

१ 'मनुचिन्त' इति ग-पाठः । २ 'अम्लीकृतोऽशुचि०' इति घ–पाठः । ३ 'विभज्यते' इति घ–पाठः । ४ 'मज्जा मज्जाभ्यां शुक्रं' इति घ–पाठः । ५ 'शुचिर्भवति' इति घ–पाठः ।

टी०—शरीरव्यतिरेकेणेत्यादि। शरीरं पञ्चप्रकारं औदारिकादि तस्माच्छरीरपञ्चकादन्योऽहम्। कुत एतत्? यस्मादिन्द्रियग्राह्यं शरीरं, अतीन्द्रियोऽहं, न चक्षुरादिना करणेन ग्रहीतुं शक्यः। इन्द्रियग्राह्यं शरीरमित्यव्यापिनी भेदप्रतिपत्तिरित्याह।

भा०—अनित्यं शरीरं नित्योऽहम्, अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहम्, आद्यन्तवच्छरीरं अनाद्यन्तोऽहम्, बहूनि च मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि संसारे परिभ्रमतः स एवायमहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरप्रतिबन्धो न भवतीति। अन्यच्च शरीरान्नित्योऽहमिति श्रेयसे घटत इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा ॥ ५ ॥

टी०—अनित्यं शरीरमित्यादि। पुद्गलात्मकमौदारिकादि शरीरं, पुद्गलाश्च विश्रारुत्वाच्छरीरसन्निवेशविशेषं विहाय स्कन्धान्तरेण परमाणुरूपेण वा वर्तन्ते, न जातुचिदात्मा असङ्ख्येयप्रदेशसन्निवेशं परित्यज्य ज्ञानदर्शनरूपं वा च्युतो[1] वर्तते वर्तिष्यते वा। ततश्च नित्यत्वमात्मनः। ननु परिणामानित्यतया आत्मा अनित्योऽपीष्यते इत्यपरितुष्यन्नाह—अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहमिति। न कदाचित् पुद्गला ज्ञानाद्युपयोगरूपेण परिणामिनो भवन्ति। आत्मा तु परिणामी। ज्ञानाद्युपयोगपरिणामेन अतोऽन्यत्वं[3], तथा आद्यन्तवच्छरीरं अनाद्यन्तोऽहम्। आदिः–आरम्भकालः अन्तो–विनाशकालः, तौ यस्य स्तस्तद् आद्यन्तवत्। आदिरौदारिकवैक्रिया-ऽऽहारकाणां सुज्ञानः। तैजस-कार्मणयोः सत्यप्यनादिसम्बन्धे सन्तत्याऽनादित्वमिष्टं, पर्यायाङ्गीकारेण तु तैजसकार्मणपुद्गलाः परिशटन्ति लगन्ति च। यदाऽऽश्लेषमायान्ति तैजसकार्मणतया तदा आदिः, यदा परिशटन्ति तदाऽन्तः। नैवमात्मनः कदाचिदादिरन्तो वा विद्यते, आरम्भारम्भकभावाभावात्[4]। ज्ञानरूपेण दर्शनरूपेण वा (दर्शयति) अविच्छिन्नत्वात् तत्स्वरूपत्वाच्च सर्वदैवानाद्यन्तोऽहं[5] इतश्चान्यत्वम्। बहूनि च मे शरीरशतसहस्राणीत्यादि। न हि प्राक्तनजन्मशरीराणि इदानीन्तनजन्मशरीराणि भवन्ति। संसारे परिभ्रमतः। अनादौ च संसारे परिभ्रमतो बहून्यतीतानि शरीरकाणि, नहि तेषां अधुनातनशरीरेऽन्वयोऽस्ति स्वल्पोऽपि। अहं पुनः स एव येनोपभुक्तान्यतीतानि शरीरशतसहस्राणीत्यतोऽहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्। अन्यत्वे च सति विच्छिन्नशरीरममत्वो निःश्रेयसायैव यतते इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा ॥

अशुचित्वानुप्रेक्षानिर्धारणायाह—

---

१ 'चाच्युतो' इति ग–पाठः। २ 'न च' इति घ–पाठः। ३ 'परिणमितोऽतोऽन्यत्वं' इति ङ–पाठः। ४ 'आरम्भारभ्यकाभावात्' इति ङ–पाठः। ५ 'त्वात्सर्वं' इति ङ–पाठः।

भा०—किञ्चान्यत्-अशक्यप्रतीकारत्वात् । अशक्यप्रतीकारं खल्वपि शरीरस्याशुचित्वम्, उद्वर्तन-रूक्षण स्नाना-ऽनुलेपन-धूप-प्रघर्ष वासयुक्ति माल्यादिभिरप्यस्य न शक्यमशुचित्वमपनेतुम् ।

टी०—किञ्चान्यदिति प्रकारान्तरेणाशुचित्वप्रतिपादनम् । अशक्यप्रतीकारत्वादिति । अशक्यः प्रतीकारो यस्याशुचित्वस्य । अशुच्यपनयनप्रकारश्च लोके जलक्षालनादिना प्रसिद्धः । उद्वर्तनकं प्रतीतम् । रूक्षणं रोध्रकषायादिभिः । स्नानं जलेन । अनुलेपनं चन्दनादिकम् । धूपो विशिष्टसुगन्धिद्रव्यसमवायः । प्रघर्षोऽङ्गपर्पणकम् । वासयुक्तिः पटवासादिकम् । माल्यं मालार्हं पुष्पम् । आदिग्रहणात् कर्पूरोशीरतुरुष्ककस्तूरिकाग्रहः । एभिरप्यस्य शरीरकस्य विशिष्टद्रव्यैरशुचित्वमपनेतुं न शक्यम् । कुतः ?

भा०—अशुच्यात्मकत्वात् शुच्युपघातकत्वाचेति ।[1] तस्मादशुचि शरीरमिति । एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरे निर्वेदो भवतीति । निर्विण्णश्च शरीर(रे जन्म)प्रहाणाय घटत इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ ६ ॥

टी०—अशुच्यात्मकत्वादिति । अशुचिरात्मा-स्वभावो यस्य तदशुच्यात्मकम् । अशुचिस्वभावस्य पुरीषादेरिव अशक्यप्रतीकारम् अशुचित्वापनयनम् । शुच्युपघातकत्वाचाशुचि शरीरम् । शुचीनि द्रव्याणि शाल्योदनदधिक्षीरादीनि,[3] तान्यप्यात्मसम्पर्कादुपहन्ति-अशुचीकरोति । तथा कर्पूर-चन्दन-काश्मीरजादीनि सुगन्धिद्रव्याणि संश्लेषमात्रादेव पूतीकरोति, अतोऽन्विष्यमाणं सर्वप्रकारं शरीरमेवाशुचि । परमार्थतो नापरं किञ्चित् स्वतोऽशुचि समस्ति शरीरकं वा शरीरसम्पृक्तं वा विहायेति । एवं ह्यस्य चिन्तयत इत्यादिना अशुचित्वानुप्रेक्षायाः फलमाह—निर्वेदः-अप्रीतिः अरतिः-उद्वेगः । शरीरके निर्विण्णश्च न शरीरसंस्कारार्थमायतते । जन्मप्रहाणायैव तु घटते इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ ६ ॥

आस्रवानुप्रेक्षास्वभावप्रकाशनायाह—

भा०—आस्रवान् इहामुत्रापाययुक्तान् महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णान अकुशलागमकुशलनिर्गमद्वारभूतान् इन्द्रियादीन् अवद्यतश्चिन्तयेत् ।

टी०—आस्रूयते-यैः कर्मादीयते त आस्रवास्ते इन्द्रियादयस्तानास्रवानिह लोके । अमुत्रेति परलोके । अपायो-दोषः पीडा दुःखं तेनापायेन युक्तान् । महानदी-गङ्गादिका

१ 'घातत्वा०' इति ग-पाठः । २ 'भवति' इति घ-पाठः । ३ 'दधिपूरदधि०' इति ङ-पाठः ।

न्ताशुचिः । ततोऽपि पित्तस्थानप्राप्तो मलनामापन्नोऽशुचिरेव । ततो वाय्वाशयं प्राप्तः समीरणेन विभज्यमानः पृथक् मलः पृथग् रस इति द्वयीं परिणतिमापद्यते । तत्र मलात् मूत्र-पुरीष-दूषिका-स्वेद-लालादयो मलाः प्रादुष्यन्ति। रसाच्छोणित-मांस-मेदो-ऽस्थि-मज्जा-शुक्राणि जायन्ते । सर्वं चैतत् कफादिशुक्रान्तमशुच्येव, तस्मादाद्युत्तरकारणा-शुचित्वादशुचि शरीरमिति निगमयति ॥

अशुचित्वे हेत्वन्तरमाह—

भा०—किञ्चान्यत्—अशुचिभाजनत्वात् अशुचीनां सत्यपि भाजनं शरीरं कर्ण-नासा-ऽक्षि-दन्त-मल-स्वेद-श्लेष्म-पित्त-मूत्र-पुरीषादीनामवस्करभूतं तस्मादशुचीति ॥ किञ्चान्यत्-अशुच्युद्भवत्वात् एषामेव कर्णमलादीनामुद्भवः शरीरं तत उद्भवन्तीति । अशुचौ च गर्भे सम्भवतीत्यशुचि शरीरम् ॥ किञ्चान्यत्-अशुभपरिणामपाकानुबन्धादार्तवे बिन्दोराधानात् प्रभृति सत्यपि शरीरं कलला-ऽर्बुदपेशी-घनव्यूह-सम्पूर्णगर्भ-कौमार-यौवन-स्थविर-भावजनकेनाशुभपरिणामपाकेनानुबद्धं दुर्गन्धि पूतिस्वभावं दुरन्तं तस्मादशुचि ॥

टी०—किञ्चान्यत्। अशुचिभाजनत्वादिति । अशुचीनि कर्णमलादीनि तेषामवस्करभूतम्। अवस्करो वर्चःस्थानं पाद(पायुः)क्षालनकं तदिव यत् तदवस्करभूतं तस्मादशुचीति। किञ्चान्यत्–अशुच्युद्भवत्वादिति हेत्वन्तरम्। एषामेव कणमलादीनामशुचीनामुद्भव आकरः शरीरं यस्मात् तत उद्भवन्ति–उत्पद्यन्ते एते कर्णमलादयः, अनन्तरेण हेतुना उत्पन्नानां कर्णमलादीनामाश्रयः शरीरमिति प्रतिपादितम्। अनेन पुनर्हेतुना शरीरादेव कर्णमलादय उत्पद्यन्त इति प्रतिपाद्यते। अथवाऽयं विशेषः-अशुचौ च गर्भे सम्भवतीत्यशुचि शरीरम्। गर्भः–उदरमध्यम्। चशब्दो वाशब्दार्थे। अशुचौ वा गर्भे पुरीषादिप्राये सम्भवति–उत्पद्यते यस्माच्छरीरं तस्मादशुचीति । किञ्चान्यदित्ययमपरो हेतुरशुचित्वे। अशुभपरिणामपाकानुबन्धादिति । अशुभः परिणामो यस्य पाकस्य तेनानुबन्धित्वात् अनुगतत्वात् । तमेवाशुभपरिणामं पाकं प्रकाशयति (आर्तव इत्यादिना) आर्तवम्–ऋतौ (भवं) शोणितं तस्मिन् आर्तवे सति। बिन्दोराधानात् प्रभृतीति। बिन्दुः–शुक्रावयवस्तदाधानात्–तत्प्रक्षेपात् प्रभृति औदारिकं कललादिभावेन परिणमते। अर्बुदं–घनव्यूहोऽवयवविभागः । सर्वश्चायमशुभपरिणामः पाकः कललाद्यवयवरूपस्तेनानुबद्धं दुर्गन्धि–अशुभगन्धम्। अत एव पूतिस्वभावं कौथस्वभावम् । दुरन्तमिति । पर्यवसानेऽपि कृम्यादिपुञ्जो वा गृध्र-सारमेय-वायसादिभक्ष्यं वा भस्मान्तमस्थिशकलानि वा। एवमिदं दुष्टा(२१)न्तं शरीरं यतस्तस्मादशुचीति ॥

१ 'अशुचि परि०' इति ङ-पाठः। २ 'बन्धाद् दुर्गन्धपूति' इति ग-पाठः। ३ 'अशुचिभाजनवदिति' ङ-पाठः। ४ 'वर्ज्यस्थानं' इति ङ-पाठः। ५ काथस्व०' इति ग–पाठः। ६ 'कृष्णादि' इति क–पाठः।

भा०—किञ्चान्यत्–अशक्यप्रतीकारत्वात् । अशक्यप्रतीकारं खल्वपि शरीरस्याशुचित्वम्, उद्वर्तन-रूक्षण स्नाना-ऽनुलेपन-धूप-प्रघर्ष वासयुक्ति माल्यादिभिरप्यस्य न शक्यमशुचित्वमपनेतुम् ।

टी०—किञ्चान्यदिति प्रकारान्तरेणाशुचित्वप्रतिपादनम् । अशक्यप्रतीकारत्वादिति । अशक्यः प्रतीकारो यस्याशुचित्वस्य । अशुच्यपनयनप्रकारश्च लोके जलक्षालनादिना प्रसिद्धः । उद्वर्तनकं प्रतीतम् । रूक्षणं रोध्रकषायादिभिः । स्नानं जलेन । अनुलेपनं चन्दनादिकम् । धूपो विशिष्टसुगन्धिद्रव्यसमवायः । प्रघर्षोऽङ्गघर्षणकम् । वासयुक्तिः पटवासादिकम् । माल्यं मालार्हं पुष्पम् । आदिग्रहणात् कर्पूरोशीरतुरुष्ककस्तूरिकाग्रहः । एभिरप्यस्य शरीरकस्य विशिष्टद्रव्यैरशुचित्वमपनेतुं न शक्यम् । कुतः ?

भा०—अशुच्यात्मकत्वात् शुच्युपघातकत्वाच्चेति । तस्मादशुचि शरीरमिति । एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरे निर्वेदो भवतीति । निर्विण्णश्च शरीर(रे जन्म)प्रहाणाय घटत इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ ६ ॥

टी०—अशुच्यात्मकत्वादिति । अशुचिरात्मा–स्वभावो यस्य तदशुच्यात्मकम् । अशुचिस्वभावस्य पुरीषादेरिव अशक्यप्रतीकारम् अशुचित्वापनयनम् । शुच्युपघातकत्वाच्चाशुचि शरीरम् । शुचीनि द्रव्याणि शाल्योदनदधिक्षीरादीनि, तान्यप्यात्मसम्पर्कादुपहन्ति-अशुचीकरोति । तथा कर्पूर-चन्दन-काश्मीरजादीनि सुगन्धिद्रव्याणि संश्लेषमात्रादेव पूतीकरोति, अतोऽन्विष्यमाणं सर्वप्रकारं शरीरमेवाशुचि । परमार्थतो नापरं किञ्चित् स्वतोऽशुचि समस्ति शरीरकं वा शरीरसम्पृक्तं वा विहायेति । एवं ह्यस्य चिन्तयत इत्यादिना अशुचित्वानुप्रेक्षायाः फलमाह—निर्वेदः–अप्रीतिः अरतिः–उद्वेगः । शरीरके निर्विण्णश्च न शरीरसंस्कारार्थमायतते । जन्मप्रहाणायैव तु घटते इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ ६ ॥

आस्रवानुप्रेक्षास्वभावप्रकाशनायाह—

भा०—आस्रवान् इहामुत्रापाययुक्तान् महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णान् अकुशलागमकुशलनिर्गमद्वारभूतान् इन्द्रियादीन् अवद्यतश्चिन्तयेत् ।

टी०—आस्रूयते-यैः कर्मादीयते त आस्रवास्ते इन्द्रियादयस्तानास्रवानिह लोके । अमुत्रेति परलोके । अपायो–दोषः पीडा दुःखं तेनापायेन युक्तान् । महानदी–गङ्गादिका

---

१ 'घातत्वा०' इति ग–पाठः । २ 'भवति' इति घ–पाठः । ३ 'दधिपूरदधि०' इति ङ–पाठः ।

तस्याः स्रोतः-प्रवाहः तस्य वेगः-(सं)सर्पणविशेषः तद्वत् तीक्ष्णान्। यथा स नदीप्रवाहः तृणकाष्ठादि पतितमपहरति, एवमेते चक्षुरादयः स्वप्रवाहपतितमात्मानमपहरन्ति, सन्मार्गाद् भ्रंशयन्ति। अकुशलं-पापं सामान्येन वा कर्मबन्धस्तस्यागमः-प्रवेशस्तद्द्वारभूतान्, कुशलस्य च पुण्यस्य दशविधधर्मस्य निर्गमद्वारभूतान्। इन्द्रियमादिर्येषां ते इन्द्रियादयस्तानपायतः-सम्पयतो जीवस्यापकारिणश्चिन्तयेत्। अथवा अवद्यं-गर्हितं गर्हितान् पापान् इत्येवं चिन्तयेत्।

उत्तरार्धस्य अर्थद्वयम्

तद्यथेत्यादिना सोदाहरणानास्रवान् दर्शयति—

भा०—तद्यथा—स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्तः सिद्धोऽनेकविद्याबलसम्पन्नोऽप्याकाशगोऽष्टाङ्गमहानिमित्तपारगो गार्ग्यः सत्यकिर्निधनमाजगाम। तथा प्रभूतयवसोदकप्रमाथावगाहादिगुणसम्पन्नविचारिणश्च मदोत्कटा बलवन्तो हस्तिनो हस्तिबन्धकीषु स्पर्शनेन्द्रियसक्तचित्ता ग्रहणमुपगच्छन्ति। ततो बन्ध वध-दमन-(वाहन)निहननाऽङ्कुशपार्ष्णिप्रतोदाभिघातादिजनितानि तीव्राणि दुःखान्यनुभवन्ति। नित्यमेव स्वच्छन्दप्रचारसुखस्य वनवासस्यानुस्मरन्ति। तथा मैथुनसुखप्रसङ्गादाहितगर्भाऽश्वतरी प्रसवकाले प्रसवितुमशक्नुवती तीव्रदुःखाभिहता अवशा मरणमभ्युपैति। एवं सर्व एव स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र च विनिपातमृच्छन्तीति॥

टी०—सिद्धविद्यः सोऽनेकेन विद्याबलेन युक्तोऽपि वियद्विचारी अङ्गस्वरलक्षणादि अष्टाङ्गनिमित्तं तस्य पारङ्गतो गार्ग्य इति गोत्राख्या सत्यकिः स्त्रीष्वासक्तचित्तो निधनं-विनाशमुपजगामेति। तथेत्यपरमुदाहरणम्। यवसः-चरणीयविशेषः तस्य प्रमाथो भञ्जनमर्दनाभ्यवहारलक्षणः। उदके च स्वेच्छयाऽवगाहः। अवगाहादिगुणसम्पन्नेति। आदिग्रहणात् सिंहादिव्यालरहितत्वम्। एवंविधवनविचारिणो मदेन दुष्टतरा हस्तिनः। हस्तिबन्धकीष्विति गणि(करेणु?)कानां संज्ञा। तास्वनेकप्रकारं चाटुकरणस्पर्शनादिभिः प्रौढयोषित इव मनुजान् प्रतारयन्ति हस्तिमूर्खान्। बन्धः-संयमनं वधः-ताडनं दमनं-शिक्षाग्रहणं पश्चाद् (वाहनं) निहननं-अङ्कुशाभिघातः प्रतोदः-प्राजनकस्तेनाभिघातः। आदिग्रहणादतिभारारोपणं, युद्धकाले च शस्त्राभिघातः। तथेति दृष्टान्तान्तरमाह—तथा मैथुनेति। मैथुनसुखप्रसङ्गेनाहितः-धृतो गर्भो यस्या अश्वतरी-वेगसरी प्रसवकाले मरणमभ्युपैत्यवशा। एवमित्यादिना दार्ष्टान्तिकमर्थमुपसंहरति। एवमुक्तेन न्यायेन लोकद्वयेऽपि विनाशमृच्छन्ति-प्राप्नुवन्तीति।

---

१ 'मार्गात्' इति ङ-पाठः। २ 'वन्तोऽपि हस्ति०' इति घ-पाठः। ३ 'स्वयूथस्य स्वच्छन्द' इति घ-पाठः। ४ 'मूर्तान्' इति ङ-च-पाठः।

भा०—तथा जिह्वेन्द्रियप्रसक्ताः मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगोढवायसवत् हेमन्तघृतकुम्भप्रविष्टमूषिकवत् गोष्ठप्रसक्तह्रदवासिकूर्मवत् मांसपेशीलुब्धश्येनवत् बडिशागलमांसगृद्धमत्स्यवच्चेति ॥ तथा घ्राणेन्द्रियप्रसक्ता ओषधिगन्धलुब्धपन्नगवत् पललगन्धानुसारिमूषकवच्चेति ॥ तथा चक्षुरिन्द्रियप्रसक्ताः स्त्रीदर्शनप्रसङ्गादर्जुनकचोरवत् दीपालोकनलोलपतङ्गवद् विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत् ॥ तथा श्रोत्रेन्द्रियप्रसक्तास्तित्तिरि-कपोत-कपिञ्जलवत् गीतसङ्गीतध्वनिलोलमृगवद् विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत्। एवं हि चिन्तयन्नास्रवनिरोधाय घटत इत्यास्रवानुप्रेक्षा ॥ ७ ॥

जिह्वादिविषयग्रस्तानां विडम्बनाः

टी०—तथेत्यास्रवान्तरेऽपि दोपदर्शनम् । सामयिकानि च वायसाद्युदाहरणानि। बडिशो–गलः तत्र मांसम्। तथेत्यपरास्रवगतदोपोद्घाटनमुदाहरणद्वयेन । तथाऽपरत्रास्रवे दोषोपपादनम्। अर्जुनचोरः श्यामायां निवेशितदृष्टिर्निधनं गत इति सामयिकमेवाख्यानकम्। तथेत्ययमप्यास्रवः सदोष इति कथयति । तित्तिरः पञ्जरस्थः तित्तिरीशब्दश्रवणादागतो युयुत्सार्थी पाशेन बध्यते । एवं कपोत-कपिञ्जलादेरपि, गीतमेकक एव गोयाखेटके गायति, सङ्गीतकं तु वंशकांस्यादियुक्तम् । एवमेतानास्रवान् दोषबहुलानेव चिन्तयेत्। एवं च परिचिन्तयन्नास्रवनिरोधायैव घटत इत्यास्रवानुप्रेक्षा ॥ ७ ॥

गीतसङ्गीतयोर्विशेषः

संवरानुप्रेक्षानिरूपणायाह—

भा०—संवरांश्च महाव्रतादीन् गुप्त्यादिपरिपालनाद् गुणतश्चिन्तयेत् । सर्वे ह्येते यथोक्तास्रवदोषाः संवृतात्मनो भवन्तीति चिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतो मतिः संवरायैव घटत इति संवरानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥

टी०—संवरांश्च महाव्रतादीनित्यादि । आस्रवद्वाराणां पिधानमास्रवदोषपरिवर्जनं संवरः । तांश्च संवरान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीन् गुप्त्यादिपरिपालनादिति। गुप्त्यादयः परिपालनाः–परिपालका येषां महाव्रतादीनाम् । आदिग्रहणादुत्तरगुणपरिग्रहः । इतरत्रादिग्रहणात् समितिग्रहणम् । तान् गुणतश्चिन्तयेत् । गुणा–उपकारिणस्तान् गुणान् इत्येवं चिन्तयेत्। सर्वे ह्येते इत्यादि गतार्थं भाष्यम् ॥ ८ ॥

निर्जराऽनुप्रेक्षास्वरूपावधारणमधुना—

निर्जरायाः पर्यायाः

भा०—निर्जरा वेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम् ।

---

१ 'हैमनघृत' इति च-पाठः । २ 'बडिशामिषगृद्ध०' इति घ-पाठः । ३ 'लोकलोक' इति घ-पाठ । ४ 'अर्जुन' इति च-पाठः । ५ 'पालना' इति च-पाठः । ६ 'गुणवतः' इति ग-पाठः ।

तस्याः स्रोतः-प्रवाहः तस्य वेगः-(सं)सर्पणविशेषः तद्वत् तीक्ष्णान्। यथा स नदीप्रवाहः तृणकाष्ठादि पतितमपहरति, एवमेते चक्षुरादयः स्वप्रवाहपतितमात्मानमपहरन्ति, सन्मार्गाद् भ्रंशयन्ति। अकुशलं-पापं सामान्येन वा कर्मबन्धस्तस्यागमः-प्रवेशस्तद्द्वारभूतान्, कुशलस्य च पुण्यस्य द्वारविषयमस्य निर्गमद्वारभूतान्। इन्द्रियादीनां तु इन्द्रियादयस्तानपायतः-सम्पयतो जीवस्यापकारिणश्चिन्तयेत्। अथवा अवद्यं-गर्हितं गर्हितान् पापान् इत्येवं चिन्तयेत्।

उत्तरार्धस्य अर्थकथनम्

तद्यथेत्यादिना सोदाहरणानास्रवान् दर्शयति—

भा०—तद्यथा—स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्तः सिद्धोऽनेकविद्याबलसम्पन्नोऽप्याकाशगोऽष्टाङ्गमहानिमित्तपारगो गार्ग्यः सत्यकिर्निधनमाजगाम। तथा प्रभूतयवसोदकप्रमाथावगाहादिगुणसम्पन्नविचारिणश्च मदोत्कटा बलवन्तो हस्तिनो हस्तिबन्धकीषु स्पर्शनेन्द्रियसक्तचित्ता ग्रहणमुपगच्छन्ति। ततो बन्ध-वध-दमन-(वाहन)निहननाङ्कुशपार्ष्णिप्रतोदाभिघातादिजनितानि तीव्राणि दुःखान्यनुभवन्ति। नित्यमेवं स्वच्छन्दप्रचारसुखस्य वनवासस्यानुस्मरन्ति। तथा मैथुनसुखप्रसङ्गादाहितगर्भाऽश्वतरी प्रसवकाले प्रसवितुमशक्नुवती तीव्रदुःखाभिहता अवशा मरणमभ्युपैति। एवं सर्व एव स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र च विनिपातमृच्छन्तीति॥

टी०—सिद्धविद्यः सोऽनेकेन विद्याबलेन युक्तोऽपि वियद्विचारी अङ्गस्वरलक्षणादि अष्टाङ्गनिमित्तं तस्य पारङ्गतो गार्ग्य इति गोत्राख्या सत्यकिः स्त्रीष्वासक्तचित्तो निधनं-विनाशमुपजगामेति। तथेत्यपरमुदाहरणम्। यवसः-चरणीयविशेषः तस्य प्रमाथो भञ्जनमर्दनाभ्यवहारलक्षणः। उदके च स्वेच्छयाऽवगाहः। अवगाहादिगुणसम्पन्नेति। आदिग्रहणात् सिंहादिव्यालरहितत्वम्। एवंविधवनविचारिणो मदेन दुष्टतरा हस्तिनः। हस्तिबन्धकीष्विति गणि(करेणु?)कानां संज्ञा। तास्वनेकप्रकारं चाटुकरणस्पर्शनादिभिः प्रौढयोषित इव मनुजान् प्रतारयन्ति हस्तिमूर्खान्। बन्धः-संयमनं वधः-ताडनं दमनं-शिक्षाग्रहणं पश्चाद् (वाहनं) निहननं-अङ्कुशाभिघातः प्रतोदः-प्राजनकस्तेनाभिघातः। आदिग्रहणादतिभारारोपणं, युद्धकाले च शस्त्राभिघातः। तथेति दृष्टान्तान्तरमाह—तथा मैथुनेति। मैथुनसुखप्रसङ्गेनाहितः-धृतो गर्भो यस्या अश्वतरी-वेगसरी प्रसवकाले मरणमभ्युपैत्यवशा। एवमित्यादिना दार्ष्टान्तिकमर्थमुपसंहरति। एवमुक्तेन न्यायेन लोकद्वयेऽपि विनाशमृच्छन्ति-प्राप्नुवन्तीति।

---

१ 'मार्गात्' इति ङ-पाठः। २ 'वन्तोऽपि हस्ति०' इति घ-पाठः। ३ 'स्वयूथस्य स्वच्छन्द' इति घ-पाठः। ४ 'मूर्तान्' इति ङ-च-पाठः।

भा०—तथा जिह्वेन्द्रियप्रसक्ताः मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगोढवायसवत् हेमन्तघृतकुम्भप्रविष्टमूषिकवत् गोष्ठप्रसक्तहृदवासिकूर्मवत् मांसपेशीलुब्धश्येनवत् बडिशागतमांसगृद्धमत्स्यवच्चेति ॥ तथा घ्राणेन्द्रियप्रसक्ता ओषधिगन्धलुब्धपन्नगवत् पललगन्धानुसारिमूषकवच्चेति ॥ तथा चक्षुरिन्द्रियप्रसक्ताः स्त्रीदर्शनप्रसङ्गादर्जुनकचोरवत् दीपालोकनलोलपतङ्गवद् विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत् ॥ तथा श्रोत्रेन्द्रियप्रसक्तास्तित्तिरि-कपोत-कपिञ्जलवत् गीतसङ्गीतध्वनिलोलमृगवद् विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत्। एवं हि चिन्तयन्नास्रवनिरोधाय घटत इत्यास्रवानुप्रेक्षा ॥ ७ ॥

जिह्वादिविषयग्रस्तानां विडम्बनाः

टी०—तथेत्यास्रवान्तरेऽपि दोषदर्शनम् । सामयिकानि च वायसाद्युदाहरणानि। बडिशो-गलः तत्र मांसम्। तथेत्यपरास्रवगतदोषोद्घाटनमुदाहरणद्वयेन । तथाऽपरत्रास्रवे दोषोपपादनम्। अर्जुनचोरः श्यामायां निवेशितदृष्टिर्निधनं गत इति सामयिकमेवाख्यानकम्। तथेत्ययमप्यास्रवः सदोष इति कथयति । तित्तिरः पञ्जरस्थः तित्तिरीशब्दश्रवणादागतो युयुत्सार्थी पाशेन बध्यते । एवं कपोत-कपिञ्जलादेरपि, गीतमेरुकएव गौर्याखेटके गायति, सङ्गीतकं तु वंशकांस्यादियुक्तम्। एवमेतानास्रवान् दोषबहुलानेव चिन्तयेत्। एवं च परिचिन्तयन्नास्रवनिरोधायैव घटत इत्यास्रवानुप्रेक्षा ॥ ७ ॥

गीतसङ्गीतयोर्विशेषः

संवरानुप्रेक्षानिरूपणायाह—

भा०—संवरांश्च महाव्रतादीन् गुप्त्यादिपरिपालनाद् गुणतश्चिन्तयेत्। सर्वे ह्येते यथोक्तास्रवदोषाः संवृतात्मानो भवन्तीति चिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतो मतिः संवरायैव घटत इति संवरानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥

टी०—संवरांश्च महाव्रतादीनित्यादि । आस्रवद्वाराणां पिधानमास्रवदोषपरिवर्जनं संवरः । तांश्च संवरान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीन् गुप्त्यादिपरिपालनादिति। गुप्त्यादयः परिपालनाः—परिपालका येषां महाव्रतादीनाम्। आदिग्रहणादुत्तरगुणपरिग्रहः। इतरत्रादिग्रहणात् समितिग्रहणम्। तान् गुणतश्चिन्तयेत्। गुणा–उपकारिणस्तान् गुणान् इत्येवं चिन्तयेत्। सर्वे ह्येते इत्यादि गतार्थं भाष्यम् ॥ ८ ॥

निर्जराऽनुप्रेक्षास्वरूपावधारणमधुना—

निर्जरायाः पर्यायाः

भा०—निर्जरा वेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम्।

---

१ 'हैमनघृत' इति च-पाठः। २ 'बडिशामिषगृद्ध०' इति घ-पाठः। ३ 'लोकलोक' इति घ-पाठ। ४ 'अर्जुन' इति च-पाठः। ५ 'पालना' इति च-पाठः। ६ 'गुणवतः' इति ग-पाठः।

टी०—निर्जरा वेदनेत्यादि। निर्जरणं निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्योऽनुभूतरसकर्मपुद्गलप-रिशटना। निर्जरायाः एकार्थाविमौ वेदना विपाक इति। तत्र वेदना अनुभवः तस्याः स्वादनं विपचनं विपाकः। कर्मपुद्गलानां उदयावलिकाप्रवेशेऽनुभूतरसानामुत्तरकालं परिशाटः। विपच्यमाना विपकाः परिशटन्ति।

भा०—स द्विविधः-अबुद्धिपूर्वः कुशलमूलश्च। तत्र नरकादिषु कर्मफल-विपाकोदयोऽबुद्धिपूर्वकस्तमवद्यतोऽनुचिन्तयेत् अकुशलानुबन्ध इति॥

विपाकस्य द्वैविध्यम्

टी०—स द्विविधः इति विपाकाभिसम्बन्धः। निर्जरया सहैकार्थत्वात्। तद्द्वैविध्य-प्रदर्शनायाह—अबुद्धीत्यादि। तत्राबुद्धिपूर्वः बुद्धिः पूर्वा यस्य कर्म शाटयामीत्येवंलक्षणा बुद्धिः प्रथमं यस्य विपाकस्य स बुद्धिपूर्वः न बुद्धिपूर्वोऽबुद्धिपूर्वः, तत्र तयोर्विपाकयोरयं तावदबुद्धिपूर्वः नरकतिर्यङ्मनुष्यामरेषु कर्म ज्ञानावरणादि तस्य यत् फलमाच्छादकादिरूपं तद्विपाकः—तदुदयस्तस्मात् कर्मफलाद् विपच्यमानाद् यो विनिर्जरणलक्षणो विपाकः। सति तस्मिन् कर्मफले विपच्यमाने स भवत्यबुद्धिपूर्वकः। न हि तैस्तपः परीषहजयो वा नारकादिभिर्मनीषितः। तमेवंविधं विपाकमवद्यतः पापं संसारानुबन्धिनमेव चिन्तयेत्, नहि तादृशा निर्जरया मोक्षः शक्योऽधिगन्तुमिति। एतदेवाह—अकुशलानुबन्ध इति। यस्मादुपभुज्यापि तत् कर्मफलं पुनः संसार एव भ्रमितव्यम्।

भा०—तपःपरीषहजयकृतः कुशलमूलः। तं गुणतोऽनुचिन्तयेत् शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेति। एवमनुचिन्तयन् कर्म निर्जरणायैव घटत इति निर्जरा-ऽनुप्रेक्षा॥ ९॥

टी०—यः पुनः कुशलमूलो विपाकस्तपसा द्वादशविधेन परीषहजयेन वा कृतः सोऽवश्यंतयैव बुद्धिपूर्वकः। तमेवंविधं गुणत इति। गुणम्—उपकारकमेव चिन्तयेत्। यस्मात् स तादृशो विपाकः शुभमनुबध्नाति, अमरेषु तावदिन्द्रसामानिकादिस्थानानि अवाप्नोति। मनुष्येषु च चक्रवर्तिबलमहामण्डलिकादिपदानि लब्ध्वा ततः सुखपरम्परया मुक्तिमवाप्स्यतीति शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेति। वाशब्दः पूर्वविकल्पापेक्षः। तपःपरीषहजयकृतो विपाकः सकलकर्मक्षयलक्षणः साक्षान्मोक्षायैव कारणीभवतीति॥ ननु च यदि बुद्धिपूर्वको देवादिफलः शुभानुबन्धो विपाकस्तत आगमेन सह विरोधः "नो इह लोगट्ठयाए तवं अहिट्ठेज्जा" (अ० ९, उ० ४, सू० ४) भण्यते, न मुमुक्षुणा देवादिफलमिष्टं, सहितं(?) मोक्षार्थमेव घटते, यदान्तरालिकं फलं देवादि तदानुषङ्गिकं, इक्षुवनसेके तृणादिसेकवत्।

१ 'परिशटनं' इति ङ-पाठः। २ 'वा निर्जरणक' इति ग-पाठः। ३ 'महितै' इति च-पाठः।
४ 'देवादिकृतः' इति ङ-पाठः। ५ दशवैकालिकाख्येन। ६ छाया—न इह लोकार्थं तपः अधितिष्ठेत्।

मनीषितं तु तेन तपःपरीषहजयाभ्यां मोक्षः प्राप्यः। तत्र या प्रवृत्तिस्तपसि परीषहजये वा सा बुद्धिपूर्विका विपाकहेतुरिति । तस्मादेवमनुचिन्तयन् कर्मनिर्जरणायैव घटते इति निर्जरानुप्रेक्षा ॥ ९ ॥

पञ्चास्तिकायात्मकमित्यादिना लोकानुप्रेक्षास्वरूपं निरूपयति—

भा०—पञ्चास्तिकायात्मकं विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रहप्रलय-युक्तं लोकं चित्रस्वभावमनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धि-र्भवतीति लोकानुप्रेक्षा ॥ १० ॥

टी०—पञ्चास्तिकायात्मकमित्यादिना। पञ्चास्तिकाया धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-पुद्गल-जीवाख्यास्ते आत्मानः–स्वरूपमस्येति, लोकमित्युपरिष्टाद् वक्ष्यति । विविधो–नानाप्रकारः परिणामो यस्येति, तमेवंविधपरिणामं दर्शयति—उत्पत्तिस्थितीत्यादि। उत्पत्तिर्द्विविधा–प्रतिक्षणवर्तिनी कालान्तरवर्तिनी च। प्रतिक्षणवर्तिनी च अविभाव्यान्त्य-प्रलयानुमेया, प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा चोत्पद्यन्ते परिणमन्ते भावा अस्ति-कायाः । कालान्तरवर्तिनी मृद्द्रव्यं पिण्डाद्याकारेण मृद्भावं प्रक्षीणमपहाय पिण्डादिरूपेण परिणमते । स्थितिः–अवस्थानं [अस्तिकाय इति] अस्तिकायरूपेण सर्वदा व्यवस्थानात् । धर्मास्तिकायादिव्यपदेशमजहतः ते सर्वदा व्यवतिष्ठन्ते वचनार्थपर्यायैः । अन्यता तूत्पत्तिस्थितिभ्यामन्यत्वं–विनाशः । सोऽपि द्विविधः–क्षणिकः कालान्तरवर्ती च । विवक्षितक्षणाद् द्वितीयक्षणेऽन्यत्वमवश्यम्भावीत्यवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशः, न निरन्वयः क्वचिदस्ति प्रलयः। स्थित्युत्पत्ती अनुग्रहकारिण्यौ सत्त्वानाम्। घटो हि समुत्प-न्नस्तिष्ठंश्च जलाहरणधारणादिरूपेणानुगृह्णाति । प्रलयोऽपि कालान्तरभावी भवत्यनुग्राहको विनाशसंज्ञितः। कुण्डलार्थिनः कटकविनाशवत्। अत एव(भिः?) उत्पत्त्यादिभिर्युक्तमुत्पत्त्या-दिपरिणतिस्वभावं लोकं जीवाजीवाधारलक्षणं क्षेत्रम् । अत एव चित्रस्वभावमिति । चित्रो–नानाप्रकारः स्वभावः–स्वरूपं यस्य सुखदुःखप्रकर्षापकर्षरूपत्वात् वैचित्र्याच्च कर्म-परिणतेः । एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवतीति लोकानुप्रेक्षा । एवम्–उक्तेन प्रकारेण लोकस्वरूपमभिध्यायतस्तत्त्वेषु जीवाजीवादिषु पदार्थेषु विशुद्धं–निर्मलं शङ्कादिदोषरहितं ज्ञानं भवति। यथा भगवद्भिरुक्तम् (आवश्यके ?)—"सव्व(व्वाइं) ठाणाइं असासयाइं" ति । न क्वचिदस्मिन् व्यावर्णितलक्षणे लोके किञ्चित् स्थानमस्ति शाश्वतं यत्रात्यन्तिकी निर्वृतिरात्मनो भवतीत्याह। परलोकनिरपेक्षस्य च मोक्षायैव चेतोवृत्तिरनुगुणा भवतीति लोकानुप्रेक्षा ॥

उत्पत्तेर्द्वैविध्यम्

---

१ 'उत्पत्तिस्थित्यनन्तानुग्रहप्रलययुक्त' इति ङ-पाठः । २ 'प्रकीर्णमय' इति ङ-च-पाठः । ३ छाया—सर्वाणि स्थानानि अशाश्वतानि इति । ४ 'यत्रौत्पत्तिकी' इति घ-पाठः ।

टी०—निर्जरा वेदनेत्यादि । निर्जरणं निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्योऽनुभूतरसकर्मपुद्गल-परिशटना । निर्जराया एकार्थाभिधायी वेदना विपाक इति । तत्र वेदना अनुभवः तस्याः स्वरूपं विपचनं विपाकः । कर्मपुद्गलानां उदयावलिकाप्रवेशेऽनुभूयमानानामुदयकाले परिशाटः । विपच्यमाना विपाकाः परिशटन्ति ।

भा०—स द्विविधः-अबुद्धिपूर्वः कुशलमूलश्च । तत्र नरकादिषु कर्मफल-विपाकोदयोऽबुद्धिपूर्वकस्तमवद्यतोऽनुचिन्तयेत् अकुशलानुबन्ध इति ॥

विपाकस्य द्वैविध्यम्

टी०—स द्विविधः इति विपाकाभिसम्बन्धः । निर्जरया सहैकार्थत्वात् । तद्द्वैविध्य-प्रदर्शनायाह-अबुद्धीत्यादि । तत्राबुद्धिपूर्वः बुद्धिः पूर्वा यस्य कर्म क्षपयामीत्येवंरूपा बुद्धिः प्रथमं यस्य विपाकस्य स बुद्धिपूर्वः न बुद्धिपूर्वोऽबुद्धिपूर्वः, तत्र तयोर्विपाकयोरयं तावदबुद्धिपूर्वः नरकतिर्यग्मनुष्यामरेषु कर्म ज्ञानावरणादि तस्य यत् फलमाच्छादकादिरूपं तद्विपाकः-तदुदयस्तस्मात् कर्मफलाद् विपच्यमानाद् यो निर्जरणलक्षणो विपाकः । सति तस्मिन् कर्मफले विपच्यमाने स भवत्यबुद्धिपूर्वकः । न हि तैस्तपः परीषहजयो वा नारकादिभिर्मनीषितः । तमेवंविधं विपाकमवद्यतः पापं संसारानुबन्धिनमेव चिन्तयेत्, नहि तादृशा निर्जरया मोक्षः शक्योऽधिगन्तुमिति । एतदेवाह—अकुशलानुबन्ध इति । यस्मादुपभुज्यापि तत् कर्मफलं पुनः संसृतावेव भ्रमितव्यम् ।

भा०—तपःपरीषहजयकृतः कुशलमूलः । तं गुणतोऽनुचिन्तयेत् शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेति । एवमनुचिन्तयन् कर्म निर्जरणायैव घटत इति निर्जरा-ऽनुप्रेक्षा ॥ ९ ॥

टी०—यः पुनः कुशलमूलो विपाकस्तपसा द्वादशविधेन परीषहजयेन वा कृतः सोऽवश्यंतयैव बुद्धिपूर्वकः । तमेवंविधं गुणत इति । गुणम्–उपकारकमेव चिन्तयेत् । यस्मात् स तादृशो विपाकः शुभमनुबध्नाति, अमरेषु तावदिन्द्रसामानिकादिस्थानानि अवाप्नोति । मनुष्येषु च चक्रवर्तिबलमहामण्डलिकादिपदानि लब्ध्वा ततः सुखपरम्परया मुक्तिमवाप्स्यतीति शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेति । वाशब्दः पूर्वविकल्पापेक्षः । तपःपरीषह-जयकृतो विपाकः सकलकर्मक्षयलक्षणः साक्षान्मोक्षायैव कारणीभवतीति ॥ ननु च यदि बुद्धिपूर्वको देवादिफलः शुभानुबन्धो विपाकस्तत आगमेन सह विरोधः " नो इह लोगट्ठयाए तवं अहिट्ठेज्जा" (अ० ९, उ० ४, सू० ४) भण्यते, न मुमुक्षुणा देवादिफलमिष्टं, सहितं(?) मोक्षार्थमेव घटते, यदान्तरालिकं फलं देवादि तदानुषङ्गिकं, इक्षुवनसेके तृणादिसेकवत् ।

---

१ 'परिशटनं' इति ङ-पाठः । २ 'वा निर्जरणक' इति ग-पाठः । ३ 'महितै' इति च-पाठः । ४ 'देवादिकृतः' इति ङ-पाठः । ५ दशवैकालिकाख्येन । ६ छाया—न इह लोकार्थं तपः अधितिष्ठेत् ।

मनीषितं तु तेन तपःपरीषहजयाभ्यां मोक्षः प्राप्यः। तत्र या प्रवृत्तिस्तपसि परीषहजये वा सा बुद्धिपूर्विका विपाकहेतुरिति । तस्मादेवमनुचिन्तयन् कर्मनिर्जरणायैव घटते इति निर्जरानुप्रेक्षा ॥ ९ ॥

पञ्चास्तिकायात्मकमित्यादिना लोकानुप्रेक्षास्वरूपं निरूपयति—

भा०—पञ्चास्तिकायात्मकं विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रहप्रलय-युक्तं लोकं चित्रस्वभावमनुचिन्तयेत् । एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धि-र्भवतीति लोकानुप्रेक्षा ॥ १० ॥

टी०—पञ्चास्तिकायात्मकमित्यादिना । पञ्चास्तिकाया धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-पुद्गल-जीवाख्यास्ते आत्मानः—स्वरूपमस्येति, लोकमित्युपरिष्टाद् वक्ष्यति । विविधो—नानाप्रकारः परिणामो यस्येति, तमेवंविधपरिणामं दर्शयति—उत्पत्तिस्थितीत्यादि । उत्पत्तिर्द्विविधा—प्रतिक्षणवर्तिनी कालान्तरवर्तिनी च । प्रतिक्षणवर्तिनी च अविभाव्यान्त्य-प्रलयानुमेया, प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा चोत्पद्यन्ते परिणमन्ते भावा अस्ति-कायाः । कालान्तरवर्तिनी मृद्द्रव्यं पिण्डाद्याकारेण मृद्भावं प्रक्षीणमपहाय पिण्डादिरूपेण परिणमते । स्थितिः—अवस्थानं [अस्तिकाय इति] अस्तिकायरूपेण सर्वदा व्यवस्थानात् । धर्मास्तिकायादिव्यपदेशमजहतः ते सर्वदा व्यवतिष्ठन्ते वचनार्थपर्यायैः । अन्यता तूत्पत्तिस्थितिभ्यामन्यत्वं—विनाशः । सोऽपि द्विविधः—क्षणिकः कालान्तरवर्ती च । विवक्षितक्षणाद् द्वितीयक्षणेऽन्यत्वमवश्यम्भावीत्यवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशः, न निरन्वयः क्वचिदस्ति प्रलयः । स्थित्युत्पत्ती अनुग्रहकारिण्यौ सत्त्वानाम् । घटो हि समुत्प-न्नस्तिष्ठंश्च जलाहरणधारणादिरूपेणानुगृह्णाति । प्रलयोऽपि कालान्तरभावी भवत्यनुग्राहको विनाशसंज्ञितः । कुण्डलार्थिनः कटकविनाशवत् । अत एव(भिः?) उत्पत्त्यादिभिर्युक्तमुत्पत्त्या-दिपरिणतिस्वभावं लोकं जीवाजीवाधारलक्षणं क्षेत्रम् । अत एव चित्रस्वभावमिति । चित्रो—नानाप्रकारः स्वभावः—स्वरूपं यस्य सुखदुःखप्रकर्षापकर्षरूपत्वात् वैचित्र्याच्च कर्म-परिणतेः । एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवतीति लोकानुप्रेक्षा । एवम्-उक्तेन प्रकारेण लोकस्वरूपमभिध्यायतस्तत्त्वेषु जीवाजीवादिषु पदार्थेषु विशुद्धं—निर्मलं शङ्कादिदोषरहितं ज्ञानं भवति । यथा भगवद्भिरुक्तम् (आवश्यके ?)—"सव्व(व्वाइं) ठाणाइं असासयाइं" ति । न क्वचिदस्मिन् व्यावर्णितलक्षणे लोके किञ्चित् स्थानमस्ति शाश्वतं यत्रात्यन्तिकी निर्वृतिरात्मनो भवतीत्याह । परलोकनिरपेक्षस्य च मोक्षायैव चेतोवृत्तिरनुगुणा भवतीति लोकानुप्रेक्षा ॥

(मार्जिने: उत्पत्तेर्द्वैविध्यम्)

---

१ 'उत्पत्तिस्थित्यनन्तानुग्रहप्रलययुक्त' इति ङ-पाठः । २ 'प्रक्षीणमय' इति ङ-च-पाठः । ३ छाया—सर्वाणि स्थानानि अशाश्वतानि इति । ४ 'यत्रौत्पत्तिकी' इति घ-पाठः ।

अनादौ संसारे इत्यादिना बोधिदुर्लभतानुप्रेक्षां निरूपयति—

भा०—अनादौ संसारे नरकादिषु तेषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्तकृत्वः परिवर्तमानस्य जन्तोर्विविधदुःखाभिहतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायोदयाभिभूतस्य।

टी०—अनादाविति सर्वकालावस्थायिनि । संसारे [illegible]रूपेण नरकादिष्वित्याह, तेषु तेषु भवग्रहणेष्विति । तेष्वेव नरक-तिर्यङ्-मनुष्या-मरभवग्रहणेषु पुनः पुनर्भ्रमणात् परिभ्रमतोऽनन्तकृत्वः प्राणिनः शारीरमानसैर्नानाप्रकारैर्दुःखैरभिद्रुतस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानाविरतिप्रमादकषायादिभिरुपहतमतेः, ज्ञानावरणाद्युदयाभिभूतस्य-ज्ञानावरणादिकर्मचतुष्टयं घातिकर्म विशेषतो मोहनीयं सम्यग्दर्शनादिगुणस्य विघातकमित्येतदाह ।

भा०—सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीत्यनुचिन्तयेत् । एवं ह्यस्य बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा ॥ ११ ॥

टी०—सम्यग्दर्शनादीत्यादि । सम्यग्दर्शनविरत्यप्रमादकषायविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीति विभक्तिविपरिणामेनाभिसम्बन्धनीयम् । जन्तुना दुर्लभ इति । बोधिशब्देनात्र चारित्रमेव विवक्षितम् । अथवा पाठान्तरं सम्यग्दर्शनादिर्विशुद्धो बोधिः सम्यग्दर्शनादिरेव बोधिरपगतसकलशङ्कादिदोषरहितो दुःखेन लभ्यत इति । एवं बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा ॥

पाठभेदः

स्वाख्यातधर्मानुप्रेक्षाप्रतिपादनायाह—

भा०—सम्यग्दर्शनद्वारः पञ्चमहाव्रतसाधनो द्वादशाङ्गोपदिष्टतत्त्वो गुप्त्यादिविशुद्धव्यवस्थानः संसारनिर्वाहकः।

टी०—सम्यग्दर्शनद्वार इत्यादि । तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं तत् द्वारं-मुखं यस्य धर्मस्येति । नहि सम्यग्दर्शनप्रतिष्ठामन्तरेण महाव्रतादिलाभः समस्ति । प्रागेव सम्यग्दर्शनं द्वारभूतं धर्मानुष्ठानस्येति प्रतिपादयति, सम्यग्दर्शनद्वारेण धर्मावगाह इति । पञ्च महाव्रतानि साधनं यस्येत्यनेन समस्तमूलोत्तरगुणपरिग्रहः । आचारादीनि दृष्टिवादपर्यन्तानि द्वादशाङ्गानि—अर्हत्प्रणीतागमः तेनोपदिष्टं तत्त्वं-स्वरूपं यस्य [illegible], चरणकरणलक्षणस्येत्यर्थः । [illegible] तिपरिपालनविशुद्धं व्यवस्थानमस्येति । [illegible]: समितिभिश्च परिपालनं [illegible] मलं व्यवस्थानं-स्वरूपावस्थानं यस्य स

[illegible]

' धर्माचार्यस्य' इति ङ-पाठः ।

तथोक्तः। संसारो नरकादिगतिचतुष्टयं तस्मान्निर्वाहको निस्तारकः। न चासावभावीभवति मुक्तावस्थायामित्याह—

भा०—निःश्रेयसप्रापको भगवता परमर्षिणाऽर्हताऽहो स्वाख्यातो धर्म इत्येवमनुचिन्तयेत्। एवं ह्यस्य धर्मस्वाख्याततत्वमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तदनुष्ठाने च व्यवस्थानं भवतीति धर्मस्वाख्याततत्वानुचिन्तनानुप्रेक्षा ॥ १२ ॥ ७ ॥

टी०—निःश्रेयसप्रापक इति। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं—स्वात्मन्येवावस्थानं समस्तकर्मापेतस्य निःश्रेयसमुच्यते तस्य प्रापकः, तस्य पर्यायान्तरस्योत्पादक इत्यर्थः। यशोविभवादियुक्तो भगवान्, परमर्षिरिति समधिगतसकलज्ञानस्तीर्थकरनामकर्मोदयात् तीर्थस्य प्रणायकः चन्दनपूजाद्यर्होऽर्हन् तेनामोघवचनेन स्वाख्यातो अहो इत्याश्चर्यं नापरेण केनचिदेवं कथितः, सुप्रभृतसर्गोपवादलक्षणः, ख्यातो धर्म इत्येवमस्य धर्मस्वाख्याततत्वमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तदनुष्ठाने वाऽवस्थानं भवतीति। मार्गो—रत्नत्रयं मुक्तेः पन्थाः तस्मादच्यवनम्—अप्रच्यवनमनपेतत्वम्। तदिति मार्गस्य सम्बन्धः, तस्यानुष्ठानं—श्रद्धानं स्वाध्यायक्रिया चरणम्। एतदेव परमार्थतोऽच्यवनं मार्गाद् यथोक्तक्रियाऽनुष्ठानमित्येषा धर्मस्वाख्याततत्वानुचिन्तनानुप्रेक्षा ॥ ७ ॥

भा०—उक्ता अनुप्रेक्षाः। परीषहान् वक्ष्यामः—

टी०—उक्ता अनुप्रेक्षाः सोदाहरणाः। सम्प्रति परीषहान् वक्ष्याम इति प्रतिजानीते—

परीषहसहने हेतू

सूत्रम्—मार्गाच्यवन-निर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः ॥ ९-८ ॥

भा०—सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गादच्यवनार्थं कर्मनिर्जरार्थं च परिषोढव्याः परीषहा इति ॥ ८ ॥

टी०—अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—मार्गाच्यवनार्थं निर्जरार्थं च। परीषहाधिसहने मार्गाच्यवनं प्रयोजनम्। कदाचित् क्लिष्टचित्तः क्लीबत्वात् सहनासमर्थः सन्मार्गात् प्रच्यवेतापि अतस्तत्सहनादरः मार्गः, तस्य तु सम्यगधिसहमानस्य गिरेरिव निष्प्रकम्पचेतसो निराकुलध्यानस्य जायते कर्मनिर्जरा। एतदेवाह—सम्यग्दर्शनादेरित्यादिना। तत्त्वार्थश्रद्धानादिलक्षणो मार्गो निर्वृतेरात्यन्तिक्याः, तस्या मार्गान्मा प्रच्योष्महीति सह्यन्ते

१ 'निःसारकः' इति च-पाठः। २ 'मर्षिणाऽहो ख्यातो धर्म' इति ग-पाठः। ३ 'स्वाख्याततत्त्व०' इति घ-पाठः। ४ 'आत्मन्येव' इति ङ-पाठः। ५ 'विभावादि' इति घ-पाठः। ६ 'कुलस्य ध्यानैक(?)जायते' इति ग-च-पाठः। ७ 'श्रद्धानाश्रद्धानादि' इति ग-पाठः।

अनादौ संसारे इत्यादिना बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षां निरूपयति—

भा०—अनादौ संसारे नरकादिषु तेषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्तकृत्वः परिवर्तमानस्य जन्तोर्विविधदुःखाभिहतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायोदयाभिभूतस्य ।

टी०—अनादाविति सर्वकालावस्थायिनि । संसारे किंरूपेण नरकादिष्वित्याह, तेषु तेषु भवग्रहणेष्विति । तेष्वेव नरक-तिर्यङ्-मनुष्या-ऽमरभवग्रहणेषु पुनः पुनश्चक्रवत् परिभ्रमतोऽनन्तकृत्वः प्राणिनः शारीरमानसैर्नानाप्रकारैर्दुःखैरालीढस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानाविरतिप्रमादकषायादिभिरुपहतमतेः, ज्ञानावरणाद्युदयाभिभूतस्य—ज्ञानावरणादि कर्मचतुष्टयं घातिकर्म विशेषतो मोहनीयं सम्यग्दर्शनादिमार्गस्य विघातकमित्येतदाह ।

भा०—सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीत्यनुचिन्तयेत् । एवं ह्यस्य बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा ॥ ११ ॥

टी०—सम्यग्दर्शनादीत्यादि । सम्यग्दर्शनविरत्यप्रमादकषायविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीति विभक्तिविपरिणामेनाभिसम्बन्धनीयम् । जन्तुना दुर्लभ इति । बोधिशब्देनात्र चारित्रमेव विवक्षितम् । अथवा पाठान्तरं सम्यग्दर्शनादिर्विशुद्धो बोधिः सम्यग्दर्शनादिरेव बोधिरपगतसकलशङ्कादिदोषरहितो दुःखेन लभ्यत इति । एवं बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा ॥

पाठभेदः

स्वाख्यातधर्मानुप्रेक्षाप्रतिपादनायाह—

भा०—सम्यग्दर्शनद्वारः पञ्चमहाव्रतसाधनो द्वादशाङ्गोपदिष्टतत्त्वो गुप्त्यादिविशुद्धव्यवस्थानः संसारनिर्वाहकः ।

टी०—सम्यग्दर्शनद्वार इत्यादि । तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं तत् द्वारं-मुखं यस्य धर्मस्येति । नहि सम्यग्दर्शनप्रतिष्ठामन्तरेण महाव्रतादिलाभः समस्ति । प्रागेव सम्यग्दर्शनं द्वारभूतं धर्मानुष्ठानस्येति प्रतिपादयति, सम्यग्दर्शनद्वारेण धर्मावगाह इति । पञ्च महाव्रतानि साधनं यस्येत्यनेन समस्तमूलोत्तरगुणपरिग्रहः । आचारादीनि दृष्टिवादपर्यन्तानि द्वादशाङ्गानि—अर्हदाप्तप्रणीतागमः तेनोपदिष्टं तत्त्वं-स्वरूपं यस्य धर्मस्य, चरणकरणलक्षणस्येत्यर्थः । गुप्तिसमितिपरिपालनविशुद्धं व्यवस्थानमस्येति । गुप्तिभिः समितिभिश्च परिपालनं—परिरक्षणं विशुद्धं-निर्मलं व्यवस्थानं-स्वरूपावस्थानं यस्य स

१ स्वरूपे इति ग-पाठः । २ ' दर्शनाधारभूतं ' इति ङ-पाठः । ३ ' धर्माचार्यस्य' इति ङ-पाठः ।

उष्णमापतितं सम्यक् सहेत। न चातपत्राद्युष्णवारणायाददीतेति। दंशमशकादिभिः दश्यमानोऽपि न ततः स्थानादपगच्छेत्, न च तदपनयनार्थं धूमादिना यतेत, न च व्यजनादिना निवारयेदित्येवं दंशमशकपरीषहजयः कृतः स्यात्, नान्यथेति।

नाग्न्यपरीषहस्तु न निरुपकरणतैव दिगम्बरभौतादिवत्। किं तर्हि? प्रवचनोक्तविधानेन नाग्न्यम्। प्रवचने तु द्विप्रकारः कल्पः-जिनकल्पः स्थविरकल्पश्च। तत्र स्थविरकल्पे परिनिष्पन्नः, क्रमेण धर्मश्रवणसमनन्तरं प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः। ततो द्वादश वर्षाणि सूत्रग्रहणं पश्चात् द्वादश वर्षाण्यर्थग्रहणं ततो द्वादशवर्षाण्यनियतवासी देशदर्शनं कुरुते। कुर्वन्नेव च देशदर्शनं निष्पादयति शिष्यान्। शिष्यनिष्पत्तेरनन्तरं प्रतिपद्यते अभ्युद्यतविहारम्। स च

स्थविरकल्पः

त्रिविधः-जिनकल्पः शुद्धः परिहारो यथालन्दश्च। तत्र जिनकल्पप्रतिपत्तियोग्य एव जिनकल्पं प्रतिपत्तुकामः प्रथममेव तपःसत्त्वादिभावनाभिरात्मानं भावयति। भावितात्मा च द्विविधे परिकर्मणि प्रवर्तते। यदि पाणिपात्रलब्धिरस्ति ततस्तदनुरूपमेव परिकर्माचेष्टते। अथ पाणिपात्रलब्धिर्नास्ति ततः प्रतिग्रहधारित्वपरिकर्मणि प्रवर्तते। तत्र यः पाणिपात्रलब्धिसम्पन्नस्तस्योपधिरवश्यंतया रजोहरणं मुखवस्त्रिका च। कल्पग्रहणात् त्रिविधश्चतुर्विधः पञ्चविधो वा। प्रतिग्रहधारिणस्तु नवप्रकारोऽवश्यंतया, कल्पग्रहणाद् दशविध एकादशविधो (द्वादशविधो) वा उपधिरागमाभिहितः। एवंविधं नाग्न्यमिष्टम्। दशविधसामाचार्या चेमाः पञ्च तेषां सामाचार्यः आप्रच्छनं मिथ्यादुष्कृतमावश्यका निशीथि-(षेधि?)का गृहस्थोपसम्पच्च। उपरितनी वा त्रिप्रकारा सामाचारी आवश्यकादिका। श्रुतसम्पदपि तेषामाचारवस्तु नवमस्य पूर्वस्य जघन्यतः। तत्र हि कालपरिज्ञानं न्यक्षेण, उत्कर्षेण दश पूर्वाणि भिन्नानि, न सम्पूर्णानि। वज्रर्षभनाराचसंहननाश्च ते वज्रकुड्यकल्पधृतयः। स्थितिरपि तेषां क्षेत्रादिका अनेकभेदा। क्षेत्रतस्तावद् जन्मना सद्भावेन च सर्वास्वेव कर्मभूमिषु, संहरणतः कदाचित् कर्मभूमावकर्मभूमौ वा, अवसर्पिण्यां कालतः तृतीयचतुर्थयोः समयोर्जन्मतः त्रिचतुर्थपञ्चमीषु सद्भावः। चतुर्थ्यां लब्धजन्मा पञ्चम्यां प्रव्रजति। उत्सर्पिण्यां दुष्षमादिषु त्रिषु कालविभागेषु जन्म, द्वयोस्तु सद्भावः। सामायिकच्छेदोपस्थाप्ययोर्जिनकल्पप्रतिपत्तिश्चरणयोः। एवं तीर्थपर्यायागमवेदादिकाऽपि स्थितिरुपयुज्यागमानुसारेण वाच्या।

कल्पे उपधिः

ननु चाचेलक्यादिर्दशविधः कल्पः। तत्राचेलक्यं स्फुटमेवोक्तम्। तत्र च मध्यमतीर्थवर्तिनां सामायिकसंयतानां चतुर्विधः कल्पोऽवस्थितोऽवश्यंतया करणीयः। यथाऽऽह—

अवस्थितकल्पस्य चातुर्विध्यम्

"शय्यातरपिण्डत्यागः कृतिकर्म च तथा व्रतादेशः।
पुरुषज्येष्ठत्वं हि, चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः॥ १॥"

१ 'आणाया०' इति च-पाठः। २ 'तत्र महणं' इति ङ-पाठः। ३ 'स्थापनयोः' इति ग-पाठः।
४ 'षेधादि' इति ङ-पाठः।

परीषहाः । तथा ज्ञानावरणादिकर्मनिर्जरार्थं च परिषोढव्याः निर्जरा(प्रस्थान)प्रतिबन्धककर्मक्षयहेतवः परिषोढव्याः, परीषहा इति निर्वचनम् । समन्तादापतन्तः क्षुत्पिपासादयो द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षाः सोढव्याः—सहितव्याः परीषहा उच्यन्ते । "कृत्यल्युटो बहुलं" (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११२) इति करणाधिकरणयोरन्यत्रापि कर्मणि घञ्प्रत्ययः । परिषह्यन्त इति परीषहाः ॥ ८ ॥

कियन्तस्ते किंनामानः किंस्वरूपाश्चेत्याह—

भा०—तद्यथा—

टी०—तद्यथेति सङ्ख्यादिनिरूपणोपक्रमणम् ।

२२ परीषहाः

सूत्रम्—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याऽऽक्रोशवधयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९–९ ॥

टी०—क्षुत्पिपासेति सूत्रम् । क्षुत्पिपासादयः परीषहा द्वाविंशतिर्नामतः क्षुदादिनामानः । स्वरूपमपि शब्दार्थेनावेदितमेव । सङ्ख्यादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनं करोति भाष्यकारः—

भा०—क्षुत्परीषहः १ पिपासा २ शीतं ३ उष्णं ४ दंशमशकं ५ नाग्न्यं ६ अरतिः ७ स्त्रीपरीषहः ८ चर्यापरीषहः ९ निषद्या १० शय्या ११ आक्रोशः १२ वधः १३ याचनं १४ अलाभः १५ रोगः १६ तृणस्पर्शः १७ मलं १८ सत्कारपुरस्कारः १९ प्रज्ञाऽज्ञाने २०–२१ अदर्शनपरीषहः २२ इति ॥

टी०—क्षुद्वेदनामुदितां शेषवेदनातिशायिनीं सम्यग् विषहमानस्य जठरान्त्रविदाहिनीमागमविहितेन विधिना क्षुधां[1] शमयतोऽनेषणीयं च[2] परिहरतः क्षुत्परीषहजयो भवति । अनेषणीयग्रहणे तु न विजितः स्यात् क्षुत्परीषहः । एवं पिपासापरीषहः । एषणीयभावे तु प्राणिदयालुना समस्तमनेषणीयं परिहरता शरीरस्थितिः कार्या । शीतपरीषहजयस्तु शीते पतति महत्यपि जीर्णवसनः परित्राणवर्जितो नाकल्प्यानि वासांसि गृह्णाति शीतत्राणाय । आगमविहितेन विधिना एषणीयमेव कल्पादि गवेषयेत् परिभुञ्जीत वा । नापि शीतार्तोऽग्निं ज्वालयेत् । अन्यज्वालितं वा नासेवेत । एवमनुतिष्ठता शीतपरीषहजयः कृतो भवति । एवमुष्णतप्तोऽपि जलावगाहनस्नानव्यजनवातादि वर्जयेत्, अभिधारितच्छायादि वा । अत

1 'क्षुधादि' इति च-पाठः । 2 'ऽनैषणायां च०' इति ङ-च-पाठः ।

उष्णमापतितं सम्यक् सहेत। न चातपत्राद्युष्णवारणायाददीतेति। दंशमशकादिभिः दश्यमानोऽपि न ततः स्थानादपगच्छेत्, न च तदपनयनार्थं धूमादिना यतेत, न च व्यजनादिना निवारयेदित्येवं दंशमशकपरीषहजयः कृतः स्यात्, नान्यथेति।

नाग्न्यपरीषहस्तु न निरुपकरणतैव दिगम्बरभौतादिवत्। किं तर्हि? प्रवचनोक्तविधानेन नाग्न्यम्। प्रवचने तु द्विप्रकारः कल्पः–जिनकल्पः स्थविरकल्पश्च। तत्र स्थविरकल्पे परिनिष्पन्नः, क्रमेण धर्मश्रवणसमनन्तरं प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः। ततो द्वादश वर्षाणि सूत्रग्रहणं पश्चात् द्वादश वर्षाण्यर्थग्रहणं ततो द्वादशवर्षाण्यनियतवासी देशदर्शनं कुरुते। कुर्वन्नेव च देशदर्शनं निष्पादयति शिष्यान्। शिष्यनिष्पत्तेरनन्तरं प्रतिपद्यते अभ्युद्यतविहारम्। स च त्रिविधः–जिनकल्पः शुद्धः परिहारो यथालन्दश्च। तत्र जिनकल्पप्रतिपत्तियोग्य एव जिनकल्पं प्रतिपत्तुकामः प्रथममेव तपःसत्त्वादिभावनाभिरात्मानं भावयति। भावितात्मा च द्विविधे परिकर्मणि प्रवर्तते। यदि पाणिपात्रलब्धिरस्ति ततस्तदनुरूपमेव परिकर्माचेष्टते। अथ पाणिपात्रलब्धिर्नास्ति ततः प्रतिग्रहधारित्वपरिकर्मणि प्रवर्तते। तत्र यः पाणिपात्रलब्धिसम्पन्नस्तस्योपधिरवश्यंतया रजोहरणं मुखवस्त्रिका च। कल्पग्रहणात् त्रिविधश्चतुर्विधः पञ्चविधो वा। प्रतिग्रहधारिणस्तु नवप्रकारोऽवश्यंतया, कल्पग्रहणाद् दशविध एकादशविधो (द्वादशविधो) वा उपधिरागमाभिहितः। एवंविधं नाग्न्यमिष्टम्।

स्थविरकल्पः

कल्पे उपधिः

दशविधसामाचार्यां चेमाः पञ्च तेषां सामाचार्यः आप्रच्छनं मिथ्यादुष्कृतमावश्यका निशीथि(षेधि?)का गृहस्थोपसम्पच्च। उपरितनी वा त्रिप्रकारा सामाचारी आवश्यकादिका। श्रुतम्पदपि तेषामाचारवस्तु नवमस्य पूर्वस्य जघन्यतः। तत्र हि कालपरिज्ञानं न्यक्षेण, उत्कर्षेण दश पूर्वाणि भिन्नानि, न सम्पूर्णानि। वज्रर्षभनाराचसंहननाश्च ते वज्रकुड्यकल्पधृतयः। स्थितिरपि तेषां क्षेत्रादिका अनेकभेदा। क्षेत्रतस्तावद् जन्मना सद्भावेन च सर्वास्वेव कर्मभूमिषु, संहरणतः कदाचित् कर्मभूमावकर्मभूमौ वा, अवसर्पिण्यां कालतः तृतीयचतुर्थयोः समयोर्जन्मतः त्रिचतुर्थपञ्चमीषु सद्भावः। चतुर्थ्यां लब्धजन्मा पञ्चम्यां प्रव्रजति। उत्सर्पिण्यां दुष्षमादिषु त्रिषु कालविभागेषु जन्म, द्वयोस्तु सद्भावः। सामायिकच्छेदोपस्थाप्ययोर्जिनकल्पप्रतिपत्तिश्चरणयोः। एवं तीर्थपर्यायागमवेदादिकाऽपि स्थितिरुपयुज्यागमानुसारेण वाच्या।

ननु चाचेलक्यादिर्दशविधः कल्पः। तत्राचेलक्यं स्फुटमेवोक्तम्। तत्र च मध्यमतीर्थवर्तिनां सामायिकसंयतानां चतुर्विधः कल्पोऽवस्थितोऽवश्यंतया करणीयः। यथाऽऽह—

अवस्थितकल्पस्य चातुर्विध्यम्

"शय्यातरपिण्डत्यागः कृतिकर्म च तथा व्रतादेशः।
पुरुषज्येष्ठत्वं हि, चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः॥ १॥"

---

१ 'प्राणायां॰' इति च-पाठः। २ 'तत्र ग्रहणं' इति ङ-पाठः। ३ 'स्थापनयोः' इति ग-पाठः। ४ 'वेषादि' इति ङ-पाठः।

परीषहाः । तथा ज्ञानावरणादिकर्मक्षपणार्थं च (परि)षोढव्याः सिद्धिप्रस्थानप्रातिकूल्यकर्मवि-रविपाकहेतवः परिषोढव्याः, परीषहा इति निर्वचनम् । मार्गाच्यवनार्थाः क्षुत्पिपासादयो द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षाः सोढव्याः-सहितव्याः परीषहा मन्यन्ते । "कृत्यल्युटो बहुलं" (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३) इति कृत्यानामपि कृत्यान्यानन्यत्रापि कर्मणि प्रत्ययः । परिसह्यन्त इति परीषहाः ॥ ८ ॥

कियन्तस्ते किंनामानः किंस्वरूपाश्चेत्याह—

भा०—तद्यथा—

टी०—तद्यथेति सङ्ख्यादिनिरूपणोपक्रमणम् ।

२२ परीषहाः

सूत्रम्—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्या-शय्याऽऽक्रोशवधयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कार-पुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९–९ ॥

टी०—क्षुत्पिपासेति सूत्रम् । क्षुत्पिपासादयः परीषहा द्वाविंशतिर्नामतः क्षुदादि-नामानः । स्वरूपमपि शब्दार्थेनावेदितमेव । सङ्ख्यादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनं करोति भाष्यकारः—

भा०—क्षुत्परीषहः १ पिपासा २ शीतं ३ उष्णं ४ दंशमशकं ५ नाग्न्यं ६ अरतिः ७ स्त्रीपरीषहः ८ चर्यापरीषहः ९ निषद्या १० शय्या ११ आक्रोशः १२ वधः १३ याचनं १४ अलाभः १५ रोगः १६ तृणस्पर्शः १७ मलं १८ सत्कार-पुरस्कारः १९ प्रज्ञाऽज्ञाने २०–२१ अदर्शनपरीषहः २२ इति ॥

टी०—क्षुद्वेदनामुदितां शेषवेदनातिशायिनीं सम्यग् विषहमानस्य जठरान्त्रविदाहि-नीमागमविहितेन विधिना क्षुधां शमयतोऽनेषणीयं च परिहरतः क्षुत्परीषहजयो भवति । अनेषणीयग्रहणे तु न विजितः स्यात् क्षुत्परीषहः । एवं पिपासापरीषहः । एषणीयभावे तु प्राणिदयालुना समस्तमनेषणीयं परिहरता शरीरस्थितिः कार्या । शीतपरीषहजयस्तु शीते पतति महत्यपि जीर्णवसनः परित्राणवर्जितो नाकल्प्यानि वासांसि गृह्णाति शीतत्राणाय । आग-मविहितेन विधिना एषणीयमेव कल्पादि गवेषयेत् परिभुञ्जीत वा । नापि शीतार्तोऽग्निं ज्वालयेत् । अन्यज्वालितं वा नासेवेत । एवमनुतिष्ठता शीतपरीषहजयः कृतो भवति । एवमुष्णतप्तोऽपि जलावगाहनस्नानव्यजनवातादि वर्जयेत्, अभिधारितच्छायादि वा । अत

१ 'क्षुधादि' इति च-पाठः । २ 'ऽनैषणायां च०' इति ङ-च-पाठः ।

समधिगम्याः आचार्यो-पाध्याय-स्थविर-भिक्षु-क्षुल्लकविभागाः मासकल्पविहारिणः परितनुकमूल्यवसनस्थगिताग्रिमभागाः वर्षाकल्पादिपरिभोगकारिणः दशविधसामाचार्यनुष्ठायिनः उद्गमोत्पादनैषणादिशुद्धाहारोपधिशय्यासेविनश्चेति । एवं जिनकल्पिकादीनां गच्छवासिनां च पारमर्षप्रवचनानुसारिणां नाग्न्यपरीषहजयः सम्भवतीति, नान्येषाम्।

अरतिः उत्पद्यते कदाचिद् विहरतः तिष्ठतो वा सूत्रोपदेशेन, तत्रोत्पन्नारतिनाऽपि सम्यग्धर्मारामरतेनैव भवितव्यम्, एवमरतिपरीषहजयः स्यादिति।

स्त्रीणामङ्गप्रत्यङ्गसंस्थानहसितललितविभ्रमादिचेष्टाश्चिन्तयेत् न जातुचित्, चक्षुरपि न तासु निवेशयति मोक्षमार्गार्गलासु कामबुद्ध्या, एवं स्त्रीपरीषहजयः कृतो भवति।

वर्जितालस्यो ग्रामनगरकुलादिष्वनियतवसतिर्निर्ममत्वः प्रतिमासं चर्यामाचरेदित्येवं [1]चर्यापरीषहजयः।

निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या–स्थानं स्त्रीपशुपण्डकविवर्जितमिष्टानिष्टोपसर्गजयिना तत्रानुद्विग्नेन निषद्यापरीषहजयः कार्यः।

शय्या–संस्तारकः मञ्चकादिपट्टो वा मृदुकठिनादिभेदेनोच्चावचः प्रतिश्रयो वा पांसूत्कर-प्रचुरः शिशिरे बहुघर्मको वा तत्र नोद्विजेत कदाचनेति शय्यापरीषहजयः।

आक्रोशः–अनिष्टवचनं, तद् यदि सत्यं कः कोपः? शिक्षयति हि मामयमुपकारी, न पुनरेवं करिष्यामीति। असत्यं चेत् सुतरां कोपो न कर्तव्य इत्याक्रोशपरीषहजयः।

वधः–ताडनं पाणिपार्ष्णिलताकशादिभिः। तदपि शरीरमवश्यंतया विध्वंसत एवेति मत्वा सम्यक् सहितव्यम्, अन्यदेवेदमात्मनः पुद्गलसंहतिरूपम्, आत्मा पुनर्न शक्यत एव ध्वंसयितुम्। अतः स्वकृतकर्मफलमुपनतमिदं ममेति सम्यक् सहमानस्य वधपरीषहजयः।

याचनं–मार्गणं भिक्षोर्वस्त्र-पात्रा-ऽन्न-पान-प्रतिश्रयादेः परतो लब्धव्यं सर्वमेव। शालीनतया च न [2]याच्ञां प्रत्याद्रियते, साधुना तु प्रागल्भ्यभाजा याचनमवश्यमेव कार्यमित्येवं याच्ञापरीषहजयो विधेयः।

अलाभस्तु याचिते सति प्रत्याख्यानं विद्यमानमविद्यमानं वा न ददाति, यस्य स्वं तत् कदाचिद् वा दत्ते, कदाचिन्न, कस्तत्रापरितोषो न यच्छति सति?। यथोक्तम् (दशवै० अ० ५, उ० २)—"[3]बहुं परघरे अत्थि" इत्यादि। अलाभेऽपि समचेतसैव अविकृतस्वान्तेनैव भवितव्यमित्यलाभपरीषहजयः।

---

१ 'अनृतं' इति ङ–पाठः। २ 'याचनया०' इति ङ–पाठः।

३ सम्पूर्णं पद्यं साक्षीभूतपाठरूपेण दृश्यते श्रीजिनसूरप्रणीतायां प्रियङ्करनृपकथायां (पृ० २२), तच्चैवम्—

"बहुं परघरे अत्थि विविहं खाइमं साइमं।
न तत्थ पंडिओ कुप्पे इच्छा दिज्ज परो न वा॥"

एतच्छाया यथा—

बहु परगृहेऽस्ति विविधं खादिमं स्वादिमम्।
न तत्र पण्डितः कुप्येत् इच्छया दद्यात् परो न वा॥

षड्विधमानवस्थितः कल्पः । यथोक्तम्—

अनवस्थितस्य पाड्विध्यम्

" आचेलक्योद्देशिक-नृपपिण्डत्याग-मासकल्पाश्च ।
वर्षाविधिः प्रतिक्रमणविधानं चानवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥ "

आद्यचरमतीर्थङ्करतीर्थवर्तिनां तु दशविधो व्यवस्थितः कल्पः ।

अस्य तु पुनर्भगवतस्तीर्थे श्रीवर्धमानचन्द्रस्य ।
स्थित एवैषः कल्पः स्थानेषु दशस्वपि यथावत् ॥ १ ॥

किं पुनः कारणमेवदेवं तीर्थकृतां विषमगुपदेशनम् ?

" आर्जव-जडा अनार्जव-जडा वृषभ-वीरतीर्थकालभवाः ।
मनुजा यस्मात् तस्मात्, कल्पः स्थित एव स प्रोक्तः ॥ १ ॥"

सत्यमुक्तमाचेलक्यम् । तत् तु यथोक्तं तथा कर्तव्यम् । तीर्थकरकल्पस्त्वाद्यन्त एव, मति-श्रुता-ऽवधिज्ञानिनः प्रतिपन्नचारित्रास्तु चतुर्ज्ञानिन इति युक्तमेव तेषां पाणिपात्रभोजित्वमेकदेवदूष्यपरिग्रहश्च । साधवस्तु तदुपदिष्टाचारानुष्ठायिनो जीर्णखण्डितासर्वतनुप्रावरणाः श्रुतोपदेशेन विद्यमानैर्वंविधवासतोऽप्यचेलका एव । यथाऽपगोत्तरणे शाटकपरिवेष्टितशिराः पुरुषो नग्न उच्यते सवस्त्रकोऽपि, तथाऽत्र गुह्यप्रदेशस्थगनाय गृहीतचोलपट्टकोऽपि नग्न एवेति । योषिच्च काचित् परिजूर्णशाटिकापिधाना तन्तुवायमाह–नग्नाऽहं, देहि मे शाटिकामिति । एवं साधवोऽप्यमहाधनमूल्यानि[1] खण्डितानि जीर्णानि च बिभ्रतः श्रुतोपदेशाद् धर्मबुद्ध्या नाग्न्यभाज एवेति । चारित्रसूत्रे शुद्धपारिहारिकान् वक्ष्यामः[2] ॥

यथालन्दिकास्तु भण्यन्ते । लन्दमिति कालस्याख्या । तच्च पञ्चरात्रं, तेषां हि पञ्चको[3] गच्छः, सामाचारी तु तेषां जिनकल्पिकैस्तुल्या, सूत्रप्रमाणभिक्षाचर्याकल्पान् विहाय, तत्राऽपरिसमाप्तालपसूत्रार्थास्तु गच्छप्रतिबद्धाः । परिसमाप्तार्थास्त्वप्रतिबद्धाः । तत्र केचित् जिनकल्पिकाः केचित् स्थविरकल्पिका यथालन्दिनः । तत्र जिनकल्पिकाः निष्प्रतिकर्मशरीराः

जिनकल्पः

समुत्पन्नरोगाश्चिकित्सायां न प्रवर्तन्ते, नेत्रमलाद्यपि नापनयन्ति ; स्थविरकल्पिकास्तूत्पन्नरोगं गच्छे प्रक्षिपन्ति । गच्छोऽपि प्रासुकैषणीयेन परिकर्म करोति भैषजादिना । स्थविरकल्पिकास्त्वेकैकप्रतिग्रहधारिणः सप्रावरणाः । जिनकल्पिकानां[4] तु वस्त्रपात्राणि भाज्यानि । एकत्र पञ्चपञ्चरात्रचारिण एते । गणप्रमाणं जघन्यतस्त्रयो गणाः, शतश उत्कृष्टाः । भिक्षाचर्या तु तेषां पञ्च पञ्चैव, एकैकवीथौ चरन्तः पञ्चभिः षट्कैर्मासकल्पं परिसमापयन्ति । स्थितास्थितकल्पयोश्च द्वयोरपि ते भवन्ति । एवमेते जिनकल्पिकादयो गच्छनिर्गतास्तत्र यद्येवंविधं नाग्न्यमिष्यते ततो[5] नागमोपरोधः । अथ परिधानकपरित्यागमात्रं ततस्तदप्रमाणकं न मनांसि प्रीणयति जैनेन्द्रशासनानुसारिणामिति । स्थविरकल्पिकास्तु चतुर्दशविधोपधयः उत्सर्गापवादव्यवहारिणः औपग्रहिकोपधिधारिणश्च[6][7] । प्रव्रज्यादिद्वार-

१ 'महार्घमूल्यानि' इति ङ-पाठः । २ 'काद् वक्ष्यामः' इति ङ-पाठः । ३ 'एकत्र पञ्चरात्र' इति ङ-पाठः । ४ 'कल्पिकयो' इति ङ-पाठः । ५ 'ततो' इति ङ-पाठः । ६ 'औपधग्राहिको' इति च-पाठः । ७ 'धारणाश्च' इति ङ-पाठः ।

समधिगम्याः आचार्यो-पाध्याय-स्थविर-भिक्षु-क्षुल्लकविभागाः मासकल्पविहारिणः परितनुकमूल्यवसनस्थगिताग्रिमभागाः वर्षाकल्पादिपरिभोगकारिणः दशविधसामाचार्यनुष्ठायिनः उद्गमोत्पादनैषणादिशुद्धाहारोपधिशय्यासेविनश्चेति। एवं जिनकल्पिकादीनां गच्छवासिनां च पारमर्षप्रवचनानुसारिणां नाग्न्यपरीषहजयः सम्भवतीति, नान्येषाम्।

अरतिः उत्पद्यते कदाचिद् विहरतः तिष्ठतो वा सूत्रोपदेशेन, तत्रोत्पन्नारतिनाऽपि सम्यग्धर्मारामरतेनैव भवितव्यम्, एवमरतिपरीषहजयः स्यादिति।

स्त्रीणामङ्गप्रत्यङ्गसंस्थानहसितललितविभ्रमादिचेष्टाश्चिन्तयेत् न जातुचित्, चक्षुरपि न तासु निवेशयति मोक्षमार्गार्गलासु कामबुद्ध्या, एवं स्त्रीपरीषहजयः कृतो भवति।

तर्जितालस्यो ग्रामनगरकुलादिष्वनियतवसतिर्निर्ममत्वः प्रतिमासं चर्यामाचरेदित्येवं चर्यापरीषहजयः।

निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या-स्थानं स्त्रीपशुपण्डकविवर्जितमिष्टानिष्टोपसर्गजयिना तत्रानुद्विग्नेन निषद्यापरीषहजयः कार्यः।

शय्या-संस्तारकः मञ्चकादिपट्टो वा मृदुकठिनादिभेदेनोच्चावचः प्रतिश्रयो वा पांसूत्कर-प्रचुरः शिशिरे बहुघर्मको वा तत्र नोद्विजेत कदाचनेति शय्यापरीषहजयः।

आक्रोशः-अनिष्टवचनं, तद् यदि सत्यं कः कोपः ? शिक्षयति हि मामयमुपकारी, न पुनरेवं करिष्यामीति। असत्यं चेत् सुतरां कोपो न कर्तव्य इत्याक्रोशपरीषहजयः।

वधः-ताडनं पाणिपार्ष्णिलताकशादिभिः। तदपि शरीरमवश्यंतया विध्वंसत एवेति मत्वा सम्यक् सहितव्यम्, अन्यदेवेदमात्मनः पुद्गलसंहतिरूपम्, आत्मा पुनर्न शक्यत एव ध्वंसयितुम्। अतः स्वकृतकर्मफलमुपनतमिदं ममेति सम्यक् सहमानस्य वधपरीषहजयः।

याचनं-मार्गणं भिक्षोर्वस्त्र-पात्रा-ऽन्न-पान-प्रतिश्रयादेः परतो लब्धव्यं सर्वमेव। शालीनतया च न याच्ञां प्रत्याद्रियते, साधुना तु प्रागल्भ्यभाजा याचनमवश्यमेव कार्यमित्येवं याच्ञापरीषहजयो विधेयः।

अलाभस्तु याचिते सति प्रत्याख्यानं विद्यमानमविद्यमानं वा न ददाति, यस्य स्वं तत् कदाचित् वा दत्ते, कदाचिन्न, कस्तत्रापरितोषो न यच्छति सति ?। यथोक्तम् (दशवै० अ० ५, उ० २)—"[3]बहुं परघरे अत्थि" इत्यादि। अलाभेऽपि समचेतसैव अविकृतस्वान्तेनैव भवितव्यमित्यलाभपरीषहजयः।

---

१ 'अनृतं' इति ङ-पाठः। २ 'याचनया०' इति ङ-पाठः।

३ सम्पूर्णं पद्यं साक्षीभूतपाठरूपेण दृश्यते श्रीजिनसूरप्रणीतायां प्रियङ्करनृपकथायां (पृ० २२), तच्चैवम्—

"बहुं परघरे अत्थि विविहं खाइमं साइमं।
न तत्थ पंडिओ कुप्पे इच्छा दिज्ज परो न वा॥"

एतच्छाया यथा—

बहु परगृहेऽस्ति विविधं खादिमं स्वादिमम्।
न तत्र पण्डितः कुप्येत् इच्छया दद्यात् परो न वा॥

षड्विधमानवस्थितः कल्पः । यथोक्तम्—

अनवस्थितस्य पाड्विध्यम्

" आचेलाचौद्देशिक-नृपपिण्डत्याग-मासकल्पाश्च ।
वर्षाविधिः प्रतिक्रमणविधानं चाऽनवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥ "

आद्यचरमतीर्थङ्करतीर्थवर्तिनां तु दशविधो ह्यवस्थितः कल्पः ।

अस्य तु पुनर्भगवतस्तीर्थे श्रीवर्धमानचन्द्रस्य ।
स्थित एवैषः कल्पः स्थानेषु दशस्वपि यथावत् ॥ २ ॥

किं पुनः कारणमेतदेवं तीर्थकृतां विषममुपदेशनम् ?

" आर्जव-जडा अनार्जव-जडा वृषभ-वीरतीर्थकालभवाः ।
मनुजा यस्मात् तस्मात्, कल्पः स्थित एव स प्रोक्तः ॥ ३ ॥"

सत्यमुक्तमाचेलक्यम् । तत् तु यथोक्तं तथा कर्तव्यम् । तीर्थंकरकल्पस्तावदन्य एव, मति-श्रुता-ऽवधिज्ञानिनः प्रतिपन्नचारित्रास्तु चतुर्ज्ञानिन इति युक्तमेव तेषां पाणिपात्रभोजित्वमेकदेवदूष्यपरिग्रहश्च । साधवस्तु तदुपदिष्टाचारानुष्ठायिनो जीर्णखण्डितासर्वतनुप्रावरणाः श्रुतोपदेशेन विद्यमानैवंविधवाससोऽप्यचेलका एव । यथाऽऽपगोत्तरणे शाटकपरिवेष्टितशिराः पुरुषो नग्न उच्यते सवस्त्रकोऽपि, तथाऽत्र गुह्यप्रदेशस्थगनाय गृहीतचोलपट्टकोऽपि नग्न एवेति । योषिच्च काचित् परिजूर्णशाटिकापिधाना तन्तुवायमाह—नग्नाऽहं, देहि मे शाटिकामिति । एवं साधवोऽप्यमहाधनमूल्यानि[1] खण्डितानि जीर्णानि च बिभ्रतः श्रुतोपदेशाद् धर्मबुद्ध्या नाग्न्यभाज एवेति । चारित्रसूत्रे शुद्धपारिहारिकान्[2] वक्ष्यामः ॥

यथालन्दिकास्तु भण्यन्ते । लन्दमिति कालस्याख्या । तच्च पञ्चरात्रं, तेषां हि पञ्चको गच्छः, सामाचारी तु तेषां जिनकल्पिकैस्तुल्या, सूत्रप्रमाणभिक्षाचर्याकल्पान् विहाय, तत्रापरिसमाप्तस्वसूत्रार्थास्तु गच्छप्रतिबद्धाः । परिसमाप्तार्थास्त्वप्रतिबद्धाः । तत्र केचित् जिनकल्पिकाः केचित् स्थविरकल्पिका यथालन्दिनः । तत्र जिनकल्पिकाः निष्प्रतिकर्मशरीराः समुत्पन्नरोगाश्चिकित्सायां न प्रवर्तन्ते, नेत्रमलाद्यपि नापनयन्ति ; स्थविरकल्पिकास्तूत्पन्नरोगं गच्छे प्रक्षिपन्ति । गच्छोऽपि प्रासुकैषणीयेन परिकर्म करोति भैषजादिना । स्थविरकल्पिकास्त्वेकैकप्रतिग्रहधारिणः सप्रावरणाः । जिनकल्पिकानां तु वस्त्रपात्राणि भाज्यानि । एकत्र पञ्चपञ्चरात्रचारिण[3] एते । गणप्रमाणं जघन्यतस्त्रयो गणाः, शतश उत्कृष्टाः । भिक्षाचर्या तु तेषां पञ्च पञ्चैव, एकैकवीथौ चरन्तः पञ्चभिः षड्भिर्मासकल्पं परिसमापयन्ति । स्थितास्थितकल्पयोश्च[4] द्वयोरपि ते भवन्ति । एवमेते जिनकल्पिकादयो

जिनकल्पः

गच्छनिर्गतास्तत्र यद्येवंविधं नाग्न्यमिष्यते तदो[5] नागमोपरोधः । अथ परिधानकपरित्यागमात्रं ततस्तदप्रमाणकं न मनांसि प्रीणयति जैनेन्द्रशासनानुसारिणामिति । स्थविरकल्पिकास्तु चतुर्दशविधोपधयः उत्सर्गापवादव्यवहारिणः औपग्रहिकोपधि[6]धारिणश्च[7] । प्रव्रज्यादिद्वार-

१ 'महार्घमूल्यानि' इति ङ-पाठः । २ 'काद् वक्ष्यामः' इति ङ-पाठः । ३ 'एकत्र पञ्चरात्र' इति ङ-पाठः । ४ 'कल्पिकयो' इति ङ-पाठः । ५ 'ततो' इति ङ-पाठः । ६ 'औषधमाहिको' इति च-पाठः । ७ 'धारणाश्च' इति ङ-पाठः ।

भा०—एते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नहेतवो यथोक्तं प्रयोजनमभिसन्धाय राग-
...स्य परिषोढव्या भवन्ति ॥ ९ ॥

...। क्षुदादयोऽदर्शनान्ताः प्रत्यक्षीकृता द्वाविंशतिरिति न न्यूना नाधिकाः
...स्य विघ्नहेतवः-अन्तरायकारणभूताः । यथोक्तं संवराख्यं
...सन्धाय संवरफलं चाभिसन्धाय मोक्षं रागद्वेषौ निहत्येति ।
... केचिद् द्वेषादिति, अतः सर्व एवैते प्रादुःष्यन्तः समापतिताः
...ति ॥ ९ ॥

... सम्बध्नाति—

...प्रकृतीनामुदयादेते परीषहाः प्रादुर्भवन्ति । तद्यथा—
...मोहनीया-ऽन्तरायाणामिति ॥

... तसृणां कर्मप्रकृतीनामुदयाद् विपाकादेते द्वाविंशतिः
... कर्मप्रकृतय इति नामग्राहमाचष्टे—ज्ञानावरणस्य
...प्रकारं-दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च । तथा
... कः परीषहः कस्य गुणस्थानेषु चेत्याह—

...स्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ ९-१० ॥

...स्थवीतरागसंयते च चतुर्दश परीषहाः
...चर्याप्रज्ञाज्ञानालाभशय्यावधरोगतृण-

...म् । चतुर्दशानां परीषहाणां सम्परायः—
...तानि नवमे गुणस्थाने । दशमे तु गुण-
...रायो यस्यासौ सूक्ष्मसम्परायः, शमकः
...सम्परायसंयते अमी चतुर्दश
...—आवरणं तत्र स्थितश्छद्मस्थः,
...गस्तमोहक्षयाच्च यस्य, क्रमेणै-
...रागसामान्याच्चैकवचनम् ।
...पठिताः परीषहाः क्षुदा-

...न्ति ' इति घ-पाठः ।

षड्विधमानवस्थितः कल्पः । यथोक्तम्—

अनवस्थितस्य पाडविध्यम्

" आचेलक्यौद्देशिक-नृपपिण्डत्याग-मासकल्पाश्च ।
पर्युषितिः प्रतिक्रमणविधानं चाऽनवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥ "

आद्यचरमतीर्थकृत्तीर्थवर्तिनां तु दशविधो व्यवस्थितः कल्पः ।

अस्य तु पुनर्भगवत्तीर्थे श्रीवर्धमानचन्द्रस्य ।
स्थित एवैषः कल्पः स्थानेषु दशस्वपि यथावत् ॥ १ ॥

किं पुनः कारणमेवदेवं तीर्थकृतां विषमधुपदेशनम् ?

" आर्जव-जडा अनार्जव-जडा वृषभ-वीरतीर्थकालभवाः ।
मनुजा यस्मात् तस्मात्, कल्पः स्थित एव स प्रोक्तः ॥ १ ॥"

सत्यमुक्तमाचेलक्यम् । तत् तु यथोक्तं तथा कर्तव्यम् । तीर्थंकरकल्पस्तावदन्य एव, मति-श्रुता-ऽवधिज्ञानिनः प्रतिपन्नचारित्रास्तु चतुर्ज्ञानिन इति युक्तमेव तेषां पाणिपात्र-भोजित्वमेकदेवदूष्यपरिग्रहश्च । साधवस्तु तदुपदिष्टाचारानुष्ठायिनो जीर्णखण्डितासर्वतनु-प्रावरणाः श्रुतोपदेशेन विद्यमानैवंविधवाससोऽप्यचेलका एव । यथाऽऽपगोत्तरणे शाटक-परिवेष्टितशिराः पुरुषो नग्न उच्यते सवस्त्रकोऽपि, तथाऽत्र गुह्यप्रदेशस्थगनाय गृहीतचोलपट्ट-कोऽपि नग्न एवेति । योषिच्च काचित् परिजूर्णशाटिकापिधाना तन्तुवायमाह—नग्नाऽहं, देहि मे शाटिकामिति । एवं साधवोऽप्यमहाधनमूल्यानि[1] खण्डितानि जीर्णानि च बिभ्रतः श्रुतो-पदेशाद् धर्मबुद्ध्या नाग्न्यभाज एवेति । चारित्रसूत्रे शुद्धपारिहारिकान् वक्ष्यामः[2] ॥

यथालन्दिकास्तु भण्यन्ते । लन्दमिति कालस्याख्या । तत्र पञ्चरात्रं, तेषां हि पञ्चको[3] गच्छः, सामाचारी तु तेषां जिनकल्पिकैस्तुल्या, सूत्रप्रमाणभिक्षाचर्याकल्पान् विहाय, तत्रा-परिसमाप्तात्पसूत्रार्थास्तु गच्छप्रतिबद्धाः । परिसमाप्तार्थास्त्वप्रतिबद्धाः । तत्र केचित् जिन-कल्पिकाः केचित् स्थविरकल्पिका यथालन्दिनः । तत्र जिनकल्पिकाः निष्प्रतिकर्मशरीराः

जिनकल्पः

समुत्पन्नरोगाश्चिकित्सायां न प्रवर्तन्ते, नेत्रमलाद्यपि नापनयन्ति[4], स्थविर-कल्पिकास्तूत्पन्नरोगं गच्छे प्रक्षिपन्ति । गच्छोऽपि प्रासुकैषणीयेन परिकर्म करोति भैषजादिना । स्थविरकल्पिकास्त्वेकैकप्रतिग्रहधारिणः सप्रावरणाः । जिनकल्पिकानां तु वस्त्रपात्राणि भाज्यानि । एकत्र पञ्चपञ्चरात्रचारिण एते । गणप्रमाणं जघन्यतस्त्रयो गणाः, शतश उत्कृष्टाः । भिक्षाचर्या तु तेषां पञ्च पञ्चैव, एकैकवीथौ चरन्तः पञ्चभिः षड्कैर्मासकल्पं परिसमापयन्ति । स्थितास्थितकल्पयोश्च द्वयोरपि ते भवन्ति । एवमेते जिनकल्पिकादयो गच्छनिर्गतास्तत्र यद्येवंविधं नाग्न्यमिष्यते तदो[5] नागमोपरोधः । अथ परिधानकपरित्याग-मात्रं ततस्तदप्रमाणकं न मनांसि प्रीणयति जैनेन्द्रशासनानुसारिणामिति । स्थविरकल्पिकास्तु चतुर्दशविधोपधयः उत्सर्गापवादव्यवहारिणः औपग्रहिकोपधिधा[6]रिणश्च[7] । प्रव्रज्यादिद्वार-

१ 'महार्घमूल्यानि' इति ङ-पाठः । २ 'काद् वक्ष्यामः' इति ङ-पाठः । ३ 'एकत्र पञ्चरात्र' इति ङ-पाठः । ४ 'कल्पिकयो' इति ङ-पाठः । ५ 'ततो' इति ङ-पाठः । ६ 'औपधमाहिको' इति च-पाठः । ७ 'धारणाश्च' इति ङ-पाठः ।

भा०—एते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नहेतवो यथोक्तं प्रयोजनमभिसन्धाय राग-द्वेषौ निहत्य परिषोढव्या भवन्ति ॥ ९ ॥

टी०—एत इति। क्षुदादयोऽदर्शनान्ताः प्रत्यक्षीकृता द्वाविंशतिरिति न न्यूना नाधिकाः क्षमादिदशलक्षणकस्य धर्मस्य विघ्नहेतवः–अन्तरायकारणभूताः। यथोक्तं संवराख्यं प्रयोजनमभिसमीक्ष्य अभिसन्धाय संवरफलं चाभिसन्धाय मोक्षं रागद्वेषौ निहत्येति। केचिद् रागादुदयमासादयन्ति केचिद् द्वेषादिति, अतः सर्व एवैते प्रादुःष्यन्तः समापतिताः समन्तात् परिषोढव्या भवन्तीति ॥ ९ ॥

पञ्चानामेवेत्यादिना सूत्रं सम्बध्नाति—

भा०—पञ्चानामेव कर्मप्रकृतीनामुदयादेते परीषहाः प्रादुर्भवन्ति। तद्यथा–ज्ञानावरण-वेदनीय-दर्शनचारित्रमोहनीया-ऽन्तरायाणामिति ॥

टी०—पञ्चानामेव न षण्णां न चतसृणां कर्मप्रकृतीनामुदयाद् विपाकादेते द्वाविंशतिः परीषहाः समुपजायन्ते। काः पुनस्ताः पञ्च कर्मप्रकृतय इति नामग्राहमाचष्टे—ज्ञानावरणस्य वेद्यस्य मोहनीयस्य। तच्च मोहनीयं द्विप्रकारं–दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च। तथा अन्तरायस्येत्येवमेताः पञ्च प्रकृतयः। तत्र कः परीषहः कस्य गुणस्थानेषु चेत्याह—

सूत्रम्—सूक्ष्मसम्पराय-छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ ९–१० ॥

भा०—सूक्ष्मसम्परायसंयते छद्मस्थवीतरागसंयते च चतुर्दश परीषहाः सम्भवन्ति, क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याप्रज्ञाज्ञानालाभशय्यावधरोगतृण-स्पर्शमलानि ॥ १० ॥

टी०—सूक्ष्मेत्यादि। स्वामिविशेषावधारणम्। चतुर्दशानां परीषहाणां सम्परायः–कषायो लोभाख्यस्तस्य बादराणि खण्डानि परिशाटितानि नवमे गुणस्थाने। दशमे तु गुण-स्थाने सूक्ष्मलोभपरमाणवो वेद्यन्ते। ततः सूक्ष्मः सम्परायो यस्यासौ सूक्ष्मसम्परायः, शमकः क्षपको वा संयतो मूलोत्तरगुणसम्पन्नस्तस्मिन् सूक्ष्मसम्परायसंयते अमी चतुर्दश परीषहाः सम्भवन्ति, उदयमासादयन्तीतियावत्। छद्म–आवरणं तत्र स्थितश्छद्मस्थः, सावरणज्ञान इति। वीतः–अपेतो रागः सकलमोहोपशमात् समस्तमोहक्षयाच्च यस्य, क्रमेणै-कादशद्वादशगुणस्थानवर्तिनौ संयतौ परिगृह्येते। छद्मस्थवीतरागसामान्याच्चैकवचनम्। सूक्ष्मसम्परायश्च छद्मस्थवीतरागश्चेति द्वन्द्वः। तयोश्चतुर्दशैते भाष्यपरिपठिताः परीषहाः क्षुदा-दयो मलावसानाः ॥ १० ॥

---

१ 'परीषहाः' इत्यधिको घ-पाठः। २–३ 'यतेः' इति ग-पाठः। ४ 'भवन्ति' इति घ-पाठः। ५ 'अलाभप्रज्ञाज्ञानशय्या' इति ग-पाठः। ६ 'शमसमस्तन्मोह' इति ङ-पाठः।

रोगो–ज्वरा-ऽतीसार-कास-श्वासादिः, तस्य प्रादुर्भावे सत्यपि न गच्छनिर्गताश्चिकित्सायां प्रवर्तन्ते । गच्छवासिनस्त्वल्पबहुत्वालोचनया सम्यक् सहन्ते, प्रवचनोक्तेन वा विधिना प्रतिक्रियामाचरन्तीति रोगपरीषहजयः ।

अशुषिरतृणस्य दर्भादेः परिभोगोऽनुज्ञातो गच्छनिर्गतानां गच्छवासिनां च, तत्र येषां शयनमनुज्ञातं निष्पन्नानां तेषां (निशायां ते तान् ?) दर्भान् भूमावास्तीर्य संस्तारकोत्तरपट्टकौ च दर्भाणामुपरि विधाय शेरते, चौरापहृतोपकरणो वा प्रतनुकसंस्तारकादिपट्टो वाऽत्यन्तजीर्णत्वात् तथापि तं परुषकुशदर्भादितृणसंस्पर्शं सम्यगधिसहते मलस्य तृणस्पर्शपरीषहजयः ।

रजः परागमात्रं मलस्तु स्वेदवारिसम्पर्ककठिनीभूतो वपुषि स्थिरतामितो ग्रीष्मोष्मसम्पातजनितघर्मजलार्द्रतां गतो दुर्गन्धिर्महान्तमुद्वेगमुत्पादयति । तदपनयनाय न कदाचिदभिषेकाद्यभिलाषं करोतीति मलपरीषहजयः ।

सत्कारो भक्तपानवस्त्रपात्रादिना परतो योगः, पुरस्कारः सद्भूतगुणोत्कीर्तने वन्दनाभ्युत्थानासनप्रदानादिव्यवहारस्य, तत्रासत्कारितोऽपुरस्कृतो वा न द्वेषं यायात्, न दूषयेत् मनोविकारेणात्मानमिति सत्कारपुरस्कारपरीषहजयः ।

प्रज्ञायतेऽनयेति प्रज्ञा–बुद्ध्यतिशयः, तत्प्राप्तौ न गर्वमुद्वहत इति प्रज्ञापरीषहजयः । प्रज्ञाप्रतिपक्षेणाल्पबुद्धिकत्वेन परीषहो भवति । नाहं किञ्चिज्जाने मूर्खोऽहं सर्वपरिभूत इत्येवं परितापमुपागतस्य परीषहः, तदकरणात् कर्मविपाकोऽयमितिपरीषहजयः ।

ज्ञानं तु श्रुताख्यं चतुर्दश पूर्वाण्येकादशाङ्गानि, समस्तश्रुतधरोऽहमिति गर्वमुद्वहते, तत्रागर्वकरणात् ज्ञानपरीषहजयः । ज्ञानप्रतिपक्षेणाप्यज्ञानेनागमशून्यतया परीषहो भवति, ज्ञानावरणक्षयोपशमोदयविजृम्भितमेतदिति, स्वकृतकर्म फलपरिभोगादपैति तपोनुष्ठानेन चेत्येवमालोचयतो ज्ञानपरीषहजयो भवति ।

अदर्शनपरीषहस्तु सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृष्टतपोऽनुष्ठायी निःसङ्गश्चाहं तथापि धर्माधर्मात्मदेवनारकादिभावान्नेक्षे, अतो मृषा समस्तमेतदिति अदर्शनपरीषहः ।

धर्माद्यदर्शने हेतवः

तत्रैवमालोकयेत्–धर्माधर्मौ पुण्यपापलक्षणौ यदि कर्मरूपौ पुद्गलात्मकौ, ततस्तयोः कार्यदर्शनादनुमानसमधिगम्यत्वम् । अथ क्षमाक्रोधादिकौ धर्माधर्मौ, ततः स्वानुभवत्वादात्मपरिणामरूपत्वात् प्रत्यक्षविरोधः । देवास्त्वत्यन्तरतसुखासक्तत्वान्मनुष्यलोके च कार्याभावात् दुष्षमानुभावाच्च न दर्शनगोचरमायान्ति । नारकास्तु तीव्रवेदनार्ताः पूर्वकृतकर्मोदयनिगडबन्धनवशीकृतत्वादस्वतन्त्राः कथमायान्तीत्येवमालोचयतः अदर्शनपरीषहजयो भवतीति । इतिशब्द इयत्ताप्रदर्शनार्थः ॥

---

१ 'सम्पात' इति ग-पाठः । २ 'बुद्धिरतिशयः' इति ङ-पाठः । ३ 'तापस्तस्य' इति ग-पाठः । ४ 'धर्मात्म' इति ङ-पाठः । ५ 'यतश्च दर्शन' इति ङ-पाठः ।

भा०—एते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नहेतवो यथोक्तं प्रयोजनमभिसन्धाय राग-द्वेषौ निहत्य परिषोढव्या भवन्ति ॥ ९ ॥

टी०—एत इति। क्षुदादयोऽदर्शनान्ताः प्रत्यक्षीकृता द्वाविंशतिरिति न न्यूना नाधिकाः क्षमादिदशलक्षणकस्य धर्मस्य विघ्नहेतवः—अन्तरायकारणभूताः। यथोक्तं संवराख्यं प्रयोजनमभिसमीक्ष्य अभिसन्धाय संवरफलं चाभिसन्धाय मोक्षं रागद्वेषौ निहत्येति। केचिद् रागादुदयमासादयन्ति केचिद् द्वेषादिति, अतः सर्व एवैते प्रादुःष्यन्तः समापतिताः समन्तात् परिषोढव्या भवन्तीति ॥ ९ ॥

पञ्चानामेवेत्यादिना सूत्रं सम्बध्नाति—

भा०—पञ्चानामेव कर्मप्रकृतीनामुदयादेते परीषहाः प्रादुर्भवन्ति। तद्यथा—ज्ञानावरण-वेदनीय-दर्शनचारित्रमोहनीया-ऽन्तरायाणामिति ॥

टी०—पञ्चानामेव न षण्णां न चतसृणां कर्मप्रकृतीनामुदयाद् विपाकादेते द्वाविंशतिः परीषहाः समुपजायन्ते। काः पुनस्ताः पञ्च कर्मप्रकृतय इति नामग्राहमाचष्टे—ज्ञानावरणस्य वेद्यस्य मोहनीयस्य। तच्च मोहनीयं द्विप्रकारं—दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च। तथा अन्तरायस्येत्येवमेताः पञ्च प्रकृतयः। तत्र कः परीषहः कस्य गुणस्थानेषु चेत्याह—

सूत्रम्—सूक्ष्मसम्पराय-छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ ९–१० ॥

भा०—सूक्ष्मसम्परायसंयते छद्मस्थवीतरागसंयते च चतुर्दश परीषहाः संभवन्ति, क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याप्रज्ञाज्ञानालाभशय्यावधरोगतृण-स्पर्शमलानि ॥ १० ॥

टी०—सूक्ष्मेत्यादि। स्वामिविशेषावधारणम्। चतुर्दशानां परीषहाणां सम्परायः—कषायो लोभाख्यस्तस्य बादराणि खण्डानि परिशाटितानि नवमे गुणस्थाने। दशमे तु गुण-स्थाने सूक्ष्मलोभपरमाणवो वेद्यन्ते। ततः सूक्ष्मः सम्परायो यस्यासौ सूक्ष्मसम्परायः, शमकः क्षपको वा संयतो मूलोत्तरगुणसम्पन्नस्तस्मिन् सूक्ष्मसम्परायसंयते अमी चतुर्दश परीषहाः सम्भवन्ति, उदयमासादयन्तीतियावत्। छद्म—आवरणं तत्र स्थितश्छद्मस्थः, सावरणज्ञान इति। वीतः—अपेतो रागः सकलमोहोपशमात् समस्तमोहक्षयाच्च यस्य, क्रमेणै-कादशद्वादशगुणस्थानवर्तिनौ संयतौ परिगृह्येते। छद्मस्थवीतरागसामान्याच्चैकवचनम्। सूक्ष्मसम्परायश्च छद्मस्थवीतरागश्चेति द्वन्द्वः। तयोश्चतुर्दशैते भाष्यपरिपठिताः परीषहाः क्षुदा-दयो मलावसानाः ॥ १० ॥

---

१ 'परीषहाः' इत्यधिको घ-पाठः। २–३ 'यतेः' इति ग–पाठः। ४ 'भवन्ति' इति घ–पाठः। ५ 'अलाभप्रज्ञाज्ञानशय्या' इति ग–पाठः। ६ 'शमसमस्तन्मोह' इति ङ–पाठः।

रोगो–ज्वरा-ऽतीसार-कास-श्वासादिः, तस्य प्रादुर्भावे सत्यपि न गच्छनिर्गताश्चिकित्सायां प्रवर्तन्ते । गच्छवासिनस्त्वल्पबहुत्वालोचनया सम्यक् सहन्ते, प्रवचनोक्तेन वा विधिना प्रतिक्रियामाचरन्तीति रोगपरीषहजयः ।

अशुषिरतृणस्य दर्भादेः परिभोगोऽनुज्ञातो गच्छनिर्गतानां गच्छवासिनां च, तत्र येषां शयनमनुज्ञातं निष्पन्नानां तेषां (निशायां ते तान् ?) दर्भान् भूमावास्तीर्य संस्तारकोत्तरपट्टकौ च दर्भाणामुपरि विधाय शेरते, चोरापहृतोपकरणो वा प्रतनुकसंस्तारकादिपट्टो वाऽत्यन्तजीर्णत्वात् तथापि तं परुषकुशदर्भादितृणसंस्पर्शं सम्यगधिसहते यस्तस्य तृणस्पर्शपरीषहजयः ।

रजः परागमात्रं मलस्तु स्वेदवारिसम्पर्ककठिनीभूतो वपुषि स्थिरतामितो ग्रीष्मोष्मसंम्पातजनितघर्मजलार्द्रतां गतो दुर्गन्धिर्महान्तमुद्वेगमुत्पादयति । तदपनयनाय न कदाचिदभिषेकाद्यभिलाषं करोतीति मलपरीषहजयः ।

सत्कारो भक्तपानवस्त्रपात्रादिना परतो योगः, पुरस्कारः सद्भूतगुणोत्कीर्तनं वन्दनाभ्युत्थानासनप्रदानादिव्यवहारश्च, तत्रासत्कारितोऽपुरस्कृतो वा न द्वेषं यायात्, न दूषयेत् मनोविकारेणात्मानमिति सत्कारपुरस्कारपरीषहजयः ।

प्रज्ञायतेऽनयेति प्रज्ञा–बुद्ध्यतिशयः[2], तत्प्राप्तो न गर्वमुद्वहत इति प्रज्ञापरीषहजयः । प्रज्ञाप्रतिपक्षेणाल्पबुद्धिकत्वेन परीषहो भवति । नाहं किञ्चिज्जाने मूर्खोऽहं सर्वपरिभूत इत्येवं परितापमुपागतस्य[3] परीषहः, तदकरणात् कर्मविपाकोऽयमितिपरीषहजयः ।

ज्ञानं तु श्रुताख्यं चतुर्दश पूर्वाण्येकादशाङ्गानि, समस्तश्रुतधरोऽहमिति गर्वमुद्वहते, तत्रागर्वकरणात् ज्ञानपरीषहजयः । ज्ञानप्रतिपक्षेणाप्यज्ञानेनागमशून्यतया परीषहो भवति, ज्ञानावरणक्षयोपशमोदयविजृम्भितमेतदिति, स्वकृतकर्म फलपरिभोगादपैति तपोनुष्ठानेन चेत्येवमालोचयतो ज्ञानपरीषहजयो भवति ।

अदर्शनपरीषहस्तु सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृष्टतपोऽनुष्ठायी निःसङ्गश्चाहं तथापि धर्माधर्मात्म[4]देवनारकादिभावान्नेक्षे, अतो मृषा समस्तमेतदिति अदर्शनपरीषहः ।

धर्माद्यदर्शने हेतवः

तत्रैवमालोकयेत्–धर्माधर्मौ पुण्यपापलक्षणौ यदि कर्मरूपौ पुद्गलात्मकौ, ततस्तयोः कार्यदर्शनादनुमानसमधिगम्यत्वम् । अथ क्षमाक्रोधादिकौ धर्माधर्मौ, ततः स्वानुभवत्वादात्मपरिणामरूपत्वात् प्रत्यक्षविरोधः । देवास्त्वत्यन्तरतसुखासक्तत्वान्मनुष्यलोके च कार्याभावात् दुष्षमानुभावाच्च न दर्शनगोचरमायान्ति । नारकास्तु तीव्रवेदनार्ताः पूर्वकृतकर्मोदयनिगडबन्धनवशीकृतत्वादस्वतन्त्राः कथमायान्तीत्येवमालोचयतः अदर्शनपरीषहजयो भवतीति । इतिशब्द इयत्ताप्रदर्शनार्थः ॥

१ ' सम्पात ' इति ग–पाठः । २ ' बुद्धिरतिशयः ' इति ङ–पाठः । ३ ' तापस्तस्य ' इति ग–पाठः ।
४ 'धर्मात्म' इति ङ–पाठः । ५ ' यतश्च दर्शन ' इति ङ–पाठः ।

सूत्रम्—दर्शनमोहा-ऽन्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ ९-१४ ॥

भा०—दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ यथासङ्ख्यं दर्शनमोहोदयेऽदर्शनपरीषहः । लाभान्तरायोदयेऽलाभपरीषहः ॥ १४ ॥

टी०—दर्शनमोहः-अनन्तानुबन्धिनो मिथ्यात्वादित्रयं च, यथासङ्ख्यमिति क्रमेण दर्शनमोहे अदर्शनपरीषहः । अन्तराये अलाभपरीषहः । अदर्शनम्-अश्रद्धानं देवादिसद्भावविषयम्, अतो मिथ्यात्वानुबन्धाद् दर्शनमोहेऽन्तःपात इति ॥ १४ ॥

सूत्रम्—चारित्रमोहे नाग्न्या-ऽरति-स्त्री-निषद्या-ऽऽक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्काराः ॥ ९-१५ ॥

भा०—चारित्रमोहोदये एते नाग्न्यादयः सप्त परीषहा भवन्ति ॥ १५ ॥

टी०—दर्शनमोहवर्जं शेषं चारित्रमोहनीयम् । चारित्रं मूलोत्तरगुणसम्पन्नान्मोहनात् पराङ्मुखत्वाचारित्रमोहनीयम् । तदुदये सत्येते नाग्न्यादयः सप्त परीषहा भवन्ति । नाग्न्यं जुगुप्सोदयात् । अरत्युदयादरतिः । स्त्रीवेदोदयात् स्त्रीपरीषहः । निषद्यास्थानासेवित्वं भयोदयात् । क्रोधोदयादाक्रोशपरीषहः । मानोदयाद् याच्ञापरीषहः । लोभोदयात् सत्कार(पुरस्कार)परीषह इति ॥ १५ ॥

सूत्रम्—वेदनीये शेषाः ॥ ९-१६ ॥

भा०—वेदनीये शेषा एकादश परीषहा भवन्ति ये जिने सम्भवन्तीत्युक्तम् (अ० ९, सू० ११) । कुतः शेषाः ? एभ्यः प्रज्ञा-ऽज्ञान-दर्शना-ऽलाभ-नाग्न्या-ऽरति-स्त्री-निषद्या-ऽऽक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्कारेभ्य इति ॥ १६ ॥

टी०—वेदनीयकर्मोदये शेषाः एकादश परीषहाः सम्पतन्ति । कुतः शेषाः ? उपर्युक्तेभ्योऽन्ये शेषाः । के पुनरुपर्युक्ताः ? प्रज्ञा-ऽज्ञाने अदर्शना-ऽलाभौ सप्त च नाग्न्यादयः, एभ्यः शेषाः केवलिनो ये सम्भवन्ति । एकादश जिने प्रागुक्ताः क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाख्या इति ॥ १६ ॥

एवमेते व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः आबादरसम्परायात् सर्वे भवन्ति । परतस्तु नियताः । तत् किमेते कदाचित् सर्वेष्वेकस्य जन्तोर्यौगपद्येन सम्भवन्ति न वा ? सम्भवन्तीत्याह—

---

१ 'नुबेधात्' इति घ-पाठः । २ 'ततः' इति च-पाठः । ३ 'केवलिनि' इति घ-पाठः ।

भवस्थकेवलिनः शेषकर्मकारणाभावाद् वेदनीयसम्भवाच्च तदाश्रया एव परीषहा भवन्तीत्याह—

सूत्रम्—एकादश जिने ॥ ९–११ ॥

टी०—अस्य भाष्यम्—

भा०—एकादश परीषहाः सम्भवन्ति जिने वेदनीयाश्रयाः । तद्यथा—

केवलिनः परीषहाः क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमल-परीषहाः ॥ ११ ॥

टी०—एकादशैव परीषहाः पूर्वोक्तचतुर्दशकमध्यादपनीय अमून् प्रज्ञाज्ञानाला-भाख्यांस्त्रीन् एकादश शेषा भवन्ति वेदनीयकर्माश्रया जिने । मोहपुरःसरेषु ज्ञानदर्शना-वरणान्तरायेषु क्षयमात्यन्तिकमुपगतेषु घातिकर्मसु उत्पन्नसकलज्ञेयग्राहिनिरावरणज्ञानो जिनः केवलीतियावत् । तत्रान्त्योपान्त्ययोर्गुणस्थानयोर्जिनत्वं, तत्र सम्भवः ॥ ११ ॥

सर्वेषां परीषहकारणानां कर्मणामुदयसम्भवमङ्गीकृत्याह—

सूत्रम्—बादरसम्पराये सर्वे ॥ ९–१२ ॥

भा०—बादरसम्परायसंयते सर्वे द्वाविंशतिरपि परीषहाः सम्भवन्ति ॥१२॥

टी०—बादरः–स्थूलः सम्परायः–कषायस्तदुदयो यस्यासौ बादरसम्परायः संयतः । स च मोहप्रकृतीः कश्चिदुपशमयतीत्युपशमकः । कश्चित् क्षपयतीति क्षपकः । तत्र सर्वेषां द्वाविंशतेरपि क्षुदादीनां परीषहाणामदर्शनान्तानां सम्भव इति उक्ता गुणस्थानेषु यथा-सम्भवं परीषहाः ॥ १२ ॥

सम्प्रति कर्मप्रकृतिष्वन्तर्भावकथनायाह—

सूत्रम्—ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ ९–१३ ॥

भा०—ज्ञानावरणीयोदये प्रज्ञाऽज्ञानपरीषहौ भवतः ॥ १३ ॥

टी०—प्रज्ञा चाज्ञानं च प्रज्ञाऽज्ञाने । प्रज्ञापरीषहोऽज्ञानपरीषहश्च ज्ञानावरणे भवतः । ज्ञानावरणक्षयोपशमात् प्रज्ञाऽज्ञानं च । सत्येव हि ज्ञानावरणे तस्य क्षयोपशमः । ज्ञानावरणो-दयाच्च अप्रज्ञा–निर्बुद्धिकत्वमज्ञानं चेति । कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते । ? तुल्या हि संहिता अप्रज्ञा च ज्ञानं च अप्रज्ञाज्ञाने ज्ञानावरणोदये भवत इत्युभयथाऽपि स्पष्टं भाष्यम् ॥ १३ ॥

---

१ 'भवपरीषहा' इति ङ–पाठः । २ 'उत्तरगुण०' इति ङ–पाठः । ३ 'रिदं लभ्यते' इति ङ–पाठः, 'रिदमुदयं लभ्यते' इति तु च–पाठः ।

सूत्रम्—दर्शनमोहा-ऽन्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ ९-१४ ॥

भा०—दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ यथासङ्ख्यं दर्शनमोहोदयेऽदर्शनपरीषहः । लाभान्तरायोदयेऽलाभपरीषहः ॥ १४ ॥

टी०—दर्शनमोहः—अनन्तानुबन्धिनो मिथ्यात्वादित्रयं च, यथासङ्ख्यमिति क्रमेण दर्शनमोहे अदर्शनपरीषहः । अन्तराये अलाभपरीषहः । अदर्शनम्—अश्रद्धानं देवादिसद्भावविषयम्, अतो मिथ्यात्वानुबन्धाद्[1] दर्शनमोहेऽन्तःपात इति ॥ १४ ॥

सूत्रम्—चारित्रमोहे नाग्न्या-ऽरति-स्त्री-निषद्या-ऽऽक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्काराः ॥ ९-१५ ॥

भा०—चारित्रमोहोदये एते नाग्न्यादयः सप्त परीषहा भवन्ति ॥ १५ ॥

टी०—दर्शनमोहवर्जं शेषं चारित्रमोहनीयम् । चारित्रं मूलोत्तरगुणसम्पन्नान्मोहनात् पराङ्मुखत्वाच्चारित्रमोहनीयम् । तदुदये सत्येते नाग्न्यादयः सप्त परीषहा भवन्ति । नाग्न्यं जुगुप्सोदयात् । अरत्युदयादरतिः । स्त्रीवेदोदयात् स्त्रीपरीषहः । निषद्यास्थानासेवित्वं भयोदयात् । क्रोधोदयादाक्रोशपरीषहः । मानोदयाद् याच्ञापरीषहः । लोभोदयात् सत्कार(पुरस्कार)परीषह इति ॥ १५ ॥

सूत्रम्—वेदनीये शेषाः ॥ ९-१६ ॥

भा०—वेदनीये शेषा एकादश परीषहा भवन्ति ये जिने सम्भवन्तीत्युक्तम् (अ० ९, सू० ११) । कुतः शेषाः ? एभ्यः प्रज्ञा-ऽज्ञान-दर्शना-ऽलाभ-नाग्न्या-ऽरति-स्त्री-निषद्या-ऽऽक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्कारेभ्य इति ॥ १६ ॥

टी०—वेदनीयकर्मोदये शेषाः एकादश परीषहाः सम्पतन्ति । कुतः[2] शेषाः ? उपर्युक्तेभ्योऽन्ये शेषाः । के पुनरुपर्युक्ताः ? प्रज्ञा-ऽज्ञाने अदर्शना-ऽलाभौ सप्त च नाग्न्यादयः, एभ्यः शेषाः केवलिनो[3] ये सम्भवन्ति । एकादश जिने प्रागुक्ताः क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाख्या इति ॥ १६ ॥

एवमेते व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः आबादरसम्परायात् सर्वे भवन्ति । परतस्तु नियताः । तत् किमेते कदाचित् सर्वेऽप्येकस्य जन्तोर्यौगपद्येन सम्भवन्ति न वा ? सम्भवन्तीत्याह—

---

१ 'नुवेधाद्' इति घ-पाठः । २ 'ततः' इति च-पाठः । ३ 'केवलिनि' इति घ-पाठः ।

सूत्रम्—एकादयो भाज्या युगपदेकोनविंशतेः ॥ ९-१७ ॥

भा०—एषां द्वाविंशतेः परीषहाणामेकादयो भजनीया युगपदेकस्मिन् जीवे आ एकोनविंशतेः। अत्र शीतोष्णपरीषहौ युगपन्न भवतः, अत्यन्तविरोधित्वात्। तथा चर्याशय्यानिषद्यापरीषहाणामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः ॥ १७ ॥

यौगपद्येन परीषहाः

टी०—एकादय इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अथवैकशेषः। एकमासाद्याविंशतिकादिः, एक आदिर्येषां ते एकादयः, एकादिश्च एकादयश्च एकादयः। तदेते द्वाविंशतिः परीषहा भाज्या–विकल्प्या युगपदेकस्मिन् यतौ। तत्र कस्यचिदेकः कस्यचिद् द्वौ कस्यचित् त्रयस्तावद् यावदेकोनविंशतिरविरोधात् युगपदेकत्रोदयन्ते, विरोधात् तु न द्वाविंशतिरप्येकस्मिन् युगपदिति। भाज्या इति णिजन्तात्यत्। णिजपि चौरादिकः। आ एकोनविंशतेरिति एकेनोना विंशतिरिति तत्र समासः। तृतीयेति योगविभागात्तत्रः प्रकृतिभावः। आकुक्तः, ऊनार्थाभिधायी चात्र नञ्। एकेनोना विंशतिरित्यर्थः। विंशतिशब्दस्य द्विदशवर्गनिर्वृत्तत्वात् द्वौ दशकौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः। एकवचनान्तता एकत्वेन निपातनात्। बहुत्वाद् बहुवचनमिति चेत् न, एकार्थत्वाद् यूथ-वनादिवत्। कथं पुनरेकोनविंशतिः समस्ति युगपत् न पुनर्द्वाविंशतिरपीत्याह—अत्यन्तविरोधादिति। शीतोष्णयोरसहावस्थानलक्षणो विरोधः परस्परपरिहारेण स्थितिः। अत्यन्तग्रहणं पर्यायनयविवक्षाप्राधान्यख्यापनार्थम्। शीतोष्णपर्यायावत्यन्तभिन्नौ विरुद्धौ, तयोश्चैकस्मिन् काले नैकत्वेनावस्थानम्। द्रव्यार्थिकस्य तु तदेव द्रव्यमपास्तसमस्तपर्यायं शीतमुष्णं चेत्युत्थितासीनपुरुषवद् उत्फणविफणीभूतसर्पवद् वा नास्ति कश्चिद् विरोधः। तथा चर्या-शय्या-निषद्यानामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः। चर्यायां सत्यां निषद्या-शय्ये न स्तः। निषद्यायां तु शय्या-चर्ययोरभावः। शय्यायां पुनर्निषद्या-चर्ये न भवतः इति त्रयो वर्ज्यन्त इति ॥ १७ ॥

उक्तः परीषहजयः। सम्प्रति प्रस्तावप्राप्तं चारित्रमुच्यते–

चारित्रस्य पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—सामायिक-च्छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातानि चारित्रम् ॥ ९-१८ ॥

भा०—सामायिकसंयमः १ छेदोपस्थाप्यसंयमः २ परिहारविशुद्धिसंयमः ३ सूक्ष्मसम्परायसंयमः ४ यथाख्यातसंयमः ५ इति पञ्चविधं चारित्रम्। तत् पुलाकादिषु (अ० ९, सू० ४८) विस्तरेण वक्ष्यामः ॥ १८ ॥

---

१ 'आ' इत्यधिको ग-पाठः। २ 'एकान्नविंशतेः एकेन न विंशतिरिति नञ्समासः' इति ख-पाठः।

टी०—सामयिकादयः कृतद्वन्द्वाः प्रथमाबहुवचनेन निर्दिष्टाः, केचित् विच्छिन्नपदमेव सूत्रमधीयते, एकमेव चारित्रं समुदाये मा प्रापदिति, तच्च नातीव बहु मन्यामहे, सामायिकमेवेदं छेदोपस्थाप्यादिभेदेन ज्ञापितम्, यतोऽतः परमार्थत एकमेव चारित्रं संयम इति अभेदं मन्यमानो भाष्यकृदाह—**सामायिकसंयम** इत्यादि । सर्वसावद्ययोगविरतिलक्षणं सामायिकं, तद्विशेषा एव छेदोपस्थाप्यादयः, विशुद्धतराध्यवसायविशेषाः सावद्ययोगविरतेरेव । तत्र शब्दनिर्भेदः—रागद्वेषविरहितः समः अयो—गमनम् । सकलक्रियोपलक्षणमेतत् । सर्वैव क्रिया साधोररक्तद्विष्टस्य निर्जराफला । समस्यायः समायः, समाय एव सामायिकमिति स्वार्थिकः ठक् । समाये वा भवं सामायिकं, समायेन [1]निर्वृत्तं सामायिकं, समायस्य वा विकारः तन्मयः सामायः, स प्रयोजनमस्येति वा, सर्वत्र यथाऽभिप्रेतेऽर्थे ठक् । तच्च सामायिकं द्विप्रकारम्—इत्वरकालं यावज्जीविकं च । तत्राद्यं प्रथमान्त्यतीर्थकरतीर्थयोः प्रव्रज्याप्रतिपत्तावारोपितं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनादिविदः श्रद्धतः छेदोपस्थाप्यसंयमारोपणविशिष्टतरत्वाद् विरतेः सामायिकव्यपदेशं जहातीत्यत इत्वरकालम् । मध्यमतीर्थकृतां विदेहक्षेत्रवर्तिनां च यावज्जीविकं—प्रव्रज्याप्रतिपत्तिकालादारभ्य—आप्राणप्रयाणकालादवतिष्ठते । प्रथमान्त्यतीर्थकरशिष्याणां [2]सामान्यसामायिकपर्यायच्छेदो विशुद्धतरसर्वसावद्ययोगविरतावस्थानं विविक्ततरमहाव्रतारोपणं छेदोपस्थाप्यसंयमः । छेदोपस्थापनमेव छेदोपस्थाप्यम् । पूर्वपर्यायच्छेदे सति उत्तरपर्याये उपस्थापनं भावे यतो [3]विधानात् । तदपि द्विधा, निरतिचार-सातिचारभेदेन । तत्र शिक्षकस्य निरतिचारमधीतविशिष्टाध्ययनविदः मध्यमतीर्थकरशिष्यो वा यदोपसम्पद्यते चरमतीर्थकरशिष्याणामिति । सातिचारं तु भग्नमूलगुणस्य पुनर्व्रतारोपणात् छेदोपस्थाप्यम् । उभयं चैतत् साति[4]चारं निरतिचारं च स्थितकल्प एव, आद्यन्ततीर्थङ्करयोरेवेत्यर्थः । परिहारः—तपोविशेषस्तेन विशुद्धं परिहारविशुद्धिकं चेति । तदपि द्विधा—निर्विश्यमानकं निर्विष्टकायिकं च । तत्र निर्विश्यमानकम्—आसेव्यमानकं, परिभुज्यमानकमित्यर्थः, निर्विष्टकायिकमासेवितमुपभुक्तम्, तत्सहयोगात् तदनुष्ठायिनोऽपि निर्विश्यमानकाः ताच्छील्ये शक्तौ वा चानश् । निर्वेशः—उपभोगः, निर्विशमानकास्तत् उपभुञ्जानाः, निर्विष्टकायिकास्तु निर्विष्टः कायो येषामस्ति ते निर्विष्टकायिकास्तत्सहयोगात् तेनाकारेण तपोऽनुष्ठानद्वारेण परिभुक्तः कायो

(पार्श्वटिप्पण्यः: सूत्रपाठविमर्शः । सामायिक-शब्दस्य निष्पत्तिः । सामायिकस्य द्वैविध्यम् । छेदोपस्थाप्यस्य द्विविधता । परिहारविशुद्धेः द्विविधत्वम् ।)

---

१ 'निर्वर्तितं' इति ङ-पाठः । २ 'सामान्ययतिपर्याय' इति घ-पाठः । ३ 'विधत्ते' इति घ-पाठः । ४ 'चारमनतिचारं' इति च-पाठः ।

सूत्रम्—एकादयो भाज्या युगपदेकोनविंशतेः ॥ ९-१७ ॥

योगपद्येन परीषहाः

भा०—एषां द्वाविंशतेः परीषहाणामेकादयो भजनीया युगपदेकस्मिन् जीवे आ एकोनविंशतेः। अत्र शीतोष्णपरीषहौ युगपन्न भवतः, अत्यन्तविरोधित्वात्। तथा चर्याशय्यानिषद्यापरीषहाणामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः ॥ १७ ॥

टी०—एकादय इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अथवैकशेषः। एकभासादावितिकादिः, एक आदिर्येषां ते एकादयः, एकादिश्च एकादयश्च एकादयः। तदेते द्वाविंशतिः परीषहा भाज्या-विकल्प्या युगपदेकस्मिन् यतौ। तत्र कस्यचिदेकः कस्यचिद् द्वौ कस्यचित् त्रयस्तावद् यावदेकोनविंशतिरविरोधात् युगपदेकत्रोदयन्ते, विरोधात् तु न द्वाविंशतिरप्येकस्मिन् युगपदिति। भाज्या इति णिजन्तात्यत्। णिजपि चौरादिकः। आ एकोनविंशतेरिति एकेनोना विंशतिरिति तत्र समासः। तृतीयेति योगविभागात्ततः प्रकृतिभावः। आङुक्तः, ऊनार्थाभिधायी चात्र नञ्। एकेनोना विंशतिरित्यर्थः। विंशतिशब्दस्य द्विदशत्वर्गनिर्वृत्तत्वात् द्वौ दशकौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः। एकवचनान्तता एकत्वेन निपातनात्। बहुत्वाद् बहुवचनमिति चेत् न, एकार्थत्वाद् यूथ-वनादिवत्। कथं पुनरेकोनविंशतिः समस्ति युगपत् न पुनर्द्वाविंशतिरपीत्याह—अत्यन्तविरोधादिति। शीतोष्णयोरसहावस्थानलक्षणो विरोधः परस्परपरिहारेण स्थितिः। अत्यन्तग्रहणं पर्यायनयविवक्षाप्राधान्यख्यापनार्थम्। शीतोष्णपर्यायावत्यन्तभिन्नौ विरुद्धौ, तयोश्चैकस्मिन् काले नैकत्वेनावस्थानम्। द्रव्यार्थिकस्य तु तदेव द्रव्यमपास्तसमस्तपर्यायं शीतमुष्णं चेत्युदस्थितासीनपुरुषवद् उत्फणविफणीभूतसर्पवद् वा नास्ति कश्चिद् विरोधः। तथा चर्या-शय्या-निषद्यानामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः। चर्यायां सत्यां निषद्या-शय्ये न स्तः। निषद्यायां तु शय्या-चर्ययोरभावः। शय्यायां पुनर्निषद्या-चर्ये न भवतः इति त्रयो वर्ज्यन्त इति ॥ १७ ॥

उक्तः परीषहजयः। सम्प्रति प्रस्तावप्राप्तं चारित्रमुच्यते—

चारित्रस्य पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—सामायिक-च्छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातानि चारित्रम् ॥ ९-१८ ॥

भा०—सामायिकसंयमः १ छेदोपस्थाप्यसंयमः २ परिहारविशुद्धिसंयमः ३ सूक्ष्मसम्परायसंयमः ४ यथाख्यातसंयमः ५ इति पञ्चविधं चारित्रम्। तत् पुलाकादिषु (अ० ९, सू० ४८) विस्तरेण वक्ष्यामः ॥ १८ ॥

---

१ 'आ' इत्यधिको ग-पाठः। २ 'एकान्नविंशतेः एकेन न विंशतिरिति नञ्समासः' इति घ-पाठः।

टी०—**सामयिकादयः** कृतद्वन्द्वाः प्रथमाबहुवचनेन निर्दिष्टाः, केचित् विच्छिन्नपदमेव सूत्रमधीयते, एकमेव चारित्रं समुदाये मा प्रापदिति, तच्च नातीव बहु मन्यामहे, सामायिकमेवेदं छेदोपस्थाप्यादिभेदेन ज्ञापितम्, यतोऽतः परमार्थत एकमेव चारित्रं संयम इति अभेदं मन्यमानो भाष्यकृदाह—**सामायिकसंयम** इत्यादि । सर्वसावद्ययोगविरतिलक्षणं सामायिकं, तद्विशेषा एव छेदोपस्थाप्यादयः, विशुद्धतराध्यवसायविशेषाः सावद्ययोगविरतेरेव । तत्र शब्दनिर्भेदः—रागद्वेषविरहितः समः अयो—गमनम् । सकलक्रियोपलक्षणमेतत् । सर्वैव क्रिया साधोररक्तद्विष्टस्य निर्जराफला । समस्यायः समायः, समाय एव सामायिकमिति स्वार्थिकः ठक् । समाये वा भवं सामायिकं, समायेन [1]निर्वृत्तं सामायिकं, समायस्य वा विकारः तन्मयः सामायः, स प्रयोजनमस्येति वा, सर्वत्र यथाऽभिप्रेतेऽर्थे ठक् । तच्च सामायिकं द्विप्रकारम्—इत्वरकालं यावज्जीविकं च । तत्राद्यं प्रथमान्त्यतीर्थकरतीर्थयोः प्रव्रज्याप्रतिपत्तावारोपितं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनादिविदः श्रद्दधतः छेदोपस्थाप्यसंयमारोपणविशिष्टतरत्वाद् विरतेः सामायिकव्यपदेशं जहातीत्यत इत्वरकालम् । मध्यमतीर्थकृतां विदेहक्षेत्रवर्तिनां च यावज्जीविकं—प्रव्रज्याप्रतिपत्तिकालादारभ्य—आप्राणप्रयाणकालादवतिष्ठते । प्रथमान्त्यतीर्थकरशिष्याणां [2]सामान्यसामायिकपर्यायच्छेदो विशुद्धतरसर्वसावद्ययोगविरतावस्थानं विविक्ततरमहाव्रतारोपणं छेदोपस्थाप्यसंयमः । छेदोपस्थापनमेव छेदोपस्थाप्यम् । पूर्वपर्यायच्छेदे सति उत्तरपर्याये उपस्थापनं भावे यतो [3]विधानात् । तदपि द्विधा, निरतिचार-सातिचारभेदेन । तत्र शिक्षकस्य निरतिचारमधीतविशिष्टाध्ययनविदः मध्यमतीर्थकरशिष्यो वा यदोपसम्पद्यते चरमतीर्थकरशिष्याणामिति । सातिचारं तु भग्नमूलगुणस्य पुनर्व्रतारोपणात् छेदोपस्थाप्यम् । उभयं चैतत् सातिचारं [4]निरतिचारं च स्थितकल्प एव, आद्यन्ततीर्थङ्करयोरेवेत्यर्थः । परिहारः—तपोविशेषस्तेन विशुद्धं परिहारविशुद्धिकं चेति । तदपि द्विधा—निर्विश्यमानकं निर्विष्टकायिकं च । तत्र निर्विश्यमानकम्—आसेव्यमानकं, परिभुज्यमानकमित्यर्थः, निर्विष्टकायिकमासेवितमुपभुक्तम्, तत्सहयोगात् तदनुष्ठायिनोऽपि निर्विश्यमानकाः ताच्छील्ये शक्तौ वा चानश् । निर्वेशः—उपभोगः, निर्विशमानकास्तत् उपभुञ्जानाः, निर्विष्टकायिकास्तु निर्विष्टः कायो येषामस्ति ते निर्विष्टकायिकास्तत्सहयोगात् तेनाकारेण तपोऽनुष्ठानद्वारेण परिभुक्तः कायो

सूत्रपाठविमर्शः

सामायिकशब्दस्य निष्पत्तिः

सामायिकस्य द्वैविध्यम्

छेदोपस्थाप्यस्य द्विविधता

परिहारविशुद्धेः द्विविधत्वम्

---

१ 'निर्वर्तितं' इति ङ-पाठः । २ 'सामान्ययतिपर्याय' इति घ-पाठः । ३ 'विभक्ते' इति घ-पाठः । ४ 'चारमनतिचारं' इति च-पाठः ।

यैरिति परिभुक्तत्वात्स्थितपसः, निर्विष्टकायिका इत्यर्थः । परिहारविशुद्धिकं च तपः प्रतिपन्नानां नवको गच्छः । तत्र परिहारिणश्चत्वारोऽनुपरिहारिणोऽपि चत्वारः कल्पस्थित एकः, वाचनाचार्य इत्यर्थः । सर्वेऽपि ते श्रुतातिशयसम्पन्नाः तथापि कथ्या (रूढ्या ?) कल्पस्थित एकः कश्चिदवस्थाप्यते । तत्र ये कालभेदेन विहितं तपोऽनुतिष्ठन्ति ते परिहारिणः । नियताचाम्लभक्तास्त्वनुपरिहारिणस्तेषामेवाभिसराः, तपोग्लानानां परिहारिणां सहायके वर्तन्ते । कल्पस्थितोऽपि नियताचाम्लभक्त एव । तत्र तपः परिहारिणां ग्रीष्मे चतुर्थषष्ठाष्टमभक्तलक्षणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टं क्रमेणैव । शिशिरकाले षष्ठाष्टमदशमानि जघन्य-मध्यमोत्कृष्टानि । वर्षास्वष्टमदशमद्वादशभक्तानि जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि । पारणाकालेऽप्या-

परिहारविशुद्धि-संयमस्य सीमा

चाम्लमेव पारयन्ति । उक्तविधानं तपः षण्मासं कृत्वा परिहारिणोऽनु-परिहारित्वं प्रतिपद्यन्ते । अनुपरिहारिणश्च परिहारिणो भवन्ति । तेऽपि षण्मासान् विदधते तत् तपः, पश्चात् कल्पस्थित एकाक्येव षण्मासावधिकं[1] परिहारतपः प्रतिपद्यते । तस्य चैकोऽनुपरिहारी भवति, तन्मध्ये अपरश्चैकः कल्पस्थित इति, एवमेष परिहारविशुद्धः संयमोऽष्टादशभिर्मासैः परिसमाप्तिमुपयाति । परिसमाप्ते तु तस्मिन् पुनस्तदेव केचित् परिहारतपः प्रतिपद्यन्ते स्वशक्त्यपेक्षाः, केचिद् वा जिनकल्पम्, अपरे तु गच्छमेव वा विशन्तीति । परिहारविशुद्धिकाश्च स्थितकल्प एव प्रथमचरमतीर्थकरतीर्थयोरेव, न मध्यमतीर्थेष्विति । सूक्ष्मसम्परायसंयमस्तु श्रेणिमारोहतः प्रपततो वा भवति ।

श्रेणिरपि द्विप्रकारा—औपशमिकी क्षायिकी च । तत्रौपशमिकी अनन्तानुबन्धिनो मिथ्या-त्वादित्रयं नपुंसकस्त्रीवेदौ हास्यादिषट्कं पुंवेदः अप्रत्याख्यानावरणाः संज्वलनाश्चेति । अस्याश्च आरम्भकोऽप्रमत्तसंयतः । अपरे तु ब्रुवते—"अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानामन्यतमः प्रारभते,

औपशमिकी श्रेणी

स चानन्तानुबन्धिनश्चतुरोऽपि समकमेव शमयति अन्तर्मुहूर्तेन, ततो दर्शनत्रिकं, ततोऽनुदीर्णं पुमानारोहन्नपुंसकवेदं, ततः स्त्रीवेदं, योषिदारो-हन्ती, प्राग् नपुंसकवेदं, ततः पुरुषवेदं, तृतीयप्रकृतिरधिरोहन् प्राक् स्त्रीवेदं, ततः पुरुषवेदं, ततोऽपि हास्यादिषट्कं ततः (नपुंसक)पुंवेदं, ततोऽप्र-त्याख्यानानां प्रत्याख्यानावरणानां च युगपदेव द्वौ क्रोधौ संज्वलनक्रोधान्तरितौ शमयति, पश्चात् संज्वलनक्रोधं, पुनर्द्वौ मानौ, पश्चात् संज्वलनमानं, पुनर्द्वे माये, ततः संज्वलनमायां, पुनर्द्वौ लोभौ, पश्चात् संज्वलनलोभम् । सङ्ख्येयानि खण्डानि कृत्वा क्रमेण चोपशमय्य पश्चिम-खण्डमसङ्ख्येयानि खण्डानि करोति । ततः प्रतिसमयमसङ्ख्येयभागमुपशमयन् समस्तमन्त-र्मुहूर्तेन शमयति । तांश्चासङ्ख्येयभागान् शमयन् सूक्ष्मसम्परायसंयमी भवति । अत्यन्तवि-शुद्धाध्यवसायो दशमगुणस्थानवर्ती, श्रेण्यारोहे च वर्धमानविशुद्धाध्यवसायस्य विशुद्धमवतरतः

१ 'षण्मासीं' इति ङ–च–पाठः । २ 'हारिणं' इति ङ–पाठः । ३ 'सावधिकं' इति घ–च–पाठः ।

संक्लिष्टाध्यवसायस्य संक्लिष्टे, सूक्ष्मः-श्लक्ष्णावयवः सम्परायः-कषायः संसारभ्रान्तिहेतुर्यत्र तत् सूक्ष्मसम्परायम्। स चोपशान्तकषायोऽपि स्वल्पप्रत्ययलाभाद् दवदग्धाङ्कुरद्रुमवदुदकासेचनादिप्रत्ययलाभादङ्कुरादिरूपेण भस्मच्छन्नाग्निवद् वा वाय्विन्धनादिप्रत्ययतः स्वरूपमुपदर्शयति, तद्वदसौ सुखवस्त्रिकादिषु ममत्वसमीरणेन सन्धुक्षमाणः कषायाग्निश्चरणेन्धनमामूलतो दहन् प्रच्याव्यते प्रतिविशिष्टाध्यवसायादिति। क्षायिकी तु श्रेणिरनन्तानुबन्धिनो मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वानि अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणाः नपुंसकस्त्रीवेदौ हास्यादिषट्कं पुंवेदः संज्वलनाश्च, अस्याश्चारोहकः अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्ताविरतानामन्यतमो विशुध्यमानाध्यवसायः। स चानन्तानुबन्धिनो युगपदेव क्षपयत्यन्तर्मुहूर्तेन। ततः क्रमेण दर्शनत्रिकं, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणांश्च युगपदेव क्षपयितुमारभते। विमध्यभागे चैषामिमाः षोडश प्रकृतीः क्षपयति–नरकतिर्यग्गती एतदानुपूर्व्यौ एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातीयातपोद्योतस्थावरसाधारणसूक्ष्मनामानि, ततो निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धीः, ततोऽष्टानां शेषं, ततोऽनुदीर्णं वेदं जघन्यं पूर्ववत्, ततो हास्यादिषट्कं, ततोऽप्युदितं वेदं, ततः संज्वलनानामेकैकं क्रमेण क्षपयति, सावशेषे च पूर्वसंज्वलनकषाये उत्तरं क्षपयितुमारभते। सर्वत्र पूर्वशेषं चोत्तरेणैव सह क्षपयति यावत् संज्वलनलोभसङ्ख्येयभागः। तमपि सङ्ख्येय(भाग)मसङ्ख्यानि खण्डानि कृत्वा प्रतिसमयमेकैकं खण्डं क्षपयति, तदा-[पि] सूक्ष्मसम्परायसंयमी भवति। समस्तमोहनीयोपशमे तु एकादशगुणस्थानप्राप्त उपशान्तकषायो यथाख्यातसंयमी भवति। क्षपकस्तु सकलमोहार्णवमुत्तीर्णो निर्ग्रन्थो यथाख्यातसंयमी जायते। अथशब्दो यथाशब्दार्थे। यथा ख्यातः संयमो भगवता तथाऽसावेव, कथं च ख्यातः?, अकषायः, स चैकादशद्वादशयोर्गुणस्थानयोः, उपशान्तत्वात् क्षीणत्वाच्च कषायाभाव इति। एवं पञ्चविधं चारित्रमष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणात्। तच्च पुलाकादिषु विस्तरेण वक्ष्यामः पुलाकादिसूत्रे उपरिष्टात् (अ० ९, सू० ४८), पुलाकादिभेदेषु सामायिकादिसंयमः पञ्चप्रकारोऽपि पञ्चसु पुलाकादिनिर्ग्रन्थेषु विस्तरेण–प्रपञ्चेन भावयिष्यत इति ॥१८॥

क्षपकश्रेणीवर्णनम्

उक्तं चारित्रं, प्रकीर्णकं च तपः, सम्प्रत्यनशनादिकं तपो भण्यते—

बाह्यतपसः षड्विधता

सूत्रम्—अनशना-ऽवमौदर्य-वृत्तिपरिसङ्ख्यान-रसपरित्याग-विविक्तशय्यासन-कायक्लेशा बाह्यं तपः॥९–१९॥

टी०—द्विविधं तपः–बाह्यमभ्यन्तरं च, तत्र बाह्याभ्यन्तरशब्दार्थः प्राङ् निरूपितः। तदेकैकं षोढा। तत्र बाह्यस्य तावद् भाष्यकारो भेदानाचष्टे षडपि सूत्रं विवृण्वन्—

१ 'न्धनादिमामूल' इति घ-पाठः। २ 'स्त्वारोहकः' इति च-पाठः। ३ 'जातिरातपो' इति घ-पाठः।

र्यैरिति परिभुक्ततादृग्विधतपसः, निर्विष्टकायिका इत्यर्थः । परिहारविशुद्धिकं च तपः प्रतिपन्नानां नवको गच्छः । तत्र परिहारिणश्चत्वारोऽनुपरिहारिणोऽपि चत्वारः कल्पस्थित एकः, वाचनाचार्य इत्यर्थः । सर्वेऽपि ते श्रुतातिशयसम्पन्नाः तथापि कृत्या (रूढ्या ?) कल्पस्थित एकः कश्चिद्व्यवस्थाप्यते । तत्र ये कालभेदेन विहितं तपोऽनुतिष्ठन्ति ते परिहारिणः । नियताचाम्लभक्तास्त्वनुपरिहारिणस्तेषामेवाभिसराः, तपोग्लानानां परिहारिणां सहायके वर्तन्ते । कल्पस्थितोऽपि नियताचाम्लभक्त एव । तत्र तपः परिहारिणां ग्रीष्मे चतुर्थषष्ठाष्टमभक्तलक्षणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टं क्रमेणेति । शिशिरकाले षष्ठाष्टमदशमानि जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि । वर्षास्वष्टमदशमद्वादशभक्तानि जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि । पारणाकालेऽप्याचाम्लमेव पारयन्ति । उक्तविधानं तपः षण्मासं कृत्वा परिहारिणोऽनुपरिहारित्वं प्रतिपद्यन्ते । अनुपरिहारिणश्च परिहारिणो भवन्ति । तेऽपि षण्मासान् विदधते तत् तपः, पश्चात् कल्पस्थित एकाक्येव षण्मासावधिकं परिहारतपः प्रतिपद्यते । तस्य चैकोऽनुपरिहारी भवति, तन्मध्ये अपरश्चैकः कल्पस्थित इति, एवमेष परिहारविशुद्धः संयमोऽष्टादशभिर्मासैः परिसमाप्तिमुपयाति । परिसमाप्ते तु तस्मिन् पुनस्तदेव केचित् परिहारतपः प्रतिपद्यन्ते स्वशक्त्यपेक्षाः, केचिद् वा जिनकल्पम्, अपरे तु गच्छमेव वा विशन्तीति । परिहारविशुद्धिकाश्च स्थितकल्प एव प्रथमचरमतीर्थकरतीर्थयोरेव, न मध्यमतीर्थेष्विति । सूक्ष्मसम्परायसंयमस्तु श्रेणिमारोहतः प्रपततो वा भवति ।

परिहारविशुद्धि-संयमस्य सीमा

श्रेणिरपि द्विप्रकारा—औपशमिकी क्षायिकी च । तत्रौपशमिकी अनन्तानुबन्धिनो मिथ्यात्वादित्रयं नपुंसकस्त्रीवेदौ हास्यादिषट्कं पुंवेदः अप्रत्याख्यानावरणाः संज्वलनाश्चेति । अस्याश्च आरम्भकोऽप्रमत्तसंयतः । अपरे तु ब्रुवते—"अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानामन्यतमः आरभते, स चानन्तानुबन्धिनश्चतुरोऽपि समकमेव शमयति अन्तर्मुहूर्तेन, ततो दर्शनत्रिकं, ततोऽनुदीर्णं पुमानारोहन्नपुंसकवेदं, ततः स्त्रीवेदं, योषिदारोहन्ती, प्राग् नपुंसकवेदं, ततः पुरुषवेदं, तृतीयप्रकृतिरधिरोहन् प्राक् स्त्रीवेदं, ततः पुरुषवेदं, ततोऽपि हास्यादिषट्कं ततः (नपुंसक)पुंवेदं, ततोऽप्रत्याख्यानानां प्रत्याख्यानावरणानां च युगपदेव द्वौ क्रोधौ संज्वलनक्रोधान्तरितौ शमयति, पश्चात् संज्वलनक्रोधं, पुनर्द्वौ मानौ, पश्चात् संज्वलनमानं, पुनर्द्वे माये, ततः संज्वलनमायां, पुनर्द्वौ लोभौ, पश्चात् संज्वलनलोभम् । सङ्ख्येयानि खण्डानि कृत्वा क्रमेण चोपशमय्य पश्चिमखण्डमसङ्ख्येयानि खण्डानि करोति । ततः प्रतिसमयमसङ्ख्येयभागमुपशमयन् समस्तमन्तर्मुहूर्तेन शमयति । तांश्चासङ्ख्येयभागान् शमयन् सूक्ष्मसम्परायसंयमी भवति । अत्यन्तविशुद्धाध्यवसायो दशमगुणस्थानवर्ती, श्रेण्यारोहे च वर्धमानविशुद्धाध्यवसायस्य विशुद्धमवतरतः

औपशमिकी श्रेणी

---

१ 'षण्मासी' इति ङ-च-पाठः । २ 'हारिणं' इति ङ-पाठः । ३ 'सावधिकं' इति घ-च-पाठः ।

संक्लिश्यमानाध्यवसायस्य संक्लिष्टं, सूक्ष्मः-श्लक्ष्णावयवः सम्परायः-कषायः संसारभ्रान्तिहेतुर्यत्र तत् सूक्ष्मसम्परायम्। स चोपशान्तकषायोऽपि स्वल्पप्रत्ययलाभाद् दवदग्धाङ्कुरद्रुमवदुदकासेचनादिप्रत्ययलाभादङ्कुरादिरूपेण भस्मच्छन्नाग्निवद् वा वाय्विन्धनादिप्रत्ययतः स्वरूपमुपदर्शयति, तद्वदसौ सुखनन्त्रिकादिषु ममत्वसमीरणेन सन्धुक्षमाणः कषायाग्निश्चरणेन्धनमामूलतो दहन् प्रच्याव्यते प्रतिविशिष्टाध्यवसायादिति। क्षायिकी तु श्रेणिरनन्तानुबन्धिनो मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वानि अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणाः नपुंसकस्त्रीवेदौ हास्यादिषट्कं पुंवेदः संज्वलनाश्च, अस्याश्चारोहकः अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्ताविरतानामन्यतमो विशुध्यमानाध्यवसायः। स चानन्तानुबन्धिनो युगपदेव क्षपयत्यन्तर्मुहूर्तेन। ततः क्रमेण दर्शनत्रिकं, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणांश्च युगपदेव क्षपयितुमारभते। विमध्यभागे चैषामिमाः षोडश प्रकृतीः क्षपयति-नरकतिर्यग्गती एतदानुपूर्व्यौ एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातीयातपोद्योतस्थावरसाधारणसूक्ष्मनामानि, ततो निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धीः, ततोऽष्टानां शेषं, ततोऽनुदीर्णं वेदं जघन्यं पूर्ववत्, ततो हास्यादिषट्कं, ततोऽप्युदितं वेदं, ततः संज्वलनानामेकैकं क्रमेण क्षपयति, सावशेषे च पूर्वसंज्वलनकषाये उत्तरं क्षपयितुमारभते। सर्वत्र पूर्वशेषं चोत्तरेणैव सह क्षपयति यावत् संज्वलनलोभसङ्ख्येयभागः। तमपि सङ्ख्येय(भाग)मसङ्ख्यानि खण्डानि कृत्वा प्रतिसमयमेकैकं खण्डं क्षपयति, तदा[पि] सूक्ष्मसम्परायसंयमी भवति। समस्तमोहनीयोपशमे तु एकादशगुणस्थानप्राप्त उपशान्तकषायो यथाख्यातसंयमी भवति। क्षपकस्तु सकलमोहार्णवमुत्तीर्णो निर्ग्रन्थो यथाख्यातसंयमी जायते। अथशब्दो यथाशब्दार्थे। यथा ख्यातः संयमो भगवता तथाऽसावेव, कथं च ख्यातः?, अकषायः, स चैकादशद्वादशयोर्गुणस्थानयोः, उपशान्तत्वात् क्षीणत्वाच्च कषायाभाव इति। एवं पञ्चविधं चारित्रमष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणात्। तच्च पुलाकादिषु विस्तरेण वक्ष्यामः पुलाकादिसूत्रे उपरिष्टात् (अ० ९, सू० ४८), पुलाकादिभेदेषु सामायिकादिसंयमः पञ्चप्रकारोऽपि पञ्चसु पुलाकादिनिर्ग्रन्थेषु विस्तरेण-प्रपञ्चेन भावयिष्यत इति ॥१८॥

क्षपकश्रेणीवर्णनम्

उक्तं चारित्रं, प्रकीर्णकं च तपः, सम्प्रत्यनशनादिकं तपो भण्यते—

बाह्यतपसः षड्विधता

सूत्रम्—अनशना-ऽवमौदर्य-वृत्तिपरिसङ्ख्यान-रसपरित्याग-विविक्तशय्यासन-कायक्लेशा बाह्यं तपः॥९-१९॥

टी०—द्विविधं तपः-बाह्यमभ्यन्तरं च, तत्र बाह्याभ्यन्तरशब्दार्थः प्राङ् निरूपितः। तदेकैकं षोढा। तत्र बाह्यस्य तावद् भाष्यकारो भेदानाचष्टे षडपि सूत्रं विवृण्वन्—

---

१ ' न्धनादिमामूल ' इति घ-पाठः। २ ' स्त्वारोहकः ' इति च-पाठः। ३ ' जातिरातपो ' इति घ-पाठः।

भा०—अनशनं १ अवमौदर्यं २ वृत्तिपरिसङ्ख्यानं ३ रसपरित्यागः ४ विविक्तशय्यासनता ५ कायक्लेशः ६ इत्येतत् षड्विधं बाह्यं तपः ॥ "सम्यग् योगनिग्रहो गुप्तिः" (अ० ९, सू० ४) इत्यतःप्रभृति सम्यगित्यनुवर्तते, संयमरक्षणार्थं कर्मनिर्जरार्थं च चतुर्थषष्ठाष्टमादि सम्यगनशनं तपः ॥

टी०—अनशनमवमौदर्यं वृत्तिपरिसङ्ख्यानमित्यादि। प्राक् प्रकृतः सम्यक्शब्दोऽनुवर्तते। स च विशेषणम्—सम्यगनशनं सम्यगवमौदर्यम्, एवं च सर्वत्र वृत्तिपरिसङ्ख्यानादिष्वपि। किं पुनर्विशेषणेन व्यावर्त्यते?, नृपशत्रुतस्करकृताहारनिरोधादि तथा परिनिमित्तमाजीवादिहेतोः उपहतभावदोषस्य हि न संयमरक्षणं न च कर्मनिर्जरेत्यतः

सम्यग्ग्रहणे हेतवः

सम्यग्ग्रहणम्। यस्तु प्रवचनोदितश्रु(श्रा)द्धतया स्वसामर्थ्यापेक्षो द्रव्यक्षेत्रकालभावाभिज्ञः क्रियाशाहापयमहोरात्राभ्यन्तरकार्यः करोत्यनशनादितपः स कर्मनिर्जराभाग् भवतीत्येवमर्थमनुवर्त्यते। सम्यग्ग्रहणं बालतपःप्रतिषेधार्थं च। संयमः सप्तदशभेद उक्तः (अ०९, सू०६), चारित्रं वा पञ्चप्रकारं संयमः। तत्परिपालनाय रसत्यागादि सम्यक्तपो भवति। कर्म ज्ञानावरणादि तस्य निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशाटनम्[3]। यथोक्तम् (प्रशमरतौ श्लो० १५९)—यद्वद् विशेषणादुपचितोपीत्यादि[4]। तपश्च प्रायः सर्वं समये प्रतीतं शुभाशुभकर्मक्षयायेत्येवं[2] कर्मनिर्जरणार्थं चेत्युक्तम्। चशब्दः समुच्चयार्थः। तत्रानशनमादावेव, आहारगवेषणे यत्नवानपि संयतः केनचिदतीचारकलङ्केन युज्यत एवेति तत्परिहारायोपन्यस्तं सप्रपञ्चं चतुर्थषष्ठाष्टमादीत्यादिना, अशनम्—आहारस्तत्परित्यागोऽनशनम्। तद् द्विधा—इत्वरं यावज्जीवकं च। तत्रेत्वरं

इत्वरमनशनम्

नमस्कारसहितादि। चतुर्थभक्तादि तु भाष्यकारेणोपन्यस्तमतीत्वरत्वादितरदुपेक्षितम् चतुर्थभक्तादि षण्मासपर्यवसानमित्वरमनशनं भगवतो महावीरस्य तीर्थे। यावज्जीविकं तु त्रिविधम्—पादपोपगमनं, इङ्गिनी, भक्तप्रत्याख्यानमिति। तत्र पादपोपगमनं द्विधा—सव्याघातमव्याघातं च। सतोऽप्यायुषो यदोपक्रान्तिः क्रियते समुपजातव्याधिनोत्पन्नमहावेदनेन तत्

यावज्जीविकानशनस्य भेदप्रभेदाः

सव्याघातम्। निर्व्याघातं तु प्रव्रज्याशिक्षापदादिक्रमेण जराजर्जरितशरीरः करोति यदुपहितचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानो निर्जन्तुकं स्थण्डिलमाश्रित्य पादप इवैकेन पार्श्वेन निपत्याऽपरिस्पन्दस्तावदास्ते प्रशस्तध्यानव्यापृतान्तःकरणो यावदुत्क्रान्ताः प्राणास्तदेतत् पादपोपगमनाख्यं अनशनम्। इङ्गिनी श्रुतविहितक्रियाविशेषस्तद्विशिष्टं मरणमिङ्गिनीमरणम्। अयमपि हि

पादपोगमनानशनम्

---

१ 'व्यावर्त्यते' इति ङ-पाठः। २ 'त्येवमनु' इति ङ-पाठः। ३ 'शटनं' इति च-पाठः।
४ सम्पूर्णं पद्यं यथा—

"यद्वद् विशोषणादुपचितोऽपि यत्नेन जीर्यते दोषः।
तद्वत् कर्मोपचितं निर्जरयति संवृतस्तपसा॥"

प्रव्रज्यादिप्रतिपत्तिक्रमेणैवायुषः परिहाणिमवबुध्य आत्तनिजोपकरणः स्थावरजङ्गमप्राणिविवर्जितस्थण्डिलस्थायी एकाकी कृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानः छायात उष्णं उष्णाच्छायां सङ्क्रामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणान् जहाति। एवदिङ्गिनीमरणमपरिकर्मपूर्वकं चेति। भक्तप्रत्याख्यानं तु गच्छमध्यवर्तिनः, स कदाचित् त्रिविधाहारप्रत्याख्यायीति, कदाचिच्चतुर्विधाहारप्रत्याख्यायी, पर्यन्ते कृतसमस्तप्रत्याख्यानः समाश्रितमृदुसंस्तारकः समुत्सृष्टशरीराद्युपकरणममत्वः स्वयमेवोद्ग्राहितनमस्कारः समीपवर्तिसाधुदत्तनमस्कारो वा उद्वर्तनपरिवर्तनादि कुर्वाणः समाधिना करोति कालमेतद् भक्तप्रत्याख्यानं मरणमिति ॥

इङ्गिन्यनशनम्

भक्तप्रत्याख्यानानशनम्

उक्तमनशनम्। अवमौदर्यमुच्यते—

भा०—अवमौदर्यम्। अवममित्यूननाम। अवममुदरमस्य (इति) अवमोदरः। अवमोदरस्य भावः अवमौदर्यम् ॥

टी०—अवमौदर्यम्। अवममित्यूननामेत्यादि। अवमं—न्यूनमुदरमस्येत्यवमोदरः तद्भावोऽवमौदर्यं—न्यूनोदरता ॥ कवलप्रमाणनिरूपणार्थमाह—

अवमौदर्यस्य त्रैविध्यम्

भा०—उत्कृष्टावकृष्टौ च वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेन त्रिविधमवमौदर्यं भवति। तद्यथा—अल्पाहारावमौदर्यं, उपार्धावमौदर्यं, प्रमाणप्रासात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति। कवलपरिसङ्ख्यानं च प्राग् द्वात्रिंशद्भ्यः कवलेभ्यः ॥

टी०—उत्कृष्टावकृष्टावित्यादि। उत्कृष्टो विकृत्य मुखविवरं यत्नतो महाप्रमाणं कृत्वा यः प्रक्षिप्यते, अवकृष्टस्त्वत्यन्तलघुकः, तौ वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेनाविकृतस्वमुखप्रमाणेनावमौदर्यं कार्यम्, तच्च त्रिविधमवमौदर्यं तद्यथेत्यादिना प्रत्यक्षीकरोति—अल्पाहारावमौदर्यमित्यादि। तत्राहारः पुंसो द्वात्रिंशत्कवलप्रमाणः। कवलाष्टकाभ्यवहारोऽल्पाहारावमौदर्यम्। उपार्धावमौदर्यं द्वादश कवलाः, अर्धसमीपम् उपार्धं, द्वादश कवलाः, यतः कवलचतुष्टयप्रक्षेपात् सम्पूर्णमर्धं भवति। प्रमाणप्रासाहारो द्वात्रिंशत्कवलः। स चैकेन कवलेन न्यूनः किञ्चिदूनावमौदर्यं भवति। इतिशब्दः प्रकारार्थः। प्रमाणप्राप्तावमौदर्यं चतुर्विंशतिः कवलाः। [भागद्वयावमौदर्यं षोडश कवलाः] त्रिविधे चावमौदर्ये एकैककवलह्रासेन बहूनि स्थानानि जायन्ते। सर्वाणि च तान्यवमौदर्यविशेषाः। कवलपरिसङ्ख्यानं चेति पुरुषस्य द्वात्रिंशत्, योषितोऽष्टाविंशतिः, अतो विभागः कार्यः ॥

पुरुषप्रमदानां कवलसङ्ख्या

---

१ 'साधुकृत' इति ग-पाठः। २ 'ममूनमुदर०' इति ग-पाठः।

भा०—अनशनं १ अवमौदर्यं २ वृत्तिपरिसङ्ख्यानं ३ रसपरित्यागः ४ विविक्तशय्यासनता ५ कायक्लेशः ६ इत्येतत् षड्विधं बाह्यं तपः ॥ "सम्यग् योगनिग्रहो गुप्तिः" (अ० ९, सू० ४) इत्यतःप्रभृति सम्यगित्यनुवर्तते, संयमरक्षणार्थं कर्मनिर्जरार्थं च चतुर्थषष्ठाष्टमादि सम्यगनशनं तपः ॥

टी०—अनशनमवमौदर्यं वृत्तिपरिसङ्ख्यानमित्यादि। प्राक् प्रकृतः सम्यक्छब्दोऽनुवर्तते। स च विशेषणम्—सम्यगनशनं सम्यगवमौदर्यम्, एवं च सर्वत्र वृत्तिपरिसङ्ख्यानादिष्वपि। किं पुनर्विशेषणेन व्यावर्त्यते?[1], नृपचौरतस्करकृताहारनिरोधादि तथा पक्षिनिमित्त-

सम्यग्ग्रहणे हेतयः

माजीवादिहेतोः उपहतभावदोषस्य हि न संयमरक्षणं न च कर्मनिर्जरेत्यतः सम्यग्ग्रहणम्। यस्तु प्रवचनोदितश्रु(श्रा)द्धतया स्वसामर्थ्यापेक्षो द्रव्यक्षेत्रकालभावाभिज्ञः क्रियाशाह्यापयमहोरात्राभ्यन्तरकार्याः करोत्यनशनादितपः स कर्मनिर्जराभाग् भवतीत्येवमर्थमनुवर्त्यते[2]। सम्यग्ग्रहणं बालतपःप्रतिषेधार्थं च। संयमः सप्तदशभेद उक्तः (अ०९, सू०६), चारित्रं वा पञ्चप्रकारं संयमः। तत्परिपालनाय रसत्यागादि सम्यक्तपो भवति। कर्म ज्ञानावरणादि तस्य निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशाटनम्[3]। यथोक्तम् (प्रशमरतौ श्लो० १५९)—यद्वद् विशोषणादुपचितोऽपीत्यादि[4]। तपश्च प्रायः सर्वं समये प्रतीतं शुभाशुभकर्मक्षयायेत्येवं कर्मनिर्जरणार्थं चेत्युक्तम्। चशब्दः समुच्चयार्थः। तत्रानशनमादावेव, आहारगवेषणे यत्नवानपि संयतः केनचिदतीचारकलङ्केन युज्यत एवेति तत्परिहारायोपन्यस्तं सप्रपञ्चं चतुर्थषष्ठाष्टमादीत्यादिना, अशनम्—आहारस्तत्परित्यागोऽनशनम्। तद् द्विधा—इत्वरं यावज्जीवकं च। तत्रेत्वरं

इत्वरमनशनम्

नमस्कारसहितादि। चतुर्थभक्तादि तु भाष्यकारेणोपन्यस्तमतीत्वरत्वादितरदुपेक्षितम् चतुर्थभक्तादि षण्मासपर्यवसानमित्वरमनशनं भगवतो महावीरस्य तीर्थे। यावज्जीविकं तु त्रिविधम्—पादपोपगमनं, इङ्गिनी, भक्तप्रत्याख्यानमिति। तत्र पादपोपगमनं द्विधा—सव्याघातमव्याघातं च। सतोऽप्यायुषो

यावज्जीविकानशनस्य भेदप्रभेदाः

यदोपक्रान्तिः क्रियते समुपजातव्याधिनोत्पन्नमहावेदनेन तत् सव्याघातम्। निर्व्याघातं तु प्रव्रज्याशिक्षापदादिक्रमेण जराजर्जरितशरीरः करोति यदुपहितचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानो निर्जन्तुकं स्थण्डिलमाश्रित्य पादप इवैकेन पार्श्वेन निपत्याऽपरिस्पन्दस्तावदास्ते प्रशस्तध्यानव्यापृतान्तःकरणो यावदुत्क्रान्ताः प्राणास्तदेतत् पादपोपगमनाख्यं अनशनम्। इङ्गिनी

पादपोगमनानशनम्

श्रुतविहितक्रियाविशेषस्तद्विशिष्टं मरणमिङ्गिनीमरणम्। अयमपि हि

१ 'व्यावृत्यते' इति ङ–पाठः। २ 'त्येवमनु' इति ङ–पाठः। ३ 'शटनं' इति च–पाठः।
४ सम्पूर्णं पद्यं यथा—

"यद्वद् विशोषणादुपचितोऽपि यत्नेन जीर्यते दोषः।
तद्वत् कर्मोपचितं निर्जरयति संवृतस्तपसा ॥"

प्रव्रज्यादिप्रतिपत्तिक्रमेणैवायुषः परिहाणिमवबुध्य आत्तनिजोपकरणः स्थावरजङ्गमप्राणि-विवर्जितस्थण्डिलस्थायी एकाकी कृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानः छायात उष्णं उष्णाच्छायां सङ्क्रामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणान् जहाति। एतदिङ्गिनीमरणमपरिकर्मपूर्वकं चेति। भक्तप्रत्याख्यानं तु गच्छमध्यवर्तिनः, स कदाचित् त्रिविधाहारप्रत्याख्यायीति, कदाचिच्चतुर्विधाहारप्रत्याख्यायी, पर्यन्ते कृत-समस्तप्रत्याख्यानः समाश्रितमृदुसंस्तारकः समुत्सृष्टशरीराद्युपकरणममत्वः स्वयमेवोद्ग्राहितनमस्कारः समीपवर्तिसाधुदत्तनमस्कारो वा उद्वर्तनपरि-वर्तनादि कुर्वाणः समाधिना करोति कालमेतद् भक्तप्रत्याख्यानं मरणमिति ॥

इङ्गिन्यनशनम्

भक्तप्रत्याख्यानानशनम्

उक्तमनशनम्। अवमौदर्यमुच्यते—

भा०—अवमौदर्यम्। अवममित्यूननाम। अवममुदरमस्य (इति) अव-मोदरः। अवमोदरस्य भावः अवमौदर्यम् ॥

टी०—अवमौदर्यम्। अवममित्यूननामेत्यादि। अवमं-न्यूनमुदरमस्येत्य-वमोदरः तद्भावोऽवमौदर्यं-न्यूनोदरता ॥ कवलप्रमाणनिरूपणार्थमाह—

भा०—उत्कृष्टावकृष्टौ च वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेन त्रि-विधमवमौदर्यं भवति। तद्यथा—अल्पाहारावमौदर्यं, उपा-र्धावमौदर्यं, प्रमाणप्राप्तात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति। कवलपरि-सङ्ख्यानं च प्राग् द्वात्रिंशद्भ्यः कवलेभ्यः ॥

अवमौदर्यस्य त्रैविध्यम्

टी०—उत्कृष्टावकृष्टावित्यादि। उत्कृष्टो विकृत्य मुखविवरं यत्नतो महाप्रमाणं कृत्वा यः प्रक्षिप्यते, अवकृष्टस्त्वत्यन्तलघुकः, तौ **वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेना**विकृत-स्वमुखप्रमाणेनावमौदर्यं कार्यम्, तच्च **त्रिविधमवमौदर्यं** तद्यथेत्यादिना प्रत्यक्षीकरोति—अल्पाहारावमौदर्यमित्यादि। तत्राहारः पुंसो द्वात्रिंशत्कवलप्रमाणः। कवलाष्टकाभ्यवहारो-ऽल्पाहारावमौदर्यम्। **उपार्धावमौदर्यं** द्वादश कवलाः, अर्धसमीपम् उपार्धं, द्वादश कवलाः, यतः कवलचतुष्टयप्रक्षेपात् सम्पूर्णमर्धं भवति। **प्रमाणप्राप्ता**हारो द्वात्रिंशत्कवलः। स चैकेन कवलेन न्यूनः **किञ्चिदूनावमौदर्यं** भवति। इतिशब्दः प्रकारार्थः। प्रमाणप्राप्तावमौदर्यं चतु-र्विंशतिः कवलाः। [भागद्वयावमौदर्यं षोडश कवलाः] त्रिविधे चावमौदर्ये एकैककवलह्रासेन बहूनि स्थानानि जायन्ते। सर्वाणि च तान्यवमौदर्य-विशेषाः। **कवलपरिसङ्ख्यानं** चेति पुरुषस्य द्वात्रिंशत्, योषितो-ऽष्टाविंशतिः, अतो विभागः कार्यः ॥

पुरुषप्रमदानां कवलसङ्ख्या

---

१ 'साधुकृत' इति ग-पाठः। २ 'ममूनमुदर०' इति ग-पाठः।

भा०—वृत्तिपरिसङ्ख्यानमनेकविधम् । तद्यथा—उत्क्षिप्तनिक्षिप्तान्तप्रान्तचर्यादीनां सक्तुकुल्मापौदनादीनां चान्यतममभिगृह्यावशेषस्य प्रत्याख्यानम् ।

टी०—वृत्तिसङ्ख्यानमनेकविधमित्यादि । वर्ततेऽनया सा वृत्तिः-भैक्ष्यं तस्याः परिसङ्ख्यानं-परिगणनं, आगमविहितोऽभिग्रहो वा परिगणनं, दत्तीनां भिक्षाणां वा । तत्र दत्तिर्यदेकमुखेन प्रक्षिपति पात्रकार्यां पटलकेन वा दोहनकादिना वा । भिक्षा तु हस्तेनोत्क्षिप्य यद् ददाति कडुच्छुकेन औदङ्किकया वा तत्र परिगणनम्-एकां दत्तिं ग्रहीष्याम्यथ द्वे तिस्रो वा इत्यादि । एवं भिक्षाणामपि परिगणनं गोचरप्रवेशकाले करोति । तद्यथेत्यादिना अभिग्रहानेकविधत्वं दर्शयति—उत्क्षिप्तनिक्षिप्तान्तेत्यादिना । उत्क्षिप्तं पटलकादिकं कडुच्छुकादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायकेनोपात्तं तच्चेद् यदि लप्स्ये ततो ग्रहीष्यामि, नावशिष्टमित्युत्क्षिप्तचर्या-उत्क्षिप्ताभ्यवहरणमिति । तथा परो निक्षिप्तचरकः पूर्वोक्तविपरीतग्राही । इत्यमुत्क्षिप्तचर्यादीनामन्यतममभिग्रहमभिगृह्य पर्यटति भिक्षायै । सक्तुकुल्मापौदनादीनां चेत्यनेन द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावविभक्तानभिग्रहान् सूचयति । तत्र द्रव्यतः सक्तुकुल्मापान्नशुष्कौदनम् । आदिशब्दात् तक्रं एककमाचाम्लपर्णकं मण्डकान् वा ग्रहीष्ये, क्षेत्रतो देहलीं जङ्घयोरन्तः कृत्वा, कालतो विनिवृत्तेषु सर्वभिक्षाचरेषु, भावतो हसनरोदनादिव्यापृतो निगडादिबद्धोऽक्ताक्षः कृततमाऊपत्रो वा दायको ददाति यत्, तदेवं-मन्यतमं द्रव्याद्यभिगृह्य शेषप्रत्याख्यानं वृत्तिपरिसङ्ख्यानं तप इति ॥

वृत्तिभिक्षयोर्विशेषः

उत्क्षिप्तवृत्तिः

भा०—रसपरित्यागोऽनेकविधः । तद्यथा—मद्य-मांस-मधु-नवनीतादीनां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं विरसरूक्षाद्यभिग्रहश्च ॥

टी०—रसपरित्यागोऽनेकविध इत्यादि । रस्यन्ते-खाद्यन्तेऽतिशयेनेति रसाः । तत्परित्यागो हि तत्परिहारः । सोऽनेकप्रकारस्तद्बहुत्वादेव । तद्यथेत्यादिना रसान् प्रत्यक्षी-करोति, मद्य-मांसेत्यादि । तत्र मद्यं गौडपिष्टद्राक्षाखर्जूरादिद्रव्यसम्भारोपजातमदसामर्थ्यं विषगरादिवज्जीवमस्वतन्त्रं करोति, अस्वतन्त्रश्च तद्वशः कार्याकार्यविवेकशून्यः प्रभ्रष्टस्मृति-संस्कारो न किञ्चिन्नाचरति गर्हितम् । [अतो नित्यावपरिहार्यद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षयाऽनुयु-क्तितः शुद्धेनागमानुसारिणा यथायुक्तमाचरणीयं,] सर्वथा तत्परित्यागस्तपः । मांसं तु प्राणिश-रीरावयवः, तच्च प्राणव्यपरोपणमन्तरेण दुष्प्रापम् । प्राणातिपातश्च स्वशरीरसम्भूतदुःखानुमानेन न शक्यः प्राज्ञेन कर्तुं, स्वयं न करोतीत्यन्यः कार्यत इत्येतदपि न, अन्योऽपि नैव कार्यते । न

१ ' सान्तप्रान्त ' इति घ-पाठः । २ ' कडुच्छकेन ' इति ङ-च-पाठः । ३ ' उदङ्किकया ' इति ग-च-पाठः । ४ ' चरकां ' इति ङ-पाठः ५ ' देवमद्व्या ' इति ङ-पाठ-

चानुमोदनीयः। स्वयमेव कुर्वन् मुनिना साधुभ्यो दास्यामीति, एवं कृतकारितानुमतिभिः परिहारः सर्वथा मुमुक्षोरुपदिष्टः शासनप्रणायिना सर्वज्ञेनेति । अथ यत् कृतकारितानुमतिपरिशुद्धमोदनादिवत् तत् किमिति न वर्ण्यते? । तदपि गार्ध्यपरिहारार्थं यतयः परिहरन्त्येव द्रव्यादिचतुष्टयापेक्षाः ॥ ननु चैवमोदनादयोऽपि गार्ध्य-परिहारिणा त्याज्याः ?, नैतदेवम्, मांसरसो हि सर्वरसातिशायी वृष्यतमश्च किल। तत्र चाव-श्यंभावि गार्ध्यम्। न चैवमोदनादयः ॥ ननु च क्षीर-दधि-घृतादयोऽपि रसा वृष्या एवेति, उच्यते—तेऽपि हि मुमुक्षोः सर्वदा नैवानुज्ञाता भगवद्भिः । यदाऽप्यनुज्ञातास्तदाऽपि मात्रया तप्तायोभाजनप्रक्षिप्तघृतादिबिन्दुक्षयवन्न चरणबाधायै प्रत्यलाः । परेणाप्यवश्यमिदमभ्युपेयं, न नियोगतोऽभ्यवहर्तव्यं सर्वमेव, त्रिकोटिपरिशुद्धश्वाहिगजाश्वनरमांसाभ्यवहारप्रसङ्गात् । तस्मान्न सर्वमेव त्रिकोटिपरिशुद्धमभ्यवहार्यम् । मद्यपाने चातिप्रसङ्गः । अथ मद्यपानं प्रकृति-सावद्यमिति परिह्रियते । एतदप्यसत् प्राणातिपातसम्बन्धात् रसातिशयगार्ध्याच्च । मांसमपि प्रकृतिसावद्यमेव । अपि च–मद्यमुपभुञ्जते युक्तितो येन न तेषु किञ्चिदवद्यमुपलभ्यते । तस्मान्मांसरसपरित्यागः श्रेयानिति । मधु त्रिप्रकारम्–माक्षिकं कौत्तिकं भ्रामरं च । एतदपि प्राण्युपघातनिष्पन्नमेवेति परिहार्यं द्रव्यादिचतुष्ट-यापेक्षयेति। गो-ऽमहिष्य-ऽजा-विकानां नवनीतं चतुर्धा। स चापि रसो वृष्य इति परिहार्यः । आदिग्रहणात् क्षीर-दधि-गुड-घृत-तैलाख्याः पञ्चावरुध्यन्ते विकृतयः। तत्र क्षीरविकृतिः पञ्चप्रकारा गो-महिष्य-ऽजा-विको-ष्ट्रीणाम्। दधि-विकृतिरपि करभीवर्जानां चतुःप्रकारैव। गुडविकृतिरिक्षुविकारः । फाणितादि प्रसिद्धं, खण्ड-शर्करावर्जः । दधिविकृतिरिव घृतादिविकृतिरपि चतुर्विधैव । तैलविकृ-तिरपि चतुर्विधा । तिला-ऽतसी-सिद्धार्थक-कुसुम्भकाख्यानि तैलानि । दशमी घृताद्यवगाहनिष्पन्ना । अवगाह्यकविकृतिरपूपादिका । साऽपि आदिग्रहणादागृहीतैव। एवमेतासां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं तपः । एता हि वृष्यत्वाद् वाजीकरणप्रसिद्धेश्च, न सर्वदाऽभ्यवहार्याः, चित्तविकारहेतुभूतत्वात्। एवं च विकृतयोऽन्वर्थ-सञ्ज्ञां लभन्ते । अतो मुमुक्षुणा ललनाऽङ्गप्रत्यङ्गविलोकनवत् प्रत्याख्येयाः । इत्थं च रसपरि-त्यागलक्षणं विशिष्टं तपः । विरसरूक्षाद्यभिग्रहश्चेत्यनेन विनापि विकृतिभिः शक्यं प्राण-संरक्षणं यतिनेति दर्शयन्ति। विगतरसं विरसम्, विकृतिभिरसंसृष्टं विरसं वा। तस्माद् रसात् प्रच्युतं रूक्षं कोद्रवाम्लपर्णकम् । आदिग्रहणादन्तप्रान्तपरिग्रहः ॥

मांसभक्षणे निषेधः

मधुनस्त्रैविध्यं नवनीतस्य च चातुर्विध्यम्

क्षीरादिविकृतीनां विविधता

भा०—विविक्तशय्यासनता नाम एकान्तेऽनाबाधेऽसंसक्ते स्त्रीपशुपण्डक-वर्जिते ।

---

१ 'प्रणायिना' इति ङ–पाठः । २ 'पण्डकविवर्जिते' इति घ–पाठः ।

भा०—वृत्तिपरिसङ्ख्यानमनेकविधम् । तद्यथा—उत्क्षिप्तनिक्षिप्तान्तप्रान्त-चर्यादीनां सक्तुकुल्माषौदनादीनां चान्यतममभिगृह्यावशेषस्य प्रत्याख्यानम् ।

टी०—वृत्तिसङ्ख्यानमनेकविधमित्यादि । वर्तते यया सा वृत्तिः–भैक्षं तस्याः परिसङ्ख्यानं–परिगणनं, आगमविहितोऽभिग्रहो वा परिगणनं, दत्तीनां भिक्षाणां वा । तत्र दत्तिर्यदेकमुखेन प्रक्षिपति पात्रकादौ पटलकेन वा दौहनकादिना वा । भिक्षा तु हस्तेनोत्क्षिप्य यद् ददाति कडुच्छुकेन औदङ्किकया वा तत्र परिगणनम्–एकां दत्तिं ग्रहीष्याम्यथ द्वे तिस्रो वा इत्यादि । एवं भिक्षाणामपि परिगणनं गोचरप्रवेशकाले करोति । तद्यथेत्यादिना अभिग्रहा-नेकविधत्वं दर्शयति—उत्क्षिप्तनिक्षिप्तान्तेत्यादिना । उत्क्षिप्तं पटलका-दिकं कडुच्छुकादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायकेनोद्यतं तच्चेद् यदि लप्स्ये ततो ग्रहीष्यामि, नावशिष्टमित्युत्क्षिप्तचर्या–उत्क्षिप्ताभ्यवहरणमिति । तथा परो निक्षिप्तचरकः पूर्वोक्तविपरीतग्राही । इत्थमुत्क्षिप्तचर्यादीनामन्यतममभिग्रहमभिगृह्य पर्यटति भिक्षायै । सक्तुकुल्माषौदनादीनां चेत्यनेन द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावविभक्तानभिग्रहान् सूचयति । तत्र द्रव्यतः सक्तुकुल्माषान्नशुष्कौदनम् । आदिशब्दात् तक्रं एककमाचाम्लपर्णकं मण्डकान् वा ग्रहीष्ये, क्षेत्रतो देहलीं जङ्घयोरन्तः कृत्वा, कालतो विनिवृत्तेषु सर्वभिक्षाचरेषु, भावतो हसनरोदनादिव्यापृतो निगडादिबद्धोऽक्ताक्षः कृततमालपत्रो वा दायको ददाति यत्, तदेवं-मन्यतमं द्रव्याद्यभिगृह्य शेषप्रत्याख्यानं वृत्तिपरिसङ्ख्यानं तप इति ॥

(हाशिये: वृत्तिभिक्षयोर्विशेषः ; उत्क्षिप्तवृत्तिः)

भा०—रसपरित्यागोऽनेकविधः । तद्यथा—मद्य-मांस-मधु-नवनीतादीनां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं विरसरूक्षाद्यभिग्रहश्च ॥

टी०—रसपरित्यागोऽनेकविध इत्यादि । रस्यन्ते–खाद्यन्तेऽतिशयेनेति रसाः । तत्परित्यागो हि तत्परिहारः । सोऽनेकप्रकारस्तद्बहुत्वादेव । तद्यथेत्यादिना रसान् प्रत्यक्षी-करोति, मद्य-मांसेत्यादि । तत्र मद्यं गौडपिष्टद्राक्षाखर्जूरादिद्रव्यसम्भारोपजातमदसामर्थ्यं विषगरादिवज्जीवमस्वतन्त्रं करोति, अस्वतन्त्रश्च तद्वशः कार्याकार्यविवेकशून्यः प्रभ्रष्टस्मृति-संस्कारो न किञ्चिन्नाचरति गर्हितम् । [अतो नित्यावपरिहार्यद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षयाऽनुयु-क्तितः शुद्धेनागमानुसारिणा यथायुक्तमाचरणीयं,] सर्वथा तत्परित्यागस्तपः । मांसं तु प्राणिश-रीरावयवः, तच्च प्राणव्यपरोपणमन्तरेण दुष्प्रापम् । प्राणातिपातश्च स्वशरीरसम्भूतदुःखानुमानेन न शक्यः प्राज्ञेन कर्तुं, स्वयं न करोतीत्यन्यः कार्यत इत्येतदपि न, अन्योऽपि नैव कार्यते । न

---

१ ‘ प्रान्तप्रान्त ’ इति घ-पाठः । २ ‘ कडुच्छकेन ’ इति ङ-च-पाठः । ३ ‘ उदङ्किकया ’ इति ग-च-पाठः ।
४ ‘ चरकां ’ इति ङ-पाठः ५ ‘ देवमद्रव्या ’ इति ङ-पाठ-

ऽवश्यम्भाविनी, एकत्वपरिणतेश्च विना संसार्यात्मनः सुखदुःखाभाव एव स्याद्, एवमात्मनः कायद्वारेण क्लेशोपपत्तिः "सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः" (अ० ९, सू० ४) इत्येतस्मात् सम्यग्ग्रहणमनुवर्तते, तच्च कायक्लेशविशेषणम्। आगमानुसारिणी सम्यक्क्लेशोत्पत्तिः निर्जरायै न्याय्या। स चागमेऽनेकप्रकारः कायक्लेश उपन्यस्तः। तद्यथेत्यादिना तदनेकविधत्वं दर्शयति—स्थानवीरासनेत्यादि। स्थानग्रहणादूर्ध्वस्थानलक्षणकायोत्सर्गपरिग्रहः। तस्य चाभिग्रहविशेषात् स्वशक्त्यपेक्षातः कालनियमश्चन्द्रावतंसकनृपतेरिवावगन्तव्यः। वीरासनं तु जानुप्रमाणासनसन्निविष्टस्याधस्तात् समाकृष्यते तदासनं, निवेष्टा च तदवस्थ एवास्ते यदा तदा कायक्लेशाख्यं तपो भवति। तत्राप्यभिग्रहविशेषादेवं स्वसामर्थ्यापेक्षातः कालनियमः। उत्कटुकासनं तु प्रसिद्धमेव विनाऽऽसनेन भूमौ वा प्राप्तस्फिग्द्वयस्य भवति। एकपार्श्वशायित्वं त्वधोमुख उत्तानमुखस्तिर्यग्व्यवस्थितो वा कालनियमभेदेन यदवतिष्ठते तत् तपः कायक्लेशाख्यम्। तथा दण्डायतशायित्वं नाम तपः ऋजुकृतशरीरः प्रसारितजङ्घाद्वयश्चलनरहितस्तिष्ठति यदा तदा तद् भवति। तथा आतापनमपि ऊर्ध्वबाहोरूर्ध्वस्थितस्य निविष्टस्य निपण्णस्य वा प्रज्वलितगभस्तिजालस्य सवितुरभिमुखस्थितस्य भवति। अप्रावरणाभिग्रहः शिशिरसमये प्रावरणाग्रहणम्। आदिग्रहणात् हेमन्तेऽपि रजनीष्वातापनं सन्तापनमात्मनः, शीतार्तिसदनमित्यर्थः। तथा सलगण्डशायित्वमप्रतिकर्मशरीरत्वमस्नानकं केशोल्लुञ्चनमित्येवमेतानि स्थानवीरासनादीनि ॥

भा०—सम्यक् प्रयुक्तानि बाह्यं तपः।

टी०—सम्यक् प्रयुक्तानि आगमचोदितानि-अनुगता(नि) **बाह्यं तपः**। यथाशक्ति विधिनाऽनुष्ठेयम्, अन्यथा त्वविधिप्रयोगादात्मानमितरांश्च धर्मावश्यकविधानात् पीडयेदविध्युपयुक्तविषवत्। किं पुनरितो बाह्यात् तपसः फलमवाप्यत इत्याह—

बाह्यतपसः अनेकविधं फलम्

भा०—अस्मात् षड्विधादपि बाह्यात् तपसः सङ्गत्याग-शरीरलाघवे-न्द्रियविजय-संयमरक्षण-कर्मनिर्जरा भवन्ति ॥ १९॥

टी०—अस्मात् षड्विधादपीति। सङ्गत्यागः शरीरलाघवं इन्द्रियविजयः संयमरक्षणं कर्मनिर्जरा चेत्यनेकं फलमासाद्यते। तत्र निःसङ्गत्वं बाह्याभ्यन्तरोपधिष्वन-

१ 'क्षात्' इति ङ-पाठः। २ एतद्वर्णनार्थं विलोक्यतां योगशास्त्रस्य स्वोपज्ञं विवरणं (पृ. १७७)। ३ 'निवेष्टा' इति ङ-पाठः। ४ 'देतत्' इति ङ-पाठः। ५ 'पेक्षात्' इति ङ-पाठः। ६ 'नियमस्थस्य' इति ग-पाठः। ७ 'चोदनानि नुगता बाह्यं' इति च-पाठः।

टी०—विविक्तशय्यासनता नामेति। शय्याग्रहणेन प्रतिश्रय-फलक-संस्तारकग्रहणम्। आसनग्रहणेन पीठवृसिकादि विविक्तं गर्हितजनसम्पातरहितं अनलाबुसिरादि च। विविक्तं च तत् शय्यासनं च विविक्तशय्यासनं तद्भावो विविक्तशय्यासनता। नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः अभिधानवचनो वा। अस्यैव विवरणमेकान्तेऽनाबाध इत्यादि, पर्यायकथनेन व्याख्यानम्। विविक्तम्—एकान्तम् अनाबाधम् असंसक्तं स्त्रीपशुपण्डकवर्जितमिति पर्यायाः। अथवा एकान्ते इति। 'अम गत्यादिषु' (पा० धा० ४६६) "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति वच-नादमनम्—अन्तः श्रुतज्ञानं तद्व्यापार एवैको यत्र वाचना-प्रच्छनादिभिरुत्सर्पति तदेकान्तम्। अनाबाधे इति। आबाधः—शरीरोपघातः, स न विद्यते यत्र तदनाबाधम्। असंसक्ते इति सूक्ष्मस्थूलजन्तुरहिते। स्त्रीपशुपण्डकवर्जित इति। स्त्रियो—मानुष्यः पशवो—गो-महिष्य-जा-विकाद्याः पण्डका—नपुंसकानि। वस्तुतश्चारित्रोपघातं एवैष सर्वः॥

तदेवैकान्तादिगुणयुक्तं प्रतिश्रयादि दर्शयति—

भा०—शून्यागार-देवकुल-सभा-पर्वतगुहादीनामन्यतमस्मिन् समाध्यर्थं संलीनता॥

टी०—शून्यागारेत्यादिना। शून्यागारं शून्यगृहमदोषम्। देवकुलं दुर्गाद्यायतनादि। सभा यत्र प्राङ्मनुष्याः समवायमकुर्वत। सम्प्रति तु न तत्र समवयन्ति। पर्वतगुहा—पर्वतविवरं गिरिनगरादाविव लयनानि। आदिग्रहणादन्यदपि जीर्णोद्यानमध्यवर्ति मण्डपकादि परिगृह्यते। एषां यथोक्तानां अन्यतमस्थाने व्यवस्थानम्। किमर्थमिति चेत् समाध्यर्थम्। समाधिर्ज्ञान-दर्शन-चारित्र-तपो-वीर्यात्मकं पञ्चधा। समाधानं समाधिः ज्ञानादीनामपरिहाणिर्वृद्धिश्च। इत्थ-मियं संलीनता तपोविशेषः। इन्द्रियाणि संयम्य सस्वान्तानि क्रोधादिकषायकदम्बकं च विविक्तं शय्यासनमासेवमानस्य संलीनता भवति। प्राप्तेष्विन्द्रियविषयेषु भवितव्यमरक्त-द्विष्टेन कषायसंलीनता। क्रोधस्य तावदुदयनिरोधः, प्राप्तोदयस्य च वैफल्यापादनम्, एवं शेषाणामपि। तथा अकुशलमनोनिरोधः कुशलचित्तोदीरणं वा। एवं वागपि वाच्या। काय-व्यापारस्तु समुत्पन्नप्रयोजनस्य यत्नवतः संलीनताव्यपदेशमश्नुते। विना तु प्रयोजनेन निश्चलासनमेव श्रेयः। विविक्तचर्या तु भाष्यकृतैवोक्ता।

भा०—कायक्लेशोऽनेकविधः। तद्यथा—स्थानवीरासनोत्कटुकासनैकपार्श्व-दण्डायतशयनातापनाप्रावृतादीनि।

टी०—कायक्लेशोऽनेकविध इत्यादि। कायः—शरीरं तस्य क्लेशो—बाधनम्। कायात्म-नोरभेदः संसार्यवस्थायामन्योन्यानुगतत्वात् क्षीरोदकादेरिव, अतः कायबाधायामात्मनो बाधा-

१ 'एव एतत्सर्वं' इति च-पाठः। २ 'निरूपयति' इति ङ-च-पाठः। ३ 'मकुर्वत' इति च-पाठः। ४ 'दाहरणं वा' इति ङ-पाठः।

उत्तरपक्षः

जैनानां नास्त्येव मोक्ष इति। अत्रोच्यते—द्विविधः कर्मपरिपाकहेतुर्भगवद्भिरुक्तः—स्थितिक्षयस्तपश्च। तत्र प्रणिधानादिगमनमन्तरेण कर्मक्षयः स्थितिक्षयात्। यथोक्तं (अ० ८, सू० १५–१८)–"आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः, सप्ततिर्मोहनीयस्य, नामगोत्रयोर्विंशतिः त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य" इति च। स्फुटमिदं प्रणिधानमन्तरेण स्थितिक्षयात् कर्मविनाशः। तथा अपरं कर्मक्षपणार्थमर्हता दर्शितं तपो द्विविधम्–अभ्यन्तरं बाह्यं च। एकैकं चापि षड्भेदम्। लोके परसमयेषु च यत् प्रथितं तत् तपो भवति बाह्यम्। अभ्यन्तरमप्रथितं कुशलजनेनैव तु ग्राह्यं तथैतदागोपालाङ्गनादिजनप्रसिद्धमशुभकर्मक्षपणकारीति। रात्रावभोजनं चैकभोजनं निष्प्रतिक्रियत्वं च रोमनखधारणं वृक्षमूलवीरासनादीनि अज्ञातपिण्डपातोत्थादप्रतिबद्धमटनमामरणात्। अदर्शनधावनचीवरधारणभूकाष्ठशय्याश्च इत्येवमादयः कायस्य

तपोलक्षणम्

क्लेशा ननु प्रसह्यन्ते सर्वैरपि पाषण्डिभिः। अतस्तपस्तद् भवति सिद्धं दुःखसहनार्थितालक्षणं सुखेऽनादरस्तपः कष्टं देहत्यागो वीर्योद्यमौ च विषयेष्वसङ्गत्वं स्वात्मवशीकरणं च। प्रियधर्माणां च वीर्यसञ्जननं कायक्लेशस्य गुणाः प्रभावना ध्यानदार्ढ्यं च।

तपसः सार्थकता

ततश्चैवं प्रमाणयतो मायासूनवीयस्य 'आर्हतानामात्मसन्तापनाद्युपक्रमविशेषवैयर्थ्यम्' (पृ० २४२) इति लोकविरोधिनी प्रतिज्ञा। लोके त्वविगानतोऽनशनादितपः प्रसिद्धं कर्मक्षयकृत्, तदपह्नुवानस्य परिस्फुट एव लोकविरोधः। तथा मध्याह्नादुपर्योदनादि न भोक्तव्यं बुभुक्षितेनापि। रात्रौ च कालोपस्थायिभिक्षुदर्शननिमित्तगर्भपातादीनां च दर्शनान्न भोक्तव्यं इति। कालविशेषाश्रयणेन नीरुजस्यापि अशनप्रतिषेध उक्तो वृक्षमूलासेवित्वनिष्प्रतिक्रियत्वादि च कायक्लेशलक्षणं तपः स्वागमेऽभ्युपेतमिति। अतस्तपोऽकिञ्चित्करमित्यागमविरोधः। तथा सर्वज्ञप्रणीतागमानुसारिलोचमौण्ड्यातापनादिकः कायक्लेशः प्रतिविशिष्टेष्टफलः आगमचोदितत्वे सति कायक्लेशत्वाद् वृक्षमूलासेवित्वनिष्प्रतिक्रियादिवत्। अन्यजन्मकृतकर्मफलोपभोगित्वादिति यद्यन्यजन्मकृतं ददाति स्वतन्त्रमेवनोपभोक्तुः कश्चिद् व्यापारः, ततो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावनिरपेक्षत्वादसिद्धो हेतुः। नहि किञ्चिदपि द्रव्यादिनिरपेक्षं फलमिष्टं जैनेन्द्रैर्येन[1] कर्मणां विपाकोपशमावात्मचेष्टापूर्वकौ, न तु यादृच्छिकौ[3]। अतः कथं व्यर्थता लोचमौण्ड्यादिक्रियायास्तदुदयहेतुकायाः ?। यथोक्तम्—

"यदि भाग्यं फलहेतु–र्ननु विफलो हेतुनाऽप्यनुपदेशः।
न्याय्या पाचयति नृणा–मीहा पुण्यं हि सापेक्षम्॥ १॥—आर्या

---

१ 'दिकाय' इति ङ–पाठः। २ 'र्यतः कर्म' इति ङ–पाठः। ३ 'यादृच्छिकादिवत्' इति च–पाठः।

निष्वङ्गो–निर्ममता । प्रतिदिनमतिमात्राहारोपयोगात् प्रणीताहारोपयोगाच्च शरीरस्य गौरवं, ततश्च मासकल्पविहारित्वायोग्यता । तद्वर्जनात् तु शक्त्यानुरूपान्नाद्युपयोगाद् वा शरीरलाघवमुपजायते । ततश्चाप्रणीतशरीरस्योन्मादाद्युद्रेकादिन्द्रियविजयः । भक्तपानार्थमहिण्डमानस्य चर्याजनितजन्तूपरोधाभावात् संयमरक्षणं निःसङ्गादिगुणयोगादनशनादितपोऽनुतिष्ठतः शुभध्यानव्यवस्थितस्य कर्मनिर्जरणमपवर्गं भवतीति ॥ अत्र केचिन्मोहान्धतमसाच्छा(च्छ)मापोद्यन्ति–आतापनशिरोलुञ्चनानशनकायोत्सर्गादिकायक्लेशोपक्रमेण न कर्मविच्छेदो भवतीति प्रतिजानते । विकल्प्य चैनमर्थं युक्त्या प्रज्ञापयन्ति ।

कायक्लेशस्य विफलतासाधकः पूर्वपक्षः

दुःखं चेत् पूर्वकृतजं व्यर्थो यत्नो न वा क्षयः, कर्माभावो न वा मोक्षो वेति नाकृतबन्धः । यत् तदनेकेनोपक्रमेणातापनादिना प्रयोगेणौपक्रमिकं बुद्धिपूर्वकमारभमानं तापयतां दुःखमुपजायते तत् किं पूर्वकृतकर्महेतुकमाहोस्विदातापनाद्युपक्रमेणैव जनितमिति ? । तत्र यदि प्रथमो विकल्पः पूर्वकृतकर्महेतुकं तदातापनादिजं दुःखमेव तर्हि व्यर्थ एवातापनाद्युपक्रमः । पूर्वकृतकर्मविपाके ह्यातापनादिप्रयत्नस्यानीश्वरत्वदर्शनान्नारकादिष्विति । ततश्चार्हतानामात्मसन्तापनाद्युपक्रमविशेषवैयर्थ्यमन्यजन्मकृतकर्मफलोपभोगित्वान्नारकादिवदिति प्रयोगः । न च तत् पूर्वकृतकर्मजं दुःखं प्रयत्नानुविधायित्वात्प्रतर्कीभूमत्वादिति ।

अथ द्वितीयो विकल्पः—आतापनाद्युपक्रमजनितमेव दुःखं, न पूर्वकृतकर्महेतुकम्, एवं तर्हि न वा क्षयः, कर्मणां क्षयाभावो वा यत्नवैयर्थ्यं वेति वाशब्दाद् विकल्पः । नहि पूर्वकृतस्य पापस्य क्षयः सिद्ध्यति, तत्फलाप्रतिवेदनात्, अदत्तफलत्वादित्यर्थः । न तस्य कर्मणः परिक्षयः, अदत्तफलत्वात्, इतरादत्तफलकर्मवत् । अथ आतापनादिप्रयत्नोऽपि पूर्वकृतहेतुक एवाभ्युपेयते, न तर्हि कश्चित् पुरुषकारोऽस्तीति प्राप्तः कर्माभावः । असति च पुरुषकारे प्राक्तनस्याकृतत्वादभावः स्यात् कर्मणो यस्यायमातापनादिप्रयत्नं फलमभ्युपगम्यते तदपि प्राक्तनं कर्म न सिध्यति इत्यत्यन्ताभाव एव कर्मणां प्राप्तः । न वा मोक्षः । अथ योऽसौ पापस्य कर्मणो विपाकः सोऽपि कर्मैव प्रतिज्ञायते, अतस्तदप्यौपक्रमिकं कर्म प्राप्नोति, पापविपाकत्वात् । अतो न सिध्यति मोक्षः, पापक्षयासम्भवात् । न वा पापस्य कर्मणः कुशलो विपाक आतापनादिः समस्ति, कुशलस्यापि अकुशलविपाकप्रसङ्गादिति । स एव मोक्षाभावप्रसङ्गः । नैवार्हतानां पापस्य कर्मणः क्षयः सम्भाव्यते । असश्चेतिता कृतबन्धतः असञ्चेतितमपि प्राणातिपातादि कुर्वन्नेनसा युज्यते । लोकश्च व्याप्तः स्थावरजङ्गमजन्तुभिः सूक्ष्मैर्बादरैश्च । तत्र चावश्यम्भावी चङ्क्रमणादिक्रियासु जन्तुवधः। तथा अप्रकुर्वतोऽपि च पापं परेषामनुत्पादयन्तोऽपि च दुःखं कामक्रोधशोकभयादीनां निमित्तीभवन्तः पापेन युज्यन्ते। एवमसश्चेतितबन्धतोऽकृतबन्धतश्च

१ 'चर्याजन्तूप०' इति ङ-च-पाठः । २ 'भावीति' इति ङ-च-पाठः । ३ 'प्रपश्चाञ्' इति च-पाठः । ४ 'कर्मणः' इति ङ-पाठः ।

उत्तरपक्षः

जैनानां नास्त्येव मोक्ष इति। अत्रोच्यते—द्विविधः कर्मपरिपाकहेतुर्भगवद्भिरुक्तः—स्थितिक्षयस्तपश्च। तत्र प्रणिधानादिगमनमन्तरेण कर्मक्षयः स्थितिक्षयात्। यथोक्तं (अ० ८, सू० १५–१८)–"आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः, सप्ततिर्मोहनीयस्य, नामगोत्रयोर्विंशतिः त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य" इति च। स्फुटमिदं प्रणिधानमन्तरेण स्थितिक्षयात् कर्मविनाशः। तथा अपरं कर्मक्षपणार्थमर्हता दर्शितं तपो द्विविधम्–अभ्यन्तरं बाह्यं च। एकैकं चापि षड्भेदम्। लोके परसमयेषु च यत् प्रथितं तत् तपो भवति बाह्यम्। अभ्यन्तरमप्रथितं कुशलजनेनैव तु ग्राह्यं तथैतदागोपालाङ्गनादिजनप्रसिद्धमशुभकर्मक्षपणकारीति। रात्रावभोजनं चैकभोजनं निष्प्रतिक्रियत्वं च रोमनखधारणं वृक्षमूलवीरासनादीनि अज्ञातपिण्डपातोत्थादप्रतिबद्धमटनमामरणात्। अदर्शनधावनचीवरधारणभूकाष्ठशय्याश्च इत्येवमादयः कायस्य

तपोलक्षणम्

क्लेशा ननु प्रसह्यन्ते सर्वैरपि पापण्डिभिः। अतस्तपस्तद् भवति सिद्धं दुःखसहनार्थितालक्षणं सुखेऽनादरस्तपः कष्टं देहत्यागो वीर्योद्यमौ च विषयेष्वसङ्गत्वं स्वात्मवशीकरणं च। प्रियधर्माणां च वीर्यसञ्जननं कायक्लेशस्य गुणाः प्रभावना ध्यानदार्ढ्यं च।

तपसः सार्थकता

ततश्चैवं प्रमाणयतो मायासूनवीयस्य 'आर्हतानामात्मसन्तापनाद्युपक्रमविशेषवैयर्थ्यम्' (पृ० २४२) इति लोकविरोधिनी प्रतिज्ञा। लोके त्वविगानतोऽनशनादितपः प्रसिद्धं कर्मक्षयकृत्, तदपह्नुवानस्य परिस्फुट एव लोकविरोधः। तथा मध्याह्नादुपर्योदनादि न भोक्तव्यं बुभुक्षितेनापि। रात्रौ च कालोपस्थायिभिक्षुदर्शननिमित्तगर्भपातादीनां च दर्शनान्न भोक्तव्यं इति। कालविशेषाश्रयणेन नीरुजस्यापि अशनप्रतिषेधः उक्तो वृक्षमूलासेवित्वनिष्प्रतिक्रियत्वादि च कायक्लेशलक्षणं तपः स्वागमेऽभ्युपेतमिति। अतस्तपोऽकिञ्चित्करमित्यागमविरोधः। तथा सर्वज्ञप्रणीतागमानुसारिलोचमौण्ड्यातापनादिकः कायक्लेशः प्रतिविशिष्टेष्टफलः आगमचोदितत्वे सति कायक्लेशत्वाद् वृक्षमूलासेवित्वनिष्प्रतिक्रियादिवत्। अन्यजन्मकृतकर्मफलोपभोगित्वादिति यद्यन्यजन्मकृतं ददाति स्वतन्त्रमेवनोपभोक्तुः कश्चिद् व्यापारः, ततो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावनिरपेक्षत्वादसिद्धो हेतुः। नहि किञ्चिदपि द्रव्यादिनिरपेक्षं फलमिष्टं जैनेन्द्रैर्येन कर्मणां विपाकोपशमावात्मचेष्टापूर्वकौ, न तु यादृच्छिकौ। अतः कथं व्यर्थता लोचमौण्ड्यादिक्रियायास्तदुदयहेतुकायाः १। यथोक्तम्—

> "यदि भाग्यं फलहेतु–र्ननु विफलो हेतुनाऽप्यनुपदेशः।
> न्याय्या पाचयति नृणा–मीहा पुण्यं हि सापेक्षम्॥ १॥—आर्या

---

१ 'दिकाय' इति ङ–पाठः। २ 'यतः कर्म' इति ङ–पाठः। ३ 'यादृच्छिकादिवत्' इति च–पाठः।

निष्पङ्गो-निर्ममता । प्रतिदिनमतिमात्राहारोपभोगात् प्रणीताहारोपभोगाच्च शरीरस्य गौरवं, ततश्च मासकल्पविहारित्वायोग्यता । तदनशनात् तु अल्पान्नप्रणीतानाहारोपभोगाद् वा शरीरलाघवमुपजायते । ततश्चाप्रणीतशरीरस्योन्मादानुद्रेकादिन्द्रियविजयः । भक्तपानार्थमहिण्डमानस्य चर्याजनितजन्तूपरोधाभावात् संयमरक्षणं निःसङ्गादिगुणयोगादनशनादिकं अनुतिष्ठतः शुभध्यानव्यवस्थितस्य कर्मनिर्जरणमवन्ध्यं भवतीति ॥ अत्र केचिन्मोहान्धतमसव्याप्ता(क्ष)श्चोदयन्ति–आतापनशिरोलुञ्चनानशनकायोत्सर्गादिकायक्लेशोपक्रमेण न कर्मविच्छेदो भवतीति प्रतिजानते । विकल्प्य चैनमर्थं युक्त्या प्रसाधयन्ति ।

कायक्लेशस्य विफलतासाधकः पूर्वपक्षः

दुःखं चेत् पूर्वकृतजं व्यर्थो यत्नो न वा क्षयः, कर्माभावो न वा मोक्षो वेति नाकृतद्वन्द्वः । यत् तदनेकेनोपक्रमेणातापनादिना प्रयोगेणौपक्रमिकं बुद्धिपूर्वकमात्मानं तापयतां दुःखमुपजायते तत् किं पूर्वकृतकर्महेतुकमाहोस्विदातापनाद्युपक्रमेणैव जनितमिति ? । तत्र यदि प्रथमो विकल्पः पूर्वकृतकर्महेतुकं तदातापनादिजं दुःखमेव तर्हि व्यर्थ एवातापनाद्युपक्रमः । पूर्वकृतकर्मविपाके ह्यातापनादिप्रयत्नस्यानीश्वरत्वदर्शनान्नारकादिष्विति । ततश्चार्हतानामात्मसन्तापनाद्युपक्रमविशेषवैयर्थ्यमन्यजन्मकृतकर्मफलोपभोगित्वान्नारकादिवदिति प्रयोगः । न च तत् पूर्वकृतकर्मजं दुःखं प्रयत्नानुविधायित्वात्तर्कीभ्रमकृतवदिति ।

अथ द्वितीयो विकल्पः—आतापनाद्युपक्रमजनितमेव दुःखं, न पूर्वकृतकर्महेतुकम्, एवं तर्हि न वा क्षयः, कर्मणां क्षयाभावो वा यत्नवैयर्थ्यं वेति वाशब्दाद् विकल्पः । नहि पूर्वकृतस्य पापस्य क्षयः सिद्ध्यति, तत्फलाप्रतिवेदनात्, अदत्तफलत्वादित्यर्थः । न तस्य कर्मणः परिक्षयः, अदत्तफलत्वात्, इतरादत्तफलकर्मवत् । अथ आतापनादिप्रयत्नोऽपि पूर्वकृतहेतुक एवाभ्युपेयते, न तर्हि कश्चित् पुरुषकारोऽस्तीति प्राप्तः कर्माभावः । असति च पुरुषकारे प्राक्तनस्याकृतत्वादभावः स्यात् कर्मणो यस्यायमातापनादिप्रयत्नं फलमभ्युपगम्यते तदपि प्राक्तनं कर्म न सिध्यति इत्यत्यन्ताभाव एव कर्मणां प्राप्तः । न वा मोक्षः । अथ योऽसौ पापस्य कर्मणो विपाकः सोऽपि कर्मैव प्रतिज्ञायते, अतस्तदप्यौपक्रमिकं कर्म प्राप्नोति, पापविपाकत्वात् । अतो न सिध्यति मोक्षः, पापक्षयासम्भवात् । न वा पापस्य कर्मणः कुशलो विपाक आतापनादिः समस्ति, कुशलस्यापि अकुशलविपाकप्रसङ्गादिति । स एव मोक्षाभावप्रसङ्गः । नैवार्हतानां पापस्य कर्मणः क्षयः सम्भाव्यते । असश्चेतिता कृतबन्धतः असश्चेतितमपि प्राणातिपातादि कुर्वन्नेनसा युज्यते । लोकश्च व्याप्तः स्थावरजङ्गमजन्तुभिः सूक्ष्मैर्बादरैश्च । तत्र चावश्यम्भावी चङ्क्रमणादिक्रियासु जन्तुवधः । तथा अप्रकुर्वतोऽपि च पापं परेषामनुत्पादयन्तोऽपि च दुःखं कामक्रोधशोकभयादीनां निमित्तीभवन्तः पापेन युज्यन्ते । एवमसश्चेतितबन्धतोऽकृतबन्धतश्च

१ 'चर्याजन्तूप०' इति ङ-च-पाठः । २ 'भावीति' इति ङ-च-पाठः । ३ 'प्रयत्नानु' इति च-पाठः । ४ 'कर्मणः' इति ङ-पाठः ।

उत्तरपक्षः

जैनानां नास्त्येव मोक्ष इति। अत्रोच्यते—द्विविधः कर्मपरिपाकहेतुर्भगवद्भिरुक्तः—स्थितिक्षयस्तपश्च। तत्र प्रणिधानादिगमनमन्तरेण कर्मक्षयः स्थितिक्षयात्। यथोक्तं (अ० ८, सू० १५–१८)–"आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः, सप्ततिर्मोहनीयस्य, नामगोत्रयोर्विंशतिः त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य" इति च। स्फुटमिदं प्रणिधान्मन्तरेण स्थितिक्षयात् कर्मविनाशः। तथा अपरं कर्मक्षपणार्थमर्हता दर्शितं तपो द्विविधम्–अभ्यन्तरं बाह्यं च। एकैकं चापि षड्भेदम्। लोके परसमयेषु च यत् प्रथितं तत् तपो भवति बाह्यम्। अभ्यन्तरमप्रथितं कुशलजनेनैव तु ग्राह्यं तथैतदागोपालाङ्गनादिजनप्रसिद्धमशुभकर्मक्षपणकारीति। रात्रावभोजनं चैकभोजनं निष्प्रतिक्रियत्वं च रोमनखधारणं वृक्षमूलवीरासनादीनि अज्ञातपिण्डपातोत्थादप्रतिबद्धमटनमामरणात्। अदर्शनधावनचीवरधारणभूकाष्ठशय्याश्च इत्येवमादयः कायस्य

तपोलक्षणम्

क्लेशा ननु प्रसह्यन्ते सर्वैरपि पाषण्डिभिः। अतस्तपस्तद् भवति सिद्धं दुःखसहनार्थितालक्षणं सुखेऽनादरस्तपः कष्टं देहत्यागो वीर्योद्यमौ च विषयेष्वसङ्गत्वं स्वात्मवशीकरणं च। प्रियधर्माणां च वीर्यसञ्जननं कायक्लेशस्य गुणाः प्रभावना ध्यानदार्ढ्यं च।

तपसः सार्थकता

ततश्चैवं प्रमाणयतो मायासूनवीयस्य 'आर्हतानामात्मसन्तापनाद्युपक्रमविशेषवैयर्थ्यम्' (पृ० २४२) इति लोकविरोधिनी प्रतिज्ञा। लोके त्वविगानतोऽनशनादितपः प्रसिद्धं कर्मक्षयकृत्, तदपह्नुवानस्य परिस्फुट एव लोकविरोधः। तथा मध्याह्नादुपर्योदनादि न भोक्तव्यं बुभुक्षितेनापि। रात्रौ च कालोपस्थायिभिक्षुदर्शननिमित्तगर्भपातादीनां च दर्शनान्न भोक्तव्यं इति। कालविशेषाश्रयणेन नीरुजस्यापि अशनप्रतिषेध उक्तो वृक्षमूलासेवित्वनिष्प्रतिक्रियत्वादि च कायक्लेशलक्षणं तपः स्वागमेऽभ्युपेतमिति। अतस्तपोऽकिञ्चित्करमित्यागमविरोधः। तथा सर्वज्ञप्रणीतागमानुसारिलोचमौण्ड्यातापनादिकः कायक्लेशः प्रतिविशिष्टेष्टफलः आगमचोदितत्वे सति कायक्लेशत्वाद् वृक्षमूलासेवित्वनिष्प्रतिक्रियादिवत्। अन्यजन्मकृतकर्मफलोपभोगित्वादिति यद्यन्यजन्मकृतं ददाति स्वतन्त्रसेवनोपभोक्तुः कश्चिद् व्यापारः, ततो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावनिरपेक्षत्वादसिद्धो हेतुः। नहि किञ्चिदपि द्रव्यादिनिरपेक्षं फलमिष्टं जैनेन्द्रैर्येन कर्मणां विपाकोपशमावात्मचेष्टापूर्वकौ, न तु यादृच्छिकौ। अतः कथं व्यर्थता लोचमौण्ड्यादिक्रियायास्तदुदयहेतुकायाः ?। यथोक्तम्—

> "यदि भाग्यं फलहेतु–र्ननु विफलो हेतुनाऽप्यनुपदेशः।
> न्याय्या पाचयति नृणा–मीहा पुण्यं हि सापेक्षम्॥ १॥—आर्या

---

१ 'दिकाय' इति ङ–पाठः। २ 'यतः कर्म' इति ङ–पाठः। ३ 'यादृच्छिकादिवत्' इति च–पाठः।

उभयोपशमौ युक्तौ, सापेक्षौ कर्मणोः शुभाशुभयोः ।
स्याद् विश्लेषः सर्वं, निरपेक्षं कर्म फलदानः ॥ २ ॥—आर्या
तस्मादवश्यभाव्या, अन्यथाऽस्ति प्रयोगतः सिद्धाः ।
न त्विहं नौभिर्भवति, कदाचिदतुलं सलिलमन्यैः ॥ ३ ॥"—आर्या

तस्मान्मुमुक्षोः श्राद्धस्य प्रवचनानुसारिणः सम्यग्वीर्येण कर्मोदयमाविर्भावयतो न व्यर्थ आतापनादिक्रियाकलापः कर्मनिर्जरणफलः ॥ अथ न स्वतन्त्रमेव फलं ददाति कर्म, न तर्हि व्यर्थमातापनादि तपः पूर्वकृतं तद् भवति कर्म । न च व्यर्थो यत्नः, पुरुषप्रयत्नेन विपच्यमानत्वात् । ततश्च नारकदृष्टान्तः साध्यशून्यः । नारकीयमपि कर्म [अन्य]जन्मान्तरोपात्तं नरकभवापेक्षमुदयति । स्वपरिणामापेक्षं च न व्यर्थं, निर्जराफलत्वात् । एवं चातापनादिप्रयत्नस्यानीश्वरत्वमसिद्धं, कर्मोपगमहेतुत्वात् । यथोक्तं (पृ० २४२) 'न च तत्पूर्वकृतकर्मजं दुःखं प्रयत्नानुविधायित्वात्' इति, तदप्यपेशलम् । यद् यत् प्रयत्नानुविधायि तत् तत् पूर्वकृतकर्मजं न भवति, यथा नर्तकीभ्रूभङ्गकर्मेति । खदिरशलाकाभीतः किल नदयज्ञनाकुलः सुगतः प्रयत्नवानपि पादे विद्धः शलाकया । तच पादवेधनकर्म प्रयत्नानुविधायि भवति पूर्वकृतकर्मजं चेत्यनेकान्तः ।

" इत एकनवते कल्पे, शक्त्या मे पुरुषो हतः ।
तस्य कर्मविपाकेन, पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ! ॥ १ ॥"

इति तत्सिद्धान्तः । नर्तकीभ्रूभङ्गोऽपि पूर्वकृतकर्म एव । भ्रूभङ्ग इति भ्रुवोर्विन्यासः–औदारिकशरीरावयवः । तच्चौदारिकं पूर्वकृतकर्मजं क्रियाक्रियावतोरभेदादिति साधनशून्यो दृष्टान्तः । न च कर्म क्रियैवार्हतानाम् । कर्म हि पौद्गलिकमिष्टं तच्च पूर्वमिति । अथातापनाद्युपक्रमजनितमेव तद् दुःखं, न पूर्वकृतकर्मजं, ततः कर्मक्षयाभाव इति यदुक्तं (पृ०२४२,पं०१५) तदसम्बध्यकमानेमेव । यस्मात् पूर्वकृतमेव कर्म द्रव्याद्यपेक्षमुदेति, न पुनरातापनादिक्रियया तदपूर्वमेवोत्पद्यत इत्यज्ञातजैनसिद्धान्तेन वैयाघ्रैयादि कल्पितं मूढेनेति । तच्चाशङ्कितमातापनादिप्रयत्नोऽपि पूर्वकर्मकृत एवेति, ततश्च पुरुषकाराभाव इत्येतदप्यज्ञानविजृम्भितम् । जीवकर्मणोरनादिसम्बन्धः । आत्मा च संसारी सकर्मकः कर्ता । क्रियत इति च कर्म, वीर्यान्तरायक्षयोपशमाच्च । वीर्य–प्रयत्नविशेषः आत्मनः करणजन्यः । करणानि च कर्तृव्यापारापेक्षाणि प्रयत्नमारभन्त इति । ईदृशि प्रक्रियायां कथं पुरुषकाराभावश्चोत्पद्यते ? । तथा अपरमुक्तमज्ञेन (पृ० २४२,पं० २१) यदि पापस्य कर्मणो यो विपाकः सोऽपि कर्म, ततो मोक्षाभावः, पापक्षयासम्भवात् । यस्मात् किल तदप्यौपक्रमिकं कर्म तस्याप्यपरो विपाकस्तस्याप्यपर इति कुतो मोक्षः ? । अत्राप्यज्ञानमेवापराध्यति । कर्मपुद्गलानां विपाकोऽनुभावो रसविशेषः । स कर्मैव गुणगुणिनोः कथञ्चिदैक्यात् । तच्च कर्म

१ ' नन्विह्वानोर्मी भवति ' इति च–पाठः । २ ' प्रवृत्तेः ' इति ङ–च–पाठः । ३ ' मानकमेव ' इति ज–पाठः ।

पकं परिशटति जीवप्रदेशेभ्यः, न हि ततोऽन्यत् कर्मोपादानमस्ति, कथं मोक्षाभावः
चायं नियमः–पापस्य कर्मणः पापेनैव विपाकेन भवितव्यं कुशलस्य च कुशलेन
स्थित्यनुभावबन्धयोर्विपर्यासवचनात् । यथोक्तम्—

" मूलप्रकृत्यभिन्नाः, सङ्क्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः ।
न त्वात्माऽमूर्तत्वा–दध्यवसानप्रयोगेण ॥ १ ॥—आर्या
शिथिलयति दृढं बन्धं, शिथिलं द्रढयति च कर्म ननु जीवः ।
उत्कृष्टाश्च जघन्या, स्थितिर्विपर्यासयति चापि ॥ २ ॥–आर्या
तारीकरणं ताम्र–स्य शोषणस्तेमने मृदः क्रमशः ।
वृक्षपरिपाचनं वा, काले तेपूपदृष्टान्ताः ॥ ३ ॥"–आर्या

सङ्क्रमस्य तारीकरणं, स्थितेः शोषणस्तेमने, वृक्षपरिपाचनमित्युदीरणाः ।

" अनुभावांश्च विपर्या–सयति तथैव प्रयोगतो जीवः ।
तीव्रत्वमन्दत्वावस्थासु प्रकृतिष्वभिन्नासु ॥ ४ ॥–आर्या
यद्वद् वा मन्दं सत्क्षारी–क्रियते हरिद्रया चूर्णम् ।
वातातपादिमिश्र, क्षारं मन्दीक्रियेत यथा ॥ ५ ॥"–आर्या

इति । यदप्युक्तं (पृ० २४२) असञ्चेतिता कृतबन्धतो मोक्षाभावः इति तदप्ययुक्त
यदि सञ्चेतितमेव शुभमशुभं वा बध्यते नासञ्चेतितं, एवं तर्हि न कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरि
न हि साङ्ख्यः काणभुजो वा[4] द्विजादिर्वा स्वं दर्शनं मिथ्येति सञ्चेत्य प्रतिपद्यते । सर्वो
हि स्वं दर्शनं निश्चितमेव सम्यगित्यभ्युपगच्छति, न मिथ्येति सञ्चेतयति । अथैवमाशङ्क्य
विपरीताभिनिवेशात् तस्य मिथ्यादर्शनम्। तदेवं सति रज्जुबुद्ध्या छिन्दतः सर्पमवश्यम्भावि
हिंसाप्राप्तिः, विपरीताभिनिवेशात् संसारमोचकयाज्ञिकगलाकर्तप्रभृतीनां च निघ्नतां धर्मो
मेवेति पापमिति वा सञ्चेतनान्न पापं स्यात् । न हि ते अपुण्यमेव सञ्चेतयन्ति । अथ य
तथा वा प्राणवधे विहिते पापं भवति, ततः सिद्धैव हिंसा नावश्यम् । यदि प्राणी च भव
प्राणिसंज्ञा च भवति वधकचित्तं वाऽस्योत्पद्यते वधितश्च भवति ततो हिंसेति । अथ ते हिं
मित्येवं सञ्चेतयन्ति संसारमोचकादयो भिक्षुरपि तर्हि सञ्चेतयितुं नियमेन जीववधो भवत्
रम्भ इति ।

यथोक्तम्—

" भूकाष्ठाग्न्यपगोमय–वनवायुवनस्पतीन् पशून् प्रेष्यान् ।
मत्वाऽऽरभमाणस्य, प्राणव्यपरोपणं नियतम् ॥ १ ॥—आर्या

---

१ ' निगमः ' इति ङ–पाठः । २ ' सानाप्रयोगेन ' इति ङ–पाठः । ३ ' न तु ' इति ङ–पाठः ।
४ ' वा द्विजो वा ' इत्यधिको ङ–पाठः ।

उभयोपशमौ शुक्लौ, सापेक्षौ कर्मणोः शुभाशुभयोः ।
स्याद् विश्लेषा सर्वं, निरपेक्षं कर्म कारयतः ॥ २ ॥—आर्या
तस्मादवश्यभाजा, अभ्यर्थास्ते प्रयोगतः सिद्धाः ।
न हि वहं नौभिर्भवति, कदाचिदनुन्नं सलिलमन्यैः ॥ ३ ॥"—आर्या

तस्मान्मुमुक्षोः श्राद्धस्य प्रवचनानुसारिप्रवृत्तो स्ववीर्येण कर्मोदयमाविर्भावयतो न व्यर्थ आतापनादिक्रियाकलापः कर्मनिर्जरणफलः ॥ अथ न स्वजन्मन्येव फलं ददाति कर्म, न तर्हि व्यर्थमातापनादि तपः पूर्वकृतं तद् भवति कर्म । न च व्यर्थो यत्नः, पुरुषप्रयत्नेन विपच्यमानत्वात् । ततश्च नारकदृष्टान्तः साध्यशून्यः । नारकीयमपि कर्म [अन्य]जन्मान्तरोपात्तं नरकभवापेक्षमुदयति । स्वपरिणामापेक्षं च न व्यर्थं, निर्जराफलत्वात् । एवं चातापनादिप्रयत्न-स्यानीश्वरत्वमसिद्धं, कर्मापगमहेतुत्वात् । यथोक्तं (पृ० २४२) 'न च तत्पूर्वकृतकर्मजं दुःखं प्रयत्नानुविधायित्वात्' इति, तदप्यपेशलम् । यद् यत् प्रयत्नानुविधायि तत् तत् पूर्वकृतकर्मजं न भवति, यथा नर्तकीभ्रूभङ्गकर्मेति । खदिरशलाकाभीतः किल नष्टप्रनाकुलः सुगतः प्रयत्नवानपि पादे विद्धः शलाकया । तच्च पादवेधनकर्म प्रयत्नानुविधायि भवति पूर्वकृतकर्मजं चेत्यनेकान्तः ।

"इत एकनवते कल्पे, शक्तया मे पुरुषो हतः ।
तस्य कर्मविपाकेन, पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ! ॥ १ ॥"

इति तत्सिद्धान्तः । नर्तकीभ्रूभङ्गोऽपि पूर्वकृतकर्म एव । भ्रूभङ्ग इति भ्रुवोर्विन्यासः—औदारिक-शरीरावयवः । तच्चौदारिकं पूर्वकृतकर्मजं क्रियाक्रियावतोरभेदादिति साधनशून्यो दृष्टान्तः । न च कर्म क्रियैवार्हतानाम् । कर्म हि पौद्गलिकमिष्टं तच्च पूर्वमिति । अथातापनाद्युपक्रमजनितमेव तद् दुःखं, न पूर्वकृतकर्मजं, ततः कर्मक्षयाभाव इति यदुक्तं (पृ०२४२,पं०१५) तदसम्बध्यकमा-नमेव । यस्मात् पूर्वकृतमेव कर्म द्रव्याद्यपेक्षमुदेति, न पुनरातापनादिक्रियया तदपूर्वमेवोत्पद्यत इत्यज्ञातजैनसिद्धान्तेन वैयावृत्त्यादि कल्पितं मूढेनेति । तच्चाशङ्कितमातापनादिप्रयत्नोऽपि पूर्व-कर्मकृत एवेति, ततश्च पुरुषकाराभाव इत्येतदप्यज्ञानविजृम्भितम् । जीवकर्मणोरनादिसम्बन्धः । आत्मा च संसारी सकर्मकः कर्ता । क्रियत इति च कर्म, वीर्यान्तरायक्षयोपशमाच्च । वीर्य—प्रय-त्नविशेषः आत्मनः करणजन्यः । करणानि च कर्तृव्यापारापेक्षाणि प्रयत्नमारभन्त इति । ईदृशि प्रक्रियायां कथं पुरुषकाराभावश्चोत्पद्यते ? । तथा अपरमुक्तमज्ञेन (पृ० २४२,पं० २१) यदि पापस्य कर्मणो यो विपाकः सोऽपि कर्म, ततो मोक्षाभावः, पापक्षयासम्भवात् । यस्मात् किल तदप्यौप-क्रमिकं कर्म तस्याप्यपरो विपाकस्तस्याप्यपर इति कुतो मोक्षः ? । अत्राप्यज्ञानमेवापराध्यति । कर्मपुद्गलानां विपाकोऽनुभावो रसविशेषः । स कर्मैव गुणगुणिनोः कथञ्चिदैक्यात् । तच्च कर्म

१ 'नन्विहानोर्मी भवति' इति च-पाठः । २ 'प्रवृत्तेः' इति ङ-च-पाठः । ३ 'मानकमेव' इति ज-पाठः ।

अपि वा प्रमत्तमाह–हिंसकमर्हन्न वक्रजडकरणम् ।
सूत्रोदितेन मार्गे–ण विहारश्चाप्रमादाख्यः ॥ ४ ॥–आर्या
ज्ञानस्य हि सगुणो यत्, स्वाध्यायशुभाय कर्मणे यतते ।
नोऽसाध्यं साधयितुं, प्रवर्तते ज्ञानवान् पुरुषः ॥ ५ ॥–आर्या
ज्ञानी कर्मक्षपणा–र्थमुत्थितो नो शठः प्रयतमानः ।
सूत्रोदितेन विधिना, न बन्धकः सत्त्वमरणेऽपि ॥ ६ ॥–आर्या
स्यान्नाम यदा बन्ध–श्छद्मस्थस्य प्रमाददोषेण ।
तस्य प्रायश्चित्तं, दशविधमातिष्ठति तदा सः ॥ ७ ॥–आर्या
उपपादिताश्च कायाः, सर्वे मोक्षश्च सर्वतन्त्रेष्टः ।
यदि चैवं नाहिंसा, स्यात् तस्मान्मोक्ष एव ननु ॥ ८ ॥–आर्या
ब्रुवते परामहिंसां, सर्वे धर्मप्रवादिनो लोके ।
तिष्ठति भिक्षावृत्तौ, ज्ञानरतौ सा त्वनारम्भे ॥ ९ ॥"–आर्या

तस्मादसञ्चेतितोऽपि कर्मबन्धः समस्ति जीवव्याप्तेऽपि लोकेऽस्त्यहिंसकः साधुरिति । यथोक्तमनुत्पादयन्तोऽपि दुःखं परस्य कामक्रोधादीनां निमित्ततां प्रतिपद्यमानाः काययोग-द्वारेणैव सायुज्यन्ते । यतः सर्वाङ्गोपाङ्गसुन्दरो मुनिर्योषितां कामाग्निमुद्दीपयति कस्यचिच्च तद्दर्शनात् प्रद्वेषः । यदि च बाह्यनिमित्तमात्राद् बन्धः, ततो मृगोऽपि वधहेतुरिति स्यात्, न तस्यापि वधनिमित्तत्वाद् बन्धः । तथा जैनैश्चोद्यते–नैमित्तिकं पापमनिच्छतो मायासूनवीयस्य मांसभक्षणमप्यदोषं स्यात् । एवं चोदित आह—यदि त्रिविधमाशयं नोत्पादयति । तद्यथा—मांसरसगृद्धाशयं तत्पर्येष्ट्याशयं वध्ये नैर्घृण्याशयं चेत्येतदप्यज्ञातपरसमयस्य फल्गु वचनम् । यतो यावदात्माधिष्ठितः कायस्तावदप्रमत्तस्य आगमानुसारेण यतमानस्य नैवास्त्येनसा योगः । यथोक्तम्—

"यो रक्तो द्विष्टो वा, मूढो वा यं प्रयोगमाचरति ।
तस्माद्धि तदनुरूपो, बन्धस्तस्यार्हता प्रोक्तः ॥ १ ॥"—आर्या

यदा त्वचेतनः कायोपविद्धः सत्त्वेन तदाऽप्युत्सृष्टस्त्रिविधस्त्रिविधेनेति न तज्जनितः कर्मबन्धोऽस्ति । एतेन काष्ठादीनां पुण्यपापप्रसङ्ग उक्तो वेदितव्यः । यथोक्तमार्षे—"यं हि धर्मपुण्यपापक्रियायामिच्छतः क्रुद्धस्येव पुण्यार्थिनो निर्ग्रन्थशिरोलुञ्चने पापप्रसङ्गात्" इत्यादि सर्वं प्रतिहतं बोद्धव्यम् । न च दृष्टान्तः सर्वैर्विकल्पैरुपनेयः, अनुमानाभावप्रसङ्गादिति । यथोक्तम्—"मृगस्यापि वधनिमित्तकर्मबन्धः" इति । तत्राप्युक्तमेव पूर्वं इति चानुक्तोप-

१ 'कस्यचिच्च' इति ग-पाठः । २ 'पर्येष्याशयं' इति ङ-पाठः । ३ 'चेति तदपि' इति ङ-पाठः ।

आरम्भे सञ्चेतन—मस्त्येतेषां च न तु निर्ग्रन्थानाम् ।
इति तदपि तुल्यमुभये—षामप्यन्याभिसन्धित्वात् ॥ २ ॥—आर्या

सञ्चेतयहिंसकोऽतिनृ—शंसस्तेषां तथा तु नारम्भी ।
बन्धोऽपि तदनुरूपो, बन्धविशेषो हि भावशात् ॥ ३ ॥"—आर्या

अज्ञानत्वमन्यमानो वा यः शोणितमुत्पादयति भावागूनोत्सस्यानन्तर्यकमपुंद्ववृत्ति-त्वान्न समस्ति । न च भक्तिशून्यस्य बुद्धोऽयमिति तत्त्वतोऽनुद्धिरस्ति । यस्य नास्ति भक्तिः स उपासकः कथमुत्पादयेद् बुद्धस्यासृक् ? । न च संज्ञपितस्याभक्षयतश्च सञ्चेतनमिष्टम् । नो चेद् धात्वारम्भेऽपि सर्वपापराशिडनां भवेद् दोषः । यत् ते विदन्ति निर्ग्रन्थानां जीवाः क्लिमे इति । आनन्तर्यकमेवं मातापित्रर्हतां वधेऽर्थे स्तूपभिदश्च तथैव चीवर्याण्यनृतायक्रमलानि यथोक्तेन चतुष्टयसंयोगेनेति । बालस्य पांसुमुष्टी राज्यं फलित इति याऽस्ति बुद्धोक्तिः । न च पांसुष्व-न्नत्वं व्यक्तम् । सञ्चेतयन्ति पांसून् रन्धनायारम्भोपदेशित्वाच्च बुद्धस्य हिंसकत्वं प्राप्तं, न तु चेतयति स जन्तून् काष्ठाद्याश्रितकुन्थूदेहिकापिपीलिकादीन् नो चेन्न भवेत् स सर्वज्ञः यथसञ्चे-तितः कर्मबन्धो न भवति, ततः सर्व एव प्रयत्नो व्यर्थः स्यात् ।

"ईर्याभाषादानो—त्सर्गस्थानशयनाशनादिषु च ।
यतनं व्यर्थं सर्वं, प्रतिलिख्यसमीक्ष्यकरणादि ॥ १ ॥—आर्या

पात्रपरीक्षणमुदक—स्रावणमुपसम्पदादिनियमाश्च ।
भावप्रामाण्येन तु, बुद्धस्य भवन्त्यपार्थानि ॥ २ ॥—आर्या

शुभबुद्ध्या शुभफलदं, यदि च शुभं कर्म तत् समारब्धम् ।
शुभबुद्ध्या विप्राणां, पश्वादिवधे कथमधर्मः? ॥ ३ ॥ "—आर्या

यदप्युक्तं गन्धसमुद्गकवज्जन्तूनामापूर्णो लोकः । तदत्राहिंसकत्वं दुर्लभमिति । उक्तं च—

"जीवव्याप्ते लोके, यतेरहिंसा कथं भवेत् कृत्स्ना ? ।
उदधिमवगाहमानः, कथं न सङ्घट्टयेत् सलिलम् ? ॥ १ ॥—आर्या

अत्रोच्यते—

"इत्येष विप्रलापो, यत्कायाः सूक्ष्मपरिणताः पञ्च ।
अप्रतिघातिन इष्टाः, स्कन्धप्रतिभेद उक्तश्च ॥ २ ॥—आर्या
अपि चाचित्ताः कायाः, प्रचुराः सन्तीह जीवनिर्मुक्ताः ।
स्याद् येषु यतेर्वृत्ति-र्निश्वासप्रभृतिचेष्टासु ॥ ३ ॥—आर्या

---

१ 'भित्तिवेश्मसन्धित्वात्' इति ग-पाठः । २ 'बुद्धिबुद्धत्वात्' इति ङ-पाठः । ३ 'चीयोस्तू' इति ग-पाठः । ४ 'वीर्याण्य' इति ग-पाठः । ५ 'श्रितं उद्देहिका' इति ङ-पाठः ।

अपि वा प्रमत्तमाह–र्हिसकमर्हन्न वक्रजडकरणम् ।
सूत्रोदितेन मार्गे–ण विहारश्चाप्रमादाख्यः ॥ ४ ॥–आर्या
ज्ञानस्य हि सगुणो यत्, स्वाध्यायशुभाय कर्मणे यतते ।
नोऽसाध्यं साधयितुं, प्रवर्तते ज्ञानवान् पुरुषः ॥ ५ ॥–आर्या
ज्ञानी कर्मक्षपणा–र्थमुत्थितो नो शठः प्रयतमानः ।
सूत्रोदितेन विधिना, न बन्धकः सत्त्वमरणेऽपि ॥ ६ ॥–आर्या
स्यान्नाम यदा बन्ध–श्छद्मस्थस्य प्रमाददोषेण ।
तस्य प्रायश्चित्तं, दशविधमातिष्ठति तदा सः ॥ ७ ॥–आर्या
उपपादिताश्च कायाः, सर्वे मोक्षश्च सर्वतन्त्रेष्टः ।
यदि चैवं नाहिंसा, स्यात् तस्मान्मोक्ष एव ननु ॥ ८ ॥–आर्या
ब्रुवते परामहिंसां, सर्वे धर्मप्रवादिनो लोके ।
तिष्ठति भिक्षावृत्तौ, ज्ञानरतौ सा त्वनारम्भे ॥ ९ ॥ "–आर्या

तस्मादसत्त्वेतितोऽपि कर्मबन्धः समस्ति जीवव्याप्तेऽपि लोकेऽस्त्यहिंसकः साधुरिति । यथोक्तमनुत्पादयन्तोऽपि दुःखं परस्य कामक्रोधादीनां निमित्ततां प्रतिपद्यमानाः काययोग-द्वारेणैव सायुज्यन्ते । यतः सर्वाङ्गोपाङ्गसुन्दरो मुनिर्योषितां कामाग्निमुद्दीपयति कस्यचिच्च तद्दर्शनात् प्रद्वेषः । यदि च बाह्यनिमित्तमात्राद् बन्धः, ततो मृगोऽपि वधहेतुरिति स्यात्, न तस्यापि वधनिमित्तत्वाद् बन्धः । तथा जैनैश्चोद्यते–नैमित्तिकं पापमनिच्छतो मायासूनवीयस्य मांसभक्षणमप्यदोषं स्यात् । एवं चोदित आह—यदि त्रिविधमाशयं नोत्पादयति । तद्यथा—मांसरसगृद्ध्याशयं तत्पर्येष्ट्याशयं वध्ये नैर्घृण्याशयं चेत्येतदप्यज्ञातपरसमयस्य फल्गु वचनम् । यतो यावदात्माधिष्ठितः कायस्तावदप्रमत्तस्य आगमानुसारेण यतमानस्य नैवास्त्येनसा योगः । यथोक्तम्—

"यो रक्तो द्विष्टो वा, मूढो वा यं प्रयोगमाचरति ।
तस्माद्धि तदनुरूपो, बन्धस्तस्यार्हता प्रोक्तः ॥ १ ॥ "—आर्या

यदा त्वचेतनः कायोपविद्धः सत्त्वेन तदाऽप्युत्सृष्टस्त्रिविधस्त्रिविधेनेति न तज्जनितः कर्मबन्धोऽस्ति । एतेन काष्ठादीनां पुण्यपापप्रसङ्ग उक्तो वेदितव्यः । यथोक्तमार्षे—"यं हि धर्मपुण्यपापक्रियायामिच्छतः क्रुद्धस्येव पुण्यार्थिनो निर्ग्रन्थशिरोलुञ्चने पापप्रसङ्गात्" इत्यादि सर्वं प्रतिहतं बोद्धव्यम् । न च दृष्टान्तः सर्वैर्विकल्पैरुपनेयः, अनुमानाभावप्रसङ्गादिति । यथोक्तम्—"मृगस्यापि वधनिमित्तकर्मबन्धः" इति । तत्राप्युक्तमेव पूर्वं इति चानुक्तोप-

१ 'कस्याश्चिच्च' इति ग-पाठः । २ 'पर्येष्ट्याशयं' इति ङ-पाठः । ३ 'चेति तदपि' इति क-पाठः ॥

लम्भोऽयम्। बन्धो हि नः प्रयोगवशात्। न च तस्य हन्यमानस्य तत्र हिंसाप्रयोगोऽस्ति। औद्देशिकाद्यारम्भे चावश्यंभावी जीववधः शाक्यानाम्। यथोक्तम्—

" प्रतिसेवासंभासः, प्रतिश्रुतिश्चानुमोदना दृष्टाः।
औद्देशिकादिनिर्व-र्तेन च नियमेन जीववधः ॥ १ ॥—आर्या
भिक्षूनुद्दिश्य हते, दोषो न तु मांसभक्षणेऽभीष्टः।
शाक्यानां सर्वानु-द्दिश्यारब्धमदन् भिक्षुः ॥ २ ॥"—आर्या

कथमदुष्टः ? यस्मात् सत्त्वोऽपि हि न भिक्षुव्यतिरेकेणान्योऽस्ति। यच्च सत्त्वमुद्दिश्य कृतं तद् भिक्षूद्देशेनैव कृतं, तदव्यतिरेकात्। मायासूनवीयश्चोदयति—

" कथमेषणीयमपि भिक्षुरदन् हिंसां न सोऽनुमन्येत।
परितुष्यति यल्लब्ध्वा, ग्रहणं न ह्यस्त्यसति दोषे ॥ १ ॥"—आर्या

जैनेन्द्रास्त्वाहुः—

" इत्येष विप्रलापो, न स तुष्यति येन जीवघाताय।
सुखमुत्सर्पति मेयं, धर्मोऽनेनेति तुष्यति तु ॥ २ ॥—आर्या
ननु देहेन समर्थे-नानेन सुखं तपोऽधितिष्ठामि।
इति तुष्यतोऽस्ति न यते-र्मातापितृमैथुनानुमतिः ॥ ३ ॥"—आर्या

अथ कदाचिदाशङ्कत—

" औद्देशिकादिभोज्यपि, तथैव न तु तुष्यतीत्यपि न युक्तम्।
आत्मार्थं हि हितानां, न यतिर्दयते स जीवानाम् ॥ ४ ॥—आर्या
हत्वाऽऽत्मार्थं सत्त्वं, समक्षमुपहृतमुदीक्ष्य तन्मांसम्।
न हि गृह्णाति दयालु-र्गृह्णन् ननु निर्दयो भवति ॥ ५ ॥—आर्या
परमुद्दिश्यारब्ध-मपि तद् गृह्णन् कथं न विकपः स्यात्।
इत्येष विप्रलाप-स्तद्ध्यारब्धं स्वभावेन ॥ ६ ॥—आर्या
गृहिणा ह्यारम्भः, शक्यो वारयितुं सर्व एव जीवानाम्।
स हि धर्मः संसरतां शक्यस्त्वौद्देशिकारम्भः ॥ ७ ॥"—आर्या

निवारयितुं यच्चोक्तमाशयत्रयविशुद्धमदतो मांसं न दोष इति (पृ० २४७, पं० १९) तत्रोक्तं रसपरित्यागस्तपसि, तत्त्वमिति ॥ १९ ॥

प्रकृतमुच्यते। किञ्च प्रकृतं तपस्तत्र बाह्यमुक्तम्। अधुनाऽऽभ्यन्तरमुच्यते। तच्चातिशयेन कर्मनिर्दहनक्षमम्।

अभ्यन्तराणि षट् तपांसि

सूत्रम्—प्रायश्चित्त-विनय-वैयावृत्त्य-स्वाध्याय-व्युत्सर्ग-ध्यानान्युत्तरम् ॥ ९-२० ॥

भा०—सूत्रक्रमप्रामाण्यादुत्तरमित्यभ्यन्तरमाह। प्रायश्चित्तं १ विनयो २ वैयावृत्त्यं ३ स्वाध्यायो ४ व्युत्सर्गो ५ ध्यानं ६ इत्येतत् षड्विधं अभ्यन्तरं तपः ॥ २० ॥

अभ्यन्तरतपोलक्षणम्

टी०—अन्तर्व्यापारभूयस्त्वा-दन्यतीर्थविशेषतः।
वाह्यद्रव्यानपेक्षत्वा-दान्तरं तप उच्यते ॥ १ ॥—अनु०

प्रायश्चित्तादीनां व्युत्पत्तिः

प्रायश्चित्तादीनां ध्यानान्तानां द्वन्द्वः। मूलोत्तरगुणेषु स्वल्पोऽप्यतीचारः चित्तं मलिनयतीति तत्प्रकाशनाय तच्छुद्धचैव प्रायश्चित्तं विहितं, पापच्छेदकारित्वात् प्रायश्चित्तमिति। पृषोदरादित्वाच्छब्दसंस्कारः। प्रायो बाहुल्येन चित्तविशुद्धिहेतुत्वात् प्रायश्चित्तम्। विनीयते येनाष्टप्रकारं कर्मापनीयते स विनयः। श्रुतोपदेशेन व्यावृत्तो—व्यग्रस्तद्भावो वैयावृत्त्यम्। सुष्ठु—मर्यादया कालवेलापरिहारेण पौरुष्यपेक्षया वाऽऽध्यायः स्वाध्यायः। विविधस्यान्नपानवस्त्रपात्रादेः संसक्तस्यातिरिक्तस्य च परित्याग उत्सर्गो व्युत्सर्गः। वाक्कायचित्तानां आगमविधानेन निरोधो ध्यानम्। उत्तरमिति पूर्वसूत्रोपन्यस्तबाह्यतपोऽपेक्षया सूत्रानुपूर्वीप्रामाण्यादुत्तरमित्यभ्यन्तरमाह। एतदपि षट्प्रकारमभ्यन्तरं तप इति तदेतदभ्यन्तरं तपः ॥ २० ॥

अभ्यन्तरतपोभेदनिर्देशः

सूत्रम्—नव-चतुर्-दश-पञ्च-द्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात् ॥ ९-२१ ॥

भा०—तदभ्यन्तरं तपः नव-चतुर्-दश-पञ्च-द्विभेदं भवति यथाक्रमं प्राग् ध्यानात्। इत उत्तरं वक्ष्यामः ॥ २१ ॥ तद्यथा—

टी०—नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानां भेदशब्देन बहुव्रीहिः, द्विपदवृत्तौ समासे समानाधिकरणे बहुलमुत्तरपदलोपविज्ञानमुष्ट्रमुखन्यायेन। नव च चत्वारश्च दश च पञ्च च द्वौ च भेदाश्च ते नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदाः। एते भेदा यस्येत्येकस्य भेदशब्दस्य लोपः। यथाक्रममिति यथासङ्ख्यम्। प्राग् ध्यानात् प्रायश्चित्तादारभ्य यावद् व्युत्सर्ग इति। इतः—अस्मात् सूत्रादुत्तरं यद् वक्ष्यामः प्रायश्चित्तादित्थंभेदमवसेयमिति ॥ २१ ॥

---

१ 'उत्सर्गः—परित्यागः' इति प्रतिभाति।

लम्भोऽयम् । बन्धो हि नः प्रयोगवशात् । न च तस्य हन्यमानस्य तत्र हिंसाप्रयोगोऽस्ति । औद्देशिकाद्यारम्भे चावश्यंभावी जीववधः शाक्यानाम् । यथोक्तम्—

" प्रतिसेवासंवासः, प्रतिश्रुतिश्चानुमोदना दोषाः ।
औद्देशिकादिनिर्व-र्तने च नियमेन जीववधः ॥ १ ॥—आर्या
भिक्षूनुद्दिश्य हते, दोषो न तु मांसमधर्मोऽभीष्टः ।
शाक्यानां सर्वांस्तु-द्दिश्यारब्धमदन् भिक्षुः ॥ २ ॥"—आर्या

कथमदुष्टः ? यस्मात् सत्त्वोऽपि हि न भिक्षुव्यतिरेकेणान्योऽस्ति । यच्च सत्त्वमुद्दिश्य कृतं तत् भिक्षूद्देशेनैव कृतं, तदव्यतिरेकात् । मायासूनवीयश्चोदयति—

" कथमेषणीयमपि भि-क्षुरदन् हिंसां न सोऽनुमन्येत ।
परितुष्यति यल्लब्ध्वा, ग्रहणं नन्वस्त्यसति दोषे ॥ १ ॥"—आर्या

जैनेन्द्रास्त्वाहुः—

" इत्येष विप्रलापो, न स तुष्यति येन जीवघाताय ।
सुखमुत्सर्पति मेयं, धर्मोऽनेनेति तुष्यति तु ॥ २ ॥—आर्या
ननु देहेन समर्थे-नानेन सुखं तपोऽधितिष्ठामि ।
इति तुष्यतोऽस्ति न यते-र्मातापित्रोर्मैथुनानुमतिः ॥ ३ ॥"—आर्या

अथ कदाचिदाशङ्कत—

" औद्देशिकादिभोज्यपि, तथैव न तु तुष्यतीत्यपि न युक्तम् ।
आत्मार्थं हि हितानां, न यतिर्दयते स जीवानाम् ॥ ४ ॥—आर्या
हत्वाऽऽत्मार्थं सत्त्वं, समक्षमुपहृतमुदीक्ष्य तन्मांसम् ।
न हि गृह्णाति दयालु-र्गृह्णन् ननु निर्दयो भवति ॥ ५ ॥—आर्या
परमुद्दिश्यारब्ध-मपि तद् गृह्णन् कथं न विकृपः स्यात् ।
इत्येष विप्रलाप-स्तद्धयारब्धं स्वभावेन ॥ ६ ॥—आर्या
गृहिणा नह्यारम्भः, शक्यो वारयितुं सर्व एव जीवानाम् ।
स हि धर्मः संसरतां शक्यस्त्वौद्देशिकारम्भः ॥ ७ ॥"—आर्या

निवारयितुं यच्चोक्तमाशयत्रयविशुद्धमदतो मांसं न दोष इति (पृ० २४७, पं० १९) तत्रोक्तं रसपरित्यागस्तपसि तत्त्वमिति ॥ १९ ॥

प्रकृतमुच्यते । किञ्च प्रकृतं तपस्तत्र बाह्यमुक्तम् । अधुनाऽऽभ्यन्तरमुच्यते । तच्चाति- शयेन कर्मनिर्दहनक्षमम् ।

युक्तः प्रत्यवमर्शः-पश्चात्तापः उत्सूत्रमिदं मया दुष्टं कृतमिति स्वच्छन्दतो न सूत्रानुसारेणेति समुपजातविप्रतिसारः प्रतीपमपसर्पति प्रत्याख्याति-न पुनरेवं करिष्यामीति प्रत्याख्यानं प्रतिक्रमणं, कायोत्सर्गकरणं चेति। कायस्य-शरीरस्य उत्सर्गः-उज्झनं भावतः कायोत्सर्गः। यस्मात् सुविशुद्धभावस्यापि ममायं कायो बलान्निपतितः कायेष्विति न मे भावदोष इति।

तदेतदेवंविधं प्रतिक्रमणं प्रायश्चित्तमहिंसकस्य गुप्तिसमितिप्रमादिनो गुरूनासादयतो विनयहानिमाचरत इच्छाकारादिसामाचारीमप्रयुञ्जानस्य लघुकमृषादत्तमूर्च्छावतो विधिशून्यकासजृम्भितक्षुतवातमोक्षणकन्दर्पहासविकथादिमतो विहितं तदुभयप्रायश्चित्तनिरूपणायाह—

विवेकस्य पर्यायाः

भा०—एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे। विवेको विवेचनं विशोधनं प्रत्युपेक्षणमित्यनर्थान्तरम्। स एष संसक्तान्नपानोपधिशय्यादिषु भवति ॥

टी०—एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे इति। आलोचनं व्याख्यातं प्रतिक्रमणं च। एतदेवोभयं प्रायश्चित्तं प्रागालोचनं पश्चाद् गुरुसन्दिष्टस्य प्रतिक्रमणम्। एतच्चोभयं प्रायश्चित्तं सम्भ्रमभयातुरापत्सहसाऽनाभोगानात्मवशगतस्य दुष्टचिन्तितभाषणचेष्टावतश्च विहितम्। सम्प्रति विवेकप्रायश्चित्तावसरः—विवेको विवेचनमित्यादि। विवेकः-त्यागपरिणामः। विवेचनं-भावविशुद्धिः। विशोधनं-निरवयवता पुनः प्रत्युपेक्षणं प्रस्फोटनमीक्षणमेव वा प्रयत्नेन स्वल्पोऽप्यवयवो नास्तीति। विशुद्धिरित्येते पर्यायशब्दा अभिन्नमर्थमभिदधति। विवेकप्रायश्चित्तस्य विषयं दर्शयति—स एष विवेकः संसक्तान्नपानोपकरणादिषु भवतीति। उपयुक्तेन गीतार्थेन गृहीतं प्राक् पश्चादवगतमशुद्धं विवेकार्हम्। अन्नपानग्रहणात् पिण्डपरिग्रहः। उपधिरौधिकौपग्रहिकलक्षणः। शय्या-प्रतिश्रयः। आदिग्रहणाद् डगलकभस्ममल्ल(क)भेषजादिपरिग्रह इत्येवं विवेक एव प्रायश्चित्तमिति ॥

सम्प्रति व्युत्सर्गप्रायश्चित्तमुच्यते—

व्युत्सर्गस्य पर्यायः

भा०—व्युत्सर्गः प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरम्। एषोऽप्यनेषणीयान्नोपकरणादिषु अशङ्कनीयविवेकेषु च भवति ॥

टी०—व्युत्सर्ग इत्यादि। विशिष्ट उत्सर्गो व्युत्सर्गः-प्रणिधानपूर्वको निरोधः। कायवाग्व्यापारस्य[1], पर्यायान्तरेण व्याचष्टे-प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरम्। प्रतिष्ठापनशब्दः परित्यागार्थः। कायोत्सर्गप्रायश्चित्तस्य विषयमादर्शयति—एषोऽपि कायोत्सर्गः प्रायश्चित्तं भवति। क्व? अनेषणीयादिषु-त्यक्तेषु। तत्रानेषणीयमुद्गमाद्यविशुद्धमन्नपानमुपकरणं वा प्रतिष्ठाप्य

१ 'कायव्यापारस्य' इति क-पाठः।

तद्यथेत्यनेन सूत्रं सम्बध्नाति । अभ्यन्तरतपोभेदस्याद्यस्य निर्दिष्टविकल्पसङ्ख्यस्य तद्भेदानामाख्याविशेषप्रकाशनार्थमिदमुच्यतेऽत्र—

प्रायश्चित्तस्य नव भेदाः

सूत्रम्—आलोचन-प्रतिक्रमण-तदुभय-विवेक-व्युत्सर्ग-तपश्छेद-परिहारोपस्थापनानि ॥ ९-२२ ॥

भा०—प्रायश्चित्तं नवभेदम् । तद्यथा—आलोचनं, प्रतिक्रमणं, आलोचनप्रतिक्रमणे, विवेकः, व्युत्सर्गः, तपः, छेदः, परिहारः, उपस्थापनमिति ॥

टी०—आलोचनादय उपस्थापनान्ताः कृतद्वन्द्वा नपुंसकलिङ्गेन निर्दिष्टाः । प्रायश्चित्तं नवभेदमित्यादि विवरणम् । औपसङ्ख्यानिकः सुट् । तद्यथेत्यादिना नवापि भेदान् विवेकेन दर्शयति । तदुभयमित्येतद् व्याचष्टे—आलोचन-प्रतिक्रमणे इति । तदित्यनेनालोचनं प्रतिक्रमणं च सङ्गृहीतम् । एष च तृतीयो भेदः । आलोचनादीन् भाष्यकार एव क्रमेण विवृणोति । अनया मर्यादया दोषरहितः कार्याकार्यव्युत्पन्नबालजल्पितवत् सकलमतीचारमाचष्टे—प्रत्यक्षीकरोति प्रकाशयत्यालोचनार्हाय गुरवे । तत्र कश्चिदतीचारः प्रकाशमात्रेणैवापोह्यते, यथाश्रुतोपदिष्टव्यापारानुष्ठायी मोक्षाय प्रयतमानोऽवश्यकरणीयेषु प्रत्युपेक्षणप्रमार्जनवैयावृत्त्यस्वाध्यायतपश्चरणाहाराद्युचारविहारावनिचैत्ययतिवन्दनादिषु कार्येषु अत्यन्तोपयुक्तो [4]निःसपत्नः प्रवर्तते व्यस्तस्थूलातिचारः सूक्ष्मास्रवप्रमादक्रियाविशुद्ध्यर्थमालोचनमात्रादेव विशुध्यति । तस्यालोचनस्यैकार्थाः पर्यायाः—

आलोचनस्य पर्यायाः

भा०—आलोचनं [5]विवरणं प्रकाशनमाख्यानं प्रादुष्करणमित्यनर्थान्तरम् ॥

टी०—आलोचनं मर्यादनं मर्यादया गुरोर्निवेदनम् । पिण्डिताख्यानस्य विवरणं द्रव्यादिभेदेन । प्रकाशनं गुरोश्चेतसि सम्यगतीचारसमारोपणम् । आख्यानं प्रथमं मृदुना चेतसा । प्रादुष्करणं निन्दा-गर्हाद्वारेण । इति—एवमनर्थान्तरम्—एकार्थत्वं परमार्थत इति ॥

प्रतिक्रमणमित्यादि स्वयमेव विवृणोति भाष्यकारः—

भा०—प्रतिक्रमणं मिथ्यादुष्कृतसंप्रयुक्तं प्रत्यवमर्शः प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गकरणं च ॥

टी०—अतीचाराभिमुख्यपरिहारेण प्रतीपं क्रमणम्—अपसरणं प्रतिक्रमणम् । एतदाह—मिथ्या-अलीकमुत्सूत्रमुन्मार्गः । दुष्टं कृतं दुष्कृतं चरणविराधनमित्यर्थः । तेन सम्प-

---

१ 'प्रकृत्यर्थं' इति ङ-च-पाठः । २ 'स्थानानि' इति च-पाठः । ३ 'स्थानमिति' इति ग-पाठः । ४ 'निष्पन्नः' इति च-पाठः । ५ 'प्रकटनं' इति घ-पाठः ।

युक्तः प्रत्यवमर्शः-पश्चात्तापः उत्सूत्रमिदं मया दुष्टं कृतमिति स्वच्छन्दतो न सूत्रानुसारेणेति समुपजातविप्रतिसारः प्रतीपमपसर्पति प्रत्याख्याति-न पुनरेवं करिष्यामीति प्रत्याख्यानं प्रतिक्रमणं, कायोत्सर्गकरणं चेति। कायस्य-शरीरस्य उत्सर्गः-उज्झनं भावतः कायोत्सर्गः। यस्मात् सुविशुद्धभावस्यापि ममायं कायो बलान्निपतितः कायेष्विति न मे भावदोष इति।

तदेतदेवंविधं प्रतिक्रमणं प्रायश्चित्तमहिंसकस्य गुप्तिसमितिप्रमादिनो गुरूनासादयतो विनयहानिमाचरत इच्छाकारादिसामाचारीमप्रयुञ्जानस्य लघुकमृषादत्तमूर्च्छावतो विधिशून्यकासजृम्भितक्षुतवातमोक्षणकन्दर्पहासविकथादिमतो विहितं तदुभयप्रायश्चित्तनिरूपणायाह—

विवेकस्य पर्यायाः

भा०—एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे। विवेको विवेचनं विशोधनं प्रत्युपेक्षणमित्यनर्थान्तरम्। स एष संसक्तान्नपानोपधिशय्यादिषु भवति॥

टी०—एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे इति। आलोचनं व्याख्यातं प्रतिक्रमणं च। एतदेवोभयं प्रायश्चित्तं प्रागालोचनं पश्चाद् गुरुसन्दिष्टस्य प्रतिक्रमणम्। एतच्चोभयं प्रायश्चित्तं सम्भ्रमभयातुरापत्सहसाऽनाभोगानात्मवशगतस्य दुष्टचिन्तितभाषणचेष्टावतश्च विहितम्। सम्प्रति विवेकप्रायश्चित्तावसरः—**विवेको विवेचनमित्यादि**। विवेकः-त्यागपरिणामः। विवेचनं-भावविशुद्धिः। विशोधनं-निरवयवता पुनः प्रत्युपेक्षणं प्रस्फोटनमीक्षणमेव वा प्रयत्नेन स्वल्पोऽप्यवयवो नास्तीति। विशुद्धिरित्येते पर्यायशब्दा अभिन्नमर्थमभिदधति। विवेकप्रायश्चित्तस्य विषयं दर्शयति—**स एष विवेकः संसक्तान्नपानोपकरणादिषु भवतीति**। उपयुक्तेन गीतार्थेन गृहीतं प्राक् पश्चादवगतमशुद्धं विवेकार्हम्। अन्नपानग्रहणात् पिण्डपरिग्रहः। उपधिरौधिकौपग्रहिकलक्षणः। शय्या-प्रतिश्रयः। आदिग्रहणाद् डगलकभस्ममल्ल(क)भेषजादिपरिग्रह इत्येवं विवेक एव प्रायश्चित्तमिति॥

सम्प्रति व्युत्सर्गप्रायश्चित्तमुच्यते—

व्युत्सर्गस्य पर्यायः

भा०—व्युत्सर्गः प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरम्। एषोऽप्यनेषणीयान्नोपकरणादिषु अशङ्कनीयविवेकेषु च भवति॥

टी०—व्युत्सर्ग इत्यादि। विशिष्ट उत्सर्गो व्युत्सर्गः-प्रणिधानपूर्वको निरोधः। कायवाग्व्यापारस्य[1], पर्यायान्तरेण व्याचष्टे-**प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरम्**। प्रतिष्ठापनशब्दः परित्यागार्थः। कायोत्सर्गप्रायश्चित्तस्य विषयमादर्शयति—**एषोऽपि** कायोत्सर्गः प्रायश्चित्तं भवति। क्व? **अनेषणीयादिषु**-त्यक्तेषु। तत्रानेषणीयमुद्गमाद्यविशुद्धमन्नपानमुपकरणं वा प्रतिष्ठाप्य

---

1 'कायव्यापारस्य' इति क-पाठः।

कायोत्सर्गः कार्यः । आदिग्रहणाद् गमनागमनविहारश्रुतगाथपदसमुद्देशनौसन्तरणोच्चार-प्रस्रवणावरणपरिग्रहः । अशङ्कनीयविवेकेषु चेति । घनसंसक्तकक्षुद्रपिपीलिकादिषु न प्राणिनो विवेक्तुं शक्यन्त इत्यशङ्कनीयविवेकेषु च सक्तुप्रभृतिषु प्रतिष्ठापितेषु कायोत्सर्ग एव तपः प्रायश्चित्तं भवतीति ॥

तपःप्रायश्चित्तविवक्षया त्वाह—

भा०—तपो बाह्यमनशनादि प्रकीर्णं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादि ॥

टी०—तपो बाह्यमनशनादि । प्रायश्चित्तमित्यभ्यन्तरं तपः, अनशनादि तु बाह्यम् । बाह्याभ्यन्तरता च केनचिदंशेनेत्यविरोधः । तत्रानशनग्रहणाच्चतुर्थभक्तपरिग्रहः, श्रुतानुसारात् पञ्चमव्यवहारानुसाराच्च । तच्च मध्यमग्रहणं मध्यमग्रहणाच्चाद्यभेदपरिग्रहोऽपि । तत्राद्याः पञ्चक-दशक-विंशति-पञ्चविंशतिभेदा लघवो गुरवश्च । मासोऽपि च लघुर्गुरुः । चत्वारश्च मासा लघवो गुरवश्च । षट् च मासा लघुगुरवः मध्यं च । भिन्नमासो लघुगुरुभेदः । सर्वमेतत् तपः प्रायश्चित्तं ज्ञानदर्शनचारित्रापराधानुरूपमागमेऽतिचारविशुद्ध्यर्थम् । सम्प्रति पञ्चमव्यवहारप्रमाणेन यतयो भूयसा विशुद्धिमाचरन्ति । तच्च निर्विकृत्याद्यष्टमभक्तान्तम् । तच्चानेकातिचारविषयम् । यथा उद्देशकाध्ययनश्रुतस्कन्धाङ्गेषु प्रमादिनः कालविनयातिक्रमादिषु क्रमेण निर्विकृत्याद्याचाम्लान्तमनागाढयोगे, आगाढे तु पुरस्तादर्धचतुर्थभक्तान्तम् । एवमादि प्रकीर्णकं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादीत्युक्तलक्षणं बाह्ये तपसि प्राक् प्रपञ्चेनेति ॥

छेदप्रायश्चित्ताभिधित्सयोवाच—

छेदस्य पर्यायाः

भा०—छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यनर्थान्तरम् । स प्रव्रज्यादिवस-पक्ष-मास-संवत्सराणामन्यतमेषां भवति ॥

टी०—छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यभिन्नार्थाः पर्यायाः । स च छेदः पर्यायस्य महाव्रतारोपणकालादारभ्य गण्यते । एतदेवाह—प्रव्रज्येत्यादि । प्रव्रज्यादिवस-पक्ष-मास-संवत्सराणामन्यतमेषां भवति । प्रव्रज्यादिवसो यत्र महाव्रतारोपणं कृतं तदादिः पर्यायः । तत्र पञ्चकादिच्छेदपर्यायस्य यथा यस्य तावद् दश वर्षाण्यारोपितमहाव्रतस्यापराधानुरूपः कदाचित् पञ्चकच्छेदः कदाचिच्च दशक इत्यादि यावत् षण्मासपरिमाणच्छेदो लघुर्गुरुर्वा, एवंविधेन छेदेन छिद्यमानः प्रव्रज्यादिवसमप्यपहरतीति । अस्य च विषयस्तपसा गर्वितः तपसोऽसमर्थस्तपश्चाश्रद्दधानः तपसा च यो न दाम्यत्यतिपरिणामकश्चेत्यादि ॥

सम्प्रति मूलप्रायश्चित्तमभिधीयते—

उपस्थापनस्य पर्यायाः

भा०—परिहारो मासिकादिः । उपस्थानं पुनर्दीक्षणं पुनश्चरणं पुनर्व्रतारोपणमित्यनर्थान्तरम् ॥

---

१ 'श्रुताङ्गेषु' इति ङ-पाठः । २ 'विनयता' इति ङ-पाठः । ३ 'दिवसादिपक्ष०' इति ग-पाठः ।

टी०—परिहारो मासिकादिरिति। इदं मूलप्रायश्चित्तोपलक्षणम्। परिह्रियते अस्मिन् सति वन्दनालापान्नपानप्रदानादिक्रियया साधुभिरिति परिहारः। स च मासादिकः षण्मासान्तः। तस्य चान्ते क्वचिन्मूलं पुनर्व्रतारोपणं तद्विषयः सङ्कल्पात् कृतः प्राणातिपातो दर्पाच्चतुर्थासेवनमुत्कृष्टं मृषावादादि वा सेव्रमानस्येत्येवमादिः। अनवस्थाप्यपारञ्चिकप्रतिपादनार्थमाह—उपस्थापनं पुनर्दीक्षणमित्यादि। अनवस्थाप्यपारञ्चिकप्रायश्चित्ते लिङ्गक्षेत्रकालतपःसाधर्म्यादेकस्थीकृत्योक्ते

अनवस्थाप्यपारञ्चिकयोरन्तर्भावः

तत्र यथोक्तं तपो यावन्न कृतं तावन्न व्रतेषु लिङ्गे वा स्थाप्यते इत्यनवस्थाप्य तेनैव तपसाऽतिचारपारमञ्चतीति पारञ्चिकः। पृषोदरादिपाठाच्च संस्कारः शब्दस्य। तयोः पर्यन्ते तेषूपस्थापनं–व्यवस्थानं पुनर्दीक्षणं–पुनः प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः पुनश्चरणं–चारित्रं पुनर्व्रतारोपणमित्यनर्थान्तरम्। तत्रानवस्थाप्यविषयः साधर्मिकान्यधार्मिकास्तेयहस्तताडनादिः दुष्टमूढान्योन्यकरणादिः पारञ्चिकस्येति॥

भा०—तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तं देशं कालं शक्तिं संहननं संयमविराधनां च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतां च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथाऽर्हं दीयते चाचर्यते च॥

टी०—तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तमित्यादि। तदेतदित्यालोचनादेः परामर्शः। नवविधमिति स्वकृतसूत्रसन्निवेशमाश्रित्योक्तम्। आर्षे तु दशधा विंशतिधा वाऽभिहितं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणनिर्वचनम्। देशो निर्गुणः स्निग्धं क्षेत्रम्। कालः स्निग्धो रूक्षः साधारणश्च। शक्तिः प्रायश्चित्तकारिणो

प्रायश्चित्तप्रकाराणां सङ्ख्या

वीर्य–सामर्थ्यम्। संहननं वज्रर्षभनाराचादि। संयमः सप्तदशभेदः समस्तो वा मूलगुणोत्तरगुणकलापः तस्य विराधना–खण्डनमतिचरणम्। चशब्दः समुच्चयार्थः। तां विराधनां विशिनष्टि–कायेन्द्रियेत्यादि। कायाः पृथिव्यादयः षट्सङ्ख्याः। तत्रावनि-जल-ज्वलन-पवन-प्रत्येकवनस्पतिषु सङ्घट्टन-परितापना-ऽपद्रावणविषयमन्यादृशं प्रायश्चित्तमन्यादृक् साधारणवनस्पतावन्यादृशं च द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियकायेषु इत्थमुपयुज्य यथावद् देयम्। एवं कालादयोऽपि पर्यालोचनीयास्तदनुरूपं च देयमिति। तथा एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियप्राणिप्रत्युपेक्षणेन च विभजनीयं प्रायश्चित्तम्। अथवा एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियजातिद्वारेण गुणा राग-द्वेष-मोहाः तेषामुत्कर्षा-ऽपकर्ष-मध्यावस्थाः समीक्ष्य मृगराज-गवादिव्यापादकवत् तत्कृतां च विराधनां प्राप्य अतिचारविशोधनार्थं यथाऽर्हमपराधानुरूपं दीयते चाचर्यते च प्रायश्चित्तमिति॥

१ 'मूलं मता' इति ङ–पाठः। २ 'यावत्कृतं' इति ङ–पाठः। ३ 'लिङ्गे वा स्थाप्यः' इति ङ–पाठः। ४ 'कृत-स्तत्र' इति ङ–पाठः। ५ 'स्निग्धक्षेत्रं' इति ङ–च–पाठः।

कायोत्सर्गः कार्यः । आदिग्रहणाद् गमनागमनविहारश्रुतमार्गपथसमर्दनोच्चार-प्रस्रवणावरणपरिग्रहः । अशङ्कनीयविवेकेषु नेति । मनःसंकल्पकल्पितकादिषु न प्राणिनो विवेक्तुं शक्यन्त इत्यशङ्कनीयविवेकेषु च गर्तप्रभृतिषु प्रतिष्ठापितेषु कायोत्सर्ग एव तपः प्रायश्चित्तं भवतीति ॥

तपःप्रायश्चित्तविवक्षया त्वाह—

भा०—तपो बाह्यमनशनादि प्रकीर्णं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादि ॥

टी०—तपो बाह्यमनशनादि । प्रायश्चित्तमित्यभ्यन्तरं तपः, अनशनादि तु बाह्यम् । बाह्याभ्यन्तरता च केनचिदंशेनेत्यविरोधः । तत्रानशनग्रहणाच्चतुर्थभक्तपरिग्रहः, श्रुतानुसारात् पञ्चमव्यवहारानुसाराच्च । तथ मध्यमग्रहणं मध्यमग्रहणाच्चापभेदपरिग्रहोऽपि । तत्राद्याः पञ्चक-दशक-विंशति-पञ्चविंशतिभेदा लघवो गुरवश्च । मासोऽपि च लघुर्गुरुः । चत्वारश्च मासा लघवो गुरवश्च । षट् च मासा लघुगुरवः मध्यं च । निम्नमासो लघुगुरुभेदः । सर्वमेतद् तपः प्रायश्चित्तं ज्ञानदर्शनचारित्रापराधानुरूपमागमेऽतिचारविशुद्धपर्थम् । सम्प्रति पञ्चमव्यवहारप्रमाणेन यतयो भूयसा विशुद्धिमाचरन्ति । तथ निर्विकृत्याद्यष्टमभक्तान्तम् । तथानेकातिचारविषयम् । यथा उद्देशकाध्ययनश्रुतस्कन्धाङ्गेषु प्रमादिनः कालविनयातिक्रमादिषु क्रमेण निर्विकृत्याद्याचाम्लान्तमनागाढयोगे, आगाढे तु पुरस्तादर्धचतुर्थभक्तान्तम् । एवमादि प्रकीर्णकं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादीत्युक्तलक्षणं बाह्ये तपसि प्राक् प्रपञ्चेनेति ॥

छेदप्रायश्चित्ताभिधित्सयोवाच—

छेदस्य पर्यायाः

भा०—छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यनर्थान्तरम् । स प्रव्रज्यादिवस-पक्ष-मास-संवत्सराणामन्यतमेषां भवति ॥

टी०—छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यभिन्नार्थाः पर्यायाः । स च छेदः पर्यायस्य महाव्रतारोपणकालादारभ्य गण्यते । एतदेवाह—प्रव्रज्येत्यादि । प्रव्रज्यादिवस-पक्ष-मास-संवत्सराणामन्यतमेषां भवति । प्रव्रज्यादिवसो यत्र महाव्रतारोपणं कृतं तदादिः पर्यायः । तत्र पञ्चकादिच्छेदपर्यायस्य यथा यस्य तावद् दश वर्षाण्यारोपितमहाव्रतस्यापराधानुरूपः कदाचित् पञ्चकच्छेदः कदाचिच्च दशक इत्यादि यावत् षण्मासपरिमाणच्छेदो लघुर्गुरुर्वा, एवंविधेन छेदेन छिद्यमानः प्रव्रज्यादिवसमप्यपहरतीति । अस्य च विषयस्तपसा गर्वितः तपसोऽसमर्थस्तपश्चाश्रद्धधानः तपसा च यो न दाम्यत्यतिपरिणामकश्चेत्यादि ॥

सम्प्रति मूलप्रायश्चित्तमभिधीयते—

उपस्थापनस्य पर्यायाः

भा०—परिहारो मासिकादिः । उपस्थानं पुनर्दीक्षणं पुनश्चरणं पुनर्व्रतारोपणमित्यनर्थान्तरम् ॥

---

१ 'श्रुताङ्गेषु' इति ङ-पाठः । २ 'विनयता' इति ङ-पाठः । ३ 'दिवसादिपक्ष०' इति ग-पाठः ।

टी०—परिहारो मासिकादिरिति। इदं मूलप्रायश्चित्तोपलक्षणम्। परिह्रियते अस्मिन् सति वन्दनालापान्नपानप्रदानादिक्रियया साधुभिरिति परिहारः। स च मासादिकः षण्मासान्तः। तस्य चान्ते क्वचिन्मूलं पुनर्व्रतारोपणं तद्विषयः सङ्कल्पात् कृतः प्राणातिपातो दर्पाच्चतुर्थासेवनमुत्कृष्टं मृषावादादि वा सेवमानस्येत्येवमादिः। अनवस्थाप्यपारञ्चिकप्रतिपादनार्थमाह—उपस्थापनं पुनर्दीक्षणमित्यादि। अनवस्थाप्यपारञ्चिकप्रायश्चित्ते लिङ्गक्षेत्रकालतपःसाधर्म्यादेकस्थीकृत्योक्ते तत्र यथोक्तं तपो यावन्न कृतं तावन्न व्रतेषु लिङ्गे वा स्थाप्यते इत्यनवस्थाप्य तेनैव तपसाऽतिचारपारमञ्चतीति पारञ्चिकः। पृषोदरादिपाठाच्च संस्कारः शब्दस्य। तयोः पर्यन्ते तेषूपस्थापनं–व्यवस्थानं पुनर्दीक्षणं–पुनः प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः पुनश्चरणं–चारित्रं पुनर्व्रतारोपणमित्यनर्थान्तरम्। तत्रानवस्थाप्यविषयः साधर्मिकान्यधार्मिकास्तेयहस्तताडनादिः दुष्टमूढान्योन्यकरणादिः पारञ्चिकस्येति॥

अनवस्थाप्यपारञ्चिकयोरन्तर्भावः

भा०—तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तं देशं कालं शक्तिं संहननं संयमविराधनां च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतां च प्राप्य विशुध्यर्थं यथाऽर्हं दीयते चाचर्यते च॥

टी०—तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तमित्यादि। तदेतदित्यालोचनादेः परामर्शः। नवविधमिति स्वकृतसूत्रसन्निवेशमाश्रित्योक्तम्। आर्षे तु दशधा विंशतिधा वाऽभिहितं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणनिर्वचनम्। देशो निर्गुणः किल क्षेत्रम्। कालः स्निग्धो रूक्षः साधारणश्च। शक्तिः प्रायश्चित्तकारिणो वीर्य–सामर्थ्यम्। संहननं वज्रर्षभनाराचादि। संयमः सप्तदशभेदः समस्तो वा मूलगुणोत्तरगुणकलापः तस्य विराधना–खण्डनमतिचरणम्। चशब्दः समुच्चयार्थः। तां विराधनां विशिनष्टि–कायेन्द्रियेत्यादि। कायाः पृथिव्यादयः षट्सङ्ख्याः। तत्रावनि-जल-ज्वलन-पवन-प्रत्येकवनस्पतिषु सङ्घट्टन-परितापना-ऽपद्रावणविषयमन्यादृशं प्रायश्चित्तमन्यादृक् साधारणवनस्पतावन्यादृशं च द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियकायेषु इत्थमुपयुज्य यथावद् देयम्। एवं कालादयोऽपि पर्यालोचनीयास्तदनुरूपं च देयमिति। तथा एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियप्राणिप्रत्युपेक्षणेन च विभजनीयं प्रायश्चित्तम्। अथवा एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियजातिद्वारेण गुणा राग-द्वेष-मोहाः तेषामुत्कर्षा-ऽपकर्ष-मध्यावस्थाः समीक्ष्य मृगराज-गवादिव्यापादकवत् तत्कृतां च विराधनां प्राप्य अतिचारविशोधनार्थं यथाऽर्हमपराधानुरूपं दीयते चाचर्यते च प्रायश्चित्तमिति॥

प्रायश्चित्तप्रकाराणां सङ्ख्या

---

१ 'मूलं मता' इति ङ-पाठः। २ 'यावत्कृतं' इति ङ-पाठः। ३ 'लिङ्गे वा स्थाप्यः' इति ङ-पाठः। ४ 'कृत-स्तत्र' इति ङ-पाठः। ५ 'खिलक्षेत्रं' इति ङ-च-पाठः।

सम्प्रति प्रायश्चित्तमिति शब्दं व्युत्पादयति—

प्रायश्चित्तशब्दस्य व्युत्पादनम्

भा०—'चिती सञ्ज्ञानविशुद्धयोः' धातुः । तस्य चित्तमिति भवति निष्ठान्तमौणादिकं च ॥ एवमेभिरालोचनादिभिः कृच्छ्रैस्तपोविशेषैर्जनितात्प्रमादः तं व्यतिक्रमं प्रायश्चेतयति, चेतयंश्च न पुनराचरतीति । अतः प्रायश्चित्तमपराधो वा प्रायस्तेन विशुध्यत इति । अतश्च प्रायश्चित्तमिति ॥ २२ ॥

टी०—चिती सञ्ज्ञानविशुद्धयोर्धातुरित्यादि । भीमसेनात् परतोऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वये पठितो धातुः सञ्ज्ञाने विशुद्धौ च । इह विशुद्ध्यर्थस्य सह सञ्ज्ञानेन ग्रहणम् । अथवाऽनेकार्था धातव' इति सञ्ज्ञाने पठितो विशुद्धावपि वर्तते । भाष्यकृता चोपयुज्यमानमेवार्थमभिसन्धाय विशुद्धिरपि पठिता तस्य चित्तमिति रूपं भवति निष्ठान्तमौणादिकं च चेततीति चित्तं विशुद्धयतीत्यर्थः । भावविशुद्धिमुपजायमानां सञ्जानीते चेतति—प्रणिदधान इति । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उणादिसूत्रे ३७७) क्तस्य च निष्ठासञ्ज्ञा । औणादिकं चैतच्छब्दरूपं चित्तमिति नान्यलक्षणमन्वेष्यम् 'उणादयो बहुलं' (पा० अ० ३, पा० ३, सू० १) इति चितेरपि क्तः कर्तरि । केन पुनः प्रकारेण विशुद्धिरित्याह—एवमेभिरित्यादि । उक्तलक्षणैरालोचनादिभिः पाराञ्चिकावसानैः कृच्छ्रैः—दुष्करैस्तपोविशेषैर्जनितात्प्रमादः कृतप्रमादः, अप्रमत्त इत्यर्थः । तं च मूलोत्तरविषयं व्यतिक्रममतिचारमुपयुक्तः प्रायो—बाहुल्येन चेतयति । प्रायोग्रहणमत्यन्तसूक्ष्मातिचारव्युदासार्थम् । चेतयंश्च—सञ्जानानो न पुनराचरति—आसेवते तादृशमपराधमित्यतः प्रायश्चित्तमुच्यते । प्रायःशब्देन वाऽपराधोऽभिधीयते । तेनालोचनादिना सूत्रविहितेन सोऽपराधो विशुद्धयत्यपीति । अतश्च—अस्माच्च हेतोः प्रायश्चित्तमिति ॥ २२ ॥

उक्तं प्रायश्चित्तम् । अधुना विनयोऽभिधीयते । तत्प्रतिपादनायाह—

विनयस्य चातुर्विध्यम्

सूत्रम्—ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ ९–२३ ॥

भा०—विनयश्चतुर्भेदः । तद्यथा—ज्ञानविनयः, दर्शनविनयः, चारित्रविनयः, उपचारविनय इति । तत्र ज्ञानविनयः पञ्चविधो मतिज्ञानादिः ।

टी०—ज्ञानादयः कृतद्वन्द्वाः प्रथमाबहुवचनेन निर्दिष्टाः । एतद्विवरणायाह—विनयश्चतुर्भेद इति । विनयनिर्वचनमुपरि व्याख्यास्यते तांश्चतुर्धा भेदान्नामग्राहमाचष्टे । तद्यथाशब्दस्तदुपन्यासार्थः । ज्ञानविनय इत्यादि । तत्र—तेषु चतुर्षु भेदेषु ज्ञानविनयस्तावत् पञ्च-

---

१ 'चिती सञ्ज्ञाने' इति पाणिनीये (धा० ३९)। २ 'महणमा' इति ङ-पाठः।

ज्ञानविनयस्य पञ्चविधत्वम्

विधो मतिज्ञानादिः। आदिग्रहणात् श्रुता-ऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानपरिग्रहः । अस्मिन् सति ज्ञानादिपञ्चके भक्तिर्बहुमानो ज्ञानस्वरूपश्रद्धानं तद्विषयं श्रद्धानं च ज्ञानविनयः । श्रुते च विशेषः—"काले विणए वहुमाणे उवहाणे" इत्यादि ॥

दर्शनविनयस्य एकविधत्वम्

भा०—दर्शनविनयस्त्वेकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः ।

टी०—दर्शनविनयस्त्वेकविध एव । "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्" (अ० १, सू० २) इत्येकलक्षणत्वादेकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः । तथाऽर्हत्प्रणीतस्य च धर्मस्याचार्योपाध्याय-स्थविर-कुल-गण-सङ्घ-साधु-संभोगा(मनोज्ञा १)नां चानासादनाप्रशम-संवेग-निर्वेदानुकम्पाऽऽस्तिक्यानि च सम्यग्दर्शनविनय इति ॥

भा०—चारित्रविनयः पञ्चविधः। सामायिकविनयादिः । औपचारिकविनयोऽनेकविधः—

टी०—सामायिकादयः प्रागुक्तलक्षणाः सामायिकादिस्वरूपश्रद्धानपूर्वकं चानुष्ठानविधिना च प्ररूपणमित्येष चारित्रविनयः। औपचारिकेत्यादि। उपचरणं उपचारः–श्रद्धानपूर्वकः क्रियाविशेषलक्षणो व्यवहारः, स प्रयोजनमस्येत्यौपचारिकः । स चानेकप्रकारः । तस्य विषयनिर्देशार्थमाह—

भा०—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रादिगुणाधिकेषु अभ्युत्थानासनप्रदानवन्दनानुगमनादिः। विनीयते तेन तस्मिन् वा विनयः ॥ २३ ॥

टी०—सम्यग्दर्शनेत्यादि । सम्यक्त्वज्ञानचरणानि गुणास्तैरभ्यधिका ये मुनयः । आदिग्रहणाद् दशविधसामाचारीसम्पत्परिग्रहः तेषु। अभ्युत्थानासनप्रदानेत्यादि। अभिमुखमागच्छति गुणाधिके उत्थानमासनादभ्युत्थानं अदृष्टपूर्वे च साधुवेषभाजि कार्यमभ्युत्थानम् तदनन्तरमासनप्रदानं ततो वन्दनप्रतिपत्तिः। गच्छतः कतिचित् पदान्यनुगमनमनुव्रजनम् । आदिग्रहणान्मुकुलितकरकमलद्वयस्य ललाटदेशे न्यासोऽञ्जलिप्रग्रहः, वस्त्रादिपूजासत्कारः। सद्भूतगुणोत्कीर्तनं सन्मानः। विनयशब्दनिर्भेदप्रदर्शनायाह—विनीयते–क्षिप्यतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्मेति विनयः। पचाद्यचि करणसाधनम्। विनीयते चास्मिन् सति ज्ञानावरणादिरजोराशिरिति विनयः। अधिकरणसाधने च ॥ २३ ॥

---

१ सम्पूर्णा गाथा तच्छाया चैवम्—

" काले विणए बहुमाणे उवहाणे तह अनिन्हवणे ।
वंजण अत्थ तदुभए अट्ठविहो नाणमायारो ॥ "
[काले विनये बहुमाने उपधाने तथा अनिह्नवने ।
व्यञ्जनेऽर्थे तदुभये अष्टविधो ज्ञाने आचारः ॥]

सम्प्रति प्रायश्चित्तमिति शब्दं व्युत्पादयति—

प्रायश्चित्तशब्दस्य व्युत्पादनम्

भा०—'चिती सञ्ज्ञानविशुद्ध्योः' धातुः । तस्य चित्तमिति भवति निष्ठान्तमौणादिकं च ॥ एवमेभिरालोचनादिभिः कृच्छ्रैस्तपोविशेषैर्जनिताप्रमादः तं व्यतिक्रमं प्रायश्चेतयति, चेतयंश्च न पुनराचरतीति । अतः प्रायश्चित्तमपराधो वा प्रायस्तेन विशुध्यत इति । अतश्च प्रायश्चित्तमिति ॥ २२ ॥

टी०—चिती सञ्ज्ञानविशुद्ध्योर्धातुरित्यादि । भीमसेनात् परतोऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वये पठितो धातुः सञ्ज्ञाने विशुद्धौ च । इह विशुद्ध्यर्थस्य सह सञ्ज्ञानेन ग्रहणम् । अथवा'ऽनेकार्था धातव' इति सञ्ज्ञाने पठितो विशुद्धावपि वर्तते । भाष्यकृता चोपयुज्यमानमेवार्थमभिसन्धाय विशुद्धिरपि पठिता तस्य चित्तमिति रूपं भवति निष्ठान्तमौणादिकं च चेततीति चित्तं विशुद्ध्यतीत्यर्थः । भावविशुद्धिमुपजायमानां सञ्जानीते चेतविप्रणिधान इति । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उणादिसूत्रे ३७७) क्तस्य च निष्ठासञ्ज्ञा । औणादिकं चैतच्छब्दरूपं चित्तमिति नान्यलक्षणमन्वेष्यम् 'उणादयो बहुलं' (पा० अ० ३, पा० ३, सू० १) इति चितेरपि क्तः कर्तरि । केन पुनः प्रकारेण विशुद्धिरित्याह—एवमेभिरित्यादि । उक्तलक्षणैरालोचनादिभिः पाराञ्चिकावसानैः कृच्छ्रैः–दुष्करैस्तपोविशेषैर्जनिताप्रमादः कृताप्रमादः, अप्रमत्त इत्यर्थः । तं च मूलोत्तरविषयं व्यतिक्रममतिचारमुपयुक्तः प्रायो–बाहुल्येन चेतयति । प्रायोग्रहणमत्यन्तसूक्ष्मातिचारव्युदासार्थम् । चेतयंश्च–सञ्जानानो न पुनराचरति–आसेवते तादृशमपराधमित्यतः प्रायश्चित्तमुच्यते । प्रायःशब्देन वाऽपराधोऽभिधीयते । तेनालोचनादिना सूत्रविहितेन सोऽपराधो विशुद्ध्यत्यपीति । अतश्च–अस्माच्च हेतोः प्रायश्चित्तमिति ॥ २२ ॥

उक्तं प्रायश्चित्तम् । अधुना विनयोऽभिधीयते । तत्प्रतिपादनायाह—

विनयस्य चातुर्विध्यम्

सूत्रम्—ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ ९–२३ ॥

भा०—विनयश्चतुर्भेदः । तद्यथा—ज्ञानविनयः, दर्शनविनयः, चारित्रविनयः, उपचारविनय इति । तत्र ज्ञानविनयः पञ्चविधो मतिज्ञानादिः ।

टी०—ज्ञानादयः कृतद्वन्द्वाः प्रथमाबहुवचनेन निर्दिष्टाः । एतद्विवरणायाह—विनयश्चतुर्भेद इति । विनयनिर्वचनमुपरि व्याख्यास्यते तांश्चतुर्धा भेदान्नामग्राहमाचष्टे । तद्यथाशब्दस्तदुपन्यासार्थः । ज्ञानविनय इत्यादि । तत्र–तेषु चतुर्षु भेदेषु ज्ञानविनयस्तावत् पञ्च-

१ 'चिती सञ्ज्ञाने' इति पाणिनीये (धा० ३९) । २ 'महणमा' इति ङ-पाठः ।

ज्ञानविनयस्य पञ्चविधत्वम्

विधो मतिज्ञानादिः। आदिग्रहणात् श्रुता-ऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानपरिग्रहः। अस्मिन् सति ज्ञानादिपञ्चके भक्तिर्बहुमानो ज्ञानस्वरूपश्रद्धानं तद्विषयं श्रद्धानं च ज्ञानविनयः। श्रुते च विशेषः—"[1]काले विणए बहुमाणे उवहाणे" इत्यादि ॥

दर्शनविनयस्य एकविधत्वम्

भा०—दर्शनविनयस्त्वेकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः।

टी०—दर्शनविनयस्त्वेकविध एव। "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्" (अ० १, सू० २) इत्येकलक्षणत्वादेकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः। तथाऽर्हत्प्रणीतस्य च धर्मस्याचार्योपाध्याय-स्थविर-कुल-गण-सङ्घ-साधु-संभोगा(मनोज्ञा ?)नां चानासादनाप्रशम-संवेग-निर्वेदानुकम्पाऽऽस्तिक्यानि च सम्यग्दर्शनविनय इति ॥

भा०—चारित्रविनयः पञ्चविधः। सामायिकविनयादिः। औपचारिकविनयोऽनेकविधः—

टी०—सामायिकादयः प्रागुक्तलक्षणाः सामायिकादिस्वरूपश्रद्धानपूर्वकं चानुष्ठानविधिना च प्ररूपणमित्येष चारित्रविनयः। औपचारिकेत्यादि। उपचरणं उपचारः—श्रद्धानपूर्वकः क्रियाविशेषलक्षणो व्यवहारः, स प्रयोजनमस्येत्यौपचारिकः। स चानेकप्रकारः। तस्य विषयनिर्देशार्थमाह—

भा०—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रादिगुणाधिकेषु अभ्युत्थानासनप्रदानवन्दनानुगमनादिः। विनीयते तेन तस्मिन् वा विनयः ॥ २३ ॥

टी०—सम्यग्दर्शनेत्यादि। सम्यक्त्वज्ञानचरणानि गुणास्तैरभ्यधिका ये मुनयः। आदिग्रहणाद् दशविधसामाचारीसम्पत्परिग्रहः तेषु। अभ्युत्थानासनप्रदानेत्यादि। अभिमुखमागच्छति गुणाधिके उत्थानमासनादभ्युत्थानं अदृष्टपूर्वे च साधुवेषभाजि कार्यमभ्युत्थानम् तदनन्तरमासनप्रदानं ततो वन्दनप्रतिपत्तिः। गच्छतः कतिचित् पदान्यनुगमनमनुव्रजनम्। आदिग्रहणान्मुकुलितकरकमलद्वयस्य ललाटदेशे न्यासोऽञ्जलिप्रग्रहः, वस्त्रादिपूजासत्कारः। सद्भूतगुणोत्कीर्तनं सन्मानः। विनयशब्दनिर्भेदप्रदर्शनायाह—विनीयते—क्षिप्यतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्मेति विनयः। पचाद्यचि करणसाधनम्। विनीयते चास्मिन् सति ज्ञानावरणादिरजोराशिरिति विनयः। अधिकरणसाधने च ॥ २३ ॥

---

१ सम्पूर्णा गाथा तच्छाया चैवम्—

" काले विणए बहुमाणे उवहाणे तह अनिन्हवणे।
वंजण अत्थ तदुभए अट्ठविहो नाणमायारो ॥ "
[काले विनये बहुमाने उपधाने तथा अनिह्नवने।
व्यञ्जनेऽर्थे तदुभये अष्टविधो ज्ञाने आचारः ॥]

सम्प्रति वैयावृत्त्यमुच्यते—

वैयावृत्त्यस्य दशविधता

सूत्रम्—आचार्योपाध्याय-तपस्वि-शैक्षक-ग्लान-गण-कुल-सङ्घ-साधु-समनोज्ञानाम् ॥ ९–२४ ॥

टी०—आचार्यादीनां समनोज्ञानानां द्वन्द्वानां षष्ठीबहुवचनेन निर्देशः ॥

भा०—वैयावृत्त्यं दशविधम्। तद्यथा—आचार्यवैयावृत्त्यं, उपाध्यायवैयावृत्त्यं, तपस्विवैयावृत्त्यं, शिक्षकवैयावृत्त्यं, ग्लानवैयावृत्त्यं, गणवैयावृत्त्यं, कुलवैयावृत्त्यं, सङ्घवैयावृत्त्यं, साधुवैयावृत्त्यं, समनोज्ञवैयावृत्त्यं, इति व्यावृत्तभावो वैयावृत्त्यमिति व्यावृत्तकर्म वा ॥

टी०—वैयावृत्त्यं दशविधमित्यादि। आचार्यादिभेदाद् दशधा। तान् दश प्रकारान् नामग्राहमाख्याति—आचार्यवैयावृत्त्यमित्यादिना। वैयावृत्त्यशब्दव्युत्पादनायाह—व्यावृत्तेत्यादि। व्यावृत्तो-व्यापारप्रवृत्तः, प्रवचनचोदितक्रियाविशेषानुष्ठानपरः, तस्य यो भावः-तथाभवनं तथापरिणामस्तद्वैयावृत्त्यम्। व्यावृत्तकर्म चेति। तथाभूतस्य यत् कर्म क्रियते तद् वैयावृत्त्यम्। पूर्वत्र क्रियाक्रियावतोः प्राधान्यमुत्तरत्र क्रियाया इति। तत्र वैयावृत्त्यं यथासम्भवं क्षेत्रवसतिप्रत्यवेक्षणभक्तपानवस्त्रपात्रभेषजशरीरशुश्रूषणतदादेशगमनविद्यामन्त्रप्रयोगसाध्यादिः। आचार्याद्युद्देशेनाचार्यादीनां यत् कर्तव्यं तत्र व्यग्रता ॥

भा०—तत्राचार्यः पूर्वोक्तः (अ० ९, सू० ६) पञ्चविधः। आचारगोचरविनयं स्वाध्यायं वाऽऽचार्यादनु तस्मादुपाधीयत इत्युपाध्यायः, सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चोपाधीयते सङ्ग्रहादीन् वाऽस्योपाध्येतीत्युपाध्यायः। द्विसङ्ग्रहो निर्ग्रन्थः आचार्योपाध्यायसंग्रहः। त्रिसङ्ग्रहा निर्ग्रन्था आचार्योपाध्याय-प्रवर्तिनीसङ्ग्रहाः ॥

उपाध्यायशब्दस्य अर्थः

टी०—आचार्यः पूर्वोक्तः पञ्चविध इत्यादि। आचरत्याचरयति वेत्याचार्यः। 'कृत्यल्युटो बहुलं' (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३) वचनात्। पूर्वोक्त इति ('उत्तमः) क्षमामार्दवा'दिसूत्रे (पृ० १८९) पञ्चप्रकारः—प्रव्राजकः १ दिगाचार्यः २ श्रुतोद्देष्टा ३ श्रुतसमुद्देष्टा ४ आम्नायवाचक५श्चेति। आचारो ज्ञानादिभेदः पञ्चधा। तस्य गोचरो-विषयो यथास्वं तद्विषयो विनयस्तमाचारगोचरविनयं स्वाध्यायं पञ्चप्रकारं वक्ष्यमाणं आचार्याल्लब्धानुज्ञाः साधवोऽनु-पश्चात् तस्मादुपाधीयत इत्युपाध्यायः अपादानसाधनो घञ्। सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चेति। वस्त्रपात्रप्रदानात् सङ्ग्रहः। अन्नपानभेषजप्रदानाद् उपग्रहः। एतदर्थं चोपाधीयते—सेव्यत

---

१ 'च' इति घ-पाठः। २ 'तत्क्रियाया' इति ङ-पाठः।

इत्युपाध्यायः पृषोदरादित्वात्। सङ्ग्रहादीन् चाऽस्योपाध्येतीति संग्रहोपग्रहानुग्रहान् वाऽस्य सम्बन्धिनस्तत्समीपभवांस्तत्कृतानुपाध्येति स्मरतीति उपाध्यायः द्विसङ्ग्रहो निर्ग्रन्थ इति। सङ्गृह्यतेऽनेनेति सङ्ग्रहः। द्वाभ्यां सङ्गृह्यते इत्यर्थः॥

का पुनरियं प्रवर्तनीत्याह—

भा०—प्रवर्तनी दिगाचार्येण व्याख्याता। हिताय प्रवर्तते प्रवर्तयति चेति प्रवर्तनी॥

टी०—**प्रवर्तनी दिगाचार्येण व्याख्यातेति।** दिगाचार्यो दिशामनुजानाति। सचित्ताचित्तमिश्रप्रदायीत्यर्थः। तेन व्याख्याता तत्सदृशी द्रष्टव्या श्रुतसकलनिशीथाध्ययना-समुचितकल्पव्यवहारस्तत्र ग्राहिणी संविग्ना प्राप्तदिगनुज्ञा चात्महिताय **प्रवर्तते** निःश्रेयसायैव घटते। अन्यांश्च **प्रवर्तयति** साध्वीः स्मारणावधारणवारणादिप्रयोगेणेति **प्रवर्तनी**॥

भा०—विकृष्टोग्रतपोयुक्तस्तपस्वी। अचिरप्रव्रजितः शिक्षयितव्यः शिक्षः, शिक्षामर्हतीति शैक्षो वा। ग्लानः प्रतीतः। गणः स्थविरसन्ततिसंस्थितिः। कुलं एकाचार्यसन्ततिसंस्थितिः। सङ्घश्चतुर्विधः श्रमणादिः। साधवः-संयताः। सम्भोगयुक्ताः समनोज्ञाः॥

टी०—**विकृष्टेत्यादि।** विकृष्टं-दशमादि किञ्चिन्न्यूनषण्मासान्तं उग्रं-भावविशुद्ध-मनिश्रितमल्पसत्त्वस्य वा भयानकमुग्रं तपस्तेन **युक्तस्तपस्वीति**। **अचिरप्रव्रजित इत्यादि।** आद्यपश्चिमतीर्थयोर्मध्यमतीर्थेषु च कतिचिदहानि प्रतिपन्नस्य सामायिकस्य गतानि यस्य सोऽ-चिरप्रव्रजितः। अनारोपितविविक्तव्रतो वा ग्रहणासेवनशिक्षासुभयीं **शिक्षयितव्यः शिक्षः। शिक्षामर्हतीति।** वा शिक्षाशीलो **वा शैक्षः।** छत्रादित्वाण्णप्रत्ययः। **ग्लानो** मन्दोऽ-पटुर्व्याध्यभिभूतः। **प्रतीतः**-सुज्ञात एवेत्यर्थः। कुलानि स्थानीयादीनि। कुलं-समुदायः। **गणः-स्थविरसन्ततिसंस्थितिः।** स्थविरग्रहणेन श्रुतस्थविरपरिग्रहः, न वयसा पर्यायेण वा, तेषां सन्ततिः-परम्परा तस्याः संस्थानं-वर्तनं अद्यापि भवनं **संस्थितिः कुलमाचार्य-सन्ततिसंस्थितिः** एकाचार्यप्रणेयसाधुसमूहो गच्छः। बहूनां गच्छानां एकजातीयानां समूहः कुलम्। तत्र ये आचार्यगुणोपेतास्तत्सन्तति-संस्थितिः कुलं तेषां प्राधान्यम्। **सङ्घश्चतुर्विधः**—साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविकाः। तत्र ये व्यवस्थिताः ज्ञान-दर्शन-चरणगुणास्ते परमार्थतः सङ्घः **श्रमणादिरिति**। 'पुरुषोत्तरो धर्मः' इति ज्ञापनार्थमुक्तम्। **साधवः संयता इति।** ज्ञानादिलक्षणाभिः पौरुषेयीभिः शक्तिभिः साध-

(हाशिये में: गच्छ-कुलयोरर्थः)

१ 'अविरते प्रव्रजित' इति घ-पाठः। २ 'आचार्य०' इति घ-पाठः। ३ 'गुणो यस्तत्' इति ङ-पाठ। ४ "धम्मो पुरिसप्पभवो पुरिसवरदेसिओ पुरिसजिट्ठो। लोए वि पहू पुरिसो किं पुण लोगुत्तमे धम्मे ?॥" इत्युल्लेख उपदेशमालायां (गा० १६)। ५ 'ऽक्ष्याभिः' इति ग-पाठः।

सम्प्रति वैयावृत्त्यमुच्यते—

वैयावृत्त्यस्य दशविधता

सूत्रम्—आचार्यो-पाध्याय-तपस्वि-शैक्षक-ग्लान-गण-कुल-सङ्घ-साधु-समनोज्ञानाम् ॥ ९–२४ ॥

टी०—आचार्यादीनां समनोज्ञान्तानां कृतद्वन्द्वानां षष्ठीबहुवचनेन निर्देशः ॥

भा०—वैयावृत्त्यं दशविधम्। तद्यथा—आचार्यवैयावृत्त्यं, उपाध्यायवैयावृत्त्यं, तपस्विवैयावृत्त्यं, शिक्षकवैयावृत्त्यं, ग्लानवैयावृत्त्यं, गणवैयावृत्त्यं, कुलवैयावृत्त्यं, सङ्घवैयावृत्त्यं, साधुवैयावृत्त्यं, समनोज्ञवैयावृत्त्यं, इति व्यावृत्तभावो वैयावृत्त्यमिति व्यावृत्तकर्म वा ॥

टी०—वैयावृत्त्यं दशविधमित्यादि। आचार्यादिभेदाद् दशधा। तान् दश प्रकारान् नामग्राहमाख्याति—आचार्यवैयावृत्त्यमित्यादिना। वैयावृत्त्यशब्दव्युत्पादनायाह—व्यावृत्तेत्यादि। व्यावृत्तो-व्यापारप्रवृत्तः, प्रवचनचोदितक्रियाविशेषानुष्ठानपरः, तस्य यो भावः—तथाभवनं तथापरिणामस्तद्वैयावृत्त्यम्। व्यावृत्तकर्म चेति। तथाभूतस्य यत् कर्म क्रियते तद् वैयावृत्त्यम्। पूर्वत्र क्रियाक्रियावतोः प्राधान्यमुत्तरत्र क्रियाया इति। तच्च वैयावृत्त्यं यथासम्भवं क्षेत्रवसतिप्रत्यवेक्षणभक्तपानवस्त्रपात्रभेषजशरीरशुश्रूषणतदादेशगमनविद्यामन्त्रप्रयोगसाध्यादिः। आचार्याद्युद्देशेनाचार्यादीनां यत् कर्तव्यं तत्र व्यग्रता ॥

भा०—तत्राचार्यः पूर्वोक्तः (अ० ९, सू० ६) पञ्चविधः। आचारगोचरविनयं स्वाध्यायं वाऽऽचार्यादनु तस्मादुपाधीयत इत्युपाध्यायः, सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चोपाधीयते सङ्ग्रहादीन् वाऽस्योपाध्येतीत्युपाध्यायः। द्विसङ्ग्रहो निर्ग्रन्थः आचार्यो-पाध्यायसंग्रहः। त्रिसङ्ग्रहा निर्ग्रन्था आचार्यो-पाध्याय-प्रवर्तिनीसङ्ग्रहाः ॥

उपाध्यायशब्दस्य अर्थः

टी०—आचार्यः पूर्वोक्तः पञ्चविध इत्यादि। आचरत्याचरयति वेत्याचार्यः। 'कृत्यल्युटो बहुलं' (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३) वचनात्। पूर्वोक्त इति ('उत्तमः) क्षमामार्दवा'दिसूत्रे (पृ० १८९) पञ्चप्रकारः—प्रव्राजकः १ दिगाचार्यः २ श्रुतोद्देष्टा ३ श्रुतसमुद्देष्टा ४ आम्नायवाचक ५ श्चेति। आचारो ज्ञानादिभेदः पञ्चधा। तस्य गोचरो-विषयो यथास्वं तद्विषयो विनयस्तमाचारगोचरविनयं स्वाध्यायं पञ्चप्रकारं वक्ष्यमाणं आचार्याल्लब्धानुज्ञाः साधवोऽनु-पश्चात् तस्मादुपाधीयत इत्युपाध्यायः अपादानसाधनो घञ्। सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चेति। -वस्त्रपात्रप्रदानात् सङ्ग्रहः। अन्नपानभेषजप्रदानाद् उपग्रहः। एतदर्थं चोपाधीयते—सेव्यत

१ 'च' इति घ–पाठः। २ 'तत्क्रियाया' इति ङ–पाठः।

अधुना व्युत्सर्गो व्याख्यायते—

सूत्रम्—बाह्या-ऽभ्यन्तरोपध्योः ॥ ९-२६ ॥

भा०—व्युत्सर्गो द्विविधः-बाह्योऽभ्यन्तरश्च। तत्र बाह्यो द्वादशरूपकस्योपधेः। अभ्यन्तरः शरीरस्य कषायाणां चेति ॥ २६ ॥

टी०—व्युत्सर्गो द्विविध इत्यादि। विविधस्योत्सर्गो व्युत्सर्गः। संसक्तासंसक्तपानादेः विधिना प्रवचनविहितेनोत्सर्गो **व्युत्सर्गः**। स द्विप्रकारः **बाह्या-ऽभ्यन्तरभेदात्**। तत्र तयोर्बाह्यस्य तावद् **द्वादशरूपकस्योपधेः** पात्रतद्बन्धपात्रस्थापनादीनि द्वादश रूपाण्यस्येति द्वादशरूपकः। उपग्राहकत्वादुपकारत्वादुपधिः। **अभ्यन्तरः शरीरस्य कषायाणां चेति**। शरीरस्य पर्यन्तकाले विज्ञायाकिञ्चित्करत्वं शरीरकं परित्यजति-उज्झति। यथोक्तम् (भग० श० २, उ० १, सू० ९५)-"जं पि य इमं सरीरं इट्ठं कंतं"[1] इत्यादि। क्रोधादयः कषायाः संसारपरिभ्रमणहेतवः तेषां व्युत्सर्गः-परित्यागो मनो-वाक्-कायैः कृत-कारिता-ऽनुमतिभिश्चेति ॥ २६ ॥

सम्यक्त्वादित्रयं मोक्षसाधनं, तत्रापि ध्यानं गरीयस्तन्निरूपणायाह—

ध्यानस्य लक्षणम्

सूत्रम्—उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ ९-२७ ॥

भा०—उत्तमसंहननं वज्रर्षभनाराचं वज्रनाराचं नाराचं अर्धनाराचं च[2]। तद्युक्तस्यैकाग्रचिन्तानिरोधश्च ध्यानम् ॥ २७ ॥

टी०—उत्तमं-प्रकृष्टं **संहननम्**-अस्थ्नां बन्धविशेषः। उत्तमं संहननमस्येत्युत्तमसंहननं, तदुत्तमसंहननं चतुर्विधं वज्रर्षभनाराचं वज्रनाराचं नाराचं अर्धनाराचम्। वज्रं-कीलिका[3], ऋषभः-पट्टः, नाराचो-मर्कटबन्धः। प्रथमं त्रितययुक्तम्[4]। द्वितीयसंहनने पट्टो नास्ति। तृतीये वज्रर्षभौ न स्तः। ततो वज्रर्षभं अर्धवज्रर्षभं नाराचं चेत्यनेन चत्वारो भेदाः प्रतिपाद्याः उत्तमसंहननवाच्याः। उत्तमसंहननग्रहणं निरोधे कार्ये प्रतिविशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थम्। तस्यो-त्तमसंहननस्य **एकाग्रचिन्तानुरोधो ध्यानम्**। अग्रम्-आलम्बनं एकं च तदग्रं चेत्येकाग्रं, एकालम्बनमित्यर्थः। एकस्मिन्नालम्बने चिन्तानिरोधः। चलं चित्तमेव चिन्ता, तन्निरोधस्तस्यैकत्रावस्थापनमन्यत्राप्रचारो[5] निरोधः। अतो निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालम्बनं छद्मस्थविषयं ध्यानम्। केवलिनां पुनर्वाक्काययोगनिरोध एव ध्यानम्, अभावान्मनसः। नह्यवाप्तकेवलस्य

---

1 छाया—

यदपि च इदं शरीरमिष्टं कान्तम्।

२ 'भमर्धवज्रनाराचं च' इति घ-पाठः। ३ 'नाराचं कीलका' इति ग-पाठः। ४ 'त्रिनयन' इति च-पाठः। ५ 'मन्यत्राथवा निरोधः' इति च-पाठः।

यन्तीति साधवो मोक्षम्, संयता इति मूलोत्तरगुणसम्पन्नाः द्वादशविधसम्भोगभाजः समनोज्ञाः ज्ञानदर्शनचारित्राणि मनोज्ञानि सह मनोज्ञैः समनोज्ञाः तानि तानि वा सम्भोगकारणानि संविग्नेष्वपि विद्यन्ते ॥

भा०—एषामन्नपानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तारादिभिर्धर्मसाधनैरुपग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया कान्तारविषमदुर्गोपसर्गेषु अभ्युपपत्तिरित्येतदादि वैयावृत्त्यम् ॥ २४ ॥

टी०—एषामित्यादि । आचार्यादयः समनोज्ञान्ताः सम्बध्यन्ते एषामित्यनेन । अन्नपानादयः प्रसिद्धाः तैरुपग्रहः—उपकारः । शुश्रूषा-विश्रामणादिका । भेषजक्रिया-मान्द्ये सति तदनुरूपभेषजसम्पादनम् । कान्तारम्-अरण्यम् । श्वापदबहुलत्वाद् विषमदुर्गं-गर्ताकूपकण्टकादिप्रचितम् । उपसर्गो-ज्वरातीसार-कास-श्वास-मरकादिः । अभ्युपपत्तिः—अभ्युद्धरणं परिपालनं परिरक्षणमन्नपानादि(भिः) यत् तद् वैयावृत्त्यमिति ॥ २४ ॥

सम्प्रति स्वाध्यायोऽभिधीयते—

स्वाध्यायस्य पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—वाचना-प्रच्छना-ऽनुप्रेक्षा-ऽऽम्नाय-धर्मोपदेशाः ॥ ९–२५ ॥

भा०—स्वाध्यायः पञ्चविधः। तद्यथा—वाचना, प्रच्छनं, अनुप्रेक्षा, आम्नायः, धर्मोपदेश इति। तत्र वाचनं शिष्याध्यापनम्। प्रच्छनं ग्रन्थार्थयोः। अनुप्रेक्षा ग्रन्थार्थयोरेव मनसाऽभ्यासः। आम्नायो घोषविशुद्धं परिवर्तनं गुणनं, रूपादानमित्यर्थः। अर्थोपदेशो व्याख्यानं अनुयोगवर्णनं धर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ॥ २५ ॥

धर्मोपदेशस्य पर्यायाः

टी०—स्वाध्यायः पञ्चविध इत्यादि । तद्यथेत्यनेन भेदपञ्चकोपन्यासं सूचयति । तत्र वाचनेत्यादि । शिष्याणामध्यापनं वाचना कालिकस्योत्कालिकस्य वाऽऽलापकप्रदानम् । ग्रन्थः सूत्रार्थः सूत्राभिधेयं तद्विषयं प्रच्छनम् । सन्देहे सति ग्रन्थार्थयोर्मनसाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । न तु बहिर्वर्णोच्चारणमनुश्रावणीयम् । आम्नायोऽपि परिवर्तनं उदात्तादिपरिशुद्धमनुश्रावणीयमभ्यासविशेषः। गुणनं—सङ्ख्यानं पदाक्षरद्वारेण रूपादानमेकरूपम् । एका परिपाटी द्वे रूपे त्रीणि रूपाणीत्यादि। धर्मोपदेशस्तु सूत्रार्थकथनं व्याख्यानमनुयोगवर्णनमनुयोगद्वारप्रक्रमेण श्रुतचरणधर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरमिति ॥ २५ ॥

---

१ 'म्नाया' इति ग-पाठः। २ 'मन्थः सूत्राभि०' इति ग-ङ-पाठः। ३ 'रुपदान०' इति क-पाठः।

अधुना व्युत्सर्गो व्याख्यायते—

सूत्रम्—बाह्या-ऽभ्यन्तरोपध्योः ॥ ९-२६ ॥

भा०—व्युत्सर्गो द्विविधः-बाह्योऽभ्यन्तरश्च। तत्र बाह्यो द्वादशरूपकस्योपधेः। अभ्यन्तरः शरीरस्य कषायाणां चेति ॥ २६ ॥

टी०—व्युत्सर्गो द्विविध इत्यादि। विविधस्योत्सर्गो व्युत्सर्गः। संसक्तासंसक्तपानादेः विधिना प्रवचनविहितेनोत्सर्गो व्युत्सर्गः। स द्विप्रकारः बाह्या-ऽभ्यन्तरभेदात्। तत्र तयोर्बाह्यस्य तावद् **द्वादशरूपकस्योपधेः** पात्रतद्बन्धपात्रस्थापनादीनि द्वादश रूपाण्यस्येति द्वादशरूपकः। उपग्राहकत्वादुपकारत्वादुपधिः। **अभ्यन्तरः शरीरस्य कषायाणां चेति**। शरीरस्य पर्यन्तकाले विज्ञायाकिञ्चित्करत्वं शरीरकं परित्यजति-उज्झति। यथोक्तम् (भग० श० २, उ० १, सू० ९५)-"जं पि य इमं सरीरं इट्ठं कंतं" इत्यादि। क्रोधादयः कषायाः संसारपरिभ्रमणहेतवः तेषां व्युत्सर्गः-परित्यागो मनो-वाक्-कायैः कृत-कारिता-ऽनुमतिभिश्चेति ॥ २६ ॥

सम्यक्त्वादित्रयं मोक्षसाधनं, तत्रापि ध्यानं गरीयस्तन्निरूपणायाह—

ध्यानस्य लक्षणम्

सूत्रम्—उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ ९-२७ ॥

भा०—उत्तमसंहननं वज्रर्षभनाराचं वज्रनाराचं नाराचं अर्धनाराचं च। तद्युक्तस्यैकाग्रचिन्तानिरोधश्च ध्यानम् ॥ २७ ॥

टी०—उत्तमं-प्रकृष्टं **संहननम्**-अस्थ्नां बन्धविशेषः। उत्तमं संहननमस्येत्युत्तमसंहननं, तदुत्तमसंहननं चतुर्विधं वज्रर्षभनाराचं वज्रनाराचं नाराचं अर्धनाराचम्। वज्रं-कीलिका, ऋषभः-पट्टः, नाराचो-मर्कटबन्धः। प्रथमं त्रितययुक्तम्। द्वितीयसंहनने पट्टो नास्ति। तृतीये वज्रर्षभौ न स्तः। ततो वज्रर्षभं अर्धवज्रर्षभं नाराचं चेत्यनेन चत्वारो भेदाः प्रतिपाद्याः उत्तमसंहननवाच्याः। उत्तमसंहननग्रहणं निरोधे कार्ये प्रतिविशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थम्। तस्योत्तमसंहननस्य **एकाग्रचिन्तानुरोधो ध्यानम्**। अग्रम्-आलम्बनं एकं च तदग्रं चेत्येकाग्रं, एकालम्बनमित्यर्थः। एकस्मिन्नालम्बने चिन्तानिरोधः। चलं चित्तमेव चिन्ता, तन्निरोधस्तस्यैकत्रावस्थापनमन्यत्राप्रचारो निरोधः। अतो निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालम्बनं छद्मस्थविषयं ध्यानम्। केवलिनां पुनर्वाक्काययोगनिरोध एव ध्यानम्, अभावान्मनसः। नह्यवाप्तकेवलस्य

१ छाया—

यदपि च इदं शरीरमिष्टं कान्तम्।

२ 'भमर्धवज्रनाराचं च' इति घ-पाठः। ३ 'नाराचं कीलका' इति ग-पाठः। ४ 'त्रिनयन' इति च-पाठः। ५ 'मन्यत्रायवा निरोधः' इति च-पाठः।

यन्तीति साधवो मोक्षम्, संयता इति मूलोत्तरगुणसम्पन्नाः द्वादशविधसम्भोगभाजः समनो-ज्ञानदर्शनचारित्राणि मनोज्ञानि सह मनोज्ञैः समनोज्ञाः तानि तानि वा सम्भोगकारणानि संविग्नेष्वपि विद्यन्ते ॥

भा०—एषामन्नपानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तारादिभिर्धर्मसाधनैरुपग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया कान्तारविषमदुर्गोपसर्गेषु अभ्युपपत्तिरित्येतदादि वैयावृत्त्यम् ॥ २४ ॥

टी०—एषामित्यादि । आचार्यादयः समनोज्ञान्ताः सम्बन्ध्यन्ते एषामित्यनेन । अन्न-पानादयः प्रसिद्धाः तैरुपग्रहः—उपकारः । शुश्रूषा-विश्रामणादिका । भेषजक्रिया-मान्द्ये सति तदनुरूपभेषजसम्पादनम् । कान्तारम्-अरण्यम् । श्वापदसङ्कुलत्वाद् विषमदुर्गं-गर्ता-कूपकण्टकादिप्रचितम् । उपसर्गो-ज्वराऽतीसार-कास-श्वास-मरकादिः । अभ्युपपत्तिः—अभ्युद्धरणं परिपालनं परिरक्षणमन्नपानादि(भिः) यत् तद् वैयावृत्त्यमिति ॥ २४ ॥

सम्प्रति स्वाध्यायोऽभिधीयते—

स्वाध्यायस्य पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—वाचना-प्रच्छना-ऽनुप्रेक्षा-ऽऽम्नाय-धर्मोपदेशाः ॥ ९–२५ ॥

भा०—स्वाध्यायः पञ्चविधः । तद्यथा—वाचना, प्रच्छनं, अनुप्रेक्षा, आम्नायः, धर्मोपदेश इति । तत्र वाचनं शिष्याध्यापनम् । प्रच्छनं ग्रन्थार्थयोः । अनुप्रेक्षा ग्रन्थार्थयोरेव मनसाऽभ्यासः । आम्नायो घोषविशुद्धं परिवर्तनं गुणनं, रूपादानमित्यर्थः । अर्थोपदेशो व्याख्यानं अनुयोगवर्णनं धर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ॥ २५ ॥

धर्मोपदेशस्य पर्यायाः

टी०—स्वाध्यायः पञ्चविध इत्यादि । तद्यथेत्यनेन भेदपञ्चकोपन्यासं सूचयति । तत्र वाचनेत्यादि । शिष्याणामध्यापनं वाचना कालिकस्योत्कालिकस्य वाऽऽलापकप्रदानम् । ग्रन्थः सूत्रार्थः सूत्राभिधेयं तद्विषयं प्रच्छनम् । सन्देहे सति ग्रन्थार्थयोर्मनसाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । न तु बहिर्वर्णोच्चारणमनुश्रावणीयम् । आम्नायोऽपि परिवर्तनं उदात्तादिपरिशुद्धमनुश्रावणीयमभ्यासविशेषः । गुणनं—सङ्ख्यानं पदाक्षरद्वारेण रूपादानमेकरूपम् । एका परिपाटी द्वे रूपे त्रीणि रूपाणीत्यादि । धर्मोपदेशस्तु सूत्रार्थकथनं व्याख्यानमनुयोगवर्णनमनुयोगद्वारक्रमेण श्रुतचरणधर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरमिति ॥ २५ ॥

---

१ 'म्नाया' इति ग-पाठः । २ 'ग्रन्थः सूत्राभि०' इति ग-ङ-पाठः । ३ 'रूपदान०' इति क-पाठः ।

टी०—कृतद्वन्द्वान्यार्तादीनि नपुंसकबहुवचनेन निर्दिष्टानि—तच्चतुर्विधं भवतीत्यादि। तद्ध्यानं सामान्येन लक्षितं चतुर्विधं भवति—चतुर्धा भिद्यते। चतस्रो विधा यस्य तच्चतुर्विधम्। [1]विधाप्रदर्शनायाह—तद्यथेति। आर्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्लमिति। तत्रार्तस्य शब्दनिर्भेदाभिधानम्। ऋतशब्दो दुःखपर्यायवाच्याश्रीयते। अर्तेर्गमिक्रियापरिस्पन्दिनो निष्ठाप्रत्ययान्तः। तस्मादागतार्थे तद्धितप्रत्ययो णित्। आर्तं दुःखभवं दुःखानुबन्धि चेति। तथाचामनोज्ञविषयप्रयोगो दुःखम्। वेदना च नेत्रशिरोदशनादिका दुःखमेव। तथा मनोज्ञविषयविप्रयोगोऽशर्मैव। निदानमपि चित्तदुःखासिकयैव क्रियत इत्युपपन्नः प्रत्ययार्थः। तथा रोदयत्यपरानिति रुद्रो दुःखस्य हेतुः तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्रं प्राणिवधबन्धपरिणत आत्मैव रुद्र इत्यर्थः। धर्मः क्षमादिदशलक्षणकस्तस्मादनपेतं धर्म्यम्। शुक्लं–शुचि निर्मलं सकलकर्मक्षयहेतुत्वादिति। शुग्वा दुःखमष्टप्रकारं कर्म तां च शुचं क्लमयति–ग्लपयति निरस्यति शुक्लं इत्येतावदेव ध्यानं चतुर्विधमिति ॥ २९ ॥

(आर्तादीनां व्युत्पत्तिः)

तेषामित्यनेन सूत्रं सम्बध्नाति—

सूत्रम्—परे मोक्षहेतू ॥ ९–३० ॥

भा०—तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्म्य–शुक्ले मोक्षहेतू भवतः। पूर्वे त्वार्तरौद्रे संसारहेतू इति ॥ ३० ॥

टी०—तेषां चतुर्णामित्यादि। यानि प्रस्तुतानि ध्यानानि तेषामार्त-रौद्र-धर्म-शुक्लानां चतुर्णां ध्यानानां सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य परे धर्म्य-शुक्ले मोक्षहेतू–मुक्तेः कारणतां प्रतिपद्येते। तत्रापि साक्षात् मुक्तेः कारणीभवतः। पाश्चात्यौ शुक्लध्यानभेदौ सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियां वा निवर्ति, धर्म्यध्यानं पुनराद्याभ्यां सह शुक्लभेदाभ्यां पारंपर्येण मोक्षस्य कारणं भवति, न साक्षादिति। ततश्चैतद्धर्म्यध्यानादि देवगतेर्मुक्तेश्च कारणं, न मुक्तेरेव। अर्थादिदमगम्यमानमाह—पूर्वे त्वार्तरौद्रे संसारहेतू इति। आर्त-रौद्रयोः संसारहेतुतैव, न जातुचिन्मुक्तिहेतुता। संसारश्च नारकादिभेदश्चतुर्गतिक इति। परमार्थतस्तु रागद्वेषमोहाः संसारहेतवः। तदनुगतं चार्तरौद्ररूपमपि प्रकृष्टतमरागद्वेषमोहभाजः, अतः संसारपरिभ्रमणहेतुता तयोरिति ॥ ३० ॥

भा०—अत्राह—किमेषां लक्षणमिति ?। अत्रोच्यते—

टी०—सम्प्रति ध्येयप्रकाराः विषयविषयिविकल्पनिमित्तभेदेनोच्यन्ते—अत्राहेत्यादि। सम्बन्धो लक्ष्यते येन तल्लक्षणं विलापशोकादि। अमनोज्ञविषयसम्बन्धे क्रन्दति शोचतीति लक्ष्यते आर्तध्यायी ॥

---

१ 'तत्प्रदर्शनाय' इति ख पाठः। 'विधानप्र०' इति च पाठः।

मनोव्यापारः समस्ति, सकलकरणग्रामनिरपेक्षत्वादिति । तदुक्तस्येति तेन प्रतिविशिष्टेन संह-ननत्रयेणाद्येन चतुर्विधेन वा शुक्लस्य-प्रशस्तस्य । एकाग्रचिन्तानिरोधः । अथवा वाक्-काय-निरोधश्च ध्यानम् । अत्र च ध्याता संसार्यात्मा ध्यानस्वरूपमेकाग्रचिन्तानिरोधः । ध्यातिर्ध्यान-मिति भावसाधनः । कालतो मुहूर्तमात्रं चतुःप्रकारमार्तादिभेदेन । ध्येयप्रकारास्त्वमनोज्ञविषय-संप्रयोगादयः । शोकाक्रन्दनविलपनादिलक्षणमार्तं, उत्सन्नवधादिलक्षणं रौद्रं, जिनप्रणीत-भावश्रद्धानादिलिङ्गं धर्म्यं, अबाधाऽसम्मोहादिलक्षणं शुक्लम् । फलं पुनस्तिर्यङ्नरकदेवगत्यादि-मोक्षाख्यमिति क्रमेण उत्तमसंहननपदार्थलभ्यो ध्याता अभिहितः । ध्यानस्वरूपं भावसाधनता च विज्ञेया ॥ २७ ॥

सम्प्रति ध्यानकालप्रमाणनिरूपणायाह—

ध्यानस्य कालमानम्

सूत्रम्—आ मुहूर्तात् ॥ ९-२८ ॥

भा०—तद्ध्यानमा मुहूर्तात् भवति परतो न भवति दुर्ध्यानत्वात् ॥ २८ ॥

टी०—आ मुहूर्तादिति । घटिकाद्वयं मुहूर्तः । अभिविधावाङ् । अन्तर्मुहूर्तपरिमाणं न परतो मुहूर्तादित्यर्थः । तद्ध्यानमित्यादि । तदेतत् सामान्यलक्षणोक्तं ध्यानं चतुर्विधम-प्यामुहूर्तात् भवति, परतो न भवत्यशक्तेरेव । यस्मान्मोहनीयकर्मानुभावात् संक्लेशाद् वा विशोध्य वान्तर्मुहूर्तात् परावर्तते । उक्तं च—

" नान्तर्मुहूर्तकालं, व्यतीत्य शक्यं हि जगति सङ्क्लेष्टुम् ।
नापि विशोद्धुं शक्यं, प्रत्यक्षो ह्यात्मनः सोऽर्थः ॥"—आर्या

किं पुनः कारणं परतो न ध्यानमस्तीत्याह—दुर्ध्यानत्वात् । दुरितिशब्दो वैकृते वर्तते । विकृतो वर्णो दुर्वर्ण इति यथा, एवं विकृतं ध्यानं विकारान्तरमापन्नं दुर्ध्यानमिति । अथवा

दुःशब्दस्य अर्थाः

न्यृद्धौ दुःशब्दः । ऋद्धिवियुक्ता यवना दुर्यवनं दुष्कं(ष्टं?) बीजमिति । एवं ध्यानलक्षणविनिर्मुक्तं दुर्ध्यानं । अनीप्सायां वा दुःशब्दः । अनीप्सितोऽस्या भग इति दुर्भगा कन्या । एवमनीप्सितं दुर्ध्यानमिति तद्भावो दुर्ध्यानत्वं तस्माद् दुर्ध्यानत्वान्न परतो ध्यानमस्ति ॥ २८ ॥

सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय सम्प्रति भेदकथनायाह—

ध्यानस्य चतुर्विधता

सूत्रम्—आर्त-रौद्र-धर्म्य-शुक्लानि ॥ ९-२९ ॥

भा०—तच्चतुर्विधं भवति—तद्यथा आर्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्लमिति ॥ २९ ॥ तेषाम्—

---

१ 'ध्यानमिति' इति ग-पाठः । २ 'धर्मं' इति घ-पाठः । ३ 'धर्मं' इति घ-पाठः ।

टी०—कृतद्वन्द्वान्यार्तादीनि नपुंसकबहुवचनेन निर्दिष्टानि—तच्चतुर्विधं भवतीत्यादि। तद्ध्यानं सामान्येन लक्षितं चतुर्विधं भवति—चतुर्धा भिद्यते। चतस्रो विधा यस्य तच्चतुर्विधम्। [1]विधाप्रदर्शनायाह—तद्यथेति। आर्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्लमिति। तत्रार्तस्य शब्दनिर्भेदाभिधानम्। ऋतशब्दो दुःखपर्यायवाच्याश्रीयते। अर्तेर्गमिक्रियापरिस्पन्दिनो निष्ठाप्रत्ययान्तः। तस्मादागतार्थे तद्धितप्रत्ययो णित्। आर्तं दुःखभवं दुःखानुबन्धि चेति। तथाचामनोज्ञविषयप्रयोगो दुःखम्। वेदना च नेत्रशिरोदशनादिका दुःखमेव। तथा मनोज्ञविषयविप्रयोगोऽशर्मैव। निदानमपि चित्तदुःखासिकयैव क्रियत इत्युपपन्नः प्रत्ययार्थः। तथा रोदयत्यपरानिति रुद्रो दुःखस्य हेतुः तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्रं प्राणिवधबन्धपरिणत आत्मैव रुद्र इत्यर्थः। धर्मः क्षमादिदशलक्षणकस्तस्मादनपेतं धर्म्यम्। शुक्लं—शुचि निर्मलं सकलकर्मक्षयहेतुत्वादिति। शुग्वा दुःखमष्टप्रकारं कर्म तां च शुचं क्लमयति-ग्लपयति निरस्यति शुक्लं इत्येतावदेव ध्यानं चतुर्विधमिति ॥ २९ ॥

(आर्तादीनां व्युत्पत्तिः)

तेषामित्यनेन सूत्रं सम्बध्नाति—

सूत्रम्—परे मोक्षहेतू ॥ ९–३० ॥

भा०—तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्म्य-शुक्ले मोक्षहेतू भवतः। पूर्वे त्वार्तरौद्रे संसारहेतू इति ॥ ३० ॥

टी०—तेषां चतुर्णामित्यादि। यानि प्रस्तुतानि ध्यानानि तेषामार्त-रौद्र-धर्म-शुक्लानां चतुर्णां ध्यानानां सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य परे धर्म्य-शुक्ले मोक्षहेतू—मुक्तेः कारणतां प्रतिपद्येते। तत्रापि साक्षात् मुक्तेः कारणीभवतः। पाश्चात्यौ शुक्लध्यानभेदौ सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियां वा निवर्ति, धर्म्यध्यानं पुनराद्याभ्यां सह शुक्लभेदाभ्यां पारंपर्येण मोक्षस्य कारणं भवति, न साक्षादिति। ततश्चैतद्धर्म्यध्यानादि देवगतेर्मुक्तेश्च कारणं, न मुक्तेरेव। अर्थादिदमगम्यमानमाह—पूर्वे त्वार्तरौद्रे संसारहेतू इति। आर्त-रौद्रयोः संसारहेतुतैव, न जातुचिन्मुक्तिहेतुता। संसारश्च नारकादिभेदश्चतुर्गतिक इति। परमार्थतस्तु रागद्वेषमोहाः संसारहेतवः। तदनुगतं चार्तरौद्ररूपमपि प्रकृष्टतमरागद्वेषमोहभाजः, अतः संसारपरिभ्रमणहेतुता तयोरिति ॥ ३० ॥

भा०—अत्राह—किमेषां लक्षणमिति ?। अत्रोच्यते—

टी०—सम्प्रति ध्येयप्रकाराः विषयविषयिविकल्पनिमित्तभेदेनोच्यन्ते—अत्राहेत्यादि। सम्बन्धो लक्ष्यते येन तल्लक्षणं विलापशोकादि। अमनोज्ञविषयसम्बन्धे क्रन्दति शोचतीति लक्ष्यते आर्तध्यायी ॥

---

१ 'तत्प्रदर्शनाय' इति ङ पाठः। 'विधानप्र०' इति च पाठः।

मनोव्यापारः समस्ति, सकलकरणग्रामनिरोधत्वादिति । उत्तमसंहननस्येति तेन प्रतिविशिष्टेन संहननत्रयेणाद्येन चतुर्विधेन वा युक्तस्य-सम्पन्नस्य । एकाग्रचिन्तानिरोधः । चञ्चलाद् वाक्-काय-निरोधश्च ध्यानम् । अत्र च ध्याता संसार्यात्मा ध्यानस्वरूपमेकाग्रचिन्तानिरोधः । ध्यातिर्ध्यानमिति भावसाधनः । कालतो मुहूर्तमात्रं चतुःप्रकारमार्तादिभेदेन । ध्येयप्रकारास्त्वमनोज्ञविषयसंप्रयोगादयः । शोकाक्रन्दनविलपनादिलक्षणमार्तं, उत्सन्नवधादिलक्षणं रौद्रं, जिनप्रणीतभावश्रद्धानादिलिङ्गं धर्म्यं, अबाधासम्मोहादिलक्षणं शुक्लम् । फलं पुनस्तिर्यङ्नरकदेवगत्यादिमोक्षाख्यमिति क्रमेण उत्तमसंहननपदार्थलभ्यो ध्याता अभिहितः । ध्यानस्वरूपं भावसाधनता च विज्ञेया ॥ २७ ॥

सम्प्रति ध्यानकालप्रमाणनिरूपणायाह—

ध्यानस्य कालमानम् **सूत्रम्—आ मुहूर्तात् ॥ ९–२८ ॥**

भा०—तद्ध्यानमा मुहूर्तात् भवति परतो न भवति दुर्ध्यानत्वात् ॥ २८ ॥

टी०—आ मुहूर्तादिति । घटिकाद्वयं मुहूर्तः । अभिविधावाङ् । अन्तर्मुहूर्तपरिमाणं न परतो मुहूर्तादित्यर्थः । तद्ध्यानमित्यादि । तदेतत् सामान्यलक्षणोक्तं ध्यानं चतुर्विधमप्यामुहूर्तात् भवति, परतो न भवत्यशक्तेरेव । यस्मान्मोहनीयकर्मानुभावात् संक्लेशाद् वा विशोध्य वान्तर्मुहूर्तात् परावर्तते । उक्तं च—

> " नान्तर्मुहूर्तकालं, व्यतीत्य शक्यं हि जगति सङ्क्लेष्टुम् ।
> नापि विशोद्धुं शक्यं, प्रत्यक्षो ह्यात्मनः सोऽर्थः ॥"—आर्या

किं पुनः कारणं परतो न ध्यानमस्तीत्याह—दुर्ध्यानत्वात् । दुरितिशब्दो वैकृते वर्तते । विकृतो वर्णो दुर्वर्ण इति यथा, एवं विकृतं ध्यानं विकारान्तरमापन्नं दुर्ध्यानमिति । अथवा

दुःशब्दस्य अर्थाः

व्यृद्धौ दुःशब्दः । ऋद्धिवियुक्ता यवना दुर्यवनं दुष्कं(द्वं?) बीजमिति । एवं ध्यानलक्षणविनिर्मुक्तं दुर्ध्यानं । अनीप्सायां वा दुःशब्दः । अनीप्सितोऽस्या भग इति दुर्भगा कन्या । एवमनीप्सितं दुर्ध्यानमिति तद्भावो दुर्ध्यानत्वं तस्माद् दुर्ध्यानत्वान्न परतो ध्यानमस्ति ॥ २८ ॥

सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय सम्प्रति भेदकथनायाह—

ध्यानस्य चतुर्विधता **सूत्रम्—आर्त-रौद्र-धर्म्य-शुक्लानि ॥ ९–२९ ॥**

भा०—तच्चतुर्विधं भवति—तद्यथा आर्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्लमिति ॥ २९ ॥

तेषाम्—

---

१ 'ध्यानमिति' इति ग-पाठः । २ 'धर्मं' इति घ-पाठः । ३ 'धर्मं' इति घ-पाठः ।

आर्तस्य तृतीय-विकल्पः

सूत्रम्—विपरीतमनोज्ञानाम् ॥ ९-३३ ॥

भा०—मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ ३३ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—मनोज्ञा-अभिरुचिता इष्टाः प्रीतिहेतवः तेषां विपरीतं संयोजनं कार्यम् । मनोज्ञानामित्यादि । मनोज्ञानां विषयाणां वेदनायाश्च मनोज्ञायाः विपरीतप्रधानार्थाभिसम्बन्धो विपरीतशब्देन क्रियत इत्याह—विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगायेत्यादि। तत्सम्प्रयोगार्थः तत्सम्प्रयोगाय सम्प्रयोगप्रयोजनः स्मृतेः समन्वाहारः । कथं नु नाम भूयोऽपि तैः सह मनोज्ञविषयैः संप्रयोगः स्यान्ममेति । एवं प्रणिधत्ते दृढं मनस्तदप्यार्तमिति ॥ ३३ ॥

किञ्चान्यदिति तुरीयमार्तप्रकारं दर्शयति—

आर्तस्य चतुर्थो विकल्पः

सूत्रम्—निदानं च ॥ ९-३४ ॥

टी०—निपूर्वाद् दातेर्लवनार्थस्य ल्युटि रूपम् । निदायते-लूयते लुप्यते येनात्महितमैकान्तिकात्यन्तिकानाबाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति । चशब्दः समुच्चये । एष चार्तप्रकार इत्यर्थः ।

निदानशब्दस्य सिद्धिः ।

भा०—कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवति ॥ ३४ ॥

टी०—कामोपहतचित्तानामित्यादि । काम-इच्छाविशेषः शब्दाद्युपयोगविषयः । अथवा मदनः-कामः चिरमुग्रतपोनिष्ठाय कर्मक्षपणक्षमदीर्घदर्शितया स्वल्पस्य विनश्वरस्यावितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुखैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते तत्रैव कृतदृढप्रणिधाना बहुविनश्वरं सतततृप्तिकारणमुक्तिसुखमनुपमम्[1]वमन्य, प्रवर्तमानाः कामोपहतचेतसः पुनर्भवविषयगृद्धा विदधति यन्निदानं तदार्तध्यानं निदानरूपम् । एष एवार्थो विभक्त्यन्तरेण प्रतिपादितः । कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवतीति । तस्यैतस्यार्तध्यानस्य चतुःप्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति । यैरार्तध्यायी लक्ष्यते करतलपर्यस्तप्र[2]म्लानवदनः शोचति क्रन्दति विलपति हा हा अहो धिक् कष्टं हुं मौनस्योरस्ताडं[3] परिदेवते दीर्घं निश्वसिति कवोष्णं शून्यव्याक्षिप्तचित्त इवोपलक्ष्यते । तथा कलहमायामात्सर्यासूयास्तथा अरतिः स्त्रीभोजनकथासुहृत्स्वजनानुरागाश्च तस्य लक्षणानि भवन्ति परिस्फुटानीति ॥ ३४ ॥

इत्थमार्तध्यानं सभेदकमभिधायाऽधुनास्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्ते इति तदर्थमाह—

---

१ 'मवगम्य' इति च पाठः । २ 'पर्यस्तप्रम्लान०' इति ग-पाठः, 'पर्यन्तप्रलान०' इति तु ङ-पाठः । ३ 'मारस्ताडनं' इति ङ-पाठः ।

आर्तस्य प्रथमो विकल्पः

सूत्रम्—आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः॥ ९–३१ ॥

भा०—अमनोज्ञानां विषयाणां सम्प्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृतिसमन्वाहारो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षते ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—आर्तममनोज्ञानां इत्यादि। आर्तशब्दः पूर्ववद् व्याख्येयः। अयं चापरप्रकारः। अर्तिधातुर्दुःखार्थः। तस्यार्तिरिति रूपम्। अर्तिः-दुःखं शारीरं मानसं चानेकप्रकारं तस्यां भवमार्तं ध्यानम्। अमनोज्ञा अनिष्टाः शब्दादयः तेषां सम्बन्धे इन्द्रियेण सह सम्पर्के सति चतुर्णां शब्द-स्पर्श-रस-गन्धानामेकस्य च योग्यदेशावस्थितस्य द्रव्यादेर्दर्शने विषयिणा ग्राह्यग्राहकलक्षणे सम्प्रयोगे सति तद्विप्रयोगायेति। तदित्यमनोज्ञविषयाभिसम्बन्धः। तेषाममनोज्ञानां शब्दादीनां विप्रयोगः अपगमस्तदर्थं विप्रयोगायानिष्टशब्दादिविषयपरिहाराय यः स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्तम्। स्मृतिसमन्वाहारो नाम तद्विप्रयोगादेवानुग्रहप्रतिपत्तीच्छया य आत्मनः प्रणिधानविशेषः स समन्वाहारः स्मृतेः कथमहमस्मादमनोज्ञविषयसम्प्रयोगाद् विमुच्येयेति। स्मर्यतेऽनेनेति स्मृतिर्मनोऽभिधीयते। स्मृतिहेतुत्वाद् वा-स्मृतिर्मनः। तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः समन्वाहरणं समन्वाहारः। अमनोज्ञविषयविप्रयोगोपाये व्यवस्थापनं मनसो निश्चलमार्तध्यानं केनोपायेन वियोगः स्यादित्येकतानमनोनिवेशनमार्तध्यानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यदिति सम्बध्नाति।

प्रकारान्तरमन्यदस्यार्तस्यास्तीत्याह—

आर्तस्य द्वितीयो विकल्पः

सूत्रम्—वेदनायाश्च ॥ ९–३२ ॥

टी०—वेदनं-वेदनाया अनुभवः। अनन्तरसूत्रमनुवर्तते तदभिसम्बध्नन् भाष्यकृदाह—

भा०—वेदनायाश्चामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तमिति ॥ ३२ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—वेदनाया अमनोज्ञाया इत्यादि। सुखा दुःखा चोभयी वेदना। तत्रामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे वेदनायाः प्रकुपितपवनपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तैरुपजातायाः शूलशिरःकम्पज्वराक्षिश्रवणदशनादिकायास्तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो ध्यानमार्तमेष द्वितीयो विकल्पः। किञ्चान्यदित्यार्तप्रकारान्तरं दर्शयति—

१ 'स्वेन' इति ङ पाठः।

आर्तस्य तृतीय-विकल्पः

सूत्रम्—विपरीतमनोज्ञानाम् ॥ ९-३३ ॥

भा०—मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ ३३ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—मनोज्ञा-अभिरुचिता इष्टाः प्रीतिहेतवः तेषां विपरीतं संयोजनं कार्यम् । **मनोज्ञानामित्यादि** । **मनोज्ञानां विषयाणां वेदनायाश्च मनोज्ञायाः** विपरीतप्रधानार्थाभिसम्बन्धो विपरीतशब्देन क्रियत इत्याह—**विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगायेत्यादि** । तत्सम्प्रयोगार्थः तत्सम्प्रयोगाय सम्प्रयोगप्रयोजनः **स्मृतेः समन्वाहारः** । कथं नु नाम भूयोऽपि तैः सह मनोज्ञविषयैः संप्रयोगः स्यान्ममेति । एवं प्रणिधत्ते दृढं मनस्तदप्यार्तमिति ॥ ३३ ॥

किञ्चान्यदिति तुरीयमार्तप्रकारं दर्शयति—

आर्तस्य चतुर्थो विकल्पः

सूत्रम्—निदानं च ॥ ९-३४ ॥

टी०—निपूर्वाद् दातेर्लवनार्थस्य ल्युटि रूपम् । निदायते—लूयते लुप्यते येनात्महितमैकान्तिकात्यन्तिकानाबाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति । चशब्दः समुच्चये । एष चार्तप्रकार इत्यर्थः ।

निदानशब्दस्य सिद्धिः ।

भा०—कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवति ॥ ३४ ॥

टी०—**कामोपहतचित्तानामित्यादि** । काम—इच्छाविशेषः शब्दाद्युपयोगविषयः । अथवा मदनः—कामः चिरमुग्रतपोनिष्ठाय कर्मक्षपणक्षमदीर्घदर्शितया स्वल्पस्य विनश्वरस्यावितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुखैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते तत्रैव कृतदृढप्रणिधाना ह्यविनश्वरं सतततृप्तिकारणमुक्तिसुखमनुपममवमन्य,[1] प्रवर्तमानाः कामोपहतचेतसः पुनर्भवविषयगृद्धा विदधति यन्निदानं तदार्तध्यानं निदानरूपम् । एष एवार्थो विभक्त्यन्तरेण प्रतिपादितः । **कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवतीति** । तस्यैतस्यार्तध्यानस्य चतुःप्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति । यैरार्तध्यायी लक्ष्यते करतलपर्यस्तम्लानवदनः[2] शोचति क्रन्दति विलपति हा हा अहो धिक् कष्टं हुं मौनस्योरस्ताडं[3] परिदेवते दीर्घं निश्वसिति कवोष्णं शून्यन्याक्षिप्तचित्त इवोपलक्ष्यते । तथा कलहमायामात्सर्यासूयास्तथा अरतिः स्त्रीभोजनकथासुहृत्स्वजनानुरागाश्च तस्य लक्षणानि भवन्ति परिस्फुटानीति ॥ ३४ ॥

इत्थमार्तध्यानं सभेदक्रममभिधायाऽधुनास्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्ते इति तदर्थमाह—

---

१ 'मवगम्य' इति च पाठः । २ 'पर्यस्तप्रम्लान०' इति ग-पाठः, 'पर्यन्तप्रलान०' इति तु ङ-पाठः । ३ 'मारस्ताडनं' इति ङ-पाठः ।

आर्तस्य प्रथमो विकल्पः

सूत्रम्—आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः॥ ९-३१ ॥

भा०—अमनोज्ञानां विषयाणां सम्प्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृतिसमन्वाहारो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षते ॥ ३१ ॥ किश्चान्यत्—

टी०—आर्तममनोज्ञानां इत्यादि। आर्तशब्दः पूर्वाद् व्याख्येयः। अयं नापरप्रकारः। अर्तिधातुर्दुःखार्थः। तस्मादिगिति रूपम्। अर्तिश्च-दुःखं शारीरं मानसं चानेकप्रकारं तस्यां भवमार्तं ध्यानम्। अमनोज्ञा अनिष्टाः शब्दादयः तेषां सम्बन्धे इन्द्रियेण सह सम्पर्के सति चतुर्णां शब्द-स्पर्श-रस-गन्धानामेकस्य च योग्यदेशावस्थितस्य द्रव्यादेस्तेन विषयिणा ग्राह्यग्राहकलक्षणे सम्प्रयोगे सति तद्विप्रयोगायेति। तदित्यमनोज्ञविषयाभिसम्बन्धः। तेषाममनोज्ञानां शब्दादीनां विप्रयोगः अपगमस्तदर्थं विप्रयोगायानिष्टशब्दादिविषयपरिहाराय यः स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्तम्। स्मृतिसमन्वाहारो नाम तद्विप्रयोगादेवानुग्रहप्रतिपत्तीच्छया च आत्मनः प्रणिधानविशेषः स समन्वाहारः स्मृतेः कथमहमस्मादमनोज्ञविषयसम्प्रयोगाद् विमुच्येयेति। स्मर्यतेऽनेनेति स्मृतिर्मनोऽभिधीयते। स्मृतिहेतुत्वाद् वा स्मृतिर्मनः। तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः समन्वाहरणं समन्वाहारः। अमनोज्ञविषयविप्रयोगोपाये व्यवस्थापनं मनसो निश्चलमार्तध्यानं केनोपायेन वियोगः स्यादित्येकतानमनोनिवेशनमार्तध्यानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किश्चान्यदिति सम्बध्नाति।

प्रकारान्तरमन्यदस्यार्तस्यास्तीत्याह—

आर्तस्य द्वितीयो विकल्पः

सूत्रम्—वेदनायाश्च ॥ ९-३२ ॥

टी०—वेदनं-वेदनाया अनुभवः। अनन्तरसूत्रमनुवर्तते तदभिसम्बध्नन् भाष्यकृदाह—

भा०—वेदनायाश्चामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तमिति ॥ ३२ ॥ किश्चान्यत्—

टी०—वेदनाया अमनोज्ञाया इत्यादि। सुखा दुःखा चोभयी वेदना। तत्रामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे वेदनायाः प्रकुपितपवनपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तैरुपजातायाः शूलशिरःकम्पज्वराक्षिश्रवणदशनादिकायास्तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो ध्यानमार्तमेष द्वितीयो विकल्पः। किश्चान्यदित्यार्तप्रकारान्तरं दर्शयति—

१ 'स्वेन' इति ङ पाठः।

आर्तस्य तृतीय-विकल्पः

सूत्रम्—विपरीतमनोज्ञानाम् ॥ ९-३३ ॥

भा०—मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ ३३ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—मनोज्ञा-अभिरुचिता इष्टाः प्रीतिहेतवः तेषां विपरीतं संयोजनं कार्यम् । **मनोज्ञानामित्यादि । मनोज्ञानां विषयाणां** वेदनायाश्च **मनोज्ञायाः** विपरीतप्रधानार्थाभिसम्बन्धो विपरीतशब्देन क्रियत इत्याह—**विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगायेत्यादि** । तत्सम्प्रयोगार्थः तत्सम्प्रयोगाय सम्प्रयोगप्रयोजनः **स्मृतेः समन्वाहारः** । कथं नु नाम भूयोऽपि तैः सह मनोज्ञविषयैः संप्रयोगः स्यान्ममेति । एवं प्रणिधत्ते दृढं मनस्तदप्यार्तमिति ॥ ३३ ॥

किञ्चान्यदिति तुरीयमार्तप्रकारं दर्शयति—

आर्तस्य चतुर्थो विकल्पः

सूत्रम्—निदानं च ॥ ९-३४ ॥

टी०—निपूर्वाद् दातेर्लवनार्थस्य ल्युटि रूपम् । निदायते—लूयते लुप्यते येनात्महितमैकान्तिकात्यन्तिकानाबाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति । चशब्दः समुच्चये । एष चार्तप्रकार इत्यर्थः ।

निदानशब्दस्य सिद्धिः ।

भा०—कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवति ॥ ३४ ॥

टी०—**कामोपहतचित्तानामित्यादि** । काम—इच्छाविशेषः शब्दाद्युपयोगविषयः । अथवा मदनः—कामः चिरसुव्रतपोनिष्ठाय कर्मक्षपणक्षमदीर्घदर्शितया स्वल्पस्य विनश्वरस्यावितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुखैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते तत्रैव कृतदृढप्रणिधाना बह्वविनश्वरं सतततृप्तिकारणमुक्तिसुखमनुपममवमन्य, प्रवर्तमानाः कामोपहतचेतसः पुनर्भवविषयगृद्धा विदधति यन्निदानं तदार्तध्यानं निदानरूपम् । एष एवार्थो विभक्त्यन्तरेण प्रतिपादितः । **कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवतीति** । तस्यैतस्यार्तध्यानस्य चतुःप्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति । यैरार्तध्यायी लक्ष्यते करतलपर्यस्तम्लानवदनः[2] शोचति क्रन्दति विलपति हा हा अहो धिक् कष्टं हुं मा नस्योरस्ताडं[3] परिदेवते दीर्घं निश्वसिति कवोष्णं शून्यव्याक्षिप्तचित्त इवोपलक्ष्यते । तथा कलहमायामात्सर्यासूयास्तथा अरतिः स्त्रीभोजनकथासुहृत्स्वजनानुरागाश्च तस्य लक्षणानि भवन्ति परिस्फुटानीति ॥ ३४ ॥

इत्थमार्तध्यानं सभेदकमभिधायाऽधुनास्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्ते इति तदर्थमाह—

१ 'भवगम्य' इति च पाठः । २ 'पर्यस्तप्रम्लान०' इति ग-पाठः, 'पर्यन्तप्रलान०' इति तु ङ-पाठः ।
३ 'मारस्ताडनं' इति ङ-पाठः ।

आर्तस्य प्रथमो विकल्पः

सूत्रम्—आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ९-३१ ॥

भा०—अमनोज्ञानां विषयाणां सम्प्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृति-समन्वाहारो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षते ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—आर्तममनोज्ञानां इत्यादि। आर्तशब्दः पूर्वाद् व्यापेक्षः। अयं चाद्यप्रकारः। अर्तिधातुर्दुःखार्थः। तत्रार्तमिति रूपम्। अतिदुःखं शारीरं मानसं चानेकप्रकारं तत्र भवमार्तं ध्यानम्। अमनोज्ञा अनिष्टाः शब्दादयः तेषां सम्बन्धे इन्द्रियेण सह सम्पर्के सति चतुर्णां शब्द-स्पर्श-रस-गन्धाना-मेकस्य च योग्यदेशावस्थितस्य द्रव्यादर्शने विषादिना ग्राह्यग्राहकलक्षणे सम्प्रयोगे सति तद्विप्रयोगायेति। तदित्यमनोज्ञविषयाभिसम्बन्धः। तेषाममनोज्ञानां शब्दादीनां विप्रयोगः अपगमस्तदर्थं विप्रयोगायानिष्टशब्दादिविषयपरिहाराय यः स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्तम्। स्मृतिसमन्वाहारो नाम तद्विप्रयोगादेवानुग्रहप्रतिपत्त्यिच्छया य आत्मनः प्रणिधानविशेषः स समन्वाहारः स्मृतेः कथमहमस्मादमनोज्ञविषयसम्प्रयोगाद् विमुच्येयेति। स्मर्यतेऽनेनेति स्मृति-र्मनोऽभिधीयते। स्मृतिहेतुत्वाद् वा स्मृतिर्मनः। तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः सम-न्वाहरणं समन्वाहारः। अमनोज्ञविषयविप्रयोगोपाये व्यवस्थापनं मनसो निश्चलमार्तध्यानं केनोपायेन वियोगः स्यादित्येकतानमनोनिवेशनमार्तध्यानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यदिति सम्बध्नाति।

प्रकारान्तरमन्यदस्यार्तस्यास्तीत्याह—

आर्तस्य द्वितीयो विकल्पः

सूत्रम्—वेदनायाश्च ॥ ९-३२ ॥

टी०—वेदनं-वेदनाया अनुभवः। अनन्तरसूत्रमनुवर्तते तदभिसम्बध्नन् भाष्यकृदाह—

भा०—वेदनायाश्चामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तमिति ॥ ३२ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—वेदनाया अमनोज्ञाया इत्यादि। सुखा दुःखा चोभयी वेदना। तत्रा-मनोज्ञायाः सम्प्रयोगे वेदनायाः प्रकुपितपवनपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तैरुपजातायाः शूल-शिरःकम्पज्वराक्षिश्रवणदशनादिकायास्तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो ध्यानमार्तमेष[1] द्वितीयो विकल्पः। किञ्चान्यदित्यार्तप्रकारान्तरं दर्शयति—

---

१ 'स्वेन' इति ङ पाठः।

आर्तस्य तृतीय-विकल्पः

सूत्रम्—विपरीतमनोज्ञानाम् ॥ ९-३३ ॥

भा०—मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ ३३ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—मनोज्ञा-अभिरुचिता इष्टाः प्रीतिहेतवः तेषां विपरीतं संयोजनं कार्यम् । **मनोज्ञानामित्यादि** । **मनोज्ञानां विषयाणां वेदनायाश्च मनोज्ञायाः** विपरीतप्रधानार्थाभिसम्बन्धो विपरीतशब्देन क्रियत इत्याह—**विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगायेत्यादि** । तत्सम्प्रयोगार्थः तत्सम्प्रयोगाय सम्प्रयोगप्रयोजनः **स्मृतेः समन्वाहारः** । कथं नु नाम भूयोऽपि तैः सह मनोज्ञविषयैः संप्रयोगः स्यान्ममेति । एवं प्रणिधत्ते दृढं मनस्तदप्यार्तमिति ॥ ३३ ॥

किञ्चान्यदिति तुरीयमार्तप्रकारं दर्शयति—

आर्तस्य चतुर्थो विकल्पः

सूत्रम्—निदानं च ॥ ९-३४ ॥

टी०—निपूर्वाद् दातेर्लवनार्थस्य ल्युटि रूपम् । निदायते-लूयते लुप्यते येनात्महितमैकान्तिकात्यन्तिकानाबाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति । चशब्दः समुच्चये । एष चार्तप्रकार इत्यर्थः ।

निदानशब्दस्य सिद्धिः ।

भा०—कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवति ॥ ३४ ॥

टी०—**कामोपहतचित्तानामित्यादि** । काम-इच्छाविशेषः शब्दाद्युपयोगविषयः । अथवा मदनः-कामः चिरसुग्रतपोनिष्ठाय कर्मक्षपणक्षमदीर्घदर्शितया स्वल्पस्य विनश्वरस्यावितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुखैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते तत्रैव कृतदृढप्रणिधाना बहविनश्वरं सतततृप्तिकारणमुक्तिसुखमनुपममेवमन्य, प्रवर्तमानाः कामोपहतचेतसः पुनर्भवविषयगृद्धा विदधति यन्निदानं तदार्तध्यानं निदानरूपम् । एष एवार्थो विभक्त्यन्तरेण प्रतिपादितः । **कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवतीति** । तस्यैतस्यार्तध्यानस्य चतुःप्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति । यैरार्तध्यायी लक्ष्यते करतलपर्यस्तप्रम्लानवदनः शोचति क्रन्दति विलपति हा हा अहो धिक् कष्टं हुं मांनस्योरस्ताडं परिदेवते दीर्घं निश्वसिति कवोष्णं शून्यव्याक्षिप्तचित्त इवोपलक्ष्यते । तथा कलहमायामात्सर्यासूयास्तथा अरतिः स्त्रीभोजनकथासुहृत्स्वजनानुरागाश्च तस्य लक्षणानि भवन्ति परिस्फुटानीति ॥ ३४ ॥

इत्थमार्तध्यानं सभेदकमभिधायाऽधुनास्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्ते इति तदर्थमाह—

---

१ 'मवगम्य' इति च पाठः । २ 'पर्यस्तप्रम्लान०' इति ग-पाठः, 'पर्यन्तप्रलान०' इति तु ङ-पाठः ।
३ 'मारस्ताडनं' इति ङ-पाठः ।

आर्तध्यानस्य स्वामिनः

सूत्रम्—तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् । ९–३५॥

भा०—तदेतदार्तध्यानं अविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव भवतीति ॥ ३५ ॥

टी०—तदित्यार्तमभिसम्बध्यते । तदार्तध्यानमविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनां त्रयाणां स्वामिनां सम्भवति । एतस्य त्रयः स्वामिनश्चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठगुणस्थानवर्तिनः क्रमेणाविरत-देशविरतप्रमत्तसंयताः । अविरतश्चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेति अविरतसम्यग्दृष्टिः प्रत्याख्यानाव-रणोदये सति विरतिलक्षणस्य संयमस्याभावादविरतसम्यग्दृष्टिः । आह च—

" आवृण्वन्ति प्रत्या-ख्यानं स्वल्पमपि येन जीवस्य ।
तेनाप्रत्याख्याना-वरणास्ते नञ् हि सोऽल्पार्थः ॥ १ ॥—आर्या
प्रत्याख्यानावरणसद्भावाद् वा तत् तथा भवति सिद्धम् ।
न त्वत्राक्षणवचने, तत्सदृशः पुरुष एवेष्टः ॥ २ ॥"—आर्या

औपशमिक-क्षायोपशमिक-क्षायिकभेदात् त्रिविधं सम्यग्दर्शनं, तद्योगात् सम्यग्दृष्टिः देशविरतः संयतासंयतः हिंसादिभ्यो देशतो विरतत्वात् संयतः, अन्यतः सावद्ययोगादनिवृत्त इति स एवासंयतः, सोऽविरतसम्यग्दृष्टिस्थानादसंख्येयानि विशोधिस्थानानि गत्वा अप्रत्या-ख्यानावरणकषायेषु क्षयोपशमं नीतेषु प्रत्याख्यानावरणकषायोदयात् कृत्स्नप्रत्याख्यानाभावाद् देशविरतः । आह च—

" तस्मादविरतसम्यग्-दृष्टिस्थानाद् विशोधिमुपगम्य ।
स्थानान्तराण्यनेका-न्यारोहति पूर्वविधिनैव ॥ १ ॥—आर्या
क्षपयत्युपशमयति वा, प्रत्याख्यानावृतः कषायांस्तान् ।
स ततो येन भवेत् त-स्य विरमणे बुद्धिरल्पेऽल्पा ॥ २ ॥—,,
तस्य तथैव विशोधि-स्थानान्यारोहतोऽतिसङ्ख्यानि ।
गच्छन्ति सर्वथाऽपि, प्रकर्षतस्ते क्षयोपशमम् ॥ ३ ॥—,,
श्रावकधर्मो द्वादश-भेदः सञ्जायते ततस्तस्य ।
पञ्चत्रिचतुःसङ्ख्य-व्रतगुणशिक्षामयः शुद्धः ॥ ४ ॥—,,
सर्वं प्रत्याख्यानं, येनावृण्वन्ति तदभिलपतोऽपि ।
तेन प्रत्याख्याना-वरणास्ते निर्विशेषोक्ताः ॥ ५ ॥"—,,

इदानीं प्रमत्तसंयतः । तस्मादसङ्ख्येयानि विशोधिस्थानान्यारोहतस्तृतीयकषायेषु प्रकर्षात् क्षयोपशमं गतेषु सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानविरतिर्भवति । उक्तं च—

१ 'संयतानो' इति ङ-पाठः । २ 'वरणो देशविरति' इति च-पाठः । ३ 'संयतीसंयतः' इति घ-पाठः । ४ 'धितस्थानानि' इति च-पाठः । ५ 'शमनीयेषु' इति घ-पाठः ।

" देशविरतोऽपि तनः. ... विशोधिमुत्तमां प्राप्य ।
... कानि ॥ १ ॥ —आर्या
... धूतः कषायांस्तान् ।
विरा ... सर्वतोऽपि मतिः ॥ २ ॥—,,
... सामायि . चारित्रं वा ।
... प्रत्या-ख्यानावरणक्षयोपशमात् ॥ ३ ॥ —,,

तस्येदानीं महाव्रतगुप्तिसमितियुक्तस्य कषायनिग्रहाद् इन्द्रियदमाच्च निरुद्धाश्रवस्य निर्वेदादिवैराग्यभावनाभिः स्थिरीकृतसंवेगस्य यथोक्तद्वादशप्रकारतपोयोगात् सञ्चितानि कर्माणि निर्जरयतः सूत्रानुसाराद् यतमानस्यापि मोहनीयकर्मानुभावात् सङ्क्लेशाद् वा विशोध्या वाऽन्तर्मुहूर्तात् परावर्तते । ततः सञ्ज्वलनकषायोदयाद्, इन्द्रियविकथाप्रमादाद्, योगदुष्प्रणिधानात्, कुशलेष्वनादराच्च प्रमत्तसंयतो भवति, तस्मात् सङ्क्लेशाद्धायां वर्तमानः प्रमत्तसंयतः । एते त्रयोऽप्यार्तध्यायिनो भवन्ति, आर्तध्यानस्वामिन इत्यर्थः । एतदार्तध्यानमविरतादीनामेव भवति, नाप्रमत्तसंयतादीनामित्यर्थः । तदेतदार्तं नातिसंक्लिष्टकापोतनीलकृष्णलेश्यानुयायि द्रष्टव्यमिति॥३५॥

सम्प्रति रौद्रध्यानं सस्वामिकमभिधित्सुराह—

रौद्रध्यानस्य स्वामिनः

सूत्रम्—हिंसा-ऽनृत-स्तेय-विषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ९–३६ ॥

भा०—हिंसार्थमनृतवचनार्थं स्तेयार्थं विषयसंरक्षणार्थं च स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानं, तदविरतदेशविरतयोरेव भवति ॥ ३६ ॥[4]

टी०—हिंसा अनृतं स्तेयं विषयसंरक्षणं चेति द्वन्द्वः । ततो द्वन्द्वसमासः । लिङ्गान्यस्योत्सन्नबहुज्ञानामरणदोषाः । तत्र हिंसानन्दादीनां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमभेदेऽनवरतमविश्रान्त्या प्रवर्तमानस्य बहुकृत्यः सञ्चितदोष उत्सन्नशब्दवाच्यः । यथोत्सन्नकालान्तरमुपचितमिति । तथा हिंसानन्दादिषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तमानस्याभिनिविष्टान्तःकरणस्य बहुदोषता अज्ञानदोषता तेष्वेव हिंसादिषु अधर्मकार्येष्वभ्युदयकार्यबुद्धिव्यपाश्रयस्य चैकतानविधानावलम्बितसंसारमोचकस्येव भवति । अथवा नानाप्रकारेषु हिंसानन्दाद्युपायेषु प्रवर्तमानस्य प्रचण्डक्रोधाविष्टस्य महामोहाभिभूतस्य तीव्रवधबन्धसंक्लिष्टाध्यवसायस्य नानाविधदोषता, पाठान्तरव्याख्यानं तृतीयविकल्पस्य । तुर्यदोषस्तु मरणावस्थायामपि हिंसानन्दादिकृतः स्वल्पोऽपि पश्चात्तापो यस्य नास्ति तस्यामरणान्तदोषतेति ॥ ३६ ॥

१ 'विरतेऽपि' इति ङ-पाठः । २ 'चरित्रं' इति ङ-पाठः । ३ 'प्रमोदात्' इति ङ-पाठः । ४ भाष्यस्य विवरणं समुपलभ्यतेऽनन्तरसूत्रटीकायाम् । ५ 'हिंसादिषु' इति च-पाठः ।

आर्तध्यानस्य स्वामिनः

सूत्रम्—तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् । ९-३५ ॥

भा०—तदेतदार्तध्यानं अविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव भवतीति ॥ ३५ ॥

टी०—तदित्यार्तमभिसम्बध्यते । तदार्तध्यानमविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनां त्रयाणां स्वामिनां सम्भवति । एतस्य त्रयः स्वामिनश्चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठगुणस्थानवर्तिनः क्रमेणाविरत-देशविरतप्रमत्तसंयताः । अविरतश्चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेति अविरतसम्यग्दृष्टिः प्रत्याख्यानाव-रणोदये सति विरतिलक्षणस्य संयमस्याभावादविरतसम्यग्दृष्टिः । आह च—

" आवृण्वन्ति प्रत्या-ख्यानं स्वल्पमपि येन जीवस्य ।
तेनाप्रत्याख्याना-वरणास्ते नञ् हिंसोऽल्पार्थः ॥ १ ॥—आर्या
प्रत्याख्यानावरणसदृशत्वाद् वा तत् तथा भवति सिद्धम् ।
न त्वत्राक्षणवचने, तत्सदृशः पुरुष एवेष्टः ॥ २ ॥"—आर्या

औपशमिक-क्षायोपशमिक-क्षायिकभेदात् त्रिविधं सम्यग्दर्शनं, तद्योगात् सम्यग्दृष्टिः देशविरतः संयतासंयतः हिंसादिभ्यो देशतो विरतत्वात् संयतः, अन्यतः सावद्ययोगादनिवृत्त इति स एवासंयतः, सोऽविरतसम्यग्दृष्टिस्थानादसंख्येयानि विशोधिस्थानानि गत्वा अप्रत्या-ख्यानावरणकषायेषु क्षयोपशमं नीतेषु प्रत्याख्यानावरणकषायोदयात् कृत्स्नप्रत्याख्यानाभावाद् देशविरतः । आह च—

" तस्मादविरतसम्यग्-दृष्टिस्थानाद् विशोधिमुपगम्य ।
स्थानान्तराण्यनेका-न्यारोहति पूर्वविधिनैव ॥ १ ॥—आर्या
क्षपयत्युपशमयति वा, प्रत्याख्यानावृतः कषायांस्तान् ।
सततो येन भवेत् त-स्य विरमणे बुद्धिरल्पेऽल्पा ॥ २ ॥—„
तस्य तथैव विशोधि-स्थानान्यारोहतोऽतिसङ्ख्यानि ।
गच्छन्ति सर्वथाऽपि, प्रकर्षतस्ते क्षयोपशमम् ॥ ३ ॥—„
श्रावकधर्मो द्वादश-भेदः सञ्जायते ततस्तस्य ।
पञ्चत्रिचतुःसङ्ख्य-व्रतगुणशिक्षामयः शुद्धः ॥ ४ ॥—„
सर्वं प्रत्याख्यानं, येनावृण्वन्ति तदभिलपतोऽपि ।
तेन प्रत्याख्याना-वरणास्ते निर्विशेषोक्ताः ॥ ५ ॥"—„

इदानीं प्रमत्तसंयतः । तस्मादसङ्ख्येयानि विशोधिस्थानान्यारोहतस्तृतीयकषायेषु प्रकर्षात् क्षयोपशमं गतेषु सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानविरतिर्भवति । उक्तं च—

१ 'संयतानां' इति ङ-पाठः । २ 'वरणो देशविरति' इति च-पाठः । ३ 'संयतासंयतः' इति घ-पाठः ।
४ 'धितस्थानानि' इति च-पाठः । ५ 'शमनीयेषु' इति घ-पाठः ।

" देशविरतोऽपि ततः [illegible] विशोधिमुत्तमां प्राप्य ।
[illegible] कानि ॥ १ ॥ —आर्या
[illegible] वृतः कषायांस्तान् ।
विर[illegible] सर्वतोऽपि मतिः ॥ २ ॥—,,
[illegible] सामायि[illegible] चरित्रं वा ।
[illegible] प्रत्या-ख्यानावरणक्षयोपशमात् ॥ ३ ॥ —,,

तस्येदानीं महाव्रतगुप्तिसमितियुक्तस्य कषायनिग्रहाद् इन्द्रियदमाच्च निरुद्धाश्रवस्य निर्वेदादिवैराग्यभावनाभिः स्थिरीकृतसंवेगस्य यथोक्तद्वादशप्रकारतपोयोगात् सञ्चितानि कर्माणि निर्जरयतः सूत्रानुसाराद् यतमानस्यापि मोहनीयकर्मानुभावात् सङ्क्लेशाद् वा विशोध्या वाऽन्तर्मुहूर्तात् परावर्तते । ततः सञ्ज्वलनकषायोदयाद्, इन्द्रियविकथाप्रमादाद्, योगदुष्प्रणिधानात्, कुशलेष्वनादराच्च प्रमत्तसंयतो भवति, तस्मात् सङ्क्लेशाद्वायां वर्तमानः प्रमत्तसंयतः । एते त्रयोऽप्यार्तध्यायिनो भवन्ति, आर्तध्यानस्वामिन इत्यर्थः । एतदार्तध्यानमविरतादीनामेव भवति, नाप्रमत्तसंयतादीनामित्यर्थः । तदेतदार्तं नातिसंक्लिष्टकापोतनीलकृष्णलेश्यानुयायि द्रष्टव्यमिति॥३५॥

सम्प्रति रौद्रध्यानं सस्वामिकमभिधित्सुराह—

रौद्रध्यानस्य स्वामिनः

सूत्रम्—हिंसा-ऽनृत-स्तेय-विषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ९–३६ ॥

भा०—हिंसार्थमनृतवचनार्थं स्तेयार्थं विषयसंरक्षणार्थं च स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानं, तदविरतदेशविरतयोरेव भवति ॥ ३६ ॥[4]

टी०—हिंसा अनृतं स्तेयं विषयसंरक्षणं चेति द्वन्द्वः । ततो द्वन्द्वसमासः । लिङ्गान्यस्योत्सन्नबहुज्ञानामरणदोषाः । तत्र हिंसानन्दादीनां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमभेदेऽनवरतमविश्रान्त्या प्रवर्तमानस्य बहुकृत्वः सञ्चितदोष उत्सन्नशब्दवाच्यः । यथोत्सन्नकालान्तरमुपचितमिति । तथा हिंसानन्दादिषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तमानस्याभिनिविष्टान्तःकरणस्य बहुदोषता अज्ञानदोषता तेष्वेव हिंसादिषु अधर्मकार्येष्वभ्युदयकार्यबुद्धिव्यपाश्रयस्य चैकतानविधानावलम्बितसंसारमोचकस्येव भवति । अथवा नानाप्रकारेषु हिंसानन्दाद्युपायेषु प्रवर्तमानस्य प्रचण्डक्रोधाविष्टस्य महामोहाभिभूतस्य तीव्रवधबन्धसंक्लिष्टाध्यवसायस्य नानाविधदोषता, पाठान्तरव्याख्यानं तृतीयविकल्पस्य । तुर्यदोषस्तु मरणावस्थायामपि हिंसानन्दादिकृतः स्वल्पोऽपि पश्चात्तापो यस्य नास्ति तस्यामरणान्तदोषतेति ॥ ३६ ॥

---

१ 'विरतेऽपि' इति ङ-पाठः । २ 'चरित्रं' इति ङ-पाठः । ३ 'प्रमोदात्' इति ङ-पाठः । ४ भाष्यस्य विवरणं समुपलभ्यतेऽनन्तरसूत्रटीकायाम् । ५ 'हिंसादिषु' इति च-पाठः ।

आर्तमिदं ध्यानम् । प्रमत्तो धर्मध्यानस्यानधिकारी । अत एवं धर्मध्यानस्वामिन-माख्याति—

धर्मध्यानस्य स्व-रूपे स्वामि-नियम

सूत्रम्—आज्ञा-अपाय-विपाक-संस्थानविचयाय धर्ममप्र-मत्तसंयतस्य ॥ ९-३७ ॥

भा०—आज्ञाविचयाय अपायविचयाय विपाकविचयाय संस्थानविचयाय च स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानम् । तदप्रमत्तसंयतस्य भवति ॥ ३७ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—आज्ञादीनां कृतद्वन्द्वानां विचयशब्देन सह षष्ठीसमासः। आज्ञादीनां विचयः— पर्यालोचनम्। विचयशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयेभ्यस्तादर्थ्ये चतुर्थी। धर्मशब्दो व्याख्यातः। अप्रमत्तसंयतस्येति स्वामिनिर्देशः। तत्राज्ञा— सर्वज्ञप्रणीत आगमः। तामाज्ञामित्थं विचिनुयात्–पर्यालोचयेत्—पूर्वापराविशुद्धामतिनिपुणामशेषजीवकायहितामनवद्यां महार्थां महानुभावां निपुणजनाज्ञेयां द्रव्यपर्यायप्रपञ्चवतीमनादिनिधनां "इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं न कयाइ नासी" इत्यादि (नन्दी सू० ५८) वचनात्। तत्र प्रज्ञायाः परिदुर्बलत्वादुपयुक्तोऽपि सूक्ष्मया शेमुष्या यदि नावैति भूतमर्थं सावरणज्ञानत्वात्। यथोक्तम्—

"नहि नामानाभोग–श्छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति ।
ज्ञानावरणीयं हि, ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥"—आर्या

तथाप्येवं विचिन्वतोऽवितथवादिनः क्षीणरागद्वेषमोहाः सर्वज्ञा नान्यथाव्यवस्थितमन्यथा-वयन्ति भाषन्ते वाऽनृतकारणाभावात् । अतः सत्यमिदं शासनमनेकदुःखगहनात् संसारसाग-रादुत्तारकमित्याज्ञायां स्मृतिसमन्वाहारः । प्रथमं धर्मध्यानमाज्ञाविचयाख्यम् ।

अपायविचयं द्वितीयं धर्मध्यानमुच्यते । अपाया–विपदः शारीर-मानसानि दुःखानीति पर्यायास्तेषां विचयः–अन्वेषणमिहामुत्र च रागद्वेषाकुलितचेतोवृत्तयः सत्त्वा मूलोत्तरप्रकृति-विभागार्पितजन्मजरामरणार्णवभ्रमणपरिखेदितान्तरात्मानः सांसारिकसुखप्रपञ्चेष्ववितृप्तमानसाः कायेन्द्रियादिष्वास्रवद्वारप्रवाहेषु वर्तमाना मिथ्यात्वाज्ञानाविरतिपरिणतिभिर्निर्वृत्ताः । प्रातिप-दिकात् तादर्थ्ये चतुर्थीबहुवचनम् । हिंसायै हिंसार्थं हिंसाप्रयोजनं रौद्रं भवति ध्यानम् । एवमनृताय स्तेयाय विषयसंरक्षणाय चेति वाच्यं रौद्रमित्युक्तं निर्वचनं प्राक् । अविरतश्च

१ छाया—
इत्येतद् द्वादशाङ्गं गणिपिटकं न कदापि नासीत् ।
२ 'विचिन्वता' इति च–पाठः ।

देशविरतश्च कृतद्वन्द्वौ स्वामिनौ रौद्रध्यानस्य निर्दिष्टौ षष्ठीद्विवचनेन । अविरत-देशविरतयोस्तु रौद्रध्यानमेतावस्य ध्यातारावित्यर्थः । एतदेव भाष्यकारो विवृणोति-हिंसार्थमित्यादिना । स्पष्टमेव तादर्थ्यं दर्शयति । "प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा" (अ० ७, सू० ८) तच्च सत्त्वव्यापादनोद्बन्धपरितापनताडनकरचरणश्रवणनासिकाऽधरवृषणशिश्नादिच्छेदनस्वभावं हिंसानन्दम् । तत्र स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानम् । ये च जीवव्यापादनोपायाः परस्य च दुःखोत्पादनप्रयोगास्तेषु च स्मृतिसमन्वाहारो हिंसानन्दमिति प्रथमो विकल्पः ।

प्रबलरागद्वेषमोहस्य अनृतप्रयोजनवत् कन्याक्षितिनिक्षेपापलापपिशुनासत्यासद्भूतघाताभिसन्धानप्रवणमसदभिधानमनृतं तत्परोपघातार्थमनुपरततीव्ररौद्राशयस्य स्मृतेः समन्वाहारः । तत्रैवं दृढप्रणिधानमनृतानन्दमिति ।

स्तेयार्थं स्तेयप्रयोजनमधुनोच्यते । तीव्रसङ्क्लेशाध्यवसायस्य ध्यातुः प्रबलीभूतलोभप्रचाराहितसंस्कारस्य अपास्तपरलोकापेक्षस्य परस्वादित्सोरकुशलः स्मृतिसमन्वाहारः । द्रव्यहरणोपाय एव चेतसो निरोधः प्रणिधानमित्यर्थः ।

विषयसंरक्षणार्थं चेति चतुर्थो विकल्पः । चशब्दः समुच्चये । विषयपरिपालनप्रयोजनं च भवति रौद्रं ध्यानम् । विषमिव यान्ति विसर्पन्ति परिभुज्यमानाः । पृषोदरादित्वात् संस्कारः । अथवा 'षिञ् बन्धने' (पा० धा० १४७८) भोक्तारं विशेषेण विविधं वा सिन्वन्ति-बध्नन्तीति विषयाः-शब्दादयः । तत्साधनानि च चेतनाचेतनव्यामिश्रवस्तूनि विषयशब्दवाच्यानि । विषीदन्ति वा प्राणिनो येषु परिभुञ्जानास्ते विषयाः । यथोक्तं (प्रशमरतौ श्लो० १०७)—

विषयशब्दस्य निष्पादनम्

"यद्यपि निषेव्यमाणा, मनसः परितुष्टिकारका विषयाः ।
किम्पाकफलादनवद्, भवन्ति पश्चादतिदुरन्ताः ॥"—आर्या

विषयाणां च संरक्षणमुक्तं परिग्रहेष्वप्राप्तनष्टेषु काङ्क्षाशोकौ प्राप्तेषु रक्षणमुपभोगे चावितृप्तिः । इत्थं च विषयसंरक्षणाहितक्रौर्यस्य म्लेच्छमलिम्लुचाग्निक्षेत्रमृदायादिभ्यः समुदितायुधस्यानायुधस्य वा रक्षतः तीव्रेण लोभकषायेणानुरक्तचेतसः तद्गतप्रणिधानस्य तत्रैव स्मृतिसमन्वाहारमाचरतो विषयसंरक्षणानन्दम् रौद्रं भवति ध्यानम् । तच्चैतदविरतस्वामिकम् । तौ च पूर्वोक्तलक्षणौ । तयोरेव च भवत्येतत् प्रमत्तसंयतादीनामिति । रौद्रध्यायिनः तीव्रसंक्लिष्टाः कापोतनीलकृष्णलेश्यास्तिस्रस्तदनुगमाच्च नरकगतिमूलमेतत् । पर्याप्तमादाय कर्मजालं दुरन्तं

१ 'ये च व्यापादनो' इति ङ-पाठः । २ 'प्रसंगा' इति च-पाठः । ३ 'ष्वप्राप्तनष्टेषु' इति च-पाठः ।
४ 'त्येव त(?) प्रमत्त' इति ग-पाठः । ५ 'संक्लेशाः' इति ङ-पाठः । ६ 'नीललेश्या' इति ङ-पाठः ।

आर्तरौद्रे व्याख्याते । सम्प्रति धर्मध्यानव्याख्यावसरः । तच्च सभेदं सस्वामिक-माख्यायते—

धर्मध्यानस्य चातुर्विध्यं तत्स्वामिनश्च

सूत्रम्—आज्ञा-ऽपाय-विपाक-संस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य ॥ ९-३७ ॥

भा०—आज्ञाविचयाय अपायविचयाय विपाकविचयाय संस्थानविचयाय च स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानम् । तदप्रमत्तसंयतस्य भवति ॥ ३७ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—आज्ञादीनां कृतद्वन्द्वानां विचयशब्देन सह षष्ठीसमासः । आज्ञादीनां विचयः—पर्यालोचनम् । विचयशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयशब्दात् तादर्थ्ये चतुर्थी । धर्मशब्दो व्याख्यातः । अप्रमत्तसंयतस्येति स्वामिनिर्देशः । तत्राज्ञा-सर्वज्ञप्रणीत आगमः । तामाज्ञामित्थं विचिनुयात्–पर्यालोचयेत्—पूर्वापरविशुद्धामतिनिपुणा-मशेषजीवकायहितामनवद्यां महार्थां महानुभावां निपुणजनविज्ञेयां द्रव्यपर्यायप्रपञ्चवतीमनाद्य-निधनां "ईचेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं न कयाइ णासी" इत्यादि (नन्दी सू० ५८) वचनात्[1] । तत्र प्रज्ञायाः परिदुर्बलत्वादुपयुक्तेऽपि सूक्ष्मया शेमुष्या यदि नावैति भूतमर्थं सावरणज्ञानत्वात् । यथोक्तम्—

" नहि नामानाभोग–श्छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति ।
ज्ञानावरणीयं हि, ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥"—आर्या

तथाप्येवं विचिन्वतोऽवितथवादिनः क्षीणरागद्वेषमोहाः सर्वज्ञा नान्यथाव्यवस्थितमन्यथा-चयन्ति भाषन्ते वाऽनृतकारणाभावात् । अतः सत्यमिदं शासनमनेकदुःखगहनात् संसारसाग-रादुत्तारकमित्याज्ञायां स्मृतिसमन्वाहारः । प्रथमं धर्मध्यानमाज्ञाविचयाख्यम् ।

अपायविचयं द्वितीयं धर्मध्यानमुच्यते । अपाया–विपदः शारीर-मानसानि दुःखानीति पर्यायास्तेषां विचयः–अन्वेषणमिहामुत्र च रागद्वेषाकुलितचेतोवृत्तयः सत्त्वा मूलोत्तरप्रकृति-विभागार्पितजन्मजरामरणार्णवभ्रमणपरिखेदितान्तरात्मानः सांसारिकसुखप्रपञ्चेष्ववितृप्तमानसाः कायेन्द्रियादिष्वास्रवद्वारप्रवाहेषु वर्तमाना मिथ्यात्वाज्ञानाविरतिपरिणतिभिर्निर्वृत्ताः । प्रातिप-दिकात् तादर्थ्ये चतुर्थीबहुवचनम् । हिंसायै हिंसार्थं हिंसाप्रयोजनं रौद्रं भवति ध्यानम् । एवमनृताय स्तेयाय विषयसंरक्षणाय चेति वाच्यं रौद्रमित्युक्तं निर्वचनं प्राक् । अविरतश्च

१ छाया—
इत्येतद् द्वादशाङ्गं गणिपिटकं न कदापि नासीत् ।
२ 'विचिन्वता' इति च–पाठः ।

देशविरतश्च कृतद्वन्द्वौ स्वामिनौ रौद्रध्यानस्य निर्दिष्टौ षष्ठीद्विवचनेन । अविरत-देशविरतयोस्तु रौद्रध्यानमेतावस्य ध्यातारावित्यर्थः । एतदेव भाष्यकारो विवृणोति–हिंसार्थमित्यादिना । स्पष्टमेव तादर्थ्यं दर्शयति । "प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा" (अ० ७, सू० ८) तच्च सत्त्वव्यापादनोद्बन्धपरितापनताडनकरचरणश्रवणनासिकाऽधरवृषणशिश्नादिच्छेदनस्वभावं हिंसानन्दम् । तत्र स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानम् । ये च जीवव्यापादनोपायाः परस्य च दुःखोत्पादनप्रयोगास्तेषु च स्मृतिसमन्वाहारो हिंसानन्दमिति प्रथमो विकल्पः ।

प्रबलरागद्वेषमोहस्य अनृतप्रयोजनवत् कन्याक्षितिनिक्षेपापलापपिशुनासत्यासद्भूतघाताभिसन्धानप्रवणमसदभिधानमनृतं तत्परोपघातार्थमनुपरततीव्ररौद्राशयस्य स्मृतेः समन्वाहारः । तत्रैवं दृढप्रणिधानमनृतानन्दमिति ।

स्तेयार्थं स्तेयप्रयोजनमधुनोच्यते । तीव्रसङ्क्लेशाध्यवसायस्य ध्यातुः प्रबलीभूतलोभप्रचाराहितसंस्कारस्य अपास्तपरलोकापेक्षस्य परस्वादित्सोरकुशलः स्मृतिसमन्वाहारः । द्रव्यहरणोपाय एव चेतसो निरोधः प्रणिधानमित्यर्थः ।

विषयसंरक्षणार्थं चेति चतुर्थो विकल्पः । चशब्दः समुच्चये । विषयपरिपालनप्रयोजनं च भवति रौद्रं ध्यानम् । विषमिव यान्ति विसर्पन्ति परिभुज्यमानाः । पृषोदरादित्वात् संस्कारः । अथवा 'षिञ् बन्धने' (पा० धा० १४७८) भोक्तारं विशेषेण विविधं वा सिन्वन्ति–बध्नन्तीति विषयाः–शब्दादयः । तत्साधनानि च चेतनाचेतनव्यामिश्रवस्तूनि विषयशब्दवाच्यानि । विषीदन्ति वा प्राणिनो येषु परिभुञ्जानास्ते विषयाः । यथोक्तं (प्रशमरतौ श्लो० १०७)—

विषयशब्दस्य निष्पादनम्

"यद्यपि निषेव्यमाणा, मनसः परितुष्टिकारका विषयाः ।
किम्पाकफलादनवद्, भवन्ति पश्चादतिदुरन्ताः ॥"—आर्या

विषयाणां च संरक्षणमुक्तं परिग्रहेष्वप्राप्तनष्टेषु[3] काङ्क्षाशोकौ प्राप्तेषु रक्षणमुपभोगे चावितृप्तिः । इत्थं च विषयसंरक्षणाहितक्रौर्यस्य म्लेच्छमलिम्लुचाभिक्षेत्रमृदायादिभ्यः समुदितायुधस्यानायुधस्य वा रक्षतः तीव्रेण लोभकषायेणानुरक्तचेतसः तद्गतप्रणिधानस्य तत्रैव स्मृतिसमन्वाहारमाचरतो विषयसंरक्षणानन्दम् रौद्रं भवति ध्यानम् । तच्चैतदविरतस्वामिकम् । तौ च पूर्वोक्तलक्षणौ । तयोरेव च भवत्येतत् प्रमत्तसंयतादीनामिति । रौद्रध्यायिनः तीव्रसंक्लिष्टाः कापोतनीलकृष्णलेश्यास्तिस्रस्तदनुगमाच्च नरकगतिमूलमेतत् । पर्याप्तमादाय कर्मजालं दुरन्तं

१ 'ये च व्यापादनो' इति ङ-पाठः । २ 'प्रसंगा' इति च-पाठः । ३ 'ष्वप्राप्तनष्टेषु' इति च-पाठः । ४ 'त्येव त(?) प्रमत्त' इति ग-पाठः । ५ 'संक्लेशाः' इति ङ-पाठः । ६ 'नीललेश्या' इति ङ-पाठः ।

नरकादिगतिषु दीर्घकालमपायैर्युज्यन्ते । केचिदिहापि कर्मानुबन्धाः परस्परमाक्रोशवधबन्धाद्यपायभाजो दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते इत्यतः प्रत्यागमभावेऽस्मिन् संसारे वर्तमानोऽपाय स्मृतिसमन्वाहारतोऽपायविचयं धर्मध्यानमाविर्भवति ।

तृतीयं धर्मध्यानं विपाकविचयाख्यमुच्यते—विविधो विशिष्टो वा पाको विपाकः—अनुभावः । अनुभावो रसानुभवः । कर्मणो नरक-तिर्यङ्-मनुष्या-ऽमरभवेषु तस्य विचयः—अनुचिन्तनं मार्गणं तदर्पितचेताः । तत्रैव स्मृतिं समन्वाहृत्य वर्तमानो विपाकविचयध्यायी भवति । ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृति-स्थित्य-ऽनुभाव-प्रदेशभेदभिन्नमिष्टानिष्टविपाकपरिणामं जघन्य-मध्यमोत्कृष्टस्थितिकं विविधविपाकम् । तद्यथा—ज्ञानावरणाद् दुर्मेधस्त्वम् । दर्शनावरणाच्चक्षुरादिवैकल्यं निद्राद्युदयश्च । असद्वेद्याद् दुःखं, सद्वेद्यात् सुखानुभवः । मोहनीयाद् विपरीतग्राहिता चारित्रविनिवृत्तिश्च[1] । आयुषोऽनेकभवप्रादुर्भावः । नाम्नोऽशुभप्रशस्तदेहादिनिर्वृत्तिः । गोत्रादुच्चनीचकुलोपपत्तिः । अन्तरायादलाभ इति । इत्थं निरुद्धचेतसः कर्मविपाकानुस्मरण एव स्मृतिसमन्वाहारतो धर्म्यं[2] भवति ध्यानमिति ॥

कर्माष्टकस्य फलानि

संस्थानविचयं नाम चतुर्थं धर्मध्यानमुच्यते—संस्थानम्—आकारविशेषो लोकस्य द्रव्याणां च । लोकस्य तावत् तत्राधोमुखमल्लकसंस्थानं[3] वर्णयन्त्यधोलोकं स्थालमिव च तिर्यग्लोकमूर्ध्वमधोमल्लकसमुद्गम् । तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः । असङ्ख्येया द्वीप-समुद्रा वलयाकृतयो धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-पुद्गल-जीवास्तिकायात्मका अनादिनिधनसन्निवेशभाजो व्योमप्रतिष्ठाः क्षितिवलयद्वीपसागरनरकविमानभवनादिसंस्थानानि च । तथाऽऽत्मानमुपयोगलक्षणमनादिनिधनमर्थान्तरभूतं शरीराद्, अरूपं कर्तारमुपभोक्तारं च स्वकृतकर्मणः शरीराकारं, मुक्तौ विभागहीनाकारम् । ऊर्ध्वलोको द्वादशकल्पा असकलसकलनिशाकरमण्डलाकृतयो नव ग्रैवेयकाणि पञ्च महाविमानानि मुक्ताधिवासश्च । अधोलोकोऽपि भवनवासिदेवा[4] नारकाधिवसतिः । धर्मोऽधर्मावपि लोकाकारौ गतिस्थितिहेतू, आकाशमवगाहलक्षणं, पुद्गलद्रव्यं शरीरादिकार्यं, इत्थं संस्थानस्वाभाव्यान्वेषणार्थं स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानमुच्यते । पदार्थस्वरूपपरिज्ञानं तत्त्वावबोधस्तत्त्वावबोधाच्च क्रियानुष्ठानं तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति । तदेतदप्रमत्तसंयतस्य भवति धर्मध्यानं प्रमत्तसंयतस्थानाद् विशुद्ध्यमानाध्यवसायोऽप्रमत्तस्थानमाप्नोति[5] । यथोक्तम्—

"निर्ज्ञाता एव तथा, विशोधयोऽसङ्ख्यलोकमात्रास्ताः ।
तरतमयुक्ता या अधि-तिष्ठन् यतिरप्रमत्तः स्यात् ॥ १ ॥"—आर्या

१ 'चारित्रेतिनिवृत्तिश्च' इति ङ-पाठः । २ 'धर्म्यध्यानं' इति ङ-पाठः । ३ 'तत्राधातुखपक्क' इति ङ-पाठः । ४ 'देवनार' इति ङ-पाठः । ५ 'स्थान एव नरतच्छमाणकामाप्नोति' इति ग-पाठः ।

अतो विशुद्धाद्धायां वर्तमानोऽप्रमत्तसंयतस्तस्य च भगवतो धर्मध्यानादितपोयोगैः कर्माणि क्षपयतो विशोधिस्थानान्तराणि आरोहतः ऋद्धिविशेषाः प्रादुर्भवन्त्यणिमादयः । उक्तं हि—

" अवगाहते च स श्रुत–जलधिं प्राप्नोति चावधिज्ञानम् ।
मानसपर्यायं वा, विज्ञानं वा कोष्ठादिबुद्धिर्वा ॥ १ ॥—आर्या
चारणवैक्रियसर्वौ–षधा[द्य]द्यावापि लब्धयस्तस्य ।
प्रादुर्भवन्ति गुणतो, बलानि वा मानसादीनि ॥ २ ॥"—,,

अत्र च श्रेणिप्राप्त्यभिमुखः प्रथमकषायान् दृष्टिमोहत्रयं चाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरत-प्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतम उपशमश्रेण्याऽभिमुख्यादुपशमयति, क्षपकश्रेण्याभिमुख्यात् क्षपयति । यथोक्तम्—

" क्षपयति तेन ध्याने–न ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं संमिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ १ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कषायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
देशयतायतसम्यग्–दृगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ २ ॥ —,,
पार्ष्णिग्राहारींस्तान्, निहत्य विगतस्पृहो विदीर्णभयः ।
प्रीतिसुखमपक्षोभः, प्राप्नोति समाधिमत्स्थानम् ॥ ३ ॥"—,, इति ॥ ३७ ॥

किञ्चान्यदित्यनेन साम्यन्तरं सम्बध्नाति—

सूत्रम्—उपशान्तक्षीणकषाययोश्च ॥ ९–३८ ॥

भा०—उपशान्तकषायस्य क्षीणकषायस्य च धर्मं ध्यानं भवति ॥ ३८ ॥

किञ्चान्यत्—

टी०—चशब्दः समुच्चये । कषायशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । उपशान्ताः कषाया यस्यासावुपशान्तकषायः एकादशगुणस्थानवर्ती । क्षीणाः कषाया यस्य स क्षीणकषायः । भस्मच्छन्नाग्निवदुपशान्ताः निरवशेषतः परिशटिताः क्षीणा विध्मातहुताशनवदनयोश्च उपशान्त-क्षीणकषाययोरप्रमत्तसंयतस्य च ध्यानं धर्मं भवति । तत्रोपशान्तक्षीणकषायस्वरूपनिर्ज्ञानाय अधस्तनं गुणस्थानत्रयमवश्यंतया प्ररूपणीयम्, अन्यथा तदपरिज्ञानमेव स्यादिति । अप्रमत्तस्था-नादसङ्ख्येयानि विशोधिस्थानान्यारुह्यापूर्वकरणं प्रविशति । समये समये स्थिति-घात-रसघात-स्थितिबन्ध-गुणश्रेणि-गुणसङ्क्रमणकरणमपूर्वं निर्गच्छतीत्यपूर्वकरणम् । अप्राप्तपूर्वकत्वाद् वा

१ 'भिमुख' इति ङ-पाठः । २ 'यतायतेन सम्यग्' इति च-पाठः ।

नरकादिगतिषु दीर्घरात्रमपवर्गं मुञ्चन्ति । केचिदिहापि कामरागानुबन्धाः परस्परमाक्रोशवधबन्धाद्यपायभाजो दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते इत्यतः प्रत्यागमप्रबन्धाभिरतिं संसारभ्रमणोद्वेगाय स्मृतिसमन्वाहारतोऽपायविचयं धर्मध्यानमाविर्भवति ।

तृतीयं धर्मध्यानं विपाकविचयाख्यमुच्यते—विविधो विशिष्टो वा पाको विपाकः—अनुभावः । अनुभावो रसानुभवः । कर्मणो नरक-तिर्यङ्-मनुष्या-ऽमरभवेषु तस्य विचयः—अनुचिन्तनं मार्गणं तदर्पितचेताः । तत्रैव स्मृतिं समन्वाहृत्य वर्तमानो विपाकविचयध्यायी भवति । ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृति-स्थित्य-ऽनुभाव-प्रदेशभेदमिष्टानिष्टविपाकपरिणामं जघन्य-मध्यमोत्कृष्टस्थितिकं विविधविपाकम् । तद्यथा—ज्ञानावरणाद् दुर्मेधस्त्वम् । दर्शनावरणाच्चक्षुरादिवैकल्यं निद्राद्युदयश्च । असद्वेद्याद् दुःखं, सद्वेद्यात् सुखानुभवः । मोहनीयाद् विपरीतग्राहिता चारित्रविनिवृत्तिश्च । आयुषोऽनेकभवप्रादुर्भावः । नाम्नोऽशुभप्रशस्तदेहादिनिर्वृत्तिः । गोत्रादुच्चनीचकुलोपपत्तिः । अन्तरायादलाभ इति । इत्थं निरुद्धचेतसः कर्मविपाकानुसरण एव स्मृतिसमन्वाहारतो धर्म्यं भवति ध्यानमिति ॥

कर्माष्टकस्य फलानि

संस्थानविचयं नाम चतुर्थं धर्मध्यानमुच्यते—संस्थानम्—आकारविशेषो लोकस्य द्रव्याणां च । लोकस्य तावत् तत्राधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकं स्थालमिव च तिर्यग्लोकमूर्ध्वमधोमल्लकसमुद्गम् । तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः । असङ्ख्येया द्वीप-समुद्रा वलयाकृतयो धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-पुद्गल-जीवास्तिकायात्मका अनादिनिधनसन्निवेशभाजो व्योमप्रतिष्ठाः क्षितिवलयद्वीपसागरनरकविमानभवनादिसंस्थानानि च । तथाऽऽत्मानमुपयोगलक्षणमनादिनिधनमर्थान्तरभूतं शरीराद्, अरूपं कर्तारमुपभोक्तारं च स्वकृतकर्मणः शरीराकारं, मुक्तौ विभागहीनाकारम् । ऊर्ध्वलोको द्वादशकल्पा असकलसकलनिशाकरमण्डलाकृतयो नव ग्रैवेयकाणि पञ्च महाविमानानि मुक्ताधिवासश्च । अधोलोकोऽपि भवनवासिदेवो नारकाधिवसतिः । धर्माऽधर्मावपि लोकाकारौ गतिस्थितिहेतू, आकाशमवगाहलक्षणं, पुद्गलद्रव्यं शरीरादिकार्यं, इत्थं संस्थानस्वाभाव्यान्वेषणार्थं स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानमुच्यते । पदार्थस्वरूपपरिज्ञानं तत्त्वावबोधस्तत्त्वावबोधाच्च क्रियानुष्ठानं तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति । तदेतदप्रमत्तसंयतस्य भवति धर्मध्यानं प्रमत्तसंयतस्थानाद् विशुद्ध्यमानाध्यवसायोऽप्रमत्तस्थानमाप्नोति । यथोक्तम्—

"निर्ज्ञाता एव तथा, विशोधयोऽसङ्ख्यलोकमात्रास्ताः ।
तरतमयुक्ता या अधि-तिष्ठन् यतिरप्रमत्तः स्यात् ॥ १ ॥"—आर्या

१ 'चारित्रेतिनिवृत्तिश्च' इति ङ-पाठः । २ 'धर्म्यध्यानं' इति ङ-पाठः । ३ 'तत्राधातुखपल्लक' इति ङ-पाठः । ४ 'देवनार' इति ङ-पाठः । ५ 'स्थान एव नरतच्क्रमणकामाप्नोति' इति ग-पाठः ।

अतो विशुद्धाद्धायां वर्तमानोऽप्रमत्तसंयतस्तस्य च भगवतो धर्मध्यानादितपोयोगैः कर्माणि क्षपयतो विशोधिस्थानान्तराणि आरोहतः ऋद्धिविशेषाः प्रादुर्भवन्त्यणिमादयः । उक्तं हि—

" अवगाहते च स श्रुत-जलधिं प्राप्नोति चावधिज्ञानम् ।
मानसपर्यायं वा, विज्ञानं वा कोष्ठादिबुद्धिर्वा ॥ १ ॥—आर्या
चारणवैक्रियसर्वौ-पधा[च]यावापि लब्धयस्तस्य ।
प्रादुर्भवन्ति गुणतो, बलानि वा मानसादीनि ॥ २ ॥"—,,

अत्र च श्रेणिप्राप्त्यभिमुखः प्रथमकषायान् दृष्टिमोहत्रयं चाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतम उपशमश्रेण्याऽभिमुख्यादुपशमयति, क्षपकश्रेण्याभिमुख्यात् क्षपयति । यथोक्तम्—

" क्षपयति तेन ध्याने-न ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं संमिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ १ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कषायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
देशयतायतसम्यग्-दृगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ २ ॥　　—,,
पार्ष्णिग्राहारींस्तान्, निहत्य विगतस्पृहो विदीर्णभयः ।
प्रीतिसुखमपक्षोभः, प्राप्नोति समाधिमत्स्थानम् ॥ ३ ॥"—,, इति ॥ ३७ ॥

किञ्चान्यदित्यनेन स्वाम्यन्तरं सम्बध्नाति—

सूत्रम्—उपशान्तक्षीणकषाययोश्च ॥ ९-३८ ॥

भा०—उपशान्तकषायस्य क्षीणकषायस्य च धर्मं ध्यानं भवति ॥ ३८ ॥

किञ्चान्यत्—

टी०—चशब्दः समुच्चये । कषायशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । उपशान्ताः कषाया यस्यासावुपशान्तकषायः एकादशगुणस्थानवर्ती । क्षीणाः कषाया यस्य स क्षीणकषायः । भस्मच्छन्नाग्निवदुपशान्ताः निरवशेषतः परिशटिताः क्षीणा विध्मातहुताशनवदनयोश्च उपशान्तक्षीणकषाययोरप्रमत्तसंयतस्य च ध्यानं धर्मं भवति । तत्रोपशान्तक्षीणकषायस्वरूपनिर्ज्ञानाय अधस्तनं गुणस्थानत्रयमवश्यंतया प्ररूपणीयम्, अन्यथा तदपरिज्ञानमेव स्यादिति । अप्रमत्तस्थानादसङ्ख्येयानि विशोधिस्थानान्यारुह्यापूर्वकरणं प्रविशति । समये समये स्थिति-घात-रसघात-स्थितिबन्ध-गुणश्रेणि-गुणसङ्क्रमणकरणमपूर्वं निर्गच्छतीत्यपूर्वकरणम् । अप्राप्तपूर्वकत्वाद् वा

१ 'भिमुख' इति ङ-पाठः । २ 'यतायतेन सम्यग्' इति च-पाठः ।

नरकादिगतिषु दीर्घरात्रमपायैर्युज्यन्ते । केचिदिहापि कर्मानुबन्धाः परस्परमाक्रोशवधबन्धा-द्यपायभाजो दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते इत्यतः प्रशस्तमार्गेऽस्मिन् संमार्गेऽवर्तन्तोऽपाय स्मृतिसमन्वाहा-रतोऽपायविचयं धर्मध्यानमाविर्भवति ।

तृतीयं धर्मध्यानं विपाकविचयाख्यमुच्यते—विविधो विशिष्टो वा पाको विपाकः—अनुभावः । अनुभावो रसानुभवः । कर्मणां नरक-तिर्यङ्-मनुष्या-ऽमरभवेषु तस्य विचयः—अनु-चिन्तनं मार्गणं तदर्पितचेतसः । तत्र स्मृतिं समन्वाहृत्य वर्तमानो विपाकविचयध्यायी भवति । ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृति-स्थित्य-ऽनुभाग-प्रदेशभेदभिन्नानिष्टविपाकपरिणामं जघन्य-मध्यमोत्कृष्टस्थितिकं विविधविपाकम् । तद्यथा—ज्ञानावरणाद् दुर्मेधस्त्वम् । दर्शनावरणाच्चक्षुरादि-वैकल्यं निद्रासुखश्च । असद्वेद्याद् दुःखं, सद्वेद्यात् सुखानुभवः । मोहनी-याद् विपरीतग्राहिता चारित्रविनिवृत्तिश्च । आयुषोऽनेकभवप्रादुर्भावः । नाम्नोऽशुभप्रशस्तदेहादिनिर्वृत्तिः । गोत्रादुच्चनीचकुलोपपत्तिः । अन्तराया-दलाभ इति । इत्थं निरुद्धचेतसः कर्मविपाकानुसरण एव स्मृतिसमन्वाहारतो धर्म्यं भवति ध्यानमिति ॥

कर्मोदयस्य फलानि

संस्थानविचयं नाम चतुर्थं धर्मध्यानमुच्यते—संस्थानम्—आकारविशेषो लोकस्य द्रव्याणां च । लोकस्य तावत् तत्राधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकं स्थालमिव च तिर्यग्लोक-मूर्ध्वमधोमल्लकसमुद्गम् । तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः । असङ्ख्येया द्वीप-समुद्रा वलयाकृतयो धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-पुद्गल-जीवास्तिकायात्मका अनादिनिधनसन्निवेशभाजो व्योम-प्रतिष्ठाः क्षितिवलयद्वीपसागरनरकविमानभवनादिसंस्थानानि च । तथाऽऽत्मानमुपयोगलक्षणम-नादिनिधनमर्थान्तरभूतं शरीराद्, अरूपं कर्तारमुपभोक्तारं च स्वकृतकर्मणः शरीराकारं, मुक्तौ विभागहीनाकारम् । ऊर्ध्वलोको द्वादशकल्पा असकलसकलनिशाकरमण्डलाकृतयो नव ग्रैवेयकाणि पञ्च महाविमानानि मुक्ताधिवासश्च । अधोलोकोऽपि भवनवासिदेवो नारकाधिवसतिः । धर्मा-ऽधर्मावपि लोकाकारौ गतिस्थितिहेतू, आकाशमवगाहलक्षणं, पुद्गलद्रव्यं शरीरादिकार्यं, इत्थं संस्थानस्वाभाव्यान्वेषणार्थं स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानमुच्यते । पदार्थस्वरूपपरिज्ञानं तत्त्वाव-बोधस्तत्त्वावबोधाच्च क्रियानुष्ठानं तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति । तदेतदप्रमत्तसंयतस्य भवति धर्मध्यानं प्रमत्तसंयतस्थानाद् विशुद्धयमानाध्यवसायोऽप्रमत्तस्थानमाप्नोति । यथोक्तम्—

" निर्ज्ञाता एव तथा, विशोधयोऽसङ्ख्यलोकमात्रास्ताः ।
तरतमयुक्ता या अधि-तिष्ठन् यतिरप्रमत्तः स्यात् ॥ १ ॥"—आर्या

---

१ 'चारित्रेतिनिवृत्तिश्च' इति ङ-पाठः । २ 'धर्म्यध्यानं' इति ङ-पाठः । ३ 'तत्राधातुखपल्लक' इति ङ-पाठः । ४ 'देवनार' इति ङ-पाठः । ५ 'स्थान एव नरतच्छमाणकामाप्नोति' इति ग-पाठः ।

अतो विशुद्धाद्धायां वर्तमानोऽप्रमत्तसंयतस्तस्य च भगवतो धर्मध्यानादितपोयोगैः कर्माणि क्षपयतो विशोधिस्थानान्तराणि आरोहतः ऋद्धिविशेषाः प्रादुर्भवन्त्यणिमादयः । उक्तं हि—

" अवगाहते च स श्रुत-जलधिं प्राप्नोति चावधिज्ञानम् ।
मानसपर्यायं वा, विज्ञानं वा कोष्ठादिबुद्धिर्वा ॥ १ ॥—आर्या
चारणवैक्रियसर्वौ-षधा[व]ध्यावापि लब्धयस्तस्य ।
प्रादुर्भवन्ति गुणतो, बलानि वा मानसादीनि ॥ २ ॥"—,,

अत्र च श्रेणिप्राप्त्यभिमुखः प्रथमकषायान् दृष्टिमोहत्रयं चाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरत-प्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतम उपशमश्रेण्याऽभिमुख्यादुपशमयति, क्षपकश्रेण्याभिमुख्यात् क्षपयति । यथोक्तम्—

" क्षपयति तेन ध्याने-न ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं संमिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ १ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कषायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
देशयतायतसम्यग्-दृगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ २ ॥ —,,
पार्ष्णिग्राहारींस्तान्, निहत्य विगतस्पृहो विदीर्णभयः ।
प्रीतिसुखमपक्षोभः, प्राप्नोति समाधिमत्स्थानम् ॥ ३ ॥"—,, इति ॥ ३७ ॥

किञ्चान्यदित्यनेन स्वाम्यन्तरं सम्बध्नाति—

सूत्रम्—उपशान्तक्षीणकषाययोश्च ॥ ९–३८ ॥

भा०—उपशान्तकषायस्य क्षीणकषायस्य च धर्मं ध्यानं भवति ॥ ३८ ॥

किञ्चान्यत्—

टी०—चशब्दः समुच्चये । कषायशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । उपशान्ताः कषाया यस्यासावुपशान्तकषायः एकादशगुणस्थानवर्ती । क्षीणाः कषाया यस्य स क्षीणकषायः । भस्मच्छन्नाग्निवदुपशान्ताः निरवशेषतः परिशटिताः क्षीणा विध्मातहुताशनवदनयोश्च उपशान्त-क्षीणकषाययोरप्रमत्तसंयतस्य च ध्यानं धर्मं भवति । तत्रोपशान्तक्षीणकषायस्वरूपनिर्ज्ञानाय अधस्तनं गुणस्थानत्रयमवश्यंतया प्ररूपणीयम्, अन्यथा तदपरिज्ञानमेव स्यादिति । अप्रमत्तस्थानादसङ्ख्येयानि विशोधिस्थानान्यारुह्यापूर्वकरणं प्रविशति । समये समये स्थिति-घात-रसघात-स्थितिबन्ध-गुणश्रेणि-गुणसङ्क्रमणकरणमपूर्वं निर्गच्छतीत्यपूर्वकरणम् । अप्राप्तपूर्वकत्वाद् वा

१ 'भिमुख' इति ङ-पाठः । २ 'यतायतेन सम्यग्' इति च-पाठः ।

संसारे तदपूर्वकरणम्। न तत्र कश्चिदपि कर्मांशस्योपशमः क्षयो वा। उपशमनाभिमुख्यात् तत्पुरस्कारादुपशमकः क्षपणार्हत्वाच्च क्षपक इति। उक्तं च—

"स ततः क्षपकश्रेणिं, प्रतिपद्य चारित्रमोहनीयाः शेषाः।
क्षपयन् मोहप्रकृतीः, प्रतिक्षणं शुद्धलेश्याकः ॥ १ ॥—आर्या
प्रविशत्यपूर्वकरणं, प्रस्थित एको ततोऽपरं स्थानम्।
तदपूर्वकरणमिष्टं, कदाचिदप्राप्तपूर्वत्वात् ॥ २ ॥" —,,

ततोऽप्युत्तरोत्तरविशोधिस्थानप्राप्त्या अनिवृत्तिस्थाने भवति। परस्परं नातिवर्तन्ते इत्यनिवृत्तयः। परस्परतुल्यगुणा इत्यर्थः। सम्परायाः कषायास्तदुदयो बादरो येषां ते बादरसम्परायाः। अनिवृत्तयश्च ते बादरसम्परायाश्च त इत्यर्थः। ते उपशमकाः क्षपकाश्च। तत्र नपुंसकस्त्रीवेदषट्नोकषायादिक्रमान्मोहप्रकृतीरुपशमकः शमयति—

"[1]अणदंसणपुंसगइत्थिवेयछक्कं च पुरसवेयं च।
दो दो एगंतरिए, सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥ १ ॥"—आर्या
—आवश्यकनिर्युक्तौ गा० ११६

क्षपको निद्रानिद्रादिउदय(यादित्रयी)क्षयात् त्रयोदशनामकर्मक्षयाशाप्रत्याख्यानावरणादिकषायाष्टकनपुंसकस्त्रीवेदक्रमाच्च क्षपयति। उक्तं च—

"अथ स क्षपयति निद्रा-निद्रादित्रयमशेपतस्तत्र।
नरकगमनानुपूर्वी, नरकगतिं चापि कात्स्न्येन ॥ १ ॥—आर्या
सूक्ष्मस्थावरसाधा-रणातपोद्द्योतनामकर्माणि।
तिर्यग्गतिनाम तथा, तिर्यग्गत्यानुपूर्व्यां[2] च ॥ २ ॥ —,,
चतुरेकद्वित्रीन्द्रिय-नामानि तथैव नाशमुपयान्ति।
तिर्यग्गतियोग्यास्ताः, प्रकृतय एकादश प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ —,,
अष्टौ ततः कषायान्, पण्डकवेदं ततस्ततः स्त्रीत्वम्।
क्षपयति[3] पुंवेदे सङ्-क्रमय्य पण्णोकषायांश्च ॥ ४ ॥ —,,
पुंस्त्वं क्रोधे क्रोधं, माने मानं तथैव मायायाम्।
मायां च तथा लोभे, स क्षपयति सङ्क्रमय्य ततः ॥ ५ ॥—,,

---

१ छाया—
अनदर्शनपुंस [illegible] पुरुषवेदं च।
द्वौ द्वौ [illegible] उपशामयति ॥

२ 'पूर्व्यांच'। ३ 'पुंवेदो' इति ङ-पाठः

लोभस्य यावद् बादरप्रकृतीर्वेदयति तावदनिवृत्तिबादरसम्परायसंयताः । ततः सूक्ष्म-प्रकृतिवेदनाल्लोभकषायस्य सूक्ष्मसम्परायसंयतः उपशमकः सञ्ज्वलनलोभमुपशमयति क्षपकः क्षपयति । यथोक्तम्—

" अथ सूक्ष्मसम्पराय–स्थानं प्राप्नोति बादरे लोभे ।
क्षीणे सूक्ष्मे लोभे–कषायशेषे विशुद्धात्मा ॥ १ ॥
यत् सम्परायमुपजन–यन्ति स्वयमपि च सम्परायन्ति ।
व्यासङ्गहेतवस्ते–न कषायाः सम्परायाख्याः ॥ २ ॥
सम्यग्भावपरायण–हेतुत्वाद् वाऽपि सम्परायास्ते ।
प्रकृतिविशेषाच्च पुन–र्लोभकषायस्य सूक्ष्मत्वम् ॥ ३ ॥
स ततो विशुद्धियोगे, नयति स्थानान्तरं व्रजंस्तमपि ।
क्षपयन् गच्छति यावत्, क्षीणकषायत्वमाप्नोति ॥ ४ ॥"

ततोऽष्टाविंशतिविधमोहनीयोपशमादुपशान्तकषायवीतरागश्छद्मस्थः वीतो–गतो (रागो यस्मादिति वीतरागः) छद्म–आवरणं तत्र स्थितः छद्मस्थः मोहनीयस्य कृत्स्नक्षयात् स क्षीणक-षायवीतरागच्छद्मस्थः ततः क्षीणकषायो धर्मशुक्लाद्यद्वयध्यानविशेषाद् यथाख्यातसंयमविशुद्ध्या-ऽवशेषाणि[1] कर्माणि क्षपयति । तत्र निद्राप्रचले द्विचरमसमये क्षपयति । ततोऽस्य चरमसमये आवरण-द्वयान्तरायक्षयात् केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यत इति । धर्मध्यानानुप्रवेशपरिकर्माणि च भावनादेशका-लासनादीनि । तत्र चतस्रो भावना ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्याख्याः । ज्ञाने नित्याभ्यासान्मनसः तत्रैव प्रणिधानमवगतगुणसारश्च निश्चलमतिरनायासेनैव धर्म्यं ध्यायति । तथा विगतशङ्कादिशल्यः प्रशम-संवेगनिर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्य-स्थैर्य-प्रभावना-यतना-सेवन-भक्तियुक्तः असम्मूढचेता दर्शनभावनया विमलीकृतमतिरस्खलितमेव[2] धर्मं ध्यायति । तथा चरणभावनाधिष्ठितः कर्माण्य-पराणि नादत्ते, पुरातननिर्जरणं शुभानि वा सञ्चिनुते । ततश्चायत्नेनैव धर्मध्यायी भवति । तथा जगत्कायस्वभावालोचनात् सुविदितजगत्स्वभावो निःसङ्गो निर्भयो विरागो वैराग्ये भावनावष्ट-ब्धचेताः लीलयैव धर्मध्यायी भवति । देशोऽपि निष्कण्टको यः । कण्टकाः स्त्री-पशु-पण्डकाः । कालोऽपि यस्मिन्नेव काले मनसः समाधिरुत्पद्यते स एव ध्यानकालः । यथोक्तम्—

"[3]णत्थि कालो अकालो वा झायमाणस्स भिक्खुणो ।"

आसनं–कायावस्थाविशेषः । य एवाबाधकोऽभ्यस्तो जितः स एव कायविकल्प आसनम् यथोक्तम्—

१ 'च शेषाणि' इति च–पाठः । २ 'विमलकृत' इति च–पाठः ।
३-छाया—
नास्ति कालोऽकालो वा ध्यायमानस्य भिक्षोः ।

संसारे तदपूर्वकरणम् । न तत्र कस्यचिदपि कर्मप्रकृतेरुपशमः क्षयो वा । उपशमनक्षपणयोग्यत्वात् तत्पुरस्कारादुपशमकः क्षपणार्हत्वाच्च क्षपक इति । उक्तं च—

> "स ततः क्षपकश्रेणिं, प्रतिपद्य नाशितानिर्नीः क्षेपाः ।
> क्षपयन् मोहप्रकृतीः, प्रविशति शुक्लध्यानाकः ॥ १ ॥—आर्या
> प्रविशत्यपूर्वकरणं, प्रस्थित एव ततोऽपरं स्थानम् ।
> तदपूर्वकरणमिष्टं, कदाचिदप्राप्तपूर्वत्वात् ॥ २ ॥" —,,

ततोऽप्युत्तरोत्तरविशोधिस्थानप्राप्त्या अनिवृत्तिस्थानं याति । परस्परं नातिवर्तन्ते इत्यनिवृत्तयः । परस्परतुल्यगुणा इत्यर्थः । सम्परायाः कषायास्तदुदयो बादरो येषां ते बादरसम्परायाः । अनिवृत्तयश्च ते बादरसम्परायाश्च त इत्यर्थः । ते उपशमकाः क्षपकाश्च । तत्र नपुंसकस्त्रीवेदषट्नोकषायादिक्रमान्मोहप्रकृतीरुपशमकः शमयति—

> "[1]अणदंसणपुंसगइत्थिवेयछक्कं च पुरिसवेयं च ।
> दो दो एगंतरिए, सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥ १ ॥"—आर्या
> —आवश्यकनिर्युक्तौ गा० ११६

क्षपको निद्रानिद्रादिउदय(यादित्रय?)क्षयात् त्रयोदशनामकर्मक्षयाच्चाप्रत्याख्यानावरणादिकषायाष्टकनपुंसकस्त्रीवेदक्रमाच्च क्षपयति । उक्तं च—

> "अथ स क्षपयति निद्रा–निद्रादित्रयमशेषतस्तत्र ।
> नरकगमनानुपूर्वीं, नरकगतिं चापि कार्त्स्न्येन ॥ १ ॥—आर्या
> सूक्ष्मस्थावरसाधा–रणातपोद्योतनामकर्माणि ।
> तिर्यग्गतिनाम तथा, तिर्यग्गत्यानुपूर्व्यां[2] च ॥ २ ॥ —,,
> चतुरेकद्वित्रीन्द्रिय–नामानि तथैव नाशमुपयान्ति ।
> तिर्यग्गतियोग्यास्ताः, प्रकृतय एकादश प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ —,,
> अष्टौ ततः कषायान्, पण्डकवेदं ततस्ततः स्त्रीत्वम् ।
> क्षपयति पुंवेदे[3] सङ्क्रमय्य षण्णोकषायांश्च ॥ ४ ॥ —,,
> पुंस्त्वं क्रोधे क्रोधं, माने मानं तथैव मायायाम् ।
> मायां च तथा लोभे, स क्षपयति सङ्क्रमय्य ततः ॥ ५ ॥—,,

---

१ छाया—

> अनदर्शनपुंसकस्त्रीवेदषट्कं च पुरुषवेदं च ।
> द्वौ द्वौ एकान्तरितौ सदृशे सदृशं उपशामयति ॥

२ 'पूर्व्यांच' इति ग-पाठः, 'पूर्वी च' इति च-पाठः । ३ 'पुंवेदो' इति ङ-पाठः

लोभस्य यावद् बादरप्रकृतीर्वेदयति तावदनिवृत्तिबादरसम्परायसंयताः। ततः सूक्ष्मप्रकृतिवेदनाल्लोभकषायस्य सूक्ष्मसम्परायसंयतः उपशमकः सञ्ज्वलनलोभमुपशमयति क्षपकः क्षपयति। यथोक्तम्—

"अथ सूक्ष्मसम्पराय-स्थानं प्राप्नोति बादरे लोभे।
क्षीणे सूक्ष्मे लोभे-कषायशेषे विशुद्धात्मा ॥ १ ॥
यत् सम्परायमुपजन-यन्ति स्वयमपि च सम्परायन्ति।
व्यासङ्गहेतवस्ते-न कषायाः सम्परायाख्याः ॥ २ ॥
सम्यग्भावपरायण-हेतुत्वाद् वाऽपि सम्परायास्ते।
प्रकृतिविशेषाच्च पुन-र्लोभकषायस्य सूक्ष्मत्वम् ॥ ३ ॥
स ततो विशुद्धियोगे, नयति स्थानान्तरं प्रजंस्तमपि।
क्षपयन् गच्छति यावत्, क्षीणकषायत्वमाप्नोति ॥ ४ ॥"

ततोऽष्टाविंशतिविधमोहनीयोपशमादुपशान्तकषायवीतरागच्छद्मस्थः वीतो-गतो (रागो यस्मादिति वीतरागः) छद्म-आवरणं तत्र स्थितः छद्मस्थः मोहनीयस्य कृत्स्नक्षयात् स क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थः ततः क्षीणकषायो धर्मशुक्लध्यद्वयध्यानविशेषाद् यथाख्यातसंयमविशुद्ध्याऽवशेषाणि कर्माणि क्षपयति। तत्र निद्राप्रचले द्विचरमसमये क्षपयति। ततोऽस्य चरमसमये आवरणद्वयान्तरायक्षयात् केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यत इति। धर्मध्यानानुप्रवेशपरिकर्माणि च भावनादेशकालासनादीनि। तत्र चतस्रो भावना ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्याख्याः। ज्ञाने नित्याभ्यासान्मनसः तत्रैव प्रणिधानमवगतगुणसारश्च निश्चलमतिरनायासेनैव धर्म्यं ध्यायति। तथा विगतशङ्कादिशल्यः प्रशम-संवेगनिर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्य-स्थैर्य-प्रभावना-यतना-सेवन-भक्तियुक्तः असम्मूढचेता दर्शनभावनया विमलीकृतमतिरस्खलितमेव धर्मं ध्यायति। तथा चरणभावनाधिष्ठितः कर्माण्यपराणि नादत्ते, पुरातननिर्जरणं शुभानि वा सञ्चिनुते। ततश्चायत्नेनैव धर्मध्यायी भवति। तथा जगत्कायस्वभावालोचनात् सुविदितजगत्स्वभावो निःसङ्गो निर्भयो विरागो वैराग्ये भावनावष्टब्धचेताः लीलयैव धर्मध्यायी भवति। देशोऽपि निष्कण्टको यः। कण्टकाः स्त्री-पशु-पण्डकाः। कालोऽपि यस्मिन्नेव काले मनसः समाधिरुत्पद्यते स एव ध्यानकालः। यथोक्तम्—

"णत्थि कालो अकालो वा झायमाणस्स भिक्खुणो।"

आसनं-कायावस्थाविशेषः। य एवाबाधकोऽभ्यस्तो जितः स एव कायविकल्प आसनम्

यथोक्तम्—

१ 'च शेषाणि' इति च-पाठः। २ 'विमलकृत' इति च-पाठः।

३-छाया—
नास्ति कालोऽकालो वा ध्यायमानस्य भिक्षोः।

संसारे तदपूर्वकरणम्। न तत्र कस्याश्चिदपि कर्मप्रकृतेरुपशमः क्षयो वा। उपशमनाभिमुख्यात् तत्पुरस्कारादुपशमकः क्षपणाभिमुख्याच्च क्षपक इति। उक्तं च—

"स ततः क्षपकश्रेणिं, प्रतिपद्य चारित्रघातिनीः शेषाः।
क्षपयन् मोहप्रकृतीः, प्रतिपन्नो शुक्ललेश्याकः ॥ १ ॥—आर्या
प्रविशत्यपूर्वकरणं, प्रस्थित एव ततोऽपरं स्थानम्।
तदपूर्वकरणमिष्टं, कदाचिदप्राप्तपूर्वत्वात् ॥ २ ॥" —,,

ततोऽप्युत्तरोत्तरविशोधिस्थानप्राप्त्या अनिवृत्तिस्थानं भजति। परस्परं नातिवर्तन्ते इत्यनिवृत्तयः। परस्परतुल्यगुणाः इत्यर्थः। सम्परायाः कषायास्तदुदयो बादरो येषां ते बादरसम्परायाः। अनिवृत्तयश्च ते बादरसम्परायाश्च त इत्यर्थः। ते उपशमकाः क्षपकाश्च। तत्र नपुंसकस्त्रीवेदषट्नोकषायादिक्रमान्मोहप्रकृतीरुपशमकः शमयति—

"अणदंसणपुंसगइत्थिवेयछक्कं[1] च पुरसवेयं च।
दो दो एगंतरिए, सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥ १ ॥"—आर्या
—आवश्यकनिर्युक्तौ गा० ११६

क्षपको निद्रानिद्रादिउदय(यादित्रय?)क्षयात् त्रयोदशनामकर्मक्षयाच्चाप्रत्याख्यानावरणादिकषायाष्टकनपुंसकस्त्रीवेदक्रमाच्च क्षपयति। उक्तं च—

"अथ स क्षपयति निद्रा-निद्रादित्रयमशेषतस्तत्र।
नरकगमनानुपूर्वीं, नरकगतिं चापि कार्त्स्न्येन ॥ १ ॥—आर्या
सूक्ष्मस्थावरसाधा-रणातपोद्द्योतनामकर्माणि।
तिर्यग्गतिनाम तथा, तिर्यग्गत्यानुपूर्व्यां[2] च ॥ २ ॥ —,,
चतुरेकद्वित्रीन्द्रिय-नामानि तथैव नाशमुपयान्ति।
तिर्यग्गतियोग्यास्ताः, प्रकृतय एकादश प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ —,,
अष्टौ ततः कषायान्, पण्डकवेदं ततस्ततः स्त्रीत्वम्।
क्षपयति पुंवेदे[3] सङ्-क्रमय्य षण्णोकषायांश्च ॥ ४ ॥ —,,
पुंस्त्वं क्रोधे क्रोधं, माने मानं तथैव मायायाम्।
मायां च तथा लोभे, स क्षपयति सङ्क्रमय्य ततः ॥ ५ ॥—,,

---

१ छाया—
अनदर्शनपुंसकस्त्रीवेदषट्कं च पुरुषवेदं च।
द्वौ द्वौ एकान्तरितौ सदृशे सदृशं उपशामयति ॥

२ 'पूर्व्यां च' इति ग-पाठः, 'पूर्वी च' इति च-पाठः। ३ 'पुंवेदो' इति ङ-पाठः।

लोभस्य यावद् बादरप्रकृतीर्वेदयति तावदनिवृत्तिबादरसम्परायसंयताः। ततः सूक्ष्म-प्रकृतिवेदनाल्लोभकषायस्य सूक्ष्मसम्परायसंयतः उपशमकः सञ्ज्वलनलोभमुपशमयति क्षपकः क्षपयति। यथोक्तम्—

"अथ सूक्ष्मसम्पराय–स्थानं प्राप्नोति बादरे लोभे।
क्षीणे सूक्ष्मे लोभे–कषायशेषे विशुद्धात्मा ॥ १ ॥
यत् सम्परायमुपजन–यन्ति स्वयमपि च सम्परायन्ति।
व्यासङ्गहेतवस्ते–न कषायाः सम्परायाख्याः ॥ २ ॥
सम्यग्भावपरायण–हेतुत्वाद् वाऽपि सम्परायास्ते।
प्रकृतिविशेषाच्च पुन–र्लोभकषायस्य सूक्ष्मत्वम् ॥ ३ ॥
स ततो विशुद्धियोगे, नयति स्थानान्तरं व्रजंस्तमपि।
क्षपयन् गच्छति यावत्, क्षीणकषायत्वमाप्नोति ॥ ४ ॥"

ततोऽष्टाविंशतिविधमोहनीयोपशमादुपशान्तकषायवीतरागच्छद्मस्थः वीतो–गतो (रागो यस्मादिति वीतरागः) छद्म–आवरणं तत्र स्थितः छद्मस्थः मोहनीयस्य कृत्स्नक्षयात् स क्षीणक-षायवीतरागच्छद्मस्थः ततः क्षीणकषायो धर्मशुक्लाद्यद्वयध्यानविशेषाद् यथाख्यातसंयमविशुद्ध्या-ऽवशेषाणि कर्माणि क्षपयति। तत्र निद्राप्रचले द्विचरमसमये क्षपयति। ततोऽस्य चरमसमये आवरण-द्वयान्तरायक्षयात् केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यत इति। धर्मध्यानानुप्रवेशपरिकर्माणि च भावनादेशका-लासनादीनि। तत्र चतस्रो भावना ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्याख्याः। ज्ञाने नित्याभ्यासान्मनसः तत्रैव प्रणिधानमवगतगुणसारश्च निश्चलमतिरनायासेनैव धर्म्यं ध्यायति। तथा विगतशङ्कादिशल्यः प्रशम-संवेगनिर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्य-स्थैर्य-प्रभावना-यतना-सेवन-भक्तियुक्तः असम्मूढचेता दर्शनभावनया विमलीकृतमतिरस्खलितमेव धर्मं ध्यायति। तथा चरणभावनाधिष्ठितः कर्माण्य-पराणि नादत्ते, पुरातननिर्जरणं शुभानि वा सञ्चिनुते। ततश्चायत्नेनैव धर्मध्यायी भवति। तथा जगत्कायस्वभावालोचनात् सुविदितजगत्स्वभावो निःसङ्गो निर्भयो विरागो वैराग्ये भावनावष्ट-ब्धचेताः लीलयैव धर्मध्यायी भवति। देशोऽपि निष्कण्टको यः। कण्टकाः स्त्री-पशु-पण्डकाः। कालोऽपि यस्मिन्नेव काले मनसः समाधिरुत्पद्यते स एव ध्यानकालः। यथोक्तम्—

"णत्थि कालो अकालो वा झायमाणस्स भिक्खुणो।"

आसनं–कायावस्थाविशेषः। य एवाबाधकोऽभ्यस्तो जितः स एव कायविकल्प आसनम् यथोक्तम्—

---

१ 'च शेषाणि' इति च–पाठः। २ 'विमलकृत' इति च–पाठः।

३-छाया—

नास्ति कालोऽकालो वा ध्यायमानस्य भिक्षोः।

"कालः समाधिर्ध्यानस्य, कायावस्था जितासनम् ।
शुचिर्निष्कण्टको देश-स्ते च स्त्री-पशु-षण्डकाः ॥ १ ॥"

आलम्बनान्यपि वाचना-प्रच्छना-परिवर्तन-चिन्तनानि सद्धर्मावश्यकादीनि च सामायिकादीनि । एभिरालम्बनैर्धर्मध्यानं समारोहति ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च मनोयोगनिग्रहादिः । भवकाले केवलिनः शेषस्य ध्यातुर्यथा समाध्यपेक्षमिति । लेश्यास्तु पीत-पद्म-शुक्लाख्यास्तीव्र-मन्दादिभेदाः । निसर्गा-ऽधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धानं जिनसाधुगुणोत्कीर्तनं प्रशंसा-विनय-दानानि च धर्मध्यानलिङ्गम् ।

"तस्मादथाप्रमत्त-स्थानात् स विशोधिमुत्तमं प्राप्य ।
स्थानान्तराण्यनेका-न्यारोहति पूर्वविधिनैव ॥ १ ॥—आर्या
देशे ततो विविक्ते, समे शुचौ जन्तुविरहिते रम्ये ।
ऋज्वायम्य स देहं, बद्ध्वा पल्यङ्कमनलाङ्गः ॥ २ ॥—,,
वीरासनादि चासन-मथ समपादादि वानलं स्थानम् ।
यद् वाऽधिष्ठाय यतिः, शयनं चोत्तानशयनादि ॥ ३ ॥—,,
ज्ञेयमखिलं विविदिप-न्नधितिष्ठासंश्च मोक्षविधिमखिलम् ।
सन्धाय स्मृतिमात्मनि, किञ्चिदुपावर्त्य दृष्टिं स्वाम् ॥ ४ ॥—,,
विषयेभ्य इन्द्रियाणि, प्रत्यवहृत्य च मनस्तथा तेभ्यः ।
धारयति मनः स्वात्मनि, योगं प्रणिधाय मोक्षाय ॥ ५ ॥—,,
ध्यानं ततः सधर्म्यं, भिक्षुर्विचिनोति मोहनाशाय ।
उत्तमसंहननबलः, क्षपकश्रेणीमुपयियासन् ॥ ६ ॥ —,,
तल्लक्षणान्युपशमा-र्जवमार्दवलाघवानि दृष्टानि ।
उपदेशाज्ञासूत्रनि-सर्गास्तद्रुचय इष्यन्ते ॥ ७ ॥ —,,
तत्प्रश्नवाचनानु-प्रेक्षापरिवर्तनावलम्बनकः ।
तदनुप्रेक्षाः संसा-रैक्यानित्याशरणचिन्ताः ॥ ८ ॥ —,,
एकाग्रेण मनः स्वं, निरुध्य भावाञ्जिनाज्ञया ग्राह्यान् ।
विचिनोति यथातत्त्वं, तथैव च शुभाशुभापायान् ॥ ९ ॥ —,,
संस्थानानि च सर्व-द्रव्याणां कर्मफलविपाकांश्च ।
प्रवचनसम्भिन्नमति-र्विशुद्धलेश्यः प्रविचिनोति ॥ १० ॥—,,

१ 'मनःसमाधि' इति च-पाठः । २ 'पेक्षमेति' इति च-पाठः । ३ 'तद्वाधि' इति च-पाठः । ४ 'स्तत्र' इति च-पाठः । ५ 'द्रवय' इति च-पाठः ।

क्षपयति तेन ध्याने—न ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं संमिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ ११ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कषायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
देशयतायतसम्यग्—दृगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ १२ ॥"—　,,

एवं पूर्वोक्तेन क्रमेण क्षपयन् कर्मप्रकृतीरुपशान्तकषायस्थानप्राप्त[1] उपशान्तकषायः[2] क्षीणकषायश्च भवतीति ॥ ३८ ॥

उपशान्तक्षीणकषाययोश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्मध्यानं, ततश्चैकादशाङ्गविदो द्रष्टव्यम् । एवमवस्थिते किं धर्ममेव ध्यानं तयोः ? नेत्युच्यते । किञ्चान्यदिति सम्बध्नाति । न केवलमेतयोर्धर्म्यं, शुक्लं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकषाययोर्भवति । किं चतुर्विधमपि–पृथक्त्ववितर्कं[3] एकत्वसविचारं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिवर्तीति ? । उच्यते–न खलु चतुष्प्रकारमपि तयोः शुक्लध्यानं भवति, किं तर्हि ?

सूत्रम्—शुक्ले चाद्ये ॥ ९–३९ ॥

भा०—शुक्ले चाद्ये ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के [4]चोपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः ॥ ३९ ॥

टी०—शुक्ले चाद्ये चे(इ?)ति । शुक्ले ध्याने **उपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः** । के पुनस्ते ? पृथक्त्वैकत्ववितर्के । स्वरूपतः कीदृशे ? । उच्यते—पृथग्–अयुतकं भेदः तद्भावः पृथक्त्वम्–अनेकत्वं तेन सह गतो वितर्कः, पृथक्त्वमेव वा वितर्कः सहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कम् । तच्च परमाणुजीवादावेकद्रव्ये उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकतयाऽपि तत्त्वं तत् पृथक्त्वं पृथक्त्वेन पृथक्त्वे वा तस्य चिन्तनं वितर्कसहचरितं सविचारं च यत्[5] तत् पृथक्त्ववितर्कं सविचारं तच्च पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगानां वक्ष्यति—" त्र्येककाययोगायोगानां ", " वितर्कः श्रुतं ", " विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः " (अ० ९, सू० ४३, ४६, ४७) । पूर्वगतभङ्गिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्तिः–गमनं विचारः । अर्थाद् व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः, व्यञ्जनादर्थसङ्क्रान्तिः, मनोयोगात् काययोगसङ्क्रान्तिर्वाग्योगसङ्क्रान्तिर्वा । एवं काययोगान्मनोयोगं वाग्योगं वा सङ्क्रामति । तथा वाग्योगान्मनोयोगं काययोगं वेति । यत्र सङ्क्रामति तत्रैव निरोधो ध्यानमिति । एकस्य भाव एकत्वं, एकत्वगतो वितर्क एकत्ववितर्कः । एक

---

१ 'कषायस्थः क्षीणकषायः क्षीण०' इति छ–पाठः । २ 'स्थानप्राप्त उपशमकषायः' इति च–पाठः । ३ 'तर्कं सवि०' इति ङ–पाठः । ४ 'उप०' इति ग–पाठः । ५ 'यत्र' इति च–पाठः ।

"कालः समाधिर्ध्यानस्य, कायावस्था जितासनम् ।
शुचिर्निष्कम्पको देश-स्ते न स्त्री-पशु-पण्डकाः ॥ १ ॥"

आलम्बनान्यपि वाचना-प्रच्छना-परिवर्तन-चिन्तनानि सद्धर्मावश्यकादीनि च सामायिकादीनि । एभिरालम्बनैर्धर्मध्यानं समारोहति ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च मनोयोगनिग्रहादिः । भवकाले केवलिनः शेषस्य ध्यातुर्यथा समाध्यपेक्षमिति । लेश्यास्तु पीत-पद्म-शुक्लाख्यास्तीव्र-मन्दादिभेदाः । निसर्गा-ऽधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धानं जिनसाधुगुणोत्कीर्तनं प्रशंसा-विनय-दानानि च धर्मध्यानलिङ्गम् ।

"तस्मादथाप्रमत्त-स्थानात् स विशोधिगुणमं प्राप्य ।
स्थानान्तराण्यनेका-न्यारोहति पूर्वविधिरिन्त्र॥ १ ॥—आर्या
देशे ततो विविक्ते, समे शुचौ जन्तुविरहिते रूत्पे ।
ऋज्वायम्य स देहं, मद्ध्या पल्यङ्कमनलाङ्गः ॥ २ ॥—,,
वीरासनादि चासन-मथ समपादादि वानलं स्थानम् ।
यद् वाऽधिष्ठाय यतिः, शयनं चोत्तानशयनादि ॥ ३ ॥—,,
ज्ञेयमखिलं विविदिष-न्नधितिष्ठासंश्च मोक्षविधिमखिलम् ।
सन्धाय स्मृतिमात्मनि, किञ्चिदुपावर्त्य दृष्टिं स्वाम् ॥ ४ ॥—,,
विषयेभ्य इन्द्रियाणि, प्रत्यवहृत्य च मनस्तथा तेभ्यः ।
धारयति मनः स्वात्मनि, योगं प्रणिधाय मोक्षाय ॥ ५ ॥—,,
ध्यानं ततः सधर्म्यं, भिक्षुर्विचिनोति मोहनाशाय ।
उत्तमसंहननबलः, क्षपकश्रेणीमुपयियासन् ॥ ६ ॥ —,,
तल्लक्षणान्युपशमा-र्जवमार्दवलाघवानि दृष्टानि ।
उपदेशाज्ञासूत्रनि-सर्गास्तद्रुचय इष्यन्ते ॥ ७ ॥ —,,
तत्प्रश्नवाचनानु-प्रेक्षापरिवर्तनावलम्बनकः ।
तदनुप्रेक्षाः संसा-रैक्यानित्याशरणचिन्ताः ॥ ८ ॥ —,,
एकाग्रेण मनः स्वं, निरुध्य भावाञ्जिनाज्ञया ग्राह्यान् ।
विचिनोति यथातत्त्वं, तथैव च शुभाशुभापायान् ॥ ९ ॥ —,,
संस्थानानि च सर्व-द्रव्याणां कर्मफलविपाकांश्च ।
प्रवचनसम्भिन्नमति-र्विशुद्धलेश्याः प्रविचिनोति ॥ १० ॥—,,

---

१ 'मनःसमाधि' इति च-पाठः । २ 'पेक्षमेति' इति च-पाठः । ३ 'तद्बाधि' इति च-पाठः । ४ 'स्तत्र' इति च-पाठः । ५ 'द्रवय' इति च-पाठः ।

क्षपयति तेन ध्याने—न ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः।
मिथ्यात्वं संमिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ ११ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कषायाः, प्रथमाश्चिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च।
देशयतायतसम्यग्—दृगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ १२ ॥"— „

एवं पूर्वोक्तेन क्रमेण क्षपयन् कर्मप्रकृतीरुपशान्तकषायस्थानप्राप्त[1] उपशान्तकषायः[2] क्षीणकषायश्च भवतीति ॥ ३८ ॥

उपशान्तक्षीणकषाययोश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्मध्यानं, ततश्चैकादशाङ्गविदो द्रष्टव्यम्। एवमवस्थिते किं धर्ममेव ध्यानं तयोः ? नेत्युच्यते। किञ्चान्यदिति सम्बध्नाति। न केवलमेतयोर्धर्म्यं, शुक्लं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकषाययोर्भवति। किं चतुर्विधमपि—पृथक्त्ववितर्कं एकत्वसविचारं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिवर्तीति ?। उच्यते—न खलु चतुष्प्रकारमपि तयोः शुक्लध्यानं भवति, किं तर्हि ?

सूत्रम्—शुक्ले चाद्ये ॥ ९-३९ ॥

भा०—शुक्ले चाद्ये ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के[3] चोपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः ॥ ३९ ॥

टी०—शुक्ले चाद्ये चे(इ?)ति। शुक्ले ध्याने **उपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः**। के पुनस्ते ? पृथक्त्वैकत्ववितर्के। स्वरूपतः कीदृशे ?। उच्यते—पृथग्—अयुतकं भेदः तद्भावः पृथक्त्वम्—अनेकत्वं तेन सह गतो वितर्कः, पृथक्त्वमेव वा वितर्कः सहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कम्। तच्च परमाणुजीवादावेकद्रव्ये उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकतयाऽपि तत्त्वं तत् पृथक्त्वं पृथक्त्वेन पृथक्त्वे वा तस्य चिन्तनं वितर्कसहचरितं सविचारं च यत्[4] तत् पृथक्त्ववितर्कं सविचारं तच्च पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगानां वक्ष्यति—"त्र्येककाययोगायोगानां", "वितर्कः श्रुतं", "विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः" (अ० ९, सू० ४३, ४६, ४७)। पूर्वगतभङ्गिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्तिः—गमनं विचारः। अर्थाद् व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः, व्यञ्जनादर्थसङ्क्रान्तिः, मनोयोगात् काययोगसङ्क्रान्तिर्वाग्योगसङ्क्रान्तिर्वा। एवं काययोगान्मनोयोगं वाग्योगं वा सङ्क्रामति। तथा वाग्योगान्मनोयोगं काययोगं वेति। यत्र[5] सङ्क्रामति तत्रैव निरोधो ध्यानमिति। एकस्य भाव एकत्वं, एकत्वगतो वितर्क एकत्ववितर्कः। एक

---

१ 'कषायस्थः क्षीणकषायः क्षीण०' इति छ-पाठः। २ 'स्थानप्राप्त उपशमकषायः' इति च-पाठः। ३ 'तर्कं सवि०' इति ङ-पाठः। ४ 'उप०' इति ग-पाठः। ५ 'यत्र' इति च-पाठः।

"कालः समाधिर्ध्यानस्य, कायावस्था जितासनम्।
शुचिर्निष्कण्टको देश-स्ते न स्त्री-पशु-पण्डकाः ॥ १ ॥"

आलम्बनान्यपि वाचना-प्रच्छना-परिवर्तन-चिन्तनानि सद्धर्मावश्यकादीनि च सामायिकादीनि। एभिरालम्बनैर्धर्मध्यानं समारोहति ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च मनोयोगनिग्रहादिः। मोक्षकाले केवलिनः शेषस्य ध्यातुर्यथा समाध्यपेक्षमिति। लेश्यास्तु पीत-पद्म-शुक्लाख्यास्तीव्र-मन्दादिभेदाः। निसर्गा-ऽधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धानं जिनसाधुगुणोत्कीर्तनं प्रशंसा-विनय-दानानि च धर्मध्यानलिङ्गम्।

"तस्मादथाप्रमत्त-स्थानात् स विशोधिमुत्तमं प्राप्य।
स्थानान्तराण्यनेका-न्यारोहति पूर्वविधिनेव॥ १ ॥—आर्या
देशे ततो विविक्ते, समे शुचौ जन्तुविरहिते कल्पे।
ऋज्वायम्य स देहं, बद्ध्वा पल्यङ्कमचलाङ्गः ॥ २ ॥—,,
वीरासनादि चासन-मथ समपादादि वाचलं स्थानम्।
यद् वाऽधिष्ठाय यतिः, शयनं चोत्तानशयनादि ॥ ३ ॥—,,
ज्ञेयमखिलं विविदिष-न्नधितिष्ठासंश्च मोक्षविधिमखिलम्।
सन्धाय स्मृतिमात्मनि, किञ्चिदुपावर्त्य दृष्टिं स्वाम् ॥ ४ ॥—,,
विषयेभ्य इन्द्रियाणि, प्रत्याहृत्य च मनस्तथा तेभ्यः।
धारयति मनः स्वात्मनि, योगं प्रणिधाय मोक्षाय ॥ ५ ॥—,,
ध्यानं ततः सधर्म्यं, भिक्षुर्विचिनोति मोहनाशाय।
उत्तमसंहननबलः, क्षपकश्रेणीमुपयियासन् ॥ ६ ॥ —,,
तल्लक्षणान्युपशमा-र्जवमार्दवलाघवानि दृष्टानि।
उपदेशाज्ञासूत्रनि-सर्गास्तद्रुचय इष्यन्ते ॥ ७ ॥ —,,
तत्प्रश्नवाचनानु-प्रेक्षापरिवर्तनावलम्बनकः।
तदनुप्रेक्षाः संसा-रैक्यानित्याशरणचिन्ताः ॥ ८ ॥ —,,
एकाग्रेण मनः स्वं, निरुध्य भावाञ्जिनाज्ञया ग्राह्यान्।
विचिनोति यथातत्त्वं, तथैव च शुभाशुभापायान् ॥ ९ ॥ —,,
संस्थानानि च सर्व-द्रव्याणां कर्मफलविपाकांश्च।
प्रवचनसम्भिन्नमति-र्विशुद्धलेश्यः प्रविचिनोति ॥ १० ॥—,,

---

१ 'मनःसमाधि' इति च-पाठः। २ 'पेक्षमेति' इति च-पाठः। ३ 'तद्बाधि' इति च-पाठः। ४ 'स्तत्र' इति च-पाठः। ५ 'द्रचय' इति च-पाठः।

क्षपयति तेन ध्याने—न ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः।
मिथ्यात्वं संमिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ ११ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कषायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च।
देशयतायतसम्यग्—दृगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ १२ ॥"-- „

एवं पूर्वोक्तेन क्रमेण क्षपयन् कर्मप्रकृतीरुपशान्तकषायस्थानप्राप्त उपशान्तकषायः क्षीणकषायश्च भवतीति ॥ ३८ ॥

उपशान्तक्षीणकषाययोश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्मध्यानं, ततश्चैकादशाङ्गविदो द्रष्टव्यम्। एवमवस्थिते किं धर्ममेव ध्यानं तयोः ? नेत्युच्यते। किञ्चान्यदिति सम्बध्नाति। न केवलमेतयोर्धर्म्यं, शुक्लं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकषाययोर्भवति। किं चतुर्विधमपि–पृथक्त्ववितर्कं[१] एकत्वसविचारं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिवर्तीति ?। उच्यते–न खलु चतुष्प्रकारमपि तयोः शुक्लध्यानं भवति, किं तर्हि ?

सूत्रम्—शुक्ले चाद्ये ॥ ९-३९ ॥

भा०—शुक्ले चाद्ये ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के [२]चोपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः ॥ ३९ ॥

टी०—शुक्ले चाद्ये चे(इ?)ति। शुक्ले ध्याने **उपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः**। के पुनस्ते ? पृथक्त्वैकत्ववितर्के। स्वरूपतः कीदृशे ?। उच्यते—पृथग्–अयुतकं भेदः तद्भावः पृथक्त्वम्–अनेकत्वं तेन सह गतो वितर्कः, पृथक्त्वमेव वा वितर्कः सहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कम्। तच्च परमाणुजीवादावेकद्रव्ये उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकतयाऽपि तत्त्वं तत् पृथक्त्वं पृथक्त्वेन पृथक्त्वे वा तस्य चिन्तनं वितर्कसहचरितं सविचारं च यत् तत् पृथक्त्ववितर्कं सविचारं तच्च पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगानां वक्ष्यति—"त्र्येककाययोगायोगानां", "वितर्कः श्रुतं", "विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः" (अ० ९, सू० ४३, ४६, ४७)। पूर्वगतभङ्गिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्तिः–गमनं विचारः। अर्थाद् व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः, व्यञ्जनादर्थसङ्क्रान्तिः, मनोयोगात् काययोगसङ्क्रान्तिर्वाग्योगसङ्क्रान्तिर्वा। एवं काययोगान्मनोयोगं वाग्योगं वा सङ्क्रामति। तथा वाग्योगान्मनोयोगं काययोगं वेति। यत्र सङ्क्रामति तत्रैव निरोधो ध्यानमिति। एकस्य भाव एकत्वं, एकत्वगतो वितर्क एकत्ववितर्कः। एक

१ 'कषायस्थः क्षीणकषायः क्षीण०' इति छ-पाठः। २ 'स्थानप्राप्त उपशमकषायः' इति च-पाठः। ३ 'तर्कं सवि०' इति ङ-पाठः। ४ 'उप०' इति ग-पाठः। ५ 'यत्र' इति च-पाठः।

"कालः समाधिर्ध्यानस्य, कायावस्था जिनागमम् ।
शुचिर्निष्कम्पको देश-स्तं न स्त्री-पशु-षण्डकाः ॥ १ ॥"

आलम्बनान्यपि वाचना-प्रच्छना-परिवर्तन-चिन्तनानि सद्धर्मावश्यकादीनि च सामायिकादीनि । एभिरालम्बनैर्धर्मध्यानं समारोहति ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च मनोयोगनिग्रहादिः । मत्काले केवलिनः शेषस्य ध्यातुर्यथा समाध्यपेक्षमिति । लेश्यास्तु पीत-पद्म-शुक्लाख्यास्तीव्र-मन्दादिभेदाः । निसर्गाऽधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धानं जिनगणिगुणोत्कीर्तनं प्रशंसा-विनय-दानानि च धर्मध्यानलिङ्गम् ।

"तस्मादथाप्रमत्त-स्थानात् स विशोधिगुणमं प्राप्य ।
स्थानान्तराण्यनेका-न्यारोहति पूर्वविधिर्नियः॥ १ ॥—आर्या
देशे ततो विविक्ते, समे शुचौ जन्तुविरहिते कल्पे ।
ऋज्वायम्य स देहं, बद्ध्वा पल्यङ्कमनलाङ्गः ॥ २ ॥—,,
वीरासनादि चासन-मथ समपादादि वानलं स्थानम् ।
यद् वाऽधिष्ठाय यतिः, शयनं चोत्तानशयनादि ॥ ३ ॥—,,
ज्ञेयमखिलं विविदिप-न्नधितिष्ठासंश्च मोक्षविधिमखिलम् ।
सन्धाय स्मृतिमात्मनि, किञ्चिदुपावर्त्य दृष्टिं स्वाम् ॥ ४ ॥—,,
विषयेभ्य इन्द्रियाणि, प्रत्यवहृत्य च मनस्तथा तेभ्यः ।
धारयति मनः स्वात्मनि, योगं प्रणिधाय मोक्षाय ॥ ५ ॥—,,
ध्यानं ततः सधर्म्यं, भिक्षुर्विचिनोति मोहनाशाय ।
उत्तमसंहननबलः, क्षपकश्रेणीमुपयियासन् ॥ ६ ॥ —,,
तल्लक्षणान्युपशमा-र्जवमार्दवलाघवानि दृष्टानि ।
उपदेशाज्ञासूत्रनि-सर्गास्तद्रुचय इष्यन्ते ॥ ७ ॥ —,,
तत्प्रश्नवाचनानु-प्रेक्षापरिवर्तनावलम्बनकः ।
तदनुप्रेक्षाः संसा-रैक्यानित्याशरणचिन्ताः ॥ ८ ॥ —,,
एकाग्रेण मनः स्वं, निरुध्य भावाञ्जिनाज्ञया ग्राह्यान् ।
विचिनोति यथातत्त्वं, तथैव च शुभाशुभापायान् ॥ ९ ॥ —,,
संस्थानानि च सर्व-द्रव्याणां कर्मफलविपाकांश्च ।
प्रवचनसम्भिन्नमति-र्विशुद्धलेश्याः प्रविचिनोति ॥ १० ॥—,,

१ 'मनःसमाधि' इति च-पाठः । २ 'पेक्षमेति' इति च-पाठः । ३ 'तद्वाधि' इति च-पाठः । ४ 'स्तत्र' इति च-पाठः । ५ 'द्रुचय' इति च-पाठः ।

क्षपयति तेन ध्याने—न ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं संमिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ ११ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कषायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
देशयतायतसम्यग्—दृगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ १२ ॥"— ,,

एवं पूर्वोक्तेन क्रमेण क्षपयन् कर्मप्रकृतीरुपशान्तकषायस्थान[1]प्राप्त उपशान्तकषायः क्षीणकषायश्च भवतीति ॥ ३८ ॥

उपशान्तक्षीणकषाययोश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्मध्यानं, ततश्चैकादशाङ्गविदो द्रष्टव्यम् । एवमवस्थिते किं धर्ममेव ध्यानं तयोः ? नेत्युच्यते । किञ्चान्यदिति सम्बध्नाति । न केवलमेतयोर्धर्म्यं, शुक्लं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकषाययोर्भवति । किं चतुर्विधमपि–पृथक्त्ववितर्कं[2] एकत्वसविचारं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिवर्तीति ?। उच्यते–न खलु चतुष्प्रकारमपि तयोः शुक्लध्यानं भवति, किं तर्हि ?

सूत्रम्—शुक्ले चाद्ये ॥ ९–३९ ॥

भा०—शुक्ले चाद्ये ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के [4]चोपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः ॥ ३९ ॥

टी०—शुक्ले चाद्ये चे(इ?)ति । शुक्ले ध्याने **उपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः ।** के पुनस्ते ? पृथक्त्वैकत्ववितर्के । स्वरूपतः कीदृशे ? । उच्यते—पृथग्–अयुतकं भेदः तद्भावः पृथक्त्वम्–अनेकत्वं तेन सह गतो वितर्कः, पृथक्त्वमेव वा वितर्कः सहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कम् । तच्च परमाणुजीवादावेकद्रव्ये उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकतयाऽपि तत्त्वं तत् पृथक्त्वं पृथक्त्वेन पृथक्त्वे वा तस्य चिन्तनं वितर्कसहचरितं सविचारं च यत् तत् पृथक्त्ववितर्कं सविचारं तच्च पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगानां वक्ष्यति—" त्र्येककाययोगायोगानां ", " वितर्कः श्रुतं ", " विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः " (अ० ९, सू० ४३, ४६, ४७) । पूर्वगतभङ्गिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्तिः–गमनं विचारः । अर्थाद् व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः, व्यञ्जनादर्थसङ्क्रान्तिः, मनोयोगात् काययोगसङ्क्रान्तिर्वाग्योगसङ्क्रान्तिर्वा । एवं काययोगान्मनोयोगं वाग्योगं वा सङ्क्रामति । तथा वाग्योगान्मनोयोगं काययोगं वेति । यत्र[5] सङ्क्रामति तत्रैव निरोधो ध्यानमिति । एकस्य भाव एकत्वं, एकत्वगतो वितर्क एकत्ववितर्कः । एक

१ 'कषायस्थः क्षीणकषायः क्षीण०' इति छ–पाठः । २ 'स्थानप्राप्त उपशमकषायः' इति च–पाठः । ३ 'तर्कं सवि०' इति ङ–पाठः । ४ 'उप०' इति ग–पाठः । ५ 'यत्र' इति च–पाठः ।

एव योगत्रयाणामन्यतमस्तथा अर्थो व्यञ्जने च क्रमेण पर्यायान्तरानर्पितमेकपर्यायचिन्तनमुत्पाद-व्ययध्रौव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निवातशरणप्रतिष्ठितप्रदीपशिखाप्रकम्पं, पूर्वगतश्रुतानुसारि चेतो निर्विचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरेषु तदेकत्ववितर्कमविचारम् । आह च—

" क्षीणकषायस्थानं, तत् प्राप्य ततो विशुद्धलेश्यः सन् ।
एकत्ववितर्कावीचारं ध्यानं ततोऽभ्येति ॥ १ ॥— आर्या
एकार्थाश्रयमिष्टं, योगेन च केनचित् तदेकेन ।
ध्यानं समाप्यते यत्, कालोऽस्पोऽन्तर्मुहूर्तश्च ॥ २ ॥— ,,
श्रुतमुच्यते वितर्कः, पूर्वाभिहितार्थनिश्चितमतेश्च ।
ध्यानं तदिष्यते ये-न तेन सवितर्कमिष्टं तत् ॥ ३ ॥— ,,
अर्थव्यञ्जनयोगा—नां सङ्क्रान्तिरुदितो हि विचारः ।
तदभावात् तद् ध्यानं, प्रोक्तमविचारमर्हद्भिः ॥ ४ ॥— ,,
व्युत्सर्गविवेकात् सं-मोहाव्यथलिङ्गमिष्यते शुक्लम् ।
न च सम्भवन्ति कार्त्स्न्ये-न तानि लिङ्गानि मोहवतः ॥ ५ ॥— ,,
व्युत्सर्गः सङ्गत्यागः देहोपधीनां विवेकः ।
प्रीत्यप्रीतिविरहितं, ध्यायंस्तदुपेक्षकः प्रसन्नं सः ॥ ६ ॥— ,,
प्राप्नोति परं छादं, हिमातपाभ्यामिव विमुक्तम् ।
तेन ध्यानेन यथा-ख्यातेन च संयमेन घातयति ॥ ७ ॥— ,,
शेषाणि घातिकर्मा-णि युगपदपरञ्जनानि ततः ।
कार्त्स्न्यान्मस्तकशूच्यां, यथा हतायां हतो भवति तालः ॥— ,,
कर्माणि क्षीयन्ते, तथैव मोहे हते कार्त्स्न्यात् ॥ ८ ॥— ,,
निद्राप्रचले द्विचरम-समये तस्य क्षयं समुपयातः ।
चरमान्ते क्षीयन्ते, शेषाणि तु घातिकर्माणि ॥ ९ ॥— ,,
आवरणचरमसमये, तस्य दयाभावितात्मनो भवति ।
जीवैस्ततं जगत् प-श्यतो हि भावक्षयोपशमः ॥ १० ॥— ,,
शटितप्रायं हि तदा-ऽऽवरणं परमावधिश्च भवति तदा ।
अथ कार्त्स्न्यात् तत्पतनाद् द्वितीयसमये क्षयायैति ॥ ११ ॥— ,,

---

१ 'निवातव्यशरणमप्रति' ... २ 'योग्यन्तरेषु' इति ङ-पाठः । ३ 'मुहूर्तः सः' इति ङ-पाठः । ४ 'वीचारः' इति ... -क्तिः सर्वासु प्रतिषु समस्ति तथापि अशुद्धेव सा-प्रति-भाति । ६ 'विमुक्तः' इति च-पाठः । ८ 'क्षयान्नाम' इति छ-पाठः । ९ 'समयोपक्षयायैति'

तस्य हि तस्मिन् समये, केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
ज्ञानं च दर्शनं चा-वरणद्वयसङ्क्षयाच्छुद्धम् ॥ १२ ॥— आर्या
चित्रं चित्रपटनिभं, त्रिकालसहितं ततः सलोकमिमम् ।
पश्यति युगपत् सर्वं, सालोकं सर्वभावज्ञम् ॥ १३ ॥— „
वीर्यं निरन्तरायं, भवत्यनन्तं तथैव तस्य तदा ।
कल्पातीतस्य महा-त्मनोऽन्तरायक्षयः कात्स्र्न्यात् ॥ १४ ॥—„
स ततो वेदयमानो, विहरति चत्वारि शेषकर्माणि ।
आयुष्यस्य समाप्ति-र्यावत् स्याद् वेद्यमानस्य ॥ १५ ॥"—„

भाष्यकारस्तु पूर्वविद इति सूत्रावयवं पृथग् विवृणोति सम्बन्धयति । एवमेते शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः ॥ ३९ ॥

सूत्रम्—पूर्वविदः ॥ ९-४० ॥

भा०—आद्ये शुक्ले ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के पूर्वविदो भवतः ॥४०॥

टी०—पूर्वविदो यौ उपशान्तक्षीणकषायौ तयोर्भवतः । सूत्रान्तरमिव व्याचष्टे, न तु परमार्थतः पृथक् सूत्रम् । पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दश तद्विदः पूर्वविदस्ते भवन्ति नैकादशाङ्गविदः । एवमाद्यशुक्लध्यानद्वयस्य स्वामिनियमनं विहितम् ॥ ४० ॥

अथ पश्चाच्छुक्लध्यानद्वयस्य कः स्वामीति तन्निर्दिदिक्षयोवाच—

सूत्रम्—परे केवलिनः ॥ ९-४१ ॥

भा०—परे द्वे शुक्ले ध्याने केवलिन एव भवतः, न छद्मस्थस्य ॥ ४१ ॥

अन्तिमशुक्लध्यानद्वयस्य स्वामिनः

अत्राह—उक्तं भवता पूर्वे शुक्ले ध्याने परे शुक्ले ध्याने इति । तत् कानि तानीति ? अत्रोच्यते—

टी०—परं च परं च परे सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियं चानिवर्ति ग्रहीतव्यं, ते च केवलिन एव त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानक्रमेणैव भवतः । छद्मस्थस्य तु नैते जातुचिद् भवत इति तत्र सूक्ष्मक्रियमप्रतिपातीति । सूक्ष्मा क्रिया यत्र तत् सूक्ष्मक्रियम् । तच्च योगनिरोधकाले भवति । वेद्य-नाम-गोत्रकर्मणां भवधारणायुष्कादधिकानां समुद्घातसामर्थ्यादचिन्त्यैश्वर्यशक्तियोगादायुष्कसमीकृतानां मनो-वाक्-काययोगपरिणतस्यौदारिकशरीरत्रिभागोनस्थस्य केवलिनः संज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकमनोऽसङ्ख्येयगुणकहीनं सूक्ष्मयोगित्वमप्रतिपात्यच्युतस्वभावमा व्युपरतक्रियानिवृत्तिध्यानावाप्तेः । उक्तं च—

---

१ 'भावज्ञः' इति ङ-पाठः । २ 'शुभध्याने' इति ग-पाठः ।

एव योगत्रयाणामन्यतमस्तथा अर्थो व्यञ्जनं वा त्र पर्यायान्तरानर्पितमेकपर्यायचिन्तनमुत्पाद-व्ययध्रौव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निवातशरणप्रतिष्ठितप्रदीपवन्निष्प्रकम्पं, पूर्वगतश्रुतानुसारि चेतो निर्विचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरेषु तदेकत्ववितर्कमविचारम् । आह च—

" क्षीणकषायस्थानं, तत् प्राप्य ततो विशुद्धलेश्यः सन् ।
एकत्ववितर्कावीचारं ध्यानं ततोऽभ्येति ॥ १ ॥— आर्या
एकार्थाश्रयमिदं, योगेन च केनचित् तदेकेन ।
ध्यानं समाप्यते यत्, कालोऽल्पोऽन्तर्मुहूर्तश्च ॥ २ ॥— „
श्रुतमुच्यते वितर्कः, पूर्वाभिहितार्थनिश्चितमतेश्च ।
ध्यानं तदिष्यते ये-न तेन सवितर्कमिष्टं तत् ॥ ३ ॥— „
अर्थव्यञ्जनयोगा—नां सङ्क्रान्तिरुदितो हि विचारः ।
तदभावात् तद् ध्यानं, प्रोक्तमविचारमर्हद्भिः ॥ ४ ॥— „
व्युत्सर्गविवेकात् सं-मोहाव्ययलिङ्गमिष्यते शुक्लम् ।
न च सम्भवन्ति कात्स्न्र्ये-न तानि लिङ्गानि मोहवतः ॥ ५ ॥— „
व्युत्सर्गः सङ्गत्यागः देहोपधीनां विवेकः ।
प्रीत्यप्रीतिविरहितं, ध्यायंस्तदुपेक्षकः प्रसन्नं सः ॥ ६ ॥— „
प्राप्नोति परं ह्लादं, हिमातपाभ्यामिव विमुक्तम् ।
तेन ध्यानेन यथा-ख्यातेन च संयमेन घातयति ॥ ७ ॥— „
शेषाणि घातिकर्मा-णि युगपदपरञ्जनानि ततः ।
कात्स्न्र्यान्मस्तकशूच्यां, यथा हतायां हतो भवति तालः ॥— „
कर्माणि क्षीयन्ते, तथैव मोहे हते कात्स्न्र्यात् ॥ ८ ॥— „
निद्राप्रचले द्विचरम-समये तस्य क्षयं समुपयातः ।
चरमान्ते क्षीयन्ते, शेषाणि तु घातिकर्माणि ॥ ९ ॥— „
आवरणचरमसमये, तस्य दयाभावितात्मनो भवति ।
जीवैस्ततं जगत् प-श्यतो हि भावक्षयोपशमः ॥ १० ॥— „
शटितप्रायं हि तदा-ऽऽवरणं परमावधिश्च भवति तदा ।
अथ कात्स्न्र्यात् तत्पतनाद् द्वितीयसमये क्षयायैति ॥ ११ ॥— „

---

१ 'निवातव्यशरणमप्रति' इति छ-पाठः । २ 'योग्यन्तरेषु इति ङ-पाठः । ३ 'मुहूर्तः सः' इति ङ-पाठः । ४ 'वीचारः' इति ङ-पाठः । ५ यद्यपि इयं पङ्क्तिः सर्वासु प्रतिषु समस्ति तथापि अशुद्धेव सा प्रतिभाति । ६ 'विमुक्तः' इति ङ-पाठः । ७ 'समुपघातः' इति च-पाठः । ८ 'क्षयान्नाम' इति छ-पाठः । ९ 'समयोपक्षयायैति' इति च-पाठः ।

बादरतत्वात् पूर्वं, वाङ्मनसे बादरे स निरुणद्धि क्रमेणैव ।
आलम्बनाय करणं, हि तदिष्टं तत्र [1]वीर्यवतः ॥ १२ ॥ —आर्या
सत्यप्यनन्तवीर्य-त्वे बादरतनुमपि निरुणद्धि ततः ।
सूक्ष्मेण काययोगेना(न?) न निरुध्यते हि सूक्ष्मो योगः ॥ १३ ॥—,,
सति बादरे योगे, न हि धावन् वेपथुं वारयति ।
नाशयति काययोगं, स्थूलं सोऽपूर्वफड्डकीकृत्य ।
शेषस्य काययोग-स्य तथा कृतीश्च स करोति ॥ १४ (?)॥ —,,
सूक्ष्मेण काययोगे-न ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे ।
भवति ततोऽसौ सूक्ष्म-क्रियस्तदाकृतिगतयोगः ॥ १५ ॥ —,,
तमपि स योगं सूक्ष्मं, निरुरुत्सन् सर्वपर्ययानुगतम्[2] ।
ध्यानं सूक्ष्मक्रिय-मप्रतिपात्युपयाति वितमस्कम् ॥ १६ ॥ —,,
ध्याने दृढार्पिते पर-मात्मनि ननु निष्क्रियो भवति कायः ।
प्राणापातनिमेषो-न्मेषवियुक्तो मृतस्येव ॥ १७ ॥ —,,
ध्यानार्पितोपयोग-स्यापि न वाङ्मनसक्रिये[3] यस्मात् ।
अन्तर्वर्तित्वादुप-रमतस्तेन तयोर्ध्यानेन निरोधनं नेष्टम् ॥ १८ ॥
सततं तेन ध्याने-न [4]निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेऽपि ।
निष्क्रियदेशो भवति, स्थितोऽपि देहे [5]विगतलेश्यः ॥ १९ ॥ —आर्या

तुर्यध्याने

योगाभावात् समयस्थितिना(नोऽ)पि न कर्मणो भवति बन्धः ।
ध्यानार्पणसंहारात्, किञ्चिच्च ससंहतावयवाः ॥ २० ॥ —,,
लेश्याक्रियानिरोधो, योगनिरोधश्च गुणनिरोधेन ।
इत्युक्तो विज्ञेयो, बन्धनिरोधश्च हि तथैव ॥ २१ ॥" —,,

त्रसबादरपर्याप्तादेयशुभगकीर्तिमनुजनाम्नि[6] पञ्चेन्द्रियतामन्यतरच्च वेद्यम् उच्चैस्तथा गोत्रम् । मनुजायुष्कं च स एकादश वेदयति कर्मणां प्रकृतीः[7] वेदयति तु तीर्थकरो द्वादशस-हतीर्थकृत्त्वेन सततो देहत्रयमोक्षार्थमनिवर्ति सर्वगतमुपयाति समुच्छिन्नक्रियमतमस्कं[8] परं ध्यानं व्युपरतक्रियमनिवर्तीत्यर्थः । [9]तद्धि तावन्निवर्तते यावन्न मुक्तः ॥ ४१ ॥

---

१ 'वीर्यत्वे' इति ङ-पाठः । २ 'पदानुगतं' इति ङ-पाठः । ३ 'क्रिया' इति ङ-पाठः । ४ 'निरुद्धं' इति ङ-पाठः । ५ 'वयवलेश्याः' इति ग-पाठः । ६ 'नामनि' इति ग-पाठः । ७ 'प्रकृतयः' इति ङ-पाठः । ८ 'क्रिययातमस्कं' इति ङ-पाठः । ९ 'गच्छे' इत्यधिको ग-पाठः ।

"अप्रतिपाति ध्यायन्, कश्चित् सूक्ष्मक्रियं [1]विहृलन्ते ।
आयुःसमीक्रियार्थं, प्रयत्न गच्छेत् समुद्घातम् ॥ १ ॥—आर्या
आर्द्राम्बराशुशोषण-दानविशारणविशुष्कसमकर्मा ।
समयाष्टकेन देहे, स्थित्वा योगात् क्रमाद् रुन्धे ॥ २ ॥—"

तथाऽन्य आह—

आयुषि समाप्यमाने, शेषाणां कर्मणां यदि समाप्तिः ।
न स्यात् स्थितिर्विषम्याद्, गच्छति स ततः समुद्घातम् ॥ १ ॥—आर्या
स्थित्या न चन्धनेन, न समीक्रियार्थं हि कर्मणां तेषाम् ।
अन्तर्मुहूर्तशेषे, तदायुषि समुज्जिघांसति सः ॥ २ ॥— ,,
आर्द्रं विरल्लितं सद्, वस्त्रं भङ्क्त्वेव ननु विनिर्याति ।
संवेष्टितं तु न तथा, तथा हि कर्मापि मूर्तत्वात् ॥ ३ ॥— ,,
स्नेहक्षयसाम्यात् (स्थितिबन्धनहेतुर्हि) स्नेहः स च हीयते समुद्घातात् ।
क्षीणस्नेहं शटति हि भवति तदल्पस्थिति च शेषम् ॥ ४ ॥—,,
आयुष्कस्यापि विरल्लितस्य, न ह्रास्यते स्थितिः कस्मात् ।
इति या चोद्यं चरम-शरीरोऽनुपक्रमायुर्यत् कङ्कुकवत् ॥ ५ ॥—,,
दण्डकपाटकरुचक-क्रिया जगत्पूरणं चतुःसमयम् ।
क्रमशो निवृत्तिरपि च त-थैव प्रोक्ता चतुःसमया ॥ ६ ॥ —,,
विकसनसङ्कोचनधर्मत्वाज्जीवस्य तत् तथा सिद्धम् ।
यच्चाप्यनन्तवीर्यं, तस्य ज्ञानं च गततिमिरम् ॥ ७ ॥ —,,
शेषायाः शेषायाः, समये संहृत्य सङ्ख्येयान् ।
भागान् स्थितेरनन्तान्, भागान् शुभानुभावस्य ॥ ८ ॥ —,,
स ततो योगनिरोधं, करोति लेश्यानिरोधमपि काङ्क्षन् ।
समसमयस्थितिं बन्धं, योगनिमित्तं स हि रुरुत्सन् ॥ ९ ॥—,,
समये समये कर्मा-दाने सति सन्ततेर्न मोक्षः स्यात् ।
यद्यपि हि न मुच्यन्ते, स्थितिक्षयात् पूर्वकर्माणि ॥ १० ॥ —,,
नोकर्माणि हि वीर्यं, योगद्रव्येण भवति जीवस्य ।
तस्यावस्थाने ननु, सिद्धः समयस्थितिर्बन्धः ॥ ११ ॥ —,,

---

१ 'विकृत्यन्ते' इति च-पाठः । २ ग-च-छ-प्रतिष्वपि चिह्निताक्षराण्यधिकानि सन्ति । ३ 'वितरति' इति च-पाठः । ४ 'तद् भास्यते' इति ग-पाठः । ५ 'प्रोक्तश्चतुःसमये' इति ङ-पाठः । ६ 'नोकर्मणा हि' इति ङ-पाठः ।

बादरतत्वात् पूर्वं, वाङ्मनसे बादरे स निरुणद्धि क्रमेणैव ।
आलम्बनाय करणं, हि तदिष्टं तत्र [1]वीर्यवतः ॥ १२ ॥　　—आर्या
सत्यप्यनन्तवीर्य-त्वे बादरतनुमपि निरुणद्धि ततः ।
सूक्ष्मेण काययोगेना(न?) न निरुध्यते हि सूक्ष्मो योगः ॥ १३ ॥—,,
सति बादरे योगे, न हि धावन् वेपथुं वारयति ।
नाशयति काययोगं, स्थूलं सोऽपूर्वफड्डकीकृत्य ।
शेषस्य काययोग-स्य तथा कृतीश्च स करोति ॥ १४ (?)॥　　—,,
सूक्ष्मेण काययोगे-न ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे ।
भवति ततोऽसौ सूक्ष्म-क्रियस्तदाकृतिगतयोगः ॥ १५ ॥　　—,,
तमपि स योगं सूक्ष्मं, निरुरुत्सन् सर्वपर्[2]ययानुगतम् ।
ध्यानं सूक्ष्मक्रिय-मप्रतिपात्युपयाति वितमस्कम् ॥ १६ ॥　　—,,
ध्याने दृढार्पिते पर-मात्मनि ननु निष्क्रियो भवति कायः ।
प्राणापाननिमेषो-न्मेषवियुक्तो मृतस्येव ॥ १७ ॥　　—,,
ध्यानार्पितोपयोग-स्यापि न वाङ्मनसक्रि[3]ये यस्मात् ।
अन्तर्वर्तित्वादुप-रमतस्तेन तयोर्ध्यानेन निरोधनं नेष्टम् ॥ १८ ॥
सततं तेन ध्याने-न [4]निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेऽपि ।
निष्क्रियदेशो भवति, स्थितोऽपि देहे [5]विगतलेश्यः ॥ १९ ॥ —आर्या

तुर्यध्याने

योगाभावात् समयस्थितिना(नोऽ)पि न कर्मणो भवति बन्धः ।
ध्यानार्पणसंहारात्, किञ्चिच्च ससंहतावयवाः ॥ २० ॥　　—,,
लेश्याक्रियानिरोधो, योगनिरोधश्च गुणनिरोधेन ।
इत्युक्तो विज्ञेयो, बन्धनिरोधश्च हि तथैव ॥ २१ ॥"　　—,,

त्रसबादरपर्याप्तादेयशुभगकीर्तिमनुजना[6]म्नि पञ्चेन्द्रियतामन्यतरच्च वेद्यम् उच्चैस्तथा गोत्रम् । मनुजायुष्कं च स एकादशं वेदयति कर्मणां प्रकृ[7]तीः वेदयति तु तीर्थकरो द्वादशसहतीर्थकृत्त्वेन सततो देहत्रयमोक्षार्थमनिवर्ति सर्वगतमुपयाति समुच्छिन्नक्रियमतमस्कं परं ध्यानं व्युपरतक्रियमनिवर्तीत्यर्थः । [9]तद्धि तावन्निवर्तते यावन्न मुक्तः ॥ ४१ ॥

१ 'वीर्यत्वे' इति ङ-पाठः । २ 'पदानुगतं' इति ङ-पाठः । ३ 'क्रिया' इति ङ-पाठः । ४ 'निरुद्धं' इति ङ-पाठः । ५ 'वयवलेश्याः' इति ग-पाठः । ६ 'नामनि' इति ग-पाठः । ७ 'प्रकृतयः' इति ङ-पाठः । ८ 'क्रिययातमस्कं' इति ङ-पाठः । ९ 'गच्छे' इत्यधिको ग-पाठः ।

अत्राह—उक्तमित्यादिग्रन्थः। शुक्ले चाद्ये द्वे पूर्वविदः इत्युक्तं (अ० ९, सू० ३९, ४०), परे द्वे केवलिन इति चाभिहितं (अ० ९, सू० ४१)। तत् कानि तानीति अज्ञानेन प्रश्ने कृते अत्रोच्यते इत्याह—

शुक्लध्यानस्य चातुर्विध्यम्

सूत्रम्—पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ९–४२ ॥

भा०—पृथक्त्ववितर्कम्, एकत्ववितर्कं, सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, व्युपरतक्रियानिवर्तीति चतुर्विधं शुक्लध्यानम् ॥ ४२ ॥

टी०—पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना भाष्येण नामग्राहं पठति चतुरोऽपि भेदान् ॥४२॥

एते चोक्तलक्षणा भेदाः शुक्लध्यानमित्थं चतुर्विधमिति सस्वामिकमुक्तम् । तस्याधुना पूर्वोक्तस्वामिन एव विशेष्य कथ्यन्ते—

सूत्रम्—तत् त्र्येककाययोगायोगानाम् ॥ ९–४३ ॥

भा०—तदेव चतुर्विधं शुक्लध्यानं त्रियोगस्यान्यतमयोगस्य काययोगस्यायोगस्य च यथासङ्ख्यं भवति । तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववितर्कं, एकान्यतमकयोगानामेकत्ववितर्कं, काययोगानां सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, अयोगानां व्युपरतक्रियानिवर्तीति ॥ ४२ ॥

टी०—तदेतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानं प्रथमद्वितीयो(१)त्तमसंहननवतो भवति । तत्राद्यं पृथक्त्ववितर्कं त्रियोगस्य भवति, मनो-वाक्-काययोगव्यापारवत इत्यर्थः । एकान्यतमयोगानामिति । अन्यतमैकयोगानामेकत्ववितर्कं एकोऽन्यतमः कायादीनां योगो यस्य ध्यायिनो व्याप्रियते, कदाचिन्मनोयोगः कदाचिद् वाग्योगः कदाचित् काययोग इति । काययोगानामिति कायैकयोगभाजामेव सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यानमिति । निरुद्धयोगद्वयावस्थानां कायव्यापारवतां सूक्ष्मक्रियं भवति, न च प्रतिपतति । अयोगानामिति शैलेश्यवस्थानां ह्रस्वाक्षरपञ्चकोच्चारणसमकालानां मनो-वाक्-काययोगत्रयरहितानां व्युपरतक्रियमनिवर्ति ध्यानं भवति । उक्तं च—

"यदर्थव्यञ्जने काय-वचसी च पृथक्त्वतः ।
मनः सङ्क्रमयत्यात्मा, स विचारोऽभिधीयते ॥ १ ॥—अनु०
सङ्क्रान्तिरर्थादर्थं यद्, व्यञ्जनाद् व्यञ्जनं तथा ।
योगाच्च योगमित्येष, विचार इति वा मतः ॥ २ ॥ —,,

१ 'वाद्ये' इति ङ-पाठः । २-३ 'निवृत्ती' इति घ-पाठः । ४ 'वचसा' इति ङ-पाठः ।

अर्थादि च पृथक्त्वेन, यद् वितर्कयतीव हि ।
ध्यानमुक्तं समासेन, तत् पृथक्त्वविचारवत् ॥ ३ ॥ —अनु०
अविकम्प्यमनस्त्वेन, योगसङ्क्रान्तिनिःस्पृहम् ।
तदेकत्ववितर्काख्यं, श्रुतज्ञानोपयोगवत् ॥ ४ ॥ —,,
सूक्ष्मकायक्रिया-रुद्धसूक्ष्मवाङ्मनसक्रियः ।
यद् ध्यायति तदप्युक्तं, सूक्ष्ममप्रतिपाति च ॥ ५ ॥ —,,
कायिकी च यदेपाऽपि, सूक्ष्मोपरमति क्रिया ।
अनिवर्ति तदप्युक्तं, ध्यानं व्युपरतक्रियम् ॥ ६ ॥" ॥ ४२ ॥—,,

सूत्रम्—एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ॥ ९-४४ ॥

भा०—एकद्रव्याश्रये सवितर्के पूर्वे ध्याने प्रथमद्वितीये । तत्र सविचारं प्रथमं, अविचारं द्वितीयं, अविचारं सवितर्कं द्वितीयं ध्यानं भवति ॥ ४४ ॥

टी०— एक आश्रय-आलम्बनं ययोस्ते एकाश्रये **एकद्रव्याश्रये** इति पूर्वविदारभ्ये मतिगर्भश्रुतप्रधानव्यापाराच्चैकाश्रयतापरमाणुद्रव्यमेकमालम्ब्यात्मादिद्रव्यं वा श्रुतानुसारेण निरुद्धचेतसः शुक्लध्यानमिति " वितर्कः श्रुतम् " वक्ष्यति (अ० ९, सू० ४५) इति। सह वितर्केण **सवितर्के**, पूर्वगतश्रुतानुसारिणीत्यर्थः। पूर्वं च पूर्वं च **पूर्वे ध्याने**। एतदेव निश्चिनोति—**प्रथमद्वितीये** इति पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं च। तत्र-तयोर्यत् प्रथमम्-आद्यं पृथक्त्ववितर्कं तत् सविचारं सह विचारेण सविचारं, सह सङ्क्रान्त्येति यावत्। वक्ष्यति (अ० ९, सू० ४६)- "विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः" । कथं पुनरनुपात्तं सूत्रे सविचारमिति गम्यते ? । **अविचारं द्वितीय**मिति वचनादर्थलभ्यं **प्रथमं सविचार**मिति ।

अविचारं द्वितीयम् । अविद्यमानविचारं अविचारं, अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिरहितमित्यर्थः। द्वितीयमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादेकत्ववितर्कमविचारं भवति ध्यानमिति ॥ ४४ ॥

भा०—अत्राह—वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादि वितर्कविचारयोर्विशेषमजानानः स्वरूपमवगच्छन् परः पृच्छति—**कः प्रतिविशेष इति** । प्रतिशब्दस्तत्त्वाख्यायां वर्तते । यथा-शोभनश्चैत्रः प्रतिमातरं एवं प्रतिविशेषः स्वरूपमितरेतरव्यावृत्तं तत्त्वं वितर्कविचारयोः कीदृगिति तत्त्वमाख्यायताम् । **अत्रोच्यत** इत्याह—

'प्रति'शब्दस्य अर्थनानात्वम्

१ 'कम्पमन' इति ङ-पाठः । २ 'दारम्भे' इति ङ-पाठः । ३ 'देकत्वविचारं' इति ङ-पाठः ।

अत्राह—उक्तमित्यादिसम्बन्धः । शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः इत्युक्तं (अ० ९, सू० ३९, ४०), परे द्वे केवलिन इति चाभिहितं (अ० ९, सू० ४१)। तत्र कानि तानीति अज्ञानेन प्रश्ने कृते अत्रोच्यते इत्याह—

शुक्लध्यानस्य चातुर्विध्यम्

सूत्रम्—पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति-व्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ९–४२ ॥

भा०—पृथक्त्ववितर्कम्, एकत्ववितर्कं, सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, व्युपरतक्रियानिवर्तीति चतुर्विधं शुक्लध्यानम् ॥ ४२ ॥

टी०—पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना भाष्येण नामग्राहं पठति चतुरोऽपि भेदान् ॥४२॥

एते चोक्तलक्षणा भेदाः शुक्लध्यानमित्थं चतुर्विधमिति समासेनोक्तम् । तस्याधुना पूर्वोक्तस्वामिन एव विशेष्य कथ्यन्ते—

सूत्रम्—तत् त्र्येककाययोगायोगानाम् ॥ ९–४३ ॥

भा०—तदेव चतुर्विधं शुक्लध्यानं त्रियोगस्यान्यतमयोगस्य काययोगस्यायोगस्य च यथासङ्ख्यं भवति । तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववितर्कं, एकान्यतमकयोगानामेकत्ववितर्कं, काययोगानां सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, अयोगानां व्युपरतक्रियानिवर्तीति ॥ ४२ ॥

टी०—तदेतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानं प्रथमद्वितीयो(?)त्तमसंहननवतो भवति । तत्राद्यं पृथक्त्ववितर्कं त्रियोगस्य भवति, मनो-वाक्-काययोगव्यापारवत इत्यर्थः । एकान्यतमयोगानामिति । अन्यतमैकयोगानामेकत्ववितर्कं एकोऽन्यतमः कायादीनां योगो यस्य ध्यायिनो व्याप्रियते, कदाचिन्मनोयोगः कदाचिद् वाग्योगः कदाचित् काययोग इति । काययोगानामिति कायैकयोगभाजामेव सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यानमिति । निरुद्धयोगद्वयावस्थानां कायव्यापारवतां सूक्ष्मक्रियं भवति, न च प्रतिपतति । अयोगानामिति शैलेश्यवस्थानां ह्रस्वाक्षरपञ्चकोच्चारणसमकालानां मनो-वाक्-काययोगत्रयरहितानां व्युपरतक्रियमनिवर्ति ध्यानं भवति । उक्तं च—

"यदर्थव्यञ्जने काय-वचसी च पृथक्त्वतः ।
मनः सङ्क्रमयत्यात्मा, स विचारोऽभिधीयते ॥ १ ॥—अनु०
सङ्क्रान्तिरर्थादर्थं यद्, व्यञ्जनाद् व्यञ्जनं तथा ।
योगाच्च योगमित्येष, विचार इति वा मतः ॥ २ ॥ —,,

१ 'वाद्ये' इति ङ-पाठः । २–३ 'निवृत्ती' इति घ-पाठः । ४ 'वचसा' इति ङ-पाठः ।

प्रायश्चित्तादि तदनुष्ठानात् । अनुभावतश्च । अनुभावो विपाकस्तस्माच्च विपाकात् कर्मणः परिशाटो निर्जरा भवतीति । एवमनूद्य निर्जरां सन्देहस्थानमुपन्यस्यति । यस्मादेवं तस्मात् किं सम्यग्दृष्टयः सर्वे एव समनिर्जरास्तुल्यमेव कर्म निर्जरयन्ति आहोस्विदस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इति ? । विशेषो विषमनिर्जरणं, न तुल्यनिर्जरत्वमिति । आचार्योऽपि हृदि व्यवस्थाप्य विषमनिर्जरणामाह–अत्रोच्यत इति । यत् तत्त्वं तदाख्यायत इत्यर्थः ॥

विषमाणि निर्जरणानि

सूत्रम्—सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराः ॥ ९–४७ ॥

भा०—सम्यग्दृष्टिः, श्रावकः, विरतः, अनन्तानुबन्धिवियोजकः, दर्शनमोहक्षपकः, मोहोपशमकः, उपशान्तमोहः, मोहक्षपकः, क्षीणमोहः, जिनः इत्येते दश क्रमशः असङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति । तद्यथा–सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरः, श्रावकाद् विरतः, विरतादनन्तानुबन्धिवियोजकः, इत्येवं शेषाः ॥ ४७ ॥

टी०—सम्यग्दृष्टिरिति । तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तद्युक्तः सम्यग्दृष्टिः, सम्यग्दर्शनमात्रभागित्यर्थः । आचार्यप्रभृतीन् पर्युपासीनः प्रवचनसारं शृणोतीति श्रावकः । शृण्वंश्च सकलचरणकरणाक्षमो गृहस्थयोग्यमनुगुणशिक्षाव्रतलक्षणं धर्ममनुतिष्ठति । यथाशक्ति वा द्वादशप्रकारस्य धर्मस्यैकदेशानुष्ठाय्यपि श्रावक एव । विरतस्तु

श्रावकस्य व्याख्या

साधुधर्मानुष्ठायी सर्वस्मात् प्राणातिपाताद् यावज्जीवं विरतः, एवं मृषावादादिभ्योऽपि; अनन्तः संसारस्तदनुबन्धिनोऽनन्ताः क्रोधादयस्तान् वियोजयति क्षपयत्युपशमयति वा अनन्तवियोजकः । दर्शनमोहक्षपक इति । दर्शनमोहोऽनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः सम्यग्-मिथ्यात्व-तदुभयानि च । अस्य सप्तविधस्य दर्शनमोहस्य क्षपकः । तथाऽस्यैवोपशमकः । मोहोऽष्टाविंशतिभेदः–षोडश कषायाः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-सम्यग्मिथ्यात्व-हास्य-रति-अरति-भय-शोक-जुगुप्सा-स्त्री-पुं-नपुंसकवेदाश्च । अस्योपशमनादुपशान्तमोहः । अस्यैव सकलस्य क्षपणान्मोहक्षपकः । क्षपणोपशमनक्रियाविशिष्टयोर्ग्रहणम् । क्षपितनिरवशेषमोहः क्षीणमोहः । स चतुर्विधघातिकर्मजयनाज्जिनः–केवली । एते सम्यग्दृष्ट्यादयो जिनावसाना दश क्रमेण क्रमशः–परिपाट्या यथोपन्यस्तास्तथैवासङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति, न तु तुल्यनिर्जरा इत्यर्थः । तामेवासङ्ख्येयगुणां निर्जरां स्पष्टयति भाष्यकारः—सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जर इत्यादिना । केवलसम्यग्दृष्टेः प्रतिपन्नाणुव्रतादि-

१ 'जिनानां' इति ग–पाठः ।

सूत्रम्—वितर्कः श्रुतम् ॥ ९-४५ ॥

भा०—यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्को भवति ॥ ४५ ॥

टी०—वितर्को-मतिज्ञानं विकल्पः । वितर्क्यते-येनालोच्यते पदार्थः स वितर्कः तद्-नुगतं श्रुतं वितर्कः तदभेदाद् विगतं तर्कं वा वितर्कं, संशयविपर्ययोपेतं श्रुतज्ञानमित्यर्थः । इदमेव सत्यमित्यविचलितस्वभावम् । यथोक्तमिति पूर्वगतमेव, नेतरत् । श्रुतज्ञानमात्रमर्थ वितर्क उच्यते इति ॥ ४५ ॥

सम्प्रति विचारस्वरूपनिरूपणायाह—

सूत्रम्—विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥ ९-४६ ॥

भा०—अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिर्विचार इति । एतदभ्यन्तरं तपः संवर-त्वादभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकं निर्जरणफलत्वात् कर्मनिर्जरकम् । अभिनवक-र्मोपचयप्रतिषेधकत्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च निर्वाणप्रापकमिति ॥ ४६ ॥

टी०—अर्थव्यञ्जनयोर्योगेषु च सङ्क्रमणं सङ्क्रान्तिः । अर्थः-परमाण्वादिः, व्यञ्जनं तस्य वाचकः शब्दः, योगा-मनोवाक्कायास्तेषु सङ्क्रमणं सङ्क्रान्तिरेकद्रव्ये अर्थस्वरूपा(त्) व्यञ्जनं व्यञ्जनस्वरूपादर्थं वर्णादिकः पर्यायोऽर्थः व्यञ्जनशब्दः । एतदुक्तं भवति-प्राक्शब्द-स्ततस्तत्त्वालम्बनमिदमस्य स्वरूपमयमस्य पर्यायस्ततस्तदर्थचिन्तनं साकल्येन, ततः शब्दार्थयोः स्वरूपविशेषचिन्ताप्रतिबन्धः प्रणिधानमर्थसङ्क्रान्तिः, काययोगोपयुक्तध्यानस्य वाग्योगसञ्चारः, वाग्योगोपयुक्तध्यानस्य वा मनोयोगसञ्चारः इत्येवमन्यत्रापि योज्यम् । इत्थंलक्षणो विचार इत्यस्ति वितर्कविचारयोः प्रतिविशेष इति ॥ एतदभ्यन्तरं तप इत्यादि संवरकारणं संवरप्रस्तावे (अ० ९, सू० ३) इदमुक्तं "तपसा निर्जरा च" इति । संवरो निर्जरा च भवति उभयं करोति तपः । तच्च तपो बाह्यमाभ्यन्तरं च संवरकारणं संवररूपत्वाच्च स्थगितास्रवद्वारस्याभिनवकर्मो-पचयप्रतिषेधकारि[1] नापूर्वकर्मपुद्गलप्रवेशः । कर्मनिर्जरा चेति निर्जरणफलत्वात् कर्म-निर्जरकं कर्म निर्जरयति, परिशाटयतीत्यर्थः । ततश्चाभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकारित्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च सकलकर्मपरिक्षयान्निर्वाणप्रापकमिति ॥ ४६ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं भवता (अ० ९, सू० २-३) परीषहजयात् तपसो-ऽनुभावतश्च कर्मनिर्जरा भवतीति । तत् किं सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जरा आहोस्विदस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तं भवतेत्यादि सम्बन्धग्रन्थः । किमुक्तं तद् दर्शयति—परी-षहजयात्, क्षुत्पिपासादयः परीषहास्तज्जयात्-सम्यगतिसहनात् । तपो द्वादशभेदमनशन-

1 'कारिता अपूर्व' इति च-पाठः ।

प्रायश्चित्तादि तदनुष्ठानात् । अनुभावतश्च । अनुभावो विपाकस्तस्माच्च विपाकात् कर्मणः परिशाटो निर्जरा भवतीति । एवमनूद्य निर्जरां सन्देहस्थानमुपन्यस्यति । यस्मादेवं तस्मात् किं सम्यग्दृष्टयः सर्वे एव समनिर्जरास्तुल्यमेव कर्म निर्जरयन्ति आहोस्विदस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इति ? । विशेषो विषमनिर्जरणं, न तुल्यनिर्जरत्वमिति । आचार्योऽपि हृदि व्यवस्थाप्य विषमनिर्जरणामाह-अत्रोच्यत इति । यत् तत्त्वं तदाख्यायत इत्यर्थः ॥

विषमाणि निर्जरणानि

सूत्रम्—सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराः ॥ ९-४७ ॥

भा०—सम्यग्दृष्टिः, श्रावकः, विरतः, अनन्तानुबन्धिवियोजकः, दर्शनमोहक्षपकः, मोहोपशमकः, उपशान्तमोहः, मोहक्षपकः, क्षीणमोहः, जिनः इत्येते दश क्रमशः असङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति । तद्यथा-सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरः, श्रावकाद् विरतः, विरतादनन्तानुबन्धिवियोजकः, इत्येवं शेषाः ॥ ४७ ॥

टी०—सम्यग्दृष्टिरिति । तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तद्युक्तः सम्यग्दृष्टिः, सम्यग्दर्शनमात्रभागित्यर्थः । आचार्यप्रभृतीन् पर्युपासीनः प्रवचनसारं शृणोतीति श्रावकः । शृण्वंश्च सकलचरणकरणाक्षमो गृहस्थयोग्यमणुगुणशिक्षाव्रतलक्षणं धर्ममनुतिष्ठति । यथाशक्ति वा द्वादशप्रकारस्य धर्मस्यैकदेशानुष्ठाय्यपि श्रावक एव । विरतस्तु

श्रावकस्य व्याख्या

साधुधर्मानुष्ठायी सर्वस्मात् प्राणातिपाताद् यावज्जीवं विरतः, एवं मृषावादादिभ्योऽपि; अनन्तः संसारस्तदनुबन्धिनोऽनन्ताः क्रोधादयस्तान् वियोजयति क्षपयत्युपशमयति वा अनन्तवियोजकः । दर्शनमोहक्षपक इति । दर्शनमोहोऽनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः सम्यग्-मिथ्यात्व-तदुभयानि च । अस्य सप्तविधस्य दर्शनमोहस्य क्षपकः । तथाऽस्यैवोपशमकः । मोहोऽष्टाविंशतिभेदः-षोडश कषायाः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-सम्यग्मिथ्यात्व-हास्य-रति-अरति-भय-शोक-जुगुप्सा-स्त्री-पुं-नपुंसकवेदाश्च । अस्योपशमनादुपशान्तमोहः । अस्यैव सकलस्य क्षपणान्मोहक्षपकः । क्षपणोपशमनक्रियाविशिष्टयोर्ग्रहणम् । क्षपितनिरवशेषमोहः क्षीणमोहः । स चतुर्विधघातिकर्मजयनाज्जिनः-केवली । एते सम्यग्दृष्ट्यादयो जिनावसाना दश क्रमेण क्रमशः-परिपाट्या यथोपन्यस्तास्तथैवासङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति, न तु तुल्यनिर्जरा इत्यर्थः । तामेवासङ्ख्येयगुणां निर्जरां स्पष्टयति भाष्यकारः—सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जर इत्यादिना । केवलसम्यग्दृष्टेः प्रतिपन्नाणुव्रतादि-

---

१ 'जिनानां' इति ग-पाठः ।

सूत्रम्—वितर्कः श्रुतम् ॥ ९-४५ ॥

भा०—यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्को भवति ॥ ४५ ॥

टी०—वितर्को-मतिज्ञानं विकल्पः । वितर्क्यते येनालोच्यते पदार्थः स वितर्कः तद्-नुगतं श्रुतं वितर्कः तद्भेदाद् विगतं तर्कं वा वितर्कं, संशयविपर्ययोपेतं श्रुतज्ञानमित्यर्थः । इदमेव सत्यमित्यविचलितस्वभावम् । यथोक्तमिति पूर्वगतमेव, नेतरत् । श्रुतज्ञानमात्रवचनं वितर्क उच्यते इति ॥ ४५ ॥

सम्प्रति विचारस्वरूपनिरूपणायाह—

सूत्रम्—विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥ ९-४६ ॥

भा०—अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिर्विचार इति । एतदभ्यन्तरं तपः संवरत्वादभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकं निर्जरणफलत्वात् कर्मनिर्जरकम् । अभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकत्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च निर्वाणप्रापकमिति ॥ ४६ ॥

टी०—अर्थव्यञ्जनयोगेषु च सङ्क्रमणं सङ्क्रान्तिः । अर्थः-परमाण्वादिः, व्यञ्जनं तस्य वाचकः शब्दः, योगा-मनोवाक्कायास्तेषु सङ्क्रमणं सङ्क्रान्तिरेकत्र्यन्ये अर्थस्वरूपा(त्) व्यञ्जनं व्यञ्जनस्वरूपादर्थं वर्णादिकः पर्यायोऽर्थः व्यञ्जनशब्दः । एतदुक्तं भवति-प्राक्शब्द-स्ततस्तत्त्वालम्बनमिदमस्य स्वरूपमयमस्य पर्यायस्ततस्तदर्थचिन्तनं साकल्येन, ततः शब्दार्थयोः स्वरूपविशेषचिन्ताप्रतिबन्धः प्रणिधानमर्थसङ्क्रान्तिः, काययोगोपयुक्तध्यानस्य वाग्योगसञ्चारः, वाग्योगोपयुक्तध्यानस्य वा मनोयोगसञ्चारः इत्येवमन्यत्रापि योज्यम् । इत्थंलक्षणो विचार इत्यस्ति वितर्कविचारयोः प्रतिविशेष इति ॥ एतदभ्यन्तरं तप इत्यादि संवरकारणं संवरप्रस्तावे (अ० ९, सू० ३) इदमुक्तं "तपसा निर्जरा च" इति । संवरो निर्जरा च भवति उभयं करोति तपः । तच्च तपो बाह्यमाभ्यन्तरं च संवरकारणं संवररूपत्वाच्च स्थगितास्रवद्वारस्याभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकारि[1] नापूर्वकर्मपुद्गलप्रवेशः । कर्मनिर्जरा चेति निर्जरणफलत्वात् कर्मनिर्जरकं कर्म निर्जरयति, परिशाटयतीत्यर्थः । ततश्चाभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकारित्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च सकलकर्मपरिक्षयान्निर्वाणप्रापकमिति ॥ ४६ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं भवता (अ० ९, सू० २-३) परीषहजयात् तपसोऽनुभावतश्च कर्मनिर्जरा भवतीति । तत् किं सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जरा आहोस्विदस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तं भवतेत्यादि सम्बन्धग्रन्थः । किमुक्तं तद् दर्शयति—परीषहजयात्, क्षुत्पिपासादयः परीषहास्तज्जयात्-सम्यगतिसहनात् । तपो द्वादशभेदमनशन-

१ 'कारिता अपूर्व' इति च-पाठः ।

प्रायश्चित्तादि तदनुष्ठानात् । अनुभावतश्च । अनुभावो विपाकस्तस्माच्च विपाकात् कर्मणः परिशाटो निर्जरा भवतीति । एवमनूद्य निर्जरां सन्देहस्थानमुपन्यस्यति । यस्मादेवं तस्मात् किं सम्यग्दृष्टयः सर्वे एव समनिर्जरास्तुल्यमेव कर्म निर्जरयन्ति आहोस्विदस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इति ? । विशेषो विषमनिर्जरणं, न तुल्यनिर्जरत्वमिति । आचार्योऽपि हृदि व्यवस्थाप्य विषमनिर्जरणमाह-अत्रोच्यत इति । यत् तत्त्वं तदाख्यायत इत्यर्थः ॥

विषमाणि निर्जरणानि

सूत्रम्—सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराः ॥ ९-४७ ॥

भा०—सम्यग्दृष्टिः, श्रावकः, विरतः, अनन्तानुबन्धिवियोजकः, दर्शनमोहक्षपकः, मोहोपशमकः, उपशान्तमोहः, मोहक्षपकः, क्षीणमोहः, जिनः इत्येते दश क्रमशः असङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति । तद्यथा-सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरः, श्रावकाद् विरतः, विरतादनन्तानुबन्धिवियोजकः, इत्येवं शेषाः ॥ ४७ ॥

टी०—सम्यग्दृष्टिरिति । तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तद्युक्तः सम्यग्दृष्टिः, सम्यग्दर्शनमात्रभागित्यर्थः । आचार्यप्रभृतीन् पर्युपासीनः प्रवचनसारं शृणोतीति श्रावकः । शृण्वंश्च सकलचरणकरणाक्षमो गृहस्थयोग्यमनुगुणशिक्षाव्रतलक्षणं धर्ममनुतिष्ठति । यथाशक्ति वा द्वादशप्रकारस्य धर्मस्यैकदेशानुष्ठाय्यपि श्रावक एव । **विरतस्तु**

श्रावकस्य व्याख्या

साधुधर्मानुष्ठायी सर्वस्मात् प्राणातिपाताद् यावज्जीवं विरतः, एवं मृषावादादिभ्योऽपि; **अनन्तः** संसारस्तदनुबन्धिनोऽनन्ताः क्रोधादयस्तान् वियोजयति क्षपयत्युपशमयति वा **अनन्तवियोजकः** । **दर्शनमोहक्षपक** इति । दर्शनमोहोऽनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः सम्यग्-मिथ्यात्व-तदुभयानि च । अस्य सप्तविधस्य दर्शनमोहस्य क्षपकः । तथाऽस्यैवोपशमकः । मोहोऽष्टाविंशतिभेदः-षोडश कषायाः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-सम्यग्मिथ्यात्व-हास्य-रति-अरति-भय-शोक-जुगुप्सा-स्त्री-पुं-नपुंसकवेदाश्च । अस्योपशमनादुपशान्तमोहः । अस्यैव सकलस्य क्षपणान्मोहक्षपकः । क्षपणोपशमनक्रियाविशिष्टयोर्ग्रहणम् । क्षपितनिरवशेषमोहः क्षीणमोहः । स चतुर्विधघातिकर्मजयनाज्जिनः-केवली । एते सम्यग्दृष्ट्यादयो जिनावसाना दश क्रमेण क्रमशः-परिपाट्या यथोपन्यस्तास्तथैवासङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति, न तु तुल्यनिर्जरा इत्यर्थः । तामेवासङ्ख्येयगुणां निर्जरां स्पष्टयति भाष्यकारः—**सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जर** इत्यादिना । केवलसम्यग्दृष्टेः प्रतिपन्नाणुव्रतादि-

१ 'जिनानां' इति ग-पाठः ।

कलापः यावतोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति यावन्ति कर्माणि निर्जरयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्-दर्शनप्रभावात् [illegible] भवति तावद् देशविरतः क्षपयति । एवं [illegible] भवतीति दर्शयति श्रावकाद् विरतो विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इत्येवं शेषा यावज्जिनः यावन्त एवासङ्ख्येयगुणनिर्जर इति । अस्य चैविध्यभाजः संसारस्थस्य के स्वामिन इति तद्विविदिषयाऽऽह—

निर्ग्रन्थानां पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—पुलाक-बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ९-४८ ॥

भा०—पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति ॥

टी०—पुलाकादयः पञ्चान्वर्थसञ्ज्ञका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः। तद्विवरणार्थमाह—पुलाकः बकुशः कुशीलः निर्ग्रन्थः स्नातक इति । एते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा-भेदा भवन्ति निर्ग्रन्थानामिति । ग्रन्थः कर्माष्टकप्रकारं मिथ्यात्वा-ऽविरति-(कषाय)दुष्प्रणिहितयोगाश्च । तज्जये प्रवृत्तानि निर्ग्रन्थानि । निर्गच्छद्ग्रन्था निर्ग्रन्थाः धर्मोपकरणादृते परित्यक्तबाह्याभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः । पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—

निर्ग्रन्थशब्दार्थः

पुलाक-बकुशयोः स्वरूपम्

भा०—तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्निर्ग्रन्थपुलाकाः । नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषाऽनुवर्तिनः ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिताः अविविक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ता निर्ग्रन्था बकुशाः ॥

टी०—तत्र सततमित्यादि । तत्र-तेषु पञ्चसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावदेवंविधाः । पुलाको निःसार इति प्ररूढं लोके । पलञ्जिस्तन्दुलकणशून्या पुलाकः । एवं निर्ग्रन्थोऽपि लब्धिमुत्पन्नां तपःश्रुताभ्यां हेतुभ्यामुपजीवन् सकलसंयमगलनात् पलञ्जिरूपं निःसारमात्मानं करोति । ज्ञानदर्शनचरणानि च सारः तदपगमान्निःसारः। जिनप्रणीतादागमाद्धेतुतः, सदैवाप्रतिपातिन आगमाश्च सम्यग्दर्शनमूलज्ञानचरणे निर्वाणहेतू इत्यस्मादपरिभ्रष्टाः श्रद्धाना ज्ञानानुसारेण क्रियाऽनुष्ठायिनो लब्धिमुपजीवन्तो निर्ग्रन्थाः पुलाका भवन्ति । उपजीवन्तश्च निःसारतामात्मनः कुर्वन्तीति ग्राह्यम्। सततमप्रमादिन इत्यपरे पठन्ति । जिनोक्ताद् वाऽऽगमाद्धेतुभूतान्मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति जातुचिदिति ॥

पुलाकशब्दार्थः

व्याख्याभेदः

१-' यावत् कर्म ' इति च-पाठः। २ ' दिदिक्षुराह ' इति च-पाठः। ३ ' पञ्चविधा ' इति ग-पाठः।
४ शब्दसाम्यार्थं विलोक्यतां तत्त्वार्थराजवार्तिकं (पृ. ३५८)।

बकुश इति शबलपर्यायः। शबलो वर्णव्यतिकरः कंचिद् बलक्षः कचित् कु
रक्तः एक एव पटः। एवमयमपि निर्ग्रन्थः। सातिचारत्वाच्चरणप
विशुद्ध्यशुद्धिव्यतिकीर्णस्वभावं करोति। स च द्विधा-शरीरोप
तदाह वृत्ति(भाष्य?)कारः—नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता इत्यादि। निर्ग्रन्थस्य भा
अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयस्तत् प्रति प्रस्थिताः-प्रवृत्तास्तदभि
याकाङ्क्षिणः। शरीरम्-अङ्गोपाङ्गसङ्घातः उपकारित्वादुपकर
त्रादि तद्विषयां विभूषाम्-अलङ्कृतिमनुवर्तन्ते, तच्छीलाश्चेति। शरीरे तावदनागु
कर-चरण-वदनप्रक्षालनमक्षि-कर्ण-नासिकावयवेभ्यो दूषिकाम
दन्तपवनभ(प्र)क्षणं केशसंस्कारं च विभूषार्थमाचरन् शारीरबकु
उपकरणबकुशस्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्पादि
प्रियः पात्रदण्डकाद्यपि तैलपात्रया(त्र्या) उज्ज्वलीकृत्य विभूषार्थमनुवर्तमानो बिभ
प्रभूतवस्त्रपात्रादिकास्ता इच्छन्ति कामयन्ते तत्कामाः यशःख्या
विशिष्टाः साधवः इत्येवंविधः प्रवादस्तच्च यशः कामयन्त इति
शस्कामाः। सातगौरवमाश्रिता इति। सुखशीलता
तदाश्रिताः। आदरवचनो गौरवशब्दः। सुखे य आदरः तदवाप्तिव्यापारप्रवणता
नातीवाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियास्वभ्युद्यताः। अविविक्ता इति नासंयमात् पृथ
जङ्घाः तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्तरिकाकल्पितकेशा एवंविधः परिवारो येषां ते अ
रिवाराः सर्वदेशच्छेदार्हातीचारजनितशबलेन वैचित्र्येण युक्ताः एवंविधा
बकुशसंज्ञाः ॥

बकुशशब्दार्थः

बकुशस्य द्वैविध्यम्

शारीरबकुशस्य स्वरूपम्

उपकरणबकुशस्य स्वरूपम्

कुशीलस्वरूपनिर्धारणायाह—

भा०—कुशीला द्विविधाः-प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्च
प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियमि
कथञ्चित् किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते[1] प्र
कुशीलाः ॥

कुशीलस्य द्वैविध्यं प्रतिसेवनाकुशील-स्य स्वरूपं च

टी०—कुशीला द्विविधा इत्यादि। अष्टादशसहस्रभेदं शीलं तदुत्तरगुण
चित् कषायोदयेन वा कुत्सितं येषां ते कुशीला द्विप्रकाराः। तत्प्रकाराख्यानायाह—
नाकुशीलाः कषायकुशीलाश्चेति। आसेवनं-भजनं प्रतिसेवना तया कुत्सितं शील
प्रतिसेवनाकुशीलाः। कषायाः संज्वलनाख्यास्तदुदयात् कुत्सितं शीलमेषामिति कषाय

१ 'ते' इत्यनो ग-पाठः।

कलापः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति यावन्ति कर्माणि निर्जरयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनप्रभावात् तत्कर्मपरिणामसङ्ख्येयराशिना गुणितं यद् भवद् भवति तावद् देशविरतः क्षपयति । एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवतीति दर्शयति श्रावकाद् विरतो विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इत्येवं शेषा यावज्जिनः सर्वेभ्य एवासङ्ख्येयगुणनिर्जर इति । अस्य चैतन्निर्जराभाजः संवरनिरतस्य के स्वामिन इति तन्निर्दिदिक्षयाऽऽह—

निर्ग्रन्थानां पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—पुलाक-बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ९–४८ ॥

भा०—पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति ॥

टी०—पुलाकादयः पञ्चान्वर्थसञ्ज्ञका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः। तद्विवरणार्थमाह—पुलाकः बकुशः कुशीलः निर्ग्रन्थः स्नातक इति । एते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भेदा भवन्ति निर्ग्रन्थानामिति । ग्रन्थः कर्माष्टकप्रकारं मिथ्यात्वा-ऽविरति-(कषाय)दुष्प्रणिहितयोगाश्च । तज्जये प्रवृत्तानि निर्ग्रन्थानि । निर्गच्छद्ग्रन्था निर्ग्रन्थाः धर्मोपकरणादृते परित्यक्तबाह्याभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः । पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—

निर्ग्रन्थशब्दार्थः

भा०—तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्निर्ग्रन्थपुलाकाः । नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषाऽनुवर्तिनः ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिताः अविविक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ता निर्ग्रन्था बकुशाः ॥

पुलाक-बकुशयोः स्वरूपम्

टी०—तत्र सततमित्यादि । तत्र-तेषु पञ्चसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावदेवंविधाः । पुलाको निःसार इति प्ररूढं लोके । पलञ्जिस्तन्दुलकणशून्या पुलाकः । एवं निर्ग्रन्थोऽपि लब्धिमुत्पन्नां तपःश्रुताभ्यां हेतुभ्यामुपजीवन् सकलसंयमगलनात् पलञ्जिरूपं निःसारमात्मानं करोति । ज्ञानदर्शनचरणानि च सारः तदपगमान्निःसारः। जिनप्रणीतादागमाद्धेतुतः, सदैवाप्रतिपातिन आगमाश्च सम्यग्दर्शनमूलज्ञानचरणे निर्वाणहेतू इत्यस्मादपरिभ्रष्टाः श्रद्धाना ज्ञानानुसारेण क्रियाऽनुष्ठायिनो लब्धिमुपजीवन्तो निर्ग्रन्थाः पुलाका भवन्ति । उपजीवन्तश्च निःसारतामात्मनः कुर्वन्तीति ग्राह्यम्। सततमप्रमादिन इत्यपरे पठन्ति । जिनोक्ताद् वाऽऽगमाद्धेतुभूतान्मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति जातुचिदिति ॥

पुलाकशब्दार्थः

व्याख्याभेदः

१-'यावत् कर्म' इति च-पाठः। २ 'दिदिक्षुराह' इति च-पाठः। ३ 'पञ्चविधा' इति ग-पाठः। ४ शब्दसाम्यार्थं विलोक्यतां तत्त्वार्थराजवार्तिकं (पृ. ३५८)।

बकुश इति शबलपर्यायः। शबलो वर्णव्यतिकरः क्वचिद् बलक्षः क्वचित् कृष्णः क्वचिद् रक्तः एक एव पटः। एवमयमपि निर्ग्रन्थः। सातिचारत्वाच्चरणपटं शबलयति विशुद्ध्यशुद्धिव्यतिकीर्णस्वभावं करोति। स च द्विधा-शरीरोपकरणभेदेन।

बकुशशब्दार्थः

तदाह वृत्ति(भाष्य?)कारः—नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता इत्यादि। निर्ग्रन्थस्य भावो नैर्ग्रन्थ्यं-अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयस्तत् प्रति प्रस्थिताः-प्रवृत्तास्तदभिमुखास्तत्क्षयाकाङ्क्षिणः। शरीरम्-अङ्गोपाङ्गसङ्घातः उपकारित्वादुपकरणं वस्त्रपात्रादि तद्विषयां विभूषाम्-अलङ्कृतिमनुवर्तन्ते, तच्छीलाश्चेति। शरीरे तावदनागुप्तव्यतिरेकेण कर-चरण-वदनप्रक्षालनमक्षि-कर्ण-नासिकावयवेभ्यो दूषिकामलाद्यपनयनं दन्तपवनभ(प्र)क्षणं केशसंस्कारं च विभूषार्थमाचरन् शारीरबकुशो भवति।

बकुशस्य द्वैविध्यम्

शारीरबकुशस्य स्वरूपम्

उपकरणबकुशस्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्पादिश्लक्ष्णवासः-प्रियः पात्रदण्डकावपि तैलपात्रया(त्र्या) उज्ज्वलीकृत्य विभूषार्थमनुवर्तमानो बिभर्ति ऋद्धीः प्रभूतवस्त्रपात्रादिकास्ता इच्छन्ति कामयन्ते तत्कामाः यशःख्यातिगुणवन्तो विशिष्टाः साधवः इत्येवंविधः प्रवादस्तच्च यशः कामयन्त इति ऋद्धियशस्कामाः। सातगौरवमाश्रिता इति। सुखशीलता-सातगौरवं तदाश्रिताः। आदरवचनो गौरवशब्दः। सुखे य आदरः तदवाप्तिव्यापारप्रवणता तदाश्रिताः नातीवाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियास्वभ्युद्यताः। अविविक्ता इति नासंयमात् पृथग्भूता घृष्टजङ्घाः तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्तरिकाकल्पितकेशा एवंविधः परिवारो येषां ते अविविक्तपरिवाराः सर्वदेशच्छेदार्हातीचारजनितशबलेन वैचित्र्येण युक्ताः एवंविधा निर्ग्रन्थाः बकुशसंज्ञाः॥

उपकरणबकुशस्य स्वरूपम्

कुशीलस्वरूपनिर्धारणायाह—

भा०—कुशीला द्विविधाः-प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्च। तत्र प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियमितेन्द्रियाः कथञ्चित् किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते[1] प्रतिसेवनाकुशीलाः॥

कुशीलस्य द्वैविध्यं प्रतिसेवनाकुशीलस्य स्वरूपं च

टी०—कुशीला द्विविधा इत्यादि। अष्टादशसहस्रभेदं शीलं तदुत्तरगुणभङ्गेन केनचित् कषायोदयेन वा कुत्सितं येषां ते कुशीला द्विप्रकाराः। तत्प्रकाराख्यानायाह—**प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्चेति।** आसेवनं-भजनं प्रतिसेवना तया कुत्सितं शीलमेषामिति प्रतिसेवनाकुशीलाः। कषायाः संज्वलनाख्यास्तदुदयात् कुत्सितं शीलमेषामिति कषायकुशीलाः।

---

१ 'ते' इत्यूनो ग-पाठः।

कलापः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति यावन्ति कर्माणि निर्जरयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनप्रभावात् तत्कर्मपरिणामसङ्ख्येयराशिना गुणितं तद् यावद् भवति तावद् देशविरतः क्षपयति । एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवतीति दर्शयति श्रावकाद् विरतो विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इत्येवं शेषा यावज्जिनः सर्वेऽप्येतेऽसङ्ख्येयगुणनिर्जर इति । अस्य चैनिम्भाजः संवरनाटिकस्य के स्वामिन इति तन्निर्दिदिक्षयाऽऽह—

निर्ग्रन्थानां पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—पुलाक-बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ९–४८ ॥

भा०—पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति ॥

टी०—पुलाकादयः पञ्चान्वर्थसञ्ज्ञका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः । तद्विवरणार्थमाह—पुलाकः बकुशः कुशीलः निर्ग्रन्थः स्नातक इति । एते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा-भेदा भवन्ति निर्ग्रन्थानामिति । ग्रन्थः कर्माष्टकप्रकारं मिथ्यात्वा-ऽविरति-(कषाय)दुष्प्रणिहितयोगाश्च । तज्जये प्रवृत्तानि निर्ग्रन्थानि । निर्गच्छद्ग्रन्था निर्ग्रन्थाः धर्मोपकरणादृते परित्यक्तबाह्याभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः । पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—

निर्ग्रन्थशब्दार्थः

भा०—तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्निर्ग्रन्थपुलाकाः । [1]नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषाऽनुवर्तिनः ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिताः अविविक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ता निर्ग्रन्था बकुशाः ॥

पुलाक-बकुशयोः स्वरूपम्

टी०—तत्र सततमित्यादि । तत्र-तेषु पञ्चसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावदेवंविधाः । पुलाको निःसार इति प्ररूढं लोके । पलञ्जिस्तन्दुलकणशून्या पुलाकः । एवं निर्ग्रन्थोऽपि लब्धिमुत्पन्नां तपःश्रुताभ्यां हेतुभ्यामुपजीवन् सकलसंयमगलनात् पलञ्जिरूपं निःसारमात्मानं करोति । ज्ञानदर्शनचरणानि च सारः तदपगमान्निःसारः । जिनप्रणीतादागमाद्धेतुतः, सदैवाप्रतिपातिन आगमाश्च सम्यग्दर्शनमूलज्ञानचरणे निर्वाणहेतू इत्यस्मादपरिभ्रष्टाः श्रद्धाना ज्ञानानुसारेण क्रियाऽनुष्ठायिनो लब्धिमुपजीवन्तो निर्ग्रन्थाः पुलाका भवन्ति । उपजीवन्तश्च निःसारतामात्मनः कुर्वन्तीति ग्राह्यम् । सततमप्रमादिन इत्यपरे पठन्ति । जिनोक्ताद् वाऽऽगमाद्धेतुभूतान्मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति जातुचिदिति ॥

पुलाकशब्दार्थः

व्याख्याभेदः

१-' यावत् कर्म ' इति च-पाठः । २ ' दिदिक्षुराह ' इति च-पाठः । ३ ' पञ्चविधा ' इति ग-पाठः ।
४ शब्दसाम्यार्थं विलोक्यतां तत्त्वार्थराजवार्तिकं (पृ. ३५८) ।

वकुश इति शबलपर्यायः। शबलो वर्णव्यतिकरः कचिद् वलक्षः कचित् कृष्णः कचिद् रक्तः एक एव पटः। एवमयमपि निर्ग्रन्थः। सातिचारत्वाच्चरणपटं शबलयति विशुद्ध्यशुद्धिव्यतिकीर्णस्वभावं करोति। स च द्विधा–शरीरोपकरणभेदेन। तदाह वृत्ति(भाष्य?)कारः—**नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता** इत्यादि। निर्ग्रन्थस्य भावो नैर्ग्रन्थ्यं–अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयस्तत् प्रति प्रस्थिताः–प्रवृत्तास्तदभिमुखास्तत्क्षयाकाङ्क्षिणः। शरीरम्-अङ्गोपाङ्गसङ्घातः उपकारित्वादुपकरणं वस्त्रपात्रादि तद्विषयां विभूषाम्–अलङ्कृतिमनुवर्तन्ते, तच्छीलाश्चेति। शरीरे तावदनागुप्तव्यतिरेकेण कर-चरण-वदनप्रक्षालनमक्षि-कर्ण-नासिकावयवेभ्यो दूषिकामलाद्यपनयनं दन्तपवनभ(प्र)क्षणं केशसंस्कारं च विभूषार्थमाचरन् शारीरवकुशो भवति। उपकरणवकुशस्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्पादिश्लोक्ष्णकवासःप्रियः पात्रदण्डकाद्यपि तैलपात्रया(त्र्या) उज्ज्वलीकृत्य विभूषार्थमनुवर्तमानो बिभर्ति ऋद्धीः प्रभूतवस्त्रपात्रादिकास्ता इच्छन्ति कामयन्ते तत्कामाः यशःख्यातिगुणवन्तो विशिष्टाः साधवः इत्येवंविधः प्रवादस्तच्च यशः कामयन्त इति ऋद्धियशस्कामाः। **सातगौरवमाश्रिता** इति। सुखशीलता–सातगौरवं तदाश्रिताः। आदरवचनो गौरवशब्दः। सुखे य आदरः तदवाप्तिव्यापारप्रवणता तदाश्रिताः नातीवाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियास्वभ्युद्यताः। अविविक्ता इति नासंयमात् पृथग्भूता घृष्टजङ्घाः तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्तरिकाकल्पितकेशा एवंविधः परिवारो येषां ते **अविविक्तपरिवाराः** सर्वदेशच्छेदार्हातीचारजनितशबलेन वैचित्र्येण युक्ताः एवंविधा **निर्ग्रन्थाः वकुशसंज्ञाः** ॥

(वकुशशब्दार्थः)

(वकुशस्य द्वैविध्यम्)

(शारीरवकुशस्य स्वरूपम्)

(उपकरणवकुशस्य स्वरूपम्)

कुशीलस्वरूपनिर्धारणायाह—

भा०—कुशीला द्विविधाः–प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्च। तत्र प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियमितेन्द्रियाः कथञ्चित् किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते[1] प्रतिसेवनाकुशीलाः ॥

(कुशीलस्य द्वैविध्यं प्रतिसेवनाकुशीलस्य स्वरूपं च)

टी०—कुशीला द्विविधा इत्यादि। अष्टादशसहस्रभेदं शीलं तदुत्तरगुणभङ्गेन केनचित् कषायोदयेन वा कुत्सितं येषां ते कुशीला द्विप्रकाराः। तत्प्रकाराख्यानायाह—**प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्चेति**। आसेवनं–भजनं प्रतिसेवना तया कुत्सितं शीलमेषामिति प्रतिसेवनाकुशीलाः। कषायाः संज्वलनाख्यास्तदुदयात् कुत्सितं शीलमेषामिति कषायकुशीलाः।

---

[1] 'ते' इत्यूनो ग–पाठः।

कलापः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति यानि कर्माणि निर्जरयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनप्रभावात् तत्कर्मपरिणामासङ्ख्येयराशिना गुणितं यद् यावद् भवति तावद् देशविरतः क्षपयति । एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवतीति दर्शयति श्रावकाद् विरतो विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इत्येवं शेषा यावज्जिनः सर्वेभ्य एवासङ्ख्येयगुणनिर्जर इति । अस्य चैवंविधभाजः संवरनाशिनस्त्व के स्वामिन इति तन्निर्दिदिक्षयाऽऽह—

निर्ग्रन्थानां पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—पुलाक-बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ९–४८ ॥

भा०—पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति ॥

टी०—पुलाकादयः पञ्चान्वर्थसञ्ज्ञका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः । तद्विवरणार्थमाह—पुलाकः बकुशः कुशीलः निर्ग्रन्थः स्नातक इति । एते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा-भेदा भवन्ति निर्ग्रन्थानामिति । ग्रन्थः कर्माष्टकप्रकारं मिथ्यात्वा-ऽविरति-(कषाय)दुष्प्रणिहितयोगाश्च ।

निर्ग्रन्थशब्दार्थः

तज्जये प्रवृत्तानि निर्ग्रन्थानि । निर्गच्छद्ग्रन्था निर्ग्रन्थाः धर्मोपकरणादृते परित्यक्तबाह्याभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः । पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—

पुलाक-बकुशयोः स्वरूपम्

भा०—तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्निर्ग्रन्थपुलाकाः । नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषाऽनुवर्तिनः ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिताः अविविक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ता निर्ग्रन्था बकुशाः ॥

टी०—तत्र सततमित्यादि । तत्र-तेषु पञ्चसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावदेवंविधाः ।

पुलाकशब्दार्थः

पुलाको निःसार इति प्ररूढं लोके । पलञ्जिस्तन्दुलकणशून्या पुलाकः । एवं निर्ग्रन्थोऽपि लब्धिमुत्पन्नां तपःश्रुताभ्यां हेतुभ्यामुपजीवन् सकलसंयमगलनात् पलञ्जिरूपं निःसारमात्मानं करोति । ज्ञानदर्शनचरणानि च सारः तदपगमान्निःसारः । जिनप्रणीतादागमाद्धेतुतः, सदैवाप्रतिपातिन आगमाश्च सम्यग्दर्शनमूलज्ञानचरणे निर्वाणहेतू इत्यस्मादपरिभ्रंशाः श्रद्दधाना ज्ञानानुसारेण क्रियाऽनुष्ठायिनो लब्धिमुपजीवन्तो निर्ग्रन्थाः पुलाका भवन्ति । उपजीवन्तश्च निःसारतामात्मनः कुर्वन्तीति ग्राह्यम् । सततमप्रमादिन इत्यपरे

व्याख्याभेदः

पठन्ति । जिनोक्ताद् वाऽऽगमाद्धेतुभूतान्मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति जातुचिदिति ॥

१-' यावत् कर्म ' इति च-पाठः । २ ' दिदिक्षुराह ' इति च-पाठः । ३ ' पञ्चविधा ' इति ग-पाठः ।
४ शब्दसाम्यार्थं विलोक्यतां तत्त्वार्थराजवार्तिकं (पृ. ३५८) ।

बकुश इति शबलपर्यायः। शबलो वर्णव्यतिकरः क्वचिद् वलक्षः क्वचित् कृष्णः क्वचिद् रक्तः एक एव पटः। एवमयमपि निर्ग्रन्थः। सातिचारत्वाच्चरणपटं शबलयति विशुद्ध्यशुद्धिव्यतिकीर्णस्वभावं करोति। स च द्विधा-शरीरोपकरणभेदेन।

बकुशशब्दार्थः

तदाह वृत्ति(भाष्य?)कारः—**नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता** इत्यादि। निर्ग्रन्थस्य भावो नैर्ग्रन्थ्यं-अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयस्तत् प्रति प्रस्थिताः-प्रवृत्तास्तदभिमुखास्तत्क्षयाकाङ्क्षिणः। शरीरम्-अङ्गोपाङ्गसङ्घातः उपकारित्वादुपकरणं वस्त्रपात्रादि तद्विषयां विभूषाम्-अलङ्कृतिमनुवर्तन्ते, तच्छीलाश्चेति। शरीरे तावदनागुप्तव्यतिरेकेण कर-चरण-वदनप्रक्षालनमक्षि-कर्ण-नासिकावयवेभ्यो दूषिकामलाद्यपनयनं दन्तपवनभ(प्र)क्षणं केशसंस्कारं च विभूषार्थमाचरन् शारीरबकुशो भवति।

बकुशस्य द्वैविध्यम्

शारीरबकुशस्य स्वरूपम्

उपकरणबकुशस्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्पादिश्लक्ष्णवासःप्रियः पात्रदण्डकाद्यपि तैलपात्रया(त्र्या) उज्ज्वलीकृत्य विभूषार्थमनुवर्तमानो विभर्ति ऋद्धीः प्रभूतवस्त्रपात्रादिकास्ता इच्छन्ति कामयन्ते तत्कामाः यशःख्यातिगुणवन्तो विशिष्टाः साधवः इत्येवंविधः प्रवादस्तच्च यशः कामयन्त इति **ऋद्धियशस्कामाः**। **सातगौरवमाश्रिता** इति। सुखशीलता-सातगौरवं तदाश्रिताः। आदरवचनो गौरवशब्दः। सुखे य आदरः तदवाप्तिव्यापारप्रवणता तदाश्रिताः नातीवाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियास्वभ्युद्यताः। अविविक्ता इति नासंयमात् पृथग्भूता घृष्टजङ्घाः तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्तरिकाकल्पितकेशा एवंविधः परिवारो येषां ते **अविविक्तपरिवाराः** सर्वदेशच्छेदार्हातीचारजनितशबलेन वैचित्र्येण युक्ताः एवंविधा **निर्ग्रन्थाः बकुशसंज्ञाः** ॥

उपकरणबकुशस्य स्वरूपम्

कुशीलस्वरूपनिर्धारणायाह—

भा०—कुशीला द्विविधाः-प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्च। तत्र प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियमितेन्द्रियाः कथञ्चित् किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते[1] प्रतिसेवनाकुशीलाः ॥

कुशीलस्य द्वैविध्यं प्रतिसेवनाकुशीलस्य स्वरूपं च

टी०—कुशीला द्विविधा इत्यादि। अष्टादशसहस्रभेदं शीलं तदुत्तरगुणभङ्गेन केनचित् कषायोदयेन वा कुत्सितं येषां ते कुशीला द्विप्रकाराः। तत्प्रकाराख्यानायाह—**प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्चेति**। आसेवनं-भजनं प्रतिसेवना तया कुत्सितं शीलमेषामिति प्रतिसेवनाकुशीलाः। कषायाः संज्वलनाख्यास्तदुदयात् कुत्सितं शीलमेषामिति कषायकुशीलाः।

---

१ 'ते' इत्यूनो ग-पाठः।

कलापः असंख्येयगुणनिर्जरो भवति यावन्ति कर्माणि निर्जरयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनप्रभावात् तत्कर्मपरिणामसंख्येयराशिना गुणितं यद् यावद् भवति तावद् देशविरतः क्षपयति। एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवतीति दर्शयति श्रावकाद् विरतो विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इत्येवं यावत् जिनः सर्वेभ्य एवासंख्येयगुणनिर्जर इति। अस्य चैनिर्ग्रन्थभाजः संवरनिर्जरस्य के स्वामिन इति तन्निर्दिदिक्षयाऽऽह—

निर्ग्रन्थानां पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—पुलाक-बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ९–४८ ॥

भा०—पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति ॥

टी०—पुलाकादयः पञ्चान्वर्थसञ्ज्ञका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः। तद्विवरणार्थमाह—पुलाकः बकुशः कुशीलः निर्ग्रन्थः स्नातक इति। एते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा-भेदा भवन्ति निर्ग्रन्थानामिति। ग्रन्थः कर्माष्टकप्रकारं मिथ्यात्वा-ऽविरति-(कषाय)दुष्प्रणिहितयोगाश्च। तज्जये प्रवृत्तानि निर्ग्रन्थानि। निर्गच्छद्ग्रन्था निर्ग्रन्थाः धर्मोपकरणादृते परित्यक्तबाह्याभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः। पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—

निर्ग्रन्थशब्दार्थः

भा०—तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्निर्ग्रन्थपुलाकाः। नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषाऽनुवर्तिनः ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिताः अविविक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ता निर्ग्रन्था बकुशाः ॥

पुलाक-बकुशयोः स्वरूपम्

टी०—तत्र सततमित्यादि। तत्र-तेषु पञ्चसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावदेवंविधाः। पुलाको निःसार इति प्ररूढं लोके। पलञ्जिस्तन्दुलकणशून्या पुलाकः। एवं निर्ग्रन्थोऽपि लब्धिमुत्पन्नां तपःश्रुताभ्यां हेतुभ्यामुपजीवन् सकलसंयमगलनात् पलञ्जिरूपं निःसारमात्मानं करोति। ज्ञानदर्शनचरणानि च सारः तदपगमान्निःसारः। जिनप्रणीतादागमाद्धेतुतः, सदैवाप्रतिपातिन आगमाश्च सम्यग्दर्शनमूलज्ञानचरणे निर्वाणहेतू इत्यस्मादपरिभ्रष्टाः श्रद्दधाना ज्ञानानुसारेण क्रियाऽनुष्ठायिनो लब्धिमुपजीवन्तो निर्ग्रन्थाः पुलाका भवन्ति। उपजीवन्तश्च निःसारतामात्मनः कुर्वन्तीति ग्राह्यम्। सततमप्रमादिन इत्यपरे पठन्ति। जिनोक्ताद् वाऽऽगमाद्धेतुभूतान्मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति जातुचिदिति ॥

पुलाकशब्दार्थः

व्याख्याभेदः

१–'यावत् कर्म' इति च–पाठः। २ 'दिदिक्षुराह' इति च–पाठः। ३ 'पञ्चविधा' इति ग–पाठः।
४ शब्दसाम्यार्थं विलोक्यतां तत्त्वार्थराजवार्तिकं (पृ. ३५८)।

" ध्यानं ह्यभिसन्धानं, ध्यानेन च कर्मणो भवति मोक्षः ।
ध्यानेन ततः क्षपयति, कर्माणि स पञ्चमात्रेण ॥ १ ॥"—आर्या

पञ्च मात्रा यत्र ध्यान इति । एवंविधावस्थाः शैलेशीप्रतिपन्ना उच्यन्ते तदा चेमाः प्रकृतीः क्षपयन्ति—

" स्पर्शरसवर्णगन्धा—ऽनादेयनिर्माणदेहनामानि ।
संहननाङ्गोपाङ्गा—नि तथा संस्थाननामानि ॥ १ ॥—आर्या
नृसुरगतिप्रायोग्ये, सुरगत्युपघातमगुरुलघुता च ।
उच्छ्वासपराघाता, पर्याप्तशुभाशुभानि तथा ॥ २ ॥—,,
दुर्भगदुःस्वरमुच्चै—र्नीचैर्गोत्रस्थिरास्थिराणि तथा ।
अन्यतरवेद्यखगति, प्रत्येकशरीरमयशश्च ॥ ३ ॥—,,
प्रकृतय एता द्विचरम—समये तस्य क्षयं समुपयान्ति ।
क्षपयत्ययोगिवेद्या—श्च ततः प्रकृतीः स चरमान्ते ॥ ४ ॥—,,
तैजसशरीरबन्धो—ऽपि तस्य नामक्षयात् क्षयं याति ।
औदारिकबन्धो-ऽपि, क्षीयत आयुःक्षयात् तस्य ॥ ५ ॥—,,

एवमशेषकर्मक्षयान्मुक्तो भवति ॥ ४८ ॥

एवमेते पुलाकादयोऽभिहिताः पञ्च निर्ग्रन्थाः स्वरूपतः । अथैषां कः कस्य संयमविकल्पः श्रुतादिविकल्पो वेत्याह—

अनुगमविकल्पाष्टकम्

सूत्रम्—संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ९–४९ ॥

टी०—संयमादयोऽष्टौ स्थानान्ताः कृतद्वन्द्वा विकल्पशब्देन सह समस्यन्ते । संयमादीनां विकल्पाः—चरणभेदाः तैः संयमादिविकल्पैः । संयमादिविकल्पतः संयमादिकारणैर्हेतुभिः साध्याः—साधनीयाः प्रतिविशिष्टाः संयमादिरूपेण । केचित् तु विकल्पशब्दं स्थानसन्निधावेव नियुञ्जते स्थानस्य विकल्पाः संयमस्थानभेदा इति ॥

व्याख्याऽन्तरम्

भा०—एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषाः एभिः संयमादिभिरनुयोगविकल्पैः[1] साध्या भवन्ति । तद्यथा—संयमः । कः कस्मिन् संयमे भवतीति । उच्यते—पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः संयमयोः सामयिके छेदोपस्थाप्ये च, कषायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसंपराये च, निर्ग्रन्थ-स्नातकौ एकस्मिन् यथाख्यातसंयमे ॥

१ ' गमविकल्पैः ' इति घ-टी-पाठः ।

तत्र-तयोः प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियमितेन्द्रिया-इन्द्रियनियमशून्या रूपादिविषयेक्षणकृतादराः कथञ्चित्-केनचित् प्रकारेण व्याजमुपदिश्य किञ्चिदेवोत्तरगुणेषु पिण्डविशुद्धि-समिति-भावना-तपः-प्रतिमा-ऽभिग्रहादिषु विराधयन्तः-खण्डयन्तोऽतिचरन्तः सर्वज्ञाज्ञोल्लङ्घनमाचरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः ॥

कषायकुशीलानाचष्टे—

भा०—येषां तु संयतानां सतां कथञ्चित् सञ्ज्वलनकषाया उदीर्यन्ते ते कषायकुशीलाः ॥

टी०—येषां त्वित्यादि । येषां संयतानां सतां-मूलोत्तरगुणसम्पदुपेतानामपि भवतां कथञ्चित्-केन प्रकारेण स्वल्पेनापि हेतुना कुड्यकाष्ठलोष्टविषमकान्यर्पीप्रस्खलनादिना सञ्ज्वलनकषायाः क्रोधादयः उदीर्यन्ते-उदयमुपनीयन्ते, किञ्चिदेव कारणमासाद्योदयं गच्छन्ति ते कषायकुशीलाः ॥

सम्प्रति निर्ग्रन्थनिरूपणार्थमाह—

भा०—ये वीतरागच्छद्मस्था ईर्यापथप्राप्तास्ते निर्ग्रन्थाः । ईर्या योगः, पन्थाः संयमः, योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः ।

ईर्यायाः पर्यायाः

टी०—ये वीतरागच्छद्मस्था इत्यादि । उपशमितक्षपितमोहजाला विगताशेषरागद्वेषमोहत्वात् एकादश-द्वादशगुणस्थानवर्तिनस्ते वीतरागच्छद्मस्थाः । छद्म-आवरणं तत्र स्थिताः । सावरणज्ञानाः छद्मस्थाः । ईर्यापथं प्राप्ताः अकषायत्वादुपशान्तकषायाः क्षीणकषायाश्च एकसमयावस्थायीर्यापथं कर्म बध्नन्ति । ईर्यायाः पन्था ईर्यापथः । ईर्या व्यापारो योग इति पर्यायाः । तस्य व्यापारस्य विषयः-पन्थाः स च संयमः सप्तदशप्रकारः । एनमेवार्थं स्पष्टतरमाचष्टे—योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः । योगेन-विशिष्टक्रियया विशिष्टमेव संयमं यथाख्याताख्यं प्राप्ता इति यावत् । ते निर्ग्रन्था विकीर्णमोहग्रन्थय इत्यर्थः ॥

भा०—सयोगाः शैलेशीप्रतिपन्नाश्च केवलिनः स्नातका इति ॥ ४८ ॥

टी०—सयोगा इत्यादिना स्नातकनिरूपणं करोति । योगः-कायादिचेष्टा । सह योगेन सयोगाः त्रयोदशगुणस्थानवर्तिनो निरस्तघातिकर्मचतुष्टयाः केवलिनः स्नातकाः, प्रक्षालितसकलघातिकर्ममलपटला इत्यर्थः । शैलेशीप्रतिपन्नाश्चेत्यनेनायोगकेवलिन उपात्ताः । ते च केवलिनो विहृत्य कञ्चित् कालं ततोऽकृतसमुद्घाताः समुद्घाताद् विनिवृत्ताः क्रमेण योगान् निरुन्धन्ति वा । स चोक्त एव क्रमः प्राक् । निरुद्धयोगाश्च व्युपरतक्रियानिवर्तिनो ध्यानेन शेषकर्मांशान् क्षपयन्ति । यथोक्तम्—

" ध्यानं ह्यभिसन्धानं, ध्यानेन च कर्मणो भवति मोक्षः ।
ध्यानेन ततः क्षपयति, कर्माणि स पञ्चमात्रेण ॥ १ ॥"—आर्या

पञ्च मात्रा यत्र ध्यान इति । एवंविधावस्थाः शैलेशीप्रतिपन्ना उच्यन्ते तदा चेमाः प्रकृतीः क्षपयन्ति—

" स्पर्शरसवर्णगन्धा—ऽनादेयनिर्माणदेहनामानि ।
संहननाङ्गोपाङ्गा—नि तथा संस्थाननामानि ॥ १ ॥—आर्या
नृसुरगतिप्रायोग्ये, सुरगत्युपघातमगुरुलघुता च ।
उच्छ्वासपराघाता, पर्याप्तशुभाशुभानि तथा ॥ २ ॥—,,
दुर्भगदुःस्वरसुचै—र्नीचैर्गोत्रस्थिरास्थिराणि तथा ।
अन्यतरवेद्यखगति, प्रत्येकशरीरमयशश्च ॥ ३ ॥—,,
प्रकृतय एता द्विचरम—समये तस्य क्षयं समुपयान्ति ।
क्षपयत्ययोगिवेद्या—श्च ततः प्रकृतीः स चरमान्ते ॥ ४ ॥—,,
तैजसशरीरबन्धो—ऽपि तस्य नामक्षयात् क्षयं याति ।
औदारिकबन्धो-ऽपि, क्षीयत आयुःक्षयात् तस्य ॥ ५ ॥—,,

एवमशेषकर्मक्षयान्मुक्तो भवति ॥ ४८ ॥

एवमेते पुलाकादयोऽभिहिताः पञ्च निर्ग्रन्थाः स्वरूपतः । अथैषां कः कस्य संयमविकल्पः श्रुतादिविकल्पो वेत्याह—

अनुगमविकल्पाष्टकम्

सूत्रम्—संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ९–४९ ॥

टी०—संयमादयोऽष्टौ स्थानान्ताः कृतद्वन्द्वा विकल्पशब्देन सह समस्यन्ते । संयमादीनां विकल्पाः—चरणभेदाः तैः संयमादिविकल्पैः । संयमादिविकल्पतः संयमादिकारणैर्हेतुभिः साध्याः—साधनीयाः प्रतिविशिष्टाः संयमादिरूपेण । केचित् तु विकल्पशब्दं स्थानसन्निधावेव नियुञ्जते स्थानस्य विकल्पाः संयमस्थानभेदा इति ॥

व्याख्याऽन्तरम्

भा०—एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषाः एभिः संयमादिभिरनुयोगविकल्पैः साध्या भवन्ति । तद्यथा—संयमः । कः कस्मिन् संयमे भवतीति । उच्यते—पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः संयमयोः सामयिके छेदोपस्थाप्ये च, कषायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसंपराये च, निर्ग्रन्थ-स्नातकौ एकस्मिन् यथाख्यातसंयमे ॥

---

१ ' गमविकल्पैः ' इति घ-टी-पाठः ।

तत्र—तयोः प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियमितेन्द्रिया-इन्द्रिय-निग्रहशून्या रूपादिविषयेषु... कथञ्चित्—केनचित् प्रकारेण ... किञ्चि-देवोत्तरगुणेषु पिण्डविशुद्धि समिति-भावना तपः-प्रतिमा-अभिग्रहादिषु विराधयन्तः-खण्डयन्तोऽतिचरन्तः सर्वज्ञाज्ञोल्लङ्घनमाचरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः ॥

कषायकुशीलानाह

भा० येषां तु संयतानां सतां कथञ्चित् सञ्ज्वलनकषाया उदीर्यन्ते ते कषायकुशीलाः ॥

टी० - येषां त्वित्यादि । येषां संयतानां सतां—मूलोत्तरगुणसम्पद्युतानामपि भवतां कथञ्चित्—केन प्रकारेण मनागपि हेतुना गृह्यकाष्ठाद्यविषमकारस्पर्शप्रस्खलनादिना सञ्ज्वलनकषायाः क्रोधादयः उदीर्यन्ते—उदयमुपनीयन्ते, किञ्चिदेव कारणमासाद्योदयं गच्छन्ति ते कषायकुशीलाः ॥

सम्प्रति निर्ग्रन्थनिरूपणार्थमाह—

भा०—ये वीतरागच्छद्मस्था ईर्यापथमाप्तास्ते निर्ग्रन्थाः । ईर्या योगः, पन्थाः संयमः, योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः ।

ईर्यायाः पर्यायाः

टी०—ये वीतरागच्छद्मस्था इत्यादि । उपशमितक्षपितमोहजाला विगताशेषरागद्वेष-मोहत्वात् एकादश-द्वादशगुणस्थानवर्तिनस्ते वीतरागच्छद्मस्थाः । छद्म—आवरणं तत्र स्थिताः । सावरणज्ञानाः छद्मस्थाः । ईर्यापथं प्राप्ताः अकषायत्वादुपशान्तकषायाः क्षीणकषायाश्च एकसमयावस्थायीर्यापथं कर्म बध्नन्ति । ईर्यायाः पन्था ईर्यापथः । ईर्या व्यापारो योग इति पर्यायाः । तस्य व्यापारस्य विषयः—पन्थाः स च संयमः सप्तदशप्रकारः । एनमेवार्थं स्पष्टतर-माचष्टे—योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः । योगेन—विशिष्टक्रियया विशिष्टमेव संयमं यथाख्या-ताख्यं प्राप्ता इति यावत् । ते निर्ग्रन्था विकीर्णमोहग्रन्थय इत्यर्थः ॥

भा०—सयोगाः शैलेशीप्रतिपन्नाश्च केवलिनः स्नातका इति ॥ ४८ ॥

टी०—सयोगा इत्यादिना स्नातकनिरूपणं करोति । योगः—कायादिचेष्टा । सह योगेन सयोगाः त्रयोदशगुणस्थानवर्तिनो निरस्तघातिकर्मचतुष्टयाः केवलिनः स्नातकाः, प्रक्षालितसकलघातिकर्ममलपटला इत्यर्थः । शैलेशीप्रतिपन्नाश्चेत्यनेनायोगकेवलिन उपात्ताः । ते च केवलिनो विहृत्य कञ्चित् कालं ततोऽकृतसमुद्घाताः समुद्घाताद् विनिवृत्ताः क्रमेण योगान् निरुन्धन्ति वा । स चोक्त एव क्रमः प्राक् । निरुद्धयोगाश्च व्युपरतक्रियानिवर्तिनो ध्यानेन शेष-कर्मांशान् क्षपयन्ति । यथोक्तम्—

" ध्यानं ह्यभिसन्धानं, ध्यानेन च कर्मणो भवति मोक्षः ।
ध्यानेन ततः क्षपयति, कर्माणि स पञ्चमात्रेण ॥ १ ॥"—आर्या

पञ्च मात्रा यत्र ध्यान इति । एवंविधावस्थाः शैलेशीप्रतिपन्ना उच्यन्ते तदा चेमाः प्रकृतीः क्षपयन्ति—

" स्पर्शरसवर्णगन्धा—ऽनादेयनिर्माणदेहनामानि ।
संहननाङ्गोपाङ्गा—नि तथा संस्थाननामानि ॥ १ ॥—आर्या
नृसुरगतिप्रायोग्ये, सुरगत्युपघातमगुरुलघुता च ।
उच्छ्वासपराघाता, पर्याप्तशुभाशुभानि तथा ॥ २ ॥—,,
दुर्भगदुःस्वरमुच्चै—र्नीचैर्गोत्रस्थिरास्थिराणि तथा ।
अन्यतरवेद्यखगति, प्रत्येकशरीरमयशश्च ॥ ३ ॥—,,
प्रकृतय एता द्विचरम—समये तस्य क्षयं समुपयान्ति ।
क्षपयत्ययोगिवेद्या—श्च ततः प्रकृतीः स चरमान्ते ॥ ४ ॥—,,
तैजसशरीरबन्धो—ऽपि तस्य नामक्षयात् क्षयं याति ।
औदारिकबन्धो-ऽपि, क्षीयत आयुःक्षयात् तस्य ॥ ५ ॥—,,

एवमशेषकर्मक्षयान्मुक्तो भवति ॥ ४८ ॥

एवमेते पुलाकादयोऽभिहिताः पञ्च निर्ग्रन्थाः स्वरूपतः । अथैषां कः कस्य संयमविकल्पः श्रुतादिविकल्पो वेत्याह—

अनुगमविकल्पाष्टकम्

सूत्रम्—संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ९–४९ ॥

टी०—संयमादयोऽष्टौ स्थानान्ताः कृतद्वन्द्वा विकल्पशब्देन सह समस्यन्ते । संयमादीनां विकल्पाः—चरणभेदाः तैः संयमादिविकल्पैः । संयमादिविकल्पतः संयमादिकारणैर्हेतुभिः साध्याः—साधनीयाः प्रतिविशिष्टाः संयमादिरूपेण । केचित् तु विकल्पशब्दं स्थानसन्निधावेव नियुञ्जते स्थानस्य विकल्पाः संयमस्थानभेदा इति ॥

व्याख्याऽन्तरम्

भा०—एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषाः एभिः संयमादिभिरनुयोगविकल्पैः[1] साध्या भवन्ति । तद्यथा—संयमः । कः कस्मिन् संयमे भवतीति । उच्यते—पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः संयमयोः सामयिके छेदोपस्थाप्ये च, कषायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसंपराये च, निर्ग्रन्थ-स्नातकौ एकस्मिन् यथाख्यातसंयमे ॥

---

१ ' गमविकल्पैः ' इति घ-ची-पाठः ।

तत्र-तयोः प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिता अनियतमिन्द्रिया-इन्द्रिय-नियमशून्या रूपादिविषयेषु लग्नादराः कथञ्चित्-केनचित् प्रकारेण स्वात्ममुपदिश्य किञ्चिदेवोत्तरगुणेषु पिण्डविशुद्धि-समिति-भावना-तपः-प्रतिमा-अभिग्रहादिषु विराधयन्तः-खण्डयन्तोऽतिचरन्तः सर्वज्ञाज्ञोल्लङ्घनमाचरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः ॥

कषायकुशीलानाचष्टे—

भा०—येषां तु संयतानां सतां कथञ्चित् सञ्ज्वलनकषाया उदीर्यन्ते ते कषायकुशीलाः ॥

टी०—येषां त्वित्यादि । येषां संयतानां सतां-मूलोत्तरगुणसम्पद्युक्तानामपि भवतां कथञ्चित्-केन प्रकारेण स्वल्पेनापि हेतुना कुड्यकाष्ठलोष्टविषमकान्सर्पप्रस्खलनादिना सञ्ज्वलनकषायाः क्रोधादयः उदीर्यन्ते-उदयमुपनीयन्ते, किञ्चिदेव कारणमासाद्योदयं गच्छन्ति ते कषायकुशीलाः ॥

सम्प्रति निर्ग्रन्थनिरूपणार्थमाह—

भा०—ये वीतरागच्छद्मस्था ईर्यापथप्राप्तास्ते निर्ग्रन्थाः ।
ईर्यायाः पर्यायाः ईर्या योगः, पन्थाः संयमः, योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः ।

टी०—ये वीतरागच्छद्मस्था इत्यादि । उपशमितक्षपितमोहजाला विगताशेषरागद्वेष-मोहत्वात् एकादश-द्वादशगुणस्थानवर्तिनस्ते वीतरागच्छद्मस्थाः । छद्म-आवरणं तत्र स्थिताः । सावरणज्ञानाः छद्मस्थाः । ईर्यापथं प्राप्ताः अकषायत्वादुपशान्तकषायाः क्षीणकषायाश्च एकसमयावस्थायीर्यापथं कर्म बध्नन्ति । ईर्यायाः पन्था ईर्यापथः । ईर्या व्यापारो योग इति पर्यायाः । तस्य व्यापारस्य विषयः-पन्थाः स च संयमः सप्तदशप्रकारः । एनमेवार्थं स्पष्टतर-माचष्टे—योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः । योगेन-विशिष्टक्रियया विशिष्टमेव संयमं यथाख्या-ताख्यं प्राप्ता इति यावत् । ते निर्ग्रन्था विकीर्णमोहग्रन्थय इत्यर्थः ॥

भा०—सयोगाः शैलेशीप्रतिपन्नाश्च केवलिनः स्नातका इति ॥ ४८ ॥

टी०—सयोगा इत्यादिना स्नातकनिरूपणं करोति । योगः-कायादिचेष्टा । सह योगेन सयोगाः त्रयोदशगुणस्थानवर्तिनो निरस्तघातिकर्मचतुष्टयाः केवलिनः स्नातकाः, प्रक्षालितसकलघातिकर्ममलपटला इत्यर्थः । शैलेशीप्रतिपन्नाश्चेत्यनेनायोगकेवलिन उपात्ताः । ते च केवलिनो विहृत्य कञ्चित् कालं ततोऽकृतसमुद्घाताः समुद्घाताद् विनिवृत्ताः क्रमेण योगान् निरुन्धन्ति वा । स चोक्त एव क्रमः प्राक् । निरुद्धयोगाश्च व्युपरतक्रियानिवर्तिनो ध्यानेन शेष-कर्मांशान् क्षपयन्ति । यथोक्तम्—

"ध्यानं ह्यभिसन्धानं, ध्यानेन च कर्मणो भवति मोक्षः ।
ध्यानेन ततः क्षपयति, कर्माणि स पञ्चमात्रेण ॥ १ ॥"—आर्या

पञ्च मात्रा यत्र ध्यान इति । एवंविधावस्थाः शैलेशीप्रतिपन्ना उच्यन्ते तदा चेमाः प्रकृतीः क्षपयन्ति—

"स्पर्शरसवर्णगन्धा—ऽनादेयनिर्माणदेहनामानि ।
संहननाङ्गोपाङ्गा—नि तथा संस्थाननामानि ॥ १ ॥—आर्या
नृसुरगतिप्रायोग्ये, सुरगत्युपघातमगुरुलघुता च ।
उच्छ्वासपराधाता, पर्याप्तशुभाशुभानि तथा ॥ २ ॥—,,
दुर्भगदुःस्वरसुचै—र्नीचैर्गोत्रस्थिरास्थिराणि तथा ।
अन्यतरवेद्यखगति, प्रत्येकशरीरमयशश्च ॥ ३ ॥—,,
प्रकृतय एता द्विचरम—समये तस्य क्षयं समुपयान्ति ।
क्षपयत्ययोगिवेद्या—श्च ततः प्रकृतीः स चरमान्ते ॥ ४ ॥—,,
तैजसशरीरबन्धो—ऽपि तस्य नामक्षयात् क्षयं याति ।
औदारिकबन्धो-ऽपि, क्षीयत आयुःक्षयात् तस्य ॥ ५ ॥—,,

एवमशेषकर्मक्षयान्मुक्तो भवति ॥ ४८ ॥

एवमेते पुलाकादयोऽभिहिताः पञ्च निर्ग्रन्थाः स्वरूपतः । अथैषां कः कस्य संयमविकल्पः श्रुतादिविकल्पो वेत्याह—

अनुगमविकल्पाष्टकम्

सूत्रम्—संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ९–४९ ॥

टी०—संयमादयोऽष्टौ स्थानान्ताः कृतद्वन्द्वा विकल्पशब्देन सह समस्यन्ते । संयमादीनां विकल्पाः—चरणभेदाः तैः संयमादिविकल्पैः । संयमादिविकल्पतः संयमादिकारणैर्हेतुभिः साध्याः—साधनीयाः प्रतिविशिष्टाः संयमादिरूपेण । केचित् तु विकल्पशब्दं स्थानसन्निधावेव नियुञ्जते स्थानस्य विकल्पाः संयमस्थानभेदा इति ॥

व्याख्याऽन्तरम्

भा०—एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषाः एभिः संयमादिभिरनुयोगविकल्पैः साध्या भवन्ति । तद्यथा—संयमः । कः कस्मिन् संयमे भवतीति । उच्यते—पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः संयमयोः सामयिके छेदोपस्थाप्ये च, कषायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसंपराये च, निर्ग्रन्थ-स्नातकौ एकस्मिन् यथाख्यातसंयमे ॥

१ 'गमविकल्पैः' इति घ-टी-पाठः ।

टी०—एते पुलाकादय इत्यादि। एत इत्युक्तलक्षणाः पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थाः। एभिः संयमादिभिरष्टाभिरनुगमविकल्पैरनुगमनम्–अनुसरणमनुगमोऽनुयोगद्वाराण्यर्थोपायुक्तानि तद्विकल्पैः–तद्भेदैः साध्या भवन्ति। तत्रेत्यादिना। तान् संयमादिविकल्पानुपन्यस्यति। संयम इति प्रथमोऽनुगमविकल्पः। पुलाकादीनां पञ्चानां निर्ग्रन्थानां कः कस्मिन् संयमे सामायिकादौ भवति–वर्तत इत्यत्रप्रश्नः। उच्यते—यो यस्मिन् संयमादौ भवति स तथा भण्यते। पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलाख्यो निर्ग्रन्थाः संयमद्वये वर्तन्ते सामयिकसंयमे छेदोपस्थाप्यसंयमे च। तत्र पुलाकः पञ्चभेदः ज्ञान-दर्शन-चरण-लिङ्ग-सूक्ष्माख्यः। स्खलितादिभिर्ज्ञानपुलाकः। कुदृष्टिसंस्तवादिभिर्दर्शनपुलाकः। मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनातश्चरणपुलाकः।

पुलाकस्य पञ्चविधता

यथोक्तलिङ्गाधिकरणाल्लिङ्गपुलाकः। किञ्चित्प्रमादात् सूक्ष्मपुलाकः। एष पञ्चप्रकारोऽपि संयमद्वये वर्तते। बकुशोऽपि आभोगा-ऽनाभोग-संवृता-ऽसंवृत-सूक्ष्मबकुशभेदात् पञ्चप्रकारः। तत्र सञ्चिन्त्यकारी आभोगबकुशः। सहसाकारी अनाभोगबकुशः। प्रच्छन्नकारी संवृतबकुशः। प्रकटकारी असंवृतबकुशः। किञ्चित्प्रमादी सूक्ष्मबकुशः। प्रतिसेवनाकुशीलोऽपि ज्ञान-दर्शन-चरण-लिङ्ग-सूक्ष्मभेदेन पञ्चप्रकारः। ज्ञानाद्यतिचारप्रतिसेवनादिति। प्रतिगता सेवना प्रतिसेवना। क्रियायोगात्यये सत्युपसर्गसञ्ज्ञाभावात् पत्वाभावोऽतिसिक्तवत्। अन्ये तु प्रतिषेवणामेवेच्छन्ति। कषायकुशीलाः परिहारविशुद्धिसंयमे सूक्ष्मसम्परायसंयमे च द्वयोरेव दर्शिता भाष्यकारेण। अपरे तु ब्रुवते—"कषायकुशीलाः सामायिकादिषु चतुर्षु संयमेषु यथाख्यातसंयमरहितेषु वर्तन्ते"। यथाऽऽह—

बकुशादेः पाञ्चविध्यम्

मतान्तरम्

"आद्यचारित्रयोराद्या–स्त्रय एकश्चतुर्ष्वपि।
निर्ग्रन्थ-स्नातकौ नित्यं, यथाख्यातचरित्रिणौ ॥ १ ॥"—अनु०

प्रतिसेवनाकुशीलवत् कषायकुशीलोऽपि पञ्चभेद एव। निर्ग्रन्थः स्नातकश्च एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे वर्तेते। उपशान्तक्षीणमोहा निर्ग्रन्थाः। स्नातकाः सयोगायोगकेवलिनः। निर्ग्रन्थोऽपि पञ्चभेद एव, प्रथमसमया-ऽप्रथमसमय-चरमसमया-ऽचरमसमय-सूक्ष्मभेदतः। स्नातकोऽपि पञ्चप्रकारः–अच्छविः, अशबलः, अकर्मांशः, अपरिश्रावी, संशुद्धज्ञानदर्शनधरश्चेति। छविः—शरीरं तदभावात् काययोगनिरोधे सति अच्छविर्भवति। निरतिचारत्वादशबलः। क्षपितकर्मत्वादकर्मांशः। निष्क्रियत्वात् सकलयोगनिरोधे त्वपरिश्रावी। ज्ञानान्तरेणासम्पृक्तत्वात् संशुद्धज्ञानदर्शनधर इति ॥

---

१ 'स्खलनादिभिः' इति ङ–पाठः। २ 'आभिकानाभोग' इति ग–पाठः।

श्रुतं कियत् कस्येत्याह—

भा०—श्रुतम् । पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीला उत्कृष्टेनाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः । कपायकुशील-निर्ग्रन्थौ चतुर्दशपूर्वधरौ । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । श्रुतापगतः केवली स्नातक इति ॥

टी०—पुलाक–बकुश–प्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेण अभिन्नाक्षराणि दश पूर्वाणि धारयन्ति । अभिन्नम्-अन्यूनमेकेनाप्यक्षरेणान्यूनानि दश पूर्वाणीत्यर्थः । कषायकुशीलो निर्ग्रन्थश्च चतुर्दशपूर्वधर उत्कर्षतः । जघन्येन पुलाकस्य नवमपूर्वान्तःपाति तृतीयमाचारवस्तु यावच्छ्रुतम् । बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातरः । श्रुतरहितः[1] केवलीति । आगमस्त्वन्यथा व्यवस्थितः[2]—"पुंलाए[3] णं भंते केवतियं सुयं अहिजि(ज्जे?)ज्जा ? गोयमा ? जण्हणेणं णवमस्स पुव्वस्स तत्तियं आयारवत्थुं, उक्कोसेणं नव पुव्वाइं संपुण्णाइं, बउसपडिसेवणाकुसीला जहण्णेणं अट्ठपवयणमायाओ, उक्कोसेणं चोद्दस[4] पुव्वाइं अहिज्जिज्जा कसायकुशीलनिग्गंथा जहण्णेणं अट्ठपवयणमायाओ उक्कोसेणं चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जिज्ञा ॥"

आगमे मतभेदः

सम्प्रति प्रतिसेवनामाश्रित्योच्यते—

भा०—प्रतिसेवना पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिषष्ठानां पराभियोगाद् बलात्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके ॥

टी०—प्रतिसेवना पञ्चानामित्यादि । मूलगुणाः प्राणातिपातनिवृत्त्यादयः पञ्च क्षपाभोजनविरतिश्च तानपरेणाभियुज्यमानः सेवते । पराभियोगादित्यस्यैव व्याख्या—बलात्कारेण वा परेणाभियुक्तः प्रेरितो यदा भवति तदा प्रवर्तते, न स्वरसत एव । परैस्तु राजादिभिर्बलात्कारेण प्रवर्त्यते । तदेवमन्यतमं मूलगुणं **प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके** । अपरे आचक्षते–मैथुनमेवेत्थं पराभियोगात् बलात्कारेण सेवां कार्यते स पुलाकः, न प्राणातिपातं सेवमान इति । अत्राप्यन्यथैवागमः[5]—"पुंलाए[6] णं भंते ! किं पडिसेवए होज्जा अप्पडिसेवए होज्जा ? गोयमा ! पडिसेवए, नो अपडिसेवए । जइ पडिसेवए किं मूलगुणपडिसेवए उत्तरगुणपडिसेवए ? मूलगुणपडिसेवए

मतान्तरम्

१ 'आगमरहितः' इति ग–पाठः । २ कोऽयमागम इति न निर्णीयते, सदृक् पाठस्तु समस्ति भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५७) । ३ छाया–पुलाको भदन्त ! कियत् श्रुतमधीयेत ? गौतम ! जघन्येन नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु, उत्कृष्टेन नव पूर्वाणि सम्पूर्णानि, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलौ जघन्येन अष्टप्रवचनमातरः, उत्कृष्टेन चतुर्दश पूर्वाणि अधीयेयाताम् । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थौ जघन्येन अष्टप्रवचनमातरः, उत्कृष्टेन चतुर्दश पूर्वाणि अधीयेयाताम् । ४ 'दस पुव्वाइं' इति मुद्रितायां भगवत्याम् । ५ प्राय ईदृक् पाठो वर्तते भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)। ६ पुलाको भदन्त ! किं प्रतिसेवको भवेत् अप्रतिसेवको भवेत् ? । गौतम ! प्रतिसेवकः नो अप्रतिसेवकः । यदि प्रति-

टी०—एते पुलाकादय इत्यादि। एत इत्युक्तलक्षणाः पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थाः। एभिः संयमादिभिरष्टाभिरनुगमविकल्पैरनुगमनम्–अनुसरणमनुगमोऽनुयोगद्वाराण्यर्थार्पणमुखानि तद्विकल्पैः–तद्भेदैः साध्या भवन्ति। तद्यथेत्यादिना। तान् संयमादिविकल्पाननुपन्यस्यति। संयम इति प्रथमोऽनुगमविकल्पः। पुलाकादीनां पञ्चानां निर्ग्रन्थानां कः कस्मिन् संयमे सामायिकादौ भवति–वर्तत इत्ययं प्रश्नः। उच्यते—यो यस्मिन् संयमादौ भवति स तथा भण्यते। पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलास्त्रयो निर्ग्रन्थाः संयमद्वये वर्तन्ते सामायिकसंयमे छेदोपस्थाप्यसंयमे च। तत्र पुलाकः पञ्चभेदः ज्ञान-दर्शन-चरण-लिङ्ग-सूक्ष्माख्यः। स्खलितादिभिर्ज्ञानपुलाकः। कुदृष्टिसंस्तवादिभिर्दर्शनपुलाकः। मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनाच्चरणपुलाकः। यथोक्तलिङ्गाधिकरणाल्लिङ्गपुलाकः। किञ्चित्प्रमादात् सूक्ष्मपुलाकः। एष पञ्चप्रकारोऽपि संयमद्वये वर्तते। बकुशोऽपि आभोगा-ऽनाभोग-संवृता-ऽसंवृत-सूक्ष्मबकुशभेदात् पञ्चप्रकारः। तत्र सञ्चिन्त्यकारी आभोगबकुशः। सहसाकारी अनाभोगबकुशः। प्रच्छन्नकारी संवृतबकुशः। प्रकटकारी असंवृतबकुशः। किञ्चित्प्रमादी सूक्ष्मबकुशः। प्रतिसेवनाकुशीलोऽपि ज्ञान-दर्शन-चरण-लिङ्ग-सूक्ष्मभेदेन पञ्चप्रकारः। ज्ञानाद्यतिचारप्रतिसेवनादिति। प्रतिगता सेवना प्रतिसेवना। क्रियायोगात्यये सत्युपसर्गसद्भावाभावात् षत्वाभावोऽतिसिक्तवत्। अन्ये तु प्रतिषेवणामेवेच्छन्ति। कषायकुशीलाः परिहारविशुद्धिसंयमे सूक्ष्मसम्परायसंयमे च द्वयोरेव दर्शिता भाष्यकारेण। अपरे तु ब्रुवते—"कषायकुशीलाः सामायिकादिषु चतुर्षु संयमेषु यथाख्यातसंयमरहितेषु वर्तन्ते"। यथाऽऽह—

पुलाकस्य पञ्चविधता

बकुशादेः पाञ्चविध्यम्

मतान्तरम्

"आद्यचारित्रयोराद्या–स्त्रय एकश्चतुर्ष्वपि।
निर्ग्रन्थ-स्नातकौ नित्यं, यथाख्यातचरित्रिणौ ॥ १ ॥"—अनु०

प्रतिसेवनाकुशीलवत् कषायकुशीलोऽपि पञ्चभेद एव। निर्ग्रन्थः स्नातकश्च एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे वर्तेते। उपशान्तक्षीणमोहा निर्ग्रन्थाः। स्नातकाः सयोगायोगकेवलिनः। निर्ग्रन्थोऽपि पञ्चभेद एव, प्रथमसमया-ऽप्रथमसमय-चरमसमया-ऽचरमसमय-सूक्ष्मभेदतः। स्नातकोऽपि पञ्चप्रकारः–अच्छविः, अशबलः, अकर्मांशः, अपरिश्रावी, संशुद्धज्ञानदर्शनधरश्चेति। छविः—शरीरं तदभावात् काययोगनिरोधे सति अच्छविर्भवति। निरतिचारत्वादशबलः। क्षपितकर्मत्वादकर्मांशः। निष्क्रियत्वात् सकलयोगनिरोधे त्वपरिश्रावी। ज्ञानान्तरेणासम्पृक्तत्वात् संशुद्धज्ञानदर्शनधर इति॥

---

१ 'स्खलनादिभिः' इति ङ-पाठः। २ 'आमिकानाभोग' इति ग-पाठः।

श्रुतं कियत् कस्येत्याह—

भा०—श्रुतम् । पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीला उत्कृष्टेनाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः । कषायकुशील-निर्ग्रन्थौ चतुर्दशपूर्वधरौ । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । श्रुतापगतः केवली स्नातक इति ॥

टी०—पुलाक–बकुश–प्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेण अभिन्नाक्षराणि दश पूर्वाणि धारयन्ति । अभिन्नम्-अन्यूनमेकेनाप्यक्षरेणान्यूनानि दश पूर्वाणीत्यर्थः । **कषायकुशीलो निर्ग्रन्थश्च चतुर्दशपूर्वधर** उत्कर्षतः । **जघन्येन पुलाकस्य** नवमपूर्वान्तःपाति तृतीयमाचारवस्तु यावच्छ्रुतम् । **बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातरः ।** श्रुतरहितः[1] केवलीति । आगमस्त्वन्यथा व्यवस्थितः[2]—"पुलाए[3] णं भंते केवतियं सुयं अहिजि(ज्जे?)ज्जा ? गोयमा ? जण्हणेणं णवमस्स पुव्वस्स तत्तियं आयारवत्थुं, उक्कोसेणं नव पुव्वाइं संपुण्णाइं, बउसपडिसेवणाकुसीला जहण्णेणं अट्ठपवयणमायाओ, उक्कोसेणं चोद्दस[4] पुव्वाइं अहिज्जिज्जा कसायकुशीलनिग्गंथा जहण्णेणं अट्ठपवयणमायाओ उक्कोसेणं चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जिज्जा ॥"

आगमे मतभेदः

सम्प्रति प्रतिसेवनामाश्रित्योच्यते—

भा०—प्रतिसेवना पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिषष्ठानां पराभियोगाद् बलात्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके ॥

टी०—प्रतिसेवना पञ्चानामित्यादि । मूलगुणाः प्राणातिपातनिवृत्त्यादयः पञ्च क्षपाभोजनविरतिश्च तानपरेणाभियुज्यमानः सेवते । **पराभियोगा**दित्यस्यैव व्याख्या—**बलात्कारेण** वा परेणाभियुक्तः प्रेरितो यदा भवति तदा प्रवर्तते, न स्वरसत एव । परैस्तु राजादिभिर्बलात्कारेण प्रवर्त्यते । तदेवमन्यतमं मूलगुणं **प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके ।** अपरे आचक्षते–मैथुनमेवेत्थं पराभियोगात् बलात्कारेण सेवां कार्यते स पुलाकः, न प्राणातिपातं सेवमान इति। अत्राप्यन्यथैवागमः[5]—"पुलाए[6] णं भंते ! किं पडिसेवए होज्जा अप्पडिसेवए होज्जा ? गोयमा ! पडिसेवए, नो अपडिसेवए । जइ पडिसेवए किं मूलगुणपडिसेवए उत्तरगुणपडिसेवए ? मूलगुणपडिसेवए

मतान्तरम्

---

१ 'आगमरहितः' इति ग-पाठः । २ कोऽयमागम इति न निर्णीयते, सदृक् पाठस्तु समस्ति भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५७) । ३ छाया–पुलाको भदन्त ! कियत् श्रुतमधीयेत ? गौतम ! जघन्येन नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु, उत्कृष्टेन नव पूर्वाणि सम्पूर्णानि, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलौ जघन्येन अष्टप्रवचनमातरः, उत्कृष्टेन चतुर्दश पूर्वाणि अधीयेयाताम् । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थौ जघन्येन अष्टप्रवचनमातरः, उत्कृष्टेन चतुर्दश पूर्वाणि अधीयेयाताम् । ४ 'दस पुव्वाइं' इति मुद्रितायां भगवत्याम् । ५ प्राय ईदृक् पाठो वर्तते भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)। ६ पुलाको भदन्त ! किं प्रतिसेवको भवेत् अप्रतिसेवको भवेत् ? । गौतम ! प्रतिसेवकः नो अप्रतिसेवकः । यदि प्रति-

टी०—एते पुलाकादय इत्यादि । एत इत्युक्तलक्षणाः पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थाः । एभिः संयमादिभिरष्टाभिरनुयोगविकल्पैरनुगमनम्–अनुगमनमनुगमोऽनुयोगद्वाराण्यर्पणमुखानि तद्विकल्पैः–तद्भेदैः साध्या भवन्ति । तद्यथेत्यादिना । तान् संयमादिविकल्पानुपन्यस्यति । संयम इति प्रथमोऽनुयोगविकल्पः । पुलाकादीनां पञ्चानां निर्ग्रन्थानां कः कस्मिन् संयमे सामायिकादौ भवति–वर्तत इत्ययं प्रश्नः । उच्यते—यो यस्मिन् संयमादौ भवति स तथा भण्यते । पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलास्त्रयो निर्ग्रन्थाः संयमद्वये वर्तन्ते सामायिकसंयमे छेदोपस्थाप्यसंयमे च । तत्र पुलाकः पञ्चभेदः ज्ञान-दर्शन-चरण-लिङ्ग-सूक्ष्माख्यः । [1]स्खलितादिभिर्ज्ञानपुलाकः । कुदृष्टिसंस्तवादिभिर्दर्शनपुलाकः । मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनाच्चरणपुलाकः । यथोक्तलिङ्गाधिकरणाल्लिङ्गपुलाकः । किञ्चित्प्रमादात् सूक्ष्मपुलाकः । एष पञ्चप्रकारोऽपि संयमद्वये वर्तते । बकुशोऽपि [2]आभोगा-ऽनाभोग-संवृता-ऽसंवृत-सूक्ष्मबकुशभेदात् पञ्चप्रकारः । तत्र सञ्चिन्त्यकारी आभोगबकुशः । सहसाकारी अनाभोगबकुशः । प्रच्छन्नकारी संवृतबकुशः । प्रकटकारी असंवृतबकुशः । किञ्चित्प्रमादी सूक्ष्मबकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलोऽपि ज्ञान-दर्शन-चरण-लिङ्ग-सूक्ष्मभेदेन पञ्चप्रकारः । ज्ञानाद्यतिचारप्रतिसेवनादिति । प्रतिगता सेवना प्रतिसेवना । क्रियायोगात्यये सत्युपसर्गसञ्ज्ञाभावात् पत्वाभावोऽतिसिक्तवत् । अन्ये तु प्रतिषेवणामेवेच्छन्ति । कषायकुशीलाः परिहारविशुद्धिसंयमे सूक्ष्मसम्परायसंयमे च द्वयोरेव दर्शिता भाष्यकारेण । अपरे तु ब्रुवते—"कषायकुशीलाः सामायिकादिषु चतुर्षु संयमेषु यथाख्यातसंयमरहितेषु वर्तन्ते" । यथाऽऽह—

पुलाकस्य पञ्चविधता

बकुशादेः पाञ्चविध्यम्

मतान्तरम्

"आद्यचारित्रयोराद्या–स्त्रय एकश्चतुर्ष्वपि ।
निर्ग्रन्थ-स्नातकौ नित्यं, यथाख्यातचरित्रिणौ ॥ १ ॥"—अनु०

प्रतिसेवनाकुशीलवत् कषायकुशीलोऽपि पञ्चभेद एव । निर्ग्रन्थः स्नातकश्च एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे वर्तेते । उपशान्तक्षीणमोहा निर्ग्रन्थाः । स्नातकाः सयोगायोगकेवलिनः । निर्ग्रन्थोऽपि पञ्चभेद एव, प्रथमसमया-ऽप्रथमसमय-चरमसमया–ऽचरमसमय-सूक्ष्मभेदतः । स्नातकोऽपि पञ्चप्रकारः–अच्छविः, अशबलः, अकर्मांशः, अपरिश्रावी, संशुद्धज्ञानदर्शनधरश्चेति । छविः—शरीरं तदभावात् काययोगनिरोधे सति अच्छविर्भवति । निरतिचारत्वादशबलः । क्षपितकर्मत्वादकर्मांशः । निष्क्रियत्वात् सकलयोगनिरोधे त्वपरिश्रावी । ज्ञानान्तरेणासम्पृक्तत्वात् संशुद्धज्ञानदर्शनधर इति ॥

---

१ 'स्खलनादिभिः' इति ङ–पाठः । २ 'आभिकानाभोग' इति ग–पाठः ।

श्रुतं कियत् कस्येत्याह—

भा०—श्रुतम् । पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीला उत्कृष्टेनाभिन्नाक्षरदश-पूर्वधराः । कषायकुशील-निर्ग्रन्थौ चतुर्दशपूर्वधरौ । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । श्रुतापगतः केवली स्नातक इति ॥

टी०—पुलाक–बकुश–प्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेण अभिन्नाक्षराणि दश पूर्वाणि धारयन्ति । अभिन्नम्-अन्यूनमेकेनाप्यक्षरेणान्यूनानि दश पूर्वाणीत्यर्थः । **कषायकुशीलो निर्ग्रन्थश्च चतुर्दशपूर्वधर** उत्कर्षतः । **जघन्येन पुलाकस्य** नवमपूर्वान्तःपाति तृतीयमाचारवस्तु यावच्छ्रुतम् । **बकुश-कुशील-निर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातरः ।** श्रुतरहितः[1] केवलीति । आगमस्त्वन्यथा व्यवस्थितः—"[2]पुलाए णं भंते केवतियं सुयं अहिज्जि(ज्जे?)ज्जा ? गोयमा ? जण्हणेणं णवमस्स पुव्वस्स तत्तियं आयारवत्थुं, उक्कोसेणं नव पुव्वाइं संपुण्णाइं, बउसपडिसेवणाकुसीला जहण्णेणं अट्ठ-पवयणमायाओ, उक्कोसेणं [4]चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जिज्जा कसायकुशीलनिग्गंथा जहण्णेणं अट्ठ-पवयणमायाओ उक्कोसेणं चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जिज्जा ॥"[3]

आगमे मतभेदः

सम्प्रति प्रतिसेवनामाश्रित्योच्यते—

भा०—प्रतिसेवना पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिषष्ठानां पराभियोगाद् बलात्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके ॥

टी०—प्रतिसेवना पञ्चानामित्यादि । मूलगुणाः प्राणातिपातनिवृत्त्यादयः पञ्च क्षपाभोजनविरतिश्च तानपरेणाभियुज्यमानः सेवते । **पराभियोगादित्यस्यैव** व्याख्या—**बलात्कारेण** वा परेणाभियुक्तः प्रेरितो यदा भवति तदा प्रवर्तते, न स्वरसत एव । परैस्तु राजादिभिर्बलात्कारेण प्रवर्त्यते । तदेवमन्यतमं मूलगुणं **प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके ।** अपरे आचक्षते-मैथुनमेवेत्थं पराभियोगात् बलात्कारेण सेवां कार्यते स पुलाकः, न प्राणातिपातं सेवमान इति। अत्राप्यन्यथैवागमः[5]—"[6]पुलाए णं भंते ! किं पडिसेवए होज्जा अप्पडिसेवए होज्जा ? गोयमा ! पडिसेवए, नो अपडिसेवए । जइ पडिसेवए किं मूलगुणपडिसेवए उत्तरगुणपडिसेवए ? मूलगुणपडिसेवए

मतान्तरम्

१ 'आगमरहितः' इति ग–पाठः । २ कोऽयमागम इति न निर्णीयते, सदृक् पाठस्तु समस्ति भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५७) । ३ छाया–पुलाको भदन्त ! कियत् श्रुतमधीयेत ? गौतम ! जघन्येन नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु, उत्कृष्टेन नव पूर्वाणि सम्पूर्णानि, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलौ जघन्येन अष्टप्रवचनमातरः, उत्कृष्टेन चतुर्दश पूर्वाणि अधीयेयाताम् । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थौ जघन्येन अष्टप्रवचनमातरः, उत्कृष्टेन चतुर्दश पूर्वाणि अधीयेयाताम् । ४ 'दस पुव्वाइं' इति मुद्रितायां भगवत्याम् । ५ प्राय ईदृक् पाठो वर्तते भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)। ६ पुलाको भदन्त ! किं प्रतिसेवको भवेत् अप्रतिसेवको भवेत् ? । गौतम ! प्रतिसेवकः नो अप्रतिसेवकः । यदि प्रति-

उत्तरगुणपडिसेवए व । मूलगुणे पडिसेवमाणे पंचण्हं महव्वयाणं अन्नयरं पडिसेवे उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पचक्खाणस्स अन्नयरं पडिसेवेज्जा ॥"

भा०—बकुशो द्विविधः—उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्च । तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषोपकरणाकाङ्क्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिक्षुरुपकरणबकुशो भवति ॥

बकुशस्य द्विविध्यम्

टी०—बकुशो द्विधा–उपकरण–शरीरभेदात् । तत्र–तयोरुपकरणबकुश उपकरणे–वस्त्र-पात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः–प्रतिबद्धस्नेहः समुपजाततोषः । वस्त्रं विविधं देशभेदेन पौण्ड्रवर्धनककासाकुलकादि । पात्रमपि पुरिकांगन्धधारकप्रतिग्रहकादिविचित्रं रक्तपीतबिन्दुसितपट्टकादिप्रचितं महाधनं–महामूल्यम् । एवमादिना उपकरणपरिग्रहेण युक्तो ममेदं स्वं अहमस्य स्वामीत्युपजातमूर्च्छः पर्याप्तोपकरणोऽपि भूयो बहुविशेषोपकरणकाङ्क्षायुक्तः बहुविशेषो यत्र मृदु-दृढ-श्लक्ष्ण-घन-निचित-रुचिरवर्णादि तादृश्युपकरणे लब्धव्ये जातकाङ्क्षो–जाताभिलाषः । सर्वदा च तस्योपकरणस्य प्रतिसंस्कारं प्रक्षालनदशाबन्धघटिकासंवेष्टनादिकं सेवमानस्तच्छील उपकरणबकुशः ॥

भा०—शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरबकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काञ्चिद् विराधनां प्रतिसेवते । कषायकुशील–निर्ग्रन्थ-स्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥

टी०—शरीरबकुशस्तु शरीराभिष्वक्तेत्यादि । तस्य-शरीरस्याभ्यञ्जनोद्वर्तनस्नानादिकं प्रतिसंस्कारं सेवमानस्तच्छील एव भवति । एष चोत्तरगुणभ्रंशकारी, न तु मूलगुणान् विराधयति । यथोक्तमागमे—"बउसे पुच्छा । गोयमा ! नो मूलगुणपडिसेवी होज्जा उत्तरगुणपडिसेवी होज्जा । उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पचक्खाणस्स अण्णयरं पडिसेवेज्जा"।

सेवकः किं मूलगुणप्रतिसेवक उत्तरगुणप्रतिसेवकः ? मूलगुणप्रतिसेवकः उत्तरगुणप्रतिसेवकश्च । मूलगुणान् प्रतिसेवमानः पञ्चानां महाव्रतानां अन्यतरं प्रतिसेवेत उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्य अन्यतरं प्रतिसेवेत ।.

१ 'काङ्गधारक' इति ग–पाठः ।

२ छाया—

बकुशे पृच्छा । गौतम ! नो मूलगुणप्रतिसेवी भवेत्, उत्तरगुणप्रतिसेवी भवेत् । उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्यान्यतरं प्रतिसेवेत ।

३ 'सेवए' इति भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)।

प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनविराधयन्-अखण्डयन्नुत्तरगुणेषु दशसु काञ्चिद् विराधनां न सर्वां कदाचिदेव प्रतिसेवत इति। अत्राप्यागमोऽन्यथाऽतिदेशकारी-"[1]पडिसेवणाकुसीलो जहा पुलागो"। कषायकुशीलस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च नास्त्येव प्रतिसेवनेति॥

आगमे मान्यताभेदः

भा०—तीर्थम्। सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति। एके त्वाचार्या मन्यन्ते-पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे नित्यं भवन्ति, शेषास्तीर्थे वाऽतीर्थे वा॥

मतान्तरम्

टी०—तरन्त्यनेनेति तीर्थं-प्रवचनं प्रथमगणधरो वा। तत्र किं कस्यचिदेव तीर्थकृतस्तीर्थेषु पुलाकादयो भवन्त्युत सर्वेषामेव तीर्थकराणामित्याह—सर्वे सर्वेषामित्यादि। सर्वे पुलाकादयः सर्वेषां तीर्थकृतां तीर्थेषु भवन्ति। एके त्वाचार्या इत्यादि। पुलाको बकुशः प्रतिसेवनाकुशीलश्च नित्यं तीर्थे एव। शेषाः कषायकुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातकाः तीर्थे भवन्ति। एते कदाचिदतीर्थेऽपि मरुदेवीप्रभृतयः श्रूयन्त इति। इदमेव चादेशान्तरमाश्रित्यागममुपलभामहे—"[4]पुलागे णं भंते! किं तित्थे होज्जा अतित्थे वा होज्जा? गोयमा! तित्थे होज्जा नो अतित्थे। एवं बउसपडिसेवणाकुसीला वि कसायकुसीला तित्थे वा होज्जा अतित्थे वा होज्जा? एवं नियंठसिणाया वि"॥

मतभेदः

भा०—लिङ्गम्। लिङ्गं द्विविधं-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च। भावलिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भावलिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः॥

टी०—लिङ्गं द्विविधमित्यादि। लिङ्गं-चिह्नं मुमुक्षोः। तच्च द्विधा-द्रव्य-भावभेदात्। तत्र द्रव्यलिङ्गं रजोहरण-मुखवस्त्रिकादि। भावलिङ्गं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि। भावलिङ्गं प्रतीत्य-निसृत्य सर्वे पञ्चापि पुलाकादयो भावलिङ्गे भवन्त्येव। द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः कदाचिद् रजोहरणादि भवति कदाचिन्नेति, मरुदेवी-भरतप्रभृतीनामिति॥

भा०—लेश्याः। पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवन्ति। बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः षडपि। कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्तिस्र उत्तराः। सूक्ष्म-

---

१ छाया—
प्रतिसेवनाकुशीलो यथा पुलाकः।

२ 'कुसीले जहा पुलाए' इति भगवत्या (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)।

३ सन्तुल्यतां यदुक्तं भगवत्यां (सू. ७५८)।

४ छाया—
पुलाको भदन्त! किं तीर्थे भवेत् अतीर्थे वा भवेत्? गौतम! तीर्थे भवेत्, नो अतीर्थे। एवं बकुशप्रतिसेवनाकुशीला अपि। कषायकुशीलः तीर्थे वा भवेत् अतीर्थे वा भवेत्। एवं निर्ग्रन्थस्नातकौ अपि।

उत्तरगुणपडिसेवए य। मूलगुणे पडिसेवमाणे पंचण्हं महव्वयाणं अण्णयरं पडिसेवे उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णयरं पडिसेवेज्जा ॥"

भा०—बकुशो द्विविधः—उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्च। तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषोपकरणाकाङ्क्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिक्षुरुपकरणबकुशो भवति ॥

बकुशस्य द्वैविध्यम्

टी०—बकुशो द्विधा-उपकरण-शरीरभेदात्। तत्र-तयोरुपकरणबकुश उपकरणे-वस्त्र-पात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः-प्रतिबद्धस्नेहः समुपजाततोषः। वस्त्रं विविधं देशभेदेन पौण्ड्रवर्धनककासाकुलकादि। पात्रमपि पुरिकांगन्धधारकप्रतिग्रहकादिविचित्रं रक्तपीतबिन्दु-सितपट्टकादिप्रचितं महाधनं-महामूल्यम्। एवमादिना उपकरणपरिग्रहेण युक्तो ममेदं स्वं अहमस्य स्वामीत्युपजातमूर्च्छः पर्याप्तोपकरणोऽपि भूयो बहुविशेषोपकरणकाङ्क्षा-युक्तः बहुविशेषो यत्र मृदु-दृढ-श्लक्ष्ण-घन-निचित-रुचिरवर्णादि तादृश्युपकरणे लब्धव्ये जात-काङ्क्षो—जाताभिलाषः। सर्वदा च तस्योपकरणस्य प्रतिसंस्कारं प्रक्षालनदशाबन्धपटिकासं-वेष्टनादिकं सेवमानस्तच्छील उपकरणबकुशः ॥

भा०—शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरबकुशः। प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काञ्चिद् विराधनां प्रति-सेवते। कषायकुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥

टी०—शरीरबकुशस्तु शरीराभिष्वक्तेत्यादि। तस्य-शरीरस्याभ्यञ्जनोद्वर्तनस्नानादिकं प्रतिसंस्कारं सेवमानस्तच्छील एव भवति। एष चोत्तरगुणभ्रंशकारी, न तु मूलगुणान् विराधयति। यथोक्तमागमे—"बंउसे पुच्छा। गोयमा! नो मूलगुणपडिसेवी होज्जा उत्तरगु-णपडिसेवी होज्जा। उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णयरं पडिसेवेज्जा"।

सेवकः किं मूलगुणप्रतिसेवक उत्तरगुणप्रतिसेवकः? मूलगुणप्रतिसेवकः उत्तरगुणप्रतिसेवकश्च। मूलगुणान् प्रतिसेवमानः पञ्चानां महाव्रतानां अन्यतरं प्रतिसेवेत उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्य अन्यतरं प्रतिसेवेत।

१ 'काञ्चधारक' इति ग-पाठः।

२ छाया—

बकुशे पृच्छा। गौतम! नो मूलगुणप्रतिसेवी भवेत्, उत्तरगुणप्रतिसेवी भवेत्। उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्यान्यतरं प्रतिसेवेत।

३ 'सेवए' इति भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)।

प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनविराधयन्-अखण्डयन्नुत्तरगुणेषु दशसु काञ्चिद् विराधनां न सर्वां कदाचिदेव प्रतिसेवत इति। अत्राप्यागमोऽन्यथाऽतिदेशकारी-"[1]पडिसेवणाकुसीलो जहा पुलागो"[2]। कषायकुशीलस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च नास्त्येव प्रतिसेवनेति ॥

आगमे मान्यताभेदः

भा०—तीर्थम्। सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति। एके त्वाचार्या मन्यन्ते-पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे नित्यं भवन्ति, शेषास्तीर्थे वाऽतीर्थे वा ॥

मतान्तरम्

टी०—तरन्त्यनेनेति तीर्थं-प्रवचनं प्रथमगणधरो वा। तत्र किं कस्यचिदेव तीर्थकृतस्तीर्थेषु पुलाकादयो भवन्त्युत सर्वेषामेव तीर्थकराणामित्याह—सर्वे सर्वेषामित्यादि। सर्वे पुलाकादयः सर्वेषां तीर्थकृतां तीर्थेषु भवन्ति। एके त्वाचार्या इत्यादि। पुलाको बकुशः प्रतिसेवनाकुशीलश्च नित्यं तीर्थ एव। शेषाः कषायकुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातकाः तीर्थे भवन्ति। एते कदाचिदतीर्थेऽपि मरुदेवीप्रभृतयः श्रूयन्त इति। इदमेव चादेशान्तरमाश्रित्यागममुपलभामहे[3]—"[4]पुलागे णं भंते! किं तित्थे होज्जा अतित्थे वा होज्जा? गोयमा! तित्थे होज्जा नो अतित्थे। एवं बउसपडिसेवणाकुसीला वि कसायकुसीला तित्थे वा होज्जा अतित्थे वा होज्जा? एवं नियंठसिणाया वि" ॥

मतभेदः

भा०—लिङ्गम्। लिङ्गं द्विविधं-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च। भावलिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भावलिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥

टी०—लिङ्गं द्विविधमित्यादि। लिङ्गं-चिह्नं मुमुक्षोः। तच्च द्विधा-द्रव्य-भावभेदात्। तत्र द्रव्यलिङ्गं रजोहरण-मुखवस्त्रिकादि। भावलिङ्गं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि। भावलिङ्गं प्रतीत्य-निसृत्य सर्वे पञ्चापि पुलाकादयो भावलिङ्गे भवन्त्येव। द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः कदाचिद् रजोहरणादि भवति कदाचिन्नेति, मरुदेवी-भरतप्रभृतीनामिति ॥

भा०—लेश्याः। पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवन्ति। बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः षडपि। कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्तिस्र उत्तराः। सूक्ष्म-

---

१ छाया—
प्रतिसेवनाकुशीलो यथा पुलाकः।

२ 'कुसीले जहा पुलाए' इति भगवत्या (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)।

३ सन्तुल्यतां यदुक्तं भगवत्यां (सू० ७५८)।

४ छाया—
पुलाको भदन्त! किं तीर्थे भवेत् अतीर्थे वा भवेत्? गौतम! तीर्थे भवेत्, नो अतीर्थे। एवं बकुशप्रतिसेवनाकुशीला अपि। कषायकुशीलः तीर्थे वा भवेत् अतीर्थे वा भवेत्। एवं निर्ग्रन्थस्नातकौ अपि।

उत्तरगुणपडिसेवए वा । मूलगुणे पडिसेवमाणे पंचण्हं महव्वयाणं अण्णयरं पडिसेवे उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णयरं पडिसेवेज्जा ॥ "

बकुशस्य द्वैविध्यम्

भा०—बकुशो द्विविधः—उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्च । तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषोपकरणाकाङ्क्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिक्षुरुपकरणबकुशो भवति ॥

टी०—बकुशो द्विधा–उपकरण–शरीरभेदात् । तत्र–तयोरुपकरणबकुश उपकरणे–वस्त्र-पात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः–प्रतिबद्धस्नेहः समुपजाततर्षः । वस्त्रं विविधं देशभेदेन पौण्ड्रवर्धनककासाकुलकादि । पात्रमपि पुरिकागन्धधारकप्रतिग्रहकादिविचित्रं रक्तपीतबिन्दु-सितपट्टकादिप्रचितं महाधनं–महामूल्यम् । एवमादिना उपकरणपरिग्रहेण युक्तो ममेदं स्वं अहमस्य स्वामीत्युपजातमूर्च्छः पर्याप्तोपकरणोऽपि भूयो बहुविशेषोपकरणकाङ्क्षा-युक्तः बहुविशेषो यत्र मृदु-दृढ-श्लक्ष्ण-घन-निचित-रुचिरवर्णादि तादृश्युपकरणे लब्धव्ये जात-काङ्क्षो–जाताभिलाषः । सर्वदा च तस्योपकरणस्य प्रतिसंस्कारं प्रक्षालनदशाबन्धघटिकासं-वेष्टनादिकं सेवमानस्तच्छील उपकरणबकुशः ॥

भा०—शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरबकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काञ्चिद् विराधनां प्रति-सेवते । कषायकुशील–निर्ग्रन्थ-स्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥

टी०—शरीरबकुशस्तु शरीराभिष्वक्तेत्यादि । तस्य-शरीरस्याभ्यञ्जनोद्वर्तनस्नानादिकं प्रतिसंस्कारं सेवमानस्तच्छील एव भवति । एष चोत्तरगुणभ्रंशकारी, न तु मूलगुणान् विराधयति । यथोक्तमागमे—" बउसे पुच्छा । गोयमा ! नो मूलगुणपडिसेवी होज्जा उत्तरगु-णपडिसेवी होज्जा । उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णयरं पडिसेवेज्जा "।

सेवकः किं मूलगुणप्रतिसेवक उत्तरगुणप्रतिसेवकः ? मूलगुणप्रतिसेवकः उत्तरगुणप्रतिसेवकश्च । मूलगुणान् प्रतिसेवमानः पञ्चानां महाव्रतानां अन्यतरं प्रतिसेवेत उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्य अन्यतरं प्रतिसेवेत ।

१ ' काङ्क्षधारक ' इति ग–पाठः ।

२ छाया—

बकुशे पृच्छा । गौतम ! नो मूलगुणप्रतिसेवी भवेत्, उत्तरगुणप्रतिसेवी भवेत् । उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्यान्यतरं प्रतिसेवेत ।

३ 'सेवए' इति भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५५) ।

प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनविराधयन्–अखण्डयन्नुत्तरगुणेषु दशसु काञ्चिद् विराधनां न सर्वां कदाचिदेव प्रतिसेवत इति।

आगमे मान्यताभेदः

अत्राप्यागमोऽन्यथाऽतिदेशकारी–"पडिसेवणाकुसीलो जहा पुलागो"। कषायकुशीलस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च नास्त्येव प्रतिसेवनेति ॥

भा०—तीर्थम्। सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति।

मतान्तरम्

एके त्वाचार्या मन्यन्ते–पुलाक-बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे नित्यं भवन्ति, शेषास्तीर्थे वाऽतीर्थे वा ॥

टी०—तरन्त्यनेनेति तीर्थं–प्रवचनं प्रथमगणधरो वा। तत्र किं कस्यचिदेव तीर्थकृतस्तीर्थेषु पुलाकादयो भवन्त्युत सर्वेषामेव तीर्थकराणामित्याह—सर्वे सर्वेषामित्यादि। सर्वे पुलाकादयः सर्वेषां तीर्थकृतां तीर्थेषु भवन्ति। एके त्वाचार्या इत्यादि। पुलाको बकुशः प्रतिसेवनाकुशीलश्च नित्यं तीर्थ एव। शेषाः कषायकुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातकाः तीर्थे भवन्ति। एते कदाचिदतीर्थेऽपि मरुदेवीप्रभृतयः श्रूयन्त इति।

मतभेदः

इदमेव चादेशान्तरमाश्रित्यागममुपलभामहे—"पुलागे णं भंते! किं तित्थे होज्जा अतित्थे वा होज्जा? गोयमा! तित्थे होज्जा नो अतित्थे। एवं बउसपडिसेवणाकुसीला वि कसायकुसीला तित्थे वा होज्जा अतित्थे वा होज्जा? एवं नियंठसिणाया वि" ॥

भा०—लिङ्गम्। लिङ्गं द्विविधं–द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च। भावलिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भावलिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥

टी०—लिङ्गं द्विविधमित्यादि। लिङ्गं–चिह्नं मुमुक्षोः। तच्च द्विधा–द्रव्य-भावभेदात्। तत्र द्रव्यलिङ्गं रजोहरण-मुखवस्त्रिकादि। भावलिङ्गं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि। भावलिङ्गं प्रतीत्य–निसृत्य सर्वे पञ्चापि पुलाकादयो भावलिङ्गे भवन्त्येव। द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः कदाचिद् रजोहरणादि भवति कदाचिन्नेति, मरुदेवी-भरतप्रभृतीनामिति ॥

भा०—लेश्याः। पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवन्ति। बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः षडपि। कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्तिस्र उत्तराः। सूक्ष्म-

---

१ छाया—

प्रतिसेवनाकुशीलो यथा पुलाकः।

२ 'कुसीले जहा पुलाए' इति भगवत्या (श० २५, उ० ६, सू० ७५५)।

३ सन्तुल्यतां यदुक्तं भगवत्यां (सू. ७५८)।

४ छाया—

पुलाको भदन्त! किं तीर्थे भवेत् अतीर्थे वा भवेत्? गौतम! तीर्थे भवेत्, नो अतीर्थे। एवं बकुशप्रतिसेवनाकुशीला अपि। कषायकुशीलः तीर्थे वा भवेत् अतीर्थे वा भवेत्। एवं निर्ग्रन्थस्नातकौ अपि।

उत्तरगुणपडिसेवए वा । मूलगुणे पडिसेवमाणे पंचण्हं महव्वयाणं अण्णयरं पडिसेवे उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णयरं पडिसेवेज्जा ॥ "

भा०—बकुशो द्विविधः—उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्च । तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषोपकरणाकाङ्क्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिक्षुरुपकरणबकुशो भवति ॥

बकुशस्य द्विविध्यम्

टी०—बकुशो द्विधा–उपकरण–शरीरभेदात् । तत्र–तमोपकरणबकुश उपकरणे–वस्त्र-पात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः–प्रतिबद्धस्नेहः समुपजाततर्षः । वस्त्रं विविधं देशभेदेन पौण्ड्रवर्धनकासाकुलकादि । पात्रमपि पुरिकागन्धधारकप्रतिग्रहकादिविचित्रं रक्तपीतबिन्दु-सितपट्टकादिप्रचितं महाधनं–महामूल्यम् । एवमादिना उपकरणपरिग्रहेण युक्तो ममेदं स्वं अहमस्य स्वामीत्युपजातमूर्च्छः पर्याप्तोपकरणोऽपि भूयो बहुविशेषोपकरणकाङ्क्षा-युक्तः बहुविशेषो यत्र मृदु-दृढ-श्लक्ष्ण-घन-निचित-रुचिरवर्णादि तादृश्युपकरणे लब्धव्ये जात-काङ्क्षो–जाताभिलाषः । सर्वदा च तस्योपकरणस्य प्रतिसंस्कारं प्रक्षालनदशाबन्धघटिकासं-वेष्टनादिकं सेवमानस्तच्छील उपकरणबकुशः ॥

भा०—शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरबकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काञ्चिद् विराधनां प्रति-सेवते । कषायकुशील–निर्ग्रन्थ-स्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥

टी०—शरीरबकुशस्तु शरीराभिष्वक्तेत्यादि । तस्य-शरीरस्याभ्यञ्जनोद्वर्तनस्नानादिकं प्रतिसंस्कारं सेवमानस्तच्छील एव भवति । एष चोत्तरगुणभ्रंशकारी, न तु मूलगुणान् विराधयति । यथोक्तमागमे—" बउसे पुच्छा । गोयमा ! नो मूलगुणपडिसेवी होज्जा उत्तरगु-णपडिसेवी होज्जा । उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णयरं पडिसेवेज्जा "।

सेवकः किं मूलगुणप्रतिसेवक उत्तरगुणप्रतिसेवकः ? मूलगुणप्रतिसेवकः उत्तरगुणप्रतिसेवकश्च । मूलगुणान् प्रतिसेवमानः पञ्चानां महाव्रतानां अन्यतरं प्रतिसेवेत उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्य अन्यतरं प्रतिसेवेत ।

१ 'काञ्चधारक' इति ग–पाठः ।

२ छाया—

बकुशे पृच्छा । गौतम ! नो मूलगुणप्रतिसेवी भवेत्, उत्तरगुणप्रतिसेवी भवेत् । उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधस्य प्रत्याख्यानस्यान्यतरं प्रतिसेवेत ।

३ 'सेवए' इति भगवत्यां (श० २५, उ० ६, सू० ७५५) ।

टी०—असङ्ख्येयानीत्यादि । स्थानमित्यध्यवसायस्थानं परिणामस्थानं संयम-
स्थानमिति पर्यायाः । — —

शोधयोऽवश्यम्भाविन्यः । क्षीण-
ख्येयानि संयमस्थानानि भवन्ति ।

ढमं संजमट्ठाणं भवति" ।

१ ॥ —आर्या

॥ २ ॥— „

।

॥ — „

अणंतगुणियं पढमं संजमट्ठाणं
परिणामविसुद्धिनिमित्तेणाधि-
संजमट्ठाणपरिणामो विसुद्धतरो
। एतेण चेव कमेण बीया-

स्थानं भवति ।

नं देशितं समये ॥

एतेन कारणेन सर्वाका... शप्रदेशैरनन्तगुणितं प्रथमं संयमस्थानं पर्यायवर्गेण भवति । तत एतत् चैव प्रथमं संयमस्थानं एतत्प्रमाणपरिणामविशुद्धिनिमित्तेन अधिकतरं भवति । ततः प्रथमं संयमस्थानपरिणामविशुद्धे- र्द्वितीयं संयमस्थानपरिणामो विशुद्धतर इति कृत्वा प्रथमसंयमस्थानाद् द्वितीयं संयमस्थानमनन्तभागमभ्यधिकम् । एतेन चैव क्रमेण द्वितीयात् तृतीयमनन्तभागमभ्यधिकं यावत् चरममनन्तभागमभ्यधिकम् ।

सम्परायस्य निर्ग्रन्थ-स्नातकयोश्च शुक्लैव केवला भवति। अयोगः शैलेशीप्रतिपन्नोऽलेश्यो भवति ॥

टी०—लेश्याः पूर्वोक्तनिर्वचनाः। उत्तराः पारमर्षवचनप्रामाण्यात् पुलाकस्य तैजसी-पद्म-शुक्लनामानस्तिस्रो भवन्ति। बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः। किमन्याः? सर्वाः षडपीत्यर्थः। परिहारविशुद्धिसंयमप्राप्तस्य कषायकुशीलस्य एता एव तिस्रः। सूक्ष्मसम्परायसंयमप्राप्तस्य कषायकुशीलस्य तथा [1]निर्ग्रन्थस्य सयोगस्नातकस्य च त्रयाणामप्येषां शुक्लैव, केवला—अन्यलेश्यानिरपेक्षेति। शैलेशीप्रतिपन्नस्त्वयोगकेवली नियमेनालेश्य एव भवति ॥

भा०—उपपातः। पुलाकस्योत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे। बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणा-ऽच्युतकल्पयोः। कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु देवेषु सर्वार्थसिद्धे। सर्वेषामपि जघन्या पल्योपमपृथक्त्वस्थितिषु सौधर्मे। स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥

टी०—उपपात इति उपपत्तिः—जन्मान्तरप्राप्तिः, पूर्वजन्मपरित्यागेन स्थानान्तरप्राप्तिरित्यर्थः। सहस्रारेऽष्टादशसागरोपमा स्थितिरुत्कृष्टा। तत्र पुलाकस्योत्पत्तिर्जन्ममरणोत्तरकालम्। बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः अच्युते द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिषूत्पत्तिः। कषायकुशील-निर्ग्रन्थयोः सर्वार्थसिद्धविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थिति[2]षूत्पत्तिः। सर्वेषां पुलाकादीनां शमित[3]कषायाणां प्रथमकल्पे जघन्येन द्विप्रभृत्या नवभ्यः पृथक्त्वपरिभाषात् स्थितिकेषु देवेषूत्पत्तिः। स्नातकस्य निर्वाणस्थानप्राप्तिरेवेति स्थानद्वारमधुना चिन्त्यते—

भा०—स्थानम् असङ्ख्येयानि संयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति। तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाक-कषायकुशीलयोः। तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः। ततः पुलाको व्युच्छिद्यते। कषायकुशीलस्तु असङ्ख्येयानि स्थानान्येकको गच्छति। ततः कषायकुशील-प्रतिसेवनाकुशील-बकुशा युगपदसङ्ख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति। ततो बकुशो व्युच्छिद्यते। ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते। ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते। अत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते। सोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते। अत [4]ऊर्ध्वमेकमेव स्थानं गत्वा निर्ग्रन्थ-स्नातको निर्वाणं प्राप्नोति। [5]एषां संयमलब्धिरनन्तानन्तगुणा भवतीति ॥ ४९ ॥

निर्ग्रन्थानामध्यवसायस्थानानि

१ 'निर्ग्रन्थकुशीलस्य' इति ग-पाठः। २ 'स्थित्युत्पत्तिः' इति च-पाठः। ३ 'कषायान्तानां' इति ग-पाठः। ४ 'ऊर्ध्वमेव' इति ग-पाठः। ५ 'एतेषां इति' ग-पाठः।

टी०—असङ्ख्येयानीत्यादि । स्थानमित्यध्यवसायस्थानं परिणामस्थानं संयम-
स्थानमिति ... । — —

शोधयोऽवश्यम्भाविन्यः । क्षीण-
ख्येयानि संयमस्थानानि भवन्ति ।

...इमं संजमट्ठाणं भवति " ।

१ ॥ —आर्या

॥ २ ॥— ,,

।

॥ — ,,

अणंतगुणियं पढमं संजमट्ठाणं
परिणामविसुद्धिनिमित्तेणाधि-
संजमट्ठाणपरिणामो विसुद्धतरो
। एतेण चेव कमेण बीया-

स्थानं भवति ।

...र्न देशितं समये ॥

एतेन कारणेन सर्वा... ...प्रदेशैरनन्तगुणितं प्रथमं संयमस्थानं पर्यायवर्गेण भवति । तत एतत् चैव प्रथमं संयमस्थानं एतत्प्रमाणपरिणामविशुद्धिनिमित्तेन अधिकतरं भवति । ततः प्रथमं संयमस्थानपरिणामविशुद्धे-र्द्वितीयं संयमस्थानपरिणामो विशुद्धतर इति कृत्वा प्रथमसंयमस्थानाद् द्वितीयं संयमस्थानमनन्तभागमभ्यधिकम् । एतेन चैव क्रमेण द्वितीयात् तृतीयमनन्तभागमभ्यधिकं यावत् चरममनन्तभागमभ्यधिकम् ।

सम्परायस्य निर्ग्रन्थ-स्नातकयोश्च शुक्लैव केवला भवति । अयोगः शैलेशीप्रतिपन्नोऽलेश्यो भवति ॥

टी०—लेश्याः पूर्वोक्तनिर्भिन्नाः । उत्तराः पारमर्षवचनप्रामाण्यात् पुलाकस्य तैजसी-पद्म-शुक्लनामानस्तिस्रो भवन्ति । बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः । किमर्थः ? सर्वाः षडपीत्यादि । परिहारविशुद्धिसंयमप्राप्तस्य कषायकुशीलस्य एता एव तिस्रः । सूक्ष्मसम्परायसंयमप्राप्तस्य कषायकुशीलस्य तथा [1]निर्ग्रन्थस्य सयोगस्नातकस्य च त्रयाणामप्येषां शुक्लैव, केवला—अन्यलेश्यानिरपेक्षेति । शैलेशीप्रतिपन्नस्त्वयोगकेवली नियमेनालेश्य एव भवति ॥

भा०—उपपातः । पुलाकस्योत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे । बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणा-ऽच्युतकल्पयोः । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु देवेषु सर्वार्थसिद्धे । सर्वेषामपि जघन्या पल्योपमपृथक्त्वस्थितिषु सौधर्मे । स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥

टी०—उपपात इति उपपत्तिः—जन्मान्तरप्राप्तिः, पूर्वजन्मपरित्यागेन स्थानान्तरप्राप्तिरित्यर्थः । सहस्रारेऽष्टादशसागरोपमा स्थितिरुत्कृष्टा । तत्र पुलाकस्योत्पत्तिर्जन्ममरणोत्तरकालम् । बकुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः अच्युते द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिषूत्पत्तिः । कषायकुशील-निर्ग्रन्थयोः सर्वार्थसिद्धविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषूत्पत्तिः । सर्वेषां पुलाकादीनां शमितकषायाणां प्रथमकल्पे जघन्येन द्विप्रभृत्या नवभ्यः पृथक्त्वपरिभाषात् स्थितिकेषु देवेषूत्पत्तिः । स्नातकस्य निर्वाणस्थानप्राप्तिरेवेति स्थानद्वारमधुना चिन्त्यते—

भा०—स्थानम् असङ्ख्येयानि संयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाक-कषायकुशीलयोः । तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः । ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कषायकुशीलस्तु असङ्ख्येयानि स्थानान्येकको गच्छति । ततः कषायकुशील-प्रतिसेवनाकुशील-बकुशा युगपदसङ्ख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति । ततो बकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अत [4]ऊर्ध्वमेकमेव स्थानं गत्वा निर्ग्रन्थ-स्नातको निर्वाणं प्राप्नोति । [5]एषां संयमलब्धिरनन्तानन्तगुणा भवतीति ॥ ४९ ॥

निर्ग्रन्थानामध्यवसायस्थानानि

---

१ 'निर्ग्रन्थकुशीलस्य' इति ग-पाठः । २ 'स्थित्युत्पत्तिः' इति च-पाठः । ३ 'कषान्तानां' इति ग-पाठः । ४ 'ऊर्ध्वमेव' इति ग-पाठः । ५ 'एवेषां इति' ग-पाठः ।

श्रीपरमगुरुभ्यो नमः ।

दशमोऽध्यायः १०

टी०—निर्दिष्टे संवर-निर्जरे "आस्रवनिरोधः संवरः" (अ० ९, सू० १), "तपसा निर्जरा च" (अ० ९, सू० ३) इति । सम्प्रति तत्फलं मोक्षः तं वक्ष्यामः । स च केवलज्ञानोत्पत्तिमन्तरेण न जातुचिदभूद् भवति भविष्यति । अतः केवलोत्पत्तिमेव तावद् वक्ष्यामः—

उपक्रमः

सूत्रम्—मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १०-१ ॥

टी०—अथवा तपसा निर्जरातश्च कर्मणां केवलज्ञानमुत्पद्यते । तत् केषां कर्मणां निर्जरातः केन वा क्रमेण निर्जरणे सति केवलज्ञानमाविर्भवतीति ? । तानि कर्माणि क्रमं चानेन सूत्रेण दर्शयति—**मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥**

भा०—मोहनीये क्षीणे ज्ञानदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यते । आसां चतसृणां प्रकृतीनां क्षयः केवलस्य हेतुरिति । तत्क्षयादुत्पद्यते इति ।

टी०—मोहनान्मोहोऽष्टाविंशतिभेदः पूर्वोक्तः (पृ० १४२) । तस्य क्षयो–निरवशेषतः परिशाटनमात्मप्रदेशेभ्यः । क्षीणे च सकलभेदमोहनीये ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु च पञ्च-चतुः-पञ्चभेदेषु युगपत् क्षीणेषु–निरवशेषीकृतेषु केवलज्ञानं दर्शनमाविर्भवति–समस्तद्रव्यपर्यायपरिच्छेदिघातिकर्मविगमादुत्पद्यते । यथोक्तम्—

" तस्य हि तस्मिन् समये, केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
ज्ञानं च दर्शनं चावरणद्वयसङ्क्षयाच्छुद्धम् ॥ १ ॥—आर्या
चित्रं चित्रपटनिभं, त्रिकालसहितं ततः स लोकमिमम् ।
पश्यति युगपत् सर्वं, सालोकं सर्वभावज्ञः ॥ २ ॥ "

आसामिति सूत्रनिर्दिष्टानां कियतीनाम् ? चतसृणां कर्मप्रकृतीनां–कर्मस्वभावानां मोहनं आच्छादनं विघ्नकारित्वं चेति स्वभावाः । क्षयो–निःशेषसादः । केवलस्य ज्ञानस्य दर्शनस्य च । हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरिति भाषितः ।

ओ ततियं अणंतभागमब्भहियं जाव चरिमं अणंतभागमब्भहियं"। एवं संयमस्थानप्ररूपणा। "एतेसिं[1] चेव जहा भणिताणं संजमट्ठाणाणं असंखिज्जाणं समुदएणं जं निप्फज्जइ तं कंडगं ति वा अंतरकंडगं ति वा भणइ। एगंमि कंडके केत्तियाइं संजमट्ठाणाइं? असंखिज्जाइं असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीहिं कालओ अवहारंति, खेत्तओ अंगुलस्स असंखिज्जाइं भागेणं॥

सम्प्रति भाष्यभावना क्रियते। पुलाकादिस्थाननिरूपणद्वारेण निदर्शनमात्रमिदं भाष्यभावनार्थमुपन्यस्तं पुलाकस्य कषायकुशीलस्य सर्वजघन्यानि स्थानान्यधः। ततस्तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः, तुल्याध्यवसानत्वात्। ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, हीनपरिणामत्वात्। व्युच्छिन्ने पुलाके कषायकुशीलस्त्वेक एवासङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छति, वर्धमानपरिणामत्वात्। ततः कषायकुशील-प्रतिसेवनाकुशील-बकुशा युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि प्राप्नुवन्ति। ततश्च बकुशो व्युच्छिद्यते। ततोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते। ततोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते। एवमेतानि स्थानानि द्रष्टव्यानि। अत ऊर्ध्वमिति कषायकुशीलव्युच्छेदनादुपरि अकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते। सोऽप्यसङ्ख्यातानि गत्वा व्युच्छिद्यते। अत ऊर्ध्वं-निर्ग्रन्थस्थानादुपरि गत्वा निर्ग्रन्थः क्षपितसकलकर्मांशः स्नातको निर्वाणमेवाप्नोति। एषां च पुलाकादीनां संयमलब्धिः संयमस्थानप्राप्तिरुत्तरोत्तरस्थानन्तानन्तगुणा भवतीति भावितमेवेति ॥ ४९ ॥

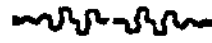
इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे भाष्यानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां संवरस्वरूपनिरूपको नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

1 एतेषु चैव यथा भणितानां संयमस्थानानाम् असङ्ख्येयानां समुदयेन यत् निष्पद्यते तत् कण्डकमिति वा अन्तरकण्डकमिति वा भणति। एकस्मिन् कण्डके कतिपयानि संयमस्थानानि? असङ्ख्येयानि असङ्ख्याताभिरुत्सर्पिणीभिः कालतोऽवहारन्ति, क्षेत्रतोऽङ्गुलस्य असङ्ख्यातानि भागेन।

श्रीपरमगुरुभ्यो नमः ।

दशमोऽध्यायः १०

टी०—निर्दिष्टे संवर-निर्जरे "आस्रवनिरोधः संवरः" (अ० ९, सू० १), "तपसा निर्जरा च" (अ० ९, सू० ३) इति । सम्प्रति तत्फलं मोक्षः तं वक्ष्यामः । स च केवलज्ञानोत्पत्तिमन्तरेण न जातुचिदभूद् भवति भविष्यति । अतः केवलोत्पत्तिमेव तावद् वक्ष्यामः—

उपक्रमः

सूत्रम्—मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १०–१ ॥

टी०—अथवा तपसा निर्जरातश्च कर्मणां केवलज्ञानमुत्पद्यते । तत् केषां कर्मणां निर्जरातः केन वा क्रमेण निर्जरणे सति केवलज्ञानमाविर्भवतीति ? । तानि कर्माणि क्रमं चानेन सूत्रेण दर्शयति—मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥

भा०—मोहनीये क्षीणे ज्ञानदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च केवलज्ञान-दर्शनमुत्पद्यते । आसां चतसृणां प्रकृतीनां क्षयः केवलस्य हेतुरिति । तत्क्षयादुत्पद्यते इति ।

टी०—मोहनान्मोहोऽष्टाविंशतिभेदः पूर्वोक्तः (पृ० १४२) । तस्य क्षयो—निरवशेषतः परिशाटनमात्मप्रदेशेभ्यः । क्षीणे च सकलभेदमोहनीये ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु च पञ्च-चतुः-पञ्चभेदेषु युगपत् क्षीणेषु—निरवशेषीकृतेषु केवलज्ञानं दर्शनमाविर्भवति—समस्तद्रव्यपर्यायपरिच्छेदिघातिकर्मविगमादुत्पद्यते । यथोक्तम्—

" तस्य हि तस्मिन् समये, केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
ज्ञानं च दर्शनं चावरणद्वयसङ्क्षयाच्छुद्धम् ॥ १ ॥—आर्या
चित्रं चित्रपटनिभं, त्रिकालसहितं ततः स लोकमिमम् ।
पश्यति युगपत् सर्वं, सालोकं सर्वभावज्ञः ॥ २ ॥ "

आसामिति सूत्रनिर्दिष्टानां कियतीनाम् ? चतसृणां कर्मप्रकृतीनां—कर्मस्वभावानां मोहनं आच्छादनं विघ्नकारित्वं चेति स्वभावाः । क्षयो—निःशेषसादः । केवलस्य ज्ञानस्य दर्शनस्य च । हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरिति भाषितः ।

ओ ततियं अणंतभागमब्भहियं जाव चरिमं अणंतभागमब्भहियं"। एवं संयमस्थानप्ररूपणा। "एतेसिं चेव जहा भणिताणं संजमठाणाणं असंखिज्जाणं समुदएणं जं निप्फज्जइ तं कंडगं ति वा अंतरकंडगं ति वा भणइ। एगंमि कंडके केतिया‌इं संजमठाणाइं? असंखिज्जाइं असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीहिं कालओ अवहारंति, खेत्तओ अंगुलस्स असंखिज्जाइं भागेणं॥

सम्प्रति भाष्यभावना क्रियते। पुलाकादिस्थाननिरूपणद्वारेण निदर्शनमात्रमिदं भाष्यभावनार्थमुपन्यस्तं पुलाकस्य कषायकुशीलस्य सर्वजघन्यानि स्थानान्यधः। ततस्तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः, तुल्याध्यवसानत्वात्। ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, हीनपरिणामत्वात्। व्युच्छिन्ने पुलाके कषायकुशीलस्त्वेक एवासङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छति, वर्धमानपरिणामत्वात्। ततः कषायकुशील-प्रतिसेवनाकुशील-बकुशा युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि प्राप्नुवन्ति। ततश्च बकुशो व्युच्छिद्यते। ततोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते। ततोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते। एवमेतानि स्थानानि द्रष्टव्यानि। अत ऊर्ध्वमिति कषायकुशीलव्युच्छेदनादुपरि अकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते। सोऽप्यसङ्ख्यातानि गत्वा व्युच्छिद्यते। अत ऊर्ध्वं-निर्ग्रन्थस्थानादुपरि गत्वा निर्ग्रन्थः क्षपितसकलकर्मांशः स्नातको निर्वाणमेवाप्नोति। एषां च पुलाकादीनां संयमलब्धिः संयमस्थानप्राप्तिरुत्तरोत्तरस्यानन्तानन्तगुणा भवतीति भावितमेवेति॥ ४९॥

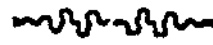
इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे भाष्यानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां संवरस्वरूपनिरूपको नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः॥ ९॥

१ एतेषु चैव यथा भणितानां संयमस्थानानाम् असङ्ख्येयानां समुदयेन यत् निष्पद्यते तत् कण्डकमिति वा अन्तरकण्डकमिति वा भणति। एकस्मिन् कण्डके कतिपयानि संयमस्थानानि? असङ्ख्येयानि असङ्ख्याताभिरुत्सर्पिणीभिः कालतोऽवहारन्ति, क्षेत्रतोऽङ्गुलस्य असङ्ख्यातानि भागेन।

श्रीपरमगुरुभ्यो नमः ।

दशमोऽध्यायः १०

टी०—निर्दिष्टे संवर-निर्जरे "आस्रवनिरोधः संवरः" (अ० ९, सू० १), "तपसा निर्जरा च" (अ० ९, सू० ३) इति । सम्प्रति तत्फलं मोक्षः तं वक्ष्यामः । स च केवलज्ञानोत्पत्तिमन्तरेण न जातुचिदभूद् भवति भविष्यति । अतः केवलोत्पत्तिमेव तावद् वक्ष्यामः—

उपक्रमः

सूत्रम्—मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १०–१ ॥

टी०—अथवा तपसा निर्जरातश्च कर्मणां केवलज्ञानमुत्पद्यते । तत् केषां कर्मणां निर्जरातः केन वा क्रमेण निर्जरणे सति केवलज्ञानमाविर्भवतीति ? । तानि कर्माणि क्रमं चानेन सूत्रेण दर्शयति—**मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम्** ॥

भा०—मोहनीये क्षीणे ज्ञानदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यते । आसां चतसृणां प्रकृतीनां क्षयः केवलस्य हेतुरिति । तत्क्षयादुत्पद्यते इति ।

टी०—मोहनान्मोहोऽष्टाविंशतिभेदः पूर्वोक्तः (पृ० १४२) । तस्य क्षयो–निरवशेषतः परिशाटनमात्मप्रदेशेभ्यः । क्षीणे च सकलभेदमोहनीये ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु च पञ्च-चतुः-पञ्चभेदेषु युगपत् क्षीणेषु–निरवशेषीकृतेषु केवलज्ञानं दर्शनमाविर्भवति–समस्तद्रव्यपर्यायपरिच्छेदिघातिकर्मविगमादुत्पद्यते । यथोक्तम्—

"तस्य हि तस्मिन् समये, केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
ज्ञानं च दर्शनं चावरणद्वयसङ्क्षयाच्छुद्धम् ॥ १ ॥—आर्या
चित्रं चित्रपटनिभं, त्रिकालसहितं ततः स लोकमिमम् ।
पश्यति युगपत् सर्वं, सालोकं सर्वभावज्ञः ॥ २ ॥"

आसामिति सूत्रनिर्दिष्टानां कियतीनाम् ? चतसृणां कर्मप्रकृतीनां–कर्मस्वभावानां मोहनं आच्छादनं विघ्नकारित्वं चेति स्वभावाः । क्षयो–निःशेषसादः । केवलस्य ज्ञानस्य दर्शनस्य च । हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरिति भाषितः ।

अभावोऽपि हि निमित्तं भवति यथा विपक्षे हेत्वभावो व्याप्तेर्गमकः । तत्क्षयादुत्पद्यत इति, घातिकर्मक्षयादुत्पद्यत इत्यर्थः । अनन्ताद्भिन्नसङ्ख्यो गुणो हेतुः । "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" (पा० अ० २, पा० ३, सू० २५) इति ॥

भा०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति पृथक्करणं क्रमप्रसिद्ध्यर्थम् । यथा—गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते । ततोऽन्तर्मुहूर्तं छद्मस्थवीतरागो भवति । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् क्षयो भवति । ततः केवलमुत्पद्यत इति ॥ १ ॥

टी०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति । शेषेषु कर्मचतुष्टये क्षपिते निरावरणो जीवस्वभावो ज्ञानदर्शनलक्षणः सदा चकास्ति । तस्य च शेषकर्मविगमो निमित्तं किरणमालिन इवातिबहलाभ्रपटलप्रच्छादितमण्डलस्य सङ्कुचितकिरणकलापस्य तदपगमे निरावरणसमस्तगभस्तिविस्तरणवत् विकसति ज्ञानं दर्शनं च । मोहक्षयादिति पृथक्करणं प्रतिविशिष्टक्रमप्रसिद्ध्यर्थम् । क्रमप्रसिद्धिः यथाऽऽगमे तत् प्राङ्मोहनीयक्षय एव सर्वस्य मुमुक्षोः । ततश्च मोहसागरमुत्तीर्यान्तर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति छद्मस्थवीतरागावस्थः । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयो युगपदेव भवति । तत्समनन्तरमेव च केवलज्ञानं केवलदर्शनं चोपजनमासादयति । यथोक्तमागमे—"वीसमिऊण नियंठो" इत्यादि "चरिमे नाणावरणं" इत्यादि ॥ १ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं (पृ० २९३) मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति । अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तमित्यादिनोत्तरसूत्रं सम्बध्नाति । मोहक्षयात् केवलज्ञानोत्पत्तिः । अथैषां मोहादीनां क्षयः कथं—केन प्रकारेण भवतीति ? । अयमभिप्रायः प्रश्नयतः—यावदपि सकषाययोगस्तावदपि कर्म सततं बध्नाति कषाययोगप्रत्ययम् । तच्च प्रतिक्षणं बध्नन् कथं क्षयं करोतीति ? । अत्रोच्यत इत्याह—

कर्मपरिक्षये हेतू सूत्रम्—बन्धहेत्वभाव-निर्जराभ्याम् ॥ १०—२ ॥

टी०—आत्मप्रदेशानां कर्मपुद्गलानां चान्योन्यानुगतलक्षणः क्षीरोदकवद् बन्धः । तस्य हेतुर्मिथ्यादर्शनादिपञ्चविधः । तस्य हेतोरभावादपूर्वकर्मागमो नास्ति । प्रथमबद्धस्य च निर्जरणं निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशटनं कर्मणः । बन्धहेत्वभावश्च निर्जरा च बन्धहेत्वभावनिर्जरे ताभ्यां हेतुभ्यां कर्मपरिक्षयः ॥

---

१ 'तथा विपक्षे' इति ङ-पाठः ।

२-३ छाया—

विश्रामयित्वा निर्ग्रन्थः; चरमे ज्ञानावरणम् ।

४ 'सन्तानं' इति ग-पाठः । ५ 'प्रदेशिनां' इति ग-पाठः ।

भा०—मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः (पृ० १२१)। तेषामपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं" (अ० १, सू० २), "तन्निसर्गादधिगमाद् वा" (अ० १, सू० ३) इत्युक्तम् ॥

टी०—मिथ्यादर्शनादय इत्यादि भाष्यम्। प्रागभिहिता मिथ्यादर्शनादयस्तेषामपि मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति । मिथ्यादर्शनं अज्ञानविशेषः । ज्ञानावरणीयेन कर्मणा ज्ञानमेवाच्छादितं सदज्ञानमुच्यते । अन्यथा व्यवस्थितान् जीवादिपदार्थान् अन्यथा–वैपरीत्येन प्रतिपद्यते, अत आह–तदावरणीयस्य कर्मण क्षयादात्यन्तिकात् तस्य मिथ्याज्ञानस्य यदावरणं तदभावान्मिथ्यादर्शनाभावः । नाप्यविरति प्रमाद-कषाया-दर्शनावरणमोहक्षयात् योगनिरोधकाले च योगनिमित्तोऽप्यपैति बन्धः । इत बन्धहेत्वभावे सति निर्जरणमुपचितस्य कर्मणोऽन्त्यकाले समस्ति । सम्यग्दर्शनज्ञानावरणान चोत्पत्तिः प्रागभिहितानामुपलक्षयति—"तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं" (अ० १, सू० २ "तन्निसर्गादधिगमाद् वा" (अ० १, सू० ३) इत्युक्तैव न पुनरपि व्याख्यायते। अथव सर्वमेतत् पूर्वमुक्तम् ।

भा०—एवं संवरसंवृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मण उपचयो न भवति।

टी०—एवं संवरसंवृतस्येत्यादि । एवम् उक्तेन प्रकारेण बन्धहेत्वसम्भव एव संवर स्तेन संवृतस्य-स्थगितसकलास्रवद्वारस्य महात्मनः परमातिशयसम्पन्नस्य सम्यग्व्यायामस्य- सम्यक्क्रियानुष्ठायिनः छद्मस्थस्य सयोगिकेवलिनश्च निरुद्धसकलयोगस्य च अभिनवस्यापूर्व कर्मणः उपचयो–बन्धो न भवति ॥

भा०—पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः । ततः सर्व द्रव्यपर्यायविषयं पारमैश्वर्यमनन्तं केवलं ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति । ततः प्रतनुशुभचतुःकर्मावशेषः आयुःकर्म संस्कारवशाद् विहरति ॥ २ ॥ ततोऽस्य

टी०—पूर्वोपचितस्य-प्राग्बद्धस्य क्षयो यथोक्तैस्तपोऽनुष्ठानादिभिर्निर्जराहेतुभि रात्यन्तिको घातिकर्मक्षयः, इतरस्तु भवधारणीयक्षयः । ततो घातिकर्मक्षयात् समनन्तरमेव समस्तद्रव्यपर्यायविषयमित्यनेनैतावदेव ज्ञेयमिति सूचयति। परं–प्रकृष्टमैश्वर्य–विभूतिः परम्- असाधारणं ईश्वरत्वं ऐश्वर्यं अनन्तमपर्यवसानत्वादनुच्छेदित्वात् केवलम्-असहायं मत्यादि- रहितं ज्ञानं च दर्शनं च प्राप्य–लब्ध्वा शुद्धो धौतोऽपनीतसकलकर्ममलः । बुद्ध इति कर्तरि

१ 'सम्यग्दर्शनज्ञानावरणानां' इति ग–पाठः । २ 'अपगत' इति ग–पाठः ।

अभावोऽपि हि निमित्तं भवति यथा विपक्षे हेत्वभावेन गमकः । तत्क्षयादुत्पद्यत इति, घातिकर्मक्षयाज्जायत इत्यर्थः । अनन्तरोक्तयुगलो गुणो हेतुः । "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" (पा० अ० २, पा० ३, सू० २५) इति ॥

भा०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति पृथक्करणं क्रमप्रसिद्ध्यर्थम् । यथा—गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते । ततोऽन्तर्मुहूर्तं छद्मस्थवीतरागो भवति । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् क्षयो भवति । ततः केवलमुत्पद्यत इति ॥ १ ॥

टी०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति । सर्वेषु कर्मस्वनुदये क्षयेऽपि निरावरणो जीवस्वभावो ज्ञानदर्शनलक्षणः सदा प्रकाशते । तस्य च सापेक्षकर्मविगमो निमित्तं किरणमालिन इवातिबहलाभ्रपटलप्रच्छादितमण्डलस्य सङ्कुचितकिरणकलापस्य तदपगमे निरावरणसमस्तगभस्तिविस्तरणवद् विकसति ज्ञानं दर्शनं च । मोहक्षयादिति पृथक्करणं प्रतिविशिष्टक्रमप्रसिद्ध्यर्थम् । क्रमप्रसिद्धिः यथाऽऽगमे तद् प्राङ्मोहनीयक्षय एव सर्वस्य मुमुक्षोः । ततश्च मोहसागरमुत्तीर्यान्तर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति छद्मस्थवीतरागावस्थः । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयो युगपदेव भवति । तत्समनन्तरमेव च केवलज्ञानं केवलदर्शनं चोपजननमासादयति । यथोक्तमागमे—"वीसमिऊण नियंठो" इत्यादि "चरिमे नाणावरणं" इत्यादि ॥ १ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं (पृ० २९३) मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति । अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तमित्यादिनोत्तरसूत्रं सम्बध्नाति । मोहक्षयात् केवलज्ञानोत्पत्तिः । अथैषां मोहादीनां क्षयः कथं—केन प्रकारेण भवतीति ? । अयमभिप्रायः प्रश्नयतः—यावदपि सकषाययोगस्तावदपि कर्म सततं बध्नाति कषाययोगप्रत्ययम् । तच्च प्रतिक्षणं बध्नन् कथं क्षयं करोतीति ? । अत्रोच्यत इत्याह—

कर्मपरिक्षये हेतु सूत्रम्—बन्धहेत्वभाव-निर्जराभ्याम् ॥ १०—२ ॥

टी०—आत्मप्रदेशानां कर्मपुद्गलानां चान्योन्यानुगतलक्षणः क्षीरोदकवद् बन्धः । तस्य हेतुर्मिथ्यादर्शनादिपञ्चविधः । तस्य हेतोरभावादपूर्वकर्मागमो नास्ति । प्रथमबद्धस्य च निर्जरणं निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशटनं कर्मणः । बन्धहेत्वभावश्च निर्जरा च बन्धहेत्वभावनिर्जरे ताभ्यां हेतुभ्यां कर्मपरिक्षयः ॥

१ 'तथा विपक्षे' इति ङ–पाठः ।
२–३ छाया—
विश्रामयित्वा निर्ग्रन्थः; चरमे ज्ञानावरणम् ।
४ 'सन्तानं' इति ग–पाठः । ५ 'प्रदेशिनां' इति ग–पाठः ।

भा०—मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः (पृ० १२१)। तेषामपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः । "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं" (अ० १, सू० २), "तन्निसर्गादधिगमाद् वा" (अ० १, सू० ३) इत्युक्तम् ॥

टी०—मिथ्यादर्शनादय इत्यादि भाष्यम्। प्रागभिहिता मिथ्यादर्शनादयस्तेषामपि मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति । मिथ्यादर्शनं अज्ञानविशेषः । ज्ञानावरणीयेन कर्मणा ज्ञानमेवाच्छादितं सदज्ञानमुच्यते । अन्यथा व्यवस्थितान् जीवादिपदार्थान् अन्यथा-वैपरीत्येन प्रतिपद्यते, अत आह-तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादात्यन्तिकात् तस्य मिथ्याज्ञानस्य यदावरणं तदभावान्मिथ्यादर्शनाभावः । नाप्यविरति-प्रमाद-कषाया-दर्शनावरणमोहक्षयात् योगनिरोधकाले च योगनिमित्तोऽप्यपैति बन्धः । इत्थं बन्धहेत्वभावे सति निर्जरणमुपचितस्य कर्मणोऽन्त्यकाले समस्ति । सम्यग्दर्शनज्ञानावरणानां[1] चोत्पत्तिः प्रागभिहितानामुपलक्षयति—"तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं" (अ० १, सू० २) "तन्निसर्गादधिगमाद् वा" (अ० १, सू० ३) इत्युक्तैव न पुनरपि व्याख्यायते । अथवा सर्वमेतत् पूर्वमुक्तम् ।

भा०—एवं संवरसंवृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मणः उपचयो न भवति ।

टी०—एवं संवरसंवृतस्येत्यादि । एवम् उक्तेन प्रकारेण बन्धहेत्वभावाद् एव संवरस्तेन संवृतस्य-स्थगितसकलास्रवद्वारस्य महात्मनः परमातिशयसम्पन्नस्य सम्यग्व्यायामस्य-सम्यक्क्रियानुष्ठायिनः छद्मस्थस्य सयोगिकेवलिनश्च निरुद्धसकलयोगस्य च अभिनवस्यापूर्वकर्मणः उपचयो-बन्धो न भवति ॥

भा०—पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः । ततः सर्वद्रव्यपर्यायविषयं पारमैश्वर्यमनन्तं केवलं ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति । ततः प्रतनुशुभचतुःकर्मावशेषः आयुःकर्मसंस्कारवशाद् विहरति ॥ २ ॥ ततोऽस्य

टी०—पूर्वोपचितस्य-प्राग्बद्धस्य क्षयो यथोक्तैस्तपोऽनुष्ठानादिभिर्निर्जराहेतुभिरात्यन्तिको घातिकर्मक्षयः, इतरत्तु भवधारणीयक्षयः[2] । ततो घातिकर्मक्षयात् समनन्तरमेव समस्तद्रव्यपर्यायविषयमित्यनेनानन्त्यं ज्ञेयमिति सूचयति । परं-प्रकृष्टमैश्वर्यं-विभूतिः परम्-असाधारणं ईश्वरत्वं ऐश्वर्यं अनन्तमपर्यवसानत्वादनुच्छेदित्वात् केवलम्-असहायं मत्यादिरहितं ज्ञानं च दर्शनं च प्राप्य-लब्ध्वा शुद्धो धौतोऽपनीतसकलकर्ममलः । बुद्ध इति कर्तरि

1 'सम्यग्दर्शनज्ञानावरणानां' इति ग-पाठः । 2 'क्षपणात' इति ग-पाठः ।

अभावोऽपि हि निमित्तं भवति यथा विपक्षे हेतुरभावद्वारेण गमकः । **तत्क्षयादुत्पद्यत** इति, घातिकर्मक्षयाज्जायत इत्यर्थः । अस्त्रीलिङ्गलक्षणो गुणो हेतुः । "**विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्**" (पा० अ० २, पा० ३, सू० २५) इति ॥

भा०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः। मोहक्षयादिति पृथक्करणं **क्रमप्रसिद्ध्यर्थम्**। यथा—गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते। ततोऽन्तर्मुहूर्तं **छद्मस्थवीतरागो** भवति। ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् **क्षयो भवति**। ततः केवलमुत्पद्यत इति ॥ १ ॥

टी०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति । सापेक्षे **कर्मचतुष्टये क्षयं निरा**-वरणो जीवस्वभावो ज्ञानदर्शनलक्षणः सदा प्रकाशित । तस्य च सापेक्षकर्मविगमो **निमित्तं** किरणमालिन इवातिबहलाभ्रपटलप्रच्छादितमण्डलस्य सङ्कुचितकिरणकलापस्य तदपगमे निरा-वरणसमस्तगभस्तिविस्तरणवद् विकसति ज्ञानं दर्शनं च । **मोहक्षयादिति पृथक्करणं प्रति**-विशिष्टक्रमप्रसिद्ध्यर्थम् । क्रमप्रसिद्धिः यथाऽऽगमे तत् प्राङ्मोहनीयक्षय एव **सर्वस्य** मुमुक्षोः । ततश्च मोहसागरमुत्तीर्यान्तर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति **छद्मस्थवीतरागावस्थः** । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयो युगपदेव भवति । तत्समनन्तरमेव च **केवल**-ज्ञानं केवलदर्शनं चोपजनमासादयति । यथोक्तमागमे—"वीसमिऊण नियंठो" इत्यादि "चरिमे नाणावरणं" इत्यादि ॥ १ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं (पृ० २९३) **मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तराय**-क्षयाच्च केवलमिति । अथ **मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति ?** । **अत्रोच्यते**—

टी०—अत्राह—उक्तमित्यादिनोत्तरसूत्रं सम्बध्नाति । **मोहक्षयात् केवलज्ञानो**-त्पत्तिः। अथैषां मोहादीनां क्षयः कथं—केन प्रकारेण भवतीति ?। अयमभिप्रायः प्रश्न-यतः—यावदपि सकषाययोगस्तावदपि कर्म सततं बध्नाति कषाययोगप्रत्ययम् । तच्च प्रतिक्षणं बध्नन् कथं क्षयं करोतीति ? । अत्रोच्यत इत्याह—

कर्मपरिक्षये हेतू **सूत्रम्—बन्धहेत्वभाव-निर्जराभ्याम् ॥ १०—२ ॥**

टी०—आत्मप्रदेशानां कर्मपुद्गलानां चान्योन्यानुगतलक्षणः क्षीरोदकवद् बन्धः । तस्य हेतुर्मिथ्यादर्शनादिपञ्चविधः । तस्य हेतोरभावादपूर्वकर्मागमो नास्ति । प्रथमबद्धस्य च निर्जरणं निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशटनं कर्मणः । बन्धहेत्वभावश्च निर्जरा च बन्धहेत्वभाव-निर्जरे ताभ्यां हेतुभ्यां कर्मपरिक्षयः ॥

---

१ 'तथा विपक्षे' इति ङ-पाठः ।

२-३ छाया—

विश्रामयित्वा निर्ग्रन्थः; चरमे ज्ञानावरणम् ।

४ 'सन्तानं' इति ग-पाठः । ५ 'प्रदेशिनां' इति ग-पाठः ।

भा०—मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः (पृ० १२१)। तेषामपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः। "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं" (अ० १, सू० २), "तन्निसर्गादधिगमाद् वा" (अ० १, सू० ३) इत्युक्तम्॥

टी०—मिथ्यादर्शनादय इत्यादि भाष्यम्। प्रागभिहिता मिथ्यादर्शनादयस्तेषामपि मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति। मिथ्यादर्शनं अज्ञानविशेषः। ज्ञानावरणीयेन कर्मणा ज्ञानमेवाच्छादितं सदज्ञानमुच्यते। अन्यथा व्यवस्थितान् जीवादिपदार्थान् अन्यथा—वैपरीत्येन प्रतिपद्यते, अत आह—तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादात्यन्तिकात् तस्य मिथ्याज्ञानस्य यदावरणं तदभावान्मिथ्यादर्शनाभावः। नाप्यविरति-प्रमाद-कषाया-दर्शनावरणमोहक्षयात् योगनिरोधकाले च योगनिमित्तोऽप्यपैति बन्धः। इत्थं बन्धहेत्वभावे सति निर्जरणमुपचितस्य कर्मणोऽन्त्यकाले समस्ति। सम्यग्दर्शनज्ञानावरणानां[1] चोत्पत्तिः प्रागभिहितानामुपलक्षयति—"तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं" (अ० १, सू०२) "तन्निसर्गादधिगमाद् वा" (अ० १, सू० ३) इत्युक्तैव न पुनरपि व्याख्यायते। अथवा सर्वमेतत् पूर्वमुक्तम्।

भा०—एवं संवरसंवृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मणः उपचयो न भवति।

टी०—एवं संवरसंवृतस्येत्यादि। एवम् उक्तेन प्रकारेण बन्धहेत्वसम्भव एव संवरस्तेन संवृतस्य-स्थगितसकलास्रवद्वारस्य महात्मनः परमातिशयसम्पन्नस्य सम्यग्व्यायामस्य—सम्यक्क्रियानुष्ठायिनः छद्मस्थस्य सयोगिकेवलिनश्च निरुद्धसकलयोगस्य च अभिनवस्यापूर्वकर्मणः उपचयो—बन्धो न भवति॥

भा०—पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः। ततः सर्वद्रव्यपर्यायविषयं पारमैश्वर्यमनन्तं केवलं ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति। ततः प्रतनुशुभचतुःकर्मावशेषः आयुःकर्मसंस्कारवशाद् विहरति॥ २॥ ततोऽस्य

टी०—पूर्वोपचितस्य—प्राग्बद्धस्य क्षयो यथोक्तैस्तपोऽनुष्ठानादिभिर्निर्जराहेतुभिरात्यन्तिको घातिकर्मक्षयः, इतरस्तु भवधारणीयक्षयः। ततो घातिकर्मक्षयात् समनन्तरमेव समस्तद्रव्यपर्यायविषयमित्यनेनैतावदेव ज्ञेयमिति सूचयति। परं—प्रकृष्टमैश्वर्य—विभूतिः परम्—असाधारणं ईश्वरत्वं ऐश्वर्यं अनन्तमपर्यवसानत्वादनुच्छेदित्वात् केवलम्-असहायं मत्यादिरहितं ज्ञानं च दर्शनं च प्राप्य—लब्ध्वा शुद्धो धौतोऽपनीत[2]सकलकर्ममलः। बुद्ध इति कर्तरि

१ 'सम्यग्दर्शनज्ञानावरणानां' इति ग-पाठः। २ 'अपगत' इति ग-पाठः।

अभावोऽपि हि निमित्तं भवति यथा विपक्षे हेत्वभावोऽस्य गमकः । तत्क्षयादुत्पद्यत इति, घातिकर्मक्षयाज्जायत इत्यर्थः । अथवाऽऽद्विकल्पे गुणो हेतुः । "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" (पा० अ० २, पा० ३, सू० २५) इति ॥

भा०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति पृथक्करणं क्रमप्रसिद्ध्यर्थम् । यथा—गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते । ततोऽन्तर्मुहूर्तं छद्मस्थवीतरागो भवति । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् क्षयो भवति । ततः केवलमुत्पद्यत इति ॥ १ ॥

टी०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति । शेषेषु कर्मचतुष्टये व्यपेते निरावरणो जीवस्वभावो ज्ञानदर्शनलक्षणः सदा प्रकाशि । तस्य च शेषकर्मविगमो निमित्तं किरणमालिन इवातिघनदलाभ्रपटलप्रच्छादितमण्डलस्य सङ्कुचितकिरणकलापस्य तदपगमे निरावरणसमस्तगभस्तिविस्तरणवद् विकसति ज्ञानं दर्शनं च । मोहक्षयादिति पृथक्करणं प्रतिविशिष्टक्रमप्रसिद्ध्यर्थम् । क्रमप्रसिद्धिः यथाऽऽगमे तत् प्राङ्मोहनीयक्षय एव सर्वस्य मुमुक्षोः । ततश्च मोहसागरमुत्तीर्यान्तर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति छद्मस्थवीतरागावस्थः । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयो युगपदेव भवति । तत्समनन्तरमेव च केवलज्ञानं केवलदर्शनं चोपजनमासादयति । यथोक्तमागमे—"वीसमिऊण नियंठो" इत्यादि "चरिमे नाणावरणं" इत्यादि ॥ १ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं (पृ० २९३) मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति । अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तमित्यादिनोत्तरसूत्रं सम्बध्नाति । मोहक्षयात् केवलज्ञानोत्पत्तिः । अथैषां मोहादीनां क्षयः कथं—केन प्रकारेण भवतीति ? । अयमभिप्रायः प्रश्नयतः—यावदपि सकषाययोगस्तावदपि कर्म सततं बध्नाति कषाययोगप्रत्ययम् । तच्च प्रतिक्षणं बध्नन् कथं क्षयं करोतीति ? । अत्रोच्यत इत्याह—

कर्मपरिक्षये हेतू सूत्रम्—बन्धहेत्वभाव-निर्जराभ्याम् ॥ १०-२ ॥

टी०—आत्मप्रदेशानां कर्मपुद्गलानां चान्योन्यानुगतलक्षणः क्षीरोदकवद् बन्धः । तस्य हेतुर्मिथ्यादर्शनादिपञ्चविधः । तस्य हेतोरभावादपूर्वकर्मागमो नास्ति । प्रथमबद्धस्य च निर्जरणं निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशटनं कर्मणः । बन्धहेत्वभावश्च निर्जरा च बन्धहेत्वभाव-निर्जरे ताभ्यां हेतुभ्यां कर्मपरिक्षयः ॥

---

१ 'तथा विपक्षे' इति ङ-पाठः ।

२-३ छाया—

विश्रामयित्वा निर्ग्रन्थः; चरमे ज्ञानावरणम् ।

४ 'सन्तानं' इति ग-पाठः । ५ 'प्रदेशिनां' इति ग-पाठः ।

नामकर्मप्रकृतयश्च त्रयोदश, दर्शनावरणप्रकृतयश्च तिस्रः। क्रमेणानेनाप्रत्याख्यानाः क्रोधादयश्चत्वारः, प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधादयश्चत्वारः, नरकगतिः, नरकगत्यानुपूर्वी, तिर्यग्गतिः, तिर्यग्गत्यानुपूर्वी, एक-द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियजातयः, आतपं, उद्द्योतं, स्थावरं, सूक्ष्मं, साधारणं च। निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धिः। ततो नपुंसक-स्त्रीवेदौ हास्य-रत्य-ऽरति-शोक-भय-जुगुप्साः पुरुषवेदश्च संज्वलनक्रोधमानमाया इति सूक्ष्मसम्परायस्थाने चरमसमये संज्वलनलोभः क्षीणः। ततः क्षीणकषायस्थाने निद्रा-प्रचले द्वे द्विचरमसमये क्षीणे। चरमसमये तु प्रकृतयश्चतुर्दश क्षीणाः—ज्ञानदर्शनावरणविघ्नानि पञ्च-चतुः-पञ्चभेदानि। अयोगिकेवलिनो द्विचरमसमये नामप्रकृतयः पञ्चचत्वारिंशत् क्षीणाः। ताश्चेमाः—देवगतिः, औदारिकादिशरीरपञ्चकं, संस्थानषट्कं, अङ्गोपाङ्गत्रयं, संहननषट्कं, वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शचतुष्टयं, मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्यौ, अगुरुलघु, उपघातं, पराघातं, उच्छ्वासः, प्रशस्तविहायोगतिः, अप्रशस्तविहायोगतिः, अपर्याप्तं, प्रत्येकं, स्थिरं, अस्थिरं, शुभं, अशुभं, दुर्भगं, सुस्वरं, दुःस्वरं, अनादेयं, अयशःकीर्तिः, निर्माणम्। वाह्ये च द्वे अन्यतरवेदनीये नीचैर्गोत्राख्ये क्षीणे तीर्थकराऽयोगकेवलिनश्चरमसमये द्वादश क्षीणाः—अन्यतरवेद्यं, उच्चैर्गोत्रं, मनुष्यायुः, नव च नामप्रकृतयः। तद्यथा—मनुष्यगति-पञ्चेन्द्रियजाति-त्रस-बादर-पर्याप्त-सुभगा-ऽऽदेय-यशःकीर्ति-तीर्थकराख्याः। अतीर्थकराऽयोगकेवलिनस्तु चरमसमये एता एवैकादश क्षीणाः तीर्थकरनामवर्जाः। मनुष्यायुश्चैकमेव बद्धं, न शेषाणीत्येकमेव गण्यते। एवं तत्क्षयसमकालमेव—सकलकर्मक्षयतुल्यकालमेव **औदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य मनुष्यजन्मनः प्रहाणम्—उच्छेदः। बन्धहेत्वभावाच्चोत्तरजन्मनोऽप्रादुर्भावः।** एषाऽवस्थितिः पूर्वजन्मन उच्छेद उत्तरजन्माप्रादुर्भावः। केवल आत्मा ज्ञानाद्युपयोगलक्षणः शुद्धः, इत्येषाऽवस्था कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष इत्याख्यायते। अवस्थाग्रहणमात्मानुच्छेदप्रतिपादनार्थमिति ॥ ३ ॥

कस्मिन् गुणस्थाने कस्याः प्रकृतेः क्षयः?

किञ्चान्यदित्यनेन तस्यामवस्थायां प्रष्टव्यशेषमाशङ्कते—"औपशमिक-क्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च" (अ० २, सू० १) इत्युक्तं जीवस्वतत्त्वम्। तत् किं तस्यामवस्थायां सकलमेव परिशटति उत नैव क्षीयते किञ्चित् आहोस्वित् किञ्चन परिशटति किञ्चिन्नेति सन्देहापनयनार्थमाह सूत्रकारः—

सूत्रम्—औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्व-ज्ञान-दर्शन-सिद्धत्वेभ्यः ॥ १०—४ ॥

---

१ 'रिकशरीर' इति ङ-पाठः। २ 'तरवेद्ये' इति ङ-पाठः। ३ 'सुभगोदय' इति ङ-पाठः। ४ 'गम्यते' इति ङ-पाठः।

निष्ठा। बुध्यतेरकर्मकत्वात् बुधबिन्दुरानोऽपि प्रयोगदर्शनादकर्मकत्वम्। बुध्यत इति बुद्धः, ज्ञानस्वभाव इत्यर्थः। केवलज्ञानेन सर्वं जानाति इति सर्वज्ञः। केवलदर्शनेन सर्वं पश्यतीति सर्वदर्शी। रागद्वेषमोहविनिर्जितः। केवली केवलज्ञानदर्शनयुक्तत्वात्। तत उत्पन्नकेवलज्ञानः प्रतनूनि-स्वल्पानुभागानि शुभविपाकानि च अघातीनि कर्माण्यवशेषाणि यस्य वेद्या-ऽऽयु-र्नाम-गोत्राणि स चायुषः कर्मणः संस्कारवशात्, प्रतिक्षणमनुवृत्तिः संस्कारः, तद्वशात् विहरति भव्यजनकुमुदवनबोधनाय धर्मराजशिखरी कदाचिद् ग्रामादि विहरति तिष्ठति च। विविधं रजो हरतीति विहरति॥ २॥

ततोऽस्य विहरत उक्तेन विधिना आयुष्ककर्मपरिसमाप्तावितराण्यपि त्रीणि कर्माणि क्षीयन्ते। अतः—

सूत्रम्—कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः॥ १०-३॥

टी०—कृत्स्नं-सम्पूर्णं निरवशेषं ज्ञानावरणाद्यन्तरायपर्यवसानमष्टविधं मूलप्रकृतिनाम्ना, उत्तरप्रकृतीनां तु द्वाविंशत्युत्तरं शतम्। एतत् कृत्स्नं कर्म तस्य क्षयः-नाशः आत्मप्रदेशेभ्योऽपगमः। कर्मराशेर्मोक्षः, आत्मनः स्वात्मावस्थानमिति॥

भा०—कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवति।

टी०—कृत्स्नकर्मक्षयलक्षण इत्यादि भाष्यम्। कृत्स्नकर्मक्षयो लक्षणं यस्य मोक्षस्य। कृत्स्नकर्मविमुक्त्या आत्मा मुक्त इति लक्ष्यते। स एव मोक्षः सकलकर्मविमुक्तस्य ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणस्यात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः, न पुनरात्माभाव एव। परिणामिनो निरन्वयनाशे न तदुपपत्तिदृष्टान्तौ परिणामित्वादेव ज्ञानाद्यात्मा न सोऽभावः। स च कर्मणामपगमः क्रमेणामुनेति दर्शयति—

भा०—पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कर्माणि पश्चाद् वेदनीय-नाम-गोत्रा-ऽऽयुष्कक्षयो भवति। तत्क्षयसमकालमेवौदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य जन्मनः प्रहाणम्। हेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावः। एषाऽवस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते॥ ३॥

किञ्चान्यत्—

टी०—केवलज्ञानोत्पत्तेः प्राक्-पूर्वं मोहनीयज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानि चत्वारि घातिकर्माणि क्षीणानि। ततः केवलज्ञानोत्पत्तिः पश्चाद् वेदनीय-नाम-गोत्रा-ऽऽयुष्कक्षयो भवतीति। केवलज्ञानोत्पादात् पश्चाद्वेदनीयादीनि चत्वारि कर्माणि क्षयं प्रतिपद्यन्ते भवधारणीयानि। तत्र का प्रकृतिः क्व गुणस्थाने क्षीणेति प्रपञ्चेन प्रदर्श्यते—अविरतसम्यग्दृष्टि-देशयति-प्रमत्ताप्रमत्तस्थानानामन्यतमस्थाने मोहनीयप्रकृतयः सप्त क्षीणाः, अनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-तदुभयानि च। अतोऽनिवृत्तिस्थाने मोहनीयप्रकृतयो विंशतिः क्षीणाः,

१ 'तदुत्पत्ति' इति ङ-पाठः।

नामकर्मप्रकृतयश्च त्रयोदश, दर्शनावरणप्रकृतयश्च तिस्रः। क्रमेणानेनाप्रत्याख्यानाः क्रोधादयश्चत्वारः, प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधादयश्चत्वारः, नरकगतिः, नरकगत्यानुपूर्वी, तिर्यग्गतिः, तिर्यग्गत्यानुपूर्वी, एक-द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियजातयः, आतपं, उद्द्योतं, स्थावरं, सूक्ष्मं, साधारणं च। निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धिः। ततो नपुंसक-स्त्रीवेदौ हास्य-रत्य-ऽरति-शोक-भय-जुगुप्साः पुरुषवेदश्च संज्वलनक्रोधमानमाया इति सूक्ष्मसम्परायस्थाने चरमसमये संज्वलनलोभः क्षीणः। ततः क्षीणकषायस्थाने निद्रा-प्रचले द्वे द्विचरमसमये क्षीणे। चरमसमये तु प्रकृतयश्चतुर्दश क्षीणाः—ज्ञानदर्शनावरणविघ्नानि पञ्च-चतुः-पञ्चभेदानि। अयोगिकेवलिनो द्विचरमसमये नामप्रकृतयः पञ्चचत्वारिंशत् क्षीणाः। ताश्चेमाः—देवगतिः, औदारिकादिशरीरपञ्चकं, संस्थानषट्कं, अङ्गोपाङ्गत्रयं, संहननषट्कं, वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शचतुष्टयं, मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्यौ, अगुरुलघु, उपघातं, पराघातं, उच्छ्वासः, प्रशस्तविहायोगतिः, अप्रशस्तविहायोगतिः, अपर्याप्तं, प्रत्येकं, स्थिरं, अस्थिरं, शुभं, अशुभं, दुर्भगं, सुस्वरं, दुःस्वरं, अनादेयं, अयशःकीर्तिः, निर्माणम्। वाह्ये च द्वे अन्यतरवेदनीये नीचैर्गोत्राख्ये क्षीणे तीर्थकराऽयोगकेवलिनश्चरमसमये द्वादश क्षीणाः—अन्यतरवेद्यं, उच्चैर्गोत्रं, मनुष्यायुः, नव च नामप्रकृतयः। तद्यथा—मनुष्यगति-पञ्चेन्द्रियजाति-त्रस-बादर-पर्याप्त-सुभगा-ऽऽदेय-यशःकीर्ति-तीर्थकराख्याः। अतीर्थकराऽयोगकेवलिनस्तु चरमसमये एता एवैकादश क्षीणाः तीर्थकरनामवर्जाः। मनुष्यायुश्चैकमेव बद्धं, न शेषाणीत्येकमेव गण्यते। एवं **तत्क्षयसमकालमेव**—सकलकर्मक्षयतुल्यकालमेव **औदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य मनुष्यजन्मनः प्रहाणम्**—उच्छेदः। **बन्धहेत्वभावाच्चोत्तरजन्मनोऽप्रादुर्भावः।** एषाऽवस्थितिः पूर्वजन्मन उच्छेद उत्तरजन्माप्रादुर्भावः। केवल आत्मा ज्ञानाद्युपयोगलक्षणः शुद्धः, इत्येषाऽवस्था **कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष** इत्याख्यायते। अवस्थाग्रहणमात्मानुच्छेदप्रतिपादनार्थमिति॥ ३॥

कस्मिन् गुणस्थाने कस्याः प्रकृतेः क्षयः?

किञ्चान्यदित्यनेन तस्यामवस्थायां प्रष्टव्यशेषमाशङ्कते—"औपशमिक-क्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च" (अ० २, सू० १) इत्युक्तं जीवस्वतत्त्वम्। तत् किं तस्यामवस्थायां सकलमेव परिशटति उत नैव क्षीयते किञ्चित् आहोस्वित् किञ्चन परिशटति किञ्चिन्नेति सन्देहापनयनार्थमाह सूत्रकारः—

सूत्रम्—औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्व-ज्ञान-दर्शन-सिद्धत्वेभ्यः॥ १०—४॥

१ 'रिकशरीर' इति ङ-पाठः। २ 'तरवेद्य' इति ङ-पाठः। ३ 'सुभगोदय' इति ङ-पाठः। ४ 'गम्यते' इति ङ-पाठः।

निष्ठा। बुध्यतेरकर्मकत्वात् बुधविबुद्धावित्यकर्मके प्रयोगदर्शनादकर्मकत्वम्। बुध्यत इति बुद्धः, ज्ञानस्वभाव इत्यर्थः। केवलज्ञानेन सर्वं जानाति इति सर्वज्ञः। केवलदर्शनेन सर्वं पश्यतीति सर्वदर्शी। रागद्वेषमोहजिज्जिनः। केवली केवलज्ञानदर्शनसम्भवात्। तत उत्पन्नकेवलज्ञानः प्रतनूनि–स्वल्पानुभावानि शुभविपाकानि न प्रायफलानि कर्माण्यवशेषाणि यस्य वेद्या-ऽऽयु-र्नाम-गोत्राणि स चायुषः कर्मणः संस्कारवशात्, अनभिभवमनुवृत्तिः संस्कारः, तद्वशात् विहरति भव्यजनप्रबुद्धजनबोधनाय क्षितितलेऽपि ग्रामादिषु भ्याति विहरति तिष्ठति वा। विविधं रजो हरतीति विहरति॥ २॥

ततोऽस्य विहरत उक्तेन विधिना आयुष्कर्मपरिसमाप्तावितराण्यपि त्रीणि कर्माणि क्षीयन्ते। अतः—

सूत्रम्—कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः॥ १०–३॥

टी०—कृत्स्नं–सम्पूर्णं निरवशेषं ज्ञानावरणाद्यन्तरायपर्यवसानमष्टविधं मूलप्रकृतिनाम्ना, उत्तरप्रकृतीनां तु द्वाविंशत्युत्तरं शतम्। एतत् कृत्स्नं कर्म तस्य क्षयः–नाशः आत्मप्रदेशेभ्योऽपगमः। कर्मराशेर्मोक्षः, आत्मनः स्वात्मावस्थानमिति॥

भा०—कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवति।

टी०—कृत्स्नकर्मक्षयलक्षण इत्यादि भाष्यम्। कृत्स्नकर्मक्षयो लक्षणं यस्य मोक्षस्य। कृत्स्नकर्मविमुक्त्या आत्मा मुक्त इति लक्ष्यते। स एव मोक्षः सकलकर्मविमुक्तस्य ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणस्यात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः, न पुनरात्माभाव एव। परिणामिनो निरन्वयनाशे न तेदुपपत्तिदृष्टान्तौ[1] परिणामित्वादेव ज्ञानाद्यात्मा न सोऽभावः। स च कर्मणामपगमः क्रमेणाप्नुनेति दर्शयति—

भा०—पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कर्माणि पश्चाद् वेदनीय-नाम-गोत्रा-ऽऽयुष्कक्षयो भवति। तत्क्षयसमकालमेवौदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य जन्मनः प्रहाणम्। हेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावः। एषाऽवस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते॥ ३॥

किञ्चान्यत्—

टी०—केवलज्ञानोत्पत्तेः प्राक्–पूर्वं मोहनीयज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानि चत्वारि घातिकर्माणि क्षीणानि। ततः केवलज्ञानोत्पत्तिः पश्चाद् वेदनीय-नाम-गोत्रा-ऽऽयुष्कक्षयो भवतीति। केवलज्ञानोत्पादात् पश्चाद्वेदनीयादीनि चत्वारि कर्माणि क्षयं प्रतिपद्यन्ते भवधारणीयानि। तत्र का प्रकृतिः क गुणस्थाने क्षीणेति प्रपञ्चेन प्रदर्श्यते—अविरतसम्यग्दृष्टि-देशयति-प्रमत्ताप्रमत्तस्थानानामन्यतमस्थाने मोहनीयप्रकृतयः सप्त क्षीणाः, अनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-तदुभयानि च। अतोऽनिवृत्तिस्थाने मोहनीयप्रकृतयो विंशतिः क्षीणाः,

१ 'तदुत्पत्ति' इति ङ-पाठः।

भूमिमित्याह—आ लोकान्तात् पञ्चास्तिकायसमुदायो लोकः तस्यान्तो—मस्तकः, तत्रेषत्प्राग्भारा नाम क्षोणी तुहिनसकलधवला उत्तानकच्छत्रकाकृतिः । तस्याश्चोपरि योजनमेकं लोकः, तस्याधस्तनक्रोशत्रयं हित्वा तुरीयक्रोशस्य उपरितनके षड्भागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरधनुस्त्रिशतीसम्मिते धनुस्त्रिभागाधिके लोकान्तशब्दो वर्तते । आङो मर्यादायां प्रयोगः आ उदकान्तादिति यथा, एवमा लोकान्ताद् गच्छति, न ततः परमिति । तस्य च मुक्तात्मनो देहवियोगः सर्वात्मना तैजस-कार्मणयोः क्षयः । सिध्यमानगतिरिति ताच्छील्ये वाऽनङ्सेधनशील एवासौ नान्यशीलोऽवश्यमेव सिध्यति तस्य गतिरितो गमनं मुक्तस्य सतः लोकान्तप्राप्तिः—लोकान्तेऽवस्थानं एतत्त्रितयमप्येकेन समयेन परमनिरुद्धेन कालविशेषेण युगपद् भवति । गतिश्च समयान्तरं प्रदेशान्तरं वाऽस्पृशन्ती भवति । तस्य

मतान्तरम्

अचिन्त्यसामर्थ्याच्चैतत् सर्वं युगपद् भवति । देहवियोगादि केचिदाहुः कर्मक्षयकालश्च देहवियोगादिसमकाल एव भवतीति ।

भा०—तद्यथा—प्रयोगपरिणामादिसमुत्थस्य गतिकर्मण उत्पत्तिकार्यारम्भविनाशा युगपदेकसमयेन भवन्ति तद्वत् ॥ ५ ॥

टी०—तद्यथेत्यादिना दृष्टान्तयति—प्रसिद्धेन दृष्टान्तवस्तुना सिद्धस्य उत्पादादीनामेककालता साध्यते । प्रयोगो वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् क्षयाद् वा चेष्टास्वरूपः परिणामः प्रयोगपरिणामः । आदिग्रहणात् स्वाभाविको वा । परमाण्वादीनां गतिपरिणामस्तत्समुत्थस्य—तस्माज्जातस्य गतिकर्मणो—गतिक्रियाविशेषस्य कार्यद्वारेणोत्पत्तिकालः कार्यारम्भश्च कारणविनाशश्च पर्यायान्तरेण द्व्यणुकादिकार्यारम्भः पूर्वपर्यायेण विनाशस्तद्वत् सिद्धस्यापि कर्मक्षयदेहवियोगादयः समकाला एकसमयेन भवन्तीत्यर्थः । उत्पादविगमस्थानवदिति सुज्ञानम् ॥ ५ ॥

भा०—अत्राह—प्रहीणकर्मणो निरास्रवस्य कथं भवतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादि सूत्रं सम्बध्नाति । प्रहीणकर्मण इति क्षपितनिरवशेषकर्मराशेर्निरास्रवस्य—निरस्तकायवाङ्मनोयोगस्य कथं—केन प्रकारेण गतिः—लोकान्तप्राप्तिर्भवति । एवं मन्यते—योगाभावात् स तदा निष्क्रियोऽगतिश्च (अ)क्रियातो लोकान्तगमनमनुपपन्नमिति प्रश्नयति । अत्रोच्यते—यथा गमनं समस्ति मुक्तात्मनस्तथोच्यते—

---

१ 'तद्देश' इति ङ-पाठः । २ 'कच्छपाकृतिः' इति ङ-पाठः । ३ 'अत्रोदकान्ता०' इति ङ-पाठः, 'अत्रेदं कान्ता' इति तु च-ज-पाठः । ४ 'विनाशस्थान' इति ग-पाठः । ५ 'लोकगमन' इति ङ-पाठः ।

टी०—¹उपशमे भवः उपशमेन वा निर्वृत्तः औपशमिकः, स आदिर्येषां ते इमे औपशमिकादयः। आदिग्रहणेन क्षायिक-क्षायोपशमिकौदयिक-पारिणामिका गृह्यन्ते। तेषां भव्यत्वं औपशमिकादयश्च भव्यत्वं च औपशमिकादिभव्यत्वानि। एषामभावः औपशमिकादिभव्यत्वाभावः। चशब्दः समुच्चये। औपशमिकादिक्षयात् भव्यत्वाभावाच्च मुक्तस्या भवति। किं सर्वेषामौपशमिकादीनामभावः? । तदुच्यते—अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शन-सिद्धत्वेभ्यः ²शेषा न सन्ति। औपशमिक-क्षायोपशमिकौदयिकाः सर्वथा न सन्त्येव। क्षायिके तु भावे केवलसम्यक्त्वं, क्षायिकसम्यक्त्वमित्यर्थः। केवलज्ञानं केवलदर्शनं सिद्धत्वं च सम्भवति मुक्तात्मनि। पारिणामिके तु भावे भव्यत्वमेव केवलं सिद्धे न सम्भवति। तत्रौपशमि-कादिग्रहणाद् भव्यत्वं सङ्गृहीतमेव, किमर्थं पुनर्भव्यत्वग्रहणम्? उच्यते—पारिणामिकभावे भव्यत्वमेव केवलं सिद्धे न समस्ति, शेषाः पारिणामिकाः प्रायेण सन्तीति ज्ञापनार्थम्। अस्तित्व-गुणवत्त्वा-ऽनादित्वा-ऽसङ्ख्येयप्रदेशत्व-नित्यत्वादयः सन्त्येव। एतदनुसारिभाष्यम्—

भा०—औपशमिक-क्षायोपशमिकौ-दयिक-पारिणामि³कानां भावानां भव्यत्वस्य चाभावान्मोक्षो भवति अन्यत्र केवलसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवल-दर्शन-सिद्धत्वेभ्यः। एते ह्यस्य क्षायिका नित्यास्तु मुक्तस्यापि भवन्ति ॥ ४ ॥

टी०—औपशमिकेत्यादि। औपशमिकादयः कृतद्वन्द्वाः षष्ठीबहुवचनेन निर्दिष्टाः। एषामभावाद् भव्यत्वाभावाच्च मोक्षः। अन्यत्र केवलसम्यक्त्वादिभ्यः इत्युपपदलक्षणा पञ्चमी। दर्शनसप्तकक्षयात् क्षायिकं ⁴केवलसम्यक्त्वं, समस्तज्ञानावरणक्षयात् क्षायिकं केवलज्ञानं अशेषदर्शनावरणक्षयात् क्षायिकं केवलदर्शनं, समस्तकर्मक्षयात् सिद्धत्वमित्येते क्षायिका भावा यस्मान्नित्यास्तस्मान्मुक्तस्यापि भवन्तीति ॥ ४ ॥

स पुनर्मुक्तात्मा यत्र मुक्तः समस्तकर्मभिः किं तत्रैवावतिष्ठते उतान्यत्रेति पृष्टे जगाद—

सूत्रम्—तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात् ॥ १०—५ ॥

भा०—तदनन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरं औपशमिकाद्यभावानन्तरं चेत्यर्थः। मुक्त ऊर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात्। कर्मक्षये देहवियोग-सिध्यमानगति-लोकान्तप्राप्तयो ⁵ऽस्य युगपदेकसमयेन भवन्ति।

टी०—तच्छब्देन कृत्स्नकर्मक्षयः परामृश्यते औपशमिकादिभव्यत्वाभावो वा। तद-नन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरं अनु सन्ततमेव मुक्तः सन्नूर्ध्वमेव गच्छति। कियतीं

१ 'उपशमनेन' इति ग-पाठः। २ 'सिद्धा न सन्ति' इति ङ-पाठः। ३ 'कादीनां' इति ग-पाठः।
४ 'केवलदर्शनं' इति ङ-पाठः। ५ '5स्य' इति घ-पाठः।

भूमिमित्याह—आ लोकान्तात् पञ्चास्तिकायसमुदायो लोकः तस्यान्तो—मस्तकः, तत्रैषत्प्राग्भारा नाम क्षोणी तुहिनसकलधवला उत्तानकच्छत्रकाकृतिः । तस्याश्चोपरि योजनमेकं लोकः, तस्याधस्तनक्रोशत्रयं हित्वा तुरीयक्रोशस्य उपरितनके षड्भागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरधनुस्त्रिशतीसम्मिते धनुस्त्रिभागाधिके लोकान्तशब्दो वर्तते। आङो मर्यादायां प्रयोगः आ उदकान्तादिति यथा, एवमा लोकान्ताद् गच्छति, न ततः परमिति। तस्य च मुक्तात्मनो देहवियोगः सर्वात्मना तैजस-कार्मणयोः क्षयः। सिध्यमानगतिरिति ताच्छील्ये वाऽनङ्सेधनशील एवासौ नान्यशीलोऽवश्यमेव सिध्यति तस्य गतिरितो गमनं मुक्तस्य सतः लोकान्तप्राप्तिः—लोकान्तेऽवस्थानं एतत्त्रितयमप्येकेन समयेन परमनिरुद्धेन कालविशेषेण युगपद् भवति। गतिश्च समयान्तरं प्रदेशान्तरं वाऽस्पृशन्ती भवति। तस्य अचिन्त्यसामर्थ्याचैतत् सर्वं युगपद् भवति।[३] देहवियोगादि केचिदाहुः कर्मक्षयकालश्च देहवियोगादिसमकाल एव भवतीति।

मतान्तरम्

भा०—तद्यथा—प्रयोगपरिणामादिसमुत्थस्य गतिकर्मण उत्पत्तिकार्यारम्भविनाशा युगपदेकसमयेन भवन्ति तद्वत्॥ ५॥

टी०—तद्यथेत्यादिना दृष्टान्तयति—प्रसिद्धेन दृष्टान्तवस्तुना सिद्धस्य उत्पादादीनामेककालता साध्यते। प्रयोगो वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् क्षयाद् वा चेष्टास्वरूपः परिणामः **प्रयोगपरिणामः**। आदिग्रहणात् स्वाभाविको वा। परमाण्वादीनां गतिपरिणामस्तत्समुत्थस्य—तस्माज्जातस्य **गतिकर्मणो**—गतिक्रियाविशेषस्य कार्यद्वारेणोत्पत्तिकालः **कार्यारम्भश्च** कारणविनाशश्च पर्यायान्तरेण द्व्यणुकादिकार्यारम्भः पूर्वपर्यायेण विनाशस्तद्वत् सिद्धस्यापि कर्मक्षयदेहवियोगादयः समकाला **एकसमयेन भवन्तीत्यर्थः**। उत्पाद[४]विगमस्थानवदिति सुज्ञानम्॥ ५॥

भा०—अत्राह—प्रहीणकर्मणो निरास्रवस्य कथं भवतीति?। अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादि सूत्रं सम्बध्नाति। प्रहीणकर्मण इति क्षपितनिरवशेषकर्मराशेर्निरास्रवस्य—निरस्तकायवाङ्मनोयोगस्य कथं—केन प्रकारेण गतिः—लोकान्तप्राप्तिर्भवति। एवं मन्यते—योगाभावात् स तदा निष्क्रियोऽगतिश्च (अ)क्रियातो लो[५]कान्तगमनमनुपपन्नमिति प्रश्नयति। अत्रोच्यते—यथा गमनं समस्ति मुक्तात्मनस्तथोच्यते—

---

१ 'तद्देश' इति ङ-पाठः। २ 'कच्छपाकृतिः' इति ङ-पाठः। ३ 'अत्रोदकान्ता०' इति ङ-पाठः, 'अत्रेदं कान्ता' इति तु च-ज-पाठः। ४ 'विनाशस्थान' इति ग-पाठः। ५ 'लोकगमन' इति ङ-पाठः।

टी०—¹उपशमे भवः उपशमेन वा निर्वृत्तः औपशमिकः, स आदिर्येषां ते एवं औपश-मिकादयः। आदिग्रहणेन क्षायिक-क्षायोपशमिकौदयिक-पारिणामिका गृह्यन्ते। भव्यत्व-भव्यत्वं औपशमिकादयश्च भव्यत्वं च औपशमिकादिभव्यत्वानि। एषामभावः औपशमिका-दिभव्यत्वाभावः। पञ्चम्यः सम्भवे। औपशमिकाद्यभावात् भव्यत्वाभावाच्च मुक्तो भवति। किं सर्वेषामौपशमिकादीनामभावः? उच्यते-अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शन-सिद्धत्वेभ्यः ²शेषा न सन्ति। औपशमिक-क्षायोपशमिकौदयिकाः सर्वथा न सन्त्येव। क्षायिके तु भावे केवलसम्यक्त्वं, क्षायिकसम्यक्त्वमित्यर्थः। केवलज्ञानं केवलदर्शनं सिद्धत्वं च सम्भवति मुक्तात्मनि। पारिणामिके तु भावे भव्यत्वमेव केवलं सिद्धे न सम्भवति। ननु औपशमि-कादिग्रहणाद् भव्यत्वं गृहीतमेव, किमर्थं पुनर्भव्यत्वग्रहणम्? उच्यते—पारिणामिकभावे भव्यत्वमेव केवलं सिद्धे न समस्ति, शेषाः पारिणामिकाः सर्वेऽपि सन्तीति ज्ञापनार्थम्। अस्तित्व-गुणवत्त्वा-नादित्वा-संख्येयप्रदेशत्व-नित्यत्वादयः सन्ति। एतदनुसारिभाष्यम्-

भा०—औपशमिक-क्षायोपशमिकौदयिक-पारिणामिकानां भावानां भव्यत्वस्य चाभावान्मोक्षो भवति अन्यत्र केवलसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवल-दर्शन-सिद्धत्वेभ्यः। एते ह्यस्य क्षायिका नित्यास्तु मुक्तस्यापि भवन्ति ॥ ४ ॥

टी०—औपशमिकेत्यादि। औपशमिकादयः कृतद्वन्द्वाः षष्ठीबहुवचनेन निर्दिष्टाः एषामभावाद् भव्यत्वाभावाच्च मोक्षः। अन्यत्र केवलसम्यक्त्वादिभ्यः इत्युपपदलक्षणा पञ्चमी। दर्शनसप्तकक्षयात् क्षायिकं केवलसम्यक्त्वं, समस्तज्ञानावरणक्षयात् क्षायिकं केवलज्ञानं अशेषदर्शनावरणक्षयात् क्षायिकं केवलदर्शनं, समस्तकर्मक्षयात् सिद्धत्वमित्येते क्षायिका भावा यस्मान्नित्यास्तस्मान्मुक्तस्यापि भवन्तीति ॥ ४ ॥

स पुनर्मुक्तात्मा यत्र मुक्तः समस्तकर्मभिः किं तत्रैवावतिष्ठते उतान्यत्रेति पृष्टे जगाद—

सूत्रम्—तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात् ॥ १०–५ ॥

भा०—तदनन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरं औपशमिकाद्यभावानन्तरं चेत्यर्थः। मुक्त ऊर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात्। कर्मक्षये देहवियोग-सिध्यमानगति-लोकान्तप्राप्तयो ⁵ऽस्य युगपदेकसमयेन भवन्ति।

टी०—तच्छब्देन कृत्स्नकर्मक्षयः परामृश्यते औपशमिकादिभव्यत्वाभावो वा। तद-नन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरं अनु सन्ततमेव मुक्तः सन्नूर्ध्वमेव गच्छति। कियतीं

१ 'उपशमनेन' इति ग-पाठः। २ 'सिद्धा न सन्ति' इति ङ-पाठः। ३ 'कादीनां' इति ग-पाठः। ४ 'केवलदर्शनं' इति ङ-पाठः। ५ 'ऽस्य' इति घ-पाठः।

भा०—अतोऽन्यासङ्गादिजनिता गतिर्भवति। यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेनाधस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवाय्वग्नीनां गतयो दृष्टास्तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु कर्मसङ्गादधस्तिर्यगूर्ध्वं च। किश्चान्यत्—

टी०—अतोऽन्येति स्वाभाविकीं गतिमपहाय सङ्गादिजनिता गतिर्भवति। सङ्गः–कर्मकृतं स्खलनम्। आदिग्रहणात् अभिघातप्रेरणादिषु गमनकारणेषु। 'जातिनियमेन' जातिः पृथिव्य-ऽनिला-ऽनलव्यक्तिभेदेन भिन्ना। पृथिवीत्व-वायुत्वा-ऽग्नित्वाख्या तया नियमः क्रियते। तत्र पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिर्लोष्टः। यो हि बादरः पृथिवीपरिणामः स सर्वोऽधोगतिः। एवं तिर्यग्गतिर्वायुः। ऊर्ध्वगतिर्दहनः। स्वजातिनियमेनैवमेषामेताः स्वाभाविक्यो गतयो यथा तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्य-कर्मकृतस्खलनरहितस्य ऊर्ध्वगौरवात् परिणामविशेषादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु–नरकादिगतिचतुष्टयवर्तिनः संसारे परिभ्रमतः कर्मसङ्गात्–कर्मजनितस्खलनादधस्तिर्यगूर्ध्वं चानियमेन गतिर्भवति॥

किश्चान्यदिति युक्त्यन्तरोपन्याससूचनम्।

भा०—बन्धच्छेदात्। यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेडाया बीजकोशबन्धनच्छेदाच्चैरण्डबीजादीनां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात् सिध्यमानगतिः॥ किश्चान्यत—

टी०—बन्धच्छेदादिति। बध्यते [1]येन रज्ज्वादिना स बन्धः। तस्य छेदः शस्त्रेण त्रोटनं वा। तद् व्याचष्टे—यथा रज्ज्वा गाढमापीड्यापीड्य बद्धायाः कीचकविदलघटितायाः रज्जुबन्धच्छेदादुपरितनपुटस्य गमनमूर्ध्वं दृष्टं बीजकोशबन्धच्छेदाच्च बीजकोशः फलीफलं वा तस्यास्तु बन्धनं गाढसम्पुटता सवितृकरजालशोषितायाः परिणतिकाले सम्पुटोद्भेदः छेदः। ततश्च एरण्डादिफलभेदे बीजानां गतिर्दृष्टा। तानि तूड्डीयोड्डीय दूरे पतन्ति तथा कर्मबन्धः फलकडाहस्थानीयस्तच्छेदात्–तद्विघटनादनन्तरमेवोर्ध्वं सिध्यमानगतिरिति॥ किश्चान्यदिति विवक्षितार्थप्रसाधनाय हेत्वन्तरमुपादत्ते—

भा०—तथागतिपरिणामाच्च। ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च हेतुभ्यस्तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवति, ऊर्ध्वं नाधस्तिर्यग् वा॥

टी०—तथागतिपरिणामाच्चेति। तथा–तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयोगस्यापि। चशब्दः समुच्चये। एभ्यश्च पूर्वोक्तहेतुभ्यः–ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवतीति।

---

१ 'वाय्वादीनां' इति ग-पाठः। २ 'संयोगा०' इति ग-पाठः। ३ 'हेम' इति ज-पाठः। ४ 'ऊर्ध्वमेव भवति' इति घ-पाठः।

मुक्तिगमने हेतवः

सूत्रम्—पूर्वप्रयोगाद्, असङ्गत्वाद्, बन्धच्छेदात्, तथा-गतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ १०–६ ॥

भा०—पूर्वप्रयोगात्। यथा हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात् पुरुषप्रयत्नताऽऽविद्धं कुलालचक्रमुपरतेष्वपि पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगेषु पूर्वप्रयोगाद् भ्रमत्येवा संस्कारपरिक्षयात्।

टी०—उपरतकर्तृव्यापाराद् यथा कुलालचक्रं 'हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात्' हस्तेन दण्डः संयुक्तः, दण्डेन चक्रं संयुक्तं संयुक्तसंयोगः तस्मात् पुरुषप्रयत्नतश्च-भुजपरिस्पन्दाच्च आविद्धं-वेगितं प्रेरितं उपरतेष्वपि पुरुषव्यापारादिषु पूर्वप्रयोगात् हस्तादिव्यापारप्रेरणाद् भ्रमत्येव आ संस्कारपरिक्षयात्। संस्कारः-अनवरतक्रियाप्रबन्धः। दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकुर्वन्नाह—

भा०—एवं यः पूर्वमस्य यत्कर्मणा प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति। तत्कृता गतिः। किञ्चान्यत्—

टी०—एवं यः पूर्वमस्येत्यादि। योगनिरोधाभिमुखस्य यत् कर्म-क्रिया तेन कर्मणा यः प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि अविच्छिन्नसंस्कारत्वात् योगाभावेऽपि गतिहेतुर्भवति। तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः। किञ्चान्यदिति द्वितीयं हेत्वन्तरमुपन्यस्यति—

भा०—असङ्गत्वात्। पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम्। तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः, ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवाः। एष स्वभावः।

टी०—असङ्गत्वादिति। सङ्गः-स्खलनं तद्भावः सङ्गत्वं, स्खलितत्वमित्यर्थः। न सङ्गत्वमसङ्गत्वम्-अस्खलितत्वं तस्मादसङ्गत्वात् सिद्धस्योर्ध्वं गतिः सिद्धा। न हि स्वाभाविक्या गत्या गच्छन्नूर्ध्वं क्वचित् स्खलनमासादयति। एतव्याख्यानायाह—पुद्गलानामित्यादि। पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः-परमाणुप्रभृतयः। जीवास्तु ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः। एषां पुद्गलजीवानां गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां-धर्माधर्माकाशद्रव्याणाम्। तत्र स्वभावत एव अधः-अधस्तात् गौरवं भारिकत्वं, परिणामविशेषः। गौरवं धर्मो येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गलाः ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति। जीवानामपि तादृशं गौरवं परिणामविशेषो लाघवं येषामिति। एवंविधं तेषां गौरवं विशिष्टं येनोर्ध्वं गच्छन्ति एषां(प ?) पुद्गलानां च स्वभावः।

१ 'चक्रसंयोगात्' इति ग-पाठः। २ 'मस्य कर्मणा' इति घ-पाठः। ३ 'सिद्धस्य' इति च-पाठः।
४ 'गतित्व' इति ग-पाठः।

भा०—अतोऽन्यासङ्गादिजनिता गतिर्भवति। यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेनाधस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवाय्वग्नीनां गतयो दृष्टास्तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु कर्मसंङ्गादधस्तिर्यगूर्ध्वं च। किञ्चान्यत्—

टी०—अतोऽन्येति स्वाभाविकीं गतिमपहाय सङ्गादिजनिता गतिर्भवति। सङ्गः–कर्मकृतं स्खलनम्। आदिग्रहणात् अभिघातप्रेरणादिषु गमनकारणेषु। 'जातिनियमेन' जातिः पृथिव्य-ऽनिला-ऽनलव्यक्तिभेदेन भिन्ना। पृथिवीत्व-वायुत्वा-ऽग्नित्वाख्या तथा नियमः क्रियते। तत्र पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिर्लोष्टः। यो हि बादरः पृथिवीपरिणामः स सर्वोऽधोगतिः। एवं तिर्यग्गतिर्वायुः। ऊर्ध्वगतिर्दहनः। स्वजातिनियमेनैवमेषामेताः स्वाभाविक्यो गतयो यथा तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्य-कर्मकृतस्खलनरहितस्य ऊर्ध्वगौरवात् परिणामविशेषादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु–नरकादिगतिचतुष्टयवर्तिनः संसारे परिभ्रमतः कर्मसङ्गात्–कर्मजनितस्खलनादधस्तिर्यगूर्ध्वं चानियमेन गतिर्भवति॥

किञ्चान्यदिति युक्त्यन्तरोपन्याससूचनम्।

भा०—बन्धच्छेदात्। यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेडाया बीजकोशबन्धनच्छेदाच्चैरण्डबीजादीनां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात् सिध्यमानगतिः॥ किञ्चान्यत—

टी०—बन्धच्छेदादिति। बध्यते [1]येन रज्ज्वादिना स बन्धः। तस्य छेदः शस्त्रेण त्रोटनं वा। तद् व्याचष्टे—यथा रज्ज्वा गाढमापीड्यापीड्य बद्धायाः कीचकविदलघटितायाः रज्जुबन्धच्छेदादुपरितनपुटस्य गमनमूर्ध्वं दृष्टं बीजकोशबन्धच्छेदाच्च बीजकोशः फलीफलं वा तस्यास्तु बन्धनं गाढसम्पुटता सवितृकरजालशोषितायाः परिणतिकाले सम्पुटोद्भेदः छेदः। ततश्च एरण्डादिफलभेदे बीजानां गतिर्दृष्टा। तानि तूड्डीयोड्डीय दूरे पतन्ति तथा कर्मबन्धः फलकडाहस्थानीयस्तच्छेदात्–तद्विघटनादनन्तरमेवोर्ध्वं सिध्यमानगतिरिति॥ किञ्चान्यदिति विवक्षितार्थप्रसाधनाय हेत्वन्तरमुपादत्ते—

भा०—तथागतिपरिणामाच्च। ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च हेतुभ्यस्तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवति, ऊर्ध्वं नाधस्तिर्यग् वा॥

टी०—तथागतिपरिणामाच्चेति। तथा–तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयोगस्यापि। चशब्दः समुच्चये। एभ्यश्च पूर्वोक्तहेतुभ्यः–ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवतीति।

१ 'वायादीनां' इति ग-पाठः। २ 'संयोगा०' इति ग-पाठः। ३ 'हेम' इति ज-पाठः। ४ 'ऊर्ध्वमेव भवति' इति घ-पाठः।

मुक्तगमने हेतवः

सूत्रम्—पूर्वप्रयोगाद्, असङ्गत्वाद्, बन्धच्छेदात्, तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ १०-६ ॥

भा०—पूर्वप्रयोगात्। यथा हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात् पुरुषप्रयत्नतश्चाविद्धं कुलालचक्रमुपरतेष्वपि पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगेषु पूर्वप्रयोगाद् भ्रमत्येवा संस्कारपरिक्षयात्।

टी०—उपरतकर्तृव्यापाराद् यथा कुलालचक्रं 'हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात्' हस्तेन दण्डः संयुक्तः, दण्डेन चक्रं संयुक्तं संयुक्तसंयोगः तस्मात् पुरुषप्रयत्नतश्च-पुरुषपरिस्पन्दाच्च आविद्धं-वेगितं प्रेरितं उपरतेष्वपि पुरुषव्यापारादिषु पूर्वप्रयोगात् हस्तादिव्यापारप्रेरणाद् भ्रमत्येव आ संस्कारपरिक्षयात्। संस्कारः-अनस्तमितक्रियाप्रबन्धः। दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकुर्वन्नाह—

भा०—एवं यः पूर्वमस्य यत्कर्मणा प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति। तत्कृता गतिः। किञ्चान्यत्—

टी०—एवं यः पूर्वमस्येत्यादि। योगनिरोधाभिमुखस्य यत् कर्म-क्रिया तेन कर्मणा यः प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि अविच्छिन्नसंस्कारत्वात् योगाभावेऽपि गतिहेतुर्भवति। तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः। किञ्चान्यदिति द्वितीयं हेत्वन्तरमुपन्यस्यति—

भा०—असङ्गत्वात्। पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम्। तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः, ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवाः। एष स्वभावः।

टी०—असङ्गत्वादिति। सङ्गः-स्खलनं तद्भावः सङ्गत्वं, स्खलितत्वमित्यर्थः। न सङ्गत्वमसङ्गत्वम्-अस्खलितत्वं तस्मादसङ्गत्वात् सिद्धस्योर्ध्वं गतिः सिद्धा। न हि स्वाभाविक्या गत्या गच्छन्नूर्ध्वं क्वचित् स्खलनमासादयति। एतद्व्याख्यानायाह—पुद्गलानामित्यादि। पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः-परमाणुप्रभृतयः। जीवास्तु ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः। एषां पुद्गलजीवानां गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां-धर्माधर्माकाशद्रव्याणाम्। तत्र स्वभावत एव अधः-अधस्तात् गौरवं भारिकत्वं, परिणामविशेषः। गौरवं धर्मो येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गलाः ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति। जीवानामपि तादृशं गौरवं परिणामविशेषो लाघवं येषामिति। एवंविधं तेषां गौरवं विशिष्टं येनोर्ध्वं गच्छन्ति एषां(ष ?) पुद्गलानां च स्वभावः।

१ 'चक्रसंयोगात्' इति ग-पाठः। २ 'मस्य कर्मणा' इति घ-पाठः। ३ 'सिध्यस्य' इति च-पाठः। ४ 'गतित्व' इति ग-पाठः।

भा०—अतोऽन्यासङ्गादिजनिता गतिर्भवति। यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेनाधस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवाय्वग्नीनां गतयो दृष्टास्तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु कर्मसङ्गादधस्तिर्यगूर्ध्वं च। किञ्चान्यत्—

टी०—अतोऽन्येति स्वाभाविकीं गतिमपहाय सङ्गादिजनिता गतिर्भवति। सङ्गः-कर्मकृतं स्खलनम्। आदिग्रहणात् अभिघातप्रेरणादिषु गमनकारणेषु। 'जातिनियमेन' जातिः पृथिव्य-ऽनिला-ऽनलव्यक्तिभेदेन भिन्ना। पृथिवीत्व-वायुत्वा-ऽग्नित्वाख्या तया नियमः क्रियते। तत्र पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिर्लोष्टः। यो हि बादरः पृथिवीपरिणामः स सर्वोऽधोगतिः। एवं तिर्यग्गतिर्वायुः। ऊर्ध्वगतिर्दहनः। स्वजातिनियमेनैवमेषामेताः स्वाभाविक्यो गतयो यथा तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्य-कर्मकृतस्खलनरहितस्य ऊर्ध्वगौरवात् परिणामविशेषादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु-नरकादिगतिचतुष्टयवर्तिनः संसारे परिभ्रमतः कर्मसङ्गात्-कर्मजनितस्खलनादधस्तिर्यगूर्ध्वं चानियमेन गतिर्भवति॥

किञ्चान्यदिति युक्त्यन्तरोपन्याससूचनम्।

भा०—बन्धच्छेदात्। यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेडाया बीजकोशबन्धनच्छेदाच्चैरण्डबीजादीनां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात् सिध्यमानगतिः॥ किञ्चान्यत—

टी०—बन्धच्छेदादिति। बध्यते [1]येन रज्ज्वादिना स बन्धः। तस्य छेदः शस्त्रेण त्रोटनं वा। तद् व्याचष्टे—यथा रज्ज्वा गाढमापीड्यापीड्य बद्धायाः कीचकविदलघटितायाः रज्जुबन्धच्छेदादुपरितनपुटस्य गमनमूर्ध्वं दृष्टं बीजकोशबन्धच्छेदाच्च बीजकोशः फलीफलं वा तस्यास्तु बन्धनं गाढसम्पुटता सवितृकरजालशोषितायाः परिणतिकाले सम्पुटोद्भेदः छेदः। ततश्च एरण्डादिफलभेदे बीजानां गतिर्दृष्टा। तानि तूड्डीयोड्डीय दूरे पतन्ति तथा कर्मबन्धः फलकडाहस्थानीयस्तच्छेदात्-तद्विघटनादनन्तरमेवोर्ध्वं सिध्यमानगतिरिति॥ किञ्चान्यदिति विवक्षितार्थप्रसाधनाय हेत्वन्तरमुपादत्ते—

भा०—तथागतिपरिणामाच्च। ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च हेतुभ्यस्तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवति, ऊर्ध्वं नाधस्तिर्यग् वा॥

टी०—तथागतिपरिणामाच्चेति। तथा-तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयोगस्यापि। चशब्दः समुच्चये। एभ्यश्च पूर्वोक्तहेतुभ्यः-ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवतीति।

---

१ 'वाय्वादीनां' इति ग-पाठः। २ 'संयोगा०' इति ग-पाठः। ३ 'हेम' इति ज-पाठः। ४ 'ऊर्ध्वमेव भवति' इति घ-पाठः।

मुक्तिगमने हेतवः

सूत्रम्—पूर्वप्रयोगाद्, असङ्गत्वाद्, बन्धच्छेदात्, तथा-गतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ १०–६ ॥

भा०—पूर्वप्रयोगात्। यथा हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात् पुरुषप्रयत्नतश्चाविद्धं कुलालचक्रमुपरतेऽपि पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगेषु पूर्वप्रयोगात् भ्रमत्येवा संस्कारपरिक्षयात्।

टी०—उपलक्षणमाचष्टे यथा कुलालचक्रं 'हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात्' हस्तेन दण्डः संयुक्तः, दण्डेन चक्रं संयुक्तं संयुक्तसंयोगः तस्मात् पुरुषप्रयत्नतश्च-पुरुषपरिस्पन्दाच्च आविद्धं-वेगितं प्रेरितं उपरतेऽपि पुरुषव्यापारादिषु पूर्वप्रयोगात् हस्तादिव्यापार-प्रेरणाद् भ्रमत्येव आ संस्कारपरिक्षयात्। संस्कारः-अनन्तक्रियाप्रबन्धः। दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकुर्वन्नाह—

भा०—एवं यः पूर्वमस्य यत्कर्मणा प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति। तत्कृता गतिः। किञ्चान्यत्—

टी०—एवं यः पूर्वमस्येत्यादि। योगनिरोधाभिमुखस्य यत् कर्म-क्रिया तेन कर्मणा यः प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि अविच्छिन्नसंस्कारत्वात् योगाभावेऽपि गतिहेतु-र्भवति। तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः। किञ्चान्यदिति द्वितीयं हेत्वन्तरमुपन्यस्यति—

भा०—असङ्गत्वात्। पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां द्रव्या-णाम्। तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः, ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवाः। एष स्वभावः।

टी०—असङ्गत्वादिति। सङ्गः-स्खलनं तद्भावः सङ्गत्वं, स्खलितत्वमित्यर्थः। न सङ्गत्वमसङ्गत्वम्-अस्खलितत्वं तस्मादसङ्गत्वात् सिद्धस्योर्ध्वं गतिः सिद्धा। न हि स्वाभाविक्या गत्या गच्छन्नूर्ध्वं कचित् स्खलनमासादयति। एतच्चाख्यानायाह—पुद्गलानामित्यादि। पूर-णाद् गलनाच्च पुद्गलाः-परमाणुप्रभृतयः। जीवास्तु ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः। एषां पुद्गल-जीवानां गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां-धर्माधर्माकाशद्रव्याणाम्। तत्र स्वभावत एव अधः-अधस्तात् गौरवं भारिकत्वं, परिणामविशेषः। गौरवं धर्मो येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गलाः ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति। जीवानामपि तादृशं गौरवं परिणामविशेषो लाघवं येषामिति। एवंविधं तेषां गौरवं विशिष्टं येनोर्ध्वं गच्छन्ति एषां(ष ?) पुद्गलानां च स्वभावः।

१ 'चक्रसंयोगात्' इति ग-पाठः। २ 'मस्य कर्मणा' इति घ-पाठः। ३ 'सिद्धस्य' इति च-पाठः।
४ 'गतित्व' इति ग-पाठः।

भा०—अतोऽन्यासङ्गादिजनिता गतिर्भवति। यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेनाधस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवाय्वग्नीनां गतयो दृष्टास्तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु कर्मसंङ्गादधस्तिर्यगूर्ध्वं च। किञ्चान्यत्—

टी०—अतोऽन्येति स्वाभाविकीं गतिमपहाय सङ्गादिजनिता गतिर्भवति। सङ्गः—कर्मकृतं स्खलनम्। आदिग्रहणात् अभिघातप्रेरणादिषु गमनकारणेषु। 'जातिनियमेन' जातिः पृथिव्य-ऽनिला-ऽनलव्यक्तिभेदेन भिन्ना। पृथिवीत्व-वायुत्वा-ऽग्नित्वाख्या तया नियमः क्रियते। तत्र पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिर्लोष्ठः। यो हि बादरः पृथिवीपरिणामः स सर्वोऽधोगतिः। एवं तिर्यग्गतिर्वायुः। ऊर्ध्वगतिर्दहनः। स्वजातिनियमेनैवमेषामेताः स्वाभाविक्यो गतयो यथा तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्य-कर्मकृतस्खलनरहितस्य ऊर्ध्वगौरवात् परिणामविशेषादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति। संसारिणस्तु—नरकादिगतिचतुष्टयवर्तिनः संसारे परिभ्रमतः कर्मसङ्गात्—कर्मजनितस्खलनादधस्तिर्यगूर्ध्वं चानियमेन गतिर्भवति॥

किञ्चान्यदिति युक्त्यन्तरोपन्याससूचनम्।

भा०—बन्धच्छेदात्। यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेडाया बीजकोशबन्धनच्छेदाच्चैरण्डबीजादीनां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात् सिध्यमानगतिः॥ किञ्चान्यत—

टी०—बन्धच्छेदादिति। बध्यते [1]येन रज्ज्वादिना स बन्धः। तस्य छेदः शस्त्रेण त्रोटनं वा। तद् व्याचष्टे—यथा रज्ज्वा गाढमापीड्यापीड्य बद्धायाः कीचकविदलघटितायाः रज्जुबन्धच्छेदादुपरितनपुटस्य गमनमूर्ध्वं दृष्टं बीजकोशबन्धच्छेदाच्च बीजकोशः फलीफलं वा तस्यास्तु बन्धनं गाढसम्पुटता सवितृकरजालशोषितायाः परिणतिकाले सम्पुटोद्भेदः छेदः। ततश्च एरण्डादिफलभेदे बीजानां गतिर्दृष्टा। तानि तूड्डीयोड्डीय दूरे पतन्ति तथा कर्मबन्धः फलकडाहस्थानीयस्तच्छेदात्—तद्विघटनादनन्तरमेवोर्ध्वं सिध्यमानगतिरिति॥ किञ्चान्यदिति विवक्षितार्थप्रसाधनाय हेत्वन्तरमुपादत्ते—

भा०—तथागतिपरिणामाच्च। ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च हेतुभ्यस्तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवति, ऊर्ध्वं नाधस्तिर्यग् वा॥

टी०—तथागतिपरिणामाच्चेति। तथा—तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयोगस्यापि। चशब्दः समुच्चये। एभ्यश्च पूर्वोक्तहेतुभ्यः—ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवतीति।

---

१ 'वायादीनां' इति ग-पाठः। २ 'संयोगा०' इति ग-पाठः। ३ 'हेम' इति ज-पाठः। ४ 'ऊर्ध्वमेव भवति' इति घ-पाठः।

मुक्तिगमने हेतवः

सूत्रम्—पूर्वप्रयोगाद्, असङ्गत्वाद्, बन्धच्छेदात्, तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ १०-६ ॥

भा०—पूर्वप्रयोगात्। यथा हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात् पुरुषप्रयत्नतश्चाविद्धं कुलालचक्रमुपरतेऽपि पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगे पूर्वप्रयोगाद् भ्रमत्येवा संस्कारपरिक्षयात्।

टी०—उपरतकर्तृव्यापारात् यथा कुलालचक्रं 'हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात्' हस्तेन दण्डः संयुक्तः, दण्डेन चक्रं संयुक्तं संयुक्तसंयोगः तस्मात् पुरुषप्रयत्नतश्च-पुरुषपरिस्पन्दाच्च आविद्धं-वेगितं प्रेरितं उपरतेष्वपि पुरुषव्यापारादिषु पूर्वप्रयोगात् हस्तादिव्यापारप्रेरणाद् भ्रमत्येव आ संस्कारपरिक्षयात्। संस्कारः-अनन्तरक्रियाप्रबन्धः। दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकुर्वन्नाह—

भा०—एवं यः पूर्वमस्य[1] यत्कर्मणा[2] प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति। तत्कृता गतिः। किञ्चान्यत्—

टी०—एवं यः पूर्वमस्येत्यादि। योगनिरोधाभिमुखस्य यत् कर्म-क्रिया तेन कर्मणा यः प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि अविच्छिन्नसंस्कारत्वात् योगाभावेऽपि गतिहेतुर्भवति। तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः। किञ्चान्यदिति द्वितीयं हेत्वन्तरमुपन्यस्यति—

भा०—असङ्गत्वात्। पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम्। तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः, ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवाः। एष स्वभावः।

टी०—असङ्गत्वादिति। सङ्गः-स्खलनं तद्भावः सङ्गत्वं, स्खलितत्वमित्यर्थः। न सङ्गत्वमसङ्गत्वम्-अस्खलितत्वं तस्मादसङ्गत्वात् सिद्धस्योर्ध्वं गतिः सिद्धा। न हि स्वाभाविक्या गत्या गच्छन्नूर्ध्वं कचित् स्खलनमासादयति। एतद्व्याख्यानायाह—पुद्गलानामित्यादि। पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः-परमाणुप्रभृतयः। जीवास्तु ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः। एषां पुद्गलजीवानां गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां-धर्माधर्माकाशद्रव्याणाम्। तत्र स्वभावत एव अधः-अधस्तात् गौरवं भारिकत्वं, परिणामविशेषः। गौरवं धर्मो येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गलाः ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति। जीवानामपि तादृशं गौरवं परिणामविशेषो लाघवं येषामिति। एवंविधं तेषां गौरवं विशिष्टं येनोर्ध्वं गच्छन्ति एषां(ष ?) पुद्गलानां च स्वभावः।

१ 'चक्रसंयोगात्' इति ग-पाठः। २ 'मस्य कर्मणा' इति घ-पाठः। ३ 'सिद्धस्य' इति च-पाठः। ४ 'गतित्व' इति ग-पाठः।

सम्यग्दर्शनादिसलिलक्लेदात् प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेपः ऊर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव गच्छत्या लोकान्तात् ॥ स्यादेतत्। लोकान्तादूर्ध्वं मुक्तस्य गतिः किमर्थं न भवतीति ?। अत्रोच्यते—

टी०—एवमूर्ध्वगौरवेत्यादि । संसारोदधौ भवसलिले भवः-औदारिकादिकायनिर्वृत्तिः । भव एव सलिलं तत्र मग्नो भयासक्तः शरीरी अनियमेन अधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति । ततः सम्यग्दर्शनज्ञानावरणसलिलार्द्रीकृतप्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेपः ऊर्ध्वमेव गच्छति आ लोकान्तादिति । स्यादेतदित्यादिना इदमाशङ्कते-ऊर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तादिति को नियमः ? स्वाभाविक्या गत्या लोकान्तादपि परेण गच्छतु गतेर्निवारकस्याभावादिति । अत्रोच्यते—

भा०—धर्मास्तिकायाभावात्। धर्मास्तिकायो हि जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहेणोपकुरुते । स तत्र नास्ति । तस्माद् गत्युपग्रहकारणाभावात् परतो गतिर्न भवत्यप्सु अलाबुवत् । नाधो न तिर्यगित्युक्तम् । तत्रैवानुश्रेणिगतिर्लोकान्तेऽवतिष्ठते मुक्तो निष्क्रिय इति ॥ ६ ॥

टी०—धर्मास्तिकायाभावादिति । अस्त्येव निवारकं धर्मद्रव्यं तद्व्यपेक्षाकारणं स्वयमेव गतिपरिणतस्य जीवपुद्गलद्रव्यस्य धर्मद्रव्यमुपग्राहकं भवति मीनस्येव वारिद्रव्यम्, न त्वगच्छन्तं झषं बलाद् वारि नयति । एवं गतिपरिणतस्यात्मनः पुद्गलस्य वा स्वत एव गत्युपग्रहकारी धर्मास्तिकायः कारणीभवति । स च लोकात् परतो नास्ति । तस्माद् गत्युपग्रहकारिणोऽभावात् परतो गतिर्नास्ति अप्सु यथाऽलाबुनः । अलाबु हि मृल्लेपापगमात् स्वयमेव गच्छज्जलमस्तकप्रविष्टं भवति, न परतो याति, उपग्राहकजलद्रव्याभावात्। ऊर्ध्वमेव च प्रयाति, नाधो न तिर्यगित्युक्तमेव। तत्रैवानुश्रेणिगतिर्लोकान्तेऽवतिष्ठत इति। यत्र देशे स्थितो मुच्यते समस्तैः कर्मभिस्तत्र या शरीरस्योपरि रुद्धा श्रेणिर्नभसस्तयैव गत्वा लोकान्तेऽवतिष्ठते मुक्तात्मा निष्क्रिय इति॥ यथोक्तम्—

> "धर्माभावाच्चालोके स प्रतिहन्यते न लोकाग्रे ॥
> [न तु स्पर्शित्वात्] गमनोपकृद्धिधर्मो जीवानां पुद्गलानां च ॥ १ ॥
> मुक्तोऽनन्तं कालं गच्छत्युपरीति याऽप्यनुपपन्नम् ।
> मुक्तस्य संसृतिर्हि न युक्ता भ्रमणं हि संसारः ॥ २ ॥
> संसारिणस्तु विश्रमणमस्ति तस्य न महाननर्थः स्यात् ।
> अपि चालोकोऽभीष्टः स च कृतकृत्यस्तथाऽऽत्मवशः ॥ ३ ॥

स च गतिपरिणाम ऊर्ध्वमेव भवति नाधस्तिर्यग् वा । पूर्वनिर्दिष्टहेतुनिबन्धं ऊर्ध्वगौरव-योगपरिणामाद् विना अगुरुलघोर्न चान्यदित्यादि । तदाह—

भा०—गौरवप्रयोगपरिणामासङ्गयोगाभावात् । तद्यथा—गुणवद्भूमि-भागारोपितमृतुकालजातं बीजोद्भेदाङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलकालेषु अविमानितसेक-दोहदादिपोषणकर्मपरिनिर्वृत्तं कालच्छिन्नं शुष्कमलाबु अप्सु न निमज्जति ।

टी०—गौरवप्रयोगपरिणामासङ्गयोगाभावादित्यादि । तद्यथेत्यादिना दृष्टान्त-माह–अलाबुनोऽवस्थाः पूर्विका निरूप्यन्ते । गुणवद्भूमिभागारोपितमिति बीजावस्था । गुणवान् भूमिभागोऽनुपहतः क्षार-मूत्र-पुरीषादिभिः तत्रारोपितं निखातं सत् काले-वर्षासु जातं ततोऽङ्कुरावस्थात् बीजोद्भेदादङ्कुरः प्रवालं किसलयं पर्णं जरठं ततः पुष्पं ततः फलं एषां बीजारोपणोद्भेदाङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलानां कालेषु स्वेषु स्वेषु विमानितः प्राप्तकालो न कृतः कृतस्त्वविमानितः सेको दोहदश्च । आदिग्रहणादस्थि-धूम-भस्मावगुण्ठनादिपरिग्रहः । एवमादिना पोषणकर्मणा परिणतं-जरठीभूतं पक्वं काले परिपाकोत्तरकालच्छिन्नं शुष्कमलाबु अप्सु न निमज्जति—न जलेऽन्तः प्रविशति । सर्वेषां विशेषणानामिदं फलं निरुपहतं वातेनानाश्लिष्टं अशुषिरमिति ।

अलाबुनोऽवस्थाः

भा०—तदेव गुरुकृष्णमृत्तिकालेपैर्घनैर्बहुभिरालिप्तं घनमृत्तिकालेपवेष्टन-जनितागन्तुकगौरवमप्सु प्रक्षिप्तं तज्जलप्रतिष्ठं भवति । यदा त्वस्याद्भिः क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा मृत्तिकालेपसङ्गनिर्मुक्तं मोक्षानन्तरमेवोर्ध्वं गच्छति आ सलिलोर्ध्वतलात् ।

टी०—तदेव च पुनर्गुर्व्याः कृष्णमृत्तिकाया लेपैर्घनैः–निरन्तरैर्बहुभिः–अष्टाभि-र्दर्भवेष्टनैः कालमालिप्तः तेन च घनमृत्तिकालेपेन वेष्टनेन च दर्भादिजनितमागन्तुकं गौरवं यस्य तदेवंविधमप्सु प्रक्षिप्तं तज्जलप्रतिष्ठं भवति उत्तरकालम् । यदा त्वस्याद्भिः सम्बन्धतः क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा तत्सङ्गविनिर्मुक्तं दर्भादिबन्ध-नमृत्तिकामोक्षणसमनन्तरमेवोर्ध्वं गच्छत्या सलिलोर्ध्वतलादित्येष दृष्टान्तः ।

सम्प्रति दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—

भा०—एवमूर्ध्वगौरवगतिधर्मा जीवोऽप्यष्टविधकर्मलेपमृत्तिकावेष्टितस्तत्-सङ्गात् संसारमहार्णवे भवसलिले निमग्नो भवासक्तोऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति

१ 'तूना' इति ज-पाठः । २ 'मृत्तिकावेष्टन' इति ग-पाठः । ३ 'तलप्रविष्टं' इति ग-पाठः । ४ 'वेष्टनकाल' इति च–ज–पाठः । ५ 'तलप्रतिष्ठं' इति च–ज–पाठः । ६ 'सम्बन्धेन' इति ग–पाठः । ७ 'मृत्तिकावेष्टितः सन् संसार०' इति ग–पाठः ।

सम्यग्दर्शनादिसलिलक्लेदात् प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेपः ऊर्ध्वं
गच्छत्या लोकान्तात् ॥ स्यादेतत् । लोकान्तादूर्ध्वं मुक्तस्य गतिः
तीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—एवमूर्ध्वगौरवेत्यादि । संसारोदधौ भवसलिले भवः—उ
निर्वृत्तिः । भव एव सलिलं तत्र मग्नो भवासक्तः शरीरी अनियमेन अ
गच्छति । ततः सम्यग्दर्शनज्ञानावरणसलिलार्द्रीकृतप्रहीणाष्टविधक
ऊर्ध्वमेव गच्छति आ लोकान्तादिति । स्यादेतदित्यादिना इदमाशङ्कते
लोकान्तादिति को नियमः ? स्वाभाविक्या गत्या लोकान्तादपि परेण गच्छतु
भावादिति । अत्रोच्यते—

भा०—धर्मास्तिकायाभावात् । धर्मास्तिकायो हि जीवपुद्ग
ग्रहेणोपकुरुते । स तत्र नास्ति । तस्माद् गत्युपग्रहकारणाभावात्
भवत्यप्सु अलाबुवत् । नाधो न तिर्यगित्युक्तम् । तत्रैवानुश्रेणिगी
तिष्ठते मुक्तो निष्क्रिय इति ॥ ६ ॥

टी०—धर्मास्तिकायाभावादिति । अस्त्येव निवारकं धर्मद्रव्यं तद्यपे
मेव गतिपरिणतस्य जीवपुद्गलद्रव्यस्य धर्मद्रव्यमुपग्राहकं भवति मीनस्येव वारिद्र
च्छन्तं झषं बलाद् वारि नयति । एवं गतिपरिणतस्यात्मनः पुद्गलस्य वा स्वत
कारी धर्मास्तिकायः कारणीभवति । स च लोकात् परतो नास्ति । तस्माद्
रिणोऽभावात् परतो गतिर्नास्ति अप्सु यथाऽलाबुनः । अलाबु हि मृल्लेपाप
गच्छज्जलमस्तकप्रविष्टं भवति, न परतो याति, उपग्राहकजलद्रव्याभावात् । ऊर्ध्व
नाधो न तिर्यगित्युक्तमेव । तत्रैवानुश्रेणिगतिर्लोकान्तेऽवतिष्ठत इति ।
मुच्यते समस्तैः कर्मभिस्तत्र या शरीरस्योपरि रुद्धा श्रेणिर्नभसस्तयैव गत्वा त
मुक्तात्मा निष्क्रिय इति ॥ यथोक्तम्—

"धर्माभावाच्चालोके स प्रतिहन्यते न लोकाग्रे ॥
[न तु स्पर्शित्वात्] गमनोपकृद्धि धर्मो जीवानां पुद्गलानां च ॥ १
मुक्तोऽनन्तं कालं गच्छत्युपरीति वाऽप्यनुपपन्नम् ।
मुक्तस्य संसृतिर्हि न युक्ता भ्रमणं हि संसारः ॥ २ ॥
संसारिणस्तु विभ्रमणमस्ति तस्य न महाननर्थः स्यात् ।

स च गतिपरिणाम ऊर्ध्वमेव भवति नाधस्तिर्यग् वा । पूर्वनिर्दिष्टहेतुभिरेव ऊर्ध्वगौरवप्रयोगपरिणामाद् विना असङ्गयोगं नान्यच्चेत्यादि । तत्राह—

भा०—गौरवप्रयोगपरिणामासङ्गयोगाभावात् । तद्यथा—गुणवद्भूमिभागारोपितमृतुकालजातं बीजोद्भेदाङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलकालेषु अविमानितसेकदोहदादिपोषणकर्मपरिणतं कालच्छिन्नं शुष्कमलाबु अप्सु न निमज्जति ।

टी०—गौरवप्रयोगपरिणामासङ्गयोगाभावादित्यादि । तद्यथेत्यादिना दृष्टान्तमाह–अलाबुनोऽवस्थाः पूर्विका विशेषणैः । गुणवद्भूमिभागारोपितमिति बीजावस्था । गुणवान् भूमिभागोऽनुपहतः क्षार-मूत्र-पुरीषादिभिः तत्रारोपितं निखातं सत् काले-वर्षासु जातं ततश्चाङ्कुरावस्थात् बीजोद्भेदादङ्कुरः प्रवालं किसलयं पर्णं जरठं ततः पुष्पं ततः फलं एषां बीजारोपणोद्भेदाङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलानां कालेषु तेषु तेषु विमानितः प्राप्तकालो न कृतः कृतस्त्वविमानितः सेको दोहदश्च । आदिग्रहणादस्थि-धूम-भस्मावगुण्ठनादिपरिग्रहः । एवमादिना पोषणकर्मणा परिणतं-जरठीभूतं पक्वं काले परिपाकोत्तरकालच्छिन्नं शुष्कमलाबु अप्सु न निमज्जति—न जलेऽन्तः प्रविशति । सर्वेषां विशेषणानामिदं फलं निरुपहतं वातेनानाश्लिष्टं अशुषिरमिति ।

अलाबुनोऽवस्थाः

भा०—तदेव गुरुकृष्णमृत्तिकालेपैर्घनैर्बहुभिरालिप्तं घनमृत्तिकालेपवेष्टनजनितागन्तुकगौरवमप्सु प्रक्षिप्तं तज्जलप्रतिष्ठं भवति । यदा त्वस्याद्भिः क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा मृत्तिकालेपसङ्गनिर्मुक्तं मोक्षानन्तरमेवोर्ध्वं गच्छति आ सलिलोर्ध्वतलात् ।

टी०—तदेव च पुनर्गुर्व्याः कृष्णमृत्तिकाया लेपैर्घनैः–निरन्तरैर्बहुभिः–अष्टाभिर्दर्भवेष्टनैः कालमालिप्तः तेन च घनमृत्तिकालेपेन वेष्टनेन च दर्भादिजनितमागन्तुकं गौरवं यस्य तदेवंविधमप्सु प्रक्षिप्तं तज्जलप्रतिष्ठं भवति उत्तरकालम् । यदा त्वस्याद्भिः सम्बन्धतः क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा तत्सङ्गविनिर्मुक्तं दर्भादिबन्धनमृत्तिकामोक्षणसमनन्तरमेवोर्ध्वं गच्छत्या सलिलोर्ध्वतलादित्येष दृष्टान्तः ।

सम्प्रति दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—

भा०—एवमूर्ध्वगौरवगतिधर्मा जीवोऽप्यष्टविधकर्मलेपमृत्तिकावेष्टितस्तत्सङ्गात् संसारमहार्णवे भवसलिले निमग्नो भवासक्तोऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति

१ 'तुना' इति ज-पाठः । २ 'मृत्तिकावेष्टन' इति ग-पाठः । ३ 'तलप्रविष्टं' इति ग-पाठः । ४ 'वेष्टनकाल' इति च-ज-पाठः । ५ 'तलप्रतिष्ठं' इति च-ज-पाठः । ६ 'सम्बन्धेन' इति ग-पाठः । ७ 'मृत्तिकावेष्टितः सन् संसार०' इति ग-पाठः ।

टी०—तत्र क्षेत्रमाकाशं जीवपुद्गलानां निवासगतिविशेषणाल्लोकाकाशपरिग्रहः। तस्यापि लोकाकाशस्यैकदेशग्रहणम्, अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रद्वयमीपत्प्राग्भारोपलक्षितश्च गगनप्रदेश इति। कालोऽनादिरनन्तस्तस्योत्सर्पिण्यवसर्पिणी च ग्राह्या। गतिर्नरकादिभेदेन चतुर्विधा। लिङ्गं स्त्री-पुं-नपुंसकाख्यम्, अथवा द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति। तीर्थमिति तीर्थकरत्वं प्राप्य सिद्धा इत्यादिविकल्पम्। चारित्रं सामायिकादि मूलगुणोत्तरगुणभेदम्। प्रत्येकबुद्धबोधितः स्वयम्बुद्धसिद्धादिभेदः। ज्ञानं मति-श्रुतादिभेदम्। अवगाहनामिति शरीरावगाहग्रहणम्। अन्तरमेकसमयादिकं षण्मासान्तिकम्। सङ्ख्येत्येकस्मिन् समये कियन्तः सिध्यन्तीत्यादि। अल्पबहुत्वमिति क्षेत्रसिद्धाद्यन्तःपातिभेदानां परस्परं चिन्त्यते। एतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य सिद्धत्वलाभे कारणानि भवन्ति। एतदेव स्पष्टयति—

भा०—एभिः सिद्धः साध्यः अनुगम्यश्चिन्त्यो व्याख्येय इत्येकार्थत्वम्। तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च द्वौ नयौ भवतः। तत्कृतोऽनुयोगविशेषः।

टी०—साध्यपर्यायानाचष्टे–अनुगमनीयोऽनुगम्योऽनुसर्तव्योऽनुसृत्यः। चित्ते व्यवस्थाप्यश्चिन्त्यः व्यवस्थाप्य च व्याख्येयः–कथनीयः। एकस्य–अभिन्नस्यार्थस्य वाचकाः सर्वे एते साध्यादयः। अत एव पर्यायत्वं युगपदप्रयोगात्। तत्र–अस्मिन् सिद्धव्याख्याने कर्तव्ये द्वौ नयौ पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च। पूर्वम्–अतीतं भावं प्रज्ञापयतीति पूर्वभावप्रज्ञापनीयः। प्रत्युत्पन्नं–वर्तमानं भावं प्रज्ञापयतीति प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयः। नैगमादिप्रसिद्धनयेभ्यश्च नेमौ व्यतिरिक्तौ। एतेषामेव वाचोयुक्तिभेदेन ग्रहणम्। तत्र नैगमसङ्ग्रह-व्यवहाराः सर्वकालार्थग्राहित्वात् पूर्वभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्याः। ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूतास्तु वर्तमानकालार्थप्रतिग्राहित्वात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्या विज्ञेयाः। आभ्यां नयाभ्यां क्षेत्रादयो व्याख्येयाः। तत्कृतः–ताभ्यां कृतोऽनुयोगविशेषो–व्याख्याप्रकारः॥

भा०—तद्यथा—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यतीति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयं प्रति सिद्धिक्षेत्रे [1]सिध्यतीति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रति पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः [2]सिध्यतीति। संहरणं प्रति मानुषे क्षेत्रे [3]सिध्यतीति। तत्र प्रमत्तसंयताः संयतासंयताश्च संह्रियन्ते॥

टी०—तद्यथेत्यादिना क्षेत्रं निरूपयति—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति। तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यतीति। तत्र सिद्धः [4]प्रतिष्ठितः। तथा चागमः—"[5]इहं बोंदिं चइत्ता णं तत्थ गंतूण सिज्झई"। अप्राप्तस्थानस्तु नैव सिद्धः, [6]कृत्यशेषत्वात्।

१–३ 'सिध्यति' इति घ–पाठः। ४ 'प्रतिष्ठितो यः' इति च–ज–पाठः। ५ आवश्यक-निर्युक्तेः ९५९–तमीगाथाया अयमुत्तरार्धः, एतत्पूर्वार्धंश्छायापूर्वको यथा—

" अलोए पडिहया सिद्धा, लोअग्गे अ पइट्ठिआ।"

अलोके प्रतिहताः सिद्धा लोकाग्रे च प्रतिष्ठिताः। इह तनुं त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्यन्ति॥

६ 'कृत्यं' इति च–ज–पाठः।

तिष्ठन्ति गतिमान् योऽस्मान् पर्यन्तस्था निराबाध ।
नास्ति स्वभावविगमो न तु सर्वस्यापि भावस्य ॥ ४ ॥
घातीनि तु कर्माणि स्वभावघातात् गुणान् निघ्नन्ति ।
तदभावात् स्वाभाविकगुणभावो भाति न तु सिद्धः ॥ ५ ॥
यदि न स्वभावविगमो नेष्टः कस्मात् स निष्क्रियो भाति ।
इति या चोद्यं प्रोक्तं यत्स्पन्दनलक्षणाभावात् ॥ ६ ॥
कार्याभावात् पुनर्न स्पन्दनस्य निर्गतिस्पन्दनात् ।
प्रायोगिकोऽप्ययुक्तः स्पन्दः कर्मप्रयुक्तस्य ॥ ७ ॥
विरहेश्च तस्य नार्थः क्षुत्-तृट्-स्वेदादि-मोहरागाणाम् ।
रागादीनां च तथाऽभावादुपयोगहेतुत्वात् ॥ ८ ॥
एतेन व्याख्यातो गमन-चङ्क्रमण-निन्नानादीनाम् ।
चेष्टानां सिद्धस्याभावो विग्रहविरहाद्भगवतः ॥ ९ ॥"

एवं तेषां मुक्तात्मनां "पूर्वप्रयोगादिभिरुक्तिलङ्गतिः" इति वचनात् तेषां गतिः सिद्धेति ॥ ६ ॥

त एवं सिद्धान्तेन सिद्धाः क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगद्वारैरनुगन्तव्याः "प्रमाणनयैरधिगमः" (अ०१, सू० ६) इति वचनादित्याह—

सिद्धस्य १२ अनुयोगद्वाराणि

सूत्रम्—क्षेत्र-काल-गति-लिङ्ग-तीर्थ-चारित्र-प्रत्येक-बुद्धबोधित-ज्ञाना-ऽवगाहना-ऽन्तर-सङ्ख्या-ऽल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ १०–७ ॥

टी०—अथवा अमी सिद्धाः परिनिवृत्तदोषाः कार्मणशरीरौपशमिकादिभावनिरुपाख्याः किं पर्यायान्तरेण व्यपदेष्टुमशक्या एव आहोस्विदतीतव्यवहारा एव हि निर्धार्या इति ?॥ उच्यते —शक्यन्त एव व्यपदेष्टुं, यस्मात् ते खलु व्यवजिहीर्षद्भिः प्रत्युत्पन्नभूतार्थानुग्रहतन्त्रनयद्वितयसामर्थ्यविशेषवद्भिः श्रुतज्ञानाहितदार्ढ्यैर्ज्ञानदर्शनचरणाप्रच्युतमार्गैस्तत्स्वप्रतिपत्त्यर्थमात्महितमादधानैः क्षेत्रादिद्वारैरनुगमनीया इत्याह—क्षेत्रकाल इत्यादि। क्षेत्रादीनां अल्पबहुत्वान्तानां द्वन्द्वः। द्वन्द्वसमासाभिनिर्वृत्ताच्च प्रातिपदिकात् तृतीयार्थे तसिः। सिद्धिविशेषस्यानेकाश्रयत्वात् साध्यवचनम्। क्षेत्रादीनि च द्वादशापि द्वाराणि प्रतिपदं दर्शयति भाष्येण—

भा०—क्षेत्रं, कालः, गतिः, लिङ्गं, तीर्थं, चारित्रं, प्रत्येकबुद्धबोधितः, ज्ञानं, अवगाहना, अन्तरं, सङ्ख्या, अल्पबहुत्वमित्येतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य भवन्ति।

टी०—तत्र क्षेत्रमाकाशं जीवपुद्गलानां निवासगतिविशेषणाल्लोकाकाशपरिग्रहः। तस्यापि लोकाकाशस्यैकदेशग्रहणम्, अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रद्वयमीषत्प्राग्भारोपलक्षितश्च गगनप्रदेश इति। कालोऽनादिरनन्तस्तस्योत्सर्पिण्यवसर्पिणी च ग्राह्या। गतिर्नरकादिभेदेन चतुर्विधा। लिङ्गं स्त्री-पुं-नपुंसकाख्यम्, अथवा द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति। तीर्थमिति तीर्थकरत्वं प्राप्य सिद्धा इत्यादिविकल्पम्। चारित्रं सामायिकादि मूलगुणोत्तरगुणभेदम्। प्रत्येकबुद्धबोधितः स्वयम्बुद्धसिद्धादिभेदः। ज्ञानं मति-श्रुतादिभेदम्। अवगाहनामिति शरीरावगाहग्रहणम्। अन्तरमेकसमयादिकं षण्मासान्तिकम्। सङ्ख्येत्येकस्मिन् समये कियन्तः सिध्यन्तीत्यादि। अल्पबहुत्वमिति क्षेत्रसिद्धाद्यन्तःपातिभेदानां परस्परं चिन्त्यते। एतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य सिद्धत्वलाभे कारणानि भवन्ति। एतदेव स्पष्टयति—

भा०—एभिः सिद्धः साध्यः अनुगम्यश्चिन्त्यो व्याख्येय इत्येकार्थत्वम्। तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च द्वौ नयौ भवतः। तत्कृतोऽनुयोगविशेषः।

टी०—साध्यपर्यायानाचष्टे-अनुगमनीयोऽनुगम्योऽनुसर्तव्योऽनुसृत्यः। चित्ते व्यवस्थाप्यश्चिन्त्यः व्यवस्थाप्य च व्याख्येयः-कथनीयः। एकस्य-अभिन्नस्यार्थस्य वाचकाः सर्वे एते साध्यादयः। अत एव पर्यायत्वं युगपदप्रयोगात्। तत्र-अस्मिन् सिद्धव्याख्याने कर्तव्ये **द्वौ नयौ पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च**। पूर्वम्-अतीतं भावं प्रज्ञापयतीति पूर्वभावप्रज्ञापनीयः। प्रत्युत्पन्नं-वर्तमानं भावं प्रज्ञापयतीति प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयः। नैगमादिप्रसिद्धनयेभ्यश्च नेमौ व्यतिरिक्तौ। एतेषामेव वाचोयुक्तिभेदेन ग्रहणम्। तत्र नैगमसङ्ग्रह-व्यवहाराः सर्वकालार्थग्राहित्वात् पूर्वभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्याः। ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूतास्तु वर्तमानकालार्थप्रतिग्राहित्वात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्या विज्ञेयाः। आभ्यां नयाभ्यां क्षेत्रादयो व्याख्येयाः। तत्कृतः-ताभ्यां कृतोऽनुयोगविशेषो-व्याख्याप्रकारः॥

भा०—तद्यथा—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यतीति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयं प्रति सिद्धिक्षेत्रे [1]सिध्यतीति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रति पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः [2]सिध्यतीति। संहरणं प्रति मानुषे क्षेत्रे [3]सिध्यतीति। तत्र प्रमत्तसंयताः संयतासंयताश्च संह्रियन्ते॥

टी०—तद्यथेत्यादिना क्षेत्रं निरूपयति—**कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति**। तत्र **प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यतीति**। तत्र सिद्धः [4]प्रतिष्ठितः। तथा चागमः—"[5]इहं बोंदिं चइत्ता णं तत्थ गंतूण सिज्झई"। अप्राप्तस्थानस्तु नैव सिद्धः, [6]कृत्यशेषत्वात्।

१–३ 'सिध्यति' इति घ-पाठः। ४ 'प्रतिष्ठितो यः' इति च-ज-पाठः। ५ आवश्यक-निर्युक्तेः ९५९–समीगाथाया अयमुत्तरार्धः, एतत्पूर्वार्धञ्छायापूर्वको यथा—

"अलोए पडिहया सिद्धा, लोअग्गे अ पइट्ठिआ।"

अलोके प्रतिहताः सिद्धा लोकाग्रे च प्रतिष्ठिताः। इह तनुं त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्यन्ति॥

६ 'कृत्यं' इति च-ज-पाठः।

तिष्ठति सर्वोपरि सोऽन्ते धर्मास्तिकायविरहेण ।
नास्ति स्वभावविगमो न तु [illegible] भावस्य ॥ ४ ॥
घातीनि तु कर्माणि स्वभावघातान् गुणान् निघ्नन्ति ।
तदभावात् स्वाभाविकगुणवान् भाति न तु सिद्धः ॥ ५ ॥
यदि न स्वभावविगमो नेष्टः कस्मात् स निष्क्रियो भाति ।
इति या चोद्ये प्रोक्तं यत्स्पन्दस्तत्स्वभावस्य ॥ ६ ॥
कार्याभावात् पुनर्न स्पन्दस्तस्य निर्वृतस्यापि ।
प्रायोगिकोऽप्ययुक्तः स्पन्दः कर्मप्रयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥
विषयेषु तस्य नार्थः क्षुत्-तृड्-शीतादि-गोप्रायाभावात् ।
रागादीनां च तथाऽभावादुपयोगहेतूनाम् ॥ ८ ॥
एतेन व्याख्यातो भाषण-चङ्क्रमण-चिन्तनादीनाम् ।
चेष्टानां सिद्धस्याभावो विशरीरत्वादात्मनः ॥ ९ ॥"

एवं तेषां मुक्तात्मनां "पूर्वप्रयोगादिभिर्युक्तित्वाद्गतिः" इति वचनात् तेषां गतिः सिद्धेति ॥ ६ ॥

त एते सिद्धान्तत्वेन सिद्धाः क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगद्वारैरनुगन्तव्याः "प्रमाणनयैरधिगमः" (अ०१, सू० ६) इति वचनादित्याह—

सिद्धस्य १२ अनुयोगद्वाराणि

सूत्रम्—क्षेत्र-काल-गति-लिङ्ग-तीर्थ-चारित्र-प्रत्येकबुद्धबोधित-ज्ञाना-ऽवगाहना-ऽन्तर-सङ्ख्या-ऽल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ १०—७ ॥

टी०—अथवा अमी सिद्धाः परिनिर्वृत्तदोषाः कार्मणशरीरौपशमिकादिभावनिरुपाख्याः किं पर्यायान्तरेण व्यपदेष्टुमशक्या एव आहोस्विदतीतव्यवहारा एव हि निर्धार्या इति ? ॥ उच्यते —शक्यन्त एव व्यपदेष्टुं, यस्मात् ते खलु व्यवजिहीर्षद्भिः प्रत्युत्पन्नभूतार्थानुग्रहतन्त्रनयद्वितयसामर्थ्यविशेषवद्भिः श्रुतज्ञानाहितदार्ढ्यैर्ज्ञानदर्शनचरणाप्रच्युतमार्गैस्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमात्महितमादधानैः क्षेत्रादिद्वारैरनुगमनीया इत्याह—क्षेत्रकाल इत्यादि । क्षेत्रादीनां अल्पबहुत्वान्तानां द्वन्द्वः । द्वन्द्वसमासाभिनिर्वृत्ताच्च प्रातिपदिकात् तृतीयार्थे तसिः । सिद्धिविशेषस्यानेकाश्रयत्वात् साध्यवचनम् । क्षेत्रादीनि च द्वादशापि द्वाराणि प्रतिपदं दर्शयति भाष्येण—

भा०—क्षेत्रं, कालः, गतिः, लिङ्गं, तीर्थं, चारित्रं, प्रत्येकबुद्धबोधितः, ज्ञानं, अवगाहना, अन्तरं, सङ्ख्या, अल्पबहुत्वमित्येतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य भवन्ति ।

टी०—तत्र क्षेत्रमाकाशं जीवपुद्गलानां निवासगतिविशेषणाल्लोकाकाशपरिग्रहः। तस्यापि लोकाकाशस्यैकदेशग्रहणम्, अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रद्वयमीपत्प्राग्भारोपलक्षितश्च गगनप्रदेश इति। कालोऽनादिरनन्तस्तस्योत्सर्पिण्यवसर्पिणी च ग्राह्या। गतिर्नरकादिभेदेन चतुर्विधा। लिङ्गं स्त्री-पुं-नपुंसकाख्यम्, अथवा द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति। तीर्थमिति तीर्थकरत्वं प्राप्य सिद्धा इत्यादिविकल्पम्। चारित्रं सामायिकादि मूलगुणोत्तरगुणभेदम्। प्रत्येकबुद्धबोधितः स्वयम्बुद्धसिद्धादिभेदः। ज्ञानं मति-श्रुतादिभेदम्। अवगाहनामिति शरीरावगाहग्रहणम्। अन्तरमेकसमयादिकं षण्मासान्तिकम्। सङ्ख्येत्येकस्मिन् समये कियन्तः सिध्यन्तीत्यादि। अल्पबहुत्वमिति क्षेत्रसिद्धाद्यन्तःपातिभेदानां परस्परं चिन्त्यते। एतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य सिद्धत्वलाभे कारणानि भवन्ति। एतदेव स्पष्टयति—

भा०—एभिः सिद्धः साध्यः अनुगम्यश्चिन्त्यो व्याख्येय इत्येकार्थत्वम्। तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च द्वौ नयौ भवतः। तत्कृतोऽनुयोगविशेषः।

टी०—साध्यपर्यायानाचष्टे–अनुगमनीयोऽनुगम्योऽनुसर्तव्योऽनुसृत्यः। चित्ते व्यवस्थाप्यश्चिन्त्यः व्यवस्थाप्य च व्याख्येयः–कथनीयः। एकस्य–अभिन्नस्यार्थस्य वाचकाः सर्व एते साध्यादयः। अत एव पर्यायत्वं युगपदप्रयोगात्। तत्र–अस्मिन् सिद्धव्याख्याने कर्तव्ये द्वौ नयौ पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च। पूर्वम्–अतीतं भावं प्रज्ञापयतीति पूर्वभावप्रज्ञापनीयः। प्रत्युत्पन्नं–वर्तमानं भावं प्रज्ञापयतीति प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयः। नैगमादिप्रसिद्धनयेभ्यश्च नेमौ व्यतिरिक्तौ। एतेषामेव वाचोयुक्तिभेदेन ग्रहणम्। तत्र नैगमसङ्ग्रह-व्यवहाराः सर्वकालार्थग्राहित्वात् पूर्वभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्याः। ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूतास्तु वर्तमानकालार्थप्रतिग्राहित्वात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्या विज्ञेयाः। आभ्यां नयाभ्यां क्षेत्रादयो व्याख्येयाः। तत्कृतः–ताभ्यां कृतोऽनुयोगविशेषो–व्याख्याप्रकारः॥

भा०—तद्यथा—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यतीति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयं प्रति सिद्धिक्षेत्रे [1]सिध्यतीति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रति पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः [2]सिध्यतीति। संहरणं प्रति मानुषे क्षेत्रे [3]सिध्यतीति। तत्र प्रमत्तसंयताः संयतासंयताश्च संह्रियन्ते॥

टी०—तद्यथेत्यादिना क्षेत्रं निरूपयति—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति। तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यतीति। तत्र सिद्धः [4]प्रतिष्ठितः। तथा चागमः—"[5]इहं बोंदिं चइत्ता णं तत्थ गंतूण सिज्झई"। अप्राप्तस्थानस्तु नैव सिद्धः, [6]कृत्यशेषत्वात्।

१–३ 'सिध्यति' इति घ–पाठः। ४ 'प्रतिष्ठितो यः' इति च–ज–पाठः। ५ आवश्यक-निर्युक्तेः ९५९–तमीगाथाया अयमुत्तरार्धः, एतत्पूर्वार्धश्छायापूर्वको यथा—

"अलोए पडिहया सिद्धा, लोअग्गे अ पइट्ठिआ।"

अलोके प्रतिहताः सिद्धा लोकाग्रे च प्रतिष्ठिताः। इह तनुं त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्यन्ति॥

६ 'कृत्यं' इति च–ज–पाठः।

तिष्ठन्ति सर्वार्थान् पश्यन्तो धर्मात्मना [illegible] ।
नास्ति सभागिनां न तु गर्भस्थानि भासन्ते ॥ ४ ॥
गातीनि तु रूपाणि सभागतागान् गुणान् [illegible] ।
तद्गगनान् स्पर्शानिरनुपमायो गानि न तु सिद्धः ॥ ५ ॥
यदि न सभागविगमो नेष्टः कस्मात् स निष्क्रियो भाति ।
इति यो नोर्ध्वं प्रोक्तं मत्स्यन्दनस्सागान्नम् ॥ ६ ॥
कार्याभावात् पुनर्न स्पन्दनस्य निर्विकल्पनाम् ।
प्रायोगिकोऽप्ययुक्तः स्पन्दः कर्मप्रयुक्तस्य ॥ ७ ॥
विपर्यय तस्य नार्थः क्षुत्-तृड्-स्वेदादि-मोक्षभाजानाम् ।
रागादीनां न तथाऽभावादुपयोगहेतूनाम् ॥ ८ ॥
एतेन व्याख्यातो भाषण-चङ्क्रमण-चिन्तनादीनाम् ।
चेष्टानां सिद्धस्याभावो विशरीरयोऽस्मनगः ॥ ९ ॥"

एवं तेषां मुक्तात्मनां "पूर्वप्रयोगादिभिर्मुक्तिस्तद्गतिः" इति वचनात् तेषां गतिः सिद्धेति ॥ ६ ॥

त एते सिद्धान्तत्वेन सिद्धाः क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगद्वारैरनुगन्तव्याः "प्रमाणनयैरधिगमः" (अ०१, सू० ६) इति वचनादित्याह—

सिद्धस्य १२ अनुयोगद्वाराणि

सूत्रम्—क्षेत्र-काल-गति-लिङ्ग-तीर्थ-चारित्र-प्रत्येकबुद्धबोधित-ज्ञाना-ऽवगाहना-ऽन्तर-सङ्ख्या-ऽल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ १०—७ ॥

टी०—अथवा अमी सिद्धाः परिनिवृत्तदोषाः कार्मणशरीरौपशमिकादिभावनिरुपाख्याः किं पर्यायान्तरेण व्यपदेष्टुमशक्या एव आहोस्विदतीतव्यवहारा एव हि निर्धार्या इति ? ॥ उच्यते —शक्यन्त एव व्यपदेष्टुं, यस्मात् ते खलु व्यवजिहीर्षद्भिः प्रत्युत्पन्नभूतार्थानुग्रहतन्त्रनयद्वितयसामर्थ्यविशेषवद्भिः श्रुतज्ञानाहितदार्ढ्यैर्ज्ञानदर्शनचरणाप्रच्युतमार्गस्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमात्महितमादधानैः क्षेत्रादिद्वारैरनुगमनीया इत्याह—क्षेत्रकाल इत्यादि। क्षेत्रादीनां अल्पबहुत्वान्तानां द्वन्द्वः। द्वन्द्वसमासाभिनिर्वृत्ताच्च प्रातिपदिकात् तृतीयार्थे तसिः। सिद्धिविशेषस्यानेकाश्रयत्वात् साध्यवचनम्। क्षेत्रादीनि च द्वादशापि द्वाराणि प्रतिपदं दर्शयति भाष्येण—

भा०—**क्षेत्रं, कालः, गतिः, लिङ्गं, तीर्थं, चारित्रं, प्रत्येकबुद्धबोधितः, ज्ञानं, अवगाहना, अन्तरं, सङ्ख्या, अल्पबहुत्वमित्येतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य भवन्ति।**

टी०—काल इति। अत्रापि तदेव नयद्वयम्। कस्मिन् काले सिध्यतीति ?। तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले-अविद्यमानकाले ईषत्प्राग्भारोपलक्षितगमनदेशे सिध्यति। न च तत्र कालः समस्ति गतश्च तत्र सिध्यति। इतरस्य तु जन्मतः संहरणतश्च। तत्र जन्मतोऽवसर्पिण्यादिषु त्रिष्वपि जातः सिध्यति। एवं तावदविशेषतः, सामान्येनेत्यर्थः। विशेषतस्तु अवसर्पिण्यां सुषमदुःषमायां-तृतीये कालभागे सङ्ख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति। दुःषमसुषमायां सर्वस्यां-चतुर्थे कालविभागे सर्वत्र सिध्यति। दुःषमसुषमायां जातो दुःषमायां-पञ्चमे कालविभागे सिध्यति, न तु दुःषमायां जातः कदाचित् सिध्यतीति। अन्यत्रोत्पत्तिः दुःषमायामपि जातो नैव सिध्यति। संहरणं प्रति विवक्ष्यते यदा तदा सर्वकालेष्ववसर्पिण्यादिष्वपि सिध्यतीति॥

भा०—गतिः। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य [3]सिद्धिगत्यां सिध्यति। शेषास्तु नया द्विविधाः—अनन्तरपश्चात्कृतगतिकश्च एकान्तरपश्चात्कृतगतिकश्च। अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगत्यां सिध्यति। एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्याविशेषेण सर्वगतिभ्यः सिध्यति॥

टी०—गतिद्वारे प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धगत्यां सिद्ध्यति, नान्यस्यां गतौ। शेषास्त्रिकालविषया नया द्विप्रकाराः। अनन्तरपश्चादित्यादि। अनन्तरा पश्चात् कृता गतिर्येषां तेऽनन्तरपश्चात्कृतगतिकास्तेषां मनुष्यगत्यां सिध्यति। एकान्तरेत्यादि। एकान्तराः पश्चात्कृता गतयो येन तस्याप्यविशेषेण सर्वगतिभ्यः सिध्यति। एकमनुष्यगत्या अन्तरिताः पश्चात्कृता नरकगतयो येनेत्यर्थः॥

भा०—लिङ्गम्। स्त्री-पुं-नपुंसकानि। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यावेदः सिध्यति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य परम्परपश्चात्कृतगतिकस्य च त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिध्यति॥

टी०—लिङ्गं स्त्र्यादि। तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अवेदो-विगतलिङ्गः सिध्यति। लिङ्गं वेद इत्येकोऽर्थः। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य तु अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य। अनन्तरपश्चात्कृतलिङ्गस्येत्यर्थः। गतौ चतुर्विधायां नियमेन लिङ्गं, लिङ्गे चावश्यम्भाविनी गतिरिति लिङ्गशब्दो नोच्चरितः, अविनाभावात्। यदेवानन्तरं पुंल्लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा एकमेव। एकान्तरपश्चात्कृतगतिकश्चेत्यत्रापि गतिशब्दो लिङ्गवाची। एकेनान्तरेण लिङ्गेन पश्चात्कृतानि शेषलिङ्गानि येन तस्य त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिध्यति॥

१ 'गगन' इति ग-पाठः। २ 'प्रसंहरणं' इति च-ज-पाठः। ३ 'सिद्धगत्यां' इति घ-टी-पाठः।

पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मप्रतिपन्नजातः कर्मभूमिषु पञ्चसु भरतेषु पञ्चस्वैरावतेषु पञ्चसु विदेहेषु सिध्यति। संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिध्यति। संहरणं द्विधा—स्वकृतं परकृतं च। तत्र स्वकृतं चारणानां विद्याधराणां चेच्छातो विशिष्टस्थानाश्रयणम्। परकृतं चारण-विद्याधर-देवैः प्रत्यनीकतयाऽनुकम्पया चोत्क्षिप्यान्यत्र क्षेपणं संहरणम्। तत्र न सर्वेऽपि साधवः संहर्तुं शक्यन्तेऽतो विशेषेण दर्शयति—तत्र प्रमत्तसंयताः संयतासंयताश्च-देशविरताः संह्रियन्ते।

संहरणस्य द्वैविध्यम्

मतान्तरम्

केचिदाहुरविरतसम्यग्दृष्टिरपीति। अमी पुनर्न जातुचित् संह्रियन्ते—

भा०—श्रमण्यपगतवेदः परिहारविशुद्धिसंयतः पुलाकोऽप्रमत्तश्चतुर्दशपूर्वी आहारकशरीरीति[1] न संह्रियन्ते—

श्रमण्यादिसप्तानां संहरणाभावः

टी०—श्रमणी संयतीत्यर्थः। अपगतवेदः परिहारविशुद्धिसंयत उक्तलक्षणः तथा पुलाकसंयतः अप्रमत्तसंयतः चतुर्दशपूर्वधरः आहारकशरीरीति। एते सप्तापि न संह्रियन्ते। आगमोऽपि—

"[2]समणीमवगयवेदं परिहारपुलागमप्पमत्तं च।
चोद्दसपुव्विं आहारगं च णवि कोवि संहरइ॥"[3]

भा०—ऋजुसूत्रनयः शब्दादयश्च त्रयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः शेषा नया उभयभावं प्रज्ञापयन्तीति।

टी०—ऋजुसूत्रनयः शब्दादयश्च त्रयः-शब्द-समभिरूढै-वम्भूताः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः-वर्तमानार्थग्राहिणः। शेषा-नैगमादयो नया उभयभावं प्रज्ञापयन्त्यतीतं वर्तमानं चेति कालत्रयाभ्युपगमादिति॥

भा०—कालः। अत्रापि नयद्वयम्। कस्मिन् काले सिध्यतीति?। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले सिध्यति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मतः संहरणतश्च। जन्मतोऽवसर्पिण्युत्सर्पिण्यामनवसर्पिण्युत्सर्पिण्यां च जातः सिध्यति। एवं तावदविशेषतः। विशेषतोऽप्यवसर्पिण्यां सुषमदुःषमायां सङ्ख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति, दुःषमासुषमायां सर्वस्यां सिध्यति, दुःषमसुषमायां जातो दुःषमायां सिध्यति, न तु दुःषमायां जातः सिध्यति, अन्यत्र नैव सिध्यति। संहरणं प्रति सर्वकालेषु अवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवसर्पिण्युत्सर्पिण्यां च सिध्यति॥

---

१ 'इति' इति न्यूनो ग-पाठः।
२ छाया—
श्रमणीमपगतवेदं परिहारं पुलाकमप्रमत्तं च।
चतुर्दशपूर्विणमाहारकं च नापि कोऽपि संहरति॥
३ प्रवचनसारोद्धारे १४१९तमीगाथारूपेणोद्धृतेयम्।

टी०—काल इति। अत्रापि तदेव नयद्वयम्। कस्मिन् काले सिध्यतीति ?। तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले-अविद्यमानकाले ईषत्प्राग्भारोपलक्षितगमनदेशे सिध्यति। न च तत्र कालः समस्ति गतश्च तत्र सिध्यति। इतरस्य तु जन्मतः संहरणतश्च। तत्र जन्मतोऽवसर्पिण्यादिषु त्रिष्वपि जातः सिध्यति। एवं तावदविशेषतः, सामान्येनेत्यर्थः। विशेषतस्तु अवसर्पिण्यां सुषमदुःषमायां-तृतीये कालभागे सङ्ख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति। दुःषमसुषमायां सर्वस्यां-चतुर्थे कालविभागे सर्वत्र सिध्यति। दुःषमसुषमायां जातो दुःषमायां-पञ्चमे कालविभागे सिध्यति, न तु दुःषमायां जातः कदाचित् सिध्यतीति। अन्यत्रोत्पत्तिः दुःषमायामपि जातो नैव सिध्यति। संहरणं प्रति विवक्ष्यते यदा तदा सर्वकालेष्ववसर्पिण्यादिष्वपि सिध्यतीति॥

भा०—गतिः। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य [3]सिद्धिगत्यां सिध्यति। शेषास्तु नया द्विविधाः—अनन्तरपश्चात्कृतगतिकश्च एकान्तरपश्चात्कृतगतिकश्च। अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगत्यां सिध्यति। एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्याविशेषेण सर्वगतिभ्यः सिध्यति॥

टी०—गतिद्वारे प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धगत्यां सिद्ध्यति, नान्यस्यां गतौ। शेषास्त्रिकालविषया नया द्विप्रकाराः। अनन्तरपश्चादित्यादि। अनन्तरा पश्चात् कृता गतिर्येषां तेऽनन्तरपश्चात्कृतगतिकास्तेषां मनुष्यगत्यां सिध्यति। एकान्तरेत्यादि। एकान्तराः पश्चात्कृता गतयो येन तस्याप्यविशेषेण सर्वगतिभ्यः सिध्यति। एकमनुष्यगत्या अन्तरिताः-पश्चात्कृता नरकगतयो येनेत्यर्थः॥

भा०—लिङ्गम्। स्त्री-पुं-नपुंसकानि। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यावेदः सिध्यति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य परम्परपश्चात्कृतगतिकस्य च त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिध्यति॥

टी०—लिङ्गं स्त्र्यादि। तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अवेदो-विगतलिङ्गः सिध्यति। लिङ्गं वेद इत्येकोऽर्थः। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य तु अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य। अनन्तरपश्चात्कृतलिङ्गस्येत्यर्थः। गतौ चतुर्विधायां नियमेन लिङ्गं, लिङ्गे चावश्यम्भाविनी गतिरिति लिङ्गशब्दो नोच्चरितः, अविनाभावात्। यदेवानन्तरं पुंल्लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा एकमेव। एकान्तरपश्चात्कृतगतिकश्चेत्यत्रापि गतिशब्दो लिङ्गवाची। एकेनान्तरेण लिङ्गेन पश्चात्कृतानि शेषलिङ्गानि येन तस्य त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिध्यति॥

---

१ 'गगन' इति ग-पाठः। २ 'प्रसंहरणं' इति च-ज-पाठः। ३ 'सिद्धगत्यां' इति घ-टी-पाठः।

पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मप्रतिपन्नजातः कर्मभूमिषु पञ्चसु भरतेषु पञ्चस्वैरावतेषु पञ्चसु विदेहेषु सिध्यति। संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिध्यति। संहरणं द्विधा—स्वकृतं परकृतं च। तत्र स्वकृतं चारणानां विद्याधराणां चेच्छातो विशिष्टस्थानाश्रयणम्। परकृतं चारण-विद्याधर-देवैः प्रत्यनीकतयाऽनुकम्पया चोत्क्षिप्यान्यत्र क्षेपणं संहरणम्। तत्र न सर्वेषां साधोः संहरणं [illegible] विशेषेण दर्शयति—तत्र प्रमत्तसंयताः संयतासंयताश्च-देशविरताः संह्रियन्ते। केचिदाहुरविरतसम्यग्दृष्टयोऽपीति। अमी पुनर्न कदाचित् संह्रियन्ते—

संहरणस्य द्वैविध्यम्

मतान्तरम्

भा०—श्रमण्यपगतवेदः परिहारविशुद्धिसंयतः पुलाकोऽप्रमत्तश्चतुर्दशपूर्वी आहारकशरीरीति[1] न संह्रियन्ते—

श्रमण्यादिसप्तानां संहरणाभावः

टी०—श्रमणी संयतीत्यर्थः। अपगतवेदः परिहारविशुद्धिसंयत उक्तलक्षणः तथा पुलाकसंयतः अप्रमत्तसंयतः चतुर्दशपूर्वधरः आहारकशरीरीति। एते सप्तापि न संह्रियन्ते। आगमोऽपि—

"[2]समणीमवगयवेदं परिहारपुलागमप्पमत्तं च।
चोद्दसपुव्वि आहारगं च णवि कोवि संहरइ॥"[3]

भा०—ऋजुसूत्रनयः शब्दादयश्च त्रयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः शेषा नया उभयभावं प्रज्ञापयन्तीति।

टी०—ऋजुसूत्रनयः शब्दादयश्च त्रयः-शब्द-समभिरूढ-एवम्भूताः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः-वर्तमानार्थग्राहिणः। शेषा-नैगमादयो नया उभयभावं प्रज्ञापयन्त्यतीतं वर्तमानं चेति कालत्रयाभ्युपगमादिति॥

भा०—कालः। अत्रापि नयद्वयम्। कस्मिन् काले सिध्यतीति ?। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले सिध्यति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मतः संहरणतश्च। जन्मतोऽवसर्पिण्युत्सर्पिण्यामनवसर्पिण्युत्सर्पिण्यां च जातः सिध्यति। एवं तावदविशेषतः। विशेषतोऽप्यवसर्पिण्यां सुषमदुःषमायां सङ्ख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति, दुःषमासुषमायां सर्वस्यां सिध्यति, दुःषमसुषमायां जातो दुःषमायां सिध्यति, न तु दुःषमायां जातः सिध्यति, अन्यत्र नैव सिध्यति। संहरणं प्रति सर्वकालेषु अवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवसर्पिण्युत्सर्पिण्यां च सिध्यति॥

---

१ 'इति' इति न्यूनो ग-पाठः।

२ छाया—

श्रमणीमपगतवेदं परिहारं पुलाकमप्रमत्तं च।
चतुर्दशपूर्विणमाहारकं च नापि कोऽपि संहरति॥

३ प्रवचनसारोद्धारे १४१९तमीगाथारूपेणोद्धृतेयम्।

भा०—चारित्रम् । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोअचारित्री [1]सिध्यतीति ।[2]

टी०—चारित्रमिति । वर्तमानग्राहिणो नयस्य नोचारित्री नोअचारित्री सिध्यति । नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे । नास्त्यस्य चारित्रं सामायिकादि नोअचारित्री द्वौ प्रतिषेधौ । तत्र चारित्र्येव गम्यते किं तर्हि अचारित्री [3]अविरत इत्यपि वक्तुं न शक्यते । तस्मान्न विरतो नाविरत इति ॥

भा०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च । अनन्तरपश्चात्कृतिकस्य यथाख्यातसंयतः सिध्यति । परम्परपश्चात्कृतिकस्य व्यञ्जितेऽव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते त्रिचारित्रपश्चात्कृतः चतुश्चारित्रपश्चात्कृतः पञ्चचारित्रपश्चात्कृतश्च । व्यञ्जिते सामायिक-सूक्ष्मस[4]म्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिकच्छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिक-च्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः ॥

टी०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विधा । अनन्तरस्य पश्चात्कृतिः–पश्चात्करणं यत्रासावनन्तरपश्चात्कृतिको नयः । अस्य तु यथाख्यातचारित्री सिध्यति । इतरस्य व्यञ्जिते-व्यक्तिमापादिते स्पष्टीकृते विशेषिते अव्यञ्जिते सामान्यमात्रे अविशेषिते वक्तव्यं तत्राव्यञ्जिते त्रिचतुःपञ्चचारित्रपश्चात्कृतः सिध्यति । कानि त्रीणि चारित्राणि चत्वारि पञ्च वा ? । अतो व्यज्यते—सामायिकं, सूक्ष्मसम्परायं, यथाख्यातं च; अथवा छेदोपस्थाप्यं सूक्ष्मसम्परायं यथाख्यातमिति त्रिचारित्रस्य विकल्पद्वयम् । चतुश्चारित्रस्यापि विकल्पद्वयमेव सुज्ञानम् । पञ्चचारित्रस्यैक एव विकल्पः ॥

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः । अस्य व्याख्या—विकल्पश्चतुर्विधः । तद्यथा—

प्रत्येकबुद्धबोधितस्य व्याख्यायाश्चातुर्विध्यम्

अस्ति स्वयम्बुद्धः । स द्विविधः–अर्हंश्च तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धसिद्धश्च । बुद्धबोधितेसिद्धः त्रिचतुर्थो विकल्पः । परबोधकसिद्धाः स्वेष्टकारि[5]सिद्धाः ॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इति चतुर्धा व्याख्यायते—तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धः परबोधकः स्वेष्टकारी चेति । तद्यथेत्यादिना दर्शयति । अस्ति स्वयम्बुद्धसिद्धः, स्वयमेव बुद्धः,

---

१ 'सिध्यति' इति घ-पाठः । २ 'पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री सिध्यतीति' इत्यधिको ग-पाठः । ३ 'अचरित' इति च-ज-पाठः । ४ 'साम्परायिक' इति घ-पाठः । ५ 'सिद्धाः' इति घ-पाठः ।

भा०—तीर्थम्। सन्ति तीर्थंकरसिद्धाः तीर्थंकरतीर्थे नोतीर्थंकरसिद्धास्तीर्थंकरतीर्थे अतीर्थंकरसिद्धाः तीर्थंकरतीर्थे। एवं तीर्थंकरीतीर्थे सिद्धा अपि॥

टी०—तीर्थमिति। अत्र सन्ति-विद्यन्ते तीर्थंकरसिद्धाः तीर्थंकरनामकर्मानुभवपूर्वकाः सिद्धाः तीर्थंकरसिद्धाः। ते च तीर्थंकरतीर्थे तीर्थंकरेण प्राग् प्रवर्तिते तीर्थे तस्मिन् सति पुनः स एव तीर्थस्य प्रवर्तयिता तीर्थंकरः सिध्यति। नोतीर्थंकरसिद्धाः प्रत्येकबुद्धाः। ते च तीर्थंकरतीर्थे। अतीर्थंकरसिद्धाः साधवः तीर्थंकरतीर्थे। एवम्-उक्तेन प्रकारेण तीर्थंकरीतीर्थसिद्धा अपि वाच्याः। तीर्थंकरीतीर्थप्रवर्तितस्तीर्थंकरी सिध्यतीत्यादि। सिद्धप्राभृते अमी विकल्पाः—"अत्थि तित्थकरसिद्धा तित्थकरतित्थे नोतित्थसिद्धा तित्थकरतित्थे तित्थसिद्धा तित्थकरतित्थे तित्थसिद्धाओ तित्थकरीसिद्धा तित्थकरीतित्थे नोतित्थसिद्धा तित्थकरीतित्थे तित्थसिद्धा तित्थकरीतित्थे तित्थसिद्धाओ"। अत्र तत्त्वविदः प्रवचनाभिज्ञाः॥

भा०—लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं अलिङ्गमिति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यालिङ्गः सिध्यति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं प्रति स्वलिङ्गे सिध्यति। द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं—स्वलिङ्गमन्यलिङ्गं गृहिलिङ्गमिति। तत् प्रति भाज्यम्। सर्वस्तु भावलिङ्गं प्राप्तः सिध्यति॥

टी०—लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते॥ ननु च पूर्वमेवोपन्यसनीयः स्यात्।

आचार्यस्य स्खलना

सत्यमेव क्षम्यतामिदमेकमाचार्यस्य। त्रिप्रकारं लिङ्गं—द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति, तीर्थोपाधिकत्वात् वृत्तौ त्रय एव विकल्पाः। तत्र प्रत्युत्पन्नग्राहिणो नयस्य शुद्धस्य अलिङ्ग एव सिध्यति तदा तु द्रव्यलिङ्गं न सम्भवत्येव। द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं रजोहरणमुखवस्त्रिकाचोलपट्टकादि स्वलिङ्गम्। अन्यलिङ्गं भौतपरिव्राजकादिवेषः। गृहिलिङ्गं दीर्घकेश-कच्छा-बन्धादि। तदेवंविधं द्रव्यलिङ्गं भाज्यम्-कदाचित् सलिङ्गः कदाचिदलिङ्ग इति। भावलिङ्गं श्रुतज्ञानक्षायिकसम्यक्त्वचरणानि। तत्र किञ्चिदनुयायि किञ्चिन्निवर्तते, श्रुतं नास्ति सिद्धे क्षायिकसम्यक्त्वं तु विद्यते। चरणमपि सामायिकादि आवर्तत एव। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं प्रति। श्रुतादिकं स्वलिङ्गं तत्रस्थः सिध्यति। सङ्क्षेपतस्तु सर्वो भावलिङ्गं प्राप्तः सिध्यतीति नियमः॥

---

१ 'व्याख्याताः' इति ग-पाठः।

२ छाया—

अस्ति तीर्थंकरसिद्धास्तीर्थंकरतीर्थे नोतीर्थसिद्धास्तीर्थंकरतीर्थे तीर्थसिद्धास्तीर्थंकरतीर्थे तीर्थसिद्धास्तीर्थंकरीसिद्धाः तीर्थंकरीतीर्थे नोतीर्थसिद्धाः तीर्थंकरीतीर्थे तीर्थसिद्धास्तीर्थंकरीतीर्थे तीर्थसिद्धाः।

भा०—चारित्रम् । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोअचारित्री [1]सिध्यतीति ।[2]

टी०—चारित्रमिति। वर्तमानग्राहिणो नयस्य नोचारित्री नोअचारित्री सिध्यति। नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे। नास्त्यस्य चारित्रं सामायिकादि नोअचारित्री द्वौ प्रतिषेधौ। तत्र चारित्र्येव गम्यते किं तर्हि अचारित्री [3]अविरत इत्यपि वक्तुं न शक्यते। तस्मान्न विरतो नाविरत इति ॥

भा०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च। अनन्तरपश्चात्कृतिकस्य यथाख्यातसंयतः सिध्यति। परम्परपश्चात्कृतिकस्य व्यञ्जितेऽव्यञ्जिते च। अव्यञ्जिते त्रिचारित्रपश्चात्कृतः चतुश्चारित्रपश्चात्कृतः पञ्चचारित्रपश्चात्कृतश्च। व्यञ्जिते सामायिक-सूक्ष्मस[4]म्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिक-च्छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-परिहार-विशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिक-च्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः ॥

टी०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विधा। अनन्तरस्य पश्चात्कृतिः-पश्चात्करणं यत्रासावनन्तरपश्चात्कृतिको नयः। अस्य तु यथाख्यातचारित्री सिध्यति। इतरस्य व्यञ्जिते-व्यक्तिमापादिते स्पष्टीकृते विशेषिते अव्यञ्जिते सामान्यमात्रे अविशेषिते वक्तव्यं तत्राव्यञ्जिते त्रिचतुःपञ्चचारित्रपश्चात्कृतः सिध्यति। कानि त्रीणि चारित्राणि चत्वारि पञ्च वा? । अतो व्यज्यते—सामायिकं, सूक्ष्मसम्परायं, यथाख्यातं च; अथवा छेदोपस्थाप्यं सूक्ष्मसम्परायं यथाख्यातमिति त्रिचारित्रस्य विकल्पद्वयम्। चतुश्चारित्रस्यापि विकल्पद्वयमेव सुज्ञानम्। पञ्चचारित्रस्यैक एव विकल्पः ॥

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः। अस्य व्याख्या—विकल्पश्चतुर्विधः। तद्यथा—अस्ति स्वयम्बुद्धः। स द्विविधः-अर्हंश्च तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धसिद्धश्च। बुद्धबोधितसिद्धः त्रिचतुर्थो विकल्पः। परबोधकसिद्धाः [5]स्वेष्टकारिसिद्धाः ॥

प्रत्येकबुद्धबोधितस्य व्याख्यायाश्चातुर्विध्यम्

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इति चतुर्धा व्याख्यायते—तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धः परबोधकः स्वेष्टकारी चेति। तद्यथेत्यादिना दर्शयति। अस्ति स्वयम्बुद्धसिद्धः, स्वयमेव बुद्धः,

[1] 'सिध्यति' इति घ-पाठः। [2] 'पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री सिध्यतीति' इत्यधिको ग-पाठः। [3] 'अचरित' इति च-ज-पाठः। [4] 'साम्परायिक' इति घ-पाठः। [5] 'सिद्धाः' इति घ-पाठः।

भा०—तीर्थम् । सन्ति तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धास्तीर्थकरतीर्थे अतीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे । एवं तीर्थकरीतीर्थे सिद्धा अपि ॥

टी०—तीर्थमिति । अत्र सन्ति-विद्यन्ते तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरनामकर्मानुभवपूर्वकाः सिद्धाः तीर्थकरसिद्धाः । ते च तीर्थकरतीर्थे तीर्थकरेण प्राक् प्रवर्तिते तीर्थे तस्मिन् सति पुनः स एव तीर्थस्य प्रवर्तयिता तीर्थकरः सिध्यति । नोतीर्थकरसिद्धाः प्रत्येकबुद्धाः । ते च तीर्थकरतीर्थे । अतीर्थकरसिद्धाः साधवः तीर्थकरतीर्थे । एवम्-उक्तेन प्रकारेण तीर्थकरीतीर्थसिद्धा अपि वाच्याः । तीर्थकरीतीर्थतस्तीर्थकरी सिध्यतीत्यादि । सिद्धप्राभृते अमी विकल्पाः—" अत्थि तित्थकरसिद्धा तित्थकरतित्थे नोतित्थसिद्धा तित्थकरतित्थे तित्थसिद्धा तित्थकरतित्थे तित्थसिद्धाओ तित्थकरीसिद्धा तित्थकरीतित्थे नोतित्थसिद्धा तित्थकरीतित्थे तित्थसिद्धा तित्थकरीतित्थे तित्थसिद्धाओ " । अत्र तत्त्वविदः प्रवचनाभिज्ञाः ॥

भा०—लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं अलिङ्गमिति । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यालिङ्गः सिध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं प्रति स्वलिङ्गे सिध्यति । द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं—स्वलिङ्गमन्यलिङ्गं गृहिलिङ्गमिति । तत् प्रति भाज्यम् । सर्वस्तु भावलिङ्गं प्राप्तः सिध्यति ॥

टी०—लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते ॥ ननु च पूर्वमेवोपन्यसनीयः स्यात् । सत्यमेव क्षम्यतामिदमेकमाचार्यस्य । त्रिप्रकारं लिङ्गं-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति, तीर्थोपाधिकत्वात् वृत्तौ त्रय एव विकल्पाः । तत्र प्रत्युत्पन्नग्राहिणो नयस्य शुद्धस्य अलिङ्ग एव सिध्यति तदा तु द्रव्यलिङ्गं न सम्भवत्येव । द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं रजोहरणमुखवस्त्रिकाचोलपट्टकादि स्वलिङ्गम् । अन्यलिङ्गं भौतपरिव्राजकादिवेषः । गृहिलिङ्गं दीर्घकेश-कच्छा-बन्धादि । तदेवंविधं द्रव्यलिङ्गं भाज्यम्-कदाचित् सलिङ्गः कदाचिदलिङ्ग इति । भावलिङ्गं श्रुतज्ञानक्षायिकसम्यक्त्वचरणानि । तत्र किञ्चिदनुयायि किञ्चिन्निवर्तते, श्रुतं नास्ति सिद्धे क्षायिकसम्यक्त्वं तु विद्यते । चरणमपि सामायिकादि आवर्तत एव । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं प्रति । श्रुतादिकं स्वलिङ्गं तत्रस्थः सिध्यति । सङ्क्षेपतस्तु सर्वो भावलिङ्गं प्राप्तः सिध्यतीति नियमः ॥

(margin: आचार्यस्य स्खलना)

---

१ ' व्याख्याताः ' इति ग-पाठः ।

२ छाया—

अस्ति तीर्थकरसिद्धास्तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थसिद्धास्तीर्थकरतीर्थे तीर्थसिद्धास्तीर्थकरतीर्थे तीर्थसिद्धास्तीर्थकरीसिद्धाः तीर्थकरीतीर्थे नोतीर्थसिद्धाः तीर्थकरीतीर्थे तीर्थसिद्धास्तीर्थकरीतीर्थे तीर्थसिद्धाः ।

भा०—चारित्रम् । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोअचारित्री [1]सिध्यतीति ।[2]

टी०—चारित्रमिति। वर्तमानग्राहिणो नयस्य नोचारित्री नोअचारित्री सिध्यति। नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे। नास्त्यस्य चारित्रं सामायिकादि नोअचारित्री द्वौ प्रतिषेधौ। तत्र चारित्र्येव गम्यते किं तर्हि अचारित्री अविरत इत्यपि वक्तुं न शक्यते। तस्मान्न विरतो नाविरत इति ॥

भा०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च। अनन्तरपश्चात्कृतिकस्य यथाख्यातसंयतः सिध्यति। परम्परपश्चात्कृतिकस्य व्यञ्जितेऽव्यञ्जिते च। अव्यञ्जिते त्रिचारित्रपश्चात्कृतः चतुश्चारित्रपश्चात्कृतः पञ्चचारित्रपश्चात्कृतश्च। व्यञ्जिते सामायिक-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिक-च्छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-परिहार-विशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिक-च्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः ॥

टी०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विधा। अनन्तरस्य पश्चात्कृतिः-पश्चात्करणं यत्रासावनन्तरपश्चात्कृतिको नयः। अस्य तु यथाख्यातचारित्री सिध्यति। इतरस्य व्यञ्जिते-व्यक्तिमापादिते स्पष्टीकृते विशेषिते अव्यञ्जिते सामान्यमात्रे अविशेषिते वक्तव्यं तत्राव्यञ्जिते त्रिचतुःपञ्चचारित्रपश्चात्कृतः सिध्यति। कानि त्रीणि चारित्राणि चत्वारि पञ्च वा? । अतो व्यज्यते—सामायिकं, सूक्ष्मसम्परायं, यथाख्यातं च; अथवा छेदोपस्थाप्यं सूक्ष्मसम्परायं यथाख्यातमिति त्रिचारित्रस्य विकल्पद्वयम्। चतुश्चारित्रस्यापि विकल्पद्वयमेव सुज्ञानम्। पञ्चचारित्रस्यैक एव विकल्पः ॥

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः। अस्य व्याख्या—विकल्पश्चतुर्विधः। तद्यथा—

प्रत्येकबुद्धबोधितस्य व्याख्यायाश्चातुर्विध्यम्

अस्ति स्वयम्बुद्धः। स द्विविधः—अर्हंश्च तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धसिद्धश्च। बुद्धबोधितसिद्धः त्रिचतुर्थो विकल्पः। परबोधकसिद्धाः स्वेष्टकारिसिद्धाः ॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इति चतुर्धा व्याख्यायते—तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धः परबोधकः स्वेष्टकारी चेति। तद्यथेत्यादिना दर्शयति। अस्ति स्वयम्बुद्धसिद्धः, स्वयमेव बुद्धः,

---

१ 'सिध्यति' इति घ-पाठः। २ 'पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री सिध्यतीति' इत्यधिको ग-पाठः। ३ 'अचरित' इति च-ज-पाठः। ४ 'साम्परायिक' इति घ-पाठः। ५ 'सिद्धाः' इति घ-पाठः।

नान्येन बोधितः । स द्विविधः—तीर्थकरोऽर्हतां तीर्थकरनामकर्मोदयमात्। तथा यः प्रत्येकबुद्धसिद्धः प्रत्येकमेकमात्मानं प्रति केनचिन्निमित्तेन जातजातिस्मरणाद् वल्कलचीरिप्रभृतयः करकण्ड्वादयश्च प्रत्येकबुद्धाः । बुद्धबोधितोऽपि द्विविधः । बुद्धेन-ज्ञातसिद्धान्तेन विदितसंसारस्वभावेन बोधितो बुद्धबोधितः । परबोधकः परस्मायुपदेशं ददाति । अपरः पुनः स्वस्मै इष्टं हितं स्वेष्टं तत्करणशीलः स्वेष्टकारी, न परस्मै युगपदुपदिशति किञ्चिदिति चतुर्थो विकल्पः । एते चत्वारोऽपि विकल्पा विकल्पद्वयमनुप्रविशन्ति । तत्र स्वयम्बुद्धसिद्धे तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धश्च बुद्धबोधितसिद्धे परबोधकः स्वेष्टकारी चेति ॥

चतुर्विकल्पानां द्वयेऽन्तर्भावः

भा०—ज्ञानम् । अत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य केवली सिध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च अव्यञ्जिते च व्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां सिध्यति । त्रिभिश्चतुर्भिरिति । व्यञ्जिते द्वाभ्यां मति-श्रुताभ्याम्, त्रिभिर्मति-श्रुता-ऽवधिभिः मति-श्रुत-मनःपर्यायैर्वा, चतुर्भिर्मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायैरिति ॥

टी०—ज्ञानमिति । अत्रापि तावेव द्वौ नयौ । तत्र वर्तमानकालग्राहिणः केवलज्ञानवान् सिध्यति । इतरोऽपि द्विविधः । तत्रानन्तरं कदाचित् किञ्चित् ज्ञानं भवति परम्परपश्चात्कृतिकस्य । अव्यञ्जिते व्यञ्जिते चेति चत्वारो विकल्पाः । तत्राव्यञ्जिते द्वे त्रीणि चत्वारि वा ज्ञानानि पश्चात्कृतानि । व्यञ्जिते मते मति-श्रुतवान् मति-श्रुता-ऽवधिमान् मति-श्रुत-मनःपर्यायवान् वा मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायवान् सिध्यतीति ॥

भा०—अवगाहना । कः कस्यां शरीरावगाहनायां वर्तमानः सिध्यति ? । अवगाहना द्विविधा—उत्कृष्टा जघन्या च । उत्कृष्टा पञ्चधनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि । जघन्याः सप्त रत्नयोऽङ्गुलपृथक्त्वहीनाः । एतासु शरीरावगाहनासु सिध्यति पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य । अप्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु एतास्वेव यथास्वं त्रिभागहीनासु सिध्यति ॥

टी०—अवगाहनेति । आत्मनः शरीरेऽवगाहः—अनुप्रवेशः । सङ्कोचविकासधर्मत्वादात्मनस्तच्छरीरं किंप्रमाणमिति चिन्त्यतेऽवगाहना चरमशरीरे । साऽवगाहना द्विधा—उत्कृष्टा जघन्या च । तत्रोत्कृष्टा पञ्च धनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि,

१ 'परस्मायुगपदिशति' इति च-ज-पाठः । २ 'पृथक्त्वेन हीनाः' इति घ-पाठः ।

द्विप्रभृत्या नवभ्यः पृथक्त्वसंज्ञा च। एतच्चोत्कृष्टं देहमानं मरुदेवीप्रभृतीनां सम्भवति।

तीर्थकराणा-मवगाहना

तीर्थकराणां पञ्चैव धनुःशतान्युत्कृष्टा जघन्या च सप्तहस्तानां तीर्थकराणामेव। अङ्गुलपृथक्त्वोना सामान्येन तु जघन्या द्विहस्तानां वामनकूर्मसुतादीनामिति। तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य एतास्वेवावगाहनासु सिध्यति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीये तु एतास्वेवावगाहनासु यथास्वं पञ्चधनुःशतादिकासु त्रिभागहीनासु सिध्यतीति॥

भा०—अन्तरम्। सिध्यमानानां किमन्तरम्?। अनन्तरं च सिध्यन्ति सान्तरं च सिध्यन्ति। तत्रानन्तरं जघन्येन द्वौ समयौ, उत्कृष्टेनाष्टौ समयान्। सान्तरं जघन्येनैकं समयं, उत्कृष्टेन षण्मासा इति॥

टी०—अन्तरमिति। सिध्यमानानां जीवानामन्तरं च। तत्रान्तरमेको वर्तमानसमये सिद्धस्ततोऽन्यः कियता कालेन सेत्स्यतीति सिद्धेः गमनशून्यः कालोऽन्तरम्, अन्तरालमित्यर्थः। अनन्तरं निरन्तरमन्त्यव्यवच्छेदोऽनुसन्ततमित्यर्थः। तत्र नैरन्तर्येण जघन्यतः सिध्यन्ति द्वौ समयौ उत्कृष्टेनाष्टौ समयानिति। ततः परं व्यवच्छेदः। अन्तरं तु जघन्येनैकसमयः, उत्कृष्टेन षण्मासाः सिध्यन्तः सिध्यतो[1] व्यवच्छिद्यन्ते। व्यवच्छेदः कदाचिदेकस्मिन् समये द्वयोस्त्रिषु वेत्यादि यावत् षण्मासा इति॥

भा०—सङ्ख्या। कत्येकसमये सिध्यन्ति?। जघन्येनैकः, उत्कृष्टेनाष्टशतम्॥

टी०—सङ्ख्येति। एकस्मिन् समये कति सिध्यन्ति? जघन्यत एकः सिध्यति, उत्कृष्टेनाष्टोत्तरशतमिति॥

भा०—अल्पबहुत्वम्। एषां क्षेत्रादीनामेकादशानामनुयोगद्वाराणामल्पबहुत्वं वाच्यम्। तद्यथा—क्षेत्रसिद्धानां जन्मतः संहरणतश्च कर्मभूमिसिद्धा अकर्मभूमिसिद्धाश्च[2] सर्वस्तोकाः, संहरणसिद्धा जन्मतोऽसङ्ख्येयगुणाः॥

टी०—अल्पबहुत्वमित्यादि। एषां क्षेत्रादीनां सङ्ख्यातानामेकादशानामल्पबहुत्वं चिन्त्यते जन्मतः संहरणतश्चेति। जन्मतः पञ्चदशसु कर्मभूमिषु अकर्मभूमयस्त्रिंशत् हैमवताद्याः। तत्र संहरणं कर्मभूमिष्वकर्मभूमिषु वा। तत्र सर्वस्तोकाः संहरणसिद्धाः। अत एवासङ्ख्येयगुणा जन्मतः सिद्धाः॥

भा०—संहरणं द्विविधं—परकृतं स्वयंकृतं च। परकृतं देवकर्मणा चारण-विद्याधरैश्च। स्वयंकृतं चारण-विद्याधराणामेव। एषां च क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिरकर्मभूमिः समुद्रा द्वीपा ऊर्ध्वमधस्तिर्यगिति लोकत्रयम्। तत्र सर्वस्तोका ऊर्ध्व-

---

१ 'सिध्यतां' इति ङ-ज-पाठः। २ 'सिद्धाश्च' इति घ-पाठः।

नान्येन बोधितः। स द्विविधः—तीर्थकरोऽर्हतां तीर्थकरनामकर्मोदयभाक्। तथा परः प्रत्येकबुद्धसिद्धः प्रत्येकमेकमात्मानं प्रति केनचिन्निमित्तेन गतजातिस्मरणात् वल्कलचीरिप्रभृतयः करकण्डवादयश्च प्रत्येकबुद्धाः। बुद्धबोधितोऽपि द्विविधः। बुद्धेन-ज्ञातसिद्धान्तेन विदितसंसारस्वभावेन बोधितो बुद्धबोधितः। परबोधकः परस्मायुपदेशं ददाति। अपरः पुनः स्वस्मै इष्टं-हितं स्वेष्टं तत्करणशीलः स्वेष्टकारी, न परेभ्यो युगपदुपदिशति किञ्चिदिति चतुर्थो विकल्पः। एते चत्वारोऽपि विकल्पा विकल्पद्वयमनुप्रविशन्ति। तत्र स्वयम्बुद्धसिद्धे तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धश्च बुद्धबोधितसिद्धे परबोधकः स्वेष्टकारी चेति॥

चतुर्विकल्पानां द्वयेऽन्तर्भावः

भा०—ज्ञानम्। अत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य केवली सिध्यति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च अव्यञ्जिते च व्यञ्जिते च। अव्यञ्जिते द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां सिध्यति। त्रिभिश्चतुर्भिरिति। व्यञ्जिते द्वाभ्यां मति-श्रुताभ्याम्, त्रिभिर्मति-श्रुता-ऽवधिभिः मति-श्रुत-मनःपर्यायैर्वा, चतुर्भिर्मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायैरिति॥

टी०—ज्ञानमिति। अत्रापि तावेव द्वौ नयौ। तत्र वर्तमानकालग्राहिणः केवलज्ञानवान् सिध्यति। इतरोऽपि द्विविधः। तत्रानन्तरं कदाचित् किञ्चित् ज्ञानं भवति परम्परपश्चात्कृतिकस्य। अव्यञ्जिते व्यञ्जिते चेति चत्वारो विकल्पाः। तत्राव्यञ्जिते द्वे त्रीणि चत्वारि वा ज्ञानानि पश्चात्कृतानि। व्यञ्जिते मते मति-श्रुतवान् मति-श्रुता-ऽवधिमान् मति-श्रुत-मनःपर्यायवान् वा मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायवान् सिध्यतीति॥

भा०—अवगाहना। कः कस्यां शरीरावगाहनायां वर्तमानः सिध्यति?। अवगाहना द्विविधा—उत्कृष्टा जघन्या च। उत्कृष्टा पञ्चधनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि। जघन्याः सप्त रत्नयोऽङ्गुलपृथक्त्वहीनाः। एतासु शरीरावगाहनासु सिध्यति पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य। अप्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु एतास्वेव यथास्वं त्रिभागहीनासु सिध्यति॥

टी०—अवगाहनेति। आत्मनः शरीरेऽवगाहः-अनुप्रवेशः। सङ्कोचविकासधर्मत्वादात्मनस्तच्छरीरं किंप्रमाणमिति चिन्त्यतेऽवगाहना चरमशरीरे। साऽवगाहना द्विधा—उत्कृष्टा जघन्या च। तत्रोत्कृष्टा पञ्च धनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि,

१ 'परस्मायुगपदिशति' इति च-ज-पाठः। २ 'पृथक्त्वेन हीनाः' इति घ-पाठः।

भा०—तीर्थम् । सर्वस्तोकास्तीर्थंकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थंकरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति । तीर्थंकरतीर्थसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः । तीर्थंकरतीर्थसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः । तीर्थंकरतीर्थसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—तीर्थमित्यत्राल्पबहुत्वचिन्ता । तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थंकरसिद्धा अतीर्थकराः सन्तः सिद्धास्तीर्थकरसिद्धेभ्यः सङ्ख्येयगुणास्ते नपुंसकादयोऽपि सर्वे सङ्ख्येयगुणाः ॥

भा०—चारित्रम् । अत्रापि नयौ द्वौ–प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोऽचारित्री सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्चचारित्रसिद्धाश्चतुश्चारित्रसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः [सामायिक-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः] सामायिक-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

टी०—चारित्रमित्यत्रापि तावेव द्वौ नयौ चतुश्चारित्रसिद्धेषु द्वौ विकल्पौ, त्रिचारित्रसिद्धेष्वपि द्वावेव । सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ।

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः । सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । बुद्धबोधितसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इत्यत्र सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ॥

भा०—ज्ञानम् । कः केन ज्ञानेन युक्तः सिध्यति ? । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वः केवली सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः, चतुर्ज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, त्रिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका मति-श्रुतज्ञानसिद्धाः, मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, मति-श्रुता-ऽवधिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

१ 'इति' इति पाठो नास्ति घ–पुस्तके ।

लोकसिद्धाः, अधोलोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तिर्यग्लोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः, द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः। एवं तावदव्यामिश्रे व्यामिश्रेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, जम्बूद्वीपसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, धातकीखण्डसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, पुष्करार्धसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—संहरणं द्विविधमित्यादि गतार्थम्। समभूतलाद्भूभागात् नव योजनशतान्यारुह्य तत उपर्यूर्ध्वलोकः, अधोलोकोऽपि नव योजनशतान्यवगाह्य परतोऽष्टादशयोजनशतपरिमाणो मध्ये तिर्यग्लोकः। भाष्यशेषं पठितसिद्धम्।

एवं क्षेत्रगतमल्पबहुत्वमभिधाय कालकृतमल्पबहुत्वं भण्यते—

भा०—काल इति त्रिविधो विभागो भवति—अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीति। अत्र सिद्धानां व्यञ्जिताव्यञ्जितविशेषयुक्तोऽल्पबहुत्वानुगमः कर्तव्यः। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धाः, अवसर्पिणीसिद्धा विशेषाधिकाः, अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्याकाले सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्।

टी०—काल इति। त्रिविधो विभागो भवतीत्यादि सुज्ञानमेव भाष्यम् ॥

भा०—गतिः। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। परम्परपश्चात्कृतिकस्याऽनन्तरा गतिश्चिन्त्यते। तद्यथा—सर्वस्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धाः, मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, नारकेभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, देवेभ्योऽनन्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—गतावल्पबहुत्वं चिन्त्यते—तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धा इति। तिर्यग्योनेरुद्धृत्य मनुष्यगतौ सिद्धास्तथा मनुष्यगतेरेवोद्धृत्य मनुष्येषूत्पद्यन्ते सिद्धाः। एवं शेषेष्वपि वाच्यम् ॥

भा०—लिङ्गम्। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, स्त्रीलिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, पुंलिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—लिङ्गमिति स्त्र्यादिकम्। नपुंसकसिद्धाः स्तोकाः। स्त्रीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। पुंसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति।

१ 'न च अल्प' इति ग-पाठः।

भा०—तीर्थम् । सर्वस्तोकास्तीर्थंकरसिद्धाः तीर्थंकरतीर्थे नोतीर्थंकरासिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति । तीर्थंकरतीर्थसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः । तीर्थंकरतीर्थसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः । तीर्थंकरतीर्थसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—तीर्थमित्यत्राल्पबहुत्वचिन्ता । तीर्थंकरतीर्थे नोतीर्थंकरासिद्धा अतीर्थंकराः सन्तः सिद्धास्तीर्थंकरसिद्धेभ्यः सङ्ख्येयगुणास्ते नपुंसकादयोऽपि सर्वे सङ्ख्येयगुणाः ॥

भा०—चारित्रम् । अत्रापि नयौ द्वौ–प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोऽचारित्री सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्चचारित्रसिद्धाश्चतुश्चारित्रसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः [सामायिक-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः] सामायिक-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

टी०—चारित्रमित्यत्रापि तावेव द्वौ नयौ चतुश्चारित्रसिद्धेषु द्वौ विकल्पौ, त्रिचारित्रसिद्धेष्वपि द्वावेव । सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ।

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः । सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । बुद्धबोधितसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इत्यत्र सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ॥

भा०— ज्ञानम् । कः केन ज्ञानेन युक्तः सिध्यति ? । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वः केवली सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः, चतुर्ज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, त्रिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका मति-श्रुतज्ञानसिद्धाः, मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, मति-श्रुता-ऽवधिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

---

१ 'इति' इति पाठो नास्ति घ-पुस्तके ।

लोकसिद्धाः, अधोलोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तिर्यग्लोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः, द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः। एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, जम्बूद्वीपसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, धातकीखण्डसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, पुष्करार्धसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—संहरणं द्विविधमित्यादि गतार्थम्। समभूतलाद् भूभागा नव योजनशतान्यारुह्य तत उपर्यूर्ध्वलोकः, अधोलोकोऽपि नव योजनशतान्यवगाह्य परतोऽष्टादशयोजनशतपरिमाणो मध्ये तिर्यग्लोकः। भाष्यशेषं पठितसिद्धम्।

एवं क्षेत्रगतमल्पबहुत्वमभिधाय कालकृतमल्पबहुत्वं भण्यते—

भा०—काल इति त्रिविधो विभागो भवति—अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीति। अत्र सिद्धानां व्यञ्जिताव्यञ्जितविशेषयुक्तोऽल्पबहुत्वानुगमः कर्तव्यः। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धाः, अवसर्पिणीसिद्धा विशेषाधिकाः, अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्याकाले सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्।

टी०—काल इति। त्रिविधो विभागो भवतीत्यादि सुज्ञानमेव भाष्यम् ॥

भा०—गतिः। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। परम्परपश्चात्कृतिकस्याऽनन्तरा गतिश्चिन्त्यते। तद्यथा—सर्वस्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धाः, मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, नारकेभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, देवेभ्योऽनन्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—गतावल्पबहुत्वं चिन्त्यते—तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धा इति। तिर्यग्योनेरुद्धृत्य मनुष्यगतौ सिद्धास्तथा मनुष्यगतेरेवोद्धृत्य मनुष्येषूत्पद्यन्ते सिद्धाः। एवं शेषेष्वपि वाच्यम् ॥

भा०—लिङ्गम्। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, स्त्रीलिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, पुंलिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—लिङ्गमिति स्त्र्यादिकम्। नपुंसकसिद्धाः स्तोकाः। स्त्रीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। पुंसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति।

---

१ 'न च अल्प' इति ग-पाठः।

भा०—तीर्थम् । सर्वस्तोकास्तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति । तीर्थकरतीर्थसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः । तीर्थकरतीर्थसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः । तीर्थकरतीर्थसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—तीर्थमित्यत्राल्पबहुत्वचिन्ता । तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धा अतीर्थकराः सन्तः सिद्धास्तीर्थकरसिद्धेभ्यः सङ्ख्येयगुणास्ते नपुंसकादयोऽपि सर्वे सङ्ख्येयगुणाः ॥

भा०—चारित्रम् । अत्रापि नयौ द्वौ–प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोऽचारित्री सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्चचारित्रसिद्धाश्चतुश्चारित्रसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः [सामायिक-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः] सामायिक-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

टी०—चारित्रमित्यत्रापि तावेव द्वौ नयौ चतुश्चारित्रसिद्धेषु द्वौ विकल्पौ, त्रिचारित्रसिद्धेष्वपि द्वावेव । सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ।

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः । सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । बुद्धबोधितसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इत्यत्र सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ॥

भा०— ज्ञानम् । कः केन ज्ञानेन युक्तः सिध्यति ? । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वः केवली सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः, चतुर्ज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, त्रिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका मति-श्रुतज्ञानसिद्धाः, मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, मति-श्रुता-ऽवधिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

---

१ 'इति' इति पाठो नास्ति घ-पुस्तके ।

लोकसिद्धाः, अधोलोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तिर्यग्लोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः, द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः। एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, जम्बूद्वीपसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, धातकीखण्डसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, पुष्करार्धसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—संहरणं द्विविधमित्यादि गतार्थम्। समभूतलाद् भूभागा नव योजनशतान्यारुह्य तत ऊर्ध्वलोकः, अधोलोकोऽपि नव योजनशतान्यवगाह्य परतोऽष्टादशयोजनशतपरिमाणो मध्ये तिर्यग्लोकः। भाष्यशेषं पठितसिद्धम्।

एवं क्षेत्रगतमल्पबहुत्वमभिधाय कालकृतमल्पबहुत्वं भण्यते—

भा०—काल इति त्रिविधो विभागो भवति—अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीति। अत्र सिद्धानां व्यञ्जिताव्यञ्जितविशेषयुक्तोऽल्पबहुत्वानुगमः कर्तव्यः। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धाः, अवसर्पिणीसिद्धा विशेषाधिकाः, अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्याकाले सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्।

टी०—काल इति। त्रिविधो विभागो भवतीत्यादि सुज्ञानमेव भाष्यम् ॥

भा०—गतिः। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। परम्परपश्चात्कृतिकस्याऽनन्तरा गतिश्चिन्त्यते। तद्यथा—सर्वस्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धाः, मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, नारकेभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, देवेभ्योऽनन्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—गतावल्पबहुत्वं चिन्त्यते—तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धा इति। तिर्यग्योनेरुद्वृत्य मनुष्यगतौ सिद्धास्तथा मनुष्यगतेरेवोद्वृत्य मनुष्येषूत्पद्यन्ते सिद्धाः। एवं शेषेष्वपि वाच्यम् ॥

भा०—लिङ्गम्। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, स्त्रीलिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, पुंलिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—लिङ्गमिति स्त्र्यादिकम्। नपुंसकसिद्धाः स्तोकाः। स्त्रीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। पुंसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति।

१ 'न च अल्प' इति ग–पाठः।

भा०—तीर्थम्। सर्वस्तोकास्तीर्थंकरसिद्धाः तीर्थंकरतीर्थे नोतीर्थंकरासिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति। तीर्थंकरतीर्थसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः। तीर्थंकरतीर्थसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः। तीर्थंकरतीर्थसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति॥

टी०—तीर्थमित्यत्राल्पबहुत्वचिन्ता। तीर्थंकरतीर्थे नोतीर्थंकरसिद्धा अतीर्थकराः सन्तः सिद्धास्तीर्थंकरसिद्धेभ्यः सङ्ख्येयगुणास्ते नपुंसकादयोऽपि सर्वे सङ्ख्येयगुणाः॥

भा०—चारित्रम्। अत्रापि नयौ द्वौ-प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोऽचारित्री सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य व्यञ्जिते चाव्याञ्जिते च। अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्चचारित्रसिद्धाश्चतुश्चारित्रसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः [सामायिक-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातसिद्धाः सङ्ख्येगुणाः] सामायिक-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः॥

टी०—चारित्रमित्यत्रापि तावेव द्वौ नयौ चतुश्चारित्रसिद्धेषु द्वौ विकल्पौ, त्रिचारित्रसिद्धेष्वपि द्वावेव। सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम्।

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः। सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः। बुद्धबोधितसिद्धा नपुंसकाः सङ्ख्येयगुणाः। बुद्धबोधितसिद्धाः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः। बुद्धबोधितसिद्धाः पुमांसः सङ्ख्येयगुणा इति॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इत्यत्र सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः। सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम्॥

भा०— ज्ञानम्। कः केन ज्ञानेन युक्तः सिध्यति ?। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वः केवली सिध्यति। नास्त्यल्पबहुत्वम्। पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः, चतुर्ज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, त्रिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। एवं तावद्व्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका मति-श्रुतज्ञानसिद्धाः, मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्यायज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, मति-श्रुता-ऽवधिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति॥

---

१ 'इति' इति पाठो नास्ति घ-पुस्तके।

टी०—ज्ञानमित्यत्रापि सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ॥

भा०—अवगाहना। सर्वस्तोका जघन्यावगाहनासिद्धाः। उत्कृष्टावगाहनासिद्धास्ततोऽसङ्ख्येयगुणाः। यवमध्यसिद्धा असङ्ख्येयगुणाः, यवमध्योपरिसिद्धा असङ्ख्येयगुणाः, यवमध्याधस्तात् सिद्धा विशेषाधिकाः, सर्वे विशेषाधिकाः ॥

टी०—अवगाहनेत्यत्र उत्कृष्टावगाहनासिद्धा असङ्ख्येयगुणाः। द्वावसङ्ख्येयगुणौ द्वौ विशेषाधिकाविति ॥

भा०—अन्तरम्। सर्वस्तोका अष्टसमयानन्तरसिद्धाः, सप्तसमयानन्तरसिद्धाः षट्समयानन्तरसिद्धा इत्येवं यावद् द्विसमयानन्तरसिद्धा इति सङ्ख्येयगुणाः। एवं तावदनन्तरेषु सान्तरेष्वपि सर्वस्तोकाः षण्मासान्तरसिद्धाः, एकसमयान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, यवमध्यान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, अधस्ताद्यवमध्यान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, उपरियवमध्यान्तरसिद्धा विशेषाधिकाः, सर्वे विशेषाधिकाः ॥

टी०—अन्तरमित्यत्राष्टासु समयेषु नैरन्तर्येण सिद्धाः सर्वेऽपि सङ्ख्येयगुणाः। सान्तरेष्वपीत्यादि। एकसमयान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा यवमध्यान्तरे च सङ्ख्येयगुणाः, अधस्ताद्यवमध्यान्तरे च सङ्ख्येयगुणाः ॥

भा०—सङ्ख्या। सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः, विपरीतक्रमात् सप्तोत्तरशतसिद्धादयो यावत् पञ्चाशदित्यनन्तगुणाः। एकोनपञ्चाशदादयो यावत् पञ्चविंशतिरित्यसङ्ख्येयगुणाः[1]। चतुर्विंशत्यादयो यावदेक इति सङ्ख्येयगुणाः विपरीतहानिर्यथा-सर्वस्तोका अनन्तगुणहानिसिद्धाः, असङ्ख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणाः, सङ्ख्येयगुणहानिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—सङ्ख्येत्यत्र अष्टोत्तरशतसिद्धाः सर्वस्तोकाः। विपरीतक्रमादिति सप्तोत्तरशतसिद्धा अनन्तगुणाः। एवं विपरीतहान्या यावत् पञ्चाशदित्यनन्तगुणाः। विपरीतहानिर्यथेत्यादिना दर्शयति। सर्वस्तोका अनन्तगुणहानिसिद्धाः, असङ्ख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणाः, सङ्ख्येयगुणहानिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

भा०—एवं निसर्गा-ऽधिगमयोरन्यतरजं तत्त्वार्थश्रद्धानात्मकं शङ्काद्यतिचारवियुक्तं प्रशम-संवेग-निर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्य सम्यग्दर्शनोपलम्भाद् विशुद्धं च ज्ञानमधिगम्य निक्षेप-प्रमाण-नय-निर्देश-सत्-सङ्ख्यादिभिरभ्युपायैर्जीवादीनां तत्त्वानां पारिणामिकौ-दयिकौ-पश-

---

१ 'असङ्ख्येय' इति घ-

मिकक्षायोपशमिक-क्षायिकानां भावानां स्वतत्त्वं विदित्वा आदिमत्पारिणामिकौदयिकानां च भावानामुत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रहप्रलयतत्त्वज्ञो विरक्तो [1]निस्तृष्णः त्रिगुप्तः पञ्चसमितो दशलक्षणधर्मानुष्ठानात् फलदर्शनाच्च निर्वाणप्राप्तियतनयाऽभिवर्धितश्रद्धासंवेगो भावनाभिर्भावितात्माऽनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मानभिष्वङ्गः संवृतत्वान्निरास्रवत्वाद् विरक्तत्वान्निस्तृष्णत्वाच्च व्यपगताभिनवकर्मोपचयः परीषहजयाद् बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानात् अनुभावतश्च सम्यग्दृष्टयविरतादीनां च जिनपर्यन्तानां परिणामाध्यवसायविशुद्धिस्थानान्तराणामसङ्ख्येयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितकर्म निर्जरयन् सामायिकादीनां च सूक्ष्मसम्परायान्तानां संयमविशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलम्भात् पुलाकादीनां च निर्ग्रन्थानां संयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणामुत्तरोत्तरप्रतिपत्त्या घटमानोऽत्यन्तप्रहीणार्तरौद्रध्यानो धर्मध्यानविजयादवाप्तसमाधिबलः शुक्लध्यानयोश्च पृथक्त्वैकत्ववितर्कयोरन्यतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधानृद्धिविशेषान् प्राप्नोति । तद्यथा–आमर्शौषधित्वं विप्रुडौषधित्वं सर्वौषधित्वं शापानुग्रहसामर्थ्यजननीमभिव्याहारसिद्धिमीशित्वं [2]वशित्वं अवधिज्ञानं शारीरविकरणाङ्गप्राप्तितामणिमानं लघिमानं महिमानं अणुत्वम् । अणिमा बिसच्छिद्रमपि प्रविश्यासीत । लघुत्वं नाम लघिमा वायोरपि लघुतरः स्यात् । महत्त्वं महिमा मेरोरपि महत्तरं शरीरं विकुर्वीत । प्राप्तिर्भूमिष्ठोऽङ्गुल्यग्रेण मेरुशिखरभास्करादीनपि स्पृशेत् । प्राकाम्यमप्सु भूमाविव गच्छेत्, भूमावप्स्विव निमज्जेदुन्मज्जेच्च ॥

उपसंहारः

टी०—एवमित्यादिना मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थं सकलमेव तत्त्वार्थशास्त्रार्थं समासतः कथयति—विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्यैतस्य विशेषणानि निसर्गाधिगमादीनि । ज्ञानं च विशुद्धमधिगम्य सम्यग्दर्शनोपलम्भात् मिथ्यादर्शनभावितमज्ञानमेव नियमतो मिथ्यादृष्टेः सम्यक्त्वलाभे तु विशुद्धं ज्ञानम् । निक्षेपो नामादिः । प्रमाणे प्रत्यक्ष-परोक्षे । नया नैगमादयः । तथा निर्देश-स्वामित्वादिभिः सत्-सङ्ख्या-क्षेत्रादिभिश्च जीवादीनां च पारिणामिकादयो ये भावास्तेषां स्वरूपं विदित्वा धर्माधर्मादीनां अनादीनामादिमतां च पारिणामिकादीनां घनशरीरादीनामुत्पत्तिस्थितिविनाशवतामनुग्रहः–उपकारस्तत्कृतः प्रलयः–उपघात इत्येवमवगम्य तत्त्वज्ञो विरक्तः सांसारिकेभ्यो भावेभ्यो विगततृष्णो गुप्त्याद्यनुष्ठानात् फलदर्शनाच्चेति निर्वाणमेव फलं तत्प्राप्तौ यत्नार्थमभिवर्धितश्रद्धासंवेगः पञ्चानां व्रतानां भावना ईर्यासमित्यादयस्ताभिर्भावितात्मा अनित्याद्यनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मा अनभिष्वङ्गो–न क्वचिदाबद्धस्नेहः [3]संवृतत्वादिभिर्व्यपगताभिनव-

१ 'निस्तृषः' इति ग–पाठः। २ 'भाविनः' इति ङ–पाठः। ३ 'प्रादुर्भावादाबद्ध' इति ङ–ज–पाठः।

टी०—ज्ञानमित्यत्रापि सर्वत्र सङ्ख्येयगुणत्वम् ॥

भा०—अवगाहना। सर्वस्तोका जघन्यावगाहनासिद्धाः। उत्कृष्टावगाहनासिद्धास्ततोऽसङ्ख्येयगुणाः। यवमध्यसिद्धा असङ्ख्येयगुणाः, यवमध्योपरिसिद्धा असङ्ख्येयगुणाः, यवमध्याधस्तात् सिद्धा विशेषाधिकाः, सर्वे विशेषाधिकाः ॥

टी०—अवगाहनेत्यत्र उत्कृष्टावगाहनासिद्धा असङ्ख्येयगुणाः। द्वावसङ्ख्येयगुणौ द्वौ विशेषाधिकाविति ॥

भा०—अन्तरम्। सर्वस्तोका अष्टसमयानन्तरसिद्धाः, सप्तसमयानन्तरसिद्धाः षट्समयानन्तरसिद्धा इत्येवं यावत् द्विसमयानन्तरसिद्धा इति सङ्ख्येयगुणाः। एवं तावदनन्तरेषु सान्तरेष्वपि सर्वस्तोकाः षण्मासान्तरसिद्धाः, एकसमयान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, यवमध्यान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, अधस्ताद्यवमध्यान्तरसिद्धाः संङ्ख्येयगुणाः, उपरियवमध्यान्तरसिद्धा विशेषाधिकाः, सर्वे विशेषाधिकाः ॥

टी०—अन्तरमित्यत्राष्टसु समयेषु नैरन्तर्येण सिद्धाः सर्वेऽपि सङ्ख्येयगुणाः। सान्तरेष्वपीत्यादि। एकसमयान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा यवमध्यान्तरे च सङ्ख्येयगुणाः, अधस्ताद्यवमध्यान्तरे च सङ्ख्येयगुणाः ॥

भा०—सङ्ख्या। सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः, विपरीतक्रमात् सप्तोत्तरशतसिद्धादयो यावत् पञ्चाशदित्यनन्तगुणाः। एकोनपञ्चाशदादयो यावत् पञ्चविंशतिरित्यसङ्ख्येयगुणाः। चतुर्विंशत्यादयो यावदेक इति सङ्ख्येयगुणाः विपरीतहानिर्यथा-सर्वस्तोका अनन्तगुणहानिसिद्धाः, असङ्ख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणाः, सङ्ख्येयगुणहानिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—सङ्ख्येत्यत्र अष्टोत्तरशतसिद्धाः सर्वस्तोकाः। विपरीतक्रमादिति सप्तोत्तरशतसिद्धा अनन्तगुणाः। एवं विपरीतहान्या यावत् पञ्चाशदित्यनन्तगुणाः। विपरीतहानिर्यथेत्यादिना दर्शयति। सर्वस्तोका अनन्तगुणहानिसिद्धाः, असङ्ख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणाः, सङ्ख्येयगुणहानिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

भा०—एवं निसर्गा-ऽधिगमयोरन्यतरजं तत्त्वार्थश्रद्धानात्मकं शङ्काद्यतिचाररवियुक्तं प्रशम-संवेग-निर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्य सम्यग्दर्शनोपलम्भाद् विशुद्धं च ज्ञानमधिगम्य निक्षेप-प्रमाण-नय-निर्देश-सत्-सङ्ख्यादिभिरभ्युपायैर्जीवादीनां तत्त्वानां पारिणामिकौ-दयिकौ-पश-

१ 'असङ्ख्येय' इति घ-पाठः।

यत्किञ्चित् पदवाक्यार्थादि गृहीतं तन्न कदाचिन्नश्यतीति, कोष्ठप्रक्षिप्तधान्यवत् । बीजबुद्धित्वं स्वल्पमपि दर्शितं वस्तु अनेकप्रकारेण गमयति । तद्यथा पदेन प्रदर्शितेन प्रकरणेनोद्देशकादिना सर्वमर्थं ग्रन्थं चानुधावति । परचित्तं जानाति । अभिलषितमर्थं प्राप्नोत्येवं अनिष्टं च नैवाप्नोति । एवमादयोऽतिशयाः शुभानुभावादपरिमितास्तस्य तस्यामवस्थायां प्रादुःष्यन्तीति ॥

भा०—वाचिकं क्षीरास्रवित्वं मध्वास्रवित्वं वादित्वं सर्वरुतज्ञत्वं सर्वसत्त्वावबोधनमित्येतदादि । तथा विद्याधरत्वमाशीविषत्वं भिन्नाभिन्नाक्षरचतुर्दशपूर्वधरत्वमिति ॥

टी०—वाचिकमप्यतिशयवत्त्वम् । तस्य क्षीरास्रवित्वं शृण्वतस्तदीयवचनं क्षीरमिव स्वदते । एवं मध्वास्रवित्वम् । विद्वत्संसन्मध्येष्वपराजितत्वं वादित्वम् । सर्वेषां म्लेच्छ-मृग-पशु-पक्षिप्रभृतीनां रुतार्थज्ञत्वम् । सर्वान् सत्त्वानबुद्धिकानपि बोधयतीति सर्वसत्त्वावबोधनम् । आदिग्रहणादिक्षुरसास्रवित्वादिग्रहणम् । तथा विद्याधरत्वं महाविद्याः सर्वा एव तस्य तदा स्वयमेवोपतिष्ठन्ते । आशीविषत्वं कर्मजातिभेदादनेकप्रकारम् । भिन्नाक्षराणि किञ्चिन्न्यूनाक्षराणि चतुर्दश पूर्वाणि सम्पूर्णानि वा तद्धारणत्वम् ॥

भा०—ततोऽस्य निस्तृष्णत्वात् तेष्वनभिष्वक्तस्य मोहक्षपकपरिणामावस्थस्याष्टाविंशतिविधं मोहनीयं निरवशेषतः प्रहीयते । ततश्छद्मस्थवीतरागत्वं प्राप्तस्यान्तर्मुहूर्तेन ज्ञानावरण-दर्शनावरणा-ऽन्तरायाणि युगपदशेषतः प्रहीयन्ते । ततः संसारबन्धबीजबन्धननिर्मुक्तः फलबन्धनमोक्षापेक्षो यथाख्यातसंयतो जिनः केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी शुद्धो बुद्धः कृतकृत्यः स्नातको भवति । ततो वेदनीय-नाम-गोत्राऽऽयुष्यक्षयात् फलबन्धननिर्मुक्तो निर्दग्धपूर्वोपात्तेन्धनो निरुपादान इवाग्निः पूर्वोपात्तभववियोगात् हेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावाच्छान्तः ॥

टी०—ततोऽस्येत्यादि । तेषु—अतिशयेष्वनभिष्वक्तस्य—अनुपजातगार्ध्यस्य मोहक्षपकपरिणामावस्थस्येति । अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिस्थानवर्तिनो मोहक्षपणाभिमुखस्य श्रेण्या निरवशेषमोहक्षये सति ज्ञानावरणादिप्रहाणे च संसारबीजबन्धनं मोहज्ञानावरणादि तेन निर्मुक्तः केवली भवति । ततश्च फलबन्धनं वेदनीयादिचतुष्कं तन्मोक्षणापेक्षस्तेनापि वेदनीयादिना अशेषफलबन्धनेन विमुक्तो ध्यानाग्निनिर्दग्धपूर्वोपात्तकर्मेन्धनो निरिन्धन इवाग्निः पूर्वोपात्तो भवः—औदारिकादिकायस्तद्वियोगादुत्तरस्य च कायस्य हेत्वभावात् संसारे पुनरप्रादुर्भावाच्छान्तः परमाह्लादमुपगतः कारणापेक्षम्—

१ 'शयत्वम्' इति ज-पाठः । २ 'क्षय' इति ङ-पाठः । ३ 'बन्धनिर्मुक्तः' इति घ-पाठः । ४ 'हेतुभावात्' इति ङ-च-पाठः ।

कर्मोपचयः। कर्मणां चानुभावतः सम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानानां केवलिपर्यन्तानामसङ्ख्येयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितकर्मनिर्जरणात् सामायिकाद्युत्कर्षात् पुलाकादिस्थानावाप्तेर्व्यपेतार्तध्यानरौद्रध्यानो धर्मध्यानशुक्लध्यानाभ्यासादनुक्रमात् ध्यानवृद्धस्य नानाविधा लब्धय उत्पद्यन्ते। हस्तपादादिपरामर्शमात्रेणैव सर्वरोगापनयनसामर्थ्यमामर्षौषधित्वम्। तदीयमूत्रपुरीषावयवसम्पर्कात् रोगनिवृत्तिर्विप्रुडौषधित्वम्। तथा सर्व एव तदीयावयवा दुःखार्तानामौषधीभवन्तीति सर्वौषधित्वम्। अभिव्याहारसिद्धिर्वाङ्मात्रेणैव। शापदानसामर्थ्यमनुग्रहणसामर्थ्यं च। ईशित्वं सर्वभूतेश्वरताम्। वशित्वं सर्वभूतानि स्ववशवर्तीनि। तथाऽवधिज्ञानमेकरूपं वैक्रियशरीरकरणं तदेव च दृष्टपथमणिमादिविशिष्टम् ॥

भा० –जङ्घाचारणत्वं येनाग्निशिखाधूमनीहारावश्यायमेघवारिधारामर्कटतन्तुज्योतिष्करश्मिवायूनामन्यतममप्युपादाय वियति गच्छेत्। वियद्गतिचारित्वं[1] येन वियति भूमाविव गच्छेत् शकुनिवच्च प्रडीनावडीनगमनानि कुर्यात् ॥

टी० –जङ्घाचारणत्वमग्निशिखाधूमायपि निश्रित्य[2] व्योम्नि गच्छेत्। मर्कटतन्तुः कोलिककोशकृततन्तुः[3]। अपरं वियद्गतिचारणत्वं निर्निश्र एव विस्रब्धो भूमाविव व्योम्नि गच्छेत्। यथा च शकुनिर्वियति प्रडीनम्-उपरिष्टाद् गमनं अवडीनम्-अधस्ताद् गमनं करोत्येवमसावपि कुर्यात् ॥

भा०—अप्रतिघातित्वं पर्वतमध्येन वियतीव गच्छेत्। अन्तर्धानमदृश्यो भवेत्। कामरूपित्वं नानाश्रयानेकरूपधारणं युगपदपि कुर्यात्। तेजोनिसर्गसामर्थ्यमेतदादि। इति इन्द्रियेषु मतिज्ञानविशुद्धिविशेषाद् दूरात्[4] स्पर्शनाऽऽस्वादन-घ्राण-दर्शन-श्रवणानि विषयाणां कुर्यात्। सम्भिन्नज्ञानत्वं[5] युगपदनेकविषयपरिज्ञानमित्येतदादि। मानसं कोष्ठबुद्धित्वं बीजबुद्धित्वं पदप्रकरणोद्देशाध्यायप्राभृतवस्तुपूर्वाङ्गानुसारित्वं ऋजुमतित्वं विपुलमतित्वं परचित्तज्ञानमभिलषितार्थप्राप्तिमनिष्टानवाप्तिमित्येतदादि ॥

टी०—गच्छन् पर्वतमित्यादिभिरपि न प्रतिहन्यत इत्यप्रतिघातित्वम्। अन्तर्धानम्–अदृश्यत्वम्। युगपदनेकरूपधारणं कामरूपित्वम्। तेजोलेश्यामोक्षणम् आदिग्रहणात् शीतलेश्यानिसर्गशक्तिः। मतिज्ञानविशुद्धिप्रकर्षाद् विषयाणां–रूपादीनां देशप्रमाणनियमोल्लङ्घनेनापि ग्रहणं कुर्यात्। युगपदनेकविषयग्रहणं सम्भिन्नज्ञानत्वम्। आदिग्रहणादिन्द्रियव्यत्यासेनापि विषयग्रहणसामर्थ्यम्। मानसं–मनोव्यापारजातम्। कोष्ठबुद्धित्वं

1 'कर्मोचयः' इति ग–पाठः। 2 'जयादभ्या' इति ग–पाठः। 3 'निश्रित्य' इति ग–पाठः। 4 'कोशिकतन्तुः' इति ग–पाठः। 5 'दूरात्' इति ग–पाठः। 6 'सम्भिन्नत्वम्' इति ग–पाठः।

यत्किञ्चित् पदवाक्यार्थादि गृहीतं तन्न कदाचिन्नश्यतीति, कोष्ठप्रक्षिप्तधान्यवत्। बीजबुद्धित्वं स्वल्पमपि दर्शितं वस्तु अनेकप्रकारेण गमयति। तद्यथा पदेन प्रदर्शितेन प्रकरणेनोद्देशकादिना सर्वमर्थं ग्रन्थं चानुधावति। परचित्तं जानाति। अभिलषितमर्थं प्राप्नोत्येवं अनिष्टं च नैवाप्नोति। एवमादयोऽतिशयाः शुभानुभावादपरिमितास्तस्य तस्यामवस्थायां प्रादुःष्यन्तीति॥

भा०—वाचिकं क्षीरास्रवित्वं मध्वास्रवित्वं वादित्वं सर्वरुतज्ञत्वं सर्वसत्त्वावबोधनमित्येतदादि। तथा विद्याधरत्वमाशीविषत्वं भिन्नाभिन्नाक्षरचतुर्दशपूर्वधरत्वमिति॥

टी०—वाचिकमप्यतिशयवत्त्वम्। तस्य क्षीरास्रवित्वं शृण्वतस्तदीयवचनं क्षीरमिव स्वदते। एवं मध्वास्रवित्वम्। विद्वत्संसन्मध्येष्वपराजितत्वं वादित्वम्। सर्वेषां म्लेच्छ-मृग-पशु-पक्षिप्रभृतीनां रुतार्थज्ञत्वम्। सर्वान् सत्त्वानबुद्धिकानपि बोधयतीति सर्वसत्त्वावबोधनम्। आदिग्रहणादिक्षुरसास्रवित्वादिग्रहणम्। तथा विद्याधरत्वं महाविद्याः सर्वा एव तस्य तदा स्वयमेवोपतिष्ठन्ते। आशीविषत्वं कर्मजातिभेदादनेकप्रकारम्। भिन्नाक्षराणि किञ्चिन्न्यूनाक्षराणि चतुर्दश पूर्वाणि सम्पूर्णानि वा तद्धारणत्वम्॥

भा०—ततोऽस्य निस्तृष्णत्वात् तेष्वनभिष्वक्तस्य मोहक्षपकपरिणामावस्थस्याष्टाविंशतिविधं मोहनीयं निरवशेषतः प्रहीयते। ततश्छद्मस्थवीतरागत्वं प्राप्तस्यान्तर्मुहूर्तेन ज्ञानावरण-दर्शनावरणा-ऽन्तरायाणि युगपदशेषतः प्रहीयन्ते। ततः संसारबन्धबीजबन्धननिर्मुक्तः फलबन्धनमोक्षापेक्षो यथाख्यातसंयतो जिनः केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी शुद्धो बुद्धः कृतकृत्यः स्नातको भवति। ततो वेदनीय-नाम-गोत्राऽऽयुष्यक्षयात् फलबन्धननिर्मुक्तो निर्दग्धपूर्वोपात्तेन्धनो निरुपादान इवाग्निः पूर्वोपात्तभववियोगात् हेत्वभावाचोत्तरस्याप्रादुर्भावाच्छान्तः॥

टी०—ततोऽस्येत्यादि। तेषु–अतिशयेष्वनभिष्वक्तस्य–अनुपजातगार्द्ध्यस्य मोहक्षपकपरिणामावस्थस्येति। अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिस्थानवर्तिनो मोहक्षपणाभिमुखस्य श्रेण्या निरवशेषमोहक्षये सति ज्ञानावरणादिप्रहाणे च संसारबीजबन्धनं मोहज्ञानावरणादि तेन निर्मुक्तः केवली भवति। ततश्च फलबन्धनं वेदनीयादिचतुष्कं तन्मोक्षापेक्षस्तेनापि वेदनीयादिना अशेषफलबन्धनेन विमुक्तो ध्यानाग्निनिर्दग्धपूर्वोपात्तकर्मेन्धनो निरिन्धन इवाग्निः पूर्वोपात्तो भवः–औदारिकादिकायस्तद्वियोगादुत्तरस्य च कायस्य हेत्वभावात् संसारे पुनरप्रादुर्भावाच्छान्तः परमाह्लादमुपगतः कारणापेक्षम्—

१ 'शयत्वम्' इति ज–पाठः। २ 'क्षय' इति ङ–पाठः। ३ 'बन्धनिर्मुक्तः' इति घ–पाठः। ४ 'हेतुभावात्' इति ङ–च–पाठः।

भा०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं नित्यं निरतिशयं निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ॥ ७ ॥

टी०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकं सायपर्यवसानमैकान्तिकं एकान्तेनैव भवति, न कदाचिन्न भवतीत्यर्थः। निरुपममिति नास्ति इह किञ्चित् तस्योपमानं तत्सदृशमिति। निरतिशयमिति[1] नास्यातिशयः प्रकर्षापकर्षलक्षणो विद्यते, सर्वमुक्तानां तुल्यत्वात्। नित्यमिति ध्रुवं कूटस्थमविचालि निर्वाणसुखमवाप्नोतीति।

सत्कारार्हः सततं, निरुत्सुको निर्भयो विरुग् विगदः।
निःप्रणयो निर्द्वेषो, निर्द्वन्द्वो नीरजा वितनुः ॥ १ ॥—आर्या
संसाराग्निं निर्वा–प्य दहन्तं परमसौख्यसलिलेन।
निर्वाति स्वात्मस्थो, गतजाति-जरा-मरण-रोगः ॥ २ ॥—,,
व्याबाधाभावाच्च स, सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी।
व्याबाधाभावो नु, स्वस्थस्य ज्ञस्य ननु सुसुखम् ॥ ३ ॥—,,
अनुपममप्रमेयमव्यय–मनघं शिवमजरमरुजमभयगुपम्।
एकान्तिकमात्यन्तिक–मव्याबाधं सुखं ह्येतत् ॥ ४ ॥—,,
त्रिष्वपि कालेषु सुखा–नि यानि तिर्यङ्-मनुष्य-देवानाम्।
सर्वाणि तानि न समा–नि तस्य मात्रा सुखेनापि ॥ ५ ॥—,,
तानि हि रागोत्क्षोभा–व्याबाधापूर्वकाणि च सुखानि।
नह्यस्ति रागमपवि–ध्य तत्र किञ्चित् सुखमपृक्तम् ॥ ६ ॥—,,
एवं क्षायिकसम्यक्–त्वं वीर्य-सिद्धत्व-दर्शन-ज्ञानैः।
आत्यन्तिकैः स युक्तो, निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥ ७ ॥—,,

सम्प्रत्येनमेव शास्त्रार्थं श्लोकैरुपसंहरति, द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति ॥

भा०—एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्, विरक्तस्यात्मनो भृशम्।
निरास्रवत्वाच्छिन्नायां, नवायां कर्मसन्ततौ ॥ १ ॥—अनु०

टी०—एवमित्यादि। उक्तनीत्या यानि जीवादीनि तत्त्वानि तत्परिज्ञानाद् विरक्तस्य–विषयसुखवितृष्णस्य भृशमात्मनः स्थगितास्रवद्वारत्वाद् विच्छिन्नायामभिनवकर्मसन्ततौ–कर्मसन्ताने ॥ १ ॥

---

१ 'वाप्नोति' इति ग–पाठः। २ 'पुलाकादिस्यातिशयः' इत्यधिको ज–पाठः। ३ 'स्वस्थ ज्ञस्यापि' इति ङ–पाठः। ४ 'कं निरुपमं' इति घ–पाठः। ५ 'मामि' इति ज–पाठः, च–पाठस्तु 'नाभि'।

भा०—पूर्वार्जितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षयहेतुभिः ।
संसारबीजं कार्त्स्न्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥ २ ॥—अनु०

टी०—पूर्वेत्यादि । प्राक्तनं कर्म क्षपयतस्तपोऽनुष्ठानादिभिः क्षयितृभिः संसारतरोर्बीजं समस्तमेव मोहनीयं प्रहीयते क्षपकश्रेण्याम् ॥ २ ॥

भा०—ततोऽन्तरायज्ञानघ्न—दर्शनघ्नान्यनन्तरम् ।
प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥—अनु०

टी०—तत इत्यादि । अन्तराये ज्ञानदर्शनावरणयोश्च क्षीणयोर्युगपत् अशेषतः॥३॥

भा०—गर्भसूच्यां विनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।
तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥ ४ ॥—अनु०

टी०—गर्भसूच्यामित्यादि । मस्तकसूच्यां ध्वस्तायां सर्वात्मना विनाशमुपैति सकलस्तालतरुः, एवं मोहनीये क्षीणे शेषं कर्म क्षयमेति सर्वम् ॥ ४ ॥

भा०—ततः क्षीणचतुःकर्मा, प्राप्तोऽथाख्यातसंयमम् ।
बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥—अनु०

टी०—तत इत्यादि । क्षिप्तसकलघातिकर्मा यथाख्यातसंयममनुप्राप्तो बीजबन्धनेन-मोहनीयादिना विमुक्तः स्नातकोऽन्तर्मलापगमात् परमेश्वरः-केवलर्द्धिप्राप्तः ॥५॥

भा०—शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निरामयः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥—अनु०

टी०—शेष इत्यादि । वेदनीयादिकर्मफलापेक्षः शुद्धो मोहादिमलापगमात् बुद्धः केवलज्ञानावाप्तेर्निरामयो-निर्गताशेषरोगनिदानः केवली भवति ॥ ६ ॥

भा०—कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं, निर्वाणमधिगच्छति ।
यथा दग्धेन्धनो वह्नि-र्निरुपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥—अनु०

टी०—कृत्स्नेत्यादि । सकलकर्मकलङ्कनिर्मुक्त ऊर्ध्वमेव निर्वाणमधिगच्छति । निर्वृतस्य स्थानमप्युपचारान्निर्वाणम् । अथवा निर्वाणं-निर्वृतत्वं सिद्धत्वं प्रक्षिप्तप्रदग्धेन्धनो वह्निरिव निरुद्धकाष्ठाद्युपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥

भा०—दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे, नारोहति भवाङ्कुरः ॥ ८ ॥—अनु०

टी०—दग्धे इत्यादि । बीजेऽत्यन्तं-भस्मसात्कृते नाङ्कुरस्य प्रादुर्भावः, एवं कर्मबीजे ध्वस्ते संसाराङ्कुरस्याप्रादुर्भावः ॥ ८ ॥

भा०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं नित्यं निरतिशयं निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ॥ ७ ॥

टी०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकं नापवर्गगमनमैकान्तिकं एकान्तेनैव भवति, न कदाचिन्न भवतीत्यर्थः। निरुपममिति नास्ति इह किञ्चित् तस्योपमानं तत्सदृशमिति। निरतिशयमिति[1] नास्यातिशयः प्रकर्षापकर्षलक्षणो विद्यते, सर्वमुक्तानां तुल्यत्वात्। नित्यमिति ध्रुवं कूटस्थमविचालि निर्वाणसुखमवाप्नोतीति।

सत्कारार्हः सततं, निरुत्सुको निर्भयो विरुग् विगदः।
निःप्रणयो निर्द्वेषो, निर्द्वन्द्वो नीरजा वितनुः ॥ १ ॥—आर्या
संसाराग्निं निर्वा–प्य दहन्तं परमसौख्यसलिलेन।
निर्वाति स्वात्मस्थो, गतजाति-जरा-मरण-रोगः ॥ २ ॥—,,
व्याबाधाभावाच्च स, सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी।
व्याबाधाभावो नु, स्वस्थस्य ज्ञस्य ननु सुसुखम् ॥ ३ ॥—,,
अनुपममप्रमेयमव्यय–मनवं शिवमजरमरुजमभयत्वम्।
एकान्तिकमात्यन्तिक–मव्याबाधं सुखं स्वेतत् ॥ ४ ॥—,,
त्रिष्वपि कालेषु सुखा–नि यानि तिर्यङ्-मनुष्य-देवानाम्।
सर्वाणि तानि न समा–नि तस्य मात्रा सुखेनापि ॥ ५ ॥—,,
तानि हि रागोत्सेपा–व्याबाधापूर्वकाणि च सुखानि।
नह्यस्ति रागमपवि–ध्य तत्र किञ्चित् सुखमपृक्तम् ॥ ६ ॥—,,
एवं क्षायिकसम्यक्–त्वं वीर्य-सिद्धत्व-दर्शन-ज्ञानैः।
आत्यन्तिकैः स युक्तो, निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥ ७ ॥—,,

सम्प्रत्येनमेव शास्त्रार्थं श्लोकैरुपसंहरति, द्विबद्धं सुबद्धं भवतीति ॥

भा०—एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्, विरक्तस्यात्मनो भृशम्।
निरास्रवत्वाच्छिन्नायां, नवायां कर्मसन्ततौ ॥ १ ॥—अनु०

टी०—एवमित्यादि। उक्तनीत्या यानि जीवादीनि तत्त्वानि तत्परिज्ञानाद् विरक्तस्य–विषयसुखवितृष्णस्य भृशमात्मनः स्थगितास्रवद्वारत्वाद् विच्छिन्नायामभिनवकर्मसन्ततौ–कर्मसन्ताने ॥ १ ॥

---

१ 'वाप्नोति' इति ग–पाठः। २ 'पुलाकादिस्वातिशयः' इत्यधिको ज–पाठः। ३ 'स्वस्य ज्ञस्यापि' इति ङ–पाठः। ४ 'कं निरुपम' इति घ–पाठः। ५ 'मामि' इति ज–पाठः, च–पाठस्तु 'नामि'।

भा०—पूर्वार्जितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षयहेतुभिः ।
संसारबीजं कात्स्न्र्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥ २ ॥—अनु०

टी०—पूर्वेत्यादि । प्राक्तनं कर्म क्षपयतस्तपोऽनुष्ठानादिभिः क्षयितृभिः संसारतरोर्बीजं समस्तमेव मोहनीयं प्रहीयते क्षपकश्रेण्याम् ॥ २ ॥

भा०—ततोऽन्तरायज्ञानघ्न—दर्शनघ्नान्यनन्तरम् ।
प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥—अनु०

टी०—तत इत्यादि। अन्तराये ज्ञानदर्शनावरणयोश्च क्षीणयोर्युगपत् अशेषतः॥३॥

भा०—गर्भसूच्यां विनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।
तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥ ४ ॥—अनु०

टी०—गर्भसूच्यामित्यादि । मस्तकसूच्यां ध्वस्तायां सर्वात्मना विनाशमुपैति सकलस्तालतरुः, एवं मोहनीये क्षीणे शेषं कर्म क्षयमेति सर्वम् ॥ ४ ॥

भा०—ततः क्षीणचतुःकर्मा, प्राप्तोऽथाख्यातसंयमम् ।
बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥—अनु०

टी०—तत इत्यादि । क्षिप्तसकलघातिकर्मा यथाख्यातसंयममनुप्राप्तो बीजबन्धनेन-मोहनीयादिना विमुक्तः स्नातकोऽन्तर्मलापगमात् परमेश्वरः–केवलर्द्धिप्राप्तः ॥५ ॥

भा०—शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निरामयः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥—अनु०

टी०—शेष इत्यादि । वेदनीयादिकर्मफलापेक्षः शुद्धो मोहादिमलापगमात् बुद्धः केवलज्ञानावाप्तेर्निरामयो–निर्गताशेषरोगनिदानः केवली भवति ॥ ६ ॥

भा०—कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं, निर्वाणमधिगच्छति ।
यथा दग्धेन्धनो वह्नि-निरुपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥—अनु०

टी०—कृत्स्नेत्यादि । सकलकर्मकलङ्कनिर्मुक्त ऊर्ध्वमेव निर्वाणमधिगच्छति। निर्वृतस्य स्थानमप्युपचारान्निर्वाणम्। अथवा निर्वाणं–निर्वृतत्वं सिद्धत्वं प्रक्षिप्तप्रदग्धेन्धनो वह्निरिव निरुद्धकाष्ठाद्युपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥

भा०—दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे, नारोहति भवाङ्कुरः ॥ ८ ॥—अनु०

टी०—दग्धे इत्यादि । बीजेऽत्यन्तं–भस्मसात्कृते नाङ्कुरस्य प्रादुर्भावः, एवं कर्मबीजे ध्वस्ते संसाराङ्कुरस्याप्रादुर्भावः ॥ ८ ॥

भा०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं नित्यं निरतिशयं निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ॥ ७ ॥

टी०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकं नापवर्गंस्थानमैकान्तिकं एकान्तेनैव भवति, न कदाचिन्न भवतीत्यर्थः। निरुपममिति नास्ति इह किञ्चित् तस्योपमानं तत्सदृशमिति। निरतिशयमिति[1] नास्यातिशयः प्रकर्षापकर्षलक्षणो विद्यते, सर्वमुक्तानां तुल्यत्वात्। नित्यमिति ध्रुवं कूटस्थमविचालि निर्वाणसुखमवाप्नोतीति।

सत्काराहः सततं, निरुत्सुको निर्भयो विरुग् विमदः।
निःप्रणयो निर्द्वेषो, निर्द्वन्द्वो नीरजा वितनुः ॥ १ ॥—आर्या
संसाराग्निं निर्वा–प्य दहन्तं परमसौख्यसलिलेन।
निर्वाति स्वात्मस्थो, गतजाति-जरा-मरण-रोगः ॥ २ ॥—,,
व्याबाधाभावाच्च स, सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी।
व्याबाधाभावो नु, स्वस्थस्य ज्ञस्य ननु सुसुखम् ॥ ३ ॥—,,
अनुपममभेयमव्यय–मनघं शिवमजरमरुजमभयमूपम्।
एकान्तिकमात्यन्तिक–मव्याबाधं सुखं संतत् ॥ ४ ॥—,,
त्रिष्वपि कालेषु सुखा–नि यानि तिर्यङ्-मनुष्य-देवानाम्।
सर्वाणि तानि न समा–नि तस्य मात्रा सुखेनापि ॥ ५ ॥—,,
तानि हि रागोद्रोषा–व्याबाधापूर्वकाणि च सुखानि।
नह्यस्ति रागमपवि–ध्य तत्र किञ्चित् सुखमपृक्तम् ॥ ६ ॥—,,
एवं क्षायिकसम्यक्–त्वं वीर्य-सिद्धत्व-दर्शन-ज्ञानैः।
आत्यन्तिकैः स युक्तो, निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥ ७ ॥—,,

सम्प्रत्येनमेव शास्त्रार्थं श्लोकैरुपसंहरति, द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति ॥

भा०—एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्, विरक्तस्यात्मनो भृशम्।
निरास्रवत्वाच्छिन्नायां, नवायां कर्मसन्ततौ ॥ १ ॥—अनु०

टी०—एवमित्यादि। उक्तनीत्या यानि जीवादीनि तत्त्वानि तत्परिज्ञानाद् विरक्तस्य–विषयसुखवितृष्णस्य भृशमात्मनः स्थगितास्रवद्वारत्वाद् विच्छिन्नायामभिनवकर्मसन्ततौ–कर्मसन्ताने ॥ १ ॥

---

१ 'वाप्नोति' इति ग–पाठः। २ 'पुलाकादिस्वातिशयः' इत्यधिको ज–पाठः। ३ 'स्वस्य ज्ञस्यापि' इति ङ–पाठः। ४ 'कं निरुपमं' इति घ–पाठः। ५ 'मामि' इति ज–पाठः, च–पाठस्तु 'नाभि'।

भा०—पूर्वार्जितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षयहेतुभिः ।
संसारबीजं कार्त्स्न्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥ २ ॥—अनु०

टी०—पूर्वेत्यादि । प्राक्तनं कर्म क्षपयतस्तपोऽनुष्ठानादिभिः क्षयितृभिः संसार-तरोर्बीजं समस्तमेव मोहनीयं प्रहीयते क्षपकश्रेण्याम् ॥ २ ॥

भा०—ततोऽन्तरायज्ञानघ्न—दर्शनघ्नान्यनन्तरम् ।
प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥—अनु०

टी०—तत इत्यादि। अन्तराये ज्ञानदर्शनावरणयोश्च क्षीणयोर्युगपत् अशेषतः॥३॥

भा०—गर्भसूच्यां विनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।
तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥ ४ ॥—अनु०

टी०—गर्भसूच्यामित्यादि । मस्तकसूच्यां ध्वस्तायां सर्वात्मना विनाशमुपैति सकलस्तालतरुः, एवं मोहनीये क्षीणे शेषं कर्म क्षयमेति सर्वम् ॥ ४ ॥

भा०—ततः क्षीणचतुःकर्मा, प्राप्तोऽथाख्यातसंयमम् ।
बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥—अनु०

टी०—तत इत्यादि । क्षिप्तसकलघातिकर्मा यथाख्यातसंयममनुप्राप्तो बीजबन्धने-न-मोहनीयादिना विमुक्तः स्नातकोऽन्तर्मलापगमात् परमेश्वरः–केवलर्द्धिप्राप्तः ॥ ५ ॥

भा०—शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निरामयः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥—अनु०

टी०—शेष इत्यादि । वेदनीयादिकर्मफलापेक्षः शुद्धो मोहादिमलापगमात् बुद्धः केवलज्ञानावाप्तेर्निरामयो–निर्गताशेषरोगनिदानः केवली भवति ॥ ६ ॥

भा०—कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं, निर्वाणमधिगच्छति ।
यथा दग्धेन्धनो वह्नि-र्निरुपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥—अनु०

टी०—कृत्स्नेत्यादि । सकलकर्मकलङ्कनिर्मुक्त ऊर्ध्वमेव निर्वाणमधिगच्छति । निर्वृतस्य स्थानमप्युपचारान्निर्वाणम् । अथवा निर्वाणं–निर्वृतत्वं सिद्धत्वं प्रक्षिप्तप्रदग्धेन्धनो वह्निरिव निरुद्धकाष्ठाद्युपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥

भा०—दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे, नारोहति भवाङ्कुरः ॥ ८ ॥—अनु०

टी०—दग्धे इत्यादि । बीजेऽत्यन्तं–भस्मसात्कृते नाङ्कुरस्य प्रादुर्भावः, एवं कर्मबीजे ध्वस्ते संसाराङ्कुरस्याप्रादुर्भावः ॥ ८ ॥

भा०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं नित्यं निरतिशयं निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ॥ ७ ॥

टी०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकं मापर्यवसानमैकान्तिकं एकान्तेनैव भवति, न कदाचिन्न भवतीत्यर्थः। निरुपममिति नास्ति इह किञ्चिन् तस्योपमानं तत्सदृशमिति। निरतिशयमिति[1] नास्यातिशयः प्रकर्षापकर्षलक्षणो विद्यते, सर्वमुक्तानां तुल्यत्वात्। नित्यमिति ध्रुवं कूटस्थमविचालि निर्वाणसुखमवाप्नोतीति।

सत्काराहः सत्त्वं, निरुत्सुको निर्भयो विरुग् विमदः।
निःप्रणयो निर्द्वेषो, निर्द्वन्द्वो नीरजा वितनुः ॥ १ ॥—आर्या
संसाराग्निं निर्वा–प्य दहन्तं परमसौख्यसलिलेन।
निर्वाति स्वात्मस्थो, गतजाति-जरा-मरण-रोगः ॥ २ ॥—,,
व्याबाधाभावाच्च स, सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी।
व्याबाधाभावो नु, स्वस्थस्य ज्ञस्य ननु सुसुखम् ॥ ३ ॥—,,
अनुपमममेयमव्यय–मनर्घं शिवमजरमरुजमभयपदम्।
एकान्तिकमात्यन्तिक–मव्याबाधं सुखं हेतत् ॥ ४ ॥—,,
त्रिष्वपि कालेषु सुखा–नि यानि तिर्यङ्-मनुष्य-देवानाम्।
सर्वाणि तानि न समा–नि तस्य मात्रा सुखेनापि ॥ ५ ॥—,,
तानि हि रागोत्क्षोपा–व्याबाधापूर्वकाणि च सुखानि।
नह्यस्ति रागमपवि–ध्य तत्र किञ्चित् सुखमपृक्तम् ॥ ६ ॥—,,
एवं क्षायिकसम्यक्–त्वं वीर्य-सिद्धत्व-दर्शन-ज्ञानैः।
आत्यन्तिकैः स युक्तो, निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥ ७ ॥—,,

सम्प्रत्येनमेव शास्त्रार्थं श्लोकैरुपसंहरति, द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति ॥

भा०—एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्, विरक्तस्यात्मनो भृशम्।
निरास्रवत्वाच्छिन्नायां, नवायां कर्मसन्ततौ ॥ १ ॥—अनु०

टी०—एवमित्यादि। उक्तनीत्या यानि जीवादीनि तत्त्वानि तत्परिज्ञानाद् विरक्तस्य–विषयसुखवितृष्णस्य भृशमात्मनः स्थगितास्रवद्वारत्वाद् विच्छिन्नायामभिनवकर्मसन्ततौ–कर्मसन्ताने ॥ १ ॥

---

१ 'वाप्नोति' इति ग–पाठः। २ 'पुलाकादिस्वातिशयः' इत्यधिको ज–पाठः। ३ 'स्वस्य ज्ञस्यापि' इति ङ–पाठः। ४ 'कं निरुपमं' इति घ–पाठः। ५ 'मामि' इति ज–पाठः, च–पाठस्तु 'नाभि'।

भा०—अतस्तु गतिवैकृत्य-मेषां यदुपलभ्यते ।
कर्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥

टी०—अतस्त्वित्यादि । अस्मादुक्तप्रकारादन्यथा गतिवैकृत्यं यद् भवति गतिविकारूपं तत् कर्मणः-क्रियायाः प्रतिघाताद् गिरिभित्त्यादेः प्रयोगाच्च पुरुषेच्छानुविधानादिष्यते सर्वम् ॥ १५ ॥

भा०—अधस्तिर्यगथोर्ध्वं च, जीवानां कर्मजा गतिः ।
ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा, भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ १६ ॥—अनु०

टी०—अध इत्यादि । सर्वतो गतिर्जीवानामधस्तिर्यगूर्ध्वं च कर्मजा गतिः । क्षीणकर्मणां तूर्ध्वमेव गतिस्तद्धर्मा सा स्वाभाविकी गतिर्धर्मो येषामिति ॥ १६ ॥

भा०—द्रव्यस्य कर्मणो यद्व-दुत्पत्त्याऽऽरम्भ-[1]वीतयः ।
समं तथैव सिद्धस्य, गति-मोक्ष-भवक्षयाः ॥ १७ ॥—अनु०

टी०—द्रव्यस्येत्यादि । द्रव्यस्य-परमाण्वादेः कर्मणः-क्रियाया यथोत्पत्तिरारम्भो गतिश्च समं-युगपत् तथा सिद्धस्य गतिमोक्षभवक्षयाः गतिः मुक्तिर्मोक्षः-स्वात्मन्यवस्थानं भवक्षयो-जन्मक्षयः संसारक्षयो वेति ॥ १७ ॥

भा०—उत्पत्तिश्च विनाशश्च, प्रकाश-तमसोरिह ।
युगपद् भवतो यद्वत्, तथा निर्वाण-कर्मणोः ॥ १८ ॥—अनु०

टी०—[2]उत्पत्तिश्चेत्यादि । प्रकाश-तमसोर्यथा युगपदुत्पत्ति-विनाशौ । यस्मिन् काले प्रकाश उत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तमसो विनाश इति युगपद् एवं निर्वाणं कर्मक्षयश्चेत्येक एव कालः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—

[3]स ततो बन्धनमोक्षादूर्ध्वं जीवः प्रवेगतो याति ।
न त्वैरण्डकबीजं, बन्धनमुक्तं व्रजत्यूर्ध्वम् ॥ १ ॥—आर्या
सङ्गत्यागाद् वा लघु-रात्मा भूत्वा स उत्पतत्यूर्ध्वम् ।
न तु गतलेपालाबू-रुद्याति जले निमग्नाऽपि ॥ २ ॥—,,
ध्यानेन तथा चात्मा, प्रयोजितो येन स व्रजत्यूर्ध्वम् ।
तिष्ठासुरपि न शक्तः, प्रवेगितो ननु नरः स्थातुम् ॥ ३ ॥—"
अपि चाग्नेरिव गमनं, स्वाभाविकमूर्ध्वमात्मनस्तस्य ।
आत्माग्निशिखाया गति-रन्या कर्मानिलवशाद्धि ॥ ४ ॥—"

१ 'वैचयः' इति ग-पाठः । २ 'उत्पत्तिरित्यादि' इति च-ज-पाठः । ३ 'स सततो' इति च-ज-पाठः ।

भा०—तदनन्तरमेवोर्ध्व--मालोकान्तात् स गच्छति ।
पूर्वप्रयोगासङ्गत्व-बन्धच्छेदोर्ध्वगौरवैः ॥ ९ ॥—अनु०

टी०—तदनन्तरेत्यादि । सकलकर्मक्षयानन्तरमालोकान्तादूर्ध्वं स गच्छति । कथं मुक्तस्य गतिरित्याशङ्कायामिदमाह-पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वात् बन्धच्छेदादूर्ध्वगौरवाच्च गतिरस्य भवति सिद्धा ॥ ९ ॥

पूर्वप्रयोगस्योदाहरणानि दर्शयति—

भा०— कुलालचक्रे दोलाया-मिषौ चापि यथेष्यते ।
पूर्वप्रयोगात् कर्मेह, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ १० ॥—अनु०

टी०— कुलालेत्यादि । पूर्वप्रयोगात् कर्म-क्रिया यथा कुलालचक्रादिषु तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ १० ॥

भा०—मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्, यथा दृष्टाऽप्स्वलाबुनः ।
कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ ११ ॥—अनु०

टी०—मृल्लेपेत्यादि । अलाबुनोऽप्सून्मज्जनं दृष्टं मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षात् एवं कर्माष्टकसङ्गत्यागात् सिद्धगतिः सिद्धा ॥ ११ ॥

भा०— एरण्डयन्त्रपेडासु, बन्धच्छेदाद् यथा गतिः ।
कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथेष्यते ॥ १२ ॥—अनु०

टी०—एरण्डेत्यादि । व्याघ्रपादबीजबन्धनच्छेदाद् यन्त्रबन्धनच्छेदाद् पेडाबन्धनच्छेदाच्च गतिर्दृष्टा मिञ्जाकाष्ठपेडापुटानामेवं कर्मबन्धनविच्छेदात् सिद्धस्य गतिः ॥ १२ ॥

भा०—ऊर्ध्वगौरवधर्माणो, जीवा इति जिनोत्तमैः ।
अधोगौरवधर्माणः, पुद्गला इति चोदितम् ॥ १३ ॥—अनु०

टी०—ऊर्ध्वेत्यादि । ऊर्ध्वगमन एव गौरवं धर्मः—स्वभावो जीवानाम् पुद्गलास्त्वधोगमनधर्माण इति सर्वज्ञवचनम् ॥ १३ ॥

भा०—यथाऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्टवाय्वग्निवीतयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते, तथोर्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥ १४ ॥—अनु०

टी०—यथेत्यादि । यथाक्रममधोगमनादि । लोष्टानां वीतयो-गतयः स्वभावादेव-जायन्ते तथोर्ध्वगतिरात्मनाम् ॥ १४ ॥

१ 'चापि' इति घ-पाठः । २ 'स्मृताः' इति ज-पाठः । ३ 'ऊर्ध्वमित्यादि' इति ऊ-पाठः । ४ 'वीचयः' इति ग-पाठः । ५ 'स्वभावगतिरात्मनः' इति ग-पाठः । ६ 'लोष्टत्वबीचयो' इति ग-पाठः ।

भा०—अतस्तु गतिवैकृत्य-मेषां यदुपलभ्यते ।
कर्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥

टी०—अतस्त्वित्यादि । अस्मादुक्तप्रकारादन्यथा गतिवैकृत्यं यद् भवति गतिविका-रूपं तत् कर्मणः-क्रियायाः प्रतिघाताद् गिरिभित्त्यादेः प्रयोगाच्च पुरुषेच्छानुविधाना-दिष्यते सर्वम् ॥ १५ ॥

भा०—अधस्तिर्यगथोर्ध्वं च, जीवानां कर्मजा गतिः ।
ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा, भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ १६ ॥—अनु०

टी०—अध इत्यादि । सर्वतो गतिर्जीवानामधस्तिर्यगूर्ध्वं च कर्मजा गतिः । क्षीणकर्मणां तूर्ध्वमेव गतिस्तद्धर्मा सा स्वाभाविकी गतिर्धर्मो येषामिति ॥ १६ ॥

भा०—द्रव्यस्य कर्मणो यद्व-दुत्पत्त्याऽऽरम्भ-[1]वीतयः ।
समं तथैव सिद्धस्य, गति-मोक्ष-भवक्षयाः ॥ १७ ॥—अनु०

टी०—द्रव्यस्येत्यादि । द्रव्यस्य-परमाण्वादेः कर्मणः-क्रियाया यथोत्पत्तिरारम्भो गतिश्च समं-युगपत् तथा सिद्धस्य गतिमोक्षभवक्षयाः गतिः मुक्तिर्मोक्षः-स्वात्मन्यव-स्थानं भवक्षयो-जन्मक्षयः संसारक्षयो वेति ॥ १७ ॥

भा०—उत्पत्तिश्च विनाशश्च, प्रकाश-तमसोरिह ।
युगपद् भवतो यद्वत्, तथा निर्वाण-कर्मणोः ॥ १८ ॥—अनु०

टी०—[2]उत्पत्तिश्चेत्यादि । प्रकाश-तमसोर्यथा युगपदुत्पत्ति-विनाशौ । यस्मिन् काले प्रकाश उत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तमसो विनाश इति युगपद् एवं निर्वाणं कर्मक्षयश्चेत्येक एव कालः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—

[3]स ततो बन्धनमोक्षादूर्ध्वं जीवः प्रवेगतो याति ।
न त्वैरण्डकबीजं, बन्धनमुक्तं व्रजत्यूर्ध्वम् ॥ १ ॥—आर्या
सङ्गत्यागाद् वा लघु-रात्मा भूत्वा स उत्पतत्यूर्ध्वम् ।
न तु गतलेपालाबू-रुद्याति जले निमग्नाऽपि ॥ २ ॥—,,
ध्यानेन तथा चात्मा, प्रयोजितो येन स व्रजत्यूर्ध्वम् ।
तिष्ठासुरपि न शक्तः, प्रवेगितो ननु नरः स्थातुम् ॥ ३ ॥—"
अपि चाग्नेरिव गमनं, स्वाभाविकमूर्ध्वमात्मनस्तस्य ।
आत्माग्निशिखाया गति-रन्या कर्मानिलवशाद्धि ॥ ४ ॥—"

---

१ 'वीचयः' इति ग-पाठः । २ 'उत्पत्तिरित्यादि' इति च-ज-पाठः । ३ 'स सततो' इति च-ज-पाठः ।

भा०—तदनन्तरमेवोर्ध्व--मालोकान्तात् स गच्छति ।
पूर्वप्रयोगासङ्गत्व-बन्धच्छेदोर्ध्वगौरवैः ॥ ९ ॥— अनु०

टी०—तदनन्तरेत्यादि । सकलकर्मक्षयगमनन्तरमालोकान्तादूर्ध्वं स गच्छति । कथं मुक्तस्य गतिरित्याशङ्कायामिदमाह-पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वात् बन्धच्छेदादूर्ध्वगौरवाच गतिरस्य भवति सिद्धा ॥ ९ ॥

पूर्वप्रयोगस्योदाहरणानि दर्शयति—

भा०— कुलालचक्रे दोलाया-मिषौ चाऽपि यथेष्यते ।
पूर्वप्रयोगात् कर्मेह, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ १० ॥—अनु०

टी०— कुलालेत्यादि । पूर्वप्रयोगात् कर्म-क्रिया यथा कुलालचक्रादिषु तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ १० ॥

भा०—मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्, यथा दृष्टाऽप्स्वलाबुनः ।
कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ ११ ॥—अनु०

टी०—मृल्लेपेत्यादि । अलाबुनोऽप्सून्मज्जनं दृष्टं मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षात् एवं कर्माष्टकसङ्गत्यागात् सिद्धगतिः सिद्धा ॥ ११ ॥

भा०— एरण्डयन्त्रपेडासु, बन्धच्छेदाद् यथा गतिः ।
कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथेष्यते ॥ १२ ॥—अनु०

टी०—एरण्डेत्यादि । व्याघ्रपादबीजबन्धनच्छेदाद् यन्त्रबन्धनच्छेदाद् पेडाबन्धनच्छेदाच गतिर्दृष्टा मिञ्जाकाष्टपेडापुटानामेवं कर्मबन्धनविच्छेदात् सिद्धस्य गतिः ॥ १२ ॥

भा०— ऊर्ध्वगौरवधर्माणो, जीवा इति जिनोत्तमैः ।
अधोगौरवधर्माणः, पुद्गला इति चोदितम् ॥ १३ ॥— अनु०

टी०—ऊर्ध्वेत्यादि । ऊर्ध्वगमन एव गौरवं धर्मः-स्वभावो जीवानाम् पुद्गलास्त्वधो गमनधर्माण इति सर्वज्ञवचनम् ॥ १३ ॥

भा०— यथाऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्टवाय्वग्निवीतयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते, तथोर्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥ १४ ॥—अनु०

टी०—यथेत्यादि । यथाक्रममधोगमनादि । लोष्टानां वीतयो-गतयः स्वभावादेव जायन्ते तथोर्ध्वगतिरात्मनाम् ॥ १४ ॥

---

१ 'चापि' इति घ-पाठः । २ 'स्मृताः' इति ज-पाठः । ३ 'ऊर्ध्वमित्यादि' इति ज-पाठः । ४ 'वीचयः' इति ग-पाठः । ५ 'स्वभावगतिरात्मनः' इति ग-पाठः । ६ 'लोष्टत्ववीचयो' इति ग-पाठः ।

भा०—अतस्तु गतिवैकृत्य-मेषां यदुपलभ्यते ।
कर्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥

टी०—अतस्त्वित्यादि । अस्मादुक्तप्रकारादन्यथा गतिवैकृत्यं यद् भवति गतिविकारूपं तत् कर्मणः-क्रियायाः प्रतिघाताद् गिरिभित्त्यादेः प्रयोगाच्च पुरुषेच्छानुविधानादिष्यते सर्वम् ॥ १५ ॥

भा०—अधस्तिर्यगथोर्ध्वं च, जीवानां कर्मजा गतिः ।
ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा, भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ १६ ॥—अनु०

टी०—अध इत्यादि । सर्वतो गतिर्जीवानामधस्तिर्यगूर्ध्वं च कर्मजा गतिः । क्षीणकर्मणां तूर्ध्वमेव गतिस्तद्धर्मा सा स्वाभाविकी गतिर्धर्मो येषामिति ॥ १६ ॥

भा०—द्रव्यस्य कर्मणो यद्व-दुत्पत्त्याऽऽरम्भ-[1]वीतयः ।
समं तथैव सिद्धस्य, गति-मोक्ष-भवक्षयाः ॥ १७ ॥—अनु०

टी०—द्रव्यस्येत्यादि । द्रव्यस्य-परमाण्वादेः कर्मणः-क्रियाया यथोत्पत्तिरारम्भो गतिश्च समं-युगपत् तथा सिद्धस्य गतिमोक्षभवक्षयाः गतिः मुक्तिर्मोक्षः-स्वात्मन्यवस्थानं भवक्षयो-जन्मक्षयः संसारक्षयो वेति ॥ १७ ॥

भा०—उत्पत्तिश्च विनाशश्च, प्रकाश-तमसोरिह ।
युगपद् भवतो यद्वत्, तथा निर्वाण-कर्मणोः ॥ १८ ॥—अनु०

टी०—[2]उत्पत्तिश्चेत्यादि । प्रकाश-तमसोर्यथा युगपदुत्पत्ति-विनाशौ । यस्मिन् काले प्रकाश उत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तमसो विनाश इति युगपद् एवं निर्वाणं कर्मक्षयश्चेत्येक एव कालः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—

[3]स ततो बन्धनमोक्षादूर्ध्वं जीवः प्रवेगतो याति ।
न त्वैरण्डकबीजं, बन्धनमुक्तं व्रजत्यूर्ध्वम् ॥ १ ॥—आर्या
सङ्गत्यागाद् वा लघु-रात्मा भूत्वा स उत्पतत्यूर्ध्वम् ।
न तु गतलेपालाबू-रुद्याति जले निमग्नाऽपि ॥ २ ॥—,,
ध्यानेन तथा चात्मा, प्रयोजितो येन स व्रजत्यूर्ध्वम् ।
तिष्ठासुरपि न शक्तः, प्रवेगितो ननु नरः स्थातुम् ॥ ३ ॥—,,
अपि चाग्नेरिव गमनं, स्वाभाविकमूर्ध्वमात्मनस्तस्य ।
आत्माग्निशिखाया गति-रन्या कर्मानिलवशाद्धि ॥ ४ ॥—,,

१ 'वेचयः' इति ग-पाठः । २ 'उत्पत्तिरित्यादि' इति च-ज-पाठः । ३ 'स सततो' इति च-ज-पाठः ।

स्ववशस्यानभिसन्धे-श्च तस्य न च विग्रहा गतिर्भवति ।
भवति हि विग्रहगमनं, कर्मवशस्याधिनभेद ॥ ५ ॥—आर्या
अपि चानुश्रेणिगति-र्जीवानां चैव पुद्गलानां च ।
स्वाभाविकीष्यते ये-न तेन सा विग्रहा सिद्धा ॥ ६ ॥—"
सिद्धस्य गतिरयुक्ता, स्ववशत्वान्निःप्रयोजनत्वाच ।
नो सिद्धावयुक्ता, कर्मविमुक्तस्य निःस्वतः ॥ ७ ॥—"
बन्धविमोक्षाद् सङ्ग-त्यागात् पूर्वप्रयोगतो नाऽपि ।
ननु गच्छतोऽन्यवशता न च मुक्तोऽभीप्यते विवशः ॥ ८ ॥—"
इत्येवं विप्रलापो-ऽस्पृशगतौ नान्तरालि यत्कालः ।
सत्यां हि सोत्तराव-स्थायां स्याद् सिद्ध इतरो वा ॥ ९ ॥—"
सोऽस्पृशया हि गत्वा-ऽनन्तरमेव समये जगच्छिखरम् ।
अवगाहतेतरां ते-न नास्ति ननु मो व्रजत्कालः ॥ १० ॥—"
सिध्यति गत्वा ह्यात्मा, सिद्धिक्षेत्रेऽपहाय देहमिह ।
नह्यन्तराऽस्ति सिद्धि-र्नासिद्धिश्चास्ति मुक्तस्य ॥ ११ ॥—"
स्ववशस्यानभिसन्धेः, कृतकृत्यस्य च यथा स्वभावेन ।
तस्योपयोग इष्ट-स्तथा गतिः सा स्वभावेन ॥ १२ ॥—"

अथ यस्याः पृथिव्या उपरि मुक्तानामवस्थानं सा किंस्वरूपेत्याह—

भा०—तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमभास्वरा ।
प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥—अनु०

टी०—तन्वीत्यादि । मध्ये योजनाष्टकबहला प्रदेशपरिहाण्या चोपर्युपरि मक्षिकापत्राद् तनुतरा पर्यन्तेऽतितन्वी मनोज्ञेत्यन्तरुचिरा सुरभिः-इष्टगन्धा पुण्यवद्भिः पृथिवीकायिकैः निर्वर्तिता पुण्या भृशं भासनशीला प्राग्भारेति नाम तस्याः । सा च लोकमूर्धनि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥

भा०—नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा ।
ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धा, लोकान्ते समवस्थिताः ॥ २० ॥—अनु०

टी०—नृलोकेत्यादि । नृलोकेऽर्धतृतीयद्वीपा मानुषोत्तरमहीधरपरिक्षिप्ता तत्तुल्यविष्कम्भा, पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षविस्तरेत्यर्थः । उत्तानीकृतसितच्छत्रकाकृतिः शुभरूपात्मिका शुभा तस्याः क्षितेरुपरि लोकान्तस्पर्शा सिद्धानामवस्थानम् ॥ २० ॥

---

१ 'स्याधिन' इति ज-पाठः । २ '(?) सा विग्रहा०' इति ज-पाठः । ३ 'नो सिद्धता च युक्ता' इति ग-पाठः । ४ 'भीप्यते' इति ज-पाठः ।

भा०—तादात्म्यादुपयुक्तास्ते, केवलज्ञानदर्शनैः ।
सम्यक्त्वसिद्धतावस्था, हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः ॥ २१ ॥—अनु०

टी०—तादात्म्येत्यादि । स आत्मा स्वभावो येषां ते तदात्मानः तद्भावस्तादात्म्यं तस्मात् केवलज्ञानदर्शनस्वभावात् सदैव उपयुक्ताः क्षायिकसम्यक्त्वसिद्धतावस्थाः । हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः क्रियापरिणामं प्रति न किञ्चित् तेषामस्ति निमित्तमिति ॥ २१ ॥

भा०—ततोऽप्यूर्ध्वगतिस्तेषां, कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः ।
धर्मास्तिकायस्याभावात् स हि हेतुर्गतेः परः ॥ २२ ॥

टी०—ततोऽप्यूर्ध्वमित्यादि । लोकान्तात् परतोऽपि गतिस्तेषां कस्मान्न भवतीति चेत् गतेर्हेतुर्धर्मास्तिकायः परः-प्रधानमपेक्षाकारणं तदभावान्न परतो गतिः ॥ २२ ॥

भा०—संसारविषयातीतं, मुक्तानामव्ययं सुखम् ।
अव्याबाधमिति प्रोक्तं, परमं परमर्षिभिः ॥ २३ ॥

टी०—संसारेत्यादि । संसारविषयमतीतं मुक्तानां सुखमव्ययत्वाद् विगतव्याबाधं परमं-प्रकृष्टं परमर्षिभिः-तीर्थकरादिभिरभिहितम् ॥ २३ ॥

भा०—स्यादेतदशरीरस्य, जन्तोर्नष्टाष्टकर्मणः ।
कथं भवति मुक्तस्य, सुखमित्यत्र [1]मे शृणु ॥ २४ ॥

टी०—स्यादेतदित्यादि । नष्टाष्टकर्मणो विगतयोगत्रयस्य कथमकरणस्य सुखसम्भव इत्यत्र मे शृणु ॥ २४ ॥

भा०—लोके चतुर्ष्विहार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते ।
विषये वेदनाभावे, विपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥

टी०—लोके इत्यादि । प्रतीतिं दर्शयति । सुखे विषयः शब्दादिः तथा दुःखवेदनायाश्चाभावे, कर्मविपाके च सद्वेदनीयादिके । तथा सकलकर्मक्षयलक्षणे च मोक्षे ॥ २५ ॥

उदाहरणानि यथाक्रमं दर्शयति—

भा०—सुखो वह्निः सुखो वायु-र्विषयेष्विह कथ्यते ।
दुःखाभावे च पुरुषः, सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥ २६ ॥

टी०—सुखो वह्निरित्यादि । उदाहरणानि यथाक्रमं दर्शयति ॥ २६ ॥

भा०—पुण्यकर्मविपाकाच्च, सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् ।
कर्मक्लेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम् ॥ २७ ॥

टी०—पुण्यकर्मेत्यादि । [2]गतार्थावेतौ श्लोकौ ॥ २७ ॥

---

१ 'संशृणु' इति ग-पाठः । २ 'गतार्थावेव' इति ज-पाठः ।

स्ववशस्यानभिसन्धे-श्च तस्य न च विग्रहा गतिर्भवति ।
भवति हि विग्रहगमनं, कर्मवशस्याभिसन्धेश्च ॥ ५ ॥—आर्या
अपि चानुश्रेणिगति-र्जीवानां चैव पुद्गलानां च ।
स्वाभाविक्यप्युक्ते-न तेन सा विग्रहा सिद्धा ॥ ६ ॥—"
सिद्धस्य गतिरयुक्ता, स्वभावान्निःप्रयोजनत्वाच्च ।
नो सिद्धावयुक्ता, कर्मविमुक्तस्य निःफलतः ॥ ७ ॥—"
बन्धविमोक्षात् सङ्ग-त्यागात् पूर्वप्रयोगतो नाऽपि ।
ननु गच्छतोऽन्यवशता न च मुक्तोऽपीप्सते विषयः ॥ ८ ॥—"
इत्येवं विप्रलापो-ऽस्पृष्टगतौ नान्तराऽस्ति यत्कालः ।
सत्यां हि सोऽन्तराव-स्थायां स्यात् सिद्ध इतरो वा ॥ ९ ॥—"
सोऽस्पृष्टया हि गत्या-ऽनन्तरमेव समये जगच्छिखरम् ।
अवगाहतेतरां ते-न नास्ति ननु भो व्रजनकालः ॥ १० ॥—"
सिध्यति गत्वा ह्यात्मा, सिद्धिक्षेत्रेऽपहाय देहमिह ।
नह्यन्तराऽस्ति सिद्धि-र्नासिद्धिश्चास्ति मुक्तस्य ॥ ११ ॥—"
स्ववशस्यानभिसन्धेः, कृतकृत्यस्य च यथा स्वभावेन ।
तस्योपयोग इष्ट-स्तथा गतिः सा स्वभावेन ॥ १२ ॥—"

अथ यस्याः पृथिव्या उपरि मुक्तानामवस्थानं सा किंस्वरूपेत्याह—

भा०—तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमभास्वरा ।
प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥—अनु०

टी०—तन्वीत्यादि । मध्ये योजनाष्टकबहला प्रदेशपरिहाण्या चोपर्युपरि मक्षिकापत्राद् तनुतरा पर्यन्तेऽतितन्वी मनोज्ञेत्यन्तरुचिरा सुरभिः—इष्टगन्धा पुण्यवद्भिः पृथिवीकायिकै-र्निर्वर्तिता पुण्या भृशं भासनशीला प्राग्भारेति नाम तस्याः । सा च लोकमूर्धनि व्यव-स्थिता ॥ १९ ॥

भा०—नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा ।
ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धा, लोकान्ते समवस्थिताः ॥ २० ॥—अनु०

टी०—नृलोकेत्यादि । नृलोकेऽर्धतृतीयद्वीपा मानुषोत्तरमहीधरपरिक्षिप्ता तत्तुल्यवि-ष्कम्भा, पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षविस्तरेत्यर्थः । उत्तानीकृतसितच्छत्राकाकृतिः शुभरूपाधा-त्मिका शुभा तस्याः क्षितेरुपरि लोकान्तस्पृशां सिद्धानामवस्थानम् ॥ २० ॥

---

१ 'स्याधिन' इति ज–पाठः । २ 'येन सेम (?) सा विग्रहा०' इति ज–पाठः । ३ 'नो सिद्धता च युक्ता' इति ग–पाठः । ४ 'भीप्सति' इति ज–पाठः । ५ 'सुरभिगन्धा' इति ज–पाठः ।

भा०—तादात्म्यादुपयुक्तास्ते, केवलज्ञानदर्शनैः ।
सम्यक्त्वसिद्धतावस्था, हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः ॥ २१ ॥—अनु०

टी०—तादात्म्येत्यादि । स आत्मा स्वभावो येषां ते तदात्मानः तद्भावस्तादात्म्यं तस्मात् केवलज्ञानदर्शनस्वभावात् सदैव उपयुक्ताः क्षायिकसम्यक्त्वसिद्धतावस्थाः । हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः क्रियापरिणामं प्रति न किञ्चित् तेषामस्ति निमित्तमिति ॥ २१ ॥

भा०—ततोऽप्यूर्ध्वगतिस्तेषां, कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः ।
धर्मास्तिकायस्याभावात् स हि हेतुर्गतेः परः ॥ २२ ॥

टी०—ततोऽप्यूर्ध्वमित्यादि । लोकान्तात् परतोऽपि गतिस्तेषां कस्मान्न भवतीति चेत् गतेर्हेतुर्धर्मास्तिकायः परः–प्रधानमपेक्षाकारणं तदभावान्न परतो गतिः ॥ २२ ॥

भा०—संसारविषयातीतं, मुक्तानामव्ययं सुखम् ।
अव्याबाधमिति प्रोक्तं, परमं परमर्षिभिः ॥ २३ ॥

टी०—संसारेत्यादि । संसारविषयमतीतं मुक्तानां सुखमव्ययत्वाद् विगतव्याबाधं परमं–प्रकृष्टं परमर्षिभिः–तीर्थकरादिभिरभिहितम् ॥ २३ ॥

भा०—स्यादेतदशरीरस्य, जन्तोर्नष्टाष्टकर्मणः ।
कथं भवति मुक्तस्य, सुखमित्यत्र मे शृणु ॥ २४ ॥

टी०—स्यादेतदित्यादि । नष्टाष्टकर्मणो विगतयोगत्रयस्य कथमकरणस्य सुखसम्भव इत्यत्र मे शृणु ॥ २४ ॥

भा०—लोके चतुर्ष्विहार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते ।
विषये वेदनाभावे, विपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥

टी०—लोके इत्यादि । प्रतीतिं दर्शयति । सुखे विषयः शब्दादिः तथा दुःखवेदनाया अभावे, कर्मविपाके च सद्वेदनीयादिके । तथा सकलकर्मक्षयलक्षणे च मोक्षे ॥ २५ ॥

उदाहरणानि यथाक्रमं दर्शयति—

भा०—सुखो वह्निः सुखो [1] —विषयेष्विह कथ्यते ।
दुःखाभावे च पुरुषः, सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥ २६ ॥

टी०—सुखो वह्निरित्यादि । उदाहरणानि यथाक्रमं दर्शयति ॥ २६ ॥

भा०—पुण्यकर्मविपाकाच्च, सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् ।
कर्मक्लेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम् ॥ २७ ॥

टी०—पुण्यकर्मेत्यादि । गतार्थावेतौ [2] श्लोकौ ॥ २७ ॥

१ 'संशृणु' इति ग–पाठः । २ 'गतार्थावेव' इति ज–पाठः ।

स्ववशस्यानभिसन्धे-र्न तस्य न च विग्रहा गतिर्भवति ।
भवति हि विग्रहगमने, कर्मारम्भोऽभिनिर्भेद ॥ ५ ॥—आर्या
अपि चानुश्रेणिगति- र्जीवानां पुद्गलानां च ।
स्वाभाविकीष्यते ये- न तेन सा विग्रहा सिद्धा ॥ ६ ॥—"
सिद्धस्य गतिरस्पृष्टा, स्पर्शनाद्विःप्रयोजनत्वाच्च ।
सा सिद्धावमुक्ता, कर्मविमुक्तस्य निःफलाः ॥ ७ ॥—"
बन्धविमोक्षात् सङ्ग- त्यागात् पूर्वप्रयोगतो गतिरि ।
ननु गच्छतोऽन्यथा न च मुक्तोऽभीप्सते विरतः ॥ ८ ॥—"
इत्येवं विप्रलापो-ऽस्पृष्टगतौ नान्तरालि यत्कालः ।
गत्यां हि सांतरस्- स्यातां स्यात् सिद्ध इतरो वा ॥ ९ ॥—"
सोऽस्पृष्टया हि गत्या- ऽनन्तरमेव समये जगच्छिखरम् ।
अवगाहनेनतां ने-न नास्ति ननु सो गतकालः ॥ १० ॥—"
सिध्यति गत्या ह्यात्मा, सिद्धिक्षेत्रेऽपहाय देहमिह ।
नान्तरतोऽस्ति सिद्धि-र्नासिद्धिश्चास्ति मुक्तस्य ॥ ११ ॥—"
स्ववशस्यानभिसन्धेः, कृतकृत्यस्य न यथा स्वभावेन।
तस्योपयोग इष्ट- स्तथा गतिः सा स्वभावेन ॥ १२ ॥—"

अथ यस्याः पृथिव्या उपरि मुक्तानामवस्थानं सा किंस्वरूपेत्याह—

भा०—तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमभास्वरा ।
प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥—अनु०

टी०—तन्वीत्यादि । मध्ये योजनाष्टकबहला प्रदेशपरिहाण्या चोपर्युपरि मक्षिकापत्राद् तनुतरा पर्यन्तेऽतितन्वी मनोज्ञेत्यन्तरुचिरा सुरभिः-इष्टगन्धा पुण्यवद्भिः पृथिवीकायिकैः निर्वर्तिता पुण्या भृशं भासनशीला प्राग्भारेति नाम तस्याः । सा च लोकमूर्धनि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥

भा०—नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा ।
ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धा, लोकान्ते समवस्थिताः ॥ २० ॥—अनु०

टी०—नृलोकेत्यादि । नृलोकेऽर्धतृतीयद्वीपा मानुषोत्तरमहीधरपरिक्षिप्ता तत्तुल्यविष्कम्भा, पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षविस्तरेत्यर्थः । उत्तानीकृतसितच्छत्त्रकाकृतिः शुभरूपाद्यात्मिका शुभा तस्याः क्षितेरुपरि लोकान्तस्पृशां सिद्धानामवस्थानम् ॥ २० ॥

---

१ 'स्याधिन' इति ज-पाठः । २ 'येन सेम (?) सा विग्रहा०' इति ज-पाठः । ३ 'सो सिद्धता च मुक्ता' इति ग-पाठः । ४ 'भीप्यति' इति ज-पाठः । ५ 'सुरभिगन्धा' इति ज-पाठः ।

भा०—यस्त्विदानीं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसम्पन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमा कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तिः कर्मणां चातिगुरुत्वादकृतार्थ एवोपरमति सौधर्मादीनां सर्वार्थसिद्धान्तानां कल्पविमानविशेषाणामन्यतमस्मिन् देवतयो पद्यते ।

टी०—यः पुनरधुना दुःखबहुलं संसारमवेक्ष्य तन्निःसरणकृतप्रयत्नः सम्यग्दर्श ज्ञानचरणसम्पन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानो–मोक्षार्थकृतोत्साहो दुःषमाकालदोष परिपेलवकीलिकासेवार्तसंहननदोषादनेकापायाल्पायुर्दोषाच्चाल्पशक्तिः–अतीव स्तोकवी कर्मणां च–मोहनीयादीनामतिगुरुत्वादिति तीव्रानुभावादकृतार्थ एव–अक्षपितकर्मा एव उपरमति–कालं करोति स खलूपचितशुभराशिः सौधर्मादीनां द्वादशानां कल्पा विमानानां च सर्वार्थसिद्धान्तानामन्यतमस्मिन् कल्पे विमाने वा देवत्वायोपपद्यते– देवत्वेनोपपद्यत इत्यर्थः ।

भा०—तत्र सुकृतकर्मफलमनुभूय स्थितिक्षयात् प्रच्युतो देशजातिकुलशील विद्याविनयविभवविषयविस्तरविभूतियुक्तेषु मनुष्येषु प्रत्यायातिमवाप्य पुन सम्यग्दर्शनादिविशुद्धबोधिमवाप्नोति । अनेन सुखपरम्परायुक्तेन कुशलाभ्या सानुबन्धक्रमेण परं त्रिर्जनित्वा सिध्यतीति ॥

टी०—तत्र–सौधर्मादिषु कल्पेषु विमानेषु वा सुकृतकर्म–पुण्यकर्म तस्य फलं–विपा कमनुभूयायुषः स्थितिक्षयात् प्रच्युतो मगधादावार्यदेशे क्षत्रियादौ मनुष्यजातौ इक्ष्वाकु- कुलादिषु शीलवत्सु–सच्चेष्टेषु [1]विद्या–मुक्त्यनुगुणं ज्ञानं विनयः–अभ्युत्थानादिः विभवः- धन-धान्य-द्रविणसम्पत् विषयाः–शब्दादयः सर्वेषामेवैषां विस्तरः–प्राचुर्यं विस्तर एव विभूतिस्तद्युक्तेषु प्रत्यायातिमवाप्य–जन्म समधिगम्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धं बोधिमवाप्नोति । सम्यग्दर्शनमादिर्ययोर्ज्ञानचारित्रयोर्बोधिस्वरूपयोस्तं बोधिमवाप्नोति । ज्ञान- चरणे बोधिशब्दवाच्ये समवाप्नोतीत्यर्थः । अनेन–उक्तलक्षणेन कुशलाभ्यासानुबन्धक्रमेण सुखपरम्परायुक्तेन परं–प्रकर्षतस्त्रिर्जनित्वा मनुष्यो देवः पुनर्मनुष्य इति एवं त्रीणि जन्मानि समवाप्य सम्यक्त्वज्ञानलाभादिहितसंवरस्तपसा क्षपितकर्मराशिः सिध्यति सिद्धिक्षेत्र इति । उक्तं च—

"एवं संवरवर्मा, पिनह्य सम्यक्त्ववाहमधिरूढः ।
सज्ज्ञानमहाचापो–ध्यानादितपःशितपृषत्कैः ॥ १ ॥—आर्या

1 'विद्या सूक्त्य०' इति च–पाठः ।

भा०—सुखप्रसुप्तवत् केचि-दिच्छन्ति परिनिर्वृतिम् ।
तदयुक्तं क्रियावत्त्वात्, सुखानुशयतस्तथा ॥ २८ ॥

टी०—सुखप्रसुप्तेत्यादि । शोभनेन स्वात्मनः सुखनिद्रया सुप्तवदिच्छन्ति निर्वृतिं तदेतदयुक्तं योगवत्त्वात् क्रियावत्त्वात् तथा सुखानुशयाच्च । अनुशयः प्रकर्षापकर्षत्वम् ॥

भा०—श्रम-क्लम-मद-व्याधि-मदनेभ्यश्च सम्भवात् ।
मोहोत्पत्तेर्विपाकाच्च, दर्शनघ्नस्य कर्मणः ॥ २९ ॥

टी०—श्रमेत्यादि । श्रमः-खेदः क्लमो-ग्लानिः मदो-मद्यपानादिजनितः व्याधिः-ज्वरादिः मदनः-कामसेवनं एभ्यश्च सुखप्रसुप्तत्वस्य सम्भवात् रत्यरतिभयशोकादिको मोह-स्तस्माच्च सुप्तत्वसम्भवः । दर्शनघ्नं-दर्शनावरणकर्म तस्य विपाकात्-उदयात् सुखप्रसुप्तत्व-मिति । न चैतानि कारणानि मुक्तानां सम्भवन्ति ॥ २९ ॥

भा०—लोके तत्सदृशो ह्यर्थः, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते ।
उपमीयेत[1] तद् येन, तस्मान्निरुपमं सुखम् ॥ ३० ॥

टी०—लोके इत्यादि । मोक्षसुखसदृशोऽर्थः सकलेऽपि लोके न कश्चिदस्ति ततो-ऽनुपमं तत् ॥

भा०—लिङ्गप्रसिद्धेः प्रामाण्या-दनुमानोपमानयोः ।
अत्यन्तं चाप्रसिद्धं तद्, यत् तेनानुपमं स्मृतम् ॥ ३१ ॥

टी०—लिङ्गेत्यादि । नाप्युपमानं तत्र क्रमते सादृश्याभावात् । सादृश्याख्यं लिङ्गं नास्ति मोक्षसुखस्य । नाप्यनुमानस्य मुक्तिसुखं गोचरीभवति । यस्मात्तस्य प्रामाण्यं लिङ्गप्रसिद्धेः कारणात् । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकयेव लिङ्गम् । न चास्ति तादृशो मोक्षसुखप्रतिपत्तावित्यतो नाप्यनुमेयम् ॥ ३१ ॥

भा०—प्रत्यक्षं तद्भगवता-मर्हतां तैश्च भाषितम् ।
गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञै-र्न छद्मस्थपरीक्षया ॥ ३२ ॥ इति

टी०—प्रत्यक्षमित्यादि । अर्हतां-सर्वज्ञानामेव तत् प्रत्यक्षं प्रत्यक्षीकृत्य च तैर्यथावद् भाषितं-व्यपेतरागद्वेषमोहैः श्रद्धेयवाक्यैः सर्वज्ञैरेव तदाख्यातम् । अतः सर्वज्ञप्रणीतागमप्रामाण्यात् तदस्तीति गृह्यते । प्रज्ञाऽसामर्थ्यान्न छद्मस्थपरीक्षया आगमव्यतिरिक्तैश्च छद्मस्थ-प्रत्यक्षादिभिः परीक्ष्यमाणं न जातुचिदुपलभ्यत इति ॥ ३२ ॥

एवमनुपममव्याबाधं च शाश्वतं स्वाभाविकं मुक्तिसुखमनुभवति क्षपितसकलकर्मजालः ।

१ ' उपनीयते ' इति ग-पाठः ।

भा०—यस्त्विदानीं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसम्पन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानः कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तिः कर्मणां चातिगुरुत्वादकृतार्थ एवोपरमति स सौधर्मादीनां सर्वार्थसिद्धान्तानां कल्पविमानविशेषाणामन्यतमस्मिन् देवतयोपपद्यते ।

टी०—यः पुनरधुना दुःखबहुलं संसारमवेक्ष्य तन्निःसरणकृतप्रयत्नः सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसम्पन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानो–मोक्षार्थकृतोत्साहो दुःषमाकालदोषात् परिपेलवकीलिकासेवार्तसंहननदोषादनेकापायाल्पायुर्दोषाच्चाल्पशक्तिः–अतीव स्तोकवीर्यः कर्मणां च–मोहनीयादीनामतिगुरुत्वादिति तीव्रानुभावादकृतार्थ एव–अक्षपितकर्माष्टक एव उपरमति–कालं करोति स खलूपचितशुभराशिः सौधर्मादीनां द्वादशानां कल्पानां विमानानां च सर्वार्थसिद्धान्तानामन्यतमस्मिन् कल्पे विमाने वा देवत्वायोपपद्यते—देवत्वेनोपपद्यत इत्यर्थः ।

भा०—तत्र सुकृतकर्मफलमनुभूय स्थितिक्षयात् प्रच्युतो देशजातिकुलशीलविद्याविनयविभवविषयविस्तरविभूतियुक्तेषु मनुष्येषु प्रत्यायातिमवाप्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धबोधिमवाप्नोति । अनेन सुखपरम्परायुक्तेन कुशलाभ्यासानुबन्धक्रमेण परं त्रिर्जनित्वा सिध्यतीति ॥

टी०—तत्र–सौधर्मादिषु कल्पेषु विमानेषु वा सुकृतकर्म–पुण्यकर्म तस्य फलं–विपाकमनुभूयायुषः स्थितिक्षयात् प्रच्युतो मगधादावार्यदेशे क्षत्रियादौ मनुष्यजातौ इक्ष्वाकुकुलादिषु शीलवत्सु–सच्चेष्टेषु [1]विद्या–मुक्त्यनुगुणं ज्ञानं विनयः–अभ्युत्थानादिः विभवः-धन-धान्य-द्रविणसम्पत् विषयाः–शब्दादयः सर्वेषामेवैषां विस्तरः–प्राचुर्यं विस्तर एव विभूतिस्तद्युक्तेषु प्रत्यायातिमवाप्य–जन्म समधिगम्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धं बोधिमवाप्नोति । सम्यग्दर्शनमादिर्ययोर्ज्ञानचारित्रयोर्बोधिस्वरूपयोस्तं बोधिमवाप्नोति । ज्ञानचरणे बोधिशब्दवाच्ये समवाप्नोतीत्यर्थः । अनेन–उक्तलक्षणेन कुशलाभ्यासानुबन्धक्रमेण सुखपरम्परायुक्तेन परं–प्रकर्षतस्त्रिर्जनित्वा मनुष्यो देवः पुनर्मनुष्य इति एवं त्रीणि जन्मानि समवाप्य सम्यक्त्वज्ञानलाभादिहितसंवरस्तपसा क्षपितकर्मराशिः सिध्यति सिद्धिक्षेत्र इति । उक्तं च—

"एवं संवरवर्मा, पिनह्य सम्यक्त्ववाहमधिरूढः ।
सज्ज्ञानमहाचापो–ध्यानादितपःशितपृषत्कैः ॥ १ ॥—आर्या

[1] 'विद्या सूक्त्य०' इति च–पाठः ।

भा०—सुखमसुप्तवत् केचि-दिच्छन्ति परिनिर्वृतिम् ।
तदयुक्तं क्रियावत्त्वात्, सुखानुशयतस्तथा ॥ २८ ॥

टी०—सुखमसुप्तेत्यादि । शोभनेन स्वात्मनः सुखनिद्रया सुप्तवदिच्छन्ति निर्वृतिं तदेतदयुक्तं योगवत्त्वात् क्रियावत्त्वात् तथा सुखानुशयाच्च । अनुशयः प्रकर्षापकर्षवत्त्वम् ॥

भा०—श्रम-क्लम-मद-व्याधि-मदनेभ्यश्च सम्भवात् ।
मोहोत्पत्तेर्विपाकाच्च, दर्शनघ्नस्य कर्मणः ॥ २९ ॥

टी०—श्रमेत्यादि । श्रमः-खेदः क्लमो-ग्लानिः मदो-मद्यपानादिजनितः व्याधिः-ज्वरादिः मदनः-कामसेवनं एभ्यश्च सुखापसुप्तत्वस्य सम्भवात् रत्यरतिभयशोकादिश्च मोहस्तस्माच्च सुप्तत्वसम्भवः । दर्शनघ्नं-दर्शनावरणकर्म तस्य विपाकात्-उदयात् सुखमसुप्तत्वमिति । न चैतानि कारणानि मुक्तानां सम्भवन्ति ॥ २९ ॥

भा०—लोके तत्सदृशो ह्यर्थः, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते ।
उपमीयेत तद् येन, तस्मान्निरुपमं सुखम् ॥ ३० ॥

टी०—लोके इत्यादि । मोक्षसुखसदृशोऽर्थः सकलेऽपि लोके न कश्चिदस्ति ततोऽनुपमं तत् ॥

भा०—लिङ्गप्रसिद्धेः प्रामाण्या-दनुमानोपमानयोः ।
अत्यन्तं चाप्रसिद्धं तद्, यत् तेनानुपमं स्मृतम् ॥ ३१ ॥

टी०—लिङ्गेत्यादि । नाप्युपमानं तत्र क्रमते सादृश्याभावात् । सादृश्याख्यं लिङ्गं नास्ति मोक्षसुखस्य । नाप्यनुमानस्य मुक्तिसुखं गोचरीभवति । यस्मात्तस्य प्रामाण्यं लिङ्गप्रसिद्धेः कारणात् । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेक्येव लिङ्गम् । न चास्ति तादृशो मोक्षसुखप्रतिपत्तावित्यतो नाप्यनुमेयम् ॥ ३१ ॥

भा०—प्रत्यक्षं तद्भगवता-मर्हतां तैश्च भाषितम् ।
गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञै-र्न छद्मस्थपरीक्षया ॥ ३२ ॥ इति

टी०—प्रत्यक्षमित्यादि । अर्हतां-सर्वज्ञानामेव तत् प्रत्यक्षं प्रत्यक्षीकृत्य च तैर्यथावद् भाषितं-व्यपेतरागद्वेषमोहैः श्रद्धेयवाक्यैः सर्वज्ञैरेव तदाख्यातम् । अतः सर्वज्ञप्रणीतागमप्रामाण्यात् तदस्तीति गृह्यते । प्रज्ञाऽसामर्थ्यान्न छद्मस्थपरीक्षया आगमव्यतिरिक्तैश्च छद्मस्थप्रत्यक्षादिभिः परीक्ष्यमाणं न जातुचिदुपलभ्यत इति ॥ ३२ ॥

एवमनुपममव्याबाधं च शाश्वतं स्वाभाविकं मुक्तिसुखमनुभवति क्षपितसकलकर्मजालः ।

१ ' उपनीयते ' इति ग-पाठः ।

इदमुच्चैर्नागरवा-चकेन सत्त्वानुकम्पया दृब्धम् ।
तत्त्वार्थाधिगमाख्यं, स्पष्टमुमास्वातिना शास्त्रम् ॥ ५ ॥—आर्या
यस्तत्त्वाधिगमाख्यं, ज्ञास्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम् ।
सोऽव्याबाधं सौख्यं, प्राप्स्यत्यचिरेण परमार्थम् ॥ ६ ॥—आर्या

टी०—सम्प्रदायाविच्छेदेनायातमर्हद्वचनं सम्यगवधार्य शारीरैर्मानसैश्च दुःखैरार्तं दुरागमैरैहिकसुखोपदेशप्रायैस्त्रयैः प्रभृतिभिः प्रमाणविघट्टनायामक्षमैर्विहतमतिम्–उपहत-विज्ञानमवलोक्य लोकमुच्चैर्नागरवाचकेनेति स्वशाखासूचकं तत्त्वार्थाधिगमाख्यं शास्त्रं भव्यसत्त्वानुकम्पया विरचितं स्फुटार्थमुमास्वातिनेति । तदेतच्छास्त्रं जीवादितत्त्वाधिगमार्थं योऽभ्येत्स्यते सूत्रतोऽर्थतश्चानुष्ठास्यति तत्रोक्तं सोऽव्याबाधसुखलक्षणमनन्तमनुपमं परमार्थं मोक्षमचिरेण प्राप्स्यतीति ॥

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे भाष्यानुसारिण्यां वृत्तौ
मोक्षस्वरूपनिरूपको दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ तत्समाप्तौ च समाप्तेयं तत्त्वार्थटीका ॥

आसीद् दिन्नगणिः क्षमाश्रमणतां प्रापत् क्रमेणैव यो
विद्वत्सु प्रतिभागुणेन जयिना प्रख्यातकीर्तिर्भृशम् ।
वोढा शीलभरस्य सच्छ्रुतनिधिर्मोक्षार्थिनामग्रणी-
र्जज्वालामलमुच्चकैर्निजतयस्तेजोभिरव्याहतम् ॥ १ ॥—शार्दूल०
यत्र स्थितं प्रवचनं, पुस्तकनिरपेक्षमक्षतं विमलम् ।
शिष्यगणसम्प्रदेयं, जिनेन्द्रवक्त्राद् विनिष्क्रान्तम् ॥ २ ॥—आर्या
तस्याभूत् परवादिनिर्जयपटुः सैंहीं दधच्छूरतां
नाम्ना व्यज्यत सिंहसूर इति च ज्ञाताखिलार्थागमः ।
शिष्यः शिष्टजनप्रियः प्रियहितव्याहारचेष्टाश्रयाद्
भव्यानां शरणं भवौघपतनक्लेशार्दितानां भुवि ॥ ३ ॥—शार्दूल०
निर्धूततमःसंहति-रखण्डमण्डलशशाङ्कसच्छाया ।
अद्यापि यस्य कीर्ति-र्भ्रमति दिगन्तानविश्रान्ता ॥ ४ ॥—आर्या
शिष्यस्तस्य बभूव राजि(जी)कशिरोरत्नप्रभाजालक-
व्यासङ्गाच्छुरितस्फुरन्नखमणिप्रोद्भासिपादद्वयः ।

---

१ 'गणी' इति ज-पाठः । २ 'पदः' इति ङ पाठः । ३ 'राजत' इति च-पाठः । ४ 'जातक' इति ङ-पाठः । ५ 'सङ्गच्छुरित०' इति च-पाठः ।

संयमरणाजिरस्थः, क्लेशनमूः संनिभूय भव्यात्मा ।
कर्मनृपरिपून् हत्वा–ऽपराराज्यश्रियं लभते ॥ २ ॥—आर्या
एवं कर्मोदयजी-र्णैरेः कर्मक्षयोपशमजैश्च ।
संसारसुखाचार्दैन, सिद्धिं कर्मक्षयादेव ॥ ३ ॥–"
ज्ञानं सुमार्गदीपं, सम्यक्त्वं तु तदविप्रणाशाय ।
चारित्रमास्रवत्वं, क्षपयति कर्माणि तु तपोऽग्निः ॥ ४ ॥–"
एतेन भवति सिद्धिः, सिद्धान्तचतुष्टयेन जिनवचने ।
न तु संवररहितस्य च, सा स्यान्न ज्ञानमात्रेण ॥ ५ ॥–"
इत्येकान्तसमेक-द्वीपं विविधं श्रमेरुपातालम् ।
अष्टाहं द्विरयं, चतुरावर्तं चतुःकूलम् ॥ ६ ॥–"
त्रिमहावातं त्र्युदयं, षड्वेगं चतुरशीतिनियतोर्मिम् ।
संसारार्णवमात्मा, नावा चतुरङ्गयोत्तरति ॥ ७ ॥–"

सम्प्रति वाचको निजाचार्यान्वयं द्विप्रकारमप्यावेदयते—

भा०—वाचकमुख्यस्य शिव–श्रियः प्रकाशयशसः प्रशिष्येण ।
शिष्येण घोषनन्दि-क्षमाश्रमणस्यैकादशाङ्गविदः ॥ १ ॥–गीतिः
वाचनया च महावा-चकक्षमणमुण्डपादशिष्यस्य ।
शिष्येण वाचकाचा-र्यमूलनाम्नः प्रथितकीर्तेः ॥ २ ॥—आर्या
न्यग्रोधिकाप्रसूते-न विहरता पुरवरे कुसुमनाम्नि ।
कौभीषणिना स्वातित-नयेन वात्सीसुतेनार्घ्यम् ॥ ३ ॥–"

टी०—तत्रायं प्रव्राजकान्वयः–शिवश्रीर्नाम वाचकः पितामहः सङ्ग्रहकारस्य, तस्य शिष्यो घोषनन्दिक्षमणस्तस्यायं सङ्ग्रहकारः शिष्यः । सम्प्रति वाचनाचार्यान्वयो मुण्डपादो नाम महावाचकः क्षमणः सोऽस्य पितामहः सङ्ग्रहकारस्य । तस्य शिष्यो मूलनामा वाचकस्तस्यायं सङ्ग्रहकारः शिष्यः । सम्प्रत्यात्मीयजन्मान्वयस्थानमाचष्टे—न्यग्रोधिका नाम ग्रामस्तत्र जातेन पाटलिपुत्रे कुसुमपुरनाम्नि विहरता । कौभीषणिनेति गोत्राख्यानम्, स्वातितनयेनेति पितुराख्यानम्, वात्सीसुतेनेति गोत्रेण नाम्ना उमेति मातुराख्यानम् ॥

भा०—अर्हद्वचनं सम्यग्, गुरुक्रमेणागतं समवधार्य ।
दुःखार्तं च दुरागम-विहतमतिलोकमवलोक्य ॥ ४ ॥—आर्या

१ 'मवाप्या' इति ज–पाठः । २ 'वाचकाचार्यान्वयो' इति ग–पाठः । ३ 'समुपधार्य' इति ज–पाठः ।

सूत्रक्रमेणान्तराधिकारसूचा

भास्वामीति विजित नाम जगृहे यस्तेजसां गोपदा-
भास्वन्तं भवनिर्जयोद्यतमतिर्निर्ग्रन्थनाथेश्वरः ॥ ५ ॥—शार्दूल०
क्षमया युक्तोऽनुलया, समस्तशास्त्रार्थविन्महाश्रमणः ।
गच्छाधिपगुणयोगाद् गुणाधिपत्यं चकाराग्र्यम् ॥ ६ ॥—आर्या
तत्पादरजोवयवः, स्वल्पागमशेमुषीकमन्दजाड्यः ।
तत्त्वार्थशास्त्रटीका-मिमां व्यधात् सिद्धसेनगणिः ॥ ७ ॥–”
अष्टादशसहस्राणि, द्वे शते च तथा परे ।
अशीतिरधिका ह्यस्यां, टीकायाः श्लोकसंग्रहः ॥ ८ ॥—अनु०
मूलसूत्रप्रमाणं हि, द्विशतं किञ्चिदूनकम् ।
भाष्यश्लोकस्य मानं च, द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९ ॥–”

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता॥ अङ्कतोऽपि श्लोकसंख्या २०६८०।

१ ‘व्याधां’ इति ग–पाठः। २ अतःपरं केवलमयमेव उल्लेखो ज–प्रतौ—‘ग्रन्थाग्रन्थ’ १८२८२ संख्या शुभं भवतु। इति श्रीतत्त्वार्थटीका समाप्ता’।

सूत्रक्रमेणान्तराधिकारसूचा

भास्वामीति विजित्य नाम जगृहे यस्तेजसां सम्पदा
भास्वन्तं भवनिर्जयोत्तममतिर्निर्भिन्नमानोत्करः ॥ ५ ॥—शार्दूल०
क्षमया युक्तोऽतुलया, समस्तशास्त्रार्थविन्महाश्रमणः ।
गच्छाधिपगुणयोगाद् गुणाधिपत्यं चकाराग्र्यम् ॥ ६ ॥—आर्या
तत्पादरजोपचयः, सद्वागणगेग्रणीकपटुजाड्यः ।
तत्त्वार्थशास्त्रटीका-मिमां व्यधात् सिद्धसेनगणिः ॥ ७ ॥—"
अष्टादशसहस्राणि, द्वे शते च तथा परे ।
अशीतिरधिका ज्ञाम्यां, टीकायाः श्लोकसंग्रहः ॥ ८ ॥[1]—अनु०
मूलसूत्रप्रमाणं हि, द्विशतं किञ्चिदूनकम् ।
भाष्यश्लोकस्य मानं च, द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९ ॥—"

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता ॥ अङ्कतोऽपि श्लोकसंख्या २०६८० ।

१ 'व्याधां' इति ग-पाठः । २ अतःपरं केवलमयमेव उल्लेखो ज-प्रतौ—'ग्रन्थाग्रन्थ १८२८२ सर्व संख्या शुभं भवतु । इति श्रीतत्त्वार्थटीका समाप्ता' ।

सूत्रक्रमेणान्तराधिकारसूचा

४२

सप्तमोऽध्यायः ७

सूत्राङ्कः सूत्रपाठः अधिकारः पृष्ठम्

१२ [illegible] ङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तस्थिरादेययशांसि सेतराणि [illegible] तीर्थकृत्त्वं च

१३ [illegible] ,, १६०

१४ [illegible] ,, गोत्रकर्म १६३

,, ,, ,,

१५ आ [illegible] अन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः अन्तरायस्य प्रकृतिप्रकारम् १६४

,, ,, ,,

१६ सप्ततिर्मोहनीयस्य ,, सूक्ष्मताशब्दपर्यायनानि १६५

१७ नामगोत्रयोर्विंशतिः ,, ज्ञानावरणीयादिप्रकृतीनामबाधाकालः ,,

१८ त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य १६६

,, ,,

१९ अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ,, सातासातयोः परापरौ बन्धौ ,,

,, ,, ,,

,, ,, सूत्रपाठभेदः १६७

२० नामगोत्रयोरष्टौ ,, नामकर्मोत्तरप्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिरबाधा च ,,

,, ,, नामप्रकृतीनां जघन्या स्थितिरबाधा च ,,

शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ज्ञानावरणादीनां उत्तरप्रकृतीनां जघन्या स्थितिरबाधा च १६८

विपाकोऽनुभावः ,,

,, ,,

स यथानाम ,, केषाञ्चित् कर्मणां पुद्गलादिषु विपचनम् १६९

ततश्च निर्जरा सङ्क्रमस्थानम् ,,

,, १७०

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेषु अनन्तानन्तप्रदेशाः निर्जराद्वयस्य व्याख्या १७१

,, प्रदेशबन्धविचारोऽष्टविधः १७२

१७३

,,

१७४

सूत्रक्रमेणान्तराधिकारसूचा

नवमोऽध्यायः ९

श्वेताम्बरीय-दिगम्बरीयसूत्रपाठभेदसूची

सूत्राङ्कः सूत्रपाठः सूत्राङ्कः सूत्रपाठः

प्रथमोऽध्यायः

श्वेताम्बराम्नायः

९ मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् ।

१५ अवग्रहेहापायधारणाः ।

२१ द्विविधोऽवधिः ।

२२ भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ।

२३ यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम्

२४ ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ।*

२६ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ।

२७ मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ।

२९ तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ।

३४ नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः ।

दिगम्बराम्नायः

९ मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ।

१५ अवग्रहेहावायधारणाः

* *

२१ भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ।

२२ क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ।

२३ ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ।

२५ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ।

२६ मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ।

२८ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ।

३३ नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः ।

द्वितीयोऽध्यायः

५ ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च

६ गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ।

७ जीवभव्याभव्यत्वादीनि च ।

१३ पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः ।

१४ तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ।

१९ उपयोगः स्पर्शादिषु ।

५ ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ।

६ गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ।

७ जीवभव्याभव्यत्वानि च ।

१३ पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ।

१४ द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ।

* * *

१ अनेन तत्त्वार्थराजवार्तिकं ज्ञेयम् ।

श्वेताम्बरीय-दिगम्बरीयसूत्रपाठभेदसूची

प्रथमोऽध्यायः

सूत्राङ्कः सूत्रपाठः (श्वेताम्बराम्नायः)	सूत्राङ्कः सूत्रपाठ (दिगम्बराम्नायः)
९ मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् ।	९ मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ।
१५ अवग्रहेहापायधारणाः ।	१५ अवग्रहेहावायधारणाः
२१ द्विविधोऽवधिः ।	* *
२२ भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ।	२१ भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ।
२३ यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम्	२२ क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ।
२४ ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ।*	२३ ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ।
२६ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ।	२५ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ।
२७ मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ।	२६ मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ।
२९ तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ।	२८ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ।
३४ नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः ।	३३ नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः ।

द्वितीयोऽध्यायः

श्वेताम्बराम्नायः	दिगम्बराम्नायः
५ ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च	५ ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ।
६ गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ।	६ गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ।
७ जीवभव्याभव्यत्वादीनि च ।	७ जीवभव्याभव्यत्वानि च ।
१३ पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः ।	१३ पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ।
१४ तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ।	१४ द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ।
१९ उपयोगः स्पर्शादिषु ।	* * *

---

१ अनेन तत्त्वार्थराजवार्तिकं ज्ञेयम् ।

श्वेताम्बरीय-दिगम्बरीयसूत्रपाठभेदसूची

प्रथमोऽध्यायः

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः (श्वेताम्बराम्नायः)	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः (दिगम्बराम्नायः)
९	मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम्।	९	मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम्।
१५	अवग्रहेहापायधारणाः।	१५	अवग्रहेहावायधारणाः
२१	द्विविधोऽवधिः।		* *
२२	भवप्रत्ययो नारकदेवानाम्।	२१	भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम्।
२३	यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम्	२२	क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम्।
२४	ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः।*	२३	ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः।
२६	विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः।	२५	विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः।
२७	मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु।	२६	मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु।
२९	तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य।	२८	तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य।
३४	नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः।	३३	नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः।

द्वितीयोऽध्यायः

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः (श्वेताम्बराम्नायः)	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः (दिगम्बराम्नायः)
५	ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च	५	ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च।
६	गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः।	६	गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः।
७	जीवभव्याभव्यत्वादीनि च।	७	जीवभव्याभव्यत्वानि च।
१३	पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः।	१३	पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः।
१४	तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः।	१४	द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः।
१९	उपयोगः स्पर्शादिषु।		* * *

१ अनेन तत्त्वार्थराजवार्तिकं ज्ञेयम्।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	
श्वेताम्बराम्नायः			दिगम्बराम्नायः
७	जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ।	७	जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ।
१०	तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।	१०	भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।
*	*	१२	हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ।
*	*	१३	मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ।
*	*	१४	पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका
*	*		ह्रदास्तेषामुपरि ।
*	*	१५	प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो ह्रदः ।
*	*	१६	दशयोजनावगाहः ।
*	*	१७	तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ।
*	*	१८	तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ।
*	*	१९	तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ।
*	*	२०	गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्तासीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ।
*	*	२१	द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ।
*	*	२२	शेषास्त्वपरगाः ।
*	*	२३	चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ।
*	*	२४	भरतः षड्विंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः षट् चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ।
*	*	२५	तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ।
*	*	२६	उत्तरा दक्षिणतुल्याः ।
*	*	२७	भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ।
*	*	२८	ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ।

१ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकेऽस्य चतुर्दशसूत्ररूपेण पृथग् निर्देशः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	[illegible]		द्वितीयोऽध्यायः
[illegible]	[illegible] ।	२०	[illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	२२	[illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	२९	[illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	३०	एकं द्वौ त्रीन् [illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	३१	[illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	३३	[illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	३४	[illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	३६	औदारिक[illegible] शरीराणि ।
[illegible]	[illegible] ।	४०	[illegible] ।
[illegible]	[illegible] ।	४३	[illegible] भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ।
[illegible]	[illegible]	४६	औपपादिकं वैक्रियिकम् ।
*	*	४८	तैजसमपि ।
४९	शुभं विशुद्धम[illegible] चाहारकं चतुर्दशपू[illegible] ।	४९	शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ।
*	*	५२	शेषास्त्रिवेदाः ।
५२	ओपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ।	५३	औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
१	रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः पृथुतराः	१	रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ।
२	तासु नरकाः ।	२	तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ।
३	[तेषु नारका] नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।	३	नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
७	जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ।	७	जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ।
१०	तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।	१०	भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।
*	*	१२	हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ।
*	*	१३	मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ।
*	*	१४	पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका ह्रदास्तेषामुपरि ।
*	*		
*	*	१५	प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो ह्रदः ।
*	*	१६	दशयोजनावगाहः ।
*	*	१७	तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ।
*	*	१८	तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ।
*	*	१९	तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयःससामानिकपरिषत्काः ।
*	*	२०	गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्तासीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ।
*	*	२१	द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ।
*	*	२२	शेषास्त्वपरगाः।
*	*	२३	चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ।
*	*	२४	भरतः षड्विंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः षट् चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ।
*	*	२५	तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ।
*	*	२६	उत्तरा दक्षिणतुल्याः ।
*	*	२७	भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ।
*	*	२८	ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ।

१ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकेऽस्य चतुर्दशसूत्ररूपेण पृथग् निर्देशः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
२१	स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थाः ।	२०	स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ।
२३	वाय्वन्तानामेकम् ।	२२	वनस्पत्यन्तानामेकम् ।
३०	एकसमयोऽविग्रहः ।	२९	एकसमयाविग्रहा ।
३१	एकं द्वौ वाऽनाहारकः ।	३०	एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ।
३२	सम्मूर्छनगर्भोपपाता जन्म ।	३१	सम्मूर्छनगर्भोपपादा जन्म ।
३४	जराय्वण्डपोतजानां गर्भः ।	३३	जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ।
३५	नारकदेवानामुपपातः ।	३४	देवनारकाणामुपपादः ।
३७	औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ।	३६	औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ।
४१	अप्रतिघाते ।	४०	अप्रतीघाते ।
४४	तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या चतुर्भ्यः ।	४३	तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ।
४७	वैक्रियमौपपातिकम्	४६	औपपादिकं वैक्रियिकम् ।
	* *	४८	तैजसमपि ।
४९	शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधर एव ।	४९	शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ।
	* *	५२	शेषास्त्रिवेदाः ।
५२	औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ।	५३	औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

१	रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः पृथुतराः	१	रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ।
२	तासु नरकाः ।	२	तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ।
३	[तेषु नारका] नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।	३	नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपा
श्वेताम्बराम्नायः			दिगम्बराम्नायः
७	जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ।	७	जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः
१०	तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।	१०	भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।
*	*	१२	हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ।
*	*	१३	मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ।
*	*	१४	पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका
*	*		ह्रदास्तेषामुपरि ।
*	*	१५	प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो ह्रदः ।
*	*	१६	दशयोजनावगाहः ।
*	*	१७	तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ।
*	*	१८	तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ।
*	*	१९	तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिपत्काः ।
*	*	२०	गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्तासीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ।
*	*	२१	द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ।
*	*	२२	शेषास्त्वपरगाः।
*	*	२३	चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ।
*	*	२४	भरतः षड्विंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः षट् चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ।
*	*	२५	तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ।
*	*	२६	उत्तरा दक्षिणतुल्याः ।
*	*	२७	भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ।
*	*	२८	ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ।

१ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकेऽस्य चतुर्दशसूत्ररूपेण पृथग् निर्देशः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
२१	स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थाः ।	२०	स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ।
२३	वाय्वन्तानामेकम् ।	२२	वनस्पत्यन्तानामेकम् ।
३०	एकसमयोऽविग्रहः ।	२९	एकसमयाऽविग्रहा ।
३१	एकं द्वौ वाऽनाहारकः ।	३०	एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ।
३२	सम्मूर्छनगर्भोपपाता जन्म ।	३१	सम्मूर्छनगर्भोपपादा जन्म ।
३४	जराय्वण्डपोतजानां गर्भः ।	३३	जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ।
३५	नारकदेवानामुपपातः ।	३४	देवनारकाणामुपपादः ।
३७	औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ।	३६	औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ।
४१	अप्रतिघाते ।	४०	अप्रतीघाते ।
४४	तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या चतुर्भ्यः ।	४३	तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ।
४७	वैक्रियमौपपातिकम्	४६	औपपादिकं वैक्रियिकम् ।
	* *	४८	तैजसमपि ।
४९	शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधर एव ।	४९	शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ।
	* *	५२	शेषास्त्रिवेदाः ।
५२	औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ।	५३	औपपादिकचरमोत्तमदेहासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
१	रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः पृथुतराः	१	रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ।
२	तासु नरकाः ।	२	तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ।
३	[तेषु नारका] नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।	३	नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।

श्वेताम्बरीय-दिगम्बरीयसूत्रपाठभेदसूची

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रप
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
७	जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ।	७	जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः
१०	तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।	१०	भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ।
*	*	१२	हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ।
*	*	१३	मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ।
*	*	१४	पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका ह्रदास्तेषामुपरि ।
*	*		
*	*	१५	प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो ह्रदः ।
*	*	१६	दशयोजनावगाहः ।
*	*	१७	तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ।
*	*	१८	तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ।
*	*	१९	तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ।
*	*	२०	गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्तासीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ।
*	*	२१	द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ।
*	*	२२	शेषास्त्वपरगाः ।
*	*	२३	चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ।
*	*	२४	भरतः षड्विंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः षट् चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ।
*	*	२५	तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ।
*	*	२६	उत्तरा दक्षिणतुल्याः ।
*	*	२७	भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ।
*	*	२८	ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ।

१ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकेऽस्य चतुर्दशसूत्ररूपेण पृथग् निर्देशः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	शेषास्तथान्ये [illegible]		[illegible]
		२९	एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ।
	* *	३०	तथोत्तराः ।
	* *	३१	विदेहेषु संख्येयकालाः ।
	* *	३२	भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ।
१७	नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ।	३८	नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ।
१८	तिर्यग्योनीनां च ।	३९	तिर्यग्योनिजानां च ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
४	तृतीयः पीतलेश्यः ।		
७	पीतान्तलेश्याः ।	२	आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ।
			* *
९	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ।	८	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ।
१३	ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च	१२	ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ।
२०	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ।	१९	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ।
२५	ब्रह्मलोकालया लोकान्तिका ।	२४	ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ।
२८	औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।	२७	औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।
२९	स्थितिः ।	२८	स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ।
३०	भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ।		* *
३१	शेषाणां पादोने ।		* *
३२	असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ।		* *
३३	सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ।		
३४	सागरोपमे ।	२९	सौधर्मैशानयोः सागरोपमेऽधिके ।
३५	अधिके च ।		* *
			* *

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
३६	सप्त सानत्कुमारे।	३०	सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त।
३७	विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च।	३१	त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु।
३९	अपरा पल्योपममधिकं च।	३३	अपरा पल्योपममधिकम्।
४०	सागरोपमे।		* *
४१	अधिके च।		* *
४७	परा पल्योपमम्।	३९	परा पल्योपममधिकम्।
४८	ज्योतिष्काणामधिकम्।	४०	ज्योतिष्काणां च।
४९	ग्रहाणामेकम्।		* *
५०	नक्षत्राणामर्धम्।		* *
५१	तारकाणां चतुर्भागः।		* *
५२	जघन्या त्वष्टभागः।	४१	तदष्टभागोऽपरा।
५३	चतुर्भागः शेषाणाम्।		* *
	* *	४२	लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम्।

पञ्चमोऽध्यायः।

सूत्राङ्कः	श्वेताम्बराम्नायः	सूत्राङ्कः	दिगम्बराम्नायः
२	द्रव्याणि जीवाश्च।	२	द्रव्याणि।
	* *	३	जीवाश्च।
७	असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः।	८	असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम्।
८	जीवस्य च।		* *
१६	प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत्।	१६	प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत्।
१७	गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः।	१७	गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः।
२६	सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते।	२६	भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते।
	* *	२९	सद् द्रव्यलक्षणम्।
३६	बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ	३६	बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च।

१ इदं सूत्रं न विद्यते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
	* *	२९	एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ।
	* *	३०	तथोत्तराः ।
	* *	३१	विदेहेषु संख्येयकालाः ।
	* *	३२	भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ।
१७	नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते	३८	नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ।
१८	तिर्यग्योनीनां च ।	३९	तिर्यग्योनिजानां च ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
२	तृतीयः पीतलेश्यः ।	२	आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ।
७	पीतान्तलेश्याः ।		* *
९	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ।	८	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ।
१३	ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च	१२	ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ।
२०	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ।	१९	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ।
२५	ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ।	२४	ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ।
२८	औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।	२७	औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।
२९	स्थितिः ।	२८	स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ।
३०	भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ।		* *
३१	शेषाणां पादोने ।		* *
३२	असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ।		* *
३३	सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ।	२९	सौधर्मैशानयोः सागरोपमेऽधिके ।
३४	सागरोपमे ।		* *
३५	अधिके च ।		* *

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
३६	सप्त सानत्कुमारे ।	३०	सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ।
३७	विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च ।	३१	त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ।
३९	अपरा पल्योपममधिकं च ।	३३	अपरा पल्योपममधिकम् ।
४०	सागरोपमे ।	*	*
४१	अधिके च ।	*	*
४७	परा पल्योपमम् ।	३९	परा पल्योपममधिकम् ।
४८	ज्योतिष्काणामधिकम् ।	४०	ज्योतिष्काणां च ।
४९	ग्रहाणामेकम् ।	*	*
५०	नक्षत्राणामर्धम् ।	*	*
५१	तारकाणां चतुर्भागः ।	*	*
५२	जघन्या त्वष्टभागः ।	४१	तदष्टभागोऽपरा ।
५३	चतुर्भागः शेषाणाम् ।	*	*
*	*	४२	[1]लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

२	द्रव्याणि जीवाश्च ।	२	द्रव्याणि ।
		३	जीवाश्च ।
*	*		
७	असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः ।	८	असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम्
८	जीवस्य च ।	*	*
१६	प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत् ।	१६	प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ।
१७	गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः ।	१७	गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ।
२६	सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ।	२६	भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ।
*	*	२९	सद् द्रव्यलक्षणम् ।
३६	बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ	३६	बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ।

१ इदं सूत्रं न विद्यते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
*	*	२९	एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरु-वकाः।
*	*	३०	तथोत्तराः।
*	*	३१	विदेहेषु संख्येयकालाः।
*	*	३२	भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः।
१७	नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते	३८	नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते।
१८	तिर्यग्योनीनां च।	३९	तिर्यग्योनिजानां च।

चतुर्थोऽध्यायः।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
२	तृतीयः पीतलेश्यः।	२	आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः।
७	पीतान्तलेश्याः।	*	*
९	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः।	८	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः।
१३	ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्ण-तारकाश्च	१२	ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णक-तारकाश्च।
२०	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तक-महाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयो-र्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च।	१९	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्त-वकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानत-प्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजय-वैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च।
२५	ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः।	२४	ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः।
२८	औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः।	२७	औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः।
२९	स्थितिः।	२८	स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपम-त्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता।
३०	भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम्।	*	*
३१	शेषाणां पादोने।	*	*
३२	असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च।	*	*
३३	सौधर्मादिषु यथाक्रमम्।	२९	सौधर्मैशानयोः सागरोपमेऽधिके।
३४	सागरोपमे।	*	*
३५	अधिके च।	*	*

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
३६	सप्त सानत्कुमारे।	३०	सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त।
३७	विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च।	३१	त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु।
३९	अपरा पल्योपममधिकं च।	३३	अपरा पल्योपममधिकम्।
४०	सागरोपमे।	*	*
४१	अधिके च।	*	*
४७	परा पल्योपमम्।	३९	परा पल्योपममधिकम्।
४८	ज्योतिष्काणामधिकम्।	४०	ज्योतिष्काणां च।
४९	ग्रहाणामेकम्।	*	*
५०	नक्षत्राणामर्धम्।	*	*
५१	तारकाणां चतुर्भागः।	*	*
५२	जघन्या त्वष्टभागः।	४१	तदष्टभागोऽपरा।
५३	चतुर्भागः शेषाणाम्।	*	*
*	*	४२	[1]लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम्।

पञ्चमोऽध्यायः।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
२	द्रव्याणि जीवाश्च।	२	द्रव्याणि।
*	*	३	जीवाश्च।
७	असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः।	८	असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम्।
८	जीवस्य च।	*	*
१६	प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत्।	१६	प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत्।
१७	गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः।	१७	गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः।
२६	सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते।	२६	भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते।
*	*	२९	सद् द्रव्यलक्षणम्।
३६	बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ	३६	बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च।

१ इदं सूत्रं न विद्यते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
*	*	२९	एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ।
*	*	३०	तथोत्तराः ।
*	*	३१	विदेहेषु संख्येयकालाः ।
*	*	३२	भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ।
१७	नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते	३८	नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ।
१८	तिर्यग्योनीनां च ।	३९	तिर्यग्योनिजानां च ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

२	तृतीयः पीतलेश्यः ।	२	आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ।
७	पीतान्तलेश्याः ।	*	*
९	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ।	८	शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ।
१३	ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च	१२	ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ।
२०	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ।	१९	सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ।
२५	ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ।	२४	ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ।
२८	औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।	२७	औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।
२९	स्थितिः ।	२८	स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ।
३०	भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ।	*	*
३१	शेषाणां पादोने ।	*	*
३२	असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ।	*	*
३३	सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ।	२९	सौधर्मैशानयोः सागरोपमेऽधिके ।
३४	सागरोपमे ।	*	*
३५	अधिके च ।	*	*

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
	सप्तमोऽध्यायः ।		
*	*	४	वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपान-भोजनानि पञ्च ।
*	*	५	क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ।
*	*	६	शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धि-सद्धर्माविसंवादाः पञ्च ।
*	*	७	स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानु-स्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च ।
*	*	८	मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ।
४	हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ।	९	हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ।
७	जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम् ।	१२	जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ।
१६	दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोप-भोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ।	२१	दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोप-भोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ।
१७	मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ।	२२	मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ।
१८	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ।	२३	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ।
२५	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ।	३०	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ।
२३	परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीताग-मनाऽनङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ।	२८	परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमना-नङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ।
२७	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोप भोगाधिकत्वानि ।	३२	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोग-परिभोगानर्थक्यानि ।
२८	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३३	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ।
२९	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेप-संस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३४	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणा-नादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।
३२	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्ध-निदानकरणानि ।	३७	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदा-नानि ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
३९	कालश्चेत्येके ।	३९.	कालश्च ।
४२	अनादिरादिमांश्च ।	*	*
४३	रूपिष्वादिमान् ।	*	*
४४	योगोपयोगी जीवेषु ।	*	*

षष्ठोऽध्यायः

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
३	शुभः पुण्यस्य ।	३	शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ।
४	अशुभः पापस्य ।	*	*
६	अव्रतकषायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ।	५	इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ।
७	तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ।	६	तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ।
१५	कषायोदयात् तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ।	१४	कषायोदयात् तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ।
१६	बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ।	१५	बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ।
१८	अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य ।	१७	अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ।
*	*	१८	स्वभावमार्दवं च ।
*	*	२१	सम्यक्त्वं च ।
२२	विपरीतं शुभस्य ।	२३	तद्विपरीतं शुभस्य ।
२३	दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधिवैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य ।	२४	दर्शनविशुद्धिर्विनयसपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
			सप्तमोऽध्यायः ।
*	*	४	वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च ।
*	*	५	क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ।
*	*	६	शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धिसद्धर्माविसंवादाः पञ्च ।
*	*	७	स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च ।
*	*	८	मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ।
४	हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ।	९	हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ।
७	जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम् ।	१२	जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ।
१६	दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ।	२१	दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ।
१७	मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ।	२२	मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ।
१८	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ।	२३	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ।
२५	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ।	३०	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ।
२३	परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनाऽनङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ।	२८	परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ।
२७	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ।	३२	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ।
२८	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३३	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ।
२९	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३४	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।
३२	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि ।	३७	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
३९	कालश्चेत्येके ।	३९	कालश्च ।
४२	अनादिरादिमांश्च ।	*	*
४३	रूपिष्वादिमान् ।	*	*
४४	योगोपयोगौ जीवेषु ।	*	*

षष्ठोऽध्यायः

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
३	शुभः पुण्यस्य ।	३	शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ।
४	अशुभः पापस्य ।	*	*
६	अव्रतकषायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ।	५	इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ।
७	तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ।	६	तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ।
१५	कषायोदयात् तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ।	१४	कषायोदयात् तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ।
१६	बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ।	१५	बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ।
१८	अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य ।	१७	अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ।
*	*	१८	स्वभावमार्दवं च ।
*	*	२१	सम्यक्त्वं च ।
२२	विपरीतं शुभस्य ।	२३	तद्विपरीतं शुभस्य ।
२३	दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधिवैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य ।	२४	दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः श्वेताम्बराम्नायः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः दिगम्बराम्नायः
			सप्तमोऽध्यायः।
	*	४	वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च।
	*	५	क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च।
	*	६	शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धिसद्धर्माविसंवादाः पञ्च।
	*	७	स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च।
	*	८	मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च।
४	हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम्।	९	हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम्।
७	जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम्।	१२	जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम्।
१६	दिग्दशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च।	२१	दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च।
१७	मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता।	२२	मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता।
१८	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः।	२३	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः।
२५	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि।	३०	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि।
२३	परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनाऽनङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः।	२८	परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः।
२७	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि।	३२	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि।
२८	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि।	३३	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि।
२९	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि।	३४	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि।
३२	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि।	३७	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि।

सूत्राङ्कः सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः सूत्रपाठः
श्वेताम्बराम्नायः	दिगम्बराम्नायः
३९ कालश्चेत्येके।	३९ कालश्च।
४२ अनादिरादिमांश्च।	* *
४३ रूपिष्वादिमान्।	* *
४४ योगोपयोगौ जीवेषु।	* *

षष्ठोऽध्यायः

३ शुभः पुण्यस्य।	३ शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य।
४ अशुभः पापस्य।	* *
६ अव्रतकषायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः।	५ इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः।
७ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः।	६ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः।
१५ कषायोदयात् तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य।	१४ कषायोदयात् तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य।
१६ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः।	१५ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः।
१८ अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य।	१७ अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य।
* *	१८ स्वभावमार्दवं च।
* *	२१ सम्यक्त्वं च।
२२ विपरीतं शुभस्य।	२३ तद्विपरीतं शुभस्य।
२३ दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य।	२४ दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य।

सूत्राङ्क:	सूत्रपाठ:	सूत्राङ्क:	सूत्रपाठ:
	श्वेताम्बराम्नाय:		दिगम्बराम्नाय:
	सप्तमोऽध्याय: ।		
*	*	४	वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च ।
*	*	५	क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ।
*	*	६	शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धिसद्धर्माविसंवादा: पञ्च ।
*	*	७	स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागा: पञ्च ।
*	*	८	मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ।
४	हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ।	९	हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ।
७	जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम् ।	१२	जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ।
१६	दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ।	२१	दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ।
१७	मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ।	२२	मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ।
१८	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवा: सम्यग्दृष्टेरतिचारा: ।	२३	शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवा: सम्यग्दृष्टेरतीचारा: ।
२५	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ।	३०	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ।
२३	परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनाऽनङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशा: ।	२८	परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशा: ।
२७	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ।	३२	कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ।
२८	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३३	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ।
२९	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३४	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।
३२	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि ।	३७	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः

अष्टमोऽध्यायः ।

२	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ।	२	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ।
३	स बन्धः ।		* *
५	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनामगोत्रान्तरायाः	४	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ।
७	मत्यादीनाम् ।	६	मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ।
८	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ।	७	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ।
१०	दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ।	९	दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ।
१४	दानादीनाम् ।	१३	दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ।
१७	नामगोत्रयोर्विंशतिः ।	१६	विंशतिर्नामगोत्रयोः ।
१८	त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य ।	१७	त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुषः ।
२१	शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ।	२०	शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ।
२५	नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ।	२४	नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ।
२६	सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।	२५	सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।
	* *	२६	अतोऽन्यत् पापम्

नवमोऽध्यायः ।

	...यमतप- ...: ।	६	उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
१८	सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धसूक्ष्मसम्परायययाख्यातानि चारित्रम् ।	१८	सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्परायययाख्यातमिति चारित्रम् ।
२२	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनानि ।	२२	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः ।
२७	उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ।	२७	उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ।
२८	आ मुहूर्तात् ।	*	*
३३	विपरीतं मनोज्ञानाम् ।	३१	विपरीतं मनोज्ञस्य
३७	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य ।	३६	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ।
३८	उपशान्तक्षीणकषाययोश्च ।	*	*
३९	शुक्ले चाद्ये ।	३७	शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः
४०	पूर्वविदः ।	*	*
४२	पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवृत्तीनि ।	३९	पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ।
४३	तत्त्र्येककाययोगायोगानाम् ।	४०	त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ।
४४	एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ।	४१	एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ।

दशमोऽध्यायः

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
२	बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ।	२	बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ।
३	कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ।	*	*
४	औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ।	३	औपशमिकादिभव्यत्वानां च ।
*	*	४	अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ।
५	तदन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात् ।	५	तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ।
६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ।	६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाच्च ।
*	*	७	आविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालाबूवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ।
*	*	८	धर्मास्तिकायाभावात् ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः

अष्टमोऽध्यायः ।

२	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ।	२	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ।
३	स बन्धः ।	*	*
५	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनामगोत्रान्तरायाः	४	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ।
७	मत्यादीनाम् ।	६	मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ।
८	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ।	७	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ।
१०	दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ।	९	दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ।
१४	दानादीनाम् ।	१३	दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ।
१७	नामगोत्रयोर्विंशतिः ।	१६	विंशतिर्नामगोत्रयोः ।
१८	त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य ।	१७	त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुषः ।
२१	शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ।	२०	शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ।
२५	नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ।	२४	नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ।
२६	सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।	२५	सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।
*	*	२६	अतोऽन्यत् पापम्

नवमोऽध्यायः ।

६	उत्तमः क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ।	६	उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
१८	सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धसूक्ष्मसम्परायथाख्यातानि चारित्रम् ।	१८	सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्परायथाख्यातमिति चारित्रम् ।
२२	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनानि ।	२२	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः ।
२७	उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ।	२७	उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ।
२८	आ मुहूर्तात् ।	*	*
३३	विपरीतं मनोज्ञानाम् ।	३१	विपरीतं मनोज्ञस्य
३७	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य ।	३६	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ।
३८	उपशान्तक्षीणकषाययोश्च ।	*	*
३९	शुक्ले चाद्ये ।	३७	शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः
४०	पूर्वविदः ।	*	*
४२	पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवृत्तीनि ।	३९	पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ।
४३	तत्त्र्येककाययोगायोगानाम् ।	४०	त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ।
४४	एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ।	४१	एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ।

दशमोऽध्यायः

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
२	बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ।	२	बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ।
३	कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ।	*	*
४	औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ।	३	औपशमिकादिभव्यत्वानां च ।
*	*	४	अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ।
५	तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात् ।	५	तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ।
६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ।	६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाच्च ।
*	*	७	आविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ।
*	*	८	धर्मास्तिकायाभावात् ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः (श्वेताम्बराम्नायः)	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः (दिगम्बराम्नायः)
	अष्टमोऽध्यायः ।		
२	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ।	२	सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ।
३	स बन्धः ।	*	*
५	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनामगोत्रान्तरायाः	४	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ।
७	मत्यादीनाम् ।	६	मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ।
८	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ।	७	चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ।
१०	दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ।	९	दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ।
१४	दानादीनाम् ।	१३	दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ।
१७	नामगोत्रयोर्विंशतिः ।	१६	विंशतिर्नामगोत्रयोः ।
१८	त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य ।	१७	त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुषः ।
२१	शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ।	२०	शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ।
२५	नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ।	२४	नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ।
२६	सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।	२५	सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।
*	*	२६	अतोऽन्यत् पापम्
	नवमोऽध्यायः ।		
६	उत्तमः क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ।	६	उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नायः		दिगम्बराम्नायः
१८	सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धसूक्ष्मसम्परायययथाख्यातानि चारित्रम्।	१८	सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातमिति चारित्रम्।
२२	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनानि।	२२	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः।
२७	उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम्।	२७	उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात्।
२८	आ मुहूर्तात्।	*	*
३३	विपरीतं मनोज्ञानाम्।	३१	विपरीतं मनोज्ञस्य
३७	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य।	३६	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम्।
३८	उपशान्तक्षीणकषाययोश्च।	*	*
३९	शुक्ले चाद्ये।	३७	शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः
४०	पूर्वविदः।	*	*
४२	पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवृत्तीनि।	३९	पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि।
४३	तत्त्र्येककाययोगायोगानाम्।	४०	त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम्।
४४	एकाश्रये सवितर्के पूर्वे।	४१	एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे।

दशमोऽध्यायः

सूत्राङ्कः	श्वेताम्बराम्नायः	सूत्राङ्कः	दिगम्बराम्नायः
२	बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम्।	२	बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः।
३	कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः।	*	*
४	औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः।	३	औपशमिकादिभव्यत्वानां च।
*	*	४	अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः।
५	तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात्।	५	तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात्।
६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः।	६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाच्च।
*	*	७	आविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च।
*	*	८	धर्मास्तिकायाभावात्।

पाठान्तराणि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
१	२०	[illegible]	[illegible]
२	८	[illegible]	[illegible]
३	२८	[illegible]	[illegible]
३	२९	निष्पन्नप्रसरो फलार्थः	[illegible]
३	२९	चित्तान्यमिति	चित्तान्यमिति
४	३	चिन्ता न चिन्तयते	चिन्ता चिन्तयते
४	२७	सम्भवात्	सम्भवी
५	१३	यतान:	यस्मान:
५	१४	सोपाय उत्पादनारम्भो	सोपाय उच्छेदनारम्भो
६	१	कुशलचारी	कुशलो चारित्रापसी
६	१२	इत्युपप्रदर्शने	इत्युपदर्शने
७	२६	च	च पराजयतोऽस्त्
१०	२५	टी०—	पञ्च हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहा इत्यादि ।
१२	३	तत्त्वार्थश्रद्धानं	तत्त्वार्थश्रद्धानं
१२	९	वध्यमानवेद्यमानस्य	वध्यमानस्य वेद्यमानस्य वा
१४	१२	गणित०	गणति०
१५	५	महाप्राणस्य, अतो वीर्यातिशयः	महाप्राणस्याभोगवीर्यातिशयः
१५	१५	मात्रादिभेदेन	मात्राधिमात्राभेदेन
१९	११	सूत्र एव स्फुटी०	सूत्रावयवस्फुटी०
२२	११	करणस्येतरोऽपि	करणं स्मरतोऽपि
२३	१०	कस्यापि	०
२३	१५	तथैकप्रयोगचित्तेऽस्य	तथैकप्रयोगचित्तस्य
२९	४	भयस्य	भयवेदनीयस्य
२९	५	कुशल०	शिष्यवर्गकुशल०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
२९	२८	एवमेव	एवमेते
३१	१२	पदम्	प्रतिपदं
३३	२	अनुरोधात्	अनुरोधो
४२	२	निवृत्ते	निवृत्तौ
४२	४	नानुतिष्ठतीति	नानुतिष्ठन्तीति
४३	७	मर्मादि	नर्मादि
४३	१६	गुणाः	गुणः
४९	१३	अलीकं	अलीकमत्याख्यानम्
५१	१३	एव	इव
५१	१६	कृतविकृत०	कृत्यविकृत्य०
५१	२१	अर्जनं	अर्जनमुपादानं
५३	१९	स्वभावानि,	स्वभावानि तथात्मकत्वान्मैथुनं दुःखमेवेत्यादि।
५४	८	भेपजोपयोगः	भैपज्योपयोगः
५४	९	भेपजा०	भैपज्या०
५७	१४	यशास्तत्प्रथनम्	यशास्तदवादः
६१	२०	अपरः कायस्वभावाद्	अपरकायस्य स्वभावो
६१	२६	तदभावादयं	तद्भावादयं
६५	९	प्रमत्तः	प्रमत्ते योगे दुष्प्रणिधानं च प्रमादोऽष्टविधः स्मृतस्तेन योगात् प्रमत्तः स्यादप्रमत्तस्ततोऽन्यथा।
६६	२०	क्रमेण त्यज्यन्ते	क्रमेण व्यज्यते
६७	१५	पशुपुष्टी	पशुपुष्टिपांशुमुष्टी
६८	१	तस्मादेनःपद०	तस्मादेनपद०
६८	७	सुतरामविहिता०	भोक्तुराप्तविहिता०
६८	१८	अवद्येन, वध०	अवद्येन युज्यते वध०
७६	३	वेन्द्रादिभिः कस्मैचिद्	वेन्द्रादिभिः परिगृहीतृभिः कस्मैचिद्
८०	१९	लोभ इति।	लोभ इति निरवायि।
८४	३	नादिभावतः	वनाशंसावतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
८५	१४	मानिनो मायावी॰	[illegible]मायावी॰
८६	१६	[illegible]	[illegible]
९३	१५	कर्मणो कार्मणम्	[illegible]
९६	५	स्तो वा	स्तो [illegible] वा
९६	२२	व्यतिक्रमः	व्यतिक्रमः—[illegible]
९७	१५	सिद्ध(माप?)माना:	सिध्यमाना:
१०२	२	अनादिषु	अनादिषु [illegible]
११३	१०	प्रतीतमिति	प्रतीतमिति भाष्यम्
११४	२१	[illegible] भाष्येण	[illegible] दिना भाष्येण
११५	१५	अनादीत्यादि	अनादीत्यादि भाष्यम्
१२२	७	कल्पते यत्र	कल्प्यते [illegible]
१३९	७	स्यादास्यचेतना(!)	स्यादस्य चातना
१४१	१८	तिनिशाख्याऽऽद्दि॰	तिनिशाख्याद्दि॰
१४९	८	विग्रपत्वादेव	विशेषत्वादेव
१५४	३	सादिनाम॰	साचिनाम॰
१५९	२३	वियावतो जीवानामिव	जीवानां
१६१	२८	परिनिष्टायाऽऽसामित्याह	परिनिष्टा आसामित्याह
१६९	२६	कात्स्न्र्यग्रहणम्	कार्यग्रहणम्
१७०	२०	पूर्वकर्म॰	पूर्वकृतकर्म॰
१७१	२०	सङ्क्रमति	सङ्क्रामति
१७५	१४	येन	ये ते
१८४	१७	यत्रावस्थानं	यत्रावस्थाने
१८४	२५	पीठिकाचमुपैत्र	पीठिकाचसुपैत्र
१९६	१८	दोपाक्षेपि	दोपादरेऽपि
१९६	२२	पदलोप॰	पदालाप॰
२१०	३	धर्मध्यानादिष्वासङ्गो	धर्मध्यानादिपु व्यासङ्गो
२१०	८	शय्याशरीरादि॰	वाह्या—शय्याशरीरादि॰
२१४	?	ममत्वो	ममत्वाद्
२१६		अशुचित्वे	किञ्चान्यदशुचित्वे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
२१७	२४	आस्तूयते	आस्रवानिहामुत्रापाययुक्तानि-त्यादि । आस्तूयते
२२६	८	कालभयाः	कालभावाः
२३४	२	परिहाराचारिण०	परिहारिण०
२३६	९	प्रवचनोदितशु(श्रा)द्ध०	प्रवचनोदितं श्राद्ध०
२३६	२८	अयमपि हि	अयमपि हि प्रतिपत्ता—अस्याः
२३७	३	ज्ञानपरायणः	ज्ञानध्यानपरायणः
२५८	२२	सूत्रार्थः	सूत्रमर्थः
२७१	१	यावद् वादर०	यावद् द्वादश वादर०
२८२	५	अस्य	अथास्य
२८५	८	दुःस्वरमुच्चैर्नीचै	दुःस्वरसुस्वरनीचै
२८८	१८	तस्य	विभूपार्थं तस्य
२९१	१७	प्रदेशकं	प्रदेशाग्रं
२९१	२६	प्रदेशगं	प्रदेशाग्रं
२९३	१३	प्रकृतीनां	कर्मप्रकृतीनां
२९४	१२	यथाऽऽगमे	यथा गम्येत
२९६	१२	शतम्—एतत्	शतमेवमेतत्
३००	१३	मुखस्य	मुख्यस्य
३११	१०	सिध्यमानानां	सिध्यमानानामनन्तरं
३११	१०	मन्तरं	मन्तरं सिध्यतां
३११	१५	सिध्यतो	सिध्यन्तो
३१७	२२	अविरत	विरत
३२२	६	सिद्धावयुक्ता	सिद्धा च युक्ता
३२३	२०	सुखे	सुखौ
३२३	२३	सुखो	सुखो वायु
३२४	८	सुखप्रसुप्त	सुखाप्रसुप्त
३२५	२०	प्रत्यायाति	प्रत्ययावि
३२५	२४	दिहित	दाहित

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
८५	१४	[illegible]	[illegible]
८६	१६	[illegible]	[illegible]
९३	१५	[illegible]	[illegible]
९६	५	[illegible] वा	[illegible] वा
९६	२२	[illegible]	[illegible]
९७	१५	[illegible]	[illegible]
१०२	२	अनादिषु	[illegible]
११३	१०	[illegible]	[illegible]
११४	२१	[illegible]	[illegible]
११५	१५	अनादेरित्यादि	अनादेरित्यादि भाष्यम्
१२२	७	[illegible]	[illegible]
१३९	७	स्यादास्पदेतना(!)	स्यादस्य पातना
१४१	१८	तिनिशाख्याद्देह०	[illegible]
१४९	८	[illegible]	[illegible]
१५४	३	सादिनाम०	सानिनाम०
१५९	२३	नियावतां जीवानामित्र	जीवानां
१६१	२८	परिनिष्ठायाऽऽसामित्याह	परिनिष्ठा आसामित्याह
१६९	२६	कात्स्र्यग्रहणम्	कार्यग्रहणम्
१७०	२०	पूर्वकर्म०	पूर्वकर्म०
१७१	२०	सङ्क्रमति	सङ्क्रामति
१७५	१४	येन	ये ते
१८४	१७	यत्रावस्थानं	यत्रावस्थानं
१८४	२५	पीठिकायमुपैव	पीठिकायमुपैव
१९६	१८	दोषाक्षेपि	दोषादरेऽपि
१९६	२२	पदलोप०	पदालोप०
२१०	३	धर्मध्यानादिष्वासङ्गो	धर्मध्यानादिषु व्यासङ्गो
२१०	८	शय्याशरीरादि०	बाह्या–शय्याशरीरादि०
२१४	२४	ममत्वो	ममत्वाद्
२१६	६	अशुचित्वे	किञ्चान्यदशुचित्वे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
२१७	२४	आस्तूयते	आस्रवानिहामुत्रापाययुक्तानि-त्यादि। आस्तूयते
२२६	८	कालभवाः	कालभावाः
२३४	२	परिहाराचारिण०	परिहारिण०
२३६	९	प्रवचनोदितशु(श्रा)द्ध०	प्रवचनोदितं श्राद्ध०
२३६	२८	अयमपि हि	अयमपि हि प्रतिपत्ता—अस्याः
२३७	३	ज्ञानपरायणः	ज्ञानध्यानपरायणः
२५८	२२	सूत्रार्थः	सूत्रमर्थः
२७१	१	यावद् वादर०	यावद् द्वादश वादर०
२८२	५	अस्य	अथास्य
२८५	८	दुःस्वरमुच्चैर्नीचै	दुःस्वरसुस्वरनीचै
२८८	१८	तस्य	विभूपार्थे तस्य
२९१	१७	प्रदेशकं	प्रदेशाग्रं
२९१	२६	प्रदेशगं	प्रदेशाग्रं
२९३	१३	प्रकृतीनां	कर्मप्रकृतीनां
२९४	१२	यथाऽऽगमे	यथा गम्येत
२९६	१२	शतम्—एतत्	शतमेवमेतत्
३००	१३	मुखस्य	मुख्यस्य
३११	१०	सिध्यमानानां	सिध्यमानानामनन्तरं
३११	१०	मन्तरं	मन्तरं सिध्यतां
३११	१५	सिध्यतो	सिध्यन्तो
३१७	२२	अविरत	विरत
३२२	६	सिद्धावयुक्ता	सिद्धा च युक्ता
३२३	२०	सुखे	सुखौ
३२३	२३	सुखो	सुखो वायु
३२४	८	सुखप्रसुप्त	सुखाप्रसुप्त
३२५	२०	प्रत्यायाति	प्रत्ययावि
३२५	२४	दिहित	दाहित

अनुभवाधारेणाशुद्धिशोधनपत्रकम्

(Emendations & Alterations)

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
४	२३	[illegible]	[illegible]
६	२६	[illegible]	[illegible]
७	२२	[illegible]	[illegible]
८	४	[illegible]नुपूर्वी	[illegible]नुपूर्वी [illegible]-पूर्वी
८	१२	भोद्	भोग
८	२०	पगतिः उपादानं कर्मतापन्न	पगत्युपादानं कर्मतापन्न.
८	२२	कर्मपदम्यकी	[illegible]
८	२३	भास्त्रमनुदरा-	[illegible]-
९	८	प्रकृतोपयोगा०	प्रकृता उपयोगा०
१२	५	पठनादिः	पतनादिः
१२	१४	निवर्तनै० निवर्तनि	निर्वर्तनै० निर्वर्तनि
१२	१८	परितापिका तु	परितापनिका तु
१२	२३	क्रोधाचिष्ठा	क्रोधाचिष्ठैः
१२	२६	शापत्रपुस्ताया०	शापवित्तपुस्ताया०
१४	१०	स्तीत्रः	स्तोकः
१५	३	तस्य	तस्य वीर्यस्य
१५	९	प्रकर्षवर्तिनः	प्रकर्षापकर्षवर्तिनः
१६	१२	कल्पस्येत्याशङ्कायां	कल्पनेत्याशङ्कायां
१६	१३	जीवाः	जीवाजीवाः
१७	१८	सत्रक्रम०	सूत्रक्रम०
१७	२३	निवृत्ति०	निर्वृत्ति०
१७	२३	क्रियाव्याप्त-	क्रियाभ्याप्त-
१७	२६	वाक्संरम्भाधिकरणम	वाक्संरम्भाधिकरणं मनःसंरम्भा-धिकरणम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१९	११	सारणमवसायैव	सरणमवसायैव
१९	१३	क्रियावादिपदार्थान्त-	क्रियावाचिपदार्थान्त-
१९	१५	भियात्	भिन्यात्
२०	१७	शस्त्रकल्पश्च	शस्त्रकलापश्च
२१	१५	संस्थानादि	संस्थापनादि
२१	२४	योग्यनिर्मापितौ	योग्यद्रव्यनिर्मापितौ
२३	१६	अनन्तराय	अन्तराय
२४	३	कर्मप्रस्तावात्	कर्मबन्धप्रस्तावात्
२४	२०	सद्वेद्यस्यास्रवाः	असद्वेद्यस्यास्रवाः
२४	२३	असद्वेद्यस्यास्रवाः	सद्वेद्यस्यास्रवाः
२४	२३	संयमादि योगः	संयमादियोगः
२५	१६	युत्पादयन्ति० दयन्ति	युत्पादयति० दयति
२५	१८	एव	इव
२६	५	वनीयकादिषु	वनीपकादिषु
२६	१९	रक्तस्यात्म०	लोभकषायरक्तस्यात्म०
२७	१३	दुरुपचार०	दुरुपचर०
२८	२	तेन	अतो न
२८	७	चारम्भकस्य	वाऽऽरम्भकस्य
२८	२७	योषित्सव्यभिचार०	योषित्सु व्यभिचार०
३१	२	व्रतत्वं सर्वेषाम्	व्रतत्वं च सर्वेषाम्
३३	१८	शीततपनलेश्या०	पीतपद्मलेश्या०
३३	२७	वोपाये	वोपायेन
३४	१५	घूपादिचार्य०	घूपादिचौर्य०
३४	२४–२५	त्रिंशदुदयस्यास्रवा	त्रिंशदभेदस्यास्रवा
३६	१८	दिवस०	प्रतिदिवस०
३६	२४	स्वगुणदोषाकृष्ट०	स्वगुणसन्दोहाकृष्ट०
३७	४	चरणदर्शन-	चरणदर्शनज्ञान-
३७	२३	वाधकल्याण०	वाधककल्याण०
३९	१३	तद्विपर्ययौ	तद्विपर्ययो
४१	२१	विपरीतकसावद्यादि	विपरीतकटुकसावद्यादि

अनुभवाधारेणाशुद्धिशोधनपत्रकम्

(Emendations & Alterations)

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
४	२३	तेषु	तेषु भेदेषु
६	२६	[illegible]	[illegible]
७	२२	[illegible], [illegible]०	[illegible]
८	४	गत्यानुपूर्वी	गत्यानुपूर्वी [illegible]-नुपूर्वी
८	१२	भेद्	भोगा
८	२०	प्रगतिः उपादान कर्मणस्तापस्य	प्रगत्युपादान कर्मतस्तापस्य.
८	२२	कर्मपद्म्मकों	करणकरम्भकों
८	२३	भावत्वमनुदा-	भावत्वात्नुदा-
९	८	प्रहृतोपयोगा०	प्रहृता उपयोगा०
१२	५	वलनादिः	पल्लानादिः
१२	१४	निवर्तनि० निवर्तनि	निर्वर्तनि० निर्वर्तनि
१२	१८	परितापिका तु	परितापनिका तु
१२	२३	क्रोधानिश्रा	क्रोधानिश्रिः
१२	२६	शयनपुस्तादा०	शयवित्पुस्तादा०
१४	१०	स्तीव्रः	स्तोकः
१५	३	तस्य	तस्य वीर्यस्य
१५	९	प्रकर्षवर्तिनः	प्रकर्षापकर्षवर्तिनः
१६	१२	कल्पस्येत्याशङ्कायां	कल्पनेत्याशङ्कायां
१६	१३	जीवाः	जीवाजीवाः
१७	१८	सत्रक्रम०	सूत्रक्रम०
१७	२३	निवृत्ति०	निर्वृत्ति०
१७	२३	क्रियाव्यात्ट-	क्रियाम्यात्ट-
१७	२६	वाक्संरम्भाधिकरणम	वाक्संरम्भाधिकरणं मनःसंरम्भाधिकरणम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
७२	१	प्राणिनां	प्राणिनां प्राणानां
७४	१७	मृषावादादिवृत्तय	मृषावादादिनिवृत्तय
७६	८	लक्षणं	लक्ष्यं
७७	१०	सत्यम्। गृहिणा	सत्यम्, तद् गृहिणा
७९	४	परिमाणवृह०	परिमाणो वृह०
७९	६	आमरणं	आरमणं
७९	१६	तीव्रदेहपरि-	तीव्रवेदपरि-
७९	२५	परम्परा रागात्	परम्पराकारिरागात्
८०	१७	दूरवर्ति	दूरदेशवर्ती
८०	२३	द्विन्त्रिचतुःपाद्भाण्डाख्य	द्विन्त्रिचतुःपाद्भाण्डाख्य
८०	२५	वैताऽऽत्मनो	वैताऽऽत्मनो
८०	२८	०	त्रिपादिति पाठोऽसङ्गतः प्रतिभाति, परिग्रहाधिकारे त्रिपादाख्यस्यासम्भवात्
८०	२८	५ 'वत्	६ 'वत्
८२	१	गार्ध्यम्	गर्धः
८२	३	गृद्धस्य	गर्धस्य
८४	५	ततोऽप्यात्म०	सतोऽप्यात्म०
८४	२७	भवेत्	भावतः
८५	२३	विविधमेव	द्विविधमेव
८९	५	गुणव्रतसंख्या	गुणव्रतसञ्ज्ञा
८९	१३	सूर्योपलक्षिता	सूर्योदयोपलक्षिता
८९	१८	कायापेक्षया	कार्यापेक्षया
९०	२०	करणापेक्षया	कारणापेक्षयां
९१	११	पुनर्भोगो वा	पुनर्भोगो वसनादेः परिभोग इति बहिर्भोगो वा
९१	१६	आदराधानार्थे दण्ड०	आदराधानार्थमनर्थदण्ड०
९१	२१	समायः प्रति०	समायः, समो हि प्रति०
९२	१२	तस्य	यस्य
९२	१३	माख्याते	माख्यायते

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
४१	२६	[illegible]	[illegible]
४९	१०	[illegible]	[illegible]
५०	८	[illegible]	[illegible]
५१	४	[illegible]	[illegible]
५१	२१	[illegible]	[illegible]
५२	९	[illegible]	[illegible]
५२	१७	[illegible]	[illegible]
५५	१९	[illegible]	[illegible]
५५	२२	[illegible]	[illegible]
५७	१	[illegible]	[illegible]
५७	९	फलार्थे	फलार्थः
५९	१	पापेनावोप०	पापेन वोप०
६०	८	[illegible]	[illegible]
६०	२२	व्याख्याती	व्याख्यास्येते
६३	८	ध्यनभिष्वङ्गो	वैराग्यमनभिष्वङ्गो
६३	९	तेषु गार्ध्यमिति	तेष्वगार्ध्यमिति
६४	२७	वास्यपरि०	शास्यपरि०
६५	२	दृढायुष्यकर्म०	दृढायुष्कं कर्म०
६६	४	दर्शनस्पर्शने	दर्शने स्पर्शने
६६	१७	परित्यागाकारणं	परित्यागाकरणं
६७	७	हन्यमानेष्वधर्मो	हन्यमानेष्वेतेष्वधर्मो
६७	१५	फलत	फलित
६७	२३	विकम्पितं	विकम्पिअ
६७	२४	वाससतं	वाससयं
६८	१	वसुबन्धा(?)रामिप	वसुबन्धोरामिप
६९	९	पातहेतुक०	पातनिर्हेतुक०
६९	११	शरश्टङ्गस्येव	खरशृङ्गस्येव
७१	१	मन्तरेण स्पष्ट०	मन्तरेणास्पष्ट०
७१	७	मप्रकृष्टं च	मप्रकृष्टं प्रकृष्टं च
७१	१८	स्तावच्च मद०	स्तावद् भ्रमरमद०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
७२	१	प्राणिनां	प्राणिनां प्राणानां
७४	१७	मृषावादादिवृत्तय	मृषावादादिनिवृत्तय
७६	८	लक्षणं	लक्ष्यं
७७	१०	सत्यम्। गृहिणा	सत्यम्, तद् गृहिणा
७९	४	परिमाणवृह०	परिमाणो वृह०
७९	६	आमरणं	आरमणं
७९	१६	तीव्रदेहपरि-	तीव्रवेदपरि-
७९	२५	परम्परा रागात्	परम्पराकारिरागात्
८०	१७	दूरवर्ति	दूरदेशवर्ती
८०	२३	द्वित्रिचतुःपाद्भाण्डाख्य	द्वित्रिचतुःपाद्भाण्डाख्य
८०	२५	वेताऽऽत्मनो	वैताऽऽत्मनो
८०	२८	०	त्रिपादिति पाठोऽसङ्गतः प्रतिभाति, परिग्रहाधिकारे त्रिपादाख्यस्यासम्भवात्
८०	२८	५ 'वत्	६ 'वत्
८२	१	गार्ध्यम्	गर्धः
८२	३	गृद्धस्य	गर्धस्य
८४	५	ततोऽप्यात्म०	सतोऽप्यात्म०
८४	२७	भवेत्	भावतः
८५	२३	विविधमेव	द्विविधमेव
८९	५	गुणव्रतसंख्या	गुणव्रतसञ्ज्ञा
८९	१३	सूर्योपलक्षिता	सूर्योदयोपलक्षिता
८९	१८	कायापेक्षया	कार्यापेक्षया
९०	२०	करणापेक्षया	कारणापेक्षयां
९१	११	पुनर्भोगो वा	पुनर्भोगो वसनादेः परिभोग इति वहिर्भोगो वा
९१	१६	आदराधानार्थं दण्ड०	आदराधानार्थमनर्थदण्ड०
९१	२१	समायः प्रति०	समायः, समो हि प्रति०
९२	१२	तस्य	यस्य
९२	१३	माख्याते	माख्यायते

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
९२	२६	[illegible]	[illegible]
९२	३०	०	२ [illegible] ' [illegible] ' इति पदं [illegible] [illegible] ।
९४	३	[illegible]०	[illegible]०
९४	७	[illegible]०	[illegible]०
९४	१६	[illegible]०	[illegible]०
९४	२३	[illegible]	[illegible]
९४	२६	[illegible]	[illegible]
९५	२	मरणपर्वतो	[illegible] पर्वतो
९८	१५	गुप्तो, सापीवान्	गुप्त इति सापीवान्
९८	२३	ह्रीत्यादि	ह्रीत्यादि
१००	१०	भेदोपदर्शन	भेदोपदर्शनं
१०३	१९	नातिगाढगूढ–	नातिगाढगूढ–
१०७	३	पर्यंरुप यामि०	पर्यंरुगादिभि०
१११	१३	इव	एव
११३	१२	सम्बध्य	सम्बध्यते
११५	४	तिलानां	तिलादिना
१२०	१६	फुल्त्वात्	भूतत्वात्
१२२	६	कलापयोगा–	कषायपयोगा–
१२२	१९	सूत्रोपात्तम्	नोपात्तम्
१२४	२१	केवलं	केवले तु
१३०	४	प्रकृतेरादौ	प्रस्तुतेरादौ
१३३	१९	करणरूपाः	कारणरूपाः
१३७	२	संज्वलनाः	०
१३७	१२	धत्ता	धाना
१४३	११	शक्यते	शङ्क्यते
१४८	९	पात्राधार–	पात्राधारा–
१५२	८	मस्तुलुङ्गकं	मुस्तुलुङ्गकं
१५३	१	कर्म, पुद्गल०	कर्मपुद्गल०
१५६	१८	कुब्जादीना०	कुन्थ्वादीना०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१५६	१९	ल्घूनि	ल्घूनि, न गुरुल्घूनि
१५६	२०	नियामकतमेतत्	नियामकमेतत्
१५८	२३	त्रसेत्यादि	त्रसभावनिर्वर्तकं त्रसनामेत्यादि
१६८	११	भागभागेन	भागेन
१७७	४	स्कन्धे वति	स्कन्धेष्विति
१८४	२६	पूर्वके निरवयै	पूर्वको निरवयो
१८५	५	विरतिस्तयोर्गुतिः	विरतिस्ततो गुतिः
१८६	२०	वर्ज्जितो	वर्ज्जतो
१८६	२७	प्राणितश्चोदकं	प्राणिनश्चोदकं
१८६	२८	अवमातं० विजल	अवपातं० विजलं
१८७	७	अवस्यकार्य०	अवश्यकार्य०
१८७	२५	वुद्धैरनाचरिता नेमां	वुद्धैरनाचीर्णा नैनां
१९७	८	अर्थे	अर्घ्ये
२०१	५	एप पिण्डितः	एकपिण्डितः
२०९	१६–१८	अपरे० इति	पाठोऽयमत्रासङ्गतः, तत्स्थानं तु २६तमपङ्क्तिगत'सम्प्रति पचन्ते' पदस्य उत्तरतः।
२१०	२०	कदाचित् कश्चित्	कदाचित् क्वचित्
२१६	१४	किञ्चान्यत्	०
२१७	१८	स्वतोऽशुचि	स्वतः शुचि
२२५	१६	एकादशाविधो	०
२२५	१७–१८	निशीधि(षेधि?)का	नैषेधिका
२३०	१६	कश्चिदुप० कश्चित्	काश्चिदुप० काश्चित्
२३३	१	केचित्	केचित् (किञ्चित्)
२३३	१७	महाव्रतारोपणं	महाव्रतारोपणात्
२३३	१९	शिक्षकस्य	शैक्षस्य
२३३	२१	रोपणात्	रोपणं
२३६	२७	पादपोगमना–	पादपोपगमना–
२३८	२०	खाद्यन्ते	स्वाद्यन्ते
२३८	२४	परिहार्य द्रव्य०	परिहार्यं द्रव्य०
२३९	१५	गो-ऽमहिष्य-	गो-महिष्य-ऽ

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
९२	२६	संसारः	संस्तारः
९२	३०	०	२ सर्वादर्शानु 'संस्तार' इति पदं शुद्धं प्रतिभाति।
९४	३	पोरुषोत्तमा०	पौरुषोत्तमा०
९४	७	पादमाना०	पादमात्र०
९४	१६	मूर्छावरासन्ना०	मूर्छावरगुणसम्पन्ना०
९४	२३	पत्	टत्
९४	२६	पंक्तिज	पंक्तिके
९५	२	मरणपर्यन्तो	मरणाय पर्यन्तो
९८	१५	गुप्यते, सापीपात्	गुप्यत इति सामीपात्
९८	२३	ह्रीत्यादि	ह्रीत्यादि
१००	१०	भेदोपदर्शन	भेदोपदर्शनं
१०३	१९	नातिगाढमूढ–	नातिगाढगूढ–
१०७	३	पर्यस्क्य यामि०	पर्यस्क्यादिभि०
१११	१३	इव	एव
११३	१२	सम्बम्य	सम्बध्यते
११५	४	तिलानां	तिलादिना
१२०	१६	कूल्वात्	भूतत्वात्
१२२	६	कलापयोगा–	कषाययोगा–
१२२	१९	सूत्रोपात्तम्	नोपात्तम्
१२४	२१	केवलं	केवलं तु
१३०	४	प्रकृतेरादी	प्रस्तुतेरादौ
१३३	१९	करणरूपाः	कारणरूपाः
१३७	२	संज्वलनाः	०
१३७	१२	घता	धाना
१४३	११	शक्यते	शङ्क्यते
१४८	९	पात्राधार–	पात्राधारा–
१५२	८	मत्तुलङ्गकं	मुत्तुलङ्गकं
१५३	१	कर्म, पुद्गल०	कर्मपुद्गल०
१५६	१८	कुब्जादीना०	कुब्धादीना०

अनुभवाधारेणाशुद्धिशोधनपत्रकम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१५६	१९	लघूनि	लघूनि, न गुरुलघूनि
१५६	२०	नियामकतमेतत्	नियामकमेतत्
१५८	२३	त्रसेत्यादि	त्रसभावनिर्वर्तकं त्रसनामेत्यादि
१६८	११	भागभागेन	भागेन
१७७	४	स्कन्धे वति	स्कन्धेष्विति
१८४	२६	पूर्वके निरवयै	पूर्वको निरवयो
१८५	५	विरतिस्तयोर्गुप्तिः	विरतिस्ततो गुप्तिः
१८६	२०	वर्जितो	वर्जतो
१८६	२७	प्राणितश्चोदकं	प्राणिनश्चोदकं
१८६	२८	अवमातं० विजल	अवपातं० विजलं
१८७	७	अवश्यकार्य०	अवश्यकार्य०
१८७	२५	बुद्धैरनाचरिता नेमां	बुद्धैरनाचीर्णा नैनां
१९७	८	अर्थं	अर्थ्यं
२०१	५	एप पिण्डितः	एकपिण्डितः
२०९	१६–१८	अपरे० इति	पाठोऽयमत्रासङ्गतः, तत्स्थानं तु २६तमपङ्क्तिगत'सम्प्रति पद्यन्ते' पदस्य उत्तरतः।
२१०	२०	कदाचित् कश्चित्	कदाचित् कचित्
२१६	१४	किञ्चान्यत्	०
२१७	१८	स्वतोऽशुचि	स्वतः शुचि
२२५	१६	एकादशविधो	०
२२५	१७–१८	निशीधि(षेधि?)का	नैषेधिका
२३०	१६	कश्चिदुप० कश्चित्	काश्चिदुप० काश्चित्
२३३	१	केचित्	केचित् (किञ्चित्)
२३३	१७	महाव्रतारोपणं	महाव्रतारोपणात्
२३३	१९	शिक्षकस्य	शैक्षस्य
२३३	२१	रोपणात्	रोपणं
२३६	२७	पादपोगमना–	पादपोपगमना–
२३८	२०	खायन्ते	स्वायन्ते
२३८	२४	परिहार्य द्रव्य०	परिहार्यं द्रव्य०
२३९	१५	गो-ऽमहिष्य-	गो-महिष्य-ऽ

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
२४७	१५	[illegible] साधु०	[illegible] न साधु०
२५१	२४	पर्यायः	[illegible]
२५९	५	संसारसंगतता-	[illegible]
२६०	१५	[illegible]	[illegible]
२६७	२४	[illegible]	[illegible]
२६९	२२	[illegible]	[illegible]
२७२	७	[illegible]	[illegible]
२७२	११	[illegible]	[illegible]
२७७	२३	नाम्नि	नामानि
२८०		जयात्, क्षुत्पिपासा०	जयात्, सम्यक्क्षुत्पिपासा०
२८१	३	सर्वे ए।	[illegible]
२८१	५	निर्जरणामाह	निर्जरणमाह
३०२	२३	गच्छत्या	गच्छत्याऽऽ
३०३	५	दर्शनारण	दर्शनचरण
३०३	१९	प्रतिष्टं	प्रतिष्ठं
३०४	५	सन्दस्तत	सन्दस्य तत
३०४	१५	भिक्षु०	भिक्षु०
३१५	७	दध्य	दधिनि
३२९	२३	४९	३९
३३१	३	देवस्य	देवस्य
३४२	१३	विकृतिनां	विकृतीनां

अभिप्रायाः (Opinions)

" શ્રીઉમાસ્વાતિવાચકકૃત શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (પ્રથમ વિભાગ) આ મહાન્ ગ્રન્થના દશ અધ્યાય છે. તેમાંથી આ પ્રથમ વિભાગમાં પાંચ અધ્યાય પુસ્તકાકારે બહાર પાડેલ છે. ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય સહિત અને બે આચાર્યોની કરેલી સંબંધકારિકાવૃત્તિ સહિત છે. તદુપરાંત શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ભાષ્યાનુસારી વિસ્તૃત ટીકાયુક્ત છે. પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના વિગેરે પણ બહુ ઉપયોગી આપેલ છે. કીંમત રૂ. ૬) રાખેલ છે. પ્રાંતે અનુક્રમણિકા વિગેરે પણ ઉપયોગી આપેલ છે. ગ્રંથાંક ૬૭ છે. "

પુ. ૪૨, અં. ૯, પૃ. ૩૧૦ }
સં. ૧૯૮૩, માર્ગશીર્ષ }

શ્રીજૈન ધર્મ પ્રકાશ.

Prof. *Hermann Jacobi*, writes from Bonn in his letter, dated the 18th January 1927, as follows:—

" I have just been looking into the Tattvārthādhigamasūtra and think the edition a very good one, printed in the best style. It fulfils a great want long felt by all Jain scholars interested in philosophy."

In his letter, dated the 21st June 1927, he observes: --

" Your request to write a Foreword to the Tattvārthādhigamasūtra puts me at a great inconvenience, as I am overburdened with work through which I can hardly get, especially at my advanced age. Besides, I do not know what I should write in a Foreword of mine, since all that can be said has been so well said already by the editor."

Dr. *Johannes Hertel*, Professor of Sanskrit in the University of Leipzig makes the following remark in his letter of the 23rd August 1927:—

" I must congratulate you as well as Prof. Kapadia on publishing this magnificent edition of this highly interesting and importing Sūtra together with the gloss and the commentary and I hope that you will soon be able to publish the 2nd part as well."

" This new edition of Umāsvāti's work, so carefully established by you, is valuable to the greatest degree, because it contains the excellent commentary of Siddhasenagani, that was hitherto properly unknown to western scholars, a short extract from it having been only printed by the late Prof. *P. Peterson* in his third report.

Both the introductions, Sanskrit and English by Prof. Kapadia, when once completed by the second part at the end of the book, will be verily exhaustive, and according to my opinion a preface or Foreword by a European learned man becomes indeed neither necessary nor useful. Be pleased to believe that native men like Mr. K. P. Mody or Prof. Kapadia and others have really the same authority as any European one,

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
२४७	१५	द्रोणे। साधु०	द्रोणे। न साधु०
२५१	२४	पर्याप:	[illegible]
२५९	५	संसारसंसारा-	[illegible]
२६०	१५	विशेष पान्त०	विशेष अत्र पान्त०
२६७	२४	[illegible]	[illegible]
२६९	२२	[illegible]	[illegible]
२७२	७	त्रिकम्।	त्रिकम्। पर्योक्त—
२७२	११	क्षयापम्य	क्षयापस्य
२७७	२३	नाम्नि	नामानि
२८०		जयात्, क्षुभिताभा०	जयात्, [illegible]
२८१	३	सर्वे एव	सर्व एव
२८१	५	निर्जरणामाह	निर्जरणमाह
३०२	२३	गच्छत्वा	गच्छत्वाऽऽ
३०३	५	दर्शनावरण	दर्शनचरण
३०३	१९	प्रतिष्टं	प्रतिष्ठं
३०४	५	स्पन्दस्तत	स्पन्दस्य तत
३०४	१५	[illegible]	[illegible]
३१५	७	दृश्य	[illegible]
३२९	२३	४९	३९
३३१	३	दैवस्य	देवस्य
३४२	१३	विकृतिनां	विकृतीनां

"શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી પ્રગટ થયેલ પ્રાચીન જૈન પુસ્તકોમાં તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનો નંબર ૬૭ મો આવે છે, અને તે એ ફંડના એક સેક્રેટરી રા. જીવણચંદ સાકરચંદે પ્રગટ કર્યું છે. આ પુસ્તકના રચનાર પ્રસિદ્ધ જૈન વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચક છે, જ્યારે તેના ઉપર શ્રીદેવગુપ્તસૂરિએ અને શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ ટીકા લખી છે. સંપાદકે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમાં અને સંસ્કૃતમાં આલેખી છે. પુસ્તક આસરે સાડી પાંચસો પાનાનું છે અને તે [illegible] શ્રીમદ્ ૧૦૦૮ વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરને અર્પણ કરાયેલ હોવાથી તેમની અને શેઠ દેવચંદ લાલભાઈની ત્રિરંગી છબીઓ તેમાં આપી છે.

"તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર" એ નામ ઉપરથી જ જોઈ સમજી શકે એમ છે કે તેમાં જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોનું વર્ણન હોવું જોઈએ અને છે પણ તેમજ. આ પુસ્તક જૈન ધર્મના પાયારૂપ છે. તેમાં વિશ્વનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો અને તેના સંબંધોનું લંબાણથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકના પહેલા અધ્યાયમાં ૭ તત્ત્વોનું, ૪ નિક્ષેપાનું અને ૭ નયોના સ્વરૂપનું, બીજા અધ્યાયમાં આત્માનું, ત્રીજા અધ્યાયમાં નારકીના જીવોનું અને માનવસૃષ્ટિનું અને તિર્યંચોનું, ચોથા અધ્યાયમાં દેવોનું અને પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવનું વર્ણન છે. આ પાંચે અધ્યાયો જૈન ધર્મના પાયારૂપ તત્ત્વોના વર્ણનરૂપે છે અને જે કોઈ તેનો અભ્યાસ કરે તેને જૈન ધર્મ વિષે નવો પ્રકાશ મળ્યા વગર નહિ રહે. એ પછીના અધ્યાયોમાં પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને લગતી બાબતો સમજાવે છે. ટુંકમાં આખા પુસ્તકમાં સૃષ્ટિરચનાનું એવું અદ્ભુત કથન છે કે જે હાલની શોધોની સાથે સરખાવતાં પણ પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે માન જ ઉત્પન્ન કરે.

સંપાદકે પુસ્તક રચનાર શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિ વાચકનું જીવનવૃત્તાંત પણ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં આપ્યું છે જે પણ વાંચવા લાયક છે. સંપાદક આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી પુસ્તકમાં આવેલ તત્ત્વોની હાલની વૈજ્ઞાનિક શોધો સાથે સરખામણી કરી હોત તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાથી અજાણ જીજ્ઞાસુઓને વધારે ઉપયોગી થઇ પડત. આ પુસ્તકની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ૧૮૦૦૦ શ્લોકની ટીકા તેમજ શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચક રચિત ૨૨૦૦ શ્લોકનું ભાષ્ય પણ આપવામાં આવ્યું છે, [illegible] આગ્રામાં આવેલ શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિરમાંથી મળેલી સંવત [illegible] પ્રત [illegible] મળી છે. શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવામાં ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજી મહારાજે [illegible] આ ગ્રંથમાં પૂરાવાઓ સહિત આ પુસ્તક રચનાર શ્વેતાંબર કે દિગંબર સંપ્રદાયના હતા તેની [illegible] કર્તાને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના સાબીત કરવામાં આવેલ છે."—તા. [illegible] "[illegible]"

—તા. [illegible] ના દિન મુંબઈ સમાચારની [illegible]

[illegible]

—[illegible]

[illegible]

—[illegible]

Dear Sir, July 11th 1927.

I was glad to receive the large volume containing Śrī Umāswāti's Tattvārthādhigamasūtra with his own Bhashya, and his introductory Kārikās and commented upon by Siddhasena Gaṇi. This volume being finished, the first half of a very praiseworthy work has been done, and by the forms No. 1–16 you kindly sent me too, I learn that the definitive completion is soon to be expected. Let me express my very best congratulations for the Trustees of sheth D. L. P. Fund and for Professor H. R. Kapadia, the learned editor. All scholars interested in the study of Jainism will be thankful to see a printed edition of the valuable commentaries which until now has to be studied from Manuscript copies only, as *e. g.* Professor Jacobi was obliged to do in 1906. An idea of Siddhasena's personality can best be acquainted when one thoroughly studies the whole text of his Ṭīkā. This is one of the reasons which, as I am sorry to say, prevent me from accomplishing to your kind request to write an introduction to the Second part of your work. Another one is this that my preparations for a journey to India do not give me the necessary leisure for undertaking a work equal to that of Professor Kapadia, who, according to my opinion, would be the best man to do it owing to his thorough knowledge of the subject. I beg to express my sincere thanks for the proposal with which you have honoured me. Let me add my request to send me the second volume when completed, for which you will get back the forms named above.

I remain,
Dear Sir,
Yours truly
W. Schubring.